حازر قی زامان ئویغورتلی

1

شنجاڭ خەلق نەشرىياتى

图书在版编目(CIP)数据

现代维吾尔语 / 阿尔斯兰·阿布都拉主编；亚热·艾拜都拉，阿不都热依木·热合曼编著 — 乌鲁木齐：新疆人民出版社，2010.12
ISBN 978-7-228-14068-8

Ⅰ.①现… Ⅱ.①阿… ②阿… ③亚… Ⅲ.①维吾尔语（中国少数民族语言）— 研究 Ⅳ.①H215

中国版本图书馆 CIP 数据核字(2010)第235133号

策　　划	阿不都热合曼·艾白
责任编辑	买买提江·马合木提，伊明·艾合买提，阿布来提·伊明 艾合买提·伊明，帕尔哈提·伊力牙斯 阿布杜克尤木·托合提阿吉
责任校对	万力·在顿，阿达来提·买合苏提，沙娜瓦尔·依布拉音 再米拉·裴达依，阿依古丽·沙比提，热娜古丽·阿布里米提 米丽古丽·买买提，阿依古丽·阿西木，古丽夏尔·尼格买提 阿孜古丽·克力木，亚森·扎依莫夫
封面设计	王洋
出版发行	新疆人民出版社
电　　话	0991-2827472
地　　址	乌鲁木齐市解放南路348号
邮　　编	830001
印　　刷	新疆新华印刷厂
经　　销	新疆维吾尔自治区新华书店
开　　本	880×1230　1/32开
印　　张	73
版　　次	2010年12月第1版
印　　次	2010年12月第1次印刷
印　　数	0001—5000
定　　价	180.00 元　（上、中、下）

كىرىش سۆز

ئۇيغۇر مىللىتى جۇڭخۇا مىللەتلىرى چوڭ ئائىلىسىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى. ئۇزاق يىللاردىن بۇيان ئەمگەكچان، باتۇر ۋە ئەقىل - پاراسەتلىك ئۇيغۇر خەلقى ئېلىمىزدىكى ھەرقايسى مىللەتلەر بىلەن ھەمنەپەس بولۇپ، جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ پارلاق مەدەنىيىتىنى يارىتىشتا، شىنجاڭنىڭ ئىجتىمائىي ۋە ئىقتىسادىي تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈشتە ناھايىتى زور تۆھپىلەرنى قوشقان. ئۇزاق تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا ئۇيغۇرلار شامان دىنى، بۇددا دىنى، مانى دىنى، ئاتەش دىنى، نېستورىيان دىنى، ئىسلام دىنى قاتارلىق دىنلارغا ئېتىقاد قىلىپ ھەمدە ئورخۇن - يېنىسەي يېزىقى، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى، بىراخما يېزىقى، مانى يېزىقى، سوغد يېزىقى، ئەرەب يېزىقى قاتارلىق يېزىقلارنى قوللىنىپ، قوبۇلچان ۋە ھەزمچان خۇسۇسىيەتكە ئىگە پارلاق مەدەنىيەتنى ياراتقان. ئۇيغۇر تىلى ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى، ئۇ، ئۇزاق تەرەققىيات داۋامىدا خەنزۇ تىلى، سانسكرىت تىلى، ساك تىلى، توخرى تىلى، سوغد تىلى، ئەرەب تىلى، پارس تىلى، موڭغۇل تىلى، رۇس تىلى بىلەن ئۇچرىشىپ، باشقا تىللارغا تەسىرىنى سىڭدۈرۈش بىلەن بىللە، ئۆزىنى تەدرىجىي بېيىتقان ۋە تاكامۇللاشتۇرغان، شۇنداقلا پەلسەپە، دىن، تارىخ، تىل - ئەدەبىيات، تېبابەتچىلىك، سەنئەت، ئاستىرونومىيە قاتارلىق ساھەلەرگە ئائىت مول ۋە رەڭگارەڭ مەدەنىيەت مىراسلىرىنى قالدۇرغان.

تىل ــ ئىنسانلارنىڭ ئەڭ مۇھىم ئالاقە قورالى ۋە تەپەككۇر قورالى، تىل ــ مىللەتنىڭ مۇھىم بەلگىسى ۋە مۇھىم مەدەنىيەت بايلىقى. ئۇيغۇر تىلى ئۇيغۇرلارنىڭ جەمئىيەت تەرەققىياتىدا ئەنە شۇنداق فۇنكسىيەسىنى جارى قىلدۇرۇپ، قەدىمكى تۈركىي تىللار دەۋرى، ئورخۇن ئۇيغۇر تىلى دەۋرى، ئىدىقۇت ـ خاقانىيە ئۇيغۇر تىلى دەۋرى، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى دەۋرى دېگەندەك تەرەققىيات باسقۇچلارنى بېسىپ ئۆتۈپ، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دەۋرىگە كىرگەن. بىز ھازىرقى زامان مەدەنىيىتىنىڭ يېتەكچىلىكىدە، شىنجاڭنىڭ ھالقىما تەرەققىياتى ۋە ئەھمىيىتىنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈن زور ئىقتىسادىي كۈچ ھازىرلاش بىلەن بىللە، مىللەتلەرنىڭ ھاياتىي كۈچى، ئۇيۇشۇشچانلىقى ۋە ئىجادچانلىقىنىڭ مۇھىم مەنبەسى بولغان مەدەنىيەت بايلىقلىرىنى، جۈملىدىن تىل بايلىقلىرىنى چوڭقۇر قېزىشىمىز كېرەك.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى 19 ـ ئەسرنىڭ ئاخىرى ۋە 20 ـ ئەسرنىڭ دەسلىپىدىن باشلاپ تەتقىق قىلىنىپ، تىل ئەھمىيىتى ئاساسىدا نەزەرىيە سىستېمىسىغا سېلىندى، بىرنەچچە قېتىم قېلىپلاشتۇرۇلدى. بۈگۈنگە قەدەر غوجىئەھمەت سەيدۇاقاسوف، خەمىت تۆمۈر، ئىبراھىم مۇتىئى، ئىمىن تۇرسۇن، مىرسۇلتان ئوسمانوف، تۇردى ئەھمەد، نەسرۇللا يولبۇلدى، ئەنسەردىن مۇسا قاتارلىق پېشقەدەم تىلشۇناسلىرىمىز ھەم يېڭى بىر ئەۋلاد تىلچىلىرىمىزنىڭ كىشىنى سۆيۈندۈرىدىغان نۇرغۇن تەتقىقات نەتىجىلىرى مەيدانغا كەلگەن بولسىمۇ، ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتى سەۋىيە ۋە مېتودىكا جەھەتتە دۇنيا تىلشۇناسلىقىنىڭ تەرەققىياتىغا تولۇق ماسلىشىپ كەتكىنى يوق. ئۇيغۇر تىل ـ يېزىق تارىخى، تىلشۇناسلىق تارىخى، ئۇيغۇر تىلىدىكى سۆزلەرنىڭ ئېتىمولوگىيەسى، ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىستىلىستىكىسى، ئۇيغۇر تىلىنىڭ دىيالېكت ـ شېۋىلىرى قاتارلىق ساھەلەردىكى يەنە بىرمۇنچە خىزمەتلەر تېخى قولغا

ئېلىنمىدى ياكى تولۇق ئىشلەنمىدى. بۇ، تىل ـ يېزىق بىلەن شۇغۇللانغۇچى خادىملىرىمىزنىڭ شىنجاڭنىڭ ھالقىما تەرەققىياتىغا ماس ھالدا تېخىمۇ زور تىرىشچانلىق كۆرسىتىپ، تىل ـ يېزىق خىزمىتىنى زامانغا لايىقلاشتۇرۇشنى تەلەپ قىلىدۇ.

«ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى» ناملىق بۇ كىتاب ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتىدىكى بىر يېڭى نەتىجە، بۇنىڭغا پېشقەدەم ۋە ياش تىلشۇناسلىرىمىزنىڭ ئۇزاق يىللىق ئەقلىي ئەمگەكلىرى سىڭگەن. مەن بۇ كىتابنىڭ نەشر قىلىنىشى مۇناسىۋىتى بىلەن تىلشۇناسلىرىمىزنى قىزغىن تەبرىكلەيمەن ۋە بۇ كىتابنىڭ ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتى ھەم تەرەققىياتىدا ئىجابىي رول ئوينىشىنى چىن كۆڭلۈمدىن ئۈمىد قىلىمەن.

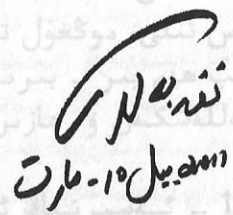

نەشرىياتتىن

ئۇيغۇر تىلى ئۇزاق تارىخقا ئىگە گۈزەل تىل. ئۇ ئۇزاق ئەسىرلىك تەرەققىيات داۋامىدا قەدىمكى تۈركىي تىللار دەۋرى، ئورخۇن ئۇيغۇر تىلى دەۋرى، ئىدىقۇت ـ خاقانىيە ئۇيغۇر تىلى دەۋرى، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى دەۋرىنى بېسىپ ئۆتكەن. بۇ جەريانىدا ئۇيغۇر تىلى ئورخۇن ـ يېنىسەي يېزىقى، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى، بىراخما يېزىقى، مانى يېزىقى، سوغد يېزىقى، ئەرەب يېزىقى قاتارلىق يېزىقلار بىلەن خاتىرىلەنگەن (بەزى يېزىقلار ئومۇميۈزلۈك، بەزى يېزىقلار قىسمەن قوللىنىلغان)، شۇنداقلا خەنزۇ تىلى، سانسكرىت تىلى، ساك تىلى، تۇخار تىلى، سوغد تىلى، ئەرەب تىلى، پارس تىلى، موڭغۇل تىلى قاتارلىق نۇرغۇن تىللار بىلەن ئۇچرىشىپ ھەم بىر ـ بىرىگە تەسىر كۆرسىتىپ، ئۇزۇكسىز مۇكەممەللەشكەن ۋە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دەۋرىگە كىرگەن.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى 19 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرى ۋە 20 ـ ئەسىرنىڭ دەسلىپىدىن باشلاپ ئاۋۋال چەت ئەللىك ئالىملار، ئاندىن ئېلىمىز ئالىملىرى تەرىپىدىن تەتقىق قىلىنغان. بىر ئەسىردىن كۆپرەك ۋاقىتتىن بۇيان ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى ئاساسەن ئەنئەنىۋى تىلشۇناسلىق بويىچە، قوشۇمچە قۇرۇلمىچىلىق تىلشۇناسلىقى، ئايلاندۇرما ـ تۇغدۇرما تىلشۇناسلىقى قاتارلىق نەزەرىيەلەر بويىچە تەتقىق قىلىنىپ، خېلى سىستېمىلىق تەسۋىرلەنگەن ھەم ئايشەم شەمىيۇا، ئەمىر نەجىپ، غوجىئەھمەد سەيدۋاقاسوف، ئىبراھىم مۇتىئى، ئىمىن تۇرسۇن، خەمىت تۆمۇر، مىرسۇلتان ئوسمانوف، تۇردى ئەھمەد،

نەسرۇللا يولبۇلدى، ئەنسەردىن مۇسا قاتارلىق پېشقەدەم تىلشۇ-ناسلىرىمىز ۋە يېڭى بىر ئەۋلاد تىلچىلىرىمىزنىڭ ھەرقايسى دەۋرلەرگە، مېتودلارغا ۋەكىللىك قىلىدىغان ئەسەرلىرى مەيدانغا كېلىپ، ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتىنى چوڭقۇرلاشتۇرغان بولسىمۇ، ئۇيغۇر تىلشۇناسلىقىنى مەملىكىتىمىز تىلشۇناسلىقى ۋە دۇنيا تىلشۇناسلىقى بىلەن ماس قەدەمدە ئىلگىرىلىدى دېيەلمەيمىز. بولۇپمۇ يېقىنقى يىللاردىن بۇيان، ئۇيغۇرلارنىڭ ئىجتىمائىي ئالاقىسىدە نۇرغۇن ئۆزگىرىشلەر بولدى. بۇ ئۆزگىرىشلەر تىل ئالاقىسىنىڭ شەكىللىرىدە، ئۇيغۇر تىلى بىلەن باشقا تىللارنىڭ ئۇچرىشىش ئەندىزىلىرىدە، ئۇيغۇرلارنىڭ تىل پوزىتسىيەسىدە، ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىقتىدارى قاتارلىق جەھەتلەردە گەۋدىلىك ئىپادىلەندى. پەقەت ئۇيغۇر تىلى بىلەن باشقا تىللارنىڭ ئۇچرىشىنى مىسالغا ئالساق، ئۇنىڭ شەكىللىرىنىڭ كۆپ خىللىشىپ، تەبىئىي ئۇچرىشىش ۋە غەيرىي تەبىئىي ئۇچرىشىش ئەھۋاللىرى كۆرۈلدى؛ ئۇنىڭ دائىرىسى كېڭىيىپ، قىسمەن ئۇچرىشىشتىن ئومۇميۈزلۈك ئۇچرىشىشقا، بىر تىل بىلەن ئۇچرىشىشتىن كۆپ تىل بىلەن ئۇچرىشىشقا يۈزلەندى؛ ئۇنىڭ دەرىجىسى چوڭقۇرلىشىپ، يۈزەكى ئۇچرىشىشتىن چوڭقۇر قاتلامدىكى ئۇچرىشىشقا يۈزلەندى. ئۇيغۇر تىلىنىڭ باشقا تىللار بىلەن ئۇچرىشىشىدىكى بۇنداق ئۆزگىرىشلەر ئۇيغۇرلارنىڭ تىل ئالاقىسىنىڭ ئەندىزىلىرىنى ئۆزگەرتىپ ۋە تىل توسالغۇلىرىنى يېڭىپ، باشقا تىللارنى ئاسانراق ئىگىلىشىگە بەزى ئىمكانىيەتلەرنى يارىتىش بىلەن بىللە، ئۇيغۇر تىلىنىڭ قۇرۇلمىسى ۋە ئىقتىدارىنىڭ ئۆزگىرىشىگىمۇ قىسمەن سەۋەب بولدى. نەتىجىدە ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتىنىڭ سەۋىيەسى بىلەن بىر قىسىم شەھەر ئاھالىسىنىڭ تىل پوزىتسىيەسى ۋە تىل سەۋىيەسى بىردەك بولالمىدى. بۇ ھال مەزمۇن دائىرىسى كەڭرەك، چۈشىنىش قولايلىقراق بولغان «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى» كىتابىنىڭ تۇزۇلۇشىنى تەقەززا قىلدى. مۇشۇ ئېھتىياج ۋە تەلەپكە ئاساسەن، ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتىدىكى يېڭى نەتىجىلەرنى ئىمكانقەدەر تولۇق ئەكس ئەتكۈزۈش ۋە ئۇلارنى ئىمكانقەدەر ئاممىباب تىل بىلەن چۈشەندۈرۈش پىرىنسىپى بويىچە قولىڭىزدىكى بۇ كىتاب تۇزۇپ چىقىلدى. لېكىن، ھەرقانداق بىر تىل مۇئەييەن بىر تىلشۇناسلىق نەزەريەسى ئاساسىدا تەسۋىرلىنىدىغانلىقى، ھەرقانداق بىر نەزەريە سىستېمىسىنىڭ ئۆزىگە خاس ئاتالغۇلىرى ھەم ئۇقۇم چۈشەنچىلىرى بولىدىغانلىقى ئۈچۈن، كەسپىي ئاتالغۇلارنى پۈتۈنلەي «ئاممىبابلاشتۇرۇش»قا ئىمكان بولمىدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە «ئاممىبابلىق» بۇ كىتابنىڭ تۇزۇلۇشىدىكى مۇھىم پىرىنسىپلارنىڭ بىرى بولغاچقا، ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتىغا ئائىت ئىلمىي ئەمگەكلەردىن خېلى كەڭ دائىرىدە پايدىلىنىلغان بولسىمۇ، بىر قىسىم يېڭى تىلشۇناسلىق نەزەريەلىرى ۋە مېتودلىرىنىڭ بۇ كىتابقا كىرگۈزۈلۈشىمۇ چەكلىمىگە ئۇچرىدى. مانا مۇشۇنداق سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، بۇ كىتاب يەنىلا ئەنئەنىۋى تىلشۇناسلىق ئاساسىدا تۇزۇلدى.

بۇ كىتابنىڭ باش مۇھەررىرلىكىنى شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى فىلولوگىيە ئىنستىتۇتىنىڭ پروفېسسورى ئارسلان ئابدۇللا ئۆز ئۇستىگە ئالدى. پروفېسسور ئارسلان ئابدۇللا كىتابنىڭ لايىھەسىنى تۈزۈش، ئومۇمىي قۇرۇلمىسىنى ئورۇنلاشتۇرۇش، كىتابتا قوللىنىلغان ئاتالغۇلار ۋە كىتابنىڭ ئۇسلۇبىنى بىرلىككە كەلتۈرۈش ھەم كىتابنى بېكىتىش قاتارلىق خىزمەتلەرنى ئىشلىدى. كىتابنىڭ فونېتىكا، لېكسىكا ۋە سىنتاكسىس قىسمىنى شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى فىلولوگىيە ئىنستىتۇتىنىڭ دوتسېنتى يارى ئەبەيدۇللا تۇزدى؛ مۇقەددىمە، يېزىق ۋە مورفولوگىيە قىسمىنى شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى فىلولوگىيە ئىنستىتۇتىنىڭ دوتسېنتى، دوكتور ئابدۇرېھىم راخمان تۇزدى. بۇ كىتابنى تۈزۈش جەريانىدا، ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتى تۇغرىسىدا مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىدا ئېلان قىلىنغان يېڭى تەتقىقات نەتىجىلىرىدىن پايدىلاندۇق. مۇشۇ مۇناسىۋەت بىلەن بۇ ئىلمىي

ئۇيغۇر تىلىنى تەتقىق قىلغان ۋە قىلىۋاتقان بىر قىسىم ئۇيغۇر ئالىملار

مەھمۇد كاشغەرىي

ئۇلۇغ ئالىم، دۇنيا سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىقىنىڭ ئاساسچىسى، بۇيۇك تىلشۇناس مەھمۇد كاشغەرىي مىلادىيە 1008 - يىلى قەشقەر توققۇزاق ناھىيەسىنىڭ ئوپال يېزىسىدىكى ئازىق كەنتىدە تۇغۇلۇپ، مىلادىيە 1105 - يىلى ئۆز يۇرتى قەشقەر ئوپالدا ۋاپات بولغان. مەھمۇد كاشغەرىي ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۇركىي خەلقلەرنىڭ تىلىنى تەكشۈرۈش ۋە تەتقىق قىلىش ئارقىلىق ئالەمشۇمۇل كاتتا ئەسەر «دىۋانۇ لۇغاتىت - تۈرك» («تۇركىي تىللار دىۋانى»)نى يېزىپ چىققان.

مەھمۇد كاشغەرىي خاقانىيە تىلىنى، شۇنداقلا ئوغۇز، قىپچاق، ئارغۇ قاتارلىق خەلقلەرنىڭ شېۋىلىرىنى فونېتىكا، مورفولوگىيە جەھەتتىن تەسۋىرلەپ ھەم سېلىشتۇرۇپ، سۆزلەر دىكى تاۋۇشلارنىڭ ماسلىق مۇناسىۋىتى تىللارنىڭ تۇغقانچىلىق مۇناسىۋىتىنى ئېنىقلاشنىڭ زۆرۈر شەرتى، لېكىن ئۇ، تۇغقاچىلىق مۇناسىۋەتنىڭ يېتەرلىك شەرتى ئەمەس دېگەن كۆز قاراشنى تۇنجى بولۇپ ئوتتۇرىغا قويغان تىلشۇناس. مەھمۇد كاشغەرىي «تۇركىي تىللار دىۋانى»نىڭ بىرىنچى نۇسخىسىنى تەخمىنەن مىلادىيە 1072 — 1074 - يىللىرى يېزىپ بولۇپ، مىلادىيە 1075 - يىلىدا قايتا تولۇقلاپ چىققان ۋە ئاببا سىي خەلىپىلىرىنىڭ يىگىرمە يەتتىنچىسى بولغان ئەبۇلقاسىم ئابدۇللا مۇقتەدى بىللاغا تەقدىم قىلغان. «تۇركىي تىللار دىۋانى»غا 7500دىن ئارتۇق سۆزلەم (سۆز ۋە ئىبارە) كىرگۈ-

ئەمگەكلەرنىڭ ئىگىلىرىگە ئالاھىدە رەھمەت ئېيتىمىز.

كىتابنىڭ ھەجمى بىرقەدەر چوڭ بولسىمۇ، قىسقا ۋاقىت ئىچىدە تۈزۈلگەچكە، بەزى خاتالىقلار ۋە ھەر خىل يېتەرسىزلىكلەر كۆرۈلۈشى مۇمكىن. بولۇپمۇ ئاپتورلارنىڭ تىل پاكىتلىرىنى تەسۋىرلىشىدىكى ئۇسلۇبى، ئۆزگىچىلىكلىرىنى تامامەن بىر ئىزغا كەلتۈرەلىگەن بولۇشمىز ناتايىن. شۇڭا، ئوقۇرمەنلەرنىڭ ۋە كەسىپداشلارنىڭ ياخشى تەكلىپ ۋە تەنقىدىي پىكىرلەرنى بېرىشىنى سەمىمىي ئۈمىد قىلىمىز.

زۇلگەن بولۇپ، سۆزلەملەر تەركىبىدىكى ھەرپلەرنىڭ ئاز - كۆپلۈكىنى ئاساس قىلغان ئەرەبچە ھىجا ئۇسۇلى بويىچە تىزىلغان.

«تۇركىي تىللار دىۋانى»غا يەنە تۇرلۈك تېمىدىكى ئەدەبىي پارچىلار، ھېكمەتلىك سۆزلەر، ماقال - تەمسىللەر كىرگۈزۈلگەن.

قىسقىسى، مەھمۇد كاشغەرىي ئۆزىنىڭ «تۇركىي تىللار دىۋانى»نامليق بۇيۇك ئەسىرى ئارقىلىق خاقانىيە تىلى ۋە شۇ دەۋردىكى تۇركىي قوۋملەرنىڭ تىلى، ئەدەبىياتى ۋە تارىخىدىن ئەتراپلىق مەلۇمات بەرگەن مەشھۇر تىلشۇناس ھەم لۇغەتشۇناستۇر.

ئەلىشىر نەۋائىي

ئەلىشىر نەۋائىي 1441 - يىلى 2 - ئاينىڭ 9 - كۈنى (ھىجرىيە 844 - يىلى رامىزاننىڭ 7 - كۈنى) خۇراسان مەملىكىتى (ھازىرقى ئىراننىڭ شەرقىي شىمالىدىكى ئۆلكە)نىڭ مەركىزى ھىرات شەھىرىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇ 1470 - يىلى ھۈسەيىن بايقارانىڭ ئوردىسىدا مۇھۈردارلىقتا تەينىلەنگەن، 1472 - يىلى ۋەزىرلىككە ئۆستۈرۈلگەن، 1477 - يىلى ۋەزىرلىكتىن ئىستېپا بەرگەن. نەۋائىي بىر ئۆمۈر ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللىنىپ، «پەرھاد - شېرىن» قاتارلىق 30 پارچىدىن ئارتۇق ئەسەر يازغان. 1501 - يىلى 1 - ئاينىڭ 3 - كۈنى ھىرات شەھىرىدە ۋاپات بولغان.

ئەلىشىر نەۋائىي ياشىغان دەۋردە زىيالىيلار ئارىسىدا ئەرەب تىلى — جەننەت تىلى، پارس تىلى — سەلتەنەت تىلى، تۈرك تىلى — جامائەت (ئاۋام) تىلى دېگەندەك قاراشلار مەۋجۇت بولغاچقا، زىيالىيلارنىڭ ئەرەب - پارس تىلىغا قارىغۇلارچە چوقۇنۇش ئىدىيەسى بارا - بارا ئەۋجگە چىققان. ئەلىشىر نەۋائىي

ئۆز ئانا تىلىنى قوغداش ۋە ئۇنىڭ ئارتۇقچىلىقلىرىنى نامايان قىلىش مەقسىتىدە بۇيۇك ئەسەر «مۇھاكىمەتۇل - لۇغەتەين» (ئىككى تىل مۇھاكىمىسى)نى يېزىپ چىققان ۋە بۇ ئارقىلىق تۇركىي تىللاردا، جۈملىدىن ئۇيغۇر تىلىدىمۇ نادىر شېئىرىي ئەسەر يازغىلى بولىدىغانلىقىنى دەلىللىگەن ھەم ئانا تىلىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرگەن.

ئىبراھىم مۇتىئى

تۆھپىكار مائارىپچى، مەشھۇر تىلشۇناس، ئەدەبىي تەرجىمان ھەم پىشقان نەشرىياتچى ئىبراھىم مۇتىئى (1920 — 2010) تۇرپان شەھىرىدە كاسىپ ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ ئۇرۇمچى تاتارلار مەكتىپى، تاشكەنت ئوتتۇرا ئاسىيا دۆلەتلىك ئۇنىۋېرسىتېتىدا ئوقۇغان. شىنجاڭ ئۆلكىلىك دارىلمۇئەللىمىن، مەركىزىي مىللەتلەر ئىشلىرى كومىتېتى، مەركىزىي مىللەتلەر نەشرىياتى، ش ئۇ ئا ر ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيەسى قاتارلىق ئورۇنلاردا ئىشلىگەن.

ئىبراھىم مۇتىئى ئېلىمىزدە تۇنجى بولۇپ «ئۇيغۇر تىلى سەرفى (مورفولوگىيەسى)»، «ئۇيغۇر تىلى نەھۋى (سىنتاكسىسى)»، «ئۇيغۇرتىلى ئەدەبىيات قائىدىلىرى (ئىستىلىستىكىسى)»، «ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئاددىي ئىملا قائىدىسى» قاتارلىق دەرسلىكلەرنى تۈزگەن. «بەش تىللىق مانجۇچە لۇغەت»، «تۇركىي تىللار دىۋانى» ۋە «قۇتادغۇبىلىك»نىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى نەشرىنى تەييارلاشقا قاتناشقان، «تۇركىي تىللار دىۋانى»، «مايترى سىمىت»كە ئوخشاش نادىر كىلاسسىك ئەسەرلەرنىڭ مەسئۇل مۇھەررىرلىكىنى ئىشلىگەن. «مەملىكىتىمىز - دىكى تۇركىي تىللار ۋە بۇ ھەقتىكى ئىلمىي تەتقىقات»، «تۇركىي تىللار تەتقىقاتىدا ئالدىمىزدا تۇرغان ۋەزىپىلەر»، «تۇركىي تىللار دىۋانى»دا ئاساس قىلىنغان ئەدەبىي تىل — خاقانىيە تىلى

هەققىدە»، «چاغاتاي ئەدەبىي تىلىنىڭ ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى تەرەققىياتىدا تۇتقان ئورنى»، «قەدىمكى يىپەك يولىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدىكى ئوچ مۇھىم مىللەت ۋە ئۇلارنىڭ تىلى» قاتارلىق نۇرغۇن ماقالىلەرنى ئېلان قىلغان. ئۇنىڭ «ئىبراھىم مۇتەئى ئىلمىي ماقالىلىرى» ناملىق كىتابى نەشر قىلىنىپ، ئۇيغۇر تىلى ساھەسىدە زور تەسىر قوزغىغان.

ئىمىن تۇرسۇن

تونۇلغان ئەدىب، شائىر، تىلشۇناس ھەم تەرجىمان، يېڭى دەۋر ئۇيغۇر نەشرىياتچىلىقىنىڭ ئۇلىنى سالغۇچىلاردىن بىرى، ئۇيغۇر مەدەنىيەت تارىخى تەتقىقاتچىسى ئىمىن تۇرسۇن (1924 ــ 2011) ئۇرۇمچى شەھىرىدە قول ھۇنەرۋەن ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. ئۇرۇمچى 1 ــ گىمنازىيەسىدە ئوقۇغان. ئىلگىرى ــ كېيىن كېرىيە ناھىيەلىك ھۆكۈمەت، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى قاتارلىق ئورۇنلاردا ئىشلىگەن.

ئۇ 1950 ــ يىللاردىن باشلاپ ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتىغا كىرىشكەن. 1952 ــ يىلى ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت ئۇيۇشتۇرغان ئۇيغۇر تىلى ئىملاسىنى قېلىپلاشتۇرۇش خىزمىتىگە قاتناشقان. 1954 ــ يىلى شىنجاڭ ئاز سانلىق مىللەتلەر تىللىرىنى تەتقىق قىلىش ۋە ئۇنىڭغا يېتەكچىلىك قىلىش ھەيئىتىنىڭ دائىمىي ھەيئەت ئەزاسى بولغان ۋە ئۇيغۇر ئېلىپبەسىدىكى «ئې، ئى، ي» فونېمىلىرىنى ئوخشاش بولمىغان ئوچ ھەرپ (بەلگە) بىلەن ئىپادىلەش تەكلىپىنى ئوتتۇرىغا قويغان. ئۇ خەنزۇلارنىڭ ئۇيغۇر تىلى ئۆگىنىشى ئۈچۈن «ئۇيغۇر تىلى دەرسلىكى»نى تۈزگەن. 1956 ــ يىلى جۇڭگو ئاز سانلىق مىللەتلىرىنىڭ تىلىنى تەكشۈرۈش خىزمىتىگە يېتەكچىلىك قىلغان؛ 1957 ــ يىلى ئۇيغۇر تىلىنىڭ تۈنجى «ئىملا سۆزلۈكى»نى تۈزۈشكە قاتناشقان. 1980 ــ يىلدىن باشلاپ «تۈركىي تىللار دىۋانى»نىڭ ھازىر-

قى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى يەشمىسىنى تەييارلاش خىزمىتىگە يېتەكچىلىك قىلغان. ئۇ 80 ــ يىللاردىن باشلاپ «خاقانىيە تىلى ۋە خوتەن شېۋىسى»، «ھۇن ــ ئۇيغۇرلارنىڭ تىل تۇغقانچىلىقى» قاتارلىق نۇرغۇن ماقالىلەرنى ئېلان قىلىپ، ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتى ئۈچۈن زور تۆھپە قوشقان.

رەۋەيدۇللا ھەمدۇللا

تىلشۇناش، مائارىپچى رەۋەيدۇللا ھەمدۇللا (1924 ــ 1997) تۇرپاندا تۇغۇلغان. 1940 ــ يىلى «شىنجاڭ گېزىتى» ئىدارىسى ئاچقان مۇخبىرلار كۇرسىدا ئوقۇغان. 1942 ــ يىلىدىن 1986 ــ يىلىغىچە «شىنجاڭ گېزىتى»، شىنجاڭ ئۆلكىلىك كادىرلار مەكتىپى، شىنجاڭ تىل ئىنستىتۇتى، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى قاتارلىق ئورۇنلاردا ئىشلىگەن.

رەۋەيدۇللا ھەمدۇللا ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىستىلىستىكىسى ۋە لېكسىكىسى بويىچە مول نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈرگەن. «بىر قىسىم يەر ناملىرىنىڭ ئېتىمولوگىيەسى ھەققىدە»، «ئۇيغۇر تىلى لېكسىكولوگىيەسى تەتقىقاتىدىكى بەزى مەسىلىلەر» قاتارلىق 20 نەچچە پارچە ماقالىنى ئېلان قىلغان؛ «ئۇيغۇر تىلىنىڭ فرازېئولوگىيەلىك بىرىكمىلەر لۇغىتى»، «ئۇيغۇر تىلى ئىستىلىستىكىسىدىن ساۋات» قاتارلىق كىتابلارنى تۈزگەن.

ئابدۇسالام ئاببباس

پېشقەدەم تەرجىمان، تىلشۇناس ئابدۇسالام ئاببباس (1925 ــ 2006) ھازىرقى قىرغىزستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ قاراقول شەھىرىدە مۇھاجىر ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. ئۇرۇمچى دارىلمۇئەللىمىنى ئوقۇغان. ئىلگىرى ــ كېيىن بولۇپ، ئۇچتۇرپان ناھىيەلىك ھۆكۈمەت، سابىق شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مائارىپ نازارىتى، سابىق شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق تىل ــ

يېزىق ئۆزگەرتىش كومىتېتى قاتارلىق ئورۇنلاردا ئىشلىگەن.

ئابدۇسالام ئاببباسنىڭ هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىل ـ يېزىقىنى قېلىپلاشتۇرۇش، ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتىنى چوڭقۇرلاشتۇرۇش جەھەتتىكى تۆھپىسى ئالاهىدە گەۋدىلىك. ئۇ «تىلشۇناسلىق ئاساسلىرى» دېگەن كىتابنى تەرجىمە قىلغان، «ئۇيغۇر تىلى فىرازېئولوگىيەسىنىڭ ئىزاهلىق لۇغىتى»، «ئۇيغۇر تىلىدىكى مەنداش سۆز ـ ئىبارىلەر لۇغىتى»، «ئۇيغۇر تىلىدىكى ئاهاڭداش سۆزلەر لۇغىتى»، «ئۇيغۇر تىلىدىكى قارشى مەنىلىك سۆزلەر لۇغىتى» قاتارلىق لۇغەتلەرنى تۈزگەن؛ ئۇ يەنە «ئۇيغۇر تىلى فىرازېئولوگىيەسى ـــ تۈراقلىق ئىبارىلەر»، «هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئاتالغۇلار مەسىلىسى»، «تىنىش بەلگىلىرىنى قويۇش يوسۇنى» قاتارلىق ئىلمىي ماقالىلەرنى ئېلان قىلىپ، ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتى ئۈچۈن زور تۆھپە قوشقان.

تۇردى ئەهمەد

تىلشۇناس، تۆھپىكار مائارىپچى تۇردى ئەهمەد (1928 ـــ) قاراشەهەر ناهىيەسىدە تۇغۇلغان. شىنجاڭ ئۆلكىلىك دارىلمۇئەللىمىن، شىنجاڭ ئۆلكىلىك كادىرلار مەكتىپى ۋە مەركىزىي مىللەتلەر ئىنستىتۇتىدا ئاسپىرانتلىقتا ئوقۇغان. 1959 ـ يىلىدىن باشلاپ شىنجاڭ تىل ئىنستىتۇتى، شىنجاڭ پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ۋە شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىدا ئوقۇتۇش هەم تەتقىقات بىلەن شۇغۇللانغان.

ئۇنىڭ ئاساسلىق ئىلمىي ئەمگەكلىرى ئالىي مەكتەپ ئۇيغۇر تىلى ئوقۇتۇشى ۋە تەتقىقاتى ساهەسىدە كۆرۈلىدۇ. ئۇ كۆپ قېتىم ئۇيغۇر تىلى بويىچە تىل تەكشۈرۈشكە قاتناشقان ۋە كۆپلىگەن ئاسپىرانتلارنى يېتەكلەپ، ئۇيغۇر تىلىنىڭ دىيالېكت رايونلىرىدا هەم ئېلىمىزدىكى يۇغۇر، تۇۋا، سالار قاتارلىق تۈركىي تىللىق خەلقلەر جايلاشقان رايونلاردا ئەمەلىي تەكشۈرۈش

ئېلىپ بارغان ۋە بۇ ساهەدە نۇرغۇن ئەهمىيەتلىك خىزمەتلەرنى ئىشلىگەن. ئۇ ئالىي مەكتەپتە ئاساسلىقى «هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى»، «چاغاتاي تىلى»، «قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى»، «ئېلىمىزدىكى تۈركىي تىللارنىڭ سېلىشتۇرما گىرامماتىكىسى» قاتارلىق ئون نەچچە خىل دەرسنى ئۆتكەن ۋە بۇ دەرسلىكلەرنى ئۆزى تۈزگەن. ئۇ يەنە هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ لېكسىكولوگىيەسى، مورفولوگىيەسى ۋە سىنتاكسىس قىسمىدا هەل بولماي كېلىۋاتقان مەسىلىلەر هەمدە ئۇيغۇر تىلى ئىستىلىستىكىسى ۋە سېمانتىكىسىغا دائىر مەسىلىلەر ئوستىدە بىر قەدەر سىستېمىلىق تەتقىقات ئېلىپ بارغان. ئۇنىڭ «ئۇيغۇر تىلى» (ئىككى قىسىم)، «ئۇيغۇر تىلى دەرسلىكى»، «هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى» (باشقىلار بىلەن بىرلىكتە تۈزگەن) قاتارلىق كىتابلىرى نەشر قىلىنغان. «ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىللارنىڭ تۈس كاتېگورىيەسى هەققىدە» قاتارلىق نۇرغۇن ماقالىلىرى ئېلان قىلىنغان.

مىرسۇلتان ئوسمانوف

تۆھپىكار ئوقۇتقۇچى، ئاتاقلىق تىلشۇناس مىرسۇلتان ئوسمانوف (1929 ـــ) هازىرقى قازاقىستانىنىڭ ياركەنت شەهىرىگە قاراشلىق ئاقكەنت يېزىسىدا تۇغۇلغان. 1932 ـ يىلى غۇلجا ناهىيەسىگە كۆچۈپ كېلىپ، غۇلجا گىمنازىيەسىدە ئوقۇغان.

ئۇ ئۇيغۇر تىلى ۋە ئۇيغۇر تىلى دىيالېكتلىرى تەتقىقاتىغا زور تۆھپىلەرنى قوشقان. ئۇ ئىلمىي تەتقىقات بىلەن دالا تەكشۈرۈشنىڭ بىرلىكىدە باشتىن ـ ئاخىر چىڭ تۇرغان، ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ خوتەن، قەشقەر، لوپنۇر، ئاقسۇ، قۇمۇل، ئالتاي، تۇرپان قاتارلىق جايلاردا ئۇزاق مەزگىل دالا تەكشۈرۈشى ئېلىپ بېرىپ، ئۇيغۇر تىلى دىيالېكت ـ شېۋىلىرىنىڭ پەرقىنى ئايرىپ چىققان. ئۇ شۇ ئاساستا «قاغىلىق ناهىيەسىنىڭ پاخپۇ شېۋىسى

توغرىسىدا» ناملىق ماقالىسىنى يېزىپ چىققان. «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى» (نەسرۇللا يولبۇلدى بىلەن)، «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ خوتەن دىيالېكتى»، «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ لوپنۇر دىيالېكتى» (خەنزۇچە، ئۇيغۇرچە) قاتارلىق ئۇيغۇر تىلى ۋە ئۇيغۇر تىلى دىيالېكتىغا ئائىت كىتابلارنى يازغان. «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى رەۋىشلەر توغرىسىدا»، «چاغاتاي تىلى توغرىسىدىكى قاراشلىرىمىز» (خەمىت تۆمۈر بىلەن بىرلىكتە)، «قۇتادغۇبلىك»تە ئىپادە قىلىنغان ئەدەبىي تىل توغرىسىدا» (خەمىت تۆمۈر، ئامىنە غاپپار بىلەن بىرلىكتە) قاتارلىق نۇرغۇن ماقالىلىرى مەملىكەت ئىچىدىكى نوپۇزلۇق ئىلمىي ژۇرناللاردا ئېلان قىلىنغان. ئۇ يەنە «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ تەلەپپۇز لۇغىتى»، «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دىيالېكتلىرى»، «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى تاۋۇشلىرىنىڭ ئاكۇستىكىلىق تەتقىقاتى» قاتارلىق كىتابلارنى تۈزگەن ۋە تۈزۈشكە قاتناشقان. ئۇ يەنە بۈيۈك ئەسەر «تۈركىي تىللار دىۋانى»نى نەشرگە تەييارلاش ۋە نەشر قىلىشقا، ئالىم مەھمۇد كاشغەرىينىڭ مازىرىنى ئېنىقلاشقا ئالاھىدە تۆھپە قوشقان.

غەنىزات غەيۇرانى

لۇغەتشۇناس، شائىر غەنىزات غەيۇرانى (1930 ــ 2007) كەلپىن ناھىيەسىدە مەرىپەتپەرۋەر ئائىلىدە تۇغۇلغان. ئۇ ئاقسۇ ۋىلايەتلىك دارىلمۇئەللىمىن، شىنجاڭ دارىلفۇنۇنىدا ئوقۇغان. شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، «شىنجاڭ گېزىتى» ئىدارىسى قاتارلىق ئورۇنلاردا ئىشلىگەن.

غەنىزات غەيۇرانى ئوتتۇرا مەكتەپلەر ئۈچۈن «ئۇيغۇر تىلى گىرامماتىكىسى» (فونېتىكا، مورفولوگىيە قىسمى)نى تۈزگەن.

«ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى»، «ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىملا قائىدىسى ۋە ئىملا لۇغىتى»، «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئىملا ۋە تەلەپپۇز لۇغىتى»نى ئىشلەشكە قاتناشقان. «ئۇيغۇر تىلىدىكى تۇپ سۆزلەرنىڭ ئىملاسى»، «تۈركىي تىللار دىۋانىدىكى سۆزلەرنىڭ بۇغۇم شەكىللىرى بىلەن ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدىكى سۆزلەرنىڭ بۇغۇم شەكىللىرى ئوتتۇرىسىدىكى ئوخشاشلىق ۋە پەرقلەر توغرىسىدا» قاتارلىق 20 نەچچە پارچە ئىلمىي ماقالە ئېلان قىلىپ، ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتىغا زور تۆھپىلەرنى قوشقان.

نەسرۇللا يولبۇلدى

مائارىپ سېپىدىكى تۆھپىكار باغۋەن، تىلشۇناس نەسرۇللا يولبۇلدى (1930 ــ) ئاتۇش شەھىرىدە تۇغۇلغان. شىخۇ بازارلىق ئوغۇللار مەكتىپى، چۆچەك گىمنازىيەسى، سابىق شىنجاڭ ئۇلكىلىك كادىرلار مەكتىپىدە ئوقۇغان.

نەسرۇللا يولبۇلدى ئالىي مەكتەپتە «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى»، «تىلشۇناسلىق ئاساسلىرى»، «تۈركىي تىللار تىلشۇناسلىقى» قاتارلىق ئون نەچچە تۈرلۈك دەرس ئۆتكەن. ئۇ ئاتاقلىق تىلشۇناس مىرسۇلتان ئوسمانوف، ئەنسەردىن مۇسا، تۇردى ئەھمەدلەر بىلەن بىرلىكتە «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى» دەرسلىكىنى تۈزگەن. «تىلشۇناسلىققا مۇقەددىمە»، «تىلشۇناسلىقتىن ئاساسىي بىلىملەر»، «جۇڭگودىكى تۈركىي تىللار» (مۇھەببەت قاسىم بىلەن بىرلىكتە) قاتارلىق ئون نەچچە كىتابنى يازغان ھەمدە ئىشلەشكە قاتناشقان. «ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىملىق ۋە تەقلىد سۆزلەر ھەققىدە»، «مەھمۇد كاشغەرىي ــ سىلىشتۇرما تىلشۇناسلىقنىڭ بوۋىسى»، «ئۇيغۇر تىلىدىكى تىنىش بەلگىلەر ھەققىدە» قاتارلىق نۇرغۇن ماقالىلەرنى ئېلان قىلغان.

خەمىت تۆمۇر

تۆھپىكار مائارىپچى، ئاتاقلىق تىلشۇناس خەمىت تۆمۇر (1931 ــ 2006) تۇرپاننىڭ قاراغوجا يېزىسىدا تۇغۇلغان. سابىق شىنجاڭ ئۆلكىلىك تىل مەكتىپىدە ئوقۇغان. مەركىزىي مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتى، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مىللەتلەر تىل ــ يېزىق خىزمىتى كومىتېتى قاتارلىق ئورۇنلاردا ئىشلىگەن.

خەمىت تۆمۇر «ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىسىملارنىڭ كېلىش كاتېگورىيەسى توغرىسىدا» قاتارلىق نۇرغۇن ئىلمىي ماقالىلەرنى يازغان. ئۇنىڭ «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى گىرامماتىكىسى (مورفولوگىيە)» ناملىق كىتابى نەشر قىلىنغان. ئۇ «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئىملا ۋە تەلەپپۇز لۇغىتى»نىڭ مۇئاۋىن باش مۇھەررلىك ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالغان. ئۇ يەنە ئابدۇرەئوپ پولات بىلەن بىرلىكتە «چاغاتاي تىلى» ناملىق كىتابنى تۈزگەن. خەمىت تۆمۇر يەنە باشقىلار بىلەن بىرلىكتە «تەۋارىخىي مۇسقىيىۋن»، «ئەتەبەتۇلھەقايىق»، «مۇھاكىمەتۇل ــ لۇغەتەيىن» قاتارلىق ئەسەرلەرنى نەشرگە تەييارلىغان. ئۇنىڭ مىرسۇلتان ئوسمانوف بىلەن بىرلىكتە يازغان «بىزنىڭ چاغاتاي تىلى توغرىسىدا قاراشلىرىمىز» ناملىق ماقالىسىدە چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنى تەتقىق قىلىشتىكى نۇرغۇن يېڭى مەسىلىلەر ئوتتۇرىغا قويۇلغان.

ئامىنە غاپپار

ئاتاقلىق تىلشۇناس، تىل ــ يېزىق سېپىدىكى تۆھپىكار ئۇستاز ئامىنە غاپپار (1933 ــ) ئۇرۇمچى شەھىرىدە قول ھۈنەرۋەن ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. سابىق مەركىزىي مىللەتلەر

ئىنستىتۇتى، ئاپتونوم رايونلۇق تىل ــ يېزىق خىزمىتى كومىتېتى، شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيەسى قاتارلىق ئورۇنلاردا ئىشلىگەن. ئۇ ھازىر جۇڭگو تۈركىي تىللار ئىلمىي جەمئىيىتىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى، جۇڭگو ئۇيغۇر تارىخى ــ مەدەنىيىتى ئىلمىي جەمئىيىتىنىڭ مەسلىھەتچىسى.

ئۇنىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي جانلىق تىلىنى قېلىپلاشتۇرۇشقا دائىر تەتقىقات نەتىجىسى ۋە ئۇيغۇر تىلى دىيالېكتلىرى جەھەتتىكى تەتقىقاتى ئالاھىدە ئورۇن تۇتىدۇ. ئۇ تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىش ئارقىلىق 1984 ــ يىلى «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ تەلەپپۇز قائىدىسى» نىڭ دەسلەپكى لايىھەسىنى ئوتتۇرىغا قويغان. بۇ جەريانىدا «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ تەلەپپۇز لۇغىتى»نىڭ تۈزىتىلىپ تولۇقلانغان يېڭى نۇسخىسىنى ئىشلەشكە مۇئاۋىن باش تۈزگۈچى سۈپىتىدە قاتناشقان. ئۇنىڭدىن باشقا، «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دىيالېكتلىرى لۇغىتى» ئۇچۇن بىرقانچە مىڭ شېئىر سۆزلۈكىنى يىغىپ توپلىغان. «فونېتىكىدىن قىسقىچە ساۋات»، «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر يېڭى يېزىقى لايىھەسى» (كوللېكتىپ)، «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر يېڭى يېزىقىنىڭ ئىملا قائىدىسى»قاتارلىق ئۇن نەچچە پارچە مەخسۇس ئەسەرنى يازغان ۋە يېزىشقا قاتناشقان.

ئابلىز ياقۇپ

تىلشۇناس ھەم لۇغەتشۇناس ئابلىز ياقۇپ (1934 ــ 2010) تۇرپاندا تۇغۇلغان. سابىق شىنجاڭ ئىنستىتۇتى، «شىنجاڭ گېزىتى» ئىدارىسى، ش ئۇ ئا ر ئاپتونوم رايونلۇق تىل ــ يېزىق كومىتېتى، جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيەسى قاتارلىق ئورۇنلاردا ئىشلىگەن.

ئۇ «ئۇيغۇر يېڭى يېزىقىنىڭ ئىملا قائىدىسى»نى تۈزۈشكە ۋە

«ئۇيغۇرچە ئىملا سۆزلۈكى (سىناق نۇسخا)»، «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئىملا ۋە تەلەپپۇز لۇغىتى»نى ئىشلەشكە قاتناشقان. «ئۇيغۇر تىلى ۋە يېزىقى»، «ئۇيغۇر تىلىدىكى i ۋە e تاۋۇشلىرى ھەققىدە»، «ئۇيغۇر تىلىدىكى e تاۋۇشى ھەققىدە»، «ئۇيغۇر تىلىدىكى سىنگارمونىزم قائىدىسى»، «خەنزۇ تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەرنىڭ ئىملاسى توغرىسىدا» قاتارلىق نۇرغۇن ماقالىلەرنى ئېلان قىلغان. ئۇ «خەنزۇچە - ئۇيغۇرچە لۇغەت»، «ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى»نىڭ ۋۇجۇدقا چىقىشىغا، ئاتالغۇلارنى قېلىپلاشتۇرۇش خىزمىتىگە نۇرغۇن تۆھپىلەرنى قوشقان. ئۇنىڭ تەشەببۇسى بىلەن «بوغدا» ئۇيغۇرچە ، قازاقچە، قىرغىزچە، خەنزۇچە، ئىنگلىزچە، رۇسچە، ئەرەبچە كۆپ يېزىقلىق مەتبەئە سىستېمىسى ۋە ئىشخانىلارنى ئاپتوماتلاشتۇرۇش سىستېمىسى ئىشلەنگەن. بۇ جەريانىدا ئۇ «بېيدا فاكتىسى» مەتبەئە سىستېمىسىغا ئۇيغۇر، قازاق، قىرغىز يېزىقلىرىنى كىرگۈزۈشكە بۇۋاستە قاتناشقان. ئۇ يەنە 1992 - يىلى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ تاپشۇرۇقى بىلەن شىبە ۋە مانجۇ يېزىقلىرىنى بىر تەرەپ قىلىش بويىچە «بوغدا» يېنىك مەتبەئە سىستېمىسى ۋە ئىشخانىلارنى ئاپتوماتلاشتۇرۇش سىستېمىسىنى ئىشلەشكە يېتەكچىلىك قىلىپ تاماملىغان.

ئەنسەردىن مۇسا

پېشقەدەم مائارىپچى، تىلشۇناس ئەنسەردىن مۇسا (1935 ــ) غۇلجا ناھىيەسىنىڭ دۆڭمازار بازىرى ئارا مەھەللىسىدە تۇغۇلغان. شىنجاڭ ئۆلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتى كادىرلار مەكتىپى، مەركىزىي مىللەتلەر ئىنستىتۇتىدا ئوقۇغان. شىنجاڭ ئۆلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتى كادىرلار مەكتىپى، شىنجاڭ تىل ئىنستىتۇتى، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى، شىنجاڭ پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى،

ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى قاتارلىق ئورۇنلاردا ئىشلىگەن. شىنجاڭ تىل ئىلمىي جەمئىيىتى، جۇڭگو تۈركىي تىللار تەتقىقاتى جەمئىيىتى، جۇڭگو ئۇيغۇر تارىخى - مەدەنىيىتى تەتقىقاتى جەمئىيىتىنىڭ ئەزاسى بولغان.

ئەنسەردىن مۇسا ئوقۇتۇش خىزمىتى بىلەن شۇغۇللانغان مەزگىلىدە ئاساسلىقى «ئۇيغۇر تىلى فونېتىكىسى»، «ئۇيغۇر تىلى گىرامماتىكىسى»، «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى»، «تىلشۇناسلىققا مۇقەددىمە»، «فورمال لوگىكا» قاتارلىق دەرسلەرنى ئوتكەن. ئۇ تۈردى ئەھمەد، نەسرۇللا يولبۇلدىلار بىلەن بىرلىكتە «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى» قاتارلىق دەرسلىكلەرنى تۈزگەن. ئۇ يەنە «فورمال لوگىكا»، «فورمال لوگىكا كۆنۇكمە يېشىملىرى»، «يېزىقچىلىق ۋە تاپشۇرۇق ماقالىلىرىنى باھالاپ ئۆزگەرتىش»، «تىلشۇناسلىق ۋە ھازىرقى زامان پەنلىرى» قاتارلىق كىتابلارنى خەنزۇچىدىن تەرجىمە قىلغان. ئەنسەردىن مۇسا يەنە «ئۇيغۇر تىلىنى ئومۇملاشتۇرۇش ۋە قېلىپلاشتۇرۇش مەسىلىسى توغرىسىدا» قاتارلىق نۇرغۇن ماقالىلەرنى ئېلان قىلىپ، ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتىغا زور تۆھپە قوشقان.

رازاق مەتنىياز

تۆھپىكار مائارىپچى، تىلشۇناس رازاق مەتنىياز (1943 ــ) توقسۇن ناھىيەسىدە تۇغۇلغان. شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ جۇڭگو تىللىرى فاكۇلتېتىدا ئوقۇغان. ئوقۇش پۈتكۈزگەندىن كېيىن شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىدا ئوقۇتقۇچى بولغان. ئۇ جۇڭگو تۈركىي تىللار ئىلمىي جەمئىيىتىنىڭ ھەيئەت ئەزاسى قاتارلىق ئىجتىمائىي ۋەزىپىلەرنى ئۆتىگەن.

ئۇ «ئۇيغۇر تىلىدىن ئاساس»، «ئۇيغۇر تىلى ئوقۇشلۇقى»، «ئۇيغۇر تىلى ئاڭلاش، سۆزلەش دەرسى»، «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى گىرامماتىكا تەتقىقاتى»، «ئۇيغۇر تىلى لېكسىكولوگىسى-

يەسى»، «تۈركىي تىللار يازما يادىكارلىقلار لېكسىكا تەتقىقاتى» قاتارلىق دەرسلەرنى تۈزگەن ۋە ئۆتكەن. «تۈركىي تىللار دىۋانى»- نىڭ قۇرۇلمىسى توغرىسىدا»، «مورفېما ۋە ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكى توغرىسىدا» قاتارلىق 20 نەچچە ئىلمىي ماقالە ئېلان قىلىپ، ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتىغا كۆرۈنەرلىك تۆھپە قوشقان.

خالىق نىياز

تۆھپىكار مائارىپچى، تىلشۇناس خالىق نىياز (1946 — 2004) ئاقسۇدا تۇغۇلغان. بېيجىڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ تىل ـ ئەدەبىيات فاكۇلتېتىدا ئوقۇغان. 1981 ـ يىلى شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى جۇڭگو تىللىرى فاكۇلتېتىنىڭ ئاز سانلىق مىللەتلەر تىل ـ ئەدەبىياتى بويىچە ماگىستىرلىق ئىلمىي ئۇنۋانىغا ئېرىشكەن. 1982 ـ يىلىدىن باشلاپ شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ جۇڭگو تىللىرى فاكۇلتېتىدا ئوقۇتۇش ۋە ئىلمىي تەتقىقات بىلەن شۇغۇللانغان.

پروفېسسور خالىق نىياز ئۆزىنىڭ ئوقۇتۇش ۋە ئىلمىي ئەمگەكلىرىنى ئومۇمىي تىلشۇناسلىق، جەمئىيەت تىلشۇناسلىقى، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى، ئۇيغۇر تىلىنى ئىككىنچى تىل سۈپىتىدە ئوقۇتۇش جەھەتلىرىگە قاراتقان. ئۇنىڭ بىرىنچى ئاپتورلۇقىدىكى «تىلشۇناسلىق ئاساسلىرى»، «فونېتىكا ۋە تىل تەكشۈرۈش»، «ئۇيغۇر تىلىدىن ئاساس» قاتارلىق كىتابلىرى نەشر قىلىنغان. ئۇيغۇر تىلى ۋە تىلشۇناسلىق تەتقىقاتىغا ئائىت 30 پارچىدىن ئارتۇق ئىلمىي ماقالىسى دۆلەت ئىچىدىكى نۇقتىلىق ئىلمىي ژۇرناللاردا ئېلان قىلىنغان.

مۇھەببەت قاسىم

تۆھپىكار مائارىپچى، تىلشۇناس مۇھەببەت قاسىم (1947 ــ)

غۇلجا شەھىرىنىڭ ئۇچەرۋازا مەھەللىسىدە زىيالىي ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. بېيجىڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتىدا تولۇق كۇرسنى، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىدا ئاسپىرانتلىقنى ئوقۇغان. ئىلگىرى ـ كېيىن بېيجىڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى، ئۇرۇمچى ناھىيەسىنىڭ شۇيشىگۇ يېزىسى شۇيشىگۇ ئوتتۇرا مەكتىپى، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى قاتارلىق ئورۇنلاردا ئىشلىگەن. ھازىر شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى غەربىي شىمال ئاز سانلىق مىللەتلەر تەتقىقاتى بازىسىنىڭ مەخسۇس تەتقىقاتچىسى، ئاسپىرانتلار يېتەكچىسى بولۇپ ئىشلەۋاتىدۇ.

ئۇ تىلشۇناس خالىق نىياز بىلەن بىرلىكتە «ئۇيغۇر تىلىدىن ئاساس»، «تىلشۇناسلىق ئاساسلىرى»، «فونېتىكا ۋە تىل تەكشۈرۈش»، «تىلشۇناسلىققا ئومۇمىي بايان» قاتارلىق دەرسلىكلەرنى تۈزگەن. «كېلىپ چىقىش مەنبەسى جەھەتتىن ئۇيغۇر تىلى دىيالېكت سۆزلىرىگە بىر نەزەر»، «ئۇيغۇر تىلى مۇرتۇق شېۋىسىنىڭ فونېتىكىلىق ئالاھىدىلىكى» قاتارلىق 50 پارچىدىن ئارتۇق ماقالىسى خەنزۇچە ۋە ئۇيغۇرچە ئېلان قىلىنغان. «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دىيالېكت سۆزلىرى توغرىسىدا تەتقىقات »، «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دىيالېكت ـ شېۋىلىرى ماتېرىيالىرىنى توپلاش ۋە رەتلەش» قاتارلىق ئون نەچچە تۈرلۈك دۆلەت ۋە ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك تەتقىقات تېمىلىرىنى ئىشلىگەن ۋە قاتناشقان. يەنە «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دىيالېكت ـ شېۋىلىرى ماتېرىيالىرىنى توپلاش ۋە رەتلەش»، «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دىيالېكت ـ شېۋىلىرى ماتېرىياللىرىدىن ئۆرنەكلەر ۋە فونېتىكا، لېكسىكا، گرامماتىكا توغرىسىدا سىلىشتۇرما تەتقىقات» قاتارلىق بىرنەچچە تۈرلۈك تەتقىقات تېمىسىغا رىياسەتچىلىك قىلغان. ئۇنىڭ يەنە «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دىيالېكت سۆزلىرى تەتقىقاتى» قاتارلىق ئەسەرلىرى نەشر قىلىنغان.

تۇرسۇن ئايۇپ

تۆھپىكار ماۋارىپچى، تىلشۇناس تۇرسۇن ئايۇپ (1947 — 2003) قورغاس ناھىيەسىدە تۇغۇلغان. مەركىزىي مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتىدا ئىشلىگەن. ئۇ ئۇيغۇر تىلى ۋە تەرجىمە تەنقىدىقاتى بىلەن شۇغۇللانغان، «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى»، «قەدىمكى زامان ئۇيغۇر تىلى»، «قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى يازما يادىكارلىقلاردىن تاللانما»، « قەدىمكى تۈرك يېزىقىدىكى يازما يادىكارلىقلاردىن تاللانما»، «ئۇيغۇر يېزىق تىلى تەرەققىيات تارىخى» قاتارلىق دەرسلىكلەرنى تۈزگەن ھەم شۇ تېمىدا دەرس ئۆتكەن.

تۇرسۇن ئايۇپ «ئۇيغۇر تىلىدىكى يېڭى شەيئى، يېڭى ئۇقۇملارنى ئىپادىلەش ئۇسۇلى ۋە پرىنسىپلىرى» (خەمىت تۆمۇر بىلەن بىرلىكتە)، «قەشقەر تىلى، تۇغرىسىدا دەسلەپكى مۇلاھىزە»، «ئالتۇن يارۇق»نىڭ يىگىرمە تۆتىنچى بۆلىكى ئۇستىدە تەتقىقات» قاتارلىق 20 پارچىغا يېقىن ئىلمىي ماقالە ئېلان قىلغان. «قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي داستانى — ئۇغۇزنامە» (گېنگ شىمىن بىلەن بىرلىكتە)، «قەدىمكى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىدىن تاللانما» (ئابدۇقەييۇم خوجا، ئىسرائىل يۇسۇپ بىلەن بىرلىكتە) قاتارلىق ئەسەرلەرنى نەشرگە تەييارلىغان. ئۇ 1986 ـ يىلى ش ئۇ ئا ر قەدىمكى ئەسەرلەرنى رەتلەش، نەشر قىلىش ئىشخانىسىنىڭ ھاۋالىسى بويىچە ھەجمى 1 مىليون 500 مىڭ خەتلىك، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى بۇددا دىنىغا ئائىت يىرىك ئەسەر «ئالتۇن يارۇق»نى مۇھەممەد رېھىم سايىت بىلەن بىرلىكتە مۇقەددىمە، تىرانسكرىپسىيە، تەرجىمە، ئومۇمىي سۆزلۈك ۋە ئىزاھاتىن ئىبارەت بەش قىسىم بويىچە نەشرگە تەييارلىغان.

ئىسرائىل يۇسۇپ

تىلشۇناس ۋە ئارخېئولوگ ئىسرائىل يۇسۇپ (1949 —) ئۇرۇمچىدە تۇغۇلغان. سابىق مەركىزىي مىللەتلەر ئىنىستىتۇتىنىڭ قەدىمكى تۈرك تىلى كەسپىنى پۈتتۈرگەن. ئۇ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېيىدا تەتقىقاتچى بولۇپ ئىشلەۋاتىدۇ.

ئىسرائىل يۇسۇپ ئۇزاقتىن بۇيان ئارخېئولوگىيە، قەدىمكى ئۇيغۇرچە قول يازمىلار تەتقىقاتى، قەدىمكى ئۇيغۇر مەدەنىيەت تەتقىقاتى قاتارلىق ساھەلەردە «قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ‹مايتىرى سىمىت› (1)»، «سەبىئەئى سەييارە»، «مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكام» قاتارلىق چاغاتايچە كىلاسسىك ئەسەرلەرنى نەشرگە تەييارلىغان، «غەربىي يۇرت يېمەك ـ ئىچمەك مەدەنىيىتى تارىخى» قاتارلىق كىتابلارنى يازغان. مەملىكىتىمىز ئىچى ـ سىرتىدا «قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ‹بەھايسا جىياگۇرۇسۇترا› ياغاچ باسما نۇسخىسىنىڭ كەمتۈك نۇسخىسى ئۇستىدە تەتقىقات»، «تۇرپاندىن يېڭى تېپىلغان قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى ھۆججەتلەر»، «قەدىمكى چالغۇ — كۆڭخۇ (چەك)»، «ش ئۇ ئا ر مۇزېيىدا ساقلىنىۋاتقان خەنزۇچە بۇددا نوملىرى»، «شىنجاڭدىن بايقالغان قەدىمكى تىل ـ يېزىقلار»، «ئارخېئولوگىيەلىك تېپىلمىلاردىن شىنجاڭدا ياشىغان قەدىمكى ئەجدادلارنىڭ ئۇن يېمەكلىكلىرىگە نەزەر»، «ش ئۇ ئا ر مۇزېيىدا ساقلىنىۋاتقان پۇللاردىن شىنجاڭ تارىخىدىكى پۇللارغا نەزەر» قاتارلىق 80 پارچىدىن ئارتۇق ماقالە ئېلان قىلغان.

مۇھەممەد رېھىم سايىت

تۆھپىكار ماۋارىپچى، تىلشۇناس، تۈركولوگ مۇھەممەد رېھىم سايىت (1950 —) خوتەن لوپ ناھىيەسىنىڭ سامپۇل يېزىسىدا تۇغۇلغان. 1971 ـ يىلىدىن 1973 ـ يىلىغىچە خوتەن ۋىلايەتلىك

دارىلمۇئەللىمىندە ئوقۇغان ۋە 1976 ـ يىلىغىچە لوپ ناھىيەلىك 3 ـ ئوتتۇرا مەكتەپتە ئوقۇتقۇچى بولغان. 1976 ـ يىلىدىن باشلاپ مەركىزىي مىللەتلەر ئىنستىتۇتى مىللەتلەر فاكۇلتېتىدا قەدىمكى تۈرك تىلى كەسپىدە ئوقۇغان. 1980 ـ يىلىدىن 1988 ـ يىلىغىچە تۈركىيە مارمارا ئۇنىۋېرسىتېتى تىل ـ تارىخ ۋە جۇغراپىيە ئىنستىتۇتى تۈرك تىل ـ ئەدەبىياتى فاكۇلتېتىدا ئوقۇپ ماگىستىرلىق ئىلمىي ئۇنۋانىغا، 1990 ـ يىلىدىن 1993 ـ يىلىغىچە گوللاندىيە ئۇترېچ ئۇنىۋېرسىتېتىدا ئوقۇپ دوكتورلۇق ئۇنۋانىغا ئېرىشكەن.

مۇھەممەد رېھىم سايىت «تۈركىي تىللار تىلشۇناسلىقىدىن ئومۇمىي بايان» (2004 ـ يىلى، خەنزۇچە)، «قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى ‹ئالتۇن يارۇق›» (2002 ـ يىلى، تۇرسۇن ئايۇپ بىلەن بىرلىكتە)، «ئالتاي تىلشۇناسلىقىدىن ئومۇمىي بايان» (باشقىلار بىلەن بىرلىكتە)، «قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى ۋەسىقىلەرنىڭ تىلى» (ھەمكارلىشىپ يازغان) قاتارلىق 20 پارچىدىن ئارتۇق ئىلمىي ماقالىسى ئېلان قىلىنغان.

ئابدۇرەئوپ پولات تەكلماكانى

تۇھپىكار مائارىپچى، تىلشۇناس ئابدۇرەئوپ پولات تەكلماكانى (1950 ــ) قەشقەر شەھىرى يۇمىلاقشەھەر كۆلبېشى مەھەللىسىدە ئوقۇتقۇچى ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. مەركىزىي مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتىدا ئوقۇغان. 1978 ـ يىلىدىن 1982 ـ يىلىغىچە بېيجىڭ چەت ئەل تىللىرى ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ ئەرەب تىلى فاكۇلتېتىدا ئەرەب تىلى ئۆگەنگەن. 1986 ـ يىلىدىن 1988 ـ يىلىغىچە بېيجىڭ ئۇنىۋېرسىتېتىدا پارس تىلى ئۆگەنگەن. 1996 ـ يىلىدىن 1997 ـ يىلى 7 ـ ئايغىچە مىسىر ئەزھەر ئۇنىۋېرسىتېتىدا «ئۇسۇلۇددىن» (ئىسلام دىنىنىڭ ئۇل

ئاساسلىرى) ئىلمى بويىچە بىلىم ئاشۇرغان. 1997 ـ يىلىدىن 2002 ـ يىلىغىچە تۈركىيە ئەنقەرە ئۇنىۋېرسىتېتى تىل ـ تارىخ ۋە جۇغراپىيە ئىنستىتۇتى بۆگۈنكى زامان تۈرك شېۋىلىرى ۋە ئەدەبىياتلىرى فاكۇلتېتىدا ئوقۇپ دوكتورلۇق ئۇنۋانىغا ئېرىشكەن.

ئابدۇرەئوپ پولات تەكلماكانى ھازىرغىچە «چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتىدىن ئىلمىي ماقالىلەر» (1993 ـ يىلى)، «ئۇيغۇر تىلى لېكسىكولوگىيەسى» (1995 ـ يىلى)، «چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى ھەققىدە مۇپەسسەل بايان» (2004 ـ يىلى)، «چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى گىراماتىكىسى» (2007 ـ يىلى) قاتارلىق ئەسەرلەرنى يازغان.

لېتىپ توختى

تۇھپىكار مائارىپچى، تىلشۇناس لېتىپ توختى (1953 ــ) توقسۇن ناھىيەسىدە تۇغۇلغان. 1975 ـ يىلى سابىق مەركىزىي مىللەتلەر ئىنستىتۇتىنى پۈتكۈزۈپ، شۇ مەكتەپتە ئوقۇتقۇچى بولغان. 1982 ـ يىلى مەركىزىي مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتىدا ئاز سانلىق مىللەتلەر تىل ـ ئەدەبىياتى كەسپى بويىچە ماگىستىرلىق ئۇنۋانىغا ئېرىشكەن. 1985 ـ يىلىدىن 1994 ـ يىلىغىچە ئامېرىكا تېكساس ئۇنىۋېرسىتېتى ۋە ۋاشىنگتون ئۇنىۋېرسىتېتىدا ئومۇمىي تىلشۇناسلىق ۋە ئالتاي تىلشۇناسلىقى بويىچە ئوقۇپ دوكتورلۇق ئۇنۋانى ئالغان. ئوقۇشنى تاماملىغاندىن كېيىن مەركىزىي مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتىغا قايتىپ كېلىپ ئوقۇتۇش ۋە تەتقىقات بىلەن شۇغۇللانماقتا.

لېتىپ توختىنىڭ ئالتاي تىلشۇناسلىقى ۋە ساسلىي گىراماتىكا تەتقىقاتى (转换形成语法研究)دا قولغا كەلتۈرگەن نەتىجىسى كۆرۈنەرلىك بولۇپ، دۆلەت ئىچى ـ

伽师县图书馆
W0000247

ئابدۇرەشىد

تۆھپىكار ماۋارىپچى، ئاتاقلىق تىلشۇناس ئابدۇرەشىد يۈسۈپ (1964 ــ) قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ يوپۇرغا ناھىيەسىدە تۇغۇلغان. شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىنى پۈتكۈزگەن. 1988 ـ يىلى شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىدا تۈركىي تىللار تىلشۇناسلىقى ۋە تىل تەكشۈرۈش يۆنىلىشى بويىچە ماگىستىرلىق ئۇنۋانىغا، 1996 ـ يىلى مەركىزىي مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ ئاز سانلىق مىللەتلەر تىل ـ ئەدەبىياتى كەسپى بويىچە دوكتورلۇق ئۇنۋانىغا ئېرىشكەن. 1999 ـ يىلىغىچە ياپونىيە كىيوتو ئۇنىۋېرسىتېتىدا دوكتور ئاشتىلىقتا تۈرۈپ تەتقىقات بىلەن شۇغۇللانغان، 1999 ـ يىلىدىن 2000 ـ يىلىغىچە ياپونىيە كىيوتو ئۇنىۋېرسىتېتىدا تەكلىپلىك پىروفېسسور بولۇپ ئىشلىگەن. 2000 ـ يىلى 12 ـ ئايدا گېرمانىيە «ئالېكساندىر ھۇمبولت فوندى»نىڭ قوللىشى بىلەن گېرمانىيەدە دوكتور ئاشتىلىقتا تۈرۈپ تەتقىقات بىلەن شۇغۇللانغان. 2003 ـ يىلى تەتقىقاتىنى تاماملاپ، گېرمانىيە گۆتىنگېن ئۇنىۋېرسىتېتى قارمىقىدىكى گۆتىنگېن پەنلەر ئاكادېمىيەسىدە تەتقىقاتچى بولۇپ ئىشلىگەن، 2007 ـ يىلىدىن باشلاپ ھازىرغىچە بېرلىن برادىنبۇرگ پەنلەر ئاكادېمىيەسى تۈرپانشۇناسلىق تەتقىقات ئورنىنىڭ تەتقىقاتچىسى بولۇپ ئىشلەۋاتىدۇ. 2009 ـ يىلى 12 ـ ئايدا جۇڭگو ماۋارىپ مىنىستىرلىقىنىڭ چاقىرىقى ئالىمى ئالاھىدە تەكلىپلىك پىروفېسسورلۇقىغا تەكلىپ قىلىنىپ، مەركىزىي مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتىدا ئوقۇتۇش، تەتقىقات خىزمىتى بىلەن شۇغۇللانماقتا.

ئابدۇرەشىد ياقۇپنىڭ تۈركىي تىللار تەتقىقاتى، بولۇپمۇ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى ۋە ئۇيغۇر دىيالېكتشۇناسلىقى، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى ئەسەرلەر تەتقىقاتىدا قولغا كەلتۈرگەن نەتىجىسى كۆزۈنەرلىك بولۇپ، دۆلەت ئىچى ـ سىرتىدىكى ھەر

سىرتىدىكى ھەرخىل مەتبۇئاتلاردا ئېلان قىلىنغان. ئۇنىڭ «ئالتاي تىلشۇناسلىقىدىن ئومۇمىي بايان» (2002 ـ يىلى، خەنزۇچە)، «بىر تۈركىي قۇرۇلمىسىدىن ئەڭ ئاددىي لايىھەگىچە: ئالتاي تىللىنىڭ سىنتاكسىس قۇرۇلمىسى»(خەنزۇچە)، «ئۇيغۇر تىلى ۋە باشقا ئالتاي تىللىرى ئۈستىدە شەكىللەندۈرمە سىنتاكسىس تەتقىقاتى» (2001 ـ يىلى، خەنزۇچە) قاتارلىق تەتقىقات نەتىجىلىرى بار.

ئارسلان ئابدۇللا

تۆھپىكار ماۋارىپچى، تىلشۇناس ئارسلان ئابدۇللا (1955 ــ) قۇمۇلدا تۇغۇلغان. 1979 ـ يىلى شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىنى پۈتكۈزگەن. شۇنىڭدىن بۇيان شۇ ئۇنىۋېرسىتېتتا ئوقۇتۇش خىزمىتى ۋە تىل تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللانماقتا.

ئارسلان ئابدۇللا «قۇتادغۇبىلىك، ئىستىلىستىكىسى»، «ئۇيغۇر فامىلىلىرى تەتقىقاتى»، «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى» قاتارلىق ئەسەرلەرنى باشقىلار بىلەن ھەمكارلىشىپ نەشر قىلدۇرغان. «غەربىي يۇرتتىكى تىللارنىڭ ئۇچرىشىشى ۋە تەسىرى»، «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ قۇمۇل شىۋىسى ۋە ئۇنىڭ ئاۋازلىق ئامىبرىنى قۇرۇش» قاتارلىق دۆلەتلىك تەتقىقات تېمىلىرىنى ئىشلىگەن. ئۇ «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ قۇمۇل شىۋىسى»، «شىنجاڭ يەر نامىلىرىدا ئەكس ئەتكەن ئىجتىمائىي مەدەنىيەت ئامىللىرى» قاتارلىق 40 پارچىدىن ئارتۇق ئىلمىي ماقالىنى ئېلان قىلىپ، ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتى ئۈچۈن كۆرۈنەرلىك تۆھپىلەرنى قوشقان.

خىل مەتبۇئاتلاردا 40 نەچچە ئىلمىي ماقالىسى ئېلان قىلىنغان. ئۇ «ئۇيغۇر تىلىنىڭ تۈرپان دىيالېكتى» (2005 ـ يىلى، ئىنگلىزچە)، «قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى يادىكارلىقلار» (ئوچ تۇم، 2007 ـــ 2009 ـ يىلى، نېمىسچە)، «قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى دىئاستۇئىستىك» (2006 ـ يىلى، ئىنگلىزچە)، «قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى پىراجناماپارامىتا يادىكارلىقلىرى» (2010 ـ يىلى، ئىنگلىزچە) قاتارلىق ۋەكىللىك تەتقىقات ئەسەرلىرى بار.

ئۇيغۇر تىلىنى تەتقىق قىلىۋاتقان خەنزۇ ئالىملار

چېن زوڭجېن (陈宗振)

تىلشۇناس چېن زوڭجېن بېيجىڭ ئۇنىۋېرسىتېتى شەرق تىللىرى فاكۇلتېتىنىڭ ئۇيغۇر تىلى كەسپىدە ئوقۇغان. مەركىزىي مىللەتلەر ئىنستىتۇتى ئاز سانلىق مىللەتلەر تىل ـ ئەدەبىياتى فاكۇلتېتى، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق تىل ـ يېزىق ئىسلاھاتى كومىتېتى، جۇڭگو پەنلەر ئاكادېمىيەسى ئاز سانلىق مىللەتلەر تىل تەتقىقاتى قاتارلىق ئورۇنلاردا تۇركىي تىللار تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللانغان. ئۇنىڭ ئاساسلىق تەتقىقات يۆنىلىشى يۇغۇر تىلى تەتقىقاتى بولسىمۇ، ئۇيغۇر تىلىنىڭ ھەرقايسى دەۋرلىرىگە ئائىت «ئۇيغۇر تىلىدىكى قەدىمكى خەنزۇ تىلى تەركىبلىرى توغرىسىدا» قاتارلىق بىرمۇنچە ماقالىلەرنى ئېلان قىلغان.

گاۋ شجيې (高士杰)

تىلشۇناس گاۋشجيې مەركىزىي مىللەتلەر ئىنستىتۇتىدا ئۇيغۇر تىلى ئوقۇتقۇچىسى بولغان. «ئۇيغۇر تىلى دىيالېكتلىرى ۋە دىيالېكت تەكشۈرۈش»، «ئۇيغۇر تىلىدىن ئاساس»، «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى گىرامماتىكىسى» (يى كۇشيۇ بىلەن بىرلىكتە) قاتارلىق ئەسەرلەرنى يازغان. ئۇيغۇر تىلىغا ئائىت ئىلمىي ماقالىلەرنى ئېلان قىلغان.

گېڭ شىمىن (耿世民)

داڭلىق تىلشۇناس گېڭ شىمىن (1929 ــ) جياڭسۇ ئۆلكىسى شۇجۇ شەھىرىدىن. 1949 ـ يىلىدىن 1953 ـ يىلىغىچە بېيجىڭ ئۇنىۋېرسىتېتى شەرق تىللىرى ۋە ئەدەبىياتى فاكۇلتېتىدا ئۇيغۇر تىلى كەسپىدە ئوقۇغان. مەركىزىي مىللەتلەر ئىنستىتۇتىدا ئوقۇتقۇچى بولغان. گېڭ شىمىن ئەپەندى دەم ئېلىشقا چىقىشتىن ئىلگىرى مەركىزىي مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ پروفېسسورى، دوكتور ئاسپىرانت يېتەكچىسى، جۇڭگو تۈركىي تىللار جەمئىيىتىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى، ئامېرىكا خارۋارد ئۇنىۋېرسىتېتى «تۈركولوگىيە» ژۇرنىلىنىڭ مەسلىھەتچىسى، تۈركىيە «تۈرك تىلى تەتقىقاتى» ژۇرنىلىنىڭ مەسلىھەتچىسى بولغان.

ئۇ ئاساسلىقى ئۇيغۇر ۋە قازاق تىلى تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللانغان. ئۇ «قەدىمكى تۈرك تىلى يادىكارلىقلىرىدىن تاللانما» قاتارلىق سەككىز تۈرلۈك دەرسلىكنى تۈزگەن. «قەدىمكى تۈرك مەڭگۈ تاشلىرى ھەققىدە تەتقىقات» ، «قەدىمكى تۈرك تىلىنىڭ گرامماتىكىسى»، «دۇنخۇاڭدىكى تۈركچە ۋە ئۇيغۇرچە ۋەسىقىلەرگە مۇقەددىمە» قاتارلىق 20 پارچىغا يېقىن ئەسىرى؛ نېمىس، فىرانسۇز، ئىنگلىز، رۇس، ياپون تىللىرىدىن تەرجىمە قىلغان «قەدىمكى تۈرك تىلى گرامماتىكىسى»، «غەربىي يۇرت مەدەنىيەت تارىخى» قاتارلىق ئون نەچچە پارچە تەرجىمە ئەسىرى نەشر قىلىنغان. خەنزۇ، ئىنگلىز، فىرانسۇز، نېمىس، تۈرك، ئۇيغۇر، قازاق تىللىرىدا يازغان 200 پارچىدىن ئارتۇق ئىلمىي ماقالىسى ئېلان قىلىنغان. ب د ت پەن ـ مائارىپ تەشكىلاتى ئۇيۇشتۇرغان «ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيەت تارىخى» ناملىق چوڭ تېپتىكى ئەسەرنىڭ 4 ـ بۆلۈمىدىكى «ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى» بابىنى يازغان.

گېرمانىيە خومبولد فوندى ئۇنىڭ تۈركولوگىيە ساھەسىدىكى تۆھپىلىرىنى تەقدىرلەش ئۈچۈن 1992 ـ يىلى «خەلقئارالىق داڭلىق ئالىم» مۇكاپاتىنى بەرگەن. 2000 ـ يىلى خەلقئارا ئالتايشۇناسلىق جەمئىيىتى ئۇنىڭغا ئالتۇن مېدال بەرگەن. بۇ، ئېلىمىز تۈركولوگلىرى بۇ ساھەدە ئېرىشكەن ئەڭ يۇقىرى ۋە بىردىنبىر خەلقئارالىق مۇكاپات ھېسابلىنىدۇ. شۇ يىلى 10 ـ ئايدا تۈرك تىل جەمئىيىتى ئۇنى ئاكادېمىكلىققا تەكلىپ قىلغان.

لى جىڭۈېي (李经伟)

داڭلىق تىلشۇناس لى جىڭۈېي (1933 ــ) خېنەن ئۆلكىسى كەيفېڭ شەھىرىدىن. مەركىزىي مىللەتلەر ئىنستىتۇتى تىل ـ ئەدەبىيات فاكۇلتېتىنى پۈتكۈزگەن. سابىق شىنجاڭ سانائەت ئىنستىتۇتىدا ئوقۇتۇش ـ تەتقىقات بىلەن شۇغۇللانغان.

ئۇ ئاساسلىقى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى ۋەسىقىلەرنى نەشرگە تەييارلاش ۋە قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى نەزەريە تەتقىقاتى قاتارلىق جەھەتلەردە كۆپ ئەمگەك قىلغان. ئۇنىڭ «قەدىمكى ئۇيغۇرچە ئىجتىمائىي ـ ئىقتىسادىي ۋەسىقىلەر تەتقىقاتى» ، «ئىدىقۇت قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى ھەققىدە تەتقىقات» قاتارلىق بىرقانچە ئەسىرى نەشر قىلىنغان. «قەدىمكى ئۇيغۇرچە ۋەسىقىلەرنىڭ فونېتىكا سىستېمىسى ھەققىدە » قاتارلىق 60 پارچىدىن ئارتۇق ئىلمىي ماقالىسى ئېلان قىلىنغان.

لى سېن (李森)

داڭلىق تىلشۇناس لى سېن (1923 ــ 1996) شىنجاڭدا تۇغۇلغان. 1939 ـ يىلىدىن 1941 ـ يىلىغىچە شىنجاڭ دارىلمۇئەللىمىنده ئوقۇغان. 1947 ـ يىلى 9 ـ ئايدىن باشلاپ مەركىزىي

زىي ئۇنىۋېرسىتېت (هازىرقى نەنجىڭ ئۇنىۋېرسىتېتى)، بېيجىڭ ئۇنىۋېرسىتېتى، مەركىزىي مىللەتلەر ئىنستىتۇتى قاتارلىق ئالىي مەكتەپلەردە ئىشلىگەن.

لى سېن ئەپەندى بېيجىڭ ئۇنىۋېرسىتېتى شەرق تىللىرى فاكۇلتېتىدا ئۇيغۇر تىلى كەسپىنى بەرپا قىلغۇچىلارنىڭ بىرى. ئۇ يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن خەنزۇ ئوقۇغۇچىلار ئۈچۈن تۇنجى «ئۇيغۇر تىلى ئوقۇشلۇقى»نى نەشر قىلدۇرغان. 1955 ـ يىلى شىنجاڭدىكى ئاز سانلىق مىللەت تىللىرىنى تەكشۈرۈشكە قاتناشقان. 1956 ــ 1958 ـ يىللاردا جۇڭگو پەنلەر ئاكادېمىيەسى ئاز سانلىق مىللەتلەر تىللىرىنى تەكشۈرۈش 6 ـ گۇرۇپپىسىدا ئىشلىگەن ۋە ئۇيغۇر تىلى، قازاق تىلى قاتارلىق تۆت خىل تىلنىڭ «تەكشۈرۈش پروگراممىسى»نى ۋە «سۆزلۈك جەدۋىلى»نى تۈزۈپ چىققان. شىنجاڭ، گەنسۇ، چېڭخەي ئۆلكىلىرىدىكى تۈركىي تىللار ئائىلىسىگە تەۋە توققۇز خىل تىلنى تەكشۈرۈش، تەتقىق قىلىشقا مەسئۇل بولغان. ئۇنىڭ «تۈركىي تىللار تەتقىقاتى ئىلمىي ماقالىلىرى توپلىمى»غا «هازىرقى زامان ئۇيغۇر يېزىقى توغرىسىدا»، «ئۇيغۇر يېزىق ئىسلاھاتى مەسىلىلىرى» قاتارلىق 20 پارچە ماقالىسى كىرگۈزۈلگەن. ئۇنىڭدىن باشقا، ئۇ «جۇڭگو بۇيۇك قامۇسى»نىڭ «مىللەتلەر تومى»، «تىل ـ يېزىق تومى»نىڭ ئۇيغۇر تىلى قىسمىنى يازغان.

ۋېي سۇيىي (魏翠一)

ۋېي سۇيىي ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتىغا كۆرۈنەرلىك تۆھپە قوشقان داڭلىق تىلشۇناسلارنىڭ بىرى. ئۇ «قۇتادغۇ بىلىك»، «ئەتەبەتۈلھەقايىق» قاتارلىق ئەسەرلەرنى خەنزۇ تىلىغا تەرجىمە قىلغان. «جۇڭگو بۇيۇك ئېنسىكلوپېدىيەسى»نىڭ تىل ـ يېزىق تومىنىڭ ئۇيغۇر تىلىغا مۇناسىۋەتلىك ماددىلىرىنى خەمىت تۆمۈر بىلەن بىرلىكتە يازغان. «ئۇيغۇر تىلى لۇغىتىنىڭ

تەرەققىياتى ۋە ئۇنى قېلىپلاشتۇرۇش مەسىلىلىرى»، «1950 ـ يىلىدىن بۇيانقى جۇڭگو شىنجاڭدىكى هازىرقى زامان ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ تەرەققىياتى» قاتارلىق نۇرغۇن ئىلمىي ماقالىلىرىنى ئېلان قىلغان.

ياڭ فۇشۆ (杨富学)

تىلشۇناس ياڭ فۇشۆ (1965 ــ) خېنەن ئۆلكىسى دېڭجۇ شەھىرىدىن. 1986 ـ يىلى لەنجۇ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ تارىخ فاكۇلتېتىنى پۈتكۈزگەن، 1989 ـ يىلى شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ تارىخ فاكۇلتېتىنى پۈتكۈزۈپ ماگىستىرلىق ئۇنۋانى ئالغان. 1993 ـ يىلى ھىندىستان دېھلى ئۇنىۋېرسىتېتىدا ۋە ئىندىرا گەندى دۆلەتلىك سەنئەت مەركىزىدە سانسكرىت تىلى ۋە بۇددا مەدەنىيىتى بويىچە بىلىم ئاشۇرغان. 2002 ـ يىلى دوكتورلۇق ئۇنۋانى ئالغان.

ياڭ فۇشۆ ئەپەندىنىڭ تەتقىقات يۆنىلىشى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى ۋە بۇددا مەدەنىيىتى بولۇپ، بۇ ساھەدە «شاجۇ ئۇيغۇرلىرى ۋە يادىكارلىقلىرى»، «غەربىي يۇرت ۋە دۇنخۇاڭدىن تېپىلغان قەدىمكى ئۇيغۇرچە ۋەسىقىلەرنىڭ تىلى ھەققىدە تەتقىقات» قاتارلىق ئون نەچچە پارچە ئەسىرى ۋە دۆلەت ئىچى ـ سىرتىدا ئىنگلىز، خەنزۇ، ئۇيغۇر تىللىرىدا ئېلان قىلغان 100 نەچچە پارچە ئىلمىي ماقالىسى، 50 نەچچە پارچە تەرجىمە ماقالىسى بار.

جاڭ تېيىشەن (张铁山)

تىلشۇناس جاڭ تېيىشەن (1960 ــ) مەركىزىي مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ پروفېسسورى، دوكتور ئاسپىرانت يېتەكچىسى.

جاڭ تېيىشەننىڭ تەتقىقات يۆنىلىشى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى ۋە ۋەسىقىشۇناسلىق بولۇپ، بۇ ساھەدە «قەدىمكى ئۇيغۇرچە يادد-

كارلىقلار تىلىنىڭ قۇرۇلمىسى ۋە ئالاھىدىلىكى»، «تۈركىي تىللار ۋەسىقىشۇناسلىقى» قاتارلىق 31 پارچە ئەسىرى بار. «بېيجىڭ ئۇنىۋېرسىتېتى كۇتۇپخانىسىدا ساقلىنىۋاتقان دۇنخۇاڭ نۇسخىسىدىكى قەدىمكى ئۇيغۇرچە ئىككى پارچە كەمتۈك ۋەسىقە ھەققىدە تەتقىقات»، «قەدىمكى ئۇيغۇرچە ۋەسىقىلەر تىلىدا قىسقا سوزۇق تاۋۇش e ھەقىقىدە» قاتارلىق 70 پارچىدىن ئارتۇق ئىلمىي ماقالە ئېلان قىلغان.

جاۋ مىڭمىڭ (赵明鸣)

تىلشۇناس جاۋ مىڭمىڭ (1957 ــ) شىنجاڭدا تۇغۇلغان. 1982 ـ يىلى شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ ئۇيغۇر تىلى كەسپىنى پۈتكۈزگەن. 1987 ـ يىلى مەركىزىي مىللەتلەر ئىنستىتۇتىدا تۈركولوگىيە كەسپى بويىچە ماگىستىرلىق ئۇنۋانى ئالغان. 1987 ـ يىلىدىن تارتىپ جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيەسى مىللەتشۇناسلىق ۋە ئانتروپولوگىيە تەتقىقات ئورنىنىڭ «مىللەتلەر تىل ـ يېزىقى» ژۇرنىلىدا مۇھەررىر بولۇپ ئىشلەۋاتىدۇ.

جاۋ مىڭمىڭ ئەپەندى ئاساسلىقى خاقانىيە تۈركچىسىدىكى يادىكارلىقلار ۋە ئۇلارنىڭ تىل قۇرۇلمىسى توغرىسىدا تەتقىقات ئېلىپ بارغان. «تۈركىي تىللار دىۋانى»نىڭ تىلى ھەققىدە تەتقىقات» قاتارلىق كىتابلىرى نەشر قىلىنغان. «تۈركىي تىللار دىۋانى»، «ئوتتۇرا ئاسىيادىن تېپىلغان ‹قۇرئان كەرىم تەپسىرى›نىڭ تىل ئالاھىدىلىكى ھەققىدە » قاتارلىق 20 نەچچە پارچە ماقالىسى ئېلان قىلىنغان.

جاۋ شياڭرۇ (赵相如)

جاۋ شياڭرۇ ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتىغا كۆرۈنەرلىك تۆھپە قوشقان داڭلىق تىلشۇناسلارنىڭ بىرى. ئۇ «ئۇيغۇر تىلىدىن

قىسقىچە بايان» (جۇ جىنىڭ بىلەن بىرلىكتە) قاتارلىق ئەسەرلەرنى يازغان. «جۇڭگو باسما تېخنىكىسىنىڭ غەربكە تارقىلىشى ــ ئۇيغۇر تىلىدىكى ‹باس› سۆزىنىڭ ئېتىمولوگىيەسى ھەققىدە»، «ئۇيغۇر تىلىنىڭ بوغۇم قۇرۇلمىسى ۋە كىرمە سۆزلەرنىڭ ئىملاسى» قاتارلىق 30 نەچچە پارچە ئىلمىي ماقالىنى ئېلان قىلغان.

جۇ جىنىڭ (朱志宁)

تىلشۇناس جۇ جىنىڭ ئېلىمىزنىڭ ئازادلىقتىن كېيىنكى دەسلەپكى ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتچىلىرىنىڭ بىرى. ئۇ جاۋ شياڭرۇ بىلەن بىرلىكتە «ئۇيغۇر تىلىدىن قىسقىچە بايان» ناملىق ئەسەرنى يازغان. «ئۇيغۇر تىلىغا خەنزۇ تىلىدىن كىرگەن سۆزلەر توغرىسىدا» قاتارلىق كۆپلىگەن ئىلمىي ماقالىلەرنى ئېلان قىلغان.

ئۇيغۇر تىلىنى تەتقىق قىلغان ۋە قىلۋاتقان چەت ئەللىك ئالىملار

باسكاكوف (Baskakov, Nikolay Aleksandrovich)

باسكاكوف (1905 ــ 1996) ــ سوۋېت ئىتتىپاقى دەۋرىدىكى رۇس تۈركولوگى. 1929 ـ يىلى موسكۋا ئۇنىۋېرسىتېتىنى پۈتكۈزگەن. باسكاكوف ئالتاي تىللىرى نەزەريىسى ۋە تۈركولوگىيە ساھەلىرىدە ئەمگەك قىلغان كاتتا ئالىم. ئۇنىڭ تۈركىي تىللارنىڭ تۈرگە ئايرىلىشى ھەققىدىكى قاراشلىرى ئىلمىي شەرھلەنگەن. ئۇ ناسلوف بىلەن بىللە 1939 ـ يىلى «ئۇيغۇرچە ـ رۇسچە لۇغەت»نى تۈزگەن ۋە ئۇيغۇر تىلى ھەققىدە خېلى كۆپ ماقالە يازغان.

ناسلوف (W.M. Nasilov)

ناسلوف ــ سوۋېت ئىتتىپاقى دەۋرىدىكى رۇس ئۇيغۇرشۇناسى. ئۇ باسكاكوف بىلەن بىرلىكتە 1939 ـ يىلى «رۇسچە ـ ئۇيغۇرچە لۇغەت»نى تۈزگەن. 1940 ـ يىلى «ئۇيغۇر تىلى گىرامماتىكىسى» ناملىق ئەسىرنى ئېلان قىلغان. ئۇ ئۇيغۇر تىلىدىكى تۇنجى كاتېگورىيەسى ھەققىدە تەتقىقات ئېلىپ بارغان. يەنە قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتى بىلەنمۇ شۇغۇللانغان. ئۇنىڭ «قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى» ناملىق كىتابى 1963 ـ يىلى نەشر قىلىنغان.

يۇداخىن (K.K. Yudahin)

يۇداخىن ــ سوۋېت ئىتتىپاقى دەۋرىدىكى ئۇيغۇرشۇناس. ئۇ

20 ـ ئەسىرنىڭ 20 ــ 30 ـ يىللىرى تاشكەنت، سەمەرقەنت ۋە ئالماتالاردا ئېچىلغان «ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنى قېلىپلاش ـ تۈرۈش» توغرىسىدىكى يىغىنلارغا ئاكتىپ قاتنىشىپ، يەتتىسۇ ۋە پەرغانە ۋادىسىدىكى ئۇيغۇرلار ئۈچۈن ئورتاق بىر ئەدەبىي تىلنى مەيدانغا كەلتۈرۈشنىڭ زۆرۈرلۈكى ۋە مۇمكىنلىكىنى ئىلمىي تىل پاكىتلىرى بىلەن ئوتتۇرىغا قويغان. ئۇنىڭدىن باشقا، 1948 ـ يىلى «ئۇيغۇر تىل ـ ئەدەبىياتىدىن تاللانمىلار»نى ئېلان قىلىپ، سوۋېت ئىتتىپاقى دەۋرىدىكى ئۇيغۇر تىلى ئوقۇ ـ تۇشى ئۈچۈن تۆھپە قوشقان.

تېنىشېف (E.P. Tenishev)

تېنىشېف ــ سوۋېت ئىتتىپاقى دەۋرىدىكى ئۇيغۇرشۇناس. تېنىشېف قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى ۋە تۈركولوگىيە ساھەسىدە زور ئۇتۇقلارنى قازانغان. 1953 ـ يىلى «ئالتۇن يارۇق»نىڭ گىراممـا ـ تىكىسى ھەققىدە» ناملىق ئەسىرنى نەشر قىلدۇرغان. ئۇ يەنە 20 ـ ئەسىرنىڭ 50 ـ يىللىرى شىنجاڭغا كېلىپ تىل تەكشۈرگەن ۋە تىل تەكشۈرۈش نەتىجىسىنى «شىنجاڭدىكى ئۇيغۇر تىلى دىيالېكتلىرى» (1963 ـ يىلى) دېگەن نامدا ئېلان قىلغان.

بېرنىشتام (Bernishtam Aleksander Natanovich)

بېرنىشتام (1910 ــ 1956) ــ رۇس تۈركولوگى. 1930 ـ يىلى لېنىنگراد تارىخ، فىلولوگىيە ۋە تىلشۇناسلىق ئىنستىتۇ ـ تىنى پۈتكۈزگەن. 1943 ـ يىلى دوكتورلۇق ئۇنۋانىغا ئېرىشـ كەن. لېنىنگراد دۆلەتلىك ئۇنىۋېرسىتېتىدا پروفېسسور بولغان. ئۇنىڭ «6 ــ 7 ـ ئەسىرلەردىكى ئورخۇن ـ يېنىسەي تۈركلىرىنىڭ ئىجتىمائىي ـ ئىقتىسادىي ئەھۋالى» (1946 ـ يىلى)، «قەدىمكى پەرغانە» (1951) قاتارلىق ئەسەرلىرى بار.

بوروفكوف (Borovkov, Aleksandr Konstantinovich)

بوروفكوف (1904 ــ 1962) ــ سوۋېت ئىتتىپاقى دەۋرىدىكى رۇس تۈركولوگى. 1928 ـ يىلى دۆلەتلىك ئوتتۇرا ئاسىيا ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ شەرقشۇناسلىق فاكۇلتېتىنى پۈتكۈزگەن. دۆلەتلىك ئوتتۇرا ئاسىيا ئۇنىۋېرسىتېتىدا، دۆلەتلىك لېنىنگراد ئۇنىۋېرسىتېتىدا ئوقۇتقۇچىلىق قىلغان. سوۋېت ئىتتىپاقى پەنلەر ئاكادېمىيەسى ئۆزبېكستان شۆبىسىدە ۋە سوۋېت ئىتتىپاقى پەنلەر ئاكادېمىيەسى تىلشۇناسلىق ئىنستىتۇتى لېنىنگراد بۆلۈمىدە مۇدىر بولۇپ ئىشلىگەن. بوروفكوفنىڭ ئوتتۇرا ئەسىر ۋە يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلى ساھەسىدىكى نەتىجىلىرى بىرقەدەر گەۋدىلىك. «چاغاتاي تىلىنىڭ ئەھۋالى ۋە چاغاتاي تىلىنىڭ سۆزلۈكلىرى» (1960 ـ يىلى)، «بەدئىيۇل لۇغەت» (1961 ـ يىلى)، «ئوتتۇرا ئاسىيادىن تېپىلغان 12 ــ 13 ـ ئەسىرلەردىكى قۇرئان تەپسىرىنىڭ لېكسىكىسى» (1963 ـ يىلى)، «مۇقەددىمەتۇل ئەدەب» (1971 ـ يىلى) قاتارلىق ئەسەرلىرى بار.

بروكېلمان (Carl Brockelmann)

بروكېلمان (1868 ــ 1956) ــ گېرمانىيەلىك تۈركولوگ. گېرمانىيە بېرېسلاۋ، هاللى، بېرلىن ئۇنىۋېرسىتېتلىرىدا پىروفېسسور بولغان. ئۇ «تۈركىي تىللار دىۋانى» ۋە قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى ساھەسىدە زور ئۇتۇقلارنى قولغا كەلتۈرگەن. ئۇ «تۈركىي تىللار دىۋانى»نى «ئوتتۇرا ئەسىر تۈركچىسىنىڭ سۆزلۈكى مەھمۇد كاشغەرىنىڭ ‹دىۋانۇ لۇغەتىت تۈرك› نامىلىق ئەسىرى» دېگەن نامدا (1928 ـ يىلى) گېرمان تىلىغا تەرجىمە قىلىپ نەشر قىلدۇرغان. ئۇمرىنىڭ ئاخىرىدا «ئوتتۇرا ئاسىيا ئىسلام يازما ئەدەبىي تىلىنىڭ ئوتتۇرا ئەسىر تۈركچىسى گرامماتىكىسى» (1954 ـ يىلى) نامىلىق ئەسىرىنى نەشر قىلدۇرغان.

كلاۋسون (Sir Gerard Clauson)

كلاۋسون (1890 ــ 1974) ــ ئەنگلىيەلىك تۈركولوگ. ئۇ ئۇرخۇن ئۇيغۇر تىلى، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى ۋە قاراخانىيلار يادىكارلىقلىرى تىلىنىڭ لېكسىكا تەتقىقاتى، لۇغەتشۇناسلىق تەتقىقاتى ۋە لۇغەتچىلىك جەھەتتە ئۆتۈق قازانغان. ئۇنىڭ «موڭغۇل تىلىغا قەدىمكى تۈرك تىلىدىن كىرگەن سۆزلەر توغرىسىدا» (1959 ـ يىلى)، «مەھدى خانىنىڭ ‹سەنگلاھ، لۇغەتى» (1960 ـ يىلى)، «ئۆڭگىن مەڭگۈ تېشى» (1957 ـ يىلى)، «‹ئۇيغۇر، دېگەن نام هەققىدە» (1963 ـ يىلى)، «‹تۇنيۇقۇق مەڭگۈ تېشى، هەققىدە بەزى ئىزاهلار» (1971 ـ يىلى) قاتارلىق ئەسەرلىرى بار. ئۇنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئېتىمولوگىيەسى هەققىدىكى مەشهۇر ئەسىرى «13 ـ ئەسىردىن ئىلگىرىكى تۈرك يازما يادىكارلىقلىرىنىڭ ئېتىمولوگىيەلىك لۇغىتى» (1972 ـ يىلى) تۈركولوگىيە ساھەسىدە ئىنتايىن مۇهىم ئۇرۇن تۇتىدۇ. بۇ لۇغەتكە ئۇرخۇن يازمىلىرى، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى يادىكارلىقلىرى ۋە قاراخانىيلار دەۋرى يادىكارلىقلىرىدا كۆرۈلگەن بارلىق سۆزلەر كىرگۈزۈلگەن.

يانۇس ئېكمان (Janus Eckmann)

يانۇس ئېكمان (1905 ــ 1971) ــ ۋېنگرىيەلىك تۈركولوگ. ئۇ يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلى (چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى) ساھەسىگە ئالاهىدە تۆهپە قوشقان. يانۇس ئېكمان ئاساسلىقى يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتى ۋە يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلى يادىكارلىقلىرىنى نەشرگە تەييارلاش جەھەتلەردە مول نەتىجە يارىتقان. ئۇنىڭ «چاغاتاي تىلى هەققىدە ئىزاهلار» (1958 ـ يىلى)، «چاغاتايچىدا يارەمچى جۇملىلەر» (1959 ـ يىلى)، «چاغاتايچىدا ئىسىمداشلار» (1962 ـ يىلى)، «ئۇيغۇر تىلىدا بىر

قۇرئان تەرجىمىسى (رىيلاند نۇسخىسى)» (1971 ـ يىلى) ۋە «چاغاتاي تىلى قوللانمىسى» (1966 ـ يىلى) قاتارلىق ئەسەر-لىرى بار.

گابائىن (Annemarie von Gabain)

گابائىن (1901 ــ 1993) ــ بىر ئۆمۈر ئۇيغۇر تىل ـ ئەدە-بىياتى ۋە مەدەنىيىتى تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللانغان ئۇلۇغ ئالىم. گابائىن بېرلىن ئۇنىۋېرسىتېتىدا ۋ. باڭدىن ئۇيغۇرشۇناسلىق بويىچە دەرس ئالغان. ئۇ ئۇستازى باڭ بىلەن بىرلىكتە «تۈركچە تۇرپان تېكىستلىرى» دېگەن نامدا بىر يۇرۇش قەدىمكى ئۇيغۇرچە ۋەسىقىلەرنى نەشر قىلدۇرغان. «تۈركچە تۇرپان تېكىستلىرى» باڭنىڭ ۋاپاتىغا قەدەر (1934 ـ يىلغىچە) ئالتە تۇم بولۇپ نەشر قىلىنغان. باڭنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن ئۇ بۇ خىزمەتنى يەنە داۋاملاشتۇرغان ۋە 8 ـ، 9 ـ، 10 ـ تومىلىرىنى نەشر قىلدۇرغان (7 ـ بۆلۈمىنى رەشىد رەھمەتى ئارات نەشرگە تەييارلىغان). گابائىن خانىم يەنە «قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتى» (1930 ـ يىلى)، «قەدىمكى ئۇيغۇرچە شۇەنزاڭنىڭ تەرجىمىھالى» (1938 ـ يىلى)، «قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئىجتىمائىي تۈزۈمى» (1973 ـ يىلى) قاتارلىق ئەسەرلەرنى نەشر قىلدۇرغان. ئۇنىڭ تۈركولو-گىيە ساھەسىدىكى ئەڭ بۈيۈك ئەسىرى «قەدىمكى تۈرك تىلىنىڭ گىرامماتىكىسى» (1941 ـ يىلى) تۈرك، خەنزۇ تىللىرىغا تەرجىمە قىلىنغان.

كاتانوف (Nikolay Fedrovich Katanov)

كاتانوف (1862 ــ 1922) ــ ساغاي تۈركلىرىدىن يېتىشىپ چىققان رۇس تۈركولوگى. كاتانوف تىل، تارىخ، ئېتنوگرافىيە، فولكلور، ئارخېئولوگىيە ساھەلىرىدە زور مۇۋەپپەقىيەت قازانغان داڭلىق ئالىم. ئۇ 1882 ــ 1892 ـ يىللاردا سىبىرىيە ۋە

شىنجاڭدا دالا تەكشۈرۈشى ئېلىپ بېرىپ، ئۇيغۇرلارنىڭ تىلى، تارىخى، فولكلورىغا ئائىت قىممەتلىك ئوچۇرلارنى توپلىغان. ئۇنىڭ شىنجاڭدىن توپلىغان تىل ۋە فولكلور ماتېرىياللىرىنى كارل مېنگىس «كاتانوف شىنجاڭدىن توپلىغان خەلق ئەدەبىياتى تېكىستلىرى» دېگەن نامدا 1933 ـ يىلى نەشر قىلدۇرغان. ئۇ يەنە «تۈرك شېۋىلىرى لۇغىتى» نامىلىق بىر لۇغەت تۈزگەن.

گۇننار ياررىك (Gunnar Valfrid Yarring)

گۇننار ياررىك (1907 ــ 2002) ــ شۋېتسىيەلىك ئۇيغۇرشۇناس. ئۇ لۇند ئۇنىۋېرسىتېتىدا ئوقۇغان. 1933 ــ 1940 ـ يىللاردا لۇند ئۇنىۋېرسىتېتىدا ئوقۇتقۇچى بولغان. 1941 ـ يىلىدىن كېيىن شۋېتسىيەنىڭ ئىران، ئىراق، ئامېرىكا، سوۋېت ئىتتىپاقى قاتارلىق دۆلەتلەردە تۇرۇشلۇق ئەلچىسى بولغان. 1956 ــ 1958 ـ يىللاردا ب د ت دا خىزمەت قىلغان. ئۇ ئاساسلىقى ئۇيغۇر تىلىنىڭ تىلشۇناسلىق ۋە فولكلور ماتېرىياللىرىنى توپلاش، رەتلەش بىلەن شۇغۇللانغان ھەمدە ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتىدا كۆرۈنەرلىك تۆھپىلەرنى ياراتقان. ئۇنىڭ «ئۇيغۇر تىلى ماتېرىياللىرى (تۆت تۇم)» (1946 ــ 1951) نامىلىق ئەسىرى 20 ـ ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدىكى ئۇيغۇر تىلىنى تەتقىق قىلىشتا ناھايىتى قىممەتلىك ماتېرىيال ھېسابلىنىدۇ. گۇننار ياررىك 1964 ـ يىلى بۇ ماتېرىياللار ئاساسىدا «ئۇيغۇرچە ـ ئىنگلىزچە دىيالېكت لۇغىتى»نى نەشر قىلدۇرغان. ئۇنىڭ «ئۇيغۇر تىلى فونېتىكىسى» (1938 ـ يىلى) نامىلىق ئەسەر ئۇنىڭ ئۇيغۇر تىلى فونېتىكىسى توغرىسىدا يازغان ئەڭ دەسلەپكى ئەسىرى ھېسابلىنىدۇ. ئۇنىڭ ۋەكىل ئەسەرلىرىدىن «قەشقەردىن توپلانغان تېكىستلەر» (1980 ـ يىلى)، «ئۇيغۇر تىلىدىكى مۇنازىرە ئەدەبىياتى ھەققىدە» (1981 ـ يىلى)، «لاتىنلاشتۇرۇلغان ئۇيغۇر، قازاق يېزىقى ۋە ئۇيغۇر تىلىنىڭ قەشقەر دىيالېكتى» (1981 ـ

يىلى) قاتارلىقلار بار. ئۇنىڭ «قەشقەرگە قايتا سەپەر» (1979 ـ يىلى) ناملىق ئەسىرى ئىنگلىز، خەنزۇ، ئۇيغۇر تىللىرىغا تەرجىمە قىلىنغان.

لېكوك (Albert von Lecoq)

لېكوك (1860 ــ 1930) ــ گېرمانىيەلىك فىرانسۇز ئۇيغۇرشۇناس ئارخېئولوگ. 1887 ـ يىلى تېببىي پەنلەر بويىچە دوكتورلۇق ئۇنۋانى ئالغان. لېكوك تۇرپاندىكى ئېكسپېدىتسىيە جەريانىدا نۇرغۇن قول يازمىلارنى قولغا چۈشۈرگەن. ئۇ بېرلىنغا يەتكۈزگەن بۇ قىممەتلىك قول يازمىلارنىڭ بىر قىسمىنى نەشرگە تەييارلىغان. لېكوك تۇرپاندىن تېپىلغان قەدىمكى ئۇيغۇر ۋە مانى يېزىقىدىكى يازمىلارنى نەشرگە تەييارلاش ئارقىلىق ئۇيغۇرشۇناسلىقنىڭ بەرپا قىلىنىشىغا زور تۆھپە قوشقان. ئۇنىڭ مۇھىم ئەسەرلىرىدىن «ئىدىقۇت شەھىرىدىن تېپىلغان مانىچە ـ ئۇيغۇرچە يادىكارلىق» (1908 ـ يىلى)، «تۇرپاندىن تېپىلغان كۆكتۇركچە يادىكارلىقلار» (1909 ـ يىلى) قاتارلىقلار ۋە قەدىمكى ئۇيغۇر شېئىرىيىتى ھەققىدىكى ئەڭ قىممەتلىك ماتېرىيال ھېسابلىنىدىغان «تۇرپاندىن تېپىلغان مانى يېزىقىدىكى ئۇيغۇرچە يادىكارلىقلار» ئۈچ تۇم قىلىنىپ (1911 ــ 1922 ـ يىللار) نەشر قىلىنغان.

مالوف (Sergey Efimovich Malov)

مالوف (1880 ــ 1957) ــ رۇس تۈركولوگى. ئۇ قەدىمكى تۈرك تىلى، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى ۋە ئۇنىڭ دىيالېكتلىرى ھەققىدە ئىزدىنىپ، مول نەتىجىلەرنى ۋۇجۇدقا چىقارغان. ئۇ قازاندا تاتار، ئەرەب تىللىرىنى ئۆگەنگەن ۋە كاتانوفنىڭ دەرسلىرىنى ئاڭلىغان. 1904 ـ يىلىدىن 1909 ـ يىلىغىچە پېتىربۇرگ ئۇنىۋېرسىتېتى شەرق تىللىرى فاكۇل-

تېتىدا ئوقۇغان. بۇ جەريانىدا مالوف، رادلوفلار بىلەن تونۇشقان. ئۇ رادلوفلارنىڭ تونۇشتۇرۇشى بىلەن يۇغۇرلار ۋە سالالار ھەققىدە تەتقىقات ۋەزىپىسى ئالغان. 1909 ــ 1911 ـ يىللىرى ۋە 1913 ــ 1915 ـ يىللىرى يۇغۇرلار ئارىسىدا ۋە شىنجاڭنىڭ قۇمۇل، لوپنۇر، ئاقسۇ، قەشقەر، خوتەن قاتارلىق جايلىرىدا تىل تەكشۈرگەن. ئۇ بۇ تەكشۈرۈش ئاساسىدا «شىنجاڭدىكى ئۇيغۇر تىلى دىيالېكتلىرى» (1936 ـ يىلى)، «ئۇيغۇر تىلىنىڭ قۇمۇل شېۋىسى» (1954 ـ يىلى)، «ئۇيغۇر تىلىنىڭ لوپنۇر دىيالېكتى» (1956 ـ يىلى)، «سېرىق ئۇيغۇرلارنىڭ تىلى» (1957 ـ يىلى) قاتارلىق ئەسەرلەرنى ئېلان قىلغان. مالوف شىنجاڭدىكى بۇ ئەمەلىي تەكشۈرۈشلىرى ئاساسىدا ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئۇيغۇرلارنىڭ 20 ـ ئەسىرنىڭ 20 ـ يىللىرىدىكى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنى بەرپا قىلىش خىزمەتلىرىدە ئەمەلىي ۋە ئىلمىي پىكىرلەرنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ۋۇجۇدقا چىقىشىدا زور تۆھپە قوشقان. بۇنىڭدىن باشقا، مالوف قەدىمكى تۈرك تىلى ۋە قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى تۇغرىسىدا نۇرغۇن ئەسەرلەرنى نەشر قىلدۇرغان. ئۇ 1951 ـ يىلى نەشر قىلدۇرغان «قەدىمكى تۈرك يازما يادىكارلىقلىرى»، «تۈركچە پەنسەي يادىكارلىقلىرى» ناملىق ئەسەرلىرىدە ئەسلىي تېكىستى، تىرانسكرىپسىيەسى، رۇسچە تەرجىمىسى ۋە سۆزلۈكىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان قەدىمكى تۈرك يېزىقىدىكى، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى، خاقانىيە يېزىقىدىكى ۋەكىللىك ئەسەرلەرنى تونۇشتۇرغان. بۇ ئەسەر ئەينى چاغدا قەدىمكى تۈرك يازما يادىكارلىقلىرىغا ئائىت ئەڭ كاتتا قوللانما ئىدى. بۇلاردىن باشقا، مالوف گەنسۇدا يۇغۇر تىلىنى تەكشۈرۈش جەريانىدا بىر بۇتخانىدىن قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى يادىكارلىقى بولغان قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى بۇددا دىنى دەستۇرى «ئالتۇن يارۇق»نىڭ مۇكەممەل ساقلانغان نۇسخىسىنى تاپقان.

مۇللېر (Friedrich Wilhelm Karl Muller)

مۇللېر (1863 ــ 1930) ــ گېرمانىيەلىك تۈركولوگ، شۇنداقلا ئۇيغۇرشۇناسلىقنىڭ ئاساسلىق بەرپا قىلغۇچىسى. ئۇ تۈرپاندىن كەلتۈرۈلگەن قەدىمكى ئۇيغۇرچە يادىكارلىقلارنى نەشرگە تەييارلىغان. ئۇ «ئېستىرانگىلو يېزىقى» دەپ ئاتالغان(هازىر سۇرىيە يېزىقى دەپ ئاتىلىدۇ) يېزىقتا يېزىلغان نامە-لۇم يېزىقتىكى يازمىلارنى يېشىپ ئوقۇغان. كېيىنچە «مانى يېزىقى»، «سوغد يېزىقى» دەپ ئاتىلىۋاتقان يېزىقلاردا يېزىلغان تۈركچە ۋە پەھلەۋىچە يازمىلارنى يېشىپ ئوقۇغان. ئۇنىڭ «جۇڭگو شىنجاڭنىڭ تۈرپاندىن تېپىلغان ‹ئېستىرانگىلو يېزىقى› دىكى قول يازمىلار» (1904 ـ يىلى)، «قەدىمكى ئۇيغۇرچە تېكىستلەر (4 توم)» (1908 ــ 1931)، «سوغدچە تېكىستلەر (2 توم)» (1913 ــ 1934)، «تۈرپاندىن تېپىلغان پەھلەۋى يېزىقىدىكى يازمىلار» (1915 ـ يىلى)، «‹مايىتىرى سىمىت› ۋە توخرى تىلى» (1916 ـ يىلى) قاتارلىق ئەسەرلىرى بار.

پاۋېت دې كورتېللې (Abel Jean Baptiste Pavet de Courteille)

پاۋېت دې كورتېللې (1821 ــ 1889) ــ فرانسىيەلىك تۈركولوگ. ئۇ ئاساسلىقى يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلى ۋە يېزىقى ساھەسىدە ئەمگەك قىلغان. ئۇ 1871 ـ يىلى «بابۇرنامە»نى فرانسۇزچىغا تەرجىمە قىلغان. 1870 ـ يىلى بابۇر، ئەبۇلغازى باھادىرخان، ئەلىشىر نەۋائىيلارنىڭ ئەسەرلىرى ئاساسىدا كىچىك لۇغەت ئىشلىگەن. رادلوف ئۆز تەتقىقاتلىرىدا بۇ لۇغەتتىن كۆپ پايدىلانغان. بۇنىڭدىن باشقا، ئۇ «مىراجنامە» (1882 ـ يىلى)، «تەزكىرەئى ئەۋلىيا» (1890 ـ يىلى) قاتارلىق ئەسەرلەرنى نەشرگە تەييارلىغان.

رادلوف (گېرمانچە ئىسمى Wilhelm Radloff، رۇسچە ئىسمى Wasiliy Wasilevich Radlov)

رادلوف (1837 ــ 1918) ــ رۇسىيەلىك گېرمان تۈركولوگ. تۈركولوگىيەنىڭ ئاساسچىلىرىدىن بىرى. ئۇنىڭ رۇسىيەدىكى ھاياتى ۋە تەتقىقاتلىرى ئالتاي دەۋرى (1859 ــ 1871)، قازان دەۋرى (1871 ــ 1884) ۋە پېتېربۇرگ دەۋرى (1884 ــ 1918) دېگەن ئۈچ دەۋرگە ئايرىلىدۇ. ئۇ ئالتاي باسقۇچىدا، ئالتاي ۋە غەربىي سىبىرىيە تۈركلىرى ئارىسىدا تىل، ئېتنوگرافىيە ۋە فولكلور ماتېرىياللىرىنى توپلىغان. ئون بۆلۈمدىن تەركىب تاپقان تۈركىي خەلقلەرنىڭ تىل، تارىخ، ئېتنوگرافىيە، فولكلور ماتېرىياللىرى توپلىمىنىڭ 6 ـ بۆلۈمى «تارانچى دىيالېكتى» نى (1886 ـ يىلى) نەشر قىلدۇرغان. ھاياتىنىڭ قازان دەۋرىدە رادلوف «شىمالىي تۈرك تىللىرىنىڭ فونېتىكىسى» (1882 ـ يىلى) قاتارلىق ئەسەرلىرىنى نەشر قىلدۇرغان. پېتېربۇرگ باسقۇچىدا رادلوف ھاياتىدىكى ئەڭ مۇھىم ئەسەرلىرىنى نەشر قىلدۇرغان. بۇلارنىڭ ئىچىدە «تۈرك دىيالېكتلىرى لۇغىتى (4 توم)» (1888 ــ 1911) ناملىق ئەسىرى ناھايىتى مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، رادلوف «قۇتادغۇ بىلىك»نىڭ ئەسلى تېكىستى ۋە تەرجىمىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان «ۋېينا كۇتۇپخانىسىدا ساقلىنىۋاتقان قەدىمكى ئۇيغۇرچە ‹قۇتادغۇبىلىك›، فاكسىمىل» (1890 ـ يىلى)، «بالاساغۇنلۇق يۈسۈف خاس ھاجىپنىڭ ‹قۇتادغۇ بىلىك› ئەسىرى» (2 توم، 1891 ـ ۋە 1910 ـ يىلى) قاتارلىق ئەسەرلەرنى نەشر قىلدۇرغان.

رادلوف 1892 ــ 1896 ـ يىللىرى «موڭغۇلىيەدىن تېپىلغان قەدىمكى تۈركچە يادىكارلىقلار» دېگەن نامدا بۇيۇك بىر ئەسىرنى نەشر قىلدۇرغان. 1897 ـ يىلى مېلورانسكىي بىلەن بىرلىكتە «خوشۇت سايدامدىكى قەدىمكى تۈركچە يادىكارلىقلار»نىڭ رۇسچە

تەرجىمىسىنى ئېلان قىلغان. رادلوف يەنە قەدىمكى ئۇيغۇر يېزا-قىدىكى يادىكارلىقلار تەتقىقاتى بىلەنمۇ شۇغۇللانغان. «تۇرپاندىن تېپىلغان قەدىمكى ئۇيغۇرچە يادىكارلىقلار» (1899 ـ يىلى)، «خۇئاستۇئانىفىت» (1909 ـ يىلى)، «قۇئانىش ئىم پۇسار» (1910 ـ يىلى) قاتارلىقلار مۇشۇ تەتقىقاتلارنىڭ نەتىجىسى ھېسابلىنىدۇ. ئۇ يەنە مالوف بىلەن بىرلىكتە مالوف گەنسۇدىن تاپقان «ئالتۇن يارۇق»نى نەشرگە تەييارلىغان (1913 ـــ 1917). رادلوف يەنە قەدىمكى تۈرك تىلى ۋە قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ تىل ئالاھىدىلىكلىرى ھەققىدىمۇ «تۈرك تىلىنىڭ سوزۇق تاۋۇش سىستېمىسى» (1901 ـ يىلى) قاتارلىق بىرمۇنچە ئەسەرلەرنى يازغان.

رامستېد (Gustaf John Ramstedt)

رامستېد (1873 ـــ 1950) ـــ فىنلاندىيەلىك كۆپ تىللىق تۈركولوگ، موڭغۇلشۇناس، ئالتايشۇناس. رامستېد تۈرك، موڭغۇل، ياپون، كورىيان تىللىرى ھەققىدە مول ئەسەرلەرنى يازغان. ئۇنىڭ ئۇيغۇرشۇناسلىق ھەققىدىكى ئەمگەكلىرى ئورخۇن مەڭگۈ تاشلىرى ھەققىدىكى تەتقىقاتلىرىدا ئىپادىلىنىدۇ. ئۇنىڭ بۇ ھەقتىكى ۋەكىللىك ئەسەرلىرىدىن «شىمالىي موڭغۇلىيەدىكى رۇنىك يېزىقىدىكى ئۇيغۇرچە يازمىلار» (1913 ـ يىلى)، «تۆت پارچە ئۇيغۇرچە ۋەسقە» (1940 ـ يىلى) قاتارلىقلار بار.

راكۇۋېت (Gustaf Richard Raquette)

راكۇۋېت (1871 ـــ 1945) ـــ شۋېتسىيەلىك ئۇيغۇر-شۇناس. ئۇ قەشقەردە قۇرۇلغان شۋېت مىسسىيونېرلىرىنىڭ دىن تارقىتىش مەركىزىدە ئىشلىگەن. ئۇ ئۇيغۇر تىلى ھەققىدىكى تەتقىقاتلىرىنى 1909 ـ يىلى باشلىغان. ئۇنىڭ «ئۇيغۇر تىلى گىراماتىكىسى» نامىلىق ئىككى تومىلۇق ئەسىرى (1912 ـــ

1914 ـ يىللار) نەشر قىلىنغان. ئۇ تۇزگەن «ئىنگلىزچە ـ ئۇيغۇرچە لۇغەت ـــ قەشقەر ۋە يەكەن دىيالېكتى ئاساسىدا» 1927 ـ يىلى نەشر قىلىنغان. راكۇۋېت ئۇيغۇر تىلىغا ئائىت گىراماتىكا ۋە لۇغەتلىرىدە ئۇيغۇر تىلىنىڭ نورمال تەلەپپۇزى ۋە ئىملاسىنى ساقلاشقا تىرىشقان. جانلىق تىل ئامىللىرىنى ئىمكانقەدەر كۆزدە تۇتمىغان. «ئۇنىڭ ئۇيغۇر تىلى گىراماتىكىسى» نامىلىق كىتابىدا پېئىللارنىڭ ھەر خىل مورفولوگىيەلىك شەكىللىرى خېلى تولۇق بېرىلگەن، ئەمما ئەمەلىي مىسال بېرىلمىگەن. شۇنداقتىمۇ، بۇ ئەسەر ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ شەكىللىنىش جەريانىدىكى مورفولوگىيەلىك ئالاھىدىلىكلەرنى تەتقىق قىلىشتا تېپىلغۇسىز مۇھىم ئەسەرلەرنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ. ئۇ يەنە ئەينى دەۋردىكى جانلىق تىل ئالاھىدىلىكىنى ئەكس ئەتكۈزگۈچى تېكىستلەردىن تاھىر بىلەن زۆھرە ھەققىدىكى خەلق چۆچەكىنىڭ بىر ۋارىيانتىنى «تاھىر ـ زۆھرە ھېكايىسىنىڭ ئۇيغۇرچە ۋارىيانتى» دېگەن نامىدا 1930 ـ يىلى نەشر قىلدۇرغان. ئۇ يەنە قەشقەردە يېزىلغان بىر ۋەسقىنى نەشر قىلدۇرغان. «تۈرك تىلىدا ئۇرغۇ» (1927 ـ يىلى) نامىلىق ئەسىرىدە تۈرك تىلىدىكى ئۇرغۇ مەسىلىسىنى تەتقىق قىلغان.

فرېدرېك جوك (De Jong Frederick)

فرېدرېك جوك ـــ فىنلاندىيەلىك ئۇيغۇرشۇناس. ئۇنىڭ ئۇيغۇرشۇناسلىققا ئائىت ئىككى پارچە ئەسىرى نەشر قىلىنغان. بىرى 2007 ـ يىلى نەشر قىلىنغان «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى گىراماتىكىسى» دېگەن ئەسىرى، يەنە بىرى مەركىزىي مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ پىروفېسسورى مۇھەممەد رېھىم سايىت ۋە جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيەسى ئانتروپولوگىيە تەتقىقات ئىنستىتۇتىدىن رەيھانگۇل ئەخمەتلەر بىلەن ھەمكارلىشىپ تۇزگەن، 2005 ـ يىلى نەشر قىلىنغان «ئۇيغۇر

تىلى سۆزلىشىش قوللانمىسى» ناملىق ئەسىرى.

بەسىم ئاتالاي (Besim Atalay)

بەسىم ئاتالاي (1882 ــ 1965) ــ تۈركىيەلىك داڭلىق تۈركولوگ. ئۇنىڭ ئاساسلىق تۆھپىسى «تۈركىي تىللار دىۋانى»نىڭ تۇنجى نەشرىنى ۋۇجۇدقا چىقارغانلىقىدۇر. بەسىم ئاتالاي 1939 ــ 1943 ـ يىللار ئارىسىدا «تۈركىي تىللار دىۋانى»نىڭ تۈركچە تەرجىمىسى، ئىندېكسىنى نەشرگە تەييارلىغان. ئۇنىڭدىن باشقا، ئۇ چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى يادىكارلىقلىرىدىن «ئابۇشقا لۇغىتى» (1970 ـ يىلى)، «سەنگلاھ» (1950 ـ يىلى) قاتارلىقلارنى نەشرگە تەييارلىغان.

دېنىسن روس (E.Denison Ross)

دېنىسن روس ــ ئەنگلىيەلىك تۈركولوگ. ئۇ چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتىغا زور تۆھپە قوشقان. ئۇ «بەش تىللىق مانجۇچە لۇغەت»تىكى قۇش ئىسىملىرى بابىنى «قۇش ئىسىملىرىنىڭ ئۇيغۇرچە ــ مانجۇچە ــ خەنزۇچە سېلىشتۇرمىسى» دېگەن نامدا 1909 ـ يىلى كالكۇتتادا نەشر قىلدۇرغان. بۇ ئەسەرنىڭ ئەمىنە گۈرسوي ناسكالى ئىشلىگەن تۈركچە تەرجىمىسى 1994 ـ يىلى ئەنقەرەدە نەشر قىلىنغان. ئۇنىڭدىن باشقا، ئۇ 1910 ـ يىلى مىرزا مەھدى خانىنىڭ پارس تىلىدا تۈزگەن چاغاتايچە لۇغىتى «مەبائىنۇل لۇغەت»نى نەشرگە تەييارلىغان.

كىلىسلى رىفات (Kilisli Muallim Rifat Bilge)

كىلىسلى رىفات (1873 ــ 1953) ــ تۈركىيەلىك مەشھۇر تۈركولوگ. دوستى ئەلى ئەمىر ئەپەندىنىڭ ھاۋالىسى بىلەن «تۈركىي تىللار دىۋانى»نى تۇنجى قېتىم رەتلەپ، 22 دەپتەر

ھالىتىدە نەشرگە تەييارلىغان. لېكىن، بىرىنچى دۇنيا ئۇرۇشى سەۋەبىدىن بۇ ئەسەر نەشر قىلىنمىغان. ئۇنىڭدىن باشقا، «ئىبنى مۇھەننا لۇغىتى» قاتارلىق بىرمۇنچە ئەسەرلەرنى نەشرگە تەييارلىغان.

رۆھبۆرن (Klaus Rhrborn)

رۆھبۆرن ــ گېرمانىيەلىك مەشھۇر تۈركولوگ. ئۇ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتىدا ئىنتايىن مول نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈرگەن. ئۇ 1978 ـ يىلىدىن تارتىپ ئىشلىگەن «مەركىزىي ئاسىيادىن تېپىلغان ئىسلامىيەتتىن ئىلگىرىكى تۈركچە تېكىستلەر ــ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى لۇغىتى» ناملىق ئەسەر ئۇنىڭ كاتتا ئەمگەكلىرىنىڭ بىرىدۇر. ئۇيغۇرشۇناسلىقتىكى غايەت زور قۇرۇلۇش ھېسابلىنىدىغان بۇ كاتتا ئەسەرنىڭ ھازىرغا قەدەر ئالته تومى نەشر قىلىندى. بۇ لۇغەت پىلان بويىچە تەخمىنەن 30 توم ھالىتىدە نەشر قىلىنىدۇ.

مەھمەت ئۆلمەز (Mehmet olmez)

مەھمەت ئۆلمەز ــ تۈركىيەلىك مەشھۇر تۈركولوگ. ئۇنىڭ تەتقىقات دائىرىسى كەڭ، ئۇ تۈركىي تىللارنىڭ قەدىمكى يادىكارلىقلىرىدىن ھازىرقى ئەھۋالىغىچە، ئومۇمىي تۈركولوگىيەدىن كونكرېت تۈركولوگىيەگىچە بولغان ساھەدە مول تەتقىقات نەتىجىلىرىنى ۋۇجۇدقا چىقارغان. مەھمەت ئۆلمەزنىڭ ئاساسلىق تەتقىقات نەتىجىسى يەنىلا قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتى ساھەسىدە گەۋدىلىنىدۇ. مەھمەت ئۆلمەزنىڭ 2008 ـ يىلىغا قەدەر «ئالتۇن ياروق» III ، 5 ـ بۆلۈم» قاتارلىق سەككىز پارچە كىتابى، 50 پارچىدىن ئارتۇق ماقالىسى، 15 پارچىدىن ئارتۇق تەقرىزى ئېلان قىلىنغان.

تالات تېكىن

تۈركولوگىيە ساھەسىدە مۇھىم ئورۇن تۇتقان تۈركولوگ تالات تېكىن 1927 ـ يىلى تۈركىيەدە تۇغۇلغان. ئۇ ئالىي مەكتەپنى ئىستانبۇل ئۇنىۋېرسىتېتى ئەدەبىيات فاكۇلتېتى تۈرك تىلى ۋە ئەدەبىياتى بۆلۈمىدە ئوقۇيدۇ. 1957 ـ يىلىدىن باشلاپ تۈرك تىلى قۇرۇمىدا گىرامماتىكا تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. 1961 ـ يىلى ئامېرىكا قوشما ئىشتاتلىرىغا بېرىپ، دوكتورلۇق تەتقىقاتىنى باشلايدۇ. بۇ مەزگىلدە ئىندىئانا ئۇنىۋېرسىتېتى ئۇرال ـ ئالتاي تىللىرى پاكۇلتېتىدا ئىككى يىل تۈرك تىلىدىن دەرس بېرىدۇ. 1965 ـ يىلى «ئورخۇن تۈركىيچىسىنىڭ گىرامماتىكىسى» ناملىق ئىلمىي ماقالىسى بىلەن كالىفورنىيە ئۇنىۋېرسىتېتىدا دوكتورلۇقنى تاماملايدۇ. 2003 ـ يىلىغا قەدەر ئىستانبۇل يەدىتەپە ئۇنىۋېرسىتېتى تۈرك تىلى ۋە ئەدەبىياتى بۆلۈمىدە ئوقۇتقۇچى بولۇپ ئىشلەيدۇ. تالات تېكىن تۈركىي تىللار ۋە ئۇلارنىڭ دىيالېكتلىرىنى تۇنجى بولۇپ ئەڭ تەپسىلىي ۋە ئەڭ ئىنچىكە تۈرگە ئايرىغان. ئۇ ئۆزىدىن ئىلگىرىكى بارلىق تۈركىي تىللىرىنى تۈرگە ئايرىش نەتىجىلىرىنى تەتقىق قىلىپ، ھەربىرىنىڭ ئالاھىدىلىكى ۋە كەمچىلىكىنى بىر ـ بىرلەپ كۆرسەتكەندىن كېيىن، ھازىرقى زامان تۈركىي تىللىرىنى تۈرگە ئايرىشتا ئاساس قىلىشقا بولىدىغان فونېتىكىلىق ئۆلچەملەرنى ئوتتۇرىغا قويغان. پىروفېسسور تالات تېكىن ئىنگلىز ۋە تۈرك تىللىرىدا تۈركولوگىيەگە ئائىت نۇرغۇنلىغان نوپۇزلۇق ئىلمىي ئەسەرلەرنى يازغان. ئۇنىڭ ئاساسلىق ئىلمىي ئەمگەكلىرىدىن «ئورخۇن تۈركىيچىسىنىڭ گىرامماتىكىسى» (ئىنگلىزچە) (1968)، «ئانا تۈركچىدە ئەسلىي ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلار» (1975)، «ياپون تىلى ۋە تۈركىي تىللار: ياپون تىلى تۈركىي تىللار بىلەن مۇناسىۋەتلىكمۇ»؟ (1985)، «تۇنا بۇلغارلىرى ۋە تىللىرى» (1987)، «ئورخۇن ئابىدىلىرى» (1988)، «ۋولگا

بۇلغارلىرى تېكىستلىرى ۋە ۋولگا بۇلغارچىسى» (1988)، «11 ـ ئەسىر تۈرك شېئىرلىرى» (1989)، «ھۇنلارنىڭ تىلى» (1993)، «ياپونچە ۋە ئالتاي تىللىرى» (1993)، «ئىرىق بىتىگ» (1993)، «تۇنيۇقۇق ئابىدىسى» (1994)، «تۈركىي تىللىرىدا بىرلەمچى ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلار» (1995)، «تۈركمەنچە ـ تۈركچە سۆزلۈك» (باشقىلار بىلەن بىللە) (1995)، «تۈركىي تىللىرىغا كىرىش» (مەھمەت ئۆلمەز بىلەن بىللە) (1995)، «تارىختىن بۇيانقى تۈركچىنىڭ يېزىش قائىدىلىرى» (1998)، «ئورخۇن تۈركىيچىسىنىڭ گىرامماتىكىسى» (2003) قاتارلىقلار بار.

پېرىتساك (Omeljan Pritsak)

پېرىتساك ـــ ئامېرىكىلىق تۈركولوگ. ئۇ ئاساسلىقى خاقانىيە تۈركچىسى ھەققىدە تەتقىقات ئېلىپ بارغان. ئۇنىڭدىن باشقا، ئۇنىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتىغا بېغىشلانغان، 1959 ـ يىلى ئېلان قىلىنغان «يېڭى ئۇيغۇرچە» ناملىق ئەسىرىمۇ بار.

رىزۋان ئۆزتۈرك (Ridwan ozturk)

رىزۋان ئۆزتۈرك ـــ تۈركىيەلىك ئۇيغۇرشۇناس. ئۇ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى ھەققىدە ۋە ئۇيغۇر تىلى بىلەن ئۆزبېك تىلىنىڭ سېلىشتۇرما گىرامماتىكىسى ھەققىدە نۇرغۇن ئەسەر يازغان. ئۇنىڭ «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى» (1994 ـ يىلى)، «ئۇيغۇر ۋە ئۆزبېك تىللىرىدا پېئىل» (1997 ـ يىلى) قاتارلىق ئەسەرلىرى بار.

خامادا ماسامى (Hamada Masami)

خامادا ماسامى ـــ ياپونىيەلىك ئۇيغۇرشۇناس. ئۇ ئاساسلىقى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى يادىكارلىقلىرىنى تەتقىق قىلغان. ئۇنىڭ «موللا بىلالنىڭ غازات دەر مۇلكى چىن» ناملىق ئەسىرى ھەققىدە»، «18 ــ 19 ـ ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىغا مۇقەددىمە» قاتارلىق ئەسەرلىرى بار.

خانېدا تورو (Haneda Toruo)

خانېدا تورو ــ ياپونىيەلىك مول ھوسۇللۇق ئۇيغۇرشۇناس. ئۇ ئۇيغۇر تىلى، مەدەنىيىتى ۋە تارىخى ھەققىدە «ئۇيغۇر بۇددىزم تېكىستلىرى ھەققىدە»، «سوغدچە يېزىلغان بىر ئۇيغۇر كىتابى» قاتارلىق كۆپلىگەن ئەسەرلەرنى يازغان.

موري ماساۋ (Mori Masao)

موري ماساۋ ــ ياپونىيەلىك مول ھوسۇللۇق ئۇيغۇرشۇناس. ئۇ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى، ئۇيغۇر تارىخى ۋە مەدەنىيىتى توغرىسىدا «ئالتۇن ياروق،نىڭ ئۇيغۇرچە تەرجىمىسى ھەققىدە»، «يۇەن دەۋرىگە ئائىت ئۇيغۇرچە ئېلىم ـ بېرىم ۋەسىقىسى» قاتارلىق زور ھەجىمدىكى ئەسەرلەرنى ئېلان قىلغان.

موريياسو تاكو (Moriyaso Takao)

موريياسۇ تاكو ــ ياپونىيەلىك مەشھۇر ئۇيغۇرشۇناس. ئۇ «ئۇيغۇر بۇددىزم تارىخى ئۇچۇن بىر مەنبە ئەسەر: ئۇچ قازىق يادىكارلىقى»، «ئۇيغۇرلار ۋە دۇنخۇاڭ» قاتارلىق كۆپلىگەن ئەسەرلەرنى يازغان.

شوگايتو ماساھىرو (Shogayto Masahiro)

شوگايتو ماساھىرو ــ ياپونىيەلىك مول ھوسۇللۇق ئۇيغۇرشۇناس. ئۇ ئاساسلىقى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى يادىكارلىقلىرىنى تەتقىق قىلغان. ئۇ «ئىككى پارچە بۇددىزم مەزمۇنىدىكى ئۇيغۇرچە تېكىست» (1982 ـ يىلى)، «پېتىربۇرگدىكى ئۇيغۇرچە يادىكارلىقلار» (2003 ـ يىلى)، «ئۇيغۇرچە ئابىدارما تېكىستى: فىلولوگىيەلىك ئانالىز» (2008 ـ يىلى) قاتارلىق كۆپلىگەن ئەسەرلەرنى يازغان.

تاكوچى كازۇ (Takaochi Kazuo)

تاكوچى كازۇ ــ ياپونىيەلىك ئۇيغۇرشۇناس. ئۇنىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتىغا ئائىت «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىسىملارنىڭ تۇرلىنىشى»، «ئۇيغۇرچە فونېتىكىلىق مەسىلىلەر: بېيجىڭ رادىيوسى»، «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى ئاساسىي سۆزلۈك: 1500 سۆز» قاتارلىق ئەسەرلىرى بار.

يامادا نوبۇئو (Yamada Nobuo)

يامادا نوبۇئو ــ ياپونىيەلىك مول ھوسۇللۇق ئۇيغۇرشۇناس. ئۇنىڭ ئەمگەكلىرى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى يادىكارلىقلىرى تەتقىقاتىدا مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ. ئۇنىڭ ئەڭ زور ئەمگىكى ئوتېن جۇدا، پېتىر زىمى، ھىروشى ئۇمىمورا، تاكاۋ موريياسو قاتارلىق ئۇيغۇرشۇناسلار بىلەن بىرلىكتە ئىشلىگەن ئۇچ تومлۇق «قەدىمكى ئۇيغۇرچە توختام ۋەسىقىلىرى» ناملىق ئەسەردۇر. ئۇنىڭ يەنە قەدىمكى ئۇيغۇرچە توختام ۋەسىقىلىرى ھەققىدىكى تەتقىقات نەتىجىلىرىمۇ ئىنتايىن مول.

مۇندەرىجە

مۇقەددىمە

بىرىنچى باب تىل ھەققىدە 3
§1. تىلنىڭ خاراكتېرى ۋە رولى 3
§2. تىللارنىڭ تۇرگە ئايرىلىشى 6
1. تىللارنىڭ قۇرۇلما تىپى بويىچە تۇرگە ئايرىلىشى ... 8
2. تىللارنىڭ جۈملە ئالاھىدىلىكى بويىچە تۇرگە ئايرىلىشى 10
3. تىللارنىڭ قېرىنداشلىق مۇناسىۋىتى بويىچە تۇرگە ئايرىلىشى 11
4. تىللارنىڭ فۇنكسىيەسى بويىچە تۇرلەرگە ئايرىلىشى 16
ئىككىنچى باب ئۇيغۇر تىلىنىڭ قىسقىچە تارىخى 21
§1. ئالتاي تىللىرى نەزەرىيەسى 21
§2. تۈركىي تىللار ئائىلىسى 31
§3. ئۇيغۇر تىلىنىڭ تارىخىي باسقۇچلىرى 60
1. ئالتاي دەۋرى 63
2. ئاۋۋالقى تۈركىي تىلى دەۋرى 64
3. ئانا تۈرك تىلى دەۋرى (1 ~ 6 ـ ئەسىرلەر) 65
4. قەدىمكى تۈركىي تىلى دەۋرى (6 ~ 9 ـ ئەسىرلەر) 67
5. ئوتتۇرا ئەسىر ئۇيغۇر تىلى دەۋرى (9 ~ 12 ـ ئەسىرلەر) 70
6. يېڭىنقى زامان ئۇيغۇر تىلى دەۋرى (14 ~ 20 ـ ئەسىرلەر) 72

7. هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دەۋرى 96
§4. هازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى 117
§5. هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ دىيالېكتلىرى ... 121
1. مەركىزىي دىيالېكت 125
2. خوتەن دىيالېكتى 127
3. لوپنۇر دىيالېكتى 128
ئۈچىنچى باب ئۇيغۇر تىلىنىڭ باشقا تىللار بىلەن ئۇچرىشىشى...157
§1. ئەرەب تىلىنىڭ ئۇيغۇر تىلىغا تەسىرى 157
§2. پارس تىلىنىڭ ئۇيغۇر تىلىغا تەسىرى 163
§3. خەنزۇ تىلىنىڭ ئۇيغۇر تىلىغا تەسىرى 169
§4. رۇس تىلىنىڭ ئۇيغۇر تىلىغا تەسىرى 174
§5. باشقا تىللارنىڭ ئۇيغۇر تىلىغا تەسىرى 179
§6. باشقا تىللارنىڭ ئۇيغۇر تىلىغا بولغان تەسىرى ھەققىدە قىسقىچە خۇلاسە 201
1. باشقا تىللارنىڭ ئۇيغۇر تىلىغا تەسىرى 201
2. ئۇيغۇر تىلىنىڭ كىرمە سۆزلەرنى ئۆزلەشتۈرۈشى 203

يېزىق

بەرىنچى باب يېزىق ھەققىدە 217
§1. يېزىقنىڭ خاراكتېرى 217
§2. يېزىقنىڭ دۇنيادىكى تارقىلىش ئەھۋالى 221
§3. يېزىقنىڭ قىسقىچە تارىخى 224
1. ئېپتىدائىي يېزىق 225
2. كىلاسسىك يېزىق 231
3. ئېلىپبەلىك يېزىق 243
ئىككىنچى باب ئۇيغۇر يېزىق تارىخى 255
§1. ئومۇمىي بايان 255

1. ئۇيغۇرلاردا يېزىق ئەنئەنىسى 255
2. ئۇيغۇرلارنىڭ يېزىق تارىخى ھەققىدە 258
§2. ئورخۇن يېزىقى 261
1. ئورخۇن يېزىقىنىڭ بايقىلىشى ۋە ئوقۇلۇشى 261
2. ھازىر ساقلىنىۋاتقان مۇھىم ئورخۇن يادىكارلىقلىرى..... 279
3. ئورخۇن يېزىقىنىڭ كېلىپ چىقىشى 298
4. ئورخۇن يېزىقىنىڭ ئىملاسى 305
§3. قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى 322
1. قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى يادىكارلىقلارنىڭ بايقىلىشى 323
2. قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ تەتقىق قىلىنىشى ...337
3. قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ كېلىپ چىقىشى 354
4. قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ تارقىلىشى 356
5. قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى مۇھىم ئەسەرلەر ... 361
6. قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ئېلىپبەسى ۋە ئىملاسى 366
7. قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىن نەمۇنە 372
§4. سوغد يېزىقى 377
§5. مانى يېزىقى 383
§6. بىراخما يېزىقى 387
§7. نىستورىيان يېزىقى 392
§8. تۇبۇت يېزىقى 396
§9. پاسبا يېزىقى 399
§10. خاقانىيە يېزىقى 403
§11. يېقىنقى زامان ئۇيغۇر يېزىقى 414
§12. 1950 ـ يىلىدىن بۇيانقى ئۇيغۇر يېزىق تەرەققىياتى 446

ئۇچىنچى باب هازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئىملا قائىدىسى 566
§1. ئىملا قائىدىسى ۋە ئۇنىڭ رولى 566
§2. ئىملا قائىدىسىنى تۈزۈشتىكى پرىنسىپلار 569
1. مورفولوگىيەلىك پرىنسىپ 570
2. تارىخىي (ئەنئەنىۋى) پرىنسىپ 572
3. فونېتىكىلىق پرىنسىپ 574
4. ئايرىش (پەرقلەندۈرۈش) پرىنسىپى 575
§3. ئىملا قائىدىسىنىڭ مەزمۇنى 576
§4. تىنىش بەلگىلىرى ۋە ئۇلارنىڭ ئىشلىتىلىشى 647
1. چېكىت ۋە ئۇنىڭ ئىشلىتىلىشى 651
2. سوئال بەلگىسى ۋە ئۇنىڭ ئىشلىتىلىشى 653
3. ئۇندەش بەلگىسى ۋە ئۇنىڭ ئىشلىتىلىشى 654
4. چېكىتلىك پەش ۋە ئۇنىڭ ئىشلىتىلىشى 655
5. پەش ۋە ئۇنىڭ ئىشلىتىلىشى 656
6. يالاڭ تىرناق ۋە ئۇنىڭ ئىشلىتىلىشى 687
7. قوش تىرناق ۋە ئۇنىڭ ئىشلىتىلىشى 688
8. تىرناق ۋە ئۇنىڭ ئىشلىتىلىشى 694
9. سىزىقچە ۋە ئۇنىڭ ئىشلىتىلىشى 694
10. سىزىق ۋە ئۇنىڭ ئىشلىتىلىشى..... 696
11. قوش چېكىت ۋە ئۇنىڭ ئىشلىتىلىشى 697
12. كۆپ چېكىت ۋە ئۇنىڭ ئىشلىتىلىشى 699

فونېتىكا

§1. تىل تاۋۇشلىرى ۋە فونېتىكا 703
1. تىل تاۋۇشلىرى هەققىدە چۈشەنچە 703
2. فونېتىكىنىڭ ئېنىقلىمىسى 705
3. فونېتىكىنىڭ تەتقىقات ئوبيېكتى 705

4. فونېتىكىنىڭ تارماقلىرى 707
5. فونېتىكا ئۆگىنىشنىڭ ئەھمىيىتى 709
§2. تىل تاۋۇشلىرىنىڭ خۇسۇسىيىتى 711
1 . تىل تاۋۇشلىرىنىڭ فىزىكىلىق خۇسۇسىيىتى ... 711
2 . تىل تاۋۇشلىرىنىڭ فىزىيولوگىيەلىك خۇسۇسىيەتلىرى 715
3. تىل تاۋۇشلىرىنىڭ ئىجتىمائىي خۇسۇسىيىتى ... 716
§3. تاۋۇش ئېلىمېنتى ۋە تىرانسكرىپسىيە 719
1. تاۋۇش ئېلىمېنتى 719
2. تىرانسكرىپسىيە 720
§4. فونېما 722
1. فونېمىنىڭ ئېنىقلىمىسى 722
2. سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ پەرقى 728
3. ئۇيغۇر تىلىدىكى فونېملار ۋە ئۇلارنىڭ تۈرى 729
4. فونېما ۋاريانتى 755
§5. تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىش قانۇنىيىتى 759
1. سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىشى 759
2. ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىشى 767
3. سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىشى 768
§6. ئۇيغۇر تىلىدىكى فونېملارنىڭ بىرىكىشى 770
1. فونېملارنىڭ بىرىكىش قانۇنىيىتى 770
2. بوغۇم 771
§7. ئۇيغۇر تىلى تاۋۇشلىرىدىكى تېمبىرسىز ئاملار...780
1. سۆز ئۇرغۇسى 781
2. ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلار ۋە قىسقا سوزۇق تاۋۇشلار 783

3. ئىنتوناتسىيە 786
§8. نۇتۇق ئېقىمىدىكى تاۋۇش ئۆزگىرىشى 792
1. ئاسسىملياتسىيە 793
2. تاۋۇشلارنىڭ ئاجىزلىشىشى 799
3. تاۋۇشلارنىڭ چۈشۈپ قېلىشى 817
4. تاۋۇشلارنىڭ قوشۇلۇپ (كۆپىيىپ) قېلىشى ... 831
5. تاۋۇشلارنىڭ ئورۇن ئالماشتۇرۇشى 840
6. قىسقا سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئۇزۇن سوزۇق
تاۋۇشلارغا ئۆزگىرىشى (ئايلىنىشى) ... 841
§9. هازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ تەلەپپۇز
قائىدىسى 843
1. تەلەپپۇز قائىدىسى هەققىدە 843
2. هازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ مەركىزىي
دىيالېكتى ۋە ئۆلچەملىك تەلەپپۇزى هەققىدە ... 843
3. هازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ تەلەپپۇز
قائىدىسىنى تۇزۇش پىرىنسىپلىرى 847
4. هازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ تەلەپپۇز
قائىدىسى 849

لېكسىكا

بىرىنچى باب لېكسىكولوگىيە هەققىدە بايان 865
§1. لېكسىكولوگىيەنىڭ ئوبيېكتى ۋە تارماقلىرى 865
1. لېكسىكولوگىيەنىڭ ئوبيېكتى 865
2. لېكسىكولوگىيەنىڭ تارماقلىرى 866
§2. لېكسىكولوگىيەنىڭ رولى ۋە ۋەزىپىسى 868
1. لېكسىكولوگىيەنىڭ رولى 868
2. لېكسىكولوگىيەنىڭ ۋەزىپىسى 873
§3. لېكسىكولوگىيەنىڭ باشقا پەنلەر بىلەن بولغان
مۇناسىۋىتى 874

1. لېكسىكولوگىيەنىڭ فونېتىكا بىلەن بولغان
مۇناسىۋىتى 874
2. لېكسىكولوگىيەنىڭ گرامماتىكا بىلەن بولغان
مۇناسىۋىتى 875
3. لېكسىكولوگىيەنىڭ ئىستىلىستىكا بىلەن بولغان
مۇناسىۋىتى 876
4. لېكسىكولوگىيەنىڭ پىراگماتىكا بىلەن بولغان
مۇناسىۋىتى 877
ئىككىنچى باب لېكسىكىدىكى ئاساسلىق بىرلىك ــ سۆز 879
§1. سېمانتىكا هەققىدە چۈشەنچە 879
§2. سۆز ۋە سۆز مەنىسى 885
1. سۆزنىڭ ئېنىقلىمىسى 885
2. سۆز مەنىسىنىڭ خاراكتېرى 889
3. سۆزنىڭ مەنە مۇچىلىرى (سېمېم) 894
4. سۆزنىڭ مەنە ئۆزىكى 897
5. سۆزنىڭ ئەسلىي مەنىسى ۋە كۆچمە مەنىسى ... 899
§3. سۆز مەنىسىنىڭ تۇزۇلۇشى 912
1. سۆزلەرنىڭ ئىدراكىي مەنىسى 913
2. سۆزنىڭ تۈس مەنىسى 915
3. سۆزلەرنىڭ ئىدراكىي مەنىسى بىلەن تۈس
مەنىسىنىڭ مۇناسىۋىتى 928
4. سۆزنىڭ لېكسىكلىق مەنىسى 931
5. كونتېكىست ۋە سۆز مەنىسى 932
ئۈچىنچى باب سۆز مەنىسىنىڭ ئۆزگىرىشى 942
§1. سۆز مەنىسىنىڭ ئۆزگىرىشىدىكى سەۋەبلەر 942
1. سۆز مەنىسىنىڭ ئۆزگىرىشىدىكى تاشقى
سەۋەبلەر 942
2. سۆز مەنىسىنىڭ ئۆزگىرىشىدىكى ئىچكى
سەۋەبلەر 948

§2. سۆز مەنىسىدىكى ئۆزگىرىشلەر 949
1. سۆز مەنىسىنىڭ كېڭىيىشى 950
2. سۆز مەنىسىنىڭ تارىيىشى 951
3. سۆز مەنىسىنىڭ كۆچۈشى 953
4. سۆز مەنىسىنىڭ يوقىلىشى 954
5. سۆزنىڭ تۈس مەنىسىدىكى ئۆزگىرىشلەر 956
تۆتىنچى باب سۆزلەرنىڭ مەنە جەھەتتىن تۈركۈملىنىشى ... 958
§1. بىر مەنىلىك سۆزلەر ۋە كۆپ مەنىلىك سۆزلەر ... 958
1. بىر مەنىلىك سۆزلەر 958
2. كۆپ مەنىلىك سۆزلەر 959
§2. مەنداش سۆزلەر 960
1. مەنداش سۆزلەرنىڭ ئېنىقلىمىسى 960
2. مەنداش سۆزلەردە يادرو سۆز 961
3. مەنداش سۆزلەرنىڭ پەرقلىرى 963
4. مەنداش سۆزلەرنىڭ بارلىققا كېلىش يوللىرى ...973
5. مەنداش سۆزلەرنىڭ رولى 976
§3. قارشى مەنىلىك سۆزلەر 980
1. قارشى مەنىلىك سۆزلەرنىڭ ئېنىقلىمىسى 980
2. قارشى مەنىلىك سۆزلەرنىڭ ئۆلچىمى 982
3. قارشى مەنىلىك سۆزلەرنىڭ تۈرى 986
4. قارشى مەنىلىك سۆزلەرنىڭ بارلىققا كېلىش يوللىرى 993
5. قارشى مەنىلىك سۆزلەرنىڭ رولى 995
بەشىنچى باب سۆزلەرنىڭ تاۋۇش جەھەتتىن تۈركۈملىنىشى ... 998
§1. ئاھاڭداش سۆزلەر 998
1. ئاھاڭداش سۆزلەرنىڭ ئېنىقلىمىسى 998
2. ئاھاڭداش سۆزلەرنىڭ ئۆلچىمى 999
3. ئاھاڭداش سۆزلەرنىڭ تۈرى 1017
4. ئاھاڭداش سۆزلەرنىڭ بارلىققا كېلىش يوللىرى 1019

5. ئاھاڭداش سۆزلەرنىڭ رولى 1025
§2. شەكىلداش سۆزلەر 1026
§3. ئاھاڭداش سۆزلەر ۋە شەكىلداش سۆزلەر بىلەن كۆپ مەنىلىك سۆزلەرنىڭ پەرقى 1031
ئالتىنچى باب لېكسىكىدىكى ئالاھىدە بىرلىك ــ ئىدىيوم 1036
§1. ئىدىيوم ۋە ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكى 1036
1. ئىدىيوملارنىڭ لېكسىكىلىق ئالاھىدىلىكلىرى 1037
2. ئىدىيوملارنىڭ گرامماتىكىلىق ئالاھىدىلىكلىرى 1044
§2. ئىدىيوملارنىڭ مەنبەسى 1059
1. تارىخىي ۋەقەلەر ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن 1059
2. ئوۋچىلىق مەدەنىيىتى ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن 1060
3. ئۆرپ ـ ئادەت ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن 1061
4. دىنىي ئەقىدىلەر ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن ... 1067
5. بەدەن تىلى ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن 1072
6. قۇشلارنىڭ ھەرىكىتى ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن 1074
7. چەت تىللاردىن كەلگەن 1076
8. ئىستىلىستىكىلىق ۋاستىلەردىن بارلىققا كەلگەن 1077
§3. ئىدىيوملارنىڭ رولى 1080
1. ئوخشىتىش رولى 1080
2. مۇبالىغىلەشتۇرۇش رولى 1082
3. تەنە قىلىش رولى 1083
4. ئېۋفېمىزم رولى 1083
5. رېتورىكىلىق سوئال رولى 1084
6. پارالىلىزم (جۈپلۈك) رولى 1084

7. سېلىشتۇرۇش رولى 1085
§4. ئىدىيوم بىلەن ماقال ـ تەمسىلنىڭ پەرقى 1087
يەتتىنچى باب سۆزلۈك 1092
§1. ئۇيغۇر تىلى سۆزلۈكى ھەققىدە چۈشەنچە 1092
§2. ئاساسىي سۆزلۈك 1099
§3. ئادەتتىكى سۆزلۈك 1109
1. كونا سۆزلەر 1110
2. يېڭى سۆزلەر 1115
3. كەسپىي سۆزلەر 1116
4. دىيالېكت ـ شېۋە سۆزلىرى 1122
5. كىرمە سۆزلەر 1129
6. كىتابىي سۆزلەر 1151
7. قىسقارتىلما سۆزلەر 1153
§4. ئاساسىي سۆزلۈك بىلەن ئادەتتىكى سۆزلۈكنىڭ مۇناسىۋىتى 1155
§5. سۆزلۈكنى بېيىتىش يوللىرى 1157
1. سۆز ياساش 1157
2. قېلىش 1160
3. سۆز قوبۇل قىلىش 1162
سەككىزىنچى باب لۇغەتشۇناسلىق 1164
§1. لۇغەت ۋە لۇغەتشۇناسلىق 1164
1. لۇغەتنىڭ خاراكتېرى ۋە رولى 1164
2. لۇغەتشۇناسلىق 1167
§2. لۇغەتشۇناسلىق بىلەن لېكسىكا تەتقىقاتىنىڭ مۇناسىۋىتى 1169
1. لېكسىكا تەتقىقاتى لۇغەتشۇناسلىقنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ 1169
2. لۇغەتشۇناسلىق لېكسىكا تەتقىقاتىنى ئالغا سۈرىدۇ 1170

3. لۇغەتشۇناسلىق تىلنىڭ ئۆلچەملىك دەرىجىسىنى ئاشۇرىدۇ، سۆزلەرنىڭ ئىشلىتىلىش ئۇنۇمدارلىقىنى ئۆستۈرىدۇ 1170
§3. لۇغەتنىڭ مەزمۇنى 1172
§4. لۇغەت تۈزۈشتىكى باسقۇچلار 1173
1. سۆزنىڭ نېمىلىكىنى ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىش ... 1173
2. سۆز تالاش 1174
3. سۆز شەكلىنى مۇقىملاشتۇرۇش 1175
4. كۆپ مەنىلىك سۆزلەر بىلەن ئاھاڭداش سۆزلەرنى پەرقلەندۈرۈش مەسىلىسى 1176
5. تىرانسكرىپسىيە بېرىش 1177
6. ئىزاھلاش (تەرجىمىسىنى بېرىش) 1177
7. تىزىش 1178
§5. لۇغەتنىڭ تۈرى 1179
1. بىلىم لۇغىتى 1179
2. تىل لۇغىتى 1184
§6. ئۇيغۇرلاردا لۇغەتچىلىك 1204
توققۇزىنچى باب ئېتنولوگىيە ۋە لېكسىكا 1231
§1. ئېتنولوگىيە ھەققىدە چۈشەنچە 1231
§2. ئېتنولوگىيەنىڭ لېكسىكا تەتقىقاتىدىكى رولى...1235
§3. ئېتنولوگىيە تەتقىقاتىدىكى زۆرۈر شەرتلەر 1245
ئونىنچى باب كىشى ئىسىملىرى ۋە لېكسىكا 1250
§1. كىشى ئىسىملىرى ھەققىدە چۈشەنچە 1250
§2. كىشى ئىسىملىرى تەتقىقاتى بىلەن لېكسىكىنىڭ مۇناسىۋىتى 1253
1. كىشى ئىسىملىرى قىلىپ ئىشلىتىلگەن سۆزلەرنىڭ قۇرۇلما شەكلى ئۈستىدە تەھلىل يۈرگۈزۈش ...1253
2. كىشى ئىسىملىرىغا سىمانتىكىلىق تەھلىل يۈرگۈزۈش 1255

3. كىشى ئىسىملىرى قىلىپ ئىشلىتىلگەن سۆزلەر
ئۇستىدە ئېتىمولوگىيەلىك ئىزدىنىش قىلىش .. 1256
§3. ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرى 1259
1. ئۇيغۇرلاردا ئات قويۇش ئادىتى 1259
2. ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىنىڭ ئالاھىدىلىكى ... 1260
3. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىدىكى
يۇزلىنىش 1280
§4. ئۇيغۇرلاردا لەقەم ، تەخەللۇس ، فامىلە 1286
1. لەقەم 1286
2. تەخەللۇس 1289
3. فامىلە 1291

گىراممماتىكا

مورفولوگىيە

بىرىنچى باب گىراممماتىكا ھەققىدە چۈشەنچە 1297
§1. گىراممماتىكا ۋە ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكى 1297
1. گىراممماتىكىنىڭ مەنىسى 1297
2. گىراممماتىكىنىڭ مەزمۇنى 1304
3. گىراممماتىكىنىڭ تۈرلىرى 1305
4. گىراممماتىكىلىق بىرلىكلەر 1307
5. گىراممماتىكىلىق شەكىل، گىراممماتىكىلىق مەنە،
گىراممماتىكىلىق ۋاستە، گىراممماتىكىلىق
كاتېگورىيە 1315
6. تىل تەركىبلىرى ئوتتۇرىسىدىكى ماسلىشىش
مۇناسىۋىتى 1325
§2. سۆزلەرنىڭ مورفولوگىيەلىك قۇرۇلمىسى 1341
1. يىلتىز 1342

2. قوشۇمچە 1343
3. ئۆزەك 1343
§3. سۆزلەرنىڭ قۇرۇلما تىپلىرى 1345
1. تۇپ سۆز 1345
2. ياسالما سۆز 1345
3. بىرىككەن سۆز 1346
4. جۈپ سۆزلەر 1348
5. مۇرەككەپ قۇرۇلمىلىق سۆزلەر 1356
§4. سۆز تۈركۈمى 1356
1. سۆز تۈركۈمى دېگەن نېمە؟ 1356
2. سۆز تۈركۈمى 1357
3. سۆزلەرنى تۈركۈملەرگە ئايرىشنىڭ پىرىنسىپلىرى
..... 1359
4. ئۇيغۇر تىلىدىكى كۆپ تۈركۈملۈك سۆزلەر 1362
5. ئۇيغۇر تىلىدىكى سۆزلەرنىڭ تۈركۈملىنىشى ... 1365
ئىككىنچى باب ئىسىم 1371
§1. ئىسىم ھەققىدە 1371
1. ئىسىم دېگەن نېمە؟ 1371
2. ئىسىمنىڭ تۈرلىرى..... 1371
3. ئىسىملارنىڭ گىراممماتىكىلىق ئالاھىدىلىكى ... 1380
§2. ئىسىمنىڭ سان كاتېگورىيەسى 1381
1. سان كاتېگورىيەسىنىڭ مەنىسى ۋە قوللىنىلىشى
..... 1381
2. ئىسىمنىڭ بىرلىك شەكلىنىڭ ئىشلىتىلىشى ... 1382
3. ئىسىمنىڭ كۆپلۈك شەكلىنىڭ ئىشلىتىلىشى ... 1382
§3. ئىسىمنىڭ تەۋەلىك كاتېگورىيەسى 1385
1. مەنىسى 1385
2. ئىپادىلىنىشى 1386
3. ئىشلىتىلىشى 1388

§4. ئىسىملارنىڭ شەخس كاتېگورىيەسى 1389
1. مەنىسى 1389
2. ئىپادىلىنىشى 1389
3. قوۇرۇلمىسى 1390
4. ئىشلىتىلىشى 1392
§5. ئىسىمنىڭ كېلىش كاتېگورىيەسى 1394
1. مەنىسى 1394
2. ئىپادىلىنىشى 1394
3. كېلىش شەكىللىرىنىڭ مەنىسى ۋە ئىشلىتىلىشى 1395
§6. ئىسىمنىڭ ياسىلىشى 1424
1. سىنتېتىك ئۇسۇلدا ياسىلىدىغان ئىسىملار 1424
2. ئانالىتىك ئۇسۇلدا ياسىلىدىغان ئىسىملار 1443
ئۈچىنچى باب سۈپەت 1447
§1. سۈپەت ھەققىدە 1447
1. سۈپەت دېگەن نېمە ؟ 1447
2. سۈپەتنىڭ تۈرلىرى 1448
3. ئالاھىدە سۈپەتلەر 1451
4. سۈپەتنىڭ گىرامماتىكىلىق ئالاھىدىلىكى 1455
§2. سۈپەتنىڭ دەرىجە كاتېگورىيەسى 1456
1. ئەسلىي دەرىجە 1456
2. ئاشۇرما دەرىجە 1457
3. ئەركىلەتمە دەرىجە 1458
4. سۈپەتلەرنىڭ ئىسىملىشىشى 1460
§3. سۈپەتلەرنىڭ ياسىلىشى 1461
1. سىنتېتىك ئۇسۇلدا ياسالغان سۈپەتلەر 1461
2. ئانالىتىك ئۇسۇلدا ياسالغان سۈپەتلەر 1469
تۆتىنچى باب سان 1472
§1. سان ھەققىدە 1472

1. سان دېگەن نېمە؟ 1472
2. سانىنىڭ گىرامماتىكىلىق ئالاھىدىلىكى 1472
3. سانىنىڭ قوۇرۇلما تۈرلىرى 1474
§2. سانىنىڭ مورفولوگىيەلىك تۈرلىرى 1475
1. ساناق سان 1475
2. مۆلچەر سان 1476
3. تەرتىپ سان 1479
4. كەسىر سان 1480
5. تەقسىم سان 1482
6. رەۋىش سان 1483
7. كىشىلىك سان 1484
8. ئالماش سان 1486
§3. سانىنىڭ ئالاھىدە قوللىنىلىشى 1488
1. سانىنىڭ بىۋاستە ئىسىملىشىشى 1488
2. سانىنىڭ بىۋاستە ئالماشلىشىشى 1488
3. سانلارنىڭ ۋاقىت ئىسمى بولۇپ كېلىشى 1489
4. سانلارنىڭ ياشنى ئىپادىلەپ كېلىشى 1490
5. سانلارنىڭ نومۇرنى بىلدۈرۈپ كېلىشى 1490
6. سانلارنىڭ خانا ئىسمى بولۇپ كېلىشى 1490
7. «بىر» نىڭ ئالاھىدە قوللىنىلىشى 1491
§4. سان بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئۇقۇملارنىڭ ئىپادىلىنىشى 1497
1. تۆت ئەمەلنىڭ ئىپادىلىنىشى 1497
2. ھەسسىلىك سانىنىڭ ئىپادىلىنىشى 1499
3. ئاي ـ كۈنلەرنىڭ ئىپادىلىنىشى 1499
4. سائەتنىڭ ئىپادىلىنىشى 1501
بەشىنچى باب مىقدار سۆزلەر 1503
§1. مىقدار ھەققىدە 1503
§2. مىقدارنىڭ تۈرى 1503

1. خاس مقدار 1503
2. كۆچمە مقدارلار 1505
§3. مقدارنىڭ گرامماتىكلىق خۇسۇسىيىتى 1507
§4. مقدارلارنىڭ ياسىلىشى 1510
ئالتىنچى باب ئالماش 1511
§1. ئالماش ھەققىدە 1511
§2. ئالماشنىڭ تۈرى 1512
§3. ئالماشنىڭ گرامماتىكلىق ئالاھىدىلىكى 1513
§4. ئالماشلاردىكى \ ن \ تاۋۇشى ھەققىدە 1514
§5. شەخس ئالماشلىرى 1516
1. مەنىسى 1516
2. ئالاھىدىلىكى 1518
§6. كۆرسىتىش ئالماش 1522
1. مەنىسى 1522
2. كۆرسىتىش ئالماشنىڭ تۈرلىرى 1523
3. كۆرسىتىش ئالماشلىرىنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى ... 1535
§7. سوئال ئالماشلىرى 1539
1. مەنىسى 1539
2. تۈرلىرى 1539
§8. ئۆزلۈك ئالمىشى 1545
1. مەنىسى 1545
2. ئىشلىتىلىشى 1546
§9. بەلگىلەش ئالماشلىرى 1549
1. مەنىسى 1549
2. تۈرلىرى 1549
3. ئىشلىتىلىشى 1552
§10. بولۇشسىزلىق ئالماشلىرى 1558
1. مەنىسى 1558
2. تۈرلىرى 1558

3. ئىشلىتىلىشى 1561
§11. ئېنىقسىزلىق ئالماشلىرى 1564
1. مەنىسى 1564
2. ئېپادىلىنىشى 1565
3. تۈرلىرى 1565
§12. ئالماشلارنىڭ ياسىلىشى 1571
يەتتىنچى باب رەۋىش 1575
§1. رەۋىش ھەققىدە 1575
§2. رەۋىشنىڭ تۈرلىرى 1575
§3. رەۋىشلەرنىڭ گرامماتىكلىق خۇسۇسىيىتى 1576
§4. رەۋىشلەشكەن سۆز ـ ئىبارىلەر 1576
§5. رەۋىش ياسىغۇچى قوشۇمچىلار 1578
سەككىزىنچى باب تەقلىد سۆزلەر 1582
§1. تەقلىد سۆزلەر ھەققىدە 1582
§2. تەقلىد سۆزلەرنىڭ تۈرى 1583
1. ئاۋاز تەقلىدلىرى 1583
2. ھالەت ـ ئوبراز تەقلىدلىرى (كۆرۈنۈش تەقلىدلىرى) 1584
3. ھېسسىيات تەقلىدلىرى 1584
§3. تەقلىد سۆزلەرنىڭ قوللىنىلىشى 1585
§4. تەقلىد سۆزلەرنىڭ فونېتىكلىق ئالاھىدىلىكلىرى 1587
§5. تەقلىد سۆزلەرنىڭ ئىشلىتىلىشى 1590
توققۇزىنچى باب پېئىل 1592
§1. پېئىل ھەققىدە 1592
1. پېئىل دېگەن نېمە؟ 1593
2. پېئىللارنىڭ گرامماتىكلىق ئالاھىدىلىكى ... 1593
3. پېئىلنىڭ تۈرلىرى 1594
4. پېئىلنىڭ مورفولوگىيەلىك شەكىللىرى 1604

§2. پېئىلنىڭ بولۇشلۇق ـ بولۇشسىزلىق كاتېگورىيەسى 1604
1. ئاساسىي بولۇشلۇق ۋە بولۇشسىزلىق 1604
2. باشقا بولۇشلۇق ۋە بولۇشسىزلىق شەكىللىرى ... 1606
§3. پېئىلنىڭ دەرىجە كاتېگورىيەسى 1612
§4. پېئىلنىڭ شەخس كاتېگورىيەسى 1630
1. مەنىسى 1630
2. ئىپادىلىنىشى 1631
3. ئىشلىتىلىشى 1635
§5. راي كاتېگورىيەسى 1637
1. مەنىسى 1637
2. راي كاتېگورىيەسى ھەققىدىكى بايانلار 1638
3. راي كاتېگورىيەسىنىڭ تۈرلىرى ۋە ئىشلىتىلىشى
..... 1647
§6. ھال كاتېگورىيەسى 1668
1. مەنىسى 1668
2. ھال كاتېگورىيەسى بىلەن تۇس كاتېگورىيەسىنىڭ
پەرقى ۋە مۇناسىۋىتى 1671
3. زامان كاتېگورىيەسى بىلەن«ھال» كاتېگورىيەسىنىڭ
مۇناسىۋىتى 1673
4. ھال كاتېگورىيەسىنىڭ ۋاقىت ئىپادىلەش
ئىقتىدارى 1679
§7. زامان كاتېگورىيەسى 1691
1. «ۋاقىت» ۋە «زامان» 1691
2. «زامان»نىڭ تەبىرى 1693
3. ئۇيغۇر تىلىدا ۋاقىت ئۇقۇمىنىڭ ئىپادىلىنىشى
..... 1695
4. مۇتلەق زامان ۋە نىسپىي زامان 1699
§8. ھال ـ زامان كاتېگورىيەسى 1704

§9. پېئىلنىڭ تۇرغۇن سۆز شەكىللىرى 1804
1. ئىسىمداشلار 1806
2. سۇپەتداشلار 1835
3. رەۋىشداشلار 1846
§10. پېئىلنىڭ تۇس كاتېگورىيەسى 1859
1. تۇس ھەققىدە بايان 1859
2. مەنىسى ۋە ئىشلىتىلىشى 1862
§11. باغلامچى پېئىللار 1900
1. باغلامچى پېئىللار ھەققىدە 1900
2. تولۇق باغلامچىلار 1901
3. تولۇقسىز باغلامچىلار 1914
§12. پېئىللارنىڭ ياسىلىشى 1919
1. پېئىللارنىڭ سىنتېتىك يول بىلەن ياسىلىشى ... 1920
2. پېئىللارنىڭ ئانالىتىك يول بىلەن ياسىلىشى ... 1925
ئونىنچى باب يارەمچى سۆزلەر 1937
§1. تىركەلمىلەر 1937
1. تىركەلمىلەر ھەققىدە 1937
2. تىركەلمىلەرنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى 1938
3. تىركەلمىلەرنىڭ قوللىنىلىشى 1941
§2. باغلىغۇچىلار 1951
1. مەنىسى 1951
2. باغلىغۇچىلارنىڭ گىرامماتىكىلىق رولى 1952
3. باغلىغۇچىلارنىڭ تۈرلىرى ۋە ئىشلىتىلىشى ... 1953
§3. يۆكلىمىلەر 1981
1. ـمۇ 1982
2. ـچۇ 1990
3. ـما 1994
4. ـغۇ \ ـ قۇ 1996
5. ـ دە \ ـ تە 1998

6. ـ كـــن 2000
7. ـلا 2003
8. ـ زه 2010
9. ـا \ ـه 2012
10. هـه 2013
11. ئەمـــسه 2015
12. مەيـلـى 2015
13. تېخـى 2016
14. قېنـى 2019
15. ئېھتـمـال 2019
16. نايـــتـى 2020
17. هەرهالـدا 2021
18. دەرۋەقـه 2022
19. جۇمـۇ 2022
20. بىكار (هېلى بىكار) 2023
21. ئىشقىلـــپ 2023
22. خـۇددى 2024
23. زادى 2025
24. بەلكى (بەلكىم) 2026
25. هەتـتـا 2026
26. خـالاس 2027
27. هېلىمۇ (هېلىمۇ ياخشى) 2027
28. يەنـه 2028
29. پـەقـەت 2029
30. يالـغـۇز 2030
31. مـانـا 2030
32. ئـەنـه 2031
33. دە ـ 2031

ئون بىرىنچى باب ئىملىق سۆزلەر 2034
§1. ئىملىق سۆزلەر ھەققىدە 2034
1. ئىملىق سۆز دېگەن نېمە؟ 2034
2. ئىملىق سۆزلەرنىڭ گىرامماتىكىلىق ئالاھىدىلىكى 2036
3. ئىملىق سۆزلەرنىڭ تۈزۈلۈشى 2037
§2. ئىملىق سۆزلەرنىڭ تۈرى ۋە ئىشلىتىلىشى 2039
1. ھېس ـ تۇيغۇ ئىملىقلىرى 2039
2. جاۋاب ئىملىقلىرى 2050
3. بۇيرۇق ـ چاقىرىق ئىملىقلىرى 2051

سنتاكسس

بىرىنچى باب سۆز بىرىكمىسى 2053
§1 . سۆز بىرىكمىسى ھەققىدە چۈشەنچە 2053
1. مۇستەقىل سۆزلۈك سۆز بىرىكمىسى ۋە ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكى 2054
§2 . مۇستەقىل سۆزلۈك سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ تۈرى ... 2058
1. مۇستەقىل سۆزلۈك سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ تەركىبىدىكى سۆزلەرنىڭ بىرىكىش مۇناسىۋىتىگە ئاساسەن تۈرلەرگە بۆلۈنۈشى 2058
2. مۇستەقىل سۆزلۈك سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ قاتلام سانىغا ئاساسەن تۈرلەرگە بۆلۈنۈشى 2066
3. مۇستەقىل سۆزلۈك سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ سۆز بىرىكمىسى تەركىبىدىكى سۆزلەرنىڭ جۈملىدىكى گىرامماتىكىلىق فۇنكسىيەسىگە ئاساسەن تۈرلەرگە بۆلۈنۈشى 2068
4. بىر مەنىلىك سۆز بىرىكمىسى ۋە ئىككى بىسلىق سۆز بىرىكمىسى 2071

ئىككىنچى باب جۈملە 2079
§1 . جۈملە ۋە ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكى 2079
1 . جۈملە ھەققىدە چۈشەنچە 2079
2 . جۈملىنىڭ سۆز بىرىكمىسىدىن پەرقى 2082
§2 . جۈملە بۆلەكلىرى ۋە ئۇلارنىڭ ئورۇن تەرتىپى ... 2083
1. ئىگە 2085
2. خەۋەر 2087
3. تولدۇرغۇچى 2089
4. ئېنىقلىغۇچى 2091
5 . ھالەت 2093
§3 . جۈملىنىڭ ئىزاھلىق تەڭداش بۆلەكلىرى 2100
1 . جۈملىنىڭ ئىزاھلىق تەڭداش بۆلىكى ھەققىدە چۈشەنچە 2100
2 . ئىزاھلىغۇچى تەڭداش بۆلەك بىلەن تەڭداش بۆلەكنىڭ ئورتاقلىقى ۋە پەرقى 2101
3 . ئىزاھلىق تەڭداش بۆلەك بىلەن ئېنىقلىغۇچنىڭ پەرقى 2104
4 . ئىزاھلىق تەڭداش بۆلەكنىڭ تۈرى 2108
§4 . جۈملىنىڭ مۇستەقىل بۆلەكلىرى 2111
1. قاراتما بۆلەك 2112
2. قىستۇرما بۆلەك 2113
3. ئۇندەش بۆلەك 2113
§5 . جۈملە تەھلىل قىلىش ئۇسۇلى 2114
1. بۆلەكلەر بويىچە تەھلىل قىلىش ئۇسۇلى 2115
2. قاتلاملار بويىچە تەھلىل قىلىش ئۇسۇلى 2118
3. قۇرۇلما ـ تەركىبلەر بويىچە تەھلىل قىلىش ئۇسۇلى 2121
§6 . جۈملە تۈرى 2124
1 . بايان جۈملە 2124

2 . سوئال جۈملە 2125
3 . بۇيرۇق جۈملە 2128
4 . ئۇندەش جۈملە 2130
ئۈچىنچى باب جۈملە تىپى ــ ئاددىي جۈملە 2132
§1 . ئاددىي جۈملە ۋە ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكى 2132
1 . ئاددىي جۈملىنىڭ ئېنىقلىمىسى 2132
2 . ئاددىي جۈملىنىڭ ئالاھىدىلىكى..... 2132
§2 . جۈملە تىپى ھەققىدە چۈشەنچە 2135
1 . جۈملە تىپىنىڭ ئېنىقلىمىسى 2135
2 . جۈملە تىپىنىڭ ئالاھىدىلىكى 2136
3 . جۈملە تىپى بىلەن مۇناسىۋەتسىز ئامىللار ... 2137
4 . جۈملە تىپىنىڭ قاتلاملىقلىقى 2140
§3. ئاددىي جۈملىنىڭ تىپلىرى 2143
1 . ئىگە ـ خەۋەرلىك جۈملە 2143
2 . ئىگىسىز جۈملە 2154
تۆتىنچى باب جۈملە تىپى ــ قوشما جۈملە 2158
§1 . قوشما جۈملە ھەققىدە چۈشەنچە 2158
1. قوشما جۈملىنىڭ ئېنىقلىمىسى 2158
2. قوشما جۈملىنىڭ ئالاھىدىلىكى 2158
3. قوشما جۈملە تەركىبىدىكى تارماق جۈملىلەرنى ئۆزئارا باغلايدىغان سىنتاكسىسلىق ۋاستىلەر 2162
4 . قوشما جۈملە بىلەن ئاددىي جۈملىنىڭ پەرقى 2165
§2 . تەڭداش قوشما جۈملە 2172
1. باغلىغۇچلىق تەڭداش قوشما جۈملە 2173
2. باغلىغۇچسىز تەڭداش قوشما جۈملە 2193
§3. بېقىندىلىق قوشما جۈملە 2203
كىتابتا قوللىنىلغان بەلگىلەر 2226
پايدىلانمىلار 2227

مۇقەددىمە

بىرىنچى باب

تىل ھەققىدە

§1. تىلنىڭ خاراكتېرى ۋە رولى

تىل ئىنسانلارنىڭ ئۆز مەقسەتلىرىنى ئىپادىلەشتە، بىر - بىرى بىلەن پىكىر ئالماشتۇرۇشتا قوللىنىدىغان قورالدۇر. تىل پەقەت ئىنسانغىلا خاس بولۇپ، ئۇ فونېتىكا، لېكسىكا ۋە گىرامماتىكىدىن تەركىب تاپقان بىر سىستېمىدۇر. تىل ئىقتىسادىي بازىسىمۇ ئەمەس، ئۈستىقۇرۇلمىمۇ ئەمەس، بەلكى ئالاھىدە بىرخىل ئىجتىمائىي ھادىسە. تىل ئىجتىمائىيلىققا ۋە ئومۇمىيلىققا ئىگە. تىل بىلەن جەمئىيەتنىڭ بىر - بىرىنى تەقەززا قىلىدىغانلىقى ۋە بىر - بىرىگە تايىنىدىغانلىقى تىلنىڭ ئىجتىمائىيلىقىدۇر. تىل جەمئىيەتتە مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ، جەمئىيەتتىن ئايرىلغان تىل بولمايدۇ، جەمئىيەتمۇ تىلدىن ئايرىلالمايدۇ. تىل بولمايدىكەن، جەمئىيەت مەۋجۇتلۇقتىن ۋە تەرەققىياتتىن مەھرۇم بولىدۇ. تىلنىڭ جەمئىيەتتىكى ھەرساھە، ھەرقاتلام كىشىلىرىگە ئورتاق خىزمەت قىلىدىغانلىقى تىلنىڭ ئومۇمىيلىقىدۇر.

تىلنىڭ رولىدىن قارىغاندا، تىل ئىنسانلارنىڭ ئەڭ مۇھىم ئالاقە قورالى ۋە تەپەككۇر قورالى. تىل بىلەن ئوي - پىكىرنى ئىپادىلەش ۋە ئالاقە قىلىش ئىنسانلارنىڭ ھايۋانلاردىن پەرقلىنىدىغان تۇپكى خاسلىقىنىڭ بىرى. شۇڭا، نەۋائىي: «تىل

ئىنسانىنى هايۋاندىن جۇدا قىلدى» دەپ يازغان.

تىل ئالاقە قورالى. ئۇ، كىشىلەرنىڭ ئۇچۇر يەتكۈزىدىغان ۋە پىكىر ئالماشتۇرىدىغان ئەڭ مۇهىم ۋاستىسى. تەبىئەتتە نۇرغۇن هايۋانلار خىلمۇخىل ئاۋازلارنى چىقىرىپ ئۆزئارا ئالاقىلەشسىمۇ، بۇ ئاۋازلار ئىپادىلەيدىغان ئۇچۇر ناهايىتى ئاددىي بولغاچقا، ئۇ هەقىقىي مەنىدىكى تىل هېسابلانمايدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن، ئىنسانلار تىلدىن باشقا قول ئىشارىتى، بايراق، قاتناش بەلگىلىرى، تېلېگراممۇ، هەر خىل شەكىللەر ۋە رەقەم قاتارلىق ۋاستىلەردىن پايدىلىنىپمۇ ئۇچۇر يەتكۈزۈشىدۇ. بىراق، بۇ ۋاستىلەر تىل ئاساسىغا قۇرۇلغان، شۇنداقلا قوللىنىلىش دائىرىسىمۇ چەكلىك بولۇپ، پەقەت تىلنىڭ ياردەمچى ۋاستىسى بولالايدۇ، خالاس. شۇڭا، بىز تىلنى ئىنسانلارغىلا خاس بولغان ئەڭ مۇهىم ئالاقە قورالى دەيمىز.

تىل ئۇيغۇر ـ پىكىرنى ئىپادىلەيدىغان قورال، كىشىلەر تىلدىن پايدىلىنىپ ئۇيغۇر ـ پىكىرلىرىنى ئىپادىلەيدۇ. تەپەككۇر قىلىش ئىنسان مېڭىسىنىڭ بىرخىل ئىقتىدارى، ئىنسان مېڭىسىنىڭ ئوبيېكتىپ دۇنيانى ئەكس ئەتكۈزۈش جەريانى. تەپەككۇر مەلۇم بىر قورال ئاساسىدا ئۆز ئىپادىسىنى تاپىدۇ. ئۇ ئەكس ئەتكۈزگەن ئۇقۇم، هۆكۈم، خۇلاسە سۆز، سۆز بىرىكمىسى ۋە جۈملە بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ.

تىل ئۇيغۇر ـ پىكىرنى ئىپادىلەش جەريانىدىلا ئەمەس، بەلكى ئۇيغۇر ـ پىكىرنىڭ شەكىللىنىش جەريانىدىمۇ مۇهىم رول ئوينايدۇ، چۈنكى تىل تەپەككۇرنىڭ ئالاهىدە غىدىقلىغۇچىسى. تەپەككۇر پۈتكۈل ئىنسانىيەتكە تەۋە، تىل مەلۇم مىللەتكە تەۋە.

تىلنىڭ ئىچكى قۇرۇلمىسىدىن ئالغاندا، تىل ـــ تاۋۇش بىلەن مەنىنىڭ بىرىكىشىدىن هاسىل بولغان بەلگىلەر سىستېمىسى. تىل فونېتىكا، لېكسىكا، گىرامماتىكىدىن ئىبارەت ئۈچ مۇهىم

ئامىلنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. فونېتىكا تىل بەلگىلىرىنىڭ ئاۋاز ئامىلى، ئۇ تىلنىڭ ماددىي پوستى؛ لېكسىكا تىلدىكى سۆزلەرنىڭ توپلىمى، ئۇ قۇرۇلۇش ماتېرىيالى؛ گىرامماتىكا تىل بەلگىلىرىنىڭ مورفولوگىيەلىك ئۆزگىرىش ۋە بىرىكىش قائىدىسى، ئۇ تىلنىڭ قۇرۇلما قانۇنىيىتى.

تىل بەلگىلىرىنىڭ ئىككى مۇهىم ئالاهىدىلىكى ئىختىيارىيلىق بىلەن زەنجىرسىمانلىقتۇر.

تىل بەلگىلىرىنىڭ ئىختىيارىيلىقى: تىلدا تاۋۇش بىلەن مەنىنىڭ بىرىكىشىدە مۇقەررەرلىك بولمايدۇ، قانداق تاۋۇش بىلەن قانداق مەنە بىرىكسە، قانداق مەنىگە ۋەكىللىك قىلىدىغانلىقى ئىختىيارىي بولىدۇ، بۇ بەلگە بېكىتىلگەندىن كېيىن تۇراقلىشىپ، پۈتكۈل جەمئىيەت ئەزالىرى ئورتاق ئېتىراپ قىلىدىغان بەلگىگە ئايلىنىدۇ. مەسىلەن: «پەرزەنت كۆرگەن ئايال كىشى» دېگەن مەنىنى بىلدۇرۇشتە، ئۇيغۇر تىلىدا «ئانا» سۆزىگە (a ـ n ـ a) دېگەن تاۋۇشلارنىڭ، خەنزۇ تىلىدىكى «母亲»غا (m ـ u ـ tɕ ـ i ـ n) دېگەن تاۋۇشلارنىڭ، ئىنگلىز تىلىدىكى «mother»غا (m ـ ʌ ـ ð ـ e:) دېگەن تاۋۇشلارنىڭ تاللاپ ئىشلىتىلىشى تاۋۇش بىلەن مەنىنىڭ بىرىكىشىدە مۇقەررەرلىكنىڭ يوقلۇقىنى، تىل بەلگىلىرىنىڭ ئىختىيارىيلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

تىل بەلگىلىرىنىڭ زەنجىرسىمانلىقى: تىل بەلگىلىرى خۇددى زەنجىرنىڭ هالقىلىرىدەك بىر ـ بىرىگە ئۇلىنىپ كېلىدۇ. مەسىلەن: «مەن كىنو كۆرىمەن» دېگەن بەلگىلەر تىزمىسىدا ئۇچ بەلگە بىرىنىڭ كەينىدىن بىرى ئۇلىنىپ چىقىدۇ.

تىل بەلگىلىرىنىڭ ئىختىيارىيلىقى يەكىە بەلگىلەرنىڭ شەكلى (تاۋۇشى) بىلەن مەزمۇنى (مەنىسى) ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتكە قارىتا ئېيتىلغان. تىل بەلگىلىرىنىڭ

زەنجىرسىمانلىقى تاۋۇش بىلەن مەنىنىڭ بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان قۇرۇلمىلارنىڭ ئۆزئارا بىرىكىشىگە قارىتا ئېيتىلغان. دېمەك، بەلگىلەرنىڭ بىرىكىشى نەتىجىسىدە ھەرخىل قۇرۇلمىلار ھاسىل بولىدۇ. لېكىن، بۇ قۇرۇلمىلارنىڭ بىرىكىشى ئىختىيارىي بولماستىن، شەرتلىك بولىدۇ. مەسىلەن: «يازدىم» دېگەن بۇ قۇرۇلما «مەن»، «سەن»، «ئۇ»، «بىز»، «سىلەر»، «ئۇلار» دېگەن قۇرۇلمىلاردىن پەقەت ئەڭ ئالدىنقىسى بىلەنلا بىرىكىدۇ. چۈنكى، ئۇلارنىڭ بىرىكىلىشىدە شەخس ۋە سان جەھەتتە ماسلىشىشتەك شەرت ھازىرلانغان. دېمەك، بىرىكىش مۇناسىۋىتى مەلۇم شەرت ۋە قائىدىگە بويسۇنىدۇ. شۇڭا، تىل قانۇنىيەتلىك، چۈشىنىشلىك بولىدۇ.

§2. تىللارنىڭ تۇرلەرگە ئايرىلىشى

دۇنيادا زادى قانچە خىل تىل بار دېگەن مەسىلە كىشىلەر ئۇزاقتىن بېرى تالاش ـ تارتىش قىلىپ كېلىۋاتقان بىر مەسىلە. چۈنكى، ھەرقايسى دۆلەتلەردىكى تىلشۇناسلارنىڭ ئىستاتىستىكىلىرى ۋە ھەرقايسى دەۋرلەردىكى ئىستاتىستىكىلارنىڭ نەتىجىسى ئوخشىمايدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا «مىللىي تىل»لار بىلەن دىيالېكتلارنىڭ پەرقىگە بولغان تونۇشنىڭ ئوخشىماسلىقىمۇ ئىستاتىستىكا نەتىجىسىگە تەسىر كۆرسىتىدۇ. ئومۇمەن ئالىملار «دۇنيادا 6 مىليارد ئادەم ياشاۋاتىدۇ، بۇ ئادەملەر 200 نەچچە دۆلەت ۋە رايونغا تارقالغان، ئۇلار 2500 خىلدىن ئارتۇق مىللەتكە ئايرىلىدۇ، 5000 ـــ 6000 خىل تىلدا سۆزلىشىدۇ» دېگەن پىكىرنى كۆپرەك قوۋۇلىدۇ. فىرانسىيە پەنلەر ئاكادېمىيەسىنىڭ تەتقىقاتىغا ئاساسلانغاندا، دۇنيادا تەخمىنەن 2796 خىل تىل بار ئىكەن، دۇنيا يارىمچى تىل جەمئىيىتىنىڭ پەرىزىچە، دۇنيادا 2500دىن 3500 گىچە تىل بار ئىكەن. خىرىستىيانلارنىڭ مۇ-

قەددەس كىتابى «ئىنجىل» 1997 ـ يىلىغىچە 2197 خىل تىلغا تەرجىمە قىلىنغان. بۇ سان ئېھتىمال دۇنيادىكى تىللارنىڭ سانىنى تەخمىنەن كۆرسىتىپ بەرسە كېرەك. ئەمما، شۇ نەرسە ئېنىقكى، دۇنيادىكى تىللارنىڭ سانى يېزىقنىڭ سانىدىن كۆپ. «دۇنيا ئاز سانلىق مىللەتلەر تىل ـ يېزىقى تەتقىقاتى ئىنستىتۇتى» (SIL) نىڭ ئەڭ يېڭى تەتقىقات نەتىجىسىدە كۆرسىتىلىشىچە، دۇنيادا ئەمەلىي قوللىنىلىۋاتقان تىل 6912 خىل ئىكەن، بۇ تىللار 100 خىلدەك يېزىقتا ئىپادىلىنىدىكەن.

تىللارنىڭ دۇنيادىكى تارقىلىشىمۇ تەكشى ئەمەس، مەسىلەن، بەزى دۆلەت ۋە رايونلاردا بىر ياكى بىرقانچە خىل تىل قوللىنىلىدۇ. 3 مىليون نوپۇسى بار پاپۇئا يېڭى گىۋىنېيەسىدە 800 خىل تىل قوللىنىلىدىكەن. بەزى تىللارنى مىليارد ئادەم قوللانسا①، بەزى تىللارنى بىرقانچىلا كىشى بىلىدىكەن. يۈز مىليوندىن ئارتۇق كىشى قوللىنىدىغان تىللار تۆۋەندىكىلەردۇر②:

(* بەلگىسى قويۇلغانلار ب د ت نىڭ خىزمەت تىلى)

تىل	نوپۇس	تىل	نوپۇس
*خەنزۇچە	1 مىليارد	*رۇسچە	150 مىليون
*ئىنگلىزچە	350 مىليون	*ئەرەبچە	150 مىليون
*ئىسپانچە	300 مىليون	بېنگالچە	150 مىليون
ھىندى ـ ئوردۇچە	150 مىليون	*فىرانسۇزچە	100 مىليون
پورتۇگالچە	150 مىليون	نېمىسچە	100 مىليون
مالايچە	150 مىليون	ياپونچە	100 مىليون

ئەمما، زامانىمىزدا تىللارنىڭ سانى شىددەت بىلەن ئازايماقتا. مەلۇماتلاردا كۆرسىتىلىشىچە، ئىنسانلار تىلىنىڭ يوقىلىش سۈرئىتى قۇشلار نەسلىنىڭ يوقىلىش سۈرئىتىنىڭ تۆت ھەسسىسىگە توغرا كېلىدىكەن. مۇشۇ ئەسىردە ھازىر بار

تىللارنىڭ يېرىمى يوقىلىپ كېتىدىكەن، 200 يىلدىن كېيىن 80% تىل يوقىلىپ كېتىدىكەن.

بۈگۈنكى كۈندە ھەرقايسى تىللارنىڭ ئۇچۇر، بىلىم تارقىتىش مىقدارىمۇ ئوخشىمايدۇ. مەسىلەن، ئىنتېرنېتتىكى ئۇچۇرلارنىڭ 85%ى ئىنگلىز تىلى ئارقىلىق تارقىلىدۇ. خەلقئارا سودىدا پۈتۈنلەي ئىنگلىز تىلى قوللىنىلىدۇ. گەرچە يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن ئالتە خىل تىل ب د ت نىڭ خىزمەت تىلى قىلىپ بەلگىلەنگەن بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە 95% ئەھۋالدا پەقەت ئىنگلىز تىلىلا ئىشلىتىلىدۇ.

تىلشۇناسلار ۋە ئېتنوگرافلار: «بىر تىل بىر مەدەنىيەت، بىر تىلنى قوغداپ قېلىش ئىنسانىيەتنىڭ بىر خىل مەدەنىيىتىنى قوغداپ قېلىش دېمەكتۇر» دېگەن شوئارنى ئوتتۇرىغا قويدى. «دۇنيا ئاز سانلىق مىللەتلەر تىل ـ يېزىقى ئىنستىتۇتى» (SIL) بۇ جەھەتتە ئاكتىپ رول ئويناماقتا.

دۇنيادىكى تىللارنىڭ سانى ھەممە ئېتىراپ قىلغان دەرىجىدە ئېنىق بولمىسىمۇ، كۆپ قوللىنىلىدىغان تىللارنى تىلشۇناسلار ھەر خىل نۇقتىدىن تۇرگە ئايرىپ كەلدى.

1. تىللارنىڭ قۇرۇلما تىپى بويىچە تۇرلەرگە ئايرىلىشى

دۇنيادىكى تىللارنىڭ قۇرۇلما تىپى ئوخشاش بولمايدۇ، بەزى تىللار گىرامماتىكىلىق مەنىنى قوشۇمچىلارنىڭ ياردىمىدە ئىپادىلىسە، بەزى تىللار يىلتىزدىكى تاۋۇش ئۆزگىرىشلىرى ئارقىلىق ئىپادىلەيدۇ، يەنە بەزى تىللار ئاساسەن سۆز تەرتىپى ۋە يارەمچى سۆزلەر ئارقىلىق ئىپادىلەيدۇ. تىلشۇناسلىقتا تىللار قۇرۇلما ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن تۆت خىل تىپقا يىغىنچاقلانغان:

1) يېپىشقاق تىللار: بۇ تۈردىكى تىللار «قوشۇمچىلىق تىللار» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ تىپتىكى تىللاردا گىرامماتىكىلىق مەنىلەرنى

ئىپادىلەشتە قوشۇمچىلار ئاساسلىق رول ئويناىدۇ، ئادەتتە بىر قوشۇمچە بىر خىل گىرامماتىكىلىق مەنىنى بىلدۈرىدۇ، بىر خىل گىرامماتىكىلىق مەنە مەلۇم بىر قوشۇمچە ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. قوشۇمچىلار مەلۇم قانۇنىيەت بىلەن سۆز تومۇرىغا ۋە سۆز ئۆزىكىگە ئۇلىنىدۇ. جۈملىدە سۆزلەرنىڭ ئورنىنىڭ ئۆزگىرىشى مەنىگە چوڭ تەسىر يەتكۈزمەيدۇ. ئۇيغۇر تىلىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان تۈركىي تىللار ئائىلىسىدىكى تىللار ۋە موڭغۇل تىللىرى، مانجۇ ـ توڭغۇس تىللىرى ئائىلىسىدىكى تىللار موشۇ تىپقا كىرىدۇ. مەسىلەن: «مەن ئۇنى ياخشى كۆرىمەن» دېگەن جۈملىنىڭ تەركىبىدىكى سۆزلەرنى ئىنۇبرسىيە ئۇسۇلى بويىچە تۆۋەندىكىدەك ئۆزگەرتسەكمۇ جۈملىنىڭ مەنىسىدە چوڭ ئۆزگىرىش بولمايدۇ.

a. مەن ئۇنى ياخشى كۆرىمەن.
b. مەن ياخشى كۆرىمەن ئۇنى.
c. ئۇنى مەن ياخشى كۆرىمەن.
d. ياخشى كۆرىمەن مەن ئۇنى.
e. ئۇنى ياخشى كۆرىمەن مەن.

2) ئانالىتىك تىللار: بۇنداق تىللاردا گىرامماتىكىلىق مەنىلەر ئاساسەن يارەمچى سۆزلەر ۋە سۆز تەرتىپى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ، سۆزلەرنىڭ ئورنى ئۆزگەرسە مەنە ئۆزگىرىدۇ ياكى خاتا جۈملە تۈزۈلىدۇ. خەنزۇ تىلى، بىرما تىلى قاتارلىقلار موشۇ تىپقا كىرىدۇ. مەسىلەن:

我喜欢她。　(مەن ئۇنى ياخشى كۆرىمەن.)
她喜欢我。　(ئۇ مېنى ياخشى كۆرىدۇ.)
我她喜欢。※
她我喜欢。※

3) پۈكۈلمە تىللار: بۇ تىللاردا گىرامماتىكىلىق مەنە سۆز يىلتىزىدىكى تاۋۇش ئۆزگىرىشلىرى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ.

ئەرەب تىلى، پارس تىلى، رۇس تىلى، ئىنگلىز تىلى قاتارلىق تىللار مۇشۇ تىپقا كىرىدۇ. مەسىلەن:

ئەرەب تىلىدا		ئىنگلىز تىلىدا	
كتاب	كىتاب	teeth	چىش
كتوب	كىتابلار	tooth	چىشلار

4) كۆپ فورمىلىق سىنتېتىك تىللار: ئامېرىكا ئىندىئانلىرىنىڭ تىلى مۇشۇ تىپقا كىرىدۇ.

2. تىللارنىڭ جۈملە ئالاھىدىلىكى بويىچە تۈرگە ئايرىلىشى

تىللارنىڭ جۈملە ئالاھىدىلىكى دېگىنىمىز، ھەرقايسى تىللاردىكى «ئىگە(S)، خەۋەر(V)، تولدۇرغۇچى (O)③»نىڭ جۈملىدىكى ئورۇن ـ تەرتىبىدۇر. جۈملىنىڭ بۇ ئۇچ خىل بۆلىكى تۆۋەندىكى ئالتە خىل شەكىلدە تىزىلىپ كېلەلەيدۇ:

1	ئىگە ـ خەۋەر ـ تولدۇرغۇچى	SVO
2	ئىگە ـ تولدۇرغۇچى ـ خەۋەر	SOV
3	خەۋەر ـ ئىگە ـ تولدۇرغۇچى	VSO
4	خەۋەر ـ تولدرۇغۇچى ـ ئىگە	VOS
5	تولدۇرغۇچى ـ ئىگە ـ خەۋەر	OSV
6	تولدۇرغۇچى ـ خەۋەر ـ ئىگە	OVS

خەنزۇ تىلى، مالاي تىلى، ۋىيېتنام تىلى، ئىنگلىز تىلى، فىرانسۇز تىلى، رۇس تىلى، ۋېنگىر تىلى، فىن تىلى قاتارلىق تىللار 1 ـ تىپقا كىرىدۇ؛

ئۇيغۇر تىلىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بارلىق تۈركىي تىللار، مانجۇ، موڭغۇل، ياپون، كورىيان، ھىندى تىللىرى 2 ـ تىپقا كىرىدۇ؛

ئەرەب، ئىبرانىي تىللىرى 3 ـ تىپقا كىرىدۇ؛

4 ـ تىپ ئاساسەن ئۇچرىمايدۇ؛

5 ـ تىپقا كىرىدىغان تىللار ناھايىتى ئاز بولۇپ، بىرازىلىيەدىكى Xavante، Jamamadi تىللىرى مۇشۇ تىپقا كىرىدۇ. خەنزۇ تىلىدىكى مەجھۇل جۈملە شەكلى مۇشۇ تىپقا كىرىدۇ؛

6 ـ تىپقا كىرىدىغان تىللارمۇ ناھايىتى ئاز ئۇچرايدۇ، بىرازىلىيەنىڭ ئامازون تەۋەسىدىكى Hixkaryana تىلى ۋە مېكسىكىنىڭ شىمالىدىكى Guarijio تىلى مۇشۇ تىپقا كىرىدۇ.

3. تىللارنىڭ قېرىنداشلىق مۇناسىۋىتى بويىچە تۈرگە ئايرىلىشى

دۇنيادىكى تىللارنىڭ قېرىنداشلىق مۇناسىۋىتى دەسلەپتە فونېتىكىلىق ماسلىق مۇناسىۋىتى بويىچە تەكشۈرۈلگەن. 18 ـ ئەسىردە ياۋروپالىق تىلشۇناس جونىس (Jones) سانسكرىت تىلىدىكى پېئىل يىلتىزلىرىنىڭ ۋە گىرامماتىكىلىق شەكىللىرىنىڭ گرېك، لاتىن تىللىرىنىڭكىگە ئوخشايدىغانلىقىنى بايقىغان ۋە ئۇلارنىڭ بىر مەنبەدىن كېلىپ چىققانلىقىغا ھۆكۈم قىلغان. ئەمما، ئۇ فونېتىكىلىق ماسلىق مۇناسىۋىتىنى تەھلىل قىلمىغان④. ھەقىقىي مەنىدىكى فونېتىكىلىق ماسلىق مۇناسىۋىتىنى ئاۋۋال مەھمۇد كاشغەرىي، ئاندىن ياۋروپا ئالىملىرىدىن شلېگىل 1808 ـ يىلىغا كەلگەندە بايقىغان ۋە تەھلىل قىلغان⑤.

ئۇلۇغ تىلشۇناس مەھمۇد كاشغەرىي ناھايىتى بۇرۇنلا تىللارنىڭ قېرىنداشلىق مۇناسىۋەتلىرىگە دىققەت قىلغان ۋە بىر قاتار پىرىنسىپلارنى ئوتتۇرىغا قويغان. مەھمۇد كاشغەرىي شېلگىلدىن سەككىز ئەسىر ئىلگىرىلا فونېتىكىلىق ماسلىق مۇناسىۋىتىنى تەھلىل قىلىپ، شېۋىلەردىكى پەرقلەر توغرىسىدا مۇنداق دېگەن:

ئوغۇزلار بىلەن قىپچاقلار ئىسىم ۋە پېئىللارنىڭ بېشىدا

كەلگەن «ى»(يا) ھەرپىنى «ا» (ئېلىف)قا ياكى «ج»غا ئالماشتۇرىدۇ... ئوغۇز، قىپچاق ۋە سۇۋارلار سۆزنىڭ بېشىدىكى «م» نى «ب» غا ئۆزگەرتىدۇ... ساپ تۈركچىدە «د» ئېيتىلىدىغان سۆزلەر ئوغۇزچىدا كۆپىنچە «ت» بىلەن ئېيتىلىدۇ... ياغما، توخسى، قىپچاق، ياباقۇ، تاتار، قاي، چومۇل ۋە ئوغۇزلارنىڭ ھەممىسى «ذ» ھەرپىنى ھەرزامان «ى»غا ئالماشتۇرىدۇ ۋە ھېچقاچان «ذ» بىلەن سۆزلىمەيدۇ⑥...

	تۈركچە	ئوغۇزچە ۋە باشقىلار	مەنىسى
ى ~ ا	يلكن(yälkin) يلغ (yïlïğ)	الكن(älkin) الغ (ilig)	مۇساپىر ئىللىق
م ~ ب	من(män) مون(mun)	بن(bän) بون(bun)	مەن شورپا
ت ~ د	تۆى(täväy) اوت(öt)	دوى(däväy) اود(öd)	تۆگە تۆشۈك
د ~ ت	بكدا(bügdä) يكدا(yigdä)	بكتا(büktä) يكتا(yiktä)	خەنجەر جىگدە
ق ~ و	اۆ(äv) اۇ(av)	او(äw) او(aw)	ئۆي ئوۋ
ن ~ ى	قوى(qoy) جيغاى(čïğay)	قون(qon) جغان(čïğan)	قوي كەمبەغەل
ذ ~ ى	قذ نك (qazïŋ) قذن(qazïn)	قينك (qayïŋ) قين(qayïn)	قېيىن دەرىخى قېيىن - بۇيان
ذ ~ ز	اذق(āzaq) تذتى(tozti)	ازق(āzaq) تزدى(tozdï)	ئاياق توپدى

مەھمۇد كاشغەرىي تۇغقان تىللار ئوتتۇرىسىدىكى فونېتىكىلىق ماسلىق مۇناسىۋىتىلەرنى ئەملىي مىساللار بىلەن يۇقىرىقىدەك كۆرسەتكەن.

مەھمۇد كاشغەرىي يەنە تۈرك تىلى بىلەن خوتەن تىلى ۋە كەنچەك تىلىدىكى فونېتىكىلىق ماسلىق مۇناسىۋەتنى مۇنداق كۆرسەتكەن ۋە «تۈركىي تىللاردا يوق بىر تاۋۇشنى كىرگۈزگەنلىكى ئۈچۈن بىز ئۇلارنى (خوتەنلىكلەر بىلەن كەنچەكلەرنى) تۈركلەردىن ھېسابلىمايمىز»⑦ دېگەن.

	تۈركچە	خوتەنچە، كەنچەكچە	مەنىسى
∅ ~ ھ	انا(ana) اتا(ata)	هتا(hata) هنا(hana)	ئاتا ئانا

دېمەك، مەھمۇد كاشغەرىنىڭ تىللار ئوتتۇرىسىدىكى فونېتىكىلىق ماسلىق مۇناسىۋەتلەر توغرىسىدىكى كۆزقارىشى شېلگىلىنىڭ كۆزقارىشىغا پۈتۈنلەي ئوخشاپ كەتمەيدۇ. يەنى، 19 - ئەسىردىكى ياۋروپا تارىخىي سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىقى قېرىنداشلىق مۇناسىۋىتى بولغان شېۋىلەر ۋە تۇغقان تىللاردا فونېتىكىلىق ماسلىق مۇناسىۋەت بولمىغانلىقىنى ئېتىراپ قىلغاندىن سىرت، ئىككى تىلنىڭ ئاساسىي لۇغەت تەركىبىدىكى سۆزلەردە فونېتىكىلىق ماسلىق مۇناسىۋەت بولسا، بۇ تىللارمۇ مەنبەداش بولىدۇ، دەپ قارىغان. بىراق، مەھمۇد كاشغەرىي تىللاردىكى فونېتىكىلىق ماسلىق مۇناسىۋەت تۇغقانچىلىق مۇناسىۋەتنى بېكىتىشنىڭ زۆرۈر شەرتى، ئەمما يېتەرلىك شەرتى ئەمەس، يەنى قېرىنداشلىق مۇناسىۋىتى بار شېۋىلەر ۋە

قېرىنداش تىللاردا چوقۇم فونېتىكىلىق قارشىلىق بولىدۇ، ئەمما ئىككى تىلنىڭ ئاساسىي لۇغەت تەركىبىگە مەنسۇپ سۆزلەردە فونېتىكىلىق ماسلىق مۇناسىۋەت بولسا، بۇ تىللارنىڭ مەنبەداش بولۇشى ناتايىن⑧.» دەپ قارىغان.

بۈگۈنكى تەتقىقاتلار مەھمۇد كاشغەرىينىڭ كۆزقارىشىنىڭ تېخمۇ ئىلمىي ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىماقتا. هازىر دۇنيادىكى تىللار سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىق پىرىنسىپلىرى بويىچە تۇرلەرگە ئايرىلىۋاتىدۇ، ئەمما هەرقايسى ئەل تىلشۇناسلىرى ئوتتۇرىغا قويغان تىل سىستېمىلىرىنىڭ سانى بىردەك ئەمەس. ئېلىمىز تىلشۇناسلىرىدىن ۋاڭ يۈەنشىن دۇنيادىكى تىللارنى 15 تىل سىستېمىسى ۋە 63 تىل ئائىلىسىگە ئايرىغان:

1. خەنزۇ ـ زاڭزۇ تىللىرى سىستېمىسى (جۇاڭزۇ ـ توڭزۇ تىللىرى سىستېمىسىدىكى جۇاڭزۇ ـ توڭزۇ ئائىلىسىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ)؛
2. هىندى ـ ياۋروپا تىللىرى سىستېمىسى؛
3. كاۋكاز تىللىرى سىستېمىسى؛
4. ئۇرال تىللىرى سىستېمىسى؛
5. ئالتاي تىللىرى سىستېمىسى؛
6. دراۋىد تىللىرى سىستېمىسى؛
7. جەنۇبىي ئاسىيا تىللىرى سىستېمىسى؛
8. جەنۇبىي ئارال تىللىرى سىستېمىسى؛
9. هام ـ سام تىللىرى سىستېمىسى؛
10. نېگىر ـ كىردوۋان تىللىرى سىستېمىسى؛
11. نىل ـ سەهرايى كەبىر تىللىرى سىستېمىسى؛
12. كېيسان تىللىرى سىستېمىسى؛
13. شىمالىي ئامېرىكا ئىندىئان تىللىرى سىستېمىسى.

14. ئوكيانىيە تىللىرى
15. تەۋەلىكى ياكى قېرىنداشلىق مۇناسىۋىتى بېكىتىلمىگەن تىللار.

خەلقئارا تىلشۇناسلىق تورىنىڭ «دۇنيادىكى تىللار» توغرىسىدىكى تەتقىقاتىدا دۇنيادىكى تىللار 15 تىل سىستېمىسىغا ئايرىلغان⑩:

رېتى	نامى	تىل سانى
1	نېگىر ـ كونگو تىللىرى سىستېمىسى	1,514
2	جەنۇبىي ئارال تىللىرى سىستېمىسى	1,268
3	يېڭى گىۋىنېيە تىللىرى سىستېمىسى	564
5	هىندى ـ ياۋروپا تىللىرى سىستېمىسى	449
6	ئاسىيا ـ ئافرىقا (هام ـ سام) تىللىرى سىستېمىسى	375
7	نىل ـ سەهرايى كەبىر تىللىرى سىستېمىسى	204
8	پالما ـ ئېنيوگىگان تىللىرى سىستېمىسى	178
9	ئوتتۇ ـ مەنگ تىللىرى سىستېمىسى (تىل سانىدا تالاش ـ تارتىش بار)	174
10	جەنۇبىي ئاسىيا تىللىرى سىستېمىسى	169
11	سەيپىك ـ لام تىللىرى سىستېمىسى	100
12	جۇاڭزۇ ـ توڭزۇ تىللىرى سىستېمىسى	76
13	تۇپى تىللىرى سىستېمىسى	76
14	دراۋىد تىللىرى سىستېمىسى	73
15	مايا تىللىرى سىستېمىسى	69

بۇ خىل تۈرگە ئايرىشتا ئالتاي تىللىرى سىستېمىسى تىلغا ئېلىنمىغان.

تۈركىيەدە نەشر قىلىنغان «هازىرقى زامان تۈركىي تىللىرى» ناملىق كىتابتا دۇنيادىكى تىللار ئالتە سىستېمىغا ئايرىلغان⑪:

1) ھىندى ـ ياۋروپا تىللىرى سىستېمىسى: بۇ هازىرغىچە مەلۇم بولغان تىل سىستېمىلىرى ئىچىدىكى ئەڭ چوڭ تىل سىستېمىسى بولۇپ، ياۋروپادىكى ھەممە تىللار، ھىندىستاندىكى كۆپ قىسىم تىللار، رۇس تىلى، بۇلغار تىلى، سېرب تىلى، پارس تىلى، گىرېك تىلى قاتارلىق بىرمۇنچە تىللار مۇشۇ تۈرگە كىرىدۇ.

2) هام ـ سام تىللىرى سىستېمىسى: بۇ سىستېمىغا ئەرەب تىلى، ئىبرانىي تىلى، ئاكاد تىلى قاتارلىقلار كىرىدۇ.

3) ئورال ـ ئالتاي تىللىرى سىستېمىسى: بۇ تىل سىستېمىسىغا ئۇيغۇر تىلىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بارلىق تۈركىي تىللار، موڭغۇل تىلى، مانجۇ تىلى، ياپون تىلى، كورىيان تىلى، توڭغۇس تىلى، فىن تىلى، ۋېنگىر تىلى قاتارلىق تىللار كىرىدۇ.

4) خەنزۇ ـ زاڭزۇ تىللىرى سىستېمىسى: بۇ سىستېمىغا خەنزۇ تىلى، زاڭزۇ تىلى قاتارلىق تىللار كىرىدۇ.

5) بانتۇ تىللىرى سىستېمىسى: ئافرىقىدىكى ئەڭ چوڭ تىل سىستېمىسى بولغان بانتۇ تىللىرى سىستېمىسى ئوتتۇرا ۋە جەنۇبىي ئافرىقا تىللىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

6) كافكاز تىللىرى سىستېمىسى: بۇ تىل سىستېمىسى جەنۇبىي كافكازىيە، شىمالىي كافكازىيە، داغستان چېگرالىرى ئىچىدىكى تىللارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. چېچېن تىلى، ئىنگۇش تىلى، گۈرجۇ تىلى، ئاۋار تىلى قاتارلىقلار مۇشۇ سىستېمىغا كىرىدۇ.

4. تىللارنىڭ فۇنكسىيەسى بويىچە تۈرلەرگە ئايرىلىشى

تىللارنى فۇنكسىيەگە قاراپ تۈرلەرگە ئايرىشتا تىلنىڭ ئىجتىمائىي رولى نەزەردە تۇتۇلىدۇ. تىلنىڭ ئىجتىمائىي رولى بىرىنچىدىن، شۇ تىلنى ئىشلىتىدىغان كىشىلەرنىڭ نوپۇس سانى بىلەن؛ ئىككىنچىدىن، شۇ تىلنى ئىشلىتىدىغان كىشىلەرنىڭ ئولتۇراقلىشىش ئەھۋالى بىلەن (توپلىشىپ ياكى تارقاق ئولتۇراقلىشىشى بىلەن)؛ ئۈچىنچىدىن، شۇ تىلنىڭ شۇ مىللەت كىشىلىرىنىڭ ئىجتىمائىي ۋە خۇسۇسىي تۇرمۇشىدا قانچىلىك دائىرىدە ئىشلىتىلىدىغانلىقى بىلەن؛ تۆتىنچىدىن، شۇ تىلنىڭ باشقا مىللەتلەر ئارىسىدا قانچىلىك دائىرىدە ئىشلىتىلىدىغانلىقى بىلەن مۇناسىۋەتلىك⑫.

تىلنىڭ ئىجتىمائىي رولى تىلنىڭ ئىچكى ئامىلى بىلەن مۇناسىۋەتسىز. مەلۇم بىر تىلنىڭ قانداق فونېما سىستېمىسىغا ئىگە بولۇشى، گىرامماتىكىلىق قۇرۇلمىسىنىڭ قانداق ئالاھىدىلىككە ئىگە بولۇشى تىلنىڭ ئىجتىمائىي رولىغا بىۋاستە تەسىر كۆرسەتمەيدۇ. تىلنىڭ ئىجتىمائىي رولىغا تىلنى ئىشلەتكۈچى كىشىلەرنىڭ (تىل ئىگىلىرىنىڭ) سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىي ئىقتىدارى ۋە تىل پوزىتسىيەسى تەسىر كۆرسىتىدۇ. تىلنىڭ ئىجتىمائىي رولىغا ئاساسەن تىللارنى تۆۋەندىكىدەك تۈرلەرگە ئايرىش مۇمكىن:

1) مىللىي تىل: مىللىي تىل مىللەتنىڭ ئەڭ مۇھىم بەلگىسى بولۇپ، بىر مىللەتنىڭ ئانا تىلىنى كۆرسىتىدۇ.

2) مىللەتلەر ئارا قوللىنىلىدىغان تىل: كۆپ مىللەتلەر ئارىلىشىپ ئولتۇراقلاشقان دۆلەت ۋە رايونلاردا ھەرقايسى مىللەتلەر ئورتاق ئىشلىتىدىغان تىلنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن، ئېلىمىزدە خەنزۇ تىلى مىللەتلەر ئارا تىل ھېسابلىنىدۇ. مىللەتلەر ئارا تىل بىلەن «دۆلەت تىلى» بىر ـ بىرىدىن پەرقلىنىدىغان ئىككى ئۇقۇم بولۇپ، دۆلەت تىلى بىر دۆلەتنىڭ

هاكىمىيەت تىلىنى كۆرسەتسە، مىللەتلەر ئارا قوللىنىلىدىغان تىل بىرقانچە مىللەت ئورتاق ئالاقە قورالى سۈپىتىدە ئىشلىتىدىغان تىلنى كۆرسىتىدۇ.

3) رايونلار ئارا قوللىنىلىدىغان تىل: مەلۇم رايوندىكى باشقا ـ باشقا دۆلەتلەردە ئورتاق قوللىنىلىدىغان تىل رايونلار ئارا تىل دەپىلىدۇ. رايونلار ئارا قوللىنىلىدىغان تىل مىللىي تىلنىڭ بىر خىلى. ئوخشىمايدىغان يېرى شۇكى، رايونلار ئارا تىلنىڭ ئىشلىتىلىش دائىرىسى سىياسىي چېگرالاردىن ھالقىغان بولىدۇ. مەسىلەن، ئوتتۇرا شەرقتە ئەرەب تىلى ھەرقايسى ئەرەب دۆلەتلىرى ئارىسىدىكى رايونلار ئارا تىل بولسا، شۇڭا تىلى شىمالىي ياۋروپادىكى رايونلار ئارا تىلدۇر.

4) خەلقئارالىق تىل: دۇنيا مىقياسىدا كەڭ قوللىنىلىدىغان تىل خەلقئارا تىل ھېسابلىنىدۇ. خەلقئارا تىل تۆۋەندىكى شەرتلەرنى ھازىرلىغان بولىدۇ:

(1) تارقىلىش دائىرىسى كەڭ بولۇش؛

(2) كىشىلەر تەرىپىدىن ئاڭلىق قوبۇل قىلىنغان بولۇش ؛

(3) ئىپادىلەش ئىقتىدارى كۈچلۈك بولۇش.

1 ـ، 2 ـ شەرتلەر ھازىرلانغاندا، 3 ـ شەرت تەبىئىيلا ھازىرلىنىدۇ. بۈگۈنكى كۈندە ئىنگلىز تىلى ھەقىقىي مەنىدىكى خەلقئارا تىلدۇر.

تارىختا ئۇيغۇر تىلىمۇ مىللەت ئارا تىل ياكى رايون ئارا تىل بولۇپ خىزمەت قىلغان، يەنى قوچۇ ئۇيغۇر دۆلىتى بىلەن گەنجۇ ئۇيغۇر دۆلىتى تەۋەسىدە ئوخشاشلا قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى قوللىنىلغان.

مەلۇم بىر تىلنىڭ خەلقئارا تىل بولۇشى ئۇچۇن شۇ تىلنىڭ ئىگىسى سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت جەھەتلەردىن كۈچلۈك بولغاندا ۋە باشقىلارغا تەسىر كۆرسىتەلىگەندە، ئۇزۇن دەۋرىنىڭ تەرەققىياتىدا بايراقدار ئورۇندا تۇرالىغاندا، ئۇ

مىللەتنىڭ تىلىمۇ تەبىئىيلا كەڭ دائىرىدە قوللىنىلىدىغان بولىدۇ. قايسى مىللەت يۇقىرىقى شەرتلەرنى ھازىرلىيالمىسا ۋە ياكى يۇقىرىقى جەھەتلەردە تەرەققىي قىلمىغان ياكى چېكىنگەن بولسا بۇ مىللىي تىلنىڭ رولىمۇ كىچىكلەپ بارىدۇ. شۇڭا، مەلۇم بىر تىلنىڭ قايسى دەرىجىدە، قانچىلىك دائىرىدە قوللىنىلىشى تىلنىڭ ئۆزى بىلەن ئەمەس، بەلكى تىلنىڭ ئىگىسى بىلەن مۇناسىۋەتلىك.

ئىزاھلار:

1. Finagen, Edward, Language its structur and use, Harcout Brace College Publicashers, Second Edition, 1994, p. 268.

2. Finagen, Edward, Language its structur and use, Harcout Brace College Publicashers, Second Edition, 1994, p. 267.

3. بۇ يەردىكى «O» ئۇيغۇر تىلىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئالتاي تىللىرىدا پېئىللارنىڭ باشقا تولۇقلىغۇچى تەركىبلىرىنى، يەنى ھالەتنىمۇ كۆرسىتىدۇ.

4. Jones W. The third anniversary discourse, on the Hindus, In W. Lehmann 1967, A Reader in Nineteenth Century Historical Indo-European Lingustics [M], Indiana: Indiana University Press, 1786:p7-20.(陈保亚:《默罕默德·喀什噶里在历史语言学上的两个贡献 —纪念默罕默德·喀什噶里诞辰 1000 周年》,《新疆大学学报》(汉文版), 2006 年第 4 期, 第 142-143 页。)

5. SCHLEGEL F. On the Language and Wisdom of the Indians, In W. Lehmann 1967, A Reader in Nineteenth Century Historical Indo-European Lingustics [M], Indiana: Indiana University Press, 1808: p21-28 陈保亚:《默罕默德·喀什噶里在历史语言学上的两个贡献 —纪念默罕默德·喀什噶里诞辰 1000 周年》,《新疆大学学报》(汉文版), 2006 年第 4 期, 第 142-143 页。

6. مەھمۇد كاشغەرىي: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، 1 ـ توم، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1980 ـ يىلى، 41ـ، 42ـ، 43ـ بەتلەر.
7. مەھمۇد كاشغەرىي: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، 1 ـ توم، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1980 ـ يىلى، 44 ـ بەت.
8.陈保亚:《论语言的接触与语言联盟》,北京:语文出版社,1996年,第201页。
9.陈保亚:《论语言的接触与语言联盟》,北京:语文出版社,1996年,第107页。
10. http://zh.wikipedia.org/w/index.php/title4
11. Ahmet Buran, Ercan Al kaya, Çagdaş Türk Lehçeleri, Akç ag, Ankara 2001, p.10–11.
12. خالىق نىياز، مۇھەببەت قاسىم: «تىلشۇناسلىقتىن ئومۇمىي بايان»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1999 ـ يىلى، 343 ـ بەت.

ئىككىنچى باب

ئۇيغۇر تىلىنىڭ قىسقىچە تارىخى

§1. ئالتاي تىللىرى نەزەرىيەسى

ئۇيغۇر تىلى ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ ئاجرالماس بىر قىسمى، ئۇنىڭ تارىخى مەدەنىيىتىمىز بىلەن ئوخشاشلا قەدىمىيلىككە ئىگە. ئۇيغۇر تىلىنىڭ تارىخى ئۇيغۇر يېزىق تارىخىدىن بۇرۇن باشلىنىدۇ. ئەمما، يېزىق مەيدانغا كەلمىگەن (ئاساسلانغۇدەك يازما پاكىتلار بولمىغان) زامانلاردىكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئەھۋالى ھەققىدە پەقەت ئىلمىي پەرەزلەرنىلا ئوتتۇرىغا قويۇش مۇمكىن.

ھازىرغا قەدەر ئۇيغۇر تىلىنىڭ (جۇملىدىن بارلىق تۈركىي تىللارنىڭ) كېلىپ چىقىشى ھەققىدە ھەر خىل قاراشلار ئوتتۇرىغا چىققان. بۇ قاراشلارنى ئىككى تۈرگە يىغىنچاقلاش مۇمكىن:

بىرىنچى، تۈركىي تىللار ئانا ھۇن تىلىدىن كېلىپ چىققان دەيدىغان قاراش. بۇ قاراش بويىچە تۈركىي تىللار ئۆز ئالدىغا بىر سىستېما بولىدۇ. ئانا ھۇن تىلى مىلادىيىدىن بۇرۇنقى زامانلاردا ئوچ تارماقلا ئايرىلغان، بىرى، غەربىي ھۇن تارمىقى، ھازىرقى چۇۋاش تىلى مۇشۇ تارماقلا كىرىدۇ؛ يەنە بىرى، شىمالىي ھۇن تارمىقى، ھازىرقى ياقۇت تىلى مۇشۇ تارماقلا كىرىدۇ ۋە يەنە بىر تارمىقى تۈرك ـ تاتار تىللىرى، يەنى بۈگۈنكى بارلىق تۈركىي تىللار①.

ئىككىنچى، تۈركىي تىللار ئورال ـ ئالتاي تىل

سىستېمىسىنىڭ ئالتاي تىلى تارمىقىغا مەنسۇپ ۋە ئانا ئالتايچە دېگەن بىر تىلدىن كېلىپ چىققان دەپ قاراش:



بۇ نەزەرىيە تالاش ـ تارتىش ئۇستىدە تۇرۇۋاتقان② بولسىمۇ، تۈركىي تىللارنىڭ مەنبەسى ھەققىدە ئومۇمىيۈزلۈك قوبۇل كۆرۈلۈۋاتقان بىر قاراشتۇر③.

يۇقىرىدا كۆرگىنىمىزدەك، ئالتاي تىللىرى نەزەرىيەسى تۈركىي، موڭغۇل، مانجۇ ـ توڭغۇس، ياپون ۋە كورىيان تىللىرى بىر مەنبەدىن كۆكلەپ چىققان تۇغقان تىللار دېگەن پىكىرنى قۇۋۋەتلەيدىغان نەزەرىيەدۇر. بۇ نەزەرىيەدە دەسلەپتە ياپون ۋە كورىيان تىللىرى تىلغا ئېلىنمىغان، 20 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرى بۇ ئىككى تىلمۇ بۇ ئائىلىگە قوشۇلغان. ئۇرال ـ ئالتاي تىللىرىغا ئەڭ ئاۋۋال دىققەت قىلغان كىشى شۋېتسىيەلىك ئوفىتسېر جون سترالېنبېرگ. ئۇ 1730 ـ يىلى ئېلان قىلغان ئەسىرىدە 32 تىلدىكى 35 سۆزنىڭ سېلىشتۇرمىسىنى كۆرسەتكەن. بۇ سېلىشتۇرمىدا «تەڭرى، كۆك، ئانا» قاتارلىق سۆزلەرمۇ بار ئىدى. ئۇ بۇ 32 تىلنى ئالتە گۇرۇپپىغا ئايرىغان:

1) فىن ـ ئوگۇر تىللىرى: ۋېنگىرچە (Magyar)، فىنچە (Fin)، ۋوگۇلچە (Vogul)، چەرەمىسچە (Cheremis)، پېرمىياكچە (Permyak)، ۋوتىياكچە (Votyak)، ئوستىياكچە

(Ostyak)؛

2) تۈرك ـ تاتار تىللىرى: ياقۇتچە، چۇۋاشچە؛

3) سامويېدچە؛

4) موڭغۇل ـ مانجۇ تىللىرى: قالماقچە، مانجۇچە، تاڭغۇتچە؛

5) توڭغۇس تىللىرى: توڭغۇسچە، كاماسىنچە، ئارىنچە، كورياكچە، كۇرىلچە؛

6) قارا دېڭىز بىلەن خازار دېڭىزى ئارىسىدىكى خەلقلەرنىڭ تىللىرى④.

ھازىرقى نەزىرىمىز بىلەن قارىغاندا، تىللارنى بۇنداق تۈرگە ئايرىشتا مەسىلىلەر خېلى كۆپ بولسىمۇ، ئۇ تۇنجى قېتىم ئوتتۇرىغا قويۇلغان تەتقىقات نەتىجىسى بولۇش سۈپىتى بىلەن قىممەتلىكتۇر⑤.

ۋېنگىرىيەلىك ئالىم گيارماتى (Gyarmathi) ئۆز تەتقىقاتلىرىدا بۇ ھەقتە بەزى پىكىرلەرنى ئوتتۇرىغا قويغان ۋە 1799 ـ يىلى ئېلان قىلغان ئەسىرىدە فىن ـ ئۇگور تىللىرى ھەققىدە توختالغان. 19 ـ ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا دانىيەلىك ئالىم راسمۇس راسك (Rasmus Rask) بۇ تېمىنى تېخىمۇ كېڭەيتىپ، «ئىسكىت تىللىرى» دەپ نام بەرگەن ۋە بۇ تىل گۇرۇپپىسىغا ئىسپان تىلى، گالىيا تىلى، پالېئوئازياتىك تىلى، شىمالىي كافكاز تىللىرى، گىرېلاند تىلى ۋە بەزى شىمالىي ئافرىقا تىللىرىنىمۇ قوشۇۋەتكەن. ماكس مىللېر (Max Miller) بولسا سىيام تىلى، جەنۇبىي ھىندى تىللىرى ۋە تىبەت تىللىرىنىمۇ بۇ گۇرۇپپىغا قوشۇۋەتكەن ۋە «تۇران تىللىرى» دېگەن ئاتالغۇنى قوللانغان⑥.

1838 ـ يىلى ئىستونىيەلىك ئالىم ۋىدېمان (F. Wiedemann) ئۇرال ـ ئالتاي تىللىرىنى ھىندى ـ ياۋروپا تىللىرىدىن ئايرىيدىغان 14 تۈرلۈك ئالاھىدىلىكنى يىغىنچاقلاپ چىققان:

1) تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشلىقى بارلىق ئالتاي تىللىرىدىكى مۇھىم بىر ئالاھىدىلىك؛

2) بۇ تىللاردا گىراماتىكىلىق جىنس ئۇقۇمى يوق؛
3) ئارتىكل يوق؛
4) گىراماتىكىلىق مەنە قوشۇمچىلار ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ؛
5) ئىسىملاردا تەۋەلىك قوشۇمچىسى قوللىنىلىدۇ؛
6) پېئىل شەكىللىرىگە باي؛
7) ھىندى ـ ياۋروپا تىللىرىدىكى ئالدى قوشۇلغۇچى ئورنىغا تىركەلمىلەر قوللىنىلىدۇ؛
8) سۈپەتلەر ئىسىملاردىن بۇرۇن كېلىدۇ؛
9) سانلار بىلەن ئېنىقلانغان سۆزلەرگە كۆپلۈك قوشۇمچىسى قوشۇلمايدۇ؛
10) سېلىشتۇرۇش چىقىش كېلىش قوشۇمچىسى ـ دىن / ـ تىن بىلەن ئىپادىلىنىدۇ؛
11) يارەمچى پېئىللار خەۋەر ئورنىدا كېلىدۇ؛
12) ئورال ـ ئالتاي تىللىرىنىڭ كۆپچىلىكىدە مەنپىي ھەرىكەت ئۇچۇن خاس پېئىللار بار؛
13) سوراق قوشۇمچىلىرى بار؛
14) باغلىغۇچىلار ئورنىدا پېئىل شەكىللىرى قوللىنىلىدۇ⑦.

بۇ ئالاھىدىلىكلەرنىڭ ئالتاي تىللىرىغا ئۇيغۇن كېلىدىغانلىقى كېيىنكى تەتقىقاتلاردا تېخىمۇ ئىسپاتلاندى. بۇ ئالتاي تىللىرىغا خاس ئالاھىدىلىكلەرنىڭ تۇنجى قېتىم بىرقەدەر تولۇق ئوتتۇرىغا قويۇلۇشى.

ئالتاي تىللىرى تەتقىقاتىدىكى يەنە بىر مۇھىم شەخس سكوت(W. Schot) تۇر. ئۇ «تىللارنىڭ قۇرۇلمىسى ئوتتۇرىسىدىكى ئوخشاشلىقلار يېتەرلىك ئەمەس، تىللارنىڭ مورفولوگىيەلىك ئۆزگىرىشلىرىنى ۋە لېكسىكىلىق تەرەپلىرىنمۇ تەتقىق قىلىش كېرەك» دەپ كۆرسەتتى. ئۇ ئورال تىللىرى ئۇچۇن چۇدىك (Chudic)، ئالتاي تىللىرى ئۇچۇن «تاتار» دېگەن نامنى قوللاندى. ئۇ بۇ تىل گۇرۇپپىسىدىكى

تىللارنىڭ تۇغقانلىق مۇناسىۋىتىنىڭ يىراق ـ يېقىنلىقىنى ئوخشىمايدىغانلىقىنى ئوتتۇرىغا قويغان. ئۇنىڭدىن باشقا، ئۇ تۇنجى قېتىم چۇۋاش تىلىنى بۇ گۇرۇپپىغا كىرگۈزۈپ⑧، تۇركىيچىدىكى z نىڭ چۇۋاشچىدىكى r تاۋۇشىغا، تۇركىيچىدىكى š نىڭ چۇۋاشچىدىكى l تاۋۇشىغا تەڭ كېلىدىغانلىقىنى ئېنىقلاپ چىققان⑨. رامستېد بۇ تەڭلىكلەرنىڭ تۇركىيچە بىلەن موڭغۇلچىغمۇ ماس كېلىدىغانلىقىنى ئوتتۇرىغا قويغان⑩.

مانا بۇ ئىككى تەڭلىك ئالتايشۇناسلىق نەزەرىيەسىدە ئەڭ مۇھىم فونېتىكىلىق تەڭلىك دەپ قارالماقتا⑪:

موڭغۇل تىلىدا	چۇۋاش تىلىدا	تۇركىي تىللاردا
= – r –, r –	= – r –,r –	– z –, – z
= – l –, – l	= – l –, – l	– š –, – š

سكوتتىن كېيىن گېرمانىيەلىك ۋىنكلېر (H. Winkler) ئىككى ئەسىرنىڭ ئېلان قىلغان. بىرى، «ئورال ـ ئالتاي مىللەتلىرى ۋە ئۇلارنىڭ تىلى»، يەنە بىرى، «ئورال ـ ئالتاي تىللىرى ۋە ئۇلارنىڭ گۇرۇپپىلىنىشى»⑫. كېيىنكى ئەسىرىدە، ئۇ ئالتاي تىللىرىنى ئىككىگە ئايرىشنى ئوتتۇرىغا قويغان: بىرى، فىن ـ ئۇگرىك ـ سامويىد ـ توڭغۇس تىللىرى، يەنە بىرى، تۇركىي تىللار. ئۇ مانجۇ تىلى ياپون تىلى بىلەن فىن ـ ئۇگور تىلى ئارىلىقىدا تۇرىدۇ دەپ كۆرسەتكەن.

فىرانسىيەلىك ئالىم سېئۇۋاگېئوت (A. Seuvageot) «ئورال ـ ئالتاي تىللىرىنىڭ لېكسىكا تەتقىقاتى»⑬ ناملىق ئەسىرىدە: «ئىلگىرىكى تەتقىقاتلار يۈزەكى ئوخشاشلىقلارغىلا ئېسىلىۋېلىپ، قانۇنىيەتلىك ماسلىق مۇناسىۋەتلەرگە دىققەت قىلمىغان» دەپ كۆرسەتكەن.

19 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرلىرى فىنلاندىيەلىك كاستىرېن (Matias Aleksanteri Castren) ئۆزىنىڭ دوكتورلۇق ماقالىسىدە فىن، تۈركىي، موڭغۇل ۋە توڭغۇس تىللىرىدىكى ئالماشلار ۋە شەخس قوشۇمچىلىرىدا ئوخشاشلىقنىڭ بارلىقىنى ئوتتۇرىغا قويغان⑭. «ئالتاي تىللىرى» دېگەن ئاتالغۇ كاستىرېن ئارقىلىق پۈتۈن دۇنياغا يېيىلىپ، ئورتاق ئېتىراپ قىلىنغان. بۇ ئاتالغۇ «ئورال ـ ئالتاي تىللىرى» دەپمۇ ئاتالماقتا⑮. بۇگۈنكى كۈندە كاستىرېن بۇ تەتقىقاتى بىلەن ئورال ـ ئالتاي نەزەرىيەسىگە ئاساس سالغۇچى دەپ قارالماقتا⑯.

19 ـ ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا گېرمانىيەلىك كلاپروت (Klaproth) ۋە سىبولد (Siebold)، 19 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرلىرىدا سكوت، خوفمان (J. Hoffman) قاتارلىقلار ياپون تىلىنى ئورال ـ ئالتاي گۇرۇپپىسىغا كىرگۈزگەن⑰.

كاستىرېن 1952 ـ يىلى 39 يېشىدا بۇ دۇنيادىن كەتتى. ئۇنىڭ ئەسەرلىرى ئۇنىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىن نەشر قىلىندى. ئۇنىڭ 1962 ـ يىلى نەشر قىلىنغان ئەسىرىدە ئورال ـ ئالتاي تىللىرى «ئالتاي تىللىرى» نامىدا تۆۋەندىكى بەش گۇرۇپپىغا ئايرىلغان:

1) فىن ـ ئۇگور تىللىرى؛
2) ساموييد تىللىرى؛
3) تۈركىي ـ تاتار تىللىرى؛
4) موڭغۇل تىللىرى؛
5) توڭغۇس تىللىرى⑱.

بۇ خىل تۈرگە ئايرىش ئۇسۇلى بۇگۈنكى بىلەن ئاساسەن ئوخشاش، بۇنىڭدا پەقەت ئورال تىللىرى بىلەن ئالتاي تىللىرى ئايرىلمىغان.

ئالتاي تىللىرى نەزەرىيەسىنىڭ ھەقىقىي ئاساسچىسى رامستېدتۇر. ئۇ تۈركىيچە بىلەن موڭغۇلچىدىكى تاۋۇش تەڭلىكلىرىنى ئوتتۇرىغا قويغان. ئۇنىڭدىن كېيىن ۋېنگىرىيەلىك گومبوز (Zoltan Gombocz) يەنە بەزى تاۋۇش تەڭلىكلىرىنى تاپقان. ئۇ 1912 ـ يىلىدىكى تەتقىقاتىدا سكوت ۋە ئانتون بوللېر (Anton Boller) ئوتتۇرىغا قويغان موڭغۇل ۋە مانجۇ تىللىرىدىكى j ـ، d ـ، n ـ، ń ـ تەڭلىكلىرىنى سىستېمىلاشتۇرغان. ئەڭ ئاخىرى ن . پوپپې ئانا ئالتايچىدا d ـ، y ـ، j ـ، n ـ، موڭغۇلچىدا d ـ، j ـ، y ـ، n ـ، ئانا تۈركىيچىدە y ـ تەڭلىكىنى ئالتاي تىللىرى دائىرىسىدە بىر سىستېمىغا كىرگۈزگەن⑲.

ئالتاي تىللىرى نەزەرىيەسىنىڭ بۈيۈك ۋەكىللىرى گۇستاف جون رامستېد (Gustaf John Ramstedt), (1873 ـ 1950)، نىكولاس پوپپې (Nicholas Poppe), (1897 ـ 1991)، پېنتى ئالتو (Pentti Aalto, 1917) لاردۇر.

رامستېد تالانتلىق، كۆپ تىللىق بىر تىلشۇناس ئىدى. ئۇ گىرېكچە، لاتىنچە، سانسكرىتچە قاتارلىق كىلاسسىك تىللارنى ۋە ئىبرانىيچە، تۈركچە، موڭغۇلچە، كورىيانچە ۋە ياپونچە بىلەتتى. موڭغۇلشۇناس، تۈركولوگ ۋە ئالتايشۇناس ئىدى. ئالتاي تىلىدا سۆزلىشىدىغان ئەللەرنىڭ ھەممىسىگە دېگۈدەك بارغانىدى. تەكشۈرۈشنى كۆپ يىللار داۋاملاشتۇرغان بۇ ئالىم ياپونىيەدىلا 12 يىل تۇرغانىدى. ئۇ موڭغۇلشۇناسلىقنىڭمۇ قۇرغۇچىسى ئىدى. كورىيان ۋە ياپون تىللىرىنى تەتقىق قىلغان ۋە ئۇلارنى ئىلمىي شەكىلدە ئالتاي تىللىرى بىلەن سېلىشتۇرۇپ چىققانمۇ يەنە شۇ رامستېد ئىدى. ئۇنىڭ داڭلىق ئەسىرى «ئالتاي تىلشۇناسلىقىغا مۇقەددىمە» ئۇنىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىن نەشر قىلىندى⑳.

رامستېدنىڭ ئىسخېمىسى:

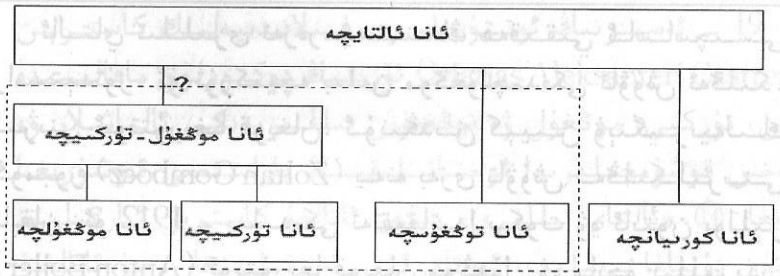

نىكولاس . پوپپېمۇ كۆپ تىللىق ئالىم ئىدى. ئۇ 1897 ـ يىلى جۇڭگودا تۇغۇلغان، 1991 ـ يىلى ئامېرىكىدا ۋاپات بولغان. ئۇ ئالتايشۇناس، موڭغۇلشۇناس ۋە تۈركولوگ ئىدى. ئۇ 1926 ـ يىلىدىن 1940 ـ يىللارغىچە موڭغۇلىيە، شەرقىي سىبىرىيە، ئۆزبېكىستان، ئەزەربەيجان ۋە شىمالىي كافكازدا تەتقىقاتلار بىلەن شۇغۇللانغان. پوپپې 1943 ـ يىلى گېرمانىيەگە بارغان، 1949 ـ يىلى ئامېرىكىغا كەتكەن ۋە شۇ يەردە تۇرۇپ قالغان. موڭغۇلشۇناسلىققا ئائىت نۇرغۇن كىتاب يازغان پوپپېنىڭ ئالتايشۇناسلىقىقا ئائىت ئىككى ئەسىرى بار: بىرى «ئالتاي تىللىرىنىڭ سېلىشتۇرما گىرامماتىكىسى»㉑، يەنە بىرى «ئالتاي تىلشۇناسلىقىغا مۇقەددىمە»㉒.

پوپپېنىڭ ئالتاي تىللىرى كىلاسسىفىكاتسىيەسى:

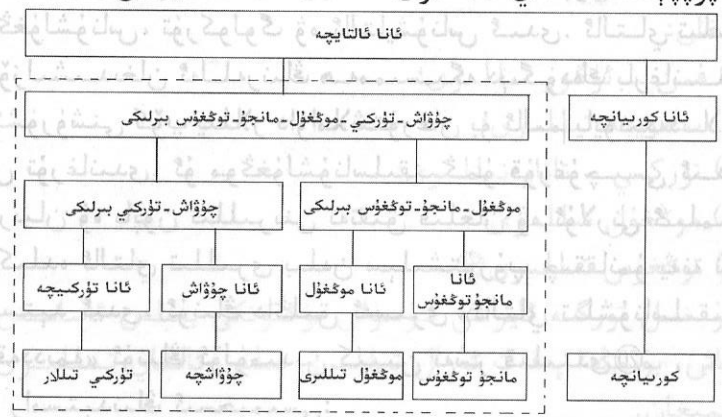

1917 ـ يىلى فىنلاندىيەدە تۇغۇلغان پېنتى ئالتو رامستېدـ نىڭ ئوقۇغۇچىسى ئىدى. رامستېدنىڭ كۆپ ئەسەرلىرىنى ئالتو نەشر قىلدۇرغانىدى. ئۇنىڭ ئالتايشۇناسلىقىقا ئائىت ماقالىلىرى ئۇنىڭ 70 ياشلىق تۇغۇلغان كۈنى مۇناسىۋىتى بىلەن «ئالتايشۇـ ناسلىق ۋە سېلىشتۇرما فىلولوگىيە تەتقىقاتى» ناملىق كىتابقا توپلانغان㉓.

بۇلاردىن باشقا، كوتۋىچ (W. Kotwicz,1872 – 1944)㉔ ۋە ۋلادىمىرتسوف (Boris Yakoclevich Vladimirtsov, 1884 – 1931)، باسكاكوف㉕، رەسەنېن (M. Rasanen)، پرىتساك (O. Pritsak) قاتارلىقلار ئالتايشۇناسلىق نەزەريىسىنىڭ قوللىغۇچىلىرى ھېسابلىنىدۇ.

تۈركىيەدە ئالتايشۇناسلىق بىلەن شۇغۇللانغۇچى ئالىملاردىن ئەخمەت تەمىر㉖، ئوسمان نەدىم تۇنا㉗، تالات تېكىن㉘ ۋە تۇنجەر گۈلەنسوي㉙لارنى تىلغا ئېلىش مۇمكىن.

ئېلىمىزدىمۇ ئالتايشۇناسلىق ھەققىدە بەزى ئەمگەكلەر يورۇقلۇققا چىقتى. بۇلار خەلقئارادىكى ئالتايشۇناسلارنىڭ خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلىنغان كاتتا ئەسەرلىرى㉚ ۋە ئېلىمىز ئالىملىرى ئۆزلىرى قول سېلىپ يازغان ئەسەرلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇلارنىڭ ئىچىدە ئەڭ ۋەكىل خاراكتېرگە ئىگە نەتىجىلەر لېتېپ توختىغا مەنسۇپتۇر. ئۇنىڭ «ئالتاي تىلشۇناسلىقىغا مۇقەددىمە»، «ئالتاي تىللىرىنىڭ سىنتاكسىسلىق قۇرۇلمىسى»، «ئۇيغۇر ۋە باشقا ئالتاي تىللىرىنىڭ ئايلاندۇرما ـ تۇغدۇرما سىنتاكسىسى تەتقىقاتى» قاتارلىق بىر تۈركۈم ئەسەرلىرى بۇ ساھەدىكى مۇھىم ئەسەرلەردۇر㉛.

ئۇنىڭدىن باشقا، موڭغۇلشۇناسلاردىن چىڭگىلتاي، چۆك، كۆكجىلتۇ، مېڭ دالەي قاتارلىقلارمۇ تۈركىي ۋە موڭغۇل تىللىرى، موڭغۇل ۋە مانجۇ تىللىرى ھەققىدىكى بەزى تەتقىقات نەتىجىلىرىنى مەيدانغا چىقاردى㉜. ئېلىمىزدە بىرنەچچە قېتىم

خەلقئارالىق ئالتايشۇناسلىق يىغىنلىرى ئۆتكۈزۈلدى (بۇ يىغىنلارغا كۆپىنچە موڭغۇلشۇناسلار قاتناشقان.) بەزى ئالىي مەكتەپ ۋە تەتقىقات ئورۇنلىرىدا ئالتايشۇناسلىق تەتقىقاتى مەركەزلىرى قۇرۇلدى. شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىدا 1993 ـ يىلى قۇرۇلغان ئالتايشۇناسلىق تەتقىقاتى ئورنى ئەنە شۇلار جۈملىسىدىندۇر.

ئالتايشۇناسلىق نەزەريەسى گەرچە يۇقىرقى بىرمۇنچە ئا-لىملارنىڭ ئۆمۈرلۈك تىرىشچانلىقلىرى بەدىلىگە ئوتتۇرىغا چىق-قان ۋە سىستېمىلىشىشقا، مۇكەممەللىشىشكە قاراپ يۈزلەنگەن بولسىمۇ، بەزى ئالىملار بۇ نەزەريەنىڭ ئاساسى ئاجىز، «ئالتاي تىللىرى» دەپ قارىلىۋاتقان تىللاردىكى بۇ ئوخشاشلىقلار تىللار-نىڭ ئۆزئارا تەسىرىنىڭ، يەنى بىرى ـ بىرىدىن سۆز ئېلىشنىڭ نەتىجىسى دەپ قارايدۇ، ھەتتا ئالتايشۇناسلىق نەزەريەسى پۈت تىرەپ تۇرالمايدۇ، دەپ قارايدۇ. بۇ قاراشنىڭ ۋەكىللىرى كلاۋسون ۋە دۆرفېر قاتارلىقلار.

كلاۋسون «تۈركىي ۋە موڭغۇل تىللىرىنىڭ قانداشلىق مۇناسىۋىتى» ناملىق ماقالىسىدە، توڭغۇسچىدىكى سۆزلەرنىڭ تۈركىيچە ۋە موڭغۇلچىدىن كۆپ پەرقلىق ئىكەنلىكىنى، تۈركىيچە، موڭغۇلچە ۋە توڭغۇسچە ئاساسىي سۆزلۈككە كىرىدىغان سۆزلەردە ئورتاقلىق يوقلۇقىنى، تۈركىيچە ۋە موڭغۇلچىدىكى ئوخشاش سۆزلەرنىڭ تۈركىيچىدىن موڭغۇلچىغا كىرگەن سۆزلەر ئىكەنلىكىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ㉝.

دۆرفېرمۇ ئاساسىي لۇغەت تەركىبىگە تەۋە سۆزلەردە ئورتاقلىق يوقلۇقىدىن سۆز ئاچىدۇ. ئۇ «يېڭى پارس تىلىدىكى تۈركىيچە ۋە موڭغۇلچە سۆزلەر» ناملىق زور ھەجىملىك ئەمگىكىنىڭ 4 ـ تومىدا ۋە باشقا بىرقانچە ماقالىسىدە بۇ ھەقتە پىكىر قىلىدۇ. ئۇ ئىنسانلار تىلىدىكى 11 ئاساسىي سۆز (باش، كۆز، قۇلاق، بۇرۇن، ئېغىز، تىل، چىش، چاچ، يۈرەك، قول،

پۇت) ۋە «لەۋ، بارماق، تىز، ساقال، بويۇن» قاتارلىق سۆزلەرنى سىلىشتۇرۇپ، بۇ سۆزلەر ئىچىدە ئوخشاش سۆزلەرنىڭ يوقلۇقى بۇ سۆزلەرنىڭ ئۆتنە ئېلىنمىغانلىقىدىن بولغانلىقىنى، پەقەت «كىرپىك» قاتارلىق ئازغىنا يانداش ئاساسىي سۆزلەرنىڭ ئۆتنە ئېلىنغانلىقىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. دۆرفېر تۈركىيچە، موڭغۇلچە، توڭغۇسچىدا ئانا ئاساسىي سۆزلەرنىڭ ھېچقايسىسىنىڭ ئەينەن ئەمەسلىكىنى (ئوخشىمايدىغانلىقىنى)، تۇغقان تىللاردا يۇقىرقى 16 سۆزنىڭ زور دەرىجىدە ئوخشاشلىققا ئىگە بولىدىغانلىقى، يەنى ھام ـ سام تىللىرىدا 16 سىنىڭ، ھىندى ـ ياۋروپا تىللىرىدا 13 سىنىڭ، دراۋىد تىللىرىدا 10 سىنىڭ، ئورال تىللىرىدا 8 سىنىڭ ئوخشاش ئىكەنلىكىنى، ئەمما ئالتاي تىللىرىدا ھېچبىر سىنىڭ ئوخشىمايدىغانلىقىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ㉞.

§2. تۈركىي تىللار ئائىلىسى

تۇغقانچىلىق نۇقتىسىدىن تۇرلەرگە ئايرىغاندا، ئۇيغۇر تىلى ئالتاي تىللىرى سىستېمىسى تۈركىي تىللار ئائىلىسىگە كىرىدۇ. ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالىنى چۈشىنىش، تېخىمۇ توغرىسى ئۇيغۇر تىلىنىڭ تۈركىي تىللار ئائىلىسىدىكى تارىخى ۋە بۈگۈنكى ئورنىنى چۈشىنىشتە تۈركىي تىللارنىڭ تۈرگە ئايرىلىشى ھەققىدىكى تەتقىقاتلارغا دىققەت قىلماي بولمايدۇ. ھازىرغا قەدەر ئۇيغۇر تىلىغا ئائىت كىتابلاردا باسكاكوف 1952 ـ يىلى ئوتتۇرىغا قويغان تۈرگە ئايرىش ئاساس قىلىنىپ كېلىۋاتىدۇ. باسكاكوف بۇيۇك تۈركولوگ بولۇش سۈپىتى بىلەن تۈركىي تىللار تەتقىقاتىدا زور نەتىجىلەر قازانغانلىقى راست، ئەمما ئۇنىڭ ھەممە پىكىرلىرى ئىلىم ساھەسىدە بىردەك قوبۇل قىلىنىپ كەلگەنمۇ؟ ئۇنىڭدىن باشقا يەنە كىملەر تۈركىي

تىللارنى تۇرگە ئايرىدى؟ ئۇيغۇر تىلىنى قايسى گۇرۇپپىغا قويىدى؟ ئۇيغۇر تىلىنىڭ تۈركىي تىللار ئائىلىسىدىكى ئورنىغا قانداق قارىدى؟ تۆۋەندىكى مەزمۇنلاردىن بىز بۇ سوئاللارغا جاۋاب تاپالايمىز.

تۈركىي تىللارنى تۇرگە ئايرىش تۈركولوگىيەدىكى مۇھىم مەسىلىلەرنىڭ بىرى[35]. بۇ مەسىلە بۇگۈنگە قەدەر تولۇق ھەل قىلىنغىنى يوق. تۈركىي خەلقلەر ياشاۋاتقان يەرلەر ۋە ھەرقايسى مىللىي تىللار ئارىسىدىكى پەرقلەر ھەم ئۆزگىرىشلەر سەۋەبىدىن بۇ تىللارنى بىر - بىرىدىن تولۇق ئايرىپ چىقماق قىيىن[36]. پۈتۈن تۈركىي تىللارنى تولۇق تۇرگە ئايرىش ئۈچۈن تۆۋەندىكى شەرتلەر ھازىرلىنىشى كېرەك:

1) ھەر بىر تىلنى تىلشۇناسلىق نۇقتىسىدىن تولۇق تەتقىق قىلىش كېرەك؛

2) بارلىق تۈركىي تىللارنىڭ ھەممە تەرەپلىرىنى تولۇق سىلىشتۇرۇپ، ئوخشاشلىقى ۋە پەرقلىرىنى ئوتتۇرىغا قويۇش كېرەك؛

3) ھەر بىر تىلنىڭ خاس ئالاھىدىلىكلىرىنى، ھەربىر تۈركىي قوۋمنىڭ تارىخىنى تولۇق چۈشىنىش كېرەك؛

4) ھەر بىر تىلنىڭ ئەڭ قەدىمكى ۋە ئەڭ يېڭى يازما يادىكار - لىقلىرىنى سىلىشتۇرۇپ، بۇ تىلنىڭ تارىخىي تەرەققىياتىنى تو - لۇق ئېگىلەش كېرەك.

مەھمۇد كاشغەرىيدىن كېيىن، تۈركىي تىللارنى تۇرگە ئايرىشتا نۇرغۇن ئالىملار ئەجىر سىڭدۈرگەن. بۇلارنى تالات تېكىن ئەپەندى تۆۋەندىكىچە يېغىنچاقلىغان:

1. رادلوفنىڭ تۇرگە ئايرىشى

رادلوف تۈركىي تىللارنى تۆت گۇرۇپپىغا ئايرىغان:

1) شەرقىي تىللار

(1) ئەسلىي ئالتاي تىللىرى: ئالتايچە، تېلېئۈتچە؛ (2) بارا -

(Brezin ,1840)[42] قاتارلىقلار؛

2. رادلوفنىڭ تۇرگە ئايرىشى[43]؛

3. سامايلوۋىچتىن بۇرۇن تۇرگە ئايرىغانلار ۋامبېري (1885, A. Vamrery)[44]، كاتانوف (Katanov,1894)[45]، ئارىستوف (Aristov,1896)[46]، جەيھۇن (Cahun,1896)[47]، كورش (Korsh,1910)[48]، رامستېد (Ramstedt, 1917)[49]، نېمىز (Nemeth,1917)[50]، بوگورودىتسكىي/(Bogoroditskiy,1922)[51] قاتارلىقلار.

4. سامايلوۋىچنىڭ تۇرگە ئايرىشى[52]؛

5. سامايلوۋىچتىن كېيىن ئېلىپ بېرىلغان تۇرگە ئايرىش خىزمەتلىرى بوگورودىتسكىي (Bogoroditskiy,1922)، لىگېتى (Ligeti,1941)[53]، رەسەنېن (Rasanan,1949)[54]، باسكاكوف (1952 ,Baskakov)[55]، بېنزىگ (Benzig,1959)[56]، مېنگىس (1950 ,Menges)[57]، پوپپې (Poppe,1965)[58]، تالات تېكىن (Talat Tekin ,1989)[59]]

بۇلاردىن باشقا، تالات تېكىن تىلغا ئالمىغان جەمال ۋەلىدى (Cemal Veledi, 1923)[60]، چوپانزادە (Chobanzade,1927 Bekir)[61]، رەشىت رەھمەتى ئارات (Rehmeti Arat, 1953 Reshit)[62]، لارس جوھانسون[63] قاتارلىق تۈركولوگلارمۇ تۈركىي تىللارنى تۇرگە ئايرىشتا تىرىشچانلىق كۆرسەتكەن.

بۇلاردىن رادلوف، رامستېد، سامايلوۋىچ، باسكاكوف، ئارات، تالات تېكىن ۋە لارس جوھانسونلارنىڭ تۇرگە ئايرىشى مۇھىم دەپ قارىلىدۇ. تۆۋەندە بۇ تۇرگە ئايرىشلار بىلەن تونۇشۇپ چىقىمىز:

1. رادلوفنىڭ تۇرگە ئايرىشى

رادلوف تۈركىي تىللارنى تۆت گۇرۇپپىغا ئايرىغان:

1) شەرقىي تىللار

(1) ئەسلىي ئالتاي تىللىرى: ئالتايچە، تېلېئۈتچە؛ (2) بارا -

باچە؛ (3) شىمالىي ئالتاي تىللىرى: لەبەدچە ، شورچە؛ (4) ئابا-كان تىللىرى: ئەسلىي ئاباكانچە (سايانچە، قويبالچە، قاچاچە)، يۇسچە ۋە قىزىلچە ؛ (5) كۇئەرىك (چولىم)چە؛ (6) سويونچە؛ (7) قارا-غاسچە؛ (8) ئۇيغۇرچە؛

2) غەربىي تىللار

(1)قىرغىز تىللىرى (قارا قىرغىزچە، قازاق قىرغىزچىسى، قارا قالپاقچە)؛

(2)ئىرتىش تىللىرى (تۇرالىچە، كۇردەكچە، توبول ۋە تۇمەنچە)؛

(3) باشقىرت تىلى (تۇزلەڭلىك باشقىرتچىسى ۋە تاغ باشقىرتچىسى)؛

(4) ۋولگا ۋە شەرقىي رۇسىيە تىللىرى (مىشەرچە، قاماچە، سىمبىرچە، قازانچە، بەلەبەيچە، قاسىمچە)؛

3) ئوتتۇرا ئاسىيا تىللىرى

(1)تارانچىچە؛ (2) قۇمۇلچە؛ (3) ئاقسۇچە؛ (4) قەشقەرچە؛ (5) چاغاتاي تىللىرى (شىمالىي سارتچە، قوقەنچە، زەرەپشانچە، بۇخاراچە، خىۋەچە.)

4) جەنۇبىي تىللار

(1)تۇركمەنچە؛ (2) ئەزەربەيجانچە؛ (3) كافكازچە؛ (4) ئاناتولىيە تىللىرى (خۇداۋەندىگارچە، كارامانچە)؛ (5) قىرىمچە؛ (6) ئوسمانلىچە.

تالات تېكىن بۇ ھەقتە مۇنداق دېگەن:

بۇ سىنىپلاندۇرۇشتىن شۇ نەرسە ئېنىقكى، تىللار بىلەن دىيالېكت، شېۋىلەر ئارىلاشتۇرۇۋېتىلگەن. رادلوف ھەربىر تۇرنىڭ فونېتىكىلىق ئالاھىدىلىكلىرى ھەققىدە تەپسىلىي يازغان. ئەمما، فونېتىكىلىق ئۆلچەملەرنى تىلغا ئالمىغان، پەقەت جۇغراپىيەلىك نۇقتىدىن تۇرگە ئايرىغان. ئۇنىڭدىن باشقا، ياقۇتچە ۋە چۇۋاشچە تىلغا ئېلىنمىغان⑭.

2. رامىستېدنىڭ تۇرگە ئايرىشى

رامىستېد تۇركىي تىللارنى تۇرگە ئايرىشتا قوللانغان ئۆلچەملەر تۆۋەندىكىچە:

1) تاق بوغۇملۇق سۆزلەرنىڭ ئاخىرىدىكى ağ بوغۇمىنىڭ تەلەپپۇزى؛

2) قەدىمكى تۇركىي تىلىدىكى /d/ تاۋۇشىنىڭ ئەينەن ساقلىنىشى ۋە يا /z/ ياكى /y/غا ئايلانغانلىقى؛

3) سۆز بېشىدىكى /t/ تاۋۇشىنىڭ ئەھۋالى

رامىستېد مۇشۇ ئۇچ ئۆلچەم بىلەن تۇركىي تىللارنى تۆۋەندىكىدەك تۇرلەرگە ئايرىيدۇ:

1) چۇۋاش تىلى (tağ > tu)

2) ياقۇت تىلى(tağ > tia)

3) شىمالىي گۇرۇپپا

(1) d ئاست گۇرۇپپىسى :(tağ > tağ) ئۇرانخايچە، سويوتچە، قاراگاسچە؛

(2) – z ئاست گۇرۇپپىسى: قويبالچە، شورچە، چولىمچە؛

(3) – y ئاست گۇرۇپپىسى: (tağ > to) باراباچە، ئالتايچە (ئالتاي قالماقلىرى تىلى، تېئەئۇتچە، لەبەدچە، كۇماندىچە)

4) شەرقىي گۇرۇپپا: (d > y)، tağ > tağ سارت (بۇخارا، خىۋە)، شىنجاڭ (يەركەن، قەشقەر، تۇرپان، تارانچى، چاغاتاي)

5) شەرقىي گۇرۇپپا: (d > y)، taw > tağ قىرغىزچە، قازاقچە، قارا قالپاقچە، نوغايچە، قۇمۇقچە، قاراچايچە، بالقارچە، قارايىمچە، ۋولگا دىيالېكتلىرى (تاتارچە، مىشەرچە)، باشقۇرتچە.

6) جەنۇبىي گۇرۇپپا: (d > y)، tağ > dağ, da تۇركمەنچە، تۇركچە ۋە يا ئوسمانلىچە.

رامىستېدنىڭ قوللانغان ئۆلچەملىرى ئاز بولسىمۇ، ئىلمىي ۋە

رېئاللىقنا ئۇيغۇن تۈرگە ئايرىش بولغان. ئەمما، ئۇنىڭ خاتا جايلىرىمۇ بار(65).

3. نېمىزنىڭ تۈرگە ئايرىشى

ۋېنگىرىيەلىك تۈركولوگ نېمىز تۈركىي تىللار ۋە دىيالېكتلىرىنى سۆز بېشىدىكى /y/ تاۋۇشىنىڭ ئەھۋالىغا ئاساسەن ئىككى گۇرۇپپىغا بۆلگەن:

1) s گۇرۇپپىسى (ياقۇتچە ۋە چۇۋاشچە)

2) y گۇرۇپپىسى: قەدىمكى تۈركىيچە، قەدىمكى ئۇيغۇرچە ۋە كۆمان يازما تىللىرى ۋە بۈگۈنكى ھەممە تۈركىي تىللار كىرىدۇ.

4. سامايلوۋېچنىڭ تۈرگە ئايرىشى

تۈركىي تىلى ۋە دىيالېكتلىرىنى ئايرىشتا ئەڭ كۆپ فونېتىكىلىق ئۆلچەم قوللانغان ۋە بۈگۈنگە قەدەر بۇ ئۆلچەملىرى ئاساس قىلىنىۋاتقان كىشى سامايلوۋېچتۇر. ئۇنىڭ ئۆلچەملىرى مۇنداق:

1) z > r ئالمىشىشى (toquz > tihir)؛ 2) d > r/d/y ئالمىشىشى؛ 3) ـ bol ، ـ ol ئالمىشىشى؛ 4) ـ ağ>ـ u/ـ iv/ـ ağ ئالمىشىشى؛ 5) ـ iğ/ـ i/ـ iq ـ ig ئالمىشىشى؛ 6) ـ ğan›ـ ni/ـ an ـ ğan ئالمىشىشى.

سامايلوۋېچ بۇ ئالتە ئۆلچەم ئاساسىدا تۈركىي تىللارنى ئالتە گۇرۇپپىغا ئايرىغان:

1) ـ r گۇرۇپپىسى: بۇ گۇرۇپپىغا قەدىمكى تىللاردىن بۇلغار تىلى (ۋولگا بۇلغار تىلى ۋە تونا بۇلغار تىلى) يېقىن تىللاردىن چۇۋاش تىلى كىرىدۇ. بۇ گۇرۇپپىنىڭ ئالاھىدىلىكى:

(1) z >r (toquz>tihir), (2) d>r (adaq>ura), (3)bol–>pul–, (4) –ağ>–iv/–u (tağ>tiv/tu), (5)–iğ>–i, (6) –ğan>–ni

2) ـ d گۇرۇپپىسى (قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى، شەرقىي شىمال تىللىرى). بۇ گۇرۇپپىنىڭ ئالاھىدىلىكى:

(1) z (toquz), (2) d (adaq), (3)bol–, (4) –ağ (tağ), (5)–iğ(tağliğ), (6) –ğan

بۇ گۇرۇپپا ئۆز ئىچىدىن /d/ فونېمىسىنىڭ ئۆزگىرىش ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن ئۈچ تارماققا ئايرىلىدۇ:

● d ـ ئاست گۇرۇپپىسى: قەدىمكى تىللاردىن ئورخۇن تۈركىيچىسى ۋە قەدىمكى ئۇيغۇرچە، بۈگۈنكى تىللاردىن سويوتچە\ئۇرانخايچە، قاراگاسچە، سالارچە كىرىدۇ.

● t – ئاست گۇرۇپپىسى: ياقۇتچە كىرىدۇ؛

● z ـ ئاست گۇرۇپپىسى: سېرىق ئۇيغۇرچە، قاماسىنچە، قويبوئچە، سوغايچە، قاچامچە، بەلتىرچە، شورچە، قىزىلچە، كۆئەرىكچە كىرىدۇ.

3) taw گۇرۇپپىسى (قىپچاق، غەربىي شىمال): بۇ گۇرۇپپىنىڭ ئالاھىدىلىكى:

(1) z (toquz), (2) d>y (adaq>ayaq), (3)bol–, (4) –ağ>aw (tağ>taw), (5)–iğ>–i(tağliğ>tawli), (6) –ğan(qalğan)

4) tağliq گۇرۇپپىسى (چاغاتاي، شەرقىي جەنۇب): بۇ گۇرۇپپىنىڭ ئالاھىدىلىكى:

(1) z (toquz), (2) d>y (adaq>ayaq), (3)bol–, (4) –ağ(tağ), (5)–iğ> –iq(tağliğ> tağliq), (6) –ğan(qalğan)

بۇ گۇرۇپپا قەدىمكى تىللاردىن چاغاتاي تىلى، ھازىرقى تىللاردىن شىنجاڭدىكى دىيالېكتلار، سېرىق ئۇيغۇر تىلى، سالار تىلى ۋە ئۆزبېكچىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

5) tağli گۇرۇپپىسى (قىپچاق تۈركمەنچىسى، ئوتتۇرا): بۇ گۇرۇپپىنىڭ ئالاھىدىلىكى:

(1) z (toquz), (2) d>y (adaq>ayaq), (3)bol–, (4) –ağ(tağ), (5)–iğ>–i(tağliğ> tağli), (6) –ğan(qalğan)

بۇ گۇرۇپپىغا چولىمچە، ئابىنچە، چېرنوۋاچە، خۇۋە ئۆزبېكچىسى ۋە سارت ئۆزبېكچىسى كىرىدۇ.

6) ol- گۇرۇپپىسى (تۈركمەنچە، غەربىي جەنۇب تىللىرى):
بۇ گۇرۇپپىنىڭ ئالاھىدىلىكى:
(1) z (toquz), (2) d>y (adaq>ayaq), (3)ol-, (4) -ağ(tağ>dağ), (5)-iğ>-i(tağliğ> tağli), (6) -ğan>-an(qalğan>qalan)
خوتەن، بۇخارا، ئافغانىستان، تۈركمەنىستان، ئىران (ئاستارابا، خۇراسان)، ئەرمىنستان، گۈرجىستان، ئاناتولىيە، شىمالىي سۇرىيە، بالقان يېرىم ئارىلى، بەسسەرەبىيە، قىرىم (جەنۇبىي ئېتىكى)، ستاۋروپول، شىمالىي كافكاز قاتارلىق جايلاردا ياشىغۇچى تۈركىي خەلقلەرنىڭ تىللىرى مۇشۇ گۇرۇپپىغا كىرىدۇ.

تالات تېكىن بۇ خىل تۈرگە ئايرىشقا قارىتا «ياقۇتچىنىڭ d - گۇرۇپپىسىغا كىرگۈزۈلگىنى، سالار تىلىنىڭ d- ئالاھىدىلىككە ئىگە دېيىلگىنى، قەدىمكى ۋە ھازىرقى تىللار تەك تىلغا ئېلىنغىنى خاتا بولغان» دەپ كۆرسەتكەن. شۇنداق بولۇشىغا قارىماي، بۇ تۈرگە ئايرىشتا ئوتتۇرىغا قويۇلغان ئۆلچەملەرنىڭ ئىلمىيلىكى ۋە قوللىنىشچانلىقى شۇنىڭدىن بۇيانقى ھەممە تۈرگە ئايرىشلاردا پايدىلىنىلدى. رەسمەنىنىڭ تۈرگە ئايرىشمۇ رامىستېدىنىڭ تۈرگە ئايرىشىغا تايانغان، رادلوف ۋە سامايلوۋىچلارنىڭ تۈرگە ئايرىشلىرىدىن پايدىلانغان ھالدا ئىشلەنگەن.

5. باسكاكوفنىڭ تۈرگە ئايرىشى

سامايلوۋىچتىن كېيىنكى تۈركىي تىللارنى تۈرگە ئايرىشتىكى مۇھىم بىر خىزمەت باسكاكوفقا مەنسۇپتۇر. باسكاكوف تۈركىي تىللارنى ئالدى بىلەن غەربىي ھۇن تارمىقى ۋە شەرقىي ھۇن تارمىقى دەپ ئىككى تارماققا ئايرىيدۇ ۋە بۇ ئىككى تارماققا كىرىدىغان تىللارنى تۆۋەندىكىچە تونۇشتۇرىدۇ:

تۈركىي تىللارنىڭ غەربىي ھۇن تارمىقى:

1) بۇلغار گۇرۇپپىسى: قەدىمكى تىللاردىن بۇلغارچە، خازارچە، ھازىرقى تىللاردىن چۇۋاشچە.

2) ئوغۇز گۇرۇپپىسى:

(1) ئوغۇز - تۈركمەن ئاست گۇرۇپپىسى: قەدىمكى تىللاردىن ئوغۇزچە (10 - 11 - ئەسىر)، ھازىرقى تىللاردىن تۈركمەنچە.

(2) ئوغۇز - بۇلغار ئاست گۇرۇپپىسى (قەدىمكى تىللاردىن پەچەنەكچە، ئۇزچە، ھازىرقى تىللاردىن گاگائۇزچە.)

(3) ئوغۇز - سالجۇق ئاست گۇرۇپپىسى (قەدىمكى تىللاردىن سالجۇقچە، قەدىمكى ئوسمانلىچە، ھازىرقى تىللاردىن تۈركچە، ئەزەربەيجانچە.)

3) قىپچاق گۇرۇپپىسى:

(1) قىپچاق - بۇلغار ئاست گۇرۇپپىسى (قەدىمكى تىللاردىن ئالتۇن ئوردا، ھازىرقى تىللاردىن تاتار، قىرىم، مىشەر تىللىرى، باشقۇرت تىلى.)

(2) قىپچاق - ئوغۇز ئاست گۇرۇپپىسى (قەدىمكى تىللاردىن قىپچاقچە ۋە كۇمانچە).

(3) قىپچاق - نوغاي ئالت گۇرۇپپىسى (ھازىرقى تىللاردىن نوغايچە، قارا قالپاقچە، قازاقچە).

4) قارلۇق گۇرۇپپىسى:

(1) قارلۇق - ئۇيغۇر ئاست گۇرۇپپىسى: قەدىمكى تىللاردىن قاراخانىيلار تۈركىيچىسى، قاراخانىيلار تۈركىيچىسىدىن كېيىنكى تۈركىيچە.

(2) قارلۇق - خارەزم ئاست گۇرۇپپىسى: قەدىمكى تىللاردىن قارلۇقچە، خارەزمچە، ئالتۇن ئوردا تىلى، قەدىمكى ئۆزبېك تىلى، ھازىرقى تىللاردىن ئۆزبېك تىلى، ئۇيغۇر (سالار) تىلى.

تۈركىي تىللارنىڭ شەرقىي ھۇن تارمىقى:

1) ئۇيغۇر گۇرۇپپىسى:

(1) ئۇيغۇر ـ تۈكيۈ ئاست گۇرۇپپىسى: قەدىمكى تىللاردىن قەدىمكى ئوغۇز تىلى (تۈكيۈ) ئاست گۇرۇپپىسى، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى، هازىرقى تىللاردىن تۇۋا تىلى (ئۇرانخاي، سويۇت)، قاراگاس (توفا) تىلى.

(2) ياقۇت ئاست گۇرۇپپىسى: ياقۇتچە (دولگان دىيالېكتلىرى بىلەن بىرلىكتە).

خاكاس ئالت گۇرۇپپىسى: خاكاسچە، قاماسچە، كۇئەرىكچە، شورچە، سالقاندۇچە، كۇماندىچە، سېرىق ئۇيغۇرچە.

2) قىرغىز ـ قىپچاق گۇرۇپپىسى: قەدىمكى قىرغىزچە، قىرغىزچە، ئالتايچە (ئالتاي، تەلەئوتچە، تەلەنگىتچە).

بۇ تۈركە ئايرىش ئۇسۇلىدا ئاپتور بىرمۇنچە خاتالىقلارغا يول قويغان. بۇ خاتالىقلارنىڭ مۇھىملىرىنى تالات تېكىن مۇنداق كۆرسەتكەن:

1) «شەرقىي هۇن تارىخى» بىلەن «غەربىي هۇن تارىخى»نى بۆلۈشنىڭ ئۆلچىمى ئېنىق ئەمەس.

2) مۇئەللىپنىڭ قەدىمكى ۋە هازىرقى تىللارنى بىر يەرگە توپلاپ تۈركە ئايرىشى خاتا بولغان. چۈنكى، تىللارنى تۈركە ئايرىشى ياكى تاق زامانلىق (هازىرقى)، ياكى كۆپ زامانلىق (تارىخىي) نۇقتىدىن بولۇش كېرەككى، بىرلا ۋاقىتتا هەم تارىخىي تىللارنى، هەم هازىرقى تىللارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان هالدا بىر تۈركە ئايرىش توغرا ئەمەس، بۇنداق بۆلۈش زىددىيەتلىك پىكىرلەرنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ.

3) مۇئەللىپنىڭ قەدىمكى تۈركىي يازما يادىكارلىقلىرى تىلى (ئورخۇن ۋە قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى)نى «شەرقىي هۇن» تارمىقىغا توپلىشى خاتا. چۈنكى، قەدىمكى تۈركىيچە چۈۋاشچىدىن باشقا هەممە تۈركىي تىللار ۋە دىيالېكتلىرىنىڭ ئانىسىدۇر.

4) باسكاكوفنىڭ تۈركە ئايرىشى فونېتىكىغا ياكى باشقا تىل قائىدىلىرىگە ئاساسلانغان تۈركە ئايرىش بولماستىن، تارىخىي ۋە ئېتنىك ئاساسلارغا تايىنىپ ئىشلەنگەن تۈركە ئايرىش بولۇپ قالغان. مۇئەللىپ هەربىر گۇرۇپپىنىڭ فونېتىكىلىق ئالاهىدىلىكلىرىنى پەرق قاتاردا ئوتتۇرىغا قويىدۇ ـ يۇ، بۇ پەرقلەر ئەمەلىيەتتە پەرق ئەمەس، تونۇشتۇرۇش بولۇپ قالغان. بۇ تەرەپتىن باسكاكوفنىڭ تۈركە ئايرىشى رادولوفنىڭ تۈركە ئايرىشىغا ئوخشاپ قالغان.

تالات تېكىن يۇقىرىقى مەسىلەرنى ئوتتۇرىغا قويغاندا، باسكاكوفنىڭ تېخىمۇ مۇهىم بىر خاتالىقىغا سەل قارىغان. باسكاكوفنىڭ ئۇيغۇر تىلىنىڭ (تالات تېكىننىڭ سۆزى بويىچە هەممە تۈركىي تىللار ۋە دىيالېكتلارنىڭ) ئاساسى بولغان ئورخۇن ئۇيغۇر تىلى ۋە قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىنى «ئۇيغۇر گۇرۇپپىسى» دېگەن نام ئاستىغا توپلاپ، «شەرقىي هۇن تارمىقى»غا، هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنى بولسا «غەربىي هۇن تارمىقى»غا كىرگۈزۈشى توغرا بولمىغان. بىر تىلنىڭ تارىخىي تەرەققىياتىنىڭ مەلۇم باسقۇچلىرى بىر گۇرۇپپىغا، كېيىنكى تەرەققىيات باسقۇچلىرى باشقا بىر گۇرۇپپىغا تەۋە بولۇشى مۇمكىن ئەمەس. بۇ پىكىر بويىچە هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى يىلتىزى يوق دەرەخكە ئوخشاپ قالغان.

6. رەشىد رەهمەتى ئاراتنىڭ تۈركە ئايرىشى

باسكاكوفتىن كېيىن، رەشىت رەهمەتى ئارات بارلىق تۈركە ئايرىشلارنى كۆزدىن كەچۈرۈپ، ئۇلارغا باها بەرگەن ۋە نېمىز، سامايلوۋىچلارنىڭ تۈركە ئايرىشلىرىدىن پايدىلىنىپراق ئۆز پىكرىنى ئوتتۇرىغا قويغان. ئاراتنىڭ تۈركە ئايرىشى مۇنداق:

1) پەرقى چوڭراق تىللار ⑥⑥ گۇرۇپپىسى:

(1) ـ r گۇرۇپپىسى (r ~ z، l ~ š، ـ y ~ ـ s): چۇۋاشچە؛
(2) ـ r گۇرۇپپىسى (t ~ d، ـ y ~ ـ s): ياقۇتچە؛
2) پەرقى كىچىكرەك تىللار گۇرۇپپىلىرى:
(1) ـ d گۇرۇپپىسى (adaq، tağ، tağliq، qalğan): سايانچە؛
(2) ـ z گۇرۇپپىسى (azaq)، tağ، tağliğ، qalğan): ئاباكانچە؛
(3) tav گۇرۇپپىسى (ayaq)، tav، tavli، qalğan): شىمالىي تىللار؛
(4) ـ tağli گۇرۇپپىسى (ayaq، tağ، tağli، qalğan): تومچە؛
(5) ـ tağliq گۇرۇپپىسى (ayaq، tağ، tağliq، qalğan): شەرقىي تىللار؛
(6) ـ dağli گۇرۇپپىسى (ayaq، dağ، dağli، kalan): جەنۇبىي تىللار.

7. بېنزىگنىڭ تۈرگە ئايرىشى

بېنزىگ «تۈرك فىلولوگىيەسىنىڭ ئاساسلىرى» ناملىق كىتاب ئۈچۈن يازغان «تۈركىي تىللارنىڭ تۈرگە ئايرىلىشى» دېگەن ماقالىسىدە تۈركىي تىللارنى تۆۋەندىكىچە تۈرگە ئايرىغان:

1) بۇلغار گۇرۇپپىسى: چۇۋاشچە.
2) جەنۇب (ئوغۇز) گۇرۇپپىسى:
(1) ئوسمانلىچە (تۈركىيە تۈركچىسى)؛ (2) ئەزەربەيجانچە؛ (3) تۈركمەنچە.
3) غەربىي گۇرۇپپا:
(1) قارايىمچە، قارايچە ۋە بالقارچە، قۇمۇقچە؛ (2) تاتارچە، باشقۇرتچە؛ (3) قازاقچە (قاراقالپاقچە، نوغايچە بىلەن بىرلىكتە)، (4) قىرغىزچە.
4) شەرق (ئۇيغۇر) گۇرۇپپىسى:
(1) ئۆزبېكچە؛ (2) يېڭى ئۇيغۇرچە (سېرىق ئۇيغۇرچە.)

(5 شىمال گۇرۇپپىسى:
(1) ئارال ـ سايان گۇرۇپپىسى:
● ئالتايچە (ئويراتچە، تېلەئۈتچە)؛
● شورچە (ئاباكان تۈركچىسى) ۋە خاكاسچە؛
● تۇۋاچە (سويونچە، ئۇرانخايچە).
(2) شىمالىي سىبىرىيە گۇرۇپپىسى: ياقۇتچە ۋە دولگانچە.

بېنزىگ سامايلوۋىچنىڭ تۈرگە ئايرىش ئۇسۇلىنى ئاساس قىلغان، رادلوفنىڭ جۇغراپىيەلىك ئۆلچەملىرىدىنمۇ قۇتۇلالمىغان.

8. مېنگىسنىڭ تۈرگە ئايرىشى

مېنگىسمۇ «تۈرك فىلولوگىيەسىنىڭ ئاساسلىرى» ناملىق كىتاب ئۈچۈن يازغان «تۈركىي تىللارنىڭ تۈرگە ئايرىلىشى» دېگەن تېمىدىكى ماقالىسىدە تۈركىي تىللارنى تۆۋەندىكىچە تۈرگە ئايرىغان:

A. ئوتتۇرا ۋە غەربىي جەنۇبىي ئاسىيا تىللىرى ۋە يا تۈركۈت تىللىرى:
1) ئوتتۇرا ئاسىيا گۇرۇپپىسى:
(1) قەدىمكى تىللاردىن ئورخۇن (يېنسەي) يازمىلىرى تىلى، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى؛
(2) مەھمۇد كاشغەرىينىڭ لۇغىتى ۋە خاقانىيە يادىكارلىقلىرى تىلى، غەربىي شىمالى (خارەزم) دىيالېكتى؛
(3) چاغاتاي تىلى (كېيىنكى ۋە يېڭى دەۋرلىرى)؛
(4) ئۆزبېك تىلى (پارسچىلاشقان دىيالېكتلار)؛
(5) هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى (تارانچى شېۋىسى ۋە باشقىلار)؛ سېرق ئۇيغۇر تىلى ۋە سالار تىلى؛
(6) قىرغىزچە؛

2) غەربىي جەنۇب ۋەيا ئوغۇز گۇرۇپپىسى:

(1) قەدىمكى تىللاردىن قەدىمكى ئاناتولىيە (سالجۇق) تۈركچىسى ۋە قەدىمكى ئوسمانلىچە؛

(2) هازىرقى تىللاردىن ئوسمانلىچە؛

(3) تۈركمەنچە؛

B. غەربىي شىمال ۋەيا قىپچاق گۇرۇپپىسى

3) ئوتتۇرا تۈركىيچىنىڭ قەدىمكى غەربىي شىمال گۇرۇپپىسى: كۇمانچە ۋە قىپچاقچە؛

4) قارادېڭىز ـ خازار دېڭىزى تىللىرى: قارايىمچە، قارايچە ۋە بالقارچە، قىرىم تاتارچىسى، قۇمۇقچە؛

5) ۋولگا ـ كاما ـ غەربىي سىبىرىيە تىللىرى: قازان تاتارچىسى، غەربىي سىبىرىيە دىيالېكتلىرى، بارابا دىيالېكتى، كۇئەرىك دىيالېكتى، باشقۇرتچە؛

6) ئارال ـ خازار تىللىرى: قازاقچە، (قاراقالپاقچە بىلەن بىللە)، (ئىرانچىلاشمىغان ۋە يا قىپچاق) ئۆزبېكچىسى، نوغايچە، قىرغىزچە؛

7) C. ئويراتچە (ئالتاي تاغلىرى) ۋە دىيالېكتلىرى: ئالتاي ـ كىجىچە، تەلەنگەتچە، لەبەتچە، تۇباچە؛

8) D. ئوتتۇرا جەنۇبىي سىبىرىيە، ئاباكان ۋە يا خاكاس گۇرۇپپىسى: شورچە، ئاباكانچە (ساگاي، قاچا، قىزىل ۋە بەلتىر دىيالېكتلىرى)؛.

9) شەرقىي ۋە يا تۇۋا گۇرۇپپىسى: تاننۇ تۇۋاچە، ئۇرانخايچە.

10) E. شەرقىي شىمال، شەرقىي سىبىرىيە ۋە يا ياقۇت گۇرۇپپىسى: ياقۇت (ساخا) تىلى ۋە دولگان دىيالېكتى، ناناسان (تاۋگى) ساموېيىدلىرىنىڭ ياقۇتچىلاشقان دىيالېكتلىرى.

F. ۋولگا بۇلغارچىسى ۋە يا ھۇن ـ بۇلغار گۇرۇپپىسى:

قەدىمكى تىللاردىن ۋولگا بۇلغارچىسى، هازىرقى تىللاردىن چۇۋاش تىلى.

9. تالات تېكىنىڭ تۇرگە ئايرىشى

تالات تېكىنىڭ بۇ ھەقتىكى خىزمىتى 20 يىل بۇرۇن ئىشلەنگەن. ئۇنىڭدىن كېيىن تۈركىي تىللارنىڭ تۇرگە ئايرىلىشى ھەققىدە ھېچكىم بۇ قەدەر تەپسىلىي ۋە ئىنچىكە تەتقىقات نەتىجىسىنى ئوتتۇرىغا قويمىدى. تالات تېكىن 1989 ـ يىلىغا قەدەر ئوتتۇرىغا قويۇلغان كۆزقاراشلارنى تەتقىق قىلغان ھەم ھەر بىرىنىڭ ئالاھىدىلىكى ۋە كەمچىلىكىنى بىر ـ بىرلەپ كۆرسەتكەندىن كېيىن، هازىرقى زامان تۈركىي تىللىرىنى تۇرگە ئايرىشتا ئاساس قىلىشقا بولىدىغان فونېتىكىلىق ئۆلچەملەرنى تۆۋەندىكىچە ئوتتۇرىغا قويغان:

1) r//z ۋە l//x تاۋۇش تەڭلىكى؛ 2) سۆز بېشىدىكى h ـ فونېمىسىنىڭ ھالىتى؛ 3) سۆز ئىچى ۋە ئاخىرىدىكى /d/ فونېمىسىنىڭ ھالىتى؛ 4) كۆپ بوغۇملۇق سۆزلەرنىڭ ئاخىرىدىكى ığ/ig تاۋۇشلىرىنىڭ ھالىتى؛ 5) بىر بوغۇملۇق سۆزلەرنىڭ ئاخىرىدىكى ağ تاۋۇشلىرىنىڭ ھالىتى؛ 6) سۆز بېشىدىكى ـ t فونېمىسىنىڭ ھالىتى.

مۇشۇ فونېتىكىلىق ئۆلچەملەرنىڭ بىرىنچىسىگە ئاساسەن تۈركىي تىللارنى ئىككى گۇرۇپپىغا ئايرىش مۇمكىن:

1. چۇۋاشچە (z ئورنىدا r، š ئورنىدا l ياكى s كېلىدىغان تىل)؛

2. باشقا تۈركىي تىللار ۋە دىيالېكتلىرى (z ۋە š لىق تىللار.)

چۇۋاشچىنى ئايرىپ چىققاندىن كېيىن، 2 ـ گۇرۇپپىدىكى تۈركىي تىللار ۋە دىيالېكتلىرىنى تۇرگە ئايرىش ئۇچۇن

قوللىنىدىغان ئۆلچەم سۆز بېشىدىكى /h/ تاۋۇشىنىڭ هالىتى. بۇ تاۋۇش سىستېمىلىق هالدا پەقەت خالاچچىدىلا ساقلىنىپ قالغان. بۇ ئالاهىدىلىككە ئاساسەن چۈۋاش تىلىدىن باشقا تۈركىي تىللارنى يەنە ئىككى گۇرۇپپىغا ئايرىش مۇمكىن:

1. خالاچ تىلى (سۆز بېشىدا h تاۋۇشى ساقلىنىپ قالغان)؛
2. باشقا تۈركىي تىللار (∅).

چۈۋاش تىلى ۋە خالاچ تىلىدىن باشقا تۈركىي تىللارنى تۈركە ئايرىشنىڭ ئەڭ مۇهىم ئۆلچىمى سۆز ئىچى ۋە ئاخىرىدىكى /d/ فونېمىسىنىڭ هالىتىدۇر. يەنى، باشقا تۈركىي تىللاردا سۆز ئىچى ۋە ئاخىرىدىكى /d/ فونېمىسى يا ئەسلىي هالىتىنى ساقلىغان، ياكى /t/، /z/ ۋە /y/ تاۋۇشلىرىغا ئايلانغان. بۇ ئالاهىدىلىككە ئاساسەن تۈركىي تىللارنى تۆت گۇرۇپپىغا ئايرىشقا بولىدۇ:

1. /t/ ۋە يا atax گۇرۇپپىسى؛
2. /d/ ۋە يا adaq گۇرۇپپىسى؛
3. /z/ ۋە يا azaq گۇرۇپپىسى؛
4. /y/ ۋە يا ayaq گۇرۇپپىسى.

ئالدىدا ئايرىلغان ئىككى گۇرۇپپا يەنە /d/، /t/ ۋە /z/ گۇرۇپپىلىرىغا ئايرىلىدۇ، باشقىلىرى /y/ ۋە يا ayaq تىللىرى گۇرۇپپىسىدا قالىدۇ.

/y/ ۋە يا ayaq گۇرۇپپىسىدىكى تىللارنى يەنە تۈركە ئايرىشتا كۆپ بوغۇملۇق سۆزلەرنىڭ ئاخىرىدىكى ig-/-iğ تاۋۇشلىرىنىڭ هالىتى مۇهىم ئۆلچەمدۇر. بۇ ئۆلچەمگە ئاساسەن /y/ ۋە يا ayaq تىللىرىنى بەش گۇرۇپپىغا ئايرىش مۇمكىن:

1. -iğ گۇرۇپپىسى، 2. -u گۇرۇپپىسى، 3. -ū گۇرۇپپىسى، 4. -iq گۇرۇپپىسى، 5. -i گۇرۇپپىسى.

قالغان تىللار ۋە دىيالېكتلار بىر بوغۇملۇق سۆزلەرنىڭ ئاخىرىدىكى ağ تاۋۇش توپىنىڭ هالىتىگە ئاساسەن ئىككى گۇرۇپپىغا ئايرىلىدۇ:

1. aw - گۇرۇپپىسى (قىپچاق گۇرۇپپىسىدىكى تىللار): تاتارچە، باشقۇرتچە، قازاقچە، قاراقالپاقچە، نوغايچە، قۇمۇقچە، قاراچاي - بالقارچە، قارايچە، قىرىم تاتارچىسى؛
2. ağ - گۇرۇپپىسى (سالارچە؛ ئۇغۇز گۇرۇپپىسىدىكى تىللار ۋە دىيالېكتلىرى.)

ئىككىنچى گۇرۇپپىغا كىرگەن تىللار ۋە دىيالېكتلىرىنى سۆز بېشىدىكى t - فونېمىسىنىڭ هالىتىگە ئاساسەن ئىككى ئاست گۇرۇپپىغا ئايرىش مۇمكىن:

1. t - گۇرۇپپىسى (سالارچە)؛
2. d - گۇرۇپپىسى (ئۇغۇز گۇرۇپپىسى).

شۇنداق قىلىپ، تۈركىي تىللار 12 گۇرۇپپىغا ئايرىلىدۇ. بۇلارنى تۆۋەندىكى جەدۋەلدىن كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ:

ئالاهىدىلىكلەر	تىللار											
1	r,l	z, š										
2	∅-	h-										
3	r	t	d	z	y							
4	-i	u x -	-i	-i			-u	-ū	-iq	-i		
5	i/u	ağ	ia	ağ			ū	ō	ağ	aw	ağ	
6	t-			d-	t-							d-
	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII

I. r/l گۇرۇپپىسى: چۈڭاشچە (ئەدەبىي تىل)؛
II. hadaq گۇرۇپپىسى: خالاچچە؛
III. atax گۇرۇپپىسى: ياقۇتچە (ئەدەبىي تىل)؛
IV. adaq گۇرۇپپىسى: تۇۋاچە (ئەدەبىي تىل)؛
V. azaq گۇرۇپپىسى: 1. čazil ئاست گۇرۇپپىسى: خاكاسچە (ئەدەبىي تىل)، 2. čayil ئاست گۇرۇپپىسى: ئوتتۇرا چۈلىم، مراس، تاشتىپ، ماتۇر ۋە يۇقىرى توم دىيالېكتلىرى، yašil ئاست گۇرۇپپىسى: سېرىق ئۇيغۇرچە؛
VI. tağliğ گۇرۇپپىسى: شىمالىي ئالتاي تىللىرى، تۆۋەن چۈلىم، كوندوم، تۆۋەن توم تىللىرى؛
VII. tūlu گۇرۇپپىسى: ئالتايچە (جەنۇب تىللىرى، ئەدەبىي تىل)؛
VIII. tōlū گۇرۇپپىسى: قىرغىزچە (ئەدەبىي تىل)؛
IX. tağliq گۇرۇپپىسى:
1. ağiz ئاست گۇرۇپپىسى: ئۆزبېكچە (ئەدەبىي تىل)؛
2. eğiz ئاست گۇرۇپپىسى: ئۇيغۇرچە (ئەدەبىي تىل)؛
X. tawli گۇرۇپپىسى:
1. quğ ئاست گۇرۇپپىسى:
a. süz تارمىقى: تاتارچە (ئەدەبىي تىل)؛
b. huz تارمىقى: باشقۇرتچە (ئەدەبىي تىل)؛
2. qoğ ئاست گۇرۇپپىسى:
a. jil تارمىقى: قازاقچە (ئەدەبىي تىل)؛
b. čil تارمىقى: قارا قالپاقچە (ئەدەبىي تىل؛ پەقەت قازاقچىنىڭ دىيالېكتى)؛
c. yil تارمىقى:
i. üs بۆلۈمى: نوغايچە (ئەدەبىي تىل)؛

ii. its بۆلۈمى: قارايىمچىنىڭ خالاچ دىيالېكتى؛
3. qoğ ئاست گۇرۇپپىسى:
a. pär تارمىقى: بارابا تاتارچىسى؛
b. ber تارمىقى:
1. šol بۆلۈمى: قاراچاي ـ بالقار (ئەدەبىي تىل)، قىرىم تاتارچىسى (شىمال دىيالېكتى)؛
2. yol بۆلۈمى:
a. käl بۆلۈمى:
1. toquz بۆلۈمى: ئۆزبېكچىنىڭ خارەزم ـ قىپچاق دىيالېكتلىرى؛
2. toğuz بۆلۈمى: قارايىمچە (تراكاي دىيالېكتى)؛
3. doquz بۆلۈمى: قىرىم تاتارچىسى (جەنۇب دىيالېكتى، ئەدەبىي تىل)؛
b. gäl بۆلۈمى: قۇمۇقچە (ئەدەبىي تىل)؛
XI. tağli گۇرۇپپىسى: سالار دىيالېكتى[67]؛
XII. dağli گۇرۇپپىسى:
1. qāl ئاست گۇرۇپپىسى: ئۆزبېكچىنىڭ خارەزم ـ ئوغۇز دىيالېكتلىرى؛
2. ğāl ئاست گۇرۇپپىسى: تۇركمەنچە (ئەدەبىي تىل)؛
3. ğal ئاست گۇرۇپپىسى: ئەزەربەيجان تۇركچىسى (ئەدەبىي تىل)؛
4. qal ئاست گۇرۇپپىسى:
a. äv تارمىقى: تۇركچە (تۇركىيە تۇركچىسى، ئەدەبىي تىل)؛
b. yäv تارمىقى: گاگائۇزچە.

تالات تېكىن تۇنجى قېتىم تۈركىي تىللارنى ۋە ئۇلارنىڭ دىيالېكتلىرىنى ئىنچىكە، تەپسىلىي تۈرگە ئايرىپ چىققان. بۇ خىل تۈرگە ئايرىشتا فونېتىكىلىق ئۆلچەملەر ئاساس قىلىنغان ۋە نام بېرىلگەندىمۇ شۇ ئۆلچەملەرگە لايىق ناملار بېرىلگەن. بىزنىڭچە، بۇنداق ئىنچىكە (دىيالېكتلارنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان) تۈرگە ئايرىش ئۇسۇلى مەلۇم جەھەتتىن ئارتۇقچە. بولۇپمۇ مىللىي تىللار بىلەن دىيالېكتلارنىڭ بىر ئورۇنغا قويۇلۇشى، بەزى مىللىي تىللارنىڭ دىيالېكت ئورنىغا قويۇلۇشى ۋە ئۆزبېك تىلىنىڭ دىيالېكتلىرىغا ئورۇن بېرىلىپ، ئۇيغۇر تىلىنىڭ دىيالېكتلىرىنىڭ تىلغا ئېلىنمىغانلىقى مۇڭاپىق بولمىغان.

هازىرغىچە ئېلىپ بېرىلغان تۈرگە ئايرىش ئۇسۇللىرىغا قارايدىغان بولساق، ئايرىلغان گۇرۇپپىلار جۇغراپىيەلىك نامىلار (مەسىلەن، شەرقىي، غەربىي دېگەندەك) ياكى فونېتىكىلىق نامىلار (مەسىلەن، tağliq گۇرۇپپىسى دېگەندەك) ۋە ياكى تارىخىي نامىلار (مەسىلەن، قەدىمكى ئۇيغۇرچە دېگەندەك) بىلەن ئاتالغان.

تۈركىي تىللارنى تۈرگە ئايرىشتا يەنە جۇغراپىيەلىك نۇقتىدىن تۈرگە ئايرىش ئەھۋالىمۇ بار. لارس جوھانسون مانا مۇشۇنداق تۈرگە ئايرىغان[68]. بۇنداق تۈرگە ئايرىشنىڭ ئۇنۇملۇك يېرى تۈركىي تىللارنىڭ جۇغراپىيەلىك تارقىلىشى ئاساس قىلىنىپ، ئېنىق دائىرە كۆرسىتىلگەچكە كىشىلەرگە كونكرېت تەسىر بېرىدۇ ۋە ئەستە ساقلاشقا قولاي بولىدۇ.

تۈركىي تىللارنىڭ يېيىلىش دائىرىسىگە قارايدىغان بولساق، جۇغراپىيەلىك نۇقتىدىن تۆۋەندىكىدەك تارالغانلىقىنى بايقايمىز:

تۈركىي تىللارنىڭ جۇغراپىيەلىك تارقىلىشىنى تۆۋەندىكىدەك ئىسخېمىلاشتۇرۇش مۇمكىن:

شەرقىي شىمال	غەربىي شىمال
شەرقىي جەنۇب	غەربىي جەنۇب

دېمەك، جۇغراپىيەلىك نۇقتىدىن هازىرقى تۈركىي تىللارنى تۆت تۈرگە ئايرىش مۇمكىن:

1. غەربىي جەنۇب ئوغۇز تىللىرى گۇرۇپپىسى:
1) تۈركىيە تۈركچىسى، 2) ئەزەربەيجانچە، 3) گاگائۇزچە، 4) تۈركمەنچە، 5) خۇراسانچە؛
2. غەربىي شىمال قىپچاق تىللىرى گۇرۇپپىسى:
1) تاتارچە، 2) باشقۇرتچە، 3) قىرغىزچە، 4) قازاقچە، 5) قاراقالپاقچە، 6) نوغايچە، 7) قاراچاي ـ بالقارچە، 8) قۇمۇقچە، 9) قارايىمچە، 10) قىرىم تاتارچىسى؛
3. شەرقىي جەنۇب ئۇيغۇر ـ قارلۇق تىللىرى گۇرۇپپىسى:
1) ئۇيغۇرچە، 2) ئۆزبېكچە، 3) يۇغۇرچە، 4) سالارچە؛
4. شەرقىي شىمال سىبىرىيە تىللىرى گۇرۇپپىسى:
1) ياقۇتچە، 2) تۇۋاچە، 3) خاكاسچە، 4) ئالتايچە؛
5. چۇۋاشچە.
6. خالاچچە.

بۇ گۇرۇپپىلارغا كىرىدىغان تىللار، بۇ تىللارنىڭ تارقىلىشى ۋە نوپۇسى تۆۋەندىكىچە:[69]

غەربىي جەنۇب ئوغۇز تىللىرى

1. تۈركىيە تۈركچىسى
2. ئەزەربەيجانچە
3. گاگائۇزچە
4. تۈركمەنچە
5. خۇراسانچە

1. تۈركىيە تۈركچىسى:

تۈركىيە	70,000,000
بۇلغارىستان	1,000,000
سىپرۇس	150,000
ئاۋسترالىيە	40,000
ماكىدونىيە	80,000
رۇمىنىيە	24,000
سابىق يۇگوسلاۋىيە	20,000
گىرېتسىيە	150,000
غەربىي ياۋروپا	2,000,000
جەمئىي	73,464,000

2. ئەزەربەيجانچە

ئەزەربەيجان	6,000,000
ئەرمىنىستان	40,000
گۈرجىستان	300,000
ئىران	13,000,000
ئىراق	400,000
جەمئىي	19,740,000

3. گاگائۇزچە

مولداۋا	150,0000
بۇلغارىيە	5000
قازاقىستان	1000
رۇمىنىيە	?
رۇسىيە	10,000
ئۇكرائىنا	32,000
جەمئىي	198,000

4. تۈركمەنچە

تۈركمەنىستان	3,000,000
ئافغانىستان	380,000
ئىران	500,000
ئىراق	400,000
جەمئىي	4,280,000

5.خۇراسانچە

ئىران	2,000,000
جەمئىي	2,000,000

غەربىي شىمال قىپچاق تىللىرى

1. تاتارچە
2. باشقۇرتچە
3. قىرغىزچە
4. قازاقچە
5. قاراقالپاقچە
6. نوغايچە
7. قاراچاي ـ بالقارچە
8. قۇمۇقچە
9. قارايىمچە
10. قىرىم تاتارچىسى

1. تاتارچە

رۇسىيە فېدېراتسىيەسى (تاتارستان)	2,000,000
بۇلغارىيە	11,000
قازاقستان	340,000
رۇمىنىيە	24,000
رۇسىيە فېدېراتسىيەسى (باشقۇرتستان)	1,000,000
جۇڭگو	5000
تۇركىيە	25,000
فىنلاندىيە	1000
ئامېرىكا	1000
ياۋروپا	8000
ئۇكرائىنا	86,000
تاجىكستان	72,000
قىرغىزستان	39,000
ئەزەربەيجان	28,000
جەمئىي	36,400,000

2. باشقۇرتچە

رۇسىيە فېدېراتسىيەسى (باشقۇرتستان)	1,000,000
جەمئىي	1,000,000

3. قىرغىزچە

قىرغىزستان	2,400,000
جۇڭگو	140,000
ئافغانىستان	500
جەمئىي	2,540,500

4. قازاقچە

قازاقستان	7,300,000
جۇڭگو	1,500,000
موڭغۇلىيە	100,000
تۇركمەنستان	80,000
ئۆزبېكستان	900,000
ئافغانستان	2000
جەمئىي	9,882,000

5. قاراقالپاقچە

ئۆزبېكستان	450,000
ئافغانستان	488,200
جەمئىي	938,200

6. نوغايچە

رۇسىيە فېدېراتسىيەسى (كافكازلار)	77,000
جەمئىي	77,000

7. قاراچاي ـ بالقارچە

رۇسىيە فېدېراتسىيەسى (كافكازلار)	300,000
جەمئىي	300,000

8. قۇمۇقچە

رۇسىيە فېدېراتسىيەسى (كافكازلار)	300,000
جەمئىي	300,000

9. قارايمچە

لىتۋا	50
پولشا	20
ئۇكرائىنا	6
جەمئىي	76

10. قىرغىم تاتارچىسى

قىرغىم	200,000
ئۆزبېكىستان	300,000
جەمئىي	500,000

شەرقىي جەنۇب ــ ئۇيغۇر - قارلۇق تىللىرى

1. ئۇيغۇرچە
2. ئۆزبېكچە
3. يۇغۇرچە
4. سالارچە

1. ئۇيغۇرچە

جۇڭگو	9,650,6000⑦⓪
قازاقىستان	245,000
موڭغۇلىيە	1000
جەمئىي	9,896,600

2. ئۆزبېكچە

ئۆزبېكىستان	16,00,000
ئافغانىستان	1,400,000
جۇڭگو	15,000
قازاقىستان	350,000
قىرغىزىستان	600,000
تاجىكىستان	1,000,000
تۈركمەنىستان	350,000
جەمئىي	19,715,000

3. يۇغۇرچە

جۇڭگو	5,000
جەمئىي	5,000

4. سالارچە

جۇڭگو	74,000
جەمئىي	74,000

شەرقىي شىمال ــ سىبىرىيە تۈركىي تىللىرى

1. ياقۇتچە
2. تۇۋاچە
3. خاكاسچە
4. ئالتايچە

1. ياقۇتچە

رۇسىيە فېدېراتسىيەسى (ياقۇتستان)	400,000
جەمئىي	400,000

2. تۇۋاچە

رۇسىيە فېدېراتسىيەسى (ئالتاي رايونى ۋە جەنۇبىي سىبىرىيە)	200,000
موڭغۇلىيە	6000
جۇڭگو	400
جەمئىي	206,400

3. خاكاسچە

رۇسىيە فېدېراتسىيەسى	58,000
(خاكاس ئاپتونۇم جۇمھۇرىيىتى)	10,000 (شورچە)
جەمئىي	68,000

4. ئالتايچە

رۇسىيە فېدېراتسىيەسى	52,000(ئويراتچە، تېلەئوتچە)
(ئالتاي ۋە جەنۇبىي سىبىرىيە)	
جەمئىي	52,000

چۇۋاشچە

چۇۋاشىستان	900,000
تاتارىستان	135,000
باشقىرتىستان	119,000
جەمئىي	1,154,000

خالاچچە

ئىران	28,000
جەمئىي	28,000

ئەمدى تالات تېكىنلەر ئوتتۇرىغا قويغان تۈركىي تىللارنىڭ تەرەققىيات مۇساپىسىنى كۆرسەتكەن ئىسخېمىنى كۆرۈپ باقايلى⑦1:

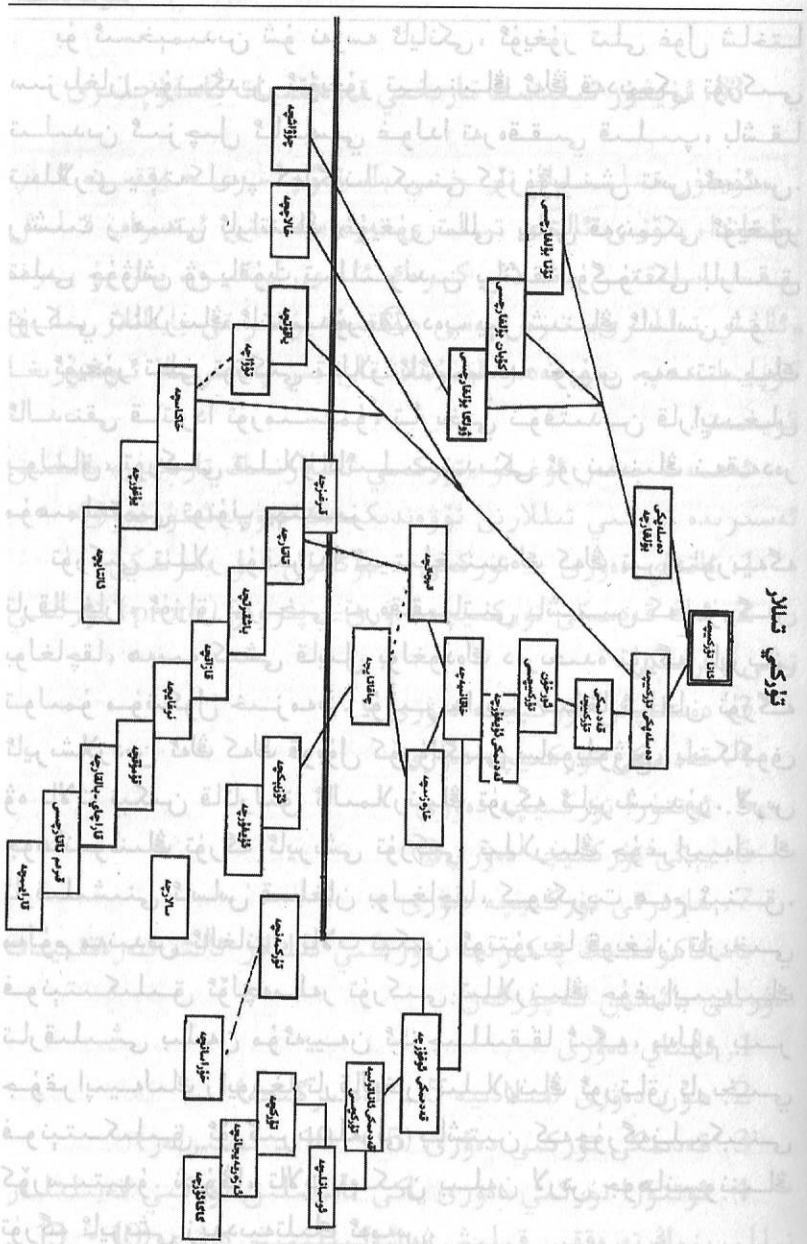

بۇ ئىسخىمىدىن شۇ نەرسە ئايانكى، ئۇيغۇر تىلى غول شاختا سىزىلغان. بۇنىڭدىن ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئەڭ قەدىمكى تۈركىي تىلىدىن ئىزچىل ئاساسىي غولدا تەرەققىي قىلىپ، باشقا تىللارنى يېتەكلەپ كەلگەنلىكىنى كۆرۈۋېلىش تەس ئەمەس. رەشىت رەھمەتى ئاراتنىڭ «ئۇيغۇر تىلى، يەنى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى چۈۋاش ۋە ياقۇت تىللىرىدىن باشقا بۈگۈنكى بارلىق تۈركىي تىللارنىڭ ئانىسىدۇر»⑫ دەپ يېزىشىنىڭ ئاساسى شۇ.

ئۇيغۇر تىلى تۈركىي تىللار ئائىلىسىدە نوپۇس جەھەتتە بەك ئالدىنقى قاتاردا تۇرمىسىمۇ، تارىخىي نۇقتىدىن قارايدىغان بولساق، تۈركىي تىللار ئائىلىسىدىكى ئورنىنىڭ نەقەدەر مۇھىملىقىنى تونۇپ يېتىمىز.

تۈركىي تىللار يۇقىرىدا ئېيتىلغىنىدەك كەڭ تېررىتورىيەگە تارقالغان، ئۇزاق تارىخىي تەرەققىياتنى باشتىن كەچۈرگەن بولغاچقا، ھەممە كىشى قايىل بولغۇدەك دەرىجىدە تۈرگە ئايرىش تولىمۇ مۇشكۇل خىزمەت. يۇقىرىدا بىز تىلغا ئالغان تۈرگە ئايرىشلاردىن ئەڭ كەڭ قوبۇل كۆرۈلگىنى ساموىلوۋىچ، باسكاكوف ۋە تالات تېكىن قاتارلىق ئالىملارنىڭ تۈرگە ئايرىشىدۇر. لارس جوھانسوننىڭ تۈرگە ئايرىشى تۈركىي تىللارنىڭ جۇغراپىيەلىك تارقىلىشىنى ئاساس قىلغان بولغاچقا، كونكرېت ھەم ئېنىق. مەلۇم مەنىدىن ئالغاندا، تالات تېكىن ئوتتۇرىغا قويغان تارىخىي فونېتىكىلىق ئۆلچەملەر تۈركىي تىللارنىڭ جۇغراپىيەلىك تارقىلىشى بىلەن مۇئەييەن ئىزچىللىقتا ئىگە، مەلۇم بىر جۇغراپىيەلىك رايونغا تارقالغان تىللارنىڭ ئورتاق تارىخىي فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشلەرنى باشتىن كەچۈرگەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. شۇڭا، تالات تېكىن بىلەن لارس جوھانسوننىڭ تۈرگە ئايرىشى زىددىيەتلىك ئەمەس.

§3. ئۇيغۇر تىلىنىڭ تارىخىي تەرەققىيات باسقۇچلىرى

ئۇيغۇر تىلىنىڭ تارىخىي باسقۇچلىرى ھەققىدە گەپ بولغاندا، سۆزنى ئالتاي تىللىرى نەزەرىيەسىنى ئېتىراپ قىلىش ـ قىلماسلىقتىن باشلاش كېرەك ئىدى. لېكىن، بىز بۇ يەردە «ئالتاي تىللىرى» نەزەرىيەسى ھەققىدە يۇقىرىقى بايانلار بىلەن كۆپايىلىنىپ، بىر قەدەر ئومۇملاشقان بىر پىكىرنىلا ئوتتۇرىغا قويىمىز.

ئەھمەت جەفەر ئوغلۇ «تۈركىي تىللارنىڭ تارىخى» ناملىق ئەسىرىدە تۈركىي تىللارنى تۆۋەندىكىدەك دەۋرلەشتۈرىدۇ⑭:

1. ئالتاي دەۋرى = تۈركىي ـ موڭغۇل تىل بىرلىكى
2. ئەڭ قەدىمكى تۈركىيچە دەۋرى= پروتو (proto) تۈركىي تىلى بىرلىكى
3. دەسلەپكى تۈركىيچە دەۋرى
4. قەدىمكى تۈركىيچە دەۋرى
5. ئوتتۇرا تۈركىيچە دەۋرى
6. يېڭى تۈركىيچە دەۋرى⑮
7. ھازىرقى تۈركىيچە دەۋرى

باسكاكوفنىڭ پىكىرىچە، تۈركىي تىللار ئالتە تەرەققىيات دەۋرىنى باشتىن كەچۈرگەن:

1. ئالتاي دەۋرى
2. ھۇن دەۋرى (مىلادىيە 5 ـ ئەسىرگىچە)
3. قەدىمكى تۈركىي دەۋرى (5 ~ 10 ـ ئەسىرلەر)
4. ئوتتۇرا تۈركىي دەۋرى ياكى ئاساسلىق تۈركىي قەبىلىلەر تىللىرىنىڭ تەرەققىي قىلىش ۋە شەكىللىنىش دەۋرى (10 ~ 15 ـ

ئەسىرلەر)

5. يېڭى تۈركىي تىللار دەۋرى (15 ~ 20 ـ ئەسىرلەر)

6. يېقىنقى زامان تۈركىي تىللىرى دەۋرى ياكى تۈركىي تىللارنىڭ ئۆكتەبىر سوتسىيالىستىك ئىنقىلابىدىن كېيىنكى تەرەققىيات دەۋرى.

ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتچىلىرىدىن قايداروف باسكاكوفنىڭ تۈركىي تىللارنىڭ تەرەققىيات دەۋرى ھەققىدىكى قاراشلىرىنى ئاساس قىلىپ تۇرۇپ، ئۇيغۇر تىلى تارىخىنى مۇنداق دەۋرلەرگە بۆلىدۇ:

1. قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى دەۋرى. بۇ مۇنداق ئىككى باسقۇچنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ: ئىلك قەدىمكى دەۋر (مىلادىيە 5 ـ ئەسىرگىچە) ۋە قەدىمكى دەۋر (مىلادىيە 5 ~ 10 ـ ئەسىرلەر)؛

2. ئوتتۇرا ئەسىر ئۇيغۇر تىلى دەۋرى. بۇ مۇنداق ئىككى باسقۇچنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ: ئاۋۋالقى ئوتتۇرا ئەسىر (11 ~ 14 ـ ئەسىرلەر)، كېيىنكى ئوتتۇرا ئەسىر (15 ~17 ـ ئەسىرلەر)؛

3. كېيىنكى زامان ئۇيغۇر تىلى دەۋرى. بۇمۇ مۇنداق ئىككى باسقۇچنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ: يېقىنقى زامان دەۋرى (17 ~ 19 ـ ئەسىرلەر) ۋە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دەۋرى (20 ـ ئەسىر).

بۇ كۆرۈنۈشتە ئۇچ دەۋرنى ئۆز ئىچىگە ئالغاندەك قىلسىمۇ، ئەمەلىيەتتە يەنىلا باسكاكوف ئوتتۇرىغا قويغان ئالتە دەۋرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان⑯.

باسكاكوفنىڭ «تۈركىي تىللار» نامىلىق ئەسىرىگە كىرگۈزۈلگەن ئالتاي تىللىرىنىڭ تەرەققىيات ئىسخېمىسى مۇنداق:

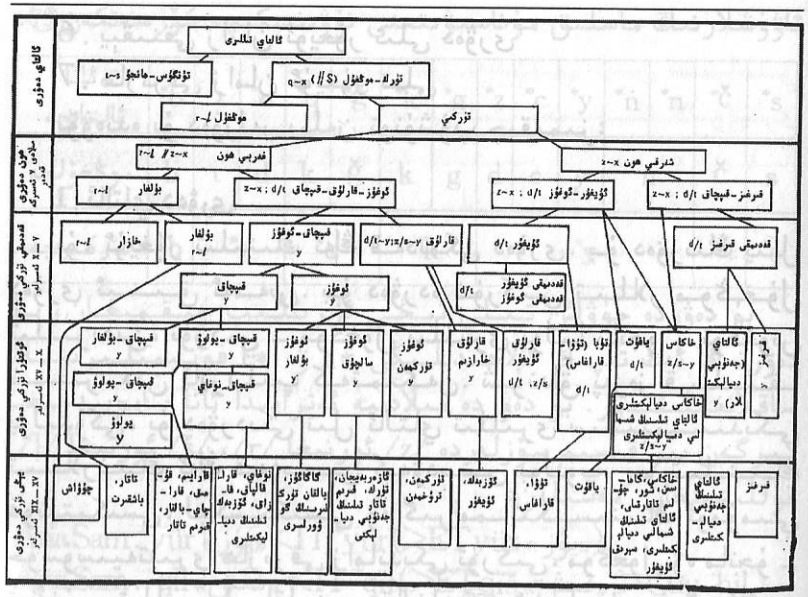

بۇ ئىسخېما ۋە بۇ خىل دەۋرلەشتۈرۈش ئۇسۇلى تۈركىي تىللارنىڭ ئومۇمىي تەرەققىيات تارىخىغا ئۇيغۇن دەپ قارالماقتا. بۇ، ئۇيغۇر تىلىنىڭ تارىخىي دەۋرلىرىگىمۇ ئاساسەن ئۇيغۇن. بۇگۈنكى تۈركىي تىللارنىڭ بەزىلىرى بۇ دەۋرلەرنى بېشىدىن كەچۈرگەن، بەزىلىرى بېشىدىن كەچۈرمىگەن. ئۇيغۇر تىلى بۇ باسقۇچلارنىڭ ھەممىسىنى بېشىدىن كەچۈرگەن.

ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئورخۇن دەۋرىدىن بۇرۇنقى ۋە كېيىنكى باسقۇچلىرىنى تۆۋەندىكىدەك دەۋرلەشتۈرسەك، ئۇيغۇر تىلىنىڭ تارىخىي تەرەققىياتىنى تېخىمۇ ئېنىق ئەكس ئەتكۈزگىلى بولىدۇ.

1. ئالتاي دەۋرى
2. ئاۋۋالقى تۈركىيچە دەۋر
3. ئانا تۈركىيچە دەۋر
4. قەدىمكى تۈركىيچە دەۋر
5. ئوتتۇرا ئەسىر ئۇيغۇر تىلى دەۋرى

6. يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلى دەۋرى
7. هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى

تۆۋەندە بۇ دەۋرلەر بىلەن تونۇشۇپ چىقىمىز:

1. ئالتاي دەۋرى

بۇ، ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئەڭ قەدىمكى دەۋرى. بۇ دەۋرنىڭ يىل دەۋرى ئېنىق ئەمەس. بۇ دەۋردە تۈركىي تىللار موڭغۇل تىللىرىدىن، تۈركىي ـ موڭغۇل تىللىرى بولسا مانجۇ ـ توڭغۇس تىللىرىدىن ئايرىلىپ كەتمىگەن. شۇنداق پەرەز قىلىشقا بولىدۇكى، بۇ دەۋردىكى تىل ئالتاي تىللىرى سىستېمىسىدىكى تىللارنىڭ ئەڭ قەدىمىي گەۋدىسى بولۇپ، بۇ تىلنىڭ فونېتىكىسى، لېكسىكىسى ۋە گىراماتىكىسىنىڭ ئومۇمىي خۇسۇسىيەتلىرى هازىرقى زامانداىكى تۈركىي، موڭغۇل ۋە مانجۇ ـ توڭغۇس تىللىرىدا ساقلىنىپ قالغان⑦⑦. ئەمما، بۇ دەۋرگە ئائىت هېچقانداق يازما يادىكارلىق تېپىلمىغاچقا، بۇ دەۋرنىڭ ئالاهىدىلىكىنى كېيىنكى مەزگىللەردىكى يازما يادىكارلىقلار تىللىرى ۋە بۈگۈنكى تىللارنىڭ ئەڭ قەدىمكى ئالامەتلىرىنى سېلىشتۇرۇش ئارقىلىق پەرەز قىلىش مۇمكىن. (بەزى ئەسەرلەردە بۇ دەۋر تىلغا ئېلىنمايدۇ⑦⑧).

2. ئاۋۋالقى تۈركىيچە دەۋر

بۇ دەۋرنىڭ ئەڭ گەۋدىلىك ئالاهىدىلىكى تۈركىي ـ موڭغۇل تىللىرى بىلەن مانجۇ ـ توڭغۇس تىللىرىنىڭ بىر ـ بىرىدىن ئايرىلىپ چىققانلىقى. يەنى، تۈركىي ـ موڭغۇل تۈركۈمى (s)š~č تىللار گۇرۇپپىسىنى، مانجۇ ـ توڭغۇس تۈركۈمى t تىللار گۇرۇپپىسىنى تەشكىل قىلغان. بۇ دەۋرنىڭ يىل چېكى مىلادىيە 1 ـ ئەسىرگىچە دەپ مۆلچەرلەنمەكتە. ئالتايشۇناس پوپپې بۇ دەۋرنىڭ تىل ئالاهىدىلىكى سۆپىتىدە سۆز بېشىدىكى

تاۋۇشلارنىڭ ماسلىق مۇناسىۋىتىنى تۆۋەندىكىچە كۆرسەتكەن⑦⑨:

ئانا ئالتايچە	*b	*t	*d	*q	*ğ	*k	*g	*z	*c	*y	*ń	*n	*č	*s
موڭغۇلچە	b	t	d	k	ğ	k	g	d	c	y	n		č	s
تۈركىيچە	*b	*t		q		*k				*y			*č	*s

بۇ دەۋردە چۆۋاش تىلى تېخى ئايرىلىپ چىقمىغان، بۇ دەۋرنىڭ ئەڭ تىپىك ئالاهىدىلىكى *r ۋە *l فونېمىلىرىنىڭ ساقلانغانلىقىدۇر. بۇ دەۋردە مىلادىيە ئەتراپىدا ئانا ساموبىدچىغا كىرگەن بىر قىسىم سۆزلەردە /z/ ئورنىغا /r/، /š/ ئورنىغا /l/ قوللىنىلغان. مەسىلەن:

Ana Sam. *yür «يۈز» <IT *yür (>ET yüz «يۈز»)
Ana Sam. *qil «قىش» <IT *qïl (>ET qïš «قىش» >Čuv. hil

3. ئانا تۈركىيچە دەۋر (1 ~ 6 ـ ئەسىرلەر)

بۇ دەۋر مىلادىيە 1 ـ ئەسىردىن مىلادىيە 6 ـ ئەسىرگىچە بولغان دەۋرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بەزى ئالىملار بۇ دەۋرنى «هۇن دەۋرى» دەپ، يىل دەۋرىنى مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 3 ـ ئەسىردىن مىلادىيە 5 ـ ئەسىرگىچە دەپ قارايدۇ⑧⓪. هۇن تىلىنىڭ ئۆزىگە كەلسەك، بۇ تىلنىڭ تەۋەلىكى توغرۇلۇق بەش خىل قاراش بار:

1) تۈركىي تىل دەپ قاراش. يەنى، هۇنلارنىڭ تىلى تۈركىي تىل دېگەن قاراش. بۇ قاراشنى فىرانسىيەلىك رېمۇسات، كلاپروز، ياپونىيەلىك شىراتورى كۇراكىچى (百鸟库吉) ۋە رامستېد، گابائىن، پىرىتساك قاتارلىقلار قوللايدۇ.

2) موڭغۇل تىلى دەپ قاراش. ياپونىيەلىك شىراتورى كۇراكىچى (百鸟库吉) (1923 ـ يىلى ئۇ ئۆزىنىڭ بۇرۇن ئوتتۇرىغا قويغان «هۇن تىلى تۈركىي تىل ئىدى» دېگەن قارىشىدىن يېنىۋالغان)، فىرانسىيەلىك پېللىئوت قاتارلىقلار بۇ

قاراشنى ياقلايدۇ.

3) ھۇنلار نۇرغۇن مىللەتلەردىن تەشكىل تاپقان سىياسىي ئىتتىپاق دەپ قاراش. بۇ قاراشنى فىرانسىيەلىك لاسوپېرى (Lacouperie) ئوتتۇرىغا قويغان.

4) ھۇنلارنىڭ تىلى كېتى تىلى (Ket̨i/Kiti قەدىمكى سىبىرىيە تىلى ياكى خەنزۇ ـ زاڭزۇ تىلى) دەپ قاراش. لىگېتى ۋە كانادالىق خەنزۇشۇناس پۇللىبلەنك (Pullyblank) بۇ قاراشنى قۇۋۋەتلەيدۇ.

5) ماتېرىياللار يېتەرسىز، ئېنىق بىر نەرسە دېيىش تەس، دەپ قاراش.

پىرىنسىپ ھۇن تىلى ھەققىدىكى تەتقىقاتلارنى ماتېرىياللىرى كەمچىل، تەتقىقات ئۇسۇلى توغرا ئەمەس، دەپ قارايدۇ. مەسىلەن، ئۇ شىراتورى كۇراكىچىنىڭ خەنزۇچە تارىخنامىلەردە ساقلىنىپ قالغان ھۇنچە سۆزلەرنى ھازىرقى زامان خەنزۇ تىلىدىكى تەلەپپۇزى بويىچە ئوقۇغانلىقىنى ۋە ئاندىن ئۇنى ھازىرقى موڭغۇل ۋە تۇركىي تىللىرى بىلەن سېلىشتۇرغانلىقىنى تولىمۇ گۆدەكلىك دەپ قارايدۇ[81].

بۇ دەۋردە تۇركىي تىللار بىرقانچە تۈغقان تىللار گۇرۇپپىسىغا بۆلۈنگەن. بۇلارنىڭ بىرىنى باسكاكوف r ~ l تىللىرى (ئوغۇز، ئون ئوغۇر، ساراغۇر، قوتۇغۇر قەبىلىرىنىڭ تىللىرى، كېيىن بۇ تىللاردىن ئاۋار، سابىر، بۆلغار ۋە ھازىرقى چۇۋاش تىلى كېلىپ چىققان)، يەنە بىرىنى z ـ š تىللىرى (بۆلاردىن قەدىمكى ئوغۇز، ئۇيغۇر، قىرغىز تىللىرى ۋە كېيىنكى ئوغۇز، قىپچاق، قارلۇق تىللىرى كېلىپ چىققان) دەپ قارىغان[82].

ھۇن دەۋرىدە بەزى ئۇششاق تۈركىي قەبىلىلەرنىڭمۇ، جۈملىدىن z ـ š تىللاردا سۆزلەشكۈچى قەبىلىلەرنىڭمۇ بۆلۈنۈش ھەم قوشۇلۇش ھەرىكەتلىرى يۈز بەرگەن. نەسەب جەھەتتىن

ئالغاندا، ھۇن دەۋرىدە تۈركىي تىللار بىر ـ بىرىگە يېقىن بولغان تىللارنىڭ بىرقانچە گۇرۇپپىلىرىدىن تەركىب تاپقان بولۇپ، بۇ تىللار ئاساسىي جەھەتتىن گۇرۇپپىلار بويىچە پەرقلىنەتتى. لېكىن، ھەربىر گۇرۇپپىنىڭ تەركىبىي قىسمىدىكى پەرقلەر ئانچە كۆپ ئەمەس ئىدى[83].

بۇ دەۋردە چۇۋاش تىلى ئايرىلىپ چىققان بولسىمۇ، بۇ دەۋرنىڭ تىلى چۇۋاش تىلىدىن باشقا بارلىق تۈركىي تىللارنىڭ ئانىسى بولغاچقا، ئانا تۈركىيچە دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ دەۋرنىڭ مۇھىم ئالاھىدىلىكلىرى تۆۋەندىكىچە:[84]

1) سۆز ئىچى ۋە سۆز ئاخىرىدىكى /r*/ فونېمىسى /z/ غا ئالمىشىدۇ. مەسىلەن:

IT *toqur >AT *toquz, IT *qir > AT *qiz.

2) سۆز ئىچى ۋە سۆز ئاخىرىدىكى /*l/ فونېمىسى / š / غا ئالمىشىدۇ. مەسىلەن:

IT *qïl >AT *qiš , IT *bēl > AT *bēš .

3) سۆز ئىچى ۋە سۆز ئاخىرىدىكى قوشما ئۈزۈك تاۋۇش /*lč/ تاۋۇشى /š/ غا ئالمىشىدۇ. مەسىلەن:

IT *alčuq >AT *ačuq, IT *bal«باش، باشلانغۇچ»> AT ƀaš «باش»

4) سۆز بېشىدىكى /j، d، n، ń/ تاۋۇشلىرى /y/ غا ئالمىشىدۇ. مەسىلەن:

IT *jürük>AT *yüzük, IT *dül> AT *tüš , IT *nuduruq >AT *yudruq, IT *ńar>AT *yaz.

5) سۆز ئاخىرىدىكى قىسقا سوزۇق تاۋۇشلار چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن:

IT *qona >AT *qon–, IT *bütä–>AT *büt–, IT *alä–>AT *al–, IT *käli–>AT *käl–.

4. قەدىمكى تۈركىيچە دەۋر (6 ~ 9 ـ ئەسىرلەر)

قەدىمكى تۈركىيچە ياكى تۈرك تىلى 6 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرى جۇڭگونىڭ شىمالىدا، يەنى بۇگۈنكى موڭغۇلىيەدە ياشاپ، كۆك تۈرك خانلىقىنى قۇرغان (550 ـ630)، (680 ـ 740) قەدىمكى تۈركىي قوۋملارنىڭ تىلىنى كۆرسىتىدۇ. باسكاكوفنىڭ پىكرىچە، قەدىمكى تۈركىي تىل دەۋرى 5 ـ ئەسىردىن 10 ـ ئەسىرگىچە بولغان ئارىلىقنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ ۋە ئۆز ئىچىدىن يەنە ئۈچ تارماق دەۋرگە بۆلۈنىدۇ: 1) تۈرك تىلى دەۋرى (5 ـ ~ 8 ـ ئەسىرلەر)، 2) قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى دەۋرى (8 ـ ~9 ـ ئەسىرلەر)، 3) قەدىمكى قىرغىز تىلى دەۋرى (9 ـ ~ 10 ـ ئەسىرلەر)[85]. رادلوف بۇ دەۋرنىڭ تىلىنى بىر تىل دەپ قاراپ، ئۇنى تۆۋەندىكىدەك ئۈچ دىيالېكتقا ئايرىيدۇ: 1) قەدىمكى شىمالىي دىيالېكت (بۇنىڭغا سىر قوۋملىرىنىڭ تىلى ۋەكىللىك قىلىدۇ)، 2) قەدىمكى جەنۇبىي دىيالېكت (بۇنىڭغا قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى ۋەكىللىك قىلىدۇ)، 3) ئارىلاش دىيالېكت (يۇقىرىقى ئىككى دىيالېكتنىڭ ئارىلاشمىسى). رادلوف ئورخۇن يازمىلىرىنى شىمالىي دىيالېكتقا كىرگۈزگەن. دېمەك، ھەر ئىككى ئالىم بۇ دەۋرنىڭ تىلىنى ئۈچكە ئايرىغان ۋە 1 ـ، 2 ـ دەۋرلەرگە ئوخشاش نام بېرىپ، 3 ـ دەۋرنى باسكاكوف «قەدىمكى قىرغىز تىلى دەۋرى» دەپ ئاتىغان، رادلوف بولسا بۇ دەۋرنى «ئارىلاش دىيالېكت» دەپ ئاتىغان[86].

ئۇچىنچى دەۋر «قەدىمكى قىرغىز تىلى دەۋرى» ياكى «ئارىلاش دىيالېكت» ئۇيغۇر تىلىغا بېۋاستە مۇناسىۋەتسىز. شۇڭا، بىز ئالدىنقى ئىككى دەۋر ھەققىدە پىكىر قىلمىز. بىزنىڭچە، تارىخىي نۇقتىدىن قارىغاندا، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى ئورخۇن يازمىلىرىنىڭ تىلى ۋە تۇرپاندىن تېپىلغان ئورخۇن يېزىقىدىكى يازمىلارنىڭ تىلى بىلەن ئەينى بىر دەۋرگە مەنسۇپ. بۇ دەۋرنى

ئوتتۇرا ئەسىر ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدىن پەرقلەندۈرۈش لازىم. بۇ دەۋردە ھەقىقىي بىر ئەدەبىي تىل ئوتتۇرىغا چىققان ۋە يازما يادىكارلىقلار مەيدانغا كەلگەن. شۇڭا، گابائىن: «قەدىمكى تۈركىي تىلدا بىر ـ بىرىدىن پەرقلىق بەش خىل دىيالېكتنىڭ ئىزى بار، ئەمما بىز ھازىرغىچە بۇ دىيالېكتلار تەۋە ئېتنىك گۇرۇپپىلارنىڭ نامىنى ئوتتۇرىغا قويالمايمىز، ئۇلارنىڭ ئىچىدە پەقەت بىر ئىنگىلا ئېتى مەۋجۇت، ئۇ بولسىمۇ ئۇيغۇر» دېگەن[87]. گابائىن يەنە: «قەدىمكى تۈركىي تىلغا ئەڭ يېقىن كېلىدىغان تىل ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى، قەدىمكى تۈركىي تىلىدىكى بىر قىسىم ھادىسىلەر يەركەن شېۋىسىدە، يەنە بىر قىسىم ھادىسىلەر تارانچى، يەنى ئىلى شېۋىسىدە ئەكس ئېتىدۇ» دېگەن[88].

بۇ دەۋردىكى تىلنىڭ مۇھىم ئالاھىدىلىكلىرى تۆۋەندىكىلەر:

1. سۆز ئىچى ۋە سۆز ئوتتۇرىسىدىكى /d/ فونېمىسى ساقلانغان. مەسىلەن: adaq، ـ tid.

2. سۆز ئىچى ۋە سۆز ئوتتۇرىسىدىكى /b/ فونېمىسى ساقلانغان. مەسىلەن: ـ säbin، sab.

3. قوشما سوزۇق تاۋۇش /ny/ فونېمىسى ساقلانغان. مەسىلەن: qony، anyïğ، čïğany.

4. /ŋ/ تاۋۇشى/ğ/ ياكى /g/ تاۋۇشى بىلەن نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن:

5. bardïğïz ~ bardïŋïz، ölsikig ~ ölsikiŋ، süŋüküŋ ~ süŋükügü

6. ئىگىلىك كېلىش قوشۇمچىسى ئۇزۇك تاۋۇشلاردىن كېيىن ـiŋ/ ـïŋ ـ، سوزۇق تاۋۇشلاردىن كېيىن ـniŋ/ ـnïŋ شەكلىدە كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن: qağan ـïŋ، bäg ـiŋ، bayïrqu ـnïŋ.

7. چىقىش كېلىش ئۇچۇن بەزىدە ـda/ـdä قوشۇمچىلىرى قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن: bodun ـta، oğlanïŋïz ـta.

8. ھازىرقى زامان سۇپەتدىشى ـğma/ـigmä قوشۇمچىسى

بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن: bar – ïğma، käl – igmä

9. كەلگۈسى زامان سۈپەتدىشى – dači/ – däči/ – tači/ – täči قوشۇمچىسى بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن: bar – dači، öl – täči، käl – täči، yaŋïl – täči.

بۇ دەۋر تىلىغا بېغىشلانغان خاس ئەسەرلەردىن گاباۋىن خانىمنىڭ «قەدىمكى تۈرك تىلى گرامماتىكىسى» ناملىق ئەسىرى⑧⑨، تالات تېكىننىڭ «ئورخۇن تۈركچىسىنىڭ گرامماتىكىسى» ناملىق ئەسىرى⑨⓪، ناسىلوفنىڭ «ئورخۇن – يېنىسەي ۋادىلىرىدىن تېپىلغان يادىكارلىقلارنىڭ تىلى» ناملىق ئەسىرى⑨①، كونونوفنىڭ «7 ~ 9 – ئەسىرلەردىكى تۈرك – رۇنىك يادىكارلىقلىرىنىڭ گرامماتىكىسى» ناملىق ئەسىرى⑨②، گېئىڭ شىمىن ئېپەندىنىڭ «قەدىمكى تۈرك يازما يادىكارلىقلىرىنىڭ گرامماتىكىسى» ناملىق ئەسىرى⑨③، گېئىڭ شىمىن ۋە ئابدۇرېشىت ياقۇپلارنىڭ «ئورخۇن – يېنىسەي مەڭگۈ تاشلىرىنىڭ تىلى ھەققىدە تەتقىقات»⑨④ قاتارلىق ئەسەرلەر بار.

5. ئوتتۇرا ئەسىر ئۇيغۇر تىلى دەۋرى (9 ~ 12 – ئەسىرلەر)

بۇ دەۋر ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئورخۇن تىلىدىن كېيىنكى يېڭى بىر دەۋرىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ دەۋردە ئۇيغۇرلار ئورخۇندىكى ئانا ماكانلىرىدىن ئۆز قېرىنداشلىرى ياشاپ كەلگەن تۇرپان، تارىم ۋە خېشى كاردورلىرىغا كىرىپ، قوچۇ ئىدىقۇتلۇقى، قاراخانىيلار خانلىقى ۋە كەڭسۇ ئۇيغۇر خانلىقلىرىنى قۇردى⑨⑤، ئېتىقاد جەھەتتە مانى دىنىدىن بۇددا دىنىغا (تۇرپاندا)، كېيىنچە ئىسلام دىنىغا (قەشقەردە) كۆچتى، يېزىقىنى ئورخۇن يېزىقىدىن قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىغا ۋە ئەرەب يېزىقىغا يۆتكىدى. بۇ دەۋرنىڭ يادىكارلىقلىرى كىتابىمىزنىڭ «يېزىق» بۆلۈمىنىڭ «ئۇيغۇر يېزىقلىرىنىڭ تەرەققىياتى» دېگەن بابىدا تونۇشتۇرۇلىدۇ. بۇ دەۋرنىڭ تىلى ۋە يېزىقى كېيىنكى

دەۋرلەردىكى ئەدەبىي تىللارنىڭ، يەنى ئەڭ ئالدى بىلەن قاراخانىيلار دەۋرىدىكى تىلنىڭ، ئاندىن ئوغۇز – قىپچاق ئەدەبىي تىلىنىڭ، يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ، ئالتۇن ئوردا ئەدەبىي تىلىنىڭ، كېيىنكى ۋاقىتلاردا كونا ئۆزبېك تىلىنىڭ، كونا تۈركمەن تىلىنىڭ ۋە باشقا تىللارنىڭ شەكىللىنىشىگە زور تەسىر كۆرسەتتى⑨⑥.

تاۋۇشلاردىكى نۆۋەتلىشىشنىڭ پەيدا بولۇشى ۋە تەرەققىي قىلىشى شۇ دەۋردىكى تۈركىي تىللارنىڭ فونېتىكىلىق قۇرۇلۇشىغا خاس بولغان خۇسۇسىيەتلەرنىڭ بىرىدۇر.

بۇ دەۋردىكى تىلنىڭ مۇھىم ئىككى تارمىقى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى بىلەن خاقانىيە ئۇيغۇر تىلى بولۇپ، ئورخۇن ئۇيغۇر تىلىنىڭ يېڭى دەۋردىكى ئىككى دىيالېكتى ھېسابلىنىدۇ. بۇ ئىككى تىل تارمىقىنىڭ فونېتىكىلىق، لېكسىكىلىق ۋە گرامماتىكىلىق ئالاھىدىلىكلىرىنى سىستېمىلىق سېلىشتۇرۇش ئارقىلىق، ئۇلارنىڭ ئايرىم ئىككى تىل ياكى ئوخشىمايدىغان دىنىي مۇھىت ئاستىدا تەرەققىي قىلغان ئورتاق بىر ئۇيغۇر تىلىنىڭ دىيالېكتلىرى ئىكەنلىكىنى ئىلمىي يوسۇندا يورۇتۇش ئالدىمىزدىكى مۇھىم ۋەزىپىلەرنىڭ بىرىدۇر⑨⑦.

بۇ دەۋر تىلىنىڭ مۇھىم ئالاھىدىلىكلىرى تۆۋەندىكىلەر:

1) قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا سۆز ئىچى ۋە سۆز ئاخىرىدىكى /ny/ فونېمىسى بەزى سۆزلەردە ساقلانغان، بەزى سۆزلەردە /n/ غا، بەزى سۆزلەردە /y/غا ئايلانغان. /n/غا ئايلانغانلىرى «n دىيالېكتى»، /y/غا ئايلانغانلىرى «y دىيالېكتى» دەپ ئاتىلىدۇ. خاقانىيە تىلىدا ئاساسەن /y/غا ئايلانغان. مەسىلەن: ayïğ ~ anïğ ~ anyïğ، qanyu ~ qanu ~ qayu.

2) قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا ۋە خاقانىيە تىلىدا سۆز ئىچى ۋە سۆز ئاخىرىدىكى /b/ فونېمىسى/v/ غا ئايلانغان. مەسىلەن: ïz

suv‹,sub. ، äv‹ äb ، yavïz‹yab

3) خاقانىيە تىلىدا قىسمەن سۆزلەردە سۆز ئىچى ۋە سۆز ئاخىرىدىكى /d/ فونېمىسى /z̲/ غا ئايلانغان. مەسىلەن: toz̲‹ tod ، az̲aq‹ adaq.

4) ئىگىلىك كېلىش قوشۇمچىسى سوزۇق تاۋۇشلاردىن كېيىن nüŋ – nuŋ/ – niŋ/ – nïŋ – قاتارلىق شەكىللەردە ئۇچرايدۇ. /n/ دىيالېكتىدا – näŋ – naŋ/ شەكلىدە ئۇچرايدۇ. مەسىلەن: niŋ – täŋri ، näŋ – bäg

5) هازىرقى زامان سۈپەتدىشى igli/ğlï – قوشۇمچىسى بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن: ïğlï – bar ، igli – kör

6) ئېنىق ئۆتكەن زامان قوشۇمچىسى yük – yuq/ ئارقىلىقمۇ ئىپادىلەنگەن. مەسىلەن: tüšä–yükmän ، qarï – yuq biz ، yuq sän – saqïn

7) خاقانىيە تىلىدا شەرت رايىنىڭ قوشۇمچىسى sar – sär/ شەكلىدە ئەمەس sa – sä/ شەكلىدە ئۇچرايدۇ. مەسىلەن: bolsa > bol – sar ، ä kä l–s är>ik ls

8) هازىرقى – كەلگۈسى زامان قوشۇمچىسىنىڭ بولۇشسىز شەكلى mas – mäs/ شەكلىنى ئالىدۇ. مەسىلەن: bolmas – bol – maz/ ، bil – mäz>bilmäs

9) ئىمكان مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان – uma پېئىلى uma – ümä/ شەكلىدە قوشۇمچىغا ئايلانغان هالەتتە ئۇچرايدۇ. مەسىلەن: kör–üma–>körümä– ، ïsïr – uma – >ïsr – uma – ، tapïn – uma – >tapnuma –.

بۇ دەۋردىكى ئۇيغۇر تىلى هەققىدىكى خاس ئەسەرلەردىن ناسىلوف(98)، لى زېڭشياڭ، مەترېھىم، جاڭ تېشەن(99)، دېڭ خاۋ، ياڭ فۇشۆ(100)، لى جىڭۋېي، جىن شياڭيى، يەن شيۇپىڭ(101)، جاڭ تېشەن(102)، ئابلىكىم ياسىن(103)، مەنسۇر مەجدۇتئوغلۇ(104)، بروكېلمان(105)، نەجمىتتىن هاجىئەمىنئوغلۇ(106)، ئەخمەت بىچان ئەرجىلاسۇن(107)، جاۋ مىڭمىڭ(108) قاتارلىقلارنىڭ ئەسەرلىرى بار.

6. يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلى دەۋرى (14 ~ 20 ـ ئەسىرلەر)

يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلى دەۋرى ئۇيغۇر تىلى تارىخىدا نىسبەتەن ئۇزاق بىر دەۋرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ دەۋر چاغاتاي خانلىقىنىڭ قۇرغۇچىسى چاغاتاينىڭ نامى بىلەن ئاتالغانلىقى ئۈچۈن، شۇ زامانىنىڭ ئۇيغۇر تىلىمۇ «چاغاتاي تىلى» دەپ ئاتىلىپ كەلگەن. بىز بۇ نامنىڭ نامۇۋاپىق قوللىنىپ كېلىنگەنلىكىنى ۋە بۇنىڭ تۈزىتىلىشى كېرەكلىكىنى ئەسكەرتىپ، بۇ دەۋرنىڭ نامى ۋە بۇ دەۋر ئۆز ئىچىگە ئالغان باسقۇچلار هەققىدە توختىلىپ ئۆتىمىز.

1) يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ نامى هەققىدە

14 ـ ئەسىردىن 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا زېمىنىدىكى تۈركىي تىللىق خەلقلەر، بولۇپمۇ ئۇيغۇر ۋە ئۆزبېك خەلقى ئورتاق قوللانغان يېزىق ئەدەبىي تىلى ئادەتتە «تۈركىي تىل»، «قەشقەر ئۇيغۇرچىسى» دېگەن ناملار بىلەن ئاتىلىشتىن سىرت، «چاغاتايچە» ياكى «چاغاتاي تىلى» دەپمۇ ئاتالغان. «چاغاتاي تىلى» دېگەن بۇ نام گەرچە ئۆز دەۋرىدە ئانچە كۆپ قوللىنىلمىغان بولسىمۇ، بۇ ئەدەبىي تىلنى زامان ۋە ماكان جەهەتتىن بىرقەدەر ئېنىق ئىپادىلەپ بېرەلىگەنلىكى ئۈچۈن، ئىلىم ساهەسىدە قوللىنىلىپ كەلگەن. دىققەت قىلىدىغان بولساق، بۇ تىلنىڭ هەقىقىي هەقدارلىرى (ئۇيغۇر ۋە ئۆزبېك خەلقى)دىن باشقا كىشىلەرنىڭ قوللانمىغانلىقىنى بايقايمىز. مەسىلەن، ئۇيغۇر خەلقى ئارىسىدا بۇ تىل «تۈركىيچە» دەپ ئاتىلىدۇ، ئىلىم ساهەسىدە «يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلى» دەپ ئاتىلىدۇ(109)، ئۇنىڭدىن باشقا، غەرب تۈركولوگلىرىنىڭ ئىزىدىن بەزى ئەسەرلەردە «چاغاتاي تىلى» دېگەن ناممۇ قوللىنىلدى. بۇ ئاتالغۇنىڭ قوللىنىلىشىغا قايىل بولمىغان،

ئەمما بۇ تىل ئۇچۇن مۇۋاپىق ئاتالغۇ تاپالمىغان بەزى زىيالىيلىرىمىز ئۇنىڭ كەينىگە «ئۇيغۇر» دېگەن بەلگىنى قوشۇپ «چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى» دەپ ئاتاشنى تەشەببۇس قىلدى⑩ ۋە مەلۇم دائىرىدە قوبۇل قىلىندى⑪. قازاقستانلىق ئۇيغۇرتىلشۇناس رۇسلان ئارزىيىف بۇ دەۋر تىلىنى «كونا ئۇيغۇر تىلى» دېگەن نام بىلەن ئاتىغان⑫.

ئۆزبېك ۋە رۇس تەتقىقاتچىلىرى بولسا ئۆزبېك ئەدەبىي تىلىنىڭ بۇ باسقۇچىنى «كونا ئۆزبېك تىلى» دەپ ئاتايدۇ⑬.

بىز 14 ـ ئەسىردىن 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە بولغان دەۋردىكى ئۇيغۇر تىلىنى «يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلى» دەپ ئاتاشنى مۇۋاپىق دەپ قارايمىز. چۇنكى، (1) «يېقىنقى زامان» دېگەن سۆز ئادەتتە 17 ـ ئەسىرنىڭ مابەينىنى كۆرسىتىدۇ⑭ دېيىش ئورۇنلۇق ئەمەس. چۇنكى، تارىخشۇناسلىقتىكى «يېقىنقى زامان» ئاتالغۇسى بىلەن كونكرېت بىر مىللىي تىلنىڭ تارىخىي دەۋرىنى بىلدۈرىدىغان «يېقىنقى زامان» دېگەن ئاتالغۇ ئوخشىمايدىغان كاتېگورىيەلەردىكى ئاتالغۇ. بۇ ئاتالغۇنىڭ قايسى دەۋرلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدىغانلىقى ئېنىق ئەسكەرتىلسىلا ئۇقۇمدا قالايمىقانچىلىق چىقمايدۇ. مەسىلەن، «هازىرقى زامان پارس تىلى» دېگەن ئاتالغۇ 11 ـ ئەسىردىن بۇيانقى پارس تىلىنى كۆرسىتىدۇ. «هازىرقى زامان ئىنگلىز تىلى» دېگەن ئاتالغۇمۇ 15 ـ ئەسىردىن بۇيانقى ئىنگلىز تىلىنى كۆرسىتىدۇ. ئۇلارنى ھېچكىمۇ «هازىرقى زامان 20 ـ ئەسىرنىڭ مابەينىنى كۆرسىتىدۇ» دەپ تۇرۇۋالمايدۇ. بۇ هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئالدىدىكى بىر دەۋرنى كۆرسەتكەنىكەن، بۇيەردە ئاتالغۇ ئۇقۇشماسلىقى كېلىپ چىقمايدۇ.(2) رۇسلان ئارزىيېفقا ئەگىشىپ «كونا ئۇيغۇر تىلى» دېگىلى بولمايدۇ، بۇ يەردىكى «كونا» دېگەن ئاتالغۇ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى دېگەن ئاتالغۇ بىلەن ئارىلىشىپ كېتىشى مۇمكىن. بۇ تىل ئۆزبېكلەرگە نىسبەتەن

«كونا» بولغان بىلەن، ئۇيغۇرلارغا نىسبەتەن «كونا» ئەمەس، بىزدە ئۇنىڭدىنمۇ كونىسى بار.

2) بۇ دەۋرنىڭ تەرەققىيات باسقۇچلىرى

يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلى ئۆز ئىچىدىن ئۇچ دەۋرگە ئايرىلىدۇ: 1) يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ شەكىللىنىش دەۋرى (1300 ~ 1465 ـ يىللار)، 2) يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ كىلاسسىك دەۋرى (1465 ~ 1600 ـ يىللار)، 3) يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ كېيىنكى دەۋرى (17 ~ 20 ـ ئەسىرلەر). تۆۋەندە بۇ دەۋرلەر بىلەن تونۇشۇپ ئۆتىمىز:

(1) شەكىللىنىش دەۋرى (1300 ـــ 1465)

1998 ـ يىلى نيۇيوركتا نەشر قىلىنغان «تۈركىي تىللار» ناملىق كىتابتا «چاغاتاي تىلى» دەپ نام بېرىلگەن تىلنىڭ كېلىپ چىقىشى ۋە تەرەققىياتى مۇنداق ئىسخېملاشتۇرۇلغان⑮:

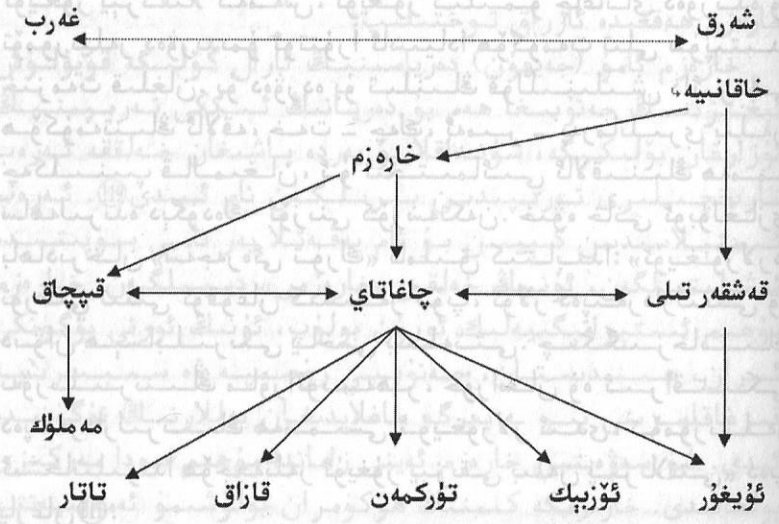

بۇ ئىسخىمدا هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ كېلىپ چىقىشى هەققىده يېڭى بىر قاراش ئالغا سۈرۈلگەن.

چىڭگىزخاننىڭ ئوتتۇرا ئاسىياغا يۈرۈش قىلىشى ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىياغا هۆكۈمرانلىق قىلىشى يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ شەكىللىنىشىگە مۇهىم ئىجتىمائىي شارائىت هازىرلاپ بەردى.

چىڭگىزخان ئوتتۇرا ئاسىياغا يۈرۈش قىلىشتىن بۇرۇن، ئوتتۇرا ئاسىيادا گەرچە بەزى يەرلىك شېۋىلەر مەۋجۇت بولسىمۇ، «خاقانىيە تىلى» ياكى «قەشقەر تىلى» دەپ ئاتالغان يېزىق ئەدەبىي تىلى قوللىنىلاتتى. بۇ ئەدەبىي تىلدا يېزىلغان ئەسەرلەر ئۇچۇن ئەدەب ئەهمەد يۈكنەكىنىڭ «ئەتەبەتۇلهەقايىق» داستانىنى، رابغۇزنىڭ «قىسسەسۇلئەنبىيا» دېگەن كىتابىنى ۋە ئاپتورى نامەلۇم «قۇرئان تەپسىرى» دېگەن كىتابنى كۆرسىتىش مۇمكىن[116].

چىڭگىزخاننىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنى قوللانغانلىقى، ئۇيغۇر ئالىمى تاتاتۇڭانىڭ چىڭگىزخان هاكىمىيىتىنىڭ تىل - يېزىق ساهەسىده ئىشلىگەن خىزمەتلىرى كۆپچىلىككە ئايان. ئۇيغۇر يېزىقىلا ئەمەس، ئۇيغۇر تىلىمۇ چاغاتاي دەۋرىده ۋە تۆمۇرىيلەر دەۋرىدىمۇ ئوتتۇرا ئاسىيادا هۆكۈمەت تىلى سۈپىتىده خىزمەت قىلغان. بۇ دەۋرده بۇ تىلنىڭ قوللىنىلىش دائىرىسى هۆكۈمەتنىڭ ئالاقە، خەت - چەك، ئەمىر - پەرمانلىرى بىلەن چەكلىنىپ قالمىغان، ئۇ ئىجتىمائىي ئالاقىنىڭ هەممە ساهەلىرىده دېگۈدەك ئۆزىنى كۆرسەتكەن. خۇۋە خانى ئوبۇلغازى باهادىرخان «شەجەرەئى تۈرك» ناملىق كىتابىدا: «ئۇيغۇرلاردا تۈركىي تىلنى ئوقۇغان كىشىلەر كۆپ، ئۇلار دەپتەردارلىقنى ۋە دىۋان هېسابلىرىنى ياخشى بىلەتتى. چىڭگىزخانىڭ نەۋرىلىرىنىڭ ماۋرائۇننەهر، خۇراسان ۋە ئىراقتىكى دەپتەردارلىرىنىڭ هەممىسى ئۇيغۇرلار ئىدى، تۆمۇرىيلەر ئىشخانىلىرىدا هۆججەتلەر ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن يېزىلاتتى» دەپ يازغان[118].

ئىدىقۇت ئۇيغۇر تىلى ۋە قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى هۆكۈمەتنىڭ ئالاقە قورالى سۈپىتىده ئوتتۇرا ئاسىياغا كىرگەندىن كېيىن، ئۇنىڭدىن بۇرۇن قەشقەر ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادا قوللىنىلىپ كەلگەن «خاقانىيە تىلى» بىلەن قوشۇلۇپ كېتىش ۋەزىيىتى شەكىللەندى. ئۇيغۇرلارنىڭ بىر مەزگىلدىكى دىنىي ئېتىقادى ئوخشىمىغانلىقى سەۋەبلىك، بۇددا ۋە ئىسلام دىنىغا ئالاقىدار ئايرىم سۆز - ئىبارىلەر ۋە ئاتالغۇلارنىڭ ئوخشىماسلىقىنى هېسابقا ئالمىغاندا، بۇ ئىككى تىلنىڭ باشقا فونېتىكا ۋە گىراماتىكا جەهەتتىكى پەرقى چوڭ ئەمەس ئىدى. بۇ ئىككى تىل (توغرىسى ئوتتۇرا ئەسىر ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىككى دىيالېكتى) تەدرىجىي قوشۇلۇش نەتىجىسىده ئۇيغۇر تىلىنىڭ يېڭى بىر باسقۇچى مەيدانغا كەلدى.

ئەمما، ئىلىم ساهەسىده يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ شەكىللىنىش دەۋرىنى ئايرىم، مۇستەقىل بىر دەۋر قىلىپ «خارەزم تۈركچىسى» دېگەن نام بىلەن بايان قىلىش خاهىشى بار. بىز «خارەزم تۈركچىسى» هەققىدىكى بايانلارغا كىرىشتىن بۇرۇن خارەزم هەققىده ئازراق توختىلىپ:

خارەزم ئامۇ (جەيهۇن) دەرياسىنىڭ ئارال كۆلىگە قۇيۇلۇش ئېغىزىنىڭ جەنۇبىغا هەم بۇ دەريانىڭ ئىككى تەرىپىنىڭ ئۇزارغان بۆلىكىگە، شۇنداقلا بۇ يەرده ياشىغان خەلققە ئەرەب تارىخچىلىرى تەرىپىدىن بېرىلگەن نام ئىدى[119]. ئەرەب ئىستېلاسىدىن كېيىن بۇ نام پەقەتلا يەر نامى سۈپىتىده ئىشلىتىلگەن، ئۇنىڭ خەلقى «خارەزمى» دېيىلگەن. خارەزم مۇهىم ئىستېراتېگىيەلىك ئورۇن بولۇپ، ئۇنىڭ ئورنى بۈگۈنكى ئىران، هىندىستان، جەنۇبىي رۇسىيە ۋە سىبىرىيە قىرغاقلىرىنى بىر - بىرگە باغلايدىغان يوللارنىڭ تۇگۇنىده ئىدى. شۇ سەۋەبتىن خارەزم ئەينى زاماندا مۇهىم سودا مەركىزى بولغانىدى. خارەزمگە كىمنىڭ هۆكۈمران بولۇشىمۇ ئەملىيەتته

مۇشۇ سودا تۈگۈنگە، ھەتتا پۈتكۈل ئوتتۇرا ئاسىياغا ھۆكۈمران بولۇشىنى بەلگىلەيتتى.

خارەزمگە ئائىت ئەڭ قەدىمىي مەلۇماتلار ھېرودوتقا تاقىلىدۇ. ئۇنىڭ مەلۇماتىدىن قارىغاندا، خارەزملىكلەر ئامۇ دەرياسى ساھىلىدىكى تاغلار بىلەن قورشالغان بىر بۆلەكتە يەرلەشكەن. بۇ قووم ياشىغان دۆلەتنىڭ پايتەختى خوراسمىيە (Horasmia) دەپ ئاتالغان. بۇ ئىسىم تاكى 13 ـ ئەسىرگىچە كات (Kat) شەھىرىنى كۆرسەتكەن. كات شەھىرى خارەزمنىڭ ئوڭ تەرىپىگە جايلاشقان، خارەزمنىڭ سول تەرىپىگە بولسا ئۈرگەنچ (ürgänč) ئەرەبچە جۈرجانىيە (jurjaniyä) جايلاشقان. بۇ شەھەر ئەرەب تارىخچىسى ئىبنى فەزلاننىڭ ئەسەرلىرىدە «تۈرك دەرۋازىسى» دەپ ئاتالغان⑳. «خارەزمشاھ» ئىسلامىيەتتىن بۇرۇنلا بۇ زېمىنغا ھاكىم بولغانلارغا بېرىلگەن بىر ئۇنۋان ئىدى. خارەزمگە پارس ئىمپېرىيەسى زامانىدىن تارتىپ تاكى 995 ـ يىلىغىچە ھاكىم بولغىنى ئافرىغ خانلىقى ئىدى. تەتقىقاتلاردىن مەلۇم بولۇشىچە، بۇ دەۋردىكى تىل سوغد تىلىغا، ئوخشاشلا شەرقىي ئىران تىللىرىغا مەنسۇپ بىر تىل ئىدى. 717 ـ يىلى ئەرەبلەر خارەزم زېمىنىغا بېسىپ كىرگەن. 995 ـ يىلى سامانىيلار خارەزمنىڭ جەنۇبىغا بېسىپ كىرىپ، ئۆزىنى «خارەزمشاھ» دەپ ئېلان قىلغان㉑. 10 ـ ئەسىرلەردىكى ئەرەب جۇغراپىيەشۇناسلىرى ۋە تارىخچىلىرىنىڭ يازمىلىرىدا تۈركچە سۆزلەرنىڭ كۆرۈلۈشى، ئاببباسىيلار دەۋرىدە بەسرە ۋالىيسىنىڭ تۈركلەردىن بولغانلىقى، مەھمۇد كاشغەرىنىڭ ئەسىرىدە خارەزمدە ياشايدىغان تۈركىي خەلقلەردىن «كۆچەت»㉒(köčät) قەبىلىسىنىڭ نامىنىڭ تىلغا ئېلىنىشى بۇ دەۋردە خارەزمدە تۈركىي خەلقلەرنىڭ بارلىقىنى دەلىللەيدۇ.

1017 ـ يىلى غەزنەۋىيلەر خارەزمنى ئىلكىگە ئالغان ۋە ئالتۇنتاشنى بۇ يەرگە ھاكىم قىلىپ تەينىلىگەن. شۇنىڭ بىلەن

خارەزم غەزنەۋىيلەرنىڭ بىر ئۆلكىسى قاتارىغا ئۆتكەن. ئالتۇنتاشنىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىن غەزنە سۇلتانى مەسئۇد ئۆز ئوغلى سەئىدنى خارەزمشاھ قىلىپ تەينىلىگەن. ئالتۇنتاشنىڭ ئوغلى ھارۇن بۇنى قوبۇل قىلماي مۇستەقىللىق ئېلان قىلغان ۋە بۇخارا سەلجۇقلىرى تەۋەلىكىگە كىرگەن. ئەگەر سامانىيلارنىڭ ھالاكىتى ئىران تىللىق خەلقلەرنىڭ ماۋرائۇننەھرگە بولغان ھۆكۈمرانلىقىنىڭ ئاخىرلىشىشى ھېسابلانسا، غەزنەۋىيلەردىن ئالتۇنتاشنىڭ خارەزمشاھ بولۇشى ئىران تىللىق خەلقلەرنىڭ خارەزمگە بولغان ھۆكۈمرانلىقىنىڭ ئاخىرلاشقانلىقى ھېسابلىنىدۇ. سەلجۇقلارنىڭ خارەزمگە كىرىشى خارەزمدە يېپىيېڭى بىر دەۋرنىڭ باشلانغانلىقىنىڭ بەلگىسى بولدى. خارەزم نامدا غەزنەۋىيلەرنىڭ باشقۇرۇشىدا بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە غەزنەۋىيلەر ئوردىسىدىن بەك يىراقتا بولغانلىقى سەۋەبلىك، دائىم توپىلاڭ بولۇپ تۇراتتى. غەزنە سۇلتانى مەسئۇد دەۋرىدە خارەزم ئەمەلىيەتتە مۇستەقىل بولۇپ قالغانىدى. ئالتۇنتاشنىڭ ئوغلى ھارۇندىن باشلاپلا غەزنەۋىيلەرنىڭ گېپىنى ئاڭلىمايدىغان، سەلجۇقلارغا بېقىنىدىغان بولۇۋالغانىدى. مەسئۇد قاتىل يالاپ 1035 ـ يىلى ھارۇننى ئۆلتۈردى. 1038 ـ يىلى مەسئۇد جەندىنىڭ يەرلىك ھاكىمى شاھ مالىكنى خارەزمشاھ قىلىپ تىكلىدى. 1040 ~ 1041 ـ يىلى شاھ مالىك قوشۇن باشلاپ خارەزمگە بېسىپ كىردى. ئۇ قانلىق جەڭلەردىن كېيىن پايتەختكە كىردى ۋە مەسئۇدنىڭ نامىغا خۇتبە ئوقۇتتى. 1040 ـ يىلى غەزنە سۇلتانى مەسئۇد داناناكان ئۇرۇشىدا سەلجۇقلار تەرىپىدىن ئۇزۇل ـ كېسىل مەغلۇپ قىلىنىدى ۋە خۇراسانغا بولغان ھۆكۈمرانلىقىنى ئاخىرلاشتۇردى. 1043 ـ يىلى خارەزم سەلجۇقلارنىڭ باشقۇرۇشىغا كىردى. سۇلتان مەلىكشاھ زامانىغا كەلگەندە خارەزم بۇ سۇلتانلار تەينىلىگەن ۋالىيلار تەرىپىدىن ئىدارە قىلىنىدىغان بولدى. سۇلتان مەلىكشاھنىڭ تەشتارى

ئانۇشتېكىن دەۋرىدە، خارەزمدە قىپچاق ۋە قاڭلى تۈركلىرى يەرلىشىشكە باشلىدى ۋە خارەزمنىڭ تۈركلىشىشى تاماملاندى[123]. شۇنداق قىلىپ، خارەزمدە قىپچاق، قاڭلى ۋە ئوغۇزلارغا ئورتاق بولغان بىر تۈركىي تىلنىڭ يەرلىك شېۋە ئالاھىدىلىكلىرى گەۋدىلەنگەن «خارەزم تۈركچىسى» مەيدانغا كەلدى. غەزنەۋىيلەر ۋە سەلجۇقلار دەۋرىدە تۈركلەرنىڭ ھاكىمىيەت ئۇستىدە تۇرۇشى بىلەن تۈركىي تىل ئەدەبىي تىل بولۇپ خىزمەت قىلىشقا باشلىدى ۋە قۇتبىددىن زامانىسىدا «خارەزم تۈركچىسى» بىلەن ئەسەرلەر يېزىلىشقا باشلىدى.

1097 ـ يىلى سەلجۇق ھۆكۈمدارى سۇلتان سانجار ئانۇشتېكىننىڭ ئوغلى قۇتبىددىن مۇھەممەتنى خارەزمشاھ قىلىپ تەينىلىدى. بۇنىڭ بىلەن خارەزمنىڭ ئەڭ پارلاق دەۋرى باشلاندى ۋە 1231 ـ يىلىغىچە داۋاملاشتى. ئالائىددىن مۇھەممەت (1200 ـــ 1231) دەۋرىدە خارەزمشاھلار دۆلىتى ھۆكۈمرانلىقىنىڭ ئىقتىدارسىزلىقى تۈپەيلى موڭغۇللارغا يېڭىلىپ، تارىخ سەھنىسىدىن چۈشتى. چىڭگىزخانىنىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىن (1227)، خارەزمنىڭ شەرقىي قىسمى چوڭ ئوغۇل جۇجىغا بۆلۈپ بېرىلدى. 14 ـ ئەسىردە جۇجى خانلىقىنىڭ ھوقۇقى قوڭىرات تۈركلىرىنىڭ قولىغا ئۆتتى. بۇ ئەسىردە سودا ـ تىجارەت، مەدەنىيەت ـ مائارىپ مىسلىسىز گۈللەندى. 1379 ـ يىلى ئاقساق تۆمۈر خارەزمنى ئۆز تۇپراقلىرىغا قوشتى. تۆمۈرنىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىن (1405) شەيبانىلار خارەزمنى ئالدى. شەيبانىلارنىڭ سەلتەنىتى ئاخىرقى ھۆكۈمدار ئابدۇللاخان (1583 ـــ 1598) ۋە ئۇنىڭ ئوغلى ئابدۇلمۆمىنىڭ ئۆلۈمى (1598) بىلەن ئاخىرلاشتى ۋە شەيبانىلار خانلىقى بۇخارا، خىۋە ۋە قوقاند خانلىقلىرىغا بۆلۈندى. رۇسلار 1863 ـ يىلى بۇخارا خانلىقىنى، 1873 ـ يىلى خىۋە خانلىقىنى، 1876 ـ يىلى قوقاند خانلىقىنى بېسىۋالدى. خارەزم زېمىنى رۇسلارغا تەۋە

ھالەتتە داۋام قىلدى. ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن كېيىن خانلىقلارغا خاتىمە بېرىلدى ۋە 1920 ـ يىلى خارەزم خەلق جۇمھۇرىيىتى، 1921 ـ يىلى خارەزم سوۋېت سوتسىيالىستىك جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلدى. 1924 ـ يىلى بۇخارا، قوقاند خانلىقلىرى ۋە خىۋە خانلىقىنىڭ شەرقىي تەرىپى ئۆزبېكستانغا، خىۋە خانلىقىنىڭ غەربىي تەرىپى تۈركمەنستانغا بۆلۈپ بېرىلدى.

يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ دەۋرى ۋە تەبىرى ھەققىدە ئېلىمىز ئالىملىرى بىلەن چەت ئەللەردىكى تۈركولوگلار ئارىسىدا قىسمەن پەرقلىق قاراشلار مەۋجۇت. ئېلىمىزدە يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلى «14ـ ئەسىردىن 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە تۈركىي خەلقلەر ئىچىدە ئورتاق قوللىنىلغان ئۇيغۇر يېزىق تىلى»[124]، «14 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن تاكى 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي تىللىق خەلقلەر، بولۇپمۇ ئۇيغۇر ۋە ئۆزبېك خەلقى ئورتاق قوللانغان يېزىق ئەدەبىي تىلى»[125] دېگەن قاراش مۇقىملىشىپ قالغان، شۇنداقلا «خارەزم تۈركچىسى» دېگەن ئاتالغۇ قوبۇل قىلىنمىغان، خارەزم دەۋرى يادىكارلىقلىرى يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلى يادىكارلىقلىرى دەپ تونۇلغان. غەرب تۈركولوگلىرى ئارىسىدا (تۈركىيەنمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلى ھەققىدە تۈرلۈك قاراشلار مەۋجۇت. بەزىلەر: «12 ـ، 19 ـ ئەسىرلەردە ئوتتۇرا ئاسىيا ئىسلام تۈركىي ئەدەبىياتى دەۋرىدە قوللىنىلغان، تەركىبىدە يەرلىك شېۋىلەر، بولۇپمۇ ئۆزبېك شېۋىسى مەۋجۇت بولغان تىل»[126] دەپ قارايدۇ، بەزىلەر: «15 ـ ئەسىردىن 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە مەيدانغا كەلگەن ئوتتۇرا ئاسىيا تۈركىي تىلى»[127] دەپ قارايدۇ، يەنە بەزىلەر بولسا «13 ـ ئەسىردىن 19 ـ ئەسىرگىچە قوللىنىلغان»[128]، تۆمۈرىيلەر ئىمپېراتورلۇقىدا (1405 ـ، 1502 ـ يىللار) خارەزم تۈركچىسىنىڭ داۋامى سۈپىتىدە مەيدانغا كەلگەن تىل»[129] دەپ

قارايدۇ. سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى تۈركولوگلىرى «يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلى» دېگەن ئاتالغۇنىڭ ئورنىغا «كونا ئۆزبېك تىلى» دېگەن ئاتالغۇنى قوللىنىدۇ ۋە خارەزم يادىكارلىقلىرىنىمۇ كونا ئۆزبېك تىلى يادىكارلىقلىرىغا كىرگۈزىدۇ(130).

ئاتالمىش «خارەزم تۈركچىسى» 13 ـ ئەسىردىن ئېتىبارەن خارەزم ۋە سىر دەرياسىنىڭ تۆۋەن قىسمىدا ئوغۇز (تۈركمەن) ۋە قىپچاق شېۋىلىرىنىڭ تەسىرىدە خاقانىيە تىلى ئاساسىدا مەيدانغا كەلگەن، ئوتتۇرا ئاسىيا تۈركىي ئەدەبىي تىلىنى كۆرسىتىدۇ(131). «خارەزم تۈركچىسى» دەپ ئاتالغان بۇ تىل خاقانىيە تىلىدىن يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلىغا ئۆتۈش باسقۇچىدىكى ئۆتكۈنچى بىر دەۋرنىڭ تىلى بولۇش سۈپىتى بىلەن، ئۇيغۇر تىلى تارىخىدا بەلگىلىك ئورۇن تۇتىدۇ. خارەزم بۆلىكىدە يەرلەشكەن ئوغۇز، قىپچاق ۋە باشقا تۈركىي خەلقلەرنىڭ شېۋىلىرىدىن ئېلىنغان ئامىللار ئۇنىڭ ئاساسى بولغان خاقانىيە تىلىغا يۇغۇرۇلۇپ، خارەزم تۈركچىسىنىڭ ئەڭ دەسلەپكى مورفولوگىيەلىك ۋە لېكسىكىلىق ئالاھىدىلىكلىرىنى تەشكىل قىلغان.

بۇ دەۋردىكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ نامى ئەلىشىر نەۋائىينىڭ «مەجالىسۇن نەفائىس» ناملىق ئەسىرىدە تىلغا ئېلىنىدۇ. نەۋائىي خارەزملىك ھۈسەيىن خارەزمى ھەقىقىدە مۇنداق يازىدۇ: «مەۋلانە ھۈسەيىن خارەزمى ... مەۋلانە جەلالىدىن رۇمى قۇددىسە سىررۇھۇ مەسنەۋىسىگە شەرھ بىتىبتۇر ۋە قەسىدەئى بۇردەغا داغى خارەزمچە تۈركىي تىل بىلەن شەرھ بىتىبتۇر.»(132)

خارەزم سىر دەرياسىنىڭ دېلتىسىغا قۇيۇلۇش ئېغىزىدا بولۇپ، چىڭگىزخان ئىستېلاسىدىن بۇرۇن قەشقەردىن قالسىلا ئىككىنچى بىر مەدەنىيەت مەركىزى ئىدى. ئالتۇن ئوردا دەۋرىدىمۇ يەنىلا شۇنداق مۇھىم ئورۇن تۇتقان ۋە 1220 ـ يىللىدىن 1379 ـ يىلىغىچە سىياسىي جەھەتتىن ئالتۇن ئوردىغا قارىغان. 13 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا خارەزمدە شەكىللەنگەن مەدەنىيەت

پائالىيەتلىرى 14 ـ ئەسىردە ئالتۇن ئوردىنىڭ پايتەختى بولغان سارايى ۋە قىرىمدا داۋام قىلغان. خارەزمدىن سارايغا كۆچۈپ كەلگەن نۇرغۇن ئىلىم ئىگىلىرى ۋە شائىرلار تۈركىي يازما ئەدەبىي تىلىنىڭ بۇ زېمىندا يېيىلىشىنى ئىلگىرى سۈردى. شۇڭا سامايلوۋېچ: «ئالتۇن ئوردا ئەدەبىي تىلىنىڭ مەيدانغا كېلىشىدە خارەزم رەھبەرلىك رول ئوينىدى» دەپ يازغان(133). شۇنداق قىلىپ، ئالتۇن ئوردا ساھەسىدە قوللىنىلىدىغان مەھەللىۋي شېۋىلەرگە خارەزم تۈركچىسى قوشۇلۇپ، تۈركىي تىلىنىڭ يېڭى بىر يازما ئەدەبىي تىلى شەكىللەندى. خارەزم تۈركچىسىنىڭ تۈرتكىسىدە مەيدانغا كەلگەن ئالتۇن ئوردا ئەدەبىي تىلى خارەزم تەۋەسىدە قوللىنىلىدىغان تۈركىي تىلدىن پەرقلىنىدۇ. بۇ قەدەر كەڭ زېمىندا قوللىنىلغان بۇ ئەدەبىي تىل ئۆزىنىڭ بىرلىكىنى ساقلىيالمىدى ۋە تۆمۈرىيلەر دەۋرىدە ئاخىرلاشتى ھەم چاغاتاي تىلىغا ئورۇن بوشاتتى(134).

مىرسۇلتان ئوسمانوف ۋە خەمىت تۆمۈر ئەپەندىلەر خارەزم يادىكارلىقلىرى تىلىنىڭ ئالاھىدىلىكى يەنىلا «قەشقەر تىلى»نى ئەكس ئەتتۈرگەنلىكىدە ئىپادىلىنىدۇ، دەپ ھېسابلايدۇ.

بىز بۇ كۆزقاراشنىڭ ھامىيسى بولغان يانۇس ئېكمان، ئەخمەت ئەرجىلاسۇن، ئايسۇ ئاتا ۋە «كونا ئۆزبېك تىلى» مۇتەخەسسىسلىرىدىن شېرباك، ئابدۇراخمانوف، بوروكوف قاتارلىقلارنىڭ ئەسەرلىرىنى ئۆگىنىش، تۈركىي تىللارنىڭ تارىخىي تەرەققىيات مۇساپىسىنى چوڭقۇر تەتقىق قىلغان يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتچىسى مىرسۇلتان ئوسمانوف ۋە خەمىت تۆمۈر ئەپەندىلەرنىڭ كۆزقاراشلىرىنى تەكرار مۇلاھىزە قىلىش ئارقىلىق، تۈركىي تىللار تارىخىدىكى شېۋە ئالاھىدىلىكلىرى ھېچقانچە كۆچلۈك بولمىغان بىر ئۆتكۈنچى دەۋرگە ئايرىم بىر تىل دەۋرى دەپ نام بېرىشنىڭ زۆرۈرىيىتى يوق دەپ قارايمىز، ئۇستازىمىز مىرسۇلتان ئوسمانوف ۋە خەمىت

تۆمۇر ئەپەندىلەرنىڭ «خارەزم تۈركچىسى» ئوتتۇرا ئەسىر ئۇيغۇر يېزىق ئەدەبىي تىلى قەشقەر ۋارىيانتىنىڭ 14 ـ ئەسىرلەردە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى مەدەنىيەت مەركەزلىرىدىن بىرى بولغان خارەزم تەۋەسىدىكى بەزى يەرلىك شېۋە ئالاھىدىلىكلىرى ئارىلاشتۇرۇلۇپ قوللىنىلغان شەكلى» دېگەن پىكرىنى قۇۋۋەتلەيمىز. «خارەزم تۈركچىسى» دېگەن ئاتالغۇ يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ دەسلەپكى باسقۇچى ياكى شەكىللىنىش باسقۇچى دېگەن ئاتالغۇ بىلەن تەڭداش مەنىدە قوللىنىلسا ئەڭ توغرا بولىدۇ، دەپ قارايمىز.

بۇ دەۋر ئەدەبىياتىنىڭ ۋەكىللىرى قۇتب، خارەزمى، دۇربېك، ئاتايى، سەككاكى، لۇتفى، يەقىنى، گادايى قاتارلىقلاردۇر.

بۇ دەۋردىكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ مۇھىم ئالاھىدىلىكلىرى تۆۋەندىكىچە:

1. باش بوغۇمدىكى /ä/ تاۋۇشى ساقلانغان. مەسىلەن: ـ bär، bäš، käčä، tä ـ.

2. قىسمەن سۆزلەردە /ẏ/فونېمىسى ساقلانغان. مەسىلەن: yaẏuz، yaẏlaq. ،täẏä، öẏkä، aẏ

3. قىسمەن سۆزلەردە /ẕ/ فونېمىسى ساقلانغان. مەسىلەن: aẕaq، özgü، qoẕ ـ، küẕ ـ.

4. تۆۋەندىكى ئەھۋاللاردا لەۋلىشىش ھادىسىسى كۆرۈلىدۇ:

1) سۆز ئاخىرىدا، مەسىلەن: soğïq>saẏuq، yaẏïz>yaẏuz

2) ئىگىلىك قوشۇمچىلىرىدا، مەسىلەن: äẏ ـ üm، näfs ـ ümüz، äẏ ـ ümüz، tam ـ uŋ، yäm ـ üm، qaẏm ـ um.

3) ئىگىلىك كېلىشتە، مەسىلەن: qarïndašïm ـ nuš. islam ـ nuŋ

4) p ـ رەۋىشداشنىڭ كەينىدە. مەسىلەن: tap ـ up، äẏ ـ üp.

5) سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلاردا، مەسىلەن: saẏab ـ luq، ädäb ـ lük، hisāb ـ suz، ädäb ـ süz، habib ـ lük، ğarïb ـ luq، yap ـ uš، säẏ ـ üg، süz ـ lük

5. چىقىش كېلىش قوشۇمچىسى d n/ـt n ـdin/ـtin بىلەن ئىپادىلەنگەن. مەسىلەن: börü ـdin، sač ـï ـdïn، yüz ـin ـdin، ot ـï ـdïn.

(2) يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ كىلاسسىك دەۋرى (1465 ـ 1600)

يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ كىلاسسىك دەۋرى نەۋائىينى مەركەز قىلغان ھالدا شەكىللەنگەن، قىپچاقلاشقان، ۋايغا يەتكەن بىر باسقۇچنى كۆرسىتىدۇ. بۇ باسقۇچ 1465 ـ يىلىدىن 1600 ـ يىلىغىچە تەخمىنەن 150 يىلنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئىلىم ساھەسىدە بۇ ھەقتە تالاش ـ تارتىش يوق. ئادەتتە يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلى دېگەندە كۆپرەك مۇشۇ دەۋرنىڭ تىلغا ئېلىنىشىنى مۇشۇ سەۋەبتىندۇر.

بۇ دەۋرنىڭ ۋەكىللىرى نەۋائىي، بابۇر، شەيبانىخان، ئوبۇلغازى باھادىرخان قاتارلىقلار.

بۇ دەۋر تىلىنىڭ مۇھىم ئالاھىدىلىكلىرى تۆۋەندىكىلەر:

1. /ẕ/ تاۋۇشى بەزى سۆزلەردە /y/غا، بەزى سۆزلەردە /g/غا، بەزى سۆزلەردە /z/غا ئايلانغان، يەنە بەزى سۆزلەردە ئەينەن ساقلانغان. بۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇر تىلى فونېتىكا تارىخىدىكى /ẕ/ تاۋۇشىنىڭ تەرەققىياتى تامامىلاندى. مەسىلەن:

/y/غا ئايلانغانلىرى: ayïğ، uy، boy، quyruq، qayğu

ayaq.

/g/غا ئايلانغانلىرى: kigiz، egiz، igä، egär.

/z/غا ئايلانغانلىرى: muz، yüz، küzät.

ئەينەن ساقلانغانلىرى: yüd، yid، quduq، idiš، adaš.

2. /ẏ/ تاۋۇشى/v/ غا ئايلانغان. مەسىلەن: siv›sävsäẏ›äẏ.

3. ئالماشلاردىكى/n/ تاۋۇشى غايىب بولغان. مەسىلەن: äv ـi ـn ـdä>äv ـi ـdä.

4. باش بوغۇمدىكى لەۋلەشمىگەن تاۋۇشلار كېيىنكى بوغۇمدىكى لەۋلەشكەن تاۋۇشلارنىڭ تەسىرىدە لەۋلىشىدۇ. بۇ ھادىسىنى مىرسۇلتان ئەپەندىلەر «سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاجىزلىشىشى» دەپ ئاتايدۇ.[135] تالات تېكىن بۇ ھادىسىنى «tağliq» گۇرۇپپىسىغا كىرىدىغان ئۇيغۇر ۋە ئۆزبېك تىللىرىنىڭ ئاساسىي پەرقى قىلىپ كۆرسىتىدۇ[136]. مەسىلەن: ačuq›očuq، azuq‹ozuq، ätük›ötük، täšük›töšük.

5. bol ـ پېئىللىنىڭ بېشىدىكى /b/ تاۋۇشىنىڭ قىسقىرىشىدىن ھاسىل بولغان ol ـ ۋارىيانتى ئارىلاش ئۇچرايدۇ. ئەمما ol ـ نەزمىي ئەسەرلەردىلا قوللىنىلغىنىغا قارىماي شەرتلىك ۋە چەكلىك قوللىنىلغان، يەنى:

1) مىسرا بېشىدا ol ـ قوللىنىلمايدۇ؛

2) سوزۇق تاۋۇشلاردىن كېيىن كۆپىنچە bol ـ قوللىنىلىدۇ.

6. ئىسىملارنىڭ ئىگىلىك كېلىش قوشۇمچىسى بىلەن چۈشۈم كېلىش قوشۇمچىسى ئايرىلغان. ئىگىلىك كېلىش ئۇچۇن -niŋ/-nïŋ/-nuŋ/-nüŋ (نەزمىي ئەسەرلەردە قىسمەن in-ïŋ)، چۈشۈم كېلىش ئۇچۇن ni ـ (بەزىدە in ـ، i ـ) قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن: ma'mūra-nïŋ، badaxšān-nïŋ، köz-i-ni، tuprağ-ï-nï، höšn-üŋ-ni.

7. -ğuluq/-quluq/-gülük/-külük قوشۇمچىلىرى بىلەن ياسالغان زۇرۇرىيەت رايى كەلكە قوللىنىلغان. مەسىلەن: sür-gülük، qïl-ğuluq، čal-ğuluq

(3) يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ كېيىنكى دەۋرى (17 ـ 20 ـ ئەسىرلەر)

يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ كېيىنكى دەۋرى 17 ـ ئەسىردىن باشلاپ تاكى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ شەكىللىنىش ھارپىسىغىچە بولغان 300 يىللىق دەۋرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ دەۋرنىڭ ئەڭ روشەن ئالاھىدىلىكى، مۇشۇ

دەۋردىن تارتىپ يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلىنى قوللىنىدىغان ھەرقايسى تۈركىي قوۋملەر ئۆزلىرىنىڭ جانلىق تىل ئامىللىرىغا يۆلەنگەن ئاساستا ئۆزلىرىنىڭ مىللىي تىلىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈردى. ئۇيغۇرلارمۇ بىرمۇنچە كاتتا تىل ئۇستىلىرىغا ئىگە بولۇش بىلەن، ئۇيغۇر جانلىق تىلى ئامىللىرىغا يۆلەنگەن ھالدا ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنى شەكىللەندۈرۈشكە يول ئاچتى. ئەپسۇسلىنارلىق يېرى شۇكى، چەت ئەللەردىكى يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلى مۇتەخەسسىسلىرى يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ نەۋائىيدىن كېيىنكى دەۋرىنى يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئاخىرقى دەۋرى دەيدۇ ـ يۇ، بۇ دەۋردە شىنجاڭدا ياشاپ ئۆتكەن ئەدىبلەرنىڭ بىرىنمۇ تىلغا ئالمايدۇ. پەقەتلا ماۋرەئۇننەھر ۋە سىر دەرياسى ۋادىلىرىدا خۇۋە، بۇخارا ۋە قوقەند خانلىقلىرىدا ئۆتكەن ئەدىبلەرنىلا ساناپ ئۆتىدۇ[137]. بۇ نۇقتىدا ئۇلارنىڭ شىنجاڭ تېررىتورىيەسىدە مەيدانغا كەلگەن يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئەللامىلىرى ھەقىقىدە ھېچبىر ئۇچۇر ۋە خەۋەرلەر ئالالمىغانلىقىدىنمۇ ياكى بۇ زېمىندا ياشاپ ئۆتكەن ئەدىبلەرنىڭ سەۋىيەسىنى تۆۋەن كۆرگەنلىكىدىن، ئەھمىيەتسىز دەپ قارىغانلىقىدىنمۇ ۋە ياكى بىزنىڭ تەتقىقاتىمىز يېتەرلىك بولمىغانلىقىدىنمۇ بۇنىسى نامەلۇم. نېمىلا بولسۇن، بىزنىڭچە بۇ ئىلمىي پوزىتسىيە ئەمەس. چۈنكى «ئورخۇن دەۋرىدىن تارتىپ گۈللەنگەن بىر مەدەنىيەتنىڭ ياراتقۇچىسى، داۋاملاشتۇرغۇچىسى ۋە تارقاتقۇچىسى بولغان ئۇيغۇرلارنىڭ بۇ دەۋردە (يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ ھەممە دەۋرىدە) پۈتۈن ئوتتۇرا ئاسىيا، جۈملىدىن ئۇنىڭ مۇھىم مەدەنىيەت مەركەزلىرىدىن بولغان قەشقەر، ھىرات، سەمەرقەند، ئەنجان ... قاتارلىق شەھەرلەردە مەدەنىيەت ساھەسىدە ئويىنىغان رولى، ئۇيغۇر تىل ـ يېزىقىنىڭ ئەنئەنىلىرى، جەمئىيەتتە تۇتقان ئورنى ئۇنتۇلماسلىقى كېرەك»[138].

گەرچە كېيىنكى دەۋرلەردە شىنجاڭ زېمىنىدا ھەرخىل تارىخىي، ئىجتىمائىي سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن نەۋائىيغا ئوخشاش بۈيۈك ئەدىبلەر مەيدانغا كەلمىگەن بولسىمۇ، يەنىلا «مۇھەببەتنامە مېھنەتكام»، «دىۋانى گۈمنام»، «گۈل ۋە بۈلبۈل»، «سەپەرنامە»، «نەسرىي خەمسە»، «تارىخىي ھەمىدى»، «غەزەلىيات»، «غازات دەر مۈلكى چىن» (چىن مەملىكىتىدىكى غازات)، «نۇزۇگۇم»، «چاڭموزا يۈسۈپخان» قاتارلىق ئىجادىي ئەسەرلەر، «شاھنامە»، «كەللە دېمىنە» ۋە «تارىخىي رەشىدى» قاتارلىق ئەسەرلەرنىڭ تەرجىمىلىرى، «بەش تىللىق مانجۇچە لۇغەت» قاتارلىق ئەسەرلەر مەيدانغا كەلگەن.

بۇ دەۋرگە مەنسۇپ ئەدەب ۋە تارىخچىلاردىن گۈمنام (ھىرقىتى، 17 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرى قەشقەردە ياشاپ ئۆتكەن)[139]، سالاھى (17 ~ 18 ـ ئەسىرلەردە قەشقەردە ياشىغان)[140]، زەلىلى (1676 ــ 1755)[141]، ئەرشى (1685 ــ 1756)[142]، خاراباتى (1638 ــ 1730) ياكى (1660 ــ 1750)[143]، فۇتۇھى (1714 ــ 1755/1756)[144]، نەۋبەتى (1691 ــ 1760)[145]، مەھزۇن خوتەنى (18 ـ ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا تۇغۇلۇپ كېيىنكى يېرىمىدا ۋاپات بولغان)[146]، قىسۇرى (1717 ــ 1827)[147]، مۇللا مۇھەممەت تۆمۇر (17 ـ ~ 18 ـ ئەسىرلەر)[148]، شاھ ھىجران (18 ـ ئەسىردە ياشىغان)[149]، ئابدۇللاخان مەخدۇم (18 ـ ئەسىردە ياشىغان)[150]، مۇھەممەت سىدىق رەشىدى (1710 ــ ؟)[151]، مەجلىسى (18 ـ ئەسىر)[152]، يۈسۈپ خوتەنى (17 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرى 18 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرى)[153]، زوھۇرى (19 ـ ئەسىر)[154]، ئىبراھىم مەشھۇرى (18 ـ ئەسىر)[155]، مۇھەممەت سادىق كاشغەرىي (1726/ 1725 ـ 1850)[156]، قەلەندەر (1747 ــ ؟)[157]، مۇللا نىياز خوتەنى (18 ـ ئەسىر)[158]، خىسلەت (18 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرى 19 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرى)[159]، مۇجىزى (19 ـ ئەسىر)[160]،

ئابدۇرېھىم نىزارى (1776 ــ 1850)[161]، نورۇز ئاخۇن زىيائى (19 ـ ئەسىر)[162]، تۇردى غەرىبى (1802 /1803 ــ 1861/ 1862)[163]، مۇللا شاكىر (1805 ــ 1870)[164]، ئىمىر ھۇسەين سەبۇرى (19 ـ ئەسىر)[165]، مۇللا نىياز ئاشىقى (19 ـ ئەسىر)[166]، مۇلا رەھىم (19 ـ ئەسىر)[167] مۇللا قۇربان (19 ـ ئەسىر)[168]، ئاشۇرئاخۇن غەرىبى (19 ـ ئەسىر)[169]، مۇللا بىلال (1825 ــ 1902)[170]، سېيىت مۇھەممەت (1822 ــ 1890)[171]، ناقىس (1840 ــ 1920)[172]، سايرامى (1836 ــ 1917)[173]، ئابدۇللا پوسكامى (1876 ـ ؟)[174]، تەجەللى (1856 ــ 1925)[175] قاتارلىقلار بار.

يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئاخىرقى باسقۇچى ھەققىدە تەتقىقاتچىلارنىڭ پىكرى ئاساسەن بىردەك. يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئومۇمىي تەرەققىيات ئەھۋالىدىن قارىغاندىمۇ 17 ـ ئەسىرنىڭ بېشىدىن باشلاپ ئوتتۇرا ئاسىيادا ياشىغۇچى ھەر قايسى تۈركىي خەلقلەر ئۆزلىرىنىڭ تىل ئالاھىدىلىكى ۋە دىيالېكتلىرى ئاساسىدا ئۆز ئەدەبىي تىلىنى مەيدانغا چىقاردى. باسكاكوۋنىڭ پىكرىچە، يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئاۋۋالقى دەۋرىدىكى ئەدەبىي تىل ئۇيغۇرلار ۋە ئۆزبېكلەر ئۈچۈن ئورتاق خىزمەت قىلغان. يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلى تەرەققىياتىنىڭ ئۈچىنچى باسقۇچىغا كەلگەندە، ئەبولغازى باھادىرخان ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلارنى ۋەكىل قىلغان ئۆزبېكچە؛ نىزارى، ھىرقىتى، مۇھەممەت سادىق كاشغەرى، زەلىلى، نۆبىتى، مۇللا شاكىر، بىلال نازىملارنى ۋەكىل قىلغان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى ئايرىلىپ چىقىشقا باشلىغان. خۇددى مىرسۇلتان ئوسمانوف، خەمىت تۇمۇر ئەپەندىلەر ئېيتقاندەك، «شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي تىللىق خەلقلەر تەرىپىدىن، بولۇپمۇ ئۇيغۇر ۋە ئۆزبېك خەلقلىرى تەرىپىدىن ئورتاق قوللىنىدىغان بۇ ئەدەبىي تىل 17 ـ ئەسىردىن باشلاپ بۇ ئەدەبىي تىلنى قوللانغان ھەر قايسى

خەلقلەرنىڭ جانلىق تىلىغا تېخىمۇ يېقىنلىشىش يۈزىسىدىن بۆلۈنۈشكە باشلىدى. شىنجاڭ زېمىنىدا بۇ ئەدەبىي تىل هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى شەكىللىنىشكە باشلانغانغا قەدەر داۋاملاشتى.»(176)

بۇ دەۋردە نەۋائىيدىن كېيىنكى كىلاسسىكلار نەۋائىي مىراسلىرىغا ئىجادىي ۋارىسلىق قىلغان. نەۋائىي ئەسەرلىرى ئۇيغۇرلار ئىچىگە كەڭ تارقالغان، نەۋائىي دىۋانلىرىنىڭ ئەڭ تولۇق، ئەڭ نەپىس نۇسخىلىرى مەيدانغا كەلگەن هەم ئون ئىككى مۇقامنىڭ تېكىستلىرىدە نەۋائىي غەزەللىرى ئاساسىي ئورۇننى ئىگىلىگەن. يەنە بىر تەرەپتىن، نەۋائىينى ئۇستاز تۇتقان يازغۇچى، شائىرلار كەينىدىن مەيدانغا چىقىپ، ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ نەۋائىيدىن كېيىنكى بىر گۈللەنگەن مەنزىرىسىنى شەكىللەنگەندى.

17 ـ ئەسىرنىڭ بېشىدىن 19 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە بولغان 200 يىلدىن ئارتۇق ۋاقىتتا، شىنجاڭ خەلقى ئاجايىپ مۇرەككەپ تارىخىي شارائىتىنى بېشىدىن كەچۈردى. يەكەن سەئىدىيە خاندانلىقىنىڭ يىمىرىلىشىدىن خوجىلارنىڭ هۆكۈمرانلىقى، جۇڭغارلارنىڭ هۆكۈمرانلىقى، چىڭ سۇلالىسىنىڭ بۇ رايونلاردىكى هۆكۈمرانلىقىنىڭ ئورنىتىلىشىغىچە بولغان هەر قايسى دەۋرلەردىكى ۋەقەلەر، ئۇرۇش ـ تالاشلار بۇ زېمىندىكى خەلقنى هالسىزلاندۇردى.

1514 ـ يىلى قۇرۇلغان سەئىدىيە خاندانلىقى سۇلتان ئابدۇرېشىتخان دەۋرىگە كەلگەندە (1533 ــ 1570) ئۆزلىرىنى «پەيغەمبەر ئەۋلادلىرى» دەپ ئاتىۋالغان مەخدۇم ئەزەم (1461 ـ 1610) باشچىلىقىدىكى بىر تۈركۈم كىشىلەر سەمەرقەنتتىن يەكەن، قەشقەرگە كېلىشكە باشلىدى. ئەھمەدخان دەۋرىدە (1609 ــ 1610) ئۇ ئىسهاق خوجىنى يەكەنگە تەكلىپ قىلدى. شۇنىڭ بىلەن شىنجاڭ رايونىدا خوجىلارنىڭ هەربىر ئەۋج ئېلىشقا

باشلىدى. 17 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا جەنۇبىي شىنجاڭدىكى خوجىلار ئىككى مەزهەپكە، يەنى ئاق تاغلىقلار ۋە قارا تاغلىقلار مەزهىپىگە بۆلۈنۈپ، ئۆزئارا هوقۇق تالىشىپ، شىنجاڭنىڭ پاجىئەلىك ۋەزىيىتىنى شەكىللەندۇردى. 17 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئۇلارنىڭ زىددىيىتى كەسكىنلەشتى. يەكەن خانلىقىنىڭ خانى ئىسمايىلخان قارا تاغلىقلار مەزهىپىنى قوللاپ، ئاق تاغلىقلارنىڭ باشلىقى ئاپاق خوجىنى قەشقەردىن قوغلاپ چىقاردى. ئاپاق خوجا ئىلىغا بېرىپ، جۇڭغارلارنىڭ باشلىقى غالدان بىلەن كۆرۈشۈپ، ئۇلارنىڭ ياردىمى بىلەن 1678 ـ يىلى يەكەنىنى بېسىۋالدى. شۇنىڭ بىلەن، يەكەن سەئىدىيە خاندانلىقى مۇنقەرز بولدى. جۇڭغارىيە مۇڭغۇللىرى جەنۇبىي شىنجاڭغا هۆكۈمرانلىق قىلىشقا باشلىدى. 1697 ـ يىلى غالدانىڭ ئۆلۈمى بىلەن جەنۇبىي شىنجاڭ جۇڭغارلارنىڭ هۆكۈمرانلىقىدىن قۇتۇلدى. ئوچ يىلدىن كېيىن، جۇڭغارلارنىڭ تەخت ۋارىسى سېۋان ئارابدان ئەسكەر چىقىرىپ، يەنە جەنۇبىي شىنجاڭنى بېسىۋالدى. 1755 ـ يىلىغا كەلگەندە، چىڭ سۇلالىسى جۇڭغارلارنى تىنچىتىپ، ئۇلارنىڭ قەشقەردىكى 70 نەچچە يىللىق هۆكۈمرانلىقىغا خاتىمە بەردى. 1759 ـ يىلى چىڭ سۇلالىسى شىنجاڭغا ئەسكەر چىقىرىپ بۇرهانىدىن خوجا، خوجا جاهانلارنى مەغلۇپ قىلىپ، شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈردى.

خوجىلار دەۋرىدە سىياسىي بىلەن دىن بىرلىشىپ، دىنىي تەرغىبچىلىك كۈچەيگەندە، جەمئىيەتنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىي هوقۇقىنى خوجىلار ئۆز چاڭگىلىغا كىرگۈزۈۋالغان. ئىقتىساد ئېغىر دەرىجىدە ۋەيران بولۇپ، ئۇيغۇر جەمئىيىتى چاك ـ چېكىدىن بۆلۈنۈپ كەتكەن. ئىجتىمائىي قۇرۇلما ۋە مەدەنىيەت نابۇت بولۇش گىردابىغا بېرىپ قالغانىدى. ئەمگەكچى خەلق قاتتىق ئازاب ـ ئوقۇبەت ئىچىدە ياشايتتى. ئۇلار ئىجتىمائىي داۋالغۇشلارنىڭ ۋە

سارا سىمىنىڭ بالدۇرراق تۇغۇلۇشىنى، مۇقىملىق ۋە ئىناقلىقنىڭ تۇرغۇزۇلۇشىنى قاتتىق تەلەپ قىلىشاتتى. مانا بۇلار ئىلغار پىكىرلىك زاتلارنىڭ مەسئۇلىيەت تۇيغۇسىنى ئويغاتتى.

بۇ دەۋردە پەند ـ نەسىھەت خاراكتېرىدىكى ئەسەرلەر مەيدانغا كەلدى. بۇنىڭغا خارابات دىنىڭ «كۇللىيات مەسنەۋى خاراباتى» نامىلىق ئەسىرىنى كۆرسىتىش مۇمكىن. بۇ دەۋردە يەنە تەزكىرە ئەدەبىياتى گۈللەندى، بۇنىڭ دەللى سۈپىتىدە زەللى يازغان «تەزكىرەئىي چىلتەن»، «تەزكىرەئىي مۇھەممەد شېرىپ»، نامەلۇم ئاپتورلار يازغان «تەزكىرەئىي بۇغراخان» قاتارلىقلارنى كۆرسىتىش مۇمكىن. بۇ دەۋردە يەنە تەرجىمە ئەدەبىياتى، تەقلىد ئەدەبىياتى ۋە ئۆزلەشتۈرمە ئەدەبىياتمۇ گۈللەندى.

بۇ دەۋر ئەدەبىياتىدىكى يۇقىرىقى ئۇچ ئالاھىدىلىك بەلگىلىك تارىخىي شارائىتتا شەكىللەنگەن. بەزى خوجىلار ئىنتايىن تەلۇلەشكەن ئاشۇ تارىخىي شارائىتتا، بىر قىسىم ئاپتورلار ئۆزلىرىنىڭ زامانغا بولغان نارازىلىقىنى، جۇملىدىن دۇنيا قارىشىنى ئاشكارا ئوتتۇرىغا قويماي، باشقا خەلقلەرنىڭ ئىلغار پىكىرلىك ئەسەرلىرىنى تەرجىمە قىلىپ، ئىلغار ئىدىيەلەرنى تەشۋىق قىلغان. ئۇيغۇر ئەدەبىي تەرجىمانلىرىنىڭ ئۆزلىرى تەرجىمە قىلغان ئەسەرلەرگە بەزىبىر تولۇقلاش ۋە كۆچەيتمىلەرنى قوشقانلىقى بۇ نۇقتىنى ئىسپاتلايدۇ. مانا مۇشۇ دەۋردە «شاھنامە»، «كەلىلە ۋە دىمىنە»، «مىڭ بىر كېچە» قاتارلىق كىلاسسىك ئەسەرلەر ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان.

بۇ دەۋردىكى تەزكىرە ئەدەبىياتى خەلق سۆيۈپ ئوقۇيدىغان بىر ژانىر بولۇپ قالغانىدى. ئېنىقكى، يۇقىرىقى ئۇچ ئالاھىدىلىك ئەينى دەۋر تىلى ئۇچۇن زور پايدىلىق شارائىتلارنى ھازىرلاپ بەردى، بولۇپمۇ تەرجىمە ئەدەبىياتى، تەقلىد ئەدەبىياتى ۋە ئۆزلەشتۈرمە ئەدەبىياتنىڭ راۋاجلىنىشى ئۇيغۇر تىلىنى تېز تەرەققي قىلىش ئىمكانىيىتى بىلەن تەمىنلىدى.

چىڭ سۇلالىسىنىڭ شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرۈشى بىلەن مانجۇلارنىڭ شىنجاڭدىكى ھۆكۈمرانلىقى باشلاندى. چىڭ سۇلالىسى شىنجاڭغا كېلىدىغان تەھدىتىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا ئارقىلىق كېلىدىغانلىقىنى كۆزدە تۇتۇپ، شىنجاڭنىڭ غەربىي دەرۋازىسىنى تاقۇۋەتتى. بۇ خىل ۋەزىيەت 1826 ـ يىلى بۇرھانىدىن خوجىنىڭ نەۋرىسى جاھانگىر خوجىنىڭ شىنجاڭدىكى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ چىڭ سۇلالىسىگە قارشىلىق كۆرىشىدىن پايدىلىنىپ قەشقەرگە بېسىپ كىرگىنىگە قەدەر 70 يىلدەك داۋاملاشتى. لېكىن، بۇ قىسقا بىر دەۋر ۋە جاھانگىر خوجىنىڭ جىيەنى مۇھەممەت ئىمىن خوجا (كاتتا تۆرە) بىلەن ۋەلىخان تۆرە باشچىلىقىدىكى يەتتە خوجىنىڭ پاراكەندىچىلىكى (1847 ـ ، 1857 ـ يىللىرى) تۈپەيلى، ئۇيغۇر تىلىغا ئوتتۇرا ئاسىيا ئارقىلىق كىرىۋاتقان ئەرەب، پارس تىلىنىڭ تەسىرى ئاساسىي جەھەتتىن ئۆزۈلدى. بۇ خىل شارائىت يازغۇچى، شائىرلارنى ئۆز ئانا تىلىدا ئەسەر يېزىشقا، ئەرەب، پارس تىلىدىكى ئەسەرلەرنى تەرجىمە قىلىشقا ئىلھاملاندۇردى ۋە مەجبۇرلىدى. مەسىلەن، 1800 ـ يىلى يەكەن ئەمىرى يۇنۇس ۋاڭنىڭ مەدەت بېرىشى بىلەن، خوجا ياقۇپ يەركەندى خىسراۋ دېھلىۋىنىڭ «چاھار دەرۋىش» نامىلىق ئەسىرىنى پارس تىلىدىن ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىپ چىقتى. يەنە نامەلۇم ئاپتورلار تەرىپىدىن نىزامى گەنجىۋىنىڭ «ئىسكەندەرنامە» دېگەن داستانى، «داستانى سەيفۇلمۇلۇك»، «داستانى مالىك ئەزدەر»، «داستانى مەھماروھ» قاتارلىق ئەسەرلەر ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىندى. بۇ دەۋردە يەنە تەزكىرە ئەدەبىياتى ئىزچىل تەرەققي قىلدى.

ئەينى دەۋردە قەشقەر ۋە يەكەنلەرنىڭ ئىجتىمائىي ئورنى يۇقىرى بولۇپ، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ سىياسى ـ ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەت مەركەزلىرىدىن بىرى ئىدى. 18 ـ ئەسىرنىڭ

ئىككىنچى يېرىمىغا كەلگەندە، ئىلىنىڭ تەسىرى كۈچەيىشكە باشلىدى. جەنۇبىي شىنجاڭدىن ۋە قۇمۇل، تۇرپاندىن نۇرغۇن كىشىلەرنىڭ ئىلىغا كۆچۈپ كېلىشى بىلەن ئۇيغۇر يەرلىك شېۋىلىرى بۇ زېمىندا بىر - بىرى بىلەن ئارىلىشىپ، ئۇيغۇر جانلىق تىل تەرەققىياتىدا يېڭى بىر باسقۇچ باشلاندى.

بۇ دەۋردە خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىغا ئاساس سالغۇچىلاردىن سادىر پالۋان، سەلەي چاققان، نۇزۇگۇم قاتارلىق لەتىپىچى، قوشاقچىلار مەيدانغا كېلىپ، ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنى جانلىق تىلغا يېقىنلاشتۇرۇشتا ئالاھىدە رول ئوينىدى.

«18 - ئەسىردىن باشلاپ، يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلى نەۋائىي ئەنئەنىلىرىنى ئاساس قىلغان ھالدا قەشقەر جانلىق تىلىنىڭ ئىجابىي ئامىللىرىغا يۆلىنىپ، ئاۋۋال جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ قەشقەر، يەكەن، خوتەن، ئاقسۇ رايونلىرىدا ھەرقىتى، خارابات، زەلىلى، نىزارى، مۇللا مۇسا سايرامى، مۇھەممەد سادىق قەشقەرى، خامۇش ئاخۇن يەركەندى قاتارلىقلارنىڭ ۋەكىللىكىدە، كېيىنچە شىمالىي شىنجاڭنىڭ تۇرپان، قۇمۇل، ئىلى رايونلىرىدا مۇللا بىلال، ئەخمەد خوجامنىياز ئوغلى، زوھۇرى، ئابىد قۇمۇلى، سېيىت مۇھەممەد قاشى قاتارلىقلارنىڭ ۋەكىللىكىدە ئۆز تەرەققىياتىنى داۋاملاشتۇردى»[177].

يۇقىرىقى بايانلاردىن شۇ نەرسە ئايانكى، يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلى ئۆز ئالدىغا تەرەققىي قىلىش ئىمكانىيىتىگە ئېرىشىپ، ئەرەب، پارس تىللىرىنىڭ تەسىرىنى سۇسلاشتۇردى ۋە ئۇيغۇر جانلىق تىلىنىڭ ئاممىللىرىغا ئورۇن بەردى. شۇنىڭ بىلەن، يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلى كىلاسسىكلىقتىن جانلىق تىلغا قاراپ تەرەققىي قىلدى. بۇ دەۋردىكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئالاھىدىلىكىنى مىرسۇلتان ئوسمانوف، خەمىت تۇمۇر ئەپەندىلەرنىڭ بايانلىرى ئاساسىدا توۋەندىكىچە تونۇشتۇرىمىز:

(1) فونېتىكا جەھەتتە:

سۆزلەرنىڭ بىرىنچى بوغۇمىدىكى [a] تاۋۇشىنىڭ [e]غا ئاجىزلاشتۇرۇلۇشى خېلى كۆپ ئۇچرايدۇ. بۇنداق ئاجىزلىشىش ۋەزىن ئېھتىياجىدىن نەزمىي ئەسەرلەردە ناھايىتى ئوچۇق كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن: (ئاستىغا سىزىق سىزىلغان سۆزلەرگە دىققەت:)

Sözni söz mäzmuniğä yätkürmäyin ölgäy qerip

(موللا سالىھ)

Yemä namärd nanini ačliqta gär čiqsa jeniŋ.

Ötmä namärd köprükidin ğärq olub aqsa teniŋ.

(شەھىدى)

بەزى سۆزلەردىكى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئالدىغا جانلىق تىل ئادىتى بويىچە «ھ» [h] قوشۇلۇپ يېزىلغان، مەسىلەن:

höküz<öküz

(2) گىرامماتىكا جەھەتتە :

پېئىللارنىڭ تۈس شەكىللىرى كەڭ قوللىنىلغان، ھەتتا بەزىلىرى سىنتېتىك فورمىغا ئايلانغان. مەسىلەن:

pišqali turmaq ···

بۇ دەۋردە يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ كىلاسسىك باسقۇچىدىكى بىر قىسىم ئىملا ئەنئەنىلىرى، ھەتتا ئەرەب، پارس تىلى سۆزلىرىنىڭ ئەسىرلەر بويى ئۆزگەرمەي كېلىۋاتقان يېزىلىش ئۇسۇللىرى بۇزۇلغان. مەسىلەن:

ğäznäči<ğäzinäči

يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتىدا يانۇس ئېكمان (Yanus Eckmann)[178]، شېرباك (Scherbak)[179]، فازىلوف[180]، ئايسۇ ئاتا[181]، بودرولىگېتى (Bodroligeti)[182]، ئابدۇرۇپ پولات[183]، خەمىت تۇمۇر[184]، ئابلىمىت ئەھەت[185] قاتارلىقلارنىڭ

ئەمگەكلىرى تېپىك ئەھمىيەتكە ئىگىدۇر.

7. هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دەۋرى

هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى ئۇيغۇر تىلى تەرەققىياتىنىڭ ئاخىرقى باسقۇچى ھېسابلىنىدۇ. هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ تەرەققىيات باسقۇچلىرى ھەققىدە ئىككى خىل قاراش بار: بىرى، بىزدە ئومۇملاشقان قاراش، يەنى هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى 20 ـ ئەسىرنىڭ 30 ـ يىللىرىدىن باشلاپ شەكىللەنگەن ۋە 19 ـ ئەسىرنىڭ 50 ـ يىللىرىدىن تارتىپ 20 ـ ئەسىرنىڭ 30 ـ يىللىرىغىچە بولغان دەۋر يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىن هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىغا كۆچۈشتىكى «ئۆتكۈنچى باسقۇچ» بولغان دەيدىغان قاراش[186]؛ يەنە بىرى، 19 ـ ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىن تارتىپ شەكىللەنگەن دېگەن قاراش. رادلوف، پرىستاك قاتارلىق ئۇيغۇرشۇناسلار 19ـ ئەسىردىكى يازما يادنكارلىقلارنىمۇ هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىغا مەنسۇپ دەپ ھېسابلايدۇ[187].

بۇ قاراشتىكى ئۇيغۇرشۇناسلار 19 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى ۋە 20 ـ ئەسىرنىڭ دەسلەپكى يىللىرى شۇ قاراشلىرىنى ئوتتۇرىغا قويغان. شۇ قاراشلار ئوتتۇرىغا قويۇلغان دەۋرگە نىسبەتەن بۇ قاراشلارنى خاتا دېگىلى بولمايدۇ. يەنە بىر جەھەتتىن 19 ـ ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا، ھەتتا 20 ـ ئەسىرنىڭ 30 ـ، 40ـ يىللىرىدا مەيدانغا كەلگەن يازما ئەسەرلەردە يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلى ئەنئەنىلىرى ئىزچىل داۋاملاشقانلىقى، ژانىر نۇقتىسىدىن ئەسەرلەرنىڭ كۆپرەكى شېئىرىي ژانىردا بولغانلىقى نۇقتىسىدىن ئېيتقاندا هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ ماھىيەتلىك ئالاھىدىلىكلىرىنى بايقىماق قىيىن. ئەمما، 19 ـ ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىكى، بولۇپمۇ ئاخىرقى 10 يىلدىكى ۋە 20 ـ ئەسىرنىڭ دەسلىپىدىكى جانلىق تىل ئالاھىدىلىكىدىن قارىغاندا، ئۇيغۇر تىلى هازىرقى زامان

ئۇيغۇر تىلىغا زور دەرىجىدە يېقىنلاشقان. بۇنىڭغا روبېرت شاۋ، راكۇېت قاتارلىقلارنىڭ ئۇيغۇر تىلى ھەققىدىكى ئەسەرلىرى ۋە كاتانوف قاتارلىقلار توپلىغان جانلىق تىل پاكىتلىرى، شۇېت مىسسىئونېرلىرى نەشر قىلغان «قەشقەر باسما بۇيۇملىرى»نىڭ تىل ئالاھىدىلىكىنى پاكىت قاتاردا كۆرسىتىش مۇمكىن. شۇڭا بۇ دەۋر تىلىنىڭ ھەقىقىي ماھىيەتلىك ئالاھىدىلىكلىرىنى ئۆتكۈنچى دەۋرنىڭ جانلىق تىل ئامىللىرى بىلەن يازما ئەسەرلەرنىڭ تىل پەرقلىرىنى ئېنىقلاش، هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ فونېتىكىلىق، لېكسىكىلىق ۋە گىراماتىكىلىق ئالاھىدىلىكلىرىنى ئۆتكۈنچى دەۋر تىلى بىلەن سېلىشتۇرۇش ئاساسىدا يورۇتۇش مۇمكىن. بۇنىڭ ئۈچۈن ئۆتكۈنچى دەۋرگە خاس قوليازمىلاردىن سىرت، مۇھىمى قەشقەر باسما بۇيۇملىرى، كاتانوف مېنگىس، مالوف قاتالىقلار توپلىغان جانلىق تىل پاكىتلىرى، ئوتتۇرا ئاسىيادا ئېلىپ بېرىلغان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنى بەرپا قىلىش يولىدىكى ئىزدىنىشلەر نەزەرگە ئېلىنىشى، تەتقىقات نەتىجىلىرى تولۇق توپلىنىشى ۋە ئىنچىكە سېلىشتۇرۇلۇشى لازىم. تۆۋەندە بىز 17 ـ ئەسىردىن 20 ـ ئەسىرگىچە بولغان 300 يىللىق ئۇيغۇر هاياتىنى، مۇھىمى 19 ـ ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىن تارتىپ شىنجاڭدا يۈز بەرگەن ئىجتىمائىي ۋەقەلەرنى ئەسلەپ ئۆتىمىز.

مىرسۇلتان ئەپەندى يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ كېيىنكى باسقۇچىنى تۈركىي تىللارنىڭ «بۆلۈنۈش باسقۇچى» دەپ قارايدۇ[188]، شۇنداقلا «شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي تىللىق خەلقلەر تەرىپىدىن، بولۇپمۇ ئۇيغۇر، ئۆزبېك خەلقى تەرىپىدىن ئورتاق قوللىنىلغان بۇ ئەدەبىي تىل 17 ـ ئەسىردىن باشلاپ بۇ ئەدەبىي تىلنى قوللانغان هەرقايسى خەلقلەرنىڭ جانلىق تىلىغا يېقىنلىشىشى يۈزىسىدىن بۆلۈنۈشكە باشلىدى. شىنجاڭ زېمىنىدا بۇ ئەدەبىي تىل هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى

شەكىللەنگەنگە قەدەر داۋاملاشتى»[189] دەپ قارايدۇ. قايداروف قاتارلىق كىشىلەرمۇ «ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى 18 ـ ئەسىردىن باشلاپ مۇستەقىل راۋاجلىنىش يولىغا ماڭىدۇ» دېگەن قاراشنى تەشەببۇس قىلىدۇ[190].

هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتىغا ئائىت ماقالە ۋە ئەسەرلەردە ئىبراھىم مۇتىئى، ئەھمەد زىيائى، نەسرۇللا يولبۇلدى، تۇردى ئەخمەت، ئابلاھەت ئەھەت قاتارلىق تەتقىقاتچىلار «چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى قەدىمكى زامان ئۇيغۇر تىلى ئاساسىدا شەكىللەنگەن ۋە هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ شەكىللىنىشى ۋە تەرەققىي قىلىشى ئۈچۈن ئاساس بولغان»[191]، «هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى دەۋرى، ئوتتۇرا قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى دەۋرى، يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدىن ئىبارەت ئۈچ تارىخىي باسقۇچنى بېشىدىن كەچۈرگەندىن كېيىن، مەركىزىي دىيالېكت ئاساسىدا شەكىللەنگەن مىللىي ئەدەبىي ئورتاق تىل»[192]، «هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى 20 ـ ئەسرىنىڭ 30 ـ يىللىرىدىن باشلاپ مىللىي ئورتاق تىل سۈپىتىدە شەكىللىنىشكە باشلىغان»[193]، «يېقىنقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى تەرجىي هالدا خاقانىيە تىلىدىن يىراقلاپ، هازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىغا يېقىنلاشقان ۋە بۇنداق يېقىنلىشىش 20 ـ ئەسرىنىڭ 30 ـ يىللىرىدا ئەملگە ئاشقان»[194] دېگەندەك پىكىرلەرنى ئوتتۇرىغا قويىدى. لېكىن هازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ شەكىللىنىشىدىكى تارىخىي ئارقا كۆرۈنۈش، ئىجتىمائىي ئالاھىدىلىكلەر ۋە باشقا سەۋەبلەر، تېخىمۇ مۇهىمى، هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ شەكىللىنىشىدىكى فونېتىكىلىق، لېكسىكىلىق، گىراماتىكىلىق ئاساسلار ئوتتۇرىغا قويۇلمىدى. ۋاهالەنكى، بۇ ئۇيغۇر تىلىنىڭ تەرەققىيات تارىخىدىكى مۇهىم بىر دەۋرنى ئەكس ئەتتۇرىدىغانلىقى ۋە هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ

شەكىللىنىش جەريانىنى يورۇتىدىغانلىقى ئۈچۈن بۇرۇنلا قولغا ئېلىنىشى كېرەك ئىدى. مۇشۇ هەقتىكى تەتقىقات نەتىجىلىرى قاتارىدا هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ شەكىللىنىش جەريانىدىكى مورفولوگىيەلىك ئالاھىدىلىكلەر هەققىدىكى بىر قەدەر سىستېمىلىق تەتقىقات نەتىجىسى 1997 ـ يىلى ئېلان قىلىندى[195].

سوۋېت ئىتتىپاقى دەۋرىدىكى قازاقىستانلىق ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتچىسى قايداروف ۋە باشقىلار «ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى 18 ـ ئەسىردىن باشلاپ مۇستەقىل راۋاجلىنىش يولىغا ماڭىدۇ» دېگەن كۆز قاراشنى تەشەببۇس قىلىدۇ، بۇ پىكىرگە قارىتا ياپونىيە ئالىمى خامادا ماسومى ئەپەندى مۇنداق قارايدۇ: «مېنىڭچە، بۇ تىلنىڭ دەۋر ۋە رايون خاراكتېرلىك ئۆزگىرىشىنى ئىسپاتلاش ئىنتايىن قىيىن. چۈنكى يازما يادنكارلىقلارنىڭ ئاپتورلىرى بىلەن قول يازمىنى كۆچۈرگۈچىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى پەرق ئىنتايىن زور، يەنى ياخشى تەربىيەلەنگەن ئاپتور ياكى قول يازمىنى كۆچۈرگۈچى چاغاتاي كىلاسسىك تىلىنى قېلىپلاشتۇرۇشقا سادىق بولغان، ئۇنىڭ ئەكسىچە بولغاندا فونېتىكا، مورفولوگىيە، سىنتاكسىس تەرەپلەردىن جانلىق تىل (هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىغا يېقىنلىشىپ كېتىدىغان تىل)غا يېقىنلىشىپ كېتىش ئەهۋالى كۆرۈلگەن، شۇڭا تۇرلۇك يازمىلاردىكى تىلنىڭ كىلاسسىك تىلنىڭ قېلىپلىشىشىغا قايسى دەرىجىدە سادىق بولغانلىقى هەمدە دىيالېكت ئامىللىرىنىڭ قانچىلىك دەرىجىدە ئەكس ئەتكەنلىكىنى ئېنىقلاشلىش ئىنتايىن زۆرۈر»[196].

يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ كېيىنكى باسقۇچىنىڭ بۇاستە داۋامى بولغان ۋە هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ شەكىللىنىشىگە بىۋاستە ئاساس بولغان تەخمىنەن 100 يىلغا يېقىن ۋاقىتتىكى ئۇيغۇر تىلى، يەنى 19 ـ ئەسرىنىڭ

ئوتتۇرىلىرىدىن 20 ـ ئەسرىنىڭ 30 ـ يىللىرىغىچە بولغان بىر ئەسىرگە يېقىن دەۋر يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلى ئۆزىنىڭ ئاخىرقى تەرەققىيات مۇساپىسىنى تاماملاپ هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ مەيدانغا كېلىشىگە باشلىغان دەۋر هېسابلىنىدۇ. تىلنىڭ تەرەققىياتى پارتلاش خاراكتېرلىك بولمايدۇ. بەلكى كونا تىل ئامىللىرىنىڭ يوقىلىشى ۋە يېڭى تىل ئامىللىرىنىڭ پەيدىنپەي قوشۇلۇشى بىلەن ئەمەلگە ئاشىدۇ. ئىجتىمائىي كوللېكتىپنىڭ هەربىر ئەزاسى ئۆزىنى ئوراپ تۇرغان باشقا ئىجتىمائىي شارائىتلار قاتارىدا تىل شارائىتىنىڭمۇ چەكلىمىسىگە ئۇچرايدۇ. ئۇلار شۇ تىل شارائىتىدا پائالىيەت ئېلىپ بېرىپ، پەيدىنپەي يېڭى تىل ئامىللىرىنى قوبۇل قىلىدۇ. بۇ جەريانداكونا تىل ئامىللىرى ئاستا ـ ئاستا ئەمەلدىن قالىدۇ. بۇنداق جەريان 4 ــ 5 ئەۋلاد ئىچىدە تاماملىنىشى مۇمكىن. هەر قانداق بىر يېڭى شەيئىنىڭ پەيدا بولۇش ۋە تەرەققىي قىلىش جەريانى بولىدۇ. يېڭى شەيئىلەرنىڭ سان ئۆزگىرىشى سۈپەت ئۆزگىرىشىنى بارلىققا كەلتۈرىدۇ. سان ئۆزگىرىشىدىن سۈپەت ئۆزگىرىشىگىچە مەلۇم بىر ئۆتكۈنچى باسقۇچ بولىدۇ. بۇ ئۆتكۈنچى باسقۇچ يېڭى شەيئىلەرنىڭ تەرەققىي قىلىش باسقۇچىدۇر. تىلمۇ شۇنداق، تىلدىكى نۇرغۇن ئامىللارنىڭ سان جەھەتتىكى ئۆزگىرىشى تىلدا سۈپەت ئۆزگىرىشىنى بارلىققا كەلتۈرىدۇ. تىل بىر باسقۇچتىن يەنە بىر باسقۇچقا ئۆتىدۇ. ئۇيغۇر تىلىغا خاس جانلىق تىل ۋە دىيالېكت ئامىللىرى 19 ـ ئەسرىنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا مەيدانغا كەلگەن ئەسەرلەردە تېخىمۇ گەۋدىلىك ئىپادىلىنىدۇ. بۇ ئەمەلىيەتتە هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ شەكىللىنىشكە باشلىغانلىقىنىڭ يېزىقتىكى ئىنكاسى هېسابلىنىدۇ. بۇ خىل سان ئۆزگىرىشى 20 ـ ئەسرىنىڭ باشلىرىدا يۇقىرى پەللىگە چىقىدۇ. نەتىجىدە تىلدا سۈپەت ئۆزگىرىشى كۆرۈلىدۇ. شۇڭا،

«19 ـ ئەسرىنىڭ كېيىنكى يېرىمىنى هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىغا ئۆتۈش باسقۇچى دېسەكمۇ بولىدۇ»[197].

چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى باسقۇچىدا مەيدانغا كەلگەن تەزكىرە ئەدەبىياتى، تەرجىمە ئەدەبىياتى، ئۆزلەشتۈرمە ئەدەبىيات ئەنئەنىسى بۇ دەۋردىمۇ ئىزچىل تەرەققىي قىلدى ۋە بۇ جەھەتتە نادىر ئۇلگىلەرنى يارىتتى. بۇ دەۋردىكى ئەسەرلەرنىڭ تارىخىي ئەھمىيىتىدىن كۆرە، بۇ ئەسەرلەردە يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئاخىرقى باسقۇچىدا شەكىللىنىشكە باشلىغان، ئانا تىلدا ئىجاد قىلىش، جانلىق تىلغا يېقىنلىشىش ئەنئەنىسىنىڭ بارغانسېرى كۈچىيىۋاتقانلىقىدەك يەنە بىر مۇهىم تەرىپى ئالاهىدە دىققەتتىمىزنى تارتىدۇ.

1864 ـ يىلى يۇز بەرگەن كۇچا دېهقانلار قوزغىلىڭى ۋە كېيىنكى مەزگىللەردە پارتلىغان ئىلى دېهقانلار ئىنقىلابى ئەينى دەۋر تارىخ تەزكىرە ئەدەبىياتى ئۈچۈن ئوبدان خام ماتېرىيال بولدى. شۇ مەزمۇنلاردا «20 ـ ئەسرىنىڭ باشلىرىغىچە بولغان يېرىم ئەسىر ئىچىدە تارىخىي تېمىدىكى 20دىن ئارتۇق يازما يادىكارلىق يېزىلغان» ئىدى[198]. مۇشۇ مەزمۇنغا بېغىشلانغان ئەسەرلەردىن موللا شاكىرنىڭ «زەپەرنامە» داستانى (1866 ـ يىل)، موللا بىلالنىڭ «غازات دەرمۇلكى چىن» داستانى (1875 ـ يىل)، سېيىت مۇهەممەد قاشىنىڭ «شەرهى شىكەستە» داستانى (1882 ـ يىل) قاتارلىقلارنى ئالاهىدە تىلغا ئېلىشقا ئەرزىيدۇ.

تەرجىمە ئەدەبىياتى جەھەتتە ئابدۇرۇسۇل بىننى مەۋلانە مۇهەممەد رېهىم پارس تىلىدىن ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلغان «تەرجىمەئى تارىخ تەبەرى» (1841 ـ يىل)، موللا مۇهەممەد هەسەن مۇتىۋەللى ئاخۇنۇم تەرجىمە قىلغان «ئاجايىبۇل مەخلۇقات» (1853 ـ يىل)، مۇهەممەد سادىق قەشقەرى تەرجىمە قىلغان «تارىخي تەبەرى»نىڭ تولۇقلىما تەرجىمىسى، «تارىخي رەشىدى» قاتارلىقلارنى تىلغا ئېلىشقا بولىدۇ.

بۇ دەۋردە يەنە كەسىپلەرنىڭ رىسالىسىنى يېزىشمۇ قىزغىن بىر تېمىغا ئايلاندى. بۇنىڭ نادىر ئۇلگىسىنى موللا ئىسمەتۇللا بىننى موللا نىمە تۇللا مۆجىزى «تەۋارىخى مۇسقىيۇن» ناملىق ئەسىرى بىلەن يارىتتى. نامەلۇم ئاپتورلار تەرىپىدىن يېزىلغان «موزدوزچىلىق رىسالىسى»، «رىسالەئى كەسپىدار» (مۇھەممەد سادىق قەشقەرى) قاتارلىقلارمۇ مۇشۇ تېمىدىن ئىدى.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا، بۇ دەۋردە ئۇيغۇر تىل ـ ئەدەبىياتى ساھەسىدە خىسلەت، ئابدۇرېھىم نىزارى، نوروز ئاخۇن زىيائى، غەيرەتى، تۇردى نازىم غېرىبى، ئىمىر ھۇسەيىن سەبۇرى، مولا نىياز ئاسىفى، دىلبەر دورغە، ناقىس، ئىبنى يۈسۈپ خوتەنى، ئاشۇر ئاخۇن غېرىبى، يۈسۈپ خوتەنى، نۆبىتى، قەلەندەر، ئابدۇللا شېرىپ ئوغلى خەستە، ئابدۇجىلىل دامولا ھاجى، مولا ھەيدەر، مىسكىن، سەبۇرى، مەھزۇن، ئىسمائىل ھاجى، زوھۇرى، ئەخمەتشاھ قارىقاش، تەجەللى قاتارلىق ئەدىبلەر مەيدانغا كەلدى. ئۇلار ئۆز دەۋرىنىڭ ئىلغار پىكىرلىك زىيالىيلىرى بولۇش سۈپىتى بىلەن ئۇيغۇر تىلىنى جانلىق تىلغا يېقىنلاشتۇرۇش، ئۇيغۇر تىلىنى ئۆز قانۇنىيىتى بويىچە تەرەققىي قىلدۇرۇشتا تۇرتكىلىك رول ئوينىدى.

1930 ـ يىللاردىن كېيىن ئۇيغۇر ئەدەبىياتى يېڭىچە قىياپەت بىلەن ئوتتۇرىغا چىقتى. ئەدەبىياتنىڭ ژانىرلىرى كۆپەيدى. يازغۇچى، شائىرلار قوشۇنى ئۇلغايدى. ئەدەبىياتنىڭ مەزمۇنى تامامەن رېئاللىققا يۈزلەندى. ئەدەبىيات خەلق ئاممىسىنى ئويغىتىدىغان، يېڭى شەيئىلەرنى مەدھىيەلەيدىغان، خەلقنى بىلىم ئېلىشقا ئۇندەيدىغان، بىلىمنىڭ خاسىيىتىنى مەدھىيەلەيدىغان، ناچار خاھىشلارنى تەنقىد قىلىدىغان مەزمۇنلارنى ئاساس قىلىپ، شەكىل جەھەتتە خىلمۇخىللىققا يۈزلەندى. شېئىرىيەت ئۇسلۇبى جەھەتتە كىلاسسىك شېئىرىيەتتىكى ئىككىلىك (مەسنەۋى) شەكىلدىن تۆتلۈك

(مۇرەببە) شەكلىگە، ۋەزىن جەھەتتىن ئاروز ۋەزىنىدىن بارماق ۋەزىنگە ئۆتۈشتەك يۈزلىنىش مەيدانغا كەلدى. دىراما، پروزا ژانىرلىرى جۇش ئۇرۇپ راۋاجلاندى.

گەرچە 17 ـ ئەسىردىن باشلاپ يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا خەلقنىڭ جانلىق تىلغا يېقىنلىشىش خاھىشى كۈچەيىشكە باشلىغان بولسىمۇ، لېكىن بۇ ھالەت مەلۇم چەكلىمىگە ئۇچراپ تۇرغانلىقتىن 19 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرى ۋە 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە جانلىق تىل ئاساسىدىكى يازما ئەدەبىي تىلنى بەرپا قىلىش، تىلنى بىرلىككە كەلتۈرۈش توغرىسىدىكى سىستېمىلىق ئىزدىنىش ۋە مۇنازىرىلەر باشلاندى. مۇشۇ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئابدۇقادىر ذامولىلام، مەرۇپ سەئىدى، قۇتلۇق شەۋقى، ئابدۇخالىق ئۇيغۇرغا ئوخشاش بىر قىسىم ئىلغار پىكىرلىك زىيالىيلار جانلىق تىلنى ئاساس قىلغان يازما ئەدەبىي تىلنى بەرپا قىلىش يولىدا ئاز ـ تولا ئىزدەندى. جانلىق تىلنى ئاساس قىلغان ئورتاق ئەدەبىي تىلنى بەرپا قىلىش توغرىسىدىكى ئىزدىنىش ۋە بەس ـ مۇنازىرىلەر سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى تېررىتورىيەسىدىكى ئۇيغۇرلار ئارىسىدىمۇ مۇشۇ ئەسىرنىڭ 20 ـ يىللىرىدىن باشلاپ يۇقىرى پەللىگە كۆتۈرۈلدى[199].

سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدا باشلانغان بۇ مۇنازىرىلەرنىڭ ئاساسى 19 ـ ئەسىرلەرنىڭ كېيىنكى مەزگىلىدە ئىلى رايونىدا مەنسۇى مەدەنىيەت مەركىزى بەرپا قىلىنىش سەۋەبىدىن شىمالنىڭ، جۈملىدىن ئىلى ئۇيغۇرلىرىنىڭ تىلىنىڭ تارىخ سەھنىسىدە كۆرۈلۈشى بىلەن سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ تىلىدا شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرى بىلەن ئومۇمىيلىقىنى ساقلاش كېرەكمۇ ـ يوق؟ دېگەندىن ئىبارەت ئىدى. لېكىن، بۇ چاغدا مەيلى ئاساسلىق ئۇيغۇر ئاھالىسى بولسۇن ياكى ئۇنىڭ بىر تارمىقى بولغان سوۋېت

ئىتتىپاقى ئۇيغۇرلىرى بولسۇن، ئەمەلىيەتتە ھەر ئىككىسىگە ئورتاق بولغان ئەدەبىي تىل شەكىللەنمىگەن، شۇنداقلا بۇرۇن شەكىللەنگەن تارىخىي، ئىجتىمائىي، سىياسىي ئەھۋاللار سەۋەبىدىن يېڭى (ياكى ئىسلاھ قىلىنغان) ئەدەبىي تىل مەسىلىسى ئاساسلىق ئۇيغۇر ئاھالىلىرىنىڭ تىلى ئاساسىدا ئەمەس، بەلكى «غۇلجا، يەتتەسۇ رايونى دىيالېكتى» ۋە «قەشقەر پەرغانە دىئالېكتى» ئاساسىدا ھەل قىلىنىشى كېرەك ئىدى[200]. «20 ـ يىللارغا كەلگەندە مەلۇم تارىخىي ئەنئەنە سەۋەبىدىن ئادەتتىكى ئۇيغۇرلار ئارىسىدىلا ئەمەس، بەلكى ئۇيغۇرشۇناس ئالىملار ئارىسىدىمۇ ئۇيغۇرلاردا مىللىي تىلنىڭ ئورتاقلىقى كەمچىل دەيدىغان قاراش شەكىللەنگەنىدى»[201].

1921 ـ يىلى ئابدۇللا روزى باقىيېفنىڭ چاقىرىقى ۋە تەشكىللىشى بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھەرقايسى جۇمھۇرىيەتلەردە 1921 ـ يىللىدىن ئېتىبارەن ئۇيغۇرلار تەرىپىدىن تەشكىللەنگەن ئىنقىلابىي ئۇيۇشمىلارنىڭ 1 ـ قۇرۇلتىيى، يەنى ئالتە شەھەر جۇڭغارىيە ئىشچىلىرىنىڭ تۇنجى قۇرۇلتىيى ئېچىلدى. بۇ قۇرۇلتايدا ئورتاق ئەدەبىي تىل بەرپا قىلىش مەسىلىسىمۇ مۇھىم مەسىلەرنىڭ بىرى سۈپىتىدە مۇزاكىرە قىلىندى. بۇنىڭ بىلەن ئورتاق ئەدەبىي تىل بەرپا قىلىش مەسىلىسى توغرىسىدا ئوخشاش بولمىغان كۆز قاراشلار ئوتتۇرىغا چىقىپ، بەس ـ مۇنازىرە باشلاندى. بۇ ھەقتە س. شاكىرجانوف بىلەن ل.ئەنزەرى «كەمبەغەللەر ئاۋازى»دا ماقالە ئېلان قىلىپ: «سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى ئۇيغۇرلار قەشقەرلىكلەر ۋە تارانچىلاردىن ئىبارەت ئىككى تۈرگە ۋەكىللىك قىلىدۇ. شۇنداق بولغانكەن، ئۇلارنىڭ تىللىرىمۇ ئىككى خىل مۇستەقىل تىلغا ۋەكىللىك قىلىدۇ. شۇڭا، ئورتاق ئەدەبىي تىل بەرپا قىلىش مۇمكىن ئەمەس» دەپ قارىدى[202]. س.ئې.مالوف، ك. ك. يوداخىن، ئابدۇللا روزىباقىيېف، ئا.مۇھەممەدى، ك. ئاشۇروف،

خ. كەرىموف قاتارلىق تىلشۇناسلار ئوتتۇرىغا چىقىپ، ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئورتاقلىقىنى قوغدىدى. ئاتاقلىق سىياسىي پائالىيەتچى، يەتتەسۇ رايونلۇق سوۋېت ھاكىمىيىتىنىڭ تەشكىلاتچىلىرىدىن بىرى بولغان ئابدۇللا روزىباقىيېف ئورتاق ئەدەبىي تىلنى بەرپا قىلىش جەھەتتىلا ئەمەس، بەلكى ئۇنى ئومۇملاشتۇرۇش ئۇچۇنمۇ كۆپ كۈچ چىقاردى. «ئۇ تۈركستان كومپارتىيەسى مەركىزىي كومىتېتى مىللەتلەر بۆلۈمىنىڭ باشلىقى بولۇپ ئىشلىگەن مەزگىللەردە ئۆزى بىۋاستە ئوتتۇرىغا چىقىپ، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئۇيغۇرلار مەركەزلىك ئولتۇراقلاشقان رايونلىرىدا ئۇيغۇر مەكتەپلىرىنى، جۈملىدىن ئالماتادا ئىككى، ياركەنتتە (ئىككىسى ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىش كۇرسى)، بىشكەكتە تۆت مەكتەپ ئاچتى»[203]. بۇ مەكتەپلەرنى ئورتاق ئەدەبىي تىلنى ئومۇملاشتۇرۇشنىڭ ئاساسى قىلدى.

ئا.مۇھەممەد ئۆز ئانا تىلىغا پۇختا كەسىپ ئەھلى بولۇش سۈپىتى بىلەن «قەشقەر تىلى» ۋە «تارانچىلار تىلى»دىن ئىبارەت ئىككى خىل تىلنىڭ مەۋجۇت ئىكەنلىكىنى تۇيتىن ئىنكار قىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئەدەبىي تىلنى قېلىپلاشتۇرۇش يولىدا ئىزدىنىۋاتقانلارنى «قەشقەر شېۋىسى» بىلەن «تارانچى شېۋىسى»نىڭ ئالاھىدىلىكلىرىنى تېخنىمۇ چوڭقۇر تەتقىق قىلىشقا چاقىردى. ئۇ يەنە «قەشقەرلىكلەر» ۋە «تارانچىلار» تىلىدىكى ئۆزىگە خاس ئايرىم فونېتىكىلىق ھادىسىلەر بىلەن گىراماتىكىلىق ھادىسىلەرنى تەھلىل قىلىپ «ئەدەبىي تىلنىڭ فونېتىكىسى، لېكسىكىسى ۋە گىراماتىكىسىنى قېلىپلاشتۇرۇشتا ئىككى خىل شېۋىدىكى قوبۇل قىلىشقا بولىدىغان تەركىبلەرنى تەڭ قوبۇل قىلىش كېرەك» دېگەن ئىلمىي تەكلىپنى بەردى[204]. ئۇ يەنە «ئەگەر بىز ھۆججەت ۋە باشقا كىتابلارنى ساپ قەشقەر شېۋىسى ياكى ساپ تارانچى شېۋىسىدە نەشر قىلىدىغان بولساق ئېغىر خاتالىق

ئۆتكۈزۈپ قويىمىز. شۇڭا، ئىملا قائىدىسى بويىچە جۈملىگە ۋە سۆزبەت ئىتتىپاقىدىكى بارلىق ئۇيغۇرلار ئۇچۇن ئورتاق ئەدەبىي تىل بەرپا قىلىش زۆرۈر» دېگەننى تەشەببۇس قىلدى[205]. 1926 ـ يىلى ئا. مۇھەممەد ئۇيغۇر تىلى تارىخىدا ئۇيغۇر ئەدەبىي تىل ئىملا قائىدىسىنىڭ ئىلمىي ئاساسىنى تۇنجى قېتىم هازىرلاپ بەردى.

س.ئې. مالوف ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنى بەرپا قىلىش ۋە ئۇنىڭ قېلىپلاشقان دىيالېكت ئاساسىنى بېكىتىش جەھەتتە غايەت زور رول ئوينىغاندى. ئۇ ئۇيغۇرشۇناسلىققا دائىر يىغىنلارغا (1921 ـ ، 1925 ـ ، 1930 ـ يىللاردىكى) پائال قاتنىشىپ، ئۇيغۇرشۇناسلارنىڭ ئۇيغۇر ئورتاق ئەدەبىي تىلىنى بەرپا قىلىش تەتقىقاتىغا ئامالىنىڭ بارىچە ياردەم قىلدى، ئۇ يەنە ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئورتاقلىقىنى ئىلمىي يوسۇندا ئىسپاتلاپ، قەشقەر شېۋىسى بىلەن تارانچى شېۋىسى ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئوخشاپ كېتىدىغان ئىككى خىل شېۋىسى ئىكەنلىكىنى ئوتتۇرىغا قويدى. مالوف بولسا سۆزبەت ئىتتىپاقىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئورتاق ئەدەبىي تىلى قۇرۇلمىسى مۇشۇ ئىككى خىل شېۋىنى ئاساس قىلىشى، بۇ ئورتاق ئەدەبىي تىل مەلۇم جەھەتتە شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئەدەبىي تىلى بولۇشى كېرەك دېگەن قاراشتا ئىزچىل چىڭ تۇرۇپ كەلدى[206].

بۇ بەس ـ مۇنازىرىلەردە ئوتتۇرىغا چىققان يۇقىرىدىكى كۆز قاراشلار «كەمبەغەللەر ئاۋازى»، «ئازادلىق گېزىتى»، «شەرق هەقىقىتى گېزىتى»، «قىزىل شەپەق گېزىتى»، «ئىنقىلابىي شەرق»، «لېنىن يولىدا ماڭايلى» قاتارلىق گېزىت ـ ژورنالىلار ئارقىلىق زىيالىيلار قاتلىمىدىن هالقىپ ئۆتۈپ جەمئىيەتتىكى هەرقايسى ساهەلەرگىچە كېڭەيدى.

20 ـ ئەسىرنىڭ 20 ـ يىللىرىدا باشلانغان ئورتاق ئەدەبىي تىل بەرپا قىلىش توغرىسىدىكى بەس ـ مۇنازىرىلەر 1930 ـ يىلى ئالماتادا ئېچىلغان ئىككىنچى نۆۋەتلىك ئۇيغۇر

تىلشۇناسلىرى يىغىنىدا ئاساسىي جەھەتتىن هەل بولدى. يەنى بۇ قېتىمقى قۇرۇلتايدا س. ئې. مالوف، ك. ك. يۇداخىن قاتارلىق تىلشۇناسلار يەرلىك ئۇيغۇر تىلشۇناسلارنىڭ ياردىمى ۋە مۇناسىۋەتلىك ئورۇنلارنىڭ قوللاپ قۇۋۋەتلىشى ئارقىسىدا سۆزبەت ئىتتىپاقىدىكى بارلىق ئۇيغۇرلار ئۇچۇن ئىككى خىل ئەمەس، بەلكى ئورتاق بىر ئەدەبىي تىلنى بەرپا قىلىشنىڭ مۇمكىنچىلىكىنى قايىل قىلارلىق دەرىجىدە ئىسپاتلاپ بەردى. بۇ ئورتاق ئەدەبىي تىل يەتتەسۇ رايونىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ تىلىدىن بىلەن پەرغانىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ تىلىدىن ئوخشاش دەرىجىدە پايدىلىنىش ئاساسىدا مەيدانغا كەلدى.

شۇنداق قىلىپ، بۇ قېتىمقى قۇرۇلتاي ئارقىلىق 1921 ـ يىلدىن 1930 ـ يىلىغىچە ئېلىپ بېرىلغان ئورتاق ئەدەبىي تىل بەرپا قىلىش هەققىدىكى ئىلمىي تالاش ـ تارتىشلار ئاخىرى تامامىلاندى. نەتىجىدە غۇلجا، يەتتەسۇ رايونى شېۋىسى بىلەن قەشقەر پەرغانە شېۋىسى ئاساسىدا سابىق سۆزبەت ئىتتىپاقىدىكى ئۇيغۇرلار ئۇچۇن ئورتاق ئەدەبىي تىل بەرپا قىلىش مەسىلىسى هەل قىلىندى.

سابىق سۆزبەت ئىتتىپاقى تېررىتورىيەسىدە ياشاۋاتقان ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئېلىپ بېرىلغان ئورتاق ئەدەبىي تىلنى بەرپا قىلىش توغرىسىدىكى بەس ـ مۇنازىرىلەر ۋە ئۇيغۇر تىلشۇناسلىرىنىڭ ئىككىنچى نۆۋەتلىك قۇرۇلتىيى ئارقىلىق مەيدانغا كەلگەن ئورتاق ئەدەبىي تىل ئوقۇش مۇناسىۋىتى بىلەن سۆزبەت ئىتتىپاقىغا چېقىپ كىرگەن زىيالىيلار، سودا ئىشلىرى بىلەن ئۇ تەرەپكە ئۆتۈپ تۇرىدىغان ئىلغار سودىگەرلەرنىڭ ۋاستىسى ۋە باشقا يوللار ئارقىلىق، شىنجاڭدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ يېزىق ئەدەبىي تىلىنىڭ يېڭىلىنىشىغا كۈچلۈك تەسىر كۆرسىتىپ، شىنجاڭدىمۇ ئورتاق يازما ئەدەبىي تىلنىڭ مەيدانغا كېلىشىگە تۈرتكە بولدى.

هازىرقى زامان مەدەنىيىتىنى بالدۇرراق قوبۇل قىلغان ئابدۇقادىر داموللام، ئابدۇخالىق ئۇيغۇرغا ئوخشاش بىر قىسىم ئىلغار پىكىرلىك زىيالىيلارنىڭ جانلىق تىلنى ئاساس قىلغان يازما ئەدەبىي تىل بەرپا قىلىش يولىدا ئېلىپ بارغان ئىزدىنىشلىرى ۋە سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئورتاق ئەدەبىي تىلنى بەرپا قىلىش توغرىسىدىكى بەس - مۇنازىرىنىڭ تەسىرى بىلەن شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرى ئارىسىدا (زىيالىيلار قاتلىمىدا) تىل ئىشلىتىش جەھەتتە ئىككى خىل ئېقىم شەكىللىنىشكە باشلىدى.

بىر ئېقىمدىكىلەر كىلاسسىك ئەدەبىيات ئەنئەنىسىنى داۋاملاشتۇرغۇچىلار بولۇپ، ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ ئاساسلىق ئىجادىيەتلىرىنى ئەرەب، پارس تىلى ۋە يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلى ئەنئەنىسىدە ئېلىپ باردى. بۇ ئېقىمغا تەجەللى، ناقىس، ئابدۇقادىر داموللام (ئابدۇقادىر داموللامنىڭ بىر قىسىم ئەمگەكلىرى يەنىلا كىلاسسىك يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلى ئەنئەنىسىدە پۈتۈلگەن)، قۇتلۇق ھاجى شەۋقى (قۇتلۇق شەۋقىنىڭ ئاساسلىق ئىجادىيىتى كىلاسسىك يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلى بىلەن ئېلىپ بېرىلغان)، ئىسمائىل ھاجى، ئابدۇللا سادىق (پىراقى)، ئەھمىدى قاتارلىق شائىرلار ۋەكىللىك قىلدى.

يەنە بىر ئېقىمدىكىلەر كىلاسسىك يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلى ئەنئەنىسىدىن ۋاز كېچىپ ئاممىباب تىلدا يازغانلار بولۇپ، بۇ ئېقىمغا ئابدۇخالىق ئۇيغۇر، مۇھەممەدئېلى تەۋپىق، مەرۇپ سەئىدى، ناسوھا ئىمىن، ئارۇپ قاسىمى، ئىبراھىم نۇرۇز قاتارلىقلار ۋەكىللىك قىلاتتى.

بۇ مەزگىلدە، قەشقەرنى مەركەز قىلغان جەنۇبىي شىنجاڭ تەۋەسىدىكى ئۇيغۇر زىيالىيلىرى يەنىلا يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلى ئەنئەنىلىرىگە سادىق بولدى، ئىلىنى مەركەز قىلغان شىمالىي شىنجاڭ تەۋەسىدىكى زىيالىيلار بولسا جانلىق تىلغا

كۆپرەك يېقىنلاشتى. ئەدەبىياتىمىزدىكى يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلى ئەنئەنىسى تاكى 30 - يىللارغىچە داۋاملاشتى. ئەھمەت زىيائى ئەپەندى بۇ ھەقتە مۇنداق دەيدۇ: «يازما ئەدەبىياتنا ئانا تىل بىلەن ئىجاد قىلىشنىڭ ئارتۇقچىلىقى نەۋائىي تەرىپىدىن كۆرسىتىپ بېرىلگەندىن كېيىنمۇ بۇ كۆچلۈك تەسىر (ئەرەب، پارس تىلىدا ئەسەر يېزىش ئەنئەنىسىنىڭ تەسىرى) 20 - ئەسىردىمۇ ئالىم دەپ ئاتالغان كىشىلىرىمىزنىڭ ئېڭىدىن يوقالمىدى. 19 - ئەسىرنىڭ ئاخىرى 20 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا قاغىلىقتا ياشىغان ئۇيغۇر شائىرى تەجەللى «پەرق تەجەللى سەبەق مۇجەللى» ناملىق دىۋاننى ئەرەب، پارس تىلىدا يازدى. ئىلغار ئالىملىرىمىزدىن ئابدۇقادىر داموللا ئەدەبىيات دەرسلىكى قىلىشنى مەقسەت قىلغان «مىفتائۇل ئەدەب» («ئەدەپ ئاچقۇچى») ناملىق ئەسىرىنى ئەرەب كىلاسسىكلىرىنىڭ قەسىدىلىرىدىن تۇزۇپ چىقتى. سابىت داموللام 20 - ئەسىرنىڭ بېشىدا يازغان «ئېتىقاد جەۋھەرلىرى» دېگەن شېئىرىي ئەسىرىنى ئەرەب تىلىدا يازدى. بۇنىڭدىن باشقا «ئاپرېل ئۆزگىرىشى» گىچە ھەمدە ئالىملىرىمىزنىڭ بىر - بىرىگە يېزىشقان خەتلىرى، ئېيتقان مەرسىيىلىرى، بىنالارغا يازىدىغان تارىخىي مىسرالىرى، غەزەل، چاقچاقلىرى پۈتۈنلەي ئەرەب، پارس تىلى بىلەن بولدى»[207].

بۇ يەردە شۇنى ئەسكەرتىش زۆرۈركى، سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى دەۋرىدە مەيدانغا كەلگەن بىر تۈركۈم ئەسەرلەر شىنجاڭغا كىرىشكە باشلىدى. شۇ جۈملىدىن 1930 - يىلدىن كېيىن «ئانا» رومانى، «ۋىلادىمىر ئىلئىچ لېنىن» داستانى، پوئېتىرناڭ «ئىنتېرناتسىيونال شېئىرى» ۋە باشقا نۇرغۇن ئىنقىلابىي، جەڭگىۋار ئەسەرلەر، رۇسىيە ۋە دۇنيا كىلاسسىكلىرىنىڭ ئەسەرلىرى ئۇيغۇر تىلىدا بېسىلىپ شىنجاڭغا كەڭ كۆلەمدە كىردى. يېڭى ھايات، شەرق ھەقىقىتى ژورناللىرى ۋە شۇ نامدىكى ئىككى چوڭ نەشرىيات، شۇنداقلا

ئۆزبېكىستان بەدىئىي ئەدەبىيات نەشرىياتى، قازاقىستان بەدىئىي ئەدەبىيات نەشرىياتلىرى ئۇيغۇر تىلىدا نۇرغۇن ئەدەبىي كىتابلارنى نەشر قىلىپ شىنجاڭغا كىرگۈزدى.

1933 ـ يىلدىكى «ئاپرىل ئۆزگىرىشى»دىن كېيىن شىنجاڭدا ھەممە مىللەتلەرنىڭ «مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى» قۇرۇلدى. ئۇرۇمچىدە ئۇيغۇر مەركىزىي ئۇيۇشمىسى، ۋىلايەتلەردە ۋىلايەتلىك ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى، ناھىيەلەردە ناھىيەلىك ئۇيغۇر ئۇيۇشمىلىرى قۇرۇلدى. بۇ ئۇيۇشمىلار مىللىي، ئىجتىمائىي، مەدەنىي ئاممىۋى تەشكىلات بولۇش سۈپىتى بىلەن مەدەنىيەت، مائارىپ خىزمىتىنىڭ ئەڭ ئېغىر يۈكىنى ئۈستىگە ئېلىپ، كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ قوللاپ قۇۋۋەتلىشى ئارقىسىدا ناھايىتى تېزلا باشلانغۇچ مەكتەپ مائارىپىنى ئومۇملاشتۇردى. ئەمەلىيەتتە يېڭى مائارىپ ھەرىكىتى 19 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىلا شەكىللەنگەن ھەم بىر مەزگىل گۈللەپ ياشنىغانىدى. «ئۇسۇلى جەدىت» دەپ ئاتالغان يېڭى پىكىر ئېقىمىنىڭ ئاساسىي تەشەببۇسى يېڭى مائارىپ ۋە تىل ئىسلاھاتى ئىدى[208].

ئاتوش ۋە ئىلىدىكى ھۇسەيىن مۇساباي، باھاۋۇدۇن مۇساباي، ئابدۇقادىر دامۇللام، تاش ئاخۇنۇملار، تۇرپان ئاستانىدىكى مەقسۇت مۇھىتى، كۇچادىكى ھامىت ھاجى قاتارلىقلار «ئۇسۇلى جەدىت»نىڭ ئۇيغۇرلار ئىچىكى تەشەببۇسچىلىرى ۋە بۇۋاستە ئىشتىراكچىلىرى ئىدى. ئاكا ـ ئۇكا مۇسابايلار 1872 ـ يىلى پەننىي دەرسلەر بىلەن دىنىي دەرسلەر قوشۇپ ئوقۇتۇلىدىغان «ئارىلاش مەكتەپ» قۇرغانىدى. 1885 ـ يىلىغا كەلگەندە ئېكساقتا ھازىرقى زامان پەننىي مائارىپ تارىخىمىزدىكى تۇنجى چولپان ھۇسەينىيە مەكتىپى قۇرۇلدى. شۇنىڭدىن كېيىن شىنجاڭنىڭ ھەممە جايلىرىدا يېڭى مائارىپ ھەرىكىتى كۆتۈرۈلدى، جۇملىدىن ئاتوشتا 1894 ـ يىلى «تاش ئاخۇنۇم مەكتىپى»، 1910 ـ يىلى «ئاق مەيدان مەكتىپى»، ئۇرۇمچىدە

1920 ـ يىلى «ئەھمەدىيە مەكتىپى»، ئىلىدا 1889 ـ يىلى «ھۇسەينىيە مەكتىپى»، 1905 ـ يىلى «ھۇنەر ـ سەنئەت مەكتىپى»، 1911 ـ يىلى «بەشىرىيە مەكتىپى»، «سايرامىيە مەكتىپى»، 1916 ـ يىلى «مەكتەپ نۇر»، «ئەلاباي قورو مەكتىپى»، 1924 ـ يىلى «دەرنەك مەكتىپى»، 1925 ـ يىلى «كەشغەرىيە مەكتىپى»، 1928 ـ يىلى «مۇراد مەكتىپى»، 1932 ـ يىلى «تاتالىيە مەكتىپى»، يەكەندە 1905 ـ يىلى «مەتلىئىپرپان مەكتىپى»، كۇچادا «نىزام ھامىدىيە مەكتىپى»، گۇچۇڭدا «گۈلشەن مەكتىپى»، تۇرپاندا مەقسۇت مۇھىتى تەشكىللىكىدە 1914 ـ يىلى «مەكتىپى مەقسۇدىيە»، چۆچەكتە گۈلەندەم خانىم تەشكىللىكىدە «مەكتىپى گۈلەندەمىيە»، «مەقسۇدىيە»، ئاقسۇدا «نىيازىيە»، «مەكتىپى ئىسمائىلىيە»، «ۋەتەن يۇنۇسىيە»، «سۇتۇق بۇغراخان»، «تۆمۇرغازى»، «تۇرانىيە»، «سۇبھى ساب»، «ئابباسىيە»... قاتارلىق مەكتەپلەر قۇرۇلدى[209].

يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان مەكتەپلەردە ئوقۇغۇچىلارغا ئاساسەن پەننىي بىلىملەرنى ئاساس قىلىپ دەرس ئۆتۈلەتتى. شۇ مەكتەپلەردە خىزمەت قىلغان، مەرىپەت مەشئىلىنى كۆتۈرگەن، يېڭى مائارىپ ھەرىكىتى ئۈچۈن جان كۆيدۈرۈپ خىزمەت قىلغان مەھمۇت ھېكىم بەگ، كەرىم ئاخۇن خەلپىتىم، راھىلە موللاچام، مۇھەممەدئىلى تەۋپىق، تۇرسۇن ئەپەندى، سالىھ دامۇللا ھاجى (نىزامى)، ئابدۇقادىر سەئىدى، ھاپىز ئاخۇن مەقسۇم، ئابلىز ئاخۇن دامۇللام، مۇھەممەد ھاجىم، مەۋلىۋى دامۇللا ۋە ئۇنىڭدىن باشقا تاتارىستان، تۇركىيەدىن كەلگەن ئوقۇتقۇچىلارنى ھۆرمەت بىلەن تىلغا ئېلىشقا ئەرزىيدۇ.

يۇقىرىقى مەزمۇنلار قاتاردا ئۇيغۇر يازما ئەدەبىي تىلىنى جانلىق تىلغا يېقىنلاشتۇرۇش ئۈچۈن ئالاھىدە كۈچ چىقارغان مەتبۇئاتچىلىق ھەرىكىتىنىڭ ۋەكىللىرى ئابدۇقادىر دامۇللام، قۇتلۇق ھاجى شەۋقىلەرنى ھۆرمەت بىلەن تىلغا ئېلىشقا

ئەرزىيدۇ.

ئەكسىيەتچى ھۆكۈمرانلار يېڭى مائارىپ ھەرىكىتى ۋە يېڭى ئىدىيەلەرگە جان - جەھلى بىلەن قارشى تۇراتتى. خەلق ئاممىسىنى ئويغىتىش يولىدا ئىزدىنىۋاتقان بىر قىسىم ئىلغار پىكىرلىك سودا - سانائەتچىلەر ۋە مەرىپەتپەرۋەر زىيالىيلار جامائەت پىكرى توپلاش يولى بىلەن مۇتەئەسسىپ كۈچلەرگە تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن مەتبۇئاتچىلىق ئىشلىرىنى يولغا قويدى ھەم تەرەققىي قىلدۇردى. مائارىپ ساھەسى ئۈچۈن يۈرەك قېنىنى سەرپ قىلغان ۋە نۇرغۇن دەرسلىك كىتابلارنى تۈزگەن، يازغان زات ئابدۇقادىر داموللام ئىدى. مانا بۇ دەرسلىكلەر قەشقەردىكى «مەتبەئى نۇر» باسمىخانىسىدا ۋە بەزىلىرى قازاقىستان نەشرىياتىدا بېسىپ تارقىتىلدى. ئۇنىڭدىن باشقا قەشقەر، ئىلى، چۆچەك قاتارلىق جايلاردا مەتبۇئاتچىلىق ئىشلىرى جۇش ئۇرۇپ راۋاجلىنىپ نۇرغۇن گېزىت، ژۇرناللار نەشر قىلىندى. لېكىن بۇ گېزىت - ژۇرناللارنىڭ كۆپ قىسمى نۇرغۇن سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ئىزچىل داۋاملىشالمىغان بولسىمۇ، لېكىن جانلىق تىل ئاساسىدا نەشر قىلىنىپ ئىلغار پىكىرلەرنى، يېڭىلىقلارنى تەشۋىق قىلىپ، خەلق ئاممىسىنىڭ ئويغىنىشىنى ئىلگىرى سۈردى.

ئۇنىڭدىن باشقا، شۇبىت مەسىيونېرلىرىنىڭ قەشقەردە قۇرغان باسمىخانىسىدا دىنىي، ئەدەبىي مەزمۇنلاردىكى نۇرغۇن كىتاب بېسىلدى. بۇ ئەسەرلەر ھازىر شۇبىتسىيە پادىشاھلىق كۈتۈپخانىسى ۋە لوند ئۇنىۋېرسىتېتى كۈتۈپخانىسى قاتارلىق ئورۇنلاردا ساقلانماقتا. بۇ ئەسەرلەر «قەشقەر باسما بۇيۇملىرى» دەپ ئاتىلىدۇ. مانا بۇ باسما بۇيۇملىرىمۇ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ شەكىللىنىشىدە مۇئەييەن رول ئوينىدى.

بۇ قېتىمقى يېڭى مائارىپچىلىق ھەرىكىتى شىنجاڭ دائىرىسىدە نۇرغۇن بالىلارنى يېڭى پەننىي بىلىملەر بىلەن

تەربىيەلەش بىلەن بىللە ئوقۇغۇچىلارغا ئانا تىل دەرسىنى ئىنتايىن مۇھىم دەرس قاتارىدا ئوقۇتقانىدى. بۇنىڭ بىلەن جانلىق تىل ئاساسىدىكى تىل - يېزىق بىلەن ساۋاتلىق بولغان يېڭى بىر ئەۋلاد ئۇيغۇر پەرزەنتلىرى مەيدانغا كەلدى. بۇ قېتىمقى يېڭى مائارىپ ھەرىكىتى ئاپرېل ئۆزگىرىشىدىن كېيىنكى ئۇيغۇر ئۇيۇشمىلىرىنىڭ مائارىپچىلىق ھەرىكىتى ئۈچۈن ئاساس ۋە تۈرتكە بولدى. مۇشۇنداق مەنىۋى ئاساس بىلەن 1934 - يىلىدىن باشلاپ شىنجاڭنىڭ ھەممە جايلىرىدا يېڭى مەكتەپلەر مەيدانغا كەلدى. بۇ مەكتەپلەرنىڭ ئوقۇتۇش ئۇسۇلى ناھايىتى ئىلغار بولۇپ، ئوقۇغۇچىلارنى يېڭى ئىدىيە، يېڭى روھ بىلەن تەربىيەلەشكە ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرەتتى. «مەكتەپلەردە تامامەن مىللىي روھ ۋە مىللىي تىل - يېزىق بىلەن دەرس ئۆتىلەتتى. دەرسلىك كىتابلار ھەربىر مىللەتنىڭ ئۆز ئانا تىلىدا تۈزۈلۈپ، ئۆز ئانا تىلىدا ئۆتۈلگەچكە، ئوقۇغۇچىلارنىڭ دەرس ئۆزلەشتۈرۈشى يۇقىرى، روھىي ھالىتىمۇ ئالاھىدە كۆتۈرەڭگۇ بولاتتى. دەرسلىك ماتېرىياللىرىمۇ بىرقەدەر ياخشى بولۇپ، ئۆزىمىزدە يوقلىرى (مەسىلەن، ھېساب، تەبىئەت، جۇغراپىيە قاتارلىقلار) سوۋېت ئىتتىپاقىغا زاكاز قىلىنىپ، ئۇيغۇر كونا يېزىقى بىلەن زامانىۋى مەتبەئىدە باستۇرۇلۇپ، يېزا - قىشلاقلارغىچە كەڭ تارقىتىلغانىدى. ئۇنىڭدىن باشقا ئېلىپبە، ئوقۇش كىتابلىرىدىن تارتىپ قالغان ھەممە دەرسلىكلەر، ھەتتا دىن دەرسلىكلىرىمۇ ئۆزىمىزنىڭ مەتبەئىلىرىدە بېسىلىپ يېتەرلىك دەرىجىدە تارقىتىلاتتى... شۇ چاغلاردا ئۇيۇشمىلار ئىجتىمائىي مائارىپقىمۇ ئوخشاشلا ئەھمىيەت بېرىپ ئۆلكە بويىچە «ساۋاتسىزلىقنى يوقۇش ھەرىكىتى» ۋە قىشلىق ئوقۇتۇش ھەرىكىتى ئېلىپ باراتتى. ھۆكۈمەتمۇ بىر مەزگىل بۇ ئىشقا كۆڭۈل بۆلگەنىدى. مەسىلەن، شۇ چاغدا ھۆكۈمەت قارىمىقىدىكى ساۋات چىقىرىش مەكتىپىدىن 206 سى بار بولۇپ، ئوقۇغۇچىلارنىڭ

سانى 15مىڭ 592 گە يەتكەن بولسا، ئويۇشما قارىمىقىدا 740 مەكتەپ بار بولۇپ، 138 مىڭ 444 نەپەر كىشى ساۋاتلىق بولغان ئىدى»[210].

ئۇنىڭدىن باشقا، ئۇيۇشمىلارنىڭ تەشۋىقات بۆلۈمى قارىمىقىدا «سانائى نەفىسە» (سەنئەت ئۆمىكى) قۇرۇلۇپ، ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئىشلىرى جۇش ئۇرۇپ راۋاجلاندى. بولۇپمۇ بۇ مەزگىلدە پۈتۈن شىنجاڭدا تىياتىرچىلىق ھەرىكىتى ئەۋجىگە كۆتۈرۈلۈپ، نۇرغۇن ئوپېرا، دىراما ۋە كومېدىيەلەر سەھنىلەشتۈرۈلۈپ ئوينالدى، سەھنە ئەسەرلىرىنىڭ تېكىستلىرىنى يېزىش، ئورۇنداشتا خەلق جانلىق تىلى ئىشلىتىلدى.

شۇنداق قىلىپ، شىنجاڭدىمۇ بىرلىككە كەلگەن ئورتاق ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئىجتىمائىي ئاساسى شەكىللەندى. «1935 ـ يىلدىن باشلاپ ئۇرۇمچىدە ‹يېڭى شىنجاڭ›، گېزىتى، ‹خانتەڭرى›، ‹مەدەنىيەت› ناملىق ئايلىق ژۇرناللار نەشر قىلىندى، شۇنىڭدەك كۆپلىگەن ۋىلايەت، ناھىيەلەردە ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنىڭ ئۆز ئالدىغا مەتبۇئاتلىرى بارلىققا كەلدى، قەشقەردە ‹يېڭى ھايات›، تارباغاتايدا ‹بىزنىڭ تاۋۇش›، ئاقسۇدا ‹ئاقسۇ ئۇچۇرى›، قاراشەھەردە ‹يولتۇز›، كورلىدا ‹باغراش›، لوپنۇردا ‹تەكلىماكان› قاتارلىق گېزىت ـ ژۇرناللار چىقىرىلدى»[211].

دېمەك، 30 ـ يىللاردىن كېيىنكى مىللىي ئويغىنىش ھەرىكىتىنىڭ تەسىرىدە مەيدانغا كەلگەن ئاقارتىش ئۇيۇشمىلىرىنىڭ كۇندىلىك خىزمەتلىرىدە، بولۇپمۇ مائارىپ، ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئىشلىرىدا ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ رولى گەۋدىلىنىشكە باشلىدى.

سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدا باشلانغان مۇنازىرە، مۇلاھىزىلەرنىڭ ۋە ئۇنىڭ بىلەن بىر قاتاردا رايونىمىزدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئانا تىل ھەققىدىكى ئىزدىنىشلىرى

30 ـ يىللاردا مېۋە بېرىشكە باشلىدى. بۇنىڭ بىلەن بىرلىككە كەلگەن جانلىق تىل ئاساسىدىكى يازما ئەدەبىي تىل بىلەن مەتبۇئاتچىلىق ئىشلىرى يولغا قويۇلدى، شۇنداقلا شۇ چاغدىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ تىلىمۇ تەبىئىي ھالدا جانلىق تىل ئاساسىدا بولدى. گەرچە ئاز ساندىكى يازغۇچى، شائىرلار ئۆز ئەسەرلىرىدە ئەرەب، پارسچە سۆزلەرنى، كىلاسسىك يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلى جۈملە شەكىللىرىنى ئىشلەتكەن بولسىمۇ، جانلىق تىل ئاساسىدىكى ئانا تىلنى قوللىنىش ئەدەبىياتىنىڭ ئاساسىي ئېقىمى بولدى.

شۇنداق قىلىپ، 20 ـ ئەسىرنىڭ 30 ـ يىللىرىدا ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى شەكىللەندى ۋە بارا ـ بارا مۇكەممەللىشىشكە قاراپ يۈزلەندى.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ شەكىللىنىش جەريانىدىكى مورفولوگىيەلىك ئالاھىدىلىكلەرنى تۆۋەندىكىچە كۆرسىتىش مۇمكىن[212]:

1) ئىسىملارنىڭ سان كاتېگورىيەسىدە ئەرەب ـ پارس تىلىغا خاس قوشۇمچىلار ۋە قائىدىلەر ئىستېمالدىن قالدى.

2) ئىسىملارنىڭ كېلىش كاتېگورىيەسىدە ھەرقايسى كېلىش شەكىللىرىنىڭ قوشۇمچىلىرى مۇقىملاشتى. بىر كېلىش شەكلىنىڭ باشقا بىر كېلىش رولىدا قوللىنىلىش ھادىسىسى ئاساسەن تۈگىدى.

3) ئەرەب ـ پارس تىلىدىن كىرگەن سانلار ئىستېمالدىن قېلىپ، ئۇيغۇر تىلىغا خاس سانلار مۇقىملاشتى. سانلار يېزىقتا رەقەم بىلەن ئىپادىلىنىدىغان بولدى.

4) يارەمچى سۆزلەردە چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى بەزى يارەمچى سۆزلەر ئىستېمالدىن قالدى، يېڭىدىن بەزى يارەمچى

سۆزلەر مەيدانغا كەلدى.

5) ئالماشلاردا شەخس ئالماشلىرى هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكىگە ئوخشاش شەكىلگە كەلدى. كۆرسىتىش ئالماشلىرى ۋە سوئال ئالماشلىرى هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى بىلەن شەكىل ۋە مەنە جەهەتتە بىر دەكلىككە ئىگە بولدى.

6) رەۋىشلەردە چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا قوللىنىلغان بىر قىسىم رەۋىشلەر ئىستېمالدىن قېلىپ، يېڭىدىن بىرقىسىم رەۋىشلەر مەيدانغا كەلدى.

7)پېئىللارنىڭ شەخس كاتېگورىيەسىدە 2 ـ شەخس بىرلىك هۆرمەت تۇرى ۋە كۆپلۈك سىپايە تۇرى مەيدانغا كەلدى ۋە شۇنىڭغا مۇناسىپ ئىسىملارنىڭ شەخس كاتېگورىيەسىدە ۋە شەخس ئالماشلىرىدىمۇ 2 ـ شەخس بىرلىك هۆرمەت تۇرى ۋە كۆپلۈك سىپايە تۇرى مەيدانغا كەلدى.

8) پېئىل زامانلىرى تەرەققىي قىلدى. 1890 ــ 1920 ـ يىللاردىكى ئۇيغۇر تىلىدا هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىل زامانلىرىنىڭ هازىرقى زامان شەكىللىدىن باشقا هەممە شەكىل دېگۈدەك ئۇچرايدۇ، 1930 ـ يىللارغا كەلگەندە هازىرقى زامان شەكلىمۇ كەڭ قوللىنىلدى.

9) پېئىلنىڭ تۈس كاتېگورىيەسى تەرەققىي قىلدى، ئانالىتىك تۈس فورمىلىرى كەڭ قوللىنىلغاندىن باشقا، سىنتېتىك تۈس فورمىلىرىمۇ خېلى تەرەققىي قىلدى.

هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ شەكىللىنىش هارپىسى ــ ئۆتكۈنچى باسقۇچتىكى ۋە هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى مۇهىم تەتقىقات نەتىجىلىرىدىن روبېرت شاۋ[213]، گۈستاف راكۇبت[214] قاتارلىقلارنىڭ ئەسەرلىرى، ئاپتورى نامەلۇم «ئۇيغۇر تىلى»غا ئائىت كىتاب[215]، ئىمساخان جېلىلوۋا[216]، ئەمىر نەجىپ[217]،

جۇ جىنىڭ[218]، ئىبراهىم مۇتىئى[219]، نەسرۇللا يولبۇلدى[220]، تۇردى ئەخمەت[221]، سەيدۇاقاسوف[222]، خەمىت تۆمۇر[223]، چېن شىمىن، راززاق مەتنىياز[224]، پۇ چۇەن، ۋۇ جىجوك[225]، چېڭ شىلياڭ[226]، يى كۇنشيۇ، گاۋ شىجې[227]، كۇرەش مەهمۇتجان[228]، ئارسلان ئابدۇللا[229]، رېيهاند هان[230]، فرېدرىك جون[231]، رىدۋان ئۆزتۈرك[232] قاتارلىقلارنىڭ ئەسەرلىرىنى تىلغا ئېلىش مۇمكىن. ئۇنىڭدىن باشقا هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتىغا كۆچ قوشقان ۋە قوشۇۋاتقان تىلشۇناسلاردىن ئامىنە غاپپار، مىرسۇلتان ئوسمانوف، خالىق نىياز، مۇهەببەت قاسىم، ئارسلان ئابدۇللا، لېتىپ توختى، مەترېهىم سايىت، يارى ئەبەيدۇللا قاتارلىقلارنى تىلغا ئېلىش مۇمكىن.

§4. هازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى

بىر مىللەت كىشىلىرى ئورتاق ئىشلىتىدىغان تىل ئورتاق تىل دەپ ئاتىلىدۇ. ئورتاق تىل مىللەت بىلەن تەڭ شەكىللىنىدۇ. ئورتاق تىل مەلۇم دىيالېكت ئاساسىدا شەكىللەنگەن، مەلۇم مىللەتكە تەۋە، خەلقە ئورتاق بولغان تىلدۇر.

هەرقانداق بىر مىللەتنىڭ ئورتاق تىلى ئادەتتە جانلىق تىل ۋە يېزىق تىلى دېگەن ئىككى خىل شەكىلنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. يېزىق تىلى جانلىق تىل ئۇچۇن يېتەكچىلىك رولىنى ئويناىدۇ. جانلىق تىل يېزىق تىلى ئۇچۇن ئاساس بولىدۇ. جانلىق تىل تىل تاۋۇشلىرى، يەنى نۇتۇق ئارقىلىق، يېزىق تىلى يېزىق ئارقىلىق ئىپادىلىنىدىغان بولغاچقا، بۇلار روشەن پەرقە ئىگە. يېزىق تىلى جانلىق تىلغا قارىغاندا خېلى مۇكەممەل، قېلىپلاشقان بولىدۇ. لېكىن، ئۇنىڭ ئۆزى يەنىلا ئەدەبىي تىل هېسابلانمايدۇ. ئەدەبىي

تىل مىللىي ئورتاق تىل ئاساسىدا بارلىققا كېلىدۇ. مىللىي ئورتاق تىلنىڭ جانلىق تىل ۋە يېزىق تىلى شەكلى ئىلىم ـ پەن خادىملىرىنىڭ ياكى شۇ مىللەت ئاممىسىنىڭ ئورتاق كېڭىشىشى بىلەن، ئۇنى تىلنىڭ ئوبيېكتىپ تەرەققىيات قانۇنىيىتى بويىچە فونېتىكا، لېكسىكا ۋە گىرامماتىكىلىق جەھەتلەردىن قايتا-قايتا پىششىقلاپ ئىشلىشى، قېلىپلاشتۇرۇشىدىن كېيىن ئاندىن ئەدەبىي تىل شەكلىگە كىرىدۇ. ئەدەبىي تىل شۇ مىللەت تىلىدىكى ھەر خىل دىيالېكتلارنىڭ، مەھەللىۋى شېۋىلەرنىڭ ساقلىنىپ تۇرۇشىغا قارىماي، ھەممىنى ئۆزىگە بېقىندۇرغان ھالدا شەكىللىنىدۇ ۋە مەۋجۇت بولىدۇ. ئۇ شۇ مىللەت خەلقىنىڭ ناھايىتى ئۇزاق ئەسىرلەردىن بۇيانقى ئۆزئارا ئالاقىسىگە، ئۆزئارا پىكىر ئالماشتۇرۇشىغا، بىر ـ بىرىنى چۈشىنىشىگە ئۇنۇملۇك خىزمەت قىلىپ كېلىۋاتقان دىيالېكتلار ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن مىللىي ئورتاق تىلنى ئۆزىگە ئەڭ مۇھىم ئاساس قىلىدۇ.

ئەدەبىي تىل مىللىي ئورتاق تىلنىڭ پىششىقلاپ ئىشلەنگەن، قېلىپلاشتۇرۇلغان شەكلى. مىللىي ئەدەبىي تىل شۇ مىللىي تىلنىڭ ئوبيېكتىپ تەرەققىيات قانۇنىيىتى بويىچە شۇ مىللەت تىلشۇناسلىرى ۋە ئىلمىي خادىملىرى تەرىپىدىن فونېتىكا، لېكسىكا ۋە گىرامماتىكا جەھەتلەردىن ئۆلچەمگە چۈشۈرۈلگەن، قېلىپلاشتۇرۇلغان بولىدۇ.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى ئەدەبىي يېزىق تىلى ۋە ئەدەبىي جانلىق تىل دەپ ئايرىلىدۇ.

ئەدەبىي جانلىق تىل ئومۇمەن رادىيو، تېلېۋىزىيە، كىنو، تىياتىر، دوكلات، لېكسىيە، تەشۋىقات ۋە ئوقۇ-ئوقۇتۇش ئىشلىرىدا قوللىنىلىدۇ. ئۇ تەلەپپۇز قائىدىسىنى ئۆزىگە يېتەكچى قىلىدۇ. ئەدەبىي يېزىق تىلى ئومۇمەن گېزىت ـ

ژۇرنال، كىتاب، ھۆججەت، ئالاقىلەردە قوللىنىلىدۇ. ئۇ ئىملا قائىدىسىنى ئۆزىگە يېتەكچى قىلىدۇ.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى ئۆزلۈكسىز تەرەققىي قىلىۋاتقان، مۇكەممەللىشىۋاتقان ئەدەبىي تىل. ئۇ بىرقانچە دىيالېكتقا، ھەربىر دىيالېكت يەنە بىرقانچىدىن شېۋىلەرگە بۆلۈنگەن. دىيالېكت ۋە شېۋىلەردە ھېلىھەم قىسمەن پەرقلەر مەۋجۇت. شۇڭا، ئۆگىنىش، ئوقۇ ـ ئوقۇتۇش جەريانىدا ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنى ئومۇمىلاشتۇرۇشقا، تەلەپپۇز ۋە ئىملا قائىدىسىنى توغرا ئىگىلەش ۋە ئۆزلەشتۈرۈشكە ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىش كېرەك. چۈنكى، ئىملا قائىدىسى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي يېزىق تىلىنى قېلىپلاشتۇرۇشنىڭ ئاساسى ۋە ئەڭ ئۇنۇملۇك تەدبىرى.

ھەرقانداق بىر تىلنىڭ تەلەپپۇزىنى قېلىپلاشتۇرۇشتا مەلۇم بىر جايىنىڭ تەلەپپۇزى ئۆلچەم قىلىنىدۇ.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈش ئۈچۈن، بىرىنچىدىن، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنى قېلىپلاشتۇرۇش خىزمىتىنى چىڭ تۇتۇشقا؛ ئىككىنچىدىن، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنى ئومۇمىلاشتۇرۇش خىزمىتىنى چىڭ تۇتۇشقا توغرا كېلىدۇ.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنى قېلىپلاشتۇرۇش ئۈچۈن تۆۋەندىكىدەك خىزمەتلەرنى ئىشلەشكە توغرا كېلىدۇ:

1. ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتىنى چوڭقۇرلاشتۇرۇشقا ۋە كۆچەيتىشكە توغرا كېلىدۇ. ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتى ئۇيغۇر تىلىنىڭ ھەرقايسى دەۋرلىرىنى تارىخىي تەرەققىيات يۆنىلىشى بويىچە سىستېمىلىق تەتقىق قىلىشنى، ئۇيغۇر تىلىنى باشقا قېرىنداش تۈركىي تىللار بىلەن سىستېمىلىق تەتقىق قىلىشنى

ھەمدە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ فونېتىكىسى، لېكسىكىسى، گىرامماتىكىسى جەھەتلەردىكى كونكرېت تەتقىقاتلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتىنىڭ چوڭقۇرلىشىشى، تەتقىقات نەتىجىلىرىنىڭ سۈپىتىنىڭ ئۆسۈشى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنى قېلىپلاشتۇرۇشنى پۈختا ئىلمىي ئاساس بىلەن تەمىنلەيدۇ ھەم ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ تەرەققىياتىنى ۋە مۇكەممەللىشىشىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ.

2. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ تەلەپپۇز قائىدىسى بىلەن ئىملا قائىدىسىنى مۇكەممەللەشتۈرۈشنى چىڭ تۇتۇشقا توغرا كېلىدۇ. ئىملا قائىدىسى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي يېزىق تىلىنى قېلىپلاشتۇرۇشنىڭ ئەڭ ئۇنۇملۇك تەدبىرى. ئىملا قائىدىسى قانچە مۇكەممەل، نۇقسانسىز بولسا ئەدەبىي تىلنىڭ قېلىپلىشىشى شۇنچە ئۇنۇملۇك بولىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئىملا قائىدىسى، ئىملا لۇغىتى، ئاتالغۇلار لۇغىتى، ئىزاھلىق لۇغەت قاتارلىق لۇغەتلەرنى تۈزۈش ئۇيغۇر تىلىنى قېلىپلاشتۇرۇشنىڭ كونكرېت خىزمەتلىرى ھېسابلىنىدۇ. ئەدەبىي يېزىق تىلى بىلەن ئەدەبىي جانلىق تىل ئوتتۇرىسىدا ھامان پەرق بولىدۇ. بۇ پەرق تەلەپپۇز قائىدىسىدە ئەكس ئەتتۈرۈلىدۇ. ئەدەبىي تەلەپپۇز قائىدىسىنى ئىشلىگەندە ئەدەبىي تەلەپپۇز لۇغىتىنىمۇ ئىشلەش كېرەك. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ تەلەپپۇزى سۆزلەرنىڭ تەلەپپۇزى، سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ تەلەپپۇزى ۋە جۈملىلەرنىڭ ئىنتوناتسىيەسىدە روشەن ئىپادىلىنىدۇ، شۇڭا رادىيو ـ تېلېۋىزىيە، كىنو ـ تىياتىر ساھەلىرىدە ئەدەبىي تەلەپپۇزنى قېلىپلاشتۇرۇشقا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىش كېرەك.

3. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنى ئومۇملاشتۇرۇش ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى بىلەن دىيالېكت، شېۋىلەر ئوتتۇرىسىدىكى پەرقلەرنى كىچىكلىتىش، شەخسكە خاس غەيرىي نۇتۇق شەكىللىرىنى تۈزىتىشنى كۆرسىتىدۇ. ئەدەبىي تىلنى ئومۇملاشتۇرۇش ئۇزاق مۇددەتلىك، مۇشەققەتلىك ھەم ئىنچىكە خىزمەت. ئەدەبىي تىلنى ئومۇملاشتۇرۇش دىيالېكت ۋە شېۋە رايونلىرىدىكى كىشىلەرنىڭ ئىقتىسادىي تۇرمۇش سەۋىيەسىنىڭ ئۆسۈشى، مىللىي ئاڭنىڭ كۈچىيىشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. ئىلىم ـ پەن يۇكسەك دەرىجىدە تەرەققىي قىلغان بۈگۈنكى كۈندە، ئەدەبىي تىلنى ئومۇملاشتۇرۇشقا نۇرغۇن قولايلىق شارائىتلار ھازىرلاندى. مۇشۇ قولايلىق شارائىتلاردىن ئۈنۈملۈك پايدىلىنىپ ئەدەبىي تىلنى ئومۇملاشتۇرۇش قەدىمنى تېزلىتىش كېرەك.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى ـــ ئۇرۇمچى تەلەپپۇزىنى ئۆزىگە تەلەپپۇز ئۆلچىمى قىلغان، مەركىزىي دىيالېكتنى ئۆزىگە يېتەكچى قىلغان، ھازىر نەشر قىلىنىۋاتقان ئۇلۇغ خاراكتېرلىك يىرىك ئەسەرلەر تىلنىڭ گىرامماتىكىلىق ئالاھىدىلىكلىرىنى ئۆزىگە گىرامماتىكىلىق ئۆلچەم قىلغان مىللىي ئەدەبىي تىلدۇر.

§5. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ دىيالېكتلىرى

دىيالېكت دېگىنىمىز ئومۇمىي خەلق تىلىنىڭ رايون خاراكتېرلىك تارمىقى، يەنى ئومۇمىي خەلق تىلىنىڭ يەرلىك ۋارىيانتى.

بىر تىلنىڭ دىيالېكتلىرى ئوتتۇرىسىدىكى پەرق تىلنىڭ ھەرقايسى تەركىبىي قىسىملىرىدا ئوخشىمىغان دەرىجىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ. مەلۇم بىر تىلنىڭ دىيالېكتلىرىنى ئايرىشتا شۇ

دىيالېكت رايونلىرىنى چوڭقۇرلاپ تەكشۈرۈش ئارقىلىق ئەڭ ئومۇمىي بولغان ئالاھىدىلىكلەر ئومۇملاشتۇرۇلۇۋاتقان ھەم مۇشۇ ئومۇمىي ئالاھىدىلىكلەرگە ئاساسەن دىيالېكتلارنى ئايرىش ئۆلچىمى بېكىتىلدۇ.

هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ دىيالېكتلىرى فونېتىكا، لېكسىكا، گرامماتىكا جەھەتلەردە ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە. ئۇيغۇر تىلى دىيالېكتلىرىنى ئايرىشتا ئەمىر نەجىپ، س. يې. مالوف، ئامىنە غاپپار، مىرسۇلتان ئوسمانوف، لى جىڭۋې قاتارلىق تەتقىقاتچىلار ھەر خىل ئۆلچەملەرنى ئوتتۇرىغا قويغان. بۇنىڭ ئىچىدە فونېتىكىلىق ئۆلچەملەرمۇ، لېكسىكىلىق ئۆلچەملەرمۇ، مورفولوگىيەلىك ئۆلچەملەرمۇ بار. بۇلارنىڭ ئىچىدە ئامىنە غاپپار ۋە مىرسۇلتان ئوسمانوفلار ئوتتۇرىغا قويغان ۋە بۈگۈنكى كۈندە ئۇيغۇر تىلى دىيالېكتلىرىنى ئايرىشتا ئومۇمىي ئۆلچەم قاتارىدا قوبۇل قىلىنغان، ئۇيغۇر تىلى دىيالېكتلىرى ئۈچۈن ئەڭ ئومۇمىي ئالاھىدىلىك ھېسابلىنىدىغان ئۇيغۇر تىلى دىيالېكتلىرىنى ئايرىشنىڭ ئۆلچىمى قىلىنىدىغان ئىككى خىل مورفولوگىيەلىك ئۆلچەم تۆۋەندىكىچە:

بىرىنچى ئۆلچەم، پېئىللارنىڭ كەلگۈسى زامان ئېنىق خەۋەر رايى شەكلى بولۇپ، ئۇيغۇر تىلى تارىخىدا تۈسلۈك مەنىدىن پېئىللارنىڭ كەلگۈسى زامان ئېنىق خەۋەر رايى مەنىسىنى بىلدۈرۈشكە ئۆتكەن «dur›turur» شەكلى بىرىنچى شەخس (بىرلىك ۋە كۆپلۈك)تە دىيالېكتلاردا ئۈچ تۈرلۈك ئەھۋال ئۈچرايدۇ.

1) turur›dur›di شەكلىدە قىسقارغان. مەسىلەن:

بارىمەن	baridimän

توسىمەن	tosidimän
بىلمەيمەن	bilmejdimän

2) turur›dur›t شەكلىدە قىسقارغان. مەسىلەن:

بارىمەن	baritmä(n) ~ bajitmä(n)
توسىمەن	tosudmän
بىلمەيمەن	bilmijtmä(n) ~ bilmejtimän

3) بۇ شەكىل نۆل شەكلىگە ئايلانغان. يەنى turur›tur›dur›∅ شەكلىدە پۈتۈنلەي يوقالغان بولۇپ، ئېنىق كەلگۈسى زامان پېئىلى ـ a ـ بىلەن ياسالغان رەۋىشداشلارنىڭ ئاخىرىغا بېۋاستە شەخس قوشۇمچىلىرىنى قوشۇش بىلەن ئىپادە قىلىنغان. مەسىلەن:

بارىمەن	barimän
توسىمەن	tosimän
بىلمەيمەن	bilmejmän

ئىككىنچى ئۆلچەم، پېئىللارنىڭ پۈتىمىگەن سۈپەتداش شەكلى. بۇ شەكىلدىمۇ ئۈچ خىل ئەھۋال بار.

1) turur›dur›du(r)+ğan

بارىدىغان	baraduğan
كېلىدىغان	keladuğan

2) turur›dur›t+qan

بارىدىغان	baritqan ~ bajitqan
كېلىدىغان	ke(li)tqan

3) turur›dur›di+ğan

بارىدىغان	baridiğan
كېلىدىغان	kelidiğan

يۇقىرىقى ئىككى ئۆلچەمدە بىرىنچى خىل ئەھۋالغا ياتىدىغان

نى لوپنۇر دىيالېكتى، ئىككىنچى خىل ئەھۋالغا ياتىدىغىنى خو-تەن دىيالېكتى، ئۈچىنچى خىل ئەھۋالغا ياتىدىغىنى مەركىزىي دىيالېكت بولىدۇ.

ئەمما شۇنى ئېيتىش كېرەككى، بۇ ئۈچ ئۆلچەم نەزەرىيەسى ئۇيغۇر تىلى دىيالېكتلىرى تەتقىقاتىدا دۆلەت ئىچى-سىرتىدا بىرقەدەر ئومۇملاشقان ۋە ئېتىراپ قىلىنغان نەزەرىيە بولسىمۇ، بۇ پاكىتلار 21 - ئەسىردىكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالىغا تولۇق ماس كەلمەيدۇ. چۈنكى، بۇ ئۆلچەملەر بۇنىڭدىن 30 - 40 يىل بۇرۇن ئوتتۇرىغا چىققان ۋە ئالدىنقى ئەسىرنىڭ 80 - يىللىرىدا ئېلان قىلىنىپ مۇقىملاشقان. ئارىدىن يېرىم ئەسىرگە يېقىن ۋاقىت ئۆتكەن، پەن - تېخنىكا تەرەققىي قىلغان، زامانىۋى ئۇچۇر ۋاستىلىرى هەممىلا يەرنى قاپلىغان، مەدەنىي مائارىپ راۋاجلانغان بۈگۈنكى كۈندە دىيالېكتلار ئوتتۇرىسىدىكى پەرق كۈنسايىن كىچىكلىمەكتە ۋە نۇرغۇن تىپىك ئالاھىدىلىكلەر تېزلىكتە يوقالماقتا. بۇ سەۋەبلەر تۈپەيلى نوپۇسى ئاز، دائىرىسى كىچىك بولغان لوپنۇر دىيالېكتى ئۆزىنىڭ تىپىك ئالاھىدىلىكلىرىدىن تېزلىكتە مەھرۇم بولماقتا. بۇنىڭدىن 10 يىللار بۇرۇن لوپنۇرنىڭ دۆڭقوتان قاتارلىق جايلىرىدا ئېلىپ بېرىلغان تىل تەكشۈرۈش نەتىجىلىرى بىلەن 1960 - يىللاردا تەكشۈرۈلگەن تىل ماتېرىيالىلىرىنى سېلىشتۇرغاندا، لوپنۇر دىيالېكتىنىڭ مۇھىم تىپىك ئالاھىدىلىكلىرى ئاجىزلاپ كەتكەن. مائارىپ تەربىيەسى، رادىيو - تېلېۋىزىيە ئومۇملاشقانسېرى بۇ پەرقلەر تېخىمۇ تېز يوقىلىشقا يۈزلەنگەن بۈگۈنكى كۈندە ئەھۋال تېخىمۇ شۇنداق(233).

هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دىيالېكتلىرى ۋە ئۇلارغا تەۋە بولۇپ تۇرغان شېۋىلەرنىڭ ئومۇمىي ئىسخېمىسى مۇنداق بولىدۇ.(234)

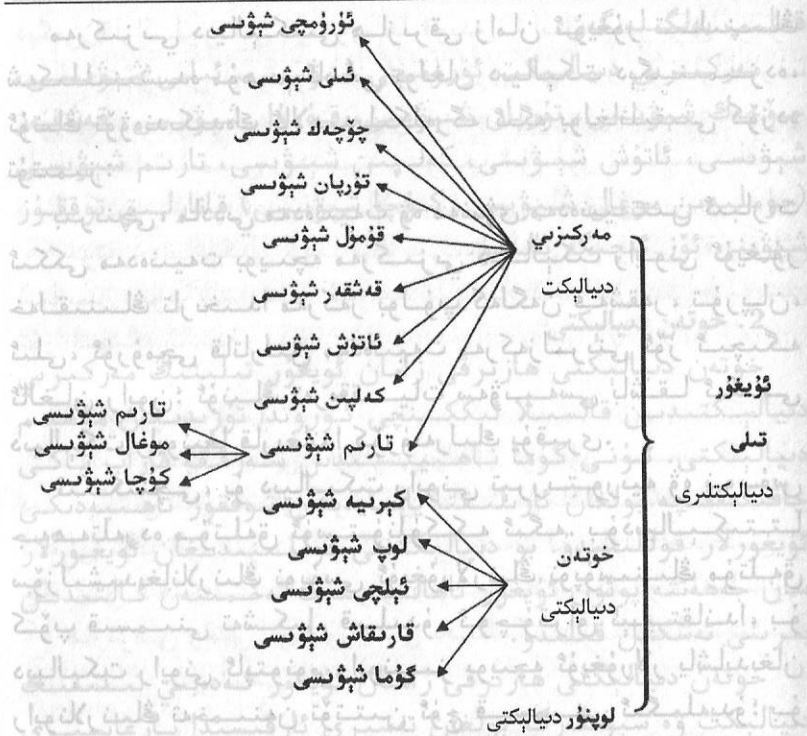

تۆۋەندە هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئۈچ دىيالېكتىنىڭ ئاساسىي ئەھۋالى ۋە مۇھىم خۇسۇسىيەتلىرىنى تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمىز:

1. مەركىزىي دىيالېكت

مەركىزىي دىيالېكت شەرقتە قۇمۇلدىن تارتىپ غەربىي جەنۇبتا يەكەنگىچە بولغان كەڭ رايوندا قوللىنىلىدىغان، هازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ شەكىللىنىشىدە مۇھىم ئاساس بولغان دىيالېكتتۇر. مەركىزىي دىيالېكت شەرقتە لوپنۇر دىيالېكتى بىلەن، غەربىي جەنۇبتا خوتەن دىيالېكتى بىلەن تۇتىشىدۇ.

مەركىزىي دىيالېكتنى هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ شەكىللىنىشىدە مۇهىم ئاساس بولغان دىيالېكت دېگىنىمىزدە، ئۇنىڭ تۆۋەندىكىدەك ئالاهىدىلىكلەرگە ئىگە بولغانلىقىنى كۆزدە تۇتىمىز:

بىرىنچى، ماددىي مەدەنىيەت ۋە مەنىۋى مەدەنىيەتتىن ئىبارەت ئىككى مەدەنىيەت بويىچە مەركىزىي دىيالېكت رايونى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تارىخىدا مەركەز بولۇپ كەلگەن قەشقەر، تۇرپان، ئىلى، ئۇرۇمچى قاتارلىق مەدەنىيەت مەركەزلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان رايون؛ ئۇنىڭ تەرەققىيات سەۋىيەسى باشقا ئىككى دىيالېكت رايونىغا قارىغاندا كۆرۈنەرلىك يۇقىرى.

ئىككىنچى، بۇ دىيالېكت رايونى تېررىتورىيە ۋە نوپۇس جەھەتلەردە مۇتلەق ئۇستۇنلۇككە ئىگە. بۇدىيالېكتتا سۆزلىشىدىغانلارنىڭ نوپۇسى ئۇيغۇرلارنىڭ نوپۇسىنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمىنى تەشكىل قىلىدۇ. ئوچۇقراق ئېيتقاندا، بۇ دىيالېكت رايونى ئاپتونوم رايونىمىز بويىچە ئۇيغۇرلار ياشايدىغان رايونلارنىڭ تەخمىنەن تۆتتىن ئۈچ قىسمىنى ئىگىلەيدۇ؛ بۇ دىيالېكتتا سۆزلىشىدىغان ئۇيغۇرلارنىڭ سانى باشقا ئىككى دىيالېكتتا سۆزلىشىدىغان ئۇيغۇرلارنىڭ ئومۇمىي سانىدىنمۇ تەخمىنەن بەش هەسسە ئارتۇق.

ئۈچىنچى، مەركىزىي دىيالېكت (جۈملىدىن ئۇنىڭ هەرقايسى شېۋىلىرى) يالغۇز يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن دىيالېكتلارنى پەرقلەندۈرۈش نۇقتىسىدىنلا ئەمەس، بەلكى تىل تاۋۇشلىرى سىستېمىسى، لۇغەت بايلىقى سىستېمىسى ۋە گىرامماتىكىلىق قۇرۇلما سىستېمىسىنىڭ هەممە مۇهىم نۇقتىلىرى بويىچىمۇ ئەدەبىي تىلىمىزغا ئۆلچەم قىلىنغان.

يۇقىرىدىكى ئالاهىدىلىكلەرگە ئاساسەن، مەركىزىي دىيالېكت هازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ يېتەكچى دىيالېكتى

قىلىپ بەلگىلەنگەن.

مەركىزىي دىيالېكت ئۇرۇمچى شېۋىسى، ئىلى شېۋىسى، چۆچەك شېۋىسى، تۇرپان شېۋىسى، قۇمۇل شېۋىسى، قەشقەر شېۋىسى، ئاتۇش شېۋىسى، كەلپىن شېۋىسى، تارىم شېۋىسى (جۈملىدىن موغال شېۋىسى، كۇچا شېۋىسى) قاتارلىق توققۇز شېۋىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

2. خوتەن دىيالېكتى

خوتەن دىيالېكتى هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ مەركىزىي دىيالېكتىدىن قالسىلا ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدىغان مۇهىم دىيالېكتى. ئۇنى گۇما ناهىيىسىدىن شەرقىگە قاراپ تاكى چاقىلىققىچە بولغان ئارىلىقتا ياشايدىغان توققۇز ناهىيەدىكى ئۇيغۇرلار قوللىنىدۇ. بۇ دىيالېكتنى قوللىنىدىغان ئۇيغۇرلار سان جەھەتتە پۈتۈن ئۇيغۇر ئاهالىسىنىڭ تەخمىنەن ئالتىدىن بىرىنى تەشكىل قىلىدۇ.

خوتەن دىيالېكتى هازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ دىيالېكت ۋە شېۋىلەرگە بولغان تەسىرى ئارقىسىدا بارغانسېرى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىغا يېقىنلىشىش جەريانىنى كەچۈرۈۋاتقان بولسىمۇ، يەنە بىر تەرەپتىن ئۇ ئۆزىنىڭ ئەدەبىي تىلغا نىسبەتەن لېكسىكا ۋە گىرامماتىكا جەھەتتىكى پايدىلىق تەرىپىلىرى بىلەن ئەدەبىي تىلىمىزنى بېيىتىشتا كۆزگە كۆرۈنەرلىك رول ئويناپ كەلمەكتە.

خوتەن دىيالېكتى هەققىدە 1980 ـ يىللاردىن ئېتىبارەن بىر قىسىم كىشىلەر «ئەينو تىلى»، «گېربوز تىلى ۋە تامئېغىل تىلى»، «ئېفتالىت تىلى» قاتارلىق ناملار بىلەن ئاتالغان تەتقىقاتلار ئېلان قىلىندى. بەزىلەر هەتتا خوتەن دىيالېكتىنىڭ ماهىيەتلىك ئالاهىدىلىكلىرىنى نەزەردىن ساقىت قىلىپ ئايرىم هادىسىلەر ئاساسىدا بۇ دىيالېكتنى «تىل» ياكى «يېرىم تىل»

دېگەن قاراشلىرىنى ئوتتۇرىغا قويدى. زامانىمىزدىكى بۈيۈك دىيالېكتشۇناس مىرسۇلتان ئوسمانوف ئەپەندى بۇ قاراشلارغا ئۆزىنىڭ بىۋاستە تەكشۈرۈش نەتىجىلىرى ۋە ئىزدىنىشى ئاساسىدا ئىلمىي رەددىيە بېرىپ ئۇيغۇر تىلىنىڭ بۇ دىيالېكتىنىڭ ئورنىنى ۋە سالاھىيىتىنى بېكىتتى.

خوتەن دىيالېكتى گۇما شېۋىسى، ئېلچى شېۋىسى، قاراقاش شېۋىسى، لوپ شېۋىسى، كېرىيە شېۋىسى قاتارلىق بەش شېۋىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

3. لوپنۇر دىيالېكتى

لوپنۇر دىيالېكتى هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئۈچ دىيالېكتى ئىچىدىكى كۆلەمى ئەڭ كىچىك، ئىشلىتىدىغان ئادەمى ئەڭ ئاز بىر دىيالېكت. ئۇ پەقەت لوپنۇر ناھىيەسى ۋە چاقىلىق ناھىيەسىنىڭ مەرەن يېزىسى تەۋەسىدە قوللىنىلىدۇ.

هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دىيالېكت ۋە شېۋىلىرىنىڭ جايلىشىش خەرىتىسى㉟

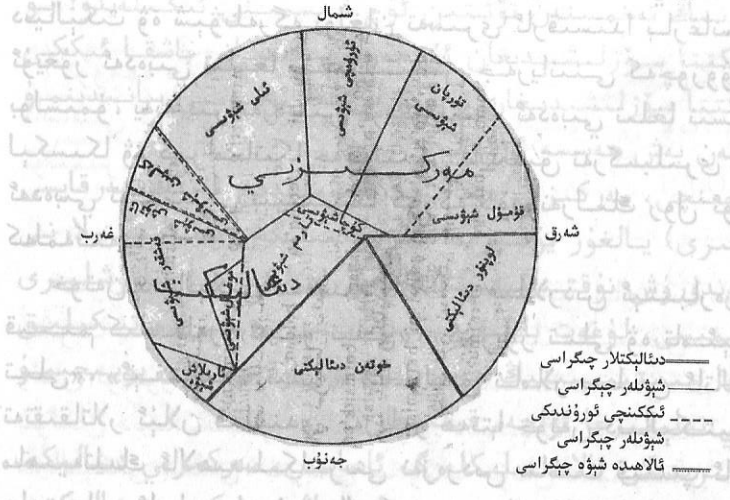

ئىزاھلار:

1. Tahsin Bangoglu, Türkçenin Grameri, TDK Yayinlari, Ankara 1990, p. 12–15.

2. 耿世民:《新疆历史与文化概论》,北京:中央民族大学出版社, 2006, p. 39.

3. Osman Nedim Tuna, Ural–AltayDilleri Teoriyisi, Turk Dunyasi El kitabi, II, Dil–Kultur, San' at, Ankara 2002, p. 4.

4. Johann Philipp Strahlenberg, Das Nord und Östliche Teil von Europa und Asia, 1730; Ahmet Ceferoglu, Türk Dili Tarihi, Istanbul, 1984, p. 11.

5. Ahmet B. Ercilasun, Bašlanğičindan 20 yüzyila Türk Dili Tarihi, Akčağ Yayinlari, Ankara 2004, p. 10.

6. Ahmet Ceferoglu, Türk Dili Tarihi, Istanbul, 1984, p. 11.

7. F. Wiedemann,. Über die früheren Sitze der tschudischen Völker und ihre Sprachverwandtschaft mit den Völkern Mittelhochasiens, 1838; Osman Nedim Tuna, Ural–AltayDilleri Teoriyisi, Turk Dunyasi El kitabi, II, Dil–Kultur, San' at, Ankara 2002, p. 5–6.

8. 耿世民:《新疆历史与文化概论》,北京:中央民族大学出版社, 2006, p. 41.

9. W. Schot, Versuch über tatarischen Sprachen, 1836.; Ahmet B. Ercilasun, Bašlanğičindan 20 yüzyila Türk Dili Tarihi, Akčağ Yayinlari, Ankara 2004, p. 19.

10. Gustaf John Tamstedt, Über die Konjugation des Khalkha–Mongolischen, 1903.; Osman Nedim Tuna, Ural–AltayDilleri Teoriyisi, Turk Dunyasi El kitabi, II, Dil–Kultur, San' at, Ankara 2002, p. 4.

11. Ahmet Ceferoglu, Türk Dili Tarihi, Istanbul, 1984, p. 29.

12. H. Winkler, Ural–altaische Voelker und Sprachen, Berlin 1884.; Das Uralaltaische und seine Gruppen, Berlin 1886.;

13. A. Sauvageot, Recherches sur le vocabulaire des langues ouralo-altaiiques, Paris 1930.

14. Matias Aleksanteri Castren, über die Personalsuffixe in den altaischen Sprachen, 1950.

15. Hasan Eren, Türklük Bilimi Sözlügü, I. Yabanci Türkologlar, TDK, Ankara 1998, p. 127.

16. Ahmet Temir, Ural-AltayDilleri Teoriyisi, Turk Dunyasi El kitabi, II, Dil-Kultur, San' at, Ankara 2002, p. 4.

17. Ahmet Ceferoglu, Türk Dili Tarihi, Istanbul, 1984, p. 13.

18. Hasan Eren, Türklük Bilimi Sözlügü, I. Yabanci Türkologlar, TDK, Ankara 1998, p. 127.

19. N. Poppe, Altaisch und Urtürkisch, 1926.; Ahmet B. Ercilasun, Bašlanğičindan 20 yüzyila Türk Dili Tarihi, Akčağ Yayinlari, Ankara 2004, p. 20.

20. G. J. Ramstedt, Einführung in die altaisčhe Sprachwissenschaft I. Lautlehre: 1957; II., Formenlehre: 1952; III., Register: 1966.; G. J. Ramsted :《阿尔泰语言学导论》,陈伟、沈成明译, 北京:中国社会科学院出版社, 1981.

21. Nicholas Poppe, Vergleichende Grammatik der altaischen Sprachen I. Vergleichende Lautlehre, Wiesbaden 1960.; _, Altay Dillerinin Karşilastirmali Grameri- 1-kisim: Karşilastirmali Ses Bilgisi, (Zeki Kaymaz cev.) Istanbul 1994.

22. Nicholas Poppe, Introduction to Altaic Linguistics, Wiesbaden 1965.; N. 鲍培,周建奇译:《阿尔泰语言学导论》,呼和浩特:内蒙古教育出版社, 2004 年

23. Pentti Aalto, Studies in Altaic and Comparative Philology, Studia Orientalia 59, 1987.

24. W. Kotwicz, Contribution aux etudes altaiques Wilno 1936.; Les pronoms dans les langues altaiques, Krakow 1936.; W. 科特维奇:《阿尔泰诸语言研究》,哈斯译,呼和浩特:内蒙古教育出版社, 2004.

25. N. A. 巴斯卡科夫:《阿尔泰语系语言及其研究》,陈伟,周建奇译,呼和浩特:内蒙古教育出版社, 2004.

26. Ahmet Temir, Türkçe ile Moğulça Arasindaki Ilgiler, DTCFD III, Ankara 1955.

27. Osman Nedim Tuna, Ural-AltayDilleri Teoriyisi, Turk Dunyasi El kitabi, II, Dil-Kultur, San' at, Ankara 2002.

28. Talat Tekin, Makaleler I. Altayistik, Ankara 2003.

29. Tuncer Gülensoy, Altay Dillerinde Akrabalik Adlari. üzerine Notlar, TDAY-Bellten 1973, Ankara 1974.

(30 بۇ يەردە ئاساسلىق ئىچكى موڭغۇل مائارىپ نەشرىياتى نەشر قىلغان بىرىۇرۇش كىتابلار كۆزدە تۇتۇلىدۇ:

A. 冯. 加班:《古代突厥语法》, 耿世民译, 呼和浩特:内蒙古教育出版社, 2004;

N. 鲍培:《阿尔泰语言学导论》, 周建奇译, 呼和浩特:内蒙古教育出版社, 2004;

N. 鲍培:《阿尔泰语比较语法》, 周建奇译, 呼和浩特:内蒙古教育出版社, 2004;

W. 科特维奇:《阿尔泰诸语言研究》, 哈斯译, 呼和浩特:内蒙古教育出版社 2004;

G. J. 兰司特:《阿尔泰语言学导论》, 陈伟、沈成明译, 北京:中国社会科学院出版社, 1981; 呼和浩特:内蒙古教育出版社, 2004;

N. A. 巴斯卡科夫:《阿尔泰语系语言及其研究》, 陈伟, 周建奇译, 呼和浩特:内蒙古教育出版社, 2004;

M. H. 奥尔洛夫斯卡娅:《<黄金史>语言》, 呼和浩特:内蒙古教育出版社, 2004;

小泽重男:《中世纪蒙古语诸形态研究》, 呼和浩特:内蒙古教育出版社, 2004;

呼格吉勒图:《蒙古语族语言基本元音比较研究》, 呼和浩特:内蒙古教育出版社, 2004;

呼格吉勒图、萨如拉：《八思巴字蒙古语文献汇编》，呼和浩特：内蒙古教育出版社，2004.

31.力提甫.托合提：《阿尔泰语言学导论》，陕西人民出版社，1998年；—，《从短语结构到最简方案：阿尔泰语言的句法结构》，北京：中央民族出版社，2004；—，《维吾尔语及其他阿尔泰语言的生成句法研究》，北京：民族出版社，2001；—，《阿尔泰语言构形成分的句法层次问题》，《中央民族大学学报》，2002(6)；—，《对共同阿尔泰语肯定动词 *ba-～*bi- 和否定动词 *a:-～*e:- 的探索》，《民族语文》，2001(1)；—，《共同阿尔泰语动词 *ka-～*ko- 及其词族考》，《民族语文》，2002(3).;

32.朝克：《满-通古斯诸语比较研究》，北京：民族出版社，1997；高.照日格图：《蒙古语族语言与突厥语族语言词汇比较研究》，北京：教育出版社，2000；孟达来：《北方民族的历史接触与阿尔泰诸语言共同性的形成》，北京：中国社会科学出版社，2001；清格尔泰：《关于阿尔泰学的理论和方法》，《内蒙古大学学报》，2003(1)；—，《阿尔泰学研究概况及对今后我国阿尔泰学研究的建议》，《内蒙古社会科学》，2004(6).

33. Sir Gerard Clauson, The relationship between Turkish and Mongolian, Turkish and Mongolian Studies, London 1962. pp. 216–247; _, Lexicostatistical Appraisal of the Altaic Theory, CAJ XIII 1969.

34. Doerfer, G., Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen, 4c., Wiesbaden 1963–75.; —, Zur Verwardschaft der altaichen Sprachen, 1966.; —, Zwei wichtige Probleme der Altayistik, 1968.; —, Temel Sözcükler ve Altay Dilleri Sorunu, TDAY–Belleten 1980–1981, Ankara 1983.

35. J. Benzing, Calassification of the Turkic Languages, PhTF I, pp. 1–5.

36. Enwer Mahmut, Türk Lehçelerinin Bugünkü Sorunlari Hakkinda Bazi Düşünceler, Milli Kültür, 1990, 78, pp. 21–25.

37. Chiristoph Johann Adelung, Mithridates I, 1806.

38. H. J. Klaproth, Asia polyglotta, Parsi, 1923.

39. Adriano Balbi, Atlas etnoghraphique du globe, Paris, 1826.

40. Wilhelm Fredrik Palmblad, Geographische und statistiche Ephemeriden, 1827, XIX, 225–240.

41. Joseph von Hammer, I. Bibliotheca italiana, 1825 (Decembra), pp. 364–365; II. Wiener Jahrbucher der literatur, 1827, XXXVIII, pp. 16–17; III. Wiener Jahrbucher der literatur, 183627, LXXVI, pp. 189–191.

42. Ilya Nikolayavich Berezin, Recherches sur les dialectes musulmans. I. Systeme des dialectes turcs, Kazan, 1848, pp. 95.

43. W. W. Radloff, Phonetik der nö Türksprachen, Leipzig, 1882–1883, II. PP. 280–291.

44. Herman Vambery, Das Türkenvolk in seninen ethnologischen und etnographischne Beziehungen, Leipzig, 1885.

45. Nikolas Fedorovich Katanov, Etnograficheskiy obzor turetsko–tataskix plemen. Vstupetelnaya lektsiya v kurs obozreniya turetsko–tataskix plemen, prochetannaya v

imparatorskom Universitete 29 yanvarya 1894 goda. Ucheniya zapiski Imperiya, Kazanskiy Universiteta, god LXI, kniga 3, May–Iyun, Kazan, 1894, pp. 183–206.

46. N. A. Aristov, Zametki ob etnicheskom sostave turkskix plemen Jivaya starina I, 1896, pp. 452–456.

47. Leon Cahun, Introduction a l' historie de l' Asie, 1896, pp. 34–35.

48. Fedor Evgenecich Korsh, Klassifikatsiya turetskix plemen po yazikam, Etnograficheskiy obozrenie, Moskva, 1910.

49. G. J. Ramestedt, Tietosanakirja, IX, 2039–2040, 1917; Iso Tietosanakirja, XIV, 295–296, 1938.

50. Julius Nemeth, Türkische Grammatik, Sammlung Göschen, Berlin–Leipsig, 1917.

51. Vasiliy Aleksievich Bogoroditskiy, Izvestsiyaa v Vsetatarskogo Tsentr., 1921, Nr. 237,239; Vvedenine v tyurko–tatarskoe Yazikoznanie, I. Kisim, Kazan 1922; Vvedenine v tyurko–tatarskoe Yazikoznanie v svyazi drugime tyurkskimi yazikami, Kazan, 1934.

52. A. Samaylovich, Nekotroie depolneniya k klassifikatsii turetskix yazikov, Petrograd, 1922.;

53. Lajos Ligeti (bak. Barczi Geza, Magyar szofejtö szotar, Budapest, 1941.)

54. Martti Rasanen, Materialen zur Lautgeschichte Türkischen Sprachen, Studia Orientala, XV, Helsinki, 1949, pp. 26–31.

55. N. A. Baskakov, K voprosu o klassifikatsii turkskix yazikoc, Nauk, Literature i yazika, 1952, XI, 2, pp. 121–134; Tyurkiskie yazike, Moskva 1960, pp. 223–228; Vvedenie v izuchenie Tyurkiskix yazikov, Moskva 1962.

56. J. Benzing, Calassification of the Turkic Languages, PhTF I, pp. 1–5

57. K. Menges, Calassification of the Turkic Languages, PhTF I, pp. 5–11.

58. Nicholas Poppe, Introduction to Altaic languages, Wiesbaden 1965.

59. Talat Tekin, Türk dil ve diyalektlerinin yeni bir tesnifi, Erdem (Ocak–1989), pp. 141–168.

60. Cemal Veledi, Türk tatar tillerinin yazmiši, Bizning Yul II, 1(13), Kazan, 1923, pp. 22–27.

61. Bekir Chobanzade, Türk–Tatar dialektolojiyisi (Giriš), Baku, 1927.

62. Reshit Rehmeti Arat, Türk Şivelerinin Tasnifi, Türkiyat Mecmuesi, 1953.

63. Lars Johanson, Türk Dili üzerine Kasifler, çev. Nurettin Demir, Emine Yilmaz, Ankara 2002.

64. Talat Tekin, Türk dil ve diyalektlerinin yeni bir tesnifi, Erdem (Ocak–1989), pp. 144.

65. Talat Tekin, Türk dil ve diyalektlerinin yeni bir tesnifi, Erdem (Ocak–1989), pp. 146.

66. تۈركىيەلىك تۈركولوگلار ئارىسىدا تۈركىي تىللارنى قانداق ئاتاش ھەققىدە ھەر خىل قاراشلار بار. لېكىن، ئاساسەن ئېتىراپ قىلىنغان قاراش بويىچە تىل (language, 语言)، تىلنىڭ ئاستىنقى قەۋىتىدە لەھجە(dialect, 方言)، ئۇنىڭ ئاستىنقى قە-

ۋىتىندە گوۋور (subdialect, 次方言/土语)، ئۇنىڭ ئاستىنقى قەۋىتىندە شەخس تىلى (idiolect, 个人方言) بولىدۇ. شۇڭا، بۇ يەردە تۈركىيە سىرتىدىكى تۈركولوگلار بىلەن تۈركىيە تۈركولوگلىرىنىڭ ئۇيغۇر تىلىنى بىر مىللىي تىل ياكى لەھجە دەپ تونۇش جەھەتتە پەرق بار. تۈركىيە تۈركولوگلىرى ھەممە تۈركىي تىللارنى لەھجە دەپ تونۇيدۇ، تۈركىيە سىرتىدىكى (جۈملىدىن ئېلىمىزدىكى) تۈركولوگلار مىللىي تىل دەپ تونۇيدۇ. بۇ يەردە ئاراتنىڭ پىكرىنى ئەينەن بايان قىلىپ ئۆتتۇق.

67. ئېلىمىزدە سالار تىلى مىللىي تىل ھېسابلىنىدۇ.

68. Lars Johanson, Türk Dili üzerine Kasifler, çev. Nurettin Demir, Emine Yilmaz, Ankara 2002, p.60.

69. بۇ يەردە كۆرسىتىلگەن نوپۇس تەۋەندىكى مەنبەدىن ئېلىنغان:

H. Boeschoten, The Speaker of Turkic Language, The Turkic Languages, Lars Johanson/Eva Csato, 1998, pp.1–5.

70. 新疆维吾尔自治区人民政府主办，新疆维吾尔自治区地方志编纂委员会编纂：《新疆年鉴》(2008)(总第24部)，2008年10月，p.1.

71. Talat Tekin, Mehmet Ölmez, Türk Dilleri, Simurg, Istanbul 1999, p.168–169.

72. Reshid Rahmati Arat, Uygur Turkcesinin Turk Dili Tarihindeki yeri, Makaleler I, 1987, p.107–108.

73. Ahmet B. Ercilasun, Bačlanğičindan 20 yüzyila Türk Dili Tarihi, Akčağ Yayinlari, Ankara 2004, p.27.

74. Ahmet Ceferoglu, Türk Dili Tarihi, Istanbul, 1984, p.51–52.

75. ن. ئا. باسكاكوف: «تۈركىي تىللار» (پەرھات جىلان تەرجىمىسى)، بېيجىڭ: مىللەتلەر نەشرىياتى، 1986 ـ يىلى، 50 ـ

بەت.

76. ئىبراھىم مۇتىئى: «ئۇيغۇر تىلى تەرەققىيات تارىخىنى دەۋرلەرگە بۆلۈش مەسىلىسى»، «ئىبراھىم مۇتىئى ئىلمىي ماقالىلىرى» (خالىدە مۇتىئى نەشرگە تەييارلىغان)، بېيجىڭ: مىللەتلەر نەشرىياتى، 2007 ـ يىلى، 154 ـ، 155 ـ بەت.

77. W. W. Radloff, Phonetik der nördlichen Türksprachen, Leipzig 1882.

78. Talat Tekin, Mehmet Ölmez, Türk Dilleri, Simurg, Istanbul 1999.

79. Ahmet Ceferoglu, Türk Dili Tarihi, Istanbul, 1984, p.64.

80. ن. ئا. باسكاكوف: «تۈركىي تىللار» (پەرھات جىلان تەرجىمىسى)، بېيجىڭ: مىللەتلەر نەشرىياتى، 1986 ـ يىلى، 63 ـ بەت؛ ئىبراھىم مۇتىئى: «ئۇيغۇر تىلى تەرەققىيات تارىخىنى دەۋرلەرگە بۆلۈش مەسىلىسى»، «ئىبراھىم مۇتىئى ئىلمىي ماقالىلىرى» (خالىدە مۇتىئى نەشرگە تەييارلىغان)، بېيجىڭ: مىللەتلەر نەشرىياتى، 2007 ـ يىلى، 157 ـ بەت.

81. O. Pritsak, Kultur und Sprache der Hunnen, in Featschrift fuer Cuzevskyj, Berlin 1954.; 耿世民译文，《匈人的文化和语言》，《民族译丛》，1989(5).

82. ن. ئا. باسكاكوف: «تۈركىي تىللار» (پەرھات جىلان تەرجىمىسى)، بېيجىڭ: مىللەتلەر نەشرىياتى، 1986 ـ يىلى، 63 ـ بەت.

83. ن. ئا. باسكاكوف: «تۈركىي تىللار» (پەرھات جىلان تەرجىمىسى)، بېيجىڭ: مىللەتلەر نەشرىياتى، 1986 ـ يىلى، 64 ـ، 65 ـ بەت.

84. Talat Tekin, Mehmet Ölmez, Türk Dilleri, Simurg, Istanbul 1999, p.16.

85. ن. ئا. باسكاكوف: «تۈركىي تىللار» (پەرھات جىلان تەرجىمىسى)، بېيجىڭ: مىللەتلەر نەشرىياتى، 1986 ـ يىلى، 66 ـ بەت.
86. ئىبراھىم مۇتىئى: «ئۇيغۇر تىلى تەرەققىيات تارىخىنى دەۋرلەرگە بۆلۈش مەسىلىسى»، «ئىبراھىم مۇتىئى ئىلمىي ماقالىلىرى» (خالىدە مۇتىئى نەشرگە تەييارلىغان)، بېيجىڭ: مىللەتلەر نەشرىياتى، 2007 ـ يىلى، 157 ـ بەت.
87. A·冯·加班: 《古代突厥语法》, 耿世民译, 呼和浩特: 内蒙古教育出版社, 2004, p.1.
88. A·冯·加班: 《古代突厥语法》, 耿世民译, 呼和浩特: 内蒙古教育出版社, 2004, p.2.
89. A·冯·加班: 《古代突厥语法》, 耿世民译, 呼和浩特: 内蒙古教育出版社, 2004
90. Talat Tekin, A Grammar of Orkhon Turkic, Blooming ton, 1968.; _, Orhon Türkcesi Grameri, Ankara 2000.
91. ۋ. م. ناسىلوف: «ئورخۇن ـ يېنىسەي ۋادىلىرىدىن تېپىلغان يادىكارلىقلارنىڭ تىلى»، ئۇيغۇر سايرانى تەرجىمە قىلغان، ئۇرۇمچى: شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2005 ـ يىلى.
92. A. N. Kononov, Grammatika Yazika Tjurkiskix Runichiskix Pamyatnikov VII–IX vv. Nauka Leningrad 1980.
93. 耿世民:《古代突厥语文献语法》, 北京, 中央民族学院民语系, (油印本), 1979. 耿世民、魏 –:《古代突厥语语法》, 北京, 中央民族大学出版社, 2010年.
94. 耿世民、阿不都热西提. 亚库甫:《鄂尔浑-叶尼塞碑铭语言研究》, 乌鲁木齐: 新疆大学出版社, 1999.
95. 林幹、高自厚:《关于回鹘西迁若干问题的辩证》,《民族研究》, 1992(5).
96. ن. ئا. باسكاكوف: «تۈركىي تىللار» (پەرھات جىلان تەرجىمىسى)، بېيجىڭ: مىللەتلەر نەشرىياتى، 1986 ـ يىلى، 71 ـ بەت.
97. بۇ ھەقتە دېڭ خاۋ ئەپەندىنىڭ تەتقىقاتلىرى ئېلان قىلىندى: 邓浩、杨富学:《西域敦煌回鹘文献语言研究》, 甘肃文化出版社, 1999.
98. ۋ. م. ناسىلوف: «ئورخۇن ـ يېنىسەي ۋادىلىرىدىن تېپىلغان يادىكارلىقلارنىڭ تىلى»، ئۇيغۇر سايرانى تەرجىمە قىلغان، ئۇرۇمچى: شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2005 ـ يىلى.
99. 李增祥、买提热依木、张铁山:《回鹘文文献语言简志》, 乌鲁木齐: 新疆大学出版社, 1999.
100. 邓浩、杨富学:《西域敦煌回鹘文献语言研究》, 兰州: 甘肃文化出版社, 1999.
101. 李经纬, 靳尚怡, 颜秀苹:《高昌回鹘文献语言结构研究》, 乌鲁木齐: 新疆大学出版社, 2003.
102. 张铁山:《回鹘文献的结构与特点》, 北京: 中央民族大学出版社, 2005.
103. 阿不里克木. 亚森:《吐鲁番回鹘文世俗文书语言结构研究》, 乌鲁木齐: 新疆大学出版社, 2001.
104. Mensur Mecdutoglu, Das Karakhanidische, Deny, J., et al. eds., 1959: Philologiae Turcicae Fundamenta, I (Aquis Matiacis: Steiner).
105. Brockelmann, C., Osttürkische Grammatik der islamischen Literatursprachen Mittelasiens, Leiden: Brill, 1954.
106. Prof. Dr. Necmattin Hacieminoglu, Karahanli Türk çesi Grameri, Ankara 1996.
107. Ahmet B. Ercilasun, Kutadgu bilig Grameri. Fiil, Ankara 1984.
108. 赵明鸣:《<突厥语词典>语言研究》, 北京: 中央民族大学出版社, 2001.

109. بۇ دەۋر تىلىغا بېغىشلانغان شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىدىن پەردە ھامۇت تۇزگەن دەرسلىك «يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلى» دا (پەردە ھامۇت: «يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلى»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى دەرسلىك بۆلۈمى باستۇرغان ماي باسما، 1990 ـ يىلى)، مەتربەم سايىت تۇزگەن «تۈركولوگىيەگە مۇقەددىمە» (买提热依木·沙依提:《突厥语言学导论》,北京:民族出版社, 2004) ناملىق ئەسەردە «چاغاتاي يېزىقى»، «چاغاتاي تىلى» قاتارلىق ئاتالغۇلارنىڭ قوللىنىشىنى ئىلمىي ئەمەس، دەپ قارالغان.

110. ئابدۇرەئۇپ پولات: «چاغاتاي تىلى، دېگەن ئاتالغۇ توغرىسىدا»، «چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتىدىن ئىلمىي ماقالىلەر»، بېيجىڭ: مىللەتلەر نەشرىياتى، 1990 ـ يىلى، 1 ـ، 9 ـ بەتلەر. ئابدۇرەئۇپ پولات ئۆزىنىڭ مۇشۇ تىل ھەقىقىدىكى ھەممە ئەمگەكلىرىنى «چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى» دېگەن ماۋزۇدا ئېلىپ بارىدى.

111. ئابلىمىت ئەھەت بۆگۈ: «چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى» (شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2002 ـ يىلى) ناملىق كىتابىدا بۇ ئاتالغۇنى قوبۇل قىلغان. ئەمما، مىرسۇلتان ئوسمانوف، خەمىت تۆمۇرلەر «چاغاتاي تىلى ھەققىدىكى قاراشلىرىمىز» (شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى، 1993 ـ يىلى 1 ـ سان؛ «خەمىت تۆمۇر ئىلمىي ماقالىلىرى» (نەشرگە تەييارلىغۇچى بارات رەجەپ)، بېيجىڭ: مىللەتلەر نەشرىياتى، 2006 ـ يىلى) ناملىق ئەسەرلىرىدە بۇ ئاتالغۇنى ۋاقتىنچە قوللانمىغانلىقىنى ئەسكەرتىدۇ.

112. Ruslan Arziev, Uyghur Tili, Almuta: Mektep 2006, p. 54.

113. Scherbak, A. M., Grammatika Starouzbekckogo Yazika, Moskva–Leningrad., 1962; Abduraxmanof, Shukurov, Uzbek tilining Tarixi Grammatikasi, Tashkent

1973.; Fazilov, Uzbek tilining Tarixi Morfologiyasi, Tashkent 1965.; Shukurov, Istoriya Glagolnix Formi Uzbekskogo Yazika, Tashkent 1966.; Shukurov, Feil Tarixi, Tashkent 1970.; Shukurov, Uzbek Tilida Feil Zamanlari Taraqqiyati, Tashkent 1976.; Shukurov, Uzbek Tilida Feil Mayllari Taraqqiyati, Tashkent 1980.;

ن. ئا. باسكاكوف: «تۈركىي تىللار» (پەرھات جىلان تەرجىمىسى)، بېيجىڭ: مىللەتلەر نەشرىياتى، 1986 ـ يىلى، 93 ـ بەت.

114. ئابدۇرەئۇپ پولات: «چاغاتاي تىلى، دېگەن ئاتالغۇ توغرىسىدا»، «چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتىدىن ئىلمىي ماقالىلەر»، بېيجىڭ: مىللەتلەر نەشرىياتى، 1990 ـ يىلى، 6 ـ بەت.

115. Hendrik Boeschoten, Marc Vandamme, Chagatay Language, in Lars Johanson, Eva Csato., The Turkic Language, p. 168.

116. مىرسۇلتان ئوسمانوف، خەمىت تۆمۇر: «چاغاتاي تىلى ھەققىدىكى قاراشلىرىمىز»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى، 1993 ـ يىلى 1 ـ سان؛ «خەمىت تۆمۇر ئىلمىي ماقالىلىرى» (نەشرگە تەييارلىغۇچى بارات رەجەپ)، بېيجىڭ: مىللەتلەر نەشرىياتى، 2006 ـ يىلى، 314 ـ بەت.

117. MuhammadFuatKupurluzade, TurkEdebiyatTarihi.

118. ئوبۇلغازى باھادىرخان: «شەجەرەئى تۈرك»، قولىيازما.

119. Aysu Ata, Harezm–Altin Ordu Türkçes, Istanbul 2002. p. 1

120. Z. Vellidi Togan, Horezm Kültür Vesikalari, I. Kisim. Horezmce Tercümeli Mukaddimat al–Adab, Istanbul 1951, p. 15.

121. 王治来:《中亚史纲》,湖南教育出版社, 1986, p. 381.

122. مەھمۇد كاشغەرىي: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1980 ـ يىل، 463 ـ بەت.

123. بۇ ھەقتىكى ئەڭ نوپۇزلۇق مەنبە: بارتولدنىڭ «موڭغۇل

ئىستېلاسىغا قەدەر تۈركىستان» ناملىق ئەسىرىدۇر.
W. Barthold, Turkestan Down to the Mongul Invasion, Porcupine Press Inc., Philadelphia, Pennysyvania 1910, USA.

124. خەمىت تۆمۈر، ئابدىرئۇپ پولات: «چاغاتاي تىلى»، قەشقەر: قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 1986 ـ يىلى 1 ـ بەت.

125. مىرسۇلتان ئوسمانوف، خەمىت تۆمۈر: «چاغاتاي تىلى توغرىسىدىكى قاراشلىرىمىز»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1993 ـ يىل 1 ـ سان؛ «خەمىت تۆمۈر ئىلمىي ماقالىلىرى»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 2006 ـ يىلى. ئابلىمىت ئەھەت: «چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى»، ئۇرۇمچى: شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2002 ـ يىل، 1 ـ بەت.

126. H. Vambery, Chagataische Sprachstudien, Lepzig 1867.

127. A. N. Samojlovič, K istorii literaturnogo sredneaziatsko-tureckogo jazika, Sbornik Mir Ali- Šir, Leningrad 1928.

128. M. Fuad Köprülü, Čagatay Edebiyati, Islam Ansiklopedisi III. Cilt, Istanbul 1945, p. 270-323.

129. Janos Eckmann, Chagatay Manual, Indiana University, Bloomington, 1966, p. 1.

130. U. Tursunov, B. Urinbayev, A. Aliyev, Uzbek Ababiy Tili Tarixi, Tashkent 1995, p. 104.; Ščerbak, A. M. Grammatičeskij očerk jazyka tjurkskix tekstov X-XIII vv. iz vostočnogo Turkestana, (Moskva-Leningrad 1961).; Grammatika Ctarouzbekskogo Yazika, (Moskva -Leningrad 1962). E. I. Fazilov, Starouzbekskij Yazik, Xarezimckie pamyatniki XIV veka, Tashkent 1967.

131. Janus Eckmann, Das Chwarezmtürkische,. Deny, J., et al. eds., 1959: Philologiae Turcicae Fundamenta, I., p. 113

132. ئەلىشىر نەۋائىي: «مەجالىسۇن نەفائىس»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1989 ـ يىلى.

133. A. N. Samoylovic, Cuci Ulusu veya Altin Ordu Edebi Dili, Türk Dili, S12(Haziran1935), p. 46

134. Aysu Ata, Harezm – Altin Ordu Türkçesi, Istanbul 2002. p. 13

135. مىرسۇلتان ئوسمانوف، خەمىت تۆمۈر: «چاغاتاي تىلى توغرىسىدىكى قاراشلىرىمىز»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1993 ـ يىل 1 ـ سان؛ «خەمىت تۆمۈر ئىلمىي ماقالىلىرى»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 2006 ـ يىلى.

136. Talat Tekin, Türk dil ve diyalektlerinin yeni bir tesnifi, Erdem (Ocak-1989), pp. 141-168.

137. Ahmet B. Ercilasun, Başlangicindan Yirminci Yüzyila Türk Dili Tarihi, Ankara (Akçag), 2004. s. 423 -426; Janus Eckmann, Chagatay Manual, Indiana University, Bloomington, 1966; Das Tschaghataische, Philologiae Turcicae Fundamenta I., Wiesbaden 1956, p. 138-160; Çagatayca, çev. Mehmat Akalin, Tarihi Türk Şeveleri, Ankara 1988, s. 211-245); Die Tschaghataische Literatur, Philologiae Turcicae Fundamenta II, Wiesbaden 1964, p. 306-207; Çagatay Edebiyatinin Son Devri (1800-1920), Türk Dilliri Araş tirmalari Yilligi- Belletin, 1963, Ankara 1964, s. 121-156.

138. مىرسۇلتان ئوسمانوف ،خەمىت تۆمۇر: «چاغاتاي تىلى توغرىسىدىكى قاراشلىرىمىز»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1993 ـ يىلى 1 ـ سان، 9 ـ بەت.

139. گۇمنام ـــ (مەنىسى: نامسىز) ۋە ھىرقىتى (مەنىسى: كۆيۈپ كۇل بولغۇچى) دېگەن ئىككى تەخەللۇس بىلەن ئىجادىيەت ئېلىپ بارغان كىشىنىڭ بىر شەخس، يەنى تولۇق ئىسمى مۇھەممەت ئىمىن غوجامقۇلى ئاتلىق كىشى ئىكەنلىكىنى مىرسۇلتان ئوسمانوف «دىۋانى گۇمنام» (شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2004 ـ يىلى) ناملىق ئەسىرىنىڭ كىرىش سۆزىدە ئىسپاتلىغان.

140. مۇھەممەت ئابۇ سالاھى: «گۇل ۋە بۇلبۇل» (ئەسەرنىڭ يېزىلغان ۋاقتى ھەققىدە 1982 ـ يىلى ئالماتادا بېسىلغان «ئۇيغۇر ئەدەبىيات تارىخى»، ناملىق كىتابنىڭ 148 ـ بېتىدە 1678 ـ يىلى دېيىلگەن؛ غەيرەتجان ئوسمان تۇزگەن 2002 ـ يىلى شىنجاڭ مائارىپ نەشرىياتى نەشر قىلغان «ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتى تارىخى»، ناملىق كىتابنىڭ 810 ـ بېتىدە 1740 ـ يىلى دېيىلگەن) داستانىنىڭ ئاپتورى.

141. مۇھەممەت سىدىق زەلىلى: (مەنىسى: خار، قەدىرسىز) «سەپەرنامە» (1718) نىڭ ئاپتورى.

142. خوجا جاھان ئەرشى: (مەنىسى: يەتتە قات ئاسمان، ئېگىزلىك) 1735 ـــ 1756 ـ يىللىرىدىكى جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ھۆكۈمدارى، «دىۋانى ئەرشى»نىڭ ئاپتورى.

143. مۇھەممەت ئىمىن ئابدۇللا خاراباتى: (مەنىسى: ئىشق دەۋاسى بىلەن خاراب بولغۇچى، مەيخانە ئەھلى) «كۇللىيات مەسنەۋى خاراباتى»نىڭ ئاپتورى.

144. خوجا سىدىق فۇتۇھى: (مەنىسى: پەيزىلىك، كۆڭۈل-

لۇك)، «دىۋانى فۇتۇھى»نىڭ ئاپتورى. شائىر ئەرشىنىڭ ئوغلى.

145. نەۋبەتى: (مەنىسى: نۆۋەت، دىجورنى) «دىۋانى نەۋبەتى»نىڭ ئاپتورى.

146. مەھزۇن: (مەنىسى: مۇڭلانغان) «دىۋانى مەھزۇن»نىڭ ئاپتورى.

147. ئەھمەد غوجامنىياز قىسۇرى: (مەنىسى: كەمچىلىك ئۆتكۈزگۈچى) پىچاندا ياشىغان شائىر، تەرجىمان. «رەۋزەتۇل زوھرا»نىڭ ئاپتورى، «قەسىدە بۇردىيە»، «تارىخىي ئەسھابۇلكەھف»لەرنىڭ تەرجىمانى.

148. مولللا مۇھەممەت تۆمۇر: قەشقەردە ياشىغان داڭلىق تەرجىمان، شائىر. «ئەخلاقۇل مۇھسىنىن» (ياخشى كىشىلەرنىڭ ئەخلاقى، 1707 ـ يىلى)، «كەلىلە دىمنە» (1717 ـ يىلى) قاتارلىق ئەسەرلەرنى پارس تىلىدىن تەرجىمە قىلغان.

149. شاھ ھىجران، (تولۇق ئىسمى شاھ مۇھەممەت ئىمىنئاخۇن ئىبنى خوجا نىزامىددىن): يەكەندە ياشىغان داڭلىق تەرجىمان. «شاھنامە»نى «شاھنامەئى تۇركى» دېگەن نامدا تەرجىمە قىلغان.

150. مۇھەممەد ئىمىنى ئابدۇللاخان مەخدۇم: ئاقسۇدا ياشىغان داڭلىق تەرجىمان، «مىڭ بىر كېچە»نى تەرجىمە قىلغان.

151. مۇھەممەت سىدىق رەشىدى: «سىدىقنامە»نىڭ ئاپتورى.

152. مەجلىسى: «دىۋان مەجلىسى»، «سەيفۇلمۇلۇك ـ بەدىئۇل جەمال» قاتارلىق ئەسەرلەرنىڭ ئاپتورى.

153. يۈسۈپ خوتەنى: خوتەنلىك شائىر، ئۇنىڭ خوتەنلىك خەتتات مولللا نىياز تەرىپىدىن 1822 ـ يىلى كۆچۈرۈلگەن بىر شېئىرلار توپلىمى ھازىر شىجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى كۇتۇپخانىسىدا ساقلانماقتا.

154. زوھۇرى: قەشقەرنىڭ 1830 ـ يىلى قەشقەرنىڭ ھاكىم-بېگى بولغان زوھۇرىددىن ھاكىمبەگ، «دىۋانى زوھۇرى»نىڭ ئاپتورى.

155. ئىبراھىم مەشھۇرى: «دىۋان مەشھۇرى»نىڭ ئاپتورى.

156. مۇھەممەت سادىق كاشغەرى: «تەزكىرەئى ئەزىزان» (ئەزىزلەر تەزكىرىسى)، «زۇبدەتۇل مەسائىل» (مەسىلىلەر جەۋھىرى، 1840 ـ يىلى)، «تەزكىرەئى خوجاكان» (خوجىلار تەزكىرىسى)، «تەزكىرەئى ئەسھابۇل كەھب» (ئەسھابۇل كەھب تەزكىرىسى، 1844 ـ يىلى)، «تارىخي ئىسكەندەرىيە ۋە تاجنامەئى شاھى» (ئىسكەندەر تارىخي ۋە شاھلارنىڭ تاجمەنىسى)، «ئادابۇسالھىن» (ياخشىلارنىڭ ئەدەپ ـ ئەخلاقى)، «قىياپەتۇل بەشەر» (چىراي قىياپەتلىرى)، «رىسالەئى كەسپىدار» (كەسپىلەر رىسالىسى)، «تەرجىمەئى تارىخي تەبەرى» (تارىخى تەبەرىنىڭ تەرجىمىسى)، تەرجىمەئى «تارىخي رەشىدى» (تارىخى رەشىدىنىڭ تەرجىمىسى)، «قۇرئان تەفسىرى»، «ئىسلام ئاساسلىرى»، «كەشفۇل قۇلب» قاتارلىق ئەسەرلەرنىڭ ئاپتورى.

157. قەلەندەر: «دىۋان قەلەندەر»نىڭ ئاپتورى.

158. مۇللا نىياز خوتەنى: «تۆت ئىمام تەزكىرىسى»(1797 ـ يىلى) ناملىق داستاننىڭ ئاپتورى.

159. خىسلەت: «مۇشۇك بىلەن چاشقان»، «ھەدىيەئى خىسلەت» قاتارلىق ئەسەرلەرنىڭ ئاپتورى.

160. مۇللا ئىسمەتۇللا بىننى مۇللا نېمەتۇللا مۆجىزى: «تارىخي مۇسقىيۇن»نىڭ ئاپتورى.

161. ئابدۇرېھىم نىزارى: قەشقەردە ياشىغان. «دىباچە» (مۇقەددىمە)، «پەرھاد ۋە شېرىن»، «لەيلى ۋە مەجنۇن»، «مەھزۇن ۋە گۈلنىسا»، «رابىئە ۋە سەئىدىن»، «زادۇل نەجاد» (قۇتۇلۇش ئو-

زۇقلىرى) قاتارلىق ئەسەرلەرنىڭ ئاپتورى.

162. نورۇزئاخۇن زىيائى: «مۇھىزىنۇل ۋائىزىن» (مۇخلۇق ۋەز ـ نەسىھەتلەر، 1843 ـ يىلى)، «ۋامۇق ۋە ئۇزرا»، «چاھار دەرۋىش» (تۆت دەرۋىش)، «مەسئۇد ۋە دىلئارا»، «ياۋا توشقان» قاتارلىق ئەسەرلەرنىڭ ئاپتورى.

163. تۇردى غەربى (تۇردۇش ئاخۇن غەربى): «غەزەللەر»، «بەھرام گۆر»، «كىتابى غەرىب» قاتارلىق ئەسەرلەرنىڭ ئاپتورى.

164. مۇللا شاكىر ئىبنى مۇللا تاھىر: ئاقسۇدا ياشىغان شائىر، «زەپەرنامە» داستاننىڭ ئاپتورى.

165. ئىمىر ھۇسەيىن سەبۇرى: قەشقەردە ياشىغان، «نەۋائىينىڭ ئادالەتپەرۋەرلىكى توغرىسىدا»، «بەھرىل ئەنساب» (نەسەبلەر دېڭىزى)، «دىۋان سەبۇرى»، «ماقالات» قاتارلىق ئەسەرلەرنىڭ ئاپتورى.

166. مولا نىياز ئاشىقى: «دىۋانى نىيازى»نىڭ ئاپتورى.

167. مۇللا رەھىم: «مۇھەببەتنامە»نىڭ ئاپتورى.

168. مۇللا قۇربان: «ئىمامى جەففەرى سادىق» داستاننىڭ ئاپتورى.

169. ئاشۇرئاخۇن غەربى: «ئەمىر ئالىي» ناملىق داستاننىڭ ئاپتورى.

170. مولا بىلال بىن مۇللا يۈسۈپ نازىمى: غۇلجىدا ياشاپ ئۆتكەن شائىر، «غەزەلىيات»، «غازات دەر مۇلكى چىن» (چىن مەملىكىتىدىكى غازات)، «نۇزۇگۇم»، «چاڭموزا يۈسۈپخان» قاتارلىق ئەسەرلەرنىڭ ئاپتورى.

171. سېيىت مۇھەممەت: «شەرھى شىكەستە» (روھى سۇنغازىلىقنىڭ ئىزاھى)نىڭ ئاپتورى.

172. سابىر ئاخۇن بىننى ئابدۇقادىر يېڭىسارى ناقىس:

(مەنىسى: كەمتۇك، چالا) «دىۋان ناقىس»نىڭ ئاپتورى، پارسچە «باھار دانىش» (ئۇيغۇرچە نامى «گۈلزار بىنىش»)نىڭ تەرجىمانى.

173. موللا موسا سايرامى: «تەزكىرەتۇل ئەۋلىيا» (1885 ـ يىلى)، «دەر بايان ئەسھابۇل كەھب» (1898 ـ يىلى)، «تارىخي ئەمنىيە» (1903 ـ يىلى)، «دىۋان مەسنەۋى» (1907 ـ يىلى)، «تارىخي ھەمدى» (1908 ـ يىلى)، «سالامنامە» (1916 ـ يىلى) قاتارلىق ئەسەرلەرنىڭ ئاپتورى.

174. ئەبدۇللاھ خەتىپ ئاخۇنۇم بىننى مۇھەممەت سادىق ئاخۇنۇم بىننى مۇھەممەدئەمىن ئەلەم ئاخۇنۇم: «كىتابى ئەبدۇللاھ»نىڭ ئاپتورى.

175. ھۇسەينخان ئەكبەر تەجەللى: (مەنىسى: چاقناپ تۇرغان نۇر) «تەجدىدى كەششاپ» (كەشپىياتلارنى يېڭىلاش)، «بەرق تەجەللى» (تەجەللىنىڭ قەلبىدىن چاقناپ چىققان نۇر)، «سەبەقى تەجەللى» (تەجەللىنىڭ مۇسابىقىدە يەڭگەن شېئىرلىرى)، «تۆھپەتۇل بەررەيىن» (ئىككى قۇرۇقلۇق ئۇچۇن تۆھپە)، «دىۋان ئەرەبى» (ئەرەب تىلىدا يېزىلغان شېئىرلار)، «سەبدەرنامە» (قەھرىمانغا بېغىشلانغان ئەسەر)، «مەجمۇئەتۇل قەسائىد» (قەسىدىلەر مەجمۇئەسى)، «تىلسىمى ئىشق» (ئىشق تىلسماتلىرى)، «ساقىنامە»، «مۇراقى كەلىمە شېرىف» قاتارلىق ئەسەرلەرنىڭ ئاپتورى.

176. مىرسۇلتان ئوسمانوف، خەمىت تۆمۇر: «چاغاتاي تىلى ھەققىدىكى قاراشلىرىمىز»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژورنىلى»، 1993 ـ يىلى 1 ـ سان.

177. مىرسۇلتان ئوسمانوف، خەمىت تۆمۇر: «چاغاتاي تىلى ھەققىدىكى قاراشلىرىمىز»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژورنىلى»، 1993 ـ يىلى 1 ـ سان.

178. J. Eckmann, Das Chwarezmtürkische, Deny, J., et al. eds., 1959: Philologiae Turcicae Fundamenta, I (Aquis Matiacis: Steiner), _, Harezm Türkçesi, Harezm, kipçak ve Çagatay Türkçesi üzerine Araştirmalar, Haz. Osman Fikri Sertkaya, Türk Dil Kurumu Yayinlari, Ankara 1996.; Das Tschahataeische, Deny, J., et al. eds., 1959: Philologiae Turcicae Fundamenta, I (Aquis Matiacis: Steiner)., _ ,Çagatayça, Harezm, Kipçak ve Çagatay Türkçesi üzerine Araştirmalar, Haz. Osman Fikri Sertkaya, Türk Dil Kurumu Yayinlari, Ankara 1996.; ,Chagatay Manual, Indiana University, Bloomington, 1966.

179. Scherbak, A. M. Grammatiçeskij Oçerk Jazyka Tjurkskix Tekstov X–XIII vv. Izvostoçnogo Turkestana, Moskva–Leningrad., 1961.

_, Grammatika Starouzbekckogo Yazika, Moskva–Leningrad., 1962.

180. E. I. Fazilov, Staruuzbekiskiy Yazik. Xorezmiyskie pamyatniki 14veka I., II. (《古代乌兹别克语。14世纪花剌子模文献》) Tashkent, Fan Nashriyati. 1966., 1971.

_, XIII–XIV Asirlar Turkiy Adabiy Yadgarliklar Tili, Morfologiyi (《13–14世纪突厥文献语言，词法》), Taškänt 1986.

181. Aysu Ata, Harezm–Altin Ordu Türkçes,(《花剌子模–金帐汗国突厥语》), Istanbul 2002.

182. Andras J. E. Bodrogligeti, A Grammar of Chagatay(《察合台语语法》),Lincom Europa, 2001.

183. ئابدۇرەئۇپ پولات: «چاغاتاي تىلى ھەققىدە مۇپەسسەل بايان»، بېيجىڭ: مىللەتلەر نەشرىياتى، 2004 ـ يىلى؛ «چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى»، بېيجىڭ: مىللەتلەر نەشرىياتى، 2007 ـ يىلى؛ «چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتىدىن ئىلمىي ماقالىلەر»، بېيجىڭ: مىللەتلەر نەشرىياتى، 1990 ـ يىلى.

184. خەمىت تۆمۇر، ئابدۇرەئۇپ پولات: «چاغاتاي تىلى»، قەشقەر: قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 1986 ـ يىلى.

185. ئابلىمىت ئەھەت بۆگۈ: «چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى»، ئۈرۈمچى: شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2002 ـ يىلى.

186. ئابدۇرېھىم راخمان: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ شەكىللىنىش جەريانى»، «تىل ۋە تەرجىمە»، 1996 ـ يىلى 2 ـ سان؛ «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ شەكىللىنىش جەريانىدىكى مورفولوگىيەلىك ئالاھىدىلىكلەر ھەققىدە ئىزدىنىش»، «تىل ۋە تەرجىمە»، 1997 ـ يىلى 1 ـ، 2 ـ، 3 ـ، 5 ـ سانلار.

187. Pritsak, New Uygur, Deny, J., et al. eds., 1959: Philologiae Turcicae Fundamenta, I (Aquis Matiacis: Steiner).

188. مىرسۇلتان ئوسمانوف: «چاغاتاي تىلى گىرامماتىكىسى»، لېكسىيە.

189. مىرسۇلتان ئوسمانوف، خەمىت تۆمۇر: «چاغاتاي تىلى توغرىسىدىكى قاراشلىرىمىز»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1993 ـ يىلى 1 ـ سان؛ «خەمىت تۆمۇر ئىلمىي ماقالىلىرى»، بېيجىڭ: مىللەتلەر نەشرىياتى، 2006 ـ يىلى.

190. خامادا ماسۇمى: «19 ـ ئەسىردىكى ئۇيغۇر تارىخىي يازما يادىكارلىقلىرىغا مۇقەددىمە»، «شىنجاڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1988 ـ يىلى 3 ـ سان.

191. ئابدۇرەئۇپ پولات: «چاغاتاي تىلى دېگەن ئاتالغۇ توغرىسىدا» (چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتىدىن ئىلمىي ماقالىلەر)، بېيجىڭ: مىللەتلەر نەشرىياتى، 1993 ـ يىلى.

192. ئابلىمىت ئەھەت: «چاغاتاي تىلى قوللانمىسى» (ماي باسما)، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى جۇڭگو تىللىرى فاكۇلتېتى باستۇرغان، 1991 ـ يىلى 14 ـ بەت.

193. نەسرۇللا يولبۇلدى، ئەنسەرىدىن مۇسا، تۇردى ئەخمەت: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى، ئۈرۈمچى: شىنجاڭ مائارىپ نەشرىياتى، 1983 ـ يىل، 16 ـ بەت.

194. تۇردى ئەخمەت: «ئۇيغۇر تىلى»، (1 ـ قىسىم)، ئۈرۈمچى: شىنجاڭ مائارىپ نەشرىياتى، 1981 ـ يىلى، كىرىش سۆز.

195. ئابدۇرېھىم راخمان: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ شەكىللىنىش جەريانىدىكى مورفولوگىيەلىك ئالاھىدىلىكلەر ھەققىدە ئىزدىنىش»، «تىل ۋە تەرجىمە» 1997 ـ يىلى 1 ـ، 3 ـ، 4 ـ، 5 ـ سانلار.

196. خامادا ماسومى: «19 ـ ئەسىردىكى ئۇيغۇر تارىخىي يازما يادىكارلىقلىرىغا مۇقەددىمە»، «شىنجاڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1988 ـ يىلى 3 ـ سان.

197. مىرسۇلتان ئوسمانوف، خەمىت تۆمۇر: «چاغاتاي تىلى ھەققىدىكى قاراشلىرىمىز»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1993 ـ يىلى 1 ـ سان.

198. «ئۇيغۇر ئەدەبىيات تارىخى» (3 ـ قىسىم)، ئۈرۈمچى: شىنجاڭ مائارىپ نەشرىياتى، 1993 ـ يىلى، 294 ـ بەت.

199. ئا.ت. ھەيدەروف: «سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەدەبىي تىلىنى بەرپا قىلىش جەريانى»، «قەشقەر پېداگوگىكا ئىنىستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1993 ـ يىلى 4 ـ سان.

200. سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى ئۇيغۇرلار ئاساسەن يەتتەسۇ ۋە پەرغانە ۋادىسىدا ئولتۇراقلاشقان بولۇپ، يەتتەسۇ رايونىدا ياشىغۇچى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا غۇلجا شېۋىسى، پەرغانە ۋادىسىدا ياشىغۇچى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا قەشقەر شېۋىسى ئاساس قىلىناتتى.

201. س. شاكىرجانوف: «ئۇيغۇر شېۋىلىرىگە دائىر بىرقانچە مەسىلە»، «كەمبەغەللەر ئاۋازى» گېزىتى، 1926 ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ 21 ـ، 28 ـ كۈنى، 4 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى (ئا.ت. ھەيدەروف: «سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەدەبىي تىلىنى بەرپا قىلىش جەريانى»، «قەشقەر پېداگوگىكا ئىنىستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1993 ـ يىلى 4 ـ سان)

202. لاتىپ ئەنزەرى: «ئۇيغۇر تىلى، ئىملا قائىدىسى ۋە ھەرپ»، «كەمبەغەللەر ئاۋازى» گېزىتى، 1923 ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ 3 ـ كۈنى. (ئا.ت. ھەيدەروف: « سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەدەبىي تىلىنى بەرپا قىلىش جەريانى»، «قەشقەر پېداگوگىكا ئىنىستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1993 ـ يىلى 4 ـ سان)

203. ئابلىز ئورخۇن: «تۇنجى ئۇيغۇر ماركسىزمچى ۋە بولشېۋىك ئابدۇللا روزىباقوف»، «شىنجاڭ سىياسىي كېڭەش گېزىتى»، 1992 ـ يىلى 11 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى.

204. ئا. مۇھەممەد: «مۇھىم بىر مەسىلە»، «كەمبەغەللەر ئاۋازى» گېزىتى، 1927 ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ 21 ـ، 28 ـ كۈنى، 4 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى. (ئا.ت. ھەيدەروف: « سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەدەبىي تىلىنى بەرپا قىلىش جەريانى»، «قەشقەر پېداگوگىكا ئىنىستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1993 ـ يىلى 4 ـ سان)

205. ئا. مۇھەممەد: «مۇھىم بىر مەسىلە»، «كەمبەغەللەر ئاۋازى» گېزىتى، 1927 ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ 21 ـ، 28 ـ كۈنى، 4 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى. (ئا.ت. ھەيدەروف: « سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەدەبىي تىلىنى بەرپا قىلىش جەريانى»، «قەشقەر پېداگوگىكا ئىنىستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1993 ـ يىلى 4 ـ سان)

206. مالوف: «ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى»، «كەمبەغەللەر ئاۋازى» گېزىتى، 1930 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى. (ئا.ت. ھەيدەروف: «سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەدەبىي تىلىنى بەرپا قىلىش جەريانى»، «قەشقەر پېداگوگىكا ئىنىستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1993 ـ يىلى 4 ـ سان)

207. ئەخمەت زىيائى: «ئەخمەت زىيائى ئەسەرلىرى»، ئۈرۈمچى: شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1988 ـ يىلى، 129 ـ بەت.

208. جەدىتىزم 19 ـ ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمى ۋە 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا مەيدانغا كەلگەن يېڭى پىكىر ئېقىمى بولۇپ، ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ تۇرلۇك ـ تۇمەن ئىجتىمائىي تەبىقىلىرى، مەنپەئەتلىرىنى ئىپادىلىگەن، مەرپەت ئۇچۇن كۈرەشكەن، ئوقۇ ـ ئوقۇتۇش ئىسلاھاتى ئېلىپ بېرىشقا، دىنىي مەكتەپلەرنىڭ پروگراممىسىغا ئايرىم دۇنياۋى پەنلەرنى كىرگۈزۈشكە ئىنتىلگەن، ئىسلاھاتچىلىق خاراكتېرىنى ئالغان يېڭىلاش ھەرىكىتىدۇر. جەدىتىزم دەسلەپتە رۇسىيە مۇسۇلمانلىرى ئارىسىدا غەرب مەدەنىيىتى ۋە ئىسلام دۇنياسىدا باش كۆتۈرگەن ئويغىنىشىنىڭ تەسىرى بىلەن بارلىققا كەلگەن. جەدىتىزم ھەرىكىتىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ۋەكىلى ئىسمايىل غاسپىرئەلى بولۇپ، ئۇ ئىسلاھات ۋە يېڭىلاشنى ئەڭ ئاۋۋال تىلدىن باشلاشنى تەشەببۇس قىلغان.

Türk Ansiklopediyesi, c.10., Istanbul, p.93.

209. ئابدۇللا تالىپ: «ئۇيغۇر مائارىپ تارىخىدىن ئوچېركلار»، ئۈرۈمچى: شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1986 ـ يىلى.

210. جۇنەيد بەكرى: «سابىق ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىلىرى توغرىسىدا قىسقىچە ئەسلىمە»، «شىنجاڭ تارىخ ماتېرىياللىرى» (5)، ئۈرۈمچى: شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 187 ـ بەت.

211. جۇنەيد بەكرى: «سابىق ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىلىرى توغرىسىدا قىسقىچە ئەسلىمە»، «شىنجاڭ تارىخ ماتېرىياللىرى» (5)، ئۈرۈمچى: شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 179 ـ بەت.

212. ئابدۇرېھىم راخمان: «هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ شەكىللىنىش جەريانىدىكى مورفولوگىيەلىك ئالاھىدىلىكلىرى توغرىسىدا»، «تىل ۋە تەرجىمە»، 1997 ـ يىلى 5 ـ سان.

213. روبېرت شاۋ: «ئۇيغۇر تىلى»، كالكۇتتا 1878 ـ يىلى، 55 ـ بەت.

214. گۇستاف راكۇېت: «ئۇيغۇر تىلى گراماتىكىسى»، بېرلىن: 1912 ـ يىلى.

215. Altä Šähär Türki I'lm Nähvvä Särf, Kašğär 1935.

216. Imsahan Jelilova, Uyghur Tili Grammatikisi, 1951.

217. Emir Nejip, Uygurskiy Yazik, Moskva 1960.

218. 朱志宁:《维吾尔语概况》,《中国语文》, 1964(2).

219. «ئىبراھىم مۇتىئى ئىلمىي ماقالىلىرى» (خالىدە مۇتىئى نەشرگە تەييارلىغان)، بېيجىڭ: مىللەتلەر نەشرىياتى، 2007 ـ

يىلى.

220. نەسرۇللا يولبۇلدى: «هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى»، شىنجاڭ رادىيو سىفەن داشۆسى باستۇرغان، ئۈرۈمچى: 1978 ـ يىلى؛ «هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى»، ئۈرۈمچى: شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1980 ـ يىلى.

221. تۇردى ئەخمەت، ئەنسەرىدىن موسا، نەسرۇللار يولبۇلدى: «هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى»، ئۈرۈمچى: شىنجاڭ مائارىپ نەشرىياتى، 1985 ـ يىلى.

222. Säydivaqqasof, Uyğur Tili,Almati, Mektep, 1984, b.70.

223. خەمىت تۇمۇر:«هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى گىراماتىكىسى» (مورفولوگىيە)، بېيجىڭ: مىللەتلەر نەشرىياتى.

224. 陈世民、热扎克:《维吾尔语实用语法》, 乌鲁木齐: 新疆大学出版社, 1991年。

225. 蒲泉, 武致中:《实用维吾尔语语法》, 新疆人民出版社, 1994年。

226. 程适良主编:《现代维吾尔语语法》, 新疆人民出版社, 1996年。

227. 易坤琇,高士杰:《维吾尔语语法》,中央民族大学出版社,1998年。

228. كۇرەش مەھمۇتجان باش مۇھەررىرلىكىدە: «هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى»، ئۈرۈمچى شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2001 ـ يىلى.

229. ئارسلان ئابدۇللا باش مۇھەررىرلىكىدە: «هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى»، ئۈرۈمچى شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2004 ـ يىلى.

230. Reihand Hann, Spoken Uighur, University of Washington, USA, Indiana 1991.

231. Frederick De Jong, A Grammar of Modern Uyghur (《现代维吾尔语语法》), Houtsma, Utrecht, Netherland, 2007,pp. 123–147.

232. Dr. Ridwan UZTURK, Yeni Uygur Türkçesi Grameri, Ankara 1994.; —, Uygur ve Özbek Türkçelirinde Fiil, Ankara 1997.

233. ماھىرە ھاجىئەكبەر: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ لوپنۇر دىيالېكتى ئۈستىدە تەكشۈرۈش»، 1997 ـ يىلى، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى جۇڭگو تىللىرى فاكۇلتېتى، ماگىستىرلىق دىسسېرتاتسىيەسى، (يېتەكچى ئوقۇتقۇچى: خالىق نىياز)

234. مىرسۇلتان ئوسمانوف: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دىيالېكتلىرى»، ئۈرۈمچى: شىنجاڭ ياشلار-ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 1989 ـ يىلى، 55 ـ بەت.

235. مىرسۇلتان ئوسمانوف: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دىيالېكتلىرى»، ئۈرۈمچى: شىنجاڭ ياشلار ـ ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 1989 ـ يىلى، 216 ـ بەت.

ئۈچىنچى باب

ئۇيغۇر تىلىنىڭ باشقا تىللار بىلەن ئۇچرىشىشى

ئۇيغۇر تىلى تارىختىن بېرى نۇرغۇن تىللار بىلەن ئۇچراشقان ۋە تەسىر كۆرسىتىشكەن. ئۇيغۇر تىلى ئۆز تەرەققىياتى داۋامىدا ئۇچراشقان ۋە تەسىر كۆرسىتىشكەن تىللار ئۇيغۇر تىلىنىڭ شەكىللىنىشىدە مۇھىم رول ئوينىغان. ئۇيغۇر تىلى ئۆز تەرەققىياتى داۋامىدا خېلى كۆپ تىللار بىلەن ئۇچراشقان ئۇلاردىن مۇھىملىرى تۆۋەندىكىلەردۇر:

§1. ئەرەب تىلىنىڭ ئۇيغۇر تىلىغا تەسىرى

مەلۇمكى، ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئەرەب تىلى بىلەن بولغان ئالاقىسى ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغان ۋاقتىدىن باشلىنىدۇ. ئىسلام دىنى 7 ـ ئەسىردە ئەرەب يېرىم ئارىلىدا مەيدانغا كەلگەن. ئەرەبلەر ئىسلام بايرىقى ئاستىغا ئۇيۇشۇپ ناھايىتى تېزلا ئەرەب ئىمپېرىيەسىنى قۇرۇپ چىقتى. ئەرەب ئىمپېرىيەسىگە تەۋە بولغان بارلىق ئەل ۋە خەلقلەرنىڭ مەدەنىيىتى يۇغۇرۇلۇپ ئىسلام مەدەنىيىتىنى شەكىللەندۈردى①. 8 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئەرەب قوشۇنلىرى ئىران ئېگىزلىكىدىن ئۆتۈپ ئوتتۇرا ئاسىياغا يېتىپ كەلدى. 8 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئەرەب قوشۇنى تالاس بويىدا تاڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنى مەغلۇپ قىلىپ، ئىسلامنىڭ شەرققە كېڭىيىش يولىنى ئاچتى. ئىسلام دىنىنىڭ ئۇيغۇرلار ئارىسىغا

تارقىلىشى 10 ـ ئەسىردىكى قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ خانى سۇتۇق بۇغراخان (942 ــ 955 ـ يىللاردا تەختتە ئولتۇرغان) دەۋرىدە باشلانغان. بۇ ھەقتە لىن مېيسۇن ئەپەندى مۇنداق دەيدۇ: «11 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرى جۇڭگونىڭ غەربىي چېگرا سىدىكى مىللەتلەر ۋە ئۇلارنىڭ مەدەنىيىتىدە زور ئۆزگىرىش يۈز بەردى. 1000 يىللىق تارىخقا ئىگە سۇلى (قەشقەر)، ئۇدۇن (خوتەن) قاتارلىق بەگلىكلەردىكى ئاريانلار شىمالدىكى تۈركىي تىللىق مىللەتلەر تەرىپىدىن تارىخ سەھنىسىدىن چۈشۈرۈۋېتىلدى. بۇددا دىنى مەدەنىيىتى ۋە سەنئىتىنىڭ ئورنىنى ئىسلام دىنى ۋە ئەرەب مەدەنىيىتى ئالدى. بۇنىڭ مەنبەسى تۈركىي مىللەتلەردىن ياغمىلار تارىم ئويمانلىقىنىڭ غەربى ۋە يەتتىسۇ ۋادىسىدا قۇرغان قاراخانىيلار خانلىقى ئىدى②. 24 يىلغا سوزۇلغان غازاتتىن كېيىن قاراخانىيلار قوشۇنى 1006 ـ يىلى بۇددا ئېلى ئۇدۇنغا كىردى. شۇنداق قىلىپ، پۈتكۈل تارىم ۋادىسىنىڭ ئىسلاملىشىشى ئەملگە ئاشتى.» ھەر ئىككى خىل ئەھۋال ئىسلام دىنىنىڭ ئۇيغۇرلار ئارىسىدا تارقىلىشى ۋە ئومۇملىشىشىدا سامانىيلارنىڭ ئالاھىدە رول ئوينىغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن، ئىسلام دىنىنىڭ تەسىرى شىنجاڭنىڭ باشقا جايلىرىغا قاراپ ئۆزلۈكسىز كېڭەيدى. بولۇپمۇ، چاغاتاي خانلىقى دەۋرىدە تۇغلۇق تۆمۈرخان ئىسلام دىنىنى شەرقىي ۋە شىمالىي شىنجاڭغا كېڭەيتىشتە زور رول ئوينىدى. «شەرقىي چاغاتاي خانلىقى دەۋرىدە ئىسلام دىنى تەڭرىتاغلىرىنىڭ شەرقىگە قاراپ كېڭەيدى. ئاۋۋال كۇچا، ئاندىن تۇرپان، قۇمۇللارغا كېڭەيدى. 16 ـ ئەسىردە ئىسلام دىنى قۇمۇلغا تارقالدى، قۇمۇلنىڭ ۋاڭ جەمەتى ۋە پۇقرالىرى ئىسلامنى قوبۇل قىلدى. شۇنداق قىلىپ، تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدا ئىسلام ئومۇملاشتى. بۇنىڭدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، ئىسلامنىڭ شىنجاڭغا تارقىلىپ ھۆكۈمران ئورۇنغا ئۆتۈشىگە 10 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن 16 ـ ئەسىرگىچە 600 يىل

ۋاقىت كەتكەن»③.

ئىسلام دىنىنىڭ شىنجاڭغا تارقىلىپ ئومۇملىشىپ ئۇيغۇر تۇرمۇشىغا سىڭىپ كىرگىنىگە 1000 يىل ۋاقىت بولدى. بۇ جەريانداا ئەرەب تىلى ئۇيغۇر تىلىغا، مەدەنىيىتىگە، سەنئىتىگە ۋە باشقا ئىجتىمائىي ئاڭ فورماتسىيەلىرىگە قەدەر چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتتى. بولۇپمۇ ئەرەب يېزىقىنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ئورنىنى ئېلىشى بىلەن ئەرەب يېزىقى ئاساسىدىكى ئۇيغۇر يېزىقى مەيدانغا كەلدى. ئەرەب تىلى ئىسلام دىنىنىڭ مۇقەددەس دەستۇرى «قۇرئان كەرىم» ۋە «ھەدىس »نىڭ تىلى بولغاچقا، پۈتۈن دۇنيادىكى مۇسۇلمانلار ئۈچۈن دىن تىلى بولۇپ خىزمەت قىلغاندى. ئەرەب تىل ـ يېزىقىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە شىنجاڭدىكى تەسىرى ناھايىتى تېز كېڭەيدى. ئەرەب خەلىپىلىكىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە ئەرەب تىلى شەرقتە تارىم ۋادىسى ۋە تەڭرىتاغلىرىنىڭ شەرقىي ئېتەكلىرىدىن غەربتە ماراكەش ۋە ئىسپانىيەنىڭ جەنۇبىدىكى رايونلاردىكى مۇسۇلمانلار ئارىسىدا ئورتاق تىل ياكى دىن تىلى بولۇپ خىزمەت قىلدى. شۇڭا، ئەرەب تارىخچىسى ھىتتى مۇنداق دېگەن: «ئەرەب ماقالىدا مۇنداق كەلگەن: ‹ئەقىل ئۇچ نەرسىدە مەۋجۇتتۇر، يەنى پەرەڭلەرنىڭ كاللىسىدا، چىنلىقلارنىڭ قولىدا، ئەرەبلەرنىڭ تىلىدا.› ئەرەب تىلى ئالاھىدە قۇرۇلمىغا ئىگە، ئىخچام، ئۆتكۈر، دەبدەبىلىك مەزمۇندىكى ھۆججەتلەرگە بەك ماس كېلىدۇ. ئىسلام دىنى ئەرەب تىلىنىڭ مۇشۇ ئالاھىدىلىكىدىن ۋە ئەرەب مىللىتىنىڭ مۇشۇ خىل پىسخىك ئالاھىدىلىكىدىن ئۇنۇملۇك پايدىلانغان. ئىسلامىيەتنىڭ غەلىبىسى مەلۇم مەنىدىن تىلىنىڭ غەلىبىسى، بولۇپمۇ بىر مۇقەددەس دەستۇرنىڭ غەلىبىسىدۇر»④.

تۈركىي تىللار بىلەن ئەرەب تىلىنىڭ ئۆزئارا تەسىرى ۋە رىقابىتى 10 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى باشلانغان. ئەرەب ئابباسىيلار خانلىقىنىڭ تەسىرى ئاجىزلىشىپ، ئىران ۋە

ئوتتۇرا ئاسىيادا تاھىرىيلار خانلىقى، ساففارىيلار خانلىقى، سامانىيلار خانلىقى قاتارلىق فېئودال بۆلۈنمە ھاكىمىيەتلەر قۇرۇلغاندى. كۆپ ئۆتمەي بۇ خانلىقلارنىڭ ئورنىنى قەدىمكى ئۇيغۇرلار ۋە باشقا تۈركىي خەلقلەر قۇرغان قاراخانىيلار ۋە سالجۇقىيلار خانلىقى ئالدى. نەتىجىدە، ئەرەب خەلىپىلىكىنىڭ مەنسۈى سىمۇولى باغداد ئالدى بىلەن ئەرەبلەرنىڭ، ئاندىن پارسلارنىڭ، ئاخىردا تۈركلەرنىڭ قولىغا ئۆتتى. مەھمۇد كاشغەرىي ياشىغان ۋە «تۈركىي تىللار دىۋانى»نى يازغان دەۋر «تەڭرى بەخت قۇياشىنى تۈركلەر بۇرجىدا تۇغدۇرغان ۋە پەلەكنىمۇ شۇلارنىڭ زېمىنى ئۈستىدە چۆرگۈلەتكەن»⑤، «تۈركىي تىلى ئەرەب تىلى بىلەن بەيگىگە چۈشكەن ئىككى ئاتقا ئوخشاش تەڭ چېپىپ كېتىۋاتقان»⑥ بىر دەۋر ئىدى. بۇ دەۋردە «تۈركىي تىللار دىۋانى» يېزىلغان، ئىسلام دىنىنىڭ مۇقەددەس دەستۇرى «قۇرئان كەرىم» ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنغانىدى. ئىسلام دىنى ئۇيغۇرلار ئارىسىغا تارقىلىپ تېخى ئۇزاق ئۆتمەيلا يېزىلغان «قۇتادغۇبىلىك»تە ئەرەبچە، پارسچە كىرمە سۆزلەرنىڭ سانى ھەققىدە ئىلىم ساھەسىدە ھەر خىل پىكىرلەر بار. سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى تىلشۇناسى ئەمىر نەجىپ: «ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىدىكى يادىكارلىق ‹قۇتادغۇبىلىك›تە پەقەت ئەرەبچە، پارسچە كىرمە سۆزلەر 94، بۇ ئەرەب تىلىنىڭ تەسىرى كېيىنرەك ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ»⑦ دېسە، سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىدىن سۇلتانوف: «‹قۇتادغۇبىلىك›تە ئەرەب ـ پارس تىلىدىن كىرگەن سۆزلەر 400 دىن ئاشىدۇ، ئەمما مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ‹تۈركىي تىللار دىۋانى›دا ئەرەب، پارس تىلىدىن كىرگەن سۆزلەر 20گە يەتمەيدۇ»⑧ دەيدۇ. قاراخانىيلار دەۋرىدىن بۇرۇنقى قەدىمكى ئۇيغۇرچە ۋەسىقىلەردە سانسكرىتچە، خەنزۇچە، سوغدىچە كىرمە سۆزلەر كۆپ ئۇچرايدۇ، پارسچە كىرمە سۆزلەر ئىنتايىن ئاز، ئەرەبچە كىرمە سۆزلەر يوق دېيەرلىك⑨. ئېلىمىز

تۈركولوگى چېن زوڭجېن ئەپەندى: «‹قۇتادغۇبىلىك›تە ئەرەب، پارس تىلىدىن كىرگەن سۆزلەر 384، بۇنىڭ ئىچىدە پارسچە ياكى پارسچە تەركىبلىك سۆزلەر 69، ‹قۇتادغۇبىلىك›نىڭ مۇقەددىمە، مۇندەرىجە ۋە بابلار مۇندەرىجىسىدە ئۇچرايدىغان كىرمە سۆز، خاس ئىسىم، كىرمە سۆزلەر ئاساسىدا ياسالغان سۆزلەر 136، شۇنداق قىلىپ داستاندا ئۇچرايدىغان ئەرەبچە، پارسچە كىرمە سۆزلەر جەمئىي 520»⑩ دەپ يازسا، تۈركىيەلىك تۈركولوگ ئەرسويلۇ خېلىل: «‹قۇتادغۇبىلىك›تىكى ئەرەب، پارسچە سۆزلەر 413، بۇنىڭ ئىچىدە ئەرەبچە سۆزلەر 344، پارسچە سۆزلەر 79» دەپ يازىدۇ⑪.

ئىسلام دىنى ئۇيغۇرلار ئارىسىغا تارقالغان دەۋر ئابباسىيلار خەلىپىلىكىنىڭ تەسىرى ئاجىزلىشىۋاتقانلىقى، قاراخانىيلار ۋە غەزنەۋىيلەرنىڭ تەسىر كۈچى كۈنسېرى ئۆرلەۋاتقانلىقى، «ئور-خۇن دەۋرىدىن باشلانغان گۈللەنگەن بىر مەدەنىيەتنىڭ ۋارىسى»⑫بولغان ئۇيغۇرلارنىڭ مىللىي كىملىك ۋە مىللىي غۇرۇرنىڭ يۈكسەك نۇقتىسىدا تۇرۇۋاتقانلىقى ئەرەب تىلىنىڭ ئۇيغۇر تىلىغا دەرھاللا كۈچلۈك تەسىر كۆرسىتەلمىگەنلىكىنىڭ، 13 ـ ئەسىرگە كەلگەندىمۇ 512 مىسرالىق «ئەتەبەتۈلھەقايىق» داستانىدا ئەرەب، پارسچە كىرمە سۆزلەرنىڭ يەنىلا 350 ئەتراپىدا بولۇشىنىڭ سەۋەبى ئىدى.

14 ـ ئەسىردىن باشلاپ ئىسلام دىنى كۈچادىن ئۆتۈپ تۈرپان ئويمانلىقى تەرەپكە تارقالدى. بۇنىڭ بىلەن، ئەرەب تىل ـ يېزىقى شەرقىي ۋە شىمالىي شىنجاڭغا كېڭەيدى. تۈرپاندىن تېپىلغان 13 ـ، 14 ـ ئەسىرلەرگە ئائىت ئىجتىمائىي ـ ئىقتىسادىي ۋەسىقىلەردە ئەرەب تىلىدىن كىرگەن qissä ، häq ، kitab ، mal ، adäm ، äli قاتارلىق سۆزلەر ئۇچرايدۇ⑬.

ئىسلام دىنىنىڭ ئومۇملىشىشى ئەرەب تىل ـ يېزىقىنىڭ تەسىرىنى كۈچەيتتى. ھەر دەرىجىلىك مەدرىسىلەردە ئوقۇتۇش

تىلى ئەرەب تىلى بولدى، ئالىي مەدرىسىلەردىكى زىيالىيلار ۋە ئەدىب ـ شائىرلار ئەسەرلىرىنى يۇكسەك مۇھەببەت بىلەن ئەرەب تىلىدا يازدى. ئېتىقاد سەۋەبلىك مەدرىسە ۋە مەسچىتلەردە ئەرەب تىلىدا تەكرار ئېيتىلىدىغان ۋەز ـ نەسىھەتلەر بارا ـ بارا خەلق تۇرمۇشىدىمۇ ئومۇملاشتى. مۇشۇنداق ۋەز ـ نەسىھەتلەرنى چۈشىنىش ۋە ئىگىلەش ئەرەب تىلىدا ساۋاتلىق بولۇشنى تەقەززا قىلدى. مۇشۇنداق ئەھۋالدا ئەينى دەۋردە ئىسلام دىنى ۋە مەدەنىيىتىگە ئائىت نۇرغۇن سۆز ـ ئاتالغۇلار ئەرەب تىلىدىن ئېلىندى ۋە ھەتتا ئەسلىدە ئۇيغۇر تىلىدا بار سۆزلەرنىڭ ئورنىنى ئىگىلەشكە باشلىدى.

15 ـ ئەسىرگە كەلگەندە يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلى مۇكەممەللەشتى. يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئىجاد قىلىدىغان ئەدىبلەر كۆپەيدى. ئەرەب، پارس تىلىنىڭ «سەنئەتلىك» سېھرىي كۈچىگە قارىغۇلارچە چوقۇنۇش ۋە «تۈرك تىلىدا ئىجاد قىلىش مۇمكىن ئەمەس» دەيدىغان خاتا قاراش ئۇيغۇر ۋە باشقا ئەدىبلەرنىڭ ئارىسىدا ئومۇميۈزلۈك يىلتىز تارتتى. بۇنىڭغا قارشى ئۇلۇغ شائىر ناۋايى ئەدىبلەرنى ئانا تىلدا ئىجاد قىلىشقا ئۇندىدى.

سەئىدىيە خانلىقى ۋە ئۇنىڭدىن كېيىن شىنجاڭنى جاھالەت قوينىغا سۆرەپ كىرگەن ئاتالمىش «خوجىلار» دەۋرىدىمۇ ئەرەب تىلىنىڭ تەسىرى ئۈزۈلۈپ قالمىدى. 1759 ـ يىلى چىڭ سۇلالىسى شىنجاڭنى بىرلەككە كەلتۈردى، 1884 ـ يىلى شىجاڭدا ئۆلكە تەسىس قىلدى. بۇنىڭ بىلەن، شىنجاڭنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا بىلەن بولغان ئالاقىسىنىڭ بۇرۇنقىدەك راۋان بولۇشىغا يول ئېتىلگەچكە، ئەرەب تىلىنىڭ ئۇيغۇر تىلىغا داۋاملىق تەسىر قىلىشى چەكلىمگە ئۇچرىغان بولسىمۇ، لېكىن ئەرەب تىلى يەنىلا مەدرىسىلەردە ۋە ئەدىبلەرنىڭ ئەسەرلىرىدە بۇرۇنقىدەك داۋاملىشىۋەردى. يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ

ئاخىرقى باسقۇچى (17 ـ ئەسىردىن 20 ـ ئەسىرگىچە) دا يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلى بۇ تىلنى قوللانغۇچى تۈركىي مىللەتلەرنىڭ جانلىق تىلىغا يېقىنلاشقان ھالدا بۆلۈنۈشكە باشلىدى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە ئەرەب تىلىدىن كىرگەن سۆزلەرنىڭ يېزىق تىلى ژانىرىغا مەنسۇپ بولغانلىرى ئاساسەن ئىستېمالدىن چۈشۈپ قېلىشقا يۈز تۇتتى. 20 ـ ئەسىرنىڭ 30 ـ يىللىرىغا كەلگەندە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى شەكىللەندى. ئەرەب تىلىدىن كىرگەن سۆزلەرنىڭ ئۇيغۇر تىلىدىكى ئورنى مۇقىملاشتى، ئەرەب تىلىدىن كىرگەن سۆزلەرنىڭ بەزىلىرى ئىستېمالدىن قالدى. ئەمما، 30 ـ يىللاردىكى يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلى ئەنئەنىسى تاكى 50 ـ يىللارغىچە داۋاملاشتى. يازما ئەدەبىياتتا ئانا تىل بىلەن ئىجاد قىلىشنىڭ ئارتۇقچىلىقى ناۋايى تەرىپىدىن كۆرسىتىپ بېرىلگەندىن كېيىنمۇ، بۇ كۈچلۈك تەسىر 20 ـ ئەسىرگىچە ئالىم دەپ ئاتالغان كىشىلىرىمىزنىڭ ئېڭىدىن يوقالمىدى. 1000 يىللىق تەسىر بۈگۈنكى كۈندىمۇ داۋاملاشماقتا، تىلىمىزدىكى كىرمە سۆزلەرنىڭ ئەڭ كۆپ سالمىقىنى يەنىلا ئەرەب تىلىدىن كىرگەن سۆزلەر تەشكىل قىلىدۇ.

§2. پارس تىلىنىڭ ئۇيغۇر تىلىغا تەسىرى

ئىران قەدىمكى مەدەنىيەتلىك دۆلەتلەرنىڭ بىرى. قەدىمكى پېرسىيە ئىمپېرىيەسى ئاسىيا، ئافرىقا ۋە ياۋروپادىن ئىبارەت ئوچ قىتئەنىڭ تۇتاشقان يېرىگە جايلاشقان. ئىستراتېگىيەلىك ئورنى تولىمۇ مۇھىم. ئىران يىپەك يولىدىكى شەرق بىلەن غەربنى تۇتاشتۇرغۇچى كۆۋرۈك. ئۇيغۇرلار ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى باشقا تۈركىي خەلقلەر ناھايىتى يىراق دەۋرلەردىن تارتىپلا، پارسلار بىلەن قويۇق بېرىش ـ كېلىش مۇناسىۋىتىدە

بولۇپ كەلگەن.

ئۇيغۇرلارنىڭ پارسلار بىلەن بولغان ئالاقىسى ئەڭ بىلەر بىلەن بولغان ئالاقىسىدىن نەچچە ئەسىر ئىلگىرى باشلانغان. ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرى غەربكە كۆچۈشتىن ئىلگىرى تارىم ۋادىسىدا شەرقىي ئىران تىللىق ساكلار (Saka)، توخرىلار (Tohri)، سوغدىلار (Sogdi) ياشايتتى. «ئۇلار ئىرق، تىل ۋە مەدەنىيەت تەرەپلەردىن پارسلارغا ئىنتايىن يېقىن تۇرىدۇ. كېيىنچە تارىخىي تەرەققىياتلار داۋامىدا، شەرقىي ئىران تىللىق بۇ مىللەتلەر تۈركىي خەلقلەر بىلەن يۇغۇرۇلۇشقا باشلىدى. بولۇپمۇ 840 ـ يىلىدىن كېيىن زور تۈركۈمدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ غەربكە كۆچۈپ بۇ يەرلەردە يەرلىشىشى بىلەن بۇ مىللەتلەر ۋە ئۇلارنىڭ تىلى، مەدەنىيىتى تەبئىي يوسۇندا ئۇيغۇرلارغا ۋە ئۇيغۇر تىلى، مەدەنىيىتىگە يۇغۇرۇلۇپ كەتتى[14].» بۇ ھەقتە يەنە تاجىكىستان تارىخشۇناسى غاپۇرۇف مۇنداق دەيدۇ: «شەرقىي ئىران تىللىق بارلىق مىللەتلەر ئوتتۇرا ئاسىيادىكى مىللەتلەرنىڭ ، تاجىكلارنىڭلا ئەمەس، تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭمۇ تەركىبىگە قوشۇلۇپ كەتتى. پەرەز قىلىش مۇمكىنكى، قەدىمكى دەۋرلەردىن تارتىپلا شەرقىي ئىران تىللىق خەلقلەر بىلەن چارۋىچى تۈركىي قوۋملار قوشنا ياشاپ كەلگەن[15]». پارسلارنىڭ زاراتۇستر (ئاتەشپەرەسلىك) دىنى ساسانىيلار خانلىقى (مىلادىيە 226 ـــ 651 ـ يىللار) دەۋرىدىلا ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە غەربىي يۇرتقا كىرگەن. «ئاۋىستا»دىكى نۇرغۇن ئەپسانىلەر ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە قۇرغاردىكى تۈركىي خەلقلەرنىڭ كېيىنكى بايان ئەدەبىياتىنىڭ ماتېرىيال مەنبەسى بولدى. مىلادىيە 8 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرى پارسلارنىڭ مانى دىنى سوغدىلارنىڭ ۋاستىسى بىلەن موڭغۇل ئېگىزلىكىدىكى ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىغا تارقالدى ۋە كېيىنچە ئورخۇن خانلىقىنىڭ دۆلەت دىنى قىلىندى. ئۇيغۇرلار غەربكە كۆچۈشتىن ئىلگىرى

مانى دىنى تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىغا تارقىلىپ بولغانىدى. ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە (850 ـــ 1250 ـ يىللار) بۇ يەردىكى ئۇيغۇرلارنىڭ بىر قىسمى مانى دىنىغا ئېتىقاد قىلاتتى. ئەرەبچە، پارسچە تارىخنامىلەردىن مەلۇم بولۇشچە، 9 ـ، 10 ـ ئەسىرلەردە ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئىدىقۇتى مانى دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىكەن. ۋاڭ يەندىمۇ مانى ئىبادەتخانىلىرىنى ۋە پارس مۇرتلىرىنى كۆرگەنلىكىنى يازىدۇ[16]. قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى مانى يادىكارلىقلىرىنىڭ بەزىلىرى مانى يېزىقىدا، بەزىلىرى قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان.

ئالدىنقى ئەسىرنىڭ باشلىرى گېرمانىيە تەكشۈرۈش ئۆمىكى شىنجاڭنىڭ تۇرپان، خوتەن ۋە باشقا جايلىرىدا ئېلىپ بارغان تۆت قېتىملىق ئېكسپېدىتسىيەسىدە كۆپ مىقدارداكى مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى ئېلىپ كەتكەن. ئالىملارنىڭ تەتقىقاتلىرىدىن مەلۇم بولۇشچە، «تەخمىنەن مىلادىيە 8 ـ ئەسىرلەردىن باشلاپ تۇرپان تەۋەسىدە خېلى مۇقىم ئولتۇراقلاشقان ئىران تىللىق كۆچمەن گۇرۇھلار بولغان، ئۇلار ئۇ يەرلەردە 100 يىللا ياشىغان[17].» ئىران تىللىق بۇ كۆچمەن گۇرۇھلار تەخمىنەن ئۇچ تۈرلۈك ئىدى. بىرىنچى، پارسلار بولۇپ ئۇلارنىڭ تىلى قەدىمكى ئۇيغۇرچە تۇرپان ۋەسىقلىرىدە pärsig دەپ ئاتالغان؛ ئىككىنچى، پارفىيەلىكلەر بولۇپ ئۇلارنىڭ يېزىقى قەدىمكى ئۇيغۇرچە تۇرپان ۋەسقلىرىدە pählavänig دەپ خاتىرىلەنگەن؛ ئۈچىنچى، سوغدلا بولۇپ ئۇلارنىڭ تىلى قەدىمكى ئۇيغۇرچە تۇرپان ۋەسقلىرىدە soğdaq دەپ ئاتالغان. ئەنگلىيە ئالىمى ماري بويس رەتلەپ نەشر قىلدۇرغان «گېرمانىيەنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇرچە تۇرپان ۋەسقلىرى ئارىسىدىكى مانى يېزىقىدىكى ئىرانچە قول يازمىلار مۇندەرىجىسى»دە گېرمانىيەلىكلەر تۇرپاندىن بايقىغان مانى يېزىقىدىكى ئىرانچە ۋەسقلەرنىڭ سانى نەچچە مىڭغا يېتىدۇ. ئۇنىڭ ئىچىدىكى پارفىيە يېزىقىدىكى

ۋەسىقىلەر ئىران تەۋەسىدىن هازىرغا قەدەر بايقالغان ۋەسىقىلەرنىڭ ئومۇمىي سانىدىنمۇ جىق⑱.

بۇنىڭدىن كۆرۈۋېلىش تەس ئەمەسكى، ئىسلامىيەتتىن بۇرۇنلا تارىم ۋادىسىدا ئولتۇراقلاشقان شەرقىي ئىران تىلىق سوغد، پارس قاتارلىق قەدىمكى مىللەتلەر بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرى تىل ۋە مەدەنىيەت ئالاقىسى قىلغان. شۇ زامانلاردىلا بىرمۇنچە پارسچە سۆزلەر قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىغا كىرگەن. مەسىلەن، pärištä ،anar ،känd ،paxta ،ujmaq ،yalavač قاتارلىقلار.

10 ـ ئەسىردىن باشلاپ ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلدى. ئىسلامىيەتنىڭ قاراخانىيلار ئارىسىغا تارقىلىشىدا بىرقانچە خىل رىۋايەت بار. بۇنىڭ ئىچىدە ئاساسلىقى ئىككى خىل. بىرى، سامانىيلارنىڭ غازات ئارقىلىق تارقاتقانلىقى. سامانىيلار خانلىقىنىڭ خانى ئىسمايىل خان (892 ــ 907 ـ يىللاردا تەختتە ئولتۇرغان) دەۋرىدە تالاس بويىدىكى غازاتتا تاۋغاچ قاراخانىنىڭ خاتۇنىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان 15مىڭ تۇركنى ئەسىر ئالغانلىقى ۋە شۇ يەرلەردىكى نىستورىيان چېركاۋلىرىنى مەسچىتكە ئۆزگەرتكەنلىكى هەققىدىكى قاراشلار. يەنە بىرى، سۇتۇق بۇغراخان سامانى شاهزادىسى ئەبۇ ناسىر سامانىدىن ئىسلامنى قوبۇل قىلغانلىقى ۋە تاغىسى ئوغۇلچاقتىن تەختنى تارتىۋېلىپ ئىسلام دىنىنى دۆلەت دىنى قىلغانلىقى هەققىدىكى قاراش. هەر ئىككى خىل قاراشتا پارسلار تىلغا ئېلىنىدۇ. تارىخىي پاكىتمۇ شۇنداق. ئىسلام مەدەنىيەت سىستېمىسىدا پارس تىلى ۋە مەدەنىيىتىنىڭ ئورنى ئىنتايىن مۇهىم. بۇ هەقتە ئەنگلىيە ئالىمى گىببۇ مۇنداق دەيدۇ: «كىلاسسىك ئەرەب ئىسلام مەدەنىيىتىگە تۆهپە قوشقان هەر خىل قان سىستېمىسىدىكى ئىنتايىن مۇرەككەپ مىللەتلەر ئىچىدە پارسلاردىن باشقىسى غالىب ئەرەبلەرنىڭ تەسىرىدە ئۆزلىرىنىڭ مىللىي تىلى،

ئەنئەنىسى ۋە ئۆرپ ـ ئادەتلىرىنى يوقىتىپ ئىدىيە ۋە ئېتىقاد بىرلىكى شەكىللەندۈردى. پەقەت پارسلار ئەرەبلەرنىڭ نۇرغۇن ئالاهىدىلىكلىرىنى ۋە ئادەتلىرىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىنمۇ، ئۆزلىرىنىڭ ئەقلىي ۋە ئىرقىي مۇستەقىللىقىنى ساقلاپ قالالىدى. پارس تىلى ۋە ئەدەبىياتى گۈللەنگەندىن كېيىن، پارس تىلى شەرقتىكى ئۆلكىلەردە ئەرەب تىلىنىڭ هۆكۈمرانلىق ئورنىنى ئىگىلىدى⑲.» تارىخىي مەنبەلەردىن مەلۇمكى، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئېلىمىزنىڭ غەربىدىكى تۈركىي مىللەتلەر ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغاندىن كېيىن ئەرەب، پارس مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرى تېز چوڭقۇرلاشتى. جەمئىيەتتە ئەرەب، پارس تىلىدا تەربىيە ئالغان كىشىلەر كۆپەيدى. ئىلىم ساهەسىدە ئەرەب، پارس تىلىدا ئەسەر يېزىش مودىغا ئايلاندى، پارس تىلىغا پىششىق كىشىلەر بارغانسېرى كۆپەيدى. مەهمۇد كاشغەرىي بۇ هەقتە مۇنداق يازغان: «تاتسىز تۈرك بولماس، باشسىز بۆرك بولماس⑳.» بۇنىڭ مەنىسى «باش يوق يەردە بۆك بولمىغىنىغا ئوخشاش تات (پارس)لارسىز تۈركمۇ بولمايدۇ» دېگەنلىك ئىدى.

قاراخانىيلار دەۋرىدە ئۇيغۇرلار بىلەن پارسلارنىڭ ئىقتىسادى، مەدەنىيەت ئالاقىسى كۈنسېرى گۈللەندى. قاراخانىيلارنىڭ بۇخارادىكى ئەمىرى جەففار تېكىننىڭ بەلخنى ئىشغال قىلىشى، سۇباش تېكىننىڭ هېراتنى ئېلىشى بىلەن ئۇيغۇرلار خوراسانىدا يەرلىشىشكە باشلىدى. 13 ـ ئەسىردە موڭغۇللار غەربكە يۈرۈش قىلغاندا، ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى ۋە تارىم ۋادىسىدىكى ئۇيغۇرلار موڭغۇل قوشۇنلىرى بىلەن بىللە ماۋەرائۇننەهر ۋە خوراسان رايونلىرىغا كىردى ۋە ئۇ يەرلەردىكى ئۇيغۇرلار ۋە شەرقىي ئىران تىلىق خەلقلەر بىلەن يۇغۇرۇلۇپ كەتتى. ئېلخانىيلار (1259 ــ 1388 ـ يىللار) تەۋەسىدە نۇرغۇن ئۇيغۇرلار مۇهىم هەربىي ۋەزىپىلەرنى ئۈستىگە ئالدى. بۇ چاغلاردا نۇرغۇن ئۇيغۇرلار بىۋاسىتە پارس تىلىدا ئەسەر

يازالايتتى.

ئوتتۇرا ئاسىيادا تۆمۈرىيلەر خانلىقى قۇرۇلغاندىن كېيىن، پارس تىل ـ ئەدەبىياتى ۋە يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلى ئەدەبىياتى ئالتۇن دەۋرگە قەدەم قويدى. بۇ چاغدا زور كۆلەمدىكى يۇغۇرۇلۇش بولدى. يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلى ۋە ئەدەبىياتى پارس تىلى ۋە ئەدەبىياتىنىڭ كۈچلۈك تەسىرىدە تەرەققىي قىلدى. بۇنىڭ سەۋەبىنى ئىككى تەرەپتىن كۆرسىتىش مۇمكىن: بىرى، گۇللەنگەن پارس تىلى ۋە ئەدەبىياتىنىڭ ۋەكىللىرىدىن فىردەۋسى، نىزامى، ئەمىر خىسراۋ، ھافىز، ئابدۇراخمان جامى قاتارلىق مەشھۇر ئەدىبلەر ۋە ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرى ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي خەلقلەر ئەدىبلىرىگە چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتتى. يەنە بىرى، ئەينى دەۋردە ئوتتۇرا ئاسىيادا تۈركىي خەلقلەر پارسلار بىلەن ئارىلىشىپ ياشىغان. نەۋائىي مۇنداق دەيدۇ: «تۈركلەرنىڭ چوڭىدىن كىچىكىگىچە، پۇقرالىسىدىن بېگىگىچە دېگۈدەك پارس تىلىدىن بەھرىمەن بولالايدۇ. ھەممىسى ئۆز ئەھۋالىغا يارىشا سۆزلىيەلەيدۇ، بەزىلىرى ئىنتايىن كېلىشتۇرۇپ سۆزلەيدۇ. ھەتتا تۈرك شائىرلىرى پارس تىلىدا گۈزەل شېئىر ۋە شېرىن ماقالىلەرنىمۇ يازالايدۇ[21].» پارس تىلى ۋە ئەدەبىياتى خوراسان (شەرقىي ئىران)نى مەركەز قىلغان ھالدا گۇللەنگەنلىكى سەۋەبلىك ئوتتۇرا ئاسىيادا پارس تىلىدا سۆزلەشنى شەرەپ، پارس تىلىدا يېزىشنى ئابرۇي دەپ بىلىدىغان «پارسگۈيلۈق» ئەۋج ئالدى. چۈنكى، 10 ــ 15 ـ ئەسىرلەردە پارس تىلى مىسلىسىز گۇللەنگەن، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە غەربىي ئاسىيادا كۈچلۈك تەسىر قوزغىغانىدى.

19 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىغا كەلگەندە، شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى سىياسىي، ئىجتىمائىي ئۆزگىرىشلەر تۈپەيلى پارس تىلى بىلەن ئۇيغۇر تىلى ئارىسىدىكى ئۇچرىشىش ئۇزۇلدى. پارس تىلىنىڭ تەسىرىنىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى

ئىزلىرىدىن قارىغاندا سان، نىسبەت جەھەتتىن ئەرەب تىلىدىن كېيىن تۇرسىمۇ، لېكىن ئۇيغۇر تىلىنىڭ فونېتىكىلىق، لېكسىكىلىق ۋە گىرامماتىكىلىق تەرەپلەردىكى تەسىرى ئۇيغۇر تىلىغا تەسىر كۆرسەتكەن ھەرقانداق تىلدىن ئېشىپ چۈشىدۇ.

§3. خەنزۇ تىلىنىڭ ئۇيغۇر تىلىغا تەسىرى

خەنزۇ تىلى بىلەن ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئۆزئارا تەسىرى ناھايىتى يىراق زامانلاردىن باشلانغان ۋە بۈگۈنگىچە ئۇزۇلۈپ قالمىغان. مەلۇمكى خەنزۇ تىلى ئاسىيادىكى ئەڭ قەدىمكى تىللارنىڭ بىرى. ئېلىمىزنىڭ شىمالىدا باش كۆتۈرگەن ھۇنلار بىلەن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى ھەرقايسى ئەللەر ئوتتۇرىسىدا باشتىن ـ ئاخىر قويۇق مۇناسىۋەت ساقلانغان. ھۇنلار بىلەن خەن سۇلالىسى گاھ يارىشىش، گاھ ئۇرۇشۇشتەك مۇرەككەپ سىياسىي مۇناسىۋەتتە بولغان. ئەمما، شىمالدىكى مىللەتلەرنىڭ يايلاق مەدەنىيىتى بىلەن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى تېرىم مەدەنىيىتى ئۆزئارا تەسىر كۆرسىتىپ تۇرغان.

تەتقىقاتلاردىن مەلۇم بولۇشچە، قەدىمكى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىدا قەدىمكى خەنزۇ تىلىدىن كىرگەن نۇرغۇن سۆز ـ ئاتالغۇلار بولغان. گېرمانىيەلىك تۈركولوگ گابائىن خانىمنىڭ «قەدىمكى تۈرك تىلى گىرامماتىكىسى» ناملىق ئەسىرىدە قەدىمكى خەنزۇ تىلىدىن كىرگەن تۆۋەندىكى سۆزلەر ئۇچرايدۇ. (تىرناق ئىچىدىكىسى شۇ كىتابتىكى بەت نومۇرى):[22]

bi<碑(268), bulaŋ <廡廊(270), čan<盏(271), čik<尺(272), qap<甲(277), kög<曲(282), ğunqa/quŋqiu<箜篌(284), la<骡(286), labay<螺贝(286), lu<龍(286), mir<蜜(287), san'ğun/saŋun<將軍(293), tawčan<道場(297), titsi<弟子(299), toyin<道人(300), tutuŋ <都統(393), wapsi<法師(397)

تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى بىلەن تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئىقتىسادىي سىياسىي مۇناسىۋىتى تولىمۇ قويۇق بولغان. شۇ دەۋرگە ئائىت يادىكارلىقلاردا xua＜花 (گۈل)، kimbağ＜金箔 (ئالتۇن ياپراق)، kög＜曲 (كۈي)، liqzir＜历日 (چېسلا)، mäkkä＜墨 (سىياھ)، pi＜丙 (رەت ـ تەرتىپتە 3 ـ نى بىلدۈرىدىغان سۆز)، çi＜尺 (چى)، buši＜布施 (سەدىقە)، saŋ＜仓 (لىم)، lim＜檩 (ساڭ)، samtso＜三藏 (سامتسو)، tayši＜大师 (بۇيۇك تاڭ)، tayto＜大唐 (ئۇستاز)، inçü＜珍珠 (ئۇنچە)، qunčuy＜公主 (مەلىكە)، čamquy＜忏悔 (توۋا)، süy＜罪 (گۇناھ)، manta＜馒头 (مانتا)، čaŋ＜钲 (چاڭ) قاتارلىق سۆزلەر ئۇچرايدۇ㉓.

11 ـ ئەسىردە مەيدانغا كەلگەن «قۇتادغۇبىلىك» تىمۇ خەنزۇ تىلىدىن كىرگەن(ئاڭلا ـ 听＜tiŋ)، (ساڭ仓＜saŋ)، (توڭلا ـ 冻＜toŋ) قاتارلىق سۆزلەر ئۇچرايدۇ㉔. «تۇركىي تىللار دىۋانى» دىكى خەنزۇچە كىرمە سۆزلەر چېن زۇڭجېن ئەپەندىنىڭ تەكشۈرۈشچە 240، گاۋ لىچېن خانىمنىڭ تەكشۈرۈشچە 72 ئىكەن㉕.

يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە گەرچە ئەرەب ، پارس تىللىرىنىڭ تەسىرى كۈنسايىن كۈچەيگەن بولسىمۇ، خەنزۇ تىلىنىڭ تەسىرى ئۇزۇلۇپ قالمىدى. يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلىغا ئائىت قول يازمىلاردا خەنزۇ تىلىدىن كىرگەن 庄子＜jaŋza، 元宝＜yambu ـ ＜押 ya:la، 罚＜pa:la، 衙门＜yamul، 样＜yaŋlig، 排＜päy، 桶＜toŋ، 听＜tiŋla ـ، 冻＜toŋla ـ قاتارلىق سۆزلەر ئۇچرايدۇ㉖؛ مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە تۇزۇلگەن «ئىدىقۇت مەھكىمىسى سۆزلۈكى» دە خەنزۇ تىلىدىن كىرگەن 莲花＜liänxua، 锁＜sa ~ so، 钥匙＜yaqši، 板凳＜bändiŋ، 样子＜yaŋzi، 墨＜mäk قاتارلىق سۆزلەر ئۇچرايدۇ㉗؛ چاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە تۇزۇلگەن «بەش

تىللىق مانجۇچە لۇغەت »تە خەنزۇ تىلىدىن كىرگەن 分＜puŋ، 牌楼＜päylo، 膏药＜goya، 铺子＜puzul، 矿＜kan، 馒头＜mantu، 桔子＜jüzä، 府＜pu، قاتارلىق 65 سۆز ئۇچرايدۇ㉘؛ يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئاخىرقى دەۋرلىرىدە مەيدانغا كەلگەن «تارىخىي ئەمىنىيە» ۋە «زەپەرنامە» قاتارلىق ئەسەرلەردىمۇ 买卖人＜mäymäyçi، 亭子＜tiŋza، 赏＜šaŋ، 营房＜yiŋpaŋ، 包＜ ـ ＜bola، 庄子＜jaŋza، 老人家＜lorinja، 骗＜ ـ ＜pällä، 裁缝＜säypuŋ، 县官＜šängän قاتارلىق pala ـ ＜罚، yambu＜宝元، yamul＜衙门 خەنزۇچە سۆزلەر ئۇچرايدۇ㉙.

چاڭ سۇلالىسىنىڭ شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرۈشى ۋە شىنجاڭدا ئۆلكە تەسىس قىلىشى بىلەن شىنجاڭ نىسپىي مۇقىم ۋەزىيەتكە ۋە ئىچكىرى ئۆلكىلەر بىلەن قويۇق باردى ـ كەلدى مۇناسىۋىتىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ئىمكانىيىتىگە ئېرىشتى. شۇنىڭدىن كېيىن، خەنزۇ تىلىدىن سىياسىي، مەمۇرى، قانۇن، ئىقتىسادىي تۈرمۇش قاتارلىق ساھەلەرگە ئائىت سۆزلەر تۈركۈملەپ قوبۇل قىلىندى.

سۆزىمىزنىڭ دەلىلى سۈپىتىدە 19 ـ ئەسىردە ياشىغان شائىر ئابدۇللا پوسكامىنىڭ «كىتابى ئەبدۇللاھ » ناملىق كىتابىدىن ئېلىنغان تۆۋەندىكى پارچىلارنى كۆرۈپ باقايلى:

Ošu künlärdiki xaqanniŋ ismi ärdiki čänluŋ,
Där ärdi özini barčä xälayiqdinmu mäncoŋ,
Wäzir äzämlärgä jaza tapšurgač dedi sänzuŋ,
Jahan andin qutuldi ornigä xan boldiki šänfuŋ,
Igni it ämčäkidäk tügmäsi qiymät mäta boldi.

Wä andin bäyli bäysi täyji hakim išikağa ya šaŋ,
Wä bäzängäznäčidur ya näqib yakim begi dataŋ,

Qäzi häm miŋ begi diwan häm dorğä bäg ya saŋ,
Yiraqdin kälsä mänčinlär yoliğä qildilär čajaŋ,
Bularniŋ hökmini kim tutmasa bağlap saza boldi.

Rabbi äwwäl yigirmä yättä pänjšänbä ani aŋlaŋ,
Alip yark änd bilän poskamni hafizbäg digän taŋjaŋ
Begimni bağida bağ, bağ bolup sifaŋ bilän šaŋfaŋ,
Šäbi azinä erdi anda šaŋfaŋ boldikim šaŋtaŋ,
Bularniŋ qäwmlirigä šol munafiq qähriwa boldi.

Ošul taŋ jaŋ täräfdin bolğan amban mänsäbi lüyjaŋ,
Tämam fi'li ularčä ärtä axsamda atip pojaŋ,
Ani damolla däydur qoydi dayi ,tuŋci häm kojaŋ
Täam dästurxani yoq jozida gaŋfän bilän xošaŋ,
Yiğilğan qäwmlärgä ušbu lüyjaŋ säjdigah boldi.

Bu künlär čoŋ begim šän toxti šaŋrinğazi bäg tuŋči,
Bolup poskamga amban ikki sofi fähmläp oŋči
Bu häm tähqiq ämäskim qolda barmu – yoqmudur guŋsi,
Qisar erdi bu lüyjaŋ häftä tursa basiğä juŋsi,
Aŋa šäk kältürüp kö ŋlüm hämišä gäs näma boldi[30].

بۇ پارچىنىڭ 1 ـ كۇپلېتىدىكى čänluŋ>乾隆، zuŋ>总، šanfuŋ>咸丰 دېگەن سۆزلەر؛ 2 ـ كۇپلېتىدىكى täyji>太吉، bäysi>贝子، bäyli>贝勒، saŋ>仓، dataŋ>大堂، čajaŋ>茶帐 دېگەن سۆزلەر؛ 3 ـ كۇپلېتىدىكى taŋjaŋ>堂匠،

šaŋfaŋ>上房، šaŋtaŋ>上堂 دېگەن سۆزلەر؛ 4 ـ كۇپلېتىدىكى lüyjaŋ>旅长، pojaŋ>炮仗، kejaŋ>科长، xosaŋ>火烧 دېگەن سۆزلەر؛ 5 ـ كۇپلېتىدىكى tuŋci>通事، guŋsi>公事، juŋsi>军师 دېگەن سۆزلەر خەنزۇ تىلىدىن كىرگەن ياكى خەنزۇچە ئارقىلىق كىرگەن سۆزلەردۇر.

ئېلىمىز هازىرقى زامان تارىخىدىكى شىنخەي ئىنقىلابى، «4 ـ ماي» هەرىكىتى، ياپونغا قارشى تۇرۇش ئۇرۇشى، ئازادلىق ئۇرۇشى قاتارلىق زور ۋەقەلەر ئۇيغۇر جەمئىيىتىگىمۇ زور تەسىرلەرنى ئەكەلدى. بولۇپمۇ جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىنكى يېرىم ئەسىردىن كۆپرەك تارىخىي تەرەققىيات داۋامىدا ئۇيغۇر، خەنزۇ خەلقلىرىنىڭ هەر خىل ئالاقىسى مىسلىسىز كۈچەيدى. خەنزۇ تىلىنىڭ ئۇيغۇر تىلىغا تەسىرىمۇ تارىختىن بۇيانقى ئەڭ يۇقىرى سەۋىيەگە يەتتى. خەنزۇ تىلىنىڭ تەسىرى ئۇيغۇر تىلىنىڭ لېكسىكا قاتلىمىدىن ئۆتۈپ، فونېتىكا ۋە گىرامماتىكا قاتلاملىرىغىچە كېڭەيدى. بۇگۈنكى كۈندە خەنزۇ تىلىدىن سىياسىي، هەربىي، مەدەنىيەت، سەنئەت، پەن ـ تېخنىكا قاتارلىق هەر خىل ساهەلەردىن تۈركۈملەپ سۆز ـ ئاتالغۇلار قوبۇل قىلىندى ۋە بۇ كىرمە سۆزلەر ئۇيغۇر تىلىدا ئۈنۈملۈك خىزمەت قىلماقتا. مەسىلەن:

bäsäy>白菜، laza>辣子، jaŋdo>豇豆، bäsäy>花生، xasiŋ>拉面، läŋmän>炒面، somän>干饭، gaŋpän>凉粉، lämpuŋ>馓子، saŋza>豆腐، dufu>酱油، jaŋyo>波萝، bolo>菜刀، jüzä>橘子، čäydo>铡刀، jado>撅头، joto>胶布، jobo>裁缝، säypuŋ>亩، mo>斤، jiŋ>分، puŋ>元، yüän>毛، mo>寸، suŋ>方针، faŋjin>国务院، gowuyüän>总理، zoŋli>

zoŋtoŋ＜总统، suji＜书记 ۋە باشقىلار.

§4. رۇس تىلىنىڭ ئۇيغۇر تىلىغا تەسىرى

ئۇيغۇر تىلىغا تەسىر كۆرسەتكەن تىللار ئىچىدە ئەڭ كۆپىن تەسىر كۆرسەتكەن تىل رۇس تىلى. تۇركىي خەلقلەر بىلەن سلاۋيانلارنىڭ ئالاقىسى ئۇزاق تارىخقا ئىگە ھەمدە رۇس تىلى 13 ـ ئەسىردىن تارتىپ تۇركىي تىللاردىن سۆز ئالغان بولسىمۇ، تۇركىي تىللارنىڭ رۇس تىلىدىن سۆز ئېلىشى خېلى كېيىنكى تارىخىي دەۋرلەرگە توغرا كېلىدۇ. 19 ـ ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدىن ئېتىبارەن چارروسىيە ئوتتۇرا ئاسىيانى بويسۇندۇرۇغاندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ تەسىرى شىنجاڭنىڭ شىمالىي قىسمىدىكى ئىلى رايونىغا يەتتى. رۇس تىلى ۋە مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرى بۇ جايلارغا سىڭىپ كىردى. شۇ چاغدىن باشلاپ غالىب ئورۇندىكى رۇس تىلى تۇركىي تىللارغا كۈچلۈك تەسىر كۆرسىتىشكە باشلىدى. ئۇنىڭ ئارقىسىدا سىياسىي، ئىجتىمائىي سەۋەبلەر بار ئىدى. 1851 ـ يىلى چارروسىيە «ئىلى، تارباغاتاي ئەركىن سودا كېلىشىمى »نى ئىمزالاپ ئىلى ۋە چۆچەكتە كونسۇل تۇرغۇزۇش ھوقۇقىغا ئېرىشتى. 1860 ـ يىلى «جۇڭگو ـ رۇسىيە بېيجىڭ شەرتنامىسى»نى ئىمزالاپ قەشقەردە كونسۇلخانا قۇرۇش ھوقۇقىغا ئېرىشتى. 1882 ـ يىلى 10 ـ ئايدا چارروسىيە قەشقەردە رەسمىي كونسۇلخانا قۇردى ۋە پائالىيەتلىرىنى باشلىۋەتتى. 19 ـ ئەسىرنىڭ 70 ـ يىللىرى چارروسىيە ئەسكەر چىقىرىپ ئىلىنى بىر مەزگىل بېسىۋالدى ۋە زور بىر تۇركىۇم ئۇيغۇرلارنى مەجبۇرىي يەتتىسۇغا كۆچۈردى. ئەينى دەۋردە ئىلىدا مەيدانغا كەلگەن «كۆچ ـ كۆچ قوشىقى » مۇشۇ تارىخنىڭ ئەينەن كارتىنىسى ئىدى. مۇشۇنداق تارىخىي ئارقا كۆرۈنۈشتە ئۇيغۇرلار رۇس تىلى ۋە مەدەنىيىتى بىلەن

بىۋاستە ئۇچرىشىشقا باشلىدى ۋە ئەڭ دەسلەپ lampa، gaz، karwat، nefit، bolka، piränik، peč، zawut قاتارلىق سۆزلەر قوبۇل قىلىندى.

ئۇيغۇر تىلىنىڭ رۇس تىلىدىن سۆز قوبۇل قىلىشى ئىككى خىل يول بىلەن ئەمەلگە ئاشتى. بىرى، تاتار، ئۆزبېك، قازاق تىللىرىدىن ۋاستىلىك قوبۇل قىلىش؛ يەنە بىرى، بىۋاستە قوبۇل قىلىش. سۆز قوبۇل قىلىش ۋاقتى نۇقتىسىدىن 19 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىن 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە ۋاستىلىك قوبۇل قىلىش ئاساسىي ئورۇندا تۇرغان بولسا، 1933 ـ يىلىدىكى «ئاپرىل ئۆزگىرىشى»دىن كېيىن بىۋاستە قوبۇل قىلىش ئاساسىي ئېقىم بولدى.

«ئۆكتەبىر ئىنقىلابى»دىن كېيىن، بولۇپمۇ 1933 ـ يىلىدىكى «12 ـ ئاپرىل سىياسىي ئۆزگىرىشى»دىن كېيىن رۇس تىلى ۋە رۇس مەدەنىيىتىنىڭ شىنجاڭغا بولغان تەسىرى كۈنسېرى ئاشتى. مىلىتارىست شېڭ شىسەي يۈرگۈزگەن ئاتالمىش «ئالتە بۇيۇك سىياسەت»نىڭ ئىچىدە «سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن يېقىنلىشىش » دېگەن مادىدا بار ئىدى. بۇ سىياسىي مۇناسىۋەت شىنجاڭ بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ سىياسىي، سودا، ئىقتىساد، مەدەنىيەت قاتارلىق تەرەپلەردىكى ئالاقىسىنى ئىلگىرى سۈردى. شېڭ شىسەي بىلەن تۇزۇلگەن توختامنىڭ روھىغا ئاساسەن سوۋېت ئىتتىپاقى تۇركۈم ـ تۇركۈم مۇتەخەسسىسلەرنى، تېخنىكلارنى شىنجاڭنىڭ قۇرۇلۇش ئىشلىرىغا يارەمگە ئەۋەتتى. 1934 ـ يىلىدىن 1936 ـ يىلىغىچە شىنجاڭدىن تاشكەنتتىكى «دۆلەتلىك تاشكەنت ئوتتۇرا ئاسىيا ئۇنىۋېرسىتېتى» ۋە باشقا ئالىي مەكتەپلەرگە 300دىن ئارتۇق ئوقۇغۇچى چىقىرىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئىلى، چۆچەك، ئۈرۈمچى قاتارلىق جايلاردا رۇسچە ئوتتۇرا مەكتەپ (تولۇقسىز) قۇرۇلدى. شېڭ شىسەي سوۋېت

ئىتتىپاقىغا ياخشى كۆرۈنۈش ۋە تېخىمۇ كۆپ ياردەمگە ئېرىشىش ئۈچۈن شىنجاڭدا يالغاندىن ماركسىزمنى تەشۋىق قىلدى؛ گېزىت ـ ژۇرناللارنىڭ كۆزگە تاشلىنىپ تۇرىدىغان يېرىگە ستالىنغا ۋە سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئائىت خەۋەرلەرنى باستى. 40 ـ يىللارغا كەلگەندە سوۋېت ئىتتىپاقى تاشكەنتتە «شەرق ھەقىقىتى» نەشرىياتىنى قۇردى ۋە مەخسۇس شىنجاڭدىكى ئۇيغۇر قاتارلىق ئاز سانلىق مىللەتلەرگە ئاتاپ كىتاب ـ ژۇرناللارنى نەشر قىلدى. بۇ نەشرىيات ئەرەب يېزىقى ئاساسىدىكى ئۇيغۇر، قازاق يېزىقىدا زور تۇركۈمدىكى كىتابلارنى نەشر قىلىپ شىنجاڭغا كىرگۈزدى. بۇ كىتابلار ئىچىدە باشلانغۇچ، ئوتتۇرا ۋە ئالىي مەكتەبلەرنىڭ دەرسلىكلىرى، ماركسىزم ـ لېنىنىزمغا، سىياسىي ئىقتىسادقا ئائىت ئەسەرلەر، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ سوتسىيالىستىك ئىنقىلاب ۋە ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش تارىخى، 19 ـ ئەسىردىكى رۇس ئەدەبىياتىدىكى مەشھۇر ئەسەرلەر، گوركى، مايا كوۋسكى، فارادى قاتارلىق رۇس ـ سوۋېت يازغۇچىلىرىنىڭ ۋەكىللىك ئەسەرلىرى، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئەدەبىلەرنىڭ ئەسەرلىرى، ياۋروپا ئەدەبىياتىدىكى داڭلىق ئەسەرلەردىن تاللانمىلار ۋە تەبىئىي پەن، سانائەت پەنلىرىگە ئائىت كىتابلار بار ئىدى. بۇ نەشرىيات نەشر قىلغان كىتابلار تا 60 ـ يىللارغىچە شىنجاڭدىكى ھەر دەرىجىلىك مەكتەپلەردە دەرسلىك قىلىندى. بۇ كىتاب ماتېرىياللارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك رۇس تىلىدىن بىۋاستە تەرجىمە قىلىنغانىدى. نۇرغۇن يېڭى شەيئىلەرنىڭ ناملىرى ۋە ئاتالغۇلار بىۋاستە رۇس تىلىدىكى ئاتلىشى بويىچە ئېلىنغان، بۇنىڭ بىلەن، بۇ سۆزلەر ئۇيغۇر تىلىغا ئۆزلىشىشكە باشلىدى. 1940 ـ يىللاردا شىنجاڭدا «ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى» پارتلىدى ۋە كۆپ ئۆتمەي ئۇچ ۋىلايەت ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتى قۇرۇلدى. بۇ مەزگىللەردە سوۋېتنىڭ ئاك

فورماتسىيەسى ۋە رۇس تىلى ۋە مەدەنىيىتى شىنجاڭغا، بولۇپمۇ ئىلى، چۆچەك، ئالتاي رايونلىرىغا كۈچلۈك تەسىر كۆرسەتتى. ئۇچ ۋىلايەت ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتىنىڭ رەھبەرلىك قاتلىمىدىن تارتىپ، ئەينى چاغدىكى زىيالىيلارنىڭ كۆپ قىسمىغىچە سوۋېت ئىتتىپاقىدا ئوقۇپ قايتىپ كەلگەنلەر بار ئىدى. ئۇلار رۇس تىلى ۋە مەدەنىيىتىگە چوڭقۇر ئىشتىياقى بار كىشىلەر ئىدى. ئۇلار رۇس تىلى ۋە مەدەنىيىتىنىڭ شىنجاڭدىكى تەسىرىنىڭ زورىيىشىغا تېگىشلىك تۆھپە قوشتى. نەتىجىدە، 20 ـ ئەسىردىن كېيىن ئۇيغۇر تىلىغا ئەڭ تېز ۋە ئەڭ چوڭ تەسىر كۆرسەتكەن چەت تىلى رۇس تىلى بولۇپ قالدى. بۇ نۇقتىنى رۇس تىلىدىن تىلمىزغا ئۆزلەشكەن تۇركۇم ـ تۇركۇم ھەر خىل پەن ـ تېخنىكا ئاتالغۇلىرى ۋە تۇرمۇش سۆزلىرى ئىسپاتلاپ تۇرۇپتۇ.

سىياسىي، پەلسەپە ئاتالغۇلىرى:

sotsializim، kommunizim، materializim، metafizika، dogmatizim، atizim، awangart، ideologiyä

پەن ـ تېخنىكا ئاتالغۇلىرى:

fizika، matematika، ximiyä، anatomiyä، astronomiyä، geometeriyä، ambilatoriyä، retsip، bakteriyä، diagnuz، operatsiyä.

سەنئەت ئاتالغۇلىرى:

akord: pauza، orkester، dekeratsiyä، switcik، artist، derižor.

ئەدەبىيات ئاتالغۇلىرى:

abzast، personaž، syužit، proza، poeziyä، powest، roman.

تىلشۇناسلىق ئاتالغۇلىرى:

gramatika، morfologiyä، sentaksis، semantika، fonetika،

istilistika.

تەنتەربىيە ئاتالغۇلىرى:

gimnastika، putbol، wasketbol، walibol، wareta، tornik.

ئۆلچەم بىرلىكلىرى:

meter، santimeter، kelometer، gram، tonna، kwadrat.

ئۇنۋان ناملىرى:

akademik، lektor، professor، dotsent، baklawer، magester، doctor.

ھەربىي ئاتالغۇلار:

marsal، general، polk، bataliyon، dewiziyä، akop، maniwe، taktika، granat، pilimot، aptomat.

مەمۇرىي ئاتالغۇلار:

kommuna، kolxoz، partkom، raykom، aptonom rayon.

ئاي ناملىرى: yanwar، fewral، mart، may، ökt äbir.

تۇرمۇش سۆزلىرى: belät، bolka، welsipit، wärenä.

شۇنى تەكىتلەپ ئۆتۈش كېرەككى، رۇس تىلى ئۇيغۇر تىلىغا خەلقئارا تىللاردىن سۆز قوبۇل قىلىشتا كۆۋرۈكلۈك رول ئوينىدى. مەسىلەن:

ئىنگلىز تىلىدىن كىرگەن سۆزلەر: wasketbol، port، kulub، čäk.

فىرانسۇز تىلىدىن كىرگەن سۆزلەر: banka، artist، adres، awan' g art.

نېمىس تىلىدىن كىرگەن سۆزلەر: kiran، abzast، advokat.

ئىتالىيان تىلىدىن كىرگەن سۆزلەر: bandit، balkon، ballada

ئىسپان تىلىدىن كىرگەن سۆزلەر: sigart، banan، gabardin.

گوللاند تىلىدىن كىرگەن سۆزلەر: bak، berzent.

لاتىن تىلىدىن كىرگەن سۆزلەر: aptor، formula، aktip

گىرېك تىلىدىن كىرگەن سۆزلەر: idiyä، bazis، deyalekt.

بۇگۈنكى كۈندە، رۇس تىلىنىڭ تىلىمىزغا ئاكتىپ تەسىر كۆرسىتىش جەريانى ئاساسەن توختىدى. ھازىر ئۇيغۇر تىلى ئۈچۈن زۆرۈر بولغان سۆز ـ ئاتالغۇلارنىڭ بىر قىسمى ئۇيغۇر تىلىنىڭ سۆز ياساش ئادىتى بويىچە ياسالسا، خېلى زور بىر قىسمى خەنزۇ تىلى ياكى غەرب تىللىرىدىن بىۋاستە قوبۇل قىلىنىۋاتىدۇ.

§5. باشقا تىللارنىڭ ئۇيغۇر تىلىغا تەسىرى

دۇنيادا ھېچقانداق ساپ مەدەنىيەت بولمىغىنىدەك، ساپ تىلمۇ يوق. نۆۋەتتە، ئىنگلىز تىلى دۇنيا بويىچە سۆزلۈك مىقدارى ئەڭ كۆپ تىل ھېسابلىنىدۇ. ئىستاتىستىكىلارغا قارىغاندا، ئىنگلىز تىلىنىڭ سۆزلۈك مىقدارى ھازىر 1 مىليون ئەتراپىدا ئىكەن[31]. «بامخارت لۇغەت ھەمراھى» (The Bamhart Dictionary Companion) ژۇرنىلىنىڭ ئىستاتىستىكىسچە، ھەر يىلى ئۇلارنىڭ ساندانىغا كىرگۈزۈلىدىغان يېڭى سۆزلەر ۋە يېڭى مەنىلەر 1500~1600 ئەتراپىدا ئىكەن[32]. لېكىن، ئىنگلىز تىلىدا كىرمە سۆزلەر خېلى نىسبەتتى ئىگىلەيدۇ. ر . گ . كېنىتتىنىڭ ئىنگلىزچە 20 مىڭ سۆز، پائول روبېرتسنىڭ 140 مىڭ سۆز ئۇستىدە ئېلىپ بارغان ئىستاتىستىكىسىنى كۆرۈپ باقايلى[33]:

	20 مىڭ سۆز تەركىبىدە	140 مىڭ سۆز تەركىبىدە
ئەسلىدە بار سۆزلەر	19%	14%
لاتىنچە سۆزلەر	15%	36%
فىرانسۇزچە سۆزلەر	36%	21%
گىرىكچە سۆزلەر	13%	4.5%
گوللاندچە، نېمىسچە سۆزلەر	7%	2%
ئىتالىيانچە، ئىسپانچە سۆزلەر	1%	3%
باشقا تىللاردىن كىرگەن سۆزلەر	9%	19.5%

دېمەك، ئىنگلىز تىلىدا 20 مىڭ سۆز تەركىبىدە 8%، 140 مىڭ سۆز تەركىبىدە 86% سۆز كىرمە سۆزلەردۇر.

ئەمدى چەت تىللارنىڭ تەسىرىنى ئەڭ ئاز قوبۇل قىلغان خەنزۇ تىلىدا سېن چىشياڭ تۈزگەن «خەنزۇ تىلىدىكى كىرمە سۆزلەر لۇغىتى» ئۇستىدە ئېلىپ بېرىلغان ئىستاتىستىكىنى كۆرۈپ باقايلى[34]:

	ئىنگلىزچە	رۇسچە	فىرانسۇزچە	لاتىنچە	سانسكرىتچە	ئەرەبچە	پارسچە	كىدانچە
سىياسىي	225	36	21	18	7	7	15	47
ھەربىي	77	11	2	3	5	0	0	10
ئىقتىساد	214	10	13	2	3	2	1	0
سانائەت	486	41	8	1	1	0	3	0
تېخنىكا	645	9	7	7	3	0	0	0

تېخنىكا	645	9	7	7	3	0	0	0
مائارىپ	122	9	2	26	20	3	0	0
سەھىيە	370	24	6	1	18	4	4	2
مەدەنىيەت - تەنتەربىيە	337	139	23	2	10	1	3	0
دىن	112	6	2	7	408	63	9	1
تۇرمۇش	374	65	18	2	61	15	16	10
دېھقانچىلىق	14	5	0	0	1	0	0	0
ئۆلچەم	59	13	39	4	6	1	0	0
تەبىئەت	344	29	11	4	160	19	33	8
باشقىلار	47	5	10	11	77	2	0	6
جەمئىي	3426	401	162	88	780	117	84	4

داۋامى:

	موڭغۇلچە	زاگزۇچە	مانجۇچە	ئۇيغۇرچە	مالايچە	ياپونچە	باشقا	جەمئىي
سىياسىي	105	99	49	17	2	142	171	960
ھەربىي	18	8	7	0	0	39	22	202
ئىقتىساد	3	6	0	1	6	63	17	341
سانائەت	5	1	0	0	2	43	8	599
تېخنىكا	1	0	0	0	0	93	2	767
مائارىپ	4	1	0	0	0	124	10	321
سەھىيە	3	2	4	0	0	58	9	505
مەدەنىيەت - تەنتەربىيە	17	24	2	18	0	60	114	750
دىن	65	43	2	12	0	9	43	782
تۇرمۇش	74	48	22	24	24	63	161	977
دېھقانچىلىق	15	3	0	3	0	6	14	61
ئۆلچەم	0	1	0	1	1	13	11	149

ئۆلچەم	0	1	0	1	1	13	11	149
تەبئەت	53	10	19	3	25	25	101	844
باشقىلار	37	10	23	6	16	144	52	446
جەمئىي	400	256	128	85	76	882	735	7704

هازىرقى زامان خەنزۇ تىلىدا ھەر خىل تۈرلەرگە مەنسۇپ بولغان ئۇيغۇرچە سۆزلەر 85 دانە بولغان.

ئۇيغۇر خەلقى تارىختىن بۇيان يىپەك يولىنىڭ تۇغىنىدە ياشاپ نۇرغۇن مىللەتلەر بىلەن ئالاقىدە بولغان. بۇ جەريانىدا ئۇيغۇر تىلى باشقا تىللاردىن سۆز ـ ئاتالغۇ قوبۇل قىلىپ، ئۆزىنىڭ ئىپادىلەش كۈچىنى ئاشۇرۇپ، ئۇيغۇر تىلىنى ئالاقە ۋە تەپەككۇر ۋاستىسى قىلغان بولۇپ، خەلقىمىزنىڭ ۋە باشقا مىللەتلەرنىڭ ئالاقە ئېھتىياجىدىن چىقىپ كەلدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، يەنە تارىختا باشقا مىللەتلەرگە تەسىر كۆرسىتىپ، باشقا تىللارغىمۇ سۆز بەرگەن. مۇشۇنداق قوش يۆنىلىشلىك تەرەققىيات داۋامىدا ئۇيغۇر تىلى نىسبەتەن ساغلام تەرەققىي قىلىپ كەلدى. ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە، قاراخانىيلار دەۋرىدە ۋە شۇنداقلا يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە ئۇيغۇر تىلىدىن (جۈملىدىن تۈركىي تىللاردىن) باشقا تىللار سۆز قوبۇل قىلغان. بولۇپمۇ قاراخانىيلار دەۋرىدە ۋە ئالتۇن ـ ئوردا، چاغاتاي خانلىقلىرى دەۋرلىرىدە ئۇيغۇرلارنىڭ ھاكىمىيەت ئىشلىرىدا تەشەببۇسكار ئورۇنىنى ئىگىلىشى بىلەن ئۇيغۇر (جۈملىدىن تۈركىي) تىلى باشقا تىللارغا كۈچلۈك تەسىر كۆرسەتكەن. داڭلىق تۈركولوگ دوّرفېر (Doerfer)[35]، ئەخمەت جەفەرئوغلۇ (Ahmet Ceferoglu)[36]، سۇئېر ئەكەر (Suer Eker)[37]، تۇنجەر گۈلەنسوي (Tuncer Gulensoy)[38]، زەكى قايماز، رادلوف (W.W.Radloff)[39]، دمىترىيېف (Dmitriyev)[40]، پوپپې (N.Poppe)[41]، جەنەب (Cheneb)[42] قاتارلىقلار بۇ ھەقتە تەتقىقات ئېلىپ بارغان. سۇورتيانىنىڭ تەتقىقاتىغا قارىغاندا رۇسچىغا كىرگەن تۈركچە سۆزلەر 1700 ئەتراپىدا ئىكەن[43].

سەئىدىيە خانلىقى ئاغدۇرۇلۇپ ئاپاق خوجىنىڭ زۇلمەتلىك دەۋرى باشلانغاندىن تارتىپ، ئۇيغۇر تىلى بېكىنمە ھالەتتە تەرەققىي قىلدى ۋە ئاساسەن سۆز ئالغۇچى تىل بولۇپ قالدى. بىز بۇ يەردە پەقەت باشقا تىللارنىڭ تارىختىن بېرى ئۇيغۇر تىلىغا تەسىر كۆرسىتىش جەريانىنى قىسقىچە ئەسلەپ ئۆتىمىز:

مەلۇمكى، ئۇيغۇر تىلىدىكى كىرمە سۆزلەر ئىككى خىل يول بىلەن قوبۇل قىلىنغان. بىرى، ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئېپادىلەش ئېھتىياجىدىن قوبۇل قىلىنغان. ئۇيغۇر تىلى ئورخۇن دەۋرىدىن تارتىپلا «ئېھتىياجىغا قاراپ» سۆز قوبۇل قىلىشقا باشلىغان. بۇ نورمال قوبۇل قىلىش ھېسابلىنىدۇ. يەنە بىرى، يات مەدەنىيەتنى قارىغۇلارچە قوغلىشىش پىسخىكىسى سەۋەبىدىن، چەت تىللارغا قارىغۇلارچە چوقۇنۇش تەسىرىدە قىلچە ئېھتىياج بولمىغان سۆزلەرمۇ قوبۇل قىلىنغان. بۇ بىنورمال قوبۇل قىلىش ھېسابلىنىدۇ. بىنورمال قوبۇل قىلىنغان سۆزلەرنىڭ ئەڭ زور ئالاھىدىلىكى شۇكى، قوبۇل قىلىنغان سۆز سۆز مەنىسى ۋە فونېتىكىلىق شەكلى جەھەتتىن پۈتۈنلەي ياكى قىسمەن ئەينەن قوبۇل قىلىنغان، يەنى مەنبە تىلدىن ئۆز پېتى «كۆچۈرۈپ» كېلىنگەن. ئەڭ بالدۇر تۈركۈملەپ قوبۇل قىلىنغان تىپىكلىككە ئىگە پارسچە كىرمە سۆزلەرنى ئېلىپ ئېيتساق، ئىسلام دىنىنىڭ ئۇيغۇرلار ئارىسىدا تارقىلىشى ۋە ئومۇملىشىشى بىلەن پارس مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرى شۇنداقلا ئۇيغۇرلارنىڭ ئىجتىمائىي مەدەنىيىتىنىڭ بۇرۇلۇش دەۋرىدىكى تىل تەرەققىياتىنىڭ ئېھتىياجى قاتارلىق سەۋەبلەر بىلەن ئۇيغۇر تىلىغا پارس تىلىدىن دىن، سىياسىي، يېزا ئىگىلىكى، ئورمانچىلىق، يېمەك ـ ئىچمەك، ھۈنەر ـ كەسىپ، مۇزىكا، سودا، تەنتەربىيە، ئەدەبىيات ـ سەنئەت، ماۋارىپ، تېبابەتكە ئائىت كۆپلىگەن سۆزلەر قوبۇل

قىلىندى. بۇ سۆزلەر ئۇيغۇر تىلىنىڭ سۆزلۈكىنى بېيىتىپ تىلىمىزنىڭ ئىپادىلەش كۈچىنى ئاشۇرۇشتا بەلگىلىك رول ئويناندى. بۇنداق نورمال قوبۇل قىلىش تىلىنىڭ ئىپادىلەش كۈچىنى ئاشۇرۇشتا ئاكتىپ رول ئويناندى. ئەكسىچە، پارس مەدەنىيىتىگە مەجبۇرلارچە ئاشقلىق، بولۇپمۇ 15 - ئەسىردىكى پارسچە سۆزلەش، پارسچە يېزىشتىن ئىبارەت مودا ئېقىمىنىڭ كۈچىيىشى، پارس تىلىدا يېزىشتىن شەرەپ تېپىشتىن ئىبارەت «پارسگۈيلۈق» ئىستىكىدە ئەدىبلەر قىلچە زۆرۈرىيەتسىز بولسىمۇ تۈركۈم - تۈركۈملەپ پارسچە سۆزلەرنى ئۇيغۇر تىلىغا ئېلىپ كىردى ۋە مەلۇم مەنىدىن ئۇيغۇر تىلىنىڭ لېكسىكا مەيدانىنى ئەخلەتخانىغا ئايلاندۇرۇۋەتتى. ئەلۋەتتە بۇنداق سۆزلەر يالغۇز پارس تىلىدىنلا كىرگەن سۆزلەردە كۆرۈلمەيدۇ. ئەرەبچە، رۇسچە سۆزلەردىمۇ، بۈگۈنكى كۈندىمۇ بۇنداق بىنورمال قوبۇل قىلىشنىڭ ئايىغى چىققىنى يوق. مەيلى قايسى تىلدىن قوبۇل قىلىنسۇن، تۈركۈملەپ بىنورمال قوبۇل قىلىنغان سۆزلەر ئۇيغۇر تىلىنىڭ يېزىق تىلى بىلەن جانلىق تىلىنىڭ ئارىلىقىنى يىراقلاشتۇرۇشتىن باشقا ئۇيغۇر تىلىدا ئىككى خىل سەلبىي تەسىرنى قالدۇرىدۇ: بىرى، تۈركۈملەپ بېسىپ كىرگەن كىرمە سۆزلەر ئۇيغۇر تىلى سۆزلۈكىدە ئەزەلدىن بار بولغان سۆزلەرنىڭ ھاياتىي كۈچىنى ئاجىزلاشتۇرۇپ، ئالاقە سەھنىسىدىن چۈشۈرۈۋەتتى. شۇنىڭ بىلەن، ئۇيغۇر تىلىغا خاس سۆزلەر تارىخىي سۆزلەرگە ئايلاندى. بۇنىڭ بىلەن، ئۇيغۇر تىلىنىڭ ساپلىقىغا تەسىر يەتتى. مەسىلەن، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى bodun، baliq، tigin، yagi، tilmač، ögüz، ärin، sotuq، sirtiğ، älkün قاتارلىق سۆزلەرنىڭ ئورنىنى ئەرەب، پارس تىلىدىن كىرگەن xälq، sähär، šahzadä، düšmän، tärjiman،

därya، läw، ahaŋ، xäwär، xalayiq قاتارلىق سۆزلەر ئىگىلىدى. يەنە بىرى، كونا - يېڭى سۆزلەرنى سۇنئىي ئالماشتۇرۇش لېكسىكىنىڭ نىسپىي مۇقىملىقىغا ئېغىر تەسىر يەتكۈزدى.

بىز ئالدى بىلەن ئۇيغۇر تىلىنىڭ تارىخىي تەرەققىياتى داۋامىدا سۆز قوبۇل قىلىش ئەھۋالىنىڭ قانداق بولغانلىقىنى كۆرۈپ ئۆتەيلى.

ئۇيغۇر تىلى تارىختىن بۇيان ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەجدادلىرى ياشىغان تېررىتورىيەلەردە ئەتراپىدىكى مىللەت، قوۋملار بىلەن ئارىلىشىش، بېرىش - كېلىش قىلىش جەريانىدا ئۆزئارا سۆز قوبۇل قىلغان ۋە سۆز بەرگەن. بۇ ئۆزاق ھەم مۇرەككەپ جەريان. بۇ جەريانداغ ئۇيغۇر خەلقى بىرقانچە قېتىم دىن يەڭگۈشلىگەن. بۇمۇ ئۇيغۇر تىلىدىكى كىرمە سۆزلەرنىڭ مەلۇم تەرەپتىكى ماھىيەتلىك ئالاھىدىلىكىنى ئەكس ئەتكۈرگەن.

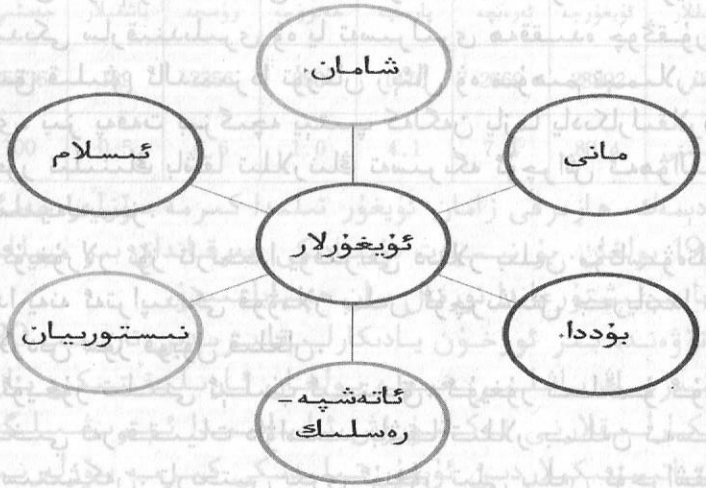

ئۇيغۇرلار تارىخىدا ئۇچراشقان دىنلار

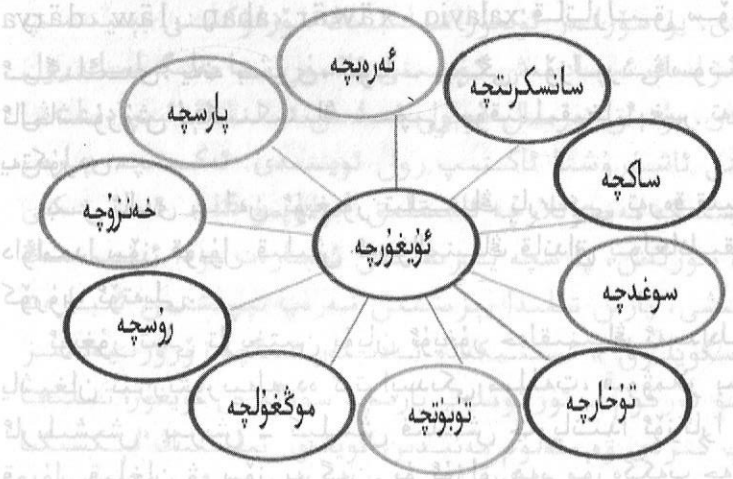

ئۇيغۇرلار تارىخىدا ئۇچراشقان تىللار

بولۇپمۇ، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئېتنىك تەركىبىگە قوشۇلۇپ كەتكەن تارىم ۋادىسىدىكى خەلقلەرنىڭ تىللىرىنىڭ ئۇيغۇر تىلىدىكى سارقىندىلىرى ۋە يا تەسىرلىرى ھەققىدە چوڭقۇرلاپ تەتقىق قىلىش ئالدىمىزدا تۇرغان رېئال ۋە مۇھىم تېمىلارنىڭ بىرى. بىز پەقەت بىزگىچە يېتىپ كەلگەن يازما يادىكارلىقلاردىن ئۇيغۇر تىلىنىڭ باشقا تىللارنىڭ تەسىرىگە ئۇچراش ئەھۋالىنى ئىگىلىيەلەيمىز.

ئۇيغۇرلار ئۆز تارىخىدا يۇقىرىقى دىنلار بىلەن مۇناسىۋەتلىك ھالدا يەنە ئەتراپىدىكى قوۋملار بىلەن ئۇچرىشىش جەريانىدا شۇ تىللاردىن سۆز قوبۇل قىلغان.

ئۇيغۇر تىلىنى ئېلىپ ئېيتساق، ئۇيغۇر تىلىمۇ ئۇزاق تارىخىي تەرەققىيات داۋامىدا باشقا تىللار بىلەن تەسىر كۆرسىتىشكەن. تارىختىن بېرى ئۇيغۇر تىلى بىلەن ئۇچراشقان، تەسىر كۆرسىتىشكەن تىللار 20 خىلغا يېتىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە،

تەسىرى چوڭقۇراق بولغان تىللار 10 خىلغا يېتىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىنىڭ باشقا تىللار بىلەن ئۇچرىشىش تارىخىنى تۆۋەندىكى ئىسخېمىدىن تېخىمۇ ئېنىق كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

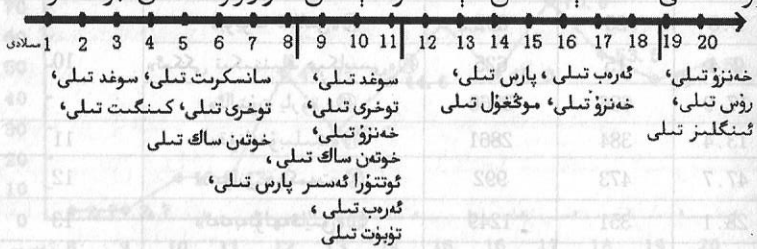

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا تەسىرى ئېنىق ساقلانغان ۋە داۋاملىشىۋاتقان تىللاردىن ئەرەب، پارس، خەنزۇ ۋە رۇس تىللىرى بار. «ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى »(قىسقارتىلمىسى) دىكى بارلىق سۆزلەرنىڭ كومپيۇتېردا ئىشلەنگەن ئىستاتىستىكىسىدىن قارىغاندا، ئۇيغۇر تىلىدىكى كىرمە سۆزلەرنىڭ سانى ۋە نىسبىتى مۇنداق بولغان:

تىللار	ئۇيغۇرچە	ئەرەبچە	پارسچە	خەنزۇچە	رۇسچە	باشقىلار	جەمئىي
سانى	28802	2669	1470	350	2356	189	35836
نىسبىتى	80.4	7.4	4.1	1.0	6.6	0.5	100

دېمەك، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا كىرمە سۆزلەر جەمئىي 19.6% بولغان. بۇ نىسبەت دۇنيادىكى ھەرقانداق بىر مىللىي تىلغا سېلىشتۇرغاندا نورمال سان ھېسابلىنىدۇ.

تۆۋەندە بىز ئورخۇن يادىكارلىقلىرىدىن تارتىپ 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە بولغان ئارىلىقتىكى يازما يادىكارلىقلارنى تەكشۈرۈش ئاساسىدا ئېرىشىلگەن ئىستاتىستىكىلاردىن ئۇيغۇر تىلىدىكى كىرمە سۆزلەرنىڭ ئەھۋالىنى كۆرۈپ باقايلى:

دەۋر (ئەسر)	ياددىكارلىق نامى	جەمئىي	كىرمە	نىسبىتى
8	«مەڭگۈ تاشلار»㊹	877	24	2.7
9	«ئوغۇزنامە»㊺	377	10	2.7
10	«بۇيۇك ئىلاھى»㊻	892	25	2.8
	«ئىككى تېكىننىڭ ھېكايىسى»㊼	625	15	2.4
	«ئالتۇن ياروق»㊽	3560	636	17.9
11	«قۇتادغۇبلىك»㊾	2861	384	13.4
12	«دىۋانى ھېكمەت»㊿	992	473	47.7
13	«ئەتەبەتۇلھەقايىق»(51)	351	1249	28.1
14	«نەھجۇل فەرادىس»(52)	1741	3579	48.6
	«قىسسەسۇل ئەنبىيا»(53)	2026	4875	41.6
15	«ئىدىقۇت مەھكىمىسى سۆزلۈكى»(54)	19	1002	1.9
	«دىۋانى سەككاكى»(55)	2115	3148	67.2
	«دىۋانى لۇتفى»(56)	3376	4512	74.82
16	«جاھاننامە»(57)	348	926	37.6
	«غەرايىبۇس سىغەر»(58)	656	1220	53.7
17	«دىۋانى گۈمنام»(59)	2544	3594	70.8
18	«مۇھەببەتنامە»(60)	451	755	59.7
	«دىۋانى زەللى»(61)	374	787	47.5
19	«مەسئۇد دىلئارا»(62)	285	627	45.5
	«غازات دەر مۇلكى چىن»(63)	641	1562	41.0
	«تاۋارىخى مۇسقىيۇن»(64)	344	631	54.5
20	«كىتابى ئابدۇللاھ»(65)	351	1150	30.5
	«تارىخى ھەمدى»(66)	879	1442	61.0
	«ئىنگلىزچە ـ تۈركچە لۇغەت»(67)	363	803	45.2
	«رۇسچە ـ ئۇيغۇرچە لۇغەت»(68)	766	1398	54.8
	«ئۇچ مەسلەك»(69)	293	701	41.8
	«شىنجاڭ گېزىتى»(70)	387	866	44.7
	«ھۆججەت»(71)	704	1118	63.0

كىرمە سۆزلەرنىڭ تارىخىي تەرەققىيات ئۆزگىرىشىنى كۆرسىتىش ئىسخېمىسى:

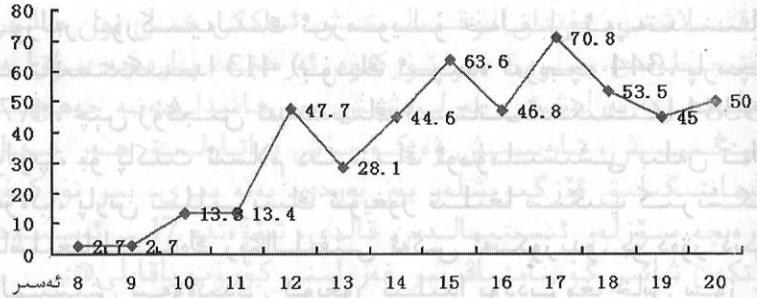

جەدۋەلدىن ۋە گىرافىكتىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، ئۇيغۇر قەدىمكى تىلىدىمۇ، خاقانىيە تۈركچىسىدىمۇ ۋە يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدىمۇ كىرمە سۆزلەر بولغان ۋە مەلۇم نىسبەتنى ئىگىلىگەن. لېكىن، شۇ نەرسە ئېنىقكى ئۇيغۇرلار ھەربىر قېتىم دىن يەڭگۈشلىگەندە شۇ دىننىڭ ھامىيسى بولغان قوۋمدىن دىنىي ۋە تۇرمۇش سۆزلىرىنى قوبۇل قىلىش كىرمە سۆزلەرنىڭ تىلىمىزغا ئۆزلىشىشىدىكى ئاساسىي ئېقىم بولغان. مەسىلەن، «ئالتۇن ياروق» تىكى 636 دانە كىرمە سۆزنىڭ ئاساسىي قىسمىنى سانسكرىت تىلىدىن كىرگەن سۆزلەر (513) ۋە خەنزۇچە سۆزلەر (81) ۋە ئاز بىر قىسمىنى سوغدچە سۆزلەر(23 دانە، 3.6%) بىلەن ئەرەبچە (2)، يۇنانچە (3)، ئوتتۇرا ئەسىر پارسچىسى (6)، تىبەتچە (6)، توخرىچە (2)، مەنبەسى نامەلۇم بولغانلىرى 31 بولۇپ 0.87% سۆزلەر تەشكىل قىلىدۇ، تۈركىي سۆزلەر 2893 دانە بولۇپ 81.26% نى تەشكىل قىلىدۇ[72]. بۇ روشەن ھالدا بۇددا دىنى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بىر مەزمۇننى ئىپادىلەيدۇ. خاقانىيە دەۋرىگە كەلگەندە بولسا، ئىسلام دىننىڭ بۇ رايونىمىزدا ئومۇملىشىشىغا ئەگىشىپ كىرمە سۆزلەر ئىچىدە ئەرەب، پارس تىلىدىن كىرگەن سۆزلەر ئۇستۇنلۇكنى ئىگىلىگەن. خاقانىيە دەۋرىدىكى ئەڭ كاتتا يادىكارلىقلىرىمىزدىن

بىرى بولغان «قۇتاد غۇبىلىك »تە قوللىنىلغان جەمئىي سۆز 2861 بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە ئەرەب، پارس تىلىدىن كىرگەن سۆزلەر تۇركىيەلىك ئەرسويلۇ خەلىل ئەپەندىنىڭ ئىستاتىستىكىسىدا 413 (بۇنىڭ ئىچىدە ئەرەبچە 344، پارسچە 79)[73]، چىن زۇڭجىن ئەپەندىنىڭ ئىستاتىستىكىسىدا 384[74] بولۇپ، بۇ پاكىت ئىسلام دىنىنىڭ ئومۇملىشىشى بىلەن تەڭ ئەرەب، پارس تىللىرىنىڭ ئۇيغۇر تىلىغا سىڭىپ كىرىشكە باشلىغانلىقىدەك رېئاللىقنى ئەكس ئەتكۈزىدۇ. بۇ دەۋر دىن ئالمىشىش سەۋەبىدىن ئۇيغۇر تىلىدا بۇددىزمغا خاس سۆز - ئاتالغۇلارنى تازىلاش ۋە ئەرەبچە، پارسچە سۆزلەرنى بۇنداق سۆز - ئاتالغۇلارنىڭ ئورنىغا دەسسىتىش جەريانى بولدى. بۇ مەزگىلدە ۋە كېيىنكى يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە ئەرەب ، پارسچە سۆز - ئاتالغۇلار بۇددىزمغا خاس سۆز - ئاتالغۇلارنىلا ئەمەس، ئاساسىي سۆزلۈكىگە خاس بولغان ئۇيغۇرچە (baliq شەھەر)، (bodun خەلق)، (yazuq گۇناھ)، (yalŋuq ئىنسان، ئادەم)، (öd ۋاقىت) قاتارلىق سۆزلەرنمۇ سقىپ چقاردى.

كىرمە سۆزلەرنىڭ ئەڭ زور كۆلەمدە ۋە زور نسبەتتە قوبۇل قىلىنغان ۋاقتى يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ دەسلەپكى ۋە كىلاسسىك دەۋرىگە توغرا كېلىدۇ. بۇ مەزگىلدە ئەرەب، پارس تىلىدىن تۇركۈملەپ سۆز - ئاتالغۇلار قوبۇل قىلىنغان. 18 - ئەسىردىن باشلاپ ھەرقايسى تۇركي تىللار ئۆز جانلىق تىل ئالاھىدىلىكلىرىنى ئاساس قىلغان ھالدا تەرەققي قىلىشقا باشلايدۇ[75]. بۇ مەزگىلدە يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى قىسمەن يازما ژانىرغا خاس سۆز - ئاتالغۇلار ئىستېمالدىن قېلىپ يېزىق تىلىغا جانلىق تىل ئامىللىرىنىڭ تەسىر كۆرسىتىشكە باشلىغانلىقىنى كۆرۈۋېلىش مۇمكىن. بولۇپمۇ، 19 - ئەسىردىن باشلاپ ئۇيغۇر تىلى جانلىق تىل ئامىللىرىنىڭ يېزىق تىلىدا كۆپلەپ كۆرۈلىدىغانلىقى كۆزىمىزگە چېلىقىدۇ. بۇ دەۋردە

ئەرەب، پارس تىلىدىن كىرگەن نەچچە ئەسىردىن بېرى تىلىمىزدا ئىستېمال قىلىنغان سۆزلەرنىڭ تىلىمىزدىكى ئورنى مۇقىملاشتى. بۇنداق مۇقىملىشىش ئىككى خىل يول بىلەن نەتىجىلەندى. بىرى، بىر تۇركۇم ئەرەبچە، پارسچە سۆزلەر تىلىمىزدا يەرلەشتى. يەرلىشىش جەريانىدا مەنە جەھەتتە كېڭىيىش، تارىيىش ۋە كۆچۈش قاتارلىق ھەر خىل سېمانتىكىلىق ئۆزگىرىشلەر يۈز بەردى. يەنە بىرى، بىر تۇركۇم ئەرەبچە سۆزلەر ئىستېمالدىن قالدى. تۆۋەندە 17 - ئەسىردە ئۆتكەن شائىر گۇمنامنىڭ بىر غەزىلىنى كۆرۈپ باقايلى[76]:

mäzrä' i lutfi ilahidur diyari kašqär,
išq eliniŋ qibligahidur diyari kašqär.
dilrä balar bağrini lä' li bädäxšan äylägäy,
bir nigahi ğämzäsidin güluzari kašqär.
abi ruknabad gulgäšti musälla sähl erur,
xulddin äfzun tümänmiŋ laläzari kašqär.
äys elige xaridin kälgäy güli išrät isi
čun suläyman dävlätidur xaru zari kašqär.
hušmändu därdmändu märduzändu läb čuqänd,
nari xändan siybirä' nahärnä bari kašqär.

بۇ غەزەلدىكى (i'mäzrä چاچماق)، (lutf خەيرخاھلىق)، (dilräba گۈزەل)، (nigah بېقىش)، (ğämzä ئەركىلەش)، (ruknabad يەر نامى)، (gulğästi گۈلشەن)، (musälla يەر نامى)، (sähl ئەرزىمەس)، (güluzar گۈلدەك گۈزەل)، (xar تىكەن)، (is شامال)، (xuld جەننەت)، (äfzun ھەسسە)، (čun چۈنكى)، (hušmänd ھوشى جايىدا)، (zändu ئايال)، (ču - دەك)، (siyb ئالما)، (merdu مەرد) قاتارلىق سۆزلەر ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئاساسەن قوللىنىلمايدىغان سۆزلەردۇر؛ (qänd قەن)، (nar ئانار)، (rä'na رەنا) قاتارلىق سۆزلەر

تەلەپپۇز ۋە مەنىسىدە قىسمەن ئۆزگىرىش بولغان هالەتتە قوللىنىلماقتا.

كىرمە سۆزلەرنىڭ 20 ـ ئەسىرنىڭ 40 ـ يىللىرىدىن 80 ـ يىللىرىغىچە بولغان 40 يىللىق تارىخىنى ئەسلەپ كۆرسەك هەيران قالىمىز. 40 ـ يىللار هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى شەكىللەنگەن دەسلەپكى مەزگىللەر ئىدى. بۇ چاغدا خەنزۇچە ۋە رۇسچە سۆزلەر تۈركۈم ـ تۈركۈملەپ ئۇيغۇر تىلىغا كىردى. ئەمما، ئەرەب ـ پارس تىلى ۋە مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىدە ئەرەب ـ پارس تىلىدىن كىرگەن سۆزلەر يەنىلا ئۇستۇن ئورۇندا ئىدى؛ 50 ـ 60 ـ يىللار جۇڭگو ـ سوۋېت مۇناسىۋىتى ئۇچقاندەك تەرەققىي قىلغان هەممە ئىشتا سوۋېت ئىتتىپاقىنى ئۈلگە قىلىشقا ئادەتلەنگەن دەۋر بولدى. بۇ چاغدا رۇس تىلى ۋە مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرى ئەڭ يۇقىرى چەككە يەتتى. بۇنىڭ بىلەن، تىلىمىزغا تۈركۈملەپ رۇسچە سۆزلەر كىردى. 70 ـ، 80 ـ يىللاردا جۇڭگو ـ سوۋېت مۇناسىۋىتىنىڭ بۇزۇلۇشى، «تۆت كىشىلىك گۇرۇھ» يۈرگۈزگەن سولچىل سىياسەتنىڭ تەسىرىدە خەنزۇچە سۆزلەر تۈركۈملەپ كىرىشكە، ئاللىقاچان ئومۇملىشىشقا باشلىغان رۇسچە سۆزلەرنىڭ ئورنىنى ۋە هەتتا ئۇيغۇرچە سۆزلەرنىڭ ئورنىنى خەنزۇچە سۆزلەر ئىگىلەشكە باشلىدى. ئومۇمەن، 40 يىلغا يەتمىگەن ۋاقىت ئىچىدە ئۇيغۇر تىلى سۆز قوبۇل قىلىشتا تىل تەرەققىياتىنىڭ، جۈملىدىن ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىچكى قانۇنىيەتلىرىگە خىلاپ هالدا سۈنئىي يوسۇندا ئاساسىي سۆزلۈكىدىكى نۇرغۇن سۆزلەرنى تۈركۈملەپ ئالماشتۇردى. بۇنىڭ بىلەن، ئۇيغۇر تىلىنىڭ لېكسىكىسىنىڭ مۇقىملىقىغا ئېغىر تەسىر يەتتى، ئۇيغۇر تىلىنى ئىشلەتكۈچىلەر تىل ئۆگىنىش ۋە ئىشلىتىش جەهەتتە زور قىيىنچىلىققا دۇچ كەلدى. دۇنيادا بۇنداق ئەهۋال يەنە بىر مىللىي تىلدا كۆرۈلمەسلىكى مۇمكىن.

تۆۋەندە 1950 ـ يىلىدىن 2005 ـ يىلىغىچە بولغان 50

يىلدىن بۇيانقى «شىنجاڭ گېزىتى»دىكى كىرمە سۆزلەرنىڭ ئىستاتىستىكىسىنى كۆرۈپ ئۆتەيلى.

«شىنجاڭ گېزىتى» 1951 ـ يىلىدىن 2005 ـ يىلىغىچە بولغان سانلىرىدىكى كىرمە سۆزلەرنىڭ ئىستاتىستىكىسى:

تىل / يىل	ئۇيغۇرچە	ئەرەبچە	پارسچە	خەنزۇچە	رۇسچە	جەمئىي
1951.3.6	474	142	54	15	69	754
	62.8	18.8	1.7	2.0	9.2	100
1955.5.7	250	101	28	8	58	445
	56.1	22.7	6.3	1.8	13	100
1960.3.4	361	121	51	15	64	612
	58.6	19.8	8.3	2.5	10.5	100
1965.5.6	219	66	38	48	27	398
	55	16.6	9.5	12.1	6.8	100
1970.7.10	430	89	65	63	39	686
	62.7	13.0	9.4	9.3	5.6	100
1975.1.25	388	54	25	27	29	523
	74.2	10.3	4.8	5.2	5.5	100
1980.5.14	307	58	31	23	49	468
	65.6	12.4	6.6	4.9	10.5	100
1985.1.12	383	64	27	18	32	524
	73.1	12.2	5.2	3.4	6.1	100
1990.3.16	343	121	45	13	22	544
	63.1	22.2	8.3	2.4	4.0	100
1995.2.20	211	208	32	16	21	488
	63.7	22.1	6.6	3.3	4.3	100
2000.1.6	156	187	38	13	18	412
	62.1	63.7	9.2	3.2	4.4	100
2005.3.13	244	72	24	10	17	369
	66.1	19.5	6.5	2.7	4.6	100

50 يىلدىن بۇيانقى كىرمە سۆزلەرنىڭ ئۆزگىرىش ئەھۋالىنى تۆۋەندىكى ئىسخېمىدىن كۆرۈپ باقايلى:

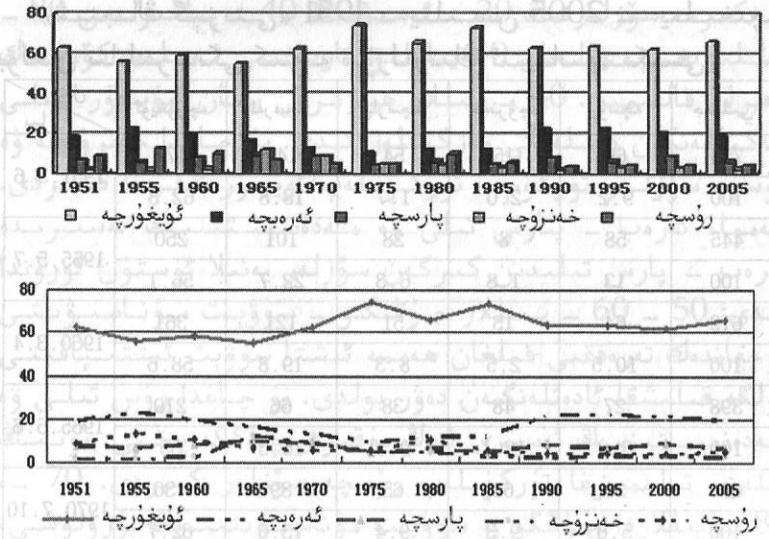

جەدۋەلدىن كۆرۈۋېلىش مۇمكىنكى، كىرمە سۆزلەرنىڭ ئۇيغۇر تىلىغا كۆرسەتكەن تەسىرى ھەرقايسى دەۋرلەردە ئوخشاش بولمىغان. خەنزۇ تىلىنى ئېلىپ ئېيتساق، 1970 ــ 1975 ـ يىللاردا ئەڭ يۇقىرى پەللىگە يەتكەن. چۈنكى، بۇ مەزگىلدە «سوۋېت شيۇجۇڭجۇيىچىلىرىغا قارشى تۇرۇش» شامىلىدا 50 ـ، 60 ـ يىللاردا ئۇيغۇر تىلىغا ئۆزلەشكەن رۇسچە، ئەرەبچە سۆزلەر چىقىرىۋېتىلىپ خەنزۇچە سۆزلەرگە ئالماشتۇرۇلغان. 80 ـ يىللارغا كەلگەندە «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى»نىڭ ئاخىرلىشىشى بىلەن بۇ سۆزلەر يەنە كەينىگە قايتۇرۇلغان ياكى باشقا سۆزلەرگە ئالماشتۇرۇلغان.

50 ــ 60 ـ يىللار	60 ــ 70 ـ يىللار	80 ــ يىللاردىن كېيىن
ximiyä	xuašö	ximiyä
zawut	goŋčang	zawut
yeza	goŋše	komuna

qurulуš nazariti	jianšetiŋ	tämirat nazariti
puqra	goŋmin	gražđan
idiyä	sišiang	mepkurä

كىرمە سۆزلەرنىڭ ئۇيغۇر تىلىنىڭ لۇغەت تەركىبىگە، بولۇپمۇ لېكسىكىنىڭ تۇراقلىقىغا كۆرسەتكەن تەسىرىنى تۆۋەندىكى مىساللار ئارقىلىق كۆرۈپ باقايلى:

بۇنىڭ بىرىنچىسى ياقۇپ ئاخۇن ئىسىملىك بىر سودىگەرنىڭ ھىجرىيە 1356 ـ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 17 ـ كۈنى (مىلادى 1936 ـ 1937 ـ يىللار)دە تاشكەنتتىن قەشقەردىكى ئاتا ـ ئانىسىغا يازغان سالام خېتى⑰.

säbäbi häyatim wä ba'isi wujudum, muhäbbätlik atam huzuri pädäraniyl ärigä wä šäfqätlik, mehriban anam häzrätlärigä, jan qerindašim akam mähmud axundgä, iffätlik hämširäm märyäm xanğä, turdi axund akamgä wä balalarigä, andin qalgan jäm'i bizniyadqilgučixu'yäs äqräbawä yaruburadärlärgä: käminä färzändläriyä' qub axunddin, ğafur axund akamdin bihäd salam we biädäd päyam adasidin soŋrä ärz olki, bizlär bolsaq munda älhämdulillah, du' alariniŋ bärkatidin tinc amam wä sihät salamätdurmiz. härbirläriniŋ wujudi šärflärinimu hämol kärimi kä rsaz sihät sälamät saqlap, pat fursätdä didari ne mätlä rigä musärräf bolmaqni näsib wä rozi qilğay. inšaallah räbbil'al ämin amin. saniyä' mäfhum olki, xizmätlä ridin čiqip, on bäš kündä tinč aman Taškändgä wasil boldum, soda setiq iši bolsa älhämdulillah, yaxši bolupdur, älbättä. pat pat sälamätlikliridin xät berip

tursunlär, xudairadä qilsa, bäharda xizmätlärigä barip, härbirlärinin jämallärini körmäk bilön xursänd bolurmän dep ümid qilip turdum. fäqir munda härsäbahwä šam, bälki äläddäwam dualärigä mäšğuldurmän, härbirlärihämhärhämtä dualaridä färamus qilmağaylar. bašqa išbolsa tinčliq dep isänliklärini sorap, sälamätlikimizni iz'har qilip, buräq'äni irsal qilduq, ässälamu äläykum.

sinä 1356 mahisä'bannin 17 si Yä'qub axund

بۇ خەتتە Taškänd دېگەن يەر نامى ۋە ئەرەبچە 5، ئۇيغۇرچە بىر كىشى ئىسمىدىن باشقا 109 سۆز ئىشلىتىلگەن. بۇنىڭ ئىچىدە، ئەرەبچە، پارسچە سۆزلەر 68، ئەرەبچە، پارسچە ئىزاھاتلار 12، ئۇيغۇرچە سۆز ئاران 32، ئەرەبچە، پارسچە سۆزلەر:

ئەرەبچە مەنىسى	پارسچە مەنىسى
säbäb سەۋەب	wä ۋە
häyat ھايات	bais سەۋەب
wujud ۋۇجۇد	pädär ئاتا ـ ئانا
muhäbbätlik مۇھەببەتلىك	häzrät ھەزرەت
huzur ھۇزۇر	jan جان
šäfqätlik شەپقەتلىك	yad ياد
mehriban مېھرىبان	xuyäš دوست ـ يارەن
iffät ئىپپەت	yar يار
hämširä سىڭىل	buradär بۇرادەر
i'jäm جەمئىي	käminä كەمىنە
äqräba تۇغقان	färzänd پەرزەنت
salam سالام	bihäd ھېسابسىز
'rz مەلۇم قىلماق	bi'ädäd ساناقسىز
b'rkat بەرىكەت	päyam سالام

sih't ساق	da ئادا
salamät سالامەت	dua دۇئا
šärf شەرەپ	här ھەر
kärim كەرەم	häm ھەم
fursät پۇرسەت	kärsaz يۇكسەك
'nemät نېمەت	didar دىدار
mušärräf مۇشەررەپ	rozi ئېرىشمەك
näsib نېسىپ	xizmät خىزمەت
amin ئامىن	soda سودا
aman ئامان	älbättä ئەلۋەتتە
wasil يەتمەك	xät خەت
bähar باھار	xuda خۇدا
jämal جامال	iradä ئىرادە
säbah ساباھ	xursänd خۇرسەن
äläddäwam ھەر ۋاقىت	ümid ئۈمىد
mäsgul مەشغۇل	fäqir فەقىر
märhämtän مەرھەمەت	šam شام
färamuš ئۇنتۇماق	sinä يىل
isänlik ئېسىنلىك	mah ئاي
'izhar ئىزھار	ruq'ä خەت
irsal ئەۋەتمەك	sär'ban شەبان ئېيى

كىشى ئىسىملىرى:

Yä'qub, axund, mhmud, märyämxan, gafur.

ئەرەبچە، پارسچە ئىزاھاتلار:

säbäbihäyatim, ba'isiwujudum, huzuripädäranä, yaruburadär, älhämdulillah, wujudi šärf, inšaallah, räbbil'alämin, saniyä'mäfhum, ässälamu älä ykum, didarine'mät.

ئۇيغۇرچە سۆزلەر:

Turdi, aka, bala, andin, qalgan, biz, qil–, soŋ, ol, bol, munda, tinč, bir, saqla, pat, čiq, on bäš, kün, setiq, iš, yaxši, bär–, tur–, bar–, kör–, bilän, dä–, munda, baš qa, tinčliq, sora–, bu.

بۇ گەرچە بىر شەخسنىڭ ئۇسلۇبىنى ئەكس ئەتكۈزسىمۇ، بۇ خەت بىلەن دەۋرداش باشقا يازمىلاردا ئەھۋال بۇقەدەر بولمىسىمۇ (مەسىلەن، شۇ يىللاردىكى «شىنجاڭ گېزىتى»دىكى كىرمە سۆزلەرنىڭ نىسبىتى بۇ خەتتىن پەرق قىلىدۇ)، بۇ خەتنى شۇ دەۋردىكى مەدرىسە كۆرگەن زىيالىيلارنىڭ تىل ئۇسلۇبىغا ۋەكىللىك قىلىدۇ دەپ قارايمىز. كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇكى، بۇ دەۋردە ئەرەب، پارسچە كىرمە سۆزلەر ئۇيغۇر تىلىدا خېلىلا زور سالماقنى ئىگىلىگەن. لېكىن، ئارىدىن بەش يىل ئۆتكەن بىر ۋاقىتتا «قەشقەر شىنجاڭ گېزىتى»گە بېسىلغان بىر خەۋەردە رۇس تىلىنىڭ تەسىرى تولىمۇ گەۋدىلىك كۆرۈلىدۇ. قارا⑱:

säwit informatsiyä byurosidin

21–aprel käčqurunqi axbarat

20–aprelda awi' atsiyä qisimlirimiz nemislärniŋ 4 broniy mašinisini, äskär tošiğan wä yük artilğan 70 awtomašinisini, 26 dala wä zenit topini, 15 minomyutini yoq qildi yaki šikästländürdi. düsmänniŋ 3 rotačä fiyadä äskärini tozğutup ibärdi.

Kalinin frontiniŋ ayrim učastikilirida bolğan jä ŋgiwar härkätlär nätijisidä bir kün ičidila miŋčä äskär wä ofitseri qirip tašlandi. 9 tanka wä 40 pilimot nuqtäsi yäksan qilindi.

46 سۆز ئىشلىتىلگەن كىچىككىنە بىر خەۋەردە رۇسچە

سۆزلەر 17، ئەرەب، پارسچە سۆزلەر 13، رۇسچە سۆزلەردىن: säwit، informatsiyä، byuro، aprel، awiatsiyä، nemis، broniy mašina، awtomašina، zenitka، minomyut، rota، front، učastika، ofitser، tanka، pilimotقاتارلىقلار بار.

60 ـ، 70 ـ يىللارغا كەلگەندە خەنزۇ تىلىدىن كىرگەن سۆزلەر كۆپىيىدۇ. شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق يېزىق ئۆزگەرتىش كومىتېتى 1962 ـ يىلى رەتلەپ ئېلان قىلغان «ئاتالغۇلار توپلىمى»غا 576 سۆز ـ ئاتالغۇ كىرگۈزۈلگەن. بۇ قېتىم رەتلەپ قېلىپلاشتۇرغان ئاتالغۇلاردىن قارىغاندا، رۇسچە ئاتالغۇلارنى «تازىلاش» ئاساسىي ئورۇندا تۇرغان. توپلامغا كىرگۈزۈلگەن ئاتالغۇلارنى كۆرۈپ باقايلى⑲:

خەنزۇچىسى	بۇنىڭدىن كېيىن قوللىنىدىغىنىمىز	بۇنىڭدىن كېيىن قوللانمايدىغىنىمىز
播种机	بوجۇڭجى	سېيالكا
裁判员	سەپەييۈەن	رېپېرى
参谋部	سەنمۇبۇ	ئىشتاب
出纳	چۈنا	كاسسا
大臣	داچېن	مىنىستىر
路线	لۇشەن	يول
基金	جىجىن	فوند
秘书长	مىشۇجاڭ	باش كاتىپ
生物学	شېڭۋۇشۇ	بىيولوگىيە

تۆۋەندە 1975 ـ يىلىدىكى «شىنجاڭ گېزىتى»دىن بىر ئابزاس كۆرۈپ باقايلى⑳:

Aptonom rayonluq inqilawiy weiyüänxuy, šinjaŋ jüncüy wä ürümci šähärlik inqilawiy weiyüänxuy yeŋi yilmunasiwiti bilän armiyini himayä qilis–xälqni söyüš boyičä birlašmä kö ŋülečiš yigini ötküzdi.

Juŋguŋ juŋyaŋ jeŋjijüyniŋ xubu weyyüäni, juŋguŋ sinjaŋ uygur aptonom rayonluq weyyüänxuyniŋ birinci sujisi, aptonom rayonluq inqilawiy weiyüänxuyniŋ jureni, sinjaŋ jüncüyniŋ birinči jeŋweysi Säypidin Äzizi, juŋguŋ juŋyaŋ weyyüäni, aptonom rayonluq daŋweyni ŋ ikkinci šujisi,aptonom rayonluq inqilawiy weiyüänxuyni ŋ fujureni, šinjaŋ jünčüyniŋ siliŋyüäni Yaŋ Yuŋ, aptonom rayonluq daŋweyniŋ üčünči šujisi, aptonom rayonluq inqilawiy weiyüänxuyniŋ fujureni, šinjaŋ jünčüniŋ jiŋweysi Saw šimiŋhämdä aptonom rayon wä ürümči šähiridiki partiyä, hökümät, armiyä mäs' ulliridin Ismayil Ämät, Šü Güyši än, Janabil, Sawdanof, Lin Bomin, Li Xuyhe, Hu Liaŋsäy, Yaŋ Liye, JaŋLinduŋ, Liu Fasu, Li Caŋlin, Wu Šiŋkäy, Hamidin Niyaz qatarliq kišilär birläšmä köŋülečiš käčki yiğiniğa qatnašti.

بۇ خەۋەردە جەمئىي 111 سۆز ئىشلىتىلگەن. بۇنىڭ ئىچىدە كىشى ئىسمى 16، يەر نامى ئىككى ، ئۇيغۇرچە سۆز 13، ئەرەب، پارسچە سۆز 8، رۇسچە سۆز 4 قالغانلىرىنىڭ ھەممىسى خەنزۇچە.

بۇ ئۇچ پارچە تېكىستتىن ئۇيغۇر تىلىنىڭ لېكسىكىسىنىڭ

40 يىل ئىچىدە تولىمۇ تۇراقسىز بولغانلىقىنى، كىرمە سۆزلەرنىڭ ئۇيغۇر تىلى لېكسىكىسىغا بولغان سەلبىي تەسىرىنىڭ قانچىلىك دەرىجىگە يەتكەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

§6. باشقا تىللارنىڭ ئۇيغۇر تىلىغا بولغان تەسىرى ھەققىدە قىسقىچە خۇلاسە

چەت تىللارنىڭ ئۇيغۇر تىلىغا بولغان ئىجابىي ۋە سەلبىي تەسىرلىرىنى خۇلاسە قىلىپ ئۆتىمىز:

1. باشقا تىللارنىڭ ئۇيغۇر تىلىغا تەسىرى

تارىختىن بۇيان ئۇيغۇر تىلىغا تەسىر كۆرسەتكەن تىللار 20 خىلغا يېتىدۇ، تەسىرى چوڭراق بولغان تىللار ئەرەب تىلى، پارس تىلى، خەنزۇ تىلى، رۇس تىلى، موڭغۇل تىلى، سوغد تىلى، تۇبۇت تىلى، سانسكرىت تىلى، خوتەن ساك تىلى، كۇسەن ـ كىنگىت تىلى قاتارلىق 10 خىلغا يېتىدۇ. بۇلارنىڭ ئىچىدە تەسىرى ھازىرغا قەدەر ساقلانغان ۋە تەسىرى چوڭقۇر بولغان تىللار ئەرەب تىلى، پارس تىلى، خەنزۇ تىلى، رۇس تىلى قاتارلىقلاردۇر. بۇ تىللارنىڭ تەسىرىنى تۆۋەندىكىچە بايان قىلىشقا بولىدۇ:

1) چەت تىللارنىڭ ئۇيغۇر تىلى فونېتىكىسىغا بولغان تەسىرىدىن قارىغاندا، چەت تىللار ئۇيغۇر تىلىنىڭ فونېمىا سىستېمىسىدىن تارتىپ ئۇرغۇغا قەدەر تەسىر كۆرسەتكەن. كونكرېت ئېيتقاندا، چەت تىللارنىڭ تەسىرىدە ئۇيغۇر تىلىدىكى ئۇزۇك تاۋۇشلار ئورخۇن دەۋرىدىكى 18دىن ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا 24كە يەتكەن. بولۇپمۇ، [x]، [h]، [j]، [f] قاتارلىق تۆت تاۋۇش باشقا تىللارنىڭ تەسىرىدە تىلىمىزغا ئۆزلىشىپ تىلىمىزنىڭ رەسمىي فونېما سىستېمىسىغا كىردى. چەت

تىللارنىڭ سەلبىي تەسىرى قاتاردا چەت تىللارنىڭ ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئەسىرلەردىن بېرى داۋام قىلىپ كەلگەن ئاھاڭداشلىق قانۇنىيىتى، تاۋۇشلارنىڭ بىر-بىرىگە قانۇنىيىتى، بوغۇم قۇرۇلمىسى، ئۇرغۇ قاتارلىق فونېتىكىلىق مەزمۇنلىرىغا بولغان تەسىرىنى تىلغا ئېلىش مۇمكىن. چەت تىللارنىڭ تەسىرىدە يۇقىرىدىكى قانۇنىيەتلەر بۇزۇلغان، ئۇيغۇر تىلى فونېتىكىسىنىڭ خاسلىقى ئاجىزلاشقان.

2) چەت تىللارنىڭ ئۇيغۇر تىلى لېكسىكىسىغا بولغان تەسىرى ئىجابىي ۋە سەلبىي تەرەپتىن كۆرۈلىدۇ. ئىجابىي تەرەپتىن ئېيتقاندا، چەت تىللاردىن سۆز قوبۇل قىلىش نەتىجىسىدە ئۇيغۇر تىلىنىڭ لېكسىكىسى بېيىدى، مەنداش سۆزلەرنىڭ كۆپىيىشى ئۇيغۇر تىلىغا يېڭى هاياتىي كۈچ بەخش ئەتتى، تارىختىن بۇيان ئۇيغۇر تىلى يېڭى سۆز - ئاتالغۇلارنى مەيدانغا كەلتۈرۈشتە، چەت تىللارنىڭ ياردىمىدىن ئۇنۇملۇك پايدىلاندى. سەلبىي تەرەپتىن ئېيتقاندا، كىرمە سۆزلەر ئۇيغۇر تىلىنىڭ لېكسىكا ئامبىرىنى قالايمىقانلاشتۇردى. بولۇپمۇ، تىلىنىڭ ئۆز قانۇنىيىتىگە ھۆرمەت قىلماي، سىياسىينىڭ ئېھتىياجى بىلەن ھەددىسلا سۆز - ئاتالغۇلارنى ئالماشتۇرۇش، ئاتالغۇ مەسلىسىدە ئانا تىل ماتېرىياللىرى ئاساسىدا ياساش ياكى تارىخىي يادىكارلىقلاردىن، يەرلىك دىيالېكت، شېۋىلەردىن قېزىش ئىمكانىيىتى بار تۇرۇقلۇق بۇ ئۇسۇللارغا سەل قاراش ياكى ھۆرۈنلۇق قىلىش سەۋەبىدىن تەييارغا ھەييار بولۇش ئاساسىدا چەت تىللاردىن تۇركۈم - تۇركۈملەپ قوبۇل قىلىنغان ئاتالغۇلارنى ئۇيغۇر تىلى فونېتىكىلىق ۋە گىراماتىكىلىق جەھەتلەردىن ھەزىم قىلىپ ئۈلگۈرەلمىدى.

3) چەت تىللارنىڭ ئۇيغۇر تىلى گىراماتىكىسىغا بولغان تەسىرى نۇقتىسىدىن ئالغاندا، ئىجابىي تەسىرى سەلبىي تەسىرىدىن كۆپرەك سالماقنى ئىگىلەيدۇ. بولۇپمۇ، چەت

تىللارنىڭ ئۇيغۇر تىلىدىكى سۆزلەرنىڭ قۇرۇلمىسىغا، سۆز ياساش سىستېمىسىغا بولغان تەسىرلىرىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈش كېرەك. كىرمە سۆزلەرنىڭ تەسىرىدە مەيدانغا كەلگەن «ئەبجەشلەشتۈرۈش» ئۇيغۇر تىلىنىڭ سۆز ياساش ئۇسۇلىغا يېڭى قان بەردى. ئەمما، سەلبىي تەسىرىمۇ بار. بولۇپمۇ، سۆز بىر-بىرىگىسى ۋە جۈملىگە بولغان تەسىرى سەلبىي تەرەپتىن چىقىپ كەلدى. ناباب «تەرجىمان» لارنىڭ ۋە قەلەمى گال ئەدىبلەرنىڭ قولىدىن چىققان ئەسەرلەردە ئۇيغۇر تىلىنىڭ سۆز بىر-بىرىگىسى ۋە جۈملە قۇرۇلمىسىغا يات، ئۇيغۇر تىلىدىكى جۈملە بۆلەكلىرىنىڭ ئورۇن - تەرتىپىگە ئۇيغۇن كەلمەيدىغان شەكىللەر مەيدانغا كەلدى. بۇنىڭ ئىچىدە ئېنىقلىغۇچى - ئېنىقلانغۇچىلىق قۇرۇلمىدىكى سۆز بىر-بىرىگىلىرىنى زورلاپ پارسچە ئىزافەتلىك شەكىلگە ئەكېلىش (مەسىلەن، «شەھىرى ئۇرۇمچى»[81])، جۈملىدە ئېنىقلىغۇچى بىلەن ئېنىقلانغۇچىنىڭ ئارىسىغا باشقا تەركىبلەر كىرىۋېلىش (مەسىلەن، «سەككىز دۆلەت ئىگىلىكىدىكى كارخانا»، توغرىسى: («دۆلەت ئىگىلىكىدىكى سەككىز كارخانا») ۋە ئۇيغۇر تىلىنىڭ تىل ئەمەلىيىتىگە ئۇيغۇن بولمىغان شەكىللەرنى ئىشلىتىش (مەسىلەن، «بىز يۇقىرىدا ... توغرىسىدا سۆھبەت ئېلىپ باردۇق»[82]) قاتارلىق ئەھۋاللار كۆپرەك ئۇچرايدۇ.

2. ئۇيغۇر تىلىنىڭ كىرمە سۆزلەرنى ئۆزلەشتۈرۈشى

گەرچە يۇقىرىدا دېيىلگەندەك قىسمەن سەلبىي تەرەپلەر بولسىمۇ، بۇنداق تەرەپلەر ئاساسىي سالماقنى ئىگىلىيەلمەيدۇ. چۈنكى، هازىرغىچە ئۇيغۇر تىلى باشقا تىللارنىڭ تەسىرىدە سۈپەت ئۆزگىرىشى دەرىجىسىگە بارمىدى. ئۇيغۇر تىلى كىرمە سۆزلەرنى فونېتىكىلىق، لېكسىكىلىق ۋە گىراماتىكىلىق جەھەتلەردىن ئىمكانقەدەر ئۆزلەشتۈرۈپ كەلگەن. كىرمە سۆزلەرنىڭ

فونېتىكىلىق جەھەتتىن ئۆزلىشىشىدە باشقا تىللاردىكى خاس فونېتىكىلىق ئالاھىدىلىكلەر (مەسىلەن، ئەرەب تىلىدىكى ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلار، خەنزۇ تىلىدىكى تون، رۇس تىلىدىكى ئۇرغۇ) نەزەردىن ساقلىت قىلىنغان. ئۇيغۇر تىلىنىڭ فونېما سىستېمىسىدا يوق تاۋۇشلار شۇ تاۋۇشقا تەلەپپۇز جەھەتتىن يېقىن كېلىدىغان باشقا تاۋۇشلار بىلەن ئىپادە قىلىنغان. ئۇنىڭدىن باشقا، ئەھۋالىنى تاۋۇش قوشۇش، تاۋۇش قىسقارتىش ۋە تاۋۇش ئۆزگەرتىشتىن ئىبارەت ئۇچ خىل ئۇسۇلدا بىر تەرەپ قىلغان. لېكسىكىلىق جەھەتتىن ئۆزلىشىشىدە ئەرەب، پارس، خەنزۇ ۋە رۇس تىللىرىدىن كىرگەن سۆزلەردە سۆز مەنىلىرى تارايغان، كېڭەيگەن ۋە ئۆزگەرگەن ئەھۋاللار ئۇچرايدۇ. كىرمە سۆزلەر گىراماتىكىلىق جەھەتتىن سۆزلەرنىڭ قۇرۇلمىسى، مورفولوگىيە تەرەپلەردىن ئۆزلەشتۈرۈلگەن.

باشقا تىللارنىڭ ئۇيغۇر تىلىغا بولغان تەسىرىنىڭ نەتىجىسى سۈپىتىدە تىلىمىزدا ئەكس ئېتىۋاتقان ئالاھىدىلىكلىرىدىن ئۇيغۇر تىلىغا خاس سۆزلەر بىلەن كىرمە سۆزلەرنى پەرقلەندۈرۈش ئىمكانىيىتى بار. ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئۆزىگە خاس فونېما سىستېمىسى ۋە بۇ سىستېمىنىڭ ئۆزىگە خاس قۇرۇلما ئالاھىدىلىكى نۇقتىسىدىن بىز ئۇيغۇر تىلىدىكى يات سۆزلەرنى ئاسانلا پەرق قىلالايمىز:

1) ئۇيغۇر تىلىدا 32 فونېما بار. تەركىبىدە بۇ فونېمىلاردىن [a]، [ä]، [i]، [o]، [ö]، [u]، [ü] قاتارلىق 7 سوزۇق تاۋۇش ۋە [b]، [d]، [g]، [k]، [l]، [m]، [n]، [p]، [g]، [r]، [s]، [t]، [w]، [š]، [y]، [z]، [ž]، [q] قاتارلىق 18 ئۈزۈك تاۋۇش بولغان سۆزلەر ئاساسەن ئۇيغۇر تىلىغا خاس؛ تەركىبىدە سوزۇق تاۋۇش [e] ۋە ئۈزۈك تاۋۇشلاردىن [f]، [x]، [h]، [j] قاتارلىقلار بولغان سۆزلەر ئاساسەن كىرمە سۆزلەر. ئەمما، تارىخىي فونېتىكىلىق

ئۆزگىرىش جەريانىدا سۆزلەرنىڭ بىرىنچى بوغۇمىدىكى [a]، [ä]، [e]غا ئاجىزلىشىپ كەتكەن سۆزلەر بۇنىڭ سىرتىدا. مەسىلەن:

ئۇيغۇرچە eriq<ariğ, yešil<yašil, čečäk <čäčäk

ئەرەبچە hekayä, hörmät, mijäz, sexi

پارسچە ajayip, xam, bäxt, jan

خەنزۇچە jiŋ, xasiŋ

رۇسچە fabrika, telefun

2) سۆزنىڭ ئىككىنچى بوغۇمىدىن كېيىن [e]، [o]، [ö]، تاۋۇشلىرى كەلگەن سۆزلەر كىرمە سۆزلەر. مەسىلەن:

ئەرەبچە ğämxor, abroy

پارسچە gumanxor, damolla

خەنزۇچە xuaŋxe, dašö, pintoza, lobo

رۇسچە sistema, xarakter, opera, balkon, kalon

3) سۆز بېشىدا [d]، [g]، [l]، [r]، [w]، [ğ]، [ŋ]، [n] تاۋۇشلىرى كەلگەن سۆزلەر ئاساسەن كىرمە سۆزلەر. مەسىلەن:

ئەرەبچە

läzzät, roh, sair, sarait, wapa, hakim, höküm, ğalip, ğäm

پارسچە

däräx, gaday, gül, läw, räŋ, wäyran, širin, ğunčä, hünär

خەنزۇچە dadur, gumpa, läŋpuŋ, saŋxo, wa

رۇسچە doklat, gezit, lampa, radar, wenta

4) سۆز بېشىدا قوشما ئۈزۈك تاۋۇش بولغان سۆزلەر چوقۇم رۇس تىلىدىن ، ئاز بىر قىسمى خەنزۇ تىلىدىن كىرگەن سۆزلەر. مەسىلەن:

خەنزۇچە syawdüy, linbyaw, lyän, jyaŋyu

رۇسچە
gradus, plakat, stat, front, tryum, plyonka,straton

5) بىر بوغۇمدا ئىككى سوزۇق تاۋۇش بولغان سۆزلەر ئاساسەن خەنزۇ تىلى ياكى رۇس تىلىدىن كىرگەن سۆزلەر. مەسىلەن:

خەنزۇچە biŋtuän, putuŋxua, xuaŋxe
رۇسچە pioner, kokain, xristian

6) كۆپ بوغۇملۇق سۆزلەردە تىل ئالدى ۋە تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇشلار تەڭلا كۆرۈلگەن سۆزلەر چوقۇم كىرمە سۆزلەر. مەسىلەن:

ئەرەبچە ailä, karamät, alamät, sadaqät, muällim
پارسچە paytäxt, pästaq, piyalä, sahzadä
خەنزۇچە potäy, dadüy, säypuŋ
رۇسچە pätnus, partiyä, aksiyä

7) [q]،[ğ] تاۋۇشلىرى بىلەن تىل ئالدى تاۋۇشلىرى، [k]، [g] تاۋۇشلىرى بىلەن تىل ئارقا تاۋۇشلىرى بىر سۆزدە كۆرۈلسە بۇنداق سۆزلەرمۇ چوقۇم كىرمە سۆزلەر. مەسىلەن:

ئەرەبچە qäbrä, qäbilä, qädäm, qäsäm, ğärb
پارسچە qäğäz, qäländär, ğäš, kupayä, kona, guman, katäk
خەنزۇچە gumpa, gaŋbi, čokaŋ, kaŋ
رۇسچە kapitan, katolog, karbon

8) [a]، [ä] تاۋۇشلىرى بىلەن تۇزۇلگەن سۆزلەرگە قوشۇمچە قوشۇلغاندا [a]، [ä] تاۋۇشلىرى [e]، [i] غا ئاجىزلاشمايدىغان سۆزلەرنىڭ كۆپ قىسمى ئەرەبچە، پارسچە سۆزلەر. مەسىلەن:

ئەرەبچە
bab → babi, päm → pämi, zaman → zamani, jämät → jämäti
پارسچە jay → jayi, guna → gunayi, kula → kulayi
خەنزۇچە bänjaŋ → bänjaŋi

رۇسچە kapitan → kapitani

ئىزاھلار:

(1) 希提:《阿拉伯通史》(上), 商务印书馆, 1995 , p.243.

(2) 林梅村:《西域文明》,东方出版社, 1995 年, 第 149 页。

(3) 《中国新疆地区伊斯兰教史》(上), 新疆人民出版社, 2000 年,第 11-12 页。

(4) 希提:《阿拉伯通史》(上),商务印书馆, 1995 年,第 105 页。

(5) مەھمۇد كاشغەرىي: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، ئۇرۇمچى: شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1 ـ توم، 1 ـ بەت.

(6) مەھمۇد كاشغەرىي: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، ئۇرۇمچى: شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1 ـ توم، 5 ـ بەت.

(7) Emir Nejip, Uygur Tili, Moskva, 1966, p.18

(8) سۇلتانوف: «يۈسۈن بالاساغۇننىڭ قۇتادغۇبىلىك،دىكى ئەرەبچە، پارسچە كىرمە سۆزلەر»، «سوۋېت تۈركولوگىيەسى»، 1981 ـ يىللىق 4 ـ سان.

(9) Cefaroglu, Eski Uygur Türkcesi Sözlügü, Istanbul 1968.

(10) 陈宗振 :《<福乐智慧> 中的阿拉伯-波斯语借词及其对维吾尔语文影响》,收入《突厥语言与文化》(2), 中央民族大学出版社, 1997.

(11) Ersoylu Helil, Kutadgu bilik'te Arabça, Farsça Kelimeler, Türk Dunyasi Araştirmalari, 1983.

(12) مىرسۇلتان ئوسمانوف، خەمىت تۆمۈر: «چاغاتاي تىلى توغرىسىدىكى قاراشلىرىمىز»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1993 ـ يىللىق 1 ـ سان

(13) 阿不里克木．亚森：《吐鲁番回鹘文世俗文书语言结构研究》，新疆大学出版社，2001，p．78–79．

(14) 郎樱：《波斯神话及其在新疆的流传》，《新疆大学学报》，1988 年第 2 期。

(15) B．G．加富罗夫：《中亚塔吉克史》，中国社会科学出版社，1985 年，第 21 页。

(16) ۋاڭ يەندى: «ۋاڭيەندىنىڭ قوچۇغا ئەلچىلىككە بېرىش خاتىرىسى»، ئۇرۇمچى: شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2000 ـ يىلى.

(17) 刘迎胜：《唐元时代中国的伊朗语文与波斯语文教育》，《新疆大学学报》，1991 年第 1 期。

(18) 刘迎胜：《唐元时代中国的伊朗语文与波斯语文教育》，《新疆大学学报》，1991 年第 1 期。

(19) N·A·基布：《阿拉伯文学简史》，人民文学出版社，1980 年，第 1 页。

(20) مەھمۇد كاشغەرى: «تۈركى تىللار دىۋانى»، ئۇرۇمچى: شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2 ـ تۇم، 409 ـ بەت.

(21) ئەلىشىر ناۋايى: «مۇھاكىمەتۈل لۇغەتەيىن» «ئىككى تىل مۇھاكىمىسى»، نەشرگە تەييارلىغۇچىلار: خەمىت تۆمۈر، ئابدۇرۇپ پولات، بېيجىڭ مىللەتلەر نەشرىياتى، 1988 ـ يىلى، 8 ـ بەت.

(22) A．von Gabain 著，耿世民译：《古代突厥语语法》，内蒙古教育出版社，呼和浩特，2004 年

(23) 陈宗振：《关于维吾尔语中的早期汉语借词》，《民族语文研究论文集》，民族出版社，1982 年，第 511–512 页。

(24) جۇجىنىڭ: «ئۇيغۇر تىلىدىكى خەنزۇ تىلىدىن كىرگەن سۆزلەر»، «شىنجاڭ يېزىق ئۆزگەرتىشى» 1966 ـ يىللىق 2 ـ سان، 27 ـ بەت.

(25) 喻捷，张庆宏：《维吾尔语与汉语的相互影响与渗透》，《语言与翻译》，1991 年第 4 期；高莉琴：《不同时期维吾尔语中的汉语借词》，新疆大学出版社，2005 年，第 23 页。

(26) ئابدۇرۇپ پولات: «ئۇيغۇر تىلى لېكسىكولوگىيەسى»، قەشقەر: قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 1995 ـ يىلى، 166 ـ، 167 ـ بەت.

(27) «ئىدىقۇت مەھكىمىسى سۆزلۈكى» (تەھرىرلىگۈچىلەر: خۇ جېنخۇا، خۇاڭ رۇنخۇا)، بېيجىڭ: مىللەتلەر نەشرىياتى، 1984 ـ يىلى.

(28) 高莉琴：《不同时期维吾尔语中的汉语借词》，新疆大学出版社，2005 年，第 27 页。

(29) جۇ جىنىڭ: «ئۇيغۇر تىلىدىكى خەنزۇ تىلىدىن كىرگەن سۆزلەر»، «شىنجاڭ يېزىق ئۆزگەرتىشى»، 1966 ـ يىللىق 2 ـ سان، 30 ـ بەت.

(30) ئابدۇللا يۈسكامى: «كىتابى ئەبدۇللاھ» (نەشرگە تەييارلىغۇچى ئابلىمىت ئەھەد بۆگۈ)، ئۇرۇمچى: شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2004 ـ يىلى، 145 ـ، 164 ـ بەلەر.

(31) 黎昌抱：《英汉外来词比较研究》，外语教学，2001，(5)，p．92–96．

(32) 邵益珍：《英语新词扩展途径探讨》，宁波师专学报，1999，(2)：p．65．

(33) 顾嘉祖：《试论语言的吸收、同化功能与民族心理》，收入《语言与文化》，上海外语教学出版社，1990 年。

(34) 史有为：《汉语外来词》，商务印书馆，2000 年第 162 – 163 页。

(35) Doerfer, G., Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen, 4c., Wiesbaden 1963–75

(36) Ahmet Ceferoglu, Milletlerarasi Kultur Sozlugunde Bazi Turkce Unsurlar, TDAY–Belleten, ankara 1969.

(37) Suer Eker, agdaş Türk Dili , Ankara 2002.

(38) Tuncer Gulensoy, Farsce ve Arabcadaki Türkce Kelimiler, IU, EF, Turk Dili ve Edebiyati Dergisi, 31 Aralik, 1973 , 1975 .

(39) W . W . Radloff, Versuch eines Woterbuches der Turk–Dialecte .

(40) Dmitriyev, O Tyurkiskix Russkogo Slovarya, 1962 .; Tyurkiskie Elementi v Russkix Argo, 1962 .

(41) N . Poppe, Studies of Turkic Loan Words in Russian, Otto Harrassowitz Wiesbade, 1971 .

(42) Cheneb, Mohammed Bin, Cezayir Konusma Dilinde Mihafaza Edilen Turkce ve Farsce Kelimeler, TDAY–Belleten 1969, Ankara .

(43) Suer Eker, Çagdaş Türk Dili, Ankara 2002, p . 162 .

(44) Talat Tekin, Orhon Yazitlari Istanbul 2003, p . 97–116 ;耿世民 :《古代突厥文碑铭研究》, 中央民族大学出版社, 北京 , 2005 年 229–264 .

(45) «قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي داستانى ئوغۇزنامە»، (گېئ شىمىن، تۇرسۇن ئايۇپلار نەشرگە تەييارلىغان)، بېيجىڭ: مىللەتلەر نەشرىياتى، 1980 ـ يىلى، 87 ـ ، 95 ـ بەتلەر.

(46) Rahmeti Arat, Reşid: Eski Türk Şiiri, Ankara 1965, p . 36–58 .

(47) James Russel Hamilton: Iyi ve Kütü Prens Öyküsü (çev . Vedat Köken), Ankara 1998 . pp . 129–239 .

(48) Cevel Kaya, Uygurca Altun Yaruk, Ankara, 1994,

(49) Arat, R . R ., Kutadgu Bilig III Indeks, (Haz . Kemal Eraslan, Osman F . Sertkaya, Nuri Yüce), Türk Kültürünü Araştirma Enstitüsü Yayinlari, Ankara 1969 .

(50) ئەھمەد يەسەۋى: «دىۋانى ھېكمەت»، (قول يازما، 14 ـ ، 19 ـ بەتلەر.)

(51) Arat R . R ., Atebetül–Hakayik, Istanbul, Ateş Basmevi 1951 .

(52) Nehcü ' l–Ferādüs, Uçtmahlarning Açuk Yoli, Aysu Ata, Dizin–Sözlük, Türk Dil Kurumu Yayinlari, Ankara 1998 .

(53) Ata, Aysu, Nāsirü ' d–din bin Burhānü ' d–din Rabgūzi, Kisasü ' l–Enbiyā (Peygamber Kissalari) II, Dizin, Türk Dil Kurumu Yayinlari, Ankara 1997 .

(54) «ئىدىقۇت مەھكىمىسى سۆزلۈكى»، (خۇ جېنخۇا، خۇاڭ رۇنخۇالار نەشرگە تەييارلىغان)، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1984 ـ يىلى.

(55) Kemal Eraslan, Mevlane Sekkaki Divani, Ankara 1999 .

(56) Günay Karaagaç, Lutfi Divani (Giriş, Metin, Dizin, Tipkibasim), Ankara 1997 .

(57) شېكەشتە: «جاھانناما»، (ئابدۇشكۇر تۇردى نەشرگە تەيارلىغان)، ئۈرۈمچى: شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1985 ـ يىلى، 20 ـ ، 26 ـ بەتلەر.

(58) ' Alişir Nävayi,Garā ibuş–şigar (Hazirlayan Günay Kut), Ankara, 2003.

(59) گۈمنام: «دىۋانى گۈمنام»، (مەرسۇلتان ئوسمانوف نەشرگە تەييارلىغان)، ئۈرۈمچى: شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2004 ـ يىلى 42 ـ ، 88 ـ بەتلەر.

(60) مولا رەھىم: «مۇھەببەتنامە»، (ئابدۇقەييۇم خوجا، ئىسراپىل يۇسۇپلەر نەشرگە تەييارلىغان)، ئۈرۈمچى: شىنجاڭ

خەلق نەشرىياتى، 2004 ـ يىلى، 120 ـ، 125 ـ بەتلەر.

(61) زەلىلى: «دىۋانى زەلىلى» (ئىمىن تۇرسۇن نەشرگە تەييار ـ لىغان)، بېيجىڭ: مىللەتلەر نەشرىياتى، 1985 ـ يىلى 460 ـ، 466 ـ بەتلەر.

(62) «مەسئۇد دىلئارا»، (رەھمىتۇللا جارى نەشرگە تەييارلىغان)، ئۈرۈمچى: شىنجاڭ خەلق نەشرياتى، 2004 ـ يىلى، 10 ـ، 22 ـ بەت.

(63) مۇللا بىلال: «غازات دەر مۇلكى چىن»، (پانتاسوف نەشرگە تەييارلىغان)، قازان، 1881 ـ يىلى، 96 ـ، 102 ـ بەتلەر.

(64) مۆجىزى: «تەۋارىخى مۇسقىيۇن»، (ئەنسۇر بايتۇر، خەمىت تۆمۈرلەر نەشرگە تەييارلىغان)، بېيجىڭ: مىللەتلەر نەشرىياتى، 1982 ـ يىلى، 12 ـ، 19 ـ بەتلەر.

(65) ئابدۇللا: «كىتابى ئابدۇللاھ»، (ئابلىمىت ئەھەت نەشرگە تەييارلىغان)، ئۈرۈمچى: شىنجاڭ خەلق نەشرياتى، 2004 ـ يىلى، 140 ـ، 146 ـ بەتلەر.

(66) مۇللا موسا سايرامى: «تارىخي ھەمىدى» (ئابدۇرەئۇپ پولاتنىڭ «چاغاتاي تىلىدىن مۇپەسسەل بايان» (مىللەتلەر نەشرياتى، 2002 ـ يىلى) نامىلىق كىتابىغا قوشۇمچە قىلىنغان)، 524 ـ، 530 ـ بەتلەر.

(67) G. Raquette, English - Turki Dictionary (Based on the dialects of Kashgar and Yarkand), Lund, Lepzig Otto Harrassowitz, 1927. pp. 9–12, pp. 118–121, pp. 132–135.

(68) N. A. Baskakov, W. M. Nasilov, Uygursko - Russkiy Slovar, Moskva 1939. pp. 110–116, pp130–136, pp160–166.

(69) «ئۇچ مەسىلەك» (ئۇيغۇرچە، خەنزۇچە سېلىشتۇرما نەشرى)، شىنجاڭ ئۇرۇمچى، 1935 ـ يىلى، 160 ـ، 166 ـ بەتلەر.

(70) «شىنجاڭ گېزىتى»، 1936 ـ يىلى، 18 ـ فېۋرال، 2 ـ بەت.

(71) «مەركىزي ھۆكۈمەت ۋە شىنجاڭ قوزغىلاڭ كۆتۈرگەن جايلاردىكى خەلق ۋەكىللىرى ئوتتۇرىسىدا قوراللىق جاڭجال مەسىلىسىنى تىنچلىق يول بىلەن ھەل قىلىش توغرۇلۇق كېلىشىم»، ئۈرۈمچى، 1945 ـ يىلى، 1 ـ، 15 ـ بەتلەر.

(72) Cevel Kaya, Uygurca Altun Yaruk, Ankara, 1994

(73) Ersoylu Helil, Kutadgubilik' te Arabça, Farsça Kelimiler, Türk Dunyasi Araştirmalari, 1993.

(74) 陈宗振:《<福乐智慧>中的阿拉伯-波斯语借词及其对维吾尔语文影响》,收入《突厥语言与文化》(2),中央民族大学出版社,1997年。

(75) خەمىت تۆمۈر، مىرسۇلتان ئوسمانوف: «چاغاتاي تىلى ھەققىدىكى قاراشلىرىمىز»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1993 ـ يىللىق 1 ـ سان.

(76) گۈمنام: «دىۋانى گۈمنام»، (مىرسۇلتان ئوسمانوف نەشرگە تەييارلىغان)، ئۈرۈمچى: شىنجاڭ خەلق نەشرياتى، 2004 ـ يىلى، 58 ـ بەت.

(77) بۇ خەت 1937 ـ يىلى شۇېتلار قەشقەردىكى باسمىخانىسىدا نەشر قىلىنغان بىر كىتابچىدىن ئېلىنغان.

(78) «قەشقەر شىنجاڭ گېزىتى»، 1942 ـ يىلى 27 ـ ئاپرىل 2 ـ بەت.

(79) شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق يېزىق ئۆزگەرتىش كومىتېتى: «ئاتالغۇلار توپلىمى»، ئۈرۈمچى: شىنجاڭ خەلق

نەشرىياتى، 1962 ـ يىلى.
(80) «شىنجاڭ گېزىتى»، 1975 ـ يىلى 1 ـ يانۋار.
(81) «شىنجاڭ مەدەنىيىتى»، 2005 ـ يىللىق 5 ـ سان، 35 ـ بەت.
(82) «شىنجاڭ تېلېۋىزىيەسى» 2 ـ قانال، «كۆڭۈلدىكى سۆز» پىروگراممىسى.

پېزىق

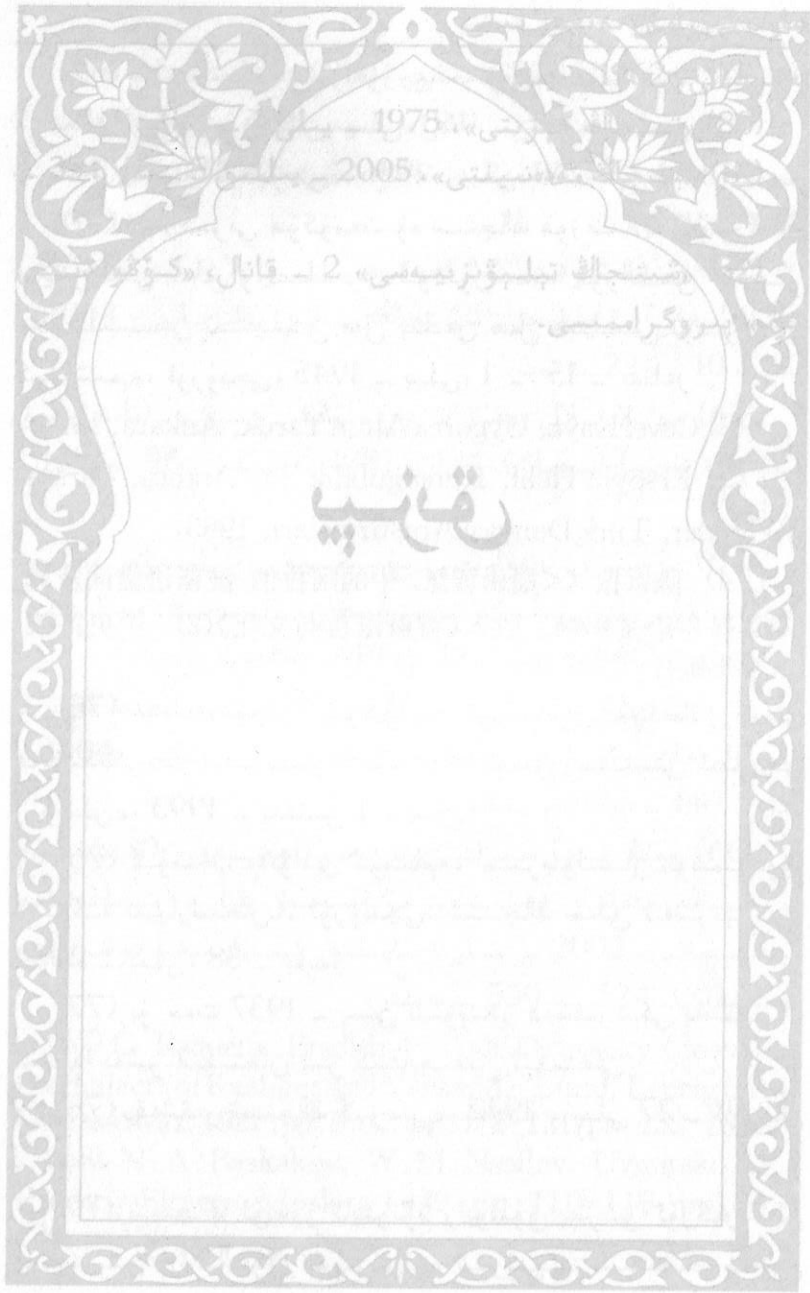

بىرىنچى باب

يېزىق ھەققىدە

§1. يېزىقنىڭ خاراكتېرى

يېزىق تىلنى خاتىرىلەيدىغان يازما بەلگىلەر سىستېمىسى. مەسىلەن، ئۇيغۇر يېزىقى ئۇيغۇر تىلىنى خاتىرىلەيدىغان، خەنزۇ يېزىقى خەنزۇ تىلىنى خاتىرىلەيدىغان يازما بەلگىلەر سىستېمىسى. يېزىق تىلنىڭ سۆزلەش ـ ئاڭلاش سىستېمىسىدا مۇقىملاشقان بەلگىلەرنى يېزىش ـ كۆرۈش سىستېمىسىغا ئايلاندۇرۇشنىڭ مەھسۇلى. يېزىش ـ كۆرۈش بولغانلىقىن، ئۇنىڭدا كۆرىدىغان شەكىل بولۇشى كېرەك. شۇڭا، ھەرقانداق يېزىقتا شەكىل بولىدۇ. يېزىق تىلنى خاتىرىلەشتە ئاساسەن تىلدىكى مورفېما ۋە سۆزلەرنى خاتىرىلەيدۇ. تىنىش بەلگىلىرى بولسا سۆز ۋە جۈملىلەر ئوتتۇرىسىدىكى تىنىش، ئىنتوناتسىيە تېپلىرى قاتارلىقلارنى خاتىرىلەيدۇ. يېزىق تىلدىكى مورفېما، سۆز، بوغۇم، فونېما قاتارلىقلارنى خاتىرىلەيدىغان بولغاچقا، ئۇلاردىكى تاۋۇش ۋە مەنىنىمۇ خاتىرىلىشى كېرەك. دېمەك، ھەرقانداق يېزىقتا يازما شەكىل، ئاھاڭ (تاۋۇش) ۋە مەنە قاتارلىق ئۈچ ئامىل بولىدۇ. بۇلار ئىچىدە يازما شەكىل يېزىقنىڭ ئاساسىي ئامىلى.

يازما بەلگىلەر سىستېمىسى سۆپىتىدىكى مەلۇم بىر خىل يېزىقتا بىرىنچىدىن، مەلۇم تىلدىكى بارلىق مورفېما ۋە

سۆزلەرنى خاتىرلەيدىغان يازما بەلگە، يەنى خەت ياكى ھەرپ بولىدۇ؛ ئىككىنچىدىن، ئۇنىڭ يېزىش قائىدىسى، يېزىش تەرتىپى، يېزىش يۆنىلىشى (ئوڭدىن سولغا، سولدىن ئوڭغا، يۇقىرىدىن تۆۋەنگە) بولىدۇ. مەسىلەن، ئەرەب يېزىقى ئوڭدىن سولغا يېزىلىدۇ؛ لاتىن يېزىقى سولدىن ئوڭغا يېزىلىدۇ؛ قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى ۋە موڭغۇل يېزىقى يۇقىرىدىن تۆۋەنگە يېزىلىدۇ. ئازتىڭ يېزىقى «ساپان» شەكلىدە، يەنى بىر نەچچە قۇرى سولدىن ئوڭغا، ئىككىنچى قۇرى ئوڭدىن سولغا يېزىلىدۇ. خەنزۇ يېزىقى ئازادلىقتىن بۇرۇن ئوڭدىن سولغا ياكى يۇقىرىدىن تۆۋەنگە يېزىلاتتى، ھازىر سولدىن ئوڭغا يېزىلىدۇ. ھازىرقى زامان يېزىقلىرىدا يەنە تىنىش بەلگىلىرى بولىدۇ.

تىل بىلەن يېزىقنىڭ مۇناسىۋىتىدىن قارىغاندا، تىل بىرلەمچى، يېزىق ئىككىلەمچى، تىل بۇرۇن پەيدا بولغان، يېزىق كېيىن پەيدا بولغان. دۇنيادا يېزىقى يوق تىل مەۋجۇت، ئەمما تىلغا تايانمىغان يېزىق مەۋجۇت ئەمەس. ئىنسان پەيدا بولغاندىن تارتىپلا تىلمۇ پەيدا بولغان. تىل ئىھتىمال 3 مىليون يىل بۇرۇنقى «ئۆرە ماڭىدىغان ئادەملەر»دىن باشلىنىشى، پىشىپ يېتىلىش مەزگىلى بولسا 300 مىڭ يىل بۇرۇنقى «ئەقىللىق ئادەملەر» دەۋرىگە توغرا كېلىشى مۇمكىن. ئەمما، يېزىقنىڭ تارىخى ھامان قىسقا. دۇنيادىكى ئەڭ قەدىمكى يېزىق ھېسابلانغان سۇمېرلارنىڭ مىخ يېزىقى 5000 يىللىق تارىخقا ئىگە. يېزىقنىڭ بىخ ھالىتى ئىھتىمال 10 مىڭ يىل بۇرۇنقى «شەھەرلىشىش» دەۋرىدە باشلانغان بولۇشى مۇمكىن[1]. مۇكەممەل يېزىق ھېسابلىنىدىغان مىخ يېزىقنىڭ ئىپتىدائىي ھالىتى 8000 يىللىق تارىخقا ئىگە بولۇشى مۇمكىن. يەنە بىر جەھەتتىن ئالغاندا، دۇنيادا ھازىرمۇ يېزىقى يوق تىللار بار.

تىلنىڭ سىنىپىيلىقى بولمىغىنىدەك، يېزىقنىڭمۇ

سىنىپىيلىكى يوق. ئەينى بىر مىللەتكە تەۋە بولغان بارلىق كىشىلەر بىر خىل يېزىقنى ئىشلىتىدۇ. يېزىقنى مەخسۇس ۋاقىت، زېھىن سەرپ قىلىپ ۋە ھەر خىل شارائىتلارنىڭ ياردىمىدە ئىگىلەش مۇمكىن. بەش ئەزاسى ساق نورمال بىر ئادەم چوقۇم بىر مىللىي تىلنى ئىگىلىگەن بولىدۇ. ئەمما، ھەممە ئادەمنىڭ ساۋاتلىق (مەلۇم بىر خىل يېزىقنى ئىگىلىگەن) بولۇشى ناتايىن. قوللۇق جەمئىيەتتە ۋە فېئودالىق جەمئىيەتتە كۆپ ساندىكى ئامما ساۋاتسىز ئىدى. بۈگۈنكى كۈندىمۇ ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت سەۋىيەسى تۆۋەن مىللەتلەردە ساۋاتسىزلىق نىسبىتى يۇقىرى بولماقتا. بۈگۈنكى كۈندە دۇنيادا 800 مىليون ساۋاتسىز بار. بۇلار ئاساسلىقى ھىندىستان، جۇڭگو، ھىندونېزىيە، پاكىستان، برازىلىيە، نېگىرىيە، مىسىر قاتارلىق ئەللەرگە تارقالغان[2]. ساۋاتسىزلىق نىسبىتى ئەڭ تۆۋەن دۆلەت ياپونىيە.

تىل بىلەن يېزىقنىڭ مۇناسىۋىتىدىن قارىغاندا، تىل ئاۋۋال، يېزىق كېيىن پەيدا بولغان. يېزىق تىل ئاساسىدا شەكىللىنىدۇ. مەلۇم بىر خىل مىللىي تىلنى ھەر خىل يېزىق شەكلى بىلەن خاتىرلەش مۇمكىن. يېزىقنىڭ رولىنى تۆۋەندىكى تەرەپلەردىن چۈشەندۈرۈشكە بولىدۇ.

1) يېزىق تىلنىڭ ماكان ۋە زامان جەھەتتىكى يېتىشسىزلىكىنى تولۇقلايدۇ. تاۋۇشلۇق تىل سۆزلىگۈچىنىڭ ئاغزىدىن چىقىدىغان زەنجىرسىمان تاۋۇشلار ئارقىلىق ئىپادە قىلىنىدۇ. تاۋۇش دولقۇنى سۆزلىگۈچىنىڭ ئاغزىدىن چىققان ھامان يوقىلىدۇ. ئۇنىڭ ئۇستىگە سۆزلىگۈچىنىڭ تاۋۇش دولقۇنى چەكلىك دائىرىدىلا تارقىلىدۇ، يىراقتا بارالمايدۇ. ئەگەر چەكتىن ئېشىپ كەتسە ئاڭلىغۇچى ئاڭلىيالمايدۇ. شۇڭا، تاۋۇشلۇق تىل سۆزلىگۈچى بىلەن ئاڭلىغۇچى ھازىرلانغان ھەمدە تاۋۇش دولقۇنى يەتكۈزىدىغان ئارىلىقتا بولىدۇ. ئاڭلىغۇچى ئاڭلىغان تاۋۇش دولقۇنىنى

تىپ بارالايدىغان دائىرىدىلا ئالاقىلىشىش ئېھتىياجىنى قاندۇرالايدۇ. دېمەك، تاۋۇشلۇق تىل ماكان چەكلىمىسىگە ئۇچرايدۇ. ۋاقىت جەھەتتە، سۆزلىشۋاتقان ۋاقىتتىن ئۆتۈپ كەتسە، تاۋۇش دولقۇنلىرى دەرھال يوقايدۇ. شۇڭا، تىل زامان چەكلىمىسىگە ئۇچرايدۇ. يېزىق تاۋۇشلۇق تىلنىڭ مانا مۇشۇنداق ماكان ۋە زامان جەھەتتىكى يېتىشسىزلىكىنى تولۇقلايدۇ.

2) يېزىق ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنىڭ مەدەنىيەتكە قەدەم قويغانلىقىنىڭ بەلگىسى. يېزىق ئىنسانىيەت مەدەنىيەت تارىخىدىكى بىر قېتىملىق سەكرەش بولۇپ، ئۇ ئىنسانىيەتنىڭ ئۆزدىنىڭ تەبىئەت، جەمئىيەت ۋە تەپەككۇر توغرىسىدىكى ئېرىشكەن بىلىش نەتىجىلىرىنى يەكۈنلىشىگە، كېيىنكى ئەۋلادلارغا مىراس قالدۇرۇشىغا، ئوخشىمىغان مىللەتلەر ئارا مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشىغا ئىمكانىيەت يارىتىپ بەردى. ئىنسانىيەت جەمئىيىتىگە نىسبەتەن يېزىق ئىجاد قىلىنغاندىن كېيىنكى دەۋر مەدەنىيەت دەۋرى ھېسابلىنىدۇ. يېزىقى بار مىللەت يېزىقى يوق مىللەتتىن ئىلغار بولىدۇ. ساۋاتلىق ئادەم ساۋاتسىز ئادەمدىن مەدەنىيەتلىك كېلىدۇ. ئومۇمەن، يېزىق مەدەنىيەتنىڭ ئەڭ مۇھىم بەلگىلىرىدىن بىرى.

3) يېزىق ئەدەبىي تىلنىڭ شەكىللىنىشى ۋە قېلىپلىشىشىنىڭ مۇھىم ماددىي ئاساسى. يېزىق تىلغا بېقىنىدۇ. ھەرقانداق بىر يېزىق مۇئەييەن بىر مىللىي تىلنىڭ تاۋۇشلىرىنى خاتىرىلەيدىغان بولغاچقا، ئۇ ھامان مۇئەييەن تىل ئاساسىدا مەيدانغا كېلىدۇ. يېزىق بارلىققا كەلگەن ھامان تىلنىڭ ساغلام تەرەققىي قىلىشىغا ئىمكانىيەت يارىتىلىدۇ. يېزىق مەلۇم بىر تىلنىڭ دىيالېكت ياكى شېۋىلىرى ئوتتۇرىسىدىكى پەرقلەرنى ئازايتىشتا تۇرتكىلىك رول ئويناىدۇ. يېزىق تىلى ئارقىلىق پۈتۈن مىللەت دائىرىسىدە تىلنىڭ فونېتىكىلىق،

لېكسىكىلىق، گىراماتىكىلىق تەركىبلىرى تېخىمۇ پىششىقلاپ ئىشلىنىپ، تىلنىڭ قېلىپلىشىشى ئىلگىرى سۈرۈلىدۇ.

4) يېزىق پەن ـ مەدەنىيەت ئۆگىنىشنىڭ قورالى. يېزىق پەيدا بولغاندىن كېيىن ئوخشىمىغان مىللەتلەرنىڭ ئۆزئارا مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشىغا، ئۆزئارا ئۆگىنىشىگە قولايلىق يارىتىلىپلا قالماي، شۇ مىللەت ئەۋلادلىرىنىڭ ئۆز ئەجدادلىرىنىڭ پەن ـ مەدەنىيەت بىلىملىرىنى ئۆگىنىشىگىمۇ ئىمكانىيەت يارىتىلدى. يېزىق بولمىسا، پەن ـ مەدەنىيەتنىڭ بۈگۈنكى تەرەققىياتى بولمايتتى.

§2. يېزىقنىڭ دۇنيادىكى تارقىلىش ئەھۋالى

ئوخشىمىغان مەدەنىيەت ئەنئەنىلىرى ئوخشىمىغان يېزىق شەكىللىرىنى يارىتىدۇ. بۈگۈنكى دۇنيادا ھەر خىل مىللەتلەر ھەرخىل يېزىقلار ئارقىلىق ئۆز تىلىنى خاتىرىلىمەكتە. بەزى يېزىقلار مەلۇم مىللەت (دۆلەت)كىلا تەۋە بولسا، يەنە بەزى يېزىقلار بىرقانچە مىللەت، رايون ياكى دۆلەتتە ئورتاق قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن، ياپون ئېلىپبەسى ياپونىيەدىلا قوللىنىلىدۇ، ئەرەب ئېلىپبەسى ئەرەب دۆلەتلىرى، شۇنداقلا ئىران قاتارلىق مۇسۇلمان ئەللىرىدىمۇ قوللىنىلىدۇ.

لاتىن ئېلىپبەسى ئەڭ كەڭ تارقالغان بولۇپ، پۈتۈن دۇنيانىڭ يېرىمى دېگۈدەك لاتىن ئېلىپبەسىنى قوللىنىدۇ. يەنى ياۋروپانىڭ كۆپ قىسىم رايونلىرىدا، ئامېرىكا ۋە ئوكيانىيە قىتئەسىنىڭ ھەممە يېرىدە، ئافرىقىنىڭ كۆپ قىسىم رايونلىرىدا، ئاسىيانىڭ ئاز بىر قىسىم رايونلىرىدا لاتىن ئېلىپبەسى قوللىنىلىدۇ. غەربىي ئاسىيادىكى تۈركىيە، شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيادىكى مالايسىيا، سىنگاپور، ھىندونېزىيە، فىلىپپىن، ۋېيتنام قاتارلىق

دۆلەتلەردىمۇ لاتىن ئېلىپبەسى قوللىنىلىدۇ.

رۇسىيە، بېلارۇسىيە ۋە ئۆكرائىنانىڭ غەربىي چېگرىسى، شۇنداقلا سىبىرىيە، قاراتاغ جۇمھۇرىيەتلىرىنىڭ غەربىي چېگرىسىدا تەبىئىي بىر يېزىق پاسىلى بار. پاسىلىنىڭ غەربى لاتىن ئېلىپبەسىنى، شەرقى سلاۋيان ئېلىپبەسىنى قوللىنىدۇ. ئافرىقىدىمۇ بىر يېزىق پاسىل بار: شىمالىي ئافرىقىدىكى ئەرەب دۆلەتلىرىنىڭ جەنۇبىنى پاسىل قىلغان ھالدا، پاسىلىنىڭ شىمالىدىكى ئەرەب دۆلەتلىرى ئەرەب ئېلىپبەسىنى، پاسىلىنىڭ جەنۇبىدىكى زور كۆپ قىسىم ئافرىقا رايونى لاتىن ئېلىپبەسىنى قوللىنىدۇ.

ئەرەب ئېلىپبەسى تارقىلىش جەھەتتە لاتىن ئېلىپبەسىدىنلا كېيىن تۇرىدۇ. بۇ ئەلۋەتتە ئىسلام دىنىنىڭ تارقىلىشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. ئەرەب ئېلىپبەسى شىمالىي ئافرىقا ۋە غەربىي ئاسىيادىكى 20 نەچچە ئەرەب دۆلىتىدە ۋە غەربىي ئاسىيا، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە جەنۇبىي ئاسىيادىكى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئەللەر ۋە رايونلاردا قوللىنىلىدۇ. ئېلىمىزدە شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىدا ئۇيغۇر، قازاق، قىرغىز قاتارلىق مىللەتلەر ئەرەب ئېلىپبەسى ئاساسىدا ئىسلاھ قىلىنغان يېزىقنى قوللىنىدۇ.

قوللىنىدىغان دۆلەتلەرنىڭ سانى جەھەتتە سلاۋيان ئېلىپبەسى ئۇچىنچى ئورۇندا تۇرىدۇ. رۇسىيە، بېلارۇسىيە، ئۆكرائىنادىن باشقا يەنە بۇلغارىيە، موڭغۇلىيە، قازاقىستان، قىرغىزىستان، تاجىكىستان قاتارلىق دۆلەتلەرمۇ سلاۋيان ئېلىپبەسىنى قوللىنىدۇ.

ھىندى ئېلىپبەسى سىستېمىسى بىر مەنبەدىن كېلىپ چىققان، بىر ـ بىرىگە ئوخشىمايدىغان ھەرخىل تىپتىكى كۆپ خىل ئېلىپبەلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ ئېلىپبەلەر

ھىندىستاندىن باشقا سىرىلانكا، بېنگال، نېپال، بۇتان، بېرما، تايلاند، كامبودژا قاتارلىق دۆلەتلەردە قوللىنىلىدۇ. ئېلىمىزدىكى زاڭزۇ يېزىقىمۇ ھىندى ئېلىپبە سىستېمىسىغا كىرىدۇ.

بىرلا دۆلەتتە قوللىنىلىدىغان ئېلىپبەلەر: گىرېك ئېلىپبەسى (گىرېتسىيەدە)، ئىبرانى ئېلىپبەسى (ئىسرائىلىيەدە)، ئامخارىك (Amharic) ئېلىپبەسى (ئېفىئوپىيەدە)، يەنۇبن ئېلىپبەسى (چاۋشيەندە تولۇق، كورىيەدە ئارىلاش شەكلى قوللىنىلىدۇ)، ياپون ئېلىپبەسى (ياپونىيەدە) قوللىنىلىدۇ. بىر مىللەتكىلا خاس بولغان ئېلىپبەلەردىن ئېلىمىزدىكى موڭغۇل ئېلىپبەسى، سىچۇەندىكى قېلىپلاشتۇرۇلغان يىزۇ ئېلىپبەسى قاتارلىقلار بار.

دۇنيادىكى يېزىقلارنىڭ تارقىلىش ئەھۋالى ئوخشىمىغان يېزىق سىستېمىلىرىنىڭ تارىختا تارقىلىش ۋە ئۆزگىرىش ئەھۋالىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان. خەنزۇ يېزىقى ۋىيېتنام، چاۋشيەن ۋە ياپونىيەلەرگە تارقالغان، كېيىن ۋىيېتنامىلىقلار يېزىقىنى ئىسلاھ قىلىپ لاتىن يېزىقىغا كۆچتى. ھىندى يېزىق سىستېمىسىمۇ ئوتتۇرا ئاسىيا، جەنۇبىي ۋە شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيا رايونلىرىغا تارقالغان، كېيىن كۆپ قىسىم رايونلار ئەرەب ئېلىپبەسىگە كۆچتى. ئەرەب ئېلىپبەسى ئوتتۇرا شەرقتىن شىمالىي، ئوتتۇرا ئافرىقىغا؛ جەنۇبىي، شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيا ۋە ئوتتۇرا ئاسىياغا تارقالغاندى. كېينچە كۆپ قىسىم رايونلار لاتىن يېزىقىغا كۆچتى. سلاۋيان ئېلىپبەسىمۇ رۇسىيەدىن ئوتتۇرا ئاسىياغا تارقىلىپ ئەرەب ئېلىپبەسىنىڭ ئورنىنى ئالدى. لاتىن ئېلىپبەسى ئەسلىدە يېزىقى يوق (ياكى ئونتۇلغان) ئامېرىكا ۋە ئوكيانىيە قىتئەلىرىگە تارقالدى ۋە شۇنداقلا نۇرغۇن رايونلاردا ئەرەب ۋە ھىندى ئېلىپبەلىرىنىڭ ئورنىنى ئالدى.

دۇنيادا قوللىنىلىۋاتقان ئاساسلىق يېزىقلارنىڭ تارقىلىش ئەھۋالىنى «ئۆلچەملىك ئالاقە تىلى» تور بېكىتىدىن كۆرۈڭ③

دۇنيادىكى يېزىقلارنىڭ تارقىلىش نىسبىتى④

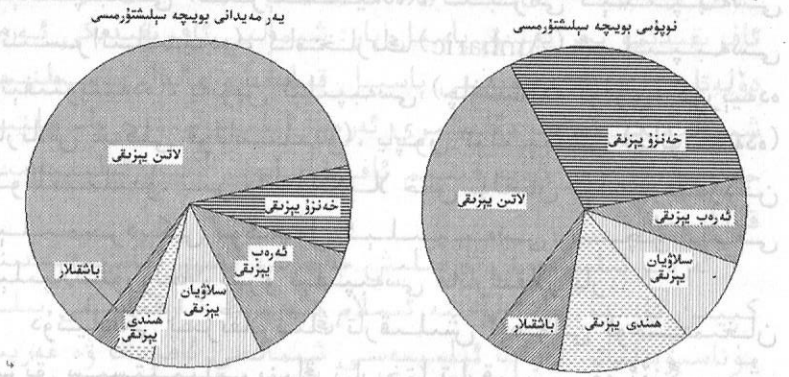

§3. يېزىقنىڭ قىسقىچە تارىخى

10 مىڭ يىللار بۇرۇنلا قەدىمكى ئادەملەر ساپال ۋە باشقا قاچىلارغا بەزى بەلگىلەرنى ئويغان ياكى سىزغان، بۇلار ئويما بەلگىلەر دەپ ئاتىلىدۇ. يەنە ئىنسانلار قىيا تاشلارغا ھەرخىل قىياپەتتىكى ئادەملەرنى، قۇشلارنى ۋە ھايۋانلارنى سىزغان، بۇلار قىيا تاش رەسىملىرى دەپ ئاتىلىدۇ. ئەمما، مەيلى ئويما بەلگىلەر بولسۇن، مەيلى قىيا تاش رەسىملىرى بولسۇن ئۇلاردا سۆز - جۈملىلەر ئىپادىلەنگەن ئەمەس. شۇڭا، بۇلار بىلەن يېزىقنى باغلاشمۇ قىيىن.

يېزىق تارىخىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، يېزىق ناھايىتى ئۇزاق تارىخىي جەريانىنىڭ مەھسۇلى. يېزىق تارىخىدا يېزىق ئىجاد قىلىنىشتىن ئىلگىرى كىشىلەر دان ساناش، يىپ چېگىش،

ياغاچقا بەلگە سىلىش ۋە رەسىم سىزىش بىلەن ئىش - ۋەقەلەرنى خاتىرىلىگەن. يېزىق ئەنە شۇ ئۇسۇللارنىڭ تەرەققىياتى نەتىجىسىدە رەسىم بىلەن ئىش خاتىرىلەشتىن تەرەققىي قىلىپ شەكىللەنگەن.

يېزىق تارىخىنى ئۇچ دەۋرگە ئايرىش مۇمكىن: 1. ئىپتىدائىي يېزىق دەۋرى؛ 2. كىلاسسىك يېزىق دەۋرى؛ 3. ئېلېكترونلۇق يېزىق دەۋرى.

1. ئىپتىدائىي يېزىق

ئىپتىدائىي يېزىق رەسىملىك يېزىق دەپمۇ ئاتىلىدۇ. يېزىق رەسىمدىن كېلىپ چىققان. ئىپتىدائىي رەسىم ئىككى يۆنىلىشكە قاراپ تەرەققىي قىلغان. بىرى، سەنئەتكە تەرەققىي قىلغان (رەسساملىق)؛ يەنە بىرى، يېزىققا تەرەققىي قىلغان.

ئويما ئويۇش — ساپال قاچىلارغا ۋە ياغاچ تاشلارغا رەسىم - بەلگىلەرنى ئويۇشنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. قىيا تاش رەسىملىرى غارلارغا، قىيالارغا ۋە باشقا ئورۇنلارغا سىزىلغان شەيئىلەر تەسۋىرىنى كۆرسىتىدۇ⑤. ئويما بەلگىلەر ۋە قىيا تاش رەسىملىرى يەككە بەلگىلەردۇر، ھېچبىر ۋاقىتتا ئۇلاردىن بىر پۈتۈن مەنە تاپقىلى بولمايدۇ. شۇڭا، بۇلار يېزىق دەپ قارالمايدۇ. ئەمما، بەلگە ئويۇش ئارقىلىق ئىش خاتىرىلەش مۇمكىن، قىيا تاش رەسىملىرىدە ئوبرازلار ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. شۇڭا، بۇلارنى يېزىقنىڭ بىخلىرى دېيىشكە بولىدۇ.

ئىپتىدائىي يېزىق ئىنسانلارنىڭ ئۆز ئىدىيەسىنى يازما ھالەتتە ئىپادىلەشكە ئۇرۇنۇشلىرىنى، يەنى يېزىق ئىجاد قىلىش تەسەۋۋۇرىنىڭ جەريانلىرىنى ئىپادىلەيدۇ. ئىپتىدائىي يېزىق يېزىقلىق رەسىم ۋە رەسىملىك يېزىقتىن ئىبارەت ئىككى مەزمۇننى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. رەسىملىك يېزىقتا كىشىلەر ئۆز ئىدىيەسى ۋە ئويلىغانلىرىنى رەسىم ئارقىلىق قارشى تەرەپكە

بىلدۇرۇشكە تىرىشقان. تۆۋەندىكى ئىككى پارچە يېزىقلىق رەسىمنى كۆرۈپ باقايلى:

ئوجىبۋا (Ojibwa) قىزىنىڭ خېتى⑥

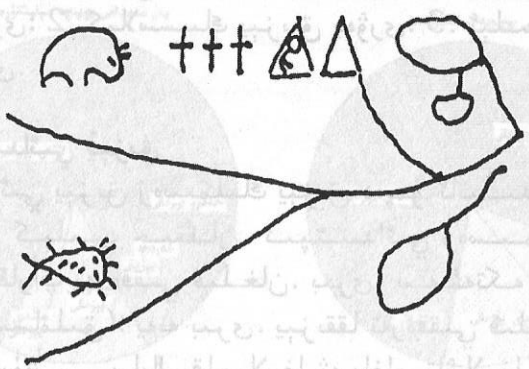

بۇ ئامېرىكا ئىندىيانلىرىنىڭ ئوجىبۋا قەبىلىسىدىكى بىر قىزنىڭ سۆيگىنىگە يازغان «مەكتۇپى». رەسىمنىڭ سول تەرەپ يۇقىرىقى بۇرجىكىگە سىزىلغان ئېيىق خەت ئەۋەتكۈچىنىڭ (قىزنىڭ) تۇتېمىنى، سول تەرەپ تۆۋەنكى بۇرجىكىگە سىزىلغان ئىت خەت تاپشۇرۇۋالغۇچىنىڭ (يىگىتنىڭ) تۇتېمىنى، ئوستى تەرەپكە سىزىلغان ئۇچ دانە كىرپىست خىرىستىيان مۇرىتى بولغان ئۇچ قىزنى بىلدۇرىدۇ. كىرپىستنىڭ ئوڭ تەرىپىدە ئىككى كىچىك ئۆي بار. غەرب تەرەپتىكى ئۆيگە بىر قول سىزىلغان، بۇ خەت ئەۋەتكۈچىنىڭ تۇرۇشلۇق ئورنىنى، خەت تاپشۇرۇۋالغۇچىنى قارشى ئالىدىغانلىقىنى بىلدۇرىدۇ. ئوڭ تەرەپتە ئۇچ كۆل بولۇپ، شىمالدا بىر چوڭ كۆل بار. ئۇچ يول سىزىلغان بولۇپ بۇنىڭ بىرى خەت ئەۋەتكۈچىنىڭ، يەنە بىرى خەت تاپشۇرۇۋالغۇچىنىڭ ئۆيىگە تۇتىشىدۇ.

بۇ بىر پارچە يېزىقلىق رەسىم بولۇپ، رەسىمدىكى ئېيىق، ئىت، ئۆي، يول، كۆل قاتارلىقلار شەكلەن بەلگىلەردۇر، ئېيىق ۋە ئىت

ئوخشىمىغان تۇتېمغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئادەملەرنى بىلدۈرىدۇ، يول يۆنىلىشىنى بىلدۈرىدۇ، كىرىست خىرىستىيان مۇرىتلىرىنى بىلدۈرىدۇ، بۇلارنىڭ ھەممىسى يەنە مەنە ئىپادىلەيدۇ.

چېيېننى قەبىلىسىدىن ئاتا ـ بالا ئوتتۇرىسىدىكى پۇل ئەۋەتىش خېتى⑦

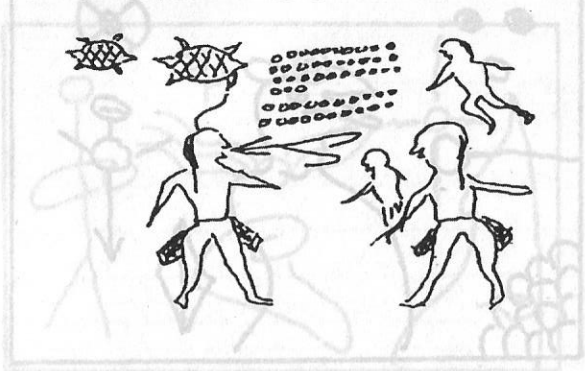

بۇ شىمالىي ئامېرىكا ئىندىيانلىرىدىن چېيېننى قەبىلىسىدىكى بىر ئاتىنىڭ بىر كىشىدىن ئوغلىغا بىر پارچە خەت ۋە 53 تەڭگە پۇل ئەۋەتكەنلىكى ھەققىدىكى رەسىم. رەسىمدە چوڭ ئادەم ۋە بالا ئىككى قېتىمدىن سىزىلغان. بۇنىڭ بىرى، بالىسىنى ئۇزاتقانلىقىنى؛ يەنە بىرى، بالىسىنىڭ قايتىپ كېلىشىنى ئىپادىلەيدۇ. ئىككى دانە تاشپاقا ئاتا ـ بالىنىڭ تۇتېمىنى بىلدۈرىدۇ. ئاتىنىڭ ئاغزىغا سىزىلغان سىزىق ئۇنىڭ گەپ قىلىۋاتقانلىقىنى بىلدۈرىدۇ، سىزىقلار ئەگرى سىزىلغان بولۇپ، بۇ ئۇنىڭ ئوغلىنى قايتىپ كېلىشكە دەۋەت قىلغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ، رەسىمنىڭ ئوستىگە 53 دانە كىچىك چەمبەر سىزىلغان بولۇپ، بۇ 53 تەڭگە پۇلغا ۋەكىللىك قىلىدۇ.

بۇ ئىككى پارچە رەسىمدە ئىپادە قىلىنغىنى شەكىل ئاساس، مەنە قوشۇمچە قىلىنغان بىر ئابزاس «گەپ». بۇنى سۆز، جۇملىلەرگە پارچىلاشقا مۇمكىن بولمايدۇ، بۇ رەسىمنى ھەرقانداق بىر تىلدا چۈشەندۈرگىلى بولىدۇ، مەلۇم بىر تىلغا ۋەكىللىك قىلمايدۇ، بۇ تىلدىن ھالقىغان بىر رەسىم⑧.

ئەمدى ئىككى پارچە رەسىملىك يېزىقنى كۆرۈپ باقايلى:

سابا پېرىخونلىرىنىڭ پال كىتابى⑨

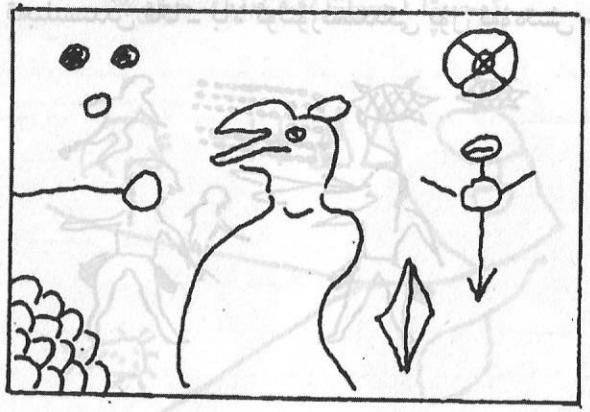

بۇ ئېلىمىزنىڭ سىچۈەن ئۆلكىسى لياڭشەن ناھىيەسىدىكى ئېرسۇ سابا پېرىخونلىرىنىڭ پال كىتابىدىن ئېلىنغان بىر پارچە رەسىم. رەسىمنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئىت شۇ كۈننىڭ ئىتقا تەۋەلىكىنى، ئىتنىڭ بەدىنىدىكى قىزىل رەڭ ئوت كۈنىنى بىلدۈرىدۇ. ئاستىنقى تەرەپ سول بۇرجەكتىكى تۇمان ئەتىگەنده تۇمان بولىدىغانلىقىنى، ئەگەر ئوڭ بۇرجەكته بولسا كەچته تۇمان بولىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. سول تەرەپ ئوتتۇرىدىكى قەدەھ شۇ كۈننىڭ ياخشى كۈن ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. ئۈستۈنكى تەرەپ سول بۇرجەكتىكى ئۈچ دانه يۇلتۇزنىڭ ئىككىسى قارا بويالغان بولۇپ ئۆلۈمنى بىلدۈرىدۇ. ئۈستۈنكى تەرەپ ئوڭ بۇرجەكتىكى قۇياشنىڭ ئوتتۇرىسىغا x بەلگىسى سىزىلغان بولۇپ، ھاۋانىڭ ياخشى ئەمەسلىكىنى بىلدۈرىدۇ. ئوڭ تەرەپ ئوتتۇرىدا بىر ئەسۋاب، ئاستىدا بىر خەنجەر سىزىلغان. بۇلار شۇ كۈنى پۈتۈن كۈن بىرەر ۋەقه چىقمايدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ.

بۇ بىر چاتما رەسىملىك يېزىق بولۇپ، يەككه بىر رەسىم

ئەمەس. بۇ رەسىمده يەتته بەلگه سىزىلغان بولۇپ، بىر ئابزاس گەپكه ۋەكىللىك قىلىدۇ⑩.

دوڭبا پېرىخونلىرىنىڭ يارالمىش دەستۇرى⑪

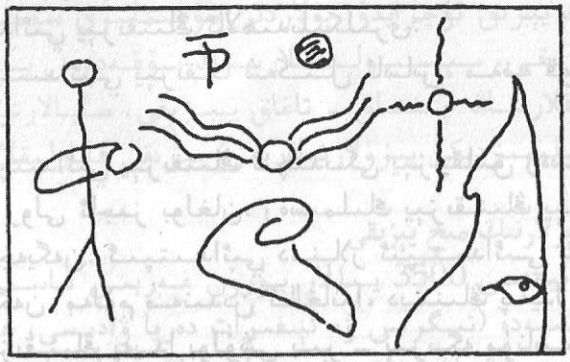

رەسىمده سول تەرەپته بىر قولىدا تۇخۇم كۆتۈرۈۋالغان بىر ئادەم سىزىلغان. ئوتتۇرىدىمۇ بىر تۇخۇم سىزىلغان بولۇپ، تۇخۇمنىڭ سول تەرىپىدىكى ئۈچ دولقۇن سىزىق شامالنى بىلدۈرىدۇ. «卐» خېتى شەكلىدىكى بەلگه «ئاق» سۆزىنى بىلدۈرۈپ، «ئاق شامال» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. تۇخۇمنىڭ ئوڭ تەرىپىدىمۇ ئۈچ دولقۇن سىزىق بولۇپ ئۇمۇ شامالنى بىلدۈرىدۇ. قارا بويالغان چەمبەر «قارا» مەنىسىنى، ئىككىسى قوشۇلۇپ «قارا شامال» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. پەس تەرەپته كۆل سىزىلغان. ئوڭ تەرەپته تاغ سىزىلغان. تاغنىڭ ئاستىنقى ئوڭ بۇرجىكىده بىر «خوراز بېشى» بولۇپ «撞» «سوقۇلماق» دېگەن مەنىگه ئىشارەت قىلىنغان. تاغ بىلەن «قارا شامال»نىڭ ئوتتۇرىسىدا يەنه بىر «تۇخۇم» بولۇپ، ئۇ تۆت تەرەپكه نۇر چېچىپ تۇرىدۇ.

بۇ يۇنىنىدىكى ناشى دوڭبا پېرىخونلىرىنىڭ «يارالمىش

دەستۇرى» بولۇپ، بۇمۇ چاتما رەسىملەرنىڭ ئىچىدىكى بىرى. بۇنىڭ ئالاھىدىلىكى ئىككى تاۋۇشلۇق بەلگە («ئاق شامال» ۋە «سوقۇلماق») بار بولۇپ، تاۋۇشنى ئىپادىلەشنىڭ بىخ ھالىتىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ[12].

ئىپتىدائىي يېزىقنىڭ ئالاھىدىلىكلىرى:

1) ئىپتىدائىي يېزىقتا شەكىل ئاساس، مەنە قوشۇمچە قىلىنغان.

2) ئىپتىدائىي يېزىقنىڭ ئىچىدىكى يېزىقلىق رەسىمنىڭ يېزىقلىق رولى ئاجىز بولغان. رەسىملىك يېزىقنىڭ يېزىقلىق رولى كۈچەيگەن. ئىپتىدائىي دىنلار ئىپتىدائىي يېزىقتا خاتىرىلەنگەن. مەلۇم مەندىن ئالغاندا، دىننىڭ پەيدا بولۇشى بىلەن يېزىقنىڭ پەيدا بولۇشى بىر - بىرىگە مۇناسىۋەتلىك بولغان.

3) ئىپتىدائىي يېزىقنىڭ يېزىق بىرلىكى بىر بۆلەك ياكى بىر ئابزاس گەپ بولۇپ، ئۇنى سۆز - جۈملىلەرگە ئايرىش ئىمكانىيىتى يوق. ئۇ تىلدىن ھالقىغان بولۇپ، ھەرقانداق تىلدا چۈشەندۈرۈش مۇمكىن.

4) ئىپتىدائىي يېزىقنىڭ تەرەققىياتىدىن قارىغاندا، بەزىلىرى خاس يېزىق رەسىملىرى بولسا، بەزىلىرى چاتما رەسىملەرگە تەرەققىي قىلغان ۋە نۇرغۇن بۆلەكلەرگە بۆلۈنگەن. بەزىلىرى خاس يېزىق رەسمى بولماي، قىسمەن بەلگىلەر قايتا قوللانغىلى بولىدىغان يەككە بەلگىلەر بولغان.

مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 8000 - يىللاردا ئويما بەلگىلەر ۋە قىيا تاش رەسىملىرى بارلىققا كەلگەن، مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 3500 - يىللاردا مىخ يېزىق مەيدانغا كەلگەن. ئارىلىقتىكى 4500 يىل ئىنسانىيەت يېزىق تارىخىدا «ئىپتىدائىي يېزىق» دەۋرى دەپ قارىلىدۇ.

2. كىلاسسىك يېزىق

دۇنيادا نۇرغۇن جايلاردا ئىپتىدائىي يېزىق ئۇچرايدۇ، ئەمما ئىنتايىن ئاز بىر قىسىم جايلاردىلا ھەقىقىي مەنىدىكى كىلاسسىك يېزىق ئۇچرايدۇ. بۇلاردىن مۇھىملىرى سۇمېرلارنىڭ مىخ يېزىقى، مىسىرلىقلارنىڭ مۇقەددەس يېزىقى، جۇڭگولۇقلارنىڭ چىغناق - تاغاق يېزىقى، مايالارنىڭ مايا يېزىقى، ئېلىمىزدىكى يىزۇلارنىڭ يىزۇ يېزىقى قاتارلىقلار.

1) سۇمېرلارنىڭ مىخ يېزىقى

مىلادىيەدىن 3500 يىللار بۇرۇن غەربىي ئاسىيانىڭ مېسوپوتامىيەدە (تېگرىس ۋە ئېفرات دەريا ۋادىسى، ھازىرقى ئىراق تەۋەسىدە) ياشىغان سۇمېرلار ئەڭ دەسلەپكى مۇھىم تارىخىي قىممەتكە ئىگە يېزىقنى ئىجاد قىلغان. بۇ يېزىق دەسلەپتە سىمۋوللۇق بەلگىلەردىن تەركىب تاپقان، كېيىنچە بۇ بەلگىلەر بىر تەرەپى توم، بىر تەرەپى ئىنچىكە شەكىلدە كېسەك، تاشلارغا ئويۇلغان. بۇ يېزىق مىخقا ئوخشىغانلىقى ئۈچۈن «مىخ يېزىق» دەپ ئاتالغان. مىخ يېزىق غەربىي ئاسىيا ۋە شىمالىي ئافرىقىغا كەڭرى تارقىلىپ نۇرغۇن مىللەتلەرنىڭ ئورتاق يېزىقى بولۇپ 3000 يىللار خىزمەت قىلغان. بۇ يېزىقتا دەسلەپتە 2000دىن ئارتۇق بەلگە بولغان. بۇ يېزىق ئاككادلارغا، بابىلۇنغا ۋە ئاسۇرلارغا تارقالغاندىن كېيىن، بەلگىلەر زور دەرىجىدە ئىخچاملانغان، كېيىنچە 570ى قوللىنىلغان، بۇنىڭ ئىچىدە دائىم قوللىنىلىدىغىنى 300 ئەتراپىدا بولغان. مىخ يېزىقتا ھەربىر بەلگە بىر سۆزگە ۋەكىللىك قىلىدۇ، قىسمەن بەلگىلەر بوغۇمغا ۋەكىللىك قىلىدۇ، شۇڭا بۇ يېزىقنىڭ خاراكتېرىنى مەنە ئاساس، تاۋۇش قوشۇمچە قىلىنغان يېزىق دېيىشكە بولىدۇ.





مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 14 ـ ئەسىردىن 7 ـ ئەسىرگىچە مىخ يېزىق ئوتتۇرا دېڭىز قىرغاقلىرىدىن پارس قولتۇقىغىچە خەلقئارالىق ئورتاق يېزىق بولۇپ خىزمەت قىلغان.

مىخ يېزىقنىڭ ئۆزگىرىشى⑬



بۇ يېزىق ئېلاملارنىڭ ئارىسىغا تارقالغاندىن كېيىن، ئۇلار بۇ يېزىقنى يېرىم بوغۇملۇق يېزىققا تەرەققىي قىلدۇرغان، ئۇلار پەقەت 113لا بەلگىنى ئىشلەتكەن، بۇنىڭ 33ى مەنە بىلدۈرگەن، 80ى تاۋۇشقا ۋەكىللىك قىلغان. بۇ يېزىق پېرسىيە ئىمپېرىيەسىگە تارقالغاندىن كېيىن، پارسلار ئۇنى بوغۇملۇق يېزىققا تەرەققىي قىلدۇرغان، ئۇلار پەقەت 41 بەلگىنى قوللانغان، بۇنىڭ 36سى تاۋۇشقا، تۆتى سۆزگە (شاھ، ئوبلاست، دۆلەت، تەڭرى) ۋەكىللىك قىلغان، بىر بەلگە سۆزلەرنى بىر ـ بىرىدىن ئايرىشقا ئىشلىتىلگەن.

دەسلەپكى پارس مىخ يېزىقى⑭

ئايرىش بەلگىسى							
a	dj(a)	f(a)	r(u)				
i	dj(i)	n(a)	l(a)				
u	t(a)	n(u)	s(a)				
k(a)	t(u)	m(a)	z(a)				
k(u)	d(a)	m(i)	sh(a)				
g(a)	d(i)	m(u)	thr(a)				
g(u)	d(u)	y(a)	h(a)				
kh(a)	th(a)	v(a)	شاھ				
ch(a)	p(a)	v(i)	ئوبلاست				
	b(a)	r(a)	ئەل				
			تەڭرى				

بۇ يېزىق سۇرىيەلىكلەرنىڭ ئارىسىغا تارقالغاندىن كېيىن، «ئۇگارىت» (Ugarit) تاۋۇشلۇق يېزىقىغا ئايلانغان. ئۇلار 32 بەلگە ئىشلەتكەن بولۇپ، بۇنىڭ 29ى ئۈزۈك تاۋۇشنى، ئۈچى سوزۇق تاۋۇشنى ئىپادىلىگەن.

ئۇگارىت مىخ يېزىقى[15]

	'a		w		m		ṣ'
	'i-'e		z		n		q
	'u-'o		ḥ		s'		r
	b		ḥ		s'		sh'
	g		ṭ		.		sh'
	d		y		g		ṯ
	d		k		p		ž
	h		l		ṣ'		t

مىخ يېزىق مېسوپوتامىيەدە مەنە ئاساس، تاۋۇش قوشۇمچە بولۇش خاراكتېرىنى ئىزچىل ساقلاپ كەلگەن، بۇ يېزىق باشقا مىللەتلەر ئارىسىغا تارقالغاندىن كېيىنلا تاۋۇشلۇق يېزىققا تەرەققىي قىلغان. مىخ يېزىقتا يېزىلغان ئەڭ ئاخىرقى بىر پارچە يادىكارلىق مىلادىيەدىن كېيىنكى 75 ـ يىلىغا تەۋە. شۇنىڭدىن كېيىن 3500 يىل قوللىنىلغان بۇ يېزىق ئۆزىنىڭ تارىخىي ۋەزىپىسىنى ئاخىرلاشتۇرغان.

مىخ يېزىقتىن نەمۇنە

1. ^{d}nin-gir$_2$-su
2. ur-sag-kal-ga
3. ^{d}en-lil$_2$-la$_2$-ra
4. gu$_3$-de$_2$-a
5. ⌜ensi⌝$_2$
6. . . .
7. lagash^{ki}-ke$_4$
8. e$_2$-ninnu-anzu-mušen-babbar$_2$-[d]a-ni
9. ⌜mu-na⌝-du$_3$
10. . . .-gi$_4$

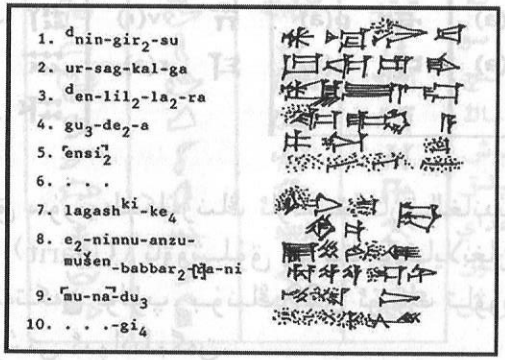

2) مىسىرلىقلارنىڭ مۇقەددەس يېزىقى

مىسىر قەدىمىي مەدەنىيەتلىك تۆت چوڭ ئەلنىڭ بىرى. نىل دەريا ۋادىسىدا قەدىمكى مىسىرلىقلار مۇقەددەس يېزىق (hieroglyphics)نى ئىجاد قىلغان. بۇ يېزىق سۇمېرلارنىڭ مىخ يېزىقىدىن سەل كېيىنرەك مەيدانغا كەلگەن. بۇ يېزىق دەسلەپتە تەسۋىرىي بەلگىلەردىن تەشكىل تاپقان، كېيىنچە يېزىق خاراكتېرىنى ئالغان. بۇ يېزىق مىسىرنىڭ 4000 يىللىق تارىخى ۋە مەدەنىيىتىنى خاتىرىلىگەن. جەنۇبتىكى قوشنا ئەللەرگە تارقالغان. بۇ يېزىق ئۆز ئىچىگە ئالغان تاۋۇشقا ۋەكىللىك قىلىدىغان بەلگىلەر كېيىنچە ئېلىپبەنىڭ ئىجاد قىلىنىشىنىڭ مۇھىم مەنبەسى بولۇپ قالغان.

مىسىر يېزىقى ئۈچ تۈرلۈك بەلگىلەردىن تەركىپ تاپقان: 1. مەنىلىك بەلگىلەر 2. تاۋۇشلۇق بەلگىلەر 3. بېكىتىلگەن بەلگىلەر.

مەنىلىك بەلگىلەر شەيئىلەرگە، ھەرىكەتكە، ئابستراكت ئۇقۇملارغا ۋەكىللىك قىلىدىغان بەلگىلەرنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن، كىچىك بىر چەمبەرنىڭ ئىچىگە بىر چېكىت قويۇپ «قۇياش»نى، بىر قۇشنى سىزىپ «قۇشقاچ»نى، كالتەك تۇتقان قولنى سىزىپ «ئۇرماق»نى، قانىتىنى كېرىپ ئۇچۇۋاتقان قۇش ئارقىلىق «ئۇچماق»نى، ھاسا تۇتقان قول «قېرى» دېگەن ئۇقۇمنى، بوتۇلكىدىن ئېقىپ چىققان سۈزۈك سۇ «يېڭى» دېگەن ئۇقۇمنى ئىپادىلىگەن. تاۋۇشلۇق بەلگىلەر دېگەندە ئەسلىدىكى مەنىلىك بەلگىلەردىن ئۆزگىرىپ كەلگەن، ئۈزۈك تاۋۇشلارغا ۋەكىللىك قىلىدىغان بەلگىلەرنى كۆرسىتىدۇ. بۇ بەلگىلەر ھەر خىل مۇقىم بولمىغان بىر سوزۇق تاۋۇشنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئۈزۈك تاۋۇشلارغا ۋەكىللىك قىلىدۇ. شۇڭا، ئەمەلىيەتتە بۇ بەلگىلەر بوغۇمغا ۋەكىللىك قىلىدۇ. تاۋۇشلۇق بەلگىلەر قوش

تاۋۇشلۇق ۋە تاق تاۋۇشلۇق بەلگىلەر دېگەن ئىككى خىلغا ئايرىلىدۇ. قوش تاۋۇشلۇق بەلگىلەر 75، كۆپ قوللىنىلمىغىنى 50، تاق تاۋۇشلۇق بەلگىلەر 24، كېيىن كۆپەيتىپ 30 بولغان. بۇلار ئىنسانىيەت يېزىق تارىخىدىكى ئېلىپبەلىك يېزىقنىڭ بىخلىرى ھېسابلىنىدۇ. بېكىتىلگەن بەلگىلەر دېگەندە، ئوقۇلمايدىغان، يەككە تۇرغاندا مەنە بىلدۈرمەيدىغان، تاۋۇشلۇق بەلگىلەرگە قوشۇلۇپ بەلگىلەنگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان بەلگىلەرنى كۆرسىتىدۇ. بۇ خەنزۇ يېزىقىدىكى يان بۆلەكلەرگە ئوخشاپ كېتىدۇ.

مىسىر يېزىقىدىن نەمۇنە⑯

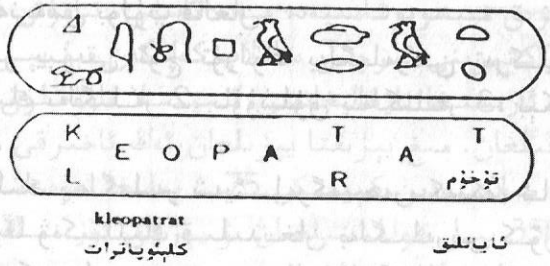

مىسىر يېزىقىنىڭ تاش نۇسخىسى، راھىبلار نۇسخىسى ۋە خەلق نۇسخىسىدىن ئىبارەت ئۈچ خىل نۇسخىسى بولغان. بۇنىڭ ئىچىدە خەلق نۇسخىسى تاكى مىلادىيەدىن كېيىنكى 5 - ئەسىرگىچە قوللىنىلغان. مىلادىيە 639 - يىلى ئەرەبلەر مىسىرغا بېسىپ كىردى، مىسىر ئەرەب مىسىرىغا ئايلاندى. مىسىر يېزىقىمۇ ئىشلىتىلمىشتىن قالدى. مىسىر يېزىقى بەك كەڭ تارقالمىغان، ئۇنىڭ ئىككى خىل راۋاجى بار، بىرى، مېروي (Meroe) يېزىقى، يەنە بىرى، كوپت (Copt) يېزىقى.

3) جۇڭگولۇقلارنىڭ «چىغناق - تاغاق يېزىقى»

شەرقىي ئاسىيادا يېزىقنىڭ مەيدانغا كېلىشى غەربىي ئاسىيا

ۋە شىمالىي ئافرىقىدىن 2000 يىل كېيىنكى دەۋرگە توغرا كېلىدۇ. مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 1300 - يىللىرىن بۇرۇن ئېلىممىزنىڭ خۇاڭخې دەريا ۋادىسىدا قۇرۇلغان شاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە «چىغناق - تاغاق يېزىقى» (甲骨文) ئىجاد قىلىنغان. بۇ بۇگۇنكى خەنزۇ يېزىقىنىڭ قەدىمكى ئاساسى ھېسابلىنىدۇ. كېيىنچە خەنزۇ يېزىقى ئەتراپتىكى ئەللەرگە تارقىلىپ ۋىيېتنام، چاۋشىيەن، ياپونىيەلەرنىڭ يېزىقىغا ئايلانغان. مىخ يېزىق ۋە مىسىر يېزىقى يوقالغاندىن كېيىنمۇ خەنزۇ يېزىقى ئىزچىل ئىشلىتىلىپ كەلدى.

نۆۋەتتە 150 مىڭ پارچە چىغناق - تاغاق تېپىلدى، ئۇنىڭدا تەخمىنەن 4500 دانە خەت بار، ھازىر تەخمىنەن ئۇچتىن بىر قىسمى ئوقۇلدى.

چىغناق - تاغاق يېزىقىدىن نەمۇنە⑰





يېزىقشۇناسلار بۇ ئۈچ يېزىقنى سېلىشتۇرۇپ، ئۇلارنىڭ شەكىل جەھەتتە ئوخشاشلىقى بولمىسىمۇ، ئىچكى قۇرۇلمىسىدا

ئاجايىپ زور ئوخشاشلىق بارلىقىنى ھەيرانلىق ئىچىدە بايقىغان. ئۇچلا يېزىقنىڭ بەلگىلىرى سۆز ياكى بوغۇملارغا ۋەكىللىك قىلغان، يەنى «سۆز - بوغۇملۇق يېزىق» (logosyllabary) خاراكتېرىنى ئالغان. بۇ ئۇچ خىل يېزىقنىڭ ئىپادىلەش ئۇسۇلى مەنە ئاساس، تاۋۇش قوشۇمچە بولغاچقا «مەنىلىك - تاۋۇشلۇق يېزىق» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ ئۇچ مۇھىم يېزىق «ئۇچ چوڭ كىلاسسىك يېزىق» دەپ ئاتىلىدۇ.

4) مايالارنىڭ مايا يېزىقى

كىشىلەر تەرىپىدىن ئىزچىل يېزىقى يوق دەپ قارىلىپ كېلىۋاتقان ئامېرىكا قىتئەسىمۇ مەدەنىيەت بۆشۈكلىرىدىن بىرى ھېسابلىنىدۇ. ئوتتۇرا ئامېرىكىنىڭ يۇكاتان (ھازىرقى مېكسىكا) يېرىم ئارىلىدا مايالار خېلىلا پىشقان بىر يېزىقنى ئىجاد قىلغان، بۇ يېزىق «مايا يېزىقى» دەپ ئاتىلىدۇ. 16 - ئەسىردە ئىسپانىيەلىكلەر ئوتتۇرا ئامېرىكىغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرىپ مايا يېزىقىدىكى كىتابلارنى پاك - پاكىز كۆيدۈرۈۋەتكەن. كۆيمەي قالغان ئۇچ پارچە كىتاب ۋە بىر قىسىم تاشلار بۈگۈنكى كۈندە ئەنە شۇ مايا يېزىقىغا گۇۋاھ بولۇپ تۇرماقتا. مايا يېزىقى كىشىلەر تەرىپىدىن 350 يىل ئۇنتۇلغان. 20 - ئەسىرنىڭ 50 - يىللىرىدا، ئالىملار بۇ يېزىقنى مۇۋەپپەقىيەتلىك يېشىپ ئوقۇدى. بۇنىڭ بىلەن، قەدىمكى ئامېرىكا مەدەنىيىتىنىڭ سىرلىق چۈمپەردىسى ئېچىلدى. ئەڭ قەدىمكى مايا مەڭگۈ تاشلىرى مىلادىيە 328 - يىلىغا تەئەللۇق. دېمەك، بۇ يېزىقنىڭ ئىجاد قىلىنغان ۋاقتى تەخمىنەن مىلادىيەدىن بۇرۇنقى بىرقانچىچى ئەسىرلەرگە تەئەللۇق بولسا كېرەك. بۇ يېزىق 1500 يىل قوللىنىلغان. بۇ يېزىقتا ھەربىر بەلگە كىچىك بىر چاسا ئىچىگە سىزىلغان چىرايلىق رەسىم بولسىمۇ، ئۇنىڭ ئىچكى قۇرۇلمىسىدىن قارىغاندا ئۇ مەنە ئاساس،

تاۋۇش قوشۇمچە قىلىنغان «سۆزلۈك - بوغۇملۇق يېزىق»، تېخىمۇ توغرىسى ئۇ بىرقەدەر تەرەققىي قىلغان بوغۇملۇق يېزىق.

مايا يېزىقىدا تەخمىنەن 270 بەلگە بار، بۇلارنىڭ ئىچىدىكى بىر قىسمى بەك ئاز قوللىنىلىدۇ، كۆپ قوللىنىلىدىغانلىرى 170 ئەتراپىدا. بۇ بەلگىلەر مەنىلىك بەلگىلەر، تاۋۇش بەلگىلىرى ۋە يان بۆلەكلەر دېگەن ئۇچ خىلغا ئايرىلىدۇ. بەلگىلەر بىر - بىرىگە ئۇلىنىپ يېزىلىدۇ.

مايا يېزىقى ئىجاد قىلىنغان ۋە قوللىنىلىۋاتقان دەۋرلەردە دۇنيا ئامېرىكا قۇرۇقلۇقىدىن بىخەۋەر ئىدى. ئىسپانىيەلىكلەر بۇ يەرگە كەلگەندە، ئازتېكلار بۇ يەرگە ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتاتتى. مايا يېزىقى باشقا مىللەتلەرگە تارقالمىغان، تەرەققىي قىلىش ۋە ۋارىسلىق قىلىنىش پۈرسىتىمۇ بولمىغان. ئىسپانىيەلىكلەر كەلگەندىن كېيىن بۇ يېزىق تارىخ سەھنىسىدىن قالغان.

مايا يېزىقىدا ئاي ناملىرى[18]



مايا يېزىقىدىن نەمۇنە[19]



5) يىزۇلارنىڭ يىزۇ يېزىقى

ئېلىمىزدىكى يىزۇلار قەدىمىي مىللەتلەرنىڭ بىرى. ئۇلارنىڭ نوپۇسى 7 مىليون 762 مىڭ 300. ئۇلار ئاساسەن يۇننەن، سىچۇەن، گۇيجۇ، گۇاڭشى قاتارلىق ئۆلكە، ئاپتونوم رايونلارغا،

ئاز بىر قىسمى بېرما، تايلاند، ۋىيېتنام، لائوس قاتارلىق دۆلەتلەرگە تارقالغان. سىچۇەن ئۆلكىسى لياڭشەن(凉山) يىزۇ ئاپتونوم ئوبلاستى يىزۇلار توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان ئەڭ چوڭ رايون. يىزۇ تىلى خەنزۇ ـ زاڭزۇ تىل سىستېمىسىنىڭ تىبەت ـ بېرما ئائىلىسى، يىزۇ تىل تۇركۈمىگە تەۋە. يىزۇلار يىزۇ يېزىقىنى ئىجاد قىلغان. بۇ يېزىق خەنزۇ يېزىقى بىلەن مەنبەسى باشقا، شەكلى ئوخشاش بىر يېزىقتۇر. يىزۇ يېزىقى تاڭ دەۋرىدە شەكىللەنگەن، مىڭ دەۋرىدە تەرەققىي تاپقان دەپ قارىلىدۇ. هازىر مىڭ سۇلالىسى دەۋرىگە مەنسۇپ بولغان ئالتۇن خىشقا ئويۇلغان ئويمىلار ۋە باشقا هەر خىل ۋەسىقىلەر ساقلانغان.

يىزۇ يېزىقىدىكى ئاساسىي سىزىقلار «يان بۆلەك» دەپ ئاتىلىدۇ. يىزۇ يېزىقى بۇگۇنكى كۈندە ئىككى چوڭ تۈرگە ئايرىلىدۇ، بىرى، سىچۇەن يىزۇ يېزىقى، يەنە بىرى، يۇننەن يىزۇ يېزىقى.

يىزۇ يېزىقى تاۋۇشلۇق يېزىق. يىزۇ يېزىقى 1950 ـ يىللاردا لاتىنلاشتۇرۇلماقچى بولغان بولسىمۇ مەغلۇپ بولدى. هازىر يىزۇ يېزىقىنىڭ قېلىپلاشتۇرۇلغان سىچۇەن يىزۇ يېزىقى ۋە قېلىپلاشتۇرۇلغان يۇننەن يىزۇ يېزىقى بار. قېلىپلاشتۇرۇلغان سىچۇەن يىزۇ يېزىقى 1976 ـ يىلى يولغا قويۇلغان. 1980 ـ يىلى گوۋۇيۇەن بۇ يېزىقنى قوللىنىشنى تەستىقلىدى. كۆپ قوللىنىلىدىغىنى 819 بەلگە (ئەمەلدىن قالدۇرۇلغىنى 7000 دىن ئارتۇق.)

يۇننەن يىزۇ يېزىقىنىڭ شاخلىرى جىق، بىرلىككە كەلتۈرمەك تەس. يۇننەن كونا يىزۇ يېزىقىدا 14 مىڭ 200 بەلگە بار ئىدى. بۇلارنىڭ هەرقايسى شېۋە رايونلىرىدىكى يېزىلىش ئۇسۇلىمۇ ئوخشىمايدۇ. قېلىپلاشتۇرۇلغان يۇننەن يىزۇ يېزىقىدا مەنىلىك خەت 2300، تاۋۇش ئىپادىلەيدىغان خەتلەر 350 دانە. يىزۇ يېزىقى هازىر مەنىلىك، تاۋۇشلۇق يېزىق خاراكتېرىنى ساقلاپ كەلمەكتە.

يېزۇ يېزىقىدىن نەمۇنە[20]

ba pa ma fa da ta na la ga ka

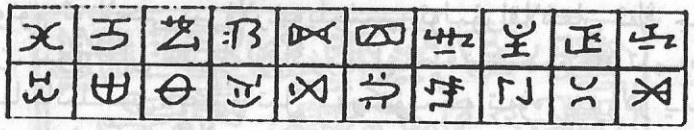

يېزىق سىستېمىلىرىنىڭ ئوخشىمىغانلىقى سەۋەبىدىن يېزىقلارنىڭ قېلىپلىشىش، ئاددىيلىشىش جەريانىمۇ ئوخشمايدۇ. مىخ يېزىقىنىڭ مەيدانغا كېلىپ تەرەققىي قىلىپ، پىشىپ يېتىلىپ، مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 6 - ئەسىردە ئېلامىلارنىڭ دەۋرىگە كېلىپ ئېلام مىخ يېزىقى مەيدانغا كەلگۈچە 2900 يىل ئۆتتى. مىسىر يېزىقى پىشىپ يېتىلىشتىن مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 2 - ئەسىردە مېروي بوغۇملۇق مىسىر يېزىقى مەيدانغا كەلگۈچە 3300 يىل ئۆتتى. خەنزۇ يېزىقى مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 1300 - يىللاردا چىغناق - تاغاق يېزىقى ناملىدا پىشىپ يېتىلگەندىن مىلادىيە 9 - ئەسىردە ياپونىيەلىكلەر كاتاگانا ھەرپلىرىنى مەيدانغا كەلتۈرگۈچە 2200 يىل ئۆتتى. يۇقىرىقى ئۇچ يېزىق باشقا مىللەتلەر ئارىسىغا تارقالغاندىن كېيىن، ئاستا - ئاستا مەنىلىك يېزىقتىن تاۋۇشلۇق يېزىققا تەرەققىي قىلىپ، بوغۇملۇق يېزىق مەيدانغا كەلگەن. مايا يېزىقى ئەسلىدىلا بوغۇملۇق يېزىق ئىدى. يېزۇ يېزىقى پىشىپ يېتىلگەن 7 - ئەسىردىن 1980 - يىلى قېلىپلاشتۇرۇلغانغا قەدەر 1300 يىل ئۆتتى.

غەرب يېزىقشۇناسلىرىنىڭ قارىشىچە، مىخ يېزىق ۋە مىسىر يېزىقى ئاقسۆڭەكلەرنىڭ يېزىقى، دىنىي ھاكىمىيەت يېزىقى بولۇپ، دەسلەپتە يېزىقنى ئۆگىنىش ۋە ئىشلىتىش پەقەت راھىبلارنىڭ ھوقۇقى ئىدى، كېيىن ئۇنىڭ قوللىنىلىش دائىرىسى كېڭەيدى. ئەمما، كېڭەيگەندىمۇ ئاقسۆڭەكلەر ۋە بايلار تەبىقىسىدە چەكلەندى. ئۇلار يېزىقنى ئىلاھىي نەرسە، يېزىقنى قالايمىقان ئۆزگەرتىش گۇناھ دەپ قارىغان. شۇڭا، جاھىللىق،

مۇتەئەسسىپلىك سەۋەبىدىن يېزىقنىڭ ئىسلاھ قىلىنىشىغا، ئېلىپبەنىڭ ئىجاد قىلىنىشىغا يول قويۇلمىغان.

كىلاسسىك يېزىقنىڭ ئالاھىدىلىكى ھەققىدە تۆۋەندىكىلەرنى ئېيتىش مۇمكىن:

1) كىلاسسىك يېزىقتا سۆزلەر تەرتىپ بىلەن قالدۇرماستىن، ئىپادە قىلىنىپ مەلۇم پىكىر ئوتتۇرىغا قويۇلىدۇ؛

2) كىلاسسىك يېزىقتىكى بەلگىلەر خاسلاشقان ۋە تەرتىپكە چۈشكەن، يەككە بەلگىلەر، قوشما بەلگىلەر ۋە باشقا بەلگىلەردىن تەركىب تاپقان، بەزىلىرى رەسىملىك، سىزىقلىق ۋە ئۇلانما نۇسخىلارنىڭ بىر ياكى ئىككى - ئۈچ خىلىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ؛

3) كىلاسسىك يېزىقتىكى بەلگىلەر سۆز ۋە بوغۇملارغا ۋەكىللىك قىلىدۇ، شۇڭا كىلاسسىك يېزىق سۆزلۈك - بوغۇملۇق يېزىق تىپىغا كىرىدۇ؛

4) كىلاسسىك يېزىقلارنىڭ ئىپادىلەش شەكلىدە دەسلەپكى دەۋرلەردىلا شەكىلنى تاشلاپ، مەنە ۋە تاۋۇشلارنى ئىپادە قىلىشقا قاراپ تەرەققىي قىلغان. كېيىنچە، تاۋۇشلارنى ئىپادىلەشكە ۋە بوغۇملارنى ئىپادىلەشكە قاراپ يۈزلەندى، بۇ سەۋەبتىن مەنىلىك - تاۋۇشلۇق يېزىق دەپ ئاتالدى.

3. ئېلىپبەلىك يېزىق

مەدەنىيەت تارىخىي تەتقىقاتچىلىرىنىڭ ئورتاق قارىشى شۇكى، ئىنسانلارنىڭ بىرىنچى ئۇلۇغ كەشپىياتى تىل، ئىككىنچى ئۇلۇغ كەشپىياتى يېزىق.

ئىنسانلار ئۆز تىلىنى خاتىرىلەشنى سىناق قىلىۋاتقاندا، دەسلەپتە تىلنىڭ قانداق بۆلەكلەردىن تەركىب تاپىدىغانلىقىنى چۈشەنمىگەن، يېزىۋالغان نەرسىنى ئوقۇماقمۇ تەس بولغان. كېيىنچە كىشىلەر تىلنىڭ سۆزلەردىن تۈزۈلىدىغانلىقىنى، جۈملىلەردە سۆزلەرنىڭ تەكرار ئىشلىتىلىدىغانلىقىنى ھېس قىلىشقان. شۇنىڭ بىلەن، ئەگەر سۆزلەرنى بىرلىك قىلىپ

ھەربىر سۆزگىلا بىر بەلگە ئىجاد قىلىنسا تىلنى خېلى مۇكەممەل خاتىرىلىگىلى بولىدىغانلىقىنى تونۇپ يەتكەن. مانا بۇ يېزىقنىڭ «سۆز دەۋرى» دەپ قارىلىدۇ.

بىراق، تىلدا سۆزلەرنىڭ سانى ناھايىتى كۆپ بولىدۇ. سۆزنى بىرلىك قىلغاندا توختىماي يېڭى بەلگىلەرنى ۋە بەلگىلەر بىرىكمىلىرىنى ئىجاد قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. ئۇنىڭغا ئابستراكت ئۇقۇملار ۋە گىرامماتىكىلىق قوشۇمچىلار قوشۇلسا ئىش تېخىمۇ مۇرەككەپلىشىدۇ، ئىشلىتىشمۇ قىينغا توختايدۇ. كىشىلەر يەنە بىر قەدەم ئىلگىرىلىگەن ھالدا سۆزلەرنىڭ بوغۇملاردىن تۈزۈلىدىغانلىقىنى، ئەگەر بوغۇمنى بىرلىك قىلىپ بەلگە ئىجاد قىلىنسا، بەلگىلەرنىڭ سانىنى تېخىمۇ زور دەرىجىدە ئازايتقىلى بولىدىغانلىقىنى، بۇنداق بولغاندا ئابستراكت سۆزلەرنى ۋە گىرامماتىكىلىق قوشۇمچىلارنى يېزىشمۇ ئوڭايغا چۈشىدىغانلىقىنى بايقىغان. شۇنداق قىلىپ يېزىق «بوغۇم دەۋرى»گە قەدەم قويغان. دەسلەپتە تىلنى بوغۇملار بويىچە خاتىرىلەشكە كىشىلەر كۆنەلمىگەن، شۇڭا ئاۋۋال سۆزلەرنىڭ ئارىسىغا ئانچە - مۇنچە بوغۇملارنى قوشۇپ ئىپادىلىگەن بۇنداق يېزىق «سۆزلۈك - بوغۇملۇق يېزىق» تۈسىنى ئالغان.

كىشىلەر يەنە بىر قەدەم ئىلگىرىلىگەن ھالدا بوغۇملارنىڭ تاۋۇشلاردىن تۈزۈلىدىغانلىقىنى، يەنى سوزۇق ۋە ئۈزۈك تاۋۇشلار قوشۇلۇپ بوغۇم ھاسىل بولىدىغانلىقىنى، ئەگەر ھەربىر تاۋۇشقا بىر بەلگە ئىجاد قىلىنسا، ئىش تېخىمۇ ئاسانلىشىدىغانلىقىنى تونۇپ يەتكەن. شۇنداق قىلىپ يېزىق «فونېما دەۋرى»گە كىرگەن. ئەگەر بىر تىلدا بەش سوزۇق تاۋۇش، 30 ئۈزۈك تاۋۇش بولسا، ئەڭ ئاز بولغاندا 175 بەلگە بىلەن ئۇنىڭ بوغۇملىرىنى ئىپادىلەش مۇمكىن، ئەگەر ئۇ تىلنىڭ فونېمىلىرىنىلا خاتىرىلەشكە توغرا كەلسە 35 بەلگە بولسىلا بولدى. ئەمما، بۇنى دېيىش ئاسان بولغىنى بىلەن بۇ دەرىجىگە يېتىش ئۇنچە ئاسانغا چۈشمىگەن. چۈنكى، كىشىلەرنىڭ تەبىئىي سېزىمى پەقەت

فونېمىلارنى بوغۇملارغىچىلا ئايرىيالايدۇ، بوغۇملارنىڭ تەركىبىدىكى فونېمىلارنى تونۇش ئۈچۈن سېزىمدىن ھالقىغان تەھلىل قابىلىيىتى كېرەك بولاتتى. كىشىلەر خېلى كېيىنكى زامانلارغا كەلگەندىلا ئاندىن بۇ ئەقلىي سەۋىيەگە يەتكەن.

ئەمەلىيەتتە، يېزىق تارىخى بوغۇملۇق بەلگىلەردىن فونېمىلىق يېزىققىچە ئىككى باسقۇچنى بېسىپ ئۆتكەن. بىرىنچى باسقۇچتا، مەنە ئاساس، تاۋۇش قوشۇمچە قىلىنغان «سۆزلۈك - بوغۇملۇق يېزىق» تەرەققىي قىلىپ بوغۇملۇق خاراكتېرىدىكى «ئۈزۈك تاۋۇشلۇق يېزىق»قا تەرەققىي قىلغان؛ ئىككىنچى باسقۇچتا «ئۈزۈك تاۋۇشلۇق يېزىق» «فونېمىلىق يېزىق»قا تەرەققىي قىلغان. بىرىنچى باسقۇچنىڭ تاماملىنىشىغا 2000 يىل، ئىككىنچى باسقۇچنىڭ تاماملىنىشىغا 200 يىل كەتكەن.

تارىخىي تەرەققىيات داۋامىدىكى نۇرغۇن تەبىئىي تەرەققىياتلار تاسادىپىيلىق ئىچىدە مەيدانغا كېلىدۇ. ئوتتۇرا يەر دېڭىزىنىڭ شەرقىي قىرغىقىدا قەدىمدە «سۇرىيە - پەلەستىن» دەپ ئاتالغان (ھازىرقى لىۋان ئېتراپلىرى) زېمىندا سودا بىلەن كۈن ئالىدىغان شىمالىي سېمىتلار (Semites) ياشايتتى.

سېمىتلار شەرقىي شىمالدا ئىككى دەريا ۋادىسىدىكى مىخ يېزىق مەدەنىيىتىنىڭ، غەربىي جەنۇبتا مىسىر يېزىقى مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىدە ياشايتتى. بۇ رايونلاردا ھۆكۈمەت يېزىقى ۋە دىپلوماتىيەدە مىخ يېزىق ھۆكۈمران ئىدى. سودىگەرلەر ئۇچۇن خېلى كۆپ ۋاقىت سەرپ قىلىپمۇ بۇ مۇرەككەپ يېزىقنى ئىگىلىۋېلىش تەس ئىدى. ئۇلار پەقەت بۇ يېزىقلاردىكى تاۋۇشلارنى ئىپادىلەيدىغان ئاددىي بەلگىلەرنى قوللىنىپ ياكى بەلگىلەرنى ئاددىيلاشتۇرۇپ ئۆز تىلنى، تاۋارلىرىنىڭ نامى، سانى ۋە باھاسىنى خاتىرىلەيتتى. شىمالىي سېمىتلارنىڭ تىلىدا سۆز تومۇرى ئۈزۈك تاۋۇشلار ئارقىلىق ئىپادىلىنەتتى، سوزۇق تاۋۇشلار سۆز ياساشتا قوشۇمچە ئورۇندا تۇراتتى. شۇنداقلا ئۈزۈك تاۋۇشلار مۇقىم، سوزۇق تاۋۇشلار

ئۆزگىرىشچان ئىدى. ئۇلاردا سوزۇق، ئۈزۈك تاۋۇشلارنى پەرقلەندۈرگۈدەك تىل بىلىمى يوق ئىدى. ئۇلار بۇ‌ۋاستە سەزگۈسىگە تايىنىپ بوغۇملارنى پەرق قىلالايتتى، يېزىقتا ئەنە شۇ بوغۇملارنىلا خاتىرىلەيتتى. ئۈزۈك تاۋۇشلىرى مۇقىم، سوزۇق تاۋۇشلىرى ئۆزگىرىشچان بولغان بەلگىلەر كېيىنچە كىشىلەر تەرىپىدىن «ئۈزۈك تاۋۇشلۇق يېزىق» دەپ ئاتالدى. بۇ قالتىس ئىجادىيەت ئىدى. ئەمما، ئۇلار سېمىتلارنىڭ ئىنسانىيەت يېزىق تەرەققىياتىغا ئالەمشۇمۇل تۆھپە قوشقانلىقىنى سەزمەيتتى. كىشىلەر ئۇلارنىڭ بۇ ئىجادىيىتىنىڭ مۇھىملىقىنى ۋە قىممىتىنى خېلى ئۇزاق زامانلاردىن كېيىن ھېس قىلدى. شۇنداق قىلىپ، ئېلىپبە — ئاددىي، ئەمما ئاجايىپ ئۇلۇغ ئىجادىيەت ھېچكىم دىققەت قىلمىغان بىر ئەھۋالدا مەيدانغا كەلدى. ھەرپ ئىجاد قىلىنىپ 1700 يىللار ئۆتكەندىن كېيىن «ئېلىپبە» دېگەن بۇ ئاتالغۇ تۇنجى قېتىم رىملىقلارنىڭ دىنىي دەستۇرلىرىدا كۆرۈلدى. يەنى مىلادىيە 200 ـ يىللارنىڭ ئالدى ـ كەينىدە ھەرپلەر يىغىندىسىنىڭ نامى لاتىن تىلىدا «alphabetum» دەپ ئاتالدى. بۇ نام گىرېك ئېلىپبەسىدىكى بىرىنچى، ئىككىنچى بەلگە alpha ۋە beta نى بىرلەشتۈرۈش ئاساسىدا مەيدانغا كەلگەن. ئۇيغۇر تىلىدىكى «ئېلىپبە» دېگەن نام بولسا ئەرەب ئېلىپبەسىنىڭ دەسلەپكى ئىككى ھەرپىنى قوشۇپ ئوقۇش ئارقىلىق مەيدانغا كەلگەن. ئەمما، 20 ـ ئەسىردىكى يېڭى مائارىپ ۋە ئۇيغۇر تىلى ھەققىدىكى تەتقىقاتلار مەيدانغا كەلگەنگە قەدەر تىلىمىزدا بۇ ئاتالغۇ ئۇچرىمايدۇ.

يېزىق مېسوپوتامىيە ۋە مىسىردىن ئىبارەت ئىككى قەدىمىي ئەلدە، يەنە كېلىپ ئەڭ دەسلەپ ھەقىقىي مەنىدىكى يېزىقنى ياراتقان ئەلدە مەيدانغا كەلمەي، نېمىشقا سۇرىيە ـ پەلەستىن تەۋەسىدە مەيدانغا كېلىدۇ؟ بۇنىڭ جاۋابى: بىرى، ئىقتىسادىي جۇغراپىيەۋى شارائىت، يەنە بىرى، يېزىقنىڭ تەرەققىيات قانۇنىيىتى سەۋەبىدىن شۇنداق بولغان.

ئوتتۇرا يەر دېڭىزى ئەملىيەتتە كەڭ كەتكەن بىر ئىچكى قۇرۇقلۇق — غەربىي ياۋروپا سۇت ئۇيقۇسىنى ئۇخلاۋاتقان چاغدا بۇ يەر مەدەنىيەت دەۋرىگە قەدەم قويغان، سۇ قاتنىشى تەرەققىي قىلىپ سودا جانلانغاندى. مىلادىيەنىڭ ئالدىدىكى 1000 يىلغا مەنسۇپ بولغان يازما يادىكارلىقلارنىڭ ھەممىسى مۇشۇ رايوندىن تېپىلغان. ئېلىپبەنىڭ مەيدانغا كېلىشى ئوتتۇرا دېڭىزدىكى سودا بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك. يېزىقنىڭ تەرەققىيات قانۇنىيىتىدىن ئالغاندا، ئۇ مەدەنىيەت تەرەققىياتىنىڭ بىر بۆلىكى سۈپىتىدە مەدەنىيەت بىلەن بىللە تەرەققىي قىلغان.

تەخمىنەن مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 1500~1700 ـ يىللار ئارىلىقىدا ئېلىپبەنىڭ پەيدا بولغانلىقى ئورتاق ئېتىراپ قىلىنىدۇ. مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 1700 ـ يىللارغا تەئەللۇق بولغان يازما يادىكارلىقلار پەلەستىن تەۋەسىدىن تېپىلغان. بۇ يېزىقنى «شىمالىي سېمىتلار يېزىقى»، ئادەتتە «سېمىت يېزىقى» دەپ نام بېرىلگەن. ئەڭ دەسلەپ يېشىلگەن سېمىت يادىكارلىقى ئاخىرام (Ahiram) قەبرە تېشى بولۇپ، قەدىمكى فىنىكىيەنىڭ بابلۇس (Byblos) دېگەن يېرىدىن (بۇگۈنكى لىۋاننىڭ جۇبايى دېگەن يېرىدىن) تېپىلغان.

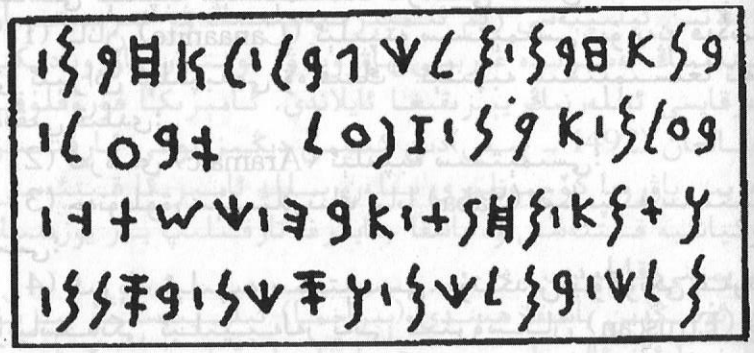

ئاخىرام قەبرە تېشى

سېمىت يېزىقىدا 22 ھەرپ بار، ئوڭدىن سولغا يېزىلىدۇ،

ھەرپلەر بوغۇم خاراكتېرلىك ئۇزۇك تاۋۇشلۇق يېزىق بولۇپ، ئۇزۇك تاۋۇشلارغا ۋەكىللىك قىلىدىغان ئېنىق بەلگىلەر بار، ئۆزگىرىشچان سوزۇق تاۋۇشلارمۇ قوشۇمچە قىلىنغان. ئىبرانى ھەرپلىرىنىڭ نامليرىدىن سېمىت يېزىقىنىڭ قەدىمكى نامليرىنى بىلگىلى بولىدۇ.

مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 1000 ـ يىللا مىسىر، بابىلون، ھىتىت ۋە كرېتلاردىن ئىبارەت تۆت قەدىمىي دۆلەت ئاجىزلاپ كەتتى، ئوتتۇرا شەرق مىس قوراللار دەۋرى بىلەن خوشلاشتى، يېڭى بىر ئېرا باشلاندى. «مۇنبەت ھىلال ئاي» دەپ ئاتالغان مەركىزىي بەلباغ، يەنى سۇرىيە ـ پەلەستىنىدە يېڭىدىن گۈللىنىشكە باشلىغان ئۇچ دۆلەت ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت جەھەتتە بارغانسېرى ئۇستۇنلۇككە ئېرىشىشكە باشلىدى. بۇ ئۇچ دۆلەت ئىسرائىلىيە (Israel)، فىنكىيە (Phoenicia)، ئەرەمەن (Aramaeans)لەر ئىدى. «مۇنبەت ھىلال ئاي»نىڭ جەنۇبىدا جەنۇبلۇق سېمىتلار قۇرغان سابا (Saba) خانلىقى شەرق بىلەن ئوتتۇرا يەر دېڭىزى ئارىسىدىكى سودا قاتنىشىنى مۇستەھكەم ئىگىلەپ بارغانسېرى كۈچەيدى. غەربتە يېزىق ۋە مەدەنىيەتنىڭ ئۇرۇقلىرى يۇنانىدا بىخ چىقاردى. شۇنداق قىلىپ، ئېلىپبە تۆت ئاساسىي ئېلىپبە سىستېمىسىغا تەرەققىي قىلدى:

1) كانان (Canaanite) ئېلىپبە سىستېمىسى، بۇ يەنە قەدىمكى ئىبرانى ئېلىپبەسى ۋە فىنىك[21] ئېلىپبە سىستېمىسىغا تەرەققىي قىلدى؛

2) ئەرەمەي (Aramaic) ئېلىپبە سىستېمىسى؛

3) جەنۇبلۇق سېمىتلارنىڭ سابا (Saba) ئېلىپبە سىستېمىسى؛

4) گرېك ئېلىپبە سىستېمىسى. بۇنىڭدىن بۇگۈنكى غەرب دۇنياسىدىكى ئېلىپبەلەر يەنى ئېترۇسكان (Etruscan) ۋە سلاۋيان ئېلىپبەلىرى شاخلاپ چىقتى.

كانان ئېلىپبە سىستېمىسى ۋە ئەرەمەي ئېلىپبە سىستېمـ-

سى شىمالىلىق سېمىتلار ئېلىپبەسىنىڭ مۇھىم ئىككى تارمىقى ھېسابلىنىدۇ.

فىنىك ئېلىپبەسى يۇنانغا تارقالغاندا، گرېكلارنىڭ بېشى قاتقان. چۈنكى، گرېك تىلىدا سوزۇق تاۋۇشلار مول ئىدى، ئۇلارنى ئىپادە قىلىش زۆرۈر ئىدى. شۇنىڭ بىلەن، ئەقىللىق گرېكلار مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 9ـ ئەسىردە ھەرپلەرنىڭ ئوقۇلۇشىنى ۋە ھەرپ شەكىللىرىنى ئىسلاھ قىلدى، سوزۇق تاۋۇشلارنى تولۇقلىدى. بۇ كىچىككىنە ئۆزگەرتىش ئىنسانىيەت يېزىق تارىخىدا يېڭى بىر سەھىپە ياراتتى. «بوغۇملۇق ـ ئۇزۇك تاۋۇشلۇق يېزىق» ئاخىرى گرېكلارنىڭ قولىدا ھەقىقىي مەنىدىكى يېزىققا ـ «فونېمىلىق يېزىق»قا ئايلاندى. بۇنىڭ بىلەن، بۇ يېزىقتا ھەرقانداق بىر تىلنى خاتىرىلىگىلى بولىدىغان بولدى. مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 8 ـ ئەسىردە گرېك ئېلىپبەسى ئىتالىيەگە تارقالدى، ئىسلاھ قىلىنغاندىن كېيىن ئېترۇسكان يېزىقى دەپ ئاتالدى. 100 يىلدىن كېيىن بۇ يېزىق رىملىقلارنىڭ قولىدا ئاز ـ تولا ئىسلاھ قىلىنغاندىن كېيىن لاتىن تىلىنى خاتىرىلەشكە ئىشلىتىلدى ۋە لاتىن (رىم) ئېلىپبەسى دېگەن نام بىلەن مەشھۇر بولدى.

لاتىن ئېلىپبەسى رىم ئىمپېرىيەسىنىڭ ۋە خرىستىيان دىنىنىڭ تەسىرىدە غەربىي ياۋروپا ۋە ئوتتۇرا ياۋروپادىكى ھەرقايسى ئەللەرنىڭ يېزىقىغا ئايلاندى. ئامېرىكا قۇرۇقلۇقى بايقالغان (1492 ـ يىلى)دىن كېيىن دېڭىز يولى ئارقىلىق غەربىي ياۋروپا كۆچمەنلىرى بىلەن بىللە ئامېرىكا قىتئەسى، ئوكيانىيە قىتئەسى ۋە باشقا جايلارغا تارقىلىپ يەر يۈزىنىڭ يېرىمىنى قاپلىدى.

ئۇنىڭدىن باشقا ھىندى (ھىراخما) ئېلىپبەسىمۇ يېزىق تارىخىدا ئۆز ئالدىغا بىر سىستېما ھاسىل قىلىدۇ، بۇ ئېلىپبە ھىندىستان چوڭ قۇرۇقلۇقى، جەنۇبىي ئاسىيا، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيالارغا زور تەسىر كۆرسەتكەن.

يېزىقشۇناسلارنىڭ قارىشىچە ھىندى ئېلىپبەسىستېمىسى ئەرەمەي ئېلىپبەسستېمىسىنىڭ ئالاھىدە بىر شېخى ئىكەن.

ئېلىپبەنىڭ تەرەققىياتى

سېمىتچە نامى	سېمىت يېزىقى	ئىبرانى يېزىقى	گرېكچە نامى	گرېك يېزىقى	لاتىن سلاۋيان يېزىقى	لاتىن يېزىقى
ALEF	𐤀	א	ALPHA	Α	Α,Ѧ,Ѧ	A
BETH	𐤁	ב	BETA	Β	Β,Б	B
GIMEL	𐤂	ג	GAMMA	Γ	Г,Г	C, G
DALETH	𐤃	ד	DELTA	Δ	Д	D
HE	𐤄	ה	EPSILON	Ε	Є,Є,Э	E
VAV	𐤅	ו	DIGAMMA	Ϝ		F
			UPSILON	Υ	Υ,Ꙋ	V, U, Y, W
ZAYIN	𐤆	ז	ZETA	Ζ	З	Z
CHETH	𐤇	ח	ETA	Η	И,Й	H
TETH	𐤈	ט	THETA	Θ	Θ	
YOD	𐤉	י	IOTA	Ι	І,Ј	I, J
KAF	𐤊	כ	KAPPA	Κ	К	K
LAMED	𐤋	ל	LAMBDA	Λ	Л,Љ	L
MEM	𐤌	מ	MU	Μ	М	M
NUN	𐤍	נ	NU	Ν	Н,Њ	N
SAMEKH	𐤎	ס	XI	Ξ		
AYIN	𐤏	ע	OMICRON	Ο	О,Ѻ	O
PE	𐤐	פ	PI	Π	П	P
TSADE	𐤑	צ			Ч,Ц,Ҵ	
QUF	𐤒	ק	KOPPA	Ϙ		Q
RESH	𐤓	ר	RHO	Ρ	Р	R
SHIN	𐤔	ש	SIGMA	Σ	С,Ш,Щ	S
TAU	𐤕	ת	TAU	Τ	Т	T
			PHI	Φ	Ф	
			CHI	Χ	Х	X
			PSI	Ψ	Ѱ,Ѫ	
			OMEGA	Ω		

سلاۋيانچە قوشۇلغان ھەرپلەر Ъ, Ь, Ы, Ѣ, Ѣ, Ѣ

شەرقىي ئاسىيادا مىلادىيە 9 ـ ئەسىردە ياپونلار كاتاگانا ھەرپلىرىنى ئىجاد قىلدى، 1446 ـ يىلى كورېيە خانگۇل (Hangul) فونېمىلىق يېزىقىنى ئېلان قىلدى. ئەمما، كاتاگانا ۋە خانگۇل ئېلىپبەسى باشقا ئەللەرگە تارقىلامدى.

ياپون يېزىقى كاتاگانا ۋە ھىراگانا ھەرپلىرى:

Hiragana

あ a	い i	う u	え e	お o
か ka	き ki	く ku	け ke	こ ko
さ sa	し shi	す su	せ se	そ so
た ta	ち chi	つ tsu	て te	と to
な na	に ni	ぬ nu	ね ne	の no
は ha	ひ hi	ふ fu	へ he	ほ ho
ま ma	み mi	む mu	め me	も mo
や ya		ゆ yu		よ yo
ら ra	り ri	る ru	れ re	ろ ro
わ wa				を wo
ん n				

Katakana

ア a	イ i	ウ u	エ e	オ o
カ ka	キ ki	ク ku	ケ ke	コ ko
サ sa	シ shi	ス su	セ se	ソ so
タ ta	チ chi	ツ tsu	テ te	ト to
ナ na	ニ ni	ヌ nu	ネ ne	ノ no
ハ ha	ヒ hi	フ fu	ヘ he	ホ ho
マ ma	ミ mi	ム mu	メ me	モ mo
ヤ ya		ユ yu		ヨ yo
ラ ra	リ ri	ル ru	レ re	ロ ro
ワ wa				ヲ wo
ン n				

كورېيە خانگۇل ئېلىپبەسى:

سوزۇق تاۋۇشلار

ㅏ	ㅐ	ㅑ	ㅒ	ㅓ	ㅔ	ㅕ	ㅖ	ㅗ	ㅘ	ㅙ
a	ae	ya	yae	eo	e	yeo	ye	o	wa	wae
a	ae	ya	yae	ŏ	e	yŏ	ye	o	wa	wae
[a]	[æ]	[ja]	[jæ]	[ʌ]	[e]	[jʌ]	[je]	[o]	[wa]	[wæ]
ㅚ	ㅛ	ㅜ	ㅝ	ㅞ	ㅟ	ㅠ	ㅡ	ㅢ	ㅣ	
oe	yo	u	wo	we	wi	yu	eu	ui	i	
oe	yo	u	wŏ	we	wi	yu	ŭ	ŭi	i	
[we]	[jo]	[u]	[wʌ]	[we]	[wi]	[ju]	[ɨ]	[ɨi]	[i]	

ئۈزۈك تاۋۇشلار

ㄱ	ㄲ	ㄴ	ㄷ	ㄸ	ㄹ	ㅁ	ㅂ	ㅃ
기역	쌍 기역	니은	디귿	쌍 디귿	리을	미음	비읍	쌍 비읍
giyeok	ssang giyeok	nieun	digeut	ssang digeut	rieul	mieum	bieup	ssang bieup
g, k	kk	n	d, t	tt	l	m	b, p	pp
k, g	kk	n	t, d	tt	l, r	m	p, b	pp
[k/g]	[k*]	[n]	[t/d]	[t*]	[l/r]	[m]	[p/b]	[p*]
ㅅ	ㅆ	ㅇ	ㅈ	ㅉ	ㅊ	ㅋ	ㅌ	ㅍ	ㅎ
시옷	쌍 시옷	이응	지읒	쌍 지읒	치읓	키읔	티읕	피읖	히읗
shiot	ssang shiot	leung	jieut	ssang jieut	chieut	kiuek	tieut	pieup	hieut
s	ss	ng	j	jj	ch	k	t	p	h
s	ss	-ng	ch, j	tch	ch'	k'	t'	p'	h
[s]	[s*]	[Ø/-ŋ]	[ʧ/ʤ]	[ʧ*]	[ʧʰ]	[kʰ]	[tʰ]	[pʰ]	[h]

يېزىقنىڭ تارقىلىش ئىسخېمىسى:

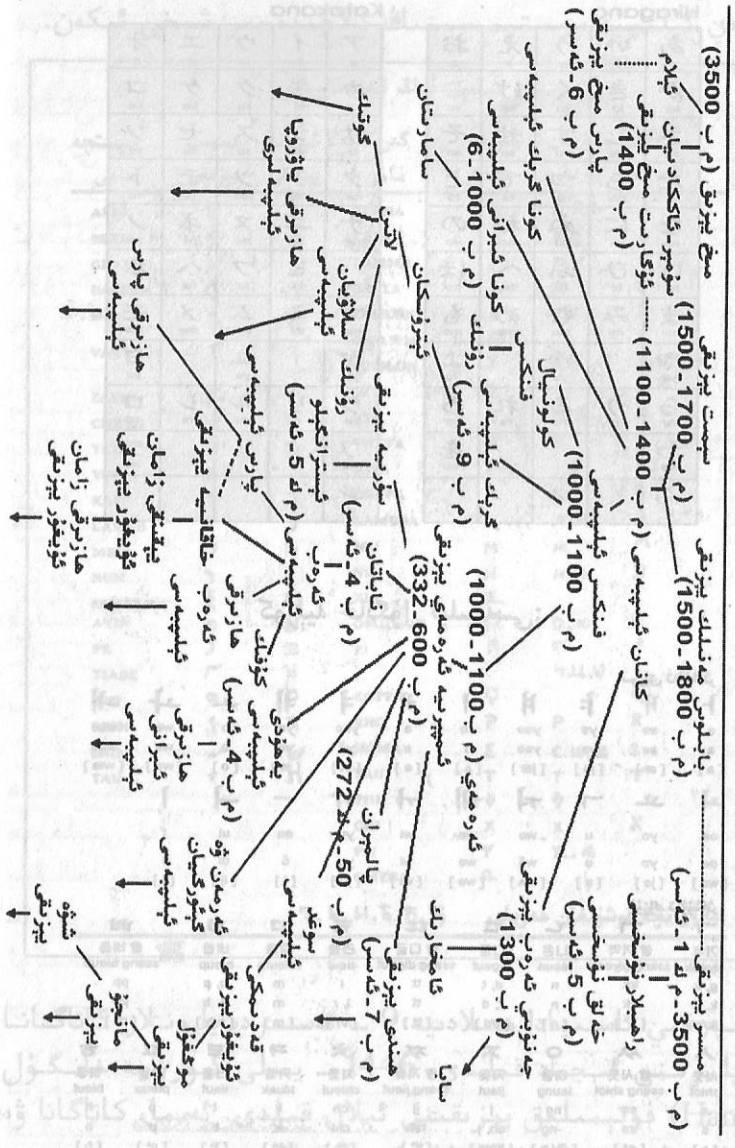
مىسىر يېزىقى (م ب 3500-م ئ 1-ئەسىر)
بابىلوننى مەنبەلىك يېزىقى (م ب 1800-1500)
سۇمېر-ئاككاد يېزىقى (م ب 1700-1500)
كاتان ئېلىپبەسى (م ب 1400-1100)
راھىبلار نوتىخىسى (م ب 5-ئەسىر)
خەلق نوتىخىسى (م ب 5-ئەسىر)
جەنۇبىي ئەرەب يېزىقى (م ب 1300)
سابا
قامبارلىك
ھىندى يېزىقى (م ب 7-ئەسىر)
سوغد ئېلىپبەسى
قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى
موڭغۇل يېزىقى
مانچۇ يېزىقى
شوشۇ يېزىقى
ئەرەمىي ئېلىپبەسى (م ب 1100-1000)
پالمىرا (272 ب م-50 ب م)
ئەرەمىي ئەرەبىي ئېلىپبەسى
گېئورگىيان ئېلىپبەسى
شىرانى ئېلىپبەسى
ھازىرقى ئېلىپبەسى
يەھۇدى ئېلىپبەسى (م ب 4-ئەسىر)
كۇفىك ئېلىپبەسى
ھازىرقى ئېلىپبەسى
فىنىكس ئېلىپبەسى (م ب 1100-1000)
كولونىيال فىنىكس
كونا گرېك ئېلىپبەسى
كونا ئىبرانى ئېلىپبەسى (م ب 1000-6-ئەسىر)
ساماريتان
گرېك ئېلىپبەسى (م ب 9-ئەسىر)
ئېترۇسكان
لاتىن
گوتىك
سلاۋيان ئېلىپبەسى
ھازىرقى ياۋروپا ئېلىپبەلىرى
سۇرىيە يېزىقى
نابات (م ب 4-ئەسىر)
ئەرەب ئېلىپبەسى
رۇنىك
ئىستراڭگېلو
ئەرەب ئېلىپبەسى (م ئ 5-ئەسىر)
پارس ئېلىپبەسى
خالقانىيە يېزىقى
ھازىرقى ئېلىپبەسى
ھازىرقى پارس ئېلىپبەسى
يېڭىچە ئۇيغۇر يېزىقى
ھازىرقى زامان ئۇيغۇر يېزىقى
ھازىرقى زامان يېزىقى
ئەرەمىي يېزىقى (332-600 ب م)
ئەرەمىي ئەرەبىي ئېلىپبەسى (م ب 1100-1000)
ھازىرقى ئېلىپبەسى
ھازىرقى ئېلىپبەسى
ھازىرقى ئېلىپبەسى

15. 周有光. 世界文字发展史，上海：上海教育出版社，1997, p.73

16. 周有光. 世界文字发展史，上海：上海教育出版社，1997, p.83.

17. 周有光. 人类文字浅说，北京：语文出版社，2000，p.19.

18. Davir Dringer, The Alphabet – A Key to the History of Mankind, Philosophical Library, USA, 1953, p.133.

19. 周有光. 世界文字发展史，上海：上海教育出版社，1997, p.171.

20. 周有光. 人类文字浅说，北京：语文出版社，2000，p.27.

21. «فىنك» دېگەن سۆزنىڭ مەنىسى «سودىگەر» دېگەنلىك بولىدۇ.

ئىككىنچى باب

ئۇيغۇر يېزىق تارىخى

§1. ئومۇمىي بايان

1. ئۇيغۇرلاردا يېزىق ئەنئەنىسى

ئۇيغۇرلار ئۆز تارىخىدا بىرمۇنچە يېزىقلارنى قوللانغان. بۇ يېزىقلار ھەر خىل دىنىي ئېتىقاد، ئىجتىمائىي بىرلىك سەۋەبىدىن قوللىنىلغان. يەنى، ھەربىر خىل يېزىقنىڭ كەينىدە ئۆزىگە خاس سىياسىي، ئىقتىسادىي، دىنىي ياكى ئىجتىمائىي ئارقا كۆرۈنۈش بار. ئەجدادلىرىمىز مانا مۇشۇ ھەر خىل يېزىقلار ئارقىلىق ئوخشىمىغان تارىخىي دەۋر ۋە دىنىي مۇھىتتىكى ئەسەرلەرنى، جۈملىدىن ئەدەبىيات، دىن، تارىخ، ئىقتىساد، تېبابەتچىلىك، ئاسترونومىيە، ئىلمىنۇجۇم تىلشۇناسلىق ۋە باشقا ساھەلەردىكى يازما يادىكارلىقلارنى خاتىرىلىگەن.

شىنجاڭ يىپەك يولىنىڭ مۇھىم تۇغۇنىگە جايلاشقانلىقى سەۋەبلىك شىنجاڭدا كۆپ خىل دىن، تىل ۋە يېزىق ئۇچراشقان. ئۇنىڭ ئۈستىگە قەدىمكى دەۋرلەردە شىنجاڭدا بىرمۇنچە مىللەتلەر ئۇيغۇرلار بىلەن بىللە ياشاپ كەلگەن. ئۇلارنىڭ بىر قىسمى گەرچە ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك تەركىبىگە قوشۇلۇپ كەتكەن بولسىمۇ، لېكىن بۇ ئۇلارنى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرى دەپ ساناشقا ئاساس بولالمايدۇ. بىز ئۇيغۇر يېزىق تارىخىنى بايان قىلغاندا، شىنجاڭدا ياشىغان قەدىمكى مىللەتلەرنىڭ يېزىقلىرىنى ئۇيغۇر يېزىقلىرى قاتارىدا ساناشقا قوشۇلمايمىز. ئالدىنقى ئەسىرنىڭ باشلىرىدا قىزىپ كەتكەن شىنجاڭ ئارخېئولوگىيە تەتقىقاتى گېرمانىيە، رۇسىيە، شۋېتسىيە، ياپونىيە قاتارلىق ئەللەرنى مول ئارخېئولوگىيەلىك ماتېرىياللارغا ئىگە قىلدى. ئەنە شۇ يازما يادىكارلىقلارنىڭ 20 خىل يېزىقتا خاتىرىلەنگەن 22 خىل تىلغا مەنسۇپ ئىكەنلىكى مەلۇم بولدى. بۇ

يادىكارلىقلار قاراخانىيلار دەۋرىدىن بۇرۇنقى زامانلارغا مەنسۇپ. شۇنىڭغا دىققەت قىلىش لازىمكى، رايونىمىزدىن تېپىلغان 20 خىل يېزىقنىڭ ھەممىسى ئۇيغۇر تىلىنى خاتىرىلەشكە ئىشلىتىلمىگەن. بۇ 20 خىل يېزىقتىن ئورخۇن يېزىقى، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى، براھمى يېزىقى، مانى يېزىقى، سوغد يېزىقى، نىستورىيان يېزىقى، تۇبۇت يېزىقى، ئەرەب يېزىقى، پاسبا يېزىقى قاتارلىق توققۇز خىل يېزىق ئۇيغۇر تىلىنى خاتىرىلەشكە ئىشلىتىلگەن. بۇلارنىڭ ئىچىدە ئومۇمىيۈزلۈك ۋە كەڭ قوللىنىلغانلىرى ئورخۇن يېزىقى، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى، ئەرەب يېزىقى قاتارلىقلار. ئىسلام دىنىنىڭ ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئومۇملىشىشىغا ئەگىشىپ، ئەرەب يېزىقى بارغانسېرى ھۆكۈمران ئورۇنغا ئۆتتى. قاراخانىيلار دەۋرىدە ئەرەب يېزىقى ھاكىمىيەت يېزىقى سۈپىتىدە ئۇيغۇرلار ئارىسىغا كىردى ۋە ئۇيغۇر تىلىنى خاتىرىلەشكە ئىشلىتىلدى. بۇ دەۋردە ئۇيغۇر تىلىنى خاتىرىلەشكە ئىشلىتىلگەن ئەرەب يېزىقى ئۇيغۇر تىلىغا خاس سۆزلەرنى مەلۇم پىرىنسىپلار ئاساسىدا، ئەرەب، پارس تىللىدىن كىرگەن سۆزلەرنى مەلۇم پىرىنسىپلار ئاساسىدا خاتىرىلەشكە ئىشلىتىلگەن. شۇڭا، بۇ دەۋردە قوللىنىلغان يېزىققا «خاقانىيە يېزىقى» دېگەن نامنى بېرىمىز. بۇ يېزىق چىنگىز ئىستېلاسىدىن كېيىن ئۇنىڭ ئىككىنچى ئوغلىغا سۈيۈرغال قىلىپ بېرىلگەن زېمىنلاردا ھاكىمىيەت ۋە دىن، سەنئەت يېزىقى سۈپىتىدە قوللىنىلىشقا باشلىدى. بەزىلەر بۇ دەۋر تىلىنى تىل - يېزىق تارىخىمىزدا چاغاتايىنىڭ نامى بىلەن «چاغاتاي تىلى» دەپ، شۇنىڭغا مۇناسىپ ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىگە قىسمەن ماسلاشتۇرۇلغان بۇ يېزىقنى «چاغاتاي يېزىقى» دەپ ئاتىدى. لېكىن، بىز بۇ كىتابىمىزدا بۇ دەۋر تىل - يېزىقىنىڭ چاغاتاي نامى بىلەن ئاتىلىشىنى مۇۋاپىق كۆرمەي «يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلى»، «يېقىنقى زامان ئۇيغۇر يېزىقى» دېگەن ئاتالغۇلارنى قوللاندۇق. يېقىنقى زامان ئۇيغۇر يېزىقى تا 20 - ئەسىرگىچە ئىسلام قىلىنماي بۇرۇن خىل ئىملادا قوللىنىلدى. 20 - ئەسىردە ئۇيغۇرلار يېزىق جەھەتتە تولىمۇ مۇقىمسىز بىر جەريانىنى باشتىن كەچۈردى. بۇ مەزگىلدە ئەرەب ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى

ئۇيغۇر يېزىقى ئۇيغۇر تىلىنىڭ فونېتىكىلىق ئالاھىدىلىكلىرىگە خېلىلا ماسلاشتۇرۇلغان ئاساستا ئىسلاھ قىلىندى. يېڭى جۈڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن سىياسىي ئېھتىياجلارغا كۆرە سلاۋيان ۋە لاتىن ئېلىپبەلىرى ئوتتۇرىغا چىقتى. بولۇپمۇ، خەنزۇ تىلى پىنيىن لايىھەسى ئاساسىدىكى ئۇيغۇر يېڭى يېزىقى 17 يىل قوللىنىلدى. شۇنداق قىلىپ، ئۇيغۇرلار دۇنيادا كۆپ يېزىق ئىشلىتىش جەھەتتە «رېكورت» يارىتقان بىر مىللەتكە ئايلاندى. ئۆز يېزىق تارىخىدا بۇنچە كۆپ يېزىق قوللانغان ۋە شۇ يېزىقلاردا مول يازما يادىكارلىقلارنى قالدۇرغان مىللەتتىن يەنە بىرى يوق ئىدى.

يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك ئۇيغۇرلار تۇرلۇك تارىخىي، دىنىي، سىياسىي سەۋەبلەرگە كۆرە تۇرلۇك يېزىقلارنى قوللانغان. شۇنىڭدىن تېپىلغان ھەر خىل تىل - يېزىقلاردىكى يازما يادىكارلىقلارنىڭ تىل تۈرى 22 خىلغا، يېزىق تۈرى 20 خىلغا يېتىدۇ. لېكىن، بۇ يېزىقلارنىڭ ھەممىسى ئۇيغۇر تىلىنى خاتىرىلەش ئۈچۈن قوللىنىلمىغان. بۇ 20 خىل يېزىقنىڭ توققۇز خىلى تارىختا ئۇيغۇر تىلىنى خاتىرىلەشكە ئىشلىتىلگەن.

يېزىق \ تىل	قەدىمكى تۈركچە	خەنزۇچە	سانسكرىتچە	سوغدچە	ئوتتۇرا پارسچە	يېڭى پارسچە	پارفىيەچە	تۇيۇقچە	موڭغۇلچە	ئۇيغۇرچە	تۇنغۇشۇق-سالا تىلى	B تۈرىدىكى	بۇكتىرىيەچە	خوتەن-سالا تىلى	A تۈرىدىكى	تىبەتچە	كۇچاچە	تاڭغۇتچە	گرۇزىيەچە	قىتانچە	نامەلۇم
براھمى			■											■							■
مانى	■			■		■	■					■	■								
سوغد	■		■	■		■															■
قەدىمكى ئۇيغۇر	■							■													
نىستورىيان	■			■		■									■						
تۇبۇت	■							■													■
ئورخۇن	■				■		■														
ئەرەب	■					■											■				
قارۇشتى											■	■									
خەنزۇ		■	■				■														
پاسبا	■								■												
شىبانى						■									■						
پەھلەۋى					■																
گرىك																		■			
ئېپتالىت													■								
موڭغۇل									■												
باشقا ھىندى			■																		
تاڭغۇت																		■			
قىتان																				■	
نامەلۇم																					■

بىز بۇ مەزمۇندا ئۇيغۇر تىلىنى خاتىرىلەشكە ئىشلىتىلگەن بۇ توققۇز خىل يېزىقنى تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمىز.①

2. ئۇيغۇرلارنىڭ يېزىق تارىخى ھەققىدە

1956 ـ يىلى موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتى پەنلەر ئاكادېمىيەسىنىڭ ئاكادېمىكى ئارخېئولوگ دورجسۈرېن (Ts. C. Dorzhsuren) 8 ـ ئەسىرگە مەنسۇپ تۇرك مەڭگۈ تاشلىرى تېپىلغان يەرنىڭ شەرقىي شىمالىغا تەخمىنەن 170 كىلومېتىر كېلىدىغان ئالاخانگاي تەۋەسىدىكى بۇگۈت دېگەن جايدىكى تۇرك قەبرىستانلىقىدىن سوغد يېزىقىدىكى بىر دانە مەڭگۈ تاشنى تاپتى ۋە تېپىلغان جايىنىڭ نامى بىلەن بۇ مەڭگۈ تاشنى «بۇگۈت مەڭگۈ تېشى» دەپ ئاتىدى. تاشنىڭ ئېگىزلىكى 1.98 مېتىر، ئۇلى 0.7 مېتىر، قېلىنلىقى 0.2 مېتىر. ھازىر تسېتسېرلېگ (Tsetserleg) مۇزېيىدا ساقلانماقتا. بۇ مەڭگۈ تاشنى 1968 ـ يىلى موڭغۇلىيەلىك ئاكادېمىك رىنچىن قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان دەپ مۆلچەرلەپ تىرانسكرىپسىيە قىلغان. شۇ يىلى سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى تۈركولوگى س. گ. كىلياشتورنىي (S. G. Klyashtorniy) ۋە سوغد تىل ـ يېزىقى مۇتەخەسسىسى ۋ. ئا. لىۋسچ (V. A. Livshits) تاشنىڭ ئالدى يۈزى ۋە ئىككى يان تەرىپىدىكىسى سوغد يېزىقى، تىلى سوغدچە ئىكەنلىكىنى تونۇتتى. بۇ ئىككى ئالىم ئۆزلىرىنىڭ بۇ ھەقتىكى تەتقىقات نەتىجىلىرىنى ئالدى بىلەن سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىدا نەشر قىلدۇردى. كېيىنكى يىلى ۋېنگىرىيەدە ئېلان قىلدى. (ماقالىنىڭ رۇسچىسى:

Sogdiyskaya Nadpisi Buguta, in Strany i Narody Vostoka, 10

ماقالىنىڭ ئىنگلىزچىسى:

The Sogdian isncription of Bugut revised, In Acta Orientalia Hungarica, 26, 1972

«بۇگۈت مەڭگۈ تېشى»نىڭ ئوچ يۈزىگە جەمئىي 29 قۇر سوغدچە خەت ئويۇلغان بولۇپ، تۆتىنچى يۈزىگە براھمى يېزىقى بىلەن 20 قۇرچە سانسكرىتچە سۆز ئويۇلغان. مەزكۇر مەڭگۈ تاشنىڭ ئۈستى قىسمىغا تۈرك خانلىقىدىكى ئاشىنا ئۇرۇقىنىڭ توتېمى بولغان چىشى بۆرىنىڭ سۈرىتى ئويۇلغان بولۇپ، ئاستىنقى قىسمى تاشپاقا شەكىللىك ئۇلدىن تۇزۇلگەن. مەزكۇر مەڭگۈ تاشنىڭ ئەڭ چوڭ ئەھمىيىتى شۇكى، دەۋر جەھەتتە «تۇنيۇقۇق مەڭگۈ تېشى»، «كۆلتېگىن مەڭگۈ تېشى» ۋە «بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى» قاتارلىقلاردىن 150 يىل بۇرۇندۇر.

بۇگۈت مەڭگۈ تېشى كۆك تۈرك خانلىقىنىڭ بىرىنچى دەۋرىدە، يەنى 581 ـ يىلىدا تىكلەنگەن. ئەمما، ئۇنىڭ تىلى تۈركچە ئەمەس. بۇگۈت مەڭگۈ تېشىنىڭ تۈركچە بولمىغانلىقىدىن قارىغاندا، مىلادى 6 ـ ئەسىردە كۆك تۈرك خەلقى تېخى ئۆزىگە خاس بىر يېزىق قوللانمىغان بولسا كېرەك②.

1975 ـ يىلى تۈرپان قارىغوجىدا ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيەلىك تەكشۈرۈشتە بىر يۈزىگە خەنزۇچە، بىر يۈزىگە نامەلۇم ئاز سانلىق مىللەت يېزىقى يېزىلغان 18پارچە تاربشا تېپىلغان. بۇ تاربشىلارغا يېزىلغان «نامەلۇم ئاز سانلىق مىللەت يېزىقى③» ئەمەلىيەتتە سوغد يېزىقى بولۇپ، بۇ تاربشىلار ئىچىدە بىر تاربشىغا «كىشى» دېگەن خەت يېزىلغان. بۇ قەدىمكى ئۇيغۇرچە سۆز بولۇپ، مەنىسى «ئادەم»، «چاكار»، «خوتۇن» دېگەنلىك بولىدۇ. بۇ تاربشىلارنىڭ يىل دەۋرى مىلادىيە 422 ـ يىلىغا توغرا كېلىدۇ④. بۇ قىممەتلىك مەلۇمات ئۇيغۇرلارنىڭ مىلادىيە 5 ـ ئەسىردە ئۆز تىلىنى خاتىرىلىگەنلىكىنى، يەنى يېزىق ئىشلەتكەنلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ. ئەپسۇسكى، بۇ يېزىقتا خاتىرىلەنگەن يادىكارلىقلار كۆپ ئەمەس.

خەنزۇچە تارىخىي مەنبەلەردىن «جۇنامە. تۈركلەر

تەزكىرىسى» (周书 . 突厥传)دە «ئۇلارنىڭ يېزىقى غۇزلارنىڭكىگە ئوخشايدۇ[5]» دېگەن مەلۇمات بار. «شىمالىي چى سۇلالىسى تارىخى» (北齐书 . 解律羌举传)دا «دەي ئادىمى لېۋ شىچىڭ ... تۆت خىل چەت تىلنى بىلەتتى، بۇ جەھەتتە زامانىنىڭ ئالدى ئىدى. كېيىن پەرمان بويىچە «نېرۋان نومى»نى تۈرك تىلىغا تەرجىمە قىلىپ تۈرك خانىغا ئەۋەتىپ بەردى.» (بۇ ۋەقە مىلادىيە 574 ــ 576 ـ يىللىرى يۈز بەرگەن[6]) دەپ يېزىلغان. تۈرك تىلىغا تەرجىمە قىلىنىپ تۈرك خانىغا تەقدىم قىلىنغان بۇ نوم مەلۇم بىر خىل يېزىقتا يېزىلغان. بۇ يېزىق ئۇرخۇن يېزىقى بولۇشى مۇمكىن. ياكى باشقا بىز بىلمىگەن بىر يېزىق بولۇشى مۇمكىن. بۇ ئۇيغۇر يېزىق تارىخىغا ئائىت ئەڭ مۇھىم ئۇچۇرلارنىڭ بىرى.

خەنزۇ يېزىقى ھەرقانداق بىر تۈران تىلىنى خاتىرىلەشكە ئۇيغۇن كەلمەيدۇ. ئۇلارنىڭ ئىشلەتكىنى بەلكىم يېقىن شەرق تەرەپلەردىن كەلگەن فونېمىلىق يېزىق بولۇشى مۇمكىن[7].

رۇسىيەلىك تۈركولوگ كىلياشتورنىي ۋە ئېلىمىزنىڭ بۇيۇك تۈركولوگى گېڭ شىمىن كۆك تۈرك خانلىقىنىڭ بىرىنچى باسقۇچىدا ئورخۇن يېزىقىنىڭ يولغا قويۇلمىغانلىقىنى، ھاكىمىيەت تىلى ۋە يېزىقى سوغد تىلى ۋە سوغد يېزىقى ئىكەنلىكىنى تەكىتلەيدۇ[8].

بۇ ئەھۋاللاردىن قارىغاندا، يايلاق مەدەنىيىتىگە مەنسۇپ بولغان كۆك تۈرك خانلىقى تەۋەسىدە يىپەك يولىنىڭ مۇھىم تۇگۇنى بولغان تۇرپاندا شەھەرلەشكەن ئۇيغۇرلار يېزىق ئىشلەتكەن بولۇشى، ئۇيغۇر يېزىق تارىخى 6 ـ ئەسىرلەر ئەتراپىدا باشلانغان بولۇشى مۇمكىن.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئومۇمىيۈزلۈك ۋە سىستېمىلىق يېزىق قوللانغان دەۋرى كۆك تۈرك خانلىقىنىڭ ئىككىنچى دەۋرى يەنى، شەرقىي كۆك تۈرك خانلىقى دەۋرىگە (682 ــ 744) توغرا كېلىدۇ.

بۇلارنىڭ ئىچىدە ئەڭ بالدۇر ئورنىتىلغان مەڭگۈ تاشلاردىن كۆلچۇر مەڭگۈ تېشى (719 ــ 723 ـ يىللاردا تىكىلگەن)، ئۆڭگىن مەڭگۈ تېشى (732 ــ 735 ـ يىللىرى تىكىلگەن) قاتارلىقلار بار.

§2. ئورخۇن يېزىقى

1. ئورخۇن يېزىقىنىڭ بايقىلىشى ۋە ئوقۇلۇشى[9]

ئورخۇن يېزىقىدىكى يادنامىلار ئاساسلىقى ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى ماكانلىرىدىن بولغان موڭغۇل ئېگىزلىكى، ئوتتۇرا ئاسىيا، شىنجاڭ، دۇنخۇاڭ ۋە يېنىسەي ۋادىلىرىدىن تېپىلغان، تاشلارغا ئويۇلغان يازمىلار بىلەن قەغەز ۋە تېرىگە يېزىلغان يازمىلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مەڭگۈ تاشلار شىمالىي كەڭلىك 55 گرادۇس، شەرقىي ئۇزۇنلۇق 109 گرادۇس، جەنۇبىي كەڭلىك 42 گرادۇس، غەربىي ئۇزۇنلۇق 71 گرادۇس ئارىلىقىغا تارقالغان.

ئورخۇن يېزىقى قەدىمكى تۈركىي تىللىق خەلقلەر ئېلىمىزنىڭ شىمالىدا قۇرغان تۈرك خانلىقى (552 ــ 745) ۋە ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى (745 ــ 840) دەۋرىدە قوللىنىلغان، تۈركىي تىلدا سۆزلىشىدىغان قەدىمكى خەلقلەر 6 ـ ئەسىردىن 9 ـ ئەسىرگىچە قوللانغان ئېلىپبەلىك يېزىق. بۇ يېزىق تۈركىي قوۋملار تەرىپىدىن ئومۇمىيۈزلۈك قوللىنىلغانلىقى ئۈچۈن «قەدىمكى تۈرك يېزىقى» دېگەن نام بىلەن؛ بۇ يېزىقتا خاتىرىلەنگەن يادىكارلىقلار ــ مەڭگۈ تاشلار موڭغۇلىيەنىڭ ئورخۇن دەرياسى ۋە سىبىرىيەدىكى يېنىسەي (ئىنەساي/ئاناساي) دەرياسى بويلىرىدىن تېپىلغاچقا، «ئورخۇن ـ يېنىسەي يېزىقى» ياكى «سىبىرىيە يېزىقى» دېگەن نام بىلەن؛ كۆك تۈرك خانلىقى ۋە ئورخۇن ئۇيغۇر قاغانلىقى دەۋرىدە قوللىنىلغانلىقى سەۋەبلىك

«كۆك تۈرك يېزىقى» ياكى «ئورخۇن يېزىقى» دېگەن نام بىلەن؛ شەكىل جەھەتتىن گېرمانلارنىڭ ئەجدادلىرى قوللانغان رۇنىك يېزىقىغا ئوخشاپ كەتكەنلىكى ئۈچۈن «تۈرك ـ رۇنىك يېزىقى» دېگەن نام بىلەن؛ ئىسلامىيەتتىن بۇرۇن قوللىنىلغانلىقىغا قاراپ «ئىسلامىيەتتىن ئاۋۋالقى يېزىق» دېگەن نام بىلەن ئاتىلىپ كەلگەن.

13 ـ ئەسىردە «تارىخىي جاھانكۇشاي»نى يازغان مەشھۇر تارىخچى ئالائىدىن مەلىك جۈۋەينى مۇنداق دەيدۇ:

«بىر ئۇيغۇر ئەپسانىسىگە قارىغاندا، ئۇلار سىرتقى دۇنيا يۈزىگە چىققان تۇنجى جاي ئورخۇن دەرياسىنىڭ بويىدۇر. بۇ دەريا قاراقۇرۇم دېيىلىدىغان بىر تاغدىن چىقىدۇ... بۇلاردىن باشقا بىر دەريا بويىدا قەدىمدە ئوردۇبالىق دەپ ئاتالغان بىر شەھەر بار. بۇ شەھەرنىڭ يېنىدىكى قىيالاردا يېزىقلار يېزىلغانىكەن. مەن ئۇلارنى كۆردۈم.»⑩

جۈۋەينى تىلغا ئالغان شەھەر قارابالغاسۇن، ئۇ كۆرگەن يېزىقلار ئېھتىمال قارابالغاسۇن يازمىلىرى بولسا كېرەك.

مەشھۇر تارىخچى ئىبنى ئەرەبشاھمۇ كۆك تۈرك (ئورخۇن) يېزىقلىرىنى تىلغا ئالىدۇ. ئۇ 15 ـ ئەسىرنىڭ دەسلەپكى يېرىمىدا يازغان «Ajaibu'l – Maqdur fi Navaib – i Taymur» ناملىق ئەسىرىدە مۇنداق يازىدۇ:

«چىندا ئۇلارنىڭ (تۈركلەرنىڭ) دۇلبارجىن دېيىلىدىغان يېزىقلىرى بار. مەن كۆردۈم، 41 ھەرپى بار. جىقلىقىنىڭ سەۋەبى شۇ يەردىكى، ئۇلار جاراڭلىق ۋە جاراڭسىز تاۋۇشلارنى ئايرىغان بەلگىلەرنىمۇ ھەرپ سانايدىكەن.»⑪

غەرب دۇنياسىدىن يېنىسەي يېزىقلىرى ھەققىدە دەسلەپ ئۇچۇر بەرگەن كىشى ئىتالىيەلىك سەيياھ ۋە شەرقشۇناس نىكولاي گاۋرىلوۋىچ مىلەسجۇ (Nicolaie Gavrilovich Milesju).

ئۇ 1675 ـ يىلى رۇس ئەلچىسى سۈپىتىدە جۇڭگوغا كېلىشتە يېنىسەي قىيا يازمىلىرىنى كۆرگەن ۋە «قىيانىڭ يۈزىدە تاشلارغا ئويۇلغان نامەلۇم بىر يېزىق» بارلىقىنى تىلغا ئالغان.⑫

غەرب دۇنياسىدىن ئىككىنچى بولۇپ يېنىسەي يېزىقلىرى ھەققىدە مەلۇمات بەرگەن كىشى گوللاندىيەلىك نىكولاس ۋىدزېن (Nicolas Widzen) دۇر. رۇسىيەدە ئۇزاق ۋاقىت ساياھەت قىلغان ۋە 1687 ـ يىلى رۇسىيە ۋە سىبىرىيە خەرىتىسىنى سىزغان ۋىدزېن ئۆزىنىڭ 1692 ـ يىلى نەشر قىلدۇرغان «شىمالىي ۋە شەرقىي تاتارىستان» (Noord and Ost Tatarye, Amsterdam, 1692) ناملىق ئەسىرىدە تۇنجى قېتىم سىبىرىيەدە تۈرك يېزىقىدىكى مەڭگۈ تاشلار بارلىقىنى تىلغا ئالغان. 1696 ـ 1697 ـ يىللىرى رۇسىيەلىك سېمېن رېمېزوف (Semen Remezov) ئۆزىنىڭ «سىبىرىيە خەرىتىلىرى» (Chertezhnaya Kniga Sibiri) ناملىق كىتابىدا يەتتىسۇ ۋادىلىرىدىمۇ بۇ يېزىقتىكى مەڭگۈ تاشلار بارلىقىنى تىلغا ئالغان.

تۈرك مەڭگۈ تاشلىرى ھەققىدىكى ئىلمىي خەۋەرلەر 18 ـ ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا ئوتتۇرىغا چىقتى. 18 ـ ئەسىرنىڭ ئالدىنقى 25 يىلىدا يېنىسەي مەڭگۈ تاشلىرى ئىلىم دۇنياسىنىڭ دىققىتىنى تارتقان. دانزىگ(Danzig بۈگۈنكى پولشا تەۋەسىدە)لىق مېسسېرشىمىت (D.G. Messerschmidt) ئەينى چاغدا تەبىئىي پەنلەر ئاكادېمىيەسىدە ۋە ئېكىسپېدىتسىيە ئەترىتىدە چارپادىشاھ پېتىر ئۈچۈن خىزمەت قىلغان (1721 ـ يىلى) ئۇ ھازىر «ئۇيبات III» دەپ نام بېرىلگەن بىر يېنىسەي مەڭگۈ تېشىنى تاپقان.

شىۋېتسىيە پادىشاھى كارك XII بىلەن چار پادىشاھ پېتىر ئوتتۇرىسىدا 1709 ـ يىلى پولتاۋادا بولغان ئۇرۇشتا ئەسىرگە چۈشكەن شىۋېتسىيەلىك ئوفىتسېر سترارلېنبېرىگ

(Philipp Johann von Strahlenberg) سىبىرىيەگە سۈرگۈن قىلىنىدۇ ۋە ئۇ يەرلەردە 13 يىل تۇرۇپ قالىدۇ. ئۇ بىر جۇغراپىيە ئالىمىغا خاس روھ بىلەن سىبىرىيە دالالىرىنى كېزىپ ئۆزىنىڭ ئەسىرگە ماتېرىيال توپلايدۇ. بۇ جەريانداۋ ئۇ يېنىسەي مەڭگۈ تاشلىرىنى كۆرىدۇ ۋە رەسىمگە ئالىدۇ. ئۇ 1830 ـ يىلى ستوكھولمدا نەشر قىلدۇرغان «ياۋروپا ۋە ئاسىيانىڭ شىمالى ۋە شەرقى»: (Das nord -undoestlichen Theil von Europa und Asia, Stoockholmm 1730) ناملىق ئەسىرگە تۇنجى تۈركۈمدىكى يېنىسەي مەڭگۈ تاشلىرىنىڭ رەسىمنى بېرىدۇ. 1793 ـ يىلى پالاس (P.S.Pallas) ئۆزىنىڭ «سىبىرىيەدە بايقالغان نامەلۇم بىر مەڭگۈ تاش» (Von einer in Siberien gefundenen unbekannten Steinschrift) ناملىق ئەسىرنى ئېلان قىلىدۇ. بۇ ئەسەر ئۇ تۇزگەن «تەبئىي پەن تارىخى ۋە ئىقتىسادشۇناسلىق Naturgeschichte und Oekonomie» ناملىق ئەسەرنىڭ 5 ـ تومى، 237 ـ ، 245 ـ بەتلىرىگە كىرگۈزۈلگەن. 1919 ـ يىلى سپاسكىي (G. Spasskiy) «سىبىرىيە خەۋەرلىرى» (Sibirskiy Vestnik) ناملىق ژۇرنالدا «سىبىرىيەنىڭ قەدىمكى يادىكارلىقلىرى توغرىسىدا» (Zapiski o Sibirskikh Drevnostyakh) ناملىق ماقالىسىنى ئېلان قىلدى. بۇ ماقالە ئۇزاق ئۆتمەي لاتىن تىلىغا تەرجىمە قىلىنىپ، رەسىملىرى بىلەن قوشۇپ ئېلان قىلىنغاندىن كېيىن دەرھاللا ياۋروپانىڭ دىققىتىنى تارتتى. 1822 ـ يىلى ئەينى چاغدىكى فرانسىيەلىك داڭلىق شەرقشۇناس رېمۇسات (A.Remusat) بۇ ھەقتە ئوبزور ئېلان قىلىپ «ئەگەر بۇ تاشلار يېشىپ ئوقۇلسا، مۇشۇ رايونلارنىڭ مۇھىم تارىخىي مەسىلىلىرىنى يورۇتۇشتا زور رول ئوينايدۇ» دەپ كۆرسەتتى.
(Jiurnal des Savants, Octobre, 1822,pp. 595 — 602)

شۇنىڭدىن كېيىن، نۇرغۇن كىشىلەر بۇ تېپىشماققا ئوخشايدىغان يېزىقلارنى تەتقىق قىلدى ۋە ئوقۇشقا تىرىشتى. 1884 ـ

يىلى فىنلاندىيەلىك ئالىم ئاسپېلىن (Aspelin) مەڭگۈ تاش يېزىقىدىكى بارلىق ھەرپ ـ بەلگىلەرنى سېلىشتۇرۇپ تەتقىق قىلغاندىن كېيىن، بۇ يېزىقنىڭ تەخمىنەن 38 ـــ 40 بەلگىدىن تەركىب تاپقانلىقىنى، ھەرپلەرنىڭ ئوڭدىن سولغا يېزىلىدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ بەردى. لېكىن، ئۇ ھەرپلەرنىڭ تاۋۇش قىممىتىنى كۆرسىتىپ بېرەلمىدى.

شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، بۇ مەڭگۈ تاشلارنىڭ مىللەت تەۋەلىكى توغرىسىدىمۇ ھۇنلارغا تەئەللۇق، قەدىمكى فىنلاندىيەلىكلەرگە تەئەللۇق، قەدىمكى تۈركلەرگە تەئەللۇق، قەدىمكى موڭغۇللارغا تەئەللۇق دېگەندەك تۈرلۈك قاراشلار ئوتتۇرىغا قويۇلدى.

1889 ـ يىلى رۇسىيە ئارخېئولوگىيە ئەتىرىتى سىبىرىيە شۆبىسى تەشكىللىگەن يادرىنتسېف (N. M. Yadrintsev) باشچىلىقىدىكى موڭغۇلىيە ئارخېئولوگىيە ئەتىرىتى ئورخۇن يېزىقىدىكى مەڭگۈ تاشلارنى تەتقىق قىلىش ۋە ئوقۇشقا مۇناسىۋەتلىك قىممەتلىك يېڭى ماتېرىياللارنى ئوتتۇرىغا چىقاردى.

يادرىنتسېف باشچىلىقىدىكى ئارخېئولوگىيە ئەتىرىتى شۇ قېتىم موڭغۇلىيە جۇمھۇرىيىتىنىڭ توخلا دەرياسى، ئورخۇن دەرياسى بويلىرىنى تەكشۈردى. ئۇلار بۇ قېتىم موڭغۇلىيەنىڭ قەدىمىي شەھىرى قاراقۇرۇم (Qara – qorum) ۋە ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ پايتەختى ئوردۇبالىق (قارا بالغاسۇن) ئىزلىرىنى يۈزەكىلا تەكشۈردى. شۇنداقتىمۇ، ئۇلار ئورخۇن دەرياسى بويىدىن ۋە خوشۇت سايدام (Koshotsaidam) كۆلى بويىدىن دۇنيانى زىلزىلىگە سالغان «كۆلتېگىن مەڭگۈ تېشى» بىلەن «بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى»نى تاپتى. بۇ قېتىمقى بايقاش ھەققىدە يادرىنتسېف

«موڭغۇلىيە ۋە ئورخۇن دەريا‌سى يۇقىرى ئېقىنىنى ئىلمىي تەكشۈرۈشتىن خۇلاسە» ناملىق ماقالىسىدە مۇنداق يازىدۇ: «ئىنتايىن پۇختا مەرمەر تاشنىڭ شامالىلارنىڭ ئۇپرىتىشىغا ئۇچراش ئېھتىمالىدىن قارىغاندا، ئۇلار كەم دېگەندىمۇ 1000 يىلدىن يۇقىرى تارىخقا ئىگە. تاش ئۇستىگە سىبىرىيەنىڭ باشقا جايلىرىدىن تېپىلغان، تېپىشماقلا ئوخشايدىغان رۇنىك يېزىقى (ئەمەلىيەتتە ئورخۇن يېزىقى) ئويۇلغان. يان ۋە كەينى تەرەپلىرىگە قىتان يېزىقى (ئەمەلىيەتتە خەنزۇ يېزىقى) ئويۇلغان. ئەگەر بۇ خەنزۇ يېزىقى بولمىغان بولسا، يەنە بىر خىل يېزىقنى ئوقۇشنىڭ ئاچقۇچى تېپىلغان بولاتتى.»

يادرىنتسېۋنىڭ كېيىن، 1890 ـ يىلى فىنلاندىيە ھېيكېل (H. Heikel) باشچىلىقىدىكى ئارخېئولوگىيە ئەترىتىنى موڭغۇلىيەگە ماڭدۇردى. 1891 ـ يىلى رۇسىيە پەنلەر ئاكادېمىيەسى يەنە بىر گۇرۇپپا تەشكىللەپ مەشھۇر تۈركولوگ، ئاكادېمىك رادلوف (W. W. Radloff) باشچىلىقىدىكى ئارخېئولوگىيە ئەترىتىنى موڭغۇلىيەگە ماڭدۇردى. شۇ يىلى يادرىنتسېۋ موڭغۇلىيەنىڭ ئونگىن دەريا‌سى بويىدىن «ئونگىن مەڭگۈ تېشى»نى تاپتى.

1892 ـ يىلى فىنلاندىيە، رۇسىيە ئىككى دۆلەت ئارخېئولوگلىرى ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا تارتقان مەڭگۈ تاش رەسىملىرى فىنلاندىيەدە نەشر قىلىندى. ئەسەرنىڭ فرانسۇزچە نەشرى «1890 ـ يىلىدىكى فىنلاندىيە ئارخېئولوگىيە ئەترىتى توپلىغان ئورخۇن مەڭگۈ تاشلىرى» (Inscriptions de l'Orkhon recueillies par l'expedition finnoise 1890, et publiees par la Societe Finni – Ougrienne. Helsingfors, 1892.) دېگەن نام بىلەن رۇسىيەدە نەشر قىلىندى، نېمىسچە نەشرى «موڭغۇلىيە قەدىمكى يادىكارلىقلىرى رەسىملىرى»

(Atlas der Alterthuemer der Mongolei, St. Petersburg, 1892) دېگەن نام بىلەن نەشر قىلىندى. بۇلار ھەرقايسى ئەللەردىكى ئالىملارنى تېخىمۇ مۇھىم ۋە قىممەتلىك ماتېرىياللار بىلەن تەمىنلىدى. بۇنىڭ ئىچىدە فىنلاندىيەدە نەشر قىلىنغان كىتابنىڭ ئىلمىي قىممىتى يۇقىرى بولدى.

شۇنىڭدىن كېيىن، يېڭى تېپىلغان ماتېرىياللار ئاساسىدا، رۇسىيەلىك رادلوف پېتېربۇرگدا ۋە دانىيەلىك تىلشۇناس تومسېن (V. Thomsen1842 — 1927) كوپېنھاگېندا بۇ يېزىقلارنى ئوقۇشقا كىرىشىپ كەتتى.

گەرچە ھەر ئىككى تاشتا خەنزۇ يېزىقى بولسىمۇ، بۇ يېزىق ئىپادە قىلغان مەزمۇن بىلەن تۈركچە قىسمىدىكى مەزمۇنلار ئوخشاش ئەمەس ئىكەنلىكى مەلۇم بولدى.

1893 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنى تومسېن دانىيە پەنلەر ئاكادېمىيەسى يىللىق يىغىنىدا ئۆزىنىڭ ئورخۇن يېزىقىنى يېشىپ ئوقۇغانلىقىنى دوكلات قىلدى. ئۇنىڭ دوكلاتى «ئورخۇن ۋە يېنىسەي مەڭگۈ تاشلىرىنىڭ يېشىپ ئوقۇلۇشى — دەسلەپكى نەتىجىلەر» (Dechiffrement des inscriptions de l'Orkhon et de l'Ienissei. Notice preliminaire) 1894 ـ يىلى كوپېنھاگېندا نەشر قىلىندى.

«سىر» ئاخىر يېشىلدى، «تېپىشماق»نىڭ جاۋابى چىقتى. ئەسلىدە بۇ تاشلار ھۇنلارغا ياكى قەدىمكى فىنلاندىيەلىكلەرگىمۇ ئەمەس، تۈرك خانلىقىنى قۇرغان قەدىمكى تۈركىي خەلقلەرگە مەنسۇپ ئىكەن، تىلى قەدىمكى تۈركچە ئىكەن. مەزمۇنى بولسا تۈرك قاغانىنىڭ ۋە ئۇنىڭ ئوغۇللىرى، ۋەزىرلىرىنىڭ ھاياتىي پائالىيەتلىرى ۋە تۆھپىلىرى بايان قىلىنغانىكەن.

تومسېنىڭ بۇ تۆھپىسى ئۈچۈن ئوسمانلى سۇلتانلىقى دىپلوماتىيە مىنىستىرلىقى 1915 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنى سۇلتان مەھمەد رېشاد، سادرازام مەھمەد سەئىد خەلىم،

دىپلوماتىيە مىنىستىرى خەلىل ئىمزاسىدىكى «مەجىدى نىشانى»نى بەردى.

مەشھۇر رۇس ئالىمى روزېن (V. V. Rozen) تومسېننى «موڭغۇ-لىستان يېزىقلىرىنىڭ چامپوللىئونى» دەپ قۇتلۇقلىغانىدى⑬.

رادلوف 1893 - يىلى 12 - ئاينىڭ 4 - كۈنى تومسېنغا يازغان بىر پارچە خېتىدە ئۇچىنچى تاش «قارا بالغاسۇن مەڭگۈ تېشى»)نىڭ ئالدى يۈزىدىكى يېزىقلارنى توغرا ئوقۇغان ۋە تەرجىمە قىلغانلىقىنى تىلغا ئالغان. بۇ ئۇنىڭ كەم دېگەندىمۇ كۆپ قىسىم ھەرپ - بەلگىلەرنى يېشىپ ئوقۇغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ. (قارا ڭ

Bulletin de l'Academie danoisepour 1893, Copenhague, 1894, p. 294, note) رادلوف تومسېننىڭ دوكلاتىدىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن دەرھالا «كۆلتېگىن مەڭگۈ تېشى»، «بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى»نىڭ تولۇق تېكىستىنىڭ تىرانسكرىپسىيە ۋە تەرجىمە خىزمىتىگە كىرىشىپ كەتتى. 1894 - يىلى رادلوف بۇ ئىككى تاشنىڭ لاتىنچە ۋە سلاۋيانچە تىرانسكرىپسىيەسى ۋە نېمىسچە تەرجىمىسىنى ئېلان قىلدى. كىتاب نامى «موڭغۇلىيەدىن تېپىلغان قەدىمكى تۈركچە مەڭگۈ تاشلار» (Die alttuerkischen Inschriften der Mongolei, St -Pe - tersburg) بولدى. رادلوف تۈركولوگىيەدە «رادلوف دەۋرى» دېگەن بىر دەۋرنى يارىتقان بۈيۈك تۈركولوگ. ئۆمرىنىڭ كۆپ قىسمىنى رۇسىيە تۈركلىرى ئارىسىدا ئۆتكۈزگەن بۇ ئالىم تۈركىي تىللارنىڭ لېكسىكىلىق، فونېتىكىلىق ۋە گىراماتىكىلىق قائىدىلىرىگە تولىمۇ پىششىق ئىدى. تىلشۇناسلىق قائىدىلىرىگە پىششىق بولغان تومسېن تۈركچە بىلمەيتتى. يېزىقلارنىڭ تەرجىمىسىدە لۇغەتلەرنىڭ ياردىمىگە تايىناتتى⑭. شۇ سەۋەبتىن ئۇ 1893 - يىلى 12 - ئاينىڭ 29 - كۈنى رادلوفقا يازغان

خېتىدە ئۇچۇق كۆڭۈللۈك بىلەن «يېزىقلارنىڭ ئەھۋالى ۋە تەرجىمىسى ھەققىدە قولۇمدىن كېلىشىچە ئىشلىدىم، ئەمما نېمىلا قىلاي، مەن رادلوف ئەمەس ئىدىم.» دەپ يازغان. ئىلىم ئىگىسى بولغان تومسېننىڭ كەمتەرلىك بىلەن ئېيتقان بۇ سۆزلىرىگە نىسبەتەن 100 يىلدىن كېيىنكى بۈگۈنكى كۈندە ئورخۇن مەڭگۈ تاشلىرىنىڭ ئەڭ ساغلام ۋە ئەڭ ئىشەنچلىك تەرجىمىسى يەنىلا تومسېننىڭ قەلىمىگە مەنسۇپ دەپ ئېيتالايمىز⑮. چۈنكى، تومسېن گەرچە تۈركچە بىلمىسىمۇ رادلوفنىڭ مەڭگۈ تاشلارنىڭ تىرانسكرىپسىيەلىرى ۋە تەرجىمىلىرى ھەققىدىكى سەۋەنلىكلىرىنى جىق تۈزەتكەنىدى. 1896 - يىلى ئۇنىڭ «كۆلتېگىن ۋە بىلگە قاغان مەڭگۈ تاشلىرىنىڭ لاتىنچە تىرانسكرىپسىيەسى ۋە فىرانسۇزچە تەرجىمىسىنى، كىتاب ئاخىرىغا گىراماتىكىلىق قوشۇمچىلار ئىندېكسى ۋە پارکېر (E. H. Parker) نىڭ «كۆلتېگىن مەڭگۈ تېشى»نىڭ خەنزۇچە قىسمىنىڭ ئىنگلىزچە تەرجىمىسى قوشۇمچە قىلىنغان «ئورخۇن مەڭگۈ تېشىنىڭ ئوقۇلۇشى»⑯ (inscriptions de l'Orkhon Dechiffrees, Memoires de la Societe finno – Ougrienne, Helsingfors, 1896) ناملىق ئەسىرى نەشر قىلىندى. كىتابتا رادلوفنىڭ قىسمەن خاتالىقلىرى تۈزىتىلگەنىدى.

شۇنىڭدىن كېيىن يەنە بىرمۇنچە مەڭگۈ تاشلار تېپىلدى. 1896 — 1897 - يىللىرى كاللائۇر (V. Kallaur) ۋە ھېيكېل بۇگۈنكى قىرغىزىستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ تالاس (Talas) دەرياسى بويىدىن غەربىي تۈرك خانلىقىغا تەئەللۇق بولغان «تالاس مەڭگۈ تېشى»نى تاپتى. 1897 - يىلى كلېمېنتس (D. A. & E. Klements) ئەر - ئايال موڭغۇلىيەدىكى تۇلا (Tula) دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىنىڭ ئوڭ قىرغىقى بىلەن نالايكا (Nalaikha) ئۆتكىنىڭ

ئارىسىدىكى بايىن چوقتۇ (Bain Tskohto)دېگەن يەردىن يەنە بىر مەشھۇر تاش «تۇنيۇقۇق مەڭگۈ تېشى»نى تاپتى. 1904 ــ 1908 ـ يىللاردا ئاتا ـ بالا ئادرىئانوف (A. A. Adrianov)، 1906 ــ 1909 ـ يىللىرى گرانوي (J. G. Granoe) ۋە 1909 ـ يىلى داڭلىق ئالتايشۇناس رامىستېد (J. Ramstedt)، 1912 ـ يىلى كوتۋىچ (W. Kotwicz) قاتارلىقلار ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ ئوخشاش بولمىغان جايلاردىن قەدىمكى ئورخۇن مەڭگۈ تاشلىرىنى تاپتى. موڭغۇلىيە جۇمھۇرىيىتى ئالىملىرى «چورىن»، «سېرۇبي» مەڭگۈ تاشلىرىنى تاپتى.

بۇلاردىن باشقا يەتتىسۇ ۋادىلىرىدىن ئورخۇن يېزىقىدىكى غەربىي تۈرك خانلىقىغا تەۋە ئون نەچچە تاش تېپىلدى. ئەمما، بۇ تاشلارنىڭ تىلى تېخى بېكىتىلمىدى.

يەنە قازاقىستان، قىرغىزىستان تەۋەلىرىدىن تاش، مىس تاۋاق، مىس ئەينەك قاتارلىقلارغا يېزىلغان، ئويۇلغان ئورخۇن يېزىقلىرى تېپىلغان. ئۇلاردىن باشقا، كاۋكاز، شەرقىي ياۋروپالاردىنمۇ ئورخۇن يېزىقىغا ئوخشايدىغان نەرسىلەر بايقالدى، بۇلار تەتقىق قىلىنماقتا.

ئورخۇن يېزىقىدىكى قول يازمىلار ئالدىنقى ئەسىرنىڭ باشلىرى شىنجاڭ، دۇنخۇاڭ قاتارلىق جايلاردىن تېپىلغان مول يادكارلىقلار ئارىسىدىن ئىلگىرى ـ كېيىن بايقالغان. ئۇنىڭ مۇھىملىرىدىن ستېين (A. Stein) دۇنخۇاڭ مىڭئۆيلىرىدىن تاپقان 106 بەتلىك مۇكەممەل بىر پال كىتابى «ئىرق بىتىگ» ۋە شىنجاڭنىڭ مىرەن خارابىلىرىدىن تېپىلغان ھەربىي ھۆججەتلەردىن ئىبارەت. ئۇنىڭدىن باشقا تۇرپاندىن يەنە بىر قىسىم قول يازما ۋە ئويما يادكارلىقلار تېپىلدى. بۇلارنىڭ ئىچىدە تولىمۇ ئەھمىيەتلىك بىر پارچە قول يازما بار. ئۇ بولسىمۇ تۇرپان تۇيۇقتىن تېپىلغان قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن ئورخۇن ئېلىپبەسىنىڭ

سېلىشتۇرمىسى.



بۇ سېلىشتۇما بالدۇرراق بايقالغاندا ئىدى، تومسېننىڭ ئەمگىكىگە، ئورخۇن يېزىقلىرىنىڭ سىرلىرىنىڭ بالدۇرراق ئېچىلىشىغا ياردىمى تەگكەن بولاتتى. بۇ ھەقتە تۈركىيەلىك ئالىم ئوسمان فىكرى سىرتقايا مۇنداق يازىدۇ: «ئەگەر ۋىلھېلىم تومسېن 1893 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنى ‹ئورخۇن يازمىلىرى›، نىڭ ھەرپ سىستېمىسىنى تەييارلىمىغان ۋە 1893 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى دانىيە پادىشاھلىق پەنلەر ئاكادېمىيەسىدىكى دوكلاتىدا بۇ كەشپىياتىنى ئالەمگە تونۇتمىغان بولسىدى، بۇ يېزىقلارنىڭ ھەرپ سىستېمىسى تۈرپاندىن تېپىلغان جۇپ ئېلىپبەلىك يادكارلىقلار ۋاستىسى بىلەن يېشىلەتتى.»⑰

ئورخۇن يېزىقى تەتقىقاتىدا باشلامچىلاردىن بولغان تومسېن ۋە رادلوفلاردىن باشقا مېلىۋرانسكىي (P.M.Meliuranskiy)، ۋامبېرى (H.Vambery)، ماركۇئارت (J.Marquart)، رامستېد، كوتۋىچ قاتارلىقلارنى كۆرسىتىش مۇمكىن. ئۇلاردىن باشقا يەنە تۆۋەندىكى ئالىملار ئورخۇن يازمىلىرى تەتقىقاتىدا زور كۈچ

چىقارغان:

تۈركىيەلىك ھۈسەيىن نامىق ئورخۇن (H. N. Orkun) 1936 ــ 1941 ـ يىللاردا «قەدىمكى تۈرك يازمىلىرى» (Eski Turk Yazitlari) ناملىق تۆت تومۇق ئەسىرنى نەشر قىلدۇردى. ياپونىيەلىك ئونوگاۋا خىدېمى (小野川秀美) 1943 ـ يىلى «تۈرك مەڭگۈ تاشلىرىنىڭ تەرجىمىسى ۋە ئىزاھاتى» ناملىق ئەسىرنى ئېلان قىلدى. 1941 ـ يىلى گابائىن خانىم (A. von Gabain)نىڭ مەشھۇر ئەسىرى «قەدىمكى تۈركچىنىڭ گىرامماتىكىسى» (Alttuerkische Grammatik) نەشر قىلىندى. 1951 ـ يىلى سوۋېت ئىتتىپاقى تۈركولوگى مالوفنىڭ (S. E. Malov)نىڭ «قەدىمكى تۈرك يادكارلىقلىرى» (Pamyatniki drevnetyurkskoy pisminnost)، 1952 ـ يىلى «تۈرك يېنىسەي يادكارلىقلىرى» (Yeniseyskaya pisminnost' Tyurkov)، 1959 ـ يىلى «موڭغۇلىيە ۋە قىرغىزستاندىكى تۈرك يادكارلىقلىرى» (Pamyatniki drevnetyurkskoy pis'minnosti Mongolii i Kirgizii)

ناملىق ئەسەرلىرى نەشر قىلىندى. 1958 ـ يىلى فىنلاندىيەلىك پ. ئالتو (P. Aalto)«موڭغۇلىيەدىكى قەدىمكى تۈركچە مەڭگۈ تاشلار ماتېرىياللىرى»

(Materialien zu den altturkischen Inschriften der Monglolei)

ناملىق ئەسىرنى ئېلان قىلدى. مەڭگۈ تاشلار تەتقىقاتىدا مول ھوسۇللۇق تەتقىقاتچىنىڭ بىرى تۈركىيەلىك تالات تېكىندۇر. ئۇ تۇنجى قېتىم ئورخۇن تىلىنىڭ گىراماتىكىسىنى ئىشلەپ چىقتى. ئۇ 1968 ـ يىلى نەشر قىلدۇرغان دوكتورلۇق ئىلمىي ماقالىسى بولغان «ئورخۇن تۈركچىسىنىڭ گىراماتىكىسى» (A Grammar of Orkhon Turkic) ناملىق ئەسىرنىگە بەش دانە مۇھىم تاشنىڭ تىرانسكرىپسىيەسى ۋە ئىنگلىزچە تەرجىمىسىنى

قوشۇمچە قىلغان. بۇ كىتابنىڭ تۈركچە نەشرى 2000 ـ يىلى ئەنقەرەدە نەشر قىلىنغان. (Orhon Türkcesi Grammeri)، تالات تېكىن يەنە «بىلگە قاغان»، «كۆلتېگىن» ۋە «تۇنيۇقۇق»تىن ئىبارەت ئۈچ مۇھىم تاشنى ئاساس قىلغان «ئورخۇن يازمىلىرى» (Talat Tekin, Orhon Yazitlari. Kül Tegin, Bilge Kağan, Tunyukuk, Istanbul, Yildiz, 2003,)ـ 2003 نامىلق كىتابنى يىلى نەشر قىلدۇردى⑲. تۈركىيەلىك ئالىملاردىن يەنە ئوسمان فىكرى سېرتقايا (Osman Fikri Sertkaya)، ئوسمان نەدىم تۇنا (Osman Nedim Tuna)، سېما بارۇتچۇ (Baturcu Ozonder Sema)، مەھمەت ئۆلمەز (Mehmet Olmez) قاتارلىقلارنىڭ ئەمگەكلىرىمۇ ناھايىتى ئەھمىيەتلىك. تۈركىيەلىك لەيلا سۇباشى (Leyla Subasi)نىڭ «ئورخۇن يازمىلىرىنىڭ تىلشۇناسلىق قۇرۇلمىسى».

(Orhon Yazitlarinin Metindilbilimsel Yapisi, Ankara:Simurg Yayinlari, 1995)

ناملىق ئەسىرى تالات تېكىننىڭ ئەسىرىدىن كېيىنكى مۇھىم بىر ئەسەر ھېسابلىنىدۇ. ياپونىيەلىك موري ياسو (护雅夫) مەڭگۈ تاشلار تەتقىقاتىغا زور كۈچ چىقارغان يەنە بىر تەتقىقاتچىدۇر. ياپونىيە ـ موڭغۇلىيە ھەمكارلىقىدا ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىغا ئائىت مەڭگۈ تاشلار ھەققىدە ئېلىپ بېرىلغان تەكشۈرۈشلەرمۇ زور نەتىجىلەرگە ئېرىشتى. ۋېنگرىيەلىك تۈركولوگ ئارپاد بېرتا (Arpad Berta) مەڭگۈ تاشلار ھەققىدىكى ئەڭ يېڭى ۋە بىرقەدەر مۇكەممەل تەتقىقات نەتىجىسىنى 2004 ـ يىلى ۋېنگرىيەنىڭ سىگىت شەھىرىدە

Szavaimat jol halljatok A turk es ujgur rovasurasos emlekek kritikai kiadasa

دېگەن نامدا نەشر قىلدۇردى. بۇ ئەسەردە كولىچۇر، تۇنيۇقۇق، كۆلتېگىن، بىلگە قاغان، ئونگىن، تېز، تاريات، شىنە ئۇسۇ ۋە

سۇجى مەڭگۇ تاشلىرى تەتقىق قىلىنغان. بۇ ئەسەرنىڭ بىر ئالا-هىدىلىكى هەربىر تاشنىڭ تىرانسلىتراتسىيەسى، تىرانسكرىپ-سىيەسى ۋە ۋېنگىرچە تەرجىمىسى بېرىلگەن. تاشلاردىكى هەربىر سۆز ئۇستىدە ئۆزىدىن بۇرۇنقى بارلىق تەتقىقاتلارغا مۇراجىئەت قىلىنىپ، ئۆز قارىشى ئوتتۇرىغا قويۇلغان.

ئورخۇن - يېنىسەي يازمىلىرى سىبىرىيەدىن تا شەرقىي ياۋروپاغا قەدەر كەڭ تېررىتورىيەدىكى يادىكارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. 1899 - يىلى رۇس ئالىمى نىكولاي مىخايلوۋىچ يادرىنتسېۋ شىمالىي موڭغۇلىيە، ئورخۇن دەرياسى، خوشۇت سايىدام قاتارلىق جايلاردىن بىر تۈركۈم مەڭگۈ تاشلارنى تاپقانىدى. شۇنىڭدىن كېيىن فىنلاندىيە، رۇسىيە، موڭغۇلىيە ئالىملىرى موڭغۇلىيە، سىبىرىيە، قىرغىزىستان، قازاقىستان، ئۆزبېكىستان، شىمالىي ياۋروپادىن، ئېلىمىزنىڭ شىنجاڭ، دۇنخۇاڭ قاتارلىق جايلىرىدىن تاشقا ئويۇلغان، قەغەزگە يېزىلغان ئالتۇن، كۈمۈش، مىس قاتارلىق مېتاللاردىن ياسالغان پۇللارغا، قىلىچ، پىچاق، تاۋاق، چىنە، كۇپ، تارغاق، بىلەزۈك، كەمەر توقىسى قاتارلىق تۇرمۇش بۇيۇملىرىغا ئويۇلغان نۇرغۇن قەدىمكى تۈرك يادىكارلىقلىرىنى تاپتى. موڭغۇل - سوۋېت ئارخېئولوگىيە هەيئەتلىرىنىڭ 1969 — 1989 - يىللار ئارىسىدا داۋاملاشقان ئورتاق تەتقىقاتلىرى نەتىجىسىدە سوغدچە ۋە تۈركچە بىرقانچە يازمىلار ئېلىم دۇنياسىغا مەلۇم بولدى⑳. ياپونىيە مەدەنىيەت مىنىستىرلىقى بىلەن موڭغۇلىيە پەنلەر ئاكادېمىيەسىنىڭ 1994 - يىلىدىكى مەسلىھەتگە ئاساسەن 1996 — 1998 - يىللاردا تۈرك ۋە موڭغۇل يايلاق مەدەنىيىتىگە ئائىت ئارخېئولوگىيەلىك ئىزلارنى تەكشۈرۈشكە ياپون - موڭغۇل ئورتاق تەتقىقات گۇرۇپپىسى قۇرۇشنى قارار قىلدى. بۇ گۇرۇپپا ئۆز خىزمەتلىرىنى ۋاقتى - قەرەلدە ئۇنۇملۇك ئاخىرلاشتۇردى ۋە بۇ تەكشۈرۈشلەرنىڭ جەريانىنى ئېلان قىلدى㉑.

تۈركىيەدە ئىستانبۇل ئۇنىۋېرسىتېتى قەدىمكى تۈرك يازمىلىرى هەققىدە تەكشۈرۈش ۋە تەتقىقات خىزمىتىنى قانات يايدۇردى. ئېلمىي مۇهاكىمە يىغىنلىرىنى ئۇيۇشتۇردى. 1990 - يىلى، 2000 - يىلى ۋە 2010 - يىلى قەدىمكى تۈرك يازمىلىرى هەققىدە خەلقئارالىق ئېلمىي مۇهاكىمە يىغىنى ئۇيۇشتۇردى. بۇ ئالدىنقى يىغىنىنىڭ ئېلمىي ماقالىلىرى «تۈرك تىللىرى تەتقىقاتى يىللىقى - بېللېتېن» نىڭ 1990 -، 2000 - يىللىق توپلاملىرىدا ئېلان قىلىندى㉒.

ئورخۇن يازمىلىرىنى قوتقۇزۇش ۋە ئۆتۈكەن تۈرك مەدەنىيىتىنى ئوتتۇرىغا چىقىرىش مەقسىتىدە تۈرك ئىش بىرلىكى ۋە تەرەققىيات مەهكىمىسى (TIKA)نىڭ تەشكىللىشى بىلەن قۇرۇلغان تۈرك - موڭغۇل بىلىم هەيئىتى 1997 -، 1998 -، 1999 - يىللىرى موڭغۇلىيەدە ئەمەلىي تەكشۈرۈشلەردە بولدى ۋە ئۇنىڭ نەتىجىلىرى سۈپىتىدە ئورخۇن يازمىلىرىنىڭ ئەڭ يېڭى ۋە ئۆلچەملىك فوتو نۇسخىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان تەتقىقات نەتىجىلىرىنى ئوتتۇرىغا چىقاردى. بۇلارنىڭ ئىچىدە «كۆك تۈرك مەڭگۈ تاشلىرى ۋە يازمىلىرى ئالبومى»نىڭ موڭغۇلىيە جىلدى ئوسمان فىكرى سەرتقايا، چىنگىز ئايىلماز ۋە سەرتخوجا ئوغلۇ خارچاۋبەي تەرىپىدىن، قازاقىستان جىلدى چەتىن جۇماگۇلۇۋ تەرىپىدىن، ئالتاي ۋە يېنىسەي يازمىلىرى جىلدى دىمىترىيېۋچ ۋاسىلىيېف تەرىپىدىن نەشرگە تەييارلاندى.

مەڭگۈ تاشلارنىڭ رەسىملىك توپلىمىنى ئەڭ دەسلەپ 1892 - يىلى فىنلاندىيەلىك خېيكىل نەشر قىلدۇرغاندى㉓. ئۇنىڭدىن كېيىن 1892 -، 1899 - يىللىرى رادلوف مەڭگۈ تاشلارنىڭ رەسىملىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان تەتقىقات نەتىجىسىنى تۆت تۇم هالىتىدە نەشر قىلدۇردى. ئۇنىڭدىن كېيىن مەڭگۈ تاشلارنىڭ

ئالبومى تۈركىيە تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىقى تەرىپىدىن ئىشلەندى. (قاراڭ: تۈركىيە تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىقى: «ئورخۇن ـ مۇڭغۇلىيەدىكى تارىخىي خىزمەتلەر ئاتلىسى»)
(TIKA, Orhun_The Atlas of Historical Works in Mongolia, 1995, Ankara)
«مۇڭغۇلىيەدىكى تۈرك يادىكارلىقلىرى» .
(TIKA, Album of the Turkish Monuments in Mongulia, 2001).

ئۇنىڭدىن باشقا ئەنگلىيەلىك كلاۋسۇن (Sir G. Clauson)، رۇسىيەلىك كىزلاسوف (Kizlasov)، شېرباك (A. M. Scherbak)، قازاقستاندىن ئاماجولوف (A. S. Amanzholov)، ئايداروف (G. Aydarov) قاتارلىق ئالىملار ئورخۇن يازمىلىرى تەتقىقاتىدا زور كۈچ چىقارغان ئالىملار ھېسابلىنىدۇ.

ئېلىمىزدە بۇ ھەقتىكى تەتقىقاتلار ئازادلىقتىن بۇرۇنلا باشلانغان، خەن رۇلىن (韩儒林)، جى شەنلىن (季羡林) قاتارلىق ئالىملار «كۆلتېگىن»، «بىلگە قاغان»، «تۇنيۇقۇق» مەڭگۈ تاشلىرىنىڭ خەنزۇچە تەرجىمىسىنى تونۇشتۇرغان. مەڭگۈ تاشلار ھەققىدىكى چوڭقۇر، سىستېمىلىق تەتقىقات نەتىجىسى ئېلىمىزنىڭ مەشھۇر تۈركولوگى، خەلقئارا ئالتايشۇناسلىق جەمئىيىتى (PIAC) ئالتۇن مېدالىغا ئېرىشكۈچى گېڭ شىمىن ئەپەندىگە خاس. ئۇ 1979 ـ يىلى مەركىزىي مىللەتلەر ئىنستىتۇتى ئاز سانلىق مىللەتلەر تىل ـ ئەدەبىيات فاكۇلتېتى تۈركولوگىيە سىنىپى ئۈچۈن تەييارلىغان «قەدىمكى تۈرك يازما يادىكارلىقلىرىدىن تاللانما» (1 ـ قىسىم)دا ئالدىنقىلارنىڭ تەتقىقات نەتىجىلىرىدىن ئىجادىي پايدىلىنىپ، ئورخۇن مەڭگۈ تاشلىرىنىڭ مۇھىملىرىنى بىۋاستە قەدىمكى تۈركچىدىن خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلدى㉕. ئۇنىڭ ئورخۇن مەڭگۈ تاشلىرىغا بېغىشلانغان مەخسۇس ئەسىرى «قەدىمكى تۈرك يازما يادىكارلىقلىرى تەتقىقاتى» (耿世民: “古代突厥文碑铭研究” 北京: 中央民族大学出版社, 2005年) دېگەن نام بىلەن 2005 ـ يىلى نەشر قىلىندى.

كىتابقا تۇنيۇقۇق، كۆلتېگىن، بىلگە قاغان، كۇلچۇر، ئونگىن، مويۇنچۇر، تېرخىن، تېز ۋە سۇجى مەڭگۈ تاشلىرى تەتقىق قىلىنغان. بۇ كىتاب ئېلىمىزدىكى مۇشۇ ساھەگە بېغىشلانغان مۇھىم ئەسەرلەرنىڭ بىرى.

1983 ـ يىلى ئۇرۇمچىدە ئۇيغۇر تىلىدا نەشر قىلىنغان «قەدىمكى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىغا مۇقەددىمە» ناملىق كىتابقا قەدىمكى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرى قاتارىدا كۆلتېگىن، بىلگە قاغان ۋە تۇنيۇقۇق مەڭگۈ تاشلىرىنىڭ ئۇيغۇرچە كونا يېزىقىدا ئىشلەنگەن تىرانسكرىپسىيەسى ۋە ئۇيغۇرچە تەرجىمىسى بېرىلگەن. تالات تېكىن بىلەن مەھمەت ئۆلمەز تۇزگەن «ئورخۇن ئابىدىلىرى» ناملىق كىتاب ئەركىن ئارىز ۋە ئابدۇيەسىر شۇكۇرلەر تەرىپىدىن تەرجىمە قىلىنىپ 2009 ـ يىلى مىللەتلەر نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىندى. ئەمما، بۇ مەڭگۈ تاشلارنىڭ ھەقىقىي ھەقدارلىرى بولغان ئۇيغۇرلارنىڭ تىل ـ يېزىقىدا ھازىرغا قەدەر مۇكەممەل رەك بىر كىتابنىڭ نەشر قىلىنماسلىقى، مەڭگۈ تاش تەتقىقاتىغا ئائىت ئەسەرلەردىن بىخەۋەر يۇرۇشمىز تولىمۇ ئەپسۇسلىنارلىقتۇر. بۇ كىتاب مەخسۇس قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىغا بېغىشلانغان كىتاب بولمىغانلىقى ئۈچۈن بۇ ھەقتىكى تەتقىقات نەتىجىلىرىنى ئاددىيلا تونۇشتۇروپ ئۆتتۇق.

بۇ يەردە شۇنى قوشۇمچە قىلىپ ئۆتەيلىكى، رۇسىيەلىك ستېبلېۋا (Stebleva) «كۆلتېگىن مەڭگۈ تېشى» ۋە «بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى»نىڭ نەزمىي شەكلىدە يېزىلغانلىقىنى ئوتتۇرىغا قويدى㉖ ۋە بۇ ھەقتىكى مۇنازىرىلەرگە سەۋەب بولدى. تېخى بۇ قاراشلار ئېتىراپ قىلىنغان ياكى ئىنكار قىلىنغان خۇلاسە چىقمىغان بولسىمۇ، نەسرىي ئەسەرلەر تەركىبىدە نەزمىي پارچىلارنىڭ ئارىلىشىپ كېلىدىغانلىقىنى كۆپچىلىك ئېتىراپ قىلىدۇ. ئورخۇن يازمىلىرىنى تۈركىي مىللەتلەرنىڭ تۇنجى تۈركۈمدىكى ئەدەبىي ئەسەرلىرى دېيىشكە بولىدۇ.

ئورخۇن يېزىقىدىكى مەڭگۈ تاشلارنىڭ رايونلار بويىچە تۇرگە ئايرىلىشى:

1) موڭغۇل ئېگىزلىكىدىكىلەر (10 پارچە)؛
2) يېنىسەي ۋادىسىدىكىلەر (60 پارچە)؛
3) موڭغۇلىيەدىكى باشقا يازمىلار (23 پارچە)؛
4) تاغلىق ئالتاي جۇمھۇرىيىتىدىكىلەر (11 پارچە)؛
5) قىرغىزستانداكىلەر؛
6) شەرقىي سىبىرىيە رايونىنىڭ لېنا (Lena) دەريا سى ۋە بايقال(Baikal) كۆلى رايونىدىكىلەر؛
7) ئالتاي رايونىدىكىلەر؛
8) شىنجاڭ (تۇرپان، مىرەن) ۋە گەنسۇ دۇنخۇاڭدىكىلەر؛
9) ئوتتۇرا ئاسىيا (يەتتىسۇ ۋادىسى، فەرغانە ۋادىسى)دىكىلەر؛
10) شىمالىي كافكازىيەدىكىلەر (12 پارچە)؛
11) قىرىم، بالقان ۋە ۋېنگرىيە تەۋەسىدىكىلەر؛

سىياسىي، ئېتنىك تەرەپتىن تۇرگە بۆلۈنۈشى:

1) شەرقىي تۇرك قاغانلىقى (2 ـ تۇرك قاغانلىقى)غا تەۋەلىرى؛
2) خاكاسلار (قەدىمكى قىرغىزلار)غا تەۋەلىرى؛
3) قۇرىقانلارغا تەۋەلىرى؛
4) غەربىي تۇرك قاغانلىقىغا تەۋەلىرى؛
5) ئورخۇن ئۇيغۇر قاغانلىقىغا تەۋەلىرى؛
6)ئىدىقۇت ئۇيغۇر قاغانلىقى ۋە گەنجۇ ئۇيغۇر قاغانلىقىغا تەۋەلىرى؛
7) پەچەنەكلەرگە تەۋەلىرى.

مەزمۇنىغا ئاساسەن تۇرگە ئايرىلىشى:

1) تارىخ، تەزكىرە خاراكتېرىدىكىلىرى؛
2) قەبرە تاشلىرى؛
3) قىيالارغا يېزىلغان يازمىلار؛

4) دىنىي مەزمۇندىكىلىرى؛
5) ھۆكۈمەت خاتىرىلىرى؛
6)كۇندىلىك تۇرمۇش بۇيۇملىرىدىكى يېزىقلار.

2. هازىر ساقلىنىۋاتقان مۇھىم ئورخۇن يادىكارلىقلىرى

1) «چورىن مەڭگۈ تېشى»

1971 ـ يىلى موڭغۇلىيە جۇمھۇرىيىتى پايتەختى ئۇلانباتورنىڭ شەرقىي جەنۇبىغا 180 كىلومېتىر كېلىدىغان چورېن (Choren) ئۆتىگىگە 15 كىلومېتىر كېلىدىغان جايدىن تېپىلغان. تاشقا پەقەت ئورخۇن يېزىقىدا ئالتە قۇرلا خەت يېزىلغان. بەزىلەر بۇنى ئىككىنچى تۇرك قاغانلىقىنىڭ ۋەزىرى تۇنيۇقۇق (خەنزۇچە ئىسمى 阿史德元珍) ئىشبارا قاغانغا يارەملىشىپ ئۆتۈكەندە قاغانلىقنى تىكلەپ ئۇزاق ئۆتمەي (686 ـ، 687 ـ يىللاردا) تىكلەنگەن دەپ قارىماقتا. ئەگەر شۇنداق بولسا، بۇ تاش بىز بىلگەن مەڭگۈ تاشلار ئىچىدە ئەڭ قەدىمىيسى بولغان بولىدۇ. 1971 ـ يىلى رۇسىيەلىك كىلىياشتورنى بۇ تاشتىكى يازمىنى نەشرگە تەييارلاپ ۋېنگرىيەدە چىقىدىغان «تۇركولوگىيە تەتقىقاتى» (Turcica Studia) نامىلىق ماقالىلەر توپلىمىدا ئېلان قىلغان.

2) «تۇنيۇقۇق مەڭگۈ تېشى»

1897 ـ يىلى كلېمېنتس (D. A. & E. Klements) ئەر ـ خوتۇن موڭغۇلىيەدىكى تۇلا (Tula) دەريا سىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىنىڭ ئوڭ قىرغىقى بىلەن نالايكا (Nalaikha) ئۆتىگىنىڭ ئارىسىدىكى بايىن چوقتۇ (Bain Tskohto) دېگەن يەردىن يەنە بىر مەشھۇر تاش «تۇنيۇقۇق مەڭگۈ تېشى»نى تاپتى. تاش ھازىرمۇ شۇ جايدا ساقلانماقتا. مەڭگۈ تاش ئىككى پارچە تاشتىن تەركىب تاپقان. جەمئىي 62 قۇر خەت بار. «تۇنيۇقۇق مەڭگۈ تېشى»نى تۇنيۇقۇق ھايات چېغىدا، بىلگە قاغان تەختكە ئولتۇرغاندىن كېيىنكى 716 ـ يىلى ئەتراپىدا ئۆزى يېزىپ

پۈتكۈزگەن. ئۆلگەندىن كېيىن تىكلەنگەن. مەڭگۈ تاشتا ئاساسەن تۇنيۇقۇقنىڭ ئىش ـ تۆھپىلىرى خاتىرىلەنگەن. ئۇنى تۇنيۇقۇقنىڭ تەرجىمھالى دېيىشكىمۇ بولىدۇ. ئۇنىڭدا ئاساسلىقى تۇنيۇقۇقنىڭ ئېلتەرىش قاغانغا، مويۇنچۇر قاغانغا، بىلگە قاغانغا ھەمكارلىشىپ قاغانلىقنى تىكلەش، مۇستەھكەملەش يولىدا كۆرسەتكەن تۆھپىلىرى خاتىرىلەنگەن. ئۇ «كۆلتېگىن مەڭگۈ تېشى» ۋە «بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى» بىلەن بىرلىكتە تۈرك خانلىقىنىڭ تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا تېپىلغۇسىز مەلۇماتلار بىلەن تەمىنلەيدۇ㉗.

W. Radloff: Atlas der Alterhuemer der Mongolei. Vierte Lieferung, 1888, plates CV – CXVIII;
W. Radloff: Die Alterhuemer der Mongolei. Zweite Folge, 1899;
TIKA, Orhun — The Atlas of Historical Works in Mongolia, 1995, Ankara;
TIKA, Album of theTurkish Monuments in Mongulia, 2001;
V. Thomsen: Die alttuerkischen Inschriften aus der Mongolei, ZDGM, t.78, Leipzig (1924–1925) — The Tonyukuk Snscription, BSOS, London, t. VI, 1930 – 1932.
— Samlede Afhandlinger, III, Kopenhagen, 1922.
H. N. Orkun: Eski Turk Yazitlari I,
Rybatzki: Die Tonukuk — Inschrift, Szeged: Studia Uralo-Altaica:40, 1997.
M. Springling: Tonyukuk's Epitaph: an old Turkish Masterpiese, AJSLL, LVI, No. 1(1939), N,4(1939).
S. Ye. Malov, Pamyatniki drevnetyurkskoy pis'mennosti,

Moskva – Leningrad, 1951, p. 56 – 73;
Talat Tekin, Orhon Yazitlari. Kül Tegin, Bilge Kagan, Tunyukuk, Istanbul, Yildiz, 2003, s. 82 – 96;
—,Tunyukuk Yaziti, Ankara, 1994.
Berta Arpad, Szavaimat jol halljatok... A turk es ujgur rovasurasos emlekek kritikai kiadasa, Szeged, 2004. p. 25 – 88
小野川秀美：突厥碑文译注，满蒙史论丛第四，1943.
耿世民:古代突厥碑铭研究, 中央民族大学出版社, 2005. pp. 92_114

رەسىملىرى ۋە تەتقىق قىلىنىش ئەھۋالى:

تەتقىق قىلىنىش ئەھۋالى:

تۇرسۇن ئايۇپ: «تۇنيۇقۇق مەڭگۈ تېشى»نىڭ تەرجىمىسى ۋە شەرھى»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1981 ـ يىللىق 3 ـ سان.

3)، 4) «كۆلتېگىن ۋە بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى»

بۇ ئىككى تاش بىر ۋاقىتتا 1899 ـ يىلى موڭغۇلىيە جۇمھۇرىيىتى ئورخۇن دەريا بويىدىن ۋە خوشۇت سايدام دېگەن يەردىن تېپىلغان. ھازىرمۇ ئۆز ئورنىدا ساقلانماقتا. «كۆلتېگىن مەڭگۈ تېشى» 732 ـ يىلى، «بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى» 735 ـ يىلى تىكلەنگەن. «كۆلتېگىن مەڭگۈ تېشى»دا 66 قۇر خەت چوڭ ـ كىچىك ئىككى تاشقا ئويۇلغان. چوڭ تاشتا 53 قۇر، كىچىك تاشتا 13 قۇر خەت بار. بۇ باشلانما قىسمى بولسا كېرەك. قالغان قىسىملىرى چوڭ تاشنىڭ ئالدى يۈزىگە ۋە يان يۈزىگە ئويۇلغان. كەينى تەرىپىدە خەنزۇچە خەت بار. «بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى»دا 80 قۇر خەت بار، ئىككى تاشنىڭ كۆپ جايلىرى ئوخشاپ

كېتىدۇ. بۇ ئىككى تاشتا ئىككىنچى تۈرك قاغانلىقىنىڭ قۇرغۇچىسى ئىلتەرىش قاغان، ئۇنىڭ چوڭ ئوغلى بىلگە قاغان ۋە ئىككىنچى ئوغلى كۆلتېگىنلەرنىڭ ھاياتى ۋە تۆھپىلىرى خاتىرىلەنگەن. بۇ ئىككى تاش بىرقەدەر ياخشى ساقلانغان، خەتلىرى كۆپ يادىكارلىق ھېسابلىنىدۇ. بۇ ئىككى تاشنىڭ تارىخىي قىممىتى ناھايىتى يۇقىرى. ئىككى تاشنىڭ تۈركچە قىسمىنى بىلگە قاغاننىڭ جىيەنى يوللۇق تېگىن يازغان. مەلۇم نۇقتىدىن قەھرىمانلىق ئېپوسلىرىغا ئوخشاپ كېتىدۇ. ھەر ئىككى تاشتا تاڭ شۇەنزوڭ يېزىپ بەرگەن خەنزۇچە قىسمى بار، ئەمما تۈركچە قىسمى بىلەن مەزمۇن جەھەتتە باغلانمايدۇ.

بۇ ئىككى تاشنىڭ رەسىملىرى:

W. Radloff: Atlas der Alterhuemer der Mongolei. Vierte Lieferung, 1888, plates XCVIII–XCIX,CII–CIV.

Inscription de l' Orkhon recueilles par l' expedition finnoise 1890. Helsingfors, 1892, II, Plates 2–12.

V. Thomsen: Die alttuerkischen Inschriften aus der Mongolei, ZDGM, t. 78, Leipzig (1924–1925)

تەتقىق قىلىنىش ئەھۋالى:

W. Radloff: Die Alterhuemer der Mongolei. Zweite Folge, 1899.

V. Thomsen: Inscription der Orkhon Dechffrees, Helsingfors, 1896.

V. Thomsen: Die alttuerkischen Inschriften aus der Mongolei, ZDGM, t. 78, Leipzig (1924–1925)

E. Hovdaugen: The relationship between the two Orkhon inscription, Acta Orientalia XXXVI (1974).

耿世民: «古代突厥文碑铭研究», 北京: 中央民族大学出版社, 2005年, 第115 — 147页;

Orkun, H. N, Eski türk yazitlari I, Istanbul, 1994 s. 22 – 78;

S. Ye. Malov, Pamyatniki drevnetyurkskoy pis′mennosti, Moskva – Leningrad, 1951, p. 19–56;

Talat Tekin, Orhon Yazitlari. K ü l Tegin, Bilge Kağan, Tunyukuk, Istanbul, Yildiz, 2003, s. 34 – 55;

Berta Arpad, Szavaimat jol halljatok... A turk es ujgur rovasurasos emlekek kritikai kiadasa, Szeged, 2004. p. 89 – 206.

5) «ئونگىن مەڭگۈ تېشى»

بۇ تاشنى 1891 ـ يىلى يادرېنتسېۋ بوگۇنكى موڭغۇلىيە جۇمھۇرىيىتىنىڭ خوشۇت سايىدامنىڭ جەنۇبىدىن 180 كىلومېتىر كېلىدىغان ئونگىن دەرياسى بويىدىن تاپقان. تاش ئۆز ئورنىدا ساقلانماقتا. خەتلەر بىر تاشنىڭ ئىككى تەرىپىگە ۋە بىر بالبالغا ئويۇلغان. 20 قۇر خەت بار. 731 ـ يىلى ئەتراپىدا تىكلەنگەن㉘. رادلوفنىڭ قارىشىچە بۇ تاش ئىلتەرىش قاغان ۋە ئۇنىڭ خانىشى، بىلگە قاغان ۋە كۆلتېگىنلەرنىڭ ئانىسى — ئىلتەرىش خاتۇنلارنى خاتىرلەش ئۈچۈن 690 — 693 ـ يىللار ئارىسىدا تىكلەنگەن. ماركۇئارتنىڭ قارىشىچە ئىلتەرىش قاغان ۋە ئىنىسى مويۇنچۇر قاغانغا تەئەللۇق. 1957 ـ يىلى كلاۋسون بۇ تاشنى يېڭىباشتىن تەتقىق قىلدى ۋە تاشنىڭ ئىگىسى مويۇنچۇر قاغان دېگەن قاراشنى ئوتتۇرىغا قويدى. ياپونىيەلىك شىياۋيې چۇەنشىيۇمېي بۇ تاش ئېلتەرىش قاغان ۋە مويۇنچۇر قاغانلارنىڭ ئىنىسىنىڭ ئوغلى ۋە ئاتىسىنىڭ تۆھپىلىرىنى

خاتىرىلەش ئۇچۇن ئورنىتىلغان دەپ قارىدى.

بۇ ئىككى تاشنىڭ تەتقىق قىلىنىش ئەھۋالى:

W. Radloff: Atlas der Alterhuemer der Mongolei. Vierte Lieferung, 1888, plates XXVI, 1 – 5.

W. Radloff: Die Alterhuemer der Mongolei. Zweite Folge, 1899;

耿世民:«古代突厥文碑铭研究», 北京: 中央民族大学出版社, 2005年, 第185 — 193页;

Orkun, H. N, Eski t ü rk yazitlari I, Istanbul, 1994, s. 128 – 132 III, 216 – 217;

S. Ye. Malov: Pamyatniki drevnetyurkskoy pis'minnosti Mongolii i Kirgizii, Moskva – Leningrad, 1959, p. 7–11.

Berta Arpad, Szavaimat jol halljatok... A turk es ujgur rovasurasos emlekek kritikai kiadasa, Szeged, 2004, p. 207 – 226.

G. Clauson: The Ongin Inscription, JRAS, 1957, pp. 177 – 192.

小野川秀美:«翁金碑文译注», «羽田博士颂寿纪念东洋史论丛», pp.431 — 337.

Talat Tekin, A Grammar of Orkhon Turkic, Bloomington, 1968, pp. 255 – 256, 291 – 292.

T. Osava: Ongi Inscription, Provisional Report of Researches on Historical Sites and Inscriptions in Mongolia From 1996 to 1998, Osaka: 1999, pp. 129–136.

ئابدۇرىشىت ياقۇپ: «ئورخۇن يېزىقىدىكى ‹ئونگىن› مەڭگۈ تېشىنىڭ تەرجىمىسى ۋە ئىزاھى»، «شىنجاڭ تەزكىرىچىلىكى»، 1991 ـ يىللىق 2 ـ سان.

6) «كۇلتېگىن مەڭگۈ تېشى»

بۇ تاشنى 1912 ـ يىلى پولشالىق ئالىم كوتۋىچ (W. Kotwicz) بۇگۇنكى موڭغۇلىيە جۇمھۇرىيىتى ئۇلانباتورنىڭ جەنۇبىغا يىراق بولمىغان جايدىكى ئىخە خوشۇت (Khoshootu – Ikhe) دېگەن يەردىن تاپقان، 29 قۇر خەت بار. خەتلەر مەڭگۈ تاشنىڭ تۆت تەرىپىگە ئويۇلغان، كۆپ قىسىم يەرلىرى بۇزۇلۇپ كەتكەن. مەزمۇنىدىن قارىغاندا، كۇلتېگىن ئىككىنچى تۈرك قاغانلىقىنىڭ يۇقىرى دەرىجىلىك ئەمەلدارى، تۇنيۇقۇق بىلەن زامانداش بىر كىشى. تاش 8 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرى (721 ـ ؟) تىكلەنگەن㉙. مەزمۇنى كۇلتېگىننىڭ هاياتى ۋە تۆھپىلىرى خاتىرىلەنگەن. تاشنىڭ ئاخىرىدا كۇلتېگىننىڭ قارلۇقلار بىلەن بولغان جەڭدە ئۆلگەنلىكى تىلغا ئېلىنىدۇ.

W. Kotwicz et A Samoilowich: Le monument turc d' Ikhe – khuchtuen Mongolie centrale, RO, IV, 1928, pp. 60 – 107.

Orkun, H. N, Eski t ü rk yazitlari I, Istanbul, 1994, s. 133 – 151

S. Ye. Malov: Pamyatniki drevnetyurkskoy pis' minnosti Mongolii i Kirgizii, Moskva – Leningrad, 1959, p. 25 – 30.

Talat Tekin, A Grammar of Orkhon Turkic, Bloomington, 1968, pp. 257 – 258, 293 – 295.

Berta Arpad, Szavaimat jol halljatok... A turk es ujgur rovasurasos emlekek kritikai kiadasa, Szeged, 2004, p. 1 – 24.

T. Hayashi/T. Osava: Site of Ikh – Khoshoot and Küli or inscription, Provisional Report of Researches on Historical Sites and Inscriptions in Mongolia From 1996 to 1998, Osaka: 1999, pp. 148 – 157.

تەتقىق قىلىنىش ئەھۋالى:
耿世民:《古代突厥文碑铭研究》, 北京:中央民族大学出版社, 2005年, 第177 — 184页;

تۆۋەندىكىلەرى ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىگە مەنسۇپ مەڭگۈ تاشلار.

7) «مويۇنچۇر مەڭگۈ تېشى»

بۇ تاشنى فىنلاندىيەلىك بۇيۇك ئالتايشۇناس رامستېد 1900 ـ يىلى موڭغۇلىيە جۇمھۇرىيىتىنىڭ شىمالىدىكى سېلېنگا دەريا بويىدا، ئارخانگاي ۋە بۇلگان ئايماقلىرى چېگرالىرىدىكى شىنە ئۇسۇ كۆلى بويىدىن تاپقان. ئەمما، يىتتۇرۇپ قويۇپ، 1909 ـ يىلى ئىككىنچى قېتىم تاپقان. تاش 759 ـ يىلى تەڭرىدە بولمىش ئىل ئىتمىش بىلگە قاغان (مويۇنچۇر)نىڭ نامىغا تىكلەنگەن㉚. تاش ئىككى پارچە بولۇپ كەتكەن. بۇ ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىغا ئائىت تاشلارنىڭ ئەڭ چوڭى ھېسابلىنىدۇ. تاشتا 50 قۇر خەت بار. مەڭگۈ تاشنىڭ مەزمۇنىدىن قارىغاندا، ئۇنىڭدا ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئىككىنچى ئەۋلاد قاغانى مويۇنچۇرنىڭ ھاياتى بايان قىلىنغان.

بۇ تاشتىكى مەزمۇنلارنىڭ خەنزۇچە تەرجىمىسى گېئ شىمىن ئەپەندى تەرىپىدىن ھازىرلانغان ۋە لىن گەن، گاۋزىخۇلار يازغان «قەدىمكى ئۇيغۇرلار» (ئىچكى موڭغۇل خەلق نەشرىياتى، 1994 ـ يىلى) ناملىق كىتابقا كىرگۈزۈلگەن. كىتابنىڭ ئابلەت نۇردۇن قاتارلىقلار تەرىپىدىن ئىشلەنگەن ئۇيغۇرچە تەرجىمىسى ئىچىدە (641 ـ 647 ـ بەتلەر) بۇ مەڭگۈ تاشقا ئائىت ئۇچۇرلار ۋە ئۇنىڭ ئۇيغۇرچە تىرانسكرىپسىيەسى ۋە ئۇيغۇرچە تەرجىمىسى ئورۇن ئالغان.

تەتقىقاتلار:

G. J. Ramsted: Zwei Uigurische Runeninschiriften in der Nord-Mongolei, JSFOum XXX, 3, 1913.;
S. Ye. Malov, Pamyatniki drevnetyurkskoy pis′mennosti, Moskva – Leningrad, 1951, p. 30 – 44;
Orkun, H. N, Eski t ürk yazitlari I, Istanbul, 1994 s. 164 – 185;
Berta Arpad, Szavaimat jol halljatok... A turk es ujgur rovasurasos emlekek kritikai kiadasa, Szeged, 2004. p. 89 – 190.
T. Moriyaso: Site and inscription of Shine – Usu, Provisional Report of Researches on Historical Sites and Inscriptions in Mongolia From 1996 to 1998, Osaka: 1999, pp. 177 – 195.

耿世民:《古代突厥文碑铭研究》, 北京:中央民族大学出版社, 2005年, pp.115—147.

8) «تاريات مەڭگۈ تېشى» («تېرخېن مەڭگۈ تېشى» ۋە يا «مو-يۇنچۇر 2 ـ تېشى»)

بۇ ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىغا ئائىت ئىككىنچى مۇھىم تاش. بۇ تاشنى 1957 ـ يىلى موڭغۇلىيە ئارخېئولوگى دورجسۇرېن (C. Dorzhsuren) ئارخانخاي ئايمىقى تاريات تەۋەسىدىكى تېرخىن دەريا بويىدىن تاپقان. 1969 ـ يىلى كىلىياشتورنى (S. Klyashtorny) قايتا تەكشۈرگەن ۋە قازغان. تاش تۆت پارچە بولۇپ ئۈچ پارچىسى تېپىلغان، ئەڭ ئۈستۈنكى بىر پارچىسى تېپىلمىغان. ھازىر موڭغۇلىيە پەنلەر ئاكادېمىيەسى تارىخ تەتقىقات ئىنستىتوتىدا ساقلىنىۋاتىدۇ. مەڭگۈ تاشتا مويۇنچۇر ۋە دادىسى كۆل بىلگە قاغانىنىڭ ئۇرۇشلىرى خاتىرىلەنگەن.

بۇ تاشتىكى مەزمۇنلارنىڭ خەنزۇچە تەرجىمىسى گېيڭ شىمىن ئەپەندى تەرىپىدىن هازىرلانغان ۋە لىن گەن، گاۋزىخۇلار يازغان «قەدىمكى ئۇيغۇرلار» (ئىچكى موڭغۇل خەلق نەشرىياتى، 1994 ـ يىلى) ناملىق كىتابقا كىرگۈزۈلگەن. كىتابنىڭ ئابلەت نۇردۇن قاتارلىقلار تەرىپىدىن ئىشلەنگەن ئۇيغۇرچە تەرجىمىسى ئىچىدە (640 ـ ، 633 ـ بەتلەر) بۇ مەڭگۈ تاشقا ئائىت ئۇچۇرلار ۋە ئۇنىڭ ئۇيغۇرچە تىرانسكرىپسىيەسى ۋە ئۇيغۇرچە تەرجىمىسى ئورۇن ئالغان.

تەتقىقاتلار:

م. شىنىخۇ: «تاريات مەڭگۈ تېشى ـــ يېڭى تېپىلغان ئورخۇن مەڭگۈ تېشى» (موڭغۇلچە)

كىلىياشتورنى: «تېرخىن مەڭگۈ تېشى»، «سوۋېت تۈركولوگىيەسى» (رۇسچە)، 1980(2).

تالات تېكىن: «شىمالىي موڭغۇلىيەدىن تېپىلغان ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىغا ئائىت يېڭى مەڭگۈ تاش»، «تۈرك تارىخ جەمئىيىتى ژۇرنىلى» 1982 ـ يىللىق، 184 ـ سان.

Berta Arpad, Szavaimat jol halljatok . . . A turk es ujgur rovasurasos emlekek kritikai kiadasa, Szeged, 2004 . p . 241 -266 .

耿世民:《古代突厥文碑铭研究》, 北京:中央民族大学出版社, 2005年, pp.206 ـــ 218.

9) «توققۇز ئۇيغۇر قاغان تۆھپە مەڭگۈ تېشى»

بۇ تاشنى رۇسىيە ئارخېئولوگى يادرىنتسېۋ 1889 ـ يىلى ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ قەدىمىي شەھىرى قارا بالغاسۇن ئەتراپىدىن تاپقان ۋە «قارا بالغاسۇن مەڭگۈ تېشى» دەپ ئاتىغان. بۇ تاش بايقالغاندا بەك پارچىلىنىپ كەتكەن. تاشنىڭ ئۈلى شىر شەكلىدە، مەڭگۈ تاش شىرنىڭ دۇمبىسىگە تىكلەنگەن. ئەسلىي ئېگىزلىكى

3.38 مېتىر، كەڭلىكى 1.77، قېلىنلىقى 0.97 مېتىر دەپ مۆلچەرلەنمەكتە. تاشنىڭ تۆت تەرىپى سىلىقلىنىپ، بىر يۈزىگە ئورخۇن يېزىقىدا، بىر يۈزىگە سوغد يېزىقىدا (31 قۇر)، يان تەرىپىگە خەنزۇ يېزىقىدا (19 قۇر) خەت يېزىلغان. تاشنىڭ خەت ئۇيۇلغان قىسمىلىرىدىن خەنزۇ يېزىقىدا يېزىلغان قىسمى ياخشى ساقلانغان، ئاندىن قالسا سوغد يېزىقىدا يېزىلغان قىسمى بىرقەدەر ياخشى ساقلانغان. [تاشتىكى سوغدچە خەتلەرنى رادلوف دەسلەپتە قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا دەپ تونۇغان. كېيىن گېرمانىيەلىك مۇللېر (F. W. K. Mueller) تۈزەتكەن.] ئالىملار بۇ تاشنى ئورخۇن ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ 8 ـ ئەۋلاد قاغانى ئالپ بىلگە قاغان تەختىتە ۋاقتىدا (808 ـــ 821) تىكلەنگەن بولۇشى مۇمكىن دەپ قارىماقتا. مەڭگۈ تاشتا ئورخۇن ئۇيغۇر قاغانلىقى قۇرۇلغاندىن تارتىپ تاكى 8 ـ ئەۋلاد قاغان ئالپ بىلگە قاغانغىچە بولغان ئىشلار خاتىرىلەنگەن. بولۇپمۇ، مانى دىنىنىڭ ئۇيغۇرلار ئارىسىغا تارقىلىش ئەھۋالى تەپسىلىي خاتىرىلەنگەن، بۇ جەھەتتىن بۇ تاشنىڭ قىممىتى ناھايىتى زور. بۇ تاش ھەققىدە دەسلەپ رۇسىيەلىك ۋاسىلىيېۋ (Vasiliev)، گوللاندىيەلىك شلېگېل (Schlegel) ۋە ياپونىيەلىك خانىدا تورو (羽田亨) قاتارلىقلار تەتقىقات ئېلىپ بارغان. كېيىنچە خامىلتون قاتارلىقلار مەڭگۈ تاشنىڭ خەنزۇچە قىسمىنى تەتقىق قىلدى. خانسېن (O. Hansen) قاتارلىقلار مەڭگۈ تاشنىڭ سوغدچە قىسمىنى تەتقىق قىلدى.

خەنزۇچە تەرجىمىسى گېيڭ شىمىن ئەپەندى تەرىپىدىن هازىرلانغان ۋە لىن گەن، گاۋ زىخۇلار يازغان «قەدىمكى ئۇيغۇرلار» (ئىچكى موڭغۇل خەلق نەشرىياتى، 1994 ـ يىلى) ناملىق كىتابقا كىرگۈزۈلگەن. كىتابنىڭ ئابلەت نۇردۇن قاتارلىقلار تەرىپىدىن ئىشلەنگەن ئۇيغۇرچە تەرجىمىسى ئىچىدە

(650 ـ ، 658 ـ يەتلەر) بۇ مەڭگۈ تاشقا ئائىت ئۇچۇرلار ۋە ئۇنىڭ ئۇيغۇرچە تىرانسكرىپسىيەسى ۋە ئۇيغۇرچە تەرجىمىسى ئورۇن ئالغان.

ئاساسلىق تەتقىقات نەتىجىلىرى:

W. Radloff: Atlas der Alterhuemer der Mongolei. Vierte Lieferung, 1895.

Orkun, H.N, Eski türk yazitlari I, II, Istanbul, 1994.

T. Moriyasu, A. Ochir, Provisional Report of Researches on Historical Sites and Inscriptions in Mongolia From 1996 to 1998, Osaka: 1999.

10) «سۇجى مەڭگۈ تېشى»

بۇ تاشنى فىنلاندىيەلىك بۇيۇك ئالىتايشۇناس رامستېد 1900 ـ يىلى موڭغۇلىيە جۇمھۇرىيىتىنىڭ شىمالىدىكى سۇجى داۋان ئەتراپىدىن تاپقان. ئەمما، يىتتۇرۇپ قويۇپ 1909 ـ يىلى ئىككىنچى قېتىم تاپقان. مۇكەممەل ساقلانغان، 11 قۇر خەتتىن پۈتۈلگەن بۇ تاش بويلا قۇتلۇق يارغان نامىغا ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى يىمىرىلىپ ئۆزاق ئۆتمەي تىكلەنگەن. تاشتىكى «قىرغىز ئوغلى مەن» دېگەن بايانىدىن بۇ تاشنىڭ بىر قىرغىز نامىغا تىكلەنگەنلىكى مەلۇم. ئەمما، دەسلەپكى قۇرلاردىكى «uygur yerinta yaglaqar qanta kaltim» (ئۇيغۇر يېرىدىن، ياغلاقار خاندىن كەلدىم) دېگەن جۇملىدىن تاش گەرچە قىرغىز نامىغا تىكلىگەن بولسىمۇ، ئۇيغۇر خانلىقى زامانىدىن قالغان بىر تاش ئىكەنلىكى مەلۇم. تۈركىيەلىك ئالىم سېرتقايا بۇ تاش ھەققىدە: «ئۇيغۇر ياغلاقار خانلىقىدىن بىر قاغان، بويلا قۇتلۇق يارغانىنى قىرغىزلارغا ئەلچى قىلىپ ئەۋەتكەن. شۇڭا، بۇ مەڭگۈ تاش ئۇيغۇرلارغا مەنسۇپتۇر ۋە 745 ـ ، 780 ـ يىللار

ئارىلىقىدا تىكلەنگەن»㉛ دېگەن.

خەنزۇچە تەرجىمىسى گېيىڭ شىمىن ئەپەندى تەرىپىدىن ھازىرلانغان ۋە لىن گەن، گاۋزىخۇلار يازغان «قەدىمكى ئۇيغۇرلار» (ئىچكى موڭغۇل خەلق نەشرىياتى، 1994 ـ يىلى) ناملىق كىتابقا كىرگۈزۈلگەن. كىتابنىڭ ئابلەت نۇردۇن قاتارلىقلار ئىشلىگەن ئۇيغۇرچە تەرجىمىسى ئىچىدە (648 ـ ، 649 ـ يەتلەر) بۇ مەڭگۈ تاشقا ئائىت ئۇچۇرلار ۋە ئۇنىڭ ئۇيغۇرچە تىرانسكرىپسىيەسى ۋە ئۇيغۇرچە تەرجىمىسى ئورۇن ئالغان.

رەسىملەر ۋە تەتقىقات نەتىجىلىرى:

G. J. Ramsted: Zwei Uigurische Runeninschiriften in der Nord-Mongolei, JSFOum XXX, 3, 1913;

S. Ye. Malov, Pamyatniki drevnetyurkskoy pis'mennosti, Moskva – Leningrad, 1951, pp. 76 – 77;

S. Ye. Malov, Yeniseyskaya pisminnost' Tyurkov, Moskva – Leningrad, 1952, pp. 84 – 90;

Orkun, H.N, Eski türk yazitlari I, Istanbul, 1994, pp. 153 – 159.

Louis Bazin: L'Inscription Kirghize de Suji, Documents de et archives provenant de l'Asie centrale, Kyoto, 1990.

Berta Arpad, Szavaimat jol halljatok... A turk es ujgur rovasurasos emlekek kritikai kiadasa, Szeged, 2004. p. 315 – 324.

耿世民:《古代突厥文碑铭研究》, 北京:中央民族大学出版社, 2005年, pp. 225 — 228.

李经纬:《突厥如尼文〈苏吉碑〉译释》,《新疆师范大学学报》, 1982(2).

11) «سېۋرېي مەڭگۈ تېشى»

بۇ تاشنى رۇسىيەلىك ئالىم كىلياشتورنى 1969 ـ يىلى موڭغۇلىيە جۇمھۇرىيىتىنىڭ جەنۇبى بىلەن ئېلىمىزنىڭ گەنسۇ ئۆلكىسى چېگرا سىغا يېقىن سېرۇېي دېگەن جايىنىڭ شەرقىي جەنۇبىغا ئالتە كىلومېتر كېلىدىغان جايدىن تاپقان. تاشتا 14 قۇر خەت بولۇپ يەتتە قۇرى قەدىمكى تۈركچە، يەتتە قۇرى سوغدچە. بۇ تاش هازىر موڭغۇلىيە پەنلەر ئاكادېمىيەسى تارىخ تەتقىقات ئىنستىتۇتىدا ساقلىنىۋاتىدۇ. تاش بىر پارچە چاسا مەرمەر تاشنىڭ بىر يۈزىنى سىلىقلاپ ئويۇلغان. باشقا ياقلىرى قوپالراق تۈزلەنگەن. ئېگىزلىكى 80 سانتىمېتىر، سىلىقلانغان يۈزىنىڭ كەڭلىكى 45 (47) سانتىمېتىر، قېلىنلىقى 70 سانتىمېتىر. مەڭگۈ تاش تازا ياخشى ساقلانمىغان، تاش يۈزىدە چوقۇرلار ۋە يېرىقلار كۆپ، خەت بار يەرلەرمۇ بۇزۇلغان. مەزمۇنىدىن قارىغاندا، بۇگۇ قاغانىنىڭ 762 ـ يىلى تاڭ سۇلالىسىگە قىلغان سەپىرى بايان قىلىنغان.

بۇ تاش هەققىدىكى دەسلەپكى تەتقىقات نەتىجىسى كىلياشتورنى ۋە لىشىت (Licshits) ئىككىيلەنىنىڭ هەمكارلىقىدا تەييارلىنىپ سوۋېت ئىتتىپاقىدا چىقىدىغان «سوۋېت تۈركولوگىيەسى» (Sovetskaya Tyurkologiya)نىڭ 1971 ـ يىللىق 4 ـ سانىغا ۋە فرانسىيەدە چىقىدىغان «ئاسىيا ئىلمىي ژۇرنىلى (Journal Asiatique)نىڭ 259 ـ سانىغا بېسىلغان. خەنزۇچە تەرجىمىسى گېڭ شىمىن ئەپەندى تەرىپىدىن هازىرلانغان ۋە لىن گەن، گاۋزىخۇلار يازغان «قەدىمكى ئۇيغۇرلار» (ئىچكى موڭغۇل خەلق نەشرىياتى، 1994 ـ يىلى) ناملىق كىتابقا كىرگۈزۈلگەن. كىتابنىڭ ئابلەت نۇردۇن قاتارلىقلار تەرىپىدىن ئىشلەنگەن ئۇيغۇرچە تەرجىمىسى ئىچىدە (659 ـ، 661 ـ بەتلەر) بۇ مەڭگۈ تاشقا ئائىت ئۇچۇرلار ۋە

ئۇنىڭ ئۇيغۇرچە تىرانسكرىپسىيەسى ۋە ئۇيغۇرچە تەرجىمىسى ئورۇن ئالغان.

12) «تەس مەڭگۈ تېشى» («بۆگۈ قاغان مەڭگۈ تېشى»)

بۇ تاشنى رۇسىيەلىك ئالىم كىلياشتورنى 1976 ـ يىلى موڭغۇلىيە جۇمھۇرىيىتىنىڭ خۆسگۆل (Hovsgol) ئايمىقىنىڭ ئۆۋۆربۇلاق (Ovorbulag) دېگەن جايىغا يېقىن تەس دەريا سى يۇقىرى ئېقىنىنىڭ سول قىرغىقىدىكى نوگون تولگوي (Tolgoi Nogoon) دېگەن تۆپلىكتىن تاپقان. «مويۇنچۇر 2 ـ مەڭگۈ تېشى»نىڭ 1 ـ قۇرىدىكى بايانلاردىن قارىغاندا، تەس دەريا سىنىڭ يۇقىرى ئېقىنى ئورخۇن ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ قاغانلىرى تۇرىدىغان جاي ئىكەن.) تاشنىڭ ئاستىنقى يېرىملا ساقلىنىپ قالغان بولۇپ، ئۇ چاسا قىزىل گىرانىت تاش. ئېگىزلىكى 86 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 32 سانتىمېتىر، قېلىنلىقى 22 سانتىمېتىر. هازىر ساقلىنىپ قالغان قىسمى ئەسلىدىكىنىڭ يېرىمىغىمۇ يەتمەيدۇ. خەت نۇسخىسى، تىلى ۋە ئىملاسى مويۇنچۇر بىرىنچى، ئىككىنچى تاشلىرىغا ئوخشايدۇ. هازىر موڭغۇلىيە پەنلەر ئاكادېمىيەسى تارىخ تەتقىقات ئىنستىتۇتىدا ساقلىنىۋاتىدۇ.

مەڭگۈ تاشتا 22 قۇر خەت بار. 757 ـ يىلى ئەتراپىدا تىكلىگەن. مويۇنچۇر قاغانىنىڭ ئوغلى، 759 ـ، 780 ـ يىللاردا تەختىتە ئولتۇرغان ئورخۇن ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ 3 ـ ئەۋلاد قاغانى بۆگۈ قاغانىنىڭ تۆھپىلىرى خاتىرىلەنگەن. مەڭگۈ تاشنىڭ باش قىسمى (1 ـ، 6 ـ قۇر) دا مويۇنچۇر قاغانىنىڭ ۋاپاتى ۋە بۆگۈ قاغانىنىڭ تەختكە چىقىشى تىلغا ئېلىنىدۇ. بۇ دەل تاڭ سۇلالىسىدە «ئۆڭلۈك ـ سۆيگۈن توپلىڭى» يۈز بېرىپ، ئورخۇن ئۇيغۇر قاغانلىقى تاڭ سۇلالىسىگە يارەملىشىپ، توپلاڭنى تىنچىتىپ چاڭئەننى قايتۇرۇۋالغان ۋاقىت ئىدى.

بۇ تاش ھەققىدە ئەڭ دەسلەپتە موڭغۇلىيە ئالىمى خارزاباي (S. Charzaubay) ۋە شىنېخۇ (M. Shinehuu)لار تەتقىقات ئېلىپ بارغان. خارزابايىنىڭ تەتقىقاتى «تەس مەڭگۈ تېشى» دېگەن نامدا 1979 ـ يىلى موڭغۇلىيەدە چىقىدىغان «فىلولوگىيە تەتقىقاتى» ناملىق ژۇرنالنىڭ XIII/5 سانىدا (117 ـ 124 ـ بەتلەر) ئېلان قىلىنغان. شىنېخۇنىڭ تەتقىقاتى «ئورخۇن رۇنىك يېزىقىدىكى يېڭى تېپىلغان مەڭگۈ تاش» دېگەن نامدا 1980 ـ يىلى «فىلولوگىيە تەتقىقاتى» ناملىق ژۇرنالنىڭ VIII/1 سانىدا (41 ـ ، 36 ـ بەتلەر) ئېلان قىلىنغان. كىلياشتورنىنىڭ «قەدىمكى ئۇيغۇرچە بۆگۈ قاغان تەس مەڭگۈ تېشى» ناملىق ماقالىسى ۋېنگرىيەدە چىقىدىغان «شەرقشۇناسلىق ژۇرنىلى» (AOH)نىڭ 1985 ـ يىللىق 31 ـ جىلد، 1 ـ سانىدا ئېلان قىلىندى. خەنزۇچە تەرجىمىسى گېڭ شىمىن ئەپەندى تەرىپىدىن ھازىرلانغان ۋە لىن گېن، گاۋ زىخۇلار يازغان «قەدىمكى ئۇيغۇرلار» (ئىچكى موڭغۇل خەلق نەشرىياتى، 1994 ـ يىلى) ناملىق كىتابقا كىرگۈزۈلگەن. كىتابنىڭ ئابلەت نۇردۇن قاتارلىقلار تەرىپىدىن ئىشلەنگەن ئۇيغۇرچە تەرجىمىسى ئىچىدە (641 ـ ، 647 ـ بەتلەر) بۇ مەڭگۈ تاشقا ئائىت ئۇچۇرلار ۋە ئۇنىڭ ئۇيغۇرچە تىرانسكرىپسىيەسى ۋە ئۇيغۇرچە تەرجىمىسى ئورۇن ئالغان.

باشقا تەتقىقات نەتىجىلىرى:

Orkun, H.N, Eski türk yazitlari I, Istanbul, 1994, pp.153 – 159.

T.Osava, Tes Inscription, T.Moriyasu, A.Ochir, Provisional Report of Researches on Historical Sites and Inscriptions in Mongolia From 1996 to 1998, Osaka: 1999, pp.158 – 167.

Berta Arpad, Szavaimat jol halljatok... A turk es ujgur rovasurasos emlekek kritikai kiadasa, Szeged, 2004, p.227 – 240.

耿世民:《古代突厥文碑铭研究》, 北京:中央民族大学出版社, 2005年, pp.219 — 224.

13) «مويۇنچۇر مەڭگۈ تېشى»

1909 ـ يىلى فىنلاندىيەلىك ئالتايشۇناس رامستېد موڭغۇلىيەنىڭ شىنە ئۇسۇ (Shine – usu) دېگەن يېرىدىن تاپقان. بۇ تاش خېلىلا بۇزۇلغان بولسىمۇ، ساقلىنىپ قالغان خەتلەر يەنىلا خېلى بار، بۇ تاش ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ تارىخى ۋە شۇ دەۋر تىلىنى تەتقىق قىلىشتا ئەھمىيىتى زور. بۇ تاش ھەققىدىكى تەتقىقاتنى رامستېد «فىن ـ ئۇگىر ئىلمىي ژۇرنىلى» (Journal de la Spciete Finno – Ougrienne) نىڭ 1913 ـ يىلى 30 ـ سانىدا «شىمالىي موڭغۇلىيەدىن تېپىلغان ئىككى پارچە رۇنىك يېزىقىدىكى قەدىمكى ئۇيغۇرچە مەڭگۈ تاش» (Zwei Uuigurische Runeninschrifren in der Mongolei) دېگەن نامدا ئېلان قىلدى.

14) «توققۇز ئۇيغۇر قاغان تۆھپە مەڭگۈ تېشى»

(Toquz Uighur ay –tangtida qut bolmish alp bilga qaghan)

بۇ تاش «قارا بالغاسۇن مەڭگۈ تېشى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ تاش ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ بۇمى قاغان دەۋرىگە (808 — 821) مەنسۇپ دەپ قارالماقتا. بۇ مەڭگۈ تاشقا ئورخۇن، خەنزۇ ۋە سوغد يېزىقلىرىدا خەت ئويۇلغان. ئۇنىڭ ئورخۇن يېزىقى قىسمىنى رادلوف تەتقىق قىلىپ «موڭغۇلىيەدىن تېپىلغان قەدىمكى تۈركچە مەڭگۈ تاشلار»نىڭ 3 ـ قىسمىدا (1895 ـ يىلى) ئېلان قىلدى. ئەپسۇسكى، بۇ تاشنىڭ ئورخۇن يېزىقىدىكى قىسمى تو-

لىمۇ بۇزۇلۇپ كەتكەن.

15) «سۇجى مەڭگۇ تېشى»

بۇ تاشنى رامستېد 1909 ـ يىلى موڭغۇلىيەنىڭ سۇجى (Suji) دېگەن يېرىدىن تاپقان. بۇ مۇكەممەل ساقلانغان، ئەمما كىچىكرەك بىر مەڭگۇ تاش.

16) «ئىرق بىتىگ»

«ئىرق بىتىگ» ئورخۇن يېزىقىدا قەغەزگە يېزىلغان مۇھىم يادىكارلىقلارنىڭ بىرى. ئۇنى ستېيىن 1907 ـ يىلى دۇنخۇاڭدا قولغا چۈشۈرگەن. ھازىر لوندون بۇيۇك بىرىتانىيە مۇزېيىدا ساقلانماقتا. ئۇ كىچىك بىر كىتابچە بولۇپ، 58 ۋاراق 104 بەت. ئېگىزلىكى 13.6 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 8 سانتىمېتىر. كىتاب ئەينى ۋاقىتتا بەك كۆپ تۈتۈلغاچقا قىرغاقلىرى قاتلانغان، يىرتىلغان. ھەربىر بەتكە 8 ـ 9 قۇر، ھەربىر قۇرغا 8 ـ 10 دانە خەت يېزىلغان.

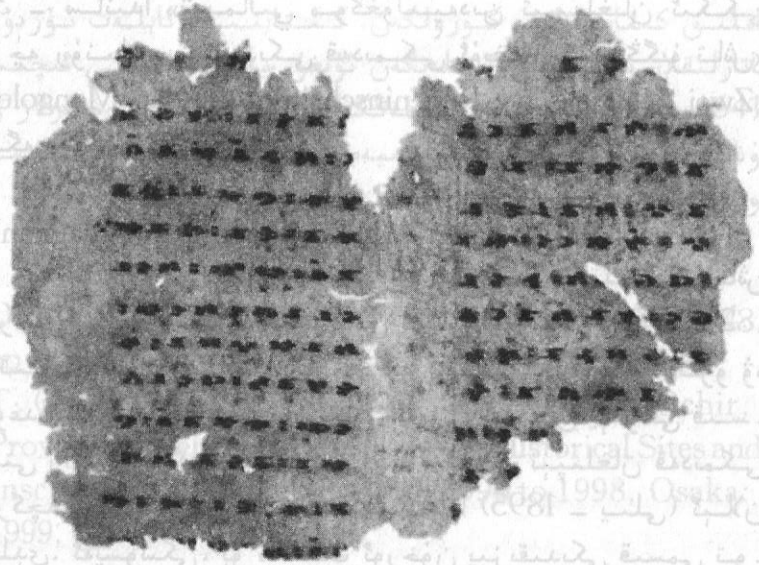

كىتابنىڭ مەزمۇنىدىن قارىغاندا، جەمئىي 65 ئابزاس پال مەزمۇنى بار، ھەربىر ئابزاستا بىر ۋەقەنى بايان قىلىدۇ، ئاندىن «بىلىكلارکى بۇ ياخشىلىق»، «بىلىكلارکى بۇ يامانلىق» دېگەندەك ئاياغلاشتۇرۇلىدۇ. 4 ـ، 10 ـ، 13 ـ، 14 ـ، 21 ـ، 43 ـ، 51 ـ ئابزاسلاردا بۇ گەپ يوق.(ھەربىر پالنىڭ ئالدىغا كىچىك چەمبەرلەر سىزىلغان. ئۇنىڭ تىلى قەدىمكى تۈركىي تىللارنىڭ n دىيالېكتىغا تەۋە، 8 ـ، 9 ـ ئەسىرلەردىكى ئورخۇن مەڭگۈ تاشلىرىنىڭ تىلى بىلەن ئاساسەن ئوخشاش.

فوتو نۇسخىسىنى تالات تېكىن نەشر قىلدۇرغان:

V. Thomsen: Dr. Stein's Manuscripts in Turkish "Runic" Script from Miran and Tun-huang, JRAS 1912, pp. 190-214.

Orkun, H. N, Eski türk yazitlari II, Istanbul, 1938, pp. 71-93

S. Ye. Malov, Pamyatniki drevnetyurkskoy pis' mennosti, Moskva- Leningrad, 1951, pp. 80-92.

Talat Tekin: Irk Bitig — The Book of Omens, 1993, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden. pp. 1-133.

J. Hamilton: Le colophon de l'Irq Bitig, Turcica VII, 1975, pp. 7-19.

A, Arlotto, Old turkic oracle books, Monumenta Serica XXIX, 1970-71, pp. 685-696.

G. Clauson, Notes on Irk Bitig, UAJb XXXIII, 3-4, 1961, pp. 218 - 225.

M. Erdall, Irk Bitig Uzerine Yeni Notlar, TDAY-Belleten, 1977, pp. 87-119.

耿世民:《古代突厥文碑铭研究》, 北京:中央民族大学出版社, 2005年, pp.285 — 302.

3. ئورخۇن يېزىقىنىڭ كېلىپ چىقىشى

ئورخۇن يېزىقىنىڭ كېلىپ چىقىشى ھەققىدە نۇرغۇن ئالىملار ئۆز قاراشلىرىنى ئوتتۇرىغا قويغان، ئۇلارنىڭ قاراشلىرى ھەر خىل. يىغىنچاقلىغاندا 15 خىل قاراش بار㉜:

1) تومسېن ئورخۇن ئېلىپبەسىنى يېشىپ چىقىشتىن بۇرۇن بەزىلەر بۇ ئېلىپبەنىڭ ئاناتولىيە (كىچىك ئاسىيا)دىن بايقالغان، يۇنان مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىدە مەيدانغا كەلگەن لىكىيان (Lycien)، كارىيان (Carien) ئېلىپبەلىرىگە ئوخشايدىغانلىقىنى نەزەرگە ئېلىپ، ھېتىت ۋە قەدىمكى ئاناتولىيە ئېلىپبەلىرىدىن كېلىپ چىققان دەپ قارىغان. تىھسېن (Tihsen, 1786)، ئوتتو دۆنىېر (Otto Donner)㉝، ئامانجولوف (1976, 1978) قاتارلىقلار بۇ قاراشنى ياقلايدۇ.

2) ئىسكاندىناۋىيەدىكى رۇنىك ئېلىپبەسىدىن كېلىپ چىققان دەپ قاراش. بۇ قاراشنى ھېيكېل (A. Heikel, 1892) ئوتتۇرىغا قويغان.

3) يا پەھلەۋى، سوغد يېزىقلىرىنىڭ ۋاستىسى بىلەن مەيدانغا كەلگەن ۋە يا بىۋاستە ئەرەمەي ئېلىپبەسىدىن كېلىپ چىققان دەپ قاراش. تومسېن (V. Thomsen, 1896)، پېدېرسېن (H. Pedersen,1962)، مېنگېس (Karl Menges,1969)، رونا تاس(A. Rona Tas, 1987) قاتارلىقلار بۇ قاراشنى ياقلايدۇ.

4) ئورخۇن ئېلىپبەسى تۈركىي خەلقلەرنىڭ تامغىلىرىدىن كېلىپ چىققان دەپ قاراش. ئارىستوف (N. N. Aristov, 1896)، ماللىتسكىي (N. G. Mallitskiy) قاتارلىقلار مۇشۇ قاراشنى قوبۇل كۆرىدۇ.

5) ئورخۇن ئېلىپبەسى ئەرەمەي ئېلىپبەسىدىن كېلىپ چىق-

قان، پەقەت تۈرك تامغىلىرى شەكلىگە كەلتۈرۈلۈپ «مىللىيلاشتۇ-رۇلغان» دەپ قاراش. سوكولوف (N. D. Sokolov, 1904) مۇشۇ قاراشنى ئوتتۇرىغا قويغان.

6) رۇنىك ئېلىپبەسىدىن پايدىلىنىپ، ئەرەمەي ئېلىپبەسىدىن قوبۇل قىلغان دەپ قاراش. رادلوف (W. W. Radloff, 1908) مۇشۇ قاراشنى ئوتتۇرىغا قويغان.

7) تۈركىلەرنىڭ دىنىي مۇراسىملىرىغا ئائىت بەلگە ۋە سىمۋوللار ئاساسىدا ئىجاد قىلىنغان دەپ قاراش. ساۋېنكوف (N .D. Savenkov, 1910) مۇشۇ قاراشنى ئوتتۇرىغا قويغان.

8) سوغد يېزىقى ئاساسىدا مەيدانغا كەلگەن دەپ قاراش. گاۋزوت (R. Gauthiot, 1911)، ئالتېم (Fr. Altheim, 1949)، كىلىياشتورنى (S. G. Klyashtorniy, 1958)، لىۋىنچ (V. A. Livshich, 1978) قاتارلىقلار بۇ قاراشنى ياقلايدۇ.

9) ھەرپلەر تۈرك تامغىلىرىدىن كېلىپ چىقىقان، شۇنداقلا ئەرەمەي، سوغد ۋە پەھلەۋى يېزىقلىرىدىن ئۈلگە ئالغان دەپ قاراش. پولىۋانوف مۇشۇ قاراشنى ئوتتۇرىغا قويغان㉞.

10) پەھلەۋى يېزىقىدىن كېلىپ چىققان دەپ قاراش. جېنسېن (H. Jensen, 1925) مۇشۇ قاراشنى ئوتتۇرىغا قويغان.

11) پارت ـ پەھلەۋى يېزىقىدىن كېلىپ چىققان دەپ قاراش. فېۋرېر (J. G. Fevrier, 1948) مۇشۇ قاراشنى ئوتتۇرىغا قويغان.

12) سوغد، گىرېك ئېلىپبەسىدىن كېلىپ چىققان دەپ قاراش. كلاۋسون (G. Clauson, 1970)، ۋاساری (I. Vasary, 1995) قاتارلىقلار مۇشۇ قاراشنى ئوتتۇرىغا قويغان.

13) تۈركىي خەلقلەر ئۆزلىرى ئىجاد قىلغان دەپ قاراش. بۇ قاراش بىرقەدەر كەڭ ئومۇملاشقان قاراش بولۇپ، ھۇسەيىن نامىق ئورخۇن (H. N. Orkun, 1936, 1938)، ئەخمەت جەۋات ئەمرە㉟، ئەخمەت جەفەرئوغلۇ (A. Caferoglu, 1958)، ماخمۇتوف㊱

قاتارلىقلار مۇشۇ قاراشنى ياقلايدۇ.

14) ئورخۇن يېزىقى ئەسلىي ئېلىپبەلىك يېزىق ئەمەس، بوغۇملارغا تايانغان بىر يېزىق. ئۇنداق ئىكەن، ئۇنىڭ ئېلىپبە سىستېمىسى ئەرەمەي ئېلىپبەسىدىن كەلگەن بولمايدۇ دەپ قاراش. پرىستاك (O. Pritsak, 1980)㊲، كىزلاسوف (I. L. Kizlasov, 1994)، گۈزەۋ/كىلياشتورنى㊳ قاتارلىقلار مۇشۇ قاراشنى ياقلايدۇ.

15) تۈركلەر تەقلىد يولى بىلەن ئىجاد قىلغان دەپ قاراش. گۈزەۋ/كىلياشتورنى بۇ قاراشنى ئىلگىرى سۈرىدۇ.

يۇقىرىدىكى قاراشلار ئارىسىدا ئەڭ كەڭ تارقالغان قاراش بويىچە ئورخۇن ئېلىپبەسىنى پەھلەۋى، سوغد، پارت قاتارلىق ئىرانچە بىر ئېلىپبە ۋاسىتىسى بىلەن ئەرەمەي ئېلىپبەسىگە باغلاش ۋە ياكى توغرىدىن ـ توغرا بىر سام ئېلىپبەسىگە باغلاش ۋە ياكى رۇنىك ئېلىپبەسىگە باغلاپ چۈشەندۈرۈشلەرنىڭ قايىل قىلىش كۈچى زور ئەمەس.

ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدىغان قاراش ئورخۇن ئېلىپبەسىنى تۈركىي قوۋملار ئۆزلىرى ئىجاد قىلغان دېگەن قاراش. ئارىستوۋ ۋە ماللىتسكىي تۈرك تامغىلىرىنى، ساۋېنكوف بولسا تۈركلەرنىڭ دىنىي پائالىيەتلىرىدىكى بەلگە، سىمۋوللارنى ئېلىپبەنىڭ يىلتىزى دەپ قارايدۇ. پولىۋانوفمۇ تۈرك تامغىلىرىدىن كەلگەن، ئەمما يات ئېلىپبەلەرنىڭمۇ ئىلھامى بار دېگەن قاراشنى ئىلگىرى سۈرىدۇ. ئىران ۋە ئەرەمەي يېزىقىدىن كەلگەن دېگۈچىلەردىن تومسېن، كلاۋسون، سوكولوف قاتارلىقلارمۇ تۈرك تەسىرىنى پۈتۈنلەي رەت قىلمايدۇ. يات ئېلىپبەلەردىن كىرگەن ھەرپ ـ بەلگىلەرنىڭ تۈركچىلەشتۈرۈلگەنلىكى، ھېچبولمىغاندا ↓، ⚒، D، ⚐، ⚒ قاتارلىق بىرقانچە ھەرپنىڭ تۈركلەر تەرىپىدىن ئىجاد قىلىنغانلىقىنى قوبۇل كۆرىدۇ.

ئورخۇن ئېلىپبەسىدىكى مەنىلىك ھەرپلەر:

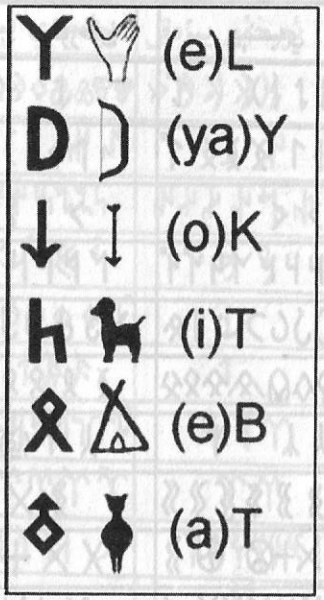

ئورخۇن يېزىقىنىڭ ئېلىپبەسى ۋە ئىملاسى

ياپونىيە ئالىمى نوبو يامادا (山田信夫) «ئېھتىمال 6 ـ ئەسىردە بۇمىن قاغان تەختتە ۋاقتىدا ئوتتۇرا ئاسىيانى بويسۇندۇرۇش يۈرۈشىدە ئەرەمەي يېزىقى بىلەن ئۇچراشقان بولسا كېرەك» دەپ قارايدۇ. ئەمما، ئىسپات كۆرسەتمەيدۇ.

ئېلىمىز ئالىمى گېڭ شىمىننىڭ قارىشىچە ↓ «ئوق oq»، ⚒ «ئۆي äb»، D «ئاي ay» قاتارلىق ئۈچ ھەرپ مەنىلىك يېزىق خۇسۇسىيىتىگە ئىگە. يەنە كېلىپ تۈركلەرنىڭ قايسى زامانلاردا، قانداق ئۇسۇلدا ئەرەمەي ھەرپلىرى بىلەن تونۇشقانلىقى ۋە ئۇنى تۈرك يېزىقى قىلىپ ئۆزگەرتكەنلىكى ئېنىق ئەمەس.

ھەرقايسى جايلاردىن (تالاس، يېنىسەي، ئورخۇن ۋادىلىرىدىن) تېپىلغان مەڭگۈ تاش ۋە قىيالاردىكى ھەرپ ـ بەلگىلەرنىڭ سانى ۋە يېزىلىش شەكىللىرىدە ئازدۇر ـ كۆپتۇر پەرق بار.

تاۋۇش قىممىتى	ئورخۇن	يېنىسەي	تالاس
a, ä, (e)			
ï, i, (e)			
o, u			
ö, ü			
b			
b´			
č, č´			
d,(ð),(t)			
d´,(ð´),(t´)			
ɣ			
g´			
j			
j´			
q			
q прu o, u			
q прu ï			
k´			
k´ прu ö, ü			
l			
l´			

تاۋۇش قىممىتى	ئورخۇن يېزىقى	يېنىسەي يېزىقى	تالاس يېزىقى
m, m´			
n			
n´			
ñ,(nj)			
ŋ, ŋ´			
p, p´			
r			
r´			
s			
s´			
š			
š´			
t			
t´			
z, z´			
ł, ł´			
nt, n´t´			
nč, n´č´			
rt			
ئايرىش بەلگىسى	:		

تاۋۇش قىممىتى	ئورخۇن	يېنىسەي	تالاس
m, m′			
n			
n′			
ñ, (nj)			
ŋ, ŋ′			
p, p′			
r			
r′			
s			
s′			
š			
š′			
t			
t′			
z, z′			
l̲t̲, l̲t̲′			
n̲t̲, n̲t̲′			
n̲č̲, n̲č̲′			
r̲t̲			
ئايرىش بەلگىسى			

4. ئورخۇن يېزىقىنىڭ ئىملاسى

ئورخۇن يېزىقى بىر خىل فونېمىلىق، بوغۇملۇق ئارىلاش يېزىق. ئۇ ساپ فونېمىلىق ۋە يا ساپ بوغۇملۇق يېزىق ئەمەس. بۇ يېزىقتىكى بەلگىلەر تۆت(|)، قىيپاش (/)، يايسىمان (( ) سىزىقچىلارنىڭ ھەر خىل شەكىلدە بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان. ئورخۇن ئېلىپبەسى 38 ــ 40 بەلگىدىن تەركىپ تاپقان.

ئورخۇن يېزىقى ئادەتتە ئوڭدىن سولغا توغرىسىغا يېزىلىدۇ. سۆزلەر بىر - بىرىدىن قوش چېكىت ئارقىلىق ئايرىلىدۇ. بەزىدە سۆز بىرىكمىلىرى (ئاساسەن ئېنىقلانغۇچىلىق سۆز بىرىكمىلىرى) قوشۇپ يېزىلىدۇ. ئايرىم ئەھۋاللاردا ᛬ مۇ ئايرىش بەلگىسى قىلىپ قوللىنىلىدۇ.

ئورخۇن يېزىقىنىڭ ئېلىپبەسى

تاۋۇش	ھەرپلەر	تەرتىپ	تاۋۇش	ھەرپلەر	تەرتىپ
t¹		21	a/ä		1
t²		22	ï/i		2
y¹		23	o/u		3
y²		24	ö/ü		4
oq, uq, qo, qu, q		25	b¹		5
ök, ük, kö, kü, k		26	b²		6
ïq, qï, q		27	d¹		7
ič		28	d²		8
č		29	ğ		9
m		30	g		10
ñ/ny		31	q		11

12	ᠺ	k	32	ᠩ	ŋ
13	ᠯ	l^1	33	ᠫ	p
14	ᠰ	l^2	34	ᠱ	š
15	ᠨ	n^1	35	ᠵ	z
16	ᠨᠳ	n^2	36	ᠮ	lt
17	ᠷ	r^1	37	ᠽ	nč
18	ᠸ	r^2	38	ᠤ/ᠥ	nt
19	ᠰ	s^1	39	ᠢ	aš
20	ᠢ	s^2	40	ᠬ	baš

ئىملا قائىدىلىرى

1. سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئىملاسى

1) ئورخۇن ئېلىپبەسىدە سەككىز سوزۇق تاۋۇش تۆت بەلگە ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ.

ᠠ	a/ä
ᠡ	ï/i
ᠣ	o/u
ᠥ	ö/ü

2) سۆز بېشى ياكى سۆزنىڭ بىرىنچى بوغۇمىدىكى سوزۇق تاۋۇش ᠠ يېزىلمايدۇ. بۇنىڭ سەۋەبى نۇرغۇن ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ بېشىغا /ä/ قوشۇپ تەلەپپۇز قىلىنىدىغانلىقىدىن بولغان بولۇشى

مۇمكىن. مەسىلەن:

ᠲ	(t^1)	at	ئات
ᠳ	(t^2)	ät	ئەت
ᠯ	(l^1)	al	ئال
ᠯᠡ	(l^2)	äl	ئەل

ئەمما سۆزنىڭ باشقا جايلىرىدا كۆرۈلسە، چۈشۈرۈلمەيدۇ. مەسىلەن:

ᠺᠠᠷᠠ	(qr^1a)	qara	قارا
ᠠᠫᠠ	(pa)	apa	ئاپا
ᠲᠠᠮᠭᠠ	$(t^1mğa)$	tamğa	تامغا

3) سوزۇق تاۋۇش ᠠ، ᠣ، ᠥ لەر ئەگەر سۆز بېشىدا ۋە سۆزنىڭ بىرىنچى بوغۇمىدا كەلسە، چۈشۈرۈلمەيدۇ. سوزۇق تاۋۇش ᠣ، ᠥ لەر ئۇزۇك تاۋۇش ᠢ، ᠤ لەرنىڭ ئالدى ـ كەينىدە كەلسە، چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن:

ᠢᠳᠠᠭ	(Id^1q)	ïduq	مۇقەددەس
ᠢᠲᠢ	(It^1I)	ïttï	ئەۋەتتى
ᠣᠭᠯᠤᠮ	(Oğlm)	oğlum	ئوغلۇم
ᠦᠴᠦᠨ	(Üčn¹)	üčün	ئۈچۈن

2. ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ ئىملاسى

1) ئورخۇن يېزىقىنىڭ ئەڭ زور ئالاھىدىلىكى b، d، l، n، r، s، t، y قاتارلىق سەككىز ئۈزۈك تاۋۇش تىل كەينى ۋە تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن بىرىكىش ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن ئىككىدىن شەكىلگە ئىگە.

𐰀	b^1	a, ï, o, u تاۋۇشلىرى بىلەن بىرىكىدۇ	𐰉	b^2	ä, i, ö, ü تاۋۇشلىرى بىلەن بىرىكىدۇ
𐰋	d^1		𐰊	d^2	
𐰍	l^1		𐰏	l^2	
𐰑	n^1		𐰐	n^2	
𐰓	r^1		𐰒	r^2	
𐰔	s^1		𐰖	s^2	
𐰕	t^1		𐰗	t^2	
𐰖	y^1		𐰘	y^2	

2) y^2 ۋە s^2 دائىم تىل كەينى تاۋۇشلىرى بىلەن بىرىكىپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

𐰖𐰍𐰀	(ačs²q)	ačsïq	ئاچ
𐰍𐰏𐰘	(y²ïl)	yïl	يىل
𐰖𐰏𐰔	(y²ïš)	yïš	ئورمان

3) هازىرقى كۆپ قىسىم تۈركىي تىللارغا ئوخشاش، q، ğ تاۋۇشلىرى تىل كەينى سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن، k، g تاۋۇشلىرى تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن بىرىكىپ كېلىدۇ.

ئۇندىن باشقا، (q)𐰇 پەقەت u, o تاۋۇشلىرىنىڭ كەينىدە، (k)𐰈 پەقەت ö، ü تاۋۇشلىرىنىڭ (q)𐰃 پەقەت ï تاۋۇشىنىڭ كەينىدە، (𐰄)𐰄 پەقەت i تاۋۇشىنىڭ كەينىدە كۆرۈلىدۇ. بەزى ئالىملار بۇ تۆت بەلگىنى بوغۇمنى بىلدۈرىدىغان بەلگە دەپ قارايدۇ ۋە oq/uq، ok/ük، ïq، ki ياكى qo/qu، kö/kü، qï، ki ئارقىلىق ئىپادىلەيدۇ.

4) (ñ/ny)𐰉 پەقەت a، oنىڭ كەينىدە كۆرۈلىدۇ، مەسىلەن، "qoñ/qony قوي"، "čïğañ/čïğan گاداي"؛ (y)D ئادەتتە a، o، u لارنىڭ ئالدىدا كېلىدۇ، سۆز ئاخىرى بولۇپ كەلگەندە ئايرىم بوغۇم قىلىپ ay ئوقۇلىدۇ، مەسىلەن، "(b¹y¹)𐰀𐰃 باي"؛ (y²)𐰘 ئادەتتە سۆز ئاخىرىدا كەلمەيدۇ، كۆپرەك سۆز بېشىدا كۆرۈلىدۇ ۋە كۆپرەك تىل كەينى ï بىلەن بىرىكىپ كېلىدۇ. مەسىلەن، "(yïš)𐰖𐰏𐰘 ئورمان"؛ (n²)𐰓، (s²)𐰖 ئىككى ئۈزۈك تاۋۇشمۇ بەزىدە تىل كەينى تاۋۇشلار بىلەن بىللە كېلىدۇ.

5) m، ñ(بەزىدە 𐰓𐰓𐰓 يېزىلىدۇ)، ŋ، q، š، z قاتارلىق ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ جۈپتى يوق.

6) قوشما ئۈزۈك تاۋۇشتىن ئۈچى بار (nt)𐰉، (lt)𐰍، (nč)𐰋

7) تەكرار كەلگەن تاۋۇشلاردىن بىرىلا يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

𐰏𐰕𐰏	(It¹I)	ïttï	ئەۋەتتى

3. قوشۇمچىلارنىڭ ئىملاسى

1) تاق بوغۇملۇق قوشۇمچىلارنىڭ ئىملاسى

ئورخۇن يازمىلىرىدا ھەربىر كېلىش قوشۇمچىسىنىڭ سوزۇق تاۋۇشلىرىنىڭ يېزىلىش ئالاھىدىلىكىدىن خاس ئىملا قائىدىسى بارلىقى مەلۇم. بۇنىڭ سەۋەبى يازمىلاردا پىكىرنى ئوچۇق ئىپادىلەش بىلەن مۇناسىۋەتلىك. مەسىلەن، ئىگىلىك كېلىش قوشۇمچىلىرى -iŋ، -ïŋ، چۈشۈم كېلىش قوشۇمچىلىرى

in-، ïn-، ۋاسىتە كېلىش قوشۇمچىلىرى in-، ïn- قاتارلىقلار ئارىسىدا يېقىنلىق بولغاچقا، قەدىمكى تۈركلەر بۇ قوشۇمچىلارنى مۇئەييەن ئىملا قائىدىسىدە ئىپادە قىلغان. يەنى:

(1) ئىگىلىك كېلىش قوشۇمچىلىرى ing-، ïng- تەركىبىدىكى سوزۇق تاۋۇش i-، ï لارنى ئىپادىلەيدىغان ھەرپنى قوشماي يالغۇز 𐰀 ھەرپى بىلەن يازغان. شۇڭا، ئورخۇن يازمىلىرىدا 𐰀 ھەرپى بىلەن يېزىلغان قوشۇمچىنىڭ ھەر زامان ئىگىلىك كېلىش قوشۇمچىسى ئىكەنلىكى مەلۇم بولىدۇ. مەسىلەن:

𐰀𐰋𐰃𐰋𐰋	*bodunıñ* (KTB. 1)	خەلقىڭ
𐰀𐰃	*eliñ* (KTb. 22)	ئېلىڭ
𐰀𐰋𐰇𐰀	*kağanıñ* (ON. Oa., 3)	قاغانىڭ
𐰀𐰉𐰇	*bäginĝ* (KTb. 33)	بېگىڭ
𐰀𐰃𐰇𐰇	*bizinĝ* (KTb. 39)	بىزنىڭ

(2) چۈشۈم كېلىش قوشۇمچىلىرى in-، ïn- لار ئورخۇن يازمىلىرىدا ھەر زامان سوزۇق تاۋۇش ï، i لەرنى ئىپادىلەيدىغان 𐰀 ۋە ر، 𐰀 تاۋۇشلىرى بىلەن تولۇق شەكىلدە يېزىلغان. مەسىلەن:

𐰀𐰃𐰋𐰇𐰋	*oğlın* (KTb. 7)	ئوغلىنى
𐰀𐰃𐰃𐰃	*ilin* (KTb. 1)	ئېلىنى
𐰀𐰃𐰋𐰋	*sabın* (KTb. 9)	سۆزىنى
𐰀𐰃𐰋𐰋𐰋	*sabımın* (KTk. 2)	سۆزۈمنى
𐰀𐰃𐰋𐰀	*kanın* (Ton. 2)	قاغانىنى

(3) ۋاسىتە كېلىش قوشۇمچىلىرى in-، ïn- لار تەركىبىدىكى سوزۇق تاۋۇشلار يېزىقتا ئىپادىلەنمىگەن. مەسىلەن:

𐰀𐰉𐰃	*eligin* (KTb. 32)	قولى بىلەن
𐰋𐰋𐰋𐰋 𐰋𐰋	*ol yolın* (Ton. 24)	ئۇ يول بىلەن
𐰋𐰇𐰃𐰋	*yadağın* (Ton. 25)	ئايىفى بىلەن

ناھايىتى ئاز سۆزلەردە ئىپادە قىلىنغان. مەسىلەن:

𐰋𐰋𐰋	*okun* (KTb. 33)	ئوق بىلەن

(4) ئورخۇن يازمىلىرىدا بەك ئاز قوللىنىلغان چۈشۈم كېلىش قوشۇمچىسى ï-، i-، nï-، ni- قوشۇمچىلىرى ھەر زامان تولۇق شەكىلدە يېزىلغان. مەسىلەن:

𐰃𐰇𐰃𐰀	*sini* (Ton. 10)	سېنى
𐰃𐰇𐰃𐰇	*bini* (Ton. 10)	مېنى
𐰃𐰇𐰇𐰃𐰇	*bizni* (KTk. 10)	بىزنى
𐰃𐰋𐰋𐰋	*bunı* (KTk. 10)	بۇنى

(5) يۆنىلىش كېلىش قوشۇمچىسى a، ä ئاساسەن چۈشۈرۈلمەي يېزىلىدۇ. بۇ قوشۇمچە كۆپرەك تەۋەلىك قوشۇمچىلىرىدىن كېيىن كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

𐰀𐰋𐰋𐰃𐰀	*kağanıma* (Ton. 24)	قاغانىمغا
𐰀𐰃𐰇𐰃(𐰇)	*bizinĝä* (KTb. 40)	بىزگە
𐰀𐰃𐰇𐰇𐰋	*başinĝä* (KTb. 33)	بېشىغا
𐰀𐰃𐰃𐰃𐰀𐰃𐰇	*bisüklinĝä* (KTb. 6)	نەسلىگە

(6) يۆنىلىش كېلىش قوشۇمچىلىرى qa-، kä-لار تەركىبىدىكى سوزۇق تاۋۇشلار ھەر زامان چۈشۈپ قالمايدۇ. مەسىلەن:

𐰀𐰋𐰋𐰀𐰀	*kağanka* (KTb. 16)	قاغانغا
𐰀𐰇𐰇𐰋	*taşka* (KTb. 11)	تاشقا
𐰀𐰃𐰋𐰃𐰃	*elimkä* (Barl. 14,1)	ئېلىمگە

(7) چۈشۈم كېلىش قوشۇمچىسى ïğ-، ig-، قوشۇمچىلىرىنىڭ تەركىبىدىكى ï-، i- تاۋۇشلىرى كۆپ ھاللاردا چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن:

𐰋𐰋𐰃𐰋𐰋	*bodunığ* (KTb. 16)	خەلقنى
𐰉𐰇𐰃𐰃 𐰉𐰃𐰀	*esig-küçig* (ON. Oa, 2)	ئىشنى - كۈچنى
𐰀𐰋𐰇𐰀	*kağanığ* (KTb. 25)	قاغانىنى
𐰀𐰋𐰋𐰋𐰋	*ol sabığ* (KTk. 7)	ئۇ گەينى
𐰀𐰋𐰋	*atığ* (KTk. 33)	ئېتىنى

ئونگىن، كۆلتىكىن، تۇنيۇقۇق مەڭگۈ تاشلىرىدا بەزى سۆزلەردە ig_، ïğ_ قوشۇمچىسى تەركىبىدىكى i_، ï_ تاۋۇشلىرى چۈشۈرۈپ قويۇلماي يېزىلغان. بۇ ئىملا قائىدىسىگە ئۇيغۇن كەلمەيدىغان بىر ئەھۋال.

(8) ئورۇن كېلىش قوشۇمچىسى da_، dä_، ta_، tä_ لار تەركىبىدىكى a، ä سوزۇق تاۋۇشلىرى ھەر زامان تولۇق يېزىلغان. مەسىلەن:

yaşımda (Barl. II, 1)	يېشىمدا
sizdä (Uyuk-Tur., 1)	سىزدە
bunta (KTb. 20)	بۇ يەردە
kün toğsıkda (KTb. 8) : ۴۳۶	كۈن چىقىشتا

(9) تەۋەلىك ئۇچىنچى شەخس قوشۇمچىسى ï_، i_، ï_، si_ دىن باشقا شەخس قوشۇمچىلىرى تەركىبىدىكى سوزۇق تاۋۇشلار چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن:

oğlanım (KTk. 1)	ئوغلانىم، مۇھاپىزە تېچىم
eliginğin (KTb. 22)	قولىنى
eçümiz (KTb. 19)	ئاتىمىز
apamız (KTb. 19)	تاغىمىز
ağısı (KTk. 5)	ھەدىيەسى

(10) ئورخۇن يازمىلىرىدا زامان قوشۇمچىلىرىنىڭ ئىملا قائىدىلىرىمۇ پەرقلىق شەكىلدە كۆرۈلىدۇ:

A. ھازىرقى زامان قوشۇمچىسى ïr_، ir_، ur_، ür_ تەركىبىدىكى ï_، i_، u_، ü_ سوزۇق تاۋۇشلىرى ھەر زامان ئۇزۇك تاۋۇش r_ بىلەن بىللە تولۇق يېزىلغان. مەسىلەن:

ükülür (Ton 32)	توپلىنار
kirür (ON. Oa, 4)	كىرەر
yorıyur (KTb. 12)	يۈرەر
barır (KTb. 10)	بارار
birürmän (KTb. 9)	بېرەرمەن
bayur (Ton 27)	باغلار

ئونگىن، كۆلتىگىن، تۇنيۇقۇق مەڭگۈ تاشلىرىدا ھازىرقى زامان قوشۇمچىسى 30 قېتىم قوللىنىلغان. بۇلاردىن پەقەت ئۈچ قېتىملىقىدا ھازىرقى زامان قوشۇمچىسى تەركىبىدىكى ï_، i_ يېزىلمىغان. بۇنى ئالاھىدە ئەھۋال دەپ قارايمىز. مەسىلەن:

bilir (KTb. 50)	بىلەر
tir (ON. 7)	دەر
kabısır (Ton 12)	ئۇرۇشار

B. ئورخۇن يازمىلىرىدا ئۆتكەن زامان قوشۇمچىلىرى dï_، di_، tï_، ti_ تەركىبىدىكى سوزۇق تاۋۇشلار ھەر زامان چۈشۈرۈلمەي يېزىلغان. مەسىلەن:

kälti (Ton. 34)	كەلدى
yügürti (Ton. 52)	يۈگۈردى
sançdı (KTb. 48)	سانجىدى
basdı (KTb. 48)	باستى

C. ئۆتكەن زامان قوشۇمچىلىرى mïš_، miš_، mïšˇ_، mïs_، mis_ تەركىبىدىكى ï، i تاۋۇشلىرى كۆپىنچە يېزىلمىغان. مەسىلەن:

ötünmis (ON. 8)	ئۆتۈنمىش
barmıs (KTb. 16)	بارمىش
baz kılmıs (KTb. 15)	باز قىلمىش
sünğüsmis (KTb. 15)	ئۇرۇشمىش
kısmıs (ON. 1)	قىسمىش
tägmis (Ton. 47)	تەگمىش

2) كۆپ بوغۇملۇق قوشۇمچىلارنىڭ ئىملاسى

ئورخۇن يادىكارلىقلىرىدا كۆپ بوغۇملۇق قوشۇمچىلار ئانچە كۆپ ئەمەس. كۆپ بوغۇملۇق قوشۇمچىلار يا كېلىش، يا رەۋىشداش مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان قوشۇمچىلاردۇر.

(1) qaru-، kärü-، ğaru-، aru-، ärü- قوشۇمچىلىرى تەركىبىدىكى سوزۇق تاۋۇشلاردىن بىرىنچى بوغۇمدىكى a، ä- ھەرپلىرى ھەر زامان يېزىلمايدۇ، ئىككىنچى بوغۇمدىكى u، ü - تاۋۇشلىرى ھەر زامان چوڭ قالمايدۇ. مەسىلەن:

كۇنىپېتىش تەرەپكە	*kurığaru* (KTk. 3)
تابغاچ ئېلى تەرەپكە	*tabğaçğaru* (Ton. 9)
ئوغۇز ئېلى تەرەپكە	*Oğuzğaru* (KTb. 48)
ئۇ تەرەپكە	*anğaru* (Ton. 20)

(2) تاق بوغۇملۇق ئايرىم كېلىش قوشۇمچىلىرىدىن -tan، -tän- ۋە ئۇنىڭ كۆپ بوغۇملۇق شەكىللىرىدىن -dantan، -dänyän، -däntäyän- قاتارلىق ۋاريانتلىرى تەركىبىدىكى a-، ä- سوزۇق تاۋۇشلىرى ھېچقاچان يېزىقتا ئەكس ئەتكۈزۈلمەيدۇ. مەسىلەن:

نەدىن	*kantan* (KTb. 23)
جەنۇپ تەرەپتىن	*yırdantayan* (Ton. 11)
شەرق تەرەپتىن	*öngdänyän* (Ton. 11)
ئولۇ تەرەپتىن، جەنۇپ تەرەپتىن	*bäridänyän* (Ton. 11)

(3) ئىككى بوغۇملۇق كەلگۈسى زامان قوشۇمچىلىرى -tačï، -täči- نىڭ بىرىنچى بوغۇمدىكى a-، ä- سوزۇق تاۋۇشلىرى ھېچقاچان يېزىقتا ئەكس ئەتكۈزۈلمەيدۇ، ئاخىرقى بوغۇمدىكى i، ï سوزۇق تاۋۇشلىرى ھەر زامان چوڭ يېزىلىدۇ ۋە ئۆتكەن زامان قوشۇمچىسى -di - دىن كېيىن كەلگەن شەخس ۋە باشقا قوشۇمچىلار بىلەن بىللە قوللىنىلغاندا، ئۇنىڭ ئاخىرقى بوغۇمدىكى سوزۇق تاۋۇش يوقاپ كەتمەيدۇ، ھەر زامان چوڭ يېزىلىدۇ.

قويۇلمايدۇ. مەسىلەن:

ئۆلدىغان	*öltäçi* (KTb. 50)
ئۆلسەن	*öltäçisän* (KTb. 8)
يېڭىلتاچسىز	*yanğıltaçısız* (KTk. 11)
كېلىمسىز	*kältäçibiz* (Ton. 13)

(4) كۆپ بوغۇملۇق رەۋىشداش قوشۇمچىسى سوزۇق تاۋۇش ɑ ، ä ھەرقاچان يېزىقتا ئەكس ئەتكۈزۈلمەيدۇ. ئاخىرقى بوغۇمنىڭ ئاخىرىدىكى سوزۇق تاۋۇش ھامان چوڭ يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

ئولتۇرغلى	*olurğalı* (Ton. 18)
ئۆلگىلى	*ölgäli* (KTb. 50)
سانىغلى	*sanağalı* (KTb. 27)

(5) بىر بوغۇملۇق رەۋىشداش قوشۇمچىلىرى -ïp، -ip- تەركىبىدىكى ï، i سوزۇق تاۋۇشلىرى يېزىقتا ئەكس ئەتكۈزۈلمىگەنلىكى، ئۇنىڭ كۆپ بوغۇملۇق ۋاريانتى -ïpan، -ipän- قوشۇمچىلىرى تەركىبىدىكى سوزۇق تاۋۇشلارمۇ ھېچقاچان يېزىقتا ئەكس ئەتكۈزۈلمەيدۇ. مەسىلەن:

كېلىپ	*kälipän* (KTb. 29)
ئولتۇرۇپ	*olurıpan* (KTb. 1)

ئورخۇن يېزىقى ئادەتتە ئوڭدىن سولغا توغرىسىغا يېزىلىدۇ. سۆزلەر بىر - بىرىدىن قوش چېكىت ئارقىلىق ئايرىلىدۇ. بەزىدە سۆز بىرىكمىلىرى (ئاساسەن ئېنىقلانغۇچىلىق سۆز بىرىكمىلىرى) قوشۇپ يېزىلىدۇ. ئايرىم ئەھۋاللاردا √ ھەرپىمۇ ئايرىش بەلگىسى قىلىپ قوللىنىلىدۇ.

ئومۇمەن ئالغاندا تۈركىي قوۋملارغا تەۋە بارلىق قەدىمكى تۈرك يادىكارلىقلىرىدا ئوخشاش ئىملا قائىدىسى قوللىنىلغان. بۇ بىزگە قەدىمكى تۈرك يازما ئەدەبىي تىلىنىڭ ئوخشاش ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. قەدىمكى تۈرك ئېلىپبەسىنى

قوللانغان تۈركىي قوۋملاردا بۇ ئېلىپبەنى ۋە ئۇنىڭ ئىملا قائىدىلىرىنى ئۆگىتىدىغان مەكتەپلەر بولغان. بۇنداق بولمىغاندا ئىدى، ئايرىم - ئايرىم جايلاردا ياشىغان تۈركىي قوۋملار قالدۇرۇپ قويغان يازما يادىكارلىقلاردا ئەينى سۆزلەر ۋە قوشۇمچىلار ئەينى ئىملا قائىدىسىگە تايانغان هالدا ئەمەس، پەرقلىق ئىملادا يېزىلغان بولاتتى.

قەدىمكى تۈرك يازمىلىرىنىڭ ئىملا قائىدىلىرى بىزگە بۇ يېزىقنىڭ خېلىلا ئىلمىي بىر سىستېمىغا ئىگە بولغانلىقىنى، قەدىمكى تۈرك ئېلىپبەسىنىڭ پىشقان بىر ئېلىپبە ئىكەنلىكىنى كۆرسەتمەكتە.

مەڭگۈتاشلار:



بىلگە قاغان مەڭگۈتېشى

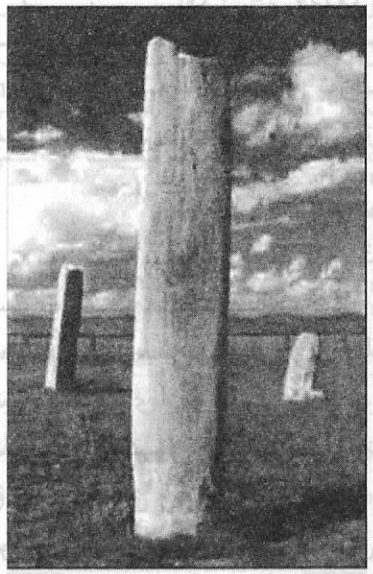

كۆلتېگىن مەڭگۈتېشى

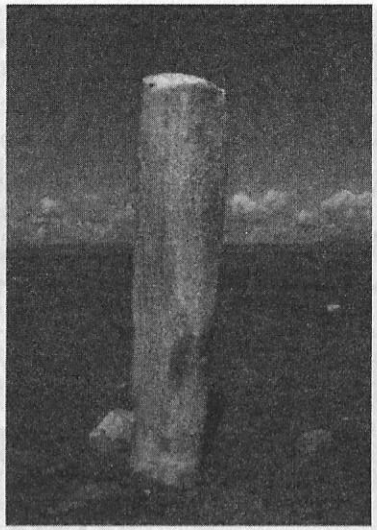

تۇنيۇقۇق مەڭگۈ تېشى

بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى

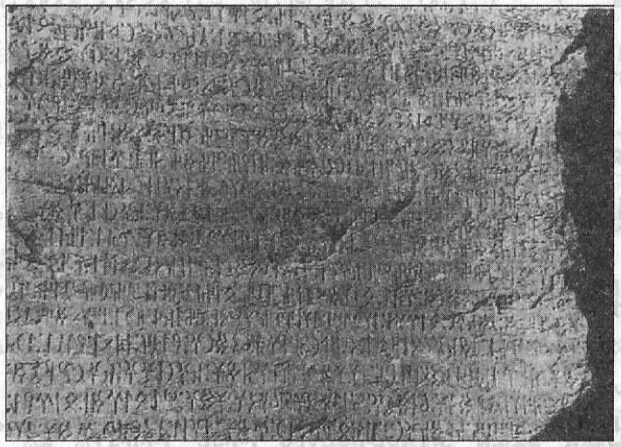

قەغەزگە يېزىلغان ئورخۇن يادىكارلىقلىرىدىن بىر پارچە

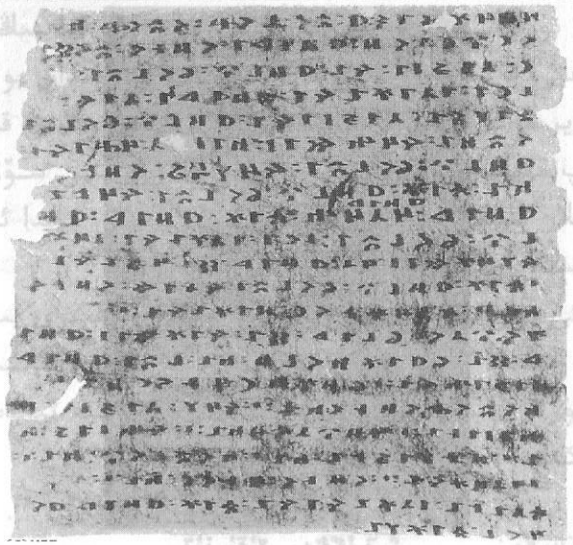

ئورخۇن يېزىقىدىن نەمۇنە:⑩

«تۇنيۇقۇق مەڭگۈ تېشى»نىڭ غەربىي يۈزى 1 ـ, 7 ـ قۇر:

تىرانسكرىپسىيەسى:

1. bilgä tonuquq bän özüm tabğač liŋä qilintim. türk bodun tabğačqa körür ärti.
2. türk bodun qanin bolmayin, tabğačda adrilti. qanlanti. qanin qoduptabğača yana ičikdi. täŋr anča timiš ärinč: qan bärtim
3. qaniŋin qodup ičikdiŋ .ičikdük üčün täŋr öl timis ärinč. türk bodun ölti alqinti yoq bolti. türk sir bodun yärintä
4. bod qalmadi. ida tašda qalmisi qubranip yäti yüz bolti. äki ülügi atligi ärti. bir ülügi yödağ ärti. yäti yüz kišig
5. uduzugma ulugi sad ärti. yi(g)gil tidi. yigimisi bän ätrim bilgä toguquq. qagan mu qisayin tidim. saqintim: toruq buqali sämiz buqali iraqda
6. bolsär, sämiz buqa toruq buqa tiyin bilmäz ärmis tiyin anča saqintim. anta käsrä täŋri bilig bärtük üčün özüm ök qagan qildim. bilgä tonuquq: boyla baga tarqan:
7. birlä eltäris qagan bol(u)yin, bäryä tabgacig, önrö qitanig, yiryä oguzug üküs ök ölürti. bilgäsi cabisi bän ök ärtim. cuguy quzin, qara qumug olurur ärtimiz...

هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى تەرجىمىسى:

1. مەن ئۆزۈم بىلىملىك تۇنيۇقۇق، تابغاچ ئېلىدە ئۆستۈم. (ئۇ چاغدا) تۈرك خەلقى تابغاچقا قارايتتى.
2. تۈرك خەلقىنىڭ خانى يوق ئىدى. تابغاچتىن ئايرىلىپ خان تىكلىدى، خانىنى قويۇپ يەنە تابغاچقا بويسۇندى. تەڭرى مۇناق دېگەن بولۇشى مۇمكىن: خان بەردىم.
3. خانىڭنى قويۇپ (تابغاچقا) بويسۇنغانلىقىڭ ئۈچۈن سېنى تەڭرى ئۆلتۈردى. (شۇنىڭدىن كېيىن) تۈرك خەلقى ئۆلدى، ھالاك بولدى، يوقالدى. تۈرك سىر خەلقى يېرىدە

4. ئادەم قالمىدى، ئورمانلىق ۋە تاغدا قالغانلىرى يىغىلىپ 7 يۈز بولدى. (بۇلارنىڭ) ئىككى ئۇلۇشى ئاتلىق ، بىر ئۇلۇشى پىيادە ئىدى. (بۇ) 7 يۈز كىشىنىڭ

5. باشچىسى، كاتتىسى شاد دېيىلەتتى. شاد كەينىمدىن مېڭىشلار دېدى، (ئۇنىڭغا) ئەگەشكۈچى مەن بىلىملىك تۇنيۇقۇق ئىدىم. قاغان تىكلەيلى دېدىم. مۇنداق ئويلىدىم: ئورۇق بۇقا بىلەن سېمىز بۇقا يىراقتا بولسا

6. كىشىلەر قايسىسى سېمىز بۇقا، قايسىسى ئورۇق بۇقا بىلەلمەيدۇ. مەن شۇنداق ئويلىدىم. ئاندىن كېيىن تەڭرى ماڭا بىلىم بەرگەنلىكى ئۈچۈن، مەن ئۇنى قاغان قىلىپ تىكلىدىم. بىلىملىك تۇنيۇقۇق: بويلا باغا تارقان.

7. بىلەن ئېلتەرىش قاغان قاغان بولدى، جەنۇبتا تابغاچلار، شەرقتە قىتانلار، شىمالدا ئوغۇزلارنى كۆپ ئۆلتۈردۈق. (شۇ چاغدا) بىلدىكى، مەن ئېلىمدە ۋەزىر ۋە ئەمەلدار بولدۇم، چوغاي يۈزى ۋە قاراقۇرۇمدا تۇراتتۇق.

«ئىرىق بىتىگ»نىڭ 5 ـ، 6 ـ قۇرلىرى:

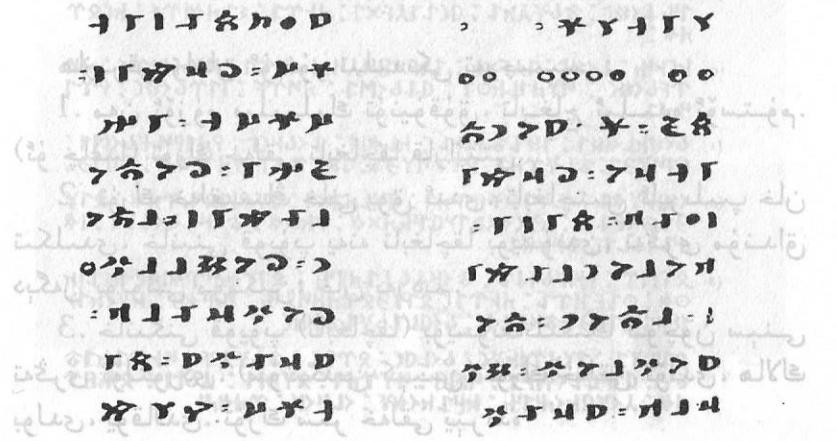

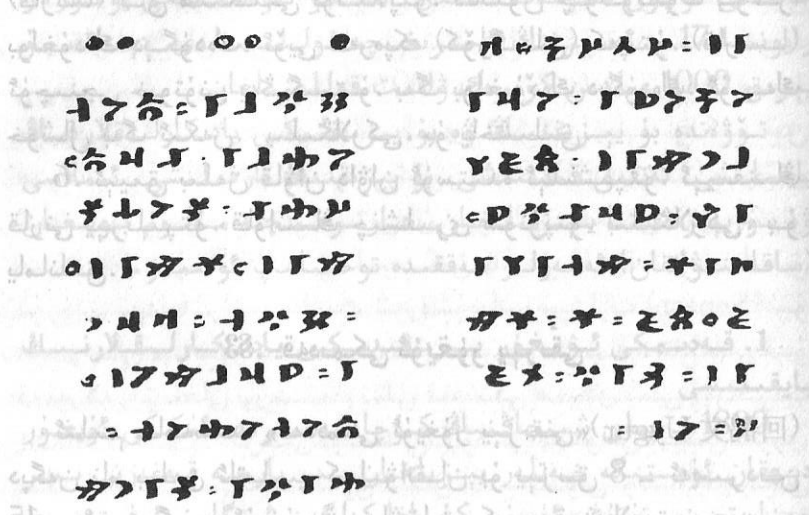

تىرانسكرىپسىيەسى:

5. b(ä)g (ä)r yunti ŋ (a)ru b(a)rmis. aq bisi qulunlamis. (a)ltun tuyuglug (a)dğ(ï)rl(ï)ğ y(a)rağ(a)y. t(ä)bä sin(ä)rü b(a)rmis. ürüŋ ing(ï)ni botulamis. (a)ltun budl(a)l(ï)ğ buğral(ï)q y(a)rağ(a)y. (ä)bun(ä)rü k (ä)lmis jhn c. ücünc quncuyi uril(a)mis. b(ä)gl(ï)k y(a) rag(a)y tir. m(ä)nilig b(ä)ğ (ä)rm(ï)s. (a)ny(ï)ğ (ä) dgü ol.

6. (a)d(ï)ğlï toŋulzï art üzü soq(u)nmis (ä)rmis. (a)d(ï)ğ(ï)ŋ q(a)rni y(a)r(ï)lmis, tonuzuğ (a)z(ï)ğï sïnmis [tir. (a)nča bili ŋ: y(a)bl(a)q ol.]

هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى تەرجىمىسى:

5. بەگ كىشى ئېتى قېشىغا (كۆرگىلى) بېرىپتۇ، (قارىسا) ئاق بايىتىلى قۇلۇنلاپتۇ. ئالتۇن تۇياقلىق ئېسىل ئايغىر بولغۇدەك دېگۈدەك. تۆگىسى تەرەپكە (كۆرگىلى) بېرىپتۇ.

(قارىسا) ئاق ھىنگىنى بوتىلاپتۇ. ئالتۇن چۈلۈكلۈك بۇغرا بولغۇدەك دېگۈدەك. ئۆيى تەرەپكە (كۆرگىلى) كەپتۇ. (قارىسا) ئۇچىنچى خوتۇنى يەڭگىپتۇ. بەگ بولغۇدەك دېگۈدەك. ئۇ بەك خوشال بەگ ئىكەن. بىلىڭلارکى، بۇ ياخشىلىق.

6. ئېيىق بىلەن قاۋان داۋان ئۈستىدە ئېلىشىپتۇ. ئېيىقنىڭ قارنى يېرىلىپتۇ. قاۋاننىڭ چىشلىرى سۇنۇپتۇ. بىلىڭلارکى، بۇ يامانلىق.

§3. قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى

ئىلىم ساھەسىدە «قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى»(回鶻文 Uygur) دېگەن نام بىلەن ئاتىلىپ كېلىۋاتقان بۇ يېزىق 8 ـ ئەسىردىن 15 ـ ئەسىرگىچە ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي قوۋملار تەرىپىدىن ئورتاق قوللىنىلغان.

خاراكتېر جەھەتتىن قارىغاندا قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى بىر خىل تاۋۇشلۇق يېزىق. بۇ يېزىق ئۆز دەۋرىگە نىسبەتەن ناھايىتى ئىلغار يېزىق بولۇپ، تەسىرى زور ئىدى. ئالايلى، لياۋ سۇلالىسى (10～12 ـ ئەسىرلەر) دەۋرىدە قىتانلار قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىغا تەقلىد قىلىپ ئۆز يېزىقىنى شەكىللەندۈرگەن بولسا، يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئۇيغۇر ئالىمى تاتا تۇڭانىڭ ئىسلاھ قىلىشى بىلەن موڭغۇل تىلىنى خاتىرىلەشتە قوللىنىلغان. 16 ـ ئەسىرگە كەلگەندە، مانجۇلار موڭغۇللار ئارقىلىق بۇ يېزىقنى قوبۇل قىلغان. ئۇنىڭدىن سەل كېيىنرەك شىبەلەرمۇ بۇ يېزىقنى قوبۇل قىلىپ، ھازىرقى شىبە يېزىقىنى شەكىللەندۈرگەن.

بۇ يېزىق ئۇيغۇر خەلقى تەرىپىدىن 8 ـ ئەسىردىن باشلاپ قوللىنىلىشقا باشلىغان، 9 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگەندە تۇرپان ئويمانلىقى، جۇملىدىن ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدا كەڭ قوللىنىلدى. 13 ـ ئەسىردىن 15 ـ ئەسىرگىچە ئالتۇن ئوردا

خانلىقى ئۇچۇن خىزمەت قىلدى، گەنسۇ تەۋەسىدىكى يۇغۇرلار رايونىدا 17 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرىغىچە قوللىنىلدى. دېمەك، بۇ يېزىق 1000 يىلدىن كۆپرەك ۋاقىت قوللىنىلغان.

تۆۋەندە بۇ يېزىقنىڭ ۋە بۇ يېزىقتىكى يادىكارلىقلارنىڭ بايقىلىشى، تەتقىق قىلىنىشى، بۇ يېزىقنىڭ تارقىلىشى، ئىملاسى ۋە بۇ يېزىقتا يېزىلغان، ھازىرغىچە مەلۇم بولغان (ساقلىنىۋاتقان) ئەسەرلەر ھەققىدە توختىلىپ ئۆتىمىز.

1. قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى يادىكارلىقلارنىڭ بايقىلىشى

1890 ـ يىلى شىنجاڭنىڭ كۇچا شەھىرىدە ئىككى ئۇيغۇر دېھقان ئۇستىگە خەتلەر يېزىلغان بىر پارچە قەغەزنى بىر جىنايەتچىنى تۇتۇش ئۇچۇن كۇچاغا كەلگەن ئىنگلىز ئوفىتسېرى بوۋېر (Bower)غا ساتىدۇ. بۇ كىچىككىنە قەغەز ئۇستىگە يېزىلغان يېزىقلارنىڭ نېمە يېزىق ئىكەنلىكى، ئۇلار سېتىۋەتكەن بۇ قەغەزنىڭ ياۋروپانى قانداق زىلزىلىگە سېلىپ، ئايىغى ئۇزۇلمەس ئېكسپېدىتسىيە ئەترەتلىرىنىڭ رايونىمىزغا بىر ـ بىرىدىن قىزغىنىشقان ھالدا، تەكرار كېلىپ قانچىلىغان بىباھا يادىكارلىقلىرىمىزنى ساندۇقلاپ ياۋروپا، رۇسىيە، ياپونىيەلەرگە ئەكېتىشىنى بۇ ئىككى كۇچالىق ئۇيغۇر دېھقان ئەسلا بىلمەيتتى. نادانلىق ئۇستىگە قوشۇلغان موھتاجلىق ئۇلارنى ئەترايىدا چېچىلىپ ياتقان بۇنداق «ئەسكى ـ تۇسكى»لەرنى ئىككى پۇلغا سېتىپ چاي ـ تۇز خىراجىتىگە ئىشلىتىشكە مەجبۇر قىلغانىدى. بۇۋېر قولغا چۈشۈرگەن بۇ قەغەز كالكۇتتاغا ئېلىپ بېرىلغاندىن كېيىن داڭلىق شەرقشۇناس خورنېل (R. Hoernle) بۇ يازمىنى تەتقىق قىلدى. مەلۇم بولدىكى، قەغەز ئۇستىگە يېزىلغان خەتلەر سانسكرىتچە بولۇپ، مىلادىيە 4 ـ ئەسىرگە تەئەللۇق ئىكەن. ئەڭ قەدىمىي

سانسكرىتچە يازما يادىكارلىق مىلادىيە 1000 ـ يىللارغا تەئەللۇق دەپ قارىلىۋاتقان بىر چاغدا، بوۋېرنىڭ قولىدىكى قەغەز سانسكرىت يېزىقىنىڭ تارىخىنى بىر ئاقلا 600 يىل ئالدىغا سۈرۈۋەتتى. بۇ ياۋروپانى قاتتىق ھاياجانغا سالدى. ئىككى يىلدىن كېيىن فىرانسىيەلىك سەييا‌ھ دۇترېئۇل (Dutreuil de Rhin) خوتەن شەھرىدە ئۇستىگە خەت يېزىلغان بىر پارچە قېيىن قوۋزىقىنى سېتىۋالىدۇ. 1897 ـ يىلىدىكى پارىژ شەرقشۇناسلىق قۇرۇلتىيىدا فىرانسىيەلىك شەرقشۇناس سېنارت (Senart) بۇ قەغەزدىكى يېزىقلار ھەققىدە دوكلات بېرىدۇ. ئۇنىڭ تەتقىقاتىچە بۇ قەغەزگە يېزىلغان يازمىنىڭ تىلى قەدىمكى ھىندى تىلى (پراكرىت Prakrit تىلى)، يېزىقى بولسا، قارۇشتى يېزىقى، يىل دەۋرى مىلادىيە 2 ـ ئەسىرگە تەئەللۇق ئىكەن㊶. مەزمۇنى بولسا، قەدىمكى بۇددا مەدھىيە شېئىرى، يەنى «دارماپادا» (Dharmapada 法句经) ئىكەن. ئالىملار بۇ يېزىقنىڭ شىمالىي ھىندىستان ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى رايونلاردا ئىشلىتىلگەنلىكىنى بىلەتتى، ئەمما يازما يادىكارلىقلىرىنى كۆرمىگەنىدى. شۇنىڭ بىلەن، ياۋروپا تېخىمۇ زىلزىلىگە كەلدى. شەرقشۇناسلار ۋە ھىندى ـ ياۋروپا تىللىنىڭ يىلتىزىنى ئىزدىگۈچى ياۋروپا ئالىملىرى كۆزلىرىنى شىنجاڭغا تىكتى㊷.

بۇ ھەقتە داڭلىق تۈركولوگ رەشىت رەھمەتى ئارات مۇنداق يازىدۇ:

19 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىغا كەلگەندە شىنجاڭدا پەۋقۇلئاددە مۇھىم ئەسەرلەر تېپىلدى. مەدەنىي دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدا ئەسىرلەر بويى ۋاستىچىلىك رولىنى ئويناپ كەلگەن ۋە بۇ دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى مەدەنىيەت مۇناسىۋەتلىرىگە ئۆزىنىڭ ئىجادىي كۈچى بىلەنمۇ ئىشتىراك قىلغان بۇ زېمىندىكى كەڭ كۆلەملىك گۈزەل سەنئەت ئەسەرلىرى بىلەن يازما ئەسەرلەر ئوتتۇرىغا چىقىرىلدى. بۇ ئەسەرلەر ئۇستىدىكى دەسلەپكى تەتقىقاتلار

نەتىجىسىدە بۇ يەردە ئىنسانلار زادى ئويلاپ باقمىغان بۇيۇك بىر مەدەنىيەتنىڭ مەۋجۇتلۇقى نامايان بولدى. دۇنيادا بارلىققا كەلگەن ھەرقانداق بىر بايقاش بۇ قەدەر كەڭ ئۇپۇق ئېچىپ باقمىغان، دۇنيانىڭ ھېچقانداق بىر يېرىدە بىر دۆلەتنىڭ تارىخىنى كۆرسىتىپ بېرەلەيدىغان بۇنچىلىك كۆپ ماتېرىيالنىڭ ئوتتۇرىغا چىققانلىقى كۆرۈلگەن ئەمەس. بۇ يەردىن تېپىلغان مەدەنىيەت ئەسەرلىرىنىڭ ئەھمىيىتى يالغۇز شىنجاڭ بىلەنلا چەكلىنىپ قالماي، يەنە پۈتۈن ئىراق شەرق تارىخى ئۈچۈنمۇ يېڭى يول ئېچىپ بەردى. شىنجاڭدا تېپىلغان بۇ ئەسەرلەر بۇيۇك بىر مەدەنىيەتنىڭ مەۋجۇتلۇقىغا گۇۋاھلىق بېرىدىغان كىچىك مەشئەللەردۇر. بۇلارنىڭ تۇپراق ئاستىدا يورۇقلۇققا چىقىشى كۈتۈپ ياتقان چەكسىز مەدەنىيەت ئەسەرلىرىنىڭ ئازلا بىر قىسمىنى تەشكىل قىلىدىغانلىقىنى خاتىرىدىن چىقىرىپ قويماسلىق كېرەك㊸.

يۇقىرىقى بوۋېر ۋە دۇترېئۇللارغا ئوچىرىغان ئىككى تاسادىپىيلىق شىنجاڭدا مىڭلارچە سەنئەت ئەسىرىنىڭ، مىڭئۆيلەرنىڭ، يازما ۋە باسما كىتابلارنىڭ تېپىلىشىغا يول ئاچتى. بىر ـ بىرىدىن پەرقلىق 17 خىل تىل ۋە 24 خىل يېزىقتا يېزىلغان 100 مىڭلارچە ياپراق 15 ـــ 20 يىللىق قىسقا بىر زامانda ئىلىم دۇنياسىغا مەلۇم قىلىندى㊹. بۇلار ئىچىدە قۇملار ئاستىدا 1000 يىللاپ ئوخلىغان شەھەر خارابىلىرى، تاغلار ئارىسىدا ياسالغان ئىبادەتخانىلار، مىڭئۆيلەر، مەخپىي تاملارنىڭ كەينىدە يوشۇرۇنغان كۈتۈپخانىلار، 1000 يىللاردىن بېرى قول تەگمىگەن قول يازمىلار... بۇلار ئارىسىدا ئۇيغۇرلار قەدىمكى ئۇيغۇر، بىراھمى، مانى، سوغد يېزىقلىرىدا ئۇيغۇر تىلىدا يېزىپ قالدۇرغان مىڭلاپ ۋاراقلار بار ئىدى.

بوۋېر ۋە دۇترېئۇللار كۆچا، خوتەنلەردە قانداق پەيدا بولۇپ قالدى؟

مەلۇمكى 1840 ـ يىلىدىكى ئەپيۇن ئۇرۇشىدىن كېيىن، ئېلىمىز پەيدىنپەي يېرىم مۇستەملىكە، يېرىم فېئودالليق جەمئىيەتكە يۆزلەندى. جۇڭخۇا مىللەتلىرى هوقۇقسىز قالدى. 19 ـ ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا ئاچ كۆز چار پادىشاه پۈتكۈل ئوتتۇرا ئاسىيانى قولغا ئالغاندىن كېيىن، كۆزىنى شىنجاڭغا تىكتى. يەنە بىر تەرەپتىن، هىندىستان موغۇل ئىمپېرىيەسىگە خاتىمە بەرگەن ئىنگلىزلار هىندىستانديكى مەنپەئەتلىرىنى كاپالەتلەندۈرۈش ئۈچۈن چار پادىشاهنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭغا كېڭىيىشىنى توسۇشقا تىرىشتى. مۇشۇنداق تارىخىي شارائىتتا چەت ئەللىكلەرنىڭ شىنجاڭدىكى ئاتالمىش «ئېكسپېدىتسىيە»لىرى باشلىنىپ كەتتى. بۇ ئېكسپېدىتسىيەلەرنىڭ ئاۋۋالقى مەقسىتى جاهانگىرلارنىڭ تاجاۋۇزچىلىق قارا نىيىتىگە مۇناسىپ شىنجاڭنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي، ئىجتىمائىي، ئېتنوگرافىيە جەهەتلەردىكى ئاخباراتلىرىنى توپلاش، جۇغراپىيەلىك ئۆلچەش، سىزىش، تەكشۈرۈش پائالىيەتلىرىنى قانات يايدۇرۇش ئىدى. ئەڭ دەسلەپتە بۇ يەرگە چار پادىشاهنىڭ قازاق ئوفىتسېرى چوقان ۋەلىخانوف (Chokan Valihanov) كەلدى. ئۇ 19 ـ ئەسىرنىڭ 50 ـ يىللىرىنىڭ ئاخىرىدا سودىگەر قىياپىتىدە جەنۇبىي شىنجاڭغا كېلىپ ئاخبارات توپلاشقا كىرىشتى. ئۇنىڭدىن كېيىن چار پادىشاهنىڭ يەنە بىر ئوفىتسېرى پېرژېۋالسكىي (Przhevalskiy) كەلدى. ئۇنىڭ ۋەزىپىسى شىنجاڭنىڭ جۇغراپىيەلىك ئەهۋالىنى تەكشۈرۈش ئىدى. بۇ چاغدا ئەنگلىيەمۇ جىم ياتمىدى. ئەنگلىيە 19 ـ ئەسىرنىڭ 60 ـ يىللىرى فورسىزنى (Forsyth) چوڭ بىر ئەلچىلەر ئۆمىكى بىلەن قەشقەرگە ئەۋەتتى ۋە ياقۇپبەگ بىلەن سىياسىي جەهەتتە تىل بىرىكتۈردى. ئەلچىلەر ئۆمىكى ئەنگلىيەگە قايتقاندا ئۇلار ئايال پادىشاهقا جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ تارىخىي، سىياسىي، ئىقتىسادىي،

ئىجتىمائىي ئەهۋاللىرى هەققىدە تەپسىلىي مەلۇمات تاپشۇردى.

مانا مۇشۇ سەۋەبلەرگە بوۋېر، دۇتربۈللار قوزغىغان زىلزىلە قوشۇلۇپ پۈتۈن دۇنيانىڭ كۆزى تېخى ئېچىلمىغان بۇ زور خەزىنىگە تىكىلدى. 19 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرى 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا هەرقايسى دۆلەتلەر بەس ـ بەستە «ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتى»، «تەكشۈرۈش ئەترىتى» دېگەن نامدا شىنجاڭغا كېلىپ شىنجاڭنىڭ مەدەنىيەت بايلىقلىرىنى ئوچۇق ـ ئاشكارا بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلدى. شىنجاڭ ۋە دۇنيادىكى ساندۇق ـ ساندۇقلاردا هېسابسىز قول يازمىلار ۋە باشقا قىممەتلىك مەدەنىيەت بۇيۇملىرى موسكۋا، پېتېربۇرگ، بېرلىن، لوندۇن، توكيو، دېهلى، ستوكهولىملارغا توشۇلدى.

قەدىمكى زامانلاردا ئېلىمىز بىلەن غەربنى باغلاپ تۇرىدىغان مۇهىم سودا يولى ـــ يىپەك يولىنىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىي ئىككى يولى شىنجاڭ ئارقىلىق غەربكە تۇتىشاتتى. مىلادىيەدىن بۇرۇنقى خېلى يىراق زامانلاردىلا، ئېلىمىزنىڭ يىپەكلىرى مۇشۇ يولدا شىنجاڭ ئارقىلىق رىم ئىمپېرىيەسىگە يېتىپ باراتتى. تارىختا شەرقنىڭ ۋە غەربنىڭ هەرقانداق ئادىمى ۋە هەرقانداق نەرسىسى مانا مۇشۇ يولدىن ئۆتەتتى. شەرقتىن ۋە غەربتىن كەلگەن كىشىلەر سودىسى ئۈچۈن بۇ يەردە بىر مەزگىل تۇرۇپ كېتىپ قالاتتى ياكى شۇ تۇرغىنىچە تۇرۇپمۇ قالاتتى. مىلادىيەنىڭ بىرىنچى مىڭ يىللىنىڭ ئالدىنقى يېرىمى ۋە ئۇنىڭدىن سەل كېيىنكى زامانلاردا بۇ يەردە تۇركىي تىللىق قوۋملاردىن باشقا ئاساسلىق ئىران تىلىدا (قەشقەر ۋە خوتەن تەرەپلەردە)، هىندى ـ ياۋروپا تىلىدا (توخرى تىلى ـ ئاقسۇ ـ كۇچا ـ قاراشەهەر ـ تۇرپان ئەتراپلىرىدا) ۋە هىندى تىلىدا (قەدىمكى پىشامشان دۆلتى ـــ نىيەدىن لوپنۇرغىچە بولغان ئەتراپلاردا) سۆزلىشىدىغان قوۋملارمۇ ياشايتتى. مۇشۇنداق تارىخىي ۋە جۇغراپىيەلىك سەۋەبلەر تۈپەيلى بۇ يەر تۆت چوڭ

مەدەنىيەت (قەدىمكى جۇڭگو مەدەنىيىتى، ھىندى مەدەنىيىتى، يۇنان مەدەنىيىتى ۋە ئىسلام مەدەنىيىتى) ئۇچراشقان بىردىنبىر جايغا ئايلانغان. شۇ سەۋەبتىن بۇ يەردە ھەر خىل دىنلار ۋە يېزىقلارنىڭ ئىزلىرى ساقلانغان.

بۇ يەرگە تۇنجى بولۇپ يېتىپ كەلگەن ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتى فىنلاندىيەلىكلەر بىلەن رۇسلار ئىدى. 1898 - يىلى بىر ياندىن ئوتتۇ دونىنېر (Otto Donner) باشچىلىقىدىكى فىنلاندىيە ئۆمىكى، يەنە بىر ياندىن كلېمېنتىز (Klementz) باشچىلىقىدىكى رۇس ئۆمىكى شىنجاڭغا يېتىپ كەلدى㊺. كلېمېنتىز موڭغۇلىيەدىكى ئورخۇن يادىكارلىقلىرىنى تەكشۈرۈش خىزمىتىدە نام چىقارغاندىن كېيىن شىنجاڭغا ئەۋەتىلگەنىدى. ئۇ تۇرپان ئەتراپلىرىدىكى قەدىمىي ئىزلارنى تەكشۈردى. سەل كېيىنرەك ئەنگلىيەلىك ۋېنگىر قان سىستېمىسىدىن بولغان ئالىم ستېيىن (Aurel Stein) يېتىپ كەلدى. ستېيىن ھىندىستان ھۆكۈمىتىنىڭ ياردىمىدە، 1900 - يىلى 5 - ئاينىڭ 29 - كۈنى خوتەن تەۋەسىدىكى قەدىمىي ئىزلارنى سىستېمىلىق تەكشۈردى. بىر يىلدىن كېيىن ئۇ 12 ساندۇققا لىق قاچىلانغان قىممەتلىك بايلىقنى ئېلىپ قايتتى. بۇ قېتىمقى خىزمىتى ھەققىدە ئۇ «قەدىمكى خوتەن» ناملىق ئەسىرىدە تەپسىلىي مەلۇمات بېرىدۇ. ستېيىن ئۆز مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى ھامبۇرگدا ئېچىلغان شەرقشۇناسلىق قۇرۇلتىيىدا كۆز - كۆز قىلغاندىن كېيىن گېرمانلارنىڭ ئېچىگە ئوت كەتتى. گېرمانىيەدىن گرۇنۋېدىل (Albert Gruenwedel) ۋە خۇز (Huth) باشچىلىقىدىكى ئۆمەك 1902 - يىلى 12 - ئايدىن 1903 - يىلى 3 - ئايغىچە تۇنجى رەت تۇرپانغا كەلدى. ئۇلار ئۇچ ئاي ئىچىدىلا 46 ساندۇق بايلىق بىلەن قايتتى. ساندۇقلارغا ئاساسەن قول يازمىلار قاچىلانغانىدى. بۇ ساندۇقلار بېرلىنغا يەتكۈزۈلگەندىن كېيىن تىلشۇناسلىق ساھەسىدە زور بايقاشلارغا

سەۋەب بولدى. شىنجاڭ ئارخېئولوگىيەسى خىزمىتى ئۇچۇن پېروفېسسور پىشېل (Pichel) باشچىلىقىدا بىر شەرقشۇناسلىق ھەيئىتى تەشكىل قىلىندى. ھەيئەت پرۇسسىيە ھۆكۈمىتىنىڭ قوللىشىنى قولغا كەلتۈرۈپ، يېتەرلىك خىراجەت بىلەن يېڭى بىر تەكشۈرۈش ئۆمىكى تەشكىل قىلدى. بۇ «2 - قېتىملىق گېرمانىيە تەكشۈرۈش ئۆمىكى» («1 - قېتىملىقى پرۇسسىيە خانلىق تەكشۈرۈش ئۆمىكى») دەپ ئاتالدى. ئۆمەك مەسئۇلى بېرلىن ئېتنوگرافىيە مۇزېيىنىڭ باشلىقى لېكوك (A. von Le Coq)، تېخنىكا يېتەكچىسى بارتۇس (Bartus) ئىدى. تەكشۈرۈش ئۆمىكى 1904 - يىلى كۈزدىن 1907 - يىلى 2 - ئايغىچە تەكشۈرۈش ئېلىپ باردى. ئارىلىقتا لېكوكنىڭ سالامەتلىكى يار بەرمەي، خىزمىتىنى گرۇنۋېدىلغا ئۆتكۈزۈپ بېرىپ 1906 - يىلى گېرمانىيەگە قايتتى. گرۇنۋېدىل 1907 - يىلى قايتتى. بۇ قېتىممۇ زور ھەجمدىكى قول يازمىلار بېرلىنغا يەتكۈزۈلدى. بۇنىڭ ئېچىدە مەشھۇر بۇددا درامىسى «مايتىرىسىمىت»مۇ بار ئىدى. 1908 - يىلى كوپېنھاگېندا ئېچىلغان شەرقشۇناسلىق ئىلمىي يىغىنىغا قاتناشقان كىشىلەر لېكوكنىڭ شىنجاڭدىكى تەكشۈرۈشلىرىنىڭ زىلزىلىسىنى ئاڭلاشتى. لېكوك تۇرپاندا خېلى ئۇزاق تۇردى. ئۇ ئىدىقۇت قەدىمىي شەھرىنى ئاساسلىق تەكشۈردى. گرۇنۋېدىل بولسا كۇچا ۋە قاراشەھەرنى تەكشۈرگەنىدى. ئىدىقۇت قەدىمىي شەھرى ئىتالىيەنىڭ پومپېي شەھرىگە ئوخشاش قىسمەتكە قالغان شەھەر ئىدى㊻. ئەمما، ئىدىقۇت شەھرى تەبىئەتنىڭ قولى بىلەن ئەمەس ئىنسانلارنىڭ قولى بىلەن ۋەيران قىلىنغانىدى. چۇنكى، بۇ يەردىن تېپىلغان مەدەنىي يادىكارلىقلارنىڭ كۆپ قىسمىدا قەستەن بۇزۇۋەتكەنلىك ئىزلىرى بار ئىدى. بۇتخانا خارابىسىدىكى بىر ئۆيدە كىيىملىرى قالايمىقان چېچىلغان بىرقانچە سۆڭەكلەر ياتاتتى. ئېھتىمال، بۇ راھىبلار ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن شۇ يەرگە تاشلىۋېتىلگەن بولسا

كېرەك. يەنە بىر ئۆيدە قان يۇقىنى پەرق ئەتكىلى بولىدىغان كىيىملەر چېچىلىپ ياتاتتى، قارىغاندا بۇ شەھەر بىر قېتىملىق غازات جېكىدە ۋەيران بولغاندەك قىلاتتى. (ئىھتىمال تۇرپاندا ئىسلام ئېچىلىغاندا يۇز بەرگەن بولسا كېرەك.) قېچىشقا ئۇلگۈرمىگەن راھىبلار ۋە پۇقرالار قەتل قىلىنغان ياكى تۇتۇپ كېتىلگەن. شۇنىڭ بىلەن، بۇ شەھەر ئاستا ـ ئاستا قۇملارنىڭ تېگىدە قېلىپ ۋەيران بولغان. بۇ يەردە ھەربىر تەرىپى 2500 مېتىر، ئېگىزلىكى 25 مېتىر كېلىدىغان شەھەر سېپىللىرىدىن باشقا ھەر خىل ئۇسلۇبتىكى قۇرۇلۇشلار، كۆلىمى زور ئىبادەتخانىلار (راھىب شۇەن زاڭ ھىندىستانغا نوم ئەكەلگىلى ماڭغاندا كۆرگەن ئىبادەتخانىلار شۇ بولسا كېرەك، بۇ ئىبادەتخانىلارنىڭ كۆپى بۇددا ئىبادەتخانىلىرى، يەنە بىر قىسمى مانى، ئاز بىر قىسمى نىستورىيان ئىبادەتخانىلىرى ئىدى) ساقلىنىپ قالغان. ئۇنىڭدىن باشقا، شەھەرنىڭ شىمالىدىكى بېزەكلىك، مۇرتۇق قاتارلىق جايلاردا يەنە نۇرغۇن ئىبادەتخانىلار ساقلىنىپ قالغان. بۇ ئىزلار ۋە ئىبادەتخانىلاردا نەپىس تام رەسىملىرى (بۇددا ۋە مانى دىنى مەزمۇنىدىكى) بار ئىدى، بۇلارنىڭ ئىچىدە بەك چوڭ سىزىلغان بۇرھان رەسىملىرى، ئېسىلزادىلەر ۋە راھىبلارنىڭ رەسىملىرى بار ئىدى. رەسىملەردە مىللىي ۋە يەرلىك ئالاھىدىلىك گەۋدىلىك ئىدى. بارتۇس بۇلارنىڭ ئىچىدىكى ئۆزى ئەڭ مۇھىم دەپ قارىغان، مۇكەممەل ساقلانغان تام رەسىملىرىنى پارچىلاپ كېسىپ، ساندۇقلارغا قاچىلاپ، بېرلىنغا ئاپىرىپ قايتا قۇراشتۇرۇپ، بېرلىن ئېتنوگرافىيە مۇزېيىغا قويدى. بۇ رەسىملەر ئىچىدە دۇنيادا بىردىنبىر ساقلانغان مانى ئۇستازنىڭ رەسىمى بار ئىدى. بۇلاردىن باشقا ئىبادەتخانىلارنىڭ كۇتۇپخانىلىرىدىن قولغا چۈشۈرگەن زور ھەجىمدىكى يازما يادىكارلىقلارمۇ بار ئىدى. بۇلار 233 سانداقا لىق كەلگەندى. 1913 ـ يىلىنىڭ بېشىدا

لېكوك ۋە بارتۇسلار يەنە شىنجاڭغا كەلدى. بۇ قېتىم ئۇلار كۇچا مىڭئۆيىلىرى ۋە قەشقەرنى تەكشۈردى. ئۇلار تام رەسىملىرى، ھەيكەللەر، ياغاچ ئويمىلار، پۇللار ۋە ئارخېئولوگىيە قىممىتى بار نەرسىلەردىن باشقا نۇرغۇن قول يازمىلارنى 152 سانداقا قاچىلاپ بېرلىنغا ماڭدى. بۇ چاغدا 1 ـ دۇنيا ئۇرۇشى باشلىنىش ئالدىدا تۇراتتى. «ئەگەر لېكوك بىر ھەپتە كېچىككەن بولسىدى، بۇ ساندۇقلار رۇس چېگرالىرىدىن گېرمانىيەگە كېلەلمىگەن بولاتتى»(47).

1906 ـ، 1907 ـ يىللىرى شىنجاڭدىكى تەكشۈرۈشلەر ئەڭ «قىزغان»، قەدىمكى ئۇيغۇرچە ئەسەرلەر نۇقتىسىدىنمۇ ئەڭ ئەھمىيەتلىك يىللار بولدى. بۇ يىللاردا شىنجاڭدا ئايرىم ـ ئايرىم ئۇچ دۆلەتنىن كەلگەن ئۇچ ئۆمەك پائالىيەت قىلىۋاتاتتى. لېكوكلاردىن باشقا ئەنگلىيەلىك ستېيىن باشچىلىقىدىكى ئۆمەك ئىككىنچى قېتىملىق شىنجاڭ سەپىرىگە چىققان. پېللىئوت (Paul Pelliot) باشچىلىقىدىكى فىرانسىيە ئۆمىكى بولسا تۇمشۇق خارابىلىرىنى قېزىۋاتاتتى.

ستېيىن بۇ سەپىرىدە ئالدىنقى قېتىمقىغا ئوخشاشلا قەشقەردىن چىقىپ خوتەنلىك جەنۇبى ئارقىلىق گەنسۇغا بارماقچىدى. ئەمما، ئۇ يەردىن شىمالغا مېڭىپ تەكلىماكان قۇملۇقىغا كىردى. ئۇ خوتەنلىك شەرقىدىكى كۆپ جايلاردىن (قۇملۇقنىڭ ئىچكىرىسىدىن) ۋە لوپنۇر كۆلىنىڭ شىمالىدىن قۇمغا كۆمۈلگەن شەھەر خارابىلىرىنى تاپتى. خارابىلىكلەردىكى بەزى ئۆيلەرنى قازغاندىن كېيىن، زور ھەجىمدىكى قارۇشتى يېزىقىدىكى ياغاچ پۇتۇكلەرنى تاپتى. بۇ پۇتۇكلەر بۇ يەرلەردە ئەڭ ئاخىرقى ئادەملەر مىلادىيە 3 ـ، 4 ـ ئەسىرلەردە ياشىغانلىقىنى كۆرسىتىپ تۇراتتى. بۇ شەھەرلەر ئېھتىمال قۇمنىڭ ھۇجۇمىدا ۋە ياكى دۇشمەنلەرنىڭ باسمچىلىقىدا ۋەيران بولغاندى. بۇ ياغاچ پۇتۇكلەر مەزمۇنى ئاددىي، قىسقا ھۆججەتلەر، خەت ـ

چەكلەر قاتارلىقلار بولۇپ، ئەخلەتلەر ئارىسىدا چېچىلىپ ياتاتتى. بەزى يەرلەردىن كۆپ مىقدارداردا ياغاچ پۈتۈكلەر تېپىلدى. ئېھتىمال، بۇ يەرلەر ھۆكۈمەت تۇرىدىغان ئورۇن بولسا كېرەك. ستېيىن يەنە مىلادىيە 2 ـ، 3 ـ ئەسىرلەرگە تەئەللۇق بۇددا خارابىلىرىنىڭ ئىزلىرىنى تاپتى. مېرەن قورغىنى جەنۇبىي يولىنىڭ ئامانلىقىنى قوغدايدىغان مۇھىم قورغان ئىدى. ستېيىن بۇ يەردىن يەنە ئورخۇن يېزىقىدىكى پارچىلارنى تاپتى.

گەنسۇ تەۋەسىدىكى سەددىچىن قورغىنىدىن ستېيىن زور مىقدارداكى ھەربىي مەزمۇندىكى خەتنۇچە ياغاچ پۈتۈكلەرنى تاپتى. بۇلارنىڭ ئەڭ قەدىمىسى مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 98 ـ يىلىغا تەۋە ئىدى.

1879 ـ يىلى كونت سچېنىيى (Kont Szechenyi) باشچىلىقىدىكى ۋېنگىرىيە گېئولوگىيە ئۆمىكى گەنسۇ تەۋەسىدە خىزمەت قىلغاندا دۇنخۇاڭدىكى مىڭئۆيلەرنى كۆرگەنىدى. ئۆمەكتىكى پروفېسسور لوزى (Loszy) ستېيىنگە بۇ مىڭئۆيلەر ھەققىدە ھاياجانلىنىپ تۇرۇپ سۆزلەپ بەرگەنىدى. پرېژېۋالىسكىيمۇ بۇ مىڭئۆيلەرنى كۆرگەن ۋە ئۇنى ئىلىم دۇنياسىغا جاكارلىغانىدى. ستېيىن بۇ سەپىرىدە دۇنخۇاڭ مىڭئۆيلىرىنى كۆرۈشنى كۆڭلىگە پۈككەنىدى. ستېيىن 1907 ـ يىلى مارتتا مىڭئۆيگە يېتىپ كېلىدۇ ۋە بىر غارنىڭ ئۆرۈلگەن تېمىنىڭ كەينىدە بىر كۆتۈپخانا بارلىقىدىن خەۋەر تاپىدۇ. (بىرقانچە يىل بۇرۇن تاملار رېمونت قىلىنماقچى بولغاندا تام ئۆرۈلۈپ بۇ كۆتۈپخانا مەلۇم بولغانىدى.) ئىبادەتخانىنىڭ مەسئۇلى ۋاڭ فامىلىلىك راھىپ ئىدى. ۋاڭ راھىب ستېيىنگە ئاۋۋال بىر پارچە قول يازما بېرىدۇ، ئەمما كۆتۈپخانىنىڭ ئىشىكىنى قوپۇرۇپ، سۆزاپ تاشلايدۇ. ستېيىن مىڭ يېرىدىن شېرىن ـ شېكەر ۋەدىلەرنى تۆكۈپ ۋاڭ راھىبنى كۆتۈپخانىنى كۆرۈۋېلىشقا قايىل قىلىدۇ. تام ئۆرۈلۈپ ستېيىن كۆتۈپخانىغا

كىرىدۇ. بۇ 1907 ـ يىلى 5 ـ ئاينىڭ ئاخىرقى كۈنلىرى ئىدى. ۋاڭ راھىبنىڭ قولىدىكى قەنەدلە يېنىۋاتقان جىنچىراغنىڭ سۇس يورۇقىدا ستېيىننىڭ كۆزلىرى ھەيرانلىقتا چەكچىيىپ كېتىدۇ. يەردىن تورۇسقىچە تىزىلغان قول يازمىلار ئۆيگە لىق كەلگەنىدى. پۈت قويغۇدەك بوش يەر يوق ئىدى. ستېيىن ئاجايىب بۇيۇك، غايىب بىر خەزىنىگە ئۇچرىغىنىنى ھېس قىلىدۇ. ئەسلىدە بۇ خەزىنە مىلادىيە 1000 ـ يىللاردا دۇشمەننىڭ ھۇجۇمىدىن مۇداپىئە قىلىش مەقسىتىدە ئېتىۋېتىلگەن ۋە شۇنىڭدىن بېرى ھېچكىم ئېچىپ باقمىغانىدى. ئورخۇنچە، قەدىمكى ئۇيغۇرچە، سوغدچە، توخرىچە، تۇبۇتچە مىڭلارچە قول يازما؛ ساپساق، يىرتىلمىغان، پارچىلانمىغان، قاتلانمىغان، پۈكۈلمىگەن قول يازما؛ 1000 يىللار ھېچكىمنىڭ قولى تەگمىگەن قول يازما ستېيىننىڭ كۆز ئالدىدا تۇراتتى. مۇشۇلارنىڭ ھەممىسىنى لوندونغا ئەكېتەلىسەم ـ ھە؟ ئۇ شۇلارنى ئويلايتتى. ۋاڭ راھىب ئۇنىڭغا قوشۇلمايدۇ. ھەتتا بىر كۈنى كۆتۈپخانا ئىشىكىنى كېسەكتە قايتا ئېتىۋېتىپ غايىب بولىدۇ. كېيىن يەنە كېلىدۇ ۋە ستېيىننىڭ دىنىي مەزمۇندا بولمىغان قول يازمىلارنى ئەكېتىشىگە قوشۇلىدۇ. نىھايەت ستېيىن تاللانغان قول يازمىلارنى 24 ساندۇقا قاچىلاپ، ئۇنىڭغا قوشۇپ بەش ساندۇق نەپىس رەسىملەر بىلەن لوندونغا قايتىدۇ. «سەككىز يۈكمەك»، «ئىرق بىتىگ»، «خۇاستۇ ئانىفىت» قاتارلىق مۇھىم قەدىمكى ئۇيغۇرچە ئەسەرلەر، «ئانىڭدەك ئورۇنلاردا» قاتارلىق نۇرغۇن قەدىمكى ئۇيغۇرچە شېئىرلار شۇ ساندۇقلار ئىچىدە ئىدى.

بۇ چاغدا تۇرپان ئەتراپلىرىدا تەكشۈرۈشتە بولۇۋاتقان پېللىئوت ستېيىننىڭ «غايىب خەزىنە»گە ئۇچرىغانلىقى ھەققىدىكى خەۋەرلەرنى ئاڭلايدۇ. فرانسىيە تەكشۈرۈش ئۆمىكىنىڭ باشلىقى بولغان پېللىئوت خەنزۇ ۋە تۈرك

تىللىرىنىڭ ئەڭ بۇيۇك مۇتەخەسسىسى ئىدى. باشقا تەتقىقاتچىلار ئۇزاق مۇددەت تەتقىق قىلىپ ۋە ھەتتا يۈرتلىرىغا قايتىپ مۇناسىۋەتلىك مۇتەخەسسىسلەرگە تەتقىق قىلدۇرغاندىن كېيىن مەزمۇنىنى ئاڭقىرىدىغان ئەسەرلەرگە پىللىئوت بىر قاراپلا ئەسەرنىڭ نېمە ئىكەنلىكىنى بىلەلەيتتى. يازمىلار قايسى تىلدا بولسۇن، قايسى يېزىقتا بولسۇن ۋە قايسى زامانغا تەئەللۇق بولسۇن ھەممە سىرلىرىنى پىللىئوتقا تۆكۈپلا بېرەتتى. بۇ بۇيۇك ئالىم ستېيېندىن كېيىن 1908 ـ يىلى 5 ـ ئاينىڭ 3 ـ كۈنى دۇنخۇاڭغا يېتىپ كېلىدۇ. ۋاڭ راھىب بىلەن ئۇزۇن سۆھبەتلەردىن كېيىن ھېسابسىز قول يازمىلارنى قولغا چۈشۈرىدۇ. «ئىككى تېگىننىڭ ھېكايىسى» ئەنە شۇ قول يازمىلار ئارىسىدا ئىدى. پىللىئوت پارىژغا ئەكەتكەن قول يازمىلارنىڭ سانى 15 مىڭ ئەتراپىدا ئىدى. ئەمما، ئۇنىڭ كەينىدە يەنە زور بىر خەزىنە قالغانىدى. ستېيېن ۋە پىللىئوتلاردىن كېيىن ياپونىيەدىن كونت ئوتانى (橘瑞超) باشچىلىقىدىكى بىر ئۆمەك دۇنخۇاڭغا يېتىپ كېلىدۇ. ئۇلارمۇ بىرمۇنچە قول يازمىلارنى توكيوغا ئەكېتىدۇ. بېيجىڭ ھۆكۈمىتىمۇ بۇنىڭ مۇھىملىقىنى تونۇپ يېتىدۇ ۋە ئېشىپ قالغان بارلىق قول يازمىلارنى بېيجىڭغا يۆتكەشنى قارار قىلىدۇ. ئەمما، خېلى كۆپ بىر تۈركۈم قول يازمىلار يوللاردا قاراقچىلارنىڭ قوللىرىغا چۈشۈپ كېتىدۇ ۋە مەڭگۈلۈك يوقىلىدۇ. بۇلارنىڭ يەنە بىر قىسمىنى ۋاڭ راھىب ئۆزىگە ئايرىۋالىدۇ ۋە ستېيېن ئۇچىنچى قېتىم دۇنخۇاڭغا كەلگەندە ئۇنىڭغا ساتىدۇ[48]. بېيجىڭغا سالامەت يېتىپ بارغان قول يازمىلار ھازىر بېيجىڭ دۆلەت كۈتۈپخانىسىدا ساقلانماقتا.

گېرمانىيە ئۆز ۋاقتىدا تۆت قېتىملىق ئېكسپېدىتسىيەدە قولغا چۈشۈرگەن بىرىنچى قول ماتېرىياللارغا ۋە ئىلىم سۆيەر، ئىجتىھاتلىق، بىلىملىك بىر تۈركۈم ئالىملىرىغا تاپىنىپ قەدىمكى ئۇيغۇر تىل ـ يېزىقى تەتقىقاتىدا دۇنيادا ئەڭ ئالدىنقى

ئورۇننى ساقلاپ كەلدى. بۇگۈنكى سېپىرلاشقان دۇنيادا ئۇلار كومپيۇتېر تېخنىكىسىدىن پايدىلىنىپ دۇنيا مىقياسىدا قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ۋەسىقىلەرنى رەقەملەشتۇرۇش ۋە ئامبار قۇرۇش قاتارلىق خىزمەتلەردە كاتتا نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈردى[49].

1909 ـ ، 1911 ـ يىللىرى رۇس تۈركولوگى مالوف (S.E.Malov) جۇڭگوغا يوغۇرلارنىڭ تىلىنى تەكشۈرۈشكە كېلىدۇ. ئۇ گەنسۇدىكى يوغۇرلار ئارىسىدا تىل تەكشۈرۈۋاتقاندا، 1910 ـ يىلى 5 ـ ئاينىڭ 3 ـ كۈنى شاجو (沙洲) شەھىرى ئەتراپىدىكى بۇددا غارىدا، بىر بۇتنىڭ ئايىغىدا تەرتىپسىز، چېچىلغان ھالەتتىكى قەغەز پارچىلىرىنى ئۇچرىتىدۇ. بۇ تەرتىپسىز پارچىلار قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان بۇددا نومى «ئالتۇن يارۇق» ئىدى. 397 ۋاراقلىق بۇ نۇسخىنىڭ ئاخىرىغا dai čiŋ Kaŋ –si yigirmi altïnč yil دەپ يېزىلغانىدى. بۇ مىلادىيە 1687 ـ يىلى ئىدى[50]. بۇ نۇسخا قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى يادىكارلىقى ئىدى. شۇ يىلى ئۇ يەنە «ئالتۇن يارۇق»نىڭ باشقا پارچىلىرىنىمۇ تاپتى ۋە ھەممىسىنى رۇسىيەگە ئەكەتتى. ئەسەرنىڭ باشقا نۇسخىلىرىنىڭ پارچىلىرىنى گېرمانىيە ئەترىتى تۇرپاندىن تاپتى[51].

1913 ـ يىلى 6 ـ ئايدا ئۇچىنچى قېتىم سەپەرگە چىقىپ ستېيېننىڭ بېشىغا بىرمۇنچە ئىشلار كەلدى. بۇ قېتىم ئۇ تەكلىماكان قۇملۇقىغا ئاۋۇال جەنۇبتىن شەرققە، كېيىن شىمالغا ۋە غەربكە كېزىپ چىقتى. بىر قېتىم ئېتى ئۇركۈپ كېتىپ، ئاتنىڭ ئاستىدا قالدى، ھەپتە يېتىپ تۇرۇپ كەتتى، ئۇنىڭغا ھېچ ئىش بولمىغاندەك يەنە ئىشلىرىنى داۋاملاشتۇردى. 1914 ـ يىلى ئۇ 182 سانداۇق يادىكارلىق بىلەن يۈرتىغا قايتتى. بۇلار ئارىسىدا ۋاڭ راھىب سېتىپ بەرگەن بەش سانداۇقمۇ بار ئىدى[52].

1914 ـ يىلىدىن كېيىن شىنجاڭغا كېلىدىغان غەربىلىكلەر توختاپ قالدى. 1 ـ دۇنيا ئۇرۇشى غەرب ئالىملىرىنى چۈشەپ

قويغاندى. جۇڭگودىمۇ چىڭ سۇلالىسى ئاغدۇرۇلۇپ جۇڭخۇا مىنگو قۇرۇلدى. يېڭى ھۆكۈمەت چەت ئەل تەتقىقاتچىلىرىغا ۋە جۇڭگونىڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنىڭ چەت ئەلگە ئەكېتىلىشىگە چەك قويدى. شۇنداقتىمۇ 1927 ـ ، 1929 ـ يىللاردا شۇبتسىيەلىك سۇېن ھىدىن جېنىنى ئالىقىنىغا ئېلىپ قويۇپ شىنجاڭغا كەلدى ۋە توپلىغان ئەسەرلىرىنى ستوكھولىمغا يەتكۈزدى.

شىنجاڭدىكى قول يازمىلاردىن ياپونلارمۇ نېسىۋىسىز قالمىدى. ئۇلارنىڭ ئۆز دىنىي ئېتىقادىغا مۇناسىۋەتلىك بۇ قەدىمكى قول يازمىلار ئۇلار ئۈچۈن دىنىي ھېسسىيات نۇقتىسىدىنمۇ ناھايىتى مۇھىم ۋە قىممەتلىك ئىدى. ياپونلار 1902 ـ ، 1904 ـ يىللاردا كوزۇي ئوتانى (Kozui Otani) باشچىلىقىدا تۇنجى قېتىم شىنجاڭغا كەلدى ۋە تۇرپان، كۇچالارنى تەكشۈردى. ئىككىنچى قېتىم 1908 ـ ، 1909 ـ يىللاردا زۇيچو تاچىبانا (ZuichoTachibana) ۋە ئېيزابۇرو نومۇرا (EizaburoNomura) لار شىنجاڭدا تەكشۈرۈشلەردە بولدى ۋە ئاساسلىق تۇرپان بىلەن قاراشەھەرنى تەكشۈردى. ئۈچىنچى قېتىم 1910 ـ يىلىدىن 1914 ـ يىلىغىچە زۇيچو تاچىبانا كەلدى. ئۇ بۇ قېتىم شىنجاڭدىن باشقا يەنە دۇنخۇاڭغىمۇ باردى. ئۇلار توپلىغان ماتېرىياللارنىڭ كۆپ قىسمى كيوتو ئۇنىۋېرسىتېتىدا، ئاز بىر قىسمى توكيو دۆلەت مۇزېيىدا ساقلانماقتا.

شىنجاڭدا ئېلىپ بېرىلغان ئېكسپېدىتسىيەلەر ۋە ساياھەتلەردىن باشقا يوللار بىلەن چەت ئەللەرگە چىقىپ كەتكەن قەدىمكى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرى بار. بېرلىنغا ئوقۇشقا چىققان بىر شىنجاڭلىق ئوقۇغۇچى 1930 ـ يىللارنىڭ بېشىدا يۇرتىدىن كونا بىر قول يازمىنى بېرلىنغا ئېلىپ بارىدۇ. قول يازمىنى تەتقىق قىلغان رەشىت رەھمەتى ئاراب ئەسەرنىڭ «شۇەنزاڭ بىئوگرافىيەسى»گە مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىكىنى

بىلدۇ ۋە ئەسەرنى سېتىۋېلىش ھەققىدە تۇركىيە ھۆكۈمىتىگە مۇراجىئەت قىلدۇ. تۇركىيەدىن جاۋاب چىقمىغاندىن كېيىن بۇ شىنجاڭلىق ئوقۇغۇچى قول يازمىنى پارىژ مىللىي كۇتۇپخانىسىغا ساتىدۇ(53).

ئېلىمىزدە خۇاڭ ۋېنبى ئەپەندى (1893 ـ 1966) شىنجاڭدا ئەڭ ئۇزۇن، ئەڭ ئەتراپلىق ئارخېئولوگىيەلىك تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان ئارخېئولوگ ھېسابلىنىدۇ. ئۇ شىنجاڭدا تۆت قېتىم تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان. ئۇ دەسلەپتە «جۇڭگو ـ شۇبتسىيە بىرلەشمە ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتى» تەركىبىدە جۇڭگو تەرەپ ۋەكىلى سۈپىتىدە قاتناشقان. ئۇ تۇرپان، قۇمۇل، ئىلى، كۇچا، قاراشەھەر، قەشقەر، مارالۋېشى، خوتەن قاتارلىق جايلاردا ئارخېئولوگىيەلىك تەكشۈرۈشلەردە بولغان.

ئازادلىقتىن كېيىن 1959 ـ يىلىدىن 1975 ـ يىلىغىچە شىنجاڭ مۇزېيى ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ تۇرپاندا 13 قېتىم ئارخېئولوگىيەلىك تەكشۈرۈش ئېلىپ باردى. ئۇنىڭدىن باشقا شىنجاڭ مۇزېيى 50 ـ ، 60 ـ يىللاردا جەنۇبىي شىنجاڭدىكى نىيە، مارالۋېشى قاتارلىق جايلاردىكى قەدىمكى ئىزلارنى تەكشۈردى ۋە زور نەتىجىلەرگە ئېرىشتى. 1959 ـ يىلى قۇمۇل تاغلىرىدىن بىر پادىچى مەشھۇر بۇددا دىنى يادىكارلىقى «مايتېرىسسمىت»نى تېپىۋېلىپ شىنجاڭ مۇزېيىغا تاپشۇرۇپ بەردى. بۇ نۇسخا ھازىر دۇنيادا «مايتېرىسسمىت»نىڭ «قۇمۇل نۇسخىسى» دەپ ئاتالماقتا.

2. قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ تەتقىق قىلىنىشى

قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىغا ئائىت ئەڭ دەسلەپكى تەتقىقات رۇسىيە ۋە گېرمانىيەدە باشلانغان. شىنجاڭدا ئېلىپ بېرىلغان تۇنجى ئىلمىي تەكشۈرۈشلەرنىڭ نەتىجىسى سۈپىتىدە پېتېربۇرگ ۋە بېرلىنغا كەلتۈرۈلگەن قول يازمىلار تەتقىق قىلىنىشقا

باشلىدى. كلېمېنتز تۇرپاندىن ئەكەلگەن يازمىلارنى رادلوف 1899 ـ يىلى نەشر قىلدۇردى. خەنزۇ تىلى ۋە بۇددا مەدەنىيىتىگە پۇختا مۇللېر (F.W.K.Mueller) تۇرپاندىن تېپىلغان قەدىمكى ئۇيغۇرچە يادىكارلىقلارنى «ئۇيغۇرچە» (Uigurica) دېگەن نامدا تەتقىق قىلىشقا باشلىدى ۋە 1908 ـ يىلىدىن 1931 ـ يىلىغىچە تۆت تۇم ھالەتتە نەشر قىلدۇردى. رادلوف 1909 ـ يىلى پېتېربۇرگدا يېڭى بىر تەتقىقاتنى باشلىدى. 1912 ـ يىلىغىچە داۋام قىلغان بۇ تەتقىقاتنىڭ نەتىجىسى «قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى ھەققىدە تەتقىقاتلار» (Altturkische Studien) دېگەن نامدا ئالتە تۇم بولۇپ نەشر قىلىندى. لېكوك 1911 ـ يىلى تۇرپاندىن ئەكەلگەن يازمىلارنى تەتقىق قىلىشقا كىرىشتى. ئۇنىڭ تەتقىقات نەتىجىسى «قوچۇدىن تېپىلغان مانىچە يازمىلار» (Turkische Manichaica aus Chotscho) دېگەن نامدا 1922 ـ يىلىغىچە ئۈچ تۇم ھالەتتە نەشر قىلىندى. پېللىئوت دۇنخۇاڭدىن قولغا چۈشۈرگەن «ئىككى تېگىنىڭ ھېكايىسى»نى 1914 ـ يىلى نەشر قىلدۇردى. مالوف يۇغۇرلار ئارىسىدىن تاپقان «ئالتۇن يارۇق»نى 1913 ـ، 1916 ـ يىللاردا ئۇستازى رادلوف بىلەن بىللە نەشر قىلدۇردى. 1915 ـ يىلى خانبدا تورو ياپونىيەدە «سەككىز يۈكمەك»نى نەشر قىلدۇردى.

گېرمانىيە تەكشۈرۈش ئەترىتى توپلىغان ماتېرىياللار ھەققىدە ۋللى باڭ (Willi Bang) ئۆز ئوقۇغۇچىسى ــ پۈتۈن ئۆمرىنى قەدىمكى ئۇيغۇر تىل ـ ئەدەبىياتى ۋە مەدەنىيىتىگە بېغىشلىغان ئالىم، مەشھۇر ئۇيغۇرشۇناس گابائىن (von Gabain Annemarie) خانىم بىلەن بىرلىكتە «تۇركچە تۇرپان تېكىستلىرى» (Türkische Turfantexte) دېگەن نامدىكى چاتما تەتقىقاتنى باشلىدى. بۇ تەتقىقاتلارنىڭ ئەڭ مۇھىم قىسمى بولغان ئالدىنقى بەش تومنى 1929 ـ، 1931 ـ يىللار ئارىسىدا نەشر قىلدۇردى. 1934 ـ يىلى بۇ بەش تومنىڭ ئىندىكسى

ئىشلەندى㊹. ئۇنىڭدىن كېيىنكى تەتقىقاتلارغا قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى ۋە خاقانىيە تىلىنىڭ ئەڭ كاتتا مۇتەخەسسىسى، قازاندا تۇغۇلغان بۇيۇك ئۇيغۇرشۇناس رەشىت رەھمەتى ئارات قوشۇلدى. «تۇركچە تۇرپان تېكىستلىرى»نىڭ ئالتىنچى تومىنى يۇقىرىقى ئۇچەيلەن بىرلىكتە تاماملىدى ۋە بۇ ئەسەر 1934 ـ يىلى نەشر قىلىندى. ئۇنىڭ 7 ـ تومىنى ئارات يالغۇز تەييارلىدى ۋە 1936 ـ يىلى نەشر قىلدۇردى. 2 ـ دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن گابائىن خانىم بۇ تەتقىقاتنى يالغۇز داۋاملاشتۇردى. 1954 ـ يىلى بۇ كىتابنىڭ 8 ـ تومى، 1959 ـ يىلى 10 ـ تومى نەشر قىلىندى. 1958 ـ يىلى نەشر قىلىنغان 9 ـ تومىنى گابائىن خانىم ۋىنتېر (W.Winter) بىلەن بىرلىكتە نەشر قىلدۇردى.

1908 ـ، 1938 ـ يىللار قەدىمكى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرى تەتقىقاتىدىكى ئالتۇن يىللاردۇر. يۇقىرىقى ئەسەرلەردىن باشقا 1934 ـ يىلى ئەخمەت جەفەرئوغلۇ (Ahmet Ceferoglu) «قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى لۇغىتى»نى ئىشلىدى.

2 ـ دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن بىر مەزگىل ياۋروپادىكى، بولۇپمۇ گېرمانىيەدىكى تەتقىقاتلار توختاپ قالدى. ئۇرۇش تەتقىقاتلارنى ئۇزۇپ قويدى. شىنجاڭدىكى ئىبادەتخانىلاردا، دۇنخۇاڭدىكى مەخپىي كۇتۇپخانىلاردا مەڭ يىللار مۇھاپىزەت قىلىنغان قەدىمكى ئۇيغۇرچە يادىكارلىقلار ۋە مىڭلىغان تاملاردىن كېسىپ، پارچىلاپ بېرلىنغا ئېلىپ بېرىپ قۇراشتۇرۇلغان رەسىملەرنىڭ بىر قىسمى ئۇرۇشتا مەڭگۈلۈك ۋەيران بولدى㊺. سوۋېت ئارمىيەسى بېرلىنغا كىرىشتىن بۇرۇن گېرمانىيەنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى كونا كان قۇدۇقلىرىغا يۈتكەپ كېتىلگەن بىر قىسىم قول يازمىلار ئۇرۇش ۋەيرانچىلىقىدىن ئامان قالغانىدى.

ياۋروپادا تەتقىقاتلار بىر ئىزدا توختاپ قالغان چاغدا، قەدىمكى ئۇيغۇرچە يازمىلار ھەققىدىكى تەتقىقاتلار تۇركىيەدە جانلىنىپ

كەتتى. ۋىللى باك ۋە رەھمەتى ئارات بىللە نەشرگە تەييارلىغان «ئوغۇز قاغان داستانى» 1936 ـ يىلى تۇركچە نەشر قىلىندى. فۇئات كۆسەرئايىفىنىك «تۇركچە مانى قول يازمىلىرى» ناملىق ئەسىرى 1936 ـ يىلى نەشر قىلىندى. ھۇسەين نامىق ئورخۇن 1939 ـ يىلى «ئىككى تېگىننىك ھېكايىسى»نىك پىللىئوت نەشرى ھەققىدىكى قاراشلىرىنى قوشۇپ يېڭىدىن نەشرگە تەييارلىغان نۇسخىسى نەشر قىلىندى. 1945 ـ يىلى سائادەت چاغاتاي «ئالتۇن ياروق،تىن ئىككى پارچە»نى نەشر قىلدۇردى. 1941 ـ يىلى گابائىن خانىمنىك ئورخۇن ۋە قەدىمكى ئۇيغۇر يازمىلىرىنىك تىلى ھەققىدىكى تۇنجى گىرامماتىكا ئەسىرى گېرمانىيەدە نەشر قىلىندى⑯.

1950 ـ 1970 ـ يىللاردا قەدىمكى ئۇيغۇرچە قول يازمىلار ھەققىدىكى تەتقىقاتلار گەرچە بەك جانلىنىپ كەتمىگەن بولسىمۇ، ئەمما يەنىلا بىرمۇنچە مۇھىم ئەسەرلەر يورۇقلۇققا چىقتى. 1957 ـ يىلى «مايتىرىسىمىت»نىك فوتو نۇسخىسى گابائىن ۋە شېل (H. Scheel) تەرىپىدىن نەشر قىلىندى. 1965 ـ يىلى رەشىد رەھمەتى ئارات ئۇزاق يىللار ئىشلىگەن تەتقىقاتىنىك نەتىجىسى بولغان «قەدىمكى تۇرك شېئىرلىرى»نى نەشر قىلدۇردى. ئەخمەت جەفەر ئوغلۇنىك تېخىمۇ تولۇقلانغان، كېڭەيتىلگەن «قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى لۇغىتى» 1968 ـ يىلى تەكرار نەشر قىلىندى.

1970 ـ يىلى قەدىمكى ئۇيغۇرچە قول يازمىلار تەتقىقاتىدا يېڭى بىر جانلىنىش بولدى. ئامېرىكىدا شىناسى تېكىنىك «ئابىدارما قوشاۋاردى شاستىر» (Abidarma Košavardi šastr) ئاتلىق ئەمگىكى نەشر قىلىندى. ئارقىدىنلا گېئورگ خازاي (Georg Hazai) ۋە پېتىر زىمى (Petir Zieme) تەرىپىدىن قەدىمكى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرى تەتقىقاتىدىكى يېڭى تەتقىقات تېمىسى «بېرلىندىكى تۇرپان تېكىستلىرى» (Berliner Turfantexte) قولغا ئېلىندى. ئۇنىك 1 ـ تومى

گېئورگ خازاي ۋە پېتىر زىمى تەرىپىدىن 1971 ـ يىلى، 2 ـ تومى كلائۇس رۆھبۆرن تەرىپىدىن 1971 ـ يىلى، 3 ـ تومى سېمىھ تېزجان (Semih Tezcan) تەرىپىدىن 1974 ـ يىلى، 5 ـ تومى پېتىر زىمى تەرىپىدىن 1975 ـ يىلى، 7 ـ، 8 ـ تومىلىرى گېئورگ كارا (Georg Kara) ۋە پېتىر زىمى تەرىپىدىن 1976 ـ، 1977 ـ يىللىرى، 9 ـ تومى شىناسى تېكىن تەرىپىدىن 1980 ـ يىلى، 13 ـ، 20 ـ، 23 ـ تومىلىرى پېتىر زىمى تەرىپىدىن 1985 ـ، 2000 ـ، 2005 ـ يىللىرى، 21 ـ، 25 ـ تومىلىرى جېنس ۋىلكېنس (Jens Wilkens) تەرىپىدىن 2001 ـ، 2007 ـ يىللىرى، 26 ـ تومى يۇكىيو كاساي (YukiyoKasai) تەرىپىدىن 2008 ـ يىلى نەشر قىلىندى. ئىزچىل داۋاملاشتۇرۇلۇۋاتقان «بېرلىندىكى تۇرپان تېكىستلىرى» ناملىق زور ھەجملىك بۇ ئەمگەك قەدىمكى ئۇيغۇر تىل ـ يېزىقىدىكى ئەسەرلەردىن باشقا تۇرپاندىن تېپىلغان ھەر خىل تىل ـ يېزىقتىكى قول يازمىلار تەتقىقاتىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ يەردە پەقەت قەدىمكى ئۇيغۇر تىل ـ يېزىقىغا ئائىت تەتقىقات نەتىجىلىرىنى كۆرسىتىپ ئۆتىمىز. نۆۋەتتە يەنە گېرمانىيەدە «بېرلىندىكى تۇرپان تېكىستلىرىنى رەقەملەشتۇرۇش» (Digitalisierung der Berliner Turfantexte ‹DFG – Projekt›) تەتقىقاتى ئىشلەنمەكتە ۋە تۇرپاندىن تېپىلغان ھەر خىل تىل ۋە يېزىق تۇرىدىكى قول يازمىلارنىك سۈپەتلىك فوتو نۇسخىسى ئىنتېرنېتتا كەڭ جامائەتچىلىككە ئېچىۋېتىلدى⑱.

1971 ـ يىلى جامېس خاملتون (James Russel Hamilton) «ئىككى تېگىننىك ھېكايىسى»نىك تىرانسلىتېراتسىيە، تىرانسكرىپسىيە، فىرانسۇزچە تەرجىمە، ئىزاھ، سۆزلۈك ۋە فوتو نۇسخىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان مۇكەممەل ئىلمىي نەشرىنى مەيدانغا كەلتۈردى (بۇ نۇسخىنىك تۇركچە تەرجىمىسى ئەنقەرەدە 1998 ـ يىلى بېسىلدى.)

گېئىورگى خازاي 1972 ـ يىلى باڭ، گابائىن، لېيكوك، مۇللېر، رەشىت رەھمەتى ئارات قاتارلىقلارنىڭ 1908 ـ 1938 ـ يىللاردا نەشر قىلىنغان ئەسەرلىرىنى بىر يەرگە توپلاپ ئوچ توم ھالەتتە قايتا نەشر قىلدۇردى. سەمەد تېزجان 1975 ـ يىلى «شۇەنزاڭ بىئوگرافىيەسى»نىڭ 10 ـ بۆلۈمىنى نەشر قىلدۇردى. شىناسى تېكىن «مايتىرىسىمىت» ھەققىدىكى تەتقىقاتىنى داۋاملاشتۇردى.

قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىغا ئائىت لۇغەتلەر ھەققىدە يېڭى نەتىجىلەر مەيدانغا كەلدى. ئەخمەت جەفەر ئوغلۇنىڭ لۇغىتىدىن كېيىن 1969 ـ يىلى لېنىنگرادتا نادېلىياېۋ باشچىلىقىدىكى بىر ھەيئەت تەرىپىدىن «قەدىمكى تۇرك تىلىنىڭ لۇغىتى» (Nadelyayev et . al . Drevniy Tyurkiskiy Slovar, Leningrad, 1969)

نەشر قىلىندى. ئارقىدىنلا 1972 ـ يىلى ئەنگلىيەلىك كلاۋسون تەييارلىغان «13 ـ ئەسىردىن ئىلگىرىكى تۇرك تىلىنىڭ ئېتىمولوگىيەلىك لۇغىتى» (Clauson, Sir G., An Etymological Dictionary of Pre – thirteenth –Century Turkish, Oxford 1972.)

نەشر قىلىندى. بۇ ئىككى لۇغەت ئورخۇن ئۇيغۇر تىلىنىڭ، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ ۋە خاقانىيە تۇركچىلىرىنىڭ يازما يادىكارلىقلىرىنى تەپسىلىي تەتقىق قىلىش ئاساسىدا ئىشلەنگەن قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتىدىكى ئەڭ مۇھىم ئىككى قورال كىتاب ھېسابلىنىدۇ. ئىرانشۇناس دۆرفېر (Gerhard Doerfer) 1963 ـ يىلىدىن 1975 ـ يىلىغىچە ئىشلىگەن «يېڭى پارس تىلىدىكى تۇركچە، موڭغۇلچە ئېلېمېنتلار» (Doerfer, G., Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen, 4c., Wiesbaden 1963 – 75.)

ناملىق تۆت تومлۇق يىرىك ئەسىرنىڭ 2 ـ، 3 ـ، 4 ـ توملى-

رىدا يېڭى پارس تىلىدىكى تۇركچە تەركىبلەرنى شەرھلىگەن. ئەمەلىيەتتە بۇ لۇغەت قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتى ئوچۇنمۇ ئىنتايىن مۇھىم قورال كىتاب ھېسابلىنىدۇ. گېرمانىيەلىك تۇركولوگ رۆھبۆرن 1977 ـ يىلىدىن تارتىپ ئۇيغۇر تىلىنىڭ ھەممە دەۋرلىرىگە ئائىت ھەر خىل يېزىقتىكى يازما يادىكارلىقلارنى سىستېمىلىق، تەپسىلىي تەكشۈرۈش ئاساسىدا «ئۇيغۇر سۆزلۈكى» (Uigurisches Wörterbuch) نى ئىشلەشكە باشلىدى. لۇغەتتە ھەربىر سۆزنىڭ ھەر خىل يېزىقتا يېزىلغان قول يازمىلاردىكى تىرانسلىتىراتسىيەسى، تىرانسكرىپسىيەسى بېرىلگەن، ھەربىر سۆزنىڭ ئېتىمولوگىيەسى تەپسىلىي شەرھلەنگەن، ھەربىر سۆزنىڭ خىلمۇخىل مەنىلىرى ئايرىم ـ ئايرىم كۆرسىتىلگەن. بۇ لۇغەتنىڭ ärnäk كەلىمىسى بىلەن ئاخىرلاشقان 6 ـ تومى 1998 ـ يىلى نەشردىن چىقتى. ئەگەر بۇ لۇغەت تامامлانسا، ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئەڭ بۇيۇك، ئەڭ مۇكەممەل لۇغىتى بولۇپ قالغۇسى.

1970 ـ يىللاردا باشلانغان جانلىنىش 80 ـ يىللاردىمۇ داۋاملاشتى. شىناسى تېكىن 1980 ـ يىلى ئۇيغۇرلار ئۆزى يازغان بۇددا نومى «كۆڭۈل تۆزىن ئوقىتداچى نوم» (HSIN TözinOqidtaçiNom) ئاتلىق ئابىدارمانى نەشر قىلدۇردى. «ئابىدارما قوشاۋارتى شاستىر» (Abidarim Koşavarti Şastir) نىڭ بىر بۆلۈمى ماساخىرو شوگايىتو تەرىپىدىن 1988 ـ يىلى نەشر قىلىندى. يەنە بىر تەرەپتىن «شۇەنزاڭ بىئوگرافىيەسى» تەتقىقاتى داۋاملاشتى. كوگى كۇدارا (KogiKudara) ۋە پېتىر زىمى 1984 ـ يىلى ئەسەرنىڭ 5 ـ بۆلۈمىنى، مەخمەت ئۆلىمەز 1991 ـ يىلى 6 ـ بۆلۈمىنى، كلائۇس رۆھبۆرن 1991 ـ يىلى 7 ـ بۆلۈمىنى، 1996 ـ يىلى 8 ـ بۆلۈمىنى نەشر قىلدۇردى. توگۇشىۋا (L.Yu.Tugusheva) ئەسەرنىڭ پېتىربۇرگدا ساقلىنىۋاتقان

پۈتۈن پارچىلىرىنى 1991 ـ يىلى موسكۋادا نەشر قىلدۇردى. قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى يەنە بىر چوڭ ھەجملىك ئەسەر «ئالتۇن يارۇق» ھەققىدىكى تەتقىقاتلارمۇ بىرلىكتە ئىشلەندى. شىناسى تېكىن، رۆھبۇرن ۋە شۇلتز (P. Schultz)لار بىرلىكتە 1971 ـ يىلى ئەسەرنىڭ 9 ـ، 10 ـ بۆلۈملىرىنى نەشرگە تەييارلىغاندى. شىناسى تېكىن 1987 ـ يىلى ئەسەرنىڭ 2 ـ بۆلۈمىنى نەشر قىلدۇردى. روگېر فىنك (Roger Finch) 1993 ـ يىلى ئەسەرنىڭ 16 ـ، 17 ـ بۆلۈملىرىنى نەشر قىلدۇردى. جەۋەل قايا ئەسەرنىڭ پۈتۈن تېكىستىنىڭ تىرانسكرىپسىيەسى ۋە ئىندېكسىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان نۇسخىسىنى 1994 ـ يىلى نەشر قىلدۇردى. قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى «مايتىرى سىمىت»نىڭ تۇرپان سىڭگىم ۋە مۇرتۇقلاردىن تېپىلغان نۇسخىلىرى ئاساسىدا شىناسى تېكىن 1980 ـ يىلى «بېرلىندىكى تۇرپان تېكىستلىرى»نىڭ 9ـ تومى سۈپىتىدە نەشر قىلدۇرغانىدى. 1959 ـ يىلى قومۇل تاغلىرىدىن تېپىلغان «مايتىرى سىمىت»نىڭ يېڭى بىر نۇسخىسى 1980 ـ يىلى گېڭ شىمىن تەرىپىدىن تونۇتۇلدى ۋە گېڭ شىمىن كلىمكېيت (H. J. Klimkeit) بىلەن بىرلىكتە بۇ ئەسەرنى 1988 ـ يىلى نەشر قىلدۇردى[59]. قەدىمكى ئۇيغۇرچە ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي ۋەسىقىلەر ھەققىدە ئېڭ دەسلەپ رادلوفنىڭ دوكتورلۇق ماقالىسى سۈپىتىدىكى «قەدىمكى ئۇيغۇرچە يازمىلار» (Uigurische Sprachdenkmaeler) دېگەن كاتتا ئەسىرى 1928 ـ يىلى نەشر قىلىنغانىدى. رەشىت رەھمىتى ئارات 1964 ـ يىلى «قەدىمكى تۈرك ھوقۇق ۋەسىقىلىرى» (Eski Turk Hokuk Vesikalari, JSFO, 65,1) دېگەن نامدا نەشر قىلدۇردى. ئامېرىكىلىق لارىي كلارك (Larry Clark)نىڭ «13 ـ، 14 ـ ئەسىرلەردىكى شىنجاڭدىن تېپىلغان ئۇيغۇرچە ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي ۋەسىقىلەرگە مۇقەددىمە»

(Introduction to the Uighur Civil Documents of East Turkistan _ 13th – 14th cc., Blomington)

ناملىق دوكتورلۇق ماقالىسى بۇ ھەقتىكى يەنە بىر تەتقىقات نەتىجىسى ھېسابلىنىدۇ (بۇ ئەسەر تېخى نەشر قىلىنمىدى)[60]. 1993 ـ يىلى ئوساكادا نوبو يامادا باشچىلىقىدا تاماملانغان «قەدىمكى ئۇيغۇرچە ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي ۋەسىقىلەر توپلىمى» (Sammlung uigurischer Kontrakte) ناملىق ئوچ تومۇق ئەسەر نەشر قىلىندى. بۇ ئوچ تومدا 121 ھۆججەتنىڭ ئەسلىي نۇسخىسى، تىرانسكرىپسىيەلىرى، ياپونچە، نېمىسچە تەرجىمىلىرى، تېكىستلەردە كۆرۈلگەن سۆزلەرنىڭ تىزىمى، ھەر خىل ئىندېكسلەر (يەر ناملىرى، كىشى ئىسىملىرى...) ئورۇن ئالغان.

يۇقىرىدا نەشر قىلىنغان تەتقىقاتلار بىلەن بىر قاتاردا جانلىق تەنقىدلەرمۇ ئوتتۇرىغا قويۇلۇپ، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى تەتقىقاتىنىڭ ساغلام راۋاجلىنىشى ئۈچۈن ھەسسە قوشۇلدى. شىناسى تېكىن، سەمەد تېزجان، ئوسمان فىكرى سېرتقايا، دۆرفېر قاتارلىقلار بۇ تەنقىدي تەتقىقاتلارنىڭ ۋەكىللىرىدۇر.

ئېلىمىزدە قەدىمكى ئۇيغۇرچە يازما يادىكارلىقلار تەتقىقاتى[61] جەھەتتىكى تۇنجى ئەۋلاد تەتقىقاتچى فېڭ جياشېڭ (冯家升) ئەپەندىدۇر. ئۇنىڭ مۇھىم تەتقىقات نەتىجىلىرى 1950 ـ يىللاردىن كېيىن يورۇقلۇققا چىقتى. ئۇ 1953 ـ يىلى «قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ‹بۇيۇك تاڭ دەۋرىدىكى بۇددىستۇ ئاچارى› ھەققىدە تەتقىقات دوكلاتى» ناملىق ماقالىسىنى ئېلان قىلغان

(《回鹘文写本‹菩萨大唐三藏法师传›研究报告》,《考古学专刊》丙种第1号, 1953年6月, 第1 _ 35页)

رۆھبۇرن قاتارلىق ئالىملار ئۆزلىرىنىڭ بۇ ھەقتىكى تەتقىقاتلىرىدا بۇ ماقالىدىن مەنپەئەتلەنگەن. فېڭ جياشېڭ ئەپەندى ئۇنىڭدىن باشقا «مايتىرى سىمىت» ۋە ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي ۋەسىقىلەرگە مۇقەددىمە

قىلەر ھەققىدىمۇ تەتقىقاتلار ئېلىپ بارغان. فېڭ جياشېڭ ئەپەندىدىن كېيىنكى قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى، ئورخۇن يېزىقى ھەققىدىكى تۆھپىسى ئېڭ زور، خەلقئارا داڭلىق ئالىم گېڭ شىمىن (耿世民) ئەپەندىدۇر. ئۇ ئېلىمىزدىكى «مەدەنىيەت ئىنقىلابى»دىن ئىبارەت ئاپەتلىك يىللاردا باش چۆكۈرۈپ تەتقىقات بىلەن شۇغۇللانغان⑫. ئۇ «شۇەنزاڭ بىيوگرافىيەسى»دىن ئالدىنقى تۆت ژاراق (سەككىز بەت)نى نەشرگە تەييارلىغان، يۇقىرىدا تىلغا ئالغىنىمىزدەك «مايترى سىمىت»نىڭ قومۇل نۇسخىسىنى گېڭ شىمىن ئەپەندى تونۇتتى ۋە ئىزچىل تەتقىق قىلىپ كەلدى. 2008 ـ يىلى «مايترى سىمىت»نىڭ قومۇل نۇسخىسىنىڭ تولۇق تىرانسكرىپسىيەسى ۋە خەنزۇچە تەرجىمىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان چوڭ ھەجىملىك ئەسەر «مايترى سىمىتنىڭ ‹قومۇل نۇسخىسى› ھەققىدە تەتقىقات» نامىلىق ئەسىرى نەشر قىلىندى⑬.

(耿世民:《弥勒会见记哈密本研究》,中央民族大学出版社,2008)

ئۇ يەنە ياشىنىپ قالغىنىغا قارىماي ئىجتىھات بىلەن ئىشلەپ، 2006 ـ يىلى «قەدىمكى ئۇيغۇرچە ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي ۋەسىقلەر تەتقىقاتى»

(《耿世民:《回鹘文社会经济文书研究》,中央民族大学出版社,2006》)

نامىلىق كىتابنى نەشر قىلدۇردى. ئۇ ئېلىمىزنىڭ تۈركولوگىيە ئىلمىنى بەرپا قىلغۇچى ۋە تەرەققىي قىلدۇرغۇچى بۈيۈك ئالىمدۇر. 1977 ـ يىلى گېڭ شىمىن ئەپەندىنىڭ بىۋاستە رىياسىتىدە چىلىكىدە مەركىزىي مىللەتلەر ئىنستىتۇتىدا «قەدىمكى تۈرك تىلى» سىنىپى ئېچىلغان. ئۇ بۇ سىنىپ ئۇچۇن سىستېمىلىق بىر يۈرۈش دەرسلىكلەرنى ئىشلەپ (بۇ بىر يۈرۈش كىتاب سەككىز قىسىمدىن تۈزۈلگەن بولۇپ «ئورخۇن يادىكارلىقلىرىدىن تاللانما» بىر قىسىم، «قەدىمكى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىدىن تاللانما» ئىككى قىسىم، «خاقانىيە يادىكارلىقلىرى» ئۇچ قىسىم،

«قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى گىرامماتىكىسى» بىر قىسىم، «قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى لۇغىتى» بىر قىسىم) ئۆزى دەرس ئۆتتى. بۇ سىنىپ ئوقۇش پۈتكۈزۈش بىلەن بىر تۈركۈم مۇنەۋۋەر تۈركولوگىيە خادىملىرى يېتىشتۈرۈلدى. مەترېھىم سايىت، ئىسراپىل يۈسۈپ، ياسىن ھوشۇر، دىلدار مەمتىمىن قاتارلىقلار ئەنە شۇ سىنىپتا ئوقۇغانلار ئىدى. ئۇ كېيىن يەنە دوكتور يېتەكچىسى بولۇپ ئاب-دۇرېشىت ياقۇپتەك كاتتا تۈركولوگلارنى يېتىشتۈردى. ئۇ تۈركولوگىيەگە قوشقان تۆھپىسى بىلەن 1992 ـ يىلى «خەلقئارا ئالتايشۇناسلىق جەمئىيىتى» تەرىپىدىن ئالتۇن مېدال بىلەن مۇكاپاتلاندى⑭. بۇ مۇناسىۋەت بىلەن بۈيۈك تۈركولوگ گابائىن خانىم ئالمىنى تونۇشتۇرۇپ ماقالە يازدى.

لى جىڭۈېي قەدىمكى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرى تەتقىقاتىدىكى يەنە بىر مۇھىم شەخس. ئۇ كۆپرەك زېھنىنى قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي ھۆججەتلەر تەتقىقاتىغا قاراتتى. ئۇنىڭ نۇرغۇن سۈپەتلىك ئىلمىي ماقالىلىرىدىن باشقا، «قەدىمكى ئۇيغۇر ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي ۋەسىقلىرى تەتقىقاتى»

(李经纬:《回鹘文社会经济文书研究》,新疆大学出版社,1996.)

قاتارلىق بىرمۇنچە كىتابلىرى بار. ئۇ يەنە «مايترى سىمىت» ۋە ماڭنى يېزىقىدىكى يادىكارلىقلار ھەققىدىمۇ تەتقىقات ئېلىپ بارغان.

«بىزنىڭ تارىخىي يېزىقلىرىمىز» (شىنجاڭ ياشلار ـ ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 1986 ـ يىلى) نامىلىق كىتابتا ئۇيغۇر يېزىق تارىخىغا ئائىت مۇھىم بىرقانچە دەلىلنىڭ ماقالىلەر ئېلان قىلىنغان. ئۇنىڭ ئىچىدە «تۈرپاندىن تېپىلغان مىلادىيە 5 ـ ئەسىردىكى ئۇيغۇر يېزىقى» نامىلىق ماقالىدە تۈرپاندىن تېپىلغان سوغد يېزىقىدا ئۇيغۇر تىلىدا خەت يېزىلغان ياغاچ تارىشىلار ھەققىدە مەلۇمات بېرىدۇ.

ئىسراپىل يۈسۈپ، ئابدۇقەييۇم خوجا بىرلىكتە تەييارلىغان

«قەدىمكى ئۇيغۇر يازما يادكارلىقلىرىدىن نەمۇنىلەر» (شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1983 ـ يىلى) ناملىق كىتاب ئۇيغۇر تىلىدا قەدىمكى يادكارلىقلىرىمىز ھەققىدە تەپسىلىي ئۆرنەكلىك مەلۇمات بەرگەن قىممەتلىك كىتاب ھېسابلىنىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، ئۇچەيلەن بىرلىكتە «مايىتىرى سىمىت» (قۇمۇل نۇسخىسى)نىڭ يۇكۇنچ بۆلۈم ژە 1 ـ، 4 ـ بۆلۈملىرىنىڭ تىرانسكرىپسىيە ژە ئۇيغۇرچە، خەنزۇچە تەرجىمىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان كاتتا ئەسەرنى نەشر قىلدۇردى. (شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1984 ـ يىلى) ئىسرائىل يۇسۇپ يەنە پىروفېسسور مەترېھىم سايىت بىلەن بىرلىكتە «قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ژەسقىلەر»، (شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2000 ـ يىلى) ناملىق كىتابنى نەشر قىلدۇردى. بۇ كىتابقا تۇرپاندىن تېپىلغان قوچۇ دەۋرىدىكى قەدىمكى ئۇيغۇرچە ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي ھۆججەتلەر كىرگۈزۈلگەن. جاڭ تېشەن، ياڭ فۇشۆ، نيۇ رۇجى، دىلدار مۇھەممەتئىمىن، تۇرسۇن ئايۇپ قاتارلىق ئېلىمىز ئالىملىرى قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ئەسەرلەرنى نەشرگە تەييارلاش جەھەتتە كاتتا تۆھپىلەرنى قوشقان.

قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى بىر ئەسىردىن بېرى تەتقىق قىلىنىپ كەلدى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە ئۇيغۇرلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان قەدىمكى تۈركىي قوۋملارنىڭ ھەر خىل دىنىي، ئەدەبىي، مەدەنىي مىراسلىرى ژە نەپىس سەنئەت مىراسلىرى يورۇقلۇققا چىقتى. بۇ ئەسەرلەرنىڭ تەتقىق قىلىنىشى يالغۇز ئۇيغۇر تىلى، يېزىقى، ئەدەبىياتى، تارىخى ژە باشقا تەرەپلىرىنى يورۇتۇش ئۈچۈنلا ئەمەس، بەلكى بارلىق تۈركىي قوۋملارنىڭ تىلى، تارىخى، مەدەنىيىتىنى، شۇنداقلا ئەتراپتىكى قوشنا ئەللەرنىڭ مەدەنىيىتىنى ژە تارىخىنى تەتقىق قىلىش ئۈچۈنمۇ قىممەتلىكتۇر. رەشىت رەھمەتى ئارات قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ژەسقىلەر ھەققىدە ھازىرغا قەدەر ئېلىپ بېرىلغان تەتقىقاتلارغا باھا بېرىپ

مۇنداق يازىدۇ:

شىنجاڭدىن تېپىلغان ژە قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى دەۋرىگە ئائىت بولغان ئەسەرلەر كەڭ ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ پەقەت كىچىككىنە بىر قىسمىنى تەشكىل قىلىدۇ. چۈنكى، دۇنيا ئۇرۇشىغا قەدەر ئېلىپ بېرىلغان تەكشۈرۈشلەر ناھايىتى ئەھمىيەتلىك بولسىمۇ، بۇ زېمىننىڭ باشتىن ئۆتكۈزگەن بارلىق دەۋرلىرى ژە بۇ دەۋرلەرنىڭ پۈتكۈل سەھىپىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغۇدەك دەرىجىدە ئەمەس ئىدى. بۇگۈنگە قەدەر قولغا كەلتۈرۈلگەن نەتىجىلەر، بۇ ساھەدە تېخى ئېلىپ بېرىلىدىغان ژە ئېلىپ بېرىلىشى زۆرۈر بولغان تەتقىقاتلار ھەققىدە ياخشى بىر پىكىر بەردى. بۇگۈن بىرمۇنچە مۇھىم مەسىلىلەرنىڭ يورۇتۇلۇشى كەلگۈسىدە بۇ يولدا قىلىدىغان ئىشلىرىمىزغا باغلىق بولماقتا. شۇنىڭ ئۈچۈن، بىزنىڭ بۇ يەردە ئۇيغۇر دەۋرىنىڭ ئەدەبىيات تەرەققىياتى ھەققىدە سۆزلەيدىغانلىرىمىز بۇ ئەدەبىياتنىڭ تامامىنى ئۆز ئىچىگە ئېلىشتىن يىراق بولۇپ، مەۋجۇت ماتېرىياللارمۇ پەقەت نەشر قىلىنغان بىر قىسىم ئەسەرلەر بىلەنلا چەكلىنىدۇ.

1. قولىمىزدىكى ئۇيغۇرچە ھۆججەتلەرنىڭ كۆپ قىسمى دىنىي ئەسەرلەردۇر. چۈنكى، بۇ ئەسەرلەر بۇددا ياكى باشقا دىنلارغا ئائىت ئىبادەتخانىلاردىن تېپىلغان. ئۇيغۇر شەھەرلىرىنىڭ دۇنياۋى مەسىلىلەر بىلەنمۇ مەشغۇل بولىدىغان ئورگانلىرىنىڭ بارلىقى ئېنىق. خارابىلەردە پىلانلىق تۈردىكى تەكشۈرۈش داۋاملاشتۇرۇلسا، بۇنىڭمۇ ئوتتۇرىغا چىقىشى شۇبھىسىزدۇر. دىنىي ھۆججەتلەر ئىچىدە، بولۇپمۇ بۇلارنىڭ كۆپىنچىسىنى تەشكىل قىلغان بۇددا دىنىغا ئائىت ئەسەرلەر ئارىسىدا ئەڭ ئىپتىدائىي دىنىي چۈشەنچىلەردىن تارتىپ ئەڭ يۇكسەك پەلسەپىۋى تەھلىللەرگە قەدەر تۇرلۇك ئەسەرلەر مەۋجۇت. ئۇ دەۋرلەردە ئىلىمنىڭ بىرمۇنچە تارماقلىرىنىڭ دىن

چەمبىرىكى ئىچىدە تەتقىق قىلىنغانلىقىنى كۆز ئالدىمىزغا كەلتۈرىدىغان بولساق، بۇ ئەسەرلەردىن چىقىرىلىدىغان نەتىجىلىرىمىزنىڭ مول ۋە كەڭلىكىنى چۈشىنىپ يەتكىلى بولىدۇ. «ئالتۇن ياروق» ۋە «مايترى سىمىت» قاتارلىق بۇيۇك ئەسەرلەر ئىچىدە بىزنىڭ تەسەۋۋۇرىمىزدىنمۇ كۆپرەك دىنىي ۋە پەلسەپىۋى ئاتالغۇلار بار. بۇ خىل ئەسەرلەر تۈركىي تىلغا خاس ياكى قوشنا مىللەتلەرنىڭ تىلىدىن تەرجىمە قىلىنغان. لېكىن، تۈركىي تىلى بۇلارنىڭ ھەممىسىدە ئۆزىنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى ۋە خۇسۇسىيەتلىرىنى قوغدىغان. ئەڭ قىيىن بولغان ھىندىچە ۋە خەنزۇچە دىنىي ئاتالغۇلارمۇ ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىنغان.

2. تېپىلغان ھۆججەتلەر ئارىسىدا ئەدەبىي ئەسەرلەر ئانچە-مۇنچە ئۇچرايدۇ. مەۋجۇت ئەدەبىي پارچىلارنىڭمۇ كۆپچىلىكى دىنىي مەزمۇنىنى ئەكىس ئەتكۈزىدۇ. لېكىن، گۈزەل تۈركىي شېئىرىيەت سەنئىتىنى كۆرسىتىپ بېرىدىغان پارچىلارمۇ يوق ئەمەس. كېيىنكى يىللاردا بۇ دەۋردىن قالغان تۈركچە نەزمىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان مەجمۇئەلەرمۇ تېپىلدى. بۇلاردىن 2000 مىسراغا يېقىن بىر قىسمى «قەدىمكى تۈرك شېئىرى» دېگەن نام بىلەن تۈرك تارىخ جەمئىيىتى تەرىپىدىن نەشر قىلىندى. بۇگۈن ئۇيغۇرچە ھۆججەتلەر ساقلىنىۋاتقان كۈتۈپخانا ۋە مۇزېيلارنىڭ ژۇرنالىلىرىدا ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ بۇ قىسمىغا مەنسۇپ ماتېرىياللارنىڭ بارلىقى شۇبھىسىزدۇر. ئۇيغۇرچە ئەسەرلەر پىلانلىق ھالدا تەتقىق قىلىنىپ نەشر قىلىنمىغانلىقى ئۈچۈن، بۇلارغا تېخىچە نۆۋەت كەلمىدى دەيمىز.

3. قوشۇلىرىنىڭ تەسىرى بىلەن بولسىمۇ ئۇيغۇرلاردا تېبابەتچىلىك خېلىلا تەرەققىي قىلغانىدى. دەۋرلەرنىڭ تەجرىبىسى ئارقىلىق ئېنىقلانغان دورا تەركىبلىرىدىكى خام ماتېرىياللار شىنجاڭدا ئۆسۈدىغان ۋە ئۇيغۇرچە ئىسىم بىلەن

ئاتىلىدىغان ئۆسۈملۈكلەر ئىدى. بۇ خۇسۇستا بىز پىكىر بىلدۈرۈشكە يارىغۇدەك ھۆججەتلەرنىڭ بىر قىسمى نەشر قىلىندى.

4. ئۇيغۇرلار ئاسترونومىيە ئىلمىدىنمۇ خەۋەرسىز ئەمەس ئىدى. قولىمىزدىكى ھۆججەتلەردىن يۇلتۇزلارنىڭ ھەرىكىتىنىڭ ئېنىقلانغانلىقى مەلۇم بولماقتا. سەييارىلەرنىڭ ھەرىكىتىنى ئېنىقلىغان بىر ئۇيغۇرچە ھۆججەت بېرلىن رەسەتخانىسى تەرىپىدىن تەتقىق قىلىنغان ۋە ئۇنىڭدىكى مەلۇماتنىڭ توغرا ئىكەنلىكى ئىسپاتلانغان. ئەپسۇس، قولىمىزدىكى ۋەسىقىلەر بۇ خۇسۇستا كۆپرەك مەلۇمات بەرگۈدەك ئەھۋالدا ئەمەس. بۇ خىل پارچىلارغا ئاساسلىنىپ ئۇيغۇرلاردا رەسەتخانىغا ئوخشايدىغان بىر ئورگاننىڭ بولغان ياكى بولمىغانلىقى ھەققىدە بىر نەرسە دېيەلمەيمىز. بۇ خۇسۇستا كەسكىن بىر ھۆكۈم چىقىرىش ئۈچۈن كەلگۈسىدىكى تەتقىقاتلارنى كۈتۈش لازىم.

5. ئۇيغۇر كالېندارچىلىقى مەسىلىسىمۇ تېخىچە ھەل بولمىغان، ئەمما ناھايىتى مۇھىم بولغان مەسىلىلەرنىڭ بىرىدۇر. ئەڭ مۇھىمى شىنجاڭ كېيىنكى دەۋرلەردە قوشۇنلىرىنىڭ تەسىرى ئاستىدا قالدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ھۆكۈمەت تەشكىلاتى بىلەن ئالاقىدار بولغان كالېندار مەسىلىسىمۇ ئۇلارنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان بولۇشى ئېھتىمالغا يېقىن. لېكىن، بۇ قوشنا مىللەتلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋەتنى تەتقىق قىلىدىغان ئىلىم سىستېمىلىرى ئۇيغۇر كالېندارچىلىقىنىڭ بۇزۇلۇشىنى ھالدا ھىندىلار، تىبەتلەر ياكى خەنزۇلاردىن كەلمىگەنلىكىنى بايان قىلماقتا. تېخىمۇ قەدىمكى دەۋرلەردىن قالغان ۋەسىقىلەر قولىمىزغا چۈشمىگۈچە، بىز بۇ خۇسۇستا كېسىپ بىر نەرسە دېيەلمەيمىز. لېكىن، بۇگۈنگە قەدەر تۈركىي مىللەتلەرنىڭ بۇ ساھەدىكى ئۆزىگە خاس ئۆسۈللىرىنى باشقىلاردىن ئۆگەنگەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدىغان ھەرقانداق

بىر ۋەسقە ھېچكىمنىڭ قولىغا چۈشكىنى يوق.

6. ئاستروللوگىيە (پالچىلىق) ئەڭ قەدىمكى دەۋرلەردىن بېرى ھەربىر مىللەت مەشغۇل بولۇپ كەلگەن بىر ساھە بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۇيغۇرلاردىمۇ بۇ خىل ۋەسقىلەرنى ئۇچرىتىمىز. ئۇيغۇرلار بۇ ساھەدە خېلىلا كۈچ چىقىرىپ بىرمۇنچە ئەسەرلەرنى يارىتقان. بولۇپمۇ پالنامە شىنجاڭدىكى تۇرلۈك يېزىقلاردا يېزىلغان ھۆججەتلەرنىڭ ھەممىسىدە مەۋجۇت.

7. ئۇيغۇرلاردا ئىجتىمائىي ھاياتنىڭ قانداق شەكىلدە داۋاملاشقانلىقى ھەققىدە تېخىچىلا ئېنىق بىر پىكىرگە ئېرىشەلمىدۇق. لېكىن، قولىمىزدىكى سودا ۋە مۇئامىلە ھۆججەتلىرىنىڭ يېقىندىن تەتقىق قىلىنىشى بىلەن، بۇ ساھەنىڭمۇ ئايدىڭلاشتۇرۇلىدىغانلىقى شۈبھىسىزدۇر. بۇلارنىڭ تەتقىق قىلىنىشى يالغۇز ئۇيغۇرلارنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇش شەكلىنى ئېنىقلاش ئۈچۈنلا ئەمەس، بەلكى يەنە ئۇنىڭدىن بۇرۇنقى ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى دەۋرلەر ھەققىدىمۇ بىر چۈشەنچىگە ئېرىشىشىمىزگە پايدىلىقتۇر.

8. تارىخ ۋە ساياھەتكە ئائىت ئەسەرلەرگە تېخى ئېرىشەلمىدۇق. ئۇيغۇرچە ئەسەرلەر تېپىلغان مەھەللىلەر ئاساسەن دىنىي مەزھەپلەرگە ئائىت بولغانلىقتىن، ئاشۇ دەۋرنىڭ تارىخىي ئەھمىيەتكە ئىگە بولغان ئەسەرلىرىمۇ مۇشۇ دىنلارغا ئالاقىدار قول يازمىلاردىن ئىبارەت. بۇ يەردە ئالاھىدە تىلغا ئېلىشقا ئەرزىيدىغان بىر ئەسەر بار. ئۇ بولسىمۇ جۇڭگودىن ھىندىستانغا ساياھەتكە بارغان ۋە بۇ دەۋرنىڭ ناھايىتى مۇھىم بىر شاھىتى بولغان خەنزۇ سەييياھى شۈەنزاڭنىڭ خەنزۇچە يېزىلغان بىر ساياھەتنامىسى. بۇ ساياھەتنامىنى شۇ ۋاقىتلاردا ئۇيغۇرلار ئۆز تىلىغا تەرجىمە قىلغان. بۇنىڭدىن سەكسەن يىل ئىلگىرى (1930 ـ يىلى) بۇ ئەسەرنىڭ يەنە بىر قىسمى

شىنجاڭدىن تېپىلغان. پارىژ مىللىي كۈتۈپخانىسى تەرىپىدىن سېتىۋېلىنغان بۇ ئەسەرنىڭ يەنە بىر قىسمى بۈگۈن بېيجىڭ كۈتۈپخانىسىدا ساقلانماقتا. كەمتۈك بولغىنىغا قارىماي، ئەھمىيىتى زور بولغان بۇ ئەسەرنىڭ ئۇيغۇرچە تەرجىمىسى ئەسلىگە نىسبەتەن تېخىمۇ ئېنىقتۇر. خەنزۇ يېزىقى يات مىللەتلەرنىڭ سۆزلىرىنى يېزىشقا ماس كەلمىگەنلىكتىن شۈەنزاڭنىڭ ساياھەتنامىسىدىكى قەبىلە، مەملىكەت ۋە شەھەر ناملىرىنىڭ بىر قىسمى بۈگۈنگە قەدەر ئېنىقلانمىدى. بۇ ئەسەرنىڭ ئۇيغۇرچە تەرجىمىسى ئارقىلىق بۇ كەمچىلىكلەر بىرئاز بولسىمۇ تولدۇرۇلىدۇ⑥⑤.

يەنە بىر تەرەپتىن قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ۋەسقىلەرنىڭ تەتقىق قىلىنىشىدا قىسمەن مەسىلىلەرمۇ ساقلاندى. بۇ مەسىلىلەر ھەققىدە رەشىت رەھمەتى ئارات مۇنداق دەيدۇ:

ئۇيغۇر تىلى تۈرك تىللىنىڭ تەرەققىياتىدىكى بىر بۇرۇلۇش نۇقتىسى ھېسابلىنىدۇ. چۈنكى، ئۇيغۇر تىلى، يەنى ئۇيغۇر دەۋرىگە ئائىت تۈركچە چۈۋاش ۋە ياقۇت لەھجىلىرىدىن باشقا، بۈگۈنكى بارلىق تۈرك شېۋىلىرى ئۇچۇن بىر ئانا تىل ماھىيىتىدە ئىدى. بۈگۈنكى شېۋىلەر تۈرك تىللىنىڭ تەرەققىيات قانۇنىيىتى جەھەتتىن ئۇيغۇر تىلىدىن ئايرىلىپ چىققان. بۇگۈن ئايرىم ـ ئايرىم شېۋىلەرنىڭ خۇسۇسىيەتلىرىدەك كۆرۈنىدىغان تەرەپلەر ئۇيغۇر دەۋرىدە بىر تىل ئىچىدە ۋە شۇ تىللىنىڭ تولۇق ھوقۇقلۇق ئېلېمېنتلىرى ھالىتىدە مەۋجۇت ئىدى. بۈگۈنكى شېۋىلەر ئىچىدە ئۇيغۇرچە ئىزاھلىنىشىنى قوبۇل قىلىشقا بولمايدىغاندەك كۆرۈنىدىغان بەزى تەرەپلەرگىمۇ دۇچ كېلىمىز. بىز بۇنى ئۇيغۇر تىلىغا خاس شېۋە پەرقلىرى ئارقىلىق شەرھلەيمىز. بۇنى ئېنىقلاش ئۇيغۇر تىللىنىڭ تۈرك تىللىنىڭ تەرەققىيات تارىخى، بۇ تەرەققىياتنىڭ يولى ۋە قانۇنىيىتىنى

بېكىتىشتە نەقەدەر مۇھىم ئورۇن ئىگىلىگەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىشكە يېتەرلىكتۇر⑯.

3. قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ كېلىپ چىقىشى

قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ كېلىپ چىقىشى ھەققىدە ئىككى خىل قاراش بار: بىرى، سۇرىيە يېزىقىدىن كەلگەن دەپ قاراش، يەنە بىرى، توغرىدىن - توغرا سوغد ئېلىپبەسىدىن كەلگەن دەپ قاراش.

بىرىنچى خىل پىكىرنى 1907 - يىلى لاۋفېر (Laufer) ئوتتۇرىغا قويغان. كېيىنچە كلاپروز (Klaproth)، رېمۇسات (A. Remusat) قاتارلىقلار بۇ پىكىرنى قۇۋۋەتلىگەن. ئۇلارنىڭ پاكىتى 7 - ئەسىردە ئۇيغۇرلارنىڭ نىستورىيان مىسسىيونېرلىرىدىن نىستورىيان دىنىنى قوبۇل قىلغانلىقىلرى ئىدى. بۇ سەۋەبتىن لاۋفېر قاتارلىقلار ئۇيغۇرلار سۇرىيە يېزىقى بىلەن تونۇشقان ۋە ئۇنى ئاساس قىلىپ قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنى مەيدانغا كەلتۈرگەن دەپ قارىغان. بۇ پىكىرلەر تاكى مۇللېر قەدىمكى ئۇيغۇر ھەرپلىرىنىڭ سوغد ئېلىپبەسى ئاساسىدا مەيدانغا كەلتۈرۈلگەنلىكىنى ئوتتۇرىغا قويغۇچە كىشىلەر قوبۇل قىلىپ كۆنگەن بىر قاراش بولغانىدى. مۇللېر كەسكىن قىلىپ قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ سوغد ئېلىپبەسىدىن ئاساس قىلىنغان بىر ھالەتتە ئىجاد قىلىنغانلىقىنى ئىسپاتلىغان. سوغد تىل - يېزىق مۇتەخەسسىسى گاۋزوت (Gauthiot) قەدىمكى ئۇيغۇر ۋە سوغد ھەرپلىرىنى سېلىشتۇرۇپ بىر - بىرىگە بەك ئوخشايدىغانلىقىنى ۋە پەرقلەرنىڭمۇ بارلىقىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ⑰. گېيىڭ شىمىن ئەپەندى سوغد يېزىقى بىلەن قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ پەرقىنى تۆۋەندىكىدەك تۆت تۈرگە يېغىنچاقلاپ تونۇشتۇرىدۇ⑱:

1) سوغد ئېلىپبەسىدىكى تۆت مەنبەلىك بەلگىنى (daleth، teth، ain، koph) ئىشلەتكەن؛

2) r تاۋۇشىنى ئىپادىلەيدىغان بەلگىگە بىر ئىلمەك قوشۇپ l تاۋۇشىنى ئىپادە قىلغان؛

3) aleph(a)، waw(o,u) لارنى ئىپادىلەيدىغان بەلگىلەرنىڭ كەينىگە yod(y)نى قوشۇپ سوزۇق تاۋۇش i/ïنى ئىپادە قىلغان؛

4) n+g ئارقىلىق ŋ تاۋۇشىنى، ğ تاۋۇشىنى ئىپادىلەيدىغان بەلگىنىڭ سول تەرىپىگە ئىككى چېكىت قويۇپ q تاۋۇشىنى ئىپادە قىلغان.

ئەخمەت جەفەرئوغلۇ قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ مەنبەسى ھەققىدىكى پىكىرلەرنى تونۇشتۇرۇپ ئۆتكەندىن كېيىن ناھايىتى مۇھىم بىر پاكىتنى قوشۇمچە قىلىدۇ. ئۇ مۇنداق يازىدۇ:

«قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ كېلىپ چىقىشى ھەققىدىكى ئاساسىي پىكىرلەر قېشىدا ناھايىتى مۇھىم بىر نۇقتا ئۇستىدە پىكىر قىلماق لازىمدۇر. بۇ بولسا، سوغد يېزىقىدا l تاۋۇشىنى ئىپادە قىلىدىغان بىر ئىشارەت يوق ۋە چەت تىللاردىكى بۇ تاۋۇش بىلەن كەلگەن سۆزلەر سوغد يېزىقىدا ھامان r تاۋۇشىنى ئىپادە قىلىدىغان بىر بەلگە بىلەن يېزىلىدۇ. تىلىمىزدا l تاۋۇشى بار، بۇنىڭ ئۈچۈن سوغدچىدا بولمىغان بۇ تاۋۇشىنى ئىپادە قىلىش ئۈچۈن بىر بەلگە ئىجاد قىلىش زۆرۈرىيىتى تۇغۇلدى. ئۇيغۇرلار سوغدلاردىن l تاۋۇشىنى ئىپادە قىلىدىغان r بەلگىسىنىڭ ئوڭ تەرىپىگە ئۇستىگە قارىغان بىر سىزىقنى قوشۇپ، بۇ مەسىلىنى ئاسانلا ھەل قىلغان. ئەگەر ئۇيغۇرلار قەدىمكى ئۇيغۇر ئېلىپبەسىنى سۇرىيانلاردىن ئالغان بولسىدى، ئۇلارنىڭ ئېلىپبەسىدە بولغان l ھەرپىنى شۇ بويىچە ئالغان، يېڭى ھەرپنى ئىجاد قىلىش ئۈچۈن جاپا چەكمىگەن بولاتتى»⑲.

بۇ پاكىتلار بىزگە قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ سوغد ئېلىپبەسى ئاساسىدا ئىجاد قىلىنغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ. دېمىسىمۇ، ئۇيغۇرلار قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنى ۋە ھەتتا ئورخۇن

يېزىقىنى قوللىنىشتىن بۇرۇن سوغد ئېلىپبەسى بىلەن ئۇيغۇر تىلىنى خاتىرىلىگەن. قۇربان ۋەلى ئوتتۇرىغا قويغان تۇرپاندىن تېپىلغان 5 ـ ئەسىرگە تەۋە ياغاچ تارشىلارغا سوغد يېزىقى بىلەن ئۇيغۇرچە سۆزلەر خاتىرىلەنگەن. گېبل شىمىن ئەپەندىمۇ «بۇگۇت مەڭگۈ تېشى»نى تەتقىق قىلىپ «ئۇيغۇرلار 6 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرى سوغد تىل ـ يېزىقىنى دۆلەت تىلى ۋە يېزىقى قىلىپ قوللانغان⑦⓪» دېگەن پىكىرنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ.

4. قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ تارقىلىشى

ئىسلام دىنىنىڭ ئۇيغۇرلار ئارىسىغا تارقىلىشى بىلەن قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى دىنىي ئۆچمەنلىكىنىڭ نىشانى سۈپىتىدە ئاۋۋال قەشقەرنى مەركەز قىلغان قاراخانىيلار زېمىنىدا، كېيىنچە ھەممە ئۇيغۇر يۇرتلىرىدا ئاستا ـ ئاستا تارىخ سەھنىسىدىن چۈشتى. موڭغۇللارنىڭ باسمىچىلىقى ۋە ئۇنىڭغا قوشۇلۇپ موڭغۇللارنىڭ ئۇيغۇر ئېلىپبەسىنى قوبۇل قىلىپ ھاكىمىيەت يېزىقى سۈپىتىدە قوللىنىشى قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىغا يېڭى جان ئاتا قىلدى. بۇ يېزىق موڭغۇللار تەرىپىدىن قوبۇل قىلىنىپ بەك ئۇزاق بىر زامان ئىشلىتىلدى. بۇنىڭ ھەمايىسىدە قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى ئوسمانلى سارىيىغا⑦①، ھەتتا ئۇكرائىنا، لىتۋا قاتارلىق دۆلەتلەرگە يېيىلدى⑦②.

قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ 18 ـ ئەسىرگە قەدەر ياشىغانلىقى ھەققىدە پارس مۇھەررىرى مەھمەت كافۇر خان 1721 ـ يىلى يازغان ئەسىردە مۇنداق يازغان:

«ئوغۇزخان زامانىدىكى ئۇيغۇر يېزىقى شۇنداق بىر دەرىجىگە بارغانىدىكى، ھالا بۇگۈنكى كۈندىمۇ ئوتتۇرا ئاسىيادا ئەينى يېزىق قوللىنىلماقتا»⑦③.

بۇ پىكىرلەرنىڭ توغرىلىقى ھەققىدە، 17 ـ ئەسىردە ھەتتا 18 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ داۋاملىق

ئىشلىتىلىۋاتقانلىقى ھەققىدە رادلوف ۋە مالوفلار مەلۇمات كۆرسەتكەن⑦④.

قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئالتۇن ئوردا خانلىقىدا كەڭ قوللىنىلغانلىقى ھەممىگە ئايان بىر ئەھۋال. ھازىر ئاۋستىرىيەنىڭ ۋېينا كۇتۇپخانىسىدا ئىككى پارچە قەدىمكى ئۇيغۇرچە يادىكارلىق ساقلىنىۋاتقان بولۇپ، ئۇنىڭ بىرى ئالتۇن ئوردا خانلىقى⑦⑤ نىڭ خانى تۆمۈر قۇتلۇق خانىنىڭ 1398 ـ يىلى ئېلان قىلغان پەرمانى، يەنە بىرى 11 ـ ئەسىردە يېزىلغان «قۇتادغۇبىلىك». كېيىنكىسى 1439 ـ يىلى تۆمۈرىلەر دۆلىتىگە تەۋە ھىرات (بۇگۈنكى ئافغانىستاننىڭ غەربىي شىمالى تەرىپىدە)تا كۆچۈرۈلگەن، ھازىر «ۋېينا نۇسخىسى» دەپ ئاتىلىۋاتقان نۇسخا. بۇ ئىككى پارچە قىممەتلىك قول يازمىنى 19 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئاۋستىرىيەلىك دىپلومات خاممېر پىرۇگستال (J. Hammer – Prugstall) تۈركىيەنىڭ كونستانتىنوپول (ھازىرقى ئىستانبۇل) دىن ئېلىپ كەتكەن. تۆمۈرىلەر دۆلىتىدە ئىسلام دىنى ھۆكۈمران ئورۇندا ئىدى، ئوردىدا ئەرەب ئېلىپبەسى ۋە پارس شېئىرلىرى مودا بولۇۋاتقانىدى. مۇشۇنداق بىر تارىخىي شارائىتتا قانداق بولۇپ قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى بۇنچە كەڭ قوللىنىلدى؟ بۇ بايا ئېيتقىنىمىزدەك، 13 ـ ئەسىردە موڭغۇللارنىڭ ئۇيغۇر يېزىقىنى قوبۇل قىلغانلىقى بىلەن مۇناسىۋەتلىك.

موڭغۇل دۆلىتى قۇرۇلغان دەسلەپكى چاغلاردا موڭغۇللار قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنى قوللانغان. «يۈەن سۇلالىسى تارىخى، تاتا تۇڭا تەزكىرىسى» دە مۇنداق يېزىلغان:

«تاتا تۇڭا، ئۇيغۇر، ئەقىللىق، ئۆز دۆلىتىنىڭ يېزىقىغا پۇختا... چىنگىزخان ئۇنىڭغا (موڭغۇل) بالىلىرىغا ئۇيغۇرچە خەت ئۆگىتىشكە پەرمان قىلغان. دۆلەت تىلىنى (موڭغۇل تىلىنى) يازدۇرغان»⑦⑥.

دېمەك، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى موڭغۇللارنىڭ دۆلەت يېزىقى سۈپىتىدە قوللىنىلغانىدى. ھۆكۈمەت پەرمانلىرى ۋە ھۆججەتلىرى مۇشۇ يېزىقتا يېزىلاتتى. ھازىر قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان 1381 - يىلىغا تەۋە «توقتامىش خان يارلىقى»دىن باشقا، دۆلەت قۇرۇلغان دەسلەپكى 150 يىل ئىچىدىكى ئەسلىي ھۆججەتلەر بايقالمىدى. ئەمما بۇ دەۋرگە ئائىت ئىشلار ھەققىدە رۇس، لاتىن ۋە رىم يېزىقىدىكى ماتېرىياللار بىزگە ئۇچۇر بېرىدۇ. ئۇلاردا يېزىلىشىچە، ئالتۇن ئوردا خانلىقىدا قوللىنىلغىنى قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى ۋە قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى. ئۇنىڭدىن باشقا ئالتۇن ئوردا خانلىقىنىڭ خانى بەردىبەك خان 1354 - يىلى رۇس ئېپىسكوپى ئالېكسىي (Aleksey)غا چۈشۈرگەن يارلىقىدا يىل نامى ئۇچۇن ئىشلەتكەن eita godu دېگەن سۆزنىڭ بىرىنچى سۆزىنى كىشىلەر ئۇزاققىچە يېشەلمىگەنىدى. (ئىككىنچى سۆز رۇس تىلىدا «يىل» دېگەنلىك.) تەتقىقاتچىلارنىڭ تەھلىللىرىدىن مەلۇم بولىدىكى، بۇ سۆز قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا يىل نامىنى بىلدۈرىدىغان ئون ئىككى ھايۋانىنىڭ بىرى «yont» (ئات) سۆزىنىڭ بۇزۇپ تەلەپپۇز قىلىنىشىدىن (رۇس يېزىقىنىڭ قول يازما نۇسخىسىدا и ۋە н ھەرپلىرىنىڭ شەكلى ئاسان ئارىلىشىپ كېتىدۇ) كېلىپ چىققانكەن. بۇ يەردە دىققەت قىلىشقا تېگىشلىك بىر مەسىلە شۇكى، بۇ يەردە موڭغۇل تىلىدىكى «morin» (ئات) سۆزى ئىشلىتىلمەي، ئۇيغۇرچە yont سۆزى ئىشلىتىلگەن. بۇ مەسىلىلەر شۇنى چۈشەندۈرىدۇكى، ئالتۇن ئوردا خانلىقىدا مەخسۇس ئۇيغۇرچە ھۆججەتلەرنى يازىدىغان كىشىلەر بولغان، بۇلار «bitigči/ bitkiči/ baxši» دەپ ئاتالغان. بۇلارنىڭ كۆپ قىسمى تۇرپانلىق ئۇيغۇرلار ئىدى⑱.

مەلۇمكى، تۆمۈرىلەر دەۋرىدە قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى يەنە بىر قېتىملىق گۈللىنىشنى باشتىن كەچۈردى. تۆمۈر گەرچە دۆلەتنىڭ ھەقىقىي ھۆكۈمرانى بولسىمۇ، ئەمما ئۇ

چىنگىزخاننىڭ بىۋاستە ئەۋلادى ئەمەس ئىدى. ئۇ باشتىن - ئاخىر ئۆزىنى «خان» دەپ ئاتاشقا جۈرئەت قىلالمىغانىدى. دۆلەت ئىچىدە ئىسلام دىنى ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرسىمۇ، ئۇ يەنىلا چىنگىز ياساقلىرى (قائىدە - تۈزۈملەر)نى قوللىناتتى. بۇ ئەھۋال ھۆكۈمەت تىل - يېزىقىدا ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان. ئوردىدا ئىككى يۈرۈش كاتىبات باشقارمىسى بولۇپ، بىرى پارس يېزىقىدا، يەنە بىرى موڭغۇل - ئۇيغۇر يېزىقىدا يارلىق يازاتتى. 15 - ئەسىردە قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى ئالتۇن ئوردا تەۋەسىدە قوللىنىلىشتىن توختاپ قېلىشقا ئاز قالغان يىللاردا، ئوتتۇرا ئاسىيادا تۆمۈر خانلىقى تەۋەسىدە يەنە بىر قېتىملىق گۈللىنىشنى باشتىن كەچۈرۈۋاتاتتى.

ئالتۇن ئوردا خانلىقىدا ھۆكۈمەت ھۆججەتلىرىدە قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى قوللىنىلسىمۇ، ئەدەبىياتتا قۇتۇب⑲، سەيفى سارايى⑳ قاتارلىقلار ئەسەرلىرىنى ئەرەب يېزىقىدا يازدى؛ ئەمما ئوتتۇرا ئاسىيادا تۆمۈرىيلەر سۇلالىسىدە ھۆكۈمەت ھۆججەتلىرىلا ئەمەس، ئەدەبىي ئەسەرلەرمۇ، ھەتتا ساپ ئىسلام مەزمۇنىدىكى «سىراجۇلقۇلۇب» (Sirajal – qulub «قەلب چىرىغى» 1432 - يىلى، ئاپتورى مەنسۇر باخشى)، «مىراجنامە» (Mi'rajname «ئەرشكە چىقىش خاتىرىسى» 1436 - يىلى، ئاپتورى مەلىك باخشى)، «بەختىيارنامە» (Bahtiyarnama 1435 - يىلى، ئاپتورى مەنسۇر باخشى) قاتارلىق ئەسەرلەرمۇ قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغانىدى. ئۇنىڭدىن باشقا، ئەرەب يېزىقىدا يېزىلغان بەزى ئەسەرلەر قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا قايتا كۆچۈرۈلگەن، مەسىلەن، خارەزمى يازغان «مۇھەببەتنامە» (ئەسلىي ئەسەر 1353 - يىلى يېزىلغان، ھازىر ساقلىنىۋاتقان قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى نۇسخىسى 1432 - يىلى كۆچۈرۈلگەن)، 1069 - ، 1070 - يىللىرى قەشقەردە يېزىلغان

«قۇتادغۇبىلىك»نىڭ هازىر بىز «ۋېينا نۇسخىسى» دەپ ئاتاۋاتقان نۇسخىسى 1439 ـ يىلى قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا كۆچۈرۈلگەن. ئۇنىڭدىن باشقا، «ئەتەبەتۈل ھەقايىق»، «تەزكىرەتۈل ئەۋلىيا» قاتارلىق ئەسەرلەر، لۇتفى، جەۋھەرى، قەمبەرئوغلۇ قاتارلىقلارنىڭ شېئىرلىرىمۇ قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا كۆچۈرۈلگەن.

هازىر ئاۋستىرىيەنىڭ پايتەختى ۋېيناداۋ ساقلىنىۋاتقان «قۇتادغۇبىلىك» بىلەن «تۆمۈر قۇتلۇق يارلىقى» ئىستانبۇلدىن ئېلىپ كېتىلگەن دېدۇق، ئۇنداقتا، بۇ يازما يادكارلىقلار قانداق قىلىپ ئوسمانلى سۇلتانلىقىنىڭ پايتەختىگە بېرىپ قالدى؟

«قۇتادغۇبىلىگ»نىڭ تىتولىغا يېزىلغان قۇرلار بىزگە ئۇچۇر بېرىدۇ: «ھىجرىيە 879 ـ يىلى يىلان يىلى (1474/75)، بۇ كىتابنى فەنارى ئوغلى قازى ئەلىنىڭ تەكلىپى بىلەن توقاد دېگەن يەردىن (هازىر ئىراندا) كونستانتىنوپولدىكى ئابدۇراززاق باخشى ھەزرەتلىرىگە ئەكەلدىم.» كونستانتىنوپولدا «باخشى» نېمە ئىش قىلىدۇ؟ بىز بۇ يەردە ئوسمانلى سۇلتانى فاتىخ مەھمەت II ئاق قويۇنلۇق دۆلىتىنىڭ پادىشاھى ئۇزۇن ھەسەننى مەغلۇپ قىلغاندىن كېيىن 1473 ـ يىلى تارقاتقان قەدىمكى ئۇيغۇرچە، ئەرەبچە يارلىقنى ئەسكە ئالغىنىمىزدا مەسىلە روشەنلىشىدۇ. دېمەك، 15 ـ ئەسىردە قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى ۋە قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى يىراق ئاناتولىيە زېمىنلىرىدىمۇ ناتونۇش ئەمەس ئىدى. بۇ چاغدا ئۇيغۇر تىلى يەنىلا خەلقئارالىق تىل ئورنىدا ئىدى⑧. قەدىمكى ئۇيغۇر تىل ـ يېزىقىغا پىشىق ئابدۇراززاق باخشى ئوسمانلى سۇلتانلىقى ئوردىسىدا پۇتۇكچىلىك قىلاتتى. ئۇ مىڭ چاقىرىملىق يىراقلىقتىن داڭقىنى ئاڭلىغان «قۇتادغۇبىلىك»نى باشقىلارغا ھاۋالە قىلىپ ئەكەلدۇرگەن. يۇقىرىقى بايانلار بىزگە قەدىمكى ئۇيغۇر تىل ـ يېزىقىنىڭ 15 ـ

ئەسىردىن ئىلگىرى بېيجىڭغا يېقىن جۈيوڭگۇەن (关庸居)دىن كونستانتىنوپولغىچە، ئەخمەت جەفەرئوغلۇنىڭ سۆزى بىلەن ئالغاندا «ياپون دېڭىزىدىن ئاق دېڭىزغىچە» كەڭ بىر تېررىتورىيەدە قوللىنىلغانلىقىنى بىلەلەيمىز.

خاراكتېر جەھەتتىن قارىغاندا، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى بىر خىل تاۋۇشلۇق يېزىق بولغاچقا بۇ يېزىق ئۆز دەۋرىگە نىسبەتەن ناھايىتى ئىلغار يېزىق سۈپىتىدە تەسىرى زور ئىدى. ئالايلى، لىياۋ سۇلالىسى (12 ~ 10 ـ ئەسىرلەر) دەۋرىدە قىتانلار قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىغا تەقلىد قىلىپ، ئۆز يېزىقىنى شەكىللەندۈرگەن بولسا، يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئۇيغۇر ئالىمى تاتا تۇڭانىڭ ئىسلاھ قىلىشى بىلەن موڭغۇل تىلىنى خاتىرىلەشتە قوللىنىلغان. قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى موڭغۇللار ئارقىلىق مانجۇلارغا تارقالدى. 1599 ـ يىلى چىڭ تەيزۇ نۇرخاچ ئېردەنى ۋە گاگاي ئىككىيلەنگە پەرمان قىلىپ، موڭغۇل يېزىقى ئاساسىدا يېزىق ئىجاد قىلىشنى بۇيرۇدى. مانجۇ يېزىقى ئاساسىدا 1632 ـ يىلى شىبەلەر شىبە يېزىقىنى ئىجاد قىلدى.

دېمەك، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى مەيلى يېيىلىش دائىرىسى جەھەتتىن بولسۇن، مەيلى باشقا مىللەتلەرگە تەسىرى جەھەتتىن بولسۇن، پۈتكۈل ئۇيغۇر يېزىق تارىخىدا ئالاھىدە بىر ئورۇننى تۇتىدۇ.

5. قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى مۇھىم ئەسەرلەر

قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان ئەسەرلەرنىڭ ئاساسىي قىسمىنى دىنىي مەزمۇندىكى (بۇددا دىنى، مانى دىنى، نىستورىيان دىنىغا مۇناسىۋەتلىك) ئەسەرلەر تەشكىل قىلىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە ئەدەبىي ئەسەرلەر، تېببابەتچىلىككە، ئاسترونومىيەگە، تارىخقا ئائىت ئەسەرلەر بار. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە ئىجتىمائىي،

ئىقتىسادىي ۋەسىقىلەر بار.

1. دىنىي مەزمۇنىدىكى ئەسەرلەر

1) بۇددا دىنى مەزمۇنىدىكى ئەسەرلەر.

(1) سۇدۇر: قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا «نوم»، «نوم سۇدۇر»، «نوم بىتىگ» ۋە «سۇدۇر» قاتارلىق نامىلار بىلەن ئاتالغان بۇ قىسىم يازمىلار بۇددا دىنىنىڭ مۇقەددەس كىتابى مەنىسىدە چۈشىنىلسە بولىدۇ. بۇنىڭدا بۇددانىڭ ۋەز ـ نەسىھەتلىرى بىر يەرگە توپلانغان بولىدۇ. كۆپىنچە سۇدۇرلار ۋەز ـ نەسىھەتلەر بىلەن باشلىنىدۇ، ئاندىن بىرەر مۇرىت سوئال قويىدۇ، بۇددا شۇ سوئالغا مۇۋاپىق جاۋابنى بېرىدۇ. بەزىدە ھېكايىلەر ئارقىلىق، بەزىدە نەزەرىيەۋى مەزمۇنلار ئارقىلىق جاۋاب بېرىلىدۇ، بەزىدە بۇددالارنىڭ ھاياتىغا مۇناسىۋەتلىك بىرەر ھېكايە ئارقىلىق جاۋاب بېرىلىدۇ. ئاندىن مۇرىتلار ئۆزئارا مۇنازىرە قىلىشىدۇ. بىر ـ بىرىگە قايىل بولۇشمىسا، يەنە بۇددادىن سوئال سورايدۇ. شۇنداق قىلىپ، ۋەز ـ نەسىھەتلەر داۋام قىلىدۇ.

قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان سۇدۇرلارنىڭ ئىچىدە ھەجمى ئەڭ چوڭى «ئالتۇن يارۇق»تۇر. ئۇنىڭدىن باشقا «سەككىز يۈكمەك»، «قۇئانشى ئىم پۇسار»، «كىشانتى قىلغۇلۇق نوم بىتىگ» قاتارلىقلار بار.

(2) ۋىنايا: راھىبلارنىڭ ۋە رەھبەرلىرىنىڭ ھاياتى، كۇندىلىك تۇرمۇشىنى تەرتىپكە سالىدىغان قائىدىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ۋىنايالارنىڭ سانى كۆپ ئەمەس، «كارماۋاجانا» ئاتلىق بىر ۋىنايا ئىبادەتخانىنىڭ قىياپىتىنى باشقۇرۇشقا ئائىت قوللانمىدۇر.

(3) چاتىك: سۇدۇرلار ئىچىدىن جاي ئالغان ۋە ئۇيغۇرلار «چاتىك» دەپ ئاتىغان «jakata» تۇرىدىكى يازمىلارنى كۆرسىتىدۇ. بۇلار تىل ۋە ئەدەبىيات نۇقتىسىدىن مۇھىم گورۇن

تۇتىدىغان پارچىلاردۇر. بەزى پارچىلارنىڭ ھەجمى خېلى چوڭ بولۇپ، ئايرىم كىتاب قىلىنغان. مەسىلەن، «مايترى سىمىت»، «ئىككى تېگىننىڭ ھېكايىسى»، «شاھزادە بىلەن ئاچ يولۋاس ھېكايىسى»، «چاشتانى ئىلىك بەگ» قاتارلىقلار مۇشۇ تۈرگە كىرىدۇ.

(4) ئابىدارما: ئابىدارمىلار بۇددا ئىدىيەسىنى مېتافىزىكا ئۇسۇلىدا شەرھلەيدىغان ئەسەرلەردۇر. «قۇرۇلمىسى مۇرەككەپ، مەزمۇنى چوڭقۇر، جۇملىلىرى ئېغىر بولۇشتەك ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە ئابىدارمىلارنىڭ ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنىشى ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىلىم ۋە پەلسەپە تىلى سۈپىتىدە قوللىنىلغانلىقىنى، تىلىنىڭ ئىقتىدارى ۋە بايلىقىنى نامايان قىلماقتا»[82]. Abidarim kunlig košavarti Šastir نامىلىق ئابىدارما خەنزۇ تىلىدىن تەرجىمە قىلىنغان چوڭ ھەجىملىك ئەسەردۇر.

(5) ئۇنىڭدىن باشقا jataka ۋە awadana ھەققىدىكى ھېكايىلەر بار. بۇلاردىن مۇھىملىرى تۆۋەندىكىچە:

(1)《金光明经最胜王经》altun öŋlük yaruqyalt ïraqliq qopta kötürülmiš nom iligi atliq nom bitig

(2)《玄奘传》(《菩萨大唐三藏法师传》) bodisataw taito samtso ač ariniŋ yoriqin uqitmaq atliq tsi in čüin tigmä k(a) ği nom bitig

(3)《俱舍论安慧实义疏》abidarim košavardišastr

(4)《妙法莲花经》quan – ši – im pusar

(5)《八阳神咒经》säkiz yükmäk

(6)《华严经》linxua čäčäk üzäki itigi yaratiqi atliq sudur nom bitig

(7)《阿弥陀经》amitaba – sutur

(8)《胜军王文经》āryarājavavādaka－sutra
(9)《弥勒会见记》maitrisimit
(10)《佛顶尊胜陀罗尼经》alqu ayiq yawiz yollariq artuqraq uz aritdaci … ušniaa vičai atliq darni
(11)《大云清雨经》māhamegha－ sutra
(12)《大方便佛报恩经》mahopāya utligin yanturmiš sutur
(13)《慈悲道场忏法》kšanti qilguluq nom
(14)《金刚经》kimoqi, vajiracchetikä－sutra
(15)《十方平安经》tišastwustik
(16)《七星经》yitikän sudur
(17)《无量寿经》amitāyus－sutra
(18)《圣一切如来顶髻中出白华盖佛母余无敌总持》alqu ancolayu kälmislirniŋ usnirlaqsanlarintin ünmiš atliq k ötrilmiš sitatapadra adi utsuqmaqsiz darni
(19)《般若波罗密多经》prajnāaparamitā
(20)《十业佛譬喻鬘经》dasakrma budaawatanamal(a) nom bitig
(21)《方广大庄严经》lalitaristara－sutra;
(22)《瑜伽师地经》yogārāryabhūmisastra
(23)《阿含经》āgamas
(24)《龙树劝王诗》nagarjuna iligig otlägmä taqsut

2) ئىسلام مەزمۇنىدىكى ئەسەرلەر㉝.

(1)«گۈلستان تەرجىمىسى»(ئاپتورى سىبجابى، 1397 ~ 1398 ـ يىللىرى يېزىلغان).
(2)«سىراجۇلقۇلۇب»(ئاپتورى مەنسۇر باخشى، 1431 ـ يىلى يېزىلغان).
(3)«راھەتۇل قۇلۇب»(ئاپتورى مەنسۇر باخشى، 1431 ـ

يىلى يېزىلغان).
(4)«مەسئەلە كىتابى»(ئاپتورى مەنسۇر باخشى، 1431 ـ يىلى يېزىلغان).
(5)«بەختىيارنامە»(ئاپتورى مەنسۇر باخشى، 1434 ـ يىلى يېزىلغان).
(6)«تەزكىرەتۇل ئەۋلىيا»(ئاپتورى مالىك باخشى، 1436 ـ يىلى كۆچۈرۈلگەن).
(7)«مىراجنامە»(ئاپتورى مالىك باخشى، 1439 ـ يىلى كۆچۈرۈلگەن).
(8)«قۇتادغۇبىلىك»(ئاپتورى يۈسۈپ خاس ھاجىپ، ۋېنا نۇسخىسى، 1439 ـ يىلى كۆچۈرۈلگەن).
(9)«ئەتەبەتۇل ھەقايىق»(ئاپتورى ئەخمەت يۈكنەكى، 1444 ـ يىلى زاينۇل ئابىدىن كۆچۈرۈلگەن).

3) مانى دىنى مەزمۇنىدىكى ئەسەرلەر.

(1)《二宗经》iki yïltïz nom
(2)《摩尼教徒忏悔录》huastwanift
(3)«مەدھىيە شېئىرلىرى» قاتارلىقلار.

4) نىستورىيان دىنى مەزمۇنىدىكى ئەسەرلەر.

(1)《福音书》evangälium
(2)«سىنت گېئورگىنىڭ ئۆلۈمى»

2. مەڭگۈتاش ۋە يادنامىلار:

«ئۇلانخوم مەڭگۈتېشى»، «ئىدىقۇت تۇتۇم سالى ئىبادەتخانىسى يادنامىسى»، «ئىدىقۇت قوچۇ قاغانلىرىنىڭ تۆھپە مەڭگۈتېشى»، «جىيۇچىۋەن ۋېنشۇ ئىبادەتخانىسى يادنامىسى»، «جۇيۇڭگۇەن ئابىدىسى» قاتارلىقلار.

3. لۇغەتلەر:

كۇسەنچە ـ ئۇيغۇرچە، سانسكرىتچە ـ ئۇيغۇرچە سېلىشتۇرما لۇغەتلەر ۋە «ئىدىقۇت مەھكىمىسى سۆزلۈكى» قاتارلىقلار.

4. كالېندارچىلىققا، ئاسترونومىيەگە ئائىت ئەسەرلەر.

5. تېبابەتچىلىككە ئائىت ئەسەرلەر:

«سىددىخارتا» قاتارلىقلار.

6. ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي ۋەسىقىلەر:

هازىر ھەرقايسى دۆلەتلەردە قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى 200 پارچىدىن ئارتۇق ۋەسىقە ساقلانماقتا.

6. قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ئېلىپبەسى ۋە ئىملاسى

قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا 22 ھەرپ بار، بۇنىڭدىن بەش ھەرپ سەككىز سوزۇق تاۋۇشقا، ئۈچ ھەرپ ئىككىدىن ئالتە تاۋۇشقا، قالغان 14 ھەرپنىڭ ھەربىرى بىردىن 14 تاۋۇشقا ۋەكىللىك قىلىدۇ. z ž لاردىن باشقا ھەرپلەرنىڭ باش، ئوتتۇرا، ئاياغ شەكلى بار. قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى ئەرەمەي يېزىقىنىڭ ئەنئەنىسى بويىچە ئوڭدىن سولغا يېزىلاتتى، كېيىنچە ئوستىدىن ئاستىغا تىك يېزىلىدىغان بولغان. ئادەتتە بىر چېكىت (.) ياكى ئىككى چېكىت (:) نى تىنىش بەلگىسى ئورنىدا ئىشلەتكەن. تۆت چېكىت (::) ئارقىلىق ئابزاسلارنى ئايرىغان.

قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ نوم نۇسخا، تۆز نۇسخا، ئىرماش نۇسخا ۋە باشما نۇسخىدىن ئىبارەت تۆت خىل نۇسخىسى بار.

مەھمۇد كاشغەرىي «دىۋانۇ لۇغەتىت تۈرك» ناملىق ئەسىرىدە قەدىمكى ئۇيغۇر ھەرپلىرىنى تىلغا ئالغان. تۆۋەندىكىسى ئەسلىي قول يازمىنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى 18 ھەرپىنى تىلغا ئالغان بېتى:

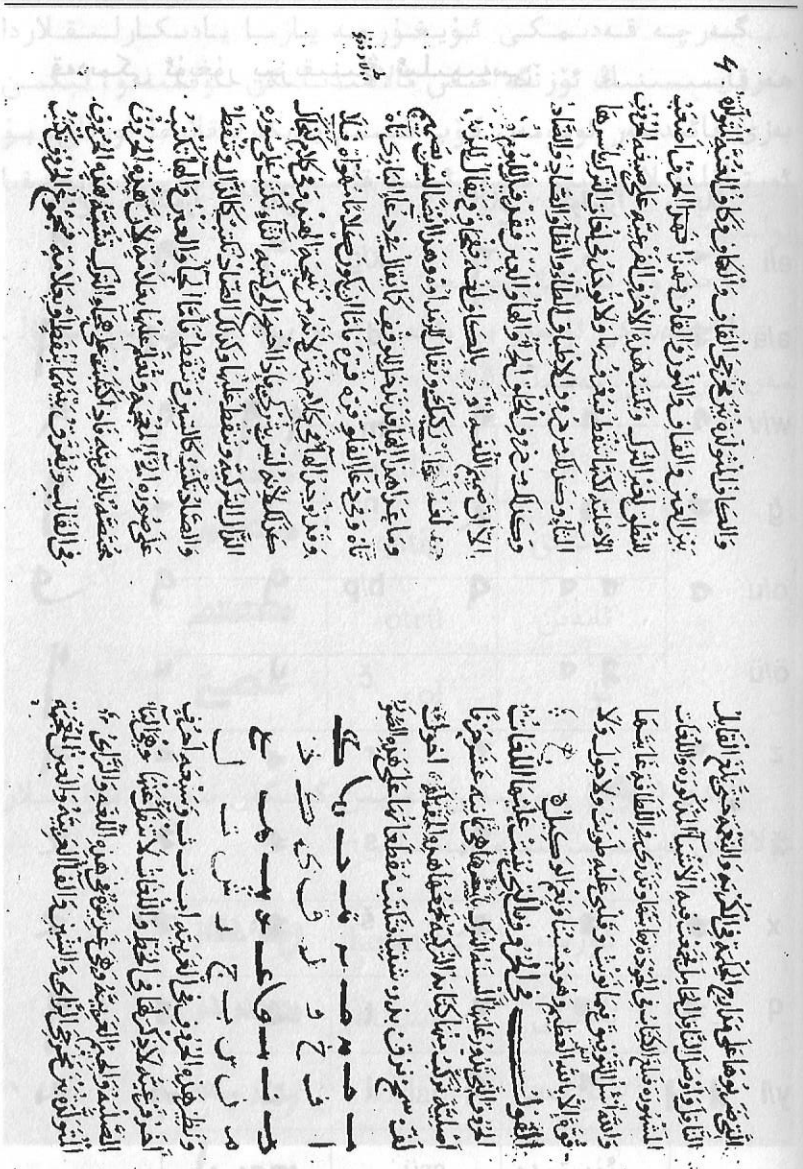

قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ئېلىپبەسى:

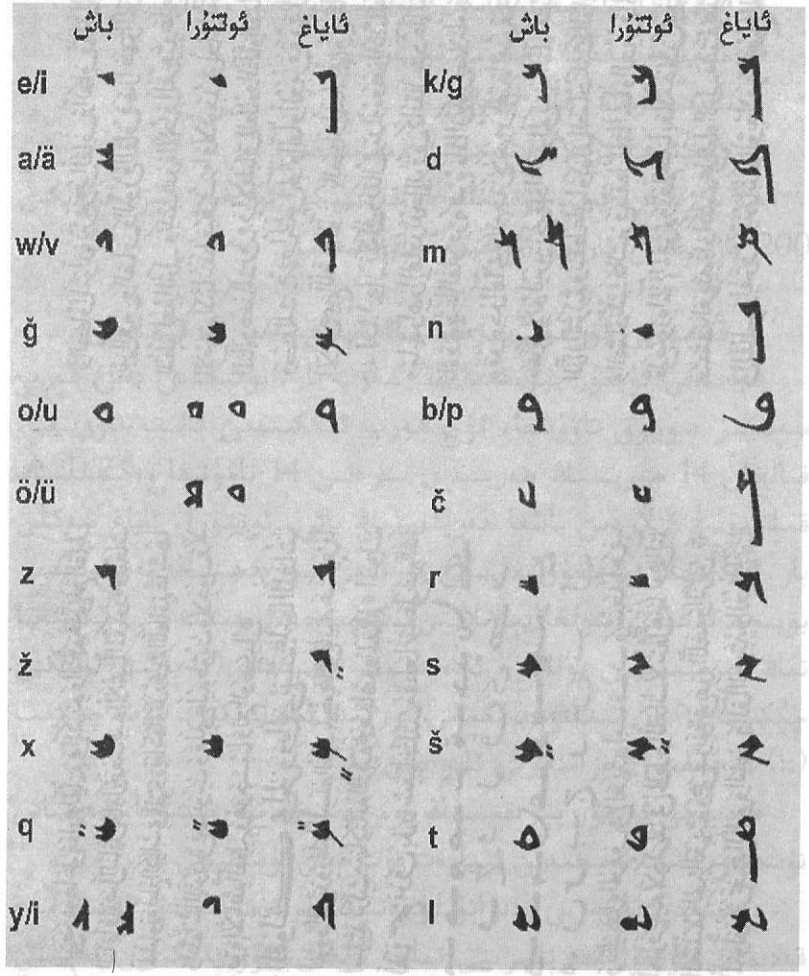

گەرچە قەدىمكى ئۇيغۇرچە يازما يادىكارلىقلاردا ھەرقايسىسىنىڭ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكى بولسىمۇ، لېكىن بەزى قائىدىلەر ئومۇمەن كۆپ قىسىم يادىكارلىقلارغا ئورتاق. بۇ ئورتاقلىقلارنى بىر خىل ئىملا قائىدىسى قاتارىدا تونۇشقا بولىدۇ:

1) سوزۇق تاۋۇشلار بويىچە:

(1) قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى سوزۇق تاۋۇشلار چۈشۈرۈل-مەي يېزىلىدۇ. مەسىلەن⑧④:

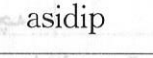	asidip	ئاسلاپ
	qatig	قاتتىق
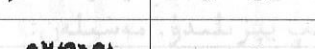	otrü	ئاندىن
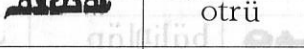	ol	ئۇ

(2) z () ھەرپىدىن كېيىن كەلگەن سوزۇق تاۋۇشلار ئۇلانمايى ئايرىم يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

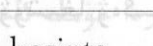	kozinta	كۆزىدە
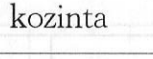	at'ozin	تېنىنى
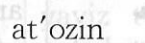	sozlap	سۆزلەپ
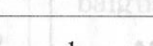	üza	ئۈستىدە

(3) سۆز ئوتتۇرىسىدىكى o، u، ö، ü لەر بەزىدە پەرقلەندۈرۈلمەيدۇ. ئەمما، بەزىدە ö، ü لەر پەرقلىق يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

كۆڭۈل	küŋül	
تۇرۇپ	turup	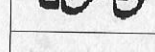
ۋاقىت	ödün	

2) ئۇزۇك تاۋۇشلار بويىچە:

(1) ھەرپى سۆز بېشىدا b، سۆز ئاخىرىدا p ئوقۇلىدۇ. مەسىلەن:

چۆچۈپ	bäliŋläp	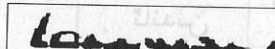
بىر	bir	
ئېقىپ	aqip	

(2)  كۆپىنچە d تاۋۇشىغا ۋەكىللىك قىلىدۇ.

ئەخلاقلىق	ardamlik	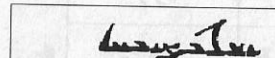
ۋاقىت	odün	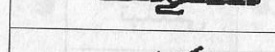

ئەمما، ئۆتكەن زامان قوشۇمچىسى تەركىبىدە ۋە باشقا بەزى ئەھۋاللاردا t ئوقۇلىدۇ. مەسىلەن:

كەلدى	kalti	
ئاڭلاپ	asitip	

(3) سۆز بىلەن سۆز ئايرىپ يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

بۇ سۆزنى	bu savig	
بۇ نېمە سۆز	bu na sav	

(4) بىر قىسىم سۆز تۇرلىگۈچى قوشۇمچىلار ۋە بىر قىسىم ئۇلانمىلار سۆزدىن ئايرىپ يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

شەھەردە	baliqta	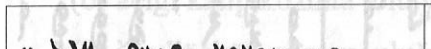
بەگكە	bagka	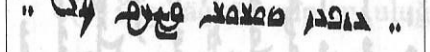

(5) بەزى يادىكارلىقلاردا جۈملە ئاخىرىغا : قويۇلغان. مەسىلەن:

بەلگىسى يامان تۇرىدۇ	yaviz turur balgüsi	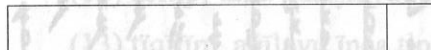
مۇنداق دېدى	inca tip tidi	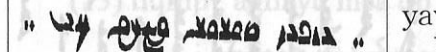

7. قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىن نەمۇنە

قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ھەر خىل شەكىللىرىدىن بىرقانچە پارچە كۆرۈپ باقايلى:

1) قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى «ئالتۇن ياروق»نىڭ 621(17) ــ 622(13) بەتلىرى[85]:

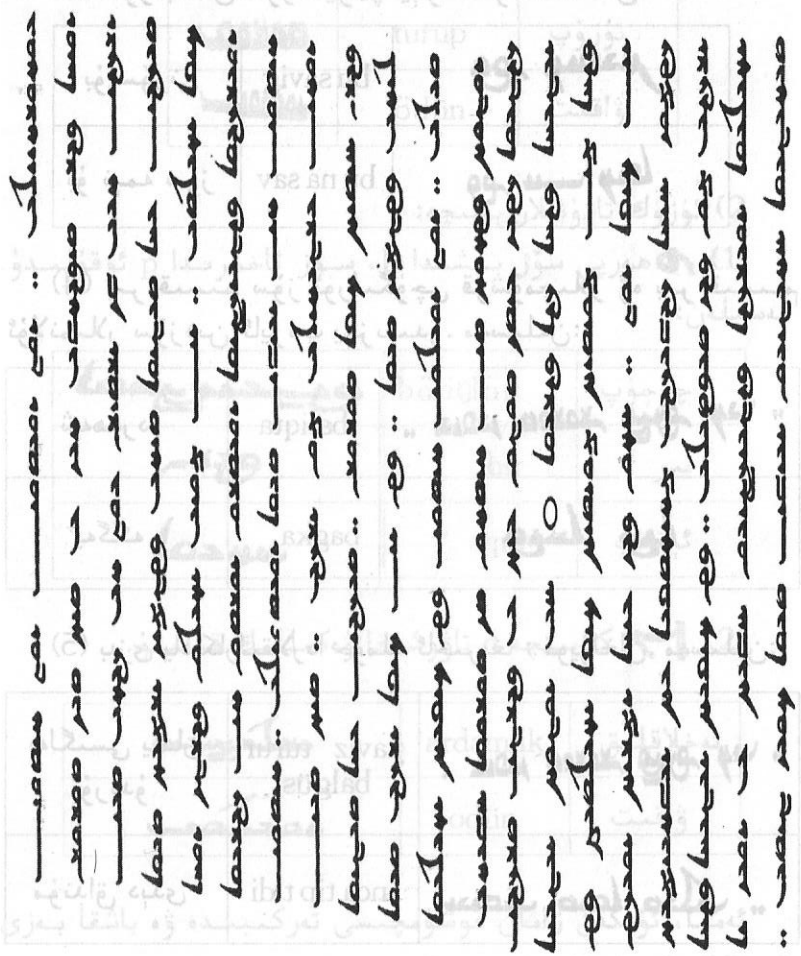

تىرانسكرىپسىيەسى:

621(17) yoğurqandï. ol ödün ol xatun-

(18) nuŋ bir tapïğčï qïzï taštïn turur

(19) ärkän, qayčä yolčï kiši-tin

(20) tiginig tiläp taqï bulmaz ärmiš tip

(21) sav äšitti. nä munï äšitü birlä ök

(22) ürkip bäliŋläp, ötrü orduqa kirip.

(23) xatunqa ïnča tip ötünti: xatun

622 (1) uqa y(a)rlïqadï mu ärki? Taštïn

(2) bir andağ sav turur: tiginig tiläp,

(3) taqï bulmaz tip. bu nä sav ärki tip

(4) tidi. ol ödün xatun bu savïğ äšitip,

(5) uluğ busušta qadğuta turup,

(6) ačïğï kälip közintä tolu yašï birlä tärkin

(7) ilig bägkä barïp: ay uluğ ilig

(8) bäg! m(ä)n mundağ sav äšittim, bu

(9) nä sav ol? azu bizi-iŋ ämraq ögü-

(10) kümüz aŋ kičigi maxasatv-ïğ ïčğïnmïš

(11) ärgäymu biz tip tidi. bu sav ilig bäg

(12) äšitip, ürkä bäliŋläyü. ačïğï üzä

(13) tïqïlïp , ağïlayu ïnča tip sözlädi:

هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى تەرجىمىسى:

(621) ئەنسىرىدى. بۇ چاغدا بۇ خانىشنىڭ بىر دېدەك قىزى سىرتتا تۇرغانىكەن، (ئۇ قىز) كوچىدىن ئۆتۈپ كېتىۋاتقان كىشىلەرنىڭ: «تېگىننى تېخىچە ئىزدەپ تاپالماپتۇ» دېگىنىنى ئاڭلاپتۇ. دېدەك قىز بۇ سۆزلەرنى ئاڭلاپ، قورقۇپ، ھودۇقۇپ،

ئوردىغا كىرىپ خانىشقا: «خېنىم، (622) ئۇقتىلمىكىن، سىرتتا مۇنداق بىر سۆزنى ئاڭلىدىم، تېگىننى تېخىچە ئىزدەپ تاپالماپتۇ. بۇ قانداق گەپتۇ؟» دەپتۇ. خانىش بۇ سۆزنى ئاڭلاپ قاتتىق غەم ـ ئەندىشىگە چۆكۈپ، ئىچى ئاچچىق بولۇپ، كۆزىگە لىق ياش ئالغان هالدا دەرهال ئىلىك بەگنىڭ قېشىغا بېرىپ: «ئەي ئۇلۇغ ئىلىك بەگ، مەن مۇنداق بىر گەپ ئاڭلىدىم. بۇ نېمە گەپ؟ ... ياكى بىز ئۆزىمىزنىڭ ئەڭ ئامراق بالىمىز كەنجى تېگىن ماخاساتۇددىن ئايرىلىپ قالدۇقمۇ نېمە؟» دېدى. بۇ سۆزنى ئىلىك بەگ ئاڭلاپ ناهايىتى چۆچۈپ ـ قورقۇپ، كۆڭلى بۇزۇلۇپ پاراكەندە بولۇپ، يىغلاپ تۇرۇپ مۇنداق دەپ سۆزلىدى:

2) قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى «ئوغۇزنامە»دىن بىر پارچە(1 ــ 18 ـ قۇرلار)⑧⑥:



تىرانسكرىپسىيەسى:

(1) bolsunğïl däp dädilär, anuŋ aŋağusu
(2) ušbu turur: taqï mundan soŋ sävinč
(3) taptïlar, känä künlärdän bir kün ay qağan-
(4) nuŋ közü yarïp bodadï. ärkäk oğul tuğurdi.
(5) ošul oğulnuŋ öŋlügi čïrağï kök
(6) ärdi. ağïzï ataš qïzïl ärdi. közläri al, sačlarï, qašlarï
(7) qara ärdilär ärdi. yaqšï näpsikilärdän
(8) körüglügräk ärdi. ošul oğul ana-
(9) sïnïŋ kögüzündän oğuznï ičip mundane
(10) artïqraq ïčmädi. yig ät, aš, sürmä
(11) tilädi. tili kälä bašladï. qïrïq kündün soŋ
(12) bädüklädi. yürüdi. oynadï. adağï ud adağï däg, bälläri
(13) böri bälläri däg, yağrï kiš yağridäg, kögüzü
(14) aduğ kögüzü däg ärdi, bädäninüŋ, qamağï
(15) tüg tülüklüg ärdi. yïlqïlar kütäyü
(16) turur ärdi. arlarğa minä turur ärdi. Kik
(17) av avlayu turur ärdi; känlärdän soŋ, kačälärdän
(18) soŋ y(i)git boldi. Bu

هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى تەرجىمىسى:

(3) شۇنداق بولسۇن دېيىشتى، ئۇنىڭ تۇرقى
(4) مۇنداق: (قىئاتنىڭ رەسمى سىزىلغان.) شۇنىڭدىن كېيىن خۇشاللىق
(5) تاپتى. كۈنلەردىن بىر كۈن ئاي قاغان ـ
(6) نىڭ كۆزى يورۇپ بوشاندى. بىر ئوغۇل تۇغدى.
(7) بۇ ئوغۇلنىڭ ئۆڭ ـ چىرايى كۆك،
(8) ئاغزى چوغدەك قىزىل، كۆزلىرى هال، چاچلىرى،

(9) قاشلىرى قارا ئىدى. پەرىلەردىنمۇ
(10) چىرايلىقراق ئىدى. بۇ ئوغۇل ئانى –
(11) سىنىڭ كۆكسىدىن ئوغۇز سۆتىنى ئېمىپلا، ئۇنىڭدىن
(12) ئارتۇق سۆت ئەمىدى. خام گۆش، ئاش – تاماق ۋە شاراب
(13) تەلەپ قىلدى. تىلى چىقىشقا باشلىدى. قىرىق كۈندىن كېيىن
(14) چوڭ بولدى، ماڭدى، ئويناىدى. (ئۇنىڭ) ئايىغى ئۆكۈز ئايىغىدەك، بېلى
(15) بۆرىنىڭ بېلىدەك، يەلكىسى بۇلغۇن يەلكىسىدەك، كۆكسى
(16) بولسا ئېيىقنىڭ كۆكسىدەك ئىدى. بەدىنىنىڭ ھەممە يېرى
(17) تۈكلۈك ئىدى. (ئۇ) يىلقىلارنى باقاتتى، ئاتلارغا مىنەتتى، ئوۋ
(18) ئوۋلايتتى. كۈنلەر ئۆتۈپ، تۈنلەر
(19) ئۆتۈپ ئۇ يىگىت بولدى. بۇ

قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ھۆججەتتىن بىر پارچە⑧⑦:

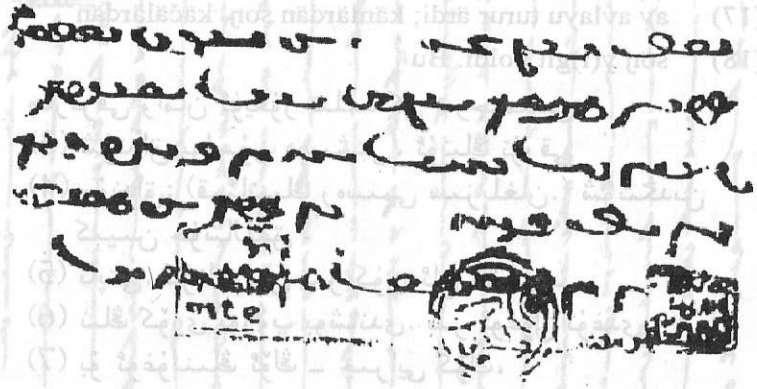

10. VII. (T.M. 68 [168/19])

تىرانسكرىپسىيەسى:

(1) ud yïl čaqsapat ay iki oḍuz-qa
(2) buyan tämür ilči-niŋ nikü-
(3) läriŋä kesig aš-qa bir-äv bir
(4) sïğ ät biš tämbin bor-ni turpan
(5) sanïn-qa tuḍup taqïš-qay-a
(6) birsün.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى تەرجىمىسى:

(1) كالا يىلى، ئون ئىككىنچى ئاينىڭ يىگىرمە ئىككىسىدە
(2) بۇيان تەمۇر ئەلچىنىڭ ئادەملىرىگە
(3) تاماق ئۈچۈن بېرىلىدىغان بىر
(4) سىغ گۆش، بەش تەمبىن شارابنى، تۇرپان
(5) ھېسابىغا يېزىپ، تاقىش قايا
(6) بەرسۇن.

§4. سوغد يېزىقى

سوغد (Sogdian)لارنىڭ تىلى ئوتتۇرا قەدىمكى ئىران تىلىنىڭ شەرقىي دىيالېكتىغا كىرىدۇ. سوغدلار دەسلەپتە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى سەمەرقەنت ۋە بۇخارا ئەتراپلىرىدا ئولتۇراقلاشقان. سوغدلار سودىغا ماھىرلىقى بىلەن داڭ چىقارغان، ئۇلارنىڭ كارۋانلىرى ھىندىستان، قۇرىغار ۋە موڭغۇل ئېگىزلىكلىرىدە ئەركىن يۈرەتتى. سوغدلار ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىيىتىگە ناھايىتى چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتكەن.

سوغد ئېلىپبەسى رايون خاراكتېرلىك ئەرەمەي يېزىقىدىن

تەرەققىي قىلىپ كەلگەن. كېيىنچە ئىسترانگېلو ھەرپلىرىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان. ئۇ سام ھەرپلىرىگە ئوخشاش پۇتۇنلەي ئۇزۇك تاۋۇشلۇق يېزىق ئىدى. ئادەتتە سوزۇق تاۋۇشلار يېزىقتا ئىپادە قىلىنمايتتى. بۇ ئېلىپبە 22 ھەرپتىن تەركىب تاپقان. ئۇ ئەرەمەي ھەرپلىرىگە يېقىن بىر شەكىلدە تەرتىپكە تۇرغۇزۇلغان.

ئىسكەندەر زۇلقەرنەينىنىڭ ئىستېلاسىدىن كېيىن غەربىي ئىران ۋىلايەتلىرىدىن ئايرىلىپ قالغان شەرقىي ئىران ھىندى مەدەنىيىتى بىلەن بىللە كەلگەن بۇددىزمنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغانىدى. مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 2 ـ ئەسىردىن كېيىن بۇگۇنكى ئوتتۇرا ئاسىيا تا ئەرەب ئىستېلاسىغا قەدەر ساك، توخار، ھۇن، تۇبۇت، تۇرك، قىرغىز ۋە موڭغۇل قاتارلىق نۇرغۇن قوۋملار بىللە ياشىغان بىر زېمىن ئىدى⑧⑧. مانا مۇشۇ دەۋردە سوغد يېزىقى مەيدانغا كەلگەن⑧⑨. ئۇيغۇرلار (ياكى قەدىمكى تۇركلەر)دا يېزىق شارائىتى پىشىپ يېتىلمىگەن ئەھۋالدا سوغد ھەرپلىرى ئارقىلىق ئۆز تىلىنى خاتىرىلىگەنلىكىگە ئائىت ئۇچۇرلار بار. بىز يۇقىرىدا تىلغا ئالغان تۇرپاندىن تېپىلغان «كىشى» خەتلىك ياغاچ تارىشلار، دەي ئادىمى لېيۇ شىچىڭنىڭ تۇركلەرگە نوم تەرجىمە قىلىپ بېرىشى، «بوغۇت مەڭگۈتېشى» قاتارلىق بىر قاتار ئۇچۇرلار بىزگە قەدىمكى تۇركىي قوۋملارنىڭ ئۆزلىرىنىڭ يېزىق ھاياتىنى سوغد يېزىقلىرى بىلەن باشلىغانلىقىنى چۈشەندۈرمەكتە. ئۇلاردىن باشقا مىلادىيە 8 ـ ئەسىرگە تەئەللۇق بولغان تۇركەش پۈللىرىنىڭ يۈزىگە چۈشۈرۈلگەن يېزىقمۇ سوغد يېزىقى بولغان. مۇللېر ۋە بېرنىشتاملار بۇ خەتلەرنى turgas qakan baj baka دېگەن شەكىلدە خاتا ئوقۇغان⑨⓪. كېيىن رادلوفمۇ türgäš xağan bir käši دېگەن

شەكىلدە خاتا ئوقۇغان⑨①. ياپونىيەلىك خانىدا توروموۋ رادلوفنىڭ خاتالىقىنى تەكرارلىغان⑨②. ئەنگلىيەلىك ئالىم كلاۋسون بۇنى «ئۇلۇغ تۇرگەش قاغانىنىڭ پۇلى» دەپ تەرجىمە قىلغان⑨③. نېمۇ رۇجىنىڭ پىكرىچە بۇنى türgis qa ğ an bäš b(a)q(ï)r دەپ تىرانسكرىپسىيە قىلىش ۋە «تۇرگەش قاغانىنىڭ بەش پۇلى» دەپ تەرجىمە قىلىش لازىمكەن⑨④.

ئۇنىڭدىن باشقا، قارا بالاساغۇندىن تېپىلغان «توققۇز ئۇيغۇر قاغان مەڭگۈتېشى»غا سوغدچە، تۇركچە ۋە خەنزۇچە ئۇچ خىل يېزىقتا خەت ئويۇلغان. بۇنىڭ ئىچىدە سوغد يېزىقى بارلىقىنى مۇللېر ئوتتۇرىغا قويغان⑨⑤.

دۇنخۇاڭدىن تېپىلغان كۆپ قىسىم سوغد يېزىقىدىكى ۋەسىقىلەردە گەرچە يېزىق سوغد يېزىقىنىڭ ئالاھىدىلىكىنى ساقلاپ قالغان بولسىمۇ، بۇ ۋەسىقىلەرنىڭ تىلىدا زور مىقداردا قەدىمكى ئۇيغۇرچە تەركىبلەر بار ئىدى⑨⑥.

تېخىمۇ مۇھىم بىر ئەمەلىيەت شۇكى، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى دېگەن نام بىلەن مەشھۇر بولغان ۋە ئۇيغۇر قاتارلىق تۇركىي قوۋملارنىڭ مىڭ يىللىق ھاياتىغا شاھىت بولغان يېزىقمۇ سوغد يېزىقى ئاساسىدا مەيدانغا كەلتۈرۈلگەن. مۇللېر قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن سوغد يېزىقىنىڭ بىر نەرسە ئىكەنلىكىنى ئوتتۇرىغا قويغان⑨⑦. فون لېكوكنىڭ تەتقىقاتىچە سوغد ھەرپلىرى ئۇيغۇرلار ئارىسىغا تارقالغاندىن كېيىن «ئۇيغۇر يېزىقى» دېگەن نامنى ئالغان. فون لېكوك سوغد ئېلىپبەسىنىڭ ئۇيغۇرلار ئارىسىغا دەسلەپ تارقالغان شەكلى بىلەن كېيىن ئۆزلەشتۈرۈلگەن شەكلىنى سېلىشتۇرۇپ بىر جەدۋەل ئىشلىگەن.

ئۇيغۇرلار قوللانغان دەسلەپكى سوغد ئېلىپبەسى⑱:

	تاۋۇشلار	سۆزنىڭ		
		بېشىدا	ئوتتۇرىسىدا	ئاخىرىدا
1	a ä			
	i ı			
	o ō u ū			
2	ğ q x			
3	k g			
4	y i ı			
5	r			
6	l			
7	t			
8	d			
9	č			
10	s			
11	š			
12	z j			
13	n			
14	b p			
15	v			
16	w			
17	m			
18	?			

ئۇيغۇرلار قوللانغان كېيىنكى سوغد ئېلىپبەسى⑲:

	تاۋۇشلار	سۆزنىڭ		
		بېشىدا	ئوتتۇرىسىدا	ئاخىرىدا
1	a ä			
	ı i			
	o ō u ū			
2	ğ q x			
3	k g			
4	y ı i			
5	r			
6	l			
7	t			
8	d			
9	č			
10	s			
11	š			
12	z j			
13	n			
14	b p			
15	v			
16	m			

ئۇيغۇرلار بىلەن سوغدلارنىڭ ئارىسىدا سودا ۋە مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش جەريانىدا سوغدلاردىن مانى دىنىنى قوبۇل قىلغان ئالاھىدە بىر دىنىي مۇناسىۋەت بار ئىدى. ئەخمەت جەفەر ئوغلۇ ئۇيغۇرلارنىڭ سوغد ئېلىپبەسىنى قوللىنىشىدا دىندىن باشقا سودا تىجارەت مۇناسىۋەتلىرىنىڭ ئاساسىي سەۋەب ئىكەنلىكىنى تەكىتلەيدۇ[100]. دېمىسىمۇ، سوغدلار جۇڭگوغا بارىدىغان يېپەك يولى بويلىرىدا بىرمۇنچە سوغد كەنتلىرى قۇرۇلغان[101]. بۇ كەنتلەرنىڭ يارىدىمىدە تارىم ۋادىسىدىن ئىچكىرى ئۆلكىلەرگىچە بولغان كەڭ بىر ساھەدە سوغد ھەرپلىرى ھاياتىي كۈچكە ئىگە بولغان. شۇ سەۋەبلەردىن سوغد يېزىقى مۇڭغۇل ئېگىزلىكىدىكى مەڭگۈتاشلاردىمۇ ئۆز ئىزىنى قالدۇرغان. بىر زامانلار بۇ تىل ئۇتتۇرا ئاسىيانىڭ خەلقئارا تىلى بولۇپ خىزمەت قىلغان[102]. راھىب شۇەنزاڭ سوغدلار قۇرغان سودا شەھەرلىرىنىڭ چۈ دەرياسى بويلىرىغا قەدەر سوزۇلغانلىقىنى كۆرگەن[103]. ئورخۇن مەڭگۈتاشلىرىدا سوغداق (soğdaq) نامىنىڭ تىلغا ئېلىنىشى بۇلارنىڭ ئۇ دەۋرلەردىكى تۇركلەرنىڭ ھاياتىدا خېلى مۇھىم رول ئوينىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

تۆۋەندە گابائىن خانمىنىڭ «قەدىمكى تۈرك تىلىنىڭ گىرامماتىكىسى» ناملىق كىتابىغا كىرگۈزۈلگەن سوغد يېزىقىدا يېزىلغان تۇركچە ۋەسىقە پارچىسىنى كۆرۈپ باقايلى[104]:

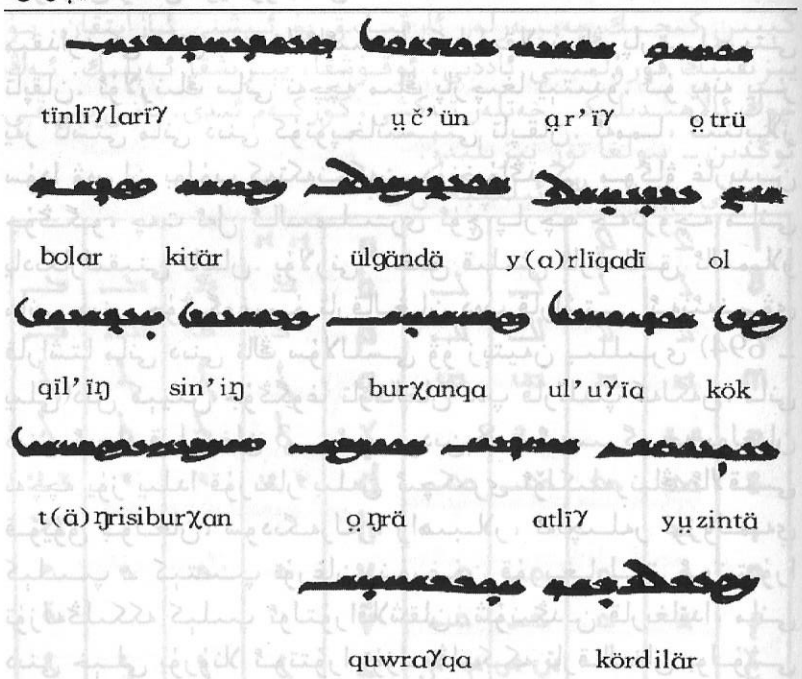

§5. مانى يېزىقى

مانى يېزىقى مانى دىنىنىڭ يېزىقى سۈپىتىدە ئۇيغۇرلارغا تارقالغان. مانى دىنى پارس شاھزادىسى مانى مىلادىيە 3 ـ ئەسىردە ئىجاد قىلغان بىر دىن. بۇ دىنىنىڭ مەركىزىي ئىدىيەسى «ئىككى مەنبە، ئۈچ دەۋر» تەلىماتىدۇر. «ئىككى مەنبە» دۇنيادىكى بارلىق ئىشلار قاراڭغۇلۇق ۋە يورۇقلۇقتىن ئىبارەت ئىككى مەنبەدىن كېلىدۇ دەپ قاراش، «ئۈچ دەۋر» بولسا باشلانغۇچ دەۋر، ئوتتۇرا دەۋر ۋە ئاخىرقى دەۋردىن ئىبارەت ئۈچ دەۋرنى كۆرسىتىدۇ.

20 ـ ئەسىرنىڭ بېشىدا فون لېكوك تۇرپاندىن زور

مىقداردىكى مانى دىنىغا ئائىت يادىكارلىقلارنىڭ پارچىلىرىنى تاپقان. ئۇلارنىڭ سانى نەچچە مىڭ پارچىغا يېتىدۇ. ئۇ يەنە بىر يەر ئاستى مانى دىنى كۇتۇپخانىسىنى تاپقان. ئەمما، كىتابلار سۇدا ۋەيران بولۇپ كەتكەنىكەن. دۇنخۇاڭدىكى موگاۋ غارىدىن جۇڭگو، چەت ئەل ئالىملىرى ئۇچ پارچە خەنزۇچە مانى يادىكارلىقىنى تاپقان. بۇلارنى تەتقىق قىلىش ئارقىلىق ئالىملار مانى دىنى جۇڭگوغىمۇ تارقالغان دەپ قاراشتى. ئەنئەنىۋى قاراشتا مانى دىنى تاڭ سۇلالىسى ۋۇ زېتىيەن يىللىرى (694 - يىلى)دىن كېيىن جۇڭگوغا تارقالغان دەپ قارىلىپ كەلگەن. مانى دىنى ئىجاد قىلىنغان 3 - ئەسىردىن 8 - ئەسىرگىچە بولغان نەچچە يۈز يىلدا قۇرىغار بىلەن ئىچكىرى ئۆلكىلەرنىڭ ئالاقىسى قويۇق بولغان، سودىگەرلەر، راھىبلار، ئەلچىلەر ئۇزۇلمەي كېلىپ - كېتىپ تۇرغان. نۇرغۇن قۇرىغارلىق ئوتتۇرا تۇزلەڭلىككە كېلىپ ئولتۇراقلاشقان. شۇنىڭدىن قارىغاندا، مانى دىنى خېلى بۇرۇنلا ئوتتۇرا تۇزلەڭلىككە تارقالغان بولۇشى مۇمكىن. ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى تاڭ سۇلالىسىگە يارەملىشىپ «ئۆڭلۈك - سۆيگۈن توپلىڭى»نى تىنچىتىپ بەرگەندىن كېيىن تۆت نەپەر مانى راھىبنى ئۇيغۇرلارغا دىن تارقىتىشقا بىللە ئېلىپ كەتكەن. شۇ يىلى بۆگۈ قاغان مانى دىنىنى قوبۇل قىلغان ۋە مانى دىنىنى دۆلەت دىنى قىلىپ بېكىتكەن.

مانى دىنىنىڭ رەسمىي يېزىقى مانى يېزىقى ئىدى. ئۇ ئىران تىللىرىنى خاتىرىلەشكە ئۇيغۇن كېلەتتى. ئۇنىڭ شەكلى چىرايلىق، كۆركەم. ئۇ يېزىق ئەرەمەي يېزىقىنىڭ ئوخشىمىغان تارىخىي تەرەققىياتى داۋامىدا سۇرىيە يېزىقىنىڭ ئېسترانگېلو نۇسخىسىدىن تەرەققىي قىلىپ كەلگەن، 28 ھەرپتىن تۇزۇلگەن. مىلادىيە 3 - ئەسىردە ئەسلىدە مانى بۇ يېزىقىنى ئىران تىلىغا ماسلاشتۇرغان بولسا كېرەك. مانى يېزىقى دەسلەپتە بىر بەلگە كۆپ فونېمىغا ۋەكىللىك قىلىدىغان ئالاھىدىلىككە ئىگە ئىدى.

كېيىن كىچىك چەمبەرلەر ئارقىلىق بۇ ئىشنى ئازايتقان. بۇ يېزىقنىڭ قۇرۇلمىسى ئاددىي، ئوقۇشقا، يېزىشقا ئەپلىك. ئەڭ چوڭ ئالاھىدىلىكى خەتلەر تەكشى، كۆركەم ئىدى. مانى يېزىقى ئوڭدىن - سولغا تۇز يېزىلىدۇ.

مانى يېزىقىنىڭ ئېلىپبەسى(105):

𐫀	𐫀	𐫀	𐫀	a					
𐫁	𐫁	𐫁	𐫁	b	𐫁	𐫁	𐫁	b	𐫁
𐫂	𐫂	𐫂	𐫂	g	𐫂	𐫂	𐫂	g	𐫂
𐫃	𐫃	𐫃	𐫃	d	𐫃	𐫃	𐫃	d	𐫃
𐫄	𐫄	𐫄	𐫄	h					
𐫅	𐫅	𐫅	𐫅	v	𐫅	𐫅	𐫅	v	𐫅
𐫆	𐫆	𐫆	𐫆	z	𐫆	𐫆	𐫆	z	𐫆
𐫇	𐫇	𐫇	𐫇	ž					
𐫈	𐫈	𐫈	𐫈	h	𐫈	𐫈	𐫈	h	𐫈
𐫉	𐫉	𐫉	𐫉	t	𐫉	𐫉	𐫉	t	𐫉
𐫊	𐫊	𐫊	𐫊	y	𐫊	𐫊	𐫊	y	𐫊
𐫋	𐫋	𐫋	𐫋	k	𐫋	𐫋	𐫋	k	𐫋
𐫌	𐫌	𐫌	𐫌	l	𐫌	𐫌	𐫌	l	𐫌
𐫍	𐫍	𐫍	𐫍	m	𐫍	𐫍	𐫍	m	𐫍
𐫎	𐫎	𐫎	𐫎	n	𐫎	𐫎	𐫎	n	𐫎
𐫏	𐫏	𐫏	𐫏	s	𐫏	𐫏	𐫏	s	𐫏
𐫐	𐫐	𐫐	𐫐	'	𐫐	𐫐	𐫐	'	𐫐
𐫑	𐫑	𐫑	𐫑	p	𐫑	𐫑	𐫑	p	𐫑
𐫒	𐫒	𐫒	𐫒	ṣ	𐫒	𐫒	𐫒	ṣ	𐫒
𐫓	𐫓	𐫓	𐫓	q	𐫓	𐫓	𐫓	q	𐫓
𐫔	𐫔	𐫔	𐫔	r	𐫔	𐫔	𐫔	r	𐫔
𐫕	𐫕	𐫕	𐫕	š	𐫕	𐫕	𐫕	š	𐫕
𐫖	𐫖	𐫖	𐫖	t	𐫖	𐫖	𐫖	t	𐫖

تۆۋەندە بېرىلگىنى فون لېكوك «قوچۇدىن تېپىلغان تۇركچە مانى دىنى يادىكارلىقلىرى» (1 - توم)دىكى بىر ۋەسىقىنىڭ بىر بېتى(106).

تىرانسكرىپسىيەسى:

1) uduntïï birök basïn yoqaru
2) kötürüp körtii supurğan
3) ičrä yatuqïn qoyïn-ta
4) ölüg yatur irinŋ qan
5) tökülür tüzä yïdïyot k(a)ntü
6) özin körtii qop qanqa
7) bulğanmïs arïğsïz-kä
8) ürgänmisin körüp ötrü-ü
9) b(ä)liŋlädii anïğ qorqutï-h

10) uluğ ünün m(a)ŋradïï t(ä)rkin
11) tuotonta tasïqïp täzdii
12) näčä yügürür ärtii ol
13) minča arïğ ton kädmisin
14) antaq t(ä)rkin buturlayu
15) üzä bïča yïrtïp tasğaru
16) kämistii ïnčaq yügürtii
17) bardïï .. bir tusbasïŋa
18) tägdii .. ötrü özin ol
19) tursbasïŋa k(ä)misti-h
20) yuntïï arïtïntïï ol ...

هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى تەرجىمىسى:

ئويغاندى. بېشىنى كۆتۈردى، قەبرە ئىچىگە كىردى، جەسەتنى ئەدەپ بىلەن ئۆزىنىڭ قۇچىقىغا ئالدى، يىرتقىلار ئېقىپ چىقتى، سېسىق ئەتراپنى بىر ئالدى. ئۇ ئۆزىنىڭ تامامەن قان ئىچىدە ياتقىنىنى كۆردى، ئۇ ئۆزىنىڭ پاسكىنىچىلىق ئىچىدە تۇرغىنىنى كۆرۈپ قورقتى، قاتتىق قورقۇنچ باستى. (شۇڭا،) ئۇ قاتتىق ئاۋازدا ۋاقىراپ، تېزلىكتە پاسكىنا كىيىملىرىنى سېلىۋېتىپ كەتتى. يۇگۇردى، قۇستى، ئۇ ناپاك كىيىمنى ئىككىنچى كىيمىدى. تېزلىكتە يىرتىپ، كېسىپ، پارچىلاپ تاشلىۋەتتى. شۇنداق قىلىپ، يىراقتا قېچىپ كەتتى. ئۇ بىر كۆل بويىغا كەلدى، ئاندىن سەكردى، بۇ كۆلدە ناپاك تېنىنى تازىلىدى.

§6. بىراخما يېزىقى

بىراخما يېزىقى مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 6 - ئەسىردە ھىندىستاندا مەيدانغا كەلگەن. ئۇ سىمىت يېزىقىدىن كېلىپ

چىققان بولۇپ، ئەرەمەي يېزىقىنىڭ بىر شېخى ھېسابلىنىدۇ. بىراخما يېزىقى دەسلەپتە ئەرەمەي يېزىقىغا ئوخشاش ئوڭدىن سولغا يېزىلاتتى، كېيىنچە سولدىن ئوڭغا يېزىلىدىغان بولغان. «بىراخما يېزىقى» دېگەن بۇ نام مىلادىيەدىن كېيىنكى 3 ـ، 4 ـ ئەسىرلەردە پەيدا بولغان. ئارىدىن مىڭ يىلغا يېقىن ۋاقىت ئۆتۈپ كەتكەچكە، كىشىلەر بۇ يېزىقنىڭ كېلىپ چىقىشىنى ئاللىقاچان ئونتۇپ كەتكەن ۋە بۇ يېزىقنى ئۆزلىرىگە ھەممىگە قادىر «بىراخما تەڭرى» ياساپ بەرگەنلىكىگە ئىشىنىپ قالغان ھەمدە ئۆز تەڭرىسىنىڭ نامى بىلەن «بىراخما يېزىقى» دەپ ئاتىغان.

بىراخما يېزىقى ئىشلىتىلگەن ئورۇن ۋە ۋاقىتنىڭ ئوخشىماسلىقىغا قاراپ، خىلمۇخىل نۇسخىلار شەكىللەنگەن. گۈپتا پادىشاھلىقى دەۋرىدە (مىلادىيە 4 ـ، 5 ـ ئەسىرلەر) ھىندى مەدەنىيىتى راسا گۈللەنگەن دەۋردە، مەڭگۈتاش يېزىقلىرىدىن بىر خىل يېڭى گۈپتا نۇسخىسى پەيدا بولغان. كېيىن ھىندى يېزىقىنىڭ گۈپتا نۇسخىسىنىڭ غەربىي شىمال نۇسخىسى قۇرىغارغا تارقالغاندا يەنە ئىككى خىل نۇسخىسى شەكىللەنگەن:

بىرىنچىسى، قۇرىغار گۈپتا قىيپاش نۇسخىسى. ھازىر «كۈسەن ـ كىنگىت يېزىقى» دەپ ئاتىلىدىغان نۇسخا. بۇ يېزىقنى مىلادىيە 3 ـ ئەسىردىن 9 ـ ئەسىرگىچە شىنجاڭ رايونىدا ياشىغان ھىندى ـ ياۋروپا تىل سىستېمىسىدىكى قوۋملار ئىشلەتكەن. 19 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرى بۇ يېزىقتىكى يادىكارلىقلار شىنجاڭنىڭ كۇچا، قاراشەھەرلىكلەر ۋە تۇرپان تەۋەلىرىدىن تېپىلدى. ئۇيغۇرلار ئورخۇن خانلىقى يىمىرىلگەندىن كېيىن قۇرىغارغا كەلگەندە قاراشەھەرلىكلەر، كۈسەنلىكلەردىن بۇ يېزىقنى قوبۇل

قىلغان ۋە ئۇنىڭغا بەزى يېڭى بەلگىلەرنى قوشقان. بۇ قۇرۇلمىسى مۇرەككەپ بوغۇملۇق بىر خىل يېزىق ئىدى. ھەربىر بەلگە بىر سوزۇق تاۋۇشقا ياكى سوزۇق تاۋۇش a نى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئۇزۇك تاۋۇشقا ۋەكىللىك قىلاتتى. ئەگەر بۇ ئۇزۇك تاۋۇش a تاۋۇشى بىلەن ئەمەس، باشقا سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن بىللە كەلسە، a تاۋۇشىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان شەكىلنىڭ مەلۇم بىر يېرىگە ئوخشىمىغان بىر قىسىم بەلگىلەرنى قويۇش ئارقىلىق ئىپادىلەيتتى. بۇ يېزىقتا يېزىلغان قەدىمكى ئۇيغۇرچە ۋەسىقىلەرنىڭ كۆپ قىسمى بۇددا مەزمۇنىدىكى ۋە بۇددا دىنى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىككى تىللىق سۆزلۈكلەر (مەسىلەن، كىنگىتچە ـ كۈسەنچە ـ ئۇيغۇرچە ياكى سانسكرىتچە ـ ئۇيغۇرچە)، تېبابەتچىلىككە، كالېندارچىلىققا ئائىت پارچىلاردىن ئىبارەت. كۈسەن ـ كىنگىت يېزىقى ئىلگىرى «توخار يېزىقى» دەپ ئاتىلاتتى.

ئىككىنچىسى، قۇرىغار گۈپتا ئىرماش نۇسخىسى، يەنى «ئۇدۇن (ياكى ئۇدۇن ـ ساك) يېزىقى». بۇ يېزىقتا يېزىلغان يادىكارلىقلار كۆپرەك شىنجاڭنىڭ خوتەن، مارالبېشى، تۇمشۇق، مۇرتۇق ۋە گەنسۇدىكى دۇنخۇاڭ قاتارلىق جايلاردىن تېپىلغان. تۇمشۇقتىن تېپىلغانلىرى ئاساسىي سالماقنى ئىگىلەيدۇ. قەدىمكى ئۇدۇن تىلى ھىندى ياۋروپا تىل سىستېمىسىنىڭ ئەڭ شەرقتىكى ئىران تىل تارمىقىغا تەۋە ئىدى. بۇ يېزىقتا يېزىلغان ئەڭ قەدىمكى يادىكارلىقلار مىلادىيە 2 ـ ئەسىرگە تەۋە، پىشىپ يېتىلگەن ۋاقتى مىلادىيە 6 ـ، 7 ـ ئەسىرلەرگە توغرا كېلىدۇ. لېكىن، تېپىلغان يادىكارلىقلار ئاساسەن 7 ـ، 10 ـ ئەسىرلەرگە تەئەللۇق. بىراخما يېزىقىنىڭ بۇ نۇسخىسىدا قانداق ئۇيغۇرچە

يادىكارلىقلارنىڭ بارلىقى نامەلۇم.

بىراخما يېزىقى ئۇيغۇرلار قوللانغاندا ئۇيغۇر تىلىنىڭ سوزۇق تاۋۇش سىستېمىسىنى بىرقەدەر تولۇق ئىپادىلەپ بەرگەن، ئۇزۇك تاۋۇشلار نۇقتىسىدىن تېخىمۇ مۇكەممەل بولغان. ئالتە، يەتتە دانە مەخسۇس بەلگىلەر ياسالغان. بۇلار ئارقىلىق ئادەتتە بىراخما يېزىقىدا ئىپادىلەش قولايسىز بولغان بەزى تاۋۇشلارنى ئىپادىلىگەن[107].

بىراخما يېزىقىدىكى تۈركچە ۋەسىقىلەرنى ئاساسلىقى گېرمانىيە ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتى شىنجاڭدىن قولغا چۈشۈرگەن. هازىر گېرمانىيەنىڭ ماينىز قاتارلىق شەهەرلىرىدە ساقلانماقتا. بۇ ۋەسىقىلەر هەققىدە مۇللېر، گابائىن، كلاۋسون، مايئو، رۆهبۆرن، لارس جوهانسون، پېتىر زىمى، لۇئىس بازېن قاتارلىقلار تەتقىقات ئېلىپ بارغان.

مايئۇ تۈركچە، قەدىمكى ئۇيغۇرچە بىراخما يادىكارلىقلىرىنى مۇنداق تۆت تۈرگە بۆلىدۇ:

1) سانسكرىتچە ـ قەدىمكى ئۇيغۇرچە قوش تىللىق ۋەسىقىلەر (57 پارچە)؛

2) قەدىمكى ئۇيغۇرچە بىراخما يېزىقىدىكى ۋەسىقىلەر (14 پارچە)؛

3) بىراخما يېزىقىدا ئىزاهات يېزىلغان تۈركچە ۋەسىقىلەر (7 پارچە)؛

4) بىراخمىچە سۆزلەر ئارىلاشقان تۈركچە ۋەسىقىلەر (1 پارچە).

كۇسەن كىنگىت يېزىقى ئېلىپبەسى[108]:

كۇسەن ـ كىنگىت يېزىقى ئېلىپبەسى

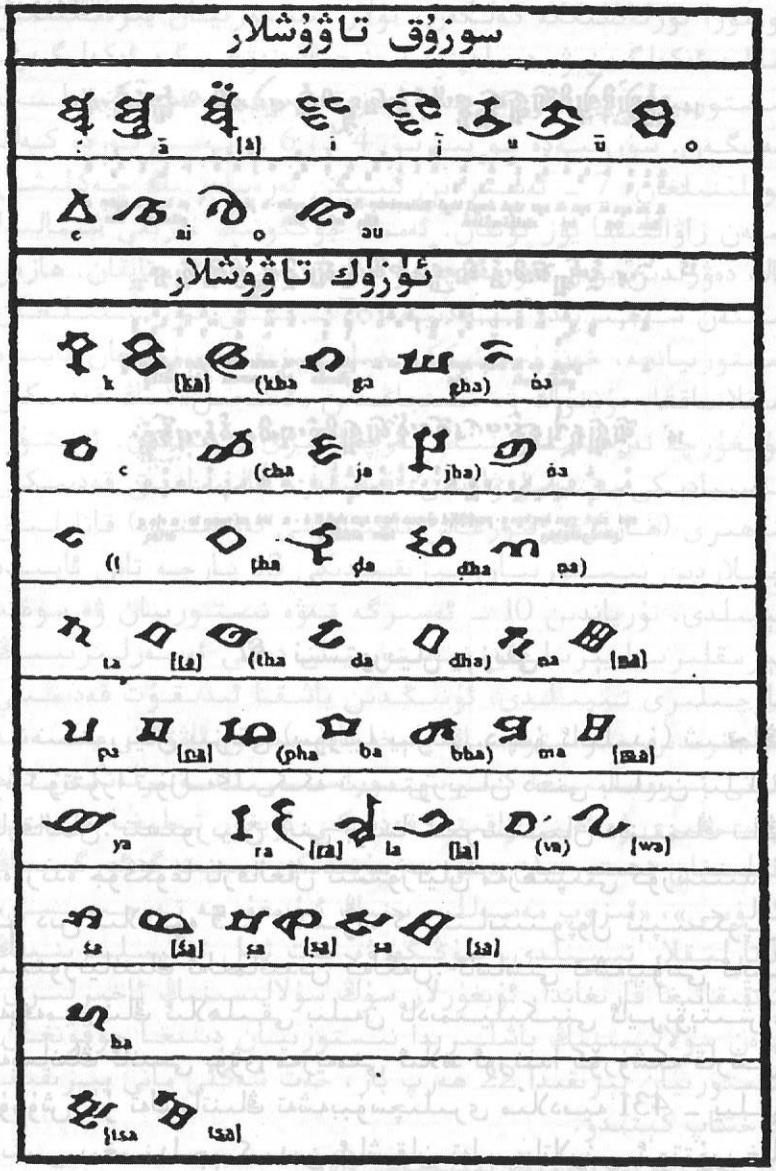

كۇسەن كىنگىت يېزىقىدىكى قەدىمكى ئۇيغۇرچە ۋەسىقىدىن نەمۇنە⑩⑨:

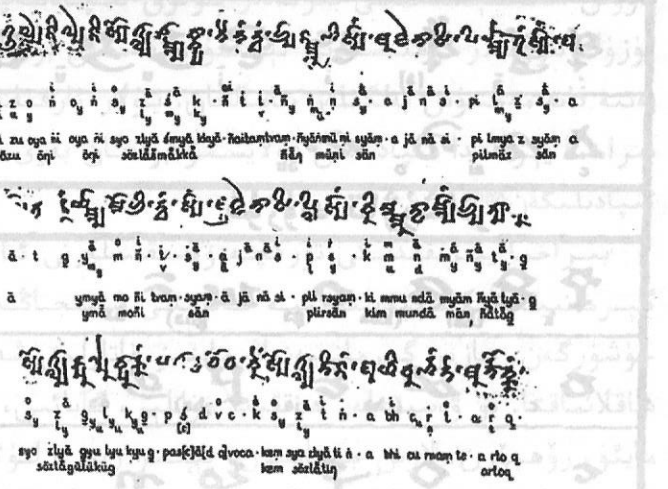

§7. نىستورىيان يېزىقى

نىستورىيان يېزىقى (سۇرىيە يېزىقى دەپمۇ ئاتىلىدۇ) شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا تۇزلەڭلىككە نىستورىيان دىنى بىلەن بىللە تارقالغان. نىستورىيان دىنى بولسا خرىستىيان دىنىنىڭ تاڭ دەۋرىدە جۇڭگوغا تارقالغان نىستورىيان مەزھىپىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ دىن مىلادىيە 5 ـ ئەسىردە كونستانتىنوپول ئېپىسكوپى نىستورىيانىنىڭ تەلىماتىدىن كەلگەن. ئاساسىي تەشەببۇسى ئەيسا پەيغەمبەرنىڭ ئىلاھلىقى بىلەن ئادەمىيلىكىنى ئايرىۋېتىش، ئەيسانىڭ ئانىسى بۇۋى مەريەمنى ئىلاھ ئورنىدا كۆرۈشكە قارشى تۇرۇش. بۇ تەلىماتنىڭ تەشەببۇسچىلىرى مىلادىيە 431 ـ يىلى دىنىي يىغىندا چېكىدىن ئاشقان تەلىماتلارنى ئوتتۇرىغا

قويغانلىقى ئۈچۈن شەرققە قوغلانغان. ئۇلار يىپەك يولىنى بويلاپ ئوتتۇرا تۇزلەڭلىككە كەلگەن، ئۇلار نىستورىيان يېزىقىنىمۇ بىللە ئەكەلگەن ۋە دەسلەپتە شىنجاڭ تەۋەسىگە ئەكەلگەن. نىستورىيان يېزىقى ئەرەمەي يېزىقىدىن تەرەققىي قىلىپ كەلگەن. سۇرىيەدە بۇ يېزىق 4 ـ، 6 ـ ئەسىرلەردە كەڭ قوللىنىلغان، 7 ـ ئەسىردىن كېيىن ئەرەبلەرنىڭ چەكلىشى بىلەن زاۋاللىققا يۈز تۇتقان. ئەمما، جۇڭگونىڭ غەربىي شىمالىدا تاڭ دەۋرىدىن يۇەن دەۋرىگىچە بۇ يېزىق يەنىلا بازار تاپقان. هازىر شىئەن شەھىرىدە مىلادىيە 781 ـ يىلى ئورنىتىلغان نىستورىيانچە، خەنزۇچە ئىككى خىل يېزىقتا يېزىلغان ئابىدە ساقلانماقتا. دۇنخۇاڭ ۋە شىنجاڭدىن «ئىنجىل»نىڭ قەدىمكى ئۇيغۇرچە تەرجىمىسىنىڭ پارچىلىرى تېپىلدى. ئوتتۇرا ئاسىيادىكى يەتتەسۇ ۋادىسى، قەشقەر، ئالمالىق قەدىمكى شەھىرى (هازىرقى قورغاس ناھىيەسى تەۋەسىدە) قاتارلىق جايلاردىن نىستورىيان يېزىقىدىكى 13 پارچە تاش ئابىدە تېپىلدى. تۇرپاندىن 10 ـ ئەسىرگە تەۋە نىستورىيان ۋە سوغد يېزىقلىرىدا يېزىلغان نىستورىيان دىنى ئەسەرلىرىنىڭ پارچىلىرى تېپىلدى. ئۇنىڭدىن باشقا ئىدىقۇت قەدىمىي شەھىرىدىن خرىستوسنىڭ پاسخا بايرىمىدىن ئاۋۋالقى يەكشەنبە كۈنى ئېرۇسالىمغا كىرىش مۇراسىمى تەسۋىرلەنگەن تام رەسىملىرى ۋە ئەينى ۋاقىتتا قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان نىستورىيان دىنى مەزمۇنىدىكى «سېنت گېئورگىنىڭ ئۆلۈمى»، «ئىزوپ مەسەللىرىنىڭ ئۇيغۇرچە تەرجىمىسى» قاتارلىقلار تېپىلدى. جۇڭگو ۋە چەت ئەل ئالىملىرىنىڭ تەتقىقاتىغا قارىغاندا، ئۇيغۇرلار سۇڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرلىرى، يۇەن سۇلالىسىنىڭ باشلىرىدا نىستورىيان دىنىغا چوقۇنغان. نىستورىيان يېزىقىدا 22 ھەرپ بار، خەت شەكلى مانى يېزىقىغا ئوخشاپ كېتىدۇ.

سۇرىيە يېزىقىنىڭ ئېلىپبەسى⑩⑩:

تاۋۇش لار	سۇرىيە يېزىقى											
	گوسپىل نۇسخىسى				ياكوپ نۇسخىسى				نىستورىيان نۇسخىسى			
'	ܐ	ܐ			ܐ	ܐ			ܐ	ܐ		
b	ܒ	ܒ	ܒ	ܒ	ܒ	ܒ	ܒ	ܒ	ܒ	ܒ	ܒ	ܒ
g	ܓ	ܓ	ܓ	ܓ	ܓ	ܓ	ܓ	ܓ	ܓ	ܓ	ܓ	ܓ
d	ܕ	ܕ			ܕ	ܕ			ܕ	ܕ		
h	ܗ	ܗ			ܗ	ܗ			ܗ	ܗ		
w	ܘ	ܘ			ܘ	ܘ			ܘ	ܘ		
z	ܙ	ܙ			ܙ	ܙ			ܙ	ܙ		
x	ܚ	ܚ	ܚ	ܚ	ܚ	ܚ	ܚ	ܚ	ܚ	ܚ	ܚ	ܚ
t	ܛ	ܛ	ܛ	ܛ	ܛ	ܛ	ܛ	ܛ	ܛ	ܛ	ܛ	ܛ
d	ܬ	ܬ	ܬ	ܬ	ܬ	ܬ	ܬ	ܬ	ܬ	ܬ	ܬ	ܬ
k	ܟ	ܟ	ܟ	ܟ	ܟ	ܟ	ܟ	ܟ	ܟ	ܟ	ܟ	ܟ
l	ܠ	ܠ	ܠ	ܠ	ܠ	ܠ	ܠ	ܠ	ܠ	ܠ	ܠ	ܠ
m	ܡ	ܡ	ܡ	ܡ	ܡ	ܡ	ܡ	ܡ	ܡ	ܡ	ܡ	ܡ
n	ܢ	ܢ	ܢ	ܢ	ܢ	ܢ	ܢ	ܢ	ܢ	ܢ	ܢ	ܢ
s	ܣ	ܣ	ܣ	ܣ	ܣ	ܣ	ܣ	ܣ	ܣ	ܣ	ܣ	ܣ
'	ܥ	ܥ	ܥ	ܥ	ܥ	ܥ	ܥ	ܥ	ܥ	ܥ	ܥ	ܥ
p,f	ܦ	ܦ	ܦ	ܦ	ܦ	ܦ	ܦ	ܦ	ܦ	ܦ	ܦ	ܦ
ṣ	ܨ	ܨ			ܨ				ܨ	ܨ		
q	ܩ	ܩ	ܩ	ܩ	ܩ	ܩ	ܩ	ܩ	ܩ	ܩ	ܩ	ܩ
r	ܪ	ܪ			ܪ	ܪ			ܪ	ܪ		
š	ܫ	ܫ	ܫ	ܫ	ܫ	ܫ	ܫ	ܫ	ܫ	ܫ	ܫ	ܫ
t	ܬ	ܬ			ܬ	ܬ			ܬ	ܬ		

گېرمانىيە ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتى 3 ـ قېتىم شىنجاڭغا كەلگەندە تۇرپاندىن نىستورىيان يېزىقىدىكى بىرقانچە تۇركچە ۋەسىقىنى تاپقان. ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە يەتتەسۇ ۋادىسىدىن نىستورىيان يېزىقىدىكى نىستورىيان مۇرتلىرىنىڭ قەبرە تاشلىرىدىن 600دىن ئارتۇقى تېپىلدى. بۇلارنىڭ كۆپ قىسمىنى چۇولسون نەشر قىلدۇردى[111]. بۇلارنىڭ خېلى كۆپ قىسمى تۇرك

تىلىدا يېزىلغان، ۋاقتى 13 ~ 14 ـ ئەسىرلەرگە توغرا كېلىدۇ. تۆۋەندە بېرىلگىنى شۇنداق قەبرە تاشلىرىدىن بىرى، يىل دەۋرى 1312 ـ يىلى.

نىستورىيان يېزىقىدىكى يادىكارلىقتىن نەمۇنە[112]:

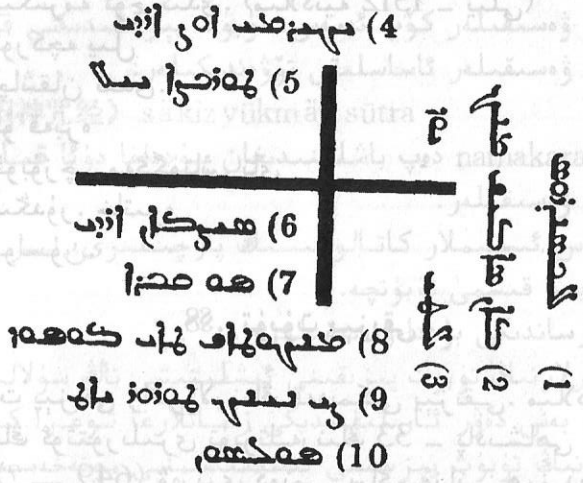

تىرانسكرىپسىيەسى:

1) Alksandros
2) han sakïš miŋ
3) altï yüz
4) ygirmi üč ärdi
5) türkčä yil
6) sašqan ärdi
7) bu q(a)br(a)
8) mäŋgütaš-tay qobuzčï
9) –nïŋ turu yat
10) Bolsun

هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى تەرجىمىسى:

1) ئالىكساندروس
2) خاننىڭ (يىلى ھېسابىدا) سەككىز مىڭ
3) ئالتە يۈز
4) يىگىرمە ئۈچ ئىدى. (مىلادىيە 1312 ـ يىلى)
5) تۈركچە يىل
6) چاشقان ئىدى.
7) بۇ قەبرە
8) قوبۇزچى مەڭگۈتاش تاي
9) نىڭدۇر. خاتىرە
10) بولسۇن.

§8. تۈبۈت يېزىقى

تۈبۈت يېزىقى زاڭزۇلارنىڭ قەدىمكى يېزىقى. مىلادىيە 7 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرى تۈبۈتلەرنىڭ 33 ـ پادىشاھى سۇڭزەن گەنبۇ (? ـــ 649) ۋەزىرى دۇنمى ساڭبۇزانى ھىندىستانغا سانسكرىت تىل ـ يېزىقىنى ۋە بۇددا نوملىرىنى ئۆگىنىپ كېلىشكە ئەۋەتكەن. ئۇ جەنۇبقا بېرىپ ھەر خىل يېزىقلارغا پۇختا بىراخما ئۇستازلىرىدىن كۆپ خىل يېزىق ۋە فونولوگىيە بىلىملىرىنى ئۆگەنگەن. ئۆگىنىشنى تۈگىتىپ قايتىپ كەلگەندىن كېيىن خان يارلىقى بويىچە سانسكرىت يېزىقى ئاساسىدا تۈبۈت يېزىقىنى ئىجاد قىلغان.

ۋېنگرىيەلىك تۈركولوگ رونا تاسنىڭ تونۇشتۇرۇشىچە، گېرمانىيەنىڭ ماينىز شەھىرىدە تۆۋەندىكى نومۇرلاردا تۈبۈت يېزىقىدىكى تۈركچە ۋەسىقىلەر ساقلانماقتا ئىكەن:

1. Mainz 127, T II, Y. 35
2. Mainz 194a, 194b, Tu. 109
3. Mainz 196, Tu. 113
4. Mainz 329, Tu. 110

5. Mainz 619, T II, Y. 59. Tu. 117?
6. Mainz 637
7. Mainz 712

دېمەك، ھازىر ساقلىنىپ قالغان تۈبۈت يېزىقىدىكى قەدىمكى ئۇيغۇرچە ۋەسىقىلەر كۆپ ئەمەس. تۈبۈت يېزىقىدىكى قەدىمكى ئۇيغۇرچە ۋەسىقىلەر ئاساسلىقى تۆۋەندىكىلەر:

1. 《八阳神咒经》 säkiz yükmäk sūtra ;
2. namakara's دەپ باشلىنىدىغان بۇددا دۇئا قىلىدىغان ھەر خىل ۋەسىقىلەر.
3. خاس ئىسىملار كاتالوگىنىڭ پارچىلىرى، بىر قىسمى تۈركچە، بىر قىسمى تۈبۈتچە.
4. ئازساندىكى بۇددا ۋەسىقىلىرى.

ئۇيغۇرلارنىڭ تۈبۈت يېزىقىنى ئىشلىتىشى تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرى، بەش دەۋر ئارىلىقىدىكى زامانلارغا توغرا كېلىدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ تۈبۈت يېزىقىنى ئىشلىتىشىنى مۇتەخەسسىسلەر ئۇيغۇرلار ۋە تۈبۈتلەر ئارىسىدىكى ھەربىي توقۇنۇشلار، سىياسىي، ئىقتىسادىي مۇناسىۋەتلەر كەلتۈرۈپ چىقارغان، تۈبۈت مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغانلىقى سەۋەبىدىن ياكى ئۇيغۇرلار تۈبۈتلەرنى چۈشىنىپ بېقىش مەقسىتىدە بۇ يېزىقنى ئىشلەتكەن بولسا كېرەك، دەپ ھېسابلايدۇ(113).

تۈبۈت يېزىقىنىڭ ئېلىپبەسى:

ཀ ka [ká]	ཁ kha [kʰá]	ག ga [gà/kʰà]	ང nga [ŋà]
ཅ ca [tɕá]	ཆ cha [tɕʰá]	ཇ ja [dʑà/tɕʰà]	ཉ nya [ɲà]
ཏ ta [tá]	ཐ tha [tʰá]	ད da [dà/tʰà]	ན na [nà]
པ pa [pá]	ཕ pha [pʰá]	བ ba [bà/pʰà]	མ ma [mà]
ཙ tsa [tsá]	ཚ tsha [tsʰá]	ཛ dza [dzà/tsʰà]	ཝ wa [wà]
ཞ zha [ʑà/ɕà]	ཟ za [zà/sà]	འ 'a [ʔà]	ཡ ya [jà]
ར ra [rà]	ལ la [là]	ཤ sha [ɕá]	ས sa [sá]
ཧ ha [há]	ཨ a [ʔá]		

تۇبۇت يېزىقىدا يېزىلغان قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ۋەسىقىدىن نەمۇنە: بۇ ۋەسىقە دۇنخۇاڭدىن تېپىلغان، 10 ـ ئەسىرلەرگە توغرا كېلىدۇ. هازىر پارىژ دۆلەتلىك كۇتۇپخانىسىدا ساقلانماقتا. پېللىئوت 1921 ـ يىلى ئۇنى «تۇبۇت يېزىقىدىكى قەدىمكى ئۇيغۇرچە بۇددا تەلىماتىدىن سوئال ـ جاۋابلار» دېگەن ماۋزۇدا «ئاسىيا ژۇرنىلى»دا ئېلان قىلغان. كېيىن ياپونىيە ئالىمى تاكائو موريياسۇ (森安孝夫) 1985 ـ يىلى قايتا تەتقىق قىلغان. 1984 ـ يىلى ماۋزې ۋە رۆھبۆرلەر ۋەسىقىنىڭ لاتىنچە تىرانسكرىپسىيەسى ۋە نېمىسچە تەرجىمىسىنى ئېلان قىلدى. بۇ ۋەسىقە جەمئىي 44 قۇر. تۆۋەندە بۇ ۋەسىقىنىڭ ئالدىنقى تۆت قۇرىنىڭ تىرانسكرىپسىيەسىنى كۆرۈپ ئۆتەيلى:



1 ـــ 4 ـ قۇرنىڭ تىرانسكرىپسىيەسى:

1) namo būd/ namo si'drim/ namo siŋ/ namo yug kun nur bis pur kān lar k(o)d t(i)ŋa/ ne mo yu(ä kun nur biz)

2) lōm kod tiŋa// na mo yug kun nur bis"a reg goub rag" ar hrin lar kodti ŋa/ bo sziŋ sar "i cin'da/ dyor do(g mag)

3) bēs yol ta/ ga mag dyin lāg "oglan ne/ "u kus dur lyug" am' ngag "am ŋan nur lār/ ga' yol dyor ma(ä dyeb)

4) de sar/ "eŋ yyil ki yu mur hā ha dog mag/"i ki ti khri shi da dog mag/ "yus cun" yol ta zhi da dog mag /dyor tun chu...

§9. پاسبا يېزىقى

تارىختا موڭغۇللارنىڭ ئۇيغۇرلاردىن يېزىق ئۆگەنگەنلىكىنى ۋە ئۇيغۇر يېزىقى ئاساسىدا ئۆز يېزىقلىرىنى بارلىققا كەلتۈرگەنلىكىنى يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتتۇق. بۇ تارىخىي پاكىتنى كۆپچىلىك بىلىدۇ. ئەمما، ئۇيغۇرلارمۇ موڭغۇللاردىن يېزىق ئۆگەنگەنلىكى ۋە بۇ يېزىق بىلەن ئۇيغۇر تىلىنى خاتىرىلىگەنلىكىنى كۆپ ئادەم بىلمەيدۇ. ئۇيغۇرلار موڭغۇللاردىن ئۆگەنگەن بۇ يېزىقنىڭ نامى «پاسبا يېزىقى» ئىدى.

پاسبا يېزىقى قۇبلاي خانىنىڭ يارلىقى بىلەن (Phags pa Lama «هۆرمەتلىك لاما») تۇبۇت يېزىقى ئاساسىدا «هەرقانداق تىلنى خاتىرىلەشكە بولىدىغان» بىر يېزىق سۈپىتىدە مەيدانغا كەلتۈرگەن يېزىق. قوبلاي خان «تاۋۇشلارنى ئۆلچەملىك ئىپادە قىلالايدىغان قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى ئاساسىدىكى موڭغۇل يېزىقى»نىڭ ئورنىغا بۇ يېزىقنى دەسسەتمەكچى ۋە بۇ يېزىق ياۋرو ـ ئاسىيا قۇرۇقلۇقىغا يېيىلغان پۈتۈن موڭغۇل ئىمپېرىيەسى زېمىنىدا ئورتاق يېزىق قىلىپ قوللانماقچى بولغان. شۇنىڭ بىلەن قۇبلاي 1269 ـ يىلى يارلىق چۈشۈرۈپ، بۇ يېزىقنى «دۆلەت يېزىقى» دەپ ئېلان قىلغان. ئەمما، بۇ يېزىق پەقەت يۇەن سۇلالىسى زېمىنىدىلا قوللىنىلغان، بولۇپمۇ خەنزۇ

يېزىقىنى تىرانسكرىپسىيە قىلىشتا كۆپرەك قوللىنىلغان.

بۇ يېزىق دەسلەپتە «يېڭى موڭغۇل يېزىقى» دەپ ئاتالغان، كېيىنچە «موڭغۇل يېزىقى» دەپ ئاتالغان. ھازىر «پاسبا يېزىقى»(文八思八)، ياكى «چاسا يېزىق» دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ يېزىق ئاساسلىقى تۇبوت ئېلىپبەسى ئاساسىدا قىسمەن سانسكرىت ھەرپلىرىنى ۋە بىرقانچە يېڭى ھەرپلەرنى قوشۇپ ئىجاد قىلىنغان. يېزىقى ئاساسەن چاسا شەكىلدە يېزىلىدۇ، 41 ھەرپتىن تەركىب تاپقان. كېيىن بەزى بەلگىلەر قوشۇلۇپ 57 ھەرپكە بارغان. پاسبا يېزىقى فونېمىلىق يېزىق ئىدى.

مىڭ سۇلالىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن بۇ يېزىق ئاستا ـ ئاستا ئىشلىتىلىشتىن قالغان. بۇ يېزىقنى ئىشلەتكۈچىلەرمۇ يۇەن سۇلالىسى سىرتىدىكى موڭغۇللار ئىزچىل قوللىنىپ كەلگەن قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى ئاساسىدىكى موڭغۇل يېزىقىغا كۆچۈپ كەتكەن. شۇنىڭ بىلەن بۇ يېزىقنىڭ ئۆمرى ئاخىرلاشقان.

يۇەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرى، مىڭ سۇلالىسىنىڭ باشلىرىدا ياشىغان تاۋ زوڭيى (陶宗儀) «خەت ـ چەكلەر توپلىمى» («Shūshì Huìyào 書史會要») دېگەن ئەسىرىدە پاسبا يېزىقىدىكى ھەرپ ـ بەلگىلەر ئارقىلىق قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ھەرپلەرنىڭ تەلەپپۇزىنى تەسۋىرلىگەن[114].



داڭلىق ئالتايشۇناس پوپپې (N. Poppe) نىڭ تەتقىقاتىغا قارىغاندا، بۇگۇنگە ئۇلاشقان پاسبا يېزىقىدىكى ۋەسىقىلەر موڭغۇل تىلىدىكى ۋەسىقىلەردىن باشقا، خەنزۇ، تۇبۇت، سانسكرىت ۋە تۇرك تىللىرىدىكى ۋەسىقىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

پاسبا يېزىقىدىكى ئۇيغۇرچە ۋەسىقىلەر كۆپرەك تۇرپاندىن قېزىۋېلىنغان. بۇلار ئاساسەن ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ: بىرى تامغىلار، يەنە بىرى يازما ۋەسىقىلەر.

فىنلاندىيەلىك مانىخېرىم (كېيىن فىنلاندىيەگە زۇڭتۇڭ بولغان) تۇرپاندا تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغاندا پاسبا يېزىقىدىكى قەدىمكى ئۇيغۇرچە ۋەسىقىلەرنىڭ پارچىلىرىنى تاپقان. بۇ ھەقتە ئەڭ دەسلەپ رامستېد مەلۇمات بەرگەن[116]. ئۇيغۇر ئەمەلدارلارنىڭ ھۆججەتلەرگە باسقان تامغىلىرىدىكى پاسبا يېزىقىدا يېزىلغان خەتلەرنى 1974 ـ يىلىغا كەلگەندە گېرمانىيەلىك پېتىر زېمې ئوقۇدى[117]. ياپونىيەلىك ئالىم ماتسۇي (松井太) چاغاتاي خانلىقى دەۋرىدىكى 15 پارچە قەدىمكى ئۇيغۇرچە ھۆكۈمەت ھۆججىتىگە (كۆپىنچىسى 14 ـ ئەسىرگە تەۋە) بېسىلغان تامغىلار ھەققىدىكى تەتقىقاتىنى ئېلان قىلدى. بۇلار جەمئىي ئالتە دانە تامغا بولۇپ، «قوتلۇق» ئاتلىق بىر ئۇيغۇر ئەمەلدارغا مەنسۇپ ئىكەن[118].

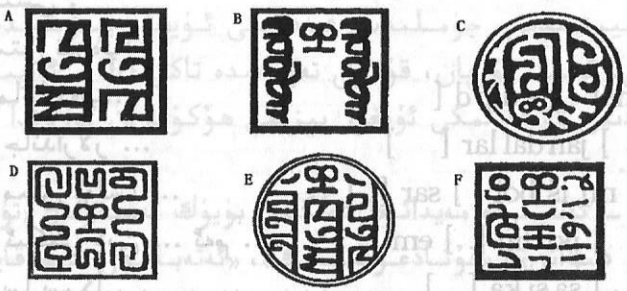

بېرلىندا ساقلىنىۋاتقان موڭغۇل يېزىقىدىكى يادىكارلىقلار ئارىسىدا ئىككى پارچە قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى ۋەسىقە بار. پېتىر زېمې بۇ ئىككى پارچە ھۆججەتنى تەتقىق قىلغاندىن كېيىن بۇنىڭ پاسىبا يېزىقىدا يېزىلغان قەدىمكى ئۇيغۇرچە ھۆججەت ئىكەنلىكىنى دەلىللەپ چىققان[119].



1 2

1 ـ ۋەسىقە ئىككى پارچە ھۆججەت بولۇپ، قول يازمىنىڭ پوچېركىسىدىن قارىغاندا، بىر كىشىنىڭ قولىدىن چىققانىدەك تۇرىدۇ، ئەمما مەزمۇنى باغلاشمايدۇ[120].

تىرانسكرىپسىيەسى ۋە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى تەرجىمىسى :

ئۇستى تەرەپ:

1) ماڭا دەپ... [ma] ŋa dip d\ [ ]

2) جاندارلار ... [ ] jan dal lar [ ]

3) مىش بولسا ... [m] iš bol [ ] sar [ ]

4) ئىككى دىن ... ئەم .... [ ] iki din [ ] em

5) سا سىكا.. [ ] sa si ka [ ]

ئاستى تەرەپ:

1) نەگى..... [ ] ŋe gi [ ]

2) ئىدى ..... [ ] är [di]

3) ق ئەم .... [ ] q äm

4) ئەل ..... [ ] il

2 ـ ۋەسىقىنىڭ تىرانسكرىپسىيەسى ۋە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى تەرجىمىسى:

1) يېڭىغا ماڭا شاۋنا..... [ya] ŋi – qa ma ŋa sāvina

2) بولۇر يېشىغا ... [ ] bolur yasï ŋa tub [ ]

3) ڭا چە خۇ ... [ ] ŋa ča hu [ ]

4) ئون يەتتە [ ] i hon yidi [ ]

§10. خاقانىيە يېزىقى

10 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى قاراخانىيلار خانلىقى دەۋرىدە ئىسلام دىنى قەشقەرنى مەركەز قىلغان ھالدا خوتەن، كۇچا تەرەپلەرگە تارقالدى ۋە ئۇزاق بىر مەزگىل داۋاملاشقان بۇددا دىنىنىڭ ئورنىنى ئالدى. دىنىي ئېتىقادنىڭ ئۆزگىرىشى سەۋەبلىك ئۇيغۇرلار بۇددا دىنى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ھەممە مەدەنىيەتلەردىن، جۈملىدىن قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىن ۋاز كەچتى. ئەمما، تۇرپان، قۇمۇل تەۋەسىدە تاكى 16 ـ ئەسىرگىچە بۇددا دىنى ۋە قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرۇپ كەلدى.

11 ـ ئەسىردە مەيدانغا كەلگەن بۇيۇك ئەسەرلەر «تۇركىي تىللار دىۋانى»، «قۇتادغۇبىلىك»، «ئەتەبەتۇل ـ ھەقايىق»، «قۇرئان»نىڭ تەرجىمىسى قاتارلىقلاردا قوللىنىلغان تىل

«خاقانىيە تىلى» دېگەن نام بىلەن ئاتالغان. شۇڭا، مۇشۇ ئەسەرلەردە قوللىنىلغان يېزىقمۇ خاقانىيە يېزىقى دېگەن نام بىلەن ئاتىلىدۇ.

ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىغا يېتىدىن كىرگەن چاغلاردا ئەرەب يېزىقى بىلەن قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنى تەڭ ئىشلەتكەن دېگەن قاراشلار بار. ئەمما، ئەرەب يېزىقى بارا - بارا ئومۇملىشىپ، دىنىي ۋە ئىجتىمائىي نۇقتىدىن قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنى سىقىپ چىقارغان.

ئەمما، شۇ نەرسە ئېنىقكى، ئۇيغۇرلار كېيىنكى ئىسلام هاياتىدا ئەرەبلەرگىلا ئەمەس، ئۇزاق يىللىق قوشنىدارچىلىق ۋە مەدەنىي مۇناسىۋەتتە بولغان ئىرانىيلارغا جىقراق تايانغان. پارسلار ئۇيغۇرلاردىن بۇرۇنراق ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغان ۋە ئۇنى تارقاتقان. ئەسلىدىنلا مەدەنىيەتلىك ئىران خەلقى ئەرەب ئېلىپبەسىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن ئۆز تىلىنىڭ فونېتىكىلىق ئالاھىدىلىكلىرىگە ماسلاشتۇرۇپ ئەرەب ئېلىپبەسىدە بولمىغان «پ، چ، ژ، گ» هەرپلىرىنى ئەرەب هەرپلىرى ئاساسىدا ياراتتى(121).

سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن ئىسلام دىنىنىڭ ئۇيغۇرلار ئارىسىدا كەڭ ئومۇملىشىشى ۋە يىلتىز تارتىشىغا ئەگىشىپ دىن تىلى ئەرەب تىلى بولسىمۇ، مەدەنىيەت تىلى پارس تىلى بولغانىدى. شۇ سەۋەبتىن پارسلارنىڭ ئۆز تىلىنىڭ فونېتىكىلىق ئالاھىدىلىكلىرىگە ئۇيغۇنلاشتۇرۇپ تەييارلىغان ئەرەب ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى ئېلىپبەسىنى ئۇيغۇرلار قوبۇل قىلغان. ئەمما، ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىغا كىرگەن دەسلەپكى چاغلاردا ئەرەب ئېلىپبەسىنى ئەينەن ئىشلەتكەن («پ» ئورنىغا «ب»نى، «گ» ئورنىغا «ك»نى، «چ» ئورنىغا «ج»نى قوللانغان). ئەمما، بىز «تۇركىي تىللار دىۋانى» ۋە

«قۇتادغۇبىلىك»لەرنى كۆزەتكىنىمىزدە ئۇيغۇرلار بۇ ئېلىپبەنى شۇ پېتىلا قوللانمىغانلىقىنى، ئۇنى ئۇيغۇر تىلىنىڭ فونېتىكىسىغا ماسلاشتۇرۇپ ئاز - تولا ئىسلاھ قىلغانلىقىنى كۆرىمىز.

«تۇركىي تىللار دىۋانى»دىكى تۇركىي سۆزلەر، جۈملىلەر ۋە شېئىر - قوشاقلارنى مۇشۇ يېزىقتا ئىپادىلىگەندە مەھمۇد كاشغەرىي ئۆزىگە خاس يول تۇتقان. بۇنى تۆۋەندىكى بىرقانچە تەرەپتىن چۈشەندۈرۈش مۇمكىن:

1. «تۇركىي تىللار دىۋانى»دا پەقەت 23 هەرپنى ئىشلەتكەن. بۇلار:

ا، ب، پ، ت، ج، خ، د، ذ، ر، ز، غ، ف، ق، ڤ، ك، ل، م، و، ھ، ى، ژ، س، ش.

2. «ڤ، ژ، پ» تاۋۇشلىرى ئۈچۈن هەرپ قوشۇلغان.

3. «ە» (/h/) هەرپىنىڭ يالغۇز شەكلى ئىشلىتىلمىگەن، پەقەت باش شەكلى «ھ» قوبۇل قىلىنغان.

4. ث ح، ذ، ط، ظ، ص، ض، ع قاتارلىق هەرپلەر ئۇيغۇرچە سۆزلەرنى ئىپادىلەشتە ئىشلىتىلمىگەن.

5. «نك» ئارقىلىق تىل تۈۋى، جاراڭلىق، دىماق تاۋۇشى ŋ تاۋۇشىنى ئىپادىلىگەن.

6. قوشۇمچە بەلگىلەردىن ـَ (فەتھە)، ـِ(كەسرە)، ـُ(پەش)، ـْ(ساكىن)، ـّ(تەشدىد) قاتارلىق بەلگىلەر ئىشلىتىلگەن، (قوش فەتھە)، (قوش پەش)لەر ئىشلىتىلمىگەن. ـَ (فەتھە)a، ä تاۋۇشلىرىغا، ـِ (كەسرە)i، ï تاۋۇشلىرىغا، ـُ(پەش)o، ö، u، ü تاۋۇشلىرىغا ۋەكىللىك قىلغان؛ ـْ(ساكىن) شۇ تاۋۇشنىڭ بوغۇم ئاخىرى ئىكەنلىكىنى، ئۇنىڭ كەينىدە تاۋۇش يوقلۇقىنى، ـّ(تەشدىد) شۇ تاۋۇشنىڭ تەكرارلىنىدىغانلىقىنى بىلدۈرگەن(122).

7. «ا»دىن بىرنى ئارتۇق يېزىش ئارقىلىق ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلارنى ياكى ئالاھىدە تاۋۇشلارنى ئىپادىلىگەن. مەسىلەن:

ئوقۇلۇشى	مەنىسى	يېزىلىشى
aat	ئات	اات
oot	ئوت	اوت
in	ئىن	اين
äš	ھەمراھ، دوست	ايش
uuč	ئۇچ	اوچ

8. سوزۇق تاۋۇشلارنى ئىپادىلەيدىغان «ا، و، ى»لەر بىلەن قوشۇمچە بەلگىلەر (فەتھە)، (كەسرە)، (پەش)نىڭ ئىشلىتىلىشىدە ئېنىق چەك ـ چېگرا يوق.

«ئەتەبەتۇل ـ ھەقايىق»نىڭ ئىستانبۇل نۇسخىسى (C نۇسخا، بۇ نۇسخا تەخمىنەن 15 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرى كۆچۈرۈلگەن دەپ قارىلىدۇ⑫③) دا «پ، چ، گ، ژ» ھەرپلىرى خېلى كۆپ ئۇچرايدۇ. ئەمما، قوللىنىلىش ئالاھىدىلىكىدىن قارىغاندا بەك ئومۇميۈزلۈك ئەمەسلىكى كۆزگە تاشلىنىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا «ڭ» ئۇچۇن «نگ» قوللىنىلغان بولسا، «ئەتەبەتۇل ـ ھەقايىق»تا «نگ» قوللىنىلغان.

دېمەك، بۇ يېزىق ئۇيغۇرلار تەرىپىدىن قوللىنىلىشقا باشلىغاندىلا، ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئالاھىدىلىكىگە ئۇيغۇنلاشتۇرۇش يولىدا تەرىشچانلىقلار كۆرسىتىلگەن ۋە پەيدىنپەي ئىسلاھ قىلىنىپ ئۇيغۇر تىلىنىڭ فونېتىكىلىق ئالاھىدىلىكىگە ماسلاشتۇرۇلغان. شۇڭا، بۇ يېزىقنى «خاقانىيە يېزىقى» دەپ ئاتاش مۇۋاپىق دەپ قارايمىز.

بۇ يېزىق ئەرەب، پارس يېزىقلىرىغا ئوخشاش ئوڭدىن سولغا يېزىلىدۇ.

بۇ يېزىق 10 ـ ئەسىردىن 14 ـ ئەسىرگىچە قەشقەرنى

مەركەز قىلغان كەڭ قاراخانىيلار تېررىتورىيەسىدە قوللىنىلغان.

ئەرەب ئېلىپبەسى:

IPA	لاتىن	نامى	ئاخىر	ئوتتۇرا	باش	يالغۇز	IPA	لاتىن	نامى	ئاخىر	ئوتتۇرا	باش	يالغۇز
[t]	ṭ	ṭāʾ	ط	ط	ط	ط	[ʔ]	ʾ(a)	ʾalif	ا	ا	ا	ا
[z]	ẓ	ẓāʾ	ظ	ظ	ظ	ظ	[b]	b	bāʾ	ب	بـ	ب	ب
[ʔ]	ʿ	ʿayn	ع	ع	ع	ع	[t]	t	tāʾ	ت	تـ	ت	ت
[ɣ]	ġ	ġayn	غ	غ	غ	غ	[θ]	ṯ	ṯāʾ	ث	ثـ	ث	ث
[f]	f	fāʾ	ف	ف	ف	ف	[ʤ]	ǧ	ǧīm	ج	جـ	ج	ج
[q]	q	qāf	ق	ق	ق	ق	[ḥ]	ḥ	ḥāʾ	ح	حـ	ح	ح
[k]	k	kāf	ك	ك	ك	ك	[χ]	ḫ	ḫāʾ	خ	خـ	خ	خ
[l]	l	lām	ل	ل	ل	ل	[d]	d	dāl	د	د	ـد	د
[m]	m	mīm	م	م	م	م	[ð]	ḏ	ḏāl	ذ	ذ	ـذ	ذ
[n]	n	nūn	ن	ن	ن	ن	[r]	r	rāʾ	ر	ر	ـر	ر
[h]	h	hāʾ	ه	ھ	ھ	ھ	[z]	z	zāy	ز	ز	ـز	ز
[w]	w	wāw	و	و	و	و	[s]	s	sīn	س	س	س	س
[j]	y	yāʾ	ي	ي	ي	ي	[ʃ]	š	šīn	ش	ش	ش	ش
		hamza	ء	ء	ء	ء	[s]	ṣ	ṣād	ص	ص	ص	ص
							[ɖ]	ḍ	ḍād	ض	ض	ض	ض

ئەرەب ئېلىپبەسىدە بولمىغان، پارس تىلىنىڭ ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن ئىجاد قىلىنغان ۋە ئۇيغۇرلار قوبۇل قىلغان تۆت ھەرپ:

IPA/TPA	ھەرپلەر	ئوقۇلۇشى
[p]/p	پ	پې
[tʃ]/č	چ	چې
[ʒ]/ž	ژ	جې
[g]/g	گ	گاف

بۇ يېزىقتا يېزىلىپ زامانىمىزغا يېتىپ كەلگەن مۇھىم يادىكارلىقلار «تۈركىي تىللار دىۋانى»، «قۇتادغۇ بىلىك» (قاھىرە ۋە نەمەنگەن نۇسخىلىرى)، «ئەتەبەتۇل ـ ھەقايىق» (بىر نۇسخىسى خاقانىيە يېزىقىدا، يەنە بىر نۇسخىسى قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا ۋە يەنە بىر نۇسخىسى خاقانىيە يېزىقى بىلەن قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا پاراللېل قىلىپ كۆچۈرۈلگەن)، «قۇرئان»نىڭ تەرجىمىلىرى ۋە تەفسىرلىرى بار.

بۇ يېزىقتا مەيدانغا كەلگەن يادىكارلىقلاردىن ئەڭ مۇھىمى مەھمۇد كاشغەرىي تۈزگەن «تۈركىي تىللار دىۋانى»نى كۆرسىتىش مۇمكىن. بۇ لۇغەت ئەينى زاماندىكى ئەرەبلەرنىڭ تۈركىي تىلنى ئۆگىنىش ئېھتىياجى ئۈچۈن تۈزۈلگەن(124). بۇ لۇغەتنى شاملىق كاتىپ ئەبىلفەتھى كۆچۈرگەن ۋە زامانىمىزغا يېتىپ كەلگەن يېگانە نۇسخىسى تۈركىيەدە دۇنياغا مەلۇم بولغان. ئەسەرنىڭ بۇ يېگانە نۇسخىسىنى سېتىۋالغان ئەلى ئەمىر ئەپەندى لۇغەتنىڭ تەھرىرلىك ئىشىنى كىلىسلى رىفات بېلگىگە ھاۋالە قىلغان. ھازىر ئىلىم دۇنياسىدا «كىلىسلى نەشرى» ياكى «ئەرەبچە مەتىن» دەپ تەرىپلىنىۋاتقان ۋە تەرجىمىدە ئاساسلىنىۋاتقان نۇسخا دەل كىلىسلى رىفات بېلگە 1917 ~ 1919 ـ يىللىرى رەتلەپ بەت نومۇر قويۇپ چىققان نۇسخىدۇر. مۇشۇ مەتىن ئاساسىدا بروكېلمان (C. Brockelmann) «مەھمۇد كاشغەرىي ‹تۈركىي تىللار دىۋانى›دىكى قەدىمكى تۈركچە سۆزلەر» ناملىق لۇغىتىنى تۈزۈپ چىققان(125). 1939 ~ 1943 ـ يىللىرى بەسىم ئاتالاي (Besim Atalay) ئەسەرنىڭ تۈركچە تەرجىمىسىنى، فاكسىمىلىنى ۋە ئىندېكسىنى ئىشلىگەن(126). بۇ نۇسخا «ئاتالاي نەشرى» دېگەن نام بىلەن مەشھۇر بولدى. ھازىر «تۈركىي تىللار دىۋانى»نىڭ فاكسىمىلىنىڭ سكانېر نۇسخىسى ۋە تۈركچە ئىندېكسىنىڭ pdf نۇسخىسى ۋە ئۇيغۇرچە، تۈركچە، ئىنگلىزچە، خەنزۇچە تۆت تىللىق ئېلېكتىرونلۇق نۇسخىسى بارلىققا كەلدى. ھازىرغىچە بۇ لۇغەتنىڭ ئۆزبېكچە(127)، ئىنگلىزچە(128)، ئۇيغۇرچە(129)،

قازاقچە(130)، خەنزۇچە(131)، ئەزەربەيجانچە، رۇسچە، فىرانسۇزچە، ياپونچە، ماجارچە تەرجىمىلىرى ئېلان قىلىندى.

«تۈركىي تىللار دىۋانى»نىڭ ئەسلىي قول يازمىسىدىن بىر بەت (ئاستىغا سىزىلغان سۆزلەر ئۇيغۇرچە):



مۇشۇ بەتتىكى قەدىمكى ئۇيغۇرچە قوشاق:

قاربوز قمغ ارشدى. تغلار سقى اقشدى. كلشن بلت ارشدى. قيغق بلب اكرشور

تىرانسكرىپسىيەسى:

qar buz qamuğ ärüşdi, tašlar suvï akïşdi. kökšin bulït ö rüšdi, qayğuq bolup ägrišür.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى تەرجىمىسى:

قار ۋە مۇزلارنىڭ ھەممىسى ئېرىدى، تاغ سۇلىرى ئاقتى؛ كۆكۈچ بۇلۇتلار ھاۋاغا ئۆرلەپ چىقتى، ئۇلار ھاۋاغا ئۆرلەپ چىقتى، ئۇلار خۇددى قېيىقلار سۇدا ئۈزگەندەك ئاسماندا ئۈزمەكتە (مەھمۇد كاشغەرىي: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1980 ـ يىلى نەشرى، 1 ـ توم، 250 ـ بەت).

قاراخانىيلار دەۋرىنىڭ يەنە بىر مۇھىم يادكارلىقى يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇبلىك» داستانىدۇر. ھازىر داستاننىڭ ۋېين نۇسخىسى[132]، نەمەنگەن (فەرغانە) نۇسخىسى[133] ۋە قاھىرە نۇسخىسى[134] بار. نەمەنگەن نۇسخىسىنىڭ 195 بېيىتىنى ئەڭ دەسلەپ گېرمانىيەلىك ۋامبېرى (H. Wambery) ئېلان قىلغان[135]. كېيىن بۇ نۇسخىنى ۋە قاھىرە نۇسخىسىنى رادلوف (W. W. Radloff) تەتقىق قىلغان[136]. تۈركىيەلىك مەشھۇر ئالىم ئارات (R. R. Arat) ئۇچ نۇسخىنى تەپسىلىي سېلىشتۇرۇش ئاساسىدا تىكلىگەن مەتىن ھازىرغىچە ئېلىم ساھەسىدە تەتقىقات ۋە تەرجىمىلەردە ئاساس قىلىنماقتا[137]. ھازىرغىچە «قۇتادغۇبلىك»نىڭ تۈركچە، رۇسچە[138]، ئىنگلىزچە[139]، ئۇيغۇرچە[140]، قازاقچە[141]، ئەزەربەيجانچە[142]، قىرغىزچە[143]، ئۆزبېكچە[144]، خەنزۇچە[145] تەرجىمىلىرى نەشر قىلىندى. ئارات «قۇتادغۇبلىك»نىڭ مەتىن ۋە تۈركچە تەرجىمىلىرىنى ئىشلەش بىلەن بىللە ئىندېكسىنمۇ ئىشلىگەن[146].

«قۇتادغۇبلىك»تىن بىر بەت (63 ـ، 68 ـ بېيىتلار):

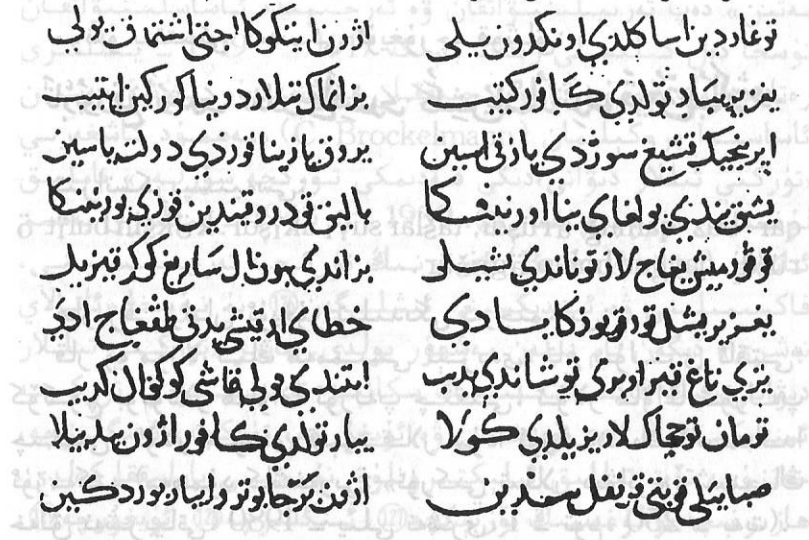

تىرانسكرىپسىيەسى:

63. tuğardïn äsä kälsä öŋdün yäli,
ajun ätgükä ačtï uštmaq yolï
64. yağïz yär yïpar yoldï kāfūr kätip,
bäzänmäk tilär dunya körkin ätip.
65. irinčig qïšïğ sürdi yazqï äsin,
yaruq yaz yana qurdï dävlät yašïn.
66. yašïq yandï bolğay yana ornïŋa
balïq quḍruqïndïn qozï burnïŋa.
67. qurïmïš yïğačlar tonandï yašïl,
bäzändi yipün al sarïğ kök qïzïl.
68. yağïz yär yašïl torqu yüzkä badï,
xitay arqïšï yaḍtï tavğač äḍi.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى تەرجىمىسى:

63. ئېسىپ كەلدى شەرقتىن باھارنىڭ يېلى،
بېزەشكە جاھان ئاچتى جەننەت يولى.
64. قوڭۇر يەر ئىپار تولدى ، كافۇر كېپتىپ،
بېزەنمەك تىلەر دۇنيا كۆركىم ئېپتىپ.
65. جاپا قىشنى قوغلاپ يازغى ئېسىن،
پارلاق ياز يەنە قۇردى دەۋلەت ياسىن.
66. قۇياش ياندى بولغاي يەنە ئورنىغا،
بېلىق قۇيرۇقىدىن قوزى بۇرنىغا.
67. قۇرۇغان ياغاچلار كىيىندى يېشىل،
بېزەندى يىپۇن، ھال، سېرىق، كۆك، قىزىل.

خاقانىيە تىلىغا ئائىت يەنە بىر يادكارلىق ئەھمەد يۈكنەكنىڭ «ئەتەبەتۈل ـ ھەقايىق» ناملىق داستانىدۇر[147]. داستاننىڭ تۈركچە[148]، ئۇيغۇرچە[149]، قازاقچە[150]، ئۆزبېكچە[151] تەرجىمە نۇسخىلىرى مەيدانغا كەلدى.

«ئەتەبەتۇل ـ ھەقايىق» (توپقاپى نۇسخىسى C نۇسخا)دىن بىر بەت (303 ـ، 312 ـ بېيىتلار):

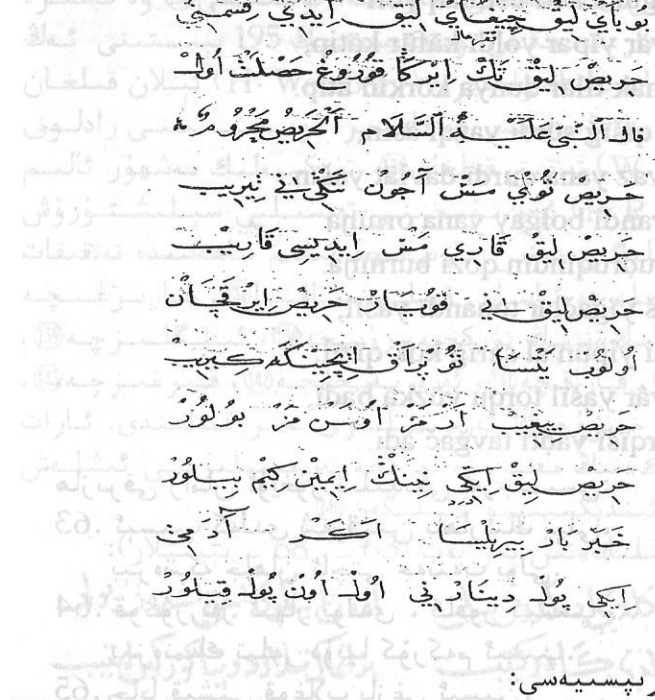

تىرانسكرىپسىيەسى:

303 bu baylïq čïğaylïq iḍi qismäti,
304 ḥarişlïq täk ärkä quruğ zaḥmat ol.
(qalē n-näbiyyu ʿalayhi ʾs-salamu – äl-ḥarişu maḥrumun)
305 ḥaris toymaz ajun nänini tirip,
306 ḥarişlïq qarïmas iḍisi qarïp.
307 ḥarişlïqnï qoḍur ḥariş är qačan,
308 ölüp yatsa topraq ičinä kirip.
309 ḥariş tirip armaz usanmaz bolur,
310 ḥarişlïq iäininŋ ämin kim bilür.
311 ḫabär bar birilsä ägär adämi,
312 iki pul dinarni ol on pul qïlur.

هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى تەرجىمىسى:
303 بايلىق ۋە گادايلىق ئاللانىڭ قىسمىتىدۇر،
304 ئاچ كۆزلۈك ئادەم ئۇچۇن پەقەتلا بىر قۇرۇق زەخمەتتۇر.
305 ئاچ كۆز دۇنيا بايلىقىنى يىغىپ تويمايدۇ،
306 ئىگىسى قېرىيدۇ، (لېكىن) ئاچ كۆزلۈك قېرىمايدۇ.
307 ئاچ كۆز ئاچ كۆزلۈكنى قاچان قويىدۇ؟
308 ئۆلۈپ تۇپراق ئىچىگە كىرگەندىلا قويىدۇ.
309 ئاچ كۆز (مۇلۈك) توپلاشتا ھېرىش ۋە زېرىكىشنى بىلمەيدۇ،
310 ئاچ كۆزلۈك كىپسلىنىڭ داۋاسىنى كىم بىلىدۇ؟
311 شۇنداق بىر گەپ بار: بىركىمگە ئىككى چاڭگال دىنار بېرىلسە،
312 ئۇ ئۇچ چاڭگال تەلەپ قىلىدۇ.

خاقانىيە تىلىغا ئائىت يەنە «قۇرئان»نىڭ تەرجىمىلىرى، تەفسىرلىرىمۇ خاقانىيە تىلى يادىكارلىقلىرىنىڭ مۇھىم بىر قىسمى ھېسابلىنىدۇ. «قۇرئان»نىڭ دەسلەپكى تۈركچە تەرجىمىلىرى قاراخانىيلار دەۋرىگە مەنسۇپ. بۇ «قۇرئان»نىڭ تەرجىمىلىرى قۇر ئاستى تەرجىمىلەر بولۇپ، بۇنداق تەرجىمىلەردىن ھازىرغا قەدەر تۆت نۇسخىسى مەلۇمدۇر.

1) ئىستانبۇلدا تۇرك ئىسلام ئەسەرلىرى مۇزېيىدا بايقالغان نۇسخا. بۇ نۇسخىنىڭ تەرجىمانىنىڭ ئىسمى ۋە تەرجىمە تارىخى ئېنىق ئەمەس. بۇ يازمىنىڭ ئالدىنقى يېرىمىنى تۈركىيەلىك ئابدۇللا كۆك تەتقىق قىلغان[152].

2) مانچېستېر جون رىلاند نۇسخىسى. ئەنگلىيەدە بايقالغان بۇ نۇسخىنىڭ سۆزلۈكىنى يانۇس ئېكمان (Janus Eckmann) «ئوتتۇرا ئەسىر قۇرئان تەرجىمىسىنىڭ سۆزلۈكى» دېگەن نامدا نەشر قىلدۇرغان[153]. بۇ ئەسەرنى 2006 ـ يىلى ئايسۇ ئاتا تولۇق

تىرانسكرىپسىيەسى، ئىزاھاتى ۋە ئىنگلىزچە ئۆز ئىچىگە ئالغان ئىلمىي نەشرىنى ئېلان قىلدى(154).

3) ئۆزبېكىستان پەنلەر ئاكادېمىيەسى نۇسخىسى. بۇ تولۇقسىز بىر نۇسخا، بۇ نۇسخا ھەققىدە سېمېنوف (Semenov . A.A) تەتقىقات ئېلىپ بارغان(155).

4) مەنداش تەفسىر. رۇسىيە سانكت پېتېربۇرگدىكى ئاسىيا خەلقلىرى ئىنستىتوتىدا ساقلىنىۋاتقان بۇ نۇسخىنىڭ سۆزلۈكىنى بوروفكوف (A.K.Borovkov) «12 ـ، 13 ـ ئەسىر ئوتتۇرا ئاسىيا تەفسىرىنىڭ سۆزلۈكى» دېگەن نامدا نەشر قىلدۇرغان(156) ۋە بۇ ئەسەر تۇركىيەدە خەلىل ئىبراھىم ئۇستا (Halil Ibraghim Usta) ۋە ئەبۇلفەز ئامانئوغلۇ (Ebülfez Amanoğlu) تەرىپىدىن تۇركچە تۇزىتىلگەن نۇسخىسى نەشر قىلىنغان(157).

§11. يېقىنقى زامان ئۇيغۇر يېزىقى

يېقىنقى زامان ئۇيغۇر يېزىقى يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلىنى خاتىرىلەش ئۈچۈن قوللىنىلغان، خاقانىيە يېزىقىنىڭ داۋامى ۋە راۋاجى بولغان يېزىقنى كۆرسىتىدۇ. يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ تەرەققىيات باسقۇچىغا ئۇيغۇن ھالدا بۇ يېزىق 14 ـ ئەسىردىن 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە ئەجدادلىرىمىز ياراتقان مول يازما مىراسلىرىمىزنى خاتىرىلەشتە قوللىنىلغان.

بۇ يېزىقنىڭ ئاساسى ئەرەب ـ پارس ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى خاقانىيە يېزىقى بولۇپ، قوللىنىلىش ئالاھىدىلىكى خاقانىيە يېزىقىغا ئاساسەن ئوخشاپ كېتىدۇ. بۇ يېزىق قوللىنىلغان ۋاقتى بىرقەدەر ئۇزۇن (تەخمىنەن 600 يىل)، دائىرىسى كەڭ، بولۇپمۇ بۇ يېزىقتا مەيدانغا كەلگەن زور ھەجىمدىكى كاتتا، نادىر يادىكارلىقلار بىلەن ئۇيغۇر مەدەنىيەت تارىخىدا ناھايىتى مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ.

يېقىنقى زامان ئۇيغۇر يېزىقىدا ئەرەب ـ پارسچە سۆز ـ ئىبارىلەر ئەرەب، پارس تىلىدىكى ئىملا بويىچە يېزىلغان. يېقىنقى زامان ئۇيغۇر يېزىقى شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا تەۋەسىدە، يەنى شەرقتە قۇمۇلدىن غەربتە ئامۇ دەرياسىغىچە ھەتتا مىسىردا قۇرۇلغان مەملۇكلەر سۇلتانلىقىغىچە، شىمالدا قورغاستىن جەنۇبتا ھىندىستاننىڭ پايتەختى دېھلىنىڭ شىمالىغىچە بولغان كەڭ تېررىتورىيەدە قوللىنىلغان ھاكىمىيەت يېزىقى ئىدى.

بۇ يېزىقتا پۈتۈلگەن يادىكارلىقلارنىڭ مۇھىملىرى تۆۋەندىكىچە:

يېقىنقى زامان ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ئەڭ دەسلەپكى يادىكارلىقلىرى خارەزمدە مەيدانغا كەلگەن ئەسەرلەردۇر. بۇ دەۋرگە ئائىت ئەڭ دەسلەپكى مۇھىم بىر يادىكارلىق ــ رابغۇزنىڭ «قىسسە ـ سۇل ئەنبىيا» ناملىق ئەسىرىدۇر. ئەسەر 1309 ~ 1310 ـ يىل ـ لىرىدا يېزىلغان. «قىسسەسۇل ئەنبىيا»نىڭ ناھايىتى كۆپ نۇسخىلىرى ھەرقايسى ئەل كۇتۇپخانىلىرى ۋە مۇزېيلىرىدا ساقلانماقتا. بۇلارنى رابغۇزى دەۋرىنىڭ تىلىنى ئەكس ئەتكۈزىدىغان ياكى شۇنىڭغا يېقىن كېلىدىغان قەدىمىي نۇسخىلار ۋە 17 ـ، 20 ـ ئەسىرلەردە كۆچۈرۈلگەن چاغاتاي نۇسخىلىرى دەپ ئىككى تۈرگە بۆلۈش مۇمكىن(158). ئەسەرنى نەشرگە تەييارلىغان ۋە تەتقىق قىلغانلاردىن ئىلمىنسكىي (Ilminisky)(159)، شەمسىددىن ھۈسەيىن (Şamsüddin Hüseyin)(160)، گرىۋنبېخ (K. Grönbech)(161)، مېلىرونانسكىي (P. Melioranskij)(162)، مالوف (S.E.Malov)(163)، ياكوب شىنكېۋىچ (Jakob Schinkewitsch)(164)، ئايسۇ ئاتا (Aysu Ata)(165)، ئىسمەت جەمىلئوغلۇ (Ismet Cemiloglu)(166)، نەجمىتتىن ھاجىئەمىنئوغلۇ (N.Hacieminoglu)(167)، مەترېھىم سايىت(168) قاتارلىقلارنى ھۆرمەت بىلەن تىلغا ئېلىشقا بولىدۇ. بۇلارنىڭ ئىچىدە تۈركىيەلىك ئايسۇ ئاتانىڭ ئەمگىكى ئەڭ تو ـ

لۇق. بۇ ئەسەر «قىسسەسۇل ئەنبىيا»نىڭ ئەڭ تولۇق ۋە ئەڭ ياخشى نۇسخىسى دەپ قارالغان. Londra نۇسخىسى[169] ئاساسىدا ئىشلەنگەن ئىككى تولۇق بۇ ئەسەرنىڭ 2 ـ تومى ئىندىكس ئۇچۇن ئايرىلغان. 820 بەتلىك ئىندىكستە سۆزلۈك ۋە خاس ئىسىملار تۇرك ئېلىپبە تەرتىپىدە تىزىلغان ۋە تۇركچە تەرجىمىلىرى بېرىلگەن. ئەسەرنىڭ 14 ـ ئەسىردە كۆچۈرۈلگەن بۇرسا نۇسخىسىنى ئىسمەت جەمئىلئوغلۇ نەشر قىلدۇرغان[170].

بۇ دەۋرگە ئائىت يەنە بىر مۇھىم يادىكارلىق دىنىي دىداكتىكا ئەسەر «نەھجۇل فەرادىس» («جەننەتلەرنىڭ ئوچۇق يولى») تۇر. ئاپتورى مەھمۇد بىن ئەلى. ئەسەرنىڭ يېزىلغان ۋاقتى ھەققىدە 1358 ـ يىلى يېزىلغان[171]، 1357 ~ 1358 ـ يىلى يېزىلغان[172] دېگەندەك قاراشلار بار. 1360 ـ يىلى تاماملانغان[173]. ئەسەرنىڭ Yenicami نۇسخىسى[174]، Marjani نۇسخىسى، Yalta نۇسخىسى[176]، پارىژ نۇسخىسى[177]، قازان نۇسخىسى[178]، لېنىنگراد نۇسخىسى[179] قاتارلىق نۇسخىلىرى بار. بۇ ئەسەرنىڭ Yenicami نۇسخىسى داڭلىق يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلى مۇتەخەسسىسى يانوس ئېكمان تەرىپىدىن نەشرگە تەييارلانغان ۋە تۇركىيە تۇرك تىلى جەمئىيىتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان. ئەسەرنىڭ سۆزلۈك ئىندىكسىنى ئايسۇ ئاتا ئىشلىگەن[180]. ئەسەر ھەققىدە ئەھمەت ۋەلىدى توغان(Togan Ahmet Zeki Velidi)[181]، Yakup Kemal[182]، Kivamettin[183] قاتارلىقلار تەتقىقاتلار ئېلىپ بارغان.

بۇ دەۋر يادىكارلىقلىرىدىن يەنە قۇتب يازغان «خىسراۋ ۋە شېرىن»[184]، مۇھەممەد خارەزمى يازغان «مۇھەببەتنامە» (1353)[185]، ئاپتورى نامەلۇم «مىراجنامە»[186] قاتارلىق ئەسەرلەر بار. بۇ دەۋرگە ئائىت يەنە بىر ئەسەر خارەزمدە يېزىلغان شەيخ شېرىف ئاتلىق كىشىنىڭ «مۇئنۇل مۇرىد» (1313) ناملىق ئەسىرى[187] بولۇپ بۇ ئەسەرنىڭ ئىلمىي نەشرى تېخى نەشر قىلىنمىغان. بۇ

ھەقتە پەقەت ئەھمەت زەكى ۋەلىدى توغان[188]، ئەخمەت جەفارئوغلۇ (A.Ceferoğlu)[189]، رەجەپ توپارلى (Toparli Recep)[190]، ئايسۇ ئاتا[191] قىسقىچە مەلۇمات بەرگەن.

يەنە بۇ دەۋرگە مەنسۇپ بولغان ئالتۇن ئوردا ۋە مەملۇكلەر سۇلتانلىقى دەۋرىدە مەيدانغا كەلگەن ئەسەرلەردىن يەنە يارلىق ۋە بىتىكلەر بار. بۇلار قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا ۋە ئەرەب يېزىقىدا يېزىلغاندۇر. ۋاقتى 1428 ~ 1523 ـ يىللار ئارىسىدا. ئالتۇن ئوردا، قىرىم، قازان ساھەسىگە ئائىت يارلىق ۋە بىتىكلەر ئۇستىدە ئېلىپ بېرىلغان ئەڭ كاتتا نەتىجە ئەنقەرە ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ پىروفېسسورى، تۇرك تىلى جەمئىيىتىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى دوكتور مەلەك ئۆزىيەتگىنگە مەنسۇپتۇر[192].

يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئاساسچىلىرىدىن بىرى بولغان سەككاكى[193] نىڭ ھاياتى ھەققىدە 14 ـ ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا تۇغۇلۇپ 15 ـ ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا ۋاپات بولغان[194]، 14 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرقى چارىكىدە تۇغۇلغان[195]، 14 ـ ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمى 15 ـ ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا ياشىغان[196]، 14 ـ ئەسىرنىڭ 4 ـ چارىكىدە تۇغۇلۇپ 1467 ~ 1469 ـ يىللاردىن بىرنەچچە يىل بۇرۇن ئالەمدىن ئۆتكەن[197] دېگەندەك قاراشلار بار. سەككاكى ئەسەرلىرىنىڭ ھازىر لوندرا نۇسخىسى[198]، تاشكەنت نۇسخىسى[199] دىن ئىبارەت ئىككى خىل نۇسخىسى بار. مەۋلانە سەككاكىنىڭ دىۋانىنىڭ تولۇق نۇسخىسى تۇركىيەدە نەشر قىلىنغان[200].

ئەبەيدۇللا لۇتفىمۇ بۇ دەۋرنىڭ بۈيۈك ئەللامىلىرىنىڭ بىرى. ئۇنىڭ «دىۋان»، «گۈل ۋە بۇلبۇل» (1411)[201]، «مەشھۇنۇل ھەقايىق» (ھەقىقەتلەر شەجەرىسى)[202]، «زەفەرنامە» قاتارلىق ئەسەرلىرى ۋە پارسچە شېئىرلىرى بار. لۇتفىنىڭ ھاياتى ھەققىدە ھىجرىيە ھېسابىدا 99 يىل (مىلادىيە ھېسابىدا 96 يىل) ئۆمۈر كۆرگەنلىكى ھەققىدە ئىختىلاپ يوق. ۋاپاتى ھەققىدە

1492 ـ يىلى 6 ـ ئاينىڭ 14 ـ كۈنى ۋاپات بولغان[203]، 1462 ~ 1463 ـ يىللىرى ۋاپات بولغان[204]، 15 ـ ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىنىڭ باشلىرىدا ۋاپات بولغان[205]، 1464 ~ 1465 ـ يىللىرى ۋاپات بولغان[206] دېگەندەك قاراشلار بار.

لۇتفى دىۋانىنىڭ 20 خىل نۇسخىسى بار. گۈنەي قارايا‌غاچ پارىژ نۇسخىسى ئاساسىدا لوندرا، گوتھا، ئىستانبۇل، تېھران ۋە بۇرسا نۇسخىلىرىدىن پايدىلىنىپ ئەسەرنىڭ تولۇق مەتنىنى تۇرغۇزغان ۋە 1997 ـ يىلى ئەسەرنىڭ ئىلمىي نەشرىنى نەشر قىلدۇرغان[207].

بۇ دەۋردىكى يەنە بىر شائىر 15 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا تۇغۇلۇپ شۇ ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا ۋاپات بولغان، 90 نەچچە ياش ئۆمۈر كۆرگەن گادايىدۇر. شائىرنىڭ پارىژ دۆلەتلىك كۇتۇپخانىسىدا ساقلىنىۋاتقان يېگانە دىۋانىنى يانۇس ئېكمان نەشر قىلدۇرغان ۋە ئەسەرنىڭ سۆزلۈكىنى ئىشلىگەن[208].

بۇ دەۋرنىڭ يەنە بىر شائىرى ئاتايىدۇر[209]. ئاتايىنىڭ غەزەللىرى 1927 ـ يىلى رۇس تۈركولوگى سامايلوۋىچ تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان ۋە كامال ئارسلان تەرىپىدىن تۈركچىگە تەرجىمە قىلىنغان.

بۇلاردىن باشقا 15 ـ ئەسىرنىڭ ئاۋۋالقى يېرىمىدا لۇتفىدىن كېيىن ياشىغان، لۇتفىدىن كېيىنكى ئەڭ شۆھرەتلىك شائىر ھەيدەر خارەزمى[211]، 1433 ـ يىلى ھىراتتا ۋاپات بولغان يۈسۈپ ئەمىرى[212]، ئىمپېراتور تۆمۈرنىڭ نەۋرىسى سەئىد ئەخمەد مىرزا[213]، 14 ـ ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمى ۋە 15 ـ ئەسىرنىڭ ئاۋۋالقى يېرىمىدا ياشىغان شائىر ئەخمەدى[214]، ھىراتلىق تۈرك ئەمىرى، شائىر يەقىنى[215] قاتارلىقلارنىڭ ئەسەرلىرى بار.

ئەلىشىر نەۋايى يېقىنقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ ئەمەس، پۈتكۈل تۈركىي مىللەتلەر ئەدەبىياتىنىڭ ئەڭ بۈيۈك شائىرلىرىدىن بىرى[216] بولغان ئەڭ ئۇلۇغ، شۆھرەتلىك

شائىردۇر. 1441 ـ يىلى 2 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنى ھىراتتا تۇغۇلغان، 1501 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ 3 ـ كۈنى ھىراتتا ۋاپات بولغان. نەۋايىنىڭ ھاياتى ۋە ئەسەرلىرى ھەققىدە مەملىكەت ئىچى ـ سىرتىدا مول تەتقىقات ئېلىپ بېرىلغان بولۇپ، ئۇيغۇر ئالىملىرىدىن ئابدۇقادىر جالالىدىن، ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر، ئابدۇقادىر داموللام، ئابلىز ئابدۇرېشىت، ئابدۇرېھىم ئابدۇرەسۇل

بولۇپلا قالماي، يەنە شائىر، تارىخ ۋە تەزكىرە يازغۇچى، ئەدەبىيات نەزەرىيەچىسى، مېمار ۋە بوتانىك ئىدى(227). ئۇنىڭ ئەڭ مەشھۇر ئەسىرى «بابۇرنامە»نىڭ رۇسچە(228)، فىرانسۇزچە(229)، ئىنگلىزچە(230)، تۈركچە(231)، ئۇيغۇرچە(232) ۋە خەنزۇچە(233) نەشرلىرى ئېلان قىلىنغان. ئەمما، ئەسەرنىڭ سۆزلۈكى ئىشلەنمىگەن. «بابۇر دىۋانى» بابۇرنىڭ يەنە بىر مۇھىم ئەسىرى بولۇپ، ئۇنىڭ كۆپلىگەن نۇسخىلىرى بولغان. ئۇنىڭ ئىلمىي نەشرى تۈركىيەلىك Bilal Yücel تەرىپىدىن ئىشلەنگەن(234).

بۇ دەۋرنىڭ يەنە بىر مۇھىم كىشىسى مىرزا مۇھەممەد ھەيدەر كۆرەگاندۇر. ئۇ 1500 ـ يىلى تۇغۇلۇپ 1551 ـ يىلى ۋاپات بولغان(235). ئۇنىڭ «تارىخى رەشىدى»(236)، «جاھاننامە» (1528~1533، توغرىسى «جەھاننامە»)(237) قاتارلىق ئىككى ئەسىرى بار. ئۇنىڭ «جاھاننامە» نامىلىق داستانى قەشقەردە تېپىلىپ ئابدۇشۇكۇر تۇردى ئەپەندى تەرىپىدىن نەشرگە تەييارلانغان(238).

يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ كېيىنكى باسقۇچىدا يېقىنقى زامان ئۇيغۇر يېزىقى يەنە ناۋايى ئەنئەنىلىرىگە ۋارىسلىق قىلغان ھالدا ئىزچىل قوللىنىلدى. دەۋرگە مەنسۇپ بولغان يەكەن خانلىقى دەۋرىدە ياشاپ ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغان شائىر، ئەدەب ۋە تارىخچىلاردىن يەنە گۇمنام (ھىرقىتى) (17 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرى قەشقەردە ياشاپ ئۆتكەن)(239)، سالاھى (17 ~ 18 ـ ئەسىرلەردە قەشقەردە ياشىغان)(240)، زەلىلى (1676 ~ 1755)(241)، ئەرشى (1685 ~ 1756)(242)، خارابىاتى (1638 ~ 1730) ۋە يا (1660 ~ 1750)(243)، فۇتوھى (1714 ~ 1755 \ 1756)(244)، نەۋبەتى (1691 ~ 1760)(245)، مەھزۇن خوتەنى (18 ـ ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا تۇغۇلۇپ، كېيىنكى يېرىمىدا ۋاپات بولغان)(246)، قىسۇرى (1717 ~ 1827)(247)، مۇللا مۇھەممەت تۆمۇر (17 ~ 18 ـ ئەسىر)(248)، شاھ ھىجران (18 ـ ئەسىردە ياشىغان)(249)، ئابدۇللاخان مەخدۇم (18 ـ ئەسىردە ياشىغان)(250)،

مۇھەممەت سىدىق رەشىدى (1710 ~ ؟)(251)، مەجلىسى (18 ـ ئەسىر)(252)، يۈسۈپ خوتەنى (17 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرى، 18 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرى)(253)، زوھۇرى (19 ـ ئەسىر)(254)، ئىبراھىم مەشھۇرى (18 ـ ئەسىر)(255)، مۇھەممەت سادىق كاشغەرىي (1725 \ 1726 ~ 1850)(256)، قەلەندەر (1747 ~ ؟)(257)، مۇللا نىياز خوتەنى (18 ـ ئەسىر)(258)، خىسلەت (18 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرى، 19 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرى)(259)، مۆجىزى (19 ـ ئەسىر)(260)، ئابدۇرېھىم نىزارى (1776 ~ 1850)(261)، نوروزئاخۇن زىيائى (19 ـ ئەسىر)(262)، تۇردى غېرىبى (1802 \ 1803 ~ 1861 \ 1862)(263)، مۇللا شاكىر (1805 ~ 1870)(264)، ئىمىر ھۈسەين سەبۇرى (19 ـ ئەسىر)(265)، مۇللا نىياز ئاشقى (19 ـ ئەسىر)(266)، مولا رەھىم (19 ـ ئەسىر)(267)، مۇللا قۇربان (19 ـ ئەسىر)(268)، ئاشۇرئاخۇن غەربى (19 ـ ئەسىر)(269)، مۇللا بىلال (1825 ~ 1902)(270)، سىيىت مۇھەممەت (1822 ~ 1890)(271)، ناقىس (1840 ~ 1920)(272)، سايرامى (1836 ~ 1917)، ئابدۇللا پوسكامى (1876 ~ ؟)(274)، تەجەللى (1856 ~ 1925)(275) قاتارلىقلار مۇشۇ يېزىقتا ئۆز ئىجادىيەتلىرىنى قالدۇرغان.

بۇ ئۇزاق تارىخىي دەۋردە يۇقىرىقىدەك كاتتا ئەسەرلەردىن باشقا يەنە ئۆز دەۋرى ئۈچۈن تولىمۇ مۇھىم، بىز ئۈچۈن ئاجايىپ قىممەتلىك بولغان بىرمۇنچە لۇغەتلەر تۈزۈلگەن. بۇ لۇغەتلەرمۇ بىز دەۋاتقان مۇشۇ يېقىنقى زامان ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان.

بىز بۇ يەردە يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە دۆلىتىمىز ئىچى ـ سىرتىدا تۈزۈلگەن يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلىغا ئائىت لۇغەتلەر، بۇ لۇغەتلەرنىڭ ئالاھىدىلىكى، ھەر خىل نەشرلىرى ۋە بۇ ھەقتىكى تەتقىقاتلار قاتارلىق كۆپ تەرەپلىمە مەلۇماتلارنى ئوتتۇرىغا قويىمىز.

1. «مۇقەددىمەتۈل ـ ئەدەب» (Mukaddimetü'l-Edeb)

«مۇقەددىمەتۈل ـ ئەدەب» (ئەدەبىيات ئۆگىنىشكە مۇقەددىمە)

خارەزىملىك ماخمۇت بىن ئۆمەر زامەخشەرى تەرىپىدىن (1128 ~ 1144 ـ يىللار ئارىلىقىدا يېزىلىپ خارەزمشاھ ئاتسىزغا تەقدىم قىلىنغان ئەرەبچە ئۆگىنىش ئېھتىياجىدىكىلەر ئۈچۈن تۈزۈلگەن كىتاب. ئاپتور زەمەخشەرى 1075 ـ يىلى تۇغۇلۇپ، 1144 ـ يىلى ۋاپات بولغان خارەزىملىك ئالىم. ئۇ مېيىپ (بالا چېغىدا بىر ۋەقەدە بىر پۇتى تىزىدىن كېسىۋېتىلگەن) بولۇشىغا قارىماي دادىسىنىڭ يېتەكلىشى بىلەن خارەزىم ۋە مەككىلەردە ئوقۇپ ناھايىتى كاتتا ئالىم بولۇپ يېتىشكەن. ئۇ ئۆز دەۋرىنىڭ تىل ۋە دىن جەھەتتە ئەڭ كاتتا تىلشۇناس ۋە دىنشۇناس بولۇپ تونۇلغان. ئۇنىڭ 14 پارچە ئەسەر يازغانلىقى مەلۇم، ئەمما زامانىمىزغا پەقەت «مۇقەددىمەتۇل ـ ئەدەب» يېتىپ كەلگەن.

«مۇقەددىمەتۇل ـ ئەدەب» بايا ئېيتقىنىمىزدەك ئەرەبچە ئۆگىنىش ئېھتىياجىدىكىلەر ئۈچۈن تۈزۈلگەن، ئەرەبچە سۆزلەر ۋە قىسقا جۈملىلەردىن تەركىب تاپقان ئەمەلىي بىر لۇغەت. ئۇ بەش بۆلۈمدىن تەركىب تاپقان.

1) ئىسىملار (تېمىلار بويىچە تىزىلغان ۋە كۆپلۈك شەكلى كۆرسىتىلگەن).

2) پېئىللار (ئەرەبچە پېئىل قېلىپلىرى بولغان بابلار بويىچە بېرىلگەن).

3) ھەرپلەر (ئىسىم ۋە پېئىل سىرتىدا قالغان بارلىق سۆز تۈركۈملىرى بېرىلگەن).

4) ئىسىملارنىڭ تۈرلىنىشى.

5) پېئىللارنىڭ تۈرلىنىشى.

بۇ بۆلۈملەر ئىچىدە ئەڭ كەڭ سەھىپىنى (ئەسەرنىڭ تۆتتىن ئۈچىنى) ئىگىلىگەن بۆلۈم پېئىللاردۇر. قالغان تۆتتىن بىرىنى ئىسىم بۆلۈمى ئىگىلىگەن. 3 ـ، 4 ـ، 5 ـ بۆلۈملەر بولسا بىرقانچە بەتتىن ئىبارەت.

ئەسەرنىڭ زەمەخشەرى قولىدىن چىققان نۇسخىسى

تېپىلمىغان. كۆچۈرۈلگەن نۇسخىلىرى بەك كۆپ بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە تۈركچە، پارسچە، موڭغۇلچە، ئوسمانلىچە قاتارلىق تىللاردىكى نۇسخىلىرى بار. ھازىر مەۋجۇت نۇسخىلارنىڭ ئىچىدىكى يوزغات نۇسخىسى (1257 ـ يىلى كۆچۈرۈلگەن) ۋە بېرلىن نۇسخىسى (1282 ـ يىلى كۆچۈرۈلگەن) خارەزىم دەۋرىدە كۆچۈرۈلگەن تۈركچە ۋە پارسچە ئەڭ كونا نۇسخىلىرىدۇر[276]. بۇ نۇسخىلار 19 خىل بولۇپ، خارەزىم، ساراي ۋە مىسىرلاردا كۆچۈرۈلگەن. تۈركىيە، ئۆزبېكىستان، فىرانسىيە، ئەنگلىيە، گېرمانىيە قاتارلىق ئەللەردە ساقلانماقتا.

ئەسەر ھەققىدە تەتقىقات ئېلىپ بارغان ياكى ئەسەرنى نەشر قىلدۇرغان ئالىملار خېلى بار. بۇلاردىن مۇھىملىرىدىن ۋېرزىستېين (Werzstein)[277]، ئەخمەت ئەپەندى (Ahmed Efendi)[278]، بارتولد (Bartold)[279]، ن. پوپپې (Poppe)[280]، ئەھمەت زەكى ۋەلىدى توغان (Togan)[281]، مۇھەممەت كازىم ئىمام (Kazim Imam Muhemmed)[282]، بېنزىڭ (Benzing)[283] قاتارلىقلارنى تىلغا ئېلىش مۇمكىن.

بۇلاردىن ۋېرزستېين يەتتە خىل نۇسخا ئۈستىدە سېلىشتۇرما تەتقىقات ئېلىپ بېرىپ، ئەرەبچە مەتىن ۋە پارسچە تەرجىمىلىرىنى بىر تۇم (288 بەت)، ئەرەبچە سۆزلەرنىڭ ئىندېكسى، لاتىنچە تەرجىمىلىرىنى بىر تۇم (269 بەت) قىلىپ ئىككى تۇم ھالىتىدە نەشر قىلدۇرغان. ئەمما، تۈركچە سۆزلەرگە ئورۇن بەرمىگەن. ئەخمەت ئەپەندىنىڭ ئىككى تومىلۇق بۇ ئەسىرنىڭ بىرىنچى تومى ئىككى قىسىمغا ئايرىلىپ دەسلەپكى قىسىمغا قائىدىلەر (304 بەت)، كېيىنكى قىسىمغا «مۇقەددىمەتۇل ـ ئەدەب»تىكى ئىسىملار (205 بەت) بېرىلگەن. ئىككىنچى تومىغا پېئىللار بېرىلگەن. ھەر ئىككى تومدا ئەرەبچە مەتىن ۋە ئوسمانلىچە تەرجىمىسى بېرىلگەن. بارتولدنىڭ ئەسىرى بولسا رۇسىيە پەنلەر ئاكادېمىيەسىگە تەقدىم قىلىنغان

نۇسخىسىنى تونۇشتۇرۇش بولدى. ئەسەرنىڭ تۇركچە قىسمى تولا كەمتۇك. پوپېپىنىڭ ئەسىرىدە 1926 ـ يىلى بۇخارادا ئۆزبېك ئالىمى فىترەت تەرىپىدىن بايقالغان پارسچە، تۇركىيەچە ۋە موڭغۇلچە تەرجىمىسى بولغان نۇسخىدىكى موڭغۇلچە سۆزلەر ھەققىدە توختالغان. ئەھمەت زەكى ۋەلىدى توغان 1951 ـ يىلى «مۇقەددىمەتۇل ـ ئەدەب»نىڭ فاكسىملىنى (532 بەت) ئېلان قىلغان. 1965 ـ يىلى «مۇقەددىمەتۇل ـ ئەدەب»نىڭ خارەزىم تۇركچىسى بىلەن يېزىلغان نۇسخىسىنىڭ ئەڭ قەدىمىي نۇسخىلاردىن ئىكەنلىكىنى تونۇتتىدۇ. مۇھەممەت كازىم ئىمام نەشرگە تەييارلىغان نۇسخىدا تۇركچە تەرجىمىلىرىگە ھېچ ئورۇن بېرىمىگەن، ئۇچ تومۇق بۇ ئەسىرىدە ئىران دۆلەت كۇتۇپخانىسىدىكى يەتتە خىل قول يازما نۇسخىسى ئاساسىدا ئەرەبچە مەتىن ۋە پارسچە تەرجىمىلىرىنى بېرىدۇ. بېنزىڭ بولسا ئەھمەت زەكى ۋەلىدى توغان ئەپەندىنىڭ 1951 ـ يىلىدىكى فاكسىملى ئاساسىدا خارەزىم تىل ماتېرىياللىرىنىڭ ئەرەبچە، پارسچە، لاتىنچە ۋە نېمىسچە سىلىشتۇرمىلىرى بىلەن مۇكەممەل بىر نۇسخىنى ئوتتۇرىغا چىقارغان.

ئەسەرنىڭ ئەڭ مۇكەممەل ئىلمىي نەشرىنى نۇرى يۈجە (Nuri Yüce) تەييارلىغان[284]. نۇرى يۈجە بۇ ئەسىرىنى ئىرانىنىڭ شۇشتەر ناھىيەسىدىكى بىر شەخسىي كۇتۇپخانىدا بايقالغان نۇسخىسى ئاساسىدا تەييارلىغان. ئەسىرىنىڭ «كىرىش» قىسمىدا خارەزىملىك ئىسلامىيەتتىن بۇرۇنقى ئەھۋالى، ئىسلاملىشىشى، تۇركلىشىشى ھەققىدە قىسقىچە مەلۇمات بەرگەندىن كېيىن «مۇقەددىمەتۇل ـ ئەدەب»نىڭ ئاپتورى زەمەخشەرىنىڭ ھاياتى، ئەسەرلىرى، «مۇقەددىمەتۇل ئەدەب»نىڭ نۇسخىلىرى، بۇ ھەقتىكى تەتقىقاتلار ھەققىدە مول مەلۇماتلارنى بەرگەن. «تىل خۇسۇسىيەتلىرى» قىسمىدا ئىملا، تاۋۇش، مورفولوگىيە ئالاھىدىلىكلىرى، سۆز خەزىنىسى قاتارلىقلار ھەققىدە پىكىر

يۈرگۈزگەن. ئەسەرنىڭ «مەتىن» قىسمىدا «مۇقەددىمەتۇل ـ ئەدەب»نىڭ يېقىنقى زامان ئۇيغۇرچە قىسمىنىڭ تولۇق مەتىنىنى بەرگەن. «ئىندېكس» قىسمىدا مەتىندە كۆرۈلگەن سۆزلەرنىڭ ئىندېكسىنى بەرگەن. ئاخىردا پايدىلانغان ماتېرىياللار، قىسقارتىلمىلار، يارەمچى ئىشارەتلەر قاتارلىق مەزمۇنلارنى بەرگەن. نۇرى يۈجە نەشرگە تەييارلىغان ئەسىرىدە 3506 سۆز بار. بۇ سۆزلەرنىڭ 2908ى تۇركچە، 450ى ئەرەبچە، 133ى پارسچە سۆز يىلتىزىدىن ياسالغان سۆزلەر بولغان. دېمەك، «مۇقەددىمەتۇل ـ ئەدەب» 7500 دىن ئارتۇق سۆزلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان «تۇركىي تىللار دىۋانى»دىن كېيىن مەيدانغا كەلگەن تۇرك تىلىنىڭ ئەڭ باي، ئەڭ مۇھىم سۆز خەزىنىسى ھېسابلىنىدۇ.

2. «ئىبنى مۇھەننا لۇغىتى» (Ibni Muhanna Lugati)

«ئىبنى مۇھەننا لۇغىتى» ئىبنى مۇھەننا تەرىپىدىن 13 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى ۋە 14 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا يېزىلغان ئەرەبچە ـ تۇركچە ـ موڭغۇلچە لۇغەتتۇر. ئابدۇقادىر ئىنان ئەسەرنى ئەزەربەيجان ياكى ئىراقتا يېزىلغان بولۇشى مۇمكىن دەيدۇ. ئەمما، جەفەرئوغلۇ (A.Ceferoğlu) لۇغەتتە موڭغۇلچە بۆلۈم بولغانلىقىغا قارىغاندا ئېلخانلار ساھەسىدە يېزىلغان بولۇشى ئېھتىمالغا تېخىمۇ يېقىن دېگەن پىكىرنى ئىلگىرى سۈرىدۇ[285]. ئەسەرنىڭ ھازىر ئالتە خىل قول يازمىسى بار. بۇلاردىن ياۋروپا كۇتۇپخانىلىرىدا ساقلىنىۋاتقان بەش نۇسخا ئاساسىدا 1900 ـ يىلى مېلورانسكىي (P.M.Melioranskiy) بۇ ئەسەرنىڭ تۇنجى نەشرىنى ئېلان قىلغان ۋە ئەسەرنىڭ تۇركچە قىسمىنىڭ ئەزەربەيجان تىلى ئىكەنلىكىنى ئوتتۇرىغا قويغان. ياۋروپا نۇسخىلىرىدا ئەسەرنىڭ نامى مەلۇم بولمىغانلىقى ئۈچۈن مېلورانسكىي بۇ ئەسەرنى «تۇرك تىلى ھەققىدە بىر ئەرەب فىلولوگ»[286] دېگەن نامدا نەشر قىلدۇرغان. تەخمىنەن 20

يىللاردىن كېيىن ئىستانبۇلدا كىلىسلى رىفات (Kilisli Rifat) ئەسەرنىڭ يېڭى بىر نۇسخىسىنى تاپقان ۋە 1923 ـ يىلى نەشر قىلدۇرغان[287]. ئۇ تاپقان نۇسخىدا ئەسەرنىڭ ئاپتورى ئىبنى مۇھەننا دەپ كۆرسىتىلگەن. شۇنىڭ بىلەن كىلىسلى رىفاتنىڭ نەشرىدىن كېيىن بۇ لۇغەت «ئىبنى مۇھەننا لۇغىتى» دېگەن نام بىلەن ئاتالغان. كىلىسلى رىفات ئۆزىنىڭ نەشرىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىنى مۇنداق بايان قىلغان:

1) بىزنىڭ نۇسخىمىزدا سۆزلەر تەخمىنەن 10 پىرسەنت كۆپ.

2) بىزنىڭ نۇسخىمىزدا ھەربىر ۋە ھەرپ ئىشارەتلىرى بار. (مېلورانىسكىي نەشرىدە يوق)

3) بىزنىڭ نۇسخىمىزدا ئاپتورنىڭ ئىسمى جامالىدىن ئىبنى مۇھەننا دەپ كۆرسىتىلگەن. (مېلورانىسكىي نەشرىدە يوق)

4) بىزدە كىتابنىڭ ئىسمى «ھىلىيەتۇل ئىنسان ۋە ھەلبەتۇل لىسان» دەپ يېزىلغان. (مېلورانىسكىي نەشرىدە پەقەت «تەرجىمان» دەپلا يېزىلغان.)

1934 ـ يىلى بۇ ئەسەر ئابدۇللا باتتال قايتا نەشر قىلدۇرغان[288]. ئابدۇللا باتتال ئۆز ئەسىرىنىڭ كىرىش قىسمىدا ئەسەرنى نەشرگە تەييارلاشنىڭ سەۋەبلىرى ئۈستىدە مېلورانىسكىي نەشرى مەيدانغا كەلگەندە «تۇركىي تىللار دىۋانى»، «ئەتەبەتۇل ـ ھەقايىق» قاتارلىق ئەسەرلەر تېخى بايقالمىغان ۋە نەشر قىلىنمىغان بولغاچقا سۆزلەرنى ئىزاھلاش قاتارلىق جەھەتلەردە خاتالىقلارنىڭ يۈز بەرگەنلىكىنى، سۆزلەرنىڭ پەقەت رۇسچە تەرجىمىلىرىلا بېرىلگەنلىكى، كىلىسلى رىفات بايقىغان يېڭى نۇسخا تېخىمۇ قەدىمىي تولۇق قول يازما ئىكەنلىكى قاتارلىق سەۋەبلەرنى يازىدۇ ۋە ئاخىردا ئۆز نەشرىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرى ئۈستىدە مۇنداق يازىدۇ:

1) لازىم تېپىلغاندا شۇ سۆزنىڭ تۈركچە كىلاسسىك

ئەسەرلەردىكى ۋە يېقىنقى زامانلاردا ئوتتۇرا ئاسىيادا يېزىلغان بەزى لۇغەتلەر ئەدەبىيات كىتابلىرىدىكى ئورنى ۋە تەڭداش سېلىشتۇرمىلىرى بېرىلدى.

2) كىلىسلى رىفات (Kilisli Rifat)نىڭ خاتالىرى تۈزىتىلدى.

3) مېلورانىسكىي نەشرىدىكى بىزنىڭ نۇسخىمىز بىلەن پەرقلىق بولغان سۆزلەر كۆرسىتىلدى ۋە بەزى سۆزلەر مېلورانىسكىي ياردىمى بىلەن تۈزىتىلدى. مېلورانىسكىي نەشرىدە يوق سۆزلەر «ML (يوق)» دەپ ئىزاھلاندى.

4) كىتابتا تۈرك تىلىنىڭ گىراماتىكا قائىدىلىرى ۋە خۇسۇسىيەتلىرىنى چۈشەندۈرىدىغان مىسال ۋە ئۆرنەك ئۈچۈن كەلتۈرۈلگەن سۆزلەر بىزنىڭ لۇغىتىمىزدە ئېلىندى.

5) بىر سۆز ئەينى بىر بەتتە تەكرار كۆرۈلگەن بولسا، بۇ لۇغەتكە بىرلا قېتىم ئېلىندى.

6) پېئىللار كىتابتا مەيلى قانداق شەكىلدە كەلسۇن، بىزنىڭ لۇغىتىمىزدە ئىسىمداش شەكلىدە ئېلىندى.

7) بىر سۆزنىڭ مەھمۇد كاشغەرىينىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا كۆرۈلگەن ھەممە يەرلىرى كۆرسىتىلمىدى، پەقەت قۇر بېشىدىكى ئورنى كۆرسىتىلدى.

8) بۈگۈنكى تۈرك تىلىدا قوللىنىلمايدىغان سۆزلەرنىڭ غەربىي تۈرك تىلىدا قايسى زامانداردا ئۇنتۇلغانلىقىنى ئېنىق كۆرسىتىش ئۈچۈن ئورخۇن ئابىدىلىرىدىن تارتىپ «لەھجەئى ئوسمانى» غا قەدەر كۆپلىگەن ئەسەرلەردىكى ئورنى كۆرسىتىلدى.

9) بۈگۈنگە قەدەر قوللىنىلىپ كېلىۋاتقان سۆزلەر ئۈچۈن مەنبە كۆرسىتىلمىدى.

شۇنداق قىلىپ، «ئىبنى مۇھەننا لۇغىتى» نىڭ ئابدۇللا باتتال نەشرىدە تەخمىنەن 2200 گە يېقىن سۆزنى ئۆز ئىچىگە ئالغان.

بۇ يەردە كىلىسلى رىفات تاپقان 6 ـ نۇسخا ھەققىدە داڭلىق

تۇركولوگ مالوف ئوتتۇرىغا قويغان بەزى مۇھىم پىكىرلەرنى ئوتتۇرىغا قويىمىز.

كىلىسلى رىفات نەشرى ئىلان قىلىنىپ بىرنەچچە يىلدىن كېيىن مالوف «ئىبنى مۇھەننا لۇغىتى»نىڭ ئىستانبۇل نەشرى ھەققىدە: «پىروفېسسور مېلورانسكىينىڭ ئۆزىگە مەلۇم بولغان بەش نۇسخىسى ئاساسىدا لۇغەتتە قوللىنىلغان تۈرك تىلىنىڭ ئەزەربەيجان تىلى ئىكەنلىكى ھەققىدىكى پىكىرلىرى قانچىلىك توغرا بولسا، مەن ئىبنى مۇھەننانىڭ ئەسىرىنىڭ بۇ 6 - نۇسخىسىدا كۆزگە تاشلىنىپ تۇرغان تۈركىي تىلىنىڭ قەشقەر ئۇيغۇر تىلى ئىكەنلىكىنى ئوتتۇرىغا قويسام خاتالاشمايمەن. ئەسەر نۇرغۇن قېتىم كۆچۈرۈلگەن ۋە ھەربىر كاتىپ ئۆزى چۈشەنمىگەن سۆزلەر ئورنىغا ئوقۇرمەنلەرگە تېخىمۇ يېقىن ۋە چۈشىنىشلىك بولغان يېڭى سۆزلەرنى قويغان. بۇ خۇسۇستا باشقا ئەربىي ياۋروپا نۇسخىلىرىغا نىسبەتەن ئىستانبۇل نۇسخىسى ئەسلىي نۇسخىغا تېخىمۇ يېقىن ئىكەنلىكىنى پەرەز قىلىش مۇمكىن. ھازىرچە ئاردا باشقا بىر ھالقا بايقالمىغانىكەن، ئىبنى مۇھەننا بىر پاسىل ھېسابلىنىپ مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ئەگەشكۈچىسى ۋە شاگىرتى سانىلىدۇ»(289) دەپ يازغان. دېمەك، مەھمۇد كاشغەرىيدىن باشلانغان لۇغەتچىلىك ئەنئەنىسى تۈركىي خەلقلەر ئارىسىدا ئۇلگە بولۇپ داۋاملاشقان.

3. «ئابۇشقا» (Abušqa)(290)

يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلى لۇغەتلىرىنىڭ ئەڭ قەدىمىيسى، نەۋايى ۋاپاتىدىن كېيىنلا (ئەڭ قەدىمىي نۇسخىسى 1560 - يىلى(291) تۈزۈلگەن ئاپتورى نامەلۇم، تۈركىيچە - ئوسمانلىچە لۇغەت «ئابۇشقا»دۇر. لۇغەت بۇگۈنكى ئاناتولىيە تەۋەسىدە يېزىلغان. لۇغەتنىڭ كۆپ نۇسخىسى دەۋرىمىزگە يېتىپ كەلگەن. لۇغەتكە 2000 غا يېقىن سۆز كىرگۈزۈلگەن. سۆزلەر ئەرەب ئېلىپبە

تەرتىپىدە بېرىلگەن. لۇغەتتە سۆزلەرنىڭ يەككە مەنىلىرى ئىزاھلانغاندىن كېيىن قايسى ئەسەردە كۆرۈلگەنلىكى كۆرسىتىلگەن ۋە شۇ سۆز بار بېيىت مىسال قىلىنغان. لۇغەتنى تۈنجى قېتىم ئارمىن ۋامبېرى ۋېنگىرچە نەشر قىلدۇرغان(292). ئەسەردە 22 بەتلىك بىر كىرىش سۆز بېرىلگەن، بۇ بۆلۈمدە لۇغەتتىكى سۆزلۈكلەرنى تونۇشتۇرغان. لۇغەت تېكىستى سۆزلۈكلەر ئەرەب ئېلىپبەسىدە بېرىلىپ يېنىدا لاتىنچە تىرانسكرىپسىيەسى ۋە ماجارچە تەرجىمىسى بېرىلگەن. ئۇنىڭدىن كېيىن ۋېلىيامنوف زېرنوف (V.V.VeliaminofZernof) تەرىپىدىن «ئابۇشقا»نىڭ فىرانسۇزچە تەرجىمىسى نەشر قىلىنغان(293). ئەسەرنىڭ 27 بەتلىك كىرىش سۆزىدە لۇغەتنىڭ نۇسخىلىرى ۋە ۋامبېرى نەشر قىلدۇرغان ۋېنگىرچە تەرجىمىسى ھەققىدە مەلۇماتلار بېرىلگەن. لۇغەتنىڭ ئاساسەن ئەلىشىر نەۋايى ئەسەرلىرىگە تايىنىپ ئىشلەنگەنلىكىنى ئەسكەرتكەچ نەۋايى ئەسەرلىرى ھەققىدە مەلۇماتلار بەرگەن. داڭلىق ئەرەبشۇناس، تۈركولوگ بەسىم ئاتالاي «ئابۇشقا»نىڭ تۈركچە تەرجىمىسىنى ئىشلىگەن(294). بۇ لۇغەت بەسىم ئاتالاينىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن نەشر قىلىنغان. بەسىم ئاتالاي لۇغەتنى يەنىلا ئەرەب ئېلىپبەسى تەرتىپىدە تىزغان ۋە ئاخىرىغا لاتىن ئېلىپبەسى بىلەن ئاچقۇچ بەرگەن. ئاپتور بۇ ئەسىرىنى تۈركىيە كۇتۇپخانىلىرىدىكى «ئابۇشقا»نىڭ بارلىق قول يازمىلىرىنى كۆرۈپ، بىر - بىرىگە سېلىشتۇرۇش ئاساسىدا ئىككى يىلدا پۈتكۈزگەن.

4. «بەدائىيۇل لۇغەت» (Badaiu'l - luğet)

بۇ تۈركىيچە - پارسچە لۇغەتتۇر. لۇغەت ھۈسەيىن بايقارا سەلتەنىتى زامانىدا (1438 ~ 1506) يېزىلغان. بۇ لۇغەت ئەلىشىر نەۋايىنىڭ شېئىرلىرىنى چۈشەنمەك ئۈچۈن تۈزۈلگەن. لۇغەتنى شائىر تالى ئىمانى تۈزگەن. لۇغەتنىڭ 1705 - يىلى

كۆچۈرۈلگەن يېگانە نۇسخىسى پېتېربۇرگ كۇتۇپخانىسىدا ساقلانماقتا. لۇغەت مىڭدىن ئوشۇق سۆزنى ئۆز ئىچىگە ئالغان. لۇغەتتە نەۋايى، لۇتفى ۋە مىر ھەيدەر شېئىرلىرىدىن ئۆرنەكلەر بېرىلگەن. لۇغەتكە كىرگۈزۈلگەن سۆزلەرنىڭ سوزۇق تاۋۇشلىرى يېزىلمىغان، ئەمما، ھەربىر سۆزنىڭ ئوقۇلۇشىغا دائىر ئوچۇق مەلۇماتلار بېرىلگەن. سۆزلەر ئىسمداش شەكىلدە ئېلىنغان ۋە ئەرەب ئېلىپبە تەرتىپىدە بېرىلگەن. لۇغەتنى بوروفكوف نەشر قىلدۇرغان[295]. بوروفكوف ئەسەرنىڭ كىرىش قىسمىدا لۇغەت ۋە لۇغەت ئاپتورى ھەققىدە كەڭ مەلۇمات بەرگەن، ئاندىن لۇغەتنى «ئابۇشقا» ۋە «سەنگلاھ»لار بىلەن سېلىشتۇرغان. سۆزلەملەرنى ئەسلىگە ئۇيغۇن ھالدا ئەرەب ئېلىپبەسى تەرتىپىدە بەرگەن. سۆزلەرنىڭ يېنىدا لاتىنچە تىرانسكرىپسىيەسىنى ۋە تەرجىمىسىنى ۋە قايسى مەتىندىن ئېلىنغانلىقىنى، ئاندىن بۇ سۆزنىڭ باشقا لۇغەتلەردە («ئابۇشقا»، «لۇغەتى چاغاتاي ۋە تۈركىي ئوسمانى»، «شەرق تۈركچىسى لۇغىتى»[296]، فاتھ ئەلى (Fath Ali) لۇغىتى، بۇداگوف (Budagov) لۇغىتى[297]، رادلوف لۇغىتى[298] قاتارلىق ئالتە خىل لۇغەتتە كۆرۈلگەن ئورنى ۋە پەرقلىق مەنىلىرىنى بەرگەن. ئاخىرىغا سانكت پېتېربۇرگ كۇتۇپخانىسىدا ساقلىنىۋاتقان قول يازما نۇسخىسىنىڭ فاكسىملىنى بەرگەن.

5. «فەيزۇللاخان لۇغىتى»

17 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ھىندىستان بابۇر سۇلتانلىقىدا 1658 ~ 1707 ـ يىللىرى فەيزۇللاخان تەرىپىدىن تۈزۈلگەن. ئەسەرگە «لۇغەتى تۈركىي» دەپ نام بېرىلگەن بولسىمۇ، كېيىنچە «رىسالەئى فەيزۇللاخان» دېگەن نام بىلەن تونۇلغان. 1825 ـ يىلى ئابدۇرېھىم مۇنشى دېگەن كىشى تەرىپىدىن كالكۇتتادا نەشر قىلىنغان. ئەمما، خاتالىرى بەك تولا بولغان[299]. لۇغەت ئۇچ قىسمىدىن تۈزۈلگەن. مورفولوگىيەگە ئائىت كىرىش قىسمىدىن باشقا بىرىنچى قىسمىدا ئېلىپبە تەرتىپى بىلەن پېئىللار،

ئىككىنچى قىسمىدا ئىسىملار، ئۈچىنچى قىسمىدا گۈرۈپپا ھالىتىدە سانلار، ھايۋانلار، مەدەنىلەر، تۈرك قەبىلە نامىلىرى، ھەربىي ئاتالغۇلار بېرىلگەن.

6. «كىتابى زەبان تۈركىي»

بۇ لۇغەتمۇ فەيزۇللاخانىنىڭ زامانداشلىرىدىن ھىندى ئالىمى مۇھەممەت ياقۇپ چىنگى تەرىپىدىن 1658 ~ 1707 ـ يىللىرى تۈزۈلگەن. 14 قىسىمغا ئايرىلغان ھەم گىرامماتىكا، ھەم سۆزلۈكنى ئۆز ئىچىگە ئالغان لۇغەتتۇر. ئەخمەت جەفەرئوغلۇ (A.Ceferoğlu) لۇغەتنىڭ يېگانە نۇسخىسى بىرىتانىيە مۇزېيىدا ساقلانماقتا دەپ مەلۇمات بەرگەن[300]. ئەمما، زۇھال كارگى ئۆلمەز (Zuhal Kargi ölmez) لۇغەتنىڭ نامىنىڭ «كەلۈرنامە (Kelür ـ name)» ئىكەنلىكىنى، ئەسەرنىڭ لوندرا ۋە تاشكەنتتە ئىككى قول يازمىسى بارلىقىنى تىلغا ئالغان[301]. زۇھال كارگى ئۆلمەزنىڭ شۇ ماقالىسىدە يەنە ياقۇپ چىنگىنىڭ «كەلۈرنامە» ناملىق لۇغىتى 1982 ـ يىلى تاشكەنتتە نەشر قىلىنغانلىقى تىلغا ئېلىنغان[302].

7. «سەنگلاھ» (Senglah)

بۇ مىرزا مۇھەممەد مەھدى خان تەرىپىدىن 1758 ~ 1760 ـ يىللىرى تاماملانغان تۈركىيچە ـ پارسچە لۇغەتتۇر. مىرزا مەھدىخانىنىڭ كىرىش قىسمىدا بەرگەن مەلۇماتىغا قارىغاندا، ياشلىقىدا ئەلشىر نەۋائىي ئەسەرلىرى ھەققىدە كۆپ مۇشەققەتلەر چېكىپ تۈزۈلگەن لۇغەت بولغاچقا، «سەنگلاھ»، يەنى «تاشلىق» دەپ نام بەرگەنكەن. مىرزا مەھدىخان فەراغى، تاھىر ھەرەۋى، ناسىر ئەلى، مىرزا ئابدۇلجىلىل، تالى ئىمانى قاتارلىق كىشىلەر تۈزگەن چاغاتايچە لۇغەتلەرنى كۆرگەنلىكىنى تىلغا ئالغان. بۇ بىزگە نەۋايى دەۋرىدىن تارتىپ تېخى بىزگە يېتىپ كېلەلمىگەن بىرمۇنچە لۇغەتلەر ھەققىدە ناھايىتى مۇھىم ئۇچۇر ھېسابلىنىدۇ.

بۇ لۇغەتنىڭ هازىر ئالتە قول يازما نۇسخىسى مەلۇم. ئۇنىڭ تۆتى لوندوندا، بىرى پارىژدا، بىرى تېهراندا ساقلانماقتا. لۇغەتكە 6000 دىن ئارتۇق سۆز كىرگۈزۈلگەن. لۇغەتنىڭ باش قىسمىنى تەشكىل قىلغان «مەبانىئۇل لۇغەت» «Mebaniülü' luget» قىسمى دېنىسون روس (Denison Ross) تەرىپىدىن 1910 ـ يىلى كالكۇتتادا نەشر قىلىنغان[303]. بۇ بۆلۈم 1942 ~ 1947 ـ يىللىرى يانۇس ئېكمان تەرىپىدىن بۇداپېشتتا نەشر قىلىنغان[304]. بەسىم ئاتالاي 1950 ـ يىلى «مەبائىنۇل لۇغەت»نىڭ سۇلايمانىيە نۇسخىسىنىڭ فاكسىملىنى نەشر قىلدۇرغان[305]. گىرامماتىكا قىسمىنى 1959 ـ يىلى كارل مېنگىس (Menges Karl) نەشر قىلدۇرغان[306]. لۇغەتنىڭ تولۇق نۇسخىسىنى كلاۋسون نەشر قىلدۇرغان[307].

لۇغەت ئۇچ بۆلۈمدىن تەركىب تاپقان. بىرىنچى بۆلۈمى «مەبائىنۇل لۇغەت» نامىدىكى قىسقىچە يېقىنقى زامان ئۇيغۇرچە گىرامماتىكىلىق بىلىملەردۇر. ئىككىنچى بۆلۈمى سۆزلۈكتۇر. ئۇچىنچى بۆلۈمى نەۋائىينىڭ ئەسەرلىرىدە ئۇچرايدىغان ئەرەبچە ۋە پارسچە سۆزلەرنىڭ ئىزاهلىرىدۇر.

8. «خۇلاسائى ئابباسى» (Hulasa'i ـ Abbasi)

19 ـ ئەسىرنىڭ دەسلەپكى يېرىمىدا مىرزا مەهدى خاننىڭ تەسىرىدە مەخمەت هويى[308] تەرىپىدىن ئىران شاهى فەتهالى قاچارنىڭ ئوغلى ئابباس مىرزىغا ئاتاپ يېزىلغان. ئەسەردە ئاپتورغا ئائىت هېچ مەلۇمات يوق.

9. «ئەل تامغايى ناسىرى» (El ـ Tamga ـ yi Nasiri)

شەيخ مۇهەممەت سالىھ 1849 ~ 1896 ـ يىللىرى «سەنگلاخ»تىن ئۆرنەك ئېلىپ تۈزۈپ چىققان پارسچە ـ تۈركچە لۇغەت.

10. «فەتهئەلى قاچار لۇغىتى» (Fethali Kačar Lugati)

فەتهئەلى قاچار قەزۋىنى تەرىپىدىن 1862 ـ يىلى تۈزۈلگەن

پارسچە ـ تۈركىيچە لۇغەت بولۇپ، ئىران ساهەسىدە تۈزۈلگەن تۈركىيچە لۇغەتلەرنىڭ ئەڭ بۇيۇكى. ئاپتورنىڭ مەلۇماتىغا قارىغاندا، ئۇ بۇ لۇغەتنى ئۆز بىلىمىنى ئاشۇرۇش ۋە شاهنىڭ ئارزۇسىنى قاندۇرۇش ئۈچۈن يازغان. ئەسەر نەۋائىي ئەسەرلىرى ئاساسىدا يېزىلماقنى پىلان قىلغان بولسىمۇ، لۇغەتكە يەنە لۇتفى، مىرهەيدەر، ئۇبەيدۇللاخان، فۇزۇلى، موللا سافى قاتارلىق يېقىنقى زامان ئۇيغۇر شائىرلىرىنىڭ ئەسەرلىرىدىن ئۆرنەكلەر ئالغان. ئەسەرنىڭ ئىككى قول يازما نۇسخىسى بار.

11. «لۇغەتى چاغاتاي ۋە تۈركىي ئوسمانى» (Luğat–i čağatay ve Türki Osmani)

ئۆزبېكلەردىن شەيخ سۇلايمان ئەفەندى 1882 ـ يىلى ئىستانبۇلدا نەشر قىلدۇرغان تۈركىيچە ـ ئوسمانلىچە لۇغەتتۇر. لۇغەتكە 7000غا يېقىن سۆز كىرگۈزۈلگەن. ئەسەر يۈزدەيۈز تۈركىيچە سانالمىغانلىقتىن، مارتىن هارتمان (Hartmann Martin) تەرىپىدىن قاتتىق تەنقىدكە ئۇچرىغان.[309] ئەسەرنىڭ ئى. كونۇس (I. Konus) تەرىپىدىن قىسقارتىلغان نېمىسچە تەرجىمىسى نەشر قىلىنغان.[310]

12. «كونا ئۆزبېك تىلى، 14 ـ ئەسىر خارەزىم يادنامىلىرى»

بۇ لۇغەت فازىلوف ئەپەندى تەرىپىدىن 1966 ~ 1971 ـ يىللىرى تۈزۈلۈپ تاشكەنتتە نەشر قىلىنغان چوڭ هەجمدىكى يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلى لۇغىتى هېسابلىنىدۇ.[311]

13. «لۇغەتى ئەمىر نەۋايى» (Luğäti Ämir Navayi)

مەزكۇر لۇغەتنىڭ ئاپتورى ۋە يېزىلغان ۋاقتى ئېنىق ئەمەس. لۇغەت «ا» (ئەلىف)تىن باشلىنىپ «ن» (نۇن)دا تۇگەيدۇ. قول يازما جەمئىي 10 ۋاراق (1a دىن 10b غىچە) ۋاراقتا. لۇغەتتە ئەرەبچە، پارسچە ـ تاجىكچە ۋە تۈركىي سۆزلەرگە ئىزاه بېرىلگەن. لۇغەت ئۆزبېكىستان پەنلەر ئاكادېمىيەسى

شەرقشۇناسلىق ئىنستىتۇتىدا ساقلانغان قول يازما ھالىتىدە.

14. «دەر بايان لۇغەتى نەۋايى»
(Där Bäyan–i Luğäti Navayi)

مەزكۇر لۇغەتنىڭ ئاپتورى ۋە يېزىلغان ۋاقتى ئېنىق ئەمەس. قول يازما جەمئىي ئىككى ۋاراق ئەتراپىدا (3b دىن 4b غىچە ۋاراقتا). لۇغەتتە تۈركچە سۆزلەرگە پارسچە ـ تاجىكچە ئىزاھ بېرىلگەن. لۇغەت ئۆزبېكىستان پەنلەر ئاكادېمىيەسى شەرقشۇناسلىق ئىنستىتۇتىدا ساقلانغان قول يازما ھالىتىدە.

15. «ھاللى لۇغەتى چىغاتايى خەمسەيى نەۋايى»
(Halli Luğäti čiğatayi Xämsäyi Navayi)

مەزكۇر لۇغەتنىڭ ئاپتورى ۋە يېزىلغان ۋاقتى ئېنىق ئەمەس. 1880 ~ 1890 ـ يىللىرى بۇخارادا كۆچۈرۈلگەن دەپ تەخمىن قىلىنىدۇ. قول يازما جەمئىي بەش ۋاراق ئەتراپىدا (1b دىن 5a غىچە) ۋاراقتا. لۇغەتتە تۈركچە سۆزلەرگە پارسچە ـ تاجىكچە ئىزاھ بېرىلگەن. لۇغەت ئۆزبېكىستان پەنلەر ئاكادېمىيەسى شەرقشۇناسلىق ئىنستىتۇتىدا ساقلانغان قول يازما ھالىتىدە.

16. «ھاللى لۇغەتى خەمسەيى نەۋايى»
(Halli Luğäti Xämsäyi Navayi)

مەزكۇر لۇغەتنىڭ ئاپتورى ۋە يېزىلغان ۋاقتى ئېنىق ئەمەس. 1853 ~ 1854 ـ يىللىرى كۆچۈرۈلگەن دەپ تەخمىن قىلىنىدۇ. قول يازما جەمئىي 14 ۋاراق ئەتراپىدا (329b دىن 343b غىچە) ۋاراقتا. لۇغەتتە «خەمسە»دىكى چۈشىنىش قىيىن بولغان ئەرەبچە، پارسچە سۆزلەرگە تۈركىيچە ئىزاھ بېرىلگەن. لۇغەت ئۆزبېكىستان پەنلەر ئاكادېمىيەسى شەرقشۇناسلىق ئىنستىتۇتىدا ساقلانغان قول يازما ھالىتىدە.

17. «ھاللى لۇغەتى چىغاتايى» (Halli Luğäti čiğatayi)

مەزكۇر لۇغەتنىڭ ئاپتورى ۋە يېزىلغان ۋاقتى ئېنىق ئەمەس.

1864 ~ 1865 ـ يىللىرى خوتەندە كۆچۈرۈلگەن. قول يازما جەمئىي 21 ۋاراق ئەتراپىدا. لۇغەتتە ئەلىشىر نەۋايى ئەسەرلىرىدىن ئېلىنغان سۆزلەرگە پارسچە ـ تاجىكچە ئىزاھ بېرىلگەن. لۇغەت تۈركمەنستان پەنلەر ئاكادېمىيەسى تىل ۋە ئەدەبىيات ئىنستىتۇتىدا ساقلانغان قول يازما ھالىتىدە[313].

18. «نىسابى نەۋايى» (Nisabi Navayi)

بۇ ئەلىشىر نەۋايىنىڭ 1571 ـ يىلى كۆچۈرۈلگەن «خەمسە»سىنىڭ 202a ـ، 203a ـ، 203b ـ بەتلىرىنىڭ ھاشىيەسىگە نامەلۇم بىر كىشى تەرىپىدىن يېزىلغان 76 مىسرالىق شېئىرىي لۇغەت بولۇپ، تۈركىيچە سۆزلەرنىڭ پارسچە تەڭداشلىرىنى شېئىرىي يول بىلەن ئىزاھلانغان.

19. «مۇنتەھابۇل ـ لۇغەت» (Muntähabul luğät)

بۇ مۇھەممەت رىزا خاكسار تەرىپىدىن 1798 ~ 1799 ـ يىللىرى توزۇلگەن لۇغەت. لۇغەتكە نەۋايى، ئابدۇراخمان جامى، لۇتفى، فىردەۋسى، نىزامى گەنجەۋى، فۇزۇلى، ھۇسەيىن بائىز، يۈسۈفى، نازىمى، مۇئىن، ئۆمەرخوجا قاتارلىق ئەدىبلەرنىڭ ئەسەرلىرىدىكى ئەرەبچە سۆزلەرگە ئىزاھ بېرىلگەن. لۇغەتكە 2400 سۆز كىرگۈزۈلگەن[315].

20. «ئەلىشىر نەۋايى ئەسەرلىرى تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى» (Ališir Navoyi äsarlari Tilining Izahli Luğati)

مەزكۇر لۇغەت ئۆزبېكىستان پەنلەر ئاكادېمىيەسى مۇخبىر ئەزاسى فازىلوف (E.I.Fazilov) نىڭ باش مۇھەررىرلىكىدە خاس نەۋايى ئەسەرلىرىنىڭ تىلى ئۈچۈن توزۇلگەن تۆت توملۇق يىرىك لۇغەت. لۇغەتكە ئەلىشىر نەۋايىنىڭ بارلىق ئەسەرلىرىدە ئىستېمال قىلىنغان سۆز، فرازىيولوگىيەلىك بىرىكمىلەر ۋە تۈرغۇن بىرىكمىلەر كىرگۈزۈلگەن. لۇغەتتە بارچە سۆز تۈركۈملىرىگە تەۋە تۈپ، ياسالما، بىرىككەن سۆزلەر؛ پارس ـ تاجىك، ئەرەب ۋە

باشقا تىللارغا مەنسۇپ بولغان ئۆزلەشتۈرمىلەرنىڭ ھەممىسى ئىزاھلانغان. داڭلىق ناملار، جۇغراپىيەلىك ناملار، كىشى ئىسىملىرى ۋە كىتاب ناملىرى ئىلاۋىدە كۆرسىتىلگەن[316].

21. «بەش تىللىق مانجۇچە لۇغەت» (五体清文鉴)

«بەش تىللىق مانجۇچە لۇغەت» چىڭ سۇلالىسى چيەنلوڭ خان زامانىدا 1795 ـ يىلى تاماملانغان. ئۇيغۇرچە قىسمىنىڭ ئاپتورى نامەلۇم. لۇغەت مانجۇچە سۆزلەر تۇبۇتچە، موڭغۇلچە، ئۇيغۇرچە، خەنزۇچە تەرتىپتە ئىزاھلانغان. ئۇيغۇرچە سۆزلەرگە يەنە مانجۇ يېزىقى بىلەن تىرانسكرىپسىيە بېرىلگەن. ئۇيغۇرچە سۆزلەر موي قەلەمدە يېزىلغاچقا، خەتلەر ئانچە چىرايلىق يېزىلمىغان. ئۇنىڭ ئۇستىگە قىسمەن سۆز ـ جۈملىلەردە خاتالىقلارمۇ ساقلانغان[317]. لۇغەتكە 18 مىڭ سۆز كىرگۈزۈلگەن. بۇ لۇغەت ئەسلىي ئالتە مۇقاۋىغا توپلانغان، 36 قىسىم 2563 بەتتىن ئىبارەت. بۇ لۇغەت 1957 ـ يىلى گۈگۈك مۇزېيىدا ساقلانغان نۇسخىسىدىن فوتوغا ئېلىنىپ مىللەتلەر نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان[318]. ئەنگلىيەلىك دېنىسون روس «بەش تىللىق مانجۇچە لۇغەت» ئىچىدىكى ئۇيغۇرچە، مانجۇچە ۋە خەنزۇچە قۇش ئىسىملىرى ھەققىدە سېلىشتۇرما لۇغەت ئىشلىگەن[319]. بۇ ئەسەرنى ناسكالى (Naskali) تۈركىيە تۈركچىسى تەرجىمىسى بىلەن 1994 ـ يىلى نەشر قىلدۇرغان[320].

ئېلىمىزدە بۇ ھەقتىكى تەتقىقات بەك ئاجىز ھالەتتە تۇرماقتا. بۇ جەھەتتە رازاق مەتنىياز[321]، تاھىرجان[322]، جىن بىڭجى[323]، شى شۇچىڭ[324] قاتارلىقلارنىڭ ئەمگەكلىرىنى تىلغا ئېلىش مۇمكىن. سادىق تۆمۈرى «بەش تىللىق مانجۇچە لۇغەت» ئۇچۇن ئۇيغۇرچە ـ خەنزۇچە، خەنزۇچە ـ ئۇيغۇرچە كۆرسەتكۈچ تۈزۈش جەھەتتە دۇچ كەلگەن مەسىلىلەرنى ئوتتۇرىغا قويغان[325].

يېقىنقى زامان ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ئېلىپبەسى:

ا a, ä, ā	د d	ط t	ن n
ب b, p	ذ z	ظ z	ر v, w, o, ö, u, ü, ū
پ p	ر r	ع '	ه h
ت t	ز z	غ ğ, q	ى y, e, ê, ı, i, ī, î
ث s	ژ ž	ف f	ء '
ج j, č	س s	ق q, ğ	
چ č	ش š	ك k, g	
ح h	ص ṣ	ل l	
خ x	ض ḍ	م m	

يېقىنقى زامان ئۇيغۇر يېزىقىدىن نەمۇنە:

1. خارەزمىدە يېزىلغان ئەسەرلەردىن نەمۇنە:

«قىسسەسۇل ئەنبىيا» دىن نەمۇنە[326]:



تىرانكرىپسىيەسى:

(1) aydi: iẕiyā yūsufumni saŋa tapšurdum maŋa tärk yandurğïl, firāqïŋ otï birlä meni yan[durmağïl].(2) anda käẕin yūsufnï olarğa bärdi. Yaqūb yüzinde yūsufnï rūbil egniŋä aldï kätürdi, yana (3) yahūdā aldï, yana šamūn aldï, andïn lāvi aldï, äldin älgä aldïlar. Yaqūb vūsufnï (4) köndürü čïqdï bir eẕiz täpägä ağdï. Yūsufniŋ qarasï körünmäs bolğunčä botasï (5) qalmïš ingan täg ïŋrayu qaldï. körünmäs boldi ärsä qatïğ ün birlä .....

«نەھجۇل فەرادىس»تىن نەمۇنە(327):



تىرانسكرىپسىيەسى:

Yänä on iki yašïnqa tägmiš ärdi taqï babasï Yaq'ūb päyğāmbar 'as qatïnda yatur ärdi. Ya'qūb payğāmbar Yūsufnï özgä oğlanlarïdïn ziyāda sävär ärdi, kečä taqï kündüz qatïndïn ketärmäz ärdi, anïŋ üčün kim Yūsuf anasï Rāḥil ölüp turur ärdi. Xāṭïrï munğïṣ bolmasun täp artuq šafaqat qïlur ärdi. Bir kečä yatur ärkän qorqup oyğandï ärsä.....

قۇتبىنىڭ «خسراۋ ۋە شېرىن» ناملىق داستانىدىن نەمۇنە(328):

تىرانسكرىپسىيەسى:

Äflāk ḥaräkātïniŋ sözi
Fäläk säyyāḥlarï aŋlar mu sän yär
Nädin yär ka'bäsini čävrülürlär
Bu miḥrāb ičrä ma'būdï bularniniŋ
Ne ol käzmäkdä maqsūdï bularnïŋ
.....

2. يېقىنقى زامان ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ كىلاسسىك دەۋرىدىكى ئەسەرلەردىن نەمۇنە:

نەۋايى دىۋانىدىن بىر غەزەل(329):

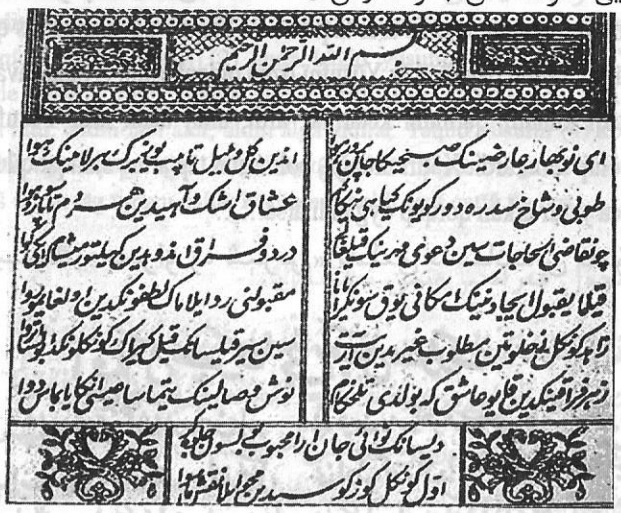

تىرانسكرىپسىيەسى:

1. äy näv bähari ʿarāḍiŋ ṣubḥigä jān pärvär hävа,
andin gül-u bulbul tāpip y bärg birlä miŋ hävа.
2. ṭōbi-yu šāx-i sidrädur koyuŋ giyahi nigä kim,
ʿušša̋q äšk-u āhidin hardām tapar suğu hävа.
3. čūnqaḍi isḥajat sin daʿvay-i mehriŋ qïlğalï
därd-u firāq anduhidin kältürmišäm iki guva.
4. qilmay qäbūl ijādiniŋ imkāni yoq soŋrā yana,
mäqbūlini rad äylämäk luṭfūŋdin olğaymu ravā.
5. zahid köŋülni xilvätin mäṭlūbi ğäyridin ärit,
sän säyr qilsaŋ qil, kerāk köŋlüŋdä bolsa inzivā.
6. zähr-i firāqiŋdin qayu ʿašiqkā boldi talxkam,
nuš-i visaliŋ yätmäsä, eysa aŋa tapmas davā.
7. disaŋ nävayi jān ara mäḥbūb bolğay jilvägär,
ävväl köŋül közgüsidin mähv äylä näqši masvā üz

هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى تەرجىمىسى:

1. ئەي، جامالىڭ باھارى تاڭ ـ سەھەرنى جانلاندۇردى،
ئۇنىڭدىن گۈل يۈزلەپ بەرگ، بۇلبۇل مىڭلاپ نەۋا تاپتى.
2. سېنىڭ كوچاڭدىكى گىياھلار خۇددى توبى ۋە نېلۇپەر
شاخلىرىدەك ياشنىغان، چۈنكى ئۇ ئاشىقلارنىڭ كۆز
يېشىدىن سۇ ئىچىپ، ئاھىدىن ھاۋا ئالىدۇ.
3. سەن ھاجەتلەردىن چىققۇچىسەن، مەن شەپقىتىڭنىڭ
دەۋاسى ئۈچۈن دەرد ھەم پىراق قايغۇسىدىن ئىككى
گۇۋاھچى باشلاپ كەلدىم.
4. قوبۇل قىلماي تۇرۇپ، يارىتىشنىڭ ئىمكانى يوق ئىدى،
ئارقىدىنلا ياقتۇرغىنىڭنى قوغلاش سېنىڭ لۇتپى ـ
مەرھىمىتىڭگە توغرا كېلەمدۇ؟
5. ئەي زاھىد، كۆڭۈل بوشلۇقىنى يات تەلەپلەردىن تازىلا،
كۆڭلۈڭ خىلۋەتنى تارتسا سەيىر قىلغىن.
6. پىراقىڭ زەھىرىدىن قايسى ئاشىق ئازابلانغانىكەن،
ئۇنىڭغا ۋىسالىڭ شەربىتى بولمىسا، ئەيسا پەيغەمبەرمۇ
داۋا تاپالمايدۇ.
7. نەۋايى، مەھبۇب جېنىڭدا جىلۋىلەنسۇن دېسەڭ، ئالدى
بىلەن كۆڭلۈڭ ئەينىكىدىن باشقىلارنىڭ سۈرىتىنى تازىلا.

«بابۇرنامە»نىڭ 1 ـ بېتى:

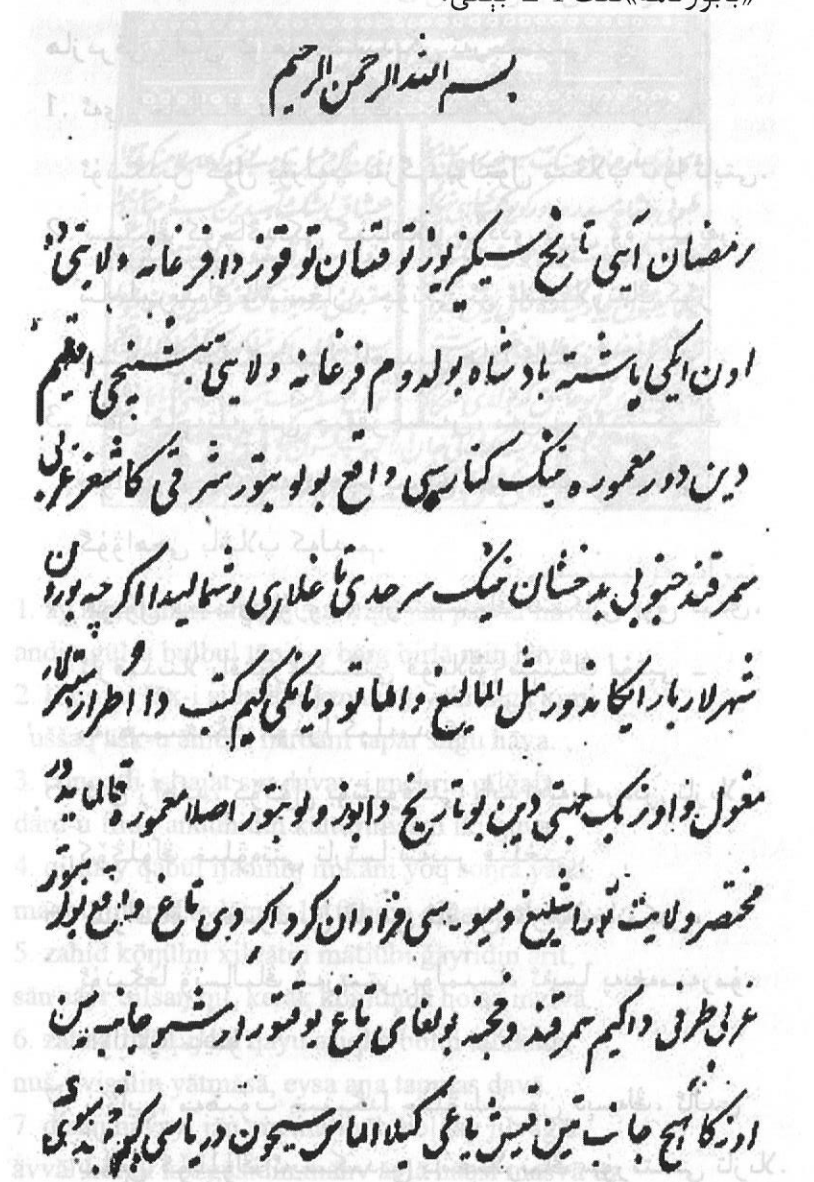

بسم الله الرحمن الرحيم

رمضان آيى تاريخ سيكيزيوز توقسان توقوزدا فرغانه ولايتى ده
اون ايكى ياشته بادشاه بولدوم فرغانه ولايتى بشنچى اقليم
دين دور معموره نينك كنارسى واقع بولوبتور شرقى كاشغر غربى
سمرقند جنوبى بدخشان نينك سرحدى تاغلارى وشماليدا اگرچه بورون
شهرلار بار ايكاندور مثل المالیغ والماتو ويانكى كيم كتب دا اطراز مستبرلار
مغول واوزبك جهتى دين بو تاريخ دا بوزولوبتور اصلا معموره قالمايدور
مختصر ولايت تورا شليغ وميوه سى فراوان كرد اكردى تاغ واقع بولوبتور
غربى طرفى دا كيم سمرقند وخجند بولغاى تاغ يوقتور اوشو جانب يمين
اوزكا هيچ جانب تين قيش ياغى كيلا الماس سيحون دريا سى كيم خجند سوى

Bismillahir -raḥman-nirraḥim

Ramaḍan ayï tārix-i säkiz yüz toqsan toquzda farğāna vilāyatïda on iki yašta pādišāh boldum. Färğāna vilāyatï bäšinči iqlimdïn dur. Mȧmūranïŋ kinārasï vāqi boluptur. Šarqï Kāšğar, ğarbï Samarqand, janūbï badaxšānnïŋ sarḥaddï tağlarï, vä šimalida – agarči burun šahrlar bar ekändür, misl-i Almalïğ va Almatu vä Yaŋï, kim kutubda Utrar bitirlär – Muğul vä Özbäg jihatïdïn bu tārixda buzuluptur, aṣlan mȧmūra qalmaydur. Muxtaṣar vilāyat tur. Ašlïğ vä mevasï farāvān. Girdāgirdi tağ vāqi boluptur. Ğärbi ṭarafïda, kim Samarqand vä xujand bolğay, tağ yoqtur. Ošbu jānibtïn özgä heč jānibtïn qïš [?] yağï kelä almas. Sayḥūn daryāsï, kim xujand suyi<ğa>...

هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى تەرجىمىسى:

ناھايىتى شەپقەتلىك ۋە مېھرىبان ئاللانىڭ نامى بىلەن باشلايمەن.

899 ـ يىلى(330) رامزان ئېيىدا فەرغانە ۋىلايىتىدە(331) ئون ئىككى ياشتا پادىشاھ بولدۇم. فەرغانە ۋىلايىتى بەشىنچى ئىقلىمدىن بولۇپ، ئاۋات جايلارنىڭ چېتىگە جايلاشقان. شەرق تەرىپى كاشغەر بىلەن، غەرب تەرىپى سەمەرقەنت بىلەن، جەنۇب تەرىپى بەدەخشاننىڭ چېگراسى بولغان تاغلار بىلەن تۇتىشىدۇ. شىمال تەرىپىدە گەرچە بۇرۇن ئالمالىغ، ئالماتۇ ۋە ياڭى (كىتابلاردا «ئوترار» دەپ يېزىلىدۇ) قاتارلىق شەھەرلەر بولغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار ھازىر موڭغۇل ۋە ئۆزبېكلەر تەرىپىدىن بۇزۇلۇپ پۈتۈنلەي ۋەيران بولغان. فەرغانە كىچىك ۋىلايەتتۇر. ئاشلىق ۋە مېۋىسى مول. ئەتراپى تاغ بولۇپ، پەقەت سەمەرقەنت ۋە خوجەند جايلاشقان غەرب تەرىپىدىلا تاغ يوق. قىشتا مۇشۇ تەرەپتىن باشقا ھېچ تەرەپتىن دۈشمەن كېلەلمەيدۇ. خوجەند سۈيى دەپ ئاتىلىدىغان سەيھۇن دەرياسى...

3. يېقىنقى زامان ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ كېيىنكى باسقۇچىدىكى ئەسەرلەردىن نەمۇنە:

«دىۋانى گۇمنام» دىن نەمۇنە(332):

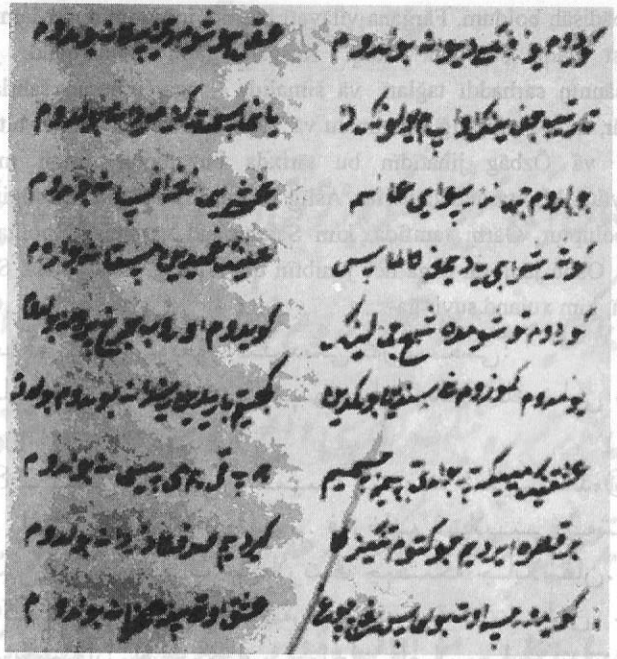

تىرانسكرىپسىيەسى:

1. kördüm yüzüŋni divanä boldum,
   äql-u ḥušumdin biganä boldum.
2. tartip jäfayiŋ ölsäm yoluŋda,
   yanmasmä härgiz märdanä boldum.
3. boldum jäḥanda räsvayi ʿaläm,
   yaxšï yamanğä äfsanä boldum.
4. kävsär šarabi yadïmğa kälmäs,
   läʾliŋ ğämidin mästanä boldum.

5. kördüm tüšümdä šämʾi jämaliŋ,
   köydüm urup čärh pärvanä boldum.
6. yumdum közümni sändin böläkdin,
   käčtim baridin rindanä boldum.
7. ïšqïŋ mäyigä pur boldï jismim,
   häm saqï, häm mäy päymanä boldum.
8. bir qäträ ärdim čöktüm täŋizgä,
   kirdim sädäfkä durdanä boldum.
9. köydürmäsä ot bolmas yïğač čoğ,
   ïšq otï bilän ḥämxanä boldum.

هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى تەرجىمىسى:

1. يۈزۈڭنى بىر كۆرۈش بىلەن دىۋانە بولدۇم، ئەقىل ـ هوشۇمدىنمۇ ئايرىلىپ قالدىم.
2. سېنىڭ يولۇڭدا جاپا ـ مۇشەققەت تارتىپ ئۆلۈپ قالساممۇ، سېنىڭدىن هەرگىز يۈز ئۆرۈمەيمەن، مەن مەردانە بولدۇم.
3. سېنى دەپ ئالەمدە رەسۋا بولدۇم، ياخشى ـ يامانلارنىڭ هەممىسىگە سۆز ـ چۆچەك بولدۇم.
4. كەۋسەر شارابى دېگەن نېمە يادىمغىمۇ كەلمەيدۇ؟ ياقۇتتەك لەۋلىرىڭنى ئويلاپ مەستانە بولدۇم.
5. جامالىڭنىڭ چىرىغىنى چۈشۈمدە كۆرۈش بىلەن ئۇنىڭ ئەتراپىدا خۇددى پەرۋانىدەك ئۆزۈمنى ئۇرۇپ ئايلاندىم.
6. سېنىڭدىن باشقىلارغا قارايدىغان كۆزۈم يوق، هەممىسىدىن كەچتىم، بىپەرۋا بولدۇم.
7. پۈتۈن جىسمىم ئىشقىڭنىڭ مېيىغا چىلىشىپ كەتتى، ساقىيمۇ، مەيمۇ، مەي جامىمۇ هەممىسى ئۆزۈم بولدۇم.
8. ئۆزۈم بىر تامچە ئىدىم، دېڭىزغا چۆكتۈم، سەدەپنىڭ ئىچىگە كىرىپ دۇردانە بولدۇم.

9. ئوت كۆيدۈرمىسە ياغاچ كۆيۈپ چوغ بولمايدۇ، مېنىڭ مۇنداق چوغ بولۇشۇم، مەن ئىشق ئوتى بىلەن بىر ئۆيدە.

«بەش تىللىق مانجۇچە لۇغەت»تىن نەمۇنە㉝:

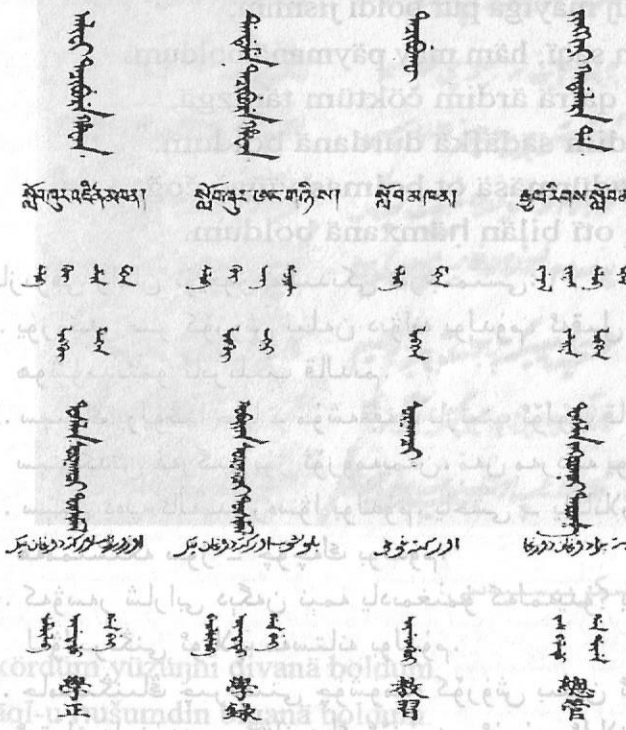

§12. 1950 ـ يىلىدىن بۇيانقى ئۇيغۇر يېزىق تەرەققىياتى

ئەرەب ئېلىپبەسى پارسلارنىڭ ۋاستىسى بىلەن ئۇيغۇرلارغا تارقالدى. ئۇيغۇر خەلقى قاراخانىيلار دەۋرى ۋە كېيىنكى ئۇزۇن بىر جەريانىدا ئەرەب تىلىنىڭ فونېتىكىلىق ئالاھىدىلىكىگە ئۇيغۇن لايىھەلەنگەن بۇ يېزىقنى ئۇيغۇر تىلى فونېتىكا

سىستېمىسىنىڭ ئالاھىدىلىكىگە ئۇيغۇنلاشتۇرۇش يولىدا ئىزدەندى. بۇ ئىزدىنىشلەر 20 ـ ئەسىرگە كەلگەندە يۇقىرى پەللىگە چىقتى. 20 ـ ئەسىرنىڭ 30 ـ يىللىرىدا يېڭى مائارىپ ھەرىكەتلىرىنىڭ تۇرتكىسىدە ئېلىپ بېرىلغان يېڭى مەدەنىيەت ھەرىكەتلىرى ئۇيغۇر يېزىقى ساھەسىدىمۇ ئىپادىلەندى. ئەسىرلەر بويى قوللىنىلىپ كېلىنگەن ئەرەب ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى بۇ ئېلىپبەدە ئىسلاھاتلار بولدى. 1950 ـ يىلىدىن كېيىن ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تۇرمۇشىدىمۇ غايەت زور ئۆزگىرىشلەر بولدى. 1950 ـ يىللاردىن 2000 ـ يىللارغىچە سىياسىي جەھەتتىمۇ ھەر خىل ھەرىكەتلەر، ئۆزگىرىشلەر يۈز بەردى. بۇ ئۆزگىرىشلەر ئۇيغۇرلارنىڭ يېزىق ئىشلىتىش ئەھۋالىدىمۇ ئەكس ئەتتى. بۇ 50 يىلدا ئۇيغۇر خەلقى يېزىق جەھەتتە ئۇلۇغ زور دەرىجىدە مۇقىمسىزلىقنى باشتىن كەچۈردى. بىرقانچە قېتىم يېزىق ئۆزگەرتتى، ئىملا قائىدىسىنى مۇكەممەللەشتۈرۈش جەريانىدا بىرقانچە قېتىم ئىملا قائىدىسى تۈزۈلدى ياكى تولۇقلاپ تۈزۈلدى. بۇ مەزمۇندا بىز بۇ ھەقتىكى مەزمۇنلار ئۈستىدە توختىلىمىز.

هازىرقى زامان ئۇيغۇر يېزىقى تەرەققىياتى ھەققىدە ۋېي سۇيـيى㉞، سۇگاۋارا جون㉟، جون دې فرانسىس㊱، بېللېر خان ئېلدىكو㊲، گۈننار ياررىك㊳، ئابدۇرېشىت سابىت ئەپەندى㊴ قاتارلىقلار 20 ـ ئەسىردىن بۇيانقى (بەزىلەر 1949 ـ يىلىدىن بۇيانقى) يېزىق ئىسلاھاتلىرى ھەققىدە تەتقىقات ئېلىپ بارغان.

20 ـ ئەسىر تىل ـ يېزىق ناھايىتى تېز تەرەققىي قىلغان دەۋر بولدى. نۇرغۇنلىغان يېڭى دۆلەت ۋە ئاپتونوم رايونلارنىڭ بارلىققا كېلىشىگە ئەگىشىپ نۇرغۇن تىللار مائارىپ ۋە كۇندىلىك تۇرمۇشتا ئىشلىتىشتىن تېخىمۇ كەڭ ۋە يۇقىرى ئىشلىتىلىش ئىمتىيازىغا ئىگە بولدى. مەركىزىي ئاسىيادىلا يېقىنقى دەۋردە تۇركىي تىل سىستېمىسىغا تەۋە تىللار كۆپىيىپ 30 غا

يەتتى[340]. مەركىزىي ئاسىيادىكى ئۇيغۇر، قازاق، قىرغىز قاتارلىق تۈركىي تىل سىستېمىسىغا تەۋە خەلقلەرنىڭ تىللىرى سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىدا ئېتنىك ئايرىما ئىسلاھاتى ئېلىپ بېرىلىپ، ئىتتىپاقداش جۇمھۇرىيەتلەر، ئاپتونوم جۇمھۇرىيەتلەر قۇرۇلغاندىن كېيىن ئۆزلىرىنىڭ مۇستەقىل يېزىقىغا ئىگە بولىدى. 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا هازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى ۋە يېزىقى ھەققىدە ئەڭ دەسلەپ تارىم ۋادىسىدىن ئوتتۇرا ئاسىياغا كۆچكەن ئۇيغۇرلار ئارىسىدا غۇلغۇلا بولدى. 1921 ـ يىلى تارىخىي، ئىجتىمائىي ئەھۋال ۋە تېررىتورىيە سەۋەبىدىن ئولتۇراقلاشقان جايىغا ئاساسەن، ئۆزلىرىنى «قەشقەرلىك»، «خوتەنلىك»، «قۇمۇللۇق»، «تارانچى» دەپ ئاتىۋالغان، لېكىن ماھىيەتتە ئورتاقلىققا ئىگە بولغان ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ بۇنىڭدىن كېيىن ئەسلىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان «ئۇيغۇر» دېگەن نامى تولۇق ئاساس بىلەن ئىشلىتىش تامامەن قايىل قىلارلىق دەرىجىدە ئىسپاتلانغاندىن كېيىن، مۇنازىرە نۇقتىسى سوۋېت ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئورتاق ئەدەبىي تىلىغا قايسى دىيالېكت (قەشقەر ياكى غۇلجا شېۋىسى)نى ئاساس قىلىش كېرەك، دېگەن باشقا بىر مەسىلىگە بۇرالدى. بۇ مۇنازىرە ئۇيغۇر يېزىقىدىكى «كەمبەغەللەر ئاۋازى»، «ئازادلىق»، «شەرق ھەقىقىتى»، «قىزىل شەپەق»، «ئىنقىلابىي شەرق»، «لېنىن يولىدا ماڭايلى» قاتارلىق گېزىت ـ ژۇرناللاردا تاكى 1930 ـ يىللارغىچە داۋاملاشتى[341]. بۇ مۇنازىرىلەر داۋامىدا ئۇيغۇر يېزىقى ھەققىدىمۇ نۇرغۇن پىكىرلەر ئوتتۇرىغا قويۇلدى. س. شاكىرجانوف ئۇيغۇر يېزىقى ۋە ئۇنىڭ ئىملاسى ھەققىدە ئىجابىي پىكىرلەرنى ئوتتۇرىغا قويدى[342]. بۇ جەريانداغى ئەڭ ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى كونا يېزىقنى تۈزىتىش، تولۇقلاش، ئۆزگەرتىش تەدبىرلىرى جىددىي ئېلىپ بېرىلدى. شۇ مۇناسىۋەت بىلەن 1925 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 18 ـ كۈنى ئالمۇتادا ئۇيغۇر

زىيالىيلىرىنىڭ قاتنىشىشى بىلەن 1 ـ قېتىملىق تىل ـ يېزىق ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى ئۆتكۈزۈلۈپ، شۇ ۋاقىتقا قەدەر قوللىنىپ كەلگەن ئەرەب ئېلىپبەسى قىسمەن ئىسلاھ قىلىنىپ، ئۇيغۇر تىلىنىڭ خۇسۇسىيەتلىرىگە دەسلەپكى قەدەمدە لايىقلاشقان 27 ھەرپتىن تەركىب تاپقان ئېلىپبە قوللىنىلدى[343]. بۇ يېزىق سوۋېت ئىتتىپاقىدا 1920 ـ يىللاردىن 1936 ـ يىلى لاتىن يېزىقى ئىشلىتىلگەنگە قەدەر قوللىنىلدى[344]. لاتىن ئېلىپبەسى ئەڭ دەسلەپ سوۋېت ئەزەربەيجاندا (1925 ـ يىلى) رەسمىي قوللىنىلدى. شۇنىڭدىن كېيىنكى ئىككى يىل ئىچىدە بۇ يېزىق باشقا جۇمھۇرىيەتلەردىمۇ تەدرىجىي ئومۇملاشتى. 1926 ـ يىلدىن باشلاپ قازاقستان، ئۆزبېكىستان ۋە قىرغىزستاندا تۇرۇشلۇق بىر تۈركۈم ئۇيغۇر زىيالىيلىرى ۋە ئوقۇتقۇچىلار ئەرەب ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى ئۇيغۇر يېزىقىنى لاتىن ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى ئۇيغۇر يېزىقىغا ئۆزگەرتىش ھەققىدە تەكلىپ ـ پىكىرلەرنى ۋە ھەر خىل لايىھەلەرنى ئوتتۇرىغا قويۇپ بىرقانچە قېتىم مۇزاكىرە قىلىشتى. 1928 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 29 ـ كۈنىدىن 5 ـ ئاينىڭ 4 ـ كۈنىگىچە ئۆزبېكىستانىنىڭ سەمەرقەنت شەھىرىدە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئۇيغۇر زىيالىيلىرىنىڭ قاتنىشىشى بىلەن 1 ـ قېتىملىق ئۇيغۇر تىل ـ يېزىق ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى چاقىرىلدى. يىغىندا ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ئېلىپبەسى ۋە ئاتالغۇلار مەسىلىسى نۇقتىلىق مۇزاكىرە قىلىندى[345]. بۇ قېتىمقى يىغىندا سوۋېت ئۇيغۇرلىرى لاتىن يېزىقىنى ئىشلىتىش ھەققىدە مۇھاكىمە ئېلىپ بېرىلىپ، لاتىنلاشتۇرۇلغان بۇ ئېلىپبەنىڭ 32 ھەرپتىن تەركىب تېپىشى تەۋسىيە قىلىندى. لېكىن، لاتىنلاشتۇرۇلغان بۇ يېزىق تاكى 1936 ـ يىلى 2 ـ قېتىملىق ئۇيغۇر تىلى مۇھاكىمە يىغىنى ئالمۇتادا ئېچىلغانغا

قەدەر ئىشلىتىلمىدى[340]. 1930 ـ يىلى 5 ـ ئايدا ئالمۇتا شەھـ
ـرىدە «2 ـ قېتىملىق ئۇيغۇر تىلى مۇھاكىمە يىغىنى» چاقىرد
ـىلىپ، 1 ـ قېتىملىق يىغىنىڭ لاتىن ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى
يېزىقنى كۆچۈش مەقسىدىكى قارارى ماقۇللاندى. بۇ ۋاقىتتا قوبۇل
قىلىنغان لاتىن ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى ئۇيغۇر ئېلىپبەسى
تۆۋەندىكىچە[347]:

A B C Ç D E Ə F G Ğ I İ H J K L M N Ŋ
O Ɵ P Q R S Ş T U V X Y Z Ƶ

سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيا جۇمھۇرىيەتلىرىدە سىلاۋيانلاشتۇرۇش ھەرىكىتى 30 ـ يىللارنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا باشلانغان بولۇپ، 1938 ـ يىلى قازاقلار ئۇنى قوبۇل قىلدى. لېكىن، ئۇيغۇرلار ئۇنى تاكى 1946 ـ يىلىغىچە ئىشلەتمىدى. شۇ يىلى بۇ ئېلىپبە يەنە موڭغۇلىيەدە قوللىنىلدى. لاتىنلاشتۇرۇلغان ئېلىپبەگە قارىغاندا، سلاۋيان ئېلىپبەسى ھەربىر تىل ئۈچۈن ئوخشىمىغان شەكىلدە تۈزۈلدى. لېكىن، ئەينى ۋاقىتتا رۇس تىلىدىن كىرگەن سۆزلەر باشقا تىللاردىمۇ رۇس تىلى ئىملا قائىدىسى بويىچە يېزىلغاچقا، باشقا تىللاردىكى سلاۋيان ھەرپلىرى كۆپەيدى. مەسىلەن، سلاۋيان ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى ئۇيغۇر ئېلىپبەسى 41 ھەرپتىن تەشكىل تاپقان بولۇپ، ئەسلىدىكىدىن توققۇز ھەرپ ئېشىپ كەتكەنىدى.

سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدىكى جۇمھۇرىيەتلىرىدە تىل ـ يېزىق ھەقىقىدىكى بەس ـ مۇنازىرىلەر شۇنداق قىزىق داۋاملاشقان بىر پەيتتە، شىنجاڭ رايونىدا تىل ـ يېزىق مۇھاكىمىلىرىگە نۆۋەت يوق ئىدى.

بۇ يەردە بىز تېخى دىققەت قىلىپ يەتمىگەن مۇھىم بىر مەزمۇن بار، ئۇ بولسىمۇ دوكتور ئەسئەت سۇلايمان دىيارىمىزدا تۇنجى بولۇپ تونۇشتۇرغان ۋە تەتقىق قىلغان «قەشقەر باسما بۇيۇملىرى» ۋە شۇ باسما بۇيۇملىرىدا ئىشلىتىلگەن ئېلىپبە ۋە ئىملا مەسىلىلىرىدۇر[348].

«قەشقەر باسما بۇيۇملىرى» 19 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرقى بىرقانچە يىلىدا دىن تارقىتىش مەقسىتىدە قەشقەرگە كەلگەن شۇۋېت مىسسىيونېرلىرى قۇرغان باسمىخانىدا 1912 ـ يىلىدىن تاكى 1938 ـ يىلى شېكى شىسەي ھۆكۈمىتى شۇۋېت مىسسىيونېرلىرىنى جەنۇبىي شىنجاڭدىن قوغلاپ چىقارغانغا قەدەر 25 يىل ئىچىدە بېسىلغان تۇرلۇك مەزمۇنلاردىكى نەچچە مىڭ پارچە كىتابنى كۆرسىتىدۇ. بۇ نەشر بۇيۇملار ۋە كىتاب ـ ماتېرىياللارنىڭ مەزمۇنى تۇرلۇك ساھەلەرگە چېتىلغان بولۇپ، تەخمىنەن 50% دىن كۆپرەكىنى خرىستىيان دىنى ھەمدە «ئىنجىل»غا دائىر كىتابلار ئىگىلەيدۇ. ئۇنىڭدىن قالسا شۇۋېت مىسسىيونېرلىرىنىڭ مەكتەپلىرى ئۈچۈن تۈزۈلگەن ئۇيغۇرچە دەرسلىك كىتابلار مۇھىم سالماقنى ئىگىلەيدۇ. بۇلارنىڭ ئىچىدە شەرقىي تۈركىي تىلى (شۇۋېتلار ئۆز ۋاقتىدا ئۇيغۇر تىلىنى «شەرقىي تۈركىي تىلى»دەپ ئاتىغان) ئوقۇتۇشىغا مۇناسىۋەتلىك بولغان «ئا ـ ب كىتابى»، «گىرامماتىكا كىتابى»، «ئوقۇش كىتابى»، «ئىملا كىتابى» قاتارلىق بىر يۈرۈش كىتابلارنى؛ تەبىئىي پەن كىتابلىرىدىن ھېساب كىتابى، جۇغراپىيە، پەن ـ تېخنىكا، ئاناتومىيە ۋە تەبىئەت قاتارلىق كىتابلارنى؛ چەت ئەل تىلى ئوقۇتۇشىغا دائىر كىتابلاردىن ئىنگلىزچە ـ ئۇيغۇرچە لۇغەت، ئىنگلىز تىلى ئوقۇشلۇقى قاتارلىقلارنى؛ تارىخقا دائىر كىتابلاردىن ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىنى ھەمدە گۈستاف ئاھلىبېرت

تەرىپىدىن تۇزۇلگەن ئۇيغۇر تىلىنىڭ تۇنجى ئىملا كىتابى قاتارلىقلارنى تىلغا ئېلىشقا ئەرزىيدۇ(349).

بۇ كىتابلار ئىچىدە دىققىتىمىزنى تارتىدىغىنى ئۇيغۇر تىلى ئوقۇتۇشىغا مۇناسىۋەتلىك بولغان «ئا ـ ب كىتابى»، «گىراممىاتىكا كىتابى»، «ئوقۇش كىتابى»، «ئىملا كىتابى» قاتارلىق بىر يۈرۈش كىتابلاردۇر. بۇنىڭ ئىچىدىكى «ئا ـ ب كىتابى»، «ئىملا كىتابى» قاتارلىق ئىككى كىتاب ئەينى دەۋر ئۇيغۇر يېزىقى ھەققىدىكى ئەڭ دەسلەپكى پىكىرلەر ۋە ئىسلاھاتلار ئەكس ئەتكەن كىتابلار ھېسابلىنىدۇ.

1932 ـ يىلى قەشقەردە بېسىلغان «ئا ـ ب كىتابى»نىڭ ئېلىپبە جەدۋىلى:

حرف لار

يالغانماسان حرف لار	چېتى قاڭ يالغان حرف لار	ئىكى قاڭ يالغان حرف لار	ئوتتۇرا قاڭ يالغان حرف لار
ا	ـا	ـا	ـا
ب	ـب	ـبـ	ـب
پ	ـپ	ـپـ	ـپ
ت	ـت	ـتـ	ـت
ج	ـج	ـجـ	ـج
چ	ـچ	ـچـ	ـچ
خ	ـخ	ـخـ	ـخ
د	ـد	ـد	ـد
ر	ـر	ـر	ـر
ز	ـز	ـز	ـز
س	ـس	ـسـ	ـس
ش	ـش	ـشـ	ـش

حرف لار

يالغانماسان حرف لار	چېتى قاڭ يالغان حرف لار	ئىكى قاڭ يالغان حرف لار	ئوتتۇرا قاڭ يالغان حرف لار
ص	ـص	ـصـ	ـص
ض	ـض	ـضـ	ـض
ط	ـط	ـطـ	ـط
ظ	ـظ	ـظـ	ـظ
ع	ـع	ـعـ	ـع
غ	ـغ	ـغـ	ـغ
ف	ـف	ـفـ	ـف
ق	ـق	ـقـ	ـق
ك	ـك	ـكـ	ـك
گ	ـگ	ـگـ	ـگ
ل	ـل	ـلـ	ـل
م	ـم	ـمـ	ـم
ن	ـن	ـنـ	ـن
ۋ	ـۋ	ـۋ	ـۋ
ھ	ـھ	ـھـ	ـھ
ى	ـى	ـى	ـى

يۇقىرىقى كىتابنىڭ 25 ـ بېتى:

دروازه

بو دروازه چونک بر شهرنینک دروازه سی دور. دروازه بان هر ایرتهکان دروازه نی اچادور و هر اخشام انی ایتیب قویادور. اوچوق تورغان وقت دا انینکدین تولا کشی اولاغ محافه و عرابهلار اوتوب تورادورلار. پنجشنبه بازار کون بولغاندین کین تورغون کشیلار اوتادور. یاز وقت بولسه دهقانلار صحرا دین نهایت تولا میوهلار شهرکا الیب کیرادور. اول وقت قوغون اوزوم شفتالو ارمود المه و شوندای میوه لار بازار دا تاپغالی بولادور.

1929 ـ يىلى قەشقەردىكى شۇبەت باسمىخانىسى گۇستاف ئالبېرتنىڭ باش مۇھەررىرلىكى، ئابدۇلقادىر ئاخۇننىڭ ياردەمچى مۇھەررىرلىكىدە «ئالتە شەھەرنىڭ زەبانى، يەنى كاشغەر ۋە ياركەندە پۇتۇلەدۇرغانخە مۇۋاپىق كىتابى ئىلىم ـ ئىملا» ناملىق ئىملا كىتابىنى نەشر قىلدۇ. بۇنىڭ بىلەن شىنجاڭدا هازىرقى زامان ئۇيغۇر يېزىق ئەدەبىي تىلىنىڭ تۇنجى ئىملا قائىدىسى دۇنياغا كېلىدۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ، قەشقەردىكى شۇبەت باسمىخانىسى مۇشۇ ئىملا قائىدىسىگە قاتتىق ئەمەل قىلغان هالدا كىتاب نەشر قىلدۇ. بۇنىڭ بىلەن هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىملا قائىدىسى ۋە نەشرىياتچىلىق قائىدىلىرىنىڭ قېلىپلىشىشى ئۇچۇن دەسلەپكى ئاساس يارىتىلدۇ. «قەشقەر باسما بۇيۇملىرى» نىڭ يازما ئالاھىدىلىكلىرىنى

تەكشۈرگىنىمىزدە شۇنى بايقايمىزكى، 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا رايونىمىز شىنجاڭدا ئۇيغۇرچە نەشر قىلىنغان زور مىقداردىكى تۇنجى باسما بۇيۇملار بولۇشىغا قارىماي، ئىملا قائىدىسىگە قاتتىق ئەمەل قىلغان نەشر بۇيۇملىرى ھېسابلىنىدۇ.

ئەمما، بۇ ئېلىپبە ۋە ئىملا قائىدىلىرى پەقەت شۇ ۋاقىت باسمىخانىسىنىڭلا پاتېنتى سۈپىتىدە ئىزچىللاشتۇرۇلغان بولسىمۇ، باشقا ئۇيغۇر رايونلىرىغا، جۈملىدىن ئۇرۇمچىگە تەسىر كۆرسەتكەنلىكى ياكى 1937 ـ يىلىدىكى ئېلىپبە ھەرپلىرىنى بېكىتىشتە قانچىلىك رول ئوينىغانلىقى ئېنىق ئەمەس.

1933 ـ يىلى شېڭ شىسەي ھوقۇق تۇتقاندىن كېيىن ئۆزىنى سوۋېتتىكى مىللىي ئىشلار پىروگراممىلىرى بىلەن پىششىق تونۇش دەپ كۆككە كۆتۈرۈپ، سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن بولغان ئىتتىپاقلىقىنى كۈچەيتىپ، سوۋېتتا قوللىنىلغان مىللىي تەركىبنى ئايرىشقا مۇناسىۋەتلىك ھەممە كاتېگورىيەلەرنى شىنجاڭدا قوللاندى. 1935 ـ يىلىدىكى 2 ـ قېتىملىق خەلق قۇرۇلتىيىدا شېڭ شىسەي شىنجاڭدىكى خەلقلەرنى 14 ئېتنىك گۇرۇپپىغا (مىللەتكە) ئايرىدى ھەمدە ھەربىر مىللەت ئۈچۈن ئايرىم ـ ئايرىم خەنزۇچە نام بەردى[350]. هازىرقى زامان ئۇيغۇر يېزىقى شېڭ شىسەينىڭ ئاتالمىش «مىللەتلەر باراۋەرلىكى» سىياسىتىنى يولغا قويۇشى بىلەن شىنجاڭدا كەڭ دائىرىدە ئىشلىتىلدى. لېكىن، شىنجاڭدىكى ئۇيغۇرلار سوۋېت ئۇيغۇرلىرىنىڭ 1930 ~ 1940 ـ يىللاردىكى دەسلەپتە لاتىن يېزىقىنى قوللىنىشتىن تەدرىجىي سىلاۋيان يېزىقىغا كۆچۈش ھەرىكىتىگە ئەگەشمىدى. 1936 ـ يىلى ھاشىم گۆھەر باقى دېگەن كىشى تەرىپىدىن تۈزۈلۈپ، غۇلجىدا ھۈسەين يۇنۇس مەتبەئەسىدە بېسىلغان ئىلى ۋىلايەتلىك مەدەنىي ئاقارتىش

ئۇيۇشمىسى تەرىپىدىن تارقىتىلغان «ئېلىپبە» دەرسلىكى هازىرقى زامان ئۇيغۇر يېزىقىدا بېسىلغانىدى. ئۇنىڭدا ئەرەب تىلىدىن كىرگەن سۆزلەرنى يېزىشتا قوللىنىلىدىغان بەلگىلەر كىرگۈزۈلمىگەن. 1935 ـ يىلىدىن باشلاپ، «شىنجاڭ گېزىتى» نىڭ ئۇيغۇرچىسى نەشر قىلىندى. ئۇنىڭدا ئەرەب تىلىدىن كىرگەن سۆز ـ ئاتالغۇلارنى يېزىشتا قوللىنىلىدىغان «ث، ح، ذ، ط، ظ، ض، ص، ع»قاتارلىق ھەرپلەر پەقەت ئەرەبچە سۆز ـ ئاتالغۇلارنى يېزىشتىلا قوللىنىلىپ، ئۇيغۇر تىلىغا خاس سۆزلەردە قوللىنىلمىدى. شېڭ شىسەينىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىشى ۋە ئەگىشىشى بىلەن شىنجاڭدا تۇنجى قېتىم يېزىق ئىسلاھاتى بولدى. 1937 ـ يىلى شىنجاڭدىكى زىيالىيلارنىڭ ئەرەب ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى ئۇيغۇر ئېلىپبەسىنى سان ۋە تەرتىپ جەھەتتىن سوۋېت ئۇيغۇرلىرى قوللىنىۋاتقان لاتىن ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى ئۇيغۇر ئېلىپبەسى بىلەن ئوخشاش قىلىشقا قوشۇلدى.

تۆۋەندىكىسى شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرى 1937 ـ يىلىدىن ئىلگىرى قوللانغان ئېلىپبە[351]:

ا، ب، پ، ت، ث، ج، چ، ح، خ، د، ذ، ر، ز، ژ، س، ش، ص، ض، ط، ظ، ع، غ، ف، ق، ك، گ، ڭ، ل، م، ن و، ھ، ى

تۆۋەندىكىسى شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرى 1937 ـ يىلى تۈزگەن ئېلىپبە[352]:

ئا، ب، چ، ج، د، ئە، ف، گ، غ، ھ، يا، ى، ك، ل،م، ن، ڭ، ئو، پ، ق، ر، س، ش، ت، ئۇ، ۋ، خ، ئۆ، ز، ژ

1946 ـ يىلى ئۇچ ۋىلايەت مىللىي ئارمىيەسى بىلەن گومىنداڭ هۆكۈمىتى ئوتتۇرىسىدا «11 ماددىلىق بىتىم» ئىمزالىنىشتىن بۇرۇن خەلق ۋەكىللىرىدىن ئىلىنغان پىكىرلەردە ۋەكىللەر «دۆلەتنىڭ مەمۇرىي ئورگانلىرى ۋە ئەدلىيە ئورگانلىرىنىڭ هۆججەت ـ ماتېرىياللىرى مۇسۇلمانلارنىڭ ئەزەلدىن بار بولغان يېزىقى (ئۇيغۇر يېزىقى ـ ئا) دا يېزىلسۇن؛ باشلانغۇچ، ئوتتۇرا ۋە ئالىي مەكتەپلەرنىڭ هەممىسىدە مۇسۇلمانلارنىڭ ئەزەلدىن بار بولغان تىل ـ يېزىقىدا دەرس ئۆتۈلسۇن»، دېگەن پىكىردە چىڭ تۇرغان. نەتىجىدە، «11 ماددىلىق بىتىم»نىڭ 3 ـ، 4 ـ تارماقلىرىدا مۇشۇ مەزمۇندىكى پىكىرلەرگە دىققەت قىلىنىپ «دۆلەتنىڭ مەمۇرىي ئورگانلىرى ۋە ئەدلىيە ئورگانلىرىنىڭ خەت ـ ئالاقىلىرىدە دۆلەت تىلى ۋە مۇسۇلمانلار تىللىرى تەڭ قوللىنىلىدۇ. خەلقنىڭ هۆكۈمەتكە سۇنغان ئەرز ـ ئىلتىماسلىرىنى ئۆز مىللىتىنىڭ يېزىقىدا يېزىشقا رۇخسەت قىلىنىدۇ؛ باشلانغۇچ مەكتەپلەر بىلەن ئوتتۇرا مەكتەپلەردە دۆلەت تىلى مەجبۇرىي دەرس بولۇپ كىرىدۇ. ئالىي مەكتەپلەرنىڭ ئوقۇتۇش ۋەزىيىتىگە قاراپ دەرس ئۆتۈشتە دۆلەت تىلى بىلەن مۇسۇلمانلار تىلى تەڭ قوللىنىلىدۇ» دەپ بەلگىلەندى(353).

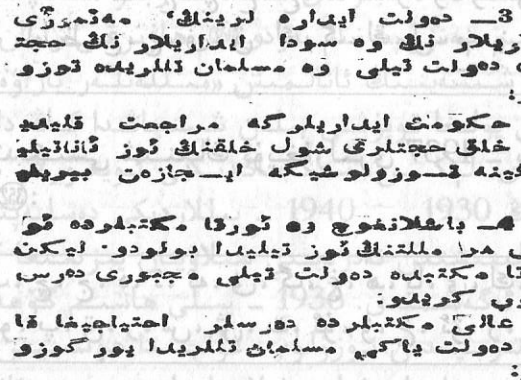

1946 ـ يىلى 25 كىشىدىن تەركىب تاپقان ئۆلكىنىڭ هۆكۈمەت هەيئەتلىرىنىڭ 2 ـ قېتىملىق يىغىنىدا ماقۇللانغان «شىنجاڭ ئۆلكىلىك هۆكۈمەت پىروگراممىسى» ئېلان قىلىندى. ئۇنىڭ «گ. مائارىپ» قىسمىنىڭ 9 ـ تارمىقىدا «باشلانغۇچ، ئوتتۇرا مەكتەپلەردە شۇ مىللەتنىڭ تىل ـ يېزىقىدا دەرس ئۆتۈلىدۇ. لېكىن، ئوتتۇرا مەكتەپتە دۆلەت تىلى ئوقۇشقا تېگىشلىك دەرس قىلىنىدۇ. ئالىي مەكتەپلەردە بولسا ئوقۇ ـ ئوقۇتۇش ئېهتىياجىغا قاراپ دۆلەت تىلى بىلەن مۇسۇلمان تىلى تەڭ قوللىنىلىدۇ» دەپ بەلگىلەندى. بۇ ئەينى ۋاقىتتىكى ئۇچ ۋىلايەت رەهبەرلىرىنىڭ ئۆز تىل ـ يېزىقىغا بولغان يۇكسەك مەسئۇلىيىتىنى ئىپادىلىدى. نەتىجىدە، ئۇيغۇر تىل ـ يېزىقى قانۇنىي ئورۇنغا ئىگە بولۇپ، مائارىپ ۋە هۆكۈمەت خىزمەتلىرىدە ئىشلىتىشكە باشلىدى. 1946 ـ يىلى ئۆلكىلىك مائارىپ نازارىتى باشلانغۇچ مەكتەپلەرنىڭ 1 ـ يىللىق ئوقۇغۇچىلىرى ئۈچۈن يېڭى ئېلىپبە تۈزۈپ ئېلان قىلدى. بۇ ئېلىپبە 27 هەرپتىن تەشكىل تاپقانىدى.

تۆۋەندىكىسى 1946 ـ يىلى تۈزۈلگەن ئۇيغۇر ئېلىپبەسى(354):

ئا، ب، پ، ت، د، ر، ز، ژ، و، ئو، م، ن، ل، س، ش، غ، ق، ۋ، ك، گ، ج، چ، خ، ئە، ھ، ي، ڭ

شىنجاڭ رايونىدا ئەرەب ئېلىپبەسىنى ئىسلاھ قىلىپ، ئۇنى ئۇيغۇر تىلى فونېتىكىسىغا ماسلاشقان ئۇيغۇر ئېلىپبەسىگە ئايلاندۇرۇش ئۈچۈن جەددىي تۈتۈش قىلىنىۋاتقان چاغدا، 1947 ـ يىلى 2 ـ ئاينىڭ 4 ـ كۈنىدىكى سوۋېت ئىتتىپاقى ئالىي سوۋېتىنىڭ قارارى بويىچە لاتىن ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى يېڭى ئېلىپبە ئوتتۇرىغا چىقتى. ئۇنىڭدا رۇس ئېلىپبەسىدىكى 33 هەرپ تولۇق قوبۇل قىلىنغاندىن باشقا، ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئۆزىگە

خاس فونېمىلىرىنى ئىپادىلەش ئۈچۈن سەككىز ھەرپ ياسالغان. شۇنداق قىلىپ، سلاۋيان ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى ئۇيغۇر ئېلىپبەسى 41 ھەرپتىن تەشكىل تاپقانىدى.

تۆۋەندىكىسى 1947 ـ يىلىدىكى سوۋېت ئۇيغۇرلىرى ئىشلەتكەن سلاۋيان ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى ئۇيغۇر ئېلىپبەسى(354):

А, Ә, Б, В, Г, Ғ, Д, Е, Ё, Ж, Ж, З, И, Й, К, Қ, Л, М, Н, Ң, О, Ө, П, Р, С, Т, У, Ү, Ф, Х, Һ, Ц, Ш, Щ, ъ, Ч, Ы, ь, Э, Ю, Я

مانا بۇلار 1949 ـ يىلىدىن ئىلگىرىكى شىنجاڭ ۋە سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى بىرقانچە قېتىملىق يېزىق ئىسلاھاتلىرى. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىنكى 40 نەچچە يىللىق تارىخىي جەريانىدا ئۇيغۇر يېزىقى ھەققىدە يەنە نۇرغۇن ئىسلاھاتلار، ئۆزگىرىشلەر بولدى. بۇ خىل ئىسلاھات ۋە ئۆزگىرىشلەرنى تارىخىي جەھەتتىن ئوچ باسقۇچقا بۆلۈشكە بولىدۇ: 1 ـ باسقۇچ، 1949 ـ يىلىدىن 1956 ـ يىلىغىچە؛ 2 ـ باسقۇچ، 1956 ـ يىلىدىن 1984 ـ يىلىغىچە؛ 3 ـ باسقۇچ، 1984 ـ يىلىدىن ھازىرغىچە.

ئەينى ۋاقىتتا، شىنجاڭ سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى نەشرىيات ئورۇنلىرىنىڭ تارقاقلىقى ۋە ئۆزى خالىغان ئىملا قائىدىسى بويىچە نەشر ئىشلىرى بىلەن شوغۇللانغانلىقى تۈپەيلىدىن، شۇ ۋاقىتتىكى ئۇيغۇر ئەدەبىي يېزىقى ھەقىقەتەن قالايمىقانىدى. 1937 ـ يىلى ئېلىپ بېرىلغان ئىسلاھات پەقەت زىيالىيلار بىلەنلا چەكلىنىپ قېلىپ، پەقەت رايون ۋە ئۆلكە دەرىجىلىك بەزى گېزىتلەردىلا ئىشلىتىلدى. «شىنجاڭ گېزىتى» 1935 ـ يىلىدىن باشلاپ ئۇيغۇر تىلىدا نەشر قىلىندى. بۇ گېزىت 1937 ـ يىلىدىكى ئېلىپبەنى ئىشلىتىشكە مايىل ئىدى. بۇ گېزىت گەرچە

شىنجاڭنىڭ ھەممە جايلىرىغا تارقىتىلغان بولسىمۇ، لېكىن قاتناش قولايسىزلىقى تۈپەيلىدىن چەت ـ يىراق جايلارغا يېتىپ بارالمىدى. ئەينى ۋاقىتتىكى جۇڭگودا ئىچكى ئۇرۇش ئېلىپ بېرىلىۋاتقان ئاپەتلىك يىللاردا ئاز سانلىق مىللەتلەر تىل ـ يېزىقىنى ئۆلچەملەشتۈرۈشنى مۇزاكىرە قىلىش ۋە ئومۇملاشتۇرۇش ھەققىدە سۆز ئېچىش مۇمكىن ئەمەس ئىدى. ئۇيغۇر ئىملا قائىدىسىنىڭ بۇنداق بولۇشىدىكى يەنە بىر سەۋەب، تاشكەنت ۋە ئالمۇتادىكى ئىككى نەشرىيات ئورنى ئۆز ئالدىغا ئىملا قائىدىسى تۈرغۇزۇپ نەشر ئىشلىرى بىلەن شوغۇللاندى. بۇ ئىككى نەشرىياتتا 1940 ـ يىللاردا ۋە 1950 ـ يىللارنىڭ باشلىرىدا ئۇيغۇر ۋە قازاق يېزىقىدا چىقىدىغان ماتېرىياللار شىنجاڭغا (ئاساسلىق ئىلى، ئالتاي، تارباغاتاي ۋىلايەتلىرىگە) كىرگۈزۈلدى. 1950 ـ يىللارغا كەلگەندە، ئۇيغۇر يېزىقىدىكى پەرقلەر ئاساسلىق مۇھاكىمە تېمىسىغا ئايلىنىپ قالدى.

1949 ـ يىلى جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلۇش ھارپىسىدا ئىبراھىم مۇتىي ئەپەندى تەرىپىدىن تۈزۈلۈپ، تولۇقلاپ بېكىتىلگەن ئىملا قائىدىسى 1948 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى ۋە 1949 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنىدىكى «شىنجاڭ گېزىتى»دە ئېلان قىلىندى. بۇنىڭدا ئۇيغۇر ئېلىپبەسى، ئۇيغۇر تىلىدىكى قوشۇمچىلار، باشقا تىللاردىن كىرگەن سۆزلەرنىڭ ئىملاسى، تىنىش بەلگىلىرى قاتارلىقلار دەسلەپكى قەدەمدە مۇقىملاشتۇرۇلدى. بۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇر تىلى سۆزلىرىنى ئەرەب، پارس تىلىنىڭ ئالاھىدىلىكى بويىچە ھەر كىشى ئۆزى بىلگەنچە يازىدىغان باشباشتاقلىق تۈگىتىلىپ، ئىملا دەسلەپكى بىر قېلىپقا سېلىنغان. لېكىن، ئەرەب ئېلىپبەسى يەنىلا ئۆز تەرتىپى بويىچە تولۇق قوبۇل قىلىنغان. ئۇيغۇر تىلىدىكى سوزۇق تاۋۇشلار ئۈچۈن ئايرىم بەلگە

بەلگىلەنمىگەن، سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئىملاسى، ئاھاڭداشلىقى، ئاجىزلىشىشى، ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ نۆۋەتلىشىشى، باشقا تىللاردىن كىرگەن سۆزلەرنىڭ ئىملاسى ھەققىدە قائىدىلەر تۈزۈلمىدى. 1951 ـ يىلى 5 ـ، 6 ـ ئايلاردا ئالمۇتادا «مەسلىھەت يىغىنى» چاقىرىلىپ، ئەرەب ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنى، ئىملا قائىدىسىنى ۋە ئېلىپبەنى بىرلىككە كەلتۈرۈش مۇزاكىرە قىلىندى. يىغىندا «شەرق ھەقىقىتى» ۋە «قازاق ئېلى» ژۇرنىلىدىن جېلىلوۋا ئىمساخان بىلەن ئەخمەتوف ئىمىنجان «ئەرەب ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئىملا قائىدىسى توغرىسىدا» ۋە قادىر ھەسەنوف بىلەن م. روزىيوفنىڭ «ئىككى ژۇرنالدا ئىشلىتىلگەن ئەدەبىي ئاتالغۇلارنى ئۆلچەملەشتۈرۈش توغرىسىدا» ناملىق ئىككى قارارى ماقۇللاندى. بۇ قېتىمقى ئېلىپبەنىڭ 1937 ـ يىلىدىكى ئېلىپبە بىلەن بولغان پەرقى تۆۋەندىكىچە:

1) ئېلىپبە تەرتىپى جەھەتتە 1951 ـ يىلى تۈزۈلگەن ئېلىپبەدە تاشكەنت ئۇيغۇرلىرى ئىشلەتكەن ئېلىپبە تەرتىپى قوللىنىلدى.

2) سوزۇق تاۋۇشلار جەھەتتە «ئې» ۋە «ئى» تاۋۇشى پەرقلەندۈرۈلدى.

3) يېڭى ئىملا قائىدىسى مەيدانغا كەلدى.

شۇنداق قىلىپ، 1951 ـ يىلىدىكى ئۇيغۇر ئېلىپبەسى ئۆز دەۋرى ئۈچۈن ئەڭ يېڭى ۋە ئەڭ مۇكەممەل ئېلىپبە بولۇپ، تاشكەنت ۋە ئالمۇتادا كەڭ قوللىنىلدى.

تۆۋەندىكىسى 1951 ـ يىلىدىكى ئۇيغۇر ئېلىپبەسى:

ئا، ب، پ، ت، ج، چ، خ، ھ، د، ر، ز، ج، س، ش، غ، ق، ف، ك، گ، ڭ، ئى، ي، ل، م، ن، ۋ، ئو، ئۇ، ئە

ئەمما، ئېلىپبە ئېلان قىلىنىپ قائىدىلەر تۈزۈلگەن بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە ئۇنىڭ ئىجراسىنىڭ كۆڭۈلدىكىدەك ئەمەسلىكىنى، يېزىش قائىدىلىرىنىڭ ئىزچىللاشمىغانلىقىنى، ئەنە شۇ «قازاق ئېلى» نەشرىياتى نەشر قىلغان ئەسەرلەردە تولۇق يولغا قويۇلمىغانلىقىنى كۆرمەكتىمىز.

1951 ـ يىلى شەرق ھەقىقىتى نەشرىياتى نەشر قىلغان تېيىپجان ئېلىيوپنىڭ «شەرق ناخشىسى» ناملىق شېئىرلار توپلىمىدىن «سېنىڭ ناخشاڭ (پۇشكىنغا بېغىشلاپ)» ناملىق شېئىرىدىن پارچە:

تيخى بەك ياش ئيديك شاعير، گويا ئيچلميغان غۇنچە،
سويۇملۇك بر يورۇق تاڭنى ديلك كۇتكەن ئيدى شۇنچە.
ديمك تندى ئيغر دەرتتن، يوقالديك ئامما، ياش توكمەى،
چيلشتك ئەرك ئۇچۇن شۇنداق - ئەجەل. ئالديدا تز پۇكمەى.
سينك نامك ئازادلق ئزديگەنگە بولدى نۇر ـ مەشعەل.
ئجاديڭدن بينا بولدى ئۇزاق ژيللار ئۇچۇن ھەيكەل.
زامانلار ئوتتى زۇلمەتتە، سۇرۇلدى قانچە چاڭ - توزاڭ.
ديلك سويگەن ئۇميد - ئارزۇ ئاخر قوچتى يورۇق برتاڭ.
سينك ژۇئۇڭدا نۇر ئەندى ئۇماندا ئڭريغان ئنسان،
سينك ژۇئۇڭدا دەرد - حەسرەت قلنغان يەر بلەن ياكسەن.
جاھان سويمەكتە تەۋرەشنى، چيلشچان تۇيغۇلار ياندى،
سۇزۇك تاڭ ئزديشب ھەرجان قارا ئۇيقۇدن ئويغاندى.
بۇ گۇن شاعيرسينك جان دوستلۇرۇڭ يەڭمەكتە ھەريەردە،
سينك دۇشمەنليرڭ مەينەتكە چوكتى، بولدى شەرمەندە.
حەقيقەت دۇشمينى كۇلگە ئورۇلدى يينب ئوتقا،
سينك نامك ئۇلۇقلاندى حەقيقەت ياشنيغان ژۇتتا.

بۇ شېئىرنىڭ ئىملاسىدىن قارىغاندا، بىز يۇقىرىدا دېگەن ئېلىپبە ۋە ئىملادا يېزىلمىغان. ئۇنىڭدا ئەرەب، پارس تىلىدىن كىرگەن سۆزلەر يەنىلا ئەرەبچە، پارسچە يېزىلىشى بويىچە يېزىلغان. بۇ شېئىرلارنىڭ ئىملاسى 1937 ـ يىلىدىكى ئىملا قائىدىسى بويىچە بېسىلغاندەك تۇرىدۇ. قارىغاندا بۇ كىتاب ئىملا قائىدىلىرى

تۈزۈلۈۋاتقان ياكى ئېلان قىلىنغان، ئەمما تېخى ئىجرا قىلىشقا ئۈلگۈرمىگەن بىر چاغدا بېسىلغان بولۇشى مۇمكىن.

بۇ ئېلىپبە ۋە ئىملا قائىدىسى شىنجاڭغا كىرگۈزۈلگەن بولسىمۇ، لېكىن شىنجاڭدا ھەرقانداق دەرىجىدىكى بىر ھۆكۈمەت ئورگىنى تەرىپىدىن ئېتىراپ قىلىنمىدى. شۇنداق بولۇشىغا قارىماي، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ 1951 ـ يىلىدىن باشلاپ شىنجاڭغا قارىتىلغان مەدەنىيەت سىياسىتى، تۈرلۈك تىل ـ يېزىقتا نەشر قىلىنغان ماتېرىياللار ۋاسىتىسى بىلەن تارىختىن بۇيانقى ئەڭ يۇقىرى دەرىجىدە سىڭىپ كىردى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە شىنجاڭدا بېسىلغان كىتابلار مۇشۇ ئىملادا بېسىلىپ چىقتى.

تۆۋەندىكىسى 1952 ـ يىلى 11 ـ ئايدا شىنجاڭدا بېسىلغان بىر كىتابتىن پارچە:

جۇڭگو يىڭى دىموكراتىيەچىل ياشلار ئىتتىپاقى
مەركىزى كومىتىتىنىڭ 3 ـ سانلىق ئۇمۇمى
ژىغىنى بىجىندە ئوتكۈزۈلۈپ نوۋەتتىكى
خىزمەت مەسىلىسى توغرىسىدا ئەھمىيەت
بىلەن مۇزاكىرە بولۇپ

قارار قوبۇل قىلىندى

جۇڭگو يىڭى دىموكراتىيەچىل ياشلار ئىتتىپاقىنىڭ مەركىزى كومىتىتى 25 ـ ئاۋغۇستتىن 4 ـ سىنتەبرگە قەدەر بىجىندە 3 ـ سانلىق ئۇمۇمى ژىغىنىنى ئوتكەزدى. بۇ ژىغىنغا ياشلار ئىتتىپاقى مەركىزى كومىتىتىنىڭ ھەيئەت ئەئزالىرى ۋە كاندىدات ھەيئەت ئەئزالىرىدىن بولۇپ 38 كىشى قاتناشتى ۋە ھەر بىر چوڭ مەئمۇرى رايوندىكى، مۇھىم ئولكە شەھەرلەردىكى، ھەربى قىسىملاردىكى ۋە تومۇر يولدىكى ياشلار ئىتتىپاقى تەشكىللىرىنىڭ مەسئۇل كادرلىرى، يەنە ياشلار ئىتتىپاقى مەركىزى ئورگانلىرىنىڭ ھەربىر بولۇملىرىدىكى مەسئۇل كادرلاردىن بولۇپ 41 نەپەر كىشى چەتتىن قاتناشتى.
بۇ قىتىمقى ژىغىن پارتىيە مەركىزى كو-
2

مۇشۇ ۋاقىتتا، قازاقىستان پەنلەر ئاكادېمىيەسى ئۇيغۇرشۇناسلىق ئىنستىتۇتى 1949 ـ يىلىدىن بۇيان تەتقىقاتىنى شىنجاڭ ئۇيغۇر تىل ـ يېزىقىغا مەركەزلەشتۈرگەنىدى. ئېلىمىزدىمۇ مەركىزىي ھۆكۈمەت شۇ ۋاقىتتىن باشلاپ ئاز سانلىق مىللەت تىللىرىنى تەتقىق قىلىدىغان مەخسۇس خادىملارنى تەربىيەلەش پىروگراممىسىنى تۈزۈشكە كىرىشتى. جۇڭگو پەنلەر ئاكادېمىيەسىنىڭ تىل ئىنستىتۇتى (ھازىرقى جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيەسى 1951 ـ يىلى) ئەتىيازدىن باشلاپ ئاز سانلىق مىللەتلەر تىللىرى مۇتەخەسسىسلىرىنى تەربىيەلەيدىغان كۇرسلارنى ئېچىشقا باشلىدى. 1950 ـ يىلىنىڭ كۈز پەسلىدە مەركىزىي ھۆكۈمەت غەربىي شىمال ۋە غەربىي جەنۇبتىن ئىبارەت ئىككى ئاساسلىق ئاز سانلىق مىللەت رايونىغا «قېرىنداشلار سالىمىنى يەتكۈزۈش» ۋەكىللەر ئۆمىكىنى ئەۋەتتى. ۋەكىللەر ئۆمىكىنىڭ قارىمىقىدا بىردىن تىلشۇناس بار ئىدى. پەنلەر ئاكادېمىيەسىدىكى ۋاڭ جۈن غەربىي شىمالغا ئەۋەتىلگەن بولۇپ، قايتىپ كەلگەندىن كېيىن شىنجاڭدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر تىلى توغرىسىدا دوكلات يازدى. بۇ مۇشۇ رايوندىكى تىل ساھەسىدە ئېلىپ بېرىلغان ئەڭ دەسلەپكى تەتقىقات دوكلاتى ئىدى. 1950 ـ يىلى 10 ـ ئايدا «شىنجاڭدا تىنچلىق ۋە خەلقچىللىقنى ھىمايە قىلىش ئىتتىپاقى» تىل ـ يېزىق يىغىنى چاقىرىپ، «شىنجاڭ تىل ـ يېزىق كومىتېتى» قۇرۇشنى قارار قىلدى. گوۋۇيۈەن 1951 ـ يىلى 2 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى ماقۇللىغان قارارىغا ئاساسەن، 1951 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ ئاخىرىدا «شىنجاڭ ئۆلكىلىك ئاز سانلىق مىللەتلەر تىل ـ يېزىقىنى مۇزاكىرە قىلىپ، ئىسلاھ قىلىش ھەيئىتى» تەشكىل قىلىندى. 1952 ـ يىلى ئۆلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ 10 ـ قېتىملىق ھەيئەتلەر مەجلىسىدە «شىنجاڭ مىللەتلەر تىل ـ يېزىقىنى مۇزاكىرە قىلىپ، يېتەكچىلىك قىلىش ھەيئىتى» قۇرۇش قارار قىلىندى. يېڭىدىن تەيىنلەنگەن ھەيئەت ئەزالىرى يىغىن ئېچىپ، ئالمۇتادا ئىشلەنگەن «ئۇيغۇر ئەدەبىي

تىلىنىڭ قىسقىچە ئىملا قائىدىلىرى»نى سىناق تەرىقىسىدە ئىشلىتىشنى قارار قىلدى. لېكىن، «ھەيئەت»نىڭ خىزمىتى 1954 ـ يىلى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئىملا قائىدىسى تۈزۈل-گەندىن كېيىن باشلاندى. بۇ چاغدا تۈزۈلگەن ئۇيغۇر ئېلىپبەسى 30 ھەرپتىن تەشكىل تاپتى.

جەدۋەل: 1954 ـ يىلى تۈزۈلگەن ئۇيغۇر ئېلىپبەسى

تەرتىپى	يالغۇز	باش	ئوتتۇرا	ئاياغ
1	ئا، ا			ـا
2	ب	بـ	ـبـ	ـب
3	پ	پـ	ـپـ	ـپ
4	ت	تـ	ـتـ	ـت
5	د			ـد
6	ئە، ە			ـە
7	ج	جـ	ـجـ	ـج
8	چ	چـ	ـچـ	ـچ
9	خ	خـ	ـخـ	ـخ
10	ھ	ھـ	ـھـ	ـھ
11	ئو، و			و
12	س	سـ	ـسـ	ـس
13	ش	شـ	ـشـ	ـش
14	ر			ـر
15	ز			ـز
16	ژ			ـژ
17	ۋ			ـۋ
18	ئۇ، ۇ			ـۇ
19	ف	فـ	ـفـ	ـف

20	ق	قـ	ـقـ	ـق
21	ك	كـ	ـكـ	ـك
22	ڭ	ڭـ	ـڭـ	ـڭ
23	ئې، ې	ئې، ې	ـېـ	ـې
24	ئى، ى	ئى، ى	ـىـ	ـى
25	ي	يـ	ـيـ	ـي
26	غ	غـ	ـغـ	ـغ
27	گ	گـ	ـگـ	ـگ
28	ل، لا	لـ	ـلـ	ـل
29	م	مـ	ـمـ	ـم
30	ن	نـ	ـنـ	ـن

1954 ـ يىلى شىنجاڭ مىللەتلەر تىل ـ يېزىق كومىتېتى-نىڭ سابىق مۇدىرى مەخمۇت زەيدى تۈزگەن «ئۇيغۇر ئەدەبىي تى-لىنىڭ قىسقىچە ئىملا قائىدىسى» ئېلان قىلىندى ۋە بۇ ئىملا قائىدىسىنىڭ ئالمۇتادا تۈزۈلگەن ئىملا قائىدىسىنى ئاساس قىل-غانلىقى ئىزاھلاندى[355]. بۇ ئىملا قائىدىسى 1954 ـ يىلى 3 ـ ئايدا شىنجاڭ مىللەتلەر تىل ـ يېزىقىنى مۇزاكىرە قىلىپ يې-تەكچىلىك قىلىش ھەيئىتى مۇناسىۋەتلىك ئورۇنلاردىن ۋەكىل قاتناشتۇرۇپ چاقىرغان تىل ـ يېزىق خىزمىتى يىغىنىدا ما-قۇللاندى. بۇ لايىھە سابىق شىنجاڭ ئۆلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتى-نىڭ 21 ـ سانلىق ھەيئەتلەر مەجلىسى بىلەن 125 ـ سانلىق مەمۇرىي مەجلىسىدە ماقۇللىنىپ، ئۆلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتى-نىڭ ئۇنى ئىزچىللاشتۇرۇش توغرىسىدىكى قارارى بىلەن ئېلان قىلىندى[356]. 1954 ـ يىلى 5 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنىدىن باشلاپ، پۈتۈن شىنجاڭدا ئومۇمىيۈزلۈك يولغا قويۇش قارار قىلىندى[357]. بۇ قېتىمقى ئىملا قائىدىسىدە ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئېلىپ-بەسى، سوزۇق ۋە ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ ئىملاسى، لەۋلەشكەن بو-

غۇملارنىڭ تەسىرى، بەزى تاۋۇشلارنىڭ نۆۋەتلىشىشى، باشقا تىللاردىن كىرگەن سۆزلەرنىڭ ئىملاسى، قوشۇمچىلارنىڭ ئىملاسى، بوغۇم كۆچۈرۈش قائىدىسى قاتارلىق بىر يۈرۈش قائىدىلەر بېرىلگەن. بۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇر تىلىنىڭ ۋە ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ خۇسۇسىيەتلىرىگە مۇۋاپىقلاشقان ئىلمىي قائىدىلەر دەسلەپكى قەدەمدە ئوتتۇرىغا قويۇلغان. ئاتالغۇلارنى توغرا ئىشلىتىشنىڭ تىل ئەمەلىيىتىگە ئۇيغۇنلاشقان بىر يۈرۈش پىرىنسىپلىرى، باشقا تىللاردىن كىرگەن سۆزلەرنى توغرا يېزىشنىڭ دەسلەپكى قائىدىلىرى ئوتتۇرىغا قويۇلغان. بۇ قېتىمقى ئېلىپبەدە ئۇيغۇر تىلىدا مۇستەقىل فونېما سۈپىتىدە قوللىنىلمايدىغان، پەقەت ئەرەب ـ پارس تىلىدىن كىرگەن سۆزلەرنى يېزىشتا ئىشلىتىلىدىغان «ث، ح، ذ، ط، ظ، ض، ص، ع» دىن ئىبارەت سەككىز ھەرپ ئۇيغۇر ئېلىپبەسىدىن چىقىرىپ تاشلاندى، شۇنداقلا ئۇيغۇر ئېلىپبەسىدە كەم بولسا بولمايدىغان سوزۇق تاۋۇشلار ئۈچۈن «ئا، ئە، ئې، ئى، ئو، ئۇ»دىن ئىبارەت ئالتە ھەرپ قوشۇلدى. بۇ قېتىمقى ئىملا قائىدىسى ھەققىدىكى قارار 1951 ـ يىلىدىكى قارار (ئالمۇتا يىغىنىدا ماقۇللانغان) دىن ھېچقانچە پەرقلەنمىسىمۇ، لېكىن بۇ يىغىنىنىڭ مۇھىم ئەھمىيىتى جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيەسىنىڭ ئېلىمىزدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر تىل ـ يېزىقى قائىدە ـ پەرمانلىرىنى تۈزۈش ۋە ئۇنىڭغا يېتەكچىلىك قىلىشنىڭ باشلىنىشى بولدى.

1954 ـ يىلى 12 ـ ئايدا ئۈرۈمچىدە نەشر قىلىنغان باسما بۇيۇملىرىدا يېڭى ئىملا قائىدىسى ئەكس ئەتكەن. تۆۋەندىكىسى 1954 ـ يىلى 12 ـ ئايدا ئۈرۈمچىدە بېسىلغان «تاڭ ناخشىلىرى» ناملىق شېئىرلار توپلىمىدىن ئېلىنغان بىر شېئىر (ئاپتورى ئابلېز غوپۇر، 102 ـ بەت).

يالغۇز تېرەك

(مەسەل)

بىر چاغدا باغدا ئۇسۇشۇپتۇ نۇرغۇن تېرەك،
بىر - بىرىدىن قېلىشماستىن بەسلەشكەندەك.
بىراق چەتتە بىرتال تېرەك ھېچ ئۇسمەپتۇ،
باشقىلارنىڭ پىكرىگىمۇ ھېچ كونمەپتۇ.
— «نىمە پايدا بەكمۇئىگىز بوپ ئۇسكەندىن.
نىمەپايدا بەس - بەس سېلىپ ژۇرۇشكەندىن.
ئەمدى بولدى مەقسىدىمگە يەتتىمغۇمەن،
ھەممىدىنمۇ كۇچلۇك بولۇپ چىقتىمغۇمەن.
ئۇسكەنلىرى ئۇسۋەسۇن كوككە يەتسۇن!
ئاخىرىدا ئەسقاتماستىن بىكار كەتسۇن.
«بالاغەتكە يېتىپ قالدىم» ئۇسسەم بولماس،
قانچە ئۇسسە ھېچقايسىمۇ مەندەك بولماس.
كۇنلەر ئوتتى ئايلار ئوتتى، ژىللار كەتتى،
تېرەكلەرنىڭ بويى ئۇسۇپ كوككە يەتتى.
قالدى ئاخىر ئۇسەلمەستىن يالغۇز تېرەك،
نېتىجىدە بولۇپ چىقتى بۇيۇك «زېرەك».

ئەمما، بەزى يازمىلاردىن بۇ ئېلىپبە ۋە ئىملا قائىدىسىنىڭ پۈتۈن شىنجاڭ دائىرىسىدە ئومۇملىشىپ كېتەلمىگەنلىكىنى كۆرىمىز. مەسىلەن، تۆۋەندە بېرىلگىنى «ئۈچتۇرپان ناھىيەلىك خەلق ئەدلىيە مەھكىمىسىنىڭ جىنايەتچىلەرنىڭ جىنايىتىنى ئېلان قىلىش ئۇقتۇرۇش قەغىزى». بۇ ھۆكۈمەت ھۆججىتىدە يېڭى ئىملا قىسمەن ئەكس ئەتكەن بولسىمۇ، ئەرەبچە، پارس تىلىدىن كىرگەن سۆزلەر يەنىلا ئەرەبچە، پارسچە ئىملادا يېزىلغان.



1953 ـ يىلى ماۋ زېدۇڭ رەھبەرلىكىدە مەركەزدە مىللەتلەر ئىشلىرى كومىتېتى قۇرۇلدى. كومىتېت مىنىستىر دەرىجىلىك بولۇپ، پۈتۈن مەملىكەتتىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر خىزمىتىگە مەسئۇل قىلىندى. كومىتېت قارىمىقىدا مىللەتلەر نەشرىياتى قۇرۇلدى ۋە ھەر خىل مەزمۇندىكى كىتابلارنى نەشر قىلىشقا باشلىدى[358]. بۇ خىزمەتلەر شىنجاڭدا ھۆكۈمەت نامىدا ئىملا قائىدىلىرىنى تۈزۈش ۋە ئېلان قىلىش خىزمىتىگە تۈرتكە بولدى.

1954 ـ يىلى سوۋېت ئىتتىپاقى ئوتتۇرا ئاسىيا جۇمھۇرىيەتلىرىدىن كەلگەن مەدەنىيەت تەسىرى يۇقىرى باسقۇچقا كىردى. دەرسلىك ماتېرىياللار، ماركس، ئېنگېلس، لېنىن، ستالىن ئەسەرلىرى، سىياسىي تەشۋىقاتلار، شۇنىڭدەك تاشكەنت ۋە ئالمۇتادىكى نەشرىياتلار نەشر قىلغان ھېكايە، رومانلار ھەممە جايدا، يەنى ئالىي مەكتەپلەرنىڭ ياتاقلىرىدىن

تارتىپ باشلانغۇچ مەكتەپ، ھەتتا شەخسلەرنىڭ ئۆيلىرىدىمۇ تېپىلىدىغان بولدى. ئۇنىڭدىن باشقا، 1950 ـ يىللاردا پۈتۈن جۇڭگودا تىل، ئىقتىساد، مەدەنىيەت قاتارلىق تەرەپلەردە سوۋېتنى ئەگىشىش ئەۋج ئالغاندى. شۇڭا، ئەينى ۋاقىتتا مەخمۇت زەيدى ۋە شىنجاڭ تىل ـ يېزىق كومىتېتىنىڭ ئۇيغۇر ئىملا قائىدىسىنى ئىشلەشتە سوۋېت ئالمۇتا نۇسخىسىنى ئاساس قىلىشى ئەجەبلىنەرلىك ئەمەس ئىدى.

ھۆكۈمەت يەنە ئاپتونوم رايونلۇق تىل ـ يېزىق كومىتېتى نامىدىن «ئۇيغۇر تىلىدا ئاتالغۇلارنى قوللىنىش پىرىنسىپلىرى» دېگەن نامدا كىتابچە نەشر قىلدى. بۇ كىتابچىدا 150 سۆزنىڭ توغرا ئىملاسى كۆرسىتىلگەنىدى.

1950 ـ يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئاز سانلىق مىللەتلەر تىللىرى ئۇستىدىكى تەتقىقاتلار ناھايىتى تېز تەرەققىي قىلغان بولۇپ، قىسقا مەزگىل ئىچىدە ئۇيغۇر، قازاق، موڭغۇل تىللىرىنى سلاۋيانلاشتۇرۇشنى مەقسەت قىلغان ئىسلاھاتلار باشلاندى.

1955 ـ يىلى 12 ـ ئايدا بېيجىڭدا تۇنجى قېتىملىق ئاز سانلىق مىللەتلەر تىلى ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى ئېچىلدى. ئۇنىڭ ئاساسىي مەقسىتى ئاز سانلىق مىللەتلەر تىلى ئۇستىدىكى تەتقىقاتنى چوڭقۇرلاشتۇرۇش ۋە يېزىقى مۇۋاپىق بولمىغان مىللەتلەرنىڭ يېزىق ئىسلاھاتىنى قوللاش، يېزىقى بولمىغان مىللەتلەر ئۈچۈن يېزىق ئىجاد قىلىشنى ئىلھاملاندۇرۇش ئىدى. يىغىندا 1956 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدىن بۇرۇن ئاز سانلىق مىللەتلەر يېزىقىنى لايىھەلەش ۋە ئىسلاھ قىلىشنى ئومۇمىيۈزلۈك تەرەققىياتقا ئېرىشتۇرۇش تەلەپ قىلىندى. شۇنداق قىلىپ، 1956 ـ يىلى 700 كىشىدىن تەركىب تاپقان يەتتە ئاز سانلىق مىللەت تىل ـ يېزىقىنى تەتقىق قىلىش

گۇرۇپپىسى تەشكىللىنىپ، دۆلەت پەنلەر ئاكادېمىيەسى تەرىپىدىن 42 ئاز سانلىق مىللەت رايونىغا ئەۋەتىلدى. 6 ـ گۇرۇپپا شىنجاڭغا ئورۇنلاشتۇرۇلدى(359).

مۇشۇنداق شارائىتتا ئۇيغۇر ۋە باشقا مىللەتلەرنىڭ تىل ـ يېزىقىنى قېلىپلاشتۇرۇش، ئۆلچەملەشتۈرۈشتىن ئىبارەت جىددىي ۋەزىپىگە مۇۋاپىقلىشىش ئۈچۈن، پارتىيە ۋە خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ قارار قىلىشى بىلەن، 1956 ـ يىلى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق تىل ـ يېزىق خىزمىتى كومىتېتى قۇرۇلدى. بۇ ئورگان قۇرۇلغاندىن كېيىن مىللەتلەر تىل ـ يېزىق خىزمىتى ساھەسىدە نۇرغۇن ئەمەلىي خىزمەتلەر ئىشلەندى. ئاپتونوم رايونىنىڭ ئەينى ۋاقىتتىكى رەھبىرىي كادىرلىرى ۋە ئىلمىي خادىملار ئەرەب ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى ئۇيغۇر كونا يېزىقىنىڭ يېتەرسىزلىكلىرىنى تۈزىتىش ئۈچۈن ئۇيغۇر، قازاق، قىرغىز، موڭغۇل، شىبە قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ يېزىقىنى سىلاۋيانلاشتۇرۇش ھەققىدە تەكلىپ، لايىھە، تەشەببۇسلارنى ئوتتۇرىغا قويۇشتى. ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى بۇ تەكلىپ ـ لايىھەلەرنى مەخسۇس يىغىن ئېچىپ مۇزاكىرە قىلىشنى قارار قىلدى. بۇ قارارغا ئاساسەن، 1956 ـ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 13 ـ كۈنىدىن 22 ـ كۈنىگىچە ئورۇمچىدە ئاپتونوم رايونلۇق 1 ـ قېتىملىق مىللەتلەر تىل ـ يېزىقى ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى چاقىرىلدى. يىغىنغا مەملىكەتلىك مىللەتلەر ئىشلىرى كومىتېتى، جۇڭگو پەنلەر ئاكادېمىيەسى تىل تەتقىقاتى ئورنى، مەركىزىي مىللەتلەر ئىنستىتۇتى قاتارلىق ئورۇنلاردىن بىر قىسىم ئالىملار، مۇتەخەسسىسلەر، شۇنداقلا قازاقستاننىڭ تىل ۋە مەدەنىيەت ۋەكىللەر ئۆمىكى تەكلىپ بىلەن قاتناشتى.

يىغىندا جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيەسى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق كومىتېتىنىڭ شۇجىسى ۋاڭ ئېنماۋ تەبرىك

سۆزى سۆزلىدى. مەركىزىي مىللەتلەر ئىشلىرى كومىتېتى مەدەنىيەت ـ مائارىپ مەھكىمىسىنىڭ باشلىقى، جۇڭگو پەنلەر ئاكادېمىيەسى ئاز سانلىق مىللەتلەر تىللىرىنى تەتقىق قىلىش ئورنىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى يىڭ يۈرېن «مىللەتلەر تىل ـ يېزىقى خىزمىتىنىڭ ھازىرقى ئەھۋالى ۋە بۇ ھەقتە بىرنەچچە پىكىر»، جۇڭگو پەنلەر ئاكادېمىيەسى ئاز سانلىق مىللەتلەر تىللىرىنى تەتقىق قىلىش ئورنىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى پروفېسسور فۇ ماۋجى «يېزىق لايىھەسى ۋە ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ئىملاسىنى تۈزىتىش توغرىسىدا بىرنەچچە پىكىر»، جۇڭگو پەنلەر ئاكادېمىيەسىنىڭ تىل ئىشلىرى بويىچە مەسلىھەتچىسى، سوۋېت مۇتەخەسسىسى گ. سېردىيوچېنكو (G. P. Serdyuchenko) «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىدىكى مىللەتلەرنىڭ تىل ۋە يېزىقلىرى ھەققىدە»، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مىللەتلەر تىل ـ يېزىقى كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى ئەلقەم ئەختەم «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق تىل ـ يېزىق كومىتېتىنىڭ خىزمەت دوكلاتى» قاتارلىق تېمىلاردا دوكلات بەردى.

يىغىن جەريانىدا شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىمىزدىكى ئۇيغۇر، قازاق، قىرغىز، موڭغۇل، شىبە مىللەتلىرىنىڭ كونا يېزىقلىرىنى ئۆزگەرتىپ، سلاۋيان ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى يېڭى يېزىققا كۆچۈش مەسىلىسى، ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى ۋە ئۇنىڭ ئاتالغۇلىرىنى ئىشلەش مەسىلىسى، شۇنداقلا تىل ساھەسىدە ئىشلەنگەن خىزمەتلەر، قولغا كەلتۈرۈلگەن نەتىجىلەر، ئىشلەشكە تېگىشلىك ۋەزىپىلەر مۇزاكىرە قىلىندى.

يىغىن ئاخىرىدا شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىدىكى مىللەتلەرنىڭ تىل ـ يېزىق ئىلمىي يىغىنىنىڭ قارارى ئوتتۇرىغا قويۇلدى ۋە ماقۇللاندى. شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى ئۇيغۇر، قازاق، قىرغىز، موڭغۇل،

شىبە مىللەتلەرنىڭ يېزىقىنى ئۆزگەرتىش ۋە يېزىقى يوق مىللەتلەرنىڭ يېزىق يارىتىۋېلىشىغا ياردەم بېرىش توغرىسىدا تۆت مادداىلىق قارار (1956 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 31 ـ كۈنى كومىتېت ئەزالىرىنىڭ 13 ـ سانلىق مەجلىسىدە ماقۇللانغان) نى ئېلان قىلدى. بۇ قارار شۇ يىلى 31 ـ دېكابىر شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن تەستىقلىنىپ كۈچكە ئىگە بولدى. بۇ خەۋەر «شىنجاڭ گېزىتى»نىڭ 1957 ـ يىلى 2 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنىدىكى خەنزۇچە، ئۇيغۇرچە سانلىرىغا بېسىلدى. لېكىن، بۇ قارار شىنجاڭدا 1957 ـ يىلى ئېلىپ بېرىلغان يەرلىك مىللەتچىلىككە ۋە ھوقۇقدارلارغا قارشى تۇرۇش ھەرىكىتى سەۋەبلىك بىر ياققا تاشلىنىپ قالدى. شۇنىڭدەك، 1958 ـ يىلى خەنزۇ تىلىنىڭ لاتىنلاشتۇرۇلغان فونېتىكىلىق ئېلىپبەسى ئېلان قىلىنغاندىن كېيىن، سىلاۋيان يېزىقىنى قوللىنىش دۆلەتنىڭ بىرلىكىدىن ئايرىلغانلىق، دەپ قارالدى.

ئۇيغۇر زىيالىيلىرىنىڭ ئەينى ۋاقىتتا سىلاۋيان ئېلىپبەسىنى تاللىشى تارىخىي، ئىجتىمائىي، سىياسىي ئاساسقا ئىگە ئىدى. بۇنىڭ ئىچىدە سىياسىي ئاساس مۇھىم ئورۇندا تۇراتتى. ئەينى ۋاقىتتا سوۋېت تەۋەسىدىكى مەركىزىي ئاسىيا خەلقلىرى ۋە موڭغۇلىيە جۇمھۇرىيىتى سىلاۋيان يېزىقىغا كۆچۈپ بولغان، ئېلىمىز ئۆزىنىڭ سوتسىيالىستىك قوشنىلىرى بىلەن بولغان «ئالتۇن دەۋر»نى باشتىن كەچۈرۈۋاتقانىدى، شۇنىڭدەك جۇڭگو ـ سوۋېت دوستلۇق مۇناسىۋىتى يۇقىرى باسقۇچقا كۆتۈرۈلگەنىدى. يەنە بىر تەرەپتىن، شىنجاڭنىڭ ئۇچ ۋىلايەت رايونىدىكى بىر قىسىم زىيالىيلار 90 ـ يىللاردىن باشلاپلا سلاۋيان يېزىقى بىلەن تونۇش ئىدى. شۇ سەۋەبتىن، ئۇلار بۇ يېزىقنى تاللىغان. ئۇلارنىڭ بۇ تاللىشىنىمۇ پارتىيە ۋە ھۆكۈمەتنىڭ قوللىشىغا ئېرىشكەن. ئەگەر بۇ يېزىق ئېلىمىزدە خەنزۇ تىلى ئېلىپبەسى ۋە باشقا ئاز سانلىق مىللەتلەر ئۇچۇن

ئورتاق قوللىنىلغان بولسا، «سوتسىيالىستىك چوڭ ئائىلە»دىكى «دوستلۇقى»نىڭ مۇھىم سىمۋولى بولغان بولاتتى. مەشھۇر سوۋېت تىلشۇناسى، ئاكادېمىك سېردىيوچىنكو ئېلىمىز تەرىپىدىن مەركىزىي مىللەتلەر ئىنستىتۇتىنىڭ مەسلىھەتچىلىكىگە، يەنە بىر قىسىم تۈركولوگلار ۋە تاجىك تىلى مۇتەخەسسىسلىرى بېيجىڭغا ئاز سانلىق مىللەتلەر تىل ـ يېزىقى تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىشقا تەكلىپ قىلىنغانىدى. سېردىيوچىنكو قاتارلىقلار زور تىرىشچانلىق كۆرسەتكەن بولسىمۇ، سوۋېتنىڭ سىلاۋيانلاشتۇرۇش تەجرىبىسى خەنزۇ تىلىنىڭ ئېلىپبەسى ئۈچۈن قوبۇل قىلىنمىدى. ئېلىمىزدىكى تۈركىي تىلدا سۆزلىشىدىغان خەلقلەر بىلەن موڭغۇل خەلقىنىڭ تىلى ئۈچۈن سلاۋيان ئېلىپبەسىنى قوللىنىش سوۋېت مىللىي سىياسىتىنىڭ زور غەلىبىسى ھېسابلىناتتى.

ئۇزاق ئۆتمەي «بارچە گۇللەر تەكشى ئېچىلىش، ھەممە ئېقىملار بەس ـ بەستە سايراش» فاڭجېنى يولغا قويۇلدى. مۇشۇنداق شارائىتتا جۇڭگو موڭغۇل تىلى مۇھاكىمە يىغىنى (يىغىنغا بېيجىڭ ۋە شىنجاڭدىن ۋەكىل قاتناشقان) ئېچىلىپ، 33 ھەرپ ۋە ئىككى قوشۇمچە بەلگىدىن تەركىب تاپقان يېڭى سلاۋيانچە موڭغۇل ئېلىپبەسى تۈزۈپ چىقىلدى. شۇ يىلى 8 ـ ئايدا شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق تىل ـ يېزىق كومىتېتىغا سلاۋيان يېزىقىنى قوللىنىش توغرىسىدا كۆرسەتمە بېرىلدى. شۇنىڭ بىلەن، بۇ قارار ماقۇللىنىپ ئۇيغۇر، قازاق، قىرغىز، موڭغۇل، شىبە، ئۆزبېك، تاتار تىللىرىنىڭ سلاۋيانچە ئېلىپبەسى تۈزۈلدى. يۇقىرىدا بايان قىلىپ ئۆتۈلگەن يىغىن بۇ جەھەتتە تۆۋەندىكى تۆت پىرىنسىپنى ئاساس قىلغانىدى:

1) بىر يېزىق سىستېمىسى چوقۇم تىلنىڭ فونېتىكا ۋە گىراماتىكا ئالاھىدىلىكىنى ئەكس ئەتكۈزۈپ بېرىشى ۋە ئىشلىتىشكە مۇۋاپىق كېلىشى كېرەك.

2) مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشنىڭ قولايلىق بولۇشى ئۈچۈن، «قېرىنداش مىللەتلەر»نىڭ ھەرپ شەكلى ئىمكانقەدەر ئوخشاش بولۇشى كېرەك.

3) ھەربىر ھەرپ چوقۇم ئېنىق، ئاسان ئوقۇغىلى بولىدىغان ۋە باشقا ھەرپتىن ئاسان پەرقلەندۈرگىلى بولىدىغان بولۇشى كېرەك.

4) ئىلىم ـ پەن، تېخنىكا بىلىملىرىنى ئىگىلەش ۋە مەدەنىيەتنىڭ تەرەققىي قىلىشى ئۈچۈن قولايلىق بولۇشى كېرەك.

شۇنىڭدەك ئەرەب ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ نۇقسانلىرى مۇنداق كۆرسىتىلدى:

1) ئەرەب يېزىقى ئەرەب تىلىنىڭ ئىچكى قانۇنىيەتلىرىنى، يەنى تاۋۇش سىستېمىسىنى، گىرامماتىكىلىق قۇرۇلۇشىنى كۆزدە تۇتۇپ مەيدانغا كەلتۈرۈلگەن بولۇپ، ئەرەب تىلى ئۈچۈن خىزمەت قىلىپ كەلگەن ۋە كەلمەكتە. لېكىن، ئەرەب تىلى بىلەن ئۇيغۇر، قازاق، قىرغىز، ئۆزبېك، تاتار تىللىرى باشقا ـ باشقا ئىچكى قانۇنىيەتلەرگە ۋە ئالاھىدە خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە ئىككى سىستېمىدىكى تىللاردۇر. ئەرەب ۋە تۈركىي تىللارنىڭ تاۋۇش سىستېمىسى بىر ـ بىرىگە پۈتۈنلەي ئوخشمايدۇ. تاۋۇشلارنى ئىپادىلەش ئۈچۈن قوشقان ھەرپلىرىمىزمۇ ئۆزىگە خاس ئايرىم ھەرپلەرنى يارىتىش بىلەن ئەمەس، ئەرەب يېزىقىدا ئېشىپ ـ تېشىپ ياتقان چېكىت ۋە پەشلەرنى كۆپەيتىش يولى بىلەن بولدى. نەتىجىدە چېكىت، پەشتىن زېرىكىپ كەتكەن خەلقىمىز مەتبۇئاتتا كۆپ قېتىنچىلىق بىلەن تەرغىب قىلىشىمىز ۋە ئىشلىتىپ ئاۋارە بولۇشىمىزغا قارىماي، ئۇ ھەرپلەرنى ئەمەلدە قوبۇل قىلمىدى. ئاز سانلىق كىشىلەردىن باشقا نۇرغۇن كىشىلەر ئۇلاردىن پايدىلىنالمىدى.

2) يېزىق ساۋات چىقىرىشقا، ئوقۇش، يېزىشتا ئاسان ۋە

ئەپلىك بولۇشى لازىم ئىدى. ئەرەب ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى يېزىقنىڭ بۇ جەھەتتىمۇ بىرمۇنچە نۇقسانلىرى بار. ھازىر ئۇيغۇر تىلىنىڭ خۇسۇسىيەتلىرىگە خاس 32 ھەرپ ئۈچۈن ئەرەب يېزىقى ئاران 30 ھەرپ بىرىلگەن بولسىمۇ، ئەمما ھەربىر ھەرپ باشتىن، ئوتتۇرىدىن، ئاخىرىدىن قوشۇلىدىغان، ئايرىم كېلىدىغان دەپ بىرنەچچىگە بۆلۈنىدۇ. شۇنداق قىلىپ، 30 ھەرپ 111 خىل شەكىلنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە مۇشۇ 111 خىل شەكىل بىر ـ بىرىدىن ئانچە پەرقلىنىپ كەتمەيدۇ. ئەگەر 111 خىل شەكىلنى بىر ـ بىرىدىن ئايرىپ تۇرغان 120 چېكىت، ئالتە ھەمزە، ئۈچ پەشنى ئايرىپ تاشلىساق، ئاساسىي شەكىل 16 دىن ئاشمايدۇ. ئەرەب ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى يېزىقنىڭ مۇرەككەپ بولۇشى ساۋات چىقىرىشى ۋە ئوقۇش، يېزىشنى قىيىنلاشتۇرۇشتىن تاشقىرى، ئىملادىكى تۇراقسىزلىق ۋە قالايمىقانچىلىققا سەۋەب بولماقتا.

3) يېزىق شەكلى جەھەتتىن بىر ـ بىرىدىن كەسكىن پەرق قىلىشى، پەن ـ تېخنىكىدا پايدىلىنىشقا ئەپلىك بولۇشى كېرەك ئىدى. بىراق، بىز ئىشلىتىۋاتقان بۇ يېزىق بۇ تەلەپكىمۇ ئۇيغۇن كەلمەيدۇ. ھازىر قوللىنىۋاتقان يېزىقنىڭ مۇرەككەپلىك ۋە قالايمىقانچىلىقى مەتبۇئاتتا خاتالىقلارنىڭ كۆپ بولۇشىغا سەۋەب بولماقتا. بىر چىش ياكى چېكىتنىڭ ئارتۇق ياكى كەم بولۇشى سۆزلەرنى باشقا بىر مەنىگە ئايلاندۇرۇۋېتىپ، جۈملە مەزمۇنىنى ئۆزگەرتىۋېتىدۇ. چېكىت ۋە چىشلارنىڭ ئارتۇق ياكى كەم بولۇپ قېلىشى سىياسىي جەھەتتىن بەزى خاتالىقلارنىڭ يۈز بېرىشىگە سەۋەبچى بولغاندىن سىرت، ئىقتىسادىي جەھەتتىنمۇ دۆلەتكە نۇرغۇن زىيان كەلتۈرمەكتە.

4) ئەرەب ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى ئۇيغۇر يېزىقى بىزنىڭ قېرىنداش خەلقلەرنىڭ تىللىرىدا چىقىۋاتقان ئەدەبىي ئەسەرلەردىن پايدىلىنىشىمىزغىمۇ دەخلى قىلماقتا. يەنە بىر

تەرەپتىن، خەنزۇ خەلقىنىڭ بىزنىڭ تىلىمىزنى ئۆگىنىشىگىمۇ قىيىنچىلىق تۇغدۇرماقتا[360].

شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، سىلاۋيان يېزىقىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرى مۇنداق كۆرسىتىلدى:

1) ئەرەب ئېلىپبەسى ئۇيغۇر تىلىدىكى سەككىز سوزۇق تاۋۇشقا ئاران ئۈچ ھەرپ بېرەلىگەن بولسا، سلاۋيان ئېلىپبەسى ئۇيغۇر تىلىدىكى سەككىز سوزۇق تاۋۇشقا سەككىز ھەرپ بېرەلەيدۇ (بۇنىڭ ئالتىسى سلاۋيان ئېلىپبەسىدە بار ھەرپلەر، ئىككىسى تۈركىي تىللار سىستېمىسىدا سۆزلىشىدىغان خەلقلەر سلاۋيان ئېلىپبەسى ئاساسىدا يېزىق يارىتىش جەريانىدا سلاۋيان ئېلىپبەسىدىن پايدىلىنىپ تۇزگەن ھەرپلەردۇر). ئۇيغۇر تىلىدىكى ئۇزۇك تاۋۇشلارغىمۇ سلاۋيان ئېلىپبەسىدىن (ئەسلىي سلاۋيان يېزىقىنىڭ ئۇزۇك تاۋۇش ھەرپلىرى ۋە ئەسلىي سلاۋيانچىغا سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى تۈركىي تىللار سىستېمىسىدا سۆزلىشىدىغان خەلقلەر تەرىپىدىن قوشۇلغان ھەرپلەردىن پايدىلىنىپ) يېتەرلىك مىقدارda ھەرپ ئالغىلى بولىدۇ. ئۇ ھەرپلەرنىڭ ئوقۇلۇشى تۈركىي تىللار سىستېمىسىدا سۆزلىشىدىغان باشقا خەلقلەردىكى ئوقۇلۇشى بىلەن يېقىن كېلىدۇ.

2) سلاۋيان يېزىقىدا ھەربىر تاۋۇش شەكىل جەھەتتىن بىر – بىرىدىن كەسكىن پەرق قىلىدىغان مۇستەقىل ھەرپلەر بىلەن ئىپادە قىلىنىدۇ.

3) سلاۋيان ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى يېزىقتا كۆچۈش بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ سوتسىيالىزم قۇرۇش ئىشلىرىدىكى ئىلغار تەجرىبىلىرىدىن، زامانىۋىلاشقان پەن – تېخنىكىسىدىن، سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى تۈركىي تىل سىستېمىسىدىكى قېرىنداش خەلقلەرنىڭ ئىلمىي ۋە بەدىئىي ئەدەبىياتىدىن ئوڭۇشلۇق

پايدىلىنىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىدۇ.

4) سلاۋيان ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى يېزىق ئۇيغۇر، قازاق، قىرغىز خەلقلىرى ۋە باشقا خەلقلەر ھەم ئۇلارنىڭ زىيالىيلىرى ئۇچۇن يات يېزىق ئەمەس. 1954 – يىلىدىن باشلاپ تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپلەرنىڭ 5 – يىللىقىدا سلاۋيان ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى يېڭى يېزىقنى ئۆگىنىش يولغا قويۇلدى[361].

سلاۋيان ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ لايىھەسىنى تۇزۇشتە ئاساسلانغان پىرىنسىپلار مۇنداق كۆرسىتىلدى:

1) سلاۋيان ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى يېڭى ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ لايىھەسىنى تۇزۇشتە، ھازىرقى ئۇيغۇر مىللىي ئەدەبىي تىلىنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى، يەنى ئۇيغۇر جانلىق تىلىدىكى رېئال تاۋۇشلار ئاساس قىلىندى. شۇڭا، ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدىكى 32 ئاساسىي تاۋۇش ئۇچۇن خاس 32 بەلگە ئېلىش تەكىتلەندى.

2) يېڭى ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ لايىھەسىنى تۇزۇشتە، بىر تاۋۇشقا بىر ھەرپ ئېلىش پىرىنسىپىغا ئاساسلىنىپ، سلاۋيان ئېلىپبەسىدىن ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ تاۋۇش خۇسۇسىيەتلىرىنى تولۇق ئىپادىلەپ بېرەلەيدىغان ھەرپلەردىن ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە تولۇق ۋە ئەينەن پايدىلىنىش كۆزدە تۇتۇلدى. مۇشۇ پىرىنسىپ بويىچە ئېلىنغان ھەرپلەر جەمئىي 24 بولۇپ، ئۇلار А ، Б ، В ، Г ، Д ، Е ، Ж ، З ، И ، Й ، К ، Л ، М ، Н ، О ، П ، Р ، С ، Т ، У ، Ф ، Х ، Ч ، Ш دىن ئىبارەت. بۇلاردىن تاشقىرى، پەقەت ئۇيغۇر تىلىدىلا بار تاۋۇشلار ئۇچۇن سلاۋيان ئېلىپبەسىدىكى ھەرپلەرنىڭ ئادەتتىكى شەكلىنى ساقلاش شەرتى ئاساسىدا، بۇ ھەرپلەرگە بەزى قوشۇمچە بەلگىلەر قوشۇلۇپ ياسالغان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئۆزىگە خاس خۇسۇسىيەتلىرىنى ئىپادىلەيدىغان سەككىز ھەرپ

كىرگۈزۈلدى.

3) سىلاۋيان ئېلىپبەسى ئاساسىدكى يېڭى ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ لايىھەسىنى تۈزۈشتە، تىلشۇناسلىق ئىلمىنىڭ تۈغقان تىللارنى بىرلىككە كەلتۈرۈش يۆنىلىشىگە ئاساسلىنىپ، ھەر خىل تىللاردا بىر خىل ئېيتىلىدىغان تاۋۇشلارنى ئوخشاش ھەرپلەر بىلەن بەلگىلەش كۆزدە تۇتۇلدى.

4) سىلاۋيان ئېلىپبەسىدكى يېڭى ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ لايىھەسىنى تۈزۈشتە، ئۇيغۇر تىلىنىڭ تاۋۇش خۇسۇسىيەتلىرى ۋە شۇ كەمگىچە ئىشلىتىلىپ كېلىۋاتقان يېزىق تىرادىتسىيەسى كۆزدە تۇتۇلدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇيغۇر تىلىنىڭ تاۋۇش سىستېمىسىدا يوق Ц، Щ، Ы، Ъ ھەرپلىرى لايىھەمزگە كىرگۈزۈلمىدى. شۇنداقلا، رۇس تىلىنىڭ ئىملا قائىدىسى ئۈچۈن ئېھتىياجلىق بولغان ئورفوگرافىك بەلگىلەر، يەنى Ю، Я، Ё غا ئوخشاش قوش تاۋۇشلۇق بەلگىلەر ئۇيغۇر تىلى تىرادىتسىيەسىدە ئادەت بولمىغانلىقى ئۈچۈن ۋە ئۇيغۇر تىلىنىڭ فونېتىكىلىق خۇسۇسىيىتىگە ئۇيغۇن كەلمىگەنلىكى ئۈچۈن بۇ بەلگىلەر يېزىق لايىھەمزگە كىرگۈزۈلمىدى. شۇنداق قىلىپ، رۇس تىلىغا خاس Ц، Щ، Ы، Ъ، Ю، Я، Ё بەلگىلىرىنى يېزىق لايىھەمزگە كىرگۈزمىدۇق.

5) سىلاۋيان ئېلىپبەسى ئاساسىدكى يېڭى ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ئېلىپبە تەرتىپىنى تۈزۈشتە مۇنداق پىرىنسىپنى كۆزدە تۇتتۇق: ئەسلىي سىلاۋيان ئېلىپبە تەرتىپى ساقلانغان ھالدا ئۇيغۇر تىلىغا خاس يېڭىدىن قوشۇلغان ھەرپلەرنى (F، Ж، К، Н، Х، Э لەرنى) شۇ ھەرپلەرنىڭ شەكىل جەھەتتىن ئوخشاشلىقىغا ۋە گۇرۇپپىلىشىش تەرتىپىگە ئاساسەن تېگىشلىك ھەرپلەرنىڭ ئارقىسىغا قويدى[362].

شۇنداق قىلىپ، بۇ قېتىمقى يېڭىدا سىلاۋيان ئېلىپبەسى ئاساسىدكى يېڭى ئۇيغۇر يېزىقى ئوڭۇشلۇق لايىھەلەپ

چىقىلدى. يېغىندا زىيا سەمىدى بۇ قېتىمقى سىلاۋيان يېزىقىنى ئومۇملاشتۇرۇش مەقسەت قىلىنغان كېيىنكى ئون يىللىق پىلان ۋە پىروگراممىلارنى خۇلاسىلىدى. يېغىندا تۆۋەندىكى توققۇز تۇرلۇك قارار ماقۇللاندى.

1) ئۇيغۇر سىلاۋيان ئېلىپبەسىنىڭ 32 ھەرپتىن تەشكىل تېپىشىغا قوشۇلۇش (سوۋېت ئۇيغۇرلىرى 41 ھەرپ ئىشلەتكەن.)

2) سوۋېتتىكى قازاق سىلاۋيان ئېلىپبەسىنى شىنجاڭدىكى قازاقلار ئۈچۈن ئوخشاش قوللىنىش بىلەن بىللە، ئامال قىلىپ ھەرپ سانىنى ئازايتىش (كېيىن 40 ھەرپ ئىشلىتىلدى.)

3) سوۋېت قىرغىزلىرى ئىشلەتكەن سىلاۋيان ئېلىپبەسىنى شىنجاڭدىكى قىرغىزلار ئۈچۈن قوللىنىش.

4) شىنجاڭدىكى موڭغۇللار ئالدىنقى يىلى ئىچكى موڭغۇلدا ئېچىلغان تىل ـ يېزىق مۇھاكىمە يىغىنىدا بەلگىلەنگەن موڭغۇل سىلاۋيان ئېلىپبەسىنى قوللىنىش.

5) شىنجاڭدىكى شىبەلەر ئۈچۈن 34 ھەرپتىن تۈزۈلگەن سىلاۋيان ئېلىپبەسىنى قوللىنىش.

6) شىنجاڭدىكى ئۆزبېك ۋە تاتارلار سوۋېتتىكى ئۆزبېك ۋە تاتارلار بىلەن ئوخشاش بولغان سىلاۋيان ئېلىپبەسىنى قوللىنىش.

7) تاجىك، مانجۇ، سىبىرىق ئۇيغۇر، سالا قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ يېزىق تەقسىماتى خىزمىتىگە ئاكتىپلىق بىلەن ئىشتىراك قىلىش. ئەرەب ئېلىپبەسىدىن سىلاۋيان ئېلىپبەسىگە كۆچۈشتىن ئىبارەت يېزىق ئىسلاھاتى خىزمىتى مۇرەككەپ ۋە مۇشكۈل خىزمەت بولۇپ، ئۇنى يولغا قويۇش جەريانىدا ئىنتايىن ئېھتىياتچان بولۇش، بۇرۇنقى ئىملا قائىدىسىنى يېڭى ئىملا قائىدىسى تۈزۈلگۈچە ئىشلىتىپ تۇرۇش.

8) جەمئىيەتنىڭ ھەرقايسى قاتلاملىرى بويىچە يېڭى يېزىقنى ئومۇملاشتۇرۇش كومىتېتى قۇرۇش، مائارىپ پىروگراممىسى،

كېرەكلىك نەشرىيات ۋاستىلىرى بىلەن يېزىقنى ئومۇملاشتۇرۇش[363].

بۇ قارارنىڭ ئىككىنچى قىسمىدا مەركىزىي دىيالېكتنى ئەدەبىي تىل ئۇچۇن ئورتاق قوللىنىش كۆرسىتىلىپ، غۇلجا تەلەپپۇزىنى ئۆلچەملىك تەلەپپۇز قىلىش بەلگىلەندى. شۇنىڭدەك قارارىدا يەنە ئەدەبىي تىلنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ئۇچۇن مەخسۇس ئاتالغۇ تۇزىدىغان ئورگانلارنى قۇرۇش تەلەپ قىلىندى. نەتىجىدە شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق تىل - يېزىق كومىتېتى جۇڭگو پەنلەر ئاكادېمىيەسىنىڭ رەھبەرلىكىدە بۇ خىزمەتلەرگە مەسئۇل بولىدىغان بولدى.

شۇنداق قىلىپ، سلاۋيان ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ئېلىپبەسى تۆۋەندىكىدەك بېكىتىلدى:

سلاۋيان ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى ئۇيغۇر ئېلىپبەسى:

А, Б, В, Г, Ғ, Д, Е, Ж, З, И, Й, К, Қ, Л, М, Н, Ң, О, Ө, П, Р, С, Т, У, Ү, Ф, Х, Ҳ, Ч, Ш, Ә (ь)

بۇ ئېلىپبە 1956 - يىلىدىن 1958 - يىلىغىچە ئېلىمىزنىڭ غەربىي شىمال رايونىدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر ئۇچۇن ئىشلىتىلدى. گەرچە ئۇيغۇرلارنىڭ سلاۋيان ئېلىپبەسىنى تۇزۇشتىكى پىرىنسىپلار تىلشۇناسلىق قائىدىلىرىگە ۋە ئەقلگە ئۇيغۇن بولسىمۇ (سوۋېت ئۇيغۇرلىرى ئۇچۇن تۇزۇلگەن ئېلىپبەگە ۋە سەل كېيىنرەك تۇزۇلگەن لاتىن يېزىقى ئاساسىدىكى يېڭى يېزىققا سېلىشتۇرغاندا)، شۇبھىسىزكى، بۇ ئېلىپبەنىڭ قوللىنىلىشى بىر خىل مەغلۇبىيەت، چېكىنىش ئىدى. بۇ قانداقتۇر تېخنىكىلىق جەھەتتىكى كەمچىلىك بولماستىن، ئەينى ۋاقىتتىكى سولچىل سىياسەتنىڭ نەتىجىسى

ئىدى. بۇ، سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى مەركىزىي ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ يېزىق ئىسلاھاتىنىڭ تەكرارلىنىشى بولۇپ، ئۇنىڭ سەۋەبىنى تىلشۇناسلىق ئېھتىياجى دېگەندىن كۆرە سىياسىي ئېھتىياج دېگەن تۇزۇك.

1956 - يىلىدىكى يىغىنىنىڭ قارارىغا ئاساسەن، يۇقىرىدىكى بەش مىللەتنىڭ يېزىق لايىھەلىرى مەلۇم دائىرىدە سىناق قىلىنىۋاتقان مەزگىلدە، 1957 - يىلى گوۋۇيۈەن خەنزۇ تىلىنىڭ لاتىن ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى فونېتىكىلىق ئېلىپبە لايىھەسىنى ئېلان قىلدى. شۇ يىلى 12 - ئايدا گوۋۇيۈەن «ئاز سانلىق مىللەتلەر يېزىقى ھەققىدە بەش پىرىنسىپ»نى ئېلان قىلدى. ئارقىدىنلا جۇڭ ئېنلەي زوڭلىنىڭ «نۆۋەتتىكى يېزىق ئىسلاھاتىنىڭ ۋەزىپىلىرى» دېگەن نۇتقى ئېلان قىلىندى. 1958 - يىلى 5 - ئايدا بېيجىڭدا مەملىكەتلىك مىللەتلەر تىل - يېزىق خىزمىتى يىغىنى چاقىرىلدى. يىغىندا «مەملىكەتلىك ئاز سانلىق مىللەتلەر يېزىق ياراتماقچى بولسا ياكى يېزىقلىرىنى ئۆزگەرتمەكچى بولسا، پىرىنسىپ جەھەتتىن خەنزۇ تىلى فونېتىكىلىق ئېلىپبە لايىھەسىنى ئاساس قىلىشى كېرەك» دېگەن پىرىنسىپ بەلگىلەندى[364]. شۇنىڭ بىلەن، سلاۋيان يېزىقى ئاساسىدىكى يېزىق لايىھەلىرىنى سىناق قىلىش خىزمىتى ئۆزلۇكىدىن توختاپ قالدى.

1957 - يىلى ئېلان قىلىنغان بەش پىرىنسىپ تۆۋەندىكىلەرنى كۆرسىتىدۇ[365]:

1) ئاز سانلىق مىللەتلەر يېزىق بەلگىلەشتە مۇمكىنقەدەر لاتىن ھەرپلىرىنى ئاساس قىلىش كېرەك. ئەسلىي يېزىقى بار مىللەتلەر يېزىقىنى ئۆزگەرتمەكچى بولۇپ، يېڭى يېزىق سىستېمىسىنى قوللىنىشقا توغرا كەلگەندىمۇ، مۇمكىنقەدەر لاتىن ھەرپىنى ئاساس قىلىش كېرەك.

2) ئاز سانلىق مىللەتلەر تىللىرىدا خەنزۇ تىلىدىكىگە

ئوخشاش ياكى يېقىن كېلىدىغان تاۋۇشلار بولسا، ئۇلارنى ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە خەنزۇ تىلىنىڭ پىنيىن لايىھەسىدىكى شۇ تاۋۇشلارغا يېقىن كېلىدىغان ھەرپلەر بىلەن ئىپادىلەش كېرەك.

3) ئاز سانلىق مىللەت تىللىرىدا بار، ئەمما خەنزۇ تىلىدا يوق تاۋۇشلار بولسا، ئەگەر بىر لاتىن ھەرپى بىلەن بىر تاۋۇشنى ئىپادىلەش ئۇسۇلىنى قوللىنىش تەس بولىدىغان بولسا، ئۇ چاغدا ئېلىپبە سىستېمىسىنىڭ ئېنىق، ھەرپ شەكىللىرىنىڭ ئاددىي، چىرايلىق، ھەرپ سانلىرىنىڭ مۇۋاپىق بولۇشىنى ۋە ئوقۇ ـ ئوقۇتۇش ئىشلىرىدا ئەپلىك بولۇشىنى كۆزدە تۇتۇپ، تىلىنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىغا قاراپ، تۆۋەندىكى ئۇسۇللار بىلەن ئىپادىلىسە بولىدۇ:

(1) ئىككى ھەرپ بىلەن بىر تاۋۇشنى ئىپادىلەش؛

(2) يېڭىدىن ھەرپ ئىجاد قىلىش ياكى باشقا مۇۋاپىق كېلىدىغان ھەرپلەرنى قوللىنىش؛

(3) ئايرىم ئەھۋالدا، ھەرپلەرگە قوشۇمچە بەلگىلەرنى قويۇش.

4) تىلدىكى ئىنتوناتسىيەنى ئەمەلىي ئېھتىياجغا قاراپ، بوغۇمنىڭ ئاخىرىغا بىر ھەرپ قوشۇش ياكى باشقا ئۇسۇللارنى قوللىنىش بىلەن ئىپادىلىسىمۇ ۋە ياكى ئىپادىلىمەسلىكىمۇ بولىدۇ.

5) مىللەتلەرنىڭ يېزىقلىرى، بولۇپمۇ تىل مۇناسىۋىتى يېقىن بولغان مىللەتلەرنىڭ يېزىقلىرىنىڭ ھەرپ شەكىللىرىنى ۋە ئىملا قائىدىلىرىنى ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە بىرلىككە كەلتۈرۈش كېرەك.

1958 ـ يىلى ئېچىلغان يىغىن 20 كۈن داۋاملىشىپ، ھەرقايسى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ يېزىق ئىسلاھاتى ئۈچۈن يۆنىلىش كۆرسىتىپ بەردى ۋە «بەش پىرىنسىپ»نى تەكتىلىدى[366]. يىغىنغا قاتناشقان شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق تىل ـ

يېزىق كومىتېتىنىڭ ۋەكىللىرى تېخى ئالتە ئاينىڭ ئالدىدا سلاۋيان ئېلىپبەسىنى قوللىنىشنىڭ ئەھمىيىتى ۋە مۇھىملىقىنى تەكتىلىگەن بولسا، ئەمدىلىكتە لاتىن ئېلىپبەسىنى يولغا قويۇشقا يۈزلەندى. تېخى يېقىندىلا سلاۋيان ئېلىپبەسىنىڭ پايدىلىق تەرەپلىرىنى مەدھىيەلىگەن خادىملار يېزىق ئۆزگەرتىشنىڭ سەۋەبىنى چۈشەندۈرۈشتە قېيىن ئەھۋالدا قالدى. شۇنىڭ بىلەن، لاتىنلاشتۇرۇشنىڭ «ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئۆزئارا ئۆگىنىش ئۈچۈن پايدىلىق قورال» بولىدىغانلىقى تەشۋىق قىلىندى[367]. شۇنداق قىلىپ، سلاۋيان ئېلىپبەسىنى ئومۇملاشتۇرۇشقا يۈزلەنگەن ئاز سانلىق مىللەتلەر ئىككى خىل تالالشقا دۇچ كەلدى. بۇنىڭ بىرى، يېزىق ئىسلاھاتىنى بىر چەتكە قايرىپ قويۇپ، ئۆزلىرىنىڭ ئەسلىدىكى ئەنئەنىۋى ئېلىپبەسىگە قايتىش، يەنە بىرى، يېڭى سىياسەتكە يېقىنىدىن ماسلىشىپ، لاتىن ئېلىپبەسىنى قوللىنىش.

نەتىجىدە شىنجاڭ ۋە ئىچكى موڭغۇلدىكى موڭغۇل ھەم شىبەلەر ئالدىنقى ئۇسۇلنى، شىنجاڭدىكى ئۇيغۇر، قازاق قاتارلىق مىللەتلەر كېيىنكى ئۇسۇلنى تاللىدى.

بۇ ئىشقا شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى بىر يېرىم يىلدىن ئارتۇق ۋاقىت سەرپ قىلدى. چۈنكى، «چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش» ھەرىكىتى ھەممە كىشىنىڭ زېھنىي قۇۋۋىتى ۋە قىزىقىشىنى يەپ كەتكەنىدى. ئەمەلدارلار پۈتۈن كۈچى بىلەن يېڭى خەلق كومۇناسى قۇرۇش ئىشلىرىغا بەند بولۇپ كەتكەنىدى. بۇ ۋاقىتتا زىيالىيلار ئارىسىدا يېزىق ئىسلاھاتى توغرىسىدا مۇھاكىمە قىلىش مۇمكىن ئەمەس ئىدى. چۈنكى، زىيالىيلار ناھايىتى يىراق تاغلىق رايونلاردا، كانلاردا جاپالىق ئىشلەۋاتاتتى. ھەتتا 1958 ـ يىلىنىڭ كۈز ۋە قىش پەسلىدە شىنجاڭ پەنلەر ئاكادېمىيەسى ۋە ئۇنىۋېرسىتېتلارمۇ تاقىلىپ قالغانىدى. 1959 ـ يىلى كۈزگە كەلگەندە،

«هوقۇقدارلارغا قارشى كۈرەش»نىڭ قانات يايدۇرۇلۇشى بىلەن شىنجاڭدىكى ئەمەلدارلار لاتىنلاشتۇرۇشقا ئەھمىيەت بېرىشكە مەجبۇر بولدى. دەل مۇشۇ مەزگىلدە، جۇڭگو ـ سوۋېت مۇناسىۋىتى بۇزۇلۇشقا قاراپ يۈزلەنگەنىدى. مۇشۇنىڭغا مۇناسىپ ھالدا سىلاۋيان ئېلىپبەسىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، لاتىن ئېلىپبەسىنى ئومۇملاشتۇرۇش ئارقىلىق، شىنجاڭدا سوۋېتنىڭ تەسىرىنى تۈگىتىش مەقسەت قىلىندى.

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ سابىق رەئىسى سەيپىدىن ئەزىزى «خەنزۇ تىلى سۆز ـ ئاتالغۇلىرىنى قوبۇل قىلىش ـ جۇڭگودىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئىتتىپاقلىقى ۋە ئۆزئارا قوشۇلۇپ كېتىشى ئۈچۈن پايدىلىق، چەتنىڭ ئېلىپبەسى (سىلاۋيانچە) گىلا ئېسىلىۋېلىپ، خەنزۇچە ئاتالغۇلارنى قوبۇل قىلىشقا قارشى تۇرۇش يەرلىك مىللەتچىلىك» دەپ كۆرسەتتى(368). شۇنىڭ بىلەن، سىلاۋيان ئېلىپبەسىنى تەكىتلەش مىللىي مەسىلە، سىياسىي خاتالىق بولۇپ قالدى. شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق تىل ـ يېزىق كومىتېتىنىڭ مۇدىرى زاكىروف خەلقنى «چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش داۋامىدا يېزىق ئىسلاھاتى پىلانلىرىنى غەلىبىلىك ئەمەلگە ئاشۇرۇش»قا چاقىردى. 1959 ـ يىلى 12 ـ ئايدا ئۈرۈمچىدە ئاپتونوم رايونلۇق 2 ـ قېتىملىق تىل ـ يېزىق ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى چاقىرىلدى. يىغىندا خەنزۇ تىلىنىڭ فونېتىكىلىق ئېلىپبە لايىھەسى ئاساسىدىكى ئۇيغۇر يېڭى يېزىقىنىڭ لايىھەسى بىلەن قازاق يېڭى يېزىقىنىڭ لايىھەسى ھەم ئاتالغۇلارنى قوبۇل قىلىشنىڭ پىرىنسىپلىرى مۇزاكىرە قىلىندى. بۇ ئىككى مىللەتنىڭ يېزىق لايىھەسىنى ئۈچ يىلدىن بەش يىلغىچە سىناق تەرىقىسىدە يۈرگۈزۈش ماقۇللاندى. شۇنداقلا، لاتىن يېزىقىنى قوللىنىشنىڭ ئەۋزەللىكى ئەمەلىي پاكىتلار بىلەن تەكىتلەندى ۋە مىللەتلەر ئارىسىدىكى

«ئوخشاشلىق»نى كۈچەيتىش ئۈچۈن، خەنزۇچە ئاتالغۇلار كۆپلەپ قوبۇل قىلىنىشقا باشلىدى. شۇنداق قىلىپ، لاتىن ئېلىپبەسى 1960 ـ يىلىدىن كېيىن باشلانغۇچ مەكتەپلەردە ۋە ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىش كۇرسلىرىدا قەدەممۇقەدەم ئۆگىتىلىشكە باشلىدى(369).

A, B, C, D, E, F, G, H, I, J, K, L, M, N, O, P,
Q, R, S, T, U, V, W, X, Y, Z, Ơ, Ḥ, Ḳ, Ə, Ө, Ü, Ƶ

1959 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى بۇيرۇق ئېلان قىلىپ، ئۇيغۇر ۋە قازاق يېڭى يېزىقىنىڭ دەسلەپكى لايىھەسىنى ئېلان قىلدى(370). شۇنداقلا، «شىنجاڭ گېزىتى»نىڭ 1960 ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنىدىكى ئۇيغۇرچە سانىغا يېڭى يېزىقنى ھىمايە قىلىش ھەققىدە بىر يۈرۈش مۇھاكىمە ماقالىلىرى بېسىلدى. بۇ مۇھاكىمىلەردە ئاساسلىقى مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش، خەنزۇ تىلىدىن ئاتالغۇ قوبۇل قىلىش، خەنزۇ تىلىنى ئۆگىنىش جەھەتلەردىكى يېڭى يېزىقنىڭ ئەھمىيىتى تەكىتلەندى. خەنزۇ تىلىدىن كۆپلەپ ئاتالغۇ قوبۇل قىلىش ۋە خەنزۇ تىلىدىن كىرگەن سۆز ـ ئاتالغۇلارنى ئەينەن (zh، ch، sh، c ھەرپلىرى بىلەن) خاتىرىلەشنىڭ ئەھمىيىتى ئەسكەرتىلدى(371).

1960 ـ يىلىدىن 1965 ـ يىلىغىچە، شىنجاڭ تىل ـ يېزىق ئىسلاھاتى كومىتېتى يېڭى يېزىقنى جەمئىيەتنىڭ ھەرقايسى سەپلىرىدە ئومۇملاشتۇرۇش ئۈچۈن زور تىرىشچانلىق كۆرسەتتى ۋە نۇرغۇن ئەمگەكلەرنى ئىشلىدى. بېيجىڭدىكى تىلشۇناسلارمۇ «ئۇيغۇر، قازاق خەلقىنىڭ يېڭى يېزىقنى قوللىنىشى مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى كۈچەيتىشكە پايدىلىق» دەپ كۆرسەتتى.

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى ئەسئەت ئىساقوپ قازاقىستانىنىڭ «خەنزۇ يېزىق سىستېمىسىنىڭ ئۇيغۇر ۋە قازاق خەلقلىرىگە زورلاپ تېڭىلىشى چوڭ خەنزۇچىلىقنىڭ ئىسپاتى» دېگەن سۆزلىرىگە رەددىيە بېرىپ: «ئۇيغۇر، قازاق يېڭى يېزىقىنى ئومۇملاشتۇرۇشتا جاھىل يەرلىك مىللەتچى ئۇنسۇرلار ۋە ئەكسىلئىنقىلابچىلار بىزگە قاتتىق ھۇجۇم قىلدى» دەپ كۆرسەتتى[372].

بۇ ۋاقىتتا ئومۇمەن، شىنجاڭ تىل ـ يېزىق ئىسلاھاتى كومىتېتى ئۇيغۇر، قازاق يېڭى يېزىقلىرىنى ئومۇملاشتۇرۇش ئۇچۇن، شەھەر ـ يېزىلاردىكى زاۋۇت، كان، كارخانىلاردا، ئىشچى، دېھقانلار ئارىسىدا كۇرسلارنى ئاچتى. باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى چوڭلار ئۇچۇن ئوقۇتقۇچى بولدى. ساۋاتسىزلىقنى تۇگىتىش كۇرسلىرىغا قاتناشقان ئايالىلار ئۆزلىرىنىڭ كەشتىلىرىگە يېڭى يېزىق ئىشلەتتى. قەشقەردىكى ناۋايىلار ناننىڭ ئۇستىگە يېڭى يېزىق ھەرپلىرىنى چەكتى. بالىلارنىڭ كۆڭلەكلىرى، ئاياللارنىڭ سومكىلىرى ۋە ئائىلىلەردە ئىشلىتىلىدىغان قورال ـ سايمانلارنىڭ ئۇستى يېڭى يېزىق بىلەن زىننەتلەندى...

1963 ـ يىلى شىنجاڭ تىل ـ يېزىق ئىسلاھاتى كومىتېتى تەييارلىغان ئۇيغۇر يېڭى يېزىقىنىڭ ئېلىپبەسى بېيجىڭ ۋە شىنجاڭدىكى تىلشۇناسلارنىڭ مۇزاكىرىسىگە سۇنۇلدى. يىغىندا ئاساسلىقى خەنزۇ تىلىدىن كىرگەن سۆزلەرنى ئىپادىلەشتە قوللىنىلىدىغان zh، ch، sh قوشما ھەرپلىرى ئۇستىدە مۇزاكىرە قىلىشىپ، تۆۋەندىكىلەر قارارلاشتۇرۇلدى:

1) ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئەدەبىي تىل بولۇش ئالاھىدىلىكىگە دىققەت قىلىش؛

2) مىللىي تىللارنىڭ ئورتاقلىقىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش؛

3) گوۋۇيۈەن ئېلان قىلغان «بەش پىرىنسىپ»نى ئىشلىتىشكە كاپالەتلىك قىلىش.

1964 ـ يىلى 3 ـ ئايدا شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق 3 ـ نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ 11 ـ قېتىملىق يىغىندا، لاتىن ھەرپلىرى ئاساسىدىكى ئۇيغۇر ئېلىپبەسىنى رەسمىي قوللىنىش ھەققىدىكى قارار ماقۇللاندى ۋە 10 ـ ئايدا گوۋۇيۈەنگە سۇنۇلدى. بۇ لايىھەنى گوۋۇيۈەن 1964 ـ يىلى 10 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنى تەستىقلىدى. ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى 1965 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنىدىن باشلاپ ئومۇميۈزلۈك قوللىنىش ھەققىدە بۇيرۇق ئېلان قىلدى.

Xinjiang Uyoqur Aptonom Rayonluk Həlk Komitetining Buyruqi

«Uyoqur Yengi Yezioqining Fang'əni», «Kazak Yengi Yezioqining Fang'əni» ni guo-wuyüən 1964-yili 10-ayning 23-küni təs-tiklidi. Hazir elan kilinsun.

Xinjiang Uyoqur Aptonom Rayonining zhuxisi:

Səypidin Əzizi

1965-yili 1-ayning 1-küni

(1965 ـ يىلى 1 ـ يانۋار ئېلان قىلىنغان ئۇيغۇر يېڭى يېزىقى)[373]:


ئۇيغۇر يېڭى يېزىقىنىڭ ئېلىپبەسىدىكى
ھەرپلەرنىڭ تەرتىۋى ۋە ئاتىلىشى

A a	B b	C c	D d	E e	F f	G g
a	be	ce	de	e	ef	ge
ئا	ب	(تس)	د	ئې	ف	گ
H h	**I i**	**J j**	**K k**	**L l**	**M m**	**N n**
ha	i	je	ke	el	em	ne
خ	ئى	ج	ك	ل	م	ن
O o	**P p**	**Q q**	**R r**	**S s**	**T t**	
o	pe	qiu	ar	es	te	
ئو	پ	چ	ر	س	ت	
U u	**V v**	**W w**	**X x**	**Y y**	**Z z**	
u	ve	wa	xi	ya	ze	
ئۇ	(ۋ)	ۋ	ش	ي	ز	
Oı oı	**Ḥ ḥ**	**K̦ k̦**	**Ə ə**	**Ɵ ɵ**	**Ü ü**	**Ẓ ẓ**
oıa	he	k̦a	ə	ɵ	ü	ẓe
غ	ھ	ف	ئە	(ئۆ)	(ئۈ)	ژ

گەسلەتمە :

1) يالغۇز ھەرپلەردىن باشقا، يەنە 4 قوشما ھەرپ — ng (ڭ)، zh (جۇ)، ch (چ)، sh (ش) قوللىنىلىدۇ.

2) يوغۇم ئاھىرىش بەلگىسى ئۈچۈن (ـ) ئىشلىتىلىدۇ.

شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، سابىق ئاپتونوم رايونلۇق يېزىق ئۆزگەرتىش كومىتېتى تۈزگەن «ئۇيغۇر يېڭى يېزىقىنىڭ قىسقىچە ئىملا قائىدىسى» ئېلان قىلىندى. بۇ ئىملا قائىدىسىدە مورفولوگىيەلىك پرىنسىپ ئاساس قىلىنغان. سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشلىقى مەسىلىسى ئىلمىي ئاساستا قائىدىلىك ھەل قىلىنغان ۋە قوشۇمچىلاردىن ئىخچاملاشقا بولىدىغانلىرى ئىخچاملانغان. لېكىن، «سول»چىللىقنىڭ تەسىرى تۈپەيلىدىن، ئۇيغۇر تىلىدىكى فونېمىلارنىڭ ئىپادىلەش ئىمكانىيىتىگە، بوغۇم تۈزۈلۈش قانۇنىيىتىگە، ئۇيغۇر تىلىنىڭ

ئاساسىي خۇسۇسىيەتلىرىگە ئۇيغۇن بولمىغان بەزى ھەرپلەر (c، zh، ch، sh) ۋە قائىدىلەر زورلاپ كىرگۈزۈلگەن.

يېڭى يېزىقنى ئامما ئارىسىدا ئومۇملاشتۇرۇش ئۈچ باسقۇچقا بۆلۈپ ئېلىپ بېرىلدى.

بۇ خىزمەتنى 1970 ـ يىلىدىن بۇرۇن تاماملاش نىشان قىلىنغان بولسىمۇ، لېكىن 1966 ـ يىلى باشلانغان «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى»نىڭ تەسىرى بىلەن خىزمەتنىڭ مۇھىم نۇقتىسى سىياسىيغا بۇرۇلدى. مەدەنىيەت زور ئىنقىلابىنىڭ ئۇزلۇكسىز يۇقىرى كۆتۈرۈلۈشىگە ئەگىشىپ، يېڭى يېزىقنى ئومۇملاشتۇرۇش خىزمىتى توسالغۇغا دۇچ كەلدى. لېكىن، بۇ يېزىق باشلانغۇچ ۋە ئوتتۇرا مەكتەپلەردە قەدەممۇقەدەم ئۆگىتىلدى. ئون يىل داۋاملاشقان «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە شىنجاڭمۇ پۈتۈن مەملىكەتكە ئوخشاشلا زور بالا ـ قازالارنى بېشىدىن كەچۈردى. بارلىق كەسىپي، تېخنىكا مەكتەپلىرى، ئالىي مەكتەپ ۋە تەتقىقات ئورۇنلىرى تاقىلىپ، زىيالىيلار ئاتالمىش «كادىرلار مەكتىپى»گە ئەۋەتىلىپ، مەجبۇرىي ئەمگەككە سېلىندى. ئۇيغۇر كونا يېزىقى زىيالىيلار ۋە پۇقرالار ئارىسىدا يەنىلا ئومۇميۈزلۈك ئىشلىتىلدى. بۇ ۋاقىتتا، جۇڭگو ـ سوۋېت مۇناسىۋىتى بۇزۇلۇپ، زىددىيەت كەسكىنلەشكەنىدى. مۇنداق ئەھۋالدا سوۋېتكە قارشى تۇرۇش شىنجاڭدىكى مۇھىم ئىش بولۇپ قالغانىدى. بۇ مەزگىلدە سوۋېت مەركىزىي ئاسىيا جۇمھۇرىيەتلىرى رادىيو ۋە نەشرىيات ۋاستىسى ئارقىلىق ئېلىمىزنىڭ ئۇيغۇر، قازاق تىللىرىغا قاراتقان سىياسىتىگە ھۇجۇم قىلدى. سوۋېت ئىتتىپاقىدا چىقىدىغان ئۇيغۇر تىلىدىكى «كوممۇنىزم تۇغى» گېزىتى 1970 ـ يىلىدىن باشلاپ ئەرەب ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن نەشر قىلىنىدى. بۇلارغا قارشى تۇرۇش ئۈچۈن، يېڭى

يېزىقنى ئومۇملاشتۇرۇش خىزمىتىنى كۈچەيتىش شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى ئۇچۇن ئىنتايىن زۆرۈر بولۇپ قالدى. مۇشۇنداق ئارقا كۆرۈنۈش ئاستىدا، سەيپىدىن ئەزىزى 1970 - يىلى قىشتا ھەرقايسى جايلاردىكى «كادىرلار مەكتىپى»دە جىسمانىي ئەمگەك قىلىۋاتقان تىلشۇناسلارنى ئۇرۇمچىگە چاقىرىپ، ئۇلارغا يېڭى يېزىقنى تېزدىن ئومۇملاشتۇرۇش كۆرسەتمىسى بەردى. لېكىن، بۇ تىلشۇناسلار ئۇزاق ئۆتمەي «قايتا تەربىيە»گە ئەۋەتىلگەچكە، بۇ ئىش ئېغىزدىلا قالدى. گەرچە 1970 - يىللاردا مۇشۇنداق يىغىنلار ئېچىلىپ تۇرغان بولسىمۇ، لاتىن يېزىقىنى زىيالىيلار ئارىسىدا ئومۇملاشتۇرۇش يولىدا ئۇنۇملۇك قەدەم بېسىلمىدى. بىراق، باشلانغۇچ مەكتەپلەردە بۇ يېزىق شۇنچىلىك ئىجتىھات بىلەن ئۆگىتىلدىكى، نەتىجىدە، پۇتۇن بىر ئەۋلاد باشلانغۇچ مەكتەپ بالىلىرى سىستېمىلىق ھالدا يېڭى يېزىق بىلەن ساۋاتلىق بولدى. 1970 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرى بۇ يېزىقنى قوللىنىش دائىرىسى ئالىي مەكتەپلەرگە كېڭەيدى. لېكىن، كونا يېزىق داۋاملىق قوللىنىلغاچقا، يېڭى يېزىق ئۆگەنگۈچىلەر جەمئىيەتكە ماسلىشىش ئۈچۇن، كونا يېزىقنى ئۆگىنىشكە مەجبۇر بولدى.

1973 - يىلى سابىق يېزىق ئۆزگەرتىش كومىتېتى «ئۇيغۇر يېڭى يېزىقىنىڭ ئىملا قائىدىسى»نى ئېلان قىلدى. بۇ ئىملا قائىدىسىدە 1965 - يىلى تۇزۇلگەن ئىملا قائىدىسىگە قارىغاندا سەل - پەل ئىلگىرىلەش بولغان بولسىمۇ، لېكىن خەنزۇ تىلىدىن كىرگەن سۆزلەرنى يېزىش ئۈچۇن بېرىلگەن قائىدىلەر مۇرەككەپ بولۇپ، ئەمەلىي قوللىنىشتا بىرمۇنچە قىينىچىلىقلارنى پەيدا قىلغانىدى. چەت تىلىدىن كىرگەن سۆزلەرنىڭ ئىملاسى ھەققىدە قائىدە بېرىلمىگەن. تىنىش بەلگىلىرىمۇ خەنزۇ تىلىدىكىگە

ئوخشاش بولۇشى كۆزدە تۇتۇلۇپ، سانى 16 گە يېتىپ، بەزى ھاجەتسىز بەلگىلەرمۇ كىرگۈزۈلگەنىدى.(374) ئەسلىدىنلا ئومۇملاشماي تۇرغان بۇ يېزىق ھەققىدە يۇقىرىقىدەك مۇرەككەپ قائىدىلەر، ئارتۇقچە بەلگىلەر بولغاچقا، مەسىلە تېخىمۇ ئېغىرلاشتى. لېكىن، بۇ يېزىققا بولغان يۇكسەك مەسئۇلىيەت بىلەن شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئىنقىلابىي كومىتېت 1976 - يىلى 15 - ئىيۇل كۈنى بۇيرۇق چۈشۈرۈپ، شۇ يىلى 1 - ئاۋغۇستتىن باشلاپ كونا يېزىقنى ئىشلەتمەسلىكنى جاكارلىدى. ئۇزاق ئۆتمەي «شىنجاڭ گېزىتى» ۋە «قىزىل بايراق» ژۇرنىلى ئۇيغۇر يېڭى يېزىقى بىلەن چىقىدىغان بولدى. شۇنىڭدىن ئىككى ئاي كېيىن، ماۋزېدۇڭ ۋاپات بولۇپ، خۇا گوفېڭ رەئىس بولدى. «تۆت كىشىلىك گۇرۇھ» تارمار قىلىنىپ، پۈتۈن جەمئىيەتتە «تۆت كىشىلىك گۇرۇھ»نى پاش قىلىش، ئەيىبلەش كۇرىشى قانات يېيىپ كەتتى. بۇ سىياسىي ۋەزىيەتنى شىنجاڭدىكى ئۇيغۇر ئاممىسىغا چۈشەندۈرۈش ئۈچۇن، مەتبۇئاتتا كونا ۋە يېڭى يېزىق تەڭ ئىشلىتىلىشكە باشلىدى. ئىككى يىلدىن كېيىن، يولداش دېڭ شياۋپىڭنىڭ «تۆتنى زامانىۋىلاشتۇرۇش» پىروگراممىسى ئوتتۇرىغا قويۇلۇپ، ئېلىمىزدە يېڭى بىر دەۋر باشلانغاندىن كېيىن، تىلغا ئائىت مۇنازىرە قايتا باشلاندى. ئەينى ۋاقىتتا، شىنجاڭدا دۇچ كەلگەن مۇھىم مەسىلە قانداق قىلىپ يېڭى يېزىقنى يېڭى پەللىگە كۆتۈرۈش ئىدى. شىنجاڭ تىل - يېزىق ئىسلاھاتى كومىتېتى 1979 - يىلى 12 - ئايدا ئۇرۇمچىدە يىغىن ئېچىپ، ئۇيغۇر، قازاق يېڭى يېزىقىنى ئومۇملاشتۇرۇش توغرىسىدا ئاخىرقى تەرىشچانلىقلىرىنى كۆرسەتتى. گەرچە يىغىنغا نەشرىيات خادىملىرى، تەتقىقاتچىلار، ئوقۇتقۇچىلار، قاتناشقان بولسىمۇ، ئۇلاردا لاتىن يېزىقىنى قوللىنىش قىزغىنلىقى يوق ئىدى. ئەمەلىيەتتە لاتىن ئېلىپبەسىنىڭ ئىملا

قائىدىسىنىڭ مۇرەككەپلىكى ھەققىدە ئوچۇق شىكايەتلەر بولدى. يېغىن يېڭى ئاتالغۇلارنى ئۆلچەملەشتۈرۈشكە ئالاھىدە ئەھمىيەت بەردى. نەتىجىدە، خەنزۇچىدىن قوبۇل قىلىنغان نۇرغۇن ئاتالغۇلار ئۇيغۇرچە ياكى رۇسچىغا ئالماشتۇرۇلدى. بۇ قېتىمقى يىغىن نەتىجىسىدە يېڭى ئاتالغۇلارنى ئۆلچەملەشتۈرۈش كومىتېتى قۇرۇپ، يېڭىدىن ئۆلچەملەشتۈرۈلگەن ئاتالغۇلارنى ئېلان قىلدى.

بۇ خىزمەت باشلىنىپ بىرنەچچە ئاي ئىچىدىلا، شىنجاڭ تىل ـ يېزىق ئىسلاھاتى كومىتېتى ئۇيغۇر يېڭى يېزىقى ھەققىدە نۇرغۇن شىكايەتنامىلەرنى تاپشۇرۇۋالدى. بۇلار جەمئىيەتنىڭ ھەرقايسى قاتلىمىدىن كەلگەن بولۇپ، ئاساسلىقى يەنىلا يۇقىرى دەرىجىلىك ئەمەلدارلار ئىدى. ئۇلار يېڭى يېزىقنىڭ ئۇيغۇر كونا يېزىقىغا قارىغاندا تەس ئىكەنلىكىنى شىكايەت قىلىپ، ئۇنى ئىشلەتمەسلىكنى تەلەپ قىلدى. بۇ ئىش ئۇلغىيىپ، ئاخىرى 1982 ـ يىلى 9 ـ ئايدا غۇلجىنىڭ نىلقا ناھىيىسىدە ئۆتكۈزۈلگەن مەملىكەتلىك تۈركىي تىللار ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىدا يېڭى يېزىقنى ئىشلەتمەسلىك زىيالىيلار ئارىسىدا رەسمىي قارار قىلىندى. ھۆكۈمەت «كۆپ ساندىكى ئۇيغۇر ۋە قازاق خەلقى يېڭى يېزىقنى ئىشلىتىپ باقمىدى ھەم ھازىر تېخى شارائىت پىشىپ يېتىلمىدى» دېگەن سەۋەب بىلەن، 1983 ـ يىلى قارار چىقاردى[375]. ئىككى خىل يېزىقنى تەڭ ئىشلىتىش ئەمەلىيەتتە مىللىي مەدەنىيەتنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن پايدىسىز ئىدى[376]. تېخنىكا نۇقتىسىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، يېڭى يېزىق كونا يېزىقنى قارىغاندا يېزىشقا، ئوقۇشقا، ئۆگىنىشكە ئاسان ئىدى. تۆت يىللىق تەجرىبىدىن قارىغاندىمۇ 1 ـ يىللىقتىكى ئوقۇغۇچىلار كونا يېزىق ئارقىلىق بىر يىل ئۆگەنگەن نەرسىنى يېڭى يېزىق بىلەن ئالتە ئايدا ئۆگىنىپ بولغان. بۇ ھەقتە ئەينى

ۋاقتىتىكى، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى ئەسئەت ئىساقوپ مۇنداق دېگەن: «ئوقۇغۇچىلار يېڭى يېزىق بىلەن تېز ئىلگىرىلەيدىكەن، گەرچە ئۇلارنىڭ ئىملاسى ناچار بولسىمۇ، كونا يېزىق ئارقىلىق بىر يىلدا ئۆگىنىدىغان نەرسىنى يېڭى يېزىق بىلەن تېز ئۆگىنىپ قالماستىن، بىر قىسىم ئاددىي جۈملىلەرنى ئوقۇيالايدىغان ۋە يازالايدىغان بولىدىكەن.»[377]

ئۇنىڭدىن باشقا يەنە لاتىن ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى يېڭى يېزىق ئۇيغۇر تىلى فونېتىكا سىستېمىسىنى ئىپادىلەش ئۈچۈن يېتەرلىك بولۇپ، ئۇيغۇر تىلىدىكى ئالاھىدە تاۋۇشلار ئۈچۈن ئالاھىدە بولغان ئۆزۈك ۋە سوزۇق تاۋۇشلار ئىجاد قىلىنغانىدى. شۇنىڭدەك ئېلىپبە تەرتىپىمۇ ئىنگلىز تىلىدىكى 26 ھەرپ تەرتىپىگە ئوخشاش ئىدى. يېڭى يېزىقنىڭ نۇرغۇن ئەۋزەللىكلىرى تۇرۇقلۇق ئۇيغۇرلار نېمىشقا يەنە كونا يېزىققا قايتىتى؟ بۇنىڭ سەۋەبلىرىنى تۆۋەندىكى بىرقانچە نۇقتىدىن ئىزدەشكە بولىدۇ:

1) لاتىن ئېلىپبەسىنى قوبۇل قىلغاندا، تىلشۇناسلىق قائىدىلىرىگە خىلاپ ھالدا، ئۇيغۇر تىلىدا يوق تاۋۇشلار ئۈچۈن مەجبۇرىي ھالدا ئارتۇقچە بەلگىلەر زورلاپ تېڭىلغان. بۇنىڭ بىلەن خەنزۇ تىلىدىن كىرگەن سۆزلەرنى يېزىشتا قىيىنچىلىق تۇغۇلغان، ئىملا قائىدىسى مۇرەككەپلەشكەن. چۈنكى، ئىملا قائىدىسىدە «خەنزۇ تىلىدىن كىرگەن سۆزلەر ئومۇمەن خەنزۇ تىلىنىڭ تىرانسكرىپسىيە قائىدىسى بويىچە ئورتاق تەلەپپۇزغا ماسلاشتۇرۇپ يېزىلىدۇ» دەپ بەلگىلەنگەن[378]. شۇنداق بولغاندا، تەركىبىدە iu, ou, iao, sh, zh, ch, c تاۋۇشلىرى بولغان سۆزلەرنى ئەينەن ئوقۇش ۋە يېزىش ئۇيغۇر تىلىغا ماس كەلمەيتتى. نەتىجىدە، ئاپتور ۋە مۇھەررىرلەر مۇشۇنداق

خەنزۇچە سۆزلەرنى توغرا بىر تەرەپ قىلىشتا مۇستەقىل ئىشلەشكە ئامالسىز قالغاندى.

ئاتالغۇلار مەسىلىسىدىمۇ «سول»چىللىق چېكىدىن ئاشقاندى. تىل پاكىتلىرىغا، تىلنىڭ تەرەققىيات قانۇنىيىتىگە ئېتىبارسىز قارىغانلىقتىن، خەنزۇ تىلىدىن ئاتالغۇ قوبۇل قىلىش قارىغۇلارچە تەكىتلەندى. ھەتتا ئالىي مەكتەپ دەرسلىكلىرىدىمۇ «ئۇيغۇر تىلىدا يېڭى سۆز - ئاتالغۇلارنىڭ پەيدا بولۇش ئۇسۇللىرى ئىچىدە ئەڭ ئۇنۇملۇك ۋە ئەڭ مۇھىم ئۇسۇل خەنزۇ تىلىنىڭ ئورتاق تىل (پۇتۇڭخۇا) ئاھاڭى بويىچە بۆۋاستە قوبۇل قىلىش، ئاندىن قالسا يېرىمى ئاھاڭى بويىچە، يېرىمى تەرجىمە بويىچە قوبۇل قىلىش» دەپ كۆرسىتىلدى[379]. 60 - يىللارغا كەلگەندە، خەنزۇ تىلىدىن كىرگەن سۆزلەر كۆپىيىپ شۇ دەرىجىگە باردىكى، ئۇيغۇر تىلىدا ئاللىقاچان ئۇمۇملىشىپ بولغان نۇرغۇن سۆزلەر خەنزۇ تىلىدىكى ئاتالغۇلارغا ئالماشتۇرۇلدى. شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق يېزىق ئۆزگەرتىش كومىتېتى 1962 - يىلى رەتلەپ ئېلان قىلغان «ئاتالغۇلار توپلىمى»غا 576 سۆز - ئاتالغۇ كىرگۈزۈلگەن. شۇ قېتىم رەتلەپ قېلىپلاشتۇرغان ئاتالغۇلاردىن قارىغاندا رۇسچە ئاتالغۇلارنى «تازىلاش» ئاساسىي ئورۇندا تۇرغان. مەسىلەن:[380]

بۇنىڭدىن كېيىن قوللانمايمىز	بۇنىڭدىن كېيىن قوللىنىمىز	يېڭى يېزىقتا يېزىلىشى	خەنزۇچىسى
سىيالكا	بوجۇڭجى	bozhongji	播种机
رېپىر	سەيپەييۇەن	caipanyuan	裁判员
ئىشتاب	سەنمۇبۇ	canmobu	参某部
كاسسا	چۇنا	chuna	出纳
مىنىستىر	داچىن	daqin	大臣
يول	لۇشەن	lushen	路线
فوند	جىجىن	jijin	基金

بۇ خىل ئەھۋاللار يىغىلىپ تىل - يېزىق ساھەسىدە بىرمۇنچە قالايمىقانچىلىقلارنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. بۇ قالايمىقانچىلىقلار يېزىق سىستېمىسى بىلەن مۇناسىۋەتسىز بولسىمۇ، بىرمۇنچە كىشىلەر ئۇنى ئۇيغۇر يېڭى يېزىقىغا يۈكلەپ، بۇ قالايمىقانچىلىقلارنى ئوڭشاشنى يېڭى يېزىقنى ئەملدىن قالدۇرۇش بىلەن بىر ئورۇنغا قويغان. ئەملىيەتتە، بۇ مەسىلىلەرنى سۆز قوبۇل قىلىش ۋە ئۆزلەشتۈرۈش پرىنسىپلىرىنى ئىسلاھ قىلىش يولى بىلەن ھەل قىلىش تامامەن مۇمكىن ئىدى.

2) كونا يېزىققا قايتىش ھەققىدە ئەڭ قاتتىق كۆچكەنلەر، يېڭى يېزىق ھەققىدە ئەڭ كۆپ شىكايەت قىلغانلار ئەينى ۋاقىتتىكى زىيالىيلار ۋە رەھبەرلەر ئىدى. ئۇلار ئەينى دەۋردە كونا يېزىقتا ساۋاتلىق بولغاچقا، يېڭى يېزىقنى ئۆگىنىش ئۇلارغا ئېغىر كەلگەن، لېكىن سىياسىي ئېھتىياج ئۇلارنى بىرنەرسە دېگىلى قويمىغان. «تۆت كىشىلىك گۇرۇھ» ئاغدۇرۇلغاندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ كۆچىشى بىلەن كونا يېزىققا قايتىش شامىلى كۆچىيىپ كەتكەن.

3) يېڭى يېزىق يولغا قويۇلۇپ ئۇزاق ئۆتمەي باشلانغان «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مىللەتلەرنىڭ مىللىي ھېسسىياتى ۋە مىللىي غۇرۇرىنى بوغقاندى. بارلىق مىللىي ئەنئەنىلەر تەقىبلەنگەن، مىللىي بايرام، ئۆرپ - ئادەتلەر چەكلەنگەن. ئۇ نەچچە يىل تەقىب ئاستىدا قالغان مىللىي مەدەنىيەت «تۆت كىشىلىك گۇرۇھ»نىڭ ئاغدۇرۇلۇشى بىلەن تەڭ ئەركىنلىككە ئېرىشتى، خەلق ئېغىر يۈكتىن قۇتۇلغاندەك بولدى. مانا مۇشۇ چاغدىكى مىللىي ھېسسىيات ئۇزاق يىل تاشلىۋېتىلگەن يېزىقنى تېپىۋېلىشتىن خۇشاللىق ۋە قانائەت ھاسىل قىلىش بىلەن ئىپادىلەندى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى»دا تەقىبكە ئېلىنغان

بارلىق نەرسىلەر يورۇقلۇققا چىقىرىلدى. شۇ قاتاردا يېڭى يېزىق «مەدەنىيەت زور ئىنقلابى»نىڭ جارچىسى، كۆلەڭگىسىدەك بىلىنىپ، ئۇنى ئىسلاھ قىلىپ داۋاملىق قوللىنىشقا ھېچكىمنىڭ رايى بارمىدى. مانا بۇ كونا يېزىقنى قايتىشىنىڭ مەدەنىيەت ئەنئەنىسىگە ۋارىسلىق قىلىش نۇقتىسىدىن، «مەدەنىيەت زور ئىنقلابى»نىڭ بارلىق جىنايەتلىرىدىن ھېساب ئېلىش نۇقتىسىدىن كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ قوللىشىغا ئېرىشكەنلىكىنى كۆرسەتتى.

يولداش دېڭ شياۋپىڭ تۆتىنچى زامانۋىلاشتۇرۇش مەزمۇن قىلىنغان يېڭى دەۋر باشلانغانلىقىنى جاكارلىغاندىن كېيىن، 1957 ـ يىلىدىن بۇيانقى خاتالىقلار «سول»چىللىق دەپ قارالدى. 1978 ـ يىلى بىكار قىلىنغىنىغا ئون يىل بولغان دۆلەت مىللىي ئىشلار كومىتېتى قايتا ئەسلىگە كەلتۈرۈلۈپ، ئاز سانلىق مىللەتلەر سىياسىتلىرىنى يولغا قويۇشقا تەييارلاندى. 80 ـ يىللارنىڭ بېشىدا، يېڭى يېزىق بىلەن كونا يېزىقتا نەشر قىلىنغان ئەسەرلەرنىڭ مەزمۇنىدا پەرق شەكىللەندى. بۇ مەزگىلدە پەقەت باشلانغۇچ مەكتەپلەرنىڭ بىر قىسىم دەرسلىكلىرى ۋە بىر قىسىم باللار كىتابلىرى يېڭى يېزىقتا نەشر قىلىندى. ئۇيغۇر ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتىگە مۇناسىۋەتلىك ئەدەبىي ئەسەرلەر كونا يېزىقتا نەشر قىلىندى.

1980 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۈنى ئۆتكۈزۈلگەن 3 ـ نۆۋەتلىك ئاز سانلىق مىللەتلەر تىل ـ يېزىقى يىغىنىدا 1958 ـ يىلىدىن بۇيان ئاز سانلىق مىللەتلەر تىل ـ يېزىقىغا ئائىت يۈرگۈزۈلگەن خاتا سىياسەتلەر تىلغا ئېلىنىپ، بۇنىڭدىن كېيىن ئۇيغۇرلارنىڭ تىل ـ يېزىقىغا دائىر سىياسەتلەرنى ئۆزلىرى بەلگىلەيدىغانلىقىنى تەكىتلىدى[381]. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، بېيجىڭدا جۇڭگو تۈركىي تىللار تەتقىقات جەمئىيىتى ۋە ئاز

سانلىق مىللەت كونا يېزىقى جەمئىيىتى قۇرۇلدى. بۇ ھەر ئىككى جەمئىيەت ئۇيغۇرلارنىڭ تىل ـ يېزىق تەتقىقاتىغا ئىلھام بەردى.

ئۇيغۇر يېڭى يېزىقىنىڭ سىناق لايىھەسى 20 يىلدىن ئارتۇق قوللىنىلغان بولسىمۇ، يېزىق ئۆزگەرتىشىنىڭ شەرت ـ شارائىتلىرىنى مۇلچەرلەشنىڭ يېتەرلىك بولمىغانلىقى، «سول»چىل خاتا لۇشيەننىڭ تەسىرى يېزىق لايىھەسىدە بىرمۇنچە مەسىلىلەرنى سادىر قىلغانلىقى، شۇنىڭدەك ئەنئەنىۋى ئادەت كۈچىنىڭ تەسىرى سەۋەبلىك، ئۇيغۇر يېڭى يېزىقىنى ئومۇملاشتۇرۇش ئەمەلگە ئاشمىدى. نەتىجىدە، ئاپتونوم رايونلۇق خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتى ۋە ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى كەڭ كۆلەمدە تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىش، خەلق ئاممىسىدىن پىكىر ئېلىش ئاساسىدا، ئاپتونوم رايونلۇق 5 ـ نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ 1982 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 13 ـ كۈنىدىكى 17 ـ سانلىق يىغىنىنىڭ قارارى، ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ 1982 ـ يىلى 11 ـ ئاينىڭ 11 ـ كۈنىدىكى «ئۇيغۇر، قازاق كونا يېزىقلىرىنى ئومۇميۈزلۈك يولغا قويۇش توغرىسىدىكى دوكلاتى»نى تارقاتقانلىق ھەققىدىكى ئۇقتۇرۇشى»غا ئاساسەن، ئۇيغۇر يېڭى يېزىقىنى قوللىنىش توختىتىلىپ، ئەرەب ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى ئۇيغۇر كونا يېزىقى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى ۋە ئەرەب ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى ئۇيغۇر، قازاق، قىرغىز يېزىقلىرىنى ۋە ئىملا قائىدىلىرىنى 1984 ـ يىلى 1 ـ يانۋاردىن باشلاپ ئىشلىتىش قارار قىلىندى.[382] لاتىن يېزىقى پەقەت بىر قىسىم ماتېرىياللارنى نەشر قىلىش بىلەن چەكلىنىپ قالدى ۋە ئاستا ـ ئاستا ئىشلىتىشتىن قالدى.

ئۇيغۇر كونا يېزىقىغا قايتىش ھەققىدىكى بەس ـ مۇنازىرە جەمئىيەتنىڭ ھەرقايسى قاتلاملىرىدا قانات يايدۇرۇلدى. 20 يىل

بۇرۇن ئۇيغۇر كونا يېزىقىنىڭ شەكىل جەھەتتىكى يېتەرسىزلىكلىرى قانچىلىك كۆچەپ كۆرسىتىلگەن، سىلاۋيان، لاتىن ئېلىپبەسىنىڭ ئارتۇقچىلىقلىرى قانچىلىك كۆككە كۆتۈرۈلگەن بولسا، 80 ـ يىللارنىڭ دەسلىپىدە كونا يېزىقىنىڭ ئەھمىيىتى، يېڭى يېزىقنىڭ كەمچىلىكلىرىمۇ شۇنچىلىك كۆچەپ كۆرسىتىلدى. بۇ ھەقتە غاپپار مۇھەممەدى، سالى خۇدابەردى قاتارلىق زىيالىيلار «يېڭى يېزىقنى قوللانغان ياخشىمۇ؟»، «يېزىق توغرىسىدا بەزى قاراشلىرىمىز» دېگەن تېمىلاردا ماقالە ئېلان قىلىپ، كونا يېزىق ھەققىدە توقۇلغان «ناھەق ئەنزە»لەرنى پاش قىلدى. كونا يېزىقنىڭ ئەۋزەللىكلىرىنى تەكىتلەپ، يېڭى يېزىقنىڭ نۇقسانلىرىنى بىرمۇبىر كۆرسىتىپ ئۆتتى.(383)

ئېلىپبەسىنىڭ ئاساسىدىكى ئۇيغۇر كونا يېزىقى ئەسلىگە كېلىپ، ئوقۇ ـ ئوقۇتۇش، ئاخبارات ـ نەشرىيات، خەت ـ ئالاقە ۋە ھۆججەتلەردە ئومۇميۈزلۈك قوللىنىلىشقا باشلىغاندىن كېيىن، بۇ يېزىقنىڭ ئېلىپبە جەدۋىلىگە ۋە ئەملا قائىدىسىگە مۇناسىۋەتلىك بەزى يېتەرسىزلىكلىرى كۆرۈلۈشكە باشلىدى. بۇ مەسىلىلەرنى ھەل قىلىش يۈزىسىدىن، ئاپتونوم رايونلۇق مىللەتلەر تىل ـ يېزىق خىزمىتى كومىتېتى 1983 ـ يىلى 4 ـ ئايدا ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ فونېما سىستېمىسى ۋە يېزىق ئەنئەنىسىگە ئاساسەن، كەڭ كۆلەمدە مۇھاكىمە قىلىش ۋە پىكىر ئېلىش ئارقىلىق، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئېلىپبەسىنى ئىشلەپ چىقتى ۋە بۇ ئېلىپبە ئاپتونوم رايون بويىچە ئۆتكۈزۈلگەن تىل ـ يېزىق ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىدا ماقۇللىنىپ، ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ 1983 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنىدىكى تەستىقى ۋە 1984 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنىدىن باشلاپ

ئومۇميۈزلۈك قوللىنىش ھەققىدىكى ئۇقتۇرۇشى بىلەن رەسمىي ئېلان قىلىندى.

شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئاپتونوم رايونلۇق مىللەتلەر تىل ـ يېزىقى خىزمىتى كومىتېتى «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ئېلىپبەسى ۋە ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئىملا قائىدىسى»نى ئېلان قىلدى. ئۇنىڭ ئېلىپبە قىسمىدا ھەرپلەرنىڭ شەكلى، تەرتىپى، نامى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ فونېما سىستېمىسى ۋە يېزىق ئەنئەنىسىگە ئاساسەن قايتىدىن بېكىتىلدى. بۇ قېتىمقى ئېلىپبەدە ئۇزاقتىن بېرى ھەل بولماي كەلگەن تۆت لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشنى ئىككى ھەرپ بىلەن ئىپادىلەش مەسىلىسى ئۇنۇملۇك ھەل قىلىنىپ، بۇرۇنقى ئىككى بەلگىنى «ئو، ئۇ» تاۋۇشلىرى ئۈچۈن قالدۇرۇپ ö، ü فونېمىلىرى ئۈچۈن لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاساسىي ھەرپ شەكلى بولغان «ئو»نىڭ ئۈستىگە v، ا بەلگىلىرىنى قويۇش ئارقىلىق ö، ü فونېمىلىرى ئىپادە قىلىندى. شۇنىڭ بىلەن ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدىكى 32 تاۋۇشنىڭ ھەربىرىگە بىر ـ بىرىدىن پەرقلىق بولغان 32 ھەرپ بەلگىلىنىپ، ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ئىپادىلەش ئىقتىدارى ئاشۇرۇلدى.

بۇ قېتىمقى ئېلىپبە 1954 ـ يىلىدىكى ئېلىپبەدىن تۆۋەندىكى نۇقتىلاردا پەرقلىنەتتى:

1) تۆت لەۋلەشكەن تاۋۇش ئۈچۈن ئايرىم ـ ئايرىم ھەرپ بەلگىلەندى. 1954 ـ يىلىدىكى ئېلىپبەدە ئىككى بەلگە ئارقىلىق تۆت لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇش ئىپادىلەنگەنىدى. شۇنداقلا، بۇ ئېلىپبە 30 ھەرپتىن تەركىب تاپقانىدى.

2) ھەرپلەرنىڭ ئوقۇلۇشى پەرقلەندۇرۇلدى. بۇ قېتىمقى يېڭى ئېلىپبەدە سوزۇق تاۋۇشلار ئۆز نامى بىلەن، ئۇزۇك تاۋۇشلار ھەرپ ئاخىرىغا بىر «ئې» تاۋۇشنى قوشۇش بىلەن تەلەپپۇز

قىلىنىدىغان بولدى.

3) بۇ قېتىمقى ئېلىپبەنىڭ تەرتىپىدە ئۆزگىرىش بولدى. 1954 ـ يىلدىكى ئەرەپ ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى ئۇيغۇر يېزىقى ۋە كېيىنكى سىلاۋيان، لاتىن ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى ئۇيغۇر ئېلىپبەلىرىدىن پەرقلەندۈرۈلدى.

تەرتىپى	ئايرىم شەكلى	باشتىن قوشۇلىدىغان شەكلى	ئوتتۇرىدىن قوشۇلىدىغان شەكلى	ئاخىرىدىن قوشۇلىدىغان شەكلى	نامى
1	ئا، ا			ـا	ئا
2	ب	بـ	ـبـ	ـب	بې
3	پ	پـ	ـپـ	ـپ	پې
4	ت	تـ	ـتـ	ـت	تې
5	د			ـد	دې
6	ئە، ە			ـە	ئە
7	ج	جـ	ـجـ	ـج	جې
8	چ	چـ	ـچـ	ـچ	چې
9	خ	خـ	ـخـ	ـخ	خې
10	ھ	ھـ	ـھـ	ـھ	ھې
11	ئو، و			و	ئو
12	س	سـ	ـسـ	ـس	سې
13	ش	شـ	ـشـ	ـش	شې
14	ر			ـر	رې
15	ز			ـز	زې
16	ژ			ـژ	ژې
17	ۋ			ـۋ	ۋې
18	ئۇ، ۇ			ـۇ	ئۇ
19	ف	فـ	ـفـ	ـف	فې

20	ق	قـ	ـقـ	ـق	قې
21	ك	كـ	ـكـ	ـك	كې
22	ڭ	ڭـ	ـڭـ	ـڭ	ڭې
23	ئې، ې	ئې، ۉ	ـېـ	ې	ئې
24	ئى، ى	ئى، ى	ـىـ	ى	ئى
25	ي	يـ	ـيـ	ي	يې
26	غ	غـ	ـغـ	ـغ	غې
27	گ	گـ	ـگـ	ـگ	گې
28	ل، لا	لـ	ـلـ	ـل	لې
29	م	مـ	ـمـ	ـم	مې
30	ن	نـ	ـنـ	ـن	نې

ئۇيغۇر تىلىدىكى لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ 1954 ـ يىلى ۋە 1983 ـ يىلى تۈزۈلگەن ئېلىپبەلەردىكى سىلىشتۇرمىسى:

تاۋۇشلار	o	ö	u	ü
1954	ئو	ئو	ئۇ	ئۇ
1983	ئو	ئۆ	ئۇ	ئۇ

بۇ قېتىمقى ئېلىپبە ئېلان قىلىنغاندىن كېيىن، ھەرقايسى ساھەنىڭ قوللىشىغا، خەلق ئاممىسىنىڭ قىزغىن ھىمايىسىگە ئېرىشكەن بولسىمۇ، ئەمەلىي قوللىنىش جەريانىدا ئىملاغا مۇناسىۋەتلىك پىرىنسىپلار ۋە بەزى كونكرېت قائىدىلەرنى تېخىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا ئىلمىيلەشتۈرۈش، ئاممىۋىلاشتۇرۇش، تىل ـ يېزىقىمىزنى ئۇچقاندەك تەرەققىي قىلىۋاتقان زامانىۋى پەن ـ تېخنىكىنىڭ، جۈملىدىن ئېلېكترونلۇق مەتبەئە تېخنىكىلىرىنىڭ تەلىپىگە ئۇيغۇنلاشتۇرۇش ئۈچۈن، تىل ـ يېزىق خادىملىرى، مەتبۇئات ـ نەشرىيات خادىملىرى، ئالىي، ئوتتۇرا مەكتەپلەرنىڭ تىل ئوقۇتقۇچىلىرى بىر قىسىم ئىجابىي پىكىرلەرنى ئوتتۇرىغا قويۇشتى. بۇ پىكىر ـ تەكلىپلەرگە ئاساسەن ئاپتونوم رايونلۇق مىللەتلەر تىل ـ يېزىق خىزمىتى كومىتېتى ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ تاپشۇرۇقى بويىچە، ئۇيغۇر تىلىنىڭ يېزىق شەكلىنى يەنمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا قېلىپلاشتۇرۇپ، ئۇنىڭدىن ئۇنۇملۇك پايدىلىنىپ، پەن ـ تېخنىكا، مەدەنىيەت تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈش مەقسىتىدە، ئۆتمۈشتىكى تەجرىبە ـ ساۋاقلارنى يەكۈنلەپ، ئىملادا ساقلىنىۋاتقان مەسىلىلەرنىڭ سەۋەبلىرىنى تەھلىل قىلىپ، مەۋجۇت مەسىلىلەرنى يەنمۇ ئىلگىرىلەپ ئىلمىيلىك بىلەن ئاممىۋىلىقنى تولۇق ئېتىبارغا ئالغان ھالدا سىستېمىلىق ھەل قىلىش ئۈچۈن، ئوتتۇرىغا قويۇلغان پىكىر ـ تەكلىپلەرگە ئالاھىدە ئېتىبار بىلەن قارىلىپ، ئاپتونوم رايونلۇق مىللەتلەر تىل ـ يېزىق خىزمىتى كومىتېتى، شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيەسىنىڭ تىل تەتقىقات ئورنى، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى قاتارلىق ئورۇنلاردىن مەسئۇلىتان ئوسمانوف، ئابدۇرېشىت سابىت، غەنىزات غەييۇرانى، رەۋەيدۇللا ھەمدۇللا،

ئەنۋەر جاپپار قاتارلىق مۇتەخەسسىسلەردىن بىر گۇرۇپپا تەشكىللىنىپ، ئىملا قائىدىسىنى تۈزىتىش ـ تولۇقلاش ئىشى، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئىملا لۇغىتىنى تۈزۈش ئىشى بىلەن بىرلەشتۇرۇپ ئىشلەندى. بۇ گۇرۇپپا بىر يىلغا يېقىن جاپالىق ئىشلەپ، «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئىملا قائىدىسى» ۋە «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئىملا لۇغىتى»نى ئىشلەپ چىقتى. بۇ قېتىمقى ئىملا لۇغىتى 1957 ـ يىلى (1000 سۆزلۈك)، 1965 ـ، 1966 ـ يىللىرى (3000 سۆزلۈك)، 1976 ـ يىلى (8000 سۆزلۈك) تۈزۈلگەن ئىملا لۇغەتلىرىگە قارىغاندا، سۆزلۈك سانى كۆپ ۋە ساپاسى يۇقىرى بولغان لۇغەت ھېسابلىنىدۇ. بۇ لۇغەتكە 30 مىڭغا يېقىن سۆز كىرگۈزۈلدى. بۇ قېتىمقى ئىملا قائىدىسى ۋە ئىملا لۇغىتىنىڭ تۈزىتىلگەن لايىھەسى 1984 ـ يىلى 9 ـ ئايدا ئاپتونوم رايونىمىز بويىچە ئۆتكۈزۈلگەن ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئىملاسى ھەققىدىكى ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىدا مۇزاكىرە قىلىنىپ، ماقۇللاندى ۋە 1985 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنىدىن باشلاپ ئىجرا قىلىش قارار قىلىندى.

بۇ قېتىمقى ئىملا قائىدىسىنى تۈزۈشتە، مەلۇم يەرلىك شېۋىنىڭ تىل ئادىتى نۇقتىسىدىن ئەمەس، بىر پۈتۈن ئۇيغۇر تىلىنىڭ تەرەققىياتى، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ شەكىللىنىشىگە ئاساس بولغان مەركىزىي دىيالېكت، يېتەكچى تەلەپپۇز ئۆلچىمى، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىن ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىغىچە بولغان تارىخىي تەرەققىيات جەريانى تولۇق نەزەرگە ئېلىندى. ئاپتونوم رايونلۇق مىللەتلەر تىل ـ يېزىق خىزمىتى كومىتېتى 1986 ـ يىلى 2 ـ ئايدا ئۇرۇمچىدە ئاپتونوم رايونىمىز بويىچە ھەرقايسى ئوبلاست، ۋىلايەتلەردىن، ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك پارتىيە، ھۆكۈمەت ئورۇنلىرىدىن،

ئاخبارات، نەشرىيات ئورۇنلىرىدىن، ئالىي مەكتەپلەردىن مۇناسىۋەتلىك يولداشلارنى قاتناشتۇرۇپ، 15 كۈن پۈتۈن كۈنلۈك كۇرس ئېچىپ، جايلاردا يېڭىدىن تۇزۇلگەن ئىملا قائىدىسىنى ئومۇملاشتۇرۇشنىڭ تايانچلىرىنى تەربىيەلىدى. بۇ كۇرس ئاخىرلاشقاندىن كېيىن، ھەرقايسى ئوبلاست، ژىلايەت، چوڭ سىستېمىلار ئۆز تەۋەسىدە ناھىيە، شەھەر، ئىدارە، جەمئىيەت، ئاممىۋى تەشكىلاتلاردىن ئادەم قاتناشتۇرۇپ، دەرىجىمۇدەرىجە كۇرس ئېچىپ، ئىملا قائىدىسىنى ئومۇملاشتۇرۇش تايانچلىرىنى تەربىيەلىدى. بۇ خىل كۇرسلارغا قاتناشقانلار قايتىپ بېرىپ ئۆز ئورۇنلىرىدا پۈتۈن كۈنلۈك، يېرىم كۈنلۈك سىستېمىدىكى كۇرسلارنى، ئۆگىنىش سىنىپلىرىنى تەشكىللەپ، ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئىملا قائىدىسىنى ئۆگىنىش، تەشۋىق قىلىش، ئومۇملاشتۇرۇشنى قانات يايدۇردى. 1986 ـ، 1987 ـ يىللىرى ئاپتونوم رايونلۇق مىللەتلەر تىل ـ يېزىق خىزمىتى كومىتېتى ئاچقان ھەم ھەرقايسى ژىلايەت، ئوبلاست، شەھەر، چوڭ سىستېمىلار ئاچقان كۇرسلاردا تەربىيەلەنگەنلەرنىڭ سانى 2000 دىن، ناھىيە ۋە ناھىيەدىن تۆۋەن ئىدارە، جەمئىيەت، ئاممىۋى تەشكىلاتلار ھەم مائارىپ ئورۇنلىرى ئاچقان كۇرسلاردا تەربىيەلەنگەنلەرنىڭ سانى تەخمىنەن 10 مىڭدىن ئاشتى.

يۇقىرىقى كۇرستا تەربىيەلەنگەن كۇرسانتلار ئۆچۈن تەييارلانغان «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئىملاسى ھەققىدە ساۋات» نامىلىق كىتابچىدىن باشقا، 1991 ـ يىلى 11 ـ ئايدا «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدىكى تىنىش بەلگىلىرى ۋە ئۇلارنىڭ ئىشلىتىلىشى» نامىلىق كىتابچە نەشر قىلىنىپ، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى چېكىت، سوئال بەلگىسى، پەش، ئۇندەش بەلگىسى، چېكىتلىك پەش، يالاڭ تىرناق، قوش تىرناق، تىرناق، سىزىقچە، سىزىق، قوش چېكىت، كۆپ چېكىت

قاتارلىق 12 بەلگىنىڭ قوللىنىش پىرىنسىپلىرى ئىلمىي ئاساستا بايان قىلىنىپ، ئىملا قائىدىسىنىڭ مۇھىم بىر تەركىبىي قىسمىنىڭ قېلىپلىشىشى، ئومۇملىشىشى ئۈچۈن شارائىت يارىتتى.

بۇ قېتىمقى ئىملا قائىدىسى ئېلان قىلىنغاندىن كېيىن، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مىللەتلەر تىل ـ يېزىق خىزمىتى كومىتېتى تىل ـ يېزىق سىياسىتى جەھەتتە قەرەللىك مۇھاكىمە ۋە تەتقىقاتلارنى قانات يايدۇرۇپ، ئۇيغۇر تىل ـ يېزىقى تەرەققىياتى ئۈچۈن ئوبدان زېمىن ھازىرلاپ بەردى. بۇ جەريانىدا ئىملا ۋە يېزىق جەھەتلەردىكى ئاممىدىن كەلگەن نۇرغۇن تەكلىپ ـ پىكىرلەرگە ئىجابىي پوزىتسىيە تۇتۇپ، ئۇلارنى ئۇدۇللۇق ئېلان قىلىپ، پىكىر جەھەتتىكى بىردەكلىكنى قولغا كەلتۈرۈشكە تىرىشتى. شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مىللەتلەر تىل ـ يېزىق خىزمىتى كومىتېتىنىڭ ئورگان ژۇرنىلى بولغان «تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلى نەشر قىلىنغان ئون نەچچە يىلدىن بۇيان، تىل تەتقىقاتى جەھەتتىلا ئەمەس تىل ـ يېزىق سىياسىتى ۋە يېزىق ئىملا جەھەتلەردە نۇرغۇنلىغان ماقالىلەرنى ئېلان قىلدى. بۇ ماقالىلەر تىل ـ يېزىق سىياسىتىنىڭ مۇكەممەللىشىشى ۋە يېزىق ئىملا جەھەتتە ئۇيغۇر تىلىنىڭ فونېتىكىلىق قانۇنىيەتلىرىگە مۇۋاپىقلاشقان، تېخىمۇ پىشقان ئىزچىل ۋە سىستېمىلىق يېزىق لايىھىسى ۋە ئىملا قائىدىسىنىڭ مەيدانغا كېلىشى ئۈچۈن شارائىت ھازىرلىدى. بۇ ماقالىلەرنى مەزمۇنىغا ئاساسەن تۆۋەندىكى ئىككى نۇقتىدا ئايرىم ـ ئايرىم بايان قىلىپ ئۆتىمىز:

1) تىل ـ يېزىق سىياسىتى جەھەتتە «تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلى ھەربىر ساندا تىل ـ يېزىق خىزمىتى توغرىسىدا ئەڭ يېڭى نەزەرىيەۋى ماقالىلەرنى ئېلان قىلىپ، كەڭ خەلق

ئاممىسىنىڭ ئۇيغۇر تىل - يېزىقىنىڭ جەمئىيەتتىكى ئورنى، هازىرقى هالىتى ۋە كەلگۈسى ئىستىقبالىنى كۆرۈش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلدى. بۇ جەهەتتىكى ئەهمىيەتلىك ئىشلاردىن 1989 - يىلى ئېلان قىلىنغان «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ مىللەتلەر تىل - يېزىقىنى قوللىنىش ۋە باشقۇرۇش توغرىسىدىكى ۋاقىتلىق بەلگىلىمىسى» بىلەن 1994- يىلى ئېلان قىلىنغان «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ مىللەتلەر تىل - يېزىق خىزمىتى نىزامى»نى كۆرسىتىشكە بولىدۇ. بۇ ئىككى هۆججەت ئۇيغۇر تىل - يېزىقىنىڭ جەمئىيەتتىكى قانۇنىي ئورنى ۋە ئابرۇيىنى ئۆستۈرۈپ، بۇ جەهەتتىكى سىياسىي نىشانىنى ئېنىق كۆرسىتىپ بەردى. هەر ئىككى هۆججەت ئېلان قىلىنغاندىن كېيىن، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق خەلق هۆكۈمىتى ۋە تىل - يېزىق خىزمىتى كومىتېتىدىكى رەهبىرىي يولداشلاردىن ئامىنە غاپپار، ئېلى ئابىت، ياڭ بىڭيى، توختاس باتىرقان، خۇاڭ شاڭرۇڭ قاتارلىقلار ماقالە ئېلان قىلىپ، هۆججەتلەرنىڭ روهىنى ۋە بۇ هەقتىكى ۋەزىپىلەرنى كۆرسىتىپ ئۆتتى. بۇ ماقالىلەردىن باشقا، ئامىنە غاپپارنىڭ «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ئازادلىقتىن بۇيانقى ئۇيغۇر تىل - يېزىقى ئۇستىدە ئېلىپ بارغان تەتقىقاتلىرى هەققىدە»[384]، «ئاساسىي قانۇن ۋە مىللىي تېررىتورىيەلىك ئاپتونومىيە قانۇنىنى ئىزچىللاشتۇرۇشتىكى مۇهىم بىر نامايەندە»[385] ناملىق ماقالىلىرىنى ۋە «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مىللەتلەر تىل - يېزىقى خىزمىتى كومىتېتى مىللەتلەر تىل - يېزىق خىزمىتىنىڭ تۆت يىللىق ئومۇمىي پىلان ۋە 8 - بەش يىللىق پىلانىنى ئوتتۇرىغا قويىدى»[386] قاتارلىقلارنى كۆرسىتىشكە بولىدۇ. بۇ ماقالىلەردە مىللىي تىل - يېزىق خىزمىتىنىڭ ئاساسىي نىشانى، مەيدانى ۋە مۇهىم

ئىستراتېگىيەلەر ئوتتۇرىغا قويۇلدى.

2) ئىملا ۋە يېزىق جەهەتتە «تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلى ئىزچىل هالدا «يېزىق ۋە ئىملا» سەهىپىسى ئېچىپ، يېزىق ۋە ئىملا جەهەتتىكى تەكلىپ - پىكىرلەر، تەتقىقات نەتىجىلىرىنى ئۇدۇللۇق ئېلان قىلىپ تۇردى. بۇ هەقتە هازىرغا قەدەر نۇرغۇن تەتقىقاتلار ۋە ئىجابىي پىكىر - تەكلىپلەر ئوتتۇرىغا قويۇلدى. بۇ ماقالىلەر خەنزۇ ۋە چەت ئەل تىلىدىن كىرگەن سۆزلەرنىڭ ئىملاسى، هۆسن خەتلەرنىڭ ئىملاسى، ئىملادا ساقلىنىۋاتقان مەسىلىلەر، ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ هەرپ شەكىللىرىنى ئىخچاملاش، ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ئىچكى قانۇنىيىتى قاتارلىقلارغىچە بېرىپ چېتىلدى. بۇلارنىڭ مۇهىملىرىدىن مۇهەممەت رېهىمنىڭ «رىيازەت چەككەن سەككىز هەرپ»[387]، ئابدۇرەئوپ پولاتنىڭ «هەمزە هەققىدە»[388]، نىياز كېرەم شەرقىنىڭ «ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ئىچكى قانۇنىيىتى توغرىسىدا ئىزدىنىش»[389]، يۇنۇس قۇربانىنىڭ «ئۇيغۇر تىلىدىكى سوزۇق تاۋۇش فونېمىلىرىنىڭ هەرپ شەكىللىرىنى ئىخچاملاش هەققىدە پىكىر»[390] ناملىق ماقالىلىرىنى كۆرسىتىشكە بولىدۇ.

ئابدۇرەئوپ پولات «هەمزە هەققىدە» ناملىق ماقالىسىدە مۇهەممەت رېهىمنىڭ سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ هەرپ شەكىللىرىدىكى مالمانچىلىقنى كۆزدە تۇتۇپ ئېيتقان پىكىرلىرىگە قارىتا، سوزۇق تاۋۇشلاردىكى هەمزە هەققىدىكى پىكىرلىرىنى، شۇنداقلا «سەككىز سوزۇق تاۋۇشنىڭ تۇمشۇقىدىكى هەمزىلەرنىڭ بىرىنمۇ قويماي ئېلىپ تاشلاش» كېرەكلىكىنى ئوتتۇرىغا قويدى. ئۇ چاغدا تىلىمىزدىكى سەككىز سوزۇق تاۋۇشنى ئىپادە قىلغۇچى هەرپلەرنىڭ ئېلىپبە جەدۋىلى مۇنداق بولىدۇ، دەپ كۆرسەتتى:

تەرتىپى	ئايرىم شەكلى	باشتىن قوشۇلىدىغان شەكلى	ئوتتۇرىدىن قوشۇلىدىغان شەكلى	ئاخىرىدىن قوشۇلىدىغان شەكلى	نامى	مىسال
1	ا			ـا	a	ات، نان، رام
2	ە			ـە	ä	ەت، تەم، رەم
25	و			و	o	وت، تون، رومبا
26	ۇ			ۇ	u	ۇن، قۇم، ۋدۇم
27	ۆ			ۆ	ö	ۆز، كۆز،
28	ۈ			ۈ	ü	ۈن، كۈن، ۈزۈم
30	ې	ېـ	ـېـ	ې	e	ېيىق، ېپلىق
31	ى	ىـ	ـىـ	ى	i	ىت، قىز، وغلى، قىزى

يۇنۇس قۇربان ئەپەندىمۇ شۇ ناملىق ماقالىسىدە، يېزىقىمىزنىڭ ھەرپ شەكىللىرىدىكى كېلەڭسىزلىكنى تۈگىتىش ئۈچۈن، سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ 40 خىل ھەرپ شەكلى ئىچىدىكى «ئا، ئە، ئو، ئۇ، ئۆ، ئۈ، ئې، ئى»دىن ئىبارەت يەككە شەكلىنى، «ئا، ئە، ئو، ئۇ، ئۆ، ئۈ، ئې، ئى»دىن ئىبارەت ئاخىرىدىن قوشۇلىدىغان شەكلىنى، «ـئېـ، ـئىـ»دىن ئىبارەت ئوتتۇرىدىن قوشۇلىدىغان شەكلىنى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئېلىپبەسى

تەركىبىدىن چىقىرىپ تاشلاپ، ئېلىپبە جەدۋىلىدە قالغان ۋارىيانتلىرىنىلا ئىشلىتىش ھەققىدە تەكلىپ بەردى. شۇنداقلا، «ئ» (ھەمزە)نى يېزىق سىستېمىسىدىن چىقىرىپ تاشلاپ، پەقەت بوغۇم ئايرىش بەلگىسى ئورنىدا ئىشلىتىشنى ئوتتۇرىغا قويدى. ئاپتورنىڭ سوزۇق تاۋۇش توغرىسىدىكى لايىھەسى يۇقىرىقى جەدۋەلدىكىگە ئوخشاش.

خەتتات نىياز كېرەم شەرقى ئۇزىنىڭ ئۇزاق يىللاردىن بېرى ئىزدىنىپ توپلىغان خەتتاتلىق جەھەتتىكى تەجرىبىلىرىنى يەكۈنلەپ، ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ئىچكى قانۇنىيىتى ھەققىدە ئىزدەندى. ئۇ شۇ ناملىق ماقالىسىدە ئېلىپبەسىدىكى 32 ھەرپنىڭ 124 خىل ھەرپ شەكلىگە ئىگە ئىكەنلىكىنى، بۇ 124 خىل ھەرپ شەكلىنىڭ قۇرۇلما قانۇنىيەتلىرى بويىچە پارچىلىغاندا 24 قۇرۇلما سىزىقىغا ئىگە بولىدىغانلىقىنى، ھەربىر قۇرۇلما سىزىقلىرىنىڭ ئالاھىدىلىكىنى بايان قىلىپ ئۆتتى. بۇ ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ئىچكى قانۇنىيەتلىرى ھەققىدە خېلى چوڭقۇر ئىزدەنگەن، خېلى مۇكەممەل ئەمگەك بولۇپ، كىشىلىرىمىزنىڭ يېزىقىمىز ھەققىدە مۇكەممەل تونۇشقا ئىگە بولۇشى ۋە يېزىق ئىسلاھاتلىرى ئۈچۈن زور تۆھپە قوشتى.

1985 ـ يىلىدىكى ئىملا قائىدىسى تۈزۈلگەندىن بۇيانقى ئون يىل ئىچىدە ئوتتۇرىغا چۇشكەن ۋە ئاممىدىن ئېلىنغان پىكىر ـ تەكلىپلەرگە ئاساسەن، ئىملا قائىدىسى ۋە ئىملا لۇغىتىنى تۈزىتىش، تولۇقلاش، مۇكەممەللەشتۈرۈش خىزمىتى ئىشلەندى. ئۇنىڭ نەتىجىسى سۆيۈتىدە مىرسۇلتان ئوسمانوف مەسئۇل مۇھەررىرلىكىدە 1997 ـ يىلى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنىپ تارقىتىلدى. شۇنىڭدىن كېيىنكى ئون يىلدىن ئارتۇق ۋاقىتتا ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىملاسىغا ئائىت

پىكىرلەر ۋە تەتقىقاتلار ئاساسىدا ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىملا قائىدىلىرىنى يەنىمۇ تولۇقلاش، مۇكەممەللەشتۈرۈش، ئىملا لۇغىتىنى قايتا تۈزۈش خىزمىتى ئىشلەندى. 2009 - يىلى «هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىملا لۇغىتى» قايتا نەشر قىلىندى.

ئۇنىڭدىن باشقا ئىنتېرنېتنىڭ كەڭ تۈرده ئومۇملىشىشىغا ئەگىشىپ، ئۇيغۇر تىلىنى كومپيۇتېردا قوللىنىش (ئاساسلىقى توردا) مەسىلىلىرى ھەققىدىمۇ ئىزدىنىشلەر بولدى. شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى، ئاپتونوم رايونلۇق تىل - يېزىق كومىتېتى قاتارلىق ئورۇنلاردىن كەلگەن تىلشۇناسلىق ۋە كومپيۇتېر ساھەسىدىكى مۇتەخەسسىسلەر2000 - يىلى 24 - نويابىر (1 - نۆۋەتلىك)، 2000 - يىلى 1 - دېكابىر (2 - نۆۋەتلىك)، 2000 - يىلى 14 - دېكابىر (3 - نۆۋەتلىك)، 2001 - يىلى 9 - ئىيۇن (4 - نۆۋەتلىك)، 2001 - يىلى 3 - ئىيۇل (5 - نۆۋەتلىك) شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىدا بەش قېتىملىق ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى ئارقىلىق 2000 - يىلىغىچە ئىشلىتىلگەن 15 خىلدىن ئارتۇق ئوخشاش بولمىغان لايىھەنى ئەستايىدىل مۇزاكىرە قىلىش ئارقىلىق 2001 - يىلى 3 - ئىيۇل كۈنى بىرلىككە كەلتۈرۈلگەن لايىھەنى تۈزۈپ چىقتى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، بىرلىككە كەلتۈرۈلگەن لايىھە شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى تەرىپىدىن ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىگە ۋە تىل - يېزىق كومىتېتىغا يوللاندى. ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ سابىق رەئىسى ئابلەت ئابدۇرىشىتنىڭ تەشكىللىشى بىلەن شۇ يىلى باھاردا «ئۇيغۇر ئىسىم - فامىلىسى ۋە ئۇيغۇر كومپيۇتېر يېزىقى توغرىسىدا مەخسۇس پىكىر ئالماشلىرى يىغىنى» چاقىرىلىپ، دەسلەپكى قەدەمدە ئۇيغۇر ئىسىم - فامىلىلىرىنى

قېلىپلاشتۇرۇش، شۇنداقلا ئۇيغۇر كومپيۇتېر يېزىقىنىڭ ئاممىۋى ئاساسىنى پۈختىلاش، ئۇنىڭدىن كېيىن شارائىت پىشىپ يېتىلگەندە قايتا مۇزاكىرە قىلىش قارارىغا كەلگەن.

ئۇيغۇر كومپيۇتېر يېزىقى دەپ نام بېرىلگەن بۇ يېزىق، كومپيۇتېر ساھەسىدە ۋە باشقا مۇناسىۋەتلىك ساھەلەردە ئۇيغۇر ئەرەب يېزىقىغا يانداش قىلىپ ئىشلىتىلىدىغان، لاتىن ھەرپلىرىدىن تۈزۈلگەن يېزىق بولىدىغانلىقى ھەققىدە بىر پىكىرگە كەلگەن. ھازىر بۇ يېزىق كومپيۇتېر ساھەسىدە ۋە مۇناسىۋەتلىك ئورۇنلاردا رولىنى جارى قىلدۇرماقتا.[391]

ئەمما، ئەپسۇسلىنارلىق يېرى ھازىرغا قەدەر ئۇيغۇر تىلىنى لاتىن ھەرپلىرى بىلەن خاتىرىلەيدىغان ئېلىپبە سىستېمىسى ھېچبىر فۇنكسىيەلىك ئورۇن تەرىپىدىن ئېلان قىلىنمىدى. بۇنىڭ بىلەن مەھسۇلات ماركىلىرى، ئۇندان (ئۇنىۋېرسال لېنتىلىرى ۋە CD)، سىندان (سىنئالغۇ لېنتىلىرى ۋە VCD) لارنىڭ مۇقاۋىلىرى، ئېلان، ۋىۋېسكىلاردا ئۇيغۇر تىلىغا خاس سۆزلەر لاتىن ھەرپلىرى بىلەن خالىغانچە يېزىلىدىغان باشباشتاقلىق داۋاملاشماقتا.

بۇ مەسىلە كۆزدە تۇتۇلۇپ، ئاپتونوم رايونلۇق مىللەتلەر تىل - يېزىقى خىزمىتى كومىتېتى «ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ھەرپلەرنى لاتىن يېزىقىدا ئىپادىلەش لايىھەسى»نى تۈزۈشنى دۆلەتلىك پەن - تەتقىقات تېمىسى سۈپىتىدە ئىشلىدى. 2008 - يىلى 1 - ئاينىڭ 11 - كۈنى مىرسۇلتان ئوسمانوف، ئارسلان ئابدۇللا، ھوشۇر ئىسلام قاتارلىق تىلشۇناس، كومپيۇتېرشۇناسلاردىن تەشكىللەنگەن مۇتەخەسسىسلەر گۇرۇپپىسى بۇ لايىھەنى تەكشۈرۈپ بېكىتتى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، بۇ ئېلىپبەنىڭ

ئۇيغۇر ئىملا قائىدىلىرىمۇ ئېلان قىلىندى ۋە بۇ يېزىقنىڭ هازىر يولغا قويۇلۇۋاتقان ئەرەب ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى ئۇيغۇر يېزىقنىڭ ئورنىنى دەسسىمەيدىغانلىقى، پەقەت ئۇنىڭغا يانداش هالدا زۆرۈر تېپىلغان ئورۇنلاردا قوشۇمچە ئىشلىتىلىدىغانلىقى ئالاهىدە ئەسكەرتىلدى.

بۇ قېتىمقى لايىهە تۆۋەندىكىچە:

Qq	ق	Aa	ئا
Kk	ك	Ee	ئە
Gg	گ	Bb	ب
Ng ng	ڭ	Pp	پ
Ll	ل	Tt	ت
Mm	م	Jj	ج
Nn	ن	Ch ch	چ
Hh	ھ	Xx	خ
Oo	ئو	Dd	د
Uu	ئۇ	Rr	ر
Oo	ئۆ	Zz	ز
Uu	ئۈ	Zh zh	ژ
Ww	ۋ	Ss	س
Ee	ئې	Sh sh	ش
Ii	ئى	Gh gh	غ
Yy	ي	Ff	ف

هازىر ئۇيغۇر يېزىقى (ئەرەب ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى ئۇيغۇر يېزىقى) هەرپ ـ بەلگىلىرى ئۇچۇن مىكروسوفت شىركىتى ئايرىم كود تەمىنلىگەن بولۇپ، كومپيۇتېردا بىمالال بىر تەرەپ قىلغىلى، تور بەتلەردە نورمال ئىشلەتكىلى بولىدۇ. نۆۋەتتە، توردا سۆزلىشىش قوراللىرى ۋە يانفونلاردا ئۇيغۇر يېزىقىدا ئۇچۇر بىر تەرەپ قىلىش هەققىدىكى تەتقىقاتلار ئىشلەنمەكتە.

بۇگۇنكى كۈندە ئۆتكەن 100 يىلغا يېقىن جەريانىدىكى يېزىق تارىخىمىزغا نەزەر سالساق، ئۇنىڭ ئىنتايىن جاپالىق ئېغىر كۈنلەرنى بېشىدىن كەچۈرگەنلىكىنى كۆرىمىز. سوۋېت ئىتتىپاقى دەۋرىدىكى تۈركولوگلار س. ئې. مالوپ، س. شاكىر جانوپ، ئابدۇللا روزىباقىيوفتىن تارتىپ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مىللەتلەر تىل ـ يېزىق خىزمىتى كومىتېتىدىكى رەهبىرىي كادىرلاردىن كەسپىي، ئىلمىي خادىملارغىچە ئۇيغۇر تىل ـ يېزىقى جەهەتتە، ئىملا قائىدىلىرى جەهەتتە نۇرغۇن ئەھمىيەتلىك ئەمگەكلەرنى ئىشلىدى. ئۇلار هازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئىملاسى ۋە يېزىق سىستېمىسىنى مۇكەممەللەشتۈرۈشكە ئۆزىنىڭ يۈرەك قېنىنى سەرپ قىلدى.

بىز 1949 ـ يىلدىن ئىلگىرىكى يېزىق ئىسلاهاتلىرى هەققىدە يۇقىرىدا سۆزلىگەنلىرىمىز بىلەن كۇپايىلىنىپ، 1949 ـ يىلىدىن هازىرغىچە بولغان 60 يىللىق بوران ـ چاپقۇندا يېزىقىمىزنىڭ باشتىن كەچۈرگەنلىرىنى ۋە تەجرىبە ـ ساۋاقلارنى تۆۋەندىكىچە خۇلاسە قىلىمىز:

1) 1949 ـ يىلىدىن هازىرغىچە ئەرەب ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى ئۇيغۇر يېزىقى يەتتە قېتىم (1949 ـ ، 1951 ـ ، 1954 ـ ، 1983 ـ ، 1985 ـ ، 1997 ـ ، 2009 ـ يىللاردا) ئىسلاھ قىلىندى. بۇ يەتتە قېتىملىق ئىسلاھاتتا بەش خىل ئېلىپبە ئوتتۇرىغا چىقتى. بۇ بەش خىل ئېلىپبە بىر ـ بىرىدىن تۆۋەندىكى نۇقتىلاردا پەرقلەندى:

(1) ئېلىپبە سىستېمىسى؛

(2) سوزۇق ۋە يېرىم سوزۇق تاۋۇشلار؛

(3) بەزى ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ ئىشلىتىلىشى؛

(4) بەزى بەلگىلەرنىڭ ئىشلىتىلىشى؛

(5) ھەرپلەرنىڭ نامىلىرى؛

(6) ئېلىپبە تەرتىپى.

ھەر قېتىملىق يېزىق ئىسلاھاتىدا يېڭى ئىملا قائىدىسى تۈزۈپ چىقىلدى.

2) بۇ 60 نەچچە يىلدا بىز يېزىق سىستېمىسى جەھەتتە ناھايىتى زور دەرىجىدە مۇقىمسىزلىقنى باشتىن كەچۈردۇق. يېزىق جەھەتتە بۇنداق دائىم ئېلىپ بېرىلغان ئىسلاھاتنىڭ بىزگە بەرگەن تەجرىبە ـ ساۋۇقى شۇ بولدىكى ھەرقانداق بىر جەمئىيەت ئۇچۇن ئېيتقاندا، مۇقىم بولغان يېزىق سىستېمىسىنىڭ بولۇشى ئىنتايىن زۆرۈر. يېزىق سىستېمىسىغا ئۆزگەرتىش كىرگۈزۈشتىن بۇرۇن ئۇنىڭ زىيالىيلار ۋە كەڭ خەلق ئاممىسىغا بولغان پايدا ـ زىيىنىنى دەڭسەپ بېقىش، ئېلىپبە سىستېمىسىنى يېڭىلىك بىلەن ئۆزگەرتمەسلىك

كېرەك. چۈنكى، يېزىق ئىسلاھاتى نوقۇل ھالدىكى تېخنىكىلىق ئۆزگەرتىشلا بولماستىن، بەلكى يەنە مەدەنىيەت جەھەتتىكى ئۆزگىرىش بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بولۇپمۇ، بىزگە ئوخشاش ئۇزاق تارىخىي ۋە مەدەنىي مىراسلىرى بار مىللەت ئۈچۈن بۇ تېخىمۇ مۇھىم. بۇنداق قارىغۇلارچە يېزىق ئۆزگەرتىشنىڭ نەتىجىسى مەدەنىيەت جەھەتتىكى زور يوقىتىش بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئەگەر بۇنداق ئۆزگەرتىش مۇۋەپپەقىيەتلىك بولسا، ئۆتمۈش بىلەن بۈگۈن ۋە كەلگۈسى ئايرىلىپ كېتىدۇ. ئەگەر مەغلۇپ بولسا، (خۇددى بىزنىڭ سلاۋيان ۋە لاتىن ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى ئۇيغۇر يېزىقىغا ئوخشاش) ئەڭ ئاز دېگەندە بىر ئەۋلاد كىشىلەر ئۆزلىرىنىڭ مەنسۇى ۋە تارىخىي مىراسلىرىدىن مەھرۇم بولغانلىقى ئۈستىگە، جەمئىيەتتە ئۆزلىرىنىڭ رولىنى ئۇنۇملۇك جارى قىلدۇرالمايدۇ. ئىملا قائىدىسىدىكى بىر ئۆزگىرىش يېزىقتىكى نۇرغۇن ئۆزگىرىشلەرنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدىكى بەزى تاۋۇشلار ئۈچۈن ئۇنۇملۇك ھالدا بەزى ھەرپلەرنىڭ ياسالغانلىقى مۇھىم ۋە پايدىلىق ئۆزگەرتىش بولغاندى. لېكىن، ھەر قېتىمقى ئىملا قائىدىسىدە ئېلىپبە تەرتىپىنىڭ ئۆزگەرتىلىشى ئوقۇغۇچىلارنى ئېلىپبە ئۆگىنىش ۋە يادلاشتا قىينىچىلىققا دۇچار قىلدى.

1970 ـ يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، ئالىي مەكتەپلەردە ئۇيغۇر، قازاق ئوقۇغۇچىلىرىغا كونا يېزىق ئىملا قائىدىلىرىنى ئۆگىتىشتىن ئىبارەت ئالاھىدە پىروگراممىا تەسىس قىلغاندى (چۈنكى، ئۇلار ئوتتۇرا مەكتەپتە لاتىن يېزىقى بىلەن ساۋاتلىق

بولغان). بۇ ئۇلارنىڭ ئۆز ئانا تىلىنى ئىگىلىۋېلىشىنى مەقسەت قىلغانىدى. ئەگەر يېزىق جەھەتتە شۇنداق قالايمىقانچىلىقلار بولمىغان بولسا، ئۇنىۋېرسىتېتلاردا بۇنداق پىروگراممىلارنىڭ تۇزۇلۇشىنىڭ زۆرۈرىيىتى بولمىغان بولاتتى. شىنجاڭدىمۇ ئوتتۇرا مەكتەپنى لاتىن يېزىقى بىلەن ئوقۇغان ئادەتتىكى ئوقۇغۇچىلارمۇ ئېغىر قىيىنچىلىققا دۇچ كەلدى. چۈنكى، ئۇلار ئادەتتىكى بىر ئىش تېپىش ئۈچۈنمۇ كۆرسلاردا كونا يېزىق بىلەن ساۋاتلىق بولۇشى كېرەك ئىدى. بولمىسا ئۇلار ئۆز جەمئىيىتىدە «ساۋاتسىزلار»دىن بولۇپ قالاتتى. تىل - يېزىق سىياسەتلىرى كۆچەپ تەشۋىق قىلىنىپ، ئىملا قائىدىسى قاتتىق تەكىتلىنىپ كەلگەن بولسىمۇ يېزىق ساھەسىدە ھازىرمۇ نۇرغۇن مەسىلىلەر ساقلانماقتا. ۋۇجۇدىكىلاردىن تارتىپ تۇرلۇك ئېلان، ماركا، كوچا ناملىرى، قاتناش بەلگىلىرىدە ئىملا جەھەتتە نۇرغۇن خاتالىقلار ساقلانماقتا.

3) بۇنداق ئۆزگەرتىشلەر يەنە ئۆز نۆۋىتىدە ئەينى ۋاقىتتىكى «سول»چىل خاتا سىياسەتلەرنى ئەكس ئەتكۈزدى.

4) ئۇيغۇر تىل - يېزىقىنىڭ قانۇنىي ئورنى 1984 - يىلى ئېلان قىلىنغان «مىللىي ئىررىتورىيەلىك ئاپتونومىيە قانۇنى» ۋە «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى تىل - يېزىق قانۇنى»، «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ تىل - يېزىق خىزمىتى نىزامى» قاتارلىق قانۇن ۋە نىزاملاردا ئېنىق كۆرسىتىلدى. ئۇنىڭدا ئاپتونومىيە رايونلىرىدا ئاپتونومىيە يۈرگۈزگۈچى مىللەتنىڭ تىلى بىرىنچى تىل بولۇش ئاساسىدا، خەنزۇ تىلىنىمۇ

ئىشلىتىش لازىملىقى كۆرسىتىلدى. نەتىجىدە، ئۇيغۇر تىل - يېزىقىنىڭ ئىستىقبالىغا كەڭ يول ئېچىلدى. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر يېزىقى مەملىكەت بويىچە قوللىنىلىدىغان چوڭ يېزىقلارنىڭ بىرى بولۇپ قالدى. ئۇ خەلق پۇلىدىن تارتىپ نەشرىيات، ئاخبارات، ماۋارىپ، سىياسىي - قانۇن، مەمۇرىيەت قاتارلىق ساھەلەرگىچە كەڭ قوللىنىلىدۇ، ئۇ يەنە مەملىكەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى، سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشى قاتارلىق چوڭ يىغىنلاردا تەرجىمە قىلىنىدىغان يەتتە خىل تىل - يېزىقنىڭ بىرى.

ئۇيغۇر يېزىقى يەنە ئاپتونوم رايونىمىز دائىرىسىدە ھەر دەرىجىلىك ھاكىمىيەت ئورگانلىرىنىڭ ھاكىمىيەت يۈرگۈزىدىغان قانۇنىي يېزىقى. ئۇ ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم، ئاپتونوم رايونلۇق خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتى، ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى، سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشىدىن تارتىپ، يېزا - كەنت ئاساسىي قاتلام ھاكىمىيەت ئورۇنلىرىغىچە ئۆزلىرىنىڭ قانۇن - نىزام، ئەمر - پەرمانلىرى، تامغا، ۋۇجۇسكا، مالىلارنىڭ ماركىلىرى، ئىش قەغەزلىرى، ھەر خىل ھۆججەت، ئۇقتۇرۇش، خەت - ئالاقىلىرىدە؛ ھەر دەرىجىلىك سوت مەھكىمىلىرى، ئەدلىيە، تەپتىش مەھكىمىلىرى سوت قىلىش، ئەرز قوبۇل قىلىش، ئېلان چىقىرىش، ھۆكۈم ئېلان قىلىش، كېسىم قىلىش ئىشلىرىدا، جىنايى ئەنزىلەرنى تەكشۈرۈپ تەھقىقلەشتە؛ ھەر دەرىجىلىك مەكتەپلەردە، پوچتا - تېلېگراف، تەشۋىقات، تەلىم - تەربىيە، ماۋارىپ ئىشلىرىدا كەڭ ئىشلىتىلمەكتە.

ئىزاھاتلار:

1. بەزى تەتقىقاتچىلار «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» (北史)، «جۇ پادىشاھلىقى تارىخى» (周史) قاتارلىق خەنزۇ تارىخنامىلىرىدىكى مەلۇماتلاردىن قوچۇ دەۋرىدە خۇاشيا يېزىقى ئارقىلىق ئۇيغۇر تىلىنى خاتىرىلىگەن ئەھۋاللارنى، يەنى ئۇيغۇرلار خەنزۇ يېزىقى بىلەنمۇ ئۆز تىلىنى خاتىرىلىگەنلىك ئەھۋالىنى ئوتتۇرىغا قويدى (قارالسۇن: قۇربان ۋەلى: «بىزنىڭ تارىخىي يېزىقلىرىمىز»، شىنجاڭ ياشلار ـ ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 1986 ـ يىلى، 110 ـ بەت). ئەمما، ھازىرغا قەدەر خۇاشيا يېزىقى بىلەن يېزىلغان يازما يادىكارلىقلار تېپىلمىدى.

2. Talat Tekin, OrhonYazitlari (Kultegin, Bilge kagan, Tunyukuk), Yildiz, Istanbul, 2003, p.10.;

بۇ مەڭگۈ تاشنىڭ خەنزۇچە تەرجىمىسىنى لىن مېيسۇن «شەرق مەدەنىيىتى تەرەققىياتىنىڭ نامايەندىسى» ناملىق ماقالىسىگە كىرگۈزگەن بولۇپ، بۇ ماقالە ئۇيغۇرچە «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» ژۇرنىلى 1995 ـ يىلى 4 ـ سانىدا ئېلان قىلىنغان.

3. 新疆文物, 1978 (6)

4. قۇربان ۋەلى: «تۇرپاندىن تېپىلغان مىلادىيە 5 ـ ئەسىردىكى ئۇيغۇر يېزىقى»، «بىزنىڭ تارىخىي يېزىقلىرىمىز»، شىنجاڭ ياشلار ـ ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 1986 ـ يىلى، 5 ـ بەت؛ 文物, 1981 (1) .

5. 其书字类胡。

6. 耿世民.古代突厥文碑铭研究,北京:中央民族大学出版社, 2005, p.23.

7. W.M.麦高文:《中亚古国史》(章巽译),中华书局, 2004年,第121页。

8. S.G. Klyaştorniy, V .A. Livsiç, Buguttaki Sogtça kitabeye Yeni Bir Bakiş, Türk Dili Araştirmalari Yilliği Belleten 1987, Ankara 1992, p. 201–241; 耿世民 . 古代突厥文碑铭研究,北京:中央民族大学出版社, 2005, p. 103.

9. بۇ مەزمۇن گېيىك شىمسەن ئەپەندىنىڭ «قەدىمكى تۈرك يازما يادىكارلىقلىرى تەتقىقاتى» ناملىق ئەسىرىگە كىرگۈزۈلگەن مۇناسىۋەتلىك مەزمۇنلار ئاساسىدا تەييارلاندى.

10. Ata Melik Alaaddin Cuveyni, Tarih–i Cihan Guşa , çev. M. Öztürk, C. I, Ankara 1988, p. 116.

11. Ahmet B. Ercilasun, Bašlanğičindan 20 yüzyila Türk Dili Tarihi, Akčağ Yayinlari, Ankara 2004, p. 150.

12. Ahmet B. Ercilasun, Bašlanğičindan 20 yüzyila Türk Dili Tarihi, Akčağ Yayinlari, Ankara 2004, p. 150.

13. چامپوللىئون (Chamollion 1790 ــ 1832) مىسىر يېزىقىنىڭ ئاساسىي قائىدىلىرى تېپىپ چىققان فرانسىيەلىك ئۇلۇغ يېزىقشۇناس.

14. تومسېن مەڭگۈ تاشلارنىڭ سىرىنى تەتقىق قىلىۋاتقان مەزگىللەردە فرانسىيە، گېرمانىيە، ۋېنگرىيە، روسىيە قاتارلىق ئەللەردە تۈركىي تىللار جۇملىدىن ئۇيغۇر تىلى ھەققىدە بىرمۇنچە مەشھۇر ئەسەرلەر نەشر قىلىنغانىدى. روسىيەدە 1869 ــ 1871 ـ يىللاردا لازار بۇداگوف (Lazar Budagov)نىڭ «تۈرك ـ تاتار دىيالېكتلىرىنىڭ سېلىشتۇرما لۇغىتى»، فرانسىيەدە 1870 ـ يىلى پاۋېت كورتېللې (Pavet de Courteille)نىڭ «ئۇيغۇر تىلى لۇغىتى»، ۋېنگرىيەدە ئارمىن ۋامبېرى (Armen Vambery) نىڭ يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلى ھەققىدىكى بىرمۇنچە تەتقىقاتلىرى، روسىيەدە رادلوفنىڭ 1882 ـ يىلى «فونېتىكا» ناملىق ئەسىرى، 1888 ـ يىلى «تۈرك دىيالېكتلىرى لۇغىتى»نىڭ دەسلەپكى تومى نەشر قىلىنغانىدى.

15. Hasan Eren, 1893' ten 1993' e, TDAY–Belleten 1993, Ankara 1995, p. 22.

16. بۇ ئەسەرنىڭ تۈركچە تەرجىمىسى مەڭگۈ تاشلارنىڭ يېشىپ ئوقۇلغانلىقىنىڭ يۈز يىللىقى مۇناسىۋىتى بىلەن تۈركىيە-

لىك ۋەدات كۆكەن (V. Koken) تەرىپىدىن تۈركچىگە تەرجىمە قىلىنغان ۋە 1993 - يىلى بىرىنچى قېتىم، 2002 - يىلى ئىككىنچى قېتىم نەشر قىلىندى.

17. Osman Fikri Sertkaya, Kagida Yazili Göktürk Metinleri ve Alfabeleri, TDAY-Belleten 1990, Ankara 1994, p. 173.

18. ئەسەرنىڭ پىروفېسسور گېبائ شىمىن تەرىپىدىن ئىشلەنگەن خەنزۇچە تەرجىمىسى ئىچكى موڭغۇل مائارىپ نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىندى.

(冯·加班著. 古代突厥语法, 耿世民译, 内蒙古教育出版社, 2004)

19. بۇ ئەسەرنىڭ ئەركىن ئارىز، ئابدۇبەسىر شۇكۇرلەر تەرىپىدىن ئىشلەنگەن ئۇيغۇرچە تەرجىمىسى مىللەتلەر نەشرىياتى تەرىپىدىن 2009 - يىلى نەشر قىلىندى.

20. Sergey Grigoriyeviç Klyaştornıy, "The Terkhin Inscription", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hung.*, XXXVI/1-3 (1982), 1983, s. 335-366; S. G. Klyaştornıy, "The Tes Inscription of the Uighur Bögü Qaghan", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricum*, XXXIX/1, 1985, s. 137-156; S. G. Klyaştornıy, "К историографической оценке уланкомской надписи", *Епиграфика Востока*, XIV, M.-L. 1961, s. 26-28; S. G. Klyaştornıy, "Епиграфические работы в Монголии", *Археологические Открытия 1976 г.*, Moskova, s. 588-589; S. G. Klyaştornıy, "Храм, изваяние и стела в древнетюркский текстах (К интерпретации Ихе-Ханын-норской надписи)", *Тюркологический сборник 1974*, Moskova, 1978, s. 238-255, S. G. Klyaştornıy, "Епиграфические работы в Монголии", *Археологические Открытия 1977 г.*, Moskova, 1978, s. 575-576; S. G. Klyaştornıy, "Наскалные рунические надписи Монголии", *Тюркологический сборник 1975*, Moskova, 1978, s. 151-158; S. G. Klyaştornıy, "Терхинская Надпись (Предварительная публикатсия)", *Советская Тюркология*, 1980/3, s. 82-95; S. G. Klyaştornıy, "Тесинскаыа стела (Предварительное публикатсиыа)", *Советская Тюркология*, 1983/6, s. 76-90; S. G. Klyaştornıy-V. A. Livşitz, "Севрейский камень", *Советская Тюркология*, 1971/3, s. 106-112; S. G. Klyaştornıy-V. A. Livşitz, "Согдийская надпись из Бугута", *Страны и народы востока*, 10, Moskova, 1971, s. 121-146, M. Şineḫuu, "Памятник рунической письменности из Тариата", *Роль, Кочевых народов в цивилизиции Централной Азии*, Ulan-Bator, 1974, s. 327-331; M. Şineḫuu, *Тариатын орхон бичгийн шине дурсгал* (Новые Памятник Орхонской Письменности Тариата), *Studia Archaeologica*, Instituti Historiae Academiae Scientiarum Reipublicae Populi Mongolici, Tomus VI, Fasc. 1, Ulaan-Baatar, 1975, 200 s.; M. Şineḫuu, "Новый памятник рунической письменности уйгурского Карабалгасуна", Олон Улсын Монголч Ердемтний III их хурал, *III*, UB, 1979, s. 301-305; M. Şineḫuu, "Орхон-Селенгийн руни бичгийн шине дурсгал", *Arheologiyn Sudlal*, Studia Archaeologica, Instituti Historiae Scientiarum Reipublicae Populi Mongolii, Tom. VIII, Fasc. 1, Ulaanbaatar 1980, s. 36-41.

Mongolı-koku genzoniseki hibunçousa kenkyû houkoku [Moğolistanda Bulunan Yazıtların İnceleme ve Araştırma Önraporu] = *Provisional Report of Researches on Historical Sites and Inscriptions in Mongolia from 1996 to 1998*, Yayımlayanlar: Takao Moriyasu-Asuday Oçir, Orta Avrasya Bilim Araştırmaları/The Society of Central Euroasian Studies, Mart 1999, 294 s. 20 levha ile.

21. «تۈرك تىللىرى تەتقىقاتى يىللىقى - بېللېتېن»نىڭ 1990 - يىللىق سانىنىڭ مۇندەرىجىسى:

Doğan AKSAN	*Göktürk yazıtlarında söz sanatları-Güçlü anlatım yolları*	1–12
Soslanbek Y. BAYÇOROV	*Avrupa'nın Göktürk harfi eski anıtları*	13–16
Tuncer BAYKARA	*Göktürk yazıtlarının Türk iskân (yerleşme) tarihindeki yeri*	17–29
Ahmet Bican ERCİLASUN	*Kül Tigin yazıtı bir nutuk metni midir?*	31–39
Tuncer GÜLENSOY	*Göktürk anıtlarının altayistik açısından değerlendirilmesi*	41–53
Güler GÜLSEVİN	*Göktürk anıtları ile yaşayan üç lehçemizin (Halaç, Çuvaş, Saha/Yakut) tarihî ilgi düzeni*	55–64
Necmettin HACIEMİNOĞLU	*Eski Türkçe'nin gramer yapısı ve örnek olarak fiilden isim yapan -l eki*	65–80
Erdeu Z. KACIBEKOV	*Dil sistemindeki Eski Türkçe unsurlar: Rekonstrüksiyon problemleri*	81–84
L. KIZLASOV - İ. KIZLASOV	*Sayan–Altay Türklerinin yeni runik yazısı*	85–136
S.G. KLYAŞTORNIY	*Orhun yazıtlarında Türk kağan boylarının adı*	137–140
Zeynep KORKMAZ	*Göktürkçede isimden fiil türeten ekler ve köken yapıları üzerine*	141–149
Ebülfez RECEBOV	*Orhon–Yenisey yazıtlarının dilinin incelenmesinde bazı meseleler*	151–154
Saim SAKAOĞLU	*Göktürk yazıtları ile Anadolu-Türk folklorundaki paralellikler üzerine*	155–166
Osman Fikri SERTKAYA	*Kâğıda yazılı Göktürk metinleri ve kâğıda yazılı Göktürk alfabeleri*	167–181
A.M. ŞÇERBAK	*Türk "runik" yazısının yayılmasına dair*	183–187
Elisa C. ŞÜKÜRLÜ	*Orhon–Yenisey yazıtlarının orfografiyası*	189–192
Mertol TULUM	*Orhon yazıtlarında birleşik cümleler ve baş cümle ile yardımcı cümle ilişkileri*	193–205
Osman Nedim TUNA	*Eski Doğu Türk yazısında ligatürler*	207–222
İsmail DOĞAN	*Kumuk ve Balkar Lehçeleri Sözlüğü'nün bir tahlili*	223–233

22. «تۈرك تىللىرى تەتقىقاتى يىللىقى ـ بېللېتېن»نىڭ 2000 ـ يىللىق سانىنىڭ مۇندەرىجىسى:

1. SUNUŞ I-II

2. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Müdürü Prof. Dr. Osman Fikri SERTKAYA'nın açış konuşması III-VII

3. Moğolistan Büyük Elçisi B. ALTANGEREL'in açış konuşması IX-X

4. Türkiye Büyük Elçisi M. Nuri YILDIRIM'ın açış konuşması XI-XII

5. Program XIII-XX

6. Kapanış paneli konuşmaları XI-XXX

MAKALELER

Gani ABDURRAHMANOV, *Eski Türkçe yazıtlar ve yazıtların Türk lehçelerinin şekillenmesindeki rolü üzerine* 1-3

Rısbek ALİMOV, *Kırgızistan'da yeni bulunan runik harfli eski Türk yazıtları hakkında ön bilgiler* 5-10

Cengiz ALYILMAZ, *Bilge Tonyukuk yazıtları üzerine birkaç düzeltme* 11-18

Chunagh AMARTUVSHIN, *Batı Moğolistan'da bulunan eski Türk anıtları* 19-21

Abdullah ATEŞ, *Jeofizik yöntemlerin arkeolojik amaçlı kullanımları için bazı örnekler* 23-24

İ. A. BARANOV, *Kırım'daki Hazar-Bolgar anıtlarını incelemenin bazı sonuçları* 25-36

İ. A. BARANOV, *Tavrika ve Dnepr boyundaki ilk Türklerin teñri inancı tapınakları* 37-45

Tsendiyn BATTULGA, *Moğolistan'da yeni bulunan Göktürk yazıtları* 47-58

Dovdoyn BAYAR, *Moğolistan'daki eski Türk anıtlarının incelenmesi ve gelecekteki amaçlar* 59-63

Lubsandorjiyn BOLD, *Orhun yazısının yeni üç anıtı hakkında* 65-68

Çetin CUMAGULOV, *Göktürk harfli yazıtların Kırgızistan'daki araştırılması, muhafazası ve bugünkü durumu* 69-74

Tayfun ÇAY, *Göktürk anıtlarında jeodezik çalışmalar* 75-94

Yaşar ÇORUHLU, *Göktürk sanatında dinî nitelikli heykeller ve tasvirler* 95-146

Mihály DOBROVITS, *Ongin yazıtını tahlile bir deneme* 147-150

İsmail DOĞAN, *Runik yazının gelişim coğrafyası ve yayılma sahası* 151-173

Lüdmila DONÇEVA-PETKOVA, *Ortaçağ Bulgaristanı'ndan runik işaretler ve birleşmeler* 175-182

İlhami DURMUŞ, *Köl Tigin külliyesi kalıntıları ve Türk kültür çevresindeki yeri* 183-190

Ahmet Bican ERCİLASUN, *L, N, R'den sonra niçin T?* 191-194

Ljubov ERMOLENKO, *Anthropomorphe Steinskulpturen der mittelalterlichen Nomaden in Eurasiens Steppen* 195-204

Sâdettin GÖMEÇ, *Tonga Tigin'in kimliği üzerine* 205-210

Viktor G. GUZEV, *Göktürk yazısının kendiliğinden doğma (otokton) menşei varsayımını esaslandıran deliller* 211-220

Toshio HAYASHİ, *Several Problems about the Turkic Stone Statues* 221-240

Svetlana Venelinova KAVRIKOVA, *Murfatlar ve Nad Sent Mikloş yazıtlarının paleografik karakteristiği* 241-253

Damdinsuren KHISHIGBAJAR, *Köl Tigin yazıtı taş anıtının korunması* 255-256

İgor V. KORMUŞİN, *Kuzey Tuva Öğök-Turan vadisindeki Göktürk anıtlarının bazı özellikleri* 257-261

Tofig D. MELİKLİ, *Edebiyat anıtları olarak eski Türk yazıtları* 263-265

Viktor L. MİTS-Vadim V. MAYKO, *VIII.-X. yüzyıl Tavrika Türk-Bulgarlarının runik ve damgavari işaretleri meselesi üzerine* 267-276

Takashi ÔSAWA, ***Moğolistan'daki eski Türk anıt ve yazıtlarının 1996-1998 yılları arasındaki yeni inceleme sonuçları (Japon-Moğol ortak çalışmasının ön raporu olarak)*** 277-286

Zunduy OYUNBİLEG, ***Orhun vadisindeki tarihî ve kültürel anıtların şu anki durumu ve gerçek sorunları*** 287-290

Ebülfez RECEBOV, ***Göytürk dilinde gelecek zaman anlayışının ifadesi*** 291-296

Kasımcan SADIKOV, ***Özbekistan'da bulunan Göktürk harfli yeni metinler*** 297-305

Osman Fikri SERTKAYA, ***Suuci < Sugeci / (Bel) yazıtı ne zaman yazıldı?*** 307-312

Osman Fikri SERTKAYA-Sartkocaulı HARCAVBAY, ***Ḫoyto-Tamir (Moğolistan)'dan yeni yazıtlar (ön neşir)*** 313-346

Ali İsa ŞÜKÜRLÜ-Elşen ŞÜKÜRLÜ, ***Göktürk yazıtlarında eklerin imlâ kuralları*** 347-352

İsenbike TOGAN, ***Göktürklerle ilgili Çince kaynaklarda söylem: Chiu T'ang-shu'dan örneklerle*** 353-366

B. TSOGTBAATAR, ***Moğolistan bölgesindeki eski Türk anıtları çalışmaları meselesi üzerine*** 367-370

F. YILDIZ, ***Dijital fotogrametrinin arkeolojide kullanılması ve Göktürk anıtları örneği*** 371-376

Peter ZIEME, ***Runik harfli birkaç pasaj üzerine kimi yorum önerileri*** 377-382

23. A. H. Heikel, Inscriptions de l' Orkhon recueilles par l' expedition finnoise 1890 et publiees par la Societe Finno-Ougrienne, Helsingfors,1892.

24. W. Radloff: Atlas der Althertümer der Mongolei. Arbeiten der Orchon-Epedition. 1. Lieferung, 1892, 2. Lieferung 1893, 3. Lieferung 1896, 4. Lieferung 1899, Cankt-Peterburg.

25. بۇ تەرجىمىلەر كېيىن لىن گەن يازغان «تۈرك تارىخى» (林幹. 突厥史, 1988)، لىن گەن ۋە گاۋ زىخۇلار يازغان «قەدىمكى ئۇيغۇرلار تارىخى» (林幹、高自厚, 回纥史, 1994) غا كىر-گۈزۈلگەن.

26. I. V. Stebleva, Poeziya Tyurkov VI-VIII vekov, Nauka Moskva 1965.

27. دەل مۇشۇ مەنىدىن تۈركىيەلىك تارىخشۇناس سائادەت-تىن گۆمەچ «كۆكتۈرك خانلىقى تارىخى»

28. Saadettin Gömeç, Kök Türk Tarihi, Ankara: Türksoy yayı nları İkincı baskı; Ankara, 1999: Akçağ Yayvınlariş

28. ناملىق كىتابىدا مەڭگۈ تاشلاردىكى مەلۇماتلار ئاساسىدا بىر تارىخنى مەيدانغا كەلتۈردى.

ئەخمەت ئەرجىلاسۇن بۇ تاشنى 719 ـ، 720 ـ يىللاردا تىكلەنگەن دەپ قارايدۇ. قارالڭ:

Ahmet B. Ercilasun, Bašlanğičindan 20 yüzyila Türk Dili Tarihi, Akčağ Yayinlari, Ankara 2004, p. 131.)

29. ئەخمەت ئەرجىلاسۇن تاشنىڭ ئىسمىنى Köl Ič čor دەپ يازدۇ، بۇ تاشنى 723 ـ، 725 ـ يىللاردا تىكلەنگەن دەپ قارايدۇ. قارالڭ:

Ahmet B. Ercilasun, Bašlanğičindan 20 yüzyila Türk Dili Tarihi,Akčağ Yayinlari, Ankara 2004, p. 131.)

30. ئەخمەت ئەرجىلاسۇن بۇ تاشنى 760 ـ يىلى تىكلەنگەن دەپ قارايدۇ. قارالڭ:

Ahmet B. Ercilasun, Bašlanğičindan 20 Yüzyila Türk Dili Tarihi

Akčağ Yayinlari, Ankara 2004, p. 138.)

31. Osman Fikri Sertkaya/Harcavbay Sartkocauli, Hoyto-Tamir (Moğolstan)' dan Yeni Yazitlar (ön nešr), TDAY-Belleten-2000, TDK, Ankara 2001, p. 309.

32. Ahmet B. Ercilasun, Bašlanğičindan 20 yüzyila Türk Dili Tarihi, Akčağ Yayinlari, Ankara 2004, p. 168–169.
33. Otto Donner, Inscription de l' Orkhon, Helsingfors, 1892, p. XLXXX; Sur l' origine de l' alphabet turc du nord de l' Asie, JSFO, XIV, 1896.
34. E. D. Polivanov, Ideograficheskiy motiv v formatsii orkhonkogo alfavita, BSGU, 1925, p. 9
35. Ehmet Cevat Emre, Eski Turk Yazisinin mensegi, Istanbul, 1938.
36. A. Mahmutov, Kak voznik drevnityurkiskiy alfavit, Issledovaniya po Tyurkologii, 1969, Almata.
37. O. Pritsak, Turkology and the comparative study of Altaic languages: the system of the Old Tutkic Runic script, TUBA, vol. 4, 1980.
38. Guzev, Viktor G. Klyashtorniy, S. G., Genel Yazi Nazariyesi Isiginda Gokturk Yazisinin Mensei Meselesi, TDAY-Belleten 1993, Ankara 1995, pp. 27–33.
39. 耿世民:古代突厥碑铭研究,北京:中央民族大学出版社, 2005, p. 101.
40. مەڭگۈ تاشلاردىن كۆلتېگىن، بىلگە قاغان، تۇنيۇقۇق مەڭگۈ تاشلىرىنىڭ رەسىملىرى، تىرانسكرىپسىيەسى، تۈركچە تەرجىملىرى ئۈچۈن تۆۋەندىكى ئادرېسقا قارالسۇن:
http://www.bilgicik.com/yazi/orhun-gokturk-abideleri/
41. بۈ، دۇنيادا تېپىلغان قەغەزنىڭ ئەڭ قەدىمكىسى بولۇپ، ئىنسانىيەت تارىخى ئۈچۈن ئەڭ چوڭ كەشپىيات ھېسابلانغان سەيلۇننىڭ كەشپىياتىدىن يىگىرمە - ئوتتۇز يىل كېيىنكى تارىخقا مەنسۇپ ئىدى.
42. R. R. Arat, Makaliler, C. I, Ankara, 1987, p. 508.
Resit Rahmati Arat, Uyghurlar, 1934.

43. Resit Rahmati Arat, Uyghurlar, 1934.
44. L. Ligeti, Bilinmeyen iç Asya (çev. Saadettin Karatay), Milli Egitim Bakanligi, Istanbul 1970, p. 41.
45. R. R. Arat, Makaliler, C. I, Ankara, 1987, p. 509.

46. پومپېي (Pompeii) ئىتالىيەنىڭ قەدىمىي شەھىرى بولۇپ، مىلادىيە 79 - يىلىدىكى ۋىزۇۋى يانار تېغى پارتلىغاندا ۋەيران بولغان.

47. L. Ligeti, Bilinmeyen iç Asya (çev. Saadettin Karatay), Milli Egitim Bakanligi, Istanbul 1970, p. 41–44.
48. L. Ligeti, Bilinmeyen iç Asya (çev. Saadettin Karatay), Milli Egitim Bakanligi, Istanbul 1970, p. 37, 104–106.

49. نۆۋەتتە يولغا قويۇلۇۋاتقان «خەلقئارا دۇنخۇاڭشۇناسلىق تەتقىقات تېمىسى» (International Dunhuang Project IDP) دۇنخۇاڭدىن تېپىلغان ۋە دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا ساقلىنىۋاتقان 168 مىڭ پارچىدىن ئارتۇق قوليازمىنىڭ فوتو نۇسخىسىنى يېغىپ رەقەملەشتۈردى. 2009 - يىلى 2 - ئاينىڭ 10 - كۈنى (مۇشۇ مەزمۇن يېزىلىۋاتقان كۈنى)دىكى مەلۇماتقا قارىغاندا بۇلارنىڭ كونكرېت سانى (http://idp.bbaw.de/):

ئەنگلىيەدە	جۇڭگودا	رۇسىيەدە	ياپونىيەدە	گېرمانىيەدە	جەمئىي
102,413	23,066	13,500	16,783	12,269	168,031

2009 - يىلى 3 - ئاينىڭ 15 - كۈنى بۇ مەزمۇنلار تۈزىتىلىۋاتقاندا بۇ سانلاردا ئۆزگىرىش بولغان ۋە بۇ سەپكە فىراڭسىيە قوشۇلغان. بۇ بىزگە بۇ خىزمەتنىڭ ئىزچىل ئىشلىنىۋاتقانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

قانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ:

ئەنگلىيەدە	جۇڭگودا	رۇسىيەدە	ياپونىيەدە	گېرمانىيەدە	جەمئىي
102,705	23,066	13,500	16,783	12,466	212,486

2010 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 18 ـ كۈنى بۇ مەزمۇنلار ئاخىرى-قى قېتىم تۈزىتىلىۋاتقاندا بۇ سانلاردا يەنە ئۆزگىرىش بولغان ۋە بۇ سەپكە دۇنخۇاڭ قوشۇلغان. بۇ بىزگە بۇ خىزمەتنىڭ داۋاملىق ئىشلىنىۋاتقانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ:

ئەنگلىيەدە	جۇڭگودا	رۇسىيەدە	ياپونىيەدە	گېرمانىيەدە	دۇنخۇاڭ	فرانسىيەدە	جەمئىي
108,882	44,660	21,224	17,000	25,175	230	55,684	273,055

ئۇندىن باشقا گېرمانىيە ئالىملىرىدىن:

Prof. Dr. Marcel Erdal (Frankfurt) Prof. Dr. Jost Gippert (Frankfurt) Prof. Dr. Klaus Röhrborn (Göttingen) Prof. Dr. Peter Zieme (Berlin) قاتارلىقلار يېتەكچىلىكىدە 1999 ـ يىلىدىن تارتىپ ئورخۇن يېزىقى، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى، سوغدى يېزى-قى، نىستورىيان يېزىقى قاتارلىق يېزىقلاردىكى Chuastuanift، Maitrisimit، Altun Yarok، Biographie – Xuanzang، Irk Bitig قاتارلىق ئەسەرلەرنىڭ تىرانسلىتېراتسىيە، تىرانسكرىپسىيە، مورفېما تەھلىلى، نېمىسچە تەرجىمىسى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچى-گە ئالغان ناھايىتى ئىنچىكە تەتقىقات نەتىجىسىنى ئىشلەپ تورغا قويۇپ بەردى. ھازىر سىز يۇقىرىدا ئىسمى ئاتالغان ئەسەرلەرنىڭ قۇرمۇقۇر، سۆزمۇسۆز ئىشلەنگەن تەھلىللىرىنى كۆرەلەيسىز: قاراڭ:

http://vatec2.fkidg1.uni-frankfurt.de/
AY.B16.01.r03
Parallelstelle: AY.B11.01.v08-09-10
Parallelstelle: AY.P1.00.08.v08-09

Transliteration	[.....]wrm		,,	yyq	qylyc	qylm[...]+	
Transkription genaue	[o]olürma		..	ayig	kilinc	kilm[a	..]
Transkription	olürma		..	ayig	kilinic	kilma	
Morphem	olür	-ma	..	ayig	kilinic	kil	-ma
Glossierung	toten	-NEG	..	übel	Tat	machen	-NEG
Wortart /Funktion	vt	-negation	punct	adj	n	vt	-negation

übersetzung: Tue nich[t] schlechte Taten!
Kommentar: P1: ölürm- ä statt: ölürm ä. P1 hat danach zusätzlich: äd-kä tavar-ka [az]lanmagil; ebenso wie in B11: äd-kä [t]avar-ka [az]lanmagil. PZ

50. 16 ـ ئەسىرگە كەلگەندە شەرقىي چاغاتاي خانلىقى قۇ-مۇلنى بېسىۋالىدۇ ۋە ئىسلاملاشتۇرىدۇ. پەقەت خېشى كارىدورى ئەتراپىدا ياشاۋاتقان يۇغۇرلار ئەجدادلىرىنىڭ دىنى بولغان بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلىۋېرىدۇ ۋە قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنى داۋاملىق قوللىنىدۇ.

51. Saadet Çagatay, Türk Lehceleri Örnekleri I, Ankara 1963, p. 345-350.

52. L. Ligeti, Bilinmeyen iç Asya (çev. Saadettin Karatay), Milli Egitim Bakanligi, Istanbul 1970, p. 30-36.

53. R. R. Arat, Makaliler («ماقالىلەر»), C. I, Ankara, 1987, p. 512.

54. 1 ـ توم 1929 ـ يىلى، 2 ـ توم 1929 ـ يىلى، 3 ـ توم 1930 ـ يىلى، 4 ـ توم 1930 ـ يىلى، 5 ـ توم 1931 ـ يىلى، 6 ـ توم (ئىندېكس) 1934 ـ يىلى نەشرىدىن چىققان.

55. Ahmet B. Ercilasun, Bašlanğičindan 20 yüzyila Türk Dili Tarihi, Akčağ Yayinlari, Ankara 2004, p. 271.

56. ئەسەرنىڭ تۈركچە تەرجىمىسى مەھمەت ئاكالىن تەرىپىدىن 1988 - يىلى تۈركىيەدە نەشر قىلىندى.
(A. von Gabain, Eski Türkçenin Grameri, çev. Mehmet Akalin, Ankara 1988.)

گېنىڭ شىمىن تەييارلىغان خەنزۇچە نەشرى 2004 - يىلى ئىچكى موڭغۇل مائارىپ نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىندى.
(冯. 加班著, 古代突厥语法, 耿世民译, 内蒙古教育出版社, 2004)

57. «بېرلىندىكى تۇرپان تېكىستلىرى»نىڭ 25 تومىنىڭ تولۇق تىزىملىكىنى تۆۋەندىكى ئادرېستىن كۆرەلەيسىز:
http://www.bbaw.de/bbaw/Forschung/Forschungsprojekte/turfanforschung/de/Publikationen#berlinerturfantexte

Berliner Turfantexte. 1971–1993 im Akademie Verlag Berlin, seit 1996 beim Verlag Brepols, Turnhout (Belgien):

I Georg Hazai/Peter Zieme: Fragmente der uigurischen Version des «Jin'gangjing mit den Gā thā s des Meisters Fu» nebst einem Anhang von Taijun Inokuchi. 1971.

II Klaus Röhrborn: Eine uigurische Totenmesse. Text, übersetzung, Kommentar. 1971.

III Semih Tezcan: Das uigurische Insadi-Sūtra. 1974.

IV Werner Sundermann: Mittelpersische und parthische kosmogonische und Parabeltexte der Manichäer mit einigen Bemerkungen zu Motiven der Parabeltexte von Friedmar Geissler. 1973.

V Peter Zieme: Manichäisch-türkische Texte. 1975.

VI Gerhard Schmitt/Thomas Thilo in Zusammenarbeit

mit Taijun Inokuchi: Katalog chinesischer buddhistischer Textfragmente. Bd. 1. 1975.

VII Georg Kara/Peter Zieme: Fragmente tantrischer Werke in uigurischer übersetzung. 1976.

VIII Georg Kara/Peter Zieme: Die uigurischen übersetzungen des Guruyogas «Tiefer Weg» von Saskya Pandita und der Mañjusrīnāmasamgīti. 1977.

IX Şinasi Tekin: Maitrisimit nom bitig. Die uigurische übersetzung eines Werkes der buddhistischen Vaibhāsika-Schule. 1. Teil: Transliteration, übersetzung, Anmerkungen. 2. Teil: Analytischer und rückläufiger Index. 1980.

X Manfred Taube: Die Tibetica der Berliner Turfan sammlung. 1980.

XI Werner Sundermann: Mitteliranische manichäische Texte kirchengeschichtlichen Inhalts. Mit einem Appendix von Nicholas Sims-Williams 1981.

XII Nicholas Sims-Williams: The Christian Sogdian Manuscript C 2. 1985.

XIII Peter Zieme: Buddhistische Stabreimdichtungen der Uiguren. 1985.

XIV Thomas Thilo: Katalog chinesischer buddhistischer Textfragmente, Bd. 2. 1985.

XV Werner Sundermann: Ein manichäisch-soghdisches Parabelbuch mit einem Anhang von Friedmar Geissler über Erzählmotive in der Geschichte von den zwei Schlangen. 1985.

XVI Dalantai Cerensodnom/Manfred Taube: Die Mongolica der Berliner Turfansammlung. 1993.

XVII Werner Sundermann: Der Sermon vom Licht-Nous . Eine Lehrschrift des östlichen Manichäismus . Edition der parthischen und soghdischen Version . 1992 .
XVIII Peter Zieme: Altun Yaruq Sudur . Vorworte und das erste Buch . 1996 .
XIX Werner Sundermann: Der Sermon von der Seele . Eine Lehrschrift des östlichen Manichäismus . Edition der parthischen und soghdischen Version mit einem Anhang von Peter Zieme . Die türkischen Fragmente des «Sermons von der Seele». 1997 .
XX Peter Zieme: Vimalakīrtinirdesasūtra . Edition alttürkischer übersetzungen nach Hands chriften fragmenten von Berlin und Kyoto . Mit einem Appendix von Jorinde Ebert: Ein Vimalakīrti-Bildfragment aus Turfan . 2000 .
XXI Jens Wilkens: Die drei Körper des Buddha (trikaya). Das dritte Kapitel der uigurischen Fassung des Goldglanz-Sūtras (Altun Yaruk Sudur) eingeleitet, nach den Handschriften aus Berlin und St . Petersburg herausgegeben, übersetzt und kommentiert . 2001 .
XXII Christiane Reck: Gesegnet sei dieser Tag . Manichäische Festtagshymnen . Edition der mittelpersischen und parthischen Sonntags-, Montags- und Bemahymnen . 2004 .
XXIII Peter Zieme: Magische Texte des uigurischen Buddhismus . 2005
XXIV Desmond Durkin-Meisterernst: The Hymns to the Living Soul . Middle Persian and Parthian Texts in the Turfan Collection . 2006

XXV Jens Wilkens: Das Buch von der Sündentilgung . Edition des alttürkisch-buddhistischen Kšanti Kilguluk Nom Bitig . 2007
XXVI Yukiyo Kasai: Die uigurischen buddhistischen Kolophone . 2008

58. تۆۋەندىكى ئادرېسىتىن بۇ مەزمۇنلارنى زىيارەت قىلالايسىز:
http://www . bbaw . de/forschung/turfanforschung/dta/index . html

59. گېئېتې شىمىن ئەپەندىنىڭ دۆلەت ئىچىدىكى تەتقىقات نەتىجىلىرى كېيىنكى مەزمۇنلاردا تونۇشتۇرۇلىدۇ.

60. بۇ ئەسەر نەشر قىلىنمىغان.

61. بۇ ھەقتە نېمۇ رۇجى ئەپەندى «ئېلىمىزدىكى قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى ۋە قەدىمكى يادىكارلىقلار ھەققىدىكى تەتقىقات ئەھۋالى» ناملىق ماقالىسىدە تەپسىلىي مەلۇمات بەرگەن. قارالسۇن: 牛汝极:《我国维吾尔古文字和古文献研究概况》,《西域研究》, 1996(4)

62. گېئېتې شىمىن ئەپەندىنىڭ ئۇيغۇرشۇناسلىق ساھەسىدىكى ئەمگەكلىرى تونۇشتۇرۇلغان تۆۋەندىكى ئەسەرلەر بار:
耿世民:《我与维吾尔学》,新疆大学学报(哲学人文社会科学版), 2005 年 04 期; 宁静致远 淡泊自甘—记新中国第一代民族语文学家、"国际知名学者奖"、"PIAC"金奖获得者耿世民教授, 中国民族教育, 2005 年 06 期 .

63. گېئېتې شىمىن 1962 ـ يىلى ئەتراپىدا «مايتىرىسىمىت» (قۇمۇل نۇسخىسى)نىڭ تولۇق لاتىنچە تىرانسكرىپسىيەسى ۋە خەنزۇچە تەرجىمىسىنى ئىشلەپ بولغانلىكەن. ئۇزاق ئۆتمەي باشلانغان «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» بۇ تەتقىقاتلارنى ئون نەچچە يىل (1964 ــ 1976) ئۇزۇپ قويغان. قارالسۇن:

耿世民:《维吾尔古代文献研究》, 中央民族大学出版社, 2003, p.57.

64. بۇ ئېلىمىز ئىجتىمائىي پەن ئالىملىرى ئېرىشكەن ئەڭ كاتتا ۋە بىردىنبىر خەلقئارالىق ئالىي مۇكاپات ھېسابلىنىدۇ.

65. Resit Rahmati Arat, Uyghurlar, 1934.

66. Resit Rahmati Arat, Uyghurlar, 1934.

67. Mueller, Ein inranischen Dprachdenkmal aus der nördlichen Mongolei, SBAW, 1909, XXVII.

68. 耿世民:《维吾尔古代文献研究》, 中央民族大学出版社, 2003, p.3

69. Ahmet Ceferoglu, Turk dili tarihi I, Enderun kitabevi, Istanbul 1984, p.177.

70. 耿世民, 新疆历史与文化概论, 北京:中央民族大学出版社, 2006, p.103.

71. بۇ دەۋرلەردە قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ئوسمانلى سۇلتانلىقىدا دۆلەت ئىشلىرىدا قوللىنىلغانلىقىنى توپقاپى سارىيىدىكى قوليازمىلار ئىسپاتلىماقتا. بۇلارنىڭ ئىچىدىكى ئەڭ مۇھىمى فاتىھ سۇلتان يارلىقىدۇر. قارالسۇن:
Turkiyat Mecmuesi, VI, Istanbul 1939, p.285–322)

72. Richard Jean, La limite occidentale de l'expansion de l'alphabet ouigour, JA. CCXXXIX, I, 1951, p.71–75.

73. Ahmet Ceferoglu, Turk dili tarihi I, Enderun kitabevi, Istanbul 1984, p.178.

74. W. Radloff, Kuan-si-im Pusar, Bibliothece Buddica, St. PetersburG, 1911, p.VII; S.E. Malov, Izuchenie Drevnix Turetskix Yazikov, Perviy Vsesoyuzniy Tyurkologicheskiy S'yead, Baku, 1926, p.140; Radloff, Malov, Suvarnaprabhasa, Bibliothece Buddica, St. PetersburG, 1913, p.17.

75. ئالتۇن ئوردا خانلىقى چىڭگىزخانىنىڭ چوڭ ئوغلى جوجىغا سۈيۈرغال قىلىپ بەرگەن زېمىندا قۇرۇلغان خانلىق. دائىرىسى ھازىرقى قازاقىستان، سىبىرىيەنىڭ غەربى ۋە رۇسىيەنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى.

76. 《元史·塔塔统阿传》

77. 耿世民, 回鹘文社会经济文书研究, 北京:中央民族大学出版社, 2006, p.25.

78. 耿世民, 回鹘文社会经济文书研究, 北京:中央民族大学出版社, 2006, p.26.

79. قۇتب «خسراۋ ۋە شېرىن» داستانىنىڭ ئاپتورى.

80. سەيفى سارايى ئارال دېڭىزى بويىدىكى ساراي شەھىرىدىن، شەيخ سەئىدىنىڭ «گۈلىستان» داستانىنى تۈركىي تىلغا تەرجىمە قىلغان.

81. 耿世民, 回鹘文社会经济文书研究, 北京:中央民族大学出版社, 2006, p.27.

82. Ozonder, F. Sema Barutcu, Abidarim kunlig koşavarti Şastirtaki cinkirtü y örüglerning kingürüsi' nden üc itigsizler, TDK, Ankara 1998.

83. F. Sema Barutcu Özönder, Doğu Türk Yazi Edebi Çevresi ve Timür, TUBA, 24/III, 2000, p.291–292

84. باسمىغا قولاي بولۇشىنى كۆزدە تۇتۇپ مىسالالارنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى يېزىلىشى تۈز قىلىپ بېرىلدى.

85. S.Ye. Malov, Pamyatniki drevnetyurkskoy pis'mennosti, Moskva– Leningrad, 1951, pp.

86. Kutadgu Bilig Tipkibasim I, (Viyana Nushasi), Istanbul 1942. p.191.

87. R.R. Arat, Uygurca Yazilar Arasinda, Istanbul Devlet basimevi, 1937, p.77.

88. Ahmet Ceferoglu, Turk Dili Tarihi, Istanbul 1984, p.163.

89. «ئۆزبېكىستانىنىڭ ئومۇمىي تارىخى»، (1 ـ تۇم، 50 ـ 80 ـ بەتلەر) ۋاڭ جىلەي: «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى» (1 ـ قىسىم) (ئابلەت نۇردۇن، ئېزىز يۈسۈپ تەرجىمە قىلغان)، (شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1993 ـ يىلى، 135 ـ بەتتە كەلتۇرۇلگەن نەقىل.)

90. F. K. W. Mueller, Uigurca II, Berlin, 1911, p. 95,A; 伯恩斯坦:《突厥钱币考》, 张钱弦译文,《说文月刊》第3卷第101期, . 1943,5, p. 181.

91. W. W. Radloff, Altturkischen Studies , IV, 1911, S. 19–20.

92.《羽田亨博士史学文集》, 下卷, 语言宗教篇, p. 25.

93. G. Clauson,《阿克贝欣即碎叶》,《皇家亚洲学会杂志》, 1961. 1., 汉译文载《中亚研究资料》, 1986(1).

94. 牛汝极:《维吾尔古文字与古文献导论》, 新疆人民出版社, 1997年, p. 78.

95. F. W. K. Mueller, Ein iranisches Sprachdenkmal aus der n ördlichen Mongolei, Sitzungsb. Knög. Preuss. Akad. D. Wiss., XXVII, Berlin 1909, p. 730.

96. Nicholas Sims–Eilliams er James Hamilton, Documents turco–sogdiens du IXe–Xe siecle de Touen–houang., London, 1990.

97. Von Le Coq, Kurze Einfhrung in die uigrurische Schriftkunde, MSOS., 1919, p. 94.

98. Ahmet Ceferoglu, Türk Dili Tarihi, Istanbul 1984, p. 167.

99. Ahmet Ceferoglu, Türk Dili Tarihi , Istanbul 1984, p. 168.

100. Ahmet Ceferoglu, Türk Dili Tarihi , Istanbul 1984, p. 165.

101. V. Bartold, Orta - Asya Türk tarihi hekkinda dersler, Istanbul 1927, p. 1.

102. Ludes H., Uber dir literarische Funde con Ostturkistan, p. 14.

103. A. von Gabain, Die uigurische Ubersetzung der Biographie Hen–tsang, I , Brucgstucke des 5. kapitels, SB. 1935.

104. A. von Gabain :《古代突厥语语法》, 耿世民译, 呼和浩特:内蒙古教育出版社, 2004, p. 25.

105. 牛汝极:《维吾尔古文字与古文献导论》, 新疆人民出版社, 1997年, p. 83.

106. 牛汝极:《维吾尔古文字与古文献导论》, 新疆人民出版社, 1997年, p. 84.

107. Rona Tas, An Introduction to Turkology , Szeged 1991, TABLE II; G. Clauson :《突厥语婆罗米文文献》, 牛汝极译文,《喀什师范学院学报》, 1995(2), p. 95.

108. 牛汝极:《维吾尔古文字与古文献导论》, 新疆人民出版社, 1997年, p. 83.

109. 牛汝极:《维吾尔古文字与古文献导论》, 新疆人民出版社, 1997年, p. 83.; A. Gabain, Turkische Turfan Texte VII. Texte in Brahmi Schrift. Abhandlungen der Deutschen akademie der Eissenschaften in Berlin, Jhrg, 1952. No. 6, Berlin; Rona Tas, An Introduction to Turkology , Szeged 1991, p152–155

110. 牛汝极:《维吾尔古文字与古文献导论》, 新疆人民出版社, 1997年, p. 83.; N. Poppe, Introduction to Altaic Linguages, Wiesbaden, 1965, p. 69.

111. D. Chwolson,, Syrish–zestorianische Grabinschriften aus Semirjetschie, St. Petersburg, 1886, 1890, 1897.

112. 牛汝极:《维吾尔古文字与古文献导论》, 新疆人民出版社, 1997年, p. 117.

113. 牛汝极:《维吾尔古文字与古文献导论》, 新疆人民出版社, 1997年, p. 132.

114. 陶宗儀:《書史會要》(1368–1398), 上海書店, 1984.

115. N. Poppe, The Mongolian Monumensts in Ph'ags–pa Script Secondedition translatedand edited by J. R. Krueger, Wesbaden 1957, p. 2.(牛汝极/照那斯图:《元代畏兀儿人使用八思巴字述论》,《西北民族研究》, 2002(3).

116. G. J. Ramstedt, Mongolische Briege aus Idiqut–Schähri, in: Sitzungsberichte der Königlich Preussischen Akadenie der Wissenschaften 1909, pp. 838–848.; G. Kara, Knigi mongolskih kochevnikov (senvekov mongolskoy pismennosti), Moskva 1972, p. 31.

117. P. Zieme, Ein uigurischer Landverkaufsvertrag aus Murtuq, in: Altorientalische Forschungen 1, 1874, pp/295–308.

118. 松井太:《ウィヴル文クフワトルヴ印文书》,《内陆アジア言语の研究》XIII. 大阪 1998, pp. 1–62.

119. P. Zieme, Turkic Fragments in Phgas-pa Script,《内陆アジア言语の研究》XIII. 大阪 1998, pp. 63–69.

120. 牛汝极/照那斯图:《元代畏兀儿人使用八思巴字述论》,《西北民族研究》, 2002(3).

121. شۇڭا بۇ يېزىق پارس يېزىقى دەپ ئاتىلىدۇ.

122. تالات تېكىن مۇشۇنداق قارايدۇ.

123. Reshid Rehmati Arat, Atabatu' l-Hakayik, Istanbul 1951, p. 32.

124. مەھمۇد كاشغەرىي: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، (1981 ـ يىلى)، (ئۇيغۇرچە تەرجىمىسى) 1 ـ توم، 2 ـ بەت.

125. Brockelmann, C., Mitteltürkiscer wortschatz nach mahmud al-kashgaris Divan Lugat at-Turk, Budapest – Lepzig 1928, Ⅵ+252s.

126. Atalay, Besim, Divanü Lugat-it-Türk Tercümesi, C. I–V, Türk Dil Kurumu Yayinlari: Ankara1939–1941; 1985–1986., Divanu Lugat-it-Turk V (dizin), Ankara, 1943; 1972., Divanu Lugat-it-Turk Tipkibasimi "Faksimile", 1941.

127. Salih Mutellipov, Turki Sozlar Divani, 1–3, Tashkent, 1960.

128. Dankoff, R. & Kelly, J. eds. & translators, 1982, 1984, 1985: Compendium of the Turkic Dialects, by Mahmūd al-Kāshgharī. (Duxbury, Mass.: Harvard University Printing Office) 3 vols. Sources of Oriental Languages & Literatures 7, Turkish Sources VII.

129. مەھمۇد كاشغەرىي: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، 1 ـ، 3 ـ توم، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى (ئىبراھىم مۇتىئى باش مۇھەررلىكىدە)، 1981 ـ 1984 ـ يىللار.

130. Askar Kurmashuli Yegevbay, Maxmut Kashkari — Türk Sözdigi, Almati 1997–1998.

131. 麻赫穆德. 喀什葛里:《突厥语大词典》, 1–3 卷, (校仲彝等译)新疆人民出版社, 2002 年。

132. ۋېينا نۇسخىسى دەپ ئاتالغان بۇ نۇسخىنى گېرمانىيەلىك تۈركولوگ H. Wambery 18 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرى بايقىغان.

133. ۋېينا نۇسخىسى دەپ ئاتالغان بۇ نۇسخىنى تاتار ئالىمى زەكى ۋەلىدى توغان 1913 ـ يىلى بايقىغان ۋە قىسقا بىر يازما بىلەن تونۇشتۇرغان. 1 ـ دۇنيا ئۇرۇشى ۋە ئۆكتەبىر ئىنقىلابى مالىمانچىلىقلىرىدا يوقالغان بۇ نۇسخىنى ئۆزبېك ئالىمى فىترەت 1925 ـ يىلى قايتا بايقىغان.

134. قاھىرە نۇسخىسى دەپ ئاتالغان بۇ نۇسخىنى قاھىرە كۇتۇپخانىسىنىڭ مۇدىرى Hidiv Moritz 1896 ـ يىلى بايقىغان.

135. H. Wambery, Uigurische Sprachdenkmäler und das Kutadgu Bilik. Uigurischer Text mit Transscription und Übersetzung nebst einem uigurisch-deutschen Wörterbuch und lithographierten Facsimile aus dem Originaltext des Kutadgu Bilik, Innsbruck 1870, Ⅳ+260

136. W. W. Radloff, Kutadku bilik. Facsimile des uigurischen Handschrift der K. K. Hofbibliothek in Wien, St. Petersburg 1890, Ⅷ+200; Das Kutadku Bilik Jusup Chass Hadschib aus Bälasagun. Theil Ⅰ. Der Text und Transcription, St. Petersburg 1891, XC Ⅲ+252; Das Kutadku Bilik Jusup Chass Hadschib aus Bälasagun. Theil Ⅱ. Der Text und übersetzung nach den Hands chriften aus Bälasagun von Wien un Kairo, St. Petersburg 1910, XX Ⅳ+560.

137. Arat, R. R., Kutadgu Bilig. I. Metin (Istanbul, 1947, Milli Eğitim Basimevi).

138. S. N. Ivanov, Yusuf Balasagun:Kutadgu Bilik, Moskva 1983.

139. Robert Dankoff, Wisdom of Royal Glory (Kutadgu Bilig), Chicago–London 1983.

140. يۈسۈپ خاس هاجىپ: «قۇتادغۇ بىلىك»، (نەزمى تەرجىمە تەرجىمانلار: ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر، ئەھمەد زىيائى، مەمتىمىن يۈسۈپ) مىللەتلەر نەشرىياتى، 1984 ـ يىلى، (نەسرىي تەرجىمە تەرجىمانلار: ئابدۇشكۈر تۇردى، قادىر ئەكبەر) مىللەتلەر نەشرىياتى 1987 ـ يىلى 1 ـ نەشرى، 2006 ـ يىلى 2 ـ نەشرى.

141. Askar Ekewbayev, Jusup Balasagunlu: Kutti Bilik, Almati 1986. مىللەتلەر نەشرىياتى 1989 ـ يىلى كۆچۈرۈپ باسقان.

142. Kamil Veliyev, Ramiz Asker, Yusif Balasagunlu: Gutadgu Bilik — Xoštbextliye Aparan älm, Baki 1994.

143. Tölögön Kozubekov, Cusup Balasagin — Kuttuu Bilim — Dastan, Moskva 1993.

144. Kayom Karimov, Yusuf Balasagun: Kutadgu Bilik, Tashkent 1971.

145. 耿世民，魏萃一：《福乐智慧》(节译本)，新疆人民出版社，1979年；郝关中，张宏超，刘宾：《优素优素甫·哈斯·哈吉甫-福乐智慧》，(第一版) 民族出版社，北京 1986年；(第二版)新疆科学技术出版社，2006年

146. Arat, R. R., Kutadgu Bilig III indeks, (Haz. Kemal Eraslan, Osman F. Sertkaya, Nuri Yüce), Türk Kültürünü Araştirma Enstitüsü Yayinlari, Ankara 1969.

147. هازىر «ئەتەبەتۇل ـ ھەقايىق»نىڭ سەمەرقەنت نۇسخىسى

(1444 ـ يىلى)، ئاياسوفىيا نۇسخىسى (1480 ـ يىلى)، توپقاپى مۇزېيى نۇسخىسى، سەيىد ئەلى نۇسخىسى قاتارلىق تۆت خىل نۇسخىسى بار.

148. Arat R. R., Atebetül-Hakayik, Istanbul Ateş Basmevi 1951.

149. خەمىت تۆمۈر، تۇرسۇن ئايۇپ: «ئەتەبەتۇل ـ ھەقايىق»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1980 ـ يىل.

150. E. Kurishjanov, B. Saghindikov, Ahmet Yükneki - Akikat Suyi, Almati 1985.

151, K. Mahmudov, Hibatu' l-Hakayik, Tashkent 1968.

152. Abdullah Kök, Karahanli Türkçesi Satir-Arasi Kur' an Tercümesi (TIEM 73 v-235v/2), Ankara 2004., A. Ü. Eski Türk Dili Bilim Dali, Yayimlanmamiş dr. tezi.

153. Janus Eckmann, Middle Türkic Glosses of the Interlinear Koran Translation, Budapest 1976.

154. Ausu Ata, Türkce Ilk Kur'an Tercumesi (Rylands Nushasi): Karahanli Türkcesi ,Giris, Metin, Notlar, Dizin , TDK, Ankara 2006.

155. A. A. Semenov, Sobraniye vostočnih Rukopisey, Tashkent 1957.

156. A. K. Borovkov, Leksika sredneaziatskogo Tefsira XII-XIII bb., Mockwa 1963.

157. Halil Ibrahim Usta, Ebülfez Amanoğlu, A. K. Borovkov-Orta Asta' da Bulunmuş Kur' an Tefsirinin Söz Varliği (XII. XIII yy.) TDK Ankara 2002.

158. غەيرەتجان ئوسمان:«ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىيات تارىخى»، شىنجاڭ مائارىپ نەشرىياتى، 2002 ـ يىلى، 1 ـ توم، 532 ـ بەت.

159. Ilminskiy, Kisas-I Rabguzi, Kazan 1859.

160. Š amsüddin Hüseyn, Kisas-I Rabguzi, Kazan 1881.

161. Grö nbech, Rabghuzi, Narrationes de prophetis, Kopenhagen 1948.

162. P. Melioranskij, Skazanie o proroke Saliche (al-Muzaffariye, Sbornik Statej uchenikov Prof. Barona V. R. Rozena, St. Petersburg 1897.

163. S. E. Malov, Musul' manskie skazanija o prorokach po Rabguzi (ZKV V, 1930 p. 507-525)

164. Jakob Schinkewitsch, Rabguzis Syntax, MOSS, Westasiatische Studien, Berlin 1937. Sabit S. Peyli, Rabguzu sentaksi, Istanbul 1947.

165. Ata, Aysu, Nāsirü' d-din bin Burhānü' d-din Rabgūzi, Kisasü' l-Enbiyā (Peygamber Kissalari) I (Giriş-Metn-Dizin), II, Dizin, Türk Dil Kurumu Yayinlari, Ankara 1997.

166. Ismet Cemiloglu, 14. Yüzyila ait bir Kisas-I Enbiya nüshasi üzerinde sentaks incelemesi, Ankara 2000.

167. N. Hacieminoglu, Salebi' nin Kisasü' l Enbiyasi' nin Teçümesi üzerine Bir Gramer Denemesi, RDED, Istanbul 1961, Cilt XI, S. 47-66 (1a-50b varaklari üzerinde).

168. 买提热依木:《拉布故孜的<圣人传>及其研究》,《突厥语言文化研究》,中央民族大学出版社,1996年; A Phonological Anaysis of Rabghuzi's Qisasil-Anbiya,《耿世民先生70寿辰纪念文集》,民族出版社,1999年,第313-383页。

169. بۇ نۇسخا هازىر لوندون بريتانىيە مۇزېيىدا ساقلاۋاتقان، بۇ نۇسخىنىڭ ئۆزبېكىستاندا ئۆزبېك ھەرپلىرى بىلەن بېسىلغان نۇسخىسىمۇ دۇنياغا كەلدى. تاشكەنت 1990 ـ، 1991 ـ يىللار.

170. بۇ نۇسخا هازىر تۈركىيە بۇرسا قەدىمكى ئەسەرلەر ۋە يازمىلار كۇتۇپخانىسىدا ساقلانماقتا.

171. A. Caferoğlu, Türk Dili Tarihi, Istanbul 1984, c. II, s. 113.

172. R. F. Islamov, Altin Urda hem Memlükler Misiri: Yazma Miras, Medeni Bağlanişlar, Kazan 1988, s. 61.

173. Nehcü' l-Ferā dü s, Uştmahlarning Açuk Yoli, Janus Eckmann, I Metin Ankara 1995, önsöz iv.

174. ئەخمەت زەكى ۋەلىدى توغان تاپقان ۋە هازىر تۈركىيە ئىستانبۇل سۇلايمانىيە ئومۇمىي كىتابلىقى يېڭى جامە بۆلۈمىدە ساقلانغان نۇسخا، 222 ۋاراق 444 بەت.

175. قازان تۈرك ئالىمى شاهابدىن مارجانىنىڭ شەخسىي كۇتۇپخانىسىدا ساقلانغان نۇسخا.

176. يالتا شەرق مۇزېيىدا ساقلىنىۋاتقان نۇسخا، 549 بەت.

177. پارىژ دۆلەتلىك كۇتۇپخانىسىدا ساقلىنىۋاتقان نۇسخا، 307 بەت.

178. قازان نۇسخىسى قازان ئۇنىۋېرسىتېتى نۇسخىسى، قازان دۆلەت ئۇنىۋېرسىتېتى كۇتۇپخانىسى، قازان دۆلەت پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى قاتارلىق جايلاردا ساقلىنىۋاتقان نۇسخىلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

179. لېنىنگراد نۇسخىسى 1934 ـ يىلى Vahidov كۇتۇپخانىسىدىن كەلتۈرۈلگەن لېنىنگراد سوۋېت سوتسىيالىستىك جۇمھۇرىيىتى پەنلەر ئاكادېمىيەسى شەرقشۇناسلىق ئىنستىتۇتىدا ساقلىنىۋاتقان ئىككى خىل نۇسخىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

180. Nehcü'l-Feradüs, Uştmahlarning Açuk Yoli, Janus Eckmann, I Metin, II Tipki Basim, Ankara 1995; Aysu Ata, Dizin-Sözlük, Türk Dil Kurumu Yayinlari, Ankara 1998.

181. Ahmet Zeki Velidi (Togan), Harezm' de yazilmiş eski türkçe eserler, Türkiyat Mecmuesi II, 1926 [1928], 331-345.

182. Yakup Kemal, Tyurko-Tatarskaya rukupis' XIV veka "Nehdju-l'-feradis", Simferopol 1930.

183. Kivamettin, Nehcü'l-feradis'ten derlenen Türkçe sözler, Türkiyat mecmuasi IV, 1934, 169 - 250.

184. ئەسەر ئالتۇن ئوردا شائىرى قۇتب تەرىپىدىن 1341 - ياكى 1342 - يىللىرى يېزىلغان مەسنەۋىدۇر. ئەسەرنىڭ بىر - دىنبىر نۇسخىسى هازىر پارىژ دۆلەتلىك كۇتۇپخانىدا ساقلانماقتا.

185. ئەسەرنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا (1432)، يەنە بە - رى ئەرەب يېزىقىدا (16 - ئەسىر) كۆچۈرۈلگەن ئىككى نۇسخە - سى بار. بۇلاردىن ئىككىسى بىرىتانىيە مۇزېيىدا، ئىككىسى ئىس - تانبۇل مىللىي كۇتۇپخانىسىدا ساقلانماقتا.

186. ئەسەرنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا 1436 - يىلى هىراتتا كۆچۈرۈلگەن بىردىنبىر نۇسخىسى هازىر پارىژ دۆلەتلىك كۇتۇپخانىدا ساقلانماقتا.

187. بۇ بىر 26 ۋاراق (52 بەت) كېلىدىغان دىنىي ئەسەر بولۇپ بىردىنبىر نۇسخىسى تۇركىيە بۇرسا كۇتۇپخانىسىدا ساقلانماقتا.

188. Ahmet Zeki Velidi (Togan), Harezm' de yazilmiş Eski Türkçe eserler, Türkiyat Mecmuesi II, 1926 [1928], 331-345.

189. A.Caferoğlu, Türk Dili Tarihi, Istanbul 1984, c.II, s.117.

190. R. Toparli, Mu' inü' l - Mürid, Erzurum 1988.

191. Ata, Aysu, "Recep Toparli, Mu' inü' l-Mürid, Erzurum 1988.; Harezm - Altin Ordu Türkçisi, Istanbul 2002, s.34.

192. Özyetgin, A.M., Altin Ordu, Kirim ve Kazan Sahasina Ait Yarlik ve Bitiklerin Dil ve üslüp incelemesi, (inceleme-Metin-Tercüme-Notlar-Dizin-Tipkibasim), Türk Dil Kurumu Yayinlari, Ankara 1996.

193. سەككاكى ئەرەبچە «سك» (sekke) «قازماق» مەنىسىدە - كى پېئىلىنىڭ ئىسىم شەكلى «سكاك» (sekk ā k) تۇر. 1. مېتال پۇل ياسىغۇچى 2. پىچاقچى 3. تۆمۈردىن هالقا ياسىغۇچى دېگەن مەنىلەردە. شائىر نىمزىنىڭ قايسى مەندە قوللانغىنى مەلۇم ئەمەس.

194. Janus Eckmann, Die Tschaghataische Literatur, Philologiae Turcicae Fundamenta II, Wiesbaden 1964, p.306-207.

195. Parsa Şemşiyev-Rahmet Mecidiy, Özbek Edebiyati c.I, Taşkent 1959, p.452.

196. Kemal Eraslan, Mevlane Sekkaki Divani, Ankara 1999, s.14.

197. غاپپار روزى: «مەۋلانە سەككاكى» (غەيرەتجان ئوسمان: «ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتى تارىخى»، شىنجاڭ مائارىپ نەشرى - ياتى، 2002 - يىلى، 582 - بەت.

198. 13 قەسىدە، 57 غەزەلدىن تەركىب تاپقان بۇ نۇسخا بىرىتانىيە مۇزېيىدا ساقلانماقتا.

199. بۇ نۇسخا ئۆزبېكستان پەنلەر ئاكادېمىيەسى ئەبۇ رەي - هان نامىدىكى شەرقشۇناسلىق ئىنستىتۇتىدا ساقلانماقتا.

200. Kemal Eraslan, Mevlane Sekkaki Divani, Ankara 1999.

201. گۈنەي قارىياغاچ ئەسەرنىڭ توققۇز نۇسخىسى بارلىقىنى قەيت قىلىدۇ، ئەمما بىر - بىرلەپ كۆرسەتمەيدۇ. ئەسەرنىڭ خوتەندىن تېپىلغان نۇسخىسى «بۇلاق» ژۇرنىلىنىڭ 1990 - يىلى 4 - سانىدا ئېلان قىلغان.

202. غاپپار روزى ئەسەرنىڭ كۆچۈرۈلگەن نۇسخىسىنىڭ 1857 - يىلى قەشقەردىن تېپىلغانلىقىنى تىلغا ئالىدۇ (غاپپار روزى: «مەۋلانە ئەبەيدۇللا لۇتفى»، غەيرەتجان ئوسمان: «ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتى تارىخى»، شىنجاڭ مائارىپ نەشرىياتى، 2002 - يىلى، 609 - بەت).

203. Ahmet Zeki Velidi (Togan), Çagataiskii poet Lutfiy i ego Divan, Kazan 1914.

204. Janus Eckmann, Die Tschaghataische Literatur, Philologiae Turcicae Fundamenta II, Wiesbaden 1964, p. 270

205. Günay Karaağaç, Lutfi Divani (Giriş, Metin, Dizin, Tipkibasim), Ankara 1997, XV.

206. غاپپار روزى: «مەۋلانە ئەبەيدۇللا لۇتفى» (غەيرەتجان ئوسمان: «ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتى تارىخى»، شىنجاڭ مائارىپ نەشرىياتى، 2002 - يىلى، 605 - بەت).

207. Günay Karaağaç, Lutfi Divani (Giriş, Metin, Dizin, Tipkibasim), Ankara 1997.

208. Janus Eckmann, The Divan of Gada'i, Bloomington 1971.

209. شائىرنىڭ تەخەللۇسى ھەققىدە ئەخمەت ئەرچىلاسۇن «شائىر يەسەۋى دەرۋىشى ئىسمايىل ئاتانىڭ نەۋرىلىرىدىن بولغاچقا شۇنداق ئاتالغان» دەپ ئىزاھ بېرىدۇ

210. Kemal Eraslan, Çagatay Şairi Atayi'nin Gazelleri, Türk Dilliri Araştirmalari Yilliği - Belletin, 1987, Ankara 1992, s. 113-164

211. Köpürlü, Fuad, Çagatay Edebiyati, Islam Ansiklopedisi, 3. cilt, Ankara 1945, s. 291

212. شائىرنىڭ «دىۋان»، «دەھنامە» (مەسنەۋى)، ۋە «بەڭ ۋە چاغىر» (بەڭ ۋە شاراب) قاتارلىق ئۇچ ئەسىرى بار.

213. شائىرنىڭ 1435 - يىلى تاغىسى شاھرۇخقا سۇنغان «تاڭاشۇقنامە» ناملىق بىر مەسنەۋىسى بار.

214. Kemal Eraslan, Ehmedi, Münazara (Telli Sazlar Atişmasi), Istanbul üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyati Dergisi, XXIV, Istanbul 1986.

215. Fahir Iz, Yakini's Contest of the Arrow and the Bow, Nemeth Armagani, Türk Dil Kurumu Yayinlari, Ankara 1962.

216. Ahmet B. Ercilasun, Başlangicindan Yirminci Yüzyila Türk Dili Tarihi, Ankara (Akçag) 2004, s. 410

217. Ahmet B. Ercilasun, Başlangicindan Yirminci Yüzyila Türk Dili Tarihi, Ankara (Akçag), 2004. s. 420

218. Agah Sirri Levend, Alişir Navai, Türkiye Dil Kurumu Yayinlari, Ankara 1965-1968.

219. ئابدۇرىشىت ئىسلامى، رەھمىتۇللا جارى، تېيىپجان ئېلىيوف، ئىسراپىل يۇسۇپ، ئابدۇقەييۇم خوجا، قۇربان باراتلار - نىڭ تەييارلىشىدا شىنجاڭ ياشلار - ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 1992 - يىلى نەشرى.

220. خەمىت تۆمۇر، ئابدۇروف پولات: «مۇھاكىمەتۈل لۇغەتەين»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1988 - يىل.

221. ئەلىشىر نەۋايى: «مەجالىسۇن نەفائىس»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1994 ـ يىل، 554 بەت.
222. ئەلىشىر نەۋايى: «مەھبۇبۇل قۇلۇپ»، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 1989 ـ يىل، 248 بەت.
223. تېيىپجان ئېلىيوف: «غەزەللەر»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1982 ـ يىل.
224. «ئەلىشىر يەۋايى ئەسەرلىرى» (شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2001 ـ يىل)نىڭ ئىچىگە نەۋائىنىڭ «بەدايىئۇل بىدايى» (دىباچىسى، مۇھەممەتتۇردى مىرزائەخمەت نەشرگە تەييارلىغان، تىرانسكرىپسىيە، تەرجىمە، فاكسىمىل)؛ «ھالاتى ھاسان ئەردەشىر» (ئاسىيە مۇھەممەت نەشرگە تەييارلىغان، تىرانسكرىپسىيە، تەرجىمە، فاكسىمىل)؛ «ھالاتى پەھلىۋان مۇھەممەد» (ئاسىيە مۇھەممەت نەشرگە تەييارلىغان، تىرانسكرىپسىيە، تەرجىمە، فاكسىمىل)؛ «ۋەقفىيە» (مۇھەممەتتۇردى مىرزائەخمەت نەشرگە تەييارلىغان، تىرانسكرىپسىيە، تەرجىمە، فاكسىمىل)؛ «ئەربەئىن» (قىرىق ھەدىس) (جاپپار ئەزىمشاھ نەشرگە تەييارلىغان، تىرانسكرىپسىيە، تەرجىمە، فاكسىمىل) قاتارلىق بەش پارچە ئەسىرى كىرگۈزۈلگەن.
225. ئەسەرنىڭ 196 ۋاراقلىق يېگانە نۇسخىسى ئىستانبۇل توپقاپى مۇزېيىدا ساقلانماقتا.
226. Yakup Karasoy, Şiban Han Divani (inceleme–Metin–Dizin–Tipkibasim), Türkiye Dil Kurumu Yayinlari, Ankara 1998.
227. Ahmet B. Ercilasun, Başlangicindan Yirminci Yüzyila Türk Dili Tarihi, Ankara (Akçag), 2004, s. 422.
228. N. Ilminiskiy, Baburname, Kazan 1857.
229. Pavet de Courteille, Memoires de Baber, Paris 1871.
230. Annette Susannah Beveridge, The Babur–nama in English, Londra 1922.

231. Reşit Rahmeti Arat, Gazi Zahirüddin Babur, Vekayi, Babur' un Hatirati, I, Türkiye Dil Kurumu Yayinlari, Ankara 1943, II, Türkiye Dil Kurumu Yayinlari, Ankara 1946.
232. بابۇر: «بابۇرنامە»، (نەشرگە تەييارلىغۇچى: خەمىت تۆمۇر)، بېيجىڭ مىللەتلەر نەشرىياتى، 1992 ـ يىلى.
233. 巴布尔著,王治来译:《巴布尔回忆录》,商务印书馆,1997.
234. Bilal Yücel, Babür Divani (Metin – Gramer – Sözlük), Ankara 1995.
235. تۇرسۇنمۇھەممەت ساۋۇت: «مۇھەممەد مىرزا ھەيدەر» (غەيرەتجان ئوسمان): «ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتى تارىخى»، شىنجاڭ ماۋارىپ نەشرىياتى، 2002 ـ يىلى، 756 ـ بەت.
236. ئاپتور بۇ كىتابنى دەسلەپ پارس تىلىدا يازغان، كېيىن ئۆزى يېقىنقى زامان ئۇيغۇر يېزىقىدا ئۇيغۇر تىلىغا ئۆرۈگەن. ئەپسۇسكى بۇ نۇسخا تېخى بايقالمىدى.
237. ئاپتور ئايباز شىكەستە تەخەللۇسى بىلەن يازغان داستان.
238. ئايباز شىكەستە: «جاھاننامە»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1985 ـ يىل، 7 + 122 بەت.
239. گۈمنام (مەنسى: نامسىز) ۋە ھىرقىتى (مەنسى: كۆيۈپ كۈل بولغۇچى) دېگەن ئىككى تەخەللۇس بىلەن ئىجادىيەت ئېلىپ بارغان كىشىنىڭ بىر شەخس يەنى، تولۇق ئىسمى مۇھەممەد ئىمىن غوجامقۇلى ئاتلىق كىشى ئىكەنلىكىنى مىرسۇلتان ئوسمانوف «دىۋانى گۈمنام» (شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2004 ـ يىل) ناملىق ئەسىرنىڭ كىرىش سۆزىدە ئىسپاتلىغان.
240. مۇھەممەد ئەبۇ سەلاھى:«گۈل ۋە بۇلبۇل» (ئەسەرنىڭ

يېزىلغان ۋاقتى ھەققىدە «ئۇيغۇر ئەدەبىيات تارىخى» ئالمۇتا، 1982 ـ يىل، 148 ـ بەتتە 1678 ـ يىلى دېيىلگەن؛ غەيرەتجان ئوسمان: «ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتى تارىخى»، شىنجاڭ مائارىپ نەشرىياتى، 2002 ـ يىلى 810 ـ بەتتە 1740 ـ يىلى دېيىلگەن) داستانىنىڭ ئاپتورى.

241. مۇھەممەد سىددىق زەلىلىي (مەنسى: خار، قەدىرسىز)«سەپەرنامە» (1718)، ۋە بىرمۇنچە لىرىكىلارنىڭ ئاپتورى.

242. خوجا جاھان ئەرشى (مەنسى: يەتتە قات ئاسمان، ئېگىزلىك) 1735 ـ، 1756 ـ يىللىرىدىكى جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ھۆكۈمدارى. «دىۋانى ئەرشى»نىڭ ئاپتورى.

243. مۇھەممەد بىننى ئابدۇللا خەراباتى (مەنسى: ئىشق دەۋاسى بىلەن خاراب بولغۇچى، مەيخانە ئەھلى) «كۇللىيات مەسنەۋى خەراباتى»نىڭ ئاپتورى.

244. خوجا سىددىق فۇتۇھىي (مەنسى: پەيزىلىك، كۆڭۈلۈك)، «دىۋانى فۇتۇھىي»نىڭ ئاپتورى. شائىر ئەرشىنىڭ ئوغلى.

245. نەۋبەتىي (مەنسى: نۆۋەت، دېجورنى) «دىۋانى نەۋبەتىي»نىڭ ئاپتورى.

246. مەھزۇن (مەنسى: غەمكىن) «دىۋانى مەھزۇن»نىڭ ئاپتورى.

247. ئەھمەد باقى خوجامنىياز قۇسورىي (مەنسى: كەمچىلىك ئۆتكۈزگۈچى) پىچاندا ياشىغان شائىر، تەرجىمان، «رەۋزەتۇز زۇھرا»نىڭ ئاپتورى، «قەسىدەئى بۇردىيە»، «تارىخى ئەسھابۇلكەھئ»لەرنىڭ تەرجىمانى.

248. مولا مۇھەممەد تۆمۇر قەشقەردە ياشىغان داڭلىق تەرجىمان، شائىر. «ئەخلاقۇل مۇھسىنىن» (ياخشى كىشىلەرنىڭ ئەخلاقى (1707)، «كەللە دېمنە» (1717) قاتارلىق ئەسەرلەرنى پارس تىلىدىن تەرجىمە قىلغان.

249. شاھ ھىجران (تولۇق ئىسمى شاھ مۇھەممەد ئىمىن

ئاخۇن ئىبنى خوجا نىزامۇدىن)، يەكەندە ياشىغان داڭلىق تەرجىمان. «شاھنامە»نى «شاھنامەئى تۈركى» دېگەن نامدا تەرجىمە قىلغان

250. مۇھەممەد بىننى ئابدۇللاخان مەخدۇم ئاقسۇدا ياشىغان داڭلىق تەرجىمان. «مىڭ بىر كېچە»نى تەرجىمە قىلغان.

251. مۇھەممەد سىدىق رەشىدى «سىدىقنامە»نىڭ ئاپتورى.

252. مەجلىسىي «دىۋان مەجلىسىي»، «سەيفۇلمۇلۇك ـ بەدىئۇلجەمال» قاتارلىق ئەسەرلەرنىڭ ئاپتورى.

253. يۈسۈپ خوتەنىنىڭ خوتەنلىك خەتتات موللا نىياز تەرىپىدىن 1822 ـ يىلى كۆچۈرۈلگەن بىر شېئىرلار توپلىمى ھازىر شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى كۈتۈپخانىسىدا ساقلانماقتا.

254. زوھۇرى قەشقەرنىڭ 1830 ـ يىلى قەشقەرنىڭ ھاكىمبېگى بولغان زوھۇرىددىن ھاكىمبېگى، «دىۋانى زوھۇرى»نىڭ ئاپتورى.

255. ئىبراھىم مەشھۇرىي «دىۋان مەشھۇرىي»نىڭ ئاپتورى.

256. مۇھەممەد سادىق كاشغەرىي «تەزكىرەئى ئەزىزان (ئەزىزلەر تەزكىرىسى)، «زۇبدەتۇل مەسائىل» (مەسىلىلەر جەۋھىرى ،1840)، «تەزكىرەئى خوجاكان» (خوجىلار تەزكىرىسى)، «تەزكىرەئى ئەسھابۇل كەھب» («ئەسھابۇل كەھب» تەزكىرىسى ،1844)، «تارىخى ئىسكەندەرىيە ۋە تاجنامەئى شاھى» (ئىسكەندەر تارىخى ۋە شاھلارنىڭ تاجمەنسى)، «ئادابۇسسالىھىن» (ياخشىلارنىڭ ئەدەپ ـ ئەخلاقى)، «قىياپەتۇل بەشەر» (چىراي قىياپەتلىرى)، «رىسالەئى كەسىپدار» (كەسىپلەر رىسالىسى)، «تەرجىمەئى تارىخى تەبەرى» (تارىخى تەبەرىنىڭ تەرجىمىسى)، تەرجىمەئى تارىخى رەشىدى» (تارىخى رەشىدىنىڭ تەرجىمىسى)، «قۇرئان تەفسىرى»، «ئىسلام ئاساسلىرى»، «كەشفۇل قۇلۇب» قاتارلىق ئەسەرلەرنىڭ ئاپتورى.

257. قەلەندەر «دىۋان قەلەندەر»نىڭ ئاپتورى
258. مۇللا نىياز خوتەنى «تۆت ئىمام تەزكىرىسى» (1797) ناملىق داستاننىڭ ئاپتورى.
259. خىسلەت «مۇشۇك بىلەن چاشقان»، «ھەدىيەئى خىسلەت» قاتارلىق ئەسەرلەرنىڭ ئاپتورى.
260. مۇللا ئىسمەتۇللا بىننى مۇللا نېمەتۇللا مۇجىزىي «تاريخى مۇسىقىيۇن»نىڭ ئاپتورى.
261. ئابدۇرېھىم نىزارى قەشقەردە ياشىغان، «دىباچە» (مۇقەددىمە)، «فەرھاد ۋە شېرىن» «لەيلى ۋە مەجنۇن»، «مەھزۇن ۋە گۈلنىسا»، «رابىيە ۋە سەئدىن»، «زادۇل نەجاد» (قۇتۇلۇش ئوزۇقلىرى) قاتارلىق ئەسەرلەرنىڭ ئاپتورى.
262. نورۇز ئاخۇن زىيائىي «مۇھزىنۇل ۋائىزىن» (مۇڭلۇق ۋەز ـ نەسىھەتلەر،1843)، «ۋامۇق ۋە ئۇزرا»، «چاھار دەرۋىش» (تۆت دەرۋىش)، «مەسئۇد ۋە دىلئارا»، «ياۋا توشقان» قاتارلىق ئەسەرلەرنىڭ ئاپتورى.
263. تۇردى غېرىبى (تۇردۇش ئاخۇن غېرىبى) «غەزەللەر»، «بەھرام گور»، «كىتابى غەرىب» قاتارلىق ئەسەرلەرنىڭ ئاپتورى.
264. مۇللا شاكىر ئىبنى مۇللا تاھىر كاروك ئاقسۇدا ياشىغان شائىر. ئۇ «زەفەرنامە» داستاننىڭ ئاپتورى.
265. ئىمىر ھۈسەيىن سەبۇرى قەشقەردە ياشىغان. ئۇ «نەۋايىنىڭ ئادالەتپەرۋەرلىكى توغرىسىدا»، «بەھرىلئەنساب» (نەسەبلەر دېڭىزى)، «دىۋان سەبۇرى»، «ماقالات» قاتارلىق ئەسەرلەرنىڭ ئاپتورى.
266. مۇللا نىياز ئاشىقى «دىۋانى نىيازى»نىڭ ئاپتورى.
267. مۇللا رەھىم «مۇھەببەتنامە»نىڭ ئاپتورى.
268. مۇللا قۇربان «ئىمامى جەئفەرىي سادىق» داستاننىڭ ئاپتورى.
269. ئاشۇر ئاخۇن غەربى «ئەمىر ئالىي» ناملىق داستا-

نىڭ ئاپتورى.
270. مۇللا بىلال بىن مۇللا يۈسۈف نازىمىي غۇلجىدا ياشاپ ئۆتكەن شائىر. ئۇ «غەزەلىيات»، «غازات دەر مۇلكى چىن» (چىن مەملىكىتىدىكى غازات)، «نوزۇگۇم»، «چاڭموزا يۈسۈفخان» قاتارلىق ئەسەرلەرنىڭ ئاپتورى.
271. سەئىد مۇھەممەد قاشى «شەرھى شىكەستەئى نامە» (روھى سۇنغانلىقنىڭ ئىزاھى)نىڭ ئاپتورى.
272. سابىر ئاخۇن بىننى ئابدۇقادىر يېڭىسارى ناقىس (مەنسى: كەمتۇك، چالا) «دىۋان ـ ناقىس»نىڭ ئاپتورى، پارسچە «باھار دانىش» (ئۇيغۇرچە نامى «گۈلزار بىنىش»)نىڭ تەرجىمانى.
273. مۇللا مۇسا سايرامى «تەزكىرەتۇل ئەۋلىيا» (1885)، «دەر بايان ئەسھابۇل كەھب» (1898)، «تارىخى ئەمنىيە» (1903)، «دىۋان مەسنەۋى» (1907)، «تارىخى ھەمىدىيە» (1908)، «سالامنامە» (1916) قاتارلىق ئەسەرلەرنىڭ ئاپتورى.
274. ئابدۇللاھ خەتىب ئاخۇنۇم بىننى مۇھەممەد سادىق ئاخۇنۇم بىننى مۇھەممەدئەمىن ئەلەم ئاخۇنۇم «كىتابى ئابدۇللاھ»نىڭ ئاپتورى.
275. ھۈسەينخان ئەكبەر تەجەللى (مەنسى: چاقناپ تۇرغان نۇر) «تەجدىدى كەششاپ» (كەشپىياتلارنى يېڭىلاش)، «بەرق تەجەللى» (تەجەللىنىڭ قەلبىدىن چاقناپ چىققان نۇر)، «سەبەقى ـ تەجەللى» (تەجەللىنىڭ مۇسابىقىدە يەڭگەن شېئىرلىرى)، «تۆھپە ـ تۇل بەررەيىن» (ئىككى قۇرۇقلۇق ئۇچۇن تۆھپە)، «دىۋان ئەرەبى» (ئەرەب تىلىدا يېزىلغان شېئىرلار)، «سەبدەرنامە» (قەھرىمانغا بېغىشلانغان ئەسەر)، «مەجمۇئەتۇل قەسائىد» (قەسىدىلەر مەجمۇئەسى)، «تىلسىمى ئىشق» (ئىشق تىلسىماتلىرى)، ساقىنامە»، «مۇراقى كەلىمە شېرىف» قاتارلىق ئەسەرلەرنىڭ ئاپتورى.

276. Togan, Z. V., Documents on Khorezmian Cultur. Part I. Muqaddimat al-Adab, with the Translation in Khorezmian (Hoream Kültürü Vesikalari. Kisim I. Horezmce tercümeli Muqaddimat al-Adab). Istanbul 1951. --, Zimahşerinin Doğu Türkçesi ile "Mukaddimetü'l-edeb"i, Türkiyat Mecmuesi, 14, Istanbul 1965, s. 81-92.

277. Wetzstei, J. G., Samachscharii Lexicon Arabicum Persicum ex condicibus manuscriptis Lipsiensibus, Oxoniensibus, Vindobonensi et Berolonensi edidit atque Indicem Arabicum, Lipsiae 1844-1850.

278. Ishaq Hocasi Ahmed Efendi, Aqsa'l - ereb fi tercemeti Mukaddimeti'l-edeb, Istanbul 1895.

279. Bartold, W. W., Eine Zamahşari Handschrift mit alttürkischen Glossen, Islamica 2 Leipzig 1926. 1-4.

280. Poppe N., Mongol'skiy Slovar' Mukaddimat al-adab I.,II., Moskva-Leningrad 1938, III. Ukazateli (indeks) Moskva-Leningrad 1939

281. Togan. Z. V., Zimahşerinin Doğu Türkçesi ile "Mukaddimetü'l-edeb"i, Türkiyat Mecmuesi, 14, Istanbul 1965, s. 81-92.

282. Muhammed Kazim Imam, Abu'l-Kasim Mahmud b. omar az-Zamahşari:Pirşev- Adab ya Mukaddimat al-Adab(The oldest Arabic Persian philological dictionary), Part 1, Nouns. Part 2: Verb. Part 3: Index. Tehran 1963,1965.

283. Benzing, J., Das chwatesmische Sprachmaterial der "Muqaddimat al-Adab" von Zamaxšari. I. Text, Wiesbaden 1968.

284. Nuri Yüce, Mukaddimetü'l-Edeb, Giriş, Dil Özellikleri, Metin, Indeks, Türk Dil Kurumu Yayinlari, Ankara 1988.

285. A. Ceferoğ lu, Türk Dili Tarihi, Istanbul 1984, c. II, s. 384.

286. P. M. Melioranskiy, Arab Filolog o Tureskom Yazike, Petersburg 1888.

287. Kilisli Muallim Rifat Bilge, Kitab-i hilyet ül-insan ve hilbet il-lisan yahut Ibn - Mühenna lugati. Farisi, Türkçe Mogolca. Istanbul 1338 (1922). 8+230+3

288. TAYMAS, A. B., Ibni Mühenna Sözlügü, Türk Dil Kurumu Yayinlari: Ankara 1988.

289. S. Ye. Malov, Ibn-Mukhanna o turetskom jazike, Zapiski Kollegii Vostocovedov III, Leningrad 1928, p. 221-248.

290. لۇغەتتىكى بىرىنچى سۆزلەم «ئابۇشقا» abušqa (مە-
نىسى: ياشانغان ئادەم) بولغاچقا شۇنداق نام بېرىلگەن.

291. A. Cefero ğlu, Türk Dili Tarihi, Istanbul 1984, c. II, s. 225.

292. Vambery Armin, Abuska. Csagatajtörök szogyujtemeny. Török keziratbol forditotta, elöbeszeddel es jegyzetekkel kiserte Budenz Jozsef, 22+107, Pest 1862.

293. V. V. Veliaminof Zernof, Dictionnaire Djaghatai-turc, 27+420, Petersburg 1869.

294. Besim Atalay, Abuşka lugati veya agatay Sö zlügü, Ankara 1870. iv+452.

295. A. K. Borovkov, Bada'I al-lugat, Slovar Tali Imani geratskogo k soçineniyam Alişir Navoi, Moskova 1961.

296. Courteillepavet de, Dictionnaire turk-oriental, xiv +512, Paris 1870.

297 . Lazar Budagov, Lugati Türki, Sravnitelnij Slovar Turski–Tatarckix Nariçej, Sanktpetrburg 1869 .

298 . Radloff, W ., Versuch eines W örterbuches der Türk–Dialecte (Opit slovarya tyurkskix nareçiy), 4 c ., Sankt–peterburg 1893–1911 .

299 . A . Ceferoglu, Türk Dili Tarihi, Istanbul 1984, c . II, s . 225 .

300 . A . Ceferoglu, Türk Dili Tarihi, Istanbul 1984, c . II, s . 226 .

301 . Zufal Kargi Ölmez, Çagatayça S özlükler, Kebikeç, 1998, 6 . s . 143 .

302 . A . Ibrahimov, Kelür–name, Eski özbekçe–Tacik çe–Farsçe S özlük XVII, Taşkent 1982 .

303 . Denison Ross, The Mabani ' l lughat being a Grammar of the Turki Language in Persian by Mirza Medhi Khan, Biblitheca Indica, New Serles, No . 1225 Calcutta 1910 .

304 . Yanus Eckmann, Mirza Medhi ' s Darstellung der tschagataischen Sprache, Analecta Orientalla Memoriae Alexandri Csoma, de K örös Dicate, 1942–1947, p . 156–222 .

305 . Besim Atalay, Seng–lah, Lugat–i Nevai, Türk Dil Kurumu Yayinlari, Ankara 1950 .

306 . Karl Menges, das cagatajusche in der persischen Darstellung von Mirza Mehdi Xan, Wiesbaden 1956 .

307 . Sir Gerard Claoson, Persian Guide to the Turkish Language by Muhammad Mahdi Xan, London 1960 .

308 . زۇھال قارگى ئۆلمەز بۇ ئەسەرنىڭ ئاپتورىنى ئاباباس دەپ يازىدۇ . ئەمىلىيەتتە ئاباباس لۇغەت تەقدىم قىلىنغۇچىنىڭ ئىسمى .

309 . A . Ceferoglu, Türk Dili Tarihi, Istanbul 1984, c . II, s . 228–229 .

310 . Ignaz Kunos, Şejh Suleyman Efendi ' s Çagatay – Osmanisches W örterbuch, Budapest1902 .

311 . Fazilov, Ergaş Ismailoviç, Starouzbekskiy Yazik, Horezmiyskiye pamyatniki XIV veka I (A–K) 1966, II (L–G) 1971 . Takent .

312 . X . Fattahov, Navayi asarlari buyiça tüzilgan lugatlar, Uzbek Tili ve Adabiyati, 4 ., 1973 .

313 . Z . B . Muh ämm ädov, Predvaritelniye zamečaniya o slovare " Hell –i lug äti Çagatayi ", Tyurkskaya leksikologiya i leksikografiya, Moskva 1971 , p . 11–121 .

314 . E . Umarov, Navoyi ä s ä rigä š eriy lugä t, Ä dä biy Miras, 3 ., 1973, p . 288–289 .

315 . X . Fattahov, Muh ämm äd Riza Xaksar i ogo " Munt ä h äb –al –lug ä t, Filologičeskiye issledovaniye transliteratsiya kommentariy, ukazateli, fasimile), Taş kent 1974 .

316 . E . I . Fazilov, Alişir Navoyi Äsarlari Tilining Izahli Lugati, I–IV ., Uzbekistan Fan N äşriyati, Taşk änt 1983 – 1985 .

317 . بۇ لۇغەتنىڭ ئۇيغۇرچە ئىسمى

xanning fütüg ä n b äş qismi qoşqan x ä t manju s özinin iyri mijin xeti

دېگەن شەكىلده يېزىلغان. 1957 ـ يىلى نەشر قىلىنغان فوتو نۇسخىسىدا «ئەسلىي كىتابنىڭ ئىسمى مۇجمەل ۋە گىرامماتىك جەھەتتىن ساغلام بولمىغاچقا كىتاب ئىسمىنى يېڭىدىن تەرجىمە قىلىپ، يېڭى ئىملا»دا يازغان.

318. «بەش تىللىق مانجۇچە لۇغەت»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1957 ـ يىلى، بېيجىڭ.

319. E. Denison Ross, Polyglot List of Birds - Turki, Manchu and Chinese, Memories of the Asiatic Sosiety of Bengal, II/9, Calcutta 1909.

320. E. Denison Ross, Kuş Isimlirinin Dogu Türkçesi, Man çuca ve Çince sözlügü, (Inglizceden çeviren: Prof. Dr. Emine Gürsoy Naskali) Ankara 1994.

321. 热扎克. 买提尼亚孜:《<五体清文鉴>维吾尔文词条结构分析》,《中国维吾尔历史文化论从》(刘志霄主编), 新疆人民出版社, 2000 年, 第 147-157 页。

322. 塔伊尔江:《<五体清文鉴>及其研究述评,《语言与翻译》, 1988 年第 4 期。

323. 金炳喆:《蒙古、突厥、满-通古斯三个语族共有词德探讨 ——五体清文鉴研究》,《民族语文》, 1990 年第 4 期。

324. 史书琴:《<五体清文鉴>察合台文词条》, (未出版硕士论文), 新疆大学, 2005 年。

325. سادىق تۆمۈرى: «بەش تىللىق مانجۇچە لۇغەت، ئۇچۇن ئۇيغۇرچە ـ خەنزۇچە، خەنزۇچە ـ ئۇيغۇرچە ‹كۆرسەتكۈچ›نى تۈزۈشتىكى بەزى مەسىلىلەر ھەققىدە»، «تىل ۋە تەرجىمە»، 1994 ـ يىل 6 ـ سان، 53 ـ، 59 ـ بەت.

326. Ata, Aysu, Nāsirü'd-din bin Burhānü'd-din Rabgūzi, Kisasü'l-Enbiyā (Peygamber Kissalari) I (Giriş-Metin-Dizin), II, Dizin, Türk Dil Kurumu Yayinlari, Ankara 1997, 69v.

327. Nehcü'l-Ferādüs, Uştmalarning Açuk Yoli, Janus Eckmann, I Metin Ankara 1995, p. 353.

328. Talat Tekin, Mehmet Olmaz Turki Diler, Istanbul 2000.

329. نەۋايى: «بەدئىيۇل ۋەسەت»، 1 ـ غەزەل (قوليازما.)

330. مىلادىيە 1491 ـ يىلى.

331. «ۋىلايەت» سۆزى بۇ ئەسەردە مەملىكەت، ئۆلكە، زېمىن، ۋىلايەت مەنىلىرىدە قوللىنىلغان.

332. گۈمنام: «دىۋانى گۈمنام»، (نەشرگە تەييارلىغۇچى: مىرسۇلتان ئوسمانوف)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2004 ـ يىلى.

333. «بەش تىللىق مانجۇچە لۇغەت»، بېيجىڭ، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1957 ـ يىلى.

334. Cuiyi WEI, An Historical Survey of Modern Uighur Writing Since the 1950s in Xinjiang, China CAJ, 37/3-4(1993), pp. 249-322.

335. Sugawara, Jun. 2001. 中国・新疆ウイグル自治区における文字と印刷・出版文化の歴史と現状?ウイグル語の事例を中心に- 菅原純 www.aa.tufs.ac.jp/~tjun/data/gicas/xjcpp.pdf, on Feb. 20, 2004.

336. DeFrancis, John. 1977. "Language and Script Reform in China.", In Advances in the Creating and Revision of Writing Systems, ed. Joshua A. Fishman. The Hague: Mouton: 121 - 48.

337. Bellér-Hann, Ildikó. 1991. "Script Changes in Xinjiang.," In Shirin Akiner, ed., CulturalChange and Continuity in Central Asia. London & New York: Kegan Paul International.

338 . Jarring, Gunnar . 1981 . " The New Romanized Alphabet for Uighur and Kazakh and Some Observations on the Uighur Dialect of Kashgar . ", Central Asiatic Journal 25, nos . 3 – 4: 230 – 45 .

339 . ئابدۇرېشىت سابىت: «هازىرقى زامان ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ تەرەققىيات ئەھۋالى»، «شىنجاڭ تەزكىرىسى» 1994 ـ يىلىق 3 ـ سان.

340 . 捷尼舍夫:《突厥语研究导论》, 北京:中国社会科学院出版社, 1981 , p . 16 .

341 . ئا . ت . ھەيدەروف: «سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى ئۇيغۇرلار-نىڭ ئەدەبىي تىلنى بەرپا قىلىش جەريانى»، «قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1993 ـ يىل 4 ـ سان.

342 . ئا . ت . ھەيدەروف: «سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى ئۇيغۇرلار-نىڭ ئەدەبىي تىلنى بەرپا قىلىش جەريانى»، «قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1993 ـ يىل 4 ـ سان.

343 . ئابدۇرېشىت سابىت: «هازىرقى زامان ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ تەرەققىيات جەريانى»، «شىنجاڭ تەزكىرىسى»، 1994 ـ يىل 3 ـ سان.

344 . Owen Lattimore, Pivot of Asia, New York: AMS press, 1975, p . 125; . 李森:《维吾尔文字改革问题》, 《中国语文》, 1953(2), p . 59 .

345 . ئابدۇرېشىت سابىت: «هازىرقى زامان ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ تەرەققىيات جەريانى»، «شىنجاڭ تەزكىرىسى»، 1994 ـ يىل 3 ـ سان.

346 . 李森: 《维吾尔文字改革问题》, 《中国语文》, 1953(2), 59 .

347 . Cuiyi WEI, An Historical Survey of Modern Uighur Writing Since the 1950s in Xinjiang, China , CAJ, 37/3–4(1993), pp . 259 .

348 . ئەسەت سۇلايمان: «قەشقەر باسما بۇيۇملىرى، ھەققىدە دەسلەپكى تەتقىقات»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى، 2007 ـ يىللىق 1 ـ سان.

Äsäd · Sulayman, Swedish Contributions to the Formation and Development of Modern Standard Uyghur (1892–1938): A research report based on materials in Swedish archives, Forum for Central Asian Studies, Institute of the Oriental Languages, Stockholm University, FoCAS Working Paper 3 , Stockholm, September, 2004, pp . 35 .

349 . ئەسەت سۇلايمان: «قەشقەر باسما بۇيۇملىرى، ھەققىدە دەسلەپكى تەتقىقات»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى، 2006 ـ يىللىق 4 ـ سان.

350 . بورھان شەھىدى: «شىنجاڭنىڭ 50 ـ يىلى»، مىللەتلەر نەشرىياتى 1986 ـ يىلى، بېيجىڭ، 528 ـ ، 529 ـ بەت.

351 . Cuiyi WEI, An Historical Survey of Modern Uighur Writing Since the 1950s in Xinjiang, China, CAJ, 37/3–4(1993), pp . 260 .

352 . Cuiyi WEI, An Historical Survey of Modern Uighur Writing Since the 1950s in Xinjiang, China, CAJ, 37/3–4(1993), pp . 260 .

353 . «مەركىزىي ھۆكۈمەت ۋە شىنجاڭدا قوزغىلاڭ كۆتۈرگەن جايلاردىكى خەلق ۋەكىللىرى ئوتتۇرىسىدا قوراللىق جاڭجال مەسىلىسىنى تىنچلىق يول بىلەن ھەل قىلىش توغرۇلۇق بەتنام»، ئۇرۇمچى، 1946 ـ يىلى 6 ـ ئىيۇن.

354 . ئابدۇرېشىت سابىت: «هازىرقى زامان ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ تەرەققىيات جەريانى»، «شىنجاڭ تەزكىرىسى»، 1994 ـ يىل 3 ـ سان.

355. شىنجاڭ مىللەتلەر تىل ـ يېزىقىنى مۇزاكىرە قىلىپ يېتەكچىلىك قىلىش ھەيئىتى: «ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ قىسقىچە ئىملا قائىدىلىرى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1954 ـ يىلى، 1 ـ بەت.

ئەمەلىيەتتە، بۇ قائىدىلەرنى ئاساس قىلمايمۇ ئامال يوق ئىدى، چۈنكى، بىرىنچىدىن، 1951 ـ يىلىدىكى ئىملا قائىدىسى نىسبەتەن ئىلمىي تۈزۈلگەن ئىملا قائىدىسى ئىدى. ئىككىنچىدىن، بىز يۇقىرىدا كۆرسەتكەندەك 1954 ـ يىلىدىن ئىلگىرى بېسىلغان كىتابلار شۇ ئىملا قائىدىسىدە بېسىلغانىدى. يەنى، بۇ ئىملا قائىدىسى شىنجاڭدا ئاللىقاچان مەلۇم ئاممىۋى ئاساسنى ھازىرلاپ بولغانىدى.

356. مىرسۇلتان ئوسمانوف، ئابدۇرېشىت سابىت: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئىملاسى ھەققىدە ساۋات»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1987 ـ يىلى، 7 ـ بەت.

357. «ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ قىسقىچە ئىملا قائىدىلىرىنى ئىجرا قىلىش توغرىسىدا شىنجاڭ ئۆلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتى قارارى»، 1954 ـ يىلى، 1 ـ بەت.

358. مىللەتلەر نەشرىياتىنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە شۇ نەشرىيات 1957 ـ يىلى نەشر قىلغان «بەش تىللىق مانجۇچە لۇغەت»نىڭ ئوڭۇشلۇق نەشر قىلىنىشىدا مۆھتەرەم ئۇستازىمىز، تىلشۇناس ئىبراھىم مۇتىئى ئەپەندى زور كۈچ چىقارغان.

359. 福茂及: 《中国少数民族语言调查》, 《中国大百科全书. 民族分卷》, 中国大百科全书出版社, 1986, p.556.

360. «شىنجاڭ گېزىتى» 1959 ـ يىلى 2 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى.

361. «شىنجاڭ گېزىتى» 1959 ـ يىلى 2 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى.

362. «شىنجاڭ گېزىتى» 1959 ـ يىلى 2 ـ ئاينىڭ 10 ـ

كۈنى.

363. «شىنجاڭ گېزىتى» 1959 ـ يىلى 2 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى.

364. جوۋ ئېنلەي: «نۆۋەتتىكى يېزىق ئىسلاھاتىنىڭ ۋەزىپىلىرى ۋە خەنزۇ تىلىنىڭ فونېتىكىلىق ئېلىپبە توغرىسىدا»، بېيجىڭ: مىللەتلەر نەشرىياتى، 1959 ـ يىلى، 18 ـ بەت.

365. 周有光:《汉字改革概论》, 文字改革出版社, 1961, p.208-209.

«يېزىق ئۆزگەرتىش توغرىسىدا سوئال ـ جاۋابلار»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1962 ـ يىلى، ئۈرۈمچى، 10 ـ، 11 ـ بەت.

366. «تۇنجى نۆۋەتلىك مەملىكەتلىك مىللەتلەر تىل ـ يېزىق خىزمىتى يىغىنى»، 1958 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 18 ـ كۈنى.

367. بۇرھان شەھىدى: «ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئۆزئارا ئۆگىنىشى ئۈچۈن پايدىلىق بىر قورال»، «يېزىق ئۆزگەرتىشى» 1 ـ سان، 1958 ـ يىلى.

368. «شىنجاڭ گېزىتى»، 1959 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 17 ـ كۈنى.

369. ئەسئەت ئىسھاقوف: «ئۇيغۇر، قازاق يېڭى يېزىقلىرىنى ئىنقىلابىي روھ بىلەن ئومۇملاشتۇرايلى»، «ئۇيغۇر يېڭى يېزىقىنىڭ فاكتىنى، قازاق يېڭى يېزىقىنىڭ فاكتىنى ۋە مۇناسىۋەتلىك ھۆججەتلەر»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1965 ـ يىلى، 72 ـ بەت.

370. «يېزىق ئۆزگەرتىش توغرىسىدا سوئال ـ جاۋابلار»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، ئۈرۈمچى، 1962 ـ يىلى، 20 ـ بەت.

371. «شىنجاڭ گېزىتى»، 1960 ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى.

372. ئەسئەت ئىسھاقوف: «ئۇيغۇر، قازاق يېڭى يېزىقلىرىنى ئۆزگەرتىش خىزمىتى توغرىسىدا دوكلات»، «ئۇيغۇر يېڭى يېزىقىنىڭ فائڭئەنى، قازاق يېڭى يېزىقىنىڭ فائڭئەنى ۋە مۇناسىۋەتلىك ھۆججەتلەر»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1965 ـ يىلى، 58 ـ بەت.

373. «ئۇيغۇر يېڭى يېزىقىنىڭ ئاددىي ئىملا قائىدىسى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1965 ـ يىلى، 1 ـ بەت.

374. «ئۇيغۇر يېڭى يېزىقىنىڭ ئىملا قائىدىسى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1973 ـ يىلى، 30 ـ، 31 ـ بەت.

375. «ئۇيغۇر، قازاق كونا يېزىقىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش توغرىسىدا»، « 2 ـ نۆۋەتلىك مەملىكەتلىك مىللەتلەر تىل ـ يېزىق خىزمىتى يىغىنى»، 1982 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنى.

376. 魏萃一、哈米提:《维吾尔文》(«ئۇيغۇر يېزىقى»),《中国大百科全书》(民族),上海:中国大百科全书出版社, 1986, p.447.

377. ئەسئەت ئىسھاقوف: «ئۇيغۇر، قازاق يېزىقلىرىنى ئۆزگەرتىش خىزمىتى توغرىسىدا دوكلات» ، «ئۇيغۇر يېڭى يېزىقىنىڭ فائڭئەنى، قازاق يېڭى يېزىقىنىڭ فائڭئەنى ۋە مۇناسىۋەتلىك ھۆججەتلەر»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1965 ـ يىلى، 46 ـ بەت.

378. «ئۇيغۇر يېڭى يېزىقىنىڭ ئىملا قائىدىسى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1973 ـ يىلى، 17 ـ بەت.

379. شىنجاڭ رادىيو سىفىن داشۆسى باستۇرغان: «هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى»، 1978 ـ يىلى، 83 ـ، 84 ـ بەت.

380. شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق يېزىق ئۆزگەرتىش

كومىتېتى: «ئاتالغۇلار توپلىمى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1962 ـ يىلى.

381.《中国大百科全书·民族分卷》, 中国大百科全书出版社, 1986, p.562. («جۇڭگو بۈيۈك ئېنسىكلوپېدىيەسى. مىللەت قىسمى»)

382. «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ ئۇيغۇر، قازاق، قىرغىز يېزىقلىرىنىڭ ئېلىپبەسىنى ئېلان قىلىش توغرىسىدىكى ئومۇمىي ئۇقتۇرۇش»، 1983 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنى قارالغان: «ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ئېلىپبەسى ۋە ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئىملا قائىدىسى»، ئۈرۈمچى، 1983 ـ يىلى 11 ـ ئاي، 1 ـ بەت.

383. «قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1980 ـ يىلى 1 ـ سان.

384. «تىل ۋە تەرجىمە»، 1992 ـ يىللىق 1 ـ سان.

385. «تىل ۋە تەرجىمە»، 1994 ـ يىللىق 2 ـ سان.

386. «تىل ۋە تەرجىمە»، 1992 ـ يىللىق 2 ـ سان.

387. «تىل ۋە تەرجىمە»، 1986 ـ يىللىق 11 ـ سان.

388. ئابدۇرۇپ پولات: «چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتىدىن ئىلمىي ماقالىلەر»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1993 ـ يىلى.

389. «تىل ۋە تەرجىمە»، 1994 ـ يىللىق 2 ـ سان.

390. «تىل ۋە تەرجىمە»، 1994ـيىللىق 5 ـ سان.

391. شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى كۇتۇپخانىسى ئۇيغۇرچە كىتابلارنى ئىزدەش كاتولوگى مۇشۇ يېزىقتا بىر تەرەپ قىلىنغان بولۇپ، ئۇ ھازىرمۇ ئۇنۇملۇك رولىنى جارى قىلدۇرماقتا.

ئۇچىنچى باب

هازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئىملا قائىدىسى①

يېزىق سىستېمىسىنى مۇكەممەللەشتۈرۈپ، تاۋۇشلۇق تىلنى توغرا خاتىرىلەپ، ئۇنىڭ ئالاقىلىشىش ئۇنۇمىنى ئاشۇرۇشقا كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن، يېزىقنى مەلۇم بىر ئۆلچەمگە ئاساسەن قېلىپلاشتۇرۇشقا، يېزىش قائىدىلىرىنى بىرلىككە كەلتۈرۈشكە توغرا كېلىدۇ. يېزىقنى قېلىپلاشتۇرۇش ۋە يېزىش قائىدىلىرىنى بىر سىستېمىغا سېلىش خىزمىتى مەلۇم پىرىنسىپقا ئاساسەن تۈزۈپ چىقىلغان ھەم شۇ تىلدا سۆزلىشىدىغان ئىجتىمائىي كوللېكتىپ ئېتىراپ قىلغان ئىملا قائىدىسى ئارقىلىقلا ئەمەلگە ئاشىدۇ.

§1. ئىملا قائىدىسى ۋە ئۇنىڭ رولى

مەلۇم بىر ئەدەبىي تىل ئارقىلىق ئالاقە قىلىدىغان ئىجتىمائىي كوللېكتىپنىڭ يېزىقنى توغرا يېزىشىنى تەمىن ئېتىدىغان ۋە ئۇلارنىڭ يېزىق تىلىدا ئورتاق ئەمەل قىلىشى زۆرۈر بولغان قائىدىلەر سىستېمىسى ئىملا قائىدىسى دېيىلىدۇ.

ئىملا قائىدىسى مەلۇم بىر يېزىقنى قوللانغۇچى ئىجتىمائىي كوللېكتىپ (مىللەت)نىڭ مەدەنىيەت تەرەققىياتىدا مۇكەممەللەشكەن يېزىقى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، شۇ مىللەتنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشىدا، مەدەنىيەت، مائارىپ، پەن -

تېخنىكا، ئاخبارات - نەشرىيات ئىشلىرىدا يېزىق تىلىنىڭ توغرا قوللىنىلىشىغا يېتەكچىلىك قىلىدىغان، شۇنداقلا ئەدەبىي تىلنىڭ قېلىپلىشىشى ۋە ئومۇملىشىشىدا تۈرتكىلىك رول ئوينايدىغان مۇھىم ۋاستىدۇر.

ئىملا قائىدىسى مەلۇم بىر تىلنىڭ يېزىق شەكلىنى قېلىپلاشتۇرۇش مەقسىتىدە تۈزۈلىدۇ. ئۇ يېزىق تىلى بىلەن جانلىق تىل ئوتتۇرىسىدا نازارەتچىلىك رولىنى ئويناپ، ئۇلار ئارىسىدىكى پەرقلەرنى كىچىكلىتىدۇ. شۇ تىلنى قوللانغۇچى ئىجتىمائىي كوللېكتىپ دائىرىسىدە ئومۇمىيۈزلۈك يولغا قويۇلغان ۋە بىردەك ئېتىراپ قىلىنغان ئىملا قائىدىسى بولمىغان ئەھۋالدا، بىرلىككە كەلگەن، قېلىپلاشتۇرۇلغان ۋە مۇكەممەل بولغان ئەدەبىي تىلنىڭ بولۇشىدىن ئىبغىز ئېچىش تەس. چۈنكى، جەمئىيەت تەرەققىياتى ھامان تىل تەرەققىياتىغا تەسىر كۆرسىتىدۇ، لېكىن، تىلنىڭ ھەرقايسى تەركىبىي قىسىملىرىنىڭ تەرەققىياتى تەكشى بولمايدۇ. بۇ خىل تەكشىسىزلىكنىڭ تەڭپۇڭلۇقتا ئېرىشىشى جەريانىدىكى زىددىيەتلەر ۋە جۇغراپىيەلىك شارائىتلار تۈپەيلىدىن تىلدا مەلۇم پەرقلەرگە ئىگە بولغان دىيالېكت ۋە شېۋىلەر پەيدا بولىدۇ. ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى پەرقنى پەقەت ئىملا قائىدىسى ئارقىلىق ئازايتقىلى ۋە بىرلىككە كەلتۈرگىلى بولىدۇ. دېمەك، يېزىق تىلى ئارقىلىق ئېلىپ بېرىلىدىغان ئالاقىنى قولايلىقلاشتۇرۇش ۋە ئۇنىڭ ئۇنۇمىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش ئۈچۈن، يېزىق مەلۇم بىر ئۆلچەمگە چۈشكەن بولۇشى، يېزىش قائىدىلىرىمۇ قېلىپلاشقان بولۇشى كېرەك. شۇنداق بولغاندىلا، كىشىلەر شۇ بىرلىككە كەلگەن قائىدىنىڭ، يەنى ئىملا قائىدىسىنىڭ يارىمى ئارقىلىق ئۆز ئوي - پىكىرلىرىنى، ئىشلەپچىقىرىش، تۇرمۇش تەجرىبىلىرىنى توغرا، چۈشىنىشلىك خاتىرىلەپ، جانلىق تىلنىڭ ماكان ۋە زامان جەھەتتىكى

يېتەرسىزلىكىنى تولۇقلاپ، پەن ـ تېخنىكىنى ئومۇملاشتۇرۇپ، جەمئىيەتنى ئۇزۇكسىز تەرەققىي قىلدۇرالايدۇ.

هازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ بۇ قېتىمقى ئىملا قائىدىسى، يەنى هازىر ئۇيغۇر يېزىق تىلىدا قوللىنىلىۋاتقان ئىملا قائىدىسى 1985 ـ يىلى ئېلان قىلىنغان ئىملا قائىدىسى قوللىنىلغان ئون نەچچە يىل جەريانىدا كۆرۈلگەن مەسىلىلەر تۈزىتىلگەن ۋە يەنمۇ تولۇقلانغان هالدا 1997 ـ يىلى هازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ تەلەپپۇز قائىدىسى بىلەن بىرلەشتۈرۈلۈپ قايتا ئېلان قىلىنغان.

دەۋر تەرەققىياتىنىڭ ئېهتىياجى ۋە خەلق ئاممىسىنىڭ كۆچلۈك تەلىپىگە ئاساسەن شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مىللەتلەر تىل ـ يېزىق خىزمىتى كومىتېتى ئاممىدىن كەڭ كۆلەمدە پىكىر ئېلىش ۋە قايتا ـ قايتا مۇزاكىرىلىشىش ئارقىلىق 2002 ـ يىلى «هازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى بويىچە ئىملا ۋە تەلەپپۇز سۆزىيەسىدىن سىناق ئېلىش پىروگراممىسى»نى تۈزۈپ چىققان هەمدە ئاپتونوم رايونلۇق مىللەتلەر تىل ـ يېزىق خىزمىتى كومىتېتى، ئاپتونوم رايونلۇق مائارىپ نازارىتى، ئاپتونوم رايونلۇق كادىرلار نازارىتى، ئاپتونوم رايونلۇق رادىيو ـ كىنو ـ تېلېۋىزىيە ئىدارىسى ۋە ئاپتونوم رايونلۇق مەدەنىيەت نازارىتى بىرلىكتە «هازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى بويىچە ئىملا ۋە تەلەپپۇز سۆزىيەسىدىن سىناق ئېلىش خىزمىتىنى قانات يايدۇرۇش توغرىسىدا قارار» (ش ت ي [2002] 11 ـ نومۇرلۇق) چىقىرىپ، جايلاردىكى مۇناسىۋەتلىك تارماقلارنىڭ «هازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئىملا ۋە تەلەپپۇز قائىدىلىرى بويىچە تەربىيەلەش ۋە سىناق ئېلىش خىزمىتىنى ياخشى ئىشلىشى كېرەك» دېگەن تەلەپنى ئوتتۇرىغا قويغانىدى.

بۇ خىزمەتلەر داۋامىدا ئاپتونوم رايونلۇق مىللەتلەر تىل ـ يېزىق خىزمىتى كومىتېتى «هازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئىملا لۇغىتى» (1997 ـ يىل نەشرى) ۋە «هازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى بويىچە ئىملا ۋە تەلەپپۇز سۆزىيەسىدىن سىناق ئېلىش پىروگراممىسى»دا هەل قىلىنغان ئىملا ۋە تەلەپپۇز مەسىلىلىرىنىڭ يەنىلا تولۇق بولمىغانلىقى، بەزى مەسىلىلەردە فونېتىكىلىق پرىنسىپ تەسىرىنىڭ يەنىلا ساقلانغانلىقىنى هېس قىلغان هەمدە هازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئىملا ۋە تەلەپپۇز تەتقىقاتىنى قايتا قولغا ئېلىپ 2005 ـ يىلىدىن باشلاپ ئىملا ۋە تەلەپپۇز قائىدىسىگە تۈزىتىش كىرگۈزۈش خىزمىتىنى قانات يايدۇرغان ۋە بايقىغان، ساقلانغان مەسىلىلەر هەققىدە ئاپتونوم رايونىنىڭ هەرقايسى ۋىلايەت، ئوبلاست، شەهەرلىرىگىچە بېرىپ، جايلاردىكى ئوقۇتقۇچى، تەرجىمان، مۇهەررىر، مۇخبىر، دىكتور، رىياسەتچى، ئاۋاز ئارتىسلىرىدىن كەڭ كۆلەمدە پىكىر ئالغان. شۇ پىكىرلەرگە هۆرمەت قىلغان ئاساستا «هازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئىملا ۋە تەلەپپۇز قائىدىسى»نى بېكىتكەن. شۇ ئاساستا «هازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئىملا لۇغىتى»نى تۈزۈپ 2010 ـ يىلى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىندى. نۆۋەتتە ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئىملا قائىدىسى مۇشۇ بويىچە ئىجرا قىلىنماقتا.

§2. ئىملا قائىدىسىنى تۈزۈشتىكى پرىنسىپلار

هەرقانداق بىر يېزىقنىڭ ئىملا قائىدىسى ئېنىق بەلگىلەنگەن مۇئەييەن پرىنسىپنىڭ يېتەكچىلىكىدە تۈزۈلىدۇ. هەر خىل ئېلىپبەلىك يېزىقلاردا ئىملا قائىدىسىنى تۈزۈپ چىقىشتا مورفولوگىيەلىك پرىنسىپ، تارىخىي (ئەنئەنىۋى) پرىنسىپ

ىرىنسىپ، فونېتىكىلىق پىرىنسىپ، ئايرىش (پەرقلەندۈرۈش) پىرىنسىپى قاتارلىق پىرىنسىپلار قوللىنىلىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە شۇ پىرىنسىپلارنىڭ بىرى يېتەكچى پىرىنسىپ قىلىنىدۇ.

1. مورفولوگىيەلىك پىرىنسىپ

بۇ پىرىنسىپ تىلنىڭ چاغداش (سىنخرونىك) ھالىتىدىكى يىلتىز ياكى ئۆزەكلەرنىڭ (مەيلى يەككە تەلەپپۇز ھالىتىدە بولسۇن ياكى مورفولوگىيەلىك تۈرلىنىشلەرگە كىرگەندە بولسۇن) تۈپ قۇرۇلمىسىنى يېزىقتا ساقلاش، يۈز بەرگەن فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشلەرنى ئىپادە قىلماسلىق پىرىنسىپىدۇر.

گەرچە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى خېلى دەرىجىدە قېلىپلىشىش ۋە ئومۇملىشىش دەۋرىنى كەچۈرۈۋاتقان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭدا دىيالېكتلار، شېۋىلەرنىڭ تەسىرلىرى تېخى تامامەن تۈگەپ كەتمىدى. 80 ـ يىللارغىچە ئىملادا ئاساس قىلىنىپ كېلىنگەن فونېتىكىلىق پىرىنسىپ ئۇيغۇر يېزىق ئەدەبىي تىلى ئىملاسىنى بىرلىككە كەلتۈرۈشتە دىيالېكتلار ۋە شېۋىلەرنىڭ تەسىرىنى بىر تەرەپ قىلىپ كېتەلمىدى، بەلكى ئومۇمىي جانلىق تىلغا ئەگىشىپ مېڭىش خاھىشىغا يول ئېچىپ قويدى. مەسىلەن، پەس سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن تۈزۈلۈپ «ر، ل» بىلەن ئاخىرلاشقان «ئال ـ، بول ـ، بار ـ، بەر ـ» قاتارلىق سۆزلەرنىڭ ئاخىرقى «ر، ل» تاۋۇشلىرى يالغۇز تەلەپپۇز قىلىنغاندا، بەزى دىيالېكتلاردا چۈشۈرۈلسىمۇ، بەزى دىيالېكتلاردا چۈشۈرۈلمەيدۇ. شۇڭا، بۇ سۆزلەرنى يەككە ھالىتىدە يېزىشتا ياكى بۇ سۆزلەرگە قوشۇمچىلار قوشۇلغاندا، يېزىشتا دائىم ئىككى خىللىق ساقلىنىپ كەلدى. فونېتىكىلىق پىرىنسىپ بويىچە مۇنداق مەسىلىلەرنى سىستېمىلىق ھەل قىلىش تەس. لېكىن، مورفولوگىيەلىك پىرىنسىپ پەقەت مۇنداق سۆز-

لەرنىڭ ئەسلىنى ساقلاپ يېزىش دېگەن بىرلا قائىدە بىلەن بۇ مەسىلىنى ھەل قىلالايدۇ. ئىگىلىك كېلىش قوشۇمچىسى «ـ نىڭ»مۇ جانلىق تىلدا «ـ نىڭ، ـ نۇڭ، ـ نۈڭ» دەپ بەلگىلىنىپ، قوشۇمچىلارنىڭ ئىخچاملىنىشىغا ئىمكانىيەت تۇغدۇرۇلىدۇ، شۇنىڭدەك قوشۇمچىلارنىڭ سوزۇق ۋە ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىشى تۈپەيلىدىن بولىدىغان ۋارىيانتلىرى، ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ ئاسسىمىلياتسىيەسى ۋە ئاجىزلىشىشى قاتارلىق بىرمۇنچە مۇرەككەپ فونېتىكىلىق مەسىلىلەرنى بىر تەرەپ قىلىش پەقەت مورفولوگىيەلىك پىرىنسىپنى قوللىنىش ئارقىلىقلا مۇمكىن بولىدۇ. مۇشۇنداق مۇھىم سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر يېزىق ئەدەبىي تىلىنىڭ ئىملا قائىدىلىرىنى تۈزۈشتە مورفولوگىيەلىك پىرىنسىپ ئاساس قىلىندى.

سۆزلەر گىراماتىكىلىق تۈرلىنىشكە كىرگەندە، سۆز يىلتىزى ۋە ئۆزەكلەر ئارىسىدا كۆرۈلىدىغان فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشلەردىن ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ ئۆزگىرىشلىرى يېزىقتا ساقلانمىدى. سۆزلەرنىڭ ئىككىنچى، ئۈچىنچى بوغۇملىرىدىكى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاجىزلىشىشى چەكلەنگەن فونېتىكىلىق پىرىنسىپ بويىچە بىر تەرەپ قىلىندى.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر يېزىق ئەدەبىي تىلىنىڭ ئىملا قائىدىلىرى بىلەن ئىملا لۇغىتىنى تۈزۈشتە نوقۇل مورفولوگىيەلىك پىرىنسىپنى قوللىنىش بىلەنلا ھەممە ئىملا مەسىلىلىرىنى ھەل قىلىپ كەتكىلى بولمايدۇ. جانلىق تىل بىلەن يېزىق تىل ئوتتۇرىسىدىكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ تارىخىي ئەمەلىيىتى بىلەن ھازىرقى ھالىتى ئوتتۇرىسىدىكى تەڭپۇڭلۇقنى ساقلاش يۈزىسىدىن باشقا پىرىنسىپلارغىمۇ مۇۋاپىق ئېتىبار بېرىش ئىملا پىرىنسىپلىرىمىزنىڭ يەنە بىر قوشۇمچە تەرتىپى ھېسابلىنىدۇ.

2. تارىخىي (ئەنئەنىۋى) پىرىنسىپ

بۇ ئەمەلىيەتتە سۆزلەرنىڭ فونېتىكىلىق پىرىنسىپ بويىچە تارىخىي جەھەتتىن قېلىپلىشىپ قالغان شەكلىنى يېزىقتا ئىپادىلەش پىرىنسىپىدۇر.

تىلىمىزدا تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا بىرقەدەر مۇرەككەپ فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشلەرنى كەچۈرگەن بىر قىسىم تۈپ سۆز ۋە سىنتېتىك ئۇسۇل بىلەن ياسالغان ياسالما سۆزلەر بار؛ شۇنىڭدەك گەرچە ئىككى مۇستەقىل تەركىبتىن قۇرۇلغان بولسىمۇ، ئۆزئارا زىچ بىرىكىپ كەتكەنلىكتىن، ئۇلارنى مورفولوگىيەلىك قىسىملارغا ئايرىشنىڭ ھازىرقى ئىملايىمىز ئۈچۈن زۆرۈرىيىتى بولمىغان ۋە تىلىمىزدا بىر تۈپ سۆز تەرىقىسىدە قارىلىدىغان سۆزلەر بار. تارىخىي پىرىنسىپ مانا مۇشۇ رېئاللىقنى يېزىقتا ئىپادىلەش پىرىنسىپىدۇر.

بۇ قېتىم ۋە ئالدىنقى قېتىم تارىخىي پىرىنسىپ قوللىنىلغان نۇقتىلار تۆۋەندىكىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ:

(1) ئەسلىدە ئىككى مۇستەقىل سۆزدىن قوشۇلۇپ ھاسىل بولغان بولسىمۇ، ھازىر بوغۇملىرى قىسقىراپ، بىر گەۋدىلىشىپ كەتكەن سۆزلەر:

سەككىز + ئون = سەكسەن　　بۇ + كۈن = بۈگۈن
بىلەك + ئۈزۈك = بىلەزۈك　　قول + ئاچ = غۇلاچ
كۆك + ئوت = كوكات　　ئاغا + ئىنى = ئاغىنە

(2) بىر مۇستەقىل سۆز ۋە بىر ياكى ئىككى - ئۈچ ياسىغۇچى قوشۇمچە ئارقىلىق ياسالغان بولسىمۇ، تارىخىي فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشلەر نەتىجىسىدە بوغۇملىرى قىسقىراپ،

قېلىپلىشىپ قالغان سۆزلەر:

ئۆر + مە + چۈك = ئۆمۈچۈك، بغى + لا = يىغلا
بىلە + گۈ = بىلەي، قۇرۇ + غ + سا + ق = قورساق

(3) تارىخىي فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشلەر سەۋەبىدىن تاۋۇشلىرى ئۆزگەرگەن ياكى قىسقارغان ۋە ئۇزاق زامان شۇنداق قېلىپلىشىپ قالغان سۆزلەر:

تاۋشغان = توشقان　　تاقاغۇ = توخۇ　　يوغۇرقان = يوتقان

(4) قائىدىگە خىلاپ بولسىمۇ، ئەنئەنە بويىچە قوشۇلۇۋاتقان بەزى قوشۇمچىلار، بەزى ئومۇمىي بولمىغان فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشلەر:

كەل + ـتۇر = كەلتۇر، ئۆل + ـتۇر = ئۆلتۇر
(بۇلارغا قائىدە بويىچە « ـ دۇر» قوشۇمچىسى قوشۇلۇشى لازىم ئىدى)

سىكىل + سى = سىكلىسى،　　بىر + سى = بىرسى
(بۇلارغا قائىدە بويىچە « ـ ى» قوشۇمچىسى قوشۇلۇشى لازىم ئىدى)

(5) چەت تىلىدىن كىرگەن سۆزلەرنىڭ جانلىق تىلىمىزغا ئۆزلىشىپ، ئەسلىدىن پەرقلىنىپ كەتكەنلىرى:

چەيدو خەنزۇچىدا caidao(菜刀)، كالاچ رۇسچىدا galosh
لازا خەنزۇچىدا lazi 辣子، پەتنۇس رۇسچىدا podnos
مىجەز پارسچىدا mizaj، ھويلا پارسچىدا hawli

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئىملاسى تارىخىي پىرىنسىپ بىلەن بىر تەرەپ قىلىنغان مۇنداق سۆزلەرنىڭ سانى خېلى بار. شۇڭا، تىلىمىزدىكى تۈپ سۆزلەرنىڭ تۇرغۇن ھالەتتىكى

ئىملاسى ئاساسەن مورفولوگىيەلىك پرىنسىپ بىلەن تارىخىي پرىنسىپنى ئاساس قىلغان دەپمىشكە بولىدۇ.

3. فونېتىكلىق پرىنسىپ

بۇ پرىنسىپ تىلنىڭ هازىرقى هالىتىدىكى يىلتىز ياكى ئۆزەكلەرنىڭ يەككە تەلەپپۇز هالىتىدە ياكى ئۇلارنىڭ مورفولوگىيەلىك ئۆزگىرىشلەرگە كىرگىنىدە كۆرۈلىدىغان، شۇنىڭدەك سۆزلەرنىڭ ئۆزئارا قوشۇلۇشىدىن هاسىل بولىدىغان فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشلەرنى يېزىقتا ئىپادىلەش پرىنسىپىدۇر.

هازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى ئىملاسىدا بۇ پرىنسىپ كۆپىنچە پېئىللارغا يارەمچى پېئىللارنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن هاسىل بولغان بىر قىسىم ئانالىتىك شەكىللەرنىڭ سىنتېتىك شەكىللەرگە ئايلىنىشى ياكى يۇزلىنىشىدىن پەيدا بولىدىغان بىر قىسىم بىرىككەن سۆزلەردە، قوشۇمچىلار ئارقىلىق ياسالغان بىر قىسىم ياسالما سۆزلەردە سۆزنىڭ ئوچۇق بوغۇمىدا ئۇرغۇسىنى يوقاتقان (ئا، ئە) تاۋۇشلىرىنىڭ ئاجىزلىشىشىدىن ئىبارەت فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشلەرنى ئىپادىلەشتە قوللىنىلدى.

سۆزنىڭ ئىككىنچى ۋە ئۈنىڭدىن كېيىنكى بوغۇملىرىدىكى سوزۇق تاۋۇشلارنى ئاجىزلاشتۇرۇش مەسلىسىدە فونېتىكىلىق پرىنسىپ مۇتلەقلەشتۈرۈلمىدى.

سۆز تۈرلىگۈچى ۋە سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلارنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى ئۇيغۇر تىلىنىڭ تارىختىن بۇيان داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان فونېتىكىلىق ئالاهىدىلىكى بولغان تاۋۇشلارنىڭ ئۆزئارا ماسلىشىش قانۇنىغا ئاساسەن چەكلىك فونېتىكىلىق پرىنسىپ بويىچە مۇقىملاشتۇرۇلدى.

4. ئايرىش (پەرقلەندۈرۈش) پرىنسىپى

بۇ پرىنسىپ كۆپىنچە بىر يىلتىز ياكى ئۆزەكتە مەلۇم فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش هاسىل قىلىش ئارقىلىق ئۇ سۆزنى ئىككىگە ئايرىش ۋە يېزىقتا ئىككى خىل قوللىنىشقا قارىتىلغان.

مۇنداق ئىككىگە ئايرىش بەزەن سېمانتىكىلىق مەنىنىڭ تەلەپ قىلىشى سەۋەبىدىن تىلنىڭ ئۆز تەرەققىياتىدا يۈز بەرسە، بەزەن جانلىق تىل بىلەن يېزىق تىل ئوتتۇرىسىدىكى پەرقتىن ۋە كېيىنچە هەر ئىككىسىنىڭ يېزىقتا ئوخشاش ئىپادە قىلىنىشىدىن كېلىپ چىقىدۇ.

هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا بۇ پرىنسىپ بويىچە بىر تەرەپ قىلىنغان سۆزلەرنىڭ سانى كۆپ ئەمەس، ئەمما مۇنداق قىلىش ئۇيغۇر تىلى سۆز بايلىقىنىڭ ئېشىشىغا مەلۇم ئىجابىي تەسىر كۆرسەتكەن.

بۇ پرىنسىپ بويىچە بىر تەرەپ قىلىنغان سۆزلەر ئەسلىي ئۇيغۇر تىلى سۆزلىرىدىمۇ، سىرتتىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەر (مەسىلەن، ئەرەب ـ پارس تىلى سۆزلىرى، رۇس تىلى ئارقىلىق كىرگەن سۆزلەر)دىمۇ ئوخشاش كۆرۈلىدۇ. شۇنىڭدەك، ئۇ ئوخشاش بىر مەنىنى بىلدۈرىدىغان قوشۇمچىلارنىڭ قوشۇلۇش شارائىتى ئوخشاش بولغان ئورۇنلىرىدىمۇ كۆرۈلىدۇ.

مەسىلەن:

تارتۇق (سوۋغا)، تا(ر)تۇق (يارا ئىزى)

تىنچىق (دىمىق) تۇنجۇق ـ (هاۋا يېتىشمەسلىك)

ئاغدۇر ـ (تەتۇر ئۆرۈمەك)، ئاختۇر ـ (ئىزلىمەك)

ئېچىق (ئېچىلغان)، ئاچچىق (تاتلىقنىڭ ئەكسى)

قېتىق (سۈتتىن ياسالغان يېمەكلىك)، قاتتىق (يۇمشاق ئەمەس)

ئۇلۇغ (ئالىي مەرتىۋىلىك)، ئۇلۇق (چوڭ)
تاۋۇش (ئاۋاز)، تىۋىش (بىلىنەر ـ بىلىنمەس ئاۋاز)
قورۇ (ھويلا)، غورۇ (ئوتتۇرا ئۇدۇل)
دالا (سىرت)، تالا (ئۆينىڭ سىرتى)
خەلق (كىشىلەر)، خەق (باشقىلار)
دوكتور (ئۇنۋان)، دوختۇر (كېسەل داۋالىغۇچى)
مېھنەت (ئەمگەك، جاپا)، مەينەت (پاسكىنا)
ۋاقىت (ۋاقىت)، ۋاخ (كەچ)
ئېتىبار (ئېتىبار بەرمەك)، ئەتىۋار (قەدرى)
ئىشتىق (بۆرتۈپ چىقىش)، ئۇشتۇق (مۇتتەھەم)
ئوچۇق (يېپىق ئەمەس)، ئېچىق (ئېتىزلىقنىڭ قىرىدا سۇ كىرىش ئۈچۈن ئېچىلغان ئورۇن)
يوپۇق (يېپىلىدىغان نەرسە)، يېپىق (ئوچۇق ئەمەس)
زېھىن (پاراسەت) زەن (دەققەت)

§3. ئىملا قائىدىسىنىڭ مەزمۇنى

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئىملا قائىدىسى فونېتىكىلىق پرىنسىپ بىلەن مورفولوگىيەلىك پرىنسىپنى مۇۋاپىق بىرلەشتۈرۈش ئاساسىدا ئىشلەنگەن. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىملا قائىدىسى ھەرپ شەكىللىرى ۋە ئۇلارنىڭ يېزىلىش ئۇسۇللىرى؛ سۆزلەرنىڭ يېزىلىش قائىدىلىرى؛ قوشۇمچىلارنىڭ ئۇلىنىش قائىدىلىرى؛ باش قۇردىن يېزىش ۋە بوغۇم كۆچۈرۈش قائىدىلىرى؛ تىنىش بەلگىلىرى ۋە ئۇلارنىڭ ئىشلىتىلىش قائىدىلىرى؛ نەشرىياتچىلىقتا ئەمەل قىلىشقا تېگىشلىك تىزىش، يېزىشقا دائىر قائىدىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ھەرپ شەكىللىرى دېگەندە، ئۇيغۇر تىلىدىكى 32 فونېما ئۈچۈن بەلگىلەنگەن 32 ھەرپنىڭ ھەربىرىنىڭ يەككە

شەكلى، باشتىن قوشۇلىدىغان شەكلى، ئوتتۇرىدىن قوشۇلىدىغان شەكلىدىن ئىبارەت كونكرېت شەكىللىرى كۆزدە تۇتۇلىدۇ؛ ھەرپلەرنىڭ يېزىلىش ئۇسۇللىرى دېگەندە، بۇ ھەرپلەرنىڭ كونكرېت شەكىللىرىنىڭ قوللىنىلىشى كۆزدە تۇتۇلىدۇ؛ سۆزلەرنىڭ يېزىلىش قائىدىلىرى دېگەندە، جۈپ سۆزلەرنىڭ ئىملاسى، بىرىككەن سۆزلەرنىڭ ئىملاسى، سانلارنىڭ ئىملاسى، يارىمچى سۆزلەرنىڭ سۆزلەرگە بىرىكىش قائىدىسى قاتارلىقلار كۆزدە تۇتۇلىدۇ②.

I ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى تاۋۇشلار

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا 32 تاۋۇش بولۇپ، ئۇنىڭ ئىچىدىكى 30 ى فونېما ھېسابلىنىدۇ. « ژ » بىلەن « ف » تاۋۇشلىرى فونېما ھېسابلانمايدۇ. تىلىمىزنىڭ لۇغەت تەركىبىگە كىرگەن سۆزلەر مۇشۇ 32 تاۋۇشنىڭ ئۆزئارا بىرىكىشىدىن ھاسىل بولىدۇ. بۇلاردىن:

سوزۇق تاۋۇشلار سەككىز: ئا، ئە، ئې، ئى، ئو، ئۇ، ئۆ، ئۈ

سوزۇق تاۋۇشلار تىل ئورنى ۋە تىلىمىزدىكى رولىغا قاراپ ئۇچكە بۆلۈنىدۇ:

تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلار: ئە، ئۆ، ئۈ

تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇشلار: ئا، ئو، ئۇ

ئارا سوزۇق تاۋۇشلار: ئې، ئى

سوزۇق تاۋۇشلار لەۋ ھالىتىگە قاراپ، لەۋلەشكەن ۋە لەۋلەشمىگەن دەپ ئىككىگە بۆلۈنىدۇ:

لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلار: ئو، ئۇ، ئۆ، ئۈ

لەۋلەشمىگەن سوزۇق تاۋۇشلار: ئا، ئە، ئې، ئى

ئۇزۇك تاۋۇشلار 24 بولۇپ، ئۇلار: ب، پ، ت، ج، چ، خ، د، ر، ز، ژ، س، ش، غ، ف، ق، ك، گ، ڭ، ل، م، ن، ھ، ۋ، ي

ئۇزۇك تاۋۇشلار تاۋۇش پەردىسىنىڭ تىترەش ـ تىتىرىمەسلىكىگە قاراپ، جاراڭلىق ۋە جاراڭسىز ئۇزۇك تاۋۇشلار دەپ ئىككىگە بۆلۈنىدۇ:

جاراڭلىق ئۇزۇك تاۋۇشلار: ب، ج، د، ر، ز، ژ، غ، گ، ڭ، ل، م، ن، ھ، ۋ، ي

جاراڭسىز ئۇزۇك تاۋۇشلار: پ، ت، چ، خ، س، ش، ف، ق، ك

II سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئىملاسى

1. سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشلىقى ۋە ئۇنىڭ ئىملادا ئىپادىلىنىشى

سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشلىقى ــ يىلتىز ياكى ئۆزەكتىكى سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن ئۇلارغا قوشۇلغان قوشۇمچىلاردىكى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ تاۋۇش چېقىرىش ئورنى ۋە تاۋۇش چېقىرىش ئۇسۇلى جەھەتتە ئورتاق خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولۇشىدۇر.

ئۇيغۇر تىلىدىكى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشلىقى ئاساسەن تاۋۇش چېقىرىش ئورنى جەھەتتىكى ئاھاڭداشلىققا قارىتىلغان. ئۇيغۇر تىلىغا خاس بولغان سۆزلەر بۇ قائىدىگە تامامەن بويسۇنىدۇ. ئەمما چەت تىللاردىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەر بۇ قائىدىگە دېگەندەك بويسۇنۇپ كەتمەيدۇ.

بىز تۆۆەندە سۆز يىلتىزى ياكى سۆز ئۆزىكىگە قوشۇمچە (ياسىغۇچى ۋە تۇرلىگۈچى قوشۇمچە) قوشۇلغاندىكى ئاھاڭداشلىق ئۇسۇلىنى توختىلىمىز.

1) سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ تىل ئورنى جەھەتتىكى ئاھاڭداشلىقى

تۇرغۇن سۆز (پەيدىن باشقا سۆز تۇركۈملىرىنى كۆرسىتىدۇ) ۋە پەيدىللارغا قوشۇمچە قوشۇلغاندا، ئۇلارنىڭ ئاخىرقى بوغۇمىدىكى سوزۇق تاۋۇشنىڭ تىل ئالدى ياكى تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇش بولۇشىغا قاراپ، قوشۇمچىلارنىڭ شۇنىڭغا ماس كېلىدىغان ۋاريانتى قوشۇلىدۇ.

A تۇرغۇن سۆزلەردە:

① تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇشلاردىن تۇزۇلگەن تۇرغۇن سۆزلەردە:

بىر بوغۇملۇق تۇرغۇن سۆزلەردە:

تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇش بىلەن تۇزۇلگەن بىر بوغۇملۇق تۇرغۇن سۆزلەرگە كېلىش قوشۇمچىلىرى، كۆپلۈك قوشۇمچىسى، تەۋەلىك ئىككىنچى شەخس ئاددىي تۇرى قوشۇمچىسى « ـڭ، ـىڭ، ـئۇڭ » ۋە تەۋەلىك ئىككىنچى شەخس سىپايە تۇرى قوشۇمچىسى « ـڭىز، ـىڭىز» دىن كېيىن يەنە كۆپلۈك قوشۇمچىسى قوشۇلغاندا، ئۆزەكتىكى سوزۇق تاۋۇش بىلەن قوشۇمچىدىكى سوزۇق تاۋۇشلار تىل ئورنى جەھەتتە ئۆزئارا ماسلىشىدۇ. مەسىلەن:

باغ ــ باغدا، باغقا، باغلار، بېغىڭ، بېغىڭلار، بېغىڭىز، بېغىڭىزلار

قوي ــ قويدا، قويغا، قويلار، قويۇڭ، قويۇڭلار، قويۇڭىز، قويۇڭىزلار

كۆپ بوغۇملۇق تۇرغۇن سۆزلەردە:

تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن ئاياغلاشقان كۆپ بوغۇملۇق تۇرغۇن سۆزلەرگە كېلىش قوشۇمچىلىرى، كۆپلۈك قوشۇمچىسى، تەۋەلىك ئىككىنچى شەخس ئاددىي تۇرى قوشۇمچىسى « ـڭ، ـىڭ، ـئۇڭ » ۋە تەۋەلىك ئىككىنچى شەخس سىپايە تۇرى قوشۇمچىسى « ـڭىز، ـىڭىز، ـئۇڭىز» دىن كېيىن يەنە كۆپلۈك قوشۇمچىسى قوشۇلغاندا، ئالدىنقى بوغۇملىرىدىكى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، سۆز ئاخىرىدىكى سوزۇق تاۋۇش بىلەن قوشۇمچىدىكى سوزۇق تاۋۇشلار تىل ئورنى جەھەتتە ئۆزئارا ماسلىشىدۇ. مەسىلەن:

دەزمال ــ دەزمالدا، دەزمالغا، دەزمالار، دەزمالىڭ، دەزمالىڭلار، دەزمالىڭىز، دەزمالىڭىزلار

پەيتون ــ پەيتوندا، پەيتونغا، پەيتونلار، پەيتونۇڭ،

پەيتونۇڭلار، پەيتونىڭىز، پەيتونىڭىزلار

② تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلاردىن تۇزۇلگەن تۇرغۇن سۆزلەردە:

بىر بوغۇملۇق تۇرغۇن سۆزلەردە:

تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇش بىلەن تۇزۇلگەن بىر بوغۇملۇق تۇرغۇن سۆزلەرگە كېلىش قوشۇمچىلىرى، كۆپلۈك قوشۇمچىسى، تەۋەلىك ئىككىنچى شەخس ئاددىي تۇرى قوشۇمچىسى « ـڭ، ـىڭ، ـئۇڭ » ۋە تەۋەلىك ئىككىنچى شەخس سىپايە تۇرى قوشۇمچىسى « ـڭىز، ـىڭىز » دىن كېيىن يەنە كۆپلۈك قوشۇمچىسى قوشۇلغاندا، ئۆزەكتىكى سوزۇق تاۋۇش بىلەن قوشۇمچىدىكى سوزۇق تاۋۇشلار تىل ئورنى جەھەتتە ئۆزئارا ماسلىشىدۇ. مەسىلەن:

بەت — بەتتە، بەتكە، بەتلەر، بېتىڭ، بېتىڭلەر، بېتىڭىز، بېتىڭىزلەر

گۈل — گۈلدە، گۈلگە، گۈللەر، گۈلۈڭ، گۈلۈڭلەر، گۈلىڭىز، گۈلىڭىزلەر

يۈك — يۈكتە، يۈككە، يۈكلەر، يۈكۈڭ، يۈكۈڭلەر، يۈكىڭىز، يۈكىڭىزلەر

سۇت — سۇتتە، سۇتكە، سۇتلەر، سۇتۈڭ، سۇتۈڭلەر، سۇتىڭىز، سۇتىڭىزلەر

كۆپ بوغۇملۇق تۇرغۇن سۆزلەردە:

ئاخىرقى بوغۇمى تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلاردىن تۇزۇلگەن كۆپ بوغۇملۇق تۇرغۇن سۆزلەرگە كېلىش قوشۇمچىلىرى، كۆپلۈك قوشۇمچىسى، تەۋەلىك ئىككىنچى شەخس ئاددىي تۇرى قوشۇمچىسى « ـڭ، ـىڭ، ـ ئۇڭ » ۋە تەۋەلىك ئىككىنچى شەخس سىپايە تۇرى قوشۇمچىسى « ـڭىز، ـىڭىز » دىن كېيىن يەنە كۆپلۈك قوشۇمچىسى قوشۇلغاندا، ئالدىنقى بوغۇملىرىدىكى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، سۆزنىڭ

ئاخىرقى بوغۇمىدىكى سوزۇق تاۋۇش بىلەن قوشۇمچىدىكى سوزۇق تاۋۇشلار تىل ئورنى جەھەتتە ئۆزئارا ماسلىشىدۇ. مەسىلەن:

ئورەك — ئورەكتە، ئورەككە، ئورەكلەر، ئورىكىڭ، ئورىكىڭلەر، ئورىكىڭىز، ئورىكىڭىزلەر

لۇغەت — لۇغەتتە، لۇغەتكە، لۇغەتلەر، لۇغىتىڭ، لۇغىتىڭلەر، لۇغىتىڭىز، لۇغىتىڭىزلەر

پېچەت — پېچەتتە، پېچەتكە، پېچەتلەر، پېچىتىڭ، پېچىتىڭلەر، پېچىتىڭىز، پېچىتىڭىزلەر

ئەتىرگۈل — ئەتىرگۈلدە، ئەتىرگۈلگە، ئەتىرگۈللەر، ئەتىرگۈلۈڭ، ئەتىرگۈلۈڭلەر، ئەتىرگۈلىڭىز، ئەتىرگۈلىڭىزلەر

B پېئىللاردا:

① تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇشلاردىن تۇزۇلگەن پېئىللاردا:

تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن تۇزۇلگەن بىر ۋە كۆپ بوغۇملۇق پېئىللارغا بۇيرۇق ـ تەلەپ رايى، خالاش رايى، ئۆتكەن زامان خەۋەر رايى ۋە شەرت رايى قوشۇمچىلىرى قوشۇلغاندا، يىلتىزدىكى سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن قوشۇمچىدىكى سوزۇق تاۋۇشلار تىل ئورنى جەھەتتە ئۆزئارا ماسلىشىدۇ. مەسىلەن:

باق ـ بېقىڭ، بېقىڭلار؛ بېقىڭ، بېقىڭىزلار؛ باقتىڭ، باقتىڭلار؛ باقتىڭ، باقتىڭىزلار؛ باقسىلا؛ باققاي، باققايلا؛ باقساڭ، باقساڭلار؛ باقسىڭ، باقسىڭلار، .....

ياز ـ يېزىڭ، يېزىڭلار، يېزىڭ، يېزىڭىزلار؛ ياتتىڭ، ياتتىڭلار؛ ياتتىڭ، ياتتىڭىزلار؛ ياتسىلا؛ ياتقايلا؛ ياتساڭ، ياتساڭلار؛ ياتسىڭ، ياتسىڭلار، .....

ساقلا ـ ساقلاڭ، ساقلاڭلار؛ ساقلىڭ، ساقلىڭلار؛ ساقلىڭ، ساقلىدىڭلار؛ ساقلىدىڭ، ساقلىدىڭىز، ساقلىدىڭىزلار؛ ساقلىسىلا؛ ساقلىغاي، ساقلىغايلا؛ ساقلىساڭ، ساقلىساڭلار؛

ساقلىسىڭىز، ساقلىسىڭىزلار، .....

ئوڭلا- ئوڭلاڭ، ئوڭلاڭلار؛ ئوڭلىدىڭ، ئوڭلىدىڭلار؛ ئوڭلىدىڭىز، ئوڭلىدىڭىزلار؛ ئوڭلىسىلا؛ ئوڭلىغاي، ئوڭلىغايلا؛ ئوڭلىساڭ، ئوڭلىساڭلار، ئوڭلىسىڭىز، ئوڭلىسىڭىزلار، .....

② **تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلاردىن تۇزۇلگەن پېئىللاردا:**

تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇش بىلەن تۇزۇلگەن بىر بوغۇملۇق پېئىللار ۋە ئاخىرقى بوغۇمى تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلاردىن تۇزۇلگەن كۆپ بوغۇملۇق پېئىللارغا بۇيرۇق - تەلەپ رايى، خالاش رايى، شەرت رايى، ئۆتكەن زامان خەۋەر رايى قوشۇمچىلىرى قوشۇلغاندا، ئۆتكەن زامان خەۋەر رايى بىرىنچى شەخس كۆپلۈك تۇرى (مەسىلەن: ئەت - ئەتتۇق ‹ئەتتۇك ئەمەس›، كەل - كەلدۇق ‹كەلدۇك ئەمەس›، كۆزەت - كۆزەتتۇق ‹كۆزەتتۇك ئەمەس›، ...) بىلەن بۇيرۇق - تەلەپ رايى ئۇچىنچى شەخس (مەسىلەن: ئەت - ئەتسۇن ‹ئەتسۇن ئەمەس›، كەل - كەلسۇن ‹كەلسۇن ئەمەس›، كۆزەت - كۆزەتسۇن ‹كۆزەتسۇن ئەمەس›، ...) تىن باشقىلىرىدا، سۆزنىڭ ئاخىرقى بوغۇمىدىكى سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن قوشۇمچىدىكى سوزۇق تاۋۇشلار تىل ئورنى جەھەتتە ئۆزئارا ماسلىشىدۇ. مەسىلەن:

ئەت - ئېتىڭ، ئېتىڭلەر؛ ئېتىڭىز، ئېتىڭىزلەر؛ ئەتتىڭ، ئەتتىڭلەر؛ ئەتتىڭىز، ئەتتىڭىزلەر؛ ئەتتۇق؛ ئەتسىلە؛ ئەتكەيلە؛ ئەتسۇن؛ ئەتسەڭ، ئەتسەڭلەر؛ ئەتسىڭىز، ئەتسىڭىزلەر، .....

كۈل - كۈلۈڭ، كۈلۈڭلەر؛ كۈلىڭىز، كۈلىڭىزلەر؛ كۈلىدۇڭ، كۈلىدۇڭلەر؛ كۈلىدىڭىز، كۈلىدىڭىزلەر؛ كۈلىدۇق؛ كۈلىسىلە؛ كۈلگەيلە؛ كۈلسۇن؛ كۈلسەڭ، كۈلسەڭلەر؛ كۈلسىڭىز، كۈلسىڭىزلەر، .....

ئىشلە- ئىشلەڭ، ئىشلەڭلەر؛ ئىشلىڭىز، ئىشلىڭىزلەر؛ ئىشلىدىڭ، ئىشلىدىڭلەر؛ ئىشلىدىڭىز، ئىشلىدىڭىزلەر؛

ئىشلىدۇق؛ ئىشلىسىلە؛ ئىشلىگەي، ئىشلىگەيلە؛ ئىشلىسۇن؛ ئىشلىسەڭ، ئىشلىسەڭلەر؛ ئىشلىسىڭىز، ئىشلىسىڭىزلەر،.....

يۇكلە- يۇكلەڭ، يۇكلەڭلەر؛ يۇكلىڭىز، يۇكلىڭىزلەر؛ يۇكلىدىڭ، يۇكلىدىڭلەر؛ يۇكلىدىڭىز، يۇكلىدىڭىزلەر؛ يۇكلىدۇق؛ يۇكلىسىلە؛ يۇكلىگەي، يۇكلىگەيلە؛ يۇكلىسۇن؛ يۇكلىسەڭ، يۇكلىسەڭلەر، يۇكلىسىڭىز، يۇكلىسىڭىزلەر،.....

ئەسكەرتىش: تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇش بىلەن تۇزۇلگەن بىر بوغۇملۇق پېئىللار ۋە ئاخىرقى بوغۇمى تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلاردىن تۇزۇلگەن كۆپ بوغۇملۇق پېئىللارغا بۇيرۇق - تەلەپ رايى، خالاش رايى، شەرت رايى، ئۆتكەن زامان خەۋەر رايى قوشۇمچىلىرى قوشۇلغاندا، بۇيرۇق - تەلەپ رايى ئىككىنچى شەخس ئاددىي تۇرىنىڭ كۆپلۈك قوشۇمچىسى ئۇچۇن « -ڭلەر، -ىڭلەر، -ۇڭلەر »، سىپايە تۇرىنىڭ كۆپلۈك قوشۇمچىسى ئۇچۇن « -ڭىزلەر، -ىڭىزلەر » ۋە خالاش رايى ھۆرمەت تۇرىنىڭ بىرلىك ۋە كۆپلۈك قوشۇمچىلىرى ئۇچۇن « -كەي/گەي + لە = كەيلە/گەيلە » قوللىنىلىپ، يىلتىزدىكى سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن قوشۇمچىدىكى سوزۇق تاۋۇشلار تىل ئورنى جەھەتتە ئۆزئارا ماسلىشىدۇ.

2) ئارا سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشلىقى

ئارا سوزۇق تاۋۇشتىن تۇزۇلگەن بىر ۋە كۆپ بوغۇملۇق تۇرغۇن سۆز ۋە پېئىللارغا قوشۇمچىلار تۆۋەندىكى قائىدىلەر بويىچە قوشۇلىدۇ:

① بۇ سۆزلەرنىڭ تەركىبىدە « خ، غ، ق » تاۋۇشلىرى بولسا، ئۇلارنىڭ تەركىبىدىكى « ئې »، « ئى » تاۋۇشلىرى تىل ئارقىغا مايىل بولغانلىقتىن، قوشۇمچىلارنىڭ تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇشلۇق ۋاريانتى قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

خىش — خىشتا، خىشقا، خىشلار، خىشلىق،.....

بېخ — بېختا، بېخقا، بېخلار، .....

خىزىر ــ خىزىردا، خىزىرغا، خىزىرلىق،.....
پىخسىق ــ پىخسىقتا، پىخسىققا، پىخسىقلىق،.....

خىل ــ خىللا، خىلغا، خىلدا، خىللىق، ...

تىغ ــ تىغدا، تىغقا، تىغلىق، .....
قىغ ــ قىغدا، قىغقا، قىغلار، قىغلىق، .....

زىغىر ــ زىغىردا، زىغىرغا، زىغىرلار، زىغىرلىق، .....
چىغرىق ــ چىغرىقتا، چىغرىققا، چىغرىقلار، چىغرىقلىق، .....

غىرچ ــ غىرچىلا، غىرچىقا، غىرچىتا، غىرچىلىق، .....

قىر ــ قىردا، قىرغا، قىرلار، قىرلىق،.....
قىش ــ قىشتا، قىشقا، قىشلىق، .....

قىلىچ ــ قىلىچتا، قىلىچقا، قىلىچلار، قىلىچلىق، .....
ئىسسىق ــ ئىسسىقتا، ئىسسىققا، ئىسسىقلىق، .....

قىسـ قىستۇر، قىسقان، قىسسا، قىسسۇن، قىسىمالار، .....
قىلـ قىلدۇر، قىلغان، قىلسا، قىلسۇن، قىلىمالار، .....

② بۇ سۆزلەرنىڭ تەركىبىدە « ك، گ » تاۋۇشلىرى بولسا، ئۇلارنىڭ تەركىبىدىكى « ئې »، « ئى » تاۋۇشلىرى ئاساسەن تىل ئالدىغا مايىل بولغانلىقتىن، قوشۇمچىلارنىڭ تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلۇق ۋارىيانتى قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:
كىر ــ كىرگە، كىرلەر، كىرلىك، .....
كىم ــ كىمدە، كىمگە، كىملەر، كىملىك، .....

كىيىم ــ كىيىمدە، كىيىمگە، كىيىملەر، كىيىملىك، .....
كىرپىك ــ كىرپىكتە، كىرپىككە، كىرپىكلەر، كىرپىكلىك، .....

كىيـ كىيدۇر، كىيگەن، كىيسە، كىيسۇن، كىيىملەر، .....
كىچىكلەـ كىچىكلىگەن، كىچىكلىسە، كىچىكلىسۇن، كىچىكلەك، .....
ئىگىر ــ ئىگىردە، ئىگىرگە، ئىگىرلەر، ئىگىرلىك، .....
ئىگىز ــ ئىگىزدە، ئىگىزگە، ئىگىزلىك، .....

ئىگىزلەـ ئىگىزلىگەن، ئىگىزلىسە، ئىگىزلەك، ئىگىزلىمالار، .....

ئەسكەرتىش: تەركىبىدە « ك، گ » ئۇزۇك تاۋۇشلىرى بولغان بىر قىسىم چەتتىن كىرگەن سۆزلەر يۇقىرىدىكى قائىدىلەرگە بويسۇنمايدۇ. ئۇلارغا قوشۇمچە قوشۇش توغرا كەلگەندە، تىل ئارقا ۋارىيانتلىق قوشۇمچىلار قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:
كېلۇن ــ كېلۇنلىق
كېدىر ــ كېدىرلىق
گىپىس ــ گىپىستا، گىپىسقا، گىپىسلىق، .....
گىرتىس ــ گىرتىسلىق

③ تۆۋەندىكى سۆزلەرنىڭ تەركىبىدە « ك، گ » ئۇزۇك تاۋۇشلىرى بولمىسىمۇ، بۇ سۆزلەرگە مۇناسىۋەتلىك قوشۇمچىلار قوشۇلغاندا، بۇلاردىكى « ئې، ئى » سوزۇق تاۋۇشلىرى ئۆزىنىڭ ئالدى ـ كەينىدىكى ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ تەسىرى تۈپەيلىدىن تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشقا مايىل بولغاچقا، قوشۇمچىلارنىڭ تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلۇق ۋارىيانتى قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:
بىز ــ بىزدە، بىزگە، بىزلەر، .....
سىز ــ سىزدە، سىزگە، سىزلەر، .....
بىر ــ بىردە، بىرگە، بىرلەر، .....
ھىم ــ ھىملىمەك
تىز ــ تىزلىك، تىزلەشمەك، .....

بىل ـ بىلدۇر، بىلگەن، بىلسە، بىلگىلى، بىلىڭلەر، .....
مىن ـ مىندۇر، مىنگەن، مىنسە، مىنگىلى، مىنىڭلەر، .....
سىڭ ـ سىڭدۇر، سىڭگەن، سىڭسە، سىڭگىلى، .....
ئىچ ـ ئىچۇر، ئىچكەن، ئىچسە، ئىچكىلى، ئىچىڭلەر، .....

ئىلىم ـــ ئىلىمدە، ئىلىمگە، ئىلىملەر، ئىلىملىك، .....
بىلىم ـــ بىلىمدە، بىلىمگە، بىلىملەر، بىلىملىك، .....
جىددىي ـــ جىددىيلەشمەك، جىددىيلىك
نىسپىي ـــ نىسپىيلەشتۇرۇش، نىسپىيلىك
ئىۋىد ـ ئىۋىدى، ئىۋىگەن، ئىۋىسۇن، ئىۋىت، ئىۋىتكەن، ئىۋىتسە، ئىۋىتسۇن، ئىۋىتكىلى، ئىۋىتىڭلەر، .....
يىمىر ـ يىمىرگۈز، يىمىرگەن، يىمىرسە، يىمىرسۇن، يىمىرگىلى، يىمىرىڭلەر، ....
ئىنتىل ـ ئىنتىلدۇر، ئىنتىلگەن، ئىنتىلسە، ئىنتىلسۇن، ئىنتىلىڭلەر، .....
چىرىد ـ چىرىدى، چىرىگەن، چىرىسۇن، چىرىت، چىرىتكەن، چىرىتسە، چىرىتسۇن، چىرىتكىلى، چىرىتىڭلەر، .....

بېھى ـــ بېھىدە، بېھىگە، بېھىلەر، بېھىلىك، .....
سېھىر ـــ سېھىردە، سېھىرگە، سېھىرلىك

ئېڭىش ـ ئېڭىشتۇر، ئېڭىشكەن، ئېڭىشسە، ئېڭىشسۇن، ئېڭىشىڭلەر، .....

④ سوزۇق تاۋۇش « ئى » بىلەن تۈزۈلگەن بىر بوغۇملۇق « چىش، ئىز، ئىش » سۆزلىرى ئەگەر ئىسىم ھالىتىدە گىراماتىكىلىق تۈرلىنىشكە كىرسە، قوشۇمچىلارنىڭ تىل ئارقا ۋارىيانتىنى تەلەپ قىلىدۇ. ئەگەر بۇ سۆزلەردىن پېئىل ياسىلىپ، پېئىل ھالىتىدە تۈرلەنسە، ئۇ ھالدا قوشۇمچىلارنىڭ

تىل ئالدى ۋارىيانتى قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:
ئىسىم ھالىتىدە:
چىش ـــ چىشتا، چىشقا، چىشلار، چىشلىق، .....
پېئىل ھالىتىدە:
چىشلە ـ چىشلىگەن، چىشلىسە، چىشلىسۇن، چىشلىدۇق، چىشلەڭ، چىشلەڭلەر، چىشلىگەي، چىشلىگىلى.....
ئىسىم ھالىتىدە:
ئىز ـــ ئىزدا، ئىزغا، ئىزلار، .....
پېئىل ھالىتىدە:
ئىزدە ـ ئىزدىگەن، ئىزدىسە، ئىزدىسۇن، ئىزدىدۇق، ئىزدەڭ، ئىزدەڭلەر، ئىزدىگەي، ئىزدىگىلى، ...
ئىسىم ھالىتىدە:
ئىش ـــ ئىشتا، ئىشقا، ئىشلار، .....
پېئىل ھالىتىدە:
ئىشلە ـ ئىشلىگەن، ئىشلىسە، ئىشلىسۇن، ئىشلىدۇق، ئىشلەڭ، ئىشلەڭلەر، ئىشلىگەي، ئىشلىگىلى،..

⑤ « ئى » بىلەن تۈزۈلگەن تۆۋەندىكى بىر بوغۇملۇق پېئىللار تۈرلەنگەندە ياكى ئۇلاردىن ئىسىم ياسالغاندا، ئەھۋال باشقىچىرەك بولۇپ، بۇ پېئىللاردىن ياسالغان سۆزلەرنىڭ خاراكتېرىغا قاراپ، تىل ئالدى ياكى تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇشلۇق قوشۇمچىلار قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:
ئىل ـ ئىلمەك (ئىسىم)، ئىلماق (پېئىل)، ئىلغۇر، ئىلغان، ئىلسا، .....
تىز ـ تىزىق (ئىسىم)، تىزىم، تىزىملىك (ئىسىم)، تىزماق (پېئىل)، تىزغان، تىزسا، .....

⑥ ئاخىرقى بوغۇمىدا ئارا سوزۇق تاۋۇش « ئې، ئى » بولغان

كۆپ بوغۇملۇق تۈرغۇن سۆز ۋە پېئىللارغا مۇناسىۋەتلىك قوشۇمچىلار قوشۇلغاندا، مەزكۇر ئارا سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئالدىدىكى بوغۇمدىكى سوزۇق تاۋۇشنىڭ تىل ئالدى ياكى تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇش بولۇشىغا قاراپ، قوشۇمچىلارنىڭ تىل ئالدى ياكى تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇشلۇق ۋارىيانتى قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

ئانسامبل ــ ئانسامبلدا، ئانسامبلغا، ئانسامبللىق؛ ئانسامبلنىڭ، ئانسامبللار؛ ئانسامبلنى، ئانسامبلنىڭلار، .....

سەلبىي ــ سەلبىيلىك، سەلبىيلەشمەك، .....

تەقدىر ــ تەقدىرده، تەقدىرگە، ... ؛ تەقدىرلە-، تەقدىرلەر، تەقدىرنىڭ، تەقدىرنىڭلەر، تەقدىرنى، تەقدىرنىڭلەر، .....

قەبىھ ــ قەبىھلىك، قەبىھلەشمەك، .....

مۇئەللىم ــ مۇئەللىمده، مۇئەللىمگە، مۇئەللىملەر، مۇئەللىملىك؛ مۇئەللىمنىڭ، مۇئەللىمنىڭلەر، مۇئەللىمنى، مۇئەللىمنىڭلەر، .....

سۈلھى ــ سۈلھىده، سۈلھىگە، سۈلھىلەر، سۈلھىلىك؛ سۈلھىنىڭ، سۈلھىنىڭلەر، سۈلھىنى، سۈلھىنىڭلەر، .....

ئىسسىق ــ ئىسسىق، ئىسسىقلىق؛ ئىسسىنىڭ، ئىسسىنىڭلار؛ ئىسسىدىنىڭ، ئىسسىدىنىڭلار، ئىسسىدىنى، ئىسسىدىنىڭلار؛ ئىسسىسۇن؛ ئىسسىدۇق؛ ئىسسىسلا؛ ئىسسىغاي، ئىسسىغايلا؛ ئىسسىسىڭ، ئىسسىساڭلار، ئىسسىسىنى، ئىسسىسىنىڭلار،..

قىدىر ــ قىدىرنىڭ، قىدىرنىڭلار؛ قىدىرنى، قىدىرنىڭلار؛ قىدىردىنىڭ، قىدىردىنىڭلار؛ قىدىردىنى، قىدىردىنىڭلار؛ قىدىرسۇن؛ قىدىردۇق؛ قىدىرسلا؛ قىدىرغاي، قىدىرغايلا؛ قىدىرساڭ، قىدىرساڭلار؛ قىدىرسىنى، قىدىرسىنىڭلار، .....

سلجىد ــ سلجىنىڭ، سلجىنىڭلار؛ سلجىنى، سلجىنىڭلار؛

سلجىدىنىڭ، سلجىدىنىڭلار؛ سلجىدىنى، سلجىدىنىڭلار؛ سلجىسۇن؛ سلجىدۇق؛ سلجىسلا؛ سلجىغاي، سلجىغايلا؛ سلجىساڭ، سلجىساڭلار؛ سلجىسىنى، سلجىسىنىڭلار، .....

بېكىد ــ بېكىنىڭ، بېكىنىڭلەر؛ بېكىنى، بېكىنىڭلەر؛ بېكىدىنىڭ، بېكىدىنىڭلەر؛ بېكىدىنى، بېكىدىنىڭلەر؛ بېكىسۇن؛ بېكىدۇق؛ بېكىسلە؛ بېكىگەي، بېكىگەيلە؛ بېكىسەڭ، بېكىسەڭلەر؛ بېكىسىنى، بېكىسىنىڭلەر، .....

ئىنتىلا ــ ئىنتىلمە؛ ئىنتىلىنىڭ، ئىنتىلىنىڭلەر؛ ئىنتىلىنى، ئىنتىلىنىڭلەر؛ ئىنتىلدىنىڭ، ئىنتىلدىنىڭلەر؛ ئىنتىلدىنى، ئىنتىلدىنىڭلەر؛ ئىنتىلسۇن؛ ئىنتىلدۇق؛ ئىنتىلسلە؛ ئىنتىلگەي، ئىنتىلگەيلە؛ ئىنتىلسەڭ، ئىنتىلسەڭلەر؛ ئىنتىلسىنى، ئىنتىلسىنىڭلەر،.....

ئېچىش ــ ئېچىشىڭ، ئېچىشىڭلەر؛ ئېچىشىنى، ئېچىشىنىڭلەر؛ ئېچىشىدىنىڭ، ئېچىشىدىنىڭلەر؛ ئېچىشىدىنى، ئېچىشىدىنىڭلەر؛ ئېچىشىسۇن؛ ئېچىشتۇق؛ ئېچىشسلە؛ ئېچىشكەي، ئېچىشكەيلە؛ ئېچىشسەڭ، ئېچىشسەڭلەر؛ ئېچىشسىنى، ئېچىشسىنىڭلەر، .....

⑦ تەركىبىدە ئارا سوزۇق تاۋۇش بولغان تۈرغۇن سۆزلەرنىڭ ئاخىرقى بوغۇمىدا « ق، غ » تاۋۇشلىرى كەلسە، « ـلىق، ـلىك » قوشۇمچىلىرىنىڭ تىل ئارقا ۋارىيانتى بولغان « ـلىق » شەكلى قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

هەقىقىي + لىق = هەقىقىيلىق

مۇستەقىل + لىق = مۇستەقىللىق

ئەقىل + لىق = ئەقىللىق

مەنتىق + لىق = مەنتىقلىق

⑧ تەركىبىدە ئارا سوزۇق تاۋۇش بولغان، « غ، ق » بىلەن

تۈزۈلگەن پېئىللارغا مۇناسىۋەتلىك قوشۇمچىلار قوشۇلغاندا، قوشۇمچىلارنىڭ تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇشلۇق ۋارىيانتى قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

ئىرغىـ ـ ئىرغىغان، ئىرغىسا، ئىرغىسۇن، ئىرغىدۇق، ئىرغىڭ، ئىرغىڭلار، ئىرغىڭىز، ئىرغىڭىزلار، ئىرغىغاي، ئىرغىغايلا، ئىرغىدىڭ، ئىرغىدىڭلار، .....

سىرغىـ ـ سىرغىغان، سىرغىسا، سىرغىسۇن، سىرغىدۇق، سىرغىڭ، سىرغىڭلار، سىرغىڭىز، سىرغىڭىزلار، سىرغىغاي، سىرغىغايلا، سىرغىدىڭ، سىرغىدىڭلار، .....

يىقىلـ ـ يىقىلغان، يىقىلسا، يىقىلسۇن، يىقىلدۇق، يىقىلىڭ، يىقىلىڭلار؛ يىقىلىڭىز، يىقىلىڭىزلار؛ يىقىلغاي، يىقىلغايلا، يىقىلدىڭ، يىقىلدىڭلار، .....

مىشقىرـ مىشقىرغان، مىشقىرسا، مىشقىرسۇن، مىشقىردۇق، مىشقىرىڭ، مىشقىرىڭلار، مىشقىرىڭىز، مىشقىرىڭىزلار، مىشقىرغاي، مىشقىرغايلا، مىشقىردىڭ، مىشقىردىڭلار،.....

⑨ باش بوغۇمىدىكى « ئا » ياكى « ئە » تاۋۇشلىرى تىل تەرەققىياتى جەريانىدا فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش ياساپ، « ئې » غا نۆۋەتلىشىش نەتىجىسىدە، تارىخىي جەھەتتىن تۇراقلىشىپ كەتكەن سۆزلەرنىڭ ئەسلىي ھالىتى ئاساس قىلىنىپ (ئەسلىي سۆزنىڭ باش بوغۇمى « ئا » ياكى « ئە » بولغانلىقىغا قاراپ) تۇرۇپ، قوشۇمچىلارنىڭ تىل ئارقا ياكى تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلۇق ۋارىيانتلىرى قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

سېسىق (سارسىق) ـــ سېسىقتا، سېسىققا، سېسىقلىق، .....

يېقىن (ياقىن) ـــ يېقىندا، يېقىنغا، يېقىنلىق، .....

قېلىن (قالىن) ـــ قېلىنلىق، .....

ئېغىر (ئاغىر) ـــ ئېغىرلىق، .....

بېلىق (بالىق) ـــ بېلىقتا، بېلىققا، بېلىقلار، .....

قېنىق (قانىق) ـــ قېنىقلىق، ...

ئېنىق (ئانىق) ـــ ئېنىقلىق، .....

سېرىق (سارىغ) ـــ سېرىقتا، سېرىققا، سېرىقلىق، .....

ئېتىز (ئاتىز) ـــ ئېتىزدا، ئېتىزغا، ئېتىزلار، ئېتىزلىق، .....

سېغىز (ساغىز) ـــ سېغىزدا، سېغىزغا، سېغىزلار، .....

ھېكىم (ھەكىم) ـــ ھېكىمدە، ھېكىمگە، ھېكىملەر، ھېكىملىك، .....

كېپىش (كەپىش) ـــ كېپىشتە، كېپىشكە، كېپىشلەر، كېپىشلىك، .....

شېھىت (شەھىت) ـــ شېھىتلەر، شېھىتلىك، .....

يېمىش (يەمىش) ـــ يېمىشتە، يېمىشكە، يېمىشلەر، يېمىشلىك، .....

ئەمما، « پېقىر، تېۋىپ، دېڭىز، خېمىر، زېمىن، سېمىز، مېيىپ، ئېجىل، يېلىم » قاتارلىق سۆزلەرنىڭ باش بوغۇمىدىكى « ئە » تاۋۇشى تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا « ئې » غا ئايلانغان بولسىمۇ، ھازىرقى ئىستېمالىمىزدا بۇ سۆزلەرگە قوشۇمچىلارنىڭ ئارقا سوزۇق تاۋۇشلۇق ۋارىيانتى قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

پېقىر ـــ پېقىردا، پېقىرغا، پېقىرلىق، .....

تېۋىپ ـــ تېۋىپتا، تېۋىپقا، تېۋىپلار، تېۋىپلىق، .....

دېڭىز ـــ دېڭىزدا، دېڭىزغا، دېڭىزلار، .....

خېمىر ـــ خېمىردا، خېمىرغا، خېمىرلار، خېمىرلىق، .....

زېمىن ـــ زېمىندا، زېمىنغا، زېمىنلار، زېمىنلىق، .....

سېمىز ـــ سېمىزدا، سېمىزغا، سېمىزلار، سېمىزلىق، .....

يېلىم ـــ يېلىمدا، يېلىمغا، يېلىملار، يېلىملىق، .....

ئەسكەرتىش: يۇقىرىدىكىگە ئوخشاش سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشلىق قانۇنىيىتىگە زىت ئايرىم ئەھۋاللار كۆرۈلسە، ئادەتلەنگىنىمىز بويىچە بىر تەرەپ قىلىمىز.

⑩ تەركىبىدە « ئا » ياكى « ئە » بولغان بىر بوغۇملۇق پېئىللاردىن ياسالغان تۈرغۇن سۆزلەرگە قوشۇمچە قوشۇلغاندا، ئەسلىي پېئىل ھالىتى ئاساس قىلىنىپ قوشۇلىدۇ. يەنى تۆپ پېئىل تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇش « ئا » بىلەن تۈزۈلگەن بولسا، قوشۇمچىلارنىڭ تىل ئارقا ۋاريانتى، تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇش « ئە » بىلەن تۈزۈلگەن بولسا، قوشۇمچىلارنىڭ تىل ئالدى ۋاريانتى قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

ئېقىن (ئاق ـ) ـــ ئېقىندا، ئېقىنغا، ئېقىنلار، ئېقىنلىق، .....
يېغىن (ياغ ـ) ـــ يېغىندا، يېغىنغا، يېغىنلىق، .....
بېسىم (باس ـ) ـــ بېسىمدا، بېسىمغا، بېسىملىق، .....

كېسىم (كەس ـ) ـــ كېسىمدە، كېسىمگە، كېسىملىك، .....
تېپىن (تەپ ـ) ـــ تېپىندە، تېپىنگە، .....
كېچىك (كەچ ـ) كېچىكتە، كېچىككە، كېچىكلەر، كېچىكلىك، .....
كېلىن (كەل ـ) ـــ كېلىندە، كېلىنگە، كېلىنلەر، كېلىنلىك، .....

3) « ـچە » بىلەن ئاياغلاشقان سۆزلەرنىڭ ئىملاسى

« ـچە » بىلەن ئاياغلاشقان سۆزلەرنىڭ گىرامماتىكىلىق تۈرلىنىشكە كىرىدىغانلىرىنىڭ ئىملاسى تۆۋەندىكى قائىدە بويىچە يېزىلىدۇ:

① « ـچە » بىلەن ئاياغلاشقان سۆزلەرگە كېلىش، كۆپلۈك ۋە تەۋەلىك ئىككىنچى شەخس كۆپلۈك قوشۇمچىلىرى قوشۇلغاندا، « ـ چە » نىڭ ئالدىدىكى بوغۇم ئاساس قىلىنىدۇ. يەنى « ـ چە » نىڭ ئالدىدىكى بوغۇمدا تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇش بولسا، قوشۇمچىنىڭ تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلۇق ۋاريانتى، تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇش بولسا، قوشۇمچىنىڭ تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇشلۇق ۋاريانتى قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

تۇركچە ـــ تۇركچىدە، تۇركچىگە، تۇركچىلەپ، تۇركچەك، تۇركچەكلەر، تۇركچىنىڭ، تۇركچىنىڭلەر
تەكچە ـــ تەكچىدە، تەكچىگە، تەكچىلەر، تەكچەك، تەكچەكلەر، تەكچىنىڭ، تەكچىنىڭلەر
ئۇنچە ـــ ئۇنچىدە، ئۇنچىگە، ئۇنچىلەر، ئۇنچەك، ئۇنچەكلەر، ئۇنچىنىڭ، ئۇنچىنىڭلەر

پارچە ـ پارچىدا، پارچىغا، پارچىلار، پارچىنىڭ، پارچىنىڭلار؛ پارچىلا ـ،
تامچە ـ تامچىدا، تامچىغا، تامچىلار، تامچىلاپ
غۇنچە ـ غۇنچىدا، غۇنچىغا، غۇنچىلار، غۇنچەك، غۇنچەكلار، غۇنچىنىڭ، غۇنچىنىڭلار؛ غۇنچىلا ـ،

② « ـچە » نىڭ ئالدىدىكى بوغۇمدا ئارا سوزۇق تاۋۇش « ئې، ئى » لار بولغان سۆزلەرگە كېلىش، كۆپلۈك ۋە تەۋەلىك ئىككىنچى شەخس كۆپلۈك قوشۇمچىلىرى قوشۇلغاندا، ئەگەر ئۇلارنىڭ تەركىبىدە « خ، غ، ق » تاۋۇشلىرى بولسا، قوشۇمچىلارنىڭ تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇشلۇق ۋاريانتى، « خ، غ، ق » تاۋۇشلىرىدىن باشقا ئۆزۈك تاۋۇشلار بولسا، قوشۇمچىلارنىڭ تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلۇق ۋاريانتى قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

زىخچە ـــ زىخچىدا، زىخچىغا، زىخچىلار، زىخچەك، زىخچەكلار، زىخچىنىڭ، زىخچىنىڭلار
قىرغىزچە ـــ قىرغىزچىدا، قىرغىزچىغا، قىرغىزچىلاپ، قىرغىزچەك، قىرغىزچەكلار، قىرغىزچىنىڭ، قىرغىزچىنىڭلار
تىزىقچە ـــ تىزىقچىدا، تىزىقچىغا، تىزىقچىلار، تىزىقچەك، تىزىقچەكلار، تىزىقچىنىڭ، تىزىقچىنىڭلار

ئىنگلىزچە ـــ ئىنگلىزچىدە، ئىنگلىزچىگە، ئىنگلىزچىلەپ، ئىنگلىزچەك، ئىنگلىزچەكلەر، ئىنگلىزچىنىڭ، ئىنگلىزچىنىڭلەر

نېمىسچە ـــ نېمىسچىدە، نېمىسچىگە، نېمىسچىلەپ، نېمىسچەڭ، نېمىسچەڭلەر، نېمىسچىڭىز، نېمىسچىڭىزلەر

4) سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ لەۋ هالىتى جەهەتتىكى ئاهاڭداشلىقى

① لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇش بىلەن تۈزۈلگەن بىر بوغۇملۇق تۇرغۇن سۆز ۋە پېئىللارغا، شۇنىڭدەك ئاخىرقى بوغۇملىرىدا لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇش كەلگەن كۆپ بوغۇملۇق تۇرغۇن سۆز ۋە پېئىللارغا قوشۇمچىلارنىڭ لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلۇق ۋارىيانتى قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

قول ـــ قولۇم، قولۇڭ، قوللۇق
تۇز ـــ تۇزۇم، تۇزۇڭ، تۇزلۇق
سۆز ـــ سۆزۈم، سۆزۈڭ، سۆزلۈك
يۈز ـــ يۈزۈم، يۈزۈڭ، يۈزلۈك

قۇلۇپ ـــ قۇلۇپۇم، قۇلۇپۇڭ، قۇلۇپلۇق
تۇلۇق ـــ تۇلۇقۇم، تۇلۇقۇڭ، تۇلۇقلۇق

ئاچ ـ ئاچقۇچ، ئاچقۇچۇم، ئاچقۇچۇڭ، ئاچقۇچلۇق
تەپ ـ تەپكۈچ، تەپكۈچۈم، تەپكۈچۈڭ
سۈز ـ سۈزگۈچ، سۈزدۈم، سۈزۈڭ، سۈزسۇن، سۈزدۇق، سۈزۈك، سۈزۈش، سۈزۈل، ...
تۈز ـ تۈزۈم، تۈزدۈم، تۈزۈڭ، تۈزسۇن، تۈزدۇق، تۈزۈك، تۈزۈش، تۈزۈل، تۈزۈلۈش، .....

يولۇق ـ يولۇقتۇم، يولۇقتۇڭ، يولۇقسۇن، يولۇقتۇق، يولۇقۇش، يولۇقۇپ،
ئوقۇ ـ ئوقۇدۇم، ئوقۇدۇڭ، ئوقۇسۇن، ئوقۇدۇق، ئوقۇش، ئوقۇشلۇق، ...

ئەسكەرتىش:

① لەۋلەشكەن تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن تۈزۈلگەن

بىر بوغۇملۇق سۆزلەرگە « ئا » بىلەن تۈزۈلگەن قوشۇمچە قوشۇلغاندىن كېيىن ئۇلارنىڭ ئايىغىغا يەنە قوشۇمچە قوشۇش توغرا كەلگەندە، مەزكۇر « ئا » لىق بوغۇم ئوچۇق بوغۇم هالىتىدە قالسا ياكى ئالدىنقى بوغۇمى لەۋلەشكەن تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇشتىن، كېيىنكى بوغۇمى « ئا » بىلەن تۈزۈلگەن كۆپ بوغۇملۇق سۆزلەرگە قوشۇمچە قوشۇلغاندىن كېيىن مەزكۇر « ئا » لىق بوغۇم ئوچۇق بوغۇم هالىتىدە قالسا، بۇ سۆزلەردىكى « ئا » تاۋۇشى ئۆزەكتىكى لەۋلەشكەن تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىماي، سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ نۆۋەتلىشىش قانۇنى بويىچە « ئى » غا نۆۋەتلەشتۈرۈلىدۇ. مەسىلەن:

قول + لا ـ + ىش = قوللىنىش (قوللۇنۇش ئەمەس)
قول + لار + ىم = قوللىرىم (قوللۇرۇم ئەمەس)
قۇلۇپ + لار + ىم = قۇلۇپلىرىم (قۇلۇپلۇرۇم ئەمەس)

سورا ـ سورىماق، سورىسا (سورۇماق، سورۇسا ئەمەس)
دورا ـ دورىماق، دورىسا (دورۇماق، دورۇسا ئەمەس)

② لەۋلەشكەن تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن تۈزۈلگەن بىر بوغۇملۇق سۆزلەرگە « ئە » بىلەن تۈزۈلگەن قوشۇمچە قوشۇلغاندىن كېيىن ئۇلارنىڭ ئايىغىغا يەنە قوشۇمچە قوشۇش توغرا كەلگەندە، مەزكۇر « ئە » لىك بوغۇم ئوچۇق بوغۇم هالىتىدە قالسا ياكى ئالدىنقى بوغۇمى لەۋلەشكەن تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشتىن، كېيىنكى بوغۇمى « ئە » بىلەن تۈزۈلگەن كۆپ بوغۇملۇق سۆزلەرگە قوشۇمچە قوشۇلغاندىن كېيىن مەزكۇر « ئە » لىك بوغۇم ئوچۇق بوغۇم هالىتىدە قالسا، بۇ سۆزلەردىكى « ئە » تاۋۇشى ئۆزەكتىكى لەۋلەشكەن تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىماي، سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ نۆۋەتلىشىش قانۇنى بويىچە « ئى » غا نۆۋەتلەشتۈرۈلىدۇ. مەسىلەن:

يۇز+ لەز ـ + ش = يۇزلىنىش (يۇزلۇنۇش ئەمەس)
ئۇزۇك + لەر + ىم = ئۇزۇكلىرىم (ئۇزۇكلۇرۇم ئەمەس)

يۆگە ـ يۆگىمەك، يۆگىسە (يۆگۈمەك، يۆگۈسە ئەمەس)
سۆرە ـ سۆرىمەك، سۆرىسە (سۆرۈمەك، سۆرۈسە ئەمەس)

③ لەۋلەشمىگەن سوزۇق تاۋۇش بىلەن تۇزۇلگەن بىر بوغۇملۇق تۇرغۇن سۆز ۋە پېئىللارغا، شۇنىڭدەك ئاخىرقى بوغۇمى لەۋلەشمىگەن سوزۇق تاۋۇش بىلەن تۇزۇلگەن كۆپ بوغۇملۇق تۇرغۇن سۆز ۋە پېئىللارغا قوشۇمچىلارنىڭ لەۋلەشمىگەن سوزۇق تاۋۇشلۇق ۋاريانتى قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

باغ ـــ باغلىق، بېغىم، بېغىڭ، .....
تال ـــ تاللىق، تېلىم، تېلىڭ، .....
بەت ـــ بەتلىك، بېتىم، بېتىڭ، .....
ئەن ـــ ئەنلىك، .....

ياز ـ ياتتىم، يېتىڭ، ياتتۇق، ياتلىق، .....
كەز ـ كەتتىم، كېتىڭ، كەتتۇق، .....

تولا ـــ تولىلىق، ...
تولغا ـ تولغىدىم، تولغاڭ، تولغىسۇن، تولغىدۇق، تولغاق

III سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ نۆۋەتلىشىشى

هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ نۆۋەتلىشىشى ئاساسەن ئوچۇق بوغۇملاردىكى پەس سوزۇق تاۋۇش « ئا »، « ئە » نىڭ سەل ئېگىز سوزۇق تاۋۇش « ئې » ۋە ئېگىز سوزۇق تاۋۇش « ئى » غا نۆۋەتلىشىشىگە قارىتىلغان.

مۇنداق نۆۋەتلىشىش ئوتتۇرا ئەسىر ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدىن

ئېتىبارەن كۆرۈلمۇاتقان فونېتىكىلىق ھادىسە بولۇپ، بۇ ھادىسە ئۇ دەۋردە سۆزلەردە كۆپرەك ئوچۇق بوغۇم ھالىتىدە قالغان «ئە» نىڭ نۆۋەتلىشىشى بىلەن باشلانغان.

ئۇيغۇر تىلى تەرەققىياتىدا « ئا »، « ئە » تاۋۇشى كەلگەن بوغۇمدىكى ئۇرغۇنلۇق سۆزنىڭ ئايىغىدىكى بوغۇملىرىغا يۆتكىلىشى بارا ـ بارا « ئا » تاۋۇشىنىڭمۇ نۆۋەتلىشىشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. هازىرقى دەۋردە بۇ فونېتىكىلىق ھادىسە ئۇيغۇر تىلىنى باشقا تۈركىي تىللاردىن پەرقلەندۈرىدىغان ئالاھىدىلىك بولۇپ قالدى.

ئۇيغۇر تىلىغا باشقا تىللاردىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەرنىڭ ئۇيغۇر تىلىنىڭ فونېتىكىلىق قائىدىلىرىگە بويسۇنۇپ كەتمىگەنلىرى، شۇنىڭدەك ئەسلىي ئۇيغۇر تىلىغا خاس سۆزلەر ئىچىدىكى « ئا » ياكى « ئە » بىلەن كەلگەن بوغۇملىرىدىكى ئۇرغۇ يۆتكەلمىگەن سۆزلەر سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ نۆۋەتلىشىشىدىن ئىبارەت بۇ ئومۇمىي قائىدىگە بويسۇنمايدۇ. شۇڭا بۇ قېتىم ئىملاغا مۇناسىۋەتلىك مەسىلىلەر قايتا تەتقىق قىلىنىش ئارقىلىق سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ نۆۋەتلىشىشى ھەققىدە تۆۋەندىكىچە قائىدىلەر تۈزۈپ چىقىلدى:

1. ئاخىرقى بوغۇمى « ئە » بىلەن تۇزۇلگەن تۇرغۇن سۆزلەردە مەزكۇر « ئە » تاۋۇشنىڭ « ئې » ياكى « ئى » غا نۆۋەتلىشىش ۋە نۆۋەتلەشمەسلىك ئەھۋاللىرى

1) ئوچۇق بوغۇملۇق تۇرغۇن سۆزلەردە

(1) نۆۋەتلىشىدىغانلىرى:

« ئە » تاۋۇشى بىلەن ئاياغلاشقان ئوچۇق بوغۇملۇق تۇرغۇن سۆزلەرگە مۇناسىۋەتلىك قوشۇمچىلار قوشۇلغاندا، « ئە » لىك بوغۇم ئوچۇق بوغۇم ھالىتىدە قېلىپ، « ئە » تاۋۇشىغا چۈشكەن ئۇرغۇنلۇق ئۆزىدىن كېيىنكى بوغۇمغا كۆچۈشى نەتىجىسىدە، «ئە» تاۋۇشى « ئى » غا نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن:

پارە + سى = پارىسى
پەدە + سى = پەدىسى، پەددە، پەدىگە، پەدىلەر، پەدىلىك
پەللە + سى = پەللىسى، پەللىدە، پەللىگە، پەللىلىك
ئاغىنە + سى = ئاغىنىسى، ئاغىنىلەر، ئاغىنىلىك، ئاغىنىدارچىلىق
ئاھالە + سى = ئاھالىسى، ئاھالىدە، ئاھالىگە، ئاھالىلەر، ئاھالىلىك
ئالاقە + سى = ئالاقىسى، ئالاقىدە، ئالاقىگە، ئالاقىچى

مۇسابىقە + سى = مۇسابىقىسى، مۇسابىقىدە، مۇسابىقىگە، مۇسابىقىلەر
مۇنەۋۋەرلىكە + سى = مۇنەۋۋەرلىكىسى، مۇنەۋۋەرلىكىدە، مۇنەۋۋەرلىكىگە، مۇنەۋۋەرلىكلىك

(2) نۆۋەتلەشمەيدىغانلىرى:

① ئاخىرقى بوغۇمى « ئە » بىلەن تۈزۈلگەن كۆپ بوغۇملۇق سۆزلەرگە مۇناسىۋەتلىك قوشۇمچىلار قوشۇلغاندا، گەرچە مۇندىق سۆزلەرنىڭ ئاخىرقى بوغۇمى ئوچۇق بوغۇم ھالىتىدە قالسىمۇ، « ئە » تاۋۇشىنىڭ ئۇرغۇسى ئاخىرقى بوغۇمغا يۆتكەلمەسە، ئۇرغۇسى يۆتكەلمىگەن بوغۇملاردىكى « ئە » تاۋۇشى « ئى » غا نۆۋەتلەشتۈرۈلمەي يېزىلىدۇ. كىشى ئىسىملىرىنىڭ ئىملاسىمۇ مۇشۇ قائىدە بويىچە يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

تەۋە + سى = تەۋەسى، تەۋەدە، تەۋەلىك
ساھە + سى = ساھەسى، ساھەدە، ساھەگە، ساھەلەر
قەھۋە + سى = قەھۋەسى، قەھۋەدە، قەھۋەگە، قەھۋەلەر، قەھۋەلىك
قۇرئە + سى = قۇرئەسى، قۇرئەدە، قۇرئەگە
شىرە + سى = شىرەسى، شىرەدە، شىرەگە، شىرەلەر، شىرەلىك
لەۋھە + سى = لەۋھەسى، لەۋھەدە، لەۋھەگە، لەۋھەلەر
قىتئە + سى = قىتئەسى، قىتئەلەر
كۆرە + سى = كۆرەسى، كۆرەدە، كۆرەگە

مەزە + سى = مەزەسى، مەزەگە، مەزەلەر
مەۋقە + سى = مەۋقەسى، مەۋقەدە
ۋاھە + سى = ۋاھەسى، ۋاھەدە، ۋاھەگە، ۋاھەلەر
ۋەقە + سى = ۋەقەسى، ۋەقەدە، ۋەقەگە، ۋەقەلەر، ۋەقەلىك
جۈمە + سى = جۈمەسى، جۈمەدە، جۈمەگە

پاجىئە + سى = پاجىئەسى، پاجىئەدە، پاجىئەگە، پاجىئەلىك
ئەسلىھە + سى = ئەسلىھەسى، ئەسلىھەدە، ئەسلىھەگە، ئەسلىھەلەر، ئەسلىھەلىك
پاتىھە + سى = پاتىھەسى، پاتىھەدە، پاتىھەگە
جامائە + سى = جامائەسى، جامائەدە، جامائەلىك

مەتبەئە + سى = مەتبەئەسى، مەتبەئەدە، مەتبەئەگە، مەتبەئەلىك
مەدرىسە + سى = مەدرىسەسى، مەدرىسەدە، مەدرىسەگە
گۈلقەقە + سى = گۈلقەقەسى، گۈلقەقەلىرى
ئىلمىپە + سى = ئىلمىپەسى، ئىلمىپەدە، ئىلمىپەگە، ئىلمىپەلىك
مەجمۇئە + سى = مەجمۇئەسى، مەجمۇئەدە، مەجمۇئەگە

مۇداپىئە + سى = مۇداپىئەسى، مۇداپىئەدە، مۇداپىئەگە
مۇئەسسەسە + سى = مۇئەسسەسەسى، مۇئەسسەسەدە، مۇئەسسەسەگە، مۇئەسسەسەلەر

خالىدە ـــ خالىدەگە ـــ خالىدەنى
جەمىلە ـــ جەمىلەگە ـــ جەمىلەنى
راھىلە ـــ راھىلەگە ـــ راھىلەنى
زاھىدە ـــ زاھىدەگە ـــ زاھىدەنى

② ئاخىرقى بوغۇمى « ىيە » شەكلىدە تۈزۈلگەن كۆپ بوغۇملۇق تۈرغۇن سۆزلەرگە مۇناسىۋەتلىك قوشۇمچىلار قوشۇلغاندا بوغۇم ئاخىرىدىكى « ئە » تاۋۇشى « ئى » گە

نۆۋەتلەشتۇرۇلمەي يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

ئارمىيە ــ ئارمىيەسى ــ ئارمىيەگە
پارتىيە ــ پارتىيەسى ــ پارتىيەگە
نەزەرىيە ــ نەزەرىيەسى ــ نەزەرىيەگە
ياپونىيە ــ ياپونىيەسى ــ ياپونىيەگە
ئالىيە ــ ئالىيەگە ــ ئالىيەدىن ــ ئالىيەلەر
رازىيە ــ رازىيەگە ــ رازىيەدىن ــ رازىيەلەر

2) يېپىق بوغۇملۇق تۇرغۇن سۆزلەردە
(1) نۆۋەتلىشىدىغانلىرى:

① « ئە » بىلەن تۇزۇلگەن، يېپىق بوغۇم ھالىتىدىكى بىر بوغۇملۇق تۇرغۇن سۆزلەرگە تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى قوشۇلغاندا، « ئە » تاۋۇشى « ئې » غا نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن:

ئەپ + ى = ئېپى ئەت + ى = ئېتى بەز + ى = بېزى
ئەس + ى = ئېسى تەگ + ى = تېگى بەت + ى = بېتى

② ئاخىرقى بوغۇمىدا « ئە » بولغان، كۆپ بوغۇملۇق يېپىق بوغۇم ھالىتىدىكى تۇرغۇن سۆزلەرگە تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى قوشۇلغاندا، « ئە » تاۋۇشى « ئى » غا نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن:

دەرەخ + ى = دەرىخى ئەخلەت + ى = ئەخلىتى
تەلەپ + ى = تەلىپى
سۆڭگەچ + ى = سۆڭگىچى شىكايەت + ى = شىكايىتى

③ پۈل مەنسىدىكى « چەن » سۆزىنىڭ ئۇيغۇر تىلىغا ئۆزلىشىش دەۋرى ئۇزۇن بولغاچقا، بۇ سۆز ئۇيغۇر تىلىدا خەنزۇ تىلىدىكى قوشما سوزۇق تاۋۇشلۇق ھالىتىنى يوقىتىپ، يەككە سوزۇق تاۋۇشقا ئايلىنىپ كەتكەنلىكتىن، بۇ سۆز بىلەن ياسالغان سۆزلەرگە تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى قوشۇلغاندا، ئۇيغۇر تىلىنىڭ قائىدىسى بويىچە « ئە » تاۋۇشى « ئى » غا نۆۋەتلىشىدۇ.

مەسىلەن:

پۇڭچەن + ى = پۇڭچىنى موچەن + ى = موچىنى
كويچەن + ى = كويچىنى

(2) نۆۋەتلەشمەيدىغانلىرى:

① « ئە » بىلەن تۇزۇلگەن يېپىق بوغۇم ھالىتىدىكى بىر بوغۇملۇق تۇرغۇن سۆزلەرگە تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى قوشۇلغاندا، سۆز يىلتىزىدىكى ئۇرغۇ ساقلانغانلىقتىن « ئە » تاۋۇشى « ئى » غا نۆۋەتلەشمەيدۇ. مەسىلەن:

ۋەز + ى = ۋەزى بەش + ى = بەشى
كەش + ى = كەشى خەج + ى = خەجى

② « ئە » بىلەن تۇزۇلگەن، ئىككى ئۇزۇك تاۋۇش بىلەن ئاخىرلاشقان بىر بوغۇملۇق تۇرغۇن سۆزلەرگە تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى قوشۇلغاندا، بوغۇم ئاخىرىدىكى ئىككى ئۇزۇك تاۋۇشنىڭ ئالدىنقىسى ئالدىنقى بوغۇمغا، كېيىنكىسى كېيىنكى بوغۇمغا تەۋە بولۇپ، « ئە » لىك بوغۇم يېپىق بوغۇم ھالىتىدە قالغانلىقتىن، « ئە » تاۋۇشى « ئى » غا نۆۋەتلەشمەيدۇ. مەسىلەن:

كەنت + ى = كەنتى دەرد + ى = دەردى شەرت + ى = شەرتى
قەلب + ى = قەلبى قەست + ى = قەستى بەست + ى = بەستى

③ ئەرەب ـ پارس تىللىرىدىن كىرگەن، ئاخىرقى بوغۇمى « ئە » بىلەن تۇزۇلگەن يېپىق بوغۇم ھالىتىدىكى بەزى كۆپ بوغۇملۇق تۇرغۇن سۆزلەرگە تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى قوشۇلغاندا، « ئە » تاۋۇشى ئۆز ئۇرغۇسىنى يوقاتمىسا، « ئى » غا نۆۋەتلەشتۇرۇلمەيدۇ. مەسىلەن:

مەجەز + ى = مەجەزى
ئەرەب + ى = ئەرەبى
نەسەب + ى = نەسەبى

④ خەنزۇ تىلىدىن ئۇيغۇر تىلىغا قوبۇل قىلىنغان « ia, ua » قوش سوزۇق تاۋۇشلۇق بىر ۋە كۆپ بوغۇملۇق تۈرغۇن سۆزلەردە، بۇ سوزۇق تاۋۇشلار خەنزۇ تىلىدىكى قوش سوزۇق تاۋۇشلۇق خۇسۇسىيىتىنى ساقلاپ قالغانلىقى ئۈچۈن تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى قوشۇلغاندا، ئاخىرقى بوغۇمىدىكى « ئە » تاۋۇشى « ئې » ياكى « ئى » غا نۆۋەتلەشمەيدۇ. مەسىلەن:

لىيەن + ى = لىيەنى

لۇشيەن + ى = لۇشيەنى

يۈەن + ى = يۈەنى

⑤ ئاخىرقى بوغۇمى « ئە » بىلەن تۈزۈلگەن يېپىق بوغۇم ھالىتىدىكى بىر قىسىم كۆپ بوغۇملۇق تۈرغۇن سۆزلەرگە تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى قوشۇلغاندا، بەزىدە « ئە » تاۋۇشى « ئى» غا نۆۋەتلەشتۈرۈلۈپ، بەزىدە نۆۋەتلەشتۈرۈلمەي يېزىلىدىغان ئىككى خىل ئەھۋال مەۋجۇت. مۇنداق ئىككى خىللىقنى بىرلىككە كەلتۈرۈش ئۈچۈن « ئە » تاۋۇشى ئىملادا « ئى » غا نۆۋەتلەشتۈرۈلمەي يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

مەسلىھەت + ى = مەسلىھەتى (مەسلىھىتى ئەمەس)

نەسىھەت + ى = نەسىھەتى (نەسىھىتى ئەمەس)

2. ئاخىرقى بوغۇمى « ئە » بىلەن تۈزۈلگەن يېپىللاردا مەزكۇر « ئە » تاۋۇشىنىڭ « ئې » ياكى « ئى » غا نۆۋەتلىشىش ۋە نۆۋەتلەشمەسلىك ئەھۋاللىرى

1) ئوچۇق بوغۇملۇق يېپىللاردا

(1) « ئە » بىلەن ئاخىرلاشقان بىر بوغۇملۇق يېپىللاردىن پەقەت « دە ـ » بىلەن « يە ـ » پېئىلى بار بولۇپ، بۇ ئىككى پېئىلغا مۇناسىۋەتلىك قوشۇمچىلار قوشۇلغاندا، « ئە » تاۋۇشى ئوچۇق بوغۇم ھالىتىدە قالسا، « ئې » غا نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن:

دە ـ دېدى، دېسۇن، دېدۇق، دېگەن، دېگىلى، دېسە، دېمەك، دېگەي، دېگۈلۈك، ... ...

يە ـ يېدى، يېسۇن، يېدۇق، يېگەن، يېگىلى، يېسە، يېمەك، يېگەي، يېگۈلۈك، .....

ئەگەر بۇ « ئە » تاۋۇشى ئوچۇق بوغۇم ھالىتىدە قالمىسا، « ئې » غا نۆۋەتلەشمەيدۇ. مەسىلەن:

دە ـ دەپ، دەڭ، دەڭلەر، دەيلى، دەيدىغان، .....

يە ـ يەپ، يەڭ، يەڭلەر، يەيلى، يەيدىغان، .....

(2) ئاخىرقى بوغۇمى « ئە » بىلەن تۈزۈلگەن كۆپ بوغۇملۇق پېئىللارغا مۇناسىۋەتلىك قوشۇمچىلار قوشۇلغاندا، بۇ « ئە » تاۋۇشى ئوچۇق بوغۇم ھالىتىدە قالسا، « ئى » غا نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن:

چەيلە ـ چەيلىدى، چەيلىسۇن، چەيلىدۇق، چەيلىگەن، چەيلىسە، .....

يۈكلە ـ يۈكلىدى، يۈكلىسۇن، يۈكلىدۇق، يۈكلىگەن، يۈكلىسە، .....

بېزە ـ بېزىدى، بېزىسۇن، بېزىدۇق، بېزىگەن، بېزىسە، .....

بىلە ـ بىلىدى، بىلىسۇن، بىلىدۇق، بىلىگەن، بىلىسە، .....

ئەگەر بۇ خىلدىكى پېئىللاردا « ئە » تاۋۇشى يېپىق بوغۇم ھالىتىدە بولسا، « ئى » غا نۆۋەتلەشمەيدۇ. مەسىلەن:

چەيلە ـ چەيلەپ، چەيلەڭلەر، چەيلەيلى، چەيلەكلىك، .....

يۈكلە ـ يۈكلەپ، يۈكلەڭلەر، يۈكلەيلى، يۈكلەكلىك، .....

بېزە ـ بېزەپ، بېزەڭلەر، بېزەيلى، بېزەكلىك، .....

بىلە ـ بىلەپ، بىلەڭلەر، بىلەيلى، بىلەكلىك، .....

2) يېپىق بوغۇملۇق پېئىللاردا

(1) « ئە » بىلەن تۈزۈلگەن يېپىق بوغۇم ھالىتىدىكى بىر بوغۇملۇق پېئىللارغا مۇناسىۋەتلىك قوشۇمچىلار قوشۇلغاندا،

«ئە» تاۋۇشى ئوچۇق بوغۇم ھالىتىدە قالسا، « ئې » غا نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن:

كەل ـ كېلىپ، كېلىش، كېلىشلەر، كېلەيلى، كېلىدۇ، كېلىدىكەن، .....

يەش ـ يېشىپ، يېشىش، يېشىشلەر، يېشەيلى، يېشىدۇ، يېشىدىكەن، .....

ئەگەر « ئە » تاۋۇشى يېپىق بوغۇم ھالىتىدە بولسا، « ئې » غا نۆۋەتلەشمەيدۇ. مەسىلەن:

كەل ـ كەلسە، كەلسۇن، كەلدۇق، كەلگەن، كەلگەي، كەلتۇر، كەلگۈلۈك، .....

يەش ـ يەشسە، يەشسۇن، يەشتۇق، يەشكەن، يەشكەي، يەشتۇر، يەشكۈلۈك،...

(2) ئاخىرقى بوغۇمى « ئە » بىلەن تۈزۈلگەن كۆپ بوغۇملۇق پېئىللارغا مۇناسىۋەتلىك قوشۇمچىلار قوشۇلغاندا، « ئە » تاۋۇشى ئوچۇق بوغۇم ھالىتىدە قالسا، « ئى » غا نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن:

مىنگەش ـ مىنگىشىپ، مىنگىشىشلەر، .....

مۇكچەي ـ مۇكچىيىپ، مۇكچىيىشلەر، .....

ئەگەر « ئە » بىلەن تۈزۈلگەن بوغۇم يېپىق بوغۇم ھالىتىدە بولسا، « ئە » تاۋۇشى « ئى » غا نۆۋەتلەشمەيدۇ. مەسىلەن:

مىنگەش ـ مىنگەشسە، مىنگەشكەن، مىنگەشسۇن، مىنگەشتۇق، مىنگەشكەي

مۇكچەي ـ مۇكچەيسە، مۇكچەيگەن، مۇكچەيسۇن، مۇكچەيدۇق، مۇكچەيگەك

3. ئاخىرقى بوغۇمى « ئا » بىلەن تۈزۈلگەن تۇرغۇن سۆزلەردە مەزكۇر « ئا » تاۋۇشىنىڭ « ئې » ياكى « ئى » غا نۆۋەتلىشىش ۋە نۆۋەتلەشمەسلىك ئەھۋاللىرى

1) ئوچۇق بوغۇملۇق تۇرغۇن سۆزلەردە

(1) نۆۋەتلىشىدىغانلىرى:

① ئاخىرقى بوغۇمى « ئا » بىلەن تۈزۈلگەن ئوچۇق بوغۇم ھالىتىدىكى كۆپ بوغۇملۇق تۇرغۇن سۆزلەرگە مۇناسىۋەتلىك قوشۇمچىلار قوشۇلغاندا، « ئا » تاۋۇشىدىكى ئۇرغۇ ئۆزىدىن كېيىنكى بوغۇمغا يۆتكەلگەنلىكتىن، « ئا » تاۋۇشى « ئى » غا نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن:

ئاتا ـــ ئاتىسى، ئاتىلىق، ئاتىغا، ئاتىدا، ئاتىلار، .....

ياقا ـــ ياقىسى، ياقىلىق، ياقىغا، ياقىدا، ياقىلار، .....

ئارغامچا ـــ ئارغامچىسى، ئارغامچىلىق، ئارغامچىغا، ئارغامچىدا، ئارغامچىلار، .....

تاپانچا ـــ تاپانچىسى، تاپانچىلىق، تاپانچىغا، تاپانچىدا، تاپانچىلار، .....

شارقىراتما ـــ شارقىراتمىسى، شارقىراتمىلىق، شارقىراتمىغا، شارقىراتمىدا، .....

② ئاخىرقى بوغۇمى « ئا » بىلەن تۈزۈلگەن ئوچۇق بوغۇم ھالىتىدىكى بەزى كۆپ بوغۇملۇق تۇرغۇن سۆزلەرگە مۇناسىۋەتلىك قوشۇمچىلار قوشۇلغاندا، بۇ « ئا » تاۋۇشى ئىملادا بەزىدە « ئى » غا نۆۋەتلەشتۈرۈلسە، بەزىدە نۆۋەتلەشتۈرۈلمەي يېزىلىدىغان ئىككى خىل ئەھۋال تەكىلا مەۋجۇت. مۇنداق ئىككى خىللىقنى بىرلىككە كەلتۈرۈش ئۈچۈن مۇنداق سۆزلەرنىڭ ئاخىرىدىكى « ئا » تاۋۇشى ئىملادا « ئى » غا نۆۋەتلەشتۈرۈلمەي يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

مولىكۇلا ـــ مولىكۇلاسى (مولېكۇلىسى ئەمەس)

پىلانىتا ـــ پىلانىتاسى (پىلانېتىسى ئەمەس)

راكېتا ـــ راكېتاسى (راكېتىسى ئەمەس)

فورمۇلا ــ فورمۇلاسى (فورمۇلىسى ئەمەس)
چېگرا ــ چېگراسى (چېگرىسى ئەمەس)

(2) نۆۋەتلەشمەيدىغانلىرى:

① « ئا » بىلەن تۇزۇلگەن « يا، جا » قاتارلىق بىر بوغۇملۇق تۇرغۇن سۆزلەرگە مۇناسىۋەتلىك قوشۇمچىلار قوشۇلغاندا، « ئا » تاۋۇشىدىكى ئۇرغۇ ئۆزىدىن كېيىنكى بوغۇمغا يۆتكەلمىگەنلىكتىن، « ئې » غا نۆۋەتلەشمەيدۇ. مەسىلەن:

يا ــ ياسى، ياغا، يادا، يادىن، يالار، .....
جا ــ جاسى، جاغا، جادىن، جالىرى، .....

② ئەرەب ـ پارس تىللىرى، رۇس تىلى ۋە رۇس تىلى ئارقىلىق ياۋروپا تىللىرىدىن كىرگەن، ئاخىرقى بوغۇمى « ئا » بىلەن تۇزۇلگەن ئوچۇق بوغۇم ھالىتىدىكى كۆپ بوغۇملۇق بەزى تۇرغۇن سۆزلەرگە مۇناسىۋەتلىك قوشۇمچىلار قوشۇلغاندا، بۇ «ئا» تاۋۇشىدىكى ئۇرغۇ يۆتكەلمىگەچكە، « ئى » غا نۆۋەتلەشمەيدۇ. مەسىلەن:

ساپا ــ ساپاسى، ساپالىق، .....
سادا ــ سادالىق، سادالىغا، .....
ھاۋا ــ ھاۋالىق، ھاۋالىق، .....

ئەۋلىيا ــ ئەۋلىياسى، ئەۋلىيالىق، .....
ئوپېرا ــ ئوپېراسى، ئوپېرالىق، .....
ئىلتىجا ــ ئىلتىجاسى، ئىلتىجالىق، .....

ئاتموسفېرا ــ ئاتموسفېراسى، ئاتموسفېراغا، .....
خرومۇسوما ــ خرومۇسوماسى، خرومۇسومالىق، .....

③ تۆۋەندىكىدەك شەكىلداش سۆزلەرنىڭ ئىملاسى مۇنداق يېزىلىدۇ:

پاپا (رىم پاپاسى) ــ پاپاسى، پاپادا، پاپاغا، پاپالىق، .....
پاپا (پاكار) ــ پاپىسى، پاپىدا، پاپىغا، پاپىلىق، پاپىلار، .....

بالا (بالايىئاپەت) ــ بالاسى، بالادا، بالاغا، بالالىق، .....
بالا (پەرزەنت) ــ بالىسى، بالىدا، بالىغا، بالىلىق، بالىلار، .....

2) يېپىق بوغۇملۇق تۇرغۇن سۆزلەردە
(1) نۆۋەتلىشىدىغانلىرى:

① « ئا » بىلەن تۇزۇلگەن يېپىق بوغۇم ھالىتىدىكى بىر بوغۇملۇق تۇرغۇن سۆزلەرگە تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى قوشۇلغاندا، « ئا » تاۋۇشىدىكى ئۇرغۇ ئۆزىدىن كېيىنكى بوغۇمغا يۆتكەلگەنلىكتىن، « ئې » غا نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن:

داپ ــ دەپنى ساپ ــ سەپنى قاپ ــ قەپنى لاپ ــ لەپنى
ئات ــ ئەتنى دات ــ دەتنى قات ــ قەتنى يات ــ يەتنى
شاخ ــ شەخنى ئاش ــ ئەشنى باش ــ بەشنى تاش ــ تەشنى
تاغ ــ تەغنى ئاق ــ ئەقنى ساق ــ سەقنى قاق ــ قەقنى
ئالتۇ ــ ئەلتۇنى سالتۇ ــ سەلتۇنى كالتۇ ــ كەلتۇنى ھالتۇ ــ ھەلتۇنى

② ئاخىرقى بوغۇمى « ئا » بىلەن تۇزۇلگەن يېپىق بوغۇم ھالىتىدىكى كۆپ بوغۇملۇق تۇرغۇن سۆزلەرگە تەۋەلىك قوشۇمچىسى قوشۇلغاندا، ئاخىرقى « ئا » تاۋۇشىدىكى ئۇرغۇ ئۆزىدىن كېيىنكى بوغۇمغا يۆتكەلگەنلىكتىن، « ئى » غا نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن:

قانات ــ قانىتى كاچات ــ كاچىتى خالات ــ خالىتى ئامبار ــ ئامبىرى
ئاياغ ــ ئايىغى چىراغ ــ چىرىغى ئاتاق ــ ئاتىقى دماغ ــ دمىغى
بۇلاق ــ بۇلىقى قاپاق ــ قاپىقى ساقال ــ ساقىلى شامال ــ شامىلى

قوزغىلاڭ ــ قوزغىلىڭى قارىغاي ــ قارىغىيى مالىخاي ــ مالىخىيى

ئالىقان ــ ئالىقىنى جاۋىغاي ــ جاۋىغىيى ساۋاقداش ــ ساۋاقدىشى

(2) نۆۋەتلەشمەيدىغانلىرى:

① « ئا » بىلەن تۈزۈلگەن يېپىق بوغۇم ھالىتىدىكى ئايرىم بىر بوغۇملۇق تۈرغۇن سۆزلەرگە تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى قوشۇلغاندا، « ئا » تاۋۇشىدىكى ئۇرغۇ ئۆزىدىن كېيىنكى بوغۇمغا يۆتكەلمىگەچكە، « ئې » غا نۆۋەتلەشمەيدۇ. (« ر » بىلەن ئاخىرلاشقان بىر بوغۇملۇق تۈرغۇن سۆزلەر ئايرىم كۆرسىتىلدى.) مەسىلەن:

نال ــ نالى جاي ــ جايى راي ــ رايى خال ــ خالى

زات ــ زاتى ھال ــ ھالى ياد ــ يادى يال ــ يالى

تاج ــ تاجى نام ــ نامى ساز ــ سازى سان ــ سانى

② ئاخىرقى بوغۇمى « ئا » بىلەن تۈزۈلگەن، ئىككى ئۇزۇك تاۋۇش بىلەن ئاياغلاشقان يېپىق بوغۇم ھالىتىدىكى بىر ۋە كۆپ بوغۇملۇق تۈرغۇن سۆزلەرگە تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى قوشۇلغاندا، بوغۇم ئاخىرىدىكى ئىككى ئۇزۇك تاۋۇشنىڭ ئالدىنقىسى ئالدىنقى بوغۇمنى، كېيىنكىسى قوشۇمچە بىلەن قوشۇلۇپ كېيىنكى بوغۇمنى تەشكىل قىلغاچقا، ئاخىرقى « ئا » تاۋۇشىدىكى ئۇرغۇ يۆتكەلمەي، يېپىق بوغۇم ھالىتىدە قالغانلىقتىن، « ئې » ياكى « ئى » غا نۆۋەتلەشمەيدۇ. مەسىلەن:

ئاست ــ ئاستى ئانت ــ ئانتى ئالد ــ ئالدى

ئاسپىرانت ــ ئاسپىرانتى مۇزىكانت ــ مۇزىكانتى

③ ئاخىرقى بوغۇمى « ئا » بىلەن تۈزۈلگەن يېپىق بوغۇم ھالىتىدىكى بىر قىسىم كۆپ بوغۇملۇق تۈرغۇن سۆزلەرگە تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى قوشۇلغاندا، گەرچە مەزكۇر « ئا » بىلەن

تۈزۈلگەن بوغۇم ئوچۇق بوغۇم ھالىتىدە قالسىمۇ، « ئا » تاۋۇشىدىكى ئۇرغۇ يۆتكەلمىگەچكە، « ئى » غا نۆۋەتلەشمەيدۇ. مەسىلەن:

ئەتراپ ــ ئەتراپى جاۋاب ــ جاۋابى قۇياش ــ قۇياشى

قاياش ــ قاياشى قۇرام ــ قۇرامى ئامال ــ ئامالى

تەلىمات ــ تەلىماتى ئىتتىپاق ــ ئىتتىپاقى ئىشتىياق ــ ئىشتىياقى

خىيال ــ خىيالى مۇقام ــ مۇقامى قورال ــ قورالى

پىلان ــ پىلانى ئىستىھكام ــ ئىستىھكامى پىراق ــ پىراقى

④ ئاخىرقى بوغۇمى « ئا » بىلەن تۈزۈلۈپ، « ھ » بىلەن ئاخىرلاشقان بىر ياكى كۆپ بوغۇملۇق تۈرغۇن سۆزلەرنىڭ ھەممىسىگە ۋە « ر » بىلەن ئاخىرلاشقان بىر ياكى كۆپ بوغۇملۇق تۈرغۇن سۆزلەرنىڭ مۇتلەق كۆپ ساندىكىلىرىگە تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى قوشۇلغاندا، ئاخىرقى « ئا » تاۋۇشىدىكى ئۇرغۇ ئۆزىدىن كېيىنكى بوغۇمغا يۆتكەلمىگەنلىكتىن، « ئې » ياكى « ئى » غا نۆۋەتلەشمەيدۇ. مەسىلەن:

ئاھ ــ ئاھى گاھ ــ گاھى شاھ ــ شاھى

ئىلاھ ــ ئىلاھى گىياھ ــ گىياھى نىكاھ ــ نىكاھى

ئارامگاھ ــ ئارامگاھى قارارگاھ ــ قارارگاھى زىيارەتگاھ ــ زىيارەتگاھى

قار ــ قارى بار ــ بارى شار ــ شارى تار ــ تارى كار ــ كارى

يار ــ يارى زار ــ زارى نار ــ نارى غار ــ غارى گار ــ گارى

قارار ــ قارارى مادار ــ مادارى

⑤ « -دار، -زار، -كار، -شۇناس » قوشۇمچىلىرى بىلەن ياسالغان كۆپ بوغۇملۇق تۇرغۇن سۆزلەرگە قوشۇمچىلار قوشۇلغاندا، مەزكۇر قوشۇمچىلاردىكى « ئا » تاۋۇشى ئوچۇق بوغۇم هالىتىدە قالسىمۇ، « ئى » غا نۆۋەتلەشمەيدۇ. مەسىلەن:

ئەمەلدار — ئەمەلدارى هوقۇقدار — هوقۇقدارى مەنسەپدار — مەنسەپدارى

گۈلزار — گۈلزارى چىمەنزار — چىمەنزارى ئۈزۈمزار — ئۈزۈمزارى

گۇناهكار — گۇناهكارى مەدەتكار — مەدەتكارى هەۋەسكار — هەۋەسكارى

تىلشۇناس — تىلشۇناسى تارىخشۇناس — تارىخشۇناسى

⑥ ئاخىرقى بوغۇمى « ئا » بىلەن تۇزۇلۇپ، « ر » بىلەن ئاخىرلاشقان « ئامبار، بىكار، چاكار، خامار، قاڭشار، قوچقار » قاتارلىق تۇرغۇن سۆزلەرگە تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى قوشۇلغاندا، ئاخىرقى « ئا » تاۋۇشىدىكى ئۇرغۇ ئۆزىدىن كېيىنكى بوغۇمغا يۆتكەلگەنلىكتىن، « ئى » غا نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن:

ئامبار — ئامبىرى بىكار — بىكىرى چاكار — چاكىرى

خامار — خامىرى قاڭشار — قاڭشىرى قوچقار — قوچقىرى

⑦ ئاخىرقى بوغۇمى « ئا » بىلەن تۇزۇلۇپ، « -ر، -س » بىلەن ئاخىرلاشقان « ئانار، بازار، پانار، تاغار، خۇمار، سونار، قاتار » ۋە « ئابزاس، ئاتلاس، زاپچاس، كومپاس، ماتراس » قاتارلىق تۇرغۇن سۆزلەرگە مۇناسىۋەتلىك قوشۇمچىلار قوشۇلغاندا، بۇ « ئا » تاۋۇشى بەزىدە « ئى » غا نۆۋەتلەشتۇرۇلسە، بەزىدە نۆۋەتلەشتۇرۇلمەي ئىككى خىل يېزىلىدىغان ئەھۋال تەڭلا مەۋجۇت. بۇ خىل ئەھۋالنى بىرلىككە كەلتۈرۈش ئۈچۈن، مۇنداق سۆزلەرنىڭ ئاخىرىدىكى « ئا »

تاۋۇشى « ئى » غا نۆۋەتلەشتۇرۇپ يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

ئانار — ئانىرى بازار — بازىرى تاۋار — تاۋىرى پانار — پانىرى

تاغار — تاغىرى خۇمار — خۇمىرى ئابزاس — ئابزىسى

ئاتلاس — ئاتلىسى

زاپچاس — زاپچىسى كومپاس — كومپىسى

⑧ خەنزۇ تىلىدىن كىرگەن ئاخىرقى بوغۇمى «ang, iang» قاتارلىق سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن تۇزۇلگەن « بەنجاڭ، پەيجاڭ، جۇنجاڭ، دۇيجاڭ، دادۇيجاڭ، شىپاڭ، ماتاڭ، لىيەنجاڭ، ماجاڭ، مەنجاڭ، ..... » قاتارلىق تۇرغۇن سۆزلەرگە تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى قوشۇلغاندا، ئىستېمالدا مەزكۇر « ئا » تاۋۇشى بەزىدە « ئى » غا نۆۋەتلەشتۇرۇلسە، بەزىدە نۆۋەتلەشتۇرۇلمەي يېزىلىدىغان ئىككى خىل ئەھۋال تەڭلا مەۋجۇت. بۇ خىل ئەھۋالنى بىرلىككە كەلتۈرۈش ئۈچۈن مۇنداق سۆزلەرنىڭ ئاخىرىدىكى « ئا » تاۋۇشى ئىملادا « ئى » غا نۆۋەتلەشتۇرۇلمەي يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

بەنجاڭ — بەنجائى پەيجاڭ — پەيجائى جۇنجاڭ — جۇنجائى

دۇيجاڭ — دۇيجائى دادۇيجاڭ — دادۇيجائى شىپاڭ — شىپائى

ماتاڭ — ماتائى لىيەنجاڭ — لىيەنجائى ماجاڭ — ماجائى

4. ئاخىرقى بوغۇمى « ئا » بىلەن تۇزۇلگەن پېئىللاردا، مەزكۇر « ئا » تاۋۇشىنىڭ « ئې » ياكى « ئى » غا نۆۋەتلىشىش ۋە نۆۋەتلەشمەسلىك ئەھۋاللىرى

1) ئوچۇق بوغۇملۇق پېئىللاردا

(1) نۆۋەتلىشىدىغانلىرى:

ئاخىرقى بوغۇمى « ئا » بىلەن تۇزۇلگەن كۆپ بوغۇملۇق پېئىللارغا مۇناسىۋەتلىك قوشۇمچىلار قوشۇلغاندا، مەزكۇر بوغۇم ئوچۇق بوغۇم هالىتىدە قالسا، ئاخىرقى « ئا » تاۋۇشى «ئى» غا نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن:

ئاتا- ئاتىدى، ئاتىغان، ئاتىسا، ئاتىسۇن، ئاتىدۇق، .....
ئورۇنلا- ئورۇنلىدى، ئورۇنلىغان، ئورۇنلىسا، ئورۇنلىسۇن، ئورۇنلىدۇق، .....

(2) نۆۋەتلەشمەيدىغانلىرى:

ئەگەر يۇقىرىدىكىگە ئوخشاش پېئىللارغا مۇناسىۋەتلىك قوشۇمچىلار قوشۇلغاندىن كېيىن مەزكۇر بوغۇم يېپىق بوغۇم ھالىتىدە قالسا، ئاخىرقى « ئا » تاۋۇشى « ئى » غا نۆۋەتلەشمەيدۇ. مەسىلەن:

ئاتا- ئاتالدى، ئاتالغان، ئاتالسا، ئاتالسۇن، ئاتالدۇق، ئاتاڭلار، .....
ئورۇنلا- ئورۇنلاندى، ئورۇنلانغان، ئورۇنلانسا، ئورۇنلانسۇن، ئورۇنلاڭلار، ...

2) يېپىق بوغۇملۇق پېئىللاردا
(1) نۆۋەتلىشىدىغانلىرى:

① « ئا » بىلەن تۈزۈلگەن يېپىق بوغۇم ھالىتىدىكى بىر بوغۇملۇق پېئىللارغا مۇناسىۋەتلىك قوشۇمچىلار قوشۇلغاندا، مەزكۇر بوغۇم ئوچۇق بوغۇم ھالىتىدە قالسا، « ئا » تاۋۇشى «ئې» غا نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن:

ئات- ئېتىپ، ئېتىلغان، ئېتىلسا، ئېتىڭلار، .....
چات- چېتىپ، چېتىلغان، چېتىلسا، چېتىڭلار، چېتىق، .....

② ئاخىرقى بوغۇمى « ئا » بىلەن تۈزۈلگەن يېپىق بوغۇم ھالىتىدىكى كۆپ بوغۇملۇق پېئىللارغا مۇناسىۋەتلىك قوشۇمچىلار قوشۇلغاندا، مەزكۇر بوغۇم ئوچۇق بوغۇم ھالىتىدە قالسا، ئاخىرقى « ئا » تاۋۇشى « ئى » غا نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن:

تاتار- تاتىرىپ، تاتىرىش، تاتىراڭغۇ، .....
جانلان- جانلىنىپ، جانلىنىش، .....

(2) نۆۋەتلەشمەيدىغانلىرى:

① يۇقىرىدا مىسالغا ئېلىنغان پېئىللارغا مۇناسىۋەتلىك

قوشۇمچىلار قوشۇلغاندىن كېيىن « ئا » بىلەن تۈزۈلگەن يىلتىز ياكى ئۆزەك يەنىلا يېپىق بوغۇم ھالىتىدە قالسا، يىلتىز ياكى ئۆزەكتىكى « ئا » تاۋۇشى « ئې » ياكى « ئى » غا نۆۋەتلەشمەيدۇ. مەسىلەن:

ئات - ئاتقان، ئاتسا، ئاتسۇن، ئاتتۇق، ئاتقۇر، .....
چات - چاتقان، چاتسا، چاتسۇن، چاتتۇق، چاتقۇ، .....
تاتار- تاتارغان، تاتارسا، .....
جانلان - جانلانغان، جانلانسا، جانلانسۇن، جانلاندۇق، .....

② « ئا » بىلەن تۈزۈلگەن، ئىككى ئۇزۇك تاۋۇش بىلەن ئاياغلاشقان بىر بوغۇملۇق پېئىللارغا مۇناسىۋەتلىك قوشۇمچىلار قوشۇلغاندا، ئىككى ئۇزۇك تاۋۇشنىڭ ئالدىنقىسى ئالدىنقى بوغۇمنى، كېيىنكىسى قوشۇمچە بىلەن كېيىنكى بوغۇمنى تەشكىل قىلغانلىقتىن، « ئا » تاۋۇشى « ئې » غا نۆۋەتلەشمەيدۇ. مەسىلەن:

تارت - تارتىپ، تارتىڭلار، .....
قايت - قايتىپ، قايتىڭلار، .....

Ⅳ سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ چۈشۈپ قېلىشى

1. ئىككىنچى بوغۇمى ئېغىز سوزۇق تاۋۇش « ئى، ئۇ، ئۈ » بىلەن تۈزۈلگەن بىر قىسىم ئىككى بوغۇملۇق سۆزلەرگە تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى قوشۇلغاندا، ئىككىنچى بوغۇم ئۆز ئورغۇسىنى يوقاتىپ، « ئى، ئۇ، ئۈ » تاۋۇشلىرى چۈشۈپ قالىدۇ. نەتىجىدە ئەسلى ئۈچ بوغۇم بولىدىغان سۆزلەر يەنىلا ئىككى بوغۇم ھالىتىدە قالىدۇ ۋە ئىملادا چۈشۈپ قالغىنى بويىچە يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

$$\text{پەسىل} + \text{ى} = \text{پەسلى}\quad \text{جىسىم} + \text{ى} = \text{جىسمى}$$

سىكىل+ مم = سىكىلىم
قىسىم + ى = قىسمى كۆكۈل + ى = كۆڭلى
نەسىل + ى = نەسلى
ھۆكۈم + ى = ھۆكمى ئورۇن + ى = ئورنى
ئوغۇل + ى = ئوغلى
ئۆمۈر + ى = ئۆمرى ۋاقىت + ى = ۋاقتى
ئىسىم + ى = ئىسمى

2. ئېنىقسىز كەلگۈسى زامان پېئىللىنىڭ ۋە پۈتكەن سۈپەتداشنىڭ سوراق شەكلى ئۇچۇن « مۇ » ئۇلانمىسى قوشۇلغاندىن كېيىن يارەمچى پېئىل « ئىدى، ئىكەن، ئىمىش » لەر كەلسە، « مۇ » ئۇلانمىسىدىكى « ۇ » تاۋۇشى چۈشۈپ قالىدۇ ۋە ئىملادا چۈشۈپ قالغىنى بويىچە يېزىلىدۇ. مەسىلەن:
كېلەر + مۇ + ئىدى = كېلەرمىدى
بارار + مۇ + ئىدى = بارارمىدى
ساتار + مۇ + ئىدى = ساتارمىدى
تونۇغان + مۇ + ئىدى = تونۇغانمىدى

V ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ ئىملاسى

1. ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ ئىملاسىدا فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشكە يول قويۇلمايدۇ.
1) ئۇزۇك تاۋۇشلار بىلەن ئاياغلاشقان سۆزلەرگە قوشۇمچىلار قوشۇلغاندا، سۆزنىڭ ئاخىرقى بوغۇمىدىكى ئۇزۇك تاۋۇش ئۆز پېتى يېزىلىدۇ. مەسىلەن:
ئات + سا = ئاتسا (ئاسسا ئەمەس)
ساد + سا = ساتسا (ساسسا ئەمەس)

ئاچ + قان = ئاچقان (ئاشقان ئەمەس)
قاچ + قۇن = قاچقۇن (قاشقۇن ئەمەس)

ئىچ + مەك = ئىچمەك (ئىشمەك ئەمەس)

چاچ + سا = چاچسا (چاسسا ئەمەس)

توش + سا = توشسا (توسسا ئەمەس)
قوش + سا = قوشسا (قوسسا ئەمەس)

ساق + لا = ساقلا (ساخلا ئەمەس)
ۋاق + لىق = ۋاقلىق (ۋاخلىق ئەمەس)

كېرەك + لىك = كېرەكلىك (كېرەگلىك ئەمەس)
تۇۋرۇك + لۇك = تۇۋرۇكلۇك (تۇۋرۇگلۇك ئەمەس)

چىرايلىق + راق = چىرايلىقراق (چىرايلىغراق ئەمەس)

2) « ق، ك، پ » تاۋۇشلىرى بىلەن ئاياغلاشقان بىر ۋە كۆپ بوغۇملۇق سۆزلەرگە تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى قوشۇلغاندا، « ق، ك، پ » تاۋۇشلىرى ئىملادا ئۆز پېتى يېزىلىدۇ. مەسىلەن:
ياتاق + ى = ياتىقى (ياتىغى ئەمەس)
ئاتاق + ى = ئاتىقى (ئاتىغى ئەمەس)

تىلەك + ى = تىلىكى (تىلىگى ئەمەس)
پىلەك + ى = پىلىكى (پىلىگى ئەمەس)

تەكلىپ + ى = تەكلىپى (تەكلىۋى ئەمەس)
ئارخىپ + ى = ئارخىپى (ئارخىۋى ئەمەس)

2. ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشلىقى
جاراڭلىق ئۇزۇك تاۋۇش بىلەن ئاياغلاشقان سۆزلەرگە ۋاريانتلىق قوشۇمچىلارنىڭ جاراڭلىق ئۇزۇك تاۋۇش بىلەن باشلانغان ۋاريانتى، جاراڭسىز ئۇزۇك تاۋۇش بىلەن ئاياغلاشقان

سۆزلەرگە قوشۇمچىلارنىڭ جاراڭسىز ئۈزۈك تاۋۇش بىلەن باشلانغان ۋاريانتى قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

جاراڭلىق ئۈزۈك تاۋۇش بىلەن ئاياغلاشقانلىرى:

باج ــ باجدا، باجغا، باجدىن،
تار ــ تاردا، تارغا، تاردىن،
ياز ــ يازدا، يازغا، يازدىن،
تال ــ تالدا، تالغا، تالدىن،
نان ــ ناندا، نانغا، نانىدىن،
باي ــ بايدا، بايغا، بايدىن

دۇتار ــ دۇتاردا، دۇتارغا، دۇتاردىن، ... ...
تومۇز ــ تومۇزدا، تومۇزغا، تومۇزدىن، ... ...
قورغان ــ قورغاندا، قورغانغا، قورغاندىن، ... ...
مۇقام ــ مۇقامدا، مۇقامغا، مۇقامدىن، ... ...
تاڭلاي ــ تاڭلايدا، تاڭلايغا، تاڭلايدىن، ... ...

قاراۋۇل ــ قاراۋۇلدا، قاراۋۇلغا، قاراۋۇلدىن، ... ...

جاراڭسىز ئۈزۈك تاۋۇش بىلەن ئاياغلاشقانلىرى:

داپ ــ داپتا، داپقا، داپتىن، ... ...
بەت ــ بەتتە، بەتكە، بەتتىن، ... ...
كەچ ــ كەچتە، كەچكە، كەچتىن، ... ...
شاخ ــ شاختا، شاخقا، شاختىن، ... ...
داس ــ داستا، داسقا، داستىن، ... ...
تۆش ــ تۆشتە، تۆشكە، تۆشتىن، ... ...
قاق ــ قاقتا، قاققا، قاقتىن، ... ...
تەك ــ تەكتە، تەككە، تەكتىن، ... ...

قۇرۇت ــ قۇرۇتتا، قۇرۇتقا، قۇرۇتتىن، ... ...
ئۇماچ ــ ئۇماچتا، ئۇماچقا، ئۇماچتىن، ... ...
نەققاش ــ نەققاشتا، نەققاشقا، نەققاشتىن، ... ...

كۇھنقاپ ــ كۇھنقاپتا، كۇھنقاپقا، كۇھنقاپتىن، ... ...
ئورۇندۇق ــ ئورۇندۇقتا، ئورۇندۇققا، ئورۇندۇقتىن، ... ...

ئەسكەرتىش:

① « ب، د » ۋە « ھ » جاراڭلىق ئۈزۈك تاۋۇشلىرى بىلەن ئاياغلاشقان سۆزلەر جانلىق تىلدا جاراڭسىزلاشتۇرۇلۇپ تەلەپپۇز قىلىنغاچقا، مۇنداق سۆزلەرگە مۇناسىۋەتلىك قوشۇمچىلار قوشۇلغاندا، ۋاريانتلىق قوشۇمچىلارنىڭ جاراڭسىز ئۈزۈك تاۋۇش بىلەن باشلانغان ۋاريانتى قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

ھېساب ــ ھېسابتا، ھېسابقا، ھېسابتىن، ھېسابى،
كىتاب ــ كىتابتا، كىتابقا، كىتابتىن، كىتابى،

ئىقتىساد ــ ئىقتىسادتا، ئىقتىسادقا، ئىقتىسادتىن، ئىقتىسادى
مۇراد ــ مۇرادقا، مۇرادتىن، مۇرادى،

پادىشاھ ــ پادىشاھتا، پادىشاھقا، پادىشاھتىن، پادىشاھى،
ئارامگاھ ــ ئارامگاھتا، ئارامگاھقا، ئارامگاھتىن، ئارامگاھى

② « غ، گ » جاراڭلىق ئۈزۈك تاۋۇشلىرى بىلەن ئاياغلاشقان سۆزلەرگە مۇشۇ ئۈزۈك تاۋۇشلار بىلەن باشلانغان قوشۇمچىلار قوشۇلغاندا، ئىككى ئوخشاش جاراڭلىق ئۈزۈك تاۋۇشنى بىرلا ۋاقىتتا ئېيتىش تەلەپپۇزغا ئېغىرلىق كەلتۈرگەچكە، مۇنداق سۆزلەرگە قوشۇمچىلارنىڭ جاراڭسىز ئۈزۈك تاۋۇش بىلەن باشلانغان ۋاريانتى قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

باغ + قا = باغقا (باغغا ئەمەس)
تاغ + قا = تاغقا (تاغغا ئەمەس)
تۇغ + قان = تۇغقان (تۇغغان ئەمەس)

ئەگ + كەن = ئەككەن (ئەگگەن ئەمەس)
تەگ + كەن = تەككەن (تەگگەن ئەمەس)
بەگ + كە = بەككە (بەگگە ئەمەس)

3. « ي » ئۈزۈك تاۋۇشنىڭ قوشۇلۇپ قېلىشى

1) ئاخىرقى بوغۇمى ئوچۇق بوغۇم ھالىتىدىكى بەزى سۆزلەرگە تەۋەلىك بىرىنچى، ئىككىنچى شەخس قوشۇمچىلىرى قوشۇلغاندا، قوشۇمچىنىڭ ئالدىدا « ي » تاۋۇشى كۆپىيىپ قالىدۇ ۋە ئىملادا شۇ بويىچە يېزىلىدۇ. ئۇچىنچى شەخستە ھەمىسىگە ئوخشاشلا « سى » قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

پولۇ — پولۇيۇم، پولۇيۇڭ، پولۇسى
توخۇ — توخۇيۇم، توخۇيۇڭ، توخۇسى
چەيدۇ — چەيدۇيۇم، چەيدۇيۇڭ، چەيدۇسى
ئىملا — ئىملايىم، ئىملايىڭ، ئىملاسى

2) « سۇ » سۆزى تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى بىلەن تۇرلەنگەندە، « ي » تاۋۇشى كۆپىيىپ قالىدۇ ھەمدە « ئۇ» تاۋۇشى « ئۇ » گە نۆۋەتلىشىدۇ. ئۇچىنچى شەخس تەۋەلىك قوشۇمچىسى ئۇچۇن «سى» ئەمەس بەلكى « ى » قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

سۇ — سۇيۇم، سۇيۇڭ، سۇيى

3) رۇس تىلى ۋە رۇس تىلى ئارقىلىق ياۋروپا تىللىرىدىن كىرگەن « ـئا، ـئو » قۇرۇلمىسىدىكى سۆزلەر تىلىمىزنىڭ فونېتىكىلىق قانۇنىيىتىگە بويسۇندۇرۇلۇپ، مەزكۇر ئىككى سوزۇق تاۋۇش ئارىسىغا ئۇزۇك تاۋۇش « ي » قوشۇلىدۇ ۋە

ئىملادا شۇ بويىچە يېزىلىدۇ. مەسىلەن:
پىيانىنو، رادىيو، دىيامېتىر، تىياتىر، دىيالوگ، ماتېرىيالىزم، سوتسىيالىزم، فىرازىيولوگىيە، دىيافراگما، ئاككوردىيون، دىيالېكت

VI مۇستەقىل سۆزلەرنىڭ ئىملاسى

1. تۇپ سۆز ۋە قوشۇمچىلار ئارقىلىق ياسالغان ياسالما سۆزلەرنىڭ ئىملاسى

تۇپ سۆز ۋە قوشۇمچىلارنىڭ يارىمى بىلەن ياسالغان ياسالما سۆزلەر جۈملىدە مۇستەقىل لېكسىكىلىق بىرلىك سۈپىتىدە بىر ـ بىرىدىن ئايرىپ يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

باھار بىلەن تەڭ پۈتكۈل كائىنات جانلىنىشقا باشلىدى.

2. بىرىككەن سۆزلەرنىڭ ئىملاسى

1) بىرىككەن سۆزلەر بىر لېكسىكىلىق بىرلىك ھېسابلىنىپ، ئۇنى تەشكىل قىلغان ئىككى تەركىب قوشۇپ يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

تۆگىتاپان، توشقانقۇلاق، قىرىققۇلاق، مۇشۇكياپىلاق، سەكسەنپۇت، بۇغىئوت، ئىشقىلىپ، جاھانكەزدى

ئەسكەرتىش:

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا قانداق بىرىكمىلەرنى بىرىككەن سۆز دەپ تونۇش مەسىلىسى تېخى نەزەرىيە جەھەتتىن ھەل بولمىدى. شۇڭا بۇنىڭغا ئالاقىدار كونكرېت مەسىلىلەردە ئۇيغۇر تىلچىلىرى ئارىسىدا ھېلىمۇ ئىختىلاپ داۋام قىلىۋاتىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىنىڭ لېكسىكىلىق بايلىقى نۇقتىسىدىن ئالغاندا، بىرىككەن سۆزلەرنى، شۇنىڭدەك بىرىككەن سۆزلۈك يۆنىلىشىگە قاراپ تەرەققىي قىلىۋاتقان بىرىكمىلەرنى بىر گەۋدە سۈپىتىدە قوشۇپ يازغان پايدىلىق. تېخى تالاش ـ تارتىش ئۇستىدە

تۇرۇۋاتقان بىرىكمىلەرنى ئۇلارنىڭ تەرەققىيات يۆنىلىشىگە قاراپ كېيىنچە بىر تەرەپ قىلىسىمۇ بولىدۇ. بىز ھازىرچە ھەرقايسى مەتبۇئاتلاردا ئاساسەن قوشۇپ يېزىلىۋاتقان بىرىكمىلەرنى بىرىككەن سۆزلەر قاتارىدا مىسالغا ئالدۇق.

2) بىرىككەن سۆزلەرنىڭ تەركىبىي قىسىملىرى ئوتتۇرىسىدىكى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشى ھازىرغىچە كېلىۋاتقان ئادەت بويىچە يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

ئاشقازان، سەپرائوت، قاراماي، قارادۆڭ، قاراشەھەر، .....

بۇغىئوت، تۆگىتاپان، قارىمۇچ، قارىقات، بالىياتقۇ، سەللىگۈل، .....

3) بىرىنچى تەركىبى ئىككىنچى تەركىبكە « مۇ » باغلىغۇچىسى ياكى « ۋە » باغلىغۇچىسىنىڭ ئۆزگەرگەن شەكلى « ئۇ » ئارقىلىق قوشۇلغان بىرىكمىلەر بىرىككەن سۆز ھېسابلىنىپ، قوشۇپ يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

باغۇبوستان، ئەيشۇئىشرەت، دادۇپەريات قولمۇقول، قارىمۇقارشى، خىلمۇخىل، قاتمۇقات، ئۇستىمۇئۈست

4) ئىككىنچى تەركىبى « ب » بىلەن باشلانغان بىرىككەن سۆزلەرنىڭ بوغۇم بېشىدىكى « ب » تاۋۇشى « ۋ » تاۋۇشىغا نۆۋەتلەشتۇرۇلمەي، ئىملادا « ب » شەكلىدە يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

ئونبېشى، يۈزبېشى، يۈزبېگى، مىڭبېگى، موزايبېشى، شىللىباغ، بەلباغ، پاينەكباش،

قاپاقباش، يۇمشاقباش، ئۇستىباش، يېڭىباشتىن، كۆكباش، كاتتىباش، ئىشتانباغ،

گۈلباغ، ئازادباغ، دۆلەتباغ، چىنباغ، مارالبېشى، يۇلتۇزباغ، سايباغ، شامالباغ،

ئەمەتباقى، توختىباقى، ئاخۇنباي، ئابلاباقى، .....

5) تىلىمىزغا پارس تىلىدىن كىرگەن سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلاردىن « -باز، -بان » بىلەن ياسالغان سۆزلەردىكى قوشۇمچىنىڭ بېشىدا كەلگەن « ب » تاۋۇشلىرى ئۇزۇن يىل داۋامىدا فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش ياسap « ۋ » تاۋۇشىغا نۆۋەتلىشىپ « -ۋاز، -ۋان، -ۋەن » بولۇپ كەتكەن. پەقەت « -باز » شەكلى ئايرىم سۆزلەردە ئۆز پېتى ساقلىنىپ قالغان. بۇ خىل سۆزلەرنىڭ ئىملادا فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش ياسىغانلىرى فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش ياسىغان ھالىتىدە، فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش ياسىمىغانلىرى ئەسلىي ھالىتىدە يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

دارۋاز (ئەسلى داربار) قىمارۋاز (ئەسلى قىماربار)

يۇرتۋاز (ئەسلى يۇرتباز) سىياسەتۋاز (ئەسلى سىياسەتباز)

باغۋەن (ئەسلى باغبان) سايۋەن (ئەسلى سايبان)

جانباز، خوتۇنباز، تەركىبباز، تەرەپباز، .....

6) ئىككىنچى تەركىبى لېكسىكىلىق مەنىسىنى يوقىتىپ مۇستەقىل قوللىنىلىشتىن قالغان ياكى لېكسىكىلىق مەنىسى سۇسلىشىپ، قوللىنىلىش نىسبىتى ئىنتايىن تۆۋەن بولغان بىرىككەن سۆزلەر قوشۇپ يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

بالىۋاقا (ئەسلى بالا - بارقا) ئۆيۈاق (ئەسلى ئۆي - بارق)

تەختۇش، تەلتۆكۈس

3. جۈپ سۆزلەرنىڭ ئىملاسى

1) جۈپ سۆزلەر ۋە جۈپلەنمە بىرىكمىلەرنىڭ ئارىسىغا سىزىقچە قويۇپ يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

ئاتا - ئانا توي - تۆكۈن ئات - ئۇلاغ

خۇشال - خۇرام ھارماي - تالماي ئۇزۇن - قىسقا

قاتتىق - قۇرۇق پات - پات قات - قات قەۋەت - قەۋەت

2) ئىككىنچى تەركىبى كېلىشلەر بىلەن تۇرلەنگەن تەكرارلانغان جۈپ سۆزلەر ئوتتۇرىسىغا سىزىقچە قويۇپ يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

ئارقا - ئارقىدىن زامان - زاماندىن كەينى - كەينىدىن
جاي - جايىغا جاي - جايىدا تۆپە - تۆپىسىگە
ئۆز - ئۆزىنى بىر - بىرىنىڭ دوقمۇش - دۇقمۇشتا

3) بىرىنچى تەركىبى چىقىش كېلىش بىلەن كېلىپ تەكرارلانغان سۆزلەردىن ھاسىل بولغان بىرىكمىلەر جۈپ سۆز ھېسابلىنىپ، ئارىسىغا سىزىقچە قويۇپ يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

كۈندىن - كۈنگە ھېلىدىن - ھېلىغا شاختىن - شاختا
ئۆيدىن - ئۆيگە ئەۋلادتىن - ئەۋلادقا

4) تەكرار كەلگەن ئىككى سۆزنىڭ ھەر ئىككىسى ئۇچىنچى شەخس تەۋەلىك قوشۇمچىسى بىلەن تۇرلەنگەندىن سىرت يەنە كېيىنكى سۆزگە باشقا كېلىش قوشۇمچىلىرى قوشۇلغاندا، ئۇلار جۈپ سۆز ھېسابلىنىپ، ئىككى سۆز ئوتتۇرىسىغا سىزىقچە قويۇپ يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

جايى - جايىدا ئورنى - ئورنىدا ۋاقتى - ۋاقتىدا
جايى - جايىغا ئورنى - ئورنىغا ئىچى - ئىچىدىن

5) تەكرار كەلگەن ئىككى سۆزنىڭ كېيىنكىسىگە ياكى ھەر ئىككىسىگە « -لاپ، -لەپ » قوشۇمچىسى ئۇلىنىپ كەلگەن سۆزلەر جۈپ سۆز ھېسابلىنىپ، ئوتتۇرىسىغا سىزىقچە قويۇپ يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

ئاي - ئايلاپ كېچە - كېچىلەپ تۆپە - تۆپىلەپ
ئويلاپ - ئويلاپ يۇزلەپ - يۇزلەپ ئارىلاپ - ئارىلاپ

6) ئىككى تەركىبلىك ياكى تەكرار كەلگەن تەقلىد سۆزلەرنىڭ ئارىسىغا سىزىقچە قويۇپ يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

تاراق - تۇرۇق پاز - پۇز لىغىر - لىغىر
ۋال - ۋۇل شىپ - شىپ قىمىر - قىمىر

7) ئىككىنچى تەركىبى بىرىنچى تەركىبىگە قاپىيە نۇقتىسىدىن ئۇلىنىپ كېلىپ، ئالدىنقى تەركىبنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسىنىڭ ئېنىقلىق دەرىجىسىنى سۇسلاشتۇرىدىغان بىرىكمىلەر جۈپ سۆز ھېسابلىنىپ، ئوتتۇرىسىغا سىزىقچە قويۇپ يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

نان - پان ئاش - پاش چاي - پاي تۇز - پۇز
سەل - پەل ئاز - پاز لاتا - پۇتا مايماق - سايماق
قارا - قۇرا سارىڭ - سۇرۇڭ

4. سانلارنىڭ ئىملاسى

سانلار تېكىست ئىچىدە تۆۋەندىكى قائىدە بويىچە يېزىلىدۇ.

1) بىردىن ئونغىچە بولغان سانىق سانلار ئېھتىياجغا قاراپ رەقەم ياكى ھەرپ بىلەن يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

بىر ئادەم بىر ساپاق ئۇزۇم ئىككى تاۋۇز بەش يۈەن .....
6 قەلەم 8 كىشى 9 خالتا.....

2) دەرىجە سانلار رەقەم بىلەن يېزىلسا، كەينىدىن دەرىجە سان بەلگىسى « - » قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

1 - ئاي 12 - قىسىم « 9 - دېكابىر » ئۆمىرى مىلادىيە 480 - يىلى

3) بىرقانچە دەرىجە سان قاتار كەلگەندە، مەيلى ھەرپ بىلەن يېزىلسۇن ياكى رەقەم بىلەن يېزىلسۇن، ئارىسىغا پەش قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

بىرىنچى، ئىككىنچى، ئۈچىنچى كوماندا ئەزالىرى .....
1 -، 2 -، 3 -كوماندا ئەزالىرى .....

4) سانلىق مەلۇماتلاردىكى كۆپ خانىلىق ساناق سانلار ئارىلاش يېزىلسا بولىدۇ. رەقەم بىلەن يېزىلغاندا ھەر ئۈچ خانىسىدىن كېيىن بىر تەتۇر پەش « , » قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

154 مىڭ 630 سەر كۇمۇش 1 مىليون 600 مىڭ يۇەن

154,630 سەر كۇمۇش 1,600,000 يۇەن

5) ئاددىي كەسىر ۋە ئونلۇق كەسىرلىك سانلارنى ھەرپلىك ياكى رەقەملىك ئىپادە بىلەن يېزىشقىمۇ بولىدۇ. مەسىلەن:

سەككىزدىن بەش ياكى $\frac{5}{8}$ ئوندىن بىر ياكى $\frac{1}{10}$

نۆل پۈتۈن ئوندىن بىر ياكى 0.1 بىر پۈتۈن يۈزدىن ئالتە ياكى 1.06

6) بىر ئىش ياكى ۋەقەنىڭ باشلىنىش نۇقتىسى بىلەن تاماملىنىش نۇقتىسىنى بىلدۈرىدىغان يىل نامىلىرى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت سۆز بىلەن ئىپادە قىلىنمىسا، ئوتتۇرىغا سىزىق قويۇلۇپ، ئوڭدىن سولغا يېزىلىدۇ. ئەگەر مۇنداق يىل نامىلىرى مىلادىيە ھېسابىدا بولۇپ قالسا، كىچىك سان ئوڭغا، چوڭ سان سولغا يېزىلىدۇ. مىلادىيەدىن بۇرۇنقىلىرىدا چوڭ سان ئوڭغا، كىچىك سان سولغا يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

مەھمۇد كاشغەرىي (1008 — 1105)

يۈسۈپ خاس ھاجىپ (1019 — 1085)

مىرزا مۇھەممەد ھەيدەر كۆرەگان (1499 — 1551)

نەۋائى (1441 — 1501)

ئابدۇخالىق ئۇيغۇر (1896 — 1932)

تاڭ سۇلالىسى (618 — 907)

ئارىستوتېل (مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 384 — 324)

پىلاتون (مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 427 — 347)

7) رىم رەقەملىرىنى ئېھتىياجغا قاراپ سۇلالىلەر، كىتاب بابلىرى ۋە تومىلىرى، شۇنىڭدەك خىمىيە فورمۇلالىرىدا ئىشلىتىشكە بولىدۇ. مۇنداق ئەھۋالدا رىم رەقەملىرىدىن كېيىن ھېچقانداق بەلگە قويۇلمايدۇ. مەسىلەن:

I باب V تۇم كاربون (IV) ئوكسىدى

8) قەرەللىك ئۆتكۈزۈلۈپ تۇرىدىغان ھەر خىل پائالىيەتلەرنىڭ ۋاقتىنى بىلدۈرىدىغان سانلار تولۇق يېزىلغاندىن كېيىن « ـ يىللىق » دېگەن سۆز قوشۇپ يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

2007 ـ يىللىق ئۇرۇمچى چېگرا سودا يەرمەنكىسى

2008 ـ يىللىق ئولىمپىك مۇسابىقىسى

9) رەقەم ۋە پىرسەنت بەلگىسى بىلەن يېزىلغان سانلاردىن كېيىن ئەگەر شەخس قوشۇمچىسىنى قوشۇشقا توغرا كەلسە، شەخس قوشۇمچىسى سانلارغا بىۋاستە ئۇلاپ يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

بۇ دەپتەرنىڭ 14 ى مېنىڭ، 12 سى سېنىڭ.

ۋەزىپىنىڭ 90% ى ئورۇنلاندى.

10) فورمۇلالار، ماتېماتىكىلىق ئىپادىلەر سولدىن ئوڭغا يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

$F = am$ (نيۇتوننىڭ ئىككىنچى قانۇنى)

$E_k = \frac{1}{2} \times mv^2$ (ھەرىكەت ئېنېرگىيەسى قانۇنى)

11) ئۆلچەم بىرلىكلىرى ئۇيغۇرچە يېزىلسىمۇ ياكى لاتىن ھەرپلىرىنىڭ قىسقارتىلغان ھەرپ شەكلى بويىچە يېزىلسىمۇ بولىدۇ. مەسىلەن:

نۇرنىڭ تېزلىكى سېكۇنتىغا 300 مىڭ كىلومېتر ياكى

نۇرنىڭ تېزلىكى سېكۇنتىغا 300,000km

300 كىۋادرات مېتىر كېلىدىغان چېنىقىش زالى ياكى m^2 300 كېلىدىغان چېنىقىش زالى

12) پاراگراف بەلگىسى ساندىن كېيىن يېزىلىدۇ. پاراگراف بەلگىسىدىن كېيىن چېكىت قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

§1 . §2 . §3 . §4 . §5 . §6 . §7.

Ⅶ بەزى پېئىللارنىڭ ئىملاسى

1. « ئال ـ ، بول ـ ، چال ـ ، سال ـ ، قال ـ ، كەل ـ » پېئىللىرى ئۆتكەن زامان ۋاستىلىك بايان رايىنىڭ بولۇشلۇق شەكلىدە كەلسە، بۇ پېئىللارنىڭ رەۋىشداش شەكلىدىكى « لى ـ » ۋە «لۇ ـ» بوغۇملىرى چۈشۈپ قالىدۇ. ئەسلىي پېئىلىدىكى « ئا، ئە » تاۋۇشلىرى « ئې » غا نۆۋەتلەشمەيدۇ. مەسىلەن:

ئال ـ + ـىپ + دۇر+ مەن = ئاپتىمەن، ئاپتىمىز
ئال ـ + ـىپ + دۇر+ سەن = ئاپسەن، ئاپسىز، ئاپتىلا
ئال ـ + ـىپ + دۇر + 0 = ئاپتۇ

بول ـ + ـۇپ + دۇر+ مەن = بوپتىمەن، بوپتىمىز
بول ـ + ـۇپ + دۇر+ سەن = بوپسەن، بوپسىز، بوپتىلا
بول ـ + ـۇپ + دۇر + 0 = بوپتۇ

چال ـ + ـىپ + دۇر+ مەن = چاپتىمەن، چاپتىمىز
چال ـ + ـىپ + دۇر+ سەن = چاپسەن، چاپسىز، چاپتىلا
چال ـ + ـىپ + دۇر + 0 = چاپتۇ
سال ـ + ـىپ + دۇر+ مەن = ساپتىمەن، ساپتىمىز
سال ـ + ـىپ + دۇر+ سەن = ساپسەن، ساپسىز، ساپتىلا
سال ـ + ـىپ + دۇر + 0 = ساپتۇ

قال ـ + ـىپ + دۇر+ مەن = قاپتىمەن، قاپتىمىز
قال ـ + ـىپ + دۇر+ سەن = قاپسەن، قاپسىز، قاپتىلا
قال ـ + ـىپ + دۇر + 0 = قاپتۇ

كەل ـ + ـىپ + دۇر+ مەن = كەپتىمەن، كەپتىمىز
كەل ـ + ـىپ + دۇر+ سەن = كەپسەن، كەپسىز، كەپتىلا
كەل ـ + ـىپ + دۇر + 0 = كەپتۇ

2. « ئال ـ ، بول ـ ، چال ـ ، سال ـ ، قال ـ ، كەل ـ » پېئىللىرى ئۆز مەنىسىدە « پ » لىق رەۋىشداش شەكلىدە كېلىپ، ئۇنىڭ ئاخىرىغا يەنە مۇشۇ پېئىللار تۈسلۈك مەنە بىلدۈرۈش ئۈچۈن ئۆتكەن زامان ۋاستىلىك بايان رايى شەكلىدە يارىمچى پېئىل ۋەزىپىسىدە كەلسە، بۇ يارىمچى پېئىللار تەركىبىدىكى « لى ـ » ۋە « لۇ ـ » بوغۇملىرى يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەندەك چۈشۈپ قالىدۇ. ئالدىنقى پېئىلدىكى « ئا، ئە » تاۋۇشلىرى « ئې » غا نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن:

ئېلىپ ساپتىمەن
ئال ـ + ـىپ = ئېلىپ سال ـ + ـىپ > ساپ + دۇر + مەن = ساپتىمەن
بولۇپ بوپتۇ
بول ـ + ـۇپ = بولۇپ بول ـ + ـۇپ > بوپ + دۇر = بوپتۇ
چېلىپ ساپتىمەن
چال ـ + ـىپ = چېلىپ سال ـ + ـىپ > ساپ + دۇر + مەن = ساپتىمەن
سېلىپ بوپتۇ
سال ـ + ـىپ = سېلىپ بول ـ + ـۇپ > بوپ + دۇر = بوپتۇ
قېلىپ قاپتىمەن
قال ـ + ـىپ = قېلىپ قال ـ + ـىپ > قاپ + دۇر + مەن = قاپتىمەن

كېلىپ قاپتىمەن

كەل ـ + پ = كېلىپ قال ـ + پ > قاپ + دۇر + مەن = قاپتىمەن

3. يۇقىرىدىكى 6 پېئىلنىڭ مۇستەقىل مەنىدە كەلگەن « پ » لىق رەۋىشداش شەكلىگە تۇس مەنىسىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن ئۇلاردىن بەزىلىرى يەنە « پ » لىق رەۋىشداش شەكلىدە ئۇلىنىپ كەلگەندە، ھەر ئىككى پېئىلنىڭ « پ » لىق رەۋىشداش شەكلىدە كۆرۈلگەن « لى ـ » ۋە « لۇ ـ » بوغۇملىرى چۈشۈرۈلمەي يېزىلىدۇ. ئۇلارنىڭ تەركىبىدىكى « ئا، ئە » تاۋۇشلىرى « ئې » غا نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن:

ئال ـ + پ = ئېلىپ سال ـ + پ = سېلىپ ـــ ئېلىپ سېلىپ

بول ـ + ۇپ = بولۇپ بول ـ + ۇپ = بولۇپ ـــ بولۇپ بولۇپ

چال ـ + پ = چېلىپ سال ـ + پ = سېلىپ ـــ چېلىپ سېلىپ

سال ـ + پ = سېلىپ بول ـ + ۇپ = بولۇپ ـــ سېلىپ بولۇپ

كەل ـ + پ = كېلىپ قال ـ + پ = قېلىپ ـــ كېلىپ قېلىپ

ئەسكەرتىش: يۇقىرىدىكى 6 پېئىل مۇستەقىل مەنىدە « پ » لىق رەۋىشداش شەكلىدە كەلگەندە، ئۇلارغا تۇسلۇك مەنە ئۈچۈن « ئال ـ » پېئىلنىڭ « پ » لىق رەۋىشداش شەكلى قوشۇلۇپ كەلسە، ھەر ئىككى تەركىبتىكى « لى ـ » ۋە « لۇ ـ » بوغۇملىرى چۈشۈرۈلمەي بىرىكتۈرۈپ يېزىلىدۇ. بۇ پېئىللاردىكى « ئا، ئە » تاۋۇشلىرى « ئې » غا نۆۋەتلەشكەندىن سىرت يەنە بىرىنچى

تەركىبىنىڭ ئايىغىدىكى « پ » تاۋۇشىمۇ « ۋ » غا نۆۋەتلەشتۈرۈلىدۇ. مەسىلەن:

ئال ـ + پ + ئال ـ + پ = ئېلىۋېلىپ

بول ـ + ۇپ + ئال ـ + پ = بولۇۋېلىپ

چال ـ + پ + ئال ـ + پ = چېلىۋېلىپ

سال ـ + پ + ئال ـ + پ = سېلىۋېلىپ

قال ـ + پ + ئال ـ + پ = قېلىۋېلىپ

كەل ـ + پ + ئال ـ + پ = كېلىۋېلىپ

4. ئۇزۇك تاۋۇشلار بىلەن ئاياغلاشقان پېئىللارنىڭ ئاخىرىغا رەۋىشداش قوشۇمچىسى « ئا، ئە » قوشۇلغاندىن كېيىن، « ئال ـ » پېئىلنىڭ ياردىمى بىلەن ئىمكانىيەت تۇسىنىڭ بولۇشلۇق ۋە بولۇشسىز شەكلى ئىپادىلەنسە، پېئىللارنىڭ ئاخىرقى بوغۇمىدىكى « ئا » تاۋۇشى ئۆز پېتى قالىدۇ، « ئە » تاۋۇشى «ئې» غا نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن:

بولۇشلۇق شەكلى:

ياز ـ + ا + ئال ـ + ا + دۇر + مەن = يازالايمەن

ياز ـ + ا + ئال ـ + ا + دۇر + سەن = يازالايسەن

ياز ـ + ا + ئال ـ + ا + دۇر + 0 = يازالايدۇ

كەل ـ + ە + ئال ـ + ا + دۇر + مەن = كېلەلەيمەن

كەل ـ + ە + ئال ـ + ا + دۇر + سەن = كېلەلەيسەن

كەل ـ + ە + ئال ـ + ا + دۇر + 0 = كېلەلەيدۇ

بولۇشسىز شەكلى:

ياز ـ + ا + ئال ـ + ما + ي + دۇر + مەن = يازالمايمەن

ياز ـ + ا + ئال ـ + ما + ي + دۇر + سەن = يازالمايسەن

ياز ـ + ا + ئال ـ + ما + ي + دۇر + 0 = يازالمايدۇ

كەل ـ + ە + ئالا ـ + ما + ي + دۇر + مەن = كېلەلمەيمەن
كەل ـ + ە + ئالا ـ + ما + ي + دۇر + سەن = كېلەلمەيسەن

كەل ـ + ە + ئالا ـ + ما + ي + دۇر + 0 = كېلەلمەيدۇ

5. سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن ئاياغلاشقان پېئىللارغا رەۋىشداش قوشۇمچىسى « ي » قوشۇلغاندىن كېيىن «ئالـ » (بۇ پېئىل تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلۇق يىلتىز ياكى ئۆزەكلەردە سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشلىقى سەۋەبىدىن « ئەلـ » شەكلىدە كۆرۈلىدۇ.) پېئىلنىڭ ياردىمى بىلەن ئىمكانىيەت تۈسىنىڭ بولۇشلۇق ۋە بولۇشسىز شەكلى ئىپادىلەنسە، سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن ئاياغلاشقان پېئىللارنىڭ ئاخىرقى بوغۇمىدىكى « ئا، ئە » تاۋۇشلىرى « ئى » غا نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن:

بولۇشلۇق شەكلى

ئىشلە ـ + ي + ئالا ـ + ا + دۇر + مەن = ئىشلىيەلەيمەن
ئىشلە ـ + ي + ئالا ـ + ا + دۇر + سەن = ئىشلىيەلەيسەن
ئىشلە ـ + ي + ئالا ـ + ا + دۇر + 0 = ئىشلىيەلەيدۇ

ياسا ـ + ي + ئالا ـ + ا + دۇر + مەن = ياسىيالايمەن
ياسا ـ + ي + ئالا ـ + ا + دۇر + سەن = ياسىيالايسەن
ياسا ـ + ي + ئالا ـ + ا + دۇر + 0 = ياسىيالايدۇ

بولۇشسىز شەكلى

ئىشلە ـ + ي + ئالا ـ + ما + ي + دۇر + مەن = ئىشلىيەلمەيمەن
ئىشلە ـ + ي + ئالا ـ + ما + ي + دۇر + سەن = ئىشلىيەلمەيسەن
ئىشلە ـ + ي + ئالا ـ + ما + ي + دۇر + 0 = ئىشلىيەلمەيدۇ

ياسا ـ + ي + ئالا ـ + ما + ي + دۇر + مەن = ياسىيالمايمەن
ياسا ـ + ي + ئالا ـ + ما + ي + دۇر + سەن = ياسىيالمايسەن
ياسا ـ + ي + ئالا ـ + ما + ي + دۇر + 0 = ياسىيالمايدۇ

6. يۇقىرىدىكى قائىدە بويىچە ئىمكانىيەت تۈسىگە ئىگە بولغان بىر بوغۇملۇق « دە ـ، يە ـ » پېئىللىرىدىكى « ئە » تاۋۇشى « ئې » غا نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن:

بولۇشلۇق شەكلى:

دە ـ + ي + ئالا ـ + ا + دۇر + مەن = دېيەلەيمەن
دە ـ + ي + ئالا ـ + ا + دۇر + سەن = دېيەلەيسەن
دە ـ + ي + ئالا ـ + ا + دۇر + 0 = دېيەلەيدۇ

يە ـ + ي + ئالا ـ + ا + دۇر + مەن = يېيەلەيمەن
يە ـ + ي + ئالا ـ + ا + دۇر + سەن = يېيەلەيسەن
يە ـ + ي + ئالا ـ + ا + دۇر + 0 = يېيەلەيدۇ

بولۇشسىز شەكلى:

دە ـ + ي + ئالا ـ + ما + ي + دۇر + مەن = دېيەلمەيمەن
دە ـ + ي + ئالا ـ + ما + ي + دۇر + سەن = دېيەلمەيسەن
دە ـ + ي + ئالا ـ + ما + ي + دۇر + 0 = دېيەلمەيدۇ

يە ـ + ي + ئالا ـ + ما + ي + دۇر + مەن = يېيەلمەيمەن
يە ـ + ي + ئالا ـ + ما + ي + دۇر + سەن = يېيەلمەيسەن
يە ـ + ي + ئالا ـ + ما + ي + دۇر + 0 = يېيەلمەيدۇ

7. « ئوقۇ ـ، تونۇ ـ » غا ئوخشاش ئاخىرقى بوغۇمىدا « ئۇ » تاۋۇشى كەلگەن پېئىللارغا رەۋىشداش قوشۇمچىسى « ي » قوشۇلغاندىن كېيىن « ئالـ » پېئىلنىڭ ياردىمى ئارقىلىق

ئىمكانىيەت تۇسىنى بىلدۈرسە، بولۇشلۇق ۋە بولۇشسىز ھەر ئىككى شەكىلدە پېئىل يىلتىزىدىكى « ئۇ » تاۋۇشىدا ئۆزگىرىش بولمايدۇ. مەسىلەن:

بولۇشلۇق شەكلى:

ئوقۇ- + ي + ئال - + ا + دۇر + مەن = ئوقۇيالايمەن
ئوقۇ- + ي + ئال - + ا + دۇر + سەن = ئوقۇيالايسەن
ئوقۇ- + ي + ئال - + ا + دۇر + 0 = ئوقۇيالايدۇ

تونۇ- + ي + ئال - + ا + دۇر + مەن = تونۇيالايمەن
تونۇ- + ي + ئال - + ا + دۇر + سەن = تونۇيالايسەن
تونۇ- + ي + ئال - + ا + دۇر + 0 = تونۇيالايدۇ

بولۇشسىز شەكلى:

ئوقۇ- + ي + ئال - + ما + ي + دۇر + مەن = ئوقۇيالمايمەن
ئوقۇ- + ي + ئال - + ما + ي + دۇر + سەن = ئوقۇيالمايسەن
ئوقۇ- + ي + ئال - + ما + ي + دۇر + 0 = ئوقۇيالمايدۇ

تونۇ- + ي + ئال - + ما + ي + دۇر + مەن = تونۇيالمايمەن
تونۇ- + ي + ئال - + ما + ي + دۇر + سەن = تونۇيالمايسەن
تونۇ- + ي + ئال - + ما + ي + دۇر + 0 = تونۇيالمايدۇ

8. « ئات- » پېئىلى « پ » لىق رەۋىشداشلاردىن كېيىن كېلىپ تۇسنى بىلدۈرسە، « ئەت- » كە ئايلىنىپ كېتىدۇ ۋە ئالدىنقى پېئىلغا قوشۇپ يېزىلىدۇ. رەۋىشداشتىكى « پ » تاۋۇشى « ۋ » غا نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن:

تاشلا- + پ + ئات = تاشلىۋەت
ياسا- + پ + ئات = ياسىۋەت
ئوقۇ- + پ + ئات = ئوقۇۋەت

9. « بەر- » پېئىلى « ئا، ئە » بىلەن ياسالغان رەۋىشداشلارغا قوشۇلۇپ تۇسنى بىلدۈرۈپ كەلسە، رەۋىشداشلاردىكى « ئا، ئە » تاۋۇشلىرى « ئى » غا نۆۋەتلىشىش بىلەن بىرگە پېئىلنىڭ يىلتىز ياكى ئۆزىكىدىكى « ئا، ئە » تاۋۇشلىرى « ئې » غا نۆۋەتلىشىدۇ. شۇنىڭدەك « بەر- » پېئىلىدىكى « ب » تاۋۇشى « ۋ » غا نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن:

ياز- + ا + بەر = يېزىۋەر
قاز- + ا + بەر = قېزىۋەر
ساز- + ا + بەر = سىزىۋەر
كۆر- + ە + بەر = كۆرىۋەر
كەس- + ە + بەر = كېسىۋەر
كەت- + ە + بەر = كېتىۋەر

10. سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن ئاياغلاشقان پېئىللارغا رەۋىشداش قوشۇمچىسى « ي » قوشۇلغاندىن كېيىن « بەر- » پېئىلى قوشۇلۇپ تۇسنى بىلدۈرگەندە، مەزكۇر « ي » چۈشۈپ قالىدۇ. بۇ پېئىللار تەركىبىدىكى « ئا، ئە » سوزۇق تاۋۇشلىرى « ئى » غا نۆۋەتلەشمەيدۇ. ئەمما ئىككىنچى تەركىبتىكى « ب » تاۋۇشى « ۋ » غا نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن:

دە- + ي + بەر = دەۋەر
ئىشلە- + ي + بەر = ئىشلەۋەر
ياسا- + ي + بەر = ياساۋەر

VIII يارەمچى سۆزلەرنىڭ ئىملاسى

11. « ئىدى، ئىكەن، ئىمىش » يارىمچى پېئىللىرى تۇرغۇن سۆزلەردىن كېيىن كەلسە، ئالدىدىكى سۆزلەردىن ئايرىپ يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

ئىدى ــ كىتاب ئىدى، قىزىل ئىدى، ئالتە ئىدى، شۇنداق ئىدى، .....

ئىكەن ــ كىتاب ئىكەن، قىزىل ئىكەن، ئالتە ئىكەن، شۇنداق ئىكەن، .....

ئىمىش ــ كىتاب ئىمىش، قىزىل ئىمىش، ئالتە ئىمىش، شۇنداق ئىمىش، .....

بۇ يارىمچى پېئىللار پېئىل تېمىدىكى سۆزلەردىن كېيىن كەلسە، ئالدىدىكى تەركىبكە قوشۇپ يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

ئىدى ــ ئوقۇغانىدى، بارماقچىدى؛ يېزىۋىدى، يازاردى، يازسىدى، .....

ئىكەن ــ ئوقۇغانىكەن، ئوقۇيدىكەن؛ بارماقچىكەن؛ يېزىپتىكەن، يازسىكەن، يازدىكەن، .....

ئىمىش ــ ئوقۇغانمىش، بارماقچىمىش، يازارمىش، .....

12. « مۇ، ما، چۇ، غۇ، قۇ، ئا، ئە، زە، لا » ئۇلانمىلىرى سۆز يىلتىزلىرىغا قوشۇپ يېزىلىدۇ. « دە، ھە، يۇ » ئۇلانمىلىرى ئالدىدىكى سۆزلەردىن سىزىقچە ئارقىلىق ئايرىپ يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

ئالدىڭىزمۇ؟ مەنما؟ سىزچۇ؟ مەنغۇ كېلەرمەن. شۇنداققۇ دەيمەن؟

ئېيتىپ بېقىڭا؟ شۇنداق دېگىنە. سەنزە، كېلىپلا، كۆرۈپلا، .....

ئۇ كەلدى ــ دە، ئولتۇرماي كەتتى.

شۇنداق ئويلايسەن ــ دە. كۆرۈپسەن ــ دە. سەنمۇ يېزىپسەن ــ دە.

باردۇق ــ ھە. كۆردۇق ــ ھە كەتتۇق ــ ھە.

كەلدى ــ يۇ كەتتى. باردى ــ يۇ ئالدى.

13. « بىلەن، ۋە، ھەم، ھەمدە، ئۇچۇن، ياكى، يا، بەلكى، چۇنكى، يەنى، ئارقىلىق، ئارقىسىدا، توغرۇلۇق، توغرىسىدا، ئەمما، بىراق، .....» قاتارلىق يارىمچى سۆزلەرنىڭ ھەممىسى ئالدى ۋە ئارقىسىدىكى سۆزلەردىن ئايرىپ يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

مەن بىلەن سەن مەن ۋە سەن مەن ھەم سەن

سېنىڭ ئۇچۇن سەن توغرۇلۇق مەن ياكى سەن

14. سۇپەتلەرنىڭ ئالدىدا كېلىپ، سۇپەتلەرنىڭ ئاشۇرۇش دەرىجىسىنى بىلدۈرىدىغان « پ » بىلەن ئىياغلاشقان تەركىبلەر سۇپەتكە قوشۇپ يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

ئاپئاق، ئاپئاشكارا، كۆپكۆك، سىپسىلىق، قىپقىزىل، دۇپدۇمىلاق، قاپقارا، ياپيېشىل،

Ⅸ باشقا تىللاردىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەرنىڭ ئىملاسى

1. خەنزۇ تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەرنىڭ ئىملاسى

1) خەنزۇ تىلىدىن ئۇيغۇر تىلىغا قوبۇل قىلىنغان ۋاقتى ئۇزۇن بولغان سۆزلەر ئۆزلەشكىنى بويىچە يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

گاڭچەن، سومەن، خوشاڭ، پىنتوزا، يۈتازا، .....

2) خەنزۇ تىلى پۇتۇڭخۇاسىدىكى « c ,sh ,ch ,zh » تاۋۇشلىرى ئۇيغۇرچىدا « ج، چ، ش، س » ھەرپلىرى بىلەن يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

中国	Zhong guo	جۇڭگو
长沙	Chang sha	چاڭشا
上海	Shang hai	شاڭخەي
曹操	Cao cao	ساۋ ساۋ

3) خەنزۇ تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەردىكى تاق يۇنمۇ « a ,o ,i ,e » ھەم قوشما يۇنمۇ « ang ,ua ,eng uang ,en ,ing ,in » لار پۈتۈڭخۇا تەلەپپۇزى بويىچە ئەينەن يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

بوخەي	Bo hai	渤海
شېڭمۇ	sheng mu	声母
لى شىمىن	Li shi min	李世民
ئېمېيشەن	Emei shan	峨眉山
خېنەن	He nan	河南
شىنجاڭ	Xin jiang	新疆
شىڭشىڭشيا	Xing xing xi	星星峡
فاڭجېن	Fang zhen	方针
جېڭجۇۇ	Zheng zhou	郑州
خۇاشيا	Hua xia	华夏
گۇاڭجۇۇ	Guang zhou	广州

4) خەنزۇ تىلى پۈتۈڭخۇاسىدىكى تاق يۇنمۇ « u » بىلەن قوشما يۇنمۇ « uan ,un » لاردىكى « u » نىڭ يېزىلىشى تۆۋەندىكىچە:

(1) « u » تاق يۇنمۇسى « y ,x ,q » شېڭمۇلىرى بىلەن كەلگەندە « ئۇ » يېزىلىپ، باشقىلىرىدا « ئۇ » يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

شۈ گوجاڭ	Xu guo zhang	许国璋
شۈجۇۇ	Xu zhou	徐州
جياۋ يۈلۈ	Jiao yu lu	焦裕禄
يۈ گۇڭ	Yu gong	愚公

(2) قوشما يۇنمۇ « un » تەركىبىدىكى « u » ئۇيغۇرچىدا « ئۇ » يېزىلىدۇ. قوشما يۇنمۇ « uan »، « g ,h ,k » شېڭمۇلىرىغا قوشۇلۇپ كەلگەندە، تەركىبىدىكى « u » ئۇيغۇرچىدا « ئۇ » يېزىلىدۇ. « g ,h ,k » شېڭمۇلىرىدىن باشقا شېڭمۇلارغا قوشۇلۇپ كەلسە « ئۇ » يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

يۈنمۇ	yun mu	韵母
لۇ شۈن	Lu xun	鲁迅
گۇەن ۋېنجاۋ	Guan wen zhao	关文钊
جيا يۈگۇەن	Jia yu guan	嘉峪关
لى رۇيخۇەن	Li rui huan	李瑞环
كۇەن (فامىلە)	Kuan	宽

5) خەنزۇ تىلى پۈتۈڭخۇاسىدىكى ئايرىم بوغۇم بولۇپ كەلگەن قوشما يۇنمۇ « ou » تەركىبىدىكى « u » تاۋۇشى، قوشما يۇنمۇ « iao ,ao » دىكى « o » تاۋۇشى ئۇيغۇر تىلىدا « ۇ » غا يېقىن تەلەپپۇز قىلىنىدىغانلىقى ئۈچۈن ئىملادا « ۇ » يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

ئوۋياڭ شيۇ	ou yang xiu	欧阳修
جوۋ ئېنلەي	Zhou en lai	周恩来
ماۋ زېدۇڭ	Mao ze dong	毛泽东
جياۋ يۈلۇ	Jiao yu lu	焦裕禄
ئاۋمېن	Ao men	奥门
ساۋ ساۋ	Cao cao	曹操

6) خەنزۇ تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەرنىڭ تاق يۇنمۇلىرى ئىچىدە « o » تاۋۇشى ئەگەر ئوچۇق بوغۇم ھالەتتە قالسا، ئۇيغۇرچىدا « ئو » يېزىلىدۇ. يېپىق بوغۇم ھالەتتە قالسا، « ئۇ » يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

渤海	Bo hai	بوخەي
宁波	Ning bo	نىڭبو
漠河	Mo he	موخې
鄱阳	Po yang	پويالڭ
山东	Shan dong	شەندۇڭ
重庆	Chong qing	چۇڭچىڭ
中华	Zhong hua	جۇڭخۇا
公社	gong she	گۇڭشې

7) خەنزۇ تىلى پۇتۇڭخۇاسىدا « uai ,ai ,uan ,ian ,an » يۇنمۇلىرىدىكى « a » تاۋۇشى ئۇيغۇر تىلىدىكى « ئە » تاۋۇشىغا يېقىن تەلەپپۇز قىلىنىدىغانلىقى ئۈچۈن ئىملادا « ئە » يېزىلىدۇ. بۇلاردىكى ئاخىرقى تاۋۇش ياكى ئۆتكۈنچى تاۋۇش بولۇپ كېلىدىغان « i » تاۋۇشى ئۇزۇك تاۋۇش « ي » غا يېقىن تەلەپپۇز قىلىنىدىغانلىقى ئۈچۈن ئىملادا « ي » يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

天津	Tian jin	تيەنجىن
兰州	Lan zhou	لەنجۇۇ
山海关	Shan hai guan	شەنخەيگۇەن
长江	Chang jiang	چاڭجياڭ
淮河	Huai he	خۇەيخې

8) خەنزۇ تىلى پۇتۇڭخۇاسىدىكى قوشما يۇنمۇ « uo » ئۇيغۇرچىدا « ئو » بىلەن، « ue » ئۇيغۇرچىدا « ئۆ » بىلەن يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

国务院	guo wu yuan	گوۋۇيۈەن
岳飞	Yue fei	يۆ فېي
张学良	Zhang xue liang	جاڭ شۆلياڭ

9) خەنزۇچە كىشى ئىسىملىرىدا فامىلە بىلەن ئىسىم ئايرىپ يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

毛泽东	Mao ze dong	ماۋ زېدۇڭ
焦裕禄	Jiao yu lu	جياۋ يۈلۇ

2. رۇس تىلى ۋە رۇس تىلى ئارقىلىق باشقا ياۋروپا تىللىرىدىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەرنىڭ ئىملاسى

ئۇيغۇر تىلىغا رۇس تىلى ۋە رۇس تىلى ئارقىلىق باشقا ياۋروپا تىللىرىدىن قوبۇل قىلىنغان، ئىككى ئۇزۇك تاۋۇش سۆز بېشى بولۇپ كەلگەن سۆزلەرنىڭ، يەنى ئالدىنقىسى جارانمىسز، كېيىنكىسى جارانلىق ياكى ھەر ئىككىلىسىلا جارانلىق ۋە ياكى ھەر ئىككىلىسىلا جارانمىسز ئۇزۇك تاۋۇش سۆز بېشى بولۇپ كەلگەن سۆزلەرنىڭ ئىملاسى تۆۋەندىكىدەك بولىدۇ:

1) جارانمىسز ئۇزۇك تاۋۇش « س » ياكى « ش » لار ئۆزىدىن كېيىن باشقا جارانمىسز ئۇزۇك تاۋۇشلار بىلەن قاتارلىشىپ سۆز بېشى بولۇپ كەلگەندە، سۆز بېشىغا « ئى » قوشۇپ يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

ئىستىل، ئىسفېرا، ئىستاتىك، ئىستۇدىيە، ئىسپورا، ئىسكرىپكا،

ئىسكىلات، ئىشتاب، ئىشتات، ئىشتانكا، ئىشكالا، .....

2) « س، ش » دىن باشقا ئىككى جارانمىسز ئۇزۇك تاۋۇش سۆز بېشىدا قاتار كەلسە، بۇ ئىككى ئۇزۇك تاۋۇش ئارىسىغا «ئى» قوشۇپ يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

پىتومائىن، پىتېروكارىيە، فىتور، .....

3) « س، ش، پ، ت، خ، ف، ك » قاتارلىق جارانمىسز ئۇزۇك تاۋۇشلار ئۆزلىرىدىن كېيىن « ر، ل، م » قاتارلىق ئۇزۇك تاۋۇشلار بىلەن قاتارلىشىپ سۆز بېشى بولۇپ كەلسە، بۇ

ئىككى ئۇزۇك تاۋۇش ئارىسىغا « ئى » قوشۇپ يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

پىراكتىكا، پروگرامما، پرولېتارىيات، تراكتور، تراگېدىيە، خروم، خروستال،
خرىستىيان، فرانك، فرانسۇز، سلانېتس، سمولا، شىلانكا، كران، كلاسسىك

4) ئىككى جاراڭلىق ئۇزۇك تاۋۇش بىرىكىپ سۆز بېشى بولۇپ كەلسە، بۇ ئىككى ئۇزۇك تاۋۇش ئارىسىغا « ئى » قوشۇپ يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

بىراخما، بىرىتۇا، بىرىليانت، بىروم، بىرونېۋك، دىراپ، دىراما، دىراۋىد،
گىراماتىكا، گىرام، .....

5) رۇس فامىلىلىرىدىكى « -ئوۋ، -ئېۋ، -يېۋ » قوشۇمچىلىرىدىكى « ۋ » تاۋۇشى « ف » بىلەن يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

تۇرگېنېف لېف نىكولايېۋىچ تولستوي ھەيدەروف نېكراسوف

X قىسقارتىلما سۆزلەرنىڭ ئىملاسى

1. يەككە ھەرپ بويىچە قىسقارتىلغان سۆزلەرنىڭ ئارىسىغا چېكىت قويماي يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

ج خ ج — جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى
ج ك پ — جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيەسى
ج خ ئى — جامائەت خەۋپسىزلىك ئىدارىسى
ش ئۇ ئا ر — شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى

2. بوغۇم بويىچە قىسقارتىلغان سۆزلەر قوشۇپ يېزىلىدۇ.

مەسىلەن:

پارتكوم — پارتىيە كومىتېتى ئوبكوم — ئوبلاستلىق كومىتېت
تىلكوم — تىل - يېزىق كومىتېتى

3. كىشى ئىسىم - فامىلىلىرىنىڭ قىسقارتىلغان ھەرپىدىن كېيىن چېكىت قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

م . كاشغەرىي (مەھمۇد كاشغەرىي)
ل . مۇتەللىپ (لوتپۇللا مۇتەللىپ)
ئا . ت . ئۆتكۇر (ئابدۇرېھىم تىلەش ئۆتكۇر)
ئا . نىزارىي (ئابدۇرەھىم نىزارىي)

4. خەلقئارادا ھەرپ بويىچە قىسقارتىپ قوللىنىش ئادەتلىنىپ كەتكەن قىسقارتىلغان سۆزلەر تىلىمىزغا قوبۇل قىلىنغاندا، خەلقئارادىكى لاتىن ھەرپلىرىنىڭ قىسقارتىلغان شەكلى بويىچە يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

WTO	*دۇنيا سودا تەشكىلاتى*
GDP	*ئىچكى ئىشلەپچىقىرىش ئومۇمىي قىممىتى*
BBC	*ئەنگلىيە رادىيو شىركىتى*
KGB	*دۆلەت خەۋپسىزلىك كومىتېتى*
VCD	*ۋىدىيولۇق ئوپتىكىلىق دىسكا*
DVD	*رەقەملىك ۋىدىيولۇق دىسكا*
CD	*ئوپتىكىلىق دىسكا*

5. خەلقئارادا ھەرپ بويىچە قىسقارتىلىپ بوغۇم تەشكىل قىلالايدىغان سۆزلەر تىلىمىزغا قوبۇل قىلىنغاندا، ئىملادا قىسقارتىلغان لاتىن ھەرپى بويىچە يېزىشقىمۇ ياكى ئۇيغۇرچە يېزىشقىمۇ بولىدۇ. مەسىلەن:

OPEC	*ياكى*	*ئوپېك*
SARS	*ياكى*	*سارس*
AIDS	*ياكى*	*ئەيدىز*
DOS	*ياكى*	*دوس*
ROM	*ياكى*	*روم*
RAM	*ياكى*	*رام*

6. بىر قىسىم خەلقئارا تەشكىلاتلارنىڭ نامىلىرى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنغاندىن كېيىن ھەرپ بويىچە قىسقارتىپ يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

ب د ت	*بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى*
ش ئا ئە ت	*شىمالىي ئاتلانتىك ئەھدى تەشكىلاتى*
م د ب	*مۇستەقىل دۆلەتلەر بىرلەشمىسى*
ئو ت م	*ئولىمپىك تەنھەرىكەت مۇسابىقىسى*

7. خەلقئارادا قىسقارتىپ يېزىپ كېلىۋاتقان ئۆلچەم بىرلىكلىرى ئۇيغۇرچە يەككە ھەرپ بويىچە قىسقارتىپ يېزىلىدۇ. ئارىسىغا چېكىت قويۇلمايدۇ. مەسىلەن:

س م	*سانتىمېتىر*
ك م	*كىلومېتىر*
ك ل	*كىلولىتىر*
ك ۋ	*كىلوۋات*
م گ	*مىللىگىرام*
م م	*مىللىمېتىر*

XI قوشۇمچىلارنىڭ ئىملاسى

1. قوشۇمچىلار سۆز يىلتىزىغا قوشۇپ يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

چىراي + لىق = چىرايلىق ئۆي + دىن = ئۆيدىن
كىتاب + خانا = كىتابخانا

2. ئەرەب تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان تۆۋەندىكىدەك بىر قىسىم ئەسلىي سۈپەت سۆزلەرگە ئۆز تەلەپپۇزى بويىچە « ي » قوشۇپ يېزىلىدۇ. مۇنداق سۈپەتلەر ئەگەر ئۇچىنچى شەخس تەۋەلىك قوشۇمچىسى بىلەن تۇرلەنسە، سوزۇق تاۋۇش بىلەن ئاياغلاشقان سۆزلەرگە ئوخشاشلا ئاخىرىغا « سى » قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

بەدئىي، مەنپىي، ئاددىي، مەخپىي، سەممىي،
ئىجابىي، ئىجابىيسى سەلبىي، سەلبىيسى تەبئىي، تەبئىيسى
ئالىي، ئالىيسى ئەشەددىي، ئەشەددىيسى تەپسىلىي، تەپسىلىيسى

3. پېئىللارنىڭ مەجبۇرىي دەرىجە قوشۇمچىلىرى تۆۋەندىكىچە قوشۇلىدۇ.

« ل، م، ن، ز، گ، غ، ڭ، ي » بىلەن ئاياغلاشقان پېئىللارغا « -دۇر، -دۈر » قوشۇمچىلىرى قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

چاڭ - چاندۇر- ... قوز - قوندۇر- ... بۇز- بۇزدۇر- ...
ئەز- ئەزدۇر- ... چىگ - چىگدۇر- ... تۇگ - تۇگدۇر- ...
بوغ - بوغدۇر- ... تۇغ - تۇغدۇر- ... ماڭ - ماڭدۇر- ...
توڭ - توڭدۇر- ... كۆي - كۆيدۈر- ... قوي - قويدۇر- ...
ئال - ئالدۇر- ... قال - قالدۇر- ... يۇم - يۇمدۇر...

ئەسكەرتىش:

تۆۋەندىكى سۆزلەر يۇقىرىدىكى قائىدىگە بويسۇنمايدۇ. مەسىلەن:

كەل - كەلتۈر- ... ئۆل - ئۆلتۈر- ... سۇن - سۇنغۇز- ... (تاماق)

تۆۋەندىكىلەرگە ئىككى خىل قوشۇمچە قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

تام - تېمىت- ...، تامدۇر- ... ئاق - ئېقىت- ...، ئاقتۇر- ...،
ئەم - ئېمىت- ... ، ئەمدۇر- ...

4. « س، ق، ك، پ » بىلەن ئاياغلاشقان پېئىللارغا « -تۇر، -تۈر » قوشۇمچىلىرى قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

ئاس - ئاستۇر- ...، باس - باستۇر- ...، كەس - كەستۇر- ...،
باق - باقتۇر- ...، قاق - قاقتۇر- ...، ياق - ياقتۇر- ...،
چەك - چەكتۈر- ...، بىرىك - بىرىكتۈر- ...، زىپىرىك - زىپىرىكتۈر- ...
ياپ - ياپتۇر- ... ، قوپ - قوپتۇر- ...، كۆپ - كۆپتۇر- ...،

ئەسكەرتىش:

تۆۋەندىكى پېئىللار بۇ قائىدىگە بېقىنمايدۇ. مەسىلەن:

قوپ - قوپۇر- ... (تام)، چىق - چىقار- ...، قورق - قورقۇت- ...،
قىس - قىسقۇز- ... (« قىستۇر- » دىن پەرقلەندۈرۈلىدۇ)،

5. « ش » بىلەن ئاياغلاشقان تۆۋەندىكىدەك سۆزلەرگە « -ۇر، -ۈر» قوشۇمچىلىرى قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

ئاش - ئاشۇر	*تاش - تاشۇر*	*پۇش - پۇشۇر*
پىش - پىشۇر	*چۈش - چۈشۈر*	

ئەسكەرتىش:

تۆۋەندىكى پېئىللار بۇ قائىدىگە بېقىنمايدۇ. مەسىلەن:

يەش - يەشتۇر	*تەش - تەشتۇر*	*ئەش - ئەشتۇر*

6. « ر » بىلەن ئاياغلاشقان بىر بوغۇملۇق پېئىللار ھەم « ت » بىلەن ئاياغلاشقان پېئىللارنى مەجبۇرىي دەرىجىگە ئايلاندۇرۇش ئۈچۈن « -غۇز، -قۇز، -گۇز، -كۇز » قوشۇمچىلىرى قوشۇلىدۇ. شۇنىڭدەك « ت، دۇر، تۇر، دۈر، تۈر » بىلەن ئىپادىلەنگەن مەجبۇرىي دەرىجىلەرنى ئىككى قاتلاملىق مەجبۇرىي دەرىجىگە ئايلاندۇرۇش ئۈچۈنمۇ « -غۇز، -قۇز، -گۇز، -كۇز » قوشۇمچىلىرى قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

ئات - ئاتقۇز- ...، تارت - تارتقۇز- ... ، ئارت - ئارتقۇز- ... (يولۇق)،
ئەۋەت - ئەۋەتكۈز- ...، قات - قاتقۇز- ...، يۇت - يۇتقۇز- ...،
يەت - يەتكۈز- ...، پۈت - پۈتكۈز- ...، ئۆچۈر- ئۆچۈرگۈز- ...،
بەر- بەرگۈز- ...، تەر- تەرگۈز- ...، كەلتۈر- كەلتۈرگۈز- ...،
بار- بارغۇز- ...، هار- هارغۇز- ...، كۆيدۈر- كۆيدۈرگۈز- ...،
ئىشلەت - ئىشلەتكۈز- ... ، ئايلاندۇر- ئايلاندۇرغۇز- ...،

ئەسكەرتىش:

تۆۋەندىكى پېئىللار بۇ قائىدىگە بېقىنمايدۇ. مەسىلەن:

ئارت - ئارتتۇر- ... (ۋەزىپە)، قات - قاتۇر- ... (مۇز)،
يەت - يەتتۈر- ... (بىر نەرسىنى)، قايت - قايتۇر- ... ،

7. سوزۇق تاۋۇش بىلەن ئاياغلاشقان پېئىللار ۋە « ر، ي » بىلەن ئاياغلاشقان ئىككى بوغۇملۇق پېئىللارنىڭ مەجبۇرىي دەرىجىسى « ت » قوشۇلۇپ ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

ياسا- ياساتـ ...، جابدۇ- جابدۇتـ ... ، قىزدـ قىزدتـ ...،
قاپار- قاپارتـ ...، كۆكەر- كۆكەرتـ ...، چاقىر- چاقىرتـ ...،
ئازايـ ئازايتـ ...، قارايـ قارايتـ ... ، ماكچايـ ماكچايتـ ...،

ئەسكەرتىش:

تۆۋەندىكى پېئىللار بۇ قائىدىگە بېقىنمايدۇ. مەسىلەن:

دەـ دېگۈز- ...، يۇـ يۇغۇز- ...، يەـ يېگۈز- ... ،
ئولتۇر- ئولتۇرغۇز- ...، ئاپار- ئاپارغۇز- ...، ئەكىر- ئەكىرگۈز- ...،

8. « چ » بىلەن ئاياغلاشقان پېئىللارنىڭ مەجبۇرىي دەرىجىسى « -ئار، -ئۇر، -ئۈر » قوشۇمچىلىرى قوشۇلۇپ ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

ئاچ - ئاچۇر- ...، قاچ - قاچۇر- ...، كەچ - كەچۈر ...،
ئۇچ - ئۇچۇر- ...، ئۆچ - ئۆچۈر- ... ، كۆچ - كۆچۈر- ...،

ئەسكەرتىش:

« چاچ ـ » پېئىلى بىلەن « پىچ ـ » پېئىلى بۇ قائىدىگە بېقىنماي، « چاچتۇر ـ »، « پىچتۇر ـ » شەكلىدە كېلىدۇ.

XII بوغۇم كۆچۈرۈش قائىدىسى

1. قۇر ئاخىرىغا كېلىپ قالغان كۆپ بوغۇملۇق سۆزنىڭ شۇ قۇرغا سىغماي قالغان قىسمى كېيىنكى قۇرغا بوغۇم بويىچە كۆچۈرۈلىدۇ. بۆلۈنگەن بوغۇمنىڭ ئاخىرىغا سىزىقچە قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

ئىشلەپچىقىـ	تىرىشـ	ئوقۇـ	تەرەقـ
رىش	چانلىق	غۇچىلار	قىيات

2. رەقەم بىلەن يېزىلغان ساناق سانلار قۇرنىڭ ئاخىرىغا كېلىپ قالسا، ئۇلارنى پارچىلاپ ئىككىنچى قۇرغا بۆلۈپ كۆچۈرۈشكە بولمايدۇ. مەسىلەن:

توغرىسى	خاتاسى
2008 ـ يىلى	20 ـ
.....	08 ـ يىلى
336,520 جىڭ	336 ـ
.....	520 جىڭ

3. ھەرپ بويىچە قىسقارتىلغان سۆزلەرنى بۆلۈپ ئىككىنچى قۇرغا يېزىشقا بولمايدۇ. مەسىلەن:

توغرىسى	خاتاسى
ش ئۇ ئا ر نىڭ يەر مەيدانى	ش ئۇـ
	ئا ر نىڭ يەر مەيدانى

§4. تىنىش بەلگىلىرى ۋە ئۇلارنىڭ ئىشلىتىلىشى③

يېزىق تىلىدا ئوي ـ پىكىرنى توغرا ۋە ئېنىق ئىپادىلەش ئۈچۈن يېزىقنىڭ قوشۇمچە ۋاستىسى سۈپىتىدە ئىشلىتىلىدىغان شەرتلىك بەلگىلەر «تىنىش بەلگىلىرى» دەپ ئاتىلىدۇ.

تىنىش بەلگىلىرى يېزىق تەرەققىياتىنىڭ مۇئەييەن باسقۇچىدا بارلىققا كېلىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر يېزىق تارىخىدىن قارىغاندا، ئورخۇن يېزىقى ۋە قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا قىسمەن، ئاددىي تىنىش بەلگىلىرى قوللىنىلغان. ئۇ تەپەككۇرنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ تەرەققىي قىلغان ۋە مۇكەممەللىشىشكە يۈزلەنگەن.

تىنىش بەلگىلىرى يېزىق تىلىدىكى ئالاقە ئېھتىياجىدىن بارلىققا كەلگەن ۋە يېزىقنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمىغا ئايلانغان بولغاچقا، ئۇنىڭ بەلگىلىنىشى ۋە ئىشلىتىلىشى، خۇددى يېزىقنىڭ قوللىنىلىشى قائىدىلىك بولغىنىغا ئوخشاش، قائىدە ـ قانۇنىيەتلىك بولۇشى كېرەك. مۇشۇنداق بولغاندىلا، ئۇ ئۆزىنىڭ قوشۇمچە ۋاستىلىك رولىنى تولۇق جارى قىلدۇرالايدۇ، ئومۇمىي خەلق تەرىپىدىن ئورتاق ئېتىراپ قىلىنىپ، مۇئەييەن ئىجتىمائىيلىققا ئىگە بولالايدۇ.

مانا مۇشۇ سەۋەبتىن، بۈگۈنكى كۈندە تىنىش بەلگىلىرى تەتقىقاتى ھەرقايسى تىللار تىلشۇناسلىقىدا مۇھىم تېمىلارنىڭ بىرى بولۇپ شەكىللەندى.

«تىنىش بەلگىسى» دېگەن بۇ ئاتالغۇ «تىنىش» دېگەن سۆزدىن كېلىپ چىققان بولسىمۇ، ئۇنى نۇتۇقتا تىنغان ياكى تىنىش بولغان ئورۇنغىلا قويۇلىدىغان بەلگە دەپ قاراش يېتەرلىك بولمايدۇ. چۈنكى، كىشىلەرنىڭ نۇتۇقتا تىنىش ئەھۋالىنىڭ ئۆزئارا ئوخشىشىپ كەتمەسلىكى، شۇنىڭدەك

جانلىق تىلدا تىنىش بولمىغان ئورۇنلاردىمۇ قۇرۇلما ۋە مەنە زۆرۈرىيىتىدىن تىنىش بەلگىسى ئىشلىتىش لازىم تېپىلغانلىقى تۈپەيلىدىن بۇنداق تونۇش يېزىق تىلىدىكى تىنىش بەلگىلىرى توغرىسىدا سىستېمىلىق قائىدە ـ قانۇنلارنىڭ چىقىرىلىشىغا ۋە ئۇنىڭ ئومۇملىشىشىغا تۇساڭغۇ بولىدۇ، تىنىش بەلگىلىرىنىڭ قالايمىقان قوللىنىلىپ كېتىۋېرىشىگە سەۋەبچى بولىدۇ، نەتىجىدە ئىجتىمائىي ئالاقىنىڭ راۋانلىقىغا تەسىر يەتكۈزىدۇ. شۇڭا، تىنىش بەلگىلىرى توغرىسىدىكى تونۇشنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ، ئۇنى قوللىنىشتىكى قالايمىقانچىلىقلارنى بىر تەرەپ قىلىش ئۈچۈن تىنىش بەلگىلىرىنى ۋە ئۇلارنى قوللىنىش قائىدىلىرىنى بەلگىلەشتە مۇئەييەن پىرىنسىپ بولۇشى كېرەك.

هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى تىنىش بەلگىلىرىنى بەلگىلەشتە قوللىنىلغان پىرىنسىپلار تۆۋەندىكىلەر:

بىرىنچى، قۇرۇلما پىرىنسىپى (سىنتاكسىسلىق پىرىنسىپ).

بۇ پىرىنسىپ مەلۇم بىر تىنىش بەلگىسىنىڭ قويۇلۇش ـ قويۇلماسلىقىنى سىنتاكسىسلىق قۇرۇلمىنىڭ ئالاھىدىلىكىگە قاراپ بەلگىلەش، يەنى جانلىق تىلدىكى تىنىشنىڭ قۇرۇلما بىلەن مەنە جەھەتتە مۇناسىۋەتى بار ياكى يوقلۇقىغا قاراپ بەلگىلەش پىرىنسىپىدۇر. مەسىلەن، جۈملىنىڭ ھەرقايسى قاتلاملىرىغا تەۋە بولغان تەڭداش تەركىبلەرنىڭ ئارىلىشىپ كەتمەسلىكى ئۈچۈن ئەڭ ئۈستۈنكى قاتلامدىكى تەڭداش تەركىبلەر ئارىسىغا چېكىتلىك پەش قويۇش؛ كۆچۈرمە تەركىبلەرنىڭ كۆچۈرمە بولمىغان تەركىبلەر بىلەن ئارىلىشىپ كەتمەسلىكى ئۈچۈن ئۇنى قوش تىرناقتا ئېلىش؛ گۇمان، ئىزاھ، شەرھ سۆيىتىلىدىغان تەركىبلەرنى تىرناق ئىچىگە ئېلىش؛ مۇستەقىل تەركىبلەرنى پەش بىلەن ئايرىش

قاتارلىقلار مۇشۇ جۈملىدىندۇر.

ئەمەلىيەتتە، جۈملە قۇرۇلمىسى شۇ جۈملىدىكى تىنىشنىڭ قانداق بولۇشى كېرەكلىكىنى، تىنىش بەلگىسىنىڭ ھاجەت ياكى ھاجەت ئەمەسلىكىنى كۆرسىتىپ بېرەلەيدۇ. مەسىلەن، «ئۇ كۆل بويىدا ئولتۇرىدۇ» دېگەن جۈملىنى ئالساق، جانلىق نۇتۇقتا «ئۇ» ئالمىشىدىن كېيىن بىر تىنىش بار، لېكىن جۈملىنىڭ قۇرۇلمىسى «ئۇ» ئالمىشى بىلەن «كۆل» سۆزىنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئېنىقلىغۇچى ـ ئېنىقلانغۇچىلىق مۇناسىۋىتىنىڭ يوقلۇقىنى، شۇڭا «ئۇ» ئالمىشىدىن كېيىن پەش قويۇشنىڭ زۆرۈرىيىتى يوقلۇقىنى بىلدۈرىدۇ.

ئىككىنچى، مەنە پىرىنسىپى.

بۇ پىرىنسىپ مەلۇم سىنتاكسىسلىق قۇرۇلمىنىڭ ياكى مەلۇم سىنتاكسىسلىق قۇرۇلمىدا كەلگەن ئايرىم سۆز ـ ئىبارىلەرنىڭ مەنە ۋە رول جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكلىرىنى كۆزدە تۇتۇشقا قارىتىلغان. مەسىلەن، جۈملىلەرنىڭ بايان، سوئال ياكى ئۈندەش، چاقىرىق مەنىسىدە ئېيتىلىشى؛ ئايرىم سۆزلەرنىڭ ئەسلىي سېمانتىكىلىق مەنىسىدە ئەمەس، كۆچمە مەنە (يەنى سۆزنىڭ ئامما ئېتىراپ قىلغان كۆچمە مەنىسى ئەمەس، ئاپتور تەرىپىدىن ۋاقتىنچە ئىشلىتىلگەن كۆچمە مەنە)دە ئىشلىتىلىشى ۋە شۇنىڭغا ئاساسەن ئالدىنقىلىرىغا چېكىت، سوراق، ئۈندەش بەلگىلىرىنى قوللىنىش؛ كېيىنكىسىگە قوش تىرناق قوللىنىش مۇشۇ جۈملىدىن.

تىنىش بەلگىلىرىنى بەلگىلەشتە بۇلاردىن باشقا «ئىنتوناتسىيە (پۈتۈن بىر سىنتاكسىسلىق قۇرۇلمىنىڭ تەلەپپۇزدىكى ئالاھىدىلىكى) پىرىنسىپى» دېگەن پىرىنسىپ ئۇستىدىمۇ بەزى قاراشلار بار.

توغرا، ئوخشاش بىر قۇرۇلمىدىكى جۈملىنىڭ ھەر خىل ئىنتوناتسىيەدە تەلەپپۇز قىلىنىشى نەتىجىسىدە قۇرۇلمىنىڭ

ئىپادىلىگەن مەنىسىدە ئۆزگىرىش ھاسىل بولۇشى مۇمكىن. مەسىلەن:

ئەمەت كەلدى. (بايان ئىنتوناتسىيە، بايان جۈملە)

ئەمەت كەلدى؟ (سوئال ئىنتوناتسىيە، سوئال جۈملە)

ئىنتوناتسىيە پۈتۈن بىر جۈملە قۇرۇلمىسى بىلەن ئالاقىدار ھادىسە. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ھەرقانداق جۈملە قۇرۇلمىسىنىڭ ئىنتوناتسىيەسى بايان، سوئال، تەنە، ئۈندەش ياكى چاقىرىق قاتارلىق بىرنەچچە خىلدىن ھالقىپ كەتمەيدۇ.

ئىنتوناتسىيەنىڭ جۈملە قۇرۇلمىسى بىلەنلا ئالاقىدار بولۇشى، شۇنىڭدەك ئۇنىڭ يۇقىرىقىدەك بىرنەچچە خىللا بولۇشى يالغۇز ئۇيغۇر تىلىغىلا ئەمەس، بەلكى باشقا نۇرغۇن تىللارغا ئالاقىدار ئورتاق ھادىسە بولۇشى مۇمكىن. مەسىلەن، خەنزۇ تىلىدىكى «他来了 ئۇ كەلدى» دېگەن جۈملىنى يۇقىرىدىكى تۆت خىل ئىنتوناتسىيە تۆت خىل مەنىگە ئىگە قىلغىلى بولىدۇ.

شۇنىڭ ئۈچۈن، ئېيتىش مۇمكىنكى، ئوخشاش بىر قۇرۇلمىدىكى جۈملىنى بىرنەچچە خىل ئىنتوناتسىيە ئارقىلىق بىرنەچچە خىل تەرزدە تەلەپپۇز قىلىش مۇمكىنلىكى ئىنتوناتسىيەنىڭ قۇرۇلمىدىن سىرت مۇستەقىل ھادىسە ئىكەنلىكىگە ئاساس بولالمايدۇ.

نۇتۇق مەلۇم سىنتاكسىسلىق قۇرۇلمىغا ئاساسلىنىدۇ، شۇڭا ئىنتوناتسىيە مەلۇم سىنتاكسىسلىق قۇرۇلمىنىڭ نۇتۇقتىكى ئەمەلىي ئىپادىسى. مەلۇم بىر سىنتاكسىسلىق قۇرۇلمىغا ئاساسلانمىغان نۇتۇق ۋە ئىنتوناتسىيەنى تەسەۋۋۇر قىلىش مۇمكىن ئەمەس. دېمەك، ئىنتوناتسىيە مەلۇم سىنتاكسىسلىق قۇرۇلمىنىڭ نۇتۇقتىكى تەركىبىي قىسمى.

مۇشۇلارغا ئاساسلانغاندا، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى

تىنىش بەلگىلىرىنى ۋە ئۇلارنىڭ قوللىنىلىش قائىدىلىرىنى قۇرۇلما پىرىنسىپى بىلەن مەنە پىرىنسىپى ئاساسىدا، شۇنىڭدەك ئۇلارنىڭ بىر ـ بىرىنى تولۇقلاش پىرىنسىپى ئاساسىدا بەلگىلىگەن مۇۋاپىق.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى تىنىش بەلگىلىرى تۆۋەندىكىلەر:

1. چېكىت (.)
2. سوئال بەلگىسى (؟)
3. ئۈندەش بەلگىسى (!)
4. چېكىتلىك پەش (؛)
5. پەش (،)
6. تىرناق (( ))
7. قوش تىرناق (« »)
8. يالاڭ تىرناق (‹ ›)
9. سىزىقچە (ـ)
10. سىزىق (ــ)
11. قوش چېكىت (:)
12. كۆپ چېكىت (...)

1. چېكىت ۋە ئۇنىڭ ئىشلىتىلىشى

چېكىت ئوي ـ پىكىرنىڭ بايان تەرزدە تولۇق ئاياغلاشقانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. ئۇ تۆۋەندىكى ئەھۋاللاردا قويۇلىدۇ:

1. بايان جۈملىدىن كېيىن (مەيلى ئىگە، خەۋىرى تولۇق جۈملە بولسۇن، مەيلى ئاتاش جۈملە بولسۇن) قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

△ *مەن بۇ كىتابنى كۈتۈپخانىدىن ئارىيەت ئالدىم.*

△ *ئۇ شۇنچىلىك ئازابلاندىكى، كېچىسى كۆزىگە ئۇيقۇ*

كەلمىدى.

△ *1911 ـ يىل، ياز كۈنلىرىنىڭ بىرى.*

2. بۇيرۇق ۋە ئۇندەش ئاھاڭدا ئېيتىلماي، بايان ئاھاڭدا ئېيتىلغان بۇيرۇق، ئۇندەش جۈملىلەردىن كېيىن قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

△ *بۈگۈنكى ئىشنى ئەتىگە قويما.*

△ *× × × مەن بىلەن بىر كۆرۈشسۇن.*

△ *خوش، ئامان بولۇڭلار.*

3. رەقەم بىلەن يېزىلغان، رەت تەرتىپىنى بىلدۈرىدىغان سانلار ياكى باش ماۋزۇ بىلەن تارماق ماۋزۇنىڭ رەتتىنى بىلدۈرىدىغان سانلاردىن كېيىن (رىم رەقەملىرى مۇستەسنا) قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

△ *بىرىنچى باب*

1. قانلىق دەريا

2. ئېلىشانىڭ راۋابى

3. قۇتلۇق خەۋەر

△ *4. ئاقار جىسىملار*

1.4 شىمالىي دېڭىزنىڭ سۈيىنى توسۇۋېلىش

2.4 ھاۋا نەيچىسى ئارقىلىق نەپەس ئېلىش

... 3.4

4. قىسقارتىپ يېزىلغان ئىسىم بىلەن فامىلە ئارىسىغا قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

△ *ل. مۇتەللىپ*

△ *ئا. س. پۇشكىن*

5. يىل، ئاي، كۈنلەر رەقەم بىلەن ئىپادىلەنسە، ئۇلارنىڭ ئارىسىغا قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

△ *1949. 10. 1*

6. ئونلۇق كەسىردىكى پۈتۈن سان بىلەن كەسىر سان

ئارىسىغا، جۈملىدىن سائەت بىلەن مىنۇت تەڭ كۆرسىتىلگەندە، سائەت بىلەن مىنۇت ئارىسىغا قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

△ *1.5 (بىر پۈتۈن ئوندىن بەش)*

△ *سائەت 3.20دە (سائەت ئۈچتىن يىگىرمە مىنۇت ئۆتكەندە)*

△ *سائەت 8.00دە (سائەت سەككىزدە)*

2. سوئال بەلگىسى ۋە ئۇنىڭ ئىشلىتىلىشى

سوئال بەلگىسى ئوي ـ پىكىرنىڭ سوراق تەرزىدە ئايىغىلاشقانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. ئۇ تۆۋەندىكى ئەھۋاللاردا قويۇلىدۇ:

1. ھەر خىل سوئال جۈملىدىن كېيىن قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

△ *ئۇ كىم؟*

△ *غۇلجىغا بارمايدىغان بولدىڭىزمۇ؟*

△ *تېخى تۇنۇگۈن كەلدىڭىز؟*

2. كەينى ـ كەينىدىن ئۇلىنىپ كەلگەن سوئاللارنىڭ پەقەت كەينىدىكىسىگىلا قويۇلىدۇ، ئالدىنقىسىغا پەش قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

△ *بۇ ئىشنى ئۇ ئۇقامدۇ، ئۇقمامدۇ؟*

△ *سىز زادى مۇشۇ جەمئىيەتنىڭ ئەزاسىمۇ، ئەمەسمۇ؟*

3. جۈملىدە ئاپتورغا نامەلۇم بولغان ياكى ئاپتور گۇمان بىلەن قارىغان تەركىبلەردىن كېيىن قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

△ *مەن ئوردا قاراۋۇللىرىنى (؟) كۆپەيتتىم.*

△ *شۇ چاغدا ئۇلار پېتىنىپ (تىترىشىپ؟) ئۇنىڭ يېنىغا يېقىن بارىدى.*

△ *سەلەي چاققان (؟ ـ 1905) ئۇيغۇر خەلقىنىڭ داڭلىق لەتىپچىلىرىدىن بىرى.*

ئەسكەرتىش:

ئەگەر جۇملە ھەم سوئال، ھەم ئۇندەش تەرزدە ئېيتىلسا، ئاۋۋال سوئال بەلگىسى، ئاندىن ئۇندەش بەلگىسى قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

△ *شەرۋان: ھوي، سېپىق گەپنى نەدىن ئۆگەندىڭ؟!*

△ *نېمە داستان، نېمە ئىجاد، تەپەككۇر، نېمە بۇ تۇغمەس، نازۇك تەسەۋۋۇر؟!*

3. ئۇندەش بەلگىسى ۋە ئۇنىڭ ئىشلىتىلىشى

ئۇندەش بەلگىسى ئوي ـ پىكىرنىڭ ئۇندەش ۋە بۇيرۇق تەرزدە ئاياغلاشقانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. ئۇ تۆۋەندىكى ئەھۋاللاردا قويۇلىدۇ:

1. ئۇندەش جۇملىلەر ۋە بۇيرۇق ئاھاڭدا ئېيتىلغان بۇيرۇق جۇملىدىن كېيىن قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

△ *ۋەزىپىڭنى ۋاقتىدا ئورۇنلاڭ! (بۇيرۇق)*

△ *ياشىسۇن تىنچلىق! (ئۇندەش)*

△ *خالايىق! ئاڭلىمىدىم، ئىشتىمىدىم، دېمەڭلار! ھەربىر تۇتۇندىن بىر ئەر ئۆستەڭ چېپىشقا ماڭسۇن! (ئۇندەش، بۇيرۇق)*

2. ئۇندەش ئاھاڭدا ئېيتىلغان ئۇندەش سۆزلەر ۋە قاراتما سۆزلەردىن كېيىن قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

△ *توۋا! بۇلارنىڭ سېپىۋالغان قۇلىمىدىك؟*

△ *بالام! خۇداغا ئامانەت.*

△ *يولداشلار! غەيرەت قىلىڭلار!*

تىرناق ئىچىگە ئېلىنغان جۇملىنىڭ سوئال، ئۇندەش بەلگىلىرى بۇنداق جۇملىنىڭ قانداق قۇرۇلمىدا كېلىشىدىن قەتئىينەزەر قويۇلىدۇ. تىرناق ئىچىگە ئېلىنغان جۇملىنىڭ چېكىتى قويۇلمايدۇ.

4. چېكىتلىك پەش ۋە ئۇنىڭ ئىشلىتىلىشى

بۇ بەلگە تەڭداش تەركىبلەرنى ئايرىش ئۈچۈن قوللىنىلىدىغان، تەڭداش تەركىبلەرنى ئايرىشتىكى رولى پەشكە نىسبەتەن ئۇستۇن تۇرىدىغان تىنىش بەلگىسى.

تەڭداش تەركىبلەرنىڭ ھەرقايسىسى ياكى ئۇلارنىڭ بىرى يەنە بىرقانچە تەڭداش تەركىبلەرنى ئېلىپ كەلگەن بولسا، ئۇلارنىڭ قاتلاملىق مۇناسىۋىتىنى ئېنىق ئايرىش ئۈچۈن ئۇستۇنكى قاتلامدىكى تەڭداش تەركىبلەر ئارىسىغا چېكىتلىك پەش قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

△ *كىمكى مېنى چېلىشىپ يېڭەلمىسە، شۇ كىشىگە قىزىمنى بېرىمەن؛ ئەگەر يېڭەلمىسە، جېنىنى تېنىمدىن جۇدا قىلىمەن.*

△ *بۇرادىرىم دەيدۇكى، ئىككى ئۆينىڭ قۇرغۇنىنى قوشسا، بىر قازان ئاش بولىدۇ؛ قىسمەت ئاكام مەسۇدىخان ئايلام بىلەن باش قوشسا، كارامەت بەلەن توي بولىدۇ.*

△ *شۇڭا، ئىنقىلابىي ھۆكۈمەت مائارىپ نازارىتى، ھەرقايسى ۋىلايەتلەردىكى مائارىپ باشقارمىلىرى، شەھەر ۋە ناھىيەلەردىكى مائارىپ بۆلۈملىرى ئارقىلىق جايلاردىكى مەكتەپلەرنىڭ مۇدىرى، ئىلمىي مۇدىرى، ئوقۇتقۇچىلىرىنى تەينىلەش؛ ھەربىي سەپكە قاتنىشىۋاتقان ياكى باشقا خىزمەتلەرگە يۆتكىلىپ كەتكەن ئوقۇتقۇچىلارنى پىلانلىق ھالدا مائارىپ سېپىگە قايتۇرۇپ كېلىش قاتارلىق تەشكىلىي ئىشلارنى ئىشلىدى.*

△ 74 ـ ماددا، ئەمگەكچىلەر ئاممىسىنىڭ كوللېكتىپ تەشكىلاتىغا تەۋە مال ـ مۈلۈك ئەمگەكچىلەر ئاممىسىنىڭ كوللېكتىپ مۈلكىدۇر. ئۇ مۇنۇلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ:

(1) قانۇندا «كوللېكتىپ مۈلكى» دەپ بەلگىلەنگەن يەر،

ئورمان، تاغ، ياياق، بوز يەر ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلار؛

(2) كوللېكتىپ ئىگىلىك تەشكىلاتلىرىنىڭ مال ـ مۈلۈكلىرى؛

(3) كوللېكتىپ ئىگىلىكىدىكى بىنالار، سۇ ئامبارلىرى، ئېرىق، سۇ ئىنشائاتلىرى ۋە ماشىنا، پەن ـ مەدەنىيەت، سەھىيە، تەنتەربىيە قاتارلىق ئىشلارغا دائىر ئەسلىمىلەر؛

(4) كوللېكتىپ ئىگىلىكىدىكى باشقا مال ـ مۈلۈكلەر.

5. پەش ۋە ئۇنىڭ ئىشلىتىلىشى

بۇ بەلگە ئاساسەن تەڭداش تەركىبلەرنى ئايرىش ئۇچۇن قوللىنىلىدىغان، تەڭداش تەركىبلەرنى ئايرىشتىكى رولى چېكىتلىك پەشكە نىسبەتەن تۆۋەن بولغان تىنىش بەلگىسى. ئۇ تۆۋەندىكى ئەھۋالدا قويۇلىدۇ:

1. ئاددىي جۈملىلەردە

ئاددىي جۈملىنىڭ تەڭداش بۆلەكلىرى (بۇ بۆلەكلەر مەيلى بىر سۆزدىن ئىبارەت بولسۇن، مەيلى سۆز بىرىكمىسىدىن ئىبارەت بولسۇن) ئارىسىغا قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

تەڭداش ئىگە ئۇچۇن

△ ئۇنىڭ سېكىسىلەكلىرى، تال ـ تال ئۆرۈلگەن چاچلىرى، چېچىغا ئېسىۋالغان چاچ چاتقۇچ، چاچ تۇمارلىرى بەكمۇ ياراشقانىدى.

تەڭداش ئېنىقلىغۇچى ئۇچۇن

△ قىزىل كىگىز كۆتۈرۈپ تۇرغان، تۇرسۇن ئاتىغا تونۇش بولمىغان كىشى يۈگۈرۈپ كېلىپ، تۇرسۇن ئاتىنى قىزىل كىگىز بىلەن ئورىۋالماقچى بولغانىدى، جالالات يېقىن كەلتۈرمىدى.

تەڭداش تولدۇرغۇچى ئۇچۇن

△ ۋاڭ غوجامنىڭ تاغدىكى قوتان ـ قوتان قوي ـ

كالىلىرىنى، يۈزلەپ ئاتلىرىنى تۇپتالاس قىلىپ بۆلۈشۈپ كەتتى.

تەڭداش ھالەت ئۇچۇن

△ قىز يىراقتىن قولىنى چېكىسىگە قويۇپ، ئوتلاۋاتقان ئاتلارغا، ئۆزىگە تونۇش بولمىغان كىشىلەرگە ھەيرانلىق بىلەن قاراۋاتاتتى.

تەڭداش خەۋەر ئۇچۇن

△ × × × ھەم شائىر، ھەم ئۇستا رەسسام.

△ ئۇ ھەم دەرس بېرىدۇ، ھەم مەكتەپ ئىشلىرىنى باشقۇرىدۇ.

2. قوشما جۈملىلەردە

1) تەڭداش تارماق جۈملىلەردىن تۈزۈلگەن قوشما جۈملىلەرنىڭ ھەربىر تارماق جۈملىلىرى ئارىسىغا قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

△ كىشىنىڭ تۆگىمدەك ئەيىبى كۆرۈنەر، ئۆزىنىڭ تۆگىدەك ئەيىبى كۆرۈنمەس. (ماقال)

2) بېقىنىش ـ بېقىندۇرۇش مۇناسىۋىتىدىكى قوشما جۈملىلەردە باش جۈملە بىلەن بېقىندى جۈملە ئارىسىغا قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

ئىگە بېقىندى جۈملىدە

△ شۇنىسى ئاجايىپكى، بۇ ياۋايى ھايۋانلار ئۇلارغا گويا خوجايىنىغا كۆچۈكلىنىپ يالۋۇرۇۋاتقان ئۆي ھايۋانلىرىدەك مۇلايىملىق قىلىۋاتقۇدەك.

خەۋەر بېقىندى جۈملىدە

△ مېنىڭ سەممىي نەسىھەتىم شۇكى، سىلى ھەممىدىن ئاۋۋال خانىش بىلەن كۆرۈشسىلە، ئۇنىڭ ئىسمى ئارىتى، ئۇ ئېرى بىلەن بىر نەۋرە.

تولدۇرغۇچى بېقىندى جۈملىدە

△ *شۇنى بىلىپ قويغىنىكى، مەن سېنىڭ دېگىنىڭنى قىلالمايمەن.*

سەۋەب ـ قارشىلىق بېقىندى جۈملىدە

هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا مۇنداق بېقىندى جۈملىلەر خەۋەر رايىدا كەلگەن پېئىلنىڭ ئاخىرقى بوغۇمىنىڭ كۆتۈرەڭگۈ ئىنتوناتسىيەدە ئېيتىلىشى بىلەن، شۇنىڭدەك كۆپ هاللاردا «ـ سا //ـ سە» فورمىسىدا كەلگەن پېئىل بىرىكمىلىرى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

△ *سەن بارىدىكەنسەن، مەنمۇ بارىمەن.*

△ *ئەگەر بىز خەلق ئاممىسىغا تايىنىشقا ماھىر بولمىساق، پارتىيە سىرتىدىكى خادىملار بىلەن هەمكارلىشىشقا ماھىر بولمىساق، خىزمەتلىرىمىزنى ياخشى ئىشلىيەلمەيمىز.*

△ *تاڭ ئاتىسلا، ئىش ئاسان.*

△ *بارسام، چوقۇم مېنى ياخشى قارشى ئالاتتى.*

△ *قولىدىن چىقىرىپ قويسىڭىز، ئارىلىشالمايمەن.*

△ *كىمنىڭ رەھمى كەلسە، شۇ بەرسۇن.*

△ *ئۆيۈم ئۆرۈلسە، تۆلەمسەن؟*

△ *بۇ يەر ساپلا تاغلىق بولسىمۇ، پۈتۈن دۇنياغا داڭقى بار.*

△ *شۇنچە كۆپ سۇ چاچسامۇ، يۇيۇلۇپ كەتمىدى.*

△ *پۇڭلىسەڭلا، ئۆچىدۇ.*

△ *ئىشلىسەڭ، چىشلەيسەن.*

ئەگەر «ـ سا //ـ سە» قوشۇمچىسى ئارقىلىق هاسىل بولغان مۇنداق بېقىندى جۈملە باش جۈملىنىڭ ئىگىسى بىلەن خەۋىرى ئارىسىغا ئورۇنلاشقان بولسا، ئىككى چېتىدىن پەش قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

△ *ساڭا ئوخشاش ئىرادىسىز ئادەملەر، قىزلار مىيىقىدا كۈلۈپ قويسىلا، شامەك ئېرىپ كېتىدۇ.*

لېكىن، «ـ سا //ـ سە» قوشۇمچىسى ئارقىلىق هاسىل بولغان پېئىل بىرىكمىسى قوشما جۈملىدە سەۋەب ـ قارشىلىق رايىدىكى تارماق جۈملىلەرنى تەشكىل قىلغاندىن سىرت، بەزىدە خەۋەر رايى مەنىسىدە ياكى باشقا روللاردا كېلىشى مۇمكىن. شۇڭا، مۇنداق ئورۇنلاردا پەشنىڭ قوللىنىلىشى ئوخشاش بولمايدۇ. تەپسىلاتى تۆۋەندىكىچە:

(1) «ـ سا //ـ سە» فورمىسىدا كەلگەن پېئىل بىرىكمىسى باغلانغان قوشما جۈملىلەردە بىر تارماق جۈملىنىڭ خەۋىرى بولۇپ كەلسىمۇ، كەينىدىن پەش قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

△ *دائىم بىرلا مەزگىلدە بەزى دەرەخلەر چېچەكلەپ تۇرغان بولسا، بەزى دەرەخلەر مېۋىلەيتتى.*

△ *بالىلارنىڭ دادىسى يەر ئىگىسى ـــ خوجايىن بىلەن ئورتاقچىلىق قىلسا، ئۇلارنىڭ ئولتۇرۇشقا بەرگەن بىر ئېغىز ئەسكى ئۆيى ئۈچۈن مەن يىل بويى خوجايىنلارنىڭ نېنىنى يېقىپ، كىرىنى يۇيۇاتتىم.*

△ *ئۇ ساناپ باقسا، هەممىسى ساق تۇرۇپتۇ.*

△ *خىزمەتچىسى بۇنچىلىك بولسا، باشلىقى قانداق ئىكەن؟*

(2) مەيلى بېقىنىش ـ بېقىندۇرۇش مۇناسىۋىتىدىكى قوشما جۈملىلەردە بولسۇن، مەيلى باغلانغان قوشما جۈملىلەردە بولسۇن، «ـ سا //ـ سە» فورمىسىدا ئىپادىلەنگەن هەرىكەتنىڭ ئىشلىگۈچىسى بىلەن جۈملىنىڭ ئاساسىي خەۋىرى بولۇپ كەلگەن پېئىلنىڭ ئىشلىگۈچىسى بىر بولۇپ قالغان ئەھۋالدىمۇ، بۇ قوشۇمچىلار قوشۇلغان سۆزدىن كېيىن ئوخشاشلا پەش قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

△ *ئۇ دۇنياغا قانداق كەلگەن بولسا، شۇنداق كەتتى.*

△ *تۇرمۇش بەزىدە قاراڭغۇ، زۇلمەتلىك بولسا، بەزىدە يېڭىباشتىن نۇر چېچىپ، يورۇپ كېتىدۇ.*

△ يۇزىنى ئوك تەرەپكە ئۆرۈسە، ياش ئادەمدەكلا كۆرۈنمىدۇ.

△ ھەرقانداق ئۆجدانلىق ئادەم بۇلارنى كۆرسە، بىئارام بولىدۇ.

△ سەن بۇنى قىلالمىساك، دادۇينى باشقۇرالمايسەن.

△ مېنىڭ نېمە كۈنلەرنى كۆرگىنىمنى بىلمىگىنز، ئېچىنغان بولاتتىڭىز.

△ كىچىككىنە ئىسسىقنى كۆرسىلا، ئېرىپ تۆگەيدۇ.

(3) «- سا //- سە» قوشۇمچىسى بىلەن ھاسىل بولغان پېئىل بىرىكمىسى جۈملىنىڭ ئالدىدا باغلىغۇچى رولدا كەلسە ياكى مۇستەقىل تەركىبنىڭ خەۋىرى بولۇپ كەلسە، كەينىدىن پەش قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

باغلىغۇچى رولدا

△ ئۇنداق بولسا، يېڭى ئۆي سېلىشقا يول قويۇش.

△ ھېچ بولمىسا، جەمئىيەتكە كېسەك قالدۇرالمىغۇدەك بىر ئادەم بولسۇن.

△ ... بولمىسا، مەن بىلەن مېڭىڭلار.

△ شۇنداق بولسىمۇ، تالاغا چىققاندىن كېيىن، ئۇ يەرگە يولۇقۇپ ئۆتۈشنى لايىق كۆردۈم.

مۇستەقىل تەركىبنىڭ خەۋىرى رولدا

△ مىسالى، تۇرسۇننى ئالساق، ئۇ ياسىنىپ يۈرۈشنى ياخشى كۆرىدۇ.

△ راست گەپنى ئېيتساق، زەي جېنىمىزدىن باشقىسىنى ئېلىپ بولىدى.

△ ئۆزىڭىزگە كەلسەم، مۇشۇنداق ئۆزىڭىز تەك كېلەلمەيدىغان جەڭگە كىرىشكە پېتىنغانلىقىڭىز ئۈچۈن، كىشىلەر سىزنى ئەخمەق دېيىشى مۇمكىن.

تۆۋەندىكى ئەھۋاللاردا «- سا //- سە» قوشۇمچىسى بىلەن

تۇرلىنىپ كەلگەن پېئىلدىن كېيىن پەش قويۇلمايدۇ:

(1) «- سا //- سە» قوشۇمچىسى بىلەن تۇرلەنگەن «بول» پېئىلى جۈملىنىڭ خەۋىرىگە باغلانماي، ئۆزىنىڭ ئالدىدا كەلگەن باشقا جۈملە بۆلەكلىرىدىن مەلۇم بىرىنى تەكتىلەپ كەلسە. مەسىلەن:

△ ھېلىھەم بولسىمۇ ئەكرەمنىڭ تىزگىنىنى تارتىڭ، تۇزۇك ئادەم بولسۇن.

△ قېرىغاندا بولسىمۇ بىرەر مەرتىۋىگە ئېرىشسەم دەيمەن.

△ ئازادلىقتىن كېيىن بولسا يېزىنىڭ تۇنجى ئاكتىپلىرى ھېسابلىنىپ، پارتىيەگە بىللە كىرگەن.

△ ئاچام بولسا سەرسان بولۇپ چىقىپ كەتتى.

△ × × ×نى كۆردۈم، × × ×نى بولسا تېخى كۆرمىدىم.

(2) «- سا //- سە» قوشۇمچىسى قوشۇلغان پېئىل «بول-»پېئىلى ياكى باشقا سۆزلەر بىلەن بىرىكىپ، تۇراقلىق بىرىكمە ھاسىل قىلسا. مەسىلەن:

△ ۋاي قىزىم، ئالدىرىمىسىڭىز بولمايدۇ.

△ قومۇش ئورۇشنىمۇ يېرىم كۈن توختاتساق بولىدىغان ئوخشايدۇ.

△ سىز رەسمىيەتلىرىڭىزنى ئۆتەشكە ماڭسىڭىزلا بولدى.

△ شۇنىڭ بىلەن تۇرمۇشۇمنى قامىدىم بولارئىمىش.

△ مېنىڭچە، ئۇ ئاپوللو بولسا كېرەك.

△ ھەدىسلا بۇلارنىڭ كەتمىنىنى چېپىۋەرمەك.

(3) «- سا //- سە» فورمىسىدا كەلگەن پېئىل جۈملىنىڭ خەۋىرىگە ئەمەس، بەلكى جۈملىنىڭ باشقا بىرەر بۆلىكىگە باغلانغان بولسا. مەسىلەن:

△ مۇنۇ ئەكىرىنگىمۇ جېدەل قىلمىسا تۇرالمايدىغان خۇيى

بار ئىكەن.

(4) ئاددىي جۈملىنىڭ خەۋىرى ئوخشاشلا بىر پېئىل يىلتىزى (ياكى ئۆزەكى)نىڭ ھەم «ـ سا // ـ سە» فورمىسى بىلەن تۇرلىنىشى، ھەم بۇيرۇق ـ تەلەپ رايى ياكى خەۋەر رايىدا كېلىشى ئارقىلىق ھاسىل بولسا، مەنىدىكى ئالاھىدىلىكىنى كۆزدە تۇتۇپ «ـ سا //ـ سە» فورمىسىدىن كېيىن پەش قويۇلمايدۇ. مەسىلەن:

△ *مەن بارسام باراي.*

△ *ئۇ بارسا بارسۇن.*

△ *بارساق بارايلى.*

△ *مەن بارسام بارمەن.*

△ *بىز بارساق بارمىز.*

△ *بارسام باردىم.*

△ *قېنى، بارساق باردۇق.*

△ *كەتسەك كەتتۇق.*

لېكىن، بۇنداق خەۋەرلەر كېڭىيىشى بىلەنلا ئارىسىغا پەش قويۇلىدىغان بولىدۇ. مەسىلەن:

△ *مەن بارسام، كېيىن باراي.*

△ *بىز بارساق، بىللە بارايلى.*

△ *مەن بارسام، ئۇچ ـ تۆت كۈندىن كېيىن بارمەن.*

△ *بىز بارساق، سىلەرنى ماڭغۇزۇۋېتىپ بارمىز.*

ھالەت بېقىندى جۈملىدە

△ *سېلىمجان شۇنچىلىك خۇشال بولدىكى، مەن ئۇنىڭ كۆزلىرىدىن ياش ئەگمەنلىكىنى بايقىدىم.*

ھالەت بېقىندى جۈملىلەرنىڭ «كى» باغلىغۇچىسى ئارقىلىق باغلىنىدىغان بۇنداق شەكىللىرىدىن باشقا، رەۋىشداش ۋە سۆيەتداش بىرىكمىلىرى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدىغان شەكىللىرىمۇ بار. لېكىن، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي

يېزىق تىلىدا بۇنداق بىرىكمىلەرنىڭ رولى بىرقەدەر مۇرەككەپ. مەسىلەن، بۇنداق بىرىكمىلەر قوشما جۈملىلەر (باغلانغان قوشما جۈملىلەر، بېقىنىش ـ بېقىندۇرۇش مۇناسىۋىتىدىكى قوشما جۈملىلەر)دە بەزى تارماق جۈملىنىڭ خەۋەرلىك فورمىسى تولۇق بولمىغان خەۋىرى بولۇپ كەلسە، بەزى ئاددىي ياكى تارماق جۈملىلەردە راي فورمىسىدىكى پېئىلدىن ئىپادىلەنگەن خەۋەرلەرگە نىسبەتەن ھالەتلىك رول ئارتقۇزىدۇ. شۇڭا، پىرىنسىپ جەھەتتىن ئۇنىڭ خەۋەرلىك رول ئوينىغان ئورنىغا پەش قويۇلۇشى، ھالەتلىك رول ئوينىغان ئورنىغا پەش قويۇلماسلىقى كېرەك.

بۇ مەسىلىنىڭ مۇرەككەپلىكىنى، پەرقلەندۇرۇشنىڭ قىيىنلىقىنى كۆزدە تۇتۇپ، بۇنداق رەۋىشداش ۋە سۆيەتداش بىرىكمىلىرىنى ۋە ئۇلارغا پەشىنىڭ قانداق قويۇلۇشى لازىملىقىنى تۆۋەندە كۆرسىتىپ ئۆتىمىز.

1) « ـ پ، ـ ئىپ // ـ ئۇپ، ـ ئۇپ»، «ـ ماي // ـ مەي» رەۋىشداشلىرى ۋە «ـ ماستىن // ـ مەستىن» فورمىسى بىلەن ھاسىل بولغان بىرىكمىلەر.

(1) بۇ بىرىكمىلەردىن كېيىن پەش قويۇلىدىغان ئورۇنلار:

① بۇ بىرىكمىلەر جۈملىدە «قانداق، قانداق قىلىپ، قاچان، نېمىشقا» قاتارلىق سوئاللارغا جاۋاب بولمىسا، خەۋەرلىك فورمىسى تولۇق بولمىغان خەۋەر ھېسابلىنىدۇ. بۇ بىرىكمىدىكى پېئىلنى شۇ جۈملىدە خەۋەر رايىدا كەلگەن پېئىل بىلەن ئوخشاش رايغا ئۆزگەرتىش مۇمكىن. شۇڭا، كەينىدىن پەش قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

△ *ئاندىن ئىشكاپنى ئېچىپ، ئۇ يەردىن قېتىپ كەتكەن ئىككى نان بىلەن چايداننى ئالدى.*

△ *مەن بىزنىڭ مۇناسىۋەتلىك رەھبەرلەر بىلەن سۆزلىشىپ، ھەممىنى پۈتكۈزۈپ قويدۇم.*

△ بۇ پەقەت ئۇنى سۈندۇرغانلىقىڭلار بولۇپلا قالماي، بەلكى تەڭرىنىڭ قانۇنىغا ۋە ئىرادىسىگە خىلاپلىق قىلغانلىقىڭلاردۇر.

△ سىلى دوستلىرىمىزنى قايتۇرۇپ كېلەلمەيلا قالماستىن، ھەتتا ئۆزلىرىمۇ قايتىپ كېلەلمەيدىلا.

△ ھەممىسىنىڭ دادۇ پەريادلىرى ئېشىپ، نالىلىرى كۆككە يېتىپتۇ.

△ ھەتتا بىر يىلغىچىمۇ بۇ ئاداۋەت تۈگىمەي، پۈرسەت تېپىپ ئۆچ ئېلىپ كەلدى.

△ ئۇنداق دېمەستىن، مۇنداق دېسە بولىدۇ.

ئەگەر بۇ بىرىكمىلەر ئىككى «ھەم» باغلىغۇچىسىنىڭ ئوتتۇرىسىدا كېلىپ قالسا، يەنىلا خەۋەرلىك فورمىسى تولۇق بولمىغان خەۋەر ھېسابلىنىپ، كەينىدىن پەش قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

△ ھەم جېنىغا قەست قىلىپ، ھەم ئەھۋالىنى سوراپتىمىشمەن.

② بۇ بىرىكمىلەر جۈملىدە خەۋەرلىك رولىدىلا كەلمەي، بەزىدە پېئىلدىن ياكى باشقا سۆز تۈركۈمىدىن بولغان ئىگە، ھالەت، ئېنىقلىغۇچى قاتارلىق جۈملە بۆلەكلىرى بىلەن تەڭداش بولۇپ كېلىشمۇ مۇمكىن. بۇنداق ھالىلاردا بۇ بىرىكمىنى ھاسىل قىلغان رەۋىشداش فورمىسىنى ئۇ ئۆزى تەڭداش بولۇپ كەلگەن تەركىبتىكى پېئىلنىڭ فورمىسىغا ئۆزگەرتىش مۇمكىن. شۇڭا، تەڭداشلىق رولى كۆزدە تۇتۇلۇپ، كەينىدىن پەش قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

△ مەن ئۇنى ھازىرنىڭ ئۆزىدىلا نىكاھتىن ئاجرىتىپ (ئاجرىتىشىم)، سارايى خىزمەتچىلىرىنىڭ بىرىگە بېرىشىم كېرەك.

△ لېكىن، مېھىر - شەپقەت كۆرسىتىپ

(كۆرسىتمىدىغانلار)، ئىچ ئاغرىتمىدىغانلار نەدە؟

△ ... مۇشكۇللۇكلەرگە دۇچ كېلىدىغانلىقلىرى توغرۇلۇق ئاگاھلاندۇرۇپ قويۇپ (قويغىلى)، بۇ مۇشكۇللۇكلەرگە تاقابىل تۇرۇشنىڭ ئەڭ ياخشى ئامالى ھەققىدە سىلى بىلەن مەسلىھەتلەشكىلى كەلدىم.

△ ئەي خەلىپە، بالىلىرىڭغا ئاتا بولۇپ تۇرۇقلۇق (تۇرۇپ)، قانداق قىلىپ ئۇلارنى شۇنداق موھتاج ھالەتكە چۈشۈرۈپ قويدۇڭ؟

△ ئەمدى ئىشكىلەرگە ئىشەنچلىك كۆزەتچىلەرنى قويماي تۇرۇپ، تەرتىپكە سالماي تۇرۇپ، ھەرگىز ئوۋغا چىقمايمەن.

△ ئۇ قارىيىپ كەتكەن چىشلىرىنى كۆرسىتىپ، ئاچچىق - ئاچچىق ھىجايدى.

③ بۇ بىرىكمىلەر ئىككى ياكى ئۇنىڭدىن ئارتۇق خەۋەرگە نىسبەتەن ھالەتلىك رول ئويناپ كەلسە، ئۇنىڭ بىرلا خەۋەرگە باغلىنىپ قېلىشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن كەينىدىن پەش قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

△ ئۇنىڭ بۇ مۇلايىم سۆزىنى ئاڭلاپ، سودىگەرنىڭ دىلى ئېرىپ، ئەقلى ئۇنىڭغا قايىل بوپتۇ.

△ ھۆرىيە خانىم يالغۇز قېلىۋاتقىنىنى بىلىپلا، يەنە يىغلاشقا، ھوشىدىن كېتىشكە باشلىدى.

△ ئۇ ھېچ نەرسە دېمەستىن (دېمەي)، قولىنى چىقىرىۋېلىپ، يۈگۈرگىنىچە پەلەمپەيدىن چۈشۈپ كەتتى.

④ «- پ، - ئىپ // - ۇپ، - ۈپ» رەۋىشداشىدىن ياسالغان قىستۇرما تەركىبلەردىن كېيىن پەش قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

△ مەرھەمەت قىلىپ، بۇنى نەگە ئاپىرىدىغانلىقىمنى دەپ بېرەمسىز، ئەپەندىم؟

△ ھەتتا، ئاخىرى بېرىپ، قورسىقىمنىڭ ئاچقىنىنى،

ئۇيقۇمىنىڭ كەلگىنىنى مېھمانخانىنىڭ بۇ غەلىتە خىزمەتچىسىدىن سوراپ يۈرمىسەم بولاتتىغۇ!

⑤ « - پ، - ئىپ // - ئۇپ، - ئۇپ» بىلەن تۈرلەنگەن «بول-» پېئىلى تۈرغۇن سۆزلەرنىڭ كەينىدىن كېلىپ، تۈرغۇن سۆزلەرگە خەۋەرلىك تۈس بەرسە، كەينىدىن پەش قويۇلىدۇ، ئەگەر ئادەتتىكى ھالەتلىك رولدا كەلسە، پەش قويۇلمايدۇ. مەسىلەن:

△ *ئۇ كىشى دىندار بولۇپ، كارامەت كۆرسىتىدۇ.*

△ *سەككىز - ئون يىل ئاۋۋال تۇغقانلىرىمىزدىن بىرىنىڭ ئۆيىدە ئېمىكئانلىق قىلغان بىر مۇھاجىر خوتۇن بولۇپ (بار ئىدى)، ئۇ سەھرايى جەدىتتە تۇراتتى.*

△ *... شاخلىرىمۇ ھەر تەرەپكە ئۆسكەن بولۇپ، بۇ چىمەنزارغا زىننەت بېرىپ تۇرىدىكەن.*

△ *كۆزىگە دۇنيا قاراڭغۇ بولۇپ كۆرۈنۈپتۇ.*

(2) بۇ بىرىكمىلەردىن كېيىن پەش قويۇلمايدىغان ئورۇنلار:

① بۇ بىرىكمىلەردىن كېيىن راي فورمىسىدا كەلگەن پېئىل تۈسلۈك مەنە بەرگەندە. مەسىلەن:

△ *مەن نېمە قىلىشىمنى بىلمەيلا قالدىم.*

△ *ئەمدى تاماق يېمىسەڭ، ئۇدۇلۇڭدىكى قوشنىڭغا ئوخشاپ قالسەن.*

② بۇ بىرىكمىلەر ئاددىي جۈملە ياكى تارماق جۈملىدە پېئىلدىن بولغان بىر تەركىبكە (مەيلى ئۇ راي فورمىسىدا كەلگەن بولسۇن، مەيلى راي فورمىسىدا كەلمىگەن بولسۇن) نىسبەتەن ھالەت (سەۋەب، مەقسەت، ۋاقىت، ئۇسۇل ھالەتلىرى) رولدا كەلسە. مەسىلەن:

△ *ئۇ ئىشكنى جالاقتىدە يېپىپ چىقىپ كەتتى.*

△ *ھەقىقەتەنمۇ ئۆزۈمنى تۇتالماستىن كۈلۈمسىرىگەندىم.*

△ *كۆزىدىن ياش توختىماي ئېقىپتۇ.*

△ *خۇدايىم ساقلىسۇن، جىق يەپ ئاغرىپ قالمىسام...*

△ *ئۇ شوخ ۋە ئالدىراڭغۇلۇقىدىن بەزى ۋاقىتتا ئويلىمايلا شۇنداق خاتا ئىشلارنى قىلىپ قويۇپ، ئانىسىدىن دائىم تىل ئىشتىپ يۈرەتتى.*

△ *ئۆمەر ئەپەندىمگە گەپنى ئوچۇق ئېيتىپ خەت يازسام، ئاشۇ ئادەم قىزىنى ھاشىرنىڭ يېنىغا ئەۋەتمەسمۇ؟*

△ *ئايلاپ ئۇستىلىدىن - ئۇستىلگە سۈرۈلۈپ ھەل بولمايدىغان بەزى ئىشلار، ئۇلار خالاپ قالسا، شۇنچىلىك ئوڭايلا ھەل بولىدۇ.*

△ *سېنى بۇ ئەھۋالدا تاشلاپ چىقىپ كەتكىلى تېخى بولمايدۇ.*

③ ئاددىي جۈملە ياكى تارماق جۈملىدە پېئىلدىن بولغان بىرەر تەركىبكە ھالەت بولۇپ كەلگەن بۇنداق بىرىكمىلەر بىلەن مەزكۇر پېئىل ئارىسىغا بەزى ئەگەشمە بۆلەكلەر قىستۇرۇلۇپ قېلىشىمۇ مۇمكىن. بۇنداق ھالدىمۇ بۇ بىرىكمىلەرنىڭ كەينىدىن پەش قويۇلمايدۇ. مەسىلەن:

△ *ئىشىك ئالدىدا ئۇندىمەستىن ئۇنىڭغا قاراپ تۇردۇم.*

△ *كېچىسى ئۆزىنىڭ ئۇلىغىغا مىنىپ ئۆمەرنىڭ ئالدىغا باردى.*

△ *ئەبلىغازى بېشىنى كۆتۈرمەي كېيىكنىڭ قارىنىنى يېرىش بىلەن بەند ئىدى.*

△ *يىگىت ئۇنى يەپ بولغاندىن كېيىن، ئولتۇرۇپ تاماق يېگۈدەك بوپتۇ.*

④ ئاددىي ياكى تارماق جۈملىدە پېئىلدىن بولغان جۈملە تەركىبلىرىگە نىسبەتەن ھالەتلىك رولدا كېلىدىغان، ئىشلىگۈچىسى بايان قىلىنمىغان ياكى ئىشلىگۈچىسى

جۇملىنىڭ باشقا بۆلەكلىرىدىن مەلۇم بولىدىغان مۇناسىۋەتلىشىش بىرىكمىلىرى بەزىدە جۇملىنىڭ ئىگىسىدىن بۇرۇن كېلىپ قېلىشىمۇ مۇمكىن. مۇناسىۋەتلىشىش بىرىكمىلىرى ئەگەر بىرلا پېئىلغا باغلانغان بولسا، كەينىدىن پەش قويۇلمايدۇ. مەسىلەن:

△ *ئۇزاققا قالماي ئۇنىڭ جەستى لالما ئىتلارغا لوقما بولىدۇ.*

△ *باغداتقا كېلىپ ھەممىسى ئاتتىن چۈشۈپتۇ.*

△ *بۇنى كۆرۈپ شەررىكانىڭ غەزىپى تېخىمۇ ئۆرلەپتۇ.*

△ *قارنى توزۇتۇپ ئات چاپتۇرۇپ بىرى چىقىپ كېلىۋاتاتتى.*

△ *شۇنداق تۇرۇپ نېمىشقا ئۇنىڭ بىلەن توي قىلىشقا رازى بولدۇڭ؟*

△ *ئىشىنىڭ ئىككى - ئۈچ كۈنگە سوزۇلۇشىنى ئاڭلاپ جېنىم سىقىلدى.*

تۆۋەندىكى ئىناسىۋەتلىشىش ياكى ئىناسىۋەتلىشىش بىرىكمىلىرى ئاددىي جۇملىلەردە كۆپىنچە ھالەتلىك رولدىلا كېلىدۇ، شۇڭا كەينىدىن پەش قويۇلمايدۇ.

① بولۇشلۇقتا ياكى بولۇشسىزلىقتا كەلگەن ھازىرقى زامان داۋام پېئىلىدىن بولغان ئىناسىۋەتلىشىش بىرىكمىلىرى

△ *ئۇ كۇلۇمسىرىدى ۋە كۆزەينەكىنى سۇرتۈۋېتىپ (ياكى سۇرتۇپ تۇرۇپ) ماڭا تىكىلىپ قارىدى.*

△ *ئەتىگەندىن - كەچكىچە ئورما ئورۇۋاتقاي سايىدا ئۇخلاۋېتىپتىمەنمۇ؟*

② تۇسلۇق مەنىدە كەلگەن ئولتۇر -، تۇر -، يۈر -، بول -، ئال -، بار -، ئات -، قوي -، كەت -، قال - قاتارلىق پېئىللاردىن ھاسىل بولغان ئىناسىۋەتلىشىش بىرىكمىلىرى

△ *چىشىمنى چىشلەپ تۇرۇپ بولغان ئەھۋالنى ئېيتىپ*

بەردىم.

△ *كىچىك ماشىنىغا غىل - پال قاراپ قويۇپ شادىياچاق ئالاقىچىدىن سورىدى.*

△ *توپلەي، پايپاقلىرىمنى يېشىۋېتىپ ئىشقا كىرىشىپ كەتتىم.*

△ *ئۆمەر ئىبنى خەتتاپ بىر كۈنى پادىچى قۇل ئالدىدىن ئۆتۈپ كېتىپ بېرىپ قوي سېتىۋالماقچى بوپتۇ.*

△ *سودىگەر قىزىنى بەدىۋىنىڭ قولىدىن قۇتقۇزۇۋېلىپ ئۆزىنىڭ تونىغا ئوراپتۇ.*

△ *ئىككى باتۇر تويغۇچە يەپ - ئىچىپ بولۇپ ئۇخلاشقا كەتتى.*

△ *ماڭارىپ بۆلۈمىنىڭ مۇدىرى ئۇخلاۋاتقاندەك كۆزىنى يۇمۇپ ئولتۇرۇپ ئالدىغا كەلگەنلەرنىڭ سۆزىنى تىڭشايدىغان،... كۆرۈنىدىغان ئېغىر بىر ئادەم ئىدى.*

△ *مەن سېنى قىزلار ئىچىدە ماختاپ يۈرۈپ ئاسمانغا چىقىرىۋېتىمەن.*

△ *ئۇ يوغان قاتما بارماقلىرى بىلەن گېزىت قەغىزىگە موخۇركا ئوراپ تۇرۇپ سۆزگە قىزغىن كىرىشىپ كەتتى.*

③ جۈپ ئىناسىۋەتلىشىش بىرىكمىلىرى

△ *ئاق بۇرۇتلۇق كاتىپ روكۇغا بارغاندەك ئېگىلىپ - قويۇپ قەغەزلەرنى يىغاتتى.*

△ *بۇنى بىلىندۇرمەسلىك ئۈچۈن قەغەزنى ئۆرۈپ - چۆرۈپ ئۇ يەر - بۇ يېرىگە كۆز يۈگۈرتۈپ چىقتى.*

△ *... ئۇزۇپ - ئۇزۇپ سۆزلەشكە باشلىدى.*

△ *مەنمۇ «ئاپا! جېنىم ئاپا!» دەپ تېلىفىپ - تېلىقىپ يىغلاشقا باشلىدىم.*

④ «قانداق»، «نېمىشقا» مەنىلىرىدە كەلگەن «قانداق قىلىپ» ئىناسىۋەتلىشىش

△ *پۇقرانىڭ ھال ـ ئەھۋالىنى بىلمىسە، ئۇلارنى قانداق قىلىپ ئىدارە قىلالايدۇ؟*

△ *قانداق قىلىپ سىلەر بىزنىڭ مالىلىرىمىزنى ئالماقچى بولىسىلەر؟*

⑤ ئاددىي جۈملىنىڭ تەركىبىدە كەلگەن «قاراپ، قارىماي» رەۋىشداشلىرى

△ *يۈمشاق پاخالدا موللاق ئېتىشىپ، تۆۋەنگە قاراپ قېچىپ كېتىشتى.*

شۇ چاغدا شەھەرلىكان خادىملىرىغا قاراپ توي ـ زىياپەت ھازىرلىقىنى كۆرۈشنى بۇيرۇپتۇ.

△ *بۇ ئېغىزئوپىيەلىك ئۆزىنىڭ يارىدار بولغىنىغا قارىماي ئاكىللىشقا ئېتىلىپ كەلدى.*

⑥ «... تارتىپ» رەۋىشدىشى + «... ـغىچە، ـ قىچە // ـ گىچە، ـ كىچە» بىرىكمىسى

△ *... دىن تارتىپ ... ـ يىللارغىچە*

△ *...دىن تارتىپ تا ئايرىلغان كۈنگىچە*

△ *ھاكىمىدىن تارتىپ ئەمىرگىچە*

⑦ چىقىش كېلىشتىن كېيىن كەلگەن «باشلاپ» رەۋىشدىشى پۇتۇنلەي ۋاقىت ھالىتى رولىدا كېلىدۇ. بۇنى «ئېتىبارەن» سۆزى بىلەن ئالماشتۇرغىلىمۇ بولىدۇ. شۇڭا، بۇ بىرىكمە بىر خەۋەرلىك ئاددىي جۈملىدە كەلسە، كەينىدىن پەش قويۇلمايدۇ. مەسىلەن:

△ *شۇ كۈندىن باشلاپ بەزىدە ياتقىمىنىڭ ئىشىكى غىچىلدايدۇ.*

△ *ئەتىسىدىن باشلاپ سېلىمجان ماڭا جانى تۇغرىسىدا گەپ قىلمايدىغان بولۇۋالدى.*

△ *ماڭارىپ نازارىتىدىن رەسمىيەت قەغەزلىرىمنى ئالغان مىنۇتتىن باشلاپ يېنىكلىك قىلماسلىققا قەسەم ئىچكەنىدىم.*

⑧ بەزىدە « ـپ» رەۋىشدىشى قاتلاملىق ھالەتلەرنى پەيدا قىلىشى مۇمكىن. بۇنداق ھالدىمۇ كەينىدىن پەش قويۇلمايدۇ. مەسىلەن:

△ *شەھەرلىكاننىڭ ئېتى لوقانىڭ ئېتىغا قاراپ چاپچىپ قويۇپ تۇرۇپتۇ.*

2) «ـ غاچقا، قاچقا // ـ گەچكە، ـ كەچكە» رەۋىشداشلىرى ئارقىلىق ھاسىل قىلىنغان بىرىكمىلەر.

بۇنداق بىرىكمىلەردە رەۋىشداشتىكى يېتىلىنىڭ ئىشلىگۈچىسى بىلەن جۈملىنىڭ ئىگىسى ئايرىم ـ ئايرىم بولۇشى ياكى جۈملىنىڭ ئىگىسى بىلەن بىر شەخس بولۇشى مۇمكىن. ھەر ئىككى خىل ئەھۋالدا كەينىدىن پەش قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

△ *بۇ يەرگە پات ـ پات ئىسسىق غەرب شامىلى كېلىپ تۇرغاچقا، قىشتىمۇ، يازدىمۇ چېچەك ۋە مېۋىلەر ئۈزۈلمەيتتى.*

△ *يەكشەنبە بولغاچقا، ئۇ ئۆيىگە ۋاقچىرەك كەلدى.*

△ *ئودىسسىئوس ئۇزاق سۆزلەپ چارچاپ كەتكەچكە، جىم ئولتۇرۇپ قالدى.*

ئەگەر بۇ رەۋىشداش بىرىكمىسى خەۋەرگە يانداش كەلسە، كەينىدىن پەش قويۇلمايدۇ. مەسىلەن:

△ *مەن بارمىغاچقا كۆرەلمىدىم.*

3) «ـ غۇچە، ـ قۇچە // ـ گۇچە، ـ كۇچە» قوشۇمچىلىرى ئارقىلىق ھاسىل قىلىنغان بىرىكمىلەر

بۇنداق بىرىكمىلەردە مۇشۇ قوشۇمچىلار بىلەن تۇرلەنگەن پېئىلنىڭ ئىشلىگۈچىسى بىلەن جۈملىنىڭ ئىگىسى بىر بولمىسا ھەم بۇنداق بىرىكمە ئاساسىي جۈملىنىڭ بېشىدا كەلسە، كەينىدىن پەش قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

△ *ياراخوت قوزغالغۇچە، ياراخوت ئۇستىدىكى بىر بۇرجەكتە ئولتۇردۇق.*

△ *ھەممە نەرسىنى ئۆزۈڭدىن كېيىنكى خەلىپىگە قالدۇرۇپ قويغۇچە، ھازىر بولسمۇ شۇنداق قىلغىنىڭ ياخشىراق.*

△ *كۇن چىقىپ، چۈش بولغۇچە، ئۇلار قىزىق ئاپتاپتا ئولتۇرۇشتى.*

ئەگەر بۇ بىرىكمە ئاساسىي جۈملىنىڭ ئېگىسى بىلەن خەۋىرىنىڭ ئارىسىغا جايلىشىپ قالسا ياكى بۇ بىرىكمىدىكى پېئىلنىڭ ئىشلىگۈچىسى بىلەن جۈملە خەۋىرىنىڭ ئىشلىگۈچىسى بىر بولسا، ياكى بۇ بىرىكمىنىڭ ئىشلىگۈچىسى بولماي، خەۋەرگە ياندىشىپ كەلسە، كەينىدىن پەش قويۇلمايدۇ.

مەسىلەن:

△ *سادىق كۇن نەيزە بويى ئۆرلىگۈچە ئىككى كەنتنى ئارلىدى.*

△ *سىزمۇ جاۋاب كەلگۈچە سەۋر قىلىپ تۇرسىز ـ دە.*

△ *مەن ھاۋا ئۆزگىرىپ كەتكۈچە مېھمانخانىنىڭ سىل نېرىسىدىكى تۆپىلىكتىن ئۆتۈپ، ... قاراپ ماڭدىم.*

△ *بۇنى تاپقۇچە بىر ھەپتە باش قاتۇردۇم.*

△ *دۇشمەن يەنە ئۆز جايىغا، دېگىز قىرغىقىغا چېكىنگۈچە شۇ يوسۇندا جەڭ قىلىشىپتۇ.*

△ *ئادەملەر لەززەتلىك توي تاماقلىرىنى قورسىقى تويغۇچە يېيىشىپتۇ.*

△ *بۇ ئىش ھايت ـ ھۇيت دېگۈچە پۈتۈن مەھەللىگە تارالدى.*

△ *بۇ ئادەمنى ئىشەندۈرگۈچە قېنىم چىقاي دېدى.*

△ *دەريا لېۋىگە يەتكۈچە ئالدىرا.*

△ *... ئاندىن كېيىن ئۇنىڭ ئوغۇللىرىنى ئۆلتۈرۈپ، قىساس ئالمىغۇچە سېنىڭ ئالدىڭغا كەلمەيمەن.*

4) پۈتكەن سۈپەتداش قوشۇمچىسى « ـغان، ـ قان // ـ

گەن، ـ كەن» بىلەن ھاسىل قىلىنغان بىرىكمىلەر

بۇنداق بىرىكمىلەر قوشما جۈملىلەر تەركىبىدە كۆپىنچە ھالەت بېقىندى تارماق جۈملىلىك رول ئويناپدۇ. بۇنداق بىرىكمىلەرنىڭ تۈرلىرى جىق بولسىمۇ، ئۇنىڭ بېقىندى تارماق جۈملىلىك رولى ئېتىبارغا ئېلىنىپ، كۆپ ھاللاردا كەينىدىن پەش قويۇلىدۇ.

بۇ بىرىكمىلەرنىڭ تۈرلىرى

(1) ئىشلىگۈچى + پۈتكەن سۈپەتداش + چىقىش كېلىش + كېيىن (بۇيان)...

مەسىلەن:

△ *بىز يەرنى ئاغدۇرۇپ بولغاندىن كېيىن، ئوتياش تېرىيسىلەر.*

△ *ئارىدىن بىرئاز ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن، كالىنىڭ ئېگىسى تۇردى بوۋاي ئالدىراپ ھاشىم بوۋاينىڭ ھويلىسىغا يېتىپ كەلدى.*

△ *تىرويا قولدىن كەتكەندىن بۇيان، سىلىنى ئەسلىي قىياپەتلىرىدە كۆرۈپ باقمىدىم.*

(2) ئىشلىگۈچى + پۈتكەن سۈپەتداش + ئورۇن كېلىش ياكى ئىشلىگۈچى + پۈتكەن سۈپەتداش + ئورۇن كېلىش + لا مەسىلەن:

△ *ئەزىمقان ئۆيگە كىرگەندە، جەمىلە قەلەمچە قىلىۋاتاتتى.*

△ *قاراڭغۇ چۈشكەندىلا، ئۇلار ئورۇنلىرىدىن تۇرۇشتى.*

△ *بىر ئالىم بىر مەسىلىنى ھەل قىلغاندىمۇ، نەچچە مىڭلىغان ئالىملار بۇ ئىشلارنىڭ ئارانلا بىر قىسمىنى ھەل قىلالايدىكەن.*

(3) ئىشلىگۈچى + پۈتكەن سۈپەتداش + چاغ، ۋاقىت، پەيت، ئەھۋال + ئورۇن كېلىش ياكى ئىشلىگۈچى + پۈتكەن

سۈپەتداش + هامان

مەسىلەن:

△ ناسكا ئاتىسىنىڭ ئوردىسىغا يېتىپ كەلگەن چاغدا، ئودىسسىئوس مۇقەددەس ئورمانلىقتىن چىقتى.

△ جانابلىرى ئالتۇن تاج ۋە كەمەرلەردىن ئايرىلىپ ئولتۇرغان ئەھۋالدا، يەرگە يوشۇرۇنۇپ تۇرغان ماما شۇ كۈپتىكى ئالتۇن ئۈستىدىكى تۇپراقنى دەسسەپ تۇرغان ساتىراچقا تەسىر قىلغان.

△ شۇڭا ئىزىمنى تاپقان هالدىمۇ، مەن بىلەن ئۇچرىشىشقا يۈزى چىدىماس.

△ شەررىكان دەمەشققە يېتىپ بارغان هامان، پۈتۈن دەمەشق ئاهالىسى ئۇنى قارشى ئېلىپ، ... بىلەن چىقىپتۇ.

(4) ئىشلىگۈچى + پۈتكەن سۈپەتداش + تەۋەلىك قوشۇمچىسى + ئورۇن كېلىش

مەسىلەن:

△ پەلەمپەيدىن چۈشۈۋاتقىنىمدا، كۆزۈمگە ئەتراپ قاپقاراڭغۇ كۆرۈندى.

△ بىز نىسارالار شەھىرىدە تۇرغىنىمىزدا، هېچكىم بىزدىن هېچقانداق جەرىمانە ئالمىغانىدى.

(5) ئىشلىگۈچى + پۈتكەن سۈپەتداش + تەۋەلىك قوشۇمچىسى + ئۈچۈن

مەسىلەن:

△ بىز مەسلىھەتلىك ئىش قىلغىنىمىز ئۈچۈن، خۇدا بىزلەرگە غەلىبىنى نېسىپ قىلدى.

(6) ئىشلىگۈچى + پۈتكەن سۈپەتداش + تەۋەلىك قوشۇمچىسى + بىلەن

مەسىلەن:

△ بۇ قىز ... گەپنى مۇشۇنداق قىلغىنى بىلەن، ئۇنىڭ

ئاتىسى ئۇنىڭ كۆڭلىدىكىنى پەملەپ، ... دېدى.

(7) ئىشلىگۈچى + پۈتكەن سۈپەتداش + «ـ لىق، ـ لىك» + چىقىش كېلىش

مەسىلەن:

△ سوقما تامنىڭ تەكتى زەي تارتىپ، ئۇلى بوشاپ قالغانلىقتىن، تام ئۆرۈلۈپ چۈشۈپ، كالىنى بېسىۋالغان.

(8) ئىشلىگۈچى + پۈتكەن سۈپەتداش + «ـ لىق، ـ لىك» + تەۋەلىك قوشۇمچىسى + ئۈچۈن (تۈپەيلىدىن، سەۋەبىدىن)

مەسىلەن:

△ ساراينىڭ ياخشى جابدۇقلىرى هۇجرىغا چىقىپ كەتكەنلىكى ئۈچۈن، جەمىلىنىڭ قاپىقى ئېچىلمىدى.

ئەسكەرتىش: يۇقىرىدىكى سەككىز خىل بىرىكمىدە پۈتكەن سۈپەتداشتىكى هەرىكەتنى ئىشلىگۈچى بايان قىلىنسىمۇ ياكى جۈملىنىڭ ئىگىسى بىلەن بىر شەخس بولسىمۇ، بۇ بىرىكمىلەردىن كېيىن پەش قويۇلىۋېرىدۇ. مەسىلەن:

△ موللا نىياز كۈلۈپ قويۇپ، بىر پەس ئويلانغاندىن كېيىن، مۇنداق ۋەقەنى سۆزلەپ بەردى.

△ تىغ بىلەن يۇرت سورىغاندىن كېيىن، ئەلۋەتتە شۇنداق بولىدۇ.

△ ئۇ يەرگە بارغاندا، يەر تەڭرىلىرىدىن ئەركىنلىك تەلەپ قىلسۇن.

△ بىز بۇ ئارالنىڭ پورتىغا يېتىپ كەلگەن چېغىمىزدا، بۇ يەردە كىم تۇرىدىغانلىقىنى بىلمەيتتۇق.

△ لېكىن، گۈلشەنگە كەلگەندە، ئاغزىغا كەلگەن بىرمۇ گەپنى يۇتۇۋەتمەيتتى.

△ جارچىنىڭ سۆزلىرىنى ئاڭلىغان هامان، ئەرلەر سېۋەت كۆتۈرۈپ، مېۋە قاققىلى ئون ئىككى باغقا يېيىلدى.

△ *هەممىز هەددىدىن ئارتۇق چارچاپ كەتكەنلىكىمىز هەم دەرد ـ ئەلەم تارتقانلىقىمىز ئۈچۈن، ئۇتلاقتا توپتوغرا ئىككى كېچە ـ كۈندۈز ئۇخلاپتىمىز.*

ئەگەر بۇ بىرىكمىلەر جۈملىنىڭ خەۋىرىگە يانداش كەلسە، كەينىدىن پەش قويۇلمايدۇ. مەسىلەن:

△ *جەمىلە يەرگە يورۇق چۈشكەندە ئورنىدىن تۇردى.*

△ *نەگە بېرىشىمنى پەقەت كوچىغا چىققاندىن كېيىنلا ئويلىدىم.*

△ *هودۇققان هالدا ئەتراپىمغا قارايتتىم.*

(9) ئىشلىگۈچى + پۈتكەن سۆيەتداش + تەۋەلىك قوشۇمچىسى + دەك، ئوخشاش.

بۇ بىرىكمە جۈملىدە كۆپىنچە قىستۇرما تەركىب بولۇپ كېلىدۇ. شۇڭا كەينىدىن پەش قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

△ *بۇ ئەلدە، ئەرلەر دېڭىزچىلىققا ماھىر بولغىنىدەك، ئاياللار توقۇش ئىشلىرىغا ماھىر ئىدى.*

△ *خۇددى نەچچە كىشىنىڭ غۇلىچى يەتمەيدىغان دەرەخنى ئادەمنىڭ كۆزىچىلىك يوپۇرماقلار ياشىناتقىنىغا ئوخشاش، ئىنسانىدىكى ئەخلاق ـ پەزىلەتنىمۇ كۆزگە كۆرۈنمەيدىغان ئۇششاق ـ چۈششەك نەرسىلەر تەمىنلەپ تۇرىدۇ.*

بۇ بىرىكمىدىكى پۈتكەن سۆيەتداشنىڭ ئىشلىگۈچىسى بىلەن جۈملىنىڭ ئىگىسى بىر شەخس بولۇپ قېلىشى ياكى بۇ بىرىكمە جۈملىنىڭ خەۋىرىگە يانداشىپ كېلىشى مۇمكىن. بۇنداق ئەھۋالدا ئۇنى قىستۇرما تەركىب ھېسابلىغىلى بولمايدۇ، بەلكى ھالەت ھېسابلاپ، ئارقىسىدىن پەش قويماسلىق كېرەك.

مەسىلەن:

△ *ھاشىر قوشۇمىسىنى تۇرۇپ، رازىيە كۈلۈمسىرەپ، مېنى ئەيىبلىشىۋاتقاندەك كۆزۈمگە قارىشىپ تۇراتتى.*

△ *كالفا سۆزلىرىمىنى بالىلار چۆچەك ئاڭلاۋاتقاندەك كۈلۈمسىرەپ تۇرۇپ ئاڭلايتتى.*

△ *ئۇلار بىر ـ بىرى بىلەن ئۇچرىشىشنى ئارزۇ قىلىپ يۈرگەندەك قىزغىن، تەمكىن ۋە جىددىي سۆزلەشمەكتە ئىدى.*

(10) ئىشلىگۈچى + پۈتكەن سۆيەتداش + چە

ئىشلىگۈچى + پۈتكەن سۆيەتداش + تەۋەلىك قوشۇمچىسى + چە

ئىشلىگۈچى + پۈتكەن سۆيەتداش + پېتى

ئىشلىگۈچى + پۈتكەن سۆيەتداش + يۆنىلىش كېلىش + قەدەر.

بۇنداق بىرىكمە جۈملىدە ھالەتلىك رولدا كېلىدۇ. شۇڭا، جۈملىنىڭ بېشىدا كەلسە، مەيلى ئۇ بىر خەۋەرگە مۇناسىۋەتلىك بولسۇن، مەيلى ئىككى خەۋەرگە مۇناسىۋەتلىك بولسۇن، ئوخشاشلا كەينىدىن پەش قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

△ *ئىسلام دىنى بارلىققا كەلگەنگە قەدەر، پارسلاردا شۇ قائىدە ـ تەرتىپ جارى بولۇپ كەلگەنىدى.*

ئەگەر بۇ بىرىكمىدىكى سۆيەتداشنىڭ ئىشلىگۈچىسى بىلەن جۈملە خەۋىرىنىڭ ئىشلىگۈچىسى بىر بولسا ياكى بۇ بىرىكمە خەۋەرگە يانداشىپ كەلسە، كەينىدىن پەش قويۇلمايدۇ. مەسىلەن:

△ ئۇلار شۇ ماڭغىنىچە (ماڭغان پېتى) شەررىكانىنىڭ سارىيىغا يېتىپ بېرىپتۇ.

3. مۇستەقىل تەركىبلەردە

مۇستەقىل تەركىبلەر جۈملىنىڭ بېشىدا بولسا، ئاخىرىدىن، ئوتتۇرىسىدا بولسا، ئىككى چېتىدىن، ئاخىرىدا بولسا، ئالدىدىن پەش بىلەن ئاجرىتىلىدۇ.

كۆپرەك كۆرۈلىدىغان مۇستەقىل تەركىبلەر تۆۋەندىكىلەر:

1) قاراتما تەركىب

△ *قەدىرلىك ئانا، ئورۇشتا يارىلىنىپ قايتىۋاتقان جەڭچىلىرىمىز كېچە دۇشمەنلىك تۇيۇقسىز ھۇجۇمىغا ئۇچرىدى.*

△ *نەچچە زامانلار بولدى، بىرەر قېتىم كۆرۈپ كېتەيمۇ دېمىدىڭ، قىزىم.*

2) قىستۇرما تەركىب

△ *ئۇنىڭدىن باشقا، رەيھانىنىڭ يەنە ئۆزىگە خاس بەزىبىر سىرلىرىمۇ بار ئىدى.*

△ *بەختكە يارىشا، شۇ كۈنى كەچقۇرۇن تۆمۇر خەلىپىمۇ بارىكۆلدىن قايتىپ كەلدى.*

△ *سەپەرقۇلنىڭ ساناق نۆۋىتى، نېمىشقىدۇر، ھەممىدىن كېيىنكى قاتارغا قويۇلغانىدى.*

△ *ئەزىمجان، نېمىلا قىلمىسۇن، ئوغۇل ئۆيلەيدىغان ئەر بولغىنى ئۈچۈن، بارلىق ئېغىرچىلىقلارنى كۆتۈردى.*

△ *ئۇنىڭ تۇرمۇشىنى كۆزىتىشچە، ھېچكىم ئۆزىنىڭ ھايات يولىنى بەلگىلىۋالالمايتتى.*

△ *دېمەك، كۆز يېشىدىن ئەندىكىپ ئويغانغان ئوخشايدۇ.*

△ *ئۇنىڭ ئۇستىگە، ئۇنىڭ كۆزى قانداق قىلىپ قارىغۇ بولۇپ قالدى؟*

3) ئىملىق تەركىب

△ *ھە، بەللى، مانا شۇ، ئەقىللىق خوتۇن ـ دە، سەن.*

△ *مەيلى، كۆپچىلىكنىڭ پايدىسى ئۈچۈن ھەرقانداق زىيان تارتىشقا تەييار بىز!...*

4) جۈملىدە يېزىق بىلەن كەلگەن دەرىجە سانلار

△ *قۇمۇلدا تۇرىدىغان بولسىلا، بىرىنچىدىن، شامەخسۇت ۋالڭ بىلەن ھېچقاچان ئوبدان ئۆتەلمەيدىلا، ... ئىككىنچىدىن، ...*

4. باغلىغۇچىلاردا

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا باغلىغۇچى بولۇپ كېلىدىغان تىل تەركىبلىرىنىڭ سانى كۆپ ئەمەس، لېكىن ئۇلارنىڭ مەنە جەھەتتىن ئۆتەيدىغان ۋەزىپىلىرى خىلمۇخىل. بەزى باغلىغۇچىلار، ھەتتا رەۋىشلەر بىلەن، قىستۇرما سۆزلەر بىلەن، تىركەلمە (سۆز ئارقا يارەمچى)لەر بىلەن تۇتىشىپ كېتىدۇ. شۇڭا، ئۇيغۇر تىلىدا باغلىغۇچىلار ئومۇمىيۈزلۈك تەتقىق قىلىنىشتىن بۇرۇن پەش قويۇشتا قالايمىقانچىلىق يۈز بېرىۋاتقان تۆۋەندىكى باغلىغۇچىلار ئۇستىدىلا توختىلىمىز.

1) بىرىكتۈرگۈچى باغلىغۇچىلار «ۋە، ھەم، ھەمدە، بىلەن»لەرنىڭ ئالدى ياكى كەينىدىن پەش قويۇلمايدۇ.

مەسىلەن:

△ *ئۇلار گەپ ـ سۆزسىزلا پىيالىنى بوشتىشتى ۋە قازان كاۋىپىدىن ئىشتىها بىلەن يېيىشتى.*

△ *ھەر بىر كىشى ئۇنى مۇقەددەس ئولىمپىيا تېغىدىكى تەڭرىلەرگە ئاتاپ سەدىقە قىلىشتى ھەم بۇ مېھماننىڭ ئۆز ئېلىگە ئامان ـ ئېسەن قايتىپ بېرىشىنى تىلىدى.*

△ *... ئۆزى كۆرگەنلىرىنىڭ ھەممىسىنى قايغۇ ھەم قورقۇنچ بىلەن ئېيتىپ بەردى.*

△ *... پەقەت مۇئامىلە ئارقىلىقلا ئەمگەك كۈچىدىن ئىبارەت ئالاھىدە تاۋارنى سېتىۋالىدۇ ھەمدە ئاخىردا تاۋارنى سېتىپ، قوشۇمچە قىممەتنى ئىشقا ئاشۇرىدۇ.*

ئەگەر «ھەم» باغلىغۇچىسى تەكتلەش يۈزىسىدىن باغلىنىدىغان ئىككى تەركىبنىڭ ئالدىدا تەكرارلانسا، كېيىنكى «ھەم»نىڭ ئالدىغا پەش قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

△ *بۇ مەنسۇرنىڭ ھەم تەكلىپى، ھەم بۇيرۇقى، بۇنى ئولتۇرغانلار ياخشى بىلىدۇ.*

2) «بىراق، ئەمما، لېكىن، ئەكسىچە، ۋاھالەنكى، شۇنداقتىمۇ» قاتارلىق قارىمۇقارشى باغلىغۇچىلار چېكىت

قويۇپ ئاياغلاشتۇرۇلغان ئىككى جۈملىنى ياكى ئۆزئارا ئالاقىدار ئىككى ئابزاسنى باغلاپ كەلسە، كەيىندىن پەش قويۇلىدۇ؛ بولمىسا، پەش قويۇلمايدۇ. مەسىلەن:

△ ئىستېمال قىممىتى ھامان ئىجتىمائىي بايلىقنىڭ ماددىي مەزمۇنىنى ھاسىل قىلىدۇ. بىراق، ئىستېمال قىممىتىنىڭ ئۆزى ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرەلمەيدۇ.

△ ئەمما، ئۇ پەقەت مويسىپىت نېستور يېتىپ كەلگەندىلا نىيىتىدىن يانىدى.

△ ئىنسانلار بىر مىليون يىلدىن ئارتۇق تارىخقا ئىگە، ئەمما تاۋارنىڭ دۇنياغا كەلگىنىگە 6 ـ 7 مىڭ يىللا بولدى.

△ لېكىن، مەن دوستلىرىمنى قۇتقۇزۇش ئۈچۈن قولۇمدىن كەلگەن ھەممىنى قىلىشقا بەل باغلىدىم.

△ ئۇلارنىڭ ئۇستىبېشى لايغا مىلەنگەن، لېكىن نېمىگىدۇر خۇشال ئىدى.

△ تاۋارنىڭ ئايرىم قىممىتىمۇ ئوخشاش بولمايدۇ، ۋاھالەنكى، ئوخشاش خىلدىكى تاۋار يەنە ئوخشاش ئىجتىمائىي قىممەت بوينچە سېتىلىدۇ.

△ ئۇ ئەمدى قانداق قىلىشنى بىلەلمەي تۇرغىنىدا، ئافىنا بىر ياش مالچى قىياپىتىگە كىرىۋېلىپ، شۇنداقتىمۇ شاھزادىلەرچە نازاكەت بىلەن ئۇنىڭ ئالدىغا كەلدى.

3) «شۇڭا، شۇنىڭ ئۈچۈن، شۇڭلاشقا، چۈنكى، شۇ سەۋەبتىن» قاتارلىق سەۋەب باغلىغۇچىلىرى ئەگەر چېكىت بىلەن ئاياغلاشقان جۈملىدىن كېيىن كەلسە، ياكى ئابزاسنىڭ بېشىدا كەلسە، كەيىندىن پەش قويۇلىدۇ، باشقا ئەھۋاللاردا كەيىندىن پەش قويۇلمايدۇ. مەسىلەن:

△ شۇڭا، ئۇمۇ بۇ ئىشنى قانداق بىر تەرەپ قىلىشنى بەلگىلەپ بېرىشنى ئىلتىجا قىلىپ ۋەھىي سورىدى.

△ دەل مۇشۇ سەۋەبتىن، تاۋار باشقا ئەمگەك،

مەھسۇلاتلىرىدىن پەرقلىنىدۇ. شۇڭا، قىممەت تاۋارنىڭ ئەڭ ماھىيەتلىك خۇسۇسىيىتى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

△ ئىنسانىيەت ئەنە شۇنداق ياشايدۇ، شۇنىڭ ئۈچۈن ھاياتنىڭ قىزىقى بار.

△ يەككە تاۋارلار بۇنداق بايلىقنىڭ ئامىل شەكلى بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، بىزنىڭ تەتقىقاتىمىز تاۋارنى تەھلىل قىلىشتىن باشلىنىشى كېرەك.

△ شۇڭلاشقا، قەھرىمانلارنىڭ بۇ ئوغۇللىرى ئۆزلىرىنىڭ بىر داھىي تاللىۋېلىشى ئۈچۈن ئاپوللودىن ۋەھىي بېرىشنى ئىلتىجا قىلىشتى.

△ ...، بەلكى جەمئىيەتنىڭ ئېھتىياجىنى قانداقۇرۇش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدۇ، شۇڭلاشقا ئۇ جەمئىيەتنىڭ ئىستېمال قىممىتى بولىدۇ.

△ بۇنداق دېيىش خاتا. چۈنكى، مۇئامىلە جەريانىدا... قوشۇمچە قىممەت پەيدا بولمايدۇ.

△ قۇيما پۇل ۋە قەغەز پۇل دۇنيا پۇلى بولالمايدۇ، چۈنكى ئۇ ئۆز دۆلىتىنىڭ دائىرىسىدىن چىقىپ كەتكەندىن كېيىن، ئەسلىي قانۇنىي ئەھمىيىتىنى يوقىتىدۇ.

4) كۆچەيتكۈچى باغلىغۇچى «ھەتتا، بەلكى، تاكى، يەنە كېلىپ، دېگەنبىلەن، ئۇنىڭ ئۈستىگە، ھېلىغۇ» قاتارلىقلاردىن كېيىن ھەرقانداق ئەھۋال ئاستىدا پەش قويۇلمايدۇ. مەسىلەن:

△ لېكىن، ئۇنىڭ زەربىسى بىلەن كۆچمىلىك بىر قەدەممۇ چېكىنمەيدۇ، بەلكى ئۇنىڭغا تېخىمۇ جىقراق ئادەم يېپىلىدۇ.

△ ئۆزىڭىز كەلمەيلا قالماستىن، بەلكى باشقىلارنىڭ كېلىشىگىمۇ توسالغۇ بولدىڭىز.

△ لېكىن، كامالدىن ئۇنى چىقمىدى، ھەتتا مىدىرمۇ قىلمىدى.

△ مەلىكە ئەپسۇن ئوقۇپ، بىر يۇمىلاپلا كەپتەرگە،

سۇغا، ئوت ـ چۆپكە، دەل ـ دەرەختە ئۆزگىرىشىنى، ھەتتا سېھىرنىڭ باشقا تۈرلىرىنىمۇ ئۆگىنىپ بويتۇ.

ئەسكەرتىش: «بەلكىم» سۆزى باغلىغۇچى ئەمەس، قىستۇرما تەركىب دەپ قارىلىدۇ، شۇڭا مۇستەقىل تەركىبلەر قاتاردا كەينىدىن پەش قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

△ *قېنى، بىللە ئويلايلى، بەلكىم، بۇ تۇغۇچىنىمۇ يېشۇالارمىز.*

△ *بەلكىم، بۇ يەردە باشقا سىر باردۇ؟*

5) تاللىغۇچى باغلىغۇچى «يا، ياكى، نە، گاھ، خاھ، مەيلى» قاتارلىقلاردىن كېيىن ياكى ئالدىن پەش قويۇلايدۇ. مەسىلەن:

△ *قانداق قىلاي، يوشۇرايمۇ ياكى خاتالىقلىرىمنى ئۇستۇمگە ئېلىپ ئەپۇ سورايمۇ؟*

△ *بەلكى ساپ قىممەتلىك ئالتۇن ـ كۈمۈش پۇل بولۇشى ياكى پۇل ماتېرىيالى بولغان قىممەتلىك مېتاللار بولۇشى كېرەك.*

ئەگەر بۇ باغلىغۇچى باغلىنىدىغان ئىككى تەڭداش تەركىبنىڭ ئالدىدا تەكتلەش يۈزىسىدىن تەكرار كەلسە، ئىككىنچى قاتاردىكىسىنىڭ ئالدىدىن پەش قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

△ *يا ئۇنداق، يا مۇنداق پىكىرلەرنىڭ بولۇشى ئەجەبلىنەرلىك ئەمەس.*

6) ئوخشىتىش باغلىغۇچىسى «شۇنداقلا، شۇنىڭدەك» تەڭداش جۈملىلەر ياكى جۈملىنىڭ تەڭداش تەركىبلىرىنى باغلاپ كېلىدۇ. كەينىدىن پەش قويۇلايدۇ. مەسىلەن:

△ *ئوقۇش، شۇنىڭدەك ئوقۇغانىنى ئەمەلدە ئىشلىتىش ئاسان ئىش ئەمەس.*

△ *... ئۇنى چەكسىز مۇددەتتە ساقلىغىلى بولىدۇ، شۇنداقلا ھەر ۋاقىت باشقا ھەرقانداق تاۋارغا ئايلاندۇرغىلى بولىدۇ.*

7) ئىزاھ باغلىغۇچىسى «يەنى، مەسىلەن»

ئىزاھ باغلىغۇچىسى «يەنى» مەيلى ئىككى جۈملە ئارىسىدا كەلسۇن، مەيلى ئىككى سۆز ئارىسىدا كەلسۇن، كەينىدىن پەش قويۇلمايدۇ. مەسىلەن:

△ *ئۇنداق بولسا، پۇلنىڭ بۇ كۆپەيگەن سوممىسى، يەنى قوشۇمچە قىممەت نەدىن كېلىدۇ؟*

△ *نەرسىنى نېسى ئېلىپ، پۇلىنى كېيىنرەك بېرىدىغان ئەھۋاللار بولىدۇ، يەنى نەرسىنى ئالغاندا نەق پۇل تۆلەنمەي، مەلۇم ۋاقىتتىن كېيىن ئاندىن پۇل تۆلىنىدۇ.*

ئىزاھ باغلىغۇچىسى «مەسىلەن» ئومۇملاشتۇرغۇچى سۆز، ئىزاھلانغۇچى سۆز ياكى ئاھاڭ جەھەتتىن تولۇق ئايانغلاشماي، پەش بىلەن ئايرىلغان جۈملىلەردىن كېيىن كەلسە، كەينىدىن پەش قويۇلمايدۇ. مەسىلەن:

△ *دۇنيا ئەللىرىنىڭ تارىخىدا نۇرغۇن تاۋارلار ـــ مەسىلەن سەدەپ، گەزمال... ئوخشاشلار پۇل ئورنىدا ئىشلىتىلگەن.*

△ *سوتسىيالىزم جەمئىيىتىدىكى زىددىيەتلەر كونا جەمئىيەتتىكى زىددىيەتلەرگە مەسىلەن، كاپىتالىزم جەمئىيىتىدىكى زىددىيەتلەرگە تۇپتىن ئوخشىمايدۇ.*

ئەگەر چېكىت بىلەن ئايانغلاشقان جۈملىلەردىن كېيىن كەلسە، كەينىدىن پەش قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

△ *ئۇلارنىڭ ئىستېمال قىممىتىمۇ ئوخشاش بولمايدۇ. مەسىلەن، كىيىم ـ كېچەك بەدەننى ئىسسىتىدۇ، ....*

8) شەرت باغلىغۇچىسى «ئەگەر، ئاۋادا، ئۇنداقتا»، ئايرىغۇچى باغلىغۇچى «پەقەت، جۈملىدىن»، ئىمكانىيەت باغلىغۇچىسى «ئاندىن»، تەكىت باغلىغۇچىسى «تېخى، بولۇپمۇ، خۇسۇسەن»، سەۋەب ـ نەتىجە باغلىغۇچىسى «شۇنىڭ بىلەن، نەتىجىدە»، ئارتتۇرما باغلىغۇچى «يەنە، شۇنىڭ بىلەن بىللە، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا» قاتارلىق باغلىغۇچىلاردىن كېيىن

پەش قويۇلمايدۇ. مەسىلەن:

△ *ئەگەر ئات ماڭغىلى ئۇنىمسا، قامچا بىلەن بولۇشقا ئۇر.*

△ *ئۇنداقتا سەن مېنىڭ تۆكلىرىمدىن بىرنەچچە تال ئېلىۋال...*

△ *ھەر بىر تاۋار ئىگىسى ئالدى بىلەن ئۆزىنىڭ تاۋىرىنى پۇلغا ئايلاندۇرغاندىلا، ئاندىن ئۇنىڭ بىلەن ئۆزىگە كېرەكلىك نەرسىنى ئالالايدۇ.*

△ *تېخى بەزىلەر «مەنسۇرنى، ئەكىبەرنى يېقىتىمىز» دېيىشىدۇ.*

△ *... يامانلاشتۇرىدۇ، بولۇپمۇ 70 ـ يىللاردىن كېيىن بەزى ئاساسلىق كاپىتالىستىك مەملىكەتلەردە ئىشسىزلارنىڭ نىسبىتى جىددىي ئۆرلەپ كەتتى.*

△ *... جان باقىدىغانلار بارغانسېرى كۆپىيىدۇ، نەتىجىدە نۇرغۇنلىغان ئىشچىلار ئىشسىز قالىدۇ.*

△ *... كونكرېت ئەمگەك ئابستراكت ئەمگەككە قايتالمايدۇ، شۇنىڭ بىلەن ئىشلەپچىقارغۇچىنىڭ ئەمگىكى بىكار كېتىدۇ.*

△ *بارلىق خەلقلە پايدىلىق ئارزۇلار ئىشقا ئاشىدۇ، پەقەت بۇنىڭ بۇگۈنى ۋە ئەتىسىلا بار، خالاس... دەپ قارىدى.*

△ *ئۇنىڭ نېرىراقىدا يەنە بىر قەبرە تۇراتتى.*

△ *ئۇلارنىڭ ھەربىرىكەت قانۇنىيەتلىرىنى تاپىدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىللە بىر نەچچە ياكى بارلىق جەمئىيەتنىڭ تەرەققىيات باسقۇچىدىكى ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى تەرەققىياتىنىڭ ئورتاق قانۇنىيەتلىرىنىمۇ تەتقىق قىلىدۇ.*

« ھېچ بولمىسا (تەكىت باغلىغۇچىسى)»، «شۇنداق قىلىپ، (سەۋەب ـ نەتىجە باغلىغۇچىسى)» سۆزلىرى گەرچە باغلىغۇچىلار قاتارىدا بولسىمۇ، شەرتلىك ۋە ھالەتلىك مەنىلىرىنىڭ يەنىلا مەۋجۇتلۇقىنى ئېتىبارغا ئېلىپ كەيىندىن

پەش قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

△ *ھېچ بولمىسا، سەن مېنىڭ ماياقلىرىمدىن بىرنەچچە تال ئېلىۋال. ھاجىتىڭ چىقىپ قالسا، كۆيدۈرسەڭ، ئەسقېتىپ قالسام، ئەجەب ئەمەس، دەپتۇ يىلان.*

△ *شۇنداق قىلىپ، نىساخان خۇشى تۇتقاندا، ئوغلىنى بولۇشقا قويۇپ بېرىپ ئەركە ـ تايتاق قىلىۋېتىش، كېيىن ئۇنى يىغىۋالالماي، ئۇرۇپ ـ تىللاشنىڭ توغرا ئەمەسلىكىنى چۈشىنىشكە باشلىدى.*

5. باشقىلاردا

1) بىر تۇتاش ئېلىنمايى، بۆلۈپ ئېلىنغان دىيالوگلاردا بۆلۈنگەن قىسىم بىلەن ئاپتور سۆزىنىڭ ئارىسىغا پەش قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

△ *تازا چاتاق بولدى، دەپ گېپىنى باشلىدى دادام، يەنى چاتاق شۇ دەرىجىگە يەتكەنكى، نېمە دېيىشمىنىمۇ بىلمەيمەن.*

2) كۆپ خانىلىق سانلار تۇركۈمگە ئايرىلغاندا، ھەرقايسى تۇركۈملەر ئارىسىغا سانىنىڭ يېزىلىش يۆنىلىشى بويىچە پەش قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

13،500 1،000،000

3) تەكرار كەلگەن سوئال خەۋەرلەرنىڭ ئارىسىغا پەش قويۇلىدۇ.

△ *سەن بارامسەن، يوق؟*

△ × × × *كەلدىمۇ، كەلمىدىمۇ؟*

4) جۈملىدىكى A بۆلەكنىڭ ئۆزىنىڭ كەينىدىن كەلگەن تۆۋەن قاتلامدىكى B بۆلەككە باغلىنىپ قېلىشىدىن ساقلىنىش زۆرۈر بولغاندا، A بۆلەك پەش بىلەن ئايرىلىدۇ. مەسىلەن:

△ *تۆمۈرىيولنىڭ مەخسۇس لىنىيەسى كارخانا ياكى باشقا ئورۇنلارنىڭ باشقۇرۇشىدىكى، دۆلەت تۆمۈرىيولى ياكى باشقا تۆمۈرىيوللار بىلەن تۇتاشتۇرۇلغان ئاچا لىنىيەنى كۆرسىتىدۇ.*

△ *بۇگۈن پىراكتىكىدىن قايتىپ كەلگەن ئوقۇغۇچىلار سالامەتلىك تەكشۈرتىدۇ.*

△ *ئۇزاق ئۆتمەيلا، يۇقىرىغا ئۆرلەۋاتقان تۆتۈننى كۆرۈپ قالدىم.*

6. پەش قويۇش هاجەتسىز بولغان بەزى ئورۇنلار

تۆۋەندە كەلتۈرۈلگەن مىسالاردا پەش قويۇش هاجەتسىز ئورۇنلارغا بەزىدە پەش قويۇش ئەھۋاللىرى كۆرۈلۈۋاتىدۇ. مەتبۇئاتتىكى مۇشۇ ئەھۋالنى تۈزىتىش مەقسىتىدە مۇنداق جۈملىلەرنى كۆرسىتىپ ئۆتىمىز.

1) تۈرغۇن سۆز ياكى ئىسىمداشلارغا «بىلەن» قوشۇلۇپ هاسىل بولغان بىرىكمىلەردىن كېيىن پەش قويۇلمايدۇ. مەسىلەن:

△ *ئەنە شۇنىڭ مەسىلىھەتى بىلەن باشقىلار ئۇنى چاقىرىپتۇ.*

△ *بوراننىڭ پەسىيشى بىلەنلا بۇ كىچىككىنە شەھەرنى دەھشەتلىك بىر ۋەھىمە قاپلاپ كەتتى.*

△ *يەردىن نەم كېتىش بىلەن ئەر ـ ئايال قوزغىلىپ، بۇغداينى بۈزۈپ، شال ئۆچۈن داۋالىرا ـ كەيزىلەرنى ياسىدى.*

△ *زېۋىسىنىڭ پاناھى بىلەن سكولىلاغا كۆرۈنمەي، قانىنامدىن ئۆتۈپ كەلدىم.*

△ *بۇ قىز دېدەكلەر بىلەن بىللە دەرھاللا قېچىر هارۋىسىنى قوشۇپ، تەييارلاپ بولدى.*

2) تۈرغۇن سۆز + چىقىش كېلىش + «كېيىن» ياكى تۈرغۇن سۆز + يۆنىلىش كېلىش + «يېقىن» ئوخشاش بىرىكمىلەردىن كېيىن پەش قويۇلمايدۇ. مەسىلەن:

△ *ئۇزاق جىملىقتىن كېيىن تۇرسۇن ئاسمىنىڭ ئالدىغا كېلىپ توختىدى.*

△ *كەچ كىرىشكە يېقىن شامال چىقىپ كەتتى.*

3) جۈملىنىڭ كۆرسىتىش ئالماشلىرىدىن بولغان ئىگىسىدىن كېيىن قىستۇرما تەركىبلەر كەلمىسە، پەش قويۇلمايدۇ. مەسىلەن:

△ *بۇ پەرىزاتلارنىڭ ماكانى ئىدى.*

△ *ئۇ بۇ گۈزەل قىزلارنىڭ ئالدىدا خۇددى سالۋا يۇڭلۇق شىرەدەك تۇراتتى.*

4) ئاددىي ياكى تارماق جۈملىدىكى ئاەتتىكى هالەت ياكى تولدۇرغۇچىلاردىن كېيىن پەش قويۇلمايدۇ. مەسىلەن:

△ *بۇ قېتىمقى سەرگۈزەشتەمنى سىلىگە ئېيتىپ ئۆتىمۇمغۇ، شاهىم!*

△ *ئودىسسىئوس تۇمانىنىڭ قورشاۋى ئاستىدا بەزمە قىلىۋاتقانلارنىڭ ئارىسىدىن ئۆتتى.*

△ *ئەمما، ئۇنى قوشلاپ قايغۇ ـ هەسرەتكە سالماسلىق ئۈچۈن ئۇلارنىڭ بۇ يەرگە كېلىشتىكى مەقسىتىنى ئېيتمىدى.*

△ *بۇ چاغدا بىزنىڭ ئوزۇق ـ تۇلۇكمىز ئاللىقاچان تۈگەپ بولغانىدى.*

△ *كېيىن ئۇ مېنى چىرايلىق ئورۇندۇققا ئولتۇرغۇزۇپ، پۇتۇمغا كىچىككىنە دەسسىگۈچ قويۇپ بەردى.*

△ *شۇ ئەسنادا ئافىنا ئۇنى تېخىمۇ هەيۋەتلىك ۋە كېلىشكەن هالەتكە كەلتۈردى.*

△ *ئۇشتۇمتۇتلا ئۇزۇن مۇڭگۈزلۈك بىر بۇغىنىڭ دەرەخ ئارىسىدىن يۇگۇرۇپ چىقىپ، ئېرىق بويىغا كېلىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ قالدىم.*

△ *ئاخىرى ئۆزىنى باسالماي، ... دېدى.*

△ *ئاخىرىدا ئافىنا ئۇنىڭ هەمراهىغا ئاتقان پوچىكىنىڭ يۆنىلىشىنى بۇرۇۋېتىپ، تېز ئېقىۋاتقان ئۆستەڭگە چۈشۈرۈۋەتتى.*

6. يالاڭ تىرناق ۋە ئۇنىڭ ئىشلىتىلىشى

يالاڭ تىرناق قوش تىرناققا نىسبەتەن رولى كىچىك بولغان تىنىش بەلگىسى.

جۈملىدە قوش تىرناق ئىچىدە كەلگەن كۆچۈرمە تەركىبلەر يالاڭ تىرناق ئىچىگە ئېلىنىدۇ. بۇ، خۇددى پەش بىلەن چېكىتلىك پەشنىڭ قاتلام مۇناسىۋىتىنى ئىپادىلىگىنىگە ئوخشاش، كۆچۈرمە تەركىبلەرنىڭ قاتلام مۇناسىۋىتىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

△ *ــ ۋاي قوۋۇرغامەي، «چىراغپايدا چاي ئىچكەن چېچەن»نى كۆردۈم» دېگەندەك، ئەمدى كىتابلاردىن قۇسۇر تاپقىلى تۇردۇڭمۇ؟ ئۇقۇپ قوي، كېرىم، ئۇ دېگەن پەن، دېدى رازىيە.*

△ *مەن «پولات قانداق تاۋلاندى» رومانى ھەققىدە قىسقىچە تەسىرات» دېگەن ئوبزورنى ئوقۇدۇم.*

7. قوش تىرناق ۋە ئۇنىڭ ئىشلىتىلىشى

قوش تىرناق كۆچۈرمە تەركىبلەرنى ئاپتور سۆزىدىن ئايرىپ كۆرسىتىدىغان بەلگە. ئۇنىڭ رولى يالاڭ تىرناقنىڭكىگە نىسبەتەن چوڭ.

جۈملىدە كەلگەن بارلىق كۆچۈرمە تەركىبلەر، جۈملىدىن كىتاب، گېزىت ـ ژۇرنال ناملىرى، ماۋزۇ... قاتارلىقلار قوش تىرناق ئىچىگە ئېلىنىدۇ.

جۈملىدىكى كۆچۈرمە تەركىبلەر كۆپىنچە «دېمەك» پېئىلى ئارقىلىق ھاسىل قىلىنغان بىرىكمىلەردىن ئىبارەت بولىدۇ. شۇڭا، تۆۋەندە «دېمەك» پېئىلى ئارقىلىق ھاسىل قىلىنغان بىرىكمىلەرنى مەركەز قىلغان ھالدا قوش تىرناقنىڭ ئىشلىتىلىشىنى بايان قىلىپ ئۆتىمىز.

1. «دېمەك» پېئىلى ئارقىلىق ھاسىل قىلىنغان بىرىكمىلەردە قوش تىرناقنىڭ ئىشلىتىلىشى

1) راي فورمىسىدا كەلگەن «دېمەك» پېئىلىنىڭ ئالدىدىكى

تەركىب دائىم قوش تىرناقتا ئېلىنىدۇ. مەسىلەن:

△ *... چۇشەندۇرۇپ، «قانۇنغا خىلاپ كېلىدىغان ھەرقانداق تەدبىرنى قوللانمىسىڭىز!» دېدىم.*

△ *«خوپ!» دەپتۇ ۋەزىر دەندان.*

2) ئەگەر «دېمەك» پېئىلى « ـ پ» قوشۇمچىسى بىلەن تۈرلىنىپ، رەۋىشداش بىرىكمىسىنى ھاسىل قىلسا، مەيلى كۆچۈرمە تەركىب ئېنىق نەقىل بولسۇن، مەيلى تەخمىن كۆچۈرمە بولسۇن، ئوخشاشلا قوش تىرناقتا ئېلىنىدۇ. مەسىلەن:

△ *«ھوقۇق قولىمىزدا» دەپ شاپائەت بىلەن ئاداۋەتنى ئارىلاشتۇرۇۋەتمەيلى.*

△ *سائەت ئىگىسى «500 سوم تۆلەيسەن» دەپ كۈندە كېلىپ جېدەل قىلىۋاتقۇدەك!*

△ *«ئوندىق بولسا، ئۇلارنىڭ كونكرېت تەلىپى نېمىكەن؟» دەپ سوردى مىشا.*

ئەسكەرتىش: مەيلى راي فورمىسىدا كەلگەن «دېمەك» پېئىلىنىڭ ئالدىدىكى كۆچۈرمە تەركىب بولسۇن، مەيلى «دەپ» رەۋىشدىشى ئارقىلىق ھاسىل قىلىنغان كۆچۈرمە تەركىب بولسۇن، دىيالوگ سۆپىتىدە ئېلىنغان بولسا، قوش تىرناقتا ئېلىنمايدۇ، كۆچۈرمە تەركىبتىن كېيىن پەش قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

△ *ـ پۇل بىلەن شىمالىي مۇز ئوكيانىدەك كۆڭۈلنى تۇرپاننىڭ يەتتىنچى، سەككىزىنچى ئايلىرىدەك قىلىۋەتكىلى بولىدۇ، دەيتتىڭغۇ دائىم!*

△ *ـ زادى تاختاي يۈيۈش ئۇچۇن قانچىلىك سۇ كېتىدۇ، دەپ سورىغىنىمدا، بىچارە خوتۇنىنىڭ كۆزلىرىگە ياش كەلدى.*

3) «دېگەن» سۆپەتدىشى جۈملىدە تەكىتلەش مەنىسىدە كەلمىسە، ئۇنىڭ ئالدىدىكى كۆچۈرمە تەركىب قوش تىرناقتا ئېلىنىدۇ. مەسىلەن:

△ سەن دېگەن بىر ئۇنىۋېرسىتېتنىڭ ئوقۇتقۇچىسى.
△ قەشقەر دېگەن ئۇيغۇرلارنىڭ بىر مەدەنىيەت مەركىزى.
△ «باشقا يەرگە ئاتمەن» دېگەن ئوق ئۇنىڭغا تېگمەپ كېتىپ قاپتۇ.
△ هازىرلىقلارمۇ تۇگەپ، «ئەتە يەر ھەيدەشنى باشلايمىز» دېگەن كۈنى كەچقۇرۇن مەجلىس ئاچتۇق.
△ ئۇيقۇلۇۋقتا دەسلەپ مېڭەمگە «ئوت كەتكەن ئوخشايدۇ» دېگەن ئوي كەلدى.
△ «ئۆلمەكنىڭ ئۇستىگە تەپمەك» دېگەندەك، ئەھۋالنىڭ تېگى - تەكتىنى بىلمىگەن بەزى ئادەملەر ئۇنى «شەمشىدىن سەۋدايى» دەپ زادىلىق قىلىدىغان بولدى.

ئەگەر «دەپ» رەۋىشدىكى بىلەن «دېگەن» سۆيەتدىشنىڭ ئالدىدا كەلگەن كۆچۈرمە تەركىبنىڭ خەۋىرى ئالدىدا چۈشۈم كېلىشتە كەلگەن سۆز بولسا، بۇنداق كۆچۈرمە تەركىب قوش تىرناققا ئېلىنمايدۇ. چۈنكى، چۈشۈم كېلىشتە كەلگەن سۆز ئەملىيەتتە كۆچۈرمە تەركىبتىكى خەۋەرنىڭ ئىگىسى بولۇپ، بۇنداق كۆچۈرمە تەركىب بىر پۈتۈنلۈكى بۇزۇلغان كۆچۈرمە تەركىب ھېسابلىنىدۇ. مەسىلەن:
△ يېقىن ئەتراپتىكى دېھقانلار سادىقنى گۇڭشېغا كەپتۇ دەپ ئاڭلاپ...
△ سەزگۈلىرىم ئاللىقاچانلا ئۇنى بىلمىسىز، ھېسسىياتسىز، قەدىرسىز قىز دەپ ھۆكۈم چىقىرىپ بولدى.
△ مەن سېنى ئادەتتىكى بىر مۇئەللىمە دەپ يۇرۇپتىمەن.
△ ئۇلارنى ئىت دەپ ئويلاپتىمەن.
△ مەن سېنى مۇنچىلىك دەپ ئويلىمىغانىدىم.
△ بۇ خوتۇن ئۆزىنى نەدە دەپ ئويلايدۇ؟
△ تۇرسۇننى كەنتكە كەپتۇ دېگەن كىشى نەدە؟
△ ئۇنى ئاز دەپ مېنىڭ كۆزلىرىم قىزىنىڭ كىيىنىشىگىمۇ زوقلاندى.

4) «دەپ»، «دېگەن» سۆزلىرىنىڭ ئالدىدا كەلگەن خاس ئىسىم، ئۇندەش سۆز، قاراتما سۆز قاتارلىق ئاتاش كۆچۈرمىلەر قوش تىرناققا ئېلىنىدۇ. مەسىلەن:
△ نىسارا ئەسكەرلىرى «ئەي، ھەزرىتى ئەيسا، ئەي، بۇۋى مەريەم» دەپ چوقۇنۇپ ۋارقىرىشىپتۇ.
△ ئۇنى «ئەيسانىڭ قىلىچى» دەپ ماختىشىدىكەن.
△ ئۇ... سىرلىق ئەمما يېقىملىق بۇ ئىسمىنى «ئالولى» دەپ ئونلۇك توۋلاپ تاشلىغانلىقىنى بىلمەي قالدى.
△ ئەبۇ سەپيان «ھەئە» دېدى.
△ «ئارتىس» دېسىلا، «ئەخلاقى يامان» دەپ قارايدىكەنسىز.

5) قاتلاملىق كۆچۈرمىلەردە «دېمەك» پېئىلى ئارقىلىق ھاسىل بولغان بىرىكمىنىڭ تۆۋەن قاتلامدىكىسى يالاڭ تىرناققا، يۇقىرىقى قاتلامدىكىسى قوش تىرناققا ئېلىنىدۇ. مەسىلەن:
△ ئۇ «بىلمىگە بېرىلىڭ، لېكىن ئۆزىڭىزنى چەبدەس تۇتۇڭ، ناپولېئوننىڭ «پاسكىنا كىيىمىڭنى ئۆيگە مۆكۈنۈۋېلىپ يۇغىن» دېگەن سۆزى «ئۆز ئەيىبىڭنى سازايى قىلما» دېگەن مەنىدە ئېيتىلغان» دېگەنىدى.
△ لېكىن، قوغدىنىش تۈيغۇسى مېنىڭدە يەنە رول ئويناپ، مۇبادا ئۇ بىردىنلا مېنى «سەن «تولۇق ئالىي مەلۇماتلىق ئەمەس» دېمەكچى بولسىمۇ» دەپ تۇرۇۋالسا، ئۇ ھالدا قانداق قىلىمەن؟

6) «سۆزلەش»، «ئېيتىش»، «كۆزدە تۇتۇش» مەنىلىرىدىكى «دەپ» رەۋىشدىشىنىڭ ئالدىدا كەلگەن يۆنىلىش كېلىش ۋە چۈشۈم كېلىش بىلەن تۇرلەنگەن سۆز بىرىكمىلىرى قوش تىرناققا ئېلىنمايدۇ. مەسىلەن:
△ ئۇ يەنە ... بىر ئادەمنىڭ سۇدا ئۆلگەنلىكىنى دەپ بەردى.

△ سىزمۇ مېنى دەپ خاپىلىق تارتتىڭىز.
△ مۇشۇ زېرىكىشلىك ئىشنى دەپ، دوستۇمنىڭ كۆڭلى ئۇچۇنلا...
△ خەلق كومىسسارىغا دەپ بېقىش كېرەك.

7) تۆس مەنىسىدە كەلگەن «دېمەك» پېئىلىدىن ئالدىنقى تەركىبلەر قوش تىرناققا ئېلىنمايدۇ. مەسىلەن:
△ قىرىق ياشقا كىرىپ قالاي دېدىم.
△ دۇيجاڭ بىردىنلا كۈلۈۋېتىپ، ئۆچۈپ قالاي دېگەن تاماكىسىنى تۈتۈپ چەكتى.
△ ئۇ ئەمدىلا قايتاي دېيىشىگە كۈلكىسىنىڭ جۆيلۈۋاتقىنى ئاڭلاندى.

8) «دېمەك» پېئىلى ئارقىلىق ھاسىل قىلىنغان تۇراقلىق بىرىكمىلەر ياكى ئەسلىي مەنىسىدىن يۆتكەلگەن «دېمەك» پېئىلىنىڭ ئالدىدا كەلگەن تەركىبلەر قوش تىرناققا ئېلىنمايدۇ. مەسىلەن:
△ ئەمما نېمىدېگەن ئىنچىكە ئىش.
△ ئۇ ھەدەپ مۇنۇ گەپلەرنى تەكرارلايتتى.
△ ئەتە ھامامغا نېمىدەپ خەت يېزىشىمنى بىلەتتىم.
△ نەگە بارسام بارای، نېمە دېسەم دەي.
△ ئوغلى مۇھەممەدنى قىچقىرىپ، شۇنداق دەپ ۋەسىيەت قىلدى.
△ ئالاقىچى راسا بىر ئاي دېگەندە شەررىكانغا ئاتىسىدىن جاۋاب خەت ئەكەپتۇ.

2. جۈملىدە ئاتاپ كۆرسىتىلگەن ۋە ئەسلىي مەنىسىدە ئىشلىتىلمىگەن تەركىبلەر قوش تىرناق ئىچىگە ئېلىنىدۇ. مەسىلەن:
△ پەقەت «سۇ» سۆزىگىلا ئۇچىنچى شەخسىتە «سى» قوشۇلماي «يى» قوشۇلىدۇ.
△ قادىر بەزىدە ئوغرىلىق قىلىپ قويساتتى، شۇڭلاشقا

كىشىلەر ئۇنىڭغا «ئوۋچى» دەپ لەقەم قويۇپ قويغانىدى.

3. جۈملىدىكى مۇھىم ھۆججەت، ئەسەرلەر، ماقالە، گېزىت ـ ژۇرنال ناملىرى قوش تىرناق ئىچىگە ئېلىنىدۇ. مەسىلەن:
△ شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى ئۇيغۇر يازغۇچىلىرىنىڭ «ئىز»، «كۆرەشچان يىللار»، «ئىزدىنىش» قاتارلىق رومانلىرىنى نەشر قىلدى.
△ ئۇ «تارىم» ژۇرنىلى تەھرىر بۆلۈمىدە ئىشلەيدۇ.
△ بۇ قېتىمقى قۇرۇلتايدا «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئاساسىي قانۇنى» ماقۇللاندى.

4. ئىدارە، جەمئىيەت، زاۋۇت، كان، كارخانا، سودا دۇكانلىرى، يول، تاۋار ماركىلىرى قاتارلىقلاردا ئاتاپ قويۇلغان ناملار كۆچۈرمە تەركىب ھېسابلىنىدۇ، شۇڭا قوش تىرناققا ئېلىنىدۇ. مەسىلەن:
△ «ئالغا» كوپېراتىپى
△ «ئاۋانگارت» ئايال كىيىم فابرىكىسى
△ «كوئىنلۇن» مېھمانخانىسى
△ «سەددىچىن سېپىلى» ماگىزىنى
△ «بۇغدا كۆلى» ئاق ھارىقى
△ «غالىبىيەت» يولى

ئاخىرىدىكى تەركىبلەرگە نىسبەتەن ئېنىقلىغۇچلىقى ئېنىق بولغان تەركىبلەر قوش تىرناققا ئېلىنمايدۇ. مەسىلەن:
△ دۆڭكۆۋرۈك بازىرى
△ بېيىمىك بېكىتى

5. تارىخىي ۋەقە، بايرام، مۇھىم مەجلىس ياكى يىغىلىشلارغا قويۇلغان ناملار قوش تىرناققا ئېلىنىدۇ. مەسىلەن:
△ «1 ـ ماي» ئەمگەكچىلەر بايرىمى
△ «18 ـ سېنتەبىر» ۋەقەسى
△ «1 ـ ئۆكتەبىر» دۆلەت بايرىمى

△ «زۇنىيى» يىغىنى
△ «خەلقئارا بالىلار رەسىم كۆرگەزمىسى»

8. تىرناق ۋە ئۇنىڭ ئىشلىتىلىشى

تىرناق ئىزاھ بەلگىسىدۇر. ئۇ تۆۋەندىكى ئورۇنلاردا ئىشلىتىلىدۇ:

1. جۈملىدە مەلۇم جۈملە بۆلىكىنى تولۇقلاش، ئىزاھلاش ياكى شەرھلەش مەنىسىدە كەلگەن تەركىبلەر تىرناق ئىچىگە ئېلىنىدۇ. مەسىلەن:

△ ئۇ يەتتە گەز (بەش مېتىرغا يېقىن) رەخت سېتىۋالدى.
△ ئاتاقلىق چوڭ مولىلار (ئۇلار «دامولا» ياكى «ئۆلما» دەپ ئاتىلاتتى) بۇ يەردە ئەرەبچە، پارسچە مەشھۇر كىتابلارنىڭ مەنىسىنى سۆزلەپ بېرەتتى.
△ ل . مۇتەللىپ (1922 ــ 1945) تالانتلىق شائىر.
△ $F = ma$ (نيۇتوننىڭ ئىككىنچى قانۇنى)
△ خوراز ۋە مايسا (مەسەل)

2. سەھنە ئەسەرلىرىدە ئاپتورنىڭ پېرسوناژلارنىڭ ھەرىكىتى، كەيپىياتى توغرىسىدا بەرگەن ئىلاۋىلىرى تىرناق ئىچىگە ئېلىنىدۇ. مەسىلەن:

△ زورىخان: (ئاڭلىماسقا سېلىپ) نۇرۇم، چاي قاينىدىمىكىن، چېقىپ باققىنا. (نۇرۇم باغقا چېقىدۇ.)

3. نەقىل كەلتۈرۈلگەن مىسالغا ئۇلاپلا ئۇنىڭ ئېلىنغان جايىنى كۆرسەتكەندە، ئاپتور ۋە كىتاب نامى تىرناق ئىچىگە ئېلىنىدۇ. مەسىلەن:

△ يىللار، مەيدىڭنى تۇتۇپ قاقاقلاپ كۈلمە.
(ل. مۇتەللىپ: «يىللارغا جاۋاب»)

9. سىزىقچە ۋە ئۇنىڭ ئىشلىتىلىشى

سىزىقچە ئاساسەن يېرىم قوشۇپ يېزىش بەلگىسىدۇر. ئۇنىڭ قويۇلىدىغان ئورۇنلىرى تۆۋەندىكىلەر:

1. جۈپ سۆزلەرنىڭ ئارىسىغا ۋە سۆزلەرگە قوشۇلۇپ يېزىلمايدىغان ئۇلانمىلارنىڭ ئالدىغا قويۇلىدۇ. بۇ ئەھۋاللاردا سىزىقچە ھەقىقەتەن يېرىم قوشۇپ يازغانلىقنىڭ ئىپادىسى بولىدۇ. مەسىلەن:

△ بالا ــ قازا، پۇت ــ قول، ئېگىز ــ پەس، بەش ــ ئالتە.
△ بۇ نېمىدېگەن مەنزىرىلىك جاي ــ ھە!
△ تازا ۋاقتىدا كەلدىڭ ــ دە.
△ سىزگە بىرەر ئىش تەسىر قىلدىمۇ ــ يا؟

2. سۆزلەر قۇردىن قۇرغا بوغۇمدىن ئايرىپ كۆچۈرۈلگەندە، ئايرىلغان بوغۇمدىن كېيىن قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

△ تىرىشــ
ـچانلىق
تەرەققــ
ـيات

3. رەقەم بىلەن ئىپادىلەنگەن دەرىجە سانلاردىن كېيىن قويۇلىدۇ. بۇ سىزىقچە دەرىجە سان قوشۇمچىسى «ــ نچى، ــ // ئىنچى» ئورنىدا كەلگەن سىزىقچىدۇر. مەسىلەن:

△ ئۇ 2 ــ سىنىپتا ئوقۇيدۇ.

4. تىلشۇناسلىققا دائىر تېكىستلەردە پېئىلنىڭ بۇيرۇق شەكلى، قوشۇمچىلار كۆرسىتىلگەندە، پېئىلنىڭ بۇيرۇق شەكلى (يەنى يىلتىز ياكى تومۇر)دىن كېيىن، سۆز ئارقا قوشۇمچىلارنىڭ ئالدىدىن، سۆز ئالدى قوشۇمچىلارنىڭ كەينىدىن قويۇلىدۇ. بۇ سىزىقچە تىلشۇناسلىقتىكى شەرتلىك بەلگە رولىدا كەلگەن سىزىقچىدۇر. مەسىلەن:

△ كەل - بار - تۇر -
- چان - سىز - لىق
بى - بەت - نا -

10. سۆز ۋە ئۇنۇك ئىشلىتىلىشى

سۆز رولى ئاساسەن تىرناقتا ئوخشاپ كېتىدىغان بىر خىل ئىزاھ بەلگىسى. ئۇ كۆپىنچە ئىزاھ، بايان، چەك مەنىلىرىنى ئىپادىلەش ئۈچۈن قوللىنىلىدۇ.

سۆزنىڭ قويۇلىدىغان ئورۇنلىرى ئاساسەن تۆۋەندىكىلەر:

1. جۈملىدە بىر خىل گىرامماتىكىلىق شەكىلدە كەلگەن ئىزاھلىغۇچى بىلەن ئىزاھلانغۇچىنىڭ ئوتتۇرىسىغا قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

△ *بىزنىڭ مەكتەپتە ــ شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىدا يەتتە مىڭدىن ئارتۇق ئوقۇغۇچى ئوقۇيدۇ.*

2. ئومۇملاشتۇرغۇچى سۆز بىلەن ئومۇملاشتۇرۇلغان تەڭداش تەركىبلەر ئارىسىغا قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

نۇرۇم: ... قوش ھەيدەش، كەتمەن چېپىش، ئورما ئورۇش، ھارۋا ھەيدەش ــ مۇشۇ ئىشلارنىڭ ھەممىسى ئۇسسۇل ئويناشمۇ، شاڭيۇكا !...

△ *تەنھەركەت مۇسابىقىسىدە ھەر خىل پائالىيەتلەر ــ يۈگۈرۈش، سەكرەش، گىمناستىكا، پۇتبول، ۋاسكېتبول، ۋالىبول قاتارلىقلار بار.*

3. زامان ۋە ماكان مەنىلىرىنى ئىپادىلەيدىغان ئىككى سۆز (ياكى سان)نىڭ ئارىسىغا قويۇلىدۇ. بۇنداق سىزىق «ۋە، ھەم» مەنىلىرىنى، شۇنىڭدەك، «... دىن ... غىچە» مەنىلىرىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

△ *لەنجۇ ــ شىنجاڭ تاشيولىنىڭ تۇرپان تەۋەسىدىكى بۆلىكىنى ئۆزگەرتىپ ياساش قۇرۇلۇشىدا رەسمىي ئىش*

باشلاندى.

△ *ئۇ 1959 ــ 1960 - يىللىق ئوقۇش مەۋسۇمىدە سىنىپ بويىچە ئەلا چى بولدى.*

4. ئەدەبىي ئەسەرلەردىكى دىيالوگلارنىڭ ئالدىغا قويۇلىدۇ. ئاپتور سۆزى بىلەن دىيالوگ ئارىسىغا پەش قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

ــ بۈگۈنكى ئىسسىقتا ئۆرۈك تازا پىشىدۇ، دېدىم.

ــ بىراق، كۈننىڭ شۇنچە تەپتىدە سىز تېخىلا غورا ئىكەنسىز، دېدى باھار كۈلۈپ.

11. قوش چېكىت ۋە ئۇنۇك ئىشلىتىلىشى

قوش چېكىت ئاساسەن بايان بەلگىسىدۇر. ئۇنۇك كونكرېت قوللىنىلىدىغان ئورۇنلىرى تۆۋەندىكىلەر:

1. مۇستەقىل سىنتاكسىسلىق قۇرۇلمىلارنىڭ كېيىنكى قىسمى ئالدىنقى قىسمىنىڭ پۈتۈن مەزمۇنىنى ياكى بىرەر تەركىبنى تولۇقلاپ، شەرھلەپ كەلسە، ئالدىنقى قىسمىدىن كېيىن قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

△ *خۇشتارخان يەنە ئېتىز سەھىسىدىن كېلىدىغان مۇزىكا ئاۋازىنى بىرىلىپ تىڭشىدى: نەدىندۇر ناخشا كېلەتتى، ئاللىقەيەرلەردىن قىيقاس - چۇقان، ئۆستەڭ بويلىرىدىن قۇشلارنىڭ ئاۋازلىرى، خامان تەرەپتىن ئايالارنىڭ كۈلكىلىرى كېلەتتى.*

△ *ئۇ ھېكايىسىنى خۇددى چۆچەكچى مومايلاردەك راۋان، چۈشىنىشلىك سۆزلەر بىلەن ئىخچام بايان قىلىشقا باشلىدى:*

△ *ئاۋغۇستنىڭ يامغۇرلۇق كۈنلىرى ئىدى. بىر شەنبە كۈنى كەچتە ئادىتىم بويىچە ئىشتىن چۈشۈپلا كۈتۈپخانىغا بېرىپ، ئوقۇپ بولغان كىتابلارنى يېڭى كىتابلارغا ئالماشتۇردۇم، ھەپتىلىك گېزىت ۋە ئۆزۈم ياخشى كۆرىدىغان*

ژۇرناللارنى ئوقۇدۇم...

قوبۇل قىلىش تەرتىپى:

① ئاپتورلارنىڭ ئەۋەتكەن ئەسىرىنىڭ سۈپىتى ۋە ھەجمىنىڭ چوڭ ـ كىچىكلىكىگە قاراپ قەلەم ھەققى بېرىلىدۇ.

② ئۆمىكىمىز «سەھنىلەشتۈرۈشكە بولىدۇ» دەپ قارىغان ئەسەرنىڭ ئاپتورىنى تەكلىپ قىلىپ، مۇناسىۋەتلىك سەنئەت خادىملىرى بىلەن بىللە ئۆزگەرتىش خىزمىتى ئېلىپ بارىدۇ.

③ ...

2. ھۆرمەت تەرىقىسىدە ئېيتىلغان قاراتما سۆزدىن كېيىن قويۇلىدۇ، بۇنداق قاراتما سۆز كۆپىنچە خەت ـ ئالاقىلەردە، تەكلىپ قەغەزلىرىدە ئۇچرايدۇ. مەسىلەن:

△ *... ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتىگە:*

△ *ھۆرمەتلىك ئەمەت تۇرسۇن:*

سىزنى ئەتە كەچتە بىزنىڭ ئۆيگە چايغا تەكلىپ قىلىمىز.

ھۆرمەت بىلەن: × × × (چېسلا)

3. سەھنە ئەسەرلىرىدە دىيالوگلارنىڭ ئالدىدا كەلگەن پېرسوناژلارنىڭ ئىسمى ياكى ئىسمى ئورنىدا كەلگەن سۆزلەردىن كېيىن قويۇلىدۇ. بۇنداق قوش چېكىت يەنىلا بايان مەنىسىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

△ *غۇنچەم: مانا سىزگە تاۋار ياغلىق، گۈل ئورنۇپلىك، مانىڭدا ھەر قېتىم تاماكا چەككەندە، تەككەن كىشىنى بىر ئەسلەپ قويارسىز.*

△ *ئىدارە باشلىقى: ھەممە تەييارلىق پۈتتىمۇ؟*

4. بىرەر مەسىلىنى ئىسپاتلاش ئۈچۈن قۇر بېشىدىن ئېلىنغان جۈملىلەرنىڭ ئالدىدا كەلگەن «مەسىلەن» سۆزىدىن كېيىن قويۇلىدۇ (مىسال كۆرسىتىلمىدى).

5. ئاپتورنى ئىسىم ـ فامىلىسى بىلەن ئەسىرى بىللە

كۆرسىتىلگەندە، ئاپتورنىڭ ئىسىم ـ فامىلىسىدىن كېيىن قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

△ *زوردۇن سابىر: «ئاۋرال شامالىلىرى»*

6. تۇرلۇك ئۇسۇل ھالەتلىرىدىن كېيىنكى جۈملە دىيالوگ سۈپىتىدە قۇر بېشىدىن باشلانسا ياكى قۇر بېشىدىن باشلانمىغاندىمۇ، قوش تىرناق ئىچىگە ئېلىنسا، مەزكۇر ھالەتلەردىن كېيىن قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

△ *قوللىرىنى بىر ـ بىرىگە ئۇرۇپ:*

ـــ ياللىغان دەپتىمەنمۇ، تېخى بالا ئىكەنسەن! ـــ دەپ قاقاقلاپ كۈلۈپ كەتتى.

△ *ئاتىسى رازىلىق بەرمەي: «سەۋر قىل، كېلەر يىلى ئۆزۈم مەككىگە بارىمەن، شۇ چاغدا سېنىمۇ بىللە ئېلىپ بارايى» دەپتۇ.*

△ *خۇشياقمىغان ھالدا:*

ـــ بوپتۇ، مەيلىگىز، دېدى.

12. كۆپ چېكىت ۋە ئۇنىڭ ئىشلىتىلىشى

كۆپ چېكىت قىسقارتىش بەلگىسىدۇر. كۆپ چېكىت ئەمەلىيەتتە ئۇچتىن ئاشمايدۇ. قوللىنىلىدىغان ئورۇنلىرى ئاساسەن تۆۋەندىكىلەر:

1. جۈملىدە قىسقارتىلغان تەركىبلەر ئورنىغا، نۇتۇقتا سۆكۈت ئىپادىلەنگەن ئورۇنغا قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

△ *ئىككىسى چاي ئىچىشىپ ئولتۇرۇپ، مولla نىياز ھەققىدە ئۇزۇن پاراڭغا چۈشۈپ كەتتى... (قىسقارتىلغان تەركىب ئورنىدا)*

△ *پاتەمخان: ... (سۆكۈت ئورنىدا)*

2. نۇتۇقتا سۆزنىڭ ئۇزۇلۇپ ـ ئۇزۇلۇپ تەلەپپۇز قىلىنغانلىقىنى ياكى مەلۇم سوزۇق تاۋۇشنىڭ ئادەتتىكىدىن

سوزۇپراق تەلەپپۇز قىلىنغانلىقىنى ئىپادىلەش ئۈچۈن قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

△ *ئاماقۇل تۆمۇر خەلپىگە قاراپ: «را... زى... بول... ئاكا!» دېدى ـ دە، كۆزىنى يۇمدى.*

△ *گۇلقى ... ز، ھەي، گۇلقى ... ز، مەيەرگە كېلىڭ، مەيەرگە.*

ئىزاھلار:

① بىز بۇ يەردە يېڭىدىن ئېلان قىلىنغان ئىملا قائىدىسىنى شۇ پېتى تونۇشتۇرىمىز.

② شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مىللەتلەر تىل ـ يېزىقى كومىتېتى: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىملا لۇغىتى. (ئۈرۈمچى: شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى. 2010 ـ يىلى 8 ـــ 48 ـ بەت).

③ بۇ مەزمۇن مىرسۇلتان ئوسمانوف، ئامىنە غاپپار، راخمان خانبابالار تۈزگەن «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى تىنىش بەلگىلىرى ۋە ئۇلارنىڭ قوللىنىلىشى» (شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1991 ـ يىلى) ناملىق كىتاب ئاساسىدا تەييارلاندى.

بۇ يەردە تىلغا ئېلىنغان 12 خىل تىنىش بەلگىسىدىن باشقا بەزى بەلگىلەرمۇ ئەمەلىي ئىستېمالدا مەلۇم ئېھتىياجلار ئۈچۈن قوللىنىلماقتا. نۆۋەتتە ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئەمەلىي ئىستېمالىنى نەزەردە تۇتۇپ، خەلقئارا تىللاردىكى تىنىش بەلگىلىرىنىڭ مەنىسى ۋە ئىشلىتىلىشىنى ئوبدان تەتقىق قىلىپ، ئۇيغۇر يېزىقى ساھەسىدىكى تىنىش بەلگىلىرىنى تولۇقلاش زۆرۈر تېمىلارنىڭ بىرىدۇر.

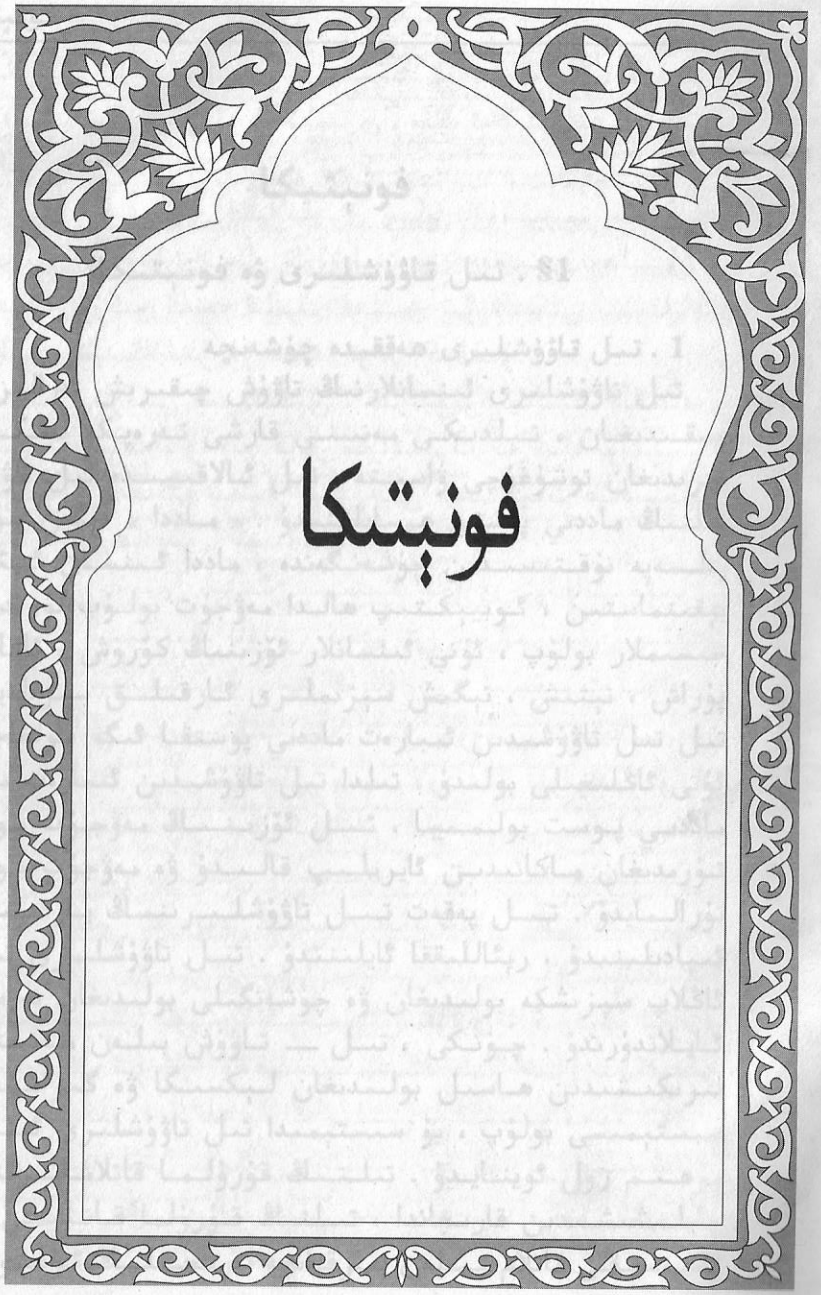
فونېتىكا

فونېتىكا

§1 . تىل تاۋۇشلىرى ۋە فونېتىكا

1 . تىل تاۋۇشلىرى ھەققىدە چۈشەنچە

تىل تاۋۇشلىرى ئىنسانلارنىڭ تاۋۇش چىقىرىش ئەزالىرىدىن چىقىدىغان ، تىلدىكى مەنىنى قارشى تەرەپكە يەتكۈزۈپ بېرىدىغان توشۇغۇچى ۋاستە . تىل ئالاقىسىدە تىل تاۋۇشى تىلنىڭ ماددىي پوستى ھېسابلىنىدۇ . « ماددا » دېگەن سۆزنى پەلسەپە نۇقتىسىدىن چۈشەنگەندە ، ماددا ئىنسان ئېڭىغا بېقىنماستىن ، ئوبيېكتىپ ھالدا مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدىغان جىسىملار بولۇپ ، ئۇنى ئىنسانلار ئۆزىنىڭ كۆرۈش ، ئاڭلاش ، پۇراش ، تېتىش ، تېگىش سېزىملىرى ئارقىلىق سېزىۋالىدۇ . تىل تىل تاۋۇشىدىن ئىبارەت ماددىي پوستقا ئىگە بولغاچقا ، ئۇنى ئاڭلىغىلى بولىدۇ . تىلدا تىل تاۋۇشىدىن ئىبارەت مۇشۇ ماددىي پوست بولمىسا ، تىل ئۆزىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدىغان ماكانىدىن ئايرىلىپ قالىدۇ ۋە مەۋجۇت بولۇپ تۇرالمايدۇ . تىل پەقەت تىل تاۋۇشلىرىنىڭ يارىمىدىلا ئىپادىلىنىدۇ ، رېئاللىققا ئايلىنىدۇ . تىل تاۋۇشلىرى تىلنى ئاڭلاپ سېزىشكە بولىدىغان ۋە چۈشەنگىلى بولىدىغان نەرسىگە ئايلاندۇرىدۇ . چۈنكى ، تىل — تاۋۇش بىلەن مەنىنىڭ بىرىكىشىدىن ھاسىل بولىدىغان لېكسىكا ۋە گىراماتىكا سىستېمىسى بولۇپ ، بۇ سىستېمىدا تىل تاۋۇشلىرى ئىنتايىن مۇھىم رول ئوينايدۇ . تىلنىڭ قۇرۇلما قاتلاملىرىنىڭ جايلىشىشىدىن قارىغاندا ، تىلنىڭ قۇرۇلما قاتلىمى ئەڭ ئاستىنقى قاتلام بىلەن بىرقانچە دەرىجىلىك ئۈستۈنكى

قاتلاملاردىن تەركىب تاپىدۇ . تىلنىڭ ئۇستۇنكى قاتلاملىرى (مورفېما ، سۆز ، جۈملە قاتلاملىرى) نىڭ ئەڭ ئاساسى (ئۇلى) پۈتۈنلەي تىل تاۋۇشلىرىدىن تەركىب تاپىدۇ ، يەنى تىلنىڭ ھەرقايسى ئۇستۇنكى قاتلاملىرى تىل تاۋۇشسىز مەۋجۇت بولۇپ تۇرالمايدۇ . تىل تاۋۇشلىرى ھەققىدە تەھلىل ۋە مۇلاھىزە يۈرگۈزگەندە ئالدى بىلەن تۆۋەندىكى بىرقانچە مەسىلىنى ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىشقا توغرا كېلىدۇ :

1 . تىل تاۋۇشى فىزىكىلىق ، فىزىيولوگىيەلىك دېگەندەك تەبىئىي ھادىسىگە تەۋە بىر قاتار خاراكتېرلەرگە ئىگە بولسىمۇ ، ئۇ ماھىيەت جەھەتتە يەنىلا بىر خىل جەمئىيەت ھادىسىسى (ئىجتىمائىي ھادىسە) ھېسابلىنىدۇ .

2 . تىل تاۋۇشى ئىنسان تىلىنىڭ ئاۋازى بولغانلىقتىن ، ئۇ جەزمەن ئىنسانىنىڭ تاۋۇش چىقىرىش ئەزالىرىدىن چىققان ئاۋاز بىلەن چەكلىنىدۇ . چاۋاك ئاۋازى ، ئىسقىرت ئاۋازى ، ئادەمنىڭ ئاياغ تۈشى قاتارلىقلار تىل تاۋۇشى ھېسابلانمايدۇ . ئونىڭدىن باشقا ، نۇرغۇنلىغان جىسىملاردىنمۇ تۇرلۇك ئاۋازلار چىقىدۇ ، ھەتتا بۇ خىل ئاۋازلار ئارقىلىق مەلۇم مەنە ئىپادىلىنىشى مۇمكىن . مەسىلەن ، بۆرىنىڭ ھۇۋلىشى ، ئىتنىڭ قاۋشى ئۆز توپى ئىچىدە مەلۇم خەۋەر ياكى ھېسسىيات ئالماشتۇرۇش رولىنى ئوينىشى مۇمكىن . كىشىلەر ئالدىنئالا كېلىشۈالغىنى بويىچە قوڭغۇراق ئاۋازى ، گۈدۈك ئاۋازى قاتارلىقلارنى ئۆزئارا ئالاقىلىشىشنىڭ بىر خىل بەلگىسى قىلىشى مۇمكىن ، بەزىدە چاۋاك چېلىش ئارقىلىقمۇ مەلۇم ئوي - پىكىرنى ئىپادىلەش مۇمكىن . ئەمما ، بۇ ئاۋازلار ئىنسانىنىڭ تاۋۇش چىقىرىش ئەزالىرىدىن چىقمىغاچقا ، تىل تاۋۇشى ھېسابلانمايدۇ .

3 . تىل تاۋۇشلىرى ھامان مەنە بىلەن باغلانغان بولىدۇ . گەرچە يەككە تىل تاۋۇشىنىڭ ئۆزى مەنە ئىپادىلىمىسىمۇ ، ئەمما مەنە پەرقلەندۈرەلەيدۇ . مەلۇم بىر تىل تاۋۇشى تىلدا تىل تاۋۇشى سۈپىتىدە خىزمەت قىلىدىكەن ، ئۇ جەزمەن باشقا تىل تاۋۇشلىرى بىلەن بىرىكىپ ، سۆز ۋە جۈملە ھاسىل قىلالايدۇ . روشەنكى ، خورەك ئاۋازى ، چۈشكۈرۈك ئاۋازى ، يىغا ئاۋازى قاتارلىقلار تىل تاۋۇشى ھېسابلانمايدۇ .

2 . فونېتىكىنىڭ ئېنىقلىمىسى

فونېتىكا — گرېكچە « phone » (تاۋۇش ، ئاۋاز ، ئۈن ، جاراڭلاش) دېگەن سۆزدىن كەلگەن ، ئۇ تىلشۇناسلىق ئاتالغۇسى سۈپىتىدە رۇس تىلى ئارقىلىق ئۇيغۇر تىلىغا كىرىپ ئۆزلەشكەن . بۇ ئاتالغۇ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا « تىل تاۋۇشلىرى » ۋە « تىل تاۋۇشلىرىنى تەتقىق قىلىدىغان پەن » دېگەن مەنىلەردە قوللىنىلىدۇ .

3 . فونېتىكىنىڭ تەتقىقات ئوبيېكتى

فونېتىكا تىلشۇناسلىقنىڭ مۇھىم بىر تارمىقى بولۇپ ، ئۇ تىل تاۋۇشلىرىنىڭ فىزىكىلىق ئالاھىدىلىكىنى ، يەنى تىل تاۋۇشلىرىنىڭ ئېگىز - پەسلىكى ۋە بۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك بولغان تون ، تونىنىڭ تۇرى ، ئۇلارنىڭ تۇرلۇك ئالاھىدىلىكلىرى ۋە تىلدىكى رولى قاتارلىقلارنى ؛ تىل تاۋۇشلىرىنىڭ كۆچلۈك - ئاجىزلىقى ۋە بۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك بولغان ئۇرغۇ ، ئۇرغۇنىڭ تۇرى ، ئۇلارنىڭ ئالاھىدىلىكى ۋە تىلدىكى رولى قاتارلىقلارنى ؛ تىل تاۋۇشلىرىنىڭ ئۇزۇن - قىسقىلىقى ۋە بۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك بولغان ئۇزۇن - قىسقا سوزۇق تاۋۇشلار ، ئۇلارنىڭ تۇرلۇك ئالاھىدىلىكلىرى ۋە تىلدىكى رولى قاتارلىقلارنى ؛ تىل تاۋۇشلىرىنىڭ تېمبىرى (تۇسى) ۋە بۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك بولغان سوزۇق ۋە ئۇزۇك

تاۋۇشلار ، ئۇلارنىڭ تۇرى ۋە ئالاھىدىلىكى قاتارلىقلارنى ؛ تىل تاۋۇشلىرىنىڭ فىزىيولوگىيەلىك ئالاھىدىلىكىنى ، يەنى تاۋۇش چىقىرىش ئەزالىرى ، تاۋۇش چىقىرىش ئورۇنلىرى ، تاۋۇش چىقىرىش ئۇسۇللىرى قاتارلىقلارنى ؛ تىل تاۋۇشلىرىنىڭ ئىجتىمائىي ئالاھىدىلىكىنى ؛ تىل تاۋۇشلىرىنىڭ بىرىكىش قانۇنىيىتى ۋە بۇ بىرىكىشنىڭ نەتىجىسى بولغان بوغۇم ، بوغۇم شەكىللىرى ، بوغۇم تۇرى ۋە ئۇلارنىڭ ئالاھىدىلىكى قاتارلىقلارنى ؛ تىل تاۋۇشلىرىنىڭ ماسلىشىش قانۇنىيەتلىرى ۋە ئالاھىدىلىكلىرىنى ؛ تىل تاۋۇشلىرىنىڭ تۇرلۇك ئۆزگىرىشى ۋە بۇ خىل ئۆزگىرىشلەرنىڭ قانۇنىيەتلىرىنى ؛ تىل تاۋۇشلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى ؛ ئىنتوناتسىيە ، پائۇزا ، رېتىم ۋە ئۇلارنىڭ تۇرى ، ئالاھىدىلىكلىرى قاتارلىقلارنى ئۆزىنىڭ تەتقىقات ئوبيېكتى قىلىدۇ . يەنىپ ئېيتقاندا ، تىلنىڭ ماددىي پوستى بولغان تىل تاۋۇشلىرىغا ئالاقىدار بارلىق مەسىلىلەر فونېتىكىنىڭ تەتقىقات ئوبيېكتى ھېسابلىنىدۇ .

ئۇيغۇر تىلى فونېتىكىسىمۇ ئومۇمەن يۇقىرىدا بايان قىلىنغان مەزمۇنلارنى ئۆزىنىڭ تەتقىقات ئوبيېكتى قىلىدۇ .

فونېتىكا تىلشۇناسلىقنىڭ مۇھىم بىر تارمىقى بولۇش بىلەن بىللە يەنە لېكسىكا ۋە گىرامماتىكا بىلەن زىچ مۇناسىۋەتتە بولىدۇ . چۈنكى ، تىلدىكى سۆز ۋە جۈملىلەر پەقەت تىل تاۋۇشلىرى ئاساسىدىلا مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ . تىل تاۋۇشلىرىنىڭ مەنە پەرقلەندۈرۈش رولى بولسا پەقەت سۆزلەردىلا گەۋدىلىنىدۇ . ئۇنىڭدىن باشقا ، سۆزلەرگە ئېنىقلىما بېرىش ، سۆزلەرنىڭ ئېتىمولوگىيەسىنى ئېنىقلاش ، سۆزلەرنى ئاھاڭ ۋە شەكىل جەھەتتىن تۈركۈملەش ، تۈرلەرگە ئايرىش ، سۆزلەرنىڭ تۈرلىنىشى ۋە ياسىلىشى ، مورفېما بىلەن فونېما ۋە بوغۇملارنىڭ پەرقىنى ئايرىش ، جۈملىلەرنى تۈرگە ئايرىش قاتارلىق جەھەتلەردىمۇ لېكسىكا ۋە گىرامماتىكا فونېتىكىدىن ئايرىلالمايدۇ .

4 . فونېتىكىنىڭ تارماقلىرى

تىل تاۋۇشلىرى ھازىر تۆۋەندىكىدەك ئۈچ جەھەتتىن تەتقىق قىلىنىۋاتىدۇ :

1 . فىزىيولوگىيەلىك جەھەتتىن : تاۋۇش چىقىرىش ئەزالىرى ۋە تاۋۇش چىقىرىش ئەزالىرىنىڭ تاۋۇش چىقىرىش مېخانىزمى تەتقىق قىلىنىدۇ .

2 . ئاكۇستىكا جەھەتتىن : تىل تاۋۇشلىرىنىڭ نېمىلەردىن تەركىب تاپىدىغانلىقى ۋە ھاۋادا قانداق تارقىلىدىغانلىقى تەتقىق قىلىنىدۇ .

3 . ئاڭلاش سېزىمى جەھەتتىن : ئاڭلىغۇچىنىڭ تاۋۇشلارنى قانداق قوبۇل قىلىدىغانلىقى ، قانداق قىلىپ چۈشىنىدىغانلىقى تەتقىق قىلىنىدۇ .

تىل تاۋۇشلىرىنىڭ بۇ ئۈچ نۇقتىدىن تەتقىق قىلىنىش جەريانى ئەمەلىيەتتە فونېتىكا تەتقىقات تارىخىنىڭ ئۈچ باسقۇچىغا ۋەكىللىك قىلىدۇ . فونېتىكا تەتقىقات تارىخىنىڭ بۇ ئۈچ باسقۇچىدا ، ئۇنىڭ تۆۋەندىكىدەك تارماق پەنلىرى شەكىللەنگەن .

1) ئومۇمىي فونېتىكا : دۇنيادىكى ھەرقايسى تىللارنىڭ تىل تاۋۇشلىرى سىستېمىسىغا ئورتاق بولغان قانۇنىيەتلەرنى تەتقىق قىلىدۇ . ئۇ ھەرقانداق بىر تىلنىڭ تىل تاۋۇشلىرىنى تەھلىل قىلىشنىڭ ئاساسى . شۇڭا ، نەزەرىيەۋى فونېتىكا دەپ ئاتىلىدۇ .

2) كونكرېت تىللار فونېتىكىسى : كونكرېت بىر تىلنىڭ تاۋۇش سىستېمىسىنى تەتقىق قىلىدۇ .

3) تارىخىي فونېتىكا : تىل تاۋۇشلىرىنىڭ تارىخىي ئۆزگىرىشلىرى ۋە ئۇنىڭ تەرەققىيات قانۇنىيىتىنى تەتقىق قىلىدۇ .

4) تەسۋىرىي فونېتىكا : كونكرېت بىر تىلنىڭ مۇئەييەن بىر دەۋردىكى تىل تاۋۇشلىرى سىستېمىسىنى تەتقىق قىلىدۇ .

5) سېلىشتۇرما فونېتىكا : سېلىشتۇرۇش ئۇسۇلى ئارقىلىق ئىككى خىل ياكى كۆپ خىل تىللارنىڭ تىل تاۋۇشلىرى سىستېمىسىدىكى ئوخشاشلىق ۋە پەرقلىق تەرەپلەرنى شۇنىڭدەك تىللارنىڭ ماسلىق مۇناسىۋىتىنى تەتقىق قىلىدۇ .

6) ئېكسپېرىمېنتال فونېتىكا : تەجرىبە ئەسۋابلىرى ئارقىلىق تىل تاۋۇشلىرىنىڭ فىزىيولوگىيەلىك ئاساسى ، فىزىكىلىق ئالاھىدىلىكىنى تەھلىل قىلىدۇ . تاۋۇشلارنى پارچىلاش ۋە سىنتېزلاش تەجرىبىلىرىنى ئۆتكۈزىدۇ ھەمدە تەتقىقات نەتىجىلىرىنى مۇناسىۋەتلىك پەن - تېخنىكا ساھەلىرىگە تەتبىقلايدۇ .

7) ئەمەلىي فونېتىكا : فونېتىكا تەتقىقاتىنىڭ نەتىجىلىرىنى ئىجتىمائىي تۇرمۇشقا ۋە پەن - تېخنىكا ساھەسىدە ئوتتۇرىغا قويۇلغان ھەرخىل ئەمەلىي مەسىلىلەرگە قاناداق تەتبىقلاش مەسىلىسىنى تەتقىق قىلىدۇ . تار مەنىدىكى ئەمەلىي فونېتىكا تىل ئوقۇتۇشى ۋە تىل تەكشۈرۈش جەريانىدىكى فونېتىكىغا ئائىت مەسىلىلەرنى تەتقىق قىلىدۇ . كەڭ مەنىدىكى ئەمەلىي فونېتىكا تىلدىن مەھرۇم بولۇش كېسىلى ۋە ئۇنى داۋالاش ، خەۋەرلىشىش ئۇسكۇنىلىرىنىڭ يەتكۈزۈش ئىقتىدارىنى تەكشۈرۈش ۋە ئۇنىڭدىكى ئاۋاز چىنلىقىغا تەسىر كۆرسىتىدىغان چاتاقلارنى ئوڭشاش ، ئاغزاكى نۇتۇقنى سۈنئىي ئۇسۇلدا سىنتېزلاش ، ماشىنا تەرجىمىسى ، ئاغزاكى نۇتۇقنى ماشىنا ئارقىلىق ئاپتوماتىك پەرقلەندۈرۈش قاتارلىقلارنى تەتقىق قىلىدۇ .

8) پىراكتىكا فونېتىكىسى : تىل تاۋۇشلىرىنىڭ فىزىيولوگىيەلىك ۋە فىزىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرىنى ۋە تاۋۇش خاتىرىلەش بەلگىلىرىگە تايىنىپ ئېلىپ بېرىلىدىغان تىل خاتىرىلەش تېخنىكىسىنى تەتقىق قىلىدۇ .

9) فونولوگىيە : فونېتىكا (ئارتىكۇلياتسىيە ، ئاكۇستىكا ،

ئاڭلاش سېزىمى بويىچە) ۋە فونېمىكىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ . بۇنىڭدا مەلۇم بىر تىلنىڭ تاۋۇش سىستېمىسى هازىرقى هالىتى نۇقتىسىدىن تەھلىل قىلىنىدۇ .

10) فونېمىكا : تىلشۇناسلىقتا مۇستەقىل بىر تارماق پەن سۈپىتىدە فونېتىكا بىلەن تەڭ ئورۇندا تۇرىدۇ . فونېتىكا تىل تاۋۇشلىرىنى فىزىيولوگىيەلىك ۋە فىزىكىلىق نۇقتىدىن تەھلىل قىلىدۇ . فونېمىكا بولسا تاۋۇشنىڭ تىلدىكى رولى ۋە ئۇنىڭ سىستېمىسىنى ئىجتىمائىي نۇقتىدىن تەتقىق قىلىدۇ .

5 . فونېتىكا ئۆگىنىشنىڭ ئەھمىيىتى

تىلشۇناسلىق ھەقىقىدىكى ئۆگىنىش ۋە تەتقىقات هامان فونېتىكىدىن باشلىنىدۇ . شۇ سەۋەبتىن فونېتىكىنى ئۆگىنىش ۋە ئۇنى پۇختا ئىگىلەش ئىنتايىن مۇهىم ئەهمىيەتكە ئىگە . بۇنى تۆۋەندىكى بىرقانچە نۇقتىلاردىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ .

1) فونېتىكا دىيالېكت تەتقىقاتىنىڭ زۆرۈر قورالى : تىل ياكى دىيالېكت تەكشۈرۈش ئالدى بىلەن تاۋۇش خاتىرىلەشتىن باشلىنىدۇ . تاۋۇشلارنى خاتىرىلەشتە تاۋۇشلارنى پەرقلەندۈرۈش ۋە ئۇلارنى فونېتىكىدا ئىشلىتىلىدىغان تاۋۇش خاتىرىلەش بەلگىلىرى بىلەن توغرا ، ئىنچىكە خاتىرىلەشكە توغرا كېلىدۇ . ئاخىرىدا خاتىرىلەنگەن ماتېرىياللارغا ئاساسەن شۇ تىل ياكى دىيالېكتنىڭ تاۋۇش سىستېمىسى تەھلىل قىلىنىدۇ ۋە ئىنىقلاپ چىقىلىدۇ . بۇ ئاساستا ئۇلارنىڭ لېكسىكىسى ۋە گىرامماتىكىسى تەتقىق قىلىنىدۇ . مانا بۇلارنىڭ ھەممىسىدە فونېتىكا نەزەرىيەسى ۋە بىلىملىرى پېتەكچىلىك قىلىش رولىنى ئويناىدۇ .

2) فونېتىكا تاۋۇشلارنى تەلەپپۇز قىلىش ۋە پەرقلەندۈرۈش ئىقتىدارىمىزنى يېتىلدۈرۈشكە ياردەم بېرىدۇ : تاۋۇشلارنى پەرقلەندۈرۈش ئىقتىدارى دېگىنىمىزدە ، فونېتىكا قائىدىلىرى

ۋە ئۇسۇللىرىدىن پايدىلىنىپ تاۋۇشلارنى تەھلىل قىلىش ۋە يېشىش جەھەتتىكى ئىقتىدارنى كۆرسىتىدۇ . بۇ خىل ئىقتىدارنى يېتىلدۈرۈش ئىنتايىن جاپالىق جەريان بولۇپ ، بۇ تىلشۇناسلىق تەتقىقاتىنىڭ بىرىنچى قەدىمى ھېسابلىنىدۇ . بۇ خىل ئىقتىدارنى يېتىلدۈرگەندە ، تونۇش تاۋۇشلارنىلا ئەمەس ، ناتونۇش تاۋۇشلارنىمۇ توغرا تەلەپپۇز قىلغىلى ، ئاڭلاپ پەرقلەندۈرگىلى ، ئۇلارنى ئىلمىي ھالدا تەھلىل قىلغىلى بولىدۇ .

3) فونېتىكا ئىملا ۋە تەلەپپۇز قائىدىلىرىنى بەلگىلەشتە يېتەكچىلىك رول ئويناىدۇ : ئەدەبىي جانلىق تىلنىڭ ئۆلچەملىك تەلەپپۇز رايونىنى بەلگىلەش ، تاۋۇشلارنىڭ ماسلىقىنى ئىملا ۋە تەلەپپۇز قائىسىدە قانداق بىر تەرەپ قىلىش ، تۈرلۈك تاۋۇش ئۆزگىرىشلىرىنى يېزىقتا ئىپادە قىلىش ـ قىلماسلىق ، ئەگەر يېزىقتا ئىپادە قىلىشقا توغرا كەلسە قانچىلىك دەرىجىدە ئىپادە قىلىش ، بەزى سۆزلەر ياكى ئۇلارنىڭ تۈرلۈك گىراماتىكىلىق شەكىللىرىنىڭ يېزىق ۋە تەلەپپۇز تەرەپتىكى پەرقىگە قانداق مۇئامىلە قىلىش قاتارلىق بىر قاتار مەسىلىلەرنىڭ ئىلمىي بىر تەرەپ قىلىنىشىدا فونېتىكىلىق بىلىملەر ئىنتايىن مۇھىم رول ئويناىدۇ .

4) فونېتىكا تىل ئوقۇتۇشىغا ۋە باشقا تىللارنى ئۆگىنىشكە يارەم بېرىدۇ : چەت ئەل تىلى ئوقۇتۇشىدا ئوقۇتقۇچىنىڭ شۇ تىلنىڭ تۈرلۈك فونېتىكىلىق قانۇنىيەتلىرىنى ئوقۇغۇچىلارغا ئىلمىي ئاساستا ئۆگىتىشى ۋە چۈشەندۈرۈپ بېرىشىدە ؛ ئوقۇغۇچىلارنىڭمۇ تىل ئۆگىنىش جەريانىدا ئۆز ئانا تىلىنىڭ تاۋۇش سىستېمىسى بىلەن ئۆگىنىۋاتقان تىلنىڭ تاۋۇش سىستېمىسىنى ئىلمىي يوسۇندا سېلىشتۇرۇپ ، ئۇلاردىكى ئوخشاشلىق ۋە پەرقلەرنى بايقىشى ۋە تاۋۇشلارنى توغرا تەلەپپۇز قىلىشىدا فونېتىكىلىق بىلىملەر مۇئەييەن رول ئويناىدۇ .

§2 . تىل تاۋۇشلىرىنىڭ خۇسۇسىيىتى

تىل تاۋۇشلىرى ـــ تىلنىڭ ماددىي پوستى . ئۇ بىر خىل ئاۋاز ، بىر خىل فىزىكىلىق ھەرىكەت ؛ تىل تاۋۇشلىرى ئىنسانىنىڭ تاۋۇش چىقىرىش ئەزالىرىنىڭ ھەرىكىتىنىڭ نەتىجىسى ، يەنى بىر خىل فىزىيولوگىيەلىك پائالىيەت ؛ تىل تاۋۇشلىرى مۇئەييەن مەنىنى ئۆز ئۇستىگە ئالغان ۋە ئىجتىمائىي شارائىتتا يېتىلدىغان بىر خىل ئادەت . مانا بۇلار تىل تاۋۇشلىرىنىڭ تۆۋەندىكىدەك ئۇچ خىل خاراكتېرىنى ، يەنى تىل تاۋۇشلىرىنىڭ خۇسۇسىيىتىنى شەكىللەندۈرگەن .

1 . تىل تاۋۇشلىرىنىڭ فىزىكىلىق خۇسۇسىيىتى

تىل تاۋۇشلىرىمۇ بىر خىل ئاۋاز (تاۋۇش) ، بىر خىل فىزىكىلىق ھادىسە بولغاچقا ، تەبىئەتتىكى باشقا ئاۋازلارغا ئوخشاشلا فىزىكىلىق خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە . تىل تاۋۇشلىرىنىڭ فىزىكىلىق خۇسۇسىيىتى ئۇنىڭ تەبىئەتتىكى باشقا تاۋۇشلار (ئاۋازلار) بىلەن بولغان ئورتاقلىق تەرىپى .

ئاكوستىكا (فىزىكىنىڭ بىر تارمىقى بولۇپ ، ئاۋاز دولقۇنىنىڭ پەيدا بولۇشى ، تارقىلىشى ، قوبۇل قىلىنىشى ۋە ئۇنۇمى قاتارلىق مەسىلىلەرنى تەتقىق قىلىدىغان پەن) لىق نۇقتىئىنەزەردىن قارىغاندا ، تاۋۇش (ئاۋاز) تاۋۇش چىقارغۇچى جىسىمنىڭ مەلۇم تاشقى كۈچ تەسىرىدە تەۋرىنىشىدىن ھاسىل بولىدۇ . تىل تاۋۇشلىرى بولسا ئۆپكىدىن چىقىرىلغان ھاۋا ئېقىمىنىڭ تاۋۇش پەردىسىنى تىترىتىشى نەتىجىسىدە ھاسىل بولىدۇ .

ئاكوستىكا نۇقتىسىدىن تەھلىل قىلغاندا ، ھەرقانداق بىر تاۋۇش (ئاۋاز) تا تاۋۇش ئېگىزلىكى ، تاۋۇش كۈچى ، تاۋۇش

ئۇزۇنلۇقى ۋە تاۋۇش تېمبىرى (تۇسى) دىن ئىبارەت تۆت ئامىل بولىدۇ .

1) تاۋۇش ئېگىزلىكى : تاۋۇش ئېگىزلىكى — تاۋۇشنىڭ ئېگىز - پەسلىكى بولۇپ ، ئۇ ئاۋاز دولقۇنىنىڭ بىرلىك ۋاقىت ئىچىدىكى تەۋرىنىش قېتىم سانى بىلەن ، يەنى چاستوتىسى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولىدۇ . بىرلىك ۋاقىت ئىچىدىكى تەۋرىنىش قېتىم سانى كۆپ بولسا ، يەنى تەۋرىنىش تېزلىكى يۇقىرى بولسا ، ئاۋاز يۇقىرى بولىدۇ . ئەكسىچە بولسا ئاۋاز تۆۋەن بولىدۇ .

جىسىمدىن چىققان ئاۋازنىڭ ئېگىز (زىل) - پەس (بوم) بولۇشى ئاۋاز چىقىرىۋاتقان جىسىمنىڭ تەۋرىنىش چاستوتىسىغا باغلىق بولىدۇ ، تەۋرىنىش چاستوتىسى يۇقىرى بولسا ئاۋاز ئېگىز بولىدۇ ، تەۋرىنىش چاستوتىسى تۆۋەن بولسا ئاۋاز پەس بولىدۇ ، چوڭ ياكى ئۇزۇن نەرسىلەردىن چىقىدىغان ئاۋاز تۆۋەن بولىدۇ ، كىچىك ياكى قىسقا نەرسىلەردىن چىقىدىغان ئاۋاز يۇقىرى بولىدۇ ؛ بوش نەرسىلەردىن چىقىدىغان ئاۋاز تۆۋەن بولىدۇ ، چاك نەرسىلەردىن چىقىدىغان ئاۋاز يۇقىرى بولىدۇ ؛ قېلىن نەرسىلەردىن چىقىدىغان ئاۋاز تۆۋەن بولىدۇ ، نېپىز نەرسىلەردىن چىقىدىغان ئاۋاز يۇقىرى بولىدۇ . چۈنكى ، چوڭ ، ئۇزۇن ، بوش ، قېلىن نەرسىلەرنىڭ تەۋرىنىش چاستوتىسى تۆۋەن ، كىچىك ، قىسقا ، چاك ، نېپىز نەرسىلەرنىڭ تەۋرىنىش چاستوتىسى يۇقىرى بولىدۇ .

تىل تاۋۇشلىرىنىڭ ئېگىز - پەسلىكى تاۋۇش پەردىسىنىڭ ئۇزۇن - قىسقىلىقى ، قېلىن - نېپىزلىكى ۋە چاك - بوشلۇقى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولىدۇ . تاۋۇش پەردىسى ئۇزۇن ، قېلىن ، بوش بولسا تەۋرىشى ئاستا ، تەۋرەش ۋاقتى قىسقا بولىدۇ ، شۇڭا چىقىدىغان تاۋۇشمۇ تۆۋەن بولىدۇ . تاۋۇش پەردىسى قىسقا ، نېپىز ، چاك بولسا ، تەۋرىشى تېز ، تەۋرەش

ۋاقتى ئۇزۇن بولىدۇ ، شۇڭا چىقىدىغان تاۋۇشمۇ يۇقىرى بولىدۇ . تاۋۇش ئېگىزلىكى تىلدا تون ۋە ئىنتوناتسىيەنى ھاسىل قىلىدۇ .

2) تاۋۇش كۈچى : تاۋۇش كۈچى — تاۋۇشنىڭ كۈچلۈك - ئاجىزلىقىنى ئىپادىلەيدىغان كۆرسەتكۈچ بولۇپ ، ئۇ ئاۋاز دولقۇنىنىڭ تەۋرىنىش ئامپلىتۇدىسىنىڭ (تەۋرەش دائىرىسىنىڭ) چوڭ - كىچىكلىكى بىلەن مۇناسىۋەتلىك . تاۋۇش چىقارغۇچ جىسىمغا تەسىر قىلىدىغان كۈچ قانچە كۈچلۈك بولسا ، ئاۋاز دولقۇنىنىڭ تەۋرەش دائىرىسىمۇ شۇنچە چوڭ بولىدۇ ، ئۇنىڭدىن ھاسىل بولىدىغان تاۋۇش شۇنچە كۈچلۈك بولىدۇ . تاۋۇش چىقارغۇچى جىسىمغا تەسىر قىلىدىغان كۈچ قانچە ئاجىز بولسا ، ئاۋاز دولقۇنىنىڭ تەۋرەش دائىرىسىمۇ شۇنچە كىچىك بولىدۇ ، ئۇنىڭدىن ھاسىل بولىدىغان تاۋۇش شۇنچە ئاجىز بولىدۇ .

تىل تاۋۇشلىرىنىڭ كۈچلۈك ياكى ئاجىز بولۇشى ئۆپكىدىن چىققان ھاۋا ئېقىمىنىڭ تاۋۇش پەردىسىنى كۈچلۈك ياكى ئاجىزراق تىتىرىتىشى ياكى ئېغىز ۋە دىماق بوشلۇقىدا كۈچلۈك ياكى ئاجىزراق توسالغۇغا ئۇچرىشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولىدۇ . تاۋۇش كۈچى بەزى تىللاردا ئۇرغۇنى شەكىللەندۈرىدۇ .

3) تاۋۇش ئۇزۇنلۇقى : تاۋۇش ئۇزۇنلۇقى — تاۋۇشنىڭ داۋاملىشىش ۋاقتى بولۇپ ، ئۇ جىسىمنىڭ تەۋرىنىش ۋاقتىغا ، يەنى بىر تاۋۇشنىڭ باشلىنىشتىن تارتىپ ئاخىرلاشقىنىغا قەدەر كەتكەن ۋاقىتنى كۆرسىتىدۇ . بۇ ۋاقىت مىللىسېكۇنت بىلەن ئۆلچىنىدۇ . تاۋۇش چىقارغۇچى جىسىمنىڭ تەۋرىنىش ۋاقتى ئۇزۇن بولسا ، تاۋۇشمۇ ئۇزۇن بولىدۇ ؛ ئەكسىچە بولسا ، قىسقا بولىدۇ .

تىل تاۋۇشلىرىنىڭ ئۇزۇن - قىسقىلىقى تاۋۇش چىقىرىش ئەزالىرىنىڭ تاۋۇش چىقىرىش ھەرىكىتىنىڭ داۋاملىشىش

ۋاقتى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولىدۇ . تاۋۇش ئۇزۇنلۇقى تىلدا ھەرخىل ئۇزۇن - قىسقا تاۋۇشلارنى شەكىللەندۈرىدۇ .

4) تاۋۇش تېمبىرى : تاۋۇش تېمبىرى — تاۋۇشنىڭ خاسلىقى بولۇپ ، ئۇ تاۋۇشلارنى بىر - بىرىدىن پەرقلەندۈرۈپ تۇرىدىغان ئاساسىي بەلگىدۇر .

تاۋۇش تېمبىرى تاۋۇش چىقارغۇچى جىسىمغا (ئاۋاز مەنبەسىگە) ، تاۋۇش چىقىرىش شەكلىگە ۋە ياڭراتقۇ (رېزوناتور) شەكلىگە مۇناسىۋەتلىك بولىدۇ .

تىل تاۋۇشلىرى ئوچۇن ئېيتقاندا ، تاۋۇش چىقارغۇچى جىسىم — تاۋۇش پەردىسىدۇر . ياڭراتقۇ — ئېغىز بوشلۇقى ، دىماق بوشلۇقى ، تاماق بوشلۇقى ۋە كېكىردەك بوشلۇقىدۇر . ئۆپكىدىن چىققان ھاۋا ئېقىمى تاۋۇش پەردىسىنى تىترەتكەندە ، بىر خىل ئىپتىدائىي ئاۋاز ھاسىل بولىدۇ . ئەمما ، بۇ خىل ئاۋازنى ئاڭلىغىلى بولمايدۇ ۋە ئۇنىڭ تېمبىرىنى ئۆزگەرتكىلى بولمايدۇ . بۇ خىل ئاۋاز ئېغىز ، دىماق ، تاماق ، كېكىردەك بوشلۇقلىرىدىن ئۆتكوچە بۇ بوشلۇقلارنىڭ چوڭايتىشى ۋە تەڭشىشى بىلەن كوچىيىدۇ ۋە ھەرخىل تۇستىكى تاۋۇشلار شەكىللىنىدۇ . يۇقىرىقىلاردىن باشقا ، تىل ئۆزىنىڭ ئۇزىراش - قىسقىراش ، كېرىلىش - يېغىلىش ھەرىكىتى ئارقىلىق ، يۇمشاق تاڭلاي ئۆزىنىڭ تۆۋەنلىشى - كۆتۈرۈلۈش ھەرىكىتى ئارقىلىق ، لەۋلەر ئۆزىنىڭ ئېچىلىپ - يېپىلىش ۋە يۇمىلاق - ياپىلاق شەكلىگە كېلىش ھەرىكىتى ئارقىلىق تاۋۇش ياڭراتقۇچى ئەزالارنىڭ شەكلىنى ئۆزگەرتىپ ، تۇرلۇك تېمبىردىكى تاۋۇشلارنى ھاسىل قىلىدۇ .

ھەرقانداق بىر تاۋۇش ، جۈملىدىن تىل تاۋۇشلىرى تاۋۇش ئېگىزلىكى ، تاۋۇش كوچى ، تاۋۇش ئۇزۇنلۇقى ۋە تاۋۇش تېمبىرىنىڭ بىر پۈتۈن گەۋدىسىدۇر . لېكىن ، بۇ تۆت ئامىل ئىچىدە تاۋۇش ئېگىزلىكى ، تاۋۇش كوچى ۋە تاۋۇش

ئۇزۇنلۇقىنىڭ ھەرقايسى تىللاردىكى رولى ئوخشىمايدۇ . تاۋۇش تېمبىرى بولسا ھەر قانداق تىلدا ئىنتايىن مۇھىم رول ئويناىدۇ . ئۇ ھەرقايسى تىللاردىكى ھەرخىل كونكرېت تاۋۇشلارنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىنىڭ ئاساسىدۇر .

2 . تىل تاۋۇشلىرىنىڭ فىزىيولوگىيەلىك خۇسۇسىيەتلىرى

ئىنسانلارنىڭ تاۋۇش چىقىرىش ئەزالىرى تۆۋەندىكى تۆت قىسىمدىن تەركىب تاپىدۇ :

1) ھەرىكەتلەندۈرگۈچى كۈچ قىسمى : نەپەس ئەزالىرى تۇتاش كەتكەن نەيسىمان يولغا جايلاشقان بولۇپ ، دىماق ، ئېغىز بوشلۇقىدىن باشلىنىپ تاماققا ، ئاندىن بوغۇزغا ئۆتىدۇ ۋە كاناي ، كانايچىلار ئارقىلىق ئۆپكىگە تۇتىشىدۇ . ئۆپكىدىن چىققان ھاۋا ئېقىمى تىل تاۋۇشلىرىنىڭ ھاسىل بولۇشىدىكى ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچ ھېسابلىنىدۇ .

2) ئاۋاز مەنبەسى قىسمى — بوغۇز ۋە تاۋۇش پەردىسى : ئىنسانلارنىڭ ئاۋاز مەنبەسى تاۋۇش پەردىسىدۇر . ئۇ بوغۇزغا جايلاشقان . تاۋۇش پەردىسى ئارىلىقىدا تار بىر يوچۇق بولۇپ ، ھاۋا ئېقىمى مۇشۇ يوچۇقتىن ئۆتكەندە تاۋۇش پەردىسى تىترەيدۇ ۋە ئىپتىدائىي ئاۋاز ھاسىل بولىدۇ .

3) ياڭراتقۇ قىسمى — ئېغىز ، دىماق ، تاماق ، كېكىردەك بوشلۇقلىرى : يۇقىرىدا ئېيتىلغىنىدەك ، ئۆپكىدىن چىققان ھاۋا ئېقىمى تاۋۇش پەردىسىگە ئۇرۇلغاندا بىر خىل ئىپتىدائىي ئاۋاز ھاسىل بولىدۇ . بۇ ئاۋازنىڭ چاستوتىسى تۆۋەن بولغاچقا قولاققا ئاڭلانمايدۇ . بۇ ئاۋاز كېكىردەك ، تاماق ، ئېغىز ياكى دىماق بوشلۇقىدا چوڭايتىلىدۇ ، تەڭشىلىدۇ ۋە قولىقىمىزغا تىل تاۋۇشى بولۇپ ئاڭلىنىدۇ .

4) توسالغۇ پەيدا قىلىش قىسمى — ئاكتىپ ئەزالار ۋە پاسسىپ ئەزالار : ئاۋاز يولىدىكى تاۋۇش پەردىسىدىن

كالپۇكقىچە بولغان ئارىلىق تەخمىنەن 170 مىللىمېتىر كېلىدۇ . ئۆپكىدىن چىققان ھاۋا ئېقىمى بۇ يولدا ھەرخىل توسالغۇلارغا ئۇچرىشى مۇمكىن . توسالغۇ ھاسىل قىلالايدىغان ئەزالار ئاساسەن ئېغىز بوشلۇقىغا جايلاشقان بولۇپ ، ئۇستۇنكى ئېڭەككە جايلاشقان ئۇستۇنكى لەۋ ، ئۇستۇنكى چىش ، چىش مىلكى ، قاتتىق تاڭلاي ، يۇمشاق تاڭلاي ، كىچىك تىل ۋە ئاستىنقى ئېڭەككە جايلاشقان ئاستىنقى لەۋ ، ئاستىبنقى چىش ، تىل قاتارلىق ئەزالار تۈرلۈك تۈستىكى تاۋۇشلارنىڭ ھاسىل بولۇشىدا ئالاھىدە رول ئويناپدۇ . ئۇستۇنكى چىش ، قاتتىق تاڭلاي ، چىش مىلكى قاتارلىقلار ھەرىكەتلىنەلمەيدۇ . بۇلار « پاسسىپ ئەزالار » ، قالغانلىرى « ئاكتىپ ئەزالار » دەپىلىدۇ . تاۋۇش چىقىرىشتا ھامان ئاكتىپ ئەزالار پاسسىپ ئەزالارغا يېقىنلىشىدۇ ياكى جىپسىلىشىدۇ . شۇنداق ماسلىشىش نەتىجىسىدە ھەرخىل تۈستىكى تاۋۇشلار ھاسىل بولىدۇ .

توسالغۇ پەيدا قىلغۇچى ئەزالار ئىچىدە تىل ئىنتايىن مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ . شۇڭا ، كۆپ تىللاردا ھەم ئەزانىڭ ئىسمى ، ھەم ئالاقىلىشىش قورالى دېگەن مەنە بىرلا سۆز بىلەن ئىپادىلىنىدۇ . ئۇيغۇر تىلىدىكى « تىلىڭنى تارت » ، « تىلىنى چاينىماق » دېگەن بىرىكمىلەردە تىلنىڭ سۆزلەش جەريانىدا مۇھىم ئورۇن تۇتىدىغانلىقى ئىپادىلەنگەن .

يۇقىرىقىلاردىن شۇنى ھېس قىلىش مۇمكىنكى ، سۆزلەش ئادەتتە شۇنداق ئوڭاي ، شۇنداق ئاددىي بىر ئىشتەك قىلسىمۇ ، ئەمەلىيەتتە ئۇ تولىمۇ مۇرەككەپ فىزىيولوگىيەلىك جەريان .

3 . تىل تاۋۇشلىرىنىڭ ئىجتىمائىي خۇسۇسىيىتى

تىل تاۋۇشلىرى ئىنسانلارنىڭ تاۋۇش چىقىرىش ئەزالىرىدىن چىقىدىغان ئاۋازلا بولۇپ قالماستىن ، بەلكى ئەڭ مۇھىمى ، ئۇ تىلنىڭ مەنە توشۇغۇچىسى ھېسابلىنىدۇ . بۇ تىل

تاۋۇشلىرىنىڭ ماھىيەتلىك ئالاھىدىلىكى بولۇپ ، ئۇ تىل تاۋۇشلىرىنى باشقا ھەرقانداق ئاۋازلاردىن پەرقلەندۈرۈپ تۇرىدىغان تۈپ ئالاھىدىلىكىدۇر . تىل تاۋۇشىنىڭ بۇ خىل ماھىيەتلىك ئالاھىدىلىكى ئۇنىڭ ئىجتىمائىيلىقىدىن كەلگەن بولۇپ ، بۇ خىل ئالاھىدىلىك تۆۋەندىكى نۇقتىلاردا ئىپادىلىنىدۇ :

بىرىنچى ، تاۋۇش بىلەن مەنىنىڭ بىرىكىشىدىكى ئىختىيارىيلىق جەھەتتە ئىپادىلىنىدۇ . ھەرقانداق بىر تىلدا قانداق تاۋۇش بىلەن قانداق تاۋۇشنىڭ ئۆزئارا بىرىكىپ قانداق مەنىنى ئىپادىلىشى تەبىئىي ھالدا يۈز بەرمەيدۇ ، شەخسلەر تەرىپىدىنمۇ بەلگىلەنمەيدۇ ، بەلكى شۇ تىلدا سۆزلەشكۈچى پۈتۈن جەمئىيەت ئەزالىرىنىڭ ئۇزاق تارىخىي جەريان ئىچىدىكى ئىجتىمائىي ئالاقە ئادىتىدىن شەكىللىنىدۇ : شۇڭا ، بەزىدە ئوخشاش بىر تاۋۇش ئوخشاش بولمىغان مەنىلەرنى ئىپادىلەيدىغان ئەھۋالمۇ بولىدۇ . مەسىلەن ، « ئات » دېگەن بۇ خىل فونېتىكىلىق شەكىل ئۇيغۇر تىلىدا « نام ، ئىسىم » دېگەن مەنىنىمۇ ، ئۆي ھايۋانلىرىدىن « ئات » نىمۇ ۋە « قولىدىكى نەرسىنى يىراقتا قارىتىپ تاشلىماق » دېگەن مەنىلەرنىمۇ بىلدۈرىدۇ . بىر مەنە ھەر خىل تىللاردا ھەر خىل تاۋۇش شەكىللىرى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ ، ھەتتا بىر مەنە بىر تىلنىڭ ھەر خىل دىيالېكتلىرىدا ھەر خىل تاۋۇش شەكىللىرى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدىغان ئەھۋالمۇ بولىدۇ . مەسىلەن ، « بىرەر ئەسەرنىڭ قول بىلەن يېزىلغان ئەسلىي نۇسخىسى ، ئارگىنالى » دېگەن مەنە ئۇيغۇر تىلىدا « قولىيازما » دېگەن تاۋۇش شەكلى بىلەن ئىپادىلەنسە ، خەنزۇتىلىدا « shǒugǎo » دېگەن تاۋۇش شەكلى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ . « ياغاچتىن ھەرخىل نەرسىلەرنى ياسايدىغان ئۇستا » دېگەن مەنە ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا ياكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ باشقا دىيالېكتلىرىدا « ياغاچچى »

دېگەن تاۋۇش شەكلى بىلەن ئىپادىلەنسە ، خوتەن دېيالېكتىدا « خارەت » دېگەن تاۋۇش شەكلى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ . مانا بۇلارنىڭ ھەممىسىنى ئۇيغۇر ئىجتىمائىي كوللېكتىپى ئورتاق ئېتىراپ قىلغان بولىدۇ ھەم ئۇنىڭغا (شۇ خىل ئاتاش ئادىتىگە) ئورتاق ئەمەل قىلىدۇ . شەخسلەر بۇ ئادەتنى خالىغانچە ئۆزگەرتەلمەيدۇ . شۇڭا ، تىل تاۋۇشلىرى ئىجتىمائىيلىققا ئىگە دەيمىز .

ئىككىنچى ، فونېما سىستېمىسىدا ئىپادىلىنىدۇ . مەلۇمكى ، ئىنسانلارنىڭ تاۋۇش چىقىرىش ئەزالىرىنىڭ تۈزۈلۈشى ئوخشاش بولىدۇ . ئىنسانلارنىڭ تاۋۇش چىقىرىش ئەزالىرىدىن چىقىرىلىدىغان ھەمدە بىر - بىرىدىن پەرقلىق بولغان تاۋۇشلار 200 خىلدىن ئاشىدۇ . ئەمما ، ئۇلاردىن پەقەت چەكلىك بولغان نەچچە ئون تاۋۇشلا مۇئەييەن بىر تىلنىڭ فونېما سىستېمىسىنى ھاسىل قىلىدۇ . ئەمدى قايسى تاۋۇشلارنىڭ مەلۇم بىر تىلنىڭ فونېما سىستېمىسىغا كىرىشى ، قايسى تاۋۇشلارنىڭ كىرەلمەسلىكى ، قانداق تاۋۇشلارنىڭ بولۇشى ، قانداق تاۋۇشلارنىڭ بولماسلىقى ، قانداق تاۋۇش بىلەن قانداق تاۋۇشنىڭ بىرىكىشى ياكى بىرىكەلمەسلىكى قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى پەقەت شۇ مىللەت ئەزالىرىنىڭ ئۇزاق مۇددەتلىك سۆزلەش ئادىتىگە باغلىق بولىدۇ . مەسىلەن ، ئۇيغۇر تىلىدىكى « ق » ، « غ » ، « ھ » تاۋۇشلىرى خەنزۇ تىلى فونېما سىستېمىسىدا يوق ، خەنزۇ تىلىدىكى « sh » ، « ch » ، « zh » تاۋۇشلىرى ئۇيغۇر تىلىنىڭ فونېما سىستېمىسىدا يوق . ئۇيغۇر تىلىدا جارانلىق ئۈزۈك تاۋۇشلار بىلەن جارانسىز ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ قارىمۇ قارشىلىقى مەۋجۇت . لېكىن ، نەپەسلىك تاۋۇشلار بىلەن نەپەسسىز تاۋۇشلارنىڭ قارىمۇ قارشىلىقى يوق . ئۇيغۇر تىلىدا ئىككى

سوزۇق تاۋۇش بىر بوغۇم تەركىبىدە كەلمەيدۇ ، ئىككى ئۈزۈك تاۋۇش بوغۇم بېشى بولۇپ كەلمەيدۇ ، ھەربىر بوغۇمدا بىرلا سوزۇق تاۋۇش بولىدۇ . بىر بوغۇمدا ئەڭ كۆپ بولغاندا تۆت تاۋۇش بولىدۇ . مانا بۇلارنىڭ ھەممىسى ئۇيغۇر ئىجتىمائىي كوللېكتىپىنىڭ ئۇزاق مۇددەتلىك سۆزلەش ئادىتىدىن شەكىللەنگەن .

ئۇچىنچى ، تىل تاۋۇشلىرىنىڭ ئۆزگىرىشى جەھەتتە ئىپادىلىنىدۇ . ھەرقايسى تىللار ياكى دېيالېكتلاردىكى تىل تاۋۇشلىرىنىڭ ئۆزگىرىشى ئۆزىگە خاس قانۇنىيەتكە ئىگە بولىدۇ . مەلۇم بىر تاۋۇش مەلۇم بىر تىلدا ياكى دېيالېكتتا ئۆزگەرسە ، يەنە بىر تىلدا ياكى دېيالېكتتا ئۆزگىرىشى ناتايىن . ئۆزگەرگەن تەقدىردىمۇ ئوخشاش ئۆزگەرمەسلىكى مۇمكىن . يەنە بىر جەھەتتىن ، بىر تىلدا يۇز بېرىدىغان تاۋۇش ئۆزگىرىشى يەنە بىر تىلدا يۇز بەرمەسلىكى مۇمكىن . بۇ خىل ئەھۋال پەقەت نۇتۇق ئېقىمىدىكى تاۋۇش ئۆزگىرىشىدىلا ئەمەس ، بەلكى يەنە تارىخىي تاۋۇش ئۆزگىرىشىدىمۇ ئىپادىلىنىدۇ .

§3 . تاۋۇش ئېلىمېنتى ۋە تىرانسكرىپسىيە

1 . تاۋۇش ئېلىمېنتى

تىل تاۋۇشلىرىنىڭ ئېگىز - پەسلىك ، كۆچلۈك - ئاجىز - لىق ، ئۇزۇن - قىسقىلىق جەھەتتىكى پەرقلىرىنى نەزەردىن ساقىت قىلىپ ، ئۇلارنى پەقەت تاۋۇش تۈسى (تېمبىرى ياكى سۇپىتى) نۇقتىسىدىن تەھلىل قىلىدىغان بولساق ، ھەر خىل ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە بولغان تاۋۇشلارنى تېپىپ چىقالايمىز . تاۋۇش تۈسى (تېمبىرى ياكى سۇپىتى) گە ئاساسەن ئايرىپ

伽师县图书馆
W0000248

چىقىلغان ئەڭ كىچىك فونېتىكىلىق بىرلىك تاۋۇش ئېلېمېنتى دەپ ئاتىلىدۇ . مەسىلەن ، [til] دېگەن تاۋۇش [t] ، [i] ، [l] دىن ئىبارەت ئۈچ تاۋۇش ئېلېمېنتىدىن تەركىب تاپقان . [iɑnɛ] دېگەن سۆز تۆت تاۋۇش ئېلېمېنتىدىن ، [qir] دېگەن سۆز ئۈچ تاۋۇش ئېلېمېنتىدىن ، [i̊ssiq] دېگەن سۆز بەش تاۋۇش ئېلېمېنتىدىن تەركىب تاپقان ، بۇلاردىن [iɑnɛ] دېگەن سۆزدىكى [i] بىلەن [qɨr] دېگەن سۆزدىكى [ɨ] ۋە [i̊ssiq] دېگەن سۆزدىكى [i̊] لار تاۋۇش تۈسى بىر - بىرىگە ئوخشىمايدىغان ئايرىم - ئايرىم تاۋۇش ئېلېمېنتلىرى ھېسابلىنىدۇ . يەنە مەسىلەن : [yn] دېگەن سۆزدىكى [y] بىلەن [ŷskɛk] دېگەن سۆزدىكى [ŷ] ، [ulɑr] دېگەن سۆزدىكى [u] بىلەن [ůqmɑq] دېگەن سۆزدىكى [ů] لار تاۋۇش تۈسى نۇقتىسىدىن بىر - بىرىگە ئوخشىمايدۇ .

تاۋۇش ئېلېمېنتى ئەڭ كىچىك فونېتىكىلىق بىرلىك ، ئۇنى داۋاملىق پارچىلاشقا بولمايدۇ .

2 . تىرانسكرىپسىيە

تىل تاۋۇشلىرىنى تاۋۇش ئېلېمېنتى نۇقتىسىدىن خاتىرلەيدىغان بەلگىلەر سىستېمىسى تىرانسكرىپسىيە دەپ ئاتىلىدۇ .

تىرانسكرىپسىيە ئارقىلىق تىل تاۋۇشلىرىنى تاۋۇش ئېلېمېنتى نۇقتىسىدىن ئىنچىكە پەرقلەندۈرگىلى ۋە توغرا خاتىرلىگىلى بولىدۇ . يەنى ، مەخسۇس بەلگىلەر ئارقىلىق تىلدىكى ھەممە فونېمىلارنىلا ئەمەس ، بەلكى تاۋۇش ئېلېمېنتلىرىنى ، يەنى فونېما ۋاريانتلىرىنىمۇ ئېنىق ئىپادىلىگىلى بولىدۇ . شۇنداق بولغاچقا ، تىرانسكرىپسىيە بەلگىلىرىنىڭ سانى ھەرقانداق ئېلىپبەدىكى ھەرپلەرنىڭ

سانىدىن كۆپ بولىدۇ . ئۇ تىل تەتقىقاتى ۋە ئىل ئوقۇتۇشىدا بولمىسا بولمايدىغان بىر خىل قورال .

ھازىر دۇنيادا كەڭ قوللىنىلىۋاتقان تىرانسكرىپسىيە خەلقئارالىق تىرانسكرىپسىيەدۇر . خەلقئارالىق تىرانسكرىپسىيە 1886 - يىلى لوندوندا قۇرۇلغان « فونېتىكا ئوقۇتقۇچىلىرى جەمئىيىتى » (مەزكۇر جەمئىيەت 1897 - يىلى « خەلقئارا فونېتىكا جەمئىيىتى » گە ئۆزگەرتىلگەن) تەرىپىدىن تۇرۇلۇپ ، 1888 - يىلى ئېلان قىلىنغان . ئەنە شۇنىڭدىن باشلاپ تا ھازىرغىچە كۆپ قېتىم تۇزىتىلىش ، تولۇقلىنىش ئارقىلىق ھەرقانداق تىلنىڭ تاۋۇشلىرىنى خاتىرلىگىلى بولىدىغان ، ئەڭ كەڭ قوللىنىلىدىغان مۇكەممەل تىرانسكرىپسىيەگە ئايلاندى .

خەلقئارالىق تىرانسكرىپسىيە لاتىن ئېلىپبەسى ئاساسىدا يارىتىلغان . خەلقئارالىق تىرانسكرىپسىيەنىڭ باش پرىنسىپى مۇنداق : « بىر تاۋۇش ئېلېمېنتى بىرلا بەلگە ئارقىلىق ئىپادە قىلىنىدۇ ، بىر بەلگە پەقەت بىرلا تاۋۇش ئېلېمېنتىغا ۋەكىللىك قىلىدۇ . »

شۇنى ئەسكەرتىپ ئۆتۈش كېرەككى ، مەلۇم بىر كونكرېت تىلنىڭ تاۋۇشلىرىنى ياكى ئۇنىڭ دىيالېكتلىرىنىڭ تاۋۇشلىرىنى تەپسىلىي خاتىرلەش ۋە تەتقىق قىلىش مەقسىتىدە شۇ تىلنىڭ ئىگىلىرى ياكى باشقىلار تەرىپىدىن بىر يۈرۈش بەلگىلەر تۈزۈپ چىقىلىشى مۇمكىن . بۇ بىر يۈرۈش بەلگىلەر شۇ تىلنىڭ تىرانسكرىپسىيەسى بولىدۇ . مەسىلەن ، بۈگۈنكى كۈندە ئۇيغۇر تىلىنى ۋە باشقا قېرىنداش تۈركىي تىللارنى ، جۈملىدىن قەدىمكى يادىكارلىقلارنى تىرانسكرىپسىيە قىلىشتا تۈركىي تىللار ئۈچۈن تۈزۈلگەن بىر يۈرۈش بەلگىلەر ، يەنى تۈركىي تىللارنىڭ تىرانسكرىپسىيەسى قوللىنىلماقتا . شۇنداقلا ، ئۇيغۇر تىلى ئۈچۈن لاتىن ئېلىپبەسى ئاساسىدا ئىشلەنگەن ئۇيغۇر يېڭى يېزىقى ئاساسىدىكى بىر يۈرۈش بەلگىلەر ئۇيغۇر تىلىنىڭ

تىرانسكرىپسىيەسى سۇپىتىدە خىزمەت قىلماقتا .

كېيىنكى بەتتە هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى تاۋۇشلارنىڭ خەلقئارالىق تىرانسكرىپسىيە بەلگىلىرى ، تۈركىي تىللارنىڭ تىرانسكرىپسىيە بەلگىلىرى ۋە ئۇيغۇر تىلى تىرانسكرىپسىيە بەلگىلىرى ئارقىلىق ئىپادىلىنىش ئەھۋالى كۆرسىتىلدى .

§4 . فونېما

1 . فونېمىنىڭ ئېنىقلىمىسى

فىزىكىلىق ۋە فىزىيولوگىيەلىك نۇقتىدىن كۆزەتكەندە ، ئۇيغۇر تىلىنىڭ فونېتىكا سىستېمىسىدا تاۋۇش ئېلېمېنتلىرى ئىنتايىن كۆپ . شۇنداق بولسىمۇ بۇ تاۋۇشلارنى چەكسىزىتا ھېچقانداق قىينالمايمىز . بۇنىڭ سەۋەبى شۇكى ، ھەرقايسى تاۋۇش ئېلېمېنتلىرىنىڭ تىلىمىزدا تۇتىدىغان ئورنى ۋە رولى ئوخشىمايدۇ . بەزى تاۋۇش ئېلېمېنتلىرىنىڭ فىزىكىلىق ۋە فىزىيولوگىيەلىك خۇسۇسىيەتلىرى خېلى زور پەرقلەنسىمۇ ، ئەمما ئىجتىمائىي خۇسۇسىيىتى ، يەنى مەنە پەرقلەندۇرۇش خۇسۇسىيىتى ئاساسەن ئوخشاپ كېتىدۇ . شۇڭا ، بىز ئۇنداق تاۋۇش ئېلېمېنتلىرىنى مۇھىم ئەمەس دەپ قاراپ ، ئۇلارنىڭ پەرقىگە ئېتىبار بەرمەيمىز . مەسىلەن ، [ilmɛk] دېگەن سۆزدىكى [i] تاۋۇشى بىلەن [i̊stɛk] دېگەن سۆزدىكى [i̊] تاۋۇشىنى مىسالغا ئالساق ، ئالدىنقىسى جاراڭلىق سوزۇق تاۋۇش ، كېيىنكىسى جاراڭسىز سوزۇق تاۋۇش . لېكىن ، بۇ ئىككى تاۋۇش ئېلېمېنتى تىلىمىزدا بىر تېپتىكى تاۋۇش ھېسابلىنىدۇ . چۈنكى ، بۇ ئىككى تاۋۇش ئېلېمېنتى ئۆزئارا مەنە پەرقلەندۈرۈش رولىغا ئىگە ئەمەس . [un] دېگەن سۆزدىكى [u] تاۋۇشى بىلەن [ůqmaq] دېگەن سۆزدىكى [ů] تاۋۇشى ؛ [ynlyk] دېگەن سۆزدىكى [y] تاۋۇشى بىلەن [ÿskɛk] دېگەن

هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى تاۋۇشلار بىلەن خەلقئارالىق تىرانسكرىپسىيەنىڭ سېلىشتۇرمىسى

ئۇيغۇرچە ھەرپلەر	خەلقئارالىق تىرانسكرىپسىيە	مىسال	ئۇيغۇرچە ھەرپلەر	خەلقئارالىق تىرانسكرىپسىيە	مىسال
ئا	[ɑ]	[ɑtɑ]	ق	[q]	[qɑrɑ]
ئە	[æ] [ɛ]	[ætɛ]	ك	[k]	[kɛl]
ب	[b]	[bɑr]	گ	[g]	[gɛp]
پ	[p]	[pul]	ڭ	[ŋ]	[mɑŋ]
ت	[t]	[tɑʃ]	ل	[l]	[ɑlmɑ]
ج	[dʒ]	[dʒɑj]	م	[m]	[mɛn]
چ	[tʃ]	[tʃɑj]	ن	[n]	[nɑn]
خ	[χ]	[χɑltɑ]	ھ	[ɦ]	[ɦɑj]
د	[d]	[dɑdɑ]	ئو	[o]	[otun]
ر	[r]	[rɑst]	ئۇ	[u]	[uruq]
ز	[z]	[zor]	ئۆ	[ɸ]	[ɸj]
ژ	[ʒ]	[piʒ]	ئۈ	[y]	[yzym]
س	[s]	[sæt]	ۋ	[w]	[wɛdɛ]
ش	[ʃ]	[ʃɑm]	ئې	[e]	[elɑn]
غ	[ʁ]	[ʁɑz]	ئى	[i]	[irɑdɛ]
ف	[f]	[uf]	ي	[j]	[jɑmɑn]

هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى تاۋۇشلار بىلەن تۇركىي تىللار تىرانسكرىپسىيەسىنىڭ سېلىشتۇرمىسى

ئۇيغۇرچە ھەرپلەر	تۇركىي تىللار تىرانسكرىپسىيە- سى	ئۇيغۇرچە ھەرپلەر	مىسال	تۇركىي تىللار تىرانسكرىپسىيە- سى	مىسال
ئا	[ɑ]	ق	[ɑtɑ]	[q]	[qɑrɑ]
ئە	[ä]	ك	[ätä]	[k]	[käl]
ب	[b]	گ	[bar]	[g]	[gäp]
پ	[p]	ڭ	[pul]	[ŋ]	[mɑŋ]
ت	[t]	ل	[taš]	[l]	[ɑlmɑ]
ج	[c]	م	[cɑj]	[m]	[män]
چ	[č]	ن	[čɑj]	[n]	[nɑn]
خ	[χ]	ھ	[χɑltɑ]	[ɦ]	[ɦɑj]
د	[d]	ئو	[dɑdɑ]	[o]	[otun]
ر	[r]	ئۇ	[rɑst]	[u]	[uruq]
ز	[z]	ئۆ	[zor]	[ö]	[öj]
ژ	[ž]	ئۈ	[piž]	[ü]	[üzüm]
س	[s]	ۋ	[sät]	[w]	[wädä]
ش	[š]	ئې	[šɑm]	[e]	[elɑn]
غ	[ɣ]	ئى	[ɣɑz]	[i]	[irɑdä]
ف	[f]	ي	[uf]	[j]	[jɑmɑn]

هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى تاۋۇشلار بىلەن ئۇيغۇر تىلى تىرانسكرىپسىيەسىنىڭ سېلىشتۇرمىسى

ئۇيغۇرچە ھەرپلەر	ئۇيغۇر تىلى تىرانسكرىپسە- يەسى	مىسال	ئۇيغۇرچە ھەرپلەر	ئۇيغۇر تىلى تىرانسكرىپسە- يەسى	مىسال
ئا	[a]	[ata]	ق	[q]	[qara]
ئە	[ə]	[ətə]	ك	[k]	[kəl]
ب	[b]	[bar]	گ	[g]	[gəp]
پ	[p]	[pul]	ڭ	[ŋ]	[maŋ]
ت	[t]	[tax]	ل	[l]	[alma]
ج	[j]	[jay]	م	[m]	[mən]
چ	[q]	[qay]	ن	[n]	[nan]
خ	[h]	[halta]	ھ	[h]	[hay]
د	[d]	[dada]	ئو	[o]	[otun]
ر	[r]	[rast]	ئۇ	[u]	[uruq]
ز	[z]	[zor]	ئۆ	[ɵ]	[ɵy]
ژ	[ʒ]	[piʒ]	ئۈ	[ü]	[üzüm]
س	[s]	[sət]	ۋ	[w]	[wədə]
ش	[x]	[xam]	ئې	[e]	[elan]
غ	[ʶ]	[ʶaz]	ئى	[i]	[irədə]
ف	[f]	[uf]	ي	[y]	[yaman]

سۆزدىكى [k̊] تاۋۇشى ؛ [gunɑ] دېگەن سۆزدىكى [g] تاۋۇشى بىلەن [tyɣmɛn] دېگەن سۆزدىكى [ɣ] تاۋۇشى ؛ [kɛlmɛ] دېگەن سۆزدىكى [k] تاۋۇشى بىلەن [mɛçtɛp] دېگەن سۆزدىكى [ç] تاۋۇشلىرىمۇ ئەنە شۇ تىپقا كىرىدۇ . يۇقىرىدىكى ئەھۋالنىڭ ئەكسىچە ، تىلىمىزدىكى بەزى تاۋۇش ئېلىپبېنتلىرى فىزىكىلىق ۋە فىزىيولوگىيەلىك خۇسۇسىيىتى جەھەتتىن بىر - بىرىگە خېلى يېقىن بولسىمۇ ، ئەمما ئۇلارنىڭ ئىجتىمائىي خۇسۇسىيىتى ، يەنى مەنە پەرقلەندۈرۈش رولى روشەن بولۇپ ، نۇتۇقتا ئۇلارنى ئېنىق پەرقلەندۈرمەي بولمايدۇ . شۇڭا ، بىز ئوندىق تاۋۇش ئېلىپبېنتلىرىنى مۇھىم دەپ قاراپ ، ئونىڭغا ئېتىبار بىلەن قارايمىز . مەسىلەن ، تىلىمىزدىكى [tez] ، [tiz] دېگەن سۆزلەردىكى [i] بىلەن [e] تاۋۇشىنى مىسالغا ئالساق ، بۇ ئىككى تاۋۇش پەقەت ئېغىزنىڭ ئېچىلىش دەرىجىسىنىڭ كەڭ - تارلىقى جەھەتتە ئوخشىمىسىمۇ ، لېكىن تىل ئالدى بولۇشى ۋە لەۋلەشمەسلىكى جەھەتتىن ئوخشاش . ئۇلار تىلىمىزدا روشەن مەنە پەرقلەندۈرۈش رولىغا ئىگە . شۇڭا ، بىز ئۇلارنىڭ پەرقىگە ئالاھىدە ئېتىبار بىلەن قارايمىز .

يۇقىرىدىكى تەھلىلدىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى ، ئۇيغۇر تىلىدىكى ھەر خىل تاۋۇش ئېلىپبېنتلىرى ئۆزئارا مەنە پەرقلەندۈرۈش رولىغا ئىگە بولسا ، ئۇلار باشقا - باشقا فونېتىكىلىق بىرلىك (فونېما) ھېسابلىنىدۇ . ئەگەر ئۆزئارا مەنە پەرقلەندۈرۈش رولىغا ئىگە بولمىسا ، بۇنداق تاۋۇش ئېلىپبېنتلىرى ئومۇملاشتۇرۇلۇپ ئوخشاش بىر فونېتىكىلىق بىرلىك دەپ قارىلىدۇ . ئۆزئارا مەنە پەرقلەندۈرۈش رولىغا ئىگە تاۋۇش ئېلىپبېنتلىرى تىلشۇناسلىقتا « فونېما » ئاتالغۇسى بىلەن ئېلىنىدۇ .

دېمەك ، مەلۇم بىر تىل ياكى دىيالېكتتا مەنە پەرقلەندۈرۈش

رولىغا ئىگە ئەڭ كىچىك فونېتىكىلىق بىرلىك فونېما دەپ ئاتىلىدۇ. ئەڭ كىچىك فونېتىكىلىق بىرلىك دېيىشتىكى سەۋەب شۇكى ، ئۇلارنى داۋاملىق پارچىلاشقا بولمايدۇ .

شۇنى ئەسكەرتىپ ئۆتۈش كېرەككى ، فونېما مەنە پەرقلەندۈرۈش رولىغا ئىگە دېگەنلىك ، ھەرگىزمۇ فونېما ئۆزى يالغۇز تۇرغاندا مەنە پەرقلەندۈرەلەيدۇ دېگەنلىك ئەمەس ، ئۇ پەقەت باشقا فونېمىلار بىلەن بىرىكىپ بىر پۈتۈن گەۋدىگە ئايلانغاندىلا ئاندىن مەنە پەرقلەندۈرەلەيدۇ . مەسىلەن ، [øt] ، [at] ، [ɛt] ، [ot] ، [ut] دېگەندەك سۆزلەرنى مىسالغا ئالساق ، بۇ سۆزلەردە مەنە پەرقلەندۈرۈۋاتقان نەرسە پەقەت [ɑ] ، [ɛ] ، [o] ، [u] ، [ø] فونېمىلىرىلا بولۇپ قالماستىن ، ئۇلار [t] فونېمىسى بىلەن بىرىكىپ كېلىپ شۇ سۆزلەرنى ھاسىل قىلغاندىلا ، ئاندىن ئۇلارنىڭ مەنىلىرى پەرقلىنىدۇ .

فونېما بىلەن تاۋۇش ئېلىپبېنتى گەرچە داۋاملىق پارچىلاشقا بولمايدىغان ئەڭ كىچىك فونېتىكىلىق بىرلىك بولسىمۇ ، لېكىن ئۇلار تۆۋەندىكى جەھەتلەردىن پەرقلىنىدۇ :

1 . پائالىيەت دائىرىسى جەھەتتىن ئالغاندا ، فونېما كونكرېت بىر تىل ياكى دىيالېكتقا تەۋە بولىدۇ . كونكرېت بىر تىل ياكى دىيالېكتتىن ئايرىلغان فونېما بولمايدۇ . تاۋۇش ئېلىپبېنتى بولسا پۈتۈن ئىنسانغا ئورتاق بولىدۇ . ئادەتتە ئىنسانلار 200 خىلچە تاۋۇش چىقىرالايدۇ .

2 . مەنە پەرقلەندۈرۈش رولى جەھەتتىن قارىغاندا ، فونېما مەنە پەرقلەندۈرۈش رولىغا ئىگە ، تاۋۇش ئېلىپبېنتى بولسا مەنە پەرقلەندۈرۈش رولىغا ئىگە ئەمەس .

3 . مەۋجۇدىيەت شەكلى جەھەتتىن قارىغاندا ، فونېما ئابستراكت بولىدۇ . مەسىلەن ، [ɑ] تاۋۇشىنىڭ نەچچە خىل كونكرېت شەكلى بولۇشىدىن قەتئىينەزەر ، ئۇ بەربىر [ɑ] دۇر .

تاۋۇش ئېلېمېنتى بولسا كونكرېت بولىدۇ .

بەزىدە بىر تاۋۇش ئېلېمېنتى بىر فونېمىغا باراۋەر بولسا ، يەنە بەزىدە بىرقانچە تاۋۇش ئېلېمېنتى بىر فونېمىغا باراۋەر بولىدۇ .

2 . سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ پەرقى

ھەرقانداق بىر تىلدا تاۋۇش ئېلېمېنتلىرى ئاۋۇال سوزۇق تاۋۇش ۋە ئۈزۈك تاۋۇش دەپ ئىككى چوڭ تۈرگە ئايرىلىدۇ . ئۇلارنىڭ پەرقى تۆۋەندىكى جەھەتلەردە ئىپادىلىنىدۇ :

1 . سوزۇق تاۋۇشلارنى تەلەپپۇز قىلغاندا ، ئۆپكىدىن چىققان ھاۋا ئېقىمى ئېغىز بوشلۇقى ياكى بوغۇزدا ھېچقانداق توسالغۇغا ئۇچرىماي ئەركىن ھالدا چىقىدۇ . ئۈزۈك تاۋۇشلارنى تەلەپپۇز قىلغاندا بولسا ، ئۆپكىدىن چىققان ھاۋا ئېقىمى تاۋۇش چىقىرىش ئەزالىرىنىڭ مەلۇم جايىدا توسالغۇغا ئۇچراپ ئاندىن چىقىدۇ .

2 . سوزۇق تاۋۇشلارنى تەلەپپۇز قىلغاندا ، تاۋۇش چىقىرىش ئەزالىرىنىڭ ھەرقايسى قىسىملىرىنىڭ ھەرىكىتى سىلىق ۋە تەكشى بولىدۇ ؛ ئۈزۈك تاۋۇشلارنى تەلەپپۇز قىلغاندا بولسا ، توسالغۇ پەيدا قىلىنغان ئەزالار ئالاھىدە جىددىي ھالەتتە ھەرىكەت قىلىدۇ .

3 . سوزۇق تاۋۇشلارنى تەلەپپۇز قىلغاندا ، ئېغىز بوشلۇقىدىن سىرتقا چىقىرىلىدىغان ھاۋا ئېقىمى ئاجىزراق ، ئاۋاز چىقىرىش ئەزالىرىنىڭ تىترىشى رېتىملىق ، چىقىدىغان تاۋۇش ئاھاڭدار بولىدۇ . ئۈزۈك تاۋۇشلارنى تەلەپپۇز قىلغاندا بولسا ، ئېغىز بوشلۇقىدىن چىقىرىلىدىغان ھاۋا ئېقىمى كۈچلۈكرەك ، ئاۋاز چىقىرىش ئەزالىرىنىڭ تىترىشى رېتىمسىز ، چىقىدىغان تاۋۇش شاۋقۇنلۇق بولىدۇ .

يۇقىرىقى پەرقلەر ئىچىدە بىرىنچى خىل پەرق ئەڭ مۇھىم ۋە ماھىيەتلىك پەرق ھېسابلىنىدۇ .

3 . ئۇيغۇر تىلىدىكى فونېمىلار ۋە ئۇلارنىڭ تۈرى

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى تاۋۇش ئېلېمېنتلىرىمۇ ئاۋۇال سوزۇق تاۋۇش ۋە ئۈزۈك تاۋۇش دەپ ئىككى چوڭ تۈرگە بۆلۈنىدۇ .

1) سوزۇق تاۋۇشلار : ئۆپكىدىن چىققان ھاۋا ئېقىمىنىڭ ئېغىز بوشلۇقى ياكى بوغۇزدا ھېچقانداق توسالغۇغا ئۇچرىماي ئەركىن چىقىشىدىن ھاسىل بولىدىغان تاۋۇشلار سوزۇق تاۋۇشلار دەپ ئاتىلىدۇ .

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا سەككىز سوزۇق تاۋۇش بار بولۇپ ، ئۇلار « ئا ، ئە ، ئو ، ئۇ ، ئۆ ، ئۈ ، ئې ، ئى » لاردىن ئىبارەت . بۇ سوزۇق تاۋۇشلارنى تۆۋەندىكىدەك ئۈچ جەھەتتىن تەھلىل قىلىشقا ۋە تۈرگە ئايرىشقا بولىدۇ :

بىرىنچى ، ئۇيغۇر تىلىدىكى سوزۇق تاۋۇشلار تىل ئورنىنىڭ تاۋۇش چىقارغان چاغدىكى يۇقىرى ـ تۆۋەنلىكىگە (ياكى ئېغىزنىڭ ئېچىلىش دەرىجىسىنىڭ كەڭ ـ تارلىقىغا) ئاساسەن تۆۋەندىكىدەك تۆت تۈرگە بۆلۈنىدۇ :

1 . تۆۋەن سوزۇق تاۋۇش (ئوچۇق سوزۇق تاۋۇش دەپمۇ ئاتىلىدۇ) : « ئا » [ɑ] .

2 . يېرىم تۆۋەن سوزۇق تاۋۇش (يېرىم ئوچۇق سوزۇق تاۋۇش دەپمۇ ئاتىلىدۇ) : « ئە » [ɛ]) .

3 . يېرىم يۇقىرى سوزۇق تاۋۇش (يېرىم يېپىق سوزۇق تاۋۇش دەپمۇ ئاتىلىدۇ) : « ئې » [e] ، « ئو » [o] ، « ئۆ » [ø]

4 . يۇقىرى سوزۇق تاۋۇش (يېپىق سوزۇق تاۋۇش دەپمۇ ئاتىلىدۇ) : « ئى » [i] ، « ئۇ » [u] ، « ئۈ » [y] .

ئىككىنچى ، ئۇيغۇر تىلىدىكى سوزۇق تاۋۇشلار لەۋلەرنىڭ تاۋۇش چىقارغان چاغدىكى دۈگىلەك شەكلىگە كېلىش ـ كەلمەسلىكىگە ئاساسەن (لەۋ ھالىتىگە ئاساسەن) لەۋلەشكەن

سوزۇق تاۋۇشلار ۋە لەۋلەشمىگەن سوزۇق تاۋۇشلار دەپ ئىككى تۈرگە ئايرىلىدۇ :

1 . لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلار : « ئو » [o] ، « ئۇ » [u] ، « ئۆ » [ø] ، « ئۈ » [y]) .

2 . لەۋلەشمىگەن سوزۇق تاۋۇشلار : « ئا » [a] ، « ئە » [ɛ] ، « ئې » [e] ، « ئى » [i] .

ئۇچىنچى ، ئۇيغۇر تىلىدىكى سوزۇق تاۋۇشلار سوزۇق تاۋۇشلارنى تەلەپپۇز قىلغان چاغدىكى تىل ئورنىغا ئاساسەن تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلىرى ۋە تىل كەينى سوزۇق تاۋۇشلىرى دەپ ئىككى تۈرگە ئايرىلىدۇ :

1 . تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلىرى : « ئە » [ɛ] ، « ئې » [e] ، « ئى » [i] ، « ئۆ » [ø] ، « ئۈ » [y] .

2 . تىل كەينى سوزۇق تاۋۇشلىرى : « ئا » [ɑ] ، « ئو » [o] ، « ئۇ » [u] .

شۇنى ئەسكەرتىش زۆرۈركى ، « ئې » ، « ئى » سوزۇق تاۋۇشلىرى ئايرىم تەلەپپۇز قىلىنغان ۋاقىتتا شەرتسىز ھالدا تىل ئالدى بولۇپ ئېيتىلىدۇ . لېكىن ، ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئاھاڭداشلىق (ماسلىشىش) قانۇنىيىتى سەۋەبىدىن « ئې » ، « ئى » تاۋۇشلىرى ئۆزلىرىنىڭ تىل ئالدى بولۇشتەك ئورنىنى ساقلاپ قالالماي ، ئىككى خىل خۇسۇسىيەتكە ، يەنى ھەم تىل ئالدى تاۋۇشلۇق ، ھەم تىل ئارقا تاۋۇشلۇق خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولۇپ قالىدۇ . چۈنكى ، بۇ ئىككى تاۋۇش (فونېما) تاۋۇش تۈسى جەھەتتىن خېلى پەرقلىق بولغان بىرقانچە خىل تاۋۇش ئېلىمېنتىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇپ ، بۇ ئىككى تاۋۇش بەزى تاۋۇشلار بىلەن بىرىكىپ كەلگەندە تىل ئالدى بولۇپ ئېيتىلسا (مەسىلەن ، [imarɛt] ، [iɑnɛ] ، [ejt] ، [ejiq] ،

[ɲejt] ، [ilgɛk]) ، يەنە بەزىدە بەزى تاۋۇشلار بىلەن بىرىكىپ كەلگەندە تىل كەينى (ئېنىقراقى تىل ئوتتۇرىسى ياكى تىل كەينىگە مايىل) بولۇپ ئېيتىلىدۇ . (مەسىلەن ، [seriq] ، [eʁir] ، [qir] ، [ʁidiq] . شۇڭا ، بۇ ئىككى سوزۇق تاۋۇش تىل ئورنى جەھەتتىن « تىل ئارا سوزۇق تاۋۇش » دەپمۇ ئاتىلىدۇ .

سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ تىل ئورنى ئىسخېمىسى

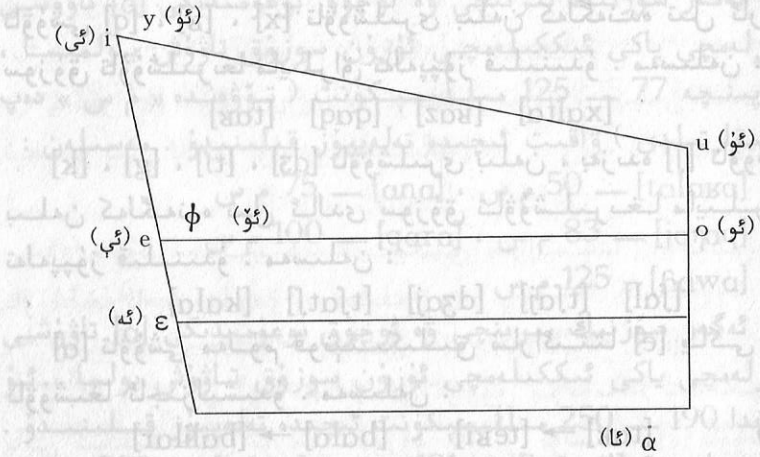

ئەسكەرتىش :

❶ ئىسخېمىدىكى [i] دىن [u] غىچە بولغان ئارىلىق تىل ئورنىنى كۆرسىتىدۇ .

❷ [u] دىن [ɑ] غىچە بولغان ئارىلىق ئېغىزنىڭ ئېچىلىش دەرىجىسىنى كۆرسىتىدۇ .

❸ تىل سىزىقىنىڭ ئوڭ تەرىپىدىكى سوزۇق تاۋۇشلار لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلارنى، سول تەرىپىدىكى سوزۇق تاۋۇشلار لەۋلەشمىگەن سوزۇق تاۋۇشلارنى كۆرسىتىدۇ .

2) سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ تەسۋىرى : [ɑ] تاۋۇشى تىل ئارقا ،

لەۋلەشمىگەن ، تۆۋەن سوزۇق تاۋۇش . بۇ تاۋۇش ئەسلىي ئۇيغۇر تىلى سۆزلىرىنىڭ ھەرقانداق جايىدا كېلىۋېرىدۇ ، يەنى بۇ تاۋۇشنىڭ ئەسلىي ئۇيغۇر تىلى سۆزلىرىدىكى ئورنى چەكلىمىگە ئۇچرىمايدۇ . مەسىلەن ، « ئالما » ، « تاغلاردا » دېگەندەك .

[ɑ] تاۋۇشى قوشنا ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىگە ماس ھالدا سەل ئۆزگىرىپ كېلىشى مۇمكىن . مەسىلەن ، [ɑ] تاۋۇشى [q] ، [ʁ] ، [x] تاۋۇشلىرى بىلەن كەلگەندە تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇشلىرىغا مايىلراق تەلەپپۇز قىلىنىدۇ . مەسىلەن :

[xɑltɑ] [ʁɑz] [qɑq] [tɑʁ]

[k] ، [g] ، [tʃ] ، [dʒ] تاۋۇشلىرى بىلەن ، بەزىدە [ʃ] تاۋۇشى بىلەن كەلگەندە تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلىرىغا مايىلراق تەلەپپۇز قىلىنىدۇ . مەسىلەن :

[ʃɑl] [tʃɑj] [dʒɑj] [tʃɑtʃ] [kɑlɑ]

[ɑ] تاۋۇشى مەلۇم فونېتىكىلىق شارائىتتا [e] ياكى [i] تاۋۇشىغا ئاجىزلىشىدۇ . مەسىلەن :

[tɑʁ] → [teʁi] [bɑlɑ] → [bɑlilɑr]

[qulɑq] → [quliqi] [qorsɑq] → [qorsiqi]

[ɑ] تاۋۇشىنىڭ سوزۇلمىلىقى ، يەنى ئادەتتىكىدىن بەكرەك ئۇزۇن تەلەپپۇز قىلىنىشى ئەرەب ـ پارس تىللىرىدىن كىرگەن سۆزلەر ئۈچۈن بىرلەمچى ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇش ، ئەسلىي ئۇيغۇر تىلى سۆزلىرى ئۈچۈن ئىككىلەمچى ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇش بولۇپ ھېسابلىنىدۇ . ئەرەب ـ پارس تىللىرىدىن كىرگەن سۆزلەردىكى ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇش [ɑ:] شۇ تىللارنىڭ فونېتىكىسىغا خاس ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇش بولغانلىقتىن ، ئۇ بىرلەمچى ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇش بولىدۇ . ھازىرقى زامان

ئۇيغۇر تىلى سۆزلىرىدىكى ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇش [ɑ:] ئادەتتە ئۆزىدىن كېيىن تۇرغان ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ چۈشۈپ قېلىشىغا (كۆپرەك [r] تاۋۇشىنىڭ چۈشۈپ قېلىشىغا) باغلىق بولغانلىقتىن ، يەنى سوزۇلمىلىق ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ فونېتىكىلىق خوسۇسىيىتىگە خاس بولمىغانلىقتىن ، ئۇ ئىككىلەمچى ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇش ھېسابلىنىدۇ . مەسىلەن :

[ɒ(r)ʁɑq] [tɑ(r)ʁɑq] [bɑ(r)ʁɑq]

ئەگەر سۆزنىڭ بىرىنچى ۋە ئوچۇق بوغۇمىدىكى [ɑ] تاۋۇشى بىرلەمچى ياكى ئىككىلەمچى ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇش بولمىسا ، كۆپىنچە 77 ـــ 125 مىللىسېكۇنت (تۆۋەندە « م س » دەپ قىسقارتىلدى) ۋاقىت ئىچىدە تەلەپپۇز قىلىنىدۇ . مەسىلەن :

[tɑlɑʁɑ] ـــ 50 م س ، [ɑnɑ] ـــ 75 م س

[jɑŋɑq] ـــ 83 م س ، [qɑrɑ] ـــ 100 م س

[ɦɑwɑ] – 125 م س

ئەگەر سۆزنىڭ بىرىنچى ۋە ئوچۇق بوغۇمىدىكى [ɑ] تاۋۇشى بىرلەمچى ياكى ئىككىلەمچى ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇش بولسا ، ئۇ چاغدا 190 ـــ 250 مىللىسېكۇنت ئىچىدە تەلەپپۇز قىلىنىدۇ . مەسىلەن : [kɑ:mil] ـــ 191 م س ، [ɑ:lɛm] ـــ 200 م س ، [rɑ:zi] ـــ 208 م س ، [tɑ:(r)ʁɑq] ـــ 225 م س ، [mɑ:hir] ـــ 250 م س .

يېپىق بوغۇم ھالىتىدىكى [ɑ] تاۋۇشىنىڭ ئەڭ قىسقا تەلەپپۇز قىلىنىش ۋاقتى ئوچۇق بوغۇم ھالىتىدىكى [ɑ]تاۋۇشىنىڭ تەلەپپۇز قىلىنىش ۋاقتىدىن ئۇزۇنراق بولىدۇ . بۇ ئالاھىدىلىك بارلىق سوزۇق تاۋۇشلارغا خاس ئورتاق ئالاھىدىلىكتۇر .

[ɛ] تاۋۇشى تىل ئالدى ، لەۋلەشمىگەن ، يېرىم تۆۋەن (سەل تۆۋەن ياكى تۆۋەنرەك) سوزۇق تاۋۇش . بۇ تاۋۇش ئەسلىي ئۇيغۇر

تىلى سۆزلىرىنىڭ ھەرقانداق جايىدا كۆرۈلىدۇ . يەنى ، بۇ تاۋۇشنىڭ ئەسلىي ئۇيغۇر تىلى سۆزلىرىدىكى ئورنى چەكلىمىگە ئۇچرىمايدۇ . مەسىلەن :

[ylgɛ] [tɛŋ] [iʃlɛ] [ɛmgɛk]

[ɛ] تاۋۇشى قوشنا كەلگەن تاۋۇشلارنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىگە ماس ھالدا سەل ئۆزگىرىپ كېلىشى مۇمكىن . ئەگەر بۇ تاۋۇش نۇتۇقتا [q] ، [ʁ] ، [x] تاۋۇشلىرى بىلەن كەلسە ، سەل تىل ئارقا بولىدۇ . مەسىلەن :

[xɛzinɛ] [xɛlq] [qɛʁɛz]

ئەگەر [k] ، [g] ، [tʃ] غا ئوخشاش تاۋۇشلار بىلەن كەلسە ، تېخىمۇ تىل ئالدى بولىدۇ . مەسىلەن :

[tʃɛk] [gɛmɛ] [kɛl]

[ɛ] تاۋۇشى مەلۇم فونېتىكىلىق شارائىتتا [e] ياكى [i] تاۋۇشىغا ئاجىزلىشىدۇ . مەسىلەن :

[kɛl] → [kelip] [kemɛ] → [kemisi]

سۆزنىڭ بىرىنچى بوغۇمىدا ياكى ئوچۇق بوغۇمىدا بىرلەمچى ياكى ئىككىلەمچى ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇش بولمىسا [ɛ] تاۋۇشى 58 ــ 125 م س ۋاقىت ئىچىدە تەلەپپۇز قىلىنىدۇ . مەسىلەن : [tɛkɛbbur] ــ 58 م س ، [ɛmɛs] ــ 83 م س ، [rɛqɛm] ــ 100 م س ، [mɛŋiz] ــ 125 م س . ئەگەر سۆزنىڭ بىرىنچى بوغۇمى ياكى ئوچۇق بوغۇمىدىكى [ɛ] تاۋۇشى بىرلەمچى ياكى ئىككىلەمچى ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇش بولسا ، ئۇ چاغدا 150 ــ 225 م س ۋاقىت ئىچىدە تەلەپپۇز قىلىنىدۇ . مەسىلەن : [kɛ:(l)sun] ــ 150 م س ، [ɛ:(r)ti g ɛ] ــ 165 م س ، [qɛ:ʁɛz] ــ 225 م س .

يېپىق بوغۇم ھالىتىدىكى [ɛ] تاۋۇشىنىڭ تەلەپپۇز قىلىنىش ۋاقتى ئوموممەن ئوچۇق بوغۇم ھالىتىدىكى [ɛ] تاۋۇشىنىڭ ئادەتتىكى تەلەپپۇز قىلىنىش ۋاقتىدىن ئۇزۇنراق بولىدۇ . لېكىن يېپىق بوغۇملاردا قانداق ئۇزۇك تاۋۇش بىلەن ئاياغلىشىشىغا قاراپ ئۇزۇرارا پەرقلىنىدۇ . يەنى [b] ، [p] ، [t] ، [d] ، [k] ، [q] غا ئوخشاش پارتلىغۇچى ئۇزۇك تاۋۇشلار بىلەن ئاياغلاشقان بوغۇملاردا 83 ــ 113 م س ۋاقىت ئىچىدە ، قالغان ئۇزۇك تاۋۇشلار بىلەن ئاياغلاشقان بوغۇملاردا 100 ــ 200 م س ۋاقىت ئىچىدە تەلەپپۇز قىلىنىدۇ . مەسىلەن : [kɛltyr] ــ 116 م س ، [dɛrhal] ــ 125 م س ، [jɛŋ] ــ 150 م س ، [kɛŋ] ــ 183 م س ، [sɛz] ــ 191 م س ، [qɛl 'ɛ] ــ 200 م س .

[o] تاۋۇشى تىل ئارقا ، لەۋلەشكەن ، يېرىم يۇقىرى (سەل ئېگىز ياكى ئېگىزرەك ۋە ياكى يۇقىرىراق) سوزۇق تاۋۇش . بۇ تاۋۇشنىڭ ئەسلىي ئۇيغۇر تىلى سۆزلىرىدىكى ئورنى چەكلىك بولىدۇ ، يەنى [o] تاۋۇشى ئەسلىي ئۇيغۇر تىلى سۆزلىرىنىڭ پەقەت بىرىنچى بوغۇمىدىلا كېلىدۇ . قالغان بوغۇملاردا كەلمەيدۇ . مەسىلەن : [ojun] ، [bojun] ، [oltur] .

ئەسلىي ئۇيغۇر تىلىغا خاس بىرىككەن سۆزلەردە [o] تاۋۇشى كېيىنكى بوغۇملاردىمۇ كېلىدۇ . مەسىلەن :

[ajtoqatʃ] [bajtoqaj]

كىرمە سۆزلەردىكى ئورنى چەكلەنمەيدۇ . مەسىلەن :

[traktor] [organ]

[o] تاۋۇشىمۇ [ɑ] ۋە [ɛ] تاۋۇشىغا ئوخشاش يۇقىرىدا ئاتالغان ئۇزۇك تاۋۇشلار بىلەن كەلگەندە سەل ئۆزگىرىدۇ . مەسىلەن :

[korɑ] [kotʃɑ] [kolimaq] [qoj] [toq] [qozɑ]

ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشقا كىرمەيدىغان [o] ئوچۇق بوغۇمدا

كەلگەندە 66 — 108 م س ۋاقىت ئىچىدە تەلەپپۇز قىلىنىدۇ .
مەسىلەن : [bolidu] — 66 م س ، [qoʃuʃ] — 83 م س ،
[oŋuʃluq] — 100 م س ، [qowurʁa] — 108 م س .

هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇش [o:]
108 — 190 م س ۋاقىت ئىچىدە تەلەپپۇز قىلىنىدۇ . [o]
تاۋۇشى ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇش بولغاندا ، ئۇنىڭدىن كېيىن [r] ،
[l] ، [z] ، [ʁ] تاۋۇشلىرى كېلىدۇ . بۇنداق سۆزلەردىكى [o]
تاۋۇشى قەدىمدە [a] ئىدى . مەسىلەن :
[tʃaruq] > [tʃo:ruq] — 116 م س ، [azuq] > [o:zuq] —
125 م س ، [jaruq] > [jo:ruq] — 158 م س ، [qaʁun] >
[qo:ʁun] — 175 م س ، [aruq] > [o:ruq] — 190 م س .

يېپىق بوغۇملاردىكى ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇش ئەمەس [o]
ئادەتتە 83 — 200 م س ۋاقىت ئىچىدە تەلەپپۇز قىلىنىدۇ .
مەسىلەن : [ɦoʃsiz] — 125 م س ، [oltur] — 140 م س ،
[ordɑ] — 150 م س ، [oŋ] — 166 م س ، [soz] — 185 م س ،
[oj] — 200 م س .

[ɸ] تاۋۇشى تىل ئالدى ، لەۋلەشكەن يېرىم يۇقىرى (سەل ئېگىز ياكى ئېگىزرەك ۋە ياكى يۇقىرىراق) سوزۇق تاۋۇش . بۇ تاۋۇشنىڭمۇ ئەسلىي ئۇيغۇر تىلى سۆزلىرىدىكى ئورنى [o] تاۋۇشىغا ئوخشاش چەكلىك بولىدۇ . ئۇ پەقەت ئەسلىي ئۇيغۇر تىلى سۆزلىرىنىڭ بىرىنچى بوغۇمىدىلا كېلىدۇ . مەسىلەن :

[ɸmytʃyk] [ɸtyk] [ɸryk] [kɸmyr]

بىرىككەن سۆزلەرنىڭ ئىككىنچى تەركىبىدە [ɸ] تاۋۇشى بار بولسا ، سۆز ئوتتۇرىسىدىمۇ كېلىدۇ . مەسىلەن :

[ɑʃkɸki] [tɑʃkɸmyr] [qɑriɸryk]

[ɸ] تاۋۇشى ئوچۇق بوغۇم ھالىتىدە ئادەتتىكى تەلەپپۇزدا ، يەنى ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇش بولمىغان ئەھۋالدا 75 — 100 م س ۋاقىت ئىچىدە تەلەپپۇز قىلىنىدۇ . مەسىلەن : [kɸŋyl] — 83 م س ، [ɸkyz] — 90 م س ، [ɸmyr] — 100 م س .

[ɸ] تاۋۇشىنىڭ ئەسلىي ئۇيغۇرتىلى سۆزلىرىدە ئوچۇق بوغۇم ھالىتىدە ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇش بولۇپ كېلىش ئەھۋالى كۆپرەك ئۇنىڭدىن كېيىن كەلگەن ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ چۈشۈپ قېلىش ئەھۋالىغا باغلىق بولىدۇ . مەسىلەن :

[ɸ(w)ry–] [jɸ(r)gɛ–]

يېپىق بوغۇم ھالىتىدىكى [ɸ] تاۋۇشى 100 — 200 م س ۋاقىت ئىچىدە تەلەپپۇز قىلىنىدۇ . مەسىلەن : [jɸtkɛ–] — 100 م س ، [kɸrmɛk] — 133 م س ، [lɸŋgɛ] — 150 م س ، [ɸrnɛk] — 158 م س ، [kɸz] — 166 م س ، [bɸz] — 183 م س ، [ɸj] — 200 م س .

[u] تاۋۇشى تىل ئارقا ، لەۋلەشكەن يۇقىرى (ئېگىز) سوزۇق تاۋۇش . بۇ تاۋۇشنىڭ ئەسلىي ئۇيغۇر تىلى سۆزلىرىدىكى ئورنى چەكلىمىگە ئۇچرىمايدۇ . مەسىلەن :

[baridu] [qulaq] [qolum] [uluʁ]

[u] تاۋۇشى ئوچۇق بوغۇم ھالىتىدە ئادەتتىكى تەلەپپۇزدا 60 — 100 م س ۋاقىت ئىچىدە تەلەپپۇز قىلىنىدۇ . مەسىلەن : [mudɑpiɛ] — 66 م س ، [buʁɑ] — 83 م س ، [uruʃ] — 100 م س .

يېپىق بوغۇم ھالىتىدىكى [u] تاۋۇشى ئادەتتە 75 — 183 م س ۋاقىت ئىچىدە تەلەپپۇز قىلىنىدۇ . مەسىلەن : [muddiɑ] — 75 م س ، [bulbul] — 108 م س ، [bujruq] — 125 م س ،

[buz(maq)] — 150 م س ، [muy] — 166 م س ، [juy] — 183 م س . [u] تاۋۇشى يېپىق بوغۇم ھالىتىدە ئىككى جاراڭسىز ئۇزۇك تاۋۇشنىڭ ئوتتۇرىسىدا ياكى جاراڭسىز ئۇزۇك تاۋۇشنىڭ ئالدىدا كەلسە ، جانلىق تىلدا جاراڭسىزلىشىدۇ (ئاجىزلىشىدۇ) . مەسىلەن :

[tůtqan] [ůʃʃaq] [kůkům] [ůtuq] [u x̊la_]

[qus_] [ůssun] . . . .

[y] تاۋۇشى تىل ئالدى ، لەۋلەشكەن يۇقىرى (ئېگىز) سوزۇق تاۋۇش . بۇ سوزۇق تاۋۇشنىڭ ئەسلىي ئۇيغۇر تىلى سۆزلىرىدىكى ئورنى چەكلىمىگە ئۇچرىمايدۇ ، يەنى سۆزنىڭ ھەرقانداق جايىدا كېلىۋېرىدۇ . مەسىلەن :

[mϕldyr] [sϕjgy] [syzmɛ] [yzyk] [yzym]

ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا [y] تاۋۇشى ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇش سۈپىتىدە تەلەپپۇز قىلىنىدىغان سۆزلەر يوق .

[y] تاۋۇشى ئوچۇق بوغۇم ھالىتىدە 65 — 100 م س ۋاقىت ئىچىدە تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن : [ynym] — 70 م س ، [kymyʃ] — 80 م س ، [yzyk] — 100 م س .

[y] تاۋۇشى يېپىق بوغۇم ھالىتىدە 80 — 130 م س ۋاقىت ئىچىدە تەلەپپۇز قىلىنىدۇ . يەنى ، ئوچۇق بوغۇم ھالىتىگە قارىغاندا ئۇزۇن تەلەپپۇز قىلىنىدۇ . مەسىلەن : [ʃyb ɦ ɛ] — 90 م س ، [dʒyp] — 100 م س ، [_syr] — 120 م س ، [jyz] — 130 م س دېگەندەك . لېكىن ، مەيلى ئوچۇق بوغۇملۇق ھالەتتە بولسۇن ، مەيلى يېپىق بوغۇملۇق ھالەتتە بولسۇن ، ئاساسەن پارتلىغۇچى ، جاراڭسىز ئۇزۇك تاۋۇشلار [p] ، [t] ، [k] ، [q] (بەزىدە سىيرىلاڭغۇ [ʃ] تاۋۇشى) بىلەن باشلانغان بوغۇملاردا ، بوغۇم ئاخىرىدا ياكى ئىككىنچى بوغۇمنىڭ بېشىدا [r] ، [l] تاۋۇشلىرى كەلسىمۇ [y] تاۋۇشى قىسقا تەلەپپۇز

قىلىنىدۇ . مەسىلەن : [kylyʃ] — 30 م س ، [pyrkɛn] — 30 م س ، [ʃyrkɛn] — 50 م س ، [tyrlyk] — 60 م س .

[y] تاۋۇشنىڭ سەل جاراڭسىزلىشىش (ئاجىزلىشىش) شارائىتى [u] تاۋۇشىغا ئوخشايدۇ . مەسىلەن :

[ỷtlɛ_] [ỷstigɛ] [tʃỷʃ] [tỷs]

[e] تاۋۇشى تىل ئالدى ، لەۋلەشمىگەن يېرىم يۇقىرى سوزۇق تاۋۇش . بۇ تاۋۇشنىڭ ئەسلىي ئۇيغۇر تىلى سۆزلىرىدىكى ئورنى چەكلىمە بولىدۇ ، يەنى [e] تاۋۇشى [o] ، [ϕ] تاۋۇشلىرىغا ئوخشاش ئەسلىي ئۇيغۇر تىلى سۆزلىرىنىڭ پەقەت بىرىنچى بوغۇمىدىلا كېلىدۇ . مەسىلەن : [eriq] ، [beliq] ، [eʁiz] دېگەندەك .

ئەسلىي ئۇيغۇر تىلى سۆزلىرىدىكى [e] تاۋۇشى تارىخىي جەھەتتىن قارىغاندا ، ئاساسەن سۆز بېشىدىكى ئوچۇق بوغۇم ھالىتىدىكى [a] ياكى [ɛ] تاۋۇشلىرىنىڭ مەلۇم فونېتىكىلىق شارائىتتا ئاجىزلىشىشى نەتىجىسىدە پەيدا بولغان . دېمەك ، [e] تاۋۇشى ئۇيغۇر تىلىدا ئىككىلەمچى فونېما ھېسابلىنىدۇ . مەسىلەن :

[tariʁ] → [teriq] [qaŕi] → [qeri] [aʁiz] → [eʁiz]

[e] تاۋۇشنىڭ شەكىللىنىش جەريانى ئېنىق ئەمەس ، مىلادىيە 5 ـ ئەسىردىن مىلادىيە 20 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە بولغان ئارىلىقتا ئىشلىتىلگەن تۈرلۈك يېزىقلاردا [e] تاۋۇشى ئۇچۇن مەخسۇس ھەرپ بەلگىلەنمىگەن . [e] تاۋۇشى ئۇچۇن مەخسۇس ھەرپ بەلگىلەش ئىشى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتى باشلانغان دەسلەپكى ۋاقىتلاردا باشلانغان .

[e] تاۋۇشى [q] ، [ʁ] ، [x] تاۋۇشلىرى بىلەن كەلگەندە سەل تىل ئارقا بولسا ، [k] ، [g] تاۋۇشلىرى بىلەن كەلگەندە تېخىمۇ تىل ئالدى بولىدۇ . بىرىنچى خىل ئەھۋالدا قوشۇمچىلارنىڭ تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇشلۇق ۋارىيانتى ،

ئىككىنچى ئەھۋالدا قوشۇمچىنىڭ تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلۇق ۋارىيانتى ئۇلىنىدۇ .

ئومۇمەن ئېيتقاندا ، [ɑ] تاۋۇشىنىڭ [e] تاۋۇشىغا ئاجىزلاشقان سۆز تومۇرلىرى ياكى ئۆزەكلىرى تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇشلۇق سۆز تومۇرلىرى ياكى ئۆزەكلىرى ھېسابلانسا ، [ɛ] تاۋۇشىنىڭ [e] تاۋۇشىغا ئاجىزلاشقان سۆز تومۇرلىرى ياكى ئۆزەكلىرى تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلۇق سۆز تومۇرلىرى ياكى ئۆزەكلىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ . مەسىلەن :

[kɛlin] → [kelindɛ]　　[ɑrˈiq] → [eriqtɑ]

[jɛr] → [Jeridɛ]　　[bɑʁ] → [beʁidɑ]

[e] تاۋۇشى بەزىدە تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇشى ، بەزىدە تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشى بولۇپ كېلىدىغانلىقتىن ئارا سوزۇق تاۋۇش دەپمۇ ئاتىلىدۇ .

ئوچۇق بوغۇم ھالىتىدىكى [e] تاۋۇشى 42 ــ 166 م س ۋاقىت ئىچىدە تەلەپپۇز قىلىنىدۇ . ئوچۇق بوغۇم ھالىتىدىكى [e] تاۋۇشىنىڭ تەلەپپۇز قىلىنىش ۋاقتىنىڭ ئۇزۇنرىشى كۆپ ھاللاردا ئىككىنچى بوغۇمنىڭ بېشىدىكى ئۈزۈك تاۋۇشلارغا باغلىق بولىدۇ . [r] ، [g] ، [ʁ] ، [z] ، [n] تاۋۇشلىرىنىڭ ئالدىدا كەلگەندە تەلەپپۇز ۋاقتى ئۇزۇرايىدۇ . مەسىلەن : [kelidu] ــ 42 م س ، [etɛk] ــ 66 م س ، [kesim] ــ 83 م س ، [nemɛ] ــ 100 م س ، [egiz] ــ 116 م س ، [beʁir] ــ 133 م س ، [beri] ــ 150 م س ، [terɛ] ــ 158 م س ، [eriq] ــ 166 م س . بۇلاردىن 42 ــ 83 م س ۋاقىت ئىچىدىكى [e] تاۋۇشى قىسقا سوزۇق تاۋۇش ، 83 ــ 150 م س ۋاقىت ئىچىدىكى [e] تاۋۇشى نورمال سوزۇق تاۋۇش ، 150 ــ 166 م س ۋاقىت ئىچىدىكى [e] تاۋۇشى ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇش ھېسابلىنىدۇ .

يېپىق بوغۇم ھالىتىدىكى [e] تاۋۇشى 83 ــ 166 م س ۋاقىت ئىچىدە تەلەپپۇز قىلىنىدۇ . يېپىق بوغۇم ھالىتىدىكى [e] تاۋۇشىنىڭ تەلەپپۇز قىلىنىش ۋاقتىنىڭ ئۇزۇرىشى ئاساسەن [b] ، [p] ، [d] ، [t] ، [k] ، [q] تاۋۇشلىرىدىن باشقا ئۇزۇك تاۋۇشلار بىلەن ئاياغلاشقان بوغۇملاردا كۆرۈلىدۇ . مەسىلەن : [setkɑ] ــ 83 م س ، [tʃeɦrɛ] ــ 125 م س ، [eɦtirɑm] ــ 133 م س ، [tʃegrɑ] ــ 141 م س ، [fermɑ] ــ 150 م س ، [nerwɑ] ــ 166 م س .

[i] تاۋۇشى تىل ئالدى ، لەۋلەشمىگەن ، يۇقىرى سوزۇق تاۋۇش . بۇ تاۋۇشنىڭ ئەسلىي ئۇيغۇر تىلى سۆزلىرىدىكى ئورنى چەكلىمىگە ئۇچرىمايدۇ . يەنى ، سۆزنىڭ ھەرقانداق جايىدا كېلىۋېرىدۇ . مەسىلەن : [issiq] ، [qilitʃ] ، [bilim] قاتارلىقلار .

[i] تاۋۇشنىڭ ئۇيغۇر تىلى تارىخىدىكى ۋە ھازىرقى ئالاھىدىلىكلىرى ھەققىدە ھەرخىل قاراشلار مەۋجۇت . بەزى ئالىملار قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا تىل ئارقا [ï] فونېمىسى بىلەن تىل ئالدى [i] فونېمىسى مەۋجۇت ئىدى ، ئۇلار ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىمۇ مەۋجۇت دەپ قارىسا ، بەزى ئالىملار قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى [ï] ۋە [i] فونېمىلىرى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا بىرلىشىپ [i] فونېمىسىنى ھاسىل قىلغان دەپ قارايدۇ . بۇ [i] فونېمىسى ھەم [ï] نىڭ ، ھەم [i] نىڭ ئالاھىدىلىكلىرىنى ئۆزىگە مۇجەسسەملەشتۇرگەن . شۇڭا ، ئۇ فونېما بەزىدە تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇشى بولۇپ كەلسە ، بەزىدە تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشى بولۇپ كېلىدۇ .

[e] ۋە [i] تاۋۇشلىرىنىڭ سۆزدە قايسى ۋارىيانتىتا كەلگەنلىكىنى ئېنىقلاش ئۇچۇن تىل ئارقا ۋە تىل ئالدى ۋارىيانتلارغا ئىگە قوشۇمچىلارنى ئۇلاش كېرەك . ئەگەر قوشۇمچىنىڭ تىل ئارقا ۋارىيانتى ئۇلانسا ، سۆزدىكى [e] ياكى

[i] لار تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇشى بولىدۇ . ئەگەر قوشۇمچىنىڭ تىل ئالدى ۋاريانتى ئۇلانسا ، سۆزدىكى [e] ياكى [i] لار تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشى بولىدۇ . مەسىلەن : [eriqta] ، [eriqlar] [itʃmɛk] ۋە باشقىلار .

ئاتاقلىق تىلشۇناس مىرسۇلتان ئوسمان ئەپەندى ئۆزىنىڭ 1990 ـ يىلى ئۇيغۇر تىلىدا نەشر قىلىنغان « هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دىيالېكتلىرى » (شىنجاڭ ياشلار ـ ئۆسمۇرلەر نەشرىياتى ، 1990 ـ يىلى نەشرى) ناملىق ئەسىرىدە [ï] ۋە [i] فونېمىلىرىنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى دەلىللەيدىغان پاكىتلار قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىمۇ ، هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى ۋە ئۇنىڭ دىيالېكتلىرىدىمۇ يوق دەپ قارايدۇ (مەزكۇر كىتابنىڭ 30 ـ بېتىگە قارالسۇن) . مىرسۇلتان ئوسمان ئەپەندىنىڭ قارىشىچىمۇ ئۇيغۇر تىلىدا بىرلا [i] فونېمىسى بار ھەم ئۇنىڭ [ï] ۋە [i] ۋاريانتلىرى مەۋجۇت . ئۇلار مۇنە پەرقلەندۇرۇش رولىغا ئىگە ئەمەس . ئالىم ئۇيغۇر تىلىدىكى بەزى سۆزلەرگە قوشۇمچىلارنىڭ بەزىدە تىل ئارقا ، بەزىدە تىل ئالدى ۋاريانتلىرىنىڭ ئۇلىنىپ كېلىشىمۇ يۇقىرىدىكى قاراشنى دەلىللەيدۇ دەپ ھېسابلايدۇ . مەسىلەن :

[iʃ] — [iʃqa][iʃta][iʃlra][iʃlɛ_]

[tʃiʃ] — [tʃiʃqa] [tʃiʃta] [tʃiʃlar] [tʃiʃlɛ_]

[iz] — [izʁa] [izda] [izlar] [izdɛ_]

[il] — [ilʁan] [ilsa] [ildur_] [ilmaq] [ilgɛk]

« هازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى تاۋۇشلىرىنىڭ ئاكوستىكىلىق تەتقىقاتى » (شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى ، 1992 ـ يىلى نەشرى) ناملىق ئەسەردە بۇ تاۋۇشلار ھەققىدە خېلى تەپسىلىي توختالغان . كىتابتا يېزىلىشىچە ، سپېكتروگراف ئارقىلىق تەرىكىبىدە [i]تاۋۇشى بار 100 دىن ئوشۇق بوغۇم

تەكشۈرۈلگەن ، نەتىجىدە بۇ تاۋۇشنىڭ ئۆلچەملىك تىل ئالدى ۋاريانتى [i₁] ، تىل ئوتتۇرا (ئارا) ۋاريانتى [i₂] ۋە تىل ئارقا ۋاريانتى [i₃] لەر ئېنىقلانغان .

ئۆلچەملىك [i₁] ۋاريانتى تۆۋەندىكى سۆزلەردە كۆرۈلىدۇ : [tʃig_] ، [igɛ] ، [imaːrɛt] ، [iːʃan] ، [iraːdɛ] ، [ɦijlɛ] ، [iʁwa] ، [ɦiŋ] ، [qij(maq)] ، [idaːrɛ] ، [ibaːdɛt] ، [iːman] ، [tij(maq)] ، [kim] ، [jil] ، [minip] ، [idʒaːrɛ] ، [ini] ، [dʒijɛk] ۋە باشقىلار .

[i₂] ۋاريانتى تۆۋەندىكى سۆزلەردە كۆرۈلىدۇ : [tʃiraʁ] ، [tʃiq(maq)] ، [tilim] ، [pil] ، [tʃinɛ] ، [tʃig] ، [tʃiŋ] ، [widʒdan] ، [ʁirdap] ، [zil] ، [ʃir] ، [bir] ، [dʒiŋ] ، [silɛr] ، [siz] ، [sil] ، [sim] ، [til_] ، [risalɛ] ۋە باشقىلار .

[i₃] ۋاريانتى تۆۋەندىكى سۆزلەردە كۆرۈلىدۇ : [diŋ] ، [tiŋ] ، [siŋil] ، [miŋ] ، [dimaʁ] ، [qiliq] ، [siŋiʃ_] ، [bix] ، [zix] ۋە باشقىلار .

بۇنداق [i₁] ، [i₂] ، [i₃] لەر مەنە پەرقلەندۇرمەيدۇ .

[i] تاۋۇشىنىڭ سوزۇلمىلىقى باشقا سوزۇق تاۋۇشلارنىڭكىگە ئوخشاش ، يەنى ئۇنىڭ سوزۇلمىلىقى نۇتۇقتا قانداق فونېتىكىلىق قۇرۇلمىدا تۇرغانلىقى بىلەن مۇناسىۋەتلىك .

ئوچۇق بوغۇم هالىتىدە تۇرغان [i] تاۋۇشى ئومۇمەن 40 — 100 م س ۋاقىت ئىچىدە تەلەپپۇز قىلىنىدۇ . مەسىلەن : [idarɛ] — 40 م س ، [imarɛt] — 70 م س دېگەندەك . كىرمە سۆزلەردە سەل ئۇزىرىشى مۇمكىن . مەسىلەن : [iːman] — 110 م س . [i] تاۋۇشى پارتلىغۇچى ، پارتلىغۇچى ـ سىيرىلاڭغۇ ، سىيرىلاڭغۇ ئۇزۇك تاۋۇشلاردىن كېيىن كېلىپ

كېيىنكى بوغۇمى [l] ، [m] ، [n] ، [ŋ] ، [r] تاۋۇشلىرىدىن باشلانسا خېلى قىسقا تەلەپپۇز قىلىنىدۇ . مەسىلەن : [qiliq] — 20 م س ، [silɛr] — 20 م س ، [tilim] — 20 م س ، [siŋil] — 30 م س ، [tʃinɛ] — 25 م س .

يېپىق بوغۇم ھالىتىدىكى [i] تاۋۇشىنىڭ تەلەپپۇز قىلىنىش ۋاقتى 70 م س دىن 200 م س قىچە بولىدۇ : مەسىلەن : [qizʁa] — 70 م س ، [izlɛ] — 80 م س ، [dil] — 100 م س ، [zix] — 110 م س ، [ɦiŋ] — 130 م س ، [tij(maq)] — 140 م س ، [wiʒ - wiʒ] — 160 م س ، [dʒiŋ] — 200 م س ، [hijlɛ] — 200 م س .

[q] ، [k] ، [p] ، [s] ، [t] ، [ʃ] تاۋۇشلىرىدىن باشلىنىپ ، [l] ، [m] ، [r] تاۋۇشلىرى بىلەن ئايالغۇشىدىغان بوغۇملاردىكى [i] تاۋۇشى يېپىق بوغۇم ھالىتىدە بولغىنىغا قارىماي قىسقا تەلەپپۇز قىلىنىدۇ . بۇ ھادىسە بوغۇم بېشىدىكى ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ تەسىرىگە باغلىق . مەسىلەن : [qirʁa] — 20 م س ، [kimniŋ] 30 م س ، [qimmɛt] 30 م س ، [sim] — 45 م س .

[i] تاۋۇشى خوددى ئۆزىگە ئوخشاش يۇقىرى (ئېگىز) سوزۇق تاۋۇشلاردىن بولغان [u] ، [y] لەردەك ئىككى جاراڭسىز ئۇزۇك تاۋۇشنىڭ ئوتتۇرىسىدا كەلسە ياكى جاراڭسىز ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ ئالدىدا بوغۇم بېشى بولۇپ كەلسە ۋە ياكى ئۆزى يالغۇز بىر بوغۇم تەشكىل قىلغاندا ، كېيىنكى بوغۇم جاراڭسىز ئۇزۇك تاۋۇشتىن باشلانسا تامامەن جاراڭسىزلىشىدۇ . مەسىلەن :

[kiʃnɛ] [qiʃ] [piʃʃiq] [pitʃaq] [tʃiq(maq)]
[sipta] [ittipaq] [iptar] [issiq] [iʃʃ iq]
[ipa:dɛ] [iʃtan] [iplas] [iʃarɛt] [iʃɛnmɛk]

ئۇيغۇر تىلىدىكى سەككىز سوزۇق تاۋۇشنىڭ بۆلۈنۈشىنى تۆۋەندىكىدەك جەدۋەللەشتۇرۇشكە بولىدۇ .

ئۇيغۇر تىلىدىكى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ تەسۋىرىي جەدۋىلى

لەۋ ھالىتى / تىل ئۈرنى / تىلنىڭ يۇقىرى - تۆۋەنلىكى	لەۋلەشكەن		لەۋلەشمىگەن	
	تىل ئالدى	تىل كەينى	تىل ئالدى	تىل كەينى
تۆۋەن (ئوچۇق) سوزۇق				ئا [ɑ]
يېرىم تۆۋەن (يېرىم ئوچۇق) سوزۇق			ئە [æ] ، [ɛ]	
يېرىم يۇقىرى (يېرىم يېپىق) سوزۇق	ئۆ [ɸ]	ئو [o]	ئې [e]	
يۇقىرى (يېپىق) سوزۇق	ئۈ [y]	ئۇ [u]	ئى [i]	

3) ئۇزۇك تاۋۇشلار : تەلەپپۇز قىلغاندا ئۆپكىدىن چىقىدىغان ھاۋا ئېقىمىنىڭ ئېغىز بوشلۇقى ياكى بوغۇزدا مەلۇم توسالغۇغا ئۇچراپ چىقىشىدىن ھاسىل بولىدىغان تاۋۇشلار ئۇزۇك تاۋۇشلار دەپ ئاتىلىدۇ .

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا 24 ئۇزۇك تاۋۇش بار بولۇپ ، ئۇلار : ب ، پ ، ت ، ج ، چ ، خ ، د ، ر ، ز ، ژ ، س ، ش ، غ ، ھ ، ف ، ق ، ك ، گ ، ل ، م ، ن ، ڭ ، ۋ ، ي لاردىن ئىبارەت . ئۇلارنىڭ ھەرخىل تۇسكە ئىگە بولۇشى بىرىنچىدىن ، تاۋۇش چىقىرىش ئورنى بىلەن ، ئىككىنچىدىن ، تاۋۇش چىقىرىش ئۇسۇلى بىلەن ، ئۈچىنچىدىن ، تاۋۇش پەردىسىنىڭ تىترەش - تىتىرىمەسلىكى (تىترەش دەرىجىسىنىڭ كۆچلۈك - ئاجىزلىقى)

بىلەن مۇناسىۋەتلىك . شۇڭا ، تىلىمىزدىكى ئۈزۈك تاۋۇشلارنى يۇقىرىدىكى ئۇچ جەھەتتىن ، يەنى تاۋۇش چىقىرىش ئورنى ، تاۋۇش چىقىرىش ئۇسۇلى ۋە تاۋۇش پەردىسىنىڭ كۆچلۈك ياكى ئاجىز تىترىشى جەھەتتىن تەھلىل قىلىشقا ۋە تۇرگە ئايرىشقا بولىدۇ .

بىرىنچىدىن ، تاۋۇش چىقىرىش ئورنى (تاۋۇش چىقىرىش ئورنى دېگىنىمىز ، ئۈزۈك تاۋۇشلارنى تەلەپپۇز قىلغاندا ئۆپكىدىن چىقىدىغان ھاۋا ئېقىمىنىڭ توسالغۇغا ئۇچرىغان جايىنى كۆرسىتىدۇ) جەھەتتىن تەھلىل قىلغاندا ، تىلىمىزدىكى ئۈزۈك تاۋۇشلارنى تۆۋەندىكىدەك توققۇز تۇرگە ئايرىشقا بولىدۇ :

1 . قوش لەۋ تاۋۇشلىرى : [b] ، [p] ، [m] .

2 . لەۋ ـ چىش تاۋۇشلىرى : [w] ، [f] .

3 . تىل ئۇچى ئالدى تاۋۇشلىرى : [z] ، [s] .

4 . تىل ئۇچى ئوتتۇرىسى تاۋۇشلىرى : [n] ، [d] ، [t] ، [l] ، [r] .

5 . تىل ئالدى تاۋۇشلىرى : [dʒ] ، [tʃ] ، [ʒ] ، [ʃ] .

6 . تىل ئوستى تاۋۇشى : [j] .

7 . تىل كەينى تاۋۇشلىرى : [ŋ] ، [g] ، [k] .

8 . كىچىك تىل تاۋۇشلىرى : [ʁ] ، [x] ، [q] .

9 . بوغۇز تاۋۇشى : [ɦ] .

ئىككىنچىدىن ، تاۋۇش چىقىرىش ئۇسۇلى (تاۋۇش چىقىرىش ئۇسۇلى دېگىنىمىز ، ئۈزۈك تاۋۇشلارنى تەلەپپۇز قىلغاندا ئۆپكىدىن چىقىدىغان ھاۋا ئېقىمىنىڭ قانداق توسۇلىدىغانلىقى ۋە بۇ توسالغۇنىڭ قانداق يېڭىلىدىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ) جەھەتتىن تەھلىل قىلغاندا ، تىلىمىزدىكى ئۈزۈك تاۋۇشلارنى تۆۋەندىكىدەك ئالتە تۇرگە ئايرىشقا بولىدۇ .

1 . پارتلىغۇچ تاۋۇشلار : [q] ، [g] ، [k] ، [d] ، [t] ، [b] ، [p] .

2 . پارتلىغۇچى ـ سىيرىلاڭغۇ تاۋۇشلار : [dʒ] ، [tʃ] .

3 . سىيرىلاڭغۇ تاۋۇشلار : [ʒ] ، [ʃ] ، [z] ، [s] ، [w] ، [f] ، [j] ، [ʁ] ، [x] ، [ɦ] .

4 . دىماق تاۋۇشلىرى : [ŋ] ، [n] ، [m] .

5 . تىترەڭگۇ تاۋۇش : [r] .

6 . قوۋۇز تاۋۇشى : [l] .

ئۇچىنچىدىن ، تاۋۇش پەردىسىنىڭ كۆچلۈك ياكى ئاجىز تىترىشى (تاۋۇش پەردىسىنىڭ كۆچلۈك ياكى ئاجىز تىترىشى دېگىنىمىز ، تاۋۇشلارنى تەلەپپۇز قىلغاندا ئۆپكىدىن چىقىدىغان ھاۋا ئېقىمىنىڭ تاۋۇش پەردىسىنى كۆچلۈك ياكى ئاجىز تىترىتىشىنى كۆرسىتىدۇ) جەھەتتىن تىلىمىزدىكى ئۈزۈك تاۋۇشلارنى جارانلىق ئۈزۈك تاۋۇشلار ۋە جارانسىز ئۈزۈك تاۋۇشلار دەپ ئىككى تۇرگە ئايرىشقا بولىدۇ .

1 . جارانلىق ئۈزۈك تاۋۇشلار : [ŋ] ، [n] ، [m] ، [dʒ] ، [ʁ] ، [j] ، [ʒ] ، [z] ، [w] ، [g] ، [d] ، [b] ، [l] ، [r] ، [ɦ] .

2 . جارانسىز ئۈزۈك تاۋۇشلار : [p] ، [tʃ] ، [x] ، [ʃ] ، [s] ، [f] ، [q] ، [k] ، [t] .

كەڭ مەنىدىن ئېيتقاندا ، ئۈزۈك تاۋۇشلارنى تەلەپپۇز قىلغاندا، تاۋۇش پەردىسىنىڭ كۆچلۈك ياكى ئاجىز تىترىشىمۇ تاۋۇش چىقىرىش ئۇسۇلى دائىرىسىگە كىرىدۇ .

4) ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ تەسۋىرى : [p] تاۋۇشى قوش لەۋ ، پارتلىغۇچى ، جارانسىز ئۈزۈك تاۋۇش . بۇ تاۋۇشنىڭ ئەسلىي ئۇيغۇر تىلى سۆزلىرىدىكى ئورنى چەكلىمىگە ئۇچرىمايدۇ . يەنى ، سۆزنىڭ ھەرقانداق جايىدا كېلىۋېرىدۇ . مەسىلەن : [patqaq] ، [qap] ، [qapqa] .

[b] تاۋۇشى قوش لەۋ ، پارتلىغۇچى ، جاراڭلىق ئۈزۈك تاۋۇش . بۇ تاۋۇشنىڭ ئەسلىي ئۇيغۇر تىلى سۆزلىرىدىكى ئورنى چەكلىك بولىدۇ . سۆزنىڭ ئوتتۇرىدا ، ئاخىرىدا ھەرگىز كۆرۈلمەيدۇ ، لېكىن بەزى سۆزلەرنىڭ بېشىدا كېلىدۇ . مەسىلەن : [biz] ، [bala] ، [baʁaq] . بۇ تاۋۇشنىڭ كىرمە سۆزلەردىكى ئورنى چەكلىمىگە ئۇچرىمايدۇ ، يەنى كىرمە سۆزلەرنىڭ ھەرقانداق جايىدا كۆرۈلىدۇ . مەسىلەن : [abroj] ، [bɛzmɛ] ، [kulub] ، [kub] .

[t] تاۋۇشى تىل ئۇچى ئوتتۇرىسى ، پارتلىغۇچى ، جاراڭسىز ئۈزۈك تاۋۇش . بۇ تاۋۇشنىڭ ئەسلىي ئۇيغۇر تىلى سۆزلىرىدىكى ئورنى چەكلىمىگە ئۇچرىمايدۇ ، يەنى ئەسلىي ئۇيغۇر تىلى سۆزلىرىنىڭ ھەرقانداق جايىدا كېلىۋېرىدۇ . مەسىلەن : [tɸt] ، [ataq] .

[d] تاۋۇشى تىل ئۇچى ئوتتۇرىسى ، پارتلىغۇچى ، جاراڭلىق ئۈزۈك تاۋۇش . بۇ تاۋۇشنىڭ ئەسلىي ئۇيغۇر تىلى سۆزلىرىدىكى ئورنى چەكلىك بولىدۇ . سۆز ئوتتۇرىدا ۋە ئاخىرىدا كۆرۈلمەيدۇ . ناھايىتى ئاز مىقداردىكى ئەسلىي ئۇيغۇر تىلى سۆزلىرىنىڭ بېشىدا كېلىدۇ . مەسىلەن : [dada] ، [dolqun] . بۇ تاۋۇش بەزى قوشۇمچىلار تەركىبىدىمۇ كۆرۈلىدۇ . مەسىلەن : [joldaʃ] ، [baʁda] ، [taʁdɛk] ، [ɸjdin] ، [jazdur] . [d] تاۋۇشنىڭ كىرمە سۆزلەردىكى ئورنى چەكلىمىگە ئۇچرىمايدۇ . مەسىلەن : [dɛwr] ، [tɛnqid] ، [ɛdʒdad] .

[k] تاۋۇشى تىل كەينى ، پارتلىغۇچى ، جاراڭسىز ئۈزۈك تاۋۇش . بۇ تاۋۇشنىڭ ئەسلىي ئۇيغۇر تىلى سۆزلىرىدىكى ئورنى چەكلىمىگە ئۇچرىمايدۇ . يەنى ، ئەسلىي ئۇيغۇر تىلى سۆزلىرىنىڭ ھەرقانداق جايىدا كېلىۋېرىدۇ . مەسىلەن : [kɸwryk] ، [tɛkʃilimɛk] . [k] تاۋۇشى ئادەتتە تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلىرى

بىلەن بىرىكىپ كېلىدۇ . ئاز مىقداردا تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇشلىرى بىلەنمۇ بىرىكىپ كېلىدۇ . مەسىلەن : [uka] ، [aka] ، [kokat] (ئەسلى : كۆك + ئوت) . كىرمە سۆزلەردە [k] تاۋۇشى تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇشلىرى بىلەنمۇ بىرىكىپ كېلىدۇ . مەسىلەن : [kollektip] ، [kombajin] ، [kala] ، [kainat] .

[g] تاۋۇشى تىل كەينى ، پارتلىغۇچى ، جاراڭلىق ئۈزۈك تاۋۇش . بۇ تاۋۇشنىڭ ئەسلىي ئۇيغۇر تىلى سۆزلىرىدىكى ئورنى مەلۇم دەرىجىدە چەكلىك بولىدۇ ، يەنى ئاساسەن تەقلىد سۆزلەرنىڭ سۆز بېشى بولۇپ كېلىدۇ . مەسىلەن : [gaʒ – guʒ] ، [gyr – gyr] ، [gyp – gyp] . سۆز ئوتتۇرىسى ۋە ئاخىرىدىمۇ ئاز – تولا كۆرۈلىدۇ . مەسىلەن : [ɛmgɛk] ، [tygmɛ] ، [bɛg] ، [tʃig] . كۆپ بوغۇملۇق سۆزلەرنىڭ ئاخىرىدا كەلمەيدۇ . بۇ تاۋۇشنىڭ كىرمە سۆزلەردىكى ئورنى چەكلىمىگە ئۇچرىمايدۇ . مەسىلەن : [gyl] ، [gaz] ، [wagon] ، [pedagog] .

[q] تاۋۇشى كىچىك تىل ، پارتلىغۇچى ، جاراڭسىز ئۈزۈك تاۋۇش . بۇ تاۋۇشنىڭ ئەسلىي ئۇيغۇر تىلى سۆزلىرىدىكى ئورنى چەكلىمىگە ئۇچرىمايدۇ ، يەنى سۆزنىڭ ھەرقانداق جايىدا كېلىۋېرىدۇ . مەسىلەن : [qulaq] ، [qorqqaq] ، [qaq] .

[w] تاۋۇشى لەۋ – چىش ، سىيرىلاڭغۇ ، جاراڭلىق ئۈزۈك تاۋۇش . بۇ تاۋۇشنىڭ ئەسلىي ئۇيغۇ رتىلى سۆزلىرىدىكى ئورنى چەكلىك بولىدۇ . سۆز بېشىدا ئاساسەن بىر قىسىم تەقلىد سۆزلەر بىلەن ئۇندەش (ئىملىق) سۆزلەردىلا كېلىدۇ . مەسىلەن : [waʃwuʃ] ، [waʃʃeʃ] ، [wil – wil] ، [war – wur] ، [wal – wul] . سۆز ئوتتۇرى ۋە ئاخىرىدا ناھايىتى ئاز كۆرۈلىدۇ . مەسىلەن : [tɛwrimɛk] ، [qowurʁa] ، [biraw] ، [qorʃaw] . كىرمە سۆزلەردە بۇ تاۋۇشنىڭ ئورنى چەكلىمىگە ئۇچرىمايدۇ . مەسىلەن :

[wogzal] ، [waqit] ، [dɛwa] ، [dɛwr] .

بەزى تەتقىقات نەتىجىلىرىدە بۇ تاۋۇشنىڭ تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئالدىدا ياكى بارلىق سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ كەينىدە كەلگەندە قوش لەۋ ، يۇمشاق تاڭلاي ، يېرىم سوزۇق تاۋۇش بولۇپ كېلىدىغانلىقى (مەسىلەن : [waqit] ، [wɛkil] ، [wɛzir] ، [tɛwɛlik] ، [dɛwr]) ، تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلىرىنىڭ ئالدىدا كەلگەندە لەۋ ـ چىش ، يۇمشاق تاڭلاي ، يېرىم سوزۇق تاۋۇش بولۇپ كېلىدىغانلىقى (مەسىلەن : [wil ـ wil] ، [wisal]) كۆرسىتىلگەن .

[f] تاۋۇشى لەۋ ـ چىش ، سىيرىلاڭغۇ ، جاراڭسىز ئۈزۈك تاۋۇش . بۇ تاۋۇش ئەسلىي ئۇيغۇر تىلى سۆزلىرىدە تامامەن قوللىنىلمايدۇ . ئەرەب ۋە پارس تىللىرىدىن كىرگەن سۆزلەردىكى [f] تاۋۇشى ئۇيغۇر تىلىدا [p] تاۋۇشىغا نۆۋەتلىشىدۇ . مەسىلەن : [fajda] ← [pajda] ، [saf] ← [sap] ، [dɛfter] ← [dɛpter] . ياۋروپا تىللىرىدىن كىرگەن سۆزلەردە بۇ تاۋۇش ساقلىنىدۇ . مەسىلەن : [fabrika] ، [fonetika] ، [telefon] .

[z] تاۋۇشى تىل ئۈچى ئالدى ، سىيرىلاڭغۇ ، جاراڭلىق ئۈزۈك تاۋۇش . بۇ تاۋۇشنىڭ ئەسلىي ئۇيغۇر تىلى سۆزلىرىدىكى ئورنى مەلۇم دەرىجىدە چەكلىك بولىدۇ . سۆز بېشىدا ئاز مىقداردىكى تەقلىد سۆزلەردىلا كېلىدۇ . مەسىلەن : [ziŋ–ziŋ] . سۆز ئوتتۇرىسى ۋە سۆز ئاخىرىدا خېلى كۆپ كۆرۈلىدۇ . مەسىلەن : [qazan] ، [sizik] ، [sɸz] ، [kɸz] ، [syzmɛk] .

[s] تاۋۇشى تىل ئۈچى ئالدى ، سىيرىلاڭغۇ ، جاراڭسىز ئۈزۈك تاۋۇش . بۇ تاۋۇشنىڭ ئەسلىي ئۇيغۇر تىلى سۆزلىرىدىكى ئورنى چەكلىمىگە ئۇچرىمايدۇ . يەنى ، سۆزنىڭ

ھەرقانداق جايىدا كېلىۋېرىدۇ . مەسىلەن : [samsaq] ، [salmaq] ، [tɛs] ، [barmas] ، [susiz] ، [tosalʁu] .

[ʃ] تاۋۇشى تىل ئالدى ، سىيرىلاڭغۇ ، جاراڭسىز ئۈزۈك تاۋۇش . بۇ تاۋۇشنىڭ ئەسلىي ئۇيغۇر تىلى سۆزلىرىدىكى ئورنى مەلۇم دەرىجىدە چەكلىك بولىدۇ ، سۆز بېشىدا ئاساسەن تەقلىد سۆزلەردە كۆرۈلىدۇ . مەسىلەن : [ʃar–ʃur] ، [ʃir–ʃir] . سۆز ئوتتۇرىدا ۋە ئاخىرىدا كۆپرەك كۆرۈلىدۇ . مەسىلەن : [qoʃuq] ، [oʃuq] ، [aʃliq] ، [taʃ] ، [baʃ] . كىرمە سۆزلەردە سۆز بېشىدىمۇ كۆرۈلىدۇ . [ʃagirt] ، [ʃair] ، [ʃota] ، [ʃam] .

[ʒ] تاۋۇشى تىل ئالدى ، سىيرىلاڭغۇ ، جاراڭلىق ئۈزۈك تاۋۇش . بۇ تاۋۇشنىڭ ئەسلىي ئۇيغۇر تىلى سۆزلىرىدىكى ئورنى چەكلىك بولىدۇ ، ئەسلىي ئۇيغۇر تىلى سۆزلىرىدە [ʒ] تاۋۇشى سۆز بېشىدا كەلمەيدۇ . پەقەت بەزى شېۋىلەردە يۇقىرى سوزۇق تاۋۇش [i] ، [u] ، [y] لەرنىڭ ئالدىدا كېلىدىغان [j] تاۋۇشى [ʒ] تاۋۇشىغا نۆۋەتلىشىدۇ . مەسىلەن : [jil] ← [ʒil] ، [julʁun] ← [ʒulʁun] ، [jyrɛk] ← [ʒyrɛk] . دېمەك ، بۇ خىل نۆۋەتلىشىش ئاساسەن يۇقىرى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئالدىدا كەلگەن [j] تاۋۇشىغا مۇناسىۋەتلىك بولىدۇ ، لېكىن [jyz] ، [jilim] ، [jumʃaq] دېگەندەك سۆزلەردە بۇ خىل نۆۋەتلىشىش يۇز بەرمەيدۇ . [j] تاۋۇشنىڭ [ʒ] تاۋۇشىغا نۆۋەتلىشىشى بىر خىل شېۋە ئالاھىدىلىكى بولۇپ ، يېزىق تىلىدا ئەكس ئەتكۈزۈلمەيدۇ .

[ʒ] تاۋۇشى ئەسلىي ئۇيغۇر تىلى سۆزلىرىنىڭ باشقا ئورۇنلىرىدىمۇ ئاز كۆرۈلىدۇ . يەنى ، بەزى تەقلىد سۆزلەرنىڭ سۆز ئاخىرى بولۇپلا كېلىدۇ . مەسىلەن : [gaʒ – guʒ] ، [piʒ – piʒ] . [ʒ] تاۋۇشنىڭ كىرمە سۆز ـ

لەردىكى ئورنى چەكلىمگە ئۇچرىمايدۇ . مەسىلەن : [ʒurnal] ، [ʒandarma] ، [ʒanir] ، [istaʒ] .

[j] تاۋۇشى تىل ئۇستى ، سىيرىلاڭغۇ ، جاراڭلىق ئۇزۇك تاۋۇش . بۇ تاۋۇشنىڭ ئەسلىي ئۇيغۇر تىلى سۆزلىرىدىكى ئورنى چەكلىمگە ئۇچرىمايدۇ . يەنى ، سۆزنىڭ ھەرقانداق جايىدا كېلىۋېرىدۇ . مەسىلەن : [jɛr] ، [jol] ، [jajlaq] ، [aj] .

[x] تاۋۇشى كىچىك تىل ، سىيرىلاڭغۇ ، جاراڭسىز ئۇزۇك تاۋۇش . بۇ تاۋۇشنىڭ ئەسلىي ئۇيغۇر تىلى سۆزلىرىدىكى ئورنى چەكلىك بولۇپ ، سۆز بېشىدا ئاز ساندىكى تەقلىد سۆزلەردىلا كۆرۈلىدۇ . مەسىلەن : [xar – xar] ، [xir – xir] ، [xor – xor] . ئاز ساندىكى ئەسلىي ئۇيغۇر تىلى سۆزلىرىنىڭ ئوتتۇرىسىدا كۆرۈلىدۇ . مەسىلەن : [axtur_] ، [toxu] ، [tuxum] ، [toxta_] . سۆز ئاخىرىدا ئۇچرىمايدۇ . [x] تاۋۇشى ئاساسەن كىرمە سۆزلەردە كۆرۈلىدۇ . مەسىلەن : [xɛwɛr] ، [bɛxt] ، [xɛlq] ، [axir] .

[ʁ] تاۋۇشى كىچىك تىل ، سىيرىلاڭغۇ ، جاراڭلىق ئۇزۇك تاۋۇش . بۇ تاۋۇشنىڭ ئەسلىي ئۇيغۇر تىلى سۆزلىرىدىكى ئورنى مەلۇم دەرىجىدە چەكلىك بولىدۇ ، سۆز بېشىدا تەقلىد سۆزلەردىلا كۆرۈلىدۇ . مەسىلەن : [ʁaʒ – ʁaʒ] ، [ʁiʒ – ʁiʒ] . سۆزنىڭ ئوتتۇرىدا ۋە بىر بوغۇملۇق سۆزلەرنىڭ ئاخىرىدا كۆرۈلىدۇ . مەسىلەن : [taʁ] ، [tʃaʁ] ، [oʁul] ، [beʁir] .

[ɦ] تاۋۇشى بوغۇز ، سىيرىلاڭغۇ ، جاراڭلىق ئۇزۇك تاۋۇش . بۇ تاۋۇش ئىلگىرى جاراڭسىز ئۇزۇك تاۋۇش دەپ قارالغان . لېكىن ، « ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى تاۋۇشلىرىنىڭ ئاكوستىكىلىق تەتقىقاتى » دا [ɦ] تاۋۇشىنىڭ سۆز بېشىدا

كەلگەندە جاراڭلىق ، سۆز ئوتتۇرىدا بوغۇم بېشى بولۇپ كەلگەندە جاراڭلىق ([muɦim] [raɦɛt]) ، سۆز ئوتتۇرىدا بوغۇم ئاخىرى بولۇپ كەلگەندە جاراڭلىق ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ ئالدىدا كەلسە جاراڭلىق (مەسىلەن : [tɸɦimɛt] ، [mɸɦlɛt] ، [sɸɦbɛt]) ، جاراڭسىز ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ ئالدىدا كەلسە جاراڭسىز (مەسىلەن : [mɛɦkɛm] ، [dɛɦʃɛt]) ، سۆز ئاخىرىدا كەلگەندىمۇ جاراڭسىز بولۇپ كېلىدىغانلىقى ئىسپاتلانغان . دېمەك ، [ɦ] تاۋۇشى ئاساسىي جەھەتتىن جاراڭلىق ئۇزۇك تاۋۇش بولۇپ كېلىدۇ . بۇ تاۋۇش پەقەت ئاز ساندىكى تەقلىد سۆزلەر ۋە ئۇندەش (ئىملىق) سۆزلەردىلا كۆرۈلىدۇ . مەسىلەن : [aɦ] ، [paɦ] ، [ɦaw – ɦaw] . [ɦ] تاۋۇشى ئاساسەن كىرمە سۆزلەردە كۆرۈلىدۇ . مەسىلەن : [ɦesab] ، [maɦir] ، [izaɦ] ، [gunaɦ] ، [panaɦ] .

[tʃ] تاۋۇشى تىل ئالدى ، پارتلىغۇچى – سىيرىلاڭغۇ ، جاراڭسىز ئۇزۇك تاۋۇش . بۇ تاۋۇشنىڭ ئەسلىي ئۇيغۇر تىلى سۆزلىرىدىكى ئورنى چەكلىمگە ئۇچرىمايدۇ . يەنى ، سۆزنىڭ ھەرقانداق جايىدا كېلىۋېرىدۇ . مەسىلەن : [tʃatʃ] ، [atʃqutʃ] .

[dʒ] تاۋۇشى تىل ئالدى ، پارتلىغۇچى – سىيرىلاڭغۇ ، جاراڭلىق ئۇزۇك تاۋۇش . بۇ تاۋۇشنىڭ ئەسلىي ئۇيغۇر تىلى سۆزلىرىدە قوللىنىلىشى مەلۇم دەرىجىدە چەكلىك بولىدۇ . سۆز بېشىدا ئاساسەن تەقلىد سۆزلەردە كۆرۈلىدۇ . مەسىلەن : [dʒaq–dʒaq] ، [dʒaraŋ–dʒuruŋ] . بۇ تاۋۇش ئەرەب – پارس تىللىرىدىن كىرگەن سۆزلەردە كۆپرەك كۆرۈلىدۇ . مەسىلەن : [adʒiz] ، [badʒ] ، [dʒɛnub] .

[m] تاۋۇشى قوش لەۋ ، دىماق ، جاراڭلىق ئۇزۇك تاۋۇش . بۇ

تاۋۇشنىڭ ئەسلىي ئۇيغۇر تىلى سۆزلىرىدىكى ئورنى مەلۇم دەرىجىدە چەكلىك بولىدۇ . [m] تاۋۇشى ئەسلىي ئۇيغۇر تىلى سۆزلىرىنىڭ بېشىدا ئاز كۆرۈلىدۇ . مەسىلەن : [mɛn] ، [munu] ، [muz] ، [tamtʃɛ] ، [bilim] ، [ɛmgɛk] ، [qamaq] ، [barma] .

[n] تاۋۇشى تىل ئۇچى ئوتتۇرىسى ، دىماق ، جاراڭلىق ئۈزۈك تاۋۇش . بۇ تاۋۇشمۇ ئەسلىي ئۇيغۇر تىلى سۆزلىرىنىڭ بېشىدا ئاز كۆرۈلىدۇ . مەسىلەن: [nemɛ] ، [nɛgɛ] ، [kyn] ، [tyn] ، [yn] ، [intʃikɛ] ، [intilmɛk] .

[ŋ] تاۋۇشى تىل كەينى ، دىماق ، جاراڭلىق ئۈزۈك تاۋۇش . بۇ تاۋۇشنىڭ ئەسلىي ئۇيغۇر تىلى سۆزلىرىدىكى ئورنى چەكلىك بولىدۇ . [ŋ] تاۋۇشى سۆز بېشىدا كۆرۈلمەيدۇ ، ئاساسەن سۆز ۋە قوشۇمچىلارنىڭ ئاخىرىدا كېلىدۇ . مەسىلەن : [tɛŋ] ، [ɛŋ] ، [jɛŋ] ، [biziŋ] ، [kɛŋ] .

[l] تاۋۇشى تىل ئۇچى ئوتتۇرىسى ، قوۋۇز ، جاراڭلىق ئۈزۈك تاۋۇش . بۇ تاۋۇشنىڭ ئەسلىي ئۇيغۇر تىلى سۆزلىرىدىكى ئورنى چەكلىك بولىدۇ . سۆز بېشىدا ئاساسەن تەقلىد سۆزلەردە كۆرۈلىدۇ . مەسىلەن : [lip – lip] ، [lɸm – lɸm] . ئەسلىي ئۇيغۇر تىلى سۆزلىرىنىڭ قالغان جايلىرىدىكى قوللىنىلىشى ئانچە چەكلىمگە ئۇچرىمايدۇ . مەسىلەن : [bala] ، [altun] ، [qol] ، [ɛl] ، [jol] .

[r] تاۋۇشى تىل ئۇچى ئوتتۇرىسى ، تىترەڭگۈ ، جاراڭلىق ئۈزۈك تاۋۇش . بۇ تاۋۇشمۇ ئەسلىي ئۇيغۇر تىلى سۆزلىرىنىڭ بېشىدا كەلمەيدۇ . ئەسلىي ئۇيغۇر تىلى سۆزلىرىنىڭ باشقا جايلىرىدىكى قوللىنىلىشى ئانچە چەكلىمگە ئۇچرىمايدۇ . مەسىلەن : [tar] ، [qarlar] ، [tɛr] .

ئۇيغۇر تىلىدىكى ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ تەسۋىرىي جەدۋىلى

تاۋۇش چىقىرىش ئورنى / تاۋۇش چىقىرىش ئۇسۇلى		قوش لەۋ	لەۋ – چىش	تىل ئۇچى ئالدى	تىل ئۇچى ئوتتۇرىسى	تىل ئالدى	تىل ئۈستى	تىل كەينى	كىچىك تىل	بوغۇز
پارتلىغۇچى	جاراڭلىق	ب [b]			د [d]			گ [g]		
	جاراڭسىز	پ [p]			ت [t]			ك [k]	ق [q]	
پارتلىغۇچى – سىيرىلاڭغۇ	جاراڭلىق					ج [dʒ]				
	جاراڭسىز					چ [tʃ]				
سىيرىلاڭغۇ	جاراڭلىق	ۋ [w]	ز [z]			ژ [ʒ]	ي [j]		غ [ʁ]	ھ [ɦ]
	جاراڭسىز	ف [f]	س [s]			ش [ʃ]		خ [χ]		
دىماق	جاراڭلىق	م [m]			ن [n]			ڭ [ŋ]		
تىترەڭگۈ					ر [r]					
قوۋۇز					ل [l]					

4 . فونېما ۋارىيانتى

بىر فونېمنىڭ مەنسۇپ بولغان بىرقانچە تاۋۇش ئېلىمېنتلىرى ، يەنى مەلۇم بىر فونېمنىڭ كونكرېت ئىپادىلىنىش شەكىللىرى ۋارىيانت دەپ ئاتىلىدۇ . ۋارىيانت — بىر فونېمنىڭ سۆزدە تۇتقان ئورنىنىڭ ئوخشىماسلىقى ياكى ئالدى ـ كەينىدىكى تاۋۇشلار بىلەن بىرىكىش مۇناسىۋىتىنىڭ ئوخشىماسلىقى سەۋەبىدىن باشقىچىرەك تەلەپپۇز قىلىنىش ھادىسىسىدۇر . ۋارىيانت چوقۇم كونكرېت بىر تىلىدىكى مەلۇم بىر فونېمنىڭ تەۋە بولىدۇ . شۇڭا ، ئادەتتە فونېما ۋارىيانتى دەپمۇ ئاتىلىدۇ .

فونېما ۋارىيانتى شەرتلىك ۋارىيانت ۋە ئەركىن ۋارىيانت دەپ ئىككىگە بۆلۈنىدۇ .

شەرتلىك ۋارىيانت مەلۇم فونېتىكىلىق شارائىتنىڭ ئوخشىماسلىقىدىن ، يەنى ئالدى ـ كەينىدىكى تاۋۇشلارنىڭ تەسىرىگە ئۇچراش ئەھۋالىنىڭ ئوخشىماسلىقىدىن كېلىپ

چىقىدۇ ، مەسىلەن . ئۇيغۇر تىلىدا [i] تاۋۇشى كىچىك تىل تاۋۇشلىرى [q] ، [ʁ] ، [x] لارنىڭ كەينىدە كەلسە [ɨ] تەلەپپۇز قىلىنىدۇ . ئۆزى يالغۇز بوغۇم بولۇپ كەلسە ياكى تىل ئالدى تاۋۇشلىرىدىن كېيىن كەلسە [i] تەلەپپۇز قىلىنىدۇ . سۆزنىڭ ئاخىرىدىكى ئۇرغۇلۇق بوغۇمدىكى « ئى » تاۋۇشى بولسا [ɪ] تەلەپپۇز قىلىنىدۇ . ئالايلى :

[ianɛ]	[qɨz]	[apɪsɪ]
[sɛlbij]	[ʁɨzɑ]	[ɑldɪ]
[tʃiʃ]	[xɨrɛ]	[kɛldɪ]

مانا بۇلاردىكى [ɨ] ، [i] ، [ɪ] لار ئۇيغۇر تىلىدىكى [i] فونېمىسىنىڭ شەرتلىك ۋاريانتلىرى ھېسابلىنىدۇ .

ئۇيغۇر تىلىدىكى يۇقىرى سوزۇق تاۋۇشلار جاراڭسىز ئۆزۈك تاۋۇشلارنىڭ ئالدىدا ياكى ئىككى جاراڭسىز ئۆزۈك تاۋۇشنىڭ ئوتتۇرىسىدا كەلسە جاراڭسىزلىشىدۇ . مەسىلەن :

[pŷs] [tû̥t] [û̥q] [pî̥ʃ] [î̥ʃ]

مانا مۇشۇنداق فونېتىكىلىق شارائىتتا جاراڭسىز تەلەپپۇز قىلىنىدىغان [î̥] ، [û̥] ، [ŷ] لار ئۇيغۇر تىلىدىكى [i] ، [u] ، [y] فونېمىلىرىنىڭ شەرتلىك ۋاريانتلىرىدۇر .

ئۇيغۇر تىلىدىكى [n] تاۋۇشى ھەر خىل فونېتىكىلىق شارائىتلاردا ئۆزىدىن كېيىن كېلىدىغان بەزى تاۋۇشلار تەرىپىدىن ئاسسىمىلياتسىيە قىلىنىپ ، بەزىدە [m] ، بەزىدە [l] ، يەنە بەزىدە [j] تەلەپپۇز قىلىنىدۇ . مەسىلەن :

[jalʁan + mu] → [jalʁammu]
[jaman + liq] → [jamalliq]
[on+jɛttɛ] → [ojjɛttɛ]

مانا مۇشۇنداق فونېتىكىلىق شارائىتتا [n] نىڭ ئاسسىمىلياتسىيە قىلىنىشىدىن ھاسىل بولىدىغان [i] ، [l] ، [m] لار ئۇيغۇر تىلىدىكى [n] فونېمىسىنىڭ ۋاريانتلىرى ھېسابلىنىدۇ .

ئۇيغۇر تىلىدىكى [t] تاۋۇشى بەزىدە ئۆزىدىن كېيىنكى [s] تاۋۇشى تەرىپىدىن ئاسسىمىلياتسىيە قىلىنىپ [s] قىلىپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ . مانا مۇشۇنداق فونېتىكىلىق شارائىتتا ئاسسىمىلياتسىيە قىلىنىشتىن ھاسىل بولىدىغان [s] تاۋۇشى ئۇيغۇر تىلىدىكى [t] فونېمىسىنىڭ ۋاريانتى ھېسابلىنىدۇ .

[ɑ] ، [ɛ] تاۋۇشلىرى فونېتىكىلىق شارائىتقا ئاساسەن بەزىدە ئۆزلىرىنىڭ ئەسلىي ھالىتىنى ساقلاپ قالسا ، يەنە بەزىدە ئاجىزلىشىپ [e] ياكى [i] تاۋۇشلىرىغا نۆۋەتلىشىدۇ . ئەنە شۇنداق ئاجىزلىشىش نەتىجىسىدە ھاسىل بولىدىغان [i] ، [e] لار ، [ɑ] ، [ɛ] فونېمىلىرىنىڭ شەرتلىك ۋاريانتلىرى ھېسابلىنىدۇ .

ئۇيغۇر تىلىدىكى [p] تاۋۇشى بەزى فونېتىكىلىق شارائىتلاردا ئاجىزلىشىپ [w] تاۋۇشىغا نۆۋەتلىشىدۇ . بۇ [w] تاۋۇشى [p] فونېمىسىنىڭ ۋاريانتى ھېسابلىنىدۇ .

ئۇيغۇر تىلىدىكى [q] تاۋۇشى كونكرېت فونېتىكىلىق شارائىتتا ئاجىزلىشىپ بەزىدە [ʁ] غا ، بەزىدە [x] غا نۆۋەتلىشىدۇ . مەسىلەن :

[tumɑq + i] → [tumiʁi] [uq + ti] → [uxti]

ئەنە شۇنداق فونېتىكىلىق شارائىتتا [q] نىڭ ئاجىزلىشىشىدىن ھاسىل بولغان [ʁ] ، [x] لار [q] فونېمىسىنىڭ شەرتلىك ۋاريانتلىرىدۇر .

ئۇيغۇر تىلىدا يەنە فونېتىكىلىق شارائىتنىڭ ئوخشىماسلىقىغا قاراپ [k] تاۋۇشىنىڭ ئاجىزلىشىشىدىن ھاسىل بولىدىغان [ɣ] تاۋۇشى [k] فونېمىسىنىڭ ، [dʒ] تاۋۇشىنىڭ ئاجىزلىشىشى نەتىجىسىدە ھاسىل بولىدىغان [ʒ] تاۋۇشى [dʒ]

تاۋۇشى [dʒ] فونېمىسىنىڭ ، [tʃ] تاۋۇشىنىڭ ئاجىزلىشىشى نەتىجىسىدە ھاسىل بولىدىغان [ʃ] تاۋۇشى [tʃ] فونېمىسىنىڭ شەرتلىك ۋارىيانتلىرى ھېسابلىنىدۇ .

ئەركىن ۋارىيانت دېگىنىمىز ، ئوخشاش فونېتىكىلىق شارائىتتا ئۆزئارا ئالماشتۇرۇلسىمۇ مەنە پەرقلەندۈرەلمەيدىغان ئىككى ياكى ئىككىدىن ئارتۇق تاۋۇش ئېلېمېنتىنى كۆرسىتىدۇ . مەسىلەن ، ئۇيغۇر تىلىنىڭ بەزى شېۋىلىرىدە ئوخشاش فونېتىكىلىق شارائىتتا [j] تاۋۇشى [ʒ] قىلىپ تەلەپپۇز قىلىنسىمۇ مەنە ئۆزگەرمەيدۇ . مەسىلەن :

[jiltiz] → [ʒiltiz]　　[jip] → [ʒip]
[julun] → [ʒulun]　　[julʁun] → [ʒulʁun]
[jyrɛk] → [ʒyrɛk]　　[jyk] → [ʒyk]

لېكىن ، ئۇيغۇر تىلىدا [j] تاۋۇشىنىڭ [ʒ] تاۋۇشىغا ئالمىشىش ئەھۋالى مۇتلەق بولمايدۇ . يەنى ، [j] تاۋۇشى سۆز بېشىدا يۇقىرى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئالدىدا كەلگەندىلا ئاندىن ئۇنى [ʒ] تاۋۇشىغا ئالماشتۇرۇشقا بولىدۇ . يەنە كېلىپ بۇنداق ئالماشتۇرۇش ئۇيغۇر تىلىنىڭ ھەممە دىيالېكت ـ شېۋىلىرىدە بولۇۋەرمەيدۇ . دېمەك ، مانا مۇشۇنداق ئىككى تاۋۇش ئۆزئارا ئالماشقاندا مەنە ئۆزگەرمەيدىغان ئەھۋال شەرتلىك بولىدۇ ، بەزىلەر بۇلارنى نىسپىي ئەركىن ۋارىيانت دەپ ئاتايدۇ .

بىر فونېمىنىڭ ئۆز ئىچىگە ئالغان ھەرقايسى ۋارىيانتلىرى ئىچىدە بىرى تىپىك ۋارىيانت بولىدۇ . بۇ تىپىك ۋارىيانت ياكى ئۆزى يالغۇز ئوتتۇرىغا چىقالايدۇ ، ياكى ئۇنىڭ ئوتتۇرىغا چىقىش چاستوتىسى ئەڭ يۇقىرى بولىدۇ ، باشقا تاۋۇشلارنىڭ تەسىرىگە ئەڭ ئاز ئۇچرايدۇ . شۇڭا ، ئۇ بىرقەدەر تىپىك ھالدا شۇ فونېمىنىڭ ماھىيىتىگە ۋەكىللىك قىلالايدۇ . مانا مۇشۇنداق خۇسۇسىيەتكە ئىگە ۋارىيانت شۇ فونېمىنىڭ تىپىك ۋارىيانتى دېيىلىدۇ .

§5 . تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىش قانۇنىيىتى

تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىش قانۇنىيىتى تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشلىق قانۇنىيىتى ياكى تاۋۇشلارنىڭ سىڭگارمونىزمى دەپمۇ ئاتىلىدۇ . تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىش قانۇنىيىتى تۈركىي تىللاردىكى ، جۈملىدىن ئۇيغۇر تىلىدىكى مۇھىم بىر فونېتىكىلىق ئالاھىدىلىك بولۇپ ھېسابلىنىدۇ .

تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىش قانۇنىيىتى دېگىنىمىز ، سۆزدە ياكى سۆزگە قوشۇمچىلار ئۇلانغاندا ، سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ تىل ئورنى ۋە لەۋ ھالىتى جەھەتتىن ، ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ جاراڭلىقلىق ياكى جاراڭسىزلىق جەھەتتىن ئۆزئارا ماسلىشىپ كېلىشىگە قارىتىلغان ، تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىشى ئۇيغۇر تىلىدىكى سوزۇق تاۋۇشلاردىمۇ ، ئۇزۇك تاۋۇشلاردىمۇ كۆرۈلىدۇ . شۇڭا ، ئۇ سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىشى ۋە ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىشى دېگەن ئىككى تۈرگە ئايرىلىدۇ .

1 . سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىشى

سۆزدە ياكى سۆزگە قوشۇمچىلار ئۇلانغاندا ، سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ تىل ئورنى ، لەۋ ھالىتى جەھەتتىن ئۆزئارا ماسلىشىپ كېلىش ھادىسىسى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىشى دەپ ئاتىلىدۇ . ئۇيغۇر تىلىدىكى سوزۇق تاۋۇشلار تىل ئورنى ۋە لەۋ ھالىتى جەھەتتىن تۈرلەرگە بۆلۈنگەچكە ، سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىشىمۇ ئۆز ئىچىدىن تىل ئورنى جەھەتتىن ماسلىشىش ۋە لەۋ ھالىتى جەھەتتىن ماسلىشىش دەپ ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ .

1) تىل ئورنى جەھەتتىن ماسلىشىش : ئۇيغۇر تىلىدىكى سۆزلەردە (كۆپ بوغۇملۇق سۆزلەردە) ، بىرىنچى بوغۇمدا تىل

ئالدى سوزۇق تاۋۇشى كەلسە ، شۇنىڭغا ماس هالدا كېيىنكى بوغۇملاردىمۇ تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلىرى كېلىدۇ . مەسىلەن :

[ɛmgɛk] [gyzɛl] [nøwɛt] [tyrmɛ] [tʃymylɛ]

[søgɛl] [nɛʃpytl] [gødɛk] [øktɛ] [Jɛkyn] [Jøtkɛ-]

سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ تىل ئالدى جەھەتتىن ماسلىشىش ئەھۋالى سۆزلەرگە قوشۇمچىلار ئۇلانغاندا تېخىمۇ ئېنىق ئىپادىلىنىدۇ . يەنى ، تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشىدىن تۇرۇلگەن بىر بوغۇملۇق سۆزلەرگە ياكى ئاخىرقى بوغۇمى تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشىدىن تۇرۇلگەن كۆپ بوغۇملۇق سۆزلەرگە قوشۇمچىلار قوشۇلغاندا ، ئۇنىڭغا ماس هالدا قوشۇمچىلارنىڭ تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلۇق ۋارىيانتلىرى قوشۇلىدۇ . مەسىلەن :

[jɐr-gɛ] [øj-dɛ] [køk-rɛk] [ys-kɛn]

[øl-yp] [kør-yl-sɛ] [kɛl-tyr-gyz-gɛn]

[køp-ɛj-] [pɛrq-lɛn-mɛk] [wɛtɛn-dɛ]

[sɛz-gyr] [søz-lɛ-] [qɛlɛm-lɛr] [mɛ-rɛ-]

[øl-ɛr-mɛn] [øtʃ-yr-gytʃ] [mɛslihɛt-lɛʃ-]

[køj-dyr-gɛ] [køk-ɛr-] [øt-ɛ ŋ] [jøgɛ-mɛtʃ]

[gyp-yldɛ-] [øs-ym] [kɛm-tyk] [sypyr-gɛ]

[kø ŋ yl-tʃɛk] [øz-lyk] [løm-yldɛ-]

سۆزلەردە (كۆپ بوغۇملۇق سۆزلەردە) بىرىنچى بوغۇمدا تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇش كەلسە ، كېيىنكى بوغۇملاردىمۇ شۇنىڭغا مۇناسىپ هالدا تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇشلىرى كېلىدۇ . مەسىلەن :

[abroj] [altun] [batur] [buʁdaj]

[saman] [qoʁda] [oʁaq] [jamʁur]

[qujruq] [bulut] [alma] [bojun] [qoʁun]

[qoʃuq] [jawaʃ] [dʒalaq-dʒuluq] [ɦoquq]

تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇشىدىن تۇرۇلگەن بىر بوغۇملۇق سۆزلەرگە ياكى ئاخىرقى بوغۇمى تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇشىدىن تۇرۇلگەن كۆپ بوغۇملۇق سۆزلەرگە قوشۇمچىلار قوشۇلغاندا ، قوشۇمچىلارنىڭ تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇشلۇق ۋارىيانتلىرى قوشۇلىدۇ . مەسىلەن :

[abroj-luq] [altun-lar] [batur-ʁa]

[qoʁda-maq] [oqu-ʁan] [jataq-ta]

[jasan-dur-ʁan] [tur-up] [qop-aj]

[az-raq] [al-sa] [ma ŋ-ma] [oltur-ʁatʃ]

[taraq-la-] [baʃ-la-] [aq-ar-] [sun-uq]

[tut-am] [uq-um] [tuʁ-ut] [ojun-tʃuq]

[qon-daq] [ʃor-ta ŋ] [loq-ulda-] [tuj-ʁu]

[qanun-laʃ-] [qoral-lan-] [jalqun-dʒa-]

دېمەك ، سۆزدە ياكى سۆزگە قوشۇمچىلار قوشۇلغاندا ، بىرىنچى بوغۇمدا تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشى كەلسە ، كېيىنكى بوغۇملاردىمۇ تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ كېلىشى ؛ ئەگەر بىرىنچى بوغۇمدا تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇشى كەلسە ، كېيىنكى بوغۇملاردىمۇ تىل كەينى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ كېلىشى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ تىل ئورنى جەھەتتىن ماسلىشىشى بولۇپ هېسابلىنىدۇ .

2) لەۋ هالىتى جەھەتتىن ماسلىشىش: ئۇيغۇر تىلىدىكى كۆپ بوغۇملۇق سۆزلەردە بىرىنچى بوغۇمدا لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلار كەلسە ، شۇنىڭغا مۇناسىپ هالدا كېيىنكى

بوغۇملاردىمۇ لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلار كېلىدۇ . مەسىلەن :

[otun] [bultur] [boʁum] [sumbul]

[zulum] [dolqun] [tʃojun] [turmuʃ]

[oqu–] [sowu–] [toʃu–] [doqur–]

[bygyn] [tytyn] [tywryk] [søryn]

[tʃøgyn] [dykyr–dykyr] [øryk] [yzym]

[sypyr–] [tʃøtʃy–] [dʒøjly(mɛk)] [køwryk]

مانا بۇ مىسالىلاردا سوزۇق تاۋۇشلار سۆز تەركىبى ئىچىدە لەۋلىشىش جەھەتتىن ماسلاشقان .

خۇددى شۇنىڭدەك ، لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشتىن تۈزۈلگەن بىر بوغۇملۇق سۆزلەرگە يېكى ئاخىرقى بوغۇمى لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشتىن تۈزۈلگەن كۆپ بوغۇملۇق سۆزلەرگە قوشۇمچىلار قوشۇلغاندا ، قوشۇمچىلارنىڭ لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلۇق ۋارىيانتى بولغان شەرت ئاستىدا ، شۇ لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلۇق ۋارىيانتى قوشۇلىدۇ . مەسىلەن :

[otun–um] [køz–ym] [bøl–yn–yʃ] [køk–ytʃ]

[ju(j)un–dur] [kør–yʃ–tyr] [tur–ʁuz–uʃ]

[utʃ–ur–ul] [tyz–yl–yʃ] [tur–up] [oqu–ʁu(m)]

[tykyr–yk] [tol–un] [uq–um] [ut–uq]

[yn–ym] [tuʁ–ut] [ojun–tʃuq] [bojun–turuq]

[tuj–ʁu] [tut–qun] [syr–gyn] [kør–gy–lyk]

[gyp–yldɛ–] [buʒ–uldɑ–] [ɸl–ym–lyk] [orun–duq]

مانا بۇ مىسالىلاردا سۆزنىڭ ئاخىرقى بوغۇمىدىكى سوزۇق تاۋۇشلار قوشۇمچىدىكى سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن لەۋلىشىش

جەھەتتىن ماسلىشىپ كەلگەن .

ئۇيغۇر تىلىدىكى سۆزلەردە يەنە بىرىنچى بوغۇمىدا لەۋلەشمىگەن سوزۇق تاۋۇشلار كەلسە ، شۇنىڭغا ماس ھالدا كېيىنكى بوغۇملاردىمۇ لەۋلەشمىگەن سوزۇق تاۋۇشلار كېلىدىغان ھادىسە بار . مەسىلەن :

[adɛm] [ɛwɛt–] [ɛɦwal] [jamra–]

[natʃar] [midʒi–] [ɦadʒɛt] [ʁɛjrɛt]

[zinnɛt] [egiz] [qizil] [nidʒat]

[qabilijɛt] [qɛɦriman] [ɦadisɛ] [saqal]

[zaman] [gilɛm] [kerɛk] [samsa]

بۇ مىسالىلاردا سۆز تەركىبىدىكى سوزۇق تاۋۇشلار لەۋلەشمەسلىك جەھەتتىن ماسلاشقان .

خۇددى شۇنىڭدەك ، لەۋلەشمىگەن سوزۇق تاۋۇشتىن تۈزۈلگەن بىر بوغۇملۇق سۆزلەرگە يېكى ئاخىرقى بوغۇمى لەۋلەشمىگەن سوزۇق تاۋۇشلۇق كۆپ بوغۇملۇق سۆزلەرگە قوشۇمچىلار قوشۇلغاندا ، قوشۇمچىلارنىڭ لەۋلەشمىگەن سوزۇق تاۋۇشلۇق ۋارىيانتلىرى قوشۇلىدۇ . مەسىلەن :

[adɛm–lɛr] [qara–raq] [aq–ar–] [jamra–maq]

[ɛhwal–lar] [jat–aq–ta] [nidʒat–liq]

[egiz–lik] [pitʃ–aq] [kɛtʃ–ik] [atʃ–iq]

[kɛl–in] [kɛs–im] [soqa–tʃaq] [ɦar–ʁin]

[pir–ilda–] [tik–ildɛ–] [war–qira–] [nɛm–dɛ–]

[gyzɛl–lɛʃ–] [qoral–lan–] [para ŋ –laʃ–]

[jaz–iʃ] [kɛl–ip] [baʁ–qitʃɛ] [bar–aj]

يۇقىرىقى مىسالىلاردىكى سۆزلەرنىڭ ئاخىرقى بوغۇمىدىكى سوزۇق تاۋۇشلار قوشۇمچىدىكى سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن

لەۋلەشمەسلىك جەھەتتىن ماسلىشىپ كەلگەن .

دېمەك ، سۆزلەرنىڭ ياكى قوشۇمچىلارنىڭ بىرىنچى بوغۇمىدا لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلار كەلسە ، ئىككىنچى بوغۇملىرىدىمۇ لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ كېلىشى ، ئەگەر بىرىنچى بوغۇمىدا لەۋلەشمىگەن سوزۇق تاۋۇشلار كەلسە ، كېيىنكى بوغۇملىرىدىمۇ لەۋلەشمىگەن سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ كېلىشى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ لەۋ ھالىتى جەھەتتىن ماسلىشىشى ھېسابلىنىدۇ .

ئۇيغۇر تىلىدا سوزۇق تاۋۇشلار ئۆزئارا ماسلاشقاندا بەزىدە ئىككى خىل ئالاھىدىلىك جەھەتتىن ماسلىشىپ كەلسە ، يەنە بەزىدە بىر خىل ئالاھىدىلىك جەھەتتىن ماسلىشىپ كېلىدۇ . ئىككى خىل ئالاھىدىلىك جەھەتتىن ماسلىشىپ كېلىش ئەھۋالى تۆۋەندىكىدەك جەھەتلەردە كۆرۈلىدۇ .

1 . تىل ئالدى ، لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلىرىنىڭ ماسلىشىشى : بۇنىڭدا سوزۇق تاۋۇشلار ھەم تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇش بولۇش ، ھەم لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇش بولۇش جەھەتتىن ئۆزئارا ماسلىشىپ كېلىدۇ . مەسىلەن :

[ɸkynyʃ] [kɸrynyʃ] [tɸmyr] [ɸryk]

[jydyʃ] [kɸzym] [ɸtyk] [ɸtymlyk]

[sɸjymlyk] [symyryʃ] [ɸtkyr]

2 . تىل ئالدى ، لەۋلەشمىگەن سوزۇق تاۋۇشلىرىنىڭ ماسلىشىشى . بۇنىڭدا سوزۇق تاۋۇشلار ھەم تىل ئالدى ، ھەم لەۋلەشمەسلىك جەھەتتىن ئۆزئارا ماسلىشىپ كېلىدۇ . مەسىلەن :

[ɛmgɛk] [qɛlɛmlɛr] [mɛktɛpkɛ]

[kɛtʃtɛ] [ɛgmɛk] [sɛnlɛ–]

[kɛlmɛ] [ɛtmɛk] [ɛtɛ] [kɛkɛ] [jɛttɛ]

3 . تىل كەينى ، لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلىرىنىڭ ماسلىشىشى . بۇنىڭدا سوزۇق تاۋۇشلار ھەم تىل كەينى بولۇش ، ھەم لەۋلىشىش جەھەتتىن ئۆزئارا ماسلىشىپ كېلىدۇ . مەسىلەن :

[qoʁun] [joluq_] [qoʃuq] [bojun]

[oʁul] [oruq] [oltur_] [utuq]

[tʉtuq] [qopturʁuzup] [tutuʃ] [qoltuqum]

[otunum] [qoʁunluq] [olturuʃluq]

4. تىل كەينى ، لەۋلەشمىگەن سوزۇق تاۋۇشلىرىنىڭ ماسلىشىشى . بۇنىڭدا سوزۇق تاۋۇشلار ھەم تىل كەينى بولۇش ، ھەم لەۋلەشمىگەن بولۇش جەھەتتىن ئۆزئارا ماسلىشىپ كېلىدۇ . مەسىلەن :

[ana] [aldan_] [dalan] [jaman]

[anamlar] [aldanʁan] [jadqa] [aqraq]

[ʃaraqla–] [ʃaldama] [kanajʁa] [xalta]

[aʃxana] [qalmaq] [salʁatʃ] [baʃqarma]

سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ بىر خىل ئالاھىدىلىك جەھەتتىن ماسلىشىشى تۆۋەندىكى ئىككى جەھەتتە كۆرۈلىدۇ .

1 . تىل ئالدى ، لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلىرى بىلەن تىل ئالدى ، لەۋلەشمىگەن سوزۇق تاۋۇشلىرىنىڭ ماسلىشىشى . بۇنىڭدا سوزۇق تاۋۇشلار پەقەت تىل ئالدى بولۇش جەھەتتىنلا ئۆزئارا ماسلىشىپ كېلىدۇ . مەسىلەن :

[gyzɛl] [nɸwɛt] [jɛkyn] [ygrɛ] [ɸrkɛʃ]

[kɸl–gɛ] [kɸl–lɛr] [kɛl–tyr–] [kɸp–lɛp]

[jygyr–sɛ],[sɛz–gyr],[kɸp–ɛj–],[kɛm–tyk]

2 . تىل كەينى ، لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلىرى بىلەن تىل كەينى ، لەۋلەشمىگەن سوزۇق تاۋۇشلىرىنىڭ ماسلىشىشى . بۇنىڭدا سوزۇق تاۋۇشلار پەقەت تىل كەينى بولۇش جەھەتتىنلا

ئۆزئارا ماسلىشىپ كېلىدۇ . مەسىلەن :

[abroj] [batur] [orʁaq] [buʁdaj]

[qoʁda-] [qop-aj] [az-dur] [tur-ma]

[oqu-ʁan] [jalqun-dʒa-] [qanun-laʃ-]

سوزۇق تاۋۇشلاردىكى بۇ خىل ماسلىشىشلارنىڭ ھەممىسى يېزىقتا ئەكس ئەتكۈزۈلىدۇ . يەنى ، يېزىقتا شۇ ماسلاشقان شەكلى بويىچە يېزىلىدۇ .

جانلىق تىلدا سوزۇق تاۋۇشلاردىكى بۇ خىل ماسلىشىشتىن باشقا يەنە تۆۋەندىكىدەك ماسلىشىش ھادىسىسىمۇ كۆرۈلىدۇ :

1 . ئالدىنقى بوغۇمى لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشتىن تۈزۈلگەن ، كېيىنكى بوغۇملىرى لەۋلەشمىگەن سوزۇق تاۋۇشتىن تۈزۈلگەن سۆزلەرگە لەۋلەشمىگەن سوزۇق تاۋۇشتىن تۈزۈلگەن قوشۇمچىلار ئۇلانغاندا ، سۆزنىڭ ئالدىنقى بوغۇمىدىكى لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇش ئۆزىدىن كېيىنكى بوغۇملاردىكى لەۋلەشمىگەن سوزۇق تاۋۇشلارنى ھەتتا قوشۇمچە تەركىبىدىكى لەۋلەشمىگەن سوزۇق تاۋۇشلارنى ئۆزىگە ماسلاشتۇرۇپ لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشقا ئايلاندۇرىدۇ . مەسىلەن :

[ɸgɛn-iʃ] → [ɸgynʃ] [qulaq-im] → [quluqum]

[ojna-di-m] → [ojnudum] [otturа-si] → [otturusi]

[tumaq_iɳ] → [tumuquɳ] [toldurʁutʃi+ liq] →

[toldurʁutʃuluq]

2 . تەركىبىدىكى بوغۇملار لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشتىن تۈزۈلگەن سۆزلەرگە لەۋلەشمىگەن سوزۇق تاۋۇشتىن تۈزۈلگەن قوشۇمچىلار ئۇلانغاندا ، سۆز تەركىبىدىكى لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلار قوشۇمچە تەركىبىدىكى لەۋلەشمىگەن سوزۇق تاۋۇشلارنى ئۆزىگە ماسلاشتۇرۇپ ، لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشقا ئايلاندۇرىدۇ . مەسىلەن :

[tʃyʃyr-gɛn-im] → [tʃyʃyrgynym] [u-niɳ] → [unuɳ]

[bygyn-gitʃɛ] → [bygyngytʃɛ]

[qoj-ma-di-ɳ] → [qojmuduɳ]

[bol-i-du] → [boludu] [ʃu-niɳ] → [ʃunuɳ]

3 . لەۋلەشمىگەن سوزۇق تاۋۇشتىن تۈزۈلگەن سۆزلەرگە (پېئىللارغا) لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشتىن تەركىب تاپقان قوشۇمچىلار ئۇلانغاندا ، سۆز تەركىبىدىكى لەۋلەشمىگەن سوزۇق تاۋۇشلار قوشۇمچە تەركىبىدىكى لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشنى ئۆزىگە ماسلاشتۇرۇپ ، لەۋلەشمىگەن سوزۇق تاۋۇشقا ئايلاندۇرىدۇ . مەسىلەن :

[tʃiq-quʃtɛ] → [tʃiqqitʃɛ] [alʁutʃɛ] → [alʁitʃɛ]

[kɛl-gytʃɛ] → [kɛlgitʃɛ] [jazma-ʁutʃɛ] → [jazmiʁitʃɛ]

لېكىن، سوزۇق تاۋۇشلاردىكى يۇقىرىدا ئېيتىلغان ئۇچ خىل ماسلىشىش يېزىقتا ئەكس ئەتكۈزۈلمەيدۇ .

2 . ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىشى

سۆزلەرگە قوشۇمچە ئۇلانغاندا ، قوشۇمچىنىڭ بىرىنچى ئۇزۇك تاۋۇشى ئۆزى ئۇلانغان سۆزنىڭ ئاخىرىدىكى ئۇزۇك تاۋۇشقا جارانكلىق ياكى جارانكسىز بولۇش جەھەتتىن ئۆزئارا ماسلىشىپ كېلىدۇ . ئۇيغۇر تىلىدىكى بۇ خىل فونېتىكىلىق ھادىسە ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىشى دەپ ئاتىلىدۇ . ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىشى سۆزلەرگە قوشۇمچىلار ئۇلانغاندا كۆرۈلىدۇ .

1) جارانكلىقلىق جەھەتتىن ماسلىشىشى : جارانكلىق ئۇزۇك تاۋۇشلار بىلەن ئاخىرلاشقان سۆزلەرگە جارانكلىق ئۇزۇك تاۋۇش بىلەن باشلانغان قوشۇمچە ئۇلىنىدۇ (قوشۇمچىنىڭ شۇ خىل ۋارىيانتى بار بولغان ئەھۋالدا) . مەسىلەن :

[sɛz-gyr] [sɸz-lɛ_] [gyl-zar] [ɸj-gɛ]
[til-din] [al-duq] [ʃɛkil-daʃ] [qon-daq]
[joʁan-ʁina] [tyz-ginɛ] [tɛr-gyz-] [tur-ʁan]

بۇ مىساللاردا سۆزنىڭ ئاخىرىدىكى ئۈزۈك تاۋۇشلار بىلەن قوشۇمچىنىڭ بېشىدىكى ئۈزۈك تاۋۇش جاراڭلىق بولۇش جەھەتتىن ماسلىشىپ كەلگەن .

2) جاراڭسىزلىق جەھەتتىن ماسلىشىشى : جاراڭسىز ئۈزۈك تاۋۇشلار بىلەن ئاخىرلاشقان سۆزلەرگە جاراڭسىز ئۈزۈك تاۋۇش بىلەن باشلانغان قوشۇمچە ئۇلىنىدۇ (پەقەت قوشۇمچىنىڭ شۇ خىل ۋارىيانتى بار بولغان ئەھۋالدا) . مەسىلەن :

[ɸt-kyr] [tut-qutʃ] [sɛp-tin] [ɛjnɛk-tɛ]
[kɸp-tin] [tatliq-qina] [ɸt-kin] [tut-quz-]
[pyt-kyz_] [kɛt-ti] [ɸt-kɛn] [tap-qili]

بۇ مىساللاردا سۆزنىڭ ئاخىرىدىكى ئۈزۈك تاۋۇشلار بىلەن قوشۇمچىنىڭ بېشىدىكى ئۈزۈك تاۋۇشلار جاراڭسىزلىق جەھەتتىن ماسلاشقان .

3. سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىشى

ئۇيغۇر تىلىدىكى بەزى سوزۇق تاۋۇشلار بەزى ئۈزۈك تاۋۇشلار بىلەن بىرىكىپ كەلسە ، يەنە بەزى ئۈزۈك تاۋۇشلار بىلەن بىرىكىپ كەلمەيدۇ . ئۇيغۇر تىلىدىكى كۆپ ۋارىيانتلىق قوشۇمچىلارنىڭ شەكىللىنىشىدىكى سەۋەبلەرنىڭ بىرى مانا شۇ .

ئۇيغۇر تىلىدا ئادەتتە [q] ، [ʁ] تاۋۇشلىرى تىل كەينى سوزۇق تاۋۇشلىرى بىلەن بىرىكىدۇ ، تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلىرى بىلەن بىرىكمەيدۇ . پەقەت ئاز بىر قىسىم كىرمە

سۆزلەردىلا ، يەنى ئەرەب ـ پارس تىللىرىدىن كىرگەن سۆزلەردىلا [q] ، [ʁ] تاۋۇشلىرى [ɛ] تاۋۇشى بىلەن بىرىكىپ بوغۇم هاسىل قىلىدۇ . لېكىن ، [ɸ] ، [y] تاۋۇشلىرى بىلەن مۇتلەق بىرىكمەيدۇ . شۇنداقلا [k] ، [g] تاۋۇشلىرى تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلىرى بىلەن بىرىكىدۇ ، تىل كەينى سوزۇق تاۋۇشلىرى بىلەن بىرىكمەيدۇ . بىر قىسىم كىرمە سۆزلەردە ئەھۋال باشقىچە بولىدۇ . مەسىلەن :

[ʁɛzɛb] [ʁɛlibɛ] [qɛwɛt] [qɛʁɛz]
[gazir] [guruppa] [kadir] [kona]

مەيلى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ تىل ئورنى جەھەتتىن ماسلىشىشىدا بولسۇن ياكى لەۋ هالىتى جەھەتتىن ماسلىشىشىدا بولسۇن ۋە ياكى ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ جاراڭلىقلىق ـ جاراڭسىزلىق جەھەتتىن ماسلىشىشىدا بولسۇن ، بۇلارنىڭ هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى ماسلىشىش دەرىجىسى ئوخشىمايدۇ . بۇلارنىڭ ئىچىدە سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ لەۋ هالىتى جەھەتتىن ماسلىشىشىغا قارىغاندا تىل ئورنى جەھەتتىن ماسلىشىش ئەھۋالى ئەڭ تىپىك بولىدۇ ، لېكىن سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ لەۋ هالىتى جەھەتتىن ماسلىشىش ئەھۋالى بولسا ئانچە تىپىك ئەمەس . ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىش ئەھۋالى تېخىمۇ شۇنداق . يەنە بىر جەھەتتىن ، سۆز تەركىبىدىكى تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىشىغا قارىغاندا ، سۆزگە قوشۇمچىلار ئۇلانغان ۋاقىتتىكى ماسلىشىش ئەڭ تىپىك بولىدۇ . تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىش دەرىجىسىنىڭ ئوخشىماسلىقى تۆۋەندىكى سەۋەبلەردىن بولۇشى مۇمكىن .

بىرىنچىدىن ، هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى قوشۇمچىلارنىڭ بىر قىسمى كۆپ ۋارىيانتلىق بولسا ، يەنە بىر

قىسمى يەككە بولىدۇ . كۆپ ۋارىيانتلىق قوشۇمچىلارنىڭ ماسلىشىش قانۇنىيىتىگە ئۇيغۇن كېلىدىغان تۈرلىرى بولىدۇ ، لېكىن يەككە قوشۇمچىلار ماسلىشىش قانۇنىيىتىگە چۈشمەيدۇ .

ئىككىنچىدىن ، تۈرلۈك سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن باشقا تىللاردىن سۆز قوبۇل قىلىش نەتىجىسىدە تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىش قانۇنىيىتى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدىكىگە قارىغاندا ئاجىزلىشىپ كەتكەن .

§6 . ئۇيغۇر تىلىدىكى فونېمىلارنىڭ بىرىكىشى

1 . فونېمىلارنىڭ بىرىكىش قانۇنىيىتى

ئۇيغۇر تىلىدىكى فونېمىلارنىڭ بىرىكىش قانۇنىيىتىنى ئومۇمەن تۆۋەندىكى نۇقتىلارغا يىغىنچاقلاشقا بولىدۇ :

1 . ئۇيغۇر تىلىدا ئۈزۈك تاۋۇشلار سوزۇق تاۋۇشسىز ئۆزئارا بىرىكىپ كېلەلمەيدۇ .

2 . ئىككى سوزۇق تاۋۇش ئۆزئارا بىرىكىپ بىر بوغۇم تەركىبىدە كەلمەيدۇ .

3 . ئىككى ئۈزۈك تاۋۇش ئۆزئارا بىرىكىپ بوغۇم بېشى بولۇپ كەلمەيدۇ .

4 . ئەسلىي ئۇيغۇر تىلى سۆزلىرىدە [q] ۋە [ʁ] ئۈزۈك تاۋۇشلىرى تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلىرى بىلەن ، [k] ۋە [g] ئۈزۈك تاۋۇشلىرى تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇشلىرى بىلەن بىرىكىپ كەلمەيدۇ .

5 . [x] ، [r] ، [ʁ] ، [q] ، [w] ئۈزۈك تاۋۇشلىرىنىڭ كەينىگە[ɸ] ۋە [y] سوزۇق تاۋۇشلىرى بىرىكمەيدۇ .

6 . [l] ، [n] ئۈزۈك تاۋۇشلىرىنىڭ كەينىگە [y] سوزۇق تاۋۇشى ، [w] ئۈزۈك تاۋۇشىنىڭ كەينىگە [e] سوزۇق تاۋۇشى

بىرىكمەيدۇ .

7 . [ɸ] سوزۇق تاۋۇشىنىڭ كەينىگە [dʒ] ، [x] ، [d] ، [b] ، [ʁ] ، [q] ، [ɦ] ئۈزۈك تاۋۇشلىرى بىرىكمەيدۇ .

8 . سوزۇق تاۋۇش [y] نىڭ كەينىگە [b] ، [p] ، [x] ، [q] ، [ʁ] ، [ɦ] ، [j] ئۈزۈك تاۋۇشلىرى بىرىكمەيدۇ .

9 . سوزۇق تاۋۇش [u] نىڭ كەينىگە [b] ، [m] ئۈزۈك تاۋۇشلىرى بىرىكمەيدۇ .

10 . سوزۇق تاۋۇش [e] نىڭ كەينىگە [b] ، [h] ، [z] ئۈزۈك تاۋۇشلىرى بىرىكمەيدۇ .

2 . بوغۇم

1) بوغۇمنىڭ ئېنىقلىمىسى : بىز سۆزلىگەندە گەپنى ھامان بىر جۈملە - بىر جۈملىدىن ئىبارەت . جۈملە مەنە بىرلىكى بولغان بىرقانچە سۆزدىن تەركىب تاپىدۇ . سۆزلەرنى بولسا تاۋۇش جەھەتتىن بوغۇملارغا پارچىلاشقا بولىدۇ . دېمەك ، ئاڭلاش سېزىمى ئارقىلىق تەبىئىي ھېس قىلىشقا بولىدىغان تاۋۇش ئۈزۈندىسى بوغۇم دەپ ئاتىلىدۇ . باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا ، سۆزلەرنى تەلەپپۇز قىلغاندا تەبىئىي ھالدا بۆلۈنۈپ چىقىدىغان ھەربىر بۆلەك بوغۇم دېيىلىدۇ . بوغۇم تاۋۇشلارنىڭ ئاساسلىق قۇرۇلما بىرلىكى ھېسابلىنىدۇ . مەسىلەن ، « بۈگۈنكى ئىشنى ئەتىگە قويما » دېگەن جۈملە تۆت سۆزدىن تەركىب تاپقان بولۇپ ، ئاڭلاش سېزىمىدا تەبىئىي ھالدا « بۈ - گۈن - كى - ئىش - نى - ئە - تە - گە - قوي - ما » دېگەندەك ئون بوغۇم بولۇپ ئاڭلىنىدۇ .

بىر بوغۇم بىرلا تاۋۇش ئېلىپمېنتىدىن تۈزۈلۈشمۇ ، بىرقانچە تاۋۇش ئېلىپمېنتىدىن تۈزۈلۈشمۇ مۇمكىن . مەسىلەن ، « ئۇ » دېگەن سۆز بىرلا تاۋۇش ئېلىپمېنتىدىن تۈزۈلگەن .

« بۇ » ، « ئالـ ـ» دېگەن سۆزلەر ئىككى تاۋۇش ئېلىپمېنتتىن تۇزۇلگەن ، « مەكتەپ » دېگەن سۆزدىكى ھەربىر بوغۇم ئۈچ تاۋۇش ئېلىپمېنتتىن تۇزۇلگەن . « راست » دېگەن سۆز تۆت تاۋۇش ئېلىپمېنتتىن تۇزۇلگەن .

تەجرىبىلەر شۇنى ئىسپاتلىدىكى ، ھەربىر بوغۇم ئېيتىلغاندا ، تاۋۇش چىقىرىش ئەزالىرىدىكى مۇسكۇللار بىر قېتىم جىددىيلىشىدۇ ياكى ئاۋۇال كۈچىيىپ كېيىن ئاجىزلايدۇ ياكى دەسلەپتىلا جىددىي پەللىگە يېتىپ ، ئاندىن تەدرىجىي ئاجىزلايدۇ . ھەربىر بوغۇم جىددىيلىكى كۈچەيگەن بىر تاۋۇش ئېلىپمېنتتىن باشلىنىدۇ ۋە جىددىيلىكى ئاجىزلاشقان بىر تاۋۇش ئېلىپمېنتى بىلەن ئاخىرلىشىدۇ . جىددىيلىكى ئەڭ كۈچلۈك بولغان تاۋۇش بوغۇم ھاسىل قىلىدىغان تاۋۇش دەپ ئاتىلىدۇ . ئۇيغۇر تىلىدا سوزۇق تاۋۇشلار بوغۇم ھاسىل قىلىدىغان تاۋۇش ھېسابلىنىدۇ . جىددىيلىكى تەدرىجىي ئاجىزلىشىپ ياكى تەدرىجىي كۈچىيىپ ئۆتكۈنچى باسقۇچتا تۇرىدىغان تاۋۇشلار ، يەنى بوغۇم ھاسىل قىلغۇچى تاۋۇشلارغا (سوزۇق تاۋۇشلارغا) يانداش كېلىدىغان تاۋۇشلار بوغۇم ھاسىل قىلالمايدىغان تاۋۇشلار دەپ ئاتىلىدۇ . ئۇيغۇر تىلىدا ئۇزۇك تاۋۇشلار يەككە ھالدا بوغۇم ھاسىل قىلالمايدىغان تاۋۇش ھېسابلىنىدۇ . بوغۇمدىكى جىددىيلىكنىڭ يۇقىرى نۇقتىسى بوغۇم چوققىسى دەپ ئاتىلىدۇ . بوغۇملارنىڭ تۇتاشقان ئورنى ، يەنى بىر قېتىملىق جىددىيلىك باسقۇچى ئاياغلىشىپ ، كېيىنكى جىددىيلىك باشلىنىدىغان جاي بوغۇم چېگراسى دەپ ئاتىلىدۇ .

ئۇيغۇر تىلىدا بوغۇم چوققىسى ھامان سوزۇق تاۋۇشتا

بولىدۇ . چۈنكى ، سوزۇق تاۋۇش چىققاندا ، مۇسكۇللار ئەڭ جىددىي ھالەتكە كېلىدۇ، كېيىن ئاستا ـ ئاستا سۇسلىشىدۇ . بوغۇم تەركىبىدىكى سوزۇق تاۋۇشنىڭ ئالدىدىكى ئۇزۇك تاۋۇش جىددىيلىكنىڭ كۈچىيىشىگە مايىللىشىدۇ ، سوزۇق تاۋۇشتىن كېيىن كېلىدىغان ئۇزۇك تاۋۇش جىددىيلىكنىڭ پەسىيىشىگە مايىللىشىدۇ .

دۇنيادا ھەرقانداق بىر تىلدىكى بوغۇملار ئۆزىگە خاس قۇرۇلما ئالاھىدىلىكىگە ئىگە بولىدۇ . ئۇيغۇر تىلىدىكى بوغۇملارنىڭمۇ قەدىمدىن تارتىپ شەكىللەنگەن ئۆزىگە خاس قۇرۇلما ئالاھىدىلىكى بار بولۇپ ، ئۇلار تۆۋەندىكىچە :

1 . ئۇيغۇر تىلىدا سوزۇق تاۋۇشسىز بوغۇم تۇزۇلمەيدۇ . سۆزدە قانچە سوزۇق تاۋۇش بولسا ، ئۇ سۆز شۇنچە بوغۇم بولىدۇ . دېمەك ، ئۇيغۇر تىلىدا سوزۇق تاۋۇشلار بوغۇم ھاسىل قىلغۇچى تاۋۇش ھېسابلىنىدۇ . مەسىلەن ، ئو ـ قۇ ـ چى ـ لار ـ دا ـ كى .

2 . ئۇيغۇر تىلىدا ئىككى ياكى ئۈچ سوزۇق تاۋۇش ئېلىپمېنتى ئۆزئارا بىرىكىپ بىر بوغۇم تەركىبىدە كەلمەيدۇ . ئەگەر ئىككى سوزۇق تاۋۇش قاتار كەلسە ، ئالدىنقى سوزۇق تاۋۇش ئالدىنقى بوغۇمغا ، كېيىنكى سوزۇق تاۋۇش كېيىنكى بوغۇمغا تەۋە بولىدۇ . مەسىلەن :

ما ـ ئا ـ رىپ ئا ـ ئە ـ لە ئە ـ ئا ـ نە

3 . ئىككى ياكى ئىككىدىن ئارتۇق ئۇزۇك تاۋۇش ئېلىپمېنتى ئۆزئارا بىرىكىپ بوغۇم بېشى بولۇپ كەلمەيدۇ .

4 . ئۇيغۇر تىلىدا بوغۇم ئاز بولغاندا بىر تاۋۇش ئېلىپمېنتى (بۇ تاۋۇش ئېلىپمېنتى چوقۇم سوزۇق تاۋۇش بولىدۇ) دىن تۇزۇلىدۇ ، كۆپ بولغاندا تۆت تاۋۇش ئېلىپمېنتىدىن تۇزۇلىدۇ . بۇ تۆت تاۋۇش ئېلىپمېنتىنىڭ بىرى سوزۇق تاۋۇش ، قالغان ئۈچى ئۇزۇك تاۋۇش بولىدۇ . مەسىلەن ،

دوست ، قەست ، راست .

مانا بۇلار ئۇيغۇر تىلىنىڭ بوغۇم ئالاھىدىلىكلىرىدۇر .

2) بوغۇم تۈرى : ئۇيغۇر تىلىدىكى بوغۇملار بوغۇم ئاخىرى بولۇپ كەلگەن تاۋۇش ئېلېمېنتىنىڭ خاراكتېرىگە ئاساسەن ئوچۇق بوغۇم ۋە يېپىق بوغۇم دەپ ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ .

(1) ئوچۇق بوغۇم : سوزۇق تاۋۇشتىن تۈزۈلگەن ياكى سوزۇق تاۋۇش بىلەن ئاخىرلاشقان بوغۇم ئوچۇق بوغۇم دەپ ئاتىلىدۇ . مەسىلەن :

دا ـ دا ئا ـ نا ئە ـ تە تو ـ پا مە ـ سە ـ لە

(2) يېپىق بوغۇم : ئۇزۇك تاۋۇش بىلەن ئاخىرلاشقان بوغۇم يېپىق بوغۇم دەپ ئاتىلىدۇ . مەسىلەن :

ساڭ ـ دۇق ياش ـ لىق دەرس ـ لىر ئەرش ـ تىن

ئۇيغۇر تىلىدا يېپىق بوغۇم ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلەيدۇ .

3) بوغۇم تىپى : ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئۆزىگە خاس فونېتىكىلىق قائىدە ـ قانۇنىيەتلىرىگە ئاساسەن ئۇيغۇر تىلىدىكى بوغۇملارنىڭ قۇرۇلمىسى تۆۋەندىكىدەك ئالتە تىپقا بۆلۈنىدۇ :

(1) پەقەت بىرلا سوزۇق تاۋۇشتىن تۈزۈلىدىغان بوغۇم تىپى . مەسىلەن :

ئۇ ـ رۇق ئېـ ـرىق ئۇ ـ زۇم

ئا ـ دەم ئۇ ـ لار ئو ـ ماق

ئە ـ لەم ئو ـ رۇن ئى ـ مان

(2) بىر سوزۇق تاۋۇش بىلەن بىر ئۈزۈك تاۋۇشتىن تۈزۈلىدىغان بوغۇم تىپى . مەسىلەن :

ئاس ـ مان ئات ـ قا ئوق ئەر ـ كىن

ئۇس ـ تۇن ئول ـ تۇر

(3) بىر ئۇزۇك تاۋۇش بىلەن بىر سوزۇق تاۋۇشتىن

تۈزۈلىدىغان بوغۇم تىپى . مەسىلەن :

كا ـ لا كە ـ كە سا ـ لا ـ مەت ۋە ـ دە

تە ـ لە قۇ ـ تا بە ـ نا

(4) بىر ئۇزۇك تاۋۇش ، بىر سوزۇق تاۋۇش ۋە يەنە بىر ئۇزۇك تاۋۇشتىن تۈزۈلىدىغان بوغۇم تىپى . مەسىلەن :

تۈپ ـ راق يەر ـ لىك چاپ ـ سان كەت ـ مەن

چاش ـ قان ئۆس ـ مۇر دە ـ رەخ چام ـ غۇر

(5) بىر سوزۇق تاۋۇش ، ئىككى ئۇزۇك تاۋۇشتىن تۈزۈلىدىغان بوغۇم تىپى . مەسىلەن :

ئەرز ئېيت ـ ئارت ئەنت ئاست

ئۈست ئىشق ئەرش

(6) بىر ئۇزۇك تاۋۇش ، بىر سوزۇق تاۋۇش ۋە يەنە ئىككى ئۇزۇك تاۋۇشتىن تۈزۈلىدىغان بوغۇم تىپى . مەسىلەن :

مۈشت قەنت شەرق غەرب ھېيت دەرد

دەرس دوست سۈرەت ـ قايت ـ ئوبـ ـلاست

مانا بۇ ئالتە خىل بوغۇم تىپى تۈركىي تىللارنىڭ ، جۈملىدىن ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئەنئەنىۋى بوغۇم تىپلىرى بولۇپ ، ئۇ بوغۇم تىپلىرى ئورخۇن ـ يېنىسەي ئابىدىلىرى تىلى دەۋرىدىن تاكى 20 ـ ئەسىرنىڭ 80 ـ يىللىرىغىچە بولغان ئۇزاق دەۋردە ئاڭلىق ياكى ئاڭسىز يوسۇندا ساقلىنىلغان ۋە قوغداپ كېلىنگەنىدى ، ئۇلارغا ئەمەل قىلىنغان ۋە ھۆرمەت قىلىنغانىدى . لېكىن ، 20 ـ ئەسىرنىڭ 80 ـ يىللىرىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن باشلاپ ، ئۇيغۇر تىلىنىڭ بوغۇم ئالاھىدىلىكىگە ئۇيغۇن كەلمەيدىغان بىر قىسىم بوغۇم تىپلىرى ئۇيغۇر تىلىغا كىرىشكە باشلىدى . بۇ بوغۇم تىپلىرى بەش خىل بولۇپ ، ئۇلار تۆۋەندىكىچە :

1 . بىر ئۇزۇك تاۋۇش ۋە ئىككى سوزۇق تاۋۇشلۇق بىر

قوشما سوزۇق تاۋۇشتىن تۇزۇلگەن بوغۇم تىپى . مەسىلەن :

جۇڭ ـ خۇا پوتوڭ ـ خۇا را ـ دىئو دىئا ـ لوگ

2 . بىر ئۇزۇك تەڭداش ، ئىككى سوزۇق تاۋۇشلۇق بىر قوشما سوزۇق تاۋۇش ۋە يەنە بىر ئۇزۇك تاۋۇشتىن تۇزۇلگەن بوغۇم تىپى . مەسىلەن :

بىڭ ـ تۇەن سىلىڭ ـ يۇەن گۇاڭ ـ جۇ مە ـ چۇەن

3 . ئىككى ئۇزۇك تاۋۇشلۇق بىر قوشما ئۇزۇك تاۋۇش بىلەن بىر سوزۇق تاۋۇشتىن تۇزۇلگەن بوغۇم تىپى . مەسىلەن :

گرا ـ نات ترا ـ گېدىيە كلا ـ پان پلا ـ نېر

پسە ـ خولوگىيە پرو ـ زا شىڭشاڭ ـ شيا جيا ـ باۋيۇ

4 . ئىككى ئۇزۇك تاۋۇشلۇق بىر قوشما ئۇزۇك تاۋۇش ، بىر سوزۇق تاۋۇش ۋە يەنە بىر ئۇزۇك تاۋۇشتىن تۇزۇلگەن بوغۇم تىپى . مەسىلەن :

تراك ـ تور گرام ـ ماتىكا پرىز ـ سىپ كلاس ـ سىك

كران پلاس ـ ـتىنكا سۇ ـ لياۋ خلور پراك ـ تىكا

5 . ئىككى ئۇزۇك تاۋۇشلۇق بىر قوشما ئۇزۇك تاۋۇش ، بىر سوزۇق تاۋۇش ۋە يەنە ئىككى ئۇزۇك تاۋۇشلۇق بىر قوشما ئۇزۇك تاۋۇشتىن تۇزۇلگەن بوغۇم تىپى . مەسىلەن :

فرونت فرانك كرېست ترانس ـ پورت

كىرمە سۆزلەر تەركىبىدە يەنە مۇنداق بوغۇم تىپلىرىمۇ بار :

1 . ئۇچ ئۇزۇك تاۋۇشلۇق بىر قوشما ئۇزۇك تاۋۇش بىلەن بىر سوزۇق تاۋۇشتىن تۇزۇلگەن بوغۇم تىپى . مەسىلەن :

ستراتون ستراتوسفېرا

2 . ئۇچ ئۇزۇك تاۋۇشلۇق بىر قوشما ئۇزۇك تاۋۇش ، بىر سوزۇق تاۋۇش ۋە يەنە بىر ئۇزۇك تاۋۇشتىن تۇزۇلگەن بوغۇم تىپى . مەسىلەن :

پليوذ ـ كا ستربل ـ كا سترېپ ـ تومىتسىن

3 . ئىككى ئۇزۇك تاۋۇشلۇق بىر قوشما ئۇزۇك تاۋۇش ، بىر سوزۇق تاۋۇش ۋە يەنە ئۇچ ئۇزۇك تاۋۇشلۇق بىر قوشما ئۇزۇك تاۋۇشتىن تۇزۇلگەن بوغۇم تىپى . مەسىلەن :

سپېكتر كۋارتس

4 . بىر ئۇزۇك تاۋۇش ، بىر سوزۇق تاۋۇش ۋە ئۇچ ئۇزۇك تاۋۇشلۇق بىر قوشما ئۇزۇك تاۋۇشتىن تۇزۇلگەن بوغۇم تىپى . مەسىلەن :

گېرتس ئېـ لېكتر مېگا ـ گېرتس ماركس

5 . ئۇچ ئۇزۇك تاۋۇشلۇق بىر قوشما ئۇزۇك تاۋۇش ، بىر سوزۇق تاۋۇش ۋە ئىككى ئۇزۇك تاۋۇشلۇق بىر قوشما ئۇزۇك تاۋۇشتىن تۇزۇلگەن بوغۇم تىپى . مەسىلەن :

سترونت ـ سي

يۇقىرىقىدەك بوغۇم تىپلىرىنى تىلشۇناسلىق نۇقتىسىدىن ، ئۇيغۇر تىلىنىڭ ساپلىقىنى قوغداش نۇقتىسىدىن ، ئەمەلىي قوللىنىشقا ئاسان بولۇش ـ بولماسلىق نۇقتىسىدىن ، ئۇچۇر دەۋرىنىڭ ئالاھىدىلىكى نۇقتىسىدىن ، ماتېرىيال ئامبىرىدىن ئىزدەپ تېپىشقا ئاسان بولۇش ـ بولماسلىق نۇقتىسىدىن ئەتراپلىق تەھلىل قىلىشقا ۋە مۇۋاپىق بىر تەرەپ قىلىشقا توغرا كېلىدۇ .

4) سۆزلەرنى بوغۇملارغا ئايرىش ئۇسۇلى

1 . بىر سۆزدە قانچە سوزۇق تاۋۇش بولسا ، ئۇ سۆزدە شۇنچە بوغۇم بولىدۇ . ئەگەر ئىككى سوزۇق تاۋۇش ئوتتۇرىسىدا بىر ئۇزۇك تاۋۇش كەلسە ، بۇ ئۇزۇك تاۋۇش ئادەتتە كېيىنكى بوغۇمغا ئايرىلىدۇ ، يەنى ئۇ ئۇزۇك تاۋۇش ئىككىنچى بوغۇمنىڭ بىرىنچى تاۋۇشى بولىدۇ . مەسىلەن :

ئۆ ـ لۇم ئو ـ غۇل ئا ـ دەم ئە ـ گەر

ئا ـ دا ـ لەت ئو ـ يۇن ئو ـ قۇ ـ غان

ئەگەر ئىككى سوزۇق تاۋۇش ئارىلىقىدىكى بىر ئۇزۇك تاۋۇش

جانلىق تىلدا بىرىنچى بوغۇمغا تەۋە قىلىنىپ ، يەنى ئالدىنقى بوغۇمنىڭ ئاخىرقى تاۋۇشى قىلىنىپ ئېيتىلسا ، ئۇ چاغدا يېزىقتا ئۇ ئۇزۇك تاۋۇشتىن كېيىن بوغۇم ئايرىش بەلگىسى قويۇلىدۇ . ئوقۇشتا ھەم شۇنداق ئايرىپ ئوقۇلىدۇ . مەسىلەن :

مەس ـ ئۇل ئەس ـ ئەت جۇر ـ ئەت

قۇر ـ ئان قەت ـ ئىي مەس ـ ئۇت

2 . ئەگەر ئىككى سوزۇق تاۋۇش ئوتتۇرىسىدا ئىككى ئۇزۇك تاۋۇش كەلسە ، ئۇنىڭ ئالدىنقىسى بىرىنچى بوغۇمغا ، كېيىنكىسى ئىككىنچى بوغۇمغا تەۋە بولىدۇ . يەنى ، ئۇ ئىككى ئۇزۇك تاۋۇشنىڭ ئوتتۇرىسى بوغۇم چېگراسى بولىدۇ . مەسىلەن :

مەك ـ تەپ سال ـ قىن كەت ـ كەن

يول ـ داش كۇل ـ كە ئاش ـ لىق

3 . ئەگەر ئىككى سوزۇق تاۋۇش ئوتتۇرىسىدا ئۇچ ئۇزۇك تاۋۇش كەلسە ، ئالدىنقى ئىككى ئۇزۇك تاۋۇش ئالدىنقى بوغۇمغا ، كېيىنكى بىر ئۇزۇك تاۋۇش كېيىنكى بوغۇمغا تەۋە بولىدۇ . مەسىلەن :

دەرس ـ لىك دوست ـ لۇق شەرق ـ تىن

خەلق ـ چىل قەرز ـ دار قەست ـ لەش

4 . ئەسلىي ئۇيغۇر تىلىدا سۆز ئوتتۇرىسىدا ياكى سۆز ئاخىرىدا ئىككى سوزۇق تاۋۇش قاتار كەلمەيدۇ . لېكىن ، كىرمە سۆزلەردە قاتار كەلگەن بۇنداق ئىككى سوزۇق تاۋۇش ئىككى بوغۇمغا تەۋە بولىدۇ . مەسىلەن :

ما ـ ئا ـ رىپ پا ـ ئا ـ لە ـ يەت سا ـ ئەت

ئا ـ ئە ـ لە ما ـ ئاش

5) بوغۇم چېگراسىدىكى ئۆزگىرىش : ئۇيغۇر تىلى سۆزلەرنىڭ كەينىگە قوشۇمچە قوشۇشنى ئۆزىنىڭ ئاساسلىق گىراممماتىكىلىق ئالاھىدىلىكى قىلغان تىل . شۇڭا ، ئۇيغۇر تىلىدا سۆزلەرگە ياسىغۇچى ياكى تۇرلىگۈچى قوشۇمچىلار

ئۇلانغاندا ، سۆزلەرنىڭ ئەسلىدىكى بوغۇم چېگراسىدا بەزى ئۆزگىرىشلەر يۈز بېرىدۇ . بوغۇم چېگراسىدا يۈز بېرىدىغان بۇ خىل ئۆزگىرىشلەرنى تۆۋەندىكى نۇقتىلارغا يىغىنچاقلاش مۇمكىن :

1 . يېپىق بوغۇملۇق سۆزلەرگە سوزۇق تاۋۇش بىلەن باشلانغان قوشۇمچىلار ئۇلانغاندا ، ئەسلىدىكى بوغۇم چېگراسى ئۆزگىرىدۇ ، يەنى ئالدىنقى بوغۇمنىڭ بوغۇم چېگراسى (بوغۇم ئاخىرى) بولۇپ كەلگەن ئۇزۇك تاۋۇش كېيىنكى بوغۇمغا ئۆتۈپ ، كېيىنكى بوغۇمنىڭ بوغۇم بېشى بولۇپ كېلىدۇ . مەسىلەن :

يۇرت + ۇم ← يۇر ـ تۇم قەلەم + ى ← قە ـ لە ـ مى

كەل + ىش ← كە ـ لىش ئارت + ىپ ← ئار ـ تىپ

2 . ئاخىرقى بوغۇمى يۇقىرى سوزۇق تاۋۇشتىن تۇزۇلگەن ئىككى بوغۇملۇق بىر قىسىم تۇرغۇن سۆزلەرگە ئىسىملارنىڭ شەخس قوشۇمچىلىرى ئۇلانغاندا بوغۇملاردا قىسقىراش ھادىسىسى يۈز بېرىدۇ . مەسىلەن :

ئىسىم + ىم ← ئىس ـ مىم

جىسىم + ىم ← جىس ـ مىم

ئوغۇل + ۇم ← ئوغ ـ لۇم

بويۇن + ۇم ← بوي ـ نۇم

كۆڭۈل + ۇم ← كۆڭلۈم

مۇلۇك + ى ← مۇل ـ كى

3 . « دە ـ ، يە ـ ، يۇ ـ » پېئىللىرىغا بەزى قوشۇمچىلار ئۇلانغاندا ۋە سوزۇق تاۋۇش بىلەن ئاخىرلاشقان بىر قىسىم ئىسىملارغا شەخس قوشۇمچىلىرى ئۇلانغاندا بوغۇملاردا كۆپىيىش ھادىسىسى يۈز بېرىدۇ . مەسىلەن :

دە + ش ← دې ـ يىش پولۇ + م ← پو ـ لۇ ـ يۇم

يە + ش ← يې ـ يىش توخۇ + م ← تو ـ خۇ ـ يۇم

يۇ + پ ← يۇ ـ يۇپ پەلتو + م ← پەلتويۇم

4 . جانلىق تىلدا بەزى كىشى ئىسىملىرىنىڭ ئاخىرىغا

« ئاي » سۆزى ئۇلىنىپ كەلگەندە ، ئالدىنقى تەركىبىنىڭ سۆز ئاخىرى بولۇپ كەلگەن ئۇزۇك تاۋۇش كېيىنكى بوغۇمغا ئۆتۈپ ، كېيىنكى بوغۇمنىڭ بوغۇم بېشى بولۇپ كېلىدۇ . لېكىن ، بوغۇملاردىكى بۇ خىل ئۆزگىرىش ھادىسىسى يېزىقتا ئەكس ئەتكۈزۈلمەيدۇ . مەسىلەن :

جانلىق تىلدا	يېزىق تىلدا
تۇر-سۇ-ناي	تۇر-سۇ - ئاي
شە - رە - نای	شە - رە - ئاي
گۈ-زە-لاي	گۈ-زەل - ئاي

§7 . ئۇيغۇر تىلى تاۋۇشلىرىدىكى تېمبىرسىز ئامىللار

ھەرقانداق بىر تىلدىكى تاۋۇشلار تاۋۇش ئېگىزلىكى ، تاۋۇش كۇچى ، تاۋۇش ئۇزۇنلۇقى ۋە تاۋۇش تېمبىرىدىن ئىبارەت تۆت ئاملىنىڭ بىر پۈتۈن گەۋدىسى . بۇ تۆت ئامىل ئىچىدە تاۋۇش تېمبىرىنىڭ رولى ئىنتايىن مۇھىم . ھەرقانداق بىر تىلنىڭ تاۋۇشىنى تونۇشتا تاۋۇش تېمبىرى بولمىسا بولمايدۇ . لېكىن ، ھەرقانداق بىر تىلدا تاۋۇش تېمبىرىدىن باشقا يەنە تاۋۇش ئېگىزلىكى ، تاۋۇش كۇچى ۋە تاۋۇش ئۇزۇنلۇقىمۇ مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ . شۇڭا ، ھەرقانداق بىر تىل تاۋۇشىنى تونۇشتا ، پەقەت ئۇنىڭ تېمبىرىغىلا ئەھمىيەت بېرىپ ، قالغان ئۈچ ئامىلغا سەل قارىسا ، تاۋۇشلارنى ئەتراپلىق تونۇپ يەتكىلى بولمايدۇ . تاۋۇش ئېگىزلىكى ، تاۋۇش كۇچى ۋە تاۋۇش ئۇزۇنلۇقى تىل تاۋۇشلىرىدىكى تېمبىرسىز ئامىللار بولۇپ ، ئۇلارنىڭ ھەرقايسى تىللاردا ئوينايدىغان رولى ئوخشىمايدۇ . تىل تاۋۇشلىرىدىكى تېمبىرسىز ئامىللار تىللاردا تون ، سۆز ئۇرغۇسى ، ئۇزۇن ۋە قىسقا سوزۇق تاۋۇشلار ۋە ئىنتوناتسىيە (جۇملە ئۇرغۇسى ، پائۇزا ۋە جۇملە

ئىنتوناتسىيەسى) قاتارلىقلارنى شەكىللەندۈرىدۇ .

بۇ يەردە شۇنى ئەسكەرتىپ ئۆتىمىزكى ، ھەرقانداق بىر تىلدىكى سۆزلەرنىڭ بوغۇمىدا مۇئەييەن تاۋۇش ئېگىزلىكى بولىدۇ . لېكىن ، يۇقىرىدا دەپ ئۆتكىنىمىزدەك ، تاۋۇش ئېگىزلىكىنىڭ ھەرقايسى تىللاردا ئوينايدىغان رولى ئوخشىمايدۇ ، سۆزنىڭ بوغۇمىدىكى تاۋۇش ئېگىزلىكى بەزى تىللاردا ئىجتىمائىي ئادەتتىن شەكىللەنگەن مەنە پەرقلەندۈرۈش رولىغا ئىگە بولسا ، بەزى تىللاردا مەنە پەرقلەندۈرۈش رولىغا ئىگە ئەمەس ، تىلدىكى ئىجتىمائىي ئادەتتىن شەكىللەنگەن مەنە پەرقلەندۈرۈش رولىغا ئىگە بولغان تاۋۇش ئېگىزلىكى تون ھېسابلىنىدۇ . دېمەك ، سۆزنىڭ بوغۇمىدىكى ئىجتىمائىي ئادەتتىن شەكىللەنگەن مەنە پەرقلەندۈرۈش رولىغا ئىگە تاۋۇش ئېگىزلىكى تون دەپ ئاتىلىدۇ . تون خەنزۇ تىلى قاتارلىق بەزى تىللاردا بار . لېكىن ، ئۇيغۇر تىلىدا يوق . تون ئۇيغۇر تىلىدا يوق دېگەنلىك ، ھەرگىزمۇ ئۇيغۇر تىلىدىكى سۆزلەرنىڭ بوغۇمىدا تاۋۇش ئېگىزلىكى يوق ، دېگەنلىك ئەمەس ، ئۇيغۇر تىلىدىكى سۆزلەرنىڭ ھەربىر بوغۇمىدا تاۋۇش ئېگىزلىكى بار . لېكىن ، ئۇيغۇر تىلىدىكى تاۋۇشلارنىڭ ئېگىزلىكى تۇراقلىق ئەمەس ، ئەڭ مۇھىمى ، ئۇيغۇر تىلىدىكى تاۋۇش ئېگىزلىكىنىڭ ئىجتىمائىي ئادەتتىن شەكىللەنگەن مەنە پەرقلەندۈرۈش رولى يوق .

1 . سۆز ئۇرغۇسى

ئۇرغۇ سۆزدىمۇ ، جۇملىدىمۇ بولىدۇ . بۇ يەردە بىز پەقەت سۆز ئۇرغۇسى ئۈستىدىلا توختىلىمىز .

كۆپ بوغۇملۇق سۆزلەردىكى مەلۇم بىر بوغۇمنىڭ گەۋدىلىك تەلەپپۇز قىلىنىش ھادىسىسى سۆز ئۇرغۇسى دەپ ئاتىلىدۇ . ئۇرغۇ چۈشكەن بوغۇم ئۇرغۇلۇق بوغۇم ، ئۇرغۇ چۈشمىگەن بوغۇم ئۇرغۇسىز بوغۇم دېيىلىدۇ . سۆز ئۇرغۇسى ئومۇمەن تاۋۇش كۇچى بىلەن بىۋاستە مۇناسىۋەتلىك بولۇپ ، ئۇ تاۋۇش

كۆچمنى كۆچەيتىش ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ . دېمەك ، سۆز ئۇرغۇسى تاۋۇش كۆچى تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ . خەلقئارالىق تىرانسكرىپسىيە بىلەن ئىپادىلىگەندە ، سۆز ئۇرغۇسى چوشكەن بوغۇمنىڭ بىرىنچى تاۋۇشىنىڭ سول تەرەپ ئوستىگە تىك سىزىقچە يېزىلىدۇ .

سۆز ئۇرغۇسى ئۆزىنىڭ سۆزلەردە تۇتقان ئورنىغا قاراپ تۇراقلىق ئۇرغۇ ۋە تۇراقسىز ئۇرغۇ دەپ ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ .

بەزى تىللاردا سۆز ئۇرغۇسى شۇ تىلدىكى ھەممە سۆزنىڭ مۇئەييەن بوغۇمىغا چۈشىدۇ . بۇنداق سۆز ئۇرغۇسى تۇراقلىق ئۇرغۇ دەپ ئاتىلىدۇ . ئۇيغۇر تىلىدا سۆز ئۇرغۇسى سۆزنىڭ ئاخىرقى بوغۇمىغا چۈشىدۇ ، سۆزلەرگە قوشۇمچە ئۇلانغاندا ، قوشۇمچىلارغا (كۆپ بوغۇملۇق قوشۇمچىلاردا ئاخىرقى بوغۇمىغا) كۆچىدۇ . شۇڭا ، ئۇيغۇر تىلىنىڭ سۆز ئۇرغۇسى تۇراقلىق ئۇرغۇ دەپ قارىلىدۇ .

بەزى تىللاردا ھەربىر سۆزنىڭ ئۇرغۇسى تۇراقلىق بولسىمۇ ، لېكىن تۇرلۇك سۆزلەرنىڭ ئۇرغۇسى مۇئەييەن بىر بوغۇمغا چۈشمەيدۇ ، يەنى قانچىچى بوغۇمىغا چۈشۈشى تۇراقسىز بولىدۇ . بۇنداق سۆز ئۇرغۇسى تۇراقسىز ئۇرغۇ دەپ ئاتىلىدۇ . مەسىلەن ، رۇس تىلى ، فىرانسۇز تىلى ، ئىنگلىز تىلى قاتارلىق تىللارنىڭ سۆز ئۇرغۇسى تۇراقسىز ئۇرغۇ ھېسابلىنىدۇ .

تۇراقلىق ئۇرغۇغا ئىگە تىللاردا سۆز ئۇرغۇسى سۆزنىڭ لېكسىكىلىق ياكى گىراممانتىكىلىق مەنىلىرىنى پەرقلەندۈرۈش خۇسۇسىيىتىگە ئىگە بولمايدۇ . ئۇيغۇر تىلىدىكى سۆز ئۇرغۇسى تۇراقلىق ئۇرغۇ بولغانلىقتىن ، سۆزنىڭ لېكسىكىلىق ياكى گىراممانتىكىلىق مەنىلىرىنى پەرقلەندۈرۈش خۇسۇسىيىتىگە ئىگە ئەمەس دەپ قارىلىدۇ . تۇراقلىق

ئۇرغۇلۇق تىللاردا سۆز ئۇرغۇسى سۆزنىڭ لېكسىكىلىق ۋە گىراممانتىكىلىق مەنىلىرىنى پەرقلەندۈرۈش خۇسۇسىيىتىگە ئىگە . مەسىلەن :

رۇس تىلىدا :

за́мок	[zámok]	(قەلئە)
замо́к	[zamók]	(قۇلۇپ)
му́ка	[múka]	(ئازاب)
мука́	[muká]	(ئۇن)
до́ма	[dóka]	(ئۆيدە)
дома́	[domá]	(ئۆيلەر)

ئىنگلىز تىلىدا :

commune	[ḱɔmju:n]	(كوممۇنا)
commune	[kɔ́mju:n]	(سۆھبەت)
instinct	[ˈinstiŋkt]	(تۇغما قابىلىيەت)
instinct	[iństiŋkt]	(تولۇپ تاشقان)

2 . ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلار ۋە قىسقا سوزۇق تاۋۇشلار

تەلەپپۇز نۇقتىسىدىن ئېيتقاندا ، پارتلىغۇچى تاۋۇشلاردىن باشقا ھەرقانداق بىر تاۋۇشنى ئۇزۇن (سوزۇپ) ياكى قىسقا قىلىپ تەلەپپۇز قىلغىلى بولىدۇ . ئەمما ، ئەمەلىيەتتە تىلدىكى تاۋۇشلارنىڭ ئۇزۇن ياكى قىسقىلىقى ئاساسەن سوزۇق تاۋۇشلاردا ئىپادىلىنىدۇ . تاۋۇش ئۇزۇنلۇقى تەلەپپۇز ۋاقتىغا

باغلىق بولىدۇ .

سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ تاۋۇش ئۇزۇنلۇقىنىڭ ئوخشىماسلىقىدىن سۆز مەنىسى پەرقلىنىدىغان تىللاردا ، تاۋۇش ئۇزۇنلۇقى بىرقەدەر ئۇزۇن بولغان سوزۇق تاۋۇشلار ، يەنى سوزۇپ تەلەپپۇز قىلىنىدىغان سوزۇق تاۋۇشلار ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇش دەپ ئاتىلىدۇ . تاۋۇش ئۇزۇنلۇقى قىسقىراق بولىدىغان سوزۇق تاۋۇشلار قىسقا سوزۇق تاۋۇش دەپ ئاتىلىدۇ . دېمەك ، تاۋۇش ئۇزۇنلۇقى بەزى تىللاردا ئۇزۇن - قىسقا سوزۇق تاۋۇشلارنى شەكىللەندۈرىدۇ .

ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلار خەلقئارالىق تىرانسكرىپسىيەدە ئىككى خىل ئۇسۇل بىلەن ئىپادىلىنىدۇ :

بىرى ، سوزۇق تاۋۇش بەلگىسى ئۇستىگە « ـ » بەلگىسى قويۇلىدۇ ياكى سوزۇق تاۋۇش بەلگىسىدىن كېيىن قوش چېكىت « : » قويۇلىدۇ . مەسىلەن ، [ā] ياكى [a:] لار ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشقا ، [a] قىسقا سوزۇق تاۋۇشقا ۋەكىللىك قىلىدۇ .

يەنە بىرى ، سوزۇق تاۋۇش بەلگىسىنى تەكرار يېزىش ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ . مەسىلەن ، [aa] ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشقا ، [a] قىسقا سوزۇق تاۋۇشقا ۋەكىللىك قىلىدۇ .

قىسقا سوزۇق تاۋۇشقا ئادەتتە قوشۇمچە بەلگىلەر ئىشلىتىلمەيدۇ .

هازىرقى زامان ئۇيغۇرتىلىدا تاۋۇشنى ئۇزۇن ياكى قىسقا تەلەپپۇز قىلىش ئارقىلىق سۆز مەنىسىنى پەرقلەندۈرىدىغان ئەھۋال قىسمەن مەۋجۇت . يەنى ، هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا شەكىلداش سۆزلەر (بۇنداق سۆزلەر گەرچە كۆپ بولمىسىمۇ) تەركىبىدىكى بەزى سوزۇق تاۋۇشلار ئۇزۇن ياكى قىسقا تەلەپپۇز

قىلىنىش ئارقىلىق مەنىلىرى پەرقلەندۈرۈلىدۇ . مەسىلەن :

[bala:] (بالا ـ قازا)	[bala] (پەرزەنت)
[a:ra] (دېھقانچىلىق سايمىنى)	[ara] (~ ئاي)
[tɸ:ʃyk] (تۆشۈكى بار ئايال)	[tɸʃyk] (كامار)
[a:tʃa] (ئاچا ـ سىڭىل)	[atʃa] (~ يول)
[bo:laq] (بىر ~ دورا)	[bolaq] (~ مانتا)
[pa:tʃaq] (~ سۆڭىكى)	[patʃaq] (چۈلچۈل)
[tʃa:taq] (دەرەخنىڭ چاتقى)	[tʃataq] (~ ئىش)
[dʒa:za] (جازىسى ئۈستۈن)	[dʒaza:] (جازاسىنى بەرمەك)
[pa:ʃa] (ئۈنۈان)	[paʃa] (~ چاقماق)
[ata:] (ئاتا قىلماق)	[ata] (ئاتا ـ ئانا)
[ta:maq] (~ سالماق)	[tamaq] (~ يېمەك)
[tʃa:q] (هارۋا چاقى)	[tʃaq] (چاقماق)
[tʃa:za] (~ قىستۇرماق)	[tʃaza:] (~ قۇرماق)
[to:la] (ئارغامچا پىشلىدۇر)	[tola] (كۆپ ، جىق)
[dawa:] (~ بولماق)	[dawa] (داۋاسىنى بەرمەك)
[a:da] (ئىچى ئاغرىماق)	[ada:] (~ بولماق)

سوزۇق تاۋۇشلار ئۇزۇن ۋە قىسقا تەلەپپۇز قىلىنىش ئارقىلىق سۆز مەنىسى پەرقلەندۈرۈلىدىغان بۇ خىل فونېتىكىلىق هادىسە هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىغا بېغىشلانغان ماقالە - ئەسەرلەردە سۆز ئۇرغۇسى بىلەن مۇناسىۋەتلىك دەپ قارىلىۋاتىدۇ . بۇ تىلشۇناسلىق نەزەريەسىگە پۈتۈنلەي زىت بولغان بىر خىل خاتا قاراش . چۈنكى ، تىلشۇناسلىقتا ئۇرغۇ تاۋۇش كۈچى تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ ، شۇڭا ئۇرغۇ تاۋۇش

كۆچى بىلەن بىۋاستە مۇناسىۋەتلىك ، ئۇزۇن ـ قىسقا سوزۇق تاۋۇشلار بولسا تاۋۇش ئۇزۇنلۇقى تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ . شۇڭا ، ئۇلار تاۋۇش ئۇزۇنلۇقى بىلەن بىۋاستە مۇناسىۋەتلىك دەپ قارىلىدۇ . دېمەك ، سۆز ئۇرغۇسى بىلەن ئۇزۇن ـ قىسقا سوزۇق تاۋۇشلارنى شەكىللەندۈرىدىغان تاۋۇش ئامىللىرى تۈپتىن ئوخشمايدۇ . ئۇيغۇر تىلىدىكى شەكىلدىكى سۆزلەرنىڭ مەنىلىرىنى پەرقلەندۈرىدىغان تۈپكى ئامىل تاۋۇش كۆچى تەرىپىدىن بەلگىلىنىدىغان ئۇرغۇ بولماستىن ، بەلكى تاۋۇش ئۇزۇنلۇقى تەرىپىدىن بەلگىلىنىدىغان ئۇزۇن ـ قىسقا سوزۇق تاۋۇشلاردۇر .

3 . ئىنتوناتسىيە

يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتۈلگەن تون ، سۆز ئۇرغۇسى ، ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇش ۋە قىسقا سوزۇق تاۋۇشلار پەقەت سۆز دائىرىسى ئىچىدىلا ئىپادىلىنىدىغان تېمىبرسىز ئاممىلار ھېسابلىنىدۇ . ئەمەلىيەتتە ، كىشىلەرنىڭ نۇتقىدا پۈتۈن جۈملە ياكى جۈملە ئۇزۇندىسىدە ئاھاڭ جەھەتتە ئۆرلەش ـ تۆۋەنلەش ، تىزلىشىش ـ ئاستىلىشىش ، ئۇزىراش ـ قىسقىراش ، كۆچىيىش ـ ئاجىزلىشىش قاتارلىق ئۆزگىرىشلەر بولىدۇ . دېمەك ، جۈملە ياكى جۈملە ئۇزۇندىسىنىڭ ئاھاڭ جەھەتتىكى ھەرخىل ئۆزگىرىشلىرى (ئاۋازنىڭ يۇقىرى ـ تۆۋەنلىك ، ئۇزۇن ـ قىسقىلىق ، كۆچلۈك ـ ئاجىزلىق قاتارلىق جەھەتلەردىكى ئۆزگىرىشلىرى) ئىنتوناتسىيە دەپ ئاتىلىدۇ . بۇلارنىڭ ئىچىدە ئاۋازنىڭ يۇقىرى ـ تۆۋەنلىكى تىپىكىرەك بولۇپ ، ئۇ ناھايىتى مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ .

ئىنتوناتسىيە جۈملە ئۇرغۇسى ، پائۇزا ۋە جۈملە ئىنتوناتسىيەسىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ .

1) جۈملە ئۇرغۇسى : كىشىلەر سۆزلىگەندە گەپلەر ھەرگىز

بىر تەكشىلىكتە چىقمايدۇ ، ھامان مەلۇم سۆزلەرنى كۆچەيرەك ئېيتسا ، مەلۇم سۆزلەرنى بوشراق ئېيتىدۇ . مانا مۇشۇنداق كۆچەپ تەلەپپۇز قىلىش نەتىجىسىدە جۈملە ئۇرغۇسى ھاسىل بولىدۇ . دېمەك ، جۈملە تەركىبىدىكى مەلۇم بىر سۆزنىڭ باشقا سۆزلەرگە قارىغاندا گەۋدىلىكرەك ، كۆچەيرەك تەلەپپۇز قىلىنىش نەتىجىسىدە ھاسىل بولىدىغان ئۇرغۇ جۈملە ئۇرغۇسى دەپ ئاتىلىدۇ . باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا ، ئەگەر سۆزلىگۈچى جۈملىدىكى مەلۇم بىر سۆزنى مۇھىم دەپ بىلىپ ، ئاڭلىغۇچىنىڭ دىققىتىنى قوزغاش مەقسىتىدە ئالاھىدە كۆچەپ ياكى سوزۇپ ئېيتسا ، بۇنداق ئۇرغۇ جۈملە ئۇرغۇسى دەپ ئاتىلىدۇ . جۈملە ئۇرغۇسى شۇ جۈملىدىكى تەكىتلىمەكچى بولغان سۆز بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغاچقا ، ئادەتتە تەكىت ئۇرغۇسى ياكى لوگىكىلىق ئۇرغۇ دەپمۇ ئاتىلىدۇ .

جۈملە ئۇرغۇسى سۆز ئۇرغۇسىدىن كۆپ پەرقلىنىدۇ . سۆز ئۇرغۇسى ئىجتىمائىي ئادەت خاراكتېرىگە ئىگە بولىدۇ . شۇڭا ، ئۇ ھەربىر سۆزنىڭ مۇئەييەن بوغۇمىغا تۇراقلاشقان بولىدۇ . جۈملە ئۇرغۇسى بولسا ئىجتىمائىي ئادەت خاراكتېرىگە ئىگە ئەمەس ، شۇڭا ئۇ سۆزلىگۈچىنىڭ نېمىنى تەكىتلىمەكچى بولۇشىغا ئەگىشىپ ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ . ئوخشاش بىر جۈملىدە تەكىتلەنگەن سۆز ئوخشىمىسا ، شۇ جۈملىنىڭ جۈملە ئۇرغۇسىمۇ ئوخشمايدۇ . جۈملە ئۇرغۇسى جۈملىدىكى ھەرقانداق بىر سۆزگە چۈشۈشى مۇمكىن ، ئەگەر شۇ سۆز تەكىتلەنگەن ياكى گەۋدىلىك تەلەپپۇز قىلىنغان بولسىلا . مەسىلەن :

بىز بۈگۈن كۆرگەزمىگە باردۇق .

△

(باشقىلار ئەمەس ، بەلكى بىز)

بىز بۈگۈن كۆرگەزمىگە باردۇق .

△

(باشقا كۇنى ئەمەس ، بەلكى بۈگۈن)
بىز بۈگۈن كۆرگەزمىگە باردۇق .
△
(باشقا ئىشقا ئەمەس ، بەلكى كۆرگەزمىگە)
بىز بۈگۈن كۆرگەزمىگە باردۇق .
△
(باراالمدۇق ئەمەس ، بەلكى باردۇق)

مەلۇم بىر سۆزنى خەۋەرگە يانداش ، يەنى خەۋەرنىڭ ئالدىغا قويۇش ئارقىلىقمۇ جۈملە ئۇرغۇسى ھاسىل قىلىنىدۇ . مەسىلەن :
بۈگۈن كۆرگەزمىگە بىز باردۇق .
△
بىز كۆرگەزمىگە بۈگۈن باردۇق .
△
بىز بۈگۈن كۆرگەزمىگە باردۇق .
△
...

جۈملە ئۇرغۇسى سۆزلىگۈچىنىڭ مەقسىتى ۋە ھېسسىياتى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولىدۇ . شۇڭا ، بىرەر ماقالە ياكى ئەسەرنى ئوقۇغاندا ، ئۇنى قايتا ـ قايتا ئوقۇپ ، ئاپتورنىڭ مەقسىتىنى ، ھېسسىياتىنى توغرا چۈشىنىپ ، ھەربىر جۈملە ئوتتۇرىسىدىكى لوگىكىلىق مۇناسىۋەتلەرنى ياخشى ئىگىلىۋالغاندىلا ، ئاندىن ئۇنىڭ ھەربىر جۈملىسىدىكى جۈملە ئۇرغۇلىرىنى توغرا ، ئېنىق تەلەپپۇز قىلغىلى بولىدۇ .

2) پائۇزا (تىنىق) : پائۇزا دېگەن بۇ ئاتالغۇ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا « تىنىش ، توختاش » دېگەن مەنىلەردە قوللىنىلىدۇ . كىشىلەر سۆزلىگەندە ھەربىر جۈملە گەپنى قىلىپ بولغاندا تىنىشقا توغرا كېلىدۇ . بىر جۈملىنىڭ ئىچىدىمۇ ھەرخىل تىنىشلار بولىدۇ . ئەنە شۇنداق جۈملە بىلەن جۈملە

ئوتتۇرىسىدىكى ، جۈملە بۆلەكلىرى بىلەن جۈملە بۆلەكلىرى ئوتتۇرىسىدىكى ، سۆز بىلەن سۆز ئوتتۇرىسىدىكى ئاۋاز جەھەتتىكى تىنىش پائۇزا دەپ ئاتىلىدۇ . پائۇزا جۈملىنىڭ قۇرۇلما قاتلاملىرىغا ئاساسەن جايلاشتۇرۇلغاندىلا ، ئىپادىلىمەكچى بولغان ئوي ـ پىكىرنى ئېنىق ، توغرا ئىپادىلىگىلى بولىدۇ . ناھايىتى روشەن بولغان پائۇزىلار ئادەتتە يېزىقتا تىنىش بەلگىلىرى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ . مەسىلەن :
ئۆگەن ئوغلۇم دادامغا ئوخشاش ، ئېشەك بولما .
ئۆگەن ئوغلۇم ، دادامغا ئوخشاش ئېشەك بولما .

سىز نومۇسسىز ئادەم ئەمەس . (ماختاش)
سىز نومۇسسىز ، ئادەم ئەمەس . (تىللاش)

جالال ئاكام سىزنى چاقىرىۋاتىدۇ (چاقىرغۇچى « جالال »)
جالال ، ئاكام سىزنى چاقىرىۋاتىدۇ (چاقىرىلغۇچى « جالال »)

ۋارىس تۆگە كەلدى . (كەلگۈچى تۆگە لەقەملىك ۋارىس)
ۋارىس ، تۆگە كەلدى . (كەلگۈچى تۆگە)

يەنە بەزى روشەن پائۇزىلارغا تىنىش بەلگىلىرى ئىشلىتىلمىسىمۇ ، لېكىن تىنىش ياكى توختاش ئورنىنىڭ ئوخشىماسلىقى سەۋەبلىك مەنە پەرقلىنىدۇ . مەسىلەن :
ئۇ باي / خوتۇننىڭ گېپىنى ئاڭلايتۇ .
ئۇ / باي خوتۇننىڭ گېپىنى ئاڭلايتۇ .

بۇ / لۆڭگە ئەمەس .
بۇ لۆڭگە / ئەمەس .

يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان مىساللاردىكى پائۇزىلار مەنە پەرقلەندۈرۈش رولىغا ئىگە پائۇزىلار ھېسابلىنىدۇ . ئۇنىڭدىن

باشقا ، جۈمله بىلەن جۈمله ئوتتۇرىسىدا ، جۈمله تەركىبىدىكى جۈمله بۆلەكلىرى بىلەن جۈمله بۆلەكلىرى ، سۆزلەر بىلەن سۆزلەر ئوتتۇرىسىدىمۇ مەنە پەرقلەندۈرۈش رولىغا ئىگە بولمىغان تۇرلۇك تىنىشلار بولىدۇ . بۇلارمۇ ئۆز نۆۋىتىدە پائۇزا ھېسابلىنىدۇ .

3) جۈمله ئىنتوناتسىيەسى : جۈمله ئاھاڭنىڭ يۇقىرى - تۆۋەنلىك ، ئۇزۇن - قىسقىلىق ۋە كۈچلۈك - ئاجىزلىق جەھەتلەردىكى ئۆزگىرىشلىرى جۈمله ئىنتوناتسىيەسى ھېسابلىنىدۇ . بۇلارنىڭ ئىچىدە ئاۋازنىڭ يۇقىرى - تۆۋەنلىكى ئەڭ تىپىك بولۇپ ، ئۇ ناھايىتى مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ . شۇڭا ، ئادەتتە جۈملىنىڭ ئاۋاز ئېگىزلىكى جەھەتتىكى ئۆزگىرىشى جۈمله ئىنتوناتسىيەسى دېيىلىدۇ .

جۈمله ئىنتوناتسىيەسى تىللاردا ئومۇمەن مۇنداق ئىككى خىل رول ئويناىدۇ .

1 . جۈمله ئىنتوناتسىيەسى تىلدا سىنتاكسىسلىق رول ئويناىدۇ . جۈمله ئىنتوناتسىيەسىنىڭ سىنتاكسىسلىق رولى تۆۋەندىكى جەھەتلەردە ئىپادىلىنىدۇ .

بىرىنچى ، جۈمله ئىنتوناتسىيەسى جۈملىنىڭ مۇھىم فونېتىكىلىق بەلگىسى ، جۈملىنى جۈمله قىلىپ تۇرىدىغان مۇھىم ئامىل . شۇڭا ، ھەرقانداق بىر جۈمله ئۆزىگە خاس ئىنتوناتسىيەگە ئىگە بولىدۇ .

ئىككىنچى ، جۈمله ئىنتوناتسىيەسى جۈملىنى سۆزدىن ۋە سۆز بىرىكمىلىرىدىن پەرقلەندۈرۈپ تۇرىدىغان مۇھىم فونېتىكىلىق ئامىل . مەلۇم بىر سۆز ياكى سۆز بىرىكمىسى مۇئەييەن تىل شارائىتىدا پەقەت ئىنتوناتسىيەگە ئىگە قىلىنسىلا ، ئەسلىدىكى خاراكتېرىنى ئۆزگەرتىپ ، جۈملىگە ئۆزگىرىدۇ ، يەنى جۈملىلىك خاراكتېرگە ئىگە بولىدۇ .

ئۈچىنچى ، جۈمله ئىنتوناتسىيەسى جۈملىلەرنى تۇرگە

ئايرىشتا مۇھىم رول ئويناىدۇ . شۇڭا ، ئۇ يەنە ھەرخىل جۈملىلەرنى تۇرگە ئايرىشنىڭمۇ مۇھىم فونېتىكىلىق بەلگىسى ھېسابلىنىدۇ . جۈملىلەر جۈمله ئىنتوناتسىيەسىگە ئاساسەن بايان جۈمله ، سوئال جۈمله ، بۇيرۇق جۈمله ۋە ئۈندەش جۈمله دەپ تۆت تۇرگە ئايرىلىدۇ .

2 . جۈمله ئىنتوناتسىيەسى تىلدا تۇرلۇك ھېسسىياتلارنى ئىپادىلەش رولىنى ئويناىدۇ . كىشىلەر ئۆزئارا ئالاقىدە جۈمله ئىنتوناتسىيەسىدىن پايدىلىنىپ ئۆزىنىڭ ھاياجانلىنىش ، ماختىنىش ، قايىل بولۇش ، ھەيران بولۇش ، قارشىلىشىش ، قورقۇش ، كەمسىتىش قاتارلىق تۇرلۇك ھېس - تۇيغۇلىرىنى ئىپادىلىيەلەيدۇ .

جۈمله ئىنتوناتسىيەسى يەنە سۆزلىگۈچىنىڭ پىسخىك پائالىيەتلىرى ۋە مىجەز - خۇلقلىرىنىمۇ ئېچىپ بېرەلەيدۇ . مەسىلەن ، ھاياجانلىنىش ياكى ھەيران بولۇش قاتارلىق ھېسسىياتلار ئۆزلەش تىپىدىكى ئىنتوناتسىيە ئارقىلىق ئىپادىلەنسە ، غەمكىنلىك ، مەيۈسلۇك قاتارلىق ھېسسىياتلار تۆۋەنلەش تىپىدىكى ئىنتوناتسىيە ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ . قوپال ، ئالدىراقسان ئادەملەرنىڭ ئاھاڭى قاتتىق ۋە تېز بولسا ، مۇلايىم ، ئېغىر - بېسىق ئادەملەرنىڭ ئاھاڭى (ئىنتوناتسىيەسى) تۇز ، تەكشى ۋە ئاستا بولىدۇ . يەنە بەزىدە جۈمله ئىنتوناتسىيەسى ئارقىلىق گەپنىڭ ئونۇمىنىمۇ ئاشۇرغىلى بولىدۇ ، يەنى گەپنى ھەرخىل ئاھاڭلار ئارقىلىق تېخىمۇ ئېنىق ، تېخىمۇ كۈچلۈك ، تېخىمۇ قەتئىي قىلغىلى بولىدۇ . بەزىدە ئوخشاش سۆزلەردىن تەركىب تاپقان بىر قۇرۇلمىدىكى ئوخشاش بىر جۈمله باشقىچە ئىنتوناتسىيەلەردە تەلەپپۇز قىلىنسا ، جۈملىنىڭ ئىپادىلەيدىغان مەنىسىدىمۇ مۇناسىپ ئۆزگىرىش

هاسىل بولىدۇ . مەسىلەن :

گۈلشەن ئالىي مەكتەپكە ئوقۇپتۇ . (بايان جۈملە)

گۈلشەن ئالىي مەكتەپكە ئوقۇپتۇ ؟ (سوئال جۈملە)

گۈلشەن ئالىي مەكتەپكە ئوقۇپتۇ ! (هاياجانلىنىش)

گۈلشەن ئالىي مەكتەپكە ئوقۇپتۇ . (مەنستەمەسلىك)

يۇقىرىقىلارنى خۇلاسىلىگەندە ، تاۋۇشلاردىكى تېمبىرسىز ئامىللار خۇددى تاۋۇش تېمبىرلىرىغا ئوخشاشلا تىلدا ئىنتايىن مۇھىم رول ئويناپدۇ . مەلۇم مەنىدىن ئېيتقاندا ، مەلۇم تىلنىڭ فونېتىكا جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكلىرى شۇ تىلنىڭ تاۋۇشلىرىدىكى تېمبىرسىز ئامىللاردا ئالاھىدە گەۋدىلىنىدۇ . چەت تىل ئوقۇغۇنىڭ ۋە تەتقىق قىلىش نۇقتىسىدىن ئالغاندا ، يالغۇز شۇ تىلدىكى تاۋۇش تېمبىرىنى توغرا ئىگىلەش ۋە پەرقلەندۈرۈش بىلەنلا چەكلىنىپ قالماستىن ، يەنە تېمبىرسىز ئامىللارنىڭ ئۆزگىچىلىكىگىمۇ ئالاھىدە ئېتىبار بېرىشكە توغرا كېلىدۇ .

§8 . نۇتۇق ئېقىمىدىكى تاۋۇش ئۆزگىرىشى

نۇتۇق — كىشىلەرنىڭ تىلدىن پايدىلىنىپ قىلىۋاتقان گەپىدۇر .

كىشىلەر سۆزلىگەندە تاۋۇشلارنى بىردىن - بىردىن ئايرىپ چىقارماستىن ، بەلكى بىر - بىرىگە ئۇلاپ ئارقىمۇ ئارقا چىقىرىدۇ . تاۋۇشلارنى بىر - بىرىگە ئۇلاپ چىقارغاندا تاۋۇش چىقىرىش ئەزالىرىنىڭ پائالىيىتىگە ماس هالدا ، قوشنا تاۋۇشلارنىڭ ئۆزئارا تەسىر كۆرسىتىشى نەتىجىسىدە مەلۇم تاۋۇشلاردا دائىم دېگۈدەك بەزى ئۆزگىرىشلەر يۈز بېرىدۇ . تىل تاۋۇشلىرىدا يۈز بېرىدىغان بۇ خىل ئۆزگىرىش فونېتىكىدا نۇتۇق ئېقىمىدىكى تاۋۇش ئۆزگىرىشى دەپ ئاتىلىدۇ . دېمەك ، نۇتۇقتا

تىل تاۋۇشلىرىنىڭ بىر - بىرىگە تەسىر قىلىشىدىن هاسىل بولىدىغان تاۋۇش ئۆزگىرىشلىرى نۇتۇق ئېقىمىدىكى تاۋۇش ئۆزگىرىشى دەپ ئاتىلىدۇ .

نۇتۇق ئېقىمىدىكى تاۋۇش ئۆزگىرىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغان سەۋەبلەر بىرقەدەر مۇرەككەپ بولىدۇ . يەنى ، بۇ ئۆزگىرىشلەر ئالدى - كەينىدىكى تاۋۇشلارنىڭ ماهىيەتلىك بەلگىلىرىگە ، ئۇلارنىڭ نۇتۇقتا تۇتقان ئورنىغا ۋە ئۆزئارا تەسىرىگە ، شۇ تاۋۇشلارنىڭ ئۇرغۇلۇق ياكى ئۇرغۇسىزلىقىغا ، سۆزلەش سۈرئىتىنىڭ تېز - ئاستىلىقىغا ، ئاۋازنىڭ ئېگىز - پەسلىكىگە ۋە كۇچلۇك - ئاجىزلىقىغا مۇناسىۋەتلىك بولىدۇ .

هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا دائىم كۆرۈلىدىغان نۇتۇق ئېقىمىدىكى تاۋۇش ئۆزگىرىشلىرى تۆۋەندىكىدەك بىر قانچە خىل بولىدۇ :

1 . ئاسسىمىلياتسىيە

تاۋۇش چىقىرىش ئورنى ياكى تاۋۇش چىقىرىش شەكلى جەھەتتىن بىر - بىرىگە ئوخشىمايدىغان قاتار كەلگەن ئىككى تاۋۇشنىڭ نۇتۇقتا ئۆزئارا تەسىرلىشىپ ، بىرىنىڭ يەنە بىرىنى ئۆزىگە پۈتۈنلەي ياكى قىسمەن ئوخشىتىۋېلىشتەك فونېتىكىلىق هادىسە ئاسسىمىلياتسىيە دەپ ئاتىلىدۇ .

ئاسسىمىلياتسىيە ئاسسىمىلياتسىيەلىشىش دەرىجىسىگە قاراپ تولۇق ئاسسىمىلياتسىيە ۋە قىسمەن ئاسسىمىلياتسىيە دەپ ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ ؛ ئاسسىمىلياتسىيە يەنە ئاسسىمىلياتسىيەلىشىش يۆنىلىشىگە قاراپ ئوك ئاسسىمىلياتسىيە ۋە تەتۈر ئاسسىمىلياتسىيە دەپ ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ .

1) تولۇق ئاسسىمىلياتسىيە ۋە قىسمەن ئاسسىمىلياتسىيە : بىر - بىرىگە ئوخشىمايدىغان ئىككى تاۋۇشنىڭ نۇتۇقتا ئۆزئارا

تەسرلىشىپ بىرىنىڭ يەنە بىرىنى ھەم تاۋۇش ئورنى ، ھەم تاۋۇش چىقىرىش ئۇسۇلى جەھەتتىن ئۆزىگە پۈتۈنلەي ئوخشىتىۋېلىش ھادىسىسى تولۇق ئاسسىملياتسىيە دەپ ئاتىلىدۇ . مەسىلەن :

[sɛn + mu] = [sɛmmu]

① [mɛn + mu] = [mɛmmu] nm → mm

[qoʁun+mu]=[qoʁummu]

بۇ مىساللاردا تاۋۇش چىقىرىش ئۇسۇلى ئوخشايدىغان ، لېكىن تاۋۇش ئورنى ئوخشىمايدىغان [m] ، [n] دىماق تاۋۇشلىرى ئاسسىملياتسىيە نەتىجىسىدە تاۋۇش ئورنى جەھەتتىنمۇ بىر ـ بىرىگە ئوخشاپ قالغان ، يەنى [m] تاۋۇشى تىل ئۇچى ئوتتۇرىسى تاۋۇشى [n] نى ئاسسىملياتسىيە قىلىپ ، ئۆزىگە ئوخشاش قوش لەۋ تاۋۇشىغا ئايلاندۇرۇۋالغان . يەنە مەسىلەن :

[rajon + luq] = [rajolluq]

② [aman + liq] = [amalliq] nl → ll

[on + luq] = [olluq]

بۇ مىساللاردا تاۋۇش چىقىرىش ئورنى جەھەتتىن ئوخشاش (تىل ئۇچى ئوتتۇرىسى ئۇزۇق تاۋۇشى) بولغان ئىككى تاۋۇش ئاسسىملياتسىيە نەتىجىسىدە بىر ـ بىرىگە پۈتۈنلەي ئوخشاش بولۇپ قالغان . يەنى، قوۋۇز تاۋۇشى [l] دىماق تاۋۇشى [n] نى ئاسسىملياتسىيە قىلىپ ئۆزىگە ئوخشاش قوۋۇز تاۋۇشىغا ئايلاندۇرۇۋالغان .

[on + jɛttɛ] = [ojjɛttɛ]

③ [toqsan + jɛttɛ] = [toqsajjɛttɛ] nj → jj

[nan + jɛ] = [najjɛ]

بۇ مىساللاردا تاۋۇش چىقىرىش ئورنى ۋە تاۋۇش چىقىرىش ئۇسۇلى ئوخشىمايدىغان ئىككى تاۋۇش ئاسسىملياتسىيە

نەتىجىسىدە پۈتۈنلەي ئوخشاش تاۋۇشقا ئايلىنىپ قالغان ، يەنى تىل ئۇستى سىيرىلاڭغۇ تاۋۇشى [j] تىل ئۇچى ئوتتۇرىسى دىماق تاۋۇشى [n] نى تامامەن ئۆزىگە ئوخشاش قىلىۋالغان .

[kɛt + sɛ] = [kɛssɛ]

④ [jat + sun] = [jassun] ts → ss

[tut + sam] = [tussam]

بۇ مىساللاردا تىل ئۇچى ئالدى سىيرىلاڭغۇ تاۋۇشى [s] تىل ئۇچى ئوتتۇرىسى پارتلىغۇچى تاۋۇشى [t] نى تاۋۇش چىقىرىش ئورنى ۋە تاۋۇش چىقىرىش ئۇسۇلى جەھەتتىن پۈتۈنلەي ئۆزىگە ئوخشاش قىلىۋالغان .

[tuz + siz] = [tussiz]

⑤ [jyz + siz] = [jyssiz] zs → ss

[muz + siz] = [mussiz]

بۇلاردا تىل ئۇچى ئالدى ، سىيرىلاڭغۇ ، جاراڭسىز ئۇزۇك تاۋۇشى [s] تىل ئۇچى ئالدى ، سىيرىلاڭغۇ ، جاراڭلىق ئۇزۇك تاۋۇشى [z] نى تاۋۇش چىقىرىش ئۇسۇلى جەھەتتىن ئۆزىگە ئوخشاش قىلىۋالغان ، يەنى جاراڭسىز قىلىۋالغان .

[oqup + baq] = [oquppaq]

⑥ [jezip + bɛr] = [jezippɛ] pb → pp

[kɸryp + bol] = [kɸryppol]

بۇ مىساللاردا قوش لەۋ ، پارتلىغۇچى ، جاراڭسىز تاۋۇشى [p] قوش لەۋ ، پارتلىغۇچى ، جاراڭلىق تاۋۇشى [b] نى ئۆزىگە ئوخشاش جاراڭسىز تاۋۇشقا ئايلاندۇرۇۋالغان .

[baʁ + qa] = [baqqa]

⑦ [tuʁ + qan] = [tuqqan] ʁq → qq

[taʁ + qa] = [taqqa]

بۇ مىساللاردا كىچىك تىل ، پارتلىغۇچى ، جاراڭسىز تاۋۇشى [q] ئۆزىنىڭ ئالدىدىكى كىچىك تىل ، سىيرىلاڭغۇ ،

جاراڭلىق ئۈزۈك تاۋۇشى [ʁ] نى پۈتۈنلەي ئۆزىگە ئوخشاش قىلىۋالغان ، يەنى تاۋۇش چىقىرىش ئورنى جەھەتتىن ئۆزىگە ئوخشىتىۋالغان .

[tyg + kɛn] = [tykkɛn]
⑧ [bɛg + kɛ] = [bɛkkɛ] gk → kk
[tɛg + kɛn] = [tɛkkɛn]

بۇ مىسالىلاردا تىل كەينى ، پارتلىغۇچى ، جاراڭسىز ئۈزۈك تاۋۇشى ئۆزىنىڭ ئالدىدا كەلگەن تىل كەينى ، پارتلىغۇچى ، جاراڭلىق تاۋۇشى [g] نى ئۆزىگە ئوخشاش جاراڭسىز قىلىۋالغان .

[qoʃ + sa] = [qossa]
⑨ [iʃ + siz] = [issiz] ʃs → ss
[aʃ + sa] = [assa]

بۇ مىسالىلاردا تىل ئۇچى ئالدى ، سىيرىلاڭغۇ ، جاراڭسىز تاۋۇشى [s] تىل ئالدى ، سىيرىلاڭغۇ ، جاراڭسىز تاۋۇشى [ʃ] نى تاۋۇش چىقىرىش ئورنى جەھەتتىن ئوخشىتىۋېلىپ ، ئۆزىگە ئوخشاش تىل ئۇچى ئالدى تاۋۇشى قىلىۋالغان .

[atʃ + sa] = [assa]
⑩ [qatʃ + sa] = [qassa] tʃs → ss
[kɛtʃ + sɛ] = [kɛssɛ]

بۇ مىسالىلاردا تىل ئۇچى ئالدى تاۋۇشى [s] تىل ئالدى تاۋۇشى [tʃ] نى تاۋۇش چىقىرىش ئورنى جەھەتتىن ئۆزىگە ئوخشىتىۋالغان .

[ʃax + qa] = [ʃaqqa]
⑪ [dɛrɛx + qɛ] = [dɛrɛqqɛ] xq → qq
[dozax + qa] = [dozaqqa]

بۇ مىسالىلاردا پارتلىغۇچى تاۋۇش [q] سىيرىلاڭغۇ تاۋۇش

[x] نى تاۋۇش چىقىرىش ئۇسۇلى جەھەتتىن ئۆزىگە تامامەن ئوخشاش قىلىۋالغان .

[tidʒarɛt + tʃi] = [tidʒarɛtʃtʃi]
⑫ [belɛt + tʃi] = [belɛtʃtʃi] ttʃ → tʃtʃ
[sewɛt + tʃi] = [sewɛtʃtʃi]

بۇ مىسالىلاردا تىل ئالدى ، پارتلىغۇچى ـ سىيرىلاڭغۇ تاۋۇشى [tʃ] تىل ئۇچى ئوتتۇرىسى ، پارتلىغۇچى تاۋۇشى [t] نى تاۋۇش چىقىرىش ئورنى ۋە تاۋۇش چىقىرىش ئۇسۇلى جەھەتتىن ئۆزىگە پۈتۈنلەي ئوخشاش قىلىۋالغان .

[al + ma] = [amma]
⑬ [kɛl + mɛ] = [kɛmmɛ] lm → mm
[bol + majdu] = [bommajdu]

بۇ مىسالىلاردا قوش لەۋ ، دىماق تاۋۇشى [m] ئۆزىنىڭ ئالدىدا كەلگەن تىل ئۇچى ئوتتۇرىسى ، قوۋۇز تاۋۇشى [l] نى تاۋۇش چىقىرىش ئورنى ۋە تاۋۇش چىقىرىش ئۇسۇلى جەھەتتىن ئۆزىگە پۈتۈنلەي ئوخشاش قىلىۋالغان .

يۇقىرىدىكى مىسالىلاردىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى ، تولۇق ئاسسىمىلياتسىيەدە تۆۋەندىكىدەك ئۇچ خىل ئەھۋال يۈز بېرىشى مۇمكىن :

1 . قوشنا ئىككى تاۋۇش مەيلى تاۋۇش چىقىرىش ئورنى ياكى تاۋۇش چىقىرىش ئۇسۇلى جەھەتتىن بولسۇن ، پۈتۈنلەي بىر ـ بىرىگە ئوخشاپ كەتمەيدۇ ، تەلەپپۇز جەريانىدا بىرى ئىككىنچىسىگە تەسىر كۆرسىتىپ ، ئۇنى پۈتۈنلەي ئۆزىگە ئوخشىتىۋالىدۇ . مەسىلەن ، ③ ، ④ ، ⑩ ، ⑫ ، ⑬ مىسالىلار مۇشۇ خىل ئەھۋالغا ياتىدۇ .

2 . قوشنا ئىككى تاۋۇش تاۋۇش چىقىرىش ئۇسۇلى جەھەتتىن ئوخشايدۇ ، ئەمما تاۋۇش چىقىرىش ئورنى جەھەتتىن

ئوخشىمايدۇ . تەلەپپۇز جەريانىدا بىر تاۋۇش يەنە بىر تاۋۇشنى تاۋۇش چىقىرىش ئورنى جەھەتتىن ئۆزىگە پۈتۈنلەي ئوخشىتىۋالىدۇ . مەسىلەن ، ① ، ⑨ مىسالىلار مۇشۇ خىل ئەھۋالغا ياتىدۇ .

3 . قوشنا ئىككى تاۋۇش تاۋۇش چىقىرىش ئورنى جەھەتتىن ئوخشاش ، ئەمما تاۋۇش چىقىرىش ئۇسۇلى جەھەتتىن ئوخشىمايدۇ . تەلەپپۇزدا بىر تاۋۇش يەنە بىر تاۋۇشنى تاۋۇش چىقىرىش ئۇسۇلى جەھەتتىن ئۆزىگە ئوخشىتىۋالىدۇ . مەسىلەن ، ② ، ⑤ ، ⑥ ، ⑦ ، ⑧ ، ⑪ مىسالىلار مۇشۇ خىل ئەھۋالغا مەنسۇپتۇر .

بىر - بىرىگە ئوخشىمايدىغان ئىككى تاۋۇشنىڭ نۇتۇقتا تەسىرلىشىپ بىرىنىڭ يەنە بىرىنى ياكى تاۋۇش چىقىرىش ئورنى جەھەتتىن ، ياكى تاۋۇش چىقىرىش ئۇسۇلى جەھەتتىن ئۆزىگە ئوخشىتىۋالىشى قىسمەن ئاسسىمىلياتسىيە دەپ ئاتىلىدۇ . مەسىلەن :

⑭
[on + bir] = [ombir]
[joʁan + baʃ] = [joʁambaʃ]
[iʃtan + baʁ] = [iʃtambaʁ]
[imkan + bar] = [imkamba]
nb → mb

⑮
[jan + paʃ] = [jampaʃ]
[tʃin + pyt] = [tʃimpyt]
[xun + pɛr] = [xumpɛr]
np → mp

بۇ مىسالىلاردا قوش لەۋ تاۋۇشى [b] ۋە [p] لار تىل ئۇچى ئوتتۇرىسى تاۋۇشى [n] نى تاۋۇش چىقىرىش ئورنى جەھەتتىن ئۆزىگە ئوخشايدىغان قوش لەۋ تاۋۇشى [m] غا ئايلاندۇرۇۋالغان .

هازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي جانلىق تىلىدا قىسمەن ئاسسىمىلياتسىيە ھادىسىسى ئومۇمەن قوش لەۋ تاۋۇشلىرى [b]

ۋە [p] لارنىڭ تىل ئۇچى ئوتتۇرىسى تاۋۇشى [n] نى قوش لەۋ تاۋۇشى [m] غا ئوخشىتىۋېلىشىدا ئەڭ تىپىك ئىپادىلىنىدۇ .

2) ئوڭ ئاسسىمىلياتسىيە ۋە تەتۇر ئاسسىمىلياتسىيە : بىر - بىرىگە ئوخشىمايدىغان ئىككى تاۋۇشنىڭ نۇتۇق ئېقىمىدا تەسىرلىشىپ ئالدىنقى تاۋۇشنىڭ كېيىنكى تاۋۇشنى ئۆزىگە ئوخشىتىۋېلىش ھادىسىسى ئوڭ ئاسسىمىلياتسىيە دەپ ئاتىلىدۇ . مەسىلەن ، مىسال ⑥ دىكى ئاسسىمىلياتسىيە ئوڭ ئاسسىمىلياتسىيە ھېسابلىنىدۇ .

بىر - بىرىگە ئوخشىمايدىغان ئىككى تاۋۇشنىڭ نۇتۇق ئېقىمىدا تەسىرلىشىپ كېيىنكى تاۋۇشنىڭ ئالدىنقى تاۋۇشنى ئۆزىگە ئوخشىتىۋېلىش ھادىسىسى تەتۇر ئاسسىمىلياتسىيە دەپ ئاتىلىدۇ . مەسىلەن ، مىسال ① ، ② ، ③ ، ④ ، ⑤ ، ⑦ ، ⑧ ، ⑨ ، ⑩ ، ⑪ ، ⑫ ، ⑬ ، ⑭ ، ⑮ لەردىكى ئاسسىمىلياتسىيەلەر تەتۇر ئاسسىمىلياتسىيە ھېسابلىنىدۇ .

يۇقىرىدىكىلەردىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى ، هازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي جانلىق تىلىدا تولۇق ئاسسىمىلياتسىيە ۋە تەتۇر ئاسسىمىلياتسىيە كۆپ كۆرۈلىدۇ ، قىسمەن ئاسسىمىلياتسىيە ۋە ئوڭ ئاسسىمىلياتسىيە ئاز كۆرۈلىدۇ .

ئۇزۇك تاۋۇشلاردا يۇز بېرىدىغان بۇ خىل ئاسسىمىلياتسىيە ھادىسىسىنىڭ ھەممىسى يېزىقتا ئەكس ئەتكۈزۈلمەيدۇ .

2 . تاۋۇشلارنىڭ ئاجىزلىشىشى

نۇتۇقتا ئاۋاز كۈچىنىڭ ئاجىزلىشىشى تۈپەيلىدىن تاۋۇش تېمبىرىدا ئۆزگىرىش پەيدا بولىدۇ ، بۇ ھادىسە تاۋۇشلارنىڭ ئاجىزلىشىشى دەپ ئاتىلىدۇ . تاۋۇشلارنىڭ ئاجىزلىشىش ھادىسىسى تاۋۇشلارنى بىر - بىرىگە ئۇلاپ تەلەپپۇز قىلغاندا تاۋۇش چىقارغۇچى ئەزالار ھەرىكىتىنىڭ جىددىيلىك دەرىجىسىنىڭ ئاجىزلىشىشىدىن كېلىپ چىقىدۇ . تاۋۇشلارنىڭ

ئاجىزلىشىش ھادىسىسى سوزۇق تاۋۇشلاردىمۇ ، ئۇزۇك تاۋۇشلاردىمۇ كۆرۈلىدۇ .

1) سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاجىزلىشىشى : سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ تېمبىرى ئۇرغۇسىز ئوقۇلىدىغان بوغۇملاردا مەلۇم دەرىجىدە ئۆزگىرىپ كېتىدۇ ، بۇ ھادىسە سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاجىزلىشىشى دېيىلىدۇ . سوزۇق تاۋۇشلار ئاجىزلاشقاندا ئۆزىنىڭ ئەسلىدىكى ياڭراقلىق ، ئېنىقلىق دەرىجىسىنى مەلۇم دەرىجىدە يوقىتىدۇ . ئۇيغۇر تىلىدا، جۈملىدىن ئۇيغۇر ئەدەبىي جانلىق تىلىدا سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاجىزلىشىش ئەھۋالى ناھايىتى كۆپ ئۇچرايدۇ . بولۇپمۇ تۆۋەن ۋە يېرىم تۆۋەن سوزۇق تاۋۇش [a] ۋە [ɛ] لەرنىڭ بەزى فونېتىكىلىق شارائىتلاردا [i] [e] تاۋۇشىغا ، بەزى فونېتىكىلىق شارائىتلاردا تاۋۇشىغا ئاجىزلىشىشى ئۇيغۇر تىلى تەرەققىياتىدا شەكىللەنگەن خاس فونېتىكىلىق ئالاھىدىلىك ھېسابلىنىدۇ . بۇ ئالاھىدىلىك ئۇيغۇر تىلىنى باشقا تۈركىي تىللاردىن روشەن پەرقلەندۈرۈپ تۇرىدىغان فونېتىكىلىق ئالاھىدىلىكلەرنىڭ بىرى . بۇ خىل ئاجىزلىشىش تەسىرىدە سۆز يىلتىزى ياكى ئۆزەكتە ئەسلىدە بار فونېتىكىلىق قۇرۇلمىلارنىڭ تۇراقلىق بولۇشتەك ئالاھىدىلىكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ كېيىنكى دەۋرلىرىدە بۇزۇلغان . بۇنىڭ بىلەن ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى سۆزلەرنىڭ ياسىلىش ۋە تۇرلىنىش ئالاھىدىلىكى بىلەن باشقا تۈركىي تىللارنىڭ ياسىلىش ۋە تۇرلىنىش ئالاھىدىلىكى ئارىسىدا پەرق شەكىللەنگەن .

ئۇيغۇر تىلىدا تۇرغۇن سۆزلەرگە قوشۇلىدىغان قوشۇمچىلار بىلەن پېئىللارغا ئۇلىنىدىغان قوشۇمچىلار خاراكتېر جەھەتتىن پەرقلىنىدىغان بولغاچقا ، تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ تەركىبىدىكى [a] ياكى [ɛ] تاۋۇشى بىلەن پېئىللاردىكى [a] ياكى [ɛ]تاۋۇشلىرىنىڭ

ئاجىزلىشىش شەرتلىرى ، ھەتتا [a] تاۋۇشىدىن تۇزۇلگەن پېئىللاردىكى [a] تاۋۇشى بىلەن [ɛ] تاۋۇشىدىن تۇزۇلگەن پېئىللاردىكى [ɛ] تاۋۇشنىڭ ئاجىزلىشىش شەرتلىرى ئۆزئارا ئوخشىمايدۇ . تۆۋەندە بىز بۇ ھەقتە ئايرىم ـ ئايرىم توختىلىمىز .

(1) تۇرغۇن سۆزلەردە ئاجىزلىشىش شەرتلىرى :

a . [a] ياكى [ɛ] تاۋۇشىدىن تۇزۇلگەن بىر بوغۇملۇق تۇرغۇن سۆزلەرگە (ئىسىم ، سۈپەت ، سان ، مىقدار ، رەۋىش ، ئالماش ، تەقلىد سۆزلەرگە) مۇناسىپ قوشۇمچىلار قوشۇلغاندا ، ئۇرغۇ ئاياغدىكى بوغۇمغا يۆتكىلىپ ، مەزكۇر بوغۇم ئوچۇق بوغۇم ھالىتىدە قالسا ، [a] ياكى [ɛ] تاۋۇشى [e] تاۋۇشىغا ئاجىزلىشىدۇ (ئەسلى ئەھلي تەلەپپۇزدا بىر بوغۇملۇق سۆزلەردىكى [a] تاۋۇشى تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشى [e] غا ئەمەس ، بەلكى ئارا سوزۇق تاۋۇش [ɨ] غا ئاجىزلىشىدۇ . [ɛ] تاۋۇشى ئارا سوزۇق تاۋۇش [ɨ] غا ئاجىزلىشىدۇ .) مەسىلەن :

[at] → [etɨ] [dʒan] → [dʒenɨm] [aq] → [eqɨ]
[tal] → [telɨ] [tɛn] → [tenɨ] [bɛl] → [belɨ]
[sɛn] → [senɨ] [kɛŋ] → [keŋɨ] [saj] → [sejɨ]

لېكىن ، مەزكۇر بوغۇم يېپىق بوغۇم ھالىتىدە كەلسە ياكى ئوچۇق بوغۇم ھالىتىدە قالسىمۇ ، ئۇرغۇ ئاياغدىكى بوغۇمغا يۆتكەلمىسە ، يەنى تۇراقلىق ئۇرغۇغا ئىگە بولسا (بۇ خىلدىكى سۆزلەرنىڭ كۆپ قىسمى چەتتىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەردۇر) ، [a] ياكى [ɛ] تاۋۇشى [e] تاۋۇشىغا ئاجىزلاشمايدۇ . مەسىلەن :

[at] → [atni] [tɛn] → [tɛndɛ] [aq] → [aqraq]
[bab] → [babi] [tadʒ] → [tadʒi] [tar] → [tari]
[dad] → [dadi] [bak] → [baki] [par] → [pari]

[pɛm] → [pɛmi] [tɛm] → [tɛmi] [tʃɛm] → [tʃɛmi]
[tʃam] → [tʃami] [san] → [sani] [bɛʃ] → [bɛʃi]

b . ئاخىرقى بوغۇمى [a] ياكى [ɛ] تاۋۇشىدىن تۈزۈلگەن كۆپ بوغۇملۇق تۈرغۇن سۆزلەرگە مۇناسىپ قوشۇمچىلار قوشۇلغاندا ، ئۇرغۇ ئاياغدىكى بوغۇمغا يۆتكىلىپ ، مەزكۇر بوغۇم ئوچۇق بوغۇم هالىتىدە قالسا ، ئاخىرقى بوغۇمدىكى [a] ياكى [ɛ] تاۋۇشى تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشى [i] غا ئەمەس ، بەلكى ئارا سوزۇق تاۋۇش [ɨ] غا ئاجىزلىشىدۇ . مەسىلەن :

[bala] → [balɨlar] [anar] → [anɨri]
[aka] → [akɨni] [ɦɛdɛ] → [ɦɛdɨsi]
[wɛdɛ] → [wɛdɨni] [qɛlɛm] → [qɛlɨmim]
[paxta] → [paxtɨkar] [ɦaza] → [ɦazɨdar]

لېكىن ، چەتتىن قوبۇل قىلىنغان بۇ تۈردىكى بىر قىسىم سۆزلەرنىڭ ئاخىرقى بوغۇمى تۇراقلىق ئۇرغۇغا ئىگە بولغاچقا ، مەزكۇر بوغۇمدىكى [a] ياكى [ɛ] تاۋۇشى [ɨ] تاۋۇشىغا ئاجىزلاشمايدۇ . مەسىلەن :

[aɦaŋ] → [aɦaŋi] [bala] → [balasi]
[ajal] → [ajali] [mɛnbɛ] → [mɛnbɛsi]
[dʒɛmɛt] → [dʒɛmɛti] [ɛsliɦɛ] → [ɛsliɦɛsi]
[doklat] → [doklati] [graʒdan] → [graʒdani]

ئاخىرقى بوغۇمى [a] ياكى [ɛ] تاۋۇشىدىن تۈزۈلگەن كۆپ بوغۇملۇق تۈرغۇن سۆزلەرگە قوشۇمچىلار ئۇلانغاندا ، ئەگەر شۇ ئاخىرقى بوغۇم يېپىق بوغۇم هالىتىدە كەلسە ، [a] ياكى [ɛ] تاۋۇشى [i] تاۋۇشىغا ئاجىزلاشمايدۇ ، لېكىن « ئالتە » ، « يەتتە » ، « يىگىرمە » قاتارلىق سانلارغا تەرتىپ سان قوشۇمچىلىرى قوشۇلغاندا يېپىق بوغۇم هالىتىدە قالسىمۇ ، [a] ياكى [ɛ]

تاۋۇشى[ɨ] تاۋۇشىغا ئاجىزلىشىدۇ . لېكىن ، بۇنداق ئالاھىدە ئەھۋال ئاز ئۇچرايدۇ .

يۇقىرىدا توختالغان ئاجىزلىشىشنىڭ ھەممە تۈرى يېزىقتا ئەكس ئەتكۈزۈلىدۇ . يەنى ، يېزىقتا ئاجىزلاشقىنى بويىچە يېزىلىدۇ .

c . [a] ياكى [ɛ] تاۋۇشىنىڭ [ɨ] تاۋۇشىغا ئاجىزلىشىشى سۆزلەرگە قوشۇمچىلار ئۇلانغاندىلا يۈز بېرىپ قالماستىن ، يەنە بىرىككەن سۆز ، جۈپ سۆز ۋە سۆز بىرىكمىلىرى تەركىبىدىمۇ يۈز بېرىدۇ ، يەنى بىرىككەن سۆز ، جۈپ سۆز ۋە سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ ئالدىنقى تەركىبىنىڭ ئاخىرقى بوغۇمى [a] ياكى [ɛ] تاۋۇشىدىن تۈزۈلگەن بولسا ، ئۇلارغا كېيىنكى تەركىب قوشۇلغاندا (بىرىككەندە) ، ئالدىنقى تەركىبنىڭ ئاخىرقى بوغۇمى ئوچۇق بوغۇم هالىتىدە قالسا ، مەزكۇر بوغۇمدىكى [a] ياكى [ɛ] تاۋۇشى [ɨ] تاۋۇشىغا ئاجىزلىشىدۇ . بۇ خىل ئاجىزلىشىشتىن جۈپ سۆز ۋە سۆز بىرىكمىلىرىدىكى ئاجىزلىشىش بىلەن بىرىككەن سۆزلەردىن يەر ـ جاي ناملىرى ، كىشى ئىسىملىرىدىكى ئاجىزلىشىش يېزىقتا ئەكس ئەتكۈزۈلمەيدۇ . باشقا تۈردىكى بىرىككەن سۆزلەر تەركىبىدىكى ئاجىزلىشىش يېزىقتا ئەكس ئەتكۈزۈلىدۇ . مەسىلەن :

جانلىق تىلدا	يېزىقتا
[qarɨmaj]	قارا ماي
[mazɨraldi]	مازار ئالدى (يەر نامى)
[ømɨraxun]	ئۆمەر ئاخۇن
[sowʁɨsalam]	سوۋغا ـ سالام
[atʃɨsiŋil]	ئاچا ـ سىڭىل

[tʃarɨtɛdbir]	چارە ـ تەدبىر
[pitnɨpasat]	پىتنە ـ پاسات
[anɨtil]	ئانا تىل
[altɨkiʃi]	ئالتە كىشى
[øjgɨqajtmaq]	ئۆيگە قايتماق
[talaʁɨtʃiqmaq]	تالاغا چىقماق
[qamtʃɨgyl]	قامچىگۇل

(2) پېئىللاردا ئاجىزلىشىش شەرتلىرى :

a . [ɛ] تاۋۇشىدىن تۇرۇلگەن ۋە ئۇزۇك تاۋۇشلار بىلەن ئاخىرلاشقان بىر بوغۇملۇق پېئىللارغا قانداق قوشۇمچە قوشۇلۇشىدىن قەتئىينەزەر ، ئەسلىدىكى يىلتىز ئوچۇق بوغۇم ھالىتىدە قېلىپ ، ئۇرغۇ ئىياغدىكى بوغۇمغا يۆتكەلسە ، يىلتىزدىكى [ɛ] تاۋۇشى [e] تاۋۇشىغا ئاجىزلىشىدۇ . مەسىلەن :

[bɛr_] → [berɛj] [kɛs_] → [kesiŋ] [tʃɛk_] → [tʃekip]
[sɛz_] → [sezil] [kɛt_] → [ketiʃ] [tʃɛk_] → [tʃekim]
[kes_] → [kesik] [kɛl_] → [kelip] [bɛr_] → [berɛ]

b . [a] تاۋۇشىدىن تۇرۇلگەن ۋە ئۇزۇك تاۋۇش بىلەن ئاخىرلاشقان بىر بوغۇملۇق پېئىللارغا سۆز ياسىغۇچى ياكى سۆز تۇرلىگۈچى قوشۇمچە بولۇشىدىن قەتئىينەزەر ، ئىشقىلىپ [a] تاۋۇشى بىلەن باشلانغان قوشۇمچىلار قوشۇلسىلا ، ئەسلىدىكى يىلتىز ئوچۇق بوغۇم ھالىتىدە قالسىمۇ ، [a] تاۋۇشى [e] تاۋۇشىغا ئاجىزلاشمايدۇ . [a] تاۋۇشى بىلەن باشلانغان قوشۇمچىلار دېگەندە ، ئومۇمەن تۆۋەندىكى تۇرلىگۈچى قوشۇمچىلارنى كۆرسىتىدۇ (ياسىغۇچى قوشۇمچىلار كۆرسىتىلمىدى) :

● بۇيرۇق ـ خالاش رايىنىڭ بىرىنچى شەخس بىرلىك ، كۆپلۈك قوشۇمچىلىرى « ـاي » ، « ـايلى » . مەسىلەن :

[bar_] → [baraj] [jaz_] → [jazajli]

● رەۋىشداش قوشۇمچىلىرىدىن « ـا » . مەسىلەن :

[tam_] → [tama – tama] [jaz_] → [jaza – jaza]

● كېلىدىغان زامان سۆپەتداش قوشۇمچىلىرىدىن « ـار » ۋە « ـىدىغان (ـا ـدۇر ـغان) . مەسىلەن :

[bar_] → [barar] [jaz_] → [jazidiʁan]

● ئېنىق كېلىدىغان زامان خەۋەر رايىنىڭ قوشۇمچىسى « ئا » (بۇ ئەسلى رەۋىشداش قوشۇمچىسى) . مەسىلەن :

[bar_] → [barimɛn] [jaz_] → [jazisɛn]

● ئېنىقسىز كەلگۈسى خەۋەر زامان رايىنىڭ بىرىنچى خىل شەكلىنىڭ قوشۇمچىسى « ـار » (بۇ قوشۇمچىمۇ ئەسلى سۆپەتداش قوشۇمچىسى) . مەسىلەن :

[bar_] → [barармiz] [qal_] → [qalarsilɛr]

● ئېنىقسىز كەلگۈسى زامان ۋە خەۋەر رايىنىڭ ئىككىنچى خىل شەكلىنىڭ قوشۇمچىسى « ـىكەن (ـا ـدۇر ـئىكەن) » . مەسىلەن :

[bar_] → [baridikɛnmɛn] < bar-a-dur-ikɛn-mɛn

[jaz_] → [jazidikɛnsilɛr] <jaz-a-dur-ikɛn-silɛr

● ئۆتكەن زامان تەكرار خەۋەر رايىنىڭ قوشۇمچىسى « ـاتـ » (بۇ قوشۇمچىمۇ ئەسلى پېئىلنىڭ « ئا » لىق رەۋىشداش شەكلىگە باغلامچى پېئىل « ئەر ـ » نىڭ ئۆتكەن زامان شەكلى « ئەردى » قوشۇلۇش ئارقىلىق ياسالغان بولۇپ ، كېيىنكى دەۋرلەردە تاۋۇش ئۆزگىرىشىگە ئۇچراپ ھازىرقى شەكلىگە كېلىپ قالغان) . مەسىلەن :

[bar_] → [barattim] [jaz_] → [jazattuq]

● ئىمكان تۇس ئۆتكەن زامان خەۋەر رايىنىڭ قوشۇمچىسى « الا » ۋە ئۇنىڭ بولۇشسىز شەكلىدە كۆرۈلىدىغان قوشۇمچىسى « ـال » . مەسىلەن :

[bar_] → [baralidim] [jaz_] → [jazaliduq]

[bar_] → [baralmidim] <bar-al-ma-di-m

● ئىمكان تۇس كېلىدىغان زامان خەۋەر رايىنىڭ قوشۇمچىسى « ـالايـ ». مەسىلەن :

[bar_] → [baralajmɛn] [jaz_] → [jazalajdu]

● سوئال ئۇلانمىسى « ـام » (بۇ ئۇلانما ئەسلى پېئىللارنىڭ « ئا » لىق رەۋىشداش شەكلىگە « مۇ » ئۇلانمىسىنىڭ بىرىكىشى ئارقىلىق ياسالغان بولۇپ ، كېيىن تاۋۇش ئۆزگىرىشىنىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ « ـام » شەكلىگە كېلىپ قالغان) . مەسىلەن :

[bar_]→[baramsɛn] <bar-a-mu-sɛn

[jaz_]→[jazamsilɛr] <jaz-a-mu-silɛr

● « ئە » يۇكلىمىسى . مەسىلەن :

[jaz_] → [jazɛ] [bar_] → [barɛ]

c . ئاخىرقى بوغۇمى [a] ياكى [ɛ] تاۋۇشىدىن تۇزۇلگەن ۋە ئۇزۇك تاۋۇش بىلەن ئاخىرلاشقان كۆپ بوغۇملۇق پېئىللارغا قوشۇمچىلار ئۇلانغاندا ، ئۆزەكنىڭ ئاخىرقى بوغۇمى ئوچۇق بوغۇم ھالىتىدە قالسىلا ، ئۆزەكنىڭ ئاخىرقى بوغۇمىدىكى [a] ياكى [ɛ] تاۋۇشى [i] تاۋۇشىغا (ئەمەلىيەتتە ئارا سوزۇق [ɨ] تاۋۇشىغا) ئاجىزلىشىدۇ . مەسىلەن :

[qorallan_] → [qorallinaj]

[gyzɛllɛʃ-] → [gyzɛlliʃip]

[paraŋlaʃ-] → [paraŋliʃattim]

[adɛtlɛn_] → [adɛtlinɛlɛjmɛn]

d . [a] ياكى [ɛ] تاۋۇشى بىلەن ئاخىرلاشقان بىر بوغۇملۇق ياكى كۆپ بوغۇملۇق تۈپ ياكى ياسالما پېئىللارغا (يەنى ئوچۇق بوغۇملۇق پېئىللارغا) [a] ياكى [ɛ] تاۋۇشىدىن تۇزۇلگەن ياكى ئالدىنقى بوغۇمى [a] ياكى [ɛ] تاۋۇشلىرىدىن تۇزۇلگەن قوشۇمچىلار قوشۇلغاندا ، بۇ پېئىللار ئوچۇق بوغۇم ھالىتىدە قالسىمۇ بوغۇم ئاخىرى بولۇپ كەلگەن [a] ، [ɛ] تاۋۇشى [i] تاۋۇشىغا ئاجىزلاشمايدۇ . [a] ياكى [ɛ] تاۋۇشىدىن تۇزۇلگەن ياكى ئالدىنقى بوغۇمى [a] ياكى [ɛ] تاۋۇشى بىلەن باشلانغان قوشۇمچىلار دېگەندە ، ئومۇمەن تۆۋەندىكى تۇرلىگۇچى قوشۇمچىلار كۆزدە تۇتۇلىدۇ (ياسىغۇچى قوشۇمچىلار كۆرسىتىلمىدى) :

● ئىزچىل تۇس قوشۇمچىسى « ـۋاتـ » . مەسىلەن :

[dɛ_] → [dɛwatimɛn] [tynɛ_] → [tynɛwatimiz]

[baʃla-] → [baʃlawatidu] [søzlɛ_] → [søzlɛwatisɛn]

● ھازىرقى زامان (ئىزچىل) سۈپەتداش قوشۇمچىسى « ـۋاتقان » . مەسىلەن :

[jɛ_] → [jɛwatqan] [sanɑ_] → [sanawatqan]

[køzlɛ-] → [køzlɛwatqan] [taʃla_] → [taʃlawatqan]

● ئۆتكەن زامان شۇ پەيت خەۋەر رايىنىڭ بىرىنچى خىل شەكلىنىڭ قوشۇمچىسى « ـۋاتاتـ » . مەسىلەن :

[dɛ_] → [dɛwatattim] [jiʁla_] →[jiʁlawatattiŋ]

● ئۆتكەن زامان شۇ پەيت خەۋەر رايىنىڭ ئىككىنچى خىل شەكلىنىڭ قوشۇمچىسى « ـۋاتقانـدـ » ، « ۋاتقانـ » (بۇ قو ـ شۇمچە ئەسلى ھازىرقى زامان سۈپەتداش قوشۇمچىسى « ـۋاتقان »

غا ھۆكۈم باغلامچىسى « ئەردى » < « ئىدى » نىڭ قوشۇلۇشىدىن ھاسىل بولغان ، لېكىن كېيىن مەلۇم دەرىجىدە فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشكە ئۇچرىغان) . مەسىلەن :

[ojnaـ] → [ojnawatqaniduq]

[jɛ ـ] → [jɛwatqanidim]

[uxla ـ] → [uxlawatqanidiŋ]

[køzlɛ ـ] →[køzlɛwatqanidi]

● ئىمكان تۈس ، ئۆتكەن زامان خەۋەر رايىنىڭ قوشۇمچىسى « لا ـ // لە » . مەسىلەن :

[ojla ـ] → [ojlalidim] [uxla ـ] → [uxlalidim]

[dɛ ـ] → [dɛlidim] [sɛkrɛ ـ] → [sɛkrɛlidim]

● ئىمكان تۈس كېلىدىغان خەۋەر رايىنىڭ قوشۇمچىسى « ـلايـ//لەيـ ـ» . مەسىلەن :

[sana ـ] → [sanalajmɛn] [baʃla ـ] → [baʃlalajmɛn]

[jɛ ـ] → [jɛlɛjmɛn] [tyzɛ ـ] → [tyzɛlɛjsɛn]

● چەكلىمىسىز تۈس قوشۇمچىسى « ـۋەر » . مەسىلەن :

[qara ـ] → [qarawɛr] [ojla ـ] → [ojlawɛr]

[søzlɛ ـ] → [søzlɛwɛr] [dɛ ـ] → [dɛwɛr]

يۇقىرىدا سۆزلەنگەن پېئىللاردىكى ئاجىزلىشىشلارنىڭ ھەممىسى يېزىقتا ئەكس ئەتكۈزۈلىدۇ .

ئۇيغۇر تىلىدا [a] ياكى [ɛ] تاۋۇشىنىڭ ئاجىزلىشىشىدىن باشقا يەنە يۇقىرى سوزۇق تاۋۇش [i] ، [u] ، [y] لەر جاراڭسىز ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ ئالدىدا ياكى ئىككى جاراڭسىز ئۇزۇك تاۋۇشنىڭ ئوتتۇرىسىدا كەلسە ، ئومۇمەن ئۆزىنىڭ ئەسلىدىكى تۈسىنى يوقىتىپ يېنىك ، قىسقا تەلەپپۇز قىلىنىدۇ . بۇ ئەنە شۇ يۇقىرى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاجىزلاشقانلىقىدۇر . مەسىلەن :

[i̯ʃ] [i̯s] [u̯q] [u̯t] [ytʃ] [pi̯ʃ]

[tʃi̯ʃ] [u̯tu̯q] [qu̯ʃ] [pyt̯yk̯] [tʃy̯ʃ]

ئەگەر يۇقىرىقىدەك فونېتىكىلىق شارائىتتا كەلگەن يۇقىرى سوزۇق تاۋۇشلار سەل سوزۇلۇپ تەلەپپۇز قىلىنىدىغان بولسا (يېنىك ۋە قىسقا ئوقۇلمىسا) ، ئۇنىڭ ئاجىزلاشمىغانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ . مەسىلەن ، « قىپقىزىل » ، « قۇيقۇرۇق » ، « تۇپتۇز » دېگەندەك سۆزلەرنىڭ ئالدىنقى بوغۇملىرىدىكى يۇقىرى سوزۇق تاۋۇشلار سەل سوزۇپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ ، شۇڭا ، ئۇلار ئاجىزلاشقان ھېسابلانمايدۇ .

2) ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ ئاجىزلىشىشى : ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ كۆچلۈك ياكى ئاجىزلىقى ئۇلارنىڭ تەلەپپۇزدا بىر ـ بىرىگە ئۇلىنىش جەريانىدىكى رولى تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ . ئۇزۇك تاۋۇشلار تەلەپپۇزدا بىر ـ بىرىگە ئۇلىنىپ ئېيتىلغاندا ، توسقۇنلۇق كۆچى كۆچلۈكرەك بولغان ئۇزۇك تاۋۇش كۆچلۈك ئۇزۇك تاۋۇش ھېسابلىنىدۇ . توسقۇنلۇق كۆچى ئاجىزراق بولغان ئۇزۇك تاۋۇش ئاجىز ئۇزۇك تاۋۇش ھېسابلىنىدۇ . شۇڭا ، ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ ئاجىزلىشىشى دېيىلگەندە ، توسقۇنلۇق كۆچى كۆچلۈكرەك ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ توسقۇنلۇق كۆچى ئاجىزراق ئۇزۇك تاۋۇشلارغا ئايلىنىشىنى كۆرسىتىدۇ . ئومۇمەن ئالغاندا ، توسقۇنلۇق كۆچى پارتلىغۇچى تاۋۇشلاردا ۋە جاراڭسىز تاۋۇشلاردا كۆچلۈكرەك ، سىيرىلاڭغۇ تاۋۇشلاردا ۋە جاراڭلىق تاۋۇشلاردا ئاجىزراق بولىدۇ . پارتلىغۇچى تاۋۇشلارغا قارىغاندا پارتلىغۇچى ـ سىيرىلاڭغۇ تاۋۇشلاردا توسقۇنلۇق كۆچى ئاجىز بولىدۇ . پارتلىغۇچى ـ سىيرىلاڭغۇ تاۋۇشلارغا قارىغاندا سىيرىلاڭغۇ تاۋۇشلاردا توسقۇنلۇق كۆچى ئاجىز بولىدۇ . شۇڭا ، پارتلىغۇچى تاۋۇشلارنىڭ پارتلىغۇچى ـ سىيرىلاڭغۇ تاۋۇشلارغا ياكى سىيرىلاڭغۇ تاۋۇشلارغا ، پارتلىغۇچى ـ سىيرىلاڭغۇ تاۋۇشلارنىڭ سىيرىلاڭغۇ تاۋۇشلارغا ، جاراڭسىز ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ جاراڭلىق ئۇزۇك تاۋۇشلارغا

ئايلىنىشى ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ ئاجىزلىشىشى ھېسابلىنىدۇ .

1 . سۆزلەرنىڭ تەركىبىدە بوغۇم ئاخىرى بولۇپ كېلىدىغان پارتلىغۇچى ئۇزۇك تاۋۇش [q] شۇ تۇردىكى سۆزلەرگە « ق » دىن باشقا ئۇزۇك تاۋۇش بىلەن باشلانغان تىل تەركىبلىرى ئۇلانغاندا سىيرىلاڭغۇ ئۇزۇك تاۋۇش [x] غا ئاجىزلىشىدۇ . مەسىلەن :

يېزىقتا	جانلىق تىلدا
توقلا_	[toxlɑ_]
ئۇقتۇر_	[uxtur_]
سىقما	[sixmɑ]
ساقچى	[sɑxtʃi]
ئاقسۇ	[ɑxsu]
ساق - سالامەت	[sɑx - sɑlɑmɛt]
ئاق ساراي	[ɑx sɑrɑj]

لېكىن ، پارتلىغۇچى ئۇزۇك تاۋۇش [q] بوغۇم ياكى سۆز بېشى بولۇپ كەلسە ۋە ياكى [q] تاۋۇشى بىلەن باشلانغان تىل تەركىبلىرى (بوغۇم ياكى قوشۇمچە) ئۇلانسا ، [q] تاۋۇشى سىيرىلاڭغۇ تاۋۇش [x] غا ئاجىزلاشمايدۇ . مەسىلەن :

[joq-ɑ] → [joqɑ-] [siq-im] → [siqim]

[uq-iwɑl] → [uqiwɑl] [ɑq-qɑn] → [ɑqqɑn]

[tʃɑq-ɛ] → [tʃɑqɛ] [tɑwɑq-qɑ] → [tɑwɑqqɑ]

2 . پارتلىغۇچى ئۇزۇك تاۋۇش [q] بىلەن ئاياغلاشقان ئىككى بوغۇملۇق بىر قىسىم تۇرغۇن سۆزلەرگە ئىسىملارنىڭ شەخس (تەۋەلىك) قوشۇمچىلىرى ياكى « ـلىق // ـلۇق » قوشۇمچىسى ئۇلانغاندا ، تەلەپپۇزدا سۆز ئاخىرى بولۇپ كەلگەن [q] تاۋۇشى

ھەم سىيرىلاڭغۇلىشىدۇ ، ھەم جاراڭلىقلىشىدۇ . يەنى پارتلىغۇچى ، جاراڭسىز ئۇزۇك تاۋۇش [q] سىيرىلاڭغۇ ، جاراڭلىق ئۇزۇك تاۋۇش [ʁ] غا ئاجىزلىشىدۇ . مەسىلەن :

يېزىقتا	جانلىق تىلدا
چاتىقىم	[tʃɑtiʁim]
قىزىقى	[qiziʁi]
قىرىقى	[qiriʁi]
قاندىقى	[qɑndiʁi]
تۇراقلىق	[turɑʁliq]
قۇرۇقلۇق	[quruʁluq]

لېكىن ، « ھوقۇق » ، « ئىتتىپاق » دېگەنگە ئوخشاش بىر قىسىم سۆزلەرنىڭ ئاخىرىدىكى [q] تاۋۇشى ئاجىزلاشمايدۇ . مەسىلەن ، « ھوقۇقى » ، « ئىتتىپاقىم » دېگەندەك .

3 . پارتلىغۇچى ئۇزۇك تاۋۇش [k] بىلەن ئاخىرلاشقان ئىككى بوغۇملۇق بىر قىسىم تۇرغۇن سۆزلەرگە ئىسىملارنىڭ شەخس قوشۇمچىلىرى ياكى « ـلىك // ـلۈك » قوشۇمچىسى ئۇلانغاندا ، تەلەپپۇزدا شۇ سۆزلەرنىڭ ئاخىرىدىكى پارتلىغۇچى ، جاراڭسىز ئۇزۇك تاۋۇش [k] ئاجىزلىشىپ ، سىيرىلاڭغۇ ، جاراڭلىق ئۇزۇك تاۋۇش ئېلىمېنتى بولغان [ɣ] غا نۆۋەتلىشىدۇ . مەسىلەن :

يېزىقتا	جانلىق تىلدا
ئۆتۈكۈم	[øtyɣym]
يىرىكى	[jiriɣi]
ئەللىكى	[ɛlliɣi]
بېزەكلىك	[bezɛɣlik]
كۆڭلەكلىك	[køŋlɛɣlik]

كۆمۈكلۈك [kømyɣlyk]

ئەسكەرتىش : [k] تاۋۇشىنىڭ ئاجىزلىشىشى نەتىجىسىدە كېلىپ چىقىدىغان [ɣ] دىن ئىبارەت بۇ تاۋۇش ئېلىپبەنتى ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئەمەلىي تەلەپپۇزىدىكى پارتلىغۇچى جارانگلىق ئۈزۈك تاۋۇش فونېمىسى [g] دىن پەرقلىنىدۇ ، شۇڭا ئۇ تاۋۇش ئېلىپبەنتى ئادەتتە خەلقئارالىق تىرانسكرىپسىيەدە [ɣ] تامغىسى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ . ئۇ تامغا سىيرىلاڭغۇ ، جارانگلىق ئۈزۈك تاۋۇش ئېلىپبەنتىغا ۋەكىللىك قىلىدۇ .

4 . پارتلىغۇچى ئۈزۈك تاۋۇش [k] بىر بوغۇملۇق سۆزلەرنىڭ ياكى كۆپ بوغۇملۇق سۆزلەرنىڭ ئالدىنقى بوغۇمنىڭ بوغۇم ئاخىرى بولۇپ كېلىپ ، ئۇنىڭدىن كېيىن يەنە [k] تاۋۇشىدىن باشقا ئۈزۈك تاۋۇش بىلەن باشلانغان تىل تەركىبلىرى بىلەن (بوغۇم ياكى قوشۇمچىلار بىلەن) ئۇلانسا ، [k] تاۋۇشى نۇتۇقتا سىيرىلاڭغۇلىشىپ [ç] تاۋۇشى ئېلىپبەنتىغا ئاجىزلىشىدۇ . [ç] تامغىسى خەلقئارالىق تىرانسكرىپسىيەدە پارتلىغۇچى ئۈزۈك تاۋۇش فونېمىسى [k] غا ئەمەس ، بەلكى سىيرىلاڭغۇ ئۈزۈك تاۋۇش ئېلىپبەنتىغا ۋەكىللىك قىلىدۇ . مەسىلەن :

يېزىقتا	تەلەپپۇزدا
تىكلە-	[tiçlɛ-]
ئۆكسۈپ	[øçsyp]
كۆكرەك	[køçrɛk]
كەكلىك	[kɛçlik]
سەكرە-	[sɛçrɛ-]
ئەكچىمەك	[ɛçtʃimɛk]

سەكسەن [sɛçsɛn]

لېكىن ، بوغۇم ياكى سۆز بېشىدا كەلگەندە ۋە ياكى [k] تاۋۇشىدىن باشلانغان تىل تەركىبلىرى ئۇلانغاندا ، [k] تاۋۇشى [ç] تاۋۇشى ئېلىپبەنتىغا ئاجىزلاشمايدۇ . مەسىلەن ، « مەككە » ، « يەككە » ، « كۆككىنە» ، « بۆكەكە » دېگەندەك سۆزلەرنىڭ ئالدىنقى بوغۇم ئاخىرى بولۇپ كەلگەن [k] تاۋۇشى تەلەپپۇزدا سىيرىلاڭغۇلاشمايدۇ .

5 . پارتلىغۇچى ئۈزۈك تاۋۇش [p] بىلەن ئاخىرلاشقان ئىككى بوغۇملۇق بىر قىسىم تۇرغۇن سۆزلەرگە ئىسىملارنىڭ شەخس قوشۇمچىلىرى ئۇلانغاندا ، تەلەپپۇزدا سۆز ئاخىرىدىكى [p] تاۋۇشى ھەم سىيرىلاڭغۇلىشىدۇ ، ھەم جارانگلىقلىشىدۇ ، بۇ [p] تاۋۇشىنىڭ ئاجىزلاشقانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ . يەنى پارتلىغۇچى ، جارانگسىز ئۈزۈك تاۋۇش [p] سىيرىلاڭغۇ ، جارانگلىق ئۈزۈك تاۋۇش [w] غا ئاجىزلىشىدۇ . مەسىلەن :

يېزىقتا	تەلەپپۇزدا
غەزىپىم	[ʁɛziwim]
تەرتىپى	[tɛrtiwi]
مەنسىپىڭ	[mɛnsiwiŋ]
كاتىپى	[kɑtiwi]

لېكىن ، « مائارىپ » ، « سىنىپ » دېگەنگە ئوخشاش بىر قىسىم سۆزلەرنىڭ ئاخىرىدىكى [p] تاۋۇشى ئاجىزلاشمايدۇ .

ئەمدى ، پېئىللارنىڭ « پ » لىك رەۋىشداش شەكلى بەزى يارەمچى پېئىللار بىلەن بىرىكىپ كەلگەندە يۇز بېرىدىغان [p] تاۋۇشىنىڭ [w] تاۋۇشىغا ئاجىزلىشىش مەسىلىسىگە كەلسەك (مەسىلەن ، يېزىپ + ئال = يېزىۋال) ، ئۇ تارىخىي تاۋۇش ئۆزگىرىشىنىڭ مەھسۇلى ھېسابلىنىدۇ . شۇڭا ، ئۇ بىز توختىلىۋاتقان نۇتۇق ئېقىمىدىكى فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش

دائىرىسىگە ئەمەس ، بەلكى تارىخىي فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش دائىرىسىگە كىرىدۇ .

6 . « باش » ، « باغ » سۆزلىرى بىرىككەن سۆزلەردە ئىككىنچى (كېيىنكى) تەركىب بولۇپ كەلسە ياكى سۆز بىرىكمىسى (سان مىقدار بىرىكمىسى) دە كېيىنكى تەركىب (بېقىنداۋۇرغۇچى سۆز) بولۇپ كەلسە ، شۇ سۆزلەر تەركىبىدىكى پارتلىغۇچى ئۇزۇك تاۋۇش [b] تەلەپپۇزدا سىيرىلاڭغۇ ئۇزۇك تاۋۇش [w] غا ئاجىزلىشىدۇ ، بۇ خىل ئاجىزلىشىش يېزىقتا ئەكس ئەتكۈزۈلمەيدۇ. مەسىلەن :

يېزىقتا	تەلەپپۇزدا
بەلباغ	[bɛlwaʁ]
بەڭباش	[bɛŋwaʃ]
مۇزايبېشى	[mozajweʃi]
يېڭىباشتىن	[jeŋiwaʃtin]
كاتتىباش	[kattiwaʃ]
كۆكباش	[køkwaʃ]
ئەمەتباقى	[ɛmɛtwaqi]
گۈلباغ (يەر نامى)	[gylwaʁ]

7 . پارتلىغۇچى ئۇزۇك تاۋۇش [g] بوغۇم ئاخىرى ياكى سۆز ئاخىرى بولۇپ كەلگەندە ، ئۇنىڭغا « ك » تاۋۇشىدىن باشقا تىل تەركىبلىرى (بوغۇم ياكى قوشۇمچىلار) ئۇلانسا ، تەلەپپۇزدا سىيرىلاڭغۇلىشىپ [ɣ] تاۋۇشىغا ئاجىزلىشىدۇ . مەسىلەن :

يېزىقتا	تەلەپپۇزدا
ئۆگزە	[øɣzɛ]
تۇغمەن	[tyɣmɛn]

بەگلىك	[bɛɣlik]
ئۇگرە	[yɣrɛ]
ئەگسە	[ɛɣsɛ]
تۇغمەك	[tyɣmɛk]

لېكىن ، بوغۇم ياكى سۆز بېشى بولۇپ كەلسە ، يەنى سوزۇق تاۋۇش بىلەن باشلانغان تىل تەركىبلىرى ئۇلانسا [ɣ] غا ئاجىزلاشمايدۇ . مەسىلەن :

[ɛg-ip] → [egip]　　[ɛg-im] → [ɛgim]

[bɛg-im] → [begim]　　[tyg-ɛ] → [tygɛ]

« ك » تاۋۇشى بىلەن باشلانغان قوشۇمچىلار ئۇلانغان ئەھۋالدا ، [g] تاۋۇشى [k] تاۋۇشىغا ئاسسىمىلياتسىيە قىلىنىپ كېتىدۇ . مەسىلەن :

[tyg + kytʃɛ] → [tykkytʃɛ]

[bɛg + kɛ] → [bɛkkɛ]

8 . پارتلىغۇچى - سىيرىلاڭغۇ ئۇزۇك تاۋۇش [dʒ] بوغۇم ياكى سۆز ئاخىرى بولۇپ كەلسە ئاجىزلىشىپ ، سىيرىلاڭغۇ ئۇزۇك تاۋۇش [ʒ] غا نۆۋەتلىشىدۇ . مەسىلەن :

يېزىقتا	تەلەپپۇزدا
خەجلە-	[xɛʒlɛ -]
ئىجتىمائىي	[iʒtimaij]
گەجگە	[gɛʒgɛ]
مەجبۇر	[mɛʒbur]
سەجدە	[sɛʒdɛ]
تاج	[taʒ]
كاج	[kaʒ]

لېكىن ، بۇغۇم ياكى سۆز بېشى بولۇپ كەلسە [ʒ] تاۋۇشىغا ئاجىزلاشمايدۇ . مەسىلەن ، « جان » ، « بېجى » ، « تاجىم » ...

9 . بوغۇم ياكى سۆز ئاخىرى بولۇپ كېلىدىغان پارتلىغۇچى - سىيرىلاڭغۇ ئۇزۇك تاۋۇش [tʃ] تەلەپپۇزدا ئومۇمەن سىيرىلاڭغۇ تاۋۇش [ʃ] غا ئاجىزلىشىدۇ . مەسىلەن :

يېزىقتا	تەلەپپۇزدا
كۆچمەك	[køʃmɛk]
ئىچمەك	[iʃmɛk]
ئۇچتۇرپان	[uʃturpan]
ئاچپاقا	[aʃpaqa]
ئاچلىق	[aʃliq]
چاچ	[tʃaʃ]

لېكىن ، بۇ ئۇزۇك تاۋۇشمۇ بوغۇم ياكى سۆز بېشى بولۇپ كەلسە [ʃ] تاۋۇشىغا ئاجىزلاشمايدۇ . مەسىلەن ، « چېچى » ، « قېچىپ » ، « ئۇچە » ...

دېمەك ، هازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي جانلىق تىلىدا ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ ئاجىزلىشىشى دېگەندە ، ئاساسەن پارتلىغۇچى ، جاراڭسىز تاۋۇش [q] نىڭ بەزى فونېتىكىلىق شارائىتلاردا سىيرىلاڭغۇ ، جاراڭسىز تاۋۇش [x] غا ، بەزى فونېتىكىلىق شارائىتلاردا سىيرىلاڭغۇ ، جاراڭلىق تاۋۇش [ʁ] غا ، پارتلىغۇچى ، جاراڭسىز تاۋۇش [k] نىڭ بەزى فونېتىكىلىق شارائىتلاردا سىيرىلاڭغۇ جاراڭلىق تاۋۇش [ɣ] غا ، بەزى فونېتىكىلىق شارائىتلاردا سىيرىلاڭغۇ جاراڭسىز تاۋۇش [ç] غا ، پارتلىغۇچى تاۋۇش [b] ، [p] لارنىڭ بەزى فونېتىكىلىق شارائىتلاردا سىيرىلاڭغۇ تاۋۇش [w] غا ، پارتلىغۇچى تاۋۇش [g] نىڭ بەزى

فونېتىكىلىق شارائىتلاردا سىيرىلاڭغۇ تاۋۇش [ɣ] غا ، پارتلىغۇچى - سىيرىلاڭغۇ تاۋۇش [dʒ] نىڭ سىيرىلاڭغۇ تاۋۇش [ʒ] غا ، پارتلىغۇچى - سىيرىلاڭغۇ تاۋۇش [tʃ] نىڭ سىيرىلاڭغۇ تاۋۇش [ʃ] غا ئاجىزلىشىشىنى كۆرسىتىدۇ .

ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ ئۇيغۇر ئەدەبىي جانلىق تىلىدىكى بۇ خىل ئاجىزلىشىش ئەھۋالى يېزىقتا ئەكس ئەتكۈزۈلمەيدۇ .

3 . تاۋۇشلارنىڭ چۈشۈپ قېلىشى

نۇتۇقتا (جانلىق تىلدا) سۆزلەر ئايرىم تەلەپپۇز قىلىنغاندا ياكى تۇرلەنگەن شەكىلدە تەلەپپۇز قىلىنغاندا ، ئېيتىلىشقا تېگىشلىك بەزى تاۋۇشلار ھەتتا بەزى بوغۇملار ئېيتىلماي قالىدۇ ، بۇ خىل فونېتىكىلىق ھادىسە تاۋۇشلارنىڭ چۈشۈپ قېلىشى دەپ ئاتىلىدۇ . تاۋۇشلارنىڭ چۈشۈپ قېلىش ھادىسىسى ئۇيغۇر تىلىدا سوزۇق تاۋۇشلاردىمۇ ، ئۇزۇك تاۋۇشلاردىمۇ كۆرۈلىدۇ ، ھەتتا بەزى بوغۇملار چۈشۈپ قالىدىغان ئەھۋالمۇ بولىدۇ . بۇ خىل ھادىسە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا قانۇنىيەتلىك ، شەرتلىك ھالدا يۈز بېرىدۇ . بۇنداق فونېتىكىلىق ھادىسە تۆۋەندىكى جەھەتلەردە ئىپادىلىنىدۇ :

1) سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ چۈشۈپ قېلىش شەرتلىرى

1. ئىككىنچى بوغۇمى يۇقىرى سوزۇق تاۋۇش [i] ، [u] ، [y] دىن تۇرۇلگەن بىر قىسىم ئىككى بوغۇملۇق سۆزلەرگە (ئاساسەن ئىسىملارغا) شەخس قوشۇمچىلىرى قوشۇلغاندا ، ئىككىنچى بوغۇمدىكى يۇقىرى سوزۇق تاۋۇش [i] ، [u] ، [y] لەر جانلىق تىلدا چۈشۈپ قالىدۇ ۋە يېزىقتىمۇ چۈشۈپ قالغىنى بويىچە يېزىلىدۇ . مەسىلەن :

يېزىقتا	جانلىق تىلدا
ئىسمىم	[isim + im = ismim]
پىكرىم	[pikir + im = pikrim]

ئورنۇم	[orun + um = ornum]
ئوغلۇم	[oʁul + um = oʁlum]
كۆڭلۈم	[køŋyl + ym = køŋlym]
ئۆمرۈم	[ømyr + ym = ømrym]

2 . تۇرغۇن سۆزلەرگە ۋە پېئىللارنىڭ تۇرغۇن سۆز شەكىللىرىنىڭ بەزى تۇرلىرىگە سوئال ئۇلانمىسى « مۇ » ئۇلىنىپ ، ئارقىدىن يەنە يارەمچى پېئىل « ئىدى/ئىكەن » كەلسە ، « مۇ » ئۇلانمىسىدىكى « ئۇ » تاۋۇشى چۈشۈپ قالىدۇ ۋە چۈشۈپ قالغىنى بويىچە يېزىلىدۇ . مەسىلەن :

جانلىق تىلدا ۋە يېزىقتا	ئەسلىسى
ئادەمىدى	[adɛm + mu + idi]
ئېگىزمىكەن	[egiz + mu + ikɛn]
شۇمىدى	[ʃu + mu + idi]
ئونمىكەن	[on + mu + ikɛn]
يازغانمىدىڭ	[jazʁan + mu + idi + ŋ]
ئۆتەرمىدى	[øtɛr + mu + idi]
ماڭماقچىمىكەن	[maŋmaqtʃi + mu + ikɛn]
ئوقۇشمىكەن	[oquʃ + mu + ikɛn]

3 . « ئا » لىق رەۋىشداش شەكلىگە قەدىمكى ھۆكۈم باغلامچىسى « تۇرۇر » نىڭ ئۆزگەرگەن شەكلى « دۇ » ئۇلىنىپ ، ئاندىن يەنە « ئىكەن » يارەمچى پېئىلى قوشۇلسا (بۇنىڭدىن كەلگۈسى زامان خەۋەر رايىغا خاس شەكىللەر ھاسىل بولىدۇ) ، « دۇ » دىكى « ئۇ » تاۋۇشى چۈشۈپ قالىدۇ ھەم چۈشۈپ قالغىنى بويىچە يېزىلىدۇ . مەسىلەن :

جانلىق تىلدا ۋە يېزىقتا	ئەسلىسى
يازىدىكەن (مەن)	[jaza+du+ikɛn(mɛn)]
يازمىدىكەنمىز	[bara-du+ikɛn+miz]
كېلمىدىكەنسىز	[kɛlɛ+du+ikɛn+siz]
سۆزلەيدىكەنسىلەر	[søzlɛj+du+ikɛn+silɛr]

4 . ئالدىنقى تەركىب سوزۇق تاۋۇش بىلەن ئاخىرلاشقان ، كېيىنكى تەركىب سوزۇق تاۋۇش بىلەن باشلانغان بىرىككەن سۆز ، جۈپ سۆز ۋە سۆز بىرىكمىلىرىدە ئالدىنقى تەركىبنىڭ بوغۇم ئاخىرى بولۇپ كەلگەن سوزۇق تاۋۇش جانلىق تىلدا چۈشۈپ قالىدۇ . جۈپ سۆز ، سۆز بىرىكمىلىرى ۋە يەر ـ جاي ناملىرى ، كىشى ئىسىملىرىنى بىلدۈرىدىغان بىرىككەن سۆزلەر تەركىبىدىكى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ چۈشۈپ قېلىشى يېزىقتا ئەكس ئەتكۈزۈلمەيدۇ . مەسىلەن :

يېزىقتا	جانلىق تىلدا
ئاتا ـ ئانا	[ata:na]
غۇلجا ئالمىسى	[ʁuldʒalmisi]
ياسالما ئادەم	[jasalmadɛm]
ھازا ئاچماق	[ɦazaʃmaq]
ئارا ئۆستەڭ	[arøstɛŋ]
ھاما ئاچا	[ɦammatʃa]
جىگدە ئېرىق	[dʒigderiq]
توختىئاخۇن	[toxtaxun]
قارىئاخۇن	[qaraxun]

لېكىن ، ئادەتتىكى بىر نەرسىنى سۆزلەپ چۈشۈپ قالغىنى بويىچە يېزىلىدۇ . مەسىلەن ، « يىڭنە ئاسقۇ » دېگەن بىر نەرسىنى سۆز جانلىق تىلدا « يىڭناسقۇ » دەپ ئېيتىلىپ ، يېزىقتىمۇ شۇ بويىچە يېزىلغىنىغا ئوخشاش .

5 . « ئىدى » يارىمچى يېئىلى بۇيرۇق - تەلەپ رايى قوشۇمچىسى « غاي/ قاي/ گەي/ كەي » (بولۇشلۇق - بولۇشسىز) بىلەن تۇرلەنگەن يېئىللاردىن كېيىن ۋە كەلگۈسى زامان مەقسەت خەۋەر رايى قوشۇمچىسى « ماقچى/ مەكچى » بىلەن تۇزۇلگەن يېئىللاردىن كېيىن كەلسە ، ئالدىدىكى « ئى » تاۋۇشى جانلىق تىلدا چۈشۈپ قالىدۇ ، يېزىقتىمۇ چۈشۈپ قالغىنى بويىچە يېزىلىدۇ . مەسىلەن :

جانلىق تىلدا ۋە يېزىقتا	ئەسلىسى
يازغىيدى	[jaz + ʁaj + idi]
سۆزلىگىيدى	[søzlɛ + gɛj + idi]
كەتمىگىيدى	[kɛt + mɛ + gɛj + idi]
ياتقىيدى	[jat + qaj + idi]
بارماقچىدى	[barmaqtʃi + idi]

« ئىدى » يارىمچى يېئىلى شەرت رايىدىكى يېئىللاردىن كېيىن كەلسە، ئالدىدىكى « ئى » يەنىلا چۈشۈپ قالىدۇ ، لېكىن يېزىقتا چۈشۈرۈلمەي يېزىلىدۇ . مەسىلەن :

يېزىقتا	جانلىق تىلدا
يازسا ئىدى ، يازمىسا ئىدى	[jazsidi] , [jazmisidi]
كەتسە ئىدى ، كەتمىسە ئىدى	[kɛtsidi] , [kɛtmisidi]

6 . « ئىكەن/ ئىمىش » يارىمچى يېئىللىرى تۇرغۇن

سۆزلەردىن ، شەرت رايىدىكى يېئىللاردىن ، سۇپەتداشلاردىن ۋە « ش » لىق ئىسىمداشلاردىن كېيىن كەلسە ، ئالدىدىكى « ئى » تاۋۇشى چۈشۈپ قالىدۇ ، لېكىن يېزىقتا چۈشۈرۈلمەي يېزىلىدۇ . مەسىلەن :

يېزىقتا	جانلىق تىلدا
ئادەم ئىكەن // ئىمىش	[adɛmkɛn // -miʃ]
ئوقۇغۇچىئىكەن // ئىمىش	[oquʁutʃikɛn // -miʃ]
سىمىز ئىكەن // ئىمىش	[semizkɛn // -miʃ]
ئون ئىكەن // ئىمىش	[onkɛn // -miʃ]
شۇنداق ئىكەن // ئىمىش	[undaqkɛn // -miʃ]
ئوقۇغانىكەن // ئىمىش	[oquʁankɛn // -miʃ]
تۇرار ئىكەن // ئىمىش	[turarkɛn // -miʃ]
تۇرماس ئىكەن // ئىمىش	[turmaskɛn // -miʃ]
ئوقۇش ئىكەن // ئىمىش	[oquʃkɛn // -miʃ]

« ماقچى/ مەكچى » بىلەن تۇرلەنگەن يېئىللاردىن كېيىن كەلگەن « ئىدى/ ئىكەن » نىڭ ئالدىدىكى « ئى » تاۋۇشىمۇ جانلىق تىلدا چۈشۈپ قالىدۇ ، يېزىقتىمۇ چۈشۈپ قالغىنى بويىچە يېزىلىدۇ . مەسىلەن :

جانلىق تىلدا ۋە يېزىقتا	ئەسلىسى
ئوقۇماقچىكەنمەن	[oqumaqtʃi+ikɛn+mɛn]
كەتمەكچىكەنسىز	[kɛtmɛktʃi+ikɛn+siz]
ئاسماقچىمىش	[asmaqtʃi+imiʃ]

2) ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ چۈشۈپ قېلىش شەرتلىرى : ئۇيغۇر تىلىدا ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ چۈشۈپ قېلىشى دېگەندە ، ئومۇمەن « ر » ، « ل » ، « ھ » ، « ت » تاۋۇشلىرىنىڭ چۈشۈپ قېلىش

ھادىسىسى كۆزدە تۇتۇلىدۇ . تۆۋەندە بىز ئۇلارنىڭ ھەربىرىنىڭ چۈشۈپ قېلىش شەرتلىرى ئۈستىدە ئايرىم - ئايرىم توختىلىپ ئۆتىمىز . ئۇزۇك تاۋۇشلار جانلىق تىلدا چۈشۈپ قالغاندا ، چۈشۈپ قالمىغان ئۇزۇك تاۋۇشنىڭ ئالدىدىكى سوزۇق تاۋۇش ئادەتتىكىدىن سوزۇپراق تەلەپپۇز قىلىنىدۇ . بۇ خىل سوزۇپراق تەلەپپۇز قىلىنىش ئەھۋالى يېزىقتا سوزۇپ تەلەپپۇز قىلىنغان سوزۇق تاۋۇش ھەرپىنىڭ ئاخىرىغا « : » بەلگىسى قويۇش ئارقىلىق ئىپادە قىلىنىدۇ .

(1) « ر » تاۋۇشنىڭ چۈشۈپ قېلىش شەرتلىرى :

1 . تۇرغۇن سۆز ۋە پېئىللارنىڭ ئاخىرىدا كېلىدىغان « ر » تاۋۇشى جانلىق تىلدا كۆپ ھاللاردا چۈشۈپ قالىدۇ . بۇ خىل سۆزلەرگە ئۇزۇك تاۋۇش بىلەن باشلانغان قوشۇمچە قوشۇلسىمۇ ، « ر » تاۋۇشى يەنىلا چۈشۈپ قالىدۇ ، لېكىن يېزىقتا چۈشۈرۈلمەي يېزىلىدۇ . مەسىلەن :

يېزىقتا	جانلىق تىلدا
يامغۇر ، يامغۇردا	[jamʁu:],[jamʁu:da]
ئانار ، ئانارنى	[ana:],[ana:ni]
خېمىر ، خېمىردىن	[xemi:],[xemi:din]
تونۇر ، تونۇرغا	[tonu:],[tonu:ʁa]
قار ، قاردەك	[qa:],[qa:dɛk]
بار- ، باردىم	[ba:-],[ba:dim]
كۆر- ، كۆرسە	[kø:-],[kø:sɛ]
كۆكەر - ، كۆكەردى	[køkɛ:-],[køkɛ:di]
ئاختۇر - ، ئاختۇرما	[axtu:-],[axtu:ma]

لېكىن ، بۇ خىلدىكى سۆزلەرگە سوزۇق تاۋۇش بىلەن باشلانغان قوشۇمچە ئۇلانسا ، چۈشۈپ قالغان « ر » تاۋۇشى قايتا كۆرۈلىدۇ . مەسىلەن ، « يامغۇرى » ، « تونۇرۇڭ » ،

« يېرىڭ » ، « باردىڭ » ، « كۆكىرىدۇ » دېگەندەك .

2 . بىر قىسىم ئىككى - ئۈچ بوغۇملۇق تۈپ ۋە ياسالما سۆزلەرنىڭ بىرىنچى ياكى ئىككىنچى بوغۇمىنىڭ بوغۇم ئاخىرى بولۇپ كېلىدىغان « ر » تاۋۇشى جانلىق تىلدا چۈشۈپ قالىدۇ ، لېكىن يېزىقتا چۈشۈرۈلمەي يېزىلىدۇ . مەسىلەن :

يېزىقتا	جانلىق تىلدا
ئارپا	[a:pa]
ئۆردەك	[ø:dɛk]
قورساق	[qo:saq]
ئورغاق	[o:ʁaq]
يارما	[ja:ma]
ئارقا	[a:qa]
ئاختارما	[axta:ma]
ئارغامچا	[a:ʁamtʃa]
بوردا	[bo:da-]
بورداق	[bo:daq]

3 . « ر » تاۋۇشى بىلەن ئاياغلاشقان بىر بوغۇملۇق تەقلىد سۆزلەرگە « -قىرا / -كىرا / -كىرە » قوشۇمچىلىرى قوشۇلۇش ئارقىلىق يېئىل ياسالسا ۋە بۇ يېئىللاردىن باشقا سۆز تۈركۈملىرى ياسالسا ، تەقلىد سۆزنىڭ ئاخىرىدىكى « ر » تاۋۇشى جانلىق تىلدا چۈشۈپ قالىدۇ ، لېكىن يېزىقتا چۈشۈرۈلمەي يېزىلىدۇ . مەسىلەن :

يېزىقتا	جانلىق تىلدا
ۋارقىرا -	[wa:qira-]
پىرقىرا -	[pi:qira-]
پىرقىرىغۇچ	[pi:qiriʁutʃ]

شارقىرا -	[ʃa:qira]
شارقىراتما	[ʃa:qiratma]
كوركىرا -	[ko:kira-]
گۈركىرە -	[gy:kirɛ-]

4 . كۆپلۈك قوشۇمچىلىرىنىڭ ئاخىرىدىكى « ر » تاۋۇشى جانلىق تىلدا چۈشۈپ قالىدۇ ، لېكىن يېزىقتا ئەكس ئەتكۈزۈلمەيدۇ . مەسىلەن :

يېزىقتا	جانلىق تىلدا
سۇلار	[sula:]
ئۆيلەر	[øjlɛ:]
سۆزلەڭلار	[søzlɛŋla:]
باشلايسىلەر	[baʃlajsilɛ:]

5 . يېئىللار مەجبۇرىي دەرىجە قوشۇمچىلىرىدىن « -دۇر/-تۇر/ -دۈر/ -تۈر » بىلەن تۇرلەنسە ۋە ئۇنىڭدىن كېيىن ئۇنىڭغا يەنە ئۇزۇك تاۋۇشلار بىلەن باشلانغان قوشۇمچىلار قوشۇلسا ، شۇ قوشۇمچە تەركىبىدىكى « ر » تاۋۇشى جانلىق تىلدا چۈشۈپ قالىدۇ ، لېكىن يېزىقتا چۈشۈرۈلمەي يېزىلىدۇ . مەسىلەن :

يېزىقتا	جانلىق تىلدا
ماڭدۇر-	[maŋdu:-]
ماڭدۇردى	[maŋdu:di]
باستۇر-	[bastu:-]
باستۇرغىن	[bastu:ʁin]
كۈلدۈرمە	[kyldy:mɛ]
كەستۈرسە	[kɛsty:sɛ]
ئالماشتۇرغىلى	[almaʃtu:ʁili]

6 . يارىمچى يېئىل « بەر- » نىڭ ئۆزگىرىشىدىن ھاسىل بولغان چەكلىمىسىز تۈس قوشۇمچىسى « -ۋەر» يېئىللارغا قوشۇلغاندا ۋە ئۇلارغا يەنە ئۇزۇك تاۋۇشلار بىلەن باشلانغان قوشۇمچىلار قوشۇلغاندا « -ۋەر » دىكى « ر » تاۋۇشى چۈشۈپ قالىدۇ، لېكىن يېزىقتا چۈشۈرۈلمەي يېزىلىدۇ . مەسىلەن :

يېزىقتا	جانلىق تىلدا
باشلاۋەر ، باشلاۋەرسە	[baʃlawɛ:] , [baʃlawɛ:sɛ]
بېرىۋەر ، بېرىۋەرمە	[beriwɛ:] , [beriwɛ:mɛ]
تۇرۇۋەر ، تۇرۇۋەرسۇن	[turuwɛ:] , [turuwɛ:sun]
كۆرۈۋەر ، كۆرۈۋەرگىن	[kørywɛ:] , [kørywɛ:gin]

(2) « ل » تاۋۇشىنىڭ چۈشۈپ قېلىش شەرتلىرى : « ل » تاۋۇشىنىڭ چۈشۈپ قېلىشى دېگەندە ، « ل » تاۋۇشى بىلەن ئاخىرلاشقان « سال - » ، « ئال - » ، « چال - » ، « قال - » ، « بول - » ، « كەل - » ، « قىل - » قاتارلىق يېئىللاردىكى « ل » تاۋۇشىنىڭ چۈشۈپ قېلىشى كۆزدە تۇتۇلىدۇ . بۇ يېئىللاردىكى « ل » تاۋۇشىنىڭ چۈشۈپ قېلىش شەرتلىرى ئومۇمەن تۆۋەندىكىچە :

1 . بۇ يېئىللارغا بولۇشسىز قوشۇمچىسى « - ما / - مە » ئۇلانغاندا ، « ل » تاۋۇشى چۈشۈپ قالىدۇ . مەسىلەن :

يېزىقتا	جانلىق تىلدا
سالما- ، ئالما- ، بولما-	[sa:ma-] , [a:ma-] , [bo:ma-]
كەلمە- ، قىلما- ، چالما-	[kɛ:mɛ-] , [qi:ma-] , [tʃa:ma-]

2 . شەرت رايى قوشۇمچىسى « -سا/ -سە » قوشۇلسا ، « ل » تاۋۇشى چۈشۈپ قالىدۇ . مەسىلەن :

يېزىقتا	جانلىق تىلدا
سالسا ، ئالسا ، كەلسە	[sa:sa],[a:sa],[kɛ:sɛ]
چالسا ، بولسا ، قىلسا	[tʃa:sa],[bo:sa],[qi:sa]

3 . هازىرقى زامان خەۋەر رايى قوشۇمچىلىرىدىن « -ماقتا / -مەكتە » ئۇلانسا ، « ل » تاۋۇشى چۈشۈپ قالىدۇ . مەسىلەن :

يېزىقتا	جانلىق تىلدا
سالماقتا ، ئالماقتا	[sɑ:mɑqtɑ],[ɑ:mɑqtɑ]
كەلمەكتە ، قىلماقتا	[kɛ:mɛktɛ],[qi:mɑqtɑ]

4 . بۇيرۇق رايىنىڭ ئىككىنچى شەخس ئاددىي تۈر قوشۇمچىسىدىن « -غىن / -گىن » ، ھۆرمەت تۈرى قوشۇمچىسىدىن « -سىلا / -سىلە » ، بۇيرۇق رايى ئۇچىنچى شەخس قوشۇمچىسى « -غاي/ -گەي » ۋە « -سۇن » لار ئۇلانسا ، « ل » تاۋۇشى چۈشۈپ قالىدۇ . مەسىلەن :

يېزىقتا	جانلىق تىلدا
سالغىن ، كەلگىن	[sɑ:ʁin] , [kɛ:gin]
ئالسىلا ، كەلسىلە	[ɑ:silɑ] , [kɛ:silɛ]
قالغاي ، كەلگەي	[qɑ:ʁɑj] , [kɛ:gɛj]
چالسۇن ، بولسۇن	[tʃɑ:sun] , [bo:sun]

5. ئىسىمداش قوشۇمچىلىرىدىن « -ماق/ -مەك ، -غۇ/ -گۇ » لەر قوشۇلسا ، « ل » تاۋۇشى چۈشۈپ قالىدۇ . مەسىلەن :

يېزىقتا	جانلىق تىلدا
ئالماق ، سالماق	[ɑ:mɑq] , [sɑ:mɑq]
كەلمەك ، بولماق	[kɛ:mɛk] , [bo:mɑq]
قالغۇ(م) ، كەلگۇ(م)	[qɑ:ʁu(m)] , [kɛ:gy(m)]

6 . سۈپەتداش قوشۇمچىلىرىدىن « -غان/ -گەن » ئۇلانسا ، « ل » تاۋۇشى چۈشۈپ قالىدۇ . مەسىلەن :

يېزىقتا	جانلىق تىلدا
ئالغان ، سالغان	[ɑ:ʁɑn] , [sɑ:ʁɑn]
بولغان ، كەلگەن	[bo:ʁɑn] , [kɛ:gɛn]

7 . رەۋىشداش قوشۇمچىلىرىدىن « -غىلى / -گىلى » ، « -غۇچە/ -گىچە » ، « -غاچ / -گەچ » ئۇلانسا ، « ل » تاۋۇشى چۈشۈپ قالىدۇ . مەسىلەن :

يېزىقتا	جانلىق تىلدا
سالغىلى ، كەلگىلى	[sɑ:ʁili] , [kɛ:gili]
چالغۇچە ، كەلگۈچە	[tʃɑ:ʁutʃɛ] , [kɛ:gytʃɛ]
ئالغاچ ، كەلگەچ	[ɑ:ʁɑtʃ] , [kɛ:gɛtʃ]

8 . كەلگۈسى زامان مەقسەت خەۋەر رايىنىڭ قوشۇمچىسى « -ماقچى/ -مەكچى » ئۇلانسا ، « ل » تاۋۇشى چۈشۈپ قالىدۇ . مەسىلەن :

يېزىقتا	جانلىق تىلدا
سالماقچى ، قىلماقچى	[sɑ:mɑqtʃi] , [qi:mɑqtʃi]
چالماقچى ، كەلمەكچى	[tʃɑ:mɑqtʃi] , [kɛ:mɛktʃi]

9 . مەجبۇرىي دەرىجە قوشۇمچىلىرىدىن « -غۇز/ -گۈز » ئۇلانسا ، « ل » تاۋۇشى چۈشۈپ قالىدۇ . مەسىلەن :

يېزىقتا	جانلىق تىلدا
ئالغۇز، سالغۇز	[ɑ:ʁuz] , [sɑ:ʁuz]
قىلغۇز، كەلگۈز	[qi:ʁuz] , [kɛ:gyz]

10 . يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن پېئىللاردىن باشقا ، پېئىللارغا ئىمكان تۇس قوشۇمچىسى « -ما / -مە » ئۇلانسا ، مەزكۇر قوشۇمچە تەركىبىدىكى « ل » تاۋۇشى چۈشۈپ قالىدۇ . مەسىلەن :

يېزىقتا	جانلىق تىلدا
ماڭمىدىم	[mɑŋɑ:midim]
كۆرمەيمەن	[kørɛ:mɛjmɛn]
يازمايۋاتىمىز	[jɑzɑ:mɑjvɑtimiz]

شۇنى ئەسكەرتىش كېرەككى ، « ل » تاۋۇشىنىڭ جانلىق

تىلدا چۇشۇپ قېلىش ھادىسىلىرىنىڭ ھېچقايسىسى يېزىقتا ئەكس ئەتكۈزۈلمەيدۇ .

(3) « ھ » تاۋۇشىنىڭ چۇشۇپ قېلىش شەرتلىرى : ئەسلىي ئۇيغۇر تىلى سۆزلىرىدە « ھ » تاۋۇشى سۆز ئاخىرى بولۇپ كەلمەيدۇ . شۇڭا ، « ھ » تاۋۇشىنىڭ چۇشۇپ قېلىشى دېگەندە ، ئەرەب ، پارس تىللىرىدىن كىرىپ ئۆزلەشكەن بىر قىسىم سۆزلەرنىڭ ئاخىرىدىكى « ھ » تاۋۇشىنىڭ ئۇيغۇر جانلىق تىلدا چۇشۇپ قېلىشىغا قارىتىلىدۇ . لېكىن ، يېزىقتا چۇشۇرۇلمەي يېزىلىدۇ . مەسىلەن :

يېزىقتا	جانلىق تىلدا
سىياھ	[sija:]
پاناھ	[pana:]
گۇناھ	[guna:]
پادىشاھ	[padiʃa:]
گىياھ	[gija:]

(4) « ت » تاۋۇشىنىڭ چۇشۇپ قېلىش شەرتلىرى : « ت » تاۋۇشىنىڭ چۇشۇپ قېلىشىمۇ ئاساسەن چەت تىللاردىن كىرىپ ئۆزلەشكەن سۆزلەردە كۆرۈلىدۇ . يەنى ، ئۇيغۇر تىلىغا باشقا تىللاردىن كىرىپ ئۆزلەشكەن بىر قىسىم سۆزلەرنىڭ بوغۇم ئاخىرى بولۇپ كەلگەن ئىككى ئۇزۇك تاۋۇش (بەزىلەر بۇنى قوشما ئۇزۇك تاۋۇش دەپ قارايدۇ) نىڭ بىرى بولغان « ت » تاۋۇشى جانلىق تىلدا چۇشۇپ قالىدۇ ، ھەتتا بۇ خىلدىكى سۆزلەرگە ئۇزۇك تاۋۇش بىلەن باشلانغان قوشۇمچىلار قوشۇلسىمۇ ، « ت » تاۋۇشى يەنىلا چۇشۇپ قالىدۇ . لېكىن ، بۇ خىل چۇشۇپ قېلىش ھادىسىسى يېزىقتا ئەكس ئەتكۈزۈلمەيدۇ . مەسىلەن :

يېزىقتا	جانلىق تىلدا
قەست ، قەستلە	[qɛs] , [qɛslɛ]
دوست ، دوستلار	[dos] , [dosla:]
مۇشت ، مۇشتنى	[muʃ] , [muʃni]
ئوبلاست ، ئوبلاستتا	[oblas] , [oblasta]
راست ، راستچىل	[ras] , [rastʃil]

لېكىن ، بۇ خىلدىكى سۆزلەرگە سوزۇق تاۋۇش بىلەن باشلانغان قوشۇمچىلار قوشۇلسا « ت » تاۋۇشى قايتا كۆرۈلىدۇ . مەسىلەن : قەستەن ، قەستى ، دوستۇم ، مۇشتۇك ، ئوبلاستى ...

3) بوغۇملارنىڭ چۇشۇپ قېلىش شەرتلىرى :

(1) « لى ، لۇ » بوغۇملىرىنىڭ چۇشۇپ قېلىش شەرتلىرى :

1 . « پ » لىق رەۋىشداش شەكلىدە كەلگەن « ئال ـ ، سال ـ ، چال ـ ، قال ـ ، بول ـ ، قىل ـ ، كەل ـ » پېئىللىرى تۇس يارىدەمچىلىرى بىلەن بىرىكىپ كەلگەندە ، تەركىبىدىكى « لى ، لۇ » بوغۇملىرى جانلىق تىلدا چۇشۇپ قالىدۇ ، لېكىن يېزىقتا چۇشۇرۇلمەي يېزىلىدۇ . مەسىلەن :

يېزىقتا	جانلىق تىلدا
ئېلىپ قوي ـ ، سېلىپ بول ـ	[epqoj ـ] , [sepbol ـ]
كېلىپ كەت ـ ، قېلىپ قال ـ	[kepkɛt ـ] , [qepqal ـ]
چېلىپ باق ـ ، بولۇپ كەت ـ	[tʃepbaq ـ] , [bopkɛt ـ]
كېلىپ تۇر ـ ، قىلىپ بول ـ	[kɛptur] , [qipbol ـ]

2 . « پ » لىق رەۋىشداش شەكلىدە كەلگەن يۇقىرىقى پېئىللارغا شەخس ـ سان قوشۇمچىلىرى ياكى باغلامچى پېئىللار ، ئاندىن شەخس ـ سان قوشۇمچىلىرى قوشۇلۇش

ئارقىلىق ياسالغان ئۆتكەن زامان ھېكايە پېئىلى (بولۇشلۇق ۋە ئۇنىڭ سوئال شەكلى) نىڭ تەركىبىدىكى « لى ، لۇ » بوغۇملىرى جانلىق تىلدا چۈشۈپ قالىدۇ ، لېكىن يېزىقتا چۈشۈرۈلمەي يېزىلىدۇ . مەسىلەن :

يېزىقتا	جانلىق تىلدا
ئېلىپتىكەنمەن	[aptikɛnmɛn]
ئېلىپتىكەنمەنمۇ	[aptikɛnmɛnmu]
كېلىپتىكەنسەن	[kɛptikɛnsɛn]
قېلىپتىكەن	[qiptikɛn]
قېلىپتىكەنمىش	[qɑptikɛnmiʃ]

(2) « ـ ـىپ ، قىپ » بوغۇملىرىنىڭ چۈشۈپ قېلىش شەرتلىرى : « پ » لىق رەۋىشداش شەكلىدە كەلگەن « چىقـ » پېئىلى تۈسلۈك ياردەمچى پېئىلى « كەتـ » بىلەن بىرىكىپ كەلسە ، « چىقىپ » تىكى « ـىپ » بوغۇمى ، يەنە بەزىدە « قىپ » بوغۇملىرى جانلىق تىلدا چۈشۈپ قالىدۇ ، لېكىن يېزىقتا چۈشۈرۈلمەي يېزىلىدۇ (ئەدەبىي ئەسەرلەردىكى دىيالوگلاردا چۈشۈپ قالغىنى بويىچە يېزىلمۇاتىدۇ) . مەسىلەن :

يېزىقتا	جانلىق تىلدا
چىقىپ كەتتى	[tʃiqɛtti]
چىقىپ كەتتى	[tʃikɛtti]

(3) « ۋۇ » بوغۇمىنىڭ چۈشۈپ قېلىش شەرتى : « مانا » ئالمىشى بىلەن « بۇ » ئالمىشىنىڭ بىرىكىشى ۋە تاۋۇش ئۆزگىرىشى يۈز بېرىشى نەتىجىسىدە ھاسىل بولغان كۆرسىتىش ئالمىشى « ماۋۇ » ۋە « ئەنە » ئالمىشى بىلەن « ئۇ » ئالمىشىنىڭ بىرىكىشى ۋە تاۋۇش ئۆزگىرىشىگە ئۇچرىشى نەتىجىسىدە ھاسىل بولغان « ئاۋۇ » ئالمىشى كېلىش قوشۇمچىلىرى بىلەن تۇرلىنىپ

ئېيتىلغاندا ، « ۋۇ » بوغۇمى چۈشۈپ قالىدۇ ، لېكىن يېزىقتا چۈشۈرۈلمەي يېزىلىدۇ . مەسىلەن :

يېزىقتا	جانلىق تىلدا
ماۋۇنى ، ئاۋۇنى	[mɑ:ni] , [ɑ:ni]
ماۋۇنىڭ ، ئاۋۇنىڭ	[mɑ:niŋ] , [ɑ:niŋ]
ماۋۇنىڭدا ، ئاۋۇنىڭدا	[mɑ:niŋdɑ] , [ɑ:niŋdɑ]
ماۋۇنىڭدىن ، ئاۋۇنىڭدىن	[mɑ:niŋdin] , [ɑ:niŋdin]

ئۇنىڭدىن باشقا ، « قايسى » سوئال ئالمىشىمۇ كېلىش قوشۇمچىلىرى بىلەن تۇرلىنىپ ئېيتىلغاندا تەركىبىدىكى « ـ ـيسى » چۈشۈپ قالىدۇ ، لېكىن يېزىقتا ئەكس ئەتكۈزۈلمەيدۇ . مەسىلەن :

يېزىقتا	جانلىق تىلدا
قايسىنى ، قايسىنىڭ	[qɑ:ni] , [qɑ:niŋ]
قايسىنىڭدىن ، قايسىنىڭدا	[qɑ:niŋdin] , [qɑ:niŋdɑ]

4 . تاۋۇشلارنىڭ قوشۇلۇپ (كۆپىيىپ) قېلىشى

نۇتۇقتا بىر قىسىم سۆزلەر ئايرىم تەلەپپۇز قىلىنغاندا ياكى تۇرلۇك گرامماتىكىلىق شەكىللەر بىلەن تۇرلىنىپ تەلەپپۇز قىلىنغاندا ، ئەسلىدە يوق بولغان (بولۇشقا تېگىشلىك بولمىغان) بەزى تاۋۇشلار پەيدا بولۇپ قالىدۇ. مانا مۇشۇ خىل فونېتىكىلىق ھادىسە فونېتىكا ئىلمىدە تاۋۇشلارنىڭ قوشۇلۇپ قېلىشى دەپ ئاتىلىدۇ . تاۋۇشلارنىڭ قوشۇلۇپ قېلىشىنىڭ سەۋەبلىرى ئىنتايىن كۆپ ، لېكىن ئاساسلىقى تەلەپپۇزنى راۋانلاشتۇرۇش ، ئاسانلاشتۇرۇش ۋە بوغۇم چېگرasىنى ئېنىق ئايرىش سەۋەبلىرىدىندۇر . باشقىچە ئېيتقاندا ، تاۋۇش

ئېلىمىنتلىرىنىڭ ئەسلىدىكى بىرىكىشى مەزكۇر تىلنىڭ تەلەپپۇز ئادىتىگە ماس كەلمىسە ، تاۋۇشلارنىڭ قوشۇلۇپ قېلىش ھادىسىسى كېلىپ چىقىدۇ .

1 . تاۋۇشلارنىڭ قوشۇلۇپ قېلىش ھادىسىسى ئۇيغۇر تىلىدىكى سوزۇق تاۋۇشلاردىمۇ ، ئۇزۇك تاۋۇشلاردىمۇ كۆرۈلىدۇ .

2 . بۇ خىل فونېتىكىلىق ھادىسە ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئۆزىگە خاس سۆزلىرىدە ئازراق ، باشقا تىللاردا (ئەرەب تىلى ، پارس تىلى ، خەنزۇ تىلى ۋە رۇس تىلى ھەم رۇس تىلى ئارقىلىق ياۋروپادىكى باشقا تىللاردىن كىرىپ ئۆزلەشكەن سۆزلەردە) كۆپرەك كۆرۈلىدۇ . چۈنكى ، ئۇ تىللارنىڭ تەلەپپۇز ئادىتى بىلەن ئۇيغۇر تىلىنىڭ تەلەپپۇز ئادىتىدە پەرق بولىدۇ .

1) سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ قوشۇلۇپ قېلىش شەرتلىرى : ئۇيغۇر تىلىدا سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ قوشۇلۇپ قېلىش ھادىسىسى باشقا تىللاردىن كىرگەن سۆزلەردە كۆپرەك ، ئۇيغۇر تىلىغا خاس سۆزلەردە ئازراق ئۇچرايدۇ . ئۇنىڭ شەرتلىرى تۆۋەندىكىچە :

1 . بوغۇملارنىڭ تۇزۇلۇش ئالاھىدىلىكى جەھەتتىن ئالغاندا ، ئۇيغۇر تىلىدا قوشما ئۇزۇك تاۋۇش (قاتار كېلىدىغان ئىككى ئۇزۇك تاۋۇش) بىلەن باشلىنىدىغان بوغۇم شەكلى يوق . لېكىن ، رۇس تىلىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ياۋروپا تىللىرىدا بولسا بۇنداق بوغۇم شەكلى بار . رۇس تىلى ۋە رۇس تىلى ئارقىلىق ياۋروپادىكى باشقا تىللاردىن كىرىپ ئۆزلەشكەن بۇ تۇردىكى سۆزلەر ئۇيغۇر تىلىنىڭ بوغۇم تۇزۇلۇش قانۇنىيىتىگە ئۇيغۇنلاشتۇرۇلۇپ يېزىلىدۇ ۋە شۇ بويىچە تەلەپپۇز قىلىنىدۇ . مەسىلەن :

ئەسلىسى	يېزىقتا
ستاژ	ئىستاژ
ستىلىستىكا	ئىستىلىستىكا
شتاب	ئىشتاب
خلور	خلور
گراماتىكا	گىراماتىكا
خرۇستال	خرۇستال
گلوبۇس	گلوبۇس
پروزا	پىروزا
پروگراما	پىروگراما
پلان	پىلان
ستىل	ئىستىل

2 . رۇس تىلى ۋە رۇس تىلى ئارقىلىق ياۋروپادىكى باشقا تىللاردىن كىرگەن سۆزلەردە قوشما ئۇزۇك تاۋۇش سۆز ئوتتۇرىسىدا بوغۇم ئاخىرى بولۇپ كەلسە ، ئۇيغۇر تىلى تەلەپپۇزىدا ئاشۇ قوشما ئۇزۇك تاۋۇشنىڭ ئاخىرىغا (ئىككىنچى ئۇزۇك تاۋۇشنىڭ كەينىگە) ، يەنە بەزىدە قوشما ئۇزۇك تاۋۇشنىڭ ئوتتۇرىسىغا [i] تاۋۇشى قوشۇلۇپ قالىدۇ . كەينىگە قوشۇلغاندا ، قوشما ئۇزۇك تاۋۇشنىڭ كېيىنكى تەركىبى (ئىككىنچى ئۇزۇك تاۋۇش) ئۆزىگە قوشۇلغان [i] تاۋۇشى بىلەن ئۆز ئالدىغا بىر بوغۇم ھاسىل قىلىدۇ . ئوتتۇرىسىغا قوشۇلغاندا ، شۇ قوشما ئۇزۇك تاۋۇش ئېلىمېنتى بىلەن بىرىكىپ بىر بوغۇم ھاسىل قىلىدۇ . لېكىن ، بۇ خىل قوشۇلۇپ قېلىش ھادىسىسى يېزىقتا ئەكس ئەتكۈزۈلمەيدۇ . مەسىلەن :

يېزىقتا	تەلەپپۇزدا
رېنتگېن	[rent(i)gen]
ئىنگلىز	[ing(i)liz]
ئۇلترا	[ult(i)rɑ]
پىنگۋىن	[ping(i)win]
ئېكسپورت	[ek(i)sport]
ئېكسكۇرسىيە	[ek(i)skursijɛ]

3 . ئەرەب تىلى ، پارس تىلى ، رۇس تىلى ۋە رۇس تىلى ئارقىلىق ياۋروپادىكى باشقا تىللاردىن كىرگەن سۆزلەردە ، شۇنداقلا ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئۆزىگە خاس بىر قىسىم سۆزلىرىدىمۇ قوشما ئۇزۇك تاۋۇش (ئىككى ئۇزۇك تاۋۇش) سۆز ئاخىرى بولۇپ كەلسە ، شۇ قوشما ئۇزۇك تاۋۇشنىڭ ئالدىدىكى سوزۇق تاۋۇشنىڭ لەۋلەشكەن ـ لەۋلەشمىگەنلىكى ۋە تىل ئالدى ياكى تىل كەينى ئىكەنلىكىگە ئاساسەن ، تەلەپپۇزدا [i] ياكى [u] ۋە ياكى [y] تاۋۇشى قوشۇلۇپ قالىدۇ . بۇ خىل قوشۇلۇپ قېلىش ھادىسىسىمۇ يېزىقتا ئەكس ئەتكۈزۈلمەيدۇ . مەسىلەن :

يېزىقتا	تەلەپپۇزدا
رېفلېكس	[reflek(i)s]
رېزونانس	[rezonan(i)s]
ئورگانىزم	[organiz(i)m]
غەرب (ئەرەبچە)	[ʁɛr(i)p]
بەخت (پارسچە)	[bɛx(i)t]
خۇلق (ئەرەبچە)	[xuluq]
كۇرس (ئەرەبچە)	[kur(u)s]
ھۆسن (ئەرەبچە)	[høs(y)n]

تۇرق (ئۇيغۇرچە)	[tur(u)q]
تۇرك (ئۇيغۇرچە)	[tyr(y)k]
تىنچ (ئۇيغۇرچە)	[tin(i)tʃ]

4 . ئۇزۇك تاۋۇش بىلەن ئاخىرلاشقان بىر قىسىم سۆپەتلەرگە سۆپەتلەرنىڭ كېمەيتمە دەرىجە شەكلىنىڭ قوشۇمچىسى « ـراق / ـرەك » قوشۇلغاندا ، سۆز بىلەن قوشۇمچە ئوتتۇرىسىغا ئۇيغۇر تىلىدىكى [i] فونېمىسىدىن پەرقلىق بولغان ، يەنى قىسقا ، يېنىك تەلەپپۇز قىلىنىدىغان بىر [i] تاۋۇشى قوشۇلۇپ قالىدۇ ، لېكىن يېزىقتا ئەكس ئەتكۈزۈلمەيدۇ . مەسىلەن :

يېزىقتا	تەلەپپۇزدا
ئاقراق	[aq(i)raq]
كۆكرەك	[køk(i)rɛk]
چوڭراق	[tʃoŋ(i)raq]
ئازراق	[az(i)raq]
كىچىكرەك	[kitʃik(i)rɛk]
ئاجىزراق	[adʒiz(i)raq]

يۇقىرىقىلاردىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى ، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ قوشۇلۇپ قېلىش ھادىسىسى ئاساسەن [i] ، ئۇنىڭدىن قالسا [u] ياكى [y] دىن ئىبارەت يۇقىرى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ قوشۇلۇپ قېلىشىدا ئىپادىلىنىدۇ ھەمدە ئۇلارنىڭ قوشۇلۇپ قېلىشى تەرتىپسىز ، قانۇنىيەتسىز ئەمەس ، بەلكى شەرتلىك ، قانۇنىيەتلىك بولىدۇ .

2) ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ قوشۇلۇپ قېلىش شەرتلىرى :

1 . ئادەتتە ئۇيغۇر تىلىدا قائىدە بويىچە ئوچۇق بوغۇم بىلەن ئاخىرلاشقان ئىسىملارغا ئۇزۇك تاۋۇش بىلەن باشلانغان تەۋەلىك

(شەخس) قوشۇمچىلىرى قوشۇلىدۇ . لېكىن ، ئوچۇق بوغۇم بىلەن ئاخىرلاشقان بەزى ئىسىملارغا ئۇزۇك تاۋۇش بىلەن باشلانغان بىرىنچى ۋە ئىككىنچى شەخس قوشۇمچىلىرى « ـ ـم // ـمىز ؛ ـ ـڭ // ـ ـڭىز // ـ ـڭلار » نى قوشۇشقا بولمايدۇ ، بەلكى شۇ قوشۇمچىلارنىڭ سوزۇق تاۋۇش بىلەن باشلانغان ۋاريانتلىرىنى قوشۇشقا توغرا كېلىدۇ . مانا مۇشۇنداق ئەھۋالدا تەلەپپۇزدا سۆز بىلەن قوشۇمچە ئوتتۇرىسىغا بىر [j] تاۋۇشى قوشۇلۇپ قالىدۇ . بۇ خىل قوشۇلۇپ قېلىش ھادىسىسى يېزىقتا ئەكس ئەتكۈزۈلىدۇ . مەسىلەن :

[imla] → [imla(j)im] → [imla(j)imiz]
[imza] → [imza(j)iŋ] → [imza(j)iŋiz]
[dɛrja] → [dɛrja(j)imiz] → [dɛrja(j)iŋlar]
[muddia] → [muddia(j)im] → [muddia(j)iŋ]
[polu] → [polu(j)um] → [polu(j)imiz]
[toxu] → [toxu(j)uŋ] → [toxu(j)iŋlar]
[tʃɛjdu] → [tʃɛjdu(j)um] → [tʃɛjdu(j)imiz]

2 . ئۇيغۇر تىلىدا قائىدە بويىچە ئوچۇق بوغۇم بىلەن ئاخىرلاشقان پېئىللارغا ئادەتتە ئۇزۇك تاۋۇش بىلەن باشلانغان قوشۇمچىلار ئۇلىنىدۇ . لېكىن ، « دە- » ، « يە- » ، « يۇ- » دېگەن پېئىللارغا بەزى قوشۇمچىلارنىڭ ئۇلىنىشى بۇ قائىدىگە چۈشمەيدۇ . يەنى ، يۇقىرىقى پېئىللارغا قائىدە بويىچە ئەسلىدە سۇپەتداش قوشۇمچىسى « ـر » ، ئىسىمداش ياكى ئۆملۈك دەرىجە قوشۇمچىسى « ـش » ، مەجھۇل دەرىجە قوشۇمچىسى « ـل » ئۇلىنىشى كېرەك ئىدى . لېكىن ، بۇ پېئىللارغا ئۇ قوشۇمچىلارنى قوشۇشقا بولمايدۇ . شۇڭا ، ئۇلارغا يۇقىرىقى قوشۇمچىلارنىڭ سوزۇق تاۋۇش بىلەن باشلانغان ۋاريانتلىرىنى قوشۇشقا توغرا كېلىدۇ . مانا

مۇشۇنداق ئەھۋالدا بۇ پېئىللار بىلەن قوشۇمچىلار ئوتتۇرىسىغا بىر [j] تاۋۇشى قوشۇلۇپ قالىدۇ ۋە يېزىقتىمۇ شۇنداق يېزىلىدۇ . مەسىلەن :

[dɛ-] → [de(j)ɛr] → [de(j)iʃ] → [de(j)il-]
[jɛ-] → [je(j)ɛr] → [je(j)iʃ] → [je(j)il-]
[ju] → [ju(j)ar] → [ju(j)uʃ] → [ju(j)ul]

« يۇ - » پېئىلىغا يۇقىرىقى قوشۇمچىلاردىن باشقا ، يەنە تۆۋەندىكى قوشۇمچىلار قوشۇلغاندىمۇ سۆز بىلەن قوشۇمچە ئوتتۇرىسىغا [j] تاۋۇشى قوشۇلۇپ قالىدۇ :

a . رەۋىشداش قوشۇمچىلىرىدىن « ـۇپ » ياكى « ـا » لار ئۇلىنىپ كەلگەندە [j] تاۋۇشى قوشۇلۇپ قالىدۇ . مەسىلەن :

[ju(j)up] [ju(j)a-ju(j)a]

b . ئۆزلۈك دەرىجە قوشۇمچىسى « ۇن » ئۇلىنىپ كەلگەندە [j] تاۋۇشى قوشۇلۇپ قالىدۇ . مەسىلەن :

[ju(j)un-]

c . بۇيرۇق - خالاش رايىنىڭ بىرىنچى ۋە ئىككىنچى شەخس (بىرلىك ، كۆپلۈك) قوشۇمچىلىرى « ـاي ، // ـايلى ؛ ـۇڭ // ـۇڭلار » ئۇلىنىپ كەلگەندە [j] تاۋۇشى قوشۇلۇپ قالىدۇ . مەسىلەن :

[ju(j)aj] [ju(j)ajli] [ju(j)uŋ] [ju(j)uŋlar]

d . ئىمكان تۈس قوشۇمچىلىرى « ـالا // ـەلە » ئۇلىنىپ كەلگەندە [j] تاۋۇشى قوشۇلۇپ قالىدۇ . مەسىلەن :

[ju(j)alidim] [ju(j)almidim]
[ju(alajmɛn)] [ju(j)almajmɛn]
[ju(j)almaywatimɛn]

e . سوئال يۇكلىمىسى « مۇ » نىڭ ۋاريانتى « -ام » ئۇلىنىپ كەلگەندە [j] تاۋۇشى قوشۇلۇپ قالمىدۇ . مەسىلەن :

[ju(j)amsɛn]

f . « ئە » يۇكلىمىسى ئۇلىنىپ كەلگەندە [j] تاۋۇشى قوشۇلۇپ قالمىدۇ . مەسىلەن :

[ju(j)ɛ]

« يۇ- » پېئىلىنىڭ تۇرلۇك خەۋەر رايى شەكىللىرىدىمۇ [j] تاۋۇشى قوشۇلۇپ قالمىدىغان ئەھۋال بولىدۇ . لېكىن ، بۇ ئەھۋاللار ئومۇمەن يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان قوشۇمچىلار ئاساسىدا ، بولۇپمۇ سۇپەتداش ، رەۋىشداش قوشۇمچىلىرى ئاساسىدا ھاسىل بولىدىغان بولغاچقا ، ئۇلار ئۇستىدە كونكرېت توختالمايمىز .

3 . ئۇيغۇر تىلىدا ئادەتتە « ھ » تاۋۇشى سۆز ئاخىرى بولۇپ كەلمەيدۇ . لېكىن ئەرەب ، پارس تىللىرىدا بولسا بۇ خىل فونېتىكىلىق ئالاھىدىلىك بار . ئەرەب ، پارس تىللىرىدىن كىرگەن بۇ تۇردىكى سۆزلەر ئۇيغۇر تىلىدا ئەينەن تەلەپپۇز قىلىنىدۇ . مەسىلەن :

يېزىقتا	تەلەپپۇزدا
گۇناھ	گۇناھ (گۇنا ئەمەس)
پادىشاھ	پادىشاھ (پادىشا ئەمەس)
پاناھ	پاناھ (پانا ئەمەس)
ئەرۋاھ	ئەرۋاھ (ئەرۋا ئەمەس)

4 . خەنزۇ تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان ، تەركىبىدە قوشما يۇنمۇ « -uan » ، « -uang » بولغان سۆزلەر ئۇيغۇر تىلىدا تەلەپپۇز قىلىنغاندا ، شۇ قوشما يۇنمۇ ئوتتۇرىسىغا قىسقا ، يېنىك ، جارانسىز تەلەپپۇز قىلىنىدىغان بىر ئۆتكۈنچى [w] تاۋۇشى قوشۇلۇپ قالمىدۇ (بۇ تاۋۇش ئۇيغۇر تىلىدىكى [w]

فونېمىسىدىن پەرقلىنىدۇ) . لېكىن ، بۇ يېزىقتا ئەكس ئەتكۈزۈلمەيدۇ . مەسىلەن :

يېزىقتا	تەلەپپۇزدا
گۇاڭدۇڭ	[gu(w)aŋduŋ]
گۇاڭجۇ	[gu(w)aŋdʒu]
بىڭتۇەن	[biŋty(w)ɛn]
سىچۇەن	[sitʃy(w)ɛn]
يۇەن	[jy(w)ɛn]

5 . ئۇيغۇر تىلىدىكى رەۋىش ياسىغۇچى قوشۇمچە « سىدە » بەزى تەقلىد سۆزلەرگە قوشۇلۇپ ھالەت رەۋىشلىرىنى ھاسىل قىلغاندا ، شۇ تەقلىد سۆزنىڭ ئاخىرىدىكى ئۈزۈك تاۋۇش تەكرارلىنىدۇ . بىزنىڭچە ، تەكرارلانغان شۇ ئۈزۈك تاۋۇشمۇ قوشۇلۇپ قالغان ئۈزۈك تاۋۇش ھېسابلىنىدۇ . مەسىلەن :

[gyp(p)idɛ]	[paq(q)idɛ]	[taŋ(ŋ)idɛ]
[tok(k)idɛ]	[kom(m)idɛ]	[las(s)idɛ]
[ʃur(r)idɛ]	[ʁuʒ(ʒ)idɛ]	[pil(l)idɛ]
[ʁatʃ(tʃ)idɛ]	[ʃart(t)idɛ]	

6 . ئادەتتە ئۇيغۇر تىلىدا سۆپەتلەرنىڭ ئاشۇرما دەرىجە شەكلى ئاۋۇال شۇ سۆپەتنىڭ بىرىنچى بوغۇمىنى تەشكىل قىلغان سوزۇق تاۋۇشنىڭ ئاخىرىغا « پ » تاۋۇشىنى قوشۇپ ، ئاندىن سۆپەتنى تولۇق ئېيتىش ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ . شۇنداق بولغاندا ، ئاشۇ قوشۇپ ئېيتىلىدىغان « پ » تاۋۇشمۇ قوشۇلۇپ قالغان تاۋۇش ھېسابلىنىدۇ . مەسىلەن :

[qi(p)qizil]	[a(p)aq]	[kø(p)køk]
[ju(p)jumilaq]	[tʃo(p)tʃoŋ]	[je(p)jeŋi]

يۇقىرىقىلاردىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى ، ئۇيغۇر تىلىدا تاۋۇشلارنىڭ قوشۇلۇپ قېلىشى تەرتىپسىز ، قانۇنىيەتسىز ھادىسە بولماستىن ، بەلكى شەرتلىك ، قانۇنىيەتلىك ھالدا يۈز بېرىدىغان بىر خىل فونېتىكىلىق ھادىسىدۇر . ئۇيغۇر تىلىدىكى بۇ خىل فونېتىكىلىق ھادىسە ئەتراپلىق ، تولۇق يورۇتۇپ بېرىلسە ، تىل ئوقۇتۇشىغا ، بولۇپمۇ ئۇيغۇر جانلىق تىلى ئوقۇتۇشىغا كۆپ جەھەتلەردە ئاساسلىق تۈغدۇرۇپ بېرىدۇ .

5 . تاۋۇشلارنىڭ ئورۇن ئالماشتۇرۇشى

نۇتۇق ئېقىمىدا سۆز تەركىبىدىكى ئىككى تاۋۇشنىڭ ئۆزئارا ئورۇن ئالماشتۇرۇش ھادىسىسى فونېتىكىدا تاۋۇشلارنىڭ ئورۇن ئالماشتۇرۇشى دەپ ئاتىلىدۇ . بۇ خىل فونېتىكىلىق ھادىسە ئۇيغۇر ئەدەبىي جانلىق تىلىدا ئەمەس ، بەلكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ دىيالېكت ـ شېۋىلىرىدە ياكى ئايرىم كىشىلەرنىڭ تەلەپپۇزىدا كۆرۈلىدۇ . مەسىلەن :

دىيالېكت ـ شېۋىلەردە		ئەدەبىي جانلىق تىلىدا	
[arʁij]	(كەلپىن)	[ajʁir]	
[qalmaʃqan]	(قۇمۇل)	[qamlaʃqan]	
[ɛglɛk]	(تۇرپان ، قۇمۇل)	[ɛlgɛk]	
[asqa_]	(تۇرپان)	[aqsa_]	
[tɛrwɛ_]	(قۇمۇل)	[tɛwrɛ_]	
[ʁɛnujla]	(ئاتۇش)	[ʁɛjnulla]	
[nɛrwɛ]	(قۇمۇل ، لوپنۇر)	[nɛwrɛ]	
[jilʁa_]	(لوپنۇر)	[jiʁla_]	
[tɛʃkyr_]	(قەشقەر)	[tɛkʃyr_]	
[ʁɛtlɛk]	(ئاقسۇ)	[ʁaltɛk]	
[xemi:tʃut]	(يەكەن)	[xemirturutʃ]	

[sɛrgyzɛʃtɛ]	(مەكتە)	[sɛzgyrɛʃtɛ]	
[mumajaʁatʃ]	(لوپنۇر)	[mamujaʁatʃ]	
[tʃojla]	(خوتەن)	[tʃalu]	
[ujʁur]		[urʁuj]	
[hɛqitʃan]		[hɛtʃiqan]	
[harwa]		[hawra]	
[lajihɛ]		[lahijɛ]	
[maʁzap]		[mazʁap]	

تاۋۇشلارنىڭ ئورۇن ئالماشتۇرۇش ھادىسىسى ئۇيغۇر ئەدەبىي جانلىق تىلىدا يۈز بېرىدىغان ئاساسىلىياتسىيە ، تاۋۇشلارنىڭ ئاجىزلىشىشى ، تاۋۇشلارنىڭ چۈشۈپ قېلىشى ، تاۋۇشلارنىڭ قوشۇلۇپ قېلىشىغا ئوخشاش قانۇنىيەتلىك ۋە ئومۇميۈزلۈك فونېتىكىلىق ھادىسە ئەمەس .

6 . قىسقا سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئۆزگىرىشى (ئايلىنىشى)

سوزۇق تاۋۇشلار يەككە تەلەپپۇز قىلىنغاندا ياكى ئۆزى يالغۇز بىر بوغۇم ھاسىل قىلغاندا ، تەلەپپۇزدا ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇش بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ . ئۇزۇك تاۋۇشلار بىلەن بىرىكىپ بوغۇم ھاسىل قىلغاندا بولسا يەككە ھالدا بوغۇم ھاسىل قىلغان ۋاقىتتىكىدىن قىسقا تەلەپپۇز قىلىنىدۇ . مەسىلەن :

[æ:tɛ] [a:dɛm] [wɛtɛn] [baʃqa]

بىز بۇ يەردە بايان قىلماقچى بولغان قىسقا سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلارغا ئۆزگىرىشى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا مەنە پەرقلەندۈرۈش رولىغا ئىگە بولغان (مەسىلەن ، [tɸ:ʃyk] ، [atʃa] ، [a:tʃa] ، [ara] ، [a:ra] ، [tɸʃyk] دېگەندەك) ئۇزۇن ۋە قىسقا سوزۇق تاۋۇشلارغا قارىتىلغان بولماستىن ، بەلكى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئۇزۇك تاۋۇشلار بىلەن بىرىكىپ بوغۇم ھاسىل قىلغان قىسقا

سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئۆزىنىڭ كەينىدىكى ئۇزۇك تاۋۇشنىڭ نۇتۇق ئېقىمىدا چۈشۈپ قېلىشى نەتىجىسىدە ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشقا ئوخشاش تەلەپپۇز قىلىنىشىغا قارىتىلىدۇ . دېمەك ، ئۇزۇك تاۋۇشلار بىلەن بىرىكىپ بىر بوغۇم ھاسىل قىلغان سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئۆزىنىڭ كەينىدە كەلگەن ئۇزۇك تاۋۇشنىڭ تەلەپپۇزدا چۈشۈپ قېلىشى نەتىجىسىدە ئەسلىدىكىدىن سوزۇپ تەلەپپۇز قىلىنىش ھادىسىسى قىسقا سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئۇزۇك سوزۇقلارغا ئايلىنىشى دەپ ئاتىلىدۇ . مەسىلەن :

تەلەپپۇزدا	يېزىقتا
[bo:daq]	[bordaq]
[ba:ʁaq]	[barʁaq]
[o:ʁaq]	[orʁaq]
[ɸ:dɛk]	[ɸrdɛk]
[jɛ:]	[jɛr]
[qa:]	[qar]
[tonu:]	[tonur]
[kitapla:]	[kitablar]
[ɸjlɛ:]	[ɸjlɛr]
[waːqira-]	[warqira-]
[ba:dim]	[bardim]
[kɛ:sɛ]	[kɛlsɛ]
[tʃa:ma-]	[tʃalma-]
[beriŋla:]	[beriŋlar]

بۇ خىل فونېتىكىلىق ھادىسە ئەدەبىي جانلىق تىلدا تاۋۇشلارنىڭ ئورۇن ئالماشتۇرۇش ھادىسىسىگە قارىغاندا خېلى قانۇنىيەتلىك ۋە ئومۇميۈزلۈك ھادىسە ھېسابلىنىدۇ .

§9 . هازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ تەلەپپۇز قائىدىسى

1. تەلەپپۇز قائىدىسى ھەققىدە

تەلەپپۇز قائىدىسى توغرا سۆزلەش قائىدىسى دېگەنلىكتۇر. ئېنىقراق قىلىپ ئېيتقاندا، تەلەپپۇز قائىدىسى مەلۇم بىر ئەدەبىي تىلدا سۆزلىشىدىغان ۋە ئالاقە قىلىشىدىغان كىشىلەرنىڭ شۇ تىلدىكى سۆزلەرنى توغرا تەلەپپۇز قىلىشقا يېتەكلەيدىغان ۋە ئۇلارنىڭ نۇتۇقتا ئورتاق ئەمەل قىلىشى زۆرۈر بولغان قائىدىلەر سىستېمىسىدۇر.

تىلنىڭ ئىملا قائىدىسى بىلەن تەلەپپۇز قائىدىسى تىل ئارقىلىق ئالاقىلىشىش ئېھتىياجىنى ھەل قىلىشتىكى ئىككى مۇھىم قائىدە بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. تىلنى قېلىپلاشتۇرۇش دېگەنلىك، ئەمەلىيەتتە ئۇنىڭ ئىملاسى بىلەن تەلەپپۇزىنى قېلىپلاشتۇرۇش دېگەنلىك. ئىملانىلا قېلىپلاشتۇرۇپ، تەلەپپۇز تاشلاپ قويۇلسا، تىلنى قېلىپلاشتۇرۇش مەقسىتىگە يېتكىلى بولمايدۇ.

ئىملا قائىدىسى مەلۇم بىر ئەدەبىي تىلنىڭ يېزىق شەكلىنى قېلىپلاشتۇرۇش ئۈچۈن تۈزۈلسە، تەلەپپۇز قائىدىسى ئەدەبىي تىلنىڭ ئېغىزچە شەكلىنى قېلىپلاشتۇرۇش ئۈچۈن تۈزۈلىدۇ. تىلدا ئالاقىلىشىش شارائىتىنىڭ ۋە ئۇسۇللىنىڭ ئوخشاش بولماسلىقى تىلنى بۇ ئىككى جەھەتتىن قېلىپلاشتۇرۇشنىڭ لازىملىقىنى بەلگىلىگەن.

2. هازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ مەركىزىي دىيالېكتى ۋە ئۆلچەملىك تەلەپپۇزى ھەققىدە

مەلۇم بىر ئەدەبىي تىلنىڭ شەكىللىنىشىدە شۇ تىلغا تەۋە بولغان دىيالېكتلاردىن بىرسى ئاساس بولىدۇ. قايسى

دىيالېكتنىڭ ئاساس بولىدىغانلىقىنى كىشىلەرنىڭ سۆزلىشىگە خاھىشى ئەمەس، بەلكى شۇ دىيالېكتنىڭ شۇ تىل قوللىنىلىۋاتقان جەمئىيەتتە تۇتقان ئورنى بەلگىلەيدۇ. ئەگەر مەلۇم دىيالېكت رايونى شۇ جەمئىيەتنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت مەركىزى بولسا ۋە شۇ دىيالېكتتا سۆزلىشىدىغانلارنىڭ نوپۇسىمۇ كۆپ بولسا، بۇ دىيالېكت شۇ جەمئىيەتتە ئەڭ مۇھىم ھېسابلىنىپ، ئەڭ تەسىرچانلىققا، ۋەكىللىك خاراكتېرغا ئىگە بولىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇ ئەدەبىي تىلنىڭ ئاساسىي دىيالېكتى بولۇش شەرتىنى ھازىرلىغان بولىدۇ.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئاساسىي دىيالېكتى دېگەندە ئۇرۇمچى، ئىلى، تۇرپان، قومۇل، ئاقسۇ، قەشقەر ۋە مۇشۇ رايونلارغا قاراشلىق ناھىيەلەردە ياشاپ كەلگەن ئۇيغۇرلارنىڭ تىلى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. بىز بۇ رايونلارنىڭ ئۇيغۇرلار ئولتۇراقلاشقان مەركىزىي رايونلار ئىكەنلىكىگە قاراپ، بۇ دىيالېكتنى مەركىزىي دىيالېكت دەپ ئاتىدۇق.

مەركىزىي دىيالېكت رايونىغا ۋەكىللىك قىلىدىغان يۇقىرىدىكى رايونلار تارىختىن بۇيان ئۇيغۇرلارنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت جەھەتتە مەركەز بولۇپ كەلگەن. ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ رايونلاردا ياشايدىغان ئۇيغۇرلار پۈتۈن ئۇيغۇرلار نوپۇسىنىڭ 80 پىرسەنتىدىن كۆپرەكىنى ئىگىلەيدۇ. كۆلەم جەھەتتە، بۇ دىيالېكت رايونى ئاپتونوم رايونىمىز بويىچە ئۇيغۇرلار تۇپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان رايونلارنىڭ تەخمىنەن تۆتتىن ئۇچ قىسمىنى ئىگىلەيدۇ. مۇشۇ شەرتلەر ئاساسىدا مەركىزىي دىيالېكت ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ شەكىللىنىش جەريانىدا ئىنتايىن مۇھىم رول ئويناشى ۋە ئويناماقتا.

بىر ئەدەبىي تىلنىڭ شەكىللىنىشىگە ئاساس بولغان

دىيالېكتتا ئالاقە قىلىشىدىغانلارنىڭ تەلەپپۇزى ئومۇمەن ئالغاندا شۇ تىلنىڭ ئەدەبىي تەلەپپۇزىنىڭ شەكىللىنىشىدە ئولگىلىك رول ئويناىدۇ ۋە شۇ تىلنىڭ ئەدەبىي تەلەپپۇزىنىڭ شەكىللىنىشىگە ئاساس بولالايدۇ.

گەرچە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ مەركىزىي دىيالېكتىدا سۆزلىشىدىغانلارنىڭ تەلەپپۇزى مۇشۇنداق مۇھىم رولغا ئىگە بولسىمۇ، لېكىن مەركىزىي دىيالېكت ئىچىگە كىرىدىغان ھەر قايسى شېۋىلەر ئارا بەزى فونېتىكىلىق پەرقلەر بولغانلىقى ئۈچۈن ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئەدەبىي تەلەپپۇزىنى بېكىتىشتە مەركىزىي دىيالېكت تەۋەسىدىن شۇ دىيالېكت رايونىدىكىلەرنىڭ ھەممىسى ئېتىراپ قىلىدىغان، نىسبەتەن ئۆلچەملىك بولغان تەلەپپۇز رايونىنى تالالاپ چىقىش لازىم بولىدۇ.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى ئوستىدە 20 ـ ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىن باشلاپ ئېلىپ بېرىلغان تىل تەكشۈرۈشلەر ئارقىلىق ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ شەكىللىنىشىگە ئاساس بولغان دىيالېكتنىڭ مەركىزىي دىيالېكت ئىكەنلىكى ۋە نىسبەتەن ئۆلچەملىك بولغان تەلەپپۇز رايونىنىڭ ئۇرۇمچى ئىكەنلىكى بېكىتىلدى.

بۇ نۇقتىنى ئۇرۇمچى رايونىنىڭ زامانىمىزدا ئالدى بىلەن سىياسىي مەركەز، شۇنىڭغا ئەگىشىپ ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت مەركىزىگە ئايلانغانلىقى، ئۇزۇن يىللاردىن بۇيان ئۇيغۇر زىيالىيلىرىنىڭ بۇ رايونغا توپلىنىشى ۋە ھەرقايسى دىيالېكتلار ۋە شېۋىلەرنىڭ خۇسۇسىيەتلىرىنى يىغىنچاقلىغان ھالدا ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي ئېغىز تىلىغا ۋەكىللىك قىلىدىغان بىر ئۆلچەملىك تەلەپپۇزنى شەكىللەندۈرگەنلىكى، بۇنىڭ ئۇيغۇر جامائەتچىلىكى تەرىپىدىن ئورتاق ئېتىراپ قىلىنغانلىقى قاتارلىق جەھەتلەردىن كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

بولۇپمۇ 20 ـ ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىن ئېتىبارەن، بۇ رايوندا مەدەنىيەت ـ مائارىپ ئىشلىرىنىڭ كۇنسېرى گۈللىنىشى، كىنو ـ تىياتىر، رادىيو ـ تېلېۋىزىيە، ئاخبارات ۋە نەشرىياتچىلىق ئىشلىرىنىڭ مىسلى كۆرۈلمىگەن دەرىجىدە تەرەققىي قىلىشى، ھەر دەرىجىلىك بىلىم يۇرتلىرىنىڭ كۆپىيىشى قاتارلىق كۆپلىگەن ئاكتىپ ئامىللار ئۇرۇمچى تەلەپپۇزىنىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئەدەبىي تەلەپپۇزىغا ئاساس بولالايدىغان، مەركىزىي دىيالېكت ئىچىدىكى باشقا شېۋىلەر تەلەپپۇزىغا نىسبەتەن ئۆلچەملىك تەلەپپۇز بولۇپ قالغانلىقىنى مۇئەييەنلەشتۇردى.

بىر مىللەت تىلىدىكى دىيالېكت ۋە شېۋە ئالاھىدىلىكلىرى ئۇزاق بىر مەزگىل ئىچىدە ئۆزىنىڭ ھاياتىي كۈچىنى ساقلاپ قالىدۇ. ئۇلار ئۆز تەرەققىياتى جەريانىدا بىر تەرەپتىن ئەدەبىي تىلىنىڭ تەسىرىگە ئۇچراش ئارقىلىق ئۆزىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىنى يوقىتىپ بارىدۇ، يەنە بىر تەرەپتىن پايدىلىق تەركىبلىرى بىلەن شۇ ئەدەبىي تىلنى بېيىتىپ بارىدۇ ۋە ئاخىرى شۇ ئەدەبىي تىل بىلەن بولغان پەرقلىرىنى پۈتۈنلەي يوقىتىدۇ. مۇنداق تەرەققىيات جەريانى ھەر قايسى مىللەت تىللىرىدا ۋە ئۇلارنىڭ دىيالېكت، شېۋىلىرىدە ئوخشىمىغان دەرىجىدە داۋاملىشىدۇ. بۇ نۇقتىدا ئاساسىي ھەل قىلغۇچ ئامىل مەدەنىيەت، مائارىپ، پەن ـ تېخنىكا ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ئەدەبىي تىل بىلەن دىيالېكت ۋە شېۋىلەر ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت شۇنداق بولغاچقا، بىز ئەمەلىي تەكشۈرۈشلەر ئارقىلىق مۇئەييەنلەشتۇرگەن، نىسبەتەن ئۆلچەملىك تەلەپپۇزغا ۋەكىللىك قىلغان شېۋىدىمۇ مەلۇم مەزگىل ياكى ئۇنداق، ياكى مۇنداق شېۋە ئالاھىدىلىكلىرى يوز بېرىپ تۇرىدۇ. شۇڭا ئەدەبىي ئېغىز تىل نورمىلىرىنى بېكىتىش بىر تىلدىكى فونېتىكىلىق

خۇسۇسىيەتلەرنى تەلەپپۇز جەھەتتىن بىر قىلىپقا سېلىشنى، جۇملىدىن نىسبەتەن ئۆلچەملىك تەلەپپۇز رايونىدىكى شېۋىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىنىمۇ مەلۇم دەرىجىدە شاللىۋېتىشنى تەلەپ قىلىدۇ. مانا بۇ ئەدەبىي تەلەپپۇزنى قېلىپلاشتۇرۇش مەسىلىسىدۇر.

3. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ تەلەپپۇز قائىدىسىنى تۇزۇش پرىنسىپلىرى

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنى قېلىپلاشتۇرۇشتا سۆزلەرنىڭ ئىملاسىنى چىڭ تۇتۇش بىلەن بىر ۋاقىتتا سۆزلەرنىڭ تەلەپپۇزىغىمۇ ئوخشاشلا ئېتىبار بېرىش ئىنتايىن مۇھىم. ئادەتتە ئىملا قائىدىسى كىشىلەرنى خاتا يېزىشتىن چەكلىسە، تەلەپپۇز قائىدىسى سۆزلەرنى توغرا، ئۆلچەملىك تەلەپپۇز قىلىشقا يېتەكلەيدۇ. تەلەپپۇز قائىدىسى ئىمكانقەدەر ئىملا قائىدىسىگە بېقىنىشى، يەنى سۆزلەرنىڭ تەلەپپۇزى ئىمكانقەدەر ئىملاسى بىلەن ئوخشاش بولۇشى شەرت. جانلىق تىل ئۆزگىرىشچان بولغانلىقتىن تىزگىنلەنمىسە، ئىملا بىلەن تەلەپپۇز ئوتتۇرىسىدىكى پەرق بارا ـ بارا چوڭىيىپ بېرىپ، جانلىق تىل بىلەن يېزىق تىلنىڭ ئۆزئارا ماسلاشماسلىقىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ ـ دە، ئوقۇش ـ ئوقۇتۇش ۋە ئۇچۇرلاشتۇرۇش ئىشلىرىغا، ئىجتىمائىي ئالاقىگە مەلۇم قىينىچىلىقلارنى كەلتۈرۈپ بېرىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئىلمىي بولغان تەلەپپۇز قائىدىسىنى تۇزۇش ۋە ئۇنى ئومۇملاشتۇرۇش ئىنتايىن مۇھىم. تەلەپپۇز قائىدىسىنى تۇزۇشتە ئالدى بىلەن ئۇنىڭ پرىنسىپلىرىنى بەلگىلەش لازىم.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ تەلەپپۇز قائىدىسىنى تۇزۇشتىكى پرىنسىپلار تۆۋەندىكىچە:

1) ئىمكانقەدەر سۆز تەركىبىدىكى ھەربىر تاۋۇشنى ئېلىپبەدە بېكىتىلگەن تاۋۇش نورمىسى بويىچە تەلەپپۇز قىلىش، سۆزلەرنىڭ تەلەپپۇزىنىڭ شۇ سۆزنىڭ ئىملاسى بىلەن بىردەك بولۇشىنى تەكىتلەش؛ جۈملە تەركىبىدىكى سۆزلەرنى تەلەپپۇز قىلىشتا، نوقۇل ھالدا نۇتۇقنىڭ راۋانلىقىنى قوغلىشىپ كەتمەسلىك؛ جۈملە تەركىبىدىكى مەلۇم سۆزنىڭ تەلەپپۇزىدا ئۆزىنىڭ ئالدى ـ كەينىدىكى سۆزلەرنىڭ تەسىرىدىن يۈز بېرىدىغان فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشلەرنى ئىپادە قىلمىسىمۇ بولىدىغان ئەھۋاللاردا ئىملانى ئاساس قىلىش.

ھەرقانداق يېزىق تىل جانلىق تىل ئاساسىدا شەكىللىنىدۇ. لېكىن ئۇ شەكىللەنگەندىن كېيىن يېزىقنىڭ چەكلەش رولى ۋە ئىملا قائىدىسى ئارقىلىق جانلىق تىلغا تەسىر كۆرسىتىدۇ ۋە ئۇنى توغرا يولغا يېتەكلەيدۇ ھەمدە تەلەپپۇزنىڭ بىر قېلىپقا چۈشۈشىگە تۈرتكە بولىدۇ. بۇ نۇقتىدىن ئالغاندا، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ تەلەپپۇز نورمىلىرىنىڭ ئىملا نورمىلىرى بىلەن بىر خىلدا بولۇشىنى تەكىتلەش تولىمۇ مۇھىم.

2) فىزىيولوگىيەلىك شارائىت يار بەرمىگەن ئايرىم ئەھۋاللاردا سۆزلەرنىڭ ئىملاسىنى قوغلاشماي، تەلەپپۇزغا مەلۇم جەھەتتىن يول قويۇش.

جانلىق تىلمۇ ئۆزگە خاس ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە. بەزى سۆزلەر كونكرېت ئالاقە شارائىتىدا يېزىقتا ئىپادىلەنگىنى بويىچە تەلەپپۇز قىلىنسا، نۇتۇقنىڭ راۋانلىقى ۋە يېقىملىقلىقىغا تەسىر يېتىدۇ. شۇڭا تەلەپپۇز قائىدىسىنى بېكىتىشتە، ھەممىلا ئورۇندا سۆزلەرنىڭ ئىملاسى بىلەن تەلەپپۇزنىڭ بىردەك بولۇشىنى ئىشقا ئاشۇرۇش كېرەك دېگەن تەلەپنى قويغىلى بولمايدۇ.

4. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ تەلەپپۇز قائىدىسى

سۆزلەرنىڭ تەلەپپۇزى ئاساسەن سۆزلەرنىڭ ئىملاسى بىلەن ئوخشاش بولىدۇ. ئەمما ئايرىم ئەھۋاللاردا يۇقىرىدىكى ئىككىنچى پىرىنسىپ بويىچە ھەل قىلىنىدۇ. بۇ قېتىم تەلەپپۇز قائىدىسىنى بېكىتىشتە، سۆزلەرنىڭ تەلەپپۇزى بىلەن ئىملاسىنىڭ بىردەك بولۇش پىرىنسىپىدا چىڭ تۇرۇلدى. بۇنىڭدا دىققەت قىلىدىغان نۇقتىلار تۆۋەندىكىچە:

1) بوغۇم ئاخىرى بولۇپ كەلگەن « ر، ل، ھ » تاۋۇشلىرى نۇتۇقتا ھەرقانداق ئەھۋالدا چۈشۈرۈلمەيدۇ. ئەمما سىلىقراق تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئىملاسى	تەلەپپۇزى
ئانار	ئانار (ئانا: ئەمەس)
دۇتار	دۇتار (دۇتا: ئەمەس)
بارغان	بارغان (با:غان ئەمەس)
كۆرگەن	كۆرگەن (كۆ:گەن ئەمەس)
ئالغان	ئالغان (ئا:غان ئەمەس)
بولغان	بولغان (بو:غان ئەمەس)
چالماق	چالماق (چا:ماق ئەمەس)
سالماق	سالماق (سا:ماق ئەمەس)
پادىشاھ	پادىشاھ (پادىشا ئەمەس)
ئارامگاھ	ئارامگاھ (ئارامگا ئەمەس)
ھېيتگاھ	ھېيتگاھ (ھېيتگا ئەمەس)

2) پېئىللارنىڭ بىرىنچى ۋە ئىككىنچى شەخس قوشۇمچىلىرىنىڭ ئايىغىدىكى « ن » تاۋۇشى چۈشۈرۈلمەي، ئۆز پېتى تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئىملاسى	تەلەپپۇزى
بارىمەن	بارىمەن (بارىمە ئەمەس)
كېلىمەن	كېلىمەن (كېلىمە ئەمەس)
بارىسەن	بارىسەن (بارىسە ئەمەس)
كېلىسەن	كېلىسەن (كېلىسە ئەمەس)

3) (1) رۇس تىلى ۋە رۇس تىلى ئارقىلىق باشقا ياۋروپا تىللىرىدىن قوبۇل قىلىنغان، « س » ياكى « ش » جارانسىز ئۇزۇك تاۋۇشلىرى ئۆزىدىن باشقا جارانسىز ئۇزۇك تاۋۇشلار بىلەن قاتارلىشىپ، ئىككى ئۇزۇك تاۋۇش سۆز بېشى بولۇپ كەلگەن سۆزلەردە، قاتارلىشىپ كەلگەن ئىككى ئۇزۇك تاۋۇشنىڭ ئالدىغا « ئى » سوزۇق تاۋۇشى قوشۇلۇپ، جارانسىز ۋە قىسقا تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئىملاسى	تەلەپپۇزى
ئىستىل	ئىستىل
ئىستاكان	ئىستاكان
ئىشتات	ئىشتات
ئىشكاپ	ئىشكاپ

(2) رۇس تىلى ۋە رۇس تىلى ئارقىلىق باشقا ياۋروپا تىللىرىدىن قوبۇل قىلىنغان، « س » ياكى « ش » جارانسىز ئۇزۇك تاۋۇشلىرىدىن باشقا جارانسىز ئۇزۇك تاۋۇشلار قاتارلىشىپ، ئىككى ئۇزۇك تاۋۇش سۆز بېشى بولۇپ كەلگەن سۆزلەردە، قاتارلىشىپ كەلگەن ئىككى ئۇزۇك تاۋۇش ئارىسىغا « ئى » سوزۇق تاۋۇشى قوشۇلۇپ، جارانسىز ۋە قىسقا تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئىملاسى	تەلەپپۇزى
پىتومائىن	پىتومائىن
پىتېروكارىيە	پىتېروكارىيە
فىتور	فىتور

(3) رۇس تىلى ۋە رۇس تىلى ئارقىلىق باشقا ياۋروپا تىللىرىدىن قوبۇل قىلىنغان، ئالدىنقىسى جارانسىز، كېيىنكىسى جارانلىق ئىككى ئۇزۇك تاۋۇش قاتارلىشىپ سۆز بېشى بولۇپ كەلگەن سۆزلەردە، بۇ ئىككى ئۇزۇك تاۋۇش ئارىسىغا « ئى » سوزۇق تاۋۇشى قوشۇلۇپ، جارانلىق ۋە قىسقا تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئىملاسى	تەلەپپۇزى
سمولا	سمولا
سلانېتس	سلانېتس
شلانكا	شلانكا
پىرىنسىپ	پىرىنسىپ
تىراكتور	تىراكتور
خىروم	خىروم
كىلاسسىك	كىلاسسىك

(4) رۇس تىلى ۋە رۇس تىلى ئارقىلىق باشقا ياۋروپا تىللىرىدىن قوبۇل قىلىنغان، ئىككى جارانلىق ئۇزۇك تاۋۇش قاتارلىشىپ سۆز بېشى بولۇپ كەلگەن سۆزلەردە، بۇ ئىككى جارانلىق ئۇزۇك تاۋۇش ئارىسىغا « ئى » سوزۇق تاۋۇشى قوشۇلۇپ، جارانلىق ۋە قىسقا تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئىملاسى	تەلەپپۇزى
بىراخما	بىراخما
بىرېتۇا	بىرېتۇا
بىرىلىيانت	بىرىلىيانت
بىروم	بىروم
بىرونېۋىك	بىرونېۋىك
دىراپ	دىراپ
دىراما	دىراما

(5) بەزى سۆزلەردە بوغۇم ئاخىرىدىكى بەزى ئۇزۇك تاۋۇشلار

تارىخىي فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشلەر سەۋەبىدىن چۈشۈپ قېلىپ، ئەسلى يېپىق بوغۇم ئوچۇق بوغۇمغا ئايلانغان بولسا، چۈشۈپ قالغان ئۇزۇك تاۋۇشنىڭ ئالدىدىكى سوزۇق تاۋۇش ئۇزۇنراق تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئىملاسى	تەلەپپۇزى
ئەتە (ئەسلى ئەرتە)	ئە:تە
باغاق (ئەسلى بارغاق)	با:غاق
چۇقان (ئەسلى چۇۋقان)	چۇ:قان

ئەسكەرتىش:

(6) : « ر» تاۋۇشنىڭ ئالدىدا كەلگەن « ئا، ئە، ئو، ئۆ، ئې » تاۋۇشلىرى ئۇزۇنراق تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئىملاسى	تەلەپپۇزى
ئارا	ئا:را
ھەرە	ھە:رە
ئورۇق	ئو:رۇق
ئۆرە	ئۆ:رە
يورۇق	يو:رۇق
بېرىپ	بې:رىپ
يېرىپ	يې:رىپ

(7) « ر، ل » تاۋۇشلىرىنىڭ ئالدىدا كەلگەن « ئو، ئۇ، ئى » تاۋۇشلىرى قىسقىراق تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئىملاسى	تەلەپپۇزى
تورۇپ	تۇرۇپ
تولۇم	تۇلۇم
كولۇپ	كۇلۇپ
كورۇك	كۇرۇك
بىلىم	بىلىم

بىلىپ	بىلىپ
چىرىك	چىرىك
قىرىپ	قىرىپ
بىراق	بىراق
بىلەن	بىلەن
تىلىم	تىلىم
چىلىم	چىلىم

(8) جاراڭسىز ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ ئالدىدا « ئۇ، ئۇ، ئى » سوزۇق تاۋۇشلىرى كەلسە، بۇلار تەلەپپۇزدا جاراڭسىزلىشىدۇ. مەسىلەن:

ئىملاسى	تەلەپپۇزى
ئۇت	ئۇت
ئۇچ	ئۇچ
كۇت	كۇت
كۇچ	كۇچ
ئىت	ئىت
پىت	پىت

(9) ئەرەب، پارس تىللىرىدىن قوبۇل قىلىنغان تۆۋەندىكىدەك بىر قىسىم سۆزلەردىكى « ئا »، « ئە » تاۋۇشلىرى ئۇزۇنراق تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئىملاسى	تەلەپپۇزى
ئادەم	ئا:دەم
ناھە	نا:لە
ئىئانە	ئىئا:نە
ماھىر	ما:ھىر
زالىم	زا:لىم
نامەرد	نا:مەرد
سايە	سا:يە

(10) بىر قىسىم « ر، ل » بىلەن ئاياغلاشقان بىر بوغۇملۇق سۆزلەرنىڭ تەركىبىدىكى « ئا » ۋە « ئە » تاۋۇشلىرى ئەسلىدە سەل ئۇزۇنراق تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مۇنداق سۆزلەرگە قوشۇمچە قوشۇلغاندىمۇ، بۇ « ئا » ۋە « ئە » تاۋۇشلىرى ئۆز ئۇرغۇسىنى يوقاتمىغانلىقتىن، « ئې » غا نۆۋەتلەشمەي، تەلەپپۇزدا ئۇزۇنراق تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئىملاسى	تەلەپپۇزى
سان ــ سانى	سا:نى
پال ــ پالى	پا:لى
زال ــ زالى	زا:لى
شال ــ شالى	شا:لى
هال ــ هالى	ها:لى
يال ــ يالى	يا:لى
قار ــ قارى	قا:رى
تار ــ تارى	تا:رى
يار ــ يارى	يا:رى
تەر ــ تەرى	تە:رى
كار ــ كارى	كا:رى
پار ــ پارى	پا:رى
شار ــ شارى	شا:رى
دار ــ دارى	دا:رى
گار ــ گارى	گا:رى

(11) « ت، ن، پ، ز، ش » قاتارلىق ئۇزۇك تاۋۇشلار بىلەن ئاياغلاشقان سۆزلەرگە تىل ئورنى ياكى تاۋۇش چىقىرىش ئۇسۇلى مۇشۇ تاۋۇشلارغا ئوخشاش بولغان تاۋۇشلار بىلەن باشلانغان قوشۇمچىلار قوشۇلغاندا، نۆتۈقتا ئومۇمەن ئاسسىمىلياتسىيە هادىسىسىگە يول قويۇلماي، سۆزنىڭ ئاخىرقى بوغۇمىدىكى ئۇزۇك تاۋۇش ئۆز پېتى تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئىملاسى	تەلەپپۇزى
ئاتسا	ئاتسا (ئاسسا ئەمەس)
ساتسا	ساتسا (ساسسا ئەمەس)
كەتسە	كەتسە (كەسسە ئەمەس)
ئونبىر	ئونبىر (ئومبىر ئەمەس)
شەنبە	شەنبە (شەمبە ئەمەس)
تۇرپانغا	تۇرپانغا (تۇرپاڭغا ئەمەس)
يامانغا	يامانغا (ياماڭغا ئەمەس)
ئوقۇپباق	ئوقۇپباق (ئوقۇپپاق ئەمەس)
يېزىپبەر	يېزىپبەر (يېزىپپەر ئەمەس)
مەنمۇ	مەنمۇ (مەممۇ ئەمەس)
يامانلىق	يامانلىق (يامالىلىق ئەمەس)
يۇزسىز	يۇزسىز (يۇسسىز ئەمەس)
تۇزسىز	تۇزسىز (تۇسسىز ئەمەس)
پىشسۇن	پىشسۇن (پىسسۇن ئەمەس)

(12) بوغۇم ئاخىرى بولۇپ كەلگەن « د، ب » ئۇزۇك تاۋۇشلىرى تەلەپپۇزدا، جاراڭسىز پارتلىغۇچى « ت، پ » تاۋۇشلىرىغا يېقىنراق تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئىملاسى	تەلەپپۇزى
ئەۋلاد	ئەۋلاد (ئەۋلات ئەمەس)
تەنقىد	تەنقىد (تەنقىت ئەمەس)
ئىقتىساد	ئىقتىساد (ئىختىسات ئەمەس)
ئازاب	ئازاب (ئازاپ ئەمەس)
ئەدەب	ئەدەب (ئەدەپ ئەمەس)
كىتاب	كىتاب (كىتاپ ئەمەس)

(13) بوغۇم ئاخىرى بولۇپ كەلگەن « ق، چ » ئۇزۇك تاۋۇشلىرى تەلەپپۇزدا ئۆز پېتى تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئىملاسى	تەلەپپۇزى
ئاقساقال	ئاقساقال (ئاخساقال ئەمەس)
ساقچى	ساقچى (ساخچى ئەمەس)
ئۇقتۇرۇش	ئۇقتۇرۇش (ئۇختۇرۇش ئەمەس)
تۇراقسىز	تۇراقسىز (تۇراخسىز ئەمەس)
ئاچقان	ئاچقان (ئاشقان ئەمەس)
قاچقۇن	قاچقۇن (قاشقۇن ئەمەس)
ئۇچقان	ئۇچقان (ئۇشقان ئەمەس)
ئاچقۇچ	ئاچقۇچ (ئاشقۇچ ئەمەس)

(14) بوغوۇم ئاخىرى بولۇپ كەلگەن « ج » تاۋۇشى نۇتۇقتا « ژ » تاۋۇشىغا نۆۋەتلەشتۇرۇلمەي، ژۆز پېتى يېنىكرەك تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئىملاسى	تەلەپپۇزى
باج	باج (باژ ئەمەس)
كاج	كاج (كاژ ئەمەس)
ئۇجمە	ئۇجمە (ئۇژمە ئەمەس)
ئىجتىمائىي	ئىجتىمائىي (ئىژتىمائىي ئەمەس)

(15) ئىككىنچى تەركىبى « ب » بىلەن باشلانغان بىرىككەن سۆزلەرنىڭ ئىككىنچى تەركىبىنىڭ بوغۇم بېشىدىكى « ب » تاۋۇشى تەلەپپۇزدا « ۋ » غا نۆۋەتلەشتۇرۇلمەي، ئىملاسى بويىچە تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئىملاسى	تەلەپپۇزى
بەلباغ	بەلباغ (بەلۋاغ ئەمەس)
گۈلباغ	گۈلباغ (گۈلۋاغ ئەمەس)
قاپاقباش	قاپاقباش (قاپاقۋاش ئەمەس)
كاتتىباش	كاتتىباش (كاتتىۋاش ئەمەس)
ئونبېشى	ئونبېشى (ئونۋېشى ئەمەس)
يۈزبېشى	يۈزبېشى (يۈزۋېشى ئەمەس)

يۈزبېگى	يۈزبېگى (يۈزۋېگى ئەمەس)
مىڭبېگى	مىڭبېگى (مىڭۋېگى ئەمەس)
ئەمەتباقى	ئەمەتباقى (ئەمەتۋاقى ئەمەس)

(16) بىرىنچى تەركىبىنىڭ ئاخىرىدا « ئا » ۋە « ئە » تاۋۇشلىرى كېلىدىغان بىرىككەن سۆزلەر، يەرجاي نامليرى ۋە جۈپ سۆزلەرنىڭ ئىملاسىدا، ئەگەر بىرىنچى تەركىبىدىكى « ئا » ۋە « ئە » تاۋۇشلىرى « ئى » غا نۆۋەتلەشتۇرۇلمەي ئۆز پېتى يېزىلغان بولسا، بۇ يەردىكى « ئا » ۋە « ئە » تاۋۇشلىرى تەلەپپۇزدا سەل قىسقا تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئىملاسى	تەلەپپۇزى
قاراماي	قارامای (قارمای ئەمەس)
ئاراساي	ئاراساي (ئارىساي ئەمەس)
ئارائۆستەڭ	ئارائۆستەڭ (ئارىئۆستەڭ ئەمەس)
جاغداساي	جاغداساي (جاغدىساي ئەمەس)
جىگدەمازار	جىگدەمازار (جىگدىمازار ئەمەس)
دۇشەنبەبازار	دۇشەنبەبازار (دۇشەنبىبازار ئەمەس)
ئاتا ـ ئانا	ئاتا ـ ئانا (ئاتى ـ ئانا ئەمەس)
ئانا ـ بالا	ئانا ـ بالا (ئانى ـ بالا ئەمەس)
خالتا ـ خالتا	خالتا ـ خالتا (خالتى ـ خالتا ئەمەس)
ئارقا ـ ئارقىدىن	ئارقا ـ ئارقىدىن (ئارقى ـ ئارقىدىن ئەمەس)
ئەتە ـ ئۆگۈن	ئەتە ـ ئۆگۈن (ئەتى ـ ئۆگۈن ئەمەس)
كەلسە ـ كەلمەس	كەلسە ـ كەلمەس (كەلسى ـ كەلمەس ئەمەس)

ئەگەر بىرىنچى تەركىبىنىڭ ئاخىرىدىكى « ئا » ۋە « ئە » تاۋۇشلىرى ئىملادا « ئى » غا نۆۋەتلەشتۇرۇلۇپ بېكىتىلگەن بولسا، ئوخشاشلا بۇ يەردىكى « ئى » تاۋۇشى سەل قىسقا تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئىملاسى	تەلەپپۇزى
قاغىتۇمشۇق	قاغىتۇمشۇق

قارىمۇچ	قارىمۇچ
بالىياتقۇ	بالىياتقۇ
تۆگىتاپان	تۆگىتاپان

(17) كىشى ئىسىملىرى ئىملاسى بويىچە تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئىملاسى	تەلەپپۇزى
يۈسۈپ ئاكا	يۈسۈپ ئاكا (يۈسۈۋاكا ئەمەس)
تالىپ ئاخۇن	تالىپ ئاخۇن (تالىۋاخۇن ئەمەس)
زەينەپ ئاچا	زەينەپ ئاچا (زەينەۋاچا ئەمەس)
ئەركىنئاي	ئەركىنئاي (ئەركىناي ئەمەس)
گۈزەلئاي	گۈزەلئاي (گۈزەلاي ئەمەس)

(18) « ئىدى، ئىكەن، ئىمىش » يارىمچى پېئىللىرى تۇرغۇن سۆزلەردىن كېيىن كەلگەندە ئۆزىنىڭ ئالدىدىكى تۇرغۇن سۆزلەرگە قوشۇلماي تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئۇچۇق بوغۇملۇق سۆزلەردىن كېيىن

ئىملاسى	تەلەپپۇزى
ئالما ئىدى	ئالما ئىدى (ئالمىدى، ئالمىكەن، ئالمىمىش ئەمەس)
ئالتە ئىدى	ئالتە ئىدى (ئالتىدى، ئالتىكەن، ئالتىمىش ئەمەس)
توختى ئىدى	توختى ئىدى (توختىدى، توختىكەن توختىمىش ئەمەس)

يېپىق بوغۇملۇق سۆزلەردىن كېيىن

ئىملاسى	تەلەپپۇزى
تاش ئىدى	تاش ئىدى (تاشىدى ئەمەس)
چايدان ئىدى	چايدان ئىدى (چايداندى ئەمەس)
تۇمار ئىدى	تۇمار ئىدى (تۇماردى ئەمەس)
چەينەك ئىدى	چەينەك ئىدى (چەينەكدى ئەمەس)

قەغەز ئىدى	قەغەز ئىدى (قەغەزدى ئەمەس)

(19) جاراڭلىق ئۈزۈك تاۋۇش « غ، گ » لار بوغۇم ئاخىرى بولۇپ كەلگەن سۆزلەرگە قوشۇمچىلارنىڭ مۇشۇ تاۋۇشلار بىلەن باشلانغان ۋاريانتى قوشۇلغاندا، ئۆزەكنىڭ ئاخىرىدىكى جاراڭلىق ئۈزۈك تاۋۇش بىلەن قوشۇمچىنىڭ بېشىدىكى ئوخشاش جاراڭلىق ئۈزۈك تاۋۇشنى بىرلا ۋاقىتتا ئارقا ـ ئارقىدىن تەلەپپۇز قىلىش قېيىن بولغاچقا، بۇ سۆزلەرگە ئىملادا قوشۇمچىلارنىڭ مۇشۇ تاۋۇشلارغا يېقىن جاراڭسىز ئۈزۈك تاۋۇش « ق، ك » بىلەن باشلانغان ۋاريانتى قوشۇلىدۇ. ئەمما تەلەپپۇزدا بوغۇم ئاخىرىدىكى « غ، گ » تاۋۇشلىرى « ق، ك » گە نۆۋەتلەشتۈرۈلۈپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئىملاسى	تەلەپپۇزى
باغقا	باققا
تاغقا	تاققا
تۇغقان	تۇققان
ئەگكەن	ئەككەن
تەگكەن	تەككەن
بەگكە	بەككە

(20) خەنزۇ تىلىدىن كىرگەن سۆزلەردە، قوشما يۇنمۇلار تەركىبىدىكى ئۆتكۈنچى سوزۇق تاۋۇشلار ئاساسىي سوزۇق تاۋۇش بىلەن بىر بوغۇم قىلىپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئىملاسى	تەلەپپۇزى
جۇڭخۇا	جۇڭخۇا (جۇڭ ـ خۇ ـ ا ئەمەس)
گۇاڭدۇڭ	گۇاڭدۇڭ (گۇ ـ اڭ ـ دۇڭ ئەمەس)
تيەنئەنمېن	تيەنئەنمېن (تى ـ يەن ـ ئەن ـ مېن ئەمەس)

(21) ئۇيغۇر تىلىدا باش ھەرپ بويىچە قىسقارتىلغان سۆزلەر شۇ ھەرپلەرنىڭ ئۇيغۇر ئېلىپبەسىدىكى نامى بويىچە تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئىملاسى	تەلەپپۇزى
ش ئۇ ئا ر (شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى)	شې ئۇ ئا رې
ج ك پ (جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيەسى)	جې كې پې
ب د ت (بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى)	بې دې تې
ش ئا ئە ت (شىمالىي ئاتلانتىك ئەھدى تەشكىلاتى)	شې ئا ئە تې

(22) خەلقئارادا ھەرپ بويىچە قىسقارتىپ قوللىنىش ئادەتلىنىپ كەتكەن قىسقارتىلمىغان سۆزلەر تىلىمىزغا قوبۇل قىلىنغاندا، خەلقئارادىكى لاتىن ھەرپلىرىنىڭ ئوقۇلۇشى بويىچە تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئىملاسى	تەلەپپۇزى
WTO — (دۇنيا سودا تەشكىلاتى)	دابلىيۇ تې ئۆۋ
GDP — (ئىشلەپچىقىرىش ئومۇمىي قىممىتى)	جى دى پى
BBC — (ئەنگلىيە رادىيو شىركىتى)	بى بى سى
KGB — (دۆلەت خەۋپسىزلىك كومىتېتى)	كى گى بى
VCD — (ۋىدىيولۇق ئوپتىكىلىق دىسكا)	ۋى سى دى
DVD — (رەقەملىك ۋىدىيولۇق دىسكا)	دى ۋى دى
CD — (ئوپتىكىلىق دىسكا)	سى دى

(23) خەلقئارادا قىسقارتىپ يېزىلىپ كېلىۋاتقان ئۆلچەم بىرلىكلىرى ئۇيغۇر تىلىدىكى تولۇق نامى بويىچە تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئىملاسى	تەلەپپۇزى
س م (cm)	سانتىمېتىر
ك م (km)	كىلومېتىر
ك ل (kl)	كىلولىتىر
ك ۋ (kw)	كىلوۋات
م گ (mg)	مىللىگىرام
م م (mm)	مىللىمېتىر

(24) تېلېفون ۋە پوچتا نومۇرلىرىنى ئوقۇشتا، ئالدىنقى ئۇچ خانىسى بىر ئوقۇلۇپ، قالغان خانىلىرى ئىككى-ئىككىدىن ئوقۇلىدۇ. ئەگەر ئالدىنقى ئۇچ خانىسىدىن كېيىن بىرقانچە نۆل قاتار كېلىپ قالسا، ئىككى نۆلدىن كېيىن «دانە» دېگەن سۆز قوشۇپ ئوقۇلىدۇ. مەسىلەن:

ئىملاسى	تەلەپپۇزى
8552357	سەككىز يۈز ئەللىك بەش، يىگىرمە ئۈچ، ئەللىك يەتتە
13669923310	بىر يۈز ئوتتۇز ئالتە، ئاتمىش توققۇز، توقسان ئىككى، ئوتتۇز ئۈچ، ئون
830001	سەككىز يۈز ئوتتۇز، ئىككى دانە نۆل، بىر

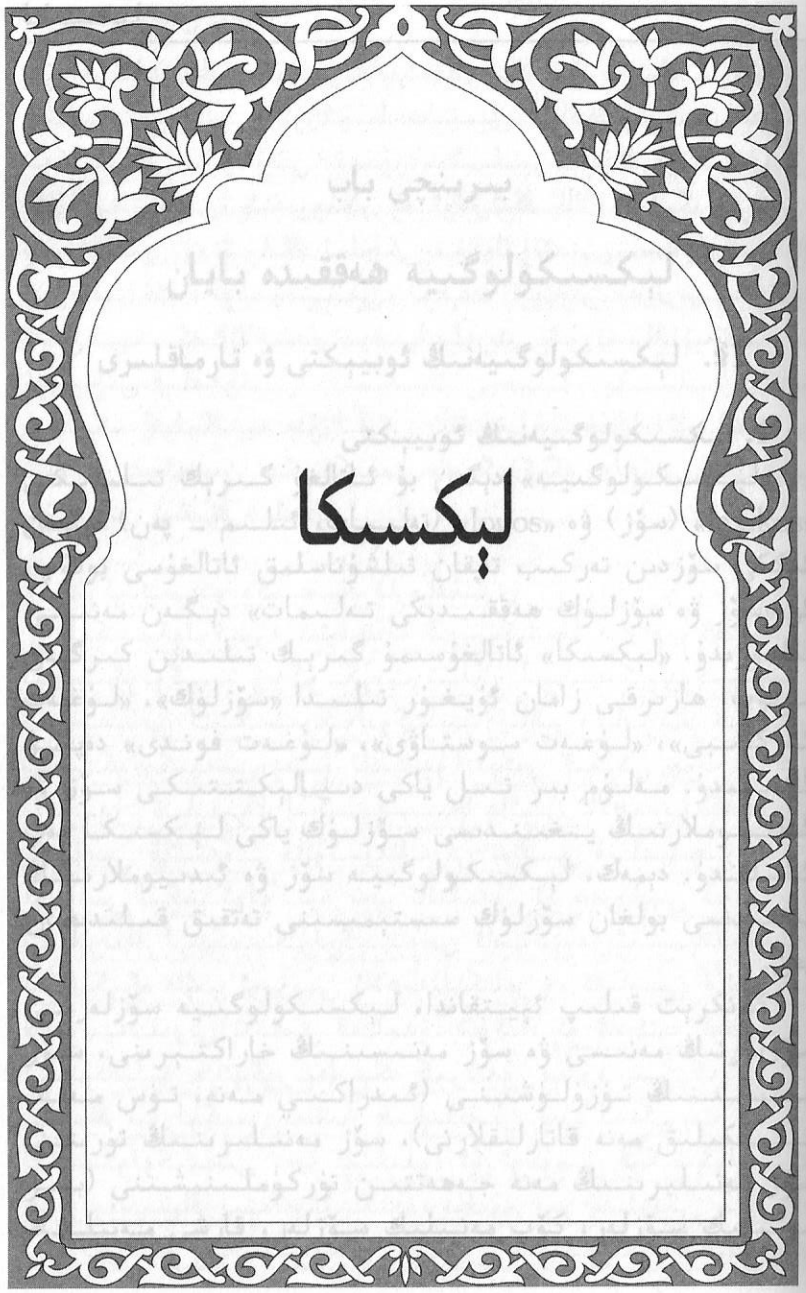
لېكسكا

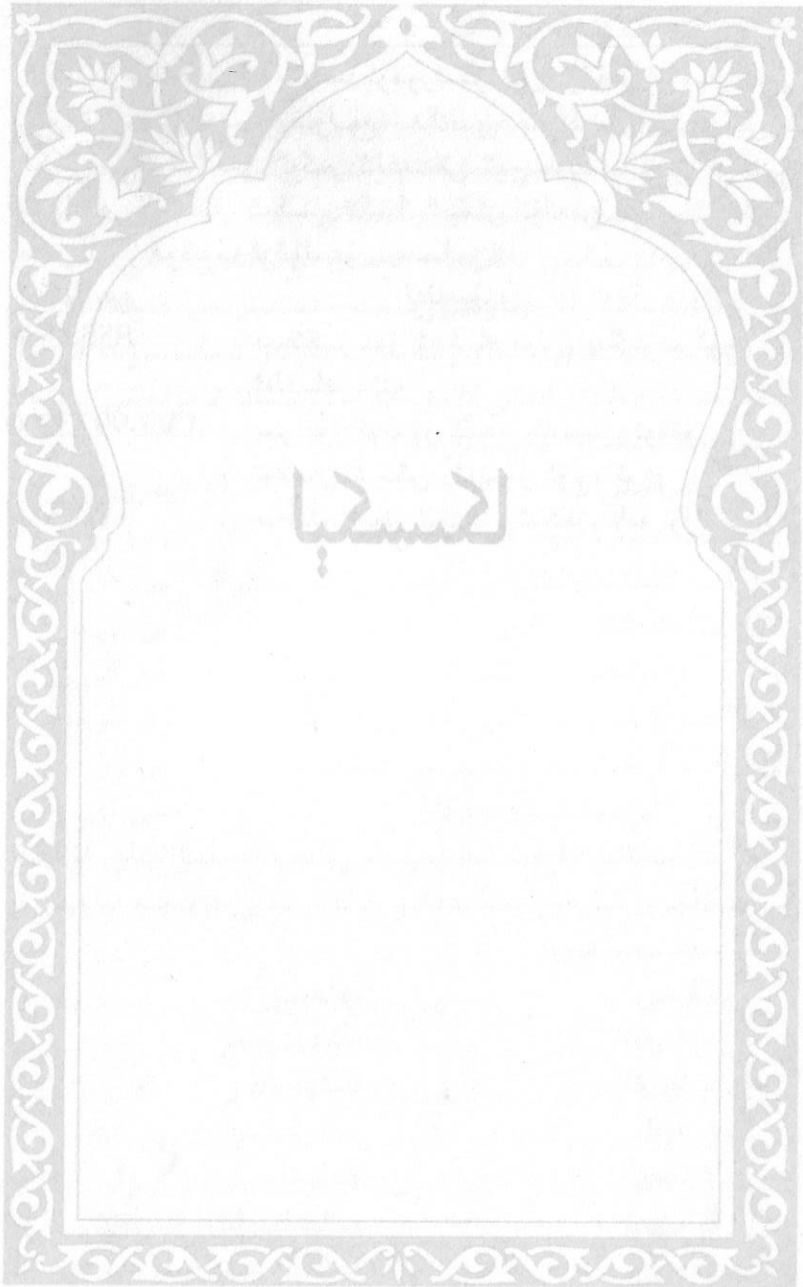

بىرىنچى باب

لېكسىكولوگىيە ھەققىدە بايان

§1. لېكسىكولوگىيەنىڭ ئوبيېكتى ۋە تارماقلىرى

1. لېكسىكولوگىيەنىڭ ئوبيېكتى

«لېكسىكولوگىيە» دېگەن بۇ ئاتالغۇ گرېك تىلىدىكى «lexikos» (سۆز) ۋە «logos» (تەلىمات، ئىلىم ـ پەن) دېگەن ئىككى سۆزدىن تەركىب تاپقان تىلشۇناسلىق ئاتالغۇسى بولۇپ، ئۇ «سۆز ۋە سۆزلۈك ھەققىدىكى تەلىمات» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. «لېكسىكا» ئاتالغۇسىمۇ گرېك تىلىدىن كىرگەن بولۇپ، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا «سۆزلۈك»، «لۇغەت تەركىبى»، «لۇغەت سوستاۋى»، «لۇغەت فوندى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. مەلۇم بىر تىل ياكى دىيالېكتتىكى سۆز ۋە ئىدىيوملارنىڭ يىغىندىسى سۆزلۈك ياكى لېكسىكا دەپ ئاتىلىدۇ. دېمەك، لېكسىكولوگىيە سۆز ۋە ئىدىيوملارنىڭ يىغىندىسى بولغان سۆزلۈك سىستېمىسىنى تەتقىق قىلىدىغان پەن.

كونكرېت قىلىپ ئېيتقاندا، لېكسىكولوگىيە سۆزلەرنى، سۆزلەرنىڭ مەنىسى ۋە سۆز مەنىسىنىڭ خاراكتېرىنى، سۆز مەنىسىنىڭ تۈزۈلۈشىنى (ئىدراكىي مەنە، تۈس مەنە، لېكسىكىلىق مەنە قاتارلىقلارنى)، سۆز مەنىلىرىنىڭ تۈرىنى، سۆز مەنىلىرىنىڭ مەنە جەھەتتىن تۈركۈملىنىشىنى (بىر مەنىلىك سۆزلەر، كۆپ مەنىلىك سۆزلەر، قارشى مەنىلىك

سۆزلەر، مەنداش سۆزلەر قاتارلىقلارنى)، سۆزلەرنىڭ تاۋۇش ۋە شەكىل جەھەتتىن تۈركۈملىنىشىنى (ئاھاڭداش سۆزلەر ۋە شەكىلداش سۆزلەرنى)، سۆز مەنىلىرىنىڭ ئۆزگىرىش قانۇنىيەتلىرىنى، ئىدىيوملار ۋە ئۇلارنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىنى، سۆزلۈكنى ۋە ئۇنىڭ ئىچكى تۈزۈلۈشىنى، سۆزلۈكنىڭ تەرەققىيات قانۇنىيىتىنى، لۇغەت تۈزۈش نەزەريىسى ۋە ئەمەلىيىتىگە ئالاقىدار مەسىلىلەرنى ئۆزىنىڭ تەتقىقات ئوبيېكتى قىلىدۇ.

لېكسىكولوگىيە سۆزلەرنى تەتقىق قىلغاندا، ئاساسلىقى تىلدىكى مۇئەييەن لېكسىكلىق مەنىگە ئىگە بولغان مۇستەقىل سۆزلەرنى تەتقىق قىلىدۇ.

2. لېكسىكولوگىيەنىڭ تارماقلىرى

لېكسىكولوگىيە تەتقىقات ئوبيېكتىغا قاراپ، ئومۇمىي لېكسىكولوگىيە ۋە كونكرېت تىللار لېكسىكولوگىيەسى (مەخسۇس لېكسىكولوگىيە ياكى ئايرىم تىللار لېكسىكولوگىيەسى دەپمۇ ئاتىلىدۇ) دېگەن ئىككى چوڭ تۈرگە بۆلۈنىدۇ. تىلنىڭ لېكسىكىسىغا دائىر ئالاھىدىلىكلەر ۋە ئاساسىي قائىدە ـ قانۇنىيەتلەرنى تەتقىق قىلىدىغان پەن ئومۇمىي لېكسىكولوگىيە دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇ ھەرقايسى كونكرېت تىللارنىڭ لېكسىكولوگىيەسى ئاساسىدا ئىنسانلارنىڭ سۆزلۈكىگە دائىر ئومۇمىي ئالاھىدىلىكلەر ۋە ئاساسىي قائىدە ـ قانۇنىيەتلەرنى تەتقىق قىلىدۇ. شۇڭا، ئۇ ئادەتتە ئومۇمىي تىلشۇناسلىق كاتېگورىيەسىگە كىرىدۇ. مەلۇم بىر كونكرېت تىلنىڭ سۆزلۈكىنى تەتقىق قىلىدىغان پەن كونكرېت تىللار لېكسىكولوگىيەسى دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇ ئومۇمىي لېكسىكولوگىيە نەزەريىسىنىڭ يېتەكچىلىكىدە، مەلۇم بىر تىلدىكى سۆز ۋە سۆزلەرنىڭ يىغىندىسى بولغان سۆزلۈكنىڭ تۈرلۈك

ئالاھىدىلىكلىرى، قائىدە ـ قانۇنىيەتلىرى قاتارلىقلارنى كونكرېت تەتقىق قىلىدىغان بولغاچقا، ئادەتتە كونكرېت تىللار تىلشۇناسلىقى كاتېگورىيەسىگە كىرىدۇ.

ئومۇمىي لېكسىكولوگىيە بىلەن كونكرېت تىللار لېكسىكولوگىيەسى ئۆزئارا زىچ باغلىنىشلىق بولۇپ، ئۇلار بىر ـ بىرىگە تايانغان، بىر ـ بىرىنى شەرت قىلغان ھالدا مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ. ئومۇمىي لېكسىكولوگىيە كونكرېت تىللار لېكسىكولوگىيەسى ئاساسىدا بارلىققا كېلىدۇ ھەم تەرەققىي قىلىدۇ. لېكىن، ئۇ ئۆزىنىڭ نەزەريەۋى سىستېمىسىنى تۈرغۇزۇپ بولغاندىن كېيىن، يەنە كونكرېت تىللار لېكسىكولوگىيەسىگە يېتەكچىلىك قىلىدۇ.

كونكرېت تىللار لېكسىكولوگىيەسى يەنە ئۆز ئىچىدىن تارىخىي لېكسىكولوگىيە (دىياخرونىك لېكسىكولوگىيە دەپمۇ ئاتىلىدۇ) ۋە چاغداش لېكسىكولوگىيە (سىنخرونىك لېكسىكولوگىيە دەپمۇ ئاتىلىدۇ) دېگەن ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

مەلۇم بىر تىلنىڭ سۆزلۈك سىستېمىسىنىڭ تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدىكى ئۆزگىرىش قانۇنىيەتلىرى ۋە ئالاھىدىلىكلىرى تەتقىق قىلىنىدىغان لېكسىكولوگىيە تارىخىي لېكسىكولوگىيە دەپ ئاتىلىدۇ. مەلۇم بىر تىلنىڭ سۆزلۈك سىستېمىسىنىڭ مۇئەييەن بىر دەۋردىكى (ئاساسەن ھازىرقى دەۋردىكى) تۈرلۈك قائىدە ـ قانۇنىيەتلىرى ۋە ئالاھىدىلىكلىرى تەتقىق قىلىنىدىغان لېكسىكولوگىيە چاغداش لېكسىكولوگىيە چاغداش دەپ ئاتىلىدۇ.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى لېكسىكولوگىيەسى ئۆز نۆۋىتىدە ھەم كونكرېت تىللار لېكسىكولوگىيەسى، ھەم چاغداش لېكسىكولوگىيە ھېسابلىنىدۇ.

«لېكسىكولوگىيە» ئاتالغۇسى يەنە تار ۋە كەڭ مەنىلەردە قوللىنىلىدۇ. تار مەنىدە قوللىنىلغاندا، تىلنىڭ سۆزلۈك

سىستېمىسىنىڭ قۇرۇلمىسى، تەرەققىيات قانۇنىيىتى، ئالاھىدىلىكى، سۆزلۈك سىستېمىسىنى قېلىپلاشتۇرۇش قاتارلىقلارنى ئۆزىنىڭ تەتقىقات ئوبيېكتى قىلىدۇ. كەڭ مەنىدە قوللىنىلغاندا، يۇقىرىدىكى مەزمۇنلاردىن باشقا، يەنە سېمانتىكا، ئېتىمولوگىيە، فىرازىيولوگىيە ۋە لۇغەتشۇناسلىق قاتارلىق پەنلەرنى تەتقىق قىلىدىغان مەزمۇنلارنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

§2. لېكسىكولوگىيەنىڭ رولى ۋە ۋەزىپىسى

1. لېكسىكولوگىيەنىڭ رولى

لېكسىكولوگىيە تىلشۇناسلىقتا ئىنتايىن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. چۈنكى، نۇرغۇنلىغان ئەمەلىي تىل مەسىلىلىرى لېكسىكولوگىيەنىڭ ۋاستىسى ئارقىلىق ھەل قىلىنىدۇ.

لېكسىكولوگىيە تىلنى قېلىپلاشتۇرۇشتا مۇھىم رول ئويناىدۇ. چۈنكى، سۆزلەرنى قېلىپلاشتۇرۇش تىلنى قېلىپلاشتۇرۇشنىڭ مۇھىم بىر تەركىبىي قىسمى ھېسابلىنىدۇ. سۆزلەرنى قېلىپلاشتۇرۇش جەريانىدا بارلىققا كەلگەن تۈرلۈك مەسىلىلەر لېكسىكولوگىيە نەزەريەسى ۋە لېكسىكولوگىيە بىلىملىرىنىڭ يېتەكچىلىكىدىن ئايرىلالمايدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدىكى كونا سۆزلەرنى قېلىپلاشتۇرۇش مەسىلىسىدە، شۇ سۆزلەرنىڭ تۈرلۈك مەنە ئالاھىدىلىكلىرىنى ئېنىقلاپ چىقىشقا، ئۇيغۇر تىلى سۆزلۈكىنىڭ قەدىمكى ۋە ھازىرقى ھالىتى بىلەن ئەتراپلىق تونۇشۇپ چىقىشقا توغرا كېلىدۇ. مانا مۇشۇنىڭغا ئوخشاش خىزمەتلەر لېكسىكولوگىيە نەزەريەسى بىلەن لېكسىكولوگىيە بىلىملىرى ئاساسىدا ئىشلەنگەنلىكى، ئاندىن قەدىمكى (كونا) سۆزلەرنى ئىلمىي

يوسۇندا قېلىپلاشتۇرۇشقا كاپالەتلىك قىلغىلى بولىدۇ.

لېكسىكولوگىيە كىرمە سۆزلەرنى قېلىپلاشتۇرۇشتىمۇ مۇھىم رول ئويناىدۇ. چۈنكى، باشقا تىللاردىن مۇڭاپىق سۆز قوبۇل قىلىش شۇ تىلنىڭ سۆزلۈكىنى بېيىتىشنىڭ ئۇنۇملۇك ئۇسۇللىرىدىن بىرى ھېسابلىنىدۇ. سۆزلۈكنى بېيىتىشنىڭ بۇ خىل ئۇسۇلىدىن ئۇنۇملۇك پايدىلىنىش ئۈچۈن، ئاۋۋال باشقا تىللاردىن سۆز قوبۇل قىلىشنىڭ ئىلمىي ۋە ئۇنۇملۇك ئۇسۇل ـ چارىلىرىنى، پىرىنسىپلىرىنى بېكىتىپ چىقىشقا توغرا كېلىدۇ. بۇ خىل ئىلمىي ۋە ئۇنۇملۇك ئۇسۇل ـ چارىلەرنى، پىرىنسىپلارنى بېكىتىپ چىقىش جەريانىدىكى بىر قاتار مەسىلىلەرنى ھەل قىلىشتا، يەنىلا لېكسىكىدىكى سۆز قوبۇل قىلىشقا مۇناسىۋەتلىك مەسىلىلەرنى، شۇ تىلنىڭ لېكسىكىسىنىڭ تەرەققىيات قانۇنىيەتلىرىنى، بولۇپمۇ كىرمە سۆزلەرنىڭ تەرەققىيات قانۇنىيىتى قاتارلىقلارنى تەتقىق قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. مانا بۇلارنىڭ ھەممىسىدە لېكسىكولوگىيە نەزەريەسىگە تايانماي بولمايدۇ.

لېكسىكولوگىيە يەنە دىيالېكت ـ شېۋە سۆزلىرىنى قېلىپلاشتۇرۇش خىزمىتىدىمۇ مۇھىم رول ئويناىدۇ. دىيالېكت ـ شېۋە سۆزلىرىنى قېلىپلاشتۇرۇشتا نۇرغۇن ئەمەلىي خىزمەتلەرنى ئىشلەشكە توغرا كېلىدۇ. مەسىلەن، ھەرقايسى دىيالېكت ـ شېۋىلەرگە خاس سۆزلەرنى يىغىش، رەتلەش، ئۇلارنى ئەدەبىي تىلدىكى سۆزلەر بىلەن سېلىشتۇرۇپ تەتقىق قىلىش، ئەدەبىي تىلدا تەڭدىشى يوق شېۋە سۆزلىرىنى ئەدەبىي تىلغا قوبۇل قىلىش قاتارلىقلار. مانا بۇ خىزمەتلەرنىڭ ھەممىسى لېكسىكولوگىيە نەزەريەسى ۋە لېكسىكولوگىيە بىلىملەرنىڭ ياردىمىدە ئېلىپ بېرىلىدۇ.

لېكسىكولوگىيە يەنە يېڭى سۆزلەرنى، قىسقارتىلما سۆزلەرنى، ئاھاڭداش سۆزلەرنى، ھەرقايسى پەن ـ

كەسىپلەردىكى ئاتالغۇلارنى قېلىپلاشتۇرۇشتىمۇ مۇھىم رول ئويناپدۇ.

تىلنى قېلىپلاشتۇرۇش خىزمىتىنىڭ باسقۇچلۇق نەتىجىسى قېلىپلاشتۇرۇلغان سۆزلەر لۇغىتىنىڭ تۈزۈلۈشىدە گەۋدىلىك ئىپادىلىنىدۇ. لۇغەت تۈزۈش خىزمىتى بولسا لېكسىكولوگىيە نەزەرىيەسىنىڭ كونكرېت قوللىنىلىشى ھېسابلىنىدۇ. شۇڭا، لۇغەت تۈزۈش خىزمىتىنى ياخشى ئىشلەش ئۈچۈن، لېكسىكولوگىيەدىكى مۇھىم قائىدە ـ قانۇنىيەتلەرنى، پىرىنسىپلارنى ۋە شۇ تىلنىڭ تۈرلۈك لېكسىكىلىق ئالاھىدىلىكلىرىنى پۈختا ئىگىلىۋېلىشقا توغرا كېلىدۇ.

لېكسىكولوگىيە يەنە چەت تىل ئوقۇتۇشىدا مۇھىم رول ئويناپدۇ. مەسىلەن، تېكست تاللاش، دەرسلىكلەرنى تۈزۈش ۋە سۆز مەنىلىرىنى ئىزاھلاش ـ چۈشەندۈرۈش قاتارلىق جەھەتلەردە لېكسىكولوگىيە نەزەرىيەسى تەمىنلىگەن ئاساسىي سۆزلەر، دائىم قوللىنىلىدىغان سۆزلەر، مەنداش سۆزلەر، قارشى مەنىلىك سۆزلەر ھەققىدىكى بىلىملەرگە تايانماي تۇرۇپ، ئۇ جەھەتتە ئۇنۇملۇك خىزمەتلەرنى ئىشلىگىلى بولمايدۇ.

لېكسىكولوگىيە ئۆز نۆۋىتىدە تىل ـ ئەدەبىيات ئوقۇتۇشىدا مۇھىم رول ئويناپدۇ. لېكسىكولوگىيە ئوقۇتقۇچىنىڭ سۆزلەرنىڭ تۈرلۈك مەنىلىرىنى، ئىشلىتىلىشىنى ۋە تۈرلۈك ئىستىلىستىكىلىق ئالاھىدىلىكلىرىنى ئوقۇغۇچىلارغا ئىلمىي ۋە توغرا چۈشەندۈرۈپ بېرىشىگە، سۆزلەرنىڭ قوللىنىسىنى، سۆزلەر ئوتتۇرىسىدىكى تۈرلۈك مۇناسىۋەتلەرنى توغرا ۋە ئىلمىي شەرھلىشىگە ياردەم بېرىدۇ. ئوقۇتقۇچى سۆزلەرنى پەقەت لېكسىكولوگىيە نەزەرىيەسى ئاساسىدا چۈشەندۈرگەن ۋە شەرھلىگەندىلا، ئوقۇغۇچىلار ئاندىن تىلدىكى تۈرلۈك لېكسىكىلىق ماتېرىياللارنى برقەدەر سىستېمىلىق ئىگىلەپ،

ئۇلارنى توغرا چۈشىنەلەيدۇ ۋە توغرا ئىشلىتەلەيدۇ. ئەكسىچە، تىل ـ ئەدەبىيات ئوقۇتقۇچىلىرىدا لېكسىكولوگىيە بىلىملىرى كەمچىل بولۇپ، ئوقۇتۇشتا سۆزلەرنىڭ تۈرلۈك مەنىلىرى ۋە ئالاھىدىلىكلىرىنى ياخشى چۈشەندۈرۈپ بېرەلمىسە، ئۇ ھالدا تۈرلۈك خاتالىقلارنىڭ كېلىپ چىقىشىغا سەۋەبچى بولۇپ قالىدۇ. مەسىلەن، باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى ئۈچۈن تۈزۈلگەن «ئەدەبىيات» (9 ـ قىسىم) دەرسلىكىدىكى «چوڭ كىرائۇس بىلەن كىچىك كىرائۇس» دېگەن تېكستتە «ئايال ئۇنىڭغا ھاراق قۇياتتى، پوپ ئارىنى بېلىققا سانجىپ يېمەكتە ئىدى» دېگەن جۈملىنى ئۇچرىتىمىز. بۇ يەردىكى خاتالىق تەرجىمانىنىڭ ياكى دەرسلىك تۈزگۈچىلەرنىڭ ۋە ياكى مۇھەررىرلەرنىڭ سەۋەنلىكىدىن كېلىپ چىققان خاتالىق بولسىمۇ، لېكىن ئوقۇتقۇچى لېكسىكولوگىيە بىلىملىرىگە ئىگە بولسا، ئۇ جۈملىدىكى سۆز ئىشلىتىش جەھەتتىكى خاتالىقنى تۈزىتىپ، «بۇ جۈملىدىكى ‹ئارا› سۆزى توغرا ئىشلىتىلمىگەن، بۇ يەردىكى ‹ئارا› سۆزى ‹دېھقانچىلىق سايمانلىرىنىڭ بىرى بولغان تۆمۈر ياكى ياغاچتىن ياسالغان چىشلىق سايمان› دېگەن مەنىدىكى ‹ئارا› سۆزى بولۇپ قالغان. بۇ يەردە ئەسلىي ‹چەت ئەللىكلەر تاماق يېيىشتە ئىشلىتىدىغان، تۆمۈر قاتارلىقلاردىن ياسالمىدىغان ئارا شەكىللىك كىچىك بۇيۇم› كۆزدە تۇتۇلغان. ئۇ ئادەتتە ‹ۋىلكا› دەپ ئاتىلىدۇ. شۇڭا، بۇ يەردە ئۇنى ‹ئارا› دېمەي ‹ۋىلكا› دەپ ئاتىغان بولسا توغرا بولاتتى. چۈنكى، ئۇ سۆز ياۋروپالىقلارنىڭ تاماق يېيىش مەدەنىيىتىگە مۇناسىۋەتلىك سۆزدۇر» دەپ چۈشەندۈرۈش بەرسە، ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئۇ سۆزنى ۋە ئۇنىڭدىكى مەدەنىيەت ئامىلىنى توغرا چۈشىنۈۋېلىشىغا ياردەم بېرەلەيدۇ.

تىل ئىشلىتىشتىمۇ لېكسىكولوگىيە مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. چۈنكى، لېكسىكولوگىيە بىلىملىرىگە ئىگە بولغاندا،

سۆزلەرنى جايىدا ئىشلىتىش مەقسىتىگە يەتكىلى، سۆزلەرنىڭ مەنە جەھەتتىكى تۈرلۈك مۇناسىۋەتلىرىنى بىلىپ، ئۆز ئوي ـ پىكرىنى قارشى تەرەپكە توغرا، ئېنىق ئىپادىلەپ بەرگىلى بولىدۇ. تېلېۋىزورلاردا ئۇچراپ تۇرىدىغان «دېمىسىمۇ ماڭا ياخشى تەلەي كېلىدىغان ۋاقىت بولۇپ قالغانىدى»، «يېزىدىكى بۇ چىغىر يوللارغا ماشىنىلار پاتماي قالغانىدى»، «ئۇ يېنىمدىن غۇرلا قىلىپ ئۆتۈپ، دەرۋازىنى پۈتى بىلەن قاتتىق تەپتى» دېگەندەك «كېسەل» جۈملىلەر بىزنىڭ ئەنە شۇ لېكسىكولوگىيە بىلىملىرىمىزنىڭ كەمچىللىكىدىن شەكىللەنگەن.

دۇنيادىكى تۈرلۈك تىللار ئوتتۇرىسىدىكى قېرىنداشلىق مۇناسىۋەتنىڭ ئېنىقلىنىشىنى دەل لېكسىكولوگىيەنىڭ، بولۇپمۇ تارىخىي لېكسىكولوگىيە ئىچىدىكى تارىخىي سېلىشتۇرما لېكسىكولوگىيەنىڭ تۆھپىسى دېيىشكە بولىدۇ. تارىخىي لېكسىكولوگىيە يەنە مىللەتنىڭ پەيدا بولۇش ۋە تەرەققىي قىلىش جەريانىنى، مىللەتلەرنىڭ مەدەنىيەت تارىخىنى، يەنى مىللەتلەرنىڭ ھەرقايسى تارىخىي دەۋرلەردىكى مەدەنىيەت ئامىللىرىنى ۋە ئۇلارنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىنى، مىللەتلەر ئارا مۇناسىۋەتلەرنى ۋە ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ئۆزئارا تەسىر كۆرسىتىش، ئۆزئارا مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش جەھەتلەردىكى ئەھۋالىنى يېشىشتىمۇ مۇھىم رول ئويناىدۇ.

لېكسىكا (سۆزلۈك) جەمئىيەتتىكى تۈرلۈك ئۆزگىرىش ۋە تەرەققىياتلارنى بىۋاستە ئەكس ئەتكۈزۈپ بېرىدۇ. جەمئىيەتنىڭ سىياسىي، ئىقتىساد، مەدەنىيەت، مائارىپ، پەن ـ تېخنىكا، ئىدىيە، ئەخلاق قاتارلىق جەھەتلەردىكى ئۆزگىرىشلىرىنىڭ ھەممىسى تىلنىڭ لېكسىكىسىدا ئۆز ئىپادىسىنى تاپىدۇ. مەلۇم مەنىدىن ئېيتقاندا، لېكسىكا ئىجتىمائىي تۇرمۇش ۋە جەمئىيەتنىڭ تەرەققىياتى تارىخىنى ئەكس ئەتكۈزۈپ تۇرىدۇ دېيىشكىمۇ بولىدۇ. شۇڭا، مەلۇم بىر تىلنىڭ لېكسىكىسىنى تەھلىل ۋە

تەتقىق قىلىش ئارقىلىق، شۇ مىللەتلەرنىڭ ھەرقايسى دەۋرلەردىكى ئۆزگىرىش ۋە تەرەققىي قىلىش ئەھۋاللىرىنى يورۇتۇپ بېرىشتە لېكسىكولوگىيە بىلىملىرى مۇئەييەن رول ئويناىدۇ.

لېكسىكولوگىيە يەنە ئەدەبىي ئەسەرلەرنىڭ تىلىنى تەھلىل قىلىشتىمۇ بەلگىلىك رول ئويناىدۇ. لېكسىكولوگىيە بىلىملىرىگە ئىگە بولغاندا، ئاپتور تاللاپ ئىشلەتكەن سۆزلەرنىڭ تۇرلۈك مەدەنىيەت مەنىلىرىنى ۋە بۇ مەدەنىيەت مەنىلىرىنىڭ شۇ ئەسەرنىڭ ئىپادىلەش ئۇنۇمىنى ئاشۇرۇشتا قانداق رول ئوينىغانلىقىنى بىلىۋالغىلى بولىدۇ، يەنە ئاپتور تاللاپ ئىشلەتكەن سۆزلەر بىلەن ئەسەرنىڭ ئۇسلۇبى ۋە ئىدىيەۋى مەزمۇنىنىڭ مۇناسىۋىتى قاتارلىق مەسىلىلەرنى ئېنىق، توغرا ۋە ئىلمىي چۈشەندۈرۈپ بەرگىلى بولىدۇ.

لېكسىكولوگىيە كونكرېت بىر تىلدىكى سۆزلەرنى ۋە رولى سۆزگە باراۋەر بولغان ئىدىيوملارنى ھەمدە ئاشۇ سۆز ۋە ئىدىيوملارنىڭ يىغىندىسىدىن ھاسىل بولغان لېكسىكا سىستېمىسىنى تەتقىق قىلىشتا يېتەكچىلىك قىلىش رولىنى ئويناىدۇ.

2. لېكسىكولوگىيەنىڭ ۋەزىپىسى

لېكسىكولوگىيەنىڭ ئاساسلىق ۋەزىپىسى تىلدىكى تۈرلۈك كونكرېت لېكسىكىلىق مەسىلىلەرنى، مەسىلەن، لېكسىكىدىكى ئاساسلىق بىرلىك ـــ سۆز، سۆز مەنىسى، سۆز مەنىسىنىڭ خاراكتېرى، سۆز مەنىسىنىڭ تۈزۈلۈشى، سۆز مەنىلىرى ئوتتۇرىسىدىكى تۈرلۈك مۇناسىۋەتلەر، سۆزلەرنىڭ ئاھاڭ ۋە شەكىل جەھەتتىكى مۇناسىۋەتلىرى، سۆز مەنىسىنىڭ ئۆزگىرىش قانۇنىيىتى، سۆز مەنىسى بىلەن ئۇقۇمنىڭ مۇناسىۋىتى، لېكسىكىدىكى ئالاھىدە بىرلىك ـــ ئىدىيوملار،

ئىدىيوملارنىڭ مەنە جەھەتتىكى تۈرلۈك مۇناسىۋەتلىرى، ئىدىيوملارنىڭ تىلدىكى رولى، ئىدىيوملارنىڭ بارلىققا كېلىش يوللىرى، لېكسىكا، لېكسىكىنىڭ تۈرى ۋە ئۇلارنىڭ ئالاھىدىلىكلىرى، ئاساسىي سۆزلۈك بىلەن ئادەتتىكى سۆزلۈكنىڭ مۇناسىۋىتى، سۆزلۈكنى بېيىتىش يوللىرى ۋە قېلىپلاشتۇرۇش ئۇسۇللىرى، لۇغەتنىڭ خاراكتېرى، قۇرۇلمىسى، لۇغەت تۈزۈشتىكى باسقۇچلار، لۇغەتنىڭ تۈرلىرى، ئېتىمولوگىيە بىلەن لېكسىكا تەتقىقاتىنىڭ، دىيالېكتشۇناسلىق بىلەن لېكسىكا تەتقىقاتىنىڭ، كىشى ئىسمى ئىلمى بىلەن لېكسىكا تەتقىقاتىنىڭ مۇناسىۋىتى قاتارلىق مەسىلىلەرنى ئەتراپلىق ۋە چوڭقۇر تەتقىق قىلىش ئارقىلىق، سۆز ۋە لېكسىكىغا مۇناسىۋەتلىك بىر قاتار نەزەرىيەۋى مەسىلىلەرنى شەرھىلەش ۋە ئىلمىي ئاساستا بايان قىلىپ بېرىشتىن ئىبارەت. تىل تەتقىقاتىدا بۇ مەسىلىلەرنى ئەتراپلىق ۋە چوڭقۇر شەرھلىگەندىلا، ئاندىن تىلنىڭ لېكسىكىلىق قانۇنىيەتلىرىنى ئىلمىي ئاساستا يورۇتۇپ بەرگىلى بولىدۇ.

§3. لېكسىكولوگىيەنىڭ باشقا پەنلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى

1. لېكسىكولوگىيەنىڭ فونېتىكا بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى

تىل تاۋۇشلىرى تىلنىڭ ماددىي پوستى، شۇنداقلا سۆزنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇش شەكلى. شۇڭا، ئادەتتە تاۋۇشسىز ئىپادىلەنگەن مەنە سۆز ھېسابلانمايدۇ، ئوخشاشلا مەنىسىز تاۋۇشلار توپىمۇ سۆز ھېسابلانمايدۇ دەپ قارىلىدۇ. تېخىمۇ ئوبرازلاشتۇرۇلۇپ سۆزنىڭ تاۋۇشى بىلەن مەنىسى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت بىر ۋاراق قەغەزنىڭ ئىككى تەرىپىگە ئوخشىتىلىدۇ. مانا بۇلاردىن سۆزنى ئۆزىنىڭ تەتقىقات

ئوبيېكتى قىلغان لېكسىكولوگىيەنىڭ تىل تاۋۇشلىرىنى تەتقىق قىلىدىغان فونېتىكا بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنىڭ قانچىلىك زىچ ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. يەنە بىر جەھەتتىن، سۆزلەرگە ئېنىقلىما بېرىش، سۆز مەنىلىرىنىڭ بۆلۈنۈشىنى ئېنىقلاش، بىر قىسىم سۆزلەرنىڭ ئاھاڭداش ياكى شەكىلداش دەپ ئايرىلىشى، ئۇلارنىڭ ئېنىقلىمىسى ۋە ئۆزئارا پەرقى، بىر قىسىم ئاھاڭداش ياكى شەكىلداش سۆزلەرنىڭ بارلىققا كېلىش يوللىرىنى ئېنىقلاش، كۆپ مەنىلىك سۆزلەر بىلەن ئاھاڭداش ياكى شەكىلداش سۆزلەرنى ئېنىقلاش، بىر قىسىم سۆزلەرنىڭ ئېتىمولوگىيەسىنى ئېنىقلاش قاتارلىق جەھەتلەردە لېكسىكولوگىيە فونېتىكىدىن ئايرىلىپ، مۇستەقىل ھالدا ئۇنۇملۇك ئىش ئېلىپ بارالمايدۇ.

ئۇنىڭدىن باشقا، ھەرقانداق بىر سۆز مۇقىم قۇرۇلمىغا ۋە ئۆزىگە خاس تەلەپپۇز شەكلىگە ئىگە بولىدۇ. ئەگەر سۆزنى ھاسىل قىلىپ تۇرغۇچى شۇ فونېمىلارنىڭ ئورنى ياكى تەلەپپۇزى ئۆزگەرتىلسە ئۇ باشقا بىر سۆزگە ئۆزگىرىپ كېتىدۇ ياكى ئەسلىدىكى سۆزلۈك سالاھىيىتىدىن ئايرىلىپ قالىدۇ. مانا بۇلاردىنمۇ لېكسىكولوگىيەنىڭ فونېتىكا بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنىڭ زىچلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

2. لېكسىكولوگىيەنىڭ گرامماتىكا بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى

سۆز ھەم لېكسىكىلىق بىرلىك، ھەم گرامماتىكىلىق بىرلىك. ئاۋۋال لېكسىكىلىق بىرلىك بولغان سۆز بولمايدىكەن، ئوي ـ پىكىرنى قارشى تەرەپكە يەتكۈزۈشتىكى ئاساسلىق ئالاقە بىرلىكى بولغان جۈملە ھاسىل بولمايدۇ، ئوخشاشلا گرامماتىكا (گرامماتىكىلىق قانۇنىيەتلەر) بولمايدىكەن، بىر توپ سۆزنىڭ يىغىندىسى لۇغەتلەرنى ھاسىل

قىلسا قىلالايدۇكى، ھەرگىزمۇ تولۇق ئاياغلاشقان ئوي - پىكىرنى ئىپادىلەيدىغان جۈملە بولالمايدۇ. مانا بۇنىڭدىن سۆزنى ئۆزىنىڭ تەتقىقات ئوبيېكتى قىلغان لېكسىكولوگىيەنىڭ سۆز ۋە ئۇلارنىڭ ئۆزئارا بىرىكىش قانۇنىيىتىنى تەتقىق قىلمىغان گىرامماتىكا بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنىڭ نەقەدەر زىچ ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. يەنە بىر جەھەتتىن، سۆزلەرنىڭ تۈركۈملەرگە ئايرىلىشى، مۇستەقىل سۆزلەر ۋە يارىمچى سۆزلەرگە بۆلۈنۈشى ۋە ئۇلارنىڭ ئېنىقلىمىسى ھەم ئۆزلىرىگە خاس ئالاھىدىلىكلەرنىڭ بېكىتىلىشى، سۆزلەرنىڭ ئۆزئارا بىرىكىش ياكى بىرىكەلمەسلىكى، قارشى مەنىلىك سۆزلەرنىڭ ئۆلچىمى، ئاھاڭداش سۆزلەرنىڭ تۈرلەرگە بۆلۈنۈشى، ئىدىيوملارنىڭ جۈملىدىكى رولى قاتارلىق جەھەتلەردە لېكسىكولوگىيە يەنىلا گىرامماتىكا بىلەن زىچ مۇناسىۋەتتە بولىدۇ. ھەتتا گىرامماتىكىدىكى سۆزلەرنىڭ ياسىلىشىمۇ مەنىنى ئۆزىنىڭ تەتقىقات ئوبيېكتلىرىدىن بىرى قىلغان لېكسىكولوگىيە بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولىدۇ.

3. لېكسىكولوگىيەنىڭ ئىستىلىستىكا بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى

ئىستىلىستىكا نۇتۇقنىڭ ئىپادىلەش ئۇنۇمىنى ئاشۇرۇش يۇزىسىدىن، تىل ۋاستىلىرىنى تالاش ۋە ئۇنىڭدىن پايدىلىنىش ھەقىقىدىكى پەن. بۇ ۋاستىلەر ئىچىدە سۆز ۋاستىسى ئەڭ مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ. شۇڭا، ئىستىلىستىكا سۆزنى ئۆزىنىڭ تەتقىقات ئوبيېكتى قىلغان لېكسىكولوگىيەگە تايانماي قالمايدۇ. كونكرېت قىلىپ ئېيتساق، مەزمۇننى توغرا ئىپادىلەش، پىكىر - ھېسسىياتتىكى تۇرلۇك نازۇك پەرقلەرنى ئىنچىكىلىك بىلەن ئىپادىلەش، نۇتۇقنىڭ جانلىقلىقىنى ئاشۇرۇش، ئىنتوناتسىيەنى كۆچەيتىپ، مەزمۇننى

گەۋدىلەندۈرۈش، روشەن سېلىشتۇرما ھاسىل قىلىش، ئوبرازلاشتۇرۇش قاتارلىق جەھەتلەردە ئىستىلىستىكا لېكسىكولوگىيەدىكى مەنداش سۆزلەر، قارشى مەنىلىك سۆزلەر، ئىدىيوملار ۋە ئۇلار ھەقىقىدىكى نەزەريەۋى بىلىملەرگە تايانماي تۇرۇپ، ئۇنۇملۇك ئىش ئېلىپ بارالمايدۇ. يەنە بىر جەھەتتىن، لېكسىكولوگىيە سۆزلەرنىڭ كونكرېت ئىشلىتىلىش مەسىلىسىگە يولۇققاندا، ئىستىلىستىكا بىلەن مۇناسىۋەتتە بولماي قالمايدۇ.

4. لېكسىكولوگىيەنىڭ پىراگماتىكا بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى

پىراگماتىكا — بەلگە بىلەن بەلگىنى ئىشلەتكۈچىلەر ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى تەتقىق قىلىدىغان تىل ئىلمى. بۇ پەن دەسلەپ شەكىللەنگەن دەۋرلەردە بەلگىشۇناسلىقنىڭ بىر تارمىقى ھېسابلانسىمۇ، لېكىن 20 - ئەسىرنىڭ 70 - يىللىرىدىن كېيىن تىلشۇناسلىقنىڭ بىر تارمىقى سۈپىتىدە شەكىللىنىپ، تىلشۇناسلىق ساھەسىدە قوللىنىلىشقا باشلىغان ۋە تىل تەتقىقاتى دائىرىسىنى ئابستراكت ھالەتتىن تىلنى كونكرېت قوللىنىشقا كېڭەيتكەن. پىراگماتىكىنىڭ ئەھمىيەت بېرىدىغىنى كۆچمە ۋە ئۆزگىرىشچان تىلدۇر. مۇنداقچە ئېيتقاندا، پىراگماتىكا تىلنىڭ كونتېكىستتا ئىشلىتىلىشى بىلەن نۇتۇقنىڭ مەنىسىنى تەتقىق قىلىشقا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىدۇ. مەسىلەن، «ئۆيىمچى مۇزلاپ كەتتى» دېگەن جۈملىنى مىسالغا ئالساق، سېمانتىكا ئۇ جۈملىنىڭ ئۇدۇل مەنىسىنى تەتقىق قىلىدۇ. پىراگماتىكا بولسا سۆزلىگۈچىنىڭ شۇ جۈملىنى قىلىشتىكى ھەقىقىي نىيىتى ياكى مەقسىتىنى تەكشۈرۈشكە ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىدۇ، يەنى سۆزلىگۈچى شۇ جۈملە ئارقىلىق قارشى تەرەپكە پار، توك توختاپ

كەتكەنلىكتىن ئۆيئىچى مۇزلاپ كەتتى دېگەن ئوي ـ پىكىرنى ئىپادىلەۋاتامدۇ ياكى ئىشىك ـ دېرىزە ئېچىۋېتىلگەنلىكتىن ئۆيئىچى مۇزلاپ كەتتى دېگەن ئوي ـ پىكىرنى ئىپادىلەۋاتامدۇ ۋە ياكى قارشى تەرەپتىن ئۆينىڭ ئىشىك ـ دېرىزىلىرىنى يېپىۋېتىشنى ئۈمىد قىلىۋاتامدۇ دېگەندەك مەسىلىلەرنى پىراگماتىكا تەتقىق قىلىدۇ. مانا بۇ جەريانداا لېكسىكولوگىيە پىراگماتىكا بىلەنمۇ تۇرلۇك مۇناسىۋەتتە بولىدۇ.

لېكسىكولوگىيە يەنە ئۆز نۆۋىتىدە لوگىكا، ئەدەبىياتشۇناسلىق، تارىخشۇناسلىق، مىللەتشۇناسلىق، مەدەنىيەتشۇناسلىق، جەمئىيەتشۇناسلىق، جۇغراپىيە قاتارلىق ئىجتىمائىي پەنلەر بىلەنمۇ مۇناسىۋەتتە بولىدۇ.

ئىككىنچى باب

لېكسىكىدىكى ئاساسلىق بىرلىك ـ سۆز

§1. سېمانتىكا ھەققىدە چۈشەنچە

«سېمانتىكا» دېگەن بۇ ئاتالغۇنى 1893 ـ يىلى تۇنجى بولۇپ، فىرانسىيەلىك تىلشۇناس (Michel Bréal) ئىجاد قىلغان. ئۇ گىرېك تىلىدىكى سۆز يىلتىزى «sema» (بەلگە) ئاساسىدا فىرانسۇز تىلىدا «semantique» (مەننىڭ ئۆزگىرىشى) دېگەن سۆزنى ياساپ چىققان. كېيىن بۇ سۆز ئىنگلىز تىلىدا «semantics» شەكلىدە، رۇس تىلىدا «семантика» شەكلىدە قوللىنىلغان. ئۇيغۇر تىلىدا رۇس تىلىدىكىسىگە ئوخشاش «سېمانتىكا» شەكلىدە قوللىنىلماقتا.

ھازىر سېمانتىكا دېگەن بۇ ئاتالغۇ تار ۋە كەڭ مەنىلەردە قوللىنىلىدۇ. تار مەنىدە قوللىنىلىدىغان سېمانتىكا ئەنئەنىۋى سېمانتىكا دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئۇ 19 ـ ئەسىرنىڭ 20 ـ يىللىرىغىچە بولغان ۋاقىتنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئەنئەنىۋى سېمانتىكىنىڭ تەتقىق قىلىدىغان مەركىزىي نۇقتىسى سۆز مەنىسى ھېسابلىنىدۇ. كونكرېت قىلىپ ئېيتقاندا، ئەنئەنىۋى سېمانتىكا سۆزنىڭ كېلىپ چىقىشى، سۆزنىڭ شەكىللىنىش ئاساسى، سۆز مەنىسىنىڭ ئۆزگىرىشى (سۆز مەنىسىنىڭ كېڭىيىشى، تارىيىشى، كۆچۈشى قاتارلىقلار)نى تەتقىق قىلىدۇ. مەسىلەن، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى «غۇلاچ» دېگەن سۆز ئەسلىي «قول» ۋە «ئاچ» دېگەن ئىككى سۆزنىڭ ئۆزئارا بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان «قول ئاچ» دېگەن سۆز بىرىكمىسى

بولۇپ، كېيىنكى دەۋرلەردە بۇ سۆز تارىخىي تاۋۇش ئۆزگىرىشىگە ئۇچراپ، «غۇلاچ» شەكلىدە تۇراقلاشقان. «بويىاق» دېگەن سۆز ئەسلىي «رەڭ» دېگەن مەندىكى «بوي» سۆزىگە پېئىل ياسىغۇچى قوشۇمچە «ا» نىڭ ئۇلىنىشىدىن ھاسىل بولغان «بويا -» دېگەن پېئىلغا ئىسىم ياسىغۇچى قوشۇمچە «- ق»نىڭ ئۇلىنىشىدىن ھاسىل بولغان. مانا بۇلار سۆز ۋە ئۇنىڭ مەنىسىنىڭ شەكلى، جەريانى ئېتىمولوگىيە نۇقتىسىدىن ئىزاھلىنىشى بولۇپ، بۇلارنى ئەنئەنىۋى سېمانتىكا ئۆزىنىڭ تەتقىقات ئوبيېكتى قىلغان.

«ئوق» دېگەن سۆز قەدىمكى دەۋرلەردە پەقەت ئوقيانىڭ ئوقىنى بىلدۈرگەن بولسا، ھازىر ئۇ تۈرلۈك قورالارنىڭ ۋە بەزى قاتناش قوراللىرىنىڭ ئوقىنىمۇ بىلدۈرىدۇ. دېمەك، بۇ سۆزنىڭ مەنە دائىرىسى كېڭەيگەن. «ساغلىق» دېگەن سۆز قەدىمكى دەۋرلەردە «سېغىشقا بولىدىغان بارلىق ھايۋان»نى بىلدۈرگەن بولسا، ھازىر ئۇ سۆز پەقەت «تۇغار قوي» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. دېمەك، بۇ سۆزنىڭ مەنىسى ئەسلىدىكىسىدىن تارايغان. «سۈپرا» دېگەن سۆز ئەسلىي «يېمەكلىكلەرنىڭ ئاستىغا سالىدىغان داستىخان» دېگەن مەنىنى بىلدۈرگەن بولسا، ھازىر «خېمىر يايغاندا ئاستىغا سالىدىغان رەخت ياكى باشقا نەرسە» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. دېمەك، بۇ سۆزنىڭ مەنىسى باشقا بىر مەنىگە كۆچكەن. سۆز مەنىسىنىڭ كېڭىيىشى، تارىيىشى، كۆچۈشى قاتارلىقلار ئومۇملاشتۇرۇلۇپ سۆز مەنىسىنىڭ ئۆزگىرىشى دەپ ئاتىلىدۇ. ئەنئەنىۋى سېمانتىكا مانا مۇشۇنداق سۆز مەنىلىرىنىڭ ئۆزگىرىشلىرىنمۇ ئۆزىنىڭ تەتقىقات ئوبيېكتى قىلغان. ئەنئەنىۋى سېمانتىكا يەنە سۆزنىڭ مەنە جەھەتتىن تۈركۈملىنىشى (بىر مەنىلىك سۆزلەر، كۆپ مەنىلىك سۆزلەر، مەنداش سۆزلەر، قارشى مەنىلىك سۆزلەر قاتارلىقلار)، سۆزلەرنىڭ ئاھاڭ ۋە شەكىل جەھەتتىن تۈركۈملىنىشى

(ئاھاڭداش سۆزلەر، شەكىلداش سۆزلەر قاتارلىقلار)، سۆزلەرنىڭ مەنە تۈرى (سۆزنىڭ مەركىزىي مەنىسى ياكى يادرولۇق مەنىسى، يەنى ئىدراكىي مەنىسى بىلەن سۆزنىڭ قوشۇمچە مەنىسى، سۆزنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسى، سۆزنىڭ ئەسلىي مەنىسى ۋە كۆچمە مەنىسى قاتارلىقلار)نى ئۆزىنىڭ تەتقىقات ئوبيېكتى قىلغان. مەسىلەن، «كۆز» دېگەن سۆزنىڭ ① ئادەم ۋە ھايۋانلارنىڭ كۆرۈش ئورگىنى (ئادەمنىڭ كۆزى)، ② نەزەر، قاراش (كۆز سالماق)، ③ كۆرۈش قابىلىيىتى (كۆزى ئۆتكۈر)، ④ نەرسىلەرنىڭ كۆزىگە ئوخشاش قىسمى ياكى تۆشۈكى، كامبىرى (ئۈزۈكنىڭ كۆزى، يىڭنىنىڭ كۆزى)، ⑤ خۇرجۇن قاتارلىقلارنىڭ خالتىسىمان بىر بۆلىكى (خۇرجۇننىڭ ئىككى كۆزى)، ⑥ نىيەت، غەرەز (يامان كۆز بىلەن قارىماق)، ⑦ ھەممىنىڭ نەزىرى چۈشىدىغان، ئەتىۋارلىنىدىغان ئادەم ياكى نەرسە: ئالدى، ئالڭ ياخشىسى (سانائەت ئىدارىسى ناھىيەدىكى ئىدارىلەرنىڭ كۆزى)، ⑧ مىقدار سۆز (بىر كۆز ئەينەك)، ⑨ يول، ئامال، ئەپ (ئىشنىڭ كۆزىنى بىلىدىغان ئادەم)، ⑩ پايلاقچى، كۆزەتچى (ئارقاڭدا كۆز بار، دىققەت قىلغىن) دېگەندەك بىر - بىرىگە مۇناسىۋەتلىك بولغان كۆپ مەنىلەرگە ئىگە ئىكەنلىكىنى؛ «يولداش» دېگەن سۆزنىڭ «سەپەردە بىللە بولغۇچى، ھەمسەپەر» دېگەن ئەسلىي مەنىسى بىلەن ① « تۇرمۇشتا بىللە بولغۇچى»، ② «مەسلەكتە بىللە بولغۇچى» دېگەندەك كۆچمە مەنىلىرىنى؛ «ئانا» دېگەن سۆزنىڭ «پەرزەنتلىك ياكى بالىچاقىلىق ئايال كىشى» دېگەن ئىدراكىي مەنىسى بىلەن ئۇ سۆزنىڭ ياخشى تەرەپكە ئىشلىتىلىشتىن ئىبارەت ئىجابىي مەنىسىنى ھەم ئۇنىڭ «ئىسىم، باش كېلىش، بىرلىك» قاتارلىق گىرامماتىكىلىق مەنىلىرىنى؛ «يۈرەك، قەلب، دىل، كۆڭۈل» دېگەندەك سۆزلەرنىڭ مەنىلىرى ئوتتۇرىسىدىكى مەنداشلىقنى؛ «بارماق - كەلمەك»، «ئۆز - يات»، «ئوروق - سېمىز» دېگەندەك

سۆزلەرنىڭ مەنىلىرى ئوتتۇرىسىدىكى قارىمۇقارشىلىقنى؛ «ئات مىنمەك»، «ئات قويماق»، «مىلتىق ئاتماق» دېگەن بىرىكمىلەردىكى ئوچ «ئات» سۆزى ئوتتۇرىسىدىكى ئاھاڭداشلىقنى ئەنئەنىۋى سېمانتىكا ئۆزىنىڭ تەتقىقات ئوبيېكتى قىلغان. ئەنئەنىۋى سېمانتىكا يەنە سۆز مەنىسى بىلەن ئۇقۇمنىڭ مۇناسىۋىتى، يەنى سۆز مەنىسى بىلەن ئۇقۇمنىڭ باغلىنىشلىقى ۋە پەرقى، سۆز مەنىسى، تىل تاۋۇشى ۋە ئوبيېكتىپ شەيئىدىن ئىبارەت ئوچ تەرەپنىڭ ئۆزئارا مۇناسىۋىتى، سۆز مەنىلىرىنىڭ ئىزاھلىنىشى ۋە ئۆگىتىلىشى (ئوقۇتۇلۇشى)، سۆزلەرنىڭ تەرجىمە قىلىنىشى، لۇغەتلەرنىڭ تۈزۈلۈشى قاتارلىق مەزمۇنلارنى ئۆزىنىڭ تەتقىقات ئوبيېكتى قىلىدۇ. ئەڭ مۇھىمى ئەنئەنىۋى سېمانتىكا سۆز مەنىسى ۋە ئۇ مەنىلەرنىڭ ئۆزگىرىشىنى تەتقىق قىلىدۇ.

ئەنئەنىۋى سېمانتىكا پەقەت سۆز مەنىسىنى تەتقىق قىلىش بىلەنلا چەكلىنىدۇ. يەنە كېلىپ، ئۇ سۆز مەنىسىنى تۇرغۇن ھالەتتە تەتقىق قىلىدۇ، سۆزنىڭ ھەرىكەت ھالەتتىكى مەنىلىرى (ئەمەلىي مەنىلىرى)گە ئېتىبار بەرمەيدۇ. ماكرو جەھەتتىن ئېيتقاندا، ئەنئەنىۋى سېمانتىكا سۆز مەنىسىنى بىر پۈتۈن سىستېما دەپ قارىمايدۇ، ئۇنىڭغا بىرقەدەر كۆچلۈك پىسخىكىلىق خاھىش سىڭدۈرۈلگەن بولۇپ، ئۇ سۆز مەنىسىنىڭ ئۆزگىرىشىنى بىر خىل پىسخىكىلىق جەريان دەپ قارايدۇ. ئۇنىڭ تەتقىقات ئۇسۇلىدا تەھلىل قىلىش ئۇسۇلى تولۇق قوللىنىلمايدۇ. مىكرو جەھەتتىن ئالغاندا، ئۇ سۆز مەنىسىدىكى ئەڭ تۈپكى ياكى ئاساسلىق ئامىللارنى تەھلىل قىلىپ چىقالمايدۇ، سۆز مەنىسىنىڭ ئىچكى قىسمىغا ئىچكىرىلەپ ياكى چوڭقۇرلاپ كىرەلمەيدۇ. مانا بۇلار ئەمەلىيەتتە ئەنئەنىۋى سېمانتىكىنىڭ يېتىشسىزلىكى ھېسابلىنىدۇ.

كەڭ مەنىدىكى سېمانتىكا ھازىرقى زامان سېمانتىكىسى دەپ

ئاتىلىدۇ. ھازىرقى زامان سېمانتىكىسى 20 ـ ئەسىرنىڭ 60 ـ يىللىرىدا بارلىققا كەلگەن بولۇپ، 20 ـ ئەسىرنىڭ 70 ـ يىللىرىدىن كېيىنكى دەۋر ئۇنىڭ تەرەققىيات دەۋرى ھېسابلىنىدۇ. ھازىرقى زامان سېمانتىكىسى تىلدىكى مەنگە مۇناسىۋەتلىك بارلىق مەزمۇنلارنى، يەنى تىلدىكى بارلىق مەنىنى ئۆزىنىڭ تەتقىقات ئوبيېكتى قىلىدۇ. كونكرېت قىلىپ ئېيتقاندا، ھازىرقى زامان سېمانتىكىسى مۇستەقىل مورفېما ۋە ئەگەشمە مورفېمىلارنىڭ مەنىلىرىنى، سۆزنىڭ مەنىلىرى (سۆزنىڭ ئىدىئاكي مەنىسى، تۇرلۇك تۈس مەنىلىرى، ئەمەلىي مەنىلىرى قاتارلىقلار)نى، سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ مەنىلىرىنى، جۈملىنىڭ مەنىلىرىنى، جۈملە توپىنىڭ مەنىلىرىنى، ئابزاس ـ بۆلەكلەرنىڭ مەنىلىرىنى، بىرەر قېتىملىق دوكلات ياكى بىرەر پارچە ماقالىنىڭ مەنىلىرىنى، ھەتتا بىرەر كىتاب ياكى بىرەر شەخسنىڭ ئۆز ھاياتىدىكى بارلىق ئەسەرلىرىنىڭ مەنىلىرىنى ئۆزىنىڭ تەتقىقات ئوبيېكتى قىلىدۇ.

دېمەك، ئەنئەنىۋى سېمانتىكا پەقەت سۆز مەنىسىنى ۋە سۆز مەنىسىنىڭ تۇرلۇك ئۆزگىرىشلىرىنىلا تەتقىق قىلىش بىلەن چەكلەنسە، ھازىرقى زامان سېمانتىكىسى تىلدىكى بارلىق مەنىنى تەتقىق قىلىدۇ. يەنە بىر جەھەتتىن، ھازىرقى زامان سېمانتىكىسى سۆز مەنىسىنى پەقەت تۇرغۇن ھالىتىدىلا ئەمەس، بەلكى ھەرىكەت ھالىتىدىمۇ تەتقىق قىلىدۇ. ئۇ سۆز مەنىسىنىڭ ئىچكى قىسمىغا چوڭقۇرلاپ كىرىپ، سۆز مەنىسىدىكى ئەڭ ئاساسلىق ياكى تۈپكى ئامىللارنى (سېمىم، يەنى مەنە مۇچىلىرى، ئاساسىي سېمانتىكىلىق ئېلېمېنت، پەرقلىگۈچى سېمانتىكىلىق ئېلېمېنت دېگەندەك) تېپىپ چىقىپ، ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى تۇرلۇك مۇناسىۋەتلەر ۋە ئالاھىدىلىكلەرنى ئىنچىكە تەتقىق قىلىدۇ. مانا بۇلار ئەمەلىيەتتە ھازىرقى زامان سېمانتىكىسىنىڭ ئارتۇقچىلىقى ھېسابلىنىدۇ.

سىمانتىكا ئەزەلدىن تىلشۇناسلىق، لوگىكا، پەلسەپە پەنلىرى ئارىلىقىدىكى ئۆتۈشمە پەن ھېسابلىنىدۇ. شۇڭا، ئۇ ئوخشاش بولمىغان پەنلەرنىڭ تەتقىقات ئوبيېكتىنىڭ ئوخشىماسلىقىغا ئاساسەن تۆۋەندىكىدەك تۆت چوڭ تۈرگە بۆلۈنىدۇ:

(1) تىلشۇناسلىق سىمانتىكىسى. ئۇ تۈرلۈك تەبىئىي تىل بىرلىكلىرىنىڭ مەنىلىرى، ئۇ مەنىلەرنىڭ ئۆزئارا مۇناسىۋىتى، تىلدىكى مەنىلەرنىڭ ھازىرقى ۋە تارىخىي ئۆزگىرىشلىرىنى تەتقىق قىلىدۇ. تىلشۇناسلىق سىمانتىكىسى ئۆز ئىچىدىن يەنە لېكسىكا سىمانتىكىسى، جۈملە سىمانتىكىسى ۋە پىراگماتىكا سىمانتىكىسى دېگەندەك تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ.

(2) لوگىكا سىمانتىكىسى. ئۇ ئىپادىلەش شەكلى بىلەن ئۇ شەكلىنىڭ مەنىسى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى تەتقىق قىلىدۇ. لوگىكا سىمانتىكىسىنىڭ ئالاھىدىلىكى شۇكى، ئۇ لوگىكا نۇقتىسىدا تۇرۇپ، ھازىرقى زامان لوگىكىلىق ئۇسۇلى ئارقىلىق مەنىنى تەتقىق قىلىدۇ.

(3) پەلسەپە سىمانتىكىسى. بۇ سىمانتىكىلىق پەلسەپە دەپمۇ ئاتىلىدۇ. پەلسەپە سىمانتىكىسى پەلسەپە تەجرىبە پېنى ئەمەس، بەلكى ئانالىز پېنى؛ ئانالىزنىڭ ئاساسلىق ئوبيېكتى سۆزلەر بىلەن جۈملىلەر ئوتتۇرىسىدىكى لوگىكىلىق مۇناسىۋەت دەپ قارايدۇ. ئۇ بىلىش نەزەرىيەسى، مېتودولوگىيە دېگەنلەرگە قىزىقمايدۇ.

(4) ئومۇمىي سىمانتىكا. ئۇ ئاساسلىقى جانلىق تىلنىڭ ئىشلىتىلىش جەريانىدىكى ئەمەلىي مەسىلىلەرنى تەتقىق قىلىدۇ.

سىمانتىكا دېگەن بۇ ئاتالغۇ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا بىرىنچىدىن، «تىلدىكى مەنە» دېگەن مەنىنى (توغرىسىنى ئېيتقاندا، يەنىلا «سۆز مەنىسى» دېگەن مەنىنى)، يەنى ئەنئەنىۋى سىمانتىكا مەنىسىدە؛ ئىككىنچىدىن، «تىلدىكى مەنىنى (توغرىسىنى ئېيتقاندا، يەنىلا سۆز مەنىسىنى) تەتقىق قىلىدىغان

پەن» دېگەن مەنىلەردە قوللىنىلماقتا.

شۇنى ئەسكەرتىپ ئۆتىمىزكى، «سىمانتىكىلىق مەنە» دېگەن بۇ ئاتالغۇ تىلشۇناسلارنىڭ نۇتقىدا ياكى ماقالە ـ ئەسەرلىرىدە كۆپ ئۇچرايدىغان بولۇپ قالدى. قارىشىمىزچە، «سىمانتىكىلىق مەنە» دېگەن بۇ ئاتالغۇدا بىر خىل مەنتىقسىزلىق بار. چۈنكى، يۇقىرىدا ئېيتىلغاندەك، «سىمانتىكا» دېگەن بۇ ئاتالغۇ ئۇيغۇر تىلىدا «مەنە» ياكى «تىلدىكى مەنە» دېگەن مەنىنىمۇ بىلدۈرىدۇ. شۇنداق بولغانىكەن، «سىمانتىكىلىق» دېگەن گەپ ئۇيغۇر تىلىدا «مەنىلىك» دېگەن گەپ بولىدۇ. «سىمانتىكىلىق مەنە» دېگەن بولسا «مەنىلىك مەنە» دېگەن گەپ بولۇپ قالىدۇ. شۇڭا، بۇنداق مەنتىقسىز ئاتالغۇنى قوللانمىساق دەپ قارايمىز.

سىمانتىكا ھازىر لېكسىكولوگىيەدىن ئايرىلىپ چىققان تارماق پەن ھېسابلىنىدۇ.

§2. سۆز ۋە سۆز مەنىسى

1. سۆزنىڭ ئېنىقلىمىسى

سۆز ــ تىلنى تەشكىل قىلىدىغان ئاساسلىق بىرلىك، شۇنداقلا لېكسىكولوگىيەدىكى ئەڭ ئاساسلىق بىرلىك. سۆز تاۋۇش بىلەن مەنىنىڭ بىرىكىشىدىن تەركىب تاپقان بولۇپ، مۇقىم قۇرۇلمىغا ئىگە بولىدۇ، ئۇ جۈملىدە ئەركىن قوللىنىشقا بولىدىغان ئەڭ كىچىك تىل بىرلىكىدۇر.

سۆز ــ تىلنى تەشكىل قىلىدىغان ئاساسىي بىرلىك دېگەندە، سۆزنىڭ تىلنىڭ قۇرۇلما بىرلىكى ئىكەنلىكى، سۆز بولمىسا، تىلنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرالمايدىغانلىقى نەزەرگە ئېلىنىدۇ. سۆز بولمىسا، جۈملە تۈزگىلى بولمايدۇ، ئوي ـ پىكىرنىمۇ قارىشى تەرەپكە ئىپادىلەپ بەرگىلى بولمايدۇ، يەنى ئالاقىلىشىش مەقسىتىگە يەتكىلى بولمايدۇ. دېمەك، سۆز تىلدا

قۇرۇلۇش ماتېرىياللىق رول ئوينايدۇ.

سۆز — ئاساسلىق لېكسىكىلىق بىرلىك دېگەندە، سۆزنىڭ لېكسىكولوگىيەنىڭ ئەڭ ئاساسلىق تەتقىقات ئوبيېكتى ئىكەنلىكى كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

سۆز تاۋۇش بىلەن مەنىنىڭ بىرلىكى دېگەندە، تاۋۇش سۆزنىڭ تاشقى پوستى، مەنە بولسا سۆزنىڭ ماددىي ئاساسى ئىكەنلىكى، تىل تاۋۇشلىرىسىز ئىپادىلىنىدىغان سۆز بولمايدىغانلىقى، شۇنداقلا مۇئەييەن مەنىگە ئىگە بولمىغان تاۋۇش توپىمۇ سۆز بولالمايدىغانلىقى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. مەسىلەن، «ۋەتەن» دېگەن سۆزنى مىسالغا ئالساق، بۇ سۆزدىكى «ۋ»، «ئە»، «ت»، «ئە»، «ن» لار شۇ «ۋەتەن» سۆزىنىڭ تاۋۇشى ھېسابلانسا، «ئۆزى تۇغۇلۇپ ئۆسكەن، كىندىك قېنى تۆكۈلگەن جاي، يۇرت، دىيار» دېگەنلەر «ۋەتەن» سۆزىنىڭ مەنىسى ھېسابلىنىدۇ. «شاما» دېگەن سۆزدە «ش»، «ا»، «م»، «ا» لار «شاما» سۆزىنىڭ تاۋۇشى ھېسابلانسا، «قايناق سۇغا سېلىنغان چاينىڭ تەمى چىقىپ بولۇپ قېلىپ قالغان قالدۇقى» دېگىنى «شاما» سۆزىنىڭ مەنىسى ھېسابلىنىدۇ. خۇددى شۇنىڭدەك، «ياكى» دېگەن سۆزدىكى «ي»، «ا»، «ك»، «ى» دېگەنلەر «ياكى» سۆزىنىڭ تاۋۇشى ھېسابلىنىدۇ. ئەمدى «تاللانما مۇناسىۋەت» نىڭ ئىپادىلىنىشى شۇ سۆزنىڭ مەنىسى بولىدۇ. «دائىر» دېگەن سۆزدە «د»، «ا»، «ى»، «ر» لار ئۇ سۆزنىڭ تاۋۇشى ھېسابلىنىدۇ. ئۇنىڭدىن ئىپادىلەنگەن «ئالاقىدار، مۇناسىۋەتلىك» دېگەنلەر ئۇ سۆزنىڭ مەنىسى بولىدۇ. شۇڭا، سۆزنىڭ تاۋۇشى بىلەن مەنىسى بىر ۋاراق قەغەزنىڭ ئىككى يۈزىگە ئوخشىتىلىدۇ.

سۆز مۇقىم قۇرۇلمىغا ئىگە بولىدۇ دېگەندە، سۆز تاۋۇش بىلەن مەنىنىڭ بىرلىكى بولغاچقا، ئەينى بىر تىل شارائىتىدا سۆزنىڭ پارچىلاپ قوللىنىشقا بولمايدىغان تەركىبىي

قىسىملىرى ئوتتۇرىسىغا باشقا تىل تەركىبلىرىنى قوشۇشقا بولمايدىغان بىر پۈتۈن لېكسىكىلىق بىرلىك ئىكەنلىكى نەزەرگە ئېلىنىدۇ. ئەگەر سۆزنى پارچىلايدىغان بولساق، مەنە جەھەتتىكى بىر پۈتۈنلۈكىگە تەسىر يېتىپ سۆز بولماي قالىدۇ ياكى ئەسلىدىكى بىر پۈتۈن مەنىسى يوقىلىدۇ. مەسىلەن، «كىتاب»، «ئوتتۇز»، «ناھايىتى»، «ئوقۇ -»، «توغرۇلۇق»، «چۈنكى» دېگەن سۆزلەرنى پارچىلايدىغان بولساق، ئۇلار سۆز بولماي قالىدۇ. ئەمدى «خىزمەتداش»، «ئىشچى»، «سۇلۇق»، «سانا -» دېگەندەك سۆزلەرنى گەرچە سۆزنىڭ قۇرۇلمىسى نۇقتىسىدىن پارچىلاشقا بولسىمۇ ھەمدە پارچىلانغاندىن كېيىن ئالدىنقى تەركىبلەر («خىزمەت»، «ئىش»، «سۇ»، «سان») نى يەككە ئىشلىتىشكە بولسىمۇ، لېكىن «خىزمەتداش»، «ئىشچى»، «سۇلۇق»، «سانا -» دېگەن سۆزلەرنىڭ مەنە جەھەتتىكى بىر پۈتۈنلۈكىگە تەسىر يېتىپ، ئۇلاردا ئەسلىدە ئىپادىلىنىدىغان مەنە ئىپادىلەنمەي قالىدۇ. مۇنداقچە ئېيتقاندا، «خىزمەت، ئىش، سۇ، سان» دېگەن سۆزلەردىن «خىزمەتداش، ئىشچى، سۇلۇق، سانا -» دېگەن سۆزلەردە ئىپادىلىنىدىغان مەنە ئىپادىلەنمەيدۇ.

ئەمدى «ئەتىياز»، «ئاشكۆكى»، «ئاشتاختا» دېگەندەك سۆزلەرنى پارچىلاشقا بولسىمۇ ھەمدە پارچىلانغاندىن كېيىن كېلىپ چىققان تەركىبلەرنى يەككە ئىشلىتىشكە ياكى باشقا سۆزلەر بىلەن بىرىكتۇرۇپ سۆز بىرىكمىسى ۋە جۈملە ھاسىل قىلىشقا بولسىمۇ، لېكىن پارچىلاشتىن كېلىپ چىققان تەركىبلەردىن «ئەتىياز، ئاشكۆكى، ئاشتاختا» دېگەن سۆزلەردە ئىپادىلىنىدىغان مەنىلەر ئىپادىلەنمەيدۇ. بۇ تۈردىكى سۆزلەرمۇ ئادەتتە لېكسىكولوگىيە نۇقتىسىدىن يەنىلا بىر پۈتۈن لېكسىكىلىق بىرلىك دەپ قارىلىدۇ. چۈنكى:

بىرىنچىدىن، بۇ تۈردىكى سۆزلەرنىڭ مەنىسى شۇ سۆزلەرنى تەشكىل قىلغۇچى تەركىبلەر (مۇستەقىل مورفېمىلار) نىڭ

مەنىلىرىنىڭ ئاددىي يىغىندىسىغا ئەمەس، بەلكى مەنە جەھەتتىن ناھايىتى زىچ بىرىككەن يېڭى بىر مەنىگە ۋەكىللىك قىلىدۇ. مەسىلەن، «ئەتىياز» دېگەن سۆز قانداقتۇر «ئەتىلا ياز» ياكى «ئەتە ۋە ياز» بولماستىن، بەلكى «تۆت پەسىلنىڭ بىرىنچىسى، قىشتىن كېيىنكى، يازنىڭ ئالدىدىكى پەسىل» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان سۆزدۇر. «ئاشكۆكى» دېگەن سۆز قانداقتۇر «ئاشنىڭ كۆكى» ياكى «ئاش ۋە كۆك» بولماستىن، بەلكى «كۈنلۈكسىمان گۈللۈكلەر ئائىلىسىگە كىرىدىغان بىر يىللىق، سامان غوللۇق بىر خىل ئۆسۈملۈك» نى بىلدۈرىدىغان سۆزدۇر. «ئاشتاختا» سۆزى قانداقتۇر «ئاش ۋە تاختا» ياكى «ئاشتىن ياسالغان تاختا» بولماستىن، بەلكى «خېمىر يۇغۇرۇش، يېيىش ۋە تۇرلۇك ئۇن تاماقلىرىنى ئېتىش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان مەخسۇس تاختا» نى بىلدۈرىدىغان سۆزدۇر.

ئىككىنچىدىن، ئۇ تۇرۇدىكى سۆزلەرنىڭ تەركىبلىرى ئوتتۇرىسىغا باشقا تىل تەركىبلىرىنى قوشۇشقا بولمايدۇ. ئۇلار بىر پۈتۈن لېكسىكىلىق بىرلىك سۈپىتىدىلا باشقا سۆزلەر بىلەن تۇرلۇك سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋەتلەردە بىرىكىپ، جۈملىدە بىرلا جۈملە بۆلىكى بولۇپ كېلىدۇ. شۇڭا، ئىككى ياكى ئۇنىڭدىن ئارتۇق مۇستەقىل مورفېمنىڭ بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان بۇنداق سۆزلەرمۇ لېكسىكىلىق بىرلىك نۇقتىسىدىن بىر پۈتۈنلۈككە ئىگە بولۇپ، ئۇلارنى پارچىلاشقا بولمايدۇ.

سۆزنى ئەركىن قوللىنىشقا بولىدۇ. بۇنداق دېگەنلىك، ھەرگىزمۇ سۆزنى تىل ئادىتىگە، گىراماتىكىلىق قائىدىلەرگە خىلاپ ھالدا قالايمىقان قوللىنىشقا بولىدۇ دېگەنلىك بولماستىن، بەلكى ئۇنى مۇستەقىل، ئېڭ كىچىك بىرلىك سۈپىتىدە خالىغان ئورۇن ياكى خالىغان ۋاقىتتا ئېھتىياجىغا قاراپ ئايرىم (يەككە) ھالدا جۈملە سۈپىتىدە ئىشلىتىشكىمۇ

ياكى باشقا سۆزلەر بىلەن بىرىكتۇرۇپ سۆز بىرىكمىسى ۋە جۈملە ھاسىل قىلىشتا ئىشلىتىشكىمۇ بولىدۇ، دېگەنلىكتۇر.

سۆزلەر مۇقىم قۇرۇلمىغا ئىگە بولىدۇ دېگەندە، يەنە سۆزنىڭ بوغۇملىرى ئوتتۇرىسىدا، بولۇپمۇ بىرىككەن سۆزلەر ياكى جۈپ سۆزلەرنىڭ ھەرقايسى تەركىبلىرى ئوتتۇرىسىدا تىنىشقا ھەرگىز بولمايدىغانلىقىمۇ نەزەرگە ئېلىنىدۇ.

2. سۆز مەنىسىنىڭ خاراكتېرى

سۆز مەنىسىنىڭ خاراكتېرى ئىنتايىن مۇرەككەپ بولىدۇ. سۆز مەنىسىنىڭ تۇرلۇك خاراكتېرلىرى يەنە ئۆزئارا باغلىنىشلىق بولۇپ، ئۇلار دائىم قارىمۇقارشىلىقنىڭ بىرلىكى مۇناسىۋىتىدە ئۆز ئىپادىسىنى تاپىدۇ. تۆۋەندە بىز سۆز مەنىسىنىڭ بىرقانچە خىل ئاساسلىق خاراكتېرىنى سۆز مەنىسىنىڭ شەكىللىنىشى ۋە رولى، سۆز مەنىسىنىڭ ئىپادىلىنىشى ۋە ئۇنى چۈشىنىش قاتارلىق جەھەتلەردىن بايان قىلىپ ئۆتىمىز.

1) سۆز مەنىسىنىڭ ئوبىيېكتىپلىقى ۋە سۇبىيېكتىپلىقى

سۆز مەنىسىنىڭ شەكىللىنىش جەريانى (كېلىش مەنبەسى)دىن قارىغاندا، سۆز مەنىسى ئوبىيېكتىپ شەيئى ۋە ھادىسىلەرنىڭ ئادەم ئېڭىدىكى ئىنكاسىدىن ئىبارەت. شۇڭا، ئۇ ئوبىيېكتىپلىققا ئىگە. ئوبىيېكتىپ دۇنيادىكى شەيئى ۋە ھادىسىلەرنىڭ كىشىلەرنىڭ ئېڭىدا ئەكس ئېتىشى نەتىجىسىدە، كىشىلەردە شۇ شەيئى ۋە ھادىسىلەرگە نىسبەتەن بىلىش شەكىللىنىدۇ. بۇ خىل بىلىش نەتىجىلىرى مۇئەييەن تاۋۇشلار بىلەن بىرىكىپ سۆز مەنىسىگە ئايلىنىدۇ. مەسىلەن، كىشىلەر ئوبىيېكتىپ دۇنيادىكى قۇشلار ھەققىدە «قانىتى بار، پەي - تۇكلىرى بار، ئومۇمەن ئۇچالايدىغان بىر خىل ئومۇرتقىلىق ھايۋان» دېگەندەك مۇئەييەن بىلىشكە ئىگە بولىدۇ. بۇ خىل

بىلىش نەتىجىسى مۇئەييەن تاۋۇشلار بىلەن، يەنى «ق»، «ئۇ»، «ش» تاۋۇشلىرى بىلەن بىرىككەندە، «قۇش» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان سۆزگە ئايلىنىدۇ.

ئويدۇرما ئۇقۇملارنى بىلدۈرىدىغان سۆز مەنىلىرىمۇ ئوبيېكتىپ شەيئى ۋە ھادىسىلەرنىڭ ئادەم ئېڭىدا بۇرمىلانغان ھالدا ئەكس ئېتىشى بولۇپ، ئۇلارمۇ مۇئەييەن ئوبيېكتىپلىققا ئىگە بولىدۇ، يەنى ئۇلارمۇ بەزىبىر ھەقىقىي تەركىبلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇپ، مۇئەييەن ئوبيېكتىپ ئاساسقا ئىگە بولغان بولىدۇ. مەسىلەن، «ئەجدىھا»، «تەڭرى»، «جىن»، «پەرىشتە» دېگەندەك سۆزلەردە ئىپادىلىنىدىغان ئوبيېكت ئوبيېكتىپ دۇنيادا مەۋجۇت ئەمەس. لېكىن، ئۇلار يەنىلا ئوبيېكتىپ شەيئى ۋە ھادىسىلەرنىڭ كىشىلەر ئېڭىدا بۇرمىلىنىپ ۋە يوق نەرسە بار بولۇپ ئەكس ئېتىلىشىدىن ئىبارەت. ئالايلۇق، «ئەجدىھا» سۆزى «چوڭ يىلانغا ئوخشىشىدىغان، سۇغا كىرەلەيدىغان، بۇلۇت پەيدا قىلىپ، يامغۇر ياغدۇرالايدىغان، گەپ قىلالايدىغان، بالايىئاپەت كەلتۈرىدىغان غەلىتە مەخلۇق» نى بىلدۈرىدۇ. «ئەجدىھا» دىن ئىبارەت بۇ ئويدۇرما مەخلۇق ئوبيېكتىپ دۇنيادىكى تۈرلۈك جانلىقلار ۋە ھادىسىلەرنىڭ ئوبرازلىق ئالاھىدىلىكلىرى ئاساسىدا توقۇپ چىقىلغان. ئەگەر ئوبيېكتىپ دۇنيادا يىلانلار، مۇڭگۈزلۈك ھايۋانلار، پۇتلىرى بار ھايۋانلار، ئۇچالايدىغان ھايۋانلار، سۇ ۋە قۇرۇقلۇقتا ياشايدىغان ھايۋانلار بولمىغان بولسا، بۇلۇت، يامغۇر قاتارلىق ئوبيېكتىپ شەيئىلەر ۋە بۇلۇت پەيدا بولۇش، يامغۇر يېغىش قاتارلىق ھادىسىلەر بولمىغان بولسا، «ئەجدىھا» دېگەن بۇ ھايۋان ۋە ئۇنى ئىپادىلەيدىغان «ئەجدىھا» دېگەن سۆز ھەم ئۇ سۆزدىن ئىپادىلىنىدىغان يۇقىرىدىكى مەنە بولمىغان بولاتتى.

لېكىن، يەنە بىر جەھەتتىن ئېيتقاندا، سۆز مەنىسى شۇ

سۆز كۆرسەتكەن ئوبيېكتنىڭ دەل ئۆزى بولماستىن، بەلكى شۇ ئوبيېكتنىڭ كىشىلەر مېڭىسىدە ئومۇملىشىپ ئەكس ئېتىشىدىن ھاسىل بولغان بىلىشتىن ئىبارەت. كىشىلەرنىڭ بىلىشى ئەسلىي سۇبيېكتىپ دۇنياغا مەنسۇپ بولۇپ، ئۇنىڭدا ھامان مۇئەييەن سۇبيېكتىپلىق بولىدۇ. شۇڭا، سۆز مەنىسى يەنە سۇبيېكتىپلىققا ئىگە بولىدۇ. سۆز مەنىسىنىڭ سۇبيېكتىپلىقى كىشىلەرنىڭ ئوبيېكتىپ شەيئىلەرگە بولغان تونۇشنىڭ پەرقلىق بولىدىغانلىقىدا گەۋدىلىك ئىپادىلىنىدۇ. ھەرقايسى تارىخىي دەۋرلەردىكى كىشىلەرنىڭ بىلىش ئىقتىدارى، بىلىش نۇقتىسى، بىلىشنىڭ چوڭقۇرلۇق دەرىجىسى ئوخشاش بولمىغاچقا، ئۇلارنىڭ ئوبيېكتىپ شەيئىلەرگە بولغان تونۇشىمۇ ئوخشاش بولمايدۇ. مەسىلەن، قەدىمكى كىشىلەر بىلەن ھازىرقى كىشىلەرنىڭ، ئوقۇغانلار بىلەن ئوقۇمىغانلارنىڭ، ھەتتا تەبىئىي پەندىكىلەر بىلەن ئىجتىمائىي پەندىكىلەرنىڭ «قۇياش»، «ئاي»، «يۇلتۇز» دېگەندەك شەيئىلەر ۋە «كۇن تۇتۇلۇش»، «يەر تەۋرەش» دېگەندەك ھادىسىلەر ھەققىدىكى بىلىشى ئوخشمايدۇ. خىمىيە تەتقىقاتچىلىرى بىلەن ئادەتتىكى كىشىلەرنىڭ «سۇ»، «تۇز»، «كەمپۇت»، «ھاراق» قاتارلىق نەرسىلەرگە بولغان بىلىشمۇ ئوخشمايدۇ. دىنغا ئىشىنىدىغان ۋە ئىشەنمەيدىغانلارنىڭ «خۇدا»، «جىن»، «جەننەت»، «دوزاخ» دېگەنلەرگە بولغان بىلىشمۇ روشەن پەرقلىنىدۇ.

2) سۆز مەنىسىنىڭ ئومۇمىيلىقى ۋە كونكرېتلىقى

ھەرقانداق بىر سۆز مەنىسى ئومۇمىيلىققا ۋە كونكرېتلىققا ئىگە بولىدۇ. كىشىلەرنىڭ ئېڭىدىكى ياكى لۇغەتلەردىكى سۆز مەنىسى ئومۇمىيلىققا ئىگە بولىدۇ. مەسىلەن، «ئوقۇغۇچى» دېگەن سۆزنىڭ لۇغەتلەردىكى مەنىسى «ھەر خىل مەكتەپلەردە ئىلىم تەھسىل قىلىدىغان كىشى، ئۆگەنگۈچى» دېگەندىن ئىبارەت

بولۇپ، ئۇنىڭدا تۈرلۈك ئوقۇغۇچىلار (تۈرلۈك دەۋر، تۈرلۈك دۆلەت، تۈرلۈك مەكتەپ، تۈرلۈك جىنس، تۈرلۈك ياش ۋە تۈرلۈك مىللەت تەۋەلىكىدىكى ئوقۇغۇچىلار) نىڭ ئورتاق ئالاھىدىلىكلىرى ئومۇملاشتۇرۇلغان، ھەر خىل ئوقۇغۇچىلار ئوتتۇرىسىدىكى پەرقلەر نەزەردىن ساقىت قىلىنغان. خاس ئۇقۇمنى ئىپادىلەيدىغان سۆزلەرنىڭ مەنىلىرىمۇ ئومۇميلىققا ئىگە بولىدۇ. مەسىلەن، «ئۇرۇمچى» دېگەن بۇ سۆز ھازىرقى ئۇرۇمچىنىلا ئەمەس، بەلكى بۇنىڭدىن 50 يىل، ھەتتا ئۇنىڭدىنمۇ بۇرۇنقى ئۇرۇمچىنىمۇ كۆرسىتىدۇ. تۈرلۈك دەۋرلەردىكى ئۇرۇمچى تۈرلۈك ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن بىر - بىرىدىن زور دەرىجىدە پەرقلەنسىمۇ، لېكىن ئۇ يەنىلا مەلۇم ئورتاقلىققا ئىگە. دېمەك، «ئۇرۇمچى» دېگەن بۇ سۆزدە ئۇرۇمچىنىڭ ھەرقايسى دەۋرلەردىكى ئورتاقلىقى ئومۇملاشتۇرۇلۇپ، پەرقلىرى نەزەردىن ساقىت قىلىنغان.

لېكىن، يەنە بىر جەھەتتىن ئېيتقاندا كونكرېت نۇتۇقتىكى سۆزلەر يەنە كونكرېتلىققا ئىگە بولىدۇ. مەسىلەن، «بۇ ئادەم ھەقىقەتەن ئادەم ئەمەس ئىكەن» دېگەن جۈملىدىكى ئىككى «ئادەم» سۆزىنىڭ مەنىلىرى ئوخشىمايدۇ. ئەگەر ئۇنداق بولمىغان بولسا، ئۇ جۈملە لوگىكىغا ئۇيغۇن بولمىغان بولاتتى. «ئوقۇغۇچىلار ئىنتىزامغا رىئايە قىلىشى كېرەك. سىزمۇ ئوقۇغۇچى - دە!» دېگەن جۈملىدىكى «ئوقۇغۇچى» دېگەن ئىككى سۆزنىڭ مەنىلىرىمۇ ئوخشىمايدۇ. ئالدىنقى «ئوقۇغۇچى» دېگەن سۆز لۇغەتلەردە ئىزاھلانغان، يەنى ئومۇملاشتۇرۇلغان ئوقۇغۇچىنى كۆرسەتسە، كېيىنكى ئوقۇغۇچى دېگەن سۆز كونكرېت بىر ئوقۇغۇچىنى كۆرسىتىدۇ. بۇنىڭدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، سۆزلەرنىڭ كونكرېت ئىشلىتىلگەندىكى مەنىسى ۋە مەنە دائىرىسى بىلەن شۇ سۆزلەرنىڭ لۇغەتلەردىكى مەنىسى ۋە مەنە دائىرىسى روشەن

پەرقلىنىدۇ.

سۆز مەنىسىدىكى ئومۇميلىق بىلەن كونكرېتلىق ئۆزئارا بېقىنىدۇ، بىر - بىرىنى شەرت قىلىدۇ. مەلۇم بىر سۆزنىڭ كونكرېت مەنىسى شۇ سۆزنىڭ ئومۇملاشتۇرۇلغان مەنىسىنى ئۆزىگە مەنبە ۋە ئاساس قىلىدۇ. سۆزنىڭ ئومۇملاشتۇرۇلغان مەنىسى (لۇغەتلەردىكى مەنىسى) كونكرېت نۇتۇقتىكى كونكرېت سۆز مەنىلىرىدىن ئومۇملاشتۇرۇپ ئېلىنغان بولىدۇ.

3) سۆز مەنىسىنىڭ مۇقىملىقى ۋە ئۆزگىرىشچانلىقى

سۆزنىڭ مەنىسى بىلەن تاۋۇش شەكلى ئوتتۇرىسىدا ھېچقانداق تەبىئىي ياكى مۇقەررەر باغلىنىش بولمايدۇ. مەنە بىلەن تاۋۇشنىڭ مۇناسىۋىتى شۇ ئىجتىمائىي كوللېكتىپ ئەزالىرىنىڭ ئۆزئارا كېلىشىشى بىلەن بەلگىلىنىدۇ. كېلىشىلگەن ھامان ئىجتىمائىي ئادەتكە ئايلىنىدۇ - دە، سۆز مەنىسى نىسپىي مۇقىملىققا ئىگە بولىدۇ، شەخسلەر خالىغانچە ئۆزگەرتىۋېتەلمەيدۇ. سۆز مەنىسى نىسپىي مۇقىم بولمىسا، ئۆزئارا ئالاقىلىشىشتە قالايمىقانچىلىق كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، سۆز مەنىسى مۇئەييەن بىر دەۋر ئۇچۇن ئېيتقاندا مۇقىم بولىدۇ.

لېكىن، يەنە بىر جەھەتتىن ئالغاندا سۆز مەنىسى يەنە ئۆزگىرىشچانلىققا ئىگە بولىدۇ. بەزى سۆزلەرنىڭ قەدىمكى مەنىسى بىلەن ھازىرقى مەنىسىنى ئۆزئارا سېلىشتۇرساق، كۆپلىگەن سۆزلەرنىڭ مەنىلىرىدە ئۆزگىرىش بولغانلىقىنى كۆرۈۋالالايمىز.

سۆز مەنىسىنىڭ ئۆزگىرىشچانلىقى سۆز مەنىسىنىڭ كېڭىيىشى، تارىيىشى ۋە كۆچۈشى قاتارلىق جەھەتلەردە گەۋدىلىك ئىپادىلىنىدۇ.

سۆز مەنىسىدە تارىخىي ئۆزگىرىشمۇ ۋە ۋاقىتلىق ئۆزگىرىشمۇ بولىدۇ. سۆز مەنىسىنىڭ تارىخىي ئۆزگىرىشى

سۆز مەنىسىنىڭ ۋاقىتلىق ئۆزگىرىشىنىڭ بارا - بارا تۇراقلاشقانلىقىنىڭ مەھسۇلىدۇر.

4) سۆز مەنىسىنىڭ ئېنىقلىقى ۋە تۇتۇقلۇقى

سۆز مەنىسىنىڭ ئېنىقلىقى دېگىنىمىز، سۆز مەنىسىدە ئەكس ئېتىدىغان ئوبيېكتنىڭ چېگراسىنىڭ ئېنىقلىقىنى كۆرسەتسە، سۆز مەنىسىنىڭ تۇتۇقلۇقى دېگىنىمىز، سۆز مەنىسىدە ئەكس ئېتىدىغان ئوبيېكتنىڭ چېگراسىنىڭ تۇتۇقلۇقىنى كۆرسىتىدۇ. بەزى سۆزلەرنىڭ مەنىسىدە ئىپادىلىنىدىغان ئوبيېكتنىڭ دائىرىسى بىرقەدەر ئېنىق بولىدۇ. مەسىلەن، «ئادەم»، «كالا»، «كىتاب»، «سۇ»، «نان» دېگەندەك. چۈنكى، ئادەتتىكى ئەھۋالدا بۇ سۆزلەر ئىپادىلەيدىغان ئوبيېكتلار باشقا تۈردىكى ئوبيېكتلاردىن روشەن پەرقلىنىدۇ. يەنە بەزى سۆزلەردە ئىپادىلىنىدىغان ئوبيېكتنىڭ دائىرىسى بىرقەدەر تۇتۇق بولىدۇ. مەسىلەن، «ئۆسۈمۈر، ياش، قېرى»، «سوغۇق، ئىلمان، ئىسسىق، قىزىق»، «ئېگىز، پاكار»، «يىراق، يېقىن»، «سېمىز، ئورۇق» دېگەن بەش گۇرۇپپا سۆزنى ئالساق، ھەربىر گۇرۇپپا ئىچىدىكى سۆزلەرنىڭ مەنىلىرى ئوتتۇرىسىغا ئېنىق بىر چېگرا بېكىتىش قىيىن.

سۆز مەنىسىنىڭ ئېنىقلىقى بىلەن تۇتۇقلۇقى تىلدا ئوخشاشلا مۇھىم رول ئوينايدۇ. ئۇلارنىڭ ئۆزىگە خاس ئىشلىتىلىش ئورۇنلىرى بولىدۇ. ئۇلارنى قانداق قوللىنىش ئالاقە ئېھتىياجى تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ. پەن - تېخنىكىدا، قانۇن - تۈزۈملەردە سۆز مەنىسىنىڭ ئېنىقلىقى مۇھىم رول ئوينايدۇ. كۈندىلىك تۇرمۇشتا ۋە ئەدەبىي ئەسەرلەردە بولسا سۆز مەنىسىنىڭ تۇتۇقلۇقى مۇھىم رول ئوينايدۇ.

3 . سۆزنىڭ مەنە مۇچىلىرى (سېمىم)

سۆزنىڭ مەنە ئۆزىكىنى ھاسىل قىلىپ تۇرغۇچى سېمانتىكىلىق بىرلىك، ئۆزئارا مۇناسىۋەتلىك بىر گۇرۇپپا

سۆزدىن ئابستراكتلاشتۇرۇپ ئېلىنغان پەرقلەندۈرگۈچ سېمانتىكىلىق ئالاھىدىلىك مەنە مۇچىلىرى دەپ ئاتىلىدۇ. باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، مەنە مۇچىلىرى دېگىنىمىز، مەنە ئۆزەكلىرىنىڭ تەركىبىي قىسمى، مەنە ئۆزەكلىرىنى پارچىلاپ تەھلىل قىلىشتىن كېلىپ چىققان، مەنە ئۆزىكىدىن بىر قاتلام تۆۋەن تۇرىدىغان سېمانتىكىلىق بىرلىككە قارىتىلىدۇ. مەسىلەن، «ئەر» دېگەن سۆزنىڭ مەنە ئۆزىكىنى «ئادەم+ بالاغەتكە يەتكەن + ئەركەك» تىن ئىبارەت ئۈچ مەنە مۇچىسىگە پارچىلاشقا بولىدۇ.

مەنە مۇچىلىرى تۆۋەندىكىدەك بىرقانچە خىل ئاساسلىق ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە:

(1) مەنە مۇچىلىرى مەنە ئۆزىكىنىڭ تەركىبىي قىسىملىرى ھېسابلىنىدۇ. بىر مەنە ئۆزىكى بىرقانچە مەنە مۇچىلىرىدىن تەركىب تاپىدۇ. مەسىلەن، «ئۆتۈك» دېگەن سۆزنىڭ مەنە ئۆزىكى «كىيىم + پۇتقا كىيىدىغان + قونچلۇق + يەر بىلەن ئۇچرىشىپ تۇرىدىغان» دېگەندىن ئىبارەت تۆت مەنە مۇچىسىدىن تەركىب تاپقان.

(2) مەنە مۇچىلىرى مۇئەييەن تاۋۇش شەكلىگە ئىگە بولمىغان سېمانتىكىلىق بىرلىك. مەنە مۇچىسى دېگەنلىك، «مورفېمىنىڭ مەنىسى» دېگەنلىك ئەمەس، يەنى ئۇلار بىرنەرسە ئەمەس. مورفېمىنىڭ مەنىسى ئۇنىڭ مۇئەييەن تاۋۇش بىلەن بىرىكىشىدىن ھاسىل بولىدۇ، يەنى ئۇ مۇئەييەن تاۋۇش شەكلىگە ئىگە بولىدۇ. مەنە مۇچىسى بولسا ئۆزىگە ماس تاۋۇش شەكلىگە ئىگە بولمايدۇ. مەسىلەن، يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن «ئۆتۈك» دېگەن سۆزنىڭ مەنە مۇچىلىرىنىڭ ھېچقايسىسى ئۆزىگە خاس تاۋۇش شەكلىگە ئىگە ئەمەس. يەنە بىر جەھەتتىن، مەنە مۇچىسى مەنە ئۆزىكىنى تەشكىل قىلغۇچى تەركىب بولسا، مورفېما سۆزنى تەشكىل قىلغۇچى تەركىبدۇر.

(3) مەنە مۇچىسى بىر - بىرىگە مۇناسىۋەتلىك بىر گۇرۇپپا سۆزنى ئۆزئارا سېلىشتۇرۇپ تەھلىل قىلىش نەتىجىسىدە كېلىپ چىقىدىغان، بىر - بىرىدىن پەرقلىنىپ تۇرىدىغان سېمانتىكىلىق ئالاھىدىلىكتۇر. مەسىلەن، «ئەر» بىلەن «ئايال» ئۆزئارا سېلىشتۇرۇلۇپ «ئەركەك»، «ئەركەك ئەمەس (ئايال)» دېگەن بۇ بىر گۇرۇپپا سېمانتىكىلىق ئالاھىدىلىك، يەنى مەنە مۇچىسى كېلىپ چىققان.

مەنە مۇچىلىرى مەنە جەھەتتىن قوشنا كېلىدىغان سۆزلەرنىڭ مەنە ئۆزەكلىرىنى ئۆزئارا سېلىشتۇرۇش ئارقىلىق ئاشكارىلىنىدۇ ياكى ئېنىقلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئەر	ئايال	بالا
ئايغىر	بايتال	تاي
قوچقار	ساغلىق	قوزا
بۇقا	ئىنەك	موزاي
خوراز	مېكىيان	چۈجە

بىرىنچى قۇردىكىلەرنى توغرىسىغا سېلىشتۇرساق، ئۇلاردا ئىپادىلەنگىنىنىڭ ھەممىسى «ئادەم»؛ بىرىنچى تىك قۇردىكىلەرنى ئىككىنچى تىك قۇردىكىلەر بىلەن سېلىشتۇرساق، ئۇلاردا ئىپادىلەنگىنىنىڭ ھەممىسى «ئەركەك»؛ بىرىنچى تىك قۇردىكىلەرنى ئۈچىنچى تىك قۇردىكىلەر بىلەن سېلىشتۇرساق، بىرىنچى قۇردىكىلەرنىڭ ھەممىسىنىڭ «بالاغەتكە يەتكەن» ئىكەنلىكىنى بايقايمىز. بىز ھەربىر مەنە مۇچىسىنى تىرناق ( ) ئىچىگە ئېلىپ، «+» بەلگىسى بىلەن مۇئەييەنلەشتۇرۇشنى، «-» بەلگىسى بىلەن ئىنكار قىلىشنى ئىپادىلىسەك، مەسىلەن، «+» فورمىسى بالاغەتكە يەتكەننى، «-» فورمىسى بالاغەتكە يەتمىگەننى بىلدۇرسە، ئۇ چاغدا، «ئەر، ئايال، بالا» دېگەن سۆزلەرنى تۆۋەندىكىدەك كۆرسىتىشكە

بولىدۇ:

	(ئادەم)	(بالاغەتكە يەتكەن ياكى يەتمىگەن)	(ئەركەك ياكى ئايال)
ئەر	+	+	+
ئايال	+	+	−
بالا	+	−	±

يەنە مەسىلەن، «ئاكا، ئاچا، ئۇكا، ئىنى، سىڭىل» دېگەن بەش سۆزنى تۆۋەندىكىدەك فورمىدا كۆرسىتىش مۇمكىن:

	(قېرىنداش)	(يېشى چوڭ ياكى كىچىك)	(ئەركەك ياكى ئايال)
ئاكا	+	+	+
ئاچا	+	+	−
ئۇكا	+	−	±
ئىنى	+	−	+
سىڭىل	+	−	−

مەنە مۇچىلىرى سۆزلەرنىڭ مەنە جەھەتتىكى ئوخشاشلىقى ۋە پەرقىنى ئېنىقلاشتا، سۆزلەرنىڭ مەنىلىرىنى ئىزاھلاشتا ئىنتايىن مۇھىم رول ئويناىدۇ.

4. سۆزنىڭ مەنە ئۆزىكى

سۆزنىڭ مەنە ئۆزىكى دېگىنىمىز، مۇئەييەن سۆز شەكلى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدىغان، مۇستەقىل قوللىنىشقا بولىدىغان، ئابستراكتلاشتۇرۇلغان، تۇراقلىق سېمانتىكىلىق بىرلىكتۇر.

سۆزنىڭ مەنە ئۆزىكى تۆۋەندىكىدەك ئاساسلىق خاراكتېرلەرگە ئىگە:

(1) سۆزنىڭ مەنە ئۆزىكى مۇئەييەن سۆز شەكلى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدىغان سېمانتىكىلىق بىرلىك. بىر خىل مەنە بىر سۆزنىڭ شەكلى ئارقىلىق ئىپادىلەنسە، ئۇ خىل مەنە بىر مەنە

ئۆزىكى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. مەسىلەن، «ئازگال» دېگەن سۆز «ئويۇلۇپ ئورا بولۇپ قالغان جاي؛ ئويمان جاي» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. دېمەك، «ئازگال» دېگەن بۇ سۆز شەكىللىدىن ئىپادىلەنگەن مەنە «ئازگال» دېگەن سۆزنىڭ بىر مەنە ئۆزىكىدۇر.

(2) سۆزنىڭ مەنە ئۆزىكى مۇستەقىل (يەككە) قوللىنىشقا بولىدىغان سېمانتىكىلىق بىرلىك. بەزى سۆزلەر پەقەت بىرلا خىل مەنىگە ئىگە بولسا، يەنە بەزى سۆزلەر بىرقانچە خىل مەنىگە ئىگە بولىدۇ. لېكىن، بىرقانچە خىل مەنىگە ئىگە سۆزلەر ئەمەلىي قوللىنىلغاندا، ئۇ مەنىلەر ئىچىدىكى بىر مەنىلا قوللىنىلىدۇ. مۇستەقىل قوللىنىشقا بولىدىغان بىر خىل مەنىنىڭ ئۆزى بىر مەنە ئۆزىكى بولىدۇ. مەسىلەن، «پەشۋا» دېگەن بۇ سۆز ئۇچ خىل مەنىگە ئىگە. ① پۇت پەنجىسىنىڭ دۈمبىسى، ئالدى تەرىپى (مەسىلەن، پەشۋا ئاتماق، پەشۋا بىلەن تەپمەك)؛ ② تېپىك (مەسىلەن، ئۇ بىر پەشۋاغا يارىماي مۇلاق ئېتىپ چۈشتى)؛ ③ زەربە، دەشنەم، دەككە (مەسىلەن، ئۆزۈمنى چاغلىماي گەپ قىستۇرۇپ، ئۇنىڭدىن پەشۋا يېدىم). بۇ ئۇچ خىل مەنىنىڭ ھەممىسىنى مۇستەقىل قوللىنىشقا بولىدۇ. شۇڭا، «پەشۋا» دېگەن بۇ سۆز ئۇچ خىل مەنە ئۆزىكىگە ئىگە.

(3) سۆزنىڭ مەنە ئۆزىكى ئابستراكتلاشتۇرۇلغان، تۇراقلىق سېمانتىكىلىق بىرلىك. بىر سۆز تۇرلۇك كونتېكستلاردا تۇرلۇك كونكرېت مەنىلەرگە، ۋاقتىلىق مەنىلەرگە ياكى ئالاھىدە مەنىلەرگە ئىگە بولۇشى مۇمكىن. سۆزنىڭ مەنە ئۆزىكى بولسا پەقەت ھەرخىل مەنىلەردىن ئابستراكتلاشتۇرۇپ ئېلىنغان ئومۇمىي ۋە تۇراقلىق مەنە بولۇپ، ئۇ مۇئەييەن كونتېكستتا بارلىققا كەلگەن ۋاقتىلىق مەنە ياكى ئالاھىدە مەنىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالمايدۇ. مەسىلەن:

① قادىر بەزىدە ئوغرىلىق قىلىپ قويىاتتى، شۇڭلاشقا كىشىلەر ئونىڭغا «ئوۋچى» دەپ لەقەم قويۇپ قويغانىدى.

② مەن بۇلارنى ئانا مەكتىپىم ــ تۇرمىدە ئۆگەنگەن.

مىسال ① دە «ئوۋچى» دېگەن سۆز «ئوغرى» دېگەن ۋاقتىلىق مەنىگە، مىسال ② دە «تۇرمە» دېگەن سۆز «مەكتەپ» دېگەن ۋاقتىلىق مەنىگە ئىگە قىلىنغان بولسىمۇ، لېكىن بۇ يەردىكى «ئوۋچى» سۆزىنىڭ «ئوغرى» دېگەن مەنىسى بىلەن «تۇرمە» سۆزىنىڭ «مەكتەپ» دېگەن مەنىسى مەنە ئۆزىكى ھېسابلانمايدۇ. چۈنكى، ئۇ ئىككى سۆز ئاشۇ ئىككى كونتېكستتىلا شۇ مەنىلەرگە ئىگە، ئەگەر ئۇ كونتېكستلاردىن ئايرىلسا، ئۇ مەنىلەرمۇ ئۆز مەۋجۇتلۇقىنى يوقىتىدۇ.

5. سۆزنىڭ ئەسلىي مەنىسى ۋە كۆچمە مەنىسى

سۆز مەنىسى سۆزنىڭ مەنە ئۆزەكلىرىنىڭ پەيدا بولۇش ۋاقتىنىڭ ئىلگىرى ـ كېيىنلىكىگە ئاساسەن سۆزنىڭ ئەسلىي مەنىسى ۋە سۆزنىڭ كۆچمە مەنىسى دېگەن ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

1) سۆزنىڭ ئەسلىي مەنىسى

سۆزنىڭ ئەڭ دەسلەپكى مەنىسى، يەنى سۆزنىڭ بىرەر شەيئى ياكى بىرەر ھادىسە ھەققىدىكى چۈشەنچىنى توغرىدىن ـ توغرا ئىپادىلىگەن مەنىسى شۇ سۆزنىڭ ئەسلىي مەنىسى دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، «باش» دېگەن سۆزنىڭ «ئادەم بەدىنىنىڭ بويۇندىن يۇقىرى، ھايۋان بەدىنىنىڭ بويۇندىن ئالدىنقى، يەنى كۆز، قۇلاق، ئېغىز، بۇرۇن قاتارلىق ئەزالار ئورۇنلاشقان قىسمى، كاللا» دېگەن مەنىسى؛ «ئاچقۇچ» دېگەن سۆزنىڭ «قۇلۇپنى ئېچىش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان مېتال ئەسۋاب» دېگەن مەنىسى ئۇ ئىككى سۆزنىڭ ئەسلىي مەنىسى

ھېسابلىنىدۇ.

2) سۆزنىڭ كۆچمە مەنىسى

سۆزنىڭ ئەسلىي مەنىسى ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن يېڭى مەنىلىرى يەنى ئەسلىي مەنىسى ئۇستىگە يۆكلەنگەن كېيىنكى مەنىلىرى شۇ سۆزنىڭ كۆچمە مەنىسى دەپ ئاتىلىدۇ. سۆزنىڭ كۆچمە مەنىسى شۇ سۆزنىڭ ئەسلىي مەنىسى ئىپادىلىگەن ئۇقۇمنىڭ بەلگىلىك ئالاھىدىلىكلىرى ياكى خاراكتېرلىرىنى ئۆزىگە ئاساس قىلغان ھالدا شەكىللىنىدۇ. مەسىلەن، «باش» دېگەن سۆزنىڭ ئەسلىي مەنىسى ئاساسىدا تۆۋەندىكىدەك كۆچمە مەنىلىرى شەكىللەنگەن: «تىك، ئۆرە نەرسىلەرنىڭ يۇقىرى تەرىپى، چوققىسى» دېگەن مەنىسى (مەسىلەن، تاغ بېشى؛ دەرەخ بېشى؛ تونۇر بېشى)»، «باشلىق، رەھبەر» دېگەن مەنىسى (مەسىلەن، سىزنى ئۇلارغا باش قىلىپ ماڭدۇرىمىز)، «بىرەر كەسىپ ياكى ساھەدە باشقىلارغا رەھبەرلىك قىلىدىغان، ئورنى باشقىلاردىن يۇقىرى» دېگەن مەنىسى (مەسىلەن، باش كاتىپ؛ باش ئىنژېنېر)، «ئەڭ مۇھىم، ئاساسىي» دېگەن مەنىسى (مەسىلەن، باش بۆلەك؛ باش ۋەزىپە)، «مېڭە، ئەقىل، ھوش، زېھىن، كۆڭۈل» دېگەن مەنىسى (مەسىلەن، ئۇنىڭ بېشى جايىدا ئەمەس، بولمىسا ئاشۇنداق گەپ قىلامدۇ؟)، «كىشى، ئادەم، جان، ئۆز» دېگەن مەنىسى (مەسىلەن، بېشىڭىنى ئېلىپ بۇ يەردىن چىقىپ كەت؛ بېشىڭ ئون بولسىمۇ، بۇ ئىشنى قىلىپ ھۆددىسىدىن چىقالمايسەن؛ باش سىغقۇدەك جاي)، «ئاۋۇال، بۇرۇن، دەسلەپ، ئىلگىرى» دېگەن مەنىسى (مەسىلەن، يارنىڭ ئۆيى باغراشتا، بەلگىسى قاراتاشتا، ئانچە مەيلىڭ بولمىسا، نېمىشقا ئويىنىغان باشتا)، «بىرىنچى» دېگەن مەنىسى (مەسىلەن، باش كۆۋرۈك؛ باش بارماق)، مىقدارنى بىلدۈرۈپ كېلىشى (مەسىلەن، بىر باش پىياز؛ ئىككى باش قوناق)، ئەسىر، يىل، پەسىل، ئاي، كۈن، گەپ ـ سۆز قاتارلىقلارنىڭ

ياكى ئۇزۇنلۇق ئۆلچىمى بىلەن ئۆلچىنىدىغان نەرسىلەرنىڭ باشلانغان قىسمىنى ياكى يۇقىرى تەرىپىنى بىلدۈرىدىغان مەنىسى (مەسىلەن، يىلنىڭ بېشى؛ گەپنىڭ بېشى؛ ساينىڭ بېشى؛ دەريانىڭ بېشى)، بەزى زىرائەت ۋە كۆكتاتلارنىڭ مېۋىسىنى بىلدۈرىدىغان مەنىسى (مەسىلەن، باش تەرمەك؛ باش پىياز)، «چاچ» دېگەن (مەسىلەن، باش ئاقارماق؛ باش چۈشۈرمەك) مەنىسى، بەزى ئىسىملار بىلەن بىرىكىپ، شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن نەرسىنى ياكى شۇ نەرسە ئورۇنلاشقان جاينى بىلدۈرىدىغان مەنىسى (مەسىلەن، ئېتىز بېشى؛ ئېرىق بېشى) ... دېگەندەك مەنىلىرى ئەنە شۇ «باش» دېگەن سۆزنىڭ كۆچمە مەنىلىرى ھېسابلىنىدۇ. خۇددى شۇنىڭدەك «ئاچقۇچ» دېگەن سۆزنىڭمۇ ئەسلىي مەنىسى ئاساسىدا تۆۋەندىكىدەك كۆچمە مەنىلىرى شەكىللەنگەن: «بىرەر مېخانىزمنى بۇراپ يۇرگۈزۈش، ھەرىكەتلەندۈرۈش، ئىشقا چۈشۈرۈش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان مېتال ئەسۋاب» دېگەن مەنىسى (مەسىلەن، ئاپتوموبىل ئاچقۇچى، تام سائىتىنىڭ ئاچقۇچى)، «بىرەر ئىشنى بىر تەرەپ قىلىشتا، ھەل قىلغۇچ رول ئوينايدىغان ئىجابىي ئامىل، چارە، تەدبىر» دېگەن مەنىسى (مەسىلەن، تۆتىنى زامانىۋىلاشتۇرۇشنىڭ ئاچقۇچى ـ پەن ـ تېخنىكىنى زامانىۋىلاشتۇرۇشتا)، «لۇغەت ئاختۇرۇشتا قوللىنىلىدىغان جەدۋەل، گىرافا» دېگەن مەنىسى (مەسىلەن، لۇغەت ئاچقۇچى) ... دېگەندەك مەنىلىرى ئاشۇ «ئاچقۇچ» سۆزنىڭ كۆچمە مەنىلىرى ھېسابلىنىدۇ.

سۆزلەرنىڭ كۆچمە مەنىلىرى ئاساسەن تۆۋەندىكىدەك ئىككى خىل يول بىلەن شەكىللىنىدۇ:

بىرىنچىسى، كېڭەيتىش. كېڭەيتىش دېگەنلىك، سۆزنىڭ ئەسلىي مەنىسىنى كېڭەيتىپ، ئۇنى يېڭى مەنىگە، يەنى كۆچمە مەنىگە ئىگە قىلىش دېگەنلىكتۇر. سۆزلەرنىڭ كۆچمە مەنىسى

شۇ سۆزلەرنىڭ ئەسلىي مەنىسىدە ئىپادىلەنگەن شەيئى ۋە ھادىسىلەرگە مۇناسىۋەتلىك بولىدۇ ھەمدە باشقا بىر شەيئى ۋە ھادىسىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن، «كىر» دېگەن سۆزنى مىسالغا ئالساق، ئۇ سۆز ئەسلىدە نەرسىلەرنىڭ ئۇستىگە، بەدەنگە قونغان، چاپلاشقان، يۇققان چاڭ ـ توزان قاتارلىق پاسكىنا نەرسىلەرنى كۆرسىتەتتى (مەسىلەن، ئۇ خۇددى ياش يىگىتلەردەك ئاق كۆڭلەكنىڭ ياقىسىغا كىر يۇقتۇرماي يۇرۇشنى ياخشى كۆرىدۇ). كېيىن «كىر» دېگەن بۇ سۆزنىڭ مەنىسى كېڭىيىپ، كىرلەشكەن كىيىم ـ كېچەك قاتارلىق نەرسىلەرنى كۆرسىتىدىغان بولدى (مەسىلەن، ئەتىسى سائادەت كېلىپ كىرلىرىمنى ئېلىپ كەتتى)، كېيىنچە مەنىسى يەنىمۇ كېڭىيىپ «يامانلىق، ئادالەت ۋە غۇم» نى بىلدۈرىدىغان بولدى (مەسىلەن، كۆڭۈلدە كىر ساقلاپ نېمە قىلىمىز؟ ھەممىمىز ئۆز ئادەم). دېمەك، يۇقىرىقى جۈملىلەردىكى «كىر» دېگەن سۆزنىڭ كۆچمە مەنىلىرى «كىر» دېگەن سۆزنىڭ ئەسلىي مەنىسىدە ئىپادىلەنگەن شەيئىلەرنىڭ خاراكتېرىنى نەزەرگە ئېلىش ئاساسىدا كېڭەيتىلىپ بارلىققا كەلتۈرۈلگەن.

«چاي» دېگەن سۆز ئەسلىي «چاي ئائىلىسىگە كىرىدىغان، بىر يىلنىڭ تۆت پەسلىدە كۆكىرىپ تۇرىدىغان چاتقال تېپىدىكى ئۆسۈملۈك» دېگەن مەنىنى بىلدۈرەتتى. كېيىن ئۇ سۆزنىڭ مەنىسى كېڭىيىپ، شۇ ئۆسۈملۈكنىڭ يوپۇرمىقىدىن پىششىقلاپ ئىشلەنگەن مەھسۇلاتنى بىلدۈرىدىغان بولدى (مەسىلەن، بىر سېلىم چاي)، كېيىن بۇ مەنە يەنە كېڭىيىپ، شۇ ئۆسۈملۈكنىڭ پىششىقلاپ ئىشلەنگەن مەھسۇلاتىدىن دەملەنگەن ئىچىملىكنى بىلدۈرىدىغان بولدى (مەسىلەن، بىر پىيالە چاي). كېيىنكى ۋاقىتلاردا بۇ مەنە تېخىمۇ كېڭىيىپ ئەركەك قۇدا تەرەپنىڭ ئايال قۇدا تەرەپكە تويلۇق ئاپىرىش مۇناسىۋىتى بىلەن ئۆتكۈزۈلىدىغان مۇراسىمنى بىلدۈرىدىغان

بولدى (مەسىلەن، كىچىك چاي، چوڭ چاي)، كېيىن يەنە دوست ـ يارەنلەرگە بېرىلىدىغان زىياپەتنى كۆرسىتىدىغان بولدى (مەسىلەن، ئۇ بۈگۈنكى چاينى ئۆزىنىڭ ئاجايىپ ناخشىلىرى بىلەن قىزىتىپ بەردى) ... ۋەھاكازا.

ئۇيغۇر تىلىدا كۆپ مەنىلىك پېئىللار ئاساسەن سۆز مەنىسىنىڭ كېڭىيىشىدىن بارلىققا كەلگەن. مەسىلەن، «تارتماق» دېگەن سۆزنى ئالساق، ئۇ سۆز ئەسلىدە «بىرەر نەرسىنى قول بىلەن تۇتۇپ، ئۆزى تەرەپكە سۆرىمەك ياكى سۆرەشكە ئورۇنماق» دېگەن مەنىنى بىلدۈرەتتى. كېيىنكى دەۋرلەردە ئۇ سۆزنىڭ مەنىسى كېڭىيىپ «ئارقىسىغا تىركەپ چېتىلغان ياكى قوشۇلغان يۈكنى كۆچەپ ئالدىغا سۆرىمەك» دېگەن مەنىنى (مەسىلەن، تاي تېپىرلايدۇ، ھارۇننى ئات تارتىدۇ)، «سۈغۇرماق، يۇلماق» دېگەن مەنىنى (مەسىلەن، چىش تارتماق)، «تىلماق» دېگەن مەنىنى (مەسىلەن، شال تىلماق)، «جىسىملار ئوتتۇرىسىدىكى تارتىشىش كۈچىنى (مەسىلەن، ماگنىت تۆمۈرنى ئۆزىگە تارتىدۇ)، «ئۆزىگە قاراتماق، جەلپ قىلماق» دېگەن مەنىنى (مەسىلەن، كۆپچىلىكنىڭ دىققىتىنى ئۆزىگە تارتماق)، «خالىماق» دېگەن مەنىنى (مەسىلەن، كۆڭلۈم تاۋۇزغا تارتىۋاتىدۇ)، «بىرەر ئىشقا ئارىلاشتۇرماق، قاتناشتۇرماق» دېگەن مەنىنى (مەسىلەن، جاۋابكارلىققا تارتماق؛ سوراققا تارتماق)، «ياپماق، قاپلىماق، پۈركىمەك» دېگەن مەنىنى (مەسىلەن، يۈزىگە نىقاب تارتماق، يۈزىگە چۈمپەردە تارتماق)، «سۈمۈرمەك، شورىماق» دېگەن مەنىنى (مەسىلەن، ناسوس بىلەن سۇ تارتماق؛ تاماكا تارتماق)، «مېھمانلار ئۈچۈن تەييارلانغان غىزا ـ تائاملارنى تارتماق، قويماق» دېگەن مەنىنى (مەسىلەن، ئاش تارتماق)، «ئېغىرلىقنى ئۆلچىمەك، جىڭلىماق» دېگەن مەنىنى (مەسىلەن، ئۇزۇمنى جىڭدا تارتماق)، «ئۇزۇن، سوزۇنچاق نەرسىلەرنى بىرەر يۇنىلىشتە ئورناتماق، بېكىتمەك»

دېگەن مەنىنى (مەسىلەن، ئەخمەققە مەنسەپ تەگسە، قوتانغا زەدىۋال تارتار)، «سىزىق شەكىلدە ئىز چىقارماق، سىزماق» دېگەن مەنىنى (مەسىلەن، قۇر تارتماق، قىر تارتماق)، «نەملىكى ئېشىپ كەتمەك» دېگەن مەنىنى (مەسىلەن، زەي تارتماق)، «دانلىق ئاشلىقنى تۇگمەندە ياكى زاۋۇتتا يۇمشىتىپ ئۇنغا ئايلاندۇرماق، مايلىق داننى جۇۋاز ياكى زاۋۇتتا ياغقا ئايلاندۇرماق» دېگەن مەنىنى (مەسىلەن، ئۇن تارتماق؛ ياغ تارتماق)، «ئازايتماق، كېمەيتمەك، چەكلەپ قويماق» دېگەن مەنىنى (مەسىلەن، مائاشتىن تارتىپ قالماق)، «تەن شەكلى ياكى مىجەز ـ خۇلقى جەھەتتىن ئاتا ـ ئانىسىغا ئوخشىماق» دېگەن مەنىنى (مەسىلەن، بۇ بالىنىڭ كۆز قاپىقى ئانىسىنى تارتىپتۇ)، «بىرەر نەرسىنىڭ شەكلىنى، ئىزناسىنى چىقارماق؛ چۇشۇرمەك» دېگەن مەنىنى (مەسىلەن، سۇرەتكە تارتماق)، «بىرەر مەسئۇلىيەت ياكى ئىشتىن ئۆزىنى قاچۇرماق، سىرتقا چىقىۋالماق» دېگەن مەنىنى (مەسىلەن، كۆزۈڭ ئاغرىسا، قولۇڭنى تارت، قورسىقىڭ ئاغرىسا، نەپىسىڭنى تارت؛ باش تارتماق)، «زىيانغا ئۇچرىماق، كۇلپەتكە دۇچ كەلمەك، ئازابلانماق، مەلۇم قىيىن ئەھۋالدا قالماق» دېگەن مەنىنى (مەسىلەن، زىيان تارتماق، ئازاب تارتماق، دەرد تارتماق، يالغۇزچىلىق تارتماق)، «ئۆسمەك، سۇرمەك، پېلەك تارتماق» دېگەن مەنىنى (مەسىلەن، بوي تارتماق؛ يىلتىز تارتماق؛ پېلەك تارتماق) دېگەندەك مەنىلەرنىمۇ بىلدۇرىدىغان بولۇپ قالغان.

يەنە بىرى، ئوخشىتىش. ئوخشىتىش دېگەندە، تەقلىد قىلىش، كۆچۈرۈپ كېلىش، مىسالغا ئېلىش قاتارلىق ئىستىلىستىكىلىق ۋاستىلەرنىڭ يارىمى ئارقىلىق سۆزنىڭ ئەسلىي مەنە ئۆزىكى ئاساسىدا يېڭى مەنىلەرنى ھاسىل قىلىش نەزەردە تۇتۇلىدۇ. بۇنىڭدا شەيئىلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئوخشاشلىق مۇناسىۋىتى ئاساس قىلىنىدۇ. شەيئىلەر ئوتتۇرىسىدىكى

ئوخشاشلىق مۇناسىۋىتى دېگەندە ئاساسەن تۆۋەندىكىلەر كۆزدە تۇتۇلىدۇ:

(1) شەكىل ياكى كۆرۈنۈش جەھەتتىكى ئوخشاشلىق. «قانات» دېگەن سۆز ئەسلىي «قۇش ۋە ھاشاراتلارنىڭ ئۇچۇش ئورگىنى» دېگەن مەنىدە ئىدى. كېيىنكى دەۋرلەردە «ئايروپىلاننىڭ يەردىن كۆتۈرۈلۈپ ھاۋادا مۇئەللەق تۇرۇشى ئۈچۈن خىزمەت قىلىدىغان قاناتسىمان يېپىق قىسمى» مۇ «قانات» سۆزى بىلەن (مەسىلەن، ئايروپىلاننىڭ قانىتى)، «چاقپەلەك، شامالدۇرغۇچقا ئوخشاش نەرسىلەرنىڭ ئايلىنىشىغا ياكى شامال چىقىرىشقا ياردەم بېرىدىغان قىسمى» مۇ «قانات» دېگەن سۆز بىلەن (مەسىلەن، چاقپەلەكنىڭ قانىتى؛ شامالدۇرغۇچنىڭ قانىتى)، «ئاپتوموبىل، ۋېلىسىپىت قاتارلىقلارنىڭ چاقلىرى ئۇستىگە لايدىن ھىمايە قىلىش مەقسىتىدە ئورنىتىلغان قىسمى» مۇ «قانات» دېگەن سۆز بىلەن (مەسىلەن، ۋېلىسىپىتنىڭ قانىتى؛ ئالدى چاقنىڭ قانىتى)، «ئىشىك ـ دېرىزە ۋە شۇ قاتارلىقلارنىڭ ئېچىلىپ ـ يېپىلىدىغان ھەربىر بۆلىكى» مۇ «قانات» دېگەن سۆز بىلەن (مەسىلەن، ئۇ دېرىزىنىڭ ئىككى قانىتىنى كەڭ ئېچىۋەتتى)، «مەلۇم نۇقتا ياكى لىنىيەنى بويلاپ ئورۇنلاشقان نەرسىلەرنىڭ بىرەر تەرىپى، يېنى» مۇ «قانات» دېگەن سۆز بىلەن (مەسىلەن، بىناىنىڭ سول قانىتى؛ مەھەللىنىڭ ئوڭ قانىتى)، «قوشۇن ياكى سەپنىڭ ئوڭ ياكى سول تەرىپى» مۇ «قانات» دېگەن سۆز بىلەن (مەسىلەن، قۇتلۇق مىڭبېشى مىڭ چېرىكنى دەريا كېچىكىدىن ئۆتكۈزۈپ ئىككى قانات قىلىپ ئورۇنلاشتۇردى)، «بىرەر تەشكىلات، گۇرۇھ قاتارلىقلار ئىچىدىكى ئەڭ ئىنقىلابىي، ئەڭ ئەكسىلئىنقىلابىي غايىلەرنى ئالغا سۈرگۈچى گۇرۇپپا» مۇ «قانات» دېگەن سۆز بىلەن (مەسىلەن، سول قانات يازغۇچىلار)، «ياردەمچى» مۇ «قانات» دېگەن سۆز بىلەن (مەسىلەن، ئات ئەر

كىشىگە قانات) ئىپادىلىنىدىغان بولغان.

«ئاغىز» دېگەن سۆز ئەسلىدە «ئىككى لەۋ ئوتتۇرىسىدىكى ئوزۇقلىنىدىغان، سۆزلەش ياكى ئاۋاز چىقىرىش ئۈچۈن خىزمەت قىلىدىغان بوشلۇق» دېگەن مەنىنى بىلدۈرەتتى. كېيىن ئۇ سۆزنىڭ «ئېتىش قورالىرىنىڭ ئوق ئېتىلىپ چىقىدىغان تۆشۈكى» دېگەن مەنىسى (مەسىلەن، مىلتىق ئاغزى؛ زەمبىرەك ئاغزى)، «ئىچى كاۋاك نەرسىلەرنىڭ تۆشۈكى» دېگەن مەنىسى (مەسىلەن، قۇدۇقنىڭ ئاغزى؛ تاغارنىڭ ئاغزى؛ ئورىنىڭ ئاغزى)، «مەلۇم جايىنىڭ باشلىنىش، كىرىش - چىقىش جايى» دېگەن مەنىسى (مەسىلەن، كوچا ئاغزى) ۋە باشقا نۇرغۇن مەنىلىرى بارلىققا كەلدى. بۇلار «ئاغىز» سۆزىنىڭ شەكلى ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن يېڭى مەنىلەردۇر. «كۆز»، «ئاق»، «ئىز» دېگەندەك كۆپ مەنىلىك سۆزلەرنىڭ كۆچمە مەنىلىرىمۇ ئەنە شۇ شەكىل ياكى ھالەت جەھەتتىكى ئوخشاشلىقلار ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن.

(2) ئورۇن جەھەتتىكى ئوخشاشلىق. «باش» دېگەن سۆز ئەسلىدە «ئادەم بەدىنىنىڭ بويۇندىن يۇقىرى قىسمىنى، ھايۋان بەدىنىنىڭ بويۇندىن ئالدىنقى قىسمى» نى كۆرسىتەتتى. ھازىر ئۇ سۆز «تىك، ئۆرە نەرسىلەرنىڭ يۇقىرى تەرىپى، چوققىسى» دېگەن مەنىنى (مەسىلەن، تاغ بېشى؛ دەرەخ بېشى؛ تونۇر بېشى)؛ «ئاۋۇال، دەسلەپ، بۇرۇن، ئىلگىرى» دېگەن مەنىنى (مەسىلەن، باشتا نېمىشقا شۇنداق دېمەيسەن؟ ھەرقانداق ئىشنىڭ بېشى قىيىن بولىدۇ)، «بىرىنچى» دېگەن مەنىنى (مەسىلەن، باش كۆۋرۈك؛ باش بارماق)، «ئەسىر، يىل، پەسىل، ئاي، كۈن، گەپ - سۆز قاتارلىقلارنىڭ باشلىنىش ۋاقتى ياكى ئورنى» دېگەن مەنىنى (مەسىلەن، يىلنىڭ بېشى؛ گەپنىڭ بېشى)، ئۇزۇنلۇق ئۆلچىمى بىلەن ئۆلچىنىدىغان نەرسىلەرنىڭ باشلانغان جايى، يۇقىرى تەرىپى» دېگەن مەنىنى (مەسىلەن،

دەريانىڭ بېشى) ۋە شۇنىڭدەك نۇرغۇن نەرسىلەرنى بىلدۈرىدىغان بولدى. بۇ يېڭى مەنىلەر باشنىڭ ئادەم بەدىنىنىڭ ئۈستۈنكى قىسمىغا جايلاشقانلىقى بىلەن مۇناسىۋەتلىك.

«ئاياغ» دېگەن سۆز ئەسلىدە «ئادەم، ھايۋان ياكى باشقا جانلىقلار گەۋدىسىنىڭ يەرنى تاينىپ تۇرۇشى، يۈرۈشى ياكى ئۆمىلىشى ئۈچۈن خىزمەت قىلىدىغان قىسمى» نى بىلدۈرەتتى. «ئاياغ» سۆزىنىڭ «ئاخىرى، داۋامى» دېگەن مەنىلىرى (مەسىلەن، ئۇ شۇنداق زېرەك ئىدىكى، گەپنىڭ بېشى چىقىپ بولغۇچە، ئايىغىنى بىلىپ بولاتتى) «ئاياغ» سۆزىنىڭ ئادەم بەدىنىنىڭ تۆۋەن قىسمىنى كۆرسىتىدىغانلىقى ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن.

(3) مۇناسىۋەت جەھەتتىكى ئوخشاشلىق. «قېرىنداش» دېگەن سۆز ئەسلىي «بىر ئاتا - ئانىدىن بولغان پەرزەنتلەر» دېگەن مەنىنى بىلدۈرەتتى. مانا مۇشۇ مەنە ئاساسىدا ئۇ سۆزنىڭ «مۇئەييەن بىر دۆلەت ياكى مىللەتتىن بولغان كىشىلەر» دېگەن كۆچمە مەنىسى شەكىللەنگەن.

(4) رولى جەھەتتىكى ئوخشاشلىق. «باش» دېگەن سۆز «ئادەم بەدىنىنىڭ بويۇندىن يۇقىرى قىسمىنى، يەنى كۆز، قۇلاق، ئېغىز، بۇرۇن، مېڭە قاتارلىق ئەزالار ئورۇنلاشقان قىسمى»نى كۆرسىتىدۇ. باش ئادەمنىڭ بارلىق پائالىيەتلىرىگە يېتەكچىلىك قىلىدۇ، قوماندانلىق قىلىدۇ. «باش» دېگەن سۆزنىڭ «باشلىق، رەھبەر» دېگەن مەنىسى (مەسىلەن، يۇسۇپ بەگ ماقۇل بولۇپ، پالۋان يىگىتلەردىن ئۈچ يۈز ئاتمىشىنى ئايرىپ، ھوشۇر بەگ سەردارنى ئۇلارغا باش قىلىپ، ئىرولغا ماڭدۇردى)، «بىرەر كەسىپ ياكى ساھەدە باشقىلارغا رەھبەرلىك قىلىدىغان، ئورنى باشقىلاردىن يۇقىرى» دېگەن مەنىسى (مەسىلەن، باش شۇجى؛ باش كاتىپ؛ باش ئىنژېنېر)، «ئەڭ مۇھىم، ئاساسىي» دېگەن مەنىسى (مەسىلەن، باش ۋەزىپە؛ باش

بۆلەك)، «مېڭە، ئەقىل، هوش» دېگەن مەنىنى (مەسىلەن، ئۇنىڭ بېشى جايىدا ئەمەس، بولمىسا ئاشۇنداق گەپ قىلامدۇ؟) ۋە باشقا نۇرغۇن كۆچمە مەنىلىرى باشنىڭ ئاشۇ خىل مۇھىم رولى ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن.

(5) ھەرىكەت ئۇسۇلى جەھەتتىكى ئوخشاشلىق. مەسىلەن، «ئاقلىماق» دېگەن سۆز ئەسلىي «ھاك ۋە بورغا ئوخشاش نەرسىلەر بىلەن بويىماق، ئاقارتماق» دېگەن مەنىنى بىلدۈرەتتى. هازىر ئۇ سۆزنىڭ «بىرەر كىشىنىڭ ياكى ئۆزىنىڭ گۇناھسىزلىقىنى، ئەيىبكار ئەمەسلىكىنى ئىسپاتلىماق» دېگەن كۆچمە مەنىسى بارلىققا كەلدى. بۇ كۆچمە مەنە «ئاقلىماق» دېگەن پېئىلدا ئىپادىلەنگەن ھەرىكەتنىڭ ئورۇنلىنىش شەكلى ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن.

«سۇركىلىش» دېگەن سۆز ئەسلىي «بىر جىسىم ئىككىنچى بىر جىسىم ئۈستىدە ھەرىكەت قىلغاندا، بۇ ئىككى جىسىم يۈزلىرى ئارىسىدا پەيدا بولىدىغان ۋە ئۇلارنىڭ ھەرىكىتىگە توسالغۇلۇق قىلىدىغان بىر خىل قارشىلىق» كۆچمىنى بىلدۈرەتتى. هازىر ئۇ سۆزنىڭ «كىشىلەر بىلەن كىشىلەر ئوتتۇرىسىدا ۋە پارتىيە - گۇرۇھلار بىلەن پارتىيە - گۇرۇھلار ئوتتۇرىسىدا يۈز بېرىدىغان پايدا - زىيان توقۇنۇشىنى ۋە زىددىيەت» لەرنى كۆرسىتىدىغان يېڭى مەنىسى بارلىققا كەلدى. (مەسىلەن، ئۇلار ئوتتۇرىسىدا بىرئاز سۇركىلىش پەيدا بولدى؛ ئۇ چاغلاردا «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» باشلىنىپ، ئىككى تەرەپنىڭ سۇركىلىشى كۈچەيگەنىدى). بۇ كۆچمە مەنە «سۇركىلىش» پېئىلدا ئىپادىلەنگەن ئىش - ھەرىكەتنىڭ ئورۇندىلىش شەكلى ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن.

(6) نەتىجە جەھەتتىكى ئوخشاشلىق، «چىرىمەك» دېگەن سۆز ئەسلىي «مىكرو ئورگانىزملارنىڭ تەسىرى بىلەن بۇزۇلماق، سېسىپ كەتمەك» دېگەن مەنىنى بىلدۈرەتتى. ئۇ

سۆزنىڭ هازىر «ئىدىيەسى بۇزۇلماق، تۇرمۇشتا چۈشكۈنلەشمەك» دېگەن كۆچمە مەنىسى بارلىققا كەلدى (مەسىلەن، چىرىگەن ئۇنسۇر).

«داشقال» دېگەن سۆز ئەسلىي «رۇددىن مېتال ئېرىتىپ ئېلىنغاندىن كېيىن قېلىپ قالغان ئەينەكسىمان ياكى تاشسىمان قاتتىق ماددا» نى بىلدۈرەتتى. مۇشۇ مەنە ئاساسىدا «قېلىپ قالغان بۇزۇق كىشىلەر» دېگەن مەنىدىكى «داشقال» سۆزى بارلىققا كەلدى (مەسىلەن، گومىنداڭنىڭ داشقىلى؛ ئاپامدىن سورىسام، دادامنى داشقال دەپ سولاپ قويۇپتۇ).

«سېسىماق» دېگەن سۆز ئەسلىي «سېسىق پۇراق چىقارماق ياكى چىرىپ بۇزۇلماق» دېگەن مەنىنى بىلدۈرەتتى. ئۇ سۆزنىڭ «بىرەر ئەسكى ئىشنى قىلىپ قويغانلىقى سەۋەبلىك كىشىلەر ئارىسىدا يۈزى تۆكۈلمەك، نەزەردىن چۈشۈپ كەتمەك، سەت كۆرۈنمەك» دېگەن كۆچمە مەنىسى بارلىققا كەلدى (مەسىلەن، ئۇ ئايال شۇ ئىش بىلەن سېسىغاندىمۇ، ئاجايىپ سەت سېسىپ كەتتى). دېمەك، يۇقىرىدىكى مىساللاردا تىلغا ئېلىنغان «چىرىمەك»، «داشقال»، «سېسىماق» دېگەن سۆزلەرنىڭ ئەسلىي مەنىسىدە ئىپادىلىنىدىغان شەيئىلەرنىڭ ئۆزگىرىش نەتىجىسى بىلەن بۇ سۆزلەرنىڭ كۆچمە مەنىسىدە ئىپادىلىنىدىغان شەيئىلەرنىڭ ئۆزگىرىش نەتىجىسى ئارىسىدا مۇئەييەن ئوخشاشلىق بولغانلىقى ئۈچۈن، شۇنداق كۆچمە مەنە شەكىللەنگەن.

(7) خاراكتېر جەھەتتىكى ئوخشاشلىق. «ساغلام» دېگەن سۆز ئەسلىي «كېسەلدىن خالىي، تېنى ساق» دېگەن مەنىنى بىلدۈرەتتى. ئۇ سۆزنىڭ «زىيانلىق، ناچار ئىللەتلەردىن خالىي؛ پاك، ساپ» (مەسىلەن، ساغلام كۆزقاراش) دېگەن مەنىسى ئەنە شۇ «ساغلام» سۆزىدە ئىپادىلەنگەن خاراكتېر ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن.

«يېنىك» دېگەن سۆز ئەسلىي «ۋەزنى ئېغىر ئەمەس، يەڭگىل» دېگەن مەنىنى بىلدۈرەتتى. كېيىن ئۇ سۆزنىڭ «مۇشەققىتى ئاز، بېجىرمەك ئاسان، ئورۇنداش قىيىن ئەمەس، ئاسان» دېگەن مەنىسى (مەسىلەن، تۇرمە ھاياتى ئۇنىڭغا خېلىلا يېنىك تۇيۇلدى)، «تېز ھەزىم بولىدىغان، ئاسان سىڭىدىغان» دېگەن مەنىسى (مەسىلەن، ئۇ توخۇ گۆشىگە ئوخشاش يېنىك ۋە مەززىلىك نەرسىلەرنى يەپ ئۇخلاشنى ياخشى كۆرەتتى)، «ھەرىكىتى، يۈرۈش ـ تۇرۇشى چاققان» دېگەن مەنىسى (مەسىلەن، ئېغىر بويۇڭنى يېنىك قىلىپ، تېز بېرىپ كەل، بالام، ـــ دېدى ئۇ بالىسىغا)، «مىجەزى ئىتتىك، بىر ئىشنى چوڭقۇر ئويلىمايلا بىر تەرەپ قىلۋېتىدىغان، ئالدىراڭغۇ» دېگەن مەنىسى (مەسىلەن، يېنىكلىك قىلماق)، «ئاز، ئېغىر ئەمەس، قىيىن ئەمەس، ئاسان» دېگەن مەنىسى (مەسىلەن، سىز بارىدىغان چاغدا قىينىچىلىق يېنىك دەپ كىم ئېيتىپتۇ؟ ـــ دېدى كادىر ئورنىدىن تۇرۇپ)، «ئۇنچە كۆچلۈك ئەمەس، بوش ھەم مۇڭلۇق» دېگەن مەنىسى (مەسىلەن، يېنىك ئاھاڭ؛ يېنىك مۇزىكا؛ يېنىك شامال)، «دەرىجىسى يۇقىرى ئەمەس، قاتتىق ئەمەس، يەڭگىل، ئادەتتىكىدەك» دېگەن مەنىسى (مەسىلەن، يېنىك جازا؛ يېنىك جىنايەت)؛ «زەخمىلىنىش، بۇزۇلۇش دەرىجىسى يۇقىرى ئەمەس» دېگەن مەنىسى (مەسىلەن، شۇ قېتىم يىقىلغان چاغدا ئۇنىڭ تىز سۆڭىكىدە يېنىك دەز پەيدا بولغانىكەن)، «روھىي جەھەتتىن ناھايىتى خاتىرجەم» دېگەن مەنىسى (مەسىلەن، ئۇ ئەتىگەندىن بېرى يۇگۇرۇپ ـ چېپىپ يۈرگىنىگە قارىماي، ئۆزىنى يېنىك سېزەتتى)، «كۆپ كۈچمەيلا، كۆپ قىينالمايلا» دېگەن مەنىسى (مەسىلەن، ئاتلار سوقىلارنى يېنىك سۆرەپ كېتىپ باراتتى)، «كۆچسىز، بوش، ئاستا، يەڭگىل» دېگەن مەنىسى (مەسىلەن، ھېلىقى كىشى يېنىك بىر يۆتىلىپ گېپىنى قىرىپ قويدى)، «ئاسان

چۈشەنگىلى، ئاسانلا بىلىۋالغىلى بولىدىغان» دېگەن مەنىسى (مەسىلەن، يېنىك دەرس) ۋە باشقا نۇرغۇن كۆچمە مەنىلىرى بارلىققا كەلدى. بۇ كۆچمە مەنىلەر «يېنىك» سۆزىنىڭ ئەسلىي مەنىسىدە ئىپادىلىنىدىغان خاراكتېر بىلەن كۆچمە مەنىسىدە ئىپادىلىنىدىغان خاراكتېر ئارىسىدىكى ئوخشاشلىق ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن.

سۆزلەرنىڭ ئوخشىتىشتىن ھاسىل بولغان كۆچمە مەنىسى ئادەتتە «ئوخشاتما مەنە» دەپ ئاتىلىدۇ. سۆزلەرنىڭ ئوخشاتما مەنىسى بىلەن سۆزلەرنىڭ ۋاقىتلىق ئوخشىتىشتىن ھاسىل بولغان مەنىسىنى بىرىنەرسە دەپ قاراشقا بولمايدۇ. سۆزلەرنىڭ ئوخشاتما مەنىسى سۆزلەرنىڭ ئاساسەن تۇراقلاشقان مەنىسى بولۇپ، بۇ خىل مەنە جەمئىيەتنىڭ بارلىق ئەزالىرىغا ئومۇملاشقان، ھەممە ئېتىراپ قىلغان مەنە ھېسابلىنىدۇ. سۆزلەرنىڭ ۋاقىتلىق ئوخشىتىشتىن ھاسىل بولغان مەنىسى بولسا شۇ سۆزنىڭ مەلۇم كونتېكىست ياكى تىل مۇھىتىدا ئوينىغان ۋاقىتلىق رولىدىنلا ئىبارەت بولۇپ، ئۇ خىل مەنە جەمئىيەت ئەزالىرىنىڭ ھەممىسگە ئورتاق بولمايدۇ، يەنە كېلىپ شۇ كونتېكستتىن ئايرىلسا ئۇ خىل مەنىلەرگە ئىگە بولالمايدۇ. مەسىلەن، «كىتاب ـــ ئالدىنقىلاردىن كېيىنكىلەرگە قالغان ۋەسىيەت، سەكرات ئۇستىدە ياتقان قېرىنىڭ تۇرمۇشقا ئەمدىلا قەدەم قويغان ياشقا قىلغان سەممىي نەسىھەتى، قايتىپ دەم ئالىدىغان قاراۋۇلنىڭ ئۆز ئىزىغا كەلگەن قاراۋۇلغا بەرگەن بۇيرۇقى» دېگەن جۈملىدە «كىتاب» دېگەن سۆز ئۇچ خىل مەنىدە چۈشەندۈرۈلگەن بولۇپ، بۇ سۆز شۇ كونتېكستتىن ياكى جۈملىدىن ئايرىلسا، يۇقىرىقىدەك مەنىلەرگە ئىگە بولالمايدۇ. خۇددى شۇنىڭدەك، «ماتېماتىكا ـــ پەنلەرنىڭ خانىشىدۇر»، «ئىنقىلاب ـــ تارىخنىڭ پاراۋۇزىدۇر»، «ئوقۇتقۇچى ـــ ئىنسانلار روھىنىڭ ئىنژىنېرىدۇر»،

«ئوقۇتقۇچى — مەرىپەت تەشۋىسىدۇر»، «بىلىم — كۈچ دېمەكتۇر»، «بالىلار — كەلگۈسىنىڭ غۇنچىلىرىدۇر»، «سۇ — ېيزا ئىگىلىكىنىڭ جان تومۇرىدۇر»، «باش تېما — ماقالىنىڭ تۇۋرۇكىدۇر» دېگەن جۇملىلەردىكى «ماتېماتىكا»، «ئىنقىلاب»، «ئوقۇتقۇچى»، «بىلىم»، «بالىلار»، «سۇ»، «باش تېما» دېگەن سۆزلەر ئۆزلىرىگە خاس چۈشەندۈرۈلگەن بولۇپ، ئەگەر ئۇ سۆزلەر شۇ كونتېكستتىن ئايرىلسا، يۇقىرىقىدەك مەنىلەرگە ئىگە بولالمايدۇ. يەنە بىر جەھەتتىن ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ بارلىق ئەزالىرى ئۇ سۆزلەرنى يۇقىرىقىدەك مەنىدە چۈشەنمەيدۇ.

سۆزنىڭ كۆچمە مەنىسى ئوبرازلىق، ئېنىق، كونكرېت بولۇشتەك ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە بولىدۇ. شۇڭا، سۆزلەر كۆچمە مەنىدە ئىشلىتىلگەندە، تىلنىڭ ئىپادىلەش ئۇنۇمى يۇقىرى كۆتۈرۈلىدۇ، تىل جانلىقلىقا، ئوبرازلىقىقا ئىگە بولىدۇ.

سۆزنىڭ كۆچمە مەنە ئېلىشى تىلدا كۆپ مەنىلىك سۆزلەرنىڭ شەكىللىنىشىنىڭ ئاساسىدۇر.

§3. سۆز مەنىسىنىڭ تۈزۈلۈشى

سۆز مەنىسى تۈرلۈك ئامىللاردىن تەركىب تاپقان مۈرەككەپ سىستېما، ھەرقانداق بىر سۆز مۇستەقىل سۆزلا بولىدىكەن، ئۇ ئادەتتە ئۇقۇم بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان يادرولۇق مەنىگە، يەنى ئىدراكىي مەنىگە ئىگە بولىدۇ، يەنە بەزى سۆزلەر ئىدراكىي مەنىگە ئىگە بولغاندىن سىرت بەزىبىر قوشۇمچە مەنىلەرگىمۇ ئىگە بولىدۇ. بۇلار ئادەتتە تۇس مەنە ياكى غەيرىي ئىدراكىي مەنە دەپ ئاتىلىدۇ.

1. سۆزلەرنىڭ ئىدراكىي مەنىسى

ئوبېيېكتىپ شەيئىلەر، ھادىسىلەر ۋە ئۇلارنىڭ تۈرلۈك مۇناسىۋەتلىرىنىڭ كىشىلەر ئېڭىدا ئومۇملاشتۇرۇلغان ھالدا ئەكس ئېتىشىدىن ھاسىل بولغان مەنە سۆزنىڭ ئىدراكىي مەنىسى دەپ ئاتىلىدۇ. مۇنداقچە ئېيتقاندا، سۆز مەنىسىنىڭ ئۇقۇم بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان قىسمى سۆزنىڭ ئىدراكىي مەنىسى ھېسابلىنىدۇ. سۆزنىڭ ئىدراكىي مەنىسى سۆز مەنىسىنىڭ يادروسى بولۇپ، لۇغەتلەردە سۆز ئۇچۇن بېرىلگەن تەبىر ئومۇمەن سۆزنىڭ ئىدراكىي مەنىسىنى ئەكس ئەتكۈزىدۇ. مەسىلەن، «قاش» دېگەن سۆزنىڭ «كۆز قاپقىنىڭ ئۈستۈنكى قىسمىدىكى تۈكلەردىن تەركىب تاپقان يايسىمان سىزىق» دېگەن مەنىسى؛ «قازى» دېگەن سۆزنىڭ «دەۋا ئىشلىرىنى سورايدىغان ئەمەلدار» دېگەن مەنىسى؛ «كەمتەر» دېگەن سۆزنىڭ «ماختىنىشنى خالىمايدىغان، ئۆزىنى باشقىلاردىن تۆۋەن تۇتىدىغان، تەكەببۇر ئەمەس» دېگەن مەنىسى؛ «كۈتۈلدماق»، «تەرىپلىمەك» سۆزلىرىنىڭ «سۆزلىمەك، گەپ قىلماق» دېگەن مەنىسى ئەنە شۇ سۆزلەرنىڭ ئىدراكىي مەنىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

بىر سۆز قانچە خىل مەنە ئۆزىگە ئىگە بولسا، ئۇ سۆز شۇنچە خىل ئىدراكىي مەنىگە ئىگە بولىدۇ. ئەگەر سۆزنىڭ مەنە ئۆزەكلىرىدە ئۆزگىرىش بولسا، ئۇ سۆزنىڭ ئىدراكىي مەنىلىرىدىمۇ ئۆزگىرىش بولىدۇ. مەسىلەن، «ئاق» دېگەن سۆزنى مىسالغا ئالساق، بۇ سۆز ئەسلىي «پاختا، قار ياكى سۈتنىڭ رەڭگىگە ئوخشىشىدىغان رەڭ؛ قارنىڭ ئەكسى» دېگەن ئىدراكىي مەنىگە ئىگە ئىدى. لېكىن، كېيىنكى دەۋرلەردە بۇ سۆز ئەكس ئەتكۈزگەن ئوبېيېكتنىڭ دائىرىسىدە ئۆزگىرىش بولۇپ، «سىرتى، كۆرۈنۈشى ئاق رەڭگە مايىل» دېگەن مەنىنى (مەسىلەن، ئاق يۈزلۈك؛ ئاق بىلەك؛ ئاق ئالما)؛ «خەت

يېزىلمىغان؛ زىرائەت تېرىلمىغان؛ بىكار، بوش» دېگەن مەنىنى (مەسىلەن، ئاق بەت؛ ئاق يەر)، «گۇناھسىز، پاك» دېگەن مەنىنى (مەسىلەن، ئوغرى ئۆلگۈچە ئاقمەن دەپ تۇرار)، «توغرا، ياخشى ئىش، ھەقىقەت» دېگەن مەنىنى (مەسىلەن، ئاقنى قارا، قارىنى ئاق قىلماق)، «ئاقارغان تۇك، موي؛ چاچ ۋە ساقالنىڭ ئاقارغان قىسمى» دېگەن مەنىنى (مەسىلەن، چاچنىڭ ئېقى؛ ساقىلىڭنىڭ ئېقى بار، بالىلىقنىڭ تېخى بار)، «كۆزنىڭ قارىچۇقىنى ئوراپ تۇرغان تىنىق رەڭ قىسمى» دېگەن مەنىنى (مەسىلەن، كۆزنىڭ ئېقى)، «كېسەللىك نەتىجىسىدە كۆز قارىچۇقىدا پەيدا بولغان ئاقۇچ داغ» دېگەن مەنىنى (مەسىلەن، كۆزگە ئاق چۈشمەك)، «تۇخۇمنىڭ ئاقسىل ماددىسى» دېگەن مەنىنى (مەسىلەن، تۇخۇمنىڭ ئېقى)، «سۇس، ئاققا مايىل» دېگەن مەنىنى (مەسىلەن، ئاق يېشىل، ئاق سېرىق)، «ئۆلۈم ـ دەپنە ئىشلىرىدا مۇسىبەت ئىگىلىرى ماتەم تۇتۇپ باغلايدىغان ئاق رەخت» دېگەن مەنىنى (مەسىلەن، مەرھۇمنىڭ يالغۇز قىزى بېشىغا ئاق رومال چىگىپ، بېلىگە ئاق باغلاپ جىنازىنىڭ ئالدىدا ماڭدى) ۋە يەنە نۇرغۇن ئىدراكىي مەنىلەرنىمۇ ئىپادىلەيدىغان بولدى.

خوتۇن (خاتۇن)» دېگەن سۆز ئەسلىي «پادىشاھنىڭ ياكى يۇقىرى تەبىقىدىكىلەرنىڭ ئايالى» دېگەن ئىدراكىي مەنىنى بىلدۈرەتتى. لېكىن، كېيىنكى دەۋرلەردە بۇ سۆز ئەكس ئەتكۈزگەن ئوبيېكتنىڭ دائىرىسىدە ئۆزگىرىش بولغاچقا، ئۇ سۆزنىڭ ئىدراكىي مەنىسىدىمۇ ئۆزگىرىش بولۇپ، تۆۋەندىكىدەك ئىدراكىي مەنىلەرنى، يەنى «جىنسىي جەھەتتە ئەرلەرنىڭ ئەكسى بولغان، تۇغۇش، ئېمىتىش قابىلىيىتىگە ئىگە ئادەم، يەنى ئايال» دېگەن مەنىنى، «بىرەر ئەرنىڭ نىكاھىدىكى ئايال» دېگەن مەنىنى، «تۇرمۇشقا چىققان، تۇي قىلغان قىز، جۈۋان» دېگەندەك ئىدراكىي مەنىلەرنى

ئىپادىلەيدىغان بولدى.

سۆزنىڭ ئىدراكىي مەنىسى ئۇقۇمنى ئۆزىگە ئاساس قىلىدىغان بولغاچقا، ئۇ بەزىدە سۆزنىڭ ئۇقۇم مەنىسى، سۆزنىڭ لوگىكىلىق مەنىسى دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

2 . سۆزنىڭ تۈس مەنىسى

سۆزنىڭ ئىدراكىي مەنىسىنىڭ ئۇستىگە يۈكلەنگەن تۇرلۇك قوشۇمچە مەنىلەر، يەنى سۆز مەنىسىنىڭ غەيرىي ئىدراكىي قىسمى سۆزنىڭ تۈس مەنىسى دەپ ئاتىلىدۇ. سۆزنىڭ تۈس مەنىسى تۆۋەندىكىدەك ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە:

(1) سۆزنىڭ تۈس مەنىسى سۆزنىڭ ئىدراكىي مەنىسى ئاساسىدىلا مەۋجۇت بولۇپ تۇرالايدۇ. ئۇ سۆزنىڭ ئىدراكىي مەنىسىدىن ئايرىلسا، ئۆزىنىڭ مەۋجۇدىيەت شەكلىنى يوقىتىدۇ.

(2) سۆزنىڭ تۈس مەنىسى سۆزنىڭ گىرامماتىكىلىق مەنىسىگە ئوخشاش ئابستراكتلىققا ئىگە بولىدۇ.

(3) سۆزنىڭ تۈس مەنىسى ئومۇمەن شۇ جەمئىيەت ئەزالىرى تەرىپىدىن ئورتاق ئېتىراپ قىلىنغان بولىدۇ.

سۆزنىڭ تۈس مەنىسى تۆۋەندىكىدەك تۈسلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ:

1) سۆزنىڭ ھېسسىيات تۈسى

سۆزنىڭ ھېسسىيات تۈسى دېگەندە، سۆزنىڭ ئىدراكىي مەنىسى ئۇستىگە يۈكلەنگەن ياكى سىڭدۈرۈلگەن تۇرلۇك ھېسسىياتلار، يەنى كىشىلەرنىڭ ئوبيېكتىپ شەيئىلەرگە بولغان تۇرلۇك سۇبيېكتىپ باھالىرى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. سۆزلەر ئوبيېكتىپ شەيئى، ھادىسە ۋە ئۇلارنىڭ تۇرلۇك مۇناسىۋەتلىرىنى ئىپادىلىگەندىن سىرت، ئۇلارغا يەنە كىشىلەرنىڭ شۇ شەيئى، ھادىسە ۋە ئۇلارنىڭ مۇناسىۋەتلىرىگە

بولغان تۈرلۈك سۈبيېكتىپ باھالىرىمۇ سىڭگەن بولىدۇ. بۇنىڭ بىلەن كۆپلىگەن سۆزلەر كىشىلەرنىڭ ماختاش، ياقتۇرۇش، مۇئەييەنلەشتۈرۈش، قايىل بولۇش قاتارلىق ھېس - تۇيغۇلىرىنى ئىپادىلەپ ئىجابىي مەنىلىك سۆزلەرنى شەكىللەندۈرسە، يەنە بىر قىسىم سۆزلەر كىشىلەرنىڭ كەمستىش، يىرگىنىش، ئىنكار قىلىش، بىزار بولۇش، ئۆچ كۆرۈش، ئازابلىنىش، قورقۇش قاتارلىق ھېس - تۇيغۇلىرىنى ئىپادىلەپ، سەلبىي مەنىلىك سۆزلەرنى شەكىللەندۈرىدۇ. مەسىلەن، «قەھرىمان» دېگەن سۆزدىن «باتۇر، يۈرەكلىك، قورقماس» دېگەن ئىدىئاكىي مەنە ئىپادىلىنىش بىلەن بىللە، يەنە سۆزلىگۈچىنىڭ قايىل بولۇش، ئاپىرىن ئوقۇشتەك ھېس - تۇيغۇسىمۇ قوشۇمچە ئىپادىلەنگەن. «ئانا» سۆزىدىن ئۆزىگە خاس ئىدىئاكىي مەنە ئىپادىلىنىش بىلەن بىللە، يەنە سۆيۈنۈش ھېس - تۇيغۇسىمۇ قوشۇمچە ئىپادىلىنىدۇ. «داھىي» دېگەن سۆزدىن «دۆلەت، سىياسىي تەشكىلات، ئاممىۋى تەشكىلات قاتارلىقلارنىڭ يولباشچىسى» دېگەن ئىدىئاكىي مەنە بىلەن بىللە يەنە ئومۇمىي خەلقنىڭ ئورتاق ئېتىراپ قىلىش تۇيغۇسىمۇ ئىپادىلىنىدۇ. «ۋەتەن»، «مۇقەددەس». «ھەقىقەت»، «ئىلھاملاندۇرۇش»، «پاك»، «ئوماق»، «ئىتتىپاقلىق» دېگەندەك كۆپلىگەن سۆزلەر ئۆزلىرىنىڭ ئىدىئاكىي مەنىلىرىدىن باشقا يەنە ماختاش، سۆيۈنۈش، قايىل بولۇش، مۇئەييەنلەشتۈرۈش قاتارلىق تۈرلۈك ھېس - تۇيغۇلارنىمۇ ئىپادىلەيدۇ. ئەمدى «داپشاق» دېگەن سۆزنى ئالساق، ئۇ سۆزدىن «يۇزى قېلىن، ھاياسىز، بىزەك، بېشىم» دېگەن ئىدىئاكىي مەنە ئىپادىلىنىش بىلەن بىللە، كىشىلەرنىڭ شۇ سۆزدە ئىپادىلەنگەن شەيئىدىن بىزار بولۇشتەك ھېس - تۇيغۇسىمۇ قوشۇمچە ئىپادىلىنىدۇ. «خائىن» دېگەن سۆزدىن «ئەھدىنى بۇزغان، ئۆز خەلقى، ئۆز ۋەتىنىنىڭ مەنپەئەتىگە زىت ئىش قىلغان كىشى» دېگەن

ئىدىئاكىي مەنە ئىپادىلىنىش بىلەن بىللە، كىشىلەرنىڭ شۇ سۆزدە ئىپادىلەنگەن شەيئىنى ئۆچ كۆرۈش ۋە ئۇنىڭدىن يىرگىنىش ھېس - تۇيغۇسىمۇ ئىپادىلىنىدۇ. «ئىسكىلىت» دېگەن سۆزدىن «قۇرۇپ قاقشال بولۇپ كەتكەن ئادەم ئۇستىخىنى» دېگەن ئىدىئاكىي مەنە ئىپادىلىنىدۇ. بۇ خىل شەيئىدىن ئادەمنىڭ تېنى ئىختىيارسىز سەسكىنىپ، بەدىنى جۇغۇلداپ كېتىدۇ، شۇڭا ئۇ سۆزدىن يەنە ۋەھىمىلىك تۇيغۇسىمۇ ئىپادىلىنىدۇ. خۇددى شۇنىڭدەك، «لۇكچەك»، «دۇشمەن»، «ئوغرى»، «شۇم»، «دۆت»، «كاس - كاس»، «سەپسەتە»، «ۋاپاسىز»، «ۋالاقلىماق» دېگەندەك سۆزلەردىن ئۆزىگە خاس ئىدىئاكىي مەنە ئىپادىلىنىش بىلەن بىللە، يەنە كىشىلەرنىڭ شۇ سۆزلەردە ئىپادىلىنىدىغان شەيئى توغرىسىدىكى تۈرلۈك سەلبىي ھېس - تۇيغۇلىرىمۇ ئىپادىلىنىدۇ.

مانا بۇلاردىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، سۆزلەرگە سىڭدۈرۈلگەن ھېس - تۇيغۇنىڭ ئوخشىماسلىقى تۇپەيلىدىن تىلدا ئىجابىي مەنىلىك سۆزلەر بىلەن سەلبىي مەنىلىك سۆزلەر شەكىللىنىدۇ. دېمەك، ئىجابىي مەنىلىك سۆزلەر بىلەن سەلبىي مەنىلىك سۆزلەر سۆزنىڭ ھېسسىي تۇسىنىڭ مەھسۇلىدۇر.

2) سۆزنىڭ ئوبراز تۇسى

سۆزنىڭ ئوبراز تۇسى دېگەندە، كىشىلەردە مەلۇم سۆزدىن قوزغىتىلغان مۇئەييەن ئوبرازلىق تەسەۋۋۇر كۆزدە تۇتۇلىدۇ. ئۇ كونكرېت شەيئىلەرنىڭ شەكلى، رەڭگى، ئاۋازى، پۇرىقى، تەمى، مىجەز - خۇلقى، سۈپىتى، خاراكتېرى، رولى قاتارلىق ئالاھىدىلىكلىرىنىڭ كىشىلەر ئېڭىدىكى ئىنكاسى ھېسابلىنىدۇ. سۆزنىڭ ئىدىئاكىي مەنىسىگە بېقىنغان ھالدا پەيدا بولىدىغان بۇ خىل ئوبراز تۇيغۇسى سۆزنىڭ ئوبراز تۇسى

بولۇپ، ئۇ ئاساسەن ئوخشىتىش، تەقلىد قىلىش، كۆچۈرۈۋېلىش قاتارلىق ئىستىلىستىكىلىق ۋاسىتىلەر ئاساسىدا ھاسىل بولىدۇ. مەسىلەن، «دېڭىز بوغۇزى» دېگەن بىرىكمىدىكى «بوغۇز» سۆزىدە ئىپادىلىنىدىغان «ئىككى قۇرۇقلۇق ئارىسىدىكى تار سۇ يولى» دېگەن ئىدراكىي مەنە ئادەم ياكى ھايۋانلارنىڭ «ئېغىز بوشلۇقىنىڭ قىزىلئۆڭگەچ ۋە كېكىردەك باشلانغان يېرى؛ يۇتقۇنچاق، گال» دېگەن ئىدراكىي مەنىدىن كۆچۈرۈۋېلىنغان بولغاچقا، ئۇ سۆزدە يەنە ئادەم ياكى ھايۋانلارنىڭ بوغۇزىدىن ئىبارەت بۇ ئەزانىڭ كونكرېت ئوبرازى توغرىسىدىكى تۇيغۇمۇ قوشۇمچە ئىپادىلىنىدۇ. «دېڭىز قولتۇقى» دېگەن بىرىكمىدىكى «قولتۇق» دېگەن سۆزدە ئىپادىلىنىدىغان «دېڭىزنىڭ قۇرۇقلۇققا سوزۇلۇپ كىرگەن قىسمى» دېگەن ئىدراكىي مەنە ئادەمنىڭ «قول بىلەن مۈرە تۇتاشقان جاينىڭ ئاستىنقى ئويمان قىسمى» دىن كۆچۈرۈۋېلىنغان بولغاچقا، ئۇ سۆزدە يەنە ئادەمنىڭ قولتۇقىدىن ئىبارەت بۇ ئورۇننىڭ كونكرېت ئوبرازىمۇ قوشۇمچە ئىپادىلىنىدۇ. «ئاپتاپپەرەس» دېگەن سۆزدىن «بىر يىللىق سامان غوللۇق ياغلىق دان ئۆسۈملۈكى» دېگەن ئىدراكىي مەنە ئىپادىلىنىش بىلەن بىللە يەنە شۇ ئۆسۈملۈكنىڭ دائىم قۇياشقا باقىدىغانلىقىدىن ئىبارەت ئالاھىدىلىكى ھەققىدىكى ئوبرازمۇ قوشۇمچە ئىپادىلىنىدۇ.

سۆزنىڭ ئوبرازلىق تۈس مەنىسى يەنە ئىجابىيلىققا ۋە سەلبىيلىككە ئىگە بولىدۇ. مەسىلەن، «پاشا ئىشان شىنجاڭنىڭ بۇلبۇلى» دېگەن جۈملىدىكى «بۇلبۇل» دېگەن سۆز ھەم ئوبرازلىق تۈسكە، ھەم ئىجابىي تۈسكە ئىگە بولسا، «شېڭ شىسەي دېگەن توڭگۇز، ھارۋىكەشنى ‹خو› دەيدۇ، ئاغزىدا دېگەن بىلەن، ئۈچ كۈن تۇرسا ‹زۇ› دەيدۇ» دېگەن جۈملىدىكى «توڭگۇز» دېگەن سۆزدىن ھەم ئوبرازلىق تۈس، ھەم سەلبىي

تۈس ئىپادىلىنىدۇ.

سۆزنىڭ ئوبرازلىق تۈسى ئابستراكت مەنىلەرنى كونكرېت، چۈشىنىشلىك ۋە ئېنىق قىلىشتەك رولغا ئىگە.

3) ژانىر تۈسى

سۆزنىڭ ژانىر تۈسى دېگەندە، شۇ سۆزنىڭ ئىشلىتىلىش دائىرىسى، يەنى شۇ سۆزنىڭ تۈرلۈك ژانىر، تۈرلۈك شارائىت ۋە تۈرلۈك ئوبيېكتقا ماسلىشىشى نەزەردە تۇتۇلىدۇ. سۆزنىڭ ژانىر تۈسى شۇ سۆزنىڭ ئىشلىتىلىش جەھەتتە مەلۇم ژانىر بىلەن چەكلىنىدىغان، مۇئەييەن دائىرىدە كۆپ ۋە ئۇزاق قوللىنىلىشىدىن شەكىللىنىدىغان بىر خىل تۈس ھېسابلىنىدۇ. سۆزلەرنىڭ ژانىر تۈسىنى ئېغىز تىلى ژانىرى (جانلىق تىل ژانىرى) ۋە يېزىق تىلى ژانىرى دەپ ئىككى چوڭ تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ. ئېغىز تىلى ژانىرى ئادەتتىكى دىيالوگ ۋە خەلق ئېغىز ئەدەبىيات ـ سەنئىتىنى ئاساس قىلغان بىر خىل ژانىر بولۇپ، ئادەتتە ئالاقىلەشكۈچى ئىككى تەرەپ بىۋاسىتە ئۇچرىشىدىغان سورۇندا قوللىنىلىدۇ. يېزىق تىلى ژانىرى بولسا، يازما شەكىلنى ئاساس قىلغان بىر خىل ژانىر بولۇپ، ئۇ ھەم كىتاب، گېزىت ـ ژۇرنال، خەت ـ ئالاقە ۋە باشقا يازما شەكىللەردە، ھەم پىششىقلاپ ئىشلەنگەن، بىرقەدەر سىپايە بولغان، قېلىپلاشتۇرۇلغان، ئۆلچەملىك تىلدا ئۇيغۇنلاشقان جانلىق تىل شەكلىدە (مەسىلەن، نۇتۇق، دوكلات، ھۆكۈمەت ئەمەلدارلىرىنىڭ سۆھبىتى قاتارلىقلاردا) ئۆز ئىپادىسىنى تاپىدۇ.

ئېغىز تىلى ژانىرىدا ئىشلىتىلىدىغان سۆزلەر ئاممىباب، چۈشىنىشلىك، ئىخچام بولىدۇ. يېزىق تىلى ژانىرىدا ئىشلىتىلىدىغان سۆزلەر بولسا قويۇق كىتابىي پۇراققا، پاساھەتلىككە ئىگە بولىدۇ. يېزىق تىلى ژانىرىغا خاس سۆزلەرنى ھەممە ئادەم بىردەك چۈشىنىپ كېتەلمەيدۇ،

چەكلىمىلىككە ئىگە بولىدۇ. ئادەتتە، ئېغىز تىلى ژانىرىغا خاس سۆزلەر يېزىق تىلى ژانىرىدا ئاز ئىشلىتىلىدۇ ياكى ئىشلىتىلمەيدۇ. يېزىق تىلى ژانىرىغا خاس سۆزلەر ئېغىز تىلى ژانىرىدا ئاز ئىشلىتىلىدۇ ياكى ئىشلىتىلمەيدۇ. مەسىلەن، «ئوچماق، خوشال بولماق، يېمەك، ئەتىياز، چاغان» دېگەندەك سۆزلەر ئېغىز تىلىدا كۆپرەك ئىشلىتىلسە، «پەرۋاز قىلماق، خورسەن بولماق، ئىستېمال قىلماق، باھار، باھار بايرىمى» دېگەندەك سۆزلەر يېزىق تىلى ژانىرىدا كۆپرەك قوللىنىلىدۇ. ئەمدى «ئاب (سو)، ئاتەش (ئوت، يالقۇن)، ئاشپىتە (ئاشىق)، بەتكەردە (كېرەكسىز)، باد (شامال)، ئەبكار (پىكىر)، ئەلھال (ھازىر، ئەينى ۋاقىتتا)، ئەقرىبا (قېرىنداش، يېقىن بۇرادەر)، زىنھار (پەقەت)» دېگەندەك سۆزلەر پەقەت يېزىق تىلى ژانىرىدا، يەنە كېلىپ يېزىق تىلى ژانىرىنىڭ ئەدەبىيات ـ سەنئەت ژانىرىدىلا قوللىنىلىدۇ، باشقا ژانىرلاردا ئىشلىتىلمەيدۇ. يېزىق تىلى ژانىرىنى ئۆز ئىچىدىن يەنە پەن ـ تېخنىكا ژانىرى، سىياسىي مۇھاكىمە ژانىرى، ئەدەبىيات ـ سەنئەت ژانىرى، خەت ـ ئالاقە (ھۆججەت) ژانىرى دېگەندەك تۈرلەرگە بۆلۈشكە بولىدۇ. شۇڭا، يېزىق تىلى ژانىرىغا خاس سۆزلەرمۇ يۇقىرىقىدەك ژانىرلارغا ماسلاشقان بولىدۇ. يەنى پەن ـ تېخنىكا ژانىرىغا خاس سۆزلەر (مەسىلەن، پار قازان، گۈلئەنبەر، كۆزلەك، چاپمىلىق، ئوكسىگېن، ماسسا، مەخرەج دېگەندەك) يېزىق تىلى ژانىرىنىڭ باشقا تۈرلىرىدە كۆپ قوللىنىلمايدۇ. ئەدەبىيات ـ سەنئەت ژانىرىغا خاس سۆزلەر (مەسىلەن، قاپىيە، ۋەزن، تۇراق، پېرسوناژ دېگەندەك) يېزىق تىلى ژانىرىنىڭ باشقا تۈرلىرىدە كۆپ قوللىنىلمايدۇ.

ئېغىز تىلى ژانىرىدىمۇ رەسمىي سورۇنلاردا ئىشلىتىلىدىغان سۆزلەر بىلەن غەيرىي رەسمىي سورۇنلاردا ئىشلىتىلىدىغان سۆزلەر ئانچە ئوخشىشىپ كەتمەيدۇ. يېقىن دوستلار ئارا

ئىشلىتىلىدىغان سۆزلەر بىلەن مۇناسىۋەتتە ئانچە يېقىن بولمىغانلار ئارا ئىشلىتىلىدىغان سۆزلەرمۇ ئانچە ئوخشىشىپ كەتمەيدۇ. بۇنىڭ سەۋەبى شۇ سۆزلەرنىڭ ژانىر تۈسىگە ئىگە بولغانلىقىدۇر.

4) دەۋر تۈسى

سۆزنىڭ دەۋر تۈسى يەنە زامان تۈسى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئۇ مەلۇم بىر سۆزنىڭ ئىدراكىي مەنىسى ئاساسىدا ئىپادىلىنىدىغان مۇئەييەن بىر تارىخىي دەۋر تۇيغۇسىغا قارىتىلىدۇ. سۆزنىڭ دەۋر تۈسى جەمئىيەت تارىخىي تەرەققىياتىدىكى ئۆزگىرىشلەرنىڭ سۆزلۈكتە قالدۇرغان تامغىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. مەسىلەن، «بودۇن، بالىق، تېكىن، ياغى، قۇد» دېگەندەك سۆزلەردە شۇ سۆزلەرگە خاس ئىدراكىي مەنە ئىپادىلىنىش بىلەن بىللە، يەنە ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسلامىيەتتىن بۇرۇنقى ئىجتىمائىي مۇھىتىغا خاس بىر خىل تۇس ياكى پۇراق ئىپادىلىنىدۇ، «چېرىك، ئامبال، دورغا، سەركەردە، تۆڭچى، تالىپ» دېگەندەك سۆزلەردە شۇ سۆزلەرگە خاس ئىدراكىي مەنە ئىپادىلىنىش بىلەن بىللە، يەنە ئۇيغۇر تىلىنىڭ 10 ـ ئەسىرلەردىن 20 ـ ئەسىرنىڭ 30 ـ، 40 ـ يىللىرىغىچە بولغان ئارىلىقتىكى دەۋرگە خاس تۇسمۇ ئىپادىلىنىدۇ. «كوپىراتسىيە، كوپىراتسىيەلىشىش، پومېشچىك، باي دېھقان، كەمبەغەل دېھقان» دېگەندەك سۆزلەردە شۇ سۆزلەرگە خاس ئىدراكىي مەنە ئىپادىلىنىش بىلەن بىللە، 20 ـ ئەسىرنىڭ 60 ـ يىللىرىدىن 70 ـ يىللارنىڭ ئاخىرىغىچە بولغان ئارىلىقتىكى دەۋرگە خاس تۇسى ئىپادىلىنىدۇ. «كوممۇنا، تىزگىنەك، يانفون، چاقىرغۇ، كەلگۈسىشۇناسلىق، قويمىچى» دېگەندەك سۆزلەردىن شۇ سۆزلەرگە خاس ئىدراكىي مەنە ئىپادىلىنىش بىلەن بىللە، 20 ـ ئەسىرنىڭ 80 ـ يىللىرىدىن بۇيانقى دەۋرگە خاس تۇسمۇ ئىپادىلىنىدۇ.

5) يەرلىك تۇس

سۆزنىڭ يەرلىك تۇسى يەنە ماكان تۇسى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئۇ مەلۇم بىر تىلنىڭ ھەرقايسى يەرلىك دىيالېكت ۋە شېۋىلىرىگە خاس سۆزلەردە ئىپادىلىنىدىغان يەرلىك پۇراققا قارىتىلىدۇ. مەسىلەن، «خارەت»، «سەگ»، «لاپخۇ»، «ئازما» دېگەندەك سۆزلەردىن ئايرىم - ئايرىم «ياغاچچى»، «ئىت»، «پوچى»، «شارقىراتما» دېگەندەك ئىدراكىي مەنە ئىپادىلىنىش بىلەن بىللە، يەنە ئۇلاردىن خوتەن دىيالېكتىغا خاس بىر خىل تۇس ئىپادىلىنىدۇ. «جارا (كىرپە)، گۆكۈ (بېلىق تۇتىدىغان قارماق)، گۆن (چوڭقۇر)، گۆلمۆ (بېلىق تورى)، سات (پەيت، ياخشى پەيت)، تۆڭۈل - ئايرىل (ئۇمىد ئۈز)، پۇرجا (پۇرسەت)، چاقچىغار (چولپان يۇلتۇزى)» دېگەندەك سۆزلەردە شۇ سۆزلەرگە خاس ئىدراكىي مەنە ئىپادىلىنىش بىلەن بىللە، يەنە لوپنۇر دىيالېكتىغا خاس تۇسمۇ ئىپادىلىنىدۇ. «كانتۇ (ئوغرى)، تېينە -، (ئالدىرا-)، چامچا (ئەرلەر كۆڭلىكى)، ياياق (پىيادە)، ئايلا (ئاچا، ھەدە)» دېگەندەك سۆزلەردە ئۆزلىرىگە خاس ئىدراكىي مەنە ئىپادىلىنىش بىلەن بىللە، يەنە ئۇلاردىن مەركىزىي دىيالېكتنىڭ تۇرپان شېۋىسىگە خاس تۇسمۇ ئىپادىلىنىدۇ.

خۇددى شۇنىڭدەك، لوپنۇر دىيالېكتىدىكى «مانجار (دەريانىڭ كىچىكرەك ئېقىنلىرىدا بېلىق تۇتۇش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان سېۋەت)»، خوتەن دىيالېكتىدىكى «سوقماق (كىشمىش، ياڭاق مېغىزى ۋە پۇراقلىق دورا - دەرمانلارنى سوقۇپ ئارىلاشتۇرۇپ ياسىلىدىغان يېمەكلىك)»، «بۆگەچ (ئېرىقتىكى سۇنى توسۇش ئۈچۈن ئېرىققا تاشلىنىدىغان شاخ - شۇمبا)»، مەركىزىي دىيالېكتنىڭ تارىم شېۋىسىدىكى «بۆكەل (سورۇنلاردا كىشىلەرنىڭ مەرتىۋىسىگە قاراپ گۆش ئۈلەشتۇرۇپ بەرگۈچى كىشى)»، تۇرپان شېۋىسىدىكى «چۇنچە (ئۇزۇم قۇرۇتىدىغان

مەخسۇس ئۆي)»، «كېمىر ئۆي (ئۇستى گۇمبەز شەكلىدە ئەگمە قىلىپ يېپىلغان ئۆي)» دېگەندەك سۆزلەرمۇ قويۇق يەرلىك پۇراققا ئىگە سۆزلەردۇر.

6) دىنىي تۇس

سۆزنىڭ دىنىي تۇسى دېگەندە، سۆزنىڭ ئىدراكىي مەنىسى ئۇستىگە سىڭگەن تۇرلۇك دىنىي تۇسلەرنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن، «باخشى» (① دۇرۇت ئوقۇپ، دەم سېلىپ كېسەل داۋالىغۇچى. ② تۇغ باغلاپ پېرە ئوقۇغۇچى)، «داخان» (دۇئا ئوقۇش، ئىسسىق ئۆتكۈزۈش يولى بىلەن كېسەل داۋالاشنى كەسىپ قىلغان كىشى)، «پېرىخون»، «باخشى» دېگەندەك سۆزلەر يۇقىرىقىدەك ئىدراكىي مەنە ئىپادىلەش بىلەن بىللە، يەنە ئۇلاردىن ئىپتىدائىي دىن (شامان دىنى) غا ئائىت بىر خىل تۇس ئىپادىلىنىدۇ. «تالىپ (مەدرىسىلەردە ئوقۇيدىغان كىشى)، تاھارەت (ئىبادەت قىلىش، نامازغا ئوقۇش، قۇرئان ئوقۇش ئالدىدىكى يۇز - كۆز، پۇت - قول ۋە باشقا ئەزالارنى يۇيۇپ پاكلىنىش)، روزا - رامىزان (روزا تۇتىدىغان ئاي - كۈنلەر، رامىزان مەزگىلى)، نامازغا (مۇسۇلمانلارنىڭ ئاللاغا سېغىنىپ كۈندە بەش قېتىم بېجىرىشى زۆرۈر بولغان ئىبادەتنىڭ نامى)» دېگەندەك سۆزلەردىن يۇقىرىقىدەك ئىدراكىي مەنە ئىپادىلىنىش بىلەن بىللە، يەنە ئىسلام دىنىغا خاس بىر خىل تۇسمۇ ئىپادىلىنىدۇ. «بۇت (بۇددا دىنى مۇرتىلىرىنىڭ خۇدا دەپ بىلىپ، سەجدە قىلىش ئۈچۈن تاش، ياغاچ، لاي، گەچ، مېتال قاتارلىقلاردىن ئادەم شەكلىدە ياسىغان ھەيكەل)، راھىب (بۇددا دىنىدا تەركىدۇنيا بولۇپ، ئۆمرىنى ئىبادەتخانىلاردا ئىبادەت قىلىش بىلەن ئۆتكۈزىدىغان كىشى)، بۇتخانا (ئىبادەتخانا)» دېگەندەك سۆزلەردىن شۇ سۆزلەرگە خاس ئىدراكىي مەنە ئىپادىلىنىش بىلەن بىللە، يەنە بۇددا دىنىغا خاس بىر خىل تۇسمۇ ئىپادىلىنىدۇ. «خۇدا»، «پەيغەمبەر»،

«جەننەت»، «دوزاخ»، «پوپ»، «موناخ»، «مېھراب» دېگەندەك سۆزلەرمۇ قويۇق دىنىي تۇسكە ئىگە سۆزلەر ھېسابلىنىدۇ.

تۈرلۈك دىنىي ئاتالغۇلارنىڭ دىنىي تۇسى ئوخشاش بولمىغاچقا، بىر خىل ئىدىيىنى ئىپادىلەيدىغان سۆز تۈرلۈك دىنلاردا تۈرلۈك سۆزلەر ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن، «دىنىي پائالىيەت بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئورۇن» دېگەن ئىدىيىنى مەنە ئىسلام دىنىدا «مەسچىت» دېگەن سۆز بىلەن، بۇددا دىنىدا «ئىبادەتخانا» ياكى «بۇتخانا» دېگەن سۆز بىلەن، خرىستىيان دىنىدا «چېركاۋ» دېگەن سۆز بىلەن، كاتولىك دىنى ياكى پىراۋوسلاۋىيە دىنىدا «موناستىر» دېگەن سۆز بىلەن ئىپادىلىنىدۇ.

7) چەت تىل تۇسى

سۆزنىڭ چەت تىل تۇسى، ئاساسەن سۆزنىڭ فونېتىكىلىق شەكلىدە ئىپادىلىنىدىغان تۇس بولۇپ، ئۇ مەلۇم بىر تىلغا باشقا تىللاردىن قوبۇل قىلىنغان ياكى كىرىپ ئۆزلەشكەن سۆزلەردە ئىپادىلىنىدىغان يات تىلغا خاس تۇسنى كۆرسىتىدۇ. ھەرقانداق بىر تىلنىڭ ئۆزىگە خاس تاۋۇش سىستېمىسى بولىدۇ، شۇنداقلا تاۋۇشلارنىڭ بىرىكىش شەكلىمۇ ئۆزگىچە بولىدۇ. مەلۇم بىر تىلنىڭ ئۆزىگە خاس سۆزلىرى شۇ تىلنىڭ تاۋۇشلىرى ۋە ئۇلارنىڭ بىرىكىش ئالاھىدىلىكلىرى ئارقىلىقلا باشقا تىللاردىكى سۆزلەردىن پەرقلىنىپ تۇرىدۇ. باشقا تىللاردىن كىرگەن سۆزلەر ئاڭلىنىش ھامان كىشىلەرگە يات تىلغا خاس بىر خىل تۇيغۇ بېرىدۇ. مەسىلەن، «ئاكادېمىيە» (دائىرىسى نىسبەتەن چوڭ بولغان، ئىلمىي تەتقىقات بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئورگان)، «رومانتىك» (كۆتۈرەڭگۈ روھ، يۈكسەك غايە ۋە ھېس - تۇيغۇلار بىلەن سۇغىرىلغان قاراش)، «رېستوران» (ياتاق ۋە كۆڭۈل ئېچىش ئورنى بار بولغان چوڭ تىپتىكى ئاشخانا) دېگەندەك سۆزلەردىن ئۆزلىرىگە خاس

ئىدىيىنى مەنە ئىپادىلەنگەندىن باشقا، يەنە ياۋروپا تىللىرىغا خاس بىر خىل تۇسمۇ ئىپادىلىنىدۇ. «زۇڭلى» (جۇڭگو گوۋۇيۈەننىڭ رەھبىرى خادىمىنىڭ ياكى بەزى دۆلەتلەرنىڭ ھۆكۈمەت باشلىقلىرىنىڭ ۋە ياكى بەزى سىياسىي پارتىيە رەھبەرلىرىنىڭ نامى)، «شۇجى» (پارتىيە، ئىتتىپاق ئورگانلىرىدىكى ھەر دەرىجىلىك تەشكىلاتلارنىڭ ئاساسىي مەسئۇلى)، «لۇشىيەن» (ئىدىيە، سىياسىي ياكى خىزمەت جەھەتلەردىكى مېڭىشقا تېگىشلىك تۈپ يول) دېگەندەك سۆزلەردىن ئۆزلىرىگە خاس ئىدىيىنى مەنە ئىپادىلەنگەندىن سىرت، يەنە خەنزۇ تىلىغا خاس تۇسمۇ ئىپادىلىنىدۇ.

چەت تىل تۇسىگە ئىگە سۆزلەر يېڭى قوبۇل قىلىنغاندا قويۇق چەت تىل پۇرىقى بىلەن قوبۇل قىلغۇچى تىلدىن روشەن پەرقلىنىپ تۇرسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ بىر قىسمى قوبۇل قىلغان تىلدا ئۇزاق مۇددەت ئىستېمال قىلىنىش، ئومۇملىشىش، قوبۇل قىلغان تىلنىڭ فونېتىكىلىق قائىدە - قانۇنىيەتلىرىگە بويسۇنۇپ كېتىش نەتىجىسىدە، ئۆزىنىڭ چەت تىل تۇسىنى يوقىتىپ، قوبۇل قىلغان تىلغا خاس سۆزلەر قاتارىدىن ئورۇن ئېلىشى مۇمكىن. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىغا ئەرەب - پارس تىللىرىدىن كىرىپ ئۆزلەشكەن «ئاپتاپ (ئافتاپ) ، ئامانەت (ئەمانەت)، كارامەت (كەرامەت)، پاسىل (فاسىل)، ھايۋان (ھەيۋان)، ئايال (ئەيال)» دېگەندەك سۆزلەر؛ رۇس تىلى ۋە رۇس تىلى ئارقىلىق ياۋروپادىكى باشقا تىللاردىن كىرىپ ئۆزلەشكەن «كارىۋات (كراۋات)، گۇرۇپپا (گرۇپپا)، پىلان (پلان)، ئىشكاپ (شكاف)» دېگەندەك سۆزلەر؛ خەنزۇ تىلىدىن كىرىپ ئۆزلەشكەن «پىنتوزا (فېنتىياۋزى)، خاسىلىق (خۇاشېڭ)، ياڭزا (ياڭزى)، بەسەي (بەيسەي)» دېگەندەك سۆزلەر ئۇيغۇر تىلىدا ئۇزاق مۇددەت قوللىنىلىپ، ئومۇملىشىپ، ئۇيغۇر تىلىنىڭ فونېتىكىلىق قانۇنىيەتلىرىگە بويسۇنۇپ،

ئۇيغۇر تىلىغا خاس سۆزلەر قاتاردىن، ھەتتا ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئاساسىي لۇغەت تەركىبىگە خاس سۆزلەر قاتاردىن ئورۇن ئالغان.

چەت تىل تۈسىگە ئىگە سۆزلەرنىڭ يەنە بىر قىسمى مەلۇم ساھە ياكى يېزىق تىلى دائىر بىرىدىلا چەكلىنىپ، ئومۇملىشالماسلىقى، يەنىلا ئۆزىنىڭ چەت تىل تۈسىنى ساقلاپ قېلىشى مۇمكىن. بۇنىڭغا ئۇيغۇر تىلىغا باشقا تىللاردىن قوبۇل قىلىنغان «زۇڭتۇڭ، ۋېيۇەنجاڭ، گوۋۇيۇەن، دىيالېكت، مېتافىزىكا، ئاكسىيوما، كاپىتال» دېگەندەك سۆزلەر مىسال بولالايدۇ.

8) جىنسىي تۈس

سۆزنىڭ جىنسىي تۈسى دېگەندە، سۆزلەرنىڭ ئىدراكىي مەنىسى ئۇستىگە سىڭدۈرۈلگەن جىنسقا خاس تۈس كۆزدە تۇتۇلىدۇ. تىلدىكى بىر قىسىم سۆزلەر بىر خىل جىنستىكىلەر تىلىدا كۆپ قوللىنىلىپ، شۇ جىنستىكىلەرگە خاس بىر خىل پۇراققا ئىگە بولۇپ قالسا، يەنە بىر قىسىم سۆزلەر يەنە بىر جىنستىكىلەر تىلىدا كۆپ قوللىنىلىپ، شۇ جىنستىكىلەرگە خاس پۇراققا ئىگە بولۇپ قالىدۇ. مانا مۇشۇ تۇردىكى سۆزلەر جىنسىي تۈسكە ئىگە سۆزلەردۇر. مەسىلەن، «ۋىيىيە، دوست، بويى كىر بولۇش، ياتلىق بولماق، تۇرمۇشقا چىقماق» دېگەندەك سۆزلەردە شۇ سۆزلەرگە خاس ئىدراكىي ئىپادىلىنىش بىلەن بىللە، يەنە ئۇلاردا ئايالار تىلىغا خاس بىر خىل تۈسمۇ ئىپادىلىنىدۇ. «ئۆيلەنمەك، ئاغىنە، ئۆلگۈر، گۈي» دېگەندەك سۆزلەردىن شۇ سۆزلەرگە خاس ئىدراكىي مەنە ئىپادىلىنىش بىلەن بىللە، يەنە ئۇلاردا ئەرلەر تىلىغا خاس بىر خىل تۈسمۇ ئىپادىلىنىدۇ.

9) مىللىي تۈس

سۆزنىڭ مىللىي تۈسى ئىككى خىل بولىدۇ: بىرى، سۆزنىڭ

تاشقى پوستى بولغان تىل تاۋۇشلىرى ۋە ئۇلارنىڭ بىرىكىشى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدىغان يات (چەت) تىللارغا خاس تۈس. (تەپسىلاتىنى «سۆزنىڭ چەت تىل تۈسى» دىن كۆرۈڭ)؛ يەنە بىرى، ھەربىر مىللەتنىڭ ئۆزلىرىگە خاس مەدەنىيىتى، ئۆرپ ـ ئادىتى، تارىخى، جۇغراپىيەلىك ئورنى، مەنىۋى ھاياتى، يەرلىك ئالاھىدىلىكلىرى قاتارلىقلاردىن شەكىللەنگەن ئالاھىدىلىكنىڭ سۆزنىڭ ئىدراكىي مەنىسىدە قوشۇمچە ئەكس ئېتىدىغان تۈس. ئادەتتە، ھەربىر مىللەتنىڭ ئۆزىدىلا بولىدىغان شەيئى ۋە ھادىسىلەرنى ئىپادىلەيدىغان سۆزلەر مىللىي تۈسكە ئىگە بولىدۇ. مەسىلەن، «مۇقام» (ئۇيغۇر كىلاسسىك مۇزىكىسى 12 مۇقام ۋە ئۇنىڭ ھەربىر قىسمى)، «ساما» (ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى مىللىي ناغرا ئۇسسۇللىرىدىن بىرى، كۆپىنچە ھېيت ـ بايراملاردا ئويناپلىدۇ)، «سەنەم» (ئۇيغۇر نەغمىلىرىنىڭ بىرى، «مۇقام»دا ئۇسسۇللۇق قىياپەت، يەنى ئوبراز يارىتىلىدىغان مۇزىكا، ئۇ قويۇق ئۇسسۇللۇق مۇزىكا پۇرىقىغا ئىگە)، «كارىز» (يانتۇلۇق بويلاپ كولىنىدىغان، يەر ئاستىدىن تەشمىلەر ئارقىلىق بىر ـ بىرىگە تۇتاشتۇرۇلىدىغان نۇرغۇن قۇدۇقلار تىزمىسى، يەر ئاستى سۇيىنى ئۆزلۈكىدىن يەر ئۇستىگە ئېقىتىپ چىقىرىدىغان قۇرۇلما) دېگەندەك سۆزلەردىن يۇقىرىقىدەك ئىدراكىي مەنە ئىپادىلىنىش بىلەن بىللە، يەنە بۇ سۆزلەردىن ئۇيغۇرلارنىڭ ماددىي ۋە مەنىۋى مەدەنىيىتى ھەققىدىكى ئۇچۇرلارمۇ ئىپادىلىنىدۇ.

ھەرقانداق بىر مىللەتنىڭ تىلىدا مىللىي تۈسكە ئىگە سۆزلەر بولىدۇ. مەسىلەن، خەنزۇ تىلىدا «يۆبىك» (تاۋۇز چاغنى مۇناسىۋىتى بىلەن ئىچىگە شېكەر قاتارلىق نەرسىلەر ئېلىنىپ ياسىلىدىغان توقاچ)، «كېجۇ» (سۇي، تاك سۇلالىلىرىدىن تارتىپ چىك سۇلالىسىگىچە يولغا قويۇلغان ئەمەلدارلىق ئىمتىھانى تۈزۈمى)، «گۇەنسەي» (جەسەتنى ئىچىگە

سېلىپ يەرگە كۆمىدىغان، ياغاچتىن ياسالغان ساندۇق)، «ماجاڭ» (قوموش، سۆڭەك، سولياۋ قاتارلىقلاردىن ياسىلىپ ئۇستىگە گۈل ياكى خەت چېكىلگەن قارتا تۇرىدىكى بىر خىل كۆڭۈل ئېچىش بۇيۇمى)، «پوجاڭزا» (پارتلىغۇچ دورىنى قەغەزگە ئوراپ، ئۇچىغا ئوت تۇتاشتۇرىدىغان پىلىك بېكىتىپ ياسالغان پارتلىغۇچ)، «جۇاڭيۈەن» (كونا زامانلاردا ئوردا ئىمتىھانىدا بىرىنچى بولۇپ چىققانلارغا بېرىلىدىغان نام) دېگەندەك سۆزلەر بار. مانا بۇ سۆزلەردىمۇ ئايرىم - ئايرىم ھالدا يۇقىرىقىدەك ئىدراكىي مەنە ئىپادىلىنىش بىلەن بىللە، يەنە خەنزۇ مىللىتىگە خاس ماددىي ۋە مەنىۋى مەدەنىيەت تۇسمۇ ئىپادىلىنىدۇ. شۇڭا، تار مەنىدىكى مىللىي تۇسكە ئىگە سۆزلەرنى باشقا تىللارغا تەرجىمە قىلغاندا، مەنىسى بويىچە ئەمەس، بەلكى ئاھاڭى بويىچە تەرجىمە قىلىنىدۇ.

ھەرقانداق بىر مۇستەقىل سۆز چوقۇم ئىدراكىي مەنگە ئىگە بولىدۇ، لېكىن ھەرقانداق بىر مۇستەقىل سۆز چوقۇم تۇس مەنىسىگە ئىگە بولىدۇ دېگىلى بولمايدۇ. ئىدراكىي مەنگىلا ئىگە بولۇپ، ھېچقانداق تۇس مەنىسىگە ئىگە بولمىغان سۆزلەر بىر تەرەپ سۆزلەر ياكى ناتۇرال سۆزلەر دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، «ئۆي»، «سۇ»، «ياسىماق»، «كۆرمەك»، «ساندۇق»، «ئىشتان»، «ئون»، «يېزىق»، «يېشىل»، «مەن»، «ئادەت»، «ئاشكارا»، «بۇگۈن»، «ياز»، «ناھايىتى» دېگەندەك سۆزلەرنىڭ ھېچقانداق تۇس مەنىسى يوق.

3 . سۆزلەرنىڭ ئىدراكىي مەنىسى بىلەن تۇس مەنىسىنىڭ مۇناسىۋىتى

سۆزلەرنىڭ ئىدراكىي مەنىسى بىلەن تۇس مەنىسى ھەم ئۆزئارا باغلىنىشلىق بولىدۇ، ھەم بىر - بىرىدىن پەرقلىنىپ تۇرىدۇ.

1) سۆزلەرنىڭ ئىدراكىي مەنىسى بىلەن تۇس مەنىسىنىڭ

باغلىنىشلىقى

سۆزلەرنىڭ ئىدراكىي مەنىسى بىلەن تۇس مەنىسى ئۆزلىرىنىڭ ھەر خىل ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن سۆزنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسىنى شەكىللەندۈرىدۇ. ئۇلارنىڭ مۇناسىۋىتى ئىنتايىن زىچ بولۇپ، بىر - بىرىدىن ئايرىلىپ مەۋجۇت بولۇپ تۇرالمايدۇ. چۈنكى، مەلۇم سۆزدە ئىپادىلەنگەن لېكسىكىلىق مەنە ئوبيېكتىپ شەيئىلەرگە نام قوشقاندىن باشقا، يەنە كىشىلەرنىڭ شۇ ئوبيېكتىپ مەۋجۇتلۇققا بەرگەن سۇبيېكتىپ باھاسىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مەسىلەن، «ئارخائىزم» دېگەن سۆزنىڭ ئىدراكىي مەنىسى «كونىراپ ئىستېمالدىن قالغان سۆز - ئىبارە ياكى گىرامماتىكىلىق فورما» دېگەنلىكتۇر. ئۇ سۆزنىڭ تۇس مەنىسى ئۇنىڭ جانلىق تىلغا ئەمەس، بەلكى يېزىق تىلغا خاس سۆز ئىكەنلىكىدە، ئۇيغۇر تىلىغا خاس سۆز بولماستىن، چەت ئەل تىللىدىن كىرگەن سۆز ئىكەنلىكىدە، مانا بۇلار شۇ سۆزنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسىدۇر. «قازى» سۆزىنى مىسالغا ئالساق، ئۇ سۆزنىڭ ئىدراكىي مەنىسى «شەرىئەت قانۇنى بويىچە دەۋا ئىشلىرىنى سورايدىغان ئەمەلدار» دېگەندىن ئىبارەت. ئۇ سۆز يەنە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئاساسەن ئىستېمالدىن قالغانلىقىدىن ئىبارەت دەۋر تۇسىگە ۋە دىنىي تۇسكە ئىگە. مانا بۇلار قوشۇلۇپ «قازى» سۆزنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسىنى ھاسىل قىلىدۇ.

2) سۆزلەرنىڭ ئىدراكىي مەنىسى بىلەن تۇس مەنىسىنىڭ پەرقى

بىرىنچى، سۆزلەرنىڭ ئىدراكىي مەنىسى ئوبيېكتىپ شەيئى ۋە ھادىسىلەر توغرىسىدىكى ئۇقۇمنى ئىپادىلەيدۇ. سۆزنىڭ تۇس مەنىسى بولسا شەيئى ۋە ھادىسىلەر توغرىسىدىكى سۇبيېكتىپ باھانى ئىپادىلەيدۇ، يەنى شەيئى ۋە ھادىسىلەرگە سۇبيېكتىپ باھا قوشىدۇ.

ئىككىنچى، سۆزلەرنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسى ئىچىدە ئىدراكىي مەنىسى ئاساسىي ئورۇندا، تۇس مەنىسى قوشۇمچە ئورۇندا تۇرىدۇ.

ئۈچىنچى، مۇستەقىل سۆزلەرنىڭ ھەممىسى ئىدراكىي مەنىگە ئىگە بولىدۇ. ئەمما، بىر قىسىم مۇستەقىل سۆزلەر تۇس مەنىسىگە ئىگە بولمايدۇ. مەسىلەن، «سۇ، يازماق، ساندۇق، ئىشتان، ئوتتۇز، يېشىل، بۇگۈن» دېگەندەك سۆزلەر ئۆزلىرىگە خاس ئىدراكىي مەنە ئاڭلاتسىمۇ، لېكىن ئۇلاردا تۇس مەنە بولمايدۇ.

تۆتىنچى، بىر خىل ئىدراكىي مەنە ئىپادىلەيدىغان سۆزلەردە بىرنەچچە خىل تۇس مەنە ئىپادىلىنىشى مۇمكىن. مەسىلەن، «تۇلكىلىك» دېگەن سۆز «ھىيلىگەرلىك، قۇۋلۇق، مەككارلىق» دېگەن ئىدراكىي مەنىنى بىلدۈرگەندىن باشقا، يەنە تۇلكىنىڭ قۇۋلۇقىنى ئىپادىلەيدىغان ئوبراز تۇسىنى ۋە ئادەمدە يىرگىنىچ پەيدا قىلىدىغان سەلبىي تۇسنى ئىپادىلەيدۇ.

بەشىنچى، ئىدراكىي مەنىسى ئوخشىمايدىغان بىر قىسىم سۆزلەرنىڭ تۇس مەنىسى ئوخشاش بولۇشى مۇمكىن. مەسىلەن، «تومپاي» دېگەن سۆزنىڭ قورساق، بەدەنلىرى تومپايغان، سەمرىپ كەتكەن دېگەن ئىدراكىي مەنىسىدىن باشقا، مۇئامىلىسى قوپال، قارا قورساق، ساۋاتسىز، بىلىمسىز دېگەن يەنە بىر خىل ئىدراكىي مەنىسى بار. بۇ سۆزنىڭ ئىككى خىل ئىدراكىي مەنىسى بار بولسىمۇ، لېكىن ھەر ئىككىسىدە ئوخشاشلا سەلبىي تۇس ئىپادىلىنىدۇ.

دېمەك، سۆزلەرنىڭ ئىدراكىي مەنىسى سۆزلەرنىڭ تۇس مەنىسى ئۈچۈن مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇش شەرتىنى ھازىرلاپ بېرىدۇ، سۆزلەرنىڭ تۇس مەنىسى بولسا سۆزلەرنىڭ ئىدراكىي مەنىسىنى تولۇقلايدۇ ۋە كۈچەيتىدۇ.

4 . سۆزنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسى

سۆزنىڭ ئىدراكىي مەنىسى بىلەن تۇس مەنىسىنىڭ يىغىندىسى سۆزنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسى دەپ ئاتىلىدۇ. سۆزنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسى سۆزنىڭ لۇغەتلەردە ئىزاھلىنىدىغان مەنىلىرىنى كۆرسىتىدۇ. شۇڭا، سۆزلەرنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسى ئادەتتە سۆزلەرنىڭ لۇغەت مەنىسى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ يەردە شۇنى ئەسكەرتىپ ئۆتۈشكە ئەرزىيدۇكى، ئىدراكىي مەنىسىلا بار، تۇس مەنىسى يوق سۆزلەر ئۇچۇن ئېيتقاندا، ئۇ سۆزلەرنىڭ ئىدراكىي مەنىسى ئەينى ۋاقىتتا ھەم شۇ سۆزلەرنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسى ھېسابلىنىدۇ. مەسىلەن، «ئوتلاق» دېگەن سۆزنىڭ «ئوت ـ چۆپلەر كۆپ ئۆسكەن، ئوت ـ چۆپ بىلەن پۈركەلگەن جاي؛ يايلاق، چۆپلۈك» دېگەن مەنىسى، «ئاشپەز» دېگەن سۆزنىڭ «ئاشخانىلاردا تاماق ئېتىش بىلەن شۇغۇللىنىدىغان، تاماق ئېتىشنى كەسىپ قىلغان ئادەم» دېگەن مەنىسى، «ياتاق» دېگەن سۆزنىڭ «① ياتىدىغان جاي، ئورۇن، خانا؛ ② مەكتەپ ياكى ئىداره ـ جەمئىيەتلەردىكى ئوقۇغۇچى ياكى بويتاقلارنىڭ يېتىپ ـ قوپۇشى ئۈچۈن ئاجرىتىلغان مەخسۇس ئۆي، بىنا؛ ③ دوختۇرخانىلاردا ئاغرىقلار ئورۇنلاشتۇرۇلغان ئۆي دېگەن مەنىلىرى بار. دېمەك، يۇقىرىقى مەنىلەر «ئوتلاق»، «ئاشپەز»، «ياتاق» دېگەن سۆزلەرنىڭ ھەم ئىدراكىي مەنىسى، ھەم لېكسىكىلىق مەنىسىدۇر. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى «سۇلۇق»، «قار»، «يامغۇر»، «كۆك»، «ئون»، «مۇشۇ»، «ھەرقاچان»، «قەستەن»، «بۇرۇن»، «سەل ـ پەل»، «ئاشقازان»، «ئولتۇراق»، «كۆرمەك» دېگەندەك سۆزلەردىن ئاڭلىنىدىغان مەنىلەر ئاشۇ سۆزلەرنىڭ ھەم ئىدراكىي مەنىلىرى، ھەم لېكسىكىلىق مەنىلىرىدۇر.

ھەم ئىدراكىي مەنىگە، ھەم تۇس مەنىسىگە ئىگە سۆزلەردە ئۇ سۆزلەرنىڭ ئىدراكىي مەنىلىرى بىلەن تۇس مەنىلىرى

قوشۇلۇپ، شۇ سۆزنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسىنى ھاسىل قىلىدۇ. مەسىلەن، «توڭگۇز» ياكى «چوشقا» دېگەن سۆزنىڭ «بۇرۇن ۋە ئېغىزلىرى ئۇزۇنچاق، كۆزى كىچىك، قۇلىقى چوڭ، پۇتى قىسقا، تېنى سېمىز، تېرىسىدىن خۇرۇم، مويىدىن چوتكا ئىشلىگىلى بولىدىغان، تېزەكلىرىنى ئوغۇت قىلىشقا بولىدىغان بىر خىل سۈت ئەمگۈچى ھايۋان» دېگەن مەنىسى بىلەن «ئەبلەخ، ھايۋان، جۇۋاينىمەك» دېگەن مەنىسى شۇ سۆزنىڭ ئىدراكىي مەنىسى ھېسابلانسا، ئۇ سۆزنىڭ تۇس جەھەتتىن سەلبىي تەرەپكە ئىشلىتىلىشى ۋە سەلبىي ئوبرازنى ئىپادىلىشى ئۇ سۆزنىڭ تۇس مەنىلىرى ھېسابلىنىدۇ. دېمەك، «چوشقا» ياكى «توڭگۇز» دېگەن سۆزنىڭ يۇقىرىقىدەك ئىدراكىي مەنىسى بىلەن تۇس مەنىلىرى قوشۇلۇپ، شۇ سۆزنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسىنى ھاسىل قىلىدۇ. يەنە «ئۆيلەنمەك» دېگەن سۆزنى ئالساق، بۇ سۆزنىڭ «ئۆيلۈك ـ ئوچاقلىق بولماق» دېگەن ئىدراكىي مەنىسى بىلەن پەقەت ئەر جىنسىلا ئىشلىتىلىدىغانلىقىدىن ئىبارەت تۇس مەنىسى قوشۇلۇپ، ئۇ سۆزنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسىنى ھاسىل قىلىدۇ.

دېمەك، بەزى سۆزلەرنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسى شۇ سۆزلەرنىڭ ئىدراكىي مەنىسىدىلا ھاسىل بولسا، يەنە بىر قىسىم سۆزلەرنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسى سۆزلەرنىڭ ئىدراكىي مەنىسى بىلەن تۇس مەنىلىرىنىڭ يىغىندىسىدىن ھاسىل بولىدۇ.

5. كونتېكىست ۋە سۆز مەنىسى

1) كونتېكىست

«كونتېكىست» دېگەن بۇ ئاتالغۇ ئۇيغۇر تىلىدا «تىل مۇھىتى، تىل شارائىتى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. كونتېكىست تىلشۇناسلىقتا تار ۋە كەڭ مەنىلەردە قوللىنىلىدۇ. تار

مەندىكى كونتېكىست (تىل كونتېكىستى ياكى كىچىك كونتېكىست دەپمۇ ئاتىلىدۇ) ماقالە، دىيالوگ ياكى نۇتۇقنىڭ ئالدى ـ كەينىگە قارىتىلىدۇ. مۇنداقچە قىلىپ ئېيتقاندا، ماقالە، دىيالوگ ياكى نۇتۇقنىڭ بىرەر جۈملىسىدىكى بىرەر سۆزنىڭ مەنىسىنى تولۇق چۈشىنىشتە شۇ جۈملە ۋە شۇ جۈملىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان شۇ ماقالە ياكى دىيالوگنىڭ ئالدى ـ كەينىدە ئېيتىلغان بارلىق جۈملىلەر تار مەندىكى كونتېكىست ھېسابلىنىدۇ. تېخمۇ چۈشىنىشلىك قىلىپ ئېيتقاندا، جۈملە ئەڭ بىۋاستە تار مەندىكى كونتېكىست ھېسابلىنىدۇ. مەسىلەن، «ئات» دېگەن سۆز پەقەت «مەن ئوغلۇمغا ئالىم دەپ ئات قويدۇم»، «ئات مىندىم»، «سەن ئۇ قىزغا قاش ئاتما» دېگەن كونكرېت جۈملىلەرگە كىرگەندىلا، ئاندىن «ئات» نىڭ مەنىلىرى كونكرېتلىشىپ، يۇقىرىقى «ئات» لارنىڭ مەنىسى بىر ـ بىرىگە ئوخشىمايدىغان ئۇچ ئاھاڭداش سۆز ئىكەنلىكى ئېنىقلىنىدۇ.

كەڭ مەندىكى كونتېكىست (شارائىت كونتېكىستى ياكى چوڭ كونتېكىست دەپمۇ ئاتىلىدۇ) تار مەندىكى كونتېكىستنىڭ مەزمۇنىدىن باشقا يەنە تۆۋەندىكى ئۇچ جەھەتنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ: ① ئۆزئارا ئالاقىلەشكۈچى ئىككى تەرەپنىڭ مەدەنىيەت ساپاسى، بىلىم سەۋىيەسى، تۇرمۇش تەجرىبىسى، تىل ئۇسلۇبى، دىيالېكت ئاساسى قاتارلىقلار؛ ② ئۆزئارا ئالاقىلىشىشتىكى زامان (ۋاقىت)، ماكان (ئورۇن ياكى سورۇن)، شارائىت، مەقسەت، ئۆزئارا ئالاقىگە چېتىشلىق بولغان باشقا شەخسلەر ھەمدە ئۆزئارا ئالاقىلەشكۈچى ئىككى تەرەپنىڭ قوشۇمچە ئالاقە ۋاستىلىرى، مەسىلەن، چىراي ۋە كۆز ئىپادىسى، قول ئىشارىتى، قىياپىتى قاتارلىق ئىما ـ ئىشارەت تىلى؛ ③ ئۆزئارا ئالاقىلەشكۈچى ئىككى تەرەپ ياشاۋاتقان جەمئىيەتنىڭ خاراكتېرى، دەۋر ئالاھىدىلىكى، ئىككى تەرەپنىڭ تەپەككۇر قىلىش ئۇسۇلى، مەدەنىيەت ۋە ئۆرپ ـ ئادىتى، مىللىي پسىخىكىسى قاتارلىقلار.

مانا بۇلارنىڭ هەممىسى سۆزلەرنى ئىپادىلەش ۋە چۈشىنىشتە مۇئەييەن رول ئويناپدۇ ۋە سۆز مەنىسىگە تەسىر كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن، خېرىدار دۇكاندارىدىن: «ئۇستام، بۇ ياغلىق قانچە؟» دەپ سورىسا، دۇكاندار دەرھال: «50 كوي» دەپ جاۋاب بېرىدۇ. چۈنكى، شۇ مۇھىت (سورۇن) دا خېرىدارنىڭ سوئالىدىكى «قانچە» سۆزى ياغلىقنىڭ سانىنىڭ قانچە ئىكەنلىكىنى ئەمەس، بەلكى باھاسىنىڭ قانچە ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. يەنە ئالايلۇق، «ئۇ قىزىپ قاپتۇ» دېگەن جۈملە هەر خىل تىل مۇھىتىدا «ئۇ زۇكام بولۇپ قاپتۇ»، «ئۇ هاراق ئىچىپ كۆپرەك سۆزلەپ قاپتۇ»، «ئۇ بىرەر ئىشتىن ئاچچىقلىنىپ قاپتۇ»، «ئۇ بىرەر ئىشتىن هاياجانلىنىپ قاپتۇ» دېگەندەك مەنىلەرنى بىلدۈرۈشى مۇمكىن.

ئەگەر ئۆزئارا ئالاقىلەشكۈچى ئىككى تەرەپنىڭ بىرى ياكى هەر ئىككى تەرەپ قارشى تەرەپ ئىشلەتكەن سۆزلەر ئۆز ئىچىگە ئالغان تۇرلۇك مەدەنىيەت ئامىللىرىنى تولۇق چۈشىنىپ كېتەلمىسە، سۆز مەنىسىنى تولۇق چۈشىنىشكە تەسىر يېتىدۇ ـ دە، ئۆزئارا ئالاقىدە ئۇقۇشماسلىقنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. مەسىلەن:

ئاڭلاشلارغا قارىغاندا، ئامېرىكىدىن بىر ۋەكىللەر ئۆمىكى جۇڭگوغا زىيارەتكە كەلگەندە، جۇڭگو تەرەپتىن بىر ئەمەلدار خانىمنى ئېلىپ، ئۇلارنى قارشى ئېلىش ئۈچۈن ئايرودۇرۇمغا چىقىپتۇ. ۋەكىللەر ئۆمىكى ئايروپىلاندىن چۈشكەندە، تەرجىمان ئۆمەك باشلىقىغا جۇڭگولۇق ئەمەلدارنىڭ خانىمىنى تونۇشتۇرۇپ بولۇشغا، ئىلگىرى بىرنەچچە يىل خەنزۇ تىلىنى ئۆگەنگەن ئۆمەك باشلىقى ئامېرىكىلىقلارنىڭ ئادىتى بويىچە ئىنتايىن ئەدەپلىك بىلەن خەنزۇچە قىلىپ: «خانىمىڭىز ئىنتايىن چىرايلىق ئىكەن» دەپتۇ. جۇڭگولۇق ئەمەلدارمۇ ئارقىدىنلا ئۇ سۆزگە جاۋابەن: «里哪,哪里 (نەدىكىنى،

نەدىكىنى)» دەپتۇ. لېكىن، ئۇ ئۆمەك باشلىقى جۇڭگولۇق ئەمەلدارنىڭ «里哪,哪里» دېگەن سۆزىنى «نەرى، نەرى» دەپ چۈشىنىپ ئىنتايىن هەيران بوپتۇ. ئۇ ئىچىدە «مەن ئەدەپ يۈزىسىدىن شۇنداق دەپ قويغان تۇرسام، مەندىن نەرى چىرايلىق ئىكەن دەپ سورىغىنى نېمىسى» دەپتۇ ـ دە، ئامالسىزلىقتىن «ئۇستىبېشىنىڭ هەممە يېرى چىرايلىق ئىكەن» دەپ جاۋاب بېرىپتۇ. ئەمەلىيەتتە ياۋروپالىق ۋە ئامېرىكىلىقلارنىڭ «خانىمىڭىز ئىنتايىن چىرايلىق ئىكەن» دېگەن سۆزى ئەدەپ يۈزىسىدىن دېيىلمىدىغان سۆز بولۇپ، ئۇنىڭغا مۇئەييەن ئەدەپ ئامىللىرى سىڭگەن بولسا، جۇڭگولۇق ئەمەلدارنىڭ «里哪,哪里» دېگەن سۆزى باشقىلارنىڭ ماختاش سۆزلىرىنى سىلىقلىق بىلەن ئىنكار قىلىش مەنىسىدە بولۇپ كەمتەرلىك يۈزىسىدىن دېيىلمىدىغان سۆزدۇر. بۇ كۇلكىلىك ۋەقەنىڭ كېلىپ چىقىشىغا ئىككى تەرەپنىڭ بىر ـ بىرىنىڭ مەدەنىيىتى ۋە ئۆرپ ـ ئادىتىنى تولۇق بىلمىگەنلىكىدەك ئامىللار سەۋەبچى بولغان. بۇنىڭدىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، سۆزلەرگە سىڭدۈرۈلگەن تۇرلۇك مەدەنىيەت ئامىللىرىغا مۇناسىۋەتلىك بىلىملەر كەمچىل بولسا، ئۇ سۆزلەرنىڭ خەت (لۇغەت) مەنىسىگە يوشۇرۇنغان ئەمەلىي مەنىلەرنى تولۇق چۈشىنىپ كەتكىلى بولمايدۇ.

ئۇيغۇرلاردا كىچىك بالىنى ماختىماقچى بولغاندا ياكى ئەركىلەتكەندە، «نېمانچە سەت بالا بۇ»، «بۇ سەتكە قارالماق» دېگەندەك سۆزلەرنى ئىشلىتىدىغان ئادەت بار. بۇ يەردىكى «سەت» سۆزى ئەمەلىيەتتە «چىرايلىق» دېگەن مەنىنى كەلگەن. ئۇيغۇرلارنىڭ بۇ خىل ئادىتىنى چۈشەنمەيدىغان باشقا مىللەت كىشىلىرى بۇ يەردىكى «سەت» سۆزىنىڭ «چىرايلىق» دېگەن مەنىنى ئىشلىتىلۇاتقانلىقىنى بىلەلىشى ناتايىن.

بىر قېتىم بىر مۇئەللىم چەت ئەللىك بىر دوستىغا ياڭاق

بېرىپ، ئۇيغۇرلارنىڭ ئادىتى بويىچە: «بۇ ياڭاق تازا ياخشى بولمىسمۇ، سىزنى يېسۇن دەپ ئەكەلدىم» دەپتۇ. ھېلىقى چەت ئەللىك ئۇيغۇرلارنىڭ كىشىلىرگە بىرەر سوۋغات بەرگەندە تەكەللۇپ بىلەن ئۇ نەرسىنىڭ قىممىتىنى تۆۋەنلىتىپ بېرىدىغان ئادىتىنى چۈشەنمىگەچكە، شۇ ھامان: «ئۇنداقتا نېمە ئۈچۈن ياخشى ئەمەس ياڭاقنى ماڭا بېرىسىز؟ ياخشىسىنى بەرسىڭىز بولمامدۇ؟» دەپتۇ. مانا بۇلاردىمۇ سۆز مەنىلىرىنىڭ تۇرلۇك مەدەنىيەت ئاممىللىرىنى تولۇق چۈشىنىشتە كەڭ مەندىكى كونتېكىستىنىڭ ئىنتايىن مۇھىم رول ئوينايدىغانلىقى بىلىنىپ تۇرىدۇ.

2) كونتېكىستنىڭ سۆز مەنىسىگە كۆرسىتىدىغان تەسىرى

كونتېكىست (بۇ يەردە ئېيتىلغان كونتېكىست تار مەنىدىكى كونتېكىستنى كۆرسىتىدۇ) نىڭ سۆز مەنىسىگە كۆرسىتىدىغان تەسىرى تۆۋەندىكى جەھەتلەردە ئىپادىلىنىدۇ:

(1) كونتېكىست كۆپ مەنىلىك سۆزلەرنىڭ مەنىلىرىنى يەككىلەشتۈرىدۇ.

تىلدا خېلى كۆپ سۆزلەر كۆپ مەنىلىك بولسىمۇ، لېكىن كونتېكىست ئۇلارنى پەقەت بىرلا مەنە ئۆزىكىگە ئىگە قىلىدۇ، يەنى كونتېكىستتا كۆپ مەنىلىك سۆزلەرنىڭ بىرلا مەنە ئۆزىكى ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن، «تۇمشۇق» دېگەن سۆز تۆت خىل مەنە ئۆزىكىگە ئىگە كۆپ مەنىلىك سۆز، ئۇ سۆز يەكىگە تۇرغاندا زادى قايسى مەنىنى ئىپادىلەيدىغانلىقىنى بىلمەك قىيىن. ئۇ سۆز پەقەت «قۇشلار تۇمشۇقى بىلەن ئوزۇقلىنىدۇ» دېگەن كونتېكىستتا «قۇشلارنىڭ ئېغىزىغا تۇتاش ئاستىن - ئۈستۈن بىر جۈپ جاغ ئورنىدىكى ئوزۇقلىنىدىغان، مۇداپىئەلىنىدىغان، چۈجىلىرىنى ئوزۇقلاندۇرىدىغان، سوزۇنچاق، مۈڭگۈزسىمان ئەزا» دېگەن مەنە ئۆزىكى، «ئېشەكنىڭ تۇمشۇقىغا بىرنى سالدىم» دېگەن كونتېكستتا «ھايۋانلارنىڭ بېشىنىڭ بۇرۇن ئەتراپى

قىسمى» دېگەن مەنە ئۆزىكى، «سەن تولا تۇمشۇقۇڭنى سوزما» دېگەن كونتېكستتا «ئادەمنىڭ لەۋ ۋە بۇرۇن ئەتراپى» دېگەن مەنە ئۆزىكى، «ئالماس ئۇزۇن خادىنى سۇ ئاستىغا قاتتىق بېسىپ، كېمە تۇمشۇقىنى دەريا‌غا بۇرىدى» دېگەن كونتېكستتا «بىرەر نەرسىنىڭ ئالدىغا چىقىپ تۇرغان قىسمى» دېگەن مەنە ئۆزىكى ئىپادىلىنىدۇ. «تۇمان» دېگەن كۆپ مەنىلىك سۆزمۇ «ھاۋانى تۇمان باستى، ئايىنى كۆرگىلى بولماس، كۆڭۈلگە گۇمان چۈشتى، يارنى سۆيگىلى بولماس» دېگەن كونتېكستتا «تۇمان» سۆزى «تېمپېراتۇرا تۆۋەنلىگەنده ئاتموسفېرانىڭ تۆۋەن قاتلىمىدا ھاسىل بولىدىغان سۇ ياكى مۇز زەررىچىلىرى» دېگەن مەنە ئۆزىكىنى، «بۇنىڭدىن ھەر ئىككىيلەن ئارىسىدىكى تارتىنىش، كۆڭۈلدىكى تۇمانلار بىرئاز كۆتۈرۈلگەندەك بولۇپ قالدى» دېگەن كونتېكستتا «تۇمان» سۆزى «غەمكىنلىك، غەشلىك» دېگەن مەنە ئۆزىكىنى، «شۇ چاغدا شىنجاڭ ئاسمىنىنى تۇمان قاپلىغاندى» دېگەن كونتېكستتا «تۇمان» سۆزى «قاراڭغۇلۇق، زۇلمەت، زۇلۇم» دېگەن مەنە ئۆزىكىنى ئىپادىلەيدۇ. دېمەك، كونتېكست كۆپ مەنىلىك سۆزلەرنى بىر مەنىگە ئىگە قىلىدۇ.

(2) كونتېكست سۆز مەنىسىنى كونكرېتلاشتۈرىدۇ.

سۆزنىڭ لۇغەت مەنىسى ئادەتتە ئابستراكت بولىدۇ. مەسىلەن، «ئوقۇغۇچى» دېگەن سۆز «ھەر خىل مەكتەپلەردە ئوقۇيدىغان، ئىلىم تەھسىل قىلىدىغان كىشى» دېگەن مەنە ئۆزىكىگە ئىگە بولۇپ، ئۇ قىز (ئايال) ۋە ئوغۇل (ئەر) ئوقۇغۇچىلارنى، ساغلام ۋە ئاغرىقچان ئوقۇغۇچىلارنى، چىرايلىق ۋە سەت ئوقۇغۇچىلارنى، ئېگىز ۋە پاكار ئوقۇغۇچىلارنى، يېشى چوڭ ۋە يېشى كىچىك ئوقۇغۇچىلارنى، باشلانغۇچ مەكتەپ، تولۇقسىز ۋە تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپ، ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىنى، قەدىمكى ۋە ھازىرقى ئوقۇغۇچىلارنى،

جۈملىلۈق ۋە چەت ئەللىك ئوقۇغۇچىلارنى، ئاق تەنلىك، قارا تەنلىك ۋە سېرىق تەنلىك ئوقۇغۇچىلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. لېكىن، ئۇ سۆز مۇئەييەن كونتېكستقا كىرگەندە ئۇ سۆزنىڭ مەنىسى كونكرېتلىشىدۇ. مەسىلەن، «ئەمەت تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ 2 - يىللىق ئوقۇغۇچىسى» دېگەن كونتېكستتا «ئوقۇغۇچى» دېگەن بۇ سۆز پەقەت «ئەمەت» نىلا كۆرسىتىدۇ. دېمەك، «ئوقۇغۇچى» دېگەن بۇ سۆزنىڭ مەنىسى شۇ كونتېكستتا كونكرېتلىشىپ بىرلا ئادەمگە، يەنى «ئەمەت» كە قارىتىلىدۇ. خۇددى شۇنىڭدەك، «ئۇ» دېگەن سۆز بىلەن ھەرقانداق بىر ئوبيېكتنى كۆرسىتىشكە بولىدۇ، ئەمما «غەيرەتجان بىزنىڭ سىنىپ باشلىقىمىز، ئۇ بۈلتۇر سايلانغان» دېگەن كونتېكستتا «ئۇ» پەقەت «غەيرەتجان» نىلا كۆرسىتىدۇ. بۇ كونتېكستتا «ئۇ» سۆزنىڭ مەنىسى كونكرېتلىشىپ بىرلا شەخسنى كۆرسىتىدۇ.

(3) كونتېكست سۆز مەنىسىنى ۋاقىتلىق مەنىگە ئىگە قىلىدۇ.

ھەربىر سۆزنىڭ مۇئەييەن ئىجتىمائىي كوللېكتىپ تەرىپىدىن ئورتاق ئېتىراپ قىلىنغان مۇقىم مەنىسى بولىدۇ. لېكىن، بەزى سۆزلەر مۇئەييەن كونتېكستتا مۇئەييەن ئىجتىمائىي كوللېكتىپ تەرىپىدىن ئورتاق ئېتىراپ قىلىنغان ۋاقىتلىق مەنىلەرگە ئىگە قىلىنىشى مۇمكىن. مەسىلەن، «شېئىر بىر دەرەخ بولۇپ، ھېسسىيات — يىلتىز، تىل — مايسا، ئاھاڭ — چېچەك، مەنە — مېۋىدۇر» دېگەن كونتېكستتا «شېئىر» سۆزى «دەرەخ» دېگەن ۋاقىتلىق مەنىگە، «ھېسسىيات» سۆزى «يىلتىز» دېگەن ۋاقىتلىق مەنىگە، «تىل» سۆزى «مايسا» دېگەن ۋاقىتلىق مەنىگە، «ئاھاڭ» سۆزى «چېچەك» دېگەن ۋاقىتلىق مەنىگە، «مەنە» سۆزى «مېۋە» دېگەن ۋاقىتلىق مەنىگە ئىگە قىلىنغان.

«سۇ تامچىسى دەيدىكەن: مەن ئىشچىلارنىڭ ۋۇجۇدىدا تەر، زەئىپلەرنىڭ ۋۇجۇدىدا كۆز يېشى، ھۇرۇنلارنىڭ ۋۇجۇدىدا شۆلگەي» دېگەن كونتېكستتا «سۇ» سۆزى «تەر»، «كۆز يېشى»، «شۆلگەي» دېگەن ئۇچ خىل ۋاقىتلىق مەنىگە ئىگە قىلىنغان.

بەزى سۆزلەر بەزى كونتېكستلاردا ھەتتا پۈتۈنلەي قارىمۇقارشى ۋاقىتلىق مەنىگە ئىگە قىلىنىشى مۇمكىن. مەسىلەن، «ۋەلى ‹ئاق› تۇنۇگۈن قايتىپ كەلدى» دېگەن كونتېكستتا «ئاق» سۆزى ئۆزىنىڭ قارشى مەنىلىك سۆزى بولغان «قارا» دېگەن ۋاقىتلىق مەنىگە ئىگە قىلىنغان.

(4) كونتېكست ئاھاڭداش سۆزلەرنى ئېنىقلاشتا مۇھىم رول ئويناىدۇ.

ئاھاڭداش سۆزلەر كونتېكستتىن ئايرىلغان ھالەتتە تۇرغاندا، ئۇلارنىڭ قايسىلىرى ئۆزئارا ئاھاڭداش، ئۇلار زادى قانداق مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ دېگەندەك مەسىلىلەرنى ئېنىقلىماق قىيىن. مەسىلەن، «يان» دېگەن سۆز يەككە تۇرغاندا، ئۇ «تەرەپ» دېگەن مەنىدىكى «يان» مۇ ياكى «قايت» دېگەن مەنىدىكى «يان» مۇ ۋە ياكى «كۆيۈشكە باشلاش» دېگەن مەنىدىكى «يان» مۇ بۇنى بىلمەك تەس. ئۇلار پەقەت «سەن ئۇنىڭ ئوڭ يېنىدا تۇر»، «سەن ئارقاڭغا دەرھال يان»، «ئوت ئەمدىلا يانىدى» دېگەن كونتېكستلارغا كىرگەندىلا، ئاندىن ئۇلارنىڭ ئاھاڭداش سۆز ئىكەنلىكى ئېنىقلىنىدۇ. خۇددى شۇنىڭدەك، «ھازىر ياز پەسلى» دېگەن جۈملىدىكى «ياز» سۆزى بىلەن «خەتنى چىرايلىق يازـ» دېگەن جۈملىدىكى «يازـ» سۆزىنىڭ ئاھاڭداش سۆزلەر ئىكەنلىكى يۇقىرىقى كونتېكستلاردىلا ئېنىقلىنىدۇ.

(5) كونتېكست ئىدىيومىلارنى ئىدىيوملۇق سالاھىيەتكە ئىگە قىلىدۇ.

ھەممىگە مەلۇم، ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىدىيومىلار ئادەتتە سۆز

بىرىكمىسى شەكىلىدە بولىدۇ. شۇڭا، ئۇلار يەكىگە تۇرغاندا، ئادەتتىكى سۆز بىرىكمىسىمۇ ياكى بىر پۈتۈن گەۋدە سۈپىتىدە مۇئەييەن كۆچمە مەنىنى بىلدۈرىدىغان ئىدىيومۇ بۇنى بىلمەك قىيىن، ئۇ خىل بىرىكمە پەقەت مۇئەييەن كونتېكىستقا كىرگەندىلا، ئاندىن ئۇنىڭ ئادەتتىكى سۆز بىرىكمىسى ياكى ئىدىيوم ئىكەنلىكى ئېنىقلىنىدۇ. مەسىلەن، «تومۇر تۇتماق» دېگەن بىرىكمىنى كۆرۈپ باقايلى: «تېۋىپ نېمەتنىڭ تومۇرىنى تۇتۇپ كۆرۈپتۇ، قېنىنىڭ يۈرۈشىنى تەكشۈرۈپ چىقىپ، ئۇنىڭ يۈزىگە قاراپ كۈلۈپتۇ ـ دە: «بۇ ئوغۇلنىڭ كېسىلى ئىچىدە» دەپتۇ» دېگەن كونتېكىستتا «تومۇر تۇتماق» دېگەن بىرىكمە «قول ۋە چېكە تومۇرلىرىغا بارماقلىرىنى تەگكۈزۈپ، يۈرەك ۋە قان ھەرىكىتىنى ئېنىقلىماق» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان ئادەتتىكى سۆز بىرىكمىسىدۇر. «ئۇ ئاخىر بۇنىڭ تېگىگمۇ يەتتى، بىر كۈنى ئاخشىمى، ئىككىسى يالغۇز قالغان چاغدا ئۇ ـ يەر ـ بۇ يەردىن گەپ ئېلىپ، خۇمارخانىنىڭ تومۇرىنى تۇتۇپ بېقىپ، كىچىكئاخۇنغا مەيلى بارلىقىنى بىلۈۋالدى» دېگەن كونتېكىستتا «تومۇر تۇتماق» دېگەن بىرىكمە «پوزىتسىيەسىنى، رايىنى سىناپ كۆرمەك» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان ئىدىيومدۇر.

(6) كونتېكىست سۆزلەرنىڭ تۈس مەنىلىرىنىڭ ئىپادىلىنىشىدە مۇھىم رول ئويناىدۇ.

تۇرلۇك تۈس مەنىلىرىگە ئىگە سۆزلەر يەكىگە تۇرغاندا، ئۇنىڭ قانداق تۈس مەنىسى بارلىقىنى بىلمەك قىيىن، لېكىن ئۇ تۇردىكى سۆزلەر مۇئەييەن كونتېكىستقا كىرسە، تۇرلۇك تۈس مەنىلىرى روشەنلىشىدۇ. مەسىلەن، «تۇلكە» سۆزى ئەسلىي بىر خىل سۈت ئەمگۈچى ھايۋاننى بىلدۈرسىمۇ، لېكىن ئۇ سۆز «ئۇ ئادەم گېپى يۇمشاق بىر قېرى تۇلكە» دېگەن كونتېكىستتا «ھىيلىگەر، مەككار، قۇۋ، ئالدامچى ئادەم» دېگەن

مەنە ئۆزىكىنى بىلدۈرۈش بىلەن بىللە ئۇ سۆزنىڭ ئوبرازلىق ۋە سەلبىي تۈس مەنىلىرىمۇ روشەنلىشىدۇ.

يەنە «ئاقساقال» دېگەن سۆزنى مىسالغا ئالايلى، «بۇ تۇرغان ئاقساقال زاۋۇتمىزنىڭ پېشقەدەم ئىشچىسى بولىدۇ»، «بۇ يەرگە يىغىلىشقان مەھەللە ئاقساقاللىرى يېڭى دەرۋازىغا قاراپ، نودەرنىڭ غەيرىتىگە ئاپىرىن ئوقۇشتى» دېگەن كونتېكىستلاردا «ئاقساقال» سۆزى «ياشانغان، مويسىپىت، مۆتىۋەر كىشى» دېگەن مەنە بىلەن «مەھەللە ۋە يېزا ـ قىشلاقلارغا باشلىق بولغان ئەمەلدارلار» دېگەن مەنە ئۆزەكلىرىنى بىلدۈرۈش بىلەن بىللە يەنە ئىجابىي تۈس مەنىسىنى بىلدۈرسە، «بەك ئاقساقال بالا ئىكەن بۇ، دادىسىدەك ئادەملەرنىڭ ئاغزىدىن گەپنى تارتىۋېلىپ تۇرغىنىنى قارا» دېگەن كونتېكىستتا «ئاقساقال» سۆزى «ئاتىكارچى، ئۆزىگە مۇناسىۋەتسىز ئىشلارغا ئارىلىشىۋالىدىغان» دېگەن مەنە ئۆزىكىنى ئىپادىلەش بىلەن بىللە يەنە سەلبىي تۈس مەنىسىنىمۇ ئىپادىلەيدۇ. دېمەك، كونتېكىست سۆزلەرنىڭ تۈس مەنىلىرىنىڭ ئىپادىلىنىشىدىمۇ مۇھىم رول ئويناىدۇ.

(7) كونتېكىست سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ مەنىلىرىنىمۇ كونكرېتلاشتۇرىدۇ، ئېنىقلىققا ئىگە قىلىدۇ.

بەزىدە سۆز بىرىكمىلىرى كونتېكىستقا كىرمىگەندە، قانداق مەنىنى بىلدۈرىدىغانلىقىنى ئېنىق بىلگىلى بولمايدۇ ياكى ئىككى بىسلىق بولۇپ قالىدۇ. تىلدىكى بۇ خىل ھادىسە پەقەت كونتېكىستنىڭ ياردىمى بىلەنلا ھەل بولىدۇ. مەسىلەن، «كەچ كىرمەك» دېگەن بىرىكمە يەككە تۇرغاندا، ئۇ «قاراڭغۇ چۈشمەك، كەچ بولماق» دېگەن مەنىدىمۇ ياكى «ئۆيگە كەچ قايتماق» دېگەن مەنىدىمۇ، بۇنى بىلمەك تەس. ئۇ بىرىكمىنىڭ قايسى مەنىدە كەلگەنلىكى پەقەت «كەچ كىرىپ قالدى، ئەمدى يولغا چىقمىساق بولمايدۇ»، «ئۇ دائىم ئۆيگە كەچ كىرىدۇ» دېگەندەك كونتېكىستلاردىلا كونكرېتلىشىدۇ، روشەنلىشىدۇ.

ئۇچىنچى باب

سۆز مەنىسىنىڭ ئۆزگىرىشى

§1. سۆز مەنىسىنىڭ ئۆزگىرىشىدىكى سەۋەبلەر

تىل بىر خىل جەمئىيەت ھادىسىسى. شۇڭا، ئۇ جەمئىيەتنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ. جۇملىدىن تىلنىڭ لېكسىكىسى ۋە لېكسىكىسىدىكى سۆزلەر ھەم ئۇلارنىڭ مەنىلىرىدىمۇ ئۆزگىرىش بولۇپ تۇرىدۇ. سۆز مەنىسىنىڭ ئۆزگىرىشىگە مۇئەييەن ئامىللار سەۋەبچى بولىدۇ. ھەرقايسى تىللاردىكى، ھەتتا ئۇلارنىڭ دىيالېكتلىرىدىكى سۆز مەنىسىنىڭ ئۆزگىرىشىگە سەۋەبچى بولىدىغان ئامىللارمۇ ئوخشاش بولمايدۇ. چۈنكى، ھەرقايسى ئىجتىمائىي كوللېكتىپلار (مىللەتلەر) نىڭ تەپەككۇرى، تىلى، مەدەنىيىتى، جۇغراپىيەۋى مۇھىتى، پسىخىكىسى، باشقا مىللەتلەر بىلەن ئۇچرىشىش دەرىجىسى قاتارلىقلار ئوخشاش بولمىغاچقا، بۇ ئامىللارنىڭ ھەرقايسى تىللاردا سۆز مەنىسىنىڭ ئۆزگىرىشىگە بولغان تەسىرىمۇ ئوخشاش بولمايدۇ. تىلشۇناسلارنىڭ بۇ ھەقتىكى كۆزقاراشلىرىمۇ ئوخشىمايدۇ. لېكىن، بىزنىڭ قارىشىمىزچە، ئومۇمىي تىلشۇناسلىق نەزەرىيەسىگە ئاساسلانغاندا، سۆز مەنىسىنىڭ ئۆزگىرىشىدىكى سەۋەبلەرنى مۇنداق ئىككى چوڭ نۇقتىغا يىغىنچاقلاش مۇمكىن :

1. سۆز مەنىسىنىڭ ئۆزگىرىشىدىكى تاشقى سەۋەبلەر

تىل — ئىنسانلارنىڭ ئەڭ مۇھىم ئالاقىلىشىش قورالى. ئۇ

پەقەت كىشىلەرنىڭ نۇتقىدىلا مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ. كىشىلەر تەرىپىدىن ئىشلىتىلمىگەن تىل «ئۆلگەن» تىل ھېسابلىنىدۇ. «ئۆلگەن» تىللارنىڭ يېزىقلىرىدىن ھېچقانداق يازما يادىكارلىق قالمىسا، ئۇنىڭدىن ھېچقانداق ئىز قالمايدۇ. «ئۆلگەن» تىللاردا ئۆزگىرىش، تەرەققىيات دېگەنلەر بولمايدۇ. ئىشلىتىلۇاتقان جانلىق تىل — كىشىلەرنىڭ جەمئىيەت بولۇپ تەشكىللىنىشىدىكى ئالدىنقى شەرتلەرنىڭ بىرى. تىل جەمئىيەت ئەزالىرى ئوتتۇرىسىدىكى ئەڭ مۇھىم ئالاقە تۇگۇنى بولغاچقا، ئۇ جەمئىيەت بىلەن چەمبەرچاس باغلانغان بولىدۇ. جەمئىيەتنىڭ تۆۋەن باسقۇچىدىن يۇقىرى باسقۇچقا، ئاددىيلىقتىن مۇرەككەپلىككە، قالاقلىقتىن ئىلغارلىققا قاراپ تەرەققىي قىلىشى تىلنىڭ، جۇملىدىن، تىلدىكى سۆز مەنىلىرىنىڭ ئۆزگىرىشىنى، تەرەققىي قىلىشىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ.

جەمئىيەت تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، يېڭى شەيئى ۋە يېڭى ئۇقۇملار ئۈزلۈكسىز بارلىققا كېلىپ تۇرىدۇ، كىشىلەرنىڭ تەپەككۇرىمۇ كۈنسېرى مۇرەككەپلىشىپ بارىدۇ، بىلىم قۇرۇلمىسى تېخىمۇ مۇكەممەللىشىدۇ، باشقا مىللەتلەر بىلەن ئۆزئارا ئۇچرىشىش، ئۆزئارا مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش ئىشلىرىمۇ كۈندىن - كۈنگە قويۇقلىشىپ بارىدۇ، تىلنىڭ ئۈزلۈكسىز تۇرده ئۆز سۆزلۈكىنى بېيىتىشىغا، سۆز مەنىلىرىنىڭ ئۆزگىرىشىگە تۈرتكە بولىدۇ. سۆز مەنىسىنىڭ ئۆزگىرىشىدىكى بۇ تاشقى سەۋەبلەرنى يەنە تۆۋەندىكىدەك نۇقتىلارغا ئايرىشقا بولىدۇ:

1) ئىجتىمائىي ئامىل

جەمئىيەتنىڭ ئۈزلۈكسىز تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، جەمئىيەتتە تۈرلۈك كەسىپ، تۈرلۈك پەن، تۈرلۈك ساھەلەر بارلىققا كېلىدۇ. جەمئىيەتتە ئەنە شۇنداق ئىش تەقسىماتىنىڭ

يەنمۇ بۆلۈنۈشى نەتىجىسىدە، ھەر خىل كەسىپتىكى كىشىلەرنىڭ بەزى سۆزلەرگە بولغان چۈشەنچىسى ۋە ئۇ سۆزنىڭ ئىشلىتىلىشىدە بارا - بارا بەزى پەرقلەر كېلىپ چىقىدۇ. بۇ ئۆز نۆۋىتىدە سۆز مەنىسىدىكى ئۆزگىرىشنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. مەسىلەن، «بۆلۈش» دېگەن سۆز ئەسلىي «بىرنەرسىنى بۆلەكلەرگە ئاجراتماق، پارچىلىماق، بۆلەك - بۆلەك قىلماق (مەسىلەن، نانىنى ئىككىگە بۆلۈش)» دېگەن مەنىدە قوللىنىلغان بولسا، ئۇيغۇرلاردا ماتېماتىكا ئىلمىنىڭ بارلىققا كېلىشىگە ئەگىشىپ، ئۇ سۆز «بۆلۈش ئەمىلى ۋە ئۇنى ئىپادىلەيدىغان بەلگە (÷)» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان بولدى. لوگىكا ئىلمىنىڭ بارلىققا كېلىشىگە ئەگىشىپ «بۆلۈش» دېگەن سۆز يەنە «بىر جىنس ئۇقۇمىنى بىرقانچە تەڭداش تۈر ئۇقۇملارغا ئايرىش» دېگەن مەنىلەرنىمۇ ئىپادىلەيدىغان بولدى. «بىلىش» دېگەن سۆز ئەسلىي «بىلىمەك، ئۇقماق، چۈشەنمەك» دېگەندەك مەنىلەرنى بىلدۈرەتتى. ھازىر يەنە پەلسەپىدە «ئادەم مېڭىسىنىڭ ئوبيېكتىپ دۇنيا توغرىسىدىكى ئىنكاسى (مەسىلەن، ھېسسىي بىلىش، ئەقلىي بىلىش)» دېگەن مەنىدىمۇ قوللىنىلىدىغان بولدى. «ھەرىكەت» دېگەن سۆز ئەسلىي «ئادەم ۋە نەرسىلەرنىڭ ياكى ئۇلارنىڭ مەلۇم قىسىملىرىنىڭ ئەسلىدىكى تىنچ ھالەتتىن ئۆزگىرىشى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرەتتى. ھازىر يەنە فىزىكىدا «جىسىملارنىڭ ئورنىنىڭ ئۆزگىرىشىنى، يەنى بىر جىسىم بىلەن باشقا جىسىملار ئوتتۇرىسىدىكى نىسپىي ئورۇن يۆتكىلىشى» نى، پەلسەپىدە «تەبىئەتتە، شۇنداقلا پۈتكۈل ئالەمدە يۈز بېرىدىغان بارلىق ئۆزگىرىش ۋە جەريانلار» نى بىلدۈرىدىغان بولدى. «سۆز» دېگەن بۇ سۆز ئەسلىي «گەپ، نۇتۇق» دېگەن مەنىنى بىلدۈرەتتى. ئۇيغۇرلاردا تىلشۇناسلىق ئىلمىنىڭ بارلىقا كېلىشىگە ئەگىشىپ يەنە «تاۋۇش بىلەن مەنىنىڭ بىرىكىشىدىن ھاسىل

بولغان، مۇقىم قۇرۇلمىغا ئىگە، تىلدا (جۈملىدە) ئەركىن قوللىنىشقا بولىدىغان تىل بىرلىكى» دېگەن مەنىنىمۇ بىلدۈرىدىغان بولدى.

دېمەك، «بۆلۈش (قوشۇش، ئېلىش، كۆپەيتىش دېگەن سۆزلەرنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ)»، «بىلىش»، «ھەرىكەت»، «سۆز» دېگەندەك سۆزلەرنىڭ مەنىلىرىدىكى ئۆزگىرىشلەر ئۇيغۇر جەمئىيىتىدىكى ئىش تەقسىماتىنىڭ مەھسۇلى بولۇپ، ئاۋام خەلق ياكى باشقا ساھەدىكى ئۇيغۇرلار ئۇ سۆزلەرنى ئەسلىي مەنىسىدە چۈشەنسە ياكى ئىشلەتسە، ماتېماتىكچىلار، فىزىكچىلار، پەلسەپچىلەر، تىلچىلار ئۇ سۆزلەرنى كېيىنكى مەنىدە چۈشىنىدۇ ياكى ئىشلىتىدۇ.

2) كىشىلەرنىڭ ئىدىيە ۋە ئاڭ جەھەتتە ئۆزگىرىشى

جەمئىيەت ئۆزلۇكسىز تەرەققىي قىلىپ تۇرىدۇ. بۇنىڭغا ئەگىشىپ كىشىلەرنىڭ ئىدىيەسى، ئېڭى ياكى شەيئىلەرگە بولغان تونۇشىمۇ ئۆزگىرىپ بارىدۇ. كىشىلەرنىڭ ئىدىيەسى ۋە ئېڭىدا يۈز بەرگەن بۇ خىل ئۆزگىرىشلەرمۇ سۆز مەنىسىنىڭ ئۆزگىرىشىگە سەۋەبچى بولىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرى بۇغداي، قوناق، ئارپا، تېرىق قاتارلىق دانلىق زىرائەتلەرنىڭ ئومۇمىي نامىنى ھەم «تېرىلغۇ يەر» دېگەن مەنىنى «تېرىق» (تارىخ، تارىق) دېگەن سۆز بىلەنلا ئىپادىلىگەن بولسا، ئۇيغۇرلارنىڭ ئەۋلادلىرى ئۇ شەيئىلەر بىلەن داۋاملىق ئۇچرىشىش نەتىجىسىدە، ئۇ شەيئىلەرگە بولغان تونۇشىدا ئۆزگىرىش ھاسىل قىلغان، ئىدىيەسىدە بۇرۇلۇش بولغان. ئىدىيەسىدە ھاسىل بولغان بۇ خىل بۇرۇلۇش نەتىجىسىدە «تېرىق» سۆزىنىڭ مەنىسىدە ئۆزگىرىش بولغان، يەنى تۇرلۇك دانلىق زىرائەتلەرنىڭ پەقەت بىر تۈرىلا بولغان «باشاقلىقلار ئائىلىسىدىكى بىر يىللىق، سامان غوللۇق، باشقى سۈس سېرىق، ئاقلىغاندىن كېيىن سېرىق دېنى چىقىدىغان، تۇرلۇك

يېمەكلىكلەرنى ئىشلەشكە ۋە ھاراق ئېچىتىشقا بولىدىغان بىر خىل ئۆسۈملۈك» نى بىلدۈرىدىغان بولغان. «تۆمۈر» سۆزى قەدىمكى دەۋرلەردە بارلىق مېتاللارنىڭ ئومۇمىي نامىنى بىلدۈرگەن بولسا، ئۇيغۇرلار شۇ شەيئىلەر بىلەن داۋاملىق ئۇچرىشىش نەتىجىسىدە، ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئىنچىكە پەرقلەرنى تونۇپ يەتكەن، يەنى شۇ شەيئىلەرگە نىسبەتەن ئىدىيەسىدە بۇرۇلۇش بولغان. نەتىجىدە «تۆمۈر» دېگەن سۆزنىڭ مەنىسىدە ئۆزگىرىش بولۇپ، تۇرلۇك مېتاللارنىڭ ئومۇمىي نامىنى بىلدۈرۈشتىن پەقەت بىرلا خىل مېتالنى بىلدۈرىدىغان بولغان.

3) پىسخىكىلىق ئامىل

پىسخىكىلىق ئاملىمۇ سۆز مەنىسىنىڭ ئۆزگىرىشىگە سەۋەبچى بولىدىغان ئاممىلارنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ. مەسىلەن، «تۇلكە» دېگەن بۇ سۆز «تېنى بۆرىگە ئوخشاپ كېتىدىغان، تۇمشۇقى ئۇزۇن، قۇلىقى ئۇچ بۇرجەك، قۇيرۇقى يۇمشاق ۋە ئۇزۇن، تۇكلىرى قىزىل - سېرىق، كۆپرەك كېچىسى ھەرىكەت قىلىدىغان، چاشقان ۋە ئۆي قۇشلىرىنى يەيدىغان بىر خىل سۈت ئەمگۈچى ھايۋان» نى بىلدۈرىدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ پىسخىكىسىدا بۇ خىل ھايۋان قۇۋ، ھىيلىگەر كېلىدۇ، شۇڭا كېيىنكى دەۋرلەردە «تۇلكە» سۆزىگە «ھىيلىگەر، قۇۋ، مەككار، ئالدامچى كىشى (مەسىلەن، ئۇ ئادەم گېپىنى يۇمشاق بىر قېرى تۇلكە)» دېگەن مەنىمۇ يۇكلەنگەن. «سېرىق تۇك» دېگەن بىرىكمە ئەسلىي «ئادەمنىڭ يۇز، قۇلاق ئىچى، قۇلاق ئارقىسى، بويۇن قاتارلىق جايلىرىدا ئۆسىدىغان سارغۇچ‌راق يۇمران تۇك» نى بىلدۈرەتتى. ئۇيغۇرلارنىڭ پىسخىكىسىدا بۇ خىل تۇك ئومۇمەن كىچىك بالىلاردا بولىدۇ دەپ قارىلىدۇ. شۇڭا، ئۇ سۆزگە كېيىنكى دەۋرلەردە «تېخى كىچىك، ئەقلى توشمىغان، بالاغەتكە يەتمىگەن (مەسىلەن، بىرقانچە سېرىق تۇك بالا چىشىمغا تېگىپ

خاپا قىلدى)» دېگەن مەنىمۇ يۇكلەنگەن. دېمەك، پىسخىكىلىق ئامىل ئادەتتىكى بىرىكمىلەرنىڭ ئىدىيوملارغا ئايلىنىشىدا تېخىمۇ گەۋدىلىك رول ئوينايدۇ.

4) باشقا مىللەت مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرى

ھەرقانداق بىر مىللەت ئومۇمەن يەككە - يېگانە ياشمايدۇ. ئۇلار ھامان ياكى ئۇنداق، ياكى مۇنداق سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن باشقا مىللەتلەر بىلەن ئۆزئارا ئۇچرىشىدۇ، مەدەنىيەت ئالماشتۇرىدۇ. مانا بۇ خىل ئۇچرىشىش، مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش ئۆز نۆۋىتىدە شۇ مىللەتنىڭ تىلىدىكى سۆزلەرنىڭ مەنىسىدە بەزىبىر ئۆزگىرىشلەرنى كەلتۈرۈپ چىقارماي قالمايدۇ. بۇ خىل مەنە ئۆزگىرىشى كۆپرەك ئۆزى ئۇچراشقان، ئالاقە قىلغان شۇ مىللەت تىلىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىشىدىن بولۇشى مۇمكىن. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدىكى «قىزىل»، «قارا»، «سېرىق» دېگەن سۆزلەرنىڭ مەنىلىرىدىكى ئۆزگىرىشلەرنى ئۇيغۇرلارنىڭ رۇس ياكى خەنزۇلارنىڭ تۇرلۇك ژانىرلاردىكى ئەسەرلىرىنىڭ ئۇيغۇر تىلىغا كۆپلەپ تەرجىمە قىلىنغانلىقىدىن ئايرىپ قارىغىلى بولمايدۇ. ئالايلۇق، ئۇيغۇر تىلىدا «قىزىل» دېگەن سۆز ئەسلىي بىر خىل رەڭنى بىلدۈرىدىغان سۆز ئىدى. ھازىر ئۇ سۆزگە ① «ئىنقىلابىي، سىياسىي ئېڭى يۇقىرى، سىياسىيۈنلۈكى كۈچلۈك» دېگەن مەنە، ② «ئىككىنچى قېتىملىق ئىچكى ئىنقىلابىي ئۇرۇش مەزگىلىدە جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيەسى رەھبەرلىكىدىكى قىلغان ئىنقىلابىي ئارمىيە» دېگەن مەنە، ③ «1946 - يىلىدىن ئىلگىرىكى سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى ئارمىيەسى» دېگەن مەنىلەر يۇكلەندى. «سېرىق» دېگەن سۆز ئەسلىي «سامان، جۇزە، ئالتۇن قاتارلىق نەرسىلەرنىڭ رەڭگى»نى بىلدۈرىدىغان سۆز ئىدى، ھازىر يەنە «ئىدىيەسى ساغلام بولمىغان، شەھۋانىيلىقنى، بۇزۇقچىلىقنى تەرغىب قىلىدىغان» دېگەن

مەنىلەردىمۇ قوللىنىلىدىغان بولدى (مەسىلەن، «سېرىق فىلىم».) «ئاق» دېگەن سۆز ئەسلىي «پاختا، قار ياكى سۈتنىڭ رەڭگىگە ئوخشايدىغان رەڭ» دېگەن مەنىنى بىلدۈرەتتى، ھازىر يەنە باشقا مەنىلىرى بىلەن بىللە «ئىنقىلابىي بولمىغان، ئەكسىلئىنقىلابىي» دېگەن مەندىمۇ قوللىنىلىدىغان بولدى. (مەسىلەن، ئاقلار رايونى).

2. سۆز مەنىسىنىڭ ئۆزگىرىشىدىكى ئىچكى سەۋەبلەر

ھەرقانداق بىر شەيئىنىڭ تەرەققىياتىدا ھەل قىلغۇچ رول ئويناىدىغان ئامىل يەنىلا ئىچكى سەۋەب. شۇڭا، تىل تەرەققىياتى، جۈملىدىن سۆز مەنىسىنىڭ ئۆزگىرىشىنى ئالدى بىلەن تاشقى سەۋەب نۇقتىسىدىن ئەمەس، بەلكى تىل سىستېمىسىدىكى ھەرقايسى ئامىللارنىڭ ئۆزئارا مۇناسىۋىتىدىن چۈشەندۈرۈشكە توغرا كېلىدۇ.

تىل ــ فونېتىكا، لېكسىكا ۋە گىرامماتىكىدىن تەركىب تاپقان بىر پۈتۈن سىستېما. ئۇنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ھەرقايسى ئامىللار قارىمۇقارشىلىق ــ بىرلىك مۇناسىۋىتىدە تۇرىدۇ. ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا بىر خىل تەڭپۇڭلۇق بولىدۇ. ئەگەر مەلۇم بىر ئامىل يېڭى ئالاقە ئېھتىياجىنى قامداش ئۈچۈن ياكى باشقا تىللارنىڭ تەسىرى ۋە ياكى باشقا سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ئەسلىدىكى تەڭپۇڭلۇقنى بۇزۇۋەتسە، تىل سىستېمىسىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى مۇناسىۋەتلىك ئېلېمېنتلار يېڭى تەڭپۇڭلۇققا ئېرىشىش ئۈچۈن، ئۆزىنىڭ باشقا ئېلېمېنتلار بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى تەڭشەيدۇ. دېمەك، تىلنىڭ ئىچكى ئامىللىرىنىڭ ئۆزئارا تەسىرىمۇ سۆز مەنىسىنىڭ ئۆزگىرىشىگە سەۋەبچى بولىدۇ. مەسىلەن، سۆزلەردىكى تۈرلۈك تاۋۇش ئۆزگىرىشلىرى سۆز مەنىسىنىڭ ئۆزگىرىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ، ئالايلۇق، «شامالسىز،

ھاۋاسى نەپەسسىز بوغۇپ قويىدىغان، نەم ئىسسىق» دېگەن مەندىكى «تىنچىق» دېگەن سۆز تاۋۇش ئۆزگىرىشىگە ئۇچراپ، ئۇنىڭدىن «تۇنجۇق» دېگەن بىر سۆز بۆلۈنۈپ چىققان، نەتىجىدە بۇ سۆز «ھاۋانىڭ يېتىشمەسلىكى ياكى توسۇلۇپ قېلىشىدىن نەپەس ئالالماي قىينالماق، بوغۇلماق» دېگەن مەنىگە ئىگە قىلىنغان. «تەتۇر ئۆرۈمەك» دېگەن مەندىكى «ئاغدۇر (مەسىلەن، يەر ئاغدۇرماق)» دېگەن بۇ سۆز تاۋۇش ئۆزگىرىشىگە ئۇچراپ، ئۇنىڭدىن «ئاختۇر» دېگەن بىر سۆز شەكىللەنگەن. نەتىجىدە، ئۇ سۆز «ئىزدىمەك (مەسىلەن، ئۆينى ئاختۇرماق)» دېگەن مەنىگە ئىگە قىلىنغان. «ئاۋاز» مەنىسىدىكى «تاۋۇش» سۆزى تاۋۇش ئۆزگىرىشىگە ئۇچراپ، ئۇ سۆزدىن «تىۋىش» دېگەن بىر سۆز شەكىللەنگەن. نەتىجىدە، ئۇ سۆز «بىلىنەر ــ بىلىنمەس ئاۋاز» دېگەن مەنىگە ئىگە قىلىنغان.

§2. سۆز مەنىسىدىكى ئۆزگىرىشلەر

تىل تەرەققىياتى جەريانىدا سۆزلۈكتىكى كۆپلىگەن سۆزلەرنىڭ مەنىلىرىدە ئۆزگىرىش پەيدا بولىدۇ. چۈنكى، جەمئىيەت تەرەققىياتى داۋامىدا بەزى يېڭى شەيئى ۋە يېڭى ئۇقۇملار ئۈزلۈكسىز مەيدانغا كېلىپ تۇرىدۇ. بۇ يېڭى شەيئى ۋە يېڭى ئۇقۇملار تىلدا بەزىدە يېڭى سۆزلەر بىلەن ئىپادىلەنسە، يەنە بەزىدە يېڭى سۆزلەر بىلەن ئىپادىلەنمەي، تىلدا ئەسلىدە بار سۆزلەرگە يېڭى مەنە يۈكلەش يولى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. يەنە بەزى سۆزلەر ئىلگىرىكى دەۋرلەردە بىر تۇردىكى بىرقانچە شەيئىنى ئىپادىلىگەن بولسا، دەۋرلەرنىڭ ئۆتۈشى بىلەن شۇلار ئىچىدىكى بىرىنىلا بىلدۈرىدىغان بولۇپ قالىدۇ. يەنە بەزى سۆزلەر قەدىمكى دەۋرلەردە مەلۇم بىر خىل مەنە بىلدۈرگەن بولسا، كېيىنكى دەۋرلەردە باشقا بىر خىل

مەنىگە ئىگە بولۇپ قالىدۇ. سۆز مەنىسىدە يۇز بېرىدىغان مۇشۇ خىل ئۆزگىرىشلەر سۆز مەنىسىدىكى ئۆزگىرىش بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. دېمەك، تىل تەرەققىياتى جەريانىدا سۆز مەنىلىرىنىڭ كۆپىيىشى، ئازىيىشى، كۆچۈشى قاتارلىق ھادىسىلەر ئومۇملاشتۇرۇلۇپ سۆز مەنىسىدىكى ئۆزگىرىشلەر ئومۇمەن تۆۋەندىكى جەھەتلەردە كۆرۈلىدۇ:

1. سۆز مەنىسىنىڭ كېڭىيىشى

سۆز مەنىسىنىڭ كېڭىيىشى دېگىنىمىز، تىل تەرەققىياتى جەريانىدا، سۆزنىڭ مەنە ئۆزىكىنىڭ كۆپىيىشىگە قارىتىلغان، تىلدا ئەسلىدە بىر سۆز بىرلا شەيئى ياكى ھادىسە ھەققىدىكى ئۇقۇمنى ئىپادىلىگەن بولسا، كېيىنكى دەۋرلەردە ئۇ شۇ شەيئى ياكى ھادىسە بىلەن خاراكتېرى ياكى رولى ئوخشاشىپ كېتىدىغان باشقا شەيئى ياكى ھادىسە ھەققىدىكى ئۇقۇمنىمۇ ئىپادىلەيدىغان بولۇپ قالىدۇ. مانا بۇ خىل ھادىسە سۆز مەنىسىنىڭ كېڭىيىشى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

سۆز مەنىسىنىڭ كېڭىيىشىدە، ئاز بىر قىسىم سۆزلەرنىڭ مەنە دائىرىسى (ھەجمى) كېڭەيسە، كۆپ قىسىم سۆزلەرنىڭ مەنە ئۆزەكلىرىدە كۆپىيىش يۇز بېرىدۇ. مەسىلەن:

«ئۇلاغ» دېگەن سۆز ئىلگىرىكى دەۋرلەردە «خانىنىڭ بۇيرۇقىنى توشۇغۇچى پوچتىكەشلەرنىڭ مەنزىللەردە يەڭگۈشلەپ مىنىدىغان ئېتى» نىلا بىلدۈرگەن بولسا، ھازىر «مىنىشكە ۋە ئىشلەپچىقىرىش ئۈچۈن ئىشلىتىشكە بولىدىغان ئات، قېچىر، ئېشەك، تۆگە، ئۆكۈز قاتارلىق ئائىلە ھايۋانلىرى» نى بىلدۈرىدۇ. دېمەك، بۇ سۆزنىڭ مەنە دائىرىسى (ھەجمى) كېڭەيگەن.

«ئوق» سۆزى ئەسلىي «ياغا قويۇپ ئېتىلىدىغان، ئۇچى نەيزە

شەكىللىك، ئۇزۇن، ئىنچىكە تاياقچە» نى بىلدۈرگەن بولسا، ھازىر «مىلتىق، تاپانچا، پىلىموت، زەمبىرەك قاتارلىقلارغا جايلاشتۇرۇپ ئېتىلىدىغان، ئېتىلغاندىن كېيىن ئۇچۇپ بېرىپ نىشانغا تېگىدىغان، ۋەيران قىلىش، ئۆلتۈرۈش كۈچىگە ئىگە نەرسە» نىمۇ بىلدۈرىدۇ.

ئەسلىدە «ئىسىم» سۆزى «نام، ئات» دېگەن مەنىنى، «سۈپەت» دېگەن سۆز «ساپا» دېگەن مەنىنى، «سان» دېگەن سۆز مەلۇم بىرنەرسىنىڭ سانىنى، «ئالماش» دېگەن سۆز «بىرى بىرنىڭ ئورنىنى ئالماق» دېگەن مەنىنى بىلدۈرگەن بولسا، ھازىر ئۇيغۇر تىلى گىراماتىكىسى تەتقىقاتىنىڭ نەتىجىسىدە، سۆز تۈركۈملىرىنىڭ نامىنىمۇ بىلدۈرىدىغان بولدى. دېمەك، «ئوق، ئىسىم، سۈپەت، سان، ئالماش» دېگەن سۆزلەرنىڭ مەنە ئۆزەكلىرى كۆپەيگەن.

«بۇلاق» سۆزى ئەسلىي «يەر ئاستىدىن چىققان سۇ مەنبەسى ۋە ئۇنىڭ ئېغىزى» نى بىلدۈرەتتى، ھازىر بولسا «پۈتمەس - تۈگىمەس مەنبە» دېگەن مەنىدىمۇ قوللىنىلىدۇ. (مەسىلەن، كىتابنى سۆي، ئۇ بىلىم بۇلىقى).

«بۇشۇك» سۆزى ئەسلىي «بوۋاقنى بۆلەپ بېقىش ئۈچۈن ياسالغان كارىۋات شەكىللىك جابدۇق» نى بىلدۈرەتتى، ھازىر يەنە «بىرەر نەرسىنىڭ، ۋەقە - ھادىسىنىڭ تۇغۇلغان، بارلىققا كەلگەن يېرى، ماكانى» دېگەن مەنىدىمۇ قوللىنىلىدۇ. (مەسىلەن، يەنئەن ــ ئىنقىلاب بۇشۇكى). دېمەك، ئۇ ئىككى سۆزنىڭ مەنە ئۆزەكلىرىمۇ كۆپەيگەن.

تىلدىكى كۆپ مەنىلىك سۆزلەر دەل سۆز مەنىسىنىڭ كېڭەيگەنلىكىنىڭ مەھسۇلىدۇر.

2. سۆز مەنىسىنىڭ تارىيىشى

سۆز مەنىسىنىڭ تارىيىشى دېگىنىمىز، تىل تەرەققىياتى

جەريانىدا، سۆزنىڭ مەنە ئۆزەكلىرىنىڭ ئازىيىشىغا قارىتىلغان. تىلدا ئەسلىدە بىر سۆز خاراكتېرى ياكى رولى ئوخشىشىپ كېتىدىغان بىرقانچە شەيئى ياكى ھادىسە ھەققىدىكى ئۇقۇملارنى ئىپادىلىگەن بولسا، كېيىنكى دەۋرلەردە ئۇ شەيئى ياكى ھادىسىلەرنىڭ ئۆزئارا پەرقى ئىنچىكە تونۇلغاندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى پەقەت بىرلا شەيئى ياكى ھادىسە ھەققىدىكى ئۇقۇمنى بىلدۈرىدىغان بولۇپ قالىدۇ، يەنى سۆز مەنىلىرىدە يەككىلىنىش ھادىسىسى يۈز بېرىدۇ. مانا بۇ خىل ئۆزگىرىش سۆز مەنىسىنىڭ تارىيىشى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. مەسىلەن:

«ساغلىق (ساغ ـ لىق)» سۆزى قەدىمكى دەۋرلەردە «سېغىشقا بولىدىغان بارلىق ھايۋان» نى بىلدۈرگەن بولسا، ھازىر «ئىككى چىشلىقتىن ئاشقان چىشى قوي» نىلا بىلدۈرىدۇ.

«بېغىش (باغىش)» سۆزى قەدىمكى دەۋرلەردە «بارماق ۋە باشقا ئەزالارنىڭ بوغۇمى، قومۇش قاتارلىق زىرائەتلەرنىڭمۇ بوغۇمى» نى بىلدۈرەتتى. ھازىر بولسا پەقەت «ئالىقان بىلەن بىلەكنىڭ تۇتاشقان ئورنى» نىلا بىلدۈرىدۇ.

«چىشى» دېگەن سۆز قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا «تىشى» شەكلىدە بولۇپ، ئەسلىي «ئادەم ۋە باشقا جانلىقلارنىڭ چىشى جىنسىلىقى» دېگەن مەنىگە ئىگە ئىدى. ھازىرقى دەۋردە بولسا ئۇ سۆزنىڭ مەنە دائىرىسى (ھەجمى) تارىيىپ، پەقەت «ھايۋان ۋە قۇش قاتارلىقلارنىڭ ئەركەكىنىڭ ئەكسى» نىلا بىلدۈرىدىغان بولۇپ قالدى.

«قىسىر» دېگەن سۆز ئەسلىي «تۇغمايدىغان خوتۇن ۋە ھايۋان» دېگەن مەنىنى بىلدۈرەتتى، ھازىر بولسا پەقەت «چىشى ھايۋانلارنىڭ بوغاز بولالمايدىغان چېغى» دېگەن مەنىدىلا قوللىنىلىدۇ. دېمەك، بۇنىڭدىمۇ سۆزنىڭ مەنە دائىرىسى

تارايغان.

«نەزىر» دېگەن سۆز ئەسلىي تۆۋەندىكى ئۇچ خىل مەنىنى بىلدۈرەتتى: ① «ساۋاب تېپىش ئۈچۈن خۇدا يولىدا بېرىلگەن نەرسە»، ② «ئۆلگۈچىنىڭ روھىغا ئاتاپ ياغ پۈرتىپ، جامائەتنىڭ ئالدىغا ئاش ـ تائام كەلتۈرۈپ خەتمىقۇرئان قىلىش پائالىيىتى»، ③ «ئاللاغا بېرىلگەن ۋەدە، قەسەم». ھازىرقى دەۋردە «نەزىر» دېگەن بۇ سۆزنىڭ ئالدىنقى ئىككى خىل مەنىسىلا ساقلىنىپ قېلىپ، كېيىنكى مەنىسى يوقىلىپ كەتتى. دېمەك، بۇ سۆزنىڭ مەنە ئۆزەكلىرىدە ئازىيىش ھادىسىسى يۈز بەردى.

تىلىمىزدىكى «ئۆرۈك، كەنت، تېرىق، تۆمۈر» دېگەندەك سۆزلەرنىڭ مەنىلىرىدىمۇ تارىيىش ھادىسىسى يۈز بەرگەن.

3 . سۆز مەنىسىنىڭ كۆچۈشى

تىل تەرەققىياتى جەريانىدا بەزى سۆزلەرنىڭ ئەڭ دەسلەپكى مەنە ئۆزىكى بارا ـ بارا ئىستېمالدىن قېلىپ، ئۇنىڭ ئورنىنى شۇ سۆزنىڭ كېيىنكى مەنە ئۆزىكى ئىگىلەيدىغان ئەھۋال بولۇپ تۇرىدۇ. تىل تەرەققىياتىدا سۆز مەنىلىرىدە يۈز بېرىدىغان بۇ خىل ئۆزگىرىش سۆز مەنىسىنىڭ كۆچۈشى دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن:

«سۇپرا» دېگەن سۆز «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا «يېمەكلىكلەرنىڭ ئاستىغا سالىدىغان داستىخان» دەپ ئىزاھلانغان بولسا (مەسىلەن، نامى ئۇلۇغ، سۇپرىسى قۇرۇق)، ھازىر «خېمىر يايغاندا ئاستىغا سالىدىغان رەخت ياكى باشقا نەرسە» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان بولۇپ قالغان.

«ئىشىك» سۆزى «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا «بوسۇغا» دەپ چۈشەندۈرۈلگەن بولسا، ھازىر «ئۆي، خانا، بىنا، ھويلىلارنىڭ كىرىپ ـ چىقىدىغان يېرىگە ئورنىتىلغان، ئېچىپ ـ يېپىپ

تۇرۇشقا ماسلاشقان قۇرۇلمىسى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

«ئاپا» دېگەن سۆز ئىلگىرى «ھەدە، ئاچا، قىز بىر تۇغقان» دېگەن مەنىدە قوللىنىلغان بولسا، ھازىر «بالىلىق ياكى بالىسى بار ئايال، ئانا» دېگەن مەنىدە قوللىنىلىدۇ.

«ئەپكەش» دېگەن سۆز چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدىكى «ئابكەش» سۆزىنىڭ فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشىگە ئۇچرىشىدىن شەكىللەنگەن سۆز بولۇپ، ئۇ سۆز چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە «سۇ توشۇيدىغان ئادەم» دېگەن مەنىدە ئىدى، ھازىر بولسا، «چېلەك، سېۋەت ۋە باشقا يۇك - تاقلارنى كۆتۈرۈش ئۈچۈن ئىشلىتىدىغان، بالداق ياغاچنىڭ ئىككى ئۇچىغا ئىلمەك تۆمۈر ياكى ياغاچ ئىلمەك بېكىتىلگەن سايمان» دېگەن مەنىنى قوللىنىلىدۇ.

«يەل» دېگەن سۆز ئەسلىي «شامال» دېگەن مەنىدە ئىدى، ھازىر بولسا «بەدەندىكى ھاۋا» دېگەن مەنىدە قوللىنىلىدۇ.

«ئوسال» سۆزى ئەسلىي «بېپەرۋا» دېگەن مەنىدە قوللىنىلغان بولسا، ھازىر «يامان، ناچار» دېگەن مەنىدە قوللىنىلىدۇ.

«چالما» سۆزى ئەسلىي «قوي، تۆگە ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش ماللارنىڭ قىغىدىن قىشتا قالاش ئۈچۈن كېسەكتەك قىلىپ قۇرۇتۇلغان تېزەك» دېگەن مەنىدە قوللىنىلغان بولسا، ھازىر «تەركىبىگە سۇ ئارىلاشقاندىن كېيىن قاتقان توپا، داڭگال» دېگەن مەنىدە قوللىنىلىدۇ.

تىلىمىزدىكى «يولداش، ئەمگەك، خوتۇن (خاتون)، قاداچ، چىم» دېگەندەك سۆزلەرنىڭ مەنىلىرىدىمۇ كۆچۈش ھادىسىسى يۈز بەرگەن.

4. سۆز مەنىسىنىڭ يوقىلىشى

سۆز مەنىسىنىڭ يوقىلىشى دېگىنىمىز، تىل تەرەققىياتى جەريانىدا بەزى سۆزلەرنىڭ مەنىلىرى يوقىلىپ، پەقەت

فونېتىكىلىق شەكلىنىڭلا ساقلىنىپ قېلىش ھادىسىسىگە قارىتىلىدۇ. مەنىسى يوقالغان بۇ تەركىبلەر (فونېتىكىلىق شەكىللەر) يەككە ئىشلىتىلمەيدۇ، پەقەت لېكسىكىلىق مەنىگە ئىگە مۇستەقىل سۆزلەر بىلەن بىرىكتۈرۈلۈپ، جۈپ سۆز شەكلىدە قوللىنىلىدۇ. يەنە بىر جەھەتتىن، مەنىسى يوقالغان ئۇ تەركىبلەر (فونېتىكىلىق شەكىللەر) ئۆزىنىڭ ئەسلىدىكى (يوقالغان) لېكسىكىلىق مەنىسىگە يېقىن ياكى ئوخشىشىدىغان ھەم ھازىرمۇ كەڭ قوللىنىلىدىغان مۇستەقىل سۆزلەرگە يانداش ھالدا ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن، «تۇش» سۆزى «قۇتادغۇبىلىك» تە «دوست، تەڭ، ئوخشاش» دېگەن مەنىلەردە قوللىنىلغان بولسا، ھازىر ئۇ سۆزنىڭ مەنىسى يوقىلىپ، مەنىسىز تەركىبكە ئايلىنىپ، پەقەت «تەڭ» سۆزى بىلەن بىرىكتۈرۈلۈپ «تەڭتۇش» دېگەن شەكىلدىلا قوللىنىلىدۇ.

«بۇگرى» سۆزى «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا «ئەگرى» دەپ ئىزاھلانغان بولسا، ھازىر ئۇ سۆزنىڭ مەنىسى يوقىلىپ، مەنىسىز تەركىبكە ئايلىنىپ، پەقەت «قىڭغىر ئېگىلگەن» دېگەن مەنىدىكى «ئەگرى» سۆزى بىلەن بىرىكىپ «ئەگرى - بۇگرى» دېگەن جۈپ سۆز شەكىلدىلا قوللىنىلىدۇ.

«پۇچاق (پۇچاق)» سۆزى «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا «بۇلۇڭ» دەپ ئىزاھلانغان بولسا، ھازىر ئۇ سۆزنىڭ مەنىسى يوقىلىپ، مەنىسىز تەركىبكە ئايلىنىپ، پەقەت «بىر نۇقتىدىن چىققان ئىككى نۇردىن ھاسىل بولغان شەكىل» نى بىلدۈرىدىغان «بۇلۇڭ» سۆزى بىلەن بىرىكىپ، «بۇلۇڭ - پۇچاق» دېگەن جۈپ سۆز شەكىلدىلا قوللىنىلىدۇ.

«سىلاق» دېگەن سۆز قەدىمكى دەۋرلەردە «ئاغرىق» دېگەن مەنىدە قوللىنىلغان بولسا، ھازىر ئۇ سۆزنىڭ مەنىسى يوقىلىپ، مەنىسىز تەركىبكە ئايلىنىپ، پەقەت «كېسەللىنىش، چارچاش ياكى جاراھەتلىنىش نەتىجىسىدە سېزىلگەن جىسمانىي

ئازاب» دېگەن مەنىدىكى «ئاغرىق» سۆزى بىلەن بىرىكىپ «ئاغرىق - سىلاق» دېگەن جۈپ سۆز شەكىللىنىدۇ.

«ئېسەن» دېگەن سۆز قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا «ئامان» دېگەن مەنىنى بىلدۈرگەن بولسا، هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە ئۇ سۆزنىڭ مەنىسى يوقىلىپ، مەنىسىز تەركىبكە ئايلىنىپ، «ساق - سالامەت، خېيىم - خەتەرسىز» ۋە «تىنچ، ئاسايىشلىق، غەم - ئەندىشىسىز» دېگەن مەنىلەردىكى «ئامان» سۆزى بىلەن بىرىكىپ «ئامان - ئېسەن» دېگەن جۈپ سۆز شەكىللىنىدۇ.

«چاقا» (جاقا) دېگەن سۆز ئەسلىي قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا «بالا» دېگەن مەنىدە قوللىنىلغان بولسا، هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئۇ سۆزنىڭ مەنىسى يوقىلىپ، مەنىسىز تەركىبكە ئايلىنىپ، پەقەت «جانلىقلاردىن تۆرەلگەن تۆرەلمە، پەرزەنت» دېگەن مەنىلەردىكى «بالا» دېگەن سۆز بىلەن بىرىكىپ «بالىچاقا» دېگەن جۈپ سۆز شەكىللىنىدۇ.

5. سۆزنىڭ تۈس مەنىسىدىكى ئۆزگىرىشلەر

بىر قىسىم سۆزلەرنىڭ يېڭى مەنە ئۆزىكى پەيدا بولۇش بىلەن بىللە، شۇ يېڭى مەنە ئۆزىكى ئاساسىدا يېڭى تۈس مەنىسىمۇ پەيدا بولىدۇ. بۇ خىل هادىسە سۆزلەرنىڭ تۈس مەنىسىدىكى ئۆزگىرىش دېيىلىدۇ. تىلدا بىر قىسىم سۆزلەر ئەڭ دەسلەپكى مەنە ئۆزىكى ئاساسىدا بىر خىل تۈس مەنىسىگە ئىگە بولغان بولسا، يېڭى مەنە ئۆزەكلىرىنىڭ بارلىققا كېلىشىگە ئەگىشىپ، شۇ يېڭى مەنە ئۆزىكى ئاساسىدا باشقا بىر خىل تۈس مەنىسىگە ئىگە بولۇپ قالىدۇ. مەسىلەن:

«ئاقساقال» دېگەن سۆز ئەسلىي «ياشانغان، مويسپىت، مۆتىۋەر» دېگەن مەنە ئۆزىكى ئاساسىدا ئىجابىي تۈس مەنىسىدە قوللىنىلغان بولسا، كېيىنكى دەۋرلەردە «ئاتىكارچى، ئۆزىگە

مۇناسىۋەتسىز ئىشلارغا ئارىلىشىۋالىدىغان» دېگەن مەنە ئۆزىكىنىڭ بارلىققا كېلىشىگە ئەگىشىپ، شۇ مەنە ئۆزىكى ئاساسىدا سەلبىي تۈس مەنىسىدە قوللىنىلىدىغان بولغان.

«بۆرە» دېگەن سۆز ئەسلىي «شەكلى ئىتقا ئوخشىشىدىغان، يۇزى ئۇزۇن، قۇلىقى تىك، تۇكلىرى سېرىق ياكى سۇس قوڭۇر، قۇيرۇقى پەسكە ساڭگىلاپ تۇرىدىغان بىر خىل سۈت ئەمگۈچى هايۋان» نى بىلدۈرۈش بىلەن بىللە ئىجابىي تۈس مەنىسىدە قوللىنىلاتتى، هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە بولسا «ئاچ كۆز، ۋەهشىي» دېگەن مەنە ئۆزىكىنىڭ بارلىققا كېلىشىگە ئەگىشىپ، شۇ مەنە ئۆزىكى ئاساسىدا سەلبىي تۈس مەنىسىدىمۇ قوللىنىلىدىغان بولدى.

«قارا» دېگەن سۆز قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى دەۋردە «بۇيۇق، ئۇلۇغ، چوڭ، كاتتا» دېگەن مەنە ئۆزىكى ئاساسىدا ئىجابىي تۈس مەنىسىدە قوللىنىلاتتى، كېيىنكى دەۋرلەردە «تۆھمەت، بوھتان، بەتنام» دېگەن مەنە ئۆزىكى ئاساسىدا سەلبىي تۈس مەنىسىدىمۇ قوللىنىلىدىغان بولدى.

«ئەسكى» دېگەن سۆز ئەسلىي «ئىشلىتىلىپ، كۆپ تۇتۇلۇپ كونىرىغان، كونا، سۈپىتىدىن چۈشكەن» دېگەن مەنە ئۆزىكى ئاساسىدا ئىجابىي ۋە سەلبىي تەرەپكە ئورتاق قوللىنىلاتتى. كېيىنكى دەۋرلەردە ئۇ سۆزنىڭ «يامان، بۇزۇق، ئوسال، ناچار» دېگەن مەنە ئۆزىكىنىڭ بارلىققا كېلىشىگە ئەگىشىپ ئۇ سۆز شۇ مەنە ئۆزىكى ئاساسىدا سەلبىي تۈس مەنىسىدە قوللىنىلىدىغان بولدى.

سۆز مەنىسىنىڭ كېڭىيىشى، سۆز مەنىسىنىڭ تارىيىشى، سۆز مەنىسىنىڭ كۆچۈشى، سۆز مەنىسىنىڭ يوقىلىشى، سۆزنىڭ تۈس مەنىلىرىنىڭ ئۆزگىرىشى قاتارلىق سىمانتىكىلىق هادىسىلەر ئىچىدە سۆز مەنىسىنىڭ كېڭىيىشى ئەڭ ئومۇميۈزلۈك هادىسىدۇر.

تۆتىنچى باب

سۆزلەرنىڭ مەنە جەھەتتىن تۈركۈملىنىشى

§1. بىر مەنىلىك سۆزلەر ۋە كۆپ مەنىلىك سۆزلەر

تىلدىكى بەزى سۆزلەر بىرلا مەنە ئۆزىكىدىن تەركىب تاپسا، يەنە بەزى سۆزلەر ئىككى ياكى ئۇنىڭدىن ئارتۇق مەنە ئۆزىكىدىن تەركىب تاپىدۇ. شۇڭا، سۆزلەر مەنە ئۆزىكىنىڭ بىر، ئىككى ياكى ئۇنىڭدىن ئارتۇق بولۇشىغا قاراپ بىر مەنىلىك سۆزلەر ۋە كۆپ مەنىلىك سۆزلەر دەپ ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

1 . بىر مەنىلىك سۆزلەر

پەقەت بىرلا مەنە ئۆزىكىگە ئىگە سۆزلەر بىر مەنىلىك سۆزلەر دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، «قونالغۇ» دېگەن سۆز «يولۇچىلار، سەپەرگە چىققانلار قونۇپ ئۆتىدىغان جاي» دېگەن مەنىدىن باشقا مەنىگە ئىگە ئەمەس؛ «ئاشپەز» دېگەن سۆز «ئاش ئېتىدىغان ئۇستا» دېگەن مەنىدىن باشقا مەنىگە ئىگە ئەمەس. «قول يازما» دېگەن سۆز «بىرەر ئەسەرنىڭ قول بىلەن يېزىلغان ئەسلىي نۇسخىسى» دېگەن مەنىدىن باشقا مەنىگە ئىگە ئەمەس. دېمەك، بۇ ئۇچ سۆز بىر مەنىلىك سۆزدۇر. ئومۇمەن، پەن – تېخنىكا ئاتالغۇلىرى، خاس ئىسىملار، باشقا تىللاردىن يېڭى كىرىپ ئۆزلەشكەن سۆزلەر بىر مەنىلىك بولىدۇ. مەسىلەن، «ئاتوم، مولېكۇلا، تەڭلىمە، قەشقەر، زوردۇن سابىر، پارتىيە، سوتسىيالىزم، زۇڭلى ...» دېگەندەك سۆزلەر.

2 . كۆپ مەنىلىك سۆزلەر

ئەگەر بەزى سۆزلەر ئۆزئارا مۇناسىۋەتلىك ئىككى ياكى ئۇنىڭدىن ئارتۇق مەنە ئۆزىكىگە ئىگە بولسا، بۇنداق سۆزلەر كۆپ مەنىلىك سۆزلەر دەپ ئاتىلىدۇ.

كۆپ مەنىلىك سۆزلەر بىر مەنىلىك سۆزلەردىن تەرەققىي قىلىپ تەدرىجىي شەكىللىنىدۇ. بىر سۆز تىلدا يېڭى پەيدا بولغاندا، ئۇ بىرلا مەنە ئۆزىكىگە ئىگە بولىدۇ. كىشىلەر ئۇ سۆزنىڭ ئاشۇ ئەسلىي مەنە ئۆزىكىنى قوللىنىش جەريانىدا، شۇ مەنە ئۆزىكىگە تەقلىد قىلىش، ماسلاشتۇرۇش ئاساسىدا ئۇ مەنە ئۆزىكىگە مۇناسىۋەتلىك باشقا مەنە ئۆزەكلىرىنىمۇ شەكىللەندۈرىدۇ. كېيىن شەكىللەنگەن بۇنداق مەنە ئۆزەكلىرى ئەسلىدىكى مەنە ئۆزىكى بىلەن ئۇزاق مۇددەت تەڭ قوللىنىش ۋە كەڭ ئومۇملىشىش نەتىجىسىدە كۆپ مەنىلىك سۆزلەر بارلىققا كېلىدۇ. مەسىلەن، «يالىڭاچ» دېگەن سۆز ① ئۇستىبېشىغا كىيىم كىيمىگەن، كىيىمسىز (ياغ يېپ يالىڭاچ يات)؛ ② يوپۇرماقسىز، قاقشال (گۈللەرمۇ شۇ چاغ بولۇپ يالىڭاچ، نومۇسچان قىزدەك ئۇيلىپ قالدى)؛ ③ گىياهسىز، گىياھ ئونمىگەن (يالىڭاچ يەر)؛ ④ كەمبەغەل، يوقسۇل (بۇ ئوردا بىزدەك يالىڭاچلارنىڭ قان – تەرى بىلەن پۈتكەن)؛ ⑤ ئوچۇق – ئاشكارا، ئېنىق؛ روشەن (گەپنى ئەجەب يالىڭاچلا قىلىۋەتتىڭغۇ؟)؛ ⑥ قىن، غىلاپلاردىن سۇغۇرۇۋېلىنغان، غىلاپقا سېلىنمىغان (ئىشىك ئېچىلغاندىن كېيىن مەنسۇر بىلەن يىگىرمە كىشى قىلىچلىرىنى يالىڭاچ ھالدا تۈتۈپ كىرىپ، شەمسۇننىاھارغا سالام بېرىپتۇ)؛ ⑦ قۇپقۇرۇق، ھېچ نەرسە يوق (ئۆيىمچى ياپيالىڭاچ ئىدى) دېگەندەك يەتتە خىل مەنە ئۆزىكىگە ئىگە بولۇپ، كېيىنكى ئالتە خىل مەنە ئۆزىكى بىرىنچى خىل مەنە ئۆزىكى ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن.

كۆپ مەنىلىك سۆزلەر كونتېكستتا ئومۇمەن بىر مەنىلىك بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ، يەنى بىرلا مەنە ئۆزىكى رول ئويناپدۇ. چۈنكى، كونتېكست بىرقانچە مەنىدىن پەقەت بىرىنى ئاشكارا ئورۇنغا ئۆتكۈزۈپ، قالغان مەنىلەرنى چەتكە قاقىدۇ. شۇڭا، كۆپ مەنىلىك سۆزلەر ئۆزئارا ئالاھىدە قالايمىقانچىلىق پەيدا قىلمايدۇ.

كۆپ مەنىلىك سۆزلەرنىڭ ھەرقايسى مەنە ئۆزەكلىرى ئوتتۇرىسىدا چوقۇم بىرى ئاساسىدا بارلىققا كەلگەنلىكىدىن ئىبارەت ئىچكى باغلىنىش بولۇشى كېرەك. ئەگەر بىر خىل سۆز شەكلى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدىغان بىرقانچە خىل مەنە ئۆزەكلىرى ئوتتۇرىسىدا ئۇ خىل ئىچكى باغلىنىش بولمايدىكەن، ئۇ كۆپ مەنىلىك سۆز ئەمەس، بەلكى ئايرىم - ئايرىم بىرقانچە سۆز بولۇپ قالىدۇ.

§2. مەنىداش سۆزلەر

1. مەنىداش سۆزلەرنىڭ ئېنىقلىمىسى

ئىدراكىي مەنىلىرى ئوخشاش ياكى ئوخشىشىپ كېتىدىغان بىر گۇرۇپپا سۆز مەنىداش سۆزلەر دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن:

ئەما، قارىغۇ، كور؛ كۆچ، قۇۋۋەت، ماغدۇر، مادار، قۇدرەت؛ ئوقۇتقۇچى، مۇئەللىم؛ دە -، ئېيت -، سۆزلە -، گەپ قىل -؛ سەن، سىز، سىلى؛ جۇپ، قوش؛ ئەتەي، قەستەن ...

مەنىداش سۆزلەر بولۇش ئۇچۇن، سۆزلەرنىڭ ئىدراكىي مەنىلىرى ئوخشاش ياكى يېقىن بولغاندىن باشقا يەنە ئۇلارنىڭ ھەممىسى مۇئەييەن بىر سۆز تۇركۈمىگە تەۋە بولۇشى كېرەك. مەسىلەن، «ئەل، ۋەتەن، دۆلەت، مەملىكەت» دېگەن سۆزلەر ئۆزئارا مەنىداش سۆزلەر بولۇپ، ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئىسىم تۇركۈمىگە كىرسە، «قەھرىمان، باتۇر، جەسۇر، قەيسەر، پالۋان»

دېگەن سۆزلەر ئۆزئارا مەنىداش سۆزلەر بولۇپ، ئۇلارنىڭ ھەممىسى سۈپەت تۇركۈمىگە كىرىدۇ. «سولماق، قاممىاق» دېگەن سۆزلەر ئۆزئارا مەنىداش سۆزلەر بولۇپ، ئۇلار پېئىل سۆز تۇركۈمىگە تەۋە بولسا، «سەن، سىز، سىلى، ئۆزلىرى» دېگەن سۆزلەرمۇ ئۆزئارا مەنىداش سۆزلەر بولۇپ، ئۇلار ئالماش تۇركۈمىگە كىرىدۇ.

2. مەنىداش سۆزلەردە يادرو سۆز

مەنىداش سۆزلەر گۇرۇپپىسىدىكى سۆزلەر شۇ گۇرۇپپا (مەنىداش سۆزلەر قاتارى) ئىچىدىكى مەلۇم بىر سۆزنىڭ ئىدراكىي مەنىسىنى ئۆزلىرىگە يادرو قىلغان ھالدا شەكىللىنىدۇ. شۇڭا، مەنىداش سۆزلەرنىڭ شەكىللىنىشى ئۇچۇن يادرو قىلىنغان سۆز ئادەتتە شۇ مەنىداش سۆزلەر گۇرۇپپىسىدىكى سۆزلەر ئۇچۇن يادرو سۆز ھېسابلىنىدۇ. مەنىداش سۆزلەر گۇرۇپپىسىدىكى سۆزلەرنىڭ يادرو سۆزى ئومۇمەن تۆۋەندىكىدەك ئالاھىدىلىكلەرگە ئاساسەن بېكىتىلىدۇ:

(1) تۇرلۇك تۇس مەنىلىرىگە ئىگە مەنىداش سۆزلەر بىلەن تۇس مەنىسى يوق مەنىداش سۆزلەرنى سېلىشتۇرغاندا، تۇس مەنىسى يوق سۆزلەر يادرو سۆز بولىدۇ. مەسىلەن، «ۋاپات بولماق، ئالەمدىن ئۆتمەك، قازا قىلماق، قۇربان بولماق، تۇگەپ كەتمەك، ئۆلمەك» دېگەندەك مەنىداش سۆزلەرنىڭ يادرو سۆزى «ئۆلمەك» دېگەن سۆزدۇر.

(2) بىر تۇردىكى شەيئىلەرنى ئومۇملاشتۇرۇش دەرىجىسى تاررا‌ق بولغان مەنىداش سۆزلەر بىلەن بىر تۇردىكى شەيئىلەرنى ئومۇملاشتۇرۇش دەرىجىسى كەڭرەك بولغان مەنىداش سۆزلەرنى سېلىشتۇرغاندا، بىر تۇردىكى شەيئىلەرنى ئومۇملاشتۇرۇش دەرىجىسى كەڭرەك بولغان سۆز يادرو سۆز بولىدۇ. مەسىلەن، «جەسەت، مۇردا، مېيىت، تاپ، ئۆلۈك» دېگەن سۆزلەردە

«ئۆلۈك» دېگەن سۆز يادرو سۆز بولىدۇ.

(3) باشقا سۆزلەر بىلەن بىرىكىش ئىقتىدارى ئاجىز بولغان مەنىداش سۆزلەر بىلەن باشقا سۆزلەر بىلەن بىرىكىش ئىقتىدارى كۈچلۈك بولغان مەنىداش سۆزلەرنى سىلىشتۇرغاندا، باشقا سۆزلەر بىلەن بىرىكىش ئىقتىدارى كۈچلۈك سۆزلەر يادرو سۆز بولىدۇ. مەسىلەن، «ھۆسن، جامال، چىراي، يۈز» دېگەن سۆزلەردە «يۈز» دېگەن سۆز يادرو سۆز بولىدۇ.

(4) كۆچمە مەنىسى بىلەن مەنىداش سۆزلەر گۈرۈپپىسىغا كىرگەن سۆزلەر بىلەن ئەسلىي مەنىسى بىلەن مەنىداش سۆزلەر گۈرۈپپىسىغا كىرگەن سۆزلەرنى سىلىشتۇرغاندا ئەسلىي مەنىسى بىلەن كىرگەن سۆزلەر يادرو سۆز بولىدۇ. مەسىلەن، «دۇنيا، بايلىق» دېگەن سۆزلەردە «بايلىق» سۆزى، «تۇلكە، قۇۋ» دېگەن سۆزلەردە «قۇۋ» سۆزى يادرو سۆز بولىدۇ.

(5) باشقا تىللاردىن كىرىپ ئۆزلەشكەن سۆزلەر بىلەن ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئۆزىگە خاس سۆزلەرنى سىلىشتۇرغاندا ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئۆزىگە خاس سۆزلەر يادرو سۆز بولىدۇ. مەسىلەن، ئەرەب تىلىدىن كىرگەن «قۇۋۋەت، مادار، ماغدۇر، قۇدرەت، ماجال» دېگەن سۆزلەر بىلەن ئۇيغۇر تىلىغا خاس بولغان «كۈچ» دېگەن سۆزنى سىلىشتۇرساق، «كۈچ» دېگەن سۆز يادرو سۆز بولىدۇ.

(6) ئۇيغۇر تىلىنىڭ دىيالېكت ـ شېۋىلىرىگە خاس سۆزلەر بىلەن ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىغا خاس سۆزلەرنى سىلىشتۇرساق، ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىغا خاس سۆز يادرو سۆز بولىدۇ. مەسىلەن، «ھەدە، ئايلا، ئاچا» دېگەن سۆزلەردە «ئاچا» سۆزى؛ «بەلەن، ياخشى» دېگەن سۆزلەردە «ياخشى» سۆزى يادرو سۆز بولىدۇ.

(7) ئاز قوللىنىلىدىغان سۆزلەر بىلەن كۆپ قوللىنىلىدىغان سۆزلەرنى سىلىشتۇرساق، كۆپ قوللىنىلىدىغان سۆزلەر يادرو سۆز بولىدۇ. مەسىلەن، «كىلىت، ئاچقۇچ»

سۆزلىرىدىن «ئاچقۇچ» سۆزى، «تېرمىن، ئاتالغۇ» سۆزلىرىدىن «ئاتالغۇ» سۆزى يادرو سۆز بولىدۇ.

(8) قوللىنىلىش دائىرىسى تارىراق بولغان سۆزلەر بىلەن قوللىنىلىش دائىرىسى كۆپرەك سۆزلەرنى سىلىشتۇرغاندا، قوللىنىلىش دائىرىسى كەڭرەك سۆزلەر يادرو سۆز بولىدۇ. مەسىلەن، «ئارىيەت ئالماق» دېگەن سۆزگە قارىغاندا «ئۆتنە ئالماق» دېگەن كەڭرەك دائىرىدا قوللىنىلىدۇ، شۇڭا «ئۆتنە ئالماق» دېگەن سۆز يادرو سۆز بولىدۇ.

(9) ئايرىم ژانىرلاردا يەككە قوللىنىلىدىغان سۆزلەر بىلەن ھەرقايسى ژانىرلاردا ئورتاق قوللىنىلىدىغان سۆزلەرنى سىلىشتۇرغاندا، ھەرقايسى ژانىرلاردا ئورتاق قوللىنىلىدىغان سۆزلەر يادرو سۆز بولىدۇ. مەسىلەن، «سائادەت، بەخت» سۆزلىرىدە «بەخت» سۆزى، «شاد، خۇشال» سۆزلىرىدە «خۇشال» سۆزى يادرو سۆز بولىدۇ.

3. مەنىداش سۆزلەرنىڭ پەرقلىرى

مەنىداش سۆزلەرنىڭ مەنىلىرى بىر ـ بىرىگە ئوخشىشىدۇ ياكى ئوخشىشىپ كېتىدۇ. بۇ دېگەنلىك، ھەرگىزمۇ ئۇلارنىڭ ھەرقايسى جەھەتلەردىكى مەنىلىرى پۈتۈنلەي ئوخشاش بولىدۇ دېگەنلىك ئەمەس. مەنىداش سۆزلەرنىڭ ئىدراكىي مەنىلىرى ياكى تۈپ مەنىلىرى ئوخشاش ياكى ئاساسەن ئوخشاش بولسىمۇ، لېكىن مەنىلىرىنىڭ چوڭقۇرلۇقى، ئىشلىتىلىش دائىرىسى، تۇس مەنىسى، باشقا سۆزلەر بىلەن بىرىكىش ئىقتىدارى قاتارلىق جەھەتلەردە يەنىلا بىر ـ بىرىدىن پەرقلىنىپ تۇرىدۇ. ئومۇمىلاشتۇرۇپ ئېيتقاندا، مەنىداش سۆزلەر تۆۋەندىكى جەھەتلەردە بىر ـ بىرىدىن پەرقلىنىپ تۇرىدۇ:

1) ئىدراكىي مەنىلىرىدىكى پەرق

(1) بەزى مەنىداش سۆزلەر مەنىلىرىنىڭ چوڭقۇرلۇقى

جەھەتتىن پەرقلىنىدۇ. مەسىلەن، «ئۇرماق، ساۋماق، دۇمبالماق، توقماقلىماق» دېگەن سۆزلەر ئوخشاشلا «قول ياكى باشقا ۋاستە بىلەن تەنگە زەربە بەرمەك» دېگەن ئاساسىي مەنىنى بىلدۈرسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ ئىچىدە «دۇمبالماق، توقماقلىماق» دېگەن سۆزلەرنىڭ مەنىسى چوڭقۇرراق، چۈنكى ئۇ تۆت سۆزدىن ئىپادىلەنگەن ھەرىكەتنىڭ دەرىجىسى ئوخشىمايدۇ. خۇددى شۇنىڭدەك، «قۇرۇق، قاقشال» دېگەن مەنداش سۆزلەر ئوخشاشلا «نەملىكى يوق، نەملىكى تۆگىگەن، نەملىكى قالمىغان» دېگەن ئاساسىي مەنىنى بىلدۈرسىمۇ، لېكىن، ئۇلاردىن «قاقشال» سۆزىنىڭ مەنىسى چوڭقۇرراق، «ئاچچىق، غەزەپ» دېگەن مەنداش سۆزلەرنىڭ ئىچىدە «غەزەپ» سۆزىنىڭ مەنىسى چوڭقۇرراق، «يالۇرماق، يېلىنماق، ئۆتۈنمەك» دېگەن مەنداش سۆزلەرمۇ مەنىلىرىنىڭ چوڭقۇرلۇقى جەھەتتىن پەرقلىنىدۇ.

(2) بەزى مەنداش سۆزلەر مەنە دائىرىسى جەھەتتىن پەرقلىنىدۇ. مەسىلەن، «ئۇرۇش، جەڭ» دېگەن سۆزلەر ئوخشاشلا «قوراللىق كۈچلەرنىڭ قانلىق توقۇنۇشى» دېگەن ئاساسىي مەنىنى بىلدۈرسىمۇ، لېكىن «ئۇرۇش» دېگەن سۆزنىڭ مەنە دائىرىسى «جەڭ» سۆزىنىڭكىدىن كەڭ بولىدۇ. چۈنكى، «ئۇرۇش» سۆزى «ئىككى تەرەپ ئوتتۇرىسىدىكى كۆلىمى زور، ۋاقتى ئۇزۇن بولغان قوراللىق توقۇنۇش» قىلا قارىتىلىپ قالماستىن، بەلكى يەنە ئىككى تەرەپ ئوتتۇرىسىدىكى غەيرىي قوراللىق توقۇنۇشلارغىمۇ قارىتىلىدۇ. «جەڭ» سۆزى بولسا «قوراللىق كۈچلەر ئوتتۇرىسىدىكى كۆلىمى نىسبەتەن كىچىك، داۋاملاشقان ۋاقتى قىسقىراق توقۇنۇش» نى بىلدۈرىدۇ. «بالا، پەرزەنت» دېگەن سۆزلەر ئوخشاشلا «جانلىقلاردىن تۆرەلگەن ئەۋلاد» دېگەن ئاساسىي مەنىنى بىلدۈرسىمۇ، لېكىن «بالا» دېگەن سۆزنىڭ مەنە دائىرىسى «پەرزەنت» دېگەن سۆزنىڭ مەنە

دائىرىسىدىن كەڭ بولىدۇ. چۈنكى، «پەرزەنت» سۆزى پەقەت «ئادەمدىن تۆرەلگەن ئەۋلاد» قىلا قارىتىلسا، «بالا» دېگەن سۆز ئۇنىڭ بىلەن چەكلىنىپ قالماستىن، بەلكى يەنە «باشقا جانلىقلاردىن تۆرەلگەن ئەۋلاد» قىمۇ قارىتىلىدۇ. «ئۆلمەك، ۋاپات بولماق، قۇربان بولماق، تۈگەپ كەتمەك» دېگەن سۆزلەرمۇ ئوخشاشلا «ھاياتى تۈگىمەك، جېنىندىن ئايرىلماق» دېگەن ئاساسىي مەنىنى بىلدۈرسىمۇ، لېكىن «ئۆلمەك» سۆزىنىڭ مەنە دائىرىسى كەڭ بولىدۇ. چۈنكى، ئۇ بارلىق جانلىق ۋە جانسىزلارنىڭ ھاياتىنىڭ تۈگىگەنلىكىگە قارىتىلىدۇ، قالغانلىرى بولسا پەقەت ئادەملەرنىڭ ھاياتىنىڭ تۈگىگەنلىكىگىلا قارىتىلىدۇ.

(3) بەزى مەنداش سۆزلەر سۆز ئوبيېكتى جەھەتتە پەرقلىنىدۇ. مەسىلەن، «بايان قىلماق، ئىزھار قىلماق» دېگەن سۆزلەر ئوخشاشلا «شەرھلىمەك، چۈشەندۈرمەك» دېگەن ئاساسىي مەنىنى بىلدۈرسىمۇ، لېكىن «بايان قىلماق» دېگەن سۆز ئومۇمەن ۋەقە، ھادىسە، كۆزقاراش، پىكىر، مەيدان قاتارلىقلارنى شەرھلەشتە كۆپرەك ئىشلىتىلسە، «ئىزھار قىلماق» دېگەن سۆز كۆپ ھاللاردا تىلەك، ئارزۇ - ئۇمىد قاتارلىقلارنى شەرھلەشتە كۆپرەك ئىشلىتىلىدۇ. «ئەركىلىمەك، تايتاڭلىماق، نايناقلىماق، غىلجىڭلىماق» دېگەن سۆزلەر ئوخشاشلا «قارشى تەرەپكە ياخشى كۆرۈنۈش، سۆيۈنۈشنى ئىپادىلەيدىغان قىلىقلارنى قىلماق» دېگەن ئاساسىي مەنىنى بىلدۈرسىمۇ، لېكىن ئۇلاردىن «ئەركىلىمەك» دېگەن سۆز كۆپ ھاللاردا كىچىك بالىلارنىڭ شۇ خىل ھەرىكىتىگە قارىتىلسا، قالغانلىرى كۆپ ھاللاردا چوڭلارنىڭ شۇ خىلدىكى قىلىقلىرى ياكى ھەرىكىتىگە قارىتىلىدۇ.

(4) بەزى مەنداش سۆزلەر بىر مەنىلىكلىكى ياكى كۆپ مەنىلىكلىكى بىلەن پەرقلىنىدۇ. مەلۇم بىر گۇرۇپپىدىكى

مەنداش سۆزلەرنىڭ بەزىلىرى بىر مەنىلىك، بەزىلىرى كۆپ مەنىلىك بولىدۇ، كۆپ مەنىلىك سۆزلەر بەزى چاغلاردا باشقا سۆزلەر بىلەن بىرلىكتە يەنە ئايرىم بىر مەنداش سۆزلەر قاتارىنى تەشكىل قىلىدۇ. مانا بۇ مەنداش سۆزلەر ئوتتۇرىسىدىكى يەنە بىر پەرقتۇر. مەسىلەن، «تېز، ئىلدام، ئىتتىك، چاپسان، چاققان» دېگەن سۆزلەر بىر مەنداش سۆزلەر قاتارى بولسا، ئۇلار ئىچىدىكى «ئىتتىك» دېگەن سۆز يەنە «ئۆتكۈر، ئىتتىك» دېگەن مەنداش سۆزلەر قاتارىنى، «چاققان» دېگەن سۆز «ئىخچام، يېغىنچاق» دېگەن سۆزلەر قاتارىنى ھاسىل قىلىدۇ.

2) تۈس مەنىلىرىدىكى پەرقلەر

(1) بەزى مەنداش سۆزلەر ھېسسىي تۈس جەھەتتىن پەرقلىنىدۇ.

كىشىلەرنىڭ خۇشاللىقى، غەزەپ ـ نەپرىتى، قايغۇ ـ ھەسرىتى، ئىززەت ـ ھۆرمىتى ۋە ئۆچمەنلىكى، قىسقىسى، تۇرلۇك ھېس ـ تۇيغۇلىرى سۆزلەردە ئىپادىلىنىش نەتىجىسىدە، بىر مۇنچىلىغان سۆزلەر ھېسسىي تۈسكە ئىگە بولۇپ قالىدۇ. چۈنكى، سۆزلەردە ئوبيېكتىپ شەيئى ۋە ھادىسىلەر ئىپادىلىنىش بىلەن بىللە، كىشىلەرنىڭ شۇ شەيئى ۋە ھادىسىلەرگە بولغان تۇرلۇك سۇبيېكتىپ باھالىرىمۇ ئۆز ئىپادىسىنى تاپىدۇ. بۇنىڭ بىلەن، بىر قىسىم سۆزلەر ئىجابىي تۈسكە، بىر قىسىم سۆزلەر سەلبىي تۈسكە ئىگە بولىدۇ. يەنە بىر قىسىم سۆزلەر ئىجابىيمۇ ئەمەس، سەلبىيمۇ ئەمەس، ئوتتۇراھال تۈس ئالىدۇ. مەسىلەن، «بىرەر ئىش ياكى نەرسىنى ياخشى قىلىپ كۆرسەتمەك» دېگەن مەنە تىلىمىزدا «مەدھىيەلىمەك، مەدھىيە ئوقۇماق، ماختىماق، كۆككە كۆتۈرمەك» دېگەن سۆزلەر ئارقىلىق ئىپادىلەنسىمۇ، لېكىن ئۇلاردىن «مەدھىيەلىمەك، مەدھىيە ئوقۇماق» دېگەن سۆزلەر

ئىجابىي تۈسكە، «كۆككە كۆتۈرمەك» دېگەن سۆز سەلبىي تۈسكە ئىگە. «ماختىماق» دېگەن سۆزنىڭ تۈسى ئوتتۇراھال بولغاچقا، ھەر ئىككى تەرەپكە ئورتاق قوللىنىلىدۇ. «ئاخىرقى يەكۈن، ھاسىلات» دېگەن مەنە تىلىمىزدا «نەتىجە، ئاقىۋەت» دېگەن سۆزلەر ئارقىلىق ئىپادىلەنسىمۇ، لېكىن ئۇلاردىن «نەتىجە» سۆزى ئىجابىي تۈسكە، «ئاقىۋەت» سۆزى سەلبىي تۈسكە ئىگە. «يۈز، چىراي، ھۆسن، جامال، رۇخسار، بەتبەشىرە، تەلەت، ئەپت» دېگەن سۆزلەردىن «ھۆسن، جامال، رۇخسار» دېگەن سۆزلەر ئىجابىي تۈسكە، «بەتبەشىرە، تەلەت، ئەپت» دېگەن سۆزلەر سەلبىي تۈسكە ئىگە. «يۈز، چىراي» دېگەن سۆزلەر ھېسسىي تۈس ئالمىغاچقا ھەم ئىجابىي، ھەم سەلبىي مەنىدە قوللىنىلىۋېرىدۇ. «قارا تەنلىك» دېگەن مەنە «نېگىر، زەنجى» سۆزلىرى ئارقىلىق ئىپادىلەنسىمۇ، لېكىن ئۇلاردىن «زەنجى» سۆزى سەلبىي تۈسكە ئىگە، «نېگىر» سۆزىدە بولسا ھېسسىي تۈس يوق. خۇددى شۇنىڭدەك، «سەن، سىز، سىلى»، «توپىلاڭ، قوزغىلاڭ، ئىسيان»، «مەغرۇرلانماق، پەخىرلەنمەك»، «ئەما، كور، قارىغۇ»، «كەمبەغەل، يوقسۇل، گادايى»، «ئوقۇتقۇچى، مۇئەللىم»، «ئۆلۈك، مۇردا، جەسەت»، «ئىتتىپاقلاشماق، تىل بىرىكتۈرمەك» دېگەندەك خېلى كۆپ قىسىم مەنداش سۆزلەرمۇ ھېسسىي تۈس جەھەتتىن بىر ـ بىرىدىن پەرقلىنىدۇ.

(2) بەزى مەنداش سۆزلەر ئوبراز تۈسى جەھەتتىن پەرقلىنىدۇ.

بەزى سۆزلەر ئاساسىي مەنىنى ئىپادىلىگەندىن باشقا، ئۆزى بىلدۇرگەن ئوبيېكتىپ شەيئى ۋە ھادىسىنىڭ كونكرېت ئوبرازى ھەققىدىكى چۈشەنچىنىمۇ ئىپادىلەيدۇ. سۆزلەرنىڭ ئىدراكىي مەنىسى ئاساسىدا ئىپادىلەنگەن بۇنداق ئوبراز چۈشەنچىسى سۆز مەنىلىرىدىكى ئوبراز تۈسى بولۇپ، ئۇ ئاساسەن ئوخشىتىش،

تەقلىد قىلىش، كۆچۈرۈۋېلىش قاتارلىق يوللار بىلەن ھاسىل بولىدۇ. مەسىلەن، «ھىيلە ـ نەيرەڭ تولا، باشقىلارنى گوللاشقا ئۇستا» دېگەن مەنە «قۇۋ، ھىيلىگەر، تۇلكە» دېگەن سۆزلەر بىلەن ئىپادىلەنسىمۇ، لېكىن ئۇلاردىن «تۇلكە» سۆزى ئوبراز تۇسىگە ئىگە. چۈنكى، يۇقىرىقى مەنە تۇلكىنىڭ قۇۋۇلۇقىغا تەقلىد قىلىش ئاساسىدا ھاسىل قىلىنغان بولغاچقا، ئۇنىڭدا يەنە تۇلكىدىن ئىبارەت بۇ قۇۋ ھايۋانىنىڭ كونكرېت ئوبرازى ھەققىدىكى تۇيغۇمۇ قوشۇمچە ئىپادىلىنىدۇ. «باشقىلارنى زورلۇق كۈچى ئىشلىتىپ خارلىماق، باشقىلارغا زىيانكەشلىك قىلماق» دېگەن مەنە «دەپسەندە قىلماق، ئاياغ ئاستى قىلماق» دېگەن سۆزلەر ئارقىلىق ئىپادىلەنسىمۇ، لېكىن ئۇلاردىن «ئاياغ ئاستى قىلماق» دېگەن سۆز ئوبراز تۇسىگە ئىگە. «قانخور، ياۋۇز، زالىم، ئەجدىھا» دېگەن سۆزلەردىن «ئەجدىھا» سۆزى ئوبراز تۇسىگە ئىگە. «ئەبلەخ، چوشقا» سۆزلىرىدىن «چوشقا» (مەسىلەن، تەپتىش ئايىغىنىڭ ئۇچىدا دەسسەپ: «جىمى تارقال جاي ـ جايىڭغا، رۇس چوشقىلىرى!» دەپ ۋارقىرىدى) دېگەن سۆز ئوبرازلىق تۇسكە ئىگە. خۇددى شۇنىڭدەك، «چاقىرماق، چىللىماق» (مەسىلەن، تويغا چاقىرماق، تويغا چىللىماق)، «خۇشامەتچىلىك، تەخسىكەشلىك»، «شەرق، كۈنچىقىش» دېگەندەك مەنىداش سۆزلەرمۇ بىر ـ بىرىدىن ئوبرازلىق تۇسكە ئىگە ياكى ئىگە ئەمەسلىكى جەھەتتىن پەرقلىنىدۇ.

(3) بەزى مەنىداش سۆزلەر ژانىر تۇسى جەھەتتىن پەرقلىنىدۇ. مەنىداش سۆزلەر قاتاردىكى بەزى سۆزلەر ئېغىز تىلى ژانىرىدا كۆپرەك قوللىنىلسا، بەزىلىرى يېزىق تىلى ژانىرىدا كۆپرەك قوللىنىلىدۇ ھەتتا يەنە بەزىلىرى پەقەت يېزىق تىلى ژانىرىدىلا قوللىنىلىپ، ئېغىز تىلى ژانىرىدا قوللىنىلمايدۇ. مەسىلەن، «تالاش ـ تارتىش، بەس ـ مۇنازىرە» دېگەن مەنىداش سۆزلەردىن «تالاش ـ تارتىش» دېگەن سۆز

كۆپرەك ئېغىز تىلى ژانىرىدا، «بەس ـ مۇنازىرە» دېگەن سۆز بولسا كۆپرەك يېزىق تىلى ژانىرىدا قوللىنىلىدۇ. «بىرەر مەسىلىنى ئايدىڭلاشتۇرۇش ئۈچۈن ھەر تەرەپلىمە پىكىر يۈرگۈزمەك» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان «تەھلىل قىلماق، ئانالىز قىلماق» دېگەن مەنداش سۆزلەردىن «تەھلىل قىلماق» دېگەن سۆز ئېغىز تىلى ۋە يېزىق تىلى ژانىرلىرىدا ئورتاق قوللىنىلىدۇ. «ئانالىز قىلماق» دېگەن سۆز بولسا يېزىق تىلى ژانىرى بولۇپ، تەبىئىي پەنلەر ساھەسىدە كۆپ ئىشلىتىلىدۇ. خۇددى شۇنىڭدەك، «يەكۈمەك»، «ئۇتتۇرماق، يېكۈلمەك»، «تەپسىلىي»، «دورىماق»، «يۇز، چىراي»، «11 ـ ئاي» دېگەندەك سۆزلەر ئېغىز تىلى ژانىرىدا كۆپ ئىشلىتىلسە، ئۇلارغا مەنداش بولغان «غەلىبە قىلماق»، «مەغلۇپ بولماق»، «مۇپەسسەل»، «تەقلىد قىلماق»، «رۇخسار»، «نويابىر» دېگەن سۆزلەر يېزىق تىلى ژانىرىدا كۆپرەك قوللىنىلىدۇ. «پەيمان»، «چوپان»، «خاب»، «زەن»، «دارى بەقا»، «زەقەن» دېگەندەك بىر قىسىم سۆزلەر پەقەت يېزىق تىلى ژانىرىدىلا ئىشلىتىلسە، ئۇلارغا مەنداش بولغان «ۋەدە»، «پادىچى»، «ئۇيقۇ»، «خوتۇن، ئايال»، «ئاخىرەت»، «ئېكەك» دېگەن سۆزلەر ھەر ئىككى خىل ژانىردا ئورتاق قوللىنىلىدۇ.

(4) بەزى مەنداش سۆزلەر دەۋر تۇسى جەھەتتىن پەرقلىنىدۇ. مەسىلەن، «بىر تىلدا ئىپادىلەنگەن ئوي ـ پىكىرنى يەنە بىر تىلغا ئاغدۇرۇپ بەرگۈچى» دېگەن مەنە «تەرجىمان، تۇڭچى، تىلماچ» سۆزلىرى ئارقىلىق ئىپادىلەنسىمۇ، لېكىن ئۇلاردىن «تەرجىمان» سۆزى ھازىرقى دەۋر تۇسىگە، قالغانلىرى ئۆتكەن دەۋر تۇسىگە ئىگە. «ھەربىي خىزمەت ئۆتەۋاتقان كىشى» دېگەن مەنە «ئەسكەر، چېرىك، لەشكەر» دېگەن سۆزلەر ئارقىلىق ئىپادىلەنسىمۇ، ئۇلاردىن «ئەسكەر» سۆزى ھازىرقى دەۋر تۇسىگە، قالغانلىرى ئۆتكەن

دەۋر تۈسىگە ئىگە. خۇددى شۇنىڭدەك، «ۋالىي، دوتەي»، «پايتەخت، مەركەز، ئاستانە»، «بايراق، تۇغ، ئەلەم»، «قوماندان، سەركەردە، لەشكەر بېشى»، «توم، جىلد»، «خەت، مەكتۇپ»، «ھاكىم، ئامبال» دېگەنگە ئوخشاش مەنىداش سۆزلەرمۇ دەۋر تۈسى ئارقىلىق بىر - بىرىدىن پەرقلىنىدۇ.

(5) بەزى مەنىداش سۆزلەر يەرلىك تۈس جەھەتتىن پەرقلىنىدۇ. مۇتلەق مەنىداش سۆزلەر دەپ قارىلىۋاتقان بىر قىسىم مەنىداش سۆزلەر مانا مۇشۇ خىل تۈسكە ئىگە ياكى ئىگە ئەمەسلىكى جەھەتتىن پەرقلىنىدۇ. مەسىلەن، «بىر تۇغقان قېرىنداشلار ئىچىدىكى ئۆزىدىن چوڭ ئايال» دېگەن مەنە «ئاچا، ھەدە، ئايلا، ئېگىچە» دېگەن سۆزلەر بىلەن ئىپادىلەنسىمۇ، لېكىن ئۇلاردىن «ئاچا» سۆزىدىن ئەدەبىي تىلغا، «ھەدە» سۆزىدىن ئىلىغا، «ئايلا» سۆزىدىن تۇرپانغا، «ئېگىچە» سۆزىدىن كۇچا رايونىغا خاس پۇراق ئىپادىلىنىدۇ. «قايناق سۇنى مەلۇم ۋاقىتقىچە ئىسسىق ساقلاپ بېرىدىغان شېشە قاچا» دېگەن مەنە «چايدان، تېرموس» سۆزلىرى ئارقىلىق ئىپادىلەنسىمۇ، لېكىن «چايدان» سۆزىدىن ئەدەبىي تىلغا خاس پۇراق ئىپادىلەنسە، «تېرموس» سۆزىدىن چەت تىل تۈسى ئىپادىلىنىش بىلەن بىللە يەنە يەرلىك تۈسمۇ ئىپادىلىنىدۇ، چۈنكى ئۇ سۆز ئىلى ئۇيغۇرلىرىنىڭ تىلىدا كۆپ قوللىنىلىدۇ. خۇددى شۇنىڭدەك، «ئوغرى، كانتۇ (تۇرپاندا)، «ئىت، سەگ (خوتەندە)»، «ماتا، شاڭ (خوتەندە)، بۆز (لوپنۇردا)»، «پەلەي، قولقاپ (قۇمۇلدا)»، «سۈپۈرگە، يامداغ (قۇمۇلدا)»، «ياخشى، بەلەن (قەشقەردە)»، «جىمجىت، تىمتاس (قەشقەردە)»، «ئەخمەق، كولدۇر (غۇلجىدا)» دېگەندەك مەنىداش سۆزلەرمۇ يەرلىك تۈسى بىلەن بىر - بىرىدىن پەرقلىنىدۇ.

(6) بەزى مەنىداش سۆزلەر چەت تىل تۈسى جەھەتتىن پەرقلىنىدۇ. مەسىلەن، «تامنىڭ قېتىغا ئورۇنلاشتۇرۇلغان،

خىش، كېسەك ياكى قاڭالتىردىن ياسالغان مەش» دېگەن مەنە «تام مەش، خوچاڭ» دېگەن سۆزلەر ئارقىلىق ئىپادىلەنسىمۇ، لېكىن، ئۇلاردىن «خوچاڭ» سۆزى چەت تىل تۈسىگە ئىگە. «يېزىقتا ئوي - پىكىرنىڭ ئاياغلاشقانلىقىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن جۈملىنىڭ ئاخىرىغا قويۇلىدىغان تىنىش بەلگىسى» دېگەن مەنە «چېكىت، توچكا» سۆزلىرى ئارقىلىق ئىپادىلەنسىمۇ، لېكىن ئۇلاردىن «توچكا» سۆزى چەت تىل تۈسىگە ئىگە. «تۆت تەرىپى توسۇق، ئىچىدە ئۇرۇقلىرى بار بىر خىل ھېسابلاش ئەسۋابى» دېگەن مەنە «سەنپەن، چوت» سۆزلىرى ئارقىلىق ئىپادىلەنسىمۇ، لېكىن ئۇلار چەت تىل تۈسى جەھەتتىن پەرقلىنىدۇ، يەنى «سەنپەن» سۆزىدىن خەنزۇ تىلىغا، «چوت» سۆزىدىن رۇس تىلىغا خاس پۇراق ئىپادىلىنىدۇ. خۇددى شۇنىڭدەك «كۈدە، جۈسەي»، «چوكا، كويزا»، «ئامبار، ساڭ، ئىسكىلات»، «چايدان، تېرموس»، «قىزىلمۇچ، لازا»، «يېسسىۋېلەك، بەسەي»، «تەرخەمەك، خاڭگا»، «ئىلغار، ئاۋانگارت»، «گاڭزا، كۇرۇشكا، چاشكا»، «دىرېكتور، جىڭلى» دېگەنگە ئوخشاش سۆزلەرمۇ چەت تىل تۈسى بىلەن بىر - بىرىدىن پەرقلىنىدۇ.

(7) بەزى مەنىداش سۆزلەر دىنىي تۈس جەھەتتىن پەرقلىنىدۇ. مەسىلەن، «ئومۇمنىڭ ئىشى ئۈچۈن ئۆلمەك» دېگەن مەنە «قۇربان بولماق، شېھىت بولماق» دېگەن سۆزلەر ئارقىلىق ئىپادىلەنسىمۇ، لېكىن ئۇلاردىن «شېھىت بولماق» دېگەن سۆز قويۇق دىنىي تۈسكە ئىگە، چۈنكى ئۇ سۆزدىن يەنە دىن يولىدا ئۆلگەنلىكتىن ئىبارەت مەنىمۇ قوشۇمچە ئىپادىلىنىدۇ. «مۇھىم تارىخىي ۋەقە، ھادىسە قاتارلىقلارنى تەنتەنىلىك خاتىرىلەش ئۈچۈن بېكىتىلگەن كۈن» دېگەن مەنە «بايرام، ھېيت، ئايەم» دېگەن سۆزلەر ئارقىلىق ئىپادىلەنسىمۇ، ئۇلار ئىچىدە «ھېيت، ئايەم» سۆزلىرى دىنىي تۈسكە ئىگە.

«ئىككى تەرەپنىڭ قوراللىق توقۇنۇشى» دېگەن مەنە «ئۇرۇش، جەڭ، غازات» سۆزلىرى ئارقىلىق ئىپادىلەنسىمۇ، لېكىن ئۇلاردىن «غازات» دېگەن سۆز دىنىي تۇسكە ئىگە. تىلىمىزدىكى «زىيارەت قىلماق، تاۋاپ قىلماق»، «سەھەر، بامدات»، «قانۇن، شەرىئەت»، «ئالىي مەكتەپ، مەدرىسە»، «ئوقۇغۇچى، تالىپ» دېگەندەك مەنداش سۆزلەرمۇ دىنىي تۇسكە ئىگە ياكى ئىگە ئەمەسلىكى جەھەتتىن پەرقلىنىدۇ.

(8) بەزى مەنداش سۆزلەر جىنسىي تۇس جەھەتتىن پەرقلىنىدۇ. مەسىلەن، «توي قىلماق، ئۆيلەنمەك، ياتلىق بولماق» دېگەن سۆزلەر ئوخشاشلا «تۇرمۇش قۇرماق، ئۆيلۈك ـ ئوچاقلىق بولماق» دېگەن مەنىنى بىلدۈرسىمۇ، لېكىن ئۇلاردىن «ئۆيلەنمەك» دېگەن سۆز ئوغۇللارغا، «ياتلىق بولماق» دېگەن سۆز قىزلارغا قارىتىلىدۇ. «ئاغىنە، دوست، ئاداش» دېگەن سۆزلەر ئوخشاشلا «بىر ـ بىرى بىلەن ئىناق ئۆتىدىغان، ئۆزئارا كۆڭلى يېقىن، قېرىنداشلاردەك ئۆتىدىغان ئادەم» دېگەن مەنىنى بىلدۈرسىمۇ، لېكىن ئۇلاردىن «ئاغىنە» دېگەن سۆز پەقەت ئەرلەر ياكى ئوغۇللارغىلا خاس بولۇپ، ئادەتتە قىزلار تىلىدا كۆرۈلمەيدۇ.

3) بىرىكىش ئىقتىدارى جەھەتتىكى پەرق

بىر قىسىم مەنداش سۆزلەر باشقا سۆزلەر بىلەن بىرىكىش ئىقتىدارى جەھەتتىن ئۆزئارا پەرقلىنىدۇ. مەنداش سۆزلەرنىڭ باشقا سۆزلەر بىلەن بىرىكىش ئىقتىدارى ئۇلاردا ئىپادىلەنگەن ئىدراكىي مەنىنىڭ چوڭقۇر ـ تېيىزلىقى، كەڭ ـ تارلىقى، سۆز ئوبيېكتى، تۇس مەنىسى، بىرىكىشىنىڭ تىل ئادىتىگە ئۇيغۇن كېلىدىغان ـ كەلمەيدىغانلىقى قاتارلىق ئامىللار بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغاچقا، مەلۇم بىر گۇرۇپپىدىكى مەنداش سۆزلەرنىڭ باشقا سۆزلەر بىلەن بىرىكىشى كۆپ ھاللاردا پەرقلىق بولىدۇ. مەسىلەن، «يۈز، چىراي، ھۆسن، جامال،

رۇخسار» دېگەن سۆزلەر ئۆزئارا مەنداش بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار ئىچىدىكى «يۈز» دېگەن سۆز «ئادەم، يەر، قەغەز، سۇ، جوزا» دېگەندەك سۆزلەر بىلەن بىرىكىپ كېلەلمىسە، قالغانلىرى پەقەت «ئادەم، قىز» دېگەندەك سۆزلەر بىلەنلا بىرىكىپ كېلىدۇ. «تۇغماق، بوشانماق، كۆزى يورۇماق، يەڭگىمەك» دېگەن سۆزلەر ئۆزئارا مەنداش بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى «تۇغماق» دېگەن سۆز «ئايال، قىز، قوي، كالا، تۇخۇم، ئاي» دېگەندەك سۆزلەر بىلەن بىرىكىپ كېلەلمىسە، قالغانلىرى پەقەت «قىز، ئايال» دېگەندەك سۆزلەر بىلەنلا بىرىكىپ كېلىدۇ. «ئانا، ئاپا» دېگەن سۆزلەر مەنداش سۆزلەر بولسىمۇ، ئۇلاردىن «ئانا» سۆزى «ۋەتەن، تىل، يۇرت» دېگەن سۆزلەر بىلەن بىرىكىپ كېلىدۇ. «ئاپا» دېگەن سۆز ئۇ سۆزلەر بىلەن بىرىكىپ كېلەلمەيدۇ.

مەنداش سۆزلەر يەنە باشقا جەھەتلەردىنمۇ ئۆزئارا پەرقلىنىشى مۇمكىن.

4. مەنداش سۆزلەرنىڭ بارلىققا كېلىش يوللىرى

مەنداش سۆزلەر قاتارى ئاساسەن تۆۋەندىكىدەك يوللار ئارقىلىق بارلىققا كېلىدۇ:

(1) ئىنسانلار ئۆز ئەمەلىيەتى جەريانىدا ئوبيېكتىپ شەيئىلەر ۋە ئۇلارنىڭ تۇرلۇك ئالاھىدىلىكلىرىنى يەنمۇ چوڭقۇرلاپ تونۇش ئارقىلىق، ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى ئىنچىكە پەرقلەرنى تېپىپ چىقىدۇ ۋە شۇ ئىنچىكە پەرقلەرنى يېڭى ـ يېڭى سۆزلەر بىلەن ئىپادىلەيدۇ. نەتىجىدە، بۇ يېڭى سۆزلەر ئەسلىدە بار بولغان سۆزلەر بىلەن قوشۇلۇپ، بىر قىسىم مەنداش سۆزلەر قاتارى بارلىققا كېلىدۇ. مۇناقىچە ئېيتقاندا، ئومۇمىي خەلق تىلىدا بىر خىل چۈشەنچە، بىر خىل ئۇقۇمنى ئىپادىلەيدىغان بىر قىسىم سۆزلەر ئوتتۇرىسىدا مەنە جەھەتتىن

ئىنچىكە ۋە نازۇك پەرقلەرنىڭ بارلىققا كېلىشى نەتىجىسىدە بەزى مەنىداش سۆزلەر قاتارى ھاسىل بولىدۇ. مەسىلەن:

ئەتىياز، كۆكلەم.

يۈڭ، موي، تۈك، تۈت.

ئۆلمەك، ۋاپات بولماق، قۇربان بولماق، شېھىت بولماق.

قۇرۇق، قاقشال.

يۇرمەك، ماڭماق، قەدەم ئالماق ...

(2) ئۇيغۇر تىلىنىڭ دىيالېكت ـ شېۋىلىرىدىكى بىر قىسىم سۆزلەرنى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدىكى بىر قىسىم سۆزلەر بىلەن بىر قاتاردا ئىشلىتىش ھەمدە بۇ دىيالېكت ـ شېۋە سۆزلىرىنىڭ ئومۇمىي خەلق تىلىدا كەڭ ئومۇملىشىشى نەتىجىسىدە يەنە بىر قىسىم مەنىداش سۆزلەر قاتارى بارلىققا كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئاچا (ئەدەبىي تىل)، ھەدە (غۇلجا)، ئايلا (تۇرپان)، ئېگىچە (كۇچا).

ماتا (ئەدەبىي تىل)، شاڭ (خوتەن)، بۆز (لوپنۇر).

ياخشى، ئوبدان (ئەدەبىي تىل)، بەلەن (قەشقەر).

ئانا (ئەدەبىي تىل)، ئاپا (شېۋە).

ئاتا (ئەدەبىي تىل)، دادا (شېۋە) ...

(3) باشقا تىللاردىن سۆز قوبۇل قىلىش نەتىجىسىدە يەنە بىر قىسىم مەنىداش سۆزلەر بارلىققا كېلىدۇ. بۇنىڭ ئىپادىلىرى تۆۋەندىكىچە:

① باشقا تىللاردىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەرنىڭ ئۇيغۇر تىلىدا ئەسلىدىن بار بولغان سۆزلەر بىلەن مەنە جەھەتتىن يېقىن بولۇپ قېلىشى نەتىجىسىدە بىر قىسىم مەنىداش سۆزلەر بارلىققا كېلىدۇ. مەسىلەن:

كىشى (ئۇيغۇرچە)، ئادەم (ئەرەبچە).

تەڭرى (ئۇيغۇرچە)، ئاللا (ئەرەبچە)، خۇدا (پارسچە).

كۈچ (ئۇيغۇرچە)، قۇۋۋەت (ئەرەبچە)، قۇدرەت (ئەرەبچە)، مادار (ئەرەبچە)، ماغدۇر (ئەرەبچە).

ئوقۇتقۇچى (ئۇيغۇرچە)، مۇئەللىم (ئەرەبچە).

بۇيرۇق (ئۇيغۇرچە)، يارلىق (ئۇيغۇرچە)، ئەمر (ئەرەبچە)، پەرمان (پارسچە).

تاماق (ئۇيغۇرچە)، تائام (ئەرەبچە)، غىزا (ئەرەبچە).

② باشقا ـ باشقا تىللاردىن كىرگەن سۆزلەر ئۇيغۇر تىلىدا مەنە جەھەتتىن يېقىن بولۇپ قېلىشى نەتىجىسىدە، بىر قىسىم مەنىداش سۆزلەر بارلىققا كېلىشى مۇمكىن. مەسىلەن:

پۇڭ (خەنزۇچە)، تىيىن (رۇسچە).

ئاريە (ئىتالىيانچە)، پارچە (پارسچە).

پىغان (پارسچە)، ھەسرەت (ئەرەبچە)، پەرياد (پارسچە)، ئەلەم (ئەرەبچە).

③ مۇئەييەن بىر چەت تىلدىن قوبۇل قىلىنغان ئىككى ياكى ئۈنىڭدىن ئارتۇق سۆز ئۇيغۇر تىلىدا مەنىداش سۆزلەرنى ھاسىل قىلىشىمۇ مۇمكىن. مەسىلەن:

ئازاب (ئەرەبچە)، ئوقۇبەت (ئەرەبچە)، جاپا (ئەرەبچە)، مۇشەققەت (ئەرەبچە).

پارتا (رۇسچە)، ئۇستەل (رۇسچە).

(4) سۆزلەرنىڭ كۆچمە مەنىدە ئىشلىتىلىشى ۋە بۇ كۆچمە مەنىنىڭ تۇراقلىشىپ قېلىشى نەتىجىسىدە، بىر قىسىم مەنىداش سۆزلەر بارلىققا كېلىدۇ. مەسىلەن:

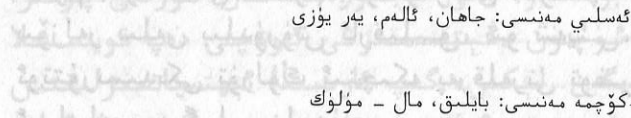

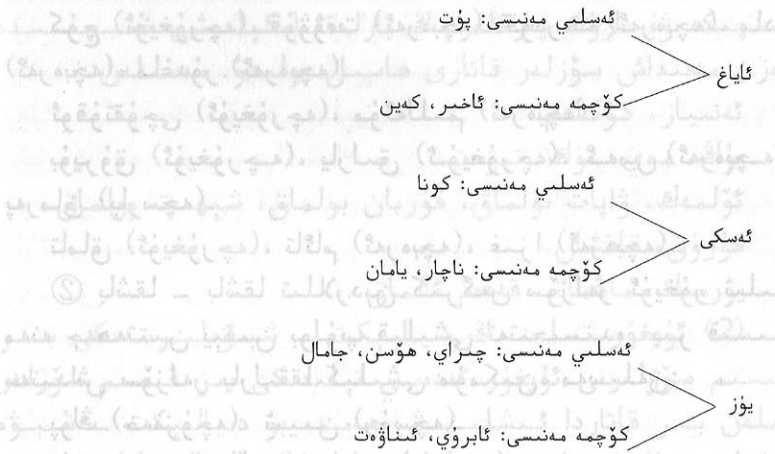

مەنداش سۆزلەر يەنە باشقا سەۋەبلەر تۈپەيلىدىنمۇ بارلىققا كېلىشى مۇمكىن.

5 . مەنداش سۆزلەرنىڭ رولى

بىر تىلنىڭ مەنداش سۆزلەرگە باي بولۇش ـ بولماسلىقى شۇ تىلنىڭ ئىپادىلەش كۈچى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولىدۇ، يەنى بىر تىلدا مەنداش سۆزلەر قانچىكى كۆپ بولسا، شۇ تىلنىڭ لۇغەت تەركىبى شۇنچە باي، ئىپادىلەش كۈچى شۇنچە كۈچلۈك بولىدۇ. مۇشۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، مەنداش سۆزلەر بىر تىلنىڭ تەرەققىيات ئەھۋالىنى بىۋاسىتە ئەكس ئەتكۈزىدىغان مۇھىم بەلگىلەرنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ. چۈنكى، مەلۇم بىر شەيئى، مەلۇم بىر ئۇقۇمنى بىرقانچىلىغان مەنداش سۆزلەر بىلەن بىلدۈرۈش ئارقىلىق، شۇ شەيئى، شۇ ئۇقۇملار ئوتتۇرىسىدىكى تۈرلۈك ئىنچىكە پەرقلەرنى توغرا ھەم ئەينەن ئىپادىلەپ بەرگىلى بولىدۇ.

مەنداش سۆزلەرنىڭ ئىستىلىستىكىلىق رولىنى تۆۋەندىكى بىرقانچە نۇقتىغا يىغىنچاقلاشقا بولىدۇ:

(1) شەيئىلەر ئوتتۇرىسىدىكى پەرقلەرنى ئېنىق ئىپادىلەش رولىنى ئويناىدۇ. مەسىلەن:

«ئۆمەر سازەندە: مېھمانلارنى قەيەردىن سورىساق بولاركىن؟

ئابدۇرەشىدخان: شەھەردىن، ئېتىمىزنى ئۇۋچى دەپ قويسىلا بولۇۋېرىدۇ. ئوردىدا، ياق، شەھەردە زېرىككەندىن كېيىن شىكارغا، ھە، ھە، يەنى ئۇۋغا چىقىپ تاماشا قىلىش كىشىگە ئىلھام بەخش قىلىدۇ.

ئۆمەر سازەندە: شىكارغا چىقىش يامان ئىش ئەمەس، ئەلۋەتتە ...»

بۇ مىسالدا، شىكاردىن يانغاچ مۇقام ئاڭلاش نىيىتىدە مەھمۇد ئوتۇنچىنىڭ ئۆيىگە كىرگەن ئابدۇرەشىدخانىنىڭ ئۆز سالاھىيىتىنى ئاشكارىلىماسلىق ئۈچۈن ئۆزىنى پۇقرا سۈپىتىدە تونۇشتۇرغانلىقى، لېكىن سۆھبەت جەريانىدا ئۆزىنى ئاشكارىلاپ قويغانلىقى ۋە ئابدۇرەشىدخانىنىڭ ھەقىقىي سالاھىيىتىنى ئۇقۇۋالغان ئۆمەر سازەندىنىڭ قەستەن «ئوردا» سۆزى ئىشلەتكەنلىكىنى ئاپتور «شىكار، ئوۋ» دېگەن مەنداش سۆزلەرنى ئۇستىلىق بىلەن ئىشلىتىش ئارقىلىق تەسۋىرلىگەن. مەلۇمكى، «ئوۋ» ۋە «شىكار» سۆزلىرى ئوخشاشلا دالاغا چىقىپ ياۋايى ھايۋانلارنى ئوۋلاش دېگەن مەنىنى بىلدۈرسىمۇ، «شىكار» سۆزى پادىشاھ، ۋەزىر ـ ۋۇزرالارنىڭ ئوۋ پائالىيىتىنى، «ئوۋ» سۆزى بولسا، پۇقرالارنىڭ ئوۋ پائالىيىتىنى كۆرسىتىدۇ. بۇنى يۇقىرىقى مىسالدىنمۇ ئېنىق كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. يەنى ئابدۇرەشىدخان ئۆزىنى پۇقرا كۆرسەتىش ئۈچۈن «ئېتىمىزنى ئوۋچى دەپ قويسىلا بولۇۋېرىدۇ» دېگەن. لېكىن، گەپ ئاڭسىدا ئېھتىياتسىزلىقتىن «شىكار» دەۋېتىپ، يەنە «ئوۋ» دەپ تۇزىتىش بەرگەن. «شىكار» سۆزىدىن ئۇنىڭ ئوردا ئەمەلدارى ئىكەنلىكىنى سەزگەن ئۆمەر سازەندە ئۇنىڭ تۇزىتىش بەرگىنىگە قارىماي، يەنە ئەتەي

«شىكارغا چىقىش يامان ئىش ئەمەس ...» دېگەن.

دېمەك، مەنداش سۆزلەر ئورۇنلۇق ئىشلىتىلسە، شەيئى - ھادىسىلەر ئوتتۇرىسىدىكى ھەر خىل ئىنچىكە پەرقلەرنى ئېنىق ئىپادىلەپ، مەزمۇننى ئەينەن، توغرا ئەكس ئەتكۈزگىلى بولىدۇ.

(2) مەزمۇننى ئىزاھلاش رولىنى ئويناىدۇ.

بۇنىڭدا ئىككى مەنداش سۆز قاتار ئىشلىتىلىپ، بىرى ئارقىلىق يەنە بىرىنىڭ مەنىسى ئىزاھلىنىدۇ. بۇنىڭ بىلەن نۇتۇق تېخىمۇ ئاممىباب، چۈشىنىشلىك بولىدۇ. مەسىلەن:

«بۇ كەنتتىكىلەرنىڭ ھېچقايسىسى ھىلالنىڭ نېمىلىكىنى بىلمەيدۇ، ئۇلارغا پەقەت ئۇچ كۈنلۈك ئاي دېسەڭلا، ئاندىن چۈشىنەلەيدۇ.»

بۇ مىسالدىكى «ھىلال»، «ئۇچ كۈنلۈك ئاي» دېگەن سۆزلەر ژانىر تۈسى جەھەتتىن پەرقلىنىدىغان مەنداش سۆزلەر بولۇپ، كېيىنكىسى ئارقىلىق ئالدىنقىسىنىڭ مەنىسى ئىزاھلانغان.

(3) سېلىشتۇرۇش رولىنى ئويناىدۇ.

بۇنىڭدا ئىدراكىي مەنىسى ياكى ھېسسىيات تۈسى ئوخشىمايدىغان مەنداش سۆزلەرنى سېلىشتۇرۇش ئارقىلىق، شەيئى ۋە ھادىسىلەرنىڭ پەرقىنى ياكى كىشىلەرنىڭ مەلۇم بىر خىل شەيئىگە بولغان تۇرلۇك كۆزقاراش، ھېس - تۇيغۇلىرىنى ئېنىق ئىپادىلىگىلى بولىدۇ.

(4) زىتلاشتۇرۇش رولىنى ئويناىدۇ.

بۇنىڭدا بىرقانچە مەنداش سۆز ئارقىلىق شەيئى - ھادىسىلەر ئۆزئارا زىتلاشتۇرۇلۇپ ۋە ئىنكار قىلىنىپ، مەزمۇن تېخىمۇ تولۇق، ئېنىق، توغرا ئىپادە قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

«ئۇ ئۆز ئوغلىنىڭ بۇ قىلمىشىدىن قاتتىق غەزەپلىنىپ، ئۆزىنى تۇتالماي، ئوغلىنى راسا ئۇردى، ياق، ئۇرۇش بىلەنلا قالماي، راسا دۇمبالىدى.»

بۇ مىسالدا، «ئۇرماق»، «دۇمبالماق» دېگەن مەنداش

سۆزلەرنىڭ ئىدراكىي مەنىلىرىدىكى پەرقلەر ئارقىلىق، شەيئى - ھادىسىلەر ئۆزئارا ئىنكار قىلىنىپ زىتلاشتۇرۇلغان.

(5) ئىنتوناتسىيەنى كۈچەيتىپ، مەزمۇننى گەۋدىلەندۈرۈش رولىنى ئويناىدۇ.

بۇنىڭدا ئىككىدىن ئارتۇق مەنداش سۆز قاتار ئىشلىتىلىش ئارقىلىق، نۇتۇق ئىنتوناتسىيەسى قەدەممۇقەدەم كۈچەيتىلىدۇ ۋە مەلۇم بىر نۇقتا ئالاھىدە گەۋدىلەندۈرۈلىدۇ. مەسىلەن:

«بېگىم، گەرچە ئاچچىقلانسىڭىزمۇ ئېيتىشقا مەجبۇرمەن: سىزدە ۋىجدان، ئىنساب، رەھىم، ۋەدە، ۋاپا، ياخشىلىقنى بىلىش، قىسقىسى، ئادەمگەرچىلىكتىن ھېچبىر ئەسەر يوق ئىكەن. ئەكسىچە، سىز ھىيلىگەر بىر تۈلكە، ئاغزى قان بىر بۆرە، رەھىمسىز بىر جاللات ۋە نومۇسسىز بىر يىگىت!

سىزنى ھىيلىگەر دېدىم: يادىڭىزدا بارمۇ، ساددا ئاتامنى، گول ئانامنى قانداقلار قىلىپ ئالدىغانلىقىڭىز؟ ئېسىڭىزدە بارمۇ، چىراغ يېنىدا مېنى ئالداپ قىلغان گەپلىرىڭىز، بەرگەن ۋەدىلىرىڭىز، «مېنىڭ ئارزۇيۇم» دەپ قىلغان خىتابلىرىڭىز، تۆككەن كۆز ياشلىرىڭىز؟ بەس، بۇ ھىيلىلەر، بۇ مىكىرلەر سىزدىن باشقا كىمدىن تېپىلسۇن؟»

بۇ «ئۆتكەن كۈنلەر» رومانىدىكى كۈموش ببىنىڭ ئاتابېككە يازغان خېتى بولۇپ، بۇنىڭدا مەنداش سۆزلەر قاتارى ئىشلىتىلگەچكە، بىرىنچىدىن، ئىنتوناتسىيە كۈچەيتىلگەن؛ ئىككىنچىدىن، رومانىدىكى سەلبىي ئوبراز — ھامىدنىڭ ھىيلە - نەيرەڭلىرى تۈپەيلى كۈموش ببىدە پەيدا بولغان قاتتىق ئۆكۈنۈش، خورسىنىش ۋە ئاتابېككە بولغان غەزەپ - نەپرەت ئالاھىدە گەۋدىلەندۈرۈلگەن.

(6) نۇتۇقنىڭ رەڭدارلىقىنى ئاشۇرۇش رولىنى ئويناىدۇ.

بۇنىڭدا مەنداش سۆزلەرنىڭ مەنە ئورتاقلىقى ۋە ئۆزئارا ئالمىشالايدىغان ئالاھىدىلىكىدىن پايدىلىنىپ، نۇتۇقتا بىر

سۆزنى تەكرار ئىشلىتىشتىن ساقلانغىلى ھەم نۇتۇقنىڭ رەڭدارلىقىنى ئاشۇرغىلى بولىدۇ.

§3 قارشى مەنىلىك سۆزلەر

1. قارشى مەنىلىك سۆزلەرنىڭ ئېنىقلىمىسى

ئاساسىي سېمانتىكىلىق ئېلېمېنتلىرى پۈتۈنلەي ئوخشاش، پەرقلىگۈچى سېمانتىكىلىق ئېلېمېنتلىرى ئۆزئارا قارىمۇقارشى بولغان سۆزلەر قارشى مەنىلىك سۆزلەر دەپ ئاتىلىدۇ. ئاساسىي سېمانتىكىلىق ئېلېمېنتلار دېگىنىمىز، ئوبيېكتىپ شەيئىلەرنىڭ مەزمۇن دائىرىسى (مەنە كاتېگورىيەسى)نى كۆرسىتىدۇ. پەرقلىگۈچى سېمانتىكىلىق ئېلېمېنتلار دېگىنىمىز، مەلۇم بىر شەيئىنىڭ باشقا شەيئىلەردىن پەرقلىنىپ تۇرىدىغان ئۆزىگە خاس بەلگىسىنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن، «چوڭ» ۋە «كىچىك» دېگەن سۆزلەرنى ئالساق، ئۇلار تۆۋەندىكىدەك ئىزاھلىنىدۇ:

چوڭ: ھەجمى، يۇزى، سان ـ مىقدارى، كۇچ ـ قۇۋۋىتى قاتارلىق تەرەپلىرى ئادەتتىكى ياكى ئۆزىگە سېلىشتۇرۇلغان شەيئىلەرنىڭكىدىن ئارتۇق.

كىچىك: ھەجمى، يۇزى، سان ـ مىقدارى، كۇچ ـ قۇۋۋىتى قاتارلىق تەرەپلىرى ئادەتتىكى ياكى ئۆزىگە سېلىشتۇرۇلغان شەيئىلەرنىڭكىدىن كەم.

بۇ ئىزاھلارغا ئاساسەن، بۇ سۆزلەرنىڭ مەنىلىرىنى تەھلىل قىلىش ئارقىلىق، بىز ئۇلاردىن ئاساسىي سېمانتىكىلىق ئېلېمېنتلىرى ئوخشاشلا شەيئىلەرنىڭ ھەجمى، يۇزى، سان ـ مىقدارى، كۇچ ـ قۇۋۋىتى قاتارلىق جەھەتلەردىكى ئەھۋالىنى بىلدۇرۇۋاتقانلىقىنى، «چوڭ» سۆزىنىڭ پەرقلىگۈچى سېمانتىكىلىق ئېلېمېنتى ئادەتتىكى ياكى ئۆزىگە

سېلىشتۇرۇلغان شەيئىلەرنىڭكىدىن ئارتۇق ئىكەنلىكى، «كىچىك» سۆزىنىڭ پەرقلىگۈچى سېمانتىكىلىق ئېلېمېنتى ئادەتتىكى ياكى ئۆزى سېلىشتۇرۇلغان شەيئىلەرنىڭكىدىن كەم ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالالايمىز. ئېنىقكى، ئۇ ئىككى سۆزنىڭ ئاساسىي سېمانتىكىلىق ئېلېمېنتلىرى پۈتۈنلەي ئوخشاش بولۇپ، پەرقلىگۈچى سېمانتىكىلىق ئېلېمېنتلىرى «ئارتۇق» ۋە «كەم» لىك جەھەتتە ناھايىتى ئېنىق قارشى مۇناسىۋەت ھاسىل قىلغانلىقى ئۈچۈن، ئۇلار قارشى مەنىلىك سۆزلەر ھېسابلىنىدۇ. شۇڭا، سۆزلەرنىڭ ئۆزئارا قارشى مەنىلىك سۆز بولۇش ـ بولماسلىقى ئاۋۋال سۆزلەرنىڭ مەزمۇن دائىرىسىنى كۆرسىتىدىغان ئاساسىي سېمانتىكىلىق ئېلېمېنتلارنىڭ ئوخشاش بولۇش ـ بولماسلىقى، ئاندىن پەرقلىگۈچى سېمانتىكىلىق ئېلېمېنتلارنىڭ ئۆزئارا قارىمۇقارشىلىق مۇناسىۋەت ھاسىل قىلىش ـ قىلالماسلىقى تەرىپىدىن بەلگىلىنىشى كېرەك.

ھەرقانداق بىر تىلنىڭ سۆزلۈكىدە قارشى مەنىلىك سۆزلەر بولىدۇ. لېكىن، مەلۇم بىر تىلدىكى ھەرقانداق بىر سۆزنىڭ قارشى مەنىلىك سۆزى بولۇۋەرمەيدۇ.

قارشى مەنىلىك سۆزلەر پەقەت ئىككى سۆز بىلەنلا چەكلىنىپ قالمايدۇ. مەسىلەن، «ئاستا» دېگەن سۆز بىلەن «تېز، ئىتتىك، ئىلدام، چاپسان، چاقچاق» دېگەن سۆزلەر ئۆزئارا قارشى مەنىلىك سۆزلەر بولالايدۇ. «ياخشى، ئوبدان» سۆزلىرى بىلەن «ئوسال، ئەسكى، ناچار» دېگەندەك سۆزلەرمۇ ئۆزئارا قارشى مەنىلىك سۆزلەر بولالايدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدا بىر قىسىم قارشى مەنىلىك سۆزلەر دائىم جۈپ قوللىنىش نەتىجىسىدە، جۈپ سۆزلەرنى شەكىللەندۈرگەن. مەسىلەن:

ئاز ـ تولا، باش ـ ئاياغ، ئىسسىق ـ سوغۇق، ئاق ـ قارا،

قىش ـ ياز، ئېگىز ـ پەس، بېرىش ـ كېلىش ...

شۇنى ئەسكەرتىپ ئۆتۈش كېرەككى، ئۇيغۇر تىلىدا يەنە ئاساسىي سېمانتىكىلىق ئېلېمېنتلىرى قىلچىمۇ ئوخشىمايدىغان ھەم پەرقلىگۈچى سېمانتىكىلىق ئېلېمېنتلىرى ئۆزئارا قارىمۇ قارشىلىق مۇناسىۋەتنى ھاسىل قىلالمايدىغان بىر قىسىم سۆزلەر ئايرىم كونتېكىستلاردا بىر ـ بىرىگە قارىمۇقارشى قويۇلۇپ، قارشى مەنىلىك سۆزلەر رولىدا كېلەلەيدۇ. مەسىلەن:

① مېۋىلىك دەرەخ ئېگىلىپ تۇرىدۇ، كىشىلەر ئۇنىڭغا تىرەك قويىدۇ؛ مېۋىسىز دەرەخ غادىيىپ تۇرىدۇ، كىشىلەر ئۇنى پۇتاپ تۇرىدۇ.

② ياخشى بىلەن دوست بولساڭ، ئېچىلار چېچەكلىرىڭ؛ يامان بىلەن دوست بولساڭ، يېرىلار يۈرەكلىرىڭ.

بۇلاردىن مىسال ① دە «تىرەك قويماق» بىلەن «پۇتاپ تۇرماق»، مىسال ② دە «ئېچىلماق» بىلەن «يېرىلماق» دېگەن سۆزلەر بىر ـ بىرىگە قارىمۇقارشى قويۇلغان. لېكىن، ئۇلار شۇ كونتېكىستتىن ئايرىلسا، قارىمۇقارشى مۇناسىۋەتتە بولالمايدۇ. شۇڭا، ئۇلار ئادەتتە لېكسىكا نۇقتىسىدىن سۆزلىنىدىغان قارشى مەنىلىك سۆزلەر ھېسابلانمايدۇ، پەقەت ئىستىلىستىكىلىق قارشى مەنىلىك سۆزلەر ھېسابلىنىدۇ.

2 . قارشى مەنىلىك سۆزلەرنىڭ ئۆلچىمى

قارشى مەنىلىك سۆزلەرنىڭ چېگرالىق تۆۋەندىكى ئۆلچەملەرگە ئاساسەن بېكىتىلىدۇ:

(1) قارشى مەنىلىك سۆزلەر مەنە جەھەتتىن چوقۇم بىر ئورتاق مەنە كاتېگورىيەسىگە تەۋە بولۇشى كېرەك. ئورتاق مەنە كاتېگورىيەسى قارشى مەنىلىك سۆزلەرنى شەكىللەندۈرۈشنىڭ ئاساسى، مەنە كاتېگورىيەسى ئورتاق بولمىغان سۆزلەردىن قارشى مەنىلىك سۆزلەر شەكىللەنمەيدۇ. قارشى مەنىلىك

سۆزلەرنىڭ مەنە جەھەتتىكى قارىمۇقارشىلىقى بىر ئورتاق مەنە كاتېگورىيەسىنىڭ قارىمۇقارشى ئىككى تەرىپى بولۇپ، مۇناسىۋەت جەھەتتىن تەكشۈرگەندە، ئورتاق مەنە كاتېگورىيەسى بىلەن ئۇنىڭغا تەۋە بولغان قارىمۇقارشى سۆزلەرنىڭ مەنىلىرى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت مەنىنى ئۆز ئىچىگە ئېلىش ۋە مەنىسى ئۆز ئىچىگە ئېلىنىش مۇناسىۋىتى ھېسابلىنىدۇ. مەسىلەن، «تېز» بىلەن «ئاستا» دېگەن سۆزلەر «سۈرئەت» تىن ئىبارەت مەنە كاتېگورىيەسىگە تەۋە. «سۈرئەت» دېگەن سۆزدە ئىپادىلەنگەن مەنە «تېز» بىلەن «ئاستا» دېگەن سۆزلەرنىڭ مەنىلىرىنى تولۇق ئىچىگە ئالىدۇ. يەنە بىر جەھەتتىن، «سۈرئەت» دېگەن سۆزنىڭ مەنىسى ئىچىگە ئېلىنىدىغان «تېز» ۋە «ئاستا» دېگەن سۆزلەر مەنە جەھەتتە بىر ـ بىرىنى چەتكە قاقىدۇ. مەسىلەن:

قارشى مەنىلىك سۆزلەر	ئورتاق مەنە كاتېگورىيەسى
ئۇزۇن ـ قىسقا	ئۇزۇنلۇق
ئاق ـ قارا	رەڭ
قىش ـ ياز	پەسىل
ئىسسىق ـ سوغۇق	ھارارەت
مۇھەببەت ـ نەپرەت	ھېسسىيات
ھىمايە قىلماق ـ قارشى تۇرماق	پوزىتسىيە
كونا ـ يېڭى	سۈپەت
چوڭ ـ كىچىك	ھەجىم

يۇقىرىقىدەك ئورتاق مەنە كاتېگورىيەسىگە تەۋە بولمىغان سۆزلەر ئۆزئارا قارىمۇقارشى مەنىلىك سۆز ھېسابلانمايدۇ. مەسىلەن، ئاستا ـ چوڭ، ئۇزۇن ـ ئېغىر، ئورۇق ـ سەت دېگەندەك.

(2) قارىمۇقارشى مەنىلىك سۆزلەر خاراكتېر جەھەتتىن ئورتاق بىر سۆز تۇركۈمىگە مەنسۇپ بولۇشى كېرەك. بىر گۇرۇپپا سۆزنىڭ قارىمۇقارشى مەنىلىك سۆز بولۇش - بولماسلىقى سۆزلەرنىڭ گىراماتىكىلىق كاتېگورىيەسى بىلەنمۇ زىچ مۇناسىۋەتلىك، يەنى قارىمۇقارشى مەنىلىك سۆزلەر ئورتاق گىراماتىكىلىق ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە بولۇشى كېرەك. شۇ سەۋەبتىن، تەۋەلىك جەھەتتە ئۇلار تەبىئىي ھالدا مۇئەييەن بىر سۆز تۇركۈمىگە مەنسۇپ بولىدۇ. مەسىلەن:

ئاسمان - زېمىن	(ئىسىم - ئىسىم)
دوزاخ - جەننەت	(ئىسىم - ئىسىم)
قاتتىق - يۇمشاق	(سۈپەت - سۈپەت)
باي - كەمبەغەل	(سۈپەت - سۈپەت)
بارماق - كەلمەك	(پېئىل - پېئىل)
يېڭىش - يېڭىلىش	(پېئىل - پېئىل)
ئىلگىرى - كېيىن	(رەۋىش - رەۋىش)
ئاست - ئۈست	(ئىسىم - ئىسىم)
ئۆز - يات	(ئالماش - ئالماش)
جۇپ - تاق	(سان - سان)

(3) قارىمۇقارشى مەنىلىك سۆزلەر ھەجىم جەھەتتىن باراۋەر بولۇشى كېرەك. بۇ قائىدە مۇنداق ئىككى مەزمۇننى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ:

بىرى، قارشى مەنىلىك سۆزلەر قۇرۇلما جەھەتتىن پۈتۈنلەي سۆزلەردىن ياكى سۆز بىرىكمىسىدىن تەركىب تېپىشى كېرەك (گەرچە سۆز بىرىكمىلىرىدىن تەركىب تاپقانلىرى لېكسىكا نۇقتىسىدىن سۆزلىنىدىغان قارشى مەنىلىك سۆز ھېسابلانمىسىمۇ). ئەگەر بۇنداق بولمىسا، ھەجمى جەھەتتە بىر - بىرىگە ماس كەلمەيدۇ، يەنى بىرى چوڭ، بىرى كىچىك بولۇپ قېلىپ تەڭپۇڭسىزلىق شەكىللىنىدۇ، شۇنداقلا ئۇلارنىڭ

ئورتاق مەنە كاتېگورىيەسىنى بېكىتىشمۇ قىيىنغا چۈشىدۇ. مەسىلەن، «خۇش پۇراق» دېگەن بىرىكمە بىلەن «سېسىق پۇراق» دېگەن بىرىكمە ئۆزئارا قارشى مەنىلىك بىرىكمە بولالايدۇكى، ھەرگىزمۇ «خۇش پۇراق» بىلەن «سېسىق» ياكى «سېسىق پۇراق» بىلەن «خۇش» ئۆزئارا قارشى مەنىلىك سۆزلەرنى ھاسىل قىلالمايدۇ. شۇڭا، قارشى مەنىلىك سۆزلەر چوقۇم سۆز بىلەن سۆزدىن ياكى سۆز بىرىكمىسى بىلەن سۆز بىرىكمىسىدىن تەركىب تېپىشى كېرەك.

يەنە بىرى، قارشى مەنىلىك سۆزلەر پۈتۈنلەي تۈپ سۆزلەردىن ياكى ياسالما سۆزلەردىن تەركىب تېپىشى كېرەك. بىرى تۈپ سۆز، يەنە بىرى ياسالما سۆز بولۇپ قالسا بولمايدۇ. مەسىلەن:

ياخشى - يامان	√	ياخشىلىق - يامانلىق	√
ياخشىلىق - يامان	×	ياخشى - يامانلىق	×
قات — يۇمشا-	√	قاتتىق - يۇمشاق	√
قاتتىق - يۇمشا -	×	قات - يۇمشاق	×
ئىلغار - قالاق	√	ئىلغارلىق - قالاقلىق	√
ئىلغارلىق - قالاق	×	ئىلغار - قالاقلىق	×
قاتتىقلىق - يۇمشاقلىق	√	قاتتىق - يۇمشاقلىق	×
قاتتىقلىق - يۇمشاق	×		
ئىتتىپاقلىق - بۆلگۈنچىلىك	√	ئىتتىپاق - بۆلگۈنچىلىك	×
ئىتتىپاقلىق - بۆلگۈنچى	×		
مەغلۇپ - غەلىبە	√	مەغلۇپ بولۇش - غەلىبە قىلىش	√
مەغلۇپ - غەلىبە قىلىش	×	مەغلۇپ بولۇش - غەلىبە	×

(4) قارشى مەنىلىك سۆزلەرنىڭ بىرى بولۇشلۇق، يەنە بىرى بولۇشسىز شەكىلدە بولۇپ قالماسلىقى كېرەك. بۇنداق دېگەندىك، قارشى مەنىلىك سۆزلەر تەبىئىي ھالدا قارىمۇقارشىلىققا ئىگە بولۇشى، قارىمۇقارشى يۇنىلىشتە بولۇشى كېرەككى، ھەرگىزمۇ خالىغان بىر سۆزنى ئىنكار قىلىش

ئارقىلىق سۈنئىي هالدا قۇراشتۇرۇلغان بولماسلىقى كېرەك دېگەنلىكتۇر. چۈنكى، قارشى مەنىلىك سۆزلەر قارىمۇقارشىلىق مۇناسىۋىتىنى ئەكس ئەتكۈزىدۇ، زىتلىق مۇناسىۋىتىنى ئەكس ئەتكۈزمەيدۇ. مەسىلەن:

ئەتىگەن ـ كەچ	√	ئەتىگەن ـ ئەتىگەن ئەمەس	×
ياخشى ـ يامان	√	ياخشى ـ يامان ئەمەس	×
تۇزلۇق ـ تۇزسىز	√	تۇزلۇق ـ تۇزى يوق	×
باردى ـ كەلدى	√	باردى ـ بارمىدى	×

بۇ مىسالىلاردىكى «×» بەلگىسى قويۇلغان تەركىبلەر ئۆزىنىڭ ئالدىدىكى سۆزلەرنىڭ قارشى مەنىلىك سۆزى بولالمايدۇ. چۈنكى، ئۇلار ئالدىدىكى سۆزلەرنىڭ ئىنكار شەكلى بولۇپ، ئۇلار ئادەتتە مۇئەييەن بەلگىگە ئىگە ئۇقۇمغا ۋەكىللىك قىلالمايدۇ.

3. قارشى مەنىلىك سۆزلەرنىڭ تۈرى

قارشى مەنىلىك سۆزلەرنى ھەر خىل ئۆلچەملەرگە ئاساسەن ھەر خىل تۈرلەرگە بۆلۈشكە بولىدۇ.

1) لوگىكا نۇقتىسىدىن كۆزەتكەندە، قارشى مەنىلىك سۆزلەرنىڭ مەنىلىرى بىر جىنس ئۇقۇمى ئىچىدىكى بىر ـ بىرىگە قارىمۇقارشى بولغان ئىككى تۈر ئۇقۇمىغا ۋەكىللىك قىلىدۇ. مەسىلەن، «ئاق» بىلەن «قارا» دېگەن سۆزلەر «رەڭ» دىن ئىبارەت بۇ جىنس ئۇقۇم ئىچىدىكى بىر ـ بىرىگە قارىمۇ قارشى بولغان ئىككى تۈر ئۇقۇمىغا ۋەكىللىك قىلىدۇ، چۈنكى «رەڭ» سۆزىدە ئىپادىلىنىدىغان ئۇقۇمنىڭ ھەجمى «ئاق» ۋە «قارا» سۆزلىرىدە ئىپادىلىنىدىغان ئۇقۇملارنىڭ ھەجمىنى پۈتۈنلەي ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. يەنە بىر جەھەتتىن، «رەڭ» دېگەن سۆزدە ئىپادىلىنىدىغان ئۇقۇم ئۆز ئىچىگە ئالىدىغان «ئاق» بىلەن «قارا» سۆزلىرىدە ئىپادىلىنىدىغان ئۇقۇملارنىڭ مەنىلىرى ئۆزئارا سىغىشمايدۇ، بىر ـ بىرىنى چەتكە قاقىدۇ.

قارشى مەنىلىك سۆزلەر مەنە جەھەتتىن بىر ـ بىرىگە قارىمۇقارشى بولۇش بىلەن بىللە، يەنە بىر ـ بىرىگە باغلىنىشلىق بولىدۇ، بىر ـ بىرىگە بېقىنىدۇ، بىر ـ بىرىنى شەرت قىلىدۇ. مەسىلەن، «توغرا» بىلەن «خاتا» سۆزلىرىنى مىسالغا ئالساق، بىرىنچىدىن، ئۇلار مەنە جەھەتتە بىر ـ بىرىگە قارىمۇقارشى؛ ئىككىنچىدىن، ئۇلار بىر ـ بىرىنى شەرت قىلغان، يەنى «خاتا» دېگەن سۆز بولمىسا، «توغرا» دېگەن سۆز ئۆز مەۋجۇتلۇقىنى يوقىتىدۇ؛ ئوخشاشلا «توغرا» دېگەن سۆز بولمىسا، «خاتا» دېگەن سۆزنىڭ بولۇشىدىن ئىبغىز ئاچقىلى بولمايدۇ.

قارشى مەنىلىك سۆزلەرنى لوگىكىدىكى ئۇقۇملارنىڭ ھەجملىرى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت نۇقتىسىدىن مۇتلەق قارشى مەنىلىك سۆزلەر ۋە نىسپىي قارشى مەنىلىك سۆزلەر دېگەن ئىككى تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ.

(1) مۇتلەق قارشى مەنىلىك سۆزلەر

بىر جىنس ئۇقۇمنىڭ ھەجمى ئىچىدىكى بىر ـ بىرىگە قارىمۇقارشى ئىككىلا تۈر ئۇقۇمنى ئىپادىلەيدىغان قارشى مەنىلىك سۆزلەر مۇتلەق قارشى مەنىلىك سۆزلەر دەپ ئاتىلىدۇ. مۇنداقچە ئېيتقاندا، قارشى مەنىلىك سۆزلەردىكى ئىككى پەرقلىگۈچى سېمانتىكىلىق ئېلېمېنتنىڭ يىغىندىسى ئاساسىي سېمانتىكىلىق ئېلېمېنتلاردا ئىپادىلەنگەن مەنىنىڭ دائىرىسى بىلەن باباباراۋەر بولسا، يەنى پەرقلىگۈچى سېمانتىكىلىق ئېلېمېنت + پەرقلىگۈچى سېمانتىكىلىق ئېلېمېنت = ئاساسىي سېمانتىكىلىق ئېلېمېنت بولسا، بۇ خىلدىكى قارشى مەنىلىك سۆزلەر مۇتلەق قارشى مەنىلىك سۆزلەر ھېسابلىنىدۇ. مۇتلەق قارشى مەنىلىك سۆزلەر مۇنداق ئىككى تۈرلۈك ئالاھىدىلىككە ئىگە:

① مۇتلەق قارشى مەنىلىك سۆزلەر بىر جىنس ئۇقۇمنىڭ

ھەجمى ئىچىدىكى ئۆزئارا قارىمۇ قارشى بولغان ئىككىلا تۈر ئۇقۇمنى ئىپادىلەيدىغان قارشى مەنىلىك سۆزلەر بولغاچقا، ئۇ خىل قارشى مەنىلىك سۆزلەردىن ئىپادىلىنىدىغان ئۇقۇملارنىڭ ھەجملىرىنىڭ يىغىندىسى (مەنە دائىرىسى) ئۆزى مەنسۇپ بولغان شۇ جىنس ئۇقۇمىنىڭ ھەجمى (مەنە دائىرىسى)گە بابباراۋەر بولىدۇ. ئۇلارنىڭ ئارىسىدا ئۇچىنچى بىر ئۇقۇم (ئارىلىق ئۇقۇم) نى ئىپادىلەيدىغان باشقا بىر سۆز بولمايدۇ. مەسىلەن، «ئەر» بىلەن «ئايال» دېگەن سۆزلەردىن ئىپادىلەنگەن مەنىنىڭ دائىرىسى (ئۇقۇمنىڭ ھەجملىرى) نىڭ يىغىندىسى «جىنس» دېگەن سۆزدىن ئىپادىلەنگەن مەنىنىڭ دائىرىسى (ھەجمى) گە تەڭ بولىدۇ، مۇتلەق قارشى مەنىلىك سۆزلەرنى تۆۋەندىكىدەك ئىسخېما ئارقىلىق ئىپادىلەشكە بولىدۇ:

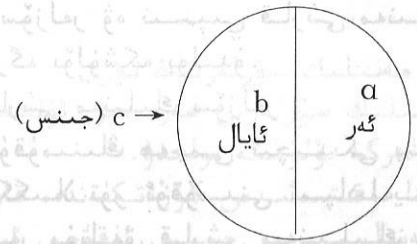

a+b=c (ئەر + ئايال = جنس)

② مۇتلەق قارشى مەنىلىك سۆزلەردە ئىپادىلەنگەن مەنە a بولسا، جەزمەن b بولمايدۇ؛ ئەگەر ئۇ a بولمىسا، جەزمەن b بولىدۇ. ئوخشاشلا ئەگەر ئۇ b بولسا، جەزمەن a بولمايدۇ؛ ئەگەر ئۇ b بولمىسا، چوقۇم a بولىدۇ. ئىشقىلىپ ئىككىسىدىن بىرى بولىدۇ ھەم a ، ھەم b بولىدىغان ياكى a مۇ ئەمەس، b مۇ ئەمەس، بەلكى ئۇچىنچى بىر خىل ئەھۋال بولمايدۇ. مەسىلەن، «ئەر» بىلەن «ئايال» سۆزلىرىنى مىسالغا ئالساق، مەلۇم بىر كىشى ئەگەر ئۇ «ئەر» بولسا، چوقۇم «ئايال»

بولمايدۇ؛ ئۇ كىشى ئەگەر «ئەر» بولمىسا، جەزمەن «ئايال» بولىدۇ. ئوخشاشلا ئەگەر ئۇ كىشى «ئايال» بولسا، چوقۇم «ئەر» بولمايدۇ؛ ئەگەر ئۇ كىشى «ئايال» بولمىسا، چوقۇم «ئەر» بولىدۇ. ئىشقىلىپ ئۇ كىشى ياكى «ئەر»، ياكى «ئايال». ئۇ كىشىنىڭ ھەم «ئەر»، ھەم «ئايال» بولۇشى ياكى «ئەر» مۇ ئەمەس، «ئايال» مۇ ئەمەس، بەلكى ئۇچىنچى بىر خىل جىنسلىق ئادەم بولۇشى مۇمكىن ئەمەس. تىلىمىزدىكى «تىرىك» بىلەن «ئۆلۈك»، «ئوچۇق» بىلەن «يېپىق». «ماڭماق» بىلەن «تۇرماق»، «ئۆز» بىلەن «يات»، «جۇپ» بىلەن «تاق»، «بار» بىلەن «يوق»، «توغرا» بىلەن «خاتا»، «قىز» بىلەن «ئوغۇل»، «ئاتا» بىلەن «بالا»، «ئاچا» بىلەن «سىڭىل»، «ئۇستاز» بىلەن «شاگىرت»، «دەۋاگەر» بىلەن «جاۋابكار» دېگەندەك قارشى مەنىلىك سۆزلەر مۇتلەق قارشى مەنىلىك سۆزلەر ھېسابلىنىدۇ.

(2) نىسپىي قارشى مەنىلىك سۆزلەر

بىر جىنس ئۇقۇمى ئىچىدىكى بىرقانچە (ئاز بولغاندا ئۈچ ياكى ئۇنىڭدىن ئارتۇق) تۈر ئۇقۇمنى ئىپادىلەيدىغان سۆزلەردىن پەقەت ئىككىسىنىڭلا مەنە جەھەتتە بىر - بىرىگە قارىمۇقارشى قويۇلۇشى نىسپىي قارشى مەنىلىك سۆزلەر دەپ ئاتىلىدۇ. مۇنداقچە ئېيتقاندا، قارشى مەنىلىك سۆزلەردىكى ئىككى پەرقلىگۈچى سېمانتىكىلىق ئېلېمېنتنىڭ يىغىندىسى ئاساسىي سېمانتىكىلىق ئېلېمېنتلاردا ئىپادىلەنگەن مەنىنىڭ دائىرىسىدىن كىچىك بولسا، يەنى «پەرقلىگۈچى سېمانتىكىلىق ئېلېمېنت + پەرقلىگۈچى سېمانتىكىلىق ئېلېمېنت < ئاساسىي سېمانتىكىلىق ئېلېمېنت» بولسا، بۇ خىلدىكى قارشى مەنىلىك سۆزلەر نىسپىي قارشى مەنىلىك سۆزلەر ھېسابلىنىدۇ. نىسپىي قارشى مەنىلىك سۆزلەر مۇنداق ئىككى خىل ئالاھىدىلىككە ئىگە:

① بۇ تۈردىكى قارشى مەنىلىك سۆزلەردە بىر جىنس ئۇقۇمى ئىچىدىكى ئۈچ ياكى ئۇنىڭدىن ئارتۇق تۈر ئۇقۇمنى ئىپادىلەيدىغان شۇ سۆزلەردىن پەقەت ئىككىسىلا مەنە جەھەتتىن

قارىمۇقارشى قويۇلغاچقا، ئۇلاردا ئىپادىلەنگەن ئۇقۇملارنىڭ ھەجمىلىرىنىڭ يېغىندىسى ئۆزى مەنسۇپ بولغان جىنس ئۇقۇمىنىڭ ھەجمىدىن كىچىك بولىدۇ. ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئارىلىق ئۇقۇمنى ئىپادىلەيدىغان سۆزلەرمۇ بولىدۇ. مەسىلەن، «ئاق» بىلەن «قارا» نى مىسالغا ئالساق، ئۇ ئىككى سۆزدە ئىپادىلەنگەن ئۇقۇملارنىڭ ھەجمىلىرىنىڭ يېغىندىسى «رەڭ» دېگەن سۆزدىن ئىپادىلەنگەن ئۇقۇمنىڭ ھەجمىدىن كىچىك بولىدۇ. چۈنكى، «رەڭ» نىڭ ھەممىسى «ئاق» بىلەن «قارا» نىڭ يېغىندىسى ئەمەس، ئۇلاردىن باشقا يەنە نۇرغۇن رەڭ تۇرلىرى بار.

نىسپىي قارشى مەنىلىك سۆزلەرنى تۆۋەندىكى ئىسخېما ئارقىلىق كۆرسىتىشكە بولىدۇ:

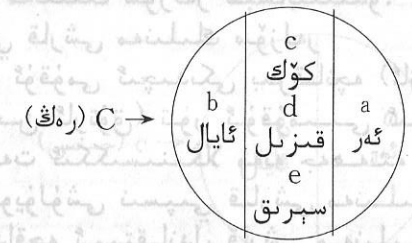

a+b<C (ئاق + قارا < رەڭ)

② نىسپىي قارشى مەنىلىك سۆزلەردە، ئەگەر a بولسا، جەزمەن b بولمايدۇ، لېكىن a بولمىسا، b جەزمەن بولىدۇ دەپ مۇئەييەنلەشتۇرگىلى بولمايدۇ، چۈنكى a بولمىسا، b بولۇشمۇ مۇمكىن، بولماسلىقمۇ مۇمكىن. شۇڭا، a بولمىسا، b نىڭ بولۇش ـ بولماسلىقى ناتايىن بولىدۇ. ئوخشاشلا ئەگەر b بولسا، ئۇ چوقۇم a بولمايدۇ، لېكىن b بولمىسا، ئۇنى جەزمەن a بولىدۇ دەپ مۇئەييەنلەشتۇرگىلى بولمايدۇ. چۈنكى، ئۇ b بولمىسا، a بولۇشمۇ مۇمكىن، بولماسلىقمۇ مۇمكىن. شۇڭا، b

بولمىسا، a نىڭ بولۇش ـ بولماسلىقى ناتايىن بولىدۇ. مەسىلەن، «قىش» بىلەن «يаз» دېگەن سۆزلەرنى ئالساق، بۇ پەسىل «قىش» بولسا، ئۇ جەزمەن «يаз» بولمايدۇ، لېكىن ئۇ پەسىل «قىش» بولمىسا، ئۇ پەسىلنى جەزمەن «يаз» دەپ مۇئەييەنلەشتۇرگىلى بولمايدۇ. چۈنكى، ئۇ پەسىل «يаз» بولۇشمۇ مۇمكىن. «يаз» بولماي، بەلكى «كۈز» ياكى «ئەتىياز» بولۇشمۇ مۇمكىن، ئوخشاشلا، ئۇ پەسىل «يаз» بولسا، ئۇ چوقۇم «قىش» بولمايدۇ. لېكىن، ئۇ پەسىل «يаз» بولمىسا، ئۇ پەسىلنى چوقۇم «قىش» دەپ مۇئەييەنلەشتۇرۇشكە بولمايدۇ. چۈنكى، ئۇ پەسىل ئېھتىمال «قىش» بولۇشمۇ مۇمكىن، «قىش» بولماي، بەلكى «كۈز» ياكى «ئەتىياز» بولۇشمۇ مۇمكىن.

تىلىمىزدىكى «ئوي» بىلەن «دۆڭ»، «ئېگىز» بىلەن «پەس»، «ئېغىر» بىلەن «يېنىك»، «يەڭمەك» بىلەن «يېڭىلمەك»، «ئىسسىق» بىلەن «سوغۇق»، «ياش» بىلەن «قېرى»، «باشلىنىش» بىلەن «ئاخىرلىشىش»، «چىرايلىق» بىلەن «سەت»، «شەرق» بىلەن «غەرب»، «ئىلگىرىلىمەك» بىلەن «چېكىنمەك»، «ئاست» بىلەن «ئوست» دېگەندەك خېلى كۆپ بىر قىسىم قارشى مەنىلىك سۆزلەر نىسپىي قارشى مەنىلىك سۆزلەر ھېسابلىنىدۇ.

2) قارشى مەنىلىك سۆزلەرنى قايسى تۈردىكى سۆز تۈركۈملىرىدىن تەركىب تاپقانلىقىغا ئاساسەن ئىسىملىك قارشى مەنىلىك سۆزلەر، سۈپەتلىك قارشى مەنىلىك سۆزلەر، رەۋىشلىك قارشى مەنىلىك سۆزلەر، ئالماشلىق قارشى مەنىلىك سۆزلەر، پېئىللىق قارشى مەنىلىك سۆزلەر دېگەندەك تۈرلەرگە بۆلۈشكە بولىدۇ. مەسىلەن:

(1) ئىسىملىك قارشى مەنىلىك سۆزلەر:

ئاپتاپ ـ سايە؛ ئادالەت ـ جاھالەت؛ كۈن ـ تۈن؛

ئامەت ـ پالاكەت، قىش ـ ياز؛
باش ـ ئاياغ؛ ئەمەلىيەت ـ نەزەرىيە؛ ئەجداد ـ ئەۋلاد...
(2) سۈپەتلىك قارشى مەنىلىك سۆزلەر:
ئاق ـ قارا؛ ئاچ ـ توق؛ ئاددىي ـ مۇرەككەپ؛
ئارتۇق ـ كەم، راست ـ يالغان؛
چىن ـ ساختا؛ جىگ ـ جا؛ ئاز ـ كۆپ، ئەخلاقلىق ـ ئەخلاقسىز ...
(3) رەڭلىك قارشى مەنىلىك سۆزلەر:
ئاستا ـ دەرھال؛ بالدۇر ـ كېيىن؛
ئاقىلانە ـ ئەخمىقانە؛ ئىلگىرى ـ كېيىن؛
ئاندا ـ ساندا، بىرە ـ بىرە ...
(4) ئالماشلىق قارشى مەنىلىك سۆزلەر:
ئۆز ـ يات؛ ئەنە ـ مانا؛ ئاۋۇ ـ ماۋۇ ...
(5) پېئىللىق قارشى مەنىلىك سۆزلەر:
توڭلىماق ـ ئېرىمەك؛ تۇغۇلماق ـ ئۆلمەك؛
چىكىماق ـ بوشىماق؛ قاتماق ـ يۇمشىماق؛
قۇراشتۇرماق ـ بۇزماق؛ يىغلىماق ـ كۈلمەك ...
3) قۇرۇلمىسىنىڭ ئوخشىماسلىقىغا ئاساسەن، قارشى مەنىلىك سۆزلەرنى تۈپ سۆزلۈك قارشى مەنىلىك سۆزلەر، ياسالما سۆزلۈك قارشى مەنىلىك سۆزلەر دەپ ئىككى تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ.
(1) تۈپ سۆزلۈك قارشى مەنىلىك سۆزلەر:
چىڭ ـ بوش؛ ئېگىز ـ پەس؛ ئاسمان ـ زېمىن؛
خان ـ پۇقرا؛ تۆر ـ پەگاھ؛ دوزاخ ـ جەننەت ...
(3) ياسالما سۆزلۈك قارشى مەنىلىك سۆزلەر:
ئاچلىق ـ توقلۇق؛ ئاقلىغۇچى ـ قارىلىغۇچى؛
پاكلىق ـ چىرىكلىك؛ راھەتپەرەس ـ جاپاكەش ...

4 . قارشى مەنىلىك سۆزلەرنىڭ بارلىققا كېلىش يوللىرى

قارشى مەنىلىك سۆزلەر تۆۋەندىكىدەك سەۋەبلەردىن بارلىققا كېلىدۇ:

(1) ئوبيېكتىپ شەيئى ۋە ھادىسىلەر ئوتتۇرىسىدىكى قارىمۇقارشىلىق مۇناسىۋەت تىلدا قارشى مەنىلىك سۆزلەرنى شەكىللەندۈرىدۇ. مەسىلەن، يەر شارىنىڭ ئۆز ئوقى ئەتراپىدا توختىماي ئايلىنىشىدىن ئىبارەت بۇ تەبىئي ھادىسە بولغاچقا، تىلدا «كېچە ـ كۈندۈز»، «كۇن ـ تۇن» دېگەندەك قارشى مەنىلىك سۆزلەر بارلىققا كەلگەن. دۇنيادا تۇغۇلۇش ۋە ئۆلۈش ھادىسىسى بولغاچقا، تىلدا «ئۆلۈك ـ تىرىك»، «ئۆلۈش ـ تىرىلىش» دېگەندەك قارشى مەنىلىك سۆزلەر شەكىللەنگەن. ئوبيېكتىپ شەيئىلەردە ئېغىرلىق ۋە يېنىكلىكتىن ئىبارەت بۇ ئالاھىدىلىك بولغاچقا، تىلدا «ئېغىر ـ يېنىك» دېگەندەك قارشى مەنىلىك سۆزلەر بارلىققا كەلگەن. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى «چوڭ ـ كىچىك»، «چىرايلىق ـ سەت»، «ئېغىر ـ يېنىك»، «بېرىش ـ كېلىش»، «ئاچچىق ـ تاتلىق»، «ئۇستاز ـ شاگىرت» دېگەندەك نۇرغۇنلىغان قارشى مەنىلىك سۆزلەرنىڭ شەكىللىنىشى ۋە مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى ئۇلارنىڭ ئوبيېكتىپ ماددىي ئاساسقا ئىگە ئىكەنلىكىدىندۇر. بۇ نۇقتىدىن قارىغاندا، قارشى مەنىلىك سۆزلەر ئوبيېكتىپلىققا ئىگە بولىدۇ.

(2) تىل ئادىتىمۇ قارشى مەنىلىك سۆزلەرنى شەكىللەندۈرۈشنىڭ مۇھىم بىر ئاساسى. بىر قىسىم ئوبيېكتىپ شەيئى ۋە ھادىسىلەر ئوتتۇرىسىدىكى قارىمۇقارشىلىق مۇناسىۋىتى تىلدا قارشى مەنىلىك سۆزلەرنى شەكىللەندۈرۈشى، ئەكسىچە، ئەسلىدە قارىمۇقارشىلىق مۇناسىۋىتى بولمىغان شەيئى ۋە ھادىسىلەر تىلدا قارشى مەنىلىك سۆزلەرنى شەكىللەندۈرۈشى مۇمكىن. مەسىلەن،

«ئوت» بىلەن «سۇ»، «مۇشۇك» بىلەن «چاشقان»، «قوي» بىلەن «بۆرە» دېگەن سۆزلەردە ئىپادىلەنگەن شەيئىلەر ئەسلىدە قارىمۇقارشىلىق مۇناسىۋەتكە ئىگە بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار تىلدا قارشى مەنىلىك سۆزلەرنى شەكىللەندۈرەلمىگەن. سەۋەبى، ئۇلار كىشىلەرنىڭ تىل ئادىتى ئاساسىغا ئىگە بولالمىغان. «ئاق» بىلەن «قارا»، «قىش» بىلەن «ياز» دېگەن سۆزلەردە ئىپادىلىنىدىغان شەيئى ياكى ئالاھىدىلىك ئۇ دەرىجىدە قارىمۇقارشىلىق مۇناسىۋىتىگە ئىگە بولمىسىمۇ، لېكىن ئۇلار ئۇزاق مۇددەت ئۆزئارا سىلىشتۇرۇلۇپ قوللىنىش نەتىجىسىدە، ئىجتىمائىي تىل ئادىتى تەرىپىدىن ئېتىراپ قىلىنىپ، تىل ئادىتى ئاساسىنى تۇرغۇزغان. شۇڭا، ئۇلار تىلدا قارشى مەنىلىك سۆز بولۇپ شەكىللەنگەن. بۇ نۇقتىدىن قارىغاندا، قارشى مەنىلىك سۆزلەر سۇبېكتىپلىققىمۇ ئىگە.

(3) سۆز مەنىسىنىڭ ئۆزگىرىشى سەۋەبىدىنمۇ بەزى قارشى مەنىلىك سۆزلەر شەكىللىنىدۇ. مەسىلەن، «ئىتتىك» دېگەن سۆز ئەسلىي مەنىسى ئارقىلىق «ئاستا» دېگەن سۆز بىلەن قارشى مەنىلىك سۆزنى شەكىللەندۈرسە، كېچىگەن (كۆچمە) مەنىسى ئارقىلىق «گال» سۆزى بىلەن قارشى مەنىلىك سۆزنى شەكىللەندۈرىدۇ. «قېلىن» دېگەن سۆز ئەسلىي مەنىسى بىلەن «نېپىز» دېگەن سۆزگە قارشى مەنىلىك سۆز بولالىسا، كېچىگەن (كۆچمە) مەنىسى بىلەن «شالاڭ» دېگەن سۆزگە، يەنە بىر كېچىگەن مەنىسى بىلەن «تارتىنچاق» دېگەن سۆزگە، يەنە بىر كېچىگەن مەنىسى بىلەن «ئىنچىكە» دېگەن سۆزگە قارشى مەنىلىك سۆز بولالايدۇ.

(4) باشقا تىللاردىن سۆز قوبۇل قىلىش نەتىجىسىدىمۇ بىر قىسىم قارشى مەنىلىك سۆزلەر بارلىققا كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئاكتىپ (رۇسچە) ـ پاسسىپ (رۇسچە< لاتىنچە)

كونكرېت (رۇسچە < لاتىنچە) ـ ئابستراكت (رۇسچە)

ئوبىيېكتىپ (رۇسچە < لاتىنچە) ـ سۇبىيېكتىپ (رۇسچە < لاتىنچە)

جىڭ (خەنزۇچە) ـ جا (خەنزۇچە)

5. قارشى مەنىلىك سۆزلەرنىڭ رولى

(1) قارشى مەنىلىك سۆزلەر جۈپ سۆزلەرنى ھاسىل قىلىدۇ. بۇ خىل جۈپ سۆزلەر مەنە جەھەتتە، مەزكۇر جۈپ سۆز تەركىبىدىكى ئىككى تەركىبنىڭ ئايرىم مەنىسىنى بىلدۈرگەندىن باشقا، يەنە ئومۇملاشقان يېڭى بىر لېكسىكىلىق مەنىنىمۇ بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن، «ئۇششاق ـ چوڭ»، «بار ـ يوق» دېگەن جۈپ سۆزلەر «بارلىق، ھەممە» دېگەن مەنىنىمۇ، «ئاز ـ تولا» دېگەن جۈپ سۆز «قىسمەن، كىچىككىنە» دېگەن مەنىنىمۇ، «ئالدى ـ كەينى» دېگەن جۈپ سۆز «ھەممە تەرەپ» دېگەن مەنىنىمۇ، «ئاشكارا ـ يوشۇرۇن» دېگەن جۈپ سۆز «ھەر خىل، تۈرلۈك» دېگەن مەنىنىمۇ، «قىش ـ ياز» دېگەن جۈپ سۆز «يىل بويى» دېگەن مەنىنىمۇ، «ئاق ـ قارا» دېگەن جۈپ سۆز «توغرا ۋە خاتا، ھەق ـ ناھەق» دېگەن مەنىنىمۇ بىلدۈرگىنىگە ئوخشاش. لېكىن، ئەمەلىي ئىستېمالدا ئۆزئارا قارشى مەنىلىك بولغان سۆزلەرنىڭ ھەممىسى جۈپ سۆز بولۇپ كېلىۋەرمەيدۇ. مەسىلەن، «يۇقىرى، يۇكسەك، ئېگىز، ئۇستۇن» دېگەن مەنداش سۆزلەر بىلەن «پەس، تۆۋەن، پاكار، پەتەك» دېگەن مەنداش سۆزلەرنى ئالساق، ئەمەلىي ئىستېمال جەريانىدا، بۇلارنىڭ ئىچىدە پەقەت «ئېگىز ـ پەس»، «يۇقىرى ـ تۆۋەن» دېگەن سۆزلەرلا جۈپ سۆز قىلىپ ئىشلىتىلىدۇ، قالغانلىرى جۈپ سۆز قىلىپ ئىشلىتىلمەيدۇ. دېمەك، قارشى مەنىلىك سۆزلەرنىڭ جۈپ سۆز ھاسىل قىلىشى مۇئەييەن تىل

ئادەتتى ئاساسىدا بولىدۇ.

(2) قارشى مەنىلىك سۆزلەر مۇئەييەن تەرتىپ ئاساسىدا جۈپ سۆز ھاسىل قىلىدۇ. مەسىلەن، «ئەر - خوتۇن»، «كېچە - كۈندۈز»، «ئېگىز - پەس»، «يۇقىرى - تۆۋەن»، «ئاق - قارا» دېگەندەك جۈپ سۆزلەر پەقەت مەزكۇر تەرتىپ بويىچە ئىشلىتىلىدۇ، «خوتۇن - ئەر»، «كۈندۈز - كېچە»، «پەس - ئېگىز»، «تۆۋەن - يۇقىرى»، «قارا - ئاق» دېگەن تەرزدە ئىشلىتىلمەيدۇ. دېمەك، قارشى مەنىلىك سۆزلەر جۈپ سۆز ھاسىل قىلىشتا مۇئەييەن تىل ئادىتىنى ئاساس قىلىدۇ.

(3) قارشى مەنىلىك سۆزلەرنىڭ تىلدىكى رولى جەھەتتىن ئالغاندا، ئۇلار جايىدا قوللىنىلسا، شەيئى ۋە ھادىسىلەر ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتلەرنى ئېچىپ بەرگىلى، قارىمۇقارشىلىقنى گەۋدىلەندۈرگىلى بولىدۇ. ئۇلار تىلدا روشەن سىلىشتۇرما ھاسىل قىلىپ، پىكىرنىڭ جانلىق، ئېنىق، تەسىرلىك بولۇشىغا يارىدەم بېرىدۇ، نۇتۇقنى ئاھاڭدارلىققا ئىگە قىلىدۇ. مەسىلەن، «كەمتەرلىك كىشىنى ئالغا باستۇرىدۇ، مەغرۇرلۇق كىشىنى ئارقىدا قالدۇرىدۇ» دېگەن مىسالىنى ئالساق، بۇنىڭدا ئىككى قارىمۇقارشى مەنىلىك سۆز ئارقىلىق، روشەن سىلىشتۇرما ھاسىل قىلىنىپ، نېمىنىڭ توغرا، نېمىنىڭ خاتا ئىكەنلىكى ئېنىق گەۋدىلەندۈرۈلگەن. قارشى مەنىلىك سۆزلەرنىڭ تىلدا روشەن سىلىشتۇرما ھاسىل قىلىش رولى تىلىمىزدىكى ماقال - تەمسىلىدە بەكرەك گەۋدىلىنىدۇ. مەسىلەن:

نەسىھەت ئاچچىق، مېۋىسى تاتلىق.

ياخشىغا ئىشارەت، يامانغا جۇۋالدۇرۇز.

قاتتىق ياغاچنى يۇمشاق قۇرت يەر.

يىراق بولسا كىشنىشەر، يېقىن بولسا چىشلىشەر.

كۆز قورققاق، قول باتۇر.

يۇز دوستتىن بىر دۇشمەن كۆپ.

تىلى يۇمشاق ئاش يەر، تىلى قاتتىق مۇشت يەر.

باشتا سۆز بولسا، ئاخىردا گەپ يوق.

شۇڭا، قارشى مەنىلىك سۆزلەرنى ئورۇنلۇق ئىشلىتىشكە ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىش كېرەك.

بەشىنچى باب

سۆزلەرنىڭ تاۋۇش جەھەتتىن تۈركۈملىنىشى

§1. ئاھاڭداش سۆزلەر

1 . ئاھاڭداش سۆزلەرنىڭ ئېنىقلىمىسى

تەلەپپۇزى ۋە يېزىلىشى پۈتۈنلەي ئوخشىشىدىغان، ئەمما ئىپادىلەيدىغان مەنىلىرى ئارىسىدا ئۆزئارا باغلىنىش بولمىغان ئىككى ياكى ئىككىدىن ئارتۇق سۆز ئاھاڭداش سۆزلەر دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن:

ئات[1] — بىر تۈرلۈك ئۆي ھايۋىنى (ئاتقا مىنمەك).

ئات[2] — نام، ئىسىم (ئات قويماق).

ئات[3] — تاشلا (سۇغا تاش ئات).

يان[1] — تەرەپ، ياق (ئوڭ يان).

يان[2] — قايت (ئارقاڭغا يان).

يان[3] — تۇتاش، كۆيۈشكە باشلا (ئوت ياندى).

چۇش[1] — ئۇخلىغاندا، چوڭ مېڭە پائالىيىتى تولۇق توختاپ كەتمىگەن ئەھۋالدا، مېڭىدە ئەكس ئەتكەن ھەر خىل ئوبرازلار ۋە نەرسىلەر (چۇش كۆرمەك).

چۇش[2] — قۇياش تىك كۆتۈرۈلگەن چاغ (چۇش ۋاقتى).

چۇش[3] — يۇقىرىدىن تۆۋەنگە قاراپ ھەرىكەت قىلماق.

ھەرە[1] — بىر خىل ھاشارات (قولىنى ھەرە چېقىۋالماق).

ھەرە[2] — بىر خىل كېسىش ئەسۋابى (ياغاچنى ھەرىدە

كەسمەك).

2. ئاھاڭداش سۆزلەرنىڭ ئۆلچىمى

هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئاھاڭداشلىق ھادىسىسى تىلنىڭ ھەرقايسى قاتلاملىرىدا كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن، ئاساسلىق لېكسىكىلىق بىرلىك — سۆز (تۇپ ۋە ياسالما سۆز)لەر ئوتتۇرىسىدا، ھازىر كەڭ ئىستېمال قىلىنىۋاتقان سۆزلەر بىلەن ھازىر ئىستېمالدىن قالغان كونا سۆزلەر، ئەدەبىي تىل سۆزلىرى بىلەن شېۋە سۆزلىرى، يەككە قوللىنىلىدىغان سۆزلەر بىلەن يەككە قوللىنىلمايدىغان تىل تەركىبلىرى، يېزىق تىلى ۋە جانلىق تىلغا ئورتاق بولغان سۆزلەر بىلەن پەقەت يېزىق تىلىغىلا خاس سۆزلەر، سۆزلەرنىڭ ئۆلچەملىك تەلەپپۇزى بىلەن ئۆلچەمسىز تەلەپپۇزى، سۆزلەرنىڭ توغرا تەلەپپۇز شەكلى بىلەن شېۋىلەردە خاتا تەلەپپۇز قىلىنىشىدىن تۇراقلىشىپ قالغان شەكىللىرى ئوتتۇرىسىدا، ھەتتا سۆزلەر بىلەن ياسىغۇچى ۋە تۇرلىگۈچى قوشۇمچىلار ئوتتۇرىسىدا، ياسىغۇچى قوشۇمچىلار بىلەن تۇرلىگۈچى قوشۇمچىلار ئوتتۇرىسىدا، ياسالما سۆزلەر بىلەن سۆزنىڭ تۇرلەنگەن شەكىللىرى ئوتتۇرىسىدىمۇ كۆرۈلىدۇ. لېكىن، ئۇلارنى بىر پۈتۈن ئۇيغۇر تىلىنىڭ تۇرلۇك زامان ۋە تۇرلۇك ماكاندىكى، هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ ھەرقايسى قاتلاملىرى ئوتتۇرىسىدىكى تاسادىپىي ئاھاڭداشلىق ھادىسىسى دەپ قاراشقىلا بولىدۇكى، ھەرگىزمۇ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ لېكسىكا قاتلىمىدىكى ئاھاڭداش سۆزلەر دەپ قاراشقا بولمايدۇ. بىراق، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئاھاڭداش سۆزلەرنىڭ ئۆلچىمى مەسىلىسى تىلشۇناسلىق نەزەرىيەسى ئاساسىدا ئىلمىي ھەل قىلىنمىغاچقا، ئەسلىي ئاھاڭداش كەلگەن بەزى سۆزلەر ئاھاڭداش سۆزلەر دەپ قارالماي، ئەكسىچە ئاھاڭداش بولمىغان بەزى سۆزلەر ئاھاڭداش سۆزلەر دەپ

قارىلىۋاتىدۇ. شۇڭا، تۆۋەندە بۇ جەھەتتىكى قاراش ۋە مۇلاھىزىلىرىمىزنى ئوتتۇرىغا قويۇپ ئۆتمەكچىمىز.

1) سۆزلەرنىڭ قۇرۇلمىسىدىن كۆزەتكەندە، ئىككى ياكى ئونىڭدىن ئارتۇق تۇپ سۆز، ياسالما سۆز ياكى تۇپ سۆز بىلەن ياسالما سۆزنىڭ فونېتىكىلىق شەكلى ئوخشاش بولسا، ئۇلار ئاھاڭداش سۆزلەر ھېسابلىنىدۇ. چۈنكى، ئاھاڭداش سۆزلەر دېگەندە، سۆزلەرنىڭ گرامماتىكىلىق شەكىللىرىگە ئەمەس، بەلكى لېكسىكىلىق بىرلىك سۈپىتىدىكى سۆزلەرگە — سۆزنىڭ لېكسىكىلىق شەكىللىرىگە قارىتىلىدۇ. شۇڭا، ئاھاڭداش سۆزلەرنىڭ ئۆلچىمىنى بېكىتىشتە ھەرگىزمۇ سۆزلەرنىڭ گرامماتىكىلىق شەكىللىرى بىلەن لېكسىكىلىق شەكىللىرى ئوتتۇرىسىدىكى ئوخشاشلىق ئۆلچىمى قىلىنماستىن، بەلكى سۆزلەرنىڭ لېكسىكىلىق شەكىللىرى ئوتتۇرىسىدىكى ئوخشاشلىقلار ئۆلچىمى قىلىنىشى كېرەك. سۆزنىڭ ئۆزەك شەكىللىرى (تۇپ ۋە ياسالما سۆزلەر) سۆزنىڭ لېكسىكىلىق شەكلى ھېسابلىنىدۇ. سۆزنىڭ تۇرلەنگەن شەكىللىرى بولسا سۆزنىڭ گرامماتىكىلىق شەكىللىرى ھېسابلىنىدۇ. يەنە بىر جەھەتتىن، سۆزنىڭ لېكسىكىلىق شەكلى، جۈملىدىن ئاھاڭداش سۆزلەر تىلنىڭ لېكسىكا قاتلىمىغا تەۋە بولسا، سۆزنىڭ گرامماتىكىلىق شەكىللىرى تىلنىڭ گرامماتىكا قاتلىمىغا تەۋە. شۇڭا، ئۇلارنى ئەينى بىر ئورۇنغا قويۇپ بايان قىلىشقا ھەرگىز بولمايدۇ. مەسىلەن، بىر خىل جازا قورالىنى بىلدۇرىدىغان «پالاق» دېگەن تۇپ سۆز بىلەن «بۇزۇلغان» دېگەن مەنىدىكى «پالاق» دېگەن تۇپ سۆز؛ «نەپەس» دېگەن مەنىدىكى «تىنىق» بىلەن «تەركىبىدىكى لاتقىلار تىنىپ سۇزۇلگەن» دېگەن مەنىدىكى «تىنىق» دېگەن ياسالما سۆز؛ «تاتىلا - » دېگەن مەنىدىكى «قاشىلا -» دېگەن تۇپ سۆز بىلەن «قىرلا -» دېگەن مەنىدىكى « قاشىلا -» دېگەن ياسالما سۆز ئۆزئارا ئاھاڭداش سۆزلەر

ھېسابلىنىدۇ.

لېكسىن، تۆۋەندىكىدەك سەۋەبلەردىن شەكىللەنگەن ئاھاڭداشلىق ھادىسىلىرىنى تىلنىڭ لېكسىكا قاتلىمىدىكى ئاھاڭداش سۆزلەر دەپ قاراشقا ھەرگىز بولمايدۇ.

(1) مەلۇم بىر تۇپ سۆز بىلەن يەنە بىر سۆزنىڭ تۇرلەنگەن شەكلى ئۆزئارا ئوخشىشىپ قالسا، ئۇلار ئاھاڭداش سۆزلەر ھېسابلانمايدۇ. لېكسىن، ھازىر «تىندۇرۇلغان ياكى قاينىتىلغان سۇت يۇزىدە ھاسىل بولىدىغان ۋە تەركىبىدە ماي بولىدىغان نېپىز قەۋەت» دېگەن مەنىدىكى «قايماق»، «پۇت، قول پەنجىلىرىنىڭ ھەربىرى» نى بىلدۈرىدىغان «بارماق»، «كىۋادرات شەكلىدىكى» دېگەن مەنىدىكى «چاقماق»، «ئېغىرلىق، ۋەزىن» دېگەن مەنىدىكى «سالماق» دېگەن تۇپ سۆزلەر بىلەن «قاي -، بار -، چاق -، سال -» پېئىللىرىنىڭ «قايماق، بارماق، چاقماق، سالماق» دېگەن ئىسىمداش شەكلى؛ «بىرەر نەرسىگە ئېسىلىپ ئۆرلە -، چىق -» دېگەن مەنىدىكى «ياماش -» دېگەن تۇپ سۆز بىلەن «يام -» پېئىلىنىڭ «ياماش» دېگەن ئىسىمداش شەكلى؛ «قاتتىق نۇر تەسىرىدىن كۆز خىرەلەش -» دېگەن مەنىدىكى «قاماش -» دېگەن تۇپ سۆز بىلەن «قام -» پېئىلىنىڭ «قاماش -» دېگەن ئۆملۈك دەرىجە شەكلى؛ «ئورۇن -، تەگ -» دېگەن مەنىدىكى «چېقىل -» دېگەن تۇپ پېئىل بىلەن «چاق[1] - » ۋە «چاق[2] - » پېئىللىرىنىڭ «چېقىل -» دېگەن ئۆزلۈك ۋە مەجھۇل دەرىجە شەكلى؛ «ئالماشتۇر -» دېگەن مەنىدىكى «تېگىش -» دېگەن تۇپ پېئىل بىلەن «تەگ -» پېئىلىنىڭ «تېگىش -» دېگەن ئۆملۈك دەرىجە شەكلى؛ «يېپىش -» دېگەن مەنىدىكى «چاپلاش -» دېگەن تۇپ پېئىل بىلەن «چاپلا -» پېئىلىنىڭ «چاپلاش -» دېگەن ئۆملۈك دەرىجە شەكلى؛ ئۆزئارا ئاھاڭداش سۆزلەر دەپ قارىلىۋاتىدۇ. ئەمەلىيەتتە، ئۇلارنى ئاھاڭداش سۆزلەر دەپ قاراشقا ھەرگىز بولمايدۇ. چۈنكى، ئۇلارنىڭ بىرى تۇپ سۆز، يەنە بىرى بولسا

سۆزنىڭ تۈرلەنگەن شەكلى. ئاھاڭداش سۆزلەر دېگەندە، سۆزلەرنىڭ تۈرلەنمىگەن شەكلى كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

(2) بىر باش مورفېمىغا بىر تۈرلىگۈچى قوشۇمچە ئۇلانغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ قاتما سۆزگە ئايلىنىپ ئىسىملاشقان شەكلى بىلەن قاتما سۆز تۇسىنى ئالمىغان گىرامماتىكىلىق شەكلىنى ئاھاڭداش سۆزلەر دەپ قاراشقا ھەرگىز بولمايدۇ. لېكىن، ھازىر «قۇش تۇتۇشتا ئىشلىتىلىدىغان قاپقان»نى بىلدۈرىدىغان «باسماق»، «ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ بىر تۈرى»نى بىلدۈرىدىغان «تېپىشماق»، «قۇش تۇتۇشتا ئىشلىتىلىدىغان بىر خىل قۇرۇلما»نى بىلدۈرىدىغان «قىسماق»، «ئۇماچ قاتارلىقلارنىڭ قازان گىرۋىكى ۋە تېگىدە قېتىپ قالغان قىسمى»نى بىلدۈرىدىغان «قىسماق» ۋە «قىسىق» دېگەن مەنىدىكى «قىسماق»؛ «خۇرۇم ياكى مېتالدىن ياسالغان، بارماققا سېلىپ يېڭىنىڭ ئارقا تەرىپىدىن ئىتتىرىش ئۈچۈن ئىشلىتىدىغان بۇيۇم»نى بىلدۈرىدىغان «ئويماق»؛ «ئاسماندا چاقماق چېقىلدى»، «تاماكىنى چاقماقتا تۇتاشتۇردۇم»، «قۇيماق يېدىم» دېگەن جۈملىلەردىكى «چاقماق[1]، چاقماق[2]، قۇيماق» دېگەن قاتما سۆزلەر بىلەن «باس-، تاپ-، قىس-، ئوي-، چاق-، قۇي-» پېئىللىرىنىڭ «باسماق، تېپىشماق، قىسماق، ئويماق، چاقماق، قۇيماق» دېگەن ئىسىمداش شەكىللىرى، ماتېماتىكىدىكى تۆت ئەمەلنىڭ نامى بولغان «قوشۇش، ئېلىش، كۆپەيتىش، بۆلۈش» دېگەن قاتما سۆزلەر بىلەن «قوش-، كۆپەيت-، ئال-، بۆل-» پېئىللىرىنىڭ «قوشۇش، ئېلىش، كۆپەيتىش، بۆلۈش» دېگەن ئىسىمداش شەكىللىرى ئاھاڭداش سۆزلەر دەپ قارىلىۋاتىدۇ. ئەمەلىيەتتە، بۇ خىل شەكىللەرنى ئاھاڭداش سۆزلەر دەپ قاراشقا ھەرگىز بولمايدۇ. چۈنكى، ئۇلاردىن ئالدىنقىلىرى داۋاملىق شۇ شەكىلدە ئىشلىتىلىپ، قاتما سۆزگە ئايلانغان تۈرغۇن سۆز ھېسابلانسا، كېيىنكىلىرى قاتما سۆزلۈك تۇسىنى ئالمىغان گىرامماتىكىلىق

شەكىل ھېسابلىنىدۇ.

(3) ئاھاڭداش باش مورفېمىلارنىڭ بىرىگە ياسىغۇچى قوشۇمچىلار، يەنە بىرىگە تۈرلىگۈچى قوشۇمچىلار ئۇلانغاندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ فونېتىكىلىق شەكلى ئۆزئارا ئوخشىشىپ قالسا، ئۇلارنى ئاھاڭداش سۆزلەر دەپ قاراشقا ھەرگىز بولمايدۇ. مەسىلەن، سۇپەتلىك باش مورفېما «ئاق»، «قارا» ۋە پېئىللىق باش مورفېما «ئون-» لەرگە «-ار»، «-ي»، «-ۇم» دېگەن ياسىغۇچى قوشۇمچىلارنىڭ ئۇلىنىشىدىن ياسالغان «ئاقار-، قاراي-، ئۇنۇم» دېگەن ياسالما سۆزلەر بىلەن پېئىللىق باش مورفېما «ئاق-، قارا-» ۋە ئىسىملىك باش مورفېما «ئۇن» لەرگە سۇپەتداش قوشۇمچىسى «-ار»، بۇيرۇق راي قوشۇمچىسى «-ي»، شەخس قوشۇمچىسى «-ۇم» نىڭ ئۇلىنىشىدىن ھاسىل بولغان «ئاقار، قاراي، ئۇنۇم» دېگەن گىرامماتىكىلىق شەكىللەرنى ئاھاڭداش سۆزلەر دېيىشكە ھەرگىز بولمايدۇ. چۈنكى، ئۇلارنىڭ بىرى ياسالما سۆز، يەنە بىرى بولسا سۆزنىڭ تۈرلەنگەن شەكلى. «ئاھاڭداش سۆزلەر» دېگەندە، سۆزلەرنىڭ تۈرلەنمىگەن شەكلى كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

(4) باشقا-باشقا باش مورفېمىلارغا ئەينى بىر تۈرلىگۈچى قوشۇمچە ئۇلانغاندىن كېيىن، تەركىبىدىكى تاۋۇشلارنىڭ ئاجىزلىشىشى تۈپەيلى، ئۇلارنىڭ فونېتىكىلىق شەكلى ئۆزئارا ئوخشىشىپ قالسا، ئۇلارنى ئاھاڭداش سۆزلەر دەپ قاراشقا ھەرگىز بولمايدۇ. لېكىن، ھازىر بەزىلەر «بار-»، «تاپ-» لارنىڭ «بېرىش»، «تېپىش» دېگەن مورفولوگىيەلىك شەكىللىرى بىلەن «بەر-»، «تەپ-» لەرنىڭ «بېرىش»، «تېپىش» دېگەن مورفولوگىيەلىك شەكىللىرىنى ئاھاڭداش سۆزلەر دەپ قاراۋاتىدۇ. ئەگەر بۇلار ئاھاڭداش سۆزلەر دەپ قارالسا، ئۇ ھالدا «تاش-»، «ياتـ-»لارنىڭ «تېپىش»، «يېتىش» دېگەن مورفولوگىيەلىك شەكىللىرى بىلەن «تەش-»، «يەتـ-» لەرنىڭ

«تېشىش»، «يېتىش» دېگەن مورفولوگىيەلىك شەكىللىرىنى؛ «بار ـ، تاپ ـ، تاش ـ، ياد ـ»لارنىڭ «بېرىپ، تېپىپ، تېشىپ، يېتىپ» دېگەن مورفولوگىيەلىك شەكىللىرى بىلەن «بەر ـ، تەپ ـ، تەش ـ، يەت ـ»لەرنىڭ «بېرىپ، تېپىپ، تېشىپ، يېتىپ» دېگەن مورفولوگىيەلىك شەكىللىرىنمۇ ئاھاڭداش سۆزلەر دەپ قاراشقا تۇغرا كېلىدۇ. ئەمەلىيەتتە، بۇلار ئاھاڭداش سۆزلەر ھېسابلانمايدۇ. چۈنكى، بىرىنچىدىن، ئۇلارنىڭ ھەر ئىككىسى ياسالما سۆز ئەمەس، بەلكى سۆزلەرنىڭ تۈرلەنگەن شەكلى، ئاھاڭداش سۆزلەردە بولسا سۆزلەرنىڭ تۈرلەنمىگەن شەكىللىرى ئۆلچەم قىلىنىدۇ؛ ئىككىنچىدىن، ئۇلارنىڭ تەركىبىدىكى تۈرلىگۈچى قوشۇمچىلار ئېلىپ تاشلانسا، ئۇ سۆزلەرنىڭ فونېتىكىلىق شەكىللىرى بىر ـ بىرىگە تۈپتىن ئوخشمايدۇ.

(5) بەزى پېئىللار ئۆزەك (تۈپ ياكى ياسالما) شەكىللىردە ئاھاڭداش سۆزلەر ھېسابلىنىپ بولغانكەن، ئۇلارنىڭ دەرىجە قوشۇمچىلىرى بىلەن تۈرلەنگەن شەكىللىرىمۇ يەنە ئاھاڭداش سۆزلەر ھېسابلىنىپ، لۇغەتلەردە ئايرىم سۆز قاتارىدا كۆرسىتىلمەسلىكى كېرەك. لېكىن، ھازىر «بۇلاتماق[1] (بۇلماق[1]) پېئىلىنىڭ مەجبۇرىي دەرىجىسى. بۇلاتماق[2] (بۇلماق[2]) پېئىلىنىڭ مەجبۇرىي دەرىجىسى. بۇلاشماق[1] (بۇلماق[1]) پېئىلىنىڭ ئۆملۈك دەرىجىسى. بۇلاشماق[2] (بۇلماق[2]) پېئىلىنىڭ ئۆملۈك دەرىجىسى. بۇلانماق[1] (بۇلماق[1]) پېئىلىنىڭ مەجھۇل دەرىجىسى. بۇلانماق[2] (بۇلماق[2]) پېئىلىنىڭ مەجھۇل دەرىجىسى» دېگەندەك مورفولوگىيەلىك شەكىللەر ئىزاھلىق لۇغەت ۋە تەرجىمە لۇغەتلىرىدە ئاھاڭداش سۆزلەر قاتارىدىن ئورۇن ئالغان. مېنىڭچە، ئۇ خىل لۇغەتلەردە سۆزلەرنىڭ تۈرلەنگەن شەكىللىرى ئەمەس، بەلكى ئۆزەك شەكىللىرىلا ئىزاھلىنىشى ياكى تەرجىمىسى بېرىلىشى كېرەك. چۈنكى، پېئىلىنىڭ دەرىجە قوشۇمچىلىرى تۈرلىگۈچى قوشۇمچە ھېسابلىنىدۇ، ئاھاڭداش

سۆزلەردە بولسا سۆزلەرنىڭ تۈرلەنمىگەن شەكىللىرى ئۆلچەم قىلىنىدۇ.

2) ئەدەبىي تىل نۇقتىسىدىن كۆزەتكەندە، پەقەت ئەدەبىي تىلغىلا خاس سۆزلەرنىڭ فونېتىكىلىق شەكلى ئۆزئارا ئوخشاش بولسا، ئۇلار ئاھاڭداش سۆزلەر ھېسابلىنىدۇ. چۈنكى، ئەدەبىي تىل بىر تىلنىڭ قېلىپلاشتۇرۇلغان شەكلى بولۇپ، ئۇ دىيالېكت ـ شېۋە ئېلېمېنتلىرىدىن خالىي تىل شەكلى ھېسابلىنىدۇ. شۇڭا، تۆۋەندىكىدەك سەۋەبلەردىن شەكىللەنگەن ئاھاڭداشلىق ھادىسىلىرىنى ئەدەبىي تىلدا ئاھاڭداش سۆزلەر دەپ قاراشقا بولمايدۇ.

(1) ئەدەبىي تىل سۆزلىرى بىلەن شېۋە سۆزلىرىنىڭ فونېتىكىلىق شەكلى ئۆزئارا ئوخشىشىپ قالسا، ئۇلارنى ئەدەبىي تىلدا ئاھاڭداش سۆزلەر دەپ قاراشقا بولمايدۇ. لېكىن، ھازىر ئەدەبىي تىلدىكى «بۆكەن، پورەك، باسقۇچ، ئاتالغۇ، چۈشەن» دېگەن سۆزلەر بىلەن شېۋىلەردە ئەدەبىي تىلدىكى «لوككا، زاغرا، شوتا، سالما، پاشا» لارنى بىلدۇرىدىغان «بۆكەن، پورەك، باسقۇچ، ئاتالغۇ، چۈشەن» دېگەن سۆزلەر ئۆزئارا ئاھاڭداش سۆزلەر دەپ قارىلىۋاتىدۇ. ئۇلارنى ئەدەبىي تىلدا ئاھاڭداش سۆزلەر دەپ قاراشقا ھەرگىز بولمايدۇ. چۈنكى، ئۇلار بىر قاتلامغا مەنسۇپ ئەمەس.

(2) ئەدەبىي تىلدىكى سۆزلەرنىڭ بەزى مورفولوگىيەلىك شەكىللىرى بىلەن شېۋە سۆزلىرىنىڭ فونېتىكىلىق شەكلى ئوخشىشىپ قالسا، ئۇلارنى ئەدەبىي تىلدا ئاھاڭداش سۆزلەر دەپ قاراشقا ھەرگىز بولمايدۇ. لېكىن، ھازىر ئەدەبىي تىلدىكى بەزى پېئىللارنىڭ دەرىجە بىلەن تۈرلەنگەن «تۇغۇشماق»، «تۇرتۇلمەك» دېگەندەك شەكىللىرى بىلەن «ماس كەلمەك»، «كېكەچلىمەك» دېگەن مەنىلەردىكى «تۇغۇشماق»، «تۇرتۇلمەك» دېگەن شېۋە سۆزلىرى ئاھاڭداش سۆزلەر دەپ قارىلىۋاتىدۇ. بىزنىڭچە، ئۇلار

ئەدەبىي تىلدا ئاھاڭداش سۆزلەر ھېسابلانمايدۇ، چۈنكى ئۇلارنىڭ بىرى ئەدەبىي تىلغا، يەنە بىرى شېۋىگە خاس؛ ئىككىنچىدىن، ئەدەبىي تىلغا خاسلىرى سۆزنىڭ تۇرلەنگەن شەكىللىرىدۇر؛ ئۈچىنچىدىن، شېۋە سۆزلىرىنىڭ ئەدەبىي تىلدا تەڭداش سۆزلىرى بار.

(3) باشقا ـ باشقا شېۋىلەرگە خاس سۆزلەرنىڭ فونېتىكىلىق شەكلى ئوخشاش بولسا، ئۇلارنى ئەدەبىي تىلدا ئاھاڭداش سۆزلەر دەپ قاراشقا بولمايدۇ. لېكىن، ھازىر «يۇڭدىن توقۇلغان»، «بىلىمەك»، «ئاياغ ئاستى قىلماق»، «چىرىگەن»، «دوست»، «ئۇماچ» دېگەن مەنىلەردىكى «جاۋا»، «جايلىماق»، «پۇيپۇلماق»، «ئارداق»، «ئاۋا»، «چالما» دېگەن شېۋە سۆزلىرى بىلەن «سەت»، «نېرى تۇرماق»، «باھانە قىلىپ ياپماق»، «قىممەتلىك»، «ئاتا، دادا»، «مايماق» دېگەن مەنىلەردىكى «جاۋا»، «جايلىماق»، «پۇيپۇلماق»، «ئارداق»، «ئاۋا»، «چالما» دېگەن شېۋە سۆزلىرى ئاھاڭداش سۆزلەر دەپ قارىلىۋاتىدۇ. مېنىڭچە، ئۇلار ئەدەبىي تىلدا ئەمەس، بەلكى پەقەت ھەرقايسى شېۋىلەر ئارا ئاھاڭداش سۆزلەر بولىدۇ. چۈنكى، ئۇلارنىڭ ھەر ئىككىسى ئومۇمىي خەلقتە ئورتاق ئەمەس، قوللىنىلىش دائىرىسى تولىمۇ تار. ئىككىنچىدىن، ئۇلارنىڭ ئەدەبىي تىلدا ھەممىگە ئورتاق بولغان تەڭداش سۆزلىرى بار.

(4) سۆزلەرنىڭ شېۋىلەردە خاتا تەلەپپۇز قىلىنىشىدىن تۇراقلىشىپ قالغان شەكىللىرى ئۆزئارا ئوخشىشىپ قالسا ياكى ئۇلارنىڭ بىرى ئەدەبىي تىل سۆزلىرى بىلەن ئوخشىشىپ قالسا، ئۇلارنى ئەدەبىي تىلدا ئاھاڭداش سۆزلەر دەپ قاراشقا بولمايدۇ. لېكىن، ھازىر «بوسۇق (ئەدەبىي تىلدا: بوسۇغا)» بىلەن «بوسۇق (ئەدەبىي تىلدا: بوغۇرساق)» دېگەن شېۋە سۆزلىرى؛ ئەدەبىي تىلدىكى «ئانا» سۆزى بىلەن «ئانا (ئاينا، ئەنە)» دېگەن شېۋە سۆزى ئاھاڭداش سۆزلەر دەپ قارىلىۋاتىدۇ. ئەمەلىيەتتە، بۇنداق

سۆزلەرنى ئەدەبىي تىلدا ئاھاڭداش سۆزلەر دەپ قاراشقا بولمايدۇ. چۈنكى، ئۇلارنىڭ ھەر ئىككىسى ياكى بىرى شېۋە سۆزى، ئەڭ مۇھىمى ئۇلار ئەدەبىي تىل سۆزلىرىنىڭ شېۋىلەردە خاتا تەلەپپۇز قىلىنىشىدىن تۇراقلىشىپ قالغان شەكىللىرىدۇر. بۇنداق ئۆلچەمسىز شەكىللەر بىلەن ئەدەبىي تىلدىكى ئۆلچەملىك شەكىللەرنى ئوخشاش ئورۇنغا قويۇشقا ھەرگىز بولمايدۇ.

(5) سۆزنىڭ نۇتۇقتا تاۋۇش ئۆزگىرىشىگە ئۇچرىغاندىن كېيىنكى شەكلى بىلەن تاۋۇش ئۆزگىرىشىگە ئۇچرىمىغان شەكىللىرى ئوخشىشىپ قالسا، ئۇلارنى ئاھاڭداش سۆزلەر دېيىشكە ھەرگىز بولمايدۇ. لېكىن، ھازىر ئازادلىقتىن بۇرۇن ئىشلىتىلگەن بىر خىل پۇلنى بىلدۈرىدىغان «يارماق (ياماق)» سۆزى بىلەن «يىرتىلغان يەرنى ياماشقا تەييارلانغان بۇيۇم»نى بىلدۈرىدىغان «ياماق» سۆزى ئاھاڭداش سۆز دەپ قارىلىۋاتىدۇ. ئەمەلىيەتتە، بۇلار ئاھاڭداش سۆزلەر بولالمايدۇ. چۈنكى، ئىملادا ئالدىنقى سۆز «يارماق (ياماق)» شەكلىدە بېكىتىلگەن. دېمەك، ئۇلارنىڭ بىرى «يارماق»، يەنە بىرى «ياماق» بولۇپ، ئۇلارنىڭ فونېتىكىلىق شەكلى ئوخشىمايدۇ. ئاھاڭداش سۆزلەر دېگەندە، سۆزلەرنىڭ تاۋۇش ئۆزگىرىشىگە ئۇچرىمىغان شەكىللىرى كۆزدە تۇتۇلۇشى كېرەك.

(6) ئەدەبىي تىلغا خاس سۆزلەر بىلەن بالىلار تىلىغا خاس بەزى سۆزلەرنىڭ فونېتىكىلىق شەكلى ئوخشىشىپ قالسا، ئۇلارنى ئەدەبىي تىلدا ئاھاڭداش سۆزلەر دەپ قاراشقا ھەرگىز بولمايدۇ. لېكىن، ھازىر ئەدەبىي تىلدىكى «چۇچۇك» سۆزى بىلەن بالىلار تىلىغا خاس بولغان ۋە يېشى كىچىك ئوغۇللارنىڭ تاناسىل ئەزاسىنى بىلدۈرىدىغان «چۇچۇك (چۇچاق)» سۆزى ئاھاڭداش سۆز دەپ قارىلىۋاتىدۇ. مېنىڭچە، بۇلارمۇ ئاھاڭداش سۆزلەر بولالمايدۇ. چۈنكى، سۆزلەرنىڭ توغرا شەكلى بىلەن بالىلار تىلىدىكى خاتا شەكىللىنى ئوخشاش ئورۇنغا قويۇشقا ھەرگىز

بولمايدۇ.

3) سۆزلەرنىڭ دەۋر نۇقتىسىدىن كۆزەتكەندە، هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىغا خاس سۆزلەرنىڭ فونېتىكىلىق شەكلى ئوخشاش بولسا، ئۇلار ئاھاڭداش سۆزلەر هېسابلىنىدۇ. لېكىن، تۆۋەندىكىدەك سەۋەبلەردىن شەكىللەنگەن ئاھاڭداشلىق هادىسىلىرىنى هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئاھاڭداش سۆزلەر دەپ قاراشقا بولمايدۇ.

(1) ئىككى قەدىمكى سۆزنىڭ فونېتىكىلىق شەكلى ئوخشاش بولسا، ئۇلارنى هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئاھاڭداش سۆز دەپ قاراشقا هەرگىز بولمايدۇ. لېكىن، هازىر «پاكىز»، «بىلمەك»، «جۇدۇن بولماق»، «رەنە»، «قېتىم» دېگەن مەنىلەردىكى «ئاقى»، «ئاڭماق»، «تالغۇرماق»، «تۇتۇغ»، «چەرگە» دېگەن قەدىمكى سۆزلەر بىلەن «مەرد»، «ئاڭلىماق»، «كۆڭۈل ئاينىماق»، «تۇتقاقلىق»، «قورشاۋ» دېگەن مەنىلەردىكى «ئاقى»، «ئاڭماق»، «تالغۇرماق»، «تۇتۇغ»، «چەرگە» دېگەن قەدىمكى سۆزلەر ئاھاڭداش سۆزلەر دەپ قارىلىۋاتىدۇ. مېنىڭچە، بۇلارنى هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئاھاڭداش سۆزلەر دەپ قاراشقا بولمايدۇ. چۈنكى، ئۇنىڭ هەر ئىككىسى هازىرقى دەۋردە پۈتۈنلەي ئىستېمالدىن قالغان سۆزلەردۇر. تىلشۇناسلىقتىمۇ ئاھاڭداش سۆزلەر دېگەندە، مەلۇم بىر تىلنىڭ پۈتكۈل تارىخىي دەۋرىدىكى سۆزلەرگە ئەمەس، بەلكى مۇئەييەن بىر دەۋردىكى سۆزلەرگە قارىتىلىدۇ.

(2) هازىرقى سۆزلەر بىلەن قەدىمكى سۆزلەرنىڭ فونېتىكىلىق شەكلى ئوخشىشىپ قالسا، ئۇلارنى هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئاھاڭداش سۆزلەر دەپ قاراشقا هەرگىز بولمايدۇ. لېكىن، هازىر «ئاداق»، «ئاشۇ»، «ئاياغ»، «ئەتمەك»، «بۇيرۇق» دېگەندەك هازىرقى سۆزلەر بىلەن قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا ئاھاڭداش سۆزلەر دېگەن مەنىلەردىكى «ئاداق»، «ئاشۇ»، «ئاياغ»، «ئەتمەك»، «بۇيرۇق» دېگەن قەدىمكى سۆزلەر ئاھاڭداش سۆزلەر دەپ قارىلىۋاتىدۇ. مېنىڭچە، بۇلارنى هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئاھاڭداش سۆزلەر دەپ قاراشقا بولمايدۇ. چۈنكى، ئۇلاردىن ئالدىنقىلىرى هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا كەڭ ئىستېمال قىلىنىۋاتقان سۆزلەر بولغىنى بىلەن، كېيىنكىلىرى هازىر پۈتۈنلەي ئىستېمالدىن قالغان قەدىمكى سۆزلەردۇر. ئاھاڭداش سۆزلەر دېگەندە، مەلۇم بىر تىلنىڭ مۇئەييەن بىر دەۋردىكى سۆزلەرلا كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

(3) شېۋە سۆزلىرى بىلەن قەدىمكى سۆزلەرنىڭ فونېتىكىلىق شەكلى ئوخشىشىپ قالسا، ئۇلارنى هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئاھاڭداش سۆزلەر دەپ قاراشقا هەرگىز بولمايدۇ. لېكىن، هازىر «تىنچلاندۇرماق»، «قۇرۇق»، «قەپەس»، «مىراس»، «لاپاس» دېگەن مەنىدىكى «ئارغاماق»، «قۇۋاق»، «قۇما»، «قۇرامساق»، «قالىق» دېگەن شېۋە سۆزلىرى بىلەن «ئالدىماق»، «ئورمان»، «كىچىك خوتۇن»، «ئوقدان»، «ئاسمان» دېگەن مەنىلەردىكى «ئارغاماق»، «قۇۋاق»، «قۇما»، «قۇرامساق»، «قالىق» دېگەندەك قەدىمكى سۆزلەر ئاھاڭداش سۆزلەر دەپ قارىلىۋاتىدۇ. مېنىڭچە، ئۇلارنىڭ هەر ئىككىسى هازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىغا خاس سۆزلەر بولمىغاچقا، ئۇلارنىمۇ ئاھاڭداش سۆزلەر دەپ قاراشقا بولمايدۇ. چۈنكى، ئالدىنقىلىرى هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا قوللىنىلىش دائىرىسى تولىمۇ تار بولغان شېۋە سۆزلىرى بولسا، كېيىنكىلىرى هازىر ئىستېمالدىن پۈتۈنلەي قالغان قەدىمكى سۆزلەردۇر.

4) سۆز مەنىلىرىنىڭ ئىچكى باغلىنىشى نۇقتىسىدىن كۆزەتكەندە، ئىچكى باغلىنىشقا ئەزەلدىن ئىگە بولمىغان ياكى بۇرۇن ئىگە بولسىمۇ، هازىر بۇ خىل ئىچكى باغلىنىشى ئۇزۇلگەن سۆزلەرنىڭ فونېتىكىلىق شەكلى ئوخشاش بولسا، ئۇلار ئاھاڭداش سۆزلەر هېسابلىنىدۇ. بۇ تۆۋەندىكى نۇقتىلارنى

ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ:

(1) ئىچكى باغلىنىشقا ئەزەلدىن ئىگە بولمىغان سۆزلەرنىڭ فونېتىكىلىق شەكلى ئوخشاش بولسا، ئۇلار ئاھاڭداش سۆزلەر ھېسابلىنىدۇ.

① ئىچكى باغلىنىشقا ئەزەلدىن ئىگە بولمىغان تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ فونېتىكىلىق شەكلى ئوخشاش بولسا، ئۇلار ئاھاڭداش سۆزلەر ھېسابلىنىدۇ. مەسىلەن، تىنىش بەلگىلىرىنىڭ بىرىنى بىلدۈرىدىغان «پەش» ۋە «چاپان قاتارلىقلارنىڭ ئېتەك قىسمى»نى بىلدۈرىدىغان «پەش» دېگەن ئىسىملار بىلەن مۇشۇكنى قوغلاشتا ئىشلىتىلىدىغان «پەش» دېگەن ئىملىق سۆز؛ «كامان» نى بىلدۈرىدىغان «يا» دېگەن ئىسىم بىلەن تالاش مۇناسىۋىتىنى بىلدۈرىدىغان «يا» دېگەن باغلىغۇچى سۆز ئاھاڭداش سۆزلەر ھېسابلىنىدۇ.

② ئىچكى باغلىنىشقا ئەزەلدىن ئىگە بولمىغان مۇستەقىل پېئىللارنىڭ فونېتىكىلىق شەكلى ئوخشاش بولسا، ئۇلار ئاھاڭداش سۆزلەر ھېسابلىنىدۇ. مەسىلەن، «كۆپەي-» دېگەن مەنىدىكى «ئارت-» بىلەن «يۇكنى جايلاشتۇر-» دېگەن مەنىدىكى «ئارت-»؛ «ساغلىق كۆيلىمەك» تىكى «كۆيلە-» بىلەن «مەدھىيەلە-» دېگەن مەنىدىكى «كۆيلە-» دېگەن مۇستەقىل پېئىللار ئاھاڭداش سۆزلەر ھېسابلىنىدۇ.

③ ئىچكى باغلىنىشقا ئەزەلدىن ئىگە بولمىغان تۇرغۇن سۆز بىلەن مۇستەقىل پېئىلنىڭ فونېتىكىلىق شەكلى ئوخشاش بولسا، ئۇلار ئاھاڭداش سۆزلەر ھېسابلىنىشى كېرەك. مەسىلەن، «ياز كۈنى»دىكى «ياز»، كۆرسىتىش ئالمىشى «ئاۋۇ»، «جىق» دېگەن مەنىدىكى «كۆپ» دېگەن تۇرغۇن سۆزلەر بىلەن «خەت ياز» دىكى «ياز-»، «كۆپەي-» دېگەن مەنىدىكى «ئاۋۇ-»، «يوغىنا، كېڭەي-» دېگەن مەنىدىكى «كۆپ-» دېگەن مۇستەقىل پېئىللار ئاھاڭداش سۆزلەر دەپ قارىلىشى كېرەك. لېكىن، ھازىر ئۇلارنىڭ

يېزىقتىكى شەكلى سۈنئىي ئۈسۈلدا، يەنى يېزىقتا پېئىللارنىڭ كەينىگە سىزىقچە قويۇلۇپ، بىر - بىرىدىن پەرقلەندۈرۈلۈپ، ئاھاڭداش سۆزلەر قاتارىدىن ئورۇن ئالمايۋاتىدۇ. ئەگەر لۇغەتلەردە بۇنداق ئاھاڭداش سۆزلەرنىڭ سۆز تۈركۈمى تەۋەلىكىنى پەرقلەندۈرۈشكە توغرا كەلسە، ئۇلار «ياز[1] (ئى)، ياز[2] (پ)» شەكلىدە ياكى «ياز[1]، ياز-[2]» شەكلىدە پەرقلەندۈرۈلسىلا بولىدۇ.

(2) ھازىرقى دەۋردە مەنىلىرى دىئالېكتىسىيەلەنگەن (بۆلۈنگەن) سۆزلەرنىڭ فونېتىكىلىق شەكلى ئوخشاش بولسا، «بەزى ئاھاڭداش سۆزلەر كۆپ مەنىلىك سۆزلەرنىڭ مەنىلىرىنىڭ بۆلۈنۈشى نەتىجىسىدە بارلىققا كېلىدۇ» دېگەن قائىدە بويىچە ئاھاڭداش سۆزلەر دەپ قارىلىشى كېرەك.

① مەنىلىرى بۆلۈنگەن تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ فونېتىكىلىق شەكلى ئوخشاش بولسا، ئۇلار ئاھاڭداش سۆزلەر دەپ قارىلىشى كېرەك. مەسىلەن، سەييارىلەرنىڭ بىرىنى بىلدۈرىدىغان «ئاي»، «ئاسمان»نى بىلدۈرىدىغان «كۆك» دېگەن سۆزلەر بىلەن ۋاقىت بىرلىكىنى بىلدۈرىدىغان «ئاي»، رەڭنىڭ بىر تۈرىنى بىلدۈرىدىغان «كۆك» دېگەن سۆزلەر ئاھاڭداش سۆزلەر ھېسابلىنىشى كېرەك. لېكىن، ھازىر ئۇلارنى بەزىلەر كۆپ مەنىلىك بىر سۆز دەپ قاراۋاتىدۇ.

② ھازىرقى دەۋردە مەنىلىرى بۆلۈنگەن مۇستەقىل پېئىللارنىڭ فونېتىكىلىق شەكلى ئوخشاش بولسا، ئۇلار ئاھاڭداش سۆزلەر دەپ قارىلىشى كېرەك. مەسىلەن، «يۇگۇر-» دېگەن مەنىدىكى «چاپ-»، «ئايغىر بايتال بىلەن جۈپلەشمەك» دېگەن مەنىدىكى «چاپ-»، «يار-، كەس-» دېگەن مەنىدىكى «چاپ-» ۋە «سۇركە-»دېگەن مەنىدىكى «چاپ-» دېگەن پېئىللار؛ «نام بەر-» دېگەن مەنىدىكى «ئاتا-» بىلەن «بېغىشلا-» دېگەن مەنىدىكى «ئاتا-»؛ «ئىشىكنى ئاچماق» تىكى «ئاچ-» ۋە «قورساق ئاچماق» تىكى «ئاچ-»

بىلەن «ھۆسنىگە ھۆسن قوش-» دېگەن مەنىدىكى «ئاچ-»؛ «بىرەر دائىرىدە ھەرىكەت قىل-» دېگەن مەنىدىكى «ئايلان-» بىلەن «باشقا ھالەتكە كىر-» دېگەن مەنىدىكى «ئايلان-» ۋە «تەقسىملەن-» دېگەن مەنىدىكى «ئايلان-»؛ «تۇتاشتۇر-» دېگەن مەنىدىكى «ياق-» بىلەن «دىلغا باب كەل-» دېگەن مەنىدىكى «ياق-» ۋە «ئىككى نەرسىنى يېقىن ئەكىلىپ تەگكۈز-» دېگەن مەنىدىكى «ياق-»؛ «ساقلا-» دېگەن مەنىدىكى «كۈت-» بىلەن «ھالىدىن خەۋەر ئال-» دېگەن مەنىدىكى «كۈت-» دېگەندەك پېئىللار ئاھاڭداش سۆزلەر دەپ قارىلىشى كېرەك. لېكىن، ھازىر ئۇلارنى بەزىلەر كۆپ مەنىلىك بىر سۆز دەپ قارىماقتا.

③ لېكسىكىلىق مەنىگە ئىگە تۇرغۇن سۆز بىلەن شۇ سۆزدىن بۆلۈنۈپ چىققان ۋە ھازىر گىرامماتىكىلىق مەنە ئىپادىلەيدىغان سۆزنىڭ فونېتىكىلىق شەكلى ئوخشاش بولسا، ئۇلار ئاھاڭداش سۆزلەر دەپ قارىلىشى كېرەك. مەسىلەن، «شۇ»، «گەپ»، «ھەرقاچان»، «ئاساسەن»، «سەۋەبلىك» دېگەن تۇرغۇن سۆزلەر بىلەن «سىزنى كۆرگىلى كەلدىم شۇ»، «ئۇ بىزنى تىللاپ كەتكەن گەپ» دېگەن جۈملىلەردىكى «شۇ»، «گەپ» ۋە پەرەز مەنىسىدىكى «ھەرقاچان»، «تۇيۇقسىز، ئۇچۇن» دېگەن مەنىدىكى «سەۋەبلىك»، «بىنائەن» دېگەن مەنىدىكى «ئاساسەن» دېگەندەك تىركىلمە ۋە يۆكلىمىلەر ئاھاڭداش سۆزلەر ھېسابلىنىشى كېرەك. چۈنكى، ھازىرقى دەۋردە ئۇلارنىڭ مەنىلىرى بۆلۈنگەن، بۆلۈنگەندىمۇ لېكسىكىلىق مەنىدىن يۆكسەك ئابستراكتلاشقان گىرامماتىكىلىق مەنىگە بۆلۈنگەن. لېكىن، ھازىر ئاھاڭداش سۆزلەر بولۇشقا تېگىشلىك ئۇ تۇردىكى سۆزلەر كۆپ مەنىلىك بىر سۆز دەپ قارالماقتا.

④ مەلۇم بىر مۇستەقىل پېئىل بىلەن شۇ پېئىلدىن بۆلۈنۈپ چىققان يارىمچى پېئىلنىڭ فونېتىكىلىق شەكلى ئوخشاش بولسا، ئۇلار ئاھاڭداش سۆزلەر دەپ قارىلىشى كېرەك. مەسىلەن،

«ئۆيدە بالا باقتىم»، «ئۇ قورالنى يەرگە تاشلىدى»، «كىتابنى سومكىغا سالدىم» دېگەن جۈملىلەردىكى «باق-»، «تاشلا-»، «سال-» دېگەندەك مۇستەقىل پېئىللار بىلەن «ئۆينى كۆرۈپ باقتىم»، «ئۇ بۇ ئەپتىمنى كۆرۈپ كۆلۈپ تاشلىدى»، «ئۇنىڭ پۇتىغا دەسسەپ سالدىم» دېگەن جۈملىلەردىكى «باق-»، «تاشلا-»، «سال-» دېگەندەك يارىمچى پېئىللار ئاھاڭداش سۆزلەر ھېسابلىنىشى كېرەك. چۈنكى، ئۇلارنىڭ مەنىلىرى بۆلۈنگەن. لېكىن، ھازىر ئۇ تۇردىكى ئاھاڭداش پېئىللار بىر سۆزگە يۈغۇرۇلۇپ، كۆپ مەنىلىك بىر سۆز دەپ قارالماقتا.

لېكىن، تۆۋەندىكىدەك تىل ھادىسىلىرىنى ئاھاڭداش سۆزلەر دەپ قاراشقا بولمايدۇ.

<1> مەنىلىرى بۆلۈنۈپ كەتمىگەن سۆزلەر ئاھاڭداش سۆزلەر ھېسابلانماسلىقى كېرەك، لېكىن ھازىر «ئېسىلزادىلەرنىڭ ئوغۇل پەرزەنتى»نى بىلدۈرىدىغان «بەگزادە» سۆزى بىلەن تەمى بەك تاتلىق بىر خىل قوغۇننى بىلدۈرىدىغان «بەگزادە» دېگەن سۆز؛ «نۇرغۇن پۇتلۇق، بوغۇم ئاياغلىق بىر خىل ھايۋان»نى بىلدۈرىدىغان «سەكسەنپۇت» دېگەن سۆز بىلەن «نۇرغۇن پۇتلۇق ياغاچ تۈلۈق» نى بىلدۈرىدىغان «سەكسەنپۇت» دېگەن سۆز؛ «جاڭ» دېگەن تەقلىد سۆز بىلەن چالغۇ ئەسۋابنىڭ بىر تۈرى بولغان «جاڭ» دېگەن ئىسىم؛ «دوستلار ئارا»دىكى «ئارا» بىلەن «قولۇم ئارا بولۇپ قالدى» دىكى «ئارا» ۋە «ئارا پاشنا»دىكى «ئارا»؛ «يۇرەك پارە بولماق» تىكى «پارە» بىلەن «ئوتتۇز پارە قۇرئان»دىكى «پارە»؛ «پۇچۇق چىنە» دىكى «پۇچۇق» بىلەن «ئاغزى پۇچۇق» تىكى «پۇچۇق»؛ «توغرا تام»دىكى «توغرا» بىلەن «بۇ ئېتىزنىڭ توغرىسى 50 مېتىر»دىكى «توغرا»؛ «بىرقانچە تەرەپ ئۆزئارا بىرلەشتۈرۈلگەن» دېگەن مەنىدىكى «بىرلەشمە» بىلەن «ئۇيۇشما» دېگەن مەنىلەردىكى «بىرلەشمە» دېگەندەك سۆزلەر ئاھاڭداش سۆزلەر دەپ قارىلىۋاتىدۇ. مېنىڭچە،

ئۇلار ئاھاڭداش سۆزلەر ئەمەس، بەلكى كۆپ مەنىلىك بىر سۆز. چۈنكى، ئۇلارنىڭ مەنىلىرى هازىرقى دەۋردە بۆلۈنۈپ كەتمىگەن، هەرقايسى مەنىلىرى ئوتتۇرىسىدا ئىچكى باغلىنىش هازىرمۇ بار.

<2> مەلۇم بىر تۇرغۇن سۆز ياكى پېئىلنىڭ بەزى مورفولوگىيەلىك شەكىللىرى بىلەن ئۇلارنىڭ خاسلاشتۇرۇپ قوللىنىلىشى نەتىجىسىدە هاسىل بولغان خاس ئىسىملارنى ئاھاڭداش سۆزلەر دەپ قاراشقا هەرگىز بولمايدۇ. لېكىن، هازىر «هۆر، ئەركىن» دېگەن مەنىدىكى «ئازاد»؛ «باتۇر» دېگەن مەنىدىكى «قەيسەر»؛ بىر خىل هايۋاننىڭ نامى بولغان «قۇندۇز» دېگەن سۆز ۋە «ئۇ بىر كىتاب سېتىۋالدى» دىكى «سېتىۋالدى» دېگەن پېئىل شەكلى بىلەن ئۇلارنىڭ خاسلاشتۇرۇپ قوللىنىلىشىدىن هاسىل بولغان «ئازاد»، «قەيسەر»، «قۇندۇز»، «سېتىۋالدى» دېگەن خاس ئىسىملار ئاھاڭداش سۆزلەر دەپ قارالماقتا. ئەمەلىيەتتە، ئۇلار ئاھاڭداش سۆزلەر ئەمەس، بەلكى كۆپ مەنىلىك بىر سۆزدۇر. چۈنكى، هەرقانداق خاس ئىسىم، جۇملىدىن كىشى ئىسىملىرىنىڭ چوقۇم ئۆزىگە خاس مەنىسى بولىدۇ. شۇڭا، ئادەتتە بۇۋاقلارغا ئات قويغاندا، سۆزنىڭ مەنىسى سۇرۇشتۇرۇلىدۇ. كىشى ئىسىملىرىدا ئىپادىلىنىدىغان مەنە بولسا دەل ئاشۇ ئادەتتىكى سۆزلەردە ئىپادىلىنىدىغان مەنىنىڭ ئۆزىدۇر.

<3> سۆزلەر بىلەن هازىر سۆزلۈك سالاهىيىتىدىن قالغان تىل تەركىبلىرىنىڭ فونېتىكىلىق شەكلى ئوخشاش بولسا، ئۇلارنى ئاھاڭداش سۆزلەر دەپ قاراشقا بولمايدۇ. لېكىن، هازىر «بەس، بولدى قىلىڭلار»، «مېهمان كەلگەندە مۇشۇكنى پەش دېمە»، «تاڭ ئاتتى»، «ئاتىڭىز بارمۇ؟» دېگەن جۇملىلەردىكى «بەس، پەش، تاڭ، ئاتا» دېگەن سۆزلەر بىلەن «بەس سال-، پەش قىل-، تاڭ قال-، ئاتا قىل-» دېگەن پېئىللار تەركىبىدىكى «بەس، پەش، تاڭ، ئاتا» دېگەن تىل تەركىبلىرى ئاھاڭداش سۆزلەر دەپ

قارالماقتا. مېنىڭچە، بۇلار ئاھاڭداش سۆزلەر هېسابلانماسلىقى كېرەك. چۈنكى، ئۇلارنىڭ ئالدىنقىلىرى سۆز هېسابلانسا، كېيىنكىلىرى تىلدا ئەركىن قوللىنىشقا بولمايدىغان تىل تەركىبلىرى — مورفېما هېسابلىنىدۇ. ئۇلار بەزى يارىمچە پېئىللار بىلەن بىرىككەندىن كېيىنلا، ئەركىن قوللىنىشقا بولىدىغان بىرلىك — سۆز، يەنى قوشما پېئىلنى هاسىل قىلىدۇ، ئۆزى يەككە قوللىنىلمايدۇ. ئاھاڭداش سۆزلەر دېگەندە، ئۆزىنىڭ نامىدىن چىقىپ تۇرغىنىدەك سۆز بىلەن سۆزلا ئاھاڭداش بولالايدۇ.

<4> مەلۇم بىر پېئىل بىلەن شۇ پېئىلدىن بۆلۈنۈپ چىققان تۇرغۇن سۆزنى ئاھاڭداش سۆزلەر دەپ قاراشقا بولمايدۇ. مەسىلەن، «مەن ئۇنىڭ ئورنىغا ئالماشتىم»، «يالغاندىن يۆتەلمە»، «قىزنىڭ قورسىقى تومپىيىپ قاپتۇ»، «دادام قېرىپ قالدى»، «مەن سىز بىلەن سىرداشقىلى كەلدىم» دېگەن جۇملىلەردىكى «ئالماش-، يۆتەل-، تومپاي-، قېرى-، سىرداش-» دېگەن پېئىللار بىلەن «بولۇشسىزلىق ئالماش»، «يۆتىلى توختىماق»، «تومپاي ئادەم»، «قېرى كالا»، «سىرداش دوستلار» دېگەن بىرىكمىلەردىكى «ئالماش، يۆتەل، تومپاي، قېرى، سىرداش» دېگەن تۇرغۇن سۆزلەرنى ئاھاڭداش سۆزلەر دەپ قاراشقا بولمايدۇ. چۈنكى، ئۇلارنىڭ بىرى پېئىل، يەنە بىرى تۇرغۇن سۆز بولسىمۇ، لېكىن، ئۇلارنىڭ مەنىلىرى ئوتتۇرىسىدا ئىنتايىن روشەن ئىچكى باغلىنىش بار.

5) تىل تەۋەلىكى نۇقتىسىدىن كۆزەتكەندە، كىرمە سۆزلەر بىلەن ئەسلىي ئۇيغۇرچە سۆزلەر تۆۋەندىكىدەك ئەھۋاللاردا ئاھاڭداش سۆزلەر هېسابلىنىدۇ:

(1) كىرمە سۆزلەر ئەسلىي شەكلىدە تۇرۇپ ئۇيغۇر تىلى سۆزلىرى بىلەن شەكلەن ئوخشاش بولسا، ئۇلار ئاھاڭداش سۆزلەر هېسابلىنىدۇ. مەسىلەن، پارس تىلىدىن كىرگەن «باغ»

(باغچە) سۆزى بىلەن ئەسلىي ئۇيغۇرچە «باغ» سۆزى، رۇس تىلى ئارقىلىق كىرگەن « ماي» (5 ـ ئاينىڭ نامى) سۆزى بىلەن ئەسلىي ئۇيغۇرچە « ماي» (ياغ) سۆزى ئۆزئارا ئاھاڭداش ھېسابلىنىدۇ.

(2) كىرمە سۆزلەر ئۇيغۇر تىلىدا تاۋۇش ئۆزگىرىشىگە ئۇچرىغاندىن كېيىن، ئەسلىي ئۇيغۇرچە سۆزلەر بىلەن شەكلەن ئوخشاش بولسا، ئۇلار ئاھاڭداش سۆزلەر ھېسابلىنىدۇ. مەسىلەن، «پۇل چېكى» دېگەن «چەك (tfek)» سۆزى بىلەن «چەكتىن ئاشماق»، «تاماكا چەكمەك»، «ئىشىك چەكمەك» دېگەن بىرىكمىلەردىكى «چەك» دېگەن ئۇچ سۆز ئۆزئارا ئاھاڭداش سۆزلەر ھېسابلىنىدۇ.

(3) ئەينى تىلدىن ياكى باشقا ـ باشقا تىللاردىن كىرگەن سۆزلەر ئەسلىي شەكلىدە تۇرۇپ ياكى تاۋۇش ئۆزگىرىشىگە ئۇچراپ ئاھاڭداش سۆز بولۇپ قالىدۇ. مەسىلەن، خەنزۇچە « zhēn » (真) دېگەن سۆز بىلەن «jin» (斤) سۆزى ئۇيغۇر تىلىغا قوبۇل قىلغاندىن كېيىن، فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش ياساپ، «جىڭ» دېگەن شەكىلدە تۇراقلاشقان ۋە ئۆزئارا ئاھاڭداش سۆز بولۇپ قالغان. «تەبىئىي پەن»دىكى «پەن (fɛn)» دېگەن ئەرەبچە سۆز بىلەن «پەن تىلماق» تىكى «پەن (ban)» دېگەن خەنزۇچە سۆزمۇ ئۆزئارا ئاھاڭداش سۆزلەر ھېسابلىنىدۇ.

6) تەلەپپۇز ۋە يېزىلىش نۇقتىسىدىن كۆزەتكەندە، تەلەپپۇزى بىلەن يېزىلىشى ئوخشاش، لېكىن مەنىلىرى ئوتتۇرىسىدا ئىچكى باغلىنىش بولمىغان سۆزلەر ئاھاڭداش سۆزلەر ھېسابلىنىدۇ.

پەقەت يېزىلىشىلا ئوخشاش، ئەمما تەلەپپۇزى ئوخشىمايدىغان ھەم مەنىلىرى ئوتتۇرىسىدا ئىچكى باغلىنىش بولمىغان سۆزلەر ئاھاڭداش سۆزلەر ئەمەس، بەلكى شەكىلداش سۆزلەر ھېسابلىنىدۇ. مەسىلەن، «ئارىغا چۈشمەك»، «ئاچا

يول»، «بولاق مانتا»، «تامنىڭ تۆشۈكى» دېگەن بىرىكمىلەردىكى «ئارا [ara]»، «ئاچا [atʃa]»، «بولاق [bolaq]»، «تۆشۈك [tʊ̈ʃyk]» دېگەن سۆزلەر بىلەن «ياغاچ ئارا»، «ئاچام كەلدى»، «بىر بولاق دورا»، «تۆشۈكى بار ئايال» دېگەن بىرىكمىلەردىكى «ئارا [a:ra]»، «ئاچا [a:tʃa]»، «بولاق [bo:laq]»، «تۆشۈك [tʊ̈:ʃyk]» دېگەن سۆزلەر شەكىلداش سۆزلەر ھېسابلىنىدۇ.

چۈنكى، ئۇلاردىن ئالدىنقى سۆزلەرنىڭ بىرىنچى بوغۇمىدىكى سوزۇق تاۋۇشلار قىسقا سوزۇق تاۋۇش ھېسابلانسا، كېيىنكى سۆزلەرنىڭ بىرىنچى بوغۇمىدىكى سوزۇق تاۋۇشلار ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇش ھېسابلىنىدۇ.

3. ئاھاڭداش سۆزلەرنىڭ تۈرى

ئاھاڭداش سۆزلەرنى ھەر خىل ئۆلچەملەرگە ئاساسەن ھەر خىل تۈرلەرگە بۆلۈشكە بولىدۇ.

ئاھاڭداش سۆزلەرنى سۆز تۈركۈمىگە قاراپ تار مەنىدىكى ئاھاڭداش سۆزلەر ۋە كەڭ مەنىدىكى ئاھاڭداش سۆزلەر دەپ ئىككى تۈرگە ئايرىشقا بولىدۇ.

بىرلا سۆز تۈركۈمىگە تەۋە بولغان ئاھاڭداش سۆزلەر تار مەنىدىكى ئاھاڭداش سۆزلەر دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن:

تاماق[1] (ئىسىم) ـــ ئېغىز بوشلۇقىنىڭ ئۈستۈنكى چىشتىن تارتىپ بوغۇزغىچە بولغان قىسمى، قاتتىق تاڭلاي.

تاماق[2] (ئىسىم) ـــ غىزا، تائام، يېمەكلىك.

ئارت ـ[1] (پېئىل) ـــ كۆپەي ـ، ئاش ـ.

ئارت ـ[2] (پېئىل) ـــ يۇكلە ـ.

بىرقانچە سۆز تۈركۈمىگە تەۋە بولغان ئاھاڭداش سۆزلەر كەڭ مەنىدىكى ئاھاڭداش سۆزلەر دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن:

تاڭ[1] ـ (ئىسىم) ـــ كۈنچىقىشنىڭ ئالدىدىكى پەيت،

سۇبھى، سەھەر.
تاڭ[2] (يۇكلىمە) — بىلمەسلىك.
تاڭ - [3] (پېئىل) — ئوراپ، يۆگەپ چىگ -، باغلا.
تاڭ[4] (رەۋىش) — ھەيران.
تاڭ[5] (تەقلىد سۆز) — قاتتىق جىسىملارنىڭ ئۇرۇلۇشىدىن چىققان ئاۋاز.
تال[1] (ئىسىم) — ئادەم ياكى يۇقىرى دەرىجىلىك ھايۋانلارنىڭ ئىچكى ئەزالىرىنىڭ بىرى.
تال[2] (ئىسىم) — تال - تېرەكلەر ئائىلىسىدىكى يوپۇرماق تاشلايدىغان دەرەخ ياكى چاتقال.
تال[3] (مىقدار سۆز) — دانە.
تال[4] - (پېئىل) — هار -، چارچا -.
ئاھاڭداش سۆزلەرنى قۇرۇلمىسىغا قاراپ تۆپ سۆزلۈك ئاھاڭداش سۆزلەر، ياسالما سۆزلۈك ئاھاڭداش سۆزلەر ۋە تۆپ سۆزلۈك - ياسالما سۆزلۈك ئاھاڭداش سۆزلەر دېگەندەك ئۈچ تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ.
(1) تۆپ سۆزلۈك ئاھاڭداش سۆزلەر: بىرلا مۇستەقىل مورفېمىدىن تۈزۈلگەن ئىككى ياكى ئىككىدىن ئارتۇق ئاھاڭداش سۆزلەر تۆپ سۆزلۈك ئاھاڭداش سۆزلەر دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن:
ماددا[1] — قانۇن، نىزام، بەلگىلىمە، توختام، رەسمىي ھۆججەت قاتارلىقلارنىڭ رەقەم ياكى ھەرپ بىلەن ئايرىلغان مۇستەقىل بۆلىكى؛ تارماق.
ماددا[2] — جىسىملارنى تەشكىل قىلغۇچى نەرسە.
پالاق[1] — دىنىي مەكتەپلەردە ئوقۇغۇچىلارنى ئۇرىدىغان ياكى سوراقخانىلاردا گۇناھكارنى ئۇرىدىغان جازا قورالى؛ يېسىسى تاياق.
پالاق[2] — بىخسىغان، بۇزۇلغان، سىپسىپ قالغان (تۇخۇم ھەققىدە).

پالاق[3] — يىقىلىش، ئۇرۇلۇش ۋە تېز ھەم تاسادىپىي ھەرىكەتتىن چىقىدىغان ئاۋاز.
(2) ياسالما سۆزلۈك ئاھاڭداش سۆزلەر: ئومۇمەن، ئاھاڭداش مۇستەقىل مورفېمىلارغا مۇئەييەن بىر سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىنىڭ ئۇلىنىشىدىن ھاسىل بولغان ئاھاڭداش سۆزلەر ياسالما سۆزلۈك ئاھاڭداش سۆزلەر دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن:
سازلىق[1] — «ساز» سۆزىنىڭ ئىسىم شەكلى (ئاۋازنىڭ سازلىقى).
سازلىق[2] — سۇيى، ئوت - چۆپلىرى بار بولغان پاتقاق جاي.
توپچى[1] — داۋاملىق توپ ئوينىشقا بېرىلگەن ياكى مەلۇم توپ كوماندىسىغا قاتناشقان كىشى.
توپچى[2] — زەمبىرەك ئاتقۇچى، زەمبىرەك بىلەن قوراللانغان قىسىمدا ئىشلىگۈچى.
(3) تۆپ سۆزلۈك - ياسالما سۆزلۈك ئاھاڭداش سۆزلەر: مەلۇم بىر مۇستەقىل مورفېمىغا سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىنىڭ ئۇلىنىشى بىلەن بۇ سۆز باشقا بىر تۆپ سۆزگە ئاھاڭداش بولۇپ كەلسە، بۇ خىل ئاھاڭداش سۆزلەر تۆپ سۆزلۈك - ياسالما سۆزلۈك ئاھاڭداش سۆزلەر دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن:
تاشلا - [1] — يەرگە قارىتىپ ئات.
تاش + لا - [2] — مۇقاۋىلا -.
قاشلا [1] — تاتىلا.
قاش + لا - [2] — قىرلا -، ئېگىزلە -.
ئوتلا - [1] — ئىچ -.
ئوت + لا - [2] — ئوت - چۆپ يە -.

4 . ئاھاڭداش سۆزلەرنىڭ بارلىققا كېلىش يوللىرى

ئۇيغۇر تىلىدىكى ئاھاڭداش سۆزلەر ئاساسەن تۆۋەندىكىدەك يوللار ئارقىلىق بارلىققا كېلىدۇ :

1) تاسادىپىي ئاھاڭداش بولۇپ قېلىش ھادىسىسىدىن بىر قىسىم ئاھاڭداش سۆزلەر پەيدا بولىدۇ. ئوبيېكتىپ دۇنيادىكى شەيئىلەر چەكسىز بولىدۇ. تىل تاۋۇشلىرىنىڭ سانى بولسا تولىمۇ چەكلىك بولىدۇ. يەنە كېلىپ ئۇلار ئوتتۇرىسىدا مۇقەررەر باغلىنىش بولمايدۇ. ئەنە شۇ سەۋەبلىك، تىلىمىزدىكى چەكلىك تىل تاۋۇشلىرى بىلەن چەكسىز شەيئىلەرنى ئىپادىلەش زۆرۈرىيىتىدىن بەزى ئاھاڭداش سۆزلەر تەبىئىي ھالدا تاسادىپىي پەيدا بولىدۇ. مەسىلەن:

پەش[1] — مۇشۇكنى قوغلاش ـ ھەيدەشتە ئىشلىتىلىدىغان سۆز.

پەش[2] — جۇملىدىكى تەڭداش تەركىبلەر ۋە قوشما جۇملىدىكى تارماق جۇملىلەرنى ئايرىش ئۈچۈن قوللىنىلىدىغان تىنىش بەلگىسى.

پەش[3] — پەش قىلماق.

پەش[4] — چاپان، كۆڭلەك قاتارلىق كىيىملەرنىڭ ئالدى تەرىپى، ئېتەك قىسمى.

پەش[5] — دۇمبە ئەتراپىدىكى ماي ئارىلاش گۆش.

ياق ـ[1] — تۇتاشتۇر ـ.

ياق[2] ـ — دىلغا، خاھىشقا ماس كەل ـ، ماقۇل كۆر ـ، كۆڭۈلگە يارا ـ.

ياق[3] ـ — بىرنەرسىنى يەنە بىرنەرسىگە تەگكۈز ـ، چاپلا ـ.

ياق[4] — تەرەپ.

ياق[5] — بولماسلىق، رەت قىلىش ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ.

2) كۆپ مەنىلىك سۆزلەرنىڭ مەنىلىرىنىڭ بۆلۈنۈشى نەتىجىسىدە، بىر قىسىم ئاھاڭداش سۆزلەر بارلىققا كېلىدۇ. كۆپ مەنىلىك سۆزلەرنىڭ مەنىلىرى ئوتتۇرىسىدا ئىچكى باغلىنىش بولىدۇ. لېكىن، زامانلارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن بەزى كۆپ مەنىلىك سۆزلەرنىڭ مەنىلىرى ئوتتۇرىسىدىكى بۇ خىل ئىچكى باغلىنىش كىشىلەر پەرق ئېتەلمىگۈدەك دەرىجىدە

سۇسلىشىپ كېتىدۇ ياكى ئۇزۇلۇپ قالىدۇ. لېكىن، ئۇ سۆزنىڭ فونېتىكىلىق شەكلىدە ئۆزگىرىش بولمايدۇ. نەتىجىدە، بىر قىسىم ئاھاڭداش سۆزلەر بارلىققا كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئاي[1] — يەر شارىنى ئايلىنىدىغان سەييارە.

ئاي[2] — يىلنىڭ ئون ئىككىدىن بىرى.

كۆك[1] — ئاسمان.

كۆك[2] — رەڭنىڭ بىر تۈرى.

كۆك[3] — يوغان ئاتلاپ تىكىلگەن تىكىچ.

3) سۆزلەردە تارىخىي فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش يۈز بېرىش نەتىجىسىدە، بىر قىسىم ئاھاڭداش سۆزلەر بارلىققا كېلىدۇ. مەسىلەن، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى «ئايىت ـ» (سۆزلە ـ، گەپ قىل ـ) دېگەن سۆزنىڭ تەركىبىدىكى «ئا» تاۋۇشى كېيىنكى دەۋرلەردە «ئې» تاۋۇشىغا ئاجىزلىشىپ، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا «ئېيىت ـ» شەكلىدە تۇراقلاشقان. قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى «ئارت ـ» (پاكىزلا ـ، تازىلا ـ) دېگەن سۆز تەركىبىدىكى «ئا» تاۋۇشىمۇ «ئې» تاۋۇشىغا ئاجىزلاشقان ۋە «ر» تاۋۇشى «ي» تاۋۇشى بىلەن نۆۋەتلىشىپ، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا «ئېيىت ـ» شەكلىدە تۇراقلاشقان. نەتىجىدە، ئۇلار ئاھاڭداش سۆزلەر بولۇپ شەكىللەنگەن.

قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى «ئۆرت» (يانغىن) دېگەن سۆزنىڭ تەركىبىدىكى «ئۆ» تاۋۇشى «ئو» تاۋۇشىغا نۆۋەتلەشكەن ۋە «ر» تاۋۇشى چۈشۈپ قېلىپ، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا «ئوت» شەكلىدە تۇراقلاشقان. نەتىجىدە، ئۇ سۆز «گىياھ، چۆپ» دېگەن مەنىدىكى «ئوت» دېگەن سۆز بىلەن ئاھاڭداش سۆزلەر بولۇپ شەكىللەنگەن.

4) يېڭى سۆزلەرنىڭ ياسىلىشى نەتىجىسىدە بىر قىسىم ئاھاڭداش سۆزلەر بارلىققا كېلىدۇ. بۇنىڭدا مۇناسىق ئىككى خىل ئەھۋال مەۋجۇت:

بىرى، يېڭى ياسالغان ئىككى ياكى ئىككىدىن ئارتۇق سۆزنىڭ تەركىبىدىكى مۇستەقىل مورفېمىلار ئەسلىدىن ئاھاڭداش بولۇپ، ئۇلارغا مۇئەييەن بىر ياسىغۇچى قوشۇمچە ئۇلانغاندىن كېيىن، ئۇلاردىن يېڭى ئاھاڭداش سۆزلەر بارلىققا كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئاتلىق[1] — ئېتى بار، ئاتقا ئىگە، ئات قوشۇلغان.

ئاتلىق[2] — ئىسىملىك، ناملىق.

بوغۇزلۇق[1] — هايۋانلارغا يەم - خەشەك قىلىشقا مۇۋاپىق ئاشلىق، ئوزۇقلۇق.

بوغۇزلۇق[2] — چارۋا مالىلارنىڭ پىچاق سۇرىدىغان، بوغۇزلىنىدىغان جايى.

يەنە بىرى، يېڭى ياسالغان مەلۇم بىر سۆز بىلەن بەزى تۈپ سۆزلەرنىڭ ئۆزئارا ئاھاڭداش بولۇپ قېلىشىدىن بىر قىسىم ئاھاڭداش سۆزلەر بارلىققا كېلىدۇ. مەسىلەن:

سانا[1] — بىر خىل دورا ئۆسۈملۈكى.

سان + ا -[2] — بىر - بىردىن، دانمۇدانە ئۆتكۈزۈپ سانىنى ئېلىپ چق -.

توقلا[1] — چىشىمەلىدىن ئۆتۈپ ئىككى ياشقا تولۇش ئارىلىقىدىكى بارقا.

توق + لا -[2] — تويدۇر-، توق قىل -.

تىللا[1] — ساپ ئالتۇندىن سوقۇلغان پۇل، ئالتۇن تەڭگە.

تىل + لا -[2] — قوپال، سەت گەپ - سۆزلەر بىلەن هاقارەتلە -.

5) چەت تىللاردىن سۆز قوبۇل قىلىش نەتىجىسىدە بىر قىسىم ئاھاڭداش سۆزلەر بارلىققا كېلىدۇ. بۇنىڭدا مۇناسىق ئۇچ خىل ئەھۋال مەۋجۇت:

(1) چەت تىلدىن كىرگەن مەلۇم بىر سۆز ئەسلىي شەكلىدە تۇرۇپ ئۇيغۇر تىلىغا خاس بەزى سۆزلەر بىلەن ئۆزئارا

ئاھاڭداش بولۇپ قالىدۇ. مەسىلەن:

باغ[1] (ئۇيغۇرچە) — باغلاش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان نەرسە.

باغ[2] (پارسچە)— مېۋىزارلىق.

ماي[1] (ئۇيغۇرچە)— هايۋان ۋە ئادەملەرنىڭ تېرە ئاستىدىكى توقۇلمىلىرى هەمدە ئۆسۈملۈكلەر تېنىدە بولىدىغان ئورگانىك ماددا.

ماي[2] (رۇسچە< لاتىنچە)— مىلادىيە يىل هېسابى بويىچە 5 - ئاي.

(2) چەت تىلدىن كىرگەن سۆزلەر ئۇيغۇر تىلىنىڭ فونېتىكىلىق قانۇنىيەتلىرىگە بويسۇندۇرۇلۇشى نەتىجىسىدە، ئۇيغۇر تىلىغا خاس سۆزلەر بىلەن ئاھاڭداش بولۇپ قالىدۇ. مەسىلەن:

چەك[1] (ئۇيغۇرچە)— داۋاملىشىۋاتقان نەرسە ياكى هادىسىلەرنىڭ ئەڭ ئاخىرى، توختاش نۇقتىسى؛ چېگرا سى، بەلگىسى.

چەك - [2] (ئۇيغۇرچە)— بارماق، زەخمەك قاتارلىقلار بىلەن ئۇر -

چەك[3] - (ئۇيغۇرچە) — تارت-، سۈمۈر-.

چەك[4] (رۇسچە، ئەسلىسى: tʃek) — بانكىنىڭ پۇل ئېلىش، پۇل بېرىش مۇئامىلىسىدە ئىشلىتىلىدىغان هۆججەت.

خاك[1] — ئۇلنى چىڭداش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان سايمان.

خاك[2] (خەنزۇچە، ئەسلىسى kuang) — كۆمۈر قېزىلىدىغان، كۆمۈر قېزىش ئۈچۈن مەخسۇس تەييارلانغان ئورۇن؛ كان.

(3) باشقا - باشقا تىللاردىن كىرگەن بەزى سۆزلەر ئەسلىي شەكلىدە تۇرۇپ ياكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ فونېتىكىلىق قانۇنىيەتلىرىگە بويسۇندۇرۇلۇش نەتىجىسىدە ئۆزئارا ئاھاڭداش بولۇپ قالىدۇ. مەسىلەن:

پەي[1] (پارسچە) — قۇش تېنىنى قاپلاپ تۇرىدىغان

مۇڭگۈزسىمان نەيچىلەر ۋە شۇ نەيچىلەرنىڭ ئىككى يېنىدىن ئۆسۈپ چىققىدىغان يۇمشاق تۈك؛ موي.

پەي[2] (پارسچە) — بەدەندىكى مۇسكۇللارنى سۆڭەككە بىرلەشتۈرۈپ تۇرىدىغان ئاق رەڭلىك مۇستەھكەم، ئەۋرىشىم توقۇلما؛ سىنئر.

پەي[3] (خەنزۇچە) — لىيەندىن تۆۋەن، بەندىن يۇقىرى بولغان، ئارمىيە قۇرۇلمىسىنىڭ ئىشتات بىرلىكى.

پۇت[1] (پارسچە) — ئادەم، ھايۋان ۋە باشقا جانلىقلارنىڭ گەۋدىسىنىڭ يەرنى تايىنىپ تۇرۇشى، يۈرۈشى ياكى ئۆمىلىشى ئۈچۈن خىزمەت قىلىدىغان قىسمى؛ ئاياغ.

پۇت[2] (رۇسچە، ئەسلىسى: fud) — ئىنگىلىز ئۆلچەم بىرلىكى، بىر پۇت 16.38 كىلوگىرامغا تەڭ بولىدۇ.

پەن[1] (ئەرەبچە، ئەسلىسى: fɛn) — تەبىئەت ۋە جەمئىيەتنىڭ تەرەققىيات قانۇنىيەتلىرىنى ئېچىپ بېرىدىغان ھەمدە ئەتراپتىكى مۇھىتقا تەسىر كۆرسىتىدىغان بىلىملەر سىستېمىسى.

پەن[2] (خەنزۇچە، ئەسلىسى: ban) — تاختاي.

6) سۆزلەر ئىخچاملىنىش نەتىجىسىدە مەنىسى كۆچۈپ بىر قىسىم ئاھاڭداش سۆزلەر بارلىققا كېلىدۇ. بۇنىڭدا ئەسلىي بىر سۆز بىرىكمىسى تەركىبىدىكى بىر سۆز قىسقارتىلىدۇ ۋە شۇ قىسقارتىلغان سۆزگە خاس مەنە يەنە بىر سۆز ئۈستىگە كۆچۈپ تۇراقلىشىپ قالىدۇ. نەتىجىدە، ئۇ سۆز باشقا سۆزلەر بىلەن ئاھاڭداش سۆز بولۇپ شەكىللىنىدۇ. مەسىلەن:

ساپلىق[1] (ئەسلىسى: ساپلىق + قازان) — سېپى بار كىچىك قازان.

ساپلىق[2] — سېپى بار، ساپ بېكىتىلگەن.

ساپلىق[3] — پاكىزلىق، ئارىلاشمىلاردىن خالىلىق، پاكلىق.

تاماق[1] (ئەسلىسى: تاماق + يولى) — گال.

تاماق[2] — غىزا، تائام.

5 . ئاھاڭداش سۆزلەرنىڭ رولى

ئاھاڭداش سۆزلەرنىڭ بارلىققا كېلىشى ۋە تىلدا مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى ئۆزئارا ئالاقىگە تەسىر يەتكۈزمەيدۇ، قالايمىقانچىلىق تۇغدۇرمايدۇ. چۈنكى:

بىرىنچىدىن، ئاھاڭداش سۆزلەر چەكلىك تىل تاۋۇشلىرى ئارقىلىق چەكسىز شەيئىلەرنى ئىپادىلەشتە مۇھىم رول ئوينايدۇ.

ئىككىنچىدىن، ئاھاڭداش سۆزلەردە ئىپادىلىنىدىغان مەنىلەر ھامان كونتېكستتا روشەنلىشىدۇ، كونكرېتلىشىدۇ.

ئۈچىنچىدىن، تۇيۇق (شېئىر شەكلى) ۋە ماقالىلەردە ئىستىلىستىكىلىق رول ئوينايدۇ، تىلنىڭ ئىپادىلەش ئۇنۇمىنى ئاشۇرىدۇ، تىلنى ئاھاڭدارلىققا، يېقىملىقلىققا ئىگە قىلىدۇ. مەسىلەن:

يوق قىيان كەلگەندە ئۆرۈلمەيدىغان تىك يار، بالام،
سەن گويا كى سەل بولۇپ، ئۆتكەل - توسۇقنى يار، بالام.
بولسا يار خالىس نىيەت، مەردانىلىك خىسلەت ساڭا،
باغرىنى ئاچقاي قەلەم قاش ئاھۇ كۆزلۈك يار، بالام.

شۇنى ئەسكەرتىپ ئۆتۈش كېرەككى، تىل ئۇستىلىرى، شائىرلار خۇسۇسەن تۇيۇق ژانىرىدا تۇراق، ۋەزىن، قافىيە قاتارلىقلارنىڭ ئېھتىياجى تۇپەيلىدىن، سۆز بىرىكتۈرۈش ئۇسۇلى بىلەنمۇ ئىستىلىستىكىلىق ئاھاڭداش سۆزلەرنى ھاسىل قىلىشى مۇمكىن. مەسىلەن:

سۆز قىلسا چاغلىماي ئالدى ـ ئارقىنى،
دەيدىكەن خەق: «سەندە نومۇس ـ هار قېنى؟»
گەر خاتاغا كەلمىسە دەرهال جازا،
يوق دېمەك هەقنىڭ ئۇزۇنكەن ئارقىنى.

بۇ تۈيۈقتا ئوچ ئورۇندا ئىشلىتىلگەن «ئارقىنى» گەرچە مۇشۇ تۈيۈقنىڭ ئۆزىدە ئاھاڭداش بولۇپ كەلگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار ئەمەلىيەتتە ئاھاڭداش سۆز ئەمەس. چۈنكى، بۇ تۈيۈقنىڭ بىرىنچى مىسراسىدىكى «ئارقىنى» نىڭ تۈپى «ئارقا»؛ ئىككىنچى مىسراسىدىكى «هار قېنى» نىڭ تۈپى «ئار ـ نومۇس» تىكى «هار»، تۆتىنچى مىسراسىدىكى «ئارقىنى» نىڭ تۈپى «ئارقان». شۇڭا، ئۇلارنى لېكسىكا دائىرىسىدە سۆزلىنىدىغان ئاھاڭداش سۆزلەر قاتارىغا كىرگۈزۈشكە بولمايدۇ.

§2. شەكىلداش سۆزلەر

يېزىلىشى ئوخشىشىدىغان، ئەمما تەلەپپۇزى ئوخشىمايدىغان، مەنىلىرى ئۆزئارا باغلىنىشقا ئىگە بولمىغان ئىككى ياكى ئىككىدىن ئارتۇق سۆز شەكىلداش سۆزلەر دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن:

ئاچا[1] [atʃa] ـــ بىر گەۋدىدىن ئاجرىلىپ چىققان، بۆلۈنگەن.

ئاچا[2] [a:tʃa] ـــ بىر تۇغقان قېرىنداشلار ئىچىدىكى ئۆزىدىن چوڭ ئايال تۇغقان؛ هەدە.

ئارا[1] [ara] ـــ ئىككى نەرسە ياكى ئىككى نۇقتا ئوتتۇرىسىدىكى مۇساپە، ئارىلىق.

ئارا[2] [a:ra] ـــ دېھقانچىلىقتا ئىشلىتىلىدىغان ، تۆمۇر ياكى ياغاچتىن ياسالغان چىشلىق سايمان.

تۆشۈك[1] [tØyk] ـــ تېشىلگەن جاي، يېرىق؛ كامار، ئويۇقچە.

تۆشۈك[2] [tØyk] ـــ ① ئۆينىڭ تاماق سايمانلىرى ئورۇنلاشقان جايى؛ ② ئاش ـ تاماق ئېتىش ئىشى ۋە ماهىرى.

يېزىلىشى ئوخشاش بولغان سۆزلەرنىڭ شەكىلداش سۆزلەر ياكى ئاھاڭداش سۆزلەر ئىككىلىكى مەزكۇر سۆزلەر تەركىبىدىكى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇش ياكى قىسقا سوزۇق تاۋۇز ئىكەنلىكى تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ. ئەگەر يېزىلىشى ئوخشاش بولغان سۆزلەرنىڭ تەركىبىدىكى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ هەممىسى بىردەك قىسقا سوزۇق تاۋۇش ياكى هەممىسى بىردەك ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلاردىن بولسا، بۇنداق سۆزلەر ئۆزئارا ئاھاڭداش سۆزلەر بولۇپ هېسابلىنىدۇ. مەسىلەن:

چۆچەك[1] [tʃØ:tʃɛk] ـــ ئىنسانلارنىڭ هادىسىلىرى توغرىسىدىكى تەسەۋۋۇرلىرىنى، كىشىلەر ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتلەرنى ۋە هەر خىل ئىجتىمائىي هادىسىلەرنى فانتازىيەلىك ئاساستا كۆلكىلىك ۋە قىزىقارلىق هالدا ئەكس ئەتكۈزىدىغان ئاغزاكى هېكايە.

چۆچەك[2] [tʃØ:tgɛk] ـــ ياغاچتىن ئويۇپ ياسالغان چىنە.

توپىلاڭ[1] [topilaŋ] ـــ قالايمىقان ۋاراڭ ـ چۇرۇڭ، ئۇرۇش ـ ماجىرا.

توپىلاڭ[2] [topilaŋ] ـــ يۇمشاق توپا بىلەن قاپلانغان هالەت ۋە ئاشۇنداق جاي.

مانا بۇلار ئاھاڭداش سۆزلەر هېسابلىنىدۇ. چۈنكى، ئۇلارنىڭ تەركىبىدىكى سوزۇق تاۋۇشلار بىر خىل، يەنى ئالدىنقى ئىككى سۆزنىڭ باش بوغۇمىدا بىردىن ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇش، ئاخىرقى بوغۇمىدا بىردىن قىسقا سوزۇق تاۋۇش بار. كېيىنكى ئىككى

سۆز تەركىبىدىكى سوزۇق تاۋۇشلار بىرەك قىسقا سوزۇق تاۋۇشلاردۇر.

ئەگەر يېزىلىشى ئوخشاش بولغان سۆزلەر تەركىبىدىكى سوزۇق تاۋۇشلار ئىككى خىل بولسا، يەنى بىرى ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلۇق سۆز، يەنە بىرى قىسقا سوزۇق تاۋۇشلۇق سۆز بولسا، بۇنداق سۆزلەر شەكىلداش سۆزلەر ھېسابلىنىدۇ. مەسىلەن:

چاتاق[1] [tʃa:taq] — دەرەخ غولىدىن ئايرىلىپ چىققان شاخ؛ پۇچتاق.

چاتاق[1] [tʃa:taq] — بىرەر ئىش - ھەرىكەت تۇپەيلىدىن يۈز بەرگەن ئوڭۇشسىزلىق؛ يامان ئاقىۋەت، پېشكەللىك.

پاچاق[1] [pa:tʃaq] — پۇتنىڭ تىزدىن تۆۋەنكى قىسمى؛ شىراق.

پاچاق[2] [pa:tʃaq] — ئېزىلىپ، پۈكۈلۈپ سۇنغان، پارچىلانغان.

مانا بۇلار شەكىلداش سۆزلەر ھېسابلىنىدۇ. چۈنكى، «چاتاق»، «پاچاق» لارنىڭ ئالدىنقى بوغۇمىدىكى سوزۇق تاۋۇش ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇش بولسا، «چاتاق»، «پاچاق» لارنىڭ ئالدىنقى بوغۇمىدىكى سوزۇق تاۋۇش قىسقا سوزۇق تاۋۇشتۇر.

جازا[1] [dʒa:za] — ياغاچ، تۇرلۇك مېتاللارنىڭ بىر - بىرىگە چېتىلىشىدىن ھاسىل بولغان قۇرۇلما.

جازا[2] [dʒa:za] — ئەيىب ياكى جىنايەتنى ئۈچۈن كۆرۈلىدىغان چارە.

بۇنىڭدا «جازا» نىڭ ئالدىنقى بوغۇمىدىكى سوزۇق تاۋۇش ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇش بولسا، «جازا» نىڭ كېيىنكى بوغۇمىدىكى سوزۇق تاۋۇش ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشتۇر. شۇڭا، ئۇلارمۇ شەكىلداش سۆزلەر ھېسابلىنىدۇ.

ئاتا[1] [ata] — بالىلىق ياكى بالىسى بار ئەر كىشى.

ئاتا[2] [a:ta] — («ئاتا قىل -» دېكى ئاتا).

ئاتا[3] [ata] — ئات قويۇ - نام بەر -.

ئاتا[4] [ata] — بېغىشلا -، تەقدىم قىل -.

چازا[1] [tʃa:za] — چېگرادىكى تەكشۈرۈش ئورنى، قاراۋۇلخانا؛ توسۇق.

چازا[2] [tʃa:za] — چاچ قاتارلىقلارنى قىسىپ قويىدىغان تۆمۈر ياكى سولياۋ بۇيۇم، قىسقۇچ.

چازا[3] [tʃa:za] — باداشقان.

بالا[1] [bala] — يېڭى تۇغۇلغان بوۋاق.

بالا[2] [bala:] — باشقا كەلگەن ئاپەت، پالاكەت، خەۋپ - خەتەر.

بالا[3] [bala:] — ئۆينىڭ ئۈستىنى يېپىشتا سىنچى ياغاچ ئۈستىگە توغرىسىغا قويۇلىدىغان ۋە ئۈستىگە ۋاسا ئورنىتىلىدىغان ياغاچ؛ جەگە.

بۇ مىساللاردا «ئاتا[1]»، «ئاتا[3]» ، «ئاتا[4]» لەر ئۆزئارا ئاھاڭداش سۆزلەر بولسا، «ئاتا[2]» گە نىسبەتەن شەكىلداش سۆزلەر بولىدۇ. «چازا[1]» ۋە «چازا[2]» لەر ئۆزئارا ئاھاڭداش سۆزلەر ھېسابلانسا، ئۇلار «چازا[3]» گە نىسبەتەن شەكىلداش سۆزلەر ھېسابلىنىدۇ. «بالا[2]» ۋە «بالا[3]» لەر ئۆزئارا ئاھاڭداش سۆزلەر ھېسابلانسا، ئۇ ئىككىسى «بالا[1]» گە نىسبەتەن شەكىلداش سۆزلەر ھېسابلىنىدۇ.

«ئۈستى رەخت ياكى قەغەز قاتارلىق نەرسىلەر بىلەن تېڭىلغان، يۆگىلگەن، بولانغان» دېگەن مەنىدىكى «بولاق [bo:laq]» بىلەن «خېمىرتۇرۇچ سېلىپ بولدۇرۇلغان، ئېچىتىلغان» دېگەن مەنىدىكى «بولاق [bolaq]»؛ «كىشىلەر ئوتتۇرىسىدا بولۇۋاتقان جېدەل - ماجىراغا ئارىلاشقۇچى، ئارىغا كىرگۈچى كىشى» دېگەن مەنىدىكى «ئارىچى [aritʃi]» بىلەن

«ئارا ياسايدىغان ۋە ئۇنى ساتمىدىغان ئادەم» دېگەن مەنىدىكى «ئارىچى [a:rotʃi]»؛ «قاتتىق قىزىپ كۆيۈش، پارچىلىنىش، يېرىلىش، ئېتىلىش، چىڭ تارتقاندىن كېيىن ئۇزۇلۇش ۋە قاتتىق سىلكىنىپ قېقىلىشتىن ھاسىل بولغان ئاۋاز» نى بىلدۈرىدىغان «پارس [pars]» بىلەن «پارسلار» دېگەن مەنىدىكى «پارس [pa:rs]»، ھاشاراتنىڭ بىر تۈرىنى بىلدۈرىدىغان «پاشا [paʃa]» بىلەن خوتۇن ـ قىزلارنى چاقىرىشتا ھۆرمەتلەش ياكى ئەركىلىتىش ئۈچۈن قوللىنىلىدىغان «پاشا [pa:ʃa]»؛ «نەرسىلەرنىڭ بىر ـ بىرىگە تېگىشى، ئۈرۈلۈشى، سوقۇلۇشىدىن ھاسىل بولغان ئاۋاز» نى بىلدۈرىدىغان «چاق [tʃaq]» ۋە «قاتتىق نەرسىلەرنى سۇندۇرۇپ ئۇششاقلىماق، پارچىلىماق، ئوشتۇماق، سۇندۇرماق» دېگەن مەنىدىكى «چاق [tʃaq]» بىلەن «قاتناش قوراللىرى، ھەر خىل ئەسۋابلار ۋە قۇرۇلمىلارنىڭ ئايلىنىدىغان دۆگىلەك قىسمى» نى بىلدۈرىدىغان «چاق [tʃa:q]» دېگەندەك سۆزلەرمۇ ئۆزئارا شەكىلداش سۆزلەر ھېسابلىنىدۇ.

شەكىلداش سۆزلەرنىڭ بارلىققا كېلىش يوللىرى ئاھاڭداش سۆزلەرنىڭ بارلىققا كېلىش يوللىرىغا ئوخشىشىپ كېتىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا شەكىلداش سۆزلەرنىڭ سانى ئاھاڭداش سۆزلەرنىڭ سانىدىن ئاز بولىدۇ. شۇنى ئەسكەرتىپ ئۆتىمىزكى، شەكىلداش سۆزلەرنىڭ ئۇرغۇ بىلەن قىلچە مۇناسىۋىتى يوق. ئۇلار تاۋۇش ئۈزۈنلۇقى بىلەن مۇناسىۋەتلىك، يەنى تىلدىكى تاۋۇش ئۈزۈنلۇقىنىڭ ئوخشىماسلىقى شەكىلداش سۆزلەرنىڭ شەكىللىنىشىدىكى تۈپكى ئامىلدۇر. چۈنكى، تىل تاۋۇشلىرىنىڭ تۆت ئاملىنىڭ بىرى بولغان تاۋۇش كۆچى ئۇرغۇ بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، ئۇ تىلدا ئۇرغۇنى شەكىللەندۈرسە، تاۋۇش ئۈزۈنلۇقى ئۈزۈن ۋە قىسقا سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، تىلدا ئۇزۇن ۋە قىسقا

سوزۇق تاۋۇشلارنى شەكىللەندۈرىدۇ.

§3 ئاھاڭداش سۆزلەر ۋە شەكىلداش سۆزلەر بىلەن كۆپ مەنىلىك سۆزلەرنىڭ پەرقى

ئاھاڭداش سۆزلەر بىلەن كۆپ مەنىلىك سۆزلەر بەزىبىر ئوخشاشلىقلارغا ئىگە: بىرى، ھەر ئىككىلىسىنىڭ فونېتىكىلىق شەكلى ۋە تەلەپپۇزى ئوخشاش بولىدۇ؛ يەنە بىرى، ھەر ئىككىسى ئىككى ياكى ئۇنىڭدىن ئارتۇق مەنە ئىپادىلەيدۇ. لېكىن، بۇنىڭىلىق بىلەن بۇلارنى بىرىنەرسە دەپ قاراشقا بولمايدۇ. ئۇلار يەنىلا ئۆزلىرىنىڭ ماھىيەتلىك ئالاھىدىلىكلىرى ئارقىلىق بىر ـ بىرىدىن پەرقلىنىپ تۇرىدۇ.

كۆپ مەنىلىك سۆزلەر بىلەن ئاھاڭداش سۆزلەرنى پەرقلەندۈرۈشنىڭ ئەڭ ئۇنۇملۇك ئۇسۇلى ئۇلارنى مەنە مۇناسىۋىتى جەھەتتىن تەھلىل قىلىشتىن ئىبارەت. مەنە مۇناسىۋىتى جەھەتتىن تەھلىل قىلغاندا، فونېتىكىلىق شەكلى ۋە تەلەپپۇزى ئوخشاش سۆزلەردە ئىپادىلىنىدىغان لېكسىكىلىق مەنىلەر ئوتتۇرىسىدا ئىچكى باغلىنىشنىڭ بار ـ يوقلۇقىغا، يەنى ئۇلارنىڭ لېكسىكىلىق مەنىلىرىنىڭ بىر ئاساسىي مەنىدىن كېلىپ چىققان ـ چىقمىغانلىقىغا، ئەگەر مەنىلەرى ئوتتۇرىسىدا ئىچكى باغلىنىش بولسا، شۇ ئىچكى باغلىنىشنىڭ تىلىمىزنىڭ ھازىرقى تەرەققىيات باسقۇچىدىكى ئېنىقلىق دەرىجىسىنىڭ قانچىلىك ئىكەنلىكىگە قاراش كېرەك. ئەگەر فونېتىكىلىق شەكلى ۋە تەلەپپۇزى ئوخشاش سۆزلەردە ئىپادىلىنىدىغان ئىككى ياكى ئىككىدىن ئارتۇق مەنىلەر ئوتتۇرىسىدا ئىچكى باغلىنىش بولسا، يەنى ئۇ مەنىلەر بىر ئاساسىي مەنىدىن كېلىپ چىققان بولسا، يەنە كېلىپ بۇ مەنىلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئىچكى باغلىنىش ھازىرقى دەۋردىمۇ

ئېنىق بولۇپ، كىشىلەر تەرىپىدىن ئاسانلا بايقىۋېلىنسا، بۇنداق سۆزلەر كۆپ مەنىلىك سۆزلەر ھېسابلىنىدۇ. مەسىلەن، ئېلىمىزدىكى «يول» دېگەن سۆز ① ئادەم ياكى تىرانسپورت قاتنىشى ئۈچۈن بەلگىلەنگەن يەر بۆلىكى (ھارۋا يولى، دېڭىز يولى)؛ ② ھەرىكەت يۆنىلگەن تەرەپ، يۆنىلىش؛ نىشان (ئۇ يېزىدىكى دادىسىنىڭكىگە قايتىشنى ياكى خىزمەتچىنىڭ ئايالى بولۇشنى ئويلاپ كۆرۈپ، ئاخىرىدا كېيىنكى يولنى تاللىۋالدى)؛ ③ ئىشلەپچىقىرىش ۋە خەلق تۇرمۇشىغا خىزمەت قىلىدىغان سىم، تۇرۇبا قۇرۇلمىلىرى لىنىيەسى قاتارلىقلار (گاز يولى، توك يولى)؛ ④ سەپەر قىلىش، بىرەر ياققا بېرىش، سایاھەت (يول تەييارلىقى، يول خىراجىتى)؛ ⑤ بېسىپ ئۆتىدىغان مەنزىل، مۇساپە (ئۇچ ئايلىق يول)؛ ⑥ رەخت، قەغەز قاتارلىق نەرسىلەرگە چۇشۇرۇلگەن پارالىل تىك ھالەتتىكى سىزىق، ئىز (بىر يولى قارا، بىر يولى كۆك چىت)؛ ⑦ زىرائەت؛ يازما، باسما ئەسەرلەرنىڭ ھەربىر قاتارى؛ قۇر (ئۇچ يول خەت، يول - يول كېۋەز)؛ ⑧ غايىۋى يۆنىلىش، دۇنيا قاراش؛ مەسلەك (ئىككى يول كۆرىشى)؛ ⑨ بىرەر ئىش - ھەرىكەتنىڭ ۋاستىسى؛ ئۇسۇل، چارە، تەدبىر، ئامال (يولى بارنىڭ يولى بار)؛ ⑩ ئەنئەنىۋى ئادەت، قائىدە - يوسۇن؛ شەرىئەت؛ قانۇن (يولدىن چىقماق، يولدىن ئازماق)؛ ⑪ رېئايە، ھۆرمەت، ئىمكان، مەدەت، ئىجازەت (يول قويماق، ئىككىنچى كەسىپ بىلەن شۇغۇللىنىشقا يول قويۇش)؛ ⑫ ئەقىل، مەسلىھەت (يول كۆرسەتمەك)؛ ⑬ مەرتە، قېتىم، نۆۋەت (بىر يول سۆ ئەكەلمەك) دېگەندەك مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ. بۇ مىسالىلاردىكى «يول» دېگەن سۆز بىلدۈرىدىغان مەنە ئوخشاش بولمىسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا بىر ئىچكى باغلىنىش بار. ئۇ بولسىمۇ بۇلارنىڭ ھەممىسى بىر مەنىدىن كېلىپ چىققان. بۇ خىل باغلىنىش تىلىمىزنىڭ ھازىرقى تەرەققىيات باسقۇچىدىمۇ ناھايىتى ئېنىق كۆرۈنۈپ

تۇرىدۇ. شۇڭا، «يول» دېگەن سۆز كۆپ مەنىلىك سۆزدۇر. خۇددى شۇنىڭدەك، «تۆۋەنلىمەك» دېگەن سۆز ① پەس تەرەپكە قاراپ چۈشمەك، پەسلىمەك (سۇ تۆۋەنلەۋاتىدۇ)؛ ② تۆۋەن تەرەپكە قاراپ ئىلگىرىلىمەك، يۇرۇش قىلماق (بىز بوۋايغا ئەگىشىپ، بىردەم يۇقىرىلاپ، بىردەم تۆۋەنلەپ دېگۈدەك مېڭىپ، قاراڭغۇ چۈشكەندە داۋانغا چىقىپ بولدۇق)؛ ③ دەريانىڭ ئاخىرلىشىش تەرىپىگە، ئايىغىغا قاراپ ماڭماق (ئۇ ئات بىلەن قوغان يېزىسىدىن تۇمەن دەرياسىنى بويلاپ تۆۋەنلىمەكتە)؛ ④ مىقدارى ئازايماق، كەملىمەك (ئىمتىھان نەتىجىسى تۆۋەنلەپ كەتمەك)؛ ⑤ ئىش ئورنى، ئەمەل دەرىجىسى كىچىكلىمەك، پەسلىمەك (ئۇنىڭدەك ئادەملەرنىڭ ئورنى تۆۋەنلەپ كەتتى. ئەسلى تۆۋەنلىمەك)؛ ⑥ ئۇنۇمى ياماق تەرەپكە قاراپ يۇزلەنمەك، ناچارلاشماق (ئۆگىنىش ئۇنۇمى تۆۋەنلىمەك، سۈپىتى تۆۋەنلىمەك)؛ ⑦ ئاجىزلاشماق، كۈچسىزلەشمەك، پەسلىمەك (ئاۋازى تۆۋەنلىمەك) دېگەندەك مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ. بۇ مەنىلەر ئوتتۇرىسىدا بىر خىل ئىچكى باغلىنىش بار. بۇلارنىڭ ھەممىسى «پەس تەرەپكە قاراپ چۈشمەك، پەسلىمەك» دېگەن ئاساسىي مەنىدىن كەلگەن.

ئەگەر فونېتىكىلىق شەكلى ۋە تەلەپپۇزى ئوخشاش سۆزلەردە ئىپادىلىنىدىغان مەنىلەر ئوتتۇرىسىدا ئىچكى باغلىنىش بولمىسا، يەنى ئۇلارنىڭ مەنىلىرى بىر ئاساسىي مەنىدىن كېلىپ چىقمىغان بولسا ياكى ئەسلىدە ھەرقايسى مەنىلەر ئوتتۇرىسىدا ئىچكى باغلىنىش بار بولسىمۇ، يەنى بىر ئاساسىي مەنىدىن كېلىپ چىققان بولسىمۇ، لېكىن تىلىمىزنىڭ ھازىرقى تەرەققىيات باسقۇچىدا ئۇ خىل ئىچكى باغلىنىش ئاساسەن ئۆزۈلۈپ قېلىپ، كىشىلەر تەرىپىدىن ئاسان بايقىيالمىغۇدەك دەرىجىگە يەتكەن بولسا، بۇنداق سۆزلەر ئاھاڭداش سۆزلەر دەپ قارىلىدۇ. مەسىلەن:

ياز[1] — ئەك يېقىن كىشى. دوست، بۇرادەر، ئاغىنە.

ياز[2] — تەبىئەت ھادىسىلىرىدىن شەكىللەنگەن ئىنتايىن تىك چوڭقۇرلۇق؛ يارداك، قىيا.

ياز[3] — پالتا، ھەرە، پىچاق ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش تېغلىق ئەسۋابلار بىلەن بىرەر نەرسىنى بۆلەكلەرگە ئايرىماق، پارچىلىماق، تىلماق، كەسمەك.

يۇقىرىقى مىسالاردىكى فونېتىكىلىق شەكلى ۋە تەلەپپۇزى ئوخشاش بولغان «ياز» سۆزىدە ئىپادىلىنىدىغان ئۇچ خىل مەنە ئۇتتۇرىسىدا قىلچە ئېچىكى باغلىنىش يوق. شۇڭا، ئۇلار ئاھاڭداش سۆزلەر ھېسابلىنىدۇ. خۇددى شۇنىڭدەك ياز پەسلىنى بىلدۈرىدىغان «ياز» بىلەن «قەغەز ياكى باشقا نەرسە يۈزىگە ھەرپ، رەقەم قاتارلىق بەلگىلەرنى چۈشۈرمەك، يېزىق ئارقىلىق ئىپادىلىمەك» دېگەن مەندىكى «ياز –» دېگەن سۆزلەرنىڭ مەنىلىرى ئوتتۇرىسىدىمۇ ھېچقانداق ئېچىكى باغلىنىش يوق. شۇڭا، ئۇلارمۇ ئاھاڭداش سۆزلەر ھېسابلىنىدۇ.

بۇرۇن[1] — ئادەم ۋە ھايۋانلارنىڭ پۇراش، نەپەسلىنىش ئورگىنى.

بۇرۇن[2] — ئىلگىرى، ئىلگىرىكى چاغلاردا، بالدۇر.

ئاي[1] — يەر شارىنى ئايلىنىدىغان بىر خىل سەييارە.

ئاي[2] — ئاي شارىنىڭ قۇياش ئەتراپىدا بىر قېتىم ئايلىنىپ چىقىش داۋامىدىكى 28، 29، 30 ياكى 31 كۈن ۋاقىت دەۋرى.

ئېتىمولوگىيە نۇقتىسىدىن كۆزەتكەندە، يۇقىرىقى ئىككى گۇرۇپپا سۆزدە ئىپادىلىنىدىغان مەنىلەر ئوتتۇرىسىدا ئېچىكى باغلىنىش بولسىمۇ، (يەنى بۇرۇن[2] نىڭ مەنىسى بۇرۇن[1]نىڭ مەنىسىدىن، ئاي[2]نىڭ مەنىسى ئاي[1]نىڭ مەنىسىدىن كېلىپ چىققان)، لېكىن بۇ خىل باغلىنىش تىل تەرەققىياتى جەريانىدا ئۆزۈلۈپ قېلىپ، كىشىلەر تەرىپىدىن بايقىۋالالمىغۇدەك دەرىجىگە بېرىپ قالغان. شۇڭا، بۇنداق سۆزلەر ھازىرقى زامان

ئۇيغۇر تىلىدا كۆپ مەنىلىك سۆزلەر ئەمەس، بەلكى ئاھاڭداش سۆزلەر دەپ قارىلىدۇ. «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئىملا ۋە تەلەپپۇز لۇغىتى» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1997 – يىلى نەشرى، 97 – ۋە 150 – بەتلەرگە قارالسۇن). خۇددى شۇنىڭدەك، «تېتىش، چايناش، تەلەپپۇز قىلىشقا ياردەم بېرىدىغان ئەزا» نى بىلدۈرىدىغان «تىل» بىلەن «ئىنسانلارنىڭ ئەڭ مۇھىم ئالاقە قورالى، تىل تاۋۇشلىرى، لۇغەت تەركىبى ۋە گىرامماتىكىدىن تەركىب تاپقان بىر سىستېما» نى بىلدۈرىدىغان «تىل» دېگەن ئىككى سۆزدە ئىپادىلىنىدىغان مەنىلەر ئەسلىي بىر – بىرى بىلەن باغلىنىشلىق بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى بۇ خىل ئېچىكى باغلىنىش سۇسلىشىپ كەتكەن. شۇڭا، ئۇلارمۇ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئاھاڭداش سۆزلەر دەپ قارىلىدۇ (يۇقىرىدىكى كىتابنىڭ 300 – بېتىگە قارالسۇن).

كۆپ مەنىلىك سۆز قانچە خىل مەنىگە ئىگە بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئۇ ھامان بىر سۆزدۇر. ئاھاڭداش سۆزلەر بولسا ئىككى ياكى ئىككىدىن ئارتۇق ئايرىم – ئايرىم سۆزلەردۇر.

ئالتىنچى باب

لېكسىكىدىكى ئالاھىدە بىرلىك ـ ئىدىيوم

§1. ئىدىيوم ۋە ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكى

«ئىدىيوم» سۆزى تىلىمىزغا رۇس تىلى ئارقىلىق گىرېك تىلىدىكى idioma دىن كىرگەن بولۇپ، «ئالاھىدە قىسقا بىرىكمىلەر (سۆز بىرىكمىسى)» دېگەن مەنىنى بىلدۈرەتتى، لېكىن ھازىر «قۇرۇلمىسى تۇراقلىشىپ بىر پۈتۈن كۆچمە مەنىدە كېلىدىغان سۆز بىرىكمىلىرى» دېگەن مەنىدە قوللىنىلماقتا. دېمەك، تەركىبىي قىسىملىرىنىڭ يەككە لېكسىكىلىق مەنىلىرى ئاساسىدا شەكىللەنگەن، بىر پۈتۈن گەۋدە سۈپىتىدە مۇئەييەن بىر كۆچمە مەنە (ئۇقۇم)نى بىلدۈرىدىغان، سىنتاكسىسلىق قۇرۇلمىسى ئاساسەن تۇراقلاشقان لېكسىكىلىق بىرلىك «ئىدىيوم» دەپ ئاتىلىدۇ. ئىدىيومنىڭ مەنىسى شۇ ئىدىيومنى ھاسىل قىلىشقا قاتناشقان ھەربىر تەركىبىي قىسمىنىڭ يەككە مەنىلىرى ئاساسىدا ئوخشىتىش، تەقلىد قىلىش، كۆچۈرۈۋېلىش، مۇبالىغىلەشتۇرۇش، سېلىشتۇرۇش قاتارلىق ئىستىلىستىكىلىق ۋاستىلەر ئارقىلىق يارىتىلغان بىر خىل يېڭى لېكسىكىلىق مەنە ھېسابلىنىدۇ. مەسىلەن، «دىلى سۇ ئىچمەك» دېگەن ئىدىيوم رازى بولماق، قانائەتلەنمەك دېگەن مەنىنى، «بەل باغلىماق» دېگەن ئىدىيوم نىيەت قىلماق، ئىرادىگە كەلمەك دېگەن مەنىنى، «تاش يۈرەك» دېگەن ئىدىيوم شەپقەتسىز دېگەن

مەنىنى، «قولى گۈل» دېگەن ئىدىيوم ھۈنەر ـ سەنئەتكە ئۇستا دېگەن مەنىنى، «تۆتىنىڭ بىرى» دېگەن ئىدىيوم ئابرۇيلۇق دېگەن مەنىنى، «ئوقۇرى ئېغىز» دېگەن ئىدىيوم ھالى چوڭ دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ، ۋەھاكازا.

سۆز تىلدا ھەم لېكسىكىلىق بىرلىك، ھەم گىرامماتىكىلىق بىرلىك ھېسابلىنىدۇ. شۇنداق ئىكەن، ئىدىيوملارنىمۇ ھەم لېكسىكىلىق بىرلىك، ھەم گىرامماتىكىلىق بىرلىك دەپ قاراشقا بولىدۇ. چۈنكى، لېكسىكىلىق مەنە نۇقتىسىدىن قارىغاندا، ئىدىيوملار ئادەتتىكى سۆزلەرگە ئوخشاش ئۇقۇمنى ئىپادىلەيدۇ، مورفولوگىيەلىك ئالاھىدىلىكى جەھەتتىن ئالغاندا، ئىدىيوملار سۆزگە ئوخشاش نام، خۇسۇسىيەت، ھەرىكەت، ھالەت قاتارلىقلارنى بىلدۈرۈپ سۆز تۈركۈمىلىك خاراكتېرىنى ئالغان بولۇپ، تۈرلىنىش خۇسۇسىيىتىگە ئىگە. سىنتاكسىسلىق رولى نۇقتىسىدىن ئالغاندا، ئىدىيوملار سۆزگە ئوخشاش جۈملە بۆلىكى بولۇپ كېلىدۇ، ئىدىيوملار يەنە تەركىبىي قىسىملىرىنىڭ مەلۇم سىنتاكسىسلىق ۋاستىلەر ئارقىلىق مەلۇم سىنتاكسىسلىق باغلىنىشقا كېلىدىغانلىقى جەھەتتىن سۆز بىرىكمىسىگىمۇ ئوخشىشىدۇ. شۇڭا، ئىدىيوملار ئۇستىدە توختالغاندا، مانا بۇ بىر قاتار تەرەپلەردىن ئەتراپلىق كۆزىتىش، تەھلىل قىلىش كېرەك.

1. ئىدىيوملارنىڭ لېكسىكىلىق ئالاھىدىلىكلىرى

1) ئىدىيوملار لېكسىكىلىق مەنە جەھەتتە بىر پۈتۈنلۈككە، تۇراقلىقلىققا، مۇقىملىققا ئىگە. ئىدىيوملارنىڭ مەنىسى شۇ ئىدىيومنى ھاسىل قىلىشقا قاتناشقان ھەربىر تەركىبىي قىسىملارنىڭ يەككە تۇرغاندىكى مەنىلىرىنىڭ ئاددىي يىغىندىسى بولماستىن، بەلكى ھەربىر تەركىبىي قىسمىنىڭ يەككە مەنىلىرى ئاساسىدا ھاسىل قىلىنغان ۋە بىر پۈتۈنلۈككە

ئىگە بولغان بىر خىل كۆچمە مەنىدۇر. بۇ خىل كۆچمە مەنە شۇ جەمئىيەتنىڭ ئەزالىرى تەرىپىدىن بىرەرسىگە ئېتىراپ قىلىنغان ياكى تونۇلغان بولىدۇ، مەسىلەن، «ئاغزىنى بۇزماق» دېگەن ئىدىيوم تىللىماق دېگەن مەنىنى، «تومۇرىنى تۇتۇپ باقماق» دېگەن ئىدىيوم سىنىماق دېگەن مەنىنى، «ئالا كۆڭۈل» دېگەن ئىدىيوم ساداقەتسىز دېگەن مەنىنى، «تۇلۇمىدىن توقماق چىقىقاندەك» دېگەن ئىدىيوم تۇيۇقسىز، ئۇشتۇمتۇت دېگەن مەنىنى بىلدۈرگىنىگە ئوخشاش. دېمەك، لېكسىكىلىق مەنە نۇقتىسىدىن كۆزەتكەندە، ئىدىيوملار بىلەن ئادەتتىكى سۆزلەر تەڭ ئورۇندا تۇرىدۇ، ئىدىيوملارنىڭ ئادەتتە لېكسىكولوگىيە دائىرىسىگە قويۇلۇشى ۋە تەتقىق قىلىنىشىمۇ بۇ نۇقتىنى تولۇق ئىسپاتلاپ بېرىدۇ، ئىدىيوملارنىڭ مەنە جەھەتتىكى بۇ ئالاھىدىلىكى ئۇنىڭ ئەڭ ئاساسلىق ئالاھىدىلىكى بولۇپ، ئۇ ئىدىيوملارنىڭ باشقا ئالاھىدىلىكلىرىنىڭ شەكىللىنىشىگە ئاساس بولىدۇ.

2) ئىدىيوملارنىڭ بىر پۈتۈن مەنىسى پەقەت مۇئەييەن كونتېكىستتىلا روشەنلىشىدۇ. كونتېكىست ئىدىيوملارنى ئىدىيوم قىلىدىغان ئەڭ مۇھىم ئامىل ھېسابلىنىدۇ، مەسىلەن، «كۆز قىزارماق» دېگەن سۆز بىرىكمىسىنى مىسالغا ئالساق، «ئۇيقۇسىزلىقتىن ئۇنىڭ كۆزلىرى قىزىرىپ كېتىپتۇ» دېگەن كونتېكىستتا ئۇ بىرىكمە «ئادەم ياكى ھايۋانلارنىڭ كۆرۈش ئورگىنى قىزىل ياكى شۇنىڭغا يېقىن تۇس ئالماق» دېگەن مەنىنى بىلدۈرۈپ كېلىپ ئادەتتىكى (ئەركىن) سۆز بىرىكمىسى ھېسابلانسا، «قىز راسا ۋايىگە يەتكەندە، شۇ شەھەرنىڭ پادىشاھىنىڭ كۆزى قىزىرىپ، قىزنى ئوردىغا ئەكېتىپتۇ» دېگەن كونتېكىستتا ئۇ بىرىكمە «بىرەر نەرسىنى كۆرۈپ شۇ نەرسىگە ئېرىشكۈسى كېلىپ كەتمەك، نەپسى تاقىلدىماق» دېگەن مەنىنى بىلدۈرۈپ ئىدىيوم ھېسابلىنىدۇ.

3) ئىدىيوملارنىڭمۇ تۇس مەنىسى بولىدۇ، يەنە كېلىپ بۇ خىل مەنە تۇراقلاشقان ھەم شۇ جەمئىيەت ئەزالىرى تەرىپىدىن بىرەرسىگە ئېتىراپ قىلىنغان بولىدۇ. ئىدىيوملارنىڭ تۇس مەنىسى ئوبرازلىق تۇس، ھېسسىي تۇس، ژانىر تۇسى، مىللىي تۇس، دىنىي تۇس، يەرلىك تۇس قاتارلىق تۇسلەردە ئىپادىلىنىدۇ.

ئىدىيوملارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك ئوبرازلىق تۇسكە ئىگە. چۈنكى، ئۇلارنىڭ لېكسىكىلىق مەنىلىرى ئوخشىتىش، تەقلىد قىلىش، كۆچۈرۈپ كېلىش قاتارلىق ئىستىلىستىكىلىق ۋاستىلەرنىڭ ياردىمى بىلەن ھاسىل قىلىنغان بىر خىل ئوبرازلىق مەنىدىن ئىبارەت. مەسىلەن، «ئوت ئۈستىگە ياغ چاچماق» دېگەن ئىدىيومدىن مەسىلىنىڭ ھەل بولۇشى ئۈچۈن ئەمەس، بەلكى چوڭىيىشى ئۈچۈن قۇتراتقۇلۇق قىلماق دېگەن مەنە ئىپادىلىنىش بىلەن بىللە يەنە ئوت ئۈستىگە ياغ قۇيۇش ھەققىدىكى ئوبرازمۇ قوشۇمچە ئىپادىلىنىدۇ. «پۇتى كۆيگەن توخۇدەك» دېگەن ئىدىيومدىن بىر جايدا تۇرالماي تېپىرلاپ كەتمەك دېگەن مەنە ئىپادىلىنىش بىلەن بىللە يەنە توخۇنىڭ ئوتقا دەسسەپ ئالغاندىن كېيىنكى ھالىتى ھەققىدىكى ئوبرازمۇ قوشۇمچە ئىپادىلىنىدۇ.

ئىدىيوملار يەنە قويۇق ھېسسىي تۇسكە ئىگە، شۇ سەۋەبىلىك بەزى ئىدىيوملار مەخسۇس ئىجابىي ئوبېيېكتقا ئىشلىتىلسە، مەسىلەن، «يۈرىكى ئويناپ كەتمەك»، «گۈلقەلىرى ئېچىلماق»، «قول قويماق». «قورسىقى كەڭ»، «قولى گۈل» دېگەندەك، يەنە بەزىلىرى مەخسۇس سەلبىي ئوبېيېكتقا ئىشلىتىلىدۇ، مەسىلەن، «بېشىنى يېمەك»، «چاشقانغا كېپەك ئالدۇرماسلىق»، «چاۋا يېگەن مۇشۇكتەك»، «ئېغىز - بۇرۇن يالاشماق»، «ئىچى قوتۇر»، «قولى ئەگرى» دېگەنگە ئوخشاش.

ئىدىيوملار ژانىر تۇسىگە ئىگە. دېمەكچىمىزكى، ئۇيغۇر

تىلىنىڭ ئۆزىگە خاس ئىدىيوملار ئېغىز تىلى ژانرى ۋە يېزىق تىلى ژانرلىرىنىڭ ئەدەبىيات ـ سەنئەت ژانرلىرىدا كۆپ قوللىنىلىدۇ، يېزىق تىلىنىڭ باشقا ژانرلىرىدا، بولۇپمۇ پەن ـ تېخنىكا ژانرىدا كۆپ قوللىنىلمايدۇ. «ئاتلىق يۈرۈپ گۈل كۆرمەك»، «هارۋىدا ئولتۇرۇپ توشقان ئوۋلىماق»، «بارچە گۈللەر تەكشى ئېچىلماق»، «كېسەلنى داۋالاپ ئادەمنى قۇتقۇزماق»، «سۇنى لېيىتىپ بېلىق تۇتماق»، «ئاغرىقنا قاراپ دورا بەرمەك»، «يېشىل چىراغ يېقىپ بەرمەك» دېگەندەك تەرجىمە يولى ئارقىلىق كىرگەن بىر قىسىم ئىدىيوملار پەقەت يېزىق تىلى ژانرىدا (ئەمەلىيەتتە، يېزىق تىلى ژانرىنىڭ سىياسىي ـ مۇھاكىمە ژانرىدا) كۆپ قوللىنىلىدۇ.

ئىدىيوملار يەنە قويۇق مىللىي تۇس، مىللىي ئۇسلۇبقا ئىگە. ئىدىيوملارنى بىر تىلدىن يەنە بىر تىلغا سۆزمۇسۆز تەرجىمە قىلىشقا بولمايدىغانلىقى بۇ نۇقتىنى تولۇق ئىسپاتلاپ بېرىدۇ.

بەزى ئىدىيوملار يەنە دىنىي تۇس ئالغان بولىدۇ، مەسىلەن، «ئاچ كىرمەك»، «جىن چاپلىشىۋالماق»، «جىن تەگكەن»، «جىننى ئۇسۇلغا سالماق»، «نان تۇتماق» دېگەندەك ئىدىيوملاردىن ئۇيغۇرلارنىڭ تارىختا ئېتىقاد قىلغان شامان دىنىغا خاس پۇراق ئىپادىلەنسە، «تاھارەتسىز يەرگە دەسسىمەسلىك»، «تاھارىتىگە سۇ بەرمەك»، «ئۇ دۇنياغا كەتمەك»، «تەقدىرگە تەن بەرمەك»، «تەرتىپ بوش» دېگەن ئىدىيوملاردىن ئىسلام دىنىغا خاس بىر خىل پۇراق ئىپادىلىنىدۇ.

يەنە بەزى ئىدىيوملار يەرلىك تۇس ئالغان بولىدۇ، مەسىلەن، «بىر تىيىننىڭ ئۇستىدە تىك تۇرماق» دېگەن ئىدىيوم ئىلىنى مەركەز قىلغان ئۇيغۇرلارنىڭ تىلىدا كۆپ قوللىنىلسا، «بىر پۇڭنىڭ ئۇستىدە تىك تۇرماق» دېگەن

ئىدىيوم جەنۇبىي شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرىنىڭ تىلىدا كۆپ قوللىنىلىدۇ.

4) خۇددى ئۇيغۇر تىلى لۇغەت تەركىبىدىكى سۆزلەردە دىيالېكت ـ شېۋىلەر ئارا پەرق بولغىنىدەك، ئىدىيوملاردىمۇ بۇ خىل پەرق بولىدۇ، گەرچە بۇ خىل پەرق دىيالېكت ـ شېۋە سۆزلىرىدىكىدەك گەۋدىلىك بولمىسىمۇ، مەسىلەن، «جاپاكەش، تەلەيسىز» مەنىسىدىكى «يىلىكى خور»، «مال ـ دۇنياسىدىن ئايرىلماق، ماغدۇرسىزلانماق» دېگەن مەنىدىكى «يىلىكى خورىماق» دېگەن ئىدىيوملار قەشقەر شېۋىسىدە؛ «نەس باسماق» دېگەن مەنىدىكى «ئەمگىكى قېيىشماق»، «قىلچە تەسىر قىلماسلىق» دېگەن مەنىدىكى «يۇمۇرىغا يۇقماسلىق» دېگەن ئىدىيوملار قۇمۇل شېۋىسىدە؛ «هۆل خىشقا دەسسەتمەك» دېگەن مەنىدىكى «پاشنا قويماق»، «پىسەنت قىلماسلىق» دېگەن مەنىدىكى «بۇرنىنىڭ ئۇستىگە ئېلىپ قويماق» دېگەن ئىدىيوملار ئىلى شېۋىسىدە كۆپ قوللىنىلىدۇ.

5) ئىدىيوملارنىمۇ لېكسىكا نۇقتىسىدىن مەنە جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن بىر مەنىلىك ئىدىيوملار، كۆپ مەنىلىك ئىدىيوملار، مەنداش ئىدىيوملار، ئاھاڭداش ئىدىيوملار، قارشى مەنىلىك ئىدىيوملار دەپ بىرقانچە تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ.

(1) بىر مەنىلىك ئىدىيوملار: بىرلا مەنە بىلدۈرىدىغان ئىدىيوملار بىر مەنىلىك ئىدىيوملار دېيىلىدۇ. بىر مەنىلىك ئىدىيوملار تىلىمىزدا ئۇستۇنلۇكنى ئىگىلەيدۇ، مەسىلەن، «توخۇ يۇرەك»، «پۇتىغا هۆل خىش قويماق»، «چىشىغا تەگمەك»، «پۇرچىقى پىشماسلىق»، «تۇخۇمدىن تۇك ئۇندۇرمەك»، «قولى ئەگرى» دېگەندەك ئىدىيوملار.

(2) كۆپ مەنىلىك ئىدىيوملار: تىل تەرەققىياتى جەريانىدا مەنىسى كېڭىيىپ كۆپ مەنىلىك بولۇپ شەكىللەنگەن بىر ـ

بىرىگە مۇناسىۋەتلىك ئىككى ياكى ئۇنىڭدىن ئارتۇق مەنە بىلدۈرىدىغان ئىدىيومىلار كۆپ مەنىلىك ئىدىيومىلار دېيىلىدۇ. مەسىلەن، «باش كۆتۈرمەك» دېگەن ئىدىيومنىڭ ① ئۆرلىمەك، كۆتۈرۈلمەك؛ ② پەيدا بولماق، قايتا جانلانماق، تىرىلمەك؛ ③قوزغالماق، قارشى چىقماق؛ ④ قەد كۆتۈرمەك؛ ⑤ داڭق چىقارماق دېگەندەك مەنىلەرنى، «قولغا ئالماق» دېگەن ئىدىيومنىڭ ① بىرەر ئىشقا كىرىشمەك، تۇتۇش قىلماق؛ ② ئىگىلمەك، ئىشغال قىلماق دېگەندەك مەنىلەرنى بىلدۈرگىنىگە ئوخشاش. ئادەتتە، پېئىل خاراكتېرلىك ئىدىيومىلاردا كۆپ مەنىلىك ئىدىيومىلار كۆپ ئۇچرايدۇ.

(3) مەنداش ئىدىيومىلار: بەزى ئىدىيومىلارنىڭ مەنىسى باشقا بىر ئىدىيومنىڭ مەنىسىگە ئوخشاش ياكى يېقىن بولىدۇ، بۇنداق ئىدىيومىلار مەنداش ئىدىيومىلار دېيىلىدۇ. مەسىلەن، «ئىسسىق ئۆتۈشۈپ قالماق» بىلەن «ئىچ پەش تارتىشىپ قالماق»؛ «ئاغزىنى ياغلىماق» بىلەن «ئارقا ئىشىك قىلماق»؛ «تېپىلماسنىڭ خورمىسى» بىلەن «ئەنقانىڭ تۇخۇمى» ۋە «توخۇ سۇتى»؛ «ئىچى دەريا» بىلەن «قورسىقى كەڭ»؛ «توخۇ جىرىم غاجىلىغاندەك» بىلەن «مۇشۇك پىياز يېگەندەك» دېگەن ئىدىيومىلار مەنداش ئىدىيومىلار ھېسابلىنىدۇ.

مەنداش ئىدىيومىلار مەنىلىرى ئوخشاش ياكى يېقىن بولسىمۇ، لېكىن مەنىلىرىنىڭ چوڭقۇر - تېيىزلىقى، ئىشلىتىلىش دائىرىسىنىڭ كەڭ - تارلىقى ۋە تۇس مەنىسى قاتارلىق جەھەتلەردە بىر - بىرىدىن پەرقلىنىپ تۇرىدۇ. مەسىلەن، «يەر بىلەن يەكسان قىلماق»، «كۈلىنى كۆككە سورۇۋەتمەك» دېگەن مەنداش ئىدىيومىلاردىن «كۈلىنى كۆككە سورۇۋەتمەك» دېگەن ئىدىيومنىڭ مەنىسى چوڭقۇرراق، «دوپپىسىغا جىگدە سالماق»، «بۇرۇتىغا چاڭگا تىزماق» دېگەن ئىدىيومىلار ئوخشاشلا «ئالدىماق» دېگەن مەنىنى بىلدۈرسىمۇ،

لېكىن ئۇلاردىن «بۇرۇتىغا چاڭگا تىزماق» دېگەن ئىدىيوم ئاساسەن كىچىكلەرنىڭ ئۆزىدىن چوڭلارنى ئالدىغانلىقىغا ئىشلىتىلسە، «دوپپىغا جىگدە سالماق» دېگەن ئىدىيوم ھەممىگە ئورتاق قوللىنىلىدۇ. «ئالەمدىن ئۆتمەك»، «بېشىنى يېمەك» دېگەن ئىدىيومىلار ئوخشاشلا «ئۆلمەك» دېگەن مەنىنى بىلدۈرسىمۇ، لېكىن ئۇلاردىن ئالدىنقىسى ئىجابىي ئوبيېكتقا، كېيىنكىسى سەلبىي ئوبيېكتقا ئىشلىتىلىدۇ.

(4) ئاھاڭداش ئىدىيومىلار: بەزى بىر مەنىلىك ئىدىيومىلار مەنىلىرىنىڭ كېڭىيىشى نەتىجىسىدە كۆپ مەنىلىك ئىدىيوم بولۇپ شەكىللەنگەن بولسىمۇ، لېكىن دەۋرلەرنىڭ ئۆتۈشى بىلەن مەنىلىرى ئوتتۇرىسىدىكى باغلىنىش كىشىلەر پەرق ئېتەلمىگۈدەك دەرىجىدە سۇسلىشىپ كەتكەن. بىز بۇنداق ئىدىيومىلارنى ئاھاڭداش ئىدىيوم دەپ ئاتاشنى مۇۋاپىق كۆردۇق. مەسىلەن، «كۆزىگە قارىماق[1]» رايىغا باقماق دېگەن مەنىنى، «كۆزىگە قارىماق[2]» ئېھتىيات قىلماق دېگەن مەنىنى، «كۆزىگە قارىماق[3]» بىرەر نەرسىنى قولدىن چىقىرىشقا قىيماسلىق دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. «ئاغزىغا قاراپ قالماق[1]» قىلىنىۋاتقان گەپ - سۆزلەرگە ھەيران قالماق دېگەن مەنىنى، «ئاغزىغا قاراپ قالماق[2]» بىراۋنىڭ يولىورۇقى، مەسلىھەتىگە قاراشلىق بولۇپ قالماق دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

(5) بەزى ئىدىيومىلارنىڭ مەنىلىرى بىر - بىرىگە قارىمۇقارشى بولىدۇ، بۇنداق ئىدىيومىلار قارىمۇقارشى مەنىلىك ئىدىيومىلار دېيىلىدۇ. مەسىلەن، «دىلى يۇمشاق» دېگەن ئىدىيوم بىلەن «باغرى قاتتىق» دېگەن ئىدىيوم، «بېلى چىڭ» دېگەن ئىدىيوم بىلەن «بېلى بوش» دېگەن ئىدىيوم، «كۆككە كۆتۈرمەك» دېگەن ئىدىيوم بىلەن «يەرگە ئۇرماق» دېگەن ئىدىيوم، «ئاغزى بوش» دېگەن ئىدىيوم بىلەن «ئاغزى چىڭ» دېگەن ئىدىيوم، «ئالا كۆچۈكلىرى كەلمەك» دېگەن ئىدىيوم

بىلەن «ئالا كۆچۈكلىرى كەتمەك» دېگەن ئىدىيوملار قارشى مەنىلىك ئىدىيوملار ھېسابلىنىدۇ.

2. ئىدىيوملارنىڭ گرامماتىكىلىق ئالاھىدىلىكلىرى

1) ئىدىيوملار خۇددى سۆزگە ئوخشاش قۇرۇلما جەھەتتە تۇراقلىقلىقتا، مۇقىملىقتا ئىگە، لېكىن بۇ خىل تۇراقلىق، مۇقىملىق ئۇلارنىڭ مەنە جەھەتتىكى تۇراقلىقلىقى ۋە مۇقىملىقىغا قارىغاندا نىسپىي بولىدۇ، بۇنى تۆۋەندىكى بىر - قانچە نۇقتىدىن ئىسپاتلاشقا بولىدۇ:

(1) بىر قىسىم ئىدىيوملارنىڭ تەركىبىدىكى بەزى سۆزلەر بەزىدە قىسقارتىۋېتىلسىمۇ، لېكىن بۇنىڭلىق بىلەن ئۇلارنىڭ مەنە جەھەتتىكى بىر پۈتۈنلۈكىگە، تۇراقلىقلىقىغا تەسىر يەتمەيدۇ، مەسىلەن، ئەسلىدىكى «يارىنىڭ ئۇستىگە تۈز سەپمەك»، «يوق يەردىن پۇتاق چىقارماق»، «بېشىدىن ياغاچ ئوشتۇماق»، «ئادەمنىڭ جېنىنى چىقارماق»، «تاپانتۇزاق قۇرماق»، «ئالەم - مالەمنى بېشىغا كىيمەك» دېگەن ئىدىيوملار بەزىدە ئىخچاملىنىپ «يارىغا تۈز سەپمەك»، «پۇتاق چىقارماق»، «ياغاچ ئوشتۇماق»، «جېنىنى چىقارماق»، «تۇزاق قۇرماق»، «بېشىغا كىيمەك» دېگەن شەكىللەردە قوللىنىلىدۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ مەنە جەھەتتىكى بىر پۈتۈنلۈكىگە، تۇراقلىقلىقىغا تەسىر يەتمەيدۇ.

(2) كونكرېتلىق بىر قىسىم ئىدىيوملارنىڭ تەركىبلىرى ئارىسىغا بەزى سۆزلەر قوشۇپ ئىشلىتىلسىمۇ يەنىلا ئۇلارنىڭ مەنە جەھەتتىكى بىر پۈتۈنلۈكىگە، تۇراقلىقلىقىغا تەسىر يەتمەيدۇ. مەسىلەن:

① توختىئاخۇننىڭ ئاغزى ئەمدىلا ئاشقا تېگىۋىدى، ئارقا - ئارقىدىن كەلگەن بالا - قازا بېچارىنى يەنە ھالىدىن كەتكۈزدى.

② ئەلنىڭ بېشىغا يەنە نېمە كۈنلەر چۈشەركىن...

③ ئەمدى ئۇنىڭ ئىشىغا زادى ئارىلاشمايمەن، ئۆتكەنده ئارىلىشىپ بۇرنۇمغا خېلى سۇ كىردى.

مىسال ① دىكى «ئاغزى ئاشقا تەگمەك» دېگەن ئىدىيوم تەركىبىگە «ئەمدىلا» دېگەن سۆز، مىسال ② دىكى «بېشىغا كۈن چۈشمەك» دېگەن ئىدىيوم تەركىبىگە «يەنە نېمە» دېگەن سۆز، مىسال ③ تىكى «بۇرنىغا سۇ كىرمەك» دېگەن ئىدىيوم تەركىبىگە «خېلى» دېگەن سۆز قوشۇلغان بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ مەنە جەھەتتىكى بىر پۈتۈنلۈكىگە، تۇراقلىقلىقىغا تەسىر يەتمەيدۇ.

(3) كونكرېتلىقى بەزى ئىدىيوملارنىڭ تەركىبىدىكى سۆزلەرنىڭ ئورنى ئالماشتۇرۇلۇپ ئىپتىلسىمۇ، يەنىلا ئۇلارنىڭ مەنە جەھەتتىكى بىر پۈتۈنلۈكىگە، تۇراقلىقلىقىغا تەسىر يەتمەيدۇ. مەسىلەن:

① مۇبادا بىرەر قىيىنچىلىق يۈز بېرىپ، بېشىڭغا كۈن چۈشىدىكەن، سېنىڭ بېشىڭغا چۈشكەن كۈن مېنىڭ بېشىمغا چۈشكەنگە ئوخشاش.

② دۇشمەننىڭ دوپپىمىزغا سالغان جىگدىسىنى «پۇۋ» دېمەي ھاپ ئېتىپ، كۆرگەن كۈنمىز ئازمۇ؟

مىسال ① دە «بېشىغا كۈن چۈشمەك» دېگەن ئىدىيوم تەركىبىدىكى سۆزلەرنىڭ ئورنى ئالماشتۇرۇلغان، مىسال ② دە «دوپپىسىغا جىگدە سالماق»، «كۈن كۆرمەك» دېگەن ئىدىيوملارنىڭ ئورنى ئالماشتۇرۇلغان، شۇنداق تۇرۇقلۇق، ئۇ ئىدىيوملارنىڭ مەنە جەھەتتىكى بىر پۈتۈنلۈكى ۋە تۇراقلىقلىقىغا يەنىلا تەسىر يەتمەيدۇ.

ئىدىيوملارنىڭ قۇرۇلمىسى ئومۇمەن تۇراقلىق بولىدۇ دېگەندە تۆۋەندىكى نۇقتىلار كۆزده تۇتۇلىدۇ:

(1) ئىدىيوم تەركىبىدىكى سۆزلەرنىڭ ئورنىنى ئومۇمەن خالىغانچە ئالماشتۇرۇشقا بولمايدۇ، ئەگەر ئالماشتۇرۇلسا،

ئىدىيوملارغا خاس ئالاھىدىلىكى ۋە ئىدىيوملۇق مەنىسىدىن ئايرىلىپ قېلىپ، ئەركىن سۆز بىرىكمىسىگە ئايلىنىپ قالىدۇ. مەسىلەن، «دوپپىسىغا جىگدە سالماق» دېگەن ئىدىيومنى «جىگدىنى دوپپىسىغا سالماق» دەپ، «قورسىقىغا جىن كىرمەك» دېگەن ئىدىيومنى «جىن قورسىقىغا كىرمەك» دەپ، «ئىچىدە زەھەر قاينىماق» دېگەن ئىدىيومنى «زەھەر ئىچىدە قاينىماق» دەپ، «چۆچۈرىنى خام سانماق» دېگەن ئىدىيومنى «خام چۆچۈرىنى سانماق» دەپ، «شەيتانغا دەرس بەرمەك» دېگەن ئىدىيومنى «دەرسنى شەيتانغا بەرمەك»دەپ، «پۇتى كۆيگەن توخۇدەك» دېگەن ئىدىيومنى «توخۇنىڭ پۇتى كۆيگەندەك» دەپ ئېيتىشقا بولمايدۇ.

بەزىلەر ئىدىيوملارنىڭ قىسمەن تەركىبلىرىنىڭ ئورنىنى ئالماشتۇرۇپ، سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋىتىنى ئۆزگەرتىپ ئىشلىتىشكىمۇ بولىدۇ، مەسىلەن، «ئاچ كۆز» دېگەن ئىدىيومنى «كۆزى ئاچ» دەپ، «قاپاقباش» دېگەن ئىدىيومنى «بېشى قاپاق» دەپ ئىشلىتىش مۇمكىن دەپ قارايدۇ، ئەگەر بۇنداق قارالسا، بۇ تۈردىكى ئىدىيوملارنىڭ ھەممىسىنىڭ قۇرۇلمىسى تۇراقسىز بولىدۇ دېگەن يەكۈن كېلىپ چىقىشى مۇمكىن. بىزچە ئۇلارنى تەركىبلىرىنىڭ ئورنىنى ئالماشتۇرۇپ، سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋىتىنى ئۆزگەرتىپ ئىشلىتىشكە بولىدىغان ئىدىيوملار دېگەندىن كۆرە، ئىككى خىل شەكىلدە ئىشلىتىپ تۇراقلاشقان ئىدىيوملار دېگەن مۇئاپىق. بۇلار قاتاردا يەنە «قارا نىيەت» دېگەن ئىدىيوم بىلەن «نىيىتى قارا» دېگەن ئىدىيومنى، «ئۈزۈن قۇلاق» دېگەن ئىدىيوم بىلەن «قۇلىقى ئۇزۇن» دېگەن ئىدىيومنى، «يۈمشاق كۆڭۈل» دېگەن ئىدىيوم بىلەن «كۆڭلى يۇمشاق» دېگەن ئىدىيومنى، «ئۈزۈن تۇمشۇق» دېگەن ئىدىيوم بىلەن «تۇمشۇقى ئۇزۇن» دېگەن ئىدىيومنى، «تۇز كۆڭۈل» دېگەن ئىدىيوم بىلەن «كۆڭلى تۇز» دېگەن ئىدىيومنى، «كەڭ قورساق»

دېگەن ئىدىيوم بىلەن «قورسىقى كەڭ» دېگەن ئىدىيومنى، «بىر تاغار» دېگەن ئىدىيوم بىلەن «تاغاردا بىر» دېگەندەك نۇرغۇن ئىدىيوملارنىمۇ كۆرسىتىشكە بولىدۇ، شۇڭا، ئۇ تۈردىكى ئىدىيوملارنى ۋاريانتلىق ئىدىيوملار دېگەن مۇئاپىقراق.

(2) ئىدىيوم تەركىبىدىكى مەلۇم بىر سۆزنى شۇ ئىدىيوم تەركىبىدە بولمىغان باشقا بىر سۆزگە ئالماشتۇرۇشقا بولمايدۇ. ئەگەر ئالماشتۇرۇلسا، يەنىلا ئىدىيوملۇق خاراكتېرىنى ۋە ئىدىيوملۇق مەنىسىنى يوقىتىپ، ئادەتتىكى بىرىكمىگە ئايلىنىپ قالىدۇ. مەسىلەن، «ئارپىسىنى خام ئورۇماق» دېگەن ئىدىيومنى «بۇغدىيىنى خام ئورۇماق» ياكى «ئارپىسىنى پىشۇرۇپ ئورۇماق» دەپ، «بىر چالمىدا ئىككى پاختەكنى سوقماق» دېگەن ئىدىيومنى، «بىر چالمىدا ئىككى قاغىنى سوقماق» دەپ، «چۆچۈرىنى خام سانماق» دېگەن ئىدىيومنى «جۇۋاۋنى خام سانماق» دەپ، «يۇمىلاق تاۋۇز» دېگەن ئىدىيومنى «يۇمىلاق قوغۇن» ياكى «ئۇزۇنچاق تاۋۇز» دەپ ئىشلىتىشكە بولمايدۇ.

ئەمدى «قاپىقىدىن مۇز ياغماق» دېگەن ئىدىيوم بىلەن «قاپىقىدىن توڭگۇز ياغماق» دېگەن ئىدىيوم، «ئاغزى يالاقتەك بولۇپ كەتمەك» دېگەن ئىدىيوم بىلەن «ئاغزى كېپىشتەك بولۇپ كەتمەك» دېگەن ئىدىيوم، «گېپى ئۆتمەك» دېگەن ئىدىيوم بىلەن «گېپى ئاقماق» دېگەن ئىدىيوم، «بېشىنى ئىچىگە تىقىۋالماق» دېگەن ئىدىيوم بىلەن «بېشىنى قولتۇقىغا تىقىۋالماق» دېگەن ئىدىيوم، «ئىچى زەھەر» دېگەن ئىدىيوم بىلەن «ئىچى قوتۇر» دېگەندەك ئىدىيوملارغا كەلسەك، قارىماققا ئۇلاردا «مۇز» نىڭ ئورنىغا «توڭگۇز»، «يالاقتەك» نىڭ ئورنىغا «كېپىشتەك»، «ئۆتمەك» نىڭ ئورنىغا «ئاقماق»، «ئىچ» نىڭ ئورنىغا «قولتۇق»، «زەھەر» نىڭ ئورنىغا «قوتۇر» سۆزلىرى ئالماشقان بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە، ئۇلار تىلىمىزدا مەنە جەھەتتىكى بىر

پۈتۈنلۈكىنى ئۆزگەرتمەسلىك شەرتى ئاستىدا يۇقىرىقىدەك ئىككى شەكىلدە ئىشلىتىلىپ ئۆزلەشكەن، شۇڭا بۇ تۈردىكى ئىدىيوملارنىمۇ ۋاريانتلىق ئىدىيوم دەپ ئاتاش ئەڭ مۇۋاپىق.

(3) ئىدىيوملارنىڭ تەركىبىدىكى بەزى سۆزلەرنى شۇ سۆزنىڭ مەنداشلىرى بىلەن ئالماشتۇرۇشقا بولمايدۇ. ئەگەر ئالماشتۇرۇلسا، يەنىلا ئىدىيوملۇق خۇسۇسىيىتىنى يوقىتىپ، ئادەتتىكى بىرىكمىگە ئايلىنىپ قالىدۇ. مەسىلەن، «تۇخۇمدىن تۇك ئۇندۇرمەك» دېگەن ئىدىيومنى «تۇخۇمدىن يۇڭ ئۇندۇرمەك» دەپ، «قولى ئەگرى» دېگەن ئىدىيومنى «قولى مايماق» دەپ، «قولى قىسقا» دېگەن ئىدىيومنى «قولى كالتە» دەپ، «دۆلەت قۇشى قونماق» دېگەن ئىدىيومنى «بايلىق قۇشى قونماق» دەپ، «قىلىنىڭ ئۇستىدە تۇرماق» دېگەن ئىدىيومنى «يۇڭنىڭ (ياكى تۇكنىڭ) ئۇستىدە تۇرماق» دەپ ئىشلىتىشكە بولمايدۇ.

ئەمدى «دوپپىسىغا جىگدە سالماق» دېگەن ئىدىيوم بىلەن «بۆكىگە جىگدە سالماق» دېگەن ئىدىيوم، «بىر پۇڭنىڭ ئۇستىدە تۇرماق» دېگەن ئىدىيوم بىلەن «بىر تىيىننىڭ ئۇستىدە تۇرماق» دېگەن ئىدىيوم، «يۇرىكى ئورنىغا چۈشمەك» دېگەن ئىدىيوم بىلەن «يۇرىكى جايىغا چۈشمەك» دېگەن ئىدىيوم، «بېشى كۆككە تاقاشماق» دېگەن ئىدىيوم بىلەن «بېشى ئاسمانغا تاقاشماق» دېگەن ئىدىيوم، «ساقلىغا ياماشماق» دېگەن ئىدىيوم بىلەن «ساقلىغا ئېسىلماق» دېگەندەك ئىدىيوملارغا كەلسەك، قارىماققا ئۇلاردا «دوپپا» نىڭ ئورنىغا «بۆك»، «پۇڭ» نىڭ ئورنىغا «تىيىن»، «ئورۇن» نىڭ ئورنىغا «جاي»، «كۆك» نىڭ ئورنىغا «ئاسمان»، «ياماشماق» نىڭ ئورنىغا «ئېسىلماق» دېگەندەك مەنداش سۆزلەر ئالماشقان بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە، ئۇلارمۇ مۇشۇنداق ئىككى خىل شەكىلدە ئىشلىتىلىپ تۇراقلاشقان.

2) ئۇيغۇر تىلىدا ئىگە ـ خەۋەرلىك باغلىنىش، تولدۇرغۇچلىق باغلىنىش ۋە ھالەتلىك باغلىنىش (سۆز تەرتىپىنى سىنتاكسىسلىق ۋاستە قىلغان ھالەتلىك باغلىنىش بۇنىڭ سىرتىدا) تىكى بىرىكمىلەرنىڭ ئورنى نىسبەتەن ئەركىن بولىدۇ. شۇڭا، بۇ تۈردىكى بىرىكمىلەرنىڭ قۇرۇلمىسىنى كېڭەيتىشكىمۇ، تارايتىشقىمۇ بولىدۇ، خۇددى شۇنىڭدەك، تەركىبىدىكى سۆزلەرنىڭ ئىگە ـ خەۋەرلىك باغلىنىش، تولدۇرغۇچلىق باغلىنىش ۋە ھالەتلىك باغلىنىش (سۆز تەرتىپىنى سىنتاكسىسلىق ۋاستە قىلغان ھالەتلىك باغلىنىش بۇنىڭ سىرتىدا) تا بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان بىر قىسىم ئىدىيوملارنىڭ تەركىبلىرى ئارىسىغا بەزى سۆزلەرنى قوشۇپ ئىشلىتىشكىمۇ بولىدۇ، لېكىن بۇنىڭلىق بىلەن ئۇلارنىڭ مەنە جەھەتتىكى بىر پۈتۈنلۈكىگە تەسىر يەتمەيدۇ، ئەكسىچە شۇ ئىدىيومنىڭ مەنىسى تېخىمۇ گەۋدىلىنىدۇ، ئىستىلىستىكىلىق ئۇنۇمى ئاشىدۇ، مەسىلەن:

① خۇماخانىنىڭ بۇنداق قىلىشىمۇ بىكار ئەمەس ئىدى، ئۇ كىچىكئاخۇنىنىڭ ئۆزىگە بولغان پوزىتسىيەسىنى سىناپ باقماقچى، ناۋادا تەقدىر كېيىنچە شۇنداق بولۇپ قالسا، كىچىكئاخۇنىنىڭ تومۇرىنىڭ قانداقراق سوقىدىغانلىقىنى بىلىپ باقماقچىدى.

② ـــ بىز ئۇ ساقچىنىڭ ئاغزىنى تۇۋاقلايمىز.

ـــ ئەمىسە، ئاغزىنى تېزرەك تۇۋاقلاڭلار، ھازىرلا.

③ روزىخان ... ئىچى سىيرىلغان ھالدا: «سەن دوپپامغا يەنە جىگدە ساپسەن ـ دە» دېدى.

④ سىلەرنى ئاياشنىڭ يولى، ئەلۋەتتە، نەسىھەت قىلىشلا ئەمەس، بۇرنۇڭلارغا ئانچە ـ مۇنچە سۇ كىرگىنىمۇ تۇزۇك.

مىسال ① دە ئىگە ـ خەۋەرلىك باغلىنىشتىكى «تومۇرى سوقماق» دېگەن ئىدىيومنىڭ تەركىبلىرى ئارىسىغا «قانداقراق»

دېگەن سۆز، مىسال ② دە تولدۇرغۇچىلىق باغلىنىشتىكى «ئاغزىنى تۇۋاقلىماق» دېگەن ئىديومىنىڭ تەركىبلىرى ئارىسىغا «تېزرەك» دېگەن سۆز، مىسال ③، ④ لەردە ھالەتلىك باغلىنىشتىكى «دوپپىسىغا جىگدە سالماق»، «بۇرنىغا سۇ كىرمەك» دېگەن ئىديوملارنىڭ تەركىبلىرى ئارىسىغا «يەنە»، «ئانچە ـ مۇنچە» دېگەن سۆزلەر قوشۇلغان.

3) ئىديوملار سىنتاكسىسلىق رولى جەھەتتىن ئالغاندا، ئومۇمەن جۈملىنىڭ بىر بۆلىكى بولۇپ كېلىدۇ (ئىديوملارنىڭ جۈملە بۆلىكى بولۇپ كېلىشى ئۇلارنىڭ گىرامماتىكىلىق تۈرلىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغاچقا، شۇ مەزمۇنلارغا قالدۇرۇلدى).

4) ئۇيغۇر تىلىدا بىر قىسىم سۆيەتلەرگە « ـ لىق // ـ لىك // ـ لۇق // ـ لۈك» قوشۇمچىلىرىنى قوشۇپ، ئۇلارنى ئىسىملاشتۇرغىلى بولغىنىدەك، بەزى سۆيەت خاراكتېرلىك ئىديوملارغا بۇ قوشۇمچىلارنى قوشۇپ، ئۇلارنى ئىسىملاشتۇرغىلىمۇ بولىدۇ. مەسىلەن، «توخۇ يۇرەك» ← «توخۇ يۇرەكلىك»، «يۇمىلاق تاۋۇز» ← «يۇمىلاق تاۋۇزلۇق»، «تۇز كۆڭۈل» ← «تۇز كۆڭۈللۈك»، «ئاچچاقا» ← «ئاچچاقلىق»، «قولى قىسقا» ← «قولى قىسقىلىق» دېگەندەك.

بىر قىسىم ئىسىم خاراكتېرلىك ئىديوملارغا بەزى يارەمچى پېئىللارنى قوشۇپ، ئۇلارنى پېئىللاشتۇرۇپ ئىشلىتىدىغان ئەھۋاللارمۇ بار، مەسىلەن، «بوينى قاتتىقلىق قىلماق»، «باغرى تاشلىق قىلماق»، «قولى قىسقا بولماق»، «ئەستەرلىك گەپ قىلماق»، «توققۇزى تەل بولماق» قاتارلىقلار.

ئىديوملارنى گىرامماتىكا نۇقتىسىدىنمۇ ھەر خىل ئۆلچەملەرگە ئاساسەن ھەر خىل تۈرلەرگە بۆلۈشكە بولىدۇ:

بىرىنچىدىن، ئىديوملارنى ئۇلارنىڭ گىرامماتىكىلىق رولىغا ئاساسەن، ئىسىم خاراكتېرلىك ئىديوم، سۆيەت

خاراكتېرلىك ئىديوم، رەۋىش خاراكتېرلىك ئىديوم ۋە پېئىل خاراكتېرلىك ئىديوم دېگەندەك تۈرلەرگە بۆلۈشكە بولىدۇ.

1) ئىسىم خاراكتېرلىك ئىديوملار: ئىسمىنى ئاساسىي گەۋدە قىلغان، جۈملىدىكى رولى ئىسىملارغا ئوخشاش بولغان ئىديوملار ئىسىم خاراكتېرلىك ئىديوملار دېيىلىدۇ. مەسىلەن، «ئەستەرلىك گەپ»، «يۇمىلاق تاۋۇز»، «تۇيۇق يول»، «ئارقا ئىشىك» دېگەندەك ئىديوملار.

ئىسىم خاراكتېرلىك ئىديوملار جۈملىدە ئىسىملارغا خاس تۈرلۈك گىرامماتىكىلىق شەكىللەردە كېلىپ، كۆپ ھاللاردا ئىگە، تولدۇرغۇچى، ھالەت ۋە خەۋەر بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

① ئورمىدىن كېيىنلا خامانىڭ باش بۇرنى سېنىڭ، تۆلەۋېتمىز، ئازراق قەرز بەرگىن. (ئىگە)

② سىز بۇ قوش ئەستەرلىك گەپنى چۈشەندىڭىزمۇ؟ (تولدۇرغۇچى)

③ ئابلىكىم گەپنى تۈگىتىپ رومكىدىكى ھاراقنى ئاچ كۆزلۈك بىلەن ئىچىۋەتتى ۋە گويا كۆكسى ـ قارنى بوشىغۇدەك ئۇلۇغ بىر «ئۇف» تارتتى. (ھالەت)

④ بۇ خۇنۈپەر بىلەن مەخسۇت بەگ بىر جاڭگالنىڭ بۆرىلىرى. (خەۋەر)

2) سۆيەت خاراكتېرلىك ئىديوملار: سۆيەتنى ئاساسىي گەۋدە قىلغان، جۈملىدىكى رولى سۆيەتكە ئوخشاش بولغان ئىديوملار سۆيەت خاراكتېرلىك ئىديوملار دېيىلىدۇ. مەسىلەن، «يېنى توم»، «ئوقۇرى ئېگىز»، «ئىچى قوتۇر»، «تەرتىپى بوش»، «تۇخۇمى بۇزۇق»، «قولى ئەگرى»، «يۇزى تۆۋەن» قاتارلىق ئىديوملار.

سۆيەت خاراكتېرلىك ئىديوملار سۆيەتلەرگە خاس ھالدا قىسمەن تۈرلىنەلەيدۇ (مەسىلەن، «قولى قىسقا» ← «قولى قىسقىراق»، «يۇزى تۆۋەن» ← «يۇزى تۆۋەنرەك» ...)، ھەم

سۈپەتلەردەك دەرىجە رەۋىشلىرى تەرىپىدىن ئېنىقلىنىدۇ، لېكىن رەۋىشلەر ئادەتتە ئىسىملارنى ئېنىقلاپ كېلەلمەيدىغان بولغاچقا، دەرىجە رەۋىشلىرى بۇ تۈردىكى ئىدىيومىلارنى ئېنىقلىغاندا، بەزىدە شۇ ئىدىيومىنىڭ ئالدىغا بىرىكسە، يەنە بەزىدە شۇ ئىدىيوم تەركىبىدىكى سۈپەتكە بىۋاستە بىرىكتۈرۈپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

«ئىچى قوتۇر» ← «ئىچى بەك قوتۇر» ← «بەك ئىچى قوتۇر».

«قولى ئۇزۇن» ← «قولى خېلى ئۇزۇن» ← «قورسىقى ئىنتايىن كەڭ» ← «ئىنتايىن قورسىقى كەڭ».

سۈپەت خاراكتېرلىك ئىدىيومىلار جۈملىدە سۈپەتلەرگە ئوخشاش كۆپ هاللاردا ئىسىملارنى ئېنىقلاپ ئېنىقلىغۇچى، پېئىللار بىلەن بىرىكىپ هالەت بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

① ئۇ تىلى هەسەل بولغىنى بىلەن ئىچى زەھەر ئادەم. (ئېنىقلىغۇچى)

② تىلى چۈچۈك بۇ قىز تۈردىغا بەكمۇ ياقاتتى. (ئېنىقلىغۇچى)

③ ئىش بالدۇرراق تەكشۈرۈلسە بولاتتى، قاچانغىچە تىلىڭ تۇتۇق يۈرسەن؟ (هالەت)

④ ئۇ يامان ئىش قىلىپ قويۇپ، يۈرىكى پوك ـ پوك يۈرەتتى. (هالەت)

سۈپەت خاراكتېرلىك ئىدىيومىلار ئىسىملاشقاندا جۈملىدە ئىسىملارغا ئوخشاش ۋەزىپىدە كېلىدۇ، مەسىلەن:

① بۇ باغرى تاشلار سېنىڭ كۆز ياشلىرىڭغا قارىمىدى. (ئىگە)

② بېلى بوشنىڭ گېپى بوش. (ئېنىقلىغۇچى)

③ سەندەك تېگى پەسلەرگە مىڭ لەنەت. (هالەت)

سۈپەتداش شەكىلدە تۇراقلاشقان ئىدىيومىلارنىمۇ سۈپەت

خاراكتېرلىك ئىدىيوم تۇرىگە كىرگۈزۈشكە بولىدۇ. چۈنكى، ئۇلارنىڭمۇ گىرامماتىكىلىق رولى، يەنى جۈملىدىكى ۋەزىپىسى ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن، «نەدىن تېپىپ كەلدىڭ بۇ بېلىنىڭ تۆۋىنىگە سۈيۈقئاش بارمىغان نېمىلەرنى» (ئېنىقلىغۇچى).

3) رەۋىش خاراكتېرلىك ئىدىيومىلار: جۈملىدىكى رولى رەۋىشلەرگە ئوخشاش بولغان ئىدىيومىلار رەۋىش خاراكتېرلىك ئىدىيومىلار دېيىلىدۇ.

(1) رەۋىشداش شەكىلده تۇراقلىشىپ قالغان ئىدىيومىلار. مەسىلەن، «ئات يىلىدىن ئېشەك يىلىغچە»، «تۈكۈرۈك يەرگە سىڭگۈچە»، «چۈشۈپ قالغان كەشىگە قارىمايلى»، «ئاغزى ئاغزىغا تەگمەي»، «چىشىنى چىشىغا چىشلەپ»، «ئەلمىساقتىن تارتىپ» دېگەندەك ئىدىيومىلار.

(2) ئىسىملارنىڭ ئورۇن كېلىش شەكىلده تۇراقلىشىپ قالغان ئىدىيومىلار. مەسىلەن، «توخۇ قوناقتا چىقماستا»، «قۇم چېچەكلىگەندە»، «تۆگىنىڭ قۇيرۇقى يەرگە تەگكەندە»، «يەڭ ئىچىدە» قاتارلىق ئىدىيومىلار.

(3) «ـ دەك // ـ تەك» قوشۇمچىسى بىلەن تۇراقلىشىپ قالغان ئىدىيومىلار. مەسىلەن، «ئاسماندىن چۈشكەندەك»، «ئاغزىدا تۇغقاندەك»، «پايپاققا نال قاققاندەك»، «باپكارنىڭ موكىسىدەك»، «توخۇ جىرىم غاجىلىغاندەك» قاتارلىقلار.

يۇقىرىقى ئىدىيومىلارنىڭ گىرامماتىكىلىق رولىدىن، يەنى جۈملىدىكى ۋەزىپىسىدىن قارىغاندا، ئۇلار پېئىللارنى ئېنىقلاپ، جۈملىدە هالەت بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

① هەممە ئىشلار يېپىدىن يىڭنىسىغچە ئېنىق بولدى.

② مەن هازىرلا، تۈكۈرۈك يەرگە سىڭگۈچە كېلىمەن، ـــ دەپ ئۇچقاندەك ئۆيدىن چىقتى ئالىم.

③ 11 ـ ئاي كىرىشى بىلەنلا سىدىق ئاكا كارخانىنىڭ

خوجىلىق خىزمەتلىرىنى پۈتى پۈتىغا تەگمەي ئىشلەشكە باشلىدى.

④ سەن تېخى يەر خېتىنى قولۇڭغا ئالغىنىڭ بىلەن ئېتىز بېشىغا بېرىپ باقمىدىڭ، توخۇ قوندۇقىغا چىقماستا ئىشىكنى تاقايسەن، كۈن نەيزە بويى ئۆرلىگۈچە ئۆيدىن چىقمايسەن، قانداق تۇغمىگەن ئۇيقۇ بۇ!

⑤ پادىشاھ بۇ ئەھۋالنى ئاڭلاپ تېخىمۇ غەمگە چۈشۈپتۇ، پۈتى كۆيگەن توخۇدەك بىر يەردە تۇرالماي قاپتۇ.

4) پېئىل خاراكتېرلىك ئىدىيوملار: پېئىلنى ئاساسىي گەۋدە قىلغان، جۈملىدىكى گىراماتىكىلىق رولى پېئىلنىڭ رولىغا ئوخشىشىدىغان ئىدىيوملار پېئىل خاراكتېرلىك ئىدىيوملار دېيىلىدۇ. مەسىلەن، «ئۆز كۆمىچىگە چوغ تارتماق»، «توخۇمدىن تۇك ئۇندۇرمەك»، «ئاغزىنى تاتلىق قىلماق»، «بىر پۈتى گۆرگە ساڭگىلىماق» قاتارلىق ئىدىيوملار.

پېئىل خاراكتېرلىك ئىدىيوملارنىڭ مەلۇم گىراماتىكىلىق شەكىلدىلا ئىشلىتىشكە بولىدىغانلىرى، مەسىلەن، مەلۇم زاماندىلا ئىشلىتىشكە بولىدىغانلىرى، بولۇشسىز شەكىلدىلا ئىشلىتىشكە بولىدىغانلىرىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، مۇتلەق كۆپ قىسمى پېئىللارغا خاس دەرىجىدە، بولۇشلۇق ـ بولۇشسىز، شەخس، سان، زامان ، راي قاتارلىق كاتېگورىيەلەرنىڭ قوشۇمچىلىرى بىلەن تۇرلىنىپ، جۈملىدە خەۋەر بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

① كىشىلەر مېنى ئۇلۇغ پادىشاھ دېيىشىدۇ، ماڭا باش قويۇشىدۇ. (ئۆملۈك دەرىجە، خەۋەر)

② قىسمەت چورۇق ئۆمرىدە بېشىدىن نۇرغۇن ئىسسىق ـ سوغۇقلارنى ئۆتكۈزگەنىدى. (مەجبۇرىي دەرىجە، خەۋەر)

③ ئەمما، ئۇ مېڭە يەردىن قەسەم ئىچىپ، ئۆردەككە سۇ يۇقمىغاندەك ھېچقايسى گەپنى بوينىغا ئالمىدى. (بولۇشسىز،

خەۋەر)

④ كىم بىلسۇن، شۇنچە يۇگۇرۇپ، ئەمدى بىر تەرەپ بولىدىغان چاغدا ئېشىمىزغا چۈشتى. (ئۆتكەن زامان، خەۋەر)

⑤ قانداق نېمە بۇ، باغدىن سورىسا، تاغدىن جاۋاب بېرىۋاتىدۇغۇ. (ھازىرقى زامان، خەۋەر)

⑥ ئايسە ئاپپاق شاھ مەخسۇتنىڭ گۈلقىزغا كۆزى چۈشۈپ قالغانلىقىنى ئەستە تۇتۇپ، بىر چالمىدا ئىككى پاختەكنى سوقماقچى بولدى. (كەلگۈسى زامان مەقسەت خەۋەر رايى، خەۋەر)

پېئىل خاراكتېرلىك ئىدىيوملار يەنە پېئىللارغا ئوخشاش پېئىلنىڭ شەخس شەكلىدە (ئىسىمداش، سۈپەتداش، رەۋىشداش شەكلىدە) كېلىپ، جۈملىدە ئىسىم، سۈپەت ۋە رەۋىشلەرنىڭ خاراكتېرىنى ئالالايدۇ.

پېئىل خاراكتېرلىك ئىدىيوملار ئىسىمداش شەكلىدە كەلگەندە، جۈملىدە ئىسىملارنىڭ رولىدا كېلەلەيدۇ. مەسىلەن:

① كوپىراتىپلار قوشۇلۇپ كەتسە سەمرىپ قالمەن دەپ خام خىيال قىلما ! باشقىلارنىڭ جۇۋىسىدا تەرلەش شەرەپلىك ئىش ئەمەس، بىلىپ قوي ! (ئىگە)

② پاھ، چۆچۈرىنى خام سانىغىنىنى كۆرۈڭ، ــ دېدى شائىر قەتئىيلىك بىلەن. (تولدۇرغۇچى)

③ ئۇروش پارتلاپ ئۇزاق ئۆتمەي، ياپونىيە جاھانگىرلىكى توپىلاڭدىن توقاچ ئوغرىلاش ئۇچۇن ئانتانتا تەرەپ بولۇپ ئۇرۇشقا قاتناشتى. (ھالەت)

④ لۇتپۇللا چاقچاقتا بىر چالمىدا ئىككى پاختەكنى سوقۇش ماھارىتىنى كۆرسەتتى، مۇزىكانت كۇلكىگە زورلاپ ئۆتكۈزۈۋېتىشتىن باشقا ئىلاج تاپالمىدى. (ئېنىقلىغۇچى)

⑤ ئۇنىڭ مەقسىتى بىر چالمىدا ئىككى پاختەكنى

سوقۇش. (خەۋەر)

پېئىل خاراكتېرلىك ئىدىيوملار سۈپەتداش شەكىلدە كەلگەندە، جۈملىدە پېئىللىق خۇسۇسىيىتى بىلەن خەۋەر، سۈپەتلىك خۇسۇسىيىتى بىلەن ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

① بۇ مېنىڭ پېشانەمگە پۈتۈلگەن، سەن مېنىڭ گېپىمنى يىرما. (خەۋەر)

② ئەمدى بولار ئىش بولدى دېسەك، ئىچىڭ ئېچىشىدۇ، دەسمايىمۇ غالىتەككە چىققان. (خەۋەر)

③ مەن ئۇنىڭ ئالدىدىن توغرا ئۆتكەن يېرىم يوق. (ئېنىقلىغۇچى)

④ قىسقىسى، مەكتەپتىكى ساماننى ئاستىدىن سۇ يۈگۈرتىدىغان ساۋاقداشلىرىمنىمۇ ئوقۇتالايتتى. (ئېنىقلىغۇچى)

سۈپەتداش شەكىلدە كەلگەن پېئىل خاراكتېرلىك ئىدىيوملار يەنە خۇددى سۈپەتلەردەك ئىسىملىشىپ، جۈملىدە ئىسىم ۋەزىپىسىدىمۇ كېلەلەيدۇ. مەسىلەن:

① غەلىبە مېۋىسىنى كۆرگەندە، ئۇنىڭغا چاڭگال سالىدىغانلار، توخۇمدىن تۇك ئۇندۇرىدىغانلار دەرھال ئولىشىپ كېتىدۇ. (ئىگە)

② قارىسىلاچۇ، ئۆزلەنى يۇزلىرىدىلا ماختاپ، پۈتلىرىغا ھۆل خىش قويۇۋاتقىنىنى. (تولدۇرغۇچى)

③ بېشىمىزغا كۇن چۈشكەندە سەن نەدە ئىدىڭ؟ (ھالەت)

④ كادىرلارنىڭ ئاغزىنى ياغلاپ كاپىتالىزم بىلەن شۇغۇللىنىمەن دېيىش — ئۇخلىماي چۈش كۆرگەنلىك. (خەۋەر)

پېئىل خاراكتېرلىك ئىدىيوملار رەۋىشداش شەكىلدە كەلگەندە، جۈملىدە ئاساسەن ھالەت، بەزىدە خەۋەر (بېقىندىلىق

قوشما جۈملە تەركىبىدىكى بېقىندى تارماق جۈملىنىڭ خەۋىرى) بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

① بىز بىر ئۆستەڭنىڭ سۈيىنى ئىچىپ چوڭ بولغان، بىر - بىرىمىزنى ئىنتايىن ياخشى بىلىشىمىز. (ھالەت)

② سۇلتان ئەلىنىڭ تاۋۇزى قولتۇقىدىن چۈشۈپ، ئابدۇراخمان ۋە ئۇنىڭ شېرىكلىرىگە غەزەپلەنگەن ھالدا گۇلشەن بىلەن خوشلاشتى. (بېقىندى تارماق جۈملىنىڭ خەۋىرى)

ئىككىنچىدىن، ئىدىيوملارنى تەركىبىدىكى سۆزلەرنىڭ باغلىنىشىغا ئاساسەن ئىگە - خەۋەرلىك مۇناسىۋەتتىكى ئىدىيوملار، تولدۇرغۇچلىق مۇناسىۋەتتىكى ئىدىيوملار، ئېنىقلىغۇچلىق مۇناسىۋەتتىكى ئىدىيوملار، ھالەتلىك مۇناسىۋەتتىكى ئىدىيوملار ۋە تەڭداش مۇناسىۋەتتىكى ئىدىيوملار دېگەن تۈرلەرگە بۆلۈشكە بولىدۇ.

(1) ئىگە - خەۋەرلىك مۇناسىۋەتتىكى ئىدىيوملار: «يۈرىكى چوڭ»، «قولى قىسقا»، «ئىچى زەھەر»، «دۇمبىقى يېرىلماق»، «ئۆپكىسى كۆرۈنۈپ قالماق»، «جىن چاپلاشماق»، «تىلى تۇتۇلماق»، «ئاغزى تۇۋاقلانماق»، «پىچىقى كەسمەك»، «قۇيقا چېچى تىك تۇرماق» قاتارلىقلار.

ئادەتتە، ئىدىيوملار بىر پۈتۈن ھالدا جۈملىنىڭ مەلۇم بۆلىكى بولۇپ كەلسىمۇ، لېكىن ئىگە - خەۋەرلىك باغلىنىشتىكى ئىدىيوملارنى جۈملە ئىچىدە گىرامماتىكا نۇقتىسىدىن ئىگە، خەۋەر دەپ پارچىلاپ تەھلىل قىلىشقىمۇ بولىدۇ. مەسىلەن، «بۇ ئاھۇزار ئالدىدا يۇرىكىم سۇ بولدى» دېگەن جۈملە تەركىبىدىكى «يۇرىكى سۇ بولماق» دېگەن ئىدىيومنىڭ «يۇرىكى» دېگەن تەركىبنى ئىگە، «سۇ بولماق» دېگەن تەركىبنى خەۋەر، «بۇ خوتۇننىڭ تىلى ئەجەب زەھەر ئىكەن» دېگەن جۈملىدىكى «تىلى» دېگەن تەركىبنى ئىگە، «زەھەر» دېگەن تەركىبنى خەۋەر دەپ ئايرىشقا بولىدۇ.

(2) تولدۇرغۇچىلىق مۇناسىۋەتتىكى ئىدىيوملار: «تىرنىقىنى تاتلىماق»، «كەشنى توغرىلىماق»، «قۇيرۇقىنى قىسماق»، «جۇۋىسىنى تەتۇر كىيمەك»، «قورساق سوقۇشتۇرماق»، «قىلنى قىرىق يارماق» قاتارلىقلار.

(3) ئېنىقلىغۇچىلىق مۇناسىۋەتتىكى ئىدىيوملار: «توخۇ يۇرەك»، «تۆلكە مىجەز»، «يۇمىلاق تاۋۇز»، «تۆتىنەك بىرى»، «يىگىتلەرنىڭ گۈلى»، «تېپىلماسنىڭ خورمىسى»، «پەرىشتە سۈپەت»، «بىر جاڭگالنىڭ بۆرىلىرى» قاتارلىقلار.

(4) ھالەتلىك مۇناسىۋەتتىكى ئىدىيوملار: «ئارقىسىدىن غاجىماق»، «يىلتىزىدىن قۇرۇتماق»، «يارىسىغا تەگمەك»، «چويلىدا توختىماق»، «يولدىن چىقماق» قاتارلىقلار.

(5) تەڭداش مۇناسىۋەتتىكى ئىدىيوملار: «قولىغا قول، پۇتىغا پۇت بولماق»؛ «بىر كۆزىدىن ياش، بىر كۆزىدىن قان (ئاقماق)»؛ «بىر جان، بىر تەن (بولماق)»؛ «بىر بېسىپ، ئىككى بېسىپ»؛ «بىر تېرە، بىر ئۈستىخان»؛ «چېچىنى سۈپۈرگە، قولىنى كۆسەي (قىلماق)» قاتارلىقلار.

ئۇچىنچىدىن، ئىدىيوملارنى قۇرۇلما قاتلاملىرىنىڭ ئاز - كۆپلۈكىگە ئاساسەن ئاددىي قۇرۇلمىلىق ئىدىيوم ۋە مۇرەككەپ قۇرۇلمىلىق ئىدىيوم دەپ ئىككى تۈرگە ئايرىشقا بولىدۇ.

پەقەت بىرلا خىل مۇناسىۋەتتىكى ئىدىيوملار ئاددىي قۇرۇلمىلىق ئىدىيوملار دېيىلىدۇ. مەسىلەن، «بېلى بوش» (ئىگە - خەۋەرلىك مۇناسىۋەت)، «كىگىز تاتلىماق» (تولدۇرغۇچىلىق مۇناسىۋەت)، «يېنىغا تارتماق» (ھالەتلىك مۇناسىۋەت)، «ئەستەرلىك گەپ» (ئېنىقلىغۇچىلىق مۇناسىۋەت) قاتارلىقلار.

ئىككى ياكى ئۇنىڭدىن ئارتۇق مۇناسىۋەتكە ئىگە بولغان ئىدىيوملار مۇرەككەپ قۇرۇلمىلىق ئىدىيوملار دېيىلىدۇ. مەسىلەن، «ئاغزى ئاشقا تەگمەك»، «ئاشقا چۈشەن چۈشمەك»،

«بېمىگەن مانتىنىڭ پۇلىنى تۆلىمەك»، «ئاسماندىكى غازنىڭ شورپىسىغا نان چىلاپ يېمەك»، «ئارپىسىنى خام ئورۇماق»، «قاسقانغا تىزغان مانتىدەك»، «بېشىدىن كىرگەن تۇتۇن مېڭىسىدىن چىقىپ كەتمەك» دېگەندەك ئىدىيوملار.

§2. ئىدىيوملارنىڭ مەنبەسى

ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىدىيوملارنىڭ مەنبەسى بىرقەدەر كەڭ بولسىمۇ، ئۇنى تۆۋەندىكىدەك بىرقانچە نۇقتىغا يىغىنچاقلاشقا بولىدۇ:

1. تارىخىي ۋەقەلەر ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن

ئۇيغۇر تىلىدىكى بەزى ئىدىيوملار بەزىبىر تارىخىي ۋەقەلەر ياكى بەزى تارىخىي شەخسلەر ھەققىدىكى بەزى رىۋايەتلەرنى ئۆزلىرىگە ئارقا كۆرۈنۈش قىلغان ئاساستا بارلىققا كەلگەن. مەسىلەن، «ئاق تاغلىق، قارا تاغلىق بولۇشۇپ كەتمەك»، «تەيپۇنەم زامانىدا»، «ئەلمىساقتىن تارتىپ» دېگەندەك ئىدىيوملارنىڭ تارىخىي ۋەقەلەر ئاساسىدا بارلىققا كەلگەنلىكى بىزگە مەلۇم. «ئەپلاتوننىڭ زەنجىرىنى ئۈزىدىغان» دېگەن ئىدىيوم تەركىبىدىكى «ئەپلاتون» قەدىمكى گىرېك ئالىمى پلاتوننىڭ يەنە بىر نامى بولۇپ، ئۇ ئىدىيوم ئەنە شۇ شەخس ھەققىدىكى بىرەر ۋەقە ياكى رىۋايەت بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇشى مۇمكىن. «دەقيانۇستىن قالغان»، «دەقيانۇسنىڭ زامانى» دېگەندەك ئىدىيوملار تەركىبىدىكى «دەقيانۇس» قەدىمكى رىم ئىمپېراتورى دىئاكلاتىئون (245 ~ 313) نىڭ نامى بولۇپ، ئۇ ئىدىيوملار ئەنە شۇ دىئاكلاتىئون رىم ئىمپېرىيەسىگە ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋرلەر بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇشى مۇمكىن. تۇرپان ئۇيغۇرلىرىنىڭ تىلىدا

كۆپ ئۇچرايدىغان «دەقىنەمنىڭ زامانىدا» دېگەن ئىدىيومۇ شۇنىڭ بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇشى مۇمكىن، «ئاپپاق غوجامنىڭ ئومىچى» دېگەن ئىدىيومۇ 1678 ـ يىللىرى قەشقەرىيەگە ھۆكۈمرانلىق قىلغان ھىدايىتۇللا خوجا بىلەن مۇناسىۋەتلىك بەزى ۋەقەلەردىن كەلگەن بولۇشى مۇمكىن.

2 . ئۇۋچىلىق مەدەنىيىتى ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن

ئۇيغۇرلارمۇ يىراق قەدىمكى دەۋرلەردە ئۇۋچىلىقنى ئۆزلىرىنىڭ مۇھىم بىر تىرىكچىلىك ۋاستىسى قىلغان. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا كۆپ قوللىنىلىدىغان بەزى ئىدىيوملار ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئەنە شۇ يىراق قەدىمكى دەۋرلەردىكى ئۇۋچىلىق مەدەنىيىتى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. مەسىلەن، «ئۇندەك» سۆزى قارچىغا، لاچىن، بۈركۈت قاتارلىق قۇشلارنى قولغا كۆندۈرۈشتە ئىشلىتىلىدىغان تېرىدىن ياسالغان قولقاپنى كۆرسىتىدۇ. قۇشلارنى قولغا كۆندۈرۈش ئاساسەن ئۇۋ ئۇۋلاشنى مەقسەت قىلىدۇ. بۇ خىل قولقاپ ئارقىلىق قۇشلارنى قولغا كۆندۈرۈش پائالىيىتى ئۇندەككە كەلتۈرۈش دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدىكى «ئۇندەككە كەلمەك»، «ئۇندەككە كەلتۈرمەك» دېگەن ئىدىيوملار ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنە شۇ پائالىيىتى ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن.

«تىزگىن» سۆزى يۇگەننىڭ ئېغىزدۇرۇق ھالقىسىغا چېتىلىدىغان، ئات ـ ئۇلاغلارنى كۆندۈرۈش، يېتىلەش، قاڭتۇرۇش ئىشلىرىدا ئىشلىتىلىدىغان تاسمىنى كۆرسىتىدۇ. ئۇ يىراق قەدىمكى دەۋرلەردە، ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئۇۋ ئۇۋلاپ تىرىكچىلىك قىلىش جەريانىدا ئات، ئېشەك، تۆگە، قوتاز قاتارلىق ئېشىنغان ھايۋانلارنى بېقىپ كۆندۈرۈش، ئۇلارنى ئۆي ھايۋانلىرىغا ئايلاندۇرۇش ھەمدە ئۇلارنىڭ كۈچىدىن پايدىلىنىش قاتارلىق پائالىيەتلىرىدە ئىشلەتكەن قوراللىرىنىڭ بىرى.

ئۇيغۇر تىلىدىكى «تىزگىن سالماق»، «تىزگىننى باشقىلارنىڭ قولىغا تۇتقۇزۇپ قويماق»، «تىزگىننى تارتماق» قاتارلىق ئىدىيوملارمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ يىراق قەدىمكى دەۋرلەردىكى ئۇۋچىلىق مەدەنىيىتى ئاساسىدا شەكىللەنگەن.

بىز ئۇيغۇر تىلىدا «ئوقيادىن ئۇركۈگەن قۇشتەك»، «تاپانتۇزاق قۇرماق»، «قىلتاق قۇرماق»، «قىلتاقىقا چۈشمەك»، «قاپقان قۇرماق»، «قاپقانغا چۈشمەك» دېگەندەك ئىدىيوملارنى كۆپ ئۇچرىتىمىز. بۇ ئىدىيوملار تەركىبىدىكى «ئوقيا»، «تاپانتۇزاق»، «قىلتاق»، «قاپقان» دېگەن سۆزلەر ئەسلىي ئۇۋچىلىق قوراللىرىنىڭ نامى بولۇپ، بىز بۇلاردىن ئەجدادلىرىمىزنىڭ يىراق قەدىمكى دەۋرلەردە ئۇۋچىلىقنى ئۆزلىرىنىڭ مۇھىم بىر تىرىكچىلىك ۋاستىسى قىلغانلىقىنى ھەم يۇقىرىقى ئىدىيوملارنىڭ ئەنە شۇ ئۇۋچىلىق مەدەنىيىتى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالالايمىز.

«نوختا» ـــ ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئۇۋ ئۇۋلاپ تىرىكچىلىك قىلىش جەريانىدا، ئېشىنغان ھايۋانلارنى كۆندۈرۈش، بېقىپ ئۆي ھايۋانلىرىغا ئايلاندۇرۇش پائالىيىتى جەريانىدا ئىشلەتكەن قوراللىرىنىڭ بىرى بولۇشى مۇمكىن. ئەگەر بۇ قاراش توغرا دەپ مۇئەييەنلەشتۈرۈلسە، «تىزگىنلىمەك، كونترول قىلماق، ئالداپ قولغا چۈشۈرمەك» دېگەن مەنىدە كېلىدىغان «نوختا سالماق» دېگەن ئىدىيوم ۋە «باشباشتاق، ئۆز بېشىمچى» دېگەن مەنىدە قوللىنىلىدىغان «نوختىسى يوق» دېگەن ئىدىيوم يەنىلا ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئات، ئېشەك، تۆگە، قوتاز قاتارلىق ھايۋانلارنى كۆندۈرۈش ئادىتى ياكى پائالىيەتلىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇپ چىقىدۇ.

3 . ئۆرپ ـ ئادەت ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن

ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرى يىراق قەدىمكى دەۋرلەردە

قۇياشنى مەركەز قىلغان كۆك (ئاسمان) كە چوقۇنغان، ئېتىقاد قىلغان، ئۇنى چوڭ بىلگەن ۋە ئۇلۇغلىغان. هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا «خۇدا، ئاللا» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان «تەڭرى» دېگەن سۆز ئەسلىي «كۆك (ئاسمان)، كائىنات» دېگەن مەنىلەرنى بىلدۈرىدىغان سۆز بولۇپ، ئۇ سۆز مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 2 ـ ئەسىردىلا هۇن تىلىدا بار ئىدى. «تۇنيۇقۇق مەڭگۈ تېشى» دا كۆك تەڭرىسىنىڭ نامى ئالتە يەردە تىلغا ئېلىنغان. هۇن تەڭرىلىرى ئۆزلىرىنى قۇياشنىڭ ئوغلى هېسابلاپ، قۇياشنىڭ هەركىتىگە قاراپ بۇرۇلۇپ ئولتۇرغان. قۇياش كۆتۈرۈلگەندە قۇياشقا، ئاي چىققاندا ئايغا سالام قىلىش ئادىتى بولغان. هازىرقى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا «ئاسمانغا قاراپ تۇكۇرسە ياكى چوڭ ـ كىچىك تەرەت قىلسا يامان بولىدۇ»، «يۇزىنى يۇماي تۇرۇپ كۈنگە قارىسا يامان بولىدۇ»، «كۈنچىقىش ۋە كۈن ئولتۇرۇشنىڭ ئالدى ـ كەينىدە ياتسا (ياكى ئۇخلىسا)، قان ـ يىرىڭنىڭ ئىچىدە ياتقانلىق بولىدۇ» دەيدىغان قاراشلار بار. يەنە هەر قېتىم يېڭى ئاي چىققاندا ئايغا قاراپ «كېلەر شۇ ئاي، شۇ كۈنلەرگىچە ئامان قىلغايسەن» دەپ دۇئا قىلىدىغان، «يېڭى چىققان ئاي (ـ) شەكلىدە كۆرۈنسە، بۇ ئايدا ئۆلۈم ـ يېتىم، بالا ـ قازا كۆپ بولىدۇ» دەپ قارايدىغان، «هەر ئادەمنىڭ بىردىن يۇلتۇزى بولىدۇ، كىمنىڭ يۇلتۇزى يۇقىرى بولسا، ئۇنىڭ ئۆمرى ئۇزۇن بولىدۇ، كىمنىڭ يۇلتۇزى تۆۋەن بولسا، ئۇنىڭ ئۆمرى قىسقا بولىدۇ، كىمنىڭ يۇلتۇزى ئاقسا، شۇ ئادەم ئۆلىدۇ» دەپ قارايدىغان، ئاققان يۇلتۇزغا قاراپ دۇئا قىلىدىغان ئەهۋاللار ۋە كۆك بۆرە ئېتىقادى قاتارلىق بىرقاتار ئادەت ـ قاراشلار ئۇيغۇرلارنىڭ كۆككە چوقۇنغانلىقىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ. هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى «بېشى كۆككە تاقاشماق»، «كۆككە كۆتۈرمەك»، «كۆككە ئۇچۇرماق»، «كۆككە چىقارماق» دېگەندەك ئىدىيوملار ئۇيغۇرلاردىكى ئەنە شۇ

ئەقىدە ـ قاراشلارنى ئۆزىگە ئارقا كۆرۈنۈش قىلغان بولۇشى مۇمكىن.

«نان» دېگەن سۆز ئۇيغۇرلارنىڭ پارسلار بىلەن بولغان مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشى نەتىجىسىدە، پارس تىلىدىن ئۇيغۇر تىلىغا كىرىپ ئۆزلەشكەن سۆز. «نان» ئۇيغۇرلاردا ناهايىتى ئۇزاق تارىخقا ئىگە، «نان» دېگەن سۆز ئەسلىي قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا «ئەتمەك» دېيىلگەن. چەرچەننىڭ زاغۇنلۇق، قۇمۇلنىڭ لاپچۇق، قارادۆۋە دېگەن يەرلىرىدىن بۇنىڭدىن 3000 يىل بۇرۇنقى دەۋرگە ئائىت قەبرىلەردىن توقاچ ناننىڭ تېپىلغانلىقى ئۇيغۇرلاردا ناننىڭ ئۇزاق تارىخقا ئىگە ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاپ بېرەلەيدۇ. نان ئۇيغۇرلارنىڭ تارىختىن بۇيانقى ئاساسلىق ئوزۇقلۇقلىرىنىڭ بىرى بولۇپ، ئۇيغۇرلار ناننى ئىنتايىن ئۇلۇغلايدۇ. شۇڭا، ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئىككى تەرەپنىڭ هەق ـ ناهەق، راست ـ يالغاننى تالىشىشىدا ناننى تىلغا ئېلىپ قەسەم ئىچىدىغان، «ناننى دەسسەپ ياكى ئاتلاپ ئۆتسە، يامان بولىدۇ» دەپ قارايدىغان، «يوللاردا چۇشۇپ قالغان ناننى باشقىلار دەسسەپ ياكى ئاتلاپ ئۆتسە، يامان بولىدۇ» دەپ قارايدىغان، يوللاردا چۇشۇپ قالغان ناننى باشقىلار دەسسەپ ياكى ئاتلاپ سالمىسۇن دەپ يولنىڭ چېتىگە ئېلىپ قويىدىغان، ئاشقان ـ تاشقان نانلارنى كەلسە ـ كەلمەس يەرگە تاشلىمايدىغان، مېهمانغا ئوشتۇلغان (پارچە) نان ئېلىپ كىرىش مېهمانغا بولغان هۆرمەتسىزلىك دەپ قارايدىغان ئادەتلەر بار. هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى «نان بەرگەن قولنى چىشلىمەك»، «نېنى پۈتۈن»، «نېنى پۈتۈن بولماق»، «نان تەگمەك»، «نان تېپىپ يېمەك»، «نېننى يېمەك»، «نان كورلۇق قىلماق»، «نان دەسسەپ بەرمەك»، «نان ئۇرماق» دېگەندەك ئىدىيوملار ئۇيغۇرلارنىڭ ناننى ئەنە شۇنداق ئۇلۇغلىشىدىن كەلگەن.

تۇز ـــ ئاش، تاماق، غىزالارنىڭ تەمىنى تەڭشەيدىغان ۋە

بەزى يېمەكلىكلەرنىڭ بۇزۇلۇپ قېلىشىنىڭ ئالدىنى ئالىدىغان ماددا. شۇڭا، ئۇيغۇرلاردا تۇز بەرىكەتنى، ياخشىلىقنى چىللاپ، يامانلىقنى قوغلايدۇ دەپ قارايدىغان ئادەتمۇ بار. هازىرقى ئۇيغۇرلادا ساقلىنىپ قالغان بەزى ئادەتلەر، مەسىلەن، ئۆي كۆچمەكچى بولغاندا، ئۆيگە ئاۋۋال تۇز ئېلىپ كىرىش، تۇزنى دەسسىسە يامان بولىدۇ دەپ قاراش، «تۇز تۇرۇپتۇ» دەپ قەسەم ئىچىش قاتارلىق ئادەت ۋە قاراشلار بۇنىڭغا يېتەرلىك ئىسپات بولالايدۇ. ئۇيغۇر تىلىدىكى «تۇز بەرمەك»، «تۇزكورلۇق قىلماق»، «تۇز ھەققى»، «تۇزىغا ئېغىز تەگمەك»، «تۇزنى ئاقلىماق»، «تۇزنى قايتۇرماق»، «تۇزنى تېتىماق»، «تۇزنى كۆرمەسلىك»، «تۇزنى يەپ، تۇزلۇقنى چاقماق»، «تۇزى ئېغىر» دېگەندەك ئىدىيوملار ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنە شۇ ئادەت - قاراشلىرى ئاساسىدا پەيدا بولغان.

ئۇيغۇرلاردا ئىپتىدائىي ئەقىدە بويىچە يېڭى بوشانغان ئايال بار ئۆيگە ئارىلاپ - ئارىلاپ ئىسرىق سېلىپ تۇرۇش، ھەر قېتىم سېلىنغان ئىسرىقنى تۇغۇت بار ئۆينىڭ تۆت بۇلۇڭىغا بىر قېتىمدىن ئېلىپ بېرىپ بىردەم تۇرغۇزۇپ ئاخىرىدا ئىشىكنىڭ بوسۇغىسىغا قويۇپ قويۇش ئادىتى بار. ئۇيغۇرلاردا يەنە كۆچمەكچى بولغان ئۆيگە ئالدى بىلەن ئىسرىق سېلىپ، ئاللادىن بەخت تىلەيدىغان، جىن - شايىتانلارنى قوغلايدىغان ئادەت بار. هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى «راست ئىش، راست ۋەقەدىن، يەنى ھەقىقەتتىن قورقماق» دېگەن مەنىدە قوللىنىلىدىغان «جىن ئىسرىقتىن قورققاندەك» دېگەن ئىدىيوم ئەنە شۇ ئادەتتىن كەلگەن.

هازىرقى تۇرپان ئۇيغۇرلىرىنىڭ توي مۇراسىمىدا مۇنداق بىر قائىدە - يوسۇن بار: ئوغۇل تەرەپ تويچىلىرى قىز كۆچۈرۈش ئۈچۈن قىز تەرەپنىڭ ئىشىكىگە كەلگەندە، قىز تەرەپ ئىشكىنى تاقىۋالىدۇ، ئوغۇل تەرەپ تويچىلىرى توققۇز

قېتىم تەزىمگە كەلمىگۈچە قىزنى بەرمەيدۇ. هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا «قۇللارچە ئېگىلىپ خۇشامەت قىلماق» دېگەن مەنىدە قوللىنىلىدىغان «توققۇز تەزىم قىلماق» دېگەن ئىدىيوم ئۇيغۇرلارنىڭ شۇ توي مۇراسىمىدىكى قائىدە - يوسۇنى ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن. ئۇيغۇرلارنىڭ توي مۇراسىمىدىكى «توققۇز تەزىم» قىلىش ئادىتى بولسا ئۇيغۇرلاردىكى توققۇزنى مۇقەددەس سان دەپ قارايدىغان «توققۇز» ئېتىقادچىلىقىنىڭ تەسىرىدىن بولۇشى مۇمكىن. «ھەممە نەرسىسى تولۇق» دېگەن مەنىدىكى «توققۇزى تەل» دېگەن ئىدىيوم ۋە «ھەممە نەرسىسى تولۇق بولماق» دېگەن مەنىدىكى «توققۇزى تەل بولماق» دېگەن ئىدىيومىمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ «توققۇز» ئېتىقادچىلىقىنىڭ ئىدىيوملاردىكى تەسىرى ھېسابلىنىدۇ. يۇقىرىقىلاردىن باشقا يەنە «ئىسسىق ئۆتۈشۈپ قالماق»، «تىل تەگمەك»، «كۆز تەگمەك»، «ئاچ كىرمەك» دېگەندەك ئىدىيوملارمۇ ئۇيغۇرلاردىكى بەزى خۇراپىي ئادەتلەر بىلەن مۇناسىۋەتلىك.

يەر ئىنسانلارنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىدىكى ئىنتايىن مۇھىم ماددىي ئاساسلارنىڭ بىرى. شۇڭا، دۇنيادىكى نۇرغۇن مىللەتلەردە يەرنى ئۇلۇغلايدىغان، چوڭ بىلىدىغان ئېتىقاد ۋە ئادەتلەر بار. شۇ جۈملىدىن ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىدىمۇ يەر ئېتىقادچىلىقى بولۇپ ئۆتكەن. هازىرقى ئۇيغۇرلاردا ئۆزئارا قەسەم ئىچكەندە، بىرەرىنى قارغىغاندا «يەر ئۇرسۇن»، «يەر يۇتسۇن» دەپ قەسەم ئىچىش ياكى قارغاش، سوۋدا پۈتۈشكەندە «بەرىكەت تاپ» دېگەن مەقسەتتە قولىنى يەرگە سۈرتۈۋېتىپ ئاندىن قول ئېلىشىش، تۇنجى سوۋدا كىرگەن پۇلنى يەرگە ئۇرۇۋېتىپ ئاندىن ئېلىش قاتارلىق ئادەتلەر بار. بۇلار ئۇيغۇرلاردا يەر ئېتىقادچىلىقىنىڭ بارلىقىنى ئىسپاتلاپ بېرەلەيدۇ. هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى «يەر ئۆز قوينىغا ئالماق»، «يەر يۇتماق» دېگەندەك ئىدىيوملارمۇ ئەنە شۇ خىل

ئېتىقاد ئاساسىدا شەكىللەنگەن.

ئۇيغۇرلاردا ئادەتتە مەيلى بىرەر سورۇندا بولسۇن ياكى كوچىلاردا بولسۇن كىچىكلەر چوڭلارنىڭ ئالدىدىن، خوتۇن - قىزلار ئەر - يىگىتلەرنىڭ ئالدىدىن توغرىدىن - توغرا ئۆتۈپ كېتىدىغان ئادەت يوق. ئادەتتە، بىرەر سورۇندا بىرەر كىشى بىراۋنىڭ ئالدىدىن ئۆتۈشكە توغرا كەلگەندە، ئامالنىڭ بارىچە ئۇ كىشىنىڭ كەينىدىن ئۆتۈشكە تىرىشىدۇ، پەقەت بولمىغاندا «ئالدىڭىزدىن ئۆتىدىغان بولدۇم»، «سەت بولىدىغان بولدى»، «ئەدەپسىزلىك قىلدىغان بولدۇم» دېگەن تەكەللۇپ سۆزلىرىنى دەپ قويۇپ ئاندىن ئۆتىدۇ. خوتۇن - قىزلار ئۆزىدىن چوڭ ياكى ئۆز دېمەتلىك ئەرلەرنىڭ ئالدىدىن ئۆتكەندە بېشىنى تۆۋەن سالغان ھالدا ئۆتىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدىكى «ئالدىدىن توغرا ئۆتمەك» دېگەن ئىدىيوم ئۇيغۇرلاردىكى ئەنە شۇنداق بىر - بىرىنى ھۆرمەتلەشتىن ئىبارەت ئېسىل ئەنئەنىگە خىلاپ ھەرىكەتلەرگە قارىتا ئېيتىلىدۇ.

ئۇيغۇرلاردا ئادەتتە ئىككى تەرەپ بىرەر ئىش ئۈستىدە ئۆزئارا كېلىشكەندە، سودا ئىشلىرىدا پۈتۈشكەندە ياكى بىر مەسىلە ئۈستىدە شەرتلەشكەندە «ئەكەل قولۇڭنى» دەپ ئۆزئارا قول ئېلىشىدىغان ئادەت بار. ئۇيغۇر تىلىدىكى «قول ئېلىشماق» دېگەن ئىدىيوم ئاشۇ ئادەت ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن.

بەزى مىللەتلەردە «يەتتە» مۇقەددەس سان ھېسابلىنىدىغانلىقىغا ئوخشاش، ئۇيغۇرلاردىمۇ يەتتە سانى مۇقەددەس سان دەپ قارىلىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدىكى «يەتتە ئۆلچەپ بىر كەس»، «يەتتە قات يەرنىڭ تېگىدە يىلان كۆشىسە تۇيماق»، «يەتتە قات ئاسمان»، «يەتتە ئەزا»، «يەتتە باشلىق يالماۋۇز»، «يەتتە ئەزاسى ساق»، «يەتتە ئەزاسى يەتمىش پارچە بولۇپ كەتمەك» «يەتتە ئىقلىم» دېگەندەك ئىدىيوملار ئاشۇ يەتتە ئېتىقادچىلىقى ئاساسىدا

سىدا بارلىققا كەلگەن.

ئۇيغۇر تىلىدا كىشىنىڭ ئېچكى دۇنياسىنى ۋە مەنىۋى قىياپىتىنى ئاشكارىلىماق، پاش قىلماق دېگەن مەنىدە قوللىنىلىدىغان «ئەپت - بەشىرىسىنى ئاچماق» دېگەن بىر ئىدىيوم بار. بۇ ئىدىيومۇ «يەتتە» ئېتىقادچىلىقى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. چۈنكى، بۇ ئىدىيوم تەركىبىدىكى «ئەپت» ئەسلىي پارس تىلىدىكى «ھەفت» سۆزىنىڭ ئۆزگەرگەن شەكلى بولۇپ، ئۇ «يەتتە» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. «بەشىرە» سۆزىمۇ ئەسلىي پارس تىلىدىكى «بەشر» سۆزىنىڭ ئۆزگەرگەن شەكلى بولۇپ، «ئەزا» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

4. دىنىي ئەقىدىلەر ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن

ئۇيغۇرلار يىراق قەدىمكى دەۋرلەردە شامان دىنىغا ئېتىقاد قىلغان بولۇپ، ئۇنىڭ ئىزنالىرىنى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى «ئاچ كىرمەك»، «جىن چاپلىشىۋالماق»، «جىن تەگكەن»، «ئىچىگە جىن كىرىۋالماق»، «جىننى ئۇسسۇلغا سالماق» دېگەندەك ئىدىيوملاردىن كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

ئۇيغۇرلار مىلادىيە 9 - ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىن باشلاپ، ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىشقا باشلىغان. ئەنە شۇنىڭدىن تارتىپ، ئىسلام دىنى ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ ھەرقايسى قاتلاملىرىغىچە چوڭقۇر سىڭىپ كىرىپ، ئۇيغۇر مەدەنىيىتىدە ئۆزگىچە ئورۇنغا ئىگە بولدى ھەم ئۇيغۇر مەدەنىيىتىگە زور تەسىر كۆرسەتتى. بۇ خىل تەسىرنى ئۇيغۇر تىلى لېكسىكىسىدا ئاكتىپ خىزمەت قىلىۋاتقان نۇرغۇن ئەرەبچە سۆزلەردىنمۇ كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. بۇ ئەرەبچە سۆزلەرنىڭ بىر قىسمى بەزىبىر ئىسلام دىنى ئەقىدىلىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، ئۇ ئەقىدىلەر ئىسلام دىنى بىلەن بىللە ئۇيغۇرلارغا كەڭ تۈردە سىڭىپ كىرگەن. نەتىجىدە، ئۇيغۇر

تىلىدا شۇ ئەقىدىلەرگە مۇناسىۋەتلىك ئىدىيوملار بارلىققا كەلگەن. مەسىلەن:

ئىسلام دىنىدا دۇنيا پانىي دۇنيا (ۋاقىتلىق دۇنيا، ئۆتكۈنچى دۇنيا، بۇ دۇنيا) ۋە باقىي دۇنيا (مەڭگۈلۈك دۇنيا، ئۇ دۇنيا) دەپ ئىككىگە ئايرىلىدۇ ھەم پانىي دۇنيا ۋاقىتلىق بولىدۇ، باقىي دۇنيا بولسا مەڭگۈلۈك بولىدۇ دەپ قارىلىدۇ. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ھازىر ياشاۋاتقان ۋاقىتلىق دۇنيادىن كەلگۈسىدىكى مەڭگۈلۈك دۇنياغا كەلمەك، يەنى ئۆلمەك دېگەن مەنىدىكى «پانىي دۇنيادىن باقىي دۇنياغا سەپەر قىلماق» ياكى «پانىي ئالەمدىن باقىي ئالەمگە سەپەر قىلماق» دېگەن ئىدىيوم ئىسلام دىنىدىكى ئاشۇ قاراشتىن كېلىپ چىققان.

ئىسلام دىنىدا نامازياكى قۇرئان ئوقۇش، ئىبادەت قىلىش قاتارلىق مۇقەددەس پائالىيەتلەرگە كىرىشىش ئالدىدا، يۇز - قول، ئاياغ ۋە باشقا ئەزالارنى يۇيۇپ پاكلىنىدىغان قائىدە بار. پاكلانماي تۇرۇپ ئۇ پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللىنىش قەتئىي مەنئى قىلىنىدۇ. بۇ خىل پاكلىنىش ئادەتتە «تاھارەت» (جانلىق تىلدا «تەرەت») دەپ ئاتىلىدۇ. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا پاك، ئىخلاسمەن، تەقۋادار دېگەن مەنىدىكى «تەرەتسىز يەرگە دەسسىمەسلىك»؛ كۇتمەك، خىزمىتىنى قىلماق، ھالىدىن خەۋەر ئالماق دېگەن مەنىدىكى «تەرىتىگە سۇ بەرمەك»؛ بىرەر ئىشنى باشقا ئاچىقىشقا قۇدرىتى يەتمەيدىغان، ئىرادىسى بوش، مەلۇم ئىشنى قىلىشقا تەييارلىقى كەم دېگەن مەنىدىكى «تەرىتى بوش»؛ بىرەر ئىشنى باشقا ئاچىقىشقا غەيرىتى، قۇدرىتى يېتىدىغان، شۇ ئىشنى ئەملىگە ئاشۇرۇشقا ئىرادە باغلىغان، تەييارلىقى بار دېگەن مەنىلەردىكى «تەرىتى چىڭ»؛ باشقىلارنىڭ ئەمگىكى ھېسابىغا مەنپەئەت كۆرمەك، باشقىلارنىڭ ئابرۇيى ھېسابىغا ھۆرمەت قازانماق دېگەن مەنىدىكى «كىشىنىڭ تاھارىتىدە نامازئوقۇماق» دېگەن ئىدىيوملار ئەنە شۇ ئادەت -

ئەقىدە ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن.

ئىسلام دىنىدا دىنىي مەكتەپلەردە ئوقۇپ ئىسلام دىنى بىلىملىرى ھەققىدە بىلگىلىك سەۋىيەگە يەتكەن كىشى ھەم باشقىلارغا ئىسلام دىنى بىلىملىرىنى ئۆگەتكۈچى كىشى «موللا» دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا چالا ساۋات، بىرەر نەرسىنى يېرىم - يارتا بىلىدىغان، ئانچە - مۇنچە خەۋىرى بار دېگەن مەنىدىكى «چالا موللا» دېگەن ئىدىيوم ئەنە شۇ ئاساستا بارلىققا كەلگەن.

ئىسلام دىنىدا ئاللاغا بولغان ئىشەنچ، ئېتىقاد «ئىمان» دەپىلىدۇ. ئۇ ئەقىدىلەرگە، ئىلاھىي كىتابلارغا، تەقدىرگە، ئاخىرەتكە، پەرىشتىلەرگە، بولۇپمۇ ئاللاغا ۋە مۇھەممەد پەيغەمبەرگە ئىشىنىشنى كۆرسىتىدۇ. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا يولدىن چىقماق دېگەن مەنىدىكى «ئىماندىن چىقماق»، ئىخلاس قىلغان ئىشەنچىدىن قايتماق دېگەن مەنىدىكى «ئىمانىنى ساتماق»، ئىخلاس قىلغان ئىشەنچىگە پەرۋا قىلماسلىق دېگەن مەنىدىكى «ئىمانى قاچماق»، قاتتىق غەزەپلەنمەك دېگەن مەنىدىكى «ئىمانى ئۇچماق» ياكى «ئىمانى قىرىق گەز ئۇزۇلمەك»، كۆندۈرمەك، ئۇناتماق، ماقۇل كەلتۈرمەك، قايىل قىلماق دېگەن مەنىدىكى «ئىمانغا كەلتۈرمەك»، كۆنمەك، ئۇنماق، ماقۇل بولماق، قايىل بولماق دېگەن مەنىدىكى «ئىمانغا كەلمەك» دېگەندەك ئىدىيوملار ئەنە شۇ ئەقىدە ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن.

«شەيتان» — ئىسلام ۋە خرىستىيان دىنلىرىدا ئادەملەرنى دىن يولىدىن ئازدۇرغۇچى، يامانلىققا، بەتقىلىققا باشلىغۇچى مەخلۇق، ئىبلىس، ئاللانىڭ ئۆز بەندىلىرىنى سىناشتىكى ۋاستىلىرىنىڭ بىرى دەپ قارىلىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا «ئادەمنى ئالداشقا ئىنتايىن ئۇستا بولماق» دېگەن مەنىدىكى «شەيتانغا دەرس بەرمەك»، «شەيتانغا نۇختا سالماق»، «شەيتانىنىڭ

بۇرنىدىن چۇلۇك ئۆتكۈزمەك»، «شەيتاننى ئالدىماق» دېگەن ئىدىيوملار ئەنە شۇ خىل دىنىي قاراش ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن. يەنە «شەيتانلىق كەينىگە كىرمەك»، «شەيتاننى ئوسۇلغا سالماق»، «شەيتان ۋەسۋەسىگە سالماق»، «شەيتىنى پۈتلىمەك»، «شەيتىنى كۆچلۈك»، «شەيتىنى غالىب»، «شەيتىنى تۇتماق»، «شەيتىنىغا ھاي بەرمەك»، «شەيتىنى قوزغالماق»، «شەيتان ئارىلاشماق» دېگەن ئىدىيوملارمۇ شۇ خىل دىنىي قاراش بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىدىيوملاردۇر.

ئىسلام دىنىدا رامىزان ئېيى ئىچىدە سۈبھىدىن كۈن پاتقۇچە پۈتۈن كۈن يېيىش ـ ئىچىش، جىنسىي ئالاقە قاتارلىقلاردىن ئۆزىنى تۇتۇش روزا تۇتماق دېيىلىدۇ. ئۇ ئىسلام دىنىدىكى بەش پەرزنىڭ بىرى. روزا تۇتقان ئادەم ھەر كۈنى كۈن ئولتۇرغاندا دۇئا ـ تىلاۋەت قىلىپ غىزالىنىدۇ. بۇ ئېغىز ئېچىش (ئىپتار) دېيىلىدۇ. ئەگەر بىرەر مۇسۇلمان تاڭ سەھەردە روزا تۇتۇپ، ئېغىز ئېچىش (ئىپتار) ۋاقتىدىن بۇرۇنراق غىزالىنىپ قويسا ياكى 29 كۈن روزا تۇتۇپ ئاخىرقى بىر كۈن روزا تۇتمىسا، تۇتقان روزىسى ھېسابقا بولمايدۇ دەپ قارىلىدۇ. ئەمدى تىلمىزدا بىرەر يامان ئىش بىلەن ئىلگىرى قىلغان بارلىق ياخشى ئىشلىرىنى يوققا چىقارماق، جاپا ـ مۇشەققەت تارتىپ، ھالاۋىتىنى كۆرمەي خارلانماق دېگەن مەنىدىكى «ئوتتۇز كۈن روزا تۇتۇپ پوقتا ئېغىز ئاچماق» دېگەن ئىدىيوم ئەنە شۇ ئىسلام ئەقىدىسى ئاساسىدا شەكىللەنگەن.

تارىخىي پاكىتلارغا ئاساسلانغاندا، ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىپ ئۇزاق ئۆتمەي ئەرەب يېزىقىنىمۇ قوبۇل قىلغان ۋە ئۇنى قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ئورنىغا دەسسەتكەن. ئەرەب يېزىقى بولسا ئۇزۇك تاۋۇش ھەرپلىرىنى ئاساس قىلغان، سوزۇق تاۋۇش ھەرپلىرى بىر يۈرۈش قوشۇمچە شەرتلىك بەلگىلەر بىلەن ئىپادىلىنىدىغان ئۇزۇك تاۋۇشلۇق يېزىق. بۇ

يېزىقتىكى سوزۇق تاۋۇشلار ئۇچۇن بېكىتىلگەن شەرتلىك بەلگىلەر ئىچىدە مۇنداق ئىككى شەرتلىك بەلگە بار: بىرى، «زىر (/1)» بەلگىسى بولۇپ ئۇ ئۇزۇك تاۋۇش ھەرپلىرىنىڭ ئاستىغا قويۇلۇپ، شۇ ئۇزۇك تاۋۇشقا «ئى» سوزۇق تاۋۇشنى قوشۇپ ئوقۇشنى بىلدۈرىدۇ؛ يەنە بىرى، «زەۋەر (/1)» بەلگىسى بولۇپ، ئۇ ئۇزۇك تاۋۇش ھەرپلىرىنىڭ ئۈستىگە قويۇلۇپ، شۇ ئۇزۇك تاۋۇشقا «ئە» سوزۇق تاۋۇشنى قوشۇپ ئوقۇشنى بىلدۈرىدۇ. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى «ھەمىسىنى، پۈتۈنلەي، تەلتۆكۈس، بىرىنى قالدۇرماي، تولۇقى بىلەن» دېگەندەك مەنىلەردە كېلىدىغان «زىر ـ زەۋىرىنى قويماي» ياكى «زىر ـ زەۋىرىگىچە» دېگەندەك ئىدىيوملار ئەرەب يېزىقىنىڭ ئەنە شۇ خىل يېزىش ئەنئەنىسى ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن.

«ئېلىپ» سۆزى ئەرەب ئېلىپبەسىنىڭ بىرىنچى ھەرپى «ا» نىڭ نامى. ئۇيغۇر تىلىدىكى «ساۋاتسىزلىق، قارا قورساقلىق» دېگەن مەنىدىكى «ئېلىپنىڭ سۈنۈقىنى بىلمەسلىك»، «ئېلىپنى بە دېيەلمەسلىك»، «ئېلىپنى كالتەك دېيەلمەسلىك»، «ئېلىپنىڭ سۈنۈقىنى تۇتالماسلىق» دېگەن ئىدىيوملار ئەنە شۇ ئەرەب ئېلىپبەسى ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن.

ئۇيغۇرلاردا ئىسلام ئېتىقادى بويىچە مۇشۇكنى ياكى ئىتنى ئۆلتۈرسە يامان بولىدۇ، مۇشۇك باقىقاندا ئۇنىڭغا قوشۇپ ئىتنىمۇ بىللە بېقىش كېرەك ياكى ئىتنىڭ ئۆزىنىلا بېقىش كېرەك دەيدىغان بىر خىل قاراش بار. بۇ خىل قاراش مۇنداق بىر رىۋايەتنى ئۆزىگە ئارقا كۆرۈنۈش قىلغان: مۇشۇك باققۇچى قىيامەتتە سوراق قىلىنغاندا، مۇشۇك ئۆز ئىگىسى ھەققىدە ھېچنېمە دېمەي كۆزىنى يۇمۇپ جىم تۇرۇۋالارمىش ياكى ئىگەم ماڭا كۈنبويى ھېچ نەرسە بەرمەي مېنى ئاچ قويدى دەپ ئىگىسىنى قارىلارمىش، ئەگەر مۇشۇككە رەددىيە بېرىپ: «سەن ئۇنداق

دېسەك ئىگىمىزگە ئۇۋالچىلىق قىلغان بولسىمۇ، سەن ئۇچ يۈز ئاتمىش كۈن ئۇلارنىڭ شىرەسى ئاستىدا تۇرىسەن، مەن بولسام يىل بويى ئۆيگىمۇ كىرەلمەيمەن. لېكىن، ئۇلار مېنى ئاچ قويمايدۇ - يۇ، سەن قانداقلارچە ئاچ قالىسەن» دەپ ئىگىسىنى «ئاقلايدىكەن». بەزىلەر مۇشۇك بىلەن ئىتنىڭ چىقىشالماسلىقىنىمۇ ئاشۇ رىۋايەتكە باغلايدۇ. هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا هېچنېمە بىلمىگەن، هېچنېمە ئۇقمىغان، هېچنېمە كۆرمىگەن قىياپەتتە بولۇۋالماق دېگەن مەنىدە قوللىنىلىدىغان «كۆزىنى قىيامەتنىڭ مۇشۇكىدەك يۇمۇۋالماق» دېگەن ئىدىيوم ۋە بۇ ئىدىيومنىڭ پارچىلىنىشى نەتىجىسىدە شەكىللىنىپ هېچنېمە بىلمەس بولۇۋالماق، رەت قىلماق دېگەن مەنىلەردە ئىستېمال قىلىنىدىغان «كۆزىنى يۇمۇۋالماق» دېگەن ئىدىيوم ۋە هېچ نەرسە بىلمىگەن، كۆرمىگەن، ئۇقمىغان قىياپەتتە دېگەن مەنىدە قوللىنىدىغان «قىيامەتنىڭ مۇشۇكىدەك» دېگەن ئىدىيوملار ئەنە شۇ رىۋايەت ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن.

5 . بەدەن تىلى ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن

كىشىلەر باشقىلار بىلەن ئالاقە قىلغاندا سۆزگە ماسلاشتۇرۇپ ئىشلىتىدىغان قول ئىشارىسى، چىراي ئىپادىسى، كۆز هالىتى، بەدەن قىياپىتى قاتارلىق ۋاستىلەر بەدەن تىلى دەپ ئاتىلىدۇ. بەدەن تىلى كىشىلەرنىڭ ئۆز ئوي - پىكىر ۋە هېسسىياتلىرىنى تېخىمۇ جانلىق ۋە ئوبرازلىق ئىپادىلەش ئۈچۈن قىلىدىغان بەزى هەرىكەتلىرىگە مەنە يۈكلىنىش ۋە ئۇزاق تارىخىي جەريانىدا ئومۇم تەرىپىدىن ئېتىراپ قىلىنىش نەتىجىسىدە شەكىللەنگەن تىلدۇر. ئۇيغۇرلاردىمۇ بەدەن تىلىنىڭ ئىپادىلىرى خېلى كۆپ. ئۇيغۇرلارنىڭ بەدەن تىلىدا ئاساسلىقى باش، قول، كۆز قاتارلىق ئەزالار مۇهىم رول ئوينايدۇ. ئۇيغۇر

تىلىدىكى بىر قىسىم ئىدىيوملار ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنە شۇ باش، قول، كۆز قاتارلىق ئەزالارنى هەرىكەتلەندۈرۈپ مۇئەييەن مەقسەتنى ئىپادىلىشىدىن شەكىللەنگەن. ئالايلۇق، «باش» نىڭ هەرىكىتى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدىغان «باش چايقىماق» دېگەن سۆز بىرىكمىسىنى ئالساق، بۇ سۆز بىرىكمىسى كىشىلەرنىڭ بىرەر ئىشقا قوشۇلمىسا، باش چايقايدىغانلىقىدىن كەلگەن. كېيىن بۇ هەرىكەتكە «قوشۇلماسلىق» دېگەن مەنە يۈكلەنگەن. هازىر بولسا كونتېكىستتا ① رەت قىلماق، نارازى بولماق؛ ② گۇمانلانماق، دەرگۇمان بولماق؛ ③ ئەپسۇسلانماق، هەسرەت چەكمەك، پۇشايمان قىلماق دېگەندەك مەنىلەردە كېلىپ ئىدىيوملۇق خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولغان. يەنە مەسىلەن، «باش لىڭشىتماق» دېگەن بىرىكمىنى ئالساق، ئۇمۇ هازىر ئىدىيوملىشىپ ماقۇل بولماق، قوشۇلماق، رازى بولماق، دېگەندەك مەنىلەرنى بىلدۈرىدىغان بولغان. هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا كەڭ قوللىنىلىدىغان «باش ئەگمەك»، «باش تولغىماق»، «باش سىلكىمەك»، «باش قويماق»، «باش كۆتۈرمەسلىك»، «باش تاتىلماق»، «باشنى تۇتۇپ قالماق»، «باشنى ئېچىگە تىقىپ يۈرمەك»، «باش ئۇرماق»، «بېشىنى تۆۋەنگە سېلىپ يۈرمەك»، «بېشىنى تىك تۇتماق» دېگەندەك ئىدىيوملارمۇ ئەنە شۇ «باش» نىڭ هەرىكىتى ئاساسىدا شەكىللەنگەن.

«قول قوۋۇشتۇرۇپ تۇرماق» دېگەن بىرىكمە ئەسلىي قولنى بىر - بىرىگە گىرەلەشتۇرۇپ تۇرۇش هەرىكىتىنى بىلدۈرىدىغان سۆز ئىدى. كېيىن بۇ هەرىكەتكىمۇ مەنە يۈكلىنىپ ① باشقىلارغا هۆرمەت بىلدۈرمەك؛ ② باشقىلارغا بويسۇنماق؛ ③ هۇرۇنلۇق قىلماق، هەرىكەت قىلماسلىق؛ ④ئارىلاشماسلىق دېگەندەك مەنىلەرنى بىلدۈرىدىغان ئىدىيومغا ئايلانغان. تىلىمىزدىكى «قول باغلاپ تۇرماق»، «قول بەرمەك»، «قول

تارتماق»، «قول تەگكۈزمەك»، «قول تەڭلىمەك»، «قول تىقماق»، «قول سالماق»، «قول سوزماق»، «قول سۇنماق»، «قول سىلكىمەك»، «قول قويماق»، «قول كۆتۈرمەك»، «قولنى چىشلەپ قالماق»، «قولۇم كۆكسۈمدە» دېگەندەك ئىدىيوملارمۇ ئەنە شۇ «قول» دىن ئىبارەت بۇ ئەزانىڭ ھەرىكىتى ئاساسىدا شەكىللەنگەن.

ئۇيغۇر تىلىدا «كۆز» نىڭ ھەرىكىتىدىن شەكىللەنگەن ئىدىيوملارمۇ خېلى كۆپ. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدا ئىنتايىن قىسقا ۋاقىت ئىچىدە، بىردەمدىلا، دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان «كۆزنى يۇمۇپ ـ ئاچقۇچە» دېگەن ئىدىيوم كۆزنىڭ ئەنە شۇ خىل ھەرىكىتى ئاساسىدا شەكىللەنگەن. ئۇيغۇر تىلىدا «كۆز قىسماق»، «كۆزلىرى ئالاق ـ جالاق بولۇپ كەتمەك»، «كۆزلىرى ئوينىاپ كەتمەك»، «كۆزلىرى چەكچەيمەك»، «كۆزلىرى چەكچىيىپ كەتمەك»، «كۆزنى يۇمۇپلا»، «كۆزى ئالاچەكمەن بولماق»، «كۆزلىرى چاچراپ چىقىپ كەتكۈدەك بولماق»، «كۆزى چانقىدىن چىقىپ كەتمەك»، «كۆزى چۈشمەك»، «كۆزىگە قارىماق»، «كۆزنى ئاچماق»، «كۆزنى پارقىرىتىپ تۇرماق»، «كۆزنى قاچۇرماق»، «كۆزنىڭ ئوچۇقىدا»، «كۆز يۇمماق»، «كۆز تاشلىماق» دېگەندەك ئىدىيوملارمۇ «كۆز» نىڭ ھەرىكىتى ئاساسىدا شەكىللەنگەن ئىدىيوملار جۇملىسىگە كىرىدۇ.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا، «مۇرىسىنى قىسماق»، «قاش ئاتماق»، «قېشىنى سۇزمەك»، «بويۇن ئەگمەك»، «بويۇن تولغىماق»، «بوينى قىسىلماق»، «بويۇننى قىسىپ قالماق»، «پۇت ئاتماق»، «شىلتىڭ ئاتماق»، «گەجگىسىنى (گەدىنىنى) تاتىلىماق» دېگەندەك ئىدىيوملارمۇ بەدەن ھەرىكىتى ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن ئىدىيوملاردۇر.

6 . قۇشلارنىڭ ھەرىكىتى ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن

ئۇيغۇر تىلىدىكى يەنە بىر قىسىم ئىدىيوملار تۇرلۇك

قۇشلارنىڭ ھەر خىل ھەرىكەتلىرى ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن. مەسىلەن:

ئادەتتە توخۇ، كەپتەر قاتارلىق قۇشلارنىڭ ئەركىكى چىشىسىغا جىنسىي تەلىپىنى ئىپادىلىگەندە، قاناتلىرىنى تۆۋەن قىلىپ، بىر خىل ئاۋازلارنى چىقارغان ھالدا چىشىسى ئەتراپىدا ئايلىنىدۇ. قۇشلارنىڭ بۇ خىل ھەرىكىتى «قانات سۆرىمەك» دەپ ئاتىلىدۇ. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئىشقى چۈشمەك ياكى شەھۋانىي نىيەتتە خوتۇن ـ قىزلارنىڭ كەينىگە كىرىۋالماق دېگەن مەنىدىكى «قانات سۆرىمەك» دېگەن ئىدىيوم قۇشلارنىڭ ئاشۇ خىل ھەرىكىتىدىن كەلگەن.

«قانات» قۇش ۋە ھاشاراتلارنىڭ ئۇچۇش ئورگىنى. قانات بولمىسا، قۇشلار ئۇچالمايدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا ئۆزىگە ئەڭ يېقىن بىرەر ئادەمدىن، تۇغقىنىدىن، يارەمچىسىدىن ياكى جېنىغا بەك ئەسقاتىدىغان بىرەر نەرسىدىن ئايرىلىپ قالماق دېگەن مەنىدىكى «قانىتىدىن ئايرىلماق» ياكى «قانىتى قايرىلماق» دېگەن ئىدىيوملار قاناتنىڭ مۇھىم رولىدىن كەلگەن.

قۇشلار ئۆز بالىلىرى خېيىم ـ خەتەرگە يولۇقۇش ئېھتىمالى بولغاندا، بالىلىرىنى قۇتۇلدۇرۇش مەقسىتىدە ئۇلارنى ئۆز قانىتى ئاستىغا ئېلىۋالىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدىكى قوغدىماق، ھىمايە قىلماق، باشپاناھ بولماق، ھېسداشلىق قىلماق دېگەندەك مەنىلەردىكى «قانات ئاستىغا ئالماق» ۋە «قانات ياپماق» دېگەن ئىدىيوملار قۇشلارنىڭ ئاشۇ ھەرىكىتىدىن كەلگەن.

قۇشلارنىڭ بالىلىرى ئادەتتە قانات ـ قۇيرۇقلىرى يېتىلگەندە، ئاندىن مۇستەقىل ھالدا ئوزۇقلىنالايدىغان، قوغدىنالايدىغان ئىقتىدارغا ئىگە بولىدۇ. تىلىمىزدا چوڭ بولۇپ، مۇستەقىل تۇرمۇش كەچۈرۈش يولىغا قاراپ ماڭماق، ئۆز پىكرى بويىچە ئىش قىلىشقا باشلىماق دېگەن مەنىلەردىكى

«قانات چىقارماق» «قانات ـ قۇيرۇقى يېتىلمەك» دېگەن ئىدىيومۇ ئەنە شۇنىڭدىن كەلگەن.

توخۇ ئادەتتە كۈن ئولتۇرۇپ ئۇزاق ئۆتمەيلا قوندىقىغا چىقىپ ئۇخلاشقا باشلايدۇ. ئۇيغۇر تىلىدىكى «گۈگۈم چۈشمەستە، كەچ كىرمەستە، يەنى بالدۇرلا (ئۇخلاشقا نىسبەتەن)» دېگەن مەنىدىكى «توخۇ قوندىقىغا چىقماستا» دېگەن ئىدىيوم توخۇنىڭ ئاشۇ ھەرىكىتىدىن كەلگەن.

7 . چەت تىللاردىن كەلگەن

بىرى، چەت تىللاردىن كەلگەن ئىدىيوملارنىڭ بەزىلىرى مەسىلەن، «سۈنى لېيىتىپ بېلىق تۇتماق»، «ئاغرىقنى قاراپ دورا بەرمەك»، «ئات ئۈستىدە گۈل كۆرمەك»، «كېسەلنى داۋالاپ ئادەمنى قۇتقۇزماق»، «بارچە گۈللەر تەكشى ئېچىلماق، ھەممە ئېقىملار بەس ـ بەستە سايرىماق»، «كالا ھارۇسىدا توشقان تۇتماق»، «توخۇنى سويۇپ تۇخۇمىنى ئالماق»، «توخۇنى بوغۇزلاپ مايمۇننى قورقۇتماق»، «يېشىل چىراغ ياقماق»، «ئارقا ئىشىك قىلماق»، «قالپاق كىيدۈرمەك»، «چۈجىنى كۈزدە سانىماق» دېگەندەك ئىدىيوملار؛ يەنە بىرى، باشقا تىللاردىن كىرىپ ئۆزلەشكەن بەزى سۆزلەردە ئىپادىلىنىدىغان شەيئىنىڭ خاراكتېرى، رولى قاتارلىقلارغا تەقلىد قىلىنىپ ياسالغان ئىدىيوملار. قاتتىق ئۆلچەم بويىچە ئېيتقاندا، بۇ تۈردىكى ئىدىيوملار يەنىلا ئۇيغۇر تىلىغا خاس ئىدىيوملار ھېسابلىنىدۇ. چۈنكى، بۇ ئىدىيوملارنى ئۇيغۇر خەلقى ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن ياساپ چىققان بولۇپ، ئۇلار ئۇيغۇر يېزىق تىلىدىلا ئەمەس، بەلكى ئۇيغۇر جانلىق تىلىدىمۇ كەڭ قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن، «تاڭگازا» دېگەن سۆز خەنزۇ تىلىدىن كىرگەن سۆز بولۇپ، ئۇ ئارپا شىرنىسى ئارقىلىق ئىشلىنىدىغان بىر خىل تاتلىق يېمەكلىكنى كۆرسىتىدۇ،

چاپلاشقاق بولۇپ، يېگەندە چىشىغا چاپلىشىۋالىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدىكى سۆزلىمەي جىم تۇرۇۋالماق دېگەن مەنىدىكى «تاڭگازا چىشلىۋالغاندەك» دېگەن ئىدىيوم تاڭگازىنىڭ ئاشۇ خىل ئالاھىدىلىكىدىن كەلگەن. رۇس تىلىدىن كىرىپ ئۆزلەشكەن «خوت»، «چوت»، «پىستان» سۆزلىرىدىن ياسالغان «خوتتىن چىقماق»، «خوتقا چۈشمەك»، «خوتقا سالماق»، «خوتنى يۆتكىمەك»، «چوت سوقماق»، «چوتنى خام سوقماق»، «پىستان چاقماق» دېگەندەك ئىدىيوملارمۇ مۇشۇ تۈردىكى ئىدىيوملارغا كىرىدۇ.

يۇقىرىقىلاردىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىدىيوملار قانداقتۇر كىتابىي تىلدىن كەلگەن بولماستىن، بەلكى ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخى، ئۆرپ ـ ئادىتى، تۇرلۇك ئەقىدە ۋە قاراشلىرىنى، شۇنداقلا ئوۋچىلىق، باقمىچىلىق قاتارلىق كۆپ تەرەپلىمىلىك مەدەنىيەت ئامىللىرىنى ئۆزلىرىگە ئارقا كۆرۈنۈش قىلغان ئاساستا بارلىققا كەلگەن.

8 . ئىستىلىستىكىلىق ۋاستىلەردىن بارلىققا كەلگەن

يەنە بىر قىسىم ئىدىيوملارنى خەلق تۇرلۇك ئىستىلىستىكىلىق ۋاستىلەردىن پايدىلىنىپ بارلىققا كەلتۈرگەن. مەسىلەن:

(1) بەزى ئىدىيوملار ئوخشىتىش ئۇسۇلى بىلەن ھاسىل قىلىنغان. مەسىلەن، «ئوجمە كۆڭۈل» دېگەن ئىدىيوم تەركىبىدىكى «ئوجمە» سۆزى بىر خىل مېۋىنىڭ نامى. ئۇنىڭ، «كۆڭۈل» سۆزىنى ئېنىقلاپ كېلىشى قارىماققا مۇۋاپىق ئەمەستەك قىلسىمۇ، ئەمەلىيەتتە بۇنىڭدا «ئوجمە» نىڭ ئالاھىدىلىكىدىن ئۇستاتلىق بىلەن پايدىلىنىلغان، يەنى بەزى ئالا كۆڭۈل كىشىلەرنىڭ سۆيگۈ ـ مۇھەببەت يولىدىكى

بىقارارلىقى، تۇراقسىزلىقى ئۇجمىنىڭ تېز پىشىپ تۆكۈلۈپ كېتىدىغانلىقىدەك ئالاھىدىلىكىگە ئوخشىتىلغان. دېمەك، بۇ ئىدىيوم ئوخشىتىش ئۇسۇلى بىلەن ھاسىل قىلىنغان.

(2) بەزى ئىدىيوملار مۇبالىغە ئۇسۇلى بىلەن تۇزۇلگەن. مەسىلەن، «ئاغزى قۇلىقىغا يەتمەك»، «قۇيقا چېچى تىك تۇرۇپ كەتمەك» دېگەن ئىدىيوملار مۇبالىغە ئۇسۇلى بىلەن تۇزۇلگەن بولۇپ، ئالدىنقىسى ھەددىدىن ئارتۇق خۇشال بولۇپ كەتكەنلىكىنى، كېيىنكىسى ھەددىدىن تاشقىرى غەزەپلەنگەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ.

(3) بەزى ئىدىيوملار ئېۋفېمىزم ئۇسۇلى بىلەن ھاسىل قىلىنغان. مەسىلەن، «قولى ئەگرى»، «كۆزى يورۇماق»، «ئاسمانغا پىچاق ئاتماق» دېگەنلەر ئېۋفېمىزم ئۇسۇلى بىلەن ھاسىل قىلىنغان ئىدىيوملار بولۇپ، بىرىنچىسى ئوغرىلىق ئادىتىنى، ئىككىنچىسى تۇغۇشنى، ئۈچىنچىسى ھەددىدىن تاشقىرى كەپسىزلىك، بىشەملىكنى بىلدۈرىدۇ.

(4) بەزى ئىدىيوملار تەنە قىلىش ـ كىنايە قىلىش ئۇسۇلى بىلەن ھاسىل قىلىنغان. مەسىلەن، «چېچەك چىقماق»، «كىشىنىڭ جۇۋىسىدا (چاپىنىدا) تەرلىمەك»، «ئېشەك سىزىپ، مۇڭگۈز چىقىرىپ قويماق» دېگەن ئىدىيوملارنىڭ بىرىنچىسى بىرەر ئىش ھەل بولۇشقا يۇزلەنگەندە، ئۇنىڭغا پۇتلىكاشاڭ پەيدا بولۇپ قالغانلىقىنى؛ ئىككىنچىسى باشقىلارنىڭ ئەمگىكى ياكى ئابرۇيى ھېسابىغا ئۆزى نەپ ئالغانلىقىنى، ئۈچىنچىسى ئورۇنسىز ئىش قىلغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ.

(5) بەزى ئىدىيوملار رېتورىك سوراق ئۇسۇلى بىلەن ھاسىل قىلىنىدۇ. مەسىلەن، «ناسۇال قاپاقتا پۇل بارمۇ»، «تۆگىنىڭ مازار بىلەن نېمە ئىشى»، «جان كۈندە چېچەكلەمدۇ» دېگەنلەرگە ئوخشاش.

(6) بەزى ئىدىيوملار تەقلىد قىلىش ئۇسۇلى بىلەن ھاسىل

قىلىنىدۇ. مەسىلەن، «قۇيرۇق شىپاڭشتىماق»، «كۆزنى يۇمۇپ ـ ئاچقۇچە»، «ھايت ـ ھۇيت دېگۈچە» دېگەنلەرگە ئوخشاش.

(7) بەزى ئىدىيوملار پاراللېلىزم (جۈپلۈك) ئۇسۇلى بىلەن ھاسىل قىلىنىدۇ. مەسىلەن، «ئاغزىدىن كىرىپ، بۇرنىدىن چىقماق»، «يا ئاق دېمەي، يا كۆك دېمەي»، «مىڭ ئۆلۈپ، بىر تىرىلىپ» دېگەنلەرگە ئوخشاش.

ئومۇمەن ئېيتقاندا، ئىدىيوملار تىلدىكى ھەر خىل ئاكتىپ ئاممىلارنى ۋە تۇرلۈك ئىپادىلەش ۋاستىلىرىنى ئۆزىگە سىڭدۈرگەن بولۇپ، مول ئىپادىلەش كۈچىگە ئىگە.

يۇقىرىدىكىلەردىن باشقا يەنە «چۆچۈرىنى خام سانىماق»، «قاسقانغا تىزغان مانتىمەك»، «يېمىگەن مانتىنىڭ پۇلىنى تۆلىمەك»، «ئاسمان ئۆرۈلۈپ چۈشسە تېگىدە مانتا يېمەك»، «ئاغزىغا تالقان سېلىۋالماق»، «ئايدىڭدا قېتىق ئىچمەك»، «بېلىنىڭ تۆۋىنىگە سۈيۇقئاش بارمىغان»، «ئاپپاق غوجامنىڭ ئومىچى»، «پېتىر ناندىن قىل سۇغۇرماق»، «ئۆز كۆمىچىگە چوغ تارتماق»، «كۈلدە كۆمەچ بولماق»، «ئومىچى قاينىاپ تۇرماق»، «قوماچ قورۇغاندەك» دېگەندەك ئىدىيوملار ئۇيغۇرلارنىڭ تائام مەدەنىيىتىنى ئۆزىگە دەۋر ئارقا كۆرۈنۈشى قىلىشى ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن.

«ئەلگەككە چىقىپ ئەرگە تەگمەك»، «بېشىدا تۇگمەن چۆرگىلىمەك»، «باپكارنىڭ موكىسىدەك»، «يىپىدىن يىڭنىسىگىچە»، «يىڭنىدىن يىپ سۇغۇرغاندەك»، «چويلىدا تۇرمايدىغان»، «تىكىچى توختىماسلىق»، «تىكىچى چىڭ»، «تىكىچى سۆكۈلۈپ كەتمەك»، «رەندە سالغان تاختىدەك»، «جۇۋىسىنى تەتۇر كىيمەك» دېگەندەك ئىدىيوملار ئۇيغۇرلارنىڭ قول ھۈنەرۋەنچىلىك مەدەنىيىتى ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن.

«ئارپىسىنى خام ئورۇماق»، «ئارىغا قىچا چېچىۋەتمەك»، «پۇرچىقى پىشماسلىق»، «باشقىلارنىڭ كەتمىنىنى چاپماق»،

«قوشتىن ئېلىپ سۆرەمگە سالماق»، «كونا خامانىنى سوروماق»، «سامانىنىڭ نەرخى»، «سامانىنىڭ ئاستىدىن سۇ يوگۈرتمەك»، «شامالغا قاراپ خامان سوروماق»، «بۇغداينىڭ باھانىسىدە قارىمۇق سۇ ئىچمەك»، «ئىچىگە شال تېرىۋالماق»، «بېشىدا زاغۇنى بار»، «زاغۇن باش»، «چىگىت چاقماق»، «قۇرۇق ئۆستەڭگە مىراب بولماق»، «سۇ كەلمەستە تۇغان سالماق» دېگەندەك ئىدىيوملار ئۇيغۇرلارنىڭ دېھقانچىلىق مەدەنىيىتى ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن.

«بازار تاپماق»، «بازارغا سالماق»، «بازىرى چىقماق»، «بازىرى كاسات»، «بازارلىقى بار»، «بازار نەرخى»، «بازىرى يوق»، «بازىرى ئىتتەك»، «بازار چاققانىنىڭ»، «كەچ قالغان بازارچىدەك» دېگەندەك ئىدىيوملار ئۇيغۇرلارنىڭ سودا - سېتىق مەدەنىيىتىنى ئۆزلىرىگە دەۋر ئارقا كۆرۈنۈشى قىلىشى ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن.

ئۇلاردىن باشقا بىر قىسىم ئىدىيوملار ئۇيغۇرلارنىڭ سەنئەت مەدەنىيىتى، باققالچىلىق مەدەنىيىتى، جۇغراپىيەلىك مۇھىتى، سىمۇوللۇق رەڭ - تۇس چۈشەنچىلىرى قاتارلىقلار ئاساسىدىمۇ بارلىققا كەلگەن.

§3. ئىدىيوملارنىڭ رولى

ئىدىيوملار تىلدا ئومۇمەن تۆۋەندىكىدەك ئىستىلىستىكىلىق روللارغا ئىگە:

1. ئوخشىتىش رولى

ئۇيغۇر تىلىدىكى كۆپلىگەن ئىدىيوملار كونكرېت شەيئى - ھادىسىلەرنى بىلدۈرىدىغان سۆزلەرنى بىرىكتۈرۈش ۋە ئوخشىتىش ۋاستىسىدىن پايدىلىنىش ئارقىلىق تۈزۈلگەنلىكى

ئۈچۈن، نۇتۇقتا ئوخشىتىش رولىنى ئويناىدۇ. ئىدىيوملار ئارقىلىق ئېنىق، يوشۇرۇن ۋە تېپىك ئوخشىتىش ھاسىل قىلغىلى بولىدۇ.

(1) ئېنىق ئوخشىتىش. بەزى ئىدىيوملار ئوخشىتىش ۋاستىسى بىلەن ياسىلىپ، نۇتۇقتا ئېنىق ئوخشىتىش ھاسىل قىلالايدۇ. مەسىلەن:

«كەچقۇرۇن نىياز دورغا ھوشۇر ئىمام بىلەن ئەمەت ‹كۇرۇك›نى قىچقارتىپ، قاتتىق كايىدى. ھوشۇر ئىمامنى ‹چەلپەكچى موللام›، ‹ئېتى ئۇلۇغ، سۇپرىسى قۇرۇق خەلپىتىم› دېگەن گەپلەر بىلەن مەسخىرە قىلىپ: ‹ئاتا - ئانام كۆرمىگەن نەدىكى بىر قارىتۇركتىن يېتىلىپ قالدىلا، ئەھۋاللىرى شۇنچىلىكمىدى؟ ئەمدى، تېجىمەللەرنىڭ تىلى تېخىمۇ ئۇزىراپ، گېپى يوغىنايدۇ، باشقىلارمۇ ئۇلارنى دورايدۇ. كېۋەزلىككە ئوغرى كىرسە، ئاتقۇچىنىڭ بىرنېمىسىنى كەس دەپ، ئەمدى ئۆزلىرىنى نېمە قىلسام بولاركىن› دېدى... ھوشۇر ئىمام ئۇتتۇرۇپ قويغان قىمارۋازدەك كېگىز تاتىلاپ جىم ئولتۇراتتى.»

بۇ مىسالدىكى «ئۇتتۇرۇپ قويغان قىمارۋازدەك» دېگەن ئىدىيوم ئېنىق ئوخشىتىش شەكلىدە تۇراقلاشقان ئىدىيومدۇر.

يەنە بىر قىسىم ئىدىيوملارغا « - دەك // - تەك» قوشۇمچىلىرىنى قوشۇش ئارقىلىق نۇتۇقتا ئېنىق ئوخشىتىش ھاسىل قىلغىلى بولىدۇ. مەسىلەن:

«بۇ ‹شۇم خەۋەر› شاھ مەخسۇتنى ئاخشامقى ياڭىسىغا تۇز سەپكەندەك سەكرىتىۋەتتى. ئۇ ئۆز ئاچچىقىنى قېزىبەگ غوجىدىن ئالماقچى بولۇپ، ئۇنىڭ ياقىسىدىن تۇتۇپ ئاغزىنى بۇزدى.»

بۇ مىسالدىكى «ياڭىسىغا تۇز سەپكەندەك» دېگەن ئىدىيومنىڭ تۇراقلاشقان شەكلى ئەسلىدە «ياڭىسىغا تۇز سەپمەك» ياكى

«يارىنىڭ ئۇستىگە تۆز سەپمەك» بولسىمۇ، ئاپتور بۇ يەردە ئۇنىڭغا «ـ دەك» قوشۇمچىسىنى قوشۇش ئارقىلىق ئېنىق ئوخشىتىش هاسىل قىلغان ۋە بۇنىڭ بىلەن ئاچچىق ئەلەم يۇتۇپ يۇرگەن شاھ مەخسۇتنىڭ يەنە بىر دەردكە مۇپتىلا بولغانلىقىنى تېخىمۇ روشەنلەشتۇرۇپ بەرگەن.

(2) يوشۇرۇن ئوخشىتىش. مەسىلەن:

«دەل شۇ چاغدا مانجۇ خانىنىڭ يارلىقى بىلەن گەنسۇ ئۆلكىسىدىن شىنجاڭغا مەنسەپ تۇتقىلى كېلىۋاتقان يالڭ زېڭشىن قۇمۇلغا كېلىپ چۈشتى. كۆپىنى كۆرگەن بۇ قېرى تۇلكە ئەھۋالنى بايقاپ، دەرھال شاھ مەخسۇتنىڭ قېشىغا كىردى....»

بۇ مىسالدا ئوخشىغۇچى (قېرى تۇلكە) بىلەن ئوخشالغۇچى (يالڭ زېڭشىن) بىۋاستە باغلىنىپ (ئوخشتىش سۆزى ياكى قوشۇمچىسى بولمىغان شارائىتتا) يوشۇرۇن ئوخشىتىش هاسىل قىلىنغان ۋە قۇۋلۇق ـ شۇملۇقى تولغان يالڭ زېڭشىن قېرى تۇلكىگە ئوخشىتىلغان.

(3) ۋەكىللىك ئوخشىتىش. مەسىلەن:

«قاسىم خېلىدىن بېرى زەيتۇنەمگە قانات سۆرەپ كەلگەن بولسىمۇ، لېكىن بىرەر مۇۋاپىقراق ئالاقە يولىنى تاپالمايۇرەتتى.»

بۇ مىسالدا «قانات سۆرىمەك» دېگەن ئىدىيومىنىڭ ۋاستىسى بىلەن ۋەكىللىك ئوخشىتىش هاسىل قىلىنىپ، قاسىمنىڭ زەيتۇنەمگە ئەركەكلىك قىلىپ يۇرگەنلىكى خورازنىڭ مېكىيانغا قانات سۆرىگەنلىكىگە ئوخشىتىلغان. بۇنىڭ بىلەن، قاسىمنىڭ زەيتۇنەمگە غەيرىي مۇئامىلىدە بولۇپ يۇرگەنلىكى ناھايىتى ئوبرازلىق هەم كونكرېت ئىپادىلەنگەن.

2 . مۇبالىغەلەشتۇرۇش رولى

بەزى ئىدىيوملار مۇبالىغە ۋاستىسى بىلەن تۇزۇلگەچكە،

يەنى بىر قىسىم ئىدىيوملاردا شەيئى ـ هادىسىلەرنىڭ سان ـ مىقدارى، تۇرقى ـ هالەتلىرى، سۈپىتى ـ خاراكتېرى قاتارلىق تۇرلۇك بەلگە ـ خۇسۇسىيەتلىرى ئەسلىدىكىدىن مەلۇم دەرىجىدە كۆپىتۇرۇپ تەسۋىرلەنگەچكە، نۇتۇقتا تەبىئىي يوسۇندا مۇبالىغەلەشتۇرۇش رولىنى ئويناىدۇ. مەسىلەن:

«بۇگۈنمۇ پۇجۇڭ ئاغچا ئۆز دەردىنى تۆكۈش بىلەنلا، يىلاننىڭ كۆشگىنىنى تۈيىدىغان ئايسە ئاپپاق دەرهال گەپنىڭ تېگىگە يەتتى.»

بۇ مىسالدىكى ئىدىيوم مۇبالىغەلەشتۇرۇش رولىنى ئويناىغان. يەنى «يىلاننىڭ كۆشگىنىنى تۈيىدىغان» دېگەن ئىدىيوم ئارقىلىق، ئايسە ئاپپاقنىڭ چېكىدىن ئاشقان قۇۋلۇق ـ شۇملۇقى ۋە هىيلىگەرلىكى ناھايىتى تەسىرلىك هەم ئوبرازلىق ئىپادىلەنگەن.

3 . تەنە قىلىش رولى

مەسىلەن، «بىلىمىز، بۆك ئال دېسە، باش ئالماق، پاشىدىن پىل ياسىماق ـــ ساقچىلار ياخشى كۆرىدىغان قىلمىش.»

ئېنىقكى، بۇ مىسالدا «بۆك ئال دېسە، باش ئالماق» دېگەن ئىدىيومنىڭ ئىشلىتىلىشى بىلەن بىر قىسىم كىشىلەرنىڭ بىرەر ئىشنىڭ ئىجراسىنى هەددىدىن ئاشۇرۇۋېتىدىغانلىقى قاتتىق تەنە قىلىنغان.

4 . ئېۋفېمىزم رولى

مەسىلەن، «جۇماتاي ئۆز قولىنىڭ قىسقىلىقىدىن قىزغا ئەلچى كىرگۈزەلمەي، يەر قاتتىق، ئاسمان ئېگىز بولۇپ يۇرگەندە، چىنگىل دېگەن يۇرتتىكى بىر ئوكۇردای بۇ قىزنى ئۆز ئوغلىغا سورىتىپتۇ.»

مەلۇمكى، «قولى قىسقا» دېگەن ئىدىيوم «گاداي، نامرات» دېگەن سۆزلەر بىلەن مەنداش بولسىمۇ، ھېسسىي تۇس جەھەتتىن پەرقلىنىدۇ. شۇڭا، ئاپتور ئېۋفېمىزم ئېھتىياجى بىلەن بۇ ئىدىيومنى ئىشلىتىپ، نۇتۇقنى سىپايىلەشتۇرگەن.

5 . رېتورىكىلىق سوئال رولى

ئۇيغۇر تىلىدىكى بەزى ئىدىيوملار رېتورىك سوئال ئۇسۇلى بىلەن تۇزۇلگەچكە، تەبىئىيكى، نۇتۇقتا رېتورىك سوئال رولىنى ئويناپدۇ، شۇنىڭدەك بەزى ئىدىيوملار جانلىق ئىشلىتىلىش نەتىجىسىدىمۇ رېتورىك سوئال رولىنى ئويناپدۇ. مەسىلەن:

« ‹ھېلى بولسىمۇ شەرىئەت ھۆكمىنى ئىشلىتىپ باقساقمىكىن› دېدى ھوشۇر ئىمام ئۆزىگە ئۆزى ئىشەنمىگەن بىر ئاھاڭدا. ‹جان چىقىپ بولغاندا ياسىنىڭ نېمە كېرىكى؟› دېدى دورغا ئاچچىق بىلەن.»

بۇ مىسالدا ئاپتور «جان چىقىپ بولغاندا ياسىن ئوقۇماق» دېگەن ئىدىيومنى رېتورىك سوراق شەكلىگە كىرگۈزۈش ئارقىلىق، خەلق ئالدىدا شەرمەندە بولغان دورغىنىڭ ئىش ئۆتۈپ كەتكەندىن كېيىنمۇ ئۆز مەغلۇبىيىتىگە تەن بەرمەي، يەنىلا ئاقماس چارىلەرنى ئىشلىتىپ كۆرۈنۈۋاتقان ھوشۇر ئىمامغا قىلغان تەنىسىنى ئىپادىلىگەن.

6 . پارالليلىزم (جۈپلۈك) رولى

مەسىلەن، «ئۇ چاغدا ئۇ چاقچاقلىق قىلىپ، دوتەينىڭ ئاغزىدىن كىرىپ، بۇرنىدىن چىقىپ، بۇ مەرتىۋىگە چىقىۋالدى.»

بۇ مىسالدىكى «ئاغزىدىن كىرىپ، بۇرنىدىن چىقماق» دېگەن ئىدىيوم پارالليلىزملىق رول ئويناپ، نۇتۇقنىڭ ئاھاڭدارلىقىنى

مۇناسىپ دەرىجىدە ئاشۇرغان .

7 . سىلىشتۇرۇش رولى

قارشى مەنىلىك مۇناسىۋەت ئىدىيوملاردىمۇ مەۋجۇت بولغاچقا، نۇتۇقتا قارشى مەنىلىك ئىدىيوملار ۋاستىسى بىلەن ئېنىق سىلىشتۇرما ھاسىل قىلىشقا بولىدۇ. مەسىلەن:

«بىزنىڭ بۇ باشلىقىمىزنىڭ مىجەزى ئەنە شۇنداق، كۆردۈڭغۇ، خۇشلۇقى كەلسە، سېنى ماختاپ كۆككە كۆتۈرىدۇ، غەزىپى تۇتسا، يەرگە ئۇرىدۇ.»

بۇ مىسالدىكى «كۆككە كۆتۈرمەك»، «يەرگە ئۇرماق» دېگەنلەر قارشى مەنىلىك ئىدىيوملار بولۇپ، بۇلارنىڭ قارىمۇقارشى قويۇلۇشى بىلەن ئېنىق سىلىشتۇرما ھاسىل قىلىنىپ، باشلىقنىڭ مىجەزىدىكى زىددىيەتلىك تەرەپلەر ئېچىپ بېرىلگەن.

يۇقىرىدا سۆزلەنگەنلەر تىلىمىزدىكى ئىدىيوملارنىڭ نۇتۇقتا ئىستىلىستىكىلىق ۋاستە ھاسىل قىلىشتىكى رولىدىن ئىبارەت. كونكرېتلاشتۇرۇپ ئېيتقاندا، ئىدىيوملارنىڭ مۇھىم ئىستىلىستىكىلىق رولى نۇتۇقنىڭ ئوبرازچانلىقىنى ئاشۇرۇش، ئاز سۆز بىلەن مول مەزمۇننى ئىپادىلەش ۋە شەيئى ـ ھادىسە ھەم تۇرلۇك ھېس ـ تۇيغۇلار ئوتتۇرىسىدىكى نازۇك پەرقلەرنى ئەينەن، توغرا تەسۋىرلەش جەھەتلەردە گەۋدىلىك ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

«ئىبراھىم ئاكا، ــ دېدى گالى پالۋان ھەيۋە بىلەن، ــ نېمىدېگەن مۇتتەھەملىك بۇ، قارىغۇنى ياردا قىستىغاندەك، ھېچ نەرسىسى يوق پۇقرالارنى بۇنچىۋالا قىستاۋەرسىڭىز بولامدۇ؟» (ئايشەم ئەخمەت: «ئۆچمەس ئىزلار»)

بۇ مىسالدا «قارىغۇنى ياردا قىستىماق» دېگەن ئىدىيوم ياردەمى بىلەن ئوخشىتىش ھاسىل قىلىنىپ، ئىبراھىمدىن

ئىبارەت بۇ شەخسنىڭ پۇقرالارنى ئىشقا زورلىغانلىقى ناھايىتى ئوبرازلىق ئىپادىلەنگەن. چۈنكى، بۇ ئىدىيوم ئوقۇرمەنلەردە «قارىغۇنى ياردا قىستاش» ھادىسىسى توغرىسىدا كونكرېت ئوبراز تۇيغۇسى پەيدا قىلالايدۇ.

ئىدىيوملارنىڭ تۈرلۈك شەيئى ـ ھادىسىلەر ۋە ھەر خىل ھېس ـ تۇيغۇلار ئوتتۇرىسىدىكى نازۇك پەرقلەرنى توغرا ئىپادىلەشتەك ئىستىلىستىكىلىق روللارنى ئوينىيالىشىدىكى سەۋەب ئىدىيوملاردىمۇ مەنداشلىق مۇناسىۋىتىنىڭ ۋە مەنداش ئىدىيوملاردا خىلمۇخىل، ئىنچىكە پەرقلەرنىڭ مەۋجۇتلۇقىدىن بولغان. مەسىلەن:

① «سەپەرقۇل ‹ئازاد› بولغاندا قىرىق ياشقا كىرىپ قالغان، ئاتا ـ ئانىسى بولسا، ئاللىقاچان ئالەمدىن ئۆتكەن».

② «جۇماتاي: ‹سۆيۈملۈكۈم، مېنى كەچۈر، ئاتا ـ ئاناڭ ۋە يۈرتۇڭدىن ئايرىپ، سېنى ئېغىر كۈنلەرگە قويدۇم، تەقدىر شۇنداق بولسا كېرەك، مەندىن رازى بول !› دېگەن گەپلەرنى ئېيتىپ، بېلىدىكى تاسما بەلبېغى بىلەن پىچقىنى قىزغا بېرىپتۇ ـ دە، قىزنىڭ قولىنى تۇتۇپ تۇرۇپ كۆز يۇمۇپتۇ.»

③ «مانا، قوزغىلاڭچى ئايال روزىخان قىرىق غولدا ئۇرۇلغاندىن كېيىن، نومغا سۇرگۈن قىلىنىپ، يول ئۈستىدە جان ئۈزگەن!»

④ «كىچىكى كېزىك بىلەن ئاغرىپ ياتقاندا، روزىمەت كېلىپ، ۋاڭ غوجامنىڭ يارلىقى دەپ، چوڭىنى ئەسكەرلىككە تۇتۇپ كەتتى. ئاردىدىن ئون كۈن ئۆتۈپ، كىچىك ئوغلۇم قازا تاپتى.»

بۇ مىساللاردىكى «ئالەمدىن ئۆتمەك، كۆز يۇمماق، جان ئۈزمەك، قازا قىلماق» دېگەن ئىدىيوملار مەنداش بولسىمۇ، لېكىن تۈس مەنىلىرى جەھەتتىن ئازدۇر ـ كۆپتۇر پەرقلىنىدىغانلىقى ئۈچۈن، ئاپتور ئۇلارنى پەرقلىق ئىشلىتىپ،

تەسۋىرنىڭ دەللىلىكى، ھېسسىياتنىڭ توغرا ئىپادىلىنىشى ۋە نۇتۇقنىڭ رەڭدارلىقىنى كاپالەتلەندۈرگەن.

§4 . ئىدىيوم بىلەن ماقال ـ تەمسىلنىڭ پەرقى

گەرچە ئىلگىرى يېزىپ نەشر قىلىنغان دەرسلىكلەر، ئەسەرلەر ۋە ماقالىلەردە ئىدىيوم، ماقال ۋە تەمسىلنى فرازىيولوگىيەلىك بىرىكمىلەر دەپ ئاتىلىپ، ئۇلارنىڭ ھەممىسى لېكسىكا دائىرىسىگە قويۇپ سۆزلەنگەن بولسىمۇ، لېكىن بىز مەزكۇر كىتابتا پەقەت ئىدىيوملارنىلا لېكسىكا دائىرىسىدە سۆزلەشنى مۇۋاپىق كۆردۇق. بۇنداق قىلىشىمىزدىكى سەۋەب مۇنداق:

ئىدىيوم بىلەن ماقال ـ تەمسىلنى مەنە ۋە قۇرۇلما جەھەتتە تۇراقلىقلىقتا، مۇقىملىقتا ۋە بىر پۈتۈنلۈككە ئىگە، شۇنداقلا قويۇق مىللىي پۇراقتا ئىگە، ئۇلارنى سۆزمۇسۆز تەرجىمە قىلىشقا بولمايدۇ. ئۇلار بۇ جەھەتلەردە ئورتاقلىقتا ئىگە بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار يەنىلا بىر ـ بىرىدىن روشەن پەرقلىنىدۇ.

(1) ماقال ـ تەمسىل بىلەن ئىدىيوملارنىڭ سىنتاكسىسلىق قۇرۇلمىسىدىن قارىغاندا، ماقال بىلەن تەمسىل مۇكەممەل جۈملە ھېسابلىنىدۇ. مەسىلەن، «كېيىنكى پۇشايمان ئۆزۈڭگە دۈشمەن»، «دوستنىڭ دوستلۇقى باشقا كۈن چۈشكەندە بىلىنەر»، «تۆشۈك يىرتقتىن كۈلەر»، «تالا مۇشۇكى ئۆي مۇشۇكىنى قوغلاپتۇ» دېگەندەك ماقال ـ تەمسىللەر ئاددىي جۈملىلىك ماقال ـ تەمسىل ھېسابلانسا، «بىلىملىكنىڭ باھاسى يوق، بىلىمسىزنىڭ ساپاسى (يوق)»، «دوستنى يامانلىغان ئەقىلنىڭ يوقلۇقى، تاماقنى يامانلىغان قورساقنىڭ توقلۇقى»، «قوتانغا بۆرە كىرسە، ئىتنىڭ تەرتى قىستاپتۇ»، «ئۆرۈك

ئۆرۈكنى كۆرسە، ئالا بولۇر» دېگەندەك ماقال ـ تەمسىللەر قوشما جۈملىلىك ماقال ـ تەمسىل هېسابلىنىدۇ. ئەمدى «ياخشى بىلەن دوست بولساڭ، يېتەرسەن مۇرادقا؛ يامان بىلەن دوست بولساڭ، قالارسەن ئۇياتقا»، «ئەقىللىققا گەپ قىلسام، ئويلاپ كۆلىدۇ؛ نادانغا گەپ قىلسام، ئاڭلاپ كۆلىدۇ» دېگەندەك ماقال ـ تەمسىللەر بولسا ئارىلاش قوشما جۈملىلىك ماقال ـ تەمسىل هېسابلىنىدۇ. شۇڭا، ماقال ـ تەمسىللەردە بايان قىلىش بىلەن بايان قىلىنىش، ھۆكۈملەش بىلەن ھۆكۈملىنىش ۋە تەسۋىرلەش بىلەن تەسۋىرلىنىش مۇناسىۋىتى بولىدۇ. ئىدىيوملار بولسا ماقال ـ تەمسىللەردەك مۇكەممەل جۈملە بولماستىن، بەلكى سۆز بىرىكمىسى شەكلىدە بولىدۇ. مەسىلەن، «كۆنىڭ سىرىقىنى كۆرمەك»، «بىر پۇتى گۆرگە ساڭگىلىماق»، «مېڭىسىدىن توتۇن چىقماق»، «ئۇزۇن قۇلاق» دېگەندەك. شۇڭا، ئىدىيوملاردا جۈملىلەردە بولىدىغان بايان قىلىش ـ بايان قىلىنىش، ھۆكۈملەش ـ ھۆكۈملىنىش، تەسۋىرلەش ـ تەسۋىرلىنىش مۇناسىۋەتلىرى بولمايدۇ.

(2) ماقال ـ تەمسىللەر مۇكەممەل جۈملە بولغاچقا، ئۇلار تولۇق ئاياغلاشقان بىر ئوي ـ پىكىرنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن، «هالىڭغا بېقىپ هال تارت، خالتاڭغا بېقىپ ئون (تارت)» دېگەن ماقال «هەر ئادەم ئۆز هالىغا، ئەمەلىي ئەھۋالىغا قاراپ ئىش كۆرۈش لازىم. ئۆز هالى ۋە ئەمەلىي ئەھۋالىدىن هالقىپ كەتمەسلىكى كېرەك» دېگەن ئوي ـ پىكىرنى؛ «نىيىتى ياماننىڭ قازىنى تۆشۈك» دېگەن ماقال «هەسەتخور، ئىچى تار ئادەملەر هامان زىيان تارتىدۇ» دېگەن ئوي ـ پىكىرنى ئىپادىلىگىنىدەك. ئىدىيوملار بولسا ماقال ـ تەمسىللەردەك تولۇق ئاياغلاشقان ئوي ـ پىكىرنى ئەمەس، بەلكى لۇغەت تەركىبىدىكى ئادەتتىكى سۆزلەرگە ئوخشاش ئۇقۇمنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن، «ئاغزىنى بۇزماق» دېگەن ئىدىيوم

«تىللىماق» دېگەن مەنىنى، «تومۇرىنى تۇتۇپ باقماق» دېگەن ئىدىيوم «سىنىماق» دېگەن مەنىنى، «ئالا كۆڭۈل» دېگەن ئىدىيوم «ساداقەتسىز» دېگەن مەنىنى، «تۇلۇمدىن توقماق چىققاندەك» دېگەن ئىدىيوم «تۇيۇقسىز، ئۇشتۇمتۇت» دېگەن مەنىنى بىلدۈرگىنىگە ئوخشاش.

(3) ماقال ـ تەمسىللەر مۇكەممەل جۈملە بولغاچقا، زۆرۈر تېپىلسا، ئۇلارنى جۈملە بۆلەكلىرىدە پارچىلاپ تەھلىل قىلىشقا بولىدۇ. مەسىلەن، «دوستنىڭ دوستلۇقى باشقا كۈن چۈشكەندە بىلىنەر» دېگەن ماقالنى جۈملە بۆلەكلىرىگە پارچىلاپ، ئۇ جۈملىدىكى «دوستلۇقى»نى ئىگە، «بىلىنەر» نى خەۋەر، «دوستنىڭ»نى ئېنىقلىغۇچى، «باشقا كۈن چۈشكەندە» دېگەن ئىدىيومنى هالەت دەپ پارچىلاپ تەھلىل قىلىشقا بولىدۇ. يەنە ئالايلۇق، «تالا مۇشۇكى ئۆي مۇشۇكىنى قوغلاپتۇ» دېگەن تەمسىلنى جۈملە بۆلەكلىرىگە پارچىلاپ، ئۇنىڭدىكى «تالا»، «ئۆي» دېگەن سۆزلەرنى ئايرىم ـ ئايرىم هالدا ئېنىقلىغۇچى، «مۇشۇكى» دېگەن سۆزنى ئىگە، «مۇشۇكىنى» دېگەن سۆزنى تولدۇرغۇچى، «قوغلاپتۇ» دېگەن سۆزنى خەۋەر دەپ تەھلىل قىلىشقا بولىدۇ. ئىدىيوملارنى بولسا جۈملە بۆلەكلىرىگە پارچىلاپ تەھلىل قىلىشقا بولمايدۇ. چۈنكى، بىرىنچىدىن، ئىدىيوملار سۆزگە ئوخشاش ئۇقۇمنى ئىپادىلەيدىغان بولغاچقا، سۆزگە ئوخشاش هامان جۈملىنىڭ مەلۇم بىر بۆلىكىلا بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن، «خەلقئارا رىقابەتتە ئۆزئارا رىقابەتلىشىش، ئۆزئارا ئورا كولاش دائىم بولۇپ تۇرىدىغان ئىش» دېگەن جۈملىدە «ئورا كولاش» دېگەن ئىدىيوم ئىگە بولۇپ كەلگەن. «ئۇلار بىلەن ماي تارتىشىپ قالدىڭىزمۇ؟» دېگەن جۈملىدە «ماي تارتىشىپ قالماق» دېگەن ئىدىيوم خەۋەر بولۇپ كەلگەن. ئىككىنچىدىن، ئادەتتىكى سۆز بىرىكمىلىرى، يەنى ئەركىن سۆز بىرىكمىلىرىدە بولىدىغان

ئىگە ـ خەۋەرلىك، تولدۇرغۇچلىق، ئېنىقلىغۇچلىق، تەڭداشلىق دېگەندەك مۇناسىۋەتلەر گەرچە ئىدىيومىلاردا مەۋجۇت بولسىمۇ، بىراق زۆرۈر تېپىلسا، ئەركىن سۆز بىرىكمىلىرىنى سۆزگىچە پارچىلاپ تەھلىل قىلىشقا بولىدۇ. ئىدىيومىلارنى يەككە تۇرغاندا ئۇلارنىڭ قۇرۇلمىسىنى كۆرسىتىپ بېرىشكە بولسىمۇ، بىراق، ئۇلار جۈملە تەركىبىگە كىرگەن ھامان بىر پۈتۈن بىرلىككە ئايلىنىدۇ ـ دە، ئۇلارنى يەنىمۇ ئىچكىرىلەپ پارچىلاپ تەھلىل قىلىشقا ھەرگىز بولمايدۇ. مەسىلەن، «سەن تېخى دوپپامغا جىگدە سالماقچىمۇ؟» دېگەن جۈملىدە «دوپپىسىغا جىگدە سالماق» دېگەن ئىدىيوم بىر پۈتۈن ھالدا خەۋەر بولۇپ كېلىدۇكى، ئۇنى يەنىمۇ پارچىلاپ «سالماق»نى خەۋەر، «جىگدە»نى تولدۇرغۇچى، «دوپپىسىغا»نى ھالەت قىلىپ پارچىلاپ تەھلىل قىلىشقا ھەرگىز بولمايدۇ. مۇشۇ مەندىن قارىغاندا، ئىدىيومىلارنىڭ ھەرقايسى تەركىبىي قىسىملىرىنى سۆز ئەمەس، بەلكى مۇستەقىل مورفېما دەپ ئاتاش بىرقەدەر مۇۋاپىق.

(4) ماقال ـ تەمسىللەر، بولۇپمۇ قوشما جۈملە ۋە ئارىلاش قوشما جۈملە شەكىللىك ماقال ـ تەمسىللەرنىڭ شېئىرىي تۈسى قويۇق، ئاھاڭدارلىقى كۈچلۈك بولىدۇ، يەنى ئۇلاردا شېئىرلاردا بولىدىغان تۇراق، ۋەزىن ۋە قافىيىلەر بولىدۇ. مەسىلەن، «بۇلۇتنىڭ قەدرى يوق ئاي يېنىدا، پېقىرنىڭ قەدرى يوق باي يېنىدا» دېگەن ماقالدا ئالدىنقى تارماق جۈملە بىلەن كېيىنكى تارماق جۈملە تەركىبىدىكى ھەربىر سۆزنىڭ ئاخىرقى تەركىبلىرى پۈتۈنلەي ئوخشىشىدۇ. بۇنىڭغا يەنە «ياخشىلىق قىلدىڭ، خوپ قىلدىڭ؛ مىننەت قىلدىڭ، يوق قىلدىڭ»، «تەرگىسەڭ، تېرىق بولۇر؛ تەرگىمىسەڭ، ئېرىق بولۇر»، «ئاغزىمغا كەلدى دەپ دېمە، ئالدىمغا كەلدى دەپ يېمە»، «سۇ كېتىدۇ، تاش قالىدۇ؛ ئوسما كېتىدۇ، قاش قالىدۇ» دېگەندەك

ماقال ـ تەمسىللەرنىمۇ مىسال كەلتۈرۈشكە بولىدۇ. ئىدىيوملاردا بولسا ئۇنداق ئالاھىدىلىكلەر بولمايدۇ.

دېمەك، ماقال ـ تەمسىل تولۇق ئاياغلاشقان ئوي ـ پىكىرنى ئىپادىلەيدىغان سىنتاكسىسلىق بىرلىك، شۇڭا ئۇلار سىنتاكسىسنىڭ تەتقىقات ئوبيېكتى. ئىدىيوم بولسا ئۇقۇمنى ئىپادىلەيدىغان لېكسىكىلىق بىرلىك، شۇڭا ئۇ لېكسىكىنىڭ تەتقىقات ئوبيېكتى.

يەتتىنچى باب

سۆزلۈك

§1 . ئۇيغۇر تىلى سۆزلۈكى ھەققىدە چۈشەنچە

مەلۇم بىر تىلدىكى بارلىق سۆزلەر (مەيلى ئۇ سۆز شۇ تىلغا خاس سۆز بولسۇن ياكى كىرمە سۆز بولسۇن، مەيلى ئۇ سۆز شۇ تىل ئىگىلىرى بىردەك چۈشىنىدىغان سۆز بولسۇن، ياكى شۇ تىلدا تار دائىرىدە ئىشلىتىلىدىغان سۆز بولسۇن، مەيلى ئۇ سۆز شۇ تىلدا ئىستېمالدىن ئاساسەن قالغان ياكى قېلىۋاتقان سۆز بولسۇن، ياكى شۇ تىلغا نىسبەتەن يېڭى سۆز بولسۇن، مەيلى ئۇ سۆز شۇ تىلنىڭ ئەدەبىي تىلىغا خاس سۆز بولسۇن، ياكى شۇ تىلنىڭ ھەرقايسى دىيالېكت ـ شېۋىلىرىگە خاس سۆز بولسۇن) بىلەن مەنىسى ۋە رولى سۆزگە باراۋەر بولغان ئىدىيومىلارنىڭ يىغىندىسى شۇ تىلنىڭ سۆزلۈكىنى تەشكىل قىلىدۇ. دېمەك، تىلدىكى بارلىق سۆزلەر بىلەن ئىدىيومىلارنىڭ يىغىندىسى سۆزلۈك دەپ ئاتىلىدۇ. شۇ جۈملىدىن، ئۇيغۇر تىلىدىكى بارلىق سۆزلەر بىلەن ئىدىيومىلارنىڭ يىغىندىسى ئۇيغۇر تىلى سۆزلۈكى دەپ ئاتىلىدۇ. سۆزلۈك تىلنىڭ قورۇلۇش ماتېرىيالى ھېسابلىنىدۇ.

سۆز بىلەن ئىدىيوم ئۇيغۇر تىلىدىكى لېكسىكىلىق بىرلىك ھېسابلانسىمۇ، بۇنىڭ ئىچىدە سۆز ئاساسلىق لېكسىكىلىق بىرلىك ھېسابلىنىدۇ. چۈنكى، سۆز سۆزلۈكنىڭ ئاساسىي گەۋدىسىنى تەشكىل قىلىدۇ.

مەلۇم بىر تىلنىڭ سۆزلۈكىنىڭ باي ياكى كەمبەغەل بولۇشى شۇ تىلنىڭ سۆزلۈكىدىكى سۆزلەرنىڭ سانىنىڭ كۆپ بولۇش ـ بولماسلىقى بىلەن بىللە، مۇھىمى كۆپ مەنىلىك سۆزلەر، مەنداش سۆزلەر، قارشى مەنىلىك سۆزلەر ۋە ئىدىيومىلارنىڭ كۆپ بولۇش ـ بولماسلىقى، تۈس مەنىلىرىنىڭ مول بولۇش ـ بولماسلىقى، سۆز ياساش ئۇسۇللىرىنىڭ كۆپ ـ ئازلىقى، خاس ئاتالغۇلارنىڭ كۆپ ـ ئازلىقى قاتارلىق جەھەتلەردىن بەلگىلىنىدۇ. مۇشۇ مەنىدىن قارىغاندا، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنى سۆزلۈكى خېلى باي تىللارنىڭ بىرى دېيىشكە بولىدۇ. چۈنكى:

(1) ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى سۆزلەرنىڭ سانى كۆپ. گەرچە 1997 ـ يىلى نەشر قىلىنغان «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئىملا ۋە تەلەپپۇز لوغىتى»دە پەقەت ئىملا ۋە تەلەپپۇز نۇقتىسىدىن 57 مىڭ سۆز بېرىلگەن بولسىمۇ، لېكىن تارىخىي ۋە كىلاسسىك ئەسەرلەردە قوللىنىلىدىغان سۆزلەر، ئۇيغۇر تىلىنىڭ ھەرقايسى دىيالېكت ـ شېۋىلىرىدە قوللىنىلىدىغان سۆزلەر، ھەرقايسى پەنلەردە قوللىنىلىدىغان سۆزلەر، بەزىبىر دەۋرىي خاراكتېرلىك سۆزلەر قاتارلىقلارنى قوشقاندا، ئاز بولغاندا 100 مىڭدىن ئېشىشى مۇمكىن.

(2) ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ سۆزلۈكى كۆپ خىل تىپلىق سۆزلەرنى، يەنى كونا سۆزلەر بىلەن يېڭى سۆزلەرنى، ئېغىز تىلىغا خاس سۆزلەر بىلەن كىتابىي تىلغا خاس سۆزلەرنى، خاس ناملار بىلەن ئادەتتىكى سۆزلەرنى، ئۇيغۇر تىلىدا ئەسلىدىن بار سۆزلەر بىلەن كىرمە سۆزلەرنى، ئەدەبىي تىلغا خاس سۆزلەر بىلەن دىيالېكت ـ شېۋە سۆزلىرىنى ۋە باشقىلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان.

(3) سۆزلەرنىڭ مەنىلىرى مول، سىغىمچانلىقى يۇقىرى،

كۆپ هاللاردا بىر خىل فونېتىكىلىق شەكىل ئارقىلىق بىرقەدەر كۆپ مەنىلەر ئىپادىلىنىدۇ. كۆپ مەنىلىك سۆزلەر خېلى كۆپ. مەسىلەن، «ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى»دە «سالماق» پېئىلىنىڭ 38 خىل مەنىسى، «قىلماق» پېئىلىنىڭ 16 خىل مەنىسى، «تارتماق» دېگەن پېئىلىنىڭ 22 خىل مەنىسى، «تاشلىماق» دېگەن پېئىلىنىڭ 11 خىل مەنىسى، «ئاشماق»، «ئايلانماق» دېگەن پېئىللارنىڭ يەتتە خىلدىن مەنىلىرى بېرىلگەن.

(4) سۆزلەرنىڭ تۇس مەنىلىرىنىڭ تۈرى كۆپ، هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ سۆزلۈكىدىكى سۆزلەردە هېسسىي تۇس، ئوبرازلىق تۇس، ژانىر تۇسى، يەرلىك تۇس، دەۋر تۇسى، دىنىي تۇس، چەت تىل تۇسى قاتارلىق تۇسلەرنى ئۇچراتقىلى بولىدۇ.

سۆزلۈك سىستېمىلىققا ئىگە بولىدۇ. سۆزلۈكتىكى سۆز ۋە ئىدىيوملار قانداقتۇر سۆز ۋە ئىدىيوملارنىڭ قالايمىقان، رەت - تەرتىپسىز يىغىندىسى بولماستىن، بەلكى مۇئەييەن تەرتىپ، مۇئەييەن سىستېمىغا ئىگە بولىدۇ. بۇنى تۆۋەندىكى جەهەتلەردىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ:

(1) سۆزلۈكتىكى هەرقايسى تەركىبلەر بىر - بىرى بىلەن باغلىنىشلىققا ئىگە بولىدۇ. بۇ خىل باغلىنىش ئاساسەن تۆۋەندىكى جەهەتلەردە ئىپادىلىنىدۇ:

① مەنە جەهەتتىن ئۆزئارا باغلىنىشلىق بولىدۇ. مەسىلەن، «نەتىجە، ئاقىۋەت، ئۇتۇق» دېگەن سۆزلەر؛ «قوغدىماق، ئاسرىماق» دېگەن سۆزلەر، «ئوقۇتقۇچى، مۇئەللىم» دېگەن سۆزلەر ئوتتۇرىسىدا مەنداشلىق مۇناسىۋەت مەۋجۇت بولسا، «ئوچۇق، ئېتىك»، «باشلانماق، ئاخىرلاشماق»، «دوست، دۇشمەن»، «ئىلغار، قالاق» دېگەن سۆزلەر ئوتتۇرىسىدا قارىمۇقارشىلىق مۇناسىۋەت مەۋجۇت.

② تەلەپپۇزى ۋە شەكلى جەهەتتىن ئۆزئارا باغلىنىشلىق

بولىدۇ. مەسىلەن، «چۇش[1]» (چۇش ۋاقتى)، «چۇش[2]» (چۇش كۆرمەك)، «چۇش[3]» (پەسكە چۈش) دېگەن سۆزلەر تەلەپپۇزى ۋە شەكلى جەهەتتىن ئۆزئارا باغلىنىشلىقلىقا ئىگە بولسا، «ئارا[1]» (بىر خىل دېھقانچىلىق سايمىنى) بىلەن «ئارا[2]» (ئارىغا چۈشمەك) دېگەن سۆزلەر ئوتتۇرىسىدا شەكىل جەهەتتىن ئۆزئارا باغلىنىشلىق مەۋجۇت.

③ قۇرۇلما جەهەتتىن ئۆزئارا باغلىنىشلىق بولىدۇ. مەسىلەن، «ئىشچى؛ ئىشسىز؛ ئىشچىلىق؛ ئىشسىزلىق؛ ئىشخانا؛ ئىشچان؛ ئىشلە -» دېگەن سۆزلەر ئوتتۇرىسىدا يىلتىزداشلىق مۇناسىۋىتى مەۋجۇت.

(2) سۆزلۈكتىكى بىر مەنىلىك سۆز، كۆپ مەنىلىك سۆز، ئاھاڭداش سۆزلەر، مەنداش سۆزلەر، قارشى مەنىلىك سۆزلەرنىڭ هەرقايسىسى ئۆز ئالدىغا ئايرىم - ئايرىم سىستېما بولالايدۇ. تۇپ سۆز، ياسالما سۆز، بىرىككەن سۆز، جۈپ سۆز، قاتما سۆزلەرمۇ هەرقايسىسى ئۆز ئالدىغا ئايرىم - ئايرىم سىستېما هاسىل قىلالايدۇ. كونا سۆزلەر، يېڭى سۆزلەر، دىيالېكت - شىۋە سۆزلىرى، كىرمە سۆزلەر، پەن - تېخنىكا ئاتالغۇلىرى، ئەدەبىي تىلغا خاس سۆزلەرمۇ ئۆز ئالدىغا ئايرىم - ئايرىم سىستېما هاسىل قىلالايدۇ. يۇقىرىدىكىدەك تۈرلۈك تارماق سىستېمىلار ئۆزلىرىنىڭ تۈرلۈك ئالاهىدىلىكلىرى ئارقىلىق، ئاساسىي سۆزلۈك سىستېمىسى بىلەن ئادەتتىكى سۆزلۈك سىستېمىسىنى هاسىل قىلىدۇ. بۇ ئىككى سىستېما ئاخىرىدا بىرلىشىپ، بىر پۈتۈن سۆزلۈك سىستېمىسىنى هاسىل قىلىدۇ.

(3) هەرقانداق بىر تىلنىڭ سۆزلۈكى ئۆزىگە خاس قائىدە - قانۇنىيەتلەرگە ئىگە بولىدۇ. سۆزلۈكتىكى هەرقانداق بىر تەركىب شۇ قائىدە - قانۇنىيەتلەرگە بويسۇنغان هالدا مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ. بۇ كىرمە سۆزلەردە گەۋدىلىك ئىپادىلىنىدۇ.

ئۇيغۇر تىلى سۆزلۈكدىكى كىرمە سۆزلەر ئۇيغۇرچىلاشقان سۆزلەر ھېسابلىنىدۇ. چۈنكى، ئۇلار ئۇيغۇر تىلى سۆزلۈكى سىستېمىسى، ئۇيغۇر تىلى سۆزلۈكىنىڭ قائىدە - قانۇنىيەتلىرى ۋە ئالاھىدىلىكلىرىنىڭ شەرت قىلىشىغا ئۇچرىغان. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلى سۆزلۈكىدىكى سۆزلەردە تون مەۋجۇت ئەمەس، خەنزۇ تىلىدا بولسا مەۋجۇت. شۇنداق بولۇشىغا قارىماي، خەنزۇ تىلىدىن قوبۇل قىلغان سۆزلەر تونى بىلەن ئەمەس، بەلكى ئۇيغۇرچىلاشتۇرۇپ تونىنى ئېلىۋەتكەن ئاساستا قوبۇل قىلىنغان. ئۇيغۇر تىلىدىكى سۆزلەردە ئۇرغۇ بولسىمۇ، ئۇنىڭ مەنە پەرقلەندۈرۈش رولى يوق، لېكىن رۇس تىلى قاتارلىق بەزى تىللاردا ئۇرغۇ مەنە پەرقلەندۈرۈش رولىغا ئىگە ھەم ھەرقانداق بىر سۆزنىڭ مەلۇم بوغۇمىغا توراقلاشقان بولىدۇ، لېكىن بۇنداق سۆزلەر ئۇيغۇر تىلىغا شۇ توراقلاشقان ئۇرغۇسى بىلەن ئەمەس، بەلكى ئۇ ئۇرغۇ ئېلىپ تاشلانغان ھالدا كىرگەن. مەسىلەن، «تىراكتور، (تىراكتور)» دېگەن سۆزدىكى «ئا»غا چۈشكەن ئۇرغۇ، «فابرىكا» دېگەن سۆزدىكى ئالدىنقى «ئا»غا چۈشكەن ئۇرغۇ، «كاستۇم (كاستيۇم)» دېگەن سۆزدىكى «ئۇ»غا چۈشكەن ئۇرغۇ ئېلىپ تاشلانغان ھالدا كىرگىنگە ئوخشاش. ئەسلىي ئۇيغۇر تىلىغا خاس سۆزلەردە بوغۇم بېشىدا ئىككى ئۈزۈك تاۋۇش (قوشما ئۈزۈك تاۋۇش) قاتار كەلمەيدۇ. لېكىن، رۇس تىلى قاتارلىق ياۋروپا تىللىرىغا خاس سۆزلەردە بولسا ئىككى ئۈزۈك تاۋۇش بوغۇم بېشىدا كېلىدىغان ئەھۋال كۆپ ئۇچرايدۇ. بۇنداق سۆزلەر ئۇيغۇر تىلىغا قوبۇل قىلىنغاندا ئۇيغۇر تىلىنىڭ فونېتىكىلىق قائىدە - قانۇنىيەتلىرىگە بويسۇندۇرۇلۇپ، بوغۇم بېشىدا كېلىدىغان ئىككى ئۈزۈك تاۋۇشنىڭ ئالدىغا ياكى ئوتتۇرىسىغا بىر سوزۇق تاۋۇش قوشۇلغان ھالدا قوبۇل قىلىنغان. مەسىلەن، «ئىشكاپ (شكاف)»، «ئۇستەل (ستول)»، «پىلان

(پلان)» دېگەندەك.

ئۇلاردىن باشقا يەنە كىرمە سۆزلەر سېمانتىكا جەھەتتە، ئوخشاشلا ئۇيغۇر تىلى سۆزلۈكىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇۋاتقان مەنە سىستېمىسىنىڭ باشقۇرۇشىغا بويسۇنغان بولىدۇ. دېمەكچىمىزكى، كىرمە سۆزلەر ئەسلىي نەچچە خىل مەنە بىلدۈرگەن بولسا شۇ نەچچە خىل مەنىسى بىلەن ئەمەس، بەلكى پەقەت ئۇيغۇر تىلىغا ئېھتىياجلىق بولغان مەنىسى بىلەن كىرگەن. مەسىلەن، 1980 - يىلى سودا نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان «قىسقىچە رۇسچە - خەنزۇچە لۇغەت»تە «پىلان» سۆزىنىڭ تۆۋەندىكىدەك ئالتە خىل مەنىسى ئىزاھلانغان:

① تەكشىلىك كۆرۈنۈشى، تەكشىلىكتىكى شەكىل.

② ئالدىن بەلگىلەنگەن قەدەم - باسقۇچ.

③ قۇرۇلما، ئورۇنلاشتۇرۇش (ماقالە - ئەسەر ھەققىدە).

④ تېزىس، ئاساس.

⑤ كۆرۈنۈش (سەنئەت ساھەسىدە).

⑥ جەھەت؛ كۆزقاراش.

لېكىن، بۇ سۆز ئۇيغۇر تىلىغا پەقەت ئىككىنچى خىل مەنىسى بىلەنلا كىرگەن.

سۆزلۈك جەمئىيەت بىلەن بىۋاستە باغلىنىشقا ئىگە بولىدۇ. شۇڭا، ئۇ جەمئىيەتنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ. بۇ خىل ئۆزگىرىش تۆۋەندىكى جەھەتلەردە ئىپادىلىنىدۇ:

(1) بىر قىسىم سۆزلەر ئىستېمالدىن قالىدۇ.

جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ يۈكسىلىشىگە ئەگىشىپ بىر قىسىم شەيئىلەر يوقلىدۇ، بۇنىڭ بىلەن شۇ شەيئىلەرنى ئاتايدىغان سۆزلەرمۇ بارا - بارا ئىستېمالدىن قالىدۇ. مەسىلەن، «سىغىر» (خان كۆپ ئادەم بىلەن قىلىدىغان ئوۋ.

بۇنىڭدا خانىنىڭ ئادەملىرى ئورمان ۋە قىرلارغا تارقىلىپ، ياۋايى ھايۋانلارنى خان تۇرغان يەرگە قوغلاپ كېلىدۇ. خان ئالدىغا كەلگەن ھايۋانلارنى ھېچ ئاۋارە بولماستىن ئوۋلاۋېرىدۇ)، «چاۋۇش» (جەڭدە سەپلەرنى تۈزەيدىغان، ئۇرۇش بولمىغان چاغلاردا ئەسكەرلەرنى خەلقە زۇلۇم سېلىشتىن توسىدىغان ئوفىتسېر) دېگەندەك سۆزلەر مۇشۇ تۈرگە كىرىدۇ.

يەنە بىرى، ئوبيېكتىپ شەيئىنىڭ ئۆزى يوقالمىغان بولسىمۇ، لېكىن تۈرلۈك سەۋەبلەر تۈپەيلى، شۇ شەيئىنى ئىپادىلەيدىغان ئەسلىدىكى سۆزلەرنىڭ ئورنىنى باشقا سۆزلەر ئالىدۇ. نەتىجىدە، ئەسلىدىكى سۆزلەر بارا ـ بارا ئىستېمالدىن قالىدۇ. مەسىلەن:

قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا:	ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا:
قۇت	بەخت
قۇتسىز	بەختسىز
ياغى	دۇشمەن
ساب	سۆز، گەپ
تىلماچ // تۈڭچى	تەرجىمان

قاتارلىقلار مۇشۇ تۈرگە كىرىدۇ.

(2) يېڭى سۆزلەر كۆپلەپ سۆزلۈككە كىرىپ تۇرىدۇ. چۈنكى، جەمئىيەت ئۆزلۈكسىز تەرەققىي قىلىدۇ. بۇنىڭ بىلەن نۇرغۇن يېڭى شەيئى، يېڭى ھادىسىلەر بارلىققا كېلىپ تۇرىدۇ. مانا بۇنداق يېڭى شەيئى ۋە ھادىسىلەر تىلنىڭ سۆزلۈكىدە يېڭى سۆزلەر ئارقىلىق ئۆز ئىپادىسىنى تاپىدۇ. مەسىلەن:

ئۇنئالغۇ؛ سىنئالغۇ؛ كادىر؛ ھۆكۈمەتسىزلىك؛ ئۇستقۇرۇلما؛ تۆرىچىلىك؛ تېلېفون؛ لازىر نۇرى؛ ئاتوم؛ ئوكسىگېن؛ كىرئالغۇ؛ توك ئوچاق؛ پار قازان...

(3) سۆز مەنىلىرىدە ئۆزگىرىش بولىدۇ، يەنى سۆزلەرنىڭ مەنىلىرى ياكى كېڭىيىدۇ، ياكى تارىيىدۇ ۋە ياكى كۆچىدۇ، شۇنداقلا كونكرېت مەنىلەر ئابستراكت مەنىگە، ئابستراكت مەنىلەر كونكرېت مەنىگە ئۆزگىرىدۇ.

سۆزلۈك تىلدا تۇتقان ئورنىنىڭ ئوخشىماسلىقىغا ئاساسەن ئاساسىي سۆزلۈك ۋە ئادەتتىكى سۆزلۈك دەپ ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

§2 . ئاساسىي سۆزلۈك

سۆزلۈكتىكى ئومۇمىي خەلقە بىردەك چۈشىنىشلىك بولغان، دائىم قوللىنىلىدىغان سۆزلەرنىڭ يىغىندىسى ئاساسىي سۆزلۈك دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن:

△ تەبىئەت ھادىسىلىرىنى بىلدۈرىدىغان سۆزلەر:

كۈن، ئاي، يۇلتۇز، ئاسمان، يەر، سۇ، قىش، ياز، تاغ، دەريا، گۈل، دەرەخ....

△ ئادەتتىكى ھەرىكەت ـ ئۆزگىرىشلەرنى بىلدۈرىدىغان سۆزلەر:

يېمەك ـ ئىچمەك، ماڭماق، ئولتۇرماق، تۇرماق، قوپماق، ئالماق، بەرمەك، ئوخلىماق، ئۇچماق، ئۇرماق، كۈلمەك، كىرمەك، چۈشمەك...

△ ئادەم بەدىنىدىكى ئەزالارنى بىلدۈرىدىغان سۆزلەر:

باش، كۆز، قۇلاق، ئېغىز، بۇرۇن، تىل، چىش، قول، پۇت، چاچ، ساقال، تېرە، سۆڭەك...

△ تۇغقانچىلىق مۇناسىۋىتىنى بىلدۈرىدىغان سۆزلەر:

دادا (ئاتا)، ئانا (ئاپا)، ئاكا، ئاچا، سىڭىل، بوۋا، موما، ئوغۇل، قىز، ئىنى، ئەر، خوتۇن...

△ سانىنى بىلدۈرىدىغان سۆزلەر:

بىر، ئىككى، ئۈچ، تۆت، ئون، يىگىرمە، ئوتتۇز بەش، يۈز، بەش يۈز مىڭ.....

△ ئادەتتىكى خاراكتېر، ھالەتلەرنى بىلدۈرىدىغان سۆزلەر: پاكار، ئېگىز، سېمىز، ئورۇق، ياخشى، يامان، ئېغىر، كىچىك، ئىسسىق، يۇمشاق، كۆپ، كەڭ، چىرايلىق، تۈز، ئاچچىق...

△ ئورۇن ـ تەرەپنى بىلدۈرىدىغان سۆزلەر:

ئاست، ئۈست، يۇقىرى، تۆۋەن، ئىچ، سىرت، ئوڭ، سول، يان، ئارقا، كەين...

△ ھايۋانات نامىلىرىنى بىلدۈرىدىغان سۆزلەر:

قوي، كالا، ئېشەك، ئات، تۆگە، توخۇ، بۆرە...

△ تىرىكچىلىك لازىمەتلىرىنى بىلدۈرىدىغان سۆزلەر:

ئۆي، قورۇ، نان، ئاش، كىيىم، قازان، پىچاق، پالتا، قايچا، گۆش، سەي، ئىشتان...

ئاساسىي سۆزلۈك ئومۇمىي سۆزلۈكنىڭ يادروسى ھەم ئەڭ مۇھىم قىسمى ھېسابلىنىدۇ، شۇنداقلا تىل ئالاھىدىلىكىنىڭ ماھىيىتىنى گەۋدىلەندۈرۈپ بېرىدىغان ئاممىلارنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ. ئاساسىي سۆزلۈككە كىرىدىغان سۆزلەرنىڭ ئىشلىتىلىش چاستوتىسى يۇقىرى، ھاياتىي كۈچى زور بولىدۇ. ئاساسىي سۆزلۈكتە شۇ تىلنىڭ تىپىك ئالاھىدىلىكى گەۋدىلىنىپ تۇرىدۇ. ئۇيغۇر تىلىمۇ شۇنداق.

ئاساسىي سۆزلۈك ئادەتتىكى سۆزلۈككە نىسبەتەن تۆۋەندىكىدەك روشەن ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە:

(1) زور دەرىجىدە تۇراقلىق بولىدۇ. ئاساسىي سۆزلۈككە كىرىدىغان سۆزلەر ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ ئۆز ھاياتىدىكى ئەڭ ئاساسى، ئەڭ مۇھىم، ئەڭ كۆپ قوللىنىلىدىغان، شەيئى ۋە ئۇلارنىڭ تۈرلۈك مۇناسىۋەتلىرىگە ئالاقىدار ئۇقۇملارنى ئىپادىلەيدىغان سۆزلەر بولغاچقا، ئۇلار زور دەرىجىدە تۇراقلىققا ئىگە بولىدۇ، ئەۋلادتىن ـ ئەۋلادقا قوللىنىلىدۇ، ئۆزگىرىش

ئىنتايىن ئاستا بولىدۇ، ھاياتىي كۈچى زور بولىدۇ. مەسىلەن، 7 ~ 8 ـ ئەسىرلەردىكى مانى دىنىغا ئائىت ئۇيغۇر يازما يادنامىلىقلىرىدا «كۈن، كىشى، ئاي، پۇت، تەڭرى، ئىككى، ئالتە، تۆرت، ئاداق، بىز، بۇ، بول ـ ، بىل ـ ، قورقۇت ـ» دېگەندەك سۆزلەر؛ 10 ـ ئەسىرلەردە يېزىلغان «ئالتۇن يارۇق»تا «ئات، ئاش، بەگ، ئەرتە، ئىچ ـ ، كەل ـ ، قىز، قوي، ئۆل ـ ، ئۆردەك، توڭگۈز» دېگەندەك سۆزلەر؛ «قۇتادغۇبىلىك»تە «ئادەم، كىتاب، ئاي، كۈن، ئالىم، بار، باش، كەل ـ ، كۆپ، پادىشاھ، ئوغۇل، ئۆز، بىلەن، يۇلتۇز» دېگەندەك سۆزلەر؛ «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا «ئاغىز> ئېغىز، ئۇرۇش، ئاداش، ئوچۇق، ئۇزاق، ئاشۇق> ئوشۇق، ئەتۈك> ئۆتۈك، ئوغۇل، ئۆلۈم، ئوچۇن، ئۇزۇن، ئاچ ، بوغ ، كىر ـ ، قوپ ـ» دېگەندەك سۆزلەر ئۇچرايدۇ. مانا بۇ سۆزلەر تا بۈگۈنكى كۈنگە قەدەر ئۇيغۇر تىلىدا كەڭ قوللىنىلماقتا.

«تۇراقلىق بولىدۇ» دېگەنلىك، ھەرگىزمۇ ئاساسىي سۆزلۈككە كىرىدىغان سۆزلەر مۇتلەق ئۆزگەرمەيدۇ دېگەنلىك ئەمەس. ئۇمۇ ئۆزگىرىدۇ، تەرەققىي قىلىدۇ، ئەمما بۇ خىل ئۆزگىرىش ئادەتتىكى سۆزلۈككە قارىغاندا تولىمۇ ئاستا، بەكمۇ ئاز بولىدۇ.

ئاساسىي سۆزلۈكتىكى ئۆزگىرىش تۆۋەندىكى جەھەتلەردە ئىپادىلىنىدۇ:

(1) ئاساسىي سۆزلۈككە كىرىدىغان سۆزلەرنىڭ مەنىلىرىدە ئۆزگىرىش بولىدۇ، يەنى سۆز مەنىسى ياكى كېڭىيىدۇ، ياكى تارىيىدۇ ياكى كۆچىدۇ. سۆز مەنىسىدىكى بۇ خىل ئۆزگىرىشلەر ئىچىدە سۆز مەنىسىنىڭ كېڭىيىشى ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ. مۇنداقچە ئېيتقاندا، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئاساسىي سۆزلۈكىدىكى كۆپ مەنىلىك سۆزلەر سۆز مەنىلىرىنىڭ كېڭەيگەنلىكىنىڭ مەھسۇلىدۇر.

(2) تۇرلۇك سەۋەبلەر تۈپەيلى، ئاساسىي سۆزلۈككە مەنسۇپ بىر قىسىم سۆزلەر ئادەتتىكى سۆزلۈككە تەۋە بولۇپ قالىدۇ. مەسىلەن، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە ئاساسىي سۆزلۈككە تەئەللۇق بولغان «بودۇن (خەلق)»، «بالىق(شەھەر)»، «ساب (سۆز)» «ئاجۇن» (دۇنيا، ئالەم)، «نەنگىن» (مال ـ دۇنيا)، «ئەلكىن» (مېھمان)، «تېگىن» (شاھزادە) دېگەندەك سۆزلەر 11 ـ، 12 ـ ئەسىرلەردىن باشلاپ ئادەتتىكى سۆزلۈككە ئۆتۈپ كەتكەن، ئۇلارنىڭ ئورنىنى ئەرەب، پارس تىللىرىدىن كىرگەن سۆزلەر ئىگىلىگەن. مۇشۇ ئەسىرنىڭ 30 ـ يىللىرىدىن كېيىن يەنە ئاساسىي سۆزلۈكتىكى «بەگ»، «ئامبال»، «يايى»، «دورغا»، «پاششاپ»، «مەدرىسە»، «تالىپ»، «خانىقا»، «مەستۇرە»، «باخشى»، «دەرۋىش»، «ئەلەم»، «قازى»، «مۇپتى»، «چېرىك»، «لەشكەر»، «يامۇل» دېگەندەك سۆزلەر ئادەتتىكى سۆزلۈككە ئۆتۈپ كەتكەن.

(3) بىر قىسىم سۆزلەر كەڭ قوللىنىلىپ ئومۇملىشىش نەتىجىسىدە ئاساسىي سۆزلۈكتىن ئورۇن ئالىدۇ. بەزى سۆزلەر يېڭى بارلىققا كەلگەندە ئادەتتىكى سۆزلۈككە تەۋە بولسىمۇ، لېكىن شۇ سۆز ئىپادىلىگەن شەيئىنىڭ كەڭ ئومۇملىشىشى نەتىجىسىدە، ئۇ سۆزلەر بارا ـ بارا ئاساسىي سۆزلۈكتىن ئورۇن ئېلىپ قالىدۇ. مەسىلەن، «تېلېفون»، «تېلېۋىزىيە»، «ئۇنئالغۇ»، «كىرئالغۇ»، «توڭلاتقۇ» دېگەندەك سۆزلەرنى ھازىر ئاساسەن ئاساسىي سۆزلۈكتىن ئورۇن ئېلىپ بولدى دېيىشكە بولىدۇ.

(4) ئاساسىي سۆزلۈككە كىرىدىغان بىر قىسىم سۆزلەرنىڭ فونېتىكىلىق شەكلىدە قىسمەن ئۆزگىرىشلەر بولىدۇ، لېكىن مەنىلىرىدە ئۆزگىرىش بولمايدۇ. مەسىلەن، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى ئاساسىي سۆزلۈكىدىكى «ئاداق»، «بۇد»، «قۇلقال»، «ئىكى»، «تۆرت»، «بېش»، «ئالتى»، «يېتى»، «سېكىز»،

«توقۇز»، «قوتۇز»، «تاقاغۇ»، «تېۋە»، «تاۋشىغان»، «قارالا»، «قاغار»، «ياريم»، «ئايىق» دېگەندەك سۆزلەر ھازىر «ئاياغ» «بوي»، «قۇلاق»، «ئىككى»، «تۆت»، «بەش»، «ئالتە»، «يەتتە»، «سەككىز»، «توققۇز»، «قوتاز»، «توخۇ»، «تۆگە»، «توشقان»، «قارا»، «قار»، «يېرىم»، «ئېيىق» دېگەن شەكىلدە تۇراقلاشقان.

(2) ئاساسىي سۆزلۈككە كىرىدىغان سۆزلەر زور دەرىجىدە تۇراقلىق بولغاچقا، تەبىئىي ھالدا ئومۇمىي خەلقتە ئورتاق بولىدۇ. چۈنكى، ئاساسلىق تەبىئەت ھادىسىلىرى، ئەقەللىي تىرىكچىلىك ۋاستىلىرى، تۇرلۇك تۇرمۇش ئادەتلىرى، زۆرۈر ئالاقە ـ مۇناسىۋەت قاتارلىقلارنى بىلدۈرىدىغان سۆزلەر ئەجدادتىن ـ ئەۋلادقا ئەينەن يەتكۈزۈپ ئۆگىتىلگەچكە، ئۇلارنى ئەۋلادلار ئومۇمىيۈزلۈك بىلىدۇ. ئاساسىي سۆزلۈككە مەنسۇپ سۆزلەر سىنىپىي پەرق، جىنسىي پەرق، ماكان (دىيالېكت ـ شېۋە) پەرقى، مەدەنىيەت سەۋىيەسىنىڭ يۇقىرى ـ تۆۋەنلىكى قاتارلىق ئامىللارنىڭ تەسىرىگە ئومۇمەن ئۇچرىمايدۇ. شۇڭا، ھەرقانداق بىر ئادەم مەيلى ئۇ قايسى سىنىپ، قايسى قاتلام، قانداق كەسىپ، قانداق ياشتا بولسۇن ياكى مەدەنىيەت سەۋىيەسىنىڭ قانداق بولۇشى ۋە ياكى قايسى دىيالېكت ـ شېۋىگە تەۋە بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئۇ پەقەت ئالاقىلەشمەكچى، پىكىر ئالماشتۇرماقچىلا بولىدىكەن، مەيلى ئېغىز تىلىدا بولسۇن، ياكى يېزىق تىلىدا بولسۇن، ئاساسىي سۆزلۈكتىكى سۆزلەرگە تايانماي تۇرۇپ، ئۆز مەقسىتىگە يېتەلمەيدۇ. ئەنە شۇ سەۋەبلىك ئاساسىي سۆزلۈككە كىرىدىغان سۆزلەرنىڭ ئىشلىتىلىش چاستوتىسى يۇقىرى بولىدۇ.

(3) ئاساسىي سۆزلۈككە كىرىدىغان سۆزلەر زور دەرىجىدە تۇراقلىققا ئىگە ھەمدە ئومۇمىي خەلقتە ئورتاق بولغاچقا، ئۇلارنىڭ سۆز ياساش ئىقتىدارى كۈچلۈك بولىدۇ. بۇ ئاساسىي سۆزلۈككە كىرىدىغان سۆزلەر دائىم يېڭى سۆزلەرنىڭ

ياسىلىشىغا ئاساس بولىدۇ دېگەنلىكتۇر.

جەمئىيەت تەرەققىي قىلىپ تۇرىدۇ. جەمئىيەت تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، يېڭى شەيئى، يېڭى ھادىسىلەر ئۈزلۈكسىز بارلىققا كېلىپ تۇرىدۇ. ئەنە شۇنداق يېڭىدىن بارلىققا كەلگەن شەيئى ۋە ھادىسىلەرنى يېڭى ـ يېڭى سۆزلەر بىلەن ئاتاشقا توغرا كېلىدۇ. بۇنى ھەل قىلىشنىڭ ئاساسلىق ئۇسۇللىرىدىن بىرى سۆز ياساش بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. يېڭى سۆزلەرنى ياساشتا، ئۆز تىلىمىزدىكى تىل ماتېرىياللىرى، جۈملىدىن ئۆز تىلىمىزنىڭ ئاساسىي سۆزلۈكىدىكى سۆزلەر ماتېرىيال قىلىنىپ، يېڭى شەيئى ۋە ھادىسىلەرنى ئىپادىلەيدىغان سۆزلەر ياسالسا، ئۇنى ھەممە ئادەم چۈشىنەلەيدۇ، ئاسان قوبۇل قىلالايدۇ، ئۆزلىشىشىمۇ تېز بولىدۇ. مەسىلەن، تىلىمىزنىڭ ئاساسىي سۆزلۈكىگە تەئەللۇق بولغان «باش» سۆزىدىن ياسالغان تۆۋەندىكىدەك سۆزلەرگە قاراپ باقايلى:

باشاق، باشاقسىز، باشاقسىمان، باشاقلا ـ، باشاقلىق، باش ـ ئاخىر، باش ـ ئاياغ، باشباشتاق، باشباشتاقلىق، باش ـ بۇرۇن، باشپاناھ، باشپاناھسىز، باشپاناھسىزلىق. باشپاناھلىق، باش پىياز، باشتا، باشتىن ـ ئاخىر، باشتىن ـ ئاياغ، باشچى، باشچىلىق، باشسىز، باشسىمان، باشقارما، باشقۇر ـ، باشقۇرغۇچى، باشقۇرۇش (ئىلمى)، باشقۇرۇلىدىغان، باش ـ كاللا، باش ـ كۆز، باش كىيىم، باشلا ـ، باشلات ـ، باشلام، باشلامباش، باشلامچى، باشلامچىلىق، باشلان ـ، باشلانغۇچ.

باشلانما، باشلىق[1]، باشلىق[2]، باشلىقسىز، باشلىقلىق، باشلىنىش، باشمالتاق، باشمۇباش، باش ـ ئۇچ، باشباغ، باش ياغلىق...

بۇ سۆزلەردە «باش» سۆزى پەقەت ئالدىنقى تەركىب بولۇپ

كەلگەن. يۇقىرىدىكىلەر «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئىملا ۋە تەلەپپۇز لۇغىتى»دە بىرىنچى سۆزلەم قاتارىدا بېرىلگەنلىرى.

باش ئاتاق، باش ئاغرىقى، باش ئاغرىقى تاپماق، باش ئاغرىماق، باش ئالماق، باش ئاۋاز، باش ئايلانماق، باش ئەتىياز، باش ئەگمەك، باش مۇپەتتىش، باش ئەلچى، باش بارماق، باش باھار، باش بەرمەك، باش بوغالتىر، باش بولماق، باش بۇرنى، باش بولغىماق، باش بېقىشماق، باش پەدە، باش پىتى، باش تارتماق، باشتا كۆتۈرمەك، باش تاۋاق، باش تەپتىش، باش تەندىن جۇدا بولماق، باش توخۇ، باش تولغىماق، باش تومۇز، باش تېخنىك، باش تېرىسى، باش تېما، باش تەققۇدەك، باش تەقماق، باشتىن تۇتۇن چىقماق، باشتىن كەچۈرمەك، باشتىن ئۆتكۈزمەك، باشتىن ئۆرۈمەك، باشتىن ياغاچ ئوشتۇماق، باش جايىغا چۈشمەك، باش جىنايەتچى، باش چاپارمەن، باش چايقىماق، باش چۆكۈرمەك، باش چۇجە، باش چۇشۇرمەك، باش چېچەك، باش چىقارماق، باش خوردىلىقلار، باش دەپتەر، باش دوختۇر، باش رول، باش رول ئالماق، باش رولچى، باش ساقايماق، باش ساقچى، باش سەردار، باش سەركەردە، باش سوتچى، باش سوراقچى، باش سۆڭەك بوشلۇقى، باش سۆڭىكى، باش سۇيى[1]، باش سۇيى[2]، باش سۇيى پەردىسى، باش سۇيى پەردىلىكلەر، باش سىلكىمەك، باش ئىشتاب، باش خوجىدار، باش غول سىم، باش فوكۇس نۇقتىسى، باشقا ئاق سانجىماق، باشقا ئاق قونماق، باشقا ئاق كىرمەك، باشقا بالا بولماق، باشقا بالا تېپىۋالماق، باشقا بالا كەلمەك، باشقا بەخت قۇشى قونماق، باشقا پىت چۈشمەك، باشقا پىت سىلىۋالماق، باشقا دۆلەت قۇشى قونماق، باش قاتماق، باش قاتۇرماق، باشقا چىقماق، باشقا دەسسىمەك، باشقا سوغۇق سۇ قۇيماق، باشقا كەلگەننى كۆرمەك، باشقا كەلمەك، باشقا كۈن چۈشمەك، باشقا كۈن

كەلمەك، باشقا كىيمەك، باشقا ئاچقماق، باشقا ئېلىپ يۈرمەك، باش قايغان، پۈت تايغان يەردە يۈرمەك، باش قايغان تەرەپكە كەتمەك، باش قايغان يەرگە كەتمەك، باش قايماق، باش قەھرىمان، باش قوشماق، باش قوماندان، باش قوماندانلىق ئىشتابى، باش قويماق، باش قۇر، باش قېتىنچىلىق، باش قىش، باش قىلماق، باش كاتىپ، باش كەتمەك، باش كۆتۈرەلمەسلىك، باش كۆتۈرگۈسىز، باش كۆتۈرمەك، باش كۆتۈرمەي، باش كۆتۈرۈپ يۈرمەك، باش كۇز، باش كونسۇل، باش كېپىكى، باش كېسەر، باش كېلىش، باش لۇشيەن، باش لىكشتماق، باش ماقالە، باش ـ مېڭە، باش ناخشىچى، باش مۇھەررىر، باشنى تاتىلماق، باشنى تاشقا ئۇرغان بىلەنمۇ، باشنى تۇتۇپ قالماق، باشنى تىكىپ قويماق، باشنى قاپاق قىلماق، باشنى قاشلىماق، باشنى ئوچاق ئەتمەك، باشنى ئوچاق قىلىۋەتمەك، باشنى ئىچىگە تىقىپ يۈرمەك، باشنى ئىچىگە تىقىۋالماق، باشنىڭ ئىچىمۇ، تېشىمۇ قاتماق، باش ـ ئۇچى يوق، باش ئۇرماق، باش ئۇستىگە، باش ۋالىي، باش ۋەزىپە، باش ۋەزىر، باش ئەكەتمەك، باش ئىچكى بېسىمى، باش ۋىراچ، باش ئىرغىتماق، باش ياچپىكا، باش ياز، باش ياستۇققا يەتكەندە، باش يامغۇر، باش يورغا، بېشى ئاسمانغا تاقاشماق، بېشى ئاسمانغا يەتمەك، بېشى ئاقارماق، بېشى ئامان بولماق، بېشى باغلانماق، بېشى بوش، بېشى بۇلۇتقا تاقاشماق، بېشى بىر يەردە بولماق، بېشى بىلەن، بېشى بىلەن كىرىپ كەتمەك، بېشى پەلەككە يەتمەك، بېشى پىشماق، بېشى تەۋرەپ قالماق، بېشى تۆرىمەك، بېشى تۆۋەنلىمەك، بېشى جايىدا، بېشى جايىغا چۈشمەك، بېشىچە كىرىپ كەتمەك، بېشى چوڭ، بېشى چوڭلۇق قىلماق، بېشى چۈشمەك، بېشىدا بولماق، بېشىدا قامچا ئوينىتماق، بېشىدا ئوت كۆيمەك، بېشىدا ئولتۇرماق، بېشىدا ياڭاق چاقماق، بېشى ئوچۇق، بېشىدىن تارتىپ ئايىغىچە، بېشىدىن

تارتىپ تاپىنىغىچە، بېشىدىن تۇتۇن چىقارماق، بېشىدىن تۇتۇن چىقىپ كەتمەك، بېشى يوغان، بېشىدىن قورقماق، بېشىدىن ئۆتكەن، بېشىدىن ئىسسىق ـ سوغۇق ئۆتمەك، بېشى سېلىنماق، بېشىغا تاغ يىقىلماق، بېشىغا تاڭماق، بېشىغا توپا چاچماق، بېشىغا چاڭگا تىزماق، بېشىغا چۈشمەك، بېشىغا چىقماق، بېشىغا سۇ قويماق، بېشىغا سىركە قۇيۇۋالماق، بېشىغا غەم چۈشمەك، بېشىغا كىيىلمەك، بېشىغا مىنمەك، بېشىغا ئوت ياقماق، بېشىغا ئېلىپ كۆتۈرمەك، بېشىغا ئىسسىتما چۈشمەك، بېشى قاتتىق، بېشى كۆككە يەتمەك، بېشى گاڭگىرىماق، بېشىنى ئالماق، بېشىنى ئايلاندۇرماق، بېشىنى باغلىماق، بېشىنى بىر قىلىپ قويماق، بېشىنى بىر ياقلىق قىلماق، بېشىنى پىت باسماق، بېشىنى تۆۋەن سالماق، بېشىنى تىك تۇتماق، بېشىنى چېتىپ قويماق، بېشىنى سىلىماق، بېشىنى قايدۇرماق، بېشىنى قايمۇقتۇرماق، بېشىنى قوشۇپ قويماق، بېشىنى قېتىپ قويماق، بېشىنى ئوڭلىماق، بېشىنى ئىككى قىلىپ قويماق، بېشىنى يەيدىغان، بېشىنى يېمەك، بېشى ئېغىرلاشماق، بېشى ئىششىپ قالماق، بېشى يوغىناپ كەتمەك، باشاق تاللاش، باشاق مۇڭگۈزى، باشاق مۇڭگۈزى زەمبۇرۇغى، باشاق ئوقى، باشاقسمان گۈل رېتى، باشاقلىقلار ئائىلىسى، باش ـ ئايىغى چىقماق، باش ـ ئايىغىغا قارىماق، باشباشتاقلىق قىلماق، باشپاناھ بولماق، باشچىلىق قىلماق، باشقۇرغۇچى تۇر، باشقۇرغۇچى گېن، باشقۇرۇش تەۋلىكى، باشقۇرۇش ھوقۇقى، باشقۇرۇش ئىلمى، باشقۇرۇش ئۇستىلى، باشقۇرۇلىدىغان بومبا، باشقىچە ئىش تۇتماق، باشقىچە يول تۇتماق، باش ـ كۆزى قانغا بويالماق، باشلامچى بولماق، باشلامچىلىق قىلماق، باشلانغۇچ مائارىپ، باشلانغۇچ جەمئىيەت، باشلانغۇچ مەكتەپ، باشلىق ـ ماشلىق، باشلىنىش مۇزىكىسى، باشمۇباش تېگىشمەك.

مانا بۇلار «هازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئىملا ۋە تەلەپپۇز لۇغىتى» ۋە «ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى»دە ئىككىنچى سۆزلەم قاتاردا بېرىلگەنلىرى. ئەمدى «باش» سۆزى كېيىنكى تەركىب بولۇپ كەلگەن «يولباشچى» «كۆكۇاش <كۆكباش»، «قاپاقۇاش <قاپاقباش»، «كۆكۇبشى < كۆكبېشى»، «قاقۇاش <قاقباش» دېگەندەك ياسالما سۆزلەرنى يىغىپ چىقساق، «باش» سۆزىدىن ياسالغان ياسالما سۆزلەرنىڭ تېخىمۇ كۆپ بولىدىغانلىقىنى كۆرۈۋېلىش قىيىن ئەمەس.

ئاساسىي سۆزلۈككە كىرىدىغان سۆزلەرنىڭ سۆز ياساش ئىقتىدارى كۈچلۈك بولىدۇ دېگەنلىك، ھەرگىزمۇ ئۇيغۇر تىلى ئاساسىي سۆزلۈكىدىكى بارلىق سۆزلەرنىڭ سۆز ياساش ئىقتىدارى كۈچلۈك بولىدۇ دېگەنلىك ئەمەس. ئومۇمىي جەھەتتىن شۇنداق بولسىمۇ، لېكىن كونكرېت سۆزلەردە ئوخشاش ئەمەس، يەنى بەزى سۆزلەرنىڭ سۆز ياساش ئىقتىدارى كۈچلۈك بولسا، بەزىلىرىنىڭ ئاجىزراق بولىدۇ ھەتتا بەزىلىرىدىن بىرەرمۇ يېڭى سۆز ياسالماسلىقى مۇمكىن. بىراق، ئومۇمىي جەھەتتىن ئالغاندا، ئاساسىي سۆزلۈككە كىرىدىغان سۆزلەرنىڭ ئاسان ئۆزگەرمەيدىغان، ئومۇمىي خەلق چۈشىنەلەيدىغان بولۇشى ئۇلارنى تەبىئىي ھالدا ئېنىق ئۇقۇملۇق، ئوبرازلىق، ئىخچام بولغان يېڭى سۆزلەرنى ياساش ئىقتىدارىغا ئىگە قىلغان. شۇڭا، خەلقىمىز تارىختىن بۇيان، ئاساسىي سۆزلۈككە كىرىدىغان سۆزلەرنىڭ بۇ ئالاھىدىلىكىدىن ئونۇملۇك پايدىلىنىپ كەلگەن.

شۇنى ئەسكەرتىپ ئۆتۈش كېرەككى، ئاساسىي سۆزلۈككە كىرىدىغان سۆزلەرنىڭ تۇراقلىق بولۇشى، ئومۇمىي خەلقە ئورتاق بولۇشى، سۆز ياساش ئىقتىدارىنىڭ كۈچلۈك بولۇشىدىن ئىبارەت بۇ ئۈچ خىل ئالاھىدىلىكى ئاساسىي سۆزلۈكنىڭ بىر پۈتۈنلۈككە قارىتىپ ئېيتىلغان. ئاساسىي سۆزلۈككە

كىرىدىغان سۆزلەرنىڭ ھەممىسىنىڭ يۇقىرىدىكى ئۈچ خىل ئالاھىدىلىكىنى بىرلا ۋاقىتتا ھازىرلىشى ناتايىن.

دېمەك، ئاساسىي سۆزلۈكتىكى سۆزلەر ئۆزلىرىنىڭ ئومۇمىي سۆزلۈك سىستېمىسىدىكى ئورنىدىن قارىغاندا، تۇراقلىق بولىدۇ؛ ئۇلارنىڭ قوللىنىلىش دائىرىسى جەھەتتىن قارىغاندا، ئومۇمىي خەلقە ئورتاق بولىدۇ؛ سۆزلۈكنىڭ تەرەققىيات جەريانىدىكى رولىدىن قارىغاندا، سۆز ياساش ئىقتىدارى كۈچلۈك بولىدۇ.

ئاساسىي سۆزلۈكتىكى سۆزلەرنىڭ سانى ئادەتتىكى سۆزلۈككە كىرىدىغان سۆزلەرنىڭ سانىدىن ھامان ئاز بولىدۇ.

§3. ئادەتتىكى سۆزلۈك

ئومۇمىي خەلق بىردەك چۈشىنىپ كېتەلمەيدىغان، قوللىنىلىش دائىرىسى تارراق بولغان سۆزلەرنىڭ يىغىندىسى ئادەتتىكى سۆزلۈك دەپ ئاتىلىدۇ. ئادەتتىكى سۆزلۈك تۆۋەندىكىدەك ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە:

(1) ئۆزگىرىشچان بولىدۇ. ئادەتتىكى سۆزلۈك ئۆزگىرىش ھالىتىدە تۇرىدۇ. چۈنكى، ئۇ جەمئىيەتتىكى ئۆزگىرىشلەر بىلەن بىۋاستە باغلىنىشلىق بولىدۇ. جەمئىيەتتىكى بارلىق ئۆزگىرىشلەرنى دەل ۋاقتىدا ئىپادىلەش بىلەن جەمئىيەتنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت، پەن ـ تېخنىكا، تۇرمۇش قاتارلىق ساھەلىرىنىڭ ئۆزگىرىشلىرىگە ئەگىشىپ ئۆزگىرىپ بارىدۇ.

(2) ئومۇمىي خەلقە ئورتاق بولمايدۇ. ئادەتتىكى سۆزلۈككە كىرىدىغان سۆزلەرنى ئومۇمىي خەلق بىردەك چۈشىنىپ كېتەلمەيدۇ. چۈنكى، بىرىنچىدىن، ئادەتتىكى سۆزلۈك ئۆزگىرىشچان، تۇراقسىز بولىدۇ؛ ئىككىنچىدىن، ئادەتتىكى

سۆزلۈككە كىرىدىغان سۆزلەرنى قوللىنىشتا سىنىپ، كەسىپ، رايون (دىيالېكت ـ شېۋە)، ياش ئايرىمىسى، مەدەنىيەت سەۋىيەسى قاتارلىق جەھەتلەردە پەرق بولىدۇ. شۇڭا، ئادەتتىكى سۆزلۈك ئومۇمىي خەلققە ئورتاق بولمايدۇ.

(3) سۆز ياساش ئىقتىدارى ئاجىز بولىدۇ. ئادەتتىكى سۆزلۈككە كىرىدىغان سۆزلەرنىڭ يېڭى سۆزلەرنى ياساش ئىقتىدارى ئاجىز بولىدۇ، يەنى يېڭى سۆزلەرنىڭ ياسىلىشىغا ئاساس بولالمايدۇ. بۇنىڭ ئۇنداق بولۇشىنى ئادەتتىكى سۆزلۈكنىڭ ئۆزگىرىشچان بولۇشى، ئومۇمىي خەلققە ئورتاق بولماسلىقى بەلگىلىگەن.

(4) ئادەتتىكى سۆزلۈكتىكى سۆزلەرنىڭ سانى ئاساسىي سۆزلۈكتىكى سۆزلەرنىڭ سانىدىن ھامان كۆپ بولىدۇ، تەركىبىمۇ ئىنتايىن مۇرەككەپ بولىدۇ.

ئادەتتىكى سۆزلۈككە تۆۋەندىكىدەك بىرقانچە تۈرلۈك سۆزلەر كىرىدۇ:

1. كونا سۆزلەر

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئىستېمالدىن پۈتۈنلەي قالغان ۋە ئاساسەن قالغان سۆزلەر كونا سۆزلەر دەپ ئاتىلىدۇ. بۇنداق سۆزلەرنى ئۆز خۇسۇسىيىتىگە قاراپ قەدىمكى سۆزلەر ۋە تارىخىي سۆزلەر دەپ ئىككى تۈرگە ئايرىشقا بولىدۇ.

1) قەدىمكى سۆزلەر

سۆزلۈكنىڭ تەرەققىياتى جەريانىدا، قەدىمكى دەۋرلەردە قوللىنىلغان بولسىمۇ، لېكىن ھازىرقى دەۋردە قوللىنىلمايدىغان، يەنى ھازىرقى دەۋردە پۈتۈنلەي ئىستېمالدىن قالغان سۆزلەر قەدىمكى سۆزلەر دەپ ئاتىلىدۇ. قەدىمكى سۆزلەرنىڭ ئىستېمالدىن قېلىشى ئاساسەن تۆۋەندىكى ئىككى جەھەتتە ئىپادىلىنىدۇ:

بىرى، جەمئىيەت تەرەققىياتى جەريانىدا بەزى شەيئى ۋە ھادىسىلەرنىڭ يوقىلىشىغا ئەگىشىپ شۇ شەيئى ۋە ھادىسىلەرنى ئىپادىلەيدىغان سۆزلەرمۇ ئىستېمالدىن قالىدۇ، يەنى قەدىمكى دەۋرلەردە بەزى شەيئى ۋە ھادىسىلەر ئوبيېكتىپ مەۋجۇت بولسىمۇ، لېكىن جەمئىيەتنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ ئۇ شەيئى ۋە ھادىسىلەر يوقىلىدۇ. ئۇنىڭغا مۇناسىپ ھالدا، شۇ شەيئى ۋە ھادىسىلەرنى ئىپادىلەيدىغان سۆزلەرمۇ يوقىلىدۇ. مەسىلەن، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا «ئوغۇق» دېگەن سۆز «ئۆتۈك ياكى مەسىنىڭ ئۈستىدىن كىيىدىغان تېرە پايپاق»نى، «ئوردۇتال» دېگەن سۆز «تۈك چۈشۈرۈشتە ئىشلىتىلىدىغان ھاك ئارىلاشمىسى»نى، «شۇتۇك» دېگەن سۆز «كالا ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش ھايۋانلارنىڭ مۈڭگۈزىدىن ياسالغان دۇۋە»نى، «قۇغۇش» دېگەن سۆز «ئوقنى سىلىقلاش ۋە تەكشىلەش (بىر خىل ئۆلچەمگە كەلتۈرۈش) ئەسۋابى»نى، «ھەرەمئاغىسى» دېگەن سۆز «خان ـ پادىشاھ سارايلىرىدا خوتۇن ـ قىزلارنى كۆزىتىشكە مەسئۇل ئەمەلدار»نى، «ھەرەمخانا» دېگەن سۆز «خان ـ پادىشاھلارنىڭ ۋە بەزى ئالاھىدە ھوقۇقلۇق ئەمەلدارلارنىڭ خوتۇن ـ قىزلىرى ئۇچۇن مەخسۇس ئاجرىتىلغان جاي»نى بىلدۈرگەن بولسا، ھازىرقى دەۋردە شۇ شەيئىلەرنىڭ يوقىلىشىغا ئەگىشىپ، ئۇلارنى ئىپادىلەيدىغان يۇقىرىدىكى سۆزلەرمۇ ئۇيغۇر تىلىدا ئىستېمالدىن قالغان. «ئونبېشى، يۈزبېشى، مىڭبېشى، ئەللىكبېشى» دېگەندەك سۆزلەرمۇ مۇشۇ تۈردىكى قەدىمكى سۆزلەر ھېسابلىنىدۇ.

يەنە بىرى، جەمئىيەت تەرەققىياتى جەريانىدا، بەزى شەيئى ۋە ھادىسىلەر يوقالمىغان بولسىمۇ، لېكىن شۇ شەيئى ۋە ھادىسىلەرنى ئىپادىلەيدىغان سۆزلەر تۈرلۈك سەۋەبلەر تۈپەيلى، بەزى يېڭى سۆزلەرگە ئورۇن بوشتىپ بېرىدۇ ياكى يېڭى سۆزلەر ئەسلىدىكى سۆزلەرنى قىستاپ چىقىرىدۇ. نەتىجىدە،

ئەسلىدىكى سۆزلەر ئىستېمالدىن قالىدۇ. مەسىلەن:

قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا	هازىرقى ئۇيغۇر تىلىدا
بودۇن	خەلق
بالىق	شەھەر
تېگىن	شاھزادە
ياغى	دۇشمەن
ساب	سۆز
پىچقۇچ	قايچا
قۇت	بەخت
ئۆگۈز	دەريا، ئېقىن
ساران	پىخسىق، بېخىل
ئەدگۈ	ياخشى
قابان	تەخسە
قونسولۇق	ئامبار
قوقپۇ	پاختا رەخت
بىر	جەنۇب
بۇدىك	ئۇسسۇل
بۆگۈ[1]	ئالىم، دانىشمەن
بۆگۈ[2]	دوختۇر
باقان	بويۇن، ھالقا، چەمبەر
ئەۋىر[1]	ئايلىنىش
ئەۋىر[2]	① دائىرە، ② مۇھىت
ئەۋىر[3]	ئۆرۈمەك، تەرجىمە قىلماق

قەدىمكى سۆزلەر ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى تارىخى، مەدەنىيىتى، ئۆرپ ـ ئادىتى قاتارلىق جەھەتلەرنى تەتقىق قىلىشتا ۋە قەدىمكى ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ ئەسلىي

قىياپىتىنى ئەينەن ئەكس ئەتكۈزۈشتە مۇئەييەن قىممەتكە ئىگە. ئۇلارنىڭ هازىرمۇ بەزىبىر ژانىرلاردا قوللىنىلۋاتقانلىقى بۇ نۇقتىنى ئىسپاتلاپ بېرەلەيدۇ. مەسىلەن، سەيپىدىن ئەزىزىنىڭ «سۇتۇق بۇغراخان» دېگەن تارىخىي رومانى بۇنىڭ تىپىك مىسالىدۇر.

2) تارىخىي سۆزلەر

قەدىمكى دەۋرلەردە ياكى بۇرۇن كەڭ قوللىنىلغان بولسىمۇ، لېكىن هازىرقى دەۋردە ئاساسەن ئىستېمالدىن قالغان ياكى ئىستېمالدىن قېلىشقا يۈزلەنگەن سۆزلەر تارىخىي سۆز دېيىلىدۇ. مەسىلەن:

«ئامبال، بەگ، باخشى، دوغا، مەپە، قازى، چېرىك، تۆڭچى، تىلماچ، لەشكەر، مەشقاۋۇل، ياساۋۇل، شاڭيو؛ ئوتقاش، پەيشەنبىلىك، ۋەزىر ئەزەم، يارلىق، ياساق، يارماق، يايى، يامۇل، ئايماق، رەمبال، ئاستانە، دوتەي، كىنەز، ۋاڭ، يامبۇ، پاششاپ، بارگاھ، مىراقۇل، باقاۋۇل، گۈرزە، ھىراۋۇل، كۈلاھ، دۇانبېگى، يايى، كارگەر، مۇت، رىزە، تەۋ، ۋەج، داكان، زۇلپىكەش...» دېگەندەك.

دولقۇن خاراكتېرلىك مەلۇم سىياسىي ھەرىكەت ئاياغلاشقانلىقى سەۋەبلىك ئىستېمالدىن قالغان سۆزلەرمۇ تارىخىي سۆزلەر تۈرىگە كىرىدۇ. مەسىلەن:

«ئىسيانكار، پومېشچىك، كومۇنالىشىش، كوپىراتسىيەلىشىش، باي دېھقان، گۇڭشې، قارا يىپ، چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش، كەمبەغەل دېھقان، ئېچىلىپ سايراش» دېگەندەك.

تارىخىي سۆزلەردىمۇ مۇناسىق ئىككى خىل ئەھۋال ئۇچرايدۇ.

بىرى، جەمئىيەت تەرەققىياتى جەريانىدا، بىر قىسىم شەيئى ۋە هادىسىلەرنىڭ يوقىلىشىغا ئەگىشىپ، شۇ شەيئى ياكى هادىسىنى ئىپادىلەيدىغان سۆزلەرمۇ كۆپ قوللىنىلمايدىغان

بولۇپ قالىدۇ ياكى ئايرىم ژانىرلاردىلا قوللىنىلىدىغان بولۇپ قالىدۇ. مەسىلەن، «پەيشەنبىلىك» دېگەن سۆز «دىنىي مەكتەپلەردە پەيشەنبە كۈنى بالىلار مولىلامغا ئاتاپ ئېلىپ بارىدىغان پۇل ۋە مادديي نەرسىلەر»نى، «قازى» دېگەن سۆز «شەرىئەت قانۇنى بويىچە دەۋا ئىشلىرىنى سورايدىغان ئەمەلدار»نى، «مەپە» دېگەن سۆز «مەخسۇس ئادەم چۈشۈش ئۈچۈن ياسالغان، ئات ياكى قېچىر قوشۇلىدىغان، ئۈستى يېپىق، ئىككى چاقلىق بىر خىل قاتناش قورالى»نى بىلدۈرگەن بولسا، هازىرقى ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە شۇ شەيئىلەرنىڭ يوقلىشىغا ئەگىشىپ، ئۇلارنى ئىپادىلەيدىغان يۇقىرىدىكى سۆزلەرمۇ كۆپ ئىستېمال قىلىنمايدىغان بولۇپ قالغان. ئۇلار هازىر ئۇيغۇر تىلىنىڭ يېزىق تىلى ژانىرىدىلا قوللىنىلىدۇ.

يەنە بىرى، جەمئىيەت تەرەققىياتى جەريانىدا، بەزى شەيئى ۋە هادىسىلەر يوقالمىغان بولسىمۇ، لېكىن شۇ شەيئى ۋە هادىسىلەرنى ئىپادىلەيدىغان سۆزلەرنىڭ ئورنىنى باشقا سۆزلەر ئىگىلىۋالغان، نەتىجىدە ئەسلىدىكى سۆزلەر قىستاپ چىقىرىلىپ، پەقەت يېزىق تىلىدىلا قوللىنىلىدىغان بولۇپ قالغان. مەسىلەن، «ئوتاق، ئامبال، چېرىك ياكى لەشكەر، تىلماچ ياكى تۆمچى، ئاستانە» دېگەن سۆزلەرنىڭ ئورنىنى «مەشئەل، هاكىم، ئەسكەر، تەرجىمان، پايتەخت» دېگەن سۆزلەر ئىگىلىگىنىگە ئوخشاش.

تارىخىي سۆزلەر هەرگىزمۇ «ئۆلگەن» سۆزلەر ئەمەس، شۇڭا ئۇلار تارىخىي ئەسەرلەردە، كونا جەمئىيەتنىڭ ئەسلىي قىياپىتىنى ئەينەن تەسۋىرلەشتە، مۇناسىپ چىنلىق ۋە ئۆزىگە خاس دەۋر پۇرىقى بېرىشتە ئىشلىتىلىدىغان تەڭدىشى يوق قىممەتلىك لېكسىكا بايلىقى هېسابلىنىدۇ. مۇنداقچە ئېيتقاندا، تارىخىي سۆزلەر دەۋر تۈسىنى ئىپادىلەشتە كەم بولسا بولمايدىغان تىل ماتېرىياللىرى هېسابلىنىدۇ. بۇنىڭغا

ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر ئەپەندىنىڭ «ئىز»، «ئويغانغان زېمىن» دېگەن تارىخىي رومانلىرى تىپىك مىسال بولالايدۇ.

2 . يېڭى سۆزلەر

ئىجتىمائىي ئالاقىنىڭ ئېهتىياجىغا ماسلىشىش ئۈچۈن بارلىققا كەلگەن ۋە كېلىۋاتقان، يېڭى شەيئى ۋە يېڭى هادىسىلەرنى ئىپادىلەيدىغان سۆزلەر يېڭى سۆزلەر دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن:

«ئۇنىئالىغۇ، كىرئالىغۇ، سىنئالىغۇ، توڭلاتقۇ، ياڭراتقۇ، كىملىك، يانفون، ئاققۇن، چاقىرغۇ، راكېتا، تېلېۋىزور، جەمئىيەتشۇناسلىق، ئاۋىياماتكا، ئوپتىكا، ئاكۇستىكا، ئۇنۇمشۇناسلىق. نۇسخىئالىغۇ، بەلگىشۇناسلىق، چوڭايتقۇچ، كۇچەيتكۈچ، سىنقويغۇ، لىفت، كۆمۈر تېجىگۈچ، پاتېنت، ۋاقىتشۇناسلىق، بازارشۇناسلىق، ئىشۋازلىق، ئۆتۈشمە، كۆتۈرمە كۆۋرۈك، تىڭشىغۇچ، قانال، توپا ئىتتىرىش ماشىنىسى، قېزىش ماشىنىسى، مىكرو، ماكرو، مىنىبۇس، مىكروئىسخېما، كۆزنەك، كۆرەك، ماددىچىلىق، ئەزەلىيچىلىك...» يېڭى سۆزلەر مۇنداق ئۈچ خىل يول ئارقىلىق بارلىققا كېلىدۇ:

(1) ئەسلىدە بار سۆزلەرنىڭ مەنىسىنى كېڭەيتىش ئارقىلىق بارلىققا كېلىدۇ. مەسىلەن، ئىسلاهات، ئېچىۋېتىش...

(2) ئۇيغۇر تىلىدا ئەسلىدىن بار بولغان ماتېريالىلار ئاساسىدا يېڭى سۆزلەر بارلىققا كېلىدۇ. مەسىلەن، بەلگىشۇناسلىق، ئۇنىئالىغۇ، ئۆتۈشمە...

(3) سۆز قوبۇل قىلىش ئارقىلىق يېڭى سۆزلەر بارلىققا كېلىدۇ.

يېڭى سۆزلەرنىڭ بىر قىسمى كۆپ قوللىنىلىش، كەڭ ئومۇملىشىش نەتىجىسىدە، ئاساسىي سۆزلۈكتىن ئورۇن ئېلىپ

قېلىشمۇ مۇمكىن .

3 . كەسپىي سۆزلەر

كەسپىي سۆزلەر دېگىنىمىز، تۇرلۇك كەسىپ ۋە تۇرلۇك ساھەدىكىلەرنىڭ ئۆز كەسپىلىرى دائىرىسىدە قوللىنىلىدىغان سۆز ـ ئاتالغۇلارنى كۆرسىتىدۇ. بۇ يەردىكى كەسىپ كەڭ مەنىدىكى سۆز بولۇپ، ئۇ ھەم ھازىرقى دەۋردىكى تۇرلۇك پەنلەرنى، ھەم ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ تۇرلۇك ئەنئەنىۋى قول ھۈنەرۋەنچىلىك كەسىپلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مەسىلەن، ماتېماتىكا، بىيولوگىيە، تىلشۇناسلىق، قانۇنشۇناسلىق، كىگىزچىلىك، ناۋايچىلىق، تۇگمەنچىلىك، جۇۋازچىلىق... دېگەنلەرگە ئوخشاش.

ئۇيغۇر تىلىدىكى كەسپىي سۆزلەرنى ئومۇملاشتۇرۇپ، پەن ـ تېخنىكا ئاتالغۇلىرى، قول ھۈنەرۋەنچىلىك ئاتالغۇلىرى ۋە دىنىي ئاتالغۇلار دېگەندەك تۇرلەرگە بۆلۈشكە بولىدۇ.

1) پەن ـ تېخنىكا ئاتالغۇلىرى

ھەرقايسى پەنلەرگە خاس ئۇقۇملارنى ئىپادىلەيدىغان سۆزلەر پەن ـ تېخنىكا ئاتالغۇلىرى كاتېگورىيەسىگە كىرىدۇ. مەسىلەن:

△ ماتېماتىكىغا ئائىت سۆزلەر:

قوشۇش، ئېلىش، كۆپەيتىش، بۆلۈش، كەسىر، مىنۇس، پلۇس، رادىكال، ئۇچ بۇلۇڭ، ئالگىبرا، تىك بۇلۇڭ، يىلتىز، يىلتىزدىن چىقىرىش، كىۋادرات، پارالىلل تۆت تەرەپلىك، رومبا، بۆلۈنگۈچى، قوشۇلغۇچى، تىك بۇلۇڭلۇق ئۈچ بۇلۇڭ، مەنپىي سان، مۇسبەت سان، ئېلىنغۇچى، كۆپەيتكۈچى...

△ ئەدەبىياتقا ئائىت سۆزلەر:

بەدىئىيلىك، پېرسوناژ، باش تېما، ماۋزۇ، لىرىكا، قوشاق، بايان، تەسۋىر، نەسر، تۇراق، ۋەزىن، قاپىيە، رومان، ھېكايە،

پوۋېست، شېئىر، ئابزاس، ئاپتور، ئەپسانە، رىۋايەت ...

△ تىلشۇناسلىققا ئائىت سۆزلەر:

فونېما، مورفېما، سۆز، جۈملە، قوشۇمچە، بوغۇم، فونېتىكا، ئىنتوناتسىيە، گىراماتىكا، لېكسىكا، مورفولوگىيە، ئىسىم، سۈپەت، مىقدار سۆز، باغلىغۇچى، يۆكلىمە، سوزۇق تاۋۇش، ئۈزۈك تاۋۇش، فىرازىيولوگىيە، ئىدىيوم، تۈس مەنە، كۆچمە مەنە، راي كاتېگورىيەسى، قوشما جۈملە...

△ پەلسەپىگە ئائىت سۆزلەر:

دىيالېكتىكا، مېتافىزىكا، ماددا، ئاڭ، ماكان، زامان، كاتېگورىيە، ئەقىدىچىلىك، بىر مەنبەچىلىك، تەجرىبىچىلىك، ھېسسىي بىلىش، ئىلاھسىزلىق، ئەقلىي بىلىش، ئىنكارچىلىق، كېلىشتۈرمىچىلىك، ئىنسانپەرۋەرلىك، ھۆكۈمەتسىزلىك ....

△ فىزىكىغا ئائىت سۆزلەر:

ماگنىت، ماگنىتلاشماق، ۋات، ۋار، ۋاتمېتىر، ۋولت ـ ئامپېر، ۋولت، ۋامبېر، ۋېكتور، ئېرىش نۇقتىسى، ئېغىرلىق مەركىزى، ئېغىرلىق كۈچى، ئېقىش بۇلۇڭى، ئېقىشچانلىق، ئېقىم تېزلىكى، ئېكرات، ئېلاستىك جىسىم، ماددا دولقۇنى، ئېلېكتىر، ئامپېرمېتىر، ئېلېكتىر ئېقىمى....

△ خىمىيەگە ئائىت سۆزلەر:

ئوكسىدلاش، رېئاكسىيەلەشتۈرۈش، تەڭلىمە، ئېچىتقۇ، ئېرىتمە، ئېرىش، ئېرىشچانلىق، كاتالىزاتور، ئوكسىگېن، ۋودورود، ۋولفرام، ئېتېن، ئېتىل، ئېچىتىلغان ئوغۇت، ئېغىر سۇ، ئېغىر مېتال، مانگان، ۋىنىلون، ئازوت، كاربون....

△ تېببابەتچىلىككە ئائىت سۆزلەر:

ۋاكسىنا، ۋابا، ۋىراچ، يالۇغلىنىش، يالۇغ، ئېغىز يالۇغى، ماخاۋ كېسەللىكى، تومۇر تۇتۇش، دىياگنوز قويۇش، قۇرۇق ئىسسىق، زۇكام، قان بېسىمى، يۇرەك سانجىش،

ئاقكېسەل، ئاق قان دانچىسى....

△ بىيولوگىيەگە ئائىت سۆزلەر:

ئېكولوگىيە، ئېكولوگىيەلىك تەڭپۇڭلۇق، ئىرسىي، ئىرسىي قابىلىيەت، ئىرسىي ماددا، ئىرسىي ئامىل، ئىرسىيەتچانلىق، ئىرسىيەتشۇناس، مەزى بېزى، ھۈجەيرە، تۆرەلمە، باكتېرىيە ئۆستۈرۈش، جانلىقلار، ئومۇرتقىلىق ھايۋان، ئۆمىلىگۈچى ھايۋان، تەبىئىي تاللىنىش...

△ قانۇنشۇناسلىققا ئائىت سۆزلەر:

پۈقرا، ئاساسىي قانۇن، قانۇنشۇناس، جىنايەتچى، ئاقلىغۇچى، قارىلىغۇچى، سوت، سوتچى، سوتخانا، ئوچۇق سوت، سوتلىماق، ھۆكۈمنامە، ھۆكۈم ئېلان قىلماق، دەۋاگەر، ئادۋوكات، گۇماندار، كېسىم، سوت تەۋەلىكى، سوت كوللېگىيەسى، سوت مەھكىمىسى، ئۆلۈم جازاسى، مۇددەتسىز قاماق جازاسى...

△ دېھقانچىلىققا ئائىت سۆزلەر:

دان سۈيى، گەجگە سۈيى، كانجىلاش، قوش، ساپان، سېيالكا، سۆرەم، ئارا، كەتمەن، ئورغاق، ئورۇق، ئورۇقلۇق، ئورۇق سېلىش، خامان، خامان تېپىش، خامان سورۇش، چەشلەش، كۈزگى بۇغداي، يازغى بۇغداي، كۆممىقوناق، زىغىر، قىچا، تېرىق، شال، ئاختارما، سۆرەم سېلىش، ئوغۇتلاش، توپا يۆلەش، توپلاش، يەر ئاغدۇرۇش...

2) قول ھۈنەرۋەنچىلىك ئاتالغۇلىرى

ئۇيغۇرلاردا كىگىز چىلىك، ناۋايچىلىق، تۇگمەنچىلىك، كۆنچىلىك، جۇۋازچىلىق، بىناكارلىق، تىككۈچىلىك، موزدۇزلۇق، دوپپىچىلىق، بوياقچىلىق، زەرگەرلىك، مىسكەرلىك، تۆمۇرچىلىك، ياغاچچىلىق قاتارلىق قول ھۈنەرۋەنچىلىك كەسپى خېلى تەرەققىي قىلغان؛ پىچاقچىلىق، كەشتىچىلىك، گىلەمچىلىك قاتارلىق داڭلىق قول ھۈنەر

ماھارىتىنى ئەجدادتىن ـ ئەۋلادقا مىراس قالدۇرۇش ھېلىمۇ مۇئەييەن دائىرىدە ساقلانماقتا، بىرنەچچە ئەۋلادتىن بۇيان مەلۇم بىر خىل ھۈنەر بىلەن شۇغۇللىنىپ كېلىۋاتقان ئادەملەرنى ھەر يەردە ئۇچرىتىش مۇمكىن. مۇشۇ سەۋەبتىن، قول ھۈنەرۋەنچىلىككە ئائىت سۆزلەر كەسپىي ئاتالغۇلار ئىچىدە خېلى سالماقنى ئىگىلەيدۇ. ئۇنىڭ ۋەسىلىشتۇرۇشقا ئاسان بولسۇن ئۈچۈن، ئۇيغۇر تىلىدىكى قول ھۈنەرۋەنچىلىك ئاتالغۇلىرىنى ئۆز تۈرلىرى بويىچە ئايرىم كۆرسىتىشكىمۇ بولىدۇ. مەسىلەن:

△ دوپپىچىلىققا ئائىت سۆزلەر:

تەپچۇش، پىلتا بېرىش، كۆكلەش، قوندۇرۇش، چۆچۈرە بادام دوپپا، بادام دوپپا، چىمەن دوپپا، گىلەم دوپپا، چېكەن دوپپا، جىيەك تۇتۇش، سەرپۇش تۇماق، سالۋار تۇماق، ئاق تۇماق، تۇلكە تۇماق، كەمچەت تۇماق، بابۇرقۇلاقچا، شەپكە، كەپكە شەپكە، دوپپا، قۇلاقچا...

△ موزدۇزلۇققا ئائىت سۆزلەر:

روپچىك، باشلىق، ئاپقۇت، سىرەج، موم، شاۋرۇن، كۇۋا، كۇسا (كۇرسى)، بىگىز، بۇرەندە، دەرەپشە، ئەرەنچە ئۆتۈك، بالا ئۆتۈك، ھاۋا بېرىش، كارۋان ئۆتۈكى، مەسە، سەندەل، شىبلىت، قونچلۇق بەتىنكە، بېچىلىق، پاشنا، پاشنا سوزۇش...

△ تامچىلىققا ئائىت سۆزلەر:

چۆپگەز، ئەندۇۋا، ۋادو، مەرەپ، مورا، بالا بېشى، ناۋا، تەكچە، ۋاسا جۇپ، ۋاسا دەمىيان، خىش قويۇش، تام قوپۇرۇش، ئەنجان تام، ھاۋادان، ئۆي يېپىش، ئۆي ئېچىش، قارا سۇۋاق، سىلىق سۇۋاق...

△ تۆمۈرچىلىككە ئائىت سۆزلەر:

كۆرۈك بېسىش، تاۋلاش، سۇغىرىش، سەندەل، بازغان، بولقا، قىسقۇچ، قەلەم، قەلەم قىسقۇچ، چاتما بولقا، چاسا بولقا،

كۇرەك، ئەسۋاب قاقتۇرۇش، ئۇلتىش، بولقىلاش، بازغانلاش، بىس، تىغ، پىچاق، ئۇستىرا، تاقا...

△ تەككۇچىلىككە دائىر سۆزلەر:

پەشمەت، تونچە، يەكتەك، ئويماق، موكا، چۈشەك، قېلىپ، كەمزۇل، پالشوپكا، جىلىتكە، پىلاتى، كۆكرەك پۇرمە، بەل پۇرمە، يوپكا، كوپتا، قاتلاق يوپكا، كۇلۇچ يوپكا، بۆرەك ياقا، پەۋاز، پۇچاق...

△ ياغاچچىلىققا دائىر سۆزلەر:

ھەرە، ئىسكىنە، ئۇچكە، رەندە، رەندىلەش، قارا چېكىش، ياغاچ چېپىش، چوت، كەكە، قول ھەربىسى، جادىھەرە، چاپاچ قىلىش، ھەربىلەش، ياغاچ چىقىرىش، شىنا قېقىش، پۇزەك، ھەرە تارتىش...

ئۇيغۇر تىلىدىكى قول ھۈنەرۋەنچىلىك ئاتالغۇلىرى ئۆزىنىڭ ئوبرازچانلىقى، ئىخچاملىقى ۋە چۈشىنىشلىكلىكى بىلەن ئۇيغۇر جانلىق تىلغا ھەتتا ئەدەبىي تىلغا تەسىر كۆرسىتىپ، ئۇيغۇر تىلى سۆزلۈكىنى بېيىتىش رولىنى ئويناپ كەلدى. مەسىلەن، «كاسىپ ئۆزىگە چىقىنالماپتۇ»، «قويىنى قاسساپ سويسۇن»، «موزدۇز يالاڭ ئاياغ، باپكار ئىشتانسىز»، «ئالتۇننىڭ قەدرىنى زەرگەر بىلەر»، «يەتتە ئۆلچەپ، بىر كەس» دېگەندەك ماقاللار قول ھۈنەرۋەنلەر تىلىدىن ئومۇمىي خەلق تىلىغا كىرگەن ماقاللار ھېسابلىنىدۇ.

3) دىنىي ئاتالغۇلار

ئۇيغۇر تىلىنىڭ سۆزلۈكىدە مەخسۇس دىنىي زاتلار ۋە ئىخلاسمەن مۇسۇلمانلار ئارىسىدا قوللىنىلىدىغان، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر زىيالىيلىرى، خۇسۇسەن ياشلارغا ئانچە چۈشىنىشلىك بولمىغان بىر بۆلەك سۆزلەر بار. بۇ خىل سۆزلەر ئاۋام خەلق ئاممىسى ئارىسىدا كەڭ ئاممىۋى ئاساسقا ئىگە. چۈنكى، ئانچە - مۇنچە مەسچىتكە بارىدىغان، جۈمە

نامىزى ياكى ھېيت نامىزىغا ئىشتىراك قىلىدىغانلىكى ئادەمنىڭ قۇلىقىغا ئىمام (نامازدا جامائەتنىڭ ئالدىدا تۇرۇپ نامازنى باشقۇرغۇچى، ئۇلارنى ئۆزىگە ئىقتىدا قىلدۇرغۇچى دىنىي شەخس)نىڭ ئەمرىمەرۇپى (دىنىي تەشۋىقاتى، پەند - نەسىھەتى)، ۋائىزنىڭ ۋەزى (دىنىي مەزمۇندا تەربىيە قىلغۇچىنىڭ تەربىيەسى، پەند - نەسىھەتى)، خاتىپنىڭ خۇتبىسى (نۇتۇقچىنىڭ نۇتقى) ئارقىلىق نۇرغۇنلىغان دىنىي ئاتالغۇلار چۈشىدۇ. ئېتىقاد تۈپەيلى كىشىلەر بۇ خىل سۆز - ئاتالغۇلارنى بەكمۇ ئەتىۋارلايدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، ئىسلامىيەت چۈشەنچىسى بويىچە دۇنيانىڭ بارلىققا كېلىشى، ئىنسانلارنىڭ پەيدا بولۇشى بايان قىلىنىدىغان قەدىمىي چۆچەكلەر، قىسسەلەردە، تەبىئىي ھالدا ئىسلام دىنىغا خاس سۆز - ئاتالغۇلار ناھايىتى كۆپ، بۇ خىلدىكى سۆزلەرنى ئاۋام خەلق خاس سورۇنلاردا كۆپ ئىشلىتىدۇ.

دىنىي ئاتالغۇلارنى ئۆز نۆۋىتىدە تۆۋەندىكىدەك بىرقانچە تۈرگە بۆلۈشكىمۇ بولىدۇ:

ئىسلام ئەقىدىسى بويىچە ئالەم ۋە ئادەم چۈشەندۈرۈلىدىغان سۆزلەر:

باقىي ئالەم، پانىي دۇنيا، جەننەت، دوزاخ، ناسارا، ئابىھايات، ئابىكەۋسەر، پىلسىرات، بەندە، بەندىچىلىك، تەجۋىد، قىيامەت، مەھشەر، مەھشەرگاھ، ئەجەل، ئەلمىساق، مۆمىن، كۇپپار، پاسىق، مۇشرىك، جەھەننەم...

ئىبادەت ۋە زىيارەتكە دائىر سۆزلەر:

ئىمان، ئىمان ئېيتماق، سەجدە قىلماق، مەسچىت، رۇكۇغا بېرىش، قۇلاق قېقىش، غۇسۇل قىلىش، ئىستىنجا قىلىش، بويىنى سۇغا سېلىش، تاھارەت ئېلىش، ھەج قىلىش، ھاجى، بەيتۇللا، بەيتۇلھەرەم، ھەرەم، ھەرەم ئېيىي، زاراتگاھ، زاراتگاھلىق، ھەج پەرزى، خانىقا، كەبەتۇللا...

△ ئۆرپ ـ ئادەتكە دائىر سۆزلەر:

زاكات بەرمەك، ئۆشرە بەرمەك، سەدىقە بەرمەك، روزا تۇتماق، پەتە ئوقۇماق، تۇنمەك، ناماز ئوقۇماق، تۇپراق بېشىغا بارماق، خەتمىقۇرئان قىلماق، نەزىر قىلماق، مەۋلۇت ئوقۇماق...

ئۇيغۇر تىلىدىكى دىنىي ئاتالغۇلار ئۇزاق ئەسىرلىك ئىستېمال ئەمەلىيىتىدە، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىن (يەنى چۆچەك، ئەپسانە، دىنىي رىۋايەتلەر ئارقىلىق) يازما ئەدەبىياتقا ئۆتۈش، يازما ئەدەبىياتتىن ئۆلچەملىك ئەدەبىي تىلغا تەسىر قىلىش ۋە ئۆزلىشىشتەك جەريانلارنى باشتىن كەچۈرگەن. دىنىي ئاتالغۇلار هازىرقى دەۋردىمۇ مۇئەييەن ئاممىۋى ئاساسقا ئىگە. شۇڭا، ئۇلارنى توپلاش، رەتلەش ۋە ئىزاهلاش مۇهىم ئەهمىيەتكە ئىگە.

4 . دىيالېكت ـ شېۋە سۆزلىرى

هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى مەركىزىي دىيالېكت، خوتەن دىيالېكتى ۋە لوپنۇر دىيالېكتى دەپ ئۈچ دىيالېكتقا بۆلۈنىدۇ. بۇ دىيالېكتلار يەنە ئۆز ئىچىدىن بەزىبىر شېۋىلەرگە بۆلۈنىدۇ. هازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى ئىلى، تۇرپان، قەشقەرنى يادرو قىلغان مەركىزىي دىيالېكت ئاساسىدا شەكىللەنگەن.

دىيالېكت ـ شېۋە سۆزلىرى دېگىنىمىز مەلۇم بىر دىيالېكت ياكى شېۋە رايونى دائىرىسىدىلا قوللىنىلىدىغان سۆزلەرنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	خوتەن دىيالېكتىدا
ئىت	سەگ
ئەقىلسىز	دېۋەك

ياغاچچى	خارەت
ئەستايىدىل	زىرىپ
كارىۋات	كاتۇ (كات)
مۇنچا	سېۋەپخانا
پاقا	قۇمچاق
جۇۋازنىڭ كالا سۆرەيدىغان ئاچا	
ياغچى	قايچا
چوكان	سېكىلەك
سۇپا	سۆككە
پۇتنىڭ سوڭى	سونجاق
بوز يەر	مەرئا
ياڭيۇ	مەككىچامغۇرى
پېلەك	پېلىز
دورىپورۇش	هەتتار
ۋەج، بىسات، مال ـ دۇنيا	هەقۇۋ
ئىناق، ئىتتىپاق	هەمكام
ئىتتىۋاز	ئىتاچى
خاپا بولماق	ئىچ پۇشماق
پاكار	ۋاخان

ئەدەبىي تىلدا:	لوپنۇر دىيالېكتىدا
بېلىق تورى	گۆلمۆ
ئېچكەك	ساقاق
بۆرە	قاراشقۇ
كىرپە	جارا
بىخ	سونۇن
دولقۇن	چايقاق
قۇلاقچا	چاپپۇش

بەدەن تۈزۈلۈشى، قامەت	جوسۇن
ماختىنىلىدىغان، مەدھىيەلىنىدىغان	تىل تاتىق
كۆسەي	توقشورغۇچ
سۇ بار كېچىك	بالچىق
چېكەتكە	سېنگىگۈچ
ئاپتاپپەرەس	كۈنچېچەك
قەبرە	ماقات
نەسىھەت	ناسات
ئوتۇنخانا	ئوتۇنئۆي

مەركىزىي دىيالېكتقا خاس سۆزلەر

ئەدەبىي تىلدا:	تۈرپان شېۋىسىدە:
چېلىشچى	زور
كۆڭلەك (ئەرلەرنىڭ)	چامچا
ئۇجمە	جۇجەم
ئاچا، ھەدە	ئايلا
سۇدان	كۆكۈر
خۇدىنى بىلمەسلىك	گاراق
ھەددىدىن ئارتۇق چارچىماق	مۇقىدىماق
مىجەز، ساقلىق	ھايلى
شۇڭلاشقا، شۇڭا	ئاڭۇاچۇن
غوجىدار	بارتۇ

ئەدەبىي تىلدا:	قۇمۇل شېۋىسىدە:
شۇڭلاشقا	ئاڭۇاشقا
تاغار	سۇمال

سۇپۇرگە	يامداق
ئېزىتقۇ	ئالژۇن
ئولاش - چولاش	قىقۇ - ماچۇ
ھۇرۇن، يالقاۋ	بىيلەن
تېپىز	تاخسا
چېلەك	تىنتا
چىداملىق، پۇختا؛ سەۋرچان	چىڭكىرىش
تىك يار	گىلاك

ئەدەبىي تىلدا:	ئىلى شېۋىسىدە:
قازانىيۇغۇچ	ئاغىچا
دۆت، ھاڭۇاقتى	پاڭقۇش
تارقاق، چېچىلاڭغۇ	پىتىراڭغۇ
ئېزىلەڭگۇ	پىسىر
ئەپچىل	جىۋجىل
كۇلۇمسىرىمەك	جىلمايماق
يېڭى قاتقان نېپىز مۇز	چىرىمدان
چىگىچىلەشمەك، چىرماشماق	چىگىلەنمەك
ئۆزلىشىپ قالماق	بېغىر باسماق
گەپ تالاشماق، گەپ تەرگەشمەك	كۆكسىمەك

ئەدەبىي تىلدا:	قەشقەر شېۋىسىدە:
خېنىم، خانىم	ئاغىچا
تاياق، توقماق	تاراڭگا
تۆت كوچا ئېغىزى	چارسۇ
ئازراق، بىرئاز	پىشكى
دۆڭە	پوزنەك
يۇمىلاق	پوملاق

قاتتىق ئىسسىق	پىژغىرىم
بۇيرۇقچىلىق	جورۇقچىلىق
ھالسىرىماق	توسىرىماق
بىر دەم، كىچىككىنە	ئەندەك

ۋە باشقىلار.

دىيالېكت ـ شېۋە سۆزلىرىنى ئۆز ئالاھىدىلىكلىرىگە قاراپ تۆۋەندىكىدەك بىرقانچە تۈرگە ئايرىشقا بولىدۇ:

(1) ئەدەبىي تىلدا مۇتلەق قوللىنىلمايدىغان سۆزلەر. مەسىلەن، لوپنۇر دىيالېكتىدىكى «ئايلۇ (قارانچۇق)، ئىككىلىك (زىرە، ھالقا)، قاراشقۇ (بۆرە)، لاڭقا (ياغاچ توسما)، ئاغالا ـ (ھۆرمەتلە ـ، ئەتىۋارلا ـ)، ئارغا (ئويۇنچۇق، ئاۋۇنچۇق)» دېگەندەك سۆزلەر؛ خوتەن دىيالېكتىدىكى «ئادارگۇل (شەپەقگۈل)، كاڭكا (چوڭ سېۋەت)، قاۋۇن (مالنىڭ دوۋسۇنى)، ئۇدۇك (كۆيۈك، ئىشق ـ مۇھەببەت)، قۇز (تەسكەي) دېگەندەك سۆزلەر؛ مەركىزىي دىيالېكتىنىڭ ئىلى شېۋىسىدىكى «ئاپىچىرماق (كىرىشىپ كەتمەك)، جۇسۇنلىماق (تەقى ـ تۇرقىغا زەن قويماق)، چەلگىنىش (ماي باغلاش) دېگەندەك سۆزلەر؛ قۇمۇل شېۋىسىدىكى «ئالاڭلىق (پاراكەندىچىلىك)، بۆكمەسلىك (تەسلىم بولماسلىق)، جورۇنقاي (شەجەرە، نەسەبنامە)، جولو (تىزگىن)، بۇلتۇلماق (باھانە كۆرسىتىش)، چۇچۇلماق (يېشىنمەك، كىيىم سالماق)» دېگەندەك سۆزلەر مانا مۇشۇ تۈردىكى سۆزلەر ھېسابلىنىدۇ.

(2) فونېتىكىلىق قۇرۇلمىسى ئەدەبىي تىلدىكى بىلەن ئوخشاش بولسىمۇ، بىلدۈرىدىغان مەنىسى ئوخشىمايدىغان سۆزلەر. مەسىلەن، «چۈشىن، سوقا، ئۇدۇم، چوڭ دادا» دېگەن سۆزلەرنى ئالساق، بۇ سۆزلەرنىڭ فونېتىكىلىق شەكلى ئەدەبىي تىلدىكى بىلەن ئوخشاش بولسىمۇ، لېكىن ھەرقايسى شېۋىلەردە ئوخشىمىغان مەنىلەردە قوللىنىلىدۇ. ئالايلۇق، «چۈشىن» دېگەن

سۆز لوپنۇردا «پاشا»نى بىلدۈرىدۇ. ئۇلار چۈشىنى «قارا سىڭەك» دەيدۇ. «سوقا» دېگەن سۆز قۇمۇلدا «چاي ئىچىدىغان كۇرۇشكا»نى بىلدۈرسە، ئەدەبىي تىلدا ياكى «بەك يۇمىلاقمۇ، ئۇزۇنمۇ ئەمەس، تۇخۇم شەكلىدىكى (مەسىلەن، سوقا باش، سوقا چىلان)» دېگەن مەنىنى ياكى «سۇ، قول، پۇت ياكى توك ئارقىلىق ھەرىكەتلەندۈرۈلۈپ، شالىنى ئاقلايدىغان ھاۋانچا شەكىللىك قۇرۇلما»نى ۋە ياكى «يەر ئاغدۇرۇش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان بىر خىل دېھقانچىلىق سايمىنى، يەنى ساپان»نى بىلدۈرىدۇ. «ئۇدۇم» سۆزى قۇمۇلدا «بىر ەر ئىشنى يامان تەرەپكە بۇراش ياكى يامانلىقنى تىلەش»نى بىلدۈرسە، ئەدەبىي تىلدا «ئىرسىيەت، ئادەت» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. «چوڭ دادا» دېگەن سۆز غۇلجا، قۇمۇللاردا «دادىسىنىڭ ئاكىسى»نى بىلدۈرسە، ئەدەبىي تىلدا «دادىسىنىڭ دادىسى»نى بىلدۈرىدۇ ۋە باشقىلار.

(3) مەنىسى ئەدەبىي تىلدىكى بىلەن ئوخشاش بولسىمۇ، فونېتىكىلىق شەكلى جەھەتتىن قىسمەن پەرقلىنىدىغان سۆزلەر. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا:	شېۋىلەردە:
ئوجمە	جۇجەم
تاۋار	تاگا، توگا
ۋەسىيەت	گۆسىيەت
سوپۇن	سوگۇن
ئۆتۈك	ئۆتەك
تىرەك	دىيەك
قارا ـ	قايلا ـ، قالا ـ
يانچۇق	ياچۇق
بېلىق	بالىق

روجەك	ئورۇجەك
يىلتىز	ئىلتىز
ئېۋەن	ئەۋەن، ئۆگەن
تۆۋرۈك	تۈۋلۈك، تۈپلۈك، تۈۋەك
كۆدە	كۆرتە
كىرمەك	چىمەك

(4) سۆز يىلتىزى بىلەن سۆزنىڭ ئومۇمىي مەنىسى ئەدەبىي تىلدىكى بىلەن ئوخشىشىدىغان، ئەمما ياسىغۇچى قوشۇمچىلىرى ئوخشىمايدىغان سۆزلەر. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە
ئوتالغۇ	ئوتاق
شامالدۇرغۇچ	شامالچا
ئىتتاۋاز	ئىتاچى
شالداما	شالدۇرۇق
ئوتۇنخانا	ئوتۇنئۆي
ئاتخانا	ئاتقوتان

(5) مەنە دائىرىسىنىڭ كەڭ ـ تارلىقى جەھەتتىن پەرقلىنىدىغان سۆزلەر. مەسىلەن، «ئايماق» دېگەن سۆز ئەدەبىي تىلدا «ۋىلايەت، ئوبلاست، قەبىلە» دېگەن مەنىلەردە قوللىنىلسا، كەلپىن، يېڭىسار قاتارلىق جايلاردا «مەھەللە» مەنىسىدە قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن، كۆجۇم ئايماق — ئادەم زىچ جايلاشقان مەھەللە... ۋە باشقىلار.

ئۇيغۇر تىلى دىيالېكتلىرى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ پۈتمەس ـ تۈگىمەس بۇلىقى. چۈنكى، ئەدەبىي تىل ھەرقايسى دىيالېكت ۋە شېۋىلەردىن ھاياتىي كۈچكە ئىگە سۆزلەرنى قوبۇل قىلىپ ئۆز تەركىبىنى ئۆزلۈكسىز بېيىتىپ تۇرىدۇ. مەسىلەن،

«ئاق ئوغۇت، تاڭسۇق، قوپارغۇ، ئەلياتقۇ، جوسۇن» دېگەنگە ئوخشاش تەدرىجىي ھالدا ئەدەبىي تىلىمىزدا ئومۇميۈزلۈك قوللىنىلىۋاتقان سۆزلەر ئەسلىدە دىيالېكت ـ شېۋە سۆزلىرى ئىدى.

ئۇيغۇر تىلىنىڭ دىيالېكت ـ شېۋىلىرىنى ياخشى ئۆگىنىش ۋە ئۇنى ئەستايىدىل تەتقىق قىلىش ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنى تېخىمۇ روناق تاپتۇرۇشتا ئەمەلىي قىممەتكە ۋە تولىمۇ مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە .

5. كىرمە سۆزلەر

دۇنيادا باشقا تىللاردىن سۆز ـ ئاتالغۇ قوبۇل قىلمىغان مۇتلەق ساپ تىل مەۋجۇت ئەمەس، چۈنكى بىر يەر شارىدا ياشاۋاتقان مىللەتلەرنىڭ بىر ـ بىرى بىلەن ئالاقىلەشمەسلىكى، ئۆزئارا باردى ـ كەلدى قىلماسلىقى مۇمكىن ئەمەس. ھالبۇكى، بۇ خىل باردى ـ كەلدى ۋە بۇ خىل ئالاقىلەرنىڭ شۇ مىللەتلەرنىڭ تىلىدا مۇئەييەن ئىز ـ بەلگىلەرنى قالدۇرۇپ كېتىشى تەبىئىي ئەھۋال. تىلدىكى بۇ خىل ئىز ـ بەلگىلەر ئەمەلىيەتتە ھەرقايسى تىللاردىكى باشقا تىللاردىن قوبۇل قىلىنغان سۆز ـ ئاتالغۇلاردۇر.

دېمەك، مەلۇم بىر تىلغا باشقا تىللاردىن كىرىپ ئۆزلەشكەن (ياكى قوبۇل قىلىنغان) سۆزلەر شۇ تىلغا نىسبەتەن كىرمە سۆزلەر دەپ ئاتىلىدۇ. تىل تەرەققىياتى جەريانىدا، بىر ـ بىرىدىن سۆز قوبۇل قىلىش بىر خىل نورمال ھادىسە ھېسابلىنىدۇ.

ئۇيغۇرلار ياشاپ كېلىۋاتقان رايونىنىڭ ئاسىيا بىلەن ياۋروپانى تۇتاشتۇرۇپ تۇرىدىغان چوڭ قاتناش تۇگۇنى بولۇشتەك ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكى تۈپەيلىدىن، تارىختىن بۇيان دۇنيادىكى تۈرلۈك مىللەتلەر بىلەن مۇناسىۋەتتە بولغان.

شۇ سەۋەبتىن، دۇنيادىكى تۈرلۈك تىللاردىن، مەسىلەن، خەنزۇ - زاڭزۇ تىللىرى سىستېمىسىغا تەئەللۇق بولغان خەنزۇ تىلىدىن، سام - هام تىللىرى سىستېمىسىغا تەۋە بولغان ئەرەب تىلىدىن، ھىندى - ياۋروپا تىللىرى سىستېمىسىغا مەنسۇپ بولغان سانسكرىت تىلى، پارس تىلى، رۇس تىلى ۋە رۇس تىلى ئارقىلىق ياۋروپادىكى باشقا تىللاردىن ئۆز تىلىنىڭ سۆزلۈكىگە نۇرغۇنلىغان سۆزلەرنى قوبۇل قىلغان. تۆۋەندە بىز كىرمە سۆزلەر ئىچىدە ئەرەب تىلى، پارس تىلى، خەنزۇ تىلى، رۇس تىلى ۋە رۇس تىلى ئارقىلىق باشقا ياۋروپا تىللىرىدىن كىرگەن سۆزلەر ئۇستىدە قىسقىچە توختىلىپ ئۆتىمىز.

1) ئەرەب تىلىدىن كىرگەن سۆزلەر

ئۇيغۇر تىلىدىكى كىرمە سۆزلەر ئىچىدە ئەرەب تىلىدىن كىرگەن سۆزلەرنىڭ نىسبىتى مۇتلەق ئۇستۇنلۇكنى ئىگىلەيدۇ. بۇ تېگى - تەكتىدىن ئېيتقاندا، ئۇيغۇرلارنىڭ دىنىي ئېتىقادى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك.

مەلۇمكى، تۈركىي تىللىق خەلقلەر، جۈملىدىن ئۇيغۇر خەلقى ياشىغان رايونلارغا ئىسلام دىنى كىرگەندىن كېيىن، ئاساسلىق مائارىپ ئىشلىرى ئاساسەن ئەرەب تىلى بىلەن ئېلىپ بېرىلدى. جەمئىيەتتە ئەرەبچە ئوقۇپ پۈتكۈزگەن زىيالىيلار تەدرىجىي كۆپەيدى، ئىلمىي ۋە ئەدەبىي ئەسەرلەر ئەرەب تىلىدا يېزىلسا، بەكرەك ئەتىۋارلىنىدىغان بولدى. مەسچىت - مەدرىسەلەردە داۋاملىق سۆزلىنىپ تۇرىدىغان دىنىي ئەمرىمەرۇپلار ئېتىقاد يۇزىسىدىن كىشىلەرنىڭ ئېڭىغا سىڭسە، مەزكۇر ئەمرىمەرۇپلار ئىپادىلىگەن سۆز - ئاتالغۇلار ئۆگىنىش، ئۆزلەشتۈرۈش تەقەززاسىدىن كىشىلەرنىڭ تىلىغا سىڭىشكە باشلىدى. مانا مۇشۇنداق ئەھۋال ئاستىدا، ئۇيغۇر تىلىدا ئىسلام دىنى ۋە ئىسلام مەدەنىيىتىگە ئائىت يېڭى ئۇقۇملار ئەرەبچە سۆزلەر بىلەن ئىپادىلىنىدىغان بولدى. خۇددى

ئۆز زامانىسىدا لاتىن تىلى پۈتكۈل ياۋروپاغا ئورتاق تىل بولغىنىدەك، ئەرەب تىلى مۇسۇلمان شەرق ئەللىرى ئۈچۈن بىرقانچە ئەسىرگىچە خەلقئارالىق پەننىي تىل بولۇپ خىزمەت قىلغانىدى. مۇشۇنداق شارائىتتا، يېڭى ئۇقۇم، يېڭى چۈشەنچىلەرنى ئىپادىلەيدىغان سۆز - ئاتالغۇلار ئەرەبچىدىن قوبۇل قىلىنىش بىلەنلا قالماستىن، بەلكى ئۇلار ئۇيغۇر تىلىدا ئەسلىدىن بار بولغان سۆزلەر بىلەن پاراللېل قوللىنىدىغان بولدى، ھەتتا ئۇيغۇر تىلىدا ئەسلىدىن بار بولغان سۆزلەرنىڭ ئورنىغا دەسسىتىلدى. نەتىجىدە، ئۇيغۇر تىلىنىڭ سۆزلۈكىدە زور دەرىجىدە ئۆزگىرىش يۈز بېرىپ، فونېتىكا ۋە گىراماتىكا جەھەتتىن قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى ئاساسىدا راۋاجلانغان، لېكسىكا جەھەتتە ئەرەب - پارس تىللىرى ئامىللىرىنى ئۆزىگە ئۆزلەشتۈرگەن ئەدەبىي تىل ــ چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى ئومۇمىيۈزلۈك شەكىللەندى ۋە ۋايىگە يەتتى. پەقەت تىل نۇقتىسىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، ئۇيغۇر تىل - يېزىق تارىخىدا ئالتە ئەسىردىن ئارتۇق ۋاقىتنى ئىگىلىگەن چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى دەۋرىنى ئەمەلىيەتتە، ئىسلام دىنى ۋە ئىسلام مەدەنىيىتى تەسىرىدىن ئۇيغۇر تىلىغا قوبۇل قىلىنغان ئەرەبچە سۆزلەرنى ۋە تۈرلۈك تەركىبلەرنى تاللاش، شاللاش ۋە ئۆزلەشتۈرۈش دەۋرى دېيىشكىمۇ بولىدۇ.

ئەرەب تىلىدىن كىرگەن سۆزلەرنىڭ تۈرلىرى

ئەرەب تىلىدىن كىرگەن سۆزلەرنى ئۇلارنىڭ بىلدۈرگەن مەنە دائىرىسى بويىچە ئومۇملاشتۇرۇپ تۆۋەندىكىدەك بىرقانچە تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ:

(1) دىنىي ئاتالغۇلار: ئاللا، رەسۇللىلا، جەننەت، ئەۋلىيا، شەرىئەت، قۇرئان، ھەدىس، ساھابە، جىن، دىن، كاپىر، قىيامەت، ئىبادەت، سەجدە، ھەج، ھاجى، ھارام، راھىب...

(2) مەدەنىيەت - مائارىپ ئاتالغۇلىرى: مائارىپ،

مەدەنىيەت، ئىلىم ـ پەن، تەھسىل، مەدرىسە، مۇدەررىس، مەكتەپ، دەپتەر، قەلەم، كىتاب، مۇئەللىم، ئالىم، دارىلمۇئەللىمىن...

(3) ھاكىمىيەت، سىياسەت ۋە قانۇنغا دائىر سۆزلەر: جىنايەت، مۇپەتتىش، مەھكىمە، ۋىلايەت، ناھىيە، ۋالىي، ھاكىم، كادىر، دۆلەت، ۋەتەن، مەملىكەت، دىيار، قاتىل، ۋەزىر، قارار، قانۇن، تەشۋىقات، تەشكىلات، تەرغىبات، شىركەت، جەمئىيەت...

(4) ئەدەبىياتقا دائىر سۆز ئاتالغۇلار: شېئىر، ماقالە، ھېكايە، قاپىيە، مىسرا، بەيىت، غەزەل، قەسىدە، بەدىئىي، رۇبائىي، مۇخەممەس، مۇرەببە، ئەسەر، نەسر، مۇھاكىمە، بايان، خەۋەر، ئەدەبىيات، ئىلمىي ماقالە...

(5) فولكلور ئاتالغۇلىرى: تەزىيە، دەپنە، نەزىر، سەدىقە، پەتە، خەتنە، زىيارەت، دۇئا، تاۋاپ، سەيلە...

(6) ھۈنەر ـ كەسىپ ئاتالغۇلىرى: قاسساپ، باقال، سەرراپ، ھاممام، كاسىپ، رەسسام، نەققاش، رەممال، ھاممال...

(7) ئەدەپ سۆزلىرى: ئەسسالامۇئەلەيكۇم، ۋەئەلەيكۇم ئەسسالام، ئىنشائاللا، ئەپۇ، رەھمەت، خەير...

(8) يارەمچى سۆزلەر: ئەما، لېكىن، ۋە، ھەم، ھەتتا، دائىر، ئائىت، لازىم، ئىبارەت، ۋەھاكازا...

(9) سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلار: «ـىي //ـۋى //ـيى»: مەدەنىي، تارىخىي، ئەسكىرىي، ئائىلىۋى، ئاممىۋى، ياۋايى، سەۋدايى...

ئەرەب تىلىدىن كىرگەن سۆزلەرنىڭ ئالاھىدىلىكى

ئەرەب تىلىدىن كىرگەن سۆزلەر ئون ئەسىردىن كۆپرەك ئەمەلىي ئىستېمال جەريانىدا، گەرچە نۇرغۇن جەھەتلەردە ئۇيغۇر تىلىنىڭ فونېتىكىلىق قائىدە ـ قانۇنىيەتلىرىگە بويسۇندۇرۇلغان بولسىمۇ، لېكىن مۇتلەق كۆپ قىسمى

ئۆزلىرىگە خاس بولغان تۇزۇلۇش ۋە تەلەپپۇز قاتارلىق جەھەتلەردىكى ئالاھىدىلىكلىرى ئارقىلىق، ئەنئەنىۋى ساپ ئۇيغۇرچە سۆزلەردىن يەنىلا پەرقلىنىپ تۇرىدۇ. بۇ ئالاھىدىلىكلەر ئاساسەن تۆۋەندىكىچە:

(1) «ئا ـ ئى» شەكلىدىكى سۆزلەر تەركىبىدىكى «ئا» ئاۋۇشى ئەرەب تىلىنىڭ ئۆزىدە ئۇزۇن سوزۇق ئاۋۇش بولۇپ، ئۇزاق ئەسىرلىك ئىستېمال جەريانىدا ئۆزىنىڭ ئاشۇ ئۇزۇن سوزۇقلۇق شەكلىنى ساقلاپ قالغان. شۇڭا، بۇ خىلدىكى سۆزلەرگە بىر قاراشتىلا ئەرەبچىدىن ئۆزلەشكەن سۆز دەپ ھۆكۈم قىلىشقا بولىدۇ. مەسىلەن:

ئالىم، زالىم، قادىر، كادىر، زاھىر، سادىر، نادىر، تارىم، سالىم، تاھىر، ئاخىر، داخىل، جاھىل، شائىر، ناتىق، پازىل، پاسىل، ناسىر، مايىل، سائىل، شاكىر، ماھىر...

(2) ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئىستېمال قىلىنىۋاتقان «ئە ـ ئە ـ ئۇ؛ ئە ـ ئۇ؛ ئە ـ ئى؛ ئە ـ ئا؛ ئە ـ ئى ـ ئە؛ ئە ـ ئە» قاتارلىق شەكىللەردىكى سۆزلەرنىڭ ھەممىسىنى ئەرەبچىدىن كىرىپ ئۆزلەشكەن سۆزلەر دەپ ھۆكۈم قىلساق، ئادەتتە يېڭىلىش كېلىپ چىقمايدۇ. مەسىلەن:

تەئەججۇپ، تەپەككۇر، تەبەسسۇم، تەلەپپۇز، تەشەككۇر، تەكەللۇپ، تەسەددۇق، تەسەۋۋۇپ، تەسەۋۋۇر، تەئەللۇق، تەنەپپۇس؛ مەھسۇل، مەمنۇن، مەزكۇر، مەقبۇل، مەنزۇر، مەشغۇل؛ تەستىق، تەسلىم، تەشكىل، تەرغىب، تەركىب، تەمكىن، تەكبىر؛ نەققاش، رەسسام، كاززاپ (ئەسلىي كەززاب)، مەككار؛ كەرىمە، سەلىمە، ھەلىمە، جەمىلە، ئەزىزە، ھەببە؛ مەشئەل، مەقسەت، مەزھەپ، مەستەر، مەسلەك، مەشرەپ، مەكتەپ، مەنسەپ...

(3) ئاخىرقى بوغۇمى ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلۇق بولغان يېپىق بوغۇملۇق ئەرەبچە سۆزلەر ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا

ئەنئەنىۋى ئۇرغۇ قائىدىسى شۇنداقلا، بوغۇم ئاخىرىدىكى ئۇزۇك تاۋۇشنى ئېنىق تەلەپپۇز قىلىش يۈزىسىدىن ئادەتتە قىسقا سوزۇق تاۋۇش قىلىپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. بىراق، بۇ خىلدىكى سۆزلەرگە تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى ئۇلانغاندا، ئەسلىدىكى ئۇزۇن سوزۇش تاۋۇشلۇق ھالىتىگە قايتىدۇ. مەسىلەن:

ئىقتىساد	ئىقتىسادى	[iqtisa:di]
ئېتىقاد	ئېتىقادىم	[etiqa:dim]
ئىستىقبال	ئىستىقبالىڭ	[istiqba:liŋ]
قارار	قارارى	[qara:ri]

ئاخىرقى بوغۇمى ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇش بولغان ئوچۇق بوغۇملۇق ئەرەبچە سۆزلەرگە قوشۇمچىلار ئۇلانغاندا، ئەرەبچىدىكىسى بىلەن ئوخشاش ئۇزۇن سوغۇق تاۋۇش قىلىپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

دۇنيا دۇنياسى دۇنيادا		[dunja:][dunja:si][dunja:da]
مەنبە مەنبەسى مەنبەدىن		[mɛnbɛ:][mɛnbɛ:si][mɛnbɛ:din]
قەلئە قەلئەسى قەلئەدە		[qɛlɛi][qɛlɛ:si][qɛlɛ:de]

(4) ئەسلىسى «ئە ـ ئا ـ ئە» بولۇپ، ئۇيغۇرچىغا «ئا ـ ئا ـ ئە» شەكلىدە ئۆزلەشكەن ئەرەبچە سۆزلەر تەركىبىدىكى ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇش «ئا» (ئىككىنچى بوغۇمىدا) ئۇيغۇرچىدىمۇ ئوخشاشلا ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇش قىلىپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

كاپالەت، شاپائەت، مالامەت، كاساپەت، ئالامەت،
پاساھەت، ساداقەت، ئادالەت، نادامەت، جاھالەت،
قاباھەت، قانائەت، جاراھەت، سالامەت، ئامانەت...

(5) ئەسلىدە «ئۇ ـ ئا ـ ئە ـ ئە» شەكلىدە بولۇپ، ئۇيغۇرچىغا «ئۇ ـ ئا ـ ئى ـ ئە» شەكلىدە ئۆزلەشكەن ئەرەبچە سۆزلەرمۇ ئۆز تەركىبىدىكى «ئا» ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشنى

ئەينەن ساقلاپ قالغان. مەسىلەن:

مۇنازىرە، مۇھاكىمە، مۇئامىلە، مۇزاكىرە، مۇسابىقە، مۇشائىرە، مۇداخىلە، مۇداپىئە، مۇبالىغە...

(6) ئەسلىدە تەركىبىدىكى ساكىنلىق «ئەين» ۋە «ھەمزە» ھەرپلىرى ئۇزۇك تاۋۇش «ئ » تەلەپپۇز قىلىنىدىغان خېلى بىر بۆلەك ئەرەبچە سۆزلەر ئۇزاق ئەسىرلىك ئىستېمال جەريانىدا تەركىبىدىكى مەزكۇر ئۇزۇك تاۋۇش «ئ»نى تەلەپپۇزدا چۈشۈرۈپ قويىدىغان بولۇپ ئۆزلەشكەن. نەتىجىدە، ئۇزۇك تاۋۇش چۈشۈپ قالغان بوغۇمدىكى قىسقا سوزۇق تاۋۇش ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشقا ئايلىنىپ كەتكەن. مەسىلەن:

ئەسلىي ئەرەبچىدە	ئۆزلەشكىنى	
تەئتىل	تەتىل	[tɛ:til]
تەئخىر	تەخىر	[tɛ:xir]
تەئمىن	تەمىن	[tɛ:min]
نېئمەت	نېمەت	[ne:mɛt]

(7) ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئىستېمال قىلىنىۋاتقان ئاخىرقى بوغۇمى ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلۇق ئوچۇق بوغۇمدىن تەركىب تاپقان سۆزلەرنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك ئەرەبچىدىن كىرىپ ئۆزلەشكەن سۆزلەردۇر. مەسىلەن:

ئەلۋىدا، ناۋا، ھاۋا، بىنا، جۇلا، ئەلا، ئىمزا، ئىملا، ئەشيا.

(8) ئەرەبچىدىن كىرگەن سۆزلەرنىڭ پېئىل شەكلى كۆپىنچە «بول ـ»، «قىل ـ»، «ئەيلە ـ» قاتارلىق يارەمچى پېئىللارنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ھاسىل بولىدۇ. مەسىلەن:

دەققەت قىل ، بىنا قىل ـ، ئىقتىساد قىل ـ، ئىمكان قىل ـ، ئىزھار قىل ـ، تەپەككۇر قىل ـ، ئىنتىزار بول ـ، ھەزەر ئەيلە ـ، ناۋا ئەيلە ـ، نىدا ئەيلە ـ...

(9) بىر بوغۇملۇق سۆزلەردە ئىككى ئۇزۇك تاۋۇش (بەزىلەر

بۇنى قوشما ئۇزۇك تاۋۇش دەپ قارايدۇ)نىڭ بوغۇم ئاخىرى بولۇپ كېلىشى ئەرەب تىلىنىڭ يەنە بىر ئالاھىدىلىكى ھېسابلىنىدۇ. مەسىلەن:

شەرق، غەرق، غەرب، قەتل، قەرز، قەست،

قەلب، دەرس، قەھر، ھېيت، ئەرش، تەرز،

تەرك، ئەكس، ئەھل، ئەۋج، ئەيش، جەلپ.

2) پارس تىلىدىن كىرگەن سۆزلەر

ئۇيغۇر تىلىغا پارس تىلىدىن سۆز قوبۇل قىلىنىشىنىڭ سەۋەبى ۋە ئارقا كۆرۈنۈشىنى ئومۇمەن مۇنداق ئىككى جەھەتتىن چۈشەندۈرۈش مۇمكىن:

بىرى، زىچ ئارىلىشىپ ئولتۇراقلىشىش، بىللە ياشاش ۋە مۇشۇنداق تەبىئىي مۇھىت ۋە تۇرمۇش تەقەززاسىدىن ئۆزئارا سۆز - ئاتالغۇ قوبۇل قىلىشقان. بۇيۇك شائىر، تىل ئۇستىسى ئەلىشىر نەۋايى مۇنداق دەيدۇ: «تۈركىيلەر بىلەن پارسىيلار مەيلى ياشىلار، قېرىلار، چوڭلار ياكى كىچىكلەر بولسۇن ئوخشاشلا ئارىلىشىپ ياشايدۇ. بۇ ئۇنىڭ بىلەن ئۆزئارا ئالاقىلىشىدۇ، ئۇ بۇنىڭ بىلەن ئۆزئارا گەپلىشىدۇ» («مۇھاكىمەتۇل لۇغەتەين» 7 - 61 - بەتلەر، مىللەتلەر نەشرىياتى 1988 - يىلى نەشرى)، دېمەك، بۇ بايانلار تۈركىي تىللىق خەلقلەر، جۈملىدىن ئۇيغۇرلارنىڭ پارس تىللىق خەلقلەر بىلەن ئارىلىشىپ ياشاش دەرىجىسىنىڭ ۋە كۈندىلىك تۇرمۇشتىكى ئۆزئارا مۇناسىۋەتنىڭ قانچىلىك يېقىن ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ. ئۇيغۇر تىلىدىكى پارسچە سۆزلەر ئەمەلىيەتتە ئاشۇ خىل تۇرمۇش مۇھىتىنىڭ تەبىئىي مەھسۇلىدۇر.

يەنە بىرى، ئوتتۇرا ئەسىرلەردە، پارس سەلتەنەتىنىڭ رونىق تېپىشى، شۇ سەۋەبتىن، پارس تىللىق كاتتا شائىر - يازغۇچىلارنىڭ كۆپلەپ مەيدانغا چىقىشى، پارس ئەدەبىياتىنىڭ

جۇش ئۇرۇپ گۈللىنىشى — مانا بۇلار پارس تىللىق خەلقلەر بىلەن ئارىلىشىپ ئولتۇراقلىشىپ ياشاۋاتقان تۈركىي تىللىق خەلقلەر، جۈملىدىن ئۇيغۇرلارنىڭ ئەدەبىي تىلىغا كۈچلۈك تەسىر كۆرسەتكەن. نەتىجىدە، ئۆزئارا سۆز - ئاتالغۇ قوبۇل قىلىشقان.

پارس تىلىدىن كىرگەن سۆزلەرنىڭ تۈرلىرى

پارس تىلىدىن كىرگەن سۆزلەرنى ئۆزلىرىنىڭ مەنە دائىرىسى بويىچە تۆۋەندىكىدەك تۈرلەرگە بۆلۈشكە بولىدۇ:

(1) دىنىي ئاتالغۇلار: خۇدا، نامار، جايىنامار، گۇناھ، دوزاخ، نامازدىگەر، نامازشام، خۇپتەن...

(2) سىياسىي ئاتالغۇلار: سەردار، رەھبەر، جاھانگىر، دۆلەتمەن، نامرات...

(3) يېمەك - ئىچمەك ئاتالغۇلىرى: نان، گىرده، مېۋە، نەشپۈت، خورما، دوغاپ، جولاپ...

(4) ھۈنەر - كەسىپ ئاتالغۇلىرى: ساتىراش، مىسكەر، زەرگەر، موزدۇز، چۆپگەز، رەندە، بۇرەندە، زەخمەك، خەرەك...

(5) بەدەن ئەزالىرى ئاتالغۇلىرى: گەدەن، پېشانە ، لەۋ...

(6) مۇزىكا ئاتالغۇلىرى: سازەندە، ئاھاڭ، ئاۋاز، دۇتار، ساتار، خۇشتار، سۇناي، كاناي، نەي...

(7) ئۆي - سەرەمجان ئاتالغۇلىرى: ئاپتۇۋا، چىلاپچا، قوشۇق، چىنە، پەردە...

(8) كۈن ناملىرى: يەكشەنبە، دۈشەنبە، سەيشەنبە، چارشەنبە، پەيشەنبە، شەنبە، ھەپتە...

(9) ئورۇن - جاي ئاتالغۇلىرى: پايتەخت، لەشكەر، پەگاھ، كارخانا، مويكا (مويگاھ)، گۆرستان، دالان...

(10) يارەمچى سۆزلەر: بەلكى، كى، ھەم، دەرۋەقە، ۋاھالەنكى، تاكى، چۈنكى...

ئۇنىڭدىن باشقا، يەنە بىر بۆلەك سۆز ياسىغۇچى

قوشۇمچىلارمۇ كىرىپ ئۆزلەشكەن، مەسىلەن:
با ـ: با مەسلىھەت (مەسلىھەتلىك)...
بەت ـ (ئەسلىي بەد): بەتقىلىق، بەتنىيەت، بەتتەم، بەتنام...
بى ـ: بىمەنە، بىگۇناھ، بىھايا، بىھىساب...
ـ پەرەس (ئەسلىي پەرەست): بۇتپەرەس، ئاتەشپەرەس، ئاپتاپپەرەس...
ـ پۇروش: كىتابپۇروش، دورىپۇروش...
ـ باز (ۋاز): كىتابباز، قىمارۋاز، كەپتەرۋاز...
ـ پەز: ئاشپەز، سامسىپەز، مانتىپەز، زاسۇيپەز...
ـ خان: كىتابخان، غەزەلخان
ـ خانا: كىتابخانا، ئاشخانا، چايخانا، ئىشخانا...
ـ خور: چايخور، جازانىخور، پارىخور، جىلىخور...
ـ دان: سۇدان، چايدان، كۇلدان، ئوقدان...
ـ زار: گۈلزار، ئۈزۈمزار، چىمەنزار، پاختىزار...
ـ پەرۋەر: ۋەتەنپەرۋەر، خەلقپەرۋەر، مىللەتپەرۋەر...
ـ شۇناس: تىلشۇناس، تارىخشۇناس، ئۇيغۇرشۇناس...
ـ كار: سەنئەتكار، بىناكار، پاختىكار...
ـ گەر (ـكەر): دەۋاگەر، سودىگەر، زەرگەر، مىسكەر...
ـ گۇي: دۇئاگۇي، خۇداگۇي...
ـ گاھ: ئارامگاھ، جەڭگاھ، سەيلىگاھ، پەگاھ...
ـ كەش: ھارۋىكەش، جاپاكەش، ھاراقكەش، كىراكەش...
كەم ـ: كەم دىدار، كەم قۇۋۋەت، كەم ئەقىل...
ـ نامە: گۇۋاھنامە، تەقدىرنامە، جەڭنامە، يىلنامە...
ـ نەما: جاھاننەما، قىبلىنەما...
ھەم ـ: ھەمسۆھبەت، ھەمداستىخان، ھەمدەم...
ـ داش: مەسلەكداش، يولداش، ساۋاقداش...
ـ ئىستان: گۈلىستان، قەبرىستان، قازاقستان...
ـ ۋەن (ئەسلىي بان): باغۋەن، سارايۋەن، دەرۋازىۋەن...

ـ تىراش (ئەسلىي تەراش): ھەيكەلتىراش، ساتىراش...
ـ ساز: ماشىنىساز (لىق)...
دەر ـ: دەرگۇمان، دەرۋەقە، دەرھەقىقەت، دەرھال...
ـ مەن (ئەسلىي مەند): دۆلەتمەن، بىلەرمەن، دەردمەن، سۆزمەن...

پارس تىلىدىن كىرگەن سۆزلەرنىڭ ئالاھىدىلىكى

پارس تىلىدىن كىرگەن سۆزلەر ئۇزۇن يىللىق ئىستېمال جەريانىدا، نۇرغۇن جەھەتلەردە ئۇيغۇر تىلىغا بويسۇندۇرۇلغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمىنى ساپ ئۇيغۇرچە سۆزلەردىن يەنىلا پەرقلەندۇرگىلى بولىدۇ. ئۇلاردىكى ئالاھىدىلىكلەرنىڭ مۇھىملىرى دەپ تۆۋەندىكىلەرنى كۆرسىتىش مۇمكىن:

(1) پارسچىدىكى بېقىندىلىق بىرىكمىلەردە ئېنىقلانغۇچى سۆز ئالدىدا، ئېنىقلىغۇچى سۆز كەينىدە كېلىدۇ. مانا مۇشۇ ئالاھىدىلىككە قاراپ، ئۇ خىل بىرىكمىلەرنى پارسچىدىن قوبۇل قىلىنغان دەپ ھۆكۈم قىلىشقا بولىدۇ. مەسىلەن، خەلقئالەم، ھاجى ئەكبەر، زامانى ئاۋۋال، تەركىدۇنيا، ئىسمىشەرىپى، قۇرئانى كەرىم، ئەمرىمەرۇپ، روزا ـ رامىزان (رامىزان كۇنى)...

(2) يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلار ئارقىلىق ياسالغان ياسالما سۆزلەرنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى پارسچىدىن كىرىپ ئۆزلەشكەن سۆزلەر ھېسابلىنىدۇ.

(3) «ـ ئىستان، ـ نەما، ـ شۇناس، ـ دار، ـ زار، ـ كار، ـ گاھ» قاتارلىق قوشۇمچىلار ئەمەلىيەتتە ئۆزلىرىنىڭ پارس تىلىدىكى ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلۇق ئالاھىدىلىكىنى ساقلاپ قالغان بولۇپ، مەزكۇر قوشۇمچىلار ئارقىلىق ياسالغان سۆزلەرگە تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى قوشۇلغاندا، ساپ ئۇيغۇرچە

سۆزلەردىكىدەك «ئا، ئە» تاۋۇشلىرىنىڭ «ئې، ئى»لارغا ئاجىزلىشىش ھادىسىسى يۈز بەرمەيدۇ، ئاخىرقى بوغۇمىدىكى «ئا» تاۋۇش يەنىلا ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇش قىلىپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئۆزبېكىستان ـ ئۆزبېكستانى، گۈلىستان ـ گۈلىستانى
مىللەتشۇناس ـ مىللەتشۇناسى، چىمەنزار ـ چىمەنزارى
ئىجادكار ـ ئىجادكارى، سەردار ـ سەردارى، جەڭگاھ ـ جەڭگاھى...

(4) بىر بوغۇملۇق سۆزلەردە، ئىككى ئۇزۇك تاۋۇشنىڭ (بەزىلەر بۇنى قوشما ئۇزۇك تاۋۇش دەپ قارايدۇ) بوغۇم ئاخىرى بولۇپ كېلىشى پارسچە سۆزلەرگە خاس يەنە بىر ئالاھىدىلىك ھېسابلىنىدۇ. مەسىلەن:

رەخت، دوست، دەرد، بەند، قەنت، كەنت.
مەرد، مەست، دەست، دەشت، مۇشت، بەخت، بەرگ، تەپت...

(5) «ـ ئانە» قوشۇمچىسى بىلەن (ھالەت رەۋىشلىرىنى) ھاسىل قىلىش پارس تىلىنىڭ ئالاھىدىلىكى بولۇپ، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئىشلىتىلىۋاتقان مەزكۇر قوشۇمچىلىق سۆزلەرنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك پارسچە سۆزلەر ھېسابلىنىدۇ. مەسىلەن:

مەردانە، داھىيانە، غايىبانە، دوستانە، غالىبانە، تەكەببۇرانە، ئاقىلانە، ئادىلانە...

بىراق، بۇ قوشۇمچە ئۇيغۇر تىلىغا خاس سۆزلەرگە قوشۇلىدىغان ئەھۋالمۇ ئۇچرايدۇ. مەسىلەن، «باتۇرانە، يۈزتۇرا» دېگەندەك.

ئۇنىڭدىن باشقا، بەزى تۈپ سۆزلەرنىڭ باش تاۋۇشىغا (يېزىقتا باش ھەرپىگە)، بەزى ياسالما ۋە بىرىككەن سۆزلەرنىڭ ئالدىنقى تەركىبىگە قاراپمۇ پارس تىلىدىن كىرگەن سۆزلەرنى ئايرىپ چىقىشقا بولىدۇ. ئالايلۇق، «گ» تاۋۇشى بىلەن باشلانغان

تۈپ سۆزلەرنىڭ ئىچىدە خۇسۇسەن، كۇندىلىك تۇرمۇشقا دائىر سۆزلەرنىڭ خېلى كۆپ قىسمى پارس تىلىدىن كىرگەن سۆزلەر بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. مەسىلەن، «گەپ، گۈل، گىل، گىياھ، گەدەن، گەجگە، گىرداب، گەردىش، گۆھەر، گۆش، گۈم، گول، گۇۋاھ، گۇناھ، گېزەندە، گىرى، گىرە، گىرىم، گىلاس، گۆدەك...» دېگەندەك، «سەر» باش سۆزى بولغان بىرىككەن سۆزلەرنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمىمۇ پارس تىلىدىن كىرگەن سۆز ھېسابلىنىدۇ. مەسىلەن، «سەردار، سەركەردە، سەرخىل، سەرمايە، سەرسان، سارىاسىمە، سەرگەردان، سەرگۈزەشت، سەرۋەر، سەرلەۋھە» دېگەندەك.

3) خەنزۇ تىلىدىن كىرگەن سۆزلەر

ئۇيغۇرلاردا خەنزۇ تىلىدىن سۆز قوبۇل قىلىش ئۇزاق تارىخقا ئىگە. چۈنكى، ئۇيغۇر خەلقى قەدىمكى دەۋرلەردىن تارتىپلا خەنزۇ خەلقى بىلەن تۇرلۇك مۇناسىۋەتتە بولۇپ كەلگەن ۋە بولۇپ كەلمەكتە. ئەنە شۇ سەۋەبلىك ئۇيغۇر تىلىغا خەنزۇ تىلىدىنمۇ بىر قىسىم سۆزلەر كىرىپ ئۆزلەشكەن. مەسىلەن، مىلادىيە 7 ـ ئەسىردىن 9 ـ ئەسىرلەرگىچە بولغان ئارىلىقتا قوللىنىلغان تۈرك رۇنىك يېزىقىدا يېزىلغان يازما يادىكارلىقلاردا خاتىرىلەنگەن «سەنگۈن» (将军)، تۇتۇق (都督)، قونچۇي (公主)» دېگەن سۆزلەر؛ مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئىشلەنگەن «ئىدىقۇت مەھكىمىسى سۆزلۈكى»، چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئىشلەنگەن «بەش تىللىق لۇغەت» قاتارلىق نوپۇزلۇق مەنبەلەردە خاتىرىلەنگەن «بەندىك، چاي، خەي، ساڭزا، مانتا، پۇڭ» قاتارلىق سۆزلەر؛ چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدىكى يازما يادىكارلىقلاردا خاتىرىلەنگەن «غاڭزا، جاڭزا، يامبۇ، يامۇل، خوخەنزە، لويى» دېگەندەك سۆزلەر؛ ھازىرقى گېزىت ـ ژۇرناللاردا كۆپ ئۇچرايدىغان «لۇشىيەن، ۋېيىۋەنجاڭ، زۇڭلى، زۇڭتۇڭ» دېگەندەك سۆزلەر بۇنىڭغا ئىسپات بولالايدۇ.

خەنزۇ تىلىدىن كىرگەن سۆزلەرنىڭ ئۇيغۇرچىدا ئۆزلىشىش جەريانىنى ۋاقىت جەھەتتىن مۇنداق ئىككى چوڭ دەۋرگە بۆلۈپ چۈشەندۈرۈشكە بولىدۇ:

بىرى، يىپەك يولى ئېچىلغاندىن تارتىپ تاكى جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغانغا قەدەر بولغان ئۇزاق بىر تارىخىي دەۋر. بۇ دەۋردە ئۇيغۇرلار بىلەن خەنزۇ خەلقىنىڭ مۇناسىۋىتى تەدرىجىي ھالدا زىچلىشىپ، ئۆزئارا قويۇق باردى ـ كەلدى قىلىشتىن ئارىلىشىپ ئولتۇراقلىشىش ۋە بىللە ياشاش دەرىجىسىگە بېرىپ يەتتى. بۇنىڭ بىلەن، خەنزۇ تىلىدىن بىر قىسىم سۆزلەر قوبۇل قىلىندى.

يەنە بىرى، جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىنكى دەۋر. بۇ دەۋردە تۇرلۇك ژانىردىكى ماقالە ـ ئەسەرلەر خەنزۇ تىلىدىن تەرجىمە قىلىنىدىغان بولدى. نەتىجىدە، ئۇيغۇر زىيالىيلىرى خەنزۇ تىلىدىن ئاز بولمىغان ئىپادىلەش ئۇسۇللىرىنى ئۆگەنگەندىن باشقا، نۇرغۇنلىغان سۆز ـ ئىبارىلەرنى بىۋاستە قوبۇل قىلىپ ئاممىا ئارىسىدا ئومۇملاشتۇردى.

خەنزۇ تىلىدىن كىرگەن سۆزلەرنىڭ تۈرى

خەنزۇ تىلىدىن ئۇيغۇر تىلىغا قوبۇل قىلىنغان سۆزلەرنى ئۇقۇم دائىرىسى بويىچە تۆۋەندىكىدەك بىرقانچە تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ:

(1) يىمەك ـ ئىچمەك ئاتالغۇلىرى: لەڭمەن، گاڭپەن، لەڭپۇك، جوتاك، تاك، جاڭيۇ، بوسو، سومەن، ساڭزا، تاڭگازا، خاسىك، گازىر، دۇفۇ، دادۇر، خوشاك، گامەن، گوكەي، موگۇ، خاجۇ...

(2) كۆكتات ناملىرى: سەي، لازا، بەسەي، چەيزە، چىڭسەي، جۇسەي، لاڭخا، جاڭدۇ، خاڭگا، ئوسۇك...

(3) قول ـ ھۇنەرۋەنچىلىك ئاتالغۇلىرى: ئەندۇۋا، ۋادو،

چەيدو، جاۋەن، جوتۇ، جامبۇ، سەيپۇك، چەنزە...

(4) ئۆلچەم بىرلىكلىرىگە ئائىت سۆزلەر: مو، جىك، موچەن، پۇك، يۇەن، سۇك، چى، شېك، دادەن، دەن، گۇك، خو...

(5) سىياسىي ئاتالغۇلار: لۇشيەن، فاڭجېن، گومىنداڭ، سەنمىنجۇيى، شۇجى...

(6) ھەربىي ئاتالغۇلار: جياڭجۇن، سەنمۇ، سەنمۇجاك، جىتۇەنجۇن، جۇڭشياۋ، شاڭۋېي، شاڭشياۋ، شاڭجياك، تۇەنجاك، لىيەنجاك، بەنجاك، لۇيجاك...

(7) مەمۇرىيەت ئاتالغۇلىرى: دۇبەن، شەنگەن، بوجاك، گۇڭشې، دادۇي، شودۇي، زۇڭتۇك، زۇڭلى، ۋېيىۋەنجاك، دوتەي، شاڭيو...

(8) سۇپەتلەش سۆزلىرى: دارازا، سەنجۇسەن (قاتتىق سوغۇق مەنىسىدە)، سوبو، پاڭزا، دومىلە، گاڭگۇك، گاڭسا ـ جىسا، گوبى، گوپەي، گوداك، داگازا، گەنجىك، جىك، جا...

ئۇلاردىن باشقا، «سەنپەن، گاڭزا، كاك، خاك، گوجەي، گېجۇي، دېچۆلياك، دىبەن، كويزا، سولياۋ» قاتارلىق سۆزلەرمۇ خەنزۇ تىلىدىن كىرگەن سۆزلەر ھېسابلىنىدۇ.

خەنزۇ تىلىدىن كىرگەن سۆزلەرنىڭ ئالاھىدىلىكى

ئۇيغۇر تىلىغا خەنزۇ تىلىدىن كىرگەن سۆزلەر ئۆزلىرىگە خاس بەزى ئالاھىدىلىكلىرى ئارقىلىق، ئۆزلىرىنىڭ كېلىش مەنبەسى خەنزۇ تىلى ئىكەنلىكىنى گەۋدىلەندۈرۈپ تۇرىدۇ. ئۇلاردىكى مۇھىم ئالاھىدىلىك دەپ تۆۋەندىكىلەرنى كۆرسىتىشكە بولىدۇ:

(1) باش بوغۇمى تاق ياكى قوشما يۇنمۇدىن تۈزۈلگەن سۆزلەر ئۇيغۇرچىغا باش بوغۇمى ئوچۇق بوغۇم بولغان سۆزلەر بولۇپ ئۆزلەشكەن. ئەمەلىيەتتىكى يېرى شۇكى، بۇ خىل سۆزلەرنىڭ باش بوغۇمىدىكى سوزۇق تاۋۇش ئادەتتە

خەنزۇچىدىكىگە ئوخشاشلا ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇش قىلىپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

پوكەي [pu:kɛj] ، بوسو [bo:so] ، دومىلە [do:milɛ]، داچەن [da:tʃɛn] ، خوچاڭ [xo:tfaŋ] ، خاسىڭ [xa:siŋ]، پوتەي [po:tɛj] ، شۆيۈەن [ʃɸ:jɛn] ، فۇداۋ [fu:dao]، داشۆ [da:ʃɸ] دېگەندەك.

(2) خەنزۇچىدا سۆزلەرنىڭ كەينىدە كېلىپ، يېنىك تونىدا ئوقۇلىدىغان «子»(zi) خېتى ئۇيغۇرچىغا قوبۇل قىلىنىش جەريانىدا، ئۇيغۇر تىلىنىڭ فونېتىكىلىق قانۇنىيىتى بويىچە ئاسسىمىلياتسىيە قىلىنىپ، ئالدىدىكى سوزۇق تاۋۇشقا ماس هالدا «ز» ياكى «زە»گە ئۆزگىرىپ كەتكەن. شۇڭا، ئۇيغۇرچىدىكى ئاخىرقى بوغۇمى «ز» ياكى «زە» بولغان سۆزلەرنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكىگە بىر قاراشتىلا ئېتىمولوگىيەسى خەنزۇچە بولغان سۆز دەپ هۆكۈم قىلىشقا بولىدۇ. مەسىلەن، باڭگازا، تاڭگازا، ساڭزا، لازا، جاڭزا، يوتازا، ياڭزا، چەيزە، چەنزە، مىلەڭزە دېگەنلەرگە ئوخشاش.

(3) خەنزۇچىدىن ئۇيغۇرچىغا كىرىپ ئۆزلەشكەن پېئىللار ئادەتتە ئارقىسىغا «ـلا//ـلە»، «ـدا//ـدە»، «ـسا//ـسە، شا» قوشۇمچىلىرىنىڭ ئۇلىنىشى ئارقىلىق ئۇيغۇرچە پېئىللارغا ئايلىنىدۇ. ئۇلار ئۇيغۇرچىدا بىۋاستە «ـ ماق//ـمەك» قوشۇمچىسى ئارقىلىق پېئىللارغا ئايلىنالمايدۇ. مەسىلەن:

توڭ (冻)+ لا ـ (توڭلىماق)
يا (押) + لا ـ (يالاپ ماڭماق)
پا (罚)+ لا ـ (پالىماق)
دەڭ (掂) + سە ـ (دەڭسىمەك)
خاڭ (夯)+ دا ـ (خاڭدىماق)
تىڭ (听) + شا ـ (تىڭشىماق)

(4) ئاخىرقى بوغۇمى «ü e,ü an,uan,iang,ian,ua,iao,ao»

قاتارلىق قوشما يۇنمۇدىن تەركىب تاپقان خەنزۇچە سۆزلەر ئۇيغۇرچىدا «ـئاۋ، ـياۋ، ـۋا، ـ يەن، ـ ياڭ، ـۋەن،ـۋەن، ـئۆ» قىلىپ يېزىلىدۇ. ئاخىرقى بوغۇمدا كەلگەن مەزكۇر تاۋۇشلار ئادەتتە ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئاساسلىق ئۇرغۇنى ئاخىرقى بوغۇمغا چۈشۈرۈپ تەلەپپۇز قىلىش قائىدىسى بويىچە، ئۇرغۇ چۈشۈرۈلگەن هالدا قىسقا سوزۇق تاۋۇش قىلىپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ.

فۇداۋ ـ فۇداۋسى [fudawsi]
فاگاۋ ـ فاگاۋسى [fagawsi]
سولياۋ ـ سولياۋسى [suljawsi]

4) رۇس تىلىدىن ۋە رۇس تىلى ئارقىلىق باشقا ياۋروپا تىللىرىدىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەر

رۇس تىلىدىن ۋە رۇس تىلى ئارقىلىق باشقا ياۋروپا تىللىرىدىن كىرگەن سۆزلەر (تۆۋەندە قىسقارتىلىپ «رۇس تىلىدىن كىرگەن سۆزلەر» دەپلا ئېلىنىدۇ)نىڭ ئۇيغۇر تىلىغا ئۆزلىشىش جەريانىنى ۋاقىت جەهەتتىن مۇنداق بىرقانچە دەۋرگە بۆلۈشكە بولىدۇ:

(1) 19 ـ ئەسىردىن بۇرۇن ئۇيغۇرلارنىڭ يېپەك يولى ۋاستىسى بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيادىكى هەرقايسى مىللەتلەر ئارا تۇرلۇك مۇناسىۋەتتە بولۇشى تۈپەيلىدىن، ئۇيغۇر تىلىغا رۇس تىلىدىن بىۋاسىتە ياكى ۋاستىلىك هالدا سۆز ـ ئاتالغۇلار قوبۇل قىلىنغان.

(2) 19 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن كېيىن خۇسۇسەن چار رۇسىيە جۇڭگونىڭ ئىلى رايونىنى بىر مەزگىل بېسىۋالغاندىن كېيىن، ئۇيغۇر تىلى بىلەن رۇس تىلىنىڭ بىۋاسىتە ئۇچرىشىش ۋەزىيىتى شەكىللەنگەن. ئاندىن قالسا، 20 ـ ئەسىرنىڭ 10 ~ 20 ـ يىللىرى سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىدىن

بىر بۆلەك رۇسلار شىنجاڭنىڭ شىمالىغا كۆچۈپ كېلىپ، ئۇيغۇرلار بىلەن ئارىلىشىپ ئولتۇراقلاشقان. بۇ ھال ئۇيغۇرچىدا رۇس تىلىدىن كىرگەن سۆزلەرنىڭ كۆپىيىشىنى ئىلگىرى سۈرگەن.

(3) 20 ـ ئەسىرنىڭ 30 ~ 40 ـ يىللىرى خۇسۇسەن، ئۆز ۋاقتىدىكى شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ دۇبەنى شېڭ شىسەي دەۋرىدە شىنجاڭ بىلەن سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ مۇناسىۋىتى تولىمۇ يېقىن بولۇپ، ئۆزئارا سودا ـ تىجارەت ئالاقىسىدىن باشقا، مەدەنىيەت ئالاقىسىمۇ تازا راۋاجلانغانىدى. بۇ مەزگىللەردە، ئۇيغۇرلاردا سوۋېت ئىتتىپاقىدا ئوقۇغان زىيالىيلار مەيدانغا كەلدى. ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى دەۋرىدە، ئۇيغۇرچە گېزىت ـ ژۇرناللاردا سوتسىيالىستىك سوۋېت ئىتتىپاقى كۆپلەپ تەشۋىق قىلىناتتى. مانا شۇ چاغدا شۇ شارائىتتا، ئۇيغۇر تىلىغا نۇرغۇنلىغان سىياسىي ئاتالغۇلار قوبۇل قىلىنغان.

(4) 20 ـ ئەسىرنىڭ 50 ـ يىللىرىنى رۇس تىلىدىن ئۇيغۇرچىغا سۆز قوبۇل قىلىش تازا ۋايىغا يەتكەن يىللار دېيىشكە بولىدۇ. شۇ مەزگىللەردە پۈتۈن مەملىكەت مىقياسىدا، جۈملىدىن شىنجاڭدا سوۋېت ئىتتىپاقىدىن ئۆگىنىش، رۇس تىلىنى ئۆگىنىش دولقۇنى كۆتۈرۈلگەنىدى. مانا مۇشۇنداق سىياسىي ۋەزىيەت ياراتقان سىياسىي قىزغىنلىق ئۇيغۇر تىلىنىڭ لۇغەت تەركىبىگە تۈركۈم ـ تۈركۈملەپ رۇسچە سۆز ـ ئاتالغۇلارنى ئۆزلەشتۈرۈۋەتكەن.

ئۇيغۇر تىلىغا رۇس تىلىدىن كىرگەن سۆزلەرنىڭ تۈرلىرى

ئۇيغۇر تىلىغا رۇس تىلىدىن ۋە باشقا ياۋروپا تىللىرىدىن كىرگەن سۆزلەر ئىچىدە پەن ـ تېخنىكا ئاتالغۇلىرى بىلەن سىياسىي ئاتالغۇلار ئۇستۇنلۇكنى ئىگىلەيدۇ. ئۇلارنى ئۇقۇم دائىرىسى بويىچە تۈرگە ئايرىغاندا، مۇھىملىرى دەپ

تۆۋەندىكىلەرنى كۆرسىتىشكە بولىدۇ:

(1) ئومۇمىي پەن ـ تېخنىكا ئاتالغۇلىرى: فىزىكا، خىمىيە، ماتېماتىكا، مېدىتسىنا، بىيولوگىيە، فىزىيولوگىيە، پسىخولوگىيە، بىيوخىمىيە، ئالگېبرا، لوگىكا، ئاستىرونومىيە، ئاناتومىيە، گېئومېتىرىيە، گېئولوگىيە...

(2) تېببابەت ئاتالغۇلىرى: ئاكۇشېر، ئامبۇلاتورىيە، ساناتورىيە، رېنتسېپ، مىكروب، مىكروسكوپ، ئوپېراتسىيە، ۋىراچ، لابوراتورىيە، پىناندوسكوپ، دىياگنوز، فېلدشېر، ئاتېوسكا، سانىتاركا...

(3) سەنئەت ئاتالغۇلىرى: ئاككورد، ئاككوردىيون، پائۇزا، ئورکېستىر، دېكىراتسىيە، ئارتىس، ئارتىسكا، رېپېتىتسىيە، رېژىسسور، دىراما، دىراماتورگ، تىراگېدىيە، كومېدىيە، كىنو، فىلىم، دىرىژور، ئوپېراتور، گارموشكا، گارمون، ئىسكىرىپكا...

(4) ئەدەبىياتقا دائىر سۆزلەر: ئابزاس، ئېپىزوت، ئاپتور، پېرسوناژ، دىيالوگ، رېتورىك، سۇژىت، پوئېما، پوۋېست، رومان، لىرىك، لىرىكا، ئېپىك، دىداكتىكا، پىروزا، پوئېزىيە...

(5) تىلشۇناسلىققا دائىر سۆزلەر: تېكىست، كونتېكىست، ئىنتوناتسىيە، فونېما، مورفېما، سىنتاكسىس، مورفولوگىيە، گىراممىاتىكا، لېكسىكا، لېكسىكولوگىيە، سېمانتىكا، سېماسىئولوگىيە، فىرازىيولوگىيە، ئىستىلىستىكا، ئېتىمولوگىيە، فونېتىكا...

(6) تەنتەربىيە ئاتالغۇلىرى: گىمناستىكا، دىسكا، تورنىك، پۇتبول، ۋالىبول، ۋاسكېتبول، بوكس، ئىشتانكا، چېمپىيون، ۋاراتا، ئوسەي، كورنى، بېك، خوپېك، ئاتلېتىكا...

(7) ئۆلچەم بىرلىكلىرى: مېتىر، سانتىمېتىر، دېتسىمېتىر، كىلومېتىر، كىلوگىرام، گىرام، توننا، گېكتار، ماسسا، كىۋادرات، كۇب، كۇب مېتىر...

(8) ئۇنۋان ناملىرى: ئاكادېمىك، پىروفېسسور، دوتسېنت، لېكتور، باكلاۋۇر، ماگىستىر، گېئولوگ، مارشال، پولكوۋنىك، ئادۇوكات...

(9) ھەربىي تۇزۇلمە ۋە قورال ـ ياراغ ئاتالغۇلىرى:

باتالىيون، پولك، دىۋىزىيە، ئارمىيە، ئىشتاب، ئاكوپ، مانېۋىر، تاكتىكا، گارنىزون، ئىستراتېگىيە، دومبا، راكېتا، پىلىموت، تانكا، بىرونېۋىك، بىرىگادا، پارتىزان، ئاتاكا، كاتيۇشا، كارابىن...

(10) مەۋرىي ئورگان ناملىرى: كوپېراتىپ، كوممۇنا، كولخوز، ئوبكوم، رايكوم، ۋىلكوم، پارتكوم، ئوبلاست...

(11) ئاي ناملىرى: يانۋار، فېۋرال، مارت، ئاپرېل، ماي، ئىيۇن، ئىيۇل، ئاۋغۇست، سېنتەبىر، ئۆكتەبىر، نويابىر، دېكابىر.

(12) كۇندىلىك تۇرمۇشقا دائىر ئاتالغۇلار: كۇرۇشكا، بېلەت، كىنىشكا، كارتۇچكا، ۋىچىركا، ۋارىنكە، بولكا، گاز، لامپا، ماي.

(13) سىياسىي ئاتالغۇلار: كوممۇنىزم، سوتسىيالىزم، ئىدېئالىزم، ماتېرىيالىزم، دوگماتىزم، ئاتېئىزم، ئىدېئولوگىيە، ئاۋانگارت، فاشىست...

ئۇنىڤېرسال باشقا رۇس تىلى ۋاستىسى بىلەن باشقا ياۋروپا تىللىرىدىن كىرگەن سۆزلەرنىمۇ ئايرىپ كۆرسەتكىلى بولىدۇ. مەسىلەن:

گىرېك تىلىدىن كىرگەن سۆزلەر: پىرامىدا، پىلانېتا، پىسخولوگىيە، لوگىكا، پىراكتىكا، فونېتىكا، باكتېرىيە، تاكتىكا، تىراگېدىيە، تىروپىك، پوپ، توم (بىرىنچى توم)، تالانت، پېداگوك، پېداگوگىكا، پاراللېل، كافېدرا، مېتىر، ئىدىيە، نېفىت...

لاتىن تىلىدىن كىرگەن سۆزلەر: پىلان، پوزىتسىيە،

پىرىنسىپ، پىروفېسسور، تانگېنس، تىرانسپورت، تىرانسكرىپسىيە، ئاپتور، ئاسسىمىلياتسىيە، دىسسىمىلياتسىيە، كانكول، فورمۇلا، مىنۇس، مىنىستىر، دېكتاتۇرا...

گېرمان تىلىدىن كىرگەن سۆزلەر: تاكت، ئىشتاب، ئوفىتسېر، كۇنۇپكا، بوغالتىر، كاسسىر، لاگېر، كىران، گالىستۇك، راكېتا، فىرونت، تانسا...

فىرانسۇز تىلىدىن كىرگەن سۆزلەر: پىيونېر، پىستان، پېدال، پورت، بانكا، بامبۇك، بالون، بالىلادا، بال (ئۇچ بال شامال)، باتارېيە، تاكسى، تالون، پەلتو، كاستۇم، پارتىزان، بالېت، ئاۋانگارت، رېژىسسور، بيۇروكرات، پېرسوناژ، گاراژ، سېكرېتار، شەپكە، بوتۇلكا، مارشال...

ئىنگلىز تىلىدىن كىرگەن سۆزلەر: كومبايىن، تراكتور، تىرامۋاي، بايقۇت، تانكا، رېلىس، ۋوگزال، ئىمپورت، چېمپىيون، پۇتبول، كۇلۇب، دوللار...

ئىتالىيان تىلىدىن كىرگەن سۆزلەر: تورت، پەمىدۇر، بالكون، گۇرۇپپا، ئوپېرا، بېنزىن، گېزىت، كونسېرت، تىياتىر...

رۇس تىلىدىن كىرگەن سۆزلەرنىڭ ئالاھىدىلىكى

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئىشلىتىلىۋاتقان رۇس تىلىدىن ۋە رۇس تىلى ئارقىلىق باشقا ياۋروپا تىللىرىدىن كىرگەن سۆزلەرمۇ بەزى تىپىك ئالاھىدىلىكلىرى ئارقىلىق ئۆزلىرىنىڭ يات تىلدىن كىرىپ ئۆزلەشكەن سۆز ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاپ تۇرىدۇ. ئۇلارنىڭ مۇھىملىرى دەپ تۆۋەندىكى نۇقتىلارنى كۆرسىتىشكە بولىدۇ:

(1) رۇس تىلىدىن كىرگەن سۆزلەر سۆز تۇركۈمى نۇقتىسىدىن ئېيتقاندا، ھەممىسى دېگۈدەك ئىسىملاردىن ئىبارەت. بىراق، خېلى بىر بۆلەك ئىسىملا كونكرېت ئەھۋالدا، ياۋروپا تىللىرىنىڭ ئادىتى بويىچە ئۆزلىرىنىڭ سۈپەت

شەكلىنى ھاسىل قىلغان ھالدىمۇ ئىستېمال قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئىسىم شەكلى	سۈپەت شەكلى
كوممۇنىست	كوممۇنىستىك
ئىدېئالىست	ئىدېئالىستىك
سوتسىيالىزم	سوتسىيالىستىك
كاپىتالىزم	كاپىتالىستىك
گىرامماتىكا	گىراماتىك
ئىستىلىستىكا	ئىستىلىستىك

(2) رۇس تىلىدىن كىرگەن سۆزلەر ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىملا قائىدىسىدە «ئەسلىي تىلدىكى يېزىلىشى ئاساس قىلىنىدۇ» دەيدىغان پىرىنسىپ بويىچە بىر تەرەپ قىلىنغاچقا، ئۇلار ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلىشىنىڭ قىيىنلىقى، تەلەپپۇزنىڭ بىئەپلىكى بىلەن ساپ ئۇيغۇر تىلىغا خاس سۆزلەردىن ئالاھىدە پەرقلىنىپ تۇرىدۇ. مەسىلەن، ئېلېمېنت، ئېنېرگىتىكا، ئېنسىكلوپېدىيە، ئىدېئولوگىيە، تىرانسكرىپسىيە، ئاسسىمىلياتسىيە، ئىدېئالىزم، ئىدىيوم، فىرازىيولوگىيە، ئېكۇئۇالېنت، ئېكتورىئال، سېمانتىكولوگىيە دېگەنلەرگە ئوخشاش.

(3) رۇس تىلىدىن كىرگەن «-سىت، -ىزم، -لوگ، -ئولوگ، -ولوگىيە، -كا، -ىك، -تور، انت» قاتارلىق سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلار ئۇيغۇرچىدىمۇ ئاشۇ رۇس تىلىدىن كىرگەن سۆزلەر دائىرىسىدىلا سۆز ياساش قابىلىيىتىنى ساقلاپ قالغان. مۇنداقچە قىلىپ ئېيتقاندا، يۇقىرىقىدەك قوشۇمچىلىق سۆزلەرنىڭ ھەممىسى ئادەتتە بىر پۈتۈن گەۋدە سۈپىتىدە رۇسچىدىن كىرگەن سۆزلەر بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. مەسىلەن، ماركس - ماركىست - ماركسىزم: سوتسىيال - سوتسىيالىست - سوتسىيالىزم؛ ئىدېئال - ئىدېئالىست - ئىدېئالىزم؛

ئاكۇشېر - ئاكۇشېركا؛ ئارتىس - ئارتىسكا؛ گېئولوگ - گېئولوگىيە؛ ئوپېراتور، دىرېكتور، ئېكسپىلاتاتور؛ ئاسپىرانت، پىراكتىكانت، فىزىك، ئاكادېمىك دېگەنلەرگە ئوخشاش.

(4) ئۇيغۇر تىلىدا ئىشلىتىلۈاتقان رۇس تىلىدىن كىرگەن سۆزلەر ئىچىدە تۈپ ۋە ياسالما سۆزلەردىن باشقا، ئېنىقلاش - ئېنىقلىنىش مۇناسىۋىتىدىكى بېقىندىلىق بىرىكمىلەرمۇ بار. بۇ خىل بىرىكمىلەر ئۆز تىلىدىكى قۇرۇلمىسىنى ئەينەن ساقلاپ قالغاچقا، ئۇلارنىڭ رۇس تىلىدىن كىرگەن بىرىكمە ئىكەنلىكىنى بىر قاراپلا بىلۈالغىلى بولىدۇ. مەسىلەن:

بىيوخىمىيە، گېئوخىمىيە، گېئوفىزىكا، گىدروبىيولوگىيە، گىدروئېلېكتىر، سوتسىيال دېموكرات...

شۇنى ئەسكەرتىپ ئۆتۈش كېرەككى، تىلشۇناسلىق نەزەرىيەسىدە كىرمە سۆزلەر ئادەتتىكى سۆزلۈككە كىرىدۇ دەپ قارالسىمۇ، لېكىن ئۇيغۇر تىلىغا نىسبەتەن خېلى كۆپ بىر بۆلەك سۆزلەر كىرگەن ۋاقتىنىڭ ئۇزاقلىقى ياكى ئومۇملىشىش دائىرىسىنىڭ كەڭلىكى نۇقتىسىدىن قارىغاندا، ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئاساسىي سۆزلۈكىدىن ئورۇن ئېلىپ بولغان. مەسىلەن، «ئادەم، ئاخىر، ئايال، ئاپتاپ، ئەتراپ، جازا، غەيرەت، دىققەت، ئاددىي، ئاۋۋال، ئاتايىن، گەدەن، پېشانە، ساتىراش، نان، گۆش، گۈل، مېۋە، خۇدا، گۈناھ، چىنە، ئاسمان، مېھمان، بازار، دەريا، سەۋزە، لازا، چەيزە، چاي، گازىر، دادۇر، جوزا، مەنتاق، موما، كوي، ياڭيۇ، موچەن، سەرەڭگە، كالاچ، پىيالە، پۇل، تېلېفون، تېلېۋىزور» دېگەندەك سۆزلەر ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىغا نىسبەتەن ئاساسىي سۆزلۈككە خاس سۆزلەر ھېسابلىنىدۇ.

6 . كىتابىي سۆزلەر

«كىتابىي سۆزلەر» دېگەن بۇ ئاتالغۇ تار ۋە كەڭ مەنىلەردە قوللىنىلىدۇ. تار مەندىكى كىتابىي سۆز دېگىنىمىز، جانلىق

تىلدا ئىشلىتىلمەيدىغان يەنى پەقەت يېزىق تىلىدىلا ئىشلىتىلىدىغان سۆزلەرگە قارىتىلىدۇ. كەڭ مەنىدىكى كىتابىي سۆزلەر بولسا تار مەنىدىكى كىتابىي سۆزلەردىن باشقا يەنە رەسمىي ئالاقە سورۇنلىرىدا ئىشلىتىلىدىغان بەزى سۆزلەرنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مەسىلەن، «ئاتەشىن (ئوتتەك، يالقۇنلۇق، قىزغىن، جۇشقۇن)»، «ئاشپىتە (مەپتۇن بولۇپ قالغان، ئاشىق، شەيدا، پەرىشان)»، «ئەپكار (پىغان)»، «ئەپكار (پىكىر، پىكىرلەر)»، «يەڭلىغ (كەبى)»، «پەۋەس (توشۇپ كەتكەن، لىق)»، «پۇرقەت (ئۆزىگە ئەزىز ۋە سۆيۈملۈك دەپ ھېسابلىغان كىشى ياكى نەرسىدىن ئايرىلىش؛ جۇدالىق، ھىجران)»، «پەيمان (بىر مەقسەت، نىشانىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن قىلىنغان سۆز؛ قەسەم، ئەھدە، ۋەدە)»، «تەخمىس (① بەشكە بۆلۈش، بەشلەشتۇرۇش، مۇخەممەسلەشتۇرۇش؛ ② بىر شائىر يازغان غەزەلگە يەنە بىر شائىر تەرىپىدىن مەزمۇنى، شەكلى ماس ئۇچ مىسرا قوشۇلۇپ يېزىلغان مۇخەممەس)»، «بەررە (قوزا، پاقلان)»، «بەداز (ئاندىن كېيىن، ئۇنىڭدىن كېيىن)»، «يازمىش (يېزىپ قويۇلغان نەرسە، يازما بايان، يازما مەلۇمات)»، «ئىنمەك (يۇقىرىدىن تۆۋەنگە چۈشمەك)»، «ئىستىقلالىيەت (مۇستەقىللىق، ئەركىنلىك، ئازادلىق)»، «ئېرسال (ئەۋەتىش، يوللاش)»، «ئېتىماد (ئىشەنچ)»، «ۋادەرىخ (ئىسىت، ئەپسۇس)»، «ئول (ئۇ)»، «ئەبەدىلئەبەد (مەڭگۈ)»، «ئىجتىمائىيەت (ئىجتىمائىيلىق)»، «ئىختىرا (پەن ـ تېخنىكا ساھەسىدە بارلىققا كەلگەن يېڭىلىق؛ كەشپ، كەشپىيات، ئىجاد)»، «ۋىجدانەن (ۋىجدان بىلەن)»، «ئىجادگاھ (ئىجادىيەت ماكانى، ئىجادىيەت يۇرتى)» قاتارلىقلار.

تەلەپچانلىق بىلەن ئېيتقاندا، تار مەنىدىكى كىتابىي سۆزلەر ئادەتتىكى سۆزلۈككە مەنسۇپ بولىدۇ.

7 . قىسقارتىلما سۆزلەر

سۆز ياكى كۆپ بوغۇملۇق بىرىكمىلەر (بۇلار ئادەتتە سۆز بىرىكمىسى دەپ قارىلىۋاتىدۇ)نى قىسقارتىش ئۇسۇلى ئارقىلىق ھاسىل قىلىنغان ئاز بوغۇملۇق سۆزلەر قىسقارتىلما سۆز دەپ ئاتىلىدۇ. قىسقارتىلما سۆزلەرنى ياساش مۇئەييەن شەرت ئاساسىدا ئېلىپ بېرىلىدۇ. ئادەتتە، شۇ تىل ئىگىلىرىگە تونۇشلۇق بولغان ھەم كۆپرەك قوللىنىلىدىغان، بوغۇم سانى ياكى سۆز سانى كۆپ بولغان بىرىكمىلەر قىسقارتىلىدۇ. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا سۆز قىسقارتىش ئۇسۇلى ئادەتتە ئىككى خىل دەپ قارىلىدۇ. ئۇلار تۆۋەندىكىچە:

(1) سۆزنىڭ باش ھەرپىنى ئېلىش. مەسىلەن:

ش ئۇ ئا ر (شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى)

ب د ت (بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى)

ج ك پ (جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيەسى)

ئا ق ش (ئامېرىكا قوشما ئىشتاتلىرى)

ج خ ئى (جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى)

ك ل (كىلولىتىر)، ك ۋ (كىلوۋات)

س م (سانتىمېتىر)، م گ (مىللىگىرام)

ت. ئېلىيوف (تېيىپچان ئېلىيوف)، ل. مۇتەللىپ (لۇتپۇللا مۇتەللىپ)

(2) سۆزلەرنىڭ باش بوغۇمىنى ئېلىش. مەسىلەن:

پارتكوم (پارتىيە كومىتېتى)، ئوبكوم (ئوبلاستلىق كومىتېت)، رايكوم (رايونلۇق كومىتېت)، پارتگۇرۇپپا (پارتىيە گۇرۇپپىسى)

ئەمەلىيەتتە، بۇ تۆت قىسقارتىلما سۆزنىڭ رۇس تىلىدا قىسقارتىلىپ بولغان بولۇشى ئېھتىمالغا ئىنتايىن يېقىن. ئۇيغۇر تىلىدا يۇقىرىدىكى سۆزلەر ئاساسىدا «ۋىلكوم (ۋىلايەتلىك كومىتېت)»، «نايكوم (ناھىيەلىك كومىتېت)»،

«تىلكوم (تىل ـ يېزىق خىزمىتى كومىتېتى)» دېگەندەك قىسقارتىلما سۆزلەر ياسالغان.

لۇغەتلەردە ئۇ ئىككى تۈردىكى قىسقارتىلما سۆزلەردىن باشقا يەنە تۆۋەندىكىدەك شەكىللىرىمۇ كۆپ ئۇچرايدۇ:

جان ت (جانلىق تىل)، يېزت (يېزىق تىلى)، تارس (تارىخىي سۆز)، بال س (بالىلار سۆزى)، ئەد (ئەدەبىيات)، بوت (بوتانىكا)، بىيول (بىيولوگىيە)، پەلس (پەلسەپە)، تىيا (تىياتىر)، فىز (فىزىكا)، فىران (فىرانسۇزچە)، ئىتال (ئىتالىيانچە)، رەۋ (رەۋىش)، سۇپ (سۇپەت)، باغل (باغلىغۇچى)...

قىسقارتىلما سۆزلەر ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ جانلىق تىلى ژانىرىدا پەقەت قوللىنىلمايدۇ. ئادەتتە، تۇرلۇك گېزىت ـ ژۇرنال، ماقالە ـ ئەسەر، ھۆججەت ـ ئالاقە، لۇغەت قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان يېزىق تىلى ژانىرىدىلا قوللىنىلىدۇ.

مانا مۇشۇنداق قىسقارتىلما سۆزلەرمۇ ئادەتتىكى سۆزلۈككە كىرىدۇ.

يۇقىرىدىكىلەردىن باشقا يەنە لەقەملەر (مەسىلەن، ئەركىن «ياڭيۇ»، ئەخمەت «گومىنداڭ»، ئالىم «يانچۇق»، غەيرەت «چاشقان»، ساۋۇت «پور»...)؛ تەخەللۇس (مەسىلەن، «ئارسلان ئابدۇللا تەھۇر، ئابدۇكېرىم رەھمان بۇچى، ئابدۇشۇكۇر موللاك يۇرچى، ئازاد رەھمىتۇللا سۇلتان، ئەسەت سۇلايمان ئۇيغار» دېگەنلەردىكى «تەھۇر»، «بۇچى»، «يۇرچى»، «سۇلتان»، «ئۇيغار» دېگەندەك)؛ سىمۋوللۇق سۆزلەر (مەسىلەن، «بۇلبۇل»سۆزى يار ۋەسلىگە ئىنتىلىۋاتقان ئاشىقلار، «قاغا» سۆزى شۇملۇققا، «كالا» سۆزى دۆتلۈككە، تويماسلىققا، «كەپتەر» سۆزى تىنچلىققا، «يولۋاس» سۆزى باتۇرلۇققا، «شاتۇت» سۆزى دورامچىلىققا سىمۋول قىلىنغاندەك)مۇ ئادەتتىكى سۆزلۈككە كىرىدۇ.

§4 . ئاساسىي سۆزلۈك بىلەن ئادەتتىكى سۆزلۈكنىڭ مۇناسىۋىتى

ئاساسىي سۆزلۈك بىلەن ئادەتتىكى سۆزلۈك گەرچە ئومۇمىي سۆزلۈكتىكى ئوخشاش بولمىغان ئىككى تۈر بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار بىر ـ بىرىنى شەرت قىلىپ تۇرۇشتىن ئىبارەت زىچ باغلىنىشقا ئىگە بولىدۇ. چۈنكى، ئاساسىي سۆزلۈك ئومۇمىي سۆزلۈكنىڭ يادروسى، ئەڭ مۇھىم قىسمى، نېگىزى بولۇپ، ئۇ ئاسان ئۆزگەرمەيدۇ. ئاساسىي سۆزلۈك تىلنى ئەۋلادمۇئەۋلاد قالدۇرۇشقا كاپالەتلىك قىلىدىغان مۇھىم ئامىللارنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ. ئادەتتىكى سۆزلۈك بولسا تىلنىڭ ئۆزگىرىشچان قىسمى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. شۇڭا، ئۇ جەمئىيەت تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ ئومۇمىي سۆزلۈكنى داۋاملىق تۇرده تولۇقلاپ، بېيىتىپ تۇرىدۇ. بۇ ئارقىلىق تىلدا جەمئىيەت تەرەققىياتىنى تېزدىن ئەكس ئەتكۈزۈشكە شارائىت يارىتىلىدۇ. ئادەتتىكى سۆزلۈك ئاساسىي سۆزلۈكنى ھەرقايسى جەھەتلەردىن تولۇقلاش رولىنى ئويناىدۇ. ئاساسىي سۆزلۈك بىلەن ئادەتتىكى سۆزلۈكنىڭ ئومۇمىي سۆزلۈكتىكى ئورنىنى تۆۋەندىكى ئىسخىما ئارقىلىق كۆرسىتىشكە بولىدۇ.

گەرچە ئاساسىي سۆزلۈك ئومۇمىي سۆزلۈكنىڭ يادرو قىسمى، ئادەتتىكى سۆزلۈك ئاساسىي سۆزلۈكنى ھەرقايسى جەھەتلەردىن تولۇقلايدىغان قىسمى بولسىمۇ، لېكىن ئاساسىي سۆزلۈك بىلەن ئادەتتىكى سۆزلۈك مۇتلەق بولمايدۇ، ئۇلار ئوتتۇرىسىدا ئېنىق چېگرا يوق، يەنى ئاساسىي سۆزلۈككە كىرىدىغان سۆزلەر مەڭگۈ ئاساسىي سۆزلۈكتە تۇرۇپبېرىدىغان، ئادەتتىكى سۆزلۈككە تەۋە سۆزلەر مەڭگۈ ئادەتتىكى سۆزلۈكتە تۇرۇپبېرىدىغان ئىش يوق. چۈنكى، سۆزنىڭ ئومۇمىي

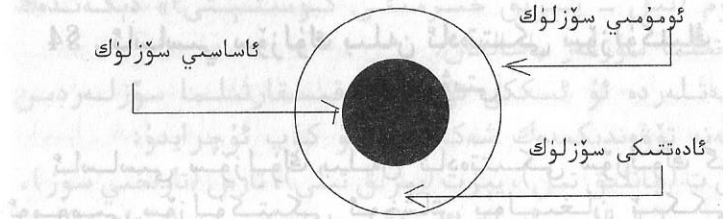

سۆزلۈكتىكى ئورنى مۇتلەق بولمايدۇ. تىل تەرەققىياتى جەريانىدا ئاساسىي سۆزلۈكتىكى بەزى سۆزلەر تۇرلۈك سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ئادەتتىكى سۆزلۈككە ئۆتۈپ قېلىشى مۇمكىن، خۇددى شۇنىڭدەك ئادەتتىكى سۆزلۈكتىكى بەزى سۆزلەر كۆپ قوللىنىش ۋە ئومۇملىشىش نەتىجىسىدە، ئاساسىي سۆزلۈكتىن ئورۇن ئېلىشىمۇ مۇمكىن. مەسىلەن، 20 ـ ئەسىرنىڭ 30 ـ ، 40 ـ يىللىرىدا ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئاساسىي سۆزلۈكىگە خاس دەپ قارالغان «دورغا، ۋالى، بەگ، دوتەي، يارماق، ئامبال، يامۇل، يايى، مەدرىسە، تالىپ، قازى» دېگەندەك سۆزلەر ھازىرقى زامانداا ئادەتتىكى سۆزلۈككە ئۆتكەن سۆزلەر ھېسابلىنىدۇ. ئۇنىڭ ئەكسىچە تىل تەرەققىياتى جەريانىدا، ئەسلىي ئادەتتىكى سۆزلۈككە خاس بولغان بىر قىسىم سۆزلەر كۆپ قوللىنىش، تۇراقلىشىش ۋە كەڭ ئومۇملىشىش نەتىجىسىدە، ئاساسىي سۆزلۈكتىن ئورۇن ئالىدىغان ئەھۋاللارمۇ بولىدۇ. مەسىلەن، ئەرەب تىلىدىن كىرگەن «ۋەتەن، دۆلەت، مەملىكەت، دۇنيا، ئالەم، ئادەم، ئايال، سالامەت، ئامان، ئادالەت، مۇھەببەت، ھاۋا، بىنا، كىتاب، مۇئەللىم، جەمئىيەت، جىنايەت، نەزىر، سەيلە، قاسساپ، ئاخىر، ئالىم، كادىر...» دېگەندەك سۆزلەر؛ پارس تىلىدىن كىرگەن «نان، ئاش، ئاسمان، ناچار، دانە، ھەممە، دەرھال، ھەمىشە، ھامان، خۇدا، مېۋە، نەشپۈت، دوغاپ، ساتىراش، موزدۇز، پېشانە، ئاۋاز، قوشۇق، چىنە، گەپ، پۇل، گۆش، دوست، دەرەخ، يەكشەنبە، دۈشەنبە،

سەيشەنبە، چارشەنبە، پەيشەنبە، شەنبە...» دېگەندەك سۆزلەر؛ رۇس تىلىدىن كىرگەن «كارىۋات، كىنو، مېتىر، كىلوگىرام، تونىنا، شەپكە، بانكا...» دېگەندەك سۆزلەر؛ خەنزۇ تىلىدىن كىرگەن «بەسەي، خاڭگا، جۇسەي، چەيدو، جاڭدۇ، گاڭپەن، خاسىڭ، گازىر، سەيپۇڭ...» دېگەندەك سۆزلەر دەسلەپ ئۇيغۇر تىلىغا كىرگەن مەزگىللەردە ئادەتتىكى سۆزلۈككە خاس سۆزلەر ھېسابلانسا، ھازىر بۇلار ئاساسىي سۆزلۈككە خاس سۆزلەر ھېسابلىنىدۇ. ئەمدى «تېلېۋىزور، ئۇنىئالغۇ، سىنئالغۇ، تېلېفون، چاقىرغۇ، كىرئالغۇ...» دېگەنگە ئوخشاش سۆزلەردىن ئىپادىلەنگەن شەيئىلەرنىڭ ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە كەڭ ئومۇملىشىشىغا ئەگىشىپ، شۇ شەيئىلەرنى ئىپادىلەيدىغان يۇقىرىدىكى سۆزلەر ئاساسىي سۆزلۈكتىن ئورۇن ئېلىشقا باشلىدى. دېمەك، ئاساسىي سۆزلۈك بىلەن ئادەتتىكى سۆزلۈكتىكى سۆزلەر ئۆزئارا ئۆتۈشۈپ تۇرىدۇ، بىر ـ بىرىنى تولۇقلاپ تۇرىدۇ. شۇڭا، ئاساسىي سۆزلۈك بىلەن ئادەتتىكى سۆزلۈكنىڭ مۇناسىۋىتىنى ئۆزئارا ئۆتۈشۈش، بىر ـ بىرىنى تولۇقلاش مۇناسىۋىتى دەپ قاراشقا بولىدۇ.

§5 . سۆزلۈكنى بېيىتىش يوللىرى

سۆزلۈكنى بېيىتىش يوللىرى دېگىنىمىز، ئومۇمەن سۆز ياساش، قېلىش ۋە قوبۇل قىلىش قاتارلىق ئۇسۇللار ئارقىلىق سۆزلۈكنى بېيىتىشنى كۆرسىتىدۇ .

1 . سۆز ياساش

سۆز ياساش دېگەندە، جەمئىيەت تەرەققىياتى جەريانىدا بارلىققا كەلگەن يېڭى شەيئى، ھادىسە ۋە ئۇلارنىڭ تۇرلۈك مۇناسىۋەتلىرىنى ئۇيغۇر تىلىغا خاس تەييار تىل ماتېرىيالىدىن پايدىلىنىپ، يېڭى سۆزلەرنى ياساش ئارقىلىق ئىپادىلەشكە

قارىتىلىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا يېڭى سۆزلەرنى ياساش ئاساسەن قوشۇمچە قوشۇش ئۇسۇلى (مورفولوگىيەلىك ئۇسۇل ياكى سىنتېتىك ئۇسۇل) ۋە بىرىكتۈرۈش ئۇسۇلى (سىنتاكسىسلىق ئۇسۇل ياكى ئانالىتىك ئۇسۇل)دىن ئىبارەت ئىككى خىل ئۇسۇل ئارقىلىق ئېلىپ بېرىلىدۇ.

1) قوشۇمچە قوشۇش ئۇسۇلى

مۇستەقىل مورفېمىلارغا تۇرلۇك سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلارنى قوشۇش ئارقىلىق يېڭى سۆزلەرنى ياساش ئۇسۇلى قوشۇمچە قوشۇش ئۇسۇلى دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ خىل ئۇسۇل قەدىمدىن تارتىپ ئۇيغۇر تىلىدا ئىنتايىن مۇھىم ئورۇندا تۇرۇپ كەلگەن، ئۇيغۇر تىلى سۆزلۈكىنى بېيىتىشتا مۇھىم رول ئويناپ كەلگەن ئۇسۇل ھېسابلىنىدۇ. هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا قارىماققا تۇپ سۆزدەك كۆرۈنىدىغان بىر قىسىم سۆزلەرگە ئىنچىكىلەپ قارايدىغان بولساق، ئۇلارنىڭ ئەسلىي تۇپ سۆز بولماستىن، بەلكى قوشۇمچە قوشۇش ئارقىلىق ياسالغان ياسالما سۆز ئىكەنلىكىنى بىلىۋالالايمىز. مەسىلەن، «كۆمەچ، پىچاق، سوراق، ئېقىن، سوزۇق، بېزەك، سۈپۈرگە <سۈپۈرگۈ، ئورۇندۇق، تۇرگە <تۇرگۇ، ئوتۇن، توزان، يۇلۇن، باغاق <بارغاق، ئورغاق، توزغاق <توزۇغاق، يامغۇر < ياغمۇر، قوماچ <قورۇماچ، ئېمىزگە < ئېمىزگۇ، سۇرگە <سۈرگۈ، يىغىن، ئۆتەك» ۋە باشقىلار. قوشۇمچە قوشۇش ئۇسۇلى ئۇيغۇر تىلىغا نىسبەتەن ئەڭ ئۇنۇملۇك ئۇسۇل بولغاچقا، هازىرقى دەۋردىمۇ بۇ ئۇسۇل ئارقىلىق نۇرغۇنلىغان يېڭى سۆزلەر ياسالغان ھەم ياسىلىۋاتىدۇ. مەسىلەن، «توڭلاتقۇ، تېتىتقۇ، چاقىرغۇ، ئوقۇرمەن، كۆرۈرمەن، ئاققۇن، شامىلىق، كىملىك، خىزمەتچى، باشقارما، كۆرسەتكۈچ، ئۇيۇشما، كۆرگەزمە، كۆرەك، تەرمە، بىرىكمە، توقۇلما، كېسىم، ئۇقۇم، ئۆچۈرگۈچ، ئەمگەكچان، شامالدۇرغۇچ، ئوڭچىل، خەلقچىل،

كىنوخانا، بايراقدار، چايدان، زامانىۋىلاشما، ئادەمسىمان، ئىنسانشۇناس، ئىنسانشۇناسلىق، شەرتنامە» ۋە باشقىلار.

2) بىرىكتۈرۈش ئۇسۇلى

مۇستەقىل مورفېمىغا مۇستەقىل مورفېمنى بىرىكتۈرۈش ئارقىلىق يېڭى سۆز ياساش ئۇسۇلى بىرىكتۈرۈش ئۇسۇلى دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ ئۇسۇلمۇ ئۇيغۇر تىلىدا يېڭى سۆزلەرنى ياساشتىكى تارىخى ئۇزاق ۋە ئۇنۇملۇك ئۇسۇل ھېسابلىنىدۇ. هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا تۇپ سۆزلۈك شەكلىنى ئالغان بىر قىسىم سۆزلەر ئەسلىي بىرىكتۈرۈش ئۇسۇلى ئارقىلىق ياسالغان ياسالما سۆزلەردۇر. مەسىلەن: «بۇگۈن< بۇ + كۈن، چېگرا <چەك + ئارا، ئاغىنە<ئاغا + ئىنى، توقسان < توققۇز+ ئون، سەكسەن <سەككىز + ئون، غۇلاچ <قول + ئاچ، كۆكتات <كۆك + ئوت، ئاراچ < ئارا + ئاچ، بويتاق <بويى + تاق، ئەتىياز <ئەتە + ياز» دېگەندەك. بىرىكتۈرۈش ئۇسۇلى هازىرقى دەۋردىمۇ ئۆز رولىنى جارى قىلدۇرۇپ، ئۇيغۇر تىلىدا يېڭى سۆزلەرنىڭ ياسىلىشى ئۈچۈن ئاكتىپ خىزمەت قىلماقتا. مەسىلەن: «ئۇنئالغۇ، سىنئالغۇ، كىرئالغۇ، چاچئالغۇ، ساقالئالغۇ، بىرلىك سەپ، تۆمۈرىيول، تاشيول، ئالەمقاراش، تارىخقاراش، تەبىئەتقاراش، دۇنياقاراش، كۆزقاراش، ئۇستقۇرۇلما، ئومۇمىي يىغىن، ئاساسىي قانۇن، قالدۇرۇق يەر، ئومۇمىيۈزلۈك، ئىشلەپچىقىرىش، تاشكۆمۈر، تاشپاختا، كۆزەينەك، كۆزەينەكلىك يىلان» قاتارلىقلار.

ھەرقانداق بىر تىلدا ئۆز تىلىدىكى تىل ماتېرىيالىدىن پايدىلىنىپ يېڭى سۆزلەر ياسالسا، بىرىنچىدىن، چۈشىنىشلىك بولىدۇ، سىڭىشلىك بولىدۇ، كەڭ خەلق ئاممىسى ئاسان قوبۇل قىلالايدۇ؛ ئىككىنچىدىن، تىلنىڭ ساپلىقىنى كاپالەتكە ئىگە قىلغىلى بولىدۇ. شۇڭا، سۆز ياساش سۆزلۈكىنى بېيىتىشتىكى ئاساسلىق ۋە مۇھىم ئۇسۇللارنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ.

2. قېزىش

قېزىش دېگەندە، جەمئىيەت تەرەققىياتى جەريانىدا بارلىققا كەلگەن يېڭى شەيئى ۋە يېڭى ھادىسىلەر ھەققىدىكى ئۇقۇملارنى يېڭى سۆزلەرنى ياساش ئارقىلىق ئەمەس، بەلكى تىلدا ئەسلىدە بار بولغان سۆزلەرگە تايىنىپلا ئىپادىلەشنى كۆرسىتىدۇ. بۇ خىل ئۇسۇل تۆۋەندىكى ئىككى تەرەپنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ:

(1) سۆزلەرگە يېڭى مەنە يۈكلەش. سۆزلەرگە يېڭى مەنە يۈكلەش دېگىنىمىز، تىلدا ئەسلىدە بار بولغان سۆزلەرنىڭ مەنىسى ئۈستىگە يېڭى مەنىلەرنى يۈكلەش ئارقىلىق، يېڭى شەيئى ۋە يېڭى ھادىسىلەر ھەققىدىكى ئۇقۇملارنى ئىپادىلەشكە قارىتىلىدۇ. مۇنداقچە ئېيتقاندا، يېڭى شەيئى ۋە يېڭى ھادىسىلەرنى تىلدا ئەسلىدە بار سۆزلەر ئارقىلىق ئىپادىلەش ئۇسۇلى سۆزلەرگە يېڭى مەنە يۈكلەش دەپ ئاتىلىدۇ. ھەرقانداق بىر تىلدىكى كۆپ مەنىلىك سۆزلەر مانا مۇشۇ ئۇسۇل ئارقىلىق شەكىللەنگەن دېيىشكە بولىدۇ.

(2) كونا سۆزلەرنى يېڭى مەنىدە قوللىنىش. كونا سۆزلەرنى يېڭى مەنىدە قوللىنىش دېگىنىمىز، ئىستېمالدىن قالغان ياكى قېلىش ئېھتىمالى بولغان سۆزگە يېڭى مەنە بېرىپ، يېڭى شەيئى ۋە يېڭى ھادىسىلەر ھەققىدىكى ئۇقۇملارنى ئىپادىلەشكە قارىتىلىدۇ. مەسىلەن: «ئوغۇت» دېگەن سۆز «دۇئان» دەۋرىدە «بوزا تەييارلاشتىكى ئېچىتقۇ» دېگەن مەنىدە قوللىنىلغان، ھازىر بولسا «تېرىلغۇ يەرلەرنىڭ قۇۋۇتىنى ئاشۇرۇش ئۈچۈن يەرلەرگە چېچىلىدىغان مال ـ ۋاراڭلارنىڭ قىغى ۋە خىمىيەلىك ئۇسۇلدا ياسالغان شۇنداق رولغا ئىگە نەرسىلەرنىڭ ئومۇمىي نامى» دېگەن مەنىدە قوللىنىلىدۇ. «قۇرۇلتاي (موڭغۇل تىلىدىن كىرگەن)» دېگەن سۆز ئەسلىي «مەلۇم قەبىلە ياكى ئۇرۇقنىڭ

كېچەشىمىسى» دېگەن مەنىدە ئىدى. ھازىر بولسا «دۆلەتنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئورگانلىرى تەرىپىدىن نەچچە يىلدا بىر قېتىم ئۆتكۈزۈلۈپ تۇرىدىغان ئومۇمىي چوڭ يىغىن»نى بىلدۈرىدۇ. «ئەمگەك» سۆزى ئەسلىي «جاپا ـ مۇشەققەت، قىيىنچىلىق، ئېغىرچىلىق» دېگەن مەنىدە ئىشلىتىلگەن بولسا (بۇ سۆزنىڭ بۇ خىل مەنىسى قۇمۇل شېۋىسىدە ھازىرمۇ ساقلانغان)، ھازىر «ئەقلىي ۋە جىسمانىي جەھەتتە قىلىنغان ئىش، پائالىيەت؛ سىڭدۈرگەن ئەجىر، مېھنەت» دېگەن مەنىدە ئىشلىتىلمەكتە. «خوتۇن<خاتۇن» دېگەن سۆز ئەسلىي «خان ياكى يۇقىرى تەبىقىدىكىلەرنىڭ رەپىقىسى» دېگەن مەنىدە بولسا، ھازىر «① جىنسىي جەھەتتىن ئەرلەرنىڭ ئەكسى بولغان، تۇغۇش، ئېمىتىش قابىلىيىتىگە ئىگە ئادەم؛ ئايال. ② بىر ئەرنىڭ نىكاھلىقىدىكى ئايال. ③ تۇرمۇشقا چىققان، توي قىلغان قىز، جۇڭگو» دېگەندەك مەنىلەردە قوللىنىلىدۇ. «ناھىيە» سۆزى بۇرۇن «ئورۇن، جاي» دېگەن مەنىدە قوللىنىلغان بولسا، ھازىر «ۋىلايەتتىن كىچىك، يېزىدىن چوڭ مەمۇرىي رايون» دېگەن مەنىدە قوللىنىلىدۇ. مانا بۇلارنىڭ ھەممىسى كونا سۆزلەرنىڭ يېڭى مەنىدە قوللىنىلىشى يەنى قەدىمكى سۆزلەرگە يېڭى مەنە يۈكلەشكە تىپىك مىسال بولالايدۇ.

سۆزلەرگە يېڭى مەنە يۈكلەش ياكى كونا سۆزلەرنى يېڭى مەنىدە قوللىنىش ئارقىلىق، يېڭى شەيئى ۋە يېڭى ھادىسىلەر ھەققىدىكى ئۇقۇملار ئىپادىلەنگەندە، تىلنىڭ تېجەشلىك ۋە ئىخچام بولۇشىنى ئىشقا ئاشۇرغىلى بولىدۇ، سۆزلەرنىڭ سانىنى كۆپەيتمەي تۇرۇپلا، يېڭى ئۇقۇملارنى ئىپادىلىگىلى بولىدۇ. تېجەشلىك بولۇش يېڭى سۆز ـ ئاتالغۇلارنى يارىتىشتىكى مۇھىم بىر پىرىنسىپ، تىلىمىزدىكى نۇرغۇنلىغان كۆپ مەنىلىك سۆزلەر مۇشۇ زۆرۈرىيەتتىن بارلىققا كەلگەن،

كونا سۆزلەرگە يېڭى مەنە بېرىپ ئىشلىتىشمۇ مۇشۇ زۆرۈرىيەتتىن شەكىللەنگەن، ئىخچام بولۇشمۇ يېڭى سۆز - ئاتالغۇلارنى يارىتىشتىكى يەنە بىر مۇھىم ئۇسۇل. چۈنكى، تىلنى قوللانغۇچىلار ھامان سۆز - ئاتالغۇلارنىڭ ئىخچام بولۇشىنى تەلەپ قىلىدۇ.

3. سۆز قوبۇل قىلىش

جەمئىيەت تەرەققىياتى جەريانىدا بارلىققا كەلگەن يېڭى شەيئى ۋە يېڭى ھادىسە ھەققىدىكى ئۇقۇملارنى ياساش ۋە قېرىش ئۇسۇللىرى ئارقىلىق توغرا ئىپادىلەپ بېرىش مۇمكىنچىلىكى بولمىغان ئەھۋالدا، باشقا تىللاردىن سۆز قوبۇل قىلىش ئارقىلىقمۇ ئىپادىلەشكە توغرا كېلىدۇ، قايسى تىلدىن سۆز قوبۇل قىلىش مەسىلىسىگە كەلسەك، ئۇ پۈتۈنلەي ئىجتىمائىي شەرت - شارائىت تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ. ئومۇمەن ياكى ئۆزى بىلەن مۇناسىۋىتى قويۇق بولغان مىللەتلەرنىڭ تىلىدىن، ياكى ئەينى بىر زاماندا بىرقەدەر تەسىرلىك، پەن - مەدەنىيەت تەرەققىي قىلغان مىللەتلەرنىڭ تىللىرىدىن سۆز قوبۇل قىلىنىدۇ. مەسىلەن، قەدىمكى ياكى يېقىنقى دەۋرلەردە ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنى ۋە يېپەك يولى ۋاستىسى ئارقىلىق ئەرەبلەر ۋە پارسلار بىلەن قويۇق مۇناسىۋەتتە بولغان. بۇنىڭ بىلەن، ئۇيغۇرلار ئەرەب - پارس تىللىرىدىن سۆز قوبۇل قىلىش ئارقىلىق ئۇيغۇر تىلى سۆزلۈكىنى بېيىتقان. ھازىرقى دەۋرلەردە بولسا، ئاساسەن ئىنگلىز تىلىدىن سۆز قوبۇل قىلىش ئارقىلىق ئۇيغۇر تىلى سۆزلۈكى بېيىتىلىۋاتىدۇ.

دېمەك، ئۇيغۇر تىلىنىڭ سۆزلۈكىنى بېيىتىشتا ئەڭ مۇھىمى ئۇيغۇر تىلىدىكى تەييار تىل ماتېرىيالىلىرىدىن پايدىلىنىپ يېڭى سۆزلەرنى ياساش ئۇسۇلىنى، ئاندىن قالسا،

سۆزلەرگە يېڭى مەنە يۈكلەش ۋە كونا سۆزلەرنى يېڭى مەنىدە قوللىنىش ئۇسۇلىنى ئىشلىتىش كېرەك. بۇ ئىككى مۇمكىنچىلىك ئاقمىغان ئەھۋالدا ئاندىن سۆز قوبۇل قىلىش ئۇسۇلىنى قوللىنىش كېرەك. مانا مۇشۇنداق قىلغاندىلا، ئاندىن ئۇيغۇر تىلى سۆزلۈكىنى ھەقىقىي رەۋىشتە بېيىتقىلى بولىدۇ.

سەككىزىنچى باب

لۇغەتشۇناسلىق

§1 . لۇغەت ۋە لۇغەتشۇناسلىق

1 . لۇغەتنىڭ خاراكتېرى ۋە رولى

كىشىلەرنىڭ ئۆگىنىشى ۋە پايدىلىنىشى ئۈچۈن مەلۇم تىل، مەلۇم دىيالېكت، مەلۇم پەن ياكى بىرقانچە تىلدىكى سۆز - ئىبارىلەرنى يىغىپ، رەتلەپ، يەنى مۇئەييەن تەرتىپتە تىزىپ، ئىزاھلاپ ياكى تەرجىمە قىلىپ تۈزۈپ چىقىلغان قوللانما لۇغەت دەپ ئاتىلىدۇ. لۇغەت كىشىلەرنى تۇرلۇك ئۇچۇرلار بىلەن تەمىنلەيدىغان بىر خىل قورال خاراكتېرلىك كىتاب ھېسابلىنىدۇ.

بەزى لۇغەتلەردە سۆزلەرنىڭ مەنىلىرى ۋە ئۇلارنىڭ ئىشلىتىلىش ئۇسۇللىرى چۈشەندۈرۈلىدۇ. بەزى لۇغەتلەردە ئىملا ياكى تەلەپپۇز نورمىلىرى كۆرسىتىلىدۇ. بەزى لۇغەتلەردە تۇرلۇك پەنلەر ياكى مەلۇم بىر پەندىكى سۆز - ئاتالغۇلار يىغىلىپ ئۇلاردا ئەكس ئەتكەن تۇرلۇك بىلىملەر چۈشەندۈرۈلىدۇ. يەنە بەزى لۇغەتلەردە ئىككى ياكى ئۇنىڭدىن ئارتۇق تىلدىكى سۆزلەرنىڭ تەرجىمىسى بېرىلىدۇ. ئوخشاش بولمىغان تىپتىكى لۇغەتلەر ئوخشاش بولمىغان ئېھتىياجنى قامدايدۇ.

ياخشى بىر لۇغەت بولۇش ئۈچۈن، ئۇنىڭدا تۆۋەندىكىدەك ئالاھىدىلىكلەر بولۇشى كېرەك:

1) سىستېمىلىقلىقا ئىگە بولۇشى كېرەك، لۇغەتكە تاللىنىدىغان سۆزلەر ئىنتايىن كۆپ بولىدۇ. ئەگەر سۆزلەر قالايمىقان توپلاپ قويۇلسا، بۇ ئوقۇرمەنلەرنىڭ ئۆگىنىشى ياكى پايدىلىنىشىغا قولايسىز بىرنېمىگە ئايلىنىپ قالىدۇ. شۇڭا، لۇغەت چوقۇم مەلۇم بىر سىستېما بويىچە تۈزۈلۈشى، سۆز - ئاتالغۇلار ئېنىق بىر ئۆلچەم بويىچە تاللىنىشى كېرەك.

2) ئىلمىيلىككە ئىگە بولۇشى كېرەك، يەنى لۇغەت ئىلمىي كۆزقاراشتا، ئىلمىي بولغان لۇغەت تۈزۈش ئۇسۇلىغا ئىگە بولۇشى ۋە تەلەپكە لايىق ماتېرىياللار بولۇشى كېرەك. كونكرېت قىلىپ ئېيتقاندا، لۇغەتنىڭ ئىلمىيلىكى تۆۋەندىكى جەھەتلەردە ئىپادىلىنىدۇ:

(1) لۇغەتنىڭ ئىلمىيلىكى كۆزقاراشنىڭ توغرىلىقىدا ئىپادىلىنىدۇ. تۇرلۇك ئۇچۇرلارنىڭ توغرا بولۇشى لۇغەتنىڭ ئىلمىيلىكىنىڭ يادروسى ھېسابلىنىدۇ. بۇ لۇغەتكە كىرگۈزۈلگەن سۆزلەرنىڭ ئىزاھ - چۈشەندۈرۈشلىرى توغرا بولۇش، كەلتۈرۈلگەن مىسالىلار بېرىلگەن ئىزاھقا مۇۋاپىق بولۇش، تەرجىمە لۇغەتلىرىدە سۆزلەرنىڭ تەرجىمىسى دەل، توغرا بولۇش، تەبىر - ئىبنىقلىملار توغرا بولۇش، ئۆز خاھىشى بويىچە ئىش كۆرمەسلىك دېگەنلىكتۇر.

(2) لۇغەتنىڭ ئىلمىيلىكى لۇغەت تۈزۈش ئۇسۇلىدىمۇ ئىپادىلىنىدۇ. بۇ لۇغەتتە لۇغەتنىڭ خاراكتېرى، خىزمەت قىلىش ئوبيېكتى، لۇغەتنىڭ كۆلىمى ھەمدە بىرقەدەر ئەتراپلىق سۆز تاللاش پىلانى ۋە تۈزۈش شەكلى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئىلمىي ۋە تەلەپكە لايىق لۇغەت تۈزۈش ئۇسۇلى ۋە ئومۇمىي (باش) لايىھەنىڭ بولۇشىنى كۆرسىتىدۇ. بۇنىڭ ئۈچۈن، سۆز تاللاش نۇقتىسىدىن قارىغاندا، لۇغەتكە تاللانغان سۆز ئوقۇرمەننىڭ ئېھتىياجىغا ماسلاشقان بولۇشى كېرەك. سۆز مەنىلىرىنى ئىزاھلاشتا لۇغەتنىڭ خاراكتېرى ۋە

ئوبيېكتىغا ئاساسەن ئىزاھاتنىڭ چوڭقۇرلۇق دەرىجىسى ۋە سالمىقىنى ئېنىق بېكىتىپ، ئىزاھاتنىڭ توغرا ۋە ئىخچام بولۇشىغا كاپالەتلىك قىلىش كېرەك. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە سۆز تېپىش ئاچقۇچى مۇۋاپىق بولۇشى، سۆز تېپىش ئاسان بولۇشى كېرەك.

(3) لۇغەتنىڭ ئىلمىيلىكى ئەڭ يېڭى پەن تەتقىقات نەتىجىلىرىنىڭ ئەكس ئەتكۈزۈلگەنلىكىدە ئىپادىلىنىدۇ.

(4) لۇغەتنىڭ ئىلمىيلىكى يەنە لۇغەتكە تاللانغان ماتېرىياللارنىڭ سۈپىتىدىمۇ گەۋدىلىنىدۇ.

3) بىلىم خاراكتېرىگە ئىگە بولۇشى كېرەك. كىشىلەرنىڭ لۇغەتتىن پايدىلىنىشى بىرەر سۆز، بىرەر ئادەم، بىرەر شەيئى ياكى بىرەر ھادىسىنى چۈشىنىش، بىلىش ئۈچۈندۇر، يەنى بىلىم ئېلىش ئۈچۈندۇر. شۇڭا، لۇغەت دەل شۇ ئېھتىياجقا ماس ھالدا كىشىلەرنىڭ ئەمەلىيەت جەريانىدا ئېرىشكەن بىلىش ۋە تەجرىبىلىرى بولغان بىلىملەرنى ئومۇملاشتۇرۇپ ئىخچام شەكىلدە بايان قىلىپ بەرگەن بولۇشى كېرەك.

لۇغەتتە بېرىلىدىغان بىلىملەر ئىجتىمائىي پەن بىلىملىرى، تەبىئىي پەن بىلىملىرى، پەن - تېخنىكا بىلىملىرى ھەمدە كىشى ئىسىملىرى، يەر - جاي ناملىرى ھەققىدىكى بىلىملەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. لۇغەتنىڭ خاراكتېرى ۋە دائىرىسىنىڭ ئوخشىماسلىقىغا قاراپ بىلىملەرنىڭ تىپى، چوڭقۇرلۇق دەرىجىسى ۋە كەڭلىك دائىرىسىمۇ ئوخشىمايدۇ. لېكىن، لۇغەتتە زۆرۈر بىلىملەر كەم بولسا بولمايدۇ. لۇغەتتە تونۇشتۇرۇلىدىغان بىلىملەر تۆۋەندىكى تەلەپلەرگە ئۇيغۇن بولۇشى كېرەك:

(1) بىلىمگە مۇناسىۋەتلىك ماتېرىياللار قاتتىق تاللانغان بولۇشى كېرەك.

(2) كۆزقاراش بىلەن ماتېرىيالنىڭ بىردەكلىكىگە دىققەت

قىلىش كېرەك.

(3) لۇغەتنىڭ خاراكتېرى، قۇرۇلمىسىنىڭ تەلىپىگە ئاساسەن بىلىملەرنىڭ چوڭقۇرلۇق ۋە كەڭلىك دەرىجىسىنى ياخشى ئىگىلەش كېرەك.

4) مۇقىملىققا، تۇراقلىقلىققا ئىگە بولۇشى كېرەك. بۇ لۇغەت خېلى ئۇزۇن بىر مەزگىل ئىشلىتىلىدىغان بولۇشى كېرەك دېگەنلىكتۇر. مۇقىملىق لۇغەتنى ئۆلچەشتىكى يەنە بىر مۇھىم ئۆلچەم ھېسابلىنىدۇ.

5) ئىشلىتىلىشچانلىققا ئىگە بولۇشى كېرەك. بۇ لۇغەتنىڭ ئېھتىياجنى قاندۇرالايدىغانلىقى، پايدىلىنىشقا قولايلىق ۋە ئاسان بولۇشىغا قارىتىلغان. لۇغەتنىڭ ئىشلىتىلىشچانلىقى لۇغەتنىڭ سۈپىتى ۋە ئالاھىدىلىكىنىڭ ئۇنىۋېرسال ئىپادىسى بولۇپ، ئۇ لۇغەت قىممىتىنىڭ بەلگىسى ھېسابلىنىدۇ.

6) ئىدىيەۋىلىككە دىققەت قىلىش كېرەك. لۇغەت قورال سۈپىتىدە ئىشلىتىلىدىغان كىتاب بولغاچقا، سۆز تاللىغاندا ۋە ئىزاھلىغاندا، ئىدىيەۋىلىككە ئېتىبار بېرىلىشى كېرەك.

لۇغەتنىڭ رولى تۆۋەندىكى جەھەتلەردە ئىپادىلىنىدۇ:

(1) تىل ئۆگىنىش ۋە تەرجىمە ئىشلىرىدا كەم بولسا بولمايدىغان ئەڭ مۇھىم قورال.

(2) تىلنىڭ يېزىق تىلى شەكلى (ئىملا قائىدىسى) بىلەن ئېغىز تىلى شەكلى (تەلەپپۇز قائىدىسى)نى تەشۋىق قىلىش ۋە ئومۇملاشتۇرۇشتا مۇھىم رول ئوينايدۇ.

(3) لۇغەت پەن - تېخنىكا بىلىملىرىنى ئومۇملاشتۇرۇش ۋە ئىلىم - پەن تەتقىقاتىدىكى ئەڭ مۇھىم قورال.

2 . لۇغەتشۇناسلىق

لۇغەت تۈزۈش پىرىنسىپلىرى (نەزەرىيەسى)، ئۇسۇللىرى ۋە لۇغەت تۈرلىرىنى تەتقىق قىلىدىغان پەن لۇغەتشۇناسلىق دەپ

ئاتىلىدۇ. لۇغەتشۇناسلىق ئەمەلىي تىلشۇناسلىقنىڭ مۇھىم بىر تارمىقى ھېسابلىنىدۇ.

مەلۇم ئېھتىياجغا ئاساسەن، بىر تىل ياكى بىرقانچە تىلدىكى سۆزلەرنى سىستېمىلىق ھالدا مۇئەييەن تەرتىپ بويىچە تىزىپ چىقىپ، بىر تىلنىڭ لۇغىتىنى ياكى بىرقانچە تىلنىڭ سىلىشتۇرما لۇغىتىنى تۈزۈپ چىقىش خىزمىتى لۇغەت تۈزۈش دەپ ئاتىلىدۇ. لۇغەت تۈزۈش ئۆز ئانا تىلدىكى سۆزلەرنى تولۇق، توغرا ئىگىلەش ۋە ئىشلىتىش ئېھتىياجى شۇنداقلا باشقا مىللەتلەرنىڭ تىلىنى ئۆگىنىش ئېھتىياجى تۇپەيلىدىن بارلىققا كېلىدۇ.

لۇغەت تۈزۈشتە قانداق ئېھتىياجنى قاندۇرۇش لۇغەت تۈزۈشنىڭ مەقسىتى ھېسابلىنىدۇ.

لۇغەت تۈزۈشتە تاللىۋېلىنغان ئۆلچەم يەنى لۇغەتنىڭ قانداق ئېھتىياجنى قامداش يۈزىسىدىن بېكىتىلگەن ئۆلچەم لۇغەت تۈزۈش پىرىنسىپى دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، مەلۇم بىر تىلنىڭ لۇغىتىنى تۈزمەكچى بولغاندا، شۇ تىلدىكى بارلىق سۆزلەر ئالدى بىلەن توپلىنىشى، ئاندىن رەتلىنىشى، بەلگىلەنگەن پىرىنسىپقا ئاساسەن، لۇغەتكە كىرگۈزۈلىدىغان سۆزلەرنىڭ دەۋر چېكى، رايون چېكى قاتارلىقلار بەلگىلىنىشى، ئاندىن مەلۇم تەرتىپتە تىزىلىپ ئىزاھلىنىشى كېرەك. مانا مۇشۇ مەسىلىلەرنىڭ ھەممىسى لۇغەت تۈزۈش نەزەرىيەسى ئارقىلىق ھەل قىلىنىدۇ.

لۇغەت تۈزۈش ئۇسۇلى دېگىنىمىز، تىلدىكى سۆزلەرنى قايسى تەرتىپتە تىزىش، قانداق تەرتىپتە بايان قىلىش (ئىزاھلاش) قاتارلىقلارغا قارىتىلىدۇ.

لۇغەتنىڭ ھەجمى شۇ لۇغەتنىڭ مەقسىتىگە ئاساسەن بەلگىلەنگەن بارلىق سۆزلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

مەلۇم نۇقتىدىن ئېيتقاندا، لۇغەتنىڭ تۈرى، سانى ۋە

سەۋىيەسى بىرەر دۆلەت ياكى بىرەر مىللەتنىڭ پەن - مەدەنىيەت سەۋىيەسىنى ئەكس ئەتكۈزۈپ بېرىدىغان ئەينەك ھېسابلىنىدۇ.

§2 . لۇغەتشۇناسلىق بىلەن لېكسىكا تەتقىقاتىنىڭ مۇناسىۋىتى

لۇغەتشۇناسلىق بىلەن لېكسىكا تەتقىقاتى ئۆز تەرەققىياتى جەريانىدا بىر - بىرىگە تايىنىدۇ، بىر - بىرىنى شەرت قىلىدۇ. شۇڭا، ئۇلارنىڭ مۇناسىۋىتى ئىنتايىن زىچ بولىدۇ. ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، لۇغەتشۇناسلىق بىلەن لېكسىكا تەتقىقاتىنىڭ مۇناسىۋىتىنى تۆۋەندىكى نۇقتىلاردىن چۈشەندۈرۈشكە بولىدۇ:

1 . لېكسىكا تەتقىقاتى لۇغەتشۇناسلىقنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ

لۇغەتشۇناسلىق ئۆز تەرەققىياتىدا ئومۇمىي تىلشۇناسلىقتىكى باشقا نەزەرىيەلەرگە، مەسىلەن، گىرامماتىكا، فونېتىكا، سېمانتىكا، ئىستىلىستىكا، فىرازىيولوگىيە، يېزىقشۇناسلىق ھەققىدىكى نەزەرىيەلەرگە، بولۇپمۇ لېكسىكا نەزەرىيەسىگە تايانماي تۇرۇپ، ئوڭۇشلۇق ئىش ئېلىپ بارالمايدۇ. لېكسىكا تەتقىقاتىدا قولغا كەلتۈرۈلگەن نەتىجىلەر لۇغەتشۇناسلىق تەرەققىياتىنىڭ يۆنىلىشى ۋە سەۋىيەسىنى بەلگىلەيدىغان ئەڭ مۇھىم ئامىل ھېسابلىنىدۇ. سۆز ۋە ئىدىيوملارنىڭ ماھىيىتى، خاراكتېرى، سېمانتىكىلىق تۈرلىرى ۋە ئۇلارنىڭ تۈرلۈك ئالاھىدىلىكلىرى، ئىستىلىستىكىلىق ۋە گىرامماتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرى، سۆزلەرنىڭ فونېتىكىلىق شەكلى، سۆزلۈك سىستېمىسى قاتارلىق مەسىلىلەر لېكسىكا

نۇقتىسىدىن قانچىكى چوڭقۇر تەتقىق قىلىنسا، بۇ تەتقىقات نەتىجىلىرى لۇغەتنىڭ سۈپىتىنى شۇنچە پۇختا ۋە ئىشەنچلىك ئاساسقا ئىگە قىلىدۇ. ئەگەر يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان لېكسىكىلىق مەسىلىلەر ئەتراپلىق ۋە چوڭقۇر تەتقىق قىلىنمايدىكەن، ئېنىقكى، تۈزۈلگەن لۇغەتلەرنىڭ سۈپىتىمۇ ياخشى بولمايدۇ. نەتىجىدە، لۇغەتشۇناسلىقمۇ ساغلام تەرەققىي قىلالمايدۇ. دېمەك، لېكسىكا تەتقىقاتى لۇغەتشۇناسلىق تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈش رولىنى ئويناىدۇ .

2 . لۇغەتشۇناسلىق لېكسىكا تەتقىقاتىنى ئالغا سۈرىدۇ

لۇغەتشۇناسلىقتا قولغا كەلتۈرۈلگەن ئەمەلىي نەتىجىلەر لېكسىكا تەتقىقاتىنىڭ تەرەققىياتىغا تۈرتكىلىك رول ئويناىدۇ. لۇغەت تۈزۈش خىزمىتىنىڭ ئەمەلىي ئېھتىياجى لېكسىكىدىن سۆز ۋە ئىدىيوملارنى قېلىپلاشتۇرۇش مەسىلىسى، سۆز ۋە ئىدىيوملارنىڭ سېمانتىكىلىق تۈرلىرى ۋە ئۇ تۈرلەرنىڭ ھەر خىل ئالاھىدىلىكلىرى، سۆزلەرنىڭ ۋاريانتلىرى، سۆز ۋە ئىدىيوملارنىڭ ئىشلىتىلىش ئورۇنلىرى قاتارلىق مەسىلىلەرنى چوڭقۇر ۋە ئەتراپلىق تەتقىق قىلىشنى تەلەپ قىلىدۇ. دېمەك، لۇغەتشۇناسلىقمۇ ئۆز نۆۋىتىدە لېكسىكا تەتقىقاتىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ .

3 . لۇغەتشۇناسلىق تىلنىڭ ئۆلچەملىك دەرىجىسىنى ئاشۇرىدۇ، سۆزلەرنىڭ ئىشلىتىلىش ئۇنۇمدارلىقىنى ئۆستۈرىدۇ

لۇغەت ــ قورال خاراكتېرلىك كىتاب. ئۇ شۇ تىلنىڭ خەلقلەر تەرىپىدىن ئورتاق قوللىنىلىدۇ. لۇغەت ئەمەلىيەتتە شۇ تىلنىڭ خەلقنىڭ سۆز ئىشلىتىش نورمىلىرىنى كۆرسىتىدىغان مىزاندۇر. تىلنىڭ ئۆلچەملىك دەرىجىسىنى

ئۆستۈرۈش يەنى سۆز ـ ئاتالغۇلارنى قېلىپلاشتۇرۇش، سۆزلەرنىڭ ئىشلىتىلىش ئۇنۇمدارلىقىنى ئاشۇرۇش بولسا لېكسىكىنىڭ ئاخىرقى مەقسىتى ھېسابلىنىدۇ. مۇنداقچە قىلىپ ئېيتقاندا، تىلىمىزدىكى سۆزلەر ئۇستىدە لېكسىكىلىق تەھلىل ئېلىپ بېرىش، تۈرلۈك تەركىبلەرنى ئۆز دائىرىسى بويىچە تەتقىق قىلىش قاتارلىقلاردىن مەقسەت تىل ماتېرىياللىرىمىزنى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىمىز ئۈچۈن ياخشى خىزمەت قىلدۇرۇشتىن ئىبارەت. بىزنى مۇشۇ مۇددىئاغا يەتكۈزۈشتە لۇغەت ئاچقۇچلۇق رول ئويناىدۇ. مەسىلەن، يېقىنقى يىللاردىن بۇيانقى پەن تەتقىقاتى نۇرغۇن يېڭى شەيئىلەرنى بارلىققا كەلتۈردى. بۇ يېڭى شەيئىلەرنى بىلدۈرىدىغان ئۇقۇملارنى تەبىئىيكى شۇ شەيئىلەرنى بارلىققا كەلتۈرگەن خەلقنىڭ تىلىدىن بىزنىڭ تىلىمىزغا تەرجىمە قىلىشقا توغرا كەلدى. بىزنىڭ تەرجىمانلىرىمىز، تىلچىلىرىمىز لېكسىكا ئىلمىنىڭ كۆرسەتمىسى بويىچە مەزكۇر شەيئىلەرنىڭ نامىنى بىلدۈرىدىغان سۆزلەرنى ياسىدى، تەقلىد قىلدى ياكى ئارىيەت ئالدى. مەيلى قانداق بولسۇن چەت تىلدىن كىرگەن بىر يېڭى ئۇقۇم بىزنىڭ ئۆز تىلىمىزدا ئىپادىلىنىدىغان چاغدا، ھە دېگەندىلا بىر خىل تەركىب ياكى بىر خىل سۆز بىلەنلا بىر تەرەپ بولۇپ كېتىشى تەس ھەتتا قايسى سۆزنى قوللىنىش توغرىسىدا مۇنازىرە بولۇپ قېلىشى تەبىئىي. مانا مۇشۇنداق پەيتتە، لۇغەت ئۆزىنىڭ كۆچىنى ۋە رولىنى كۆرسىتىدۇ، يەنى ئۇ مۇئەييەن يېڭى بىر ئۇقۇمنى ئىپادىلەيدىغان سۆزلەرنى بېكىتمە قىلىپ ئۆز قوينىغا ئالىدۇ. نەتىجىدە، لۇغەت بېتىدىن ئورۇن ئالغان سۆز مۇنازىرىسىز ھالدا ھەممە ئادەم تەرىپىدىن ئورتاق قوللىنىلىدىغان ئاتالغۇ بولىدۇ، ئەلۋەتتە. دېمەك، لۇغەت ــ تىلدىكى ئۆلچەمسىزلىكنى تۈگىتىدىغان، ئاتالغۇ قالايمىقانچىلىقىنى ئاخىرقى ھېسابتا

يوقىتىدىغان، تىلنى قېلىپلاشتۇرىدىغان، ئۆلچەملەشتۈرىدىغان قورالدۇر.

§3 . لۇغەتنىڭ مەزمۇنى

لۇغەتنىڭ مەزمۇنى يەنە لۇغەتنىڭ قۇرۇلمىسى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. لۇغەت ئاساسەن تۆۋەندىكى مەزمۇنلاردىن تەركىب تاپىدۇ :

(1) تۈزگۈچى. لۇغەت ئادەتتە شەخسلەر تەرىپىدىنمۇ تۈزۈلىدۇ، كوللېكتىپ تەرىپىدىنمۇ تۈزۈلىدۇ. تۈزگۈچى دېگەندە ئەنە شۇنىڭغا قارىتىلغان. ئوتتۇرا ياكى كىچىك تىپلىق لۇغەتلەر ئادەتتە شەخسلەر ياكى كوللېكتىپ تەرىپىدىن تۈزۈلىدۇ. چوڭ تىپلىق لۇغەتلەر بولسا ئومۇمەن كوللېكتىپ تەرىپىدىن تۈزۈلىدۇ. تۈزگۈچى ئومۇمەن لۇغەتنىڭ ئىگىدارلىق قىلغۇچىسىدىن ئىبارەت .

(2) نۇسخىسى. بۇ قەدىمكى لۇغەتلەرگە نىسبەتەن ئەسلىي نۇسخىمۇ ياكى كۆچۈرۈلگەن نۇسخىمۇ، ھازىرقى لۇغەتلەرگە نىسبەتەن رەسمىي نۇسخىمۇ ياكى سىناق نۇسخىمۇ دېگەنلەرگە قارىتىلغان .

(3) كىرىش سۆز ياكى مۇقەددىمە. كىرىش سۆز ياكى مۇقەددىمىدە ئاساسەن لۇغەتنىڭ تۈزۈلۈش مەقسىتى ئوتتۇرىغا قويۇلىدۇ. كىرىش سۆز ياكى مۇقەددىمىنىڭ بەزىلىرى لۇغەت تۈزگۈچىلەر تەرىپىدىن، بەزىلىرى باشقىلار تەرىپىدىن يېزىلىدۇ.

(4) ئىشلىتىش ئۇسۇلى. بۇنىڭدا ئاساسەن لۇغەتكە تاللانغان سۆزلەرنىڭ دائىرىسى، سانى، تىزىلىش رەت - تەرتىپى، پايدىلىنىش ئۇسۇللىرى ۋە قىسقارتىلغان سۆزلەرنىڭ مەنىلىرى، ئاھاڭداش سۆزلەر، كۆپ مەنىلىك سۆزلەر

قاتارلىقلارنىڭ بىر تەرەپ قىلىنىش ئۇسۇللىرى قاتارلىقلار چۈشەندۈرۈلىدۇ.

(5) لۇغەتنىڭ تېكىستى. بۇنىڭدا لۇغەتكە تاللانغان سۆزلەرنىڭ مەنىسى ئىزاھلىنىدۇ ياكى تەرجىمىسى بېرىلىدۇ ۋە ياكى ئىملا، تەلەپپۇز نورمىلىرى كۆرسىتىلىدۇ. لۇغەت تېكىستى لۇغەتنىڭ ئاساسىي گەۋدىسى بولۇپ، لۇغەتنىڭ سۈپىتى، قىممىتى مانا مۇشۇ قىسىمدا ئىپادىلىنىدۇ.

(6) تولۇقلانما تېكىست. بۇ لۇغەت تۈزۈلۈپ نەشر قىلىنىپ بولغاندىن كېيىن تولۇقلانغان مەزمۇن بولۇپ، كۆپ ھالاردا ئايرىم نەشر قىلىنىدۇ.

(7) قوشۇمچە. بۇ لۇغەت تېكىستىگە مۇناسىۋەتلىك بولغان، لۇغەتنىڭ ئالدى ۋە كەينىگە بېرىلگەن نۇرغۇن جەدۋەللەرنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن، ئېلىپبە تەرتىپى، سۆز تېپىش ئاچقۇچى، تۈرلۈك ئۆلچەم بىرلىكلىرى، يىلنامىلەر، دۇنيادىكى دۆلەتلەر ۋە مەملىكەتلىمىزدىكى ئۆلكە، ئاپتونوم رايون، بۆلۈستە قاراشلىق شەھەرلەر، نوپۇس، يەر مەيدانى، خىمىيەۋى ئېلېمېنتلار جەدۋىلى، مەۋسۇملار جەدۋىلى قاتارلىقلار. بۇلارمۇ ئۆز نۆۋىتىدە كىشىلەرنى نۇرغۇن قىممەتلىك بىلىملەر بىلەن تەمىن ئېتىدۇ.

§4 . لۇغەت تۈزۈشتىكى باسقۇچلار

لۇغەتنىڭ تۈرى ئىنتايىن كۆپ بولىدۇ. شۇڭا، لۇغەت تۈزۈش ئۇسۇللىرىمۇ يەنى باسقۇچلىرىمۇ ھەر خىل بولىدۇ. تۆۋەندە بىز ھەر خىل لۇغەتلەردە ئومۇمەن ئۇچرايدىغان بىرقانچە باسقۇچ ئۇستىدە توختىلىپ ئۆتىمىز:

1 . سۆزنىڭ نېمىلىكىنى ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىش

لۇغەت تۈزۈشتىن بۇرۇن سۆزنىڭ نېمە ئىكەنلىكىنى ئېنىق

ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىش كېرەك. بۇ لۇغەت تۈزۈشتىكى ھالقىلىق مەسىلە. گەرچە تىلشۇناسلىقتا ئادەتتە «سۆز ــ تىلدا ئەركىن قوللىنىشقا بولىدىغان، تاۋۇش بىلەن مەنىنىڭ بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان مۇقىم قۇرۇلمىغا ئىگە ئەڭ كىچىك تىل بىرلىكى؛ تىلنىڭ قۇرۇلۇش ماتېرىيالى» دەپ قارالسىمۇ، لېكىن تىل ئەمەلىيەتتە بۇ قائىدىگە چۈشۈەرمەيدۇ، يەنى ئەمەلىيەتتە، كۆپ ھاللاردا سۆز بىلەن بولۇپمۇ بىرىككەن سۆز بىلەن سۆز بىرىكمىسىنىڭ پەرقىنى ئېنىق ئايرىش خېلى قىيىنغا چۈشىدۇ. بۇ مەسىلە ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىنغاندىن كېيىن، سۆز دەپ ھۆكۈم قىلىشقا بولىدىغانلىرىنى تالاش ۋە بىرىنچى سۆزلەم قاتارغا تىزىش، سۆز بىرىكمىلىرىگە مايىللىرىنى بولسا تاللىماسلىق ياكى ئىككىنچى سۆزلەم قاتارغا تىزىش كېرەك (ئىدىيوملار بۇنىڭ سىرتىدا).

2. سۆز تاللاش

ھەممىگە مەلۇمكى، ھەرقانداق بىر تىلدا سۆزلەرنىڭ سانى ئىنتايىن كۆپ بولىدۇ. ئەمما، ھەرقانداق بىر لۇغەتكە شۇ تىلدىكى بارلىق سۆزلەرنىڭ بىرىمۇ قالدۇرۇلماي كىرگۈزۈلۈشى مۇمكىن ئەمەس. مانا مۇشۇ سەۋەبتىن لۇغەت تۈزگەنده سۆز تاللاش مەسلىسى تۇغۇلىدۇ.

سۆزلەرنى قانداق ئۆلچەمگە ئاساسەن تالاش كېرەك؟ بۇنى لۇغەتنىڭ مەقسىتى بەلگىلەيدۇ. مەسىلەن، يېڭى سۆزلەر لۇغەتتى تۈزۈلمەكچى بولسا، پەقەت شۇ تىلدىكى يېڭى سۆزلەرنىلا تاللاپ يىغىشقا توغرا كېلىدۇ. ئەگەر تۈزمەكچى بولغان لۇغىتىمىز چەت تىل سۆزلىرى لۇغىتى بولسا، شۇ تىلغا باشقا تىللاردىن كىرىپ ئۆزلەشكەن سۆزلەرلا تاللىنىدۇ. ئەگەر ماتېماتىكا ئاتالغۇلىرى لۇغىتى تۈزۈلمەكچى بولسا، پەقەت ماتېماتىكا ئاتالغۇلىرىلا تاللىنىدۇ. ئەگەر ئۇيغۇر تىلنىڭ

دىيالېكت ـ شېۋە سۆزلىرى لۇغىتى تۈزۈلمەكچى بولسا، ئۇيغۇر تىلىنىڭ مەركىزىي دىيالېكت، خوتەن دىيالېكتى ۋە لوپنۇر دىيالېكتى ھەمدە شۇ دىيالېكتلارغا تەۋە ھەرقايسى شېۋىلەرگە خاس سۆزلەرلا تاللىنىدۇكى، ھەرگىزمۇ ئەدەبىي تىلىمىزغا خاس سۆزلەر تاللانمايدۇ.

ئۇنىڭدىن باشقا، لۇغەتكە كىرگۈزۈلىدىغان سۆزلەرنىڭ تارىخىي دەۋر چېكىنى ۋە دىيالېكت ـ شېۋە سۆزلىرىنىڭ چېكىنى قانداق بېكىتىش ۋە قايسى دائىرىدە تاللاش دېگەندەك مەسىلىلەرمۇ سۆز تاللاش باسقۇچىدا ئېنىقلىنىدىغان مەسىلىلەر بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

3 . سۆز شەكلىنى مۇقىملاشتۇرۇش

مورفولوگىيەلىك تۈرلىنىشكە ئىگە تىللاردا سۆزنىڭ شەكلىنى مۇقىملاشتۇرۇش ئىنتايىن مۇھىم. چۈنكى، بۇ خىل تىللاردا ھەربىر مۇستەقىل سۆزنىڭ نەچچە خىل، نەچچە ئون خىل، نەچچە يۈز خىل، ھەتتا نەچچە مىڭ خىل مورفولوگىيەلىك شەكلى بولىدۇ. مەسىلەن، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىسىملارنى مىسالغا ئالساق، ھازىرقى يېڭى قاراش بويىچە ئىسىملاردا ئون خىل كېلىش بار؛ بىرلىك ۋە كۆپلۈكتىن ئىبارەت ئىككى خىل سان شەكلى بار؛ ئۇچ شەخسنىڭ سەككىز خىل شەكلى بار. دېمەك، ئۇيغۇر تىلىدا بىر ئىسىمنىڭ يەككە (ئايرىم ـ ئايرىم) تۈرلىنىش شەكلى 20 خىل. ئەگەر ئۇلارنىڭ ئۆزئارا ئۆتۈنۈپ تۈرلەنگەن شەكىللىرىنى ھېسابلاپ كۆرىدىغان بولساق، بىر ئىسىمنىڭ 150 خىلدىن ئارتۇق تۈرلىنىش شەكلىگە ئىگە ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالالايمىز. ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىللارنىڭ تۈرلىنىش شەكىللىرى ئىسىملارنىڭكىدىنمۇ مۇرەككەپ ۋە ئىنتايىن كۆپ. لۇغەتكە

سۆزلەرنىڭ مانا مۇشۇنداق تۈرلۈك گرامماتىكلىق شەكىللىرىنىڭ ھەممىسى كىرگۈزۈلمەيدۇ ھەم كىرگۈزۈشمۇ ھاجەتسىز. شۇڭا، لۇغەتكە ئۇلارنىڭ ئاساسلىق بىرلا خىل شەكلى تاللىنىشى كېرەك. ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، لۇغەتكە سۆزلەرنىڭ ئايرىم ئېيتىشقا بولىدىغان، گرامماتىكلىق شەكىللىرىنىڭ ھاسىل بولۇشىغا ئاساس بولىدىغان شەكلىلا تاللىنىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلى لۇغەتلىرىگە جۇملىدىن تۈرلىنىش خۇسۇسىيىتىگە ئىگە تىللارنىڭ لۇغەتلىرىگە ئىسىملارنىڭ بىرلىك، باش كېلىش شەكلى، سۈپەتلەرنىڭ ئەسلىي دەرىجە شەكلى، سانلارنىڭ ساناق سان شەكلى، پېئىللارنىڭ تۈپ ياكى ئۆزەك شەكلى قاتارلىقلار تاللىنىدۇ.

4 . كۆپ مەنىلىك سۆزلەر بىلەن ئاھاڭداش سۆزلەرنى پەرقلەندۈرۈش مەسىلىسى

لۇغەت تۈزۈشتە بۇمۇ مۇھىم ھالقا ھېسابلىنىدۇ. چۈنكى، مۇئەييەن بىر فونېتىكىلىق شەكىلدىن ئىپادىلەنگەن مەنىلەر كۆپ بولۇپ، ئەگەر ئۇ مەنىلەر ئۆزئارا باغلىنىشقا ئىگە بولسا، ئۇ خىل فونېتىكىلىق شەكىل كۆپ مەنىلىك بىر سۆز دەپ مۇقىملاشتۇرۇلىدۇ ـ دە، ئىزاھلانغاندا ياكى تەرجىمىسى بېرىلگەندە، ئاۋۇال ئۇ سۆزنىڭ ئاساسىي مەنىسى، ئاندىن شۇ ئاساسىي مەنە ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن كېيىنكى مەنىلىرى ئىزاھلىنىدۇ ياكى تەرجىمىسى بېرىلىدۇ. ئەگەر مۇئەييەن بىر فونېتىكىلىق شەكىلدىن ئىپادىلەنگەن ھەرقايسى مەنىلەر ئوتتۇرىسىدا ھېچقانداق باغلىنىش يوق دەپ قارالسا، ئۇ ھالدا ئۇلار ئاھاڭداش سۆزلەر دەپ مۇقىملاشتۇرۇلىدۇ ـ دە، ئىزاھلانغاندا ياكى تەرجىمىسى بېرىلگەندە، ئايرىم ـ ئايرىم سۆزلەم قاتاردا ئىزاھلىنىدۇ ياكى تەرجىمىسى بېرىلىدۇ.

5 . تىرانسكرىپسىيە بېرىش

تىرانسكرىپسىيە لۇغەتكە تاللانغان سۆزلەرنىڭ قانداق تەلەپپۇز قىلىنغانلىقىنى توغرا كۆرسىتىپ بېرىدۇ. فونېمىلىق يېزىق سىستېمىسىغا ئىگە تىللارغا خاس لۇغەتلەردە تىرانسكرىپسىيە بېرىش ئانچە قىيىن ئەمەس. چۈنكى، بۇنداق تىللاردا ھەرپلەر ئىپادىلىگەن تاۋۇش بىلەن ئەمەلىيەتتىكى تەلەپپۇزدا ئانچە چوڭ پەرق بولمايدۇ. يېزىلىشى بىلەن تەلەپپۇز قىلىنىشىدا پەرق بار تىللار (مەسىلەن، ئىنگلىز تىلى)دا ياكى يېزىق شەكلى سۆزنىڭ ئوقۇلۇشىنى بىۋاسىتە كۆرسىتىپ بېرەلمەيدىغان يېزىقلار (مەسىلەن، خەنزۇ يېزىقى)دا سۆزلەرگە تىرانسكرىپسىيە بېرىش ئاسان ئەمەس، لېكىن ئۇنى بەرمەيمۇ بولمايدۇ.

6 . ئىزاھلاش (تەرجىمىسىنى بېرىش)

بۇ باسقۇچتا لۇغەتكە تاللىۋېلىنغان سۆزلەرنىڭ مەنىلىرى چۈشەندۈرۈلىدۇ، يەنى ئىزاھلىنىدۇ ياكى تەرجىمىسى بېرىلىدۇ. سۆز مەنىسى ئىزاھلانغاندا، چۈشىنىشلىك بولۇش، ئىلمىي بولۇش، ئىخچام بولۇش، ئىدىيەۋىلىككە دىققەت قىلىش تەلەپ قىلىنىدۇ. مەسىلەن، «پومپىشچىك» سۆزى «يەر ئىگىسى» دەپ ئىزاھلانسا، خاتا ئىزاھلانغان ياكى بۇرمىلاپ ئىزاھلانغان بولىدۇ. شۇڭا، ئۇ سۆزنى «ئىگىدارچىلىق قىلىدىغان يېرى بار، ئۆزى ئەمگەك قىلمايلا ياكى قىسمەن ئەمگەك قىلىپ، دېھقانلارنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىش يولى بىلەن ياشايدىغان ئادەم» دەپ ئىزاھلاش كېرەك. شۇنداق بولغاندىلا، ئۇ توغرا ئىزاھات بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

سۆزلەرنىڭ مەنىسى ئىزاھلانغاندا، مىسال كەلتۈرۈلۈشى كېرەك. چۈنكى، سۆزلەرنىڭ مەنىسى كونتېكىستتا روشەنلىشىدۇ، كونتېكىستتىن ئايرىلغان ھالدا سۆز مەنىسىنى

چۈشەندۈرۈش قىيىنغا چۈشىدۇ، بولۇپمۇ كۆپ مەنىلىك سۆزلەر بىلەن ئاھاڭداش سۆزلەردە تېخىمۇ شۇنداق قىلىنىشى كېرەك. مىسال كەلتۈرۈلگەندە، كەلتۈرگەن مىساللار ئىخچام بولۇش، چۈشەندۈرمەكچى بولغان سۆزنىڭ مەنىسىنى روشەن گەۋدىلەندۈرۈپ بېرەلەيدىغان بولۇش، ئىككى بىسلىق بولۇپ قالماسلىق تەلەپ قىلىنىدۇ. مۇۋاپىق تېپىلغاندا، سىزما رەسىم ياكى فوتو سۈرەتلەر ئارقىلىق چۈشەندۈرۈلۈشى كېرەك. تەرجىمە لۇغەتلىرىدە سۆزلەرنىڭ تەرجىمىسى بېرىلگەندە، شۇ مىللەتكە خاس مەدەنىيەت ئامىللىرىنى بىلدۈرىدىغان سۆزلەرگە مۇۋاپىق ئەسكەرتمە بېرىلىشى كېرەك.

7 . تىزىش

تىزىش ـــ لۇغەتكە تاللانغان سۆزلەرنى مۇئەييەن رەت ـ تەرتىپتە ئورۇنلاشتۇرۇش دېگەنلىكتۇر، لۇغەتلەردە سۆزلەرنىڭ تىزىلىشى ھەر خىل بولىدۇ. ئادەتتە، ئېلىپبەلىك يېزىقتا ئىگە تاللاردا ئېلىپبە تەرتىپى بويىچە تىزىش ئۇسۇلى قوللىنىلىدۇ. بۇ خىل ئۇسۇل بىرقەدەر ئىلمىي ۋە ئومۇمىيراق ئۇسۇل ھېسابلىنىدۇ. ئۇنىڭدىن قالسا بەزى تاللاردا، مەسىلەن، خەنزۇ تىلىدا خەت سىزىقىنىڭ ئاز ـ كۆپلۈكى بويىچمۇ تىزىلىدۇ.

ئۇلاردىن باشقا يەنە تۆۋەندىكى تىزىش ئۇسۇللىرىمۇ قوللىنىلىدۇ:

(1) سۆزلەملەرنى سۆزلەرنىڭ ئەڭ ئاخىرقى ھەرپىنىڭ ئېلىپبەدىكى تەرتىپىنى ئاساس قىلىپ تىزىش. بەزى تاللاردا سۆزلەرنىڭ ئوقۇلۇشى بىلەن يېزىلىشى ئوخشاش بولمىغاچقا، بەزى لۇغەتلەر سۆزلەرنىڭ ئاخىرىدىكى ھەرپىنىڭ ئېلىپبە تەرتىپىدىكى ئورنى بويىچە تىزىش ئۇسۇلىغا ئاساسەن تۈزۈلگەن بولىدۇ. بۇ تىل ئۆگەنگۈچىلەرنىڭ شەكلى ئوخشىشىپ كېتىدىغان سۆزلەرنى ئەستە قالدۇرۇشىغا يارىدەم بېرىشنى

مەقسەت قىلىدۇ.

(2) يىلتىزداش سۆزلەرنى بىر سۆزلەم ئىچىگە تىزىش ئۇسۇلى. بۇ خىل ئۇسۇلدا سۆز يىلتىزلىرى ۋە ئۇنىڭدىن ياسالغان ۋە سۆزلەر ئوخشاش بىر تۈركۈم ئىچىگە ئېلىنىپ، يىلتىزداش سۆزلەر لۇغىتى شەكىللىنىدۇ.

(3) سۆزلەملەرنى ئۇقۇملار بويىچە تىزىش ئۇسۇلى: بۇ خىل ئۇسۇلدا سۆزلەملەرنى تىزغاندا، ھەرپلەرنىڭ تەرتىپى، يىلتىزداشلىق مۇناسىۋىتىنى ئاساس قىلماستىن، بەلكى سۆزلەرنىڭ مەنىسى ئاساس قىلىنىپ تىزىلىدۇ، يەنى ئۇقۇملار يەنمۇ ئىنچىكە تۈرلەرگە ئايرىلىپ، ئوخشاش بىر تۈردىكى ئۇقۇملارنى ئىپادىلەيدىغان سۆزلەر بىر سۆزلەم ئىچىگە ئېلىنىدۇ.

§5 . لۇغەتنىڭ تۈرى

لۇغەت ئەڭ ئاۋۋال بىلىم لۇغىتى ۋە تىل لۇغىتى دەپ ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

1 . بىلىم لۇغىتى

بىلىم لۇغىتىدە سۆز ۋەكىللىك قىلغان شەيئى ۋە ئۇقۇملار ئىزاھلىنىپ، ئالاقىدار پەننىي بىلىملەر چۈشەندۈرۈلىدۇ. بىلىم لۇغىتى يەنە ئۆز ئىچىدىن ئېنسىكلوپېدىيە ۋە كەسپىي لۇغەت دېگەن ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

1) ئېنسىكلوپېدىيە

بۇ يەنە «قامۇس» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئېنسىكلوپېدىيەلىك لۇغەت ئادەتتىكى لۇغەتلەردىن پەرقلىنىدۇ. ئۇنىڭدا تىلدىكى ھەممە سۆزلەر ئەمەس، پەقەت مۇھىم شەيئى ۋە ئۇقۇملار ئىزاھلىنىدۇ. ئۇنىڭغا كىرگۈزۈلگەن سۆزلەر ئەتراپلىق

شەرھلىنىدۇ. ھەربىر سۆز ئۇچۇن بېرىلگەن ئىزاھ كۆپىنچە بىر پارچە ئىلمىي ماقالە بولۇپ، ئۇنى نوپۇزلۇق كىشىلەر يازىدۇ. ھازىرقى مەندىكى ئېنسىكلوپېدىيەلىك لۇغەت ئىلگىرىكى بارلىق پەن - مەدەنىيەت بىلىملىرىنىڭ خۇلاسىسى بولۇشتىن سىرت، يەنە زامانىۋى ئىلىم - پەننىڭ ئەڭ يېڭى مۇۋەپپەقىيەتلىرىنىڭ ئومۇملاشتۇرۇلۇشىدۇر.

2) كەسپىي لۇغەتلەر

كەسپىي لۇغەت پەنلەر بويىچە تۇرگە بۆلۈنۈپ، ئالاقىدار بىلىملەرنى تەپسىلىي بايان قىلىدۇ. بەزى كەسپىي لۇغەتلەردە بايان قىلىنغان ساۋاتلار ئېنسىكلوپېدىيەلىك لۇغەتلەرنىڭ ئىزاھىدىنمۇ تەپسىلىي ۋە چوڭقۇر بولىدۇ. كەسپىي لۇغەتلەر يەنە كەسىپ ئايرىمىسىغا ئاساسەن تۆۋەندىكىدەك تۇرلەرگە بۆلۈنىدۇ:

(1) ئاتالغۇلار لۇغىتى

ئاتالغۇلار لۇغىتى بىزدە پەنلەر بويىچە ئاتالغۇلار ئىزاھلىق لۇغىتى ۋە ئاتالغۇلار سېلىشتۇرما لۇغىتى دېگەندەك ئىككى خىل شەكىلدە تۇزۇلۇۋاتىدۇ. ئاتالغۇلار ئىزاھلىق لۇغىتى ئادەتتە بىر تىلدا تۇزۇلىدۇ. ئۇنىڭدا يالغۇز ئاتالغۇلارنىڭ مەنىسىلا ئىزاھلىنىشتىن سىرت يەنە مۇناسىۋەتلىك كەسپىي بىلىملەرمۇ تونۇشتۇرۇلىدۇ. ئاتالغۇلار سېلىشتۇرما لۇغىتىدە بولسا ئىككى ياكى ئۇنىڭدىن ئارتۇق تىلدىكى ئاتالغۇلار ئۆزئارا سېلىشتۇرۇلۇپ، تەڭدىشى بېرىلىدۇ.

(2) كىشى ئىسىملىرى لۇغىتى

بۇمۇ بىر خىل بىلىم لۇغىتى بولۇپ، ئۇنىڭغا ئادەم ئىسىملىرى كىرگۈزۈلىدۇ، بۇ خىل لۇغەتلەر بىزدە يەنە ئىزاھلىق لۇغەت ۋە سېلىشتۇرما لۇغەت شەكىللىرىدە تۇزۇلۇۋاتىدۇ.

ئىزاھلىق لۇغەتنىڭ بەزىلىرىدە مەشھۇر شەخسلەرنىڭ

نامىلىرى مەلۇم تەرتىپتە ئېلىنىپ، مۇناسىۋەتلىك مەلۇماتلار، يەنى ئۇلارنىڭ كۆزقارىشى، پائالىيەتلىرى ۋە ئەسەرلىرى تونۇشتۇرۇلىدۇ، مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدا تۇزۇلگەن «چەت ئەل پەيلاسوپلىرى قىسقىچە لۇغىتى»گە ئوخشاش؛ يەنە بەزىلىرىدە بىرەر مىللەتكە تەۋە كىشى ئىسىملىرى مەلۇم تەرتىپتە تىزىلىپ، مەنىسى ئىزاھلىنىدۇ ۋە باشقىچە ۋاريانتلىرى قوشۇمچە قىلىنىدۇ. مەسىلەن، «ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرى لۇغىتى»گە ئوخشاش.

سېلىشتۇرما لۇغەتنىڭ سۆز ئېلىش دائىرىسى كەڭرى بولىدۇ. ئۇنىڭ بەزىلىرىدە مەشھۇر شەخسلەر نامىلىرىنىڭ بىرقانچە تىلدىكى تەڭدىشى ئۆزئارا سېلىشتۇرۇلۇپ، مەلۇم تەرتىپتە بېرىلىدۇ؛ يەنە بەزىلىرىدە، بىرەر مىللەتكە تەۋە كىشى ئىسىملىرىنىڭ ھەممىسى شۇ مىللەت يېزىقىنىڭ تەرتىپى بويىچە تىزىلىپ، يېنىغا باشقا مىللەت تىلىدىكى ئوقۇلۇشى ئەسكەرتىلىدۇ. مەسىلەن، «رۇسچە - خەنزۇچە - ئۇيغۇرچە رۇس كىشى ئىسىملىرى لۇغىتى» ۋە «ئىنگلىزچە - خەنزۇچە - ئۇيغۇرچە ئىنگلىز كىشى ئىسىملىرى لۇغىتى»گە ئوخشاش.

(3) يەر - جاي ناملىرى لۇغىتى

بۇ خىل لۇغەتنىڭ تۇزۇلۇشى ۋە سۆز ئېلىش ئۇسۇلى كىشى ئىسىملىرى لۇغىتىگە ئوخشاش بولۇپ، ئىزاھلىق لۇغەت ۋە سېلىشتۇرما لۇغەت دېگەندەك ئىككى خىل شەكىلدە تۇزۇلىدۇ.

ئىزاھلىق لۇغەتنىڭ بەزىلىرىدە بىرەر رايون، دۆلەت ياكى مەشھۇر جايلار ناملىرى سۆز بىرلىكى قىلىنىپ، ئېھتىياجغا قاراپ ئايرىم لۇغەت شەكىللىرىدە تۇزۇلىدۇ ھەمدە ھەربىر سۆز تەپسىلىي ئىزاھلىنىدۇ؛ بەزىلىرىدە پەقەت دۆلەت نامىلا ئېلىنىپ، ھەربىر دۆلەت، رايوننىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى، يەنى دۆلەت نامى، كۆلىمى، جايلىشىش ئورنى، ئاھالىسى، پايتەختى، مەمۇرىي جەھەتتىن بۆلۈنۈشى، دۆلەت باشلىقى، ئاساسلىق

گېزىت ـ ژۇرناللىرى، ئاخبارات ئورۇنلىرى، تەبىئىي جۇغراپىيەسى، بايلىق مەنبەسى، ئىشلەپچىقىرىش ئەھۋالى، سىياسىي، ئىقتىسادىي، ھەربىي ۋە دىپلوماتىيە قاتارلىق جەھەتلەردىكى مۇناسىۋەتلىك ئەھۋاللىرى تەپسىلىي بايان قىلىنىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدا نەشر قىلىنغان «دۇنيا يەر ناملىرى ئىزاھلىق لۇغىتى» ۋە «مەشھۇر يەر ـ جاي ناملىرى قوللانمىسى»غا ئوخشاش.

سېلىشتۇرما لۇغەتكە ئېلىنىدىغان سۆزلەر سانى ئىزاھلىق لۇغەتتىكىگە قارىغاندا كۆپرەك بولىدۇ. ئۇنىڭدا ھەربىر مادداىلار مەلۇم تەرتىپتە تىزىلىپ، يېنىغا باشقا تىللاردىكى ئوقۇلۇشى بېرىلگەندىن سىرت، يەنە شۇ جاينىڭ قىتئە، دۆلەت ياكى رايون تەۋەلىكى، مېرىدىيان ۋە پاراللېل گىرادۇسلىرى مەلۇم شەرتلىك بەلگىلەر ئارقىلىق قوشۇمچە قىلىنىدۇ.

(4) مىللەت ناملىرى لۇغىتى

مىللەت ناملىرى لۇغىتىمۇ بىلىم لۇغىتىنىڭ ئالاھىدە بىر خىل شەكلى. ئۇنى يەنە ئىزاھلىق ۋە سېلىشتۇرما لۇغەت شەكىللىرىدە تۇزۇشكە بولىدۇ.

مىللەت ناملىرى ئىزاھلىق لۇغىتىگە مىللەت ناملىرى ئېلىنىشتىن سىرت، يەنە مىللىي رايونلارنىڭ يەر ـ جاي ناملىرى، كۆپ ئىشلىتىلىدىغان مىللەتشۇناسلىق ئاتالغۇلىرى، قەدىمكى دۆلەتلەر ۋە يەرلىك ھاكىمىيەت ناملىرى، ھەر خىل ئىجتىمائىي تۇزۇملەر، تەشكىلىي ئاپپارات ناملىرى، ئۆرپ ـ ئادەتلەر ۋە دىنىي ئېتىقاد ناملىرى، ئەسەرلەر ھەمدە تارىخىي ۋەقەلەرمۇ قوشۇمچە ئېلىنىدۇ. بەزىلىرى بولسا دۇنيادىكى مىللەت ناملىرىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى بولۇپ، ئۇنىڭغا تېپىلغانلىكى ناملارنىڭ ھەممىسى ئېلىنىدۇ. بۇنىڭدا كۆپىنچە ئۆز تېررىتورىيەسىدىكى مىللەتلەرنىڭ ناملىرى ئاساس، دۇنيادىكى باشقا مىللەتلەرنىڭ ناملىرى قوشۇمچە قىلىنىدۇ.

بۇ خىل لۇغەتنىڭ سېلىشتۇرما شەكلىنى تەرجىمە ئېھتىياجى نۇقتىسىدىن ھەرقانداق مىللەت ئىككى ياكى كۆپ تىللىق قىلىپ تۇزسە بولىدۇ. ئۇنىڭغا دۇنيادىكى مىللەت ناملىرىنىڭ ھەممىسى كىرگۈزۈلۈپ، باشقا تىلدىكى نامىغا سېلىشتۇرۇلىدۇ. بۇنىڭدا، بىرلىككە كەلگەن نامى ئاساس قىلىنىپ، باشقىچە ئاتىلىشى ئۇنىڭغا قوشۇمچە قىلىنىدۇ. مەسىلەن، «دۇنيادىكى مىللەتلەرنىڭ خەنزۇچە ـ ئۇيغۇرچە ناملىرى لۇغىتى»گە ئوخشاش.

(5) ئەسەرلەر لۇغىتى

ئەسەرلەر لۇغىتىدە مۇناسىۋەتلىك ئەسەرلەردىكى بىلىملەر تونۇشتۇرۇلىدۇ. ئۇنىڭدىكى ھەربىر سۆز بىر ئەسەرنىڭ نامى بولۇپ، سۆز ئېلىش دائىرىسى ئەدەبىيات لۇغىتىنىڭكىدىن تارىراق بولىدۇ. ئۇ كۆپىنچە ئىزاھلىق لۇغەت شەكلىدە تۇزۇلۇپ، ئۆز ئىچىدە يەنە ئەدەبىي ئەسەرلەر لۇغىتى، سىياسىي ئەسەرلەر لۇغىتى، پەن ـ تېخنىكا ئەسەرلىرى لۇغىتى، لۇغەت تۇرلىرى لۇغىتى ياكى ھەر خىل ئەسەرلەر ئۇنىۋېرسال لۇغىتى قاتارلىق تۇرلەرگە ئايرىلىدۇ. ئەدەبىي ئەسەرلەر لۇغىتىدىكى ئىزاھ: ① ئەسلىي ئەسەرنىڭ ژانىرى، يازغۇچىنىڭ دۆلەت تەۋەلىكى، ئىسىم ـ فامىلىسى، ئەسەر يېزىلغان دەۋر، ئەسەر ياكى يازغۇچىنىڭ ئەسلىي ئىسمى؛ ② دەۋر ئارقا كۆرۈنۈشى، ئاساسلىق پېرسونازلار ۋە ھېكايە ۋەقەلىكى، ئەسەرنىڭ مەركىزىي ئىدىيەسى قاتارلىق تۇرلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. سىياسىي ۋە پەن ـ تېخنىكا ئەسەرلىرى لۇغىتىدىكى ئىزاھاتا، ئاپتورنىڭ ئىسىم ـ فامىلىسى، دۆلەت تەۋەلىكى، ئەسەر يېزىلغان دەۋر قاتارلىق مەلۇماتلار بېرىلگەندىن باشقا، شۇ ئەسەردە ئوتتۇرىغا قويۇلغان مەسىلە، بۇ ھەقتىكى كۆزقاراشلار ھەمدە ئۇنى ھەل قىلىشتىكى ئاساسلىق ئۇسۇللار نۇقتىلىق بايان قىلىنىدۇ. ھەر خىل ئەسەرلەر ئۇنىۋېرسال لۇغىتىنىڭ

يۇقىرىقىلارغا ئوخشىمايدىغان يېرى شۇكى، ئۇنىڭغا ئېلىنغان ماددىلار (سۆزلەر) تۇرلەر بويىچە بېرىلمىدۇ. لۇغەت تۇرلىرى لۇغەتتە بولسا، دۆلەت ئىچى ـ سىرتىدا نەشر قىلىنغان تۇرلۇك لۇغەتلەر تۇرلەر بويىچە رەتلىنىدۇ، ھەربىر لۇغەت نامى بىر سۆز سۈپىتىدە ئېلىنىپ، قىسقىچە ئىزاھ بېرىلىدۇ. ئۇنىڭدىكى ئىزاھ: لۇغەتنىڭ نامى، تۈرى، تۈزگۈچىلەر ياكى قاتناشقۇچىلار ئىسمى، نەشرىيات نامى، تۈزۈلگەن ياكى نەشر قىلىنغان ۋاقتى، خەت ۋە سۆز سانى، سۆزلەر دائىرىسى، تېكىست قىسمىنىڭ تۈزۈلۈش پىرىنسىپى، ئىزاھلاش ئۇسۇلى ۋە قوشۇمچە قاتارلىق مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

2. تىل لۇغىتى

تىل لۇغىتىدە سۆزلەرنىڭ لېكسىكىلىق مەنىلىرى ۋە ئۇلارنىڭ فونېتىكىلىق، گىراماتىكىلىق ۋە ئىستىلىستىكىلىق ئالاھىدىلىكلىرى شەرھلىنىدۇ.

تىل لۇغىتىنى ئوخشىمىغان ئۆلچەملەرگە ئاساسەن ئوخشىمىغان تۈرلەرگە بۆلۈشكە بولىدۇ.

بىرىنچى، تىل لۇغىتى ئىزاھلىنىش ئۇسۇلىنىڭ ئوخشاشلىقىغا ئاساسەن تۆۋەندىكىدەك تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ:

1) ئىزاھلىق لۇغەت

بۇ ئەڭ كۆپ ئۇچرايدىغان بىر خىل تىل لۇغىتى بولۇپ، ئۇنىڭدا سۆزلەر تىل نۇقتىسىدىن ئىزاھلىنىدۇ. ئىزاھلىق لۇغەتتە بىر سۆز بىرنەچچە خىل مەنە تۈرىگە ئايرىلىپ، ھەر خىل ژانىرلاردىكى ئەسەرلەردىن مىساللار كەلتۈرۈلىدۇ. ئۇنىڭدا يەنە سۆزلەرنىڭ ئىنچىكە مەنىلىرى، ئىشلىتىلىش ئۇسۇللىرى، ئىستىلىستىكىلىق، گىراماتىكىلىق، تەلەپپۇز ۋە ئىملا جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكلىرى كۆرسىتىپ بېرىلىدۇ.

ئەمەلىيەتتە ئۇ بىر خىل ئۇنىۋېرسال تىل لۇغىتى بولۇپ، ئۇنىڭدا ئاساسەن تۆۋەندىكىدەك ئىزاھ شەكىللىرى قوللىنىلىدۇ:

(1) سۆز بىلەن سۆزنى ئىزاھلاش. بۇنىڭدا بىر سۆز ئۇنىڭ تەڭدىشى ئارقىلىق ئىزاھلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئاب ـ سۇ.

(2) سۆز مەنىلىرىنى تەسۋىرلەش. بەزى سۆزلەرنىڭ مەنىلىرىنى ئىزاھلاشتا دەل كەلگۈدەك سۆز تېپىلمايدۇ. شۇڭا، سۆز مەنىلىرىنى تەسۋىرلەش ئۇسۇلى قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

قورغان ـــ دۈشمەن ھۇجۇمىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن، ئۇزاق مۇددەتلىك ئىستىھكام ۋە سېپىللار بىلەن مۇستەھكەملەنگەن جاي، قەلئە.

(3) ئېنىقلىما بېرىش. سۆز مەنىلىرىنى تەسۋىرلەشتە مۇھىمى كۈندىلىك تۇرمۇشتا ئىشلىتىلىدىغان سۆزلەرنىڭ ئالاھىدىلىكىنى بايان قىلىش ئاساس قىلىنغان بولغاچقا، ئۇقۇمنىڭ ماھىيەتلىك خۇسۇسىيىتىنى ئېچىپ بېرەلىشى ناتايىن. شۇڭا، ئۇ پەن ـ تېخنىكا ئاتالغۇلىرىنى ئىزاھلاشقا ئانچە مۇۋاپىق كەلمەيدۇ. شۇڭا، ئۇنىڭدا كۆپ ھاللاردا ئېنىقلىما بېرىش ئۇسۇلى قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

دوختۇر (تب) ـــ تېببىي بىلىملەرنى ئىگىلىگەن ھەمدە كېسەل داۋالاشنى كەسىپ قىلغان كىشى.

2) مىسال بىلەن ئىزاھلانغان لۇغەت

مىسال بىلەن ئىزاھلانغان لۇغەتتە كۆپ مىقداردىكى مىساللار تۇرلەر بويىچە بېرىلىپ، سۆزنىڭ ھەر خىل ئىنچىكە مەنىلىرى يورۇتۇپ بېرىلىدۇ. ئوقۇرمەنلەر بۇ خىل تۇرگە ئايرىپ بېرىلگەن مىساللار ئارقىلىق سۆزنىڭ مەنىلىرى ۋە ئىشلىتىلىش ئۇسۇللىرىنى بىر قاراپلا بىلىۋالالايدۇ.

3) رەسىم بىلەن ئىزاھلانغان لۇغەت

مەيلى تەپسىلىي ئىزاھلاش ئۇسۇلى ياكى مىسال بىلەن ئىزاھلاش ئۇسۇلى قوللىنىلسۇن، ئىشقىلىپ، بەزى سۆزلەرنى ئىزاھلاش ئىنتايىن قىيىنغا توختايدۇ. بولۇپمۇ، بەزى ئاز ئۇچرايدىغان شەيئىلەر ۋە ئۇنى تەشكىل قىلغۇچى بۆلەكلەرنى ئاسانلىقچە چۈشەندۈرۈپ بەرگىلى بولمايدۇ. شۇڭا، ھەر خىل ئىزاھلىق لۇغەتلەردە رەسىم، شەكىل بىلەن ئىزاھلاش ئۇسۇلى قوشۇمچە قىلىنىپ، ئىزاھقا يارەملەشتۈرۈلگەن. مەسىلەن، ئۇچ تومۇق تۈركچە «ئوكيانۇس» ۋە «ھازىرقى زامان خەنزۇتىلى لۇغىتى»دە بۇ خىل ئىزاھ شەكىللىرىنى كۆپ ئۇچرىتىش مۇمكىن.

4) تەرجىمە لۇغىتى

تەرجىمە لۇغىتى چەت ئەل تىلىنى ئۆگەنگۈچىلەر ۋە ئىشلەتكۈچىلەر ئۈچۈن تۈزۈلىدۇ. ئۇنىڭ ئەڭ كۆپ قوللىنىلىدىغىنى ئىككى تىللىق تەرجىمە لۇغىتىدۇر. بۇنداق لۇغەتلەردە بىر چەت تىل ئانا تىلغا ياكى ئانا تىل بىرەر چەت تىلغا تەرجىمە قىلىنىدۇ. بۇنداق لۇغەتلەرنى تۈزۈش ناھايىتى قىيىن. بۇنىڭدىكى ئاساسلىق قىيىنچىلىق شۇ يەردىكى، بىر تىلغا خاس بولغان سۆزنى ئۇنىڭ بارلىق مەنىلىرى ۋە بۇ مەنىلەرنىڭ جۈملىدىكى ئۆزگىرىشلىرىنى ئىككىنچى بىر تىلدا تولۇق ئىپادىلەش ئۈچۈن، لۇغەت تۈزگۈچىنىڭ ھەر ئىككى تىلنىڭ ئىنتايىن نازۇك تەرەپلىرىنى ئوبدان بىلىشى ۋە بىلىم دائىرىسىنىڭ ناھايىتى كەڭ بولۇشى تەلەپ قىلىنىدۇ. بىر تىلغا خاس سۆزنىڭ بارلىق مەنىلىرىنى ئىككىنچى بىر تىلدا ئىپادىلىگەندە بىرلا سۆز بىلەن ئېلىش تەلەپنى قاندۇرالمايدۇ. چۈنكى، ئۇنىڭ باشقا مەنىلىرىمۇ بار، بۇ مەنىلەرمۇ لۇغەتتە تولۇق بېرىلىشى لازىم.

ئىككى تىللىق تەرجىمە لۇغىتىنى تۈزگەندە، تەرجىمە قىلىنغۇچى تىلدىكى ھەربىر سۆزنىڭ تولۇق مەنىسىنى

بېرەلەيدىغان ئانا تىلدىكى بارلىق سۆزلەر مۇمكىنقەدەر كۆرسىتىلىشى ھەمدە بىر سۆزنىڭ ھەربىر مەنىسى ئۈچۈن گەۋدىلىك مىساللار بېرىلىشى كېرەك. ئىككى تىللىق تەرجىمە لۇغەتلىرىدە تەرجىمە قىلىنىدىغان تىلنىڭ سۆزلىرى ئاساسەن ئېلىپبە تەرتىپى بويىچە رەتلىنىدۇ، شۇنىڭدەك سۆزلەرنىڭ ئىشلىتىلىش دائىرىسى ۋە گىرامماتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرى تۇرلۈك بەلگىلەر بىلەن؛ كونىرىغان سۆزلەر، ئادەت سۆزلىرى ۋە قوپال سۆزلەر ئالاھىدە بەلگە ياكى قىسقارتىلغان سۆزلەر بىلەن كۆرسىتىلىدۇ. بەزى تىللارنىڭ يېزىقى بىلەن تەلەپپۇزى ئوتتۇرىسىدا چوڭ پەرق بولغاچقا، سۆزلەرنىڭ تەلەپپۇزى تاۋۇش خاتىرىلەش بەلگىسى ئارقىلىق بېرىلىدۇ. مەسىلەن، «خەنزۇچە ـ ئۇيغۇرچە لۇغەت» ۋە «ئۇيغۇرچە ـ خەنزۇچە لۇغەت»لەر مۇشۇ ئۇسۇلدا تۈزۈلگەن.

تەرجىمە لۇغىتىنىڭ يەنە كۆپ تىللىق تەرجىمە لۇغىتى دېگەن تۈرىمۇ بار. بۇنداق لۇغەتلەر بىر تىلدىكى سۆزلەرنى باشقا تىلدىكى سۆزلەرگە سېلىشتۇرۇش ئاساسىدا تۈزۈلىدۇ. لېكىن، ئۇنىڭ ئاساسلىق كەمچىلىكى شۇكى، بۇ لۇغەتلەردە سۆزلەرنىڭ كۆپ مەنىلىرىنى بىلدۈرىدىغان ئىككىنچى بىر تىلدىكى بارلىق سۆزلەرنى بېرىش ئىمكانىيىتى بولمايدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇنداق لۇغەتلەرنى تۈزۈشمۇ ناھايىتى تەس. شۇڭا، ئۇنى تۈزگۈچىلەر بىرنەچچە خىل تىلنى تازا ئوبدان بىلىشى لازىم.

ئىككىنچى، سۆزلەرنىڭ تاللىنىش دائىرىسىنىڭ ئوخشىماسلىقىغا ئاساسەن تىل لۇغىتى يەنە تۆۋەندىكىدەك تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ:

1) ئېتىمولوگىيەلىك لۇغەت

ئېتىمولوگىيەلىك لۇغەتتە ئىلمىي تەكشۈرۈش ئارقىلىق،

سۆزلەرنىڭ كېلىش مەنبەسى، شۇنىڭدەك ئەڭ دەسلەپكى شەكلى ۋە مەنىسى ئېنىقلىنىدۇ ھەمدە ئۇلارنىڭ تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدىكى ئۆزگىرىشلىرى كۆرسىتىپ بېرىلىدۇ. شۇنى مۇئەييەنلەشتۇرۇش كېرەككى، ئېتىمولوگىيەلىك لۇغەت تۈزۈشنى لېكسىكا تەتقىقاتىنىڭ يۇقىرى پەللىسى دېيىشكە بولىدۇ.

2) دىيالېكت لۇغىتى

دىيالېكت لۇغىتىدە دىيالېكت سۆزلىرىنىڭ ئوقۇلۇشى ۋە مەنىسى ئىزاھلىنىدۇ. سۆز ئېلىش دائىرىسىدە مۇنداق ئىككى خىل ئەھۋال بار: بىرىدە، تىلدىكى ھەر خىل دىيالېكت سۆزلىرى ئېلىنىدۇ؛ يەنە بىرىدە، پەقەت مەلۇم دىيالېكت سۆزلىرىلا ئېلىنىپ، بىر لۇغەت قىلىپ تۈزۈلىدۇ. دىيالېكت لۇغىتىنىڭ بەزىلىرىدە بىر رايوندىكى دىيالېكت سۆزلىرى ئېلىنىشتىن سىرت، يەنە شۇ دىيالېكتنىڭ لۇغەت تەركىبى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھەممىگە ئورتاق سۆزلەرمۇ ئېلىنىدۇ؛ بەزىلىرىدە بولسا، پەقەت دىيالېكت سۆزلىرى ياكى شېۋە خاراكتېرلىك سۆزلەرلا ئېلىنىدۇ. بۇنداق لۇغەتلەردىكى ئىزاھ يەنە ئورتاق تىلنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتىدىكى ئىزاھتىن پەرقلىق بولىدۇ، يەنى ئورتاق تىلنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتىدە پەقەت ئۆلچەملىك تىلغا قوبۇل قىلىنغان سۆزلەرلا ئېلىنىدۇ، كۆپ مىقداردىكى دىيالېكت سۆزلىرىنى ئىزاھلاش دىيالېكت لۇغىتىنىڭ ۋەزىپىسى.

3) ئىجتىمائىي ئادەت سۆزلىرى لۇغىتى

دىيالېكت تىلنىڭ يەرلىك ۋاريانتى بولسا، ئىجتىمائىي ئادەت سۆزلىرى تىلنىڭ ئىجتىمائىي ۋاريانتى ھېسابلىنىدۇ. ھەربىر تىل كوللېكتىپىدا ئىشلەپچىقىرىش، تۇرمۇش ياكى باشقا شەرت ـ شارائىتلار بويىچە بىرلەشكەن كىشىلەرنىڭ ئۆز ئالدىغا قوللىنىدىغان ئىجتىمائىي ئادەت سۆزلىرى بولىدۇ. بۇ

سۆزلەرنىڭ كۆپچىلىكى ئالاھىدە سۆز ۋە ئادەت سۆزلىرى بولۇپ، ئۇلاردا فونېتىكىلىق ۋە گىراماماتىكىلىق ئالاھىدىلىك ناھايىتى كەم كۆرۈلىدۇ. ئىجتىمائىي ئادەت سۆزلىرى يەنە كەسپىي سۆزلەر، «سىنىپىي» سۆزلەر، يوشۇرۇن مەنىلىك سۆزلەر ۋە گۈرۈھ سۆزلىرى قاتارلىق بىرنەچچە تۈرلۈك بولىدۇ. كەسپىي سۆزلەر بەلگىلىك كەسىپتە ئىشلەپچىقىرىش ئېھتىياجى ئۈچۈن ئىشلىتىلگەن مەخسۇس ئاتالغۇلارنى؛ «سىنىپىي»سۆزلەر يۇقىرى تەبىقە كىشىلىرى ئىشلىتىدىغان ئالاھىدە سۆزلەرنى؛ يوشۇرۇن مەنىلىك سۆزلەر جەمئىيەتتىكى بەزى گۈرۈھلار ئىشلىتىدىغان قارا سۆزلەرنى؛ گۈرۈھ سۆزلىرى مەكتەپ، ئارمىيە قاتارلىق تەشكىلاتلار ئىشلىتىدىغان ئادەت سۆزلىرىنى كۆرسىتىدۇ. بۇلار ئىچىدىكى كەسپىي سۆزلەر ساغلام سۆز تەركىبى بولۇپ، پەن ـ تېخنىكا ۋە ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ بېيىيدۇ ھەتتا ئۆلچەملىك تىل تەركىبىگە كىرىپ كېتىشى مۇمكىن.

يۇقىرىقىدەك سۆزلەر توپلىنىپ تۈزۈلگەن لۇغەت ئىجتىمائىي ئادەت سۆزلىرى لۇغىتى دەپ ئاتىلىدۇ. بۇنداق لۇغەتنى تۈزۈشتىكى قىينىچىلىق شۇ يەردىكى، ئىجتىمائىي ئادەت سۆزلىرىنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى ئومۇمىي خەلق تەرىپىدىن ئېتىراپ قىلىنمىغان بولۇپ، ئۇ پەقەت مەلۇم ئىجتىمائىي گۈرۈھ ئۈچۈنلا خىزمەت قىلىدۇ. ئەلۋەتتە، «بېشىل چىراغ يېقىپ بېرىش»، «ئاق (خىروئىن)» دېگەنگە ئوخشاش سۆزلەر كەڭ تارقىلىپ ئومۇملىشىپ قېلىشىمۇ مۇمكىن، لېكىن يەنىلا كۆپلەپ تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىشقا توغرا كېلىدۇ. بۇنداق لۇغەتلەرنى ئىشلەشتىكى مەقسەت، ئوقۇرمەنلەرنىڭ ئىجتىمائىي ئادەت سۆزلىرىنىڭ مەنىسىنى توغرا چۈشىنىشىگە ياردەم بېرىشتىن ئىبارەت.

4) چەتتىن كىرگەن سۆزلەر لۇغىتى

پەن ـ تېخنىكا ئۇچقاندەك تەرەققىي قىلىۋاتقان بۈگۈنكى كۈندە، چەتتىن كىرگەن سۆزلەر بارغانسېرى كۆپىيىۋاتىدۇ. شۇڭا، چەتتىن كىرگەن سۆزلەرنىڭ مەنىسى ۋە كېلىش مەنبەسىنى ئىزاھلاش ئۈچۈن چەتتىن كىرگەن سۆزلەر لۇغىتىنى تۈزۈش ئېھتىياجى تۇغۇلغان.

چەتتىن كىرگەن سۆزلەر لۇغىتىدە، ئاساسلىقى ھەربىر سۆز ۋە ئۇنى تەشكىل قىلغۇچى بۆلەكلەرنىڭ قايسى تىلدىن كىرگەنلىكى بايان قىلىنىدۇ، ئاندىن كېيىن ئۇنىڭ مەنىسى قىسقىچە ئىزاھلىنىدۇ.

5) قەدىمكى سۆزلەر لۇغىتى

قەدىمكى سۆزلەر لۇغىتىدە قەدىمكى سۆزلا ئېلىنىپ، ئۇنىڭ كېلىش مەنبەسى، مەنىسى ۋە ئىستىلىستىكىلىق ئالاھىدىلىكلىرى ئىزاھلاپ بېرىلىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدا تۈزۈلگەن «قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى لۇغىتى» ئۇنىڭ ئاددىي شەكلىدۇر. بۇنداق لۇغەتلەر قەدىمكى تىلنى ئۆگىنىش ۋە تەتقىق قىلىشتا مەلۇم ئەھمىيەتكە ئىگە.

6) يېڭى سۆزلەر لۇغىتى

يېڭى سۆزلەر لۇغىتىگە يېڭى سۆزلەر، كونا سۆزلەرنىڭ يېڭى مەنىلىرى، يېڭى قوشۇمچىلار ۋە كونا قوشۇمچىلارنىڭ يېڭى مەنىلىرى ئېلىنىدۇ. تىلدا يېڭى ئۇقۇملارنى يېڭى سۆز ئارقىلىق ئىپادىلەشتىن باشقا، يەنە كونا سۆزگە يېڭى مەنە يۈكلەشمۇ يېڭى ئۇقۇملارنى ئىپادىلەشتىكى بىر خىل ئۇسۇل ھېسابلىنىدۇ.

ئۇلاردىن باشقا، مەنداش سۆزلەر لۇغىتى، قارشى مەنىلىك سۆزلەر لۇغىتى، ئاھاڭداش سۆزلەر لۇغىتى، ئىدىيوملار لۇغىتى دېگەندەك لۇغەتلەرمۇ مۇشۇ تۈردىكى لۇغەتلەرگە كىرىدۇ.

ئۇچىنچى، تىل لۇغىتى سۆزلەرنىڭ ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن

تۆۋەندىكى تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ:

1) گىرامماتىكا لۇغىتى (يارىدەمچى سۆزلەر لۇغىتى)

بۇ خىل لۇغەتكە يارىدەمچى سۆزلەر ۋە ھەرخىل قوشۇمچىلار ئېلىنىپ مەنىسى ئىزاھلىنىدۇ ھەمدە سۆزلەرنىڭ شەكىل ئۆزگىرىشى ۋە ماسلىشىش ئىقتىدارى كۆرسىتىپ بېرىلىدۇ. شۇڭا، چەت تىل ئوقۇتۇشى ۋە گىرامماتىكا تەتقىقاتى بۇنداق لۇغەتكە بەكمۇ ئېھتىياجلىق.

2) سۆزلەرنىڭ ماسلىشىش لۇغىتى

بۇ خىل لۇغەتتە سۆزلەرنىڭ ماسلىشىش مۇناسىۋىتى، گىرامماتىكىلىق ماسلىشىش مۇناسىۋىتى ۋە مەنە جەھەتتىكى ماسلىشىش مۇناسىۋىتى (ئىقتىدارى) نۇقتىلىق ئىزاھلىنىدۇ. سۆزلەر گىرامماتىكا جەھەتتە ماسلىشىش مۇناسىۋىتىگە ئىگە بولۇشتىن سىرت، يەنە لېكسىكا جەھەتتىمۇ ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە ماسلىشىش ئىقتىدارىغا ئىگە. ھەرقانداق سۆز خالىغانچە ماسلىشىۋېرىدۇ. ئوخشاش بىر سۆزنىڭ ئوخشىمىغان مەنىلىرىدىمۇ ماسلىشىش جەھەتتە مەلۇم پەرقلەر بار، بەزىلىرى بىرقەدەر ئەركىن بولسا، يەنە بەزىلىرى چەكلىمىگە ئۇچرايدۇ. سۆز مەنىلىرى چەكلىمىگە ئۇچرىغانلىقىن، مۇقەررەر ھالدا مەلۇم ماسلىشىشچانلىقنى ئىپادىلەيدۇ. سۆزلەرنىڭ بۇ خىل ئالاھىدىلىكى تىل ئەمەلىيەتتىدە بەزى قىيىنچىلىقلارنى پەيدا قىلىدۇ، بولۇپمۇ دەسلەپ چەت تىلى ئۆگەنگۈچىلەرگە نىسبەتەن تېخىمۇ شۇنداق. ئەگەر ئۇنىڭغا ئەستايىدىل مۇئامىلە قىلىنمىسا، تىلدا مەنە قالايمىقانچىلىقى كېلىپ چىقىدۇ. شۇڭا، مۇشۇ ئېھتىياج تۇپەيلى بۇ خىل لۇغەتلەر مەيدانغا كەلگەن.

3) سېمانتىكا لۇغىتى

بۇ خىل لۇغەتتە سۆزلەرنىڭ مەنە ئالاھىدىلىكلىرى ۋە مۇناسىۋىتى ئىزاھلاپ بېرىلىدۇ. ئۇنىڭ ئەڭ كۆپ ئۇچرايدىغان

شەكلى مەنداش سۆزلەر لۇغىتى ۋە قارشى مەنىلىك سۆزلەر لۇغىتىدۇر.

4) ئىستىلىستىكا لۇغىتى

تىلدا بەزى مەنداش ۋاستىلەر، يەنى مەنداش سۆزلەر بىلەن مەنداش گرامماتىكىلىق ۋاستىلەر تەڭلا مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ. لېكسىكا ۋە گرامماتىكا نۇقتىسىدىن ئېيتقاندا، مەنداش ۋاستىلەرنىڭ ئوخشاش بولمىغان ۋارىيانتلىرى ئۆلچەمگە مۇۋاپىق كەلسىمۇ، مەلۇم ۋارىيانتى ھامان مۇئەييەن تىل مۇھىتىغا ماسلاشقان ھەمدە يەنە باشقا بىر ۋارىيانتى باشقا بىر تىل مۇھىتىغا ماسلاشقان بولىدۇ. مانا بۇ ئىستىلىستىكىلىق مەنداش سۆز ۋە ئىستىلىستىكىلىق گرامماتىكىنىڭ ۋارىيانتلىرىدۇر. ئىستىلىستىكىلىق مەنداش سۆزلەر ئادەتتە مەنداش سۆزلەر لۇغىتىدە ئىزاھلىنىدۇ؛ گرامماتىكىلىق ۋارىيانتلىرى ئۈچۈن بولسا، ئايرىم ھالدا ئىستىلىستىكا لۇغەتلىرىنى تۈزۈشكە توغرا كېلىدۇ. بۇنداق لۇغەتتە گرامماتىكىلىق ۋارىيانتلىرى نۇقتىلىق ئانالىز قىلىنىپ، ئۇنىڭغا مەلۇم ئىستىلىستىكىلىق بەلگىلەر قوشۇمچە قىلىنىدۇ ھەمدە ئىستىلىستىكىلىق ئالاھىدىلىكلەر شەرھلىنىدۇ.

5) قىسقارتىلغان سۆزلەر لۇغىتى

بۇنداق لۇغەتلەردە: (1) قىسقارتىلغان سۆزلەرنىڭ قىسقارتىلىشتىن بۇرۇنقى تولۇق نامى بېرىلىدۇ؛ (2) زۆرۈر بولغان لېكسىكىلىق مەنىلىرى ئىزاھلىنىدۇ؛ (3) قىسقارتىلغان سۆزلەرنىڭ فونېتىكىلىق، گرامماتىكىلىق ۋە ئىستىلىستىكىلىق ئالاھىدىلىكلىرى بايان قىلىنىدۇ.

6) تۇراقلىق بىرىكمىلەر لۇغىتى

تۇراقلىق بىرىكمىلەر لۇغىتىدە بولسا، مەخسۇس تۇراقلىق بىرىكمىلەر توپلىنىپ ئىزاھلىنىدۇ. بۇنداق لۇغەتلەردە ئىمكان

بار تۇراقلىق بىرىكمىلەرنىڭ كېلىپ چىقىش مەنبەسى ۋە ھەرقايسى تەركىبىي قىسىملىرىنىڭ شۇنداقلا پۈتۈن بىر گەۋدىسىنىڭ مەنىسى ئىزاھلىنىدۇ، ئالاھىدە تەلەپپۇز قىلىنىدىغان سۆزلەرنىڭ ئوقۇلۇشى ئەسكەرتىلىدۇ.

7) ئىملا لۇغىتى

بۇنىڭدا كونكرېت تىلنىڭ لۇغەت تەركىبىدىكى سۆزلەر توپلىنىپ، شۇ تىلنىڭ ئىملا قائىدىسىگە ئاساسەن، سۆزلەرنىڭ توغرا يېزىلىشى كۆرسىتىپ بېرىلىدۇ، يەنى سۆزلەرنىڭ توغرا يېزىلغان شەكلى مەلۇم تەرتىپتە تىزىلىدۇ، ئۇنىڭغا باشقا ئىزاھ بېرىلمەيدۇ. مەسىلەن، «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئىملا لۇغىتى»گە ئوخشاش.

8) تەلەپپۇز لۇغىتى

تەلەپپۇز لۇغىتىنىڭ تۈزۈلۈش ئۇسۇلى ئىملا لۇغىتىنىڭكىگە ئاساسەن ئوخشىشىدۇ. ئوخشىمايدىغان يېرى شۇكى، ئۇنىڭدا ئىملا بويىچە يېزىلغان سۆزلەر يېنىغا ئۇنىڭ ئومۇملاشقان تەلەپپۇزى ئورتاق تاۋۇش بەلگىسى ئارقىلىق قوشۇمچە قىلىنىدۇ. شۇڭا، بۇ ئىككى خىل لۇغەتنى ئايرىم - ئايرىم ئىككى لۇغەت قىلىپ تۈزسىمۇ ياكى بىرىكتۈرۈپ بىر لۇغەت شەكلىدە تۈزسىمۇ بولىدۇ. بۇنداق لۇغەتلەر ئورتاق تىلنى راۋاجلاندۇرۇش، ئىملا، تەلەپپۇزنى بىرلىككە كەلتۈرۈش، شۇنىڭدەك ئورتاق تىلنى مەدەنىي تىل دەرىجىسىگە كۆتۈرۈشتە تۈرتكىلىك رول ئوينايدۇ.

تۆتىنچى، تىل لۇغىتى سۆزلەرنىڭ ئالاھىدە مەزمۇنىغا ئاساسەن تۆۋەندىكىدەك تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ:

بەزى سۆزلەر ئالاھىدە مەزمۇنغا ئىگە بولىدۇ. سۆزلەرنىڭ مۇشۇنداق ئالاھىدە مەزمۇنىغا ئاساسەن، لۇغەتلەرنى يەنە يازغۇچىلار لۇغىتى، يازما يادىكارلىقلار لۇغىتى ۋە خاس سۆزلەر

لۇغىتى دېگەندەك بىرنەچچە تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ.

1) يازغۇچىلار لۇغىتى

دۇنيادىكى كىلاسسىك يازغۇچىلار، داڭلىق ئەدىبلەر ۋە تىلشۇناسلار سۆز ئىشلىتىشكە ئىنتايىن ئەھمىيەت بەرگەن ھەمدە بۇ جەھەتتە يېڭىلىقمۇ ياراتقان. ئۇلار تەرىپىدىن يارىتىلغان يېڭىلىق، سۆزگە بېرىلگەن ئالاھىدە تۇس ۋە ئالاھىدە ئىشلىتىش ئۇسۇللىرى ئۇلارنىڭ بەلگىلىك ئۇسلۇب ئالاھىدىلىكىنى شەكىللەندۈرگەن. شۇڭا، يازغۇچىلارنىڭ مول سۆز بايلىقىنى نامايان قىلىش ھەمدە بۇ سۆزلەرنىڭ مەنىلىرى ۋە ئىشلىتىش ئۇسۇللىرىنى ئىزاھلاش ئۈچۈن، يېڭى بىر لۇغەت شەكلى — يازغۇچىلار لۇغىتىنى يارىتىش زۆرۈرىيىتى تۇغۇلغان.

بۇنىڭ مۇنداق ئىككى خىل تۈرۈش ئۇسۇلى بار: بىرىدە، يازغۇچى ئۆز ئالدىغا يارىتقان يېڭى سۆزلەر، يېڭى مەنىلەر، يېڭىچە ئىشلىتىش ئۇسۇللىرى، يازغۇچىنىڭ ئۇسلۇب ئالاھىدىلىكى ۋە ئىدىيەسىنى ئەكس ئەتكۈزىدىغان ئالاھىدە سۆز - ئاتالغۇلار تاللىۋېلىنىدۇ، ئاددىتىكى سۆزلەر ئېلىنمايدۇ؛ يەنە بىرىدە، يازغۇچى ئىشلەتكەن بارلىق سۆزلەر ئېلىنىپ ئىزاھلىنىدۇ ھەمدە ئۇنىڭغا بۇ يازغۇچىنىڭ ئۆز ئەسىرىدىن مىسال كەلتۈرۈلىدۇ. مەسىلەن، ئۆزبېكىستاندا تۇزۇلگەن «نەۋايى ئەسەرلىرى ئىزاھلىق لۇغىتى» بۇنىڭ ئۇلگىسىدۇر.

2) يازما يادكارلىقلار لۇغىتى

نۇرغۇن مىللەتلەر، جۈملىدىن ئۇيغۇر مىللىتىمۇ مول قەدىمىي يازما يادكارلىقلارغا ئىگە. قەدىمكى يازما يادكارلىقلارنى توغرا چۈشىنىش ئۈچۈن، ئۇنىڭدا ئىشلىتىلگەن سۆزلەرنى تەتقىق قىلىش ئاساسىدا، يازما يادكارلىقلار لۇغىتى ئىشلەشكە توغرا كېلىدۇ. بۇنداق لۇغەتنىڭ يەنە قەدىمكى يازما يادكارلىقلارنى ئوقۇپ چۈشىنىشكە ۋە مەلۇم شەيئىگە ئائىت

ھەر خىل تارىخىي ماتېرىياللانى تەتقىق قىلىشقا زور ياردىمى بار.

3) خاس سۆزلەر لۇغىتى

بۇ بىر خىل يېڭى تىپتىكى لۇغەت بولۇپ، ئۇنىڭدا بىر دۆلەت، بىر مىللەتنىڭ سىياسىي ۋە مەدەنىيىتىگە ئائىت مىللىي ئالاھىدىلىكىكە ئىگە سۆزلىرى تاللىۋېلىنىپ ئىزاھلىنىدۇ. بۇنداق لۇغەتلەر باشقا مىللەت كىشىلىرىنىڭ شۇ مىللەتنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي ئەھۋالى ۋە مەدەنىيەت، تۇرمۇش ئۇرۇپ - ئادەتلىرى بىلەن تونۇشۇشىغا بەلگىلىك قولايلىقلارنى يارىتىپ بېرىدۇ.

بەشىنچى، تىل لۇغىتى ئىزاھلىق ۋاقىت چەكلىمىسىگە ئاساسەن ئىككىگە بۆلۈنىدۇ.

لۇغەتلەر ئىزاھنىڭ ۋاقىت چەكلىمىلىكىگە ئاساسەن تەسۋىرىي لۇغەت ۋە تارىخىي لۇغەت دەپ ئىككى تۈرگە ئايرىلىدۇ. بۇ ئىككىسى ئايرىم - ئايرىم ھالدا تىلنىڭ تەسۋىرىي تەتقىقات ۋە تارىخىي تەتقىقات نەتىجىلىرىنى ئاساس قىلىدۇ. تىلنىڭ تەسۋىرىي تەتقىقاتى دېگىنىمىز، تىلنىڭ فونېتىكىسى، لېكسىكىسى ۋە گىرامماتىكىسىنىڭ تىل تەرەققىياتىنىڭ مۇئەييەن باسقۇچىدىكى ھالىتى ئۈستىدىكى تەتقىقاتنى كۆرسىتىدۇ. بۇ خىل تەتقىقاتتا تىلنىڭ فونېتىكا، لېكسىكا ۋە گىرامماتىكا قاتارلىق جەھەتلەردىكى ئۆلچىمى بېكىتىلىپ، تىلنىڭ قۇرۇلما سىستېمىسى ئايدىڭلاشتۇرۇلىدۇ. تىلنىڭ تارىخىي تەتقىقاتى دېگىنىمىز، فونېتىكا، لېكسىكا ۋە گىرامماتىكىنىڭ ئوخشاش بولمىغان باسقۇچلاردىكى تارىخىي ئۆزگىرىشلىرى ئۈستىدىكى تەتقىقاتنى كۆرسىتىدۇ. بۇنىڭدا، تىلنىڭ قەدىمدىن تارتىپ ھازىرغىچە بولغان تەرەققىياتى ئايدىڭلاشتۇرۇلىدۇ.

1) تەسۋىرىي لۇغەت

هازىرقى زامان تىللىرىنىڭ تەسۋىرىي لۇغىتى هازىرقى زامان تىلىنىڭ لۇغەت تەركىبىنى ئوبيېكت قىلغان بولۇپ، هازىرقى زامان تىلىنىڭ تىل تاۋۇشى، سۆز مەنىسى، گىراماتىكىسى ۋە ئىستىلىستىكىسى قاتارلىق تەرەپلىرىدىكى ئۆلچىمىنى تەسۋىرلەيدۇ ۋە ئىزاهلايدۇ. شۇڭا، ئۇنى ئۆلچەملىك لۇغەت دەپ ئاتاشقىمۇ بولىدۇ. ئۇ يالغۇز هازىرقى زامان سۆزلىرىنى ئىزاهلاش بىلەنلا چەكلىنىپ قالماستىن، بەلكى يەنە سۆزلەرنىڭ ئىشلىتىلىش ئۆلچىمىنىمۇ كۆرسىتىپ بېرىدۇ. مەسىلەن، «ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاهلىق لۇغىتى» هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئۆلچەملىك لۇغەت تەركىبىنى ئوبيېكت قىلغان ئوتتۇرا تىپتىكى تەسۋىرىي لۇغەتتۇر. ئۇ ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇرۇمچى شېۋىسىنىڭ تەلەپپۇزىنى ئۆزىگە يېتەكچى تەلەپپۇز قىلغان، مەركىزىي دىيالېكتنى يېتەكچى دىيالېكت قىلغان ئۆلچەملىك تىلى — هازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ سۆزلىرىنى تەسۋىرلەپ بەرگەن بولۇپ، سۆز ئېلىش، سۆزنىڭ شەكلىنى بىرلىككە كەلتۈرۈش، ئىزاهلاش ۋە مىسال كەلتۈرۈش جەهەتلەردە هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ فونېتىكا، سېمانتىكا، گىراماتىكا ۋە ئىستىلىستىكا قاتارلىق جەهەتلەردىكى ئۆلچىمىنى ئەكس ئەتكۈزگەن.

2) تارىخىي لۇغەت

بۇنداق لۇغەتكە ئوخشاش بولمىغان دەۋرلەردىكى كونىرغان، ئىستېمالدىن قالغان سۆزلەر ئېلىنىپ، ئۇلارنىڭ ئەسلىي مەنىسى ۋە بۇ مەنىلەرنىڭ تارىخىي ئۆزگىرىشلىرى ئىزاهلاپ بېرىلىدۇ هەمدە ئوقۇرمەننى تارىخىي سۆزلەرنىڭ مەنىسى، ئىشلىتىش ئۇسۇلى ۋە سۆز مەنىلىرىنىڭ تارىخىي تەرەققىيات ئەهۋالى بىلەن تەمىنلەيدۇ. بۇنداق لۇغەتتە سۆز ۋە مەنىلەر پەيدا بولغان ۋاقىتنىڭ ئىلگىرى - كېيىنلىكىگە قاراپ

تىزىلىپ، هازىرقى تىل بىلەن ئىزاهلىنىدۇ، يەنى تۇزۇلۇش ئۇسۇلى جەهەتتىن يازما يادىكارلىقلار لۇغىتى ۋە قەدىمكى سۆزلەر لۇغىتىگە ئوخشىشىپ كېتىدۇ، ئەمما سۆز ئېلىش دائىرىسى ئۇلاردىن كەڭرەك بولىدۇ. بۇنداق لۇغەتنى تۇزۇشمۇ تىل تارىخى تەتقىقاتىدا مۇهىم ئەهمىيەتكە ئىگە.

ئالتىنچى، تىل لۇغىتى سۆزلەرنىڭ ئىشلىتىش ئەهۋالىغا ئاساسەن تۆۋەندىكىدەك تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ:

1) سۆزلەرنى ئەملىي قوللىنىش لۇغىتى

بۇنداق لۇغەتلەرگە تىلدىكى بارلىق سۆزلەر ئېلىنىپ ۋە ئىشلىتىش جەهەتتە نۇقتىلىق بىر تەرەپ قىلىنىپ، قانداق قوللانغاندا توغرا، قانداق قوللانغاندا خاتا بولىدىغانلىقى، يەنى قانداق ئورۇندا ئىشلەتكىلى بولىدىغانلىقى، قانداق ئورۇندا ئىشلەتكىلى بولمايدىغانلىقى ئەملىي مىساللار بىلەن چۈشەندۈرۈلىدۇ. ئۇنىڭدا بىر خىل تىلدىكى سۆزلەرنىڭ تەرەققىيات يۈزلىنىشى ئەكس ئەتكۈزۈلىدۇ، لېكىن ئۇ تىلنىڭ ئۆلچىمىگە ۋەكىللىك قىلالىشى ناتايىن. بەزىلىرىدە بولسا سۆزلەرنىڭ ئىستاتىستىكىلىق ماتېرىياللىرىغا ئاساسەن، سۆزلەرنىڭ ئىشلىتىش چاستوتىسىدىن مەلۇمات بېرىلىدۇ.

2) قىيىن نۇقتىلار لۇغىتى

تىلدا ئوي - پىكىرنى ئىپادىلىگەندە، بىز هەمىشە بەزى قىيىنچىلىقلارغا دۇچ كېلىمىز. بەزىدە قايسى خىل ئىپادىلەش شەكلىنىڭ شۇ كونكرېت تىل مۇهىتىغا ماس كېلىدىغانلىقىنى بىلەلمىسەك، بەزىدە سۆزلەرنىڭ بىرلىك مۇناسىۋىتى، ماسلىشىش مۇناسىۋىتى ۋە بۇ مۇناسىۋەت جەهەتتىكى ئالاهىدىلىكى قاتارلىق ئۆزگىچە گىراماتىكىلىق بەلگىلىرىنى ئەسلىيەلمەي قالىمىز. شۇڭا، بۇ خىل قىيىنچىلىقلارنى هەل قىلىش ئۈچۈن، قىيىن نۇقتىلار لۇغىتىنى تۈزۈپ چىقىشقا

توغرا كېلىدۇ. بۇنداق لۇغەتكە ئادەتتە كۆپ مەنىلىك سۆزلەر تاللىۋېلىنىپ، قوللىنىشتا ئاسان خاتالىشىدىغان مەنىلەر ئىزاھلاپ بېرىلىدۇ ھەمدە ئەمەلىي مىسالالار ئارقىلىق دەلىللىنىدۇ. ئۇنىڭغا ھەممە سۆزلەرنى ئېلىشنىڭ ياكى كۆپ مەنىلىك سۆزلەرنىڭ ھەممىسىنى ئېلىپ ئىزاھلاشنىڭ ھاجىتى يوق.

3) ئوقۇتۇش لۇغىتى

بۇ خىل لۇغەت تىل ئوقۇتۇشى ئېھتىياجى ئۈچۈن تۈزۈلىدۇ. ئۇ ئادەتتىكى تىل لۇغىتىگە ئوخشىمايدۇ. سۆز ئېلىش جەھەتتىن ئېيتقاندا، ئۇنىڭغا پەقەت ئوقۇتۇشتا قوللىنىدىغان سۆز ۋە سۆز مەنىلىرى ئېلىنىدۇ؛ ئىزاھلاش جەھەتتىن ئېيتقاندا، ئۇنىڭدا ئوقۇتۇش نۇقتىسىدىن ئىزاھلاش بىلەن تەرجىمىنى بىرلەشتۈرۈش ئۇسۇلى قوللىنىلىپ، سۆزلەرنىڭ مەنىسى ۋە ئىشلىتىلىش ئۇسۇلى چۈشەندۈرۈلىدۇ ھەمدە سۆزلەرنىڭ فونېتىكا، گىراماتىكا، ئىستىلىستىكا ۋە ماسلىشىش جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكلىرى ئىزاھلىنىدۇ. ئىجابىي يوسۇندا ئىزاھلاشتىن باشقا، ئۇنىڭدا يەنە ئوقۇغۇچىلار دائىم سادىر قىلىدىغان خاتالىقلاردىن مىسال كەلتۈرۈپ توغرىسىنى چۈشەندۈرۈشكە ياكى ئوقۇتۇشقا كېرەكلىك مىسالالارنى كەلتۈرۈپ، ئوقۇتقۇچى ـ ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئوقۇش ـ ئوقۇتۇش ۋە تەقلىدىي ئۆگىنىش ئېھتىياجىنى قاندۇرۇشقا بولىدۇ. ئومۇمەن ئېيتقاندا، ئوقۇتۇش لۇغىتى، بولۇپمۇ چەت ئەل تىلى ئوقۇتۇش لۇغىتى كۆپ تەرەپلىمىلىك ئېھتىياجنى نەزەردە تۇتقان بولۇپ، ئوقۇتقۇچى ـ ئوقۇغۇچىلارغا بەكمۇ پايدىلىق.

يەتتىنچى، سۆزلەرنىڭ تىزىلىش تەرتىپىنىڭ ئوخشىماسلىقىغا ئاساسەن، تىل لۇغىتى تۆۋەندىكىدەك تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ:

1) تاۋۇش تەرتىپى بويىچە تۈزۈلگەن لۇغەت

تاۋۇشلۇق يېزىق ياكى بوغۇملۇق تىلدا تۈزۈلگەن لۇغەتلەرنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكىدە سۆزلەر ئېلىپبە تەرتىپى بويىچە تىزىلىدۇ. مانا بۇ تاۋۇش تەرتىپى بويىچە تۈزۈلگەن لۇغەتتۇر. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدىكى ئېلىپبە تەرتىپى بويىچە تۈزۈلگەن ۋە خەنزۇچە ـ ئۇيغۇرچە تۈرلۈك سېلىشتۇرما لۇغەتلەرنىڭ ھەممىسى مۇشۇ تۈرگە كىرىدۇ.

2) سۆزلەرنىڭ ئاخىرى بويىچە تۈزۈلگەن لۇغەت

بۇ خىل لۇغەتتە، سۆزلەر ئاخىرقى تاۋۇشنىڭ ئېلىپبە تەرتىپى بويىچە تىزىلىپ ئىزاھلىنىدۇ. ئۇنىڭ يەنە قاپىيەداش سۆزلەر لۇغىتى دېگەن بىر خىل شەكلىمۇ بار. بۇنداق لۇغەتلەرنىڭ قىممىتى سۆز ئاخىرىدىكى تاۋۇشلارنىڭ ئۆزگىرىش قانۇنىيىتىنى تەتقىق قىلىشتا روشەن گەۋدىلىنىدۇ.

سەككىزىنچى، تىل لۇغىتى تاللانغان سۆزلەرنىڭ ئاز ـ كۆپلۈكىگە ئاساسەن تۆۋەندىكى تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ:

لۇغەتلەر تاللىۋېلىنغان سۆزلەرنىڭ ئاز ـ كۆپلۈكىگە ئاساسەن، سۆز خەزىنىسىدىن سۆزلۈك جەدۋىلىگىچە بۆلۈنىدۇ. ھەر خىل لۇغەتكە ئېلىنغان سۆز سانى ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكى، تۈزۈلۈش مەقسىتى ۋە ئوبيېكتى تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ. بۇلارغا ئاساسەن، لۇغەتنى يانچۇق لۇغىتى قىلىپ تۈزسىمۇ، كىچىك تىپتىكى قىسقىچە لۇغەت قىلىپ تۈزسىمۇ ياكى چوڭ ۋە ئوتتۇرا تىپتىكى لۇغەت قىلىپ تۈزسىمۇ بولىدۇ. ئادەتتە، يانچۇق لۇغىتى 10 ~ 20 مىڭ سۆزلۈكنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. قىسقىچە لۇغەتكە 30 ~ 40 مىڭ سۆزلۈك كىرگۈزۈلىدۇ؛ ئوتتۇرا تىپتىكى لۇغەتكە 70 ~ 80 مىڭ سۆز؛ چوڭ تىپتىكى لۇغەتكە 100 مىڭدىن ئوشۇق سۆز كىرگۈزۈلىدۇ، ھازىرقى زامانداكى نۇرغۇن چوڭ تىپتىكى

لۇغەتلەر ئەڭ كۆپ بولغاندا 300 ~ 400 مىڭ سۆزنى ئۆز ئىچىگە ئالغان. بۇلارنىڭ ھەربىرىنى ئايرىم سۆزلەپ ئولتۇرۇشنىڭ ھاجىتى يوق، تۆۋەندە پەقەت سۆز خەزىنىسى بىلەن سۆزلۈك جەدۋىلىنىلا تونۇشتۇرىمىز.

1) سۆز خەزىنىسى

سۆز خەزىنىسى تىلدىكى بارلىق سۆزلەرنىڭ ھەممىسىنىلا (بىرەر قېتىم يولۇققان بولسىمۇ) پۈتۈنلەي ئالالايدۇ. سۆز خەزىنىسىگە يەنە شۇ سۆزلەر ئۈچرىغان ئەسەرلەردىكى مىساللارمۇ كىرگۈزۈلىدۇ.

سۆز خەزىنىسىنى ئىشلەش تىلشۇناسلىق نەزەرىيەۋى تەتقىقاتىدىكى زور ئەھمىيەتلىك ئىش. چۈنكى، ئۇنىڭدىكى مول ماتېرىياللاردىن سۆزلەرنىڭ ياسىلىش جەريانىنى كۆرۈۋالغىلى، تىل ئۆلچىمى ۋە سۆز ياساشنىڭ دىيالېكتىكىلىق مۇناسىۋىتىنى كۆزەتكىلى بولىدۇ.

2) سۆزلۈك جەدۋىلى

سۆزلۈك جەدۋىلى سۆز خەزىنىسىنىڭ ئەكسىچە مەلۇم دائىرىدىكى سۆزلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. تىل ئوقۇتۇشى ئۈچۈن تۈزۈلگەن تۆۋەن دەرىجىدىكى سۆزلۈكمۇ مۇشۇ خىل تۈرگە كىرىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا، ھەر خىل كەسىپ بويىچە تۈزۈلگەن قوش تىللىق ياكى كۆپ تىللىق سېلىشتۇرما لۇغەتلەرمۇ بۇنىڭغا تەۋە. بۇ خىل سېلىشتۇرما لۇغەتلەرنىڭ سۆز ئېلىش دائىرىسى ئالاقىدار كەسىپلەر بىلەن، ئىزاھى بولسا تەرجىمە قىلىنغان ئاتالغۇلارنى سېلىشتۇرۇش بىلەنلا چەكلىنىدۇ. ئۇنىڭغا باشقا ئىزاھ بېرىلمەيدۇ.

توققۇزىنچى، تىل لۇغىتى قانچە خىل تىلدىن تۈزۈلگەنلىكىگە ئاساسەن تۆۋەندىكىدەك تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ:

1) بىر تىللىق لۇغەت

پەقەت بىرلا تىل ئاساسىدا تۈزۈلگەن لۇغەتلەر بىر تىللىق لۇغەت ھېسابلىنىدۇ.

2) ئىككى تىللىق لۇغەت (قوش تىللىق لۇغەت)

پەقەت ئىككىلا تىل ئاساسىدا تۈزۈلگەن لۇغەتلەر ئىككى تىللىق لۇغەت ياكى قوش تىللىق لۇغەت دەپ ئاتىلىدۇ.

3) كۆپ تىللىق لۇغەت

ئۈچ ياكى ئۇنىڭدىن ئارتۇق تىل ئاساسىدا تۈزۈلگەن لۇغەتلەر كۆپ تىللىق لۇغەت ھېسابلىنىدۇ.

ئونىنچى، ئالاھىدە خىلدىكى لۇغەتلەر

لۇغەتنىڭ يۇقىرىدا تونۇشتۇرۇلغان تۈرلىرىدىن باشقا، يەنە سۆزلەرنىڭ ئىشلىتىلىش چاستوتىسى لۇغىتى، بەلگىلەر لۇغىتى ۋە ماشىنا لۇغىتى قاتارلىق تۈرلىرىمۇ بار.

1) سۆزلەرنىڭ ئىشلىتىلىش چاستوتىسى لۇغىتى

بۇ بىر خىل يېڭى تېپتىكى لۇغەت بولۇپ، سۆزلەرنىڭ تىلدىكى ئىشلىتىلىش قېتىم سانىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. بۇنىڭدا، سۆزلەر ئىشلىتىلىش چاستوتىسى بويىچە تىزىلىپ، ھەربىر سۆزنىڭ ئاخىرىغا ئۇنىڭ ھەربىر شەكىللىرىنىڭ ئىشلىتىلىش قېتىم سانى قوشۇمچە قىلىنىدۇ. بۇ خىل لۇغەتنى تۈزۈش سۆز ۋە گىرامماتىكىلىق كاتېگورىيەلەرنىڭ تىلدا ئويناىدىغان رولىنى بىلىۋېلىشىمىزغا قولايلىق يارىتىشتىن سىرت، يەنە مۇڭاپىق سۆزلەرنى تاللاش جەھەتتىمۇ بىزنى ئىشەنچلىك ئاساسلار بىلەن تەمىنلەيدۇ.

2) بەلگىلەر لۇغىتى

بۇمۇ بىر خىل يېڭى تېپتىكى لۇغەت. ئۇنىڭدا ھەرقايسى ساھەلەرنىڭ شەرتلىك بەلگىلىرى مەلۇم تەرتىپتە تىزىلىپ ئىزاھ بېرىلىدۇ. بۇنداق لۇغەتلەر كەسىپلەر بويىچە ئەھمىيەتلىك.

3) ماشىنا لۇغىتى

هازىرقى زامان قۇرۇلما تىلشۇناسلىقىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، ماشىنا لۇغىتىنى تۈزۈش زۆرۈرىيىتى تۇغۇلدى، يەنى ماشىنا تەرجىمە مەسىلىسىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن، سۆزلەرنىڭ تەڭداشلىق مۇناسىۋىتىنى تەتقىق قىلىش ئاساسىدا، ماشىنا لۇغىتىنى تۈزۈشكە توغرا كېلىدۇ.

ماشىنا تەرجىمىسى جەريانى مۇنداق ئۇچ باسقۇچقا بۆلۈنىدۇ: بىرىنچى باسقۇچ ئەسلىي تېكىستنى ئانالىز قىلىش باسقۇچى بولۇپ، بۇنىڭدا كىرگەن تىلدىكى ئۇچۇرلار كودلاشتۇرۇلىدۇ؛ ئىككىنچى باسقۇچ ئۇچۇر ئۆزگەرتىش باسقۇچى بولۇپ، ئۇنىڭدا بىر خىل كود يەنە بىر خىل كودنىڭ ئورنىنى باسىدۇ؛ ئۈچىنچى باسقۇچ تەرجىمىنىڭ ئۇنۇمۇرسال باسقۇچى بولۇپ، ئۇنىڭدا ئۆزگەرتىلگەن ئۇچۇرلار چىقىدىغان تىلغا تەرجىمە قىلىنىدۇ. شۇنداق قىلىپ، بىر خىل تىلنىڭ سۆزلىرى باشقا بىر خىل تىلنىڭ تەڭداش سۆزلىرىگە تەرجىمە قىلىنىدۇ. ئەسلىي تېكىستنى ئانالىز قىلىش ۋە تەرجىمە ئۇنۇمۇرسال باسقۇچىنىڭ ھەممىسىدە ماشىنا لۇغىتى ئۆز رولىنى جارى قىلدۇرىدۇ. ئۇنىڭ ۋەزىپىسى مۇۋاپىق بولغان تەڭداش تەرجىمە تېكىستى، گىرامماتىكىلىق ئالاھىدىلىك ۋە ئالاقىدار ئۇچۇرلار بىلەن تەمىنلەشتىن ئىبارەت. شۇڭا، ماشىنا تەرجىمىسى داۋامىدىكى ماشىنا لۇغىتى يەنە ئەسلىي تېكىست لۇغىتى بىلەن تەرجىمە تېكىستى لۇغىتىدىن ئىبارەت ئىككى قىسىمغا بۆلۈنىدۇ. ئەسلىي تېكىست لۇغىتى ئەسلىي تېكىستنىڭ مەنىسى، گىرامماتىكىلىق ۋە ئىستىلىستىكىلىق ئالاھىدىلىك ھەمدە تەرجىمە سۆزنىڭ نومۇرى قاتارلىقلار بىلەن تەمىنلەيدۇ؛ تەرجىمە تېكىستى لۇغىتى تەرجىمە سۆزى بىلەن ئالاقىدار بەلگىلەرنى تەمىنلەيدۇ.

ئەسلىي تېكىست ماشىنىغا كىرگۈزۈلگەندىن كېيىن، ئالدى

بىلەن ماشىنا لۇغىتىدىن سۆز ئىزدەيدۇ. ماشىنا لۇغىتى يەنە بىر مەنىلىك سۆزلەر لۇغىتى، كۆپ مەنىلىك سۆزلەر لۇغىتى ۋە تۈراقلىق بىرىكمىلەر لۇغىتىدىن ئىبارەت ئۈچ قىسىمدىن تەركىب تاپقان. شۇڭا، سۆز ئالدى بىلەن بىر مەنىلىك سۆزلەر لۇغىتىگە كىرىدۇ، ئەگەر سۆز بىر مەنىلىك بولسا، ماشىنا لۇغىتى سۆزنىڭ مەنىسى، گىرامماتىكىلىق بەلگىلىرى ۋە باشقا ئۇچۇرلار بىلەن تەمىنلەيدۇ؛ تەڭداش سۆزگە دەرھال تەرجىمە قىلالمىسا، «كۆپ مەنىلىك» دېگەن بەلگىنى بېرىپ، كۆپ مەنىلىك سۆزلەر لۇغىتىدىن ئىزدەشكە باشلايدۇ. كۆپ مەنىلىك سۆزلەر ماشىنا لۇغىتى مۇنداق ئىككى ئاساسىي پىرىنسىپ بويىچە تۈزۈلىدۇ: بىرى، كونتېكستنى تەھلىل قىلىش؛ يەنە بىرى، شەكىل ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن، كۆپ مەنىلىك سۆزلەرنىڭ مەنىسىنى بېكىتىش. شۇڭا، كۆپ مەنىلىك سۆزلەر لۇغىتىدىن سۆز تېپىشتا، ئالدى بىلەن كونتېكستنى تەھلىل قىلىشنى ئويلىشىش كېرەك. كونتېكستنى تەھلىل قىلمىغاندا، تەڭداش سۆزنى دەرھال تاپقىلى بولمايدۇ. ماشىنا كۆپ مەنىلىك سۆزلەر لۇغىتىدە سۆزنىڭ مەنىسىنى بېكىتەلمىسە، تۈراقلىق بىرىكمىلەر لۇغىتىدىن ئىزدەيدۇ. تۈراقلىق بىرىكمىلەر لۇغىتى بىر پۈتۈن تۈراقلىق بىرىكمىنى بىر لېكسىكا بىرلىكى دەپ قاراپ قوبۇل قىلىدۇ، لېكىن ئۇنىڭ ئىچكى قىسمىغا قارىتا تەھلىل يۈرگۈزمەيدۇ.

ماشىنا تەرجىمىسىدىكى ماشىنا لۇغىتى پەقەت تەرجىمە تېكىستىنىڭ تەڭدىشىنلا تەمىنلەيدۇ، ئەسلىي تېكىستنىڭ ھەممە مەنىسى ۋە مەزمۇنىنى ئىزاھلىمايدۇ. چۈنكى، سۆزلەرنىڭ تەمىنلىنىشى ھەمىشە تەرجىمە دائىرىسى، تەلىپى ۋە ئالاھىدە كونتېكستنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرايدۇ.

هازىرقى بەزى ماشىنا لۇغەتلىرىنى يەنە بىۋاستە سۆز تېپىشقا ئىشلەتكىلى بولىدۇ. دۇنيادىكى نۇرغۇن ئەللەردە خېلى

بۇرۇنلا كومپيۇتېر ئارقىلىق چوڭ تېپتىكى ماشىنا لۇغەتلىرى ئىشلەنگەن. هازىرقى تەرەققىيات بىزنىمۇ بۇ خىل لۇغەتنى ئىشلەشكە مەجبۇرلاۋاتىدۇ. چۈنكى، بۇنداق لۇغەتنى تۈزۈش هازىرقى ئۇچۇر دەۋرىنىڭ جىددىي ئېهتىياجىدۇر.

ئون بىرىنچى، تىل ۋە بىلىم ئۇنۇمېرسال لۇغىتى

بۇ ئادەتتىكى سۆز بىلەن ئاتالغۇنى ئۆز ئىچىگە ئالغان چوڭ تېپتىكى ئىزاهلىق لۇغەت بولۇپ، ئۇنىڭدا ئادەتتىكى سۆزلەر تىل نۇقتىسىدىن، ئاتالغۇلار بىلىم نۇقتىسىدىن ئىزاهلىنىدۇ. بەزىدە بىلىم نۇقتىسىدىن ئىزاهلىنىدىغان بىر قىسىم سۆزلەرنى فونېتىكا، گىراممااتىكا، ئىستىلىستىكا ۋە ئىملا قائىدىلىق جەهەتلەردىكى تىل ئالاهىدىلىكىگە قاراپ تىل نۇقتىسىدىن ئىزاهلاشقا؛ تىل نۇقتىسىدىن ئىزاهلاشقا تېگىشلىك بىر قىسىم سۆزلەرنى، بولۇپمۇ مەخسۇس ئاتالغۇلارنى بىلىم نۇقتىسىدىن ئىزاهلاشقا توغرا كەلگەندە، بۇ ئىككى خىل ئىزاه شەكلىنى كىرىشتۇرۇپ قوللىنىشقا بولىدۇ. ئەمما، ئۇلار ئوتتۇرىسىدا ماهىيەتلىك پەرق بار، بىرىنىڭ ئورنىغا يەنە بىرىنى دەسسىتىشكە بولمايدۇ. مەسىلەن، ئېلىمىزدە تۈزۈلگەن خەنزۇچە «سۆز دېڭىزى» بىلەن تۈركچە «ئوكيانۇس» دەل مۇشۇ خىلدىكى لۇغەتلەردۇر.

§6 . ئۇيغۇرلاردا لۇغەتچىلىك

ئۇيغۇرلارنىڭ لۇغەتچىلىكى 1000 يىلدىن ئارتۇق تارىخقا ئىگە. بۇنىڭغا خاقانىيە دەۋرىدە ئوتتۇرىغا ئۇلۇغ تىلشۇناس، دۇنيا سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىقىنىڭ پىرى مەهمۇد كاشغەرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» تېپىك مىسال بولالايدۇ. بۇ لۇغەت مىلادىيە 1075 - يىلى تۈزۈلگەن بولۇپ، ئۇنىڭغا 300 گە

يېقىن ماقال - تەمسىل، 242 كوپلېت شېئىرىي پارچە كىرگۈزۈلگەن. 8000 غا يېقىن سۆزلەم ئىزاهلانغان. مەزكۇر لۇغەت تارىختىن بۇيان، ئۇيغۇر قاتارلىق تۈركىي تىللىق مىللەتلەرنىڭ قەدىمكى تىلىنى، قەدىمكى تارىخىنى، جۇغراپىيەسىنى ئۆگىنىش شۇنداقلا ئۇلارنىڭ ئۆز زامانىسىدىكى يېمەك - ئىچمەك، كىيىم - كېچەك مەدەنىيىتىدىن تارتىپ تاكى يېزا ئىگىلىك، قول هۇنەرۋەنچىلىك، دورىگەرلىك، مېتالچىلىق، بىناكارلىق، هەربىي ئىشلار تېخنىكىسى ۋە ئەدەبىيات - سەنئىتى قاتارلىقلارغىچە بولغان ماددىي ۋە مەنىۋى تۇرمۇشلىرىنى چۈشىنىش ۋە تەتقىق قىلىشتا تەڭداشسىز ئەسەر بولۇپ كەلمەكتە.

ئۇنىڭدىن قالسا، چاغاتاي خانلىقى زامانىسىنىڭ دەسلەپكى دەۋرىدە ياشاپ ئۆتكەن ئاتاقلىق تىلشۇناس جەمال قارشىنىڭ مىلادىيە 1282 - يىلى تۈزگەن «سۇراه لۇغىتى»مۇ ئۇيغۇر كىلاسسىك لۇغەتچىلىكىدىكى مۇهىم ئەمگەكلەردىن سانىلىدۇ.

14 - ئەسىردە تۈزۈلگەن «ئىدىقۇت مەهكىمىسى سۆزلۈكى» تۇرپان، قۇمۇل ئۇيغۇرلىرىنىڭ تېخى ئومۇميۈزلۈك مۇسۇلمان بولمىغان ئاشۇ زامانلاردا ئىشلەتكەن سۆز - ئىبارىلىرىنى ئەينەن خاتىرىلىگەن مۇهىم لۇغەت هېسابلىنىدۇ. پۈتۈن كىتابتىكى سۆز - ئىبارىلەر مەزمۇنىغا قاراپ، «ئاسمان قىسمى، يەر قىسمى، ۋاقىت قىسمى، جاندارلار قىسمى، كىشىلەر قىسمى، ئوردا قىسمى ... » دېگەندەك 17 قىسىمغا بۆلۈنگەن. ئۇنىڭدا ئۇيغۇرچە سۆزلەر قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان، 716 سۆز ۋە سۆز بىرىكمىسى ئىزاهلانغان. بۇ لۇغەت 14 - ئەسىردىكى ئۇيغۇر تىلىنى، خۇسۇسەن ئەينى زامانىدىكى تۇرپان ۋە قومۇل شېۋىسىنى تەتقىق قىلىشتا تولىمۇ مۇهىم ئەهمىيەتكە ۋە يۇقىرى قىممەتكە ئىگە لۇغەتتۇر.

15 - ئەسىردە، يەنى 1438 - يىلى تالىي ئىمانى (بەزى

مەنبەلەردە تالى ھىراتى دەپمۇ ئۇچرايدۇ) تەرىپىدىن تۇزۇلگەن «بەدەئىئۇل لۇغەت» (تىلىناڭ بەدىئىيلىكى) ناملىق بىر لۇغەت دۇنياغا كەلگەن. بۇ لۇغەت چاغاتاي تىلى ئاساسىدا تۇزۇلگەن بولۇپ، لۇغەتتە ئەلىشىر نەۋايى شېئىرلىرىدىكى سۆزلەرگە ئىزاھات بېرىلگەن.

16 ـ ئەسىردە ئوتتۇرا ئاسىيادا نامەلۇم بىر كىشى تەرىپىدىن «ئابۇشقە» ناملىق «چاغاتايچە ـ تۇركچە لۇغەت» تۇزۇلگەن.

17 ـ ئەسىردە «لەتائىفۇل لۇغەت» (تىللاردىكى گۈزەللىكلەر) ناملىق لۇغەت مەيدانغا كەلگەن. پارسچە سۆزلەرنى تۇركىي تىل بويىچە ئىزاھلاپ چۈشەندۈرگەن بۇ لۇغەتنىڭ ئاپتورى نامەلۇم. ھەجمى 552 بەتلىك بولۇپ، ئۇ مىلادىيە 1695 ـ يىلى 12 ـ ئايدا ئۆز زامانىسىدىكى ئەردەۋىل (بۇگۈنكى ئاقسۇ)دە تۇزۇلگەن.

18 ـ ئەسىردە دۇنياغا كەلگەن «بەش تىللىق مانجۇچە لۇغەت» ئۇيغۇر تىلى تارىخى ۋە لۇغەتچىلىكىدە مۇھىم ئورۇن تۇتىدىغان نادىر ئەسەر ھېسابلىنىدۇ. بۇ لۇغەت 18 ـ ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا بېيجىڭدا تۇزۇلگەن. لۇغەتنىڭ قول يازمىسى ئالتە جىلد، 36 دەپتەر، جەمئىي 4973 بەتلىك بولۇپ، 18 مىڭ 600 سۆز، سۆز بىرىكمىسى ۋە ماقالنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئۇ مانجۇ، زاڭزۇ، موڭغۇل، ئۇيغۇر ۋە خەنزۇ تىللىرى بويىچە ئىشلەنگەن سىلىشتۇرما لۇغەت بولۇپ، مانجۇ تىلى قالغان تۆت تىلغا تەرجىمە قىلىنغان. بۇ لۇغەت چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدىكى، خۇسۇسەن 17 ـ، 18 ـ ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ سۆزلۈك بايلىقىنى، ئۇنىڭ قاراخانىيلار دەۋرىدىكى ئۇيغۇر تىلىغا نىسبەتەن ئۆزگىچىلىكلىرىنى، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى سۆزلۈكىگە نىسبەتەن ئالاھىدىلىكلىرىنى بىلىش، ئۆگىنىش، تەتقىق قىلىش ۋە

پايدىلىنىشتا تېپىلغۇسىز مۇھىم مەنبە ھېسابلىنىدۇ.

19 ـ ئەسىرگە كەلگەندە، تۇركىي تىللىق خەلقلەر، جۈملىدىن ئۇيغۇرتىلى لۇغەتچىلىكى سان، سالماق جەھەتتىن بۇرۇنقىغا قارىغاندا يەنە بىر قەدەم تەرەققىي قىلغان دېيىشكە بولىدۇ. بۇ مەزگىلدە تۇزۇلگەن لۇغەتلەرنىڭ مۇھىملىرى دەپ 1825 ـ يىلى فەيزۇللاخان تەرىپىدىن تۇزۇلۇپ كالكۇتتا شەھىرىدە نەشر قىلىنغان «چاغاتايچە ـ پارسچە لۇغەت»، 1870 ـ يىلى پاۋست كۇرتىيلى تەرىپىدىن تۇزۇلگەن «چاغاتايچە ـ پارسچە لۇغەت»، 1881 ـ يىلى شەيخ سۇلەيمان بۇخارى تەرىپىدىن تۇزۇپ نەشر قىلدۇرۇلغان «چاغاتايچە ـ تۇركچە لۇغەت» قاتارلىقلارنى كۆرسىتىشكە بولىدۇ. بۇ لۇغەتلەردە چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئەينى زامانىدىكى لېكسىكا بايلىقى، مورفولوگىيەلىك ئۆزگىچىلىكلىرى ئەكس ئەتكۈزۈلگەن.

ئۇيغۇر تىلى لۇغەتچىلىكى 1949 ـ يىلىدىن باشلاپ، خۇسۇسەن شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى قۇرۇلغاندىن باشلاپ يېڭى تەرەققىياتلارغا ئېرىشتى. شۇنىڭدىن باشلاپ تاكى ھازىرغىچە بولغان ئارىلىقتا نەشر قىلىنغان لۇغەتلەر ئومۇمەن تۆۋەندىكىچە:

«ئۇيغۇرچە ـ خەنزۇچە ـ رۇسچە لۇغەت»، بۇرھان شەھىدى تۇزگەن، مىللەتلەر نەشرىياتى 1953 ـ يىلى نەشر قىلغان، 12 مىڭدەك سۆزلەم كىرگۈزۈلگەن.

«خەنزۇچە ـ ئۇيغۇرچە سۆزلۈك»، مىللەتلەر نەشرىياتى تۇزگەن ۋە 1956 ـ يىلى نەشر قىلغان.

«بەش تىللىق مانجۇچە لۇغەت»، (ئۈچ تۇم)، مىللەتلەر نەشرىياتى 1957 ـ يىلى 11 ـ ئايدا نەشر قىلغان، 16 فورمات، جەمئىي 4973 بەت.

«دىيالېكتىك ماتېرىيالىزم ئاتالغۇلىرى ھەققىدە ئىزاھات»، خۇاڭ ئېنئەن، لې ۋېنبىڭ قاتارلىقلار تۇزگەن، شىنجاڭ خەلق

نەشرىياتى 1959 ـ يىلى نەشر قىلغان.

«ئۇيغۇرچە دەرسلىكلەردە قوللىنىلىدىغان خەنزۇچە ئاتالغۇلار»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تۇزۇپ، 1962 ـ يىلى نەشر قىلغان.

«ئاتالغۇلار توپلىمى»، سابىق ش ئۇ ئا ر يېزىق ئۆزگەرتىش كومىتېتى تۇزگەن، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1962 ـ يىلى نەشر قىلغان.

«خەنزۇچە ـ ئۇيغۇرچە لۇغەت»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1963 ـ يىلى نەشر قىلغان.

«ئىملا سۆزلۈكى»، سابىق ش ئۇ ئا ر يېزىق ئۆزگەرتىش كومىتېتى تۇزگەن، 1966 ـ يىلى بېسىپ تارقاتقان.

«خەنزۇچە ـ ئۇيغۇرچە لۇغەت (سىناق نۇسخا)»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1974 ـ يىلى 12 ـ ئايدا نەشر قىلغان، 7800 دەك تاق خەت، 47 مىڭدەك سۆز كىرگۈزۈلگەن، 16 فورمات، 1188 بەت.

«خەنزۇچە ـ ئۇيغۇرچە ئاتالغۇلار»، مىللەتلەر نەشرىياتى ئۇيغۇر بۆلۈمى تۇزگەن، مىللەتلەر نەشرىياتى 1976 ـ يىلى 2 ـ ئايدا نەشر قىلغان.

«ئۇيغۇر تىلى ئىملا سۆزلۈكى (سىناق لايىھەسى)»، سابىق ش ئۇ ئا ر يېزىق ئۆزگەرتىش كومىتېتى تۇزۇپ ئېلان قىلغان، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1976 ـ يىلى نەشر قىلغان، 8000 دەك سۆز كىرگۈزۈلگەن.

«(خەنزۇچە ـ ئۇيغۇرچە) خەنزۇ تىلىدا دائىم ئىشلىتىلىدىغان سۆزلۈكلەر»، مەركىزىي مىللەتلەر ئىنستىتۇتى مەدەنىيەت كۇرسىدىكى كۇرسانتلار تۇزۇپ، 1976 ـ يىلى باستۇرغان.

«خەنزۇچە ـ ئۇيغۇرچە قىسقىچە لۇغەت»، سابىق ش ئۇ ئا ر يېزىق ئۆزگەرتىش كومىتېتى قاتارلىقلار تۇزگەن، شىنجاڭ

مائارىپ نەشرىياتى 1976 ـ يىلى 6 ـ ئايدا نەشر قىلغان، 6000 دەك سۆز كىرگۈزۈلگەن.

«ئۇيغۇرچە ـ خەنزۇچە كىچىك لۇغەت»، شىنجاڭ مائارىپ نەشرىياتى 1977 ـ يىلى نەشر قىلغان.

«خەنزۇچە ـ ئۇيغۇرچە تۇراقلىق ئىبارىلەر لۇغىتى»، سابىق ش ئۇ ئا ر يېزىق ئۆزگەرتىش كومىتېتى تەشكىللەپ تۇزگەن، مىللەتلەر نەشرىياتى 1979 ـ يىلى 9 ـ ئايدا نەشر قىلغان، 4200 دەك تۇراقلىق ئىبارە كىرگۈزۈلگەن، 64 فورمات، 424 بەت.

«خەنزۇچە ـ ئۇيغۇرچە ئاددىي سۆزلۈك»، ئابدۇسالام ئابباس، فۇ تىڭشۇنلەر تۇزگەن، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1980 ـ يىلى 3 ـ ئايدا نەشر قىلغان، 6500 دەك سۆز كىرگۈزۈلگەن.

«تۇركىي تىللار دىۋانى»، مەھمۇد كاشغەرىي مىلادىيە 1072 ~ 1075 ـ يىللىرى تۇزۇپ تەھرىرلەپ تاماملىغان، 7500 دەك سۆزلەم كىرگۈزۈلگەن، ش ئۇ ئا ر ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيەسى تەشكىللىگەن «دىۋانۇ لۇغاتىت تۇرك»نى نەشرگە تەييارلاش گۇرۇپپىسى نەشرگە تەييارلىغان، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن 1 ـ تومى 1980 ـ يىلى 8 ـ ئايدا، 2 ـ تومى 1983 ـ يىلى 6 ـ ئايدا، 3 ـ تومى 1984 ـ يىلى 1 ـ ئايدا نەشر قىلىنغان، 32 فورمات، ئۇچ توم، جەمئىي 1832 بەت.

«خەنزۇچە ـ ئۇيغۇرچە قىسقىچە فىزىكا لۇغىتى»، رامىزان رەھىم، مىجىت قادىرلار تۇزگەن، شىنجاڭ مائارىپ نەشرىياتى 1980 ـ يىلى نەشر قىلغان.

«خەنزۇچە ـ ئۇيغۇرچە قىسقىچە ماتېماتىكا لۇغىتى»، مىجىت قادىر، ئابدۇرېشىت قاتارلىقلار تۇزگەن، شىنجاڭ مائارىپ نەشرىياتى 1980 ـ يىلى 11 ـ ئايدا نەشر قىلغان، 4000 دىن ئارتۇق سۆز كىرگۈزۈلگەن، 32 فورمات، 262

بەت.

«خەنزۇچە ـ ئۇيغۇرچە سۆزلۈك» (1)، ش ئۇ ئا ر مىللەتلەر تىل ـ يېزىق خىزمىتى كومىتېتى تۈزگەن، مىللەتلەر نەشرىياتى 1980 ـ يىلى نەشر قىلغان.

«خەنزۇچە ـ ئۇيغۇرچە سۆزلۈك» (2)، ش ئۇ ئا ر مىللەتلەر تىل ـ يېزىق خىزمىتى كومىتېتى تۈزگەن، مىللەتلەر نەشرىياتى 1981 ـ يىلى نەشر قىلغان.

«قىسقىچە ئىزاھلىق لۇغەت»، توختىئاخۇن ناسىرى تۈزگەن، غۇلجا شەھەرلىك مائارىپ ئىدارىسى ئوقۇتۇش تەتقىقات ئىشخانىسى 1981 ـ يىلى 5 ـ ئايدا باستۇرغان، 1000 دەك سۆز كىرگۈزۈلگەن، 32 فورمات، 69 بەت.

«ئەدەبىيات نەزەريىسىدىكى ئاتالغۇلارغا ئىزاھات»، مەمتىلى قادىر تۈزگەن، قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى پەن تەتقىقات بۆلۈمى 1981 ـ يىلى باستۇرغان، 216 ئاتالغۇ كىرگۈزۈلگەن، 32 فورمات، 218 بەت.

«شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى يەر نامىلىرى توپلىمى (B)»، ش ئۇ ئا ر يەر نامىلىرى كومىتېتى بىلەن مەملىكەتلىك ئۆلچەش ـ سىزىش باش ئىدارىسى ئىلمىي تەتقىقات ئورنى بىرلىكتە تۈزۈپ، 1981 ـ يىلى باستۇرغان.

«ئۇيغۇرچە ـ خەنزۇچە لۇغەت»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى جۇڭگو تىللىرى فاكۇلتېتى تۈزگەن، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1982 ـ يىلى 1 ـ ئايدا نەشر قىلغان، 30 مىڭدىن ئارتۇق سۆز كىرگۈزۈلگەن، 32 فورمات، 798 بەت.

«خەنزۇچە ـ ئۇيغۇرچە دۇنيا يەر نامىلىرى قوللانمىسى»، جامالىدىن مۇھەممىدى تۈزگەن، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1982 ـ يىلى 1 ـ ئايدا نەشر قىلغان، 9300 دەك يەر نامى كىرگۈزۈلگەن، 32 فورمات، 406 بەت.

«ئۇيغۇرچە ـ خەنزۇچە تۇراقلىق ئىبارىلەر لۇغىتى»، ژاڭ

جېنبېن، ئېلى ئابىتلار تۈزگەن، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1982 ـ يىلى 4 ـ ئايدا نەشر قىلغان، 1600 دىن ئارتۇق تۇراقلىق ئىبارە كىرگۈزۈلگەن، 64 فورمات، 168 بەت.

«خەنزۇچە ـ ئۇيغۇرچە پەن ـ تېخنىكا لۇغىتى (يىزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى قىسمى)»، ژاڭ نەنيى تۈزگەن، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1982 ـ يىلى 9 ـ ئايدا نەشر قىلغان، 4600 دەك سۆز كىرگۈزۈلگەن، 32 فورمات، 253 بەت.

«سىياسىي ئىقتىساد لۇغىتى»، مادىيۇ تۈزگەن، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1983 ـ يىلى 1 ـ ئايدا نەشر قىلغان، 896 ئاتالغۇ كىرگۈزۈلگەن، 32 فورمات، 572 بەت.

«خەنزۇچە ـ ئۇيغۇرچە چەت ئەل يەر نامىلىرى قوللانمىسى»، ئابدۇرېشىت سابىت قاتارلىقلار تۈزگەن، مىللەتلەر نەشرىياتى 1983 ـ يىلى 3 ـ ئايدا نەشر قىلغان، 5000 دەك يەر نامى كىرگۈزۈلگەن، 64 فورمات، 263 بەت.

«خەنزۇچە ـ ئىنگلىزچە ـ ئۇيغۇرچە تېببىي لۇغەت (سىناق نۇسخا)»، ئىنايىتۇللا ھېلىمى قاتارلىقلار تۈزگەن، شىنجاڭ خەلق سەھىيە نەشرىياتى 1983 ـ يىلى 10 ـ ئايدا نەشر قىلغان، 45 مىڭدەك سۆزلەم كىرگۈزۈلگەن، 16 فورمات، 1725 بەت.

«(ئۇيغۇرچە ـ خەنزۇچە) ئۇيغۇر خەلق ماقال ـ تەمسىللىرى»، ئالىم قادىر، جاڭ چۈنشى، جاۋ شىجيېلار تۈزگەن، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1984 ـ يىلى 1 ـ ئايدا نەشر قىلغان، 2580 ماقال ـ تەمسىل كىرگۈزۈلگەن، 64 فورمات، 622 بەت.

«قىسقىچە پەلسەپە لۇغىتى» (ئىككى قىسىم)، ئىسلام مەخسۇت قاتارلىقلار تەرجىمە قىلغان، مىللەتلەر نەشرىياتى 1984 ـ يىلى 2 ـ ئايدا نەشر قىلغان، جەمئىي 610 ئاتالغۇ كىرگۈزۈلگەن، 32 فورمات، جەمئىي 1629 بەت.

«ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاھلىق فىرازىيولوگىيىلىك بىرىكمىلەر سۆزلۈكى»، رەۋەيدۇللا ھەمدۇللا تۇزگەن، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1984 ـ يىلى 3 ـ ئايدا نەشر قىلغان، 1700 دەك سۆزلەم كىرگۈزۈلگەن، 64 فورمات، 427 بەت.

«ئىدىقۇت مەھكىمىسى سۆزلۈكى»، ئەسلىي مىلادىيە 14 ـ ئەسىردە تۇزۇلگەن. خۇ جېنخۇا، خۇاڭ رۇنخۇالار رەتلەپ ئېلان قىلغان، مىللەتلەر نەشرىياتى 1984 ـ يىلى 5 ـ ئايدا نەشر قىلغان، 1002 سۆز كىرگۈزۈلگەن، 32 فورمات، 100 بەت.

«خەنزۇچە ـ ئۇيغۇرچە بىيولوگىيە لۇغىتى»، مىجىت خۇدابەردى، ئۇمىد گىمادىلار تۇزگەن، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1984 ـ يىلى 12 ـ ئايدا نەشر قىلغان، 20 مىڭدىن ئارتۇق سۆزلەم كىرگۈزۈلگەن، 32 فورمات، 614 بەت.

«خەنزۇچە ـ ئۇيغۇرچە ئورمانچىلىق لۇغىتى»، قۇربان مامۇتوف قاتارلىقلار تۇزگەن، مىللەتلەر نەشرىياتى 1984 ـ يىلى 12 ـ ئايدا نەشر قىلغان، 12 مىڭ 500 دەك سۆزلەم كىرگۈزۈلگەن، 32 فورمات، 897 بەت.

«خەنزۇچە ـ ئۇيغۇرچە تەنتەربىيە لۇغىتى»، يالقۇن، نىياز راخمانلار تۇزگەن، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1985 ـ يىلى 4 ـ ئايدا نەشر قىلغان، 11 مىڭدەك سۆزلەم كىرگۈزۈلگەن،64 فورمات، 779 بەت.

«ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئىملا لۇغىتى»، ش ئۇ ئا ر تىل ـ يېزىق كومىتېتىنىڭ ئۇيۇشتۇرۇشى بىلەن مىرسۇلتان ئوسمانوفنىڭ مەسئۇل مۇھەررىرلىكىدە تۇزۇلۇپ ئېلان قىلىنغان. شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1985 ـ يىلى 7 ـ ئايدا نەشر قىلغان، 30 مىڭدەك سۆزلەم كىرگۈزۈلگەن، 32 فورمات، 889 بەت.

«خەنزۇچە ـ ئۇيغۇرچە خىمىيە لۇغىتى»، ئەرفۇ تۇزگەن، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1985 ـ يىلى 7 ـ ئايدا نەشر

قىلغان. 12 مىڭ 500 سۆزلەم كىرگۈزۈلگەن، 32 فورمات، 505 بەت.

«خەنزۇچە ـ ئۇيغۇرچە نېفىت لۇغىتى»، جەكەن قاتارلىقلار تۇزگەن، شىنجاڭ نېفىت ئىدارىسى پەن ـ تېخنىكا كومىتېتى 1985 ـ يىلى 8 ـ ئايدا بېسىپ تارقاتقان، 20 مىڭدەك سۆزلەم كىرگۈزۈلگەن، 32 فورمات، 852 بەت.

«يېنىك ئاتلېتىكا ھەرىكىتىدە دائىم قوللىنىلىدىغان خەنزۇچە ـ ئۇيغۇرچە ـ ئىنگلىزچە سۆزلۈكلەر»، جاڭ پىڭگو، تۇرسۇنئاي ھاشىملار تۇزگەن، خەلق تەنتەربىيە نەشرىياتى 1985 ـ يىلى 11 ـ ئايدا نەشر قىلغان، 328 سۆز كىرگۈزۈلگەن، 64 فورمات، 67 بەت.

«ئۇيغۇر شېۋىلىرى سۆزلۈكى»، غۇلام غوپۇرى تۇزگەن، مىللەتلەر نەشرىياتى 1986 ـ يىلى 1 ـ ئايدا نەشر قىلغان، 4000 دەك سۆزلەم كىرگۈزۈلگەن، 32 فورمات، 296 بەت.

«خەنزۇچە ـ ئۇيغۇرچە ـ رۇسچە ـ ئىنگلىزچە ماشىنىسازلىق رەسىملىك لۇغىتى»، ئابدۇكېرىم قاتارلىقلار رۇسچىدىن تەرجىمە قىلىش ئاساسىدا تۇزگەن، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1986 ـ يىلى 1 ـ ئايدا نەشر قىلغان، 3700 دىن ئارتۇق سۆزلەم كىرگۈزۈلگەن، 16 فورمات، 419 بەت.

«خەنزۇچە ـ ئۇيغۇرچە قىسقىچە پەن ـ تېخنىكا لۇغىتى (سىناق نۇسخا)»، تۇرسۇن رەھىم قاتارلىقلار تۇزگەن، جۇڭگو پەننى ئومۇملاشتۇرۇش نەشرىياتى شىنجاڭ ئۇيغۇر ـ قازاق شۆبىسى 1986 ـ يىلى 4 ـ ئايدا نەشر قىلغان، 28 مىڭدىن ئارتۇق سۆزلەم كىرگۈزۈلگەن، 32 فورمات، 1116 بەت.

«خەنزۇچە ـ ئۇيغۇرچە ماتېماتىكا لۇغىتى»، ئابلېكىم ھاجى قاتارلىقلار تۇزگەن، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1986 ـ يىلى 5 ـ ئايدا نەشر قىلغان، 15 مىڭدەك سۆزلەم كىرگۈزۈلگەن، 32 فورمات، 734 بەت.

«پۇتبول، ۋالىبول، ۋاسكېتبول ھەرىكىتىدە دائىم قوللىنىلىدىغان خەنزۇچە - ئۇيغۇرچە - ئىنگلىزچە سۆزلۈكلەر»، تۇرسۇنئاي ھاشىم تۇزگەن، خەلق تەنتەربىيە نەشرىياتى 1986 - يىلى 5 - ئايدا نەشر قىلغان، 1050 سۆز كىرگۈزۈلگەن، 64 فورمات، 259 بەت.

«ئۇيغۇرچە كىلاسسىك ئەدەبىياتىدىن قىسقىچە سۆزلۈك»، غۇلام غوپۇرى، مۇھەممەتتۇرسۇن ئىبراھىمى، خوجائەخمەت يۇنۇسلار تۇزگەن، مىللەتلەر نەشرىياتى 1986 - يىلى 6 - ئايدا نەشر قىلغان، 15 مىڭچە سۆزلەم كىرگۈزۈلگەن، 32 فورمات، 785 بەت.

«خەنزۇچە - ئۇيغۇرچە بىناكارلىق لۇغىتى»، ئابلىكىم ئوسمان، ئابلەت ئابدۇرېشىتلار تۇزگەن، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1986 - يىلى 8 - ئايدا نەشر قىلغان، 9500 دىن ئارتۇق سۆزلەم كىرگۈزۈلگەن، 32 فورمات، 467 بەت.

«قىسقىچە قانۇن لۇغىتى»، ئىسكەندەر ئىبراھىم، ئۆمەر ئىسھاقلار خەنزۇچىدىن تەرجىمە قىلغان، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1986 - يىلى 9 - ئايدا نەشر قىلغان، 882 ئاتالغۇ كىرگۈزۈلگەن، 32 فورمات، 463 بەت.

«جۇڭگو ئېنسىكلوپېدىيەسى — تەنتەربىيە ئاساسىي ئىلمى»، ئابدۇراخمان ئەلىيوف، تۇرسۇن قۇربانلار خەنزۇچىدىن تەرجىمە قىلغان، خەلق تەنتەربىيە نەشرىياتى 1986 - يىلى 12 - ئايدا نەشر قىلغان، 32 فورمات، 438 بەت.

«خەنزۇچە - ئۇيغۇرچە سودا لۇغىتى»، ھوزۇر قۇربان، مۆمىنجان تۇرسۇن، نى جېنيۇلەر تۇزگەن، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1987 - يىلى 5 - ئايدا نەشر قىلغان، 14 مىڭدەك سۆزلەم كىرگۈزۈلگەن، 32 فورمات، 496 بەت.

«پۇل مۇئامىلە لۇغىتى»، مۇھەممەتئىمىن داۋۇت خەنزۇچىدىن تەرجىمە قىلغان، شىنجاڭ مائارىپ نەشرىياتى

1987 - يىلى 6 - ئايدا نەشر قىلغان، 1215 ئاتالغۇ كىرگۈزۈلگەن، 32 فورمات.

«خەنزۇچە - ئۇيغۇرچە پەن - تېخنىكا لۇغىتى»، ش ئۇ ئار تىل - يېزىق كومىتېتى لۇغەتچىلىك باشقارمىسى تۇزگەن، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1987 - يىلى 6 - ئايدا نەشر قىلغان، 18 مىڭدەك سۆزلەم كىرگۈزۈلگەن، 16 فورمات، 470 بەت.

«جۇڭگو ئېنسىكلوپېدىيەسى — يېزىك ئاتلىتىكا»، ئابدۇراخمان ئەلىيوف خەنزۇچىدىن تەرجىمە قىلغان، خەلق تەنتەربىيە نەشرىياتى 1987 - يىلى 12 - ئايدا نەشر قىلغان، 32 فورمات، 221 بەت.

«جۇڭگو تېببىي قامۇسى تارماق تومى — ئۇيغۇر تېبابەت قامۇسى» (جەمئىي يەتتە تۇم)، ش ئۇ ئا ر ئۇيغۇر تېبابەت تەتقىقات ئىشخانىسى تەشكىللىگەن مەخسۇس گۇرۇپپا تۇزگەن، شىنجاڭ خەلق سەھىيە نەشرىياتى 1988 - يىلى 1 - ئايدىن باشلاپ نەشر قىلغان، ھازىرغا قەدەر 1 - ، 2 - ، 3 - ، 4 - ، 6 - تومىلىرى نەشر قىلىنىپ تارقىتىلدى، 5 - ، 7 - تومىلىرى جىددىي ئىشلەنمەكتە، 16 فورمات.

«خەنزۇچە - رۇسچە - ئۇيغۇرچە سوۋېت كىشى ئىسىملىرى لۇغىتى»، قۇددۇس ھاپىز تۇزگەن، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1988 - يىلى 1 - ئايدا نەشر قىلغان، 33 مىڭدىن كۆپرەك كىشى ئىسمى كىرگۈزۈلگەن، 32 فورمات، 1498 بەت.

«خەنزۇچە - ئۇيغۇرچە ئېلېكتىر تېخنىكىسى لۇغىتى»، لىيۇ گوباۋ، ئەنۋەر خالىق، مەمتىمىن، ئابدۇۋايىتلار تۇزگەن، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1988 - يىلى 1 - ئايدا نەشر قىلغان، 30 مىڭدەك سۆزلەم كىرگۈزۈلگەن، 32 فورمات، 920 بەت.

«ئەدەبىيات ئاتالغۇلىرىغا ئىزاھات»، مەمتىمىن جاپپار

تۇزگەن، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1988 ـ يىلى 1 ـ ئايدا نەشر قىلغان، 250 ئاتالغۇ كىرگۈزۈلگەن، 32 فورمات، 166 بەت.

«خەنزۇچە ـ ئۇيغۇرچە مالىيە ئىقتىساد لۇغىتى»، ئاسىيە، ئايىم قاتارلىقلار تۇزگەن، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1988 ـ يىلى 2 ـ ئايدا نەشر قىلغان، 12 مىڭ 500 دەك سۆزلەم كىرگۈزۈلگەن، 32 فورمات، 651 بەت.

«خەنزۇچە ـ ئۇيغۇرچە ئىستاتىستىكا لۇغىتى»، ئەنۋەر غېنى تۇزگەن، شىنجاڭ ياشلار ـ ئۆسمۇرلەر نەشرىياتى 1988 ـ يىلى 3 ـ ئايدا نەشر قىلغان، 12 مىڭ 500 دەك سۆزلەم كىرگۈزۈلگەن، 32 فورمات، 597 بەت.

«چەت ئەل پەيلاسوپلىرى قىسقىچە لۇغىتى»، ئىبراھىم ئەھمىدى تۇزگەن، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1988 ـ يىلى 6 ـ ئايدا نەشر قىلغان، 318 نەپەر پەيلاسوپ تونۇشتۇرۇلغان، 64 فورمات، 552 بەت.

«مۇپەتتىشلىك ئاتالغۇلىرىغا ئىزاھات»، جاڭ جېنگو تەرجىمە قىلغان، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1988 ـ يىلى 6 ـ ئايدا نەشر قىلغان، 412 ئاتالغۇ كىرگۈزۈلگەن، 32 فورمات، 235 بەت.

«ئەدەبىيات ئاتالغۇلىرى لۇغىتى»، مەھمۇد زەيىدى، سەمەت دۇگايلىلار تۇزگەن، مىللەتلەر نەشرىياتى 1988 ـ يىلى 7 ـ ئايدا نەشر قىلغان، 670 ئاتالغۇ كىرگۈزۈلگەن، 32 فورمات، 438 بەت.

«ئىنگلىزچە ـ ئۇيغۇرچە لۇغەت»، ئەنۋەر پەيزۇللا تۇزگەن، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1988 ـ يىلى 10 ـ ئايدا نەشر قىلغان، 7200 دەك سۆزلەم ئېلىنغان، 32 فورمات، 558 بەت.

«هازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ تەلەپپۇز لۇغىتى»، ئامىنە غاپپار، مىرسۇلتان ئوسمانوف قاتارلىقلار

تۇزگەن، مىللەتلەر نەشرىياتى 1988 ـ يىلى 12 ـ ئايدا نەشر قىلغان، 25 مىڭدەك سۆز كىرگۈزۈلگەن، 16 فورمات، 680 بەت.

«سىياسىي ئىقتىساد لۇغىتى» (جەمئىي ئۇچ تۇم)، مىللەتلەر نەشرىياتى ئۇيغۇر تەھرىر ـ تەرجىمە بۆلۈمى خەنزۇچىدىن تەرجىمە قىلغان، مىللەتلەر نەشرىياتى 1988 ـ يىلى 12 ـ ئايدا نەشر قىلغان، ئۇچ تومغا جەمئىي 2056 ئاتالغۇ كىرگۈزۈلگەن، 16 فورمات، جەمئىي 2761 بەت.

«قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى لۇغىتى»، ئابلىمىت ئەھەت، دىلدار مەمتىمىنلار تۇزگەن، شىنجاڭ ياشلار ـ ئۆسمۇرلەر نەشرىياتى 1989 ـ يىلى 1 ـ ئايدا نەشر قىلغان، 12 مىڭدىن ئارتۇق سۆزلەم كىرگۈزۈلگەن، 32 فورمات، 548 بەت.

«خەنزۇچە ـ ئۇيغۇرچە ـ ئىنگلىزچە مەشھۇر جايلار نامىلىرى»، ئەنۋەر جاپپار تۇزگەن، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1989 ـ يىلى 1 ـ ئايدا نەشر قىلغان، 2000 دەك يەر نامى ئېلىنغان، 32 فورمات، 136 بەت.

«خەنزۇچە ـ ئۇيغۇرچە لۇغەت» (ئىككى تۇم)، ئىبراھىم ئۆمەر، پەرھات جىلان، پېك زوڭلۇ، رېن يۇنچاڭ، قادىر قاۋۇز، ئەنۋەر جاپپارلار تۇزگەن، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1989 ـ يىلى 3 ـ ئايدا نەشر قىلغان، 9500 چە تاق خەت، 70 مىڭغا يېقىن سۆز كىرگۈزۈلگەن، 16 فورمات، 2604 بەت.

«خەنزۇچە ـ ئۇيغۇرچە ئاپتوموبىل ئۆلچىگۈچىلىرى لۇغىتى»، ئابدۇراخمان خېلىل تۇزگەن، خەلق قاتناش نەشرىياتى 1989 ـ يىلى 9 ـ ئايدا نەشر قىلغان، 3000 چە سۆزلەم كىرگۈزۈلگەن، 36 فورمات، 180 بەت.

«ئۇيغۇرچە ـ خەنزۇچە جۇپ سۆزلەر لۇغىتى»، ما شىگرېن تۇزگەن، مىللەتلەر نەشرىياتى 1989 ـ يىلى 9 ـ ئايدا نەشر قىلغان، 32 فورمات.

«ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى ئۈچۈن خەنزۇچە - ئۇيغۇرچە لۇغەت»، ۋاڭ مىڭيى، مۆيدىن زەيدىن قاتارلىقلار تۈزگەن، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1989 - يىلى 10 - ئايدا نەشر قىلغان، 7000 دەك سۆزلەم كىرگۈزۈلگەن، 32 فورمات، 854 بەت.

«خەنزۇچە - ئۇيغۇرچە سۇ ۋە سۇ ئېلېكتىر قۇرۇلۇشى لۇغىتى»، ئالىم نىياز، ياقۇپ ھۈسەيىن، ئەنۋەر ئەزىزىلار تۈزگەن، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1989 - يىلى 10 - ئايدا نەشر قىلغان، 40 مىڭدەك سۆزلەم كىرگۈزۈلگەن، 16 فورمات، 831 بەت.

«تۇركچە - ئۇيغۇرچە لۇغەت»، مۆمىن ئابدۇللا تۈزگەن، مىللەتلەر نەشرىياتى 1989 - يىلى 11 - ئايدا نەشر قىلغان، 30 مىڭدىن ئارتۇق سۆزلەم ئېلىنغان، 16 فورمات، 1056 بەت.

«باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى ئۈچۈن خەنزۇچە - ئۇيغۇرچە لۇغەت»، لىيۇ زىيۇ، تۇيغۇن قاتارلىقلار تۈزگەن، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1989 - يىلى 12 - ئايدا نەشر قىلغان، 4000 دەك سۆزلەم كىرگۈزۈلگەن، 32 فورمات، 492 بەت.

«پارسچە - خەنزۇچە - ئۇيغۇرچە قىسقىچە لۇغەت»، لى شياڭ، خەمىت تۆمۈرلەر تۈزگەن، مىللەتلەر نەشرىياتى 1990 - يىلى 1 - ئايدا نەشر قىلغان، («پارس تىلىدىن ساۋات»نىڭ ئاخىرقى قىسمى)، 8000 دەك سۆزلەم كىرگۈزۈلگەن، 16 فورمات، لۇغەت قىسمى 300 بەت (328 - بەتتىن 627 - بەتكىچە).

«ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى» (جەمئىي ئالتە تۇم)، ئابلىز ياقۇپ، غەنىزات غەيۇرانى، زاھىت ھېۋىل، ئىسمائىل قادىر، ھەمدۇللا ئابدۇراخمان، ئابلىز ئەمەت، پەرھات نۇر، ئەسقەر ئابدۇقادىر، ئابدۇزاھىر تاھىر، ئابلېكىم رەھىمجانلار

تۈزگەن، مىللەتلەر نەشرىياتى 1 - تومىنى 1990 - يىلى، 2 - تومىنى 1991 - يىلى، 3 - تومىنى 1992 - يىلى، 4 - تومىنى 1994 - يىلى، 5 - تومىنى 1996 - يىلى، 6 - تومىنى 1999 - يىلى نەشر قىلىپ تارقاتقان. 60 مىڭدىن ئارتۇق سۆزلەم كىرگۈزۈلگەن، 16 فورمات، جەمئىي 5500 بەت ئەتراپىدا.

«(خەنزۇچە - ئۇيغۇرچە) قېلىپلاشقان ئاتالغۇلار (2)»، ش ئۇ ئا ر تىلكوم، ش ئۇ ئا ر ئاتكوم قېلىپلاشتۇرۇپ بېكىتىپ ئېلان قىلغان، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1990 - يىلى 6 - ئايدا نەشر قىلغان، 1308 ئاتالغۇ كىرگۈزۈلگەن، 64 فورمات، 105 بەت.

«نەزەرىيە ئۆگىنىش لۇغىتى»، قېيۇم ۋاھىدى، ئەخمەت پاسار قاتارلىقلار خەنزۇچىدىن تەرجىمە قىلغان، مىللەتلەر نەشرىياتى 1990 - يىلى 9 - ئايدا نەشر قىلغان، 1000 دىن ئارتۇق ئاتالغۇ كىرگۈزۈلگەن، 32 فورمات، 1222 بەت.

«خەنزۇچە - ئىنگلىزچە - ئۇيغۇرچە تۇراقلىق ئىبارىلەر لۇغىتى»، قادىر قاۋۇز تۈزگەن، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1990 - يىلى 9 - ئايدا نەشر قىلغان، 10 مىڭ 600 دەك تۇراقلىق ئىبارە كىرگۈزۈلگەن، 32 فورمات.

«خەنزۇچە - ئۇيغۇرچە تارىخىي ئاتالغۇلار لۇغىتى»، ش ئۇ ئا ر تەزكىرە كومىتېتى تۈزگەن، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1990 - يىلى 11 - ئايدا نەشر قىلغان، 11 مىڭدەك سۆزلەم كىرگۈزۈلگەن، 32 فورمات، 436 بەت.

«ئوقۇغۇچىلار ئىملا لۇغىتى»، ئابدۇرېشىت سابىت، ھېمىت سەمەت، تاھىر ئابدۇۋەللەر تۈزگەن، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1991 - يىلى 1 - ئايدا نەشر قىلغان، 20 مىڭدەك سۆز كىرگۈزۈلگەن، 64 فورمات، 589 بەت.

«قىسقىچە تىلشۇناسلىق لۇغىتى»، مىرسۇلتان ئوسمانوف،

مۇھەممەتربھىم سايىتلار تۇزگەن، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1991 ـ يىلى 1 ـ ئايدا نەشر قىلغان، 335 ئاتالغۇ كىرگۈزۈلگەن، 32 فورمات، 435 بەت.

«ئىش ھەققى ـ پاراۋانلىق لۇغىتى»، مەخسۇس كېڭەر، قۇربان سەيىتلەر تۇزگەن، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1991 ـ يىلى 1 ـ ئايدا نەشر قىلغان، 335 ئاتالغۇ كىرگۈزۈلگەن، 32 فورمات، 435 بەت.

«قىسقىچە ماتېماتىكا لۇغىتى»، رېشات ھەسەن، ئوبۇلقاسىم ھاشىملار خەنزۇچىدىن تەرجىمە قىلغان، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1991 ـ يىلى 3 ـ ئايدا نەشر قىلغان، 3000 دانا ئاتالغۇ كىرگۈزۈلگەن، 32 فورمات، 1311 بەت.

«ئۇيغۇر تىلى فىرازىيولوگىيەسىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى»، ئابدۇسالام ئابباس تۇزگەن، شىنجاڭ ياشلار ـ ئۆسمۇرلەر نەشرىياتى 1991 ـ يىلى 10 ـ ئايدا نەشر قىلغان، 6000 دانا فىرازىيولوگىيەلىك بىرىكمە كىرگۈزۈلگەن، 32 فورمات، 1252 بەت.

«ئوتتۇرا مەكتەپلەرنىڭ تىل ـ ئەدەبىيات دەرسلىكى ئۈچۈن ئىزاھلىق لۇغەت»، غەنىزات غەيۇرانى، زاھىت ھېۋىل، ئابلىز ئەمەتلەر تۇزگەن، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1991 ـ يىلى 11 ـ ئايدا نەشر قىلغان، 2000 دانا سۆزلەم كىرگۈزۈلگەن، 64 فورمات، 529 بەت.

«باشلانغۇچ مەكتەپلەرنىڭ تىل ـ ئەدەبىيات دەرسلىكى ئۈچۈن ئىزاھلىق لۇغەت»، غەنىزات غەيۇرانى، زاھىت ھېۋىل، ئابلىز ئەمەتلەر تۇزگەن، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1991 ـ يىلى 11 ـ ئايدا نەشر قىلغان، 1500 دانا سۆزلەم كىرگۈزۈلگەن، 64 فورمات، 392 بەت.

«خەنزۇچە ـ ئۇيغۇرچە خىمىيە سانائىتى ئىزاھلىق لۇغىتى»، شىنجاڭ نەشرىيات ئىدارىسى قاراماي نەشرىيات ئايرىش

زاۋۇتى تۇزگەن، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1992 ـ يىلى 3 ـ ئايدا نەشر قىلغان، 3700 ئاتالغۇ كىرگۈزۈلگەن.

«دۇنيا يەر ناملىرى لۇغىتى»، راخمان تۆمۇرشاھ تۇزگەن، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1992 ـ يىلى 4 ـ ئايدا نەشر قىلغان، 1000 دانا ئارتۇقراق يەر نامى كىرگۈزۈلگەن، 32 فورمات، 933 بەت.

«نېفىت گېئولوگىيەسى لۇغىتى»، شىنجاڭ نېفىت ئىدارىسى تۇزۇپ، 1992 ـ يىلى 5 ـ ئايدا بېسىپ تارقاتقان، 5000 ئاتالغۇ كىرگۈزۈلگەن، 16 فورمات، 842 بەت.

«خەنزۇچە ـ ئۇيغۇرچە پېداگوگىكا لۇغىتى»، يالقۇن مەخمۇتجان تۇزگەن، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1992 ـ يىلى 12 ـ ئايدا نەشر قىلغان، 9000 دانا سۆزلەم كىرگۈزۈلگەن، 32 فورمات، 436 بەت.

«يىلنامىلەر لۇغىتى»، ئابلىز ئەمەت تۇزگەن، شىنجاڭ ياشلار ـ ئۆسمۇرلەر نەشرىياتى 1993 ـ يىلى 2 ـ ئايدا نەشر قىلغان، 600 دانا ئاتالغۇ كىرگۈزۈلگەن، 32 فورمات، 293 بەت.

«قىسقىچە فىزىكا لۇغىتى»، جۇرئەت قادىر قاتارلىقلار خەنزۇچىدىن تەرجىمە قىلغان، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1993 ـ يىلى 2 ـ ئايدا نەشر قىلغان، 3690 دانا ئاتالغۇ كىرگۈزۈلگەن، 16 فورمات، 1386 بەت.

«ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى ئۈچۈن فىزىكىدىن ئىزاھلىق لۇغەت»، خەنزۇچىدىن تەرجىمە قىلىنغان، شىنجاڭ پەن ـ تېخنىكا، سەھىيە نەشرىياتى 1993 ـ يىلى 3 ـ ئايدا نەشر قىلغان، 1500 دانا ئاتالغۇ كىرگۈزۈلگەن، 32 فورمات، 589 بەت.

«خەنزۇچە ـ ئۇيغۇرچە تۇراقلىق ئىبارىلەر لۇغىتى»، ئابدۇسالام ئابباس، خەلىم سالىخ قاتارلىقلار تۇزگەن، مىللەتلەر

نەشرىياتى 1993 ـ يىلى 3 ـ ئايدا نەشر قىلغان، 8000 دەك تۇراقلىق ئىبارە كىرگۈزۈلگەن، 32 فورمات، 1717 بەت.

«ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى ئۈچۈن ماتېماتىكىدىن ئىزاھلىق لۇغەت»، مىجىت قادىر خەنزۇچىدىن تەرجىمە قىلغان. شىنجاڭ پەن ـ تېخنىكا، سەھىيە نەشرىياتى 1993 ـ يىلى 3 ـ ئايدا نەشر قىلغان، 1800 دەك ئاتالغۇ كىرگۈزۈلگەن، 32 فورمات، 733 بەت.

«ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى ئۈچۈن خىمىيەدىن ئىزاھلىق لۇغەت»، ئەخمەت سالى خەنزۇچىدىن تەرجىمە قىلغان، شىنجاڭ پەن ـ تېخنىكا، سەھىيە نەشرىياتى 1993 ـ يىلى 4 ـ ئايدا نەشر قىلغان، 1361 ئاتالغۇ كىرگۈزۈلگەن، 32 فورمات، 504 بەت.

«ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى ئۈچۈن بىيولوگىيەدىن ئىزاھلىق لۇغەت»، مىجىت باۋۇدۇن خەنزۇچىدىن تەرجىمە قىلغان، شىنجاڭ پەن ـ تېخنىكا، سەھىيە نەشرىياتى 1993 ـ يىلى 4 ـ ئايدا نەشر قىلغان، 1500 دەك ئاتالغۇ كىرگۈزۈلگەن، 32 فورمات، 5095 بەت.

«خەنزۇچە ـ ئۇيغۇرچە بۇرغىلاش لۇغىتى»، نىياز ئابدۇللا قاتارلىقلار تۇزگەن، نېفىت سانائىتى نەشرىياتى 1993 ـ يىلى 4 ـ ئايدا نەشر قىلغان، 5000 دەك ئاتالغۇ كىرگۈزۈلگەن، 16 فورمات، 607 بەت.

«ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى ئۈچۈن جۇغراپىيەدىن ئىزاھلىق لۇغەت»، شەمشىدىن گاجىت خەنزۇچىدىن تەرجىمە قىلغان، شىنجاڭ پەن ـ تېخنىكا، سەھىيە نەشرىياتى 1993 ـ يىلى 6 ـ ئايدا نەشر قىلغان. 1876 ئاتالغۇ كىرگۈزۈلگەن، 32 فورمات، 563 بەت.

«خەنزۇچە ـ ئۇيغۇرچە سانائەت كارخانىلىرىنى باشقۇرۇش لۇغىتى»، لىيۇگوباۋ، ئەنۋەر خالىقلار تۇزگەن، شىنجاڭ ياشلار ـ

ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى 1993 ـ يىلى 6 ـ ئايدا نەشر قىلغان، 25 مىڭ سۆزلەم كىرگۈزۈلگەن، 32 فورمات، 683 بەت.

«قىسقىچە سىياسىي ـ ئىقتىساد لۇغىتى»، قۇربان ياسىن، مۇھەممەد ئۆمەرلەر خەنزۇچىدىن تەرجىمە قىلغان، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1993 ـ يىلى 6 ـ ئايدا نەشر قىلغان، 1095 ئاتالغۇ كىرگۈزۈلگەن، 16 فورمات، 698 بەت.

«دۇنيادىكى مىللەتلەرنىڭ خەنزۇچە ـ ئۇيغۇرچە نامىلىرى لۇغىتى»، ئەنۋەر ئابدۇراخمان تۇزگەن، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1993 ـ يىلى 9 ـ ئايدا نەشر قىلغان، 40 مىڭدەك سۆزلەم كىرگۈزۈلگەن، 32 فورمات، 445 بەت.

«خەنزۇچە ـ ئۇيغۇرچە يانچۇق لۇغىتى»، ئەنۋەر جاپپار، ئابلەت ئىمىنلار تۇزگەن، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1993 ـ يىلى 9 ـ ئايدا نەشر قىلغان، 4000 دەك تاق خەت، 13 مىڭدەك سۆز كىرگۈزۈلگەن، 128 فورمات، 1090 بەت.

«خەنزۇچە ـ ئۇيغۇرچە ـ ئىنگلىزچە بىيوخىمىيە لۇغىتى»، ئەنۋەر جاپپار تۇزگەن، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1993 ـ يىلى 10 ـ ئايدا نەشر قىلغان، 10 مىڭدەك سۆزلەم كىرگۈزۈلگەن، 32 فورمات، 564 بەت.

«خەنزۇچە ـ ئۇيغۇرچە شىنجاڭ يەر نامىلىرى لۇغىتى»، ئابدۇرېشىت سابىت، تۇردى ناسىرلار تۇزگەن، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1993 ـ يىلى 11 ـ ئايدا نەشر قىلغان، 30 مىڭدەك يەر نامى كىرگۈزۈلگەن، 32 فورمات، 863 بەت.

«ئەرەبچە ـ ئۇيغۇرچە قىسقىچە لۇغەت»، مۇھەممەد سالىھ تۇزگەن، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1993 ـ يىلى 11 ـ ئايدا نەشر قىلغان، 11 مىڭدەك سۆزلەم كىرگۈزۈلگەن، 32 فورمات، 404 بەت.

«خەنزۇچە ـ ئۇيغۇرچە تەبىئىي جۇغراپىيە لۇغىتى»، ئابدۇقادىر يۇنۇس، چۇ بەيچىڭلار تۇزگەن، مىللەتلەر نەشرىياتى

1993 ـ يىلى 11 ـ ئايدا نەشر قىلغان، 10 مىڭدەك سۆزلەم كىرگۈزۈلگەن، 32 فورمات، 454 بەت.

«خەنزۇچە ـ ئۇيغۇرچە پىلان ـ ئىقتىساد لۇغىتى»، ئابلەت ئابدۇرېشىت قاتارلىقلار تۈزگەن، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1993 ـ يىلى 12 ـ ئايدا نەشر قىلغان، 16 مىڭ 500 دەك ئاتالغۇ كىرگۈزۈلگەن، 32 فورمات، 636 بەت.

«ئەدەبىيات تەسۋىرىي لۇغىتى (1)»، قادىر تۇختى خەنزۇچىدىن تەرجىمە قىلغان، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1993 ـ يىلى 12 ـ ئايدا نەشر قىلغان، 2000 پارچىدەك ئەدەبىي تەسۋىر كىرگۈزۈلگەن.

«ئۇيغۇرچە ـ ئىنگلىزچە لۇغەت»، دانىيل سىنجون تۈزگەن، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1993 ـ يىلى 12 ـ ئايدا نەشر قىلغان، 12 مىڭ 500 دەك سۆزلەم كىرگۈزۈلگەن، 16 فورمات، 671 بەت.

«ئۇيغۇر تىلىدىكى مەنداش سۆز ـ ئىبارىلەر لۇغىتى»، ئابدۇسالام ئاباباس تۈزگەن، مىللەتلەر نەشرىياتى 1993 ـ يىلى 12 ـ ئايدا نەشر قىلغان، 3000 دەك مەنداشلار توپى، 10 مىڭدىن كۆپرەك سۆز ـ ئىبارە كىرگۈزۈلگەن، 32 فورمات، 776 بەت.

«خەنزۇ تىلىدىكى يارەمچى سۆزلەر لۇغىتى»، لىۋ يېفېي قاتارلىقلار خەنزۇچىدىن تەرجىمە قىلغان، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1993 ـ يىلى 12 ـ ئايدا نەشر قىلغان، خەنزۇ تىلىدىكى 800 دەك يارەمچى سۆز كىرگۈزۈلگەن، 32 فورمات، 700 بەت.

«بۇيۇك بىرىتانىيە ئۆسمۇر ـ بالىلار قامۇسى» (جەمئىي بەش تۇم)، مەسئۇت خالىت، ۋەلى، ياسىن، مەلىكىزات، سۇلتان ھاشىم، باباخان، ئىمىن غازىلار خەنزۇچىدىن تەرجىمە قىلغان، شىنجاڭ ياشلار ـ ئۆسمۇرلەر نەشرىياتى 1994 ـ يىلى 1 ـ

ئايدا نەشر قىلغان، بەش تومغا جەمئىي 595 ئاتالغۇ كىرگۈزۈلۈپ، ئۇقۇملار ھېكايە شەكلىدە چۈشەندۈرۈلگەن، 16 فورمات، جەمئىي 1104 بەت.

«قىسقىچە ئىسلام لۇغىتى»، سادىق ھاپىز ئۆزبېكچە ئاساسىدا تەييارلىغان، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1994 ـ يىلى 3 ـ ئايدا نەشر قىلغان، 560 ئاتالغۇ كىرگۈزۈلگەن، 32 فورمات، 227 بەت.

«رۇسچە ـ خەنزۇچە ـ ئىنگلىزچە ـ ئۇيغۇرچە دائىم ئىشلىتىلىدىغان سۆزلەر لۇغىتى»، لىن دېماۋ قاتارلىقلار ئىشلىگەن، ئۇيغۇرچە قىسمىنى ئىمام قاتارلىقلار ئىشلىگەن، مەركىزىي مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى 1994 ـ يىلى 8 ـ ئايدا نەشر قىلغان، 3500 دەك سۆزلەم كىرگۈزۈلگەن، 32 فورمات، 1958 بەت.

«خەنزۇچە ـ ئۇيغۇرچە شىنخۇا لۇغىتى»، ئەنۋەر جاپپار قاتارلىقلار بېيجىڭ سودا نەشرىياتىنىڭ 1987 ـ يىلى 6 ـ قېتىم نەشرى، 1989 ـ يىلى 10 ـ قېتىملىق باسمىسىغا ئاساسەن تەرجىمە قىلغان، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1994 ـ يىلى 10 ـ ئايدا نەشر قىلغان، 10 مىڭدىن ئارتۇق خەنزۇچە خەت، 3500 دەك سۆز كىرگۈزۈلگەن، 32 فورمات، 934 بەت.

«خەنزۇچە ـ ئۇيغۇرچە ـ لاتىنچە ھايۋانات ناملىرى لۇغىتى»، مۇھەممەد ئىمىن تۈزگەن، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1994 ـ يىلى نەشر قىلغان، 17 مىڭدىن ئارتۇق سۆزلەم ئېلىنغان، 32 فورمات، 932 بەت.

«قېلىپلاشتۇرۇلغان ئاتالغۇلار (1)» (خەنزۇچە ـ ئۇيغۇرچە)، ش ئۇ ئا ر تىلكوم، ش ئۇ ئا ر ئاتكوم قېلىپلاشتۇرۇپ بېكىتىپ ئېلان قىلغان، مىللەتلەر نەشرىياتى 1995 ـ يىلى 9 ـ ئايدا نەشر قىلغان، 10 مىڭدەك ئاتالغۇ كىرگۈزۈلگەن، 32 فورمات، 436 بەت.

«ئەمەلىي قوللىنىلمىدىغان ئۇيغۇرچە ـ خەنزۇچە لۇغەت»، ئابدۇشۇكۇر روزى، چىن شىمىك، لياۋ زېيۇ، گۇلچېھرە، لى يۈكشېك، ئۆمەر ھاپىزلار تۈزگەن، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى 1995 ـ يىلى 9 ـ ئايدا نەشر قىلغان، 45 مىڭدىن ئارتۇق سۆزلەم كىرگۈزۈلگەن، 32 فورمات، 1606 بەت.

«خەنزۇچە ـ ئۇيغۇرچە باغۋەنچىلىك لۇغىتى»، لياۋ يىفېي، جۇماق ئىسمايىل قاتارلىقلار تۈزگەن، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1995 ـ يىلى 9 ـ ئايدا نەشر قىلغان، 20 مىڭدىن ئارتۇق سۆزلەم كىرگۈزۈلگەن، 32 فورمات، 623 بەت.

«خەنزۇچە ـ ئۇيغۇرچە يېڭى سۆزلەر لۇغىتى»، ئابدۇللا ئابلىز، ئايشەم تاۋارلار تۈزگەن، مىللەتلەر نەشرىياتى 1995 ـ يىلى 10 ـ ئايدا نەشر قىلغان، 7400 دەك سۆزلەم كىرگۈزۈلگەن، 32 فورمات، 384 بەت.

«ئاسترونومىيە ئاتالغۇلىرى» (خەنزۇچە ـ ئۇيغۇرچە)، ش ئۇ ئا ر تىلكوم، ش ئۇ ئا ر ئاتكوم قېلىپلاشتۇرۇپ بېكىتكەن، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1995 ـ يىلى 12 ـ ئايدا نەشر قىلغان، 1948 سۆزلەم كىرگۈزۈلگەن، 16 فورمات، 154 بەت.

«ئۇيغۇر تېبابىتى ئاتالغۇلىرى قىسقىچە ئىزاھلىق لۇغىتى»، ئەخمەتجان ئىسمائىل تۈزگەن، شىنجاڭ پەن ـ تېخنىكا، سەھىيە نەشرىياتى 1995 ـ يىلى 12 ـ ئايدا نەشر قىلغان، 500 دەك ئاتالغۇ كىرگۈزۈلگەن، 64 فورمات، 170 بەت.

«خەنزۇچە ـ ئۇيغۇرچە مېتېئورولوگىيە لۇغىتى»، ئابدۇكېرىم رېشىت، شەۋكەت دۆلەت، ئابدۇرۇپ مىرزاھاجىلار تۈزگەن، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1995 ـ يىلى 12 ـ ئايدا نەشر قىلغان، 13 مىڭدىن ئارتۇق سۆزلەم كىرگۈزۈلگەن، 32 فورمات، 296 بەت.

«خەنزۇچە ـ ئۇيغۇرچە قانۇنشۇناسلىق لۇغىتى»، ئەخمەت

مامۇت قاتارلىقلار تۈزگەن، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1995 ـ يىلى 12 ـ ئايدا نەشر قىلغان، 4000 دەك ئاتالغۇ كىرگۈزۈلگەن، 32 فورمات، 912 بەت.

«خەنزۇچە ـ ئۇيغۇرچە مۇپەتتىشلىك ـ بوغالتىرلىق لۇغىتى»، شاۋ بوچى، ئابلەت مۇھەممەتجان قاتارلىقلار تۈزگەن، فېڭ روڭزۇ، ئېزىز تۇرسۇن قاتارلىقلار تەرجىمىسىنى ئىشلىگەن، جۇڭگو مۇپەتتىشلىك نەشرىياتى 1995 ـ يىلى 12 ـ ئايدا نەشر قىلغان، 16 فورمات، ئۇيغۇرچە قىسمى 610 بەت، خەنزۇچە قىسمى 256 بەت، 1380 دەك ئاتالغۇ كىرگۈزۈلگەن.

«خەنزۇچە ـ ئۇيغۇرچە لۇغەت»، ئەنۋەر جاپپار تۈزگەن، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1996 ـ يىلى 1 ـ ئايدا نەشر قىلغان، 4200 دەك خەنزۇچە خەت، 33 مىڭدەك سۆز كىرگۈزۈلگەن، 32 فورمات، 1100 بەت.

«خەنزۇچە ـ ئىنگلىزچە ـ ئۇيغۇرچە ئىنگلىز كىشى ئىسىملىرى لۇغىتى»، قۇددۇس ھاپىز تۈزگەن، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1996 ـ يىلى 4 ـ ئايدا نەشر قىلغان، 35 مىڭدەك كىشى ئىسمى كىرگۈزۈلگەن، 32 فورمات، 545 بەت.

«ئەدەبىيات تەسۋىرىي لۇغىتى (2)»، تاھىر تالىپ، ئابدۇكېرىم رېشىتلار خەنزۇچىدىن تەرجىمە قىلغان، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1996 ـ يىلى 4 ـ ئايدا نەشر قىلغان، 32 فورمات، 712 بەت.

«خەنزۇچە ـ ئۇيغۇرچە ھەربىي ئاتالغۇلار لۇغىتى»، سېيىتوف، ھەبىبۇللالار تۈزگەن، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1996 ـ يىلى 4 ـ ئايدا نەشر قىلغان، 20 مىڭدەك سۆزلەم كىرگۈزۈلگەن، 32 فورمات، 838 بەت.

«خەنزۇچە ـ ئۇيغۇرچە ـ ئىنگلىزچە نېفىت ـ خىمىيە سانائىتى لۇغىتى»، جاڭ تاۋ، مۇھەممەد نىياز تۇردى، شېك زىكتاڭ، تۇرسۇن سەلەي، زەلىلى زەينىدىن، مۇھەممەد

ئەبەيدۇللا، مەھمۇد قادىر، رەيھانگۇل ئاباباكىرلەر تۇزگەن، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1996 ـ يىلى 4 ـ ئايدا نەشر قىلغان، 90 مىڭدەك سۆزلەم كىرگۈزۈلگەن، 16 فورمات، 1564 بەت.

«قىسقىچە خەنىيە ئالىملىرى لۇغىتى»، ئابدۇللا مەتسىيىت تۇزگەن، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى 1996 ـ يىلى نەشر قىلغان، 300 دىن كۆپرەك خەنىيە ئالىملىرىنىڭ تەرجىمھالى كىرگۈزۈلگەن، 32 فورمات، 238 بەت.

«خەنزۇچە ـ ئۇيغۇرچە ـ ئىنگلىزچە ئېلېكترون تېخنىكىسى لۇغىتى»، لۇ كەيدى، ھوشۇر ئىسلام قاتارلىقلار تۇزگەن، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1996 ـ يىلى 6 ـ ئايدا نەشر قىلغان، 8000 دەك سۆزلەم كىرگۈزۈلگەن، 32 فورمات، 445 بەت.

«ئۇيغۇر تىلىدىكى ئاھاڭداش سۆزلەر لۇغىتى»، ئابدۇسالام ئابباس تۇزگەن، مىللەتلەر نەشرىياتى 1996 ـ يىلى 8 ـ ئايدا نەشر قىلغان، 598 ئاھاڭداش سۆزلەر توپى، جەمئىي 1477 سۆز كىرگۈزۈلگەن، 32 فورمات، 285 بەت.

«خەنزۇچە ـ ئۇيغۇرچە ياپونىيە يەر ناملىرى لۇغىتى»، جامال ئىمىن، توقسۇن سىدىق، ئەخمەت ئابدۇۋەلىلەر تۇزگەن، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى 1996 ـ يىلى 9 ـ ئايدا نەشر قىلغان، 12 مىڭدەك يەر نامى كىرگۈزۈلگەن، 32 فورمات، 398 بەت.

«يېڭى تېپتىكى ئۇيغۇرچە ـ خەنزۇچە كۆپ ئىشلىتىلىدىغان سۆزلەر لۇغىتى»، جاۋ شىنخۇ، ھامىدىن قادىر، غالىپ مەمەت قاتارلىقلار تۇزگەن، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى 1996 ـ يىلى 10 ـ ئايدا نەشر قىلغان، 11مىڭ 600دەك سۆزلەم كىرگۈزۈلگەن، 32 فورمات، 867 بەت.

«هازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئىملا ۋە تەلەپپۇز

لۇغىتى»، مىرسۇلتان ئوسمانوف (باش تۇزگۇچى)، خەمىت تۆمۇر، ئامىنە غاپپار، غەنىزات غەيۇرانى، ئابدۇرېشىت سابىت، ئېلى ئابىت، ئابلىز ياقۇپلار تۇزگەن، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1997 ـ يىلى 1 ـ ئايدا نەشر قىلغان، 57 مىڭدەك سۆز كىرگۈزۈلگەن، 16 فورمات، 963 بەت.

«خەنزۇچە ـ ئىنگلىزچە ـ ئۇيغۇرچە دېھقانچىلىق دورىلىرى لۇغىتى»، ئالاۋىدىن ئابدۇرېھىم تۇزگەن، شىنجاڭ پەن ـ تېخنىكا، سەھىيە نەشرىياتى 1997 ـ يىلى 8 ـ ئايدا نەشر قىلغان، 12 مىڭدىن ئارتۇق سۆزلەم كىرگۈزۈلگەن، 32 فورمات، 577 بەت.

«باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى ئۈچۈن تىل ـ ئەدەبىياتتىن رەسىملىك ئىزاھلىق لۇغەت» (جەمئىي ئالتە كىتابچە)، ئايشەم پەيزۇللا، ئازاد قاسىملار تۇزگەن، شىنجاڭ ياشلار ـ ئۆسمۇرلەر نەشرىياتى 1997 ـ يىلى 8 ـ ئايدا ئالتە كىتابچىنى تەڭلا نەشر قىلغان، 32 فورمات، ئالتە كىتابچە جەمئىي 607 بەت.

2000 ـ يىلىدىن كېيىن نەشر قىلىنغان مۇھىم لۇغەتلەر تۆۋەندىكىچە:

«ئۇيغۇرچە ـ خەنزۇچە لۇغەت»، لياۋ زېيۇ، ماجۇنمىن تۇزگەن، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2000 ـ يىلى نەشر قىلغان، 30 مىڭدىن ئارتۇق باش سۆزلەم، 27 مىڭدىن ئارتۇق بېقىندى سۆزلەم كىرگۈزۈلگەن.

«خەنزۇچە ـ ئۇيغۇرچە چوڭ لۇغەت»، ئەنۋەر جاپپار، ئابلەت ئىمىن، ئابدۇراخمان ئەبەي قاتارلىقلار تۇزگەن، شىنجاڭ ياشلار ـ ئۆسمۇرلەر نەشرىياتى 2001 ـ يىلى نەشر قىلغان، 14 مىڭدەك تاق خەت، 300 مىڭدەك سۆز ـ ئاتالغۇ كىرگۈزۈلگەن، چوڭ 16 فورمات، 3008 بەت.

«چاغاتاي تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى»، مۇھەممەتتۇرسۇن

باھاۋۇدۇن، غەنىزات غەيۇرانى، ئىسمائىل قادىر، ئابلىمىت ئەھەتلەر تۇزگەن، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2002 ـ يىلى 4 ـ ئايدا نەشر قىلغان ، 21 مىڭدىن ئارتۇق سۆزلەم كىرگۈزۈلگەن 16 فورمات، 816 بەت.

«ئۇيغۇرچە ـ خەنزۇچە لۇغەت»، ش ئۇ ئا ر مىللەتلەر تىل ـ يېزىق خىزمىتى كومىتېتى تەرىپىدىن تۇزۇلگەن، مىللەتلەر نەشرىياتى 2006 ـ يىلى 6 ـ ئايدا نەشر قىلغان، 70 مىڭ ئەتراپىدا سۆزلەم كىرگۈزۈلگەن، چوڭ 16 فورمات، 1390 بەت.

«تۇركىي تىللار دىۋانى»نىڭ يېڭى نەشرى (مۇكەممەل نۇسخىسى)، ئۇچ توم، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2008 ـ يىلى 10 ـ ئايدا نەشر قىلغان.

«هازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئىملا لۇغىتى (ئىملا ۋە تەلەپپۇز قائىدىسى)» ش ئۇ ئار مىللەتلەر تىل ـ يېزىق خىزمىتى كومىتېتى تۇزگەن، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2009 ـ يىلى 9 ـ ئايدا نەشر قىلغان، چوڭ 16 فورمات، 918 بەت.

توققۇزىنچى باب

ئېتىمولوگىيە ۋە لېكسىكا

§1 . ئېتىمولوگىيە ھەققىدە چۈشەنچە

«ئېتىمولوگىيە» دېگەن بۇ ئاتالغۇ گىرېك تىلىدىكى «etumon» (چىن، ھەقىقىي) ۋە «logos» (پەن، ئىلىم، تەلىمات) دېگەن سۆزلەرنىڭ بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان بولۇپ، ئۇنىڭ لۇغەت مەنىسى «سۆزنىڭ كېلىش مەنبەسى ھەققىدىكى تەلىمات» دېگەندىن ئىبارەت. دېمەك، سۆزلەرنىڭ شەكلى (يېزىلىشى ۋە تەلەپپۇز قىلىنىشى) بىلەن مەنىسىنىڭ كېلىش مەنبەسىنى تەتقىق قىلىدىغان پەن ئېتىمولوگىيە دەپ ئاتىلىدۇ.

ئېتىمولوگىيە تىلدىكى كونكرېت سۆزلەر (كىرمە سۆزلەرنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ)نىڭ كېلىش مەنبەسى، تارىخى، سۆزنىڭ فونېتىكىلىق شەكلى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتلەر ۋە تۇرلۇك ئۆزگىرىشلىرىنى نۇقتا قىلىپ تەتقىق قىلىدۇ. مەسىلەن، هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا «ياغاچ، گاز، ماي قاتارلىق كۆيىدىغان نەرسىلەرنىڭ بەلگىلىك ئىسسىقلىق ۋە يورۇقلۇق چىقىرىپ كۆيۈش جەريانى، يانغىن، ئاتەش» دەپ ئىزاھلىنىۋاتقان «ئوت» دېگەن سۆز «تۇركىي تىللار دىۋانى»دا «ئۆرت» شەكلىدە بېرىلىپ، «ئوت، يانغىن» دەپ ئىزاھلانغان. دېمەك، بۇ سۆزنىڭ ئەسلىي شەكلى «ئۆرت» بولۇپ، كېيىنكى دەۋرلەردە ئۇ سۆز تەركىبىدىكى «ئۆ» تاۋۇشى «ئو» تاۋۇشىغا

نۆۋەتلەشكەن ۋە «ر» تاۋۇشى چۈشۈپ قېلىپ، هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا «ئوت» شەكلىدە تۇراقلاشقان.

«ئارت» سۆزى «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا «داۋان» دەپ ئىزاهلانغان ۋە «ئەرمەگۈگە ئەشىك ئارت بولۇر (ئېرىنچەككە بوسۇغا داۋان كۆرۈنەر)» دېگەن ماقال مىسال كەلتۈرۈلگەن. مانا بۇ سۆزدىن هازىرقى «مۇزئارت> مۇزات» (مۇڭغۇلكۇرەدە)، كۆك ئارت>كۆكات» (قاغىلىقتا)، «يېڭىئارت» (ئۇچتۇرپاندا) دېگەن يەر ناملىرىنىڭ ئەسلىي «مۇز»، «كۆك»، «يېڭى» دېگەن سۆزلەرگە «ئارت» سۆزىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسالغان بىرىككەن سۆز ئىكەنلىكىنى ۋە «مۇز داۋان»، «كۆك داۋان»، «يېڭى داۋان» دېگەن مەنىلەرگە ئىگە ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى «بۇگۈن» دېگەن سۆز قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى «بۈ» ۋە «كۈن» دېگەن سۆزلەرنىڭ ئۆزئارا بىرىكىشىدىن ياسالغان. شۇنىڭ بىلەن، «بۇ كۈن» بولغان. كېيىنكى دەۋرلەردە ئۇ سۆزدە تاۋۇش ئۆزگىرىشى بولۇپ، يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا بەزىدە «بۇ كۈن»، بەزىدە «بۈگۈن» بولۇپ خاتىرلەنگەن (بۇ يەردىكى «ئۇ» تاۋۇشىنىڭ «ئۇ» تاۋۇشىغا ئۆزگىرىشى تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلارنى تەلەپ قىلىدىغان «ك»نىڭ تەسىرىدىن بولۇشى مۇمكىن)، هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا بولسا «بۈگۈن» شەكلىدە تۇراقلاشقان. خۇددى شۇنىڭدەك هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى «سەكسەن»، «بىلەزۈك»، «كۆكتات»، «تۇنۇگۈن»، «ئاغىنە»، «ئاراچ»، «چېگرا»، «غۇلاچ» دېگەندەك سۆزلەرنىڭ «سەككىز» بىلەن «ئون»، «بىلەك» بىلەن «ئۈزۈك»، «كۆك» بىلەن «ئوت»، «تۇنە» بىلەن «كۈن»، «ئاغا» بىلەن «ئىنى»، «ئارا» بىلەن «ئاچ»، «چەك» بىلەن «ئارا»، «قول» بىلەن «ئاچ»دېگەندەك سۆزلەرنىڭ ئۆزئارا بىرىكىشىدىن هاسىل بولغان سۆزلەر ئىكەنلىكى،

«كېلىن»، «باغاق»، «يامغۇر»، «بىلەي» دېگەندەك سۆزلەرنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى «كەلىن»، «بارغاق»، «ياغمۇر»، «بىلەگۈ» دېگەندەك سۆزلەردىن كېلىگەنلىكى ئەنە شۇ ئېتىمولوگىيەنىڭ ياردىمىدىن ئېنىقلانغان.

ئېتىمولوگىيە مەلۇم بىر تىلنىڭ ئۆزىگىلا خاس سۆزلەرنىلا ئەمەس، بەلكى مەزكۇر تىلغا باشقا تىللاردىن كىرىپ ئۆزلەشكەن سۆزلەرنىمۇ ئۆزىنىڭ مۇهىم تەتقىقات ئوبيېكتى قىلىدۇ. چۈنكى، بىر تىلغا چەتتىن كىرگەن سۆزلەرنىڭ كېلىش مەنبەسىنى ئېنىقلاش زۆرۈرىيىتىدىن شۇ تىلنىڭ ئۆزىگە خاس بولغان سۆزلەرنىڭ كېلىش مەنبەسىنى ئېنىقلاش زۆرۈرىيىتىدىن كۆچلۈك بولىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىغا خەنزۇ تىلىدىن كىرىپ ئۆزلەشكەن «پەن»، «چەيدو»، «جوزا»، «خاسىڭ»، «جازا»، «لەڭپۇڭ»، «ياڭزا»، «گاڭپەن»، «دادۇر» دېگەندەك سۆزلەر ئەسلىي خەنزۇ تىلىدىكى «板»، «菜刀»، «桌子»، «花生»، «架子»، «凉粉»، «样子»، «干饭»، «大豆» دېگەن سۆزلەر بولۇپ، ئۇلار ئۇيغۇر تىلىنىڭ فونېتىكىلىق قائىدە ـ قانۇنىيىتىنىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ يۇقىرىقىدەك شەكىللەردە تۇراقلىشىپ ئۆزلەشكەنلىكى ئېتىمولوگىيەنىڭ ياردىمىدە ئېنىقلانغان.

ئۇنىڭدىن باشقا، بىر سۆزنىڭ ئىپتىدائىي شەكلى ۋە ئۇنىڭ ئەڭ دەسلەپكى مەنىسىنى شۇ تىلدىكى ئەڭ كىلاسسىك ئەسەرلەرنىڭ ياردىمى بىلەن ئېنىقلاپ چىقىشمۇ ئېتىمولوگىيەنىڭ ئىلمىي ۋە تۈپ ئۇسۇلى بولۇپ هېسابلىنىدۇ. مەسىلەن، «قۇتادغۇبلىك» تە مۇنداق مىسال بار:

تەڭىزدىن چىقارماسا يىنچۇ كىشى،
كەرەك يىنچۇ بولسۇن كەرەك سايى تاشى.

يېشىمى:

دېڭىزدىن چىقارمىسا ئۇنچە كىشى،

قالۇر پەرقسىز ئۇنچە ساي تېشى.

بۇنىڭدىن مەلۇم بولىدۇكى، 11 ـ ئەسىردە يېزىلغان مەزكۇر ئەسەردىكى «تەڭىز»، «يىنچۇ»، «كەرەك» دېگەن سۆزلەر هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى «دېڭىز»، «ئۇنچە»، «كېرەك» سۆزلىرىنىڭ ئېتىمدائىي شەكلى، يەنى ئېتىمولوگىيەسى هېسابلىنىدۇ.

ئېتىمولوگىيە يەنە بىر سىستېمىغا مەنسۇپ بولغان قېرىنداش تىللارنىڭ سۆزلۈكىدىكى ئوخشاش تەركىبلەرنىڭ كېلىش مەنبەسى ئۇستىدىمۇ، بىر تىل سىستېمىسىغا تەۋە بولمىغان باشقا ـ باشقا تىللارنىڭ سۆزلۈكىدىكى ئوخشاش ئامىللارنىڭ كېلىش مەنبەسى ئۇستىدىمۇ هەتتا شەيئىلەر بىلەن ئۇنىڭ ئاتىلىشى (نام قويۇلۇشى) ئوتتۇرىسىدىكى باغلىنىش، ئىسىم ـ نامىلارنىڭ بارلىققا كېلىش سەۋەبلىرى قاتارلىقلار ئۇستىدىمۇ تەتقىقات ئېلىپ بارىدۇ.

دېمەك، ئېتىمولوگىيە سۆزلەردىكى تۇرلۇك تاۋۇش ئۆزگىرىشلىرىنى توغرا شەرهلەشتە، سۆز مەنىلىرىنى ئىلمىي ئاساستا ئىزاهلاش ۋە چۈشەندۈرۈشتە، سۆز مەنىلىرىدىكى تۇرلۇك ئۆزگىرىشلەرنى ئېنىقلاشتا، ئاهاڭداش سۆزلەر، مەنداش سۆزلەر ۋە كىرمە سۆزلەرنىڭ كېلىش مەنبەسىنى ئېنىقلاشتا، هەتتا قېرىنداش تىللار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى بېكىتىشتە مۇهىم رول ئويناىدۇ، شۇنداقلا لۇغەتچىلىك ئىشلىرىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ۋە لۇغەتلەرنىڭ سۈپىتىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش، ئىسىمشۇناسلىق تەتقىقاتىنى چوڭقۇرلاشتۇرۇش قاتارلىق جەهەتلەردىمۇ مۇئەييەن ئەهمىيەتكە ئىگە.

ئېتىمولوگىيە سۆزلەرنىڭ كېلىپ ـ چىقىش تارىخى ۋە پەيدا بولۇش يوللىرىنى تەتقىق قىلغاندا، فونېتىكا، سېمانتىكا

قاتارلىق پەنلەر بىلەن زىچ مۇناسىۋەتتە بولىدۇ.

§2 . ئېتىمولوگىيەنىڭ لېكسىكا تەتقىقاتىدىكى رولى

ئۇيغۇرلار ئۆزىنىڭ ئۇزاق تارىخىي تەرەققىياتى جەريانىدا، شامان دىنى، بۇددا دىنى، مانى دىنى، ئاتەشپەرەسلىك دىنى، نىستورىيان دىنى، ئىسلام دىنى قاتارلىق دىنلارغا ئېتىقاد قىلغان، تۇرلۇك مىللەتلەر بىلەن ئۇچراشقان. بۇ جەريانىدا ئۇيغۇر تىلىمۇ سانسكرىت تىلى، سوغدى تىلى، خوتەن تىلى، تۇبۇت تىلى، موڭغۇل تىلى، خەنزۇتىلى، ئەرەب تىلى، پارس تىلى، رۇس تىلى قاتارلىق تىللار بىلەن ئۇچراشقان. شۇڭا، هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا 5 ـ ئەسىرلەردىكى مەڭگۈ تاشلاردا خاتىرىلەنگەن، ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىق دەۋرىدە ئىشلىتىلگەن، خاقانىيە دەۋرىدە مەهمۇد كاشغەرىي توپلاپ ئۆز «دىۋانى»غا كىرگۈزگەن ساپ ئۇيغۇرچە سۆزلەردىن باشقا، يۇقىرىدا تىلغا ئېلىپ ئۆتكەن تۇرلۇك تىللاردىن كىرىپ ئۆزلەشكەن سۆزلەرمۇ بار. مەيلى ساپ ئۇيغۇرچە سۆزلەر بولسۇن ۋە ياكى كىرمە سۆزلەر بولسۇن، ئۇلار ئۇزاق مۇددەت ئىستېمال قىلىش جەريانىدا ئۇ سۆزلەردە تۇرلۇك فونېتىكىلىق ۋە سېمانتىكىلىق ئۆزگىرىشلەر يۈز بەردى ۋە تۇرلۇك ئۆزگىچىلىكلەر شەكىللەندى. نەتىجىدە، هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى سۆزلۈكىدە ئوخشىمىغان دەرىجىدىكى مۇرەككەپ ئامىللار بارلىققا كەلدى. ئېتىمولوگىيە ئۇيغۇر تىلى سۆزلۈكىدىكى ئاشۇ خىل مۇرەككەپلىكلەرنى سۆزلەرنىڭ كېلىش مەنبەسى ۋە ئەسلي مەنىسىنى كۆرسىتىش يولى بىلەن ئاسانلاشتۇرىدۇ. كونكرېتراق قىلىپ ئېيتقاندا، ئېتىمولوگىيەنىڭ لېكسىكا تەتقىقاتىدىكى رولى تۆۋەندىكى جەهەتلەردە ئىپادىلىنىدۇ:

1) سۆزلەردىكى ئۇقۇم ئېنىقسىزلىقىنى يوقىتىپ، ئالاقىنى

راۋانلاشتۇرىدۇ. ئۇزاق ئەسىرلىك ئىستېمال جەريانىدا، ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئادەتتىكى سۆزلۈكىدىلا ئەمەس، بەلكى ئاساسىي سۆزلۈكىدىمۇ روشەن ئۆزگىرىشلەر بارلىققا كەلگەن. بۇ خىل ئۆزگىرىش ئاساسىي سۆزلۈككە تەۋە بەزى سۆزلەرنىڭ تەلەپپۇز قىلىنىشى جەھەتتىمۇ، مەنىنىڭ ئىپادىلىنىشى جەھەتتىمۇ كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن، «ئالا بولماق» دېگەن مەنىدىكى «ئالارماق» سۆزىنىڭ هازىرقى ئىستېمالدا «ئالايماق»قا ئۆزگىرىپ كېتىشىگە ئوخشاش.

«ئالا بولماق» دېگەن مەنىدىكى «ئالايماق (مەسىلەن، ئۆرۈكلەر ئالىيشقا باشلىدى)» دېگەن بۇ سۆز ئەسلىي «ئاقارماق، كۆكەرمەك، قىسقارماق» دېگەن سۆزلەر قاتارىدىكى «ئالارماق (ئالا-ر - ماق)» شەكلىدە بولۇپ، ئۇ سۆز سۇپەتلەرگە قوشۇلۇپ پېئىل ياسايدىغان ياسىغۇچى قوشۇمچە «- ار // - ەر // - ر» لەردىن «-ر»نىڭ ئۆلىنىشى بىلەن ياسالغان پېئىل بولسىمۇ، لېكىن كېيىنكى دەۋرلەردە ئۇ سۆزنىڭ تەركىبىدىكى «ر» تاۋۇشى «ي» تاۋۇشى بىلەن نۆۋەتلەشكەن، هازىر هەم جەنۇبىي شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرىنىڭ تىلىدا «ئالا بولماق» دېگەن مەنىدە قوللىنىلىدۇ. لېكىن، «ئالا بولماق» دېگەن مەنىدىكى بۇ سۆز هازىرقى لۇغەتلەردىن تېگىشلىك ئورۇن ئالالمىغاچقا، جەنۇبىي شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرى بىلەن شىمالىي شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرى ئوتتۇرىسىدىكى ئالاقىدە مەلۇم قىيىنچىلىق كەلتۈرۈپ چىقىرىشى مۇمكىن. چۈنكى، ئەدەبىي تىلدا ۋە شىمالىي شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرىنىڭ تىلىدا پەقەت «كۆزنى يوغان ئېچىپ، چەكچىيىپ قارىماق، چەكچەيمەك» دېگەن مەنىدىكى «ئالايماق» سۆزىلا قوللىنىلىدۇ.

2) سۆزلەردىكى تۈرلۈك فونېتىكىلىق هادىسىلەرنى توغرا شەرهلەشكە ئاساس يارىتىپ بېرىدۇ. تىل تەرەققىياتى جەريانىدا سۆزلەردە تۈرلۈك تاۋۇش ئۆزگىرىشلىرى يۈز بېرىدۇ. لېكىن،

بۇ خىل تاۋۇش ئۆزگىرىشلىرى هەرگىزمۇ خالىغانچە ياكى هېچقانداق بىر ئاساسسىز يۈز بەرمەيدۇ. بەلكى شۇ تىلنىڭ ئۆزىگە خاس ئالاهىدىلىكى بويىچە شەكىللەنگەن مۇئەييەن قانۇنىيەتلەر ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن بولىدۇ. تىلدىكى بۇ خىل تاۋۇش ئۆزگىرىشلىرى ئادەتتە تارىخىي فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش دەپ ئاتىلىدۇ.

ئەسلىدە	هازىر
هۇل	ئۇل
ئارماق	هارماق
ئەسەل	هەسەل
ئۇرمەك	هۇرمەك
ئەيد	هېيت
ئار	هار (هار كەلمەك)
ئەرەق	هاراق
ئەرەبە	هارۋا

يۇقىرىقىدەك تارىخىي فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشلەرنىڭ بىر تۈرى بولغان تاۋۇشلارنىڭ قوشۇلۇپ قېلىش هادىسىسى ئەنە شۇ ئېتىمولوگىيەگە تايىنىپ ئېنىقلانغان.

ئەسلىدە	هازىر
ئارمۇت	ئامۇت
تۆرت	تۆت
ئەرگۈز	ئەگۈز
بارغاق	باغاق
بۆرك	بۆك

ئەرتە ئەتە

يۇقىرىقىدەك تارىخىي فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشلەرنىڭ بىر تۈرى بولغان تاۋۇشلارنىڭ چۈشۈپ قېلىش ھادىسىسى ئەنە شۇ ئېتىمولوگىيەگە تايىنىپ ئېنىقلانغان.

ئەسلىدە	ھازىر
قالىن	قېلىن
قارىن	قېرىن
ياڭىم	يېڭىم
كەلىن	كېلىن
ياغى	يېغى
ئارىخ	ئېرىق

يۇقىرىقىدەك تاۋۇشلارنىڭ ئاجىزلىشىش ھادىسىسىمۇ ئېتىمولوگىيەنىڭ ياردىمىدە ئېنىقلانغان.

ئۇزۇن ـ قىسقا سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدىمۇ قىسمەن جەھەتتە مەنە پەرقلەندۈرۈش رولىغا ئىگە ئىكەنلىكىمۇ ئېتىمولوگىيەنىڭ ياردىمىدە ئېنىقلانغان. مەسىلەن، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا «ئىسىم، لەقەم، ئۇنۋان» دېگەن مەنىلەرنى بىلدۈرىدىغان «ئات [a:t] » سۆزىدىكى «ئا» تاۋۇشى ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇش؛ «بىر خىل ئۆي ھايۋىنى»نى بىلدۈرىدىغان «ئات [at]» سۆزىدىكى «ئا» تاۋۇشى بولسا قىسقا سوزۇق تاۋۇش بولۇپ، ئۇلارنىڭ شەكلى ۋە مەنىلىرى ئۆز تەركىبىدىكى ئۇزۇن ـ قىسقا سوزۇق تاۋۇشلار ئارقىلىق پەرقلەندۈرۈلگەن. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى ئۇزۇن ـ قىسقا سوزۇق تاۋۇش نەزەريىسى ئەنە شۇنداق كۆچلۈك ئېتىمولوگىيەلىك پاكىت ئاساسىغا ئىگە بولغانلىقى ئۈچۈنلا تىل ئەھلى تەرىپىدىن

بارغانسېرى ئېتىراپ قىلىشقا ئېرىشمەكتە.

3) سىمانتىكىلىق تەركىبلەرنى ئەتراپلىق شەرھلەش، ئىزاھلاشقا ياردەم بېرىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدىكى ئاھاڭداش سۆزلەر، شەكىلداش سۆزلەر ۋە مەنداش سۆزلەر قاتارلىق سىمانتىكىلىق تەركىبلەر ھەققىدە ئەتراپلىق چۈشەنچە بېرىش ئۈچۈن ئېتىمولوگىيەلىك ئىزدىنىش ئىنتايىن مۇھىم.

بىرىنچىدىن، شەكىلداش سۆزلەر ئىچىدىكى تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا تاۋۇش ئۆزگىرىشىگە ئۇچراپ شەكىللەنگەن شەكىلداش سۆزلەر ئېتىمولوگىيەلىك ئىسپاتقا موھتاج بولىدۇ. مەسىلەن، «پەرزەنت» مەنىسىدىكى «بالا [bala]» سۆزى بىلەن «ئاپەت» مەنىسىدىكى «بالا [bala:]» دېگەن سۆزنى ئالساق، ئالدىنقىسى ساپ ئۇيغۇرچە سۆز، كېيىنكىسى بولسا ئەرەب تىلىدىكى «بەلائ» سۆزىنىڭ چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا ئۇزاق مۇددەت ئىستېمال قىلىنىش جەريانىدا تاۋۇش ئۆزگىرىشىگە ئۇچراپ بۈگۈنكى «بالا [bala:]» سۆزى بولۇپ شەكىللەنگەن. «ئاش، تائام، غىزا» دېگەن مەنىدىكى «تاماق [tamaq]» دېگەن سۆز بىلەن «ئېتىز ـ ئېرىق ئىشلىرىدا يىرىك نەرسىلەرنى بىر يەرگە يىغىش، توپىنى تۈزلەش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان، تۆمۈر ياكى ياغاچتىن ياسالغان چىشلىق ئەسۋاب، سايمان»نى بىلدۈرىدىغان «تاماق [ta:maq]» دېگەن شەكىلداش سۆزلەرنى ئالساق، مەزكۇر ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلۇق «تاماق [ta:maq]» دېگەن سۆز ئەسلىدە «تارماق» شەكلىدە بولۇپ، ئىستېمال قىلىش جەريانىدا باش بوغۇم ئاخىرى بولۇپ كەلگەن «ر» تاۋۇشى چۈشۈپ قېلىش نەتىجىسىدە بۈگۈنكى شەكىلدە تۇراقلىشىپ قالغان.

ئىككىنچىدىن، ئېتىمولوگىيەلىك ئىزدىنىش ئارقىلىق، چەت تىللاردىن سۆز قوبۇل قىلىش نەتىجىسىدە شەكىللىنىپ قالغان

ئاھاڭداش سۆزلەرنى ئېنىقلاپ چىقىشقا بولىدۇ. مەسىلەن، خەنزۇ تىلىدىن كىرىپ ئۆزلەشكەن «خاڭ (夯)» سۆزى ئۇيغۇر تىلىغا «تۆمۈر، ياغاچ، تاش قاتارلىقلاردىن ياسالغان ۋە ئۇلنى چىڭداش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان سايمان» دېگەن مەنىسى بىلەن قوبۇل قىلىنغان. يەنە شۇ خەنزۇ تىلىدىن كىرىپ ئۆزلەشكەن ۋە ئۇيغۇر تىلىدا «كۆمۈر قېزىلىدىغان، كۆمۈر قېزىش ئۈچۈن مەخسۇس تەييارلانغان جاي، كان» دېگەن مەنىدىكى «كۇاڭ (矿)» سۆزى بولسا ئۇيغۇر تىلىنىڭ فونېتىكىلىق قانۇنىيەتلىرىنىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ، «خاڭ» دېگەن شەكىلدە تۇراقلاشقان. «راست، يالغىنى يوق، ئىشەنچلىك» دېگەن مەنىدىكى «جىڭ» سۆزى خەنزۇ تىلىدىكى «真» سۆزىنىڭ، «ئون سەر ياكى يېرىم كىلوگىرام» دېگەن مەنىدىكى «جىڭ» سۆزىمۇ خەنزۇ تىلىدىكى «斤» سۆزىنىڭ، «تاختاي، شال» دېگەن مەنىدىكى «پەن» سۆزى خەنزۇ تىلىدىكى «板» سۆزىنىڭ، «ئىلىم، تەلىمات» دېگەن مەنىدىكى «پەن» سۆزى ئەرەب تىلىدىكى «فەن» سۆزىنىڭ ئۇيغۇر تىلىدا تاۋۇش ئۆزگىرىشىگە ئۇچرىشى نەتىجىسىدە بارلىققا كەلگەن بولۇپ، ئۇلار ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئاھاڭداش سۆزلەرنى ھاسىل قىلغان.

ئۇچىنچىدىن، مەنداش سۆزلەرنىڭ بارلىقىغا كېلىش يوللىرىنى ئېنىقلاش ۋە ئۇلارنىڭ مەنىلىرىنى ئىزاھلاشتا تېگىشلىك رول ئويناپىدۇ. مەسىلەن، «كۇچ، قۇۋۋەت، قۇدرەت، ماغدۇر، مادار» دېگەن مەنداش سۆزلەردىن «كۇچ» سۆزى ساپ ئۇيغۇرچە سۆز، قالغانلىرى ئەرەب تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان بولۇپ، ئۇلار چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە «قۇۋۋەت، قۇدرەت، مەقدۇر، مەدار» شەكلىدە ئىدى.

4) سۆز مەنىلىرىدىكى تۈرلۈك ئۆزگىرىشلەرنى ئېنىقلاشتا مۇھىم رول ئويناپىدۇ.

تىل تەرەققىياتى جەريانىدا، سۆزلەرنىڭ مەنىلىرىدە

كېڭىيىش، تارىيىش، كۆچۈش، يوقىلىش قاتارلىق تۈرلۈك ئۆزگىرىشلەر بولىدۇ. بۇ خىل ئۆزگىرىش سۆزلەرنىڭ تۈس مەنىلىرىدىمۇ يۈز بېرىدۇ. سۆز مەنىلىرىدىكى بۇ خىل تۈرلۈك ئۆزگىرىش ھادىسىلىرى ئېتىمولوگىيەلىك تەتقىقات ئارقىلىق قانائەتلىنەرلىك چۈشەنچىگە ئىگە قىلىنىدۇ (بۇنىڭ تەپسىلاتىنى ئۈچىنچى باب 2§ . تىن كۆرۈڭ).

5) لۇغەتچىلىك ئىشلىرىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ۋە لۇغەتلەرنىڭ سۈپىتىنى يۇقىرى كۆتۈرۈشكە شەرت ھازىرلايدۇ.

ئەگەر بىر لۇغەتتە سۆزلەرنىڭ ئىزاھاتى كەمتۈك بولۇپ قالسا، ئېنىقسىزلىقلار شۇ پېتىچىلا قويۇپ قويۇلسا، ئۇنىڭ لۇغەتلىك قىممىتى ۋە ھېچقانداق ئەھمىيىتى بولمايدۇ. شۇڭا، لۇغەتلەردە، خۇسۇسەن ئىزاھلىق لۇغەتلەردە سۆزلەرنىڭ مەنىسى ئەتراپلىق، مىسالىلىق، تولۇق ئىزاھلىنىدۇ. بۇ خىل لۇغەتلەردە ئادەتتە سۆزلەرنىڭ ئۇدۇل مەنىسىلا ئەمەس، بەلكى كۆچمە مەنىسىمۇ، يەككە مەنىسىلا ئەمەس، بەلكى يەنە باشقا سۆزلەر بىلەن بىرىكىپ كەلگەن چاغدىكى باشقا مەنىسىمۇ، ھازىرقى مەنىسىلا ئەمەس، بەلكى بۇرۇنقى كونا مەنىسىمۇ بېرىلىشى كېرەك بولىدۇ، سۆزلەرنىڭ كونا مەنىسىنى پاكىتلىق قىلىپ توغرا ئىزاھلاش ئېتىمولوگىيەلىك ئىزدىنىشلەر ئارقىلىق ھەل بولىدۇ، ئەلۋەتتە.

ئىزاھلىق لۇغەتلەردىلا ئەمەس، بەلكى ئادەتتىكى قوش تىللىق لۇغەت ياكى باشقا كىچىك تىپتىكى لۇغەتلەردىمۇ ئىشلىتىلىش چاستوتىسى بىرقەدەر يۇقىرى بولغان بەزى سۆزلەرنىڭ كونا مەنىسى «كونا» دېگەن ئىزاھ بىلەن بىللە كۆرسىتىپ قويۇلسا، ئوقۇرمەنلەرنىڭ بەزىبىر ئېنىقسىزلىقلارنى ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىشىغا ياردىمى بولىدۇ. ئالايلۇق، «كوي» سۆزى «ئۇيغۇرچە ـ خەنزۇچە لۇغەت» (1982 ـ يىلى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشرى)تە «意图, 想法, 想»

دەپلا ئىزاھلانغان. دەرۋەقە «كوي» سۆزىنىڭ ھازىرقى تىلىمىزدىكى ئاساسلىق مەنىسى ئاشۇلار. بىراق، «كوچا - كوي» دېگەن جۈپ سۆزگە كەلگەندە (يېڭى «ئىملا لۇغىتى» 537 - بەت) نۇرغۇن ئوقۇرمەنلەر «بۇ يەردىكى ‹كوي›نىڭ مەنىسى نېمە؟» دەپ ئاڭقىرالماي تۇرۇپ قالىدۇ. ئەگەر بىز لۇغەتتىكى «كوي» سۆزىنىڭ ئىزاھلىرى قاتارغا «ئەسلىي» ياكى «كونا» دېگەن ئىزاھ بىلەن ئۇنىڭ «كوچا، يول» دېگەن مەنىسىنىمۇ بىللە بېرىۋەتسەك، بۇ يەردىكى ئېنىقسىزلىق پۈتۈنلەي ئايدىڭلىشىدۇ. چۈنكى، مەزكۇر «كوي» دېگەن سۆزنىڭ ئىپتىدائىي مەنىسى «كوچا، يول» دېگەن بولاتتى. كېيىنكى چاغلاردا بۇ سۆز ھامان «ئوي» سۆزى بىلەن قاپىيە قىلىنىپ، «مەن نېمە ئويدا، سەن نېمە كويدا» شەكلىدە كۆپ ئىشلىتىلىش سەۋەبىدىن (گەرچە بۇ تۇراقلىق ئىبارىنىڭ ئەسلىي مەنىسى «مەن نېمىنى ئويلاۋاتىمەن، سەن نېمە يوللاردا قايسى سەنەمگە دەسسەپ يۈرسەن» دېگەن بولسىمۇ) بارا - بارا مەنە كۆچۈش ھادىسىسى يۈز بېرىپ، «كوي»مۇ «ئوي» مەنىسىنى ئاڭلىتىدىغان بولۇپ قالغان. ئەمەلىيەتتە «كويىنى قىلماق» دېگەن سۆز ھازىرقى چاغدا «يولنى قىلماق» دېگەن ئۇقۇمنىمۇ ئاڭلىتىدۇ. دېمەك، «كوچا - كوي» دېگەن سۆز خۇددى «كۆچ - قۇۋۋەت»، «ئەقىل - پاراسەت» سۆزلىرىگە ئوخشاشلا تەڭ مەنىلىك ئىككى سۆزنىڭ تەڭداش مۇناسىۋەتتە بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان جۈپ سۆز ھېسابلىنىدۇ.

6) ئىسىمشۇناسلىق تەتقىقاتىنى ئېلىپ بېرىشقا پايدىلىق.

مەيلى ئادەم ئىسىمشۇناسلىقى بولسۇن ياكى يەر - جاي نامشۇناسلىقى بولسۇن، ئۇلار ئېتىمولوگىيە تەتقىقاتى بىلەن ماسلاشقاندىلا، ئاندىن ئۆزىنىڭ ياخشى نەتىجىسىنى نامايان قىلالايدۇ. ئىسىمشۇناسلىقتا تەتقىق قىلىنىدىغان تەرەپلەر ناھايىتى نۇرغۇن بولسىمۇ، ئاشۇ ئىسىم - ناملار ئىپادىلىگەن

سۆز - ئاتالغۇلارنىڭ مەنىسىنى ئېنىقلاش ھامان ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ.

ھازىرقى ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىدا «ئايىم، تۇرسۇن، توختى، تىلەك، ئاتىخان، بابىخان، يۇلتۇز، سامساق، ئىگەمبەردى، تىلىۋالدى، سېتىۋالدى ... » قاتارلىق ساپ ئۇيغۇرچە ئىسىملار، شۇنداقلا «ئامان، سالامەت، قۇربان، كامىل، كامال، جامال، قادىر، نادىر، مۇرات، پەرىزات ... » قاتارلىق مەنە جەھەتتىمۇ ئېنىق ئۆزلىشىپ كەتكەن ئەرەب - پارسچە ئىسىملاردىن باشقا، مەيلى ئىسىم ئىگىسىگە بولسۇن، مەيلى باشقىلارغا بولسۇن مەنىسى چۈشىنىكسىز بولغان ئىسىملار خېلى كۆپ. ئۇنىڭ ئۈستىگە تۇرلۇك رايون، تۇرلۇك شېۋىلەردىكى تەلەپپۇز ئالاھىدىلىكلىرى قاتارلىقلارنىڭ تەسىرىدىن بەزى ئىسىملار كۆپ ژارىيانتلىق بولۇپ كەتكەن ئەھۋاللارمۇ بار. مەسىلەن، «خەمىت، ھېمىت، ئابلىمىت»، «ئەھمەد، ئەخمەت، ئەمەت»، «مامۇت، مەھمۇد، مەخمۇت»، «مۇھەممەد، مۇھەممەت، مەمەت، مۇخەممەت، مەخمەت»، «نېمەت، نامەت» دېگەنلەرگە ئوخشاش. بۇنداق مەنىسى چۈشىنىكسىز ئىسىملارنىڭ مەنىسىنى ئېنىقلاپ، قوللانغۇچىلارغا بىلدۈرۈشتە ئېتىمولوگىيەلىك ئىزدىنىش ئىنتايىن مۇھىم.

ئۇنىڭدىن باشقا، مەنىسى ھەممە ئادەمگە چۈشىنىشلىك بولغان ساپ ئۇيغۇرچە ئىسىملار ئۈستىدىمۇ ئېتىمولوگىيەلىك ئىزدىنىش مۇئەييەن ئەھمىيەتكە ئىگە. مەسىلەن، «سامساق» دېگەن ئىسىمنى ئالساق، ئەلىشىر نەۋائىي ئۆزىنىڭ «مۇھاكەمەتۇل لۇغەتەين» ناملىق مەشھۇر ئەسىرىدە، بۇ سۆزنىڭ ئېتىمولوگىيەسىنىڭ «ساپساق» بولىدىغانلىقىدىن بېشارەت بەرگەن (شۇ ناملىق ئەسەر، 77 - بەت، 1989 - يىلى مىللەتلەر نەشرىياتى نەشرى). ھازىرقى ژاقىتا، جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ بەزى جايلىرىدا بالا تۇغۇلۇپ ئىسىم قويغۇچە

بولغان ئارىلىقتا مەزكۇر پەرزەنتكە «سامساق» دەپ ۋاقىتلىق ئات قويۇپ قويۇش ئادىتى بار. بۇ — ئېتنىقادتىكى ياراتقۇچىدىن «بۇ بالام چاچراپ كەتمىگەي، ساپساق چوڭ بولۇپ قاتارغا قوشۇلغاي» دەپ تىلەشنى بىلدۈرىدىغانلىقى ئېنىق. ئەمدى، بىزدە «سامساق» ئاتالمىدىغان بىر ئوتياش بار. مەزكۇر ئوتياش ئىسمى بىلەن ئادەم ئىسمى قوللىنىلىۋاتقان «سامساق» ئوتتۇرىسىدا قانداق باغلىنىش بار؟ ئادەمنىڭ ئىسمى ئوتياشنىڭ نامىدىن كەلگەنمۇ ياكى ئوتياشنىڭ نامى ئادەم ئىسمىغا تەقلىد قىلىنغانمۇ؟ ياكى ئىككىسىنىڭ ئوتتۇرىسىدا ھېچقانداق ئارىيەت ئېلىش مەسىلىسى مەۋجۇت ئەمەس بولۇپ، «سامساق» ئاتالمىدىغان ئوتياشنىڭ ئادەتتە ئىچى تىلىم ـ تىلىم ئايرىم، پوستىنىڭ سىرتىدىن بولسا ساپساق بىر گەۋدە بولۇپ تۇرىدىغانلىقىغا قاراپ ئاشۇنداق «سامساق» (يەنى ساپساق) دەپ نام قويۇلغانمۇ؟ بۇنىڭغا تولۇق ماتېرىيال ئاساسى بولغان ئىلمىي پاكىت ئۇستىدە ئىزدىنىش كېرەك بولىدۇ، ئەلۋەتتە.

ئۇيغۇر يەر ـ جاي ناملىرىدىن تەتقىق قىلىشقا تېگىشلىكلىرى ناھايىتى كۆپ. بولۇپمۇ، رايونىمىزدىكى يەر ـ جاي ناملىرىنىڭ ئېتنىمولوگىيەسى ئۇستىدە ئەمگەك سىڭدۈرۈش مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. چۈنكى، بىر جاينىڭ نامى ۋە ئۇنىڭ مەنىسى ئارقىلىق، شۇ جايدا ياشىغان خەلق، ئۇلارنىڭ تىلى، ئېتنىك تەركىبى ياكى شۇ يەرنىڭ جۇغراپىيەلىك ئورنى، تەبىئىي بايلىقلىرى قاتارلىقلارنى بىلىۋالغىلى بولىدۇ. مەسىلەن، ئالىملار ئىلمىي تەكشۈرۈش ئارقىلىق، قەشقەرنىڭ قەدىمكى نامى «سۇلى»نىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى مەنىسى، شۇنداقلا مەزكۇر رايوندا ھېلىھەم «سۇللۇغ» دېگەن جاينىڭ بولۇشىغا قاراپ «سۇلۇق، سۇيى مول جاي» دېگەن بولىدىغانلىقىنى، «ئىكىساق»، «ئوغۇساق» دېگەن جاي ناملىرىنىڭ بولسا «ئىككى ساك» ۋە «ئوغۇز ساك» دېگەن

بولىدىغانلىقىنى ئوتتۇرىغا قويدى (ئابدۇقېيۇم خوجا: «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» ژۇرنىلى، 1988 ـ يىلى 1 ـ سان).

§3 . ئېتنىمولوگىيە تەتقىقاتىدىكى زۆرۈر شەرتلەر

ئېتنىمولوگىيە تەتقىقاتى سۆز ـ ئاتالغۇلارنىڭ، ئىسىم ـ ناملارنىڭ ئەڭ قەدىمكى شەكلى ۋە ئەڭ ئېپتىدائىي مەنىسىنى ئېنىقلايدىغان ئەمگەك بولغاچقا، ئۇ بۇ ساھەدە ئىزدەنگۈچىلەردىن قەدىمىي تىل ماتېرىيالىرى ۋە قەدىمىي مەدەنىيەت مىراسلىرى قوينىدا جاپالىق ئىزدىنىشنى ۋە ئىنچىكە تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىشنى تەلەپ قىلىدۇ. بىزنىڭچە، ئېتنىمولوگىيە تەتقىقاتى بويىچە ياخشى ئۇنۇم قازىنىش كەم دېگەندىمۇ تۆۋەندىكىدەك ئىككى تەرەپنى ئۆزىگە مۇھىم شەرت قىلىدۇ:

بىرىنچى، ئىلمىي يوسۇندا ئىش كۆرۈپ، تەتقىقات خۇلاسىسىنى كۆچلۈك ئىلمىي ئاساسقا ئىگە قىلىش لازىم.

ھەرقانداق بىر سۆز ـ ئاتالغۇنىڭ كېلىش مەنبەسىنى ئېنىقلاش جەزمەن ئاشۇ ئېتنىمولوگىيە ئىلمىنىڭ ۋە تىلشۇناسلىقنىڭ نەزەرىيە ۋە ئۇسلۇب جەھەتتىكى خاس قانۇنىيەتلىرىگە ئۇيغۇن بولۇشى، بۇ ئىشتا ئىلمىي ئاساسى يوق تەسەۋۋۇر ۋە توقۇلما گەپلەرگە ئورۇن بېرىلمەسلىكى لازىم. ئېتنىمولوگىيەلىك ئىزدىنىشتىن چىقىرىلغان خۇلاسىلەر جەزمەن ھەر تەرەپلىمىلىك ۋە كۆچلۈك ئىلمىي ئاساسقا ئىگە بولۇشى لازىم. ئىلمىي ئاساسى بولمىغان يەكۈننىڭ قايىل قىلىش كۈچى بولمايدۇ، ئەلۋەتتە.

يېقىنقى يىللاردىن بۇيان، بەزى يولداشلار ئۇيغۇر تىلىدىكى ئاز بولمىغان خاس ئاتالغۇلار، يەر ـ جاي ناملىرى ھەتتا بەزى ئىدىيوم، ماقال ـ تەمسىل قاتارلىقلارنىڭ كېلىش مەنبەسى

ئۇستىدە ئىزدىنىش قىلىپ ئۆز يەكۈنلىرىنى ئېلان قىلىشتى. بۇ خىل ئەسەرلەرنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى ناھايىتى ياخشى. بىراق، قىسمەنلىرىدە كۆرۈنەرلىك كەمچىلىكلەرمۇ يوق ئەمەس. ئالايلۇق، بەزى يولداشلار مەخسۇس ماقالە يېزىپ، ئۇيغۇر تىلىدىكى «سۇ كېتىدۇ، تاش قالىدۇ؛ ئوسما كېتىدۇ، قاش قالىدۇ» دېگەن تەمسىلنى خەنزۇچىدىكى «水落石出» دىن كەلگەن؛ «چۈجىنى كۆزدە سانا»، «يەتتە ئۆلچەپ بىر كەس» دېگەن خەلق ماقالىنى، شۇنىڭدەك «پىتىنىڭ ئاچچىقىدا چاپانىنى ئوتقا سالماق» دېگەن تەمسىلنى رۇسچىدىن قوبۇل قىلىنغان دېگەن يەكۈننى ئوتتۇرىغا قويدى («ئۇيغۇر تىلىدىكى ئادەتلەنمە سۆزلەرنىڭ مەدەنىيەت ئارقا كۆرۈنۈشىگە تەھلىل»، مەركىزىي مىللەتلەر ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى، 1989 ـ يىللىق 2 ـ سان)، بۇ ماقالىنىڭ ئاپتورى خەنزۇچىدىكى «水落石出» بىلەن ئۇيغۇرچىدىكى «سۇ كېتىدۇ، تاش قالىدۇ»نىڭ جۈملە قۇرۇلمىسى جەھەتتىمۇ، ئومۇمىي مەنە جەھەتتىمۇ بىر- بىرىگە ئاز ـ تولا ئوخشىشىپ قالىدىغانلىقىنى، رۇسچىدىمۇ «بۇرگە چېقىپ كەتتى دەپ خۇرۇم چاپانىنى مەشكە سېلىۋېتىپتۇ» دېگەن تەمسىل ۋە «يەتتە ئۆلچەپ بىر كەس»، «چۈجىنى كۆزدە ساناڭلار» دېگەن ماقاللارنىڭ بارلىقىنى ئۆز يەكۈنىنىڭ بىردىنبىر ئاساسى قىلىپ ئوتتۇرىغا قويىدۇ. بىزنىڭچە، يۇقىرىدىكى يەكۈنىنىڭ كۆرسەتكەن ئاساسىنى ھەرگىزمۇ ئىلمىي ئاساس دېگىلى بولمايدۇ. چۈنكى، ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ تىلىدىكى بەزى سۆزلەرنىڭ ئىپادىلىنىش جەھەتتىكى ئوخشاشلىقى ئىنسانلارنىڭ ئوبرازلىق تەپەككۇر جەھەتتىكى ئورتاقلىقىنىڭ مەھسۇلىدۇر. باشقا ـ باشقا مىللەتلەرگە تەئەللۇق بولغان تۇرلۇك ئىرقىتىكى ئىنسانلار ئوخشاش ھاۋادا نەپەسلىنىپ، ئوخشاش سۇنى ئىستېمال قىلىپ، ئوخشاش بىر يەر شارىدا ياشايدۇ. ئۇلار ئىنسان بولۇش سۈپىتى بىلەن

تەپەككۇر جەھەتتىكى تۈپكى ئورتاقلىققا ئىگە. شۇڭا، ئۇلار ئۆز تىلى بىلەن تۇرلۇك ئۇقۇملارنى ئىپادە قىلغاندا، تەپەككۇر جەھەتتىكى ئوخشاشلىق تۈپەيلى سۆز ـ ئىبارىلەرنىڭ قۇرۇلۇشى، ئاڭلىتىدىغان مەنە جەھەتلىرىدىن بىر ـ بىرىگە ئوخشىشىدىغان بولۇپ قېلىشى پۈتۈنلەي تەبىئىي ئەھۋال. مەسىلەن:

ئۇيغۇرچە	خەنزۇچە	ئەرەبچە	پارسچە
باش	头	رەئىس	سەر
باشچى	头人	رەئىس	سەردار

بۇ مىسالدىن كۆرۈۋېلىش تەس ئەمەسكى، ئۇيغۇرچىمۇ، خەنزۇچىمۇ، ئەرەبچىمۇ، پارسچىمۇ «باش» بار. ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئۆزلىرىنىڭ «باش»نىڭ ئوخشاش ئورۇن ۋە رولغا ئىگە ئادەمنى بىرەكلا «باشلىق» سۆزى بىلەن ئاتىغان. ھالبۇكى، بۇ خىل ئىپادىلەش (سۆز ئىشلىتىش) نى بىرى يەنە بىرىدىن ئۆگىنىۋالغان دېيىش توغرا ئەمەس، ئەلۋەتتە.

ئىككىنچى، پاكىت ئاساسىدا يەكۈن چىقىرىش لازىم.

ئۇيغۇرلاردا «پاكىت مۇنازىرىدىن ئۇستۇن تۇرىدۇ» دېگەن گەپ بار. پاكىت ئېتىمولوگىيە ئىلمىنىڭ قېنى ھەم جېنى. ئەگەر بىز ھازىرقى تىلىمىزدىكى بىرەر سۆزنى ياكى ئاتالغۇنىڭ كېلىش مەنبەسى ئۇچۇن بىر سۆزنى كۆرسىتىدىكەنمىز، بىز بۇ سۆزنىڭ قەدىمكى زامانغا خاس قايسى ئەسەردە، قانداق ئىشلىتىلگەنلىكىنى مىسال بىلەن ئىزاھلىشىمىز لازىم. شۇنداقلا، بىر سۆزنىڭ ئۇزاق ئەسىرلىك ئىستېمال جەريانىدا شەكىللەنگەن فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشى ھەققىدە يەكۈن چىقارغان ۋاقتىمىزدا، ئۇنى شۇ تىلنىڭ فونېتىكىسىغا خاس قانۇنىيەتلەر بىلەن ئاساسلىشىمىز ۋە ئىسپاتلىشىمىز لازىم.

ئەگەر ئۇنداق قىلمايدىكەنمىز، چىقارغان يەكۈنىمىز ھامان پۈت دەسسەپ تۇرالمايدۇ. ئالايلۇق، كۈچا رايونىدا «قىزىل قاغا مىڭئۆيى» (qizil qaʁa,千佛洞) ۋە «قىزىل قاغا تۇرى» (يەنى qizil qaʁa, 烽火台) دەپ ئاتىلىدىغان، ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك نۇقتىلىق مۇھاپىزەت قىلىنىدىغان ئىككى ئاسارئەتىقە ئورنى بار. بەزى تىلشۇناسلار مەزكۇر جاي ناملىرىدىكى «قىزىل قاغا» ئاتالغۇسىنىڭ كېلىش مەنبەسى ھەققىدە ئىزدىنىش قىلىپ، مەزكۇر سۆز «قىز قالغان» دېگەن سۆزنىڭ فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشىدىن شەكىللەنگەن، يەنى مەزكۇر خاس ئاتالغۇ «قىزىل قاغا»نىڭ ئېتىمولوگىيەسى «قىز قالغان» دېگەن سۆزدىن ئىبارەت دېگەن قاراشنى ئوتتۇرىغا قويۇپ مۇزاكىرە قىلىش، مۇنازىرىلىشىش نورمال ئەھۋال. بىراق، ھەرقانداق بىر ھۆكۈمنى ئىلمىي ئۇسلۇب ۋە قانۇنىيەتلىك مىساللار ئاساسىدا ئىسپاتلاپ چىقىشمۇ تامامەن مۇمكىن.

قىسقىسى، ئېتىمولوگىيە ئىلمى يالغۇز لېكسىكولوگىيە تەتقىقاتىدىلا ئەمەس، بەلكى يەنە ئارخېئولوگىيە، فولكلور قاتارلىق مەدەنىيەت ساھەلىرىدىمۇ مۇھىم رول ئويناىدىغان پەن. ھالبۇكى، ئۇنى مەزكۇر پەن ئۆزى تەقەززا قىلىدىغان زۆرۈر شەرتلەر ئاساسىدا تەتقىق قىلغاندىلا، ئاندىن كۆزلىگەن ئۇنۇمگە ئېرىشكىلى بولىدۇ.

ئېيتقاندىمۇ «قىز» سۆزىنىڭ «قىزىل» بولۇپ قېلىشىنىڭ ئەسلا مۇمكىن ئەمەسلىكىنى شەرھلەپ، ھازىرقى «قىزىل قاغا» سۆزىنى «قىز قالغان»دىن ئۆزگىرىپ كەلگەن دېگەن قاراشنى ئاغدۇرۇپ تاشلىدى («تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلى، خەنزۇچە 1989 ـ يىللىق 4 ـ سان 30 ـ بەت).

دەرۋەقە، بىر ئاتالغۇنىڭ، خۇسۇسەن يەر ـ جاي ناملىرىنىڭ ئېتىمولوگىيەسى ھەققىدە ئېنىق ھۆكۈم چىقىرىش تولىمۇ مۇرەككەپ بىر ئىش. شۇ ۋەجىدىن ئېيتقاندا، قىياسەن پىكىرلەرنى، ئېھتىماللىقلارنى ئوتتۇرىغا قويۇپ مۇزاكىرە قىلىش، مۇنازىرىلىشىش نورمال ئەھۋال. بىراق، ھەرقانداق بىر ھۆكۈمنى ئىلمىي ئۇسلۇب ۋە قانۇنىيەتلىك مىساللار ئاساسىدا ئىسپاتلاپ چىقىشمۇ تامامەن مۇمكىن.

قىسقىسى، ئېتىمولوگىيە ئىلمى يالغۇز لېكسىكولوگىيە تەتقىقاتىدىلا ئەمەس، بەلكى يەنە ئارخېئولوگىيە، فولكلور قاتارلىق مەدەنىيەت ساھەلىرىدىمۇ مۇھىم رول ئويناىدىغان پەن. ھالبۇكى، ئۇنى مەزكۇر پەن ئۆزى تەقەززا قىلىدىغان زۆرۈر شەرتلەر ئاساسىدا تەتقىق قىلغاندىلا، ئاندىن كۆزلىگەن ئۇنۇمگە ئېرىشكىلى بولىدۇ.

ئونىنچى باب

كىشى ئىسىملىرى ۋە لەقەملەر

§1. كىشى ئىسىملىرى ھەققىدە چۈشەنچە

ئىسىم ــ كىشىلىك مۇناسىۋەت جەريانىدا كىشىلەرنى بىر - بىرىدىن پەرقلەندۈرۈش ئۈچۈن قوللىنىلىدىغان روشەن دەۋر ئالاھىدىلىكى ۋە مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە ئىجتىمائىي ۋاستە. مۇنداقچە ئېيتقاندا، كىشى ئىسىملىرى ئەمەلىيەتتە بىر ئىنسانىنى ئىككىنچى بىر ئىنساندىن پەرقلەندۈرۈش زۆرۈرىيىتىدىن تۇغۇلغان نام - بەلگە بولۇپ، ئۇ كىشىلىك ھاياتتا، خۇسۇسەن ئىجتىمائىي ئالاقىدە كەم بولسا بولمايدىغان مۇھىم رولغا ئىگە.

ئىنسانلار ئۆزلىرىگە خاس بولغان يۈكسەك ئېڭى بىلەن باشقا مەخلۇقلاردىن پەرقلىنىدىغان بولغاچقا، كىشى ئىسىملىرىدا ئاشۇ يۈكسەك ئاڭ ئەكس ئېتىپ تۇرىدۇ. مۇنداقچە قىلىپ ئېيتقاندا، بىر ئادەم ئانا قورسىقىدىن چۈشۈپ بۇ ئالەمگە كۆز ئاچقان ۋاقتىدا، ئاتا - ئانىلار تەبىئىي ھالدا ئۆزلىرىنىڭ ياخشى ئارزۇلىرى، گۈزەل ئارمانلىرى، بۈيۈك تىلەكلىرى ۋە يۈكسەك ئۈمىدلىرىنى ئىپادە قىلىدىغان سۆز - ئاتالغۇ بىلەن ئۆز پەرزەنتىگە ئات (ئىسىم) قويىدۇ. بۇنى دۇنيا بويىچە كىشىلەرنىڭ ئۆز پەرزەنتلىرىگە ئىسىم قويۇش جەھەتتىكى ئاڭ ئەقەللىي ۋە ئاڭ تۆپكى ئورتاقلىقى دېيىشكە بولىدۇ. بۇ نۇقتىنى دۇنيادىكى ھەرقانداق بىر مىللەتنىڭ،

جۈملىدىن ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ كىشى ئىسىملىرىدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ. دۇنيادا ھېچقانداق بىر تارىخىي مەنبەدە «سەت»، «زالىم»، «ئۆلگۈر»، «ئوغرى» دېگەندەك مەنىلەرگە ئىگە سۆزلەر ئۆز ئاتا - ئانىسى تەرىپىدىن پەرزەنتلىرىگە ئىسىم قىلىپ قويۇلمىدىغان ئەھۋال كۆرۈلمەيدۇ. بۇ ئىنسانلارنىڭ تەپەككۇرىدىكى ئورتاقلىقنىڭ كىشىلەرگە ئىسىم قويۇش مەسلىسىدىكى جانلىق ئىنكاسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ئىسىم قىلىپ قوللىنىلىدىغان سۆزلەرنىڭ خاسلىشىش نۇقتىسىدىن ئالغاندا، دۇنيادىكى نۇرغۇن مىللەتلەردە كىشى ئىسىملىرى قىلىپ قوللىنىلىدىغان سۆزلەر ئۇزاق ئەسىرلىك ئىستېمال جەريانىدا، شۇ مىللەت تىلىنىڭ كۇندىلىك ئىستېمالىدا، ئادەتتىكى نۇتۇق - ماقالىلەردە ئىشلىتىلمەيدىغان، پەقەت كىشى ئىسىملىرىدىلا ئىشلىتىلىدىغان خاس سۆزلەرگە ئايلىنىپ قالىدىغان ئورتاق ئەھۋالمۇ بار. ئۇنىڭدىن باشقا، كىشى ئىسىملىرى قىلىپ ئىشلىتىلىدىغان سۆزلەرنىڭ ئۆزىمۇ ئەرلەر ئىسىملىرى ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغانلىرى ئايرىم، ئاياللار ئىسىملىرى ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغانلىرى ئايرىم بولۇپ، ئاساسەن خاسلىشىپ قالىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇرلاردا «ئۆتكۈر، كۆرەش، ئالىم، باتۇر، قادىر، ئىمام» دېگەندەك ئىسىملار ئەرلەرگە خاس بولسا، «شېرىنگۈل، نېلۈپەر، يۇلتۇز، مەرھابا، ماينۇر< ماھىنۇر» دېگەندەك ئىسىملار ئاياللارغا خاس ئىسىملاردۇر.

بەزى مىللەتلەردە، كىشى ئىسىملىرى قىلىپ ئىشلىتىلىدىغان سۆزلەرنىڭ تۈپى ياكى ئۆزىكى ئوخشاش بولسىمۇ، ئۇلارغا مۇئەييەن قوشۇمچىلارنى قوشۇش ئارقىلىق ئەرلەر ئىسىملىرىغا خاسلىرى بىلەن ئاياللار ئىسىملىرىغا خاسلىرى ئايرىم - ئايرىم پەرقلەندۈرۈلىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇرلاردا «تۇرسۇن، ھوشۇر» دېگەندەك ئىسىملار ئەرلەرگە

خاس بولسا، «تۇرسۇنقىز، تۇرسۇنخان، هوشۇرخان» دېگەندەك ئىسىملار ئاياللارغا خاس، ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىدا يەنە «ھەمرا، تۇرسۇن،ئازاد» دېگەندەك ئىسىملار ئاشۇ يەككە ھالىتىدە ئەرلەرگە خاس ئىسىملار ھېسابلانسىمۇ، لېكىن ئۇلارغا بەزى قوشۇمچىلارنى قوشۇش ئارقىلىق ئۇلارنى ئەرلەر ئىسمىغا خاسلاشتۇرىدىغان، يەنە بەزى قوشۇمچىلارنى قوشۇش ئارقىلىق ئۇلارنى ئاياللار ئىسمىغا خاسلاشتۇرىدىغان ئەھۋاللارمۇ بار. مەسىلەن، «ھەمراجان، تۇرسۇنجان، ئازادجان» دېگەنلەر ئەرلەرگە خاس بولسا، «ھەمراگۇل، ھەمراخان، تۇرسۇنقىز، تۇرسۇنگۇل، تۇرسۇنخان، ئازادگۇل، ئازادقىز» دېگەنلەر ئاياللارغا خاس بولىدۇ.

يەنە بەزى مىللەتلەردە ئەرلەر بىلەن ئاياللارنىڭ ئىسىملىرى ئەر - ئاياللىقىنى بىلدۇرىدىغان سىغا (جىنس) قوشۇمچىسى ئارقىلىق پەرقلەندۈرۈلىدۇ. مەسىلەن، ئەرەبلەردە ئاياللارنىڭ ئىسىملىرى ئومۇمەن ئاياللىق سىغىسى «-ە»نىڭ قوشۇلۇشى ئارقىلىق ئەرلەر ئىسىملىرىدىن پەرقلىنىپ تۇرىدۇ. مەسىلەن:

ئەرلەر ئىسىملىرى	ئاياللار ئىسىملىرى
كامىل	كاملە
ئادىل	ئادىلە
ئاسىم	ئاسىمە
ئازاد	ئازادە
سەلىم	سەلىمە
كەرىم \كېرىم	كەرىمە
خالىد	خالىدە
ھەلىم	ھەلىمە
ھەمىد	ھەمىدە

كىشى ئىسىملىرىنىڭ مەيدانغا كېلىش، تەرەققىي قىلىش ۋە ئەمەلىي ئىستېمال جەريانىدىكى قوللىنىلىش قانۇنىيەتلىرىنى، شۇنىڭدەك كىشى ئىسىملىرىنىڭ قۇرۇلما ئالاھىدىلىكى، ئۇنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشتا ئوينايدىغان رولى قاتارلىقلارنى تەتقىق قىلىدىغان پەن كىشى ئىسىملىرى ئىلمى دەپ ئاتىلىدۇ.

§2 . كىشى ئىسىملىرى تەتقىقاتى بىلەن لېكسىكىنىڭ مۇناسىۋىتى

كىشى ئىسىملىرى ھامان مۇئەييەن سۆز ۋە سۆز بىرىكمىلىرىدىن تەركىب تاپىدۇ. شۇڭا، كىشى ئىسىملىرى توغرىسىدىكى تەتقىقات مۇقەررەر ھالدا لېكسىكولوگىيەلىك تەتقىقات ئارقىلىق نەتىجە بېرىدۇ. مۇشۇ مەندىن ئېيتقاندا، كىشى ئىسىملىرى تەتقىقاتى تېگى - تەكتىدىن ئالغاندا لېكسىكا تەتقىقاتىدىن ئىبارەت دېسىمۇ بولىدۇ.

كىشى ئىسىملىرى تەتقىقاتى بىلەن لېكسىكىنىڭ مۇناسىۋىتى تۆۋەندىكى جەھەتلەردە ئىپادىلىنىدۇ:

1. كىشى ئىسىملىرى قىلىپ ئىشلىتىلگەن سۆزلەرنىڭ قۇرۇلما شەكلى ئۈستىدە تەھلىل يۈرگۈزۈش

لېكسىكولوگىيە سۆزلەرنىڭ قۇرۇلما شەكلىنى تەھلىل قىلىپ، سۆزلەرنى تۈپ سۆز، ياسالما سۆز، بىرىككەن سۆز، جۈپ سۆز، قىسقارتىلما سۆز، قاتما سۆز دېگەندەك تۈرلەرگە ئايرىيدۇ. ئىسىمشۇناسلىق تەتقىقاتىمۇ لېكسىكولوگىيەنىڭ ئاشۇ خىل تەھلىل قىلىش ئۇسۇلى ئارقىلىق، كىشى ئىسىملىرىنىڭ قۇرۇلمىسى ئۈستىدە ئىنچىكە تەھلىل يۈرگۈزىدۇ.

ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىنىڭ قۇرۇلمىسى ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە. ئۇنىڭدا تۆپ سۆزلۈك ئىسىملار (مەسىلەن، نۇر، گۈزەل)، ياسالما سۆزلۈك ئىسىملار (مەسىلەن، تۇرغۇن، نۇرسىمان)، تەڭداش بىرىكمىلىك ئىسىملار (مەسىلەن، تۇرنىياز، نۇرگۈزەل)، بېقىندىلىق بىرىكمىلىك ئىسىملار (مەسىلەن، نۇرى مۇھەممەد، ياري مۇھەممەد)، بىر تەركىبلىك ئىسىملار (مەسىلەن، مۇھەممەت)، قوش تەركىبلىك ئىسىملار (مەسىلەن، مۇھەممەتنىياز)، ھەتتا كۆپ تەركىبلىك ئىسىملار (مەسىلەن، مۇھەممەتتۇرسۇن ھاجى، ئىلىنىياز ئىلى)مۇ بار.

ئۇنىڭدىن باشقا، ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرى تۈرلۈك سورۇنلاردا مۇئەييەن ھېس - تۇيغۇ بىلەن ئاتاپ ئىشلىتىلىدىغان ئەركىلەتمە شەكىل ۋە سەتلىمە شەكلگە ئىگە. شۇڭا، ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىنىڭ ئەركىلەتمە شەكلى بىلەن سەتلىمە شەكلىنى ھاسىل قىلىدىغان خاس قوشۇمچىلارمۇ بارلىققا كەلگەن.

ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىدا يەنە ئەرلەر ئىسىملىرى بىلەن ئاياللار ئىسىملىرى ئاساسەن پەرقلىنىدۇ. ئەمما، بەزى ئىسىملار جىنس ئايرىمايى، ئەرلەرگىمۇ، ئاياللارغىمۇ ئورتاق قويۇلىدۇ. مەسىلەن، «نۇر» دېگەن ئىسىم ئەرلەر ئىسمى بولۇشىمۇ، ئاياللار ئىسمى بولۇشىمۇ مۇمكىن. بىراق ئۇ ئىسىم ئەرلەرگە قويۇلغاندا، ئادەتتە «نۇرجان، نۇرتاي، نۇراجى < نۇرھاجى، نۇراخۇن <نۇرئاخۇن» دېيىلسە، ئاياللارغا قويۇلغاندا، «نۇرقىز، نۇرگۈل، نۇرخان، نۇرنىسا» دېيىلىدۇ. دېمەك، مەلۇم مەنىدىن ئېيتقاندا، «جان، ئاخۇن، تاي، ھاجى، قارى، گۈل خان، نىسا» دېگەن تىل تەركىبلىرى ئەرلەر بىلەن ئاياللارنىڭ ئىسمىنى پەرقلەندۈرۈپ تۇرىدىغان بەلگە ياكى ئايرىم - ئايرىم ھالدا ئەرلەر بىلەن ئاياللارنىڭ ئىسمىنى ياسىغۇچى قوشۇمچە

ھېسابلىنىدۇ.

دېمەك، لېكسىكولوگىيەدە كىشى ئىسىملىرىنىڭ قۇرۇلمىسىنى تەھلىل قىلىپ، تەپسىلىي شەرھلەش ئوخشىمىغان مىللەتلەرنىڭ ئىسىم قويۇش ۋە ئىسىملارنى ئاتاشتىكى ئۆزىگە خاس ئۆزگىچىلىكلىرىنى ئىلمىي رەۋىشتە يورۇتۇپ بېرىشتە مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

2. كىشى ئىسىملىرىغا سېمانتىكىلىق تەھلىل يۈرگۈزۈش

بىزگە مەلۇم، ھەرقانداق بىر كىشى ئىسمىنىڭ ئۆزىگە خاس مۇئەييەن مەنىسى بولىدۇ.

كىشى ئىسىملىرى ئۇستىدە سېمانتىكىلىق تەھلىل يۈرگۈزۈش دېگىنىمىز، مەلۇم بىر مىللەتنىڭ كىشى ئىسىملىرىدە ئاشۇ ئادەملەرنىڭ ئىسمى قىلىپ ئىشلىتىلىۋاتقان سۆزلەرنىڭ مەنە دائىرىسىنى يورۇتۇپ بېرىشنى كۆرسىتىدۇ. دۇنيادىكى ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ئېتىقادى، تۇرمۇش ئادىتى ۋە شارائىتى قاتارلىق جەھەتلەردە ئۆزگىچە پەرقلەر بولغاچقا، ئۇلارنىڭ دۇنيا قارىشى ۋە دۇنيادىكى تۈرلۈك شەيئىلەرگە بولغان چۈشەنچىلىرىدە مۇئەييەن پەرق بولىدۇ. بۇ خىل پەرقلەر ئۇلار ئىشلەتكەن ياكى ئىشلىتىۋاتقان كىشى ئىسمىلىرىدە ئۆز ئىپادىسىنى تاپىدۇ. مەسىلەن، بىپايان چۆل - جەزىرىلىك رايونلارنى ماكان قىلغان ئەرەبلەر ئۇچۇن تۆگە ئەڭ بىباھا جانۋار ھېسابلىنىدۇ. شۇڭا، ئۇلارنىڭ كىشى ئىسىملىرىدا تۆگىگە مۇناسىۋەتلىك ئىسىملار كۆپ كۆرۈلىدۇ. ئۆز زامانىدا گۈزەل يايلاقلاردا مال - چارۋا بېقىشنى ئۆزىنىڭ ئاساسلىق تۇرمۇش پائالىيىتى قىلغان قازاق مىللىتىنىڭ كىشى ئىسىملىرىدا «ئىتباي» دېگەن ئىسىملار ئۇچرايدۇ. بۇ ئۇلارنىڭ ئۆي - ژارانلىرىنى ساقلاپ بېرىدىغان، قوي پادىلىرىنى بۆرىنىڭ ھۇجۇمىدىن ساقلايدىغان جانۋار — ئىتقا بولغان

سۆيۈنۈشىنىڭ ئىپادىسى. خەنزۇ مىللىتى ئەجدىھاغا چوقۇنىدۇ. شۇڭا، ئۇلارنىڭ كىشى ئىسىملىرىدا ئەجدىھا سۆزى كۆپ ئۇچرايدۇ. ئۇيغۇرلاردا «توپا» مەنىسىدىكى «تۇراپ» (بەزى جايلاردا «تۇرۇپ»قا ئۆزگەرگەن) ئاتلىق كىشى ئىسىملىرى كۆپ ئۇچرايدۇ. بۇ ئۇلارنىڭ تۇپراقنى ئەزىزلەش ئەقىدىسىدىن كەلگەن. ئۇيغۇرلاردىكى «تۇرسۇنجان، توختىئاخۇن، تۇرسۇنقىز، توختىخان» دېگەن كىشى ئىسىملىرىدىن ئۇيغۇرلارنىڭ بەزىبىر خۇراپىي ئادەتلىرىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

3. كىشى ئىسىملىرى قىلىپ ئىشلىتىلگەن سۆزلەر ئۇستىدە ئېتىمولوگىيەلىك ئىزدىنىش قىلىش

كىشى ئىسىملىرى قىلىپ ئىشلىتىلگەن سۆزلەرنىڭ كېلىش مەنبەسى نىسبەتەن مۇرەككەپ بولىدۇ. ئۇلاردا شۇ تىللىق خەلقنىڭ ھەممىسگە چۈشىنىشلىك بولغان سۆزلەردىن باشقا يەنە پۈتۈنلەي ئىستېمالدىن قالغان قەدىمكى سۆزلەر، ئىستېمالدىن قېلىشقا يۈزلەنگەن تارىخىي سۆزلەر، باشقا مىللەت تىللىرىدىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەرمۇ بولىدۇ. شۇڭا، كىشى ئىسىملىرى تەركىبىدىكى خېلى بىر بۆلەك سۆزلەرنىڭ مەنىسىنى ئېنىقلاش ۋە ئىزاھلاش ئالدى بىلەن شۇ سۆزلەرنىڭ ئېتىمولوگىيەسىنى شەرھلەش ئارقىلىق ھەل بولىدۇ.

ئادەتتە، كىشى ئىسىملىرى قىلىپ ئىشلىتىلگەن سۆزلەرنىڭ ئېتىمولوگىيەسىنى شەرھلەش ئادەتتىكى سۆز - ئاتالغۇلارنىڭ ئېتىمولوگىيەسىنى شەرھلەشكە قارىغاندا، نىسبەتەن قىيىن بولىدۇ. بۇ قىيىنچىلىقنى ئاشۇ كىشى ئىسىملىرى قىلىپ ئىشلىتىلگەن سۆزلەردىلا بولىدىغان، ئادەتتىكى سۆز - ئاتالغۇلاردا كۆرۈلمەيدىغان ئۆزگىچىلىكلەر كەلتۈرۈپ چىقارغان بولۇپ، ئېتىمولوگ بولغان كىشى بۇ خىل ئۆزگىچىلىكلەرنى توغرا ۋە تولۇق ئىگىلىگەندىلا، ئاندىن كىشى

ئىسىملىرىنىڭ ئېتىمولوگىيەسىنى توغرا كۆرسىتىپ بېرەلەيدۇ ۋە شۇ ئارقىلىق ئۇنىڭ سۆز مەنىسىنى توغرا ئىزاھلىيالايدۇ. مەسىلەن، ئىسلامىيەتتىن كېيىنكى ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىدا ئەرەبچە، پارسچە سۆزلەر مۇتلەق كۆپ سانىنى ئىگىلەپ كەلدى. بىراق، مەسىلە شۇ يەردىكى، ئەسلىي كېلىش مەنبەسى ئەرەب - پارس تىللىرى بولغان بۇ سۆزلەر نەچچە ئەسىرلىك ئىستېمال جەريانىدا، ئۇيغۇر تىلىنىڭ فونېتىكىلىق قائىدە - قانۇنىيەتلىرىگە بويسۇندۇرۇلۇشى، ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئۆز ئىچىدىكى شېۋە پەرقلىرىنىڭ بولۇشى قاتارلىقلار تۈپەيلىدىن ئەسلىدىكى بىر ئىسىم ئۆزىنىڭ بىرقانچە خىل ۋارىيانتىنى شەكىللەندۈرگەن ئەھۋال كۆپ ئۇچرايدۇ. ئالايلۇق، «مۇھەممەد = مۇھەممەت = مەھەممەت = مەمەت = مەممەت»، «ئەھمەد = ئەھمەت = ئەخمەت = ئەمەت»، «ھەمىد = خەمىت = ھىمىت»، «ۋاھىد = ۋاھىت = ۋايىت = گايىت»، «مەھمۇد = مەھمۇت = مەخمۇت = مامۇت» دېگەنگە ئوخشاش. ئۇنىڭدىن باشقا، ئۇيغۇرلارنىڭمۇ ئۆزىگە خاس بولغان كىشى ئىسىملىرىنى ئاتاش ئادىتى بولۇپ، بۇ خىل ئادەت تۈپەيلىدىن ئەسلىدىكى بىر ئىسىمنىڭ بىرقانچە خىل شەكلى بارلىققا كەلگەن. مەسىلەن، «مامۇت = مامۇتۇم = مامۇتۇف = مامۇتى = مامۇتۇق = مامۇق = مامۇتەك»، «خوجا = غوجا = غوجى = غوجەك = غوجەش = غوجاق»، «ئەبەيدۇللا = ئەبەيدۇل = ئەبەي» دېگەندەك.

دېمەك، كىشى ئىسىملىرى قىلىپ ئىشلىتىلىۋاتقان سۆزلەرنىڭ ئېتىمولوگىيەسى ئۇستىدە ئىزدىنىپ، مەزكۇر سۆزلەرنىڭ مەنىلىرىنى توغرا شەرھلەش ئالدى بىلەن كىشى ئىسىملىرى ئىلمىنىڭ ئۆزىگە خاس بولغان قائىدە - قانۇنىيەتلىرىنى پۈختا ئىگىلەشنى تەلەپ قىلىدۇ. خۇددى شۇنىڭدەك، ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرى تەتقىقاتىنى ئۇنۇملۇك

ئېلىپ بېرىش، ئۇيغۇرلاردا كىشى ئىسىملىرى قىلىپ ئىشلىتىلگەن سۆزلەرنىڭ ئېتىمولوگىيەسىنى توغرا شەرھلەش، سۆز مەنىلىرىنى توغرا ئىزاھلاش قاتارلىقلارمۇ ئالدى بىلەن ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىدىكى ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلەرنى ئوبدان ئۆگىنىش ۋە ياخشى ئىگىلەشنى تەلەپ قىلىدۇ. ئەگەر بۇ ئۆتكەل چىڭ تۇتۇلمىسا، ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىنىڭ ئېتىمولوگىيەسىنى كۆرسىتىش ۋە مەنىسىنى ئىزاھلاشتا، بەزىبىر خاتالىقلارنىڭ كېلىپ چىقىشىغا يول قويۇلۇپ قالىدۇ. مەسىلەن، بەزىلەر «ھۆرۈلىقا» دېگەن ئىسمىنى «ئېشەكنىڭ توقۇمى» دەپ، «ئەختەم» دېگەن ئىسمىنى «بالدۇررىاق تۇغقۇچى» دەپ ئىزاھلىغان («شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلى، 1991 ـ يىلى 3 ـ سان 110 ـ بەت). بۇ ئىسىملارنى ئۇنداق ئىزاھلاش پۈتۈنلەي خاتا. چۈنكى، دۇنيادىكى ھەرقانداق بىر مىللەتتىكى كىشى ئىسىملىرى ئادەتتە شۇ مىللەت خەلقلىرى ئەجدادتىن ـ ئەۋلادقا ئەقىدە قىلىپ كېلىۋاتقان مەنىۋى ئېتىقادنى، ئۆزلىرىنىڭ يۈكسەك ئارزۇلىرىنى، ياخشى تىلەكلىرىنى، بۈيۈك ئىرادىسىنى ئىپادىلەيدىغان ئىجابىي مەنىلىك سۆزلەردىن تەشكىل تاپىدۇ. ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىمۇ خۇددى شۇنداق. بىر ئۇيغۇرنىڭ ئۆز پەرزەنتىگە «ئېشەكنىڭ توقۇمى» ياكى «بالدۇررىاق تۇغقۇچى» دېگەن مەندىكى سۆزنى ئىسىم قىلىپ قويۇشى مۇمكىن ئەمەس. ئەمەلىيەتتە «ھۆرۈلىقا» بىلەن «ئەختەم» دېگەن سۆزلەر چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدىن باشلاپ قوللىنىلۋاتقان ئىسىملار بولۇپ، «ھۆرۈلىقا»نىڭ ئېتىمولوگىيەسى «ھۆرلىقا» بولىدۇ. ئۇ «پەرىزات» مەنىسىدىكى «ھۆر» سۆزى بىلەن «ئۇچرىشىش، كۆرۈشۈش» مەنىسىدىكى «لىقا»دىن تۇزۇلگەن بىرىككەن ئىسىم بولۇپ، ئۇنىڭ مەنىسى «پەرىزات بىلەن ئۇچراشقان، گۈزەل، ساھىبجامال» دېگەن بولىدۇ. «ئەختەم»نىڭ

ئېتىمولوگىيەسى «ئەھەد ـ ئەخەت ـ ئەخەتەم ـ ئەختەم» بولىدۇ. بۇ يەردىكى «ئەم // ـم» بولسا ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىنىڭ ئەركىلەتمە شەكلىنى ياسىغۇچى قوشۇمچە بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. «ئەھەد» دېگەن ئەسلىي شەكلى بولسا «بەر، بەردىنبەر» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىنىڭ خاس ئالاھىدىلىكلىرىنى ياخشى ئىگىلىگەندە، ئۇيغۇر كىشى ئىسىمشۇناسلىقىنىڭ قائىدە ـ قانۇنىيەتلىرىنى ياخشى ئۆگەنگەندە، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئايال كىشى ئىسىملىرىدا قوللىنىلىۋاتقان «راھىلە، رامىلە، مەشۇرخان» دېگەن سۆزلەر مەنىسىنىڭ ھەرگىزمۇ بەزىلەر ئىزاھلاپ كۆرسەتكەندەك «يوك ئارتىلغان تۆگە»، «تۇل خوتۇن»، «ئۆلۈپ تىرىلگەن ئايال» دېگەن مەنىدە بولمايدىغانلىقىنى، بەلكى «چىداملىق»، «بىلگۇچى»، «ئالاھىدە بەخىشلانغان» دېگەن مەنىدە ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاپ چىققىلى بولىدۇ.

§3 . ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرى

1 . ئۇيغۇرلاردا ئات قويۇش ئادىتى

ھەرقانداق بىر مىللەتنىڭ كىشى ئىسىملىرى شۇ مىللەتنىڭ ئۆزىگە خاس مەدەنىيەت كاتېگورىيەسىگە كىرىدۇ. شۇنداقلا، ئۇ ئەمەلىيەتتە شۇ مىللەتنىڭ ئومۇمىي مەدەنىيەت قۇرۇلمىسىنىڭ ھەرقايسى تارىخىي دەۋرلىرىنى مۇئەييەن ئالاھىدىلىك بىلەن ئەكس ئەتكۈزۈپ بېرىدىغان ئەينەك بولۇپمۇ ھېسابلىنىدۇ. چۈنكى، ئۇنىڭدا شۇ مىللەتنىڭ تارىختىكى دىنىي ئېتىقادى، ئۆزىگە خاس ئۆرپ ـ ئادىتى، دۇنيا قارىشى، ئەخلاق ئۆلچىمى، تۇرمۇش پەلسەپىسى قاتارلىقلارنى نامايان قىلىدىغان كونكرېت مەزمۇنلار جانلىق ئىپادىلىنىپ تۇرىدۇ. ئالايلۇق، ئۇيغۇرلار ئۆز تارىخىدا، شامان دىنى، مانى دىنى، بۇددا دىنى ۋە ئىسلام دىنى

قاتارلىق دىنلارغا ئېتىقاد قىلغان ۋە مەزكۇر دىنلار باش بولغان مەدەنىي ھاياتنىڭ ھەرقايسى تەرەپلىرى بىلەن ئۇچراشقان. ھالبۇكى، بۈگۈنكى كۈندە بىز ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالىنى تەكشۈرۈپ، تەتقىق قىلىپ قارايدىغان بولساق، ئۇنىڭدا ئاشۇ خىل تۈرلۈك دىنلار ۋە ئۇلار شەكىللەندۈرگەن ئەقىدە ھەمدە تۇرمۇش قاراشلىرىنىڭ ئۆزىگە خاس بولغان دەۋر ئالاھىدىلىكلىرىنى گەۋدىلەندۈرگەن ھالدا ئىپادىلىنىپ تۇرغانلىقىنى ئېنىق بايقايمىز.

ئۇيغۇرلاردا قەدىمدىن تارتىپ ئادەمگە ئىسىم قويۇش بىر خىل مۇراسىم تۈسىنى ئالغان بولۇپ، بۇ مۇراسىم قەدىمكى زامانلاردا «كۆدەن» (بالىغا ئات قويۇش زىياپىتى) دەپ ئاتالغان. ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئومۇملاشقان ئات (ئىسىم) قويۇش ئادىتى بويىچە بالا تۇغۇلۇپ ئۇچ كۈنگىچە (ھازىر بەزى رايونلاردا يەتتە كۈنگىچە) ئات (ئىسىم) قويۇش رەسمىيىتى بېجىرىلىدۇ. ئات قويۇشتا ئومۇمەن بالىنىڭ ئاتا ـ ئانىسى يۇرت ـ مەھەللە ئاقساقاللىرى ياكى ئىمام ـ مەزىنلەرنى ياكى ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرى ئىچىدىكى ياشانغانلارنى ئۆيگە تەكلىپ قىلىدۇ. ئات قويۇشقا تەكلىپ قىلىنغۇچى كىشى بالىنىڭ ئاتا ـ ئانىسىنىڭ رازىلىقى بويىچە بالىنىڭ قۇلىقىغا ئەزان چىللاپ «ئېتىڭىز (ئىسمىڭىز) × × × بولسۇن» دەپ، بوۋاقنى جايناماز ئۈستىگە دوملىتىدۇ، ئاندىن يەنە قولىغا ئېلىپ ئېتى (ئىسمى)نى مۇبارەكلىگەندىن كېيىن دادىسىنىڭ قولىغا تۇتقۇزىدۇ. ئات (ئىسىم) قويۇش رەسمىيىتىنىڭ گۈۋاھچىسى سۈپىتىدە ئۇرۇق ـ تۇغقان ۋە قولۇم ـ قوشنىلاردىن بىرقانچە كىشى چاقىرىلىدۇ.

2 . ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىنىڭ ئالاھىدىلىكى

1) دەۋر ئالاھىدىلىكى

ئۇيغۇرلاردىكى كىشى ئىسىملىرىنى شۇ ئىسىملار بارلىققا

كەلگەن تارىخىي دەۋرلەرگە ئاساسەن تۆۋەندىكى ئۈچ باسقۇچقا بۆلۈشكە بولىدۇ:

(1) ئىسلامىيەتتىن بۇرۇنقى ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرى

بۇ ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىشتىن بۇرۇنقى زامانلاردا ئومۇميۈزلۈك قوللىنىلغان كىشى ئىسىملىرىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ دەۋردە بارلىققا كەلگەن ئىسىملار مۇنداق ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە:

بىرىنچى، قەدىمكى تۈركىي (ئۇيغۇر) تىلىنىڭ سۆزلۈكىگە خاس سۆزلەر كىشى ئىسىملىرىنىڭ ئاساسى قىلىنغان. مەسىلەن، كۆلتېكىن، پانتېكىن، ئارسلان، تاش، تۆمۈر، سۇيۇرگە، چاۋا دېگەندەك ئىسىملار.

ئىككىنچى، قەدىمكى تەبىئەت ئېتىقادى ۋە توتېم ئېتىقادى ئاساسىدا ئىسىم قويۇش. مەسىلەن، كۈن (كۈنتۇغدى، كۈنخان)، ئاي (ئايتولدى، ئايخان)، يۇلتۇز، دېڭىز، كۆك، تاغ، چولپان، قۇت (بەخت)، بۆكە، يولۋاس دېگەندەك ئىسىملار، ئۇ ئىسىملارنىڭ ئاخىرىغا «بەگ»، «قاغان، خاقان، خان»، «تېگىن، تېكىن» دېگەندەك تىل تەركىبلىرى ئۇلانغان.

ئۈچىنچى، ئىسىم قويۇلغۇچىنىڭ كەلگۈسىدە باتۇر، ئىرادىلىك، قەيسەر، جاسارەتلىك بولۇشىغا تىلەكداشلىق بىلدۈرۈش يۈزىسىدىن شۇ خىل خۇسۇسىيەتلىك نەرسىلەرگە ئوخشىتىپ ئىسىم قويۇش. مەسىلەن، چىنتۆمۈر، قىلىچ، لاچىن، قاپلان، بۇغرا، ئالىپ (ئالپ تېكىن)، تۇڭا (ئالپ ئەر توڭا ـــ يولۋاسنى يەڭگۈچى باتۇر) قاتارلىقلار.

تۆتىنچى، ئىسىم قويۇلغۇچىنىڭ كەلگۈسىدە ياخشى خۇلقلۇق، گۈزەل تەبىئەتلىك، چىراي ـ رۇخسارلىق بولۇشىغا تىلەكداشلىق بىلدۈرۈش يۈزىسىدىن شۇ خىل خۇسۇسىيەتلىك نەرسىلەرگە ئوخشىتىپ ئىسىم قويۇش. مەسىلەن، ئارىخ (پاكىز)، چەچەك (چېچەك)، يىدلاغ (خۇش پۇراق)، چايانقىر

(ئۇياتچان، هايالىق)، سىلىگ (مۇلايىم)، تۇزۇن (تۇز، مۇلايىم) دېگەنگە ئوخشاش.

بەشىنچى، بالا تۇغۇلغان مەزگىلدە كۆزگە چېلىقىقان ۋە ئالاهىدە ئېتىبارغا ئېرىشكەن نەرسىلەرنى خاتىرىلەش يۇزىسىدىن شۇ نەرسىلەرنىڭ ئېتىنى ئادەمگە ئىسىم قىلىپ قويۇش. مەسىلەن، تىكەن (تىكەنباي)، ئىتباي، دەريا، قوتازباي، ئورمان (ئورمانبەك، ئورمانجان)، تاي (نۇرتاي)، سامساق، تۇر، ئالتۇن، كۇموش، كېپەك، پالتا، كەكە قاتارلىقلار.

ئومۇمەن، بۇ دەۋردە بارلىققا كەلگەن كىشى ئىسىملىرى ئاددىي، چۈشىنىشلىك بولۇشتەك ئالاهىدىلىكلەرگە ئىگە.

(2) ئىسلامىيەتتىن كېيىنكى ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرى

ئىسلامىيەتتىن كېيىنكى كىشى ئىسىملىرى دېگىنىمىز، ئۇيغۇرلاردا ئىسلام دىنىنى ئەڭ دەسلەپ قوبۇل قىلغان ئادەم ــ ئۇيغۇر قاراخانىيلار دۆلىتىنىڭ پادىشاهى ساتۇق بۇغراخان ئۆزىگە «ئابدۇلكەرىم» (كارامەتلىك ئاللانىڭ قۇلى) دەپ مۇسۇلمانچە ئات قويغاندىن كېيىن بارلىققا كەلگەن ۋە قوللىنىلغان ئىسىملارنى كۆرسىتىدۇ.

بۇ دەۋردىكى كىشى ئىسىملىرى ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسلامىيەتتىن بۇرۇنقى ئىسىم قويۇش ئادىتىدىن پۈتۈنلەي چەتلەپ كەتكەن بولماستىن، بەلكى قەدىمكى ئىسىم قويۇش ئەنئەنىسى ئاساسىدا كىشى ئىسىملىرى تېخىمۇ كۆپ خىللىققا قاراپ تەرەققىي قىلغان. بۇ دەۋردىكى كىشى ئىسىملىرىنىڭ ئالاهىدىلىكىنى تۆۋەندىكى نۇقتىلارغا مەركەزلەشتۈرۈش مۇمكىن:

بىرىنچى، ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىشتىن ئىلگىرى بارلىققا كەلگەن ئىسىملار يەنىلا تۇپ ئىسىملىك رولىنى يوقاتمىغان. مەسىلەن، تۇغ (تۇغلۇق)، ئوغۇز (ئوغۇزخان)، ئاي (ئايخان)، تۇر (تۇران)، تۇراق، توختى (توختاش)، بوساق، تارخان

دېگەندەك.

ئىككىنچى، ئۇيغۇر تىلىغا خاس ئىسىملارغا باشقا تىللار (ئەرەب ـ پارس تىللىرى)دىن كىرگەن ئىسىملارنى قوشۇپ ئىسىم قويۇش هادىسىسى شەكىللەنگەن. مەسىلەن، تۇرسۇنمۇهەممەت، مۇهەممەتتۇردى (مەمەتتۇردى، مەتتۇردى) توختىغازى، خۇدا بەردى، ئىگەمبەردى، تۇرسۇنپاشا، مېهرىئاي، شېرىنئاي، ئاينۇر دېگەندەك.

ئۈچىنچى، بۇ دەۋرده ئەرەب ـ پارس تىللىرىدىن قوبۇل قىلىنغان ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرى ئۇيغۇر تىلىنىڭ فونېتىكىلىق قائىدە ـ قانۇنىيەتلىرىگە بويسۇندۇرۇلماي، ئەرەب ـ پارس تىللىرىدىكى شەكلىگە ئوخشاش قوللىنىلغان. مەسىلەن، مۇهەممەد، مەهمۇد، ئەهمەد، سەمەد، فاتىهە، فاتىمە، فازىل، فەزىلەت، تالىپ، سالىهە، سەلىم، كەرىم، دەۋلەت، هۈسەين، ئوبەيدۇللا، كەمال، جەمال، سەتتار، جەففار، بەهائۇددىن، نۇرۇددىن، ئابدۇلهەمىد، ئابدۇلهەكىم، قەمەرۇددىن، سەيفۇددىن دېگەنگە ئوخشاش.

تۆتىنچى، بۇ دەۋردىكى ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىدا، ئەرەب ئەنئەنىسى بويىچە كىشىلەرنىڭ ئۆز ئىسمى بىلەن ئاتا ـ بوۋىلىرىنىڭ ئىسمىنىڭ ئوتتۇرىسىغا «ئىبن» ياكى «بن < بن» سۆزى قوشۇپ ئىشلىتىلگەن. مەسىلەن، مەهمۇد ئىبنى هۈسەين ئىبنى مۇهەممەد ياكى مەهمۇد بىنى هۈسەين بىنى مۇهەممەد؛ ئەبۇ نەسىر مۇهەممەد ئىبنى تارخان ئىبنى ئۇزلۇغ ياكى ئەبۇ نەسىر مۇهەممەد بىنى تارخان بىنى ئۇزلۇغ دېگەندەك.

(3) هازىرقى زامان ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرى

هازىرقى زامان ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرى دېگەندە 20 ـ ئەسىرنىڭ 30 ـ يىللىرىدىن كېيىن قوللىنىلىپ كېلىۋاتقان، ئېغىزدا بىرقەدەر ئومۇملاشقان، يېزىقتا ئاساسەن تۇراقلاشقان

ئىسىملارنى كۆرسىتىدۇ. بۇ دەۋردىكى ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرى تۆۋەندىكىدەك ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە:

بىرىنچى، بۇ دەۋردىكى ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرى قەدىمكى ساپ ئۇيغۇرچە كىشى ئىسىملىرىغا ژارىسلىق قىلىش بىلەن بىللە، ئەرەب تىلىدىن كىرگەن ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرى ئومۇمەن ئەسلىي شەكلىنى ئۆزگەرتىپ، ئۇيغۇر تىلىنىڭ فونېتىكىلىق قائىدە ـ قانۇنىيەتلىرىگە يەنى ئۇيغۇر تىلىدىكى تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىش قانۇنىيىتىگە بويسۇندۇرۇلغان، ئۇيغۇر تىلىدىكى تۇرلۇك تاۋۇش ئۆزگىرىشلىرىگە ئۇچراپ، ئۇيغۇرلارنىڭ تەلەپپۇزىغا مۇۋاپىق كېلىدىغان شەكىلگە كەلتۈرۈلگەن، مۇنداقچە ئېيتقاندا ئۇيغۇرچىلاشقان. مەسىلەن:

ئەسلىي شەكلى	ئۆزگەرگەن شەكلى
سەلىم	سېلىم
ئەمىر	ئىمىر
كەرىم	كېرىم
جەلىل	جېلىل
ھەمىد	ھېمىت، يېمىت
كەمال	كامال
جەمال	جامال
جەففار	جاپپار
قەھھار	قاھار، قاخار
سەتتار	ساتتار
غەفۇر	غوپۇر
سەيفۇددىن	سەيپىدىن
نەسرۇددىن	نەسرىدىن
سەدرۇددىن	سەدرىدىن، سەدىردىن
بەھائۇددىن	باھاۋۇدۇن، باۋۇدۇن

زىيائۇددىن	زىياۋۇدۇن
زەھرۇددىن	زورۇدۇن، زوردۇن
ئابدۇلقادىر	ئابدۇقادىر
ئابدۇلكەرىم	ئابدۇكېرىم
ئابدۇلھەمىد	ئابلىمىت
ئابدۇلھەففار	ئابلىپىز
ئابدۇلئەزىز	ئابلىز
ئابدۇلئەھەد	ئابلەھەت، ئابلەخەت، ئابلەت
سەمەد	سەمەت
داۋۇد	داۋۇت
رەجەب	رەجەپ
قابىل	قاۋۇل
فەرىدە	پەرىدە
مۇستەفا	مۇستاپا
يارى مۇھەممەد	يارمۇھەممەت، يارمەمەت

ئىككىنچى، دەۋر روھىغا خاس يېڭى كىشى ئىسىملىرى بارلىققا كەلگەن. مەسىلەن، ئۇچقۇن، ئۆتكۈر، ئۆركەش، يالقۇن، كۈرەش، نېلۇپەر، جەسۇر، باتۇر، ئازاد، دۆلەت، ئىسلاھات، مەدەنىيەت دېگەندەك.

ئۈچىنچى، ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرى ئىخچاملىققا، مەنە جەھەتتە ئېنىق بولۇشقا قاراپ يۈزلەنگەن.

2) يەرلىك ئالاھىدىلىك

ئومۇمىي جەھەتتىن ئالغاندا، ھەرقايسى رايونلاردىكى ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرى دەۋر ئالاھىدىلىكى، جىنس ئالاھىدىلىكى، قۇرۇلما ئالاھىدىلىكى، مەنە ئالاھىدىلىكى، تىل تەۋەلىكى قاتارلىق جەھەتلەردە زور دەرىجىدە ئورتاقلىقلارغا ئىگە بولسىمۇ، لېكىن بەزى جەھەتلەردە يەنە ئۆزگىچىلىكلەرگىمۇ

ئىگە. بۇ ئۆزگىچىلىكلەر ئومۇمەن تۆۋەندىكى ئىككى جەھەت بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ:

بىرى، ھەرقايسى جايلاردا ئورتاق قوللىنىلىدىغان كىشى ئىسىملىرىنىڭ ئالدى ياكى كەينىگە بەزى تىل تەركىبلىرى ياكى بەزى قوشۇمچىلارنى قوشۇپ ئىشلىتىش بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ. مەسىلەن:

خوتەندە ئەرەنچە ئىسىملارنىڭ ئالدىغا «مۇھەممەد»نىڭ قىسقارتىلغان شەكلى «مەت»نى قوشۇپ ئىشلىتىش ئادەت ئومۇملاشقان. ئالايلۇق، مەتروزى، مەتقاسىم، مەتتۇرسۇن، مەتتوختى، مەتنىياز دېگەندەك.

ئاتۇش ۋە قەشقەردە، بولۇپمۇ ئاتۇشتا ئەرەنچە ئىسىملارنىڭ كەينىگە «ھاجى» سۆزىنى قوشۇپ ئىشلىتىش ئادەت ئومۇملاشقان. مەسىلەن، روزىھاجى، مەمەتھاجى، تۇرسۇنھاجى، سەمەتھاجى، قادىرھاجى دېگەندەك.

كۇچادا ئەرەنچە ئىسىملارنىڭ كەينىگە «قارى» سۆزىنى قوشۇپ ئىشلىتىش ئادەت ئومۇملاشقان. مەسىلەن، توختىقارى، روزىقارى، ھوشۇرقارى، ئۆمەرقارى دېگەندەك.

غۇلجىدا ئەرەنچە ئىسىملارنىڭ ئالدى ياكى كەينىگە «يار < يارى»، «مىر»، «مىرزا»، «شىر»، «نۇر»، «زات»، «تۇر»، «خال»، «تاش»، «تاي» دېگەندەك سۆزلەرنى قوشۇپ ئىشلىتىش باشقا رايونلارغا نىسبەتەن كۆپ كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن، يارمەمەت < يارمۇھەممەد، زۇلىيار، دىلىيار، بەختىيار، توختىيار، مىرھايات، مىرقەدەم، مىرئەلى، مىركامال، مىرزەكبەر< مىرزائەكبەر، مىرزەخمەت< مىرزائەخمەت، شىرمەمەت، شىرئەلى، شىرمۇسا، شىربەكرى، نۇرشات، نۇرسۇلتان، نۇرپولات، نۇرئەخمەت، ئىلزات، ئەلزات، خانزات، تايىرزات، تۇرمەمەت، تۇرئەلى، تۇرئالىم، تۇرئەخمەت، خالمەمەت، خالنۇر، خالىدىن، خالرېشىت، تاشمەمەت، تاشمۇسا، تۇرسۇنتاش،

ئەركىنتاش تۇرسۇنتاي، نۇرتاي، ئامانتاي دېگەندەك.

غۇلجىدا ئايالچە ئىسىملارنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمىغا «بۇۋى» سۆزى، ئاندىن قالسا «بان (ۋان) ۋە «زۇل» سۆزلىرى قوشۇپ ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن، تۇرانبۇۋى، راھەتبۇۋى، رەنابۇۋى، تۇرسۇنبۇۋى، گۆھەربۇۋى، ئەختەربۇۋى، نۇربان، شەمشىبان، شەھەربان، گۆھەربان، گۈلبان، غۇنچىبان، زۇلھايات، زۇلخۇمار، زۇلباھار، زۇلپىئاي دېگەندەك.

غۇلجىدا يەنە «ئا» بىلەن ئاخىرلاشقان ئەرەنچە ئىسىملارغا ۋە «ئە» بىلەن ئاخىرلاشقان ئايالچە ئىسىملارغا «ـم» (بۇ قوشۇمچە ئەسلىي ئىسىملارنىڭ تەۋەلىك بىرىنچى شەخس بىرلىك قوشۇمچىسى بولۇپ، ئىسىملارغا ئۇلانغاندىن كېيىن ھۆرمەتلەش، يېقىنلىق، ئەركىلىتىش ھېسسىياتىنى ئىپادىلەيدۇ)نى قوشۇپ ئىپادىلەش ئادىتىمۇ بار. بۇ خىل ئىپادىلەش ئۇسۇلىمۇ باشقا رايونلاردا كۆپ ئۇچرىمايدۇ.

ئۇنىڭدىن باشقا، غۇلجىدا ئىسىملارنى قىسقارتىپ ئەركىلەتمە ئىسىم ھاسىل قىلىش ئادىتىمۇ بار. مەسىلەن:

ئەسلىسى	قىسقارتىلغىنى
ھەببۇللا	ھېبى
زىببۇللا	زىبى
نۇرۇللا	نۇرۇل، نۇر، نۇرى
رەخمجان	رەخى
سېتىۋالدى	سېتە، سېتى
خالىدىن	خال
خالمۇرات	خالى
يارمۇھەممەت	يارى، يار

يەنە بىرى، بىر قىسىم كىشى ئىسىملىرىنىڭ بەزى

رايونلاردا باشقا رايونلارغا نسبەتەن كۆپ تەكرارلىنىدىغانلىقى بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ. مەسىلەن، قۇمۇلدا ئەرەنچە ئىسىملار ئىچىدە «ئىسكەندەر»، «ئىساق» دېگەن ئىسىملار، ئايالچە ئىسىملار ئىچىدە «ئايشەم» دېگەن ئىسىم كۆپ كۆرۈلسە، تۇرپاندا ئەرەنچە ئىسىملار ئىچىدە «ئەخمەت» دېگەن ئىسىم كۆپ كۆرۈلىدۇ. ئاقسۇ رايونىدا «نىياز، تۇنىياز، توختى» دېگەندەك ئىسىملار كۆپ كۆرۈلسە، قەشقەردە «مەمەت» ئىسىملىكلەر كۆپ كۆرۈلىدۇ. غۇلجىدا «تاشمەمەت، تاشپولات، يارمەمەت، نۇرتاي» ئىسىملىكلەر كۆپ كۆرۈلىدۇ.

3) جىنس ئالاھىدىلىكى

ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرى ئەر - ئاياللارنىڭ ئىسىملىرى ئايرىم بولۇشتەك جىنس ئالاھىدىلىكىگىمۇ ئىگە. ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىدىكى جىنس ئالاھىدىلىكىنى تۆۋەندىكى جەھەتلەرگە يىغىنچاقلاشقا بولىدۇ.

(1) كۇچ - قۇدرەتنى، باتۇرلۇقنى نامايان قىلىدىغان سۆزلەر ئومۇمەن ئەرلەر ئىسىملىرىدا قوللىنىلسا (مەسىلەن، شىر، ئارسلان، باتۇر، قەھرىمان، قادىر، قۇدرەت، يولۋاس، پولات ...)، قەلب، چىراي، تەقى - تۇرق جەھەتتىكى گۈزەللىكنى بىلدۈرىدىغان سۆزلەر ئومۇمەن ئاياللار ئىسىملىرىدا قوللىنىلىدۇ. (مەسىلەن، دىلنۇر، گۈلزىرە، گۈزەل، دىلخۇمار، نىلۇپەر، شېرىنئاي، مېھراي، نۇرگۈل ...)

(2) «جان، باي، بەگ، تاي، ئاخۇن، ھاجى، قارى، غازى، قازى» دېگەندەك تىل تەركىبلىرى ئادەتتە ئەرلەر ئىسمىغا ئۇلىنىپ كەلسە (مەسىلەن، تۇرسۇنجان، مۇساباي، پاساربەگ، نۇرتاي، توختىئاخۇن، تۇرسۇنھاجى، ھوشۇرقارى ...)، «خان، گۈل، قىز، ئاي، نىسا، پاشا، بۇۋى، نۇر» دېگەندەك تىل تەركىبلىرى ئاياللار ئىسمىغا ئۇلىنىپ كېلىدۇ (مەسىلەن، توختىخان، ئايمىقىز، تۇرسۇنگۈل، گۈزەلئاي، قەمبەرنىسا،

گۈلپاشا، تۇرسۇنبۇۋى، پاشانۇر، ئايگۈل، ئايقىز، دىلنۇر، گۈلخان ...)

(3) ئەرەبلەردە ئاياللارنىڭ ئىسىملىرى ئومۇمەن ئاياللىق جىنس قوشۇمچىسى «ـە» نىڭ قوشۇلۇشى ئارقىلىق ئەرلەر ئىسمىدىن پەرقلەندۈرۈلىدۇ. بۇ خىل پەرقلەندۈرۈلگەن ئەر - ئايال ئىسىملىرى ئۇيغۇرلاردىمۇ ئوخشاشلا پەرقلەندۈرۈپ قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

ئەرلەر ئىسمىلىرى	ئاياللار ئىسمىلىرى
ئابىت < ئابىد	ئابىدە
كېرەم <كەرىم	كەرىمە
ھىممەت<ھەمىد	ھەمىدە، ھېمىدە
ھېلىم <ھەلىم	ھەلىمە، ھېلىمە
ھېكىم<ھاكىم	ھەكىمە
لېتىپ <لەتىف	لەتىپە، لېتىپە
شېرىپ <شەرىف	شەرىپە
شەۋقى	شەۋقىيە
رېھىم، رەخىم، رەخى< رەھىم	رەھىمە، رەخىمە
كامىل	كامىلە
ئادىل	ئادىلە
ئاسىم	ئاسىمە
ئازاد	ئازادە
سەلىم	سەلىمە
خالىد	خالىدە

شۇنى ئەسكەرتىپ ئۆتۈش كېرەككى، يۇقىرىقىدەك جىنس پەرقىنى ھېسابقا ئالمىغان تەقدىردىمۇ، ئۇيغۇرلار ئەرەب - پارس تىللىرىدىن كىرگەن سۆزلەرنى كىشى ئىسمى قىلىپ

قويۇشتا ئومۇمەن شۇ ئەرەب ـ پارس تىللىرىدىكىگە ئوخشاش قوللىنىدۇ، يەنى ئەرەب ـ پارس تىللىرىدا ئەرلەرگە قوللىنىلىدىغان ئىسىملار ئۇيغۇر تىلىدىمۇ ئەرلەرگە قوللىنىلىدۇ، ئەرەب ـ پارس تىللىرىدا ئاياللارغا قويۇلىدىغان ئىسىملار ئۇيغۇر تىلىدىمۇ ئاياللارغا قوللىنىلىدۇ.

4) قۇرۇلما ئالاھىدىلىكى

ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىنى قۇرۇلمىسىنىڭ ئوخشاشلىقىغا ئاساسەن بىر تەركىبلىك ئىسىملار، قوش تەركىبلىك ئىسىملار ۋە كۆپ تەركىبلىك ئىسىملار دېگەن ئۈچ تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ.

(1) بىر تەركىبلىك ئىسىملار

بىرلا سۆزدىن تۈزۈلگەن ئىسىملار بىر تەركىبلىك ئىسىملار كاتېگورىيەسىگە كىرىدۇ.

بىر تەركىبلىك ئىسىملارنى ئۆز ئىچىدىن يەنە تۆپ سۆزلۈك كىشى ئىسىملىرى، ياسالما سۆزلۈك كىشى ئىسىملىرى دېگەن ئىككى تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ.

① تۆپ سۆزلۈك كىشى ئىسىملىرى دېگىنىمىز، پەقەت بىرلا سۆزدىن تۈزۈلگەن، ھېچقانداق قوشۇمچە تەركىب قوشۇلمىغان ئىسىملارنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن، چولپان، ئارسلان، شېرىن، نىگار، جۈرئەت، تۆمۈر، پولات، جاسارەت، كۈرەش ...

② ياسالما سۆزلۈك كىشى ئىسىملىرى دېگىنىمىز، مۇستەقىل مورفېمىغا ياسىغۇچى قوشۇمچىلارنىڭ ئۇلىنىشىدىن ھاسىل بولغان ئىسىملارنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن، ئۆتكۈر، ئۇچقۇن، نۇرسىمان ...

(2) قوش تەركىبلىك ئىسىملار

ئىككى مۇستەقىل مورفېمنىڭ بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان كىشى ئىسىملىرى قوش تەركىبلىك ئىسىملار دەپ

ئاتىلىدۇ. قوش تەركىبلىك ئىسىملارنى تەركىبىدىكى مۇستەقىل مورفېمىلارنىڭ باغلىنىش مۇناسىۋىتىنىڭ ئوخشىماسلىقىغا ئاساسەن تۆۋەندىكىدەك تۈرلەرگە بۆلۈشكە بولىدۇ:

① مۇستەقىل مورفېمىلارنىڭ تەڭداش مۇناسىۋەتتە بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان قوش تەركىبلىك ئىسىملار. مەسىلەن، داۋۇتنىياز، روزىباقى، توختىنىياز، سۇلتانقادىر، خوجائەخمەت، تاشپولات، ئېلىنىياز، مىرسۇلتان، مۇھەممەتتۇرسۇن، مۇھەممەتتۇردى ...

② تەركىبىدىكى مۇستەقىل مورفېمىلارنىڭ بېقىندىلىق مۇناسىۋەتتە بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان قوش تەركىبلىك ئىسىملار. مەسىلەن، گۈزەلنۇر، ئەلانۇر، نۇرجامال، ئايجامال، ئاقنىياز، تۇرسۇنجان، ئاينۇر، توختىھاجى، تۇرسۇنبۇۋى، ئايقىز، ھوشۇرقارى، گۈلنىسا، شېرىنئاي ...

③ تەركىبىدىكى مۇستەقىل مورفېمىلارنىڭ ئىگە ـ خەۋەرلىك مۇناسىۋەتتە بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان قوش تەركىبلىك ئىسىملار. مەسىلەن، يولبولدى، تويبولدى، قەلبىنۇر، قەلبىگۈل، ئىگەمبەردى، خۇدابەردى ...

(3) كۆپ تەركىبلىك ئىسىملار

ئىككىدىن ئارتۇق مۇستەقىل مورفېمنىڭ ئۆزئارا بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان كىشى ئىسىملىرى كۆپ تەركىبلىك ئىسىم كاتېگورىيەسىگە كىرىدۇ. مەسىلەن، تۇرھاجىخان، نۇرمۇھەممەت ئېلى، مۇھەممەترېھىم ھاجى، ئەمىرنىساخان ...

5) مەنە ئالاھىدىلىكى

ھەرقانداق بىر مىللەتتىكى كىشى ئىسىملىرىنىڭ ئۆزىگە خاس مۇئەييەن مەنىسى بولىدۇ. ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىدىكى مەنە ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ياشاش شارائىتى، ئىجتىمائىي تۇرمۇشى، ئۆرپ ـ ئادىتى ۋە تارىخىنىڭ مەھسۇلى. ئۇنىڭدىكى

تۇرلۇك مەنىلەرگە ئۇيغۇرلارنىڭ پاك روھىي دۇنياسى، ئالىيجاناب خاراكتېر ـ خۇسۇسىيەتلىرى، يۇكسەك ئەقىل ـ پاراسىتى ۋە گۈزەل ئارزۇ ـ ئارمانلىرى مۇجەسسەملەنگەن.

(1) قەدىمكى كىشى ئىسىملىرىنىڭ مەنە ئالاھىدىلىكى

① قەدىمكى بەزى ئىسىملاردا، ئۇيغۇرلارنىڭ تەبىئەتنى سۆيۈش ۋە تەبىئەت ھادىسىلىرىگە چوقۇنۇش ئېڭى ئىپادىلەنگەن. مەسىلەن، ئارتۇن (زىرە)، ياندىاق (يانتاق)، چېچەك (گۈل)، ئاسغۇ (مارجان)، ئاقىن (كەلكۈن)، تەڭىز (دېڭىز)، كۆل، كۆك (ئاسمان)، كۈن، يەغمۇر (يامغۇر)، ياشىن (چاقماق)، بۇيان قار (بەخت ياغدۇرغۇچى قار)، تەمۈر (تۆمۈر)، كۈمۈش، تاش دېگەنلەرگە ئوخشاش.

② يەنە بەزى ئىسىملاردا ئۇلارنىڭ ھايۋانلار، قۇشلارنى ئۇلۇغلاش ئادىتى ئەكس ئەتكەن. مەسىلەن، ئادغىر (ئايغىر)، ئەركەچ (تېكە)، بۇغ، بۇقا، بارس (يولۋاس)، ئارسلان، بۇغرا (ئەركەك تۆگە)، بۇتۇق (بوتىلاق)، بۆرە، قاچىقار (قوچقار)، توڭا (قاپىلان)، ئارقار (ياۋا قوي)، قۇنتۇز (قۇندۇز)، سۇڭقۇر (شۇڭقار)، بۈركۈت، سار دېگەنلەرگە ئوخشاش.

③ قەدىمكى ئۇيغۇرلار مىللەت ۋە قەبىلە نامىلىرىنى، ئۇلارنىڭ بەلگىلىرىنى، تۇرلۇك ئۇنۋان، ئەمەل نامىلىرىنى پەرزەنتلىرىگە ئىسىم قىلىش ئارقىلىق، ئۆز قوۋمىغا، ئۆز يولباشچىلىرىغا سادىق بولۇش ھېسسىياتىنى ئىپادىلىگەن. مەسىلەن، ئارقىش (خەۋەرچى)، ئاراموت (قەبىلە نامى)، ئىنال (مەرتىۋە نامى)، ئىلتەبەر (ئەمەل نامى)، بارغۇت (قەبىلە نامى)، تۇرك (مىللەت نامى)، چارۇق (قەبىلە نامى)، چۇمۇل (قەبىلە نامى)، چىگىل (قەبىلە نامى)، باسمىل (قەبىلە نامى)، چۇۋۇى (ئۇنۋان نامى)، ساغۇن (ئۇنۋان نامى)، قۇغۇرسۇ (قەبىلە نامى)، يۇغرۇش (ئەمەل نامى) دېگەندەك.

④ ئۇلار قەدىمكى كۆپلىگەن ئىسىملاردا جەڭلەردىكى

باتۇرلۇق، قەھرىمانلىقنى، ئەلنى يېتەكلىگۈچى خان ـ سەركەردىلەرنىڭ، شاھزادىلەرنىڭ نام ـ شۆھرىتىنى، جان پىدالىق بىلەن كۈرەش قىلىشتەك جەڭگىۋار خىسلەتلىرىنى مەدھىيەلىگەن ۋە ياد ئەتكەن. مەسىلەن، ئارسلان تېكىن (ئارسلاندەك باتۇر شاھزادە)، چىگىل ئارسلان (چىگىللارنىڭ ئارسلانى)، ئالىپ ئەرتوڭا (قاپلاندەك باتۇر ئەر)، ئالىپ تېكىن (باتۇر شاھزادە)، ئالپاغۇت (يېڭىلمەس قەھرىمان)، ئەربۆكە (باتۇر ئەر)، بەگ بۇقا (بۇقىدەك كۈچلۈك ئەر)، ئېل قۇتادمىش (ئەلنى بەختىيار قىلغان)، ئېل ئەتمىش (دۆلەت قۇرغان)، بۆكەخان (باتۇرخان)، تۇتۇش (سوقۇش، ئۇرۇش)، قاراخان (ئۇلۇغ، كاتتا خان)، ئېل ئىنانچ (ئەلنىڭ ئىشەنچلىك تىرىكى)، ئۇتۇش (ئۇتقان)، ئۇدغۇرمىش (ئۇيۇشقان، غەلىبە قىلغان) دېگەندەك.

⑤ قەدىمكى ئۇيغۇرلار يەنە ئېسىل ئەخلاق ـ پەزىلەت، ياخشى نىيەت، كۈچ ـ قۇۋۋەت قاتارلىق مەزمۇنلارنى ئەكس ئەتكۈزىدىغان نۇرغۇن ئىسىملارنى قوللانغان. مەسىلەن، ئاسقىن (ئېسىل)، ئاغىر (قەدىرلىك)، ئامۇل (تەمكىن)، ئايسىلىگ (ئايدەك پاك)، ئەدگۈ ئەر (ياخشى ئەر)، ئەدگۈ ئۆگلى (ياخشى نىيەتلىك)، ئەردەم (ئەدەپ ـ ئەخلاق)، ئىل ئەردەم (خەلقپەرۋەر)، بەرك (كۈچلۈك)، بەكرىش (مۇستەھكەم)، ئۆتكۈر (كەسكىن)، ئەسەن (ساغلام)، ئۇزاغۇت (چېۋەر) دېگەنلەرگە ئوخشاش.

⑥ قەدىمكى كىشى ئىسىملىرى ئىچىدە بىلىم، بەخت، ئارزۇ مەنىسىدىكى ئىسىملارمۇ ئاز ئەمەس. مەسىلەن، بىلىك (بىلىم)، بىلگە (ئاقىل، دانىشمەن)، كۆل بىلگە (بىلىملىك، ئەقلى كۆلدەك)، قۇتلۇغ (بەختلىك)، قۇتلۇغ تېكىن (بەختلىك شاھزادە)، قۇتلۇغ ئوغۇل (بەختلىك ئوغۇل)، كۆزۈش (ئارزۇ، ئۈمىد)، كۆسەنچ (ئارزۇ، تىلەك)، مۇڭسۇز (غەم ـ قايغۇسىز)،

ئىنچ بەگ (خاتىرجەم ئەر) دېگەندەك.

⑦ قەدىمكى بەزى ئىسىملاردا شۇ چاغدىكى دىنىي ئېتىقادىمۇ مەلۇم دەرىجىدە ئەكس ئەتكەن. مەسىلەن، ئابىتا (بۇت)، ئاچارى (تەخسىر، ھەزرەت)، باقشى (مۇللا، ئۇستاز)، بۇرخان قۇلى (بۇددانىڭ قۇلى)، نوم قۇلى (دىن قۇلى)، تەڭرىلى (خۇداگۇي، مۇمىن)، تەڭرى تۇغمىش (خۇدا يارالقان)، تويىن (راھىب)، تويىن قۇلى (راھىبنىڭ قۇلى)، قارا تويىن (چوڭ راھىب) دېگەندەك.

(2) ئىسلامىيەتتىن كېيىنكى ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىنىڭ مەنە ئالاھىدىلىكى

ئۇيغۇرلار بۇ دەۋردە ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغان بولغاچقا، بۇ دەۋردىكى ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىنىڭ مەنە جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكىنى ئومۇمەن مۇنداق نۇقتىلارغا يىغىنچاقلاشقا بولىدۇ:

① ئاللانىڭ تۇرلۇك سۈپەتلىرى كىشى ئىسمى قىلىپ قوللىنىلغان. مەسىلەن، خالىق (ياراتقۇچى)، سەمى (ئىشىتكۈچى)، غوپۇر (ئەپۇ قىلىش)، قادىر (قۇدرەت ئىگىسى)، ئابدۇلكەرىم > ئابدۇلكېرىم > ئابدۇكېرىم (كارامەتلىك ئاللانىڭ قولى)، نەجمىدىن (دىننى يورۇتقۇچى يۇلتۇز)، پەيزۇللا (خۇدانىڭ پەزلەتلىك بەندىسى)، نايىپ (نامازغا دالالەت قىلغۇچى) دېگەندەك.

② مالائىكىلەر (پەرىشتىلەر)نىڭ ئىسمى كىشى ئىسمى قىلىپ قوللىنىلغان. مەسىلەن، مىكائىل، ئىسرافىل دېگەندەك.

③ پەيغەمبەرلەرنىڭ ئاتلىرى ئىسىم قىلىپ قوللىنىلغان. مەسىلەن، داۋۇت، ئىدرىس، مۇسا، ياقۇپ، ئەيسا، ئىلياس، يۈسۈپ، سۇلايمان، ئىبراھىم، ئىسمائىل، ئىسھاق، مۇھەممەت دېگەندەك.

④ چاھارياراڭارنىڭ ئاتلىرى ئىسىم قىلىپ قوللىنىلغان.

مەسىلەن، ئاباباكرى، ئۆمەر، ئوسمان، ئەلى > ئېلى دېگەندەك.

⑤ مۇقەددەس ئانىلارنىڭ ئاتلىرى ئىسىم قىلىپ قوللىنىلغان. مەسىلەن، ھاۋا (ھاۋا ئانام)، خەدىچە (بۇۋىخەدىچە)، سارە، مەريەم، پاتىمە (بۇۋىپاتىمە)، بۇئايىشەم دېگەندەك.

⑥ دىنىي مەزھەپ ۋە دەرىجە ناملىرى ھەمدە «قۇرئان كەرىم»دىكى سۈرە (ئايەت) ناملىرى ئىسىم قىلىپ قوللىنىلغان. مەسىلەن، مۇللا، دامۇللا، ئىشان، سوپى، بۇۋى، ئاغىچا، ئىمام، غازى، ياسىن دېگەندەك.

⑦ ئىسلام كالېندارىدىكى ئاي، پەسىللەر ۋە يۇلتۇز ناملىرى كىشى ئىسمى قىلىپ قوللىنىلغان. مەسىلەن، شەمسىيە، قەمەرىيە، قەمبەردىن، رامىزان، رەجەپ، سەپەر، قەمەر، زۇلھەججە، مۇھەررەم، ماھى (ماھگۇل)، نىسا، چولپان، باھار، نوروز، روزا، ھېيت، قۇربان، ھوشۇر، بارات دېگەندەك.

⑧ تارىختا ئۆتكەن قەھرىمانلار، تارىخىي شەخسلەر، فولكلوردا يارىتىلغان تىپىك ئوبرازلارنىڭ ئاتلىرى كىشى ئىسمى قىلىپ قوللىنىلغان. مەسىلەن، ئىسكەندەر، ھارون، پەرىدون، ئارسلان، تاھىر، زۆھرە، غېرىب، سەنەم، پەرھات، شېرىن، لەيلى، ھۆرلىقا، زەينەپ، زۇلەيخا، يۈسۈپ، ئەھمەت، تومارىس، ئابۇموسلىم، سەئىد دېگەندەك.

⑨ مۇقەددەس جايلارنىڭ ناملىرى كىشى ئىسمى قىلىپ قوللىنىلغان. مەسىلەن، مەدىنە، مەككە، قۇددۇس، ئىبراھىم دېگەندەك.

⑩ دىنىي پائالىيەت ناملىرى كىشى ئىسمى قىلىپ قوللىنىلغان. مەسىلەن، ئىبادەت، ئىمانەم، جۇمە، ئازنا، سۇننەت دېگەندەك.

(3) ھازىرقى زامان ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىنىڭ مەنە ئالاھىدىلىكى

① بۇ دەۋردىكى ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىدا دىنىي مەزمۇن ئەكس ئەتكۈزۈلگەن ئىسىملار يەنىلا مۇئەييەن سالماقنى ئىگىلەيدۇ. مەسىلەن، ئابدۇۋايىت <ئابدۇلۋاھىد (ئاللانىڭ بەندىسى)، ئابدۇغوپۇر<ئابدۇلغەپۇر (كەچۈرگۈچى ئاللانىڭ بەندىسى)، ئابدۇراخمان< ئابدۇرەھمان (مېھىر ـ شەپقەتلىك ئاللانىڭ بەندىسى)، ئابدۇقادىر <ئابدۇلقادىر (ھەممىگە قادىر، ھەممىگە كۈچى يەتكۈچى ئاللانىڭ بەندىسى)، مۇھەممەد (دائىم مەدھىيىلەنگۈچى)، ئەھمەد (ئەڭ مەدھىيىلىگۈچى، بەك ماختىغۇچى)، مەھمۇد (مەدھىيىلەنگەن)، نەبى (خەۋەرچى)، رۇسۇل <رەسۇل (ئەلچى)، مۇستاپا (خىلالانغان)، ئابدۇللا (ئاللانىڭ بەندىسى)، ھەبىبۇللا (ئاللانىڭ دوستى)، ئەمرۇللا (ئاللانىڭ ئەمرى)، خەيرۇللا (ئاللانىڭ ياخشىلىقى)، لۇتپۇللا (ئاللانىڭ ئىلتىپاتى)، سالاھىدىن (دىننىڭ ئېسىل كىشىسى)، ئەرشىدىن (دىننىڭ تەختى)، غىياسىدىن (دىننىڭ يارىدەمچىسى)، ئەنسەردىن <ئەنسەرىدىن (دىننىڭ ھىمايىچىسى)، ئىسلام (بويسۇنماق)، ئىبادەت (چوقۇنماق)، خەلپەت (دىنىي ئەمەل نامى)، سوپى (دىنىي مەرتىۋە نامى)، ئىشان (دىنىي مەرتىۋە نامى)، فېرىدەۋىس (ئەڭ ئېسىل باغ) دېگەندەك.

② دىنىي مەزمۇندىكى ئىسىملاردىن قالسا، مەيلى قايسى تىلغا مەنسۇپ بولسۇن، ھۆسن ـ جامال، قەددى ـ قامەت، خۇش پېئىللىق مەزمۇن قىلىنغان ئىسىملار ھازىرقى زامان ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىنىڭ ئاساسىي تەركىبىنى تەشكىل قىلىدۇ. بۇ خىلدىكى ئىسىملارنىڭ كۆپ تاللانغانلىقى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ گۈزەللىكنى نەقەدەر سۆيىدىغانلىقىنى، ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئىسىم تاللاشتا شەكىلگىمۇ قارىغانلىقىنى، مەنگە تېخىمۇ ئەھمىيەت بەرگەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ. بۇ مەزمۇندىكى ئىسىملار تاق تەركىبلىك (بىرلا سۆزدىن تۈزۈلگەن) بولغانلىقى سىرتىدا، «ئاي، نۇر، قۇياش، گۈل، دىل، ئاق رەڭ» قاتارلىق گۈزەل

شەيئىلەرنىڭ نامى بىلەن بىرىككەن قوشما ئىسىملار بولۇپ، جەلپ قىلىش كۈچى ئىنتايىن يۇقىرى. مەسىلەن، خۇشرۇي (گۈزەل)، زاھىيە (گۈزەل، كېلىشكەن)، زىيا (نۇر، يورۇقلۇق)، سۈمەنسا (گۈزەل)، زەبىر (پاك، چىرايلىق)، ئاققىز (ئاپپاق قىز)، ھۆسنىگۈل (ھۆسنى گۈلدەك)، ئالمىگۈل (ئالمىدەك چىرايلىق)، گۈلپەرى (گۈلدەك چىرايلىق)، ئايتولۇن (تولغان ئاي)، گۈلرۇي (گۈل چىراي)، شەمسىقەمەر (كۈن ـ ئايدەك)، گۈزەلنۇر (نۇردەك گۈزەل)، دىلبەر (كۆڭۈلنى تارتقۇچى)، دىلئارا (كۆڭۈلنى مەپتۇن قىلغۇچى)، نۇرىقەمەر (ئاينىڭ نۇرى) دېگەنلەرگە ئوخشاش.

③ ھازىرقى زامان كىشى ئىسىملىرىدىمۇ خۇددى قەدىمكىگە ئوخشاش كۈچ ـ قۇۋۋەت، باتۇرلۇق، ئىرادە قاتارلىق مەزمۇنلار كەڭ ئەكس ئەتكەن ھەمدە بۇ خىلدىكى ئىسىملار كۆپ سانىنى تەشكىل قىلغان. دەرۋەقە، بۇ خەلقىمىزنىڭ قەدىمدىن تارتىپ كۈچلۈك، قەيسەر، باتۇر، ئىرادىلىك مىللەت بولۇشقا ئىنتىلىپ كەلگەنلىكىنى، ئۇ ئەمەلىيەتتە ئىسپاتلىنىپلا قالماي، كىشى ئىسىملىرىدىمۇ ئۆز ئىپادىسىنى تاپقانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. مەسىلەن، ئەزىمەت (مۇستەھكەم ئىرادە، كۈچ ـ قۇۋۋەت)، قۇدرەت (كۈچ)، جۇرئەت، غەيۇر (غەيرەتلىك، باتۇر)، كۈرەش (جەڭ)، قەھرىمان، باتۇر، ئىرادە، غەلىبە، مۇزەپپەر (غەلىبە قىلغۇچى)، غالىب دېگەنلەرگە ئوخشاش.

④ ئۇيغۇر ھازىرقى زامان كىشى ئىسىملىرىدا بەخت، خۇشاللىق، ساداقەت، پاكلىق ھەققىدىكى مەزمۇنلارمۇ ئالاھىدە ئورۇن تۇتىدۇ. مەسىلەن، ئەسئەد (ئەڭ بەختلىك)، سەئىد (بەختلىك)، بەختىيار (بەخت يار بولغۇچى)، دىلشاد (كۆڭلى خۇش)، سائادەت (بەخت)، قۇتلۇق (بەختلىك)، خۇشدار (دائىم خۇش يۈرگۈچى)، راھەت، پاراغەت، خۇشدىل (كۆڭلى خۇش، ئوچۇق ـيورۇق)، ساداقەت، سادىق (راستچىل)، سىددىق

(سەممىي، چىن)، مۇخلىس (ئىخلاسمەن)، ئىسمەت (پاك،گۇناھسىز)، مەھپۇز (ساقلانغان، قوغدالغان)، ئاسىم (پاك)، مەئسۇم (گۇناھسىز، ئاسرالغان) دېگەنلەرگە ئوخشاش.

⑤ بەزى ئىسىملاردا ئۇلۇغلۇق، شۆھرەت، مەرتىۋە ئەكس ئەتكەن؛ يەنە بەزىلىرىدە شاھ (پادىشاھ)، مىر (ئەمىر، ئەر)، بەگ، مىرزا(بەگ، ئۇستاز، كاتىپ، ئەپەندى)، سەييىد (خوجا، ئۇستاز)، ببى (خېنىم) دېگەن سۆزلەر سۈپەت قىلىنىپ، ئۇلاردىمۇ پەرزەنتلەرنىڭ ئابرۇيلۇق، نامدار، كاتتا ئادەملەردىن بولۇشى ئۈمىد قىلىنغان. مەسىلەن، ئەلا (ئەڭ ئۇستۇن)، شۆھرەت (مەشھۇر بولماق)، مەرۇپ (تونۇلغان)، چوڭ، ئۇلۇغ، مۇقەددەس (ئۇلۇغ)، مۇكەررەم (ئابرۇيلۇق)، نادىر (تەڭداشسىز)، سۇلتان، شاھزادە، پاشا (پادىشاھ)، ئەزەمشاھ (پادىشاھتەك ئۇلۇغ)، مىرقادىر (كۆچلۈك ئەر)، مىركامىل (كامالەتكە يەتكەن، كامىل ئەر)، مىرزا زادە (خان بالىسى)، سەييىدزادە (خوجا ئەۋلادى)، سەييىدئەكرەم (مەرھەمەتلىك ئۇستاز)، ببىقىز (خېنىم قىز)، ببىئارزۇ (ئارزۇلۇق خېنىم) دېگەنلەردەك.

⑥ بىر بۆلۈك ئىسىملاردا ئۇيغۇرلارنىڭ بىلىمگە ئىنتىلىش، توغرا يولدا مېڭىش ئىرادىسى، مەدەنىيەتنى سۆيۈش، ئەقىل - پاراسەت ۋە ئىقتىدارنى ئۇلۇغلاش روھى ئىپادىلەنگەن. مەسىلەن، ئالىم (ئىلىم ئىگىسى)، ئىلمىنۇر (ئىلمىنىڭ نۇرى)، دانىش (بىلىملىك)، تالىب (ئوقۇغۇچى)، مۇتەللىب (ئىلىم تەلەپ قىلغۇچى)، ئىرپان (بىلىم، مەدەنىيەت)، مەرىپەت (ئىلىم)، مەدەنىيەت (مەدەنىيەتلىك)، مەدىنە (شەھەر)، ئىرشاد (يول كۆرسەتمەك)، رەشىد (توغرا يول كۆرسەتكۈچى)، ھىدايەت (توغرا يول)، ئاقىل (ئەقىللىق)، ھېكمەتيار (ئىلىمنى دوست تۇتقۇچى)، دەنا (بىلىملىك، ئاقىل)، مەھدى (توغرا يول تاپقۇچى) دېگەنلەردەك.

⑦ يەنە بىر قىسىم ئىسىملار ئادىللىق، دوستلۇق، قەلب، كۆيۈم، مېھرىبانلىق قاتارلىق مەنىلەرنى ئىپادىلىگەن. مەسىلەن، ئادىل، ئادالەت (ئادىللىق، قانۇن)، رەپىقەت (دوستلۇق)، دوستئالى (ئالىي ھىممەتلىك دوست)، زەمىر (كۆڭۈل، ۋىجدان)، مېھرىبان (كۆيۈمچان)، ئاتىپ (شەپقەتچى)، مېھرىگۈل (مېھرلىك قىز)، مۇھەببەت (سۆيگۈ)، رەھىمە (رەھىمدىل ئايال)، ئىنايەت (غەمخورلۇق)، ئېھسان (ياخشىلىق) قاتارلىقلار.

⑧ ئاتا - ئانىنى ھۆرمەتلەش، قوۋۇم - قېرىنداشلارنى سۆيۈش، ئىتتىپاقلىق، ئۆزئارا ھۆرمەت مەزمۇنىدىكى ئىسىملارمۇ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسىملىرىدىن بىرى ھېسابلىنىدۇ. مەسىلەن، ئاتا، ئاتاخان، ئابا، ئاباخان (ئاتا)، ئانا، ئانىقىز، ئانا خېنىم، ئەبۇلقاسىم (قاسىمنىڭ ئاتىسى)، ئەبۇبەكرى (بەكرىنىڭ ئاتىسى)، ئەبۇلخەيرى (خەيرىنىڭ ئاتىسى)، مۇقەررەب (يېقىن سىرداش)، ھەببە (يېقىن دوست)، ئۇممەت (مىللەت)، يولداش (بىر يولدا ماڭغۇچى) دېگەنلەردەك.

⑨ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرى ئىچىدە، پەرزەنتلەرنىڭ قاتارغا قوشۇلۇپ قېلىشىنى، ئۇزاق ئۆمۈر كۆرۈشىنى، جېنىنىڭ مەھكەم بولۇشىنى تىلەپ قويۇلغان بىر بۆلەك ئىسىملار بولۇپ، ئۇلار ئاساسەن ئۇيغۇرچىدۇر. مەسىلەن، تۇرسۇن، تۇردى، توختى، تۇرغان؛ تاش، پولات، تۆمۈر، ئالماس؛ ياشار، ياشھازىر دېگەنلەرگە ئوخشاش.

⑩ بۇ دەۋر كىشى ئىسىملىرىدا يەنە، زېمىننى سۆيۈش، تىنچلىق، ئەمىنلىك، خاتىرجەملىك، ساغلاملىق، مېھنەت، پەخىرلىنىش، پەرزەنت خۇشلۇقى ۋە پەرزەنتنى تاتلىق نەرسىلەرگە ئوخشىتىش، ئەركىنلىك، ئازادلىققا تەلپۈنۈش قاتارلىق نۇرغۇن مەزمۇنلار يارقىن جۇلالىنىپ تۇرىدۇ.

مەسىلەن، زېمىنجان (زېمىن خوجىسى)، سەلىمە (ساغلام)، سالامەت (ساقلىق)، ئاسۇدە (خاتىرجەم)، سالام (تىنچلىق)، ئامان (تىنچ، خاتىرجەم)، ئىپتىخار (پەخىرلەنمەك)، خىزمەت (يارىدەم، ئىش)، خۇدابەردى، ئاللابەردى، خۇشكەلدى، تويبولدى؛ شېكەر، ناۋات، قەنتخان، ئەسەل (ھەسەل)، ئەركىن، ئازاد، نەجات (قۇتۇلماق)، ھۆرىيەت (ھۆرلۈك، ئەركىنلىك) دېگەنلەرگە ئوخشاش.

⑪ ئۇنىڭدىن باشقا، تۇغۇلغان مەزگىل، ھېيت ـ بايرام، خاتىرە كۈنلەرنى بەلگە قىلىپ ئىسىم قويۇشمۇ بىر قەدەر ئومۇملاشقان. مەسىلەن، باھار، مايسا، ئەييام (ئايەم)، روزى، قۇربان، ئېيد (ھېيت)، رەجەب، شەئبان، رامىزان، بارات (ئاي ناملىرى)، نەۋرۇز (نوروز) دېگەنلەرگە ئوخشاش.

3. هازىرقى زامان ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىدىكى يۇزلىنىش

يېڭى زامان مەدەنىيىتىنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ ئېڭىغا ۋە كۈندىلىك تۇرمۇشىغا بولغان تەسىرىنىڭ چوڭقۇرلىشىشىغا ئەگىشىپ، ئۇيغۇرلارنىڭ كىشى ئىسمى سىستېمىسىدىمۇ زامانغا ماس ھالدىكى يېڭى يۇزلىنىشلەر بارلىققا كەلمەكتە. بۇنى تۆۋەندىكى نۇقتىلارغا يىغىنچاقلاشقا بولىدۇ:

بىرىنچى، بۇرۇنقى زامانلاردا «بالىنى كۆز تېگىشتىن ساقلايدۇ، پەرزەنت چاچراپ كەتمەيدۇ، سالامەت چوڭ بولىدۇ» دېگەن كونا چۈشەنچە بويىچە قويۇلىدىغان «يانتاق، چاۋار، سۈپۈرگە، پالتا، بوسۇغا» دېگەندەك ئىسىملار تەدرىجىي ھالدا ئىستېمالدىن قالماقتا. ھازىر 30 ياشتىن تۆۋەن بولغان ياشلار، خۇسۇسەن شەھەر ياشلىرى ئىچىدە مۇنداق ئىسىملىكلەر يوق دېيەرلىك.

ئىككىنچى، ئىسىملارنىڭ ئىخچام بولۇشىنى ياقلاش

ئومۇميۈزلۈك خاھىشقا ئايلانماقتا. ياشلاردا خۇسۇسەن بالىلاردا قوش تەركىبلىك ۋە كۆپ تەركىبلىك ئىسىملار تەدرىجىي ئازايماقتا. خېلى كۆپچىلىك رايونلاردىكى شەھەر بالىلىرى ئىچىدىن «روزىمۇھەممەتھاجى» دېگەندەك ئۇچ ئادەمنىڭ ئىسمىنى بىر ئۆزىگە قويۇۋالغان بالىلارنى تاپماق تەس.

ئۇچىنچى، قىزلار ئىسىملىرىدا گۈزەل، ئاڭلاشقا يېقىملىق بولۇشنى كۆزلەش ئاساسىي كەيپىياتقا ئايلىنىپ، ئەرلەر ئىسىملىرىنىڭ ئاخىرىغا «خان، گۈل، نىسا» سۆزلىرىنى قوشۇپلا خوتۇن ـ قىزلار ئىسىملىرىنى شەكىللەندۈرۈپ ئىشلىتىدىغان ئەنئەنە تەدرىجىي ھالدا ئاجىزلاشماقتا. ھازىرقى 20 ياشتىن تۆۋەن قىزلار، خۇسۇسەن شەھەر قىزلىرى ئىچىدە «تۇخان (تۇرخان)، تۇرسۇنخان، نىيازخان، قۇۋانخان (قۇربانخان)، توختىخان، تۇدىخان (تۇردىخان)» دېگەندەك ئىسىملىكلەر ناھايىتى ئاز دېيىشكە بولىدۇ.

تۆتىنچى، ئىسىملارنىڭ چۈشىنىشلىك بولۇشىنى ياقلاش بارغانسېرى ئومۇمىي ئادەتكە ئايلانماقتا. كىشىلەر نېمە مەنە بېرىدىغانلىقىنى ئۆزلىرى ياخشى چۈشەنمەيدىغان سۆزلەرنى بالىلىرىغا ئىسىم قىلىپ قويۇشنى تازا راۋا كۆرمەيدىغان بولماقتا. «سەدىردىن، بەدرىدىن، پەزلىدىن، زىياۋۇللا، غىياسۇللا» دېگەندەك ئىسىملارنىڭ خۇسۇسەن بالىلار ئىسىملىرىدا كەم ئۇچرايدىغان بولۇپ كېتىۋاتقانلىقى بۇ نۇقتىنى ئىسپاتلايدۇ.

بەشىنچى، ساپ دىنىي ئۇنۇانلارنى ئىسىم قىلىپ قويۇش ئادىتى تەدرىجىي يوقالماقتا. مەسىلەن، ئىمام، مۇللا، خەلىپەت، سوپى، قازى، قارى دېگەندەك ئىسىملارنىڭ بالىلاردا ئانچە كۆرۈلمەسلىكى بۇنىڭغا دەلىل بولالايدۇ.

ئالتىنچى، ئەرەب ـ پارسچە ئىسىملارنى تاشلاپ، قەدىمكى ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىدىن ئېلىپ ئات قويۇش خاھىشى

كۆچەيمەكتە. مەسىلەن، پانتېكىن، ئەرتېكىن، ئەلپەر (ئالپ ئەر) دېگەنلەرگە ئوخشاش.

يۇقىرىقىلار قوللاشقا، تەشۋىق قىلىشقا ئەرزىيدىغان ئاكتىپ يۇزلىنىشلەر. ۋاھالەنكى، بەزى كىشىلەرنىڭ ئىسىم قوللىنىشىدا قىسمەن پاسسىپ رەۋىشتىكى يۇزلىنىشلەرمۇ بار. ئۇلارنىڭ مۇھىملىرى دەپ تۆۋەندىكى ئىككى تەرەپنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش كۇپايە.

بىرىنچى، ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرى تەركىبىدە مەۋجۇت بولۇپ كېلىۋاتقان قوش تەركىبلىك ئىسىملاردىكى ئۇزاق ئەسىرلىك ئىستېمال ئەمەلىيىتى جەريانىدا، ئاتا ـ بوۋىلىرىمىز ئۇزۇن، سۆرەلمىلىك ھېس قىلىپ، ئاللىقاچان قىسقارتىۋەتكەن سۆزلەرنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ، يەنە ئاشۇ ئاتام زامانىسىدىكى ئۇزۇن، سۆرەلمە شەكلىگە قايتۇرۇپ ئىشلىتىش. مەسىلەن:

بۇرۇنقى قىسقارتما شەكلى	ھازىرقى شەكلى
مەتتۇرسۇن	مۇھەممەتتۇرسۇن
مەتتۇردى	مۇھەممەتتۇردى
مەتتوختى	مۇھەممەتتوختى
مەتروزى	مۇھەممەتروزى
مەمتىلى	مۇھەممەتئىلى
مەمتىمىن	مۇھەممەتئىمىن

يۇقىرىدا بايان قىلىپ ئۆتكىنىمىزدەك، ئاتا ـ بوۋىلىرىمىز ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان بولغاندىن كېيىن، «تۇردى، توختى، تۇرسۇن»غا ئوخشاش ساپ ئۇيغۇرچە ئىسىملارنى تاشلىۋېتىشكە كۆزى قىيماي ئۇلارنى يەنىلا ئەتىۋارلاپ ئىشلەتكەن، پەقەت ئۆزلىرىنىڭ «مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ

ئۇممىتى» بولغانلىقىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈنلا مەزكۇر ئىسىملارنىڭ ئالدىغا «مۇھەممەد»نى قوشۇپ، قوش تەركىبلىك ئىسىم قىلىپ ئىشلەتكەنكى مەزكۇر «مۇھەممەد» دېگەن ئىسىمنىڭ ئاشۇ قوش تەركىبلىك ئىسىملاردا پەقەت بىر قوشۇمچە تەركىب（虚名）سۈپىتىدە ئىشلىتىلگەنلىكىدىن دېرەك بېرەتتى، خالاس. شۇڭا، ئاتا ـ بوۋىلىرىمىز ئىستېمال ئەمەلىيىتى جەريانىدا، مۇنداق قوش تەركىبلىك ئىسىملارنىڭ ئۇزۇن بولۇپ كەتكەنلىكىنى ھېس قىلغان چېغىدا، مەزكۇر قوش تەركىبلىك ئىسىملاردىكى رەسمىي ئىسىم（真名），يەنى ئاساسىي تەركىبنى تولۇق ساقلاپ قېلىپ، قوشۇمچە تەركىب بولغان «مۇھەممەد»نى «مەت»كە قىسقارتىپ ئاتاشنى راۋا كۆرگەن. روشەنكى، بۇ ئەقىلگە سىغىدىغان، ئاكتىپ بىر ئىجادىيەت بولغان. ۋاھالەنكى، بۈگۈنكى كۈندە بىزنىڭ ئۇنى كەينىگە قايتۇرۇپ، ئەسلىگە كەلتۈرۈپ قويۇشىمىز ھېچقانداق بىر ئاقىللىقنىڭ ئىپادىسى ئەمەس، بەلكى نۆۋەتتىكى ئىسىملارنى ئىمكان بار ئىخچام قىلىش، شۇ ئارقىلىق ئومۇميۈزلۈك فامىلە قوللىنىشنى بالدۇرراق ئىشقا ئاشۇرۇش روھىغا خىلاپ كېلىدىغان تەتۈرلۈك، ئەلۋەتتە. شۇڭا، ئوقۇمۇشلۇق كىشىلەر، زىيالىيلار باشلامچىلىق بىلەن ئۆز ئىسىملىرىدىكى قوشۇمچە تەركىبلەرنى ئاڭلىق ھالدا ئېلىپ تاشلىشى، شۇ ئارقىلىق ئۇيغۇرلارنىڭ (ھەقىقەتەن مۇ زۆرۈر بولغان) كىشى ئىسىملىرى ئىسلاھاتىغا ئەملىي ھەرىكىتى بىلەن ھەسسە قوشۇشى لازىم.

ئىككىنچى، ئەرەب ـ پارس تىللىرىدىن كىرگەن بەزى كىشى ئىسىملىرى ئۇزاق ئىستېمال جەريانىدا ئۇيغۇر تىلىنىڭ فونېتىكىلىق قانۇنىيەتلىرىگە بويسۇندۇرۇلغان ياكى ئۇيغۇر تىلىدا تۇرلۇك تاۋۇش ئۆزگىرىشلىرىگە ئۇچراپ ئىخچاملانغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار ھازىر كەينىگە ياندۇرۇلۇپ، ئەرەب ـ

پارس تىللىرىدىكى ئەسلىي شەكلىگە كەلتۈرۈلمەكتە. مەسىلەن:

ئەسلىي شەكلى	هازىرقى شەكلى
ئابدۇلرەھمان	ئابدۇراخمان
ئابدۇلھەكىم	ئابلىكىم
غەفۇر	غوپۇر
جەففار	جاپپار
ئەسئەد	ئەسەت
قەھھار	قاھار > قاخار
كەمال	كامال
جەمال	جامال
سەتتار	ساتتار
ئابدۇلئەزىز	ئابلىز

ئەگەر بۇ تۈردىكى كىشى ئىسىملىرى ئەسلىگە ياندۇرۇلسا ياكى ئۇلارنى ئەسلىگە ياندۇرۇش تەشەببۇس قىلىنسا، ئاددىيسى كىشى ئىسىملىرىنىڭ ئىخچاملىقىغا تەسىر يېتىپ، ئىخچام يېغىنچاق نەرسە ئۇزۇن، سوزۇلما نەرسىگە ئايلىنىپ قالىدۇ، تەلەپپۇز ۋە يېزىقتا نۇرغۇن قولايسىزلىقلارنى ئەكېلىدۇ، مۇھىمى ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئۆزىگە خاس فونېتىكىلىق قانۇنىيەتلىرى بۇزۇلىدۇ. بىزگە مەلۇم، سۆز جۈملىدىن كىشى ئىسىملىرى بىر خىل بەلگە ھېسابلىنىدۇ. شۇڭا، بىر شەيئى جۈملىدىن بىر ئادەم سۆزدىن ئىبارەت بۇ بەلگىنىڭ ھەرقانداق بىر شەكلى بىلەن ئىپادىلەنسە بولىۋېرىدۇ. مەسىلەن، مەلۇم بىر كىشى «قەھھار»، «قاھار»، «قاخار» دېگەن ئۇچ بەلگە (سۆز) بىلەن ئاتالسا ياكى ناملانسا، ئوخشاش بولمىغان ئۇچ ئادەمنى ئەمەس، بەلكى يەنىلا شۇ بىر ئادەمنى كۆرسىتىدۇ. بۇ يەردىكى مەسىلە ئۇ ئۇچ خىل بەلگە (سۆز شەكلى) نىڭ قايسىسىنى

تاللىۋېلىشتا، يەنى ئۇنىڭ ئەرەبچىدىكى ئەسلىي شەكلىنى تاللاپ، كىشىلەرنى قىيناش يولى بىلەن ئۇيغۇر تىلىنىڭ فونېتىكىلىق قانۇنىيەتلىرىنى بۇزۇش كېرەكمۇ ياكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ فونېتىكىسىغا بويسۇندۇرۇلغان شەكلىنى تاللىۋېلىپ، كىشىلەرنىڭ تەلەپپۇزى بىلەن يېزىقنى راۋانلاشتۇرۇش يولى ئارقىلىق، ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئۆزىگە خاس فونېتىكىلىق قائىدە ـ قانۇنىيەتلىرىنى قوغداپ قېلىش كېرەكمۇ دېگەن مەسىلىدە، بىزچە، ئۇيغۇر تىلىنىڭ ساپلىقىنى ھەقىقىي تۇردە قوغدىغۇچىلار ئۇيغۇر تىلىغا ئۆزلەشكەن كېيىنكى شەكلىنى تاللايدۇ، ئەلۋەتتە.

ئۇچىنچى، ئاتىسىنىڭ ئىسمىنى «ئى» (هازىر كىتابلاردا ئۇنىڭ سۈپەتلەشكەن «ي» شەكلى ئېلىنىۋاتىدۇ)لەشتۇرۇش. مەسىلەن، قادىر نىيازى (نىيازىي)، سەمەت ئەخمەتى (سەمەت ئەخمەدى)، تالىپ مۇھەممەتى (تالىپ مۇھەممەدى)، كامىل نازىرى، ئەيسا نادىرى، توختى قۇربانى، تۇرسۇن دۆلەتى، تۇراق يۇنۇسى دېگەندەك.

ئەينى دەۋرلەردە ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئۆزلىرىگە تەخەللۇس قىلىپ ئىشلەتكەن يەر ـ جاي ناملىرىنى «ئى» قوشۇمچىسى بىلەن سۈپەتلەشتۇرۇپ (مەسىلەن، قەشقەرى، خوتەنى، تۇرپانى دېگەندەك) ئىشلىتىشى ئىلمىيلىككە ئىگە بولۇپ، «ئى»لەشتۇرۇلگەندىن كېيىنكى ئۇ ئىسىملار «قەشقەرلىك مەھمۇد، خوتەنلىك سايىت، تۇرپانلىق گايىت» دېگەندەك ئېنىق مەنىنى بىلدۈرەتتى. ئەمدى هازىرقى «قادىر نىيازى، توختى قۇربانى، تۇراق يۇنۇسى، تۇرسۇن دۆلەتى»دېگەنلەردىكى «ئى» قوشۇمچىسى قانداق مەنە بىلدۈرىدۇ؟ ئەگەر ئۇ قوشۇمچە يۇقىرىدىكىلەرگە ئوخشاش «ـ لىق // ـ لىك // ـ لۇق // ـ لۈك» نىڭ مەنىسىگە ئوخشاش دەپ قارالسا، ئۇ ھالدا ئۇ ئىسىملارنىڭ مەنىسى «نىيازلىق قادىر، قۇربانلىق توختى، يۇنۇسلۇق تۇراق،

دۆلەتلىك تۇرسۇن» بولۇپ قالماسمۇ؟ ياكى ئۇ «ئوغلى» دېگەن مەنىدىمۇ ـ يا؟ ئەگەر شۇنداق دەپ قارالسا، هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئۇنداق مەنىدىكى قوشۇمچىنى تاپقىلى بولمايدۇ. شۇڭا، بۇنداق سەۋەنلىكلەر ۋاقتىدا تۈزىتىلىشى كېرەك.

§4 . ئۇيغۇرلاردا لەقەم ، تەخەللۇس ، فامىلە

1 . لەقەم

«لەقەم» سۆزى ئەسلىي ئەرەب تىلىدىكى «لەقەب» سۆزىدىن كەلگەن بولۇپ، ئۇنىڭ ئەرەب تىلىدىكى لۇغەت مەنىسى «باشقا ئىسمى، باشقا ئېتى، باشقا نامى» دېگەندىن ئىبارەت. دېمەك، كىشىلەرنىڭ مىجەز ـ خۇلقى، خۇسۇسىيىتى ياكى جىسمانىي جەھەتتىكى بىرەر بەلگىسىگە ئاساسەن باشقىلار تەرىپىدىن قويۇلغان باشقا نام لەقەم دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، توختى بۇقا، كېرىم توقۇم، ئىمىن ناۋاي، رەقىب تۇلكە، نىياز پاتقاق، زۇنۇن سەپرا، ئايشەم سەيپۇڭ، كېرەم سەتەڭ ...

لەقەم كىشىلەرنىڭ بىرەر خۇسۇسىيىتى ياكى خاراكتېرىگە قاراپ، ھەزىل قىلىپ ياكى مەسخىرە قىلىپ بېرىلگەن قوشۇمچە نام بولۇپ، ئۇ بىر ئادەمنىڭ مىجەز ـ خاراكتېرىنىڭ قانداقلىقى، نېمە ئىش بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلىقى قاتارلىقلارنى بىلىشكە ياردەم بېرىدۇ. لەقەم لەقەملەنگۈچىنىڭ ئارزۇسى بويىچە ئەمەس، بەلكى باشقىلار تەرىپىدىن قويۇلۇپ سىڭدۈرۈلگەن بولىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، يۈزتۇرا سورۇنلاردا كىشىلەرنى سەلبىي مەنىلىك لەقەملەر بىلەن ئاتاش ئېغىر ئېلىنىدۇ.

لەقەملەرنى قوللىنىلىش دائىرىسىنىڭ ئوخشىماسلىقىغا ئاساسەن شەخس لەقەملىرى، جەمەت لەقەملىرى ۋە يۇرت (مەھەللە) لەقەملىرى دەپ بۆلۈشكە بولىدۇ. شەخس لەقەملىرى

مەلۇم بىر شەخسكىلا تەۋە بولغان، شۇ شەخس ھاياتىنىڭ مەلۇم مەزگىلىدە باشقىلار تەرىپىدىن پەيدا قىلىنىپ، شۇ كىشىنى تونۇش ۋە باشقىلاردىن پەرقلەندۈرۈشتە ئىشلىتىلىدىغان، بەزىدە شۇ شەخس ھاياتىنىڭ مەلۇم مەزگىللىرىگە بارغاندا ئىستېمالدىن پۈتۈنلەي چۈشۈپ قالىدىغان ياكى ئۇنىڭ ھاياتىغا بىر ئۆمۈر ھەمراھ بولىدىغان لەقەملەرنى كۆرسىتىدۇ. جەمەت لەقەملىرى بولسا مەلۇم بىر ئائىلە ياكى جەمەتنىڭ پۈتۈن ئەزالىرىغا ئورتاق بولغان، ھەتتا شۇ جەمەتنىڭ نەچچە ئەۋلاد ئەزالىرىغىچە داۋاملىشىپ كېلىپ مۇقىملىشىپ قالىدىغان، شۇ جەمەتنىڭ پۈتۈنلەي تۈگىشى بىلەن تۈگەيدىغان، ئەگەر ئۇرۇق ـ ئەۋلادى ئۈزۈلۈپ قالمىسا (تۈگىمىسە)، يەنە داۋاملىق ئىشلىتىلىدىغان لەقەملەرنى كۆرسىتىدۇ. يۇرت (مەھەللە) لەقەملىرى بولسا مەلۇم بىر يۇرتلۇق ياكى مەھەللىلىك كىشىلەرنىڭ ھەممىسىگە ئورتاق بولغان، قانداشلىق مۇناسىۋىتى ھاسىل قىلماي، يۇرت ـ مەھەللە بىرلىكىنى ئاساس قىلىپ بارلىققا كەلگەن لەقەملەردۇر.

جەمەت لەقەملىرى بىلەن يۇرت (مەھەللە) لەقەملىرى شەخس لەقەملىرىنىڭ كېڭىيىشى، ئومۇملىشىشى نەتىجىسىدە بارلىققا كېلىدۇ. شۇڭا، شەخس لەقەملىرى جەمەت لەقەملىرى بىلەن يۇرت (مەھەللە) لەقەملىرىنىڭ شەكىللىنىشىنىڭ ئاساسى دېيىشكە بولىدۇ.

ئۇيغۇرلار ئىشلىتىپ كېلىۋاتقان لەقەملەرنى مەنە دائىرىسى بويىچە تۆۋەندىكىدەك تۈرلەرگە بۆلۈش مۇمكىن:

(1) شۇغۇللىنىۋاتقان ھۈنەر ـ كەسىپنىڭ نامىنى شۇ كىشىنىڭ ئىسمى بىلەن بىللە ئاتاش نەتىجىسىدە شەكىللەنگەن لەقەملەر. مەسىلەن:

قاسساپ، باققال، تۆمۈرچى، ياغاچچى، ناۋاي، مانتا (مانتىچى)، ياغ (ياغچى)، باپكار، قەندال، سەيپۇڭ، كاتىپ،

راۋاب، تەمبۇر، قويچى، بورىچى، مۇقام، بوتكىچى، موخۇرەك، باخشى، سۇناي، غىجەك ...

(2) كىشىلەرنىڭ چىراي شەكلى، تەقى - تۇرقى، بەدەن ئەزالىرىدىكى دەرھال كۆزگە تاشلىنىپ تۇرىدىغان ئالاھىدىلىكى قاتارلىقلارغا ئاساسەن قويۇلغان لەقەملەر. مەسىلەن:

قارا، سېرىق، ساقال، بۇرۇت، كوسا، قاراقاش، چاپاق، گاس، قارىلاق، پالكۆز، پاناق، پۇچۇق، ئەلەس، قارىغۇ، خىر - خىر، غىڭ - غىڭ، دۇمچەك، پور ...

(3) كىشىلەرنىڭ مىجەز - خاراكتېرىگە قاراپ قويۇلغان لەقەملەر. مەسىلەن:

سەپرا، شىرىشىم، چىكىس، ئۇششۇق، كاشال، قاقباش، مۇرنەس، كاس - كاس، مىس - مىس، دورەن، سەتەك، توك، تۇلكە، شەيتان، تەرسا، باتۇر، نوچى، پالۋان ...

(4) يەر - جاي ناملىرىدىن ئېلىپ قويۇلغان لەقەملەر. بۇنىڭدا ئادەتتە بىر يۇرتقا باشقا يۇرتتىن كېلىپ ئولتۇراقلىشىپ قالغانلار بولسا، ئۇلارغا ئاشۇ كەلگەن ئەسلى يۇرتىنىڭ نامىنى لەقەم قىلىپ قويۇش ئەھۋالى كۆپرەك ئۇچرايدۇ. مەسىلەن:

ئەركىن كەلپىن، روزى خوتەن، مۇھەممەت يەركەن، ئوسمان ئوپال، ئىمام ئاتۇش، ماناپ دولان ...

(5) هايۋان ياكى ئۇچارقانات ناملىرىدىن ئېلىپ قويۇلغان لەقەملەر. بۇ خىل لەقەملەر ئارقىلىق، ئادەتتە لەقەملەنگۈچىنىڭ ئاشۇ هايۋان ياكى ئۇچارقاناتقا ئوخشىشىپ كېتىدىغان بەلگىلىك بىر خۇسۇسىيىتى، مۇئەييەن ئالاھىدىلىكى مۇبالىغىلىك رەۋىشتە ئىشارە قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئەخمەت بۆرە، مۇسا يولۋاس، سەمەت موزاي، قادىر توشقان، تۇردى پاشا، ئايىنۇر ۋىتىلداق، ماينۇر تورغاي، تۇرسۇن قۇشقاچ، ئەركىن قۇشقاچ، توختى توخۇ، مەمتىمىن قاغا، ۋاهىت

تۆگە، ياقۇپ قانجۇق، قاسىم كالا، كېرەم بۇقا، غەيرەت چاشقان دېگەندەك.

ئۇنىڭدىن باشقا، پۈتكۈل بىر نەسەب (جەمەت) نى كۆرسىتىش مەقسىتىدە، لەقەملەرنىڭ ئاخىرىغا كۆپلۈك قوشۇمچىسى «- لار // -لەر» نى قوشۇپ ئاتاشمۇ بىرقەدەر ئاممىۋى ئاساسقا ئىگە. مەسىلەن، كۆكەچلەر، كەنجىلەر، دۆرەنلەر (دەۋر سۈرگەنلەر)، كاشاللار، كالدىرلار، قوچقارلار، بۆكەنلەر دېگەندەك.

ئۇيغۇرلاردا بىر ئادەم ياكى بىر جەمەت كونكرېت بىر لەقەم بىلەن ئاتالغاندىن باشقا، يەنە بىر رايون، پۈتكۈل بىر يۇرت خەلقى بىر ئورتاق لەقەم بىلەن ئاتىلىدىغان ئەھۋالمۇ بار. مەسىلەن، ئاقسۇ ۋىلايىتىنىڭ ھەربىر ناھىيەسىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆزلىرىگە خاس لەقەملىرى بولغىنىدەك.

2 . تەخەللۇس

«تەخەللۇس» دېگەن بۇ سۆز چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە ئەرەب تىلىدىن كىرىپ ئۆزلەشكەن بولۇپ، ئۇنىڭ ئەرەب تىلىدىكى لۇغەت مەنىسى «قۇتۇلماق، ئازاد بولماق، ئايرىلماق، يۆتكەلمەك» دېگەندىن ئىبارەت. ئۇ «شائىر بىر مەندىن يەنە بىر مەنىگە يۆتكەلدى، شائىر ئۇ ئارقىلىق ئۆز ئىسمىنى يوشۇرۇش بىلەن سىرتتىن كېلىدىغان بەزى ئەھۋاللاردىن قۇتۇلدى» دېگەن مەنىلەردە كېلىدۇ. ئۇ سۆز چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە «لەقەم» دېگەن سۆز بىلەن بىللە قەلەمكەشلەرنىڭ ئۆز ئىسىم - فامىلىسىدىن باشقا قويۇۋالغان قەلەم ئىسمىنى كۆرسەتكەن. هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا يازغۇچى، شائىر، رەسسام، ئارتىس قاتارلىقلارنىڭ ئەنئەنىگە ئاساسەن ئۆز - ئۆزىگە قويۇۋالغان باشقا نامى، ئەدەبىي لەقىمى تەخەللۇس دەپ

ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر، مۇھەممەت باغراش، ئابلەت ئابدۇرېشىت بەرقىي دېگەندەك.

ئۇيغۇرلار ئارىسىدا قوللىنىلىۋاتقان تەخەللۇسلار ئومۇمەن تۆۋەندىكىدەك سۆزلەردىن تەركىب تاپىدۇ:

(1) ئىسىملاردىن قويۇلغان تەخەللۇسلار. مەسىلەن، تەۋپىق، مۇزاپپەلىق، ئۇيغۇنلۇق، قەلەندەر، مەشرەپ، ئۆركەش، باغراش، كرورەن، كۆلتېكىن، زۇلپىقار، ياشىق ...

(2) سۈپەتلەردىن قويۇلغان تەخەللۇسلار. مەسىلەن، لۇتفىي (مەرھەمەتلىك)، سەبۇرىي (سەۋر - تاقەتلىك)، تەجەللىي (جۇلالىق)، مەھزۇن (قايغۇلۇق)، قۇتلۇق، ئۆتكۈر، سۇزۇك، يارقىن، شەۋقىي (تەشنا بولغان)، شەرقىي، غەربىي، بەرقىي ...

ئۇلاردىن باشقا يەر - جاي ناملىرىنىمۇ سۈپەتلەشتۈرۈپ ھاسىل قىلىنغان تەخەللۇسلارمۇ بار. مەسىلەن، قەشقەرىي، فارابىي (فارابلىق)، خارەزمىي، خوتەنىي، يەركەندىي، سايرامىي دېگەندەك.

گەرچە لەقەم بىلەن تەخەللۇس كىشىلەرنىڭ ئۆز ئىسمىدىن باشقا نامىلار بىلەن ئاتالغان ئورتاقلىقتا ئىگە بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار بىر - بىرىدىن پەرقلىنىپ تۇرىدۇ.

بىرىنچى، لەقەم كىشىلەرگە باشقىلار تەرىپىدىن قويۇلىدۇ، تەخەللۇس بولسا مەلۇم كىشىنىڭ ئۆزى تەرىپىدىن قويۇلىدۇ.

ئىككىنچى، لەقەمنىڭ قوللىنىش دائىرىسى (قوللىنىش ئوبيېكتى) كەڭ بولسا، تەخەللۇسنىڭ قوللىنىش دائىرىسى تار بولۇپ، ئۇ ئومۇمەن قەلەمكەشلەر بىلەنلا چەكلىنىدۇ.

ئۇلاردىن باشقا، لەقەم ئاممىۋى ئاساسىنىڭ چوڭقۇر، ئىشلىتىش ئۇسۇلىنىڭ كونكرېت، جانلىق، مەنىسىنىڭ ئوبرازلىق، چۈشىنىشلىك بولۇشتەك ئالاھىدىلىكلىرى بىلەنمۇ تەخەللۇستىن پەرقلىنىپ تۇرىدۇ.

3 . فامىلە

فامىلە ئەسلىي گىرېكچە سۆز بولۇپ، ئۇيغۇر تىلىغا رۇس تىلى ئارقىلىق كىرىپ ئۆزلەشكەن. ئۇنىڭ لۇغەت مەنىسى «جەمەت نامى»، «قانداشلىق ۋە نىكاھ مۇناسىۋىتى بىلەن باغلانغان بىر ئائىلە كىشىلىرى؛ نەسەب - ئۇرۇق، بالىچاقا، ئەۋلاد» دېگەنلەردىن ئىبارەت. ھازىر ئىسىم - فامىلىشۇناسلىقتا بولسا بىر ئائىلىنىڭلا ئەمەس، بەلكى ئورتاق قانداشلىق مۇناسىۋىتىگە ئىگە بولغان پۈتكۈل جەمەت سىستېمىسىنىڭ نام - بەلگىسى ياكى نەسەب نامى فامىلە دەپ ئاتىلىدۇ.

ھەرقايسى مىللەتلەردە فامىلىلەرنىڭ كېلىش مەنبەسى گەرچە ھەر خىل بولسىمۇ، يەنى فامىلە مىللەت، ئۇرۇق، قەبىلە، جەمەت نامىلىرىدىن، ئاتا - ئانا ۋە ئەجداد ئىسىملىرىدىن، لەقەم ۋە تەخەللۇسلاردىن، يەر - جاي نامىلىرى، ئەمەل - مەنسەپ نامىلىرى ۋە ھۈنەر - كەسىپ نامىلىرى قاتارلىقلاردىن كەلگەن بولسىمۇ، ئەمما ئۇلارنىڭ رولى ئاساسىي جەھەتتىن ئوخشىشىدۇ. يەنى ① فامىلە تاشقى جەھەتتە جەمئىيەتتىكى قانداش ئىجتىمائىي گەۋدىلەر (باشقا - باشقا جەمەتلەر)نى بىر - بىرىدىن پەرقلەندۈرۈش، ئىچكى جەھەتتە شۇ جەمەت ئەزالىرىنى ئۆزئارا ئۇيۇشتۇرۇش رولىنى ئويناىدۇ؛ ② فامىلە ئىجتىمائىي ئورۇن - مەرتىۋىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ، يەنى كىشىلەرنىڭ دەرىجىسىنىڭ يۇقىرى - تۆۋەنلىكى، سالاھىيىتىنىڭ ئېسىل ياكى ناچار نەسەبكە مەنسۇپ ئىكەنلىكىنى ئېنىق ئىپادىلەپ بېرىدۇ؛ ③ فامىلە توي - نىكاھ ئىشلىرىنى تەرتىپكە سېلىش، قېلىپلاشتۇرۇش رولىنى ئويناىدۇ؛ ④ فامىلە شۇ جەمەتنىڭ مال - مۈلكىگە ۋارىسلىق قىلىشنىڭ ئۆلچىمى بولىدۇ؛ ⑤ فامىلە مەلۇم بىر كىشىنىڭ ئۆز يىلتىزىنى بىلىشىگە ياردەم بېرىدۇ.

هازىر دۇنيادىكى مىللەتلەرنىڭ فامىلە قوللىنىش ئادىتىنى تۆۋەندىكىدەك ئۈچ خىل شەكىلگە يىغىنچاقلاشقا بولىدۇ:

(1) ئۆز ئىسمى (A) + ئاتا ئىسمى (B) + فامىلىسى (C)

فورمۇلاسى مۇنداق: A + B + C

مەسىلەن:

Karl Henrich Marx

Lewis Henry Morgan

James George Frazer

بۇ خىل ئىسىم - فامىلە شەكلى ئىنگلىز، فرانسۇز، گېرمان، ئىسپان، پورتۇگال، رۇس، ئىتالىيان، شۋېت قاتارلىق ياۋروپا مىللەتلىرىدە كەڭ ئومۇملاشقان.

(2) فامىلىسى (C) + ئۆز ئىسمى (A).

فورمۇلاسى مۇنداق C + A

مەسىلەن:

毛 (C)+泽 东 (A)=毛 泽 东

欧阳(C)+可惺(A)=欧阳可惺

丸山(C)+孝一(A)=丸山孝一(Koichi MARU YAMA)

KIM(C)+Ersin(A)=KIM Ersin

بۇ خىل ئىسىم - فامىلە شەكلى كۆپىنچە خەنزۇ، ياپون، كورىيە قاتارلىق مىللەتلەردە كەڭ ئومۇملاشقان ۋە مۇكەممەل فامىلە سىستېمىسىنى ھاسىل قىلغان.

(3) ئۆز ئىسمى (A) + ئاتا ئىسمى (B).

فورمۇلاسى مۇنداق: A + B

مەسىلەن:

زوردۇن (A) + سابىر (B)

خالىق (A) + نىياز (B)

بۇ خىل ئىسىم - فامىلە شەكلىدە «ئاتا ئىسمى» (B) شەخسلەرنىڭ ئىسمىنىڭ كەينىگە قوشۇلۇپ كېلىپ فامىلە (C) رولىنى ئۆتەۋاتقاندەك كۆرۈنسىمۇ، ئەمەلىيەتتە ئۇ ھەقىقىي مەنىدىكى فامىلە ئەمەس ھەمدە فامىلىنىڭ رولىنىمۇ ئويۇنيالمايدۇ. بۇ پەقەت بىر ئەۋلاد كىشىلەردە ئوخشاش ئىسىملىكلەرنى بىر - بىرىدىن پەرقلەندۈرۈش رولىنى ئۆتىسىمۇ، لېكىن ئىككىنچى ئەۋلادقا ئۆتكەندە يەنە يۆتكىلىدۇ. بۇ ئەمەلىيەتتە فامىلىسىز ئىسىم شەكلى بولۇپ، ھازىرقى ئۇيغۇرلار ئىسىم ئادىتىدە دەل مۇشۇ فامىلىسىز شەكلىنى ئىشلىتىپ كەلمەكتە .

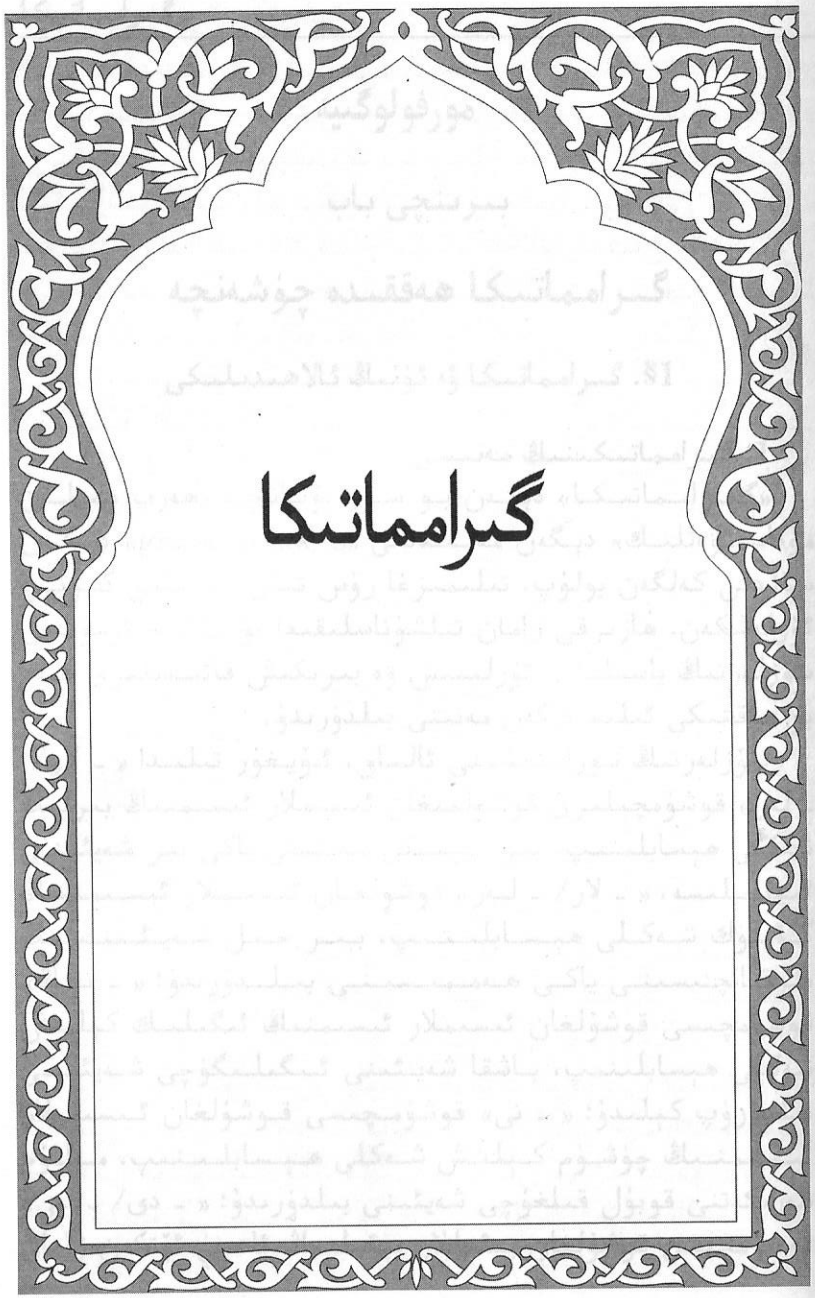

گىراممماتىكا

مورفولوگىيە

بىرىنچى باب

گىراماتىكا ھەققىدە چۈشەنچە

§1. گىراماتىكا ۋە ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكى

1. گىراماتىكىنىڭ مەنىسى

«گىراماتىكا» دېگەن بۇ سۆز يۇنانچە «ھەرپ بىلەن مۇناسىۋەتلىك» دېگەن مەنىدىكى «grammatiko@s» دېگەن سۆزدىن كەلگەن بولۇپ، تىلىمىزغا رۇس تىلى ئارقىلىق كىرىپ كەلگەن. ھازىرقى زامان تىلشۇناسلىقىدا بۇ ئاتالغۇ ئومۇمەن سۆزلەرنىڭ ياسىلىش، تۈرلىنىش ۋە بىرىكىش قائىدىلىرى ھەم بۇ ھەقتىكى ئىلىم دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

سۆزلەرنىڭ تۈرلىنىشىنى ئالساق، ئۇيغۇر تىلىدا «ـ لار/ ـ لەر» قوشۇمچىلىرى قوشۇلمىغان ئىسىملار ئىسمىنىڭ بىرلىك شەكلى ھېسابلىنىپ، بىر تېپتىكى شەيئىنى ياكى بىر شەيئىنى ئىپادىلىسە، «ـ لار/ ـ لەر» قوشۇلغان ئىسىملار ئىسمىنىڭ كۆپلۈك شەكلى ھېسابلىنىپ، بىر خىل شەيئىنىڭ بىرقانچىسىنى ياكى ھەممىسىنى بىلدۈرىدۇ؛ «ـ نىڭ» قوشۇمچىسى قوشۇلغان ئىسىملار ئىسمىنىڭ ئىگىلىك كېلىش شەكلى ھېسابلىنىپ، باشقا شەيئىنى ئىگىلىگۈچى شەيئىنى بىلدۈرۈپ كېلىدۇ؛ «ـ نى» قوشۇمچىسى قوشۇلغان ئىسىملار ئىسمىنىڭ چۈشۈم كېلىش شەكلى ھېسابلىنىپ، مەلۇم ھەرىكەتنى قوبۇل قىلغۇچى شەيئىنى بىلدۈرىدۇ؛ «ـ دى/ ـ تى» قوشۇمچىسى قوشۇلغان پېئىللار پېئىلنىڭ ئاددىي ئۆتكەن زامان

3 ـ شەخس خەۋەر شەكلى ھېسابلىنىپ، شۇ پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ 3 ـ شەخس تەرىپىدىن ئورۇنلانغانلىقىنى ۋە بۇنىڭدىن سۆزلىگۈچىنىڭ بىۋاستە خەۋەردار ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ②. سۆزلەرنىڭ مانا مۇشۇنىڭغا ئوخشاش تۈرلۈك شەكىللىرىگە دائىر قائىدىلەر سۆزلەرنىڭ تۈرلىنىش قائىدىلىرى ھېسابلىنىدۇ. سۆزلەرنىڭ ياسىلىشىنى ئالساق، ئۇيغۇر تىلىدا سۆزلەرگە مەلۇم قوشۇمچىلارنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن يېڭى سۆزلەر ھاسىل بولىدۇ. مەسىلەن، «يازلىق، تاللىق، قوغۇنلۇق، تەتىلىك، كىملىك، چۆللۈك، يوللۇق، پۇللۇق» قاتارلىق ئىسىم ياكى سۈپەتلەر « ـ لىق/ ـ لىك/ ـ لۇق/ ـ لۈك» قوشۇمچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسالغان. «قوللا ـ ، ياخشىلا ـ ، ئىشلە ـ ، گۈللە ـ ، گوللا ـ » قاتارلىق پېئىللار ئىسىم ياكى سۈپەتلەرگە «ـ لا/ـ لە» قوشۇمچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسالغان. دېمەك، سۆزلەرگە قوشۇمچىلارنى قوشۇپ يېڭى سۆز ھاسىل قىلىشمۇ گرامماتىكىدىكى بىر مەزمۇن ھېسابلىنىدۇ. سۆزلەرنىڭ تۈرلىنىش ۋە ياسىلىشىدا مۇئەييەن قائىدە بولىدۇ. مەسىلەن، « ـ چى، ـ دان، ـ داش » دېگەن قوشۇمچىلار ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، «تۆمۈرچى، ئىشچى، بويياقچى؛ يولداش، يۇرتداش، قېرىنداش؛ كۆلدان، سۇدان، كاۋاپدان» دېگەندەك يېڭى ئىسىملارنى ياسىسا؛ « ـ سىز، ـ چان، ـ چىل» دېگەن قوشۇمچىلار ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، «سۇسىز، ساۋاتسىز، كۆچسىز؛ ئەمگەكچان، خىيالچان، ئىشچان؛ خەلقچىل، ئەپچىل، ئوڭچىل» دېگەندەك سۈپەتلەرنى ياسايدۇ. « ـ سىرا/ ـ سىرە» قوشۇمچىلىرى ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، « قانسىرا ـ ، ھالسىرا ـ » دېگەندەك پېئىللارنى ياسايدۇ. دېمەك، قايسى خىلدىكى قوشۇمچىلارنىڭ قايسى خىلدىكى سۆزلەرگە قوشۇلۇپ، يېڭى سۆزلەرنى ياسىشى مەلۇم قائىدە ئاساسىدا بولىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدا سۆزلەر ئۆزئارا بىرىككەندە، ئېنىقلىغۇچى

ۋەزىپىسىدە كەلگەن سۆز ئېنىقلانغۇچى سۆزنىڭ ئالدىدا كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئەقىللىق بالا، بىزنىڭ ئۆيىمىز،
يېزا بازىرى، ئوقۇغۇچىلاردىن بىرى

مانا بۇلار ئۇيغۇر تىلىدىكى سۆزلەرنىڭ بىرىكىشىمۇ مەلۇم قائىدىگە بويسۇنىدىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

ئۇيغۇر تىلى گرامماتىكىسى سۆزلەرنىڭ مانا مۇشۇنداق ياسىلىش، تۈرلىنىش ۋە بىرىكىش قائىدىلىرىنى ئۆگىتىدۇ.

گرامماتىكا بىر خىل ئوبيېكتىپ قانۇنىيەت، ئۇنى سۈنئىي يوسۇندا ئىجاد قىلغىلى، ئۆزگەرتكىلى بولمايدۇ، بۇ مەندىن ئېيتقاندا، بىر تىلنىڭ بىرلا گرامماتىكىسى بولىدۇ. تىلشۇناسلار ئاشۇ ئوبيېكتىپ گرامماتىكىلىق قانۇنىيەتلەرنى ئوخشىمايدىغان نۇقتىلاردىن رەتلەپ، تۈرلۈك ئۇسۇللار بىلەن چۈشەندۈرىدۇ. شۇڭلاشقا، تۈرلۈك گرامماتىكا نەزەرىيىلىرى ۋە ئەسەرلىرى بارلىققا كېلىدۇ. دېمەك، گرامماتىكا ئۆزىنىڭ تەتقىقات نۇقتىسىنىڭ ئوخشىماسلىقىغا قاراپ، تەسۋىرىي گرامماتىكا، تارىخىي گرامماتىكا، سېلىشتۇرما گرامماتىكا دېگەن تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى گرامماتىكىسى تەسۋىرىي گرامماتىكا بولۇپ، ئۇ ھازىرقى زامان ئۇيغۇرتىلىنىڭ ئوبيېكتىپ قانۇنىيەتلىرىنى سىستېمىلىق چۈشەندۈرۈشنى مەقسەت قىلىدۇ.

گرامماتىكا تۆۋەندىكىدەك ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە:

1) گرامماتىكا ئابستراكتلىققا ئىگە.

ھەرقانداق گرامماتىكىلىق قائىدە مەلۇم كونكرېت سۆزنىڭ ياسىلىشى، تۈرلىنىشى ياكى بىرىكىشىگە قارىتىلغان بولماستىن، بەلكى مەلۇم بىر تىپتىكى ھەرقانداق سۆزلەرنىڭ

ياسىلىشى، تۇرلىنىشى ۋە بىرىكىشىگە قارىتىلغان بولغاچقا، گىراممااتىكىدىكى مەلۇم بىر قائىدە بىلەن بىرمۇنچە، ھەتتا سان ـ ساناقسىز تىل پاكىتلىرىنى چۈشەندۈرگىلى بولىدۇ. مەسىلەن، تىلىمىزدىكى ھەرقانداق بىر ئىسىم ئومۇمەن كېلىش كاتېگورىيەسىنىڭ ھەر خىل گىراممااتىكىلىق شەكىللىرى بىلەن تۇرلىنەلەيدۇ. مەسىلەن:

ئۆي، ئۆينىڭ، ئۆيىنى، ئۆيگە، ئۆيدە، ئۆيدىن، ئۆيدەك، ئۆيدىكى، ئۆيچىلىك، ئۆينىڭكى

ئېنىقلىغۇچى ئېنىقلانغۇچىنىڭ ئالدىدا كېلىدۇ دېگەن قائىدە مەلۇم بىر كونكرېت سۆز بىلەن يەنە بىر كونكرېت سۆزنىڭ بىرىكىش ئۇسۇلىغا قارىتىلغان بولماستىن، بەلكى ئىسىم تىپىغا كىرىدىغان ھەرقانداق سۆز بىلەن ئۇنىڭغا ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كەلگەن ھەرقانداق سۆزنىڭ بىرىكىش ئۇسۇلىغا قارىتىلغان. مەسىلەن:

ئەلا سورت ئوقۇغان ئادەم

ئۇيغۇر تىلىدا يەنە «ئىگە ـــ تولدۇرغۇچى ـــ خەۋەر» دېگەن تەرتىپتىكى جۈملە تۈزۈش قائىدىسى بولۇپ، بۇ، ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئاساسىي جۈملە تىپلىرىنىڭ بىرى. ئۇيغۇر تىلىدا بۇ جۈملە تۈزۈش قائىدىسى بويىچە مۇشۇ تىپتىكى سان ـ ساناقسىز جۈملىلەرنى تۈزگىلى ۋە ئۇلار بىلەن ھەر خىل ئوي ـ پىكىرنى ئىپادىلىگىلى بولىدۇ.

ئەمما، سۆز ياكى سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ تەرتىپسىز تىزىلىشى جۈملە بولالمايدۇ. مەسىلەن، «تۇغلۇق بىلەن چوغلۇق قومۇلغا كەتتى» دېگەن جۈملىنى ئالساق، بۇ جۈملە «تۇغلۇق، بىلەن، چوغلۇق، قومۇل، كەتـ ـ » قاتارلىق بەش سۆزدىن ۋە يۆنىلىش كېلىش قوشۇمچىسى « ـ غا»، ۋاستىسىز ئاددىي ئۆتكەن زامان قوشۇمچىسى « ـ تـ ـ » ۋە 3 ـ شەخس قوشۇمچىسى « ـ ى» قاتارلىقلاردىن تۈزۈلگەن، شۇنداقلا پۈتۈن جۈملىدە بىر

تۆۋەنلىگەن ئىنتوناتسىيە بار. ئۇنىڭدىن باشقا، سۆز تۇرلىگۈچى قوشۇمچىلار سۆزلەرنىڭ بىرىكىش تەلىپى بويىچە سۆزلەرگە ئۇلانغان. دېمەك بۇ جۈملە (1) ئىنتوناتسىيە (بايان ئىنتوناتسىيەسى)، (2) نۆل شەكىل (خەۋەر خاراكتېرلىك 3 ـ شەخس قوشۇمچىسى)، «جۈملىنىڭ بايانچىسى سۆزلىگۈچى ۋە ئاڭلىغۇچى بولمىغان ئۇچىنچى تەرەپ» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ، (3) « ـ دى» (پېئىلنىڭ ۋاستىسىز ئاددىي ئۆتكەن زامان 3 ـ شەخس قوشۇمچىسى)، (4) «NP+VP» (ئىگە ـ خەۋەر مۇناسىۋىتىدىكى قۇرۇلما)، (5) « NبىلەنN » (تەڭداش مۇناسىۋەتتىكى قۇرۇلما)، (6) «N – GA +V» (ھالەتلىك مۇناسىۋەتتىكى قۇرۇلما) دىن ئىبارەت ئالتە گىراممااتىكىلىق تەركىبتىن قۇرۇلغان. بۇ جۈملىنىڭ تۈزۈلۈشىدىكى كونكرېت باسقۇچلار مۇنداق:

بىرىنچى باسقۇچتا، «قومۇل» ۋە « كەتـ ـ » دېگەن ئىككى سۆز مودېل (6) غا كىرىپ، «قومۇلغا كەتـ ـ » دېگەن ھالەتلىك قۇرۇلما مەيدانغا كەلگەن. (يېرىم تەييار قۇرۇلما 1 ـ)؛

ئىككىنچى باسقۇچتا، «تۇغلۇق» ۋە «چوغلۇق» دېگەن ئىككى ئىسىم مودېل (5) كە كىرىپ، تەڭداش باغلىغۇچى «بىلەن» نىڭ ياردىمىدە ئىسىم خاراكتېرلىك تەڭداش سۆز بىرىكمىسى ھاسىل بولغان ۋە «تۇغلۇق بىلەن چوغلۇق» دېگەن تەڭداش سۆز بىرىكمىسى بارلىققا كەلگەن. (يېرىم تەييار قۇرۇلما 2 ـ) ؛

ئۈچىنچى باسقۇچتا، يېرىم تەييار قۇرۇلما ـ 1 ۋە يېرىم تەييار قۇرۇلما ـ 2 مودېل (4)نى ھاسىل قىلىپ، «تۇغلۇق بىلەن چوغلۇق قومۇلغا كەتتى» دېگەن ئىگە ـ خەۋەرلىك قۇرۇلمىنى ھاسىل قىلغان (يېرىم تەييار قۇرۇلما 3 ـ)؛

تۆتىنچى باسقۇچتا، (يېرىم تەييار قۇرۇلما ـ 3) 3 ۋە 2 گىراممااتىكىلىق تەركىبنى ئېلىپ، زامان ۋە شەخس مەنىسى بولغان، ئەمما ئىنتوناتسىيەسى ئېنىق بولمىغان ئىگە ـ

خەۋەرلىك سۆز بىرىكمىسى «تۇغلۇق بىلەن چوغلۇق قومۇلغا كەتتى» (يېرىم تەييار قۇرۇلما ـ 4) نى هاسىل قىلغان؛

بەشىنچى باسقۇچتا، (يېرىم تەييار قۇرۇلما ـ 4) (1) گىراماتىكىلىق قۇرۇلمىنى ئېلىپ، بايان ئىنتوناتسىيەسىدىكى ئىگە ـ خەۋەرلىك ئاددىي جۈملىنى هاسىل قىلغان.

دېمەك، گىراماتىكا قائىدىلىرى كونكرېت سۆزلەر، كونكرېت جۈملىلەردىن ئومۇملاشتۇرۇلغان ئابستراكت قائىدىلەردۇر. گىراماتىكىنىڭ ئابستراكتلىقى سەۋەبىدىن شۇنچە كۆپ سۆز ۋە سانسىزلىغان جۈملىلەر سىستېمىلاشتۇرۇلۇپ ۋە تەرتىپكە سېلىنىپ، كىشىلەرنىڭ چەكلىك گىراماتىكا قائىدىلىرى بويىچە جۈملە تۈزۈشى ۋە ئالاقىلىشىشىگە قولايلىق يارىتىلغان.

2) گىراماتىكا تۈرغۇنلۇققا ئىگە

گىراماتىكا ئۇزاق زامانلاردا ۋۇجۇدقا كەلگەن بولۇپ، تىلدا چوڭقۇر يىلتىز تارتقان. شۇڭا، گىراماتىكىنىڭ ئۆزگىرىشى ئاساسىي لۇغەت تەركىبىگە ئوخشاشلا ئاستا بولىدۇ. ئەلۋەتتە، زامانىنىڭ ئۆتۈشى بىلەن گىراماتىكىدىمۇ ئۆزگىرىش بولىدۇ. ئۇ تەدرىجىي ئىخچاملىشىپ، ئۆز قائىدىلىرىنى مۇكەممەللەشتۈرىدۇ، يېڭى قائىدىلەر بىلەن تولۇقلىنىپ تۇرىدۇ. لېكىن گىراماتىكىنىڭ ئاساسلىرى ناهايىتى ئۇزاق زامانلارغىچە ساقلىنىپ تۇرىدۇ. مەسىلەن، «تۇنيۇقۇق مەڭگۈ تېشى»، «ئالتۇن يارۇق»، «تۈركىي تىللار دىۋانى»، «قۇتادغۇبلىك»، «قىسسەسۇل ئەنبىيا»، «بابۇرنامە»دىكى نۇرغۇن جۈملىلەرنىڭ ئايرىم سۆزلىرىگە ئىزاهات بېرىلسىلا، بىز ئۇچۇن چۈشىنىشلىك بولۇشى هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى ئاساسىي گىراماتىكىلىق قائىدىلەرنىڭ شۇ دەۋردىلا شەكىللىنىپ بولغانلىقىنى، ئۇلارنىڭ هازىرغىچە تۇپتىن ئۆزگىرىپ كەتمەي، هېلىمۇ ئۇنۇملۇك خىزمەت قىلىپ كېلىۋاتقانلىقىنى

چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. دېمەك، گىراماتىكا نىسبىي تۇراقلىق بولىدۇ، ئۇنىڭ ئۆزگىرىشى ئاستا بولىدۇ.

3) گىراماتىكا سىستېمىچانلىققا ئىگە.

گىراماتىكا سۆزلەرنىڭ ياسىلىش، تۈرلىنىش ۋە بىرىكىش قائىدىلىرىنىڭ ئاددىي يىغىندىسى بولماستىن، بەلكى شۇ قائىدىلەرنىڭ ئوخشىمايدىغان قاتلاملار بويىچە بەلگىلىك مۇناسىۋەتتە بىرلىشىشىدىن هاسىل بولغان مۇكەممەل بىر سىستېمىدۇر. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدىكى سۆزلەرنىڭ ياسىلىش، تۈرلىنىش قائىدىلىرى ئۆزئارا مۇناسىۋەتلىرى بويىچە تۈر ۋە قاتلاملارغا ئايرىلىپ، تۈرلۈك ياسىلىش ۋە تۈرلىنىش خۇسۇسىيەتلىرىگە ئىگە بولغان سۆز تۈركۈملىرى سىستېمىسىنى هاسىل قىلىدۇ. بۇ سۆز تۈركۈملىرى يەنە ياسىلىش ۋە تۈرلىنىش خۇسۇسىيىتىگە ئىگە بولمىغان سۆز تۈركۈملىرى هەم مۇستەقىل ئىشلەنمەيدىغان سۆز تۈركۈملىرى بىلەن قوشۇلۇپ، ئۇيغۇر تىلىنىڭ مورفولوگىيە سىستېمىسىنى هاسىل قىلىدۇ؛ يەنە بىر تەرەپتىن، سۆزلەرنىڭ بىرىكىش قائىدىلىرى بىر ـ بىرىنى شەرت قىلغان بىرمۇنچە تۈرلەرگە ئايرىلىپ، ئۇيغۇر تىلىنىڭ سىنتاكسىسلىق سىستېمىسىنى هاسىل قىلىدۇ. نەتىجىدە، مورفولوگىيە سىستېمىسىنى بىلەن سىنتاكسىس سىستېمىسى بىر ـ بىرىنى شەرت قىلغان هالدا زىچ بىرىكىپ، ئۇيغۇر تىلىنىڭ مۇكەممەل گىراماتىكا سىستېمىسىنى هاسىل قىلىدۇ.

4) گىراماتىكا مىللىيلىككە ئىگە

هەر بىر مىللىي تىلنىڭ گىراماتىكىسىدا ئۆزىگە خاس بەزى ئالاهىدىلىكلەر بولىدۇ. مەسىلەن، خەنزۇ تىلىدا تولدۇرغۇچى خەۋەرنىڭ كەينىدە كەلسە، ئۇيغۇر تىلىدا خەۋەرنىڭ ئالدىدا كېلىدۇ. خەنزۇ، رۇس، ئىنگلىز تىللىرىدا ئالدى قوشۇلغۇچى بار، ئىنگلىز تىلىدا ئارتىكل بار، ئۇيغۇر تىلىدا بۇلار يوق؛

ئۇيغۇر تىلىدا تىركەلمە بار، خەنزۇ، رۇس، ئىنگلىز تىللىرىدا يوق؛ ئۇيغۇر تىلىدا ئىسىملارنىڭ سان، تەۋەلىك، كېلىش كاتېگورىيەلىرى؛ پېئىللىنىڭ شەخس، دەرىجە، تۈس، زامان كاتېگورىيەلىرى بار، خەنزۇ تىلىدا بۇلار يوق ۋە باشقىلار.

2. گىرامماتىكىنىڭ مەزمۇنى

گىرامماتىكا مورفولوگىيە ۋە سىنتاكسىستىن ئىبارەت ئىككى چوڭ مەزمۇننى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

گىرامماتىكىنىڭ سۆزلەرنىڭ ياسىلىش، تۈرلىنىش قائىدىلىرىنى تەتقىق قىلىدىغان قىسمى مورفولوگىيە دەپ ئاتىلىدۇ.

مورفولوگىيە گىرامماتىكىنىڭ مۇھىم بىر تەركىبىي قىسمى بولۇپ، ئاددىي قىلىپ ئېيتقاندا، سۆز تۈركۈملىرى، سۆزلەرنىڭ تۈرلىنىش ۋە ياسىلىش قائىدىلىرى، سۆزلەرنىڭ ھەر خىل گىرامماتىكىلىق شەكىللىرى ھەم شۇلار ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن گىرامماتىكىلىق مەنىلەر، ئۇلارنىڭ ھەر خىل قاتلاملىق مۇناسىۋەتلىرىنى تەتقىق قىلىدۇ؛

سىنتاكسىس گىرامماتىكىنىڭ يەنە بىر تەركىبىي قىسمى بولۇپ، سۆز بىرىكمىسى تەركىبىدىكى سۆزلەرنىڭ بىرىكىش مۇناسىۋىتى، سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ تۈرلىرى، جۈملە بۆلەكلىرى، جۈملە بۆلەكلىرىنىڭ مۇناسىۋىتى، ئاددىي جۈملىنىڭ تىپلىرى، قوشما جۈملە تەركىبىدىكى تارماق جۈملىلەرنىڭ بىرىكىش مۇناسىۋىتى، قوشما جۈملىنىڭ تىپلىرى قاتارلىقلارنى تەتقىق قىلىدۇ.

مورفولوگىيە بىلەن سىنتاكسىس بىر - بىرىنى شەرت قىلىدۇ، چۈنكى سۆزلەر گىرامماتىكا قائىدىلىرىنىڭ تەلىپى بويىچە مەلۇم گىرامماتىكىلىق شەكىلگە كىرىپ، سۆز

بىرىكمىسى ياكى جۈملە ھاسىل قىلىدىغان بولغاچقا، ئۇلارنى بىر - بىرىدىن ئايرىۋەتكىلى بولمايدۇ. بۇ ئىككىسى قوشۇلۇپ تىلنىڭ مۇكەممەل گىرامماتىكىسىنى ھاسىل قىلىدۇ.

3. گىرامماتىكىنىڭ تۈرلىرى

1) دەۋر نۇقتىسىدىن قارىغاندا، مەلۇم بىر مىللىي تىلنىڭ گىرامماتىكىلىق قائىدىلىرىنىڭ تارىخىي تەرەققىياتىنى تەتقىق قىلىدىغان گىرامماتىكا «تارىخىي گىرامماتىكا» دەپ؛ مەلۇم بىر دەۋردىكى تىلنىڭ گىرامماتىكىسىنى تەتقىق قىلىدىغان گىرامماتىكا «چاغداش گىرامماتىكا[5]» ياكى «تەسۋىرىي گىرامماتىكا» دەپ ئاتىلىدۇ.

2) گىرامماتىكا سىستېمىسىنى چۈشەندۈرۈش ئۇسۇلىدىن ئالغاندا، تىللارنى مورفولوگىيەلىك ئۆزگىرىشلەرگە ئاساسەن مەنە نۇقتىسىدىن چۈشەندۈرىدىغان گىرامماتىكا «ئەنئەنىۋى گىرامماتىكا» دەپ؛ ئاۋۇال قۇرۇلمىسى، ئاندىن مەنىسى ئاساسىدا گىرامماتىكىلىق ھادىسىلەرنى چۈشەندۈرىدىغان گىرامماتىكا «قۇرۇلمىچىلىق گىرامماتىكىسى» دەپ؛ تاشقى ۋە ئىچكى قۇرۇلمىلارنىڭ قانداق باغلىنىدىغانلىقىنى ۋە ئالمىشالايدىغانلىقىنى تەتقىق قىلىدىغان گىرامماتىكا «ھاسىلىي گىرامماتىكا» ياكى « ئايلاندۇرما، تۇغما گىرامماتىكا» دەپ ئاتىلىدۇ.

3) قوللىنىلىشىدىن قارىغاندا، كىشىلەرنى گىرامماتىكىلىق بىلىملەرنى ئىگىلەپ، سۆز - جۈملىلەرنى توغرا ئىشلىتىشكە يېتەكلەيدىغان گىرامماتىكا «ئەمەلىي گىرامماتىكا» دەپ؛ ئادەم بىلەن ماشىنىنىڭ سۆھبىتىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش (ماشىنا تەرجىمىسى، ئېلېكترونلۇق ئىزدىگۈچ، تىل ئامبىرى قۇرۇش ۋە ئۇنى بىر تەرەپ قىلىش قاتارلىق ساھەلەر) ئۈچۈن لازىم

بولىدىغان گىرامماتىكا «شەكلەن گىرامماتىكا» دەپ، ئوخشىمىغان ژانىرلارنىڭ گىرامماتىكا سىستېمىسىنى تەتقىق قىلىدىغان گىرامماتىكا «كەسپىي گىرامماتىكا» دەپ (مەسىلەن، پەن - تېخنىكا تىلى گىرامماتىكىسى، ئېغىز تىلى گىرامماتىكىسى دېگەندەك) ئاتىلىدۇ.

4) قېلىپلىشىش دائىرىسىدىن قارىغاندا، قېلىپلىشىش دەرىجىسى يۇقىرى، كۆزقاراشلىرى ئومۇمىيۈزلۈك ئېتىراپ قىلىنغان، سىستېمىچانلىقى يۇقىرى، بىرقەدەر مۇقىم، مەكتەپلەرنىڭ ئوقۇتۇش ئىشلىرىغا ماس كېلىدىغان گىرامماتىكا «مەكتەپ گىرامماتىكىسى» دەپ؛ قېلىپلىشىش دەرىجىسى تۆۋەن، سىستېمىچانلىقى يۇقىرى ئەمەس، نۇرغۇن قاراشلىرى تېخى ئومۇمىيۈزلۈك ئېتىراپ قىلىنىپ كەتمىگەن، لېكىن نۇرغۇن يېڭى ۋە خاس قاراشلارغا ئىگە بولغان، گىرامماتىكا تەتقىقاتىنى يېڭى پەللىگە يېتەكلەيدىغان گىرامماتىكا «تەتقىقات گىرامماتىكىسى» دەپ ئاتىلىدۇ.

5) مەزمۇنلىرىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇلۇشىدىن قارىغاندا، شەكلىدىن مەنىگە ئۆتىدىغان، يەنى ئاۋۋال شەكلىنى، ئاندىن مەنىنى چۈشەندۈرىدىغان گىرامماتىكا «چۈشەندۈرۈش گىرامماتىكىسى» دەپ؛ مەنىدىن شەكلىگە ئۆتىدىغان، يەنى ئاۋۋال مەنىنى، ئاندىن ئۇنىڭ مۇۋاپىق شەكلىنى چۈشەندۈرىدىغان گىرامماتىكا «ئىپادىلەش گىرامماتىكىسى» دەپ ئاتىلىدۇ.

قولىڭىزدىكى بۇ كىتاب ئەنئەنىۋى گىرامماتىكا بىلەن قۇرۇلمىچىلىق گىرامماتىكىسى ئۆزئارا بىرلەشتۈرۈلگەن، قىسمەن تەتقىقات خاراكتېرىنى ئالغان، مەكتەپلەردە قوللىنىشقا ماس كېلىدىغان چاغداش گىرامماتىكا كىتابىدۇر.

گىرامماتىكىنىڭ تەتقىقات ئوبيېكتى — گىرامماتىكا سىستېمىسى. چاغداش گىرامماتىكىنىڭ ۋەزىپىسى مەلۇم بىر

تىلنىڭ مەلۇم بىر دەۋردىكى بارلىق گىرامماتىكىلىق ھادىسىلەرنى ئىمكانقەدەر تولۇق شەرھلەش. يەنى، بارلىق گىرامماتىكىلىق شەكىللەر بىلەن گىرامماتىكىلىق مەنىلەرنىڭ ماسلىق مۇناسىۋىتىنى، مەلۇم بىر تىلدا جەمئىي قانچە خىل ۋە قانداق گىرامماتىكىلىق شەكىللەر بارلىقى، ئۇلارنىڭ قانداق شارائىتتا قانداق مەنە ئىپادىلەيدىغانلىقىنى تولۇق چۈشەندۈرۈشتىن ئىبارەت.

4. گىرامماتىكىلىق بىرلىكلەر

مورفېما، سۆز، سۆز بىرىكمىسى ۋە جۈملە گىرامماتىكىلىق بىرلىكلەر ھېسابلىنىدۇ.

1) مورفېما

مورفېما — مەنە پەرقلەندۈرەلەيدىغان ئەڭ كىچىك گىرامماتىكىلىق بىرلىك⑥. مەسىلەن، «سىز يازغان كىتابنى ئوقۇدۇم.» دېگەن جۈملىنى ئالساق، ئۇ «سىز، يازغان، كىتابنى، ئوقۇدۇم» دېگەن تۆت تەبىئىي بىرلىكنى ئۆز ئىچىگە ئالغان. ئەمما، بۇلار مورفېما ئەمەس. چۈنكى، ئۇلارنى تاۋۇش، مەنە بىرلىكى نۇقتىسىدىن «سىز، ياز - غان، كىتاب - نى، ئوقۇ - دۇم» دېگەندەك تېخىمۇ كىچىك بۆلەكلەرگە پارچىلىغىلى بولىدۇ. مانا مۇشۇنداق يەنىمۇ پارچىلاشقا بولمايدىغان، مۇئەييەن بىر مەنىگە ئىگە ئەڭ كىچىك تىل بىرلىكى مورفېما دەپ ئاتىلىدۇ. يەنە كۆرەيلى:

«قاراماي» دېگەن سۆز «قارا» ۋە «ماي» دېگەن ئىككى مورفېمىدىن تۈزۈلگەن. «ئىشچى» دېگەن سۆز «ئىش»، « - چى» دېگەن ئىككى مورفېمىدىن تۈزۈلگەن. « - چى» دېگەن مورفېمىنى يالغۇز ئىشلىتىشكە بولمىسىمۇ، ئۇ باشقا مورفېمىلارغا قوشۇلۇپ كەلگەندە ئوخشاشلا مەنە ئاڭلىتىدۇ.

مەسىلەن: «گۈلچى، تامچى، ياغاچچى، تۆمۈرچى» قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسىدە «ئۆزى قوشۇلغان ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئى بىلەن ھەپىلەشكۈچى» دېگەن مەنىنى ئىپادىلىگەن. مەلۇم بىرلىكنىڭ مورفېما ياكى مورفېما ئەمەسلىكىنى ئېنىقلاش ئۈچۈن نۇرغۇن مىساللارنى ئالماشتۇرۇپ بېقىش كېرەك. مەسىلەن، «بويىاق، پۇراق، سوراق» دېگەن سۆزلەرنى «بويا + ق، پۇرا + ق، سورا + ق» دېگەنگە ئوخشاش ئىككىدىن مورفېمىغا پارچىلاشقا بولىدۇ. ئەمما، «ھاراق»، «تاماق» دېگەن سۆزلەر قارىماققا يۇقىرىقى سۆزلەرگە ئوخشاش قۇرۇلمىدا كۆرۈنسىمۇ، بۇ سۆزلەرنى مورفېمىلارغا پارچىلاشقا بولمايدۇ. ئۇلارنىڭ ھەربىرى بىرلا مورفېمىدىن تۈزۈلگەن.

ئۇيغۇر تىلىدىكى مورفېمىلارنى سۆزدىكى رولىغا ئاساسەن باش مورفېما ۋە ئەگەشمە مورفېما دېگەن ئىككى چوڭ تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ.

مۇستەقىل قوللىنىشقا بولىدىغان ۋە باشقا مورفېمىلارنىڭ بىرىكىشى ئۈچۈن ئاساس بولىدىغان مورفېما باش مورفېما ياكى مۇستەقىل مورفېما دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، «ئىشلە، ئاشپەز، يازغۇچى» دېگەن سۆزلەردىكى «ئىش، ئاش، ياز » دېگەن مورفېمىلار باش مورفېمىلاردۇر.

مۇستەقىل قوللىنىشقا بولمايدىغان، باش مورفېمىلار بىلەن بىرىكىپ مەلۇم مەنە ئىپادىلەيدىغان مورفېما ئەگەشمە مورفېما ياكى يارىمچى مورفېما، دەپ ئاتىلىدۇ. ئەگەشمە مورفېمىلار يەنە رولىنىڭ ئوخشىماسلىقىغا ئاساسەن سۆز ياسىغۇچى مورفېما ۋە سۆز تۈرلىگۈچى مورفېما دەپ ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ. سۆز ياسىغۇچى مورفېما دېگىنىمىز، باش مورفېمىلار بىلەن بىرىكىپ، ئۇنىڭغا يېڭى لېكسىكىلىق مەنە قوشىدىغان مورفېمىلاردۇر. سۆز ياسىغۇچى مورفېمىلار ئادەتتە سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچە دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، «يوللۇق، ۋاپادار،

ئاقىلانە، تاقىلدا » دېگەن سۆزلەردىكى « - لۇق، - دار، - انە، - لدا » دېگەن مورفېمىلار سۆز ياسىغۇچى مورفېما ياكى سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلاردۇر. سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلار يەنە باش مورفېمىغا ئۇلىنىش ئورنىغا ئاساسەن ئالدى قوشۇمچە ۋە ئارقا قوشۇمچە دەپ ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ. ياسىغۇچى قوشۇمچە باش مورفېمىنىڭ ئالدىغا قوشۇلسا، ئالدى قوشۇمچە دېيىلىدۇ. بۇ خىل قوشۇمچىلار ئەرەب ۋە پارس تىللىرىدىن كىرىپ ئۆزلەشكەن. مەسىلەن، «بىچارە، ناتوغرا، بەتقىلىق، بەھەيۋەت» دېگەن سۆزلەردىكى «بە - ، نا - ، بەت - ، بە - » قاتارلىقلار. ياسىغۇچى مورفېما باش مورفېمىنىڭ ئارقىسىغا قوشۇلسا، ئارقا قوشۇمچە دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ خىل قوشۇمچىلارنىڭ كۆپ قىسمى ئۇيغۇر تىلىغا خاس قوشۇمچىلاردۇر. مەسىلەن، «ئويلا - ، يازلىق، ئىشچى، سوراق» دېگەن سۆزلەردىكى « - لا، - لىق، - چى، - ق» قاتارلىقلار. ئەگەشمە مورفېمىنىڭ يەنە بىر تۈرى سۆز تۈرلىگۈچى مورفېما بولۇپ، باش مورفېما بىلەن بىرىكىپ، مۇئەييەن گىرامماتىكىلىق مەنە ئىپادىلەيدىغان مورفېمىلاردۇر. ئۇ ئادەتتە سۆز تۈرلىگۈچى قوشۇمچە دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، «ئوقۇغۇچىلار كەلدى» دېگەن جۈملىنىڭ تەركىبىدىكى ئىككى سۆزنى تۆۋەندىكىدەك مورفېمىلارغا پارچىلاشقا بولىدۇ:

ئوقۇ + غۇچ + لار كەل + دى

بۇ جۈملىدىكى «ئوقۇغۇچىلار» دېگەن سۆز «ئوقۇ - » دېگەن باش مورفېمىدىن، « - غۇچى» دېگەن ياسىغۇچى مورفېمىدىن تۈزۈلگەن؛ «كەلدى» دېگەن سۆز «كەل - » دېگەن باش مورفېما بىلەن « - دى » دىن ئىبارەت تۈرلىگۈچى مورفېمىدىن تۈزۈلگەن. « - غۇچى» پېئىلدىن ئىسىم ياسىغۇچى قوشۇمچە، « - لار، - دى»لار بولسا، گىرامماتىكىلىق مەنە ئىپادىلەيدىغان تۈرلىگۈچى مورفېمىلاردۇر، يەنى« - لار» ئىسىمنىڭ كۆپلۈك مەنىسىنى ۋە

پېئىللىنىڭ ئۆتكەن زامان مەنىسىنى ۋە 3 - شەخس خەۋەر رايى مەنىسىنى ئىپادىلەيدۇ.

تەتقىقاتچىلار «يارەمچى مورفېما» دەپ ئاتايدۇ⑦.

مورفېمىلارنىڭ نورمال تەرتىپى يۇقىرىقى جەدۋەلدە كۆرسىتىلگەندەك بولىدۇ. ئەمما، پېئىللارنىڭ دەرىجە كاتېگورىيەسىنىڭ قوشۇمچىلىرى سۆز ياسىغۇچى مورفېمىلاردىن بۇرۇن كېلىدۇ. مەسىلەن، «ئوقۇ -+ -ت- + - قۇچى»، «ئاق + - ار - + - ت - + - قۇچ»، «ئۇر - + - ۇش - + - قاق» دېگەندەك. ئەمەلىيەتتىمۇ دەرىجە قوشۇمچىلىرىنىڭ سۆز ياساشقا قاتنىشىش رولى خېلى بۇرۇنلار دىققەت قىلىنغان⑧. بەزىلەر بۇ قوشۇمچىلارغا ئايرىم نام بېرىش لازىملىقىنى ئوتتۇرىغا قويغان، بەزىلەر بۇ قوشۇمچىلارنىڭ پېئىل يىلتىزىغا ياكى پېئىل ئۆزەكلىرىگە قوشۇلۇپ، ئىككىلەمچى ياكى ئۈچىلەمچى ئۆزەك ياسايدىغانلىقىنى ئوتتۇرىغا قويغان⑨. بىزنىڭچىمۇ پېئىللىنىڭ دەرىجە قوشۇمچىلىرى سۆز ياساش ئىقتىدارىغا ئىگە. شۇڭلاشقا، لۇغەتلىرىمىزدە پېئىللارنىڭ باشقا ھېچقانداق تۇرلەنگەن شەكلى بېرىلمىسىمۇ، دەرىجە كاتېگورىيەسىدە تۇرلەنگەن شەكىللىرى ئايرىم سۆزلەم قىلىپ بېرىلگەن.

سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچە بىلەن سۆز تۇرلىگۈچى قوشۇمچىنىڭ ئۇنۇمدارلىقى پەرقلىق بولىدۇ. سۆز تۇرلىگۈچى قوشۇمچىلار يۈكسەك ئابستراكتلىققا ئىگە بولۇپ، سۆزنىڭ گىرامماتىكىلىق شەكلىنى ھاسىل قىلغۇچى ۋاستە سۈپىتىدە بىر تۈركۈمدىكى سۆزلەرنىڭ ھەممىسىگە دېگۈدەك ئۇلىنىپ كېلەلەيدۇ. مەسىلەن، ئىسىملارنىڭ كۆپلۈك قوشۇمچىسى، تەۋەلىك ۋە كېلىش قوشۇمچىلىرى ئىسىملارنىڭ ھەممىسىگە دېگۈدەك ئۇلىنالايدۇ. پېئىللارنىڭ شەخس - سان، زامان، بولۇشلۇق - بولۇشسىزلىق قوشۇمچىلىرىمۇ پېئىللارنىڭ ھەممىسىگە دېگۈدەك ئۇلىنالايدۇ. ياسىغۇچى قوشۇمچىلار بولسا،

ئۇنداق ئۇنۇملۇك ئەمەس. بۇنداق قوشۇمچىلار ئۆزىدىن ئىپادىلىنىدىغان مەنە ۋە باش مورفېما ئاڭلىتىدىغان مەنە چەكلىمىسى تۈپەيلىدىن ئۇنۇمدارلىقى مەلۇم دائىرىدىلا چەكلىنىدۇ.

مۇئەييەن بىر مورفېمىنىڭ ھەر خىل ۋارىيانتى بولۇشى مۇمكىن. بۇنى ئۇيغۇر تىلىدىكى تاۋۇشلارنىڭ بىرىكىش ۋە ئاھاڭداشلىق قانۇنىيىتى كەلتۈرۈپ چىقارغان. بىر مورفېمىنىڭ تاۋۇشلارنىڭ بىرىكىش ۋە ئاھاڭداشلىق قانۇنىيىتى كەلتۈرۈپ چىقارغان قانچە خىل شەكلى بولسا، ئۇ ئەسلىدىكى شەكلى بىلەن قوشۇلۇپ، بىر يۈرۈش مورفېما بولۇپ شەكىللىنىدۇ ۋە سۆزلەرگە قوشۇلغاندا، ئاخىرقى بوغۇمنىڭ ئوچۇق بوغۇم ياكى يېپىق بوغۇم بولۇشى، سۆز ئاخىرىدىكى ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ جاراڭلىق ياكى جاراڭسىز بولۇشى ۋەياكى ئاخىرقى بوغۇمدىكى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ تىل ئورنى، لەۋ ھالىتى جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكلىرى بويىچە تاللاپ قوشۇلىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا ئىككى

رەتى	ۋارىيانت سانى	مورفېما	مىسال
1	1	- نى	باشنى
2	2	- لار/ - لەر	باشلار، گۈللەر
3	3	- ر/ - ار/ - ەر	ئاقار، كۆكەر، سۆزلەر، يازار، كۆلەر
4	4	- دا/ - دە/ - تا/ - تە	تاغدا، يۇزدە، تاشتا، سۈتتە
5	5	- غا/ - قا/ - گە/ -كە /-قە	قولغا، پۇتقا، كۆزگە، يۈرەككە، خەلققە
6	6	- دىڭ/ - تىڭ/ - دۇڭ - دۈڭ/ - تۈڭ/ - تۇڭ	ياندىڭ، ياتتىڭ، ئوقۇدۇڭ، كۆلدۈڭ، ئۇقتۇڭ، كۈتتۈڭ
7	8	- ق/ - ك/ - نق/ - نك - اق/ - ەك/ - ۇق/ - ۈك	بوياق، تىلەك، چېتىق، كېسەك، ياتاق، بۆلەك، تولۇق، ئۆلۈك

ۋە تۆت ۋاريانتلىق مورفېمىلار كۆپرەك ئۇچرايدۇ. ئۇيغۇر تىلىدىكى مورفېمىلارنىڭ بىر ياكى كۆپ ۋاريانتلىق بولۇش ئەھۋالى تۆۋەندىكىدەك بىرقانچە خىل بولىدۇ:

2) سۆز

ئوخشىمىغان نەزەرىيەلەردە ۋە تەسۋىرلەش ئۇسۇللىرىدا سۆزگە پەرقلىق، ھەتتا زىددىيەتلىك تەبىرلەر بېرىلگەن، شۇڭا سۆزنىڭ تەبىرىمۇ ھەر خىل. بۇنىڭ ئىچىدە بىر قەدەر ئومۇملاشقان تەبىر:

تىلنىڭ قۇرۇلۇش ماتېرىيالى سۈپىتىدە قوللىنىلىدىغان، جۈملە تۈزگەندە ئەركىن ئىشلىتىشكە بولىدىغان ئەڭ كىچىك بىرلىك.

سۆزنى «ئەركىن ئىشلىتىشكە بولىدۇ» دېگەنلىك، ئۇنى گىرامماتىكا قائىدىلىرىدىن ئايرىلغان ھالدا قالايمىقان قوللىنىشقا بولىدۇ دېگەنلىك ئەمەس، بەلكى سۆزنىڭ ئەڭ كىچىك تىل بىرلىكى سۈپىتىدە مۇستەقىل ياكى باشقا قۇرۇلۇش ماتېرىياللىرى بىلەن بىرىكىپ، جۈملە تۈزەلەيدىغانلىقى كۆزدە تۇتۇلغان.

سۆز تۆۋەندىكىدەك ئالاھىدىلىككە ئىگە:

فونېتىكا جەھەتتە: سۆز مۇئەييەن بىر فونېتىكىلىق قۇرۇلمىغا ئىگە (مۇئەييەن بوغۇم ياكى بوغۇملارنىڭ بىرىكىشى) بولغاندىن تاشقىرى، يەنە مەلۇم ئۇرغۇغا ئىگە بوغۇملار ئارىسىدا ئومۇمەن تاۋۇش جەھەتتە ھەر خىل ئۆزگىرىشلەر يۈز بېرىدۇ.

مەنە جەھەتتە: سۆز چوقۇم مەلۇم مەنىگە ئىگە بولىدۇ ۋە مەلۇم شەيئى، خۇسۇسىيەت، خاراكتېر، ھەرىكەت ياكى مۇناسىۋەت قاتارلىقلارنى ئىپادىلەيدۇ. قىسقىسى، مەنىسى يوق سۆز بولمايدۇ. سۆزدە خاراكتېرى ئوخشىمايدىغان ئىككى خىل مەنە، يەنى لېكسىكىلىق ۋە گىرامماتىكىلىق مەنە بولىدۇ.

قۇرۇلما جەھەتتە: سۆز كەم دېگەندە بىر ئەركىن ياكى مۇستەقىل مورفېمدىن تۈزۈلگەن بولىدۇ. پارچىلاشقا بولمايدىغان بىر پۈتۈن بىرلىك. مەسىلەن، «ئوقۇغۇچى» دېگەن سۆز «ئوقۇ - » دېگەن مۇستەقىل مورفېما ۋە « - غۇچى» دېگەن ئەگەشمە مورفېمدىن تۈزۈلگەن.

3) سۆز بىرىكمىسى

ئىككى ياكى ئۇنىڭدىن ئارتۇق مۇستەقىل سۆزنىڭ مەلۇم سىنتاكسىسلىق يول بىلەن بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان، جۈملىدە بىر سۆزگە ئوخشاش رول ئويناىدىغان گىرامماتىكىلىق بىرلىك سۆز بىرىكمىسى دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن:

ناخشا ئېيتىش　　بىزنىڭ باشلىق

تىرىشچان ئوقۇغۇچى　　بەش ياشلىق بالا

يۇقىرىدىكى سۆز بىرىكمىلىرى ئىككى ياكى ئارتۇق سۆزنىڭ سىنتاكسىسلىق يول بىلەن بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان بولۇپ، ھەممىسى بەلگىلىك ئاياغلاشقان ئۇيۇشقان ئەمەس، بەلكى سۆزگە قارىغاندا مۇرەككەپ بىر ئۇقۇمنى ئىپادىلەيدۇ.

سۆز بىرىكمىلىرى سۆز بىلەن سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ ياكى سۆز بىرىكمىلىرى بىلەن سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ بىرىكىشى ئارقىلىق مۇرەككەپلىشىدۇ. سۆز بىرىكمىلىرى مۇرەككەپلەشكەنسىرى، ئۇلار بىلدۇرىدىغان ئۇقۇمۇ مۇرەككەپلىشىدۇ.

4) جۈملە

سۆز ياكى سۆز بىرىكمىلىرىدىن تۈزۈلگەن، مەنە، گىرامماتىكىلىق قۇرۇلما ۋە ئىنتوناتسىيە قاتارلىق تەرەپلەردە نىسپىي مۇكەممەللىككە ۋە مۇستەقىللىققا ئىگە بولغان تىل

بىرلىكى جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ[11]. ئۇ، جۈملە تولۇق ئاياغلاشقان ئوي - پىكىرنى بىلدۈرىدىغان تىل ياكى نۇتۇق بىرلىكىدۇر. كىشىلەر جۈملىنى بىرلىك قىلىپ، يا بىر ئىشنى بايان قىلىدۇ، يا بىر ئىش توغرىسىدا ھۆكۈم چىقىرىدۇ، يا سوئال قويىدۇ، يا جاۋاب بېرىدۇ، يا بىرەر ئارزۇ - تىلەكنى ئىپادىلەيدۇ، يا بىرەر ئىشقا ھەيرانلىقىنى ئىپادىلەيدۇ، يا بىرەر بۇيرۇق بېرىدۇ، ئىلتىماس قىلىدۇ. بۇلارنىڭ ھەممىسىدە تولۇق ئاياغلاشقان بىر ئوي - پىكىر ئىپادىلىنىدۇ.

جۈملە جەزمەن مۇئەييەن ئىنتوناتسىيەگە ئىگە بولىدۇ. كىشىلەر ھەمىشە باشقىلار گەپ قىلغان چاغدىكى ئىنتوناتسىيەدىن قارشى تەرەپنىڭ بىر جۈملە گەپنى قىلىپ بولغانلىقى ياكى گەپنىڭ يېرىمىدا توختاپ قالغانلىقىنى پەرەز قىلالايدۇ. شۇڭا، مەلۇم ئۇزۇندىنىڭ جۈملە ياكى ئەمەسلىكىنى پەرق ئېتىشتە، ئىنتوناتسىيە مۇھىم ئاساس بولىدۇ. جۈملىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى قۇرۇلمىلارنىڭ ھەر خىل مۇناسىۋەتلىرى ۋە بۇ قۇرۇلما مۇناسىۋەتلىرىنىڭ ئىپادىلىنىش شەكلىمۇ جۈملىنىڭ مۇھىم گىرامماتىكىلىق ئالاھىدىلىكى ھېسابلىنىدۇ.

جۈملىنى نۇتۇق بىرلىكى دېيىشمىزدىكى سەۋەب شۇكى، جۈملە ئوي - پىكىر ۋە ھېسسىيات ئالماشتۇرۇش زۆرۈرىيىتىدىن ئالاقە جەريانىدا ۋاقىتلىق قۇراشتۇرۇلىدىغان بىرلىك.

دېمەك، تىلدا مورفېما، سۆز، سۆز بىرىكمىسى ۋە جۈملىدىن ئىبارەت تۆت خىل گىرامماتىكىلىق بىرلىك بولۇپ، مورفېما سۆزنى ھاسىل قىلغۇچى ئامىل؛ سۆز سۆز بىرىكمىسىنى ياكى جۈملىنى ھاسىل قىلغۇچى ئامىل؛ سۆز بىرىكمىسى جۈملىنى ھاسىل قىلغۇچى ئامىل؛ جۈملە بىر پۈتۈن ئوي - پىكىرنى تەشكىللىگۈچى ئامىل ھېسابلىنىدۇ.

5. گىرامماتىكىلىق شەكىل، گىرامماتىكىلىق مەنە، گىرامماتىكىلىق ۋاستە، گىرامماتىكىلىق كاتېگورىيە

1) گىرامماتىكىلىق شەكىل ۋە گىرامماتىكىلىق مەنە

گىرامماتىكىلىق شەكىل دېگەن بۇ ئاتالغۇ كەڭ ۋە تار مەنىدە قوللىنىلىدۇ. تار مەنىدىكى گىرامماتىكىلىق شەكىل پەقەت مورفولوگىيەلىك ئۆزگىرىشلەرنىلا ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. كەڭ مەنىدىكى گىرامماتىكىلىق شەكىل مورفولوگىيەلىك ئۆزگىرىشلەردىن باشقا، سىنتاكسىسلىق ئۆزگىرىشلەر (ئىنتوناتسىيە، يارداملىق سۆزلەر، سۆز تەرتىپى) نىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بىز بۇ يەردە كەڭ مەنىدىكى گىرامماتىكىلىق شەكىللەر ھەققىدە توختىلىمىز.

بەلگىلىك گىرامماتىكىلىق مەنىگە ۋەكىللىك قىلغۇچى تاشقى بەلگە گىرامماتىكىلىق شەكىل دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، «ئوقۇغۇچىلار كەلدى» دېگەن جۈملىدىكى «ئوقۇغۇچى» دېگەن سۆزگە « - لار» قوشۇمچىسى قوشۇلۇپ كۆپلۈك مەنىسى ئىپادىلەنگەن. ئۇنىڭغا باشقا كېلىش قوشۇمچىلىرىنىڭ قوشۇلمىغانلىقى (يەنى، نۆل بەلگىلىك بولغانلىقى) ئۈچۈن، ئۇ جۈملىدە باش كېلىش مەنىسىنى ئىپادىلىگەن، يەنى «ئوقۇغۇچىلار» سۆزى جۈملىدە باش كېلىشتە كېلىپ، جۈملىنىڭ ئىگىسى بولغان. «كەلدى» دېگەن سۆزنىڭ «ئەسلىي دەرىجە» مەنىسى ئۇنىڭغا باشقا دەرىجە قوشۇمچىلىرىنىڭ قوشۇلمىغانلىقى (يەنى نۆل بەلگىلىك بولغانلىقى) بىلەن ئىپادىلەنگەن، بولۇشسىز قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلمىغانلىقى (نۆل بەلگىلىك بولغانلىقى) بىلەن بولۇشلۇق مەنىسى ئىپادىلەنگەن، ئۇنىڭ «بايان رايى»، «ئېنىق ئۆتكەن زامان»، «3 - شەخس» مەنىلىرى ئۇنىڭغا « - دى» قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلغانلىقى بىلەن ئىپادىلەنگەن،

مانا بۇ تاشقى بەلگىلەر گىرامماتىكىلىق شەكىل ھېسابلىنىدۇ.

يەنە شۇنى ئېيتىپ ئۆتۈش زۆرۈركى، سۆزگە مەلۇم بىر قوشۇمچىنىڭ قوشۇلۇشى بىرخىل تاشقى بەلگە (گىرامماتىكىلىق شەكىل) ھېسابلانسا، ئۇنىڭغا ھېچقانداق بەلگىنىڭ قوشۇلماسلىقى (نۆل بەلگە) مۇ بىر خىل تاشقى بەلگە (گىرامماتىكىلىق شەكىل) ھېسابلىنىدۇ. چۈنكى، سۆزلەرنىڭ تۇرلىنىش قائىدىسىدە مەلۇم بىر قوشۇمچىنىڭ قوشۇلۇشى بىرخىل تۇرلىنىش ھېسابلانسا، ئۇنىڭغا ھېچقانداق قوشۇمچىنىڭ قوشۇلماسلىقىمۇ بىر خىل تۇرلىنىش ھىسابلىنىدۇ. مەسىلەن، تىلىمىزدا ئىسىملارغا «-لار/-لەر» قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ئىسىمنىڭ كۆپلۈك مەنىسى ئىپادىلىنىدۇ؛ ئۇنىڭغا «-لار/-لەر» قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلماسلىقى بىلەن ئىسىمنىڭ بىرلىك مەنىسى ئىپادىلىنىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدىكى گىرامماتىكىلىق شەكىللەر مەنە ئىپادىلەش، گىرامماتىكىلىق رول ئويناشتىن ئىبارەت ماھىيەتلىك ئالاھىدىلىكىدىن باشقا، تۆۋەندىكىدەك ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە:

(1) مۇستەقىل كۆرۈلمەيدۇ، ھامان باشقا تىل تەركىبلىرى بىلەن بىرىكىپ كىلىدۇ ياكى باشقا تىل تەركىبلىرىگە سىڭىشتۇرۇلغان ئاساستا مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ. مەيلى قوشۇمچە، مەيلى ئانالىتىك فورمۇلا بولسۇن ۋە ياكى سۆزلەرنىڭ تەكرارلىنىشى، ئىنتوناتسىيەلەر بولسۇن، ئۇلارنى كونكرېت سۆز، جۈملە بىلەن بىرىكمىگەن ھالدا مۇستەقىل ئۇچرىتالمايمىز، سۆزنىڭ بەلگىسىز شەكلى بولسا پەقەت سۆزنىڭ بەلگىلىك شەكلى بىلەن سىڭىشتۇرۇلغان ئاساستىلا مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ.

(2) ئايرىم تۇرغاندا ھېچقانداق مەنە ئىپادىلىمەيدۇ. ئالايلى، يەككە قوشۇمچە ياكى ئانالىتىك فورمىنىڭ ئايرىم تۇرغاندا

ھېچقانداق مەنىسى بولمايدۇ، ئۇلارنىڭ مەنىسى باشقا تىل تەركىبلىرى بىلەن بىرىكىپ كەلگەندە ئىپادىلىنىدۇ.

(3) گىرامماتىكىلىق شەكىللەرنىڭ باشقا تىل تەركىبلىرى بىلەن بىرىكىشى قانۇنىيەتلىك بولىدۇ. بەزى قوشۇمچىلار بىر خىل سۆز بىلەن بىرىكسە، يەنە بەزى قوشۇمچىلار شۇ تۇردىكى سۆز بىلەن بىرىكمەيدۇ. ئانالىتىك شەكىللەرمۇ سۆزنىڭ مەخسۇس شەكىللىرى بىلەن بىرىكىدۇ، ھەتتا سۆزلەرنىڭ تەكرارلىنىپ كېلىشىمۇ قانۇنىيەتلىك بولىدۇ.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا، گىرامماتىكىلىق شەكىللەر تارىخىي ئالاھىدىلىكىمۇ ئىگە بولۇپ، بىر دەۋرده گىرامماتىكىلىق شەكىل ھېسابلانمايدىغان تىل تەركىبى يەنە بىر دەۋرده گىرامماتىكىلىق شەكىل ھېسابلىنىشى مومكىن. ئالايلى، سۆزلەرنىڭ تەكرارلىنىشى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا گىرامماتىكىلىق شەكىل ھىسابلانمايتتى. ھازىر گىرامماتىكىلىق شەكىل ھىسابلىنىدىغان بولدى. ھازىر گىرامماتىكىلىق شەكىل سۈپىتىدە رول ئويناىدىغان بىر مۇنچە سىنتېتىك، ئانالىتىك شەكىللەر قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا مۇستەقىل سۆز ئىدى. ھازىر گىرامماتىكىلىق مەنە ئىپادىلىگۈچى گىرامماتىكىلىق شەكىل بولۇپ تەرەققي قىلدى. گىرامماتىكىلىق شەكىللەرنىڭ تارىخىي ئالاھىدىلىكىنى تونۇش مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

گىرامماتىكىلىق شەكىللەر (تەركىبلەر) ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن مەنە گىرامماتىكىلىق مەنە دەپ ئاتىلىدۇ، يەنى ھەربىر سۆزنىڭ شۇ تىلدىكى تۇراش سۆزلەر ئۇچۇن ئورتاق بولغان مۇئەييەن تۇرلىنىش قائىدىسى ياكى بىرىكىش قائىدىسى ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن ئابستراكت مەنىسىدۇر. مەسىلەن، «ئوقۇغۇچىلار كەلدى» دېگەن جۈملىدىكى ئىككى سۆزنىڭ ھەربىرى ئۆزىگە خاس لېكسىكىلىق مەنە ئىپادىلىگەندىن باشقا، «ئوقۇغۇچىلار» دېگەن سۆز «كۆپلۈك»، «باش كېلىش»، «ئىگە»

قاتارلىق ئابستراكتلاشقان گىرامماتىكىلىق مەنىلەرنى ئىپادىلەيدۇ. بۇ سۆزنىڭ يۇقىرىقى گىرامماتىكىلىق مەنىلىرى ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىسىملار ئۇچۇن ئورتاق بولغان سان بىلەن تۇرلىنىش، كېلىش بىلەن تۇرلىنىش، بايان قىلىنغۇچى سۆزنى شەخس جەھەتتىن ئۆزىگە بېقىندۇرۇپ، ئومۇمەن ئۇنىڭ ئالدىدا كېلىش قائىدىلىرى ئارقىلىق ئىرىشىلگەن. «كەلدى» دېگەن سۆز «ئەسلىي دەرىجە»، «بولۇشلۇق»، «بۇاستە بايان مەيلى»، «ئاددىي ئۆتكەن زامان»، «ئۇچىنچى شەخس»، «خەۋەر» قاتارلىق گىرامماتىكىلىق مەنىلەرنى ئىپادىلەيدۇ. بۇ مەنىلەر تىلىمىزدىكى پېئىللار ئۇچۇن ئورتاق بولغان دەرىجە بىلەن تۇرلىنىش، شەخس بىلەن تۇرلىنىش، بولۇشلۇق - بولۇشسىزلىق بىلەن تۇرلىنىش، راي بىلەن تۇرلىنىش، زامان بىلەن تۇرلىنىش، بايان قىلغۇچى سۆز شەخس جەھەتتىن بايان قىلىنغۇچى سۆزگە ماسلىشىپ، ئومۇمەن ئۇنىڭ كەينىدە كېلىش قائىدىسى بويىچە ئىرىشىلگەن. مانا بۇلار يۇقىرىقى جۇملىدىكى ئىككى سۆزنىڭ گىرامماتىكىلىق مەنىلىدۇر. گىرامماتىكىلىق مەنە بەلگىلىك بىر قائىدە بويىچە تۇرلەنگەن ياكى بىرىككەن ھەرقانداق سۆز ئۇچۇن ئورتاق بولىدۇ. مەسىلەن، «قەلەمنىڭ، مەكتەپنىڭ، ئالمىنىڭ، دەريانىڭ» دېگەن سۆزلەرنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسى بىر - بىرىگە ئوخشىمىسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ گىرامماتىكىلىق مەنىسى ئوخشاش. چۇنكى، ئۇلارنىڭ ھەممىسى بىر خىل قائىدە بويىچە تۇرلەنگەن.

گىرامماتىكىلىق مەنە ھەرگىز ئۆز ئالدىغا مەۋجۇت بولۇپ تۇرالمايدۇ. ئۇ سۆزنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسى بىلەن ئۆزئارا بېقىندىلىق مۇناسىۋەتتە بولىدۇ. يارىمچى سۆزلەر ئومۇمەن گىرامماتىكىلىق مەنىگىلا ئىگە بولۇپ، ئۇنى يالغۇز ئىشلەتكىلى بولمايدۇ، پەقەت جۇملىدە مۇستەقىل سۆزلەر بىلەن قوشۇپ ئىشلەتكىلى بولىدۇ. گىرامماتىكىلىق مەنە سۆزلەرنىڭ

لېكسىكىلىق مەنىسىدىن ئايرىلالمايدۇ. چۇنكى، گىرامماتىكىلىق مەنىنىڭ كۆپ قىسمى لېكسىكىلىق مەنىنىڭ ئابستراكتلىشىشى نەتىجىسىدە ھاسىل بولىدۇ. شۇڭا، لېكسىكىلىق مەنە گىرامماتىكىلىق مەنىنىڭ ئاساسى.

شۇنى ئېيتىپ ئۆتۇش لازىمكى، گىرامماتىكىلىق مەنە بىلەن گىرامماتىكىلىق شەكىل بىر - بىرىدىن ئايرىلالمايدۇ. ئۇلار بىر - بىرىنى تولۇقلايدۇ ۋە شەرت قىلىدۇ. يەنى، گىرامماتىكىلىق شەكىلسىز گىرامماتىكىلىق مەنە ئىپادىلەنمەيدۇ. گىرامماتىكىلىق شەكىل گىرامماتىكىلىق مەنىنى ئىپادىلىگۇچى تاشقى بەلگە بولسا، گىرامماتىكىلىق مەنە گىرامماتىكىلىق شەكىل ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن مەزمۇندۇر.

2) گىرامماتىكىلىق كاتېگورىيە

گىرامماتىكىلىق شەكىل ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن گىرامماتىكىلىق مەنىلەرنىڭ يىغىندىسى گىرامماتىكىلىق كاتېگورىيە دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن:

قول	قوللار	كېپىنەك	كېپىنەكلەر
قوي	قويلار	كۇن	كۇنلەر
تاغ	تاغلار	گۇل	گۇللەر

يۇقىرىدىكى «قول، قوي، تاغ، كېپىنەك، كۇن، گۇل » دىگەن سۆزلەر قوشۇمچە قوشۇلمىغان «نۆل» شەكىل ئارقىلىق ئىسىمنىڭ « بىرلىك » مەنىسىنى، « - لار/ - لەر» قوشۇمچىسى بىلەن تۇرلەنگەن شەكىل ئارقىلىق «كۆپلۈك» مەنىسىنى ئىپادىلىگەن. مەنە جەھەتتىن بىر - بىرى بىلەن ماسلىق مۇناسىۋەتتە بولغان « بىرلىك » ۋە « كۆپلۈك » مەنىلىرى يىغىنچاقلىنىش ئارقىلىق ئىسىملارنىڭ سان كاتېگورىيەسىنى ھاسىل قىلغان.

يەنە مەسىلەن: تاغ، تاغنى، تاغنىڭ، تاغقا، تاغدا، تاغدىن، تاغدەك، تاغدىكى، تاغقىچە، تاغچىلىك، تاغنىڭكى؛

چاچ، چاچنى، چاچنىك، چاچقا، چاچتا، چاچتىن،
چاچتەك، چاچتىكى، چاچقىچە، چاچچىلىك، چاچنىڭكى
يۇقىرىدىكىلەر «تاغ، چاچ» دېگەن سۆزلەرنىڭ كېلىش قوشۇمچىلىرى بىلەن تۇرلىنىشى بولۇپ، مۇشۇ قوشۇمچىلار بىلەن تۇرلىنىپ كەلگەن ئىسىملار ئۆزىنىڭ جۈملىدىكى باشقا سۆزلەر بىلەن بولغان تۇرلۇك مۇناسىۋىتىنى ئىپادىلەيدۇ. مانا بۇلاردا ئىپادىلەنگەن مەنىلەرنىڭ يىغىنچاقلىنىشىدىن ئىسىمنىڭ كېلىش كاتېگورىيەسى هاسىل بولغان.

گىراماتىكا ئىلمىدە گىراماتىكىلىق كاتېگورىيە ئومۇمىي ۋە خاس مەنىدە چۈشەندۈرۈلىدۇ، خاس مەنىدىكى گىراماتىكىلىق كاتېگورىيە سۆزنىڭ ئىچكى مورفولوگىيەلىك ئۆزگىرىشى ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن گىراماتىكىلىق مەنىلەرنىڭ يىغىنچاقلىنىشى ۋە تۈركۈملىنىشىنى كۆرسىتىدۇ؛ ئومۇمىي مەنىدىكى گىراماتىكىلىق كاتېگورىيە هەرقانداق بىر گىراماتىكىلىق شەكىل ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن گىراماتىكىلىق مەنىلەرنىڭ يىغىنچاقلىنىشى ۋە تۈركۈملىنىشىنى كۆرسىتىدۇ. بىز بۇ ئەسىرىمىزدە تەسۋىرلەيدىغان گىراماتىكىلىق كاتېگورىيە ئومۇمىي مەنىدىكى گىراماتىكىلىق كاتېگورىيە. هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا سان، كېلىش، تەۋەلىك، شەخس، دەرىجە، زامان، راي، دەرىجە، تۈس قاتارلىق گىراماتىكىلىق كاتېگورىيەلەر بار.

3) گىراماتىكىلىق ۋاستە

گىراماتىكىلىق شەكىللەرنى هاسىل قىلغۇچى ئۇسۇل ۋە ۋاستىلەر گىراماتىكىلىق ۋاستە دەپ ئاتىلىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدىكى گىراماتىكىلىق ۋاستىلەر تۆۋەندىكىچە:

(1) سۆز تۇرلىگۈچى قوشۇمچە

سۆز يىلتىزى ياكى ئۆزەكىكە ئۇلىنىپ، هەر خىل گىراماتىكىلىق مەنە ئىپادىلەيدىغان مورفېمىلار سۆز

تۇرلىگۈچى مورفېما ياكى سۆز تۇرلىگۈچى قوشۇمچە دەپ ئاتىلىدۇ. سۆزلەرگە تۇرلىگۈچى قوشۇمچىلارنى ئۇلاش ئارقىلىق هەر خىل گىراماتىكىلىق مەنىلەرنى ۋە سۆز بىلەن سۆز ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى ئىپادىلەش ئۇيغۇر تىلىدا ئەڭ كۆپ كۆرۈلىدىغان هادىسە. تىلىمىزدىكى ئىسىملارنىڭ تەۋەلىك، كېلىش كاتېگورىيەلىرىنىڭ قوشۇمچىلىرى هەم پېئىللارنىڭ شەخس ـ سان كاتېگورىيەلىرىنىڭ قوشۇمچىلىرى گىراماتىكىلىق ۋاستە سۈپىتىدە رول ئويناىدىغان تۇرلىگۈچى قوشۇمچىلاردۇر.

تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى بېقىندۇرغۇچى سۆزگە ئۇلىنىپ، بېقىندى سۆز بىلەن شەخس ۋە سان جەهەتتىن ماسلىشىپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

مېنىڭ جېنىم، سېنىڭ بەختىڭ، ئۇنىڭ دوستى، مەكتەپنىڭ قوروسى؛

بىزنىڭ ئۆيىمىز، سىلەرنىڭ مەكتىپىڭلار، ئۇلارنىڭ قويى، كىتابلارنىڭ ئىگىسى.

كېلىش قوشۇمچىلىرى ئاساسەن ئىسىمنىڭ پېئىل بىلەن بولغان سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋىتىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

سىنىپنى تازىلا ـ ، ئوقۇشقا ماڭ ـ ،
شەهەرده تۇر ـ ، قەشقەردىن كەل ـ .

پېئىلنىڭ شەخس ـ سان قوشۇمچىلىرى جۈملىدە ئىگە بىلەن خەۋەرنىڭ باغلىنىشىنى ئىپادىلەيدىغان گىراماتىكىلىق ۋاستىدۇر. مەسىلەن:

مەن كەلدىم، سەن يازدىڭ، ئۇ باردى، تۇرسۇن يىغلىدى؛
بىز بارىمىز، سىلەر كۆردۈڭلار، ئۇلار سۆزلىدى، ئوقۇتقۇچىلار كەتتى.

(2) يارەمچى سۆزلەر (تىركەلمىلەر ۋە باغلىغۇچىلار)

تىركەلمىلەر ئىسىمنىڭ (ياكى ئىسىمداش سۆزلەرنىڭ) باشقا

سۆزلەر بىلەن، بولۇپمۇ پېئىل بىلەن بولغان مۇناسىۋەتتىنى ئىپادىلەيدىغان بىر خىل گىرامماتىكىلىق ۋاستىدۇر. مەسىلەن:

ئوقۇش ئۇچۇن كەل - ، ماشىنا بىلەن كەل - ، تىلغا ئائىت ماقالە، خەلق ئۇچۇن ئىشلە - ، ئۇرۇش ھەققىدە سۆزلە - ، مۇھەببەت توغرۇلۇق يаз - .

ئۇيغۇر تىلىدىكى بەزى باغلىغۇچىلار سۆز بىلەن سۆزنىڭ، جۇملە بىلەن جۇملىنىڭ ئارىسىدىكى مۇناسىۋەتنى ئىپادىلەيدىغان ۋاستىدۇر. مەسىلەن:

مۇشۇك بىلەن چاشقان، قىزىل ۋە قارا، كۆردى ۋە ئاقىلىدى، ئوقۇدى ھەم يازدى.

(3) سۆز تەرتىپى

نۇتۇقتا سۆزلەرنىڭ ئىلگىرى - كېيىن تىزىلىشى سۆز تەرتىپى، دەپ ئاتىلىدۇ. سۆزلەرنىڭ بىر - بىرى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى كۆرسىتىشتە سۆز تەرتىپىمۇ بىر خىل گىرامماتىكىلىق ۋاستە سۈپىتىدە رول ئويناىدۇ. سۆزلەر تۇرلىگۇچى قوشۇمچە ۋە يارەمچى سۆزلەرنى ۋاستە قىلماي تۇرۇپ بىر - بىرى بىلەن باغلانغاندا، سۆز تەرتىپى سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋەتنى ئىپادىلەيدىغان مۇھىم ۋاستە سۈپىتىدە خىزمەت قىلىدۇ. شۇڭا، بۇنداق چاغدا، سۆزلەرنىڭ ئورۇن - تەرتىپى ئۆزگەرتىلسە، سۆزلەرنىڭ سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋىتى ئۆزگىرىپلا قالماي، بەلكى جۇملىدە ئىپادىلەنگەن مەزمۇنمۇ ئۆزگىرىدۇ. مەسىلەن، «چىرايلىق گۇل» بىلەن «گۇل چىرايلىق»، «ئىككى بالا» بىلەن «بالا ئىككى» دېگەن بىرىكمىلەرنى تەشكىل قىلغۇچى تەركىبلەر ئوخشاش بولۇپ، ئىككىلىسلا «گۇل، چىرايلىق»، «بالا، ئىككى» دېگەن سۆزلەرنىڭ بىرىكىشىدىن تۇزۇلگەن، ئەمما بىرىكىش تەرتىپىنىڭ ئوخشىماسلىقى تۇپەيلىدىن، ئوخشىمىغان گىرامماتىكىلىق مەنە ۋە گىرامماتىكىلىق قۇرۇلما ئىپادىلەنگەن، ئالدىنقىسى

ئېنىقلىغۇچىلىق مۇناسىۋەتتىكى سۆز بىرىكمىسى، كېيىنكىسى ئىگە - خەۋەرلىك مۇناسىۋەتتىكى جۇملە ھېسابلىنىدۇ.

(4) ئىنتوناتسىيە

ئىنتوناتسىيە گەپنىڭ ئاھاڭى بولۇپ، جۇملىنىڭ ياكى جۇملە بۆلەكلىرىنىڭ ئاھاڭ ۋە تىنىق جەھەتتىكى ئۆزگىرىشىدە ئىپادىلىنىدۇ ھەم مۇھىم بىر خىل گىرامماتىكىلىق ۋاستە ھېسابلىنىدۇ. ئۇ ئاھاڭ ⑫ ئۇرغۇ ۋە تىنىق ⑬ قاتارلىق ئۇچ مەزمۇنىنى ئىچىگە ئالىدۇ، بۇلاردىن بىرى ئۆزگەرسە، گىرامماتىكىلىق مەنمۇ ئۆزگىرىدۇ.

(1) ئاھاڭ ئۆزگەرسە، پۈتۈن جۇملىنىڭ ئىنتوناتسىيەسى ئۆزگىرىدۇ. مەسىلەن:

تۇرسۇن كەلدى. (تۆۋەنلىگەن ئاھاڭ، بايان ئىنتوناتسىيەسى)

تۇرسۇن كەلدى؟ (يۇقىرىلىغان ئاھاڭ، سوئال ئىنتوناتسىيەسى)

(2) لوگىكىلىق ئۇرغۇ ئۆزگەرسە، تەكىتلەش نۇقتىسى ئۆزگىرىدۇ. مەسىلەن:

تۇرسۇن تۇنۇگۈن ئىشلىدى. (لوگىكىلىق ئۇرغۇ «تۇنۇگۈن» دېگەن ھالەتكە چۈشكەندە ۋاقىت تەكىتلىنىدۇ)

تۇرسۇن تۇنۇگۈن ئىشلىدى. (لوگىكىلىق ئۇرغۇ «ئىشلىدى» دېگەن خەۋەرگە چۈشكەندە تۇرسۇننىڭ نېمە ئىش قىلغانلىقى تەكىتلىنىدۇ)

(3) تىنىقنىڭ قەيەردە بولۇشى ئوخشىمىغان قۇرۇلما مۇناسىۋىتىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

a. ئۆگەن ئوغلۇم، داداڭغا ئوخشاش ئېشەك بولما.

b. ئۆگەن ئوغلۇم داداڭغا ئوخشاش، ئېشەك بولما.

بۇ ئىككى جۇملىنىڭ تۇزۇلۇشىگە قاتناشقان سۆزلەر ۋە ئۇلارنىڭ ئورۇن - تەرتىپى ئوخشاش بولسىمۇ، لېكىن جۇملىدە تىنىق ئوخشىمىغانلىقتىن جۇملىنىڭ مەنىسىدىمۇ ئۆزگىرىش

بولغان.

«غايىلىك، ئەخلاقلىق، مەدەنىيەتلىك، ئىنتىزامچان» دېگەن سۆز بىرىكمىسىنىڭ تەركىبىدىكى سۆزلەرمۇ تىنىقنىڭ ۋاستىسىدە تەڭداش مۇناسىۋەتتە باغلانغان.

(5) تەكرارلاش

ئۇيغۇر تىلىدا سۆزلەرنى تەكرارلاش ئارقىلىقمۇ مەلۇم گرامماتىكىلىق مەنىلەرنى ئىپادىلىگۈچى گرامماتىكىلىق شەكىللەر مەيدانغا كېلىدۇ. مەسىلەن:

قاتار ـ قاتار ئۆيلەر، بارا ـ بارا سوۋۇدى.

ھەر خىل تۈركۈملەردىكى سۆزلەرنى تەكرارلاشنىڭ ئۇسۇلى ۋە مەنىسى ئوخشىمايدۇ، ئەمما تەكرارلاش ئارقىلىق ئىپادىلىنىدىغان گرامماتىكىلىق مەنىلەرنىڭ ئورتاقلىقى ئۇلارنىڭ جۈملىنىپ بىر گرامماتىكىلىق ۋاستە بولۇشىنى كاپالەتلەندۈرىدۇ.

4) سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋەت

سۆزلەرنىڭ بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان تىل بىرلىكلىرىنىڭ تەركىبلىرى (ئاساسەن بىۋاستە تەركىبلىرى) ئوتتۇرىسىدىكى گرامماتىكىلىق جەھەتتىكى مۇناسىۋەت سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋەت دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن:

تۇرسۇن مەندىن ئالغان كىتابنى تېخى بەرمىدى.

بۇ جۈملىدە جەمئىي ئالتە سۆز بولۇپ، بۇ سۆزلەر مەلۇم قانۇنىيەت بويىچە بىرىكىپ سۆز بىرىكمىسى ھاسىل قىلىدۇ، بۇ سۆز بىرىكمىلىرى يەنە باشقا سۆز ياكى سۆز بىرىكمىلىرى بىلەن بىرىكىپ ئۆزىدىن چوڭ بىر سىنتاكسىسلىق بىرىكمە ھاسىل قىلىدۇ. بۇ سىنتاكسىسلىق بىرىكمىلەر يەنە مەلۇم قانۇنىيەتلەر بىلەن بىرىكىپ جۈملىنى تەشكىل قىلىدۇ. مەسىلەن، يۇقىرىقى جۈملىنىڭ قاتلىمىنى مۇنداق كۆرسىتىشكە بولىدۇ:

[[تۇرسۇن] [[[مەندىن ئالغان] كىتاب] نى] [تېخى بەرمىدى.]]

مۇستەقىل سۆزلەر بىلەن مۇستەقىل سۆزلەر ئوتتۇرىسىدىكى سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋەت ھەر خىل بولىدۇ. سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋەتنى ئۇنىڭ خاراكتېرى ۋە ئۇنى ئىپادىلىگۈچى ۋاستىلەرنىڭ ئوخشىماسلىقىغا ئاساسەن، تەڭداش مۇناسىۋەت، بېقىندىلىق مۇناسىۋەت، باشقۇرۇش مۇناسىۋىتى دېگەندەك تۈرلەرگە بۆلۈشكە بولىدۇ. (تەپسىلىي مەزمۇنىنى «سىنتاكسىس» بۆلۈمىدىن كۆرۈڭ)

6. تىل تەركىبلىرى ئوتتۇرىسىدىكى ماسلىشىش مۇناسىۋىتى⑭

بىز سىنتاكسىسلىق قۇرۇلمىلارنى ئىنچىكىلەپ كۆزەتكىنىمىزدە، سىنتاكسىسلىق قۇرۇلمىلارنى تەشكىل قىلغۇچى گرامماتىكىلىق شەكىللەر ۋە سۆزلەر ئوتتۇرىسىدا بىرى يەنە بىرىنى تىزگىنلەپ تۇرىدىغان، بىرى ئىشلىتىلسە، يەنە بىرى مۇقەررەر ئىشلىتىلىدىغان ئايرىلماس مۇناسىۋەتنىڭ بارلىقىنى بايقايمىز. مەسىلەن، «مېنىڭ كىتابىم» دېگەن بىرىكمىدە «مەن» ۋە «كىتاب» دېگەن ئىككى سۆز كېلىش ۋە شەكىل قوشۇمچىلىرىنىڭ ياردىمى بىلەن بىرىكىپ سۆز بىرىكمىسىنى شەكىللەندۈرگەن. بۇ سىنتاكسىسلىق قۇرۇلمىدا، كېلىش قوشۇمچىسى بىلەن شەخس قوشۇمچىسى گرامماتىكىلىق شەكىل بولىدۇ. «مەن» نىڭ ئاخىرىغا ئىگىلىك كېلىش قوشۇمچىسى « ـ نىڭ» ئۇلانغاندا «كىتاب» نىڭ ئاخىرىغا بىرىنچى شەخس بىرلىك قوشۇمچىسى « ـ م»نى ئۇلىماي مۇمكىن ئەمەس، ئۇنداق بولمايدىكەن، گرامماتىكىلىق خاتالىقنىڭ كېلىپ چىقىشى مۇقەررەر. مەسىلەن:

※ مېنىڭ كىتاب، ※ مېنىڭ كىتابلار.

※ مېنىڭ كىتابىڭ، ※ مېنىڭ كىتابىمىز. ...

دېمەك، گرامماتىكىلىق شەكىللەر ئوتتۇرىسىدىكى

ماسلىشىش مۇناسىۋىتى دېگىنىمىز، مەلۇم بىر خىل گىراممااتىكىلىق شەكىل باشقا بىر گىراممااتىكىلىق شەكىلنى تەقەززا قىلىدىغان مۇقەررەرلىك مۇناسىۋەتتۇر.

بۇنداق گىراممااتىكىلىق شەكىللەر ئوتتۇرىسىدىكى ماسلىشىش مۇناسىۋىتى تۇرلىگۈچى قوشۇمچىلار بىلەن تۇرلىگۈچى قوشۇمچىلار ئوتتۇرىسىدا، تۇرلىگۈچى قوشۇمچىلار بىلەن تىركەلمىلەر ئوتتۇرىسىدا، تۇرلىگۈچى قوشۇمچىلار بىلەن باغلىغۇچىلار ئوتتۇرىسىدا، تۇرلىگۈچى قوشۇمچىلار بىلەن بىر قىسىم مۇستەقىل سۆزلەر ئوتتۇرىسىدا، مۇستەقىل سۆزلەر بىلەن مۇستەقىل سۆزلەر ئوتتۇرىسىدا مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ. بۇ خىل ماسلىشىش مۇناسىۋىتىنى تۆۋەندىكى بىرقانچە نۇقتىدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ.

(1) تۇرلىگۈچى قوشۇمچىلار بىلەن تۇرلىگۈچى قوشۇمچىلار ئوتتۇرىسىدىكى ماسلىشىش مۇناسىۋىتى

A. ئىگىلىك كېلىش قوشۇمچىسى بىلەن شەخس قوشۇمچىلىرى ئوتتۇرىسىدا ماسلىشىش مۇناسىۋىتى مەۋجۇت. مۇئەييەن بىر سۆزگە ئىگىلىك كېلىش قوشۇمچىسى « - نىڭ» ئۇلانغاندا، ئۇنىڭغا تەۋە نەرسىنى بىلدۈرگۈچى سۆزگە چوقۇم شەخس قوشۇمچىسى ئۇلىنىدۇ. بۇ خىل مۇناسىۋەت مەزمۇن جەھەتتە تەۋەلىك مۇناسىۋىتىنى شەكىللەندۈرسە، گىراممااتىكا جەھەتتە ئېنىقلاغۇچى - ئېنىقلانغۇچى مۇناسىۋىتىنى شەكىللەندۈرىدۇ. مەسىلەن:

بىزنىڭ ئۆيىمىز، سېنىڭ ئىشىڭ، تۇرپاننىڭ ئۈزۈمى.

بۇ خىل مۇناسىۋەتتە يەنە ئىككىلەمچى قاتلام مۇناسىۋىتىمۇ مەۋجۇت، يەنى شەخس قوشۇمچىلىرى شەخس تەۋە سان جەھەتتە ئېنىقلىغۇچى سۆزنىڭ سان تەۋە شەخس بىلەن ماسلىشىش مۇناسىۋىتىنى شەكىللەندۈرىدۇ. ئېنىقلىغۇچى كىشىلىك ئالماشلاردىن بولغاندا، شەخس قوشۇمچىلىرىمۇ مۇقەررەر هالدا

شەخس، سان جەھەتتە كىشىلىك ئالماشلارغا ماسلىشىپ كېلىدۇ. جۈملىدىكى ئىگىلىك كېلىش قوشۇمچىسى قوشۇلۇپ ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كەلگەن كىشىلىك ئالماشلارنى، بولۇپمۇ 1 ـ ، 2 ـ شەخس ئالماشلىرىنى ئىشلەتمەي قىسقارتسىمۇ بولىدۇ. مەسىلەن، «مېنىڭ قولۇم» دېگەن بىرىكمە «قولۇم» شەكلىدە كۆرۈلسىمۇ ئوخشاشلا مەنە ئېنىق ئۇقۇلۇۋېرىدۇ، ئەمما 3 ـ شەخسنىڭ قاراتما دائىرىسى كەڭ بولغاچقا، 3 ـ شەخس ئادەتتە چۈشۈرۈپ قويۇلمايدۇ. مەسىلەن، «ئاممىنىڭ تۇرمۇشى» دېگەن بىرىكمىدە «ئامما» دېگەن سۆزنى قىسقارتىشقا بولمايدۇ. دېمەك، تەۋەلىك مۇناسىۋىتىدە، ئىگىلىك كېلىش قوشۇمچىسى « - نىڭ» شەخس قوشۇمچىسىنى تەقەززا قىلىدۇ. ئېنىقلىغۇچى سۆزنىڭ شەخس، سان مەنىسى ئېنىقلانغۇچى سۆزنىڭ شەخس، سان جەھەتتە بىردەك بولۇشنى تەقەززا قىلىدۇ. بۇ خىل تەقەززالىق شارائىتى ئېنىق ۋە مۇقىم بولىدۇ. شۇڭا، «P + نىڭN + شەخس قوشۇمچىسى» ياكى «N+ نىڭ N+ ى» شەكلىدىكى قۇرۇلمىنى شەكىللەندۈرۈشكە بولىدۇ.

B. جۈملىنىڭ ئىگىسى بىلەن پېئىلدىن بولغان خەۋەر شەخس ۋە سان جەھەتتە بىردەكلىككە ئىگە بولىدۇ. بۇنداق مۇناسىۋەت ئىگە ـ خەۋەر مۇناسىۋىتى بولىدۇ. بۇ خىل مۇناسىۋەتتە جۈملىنىڭ ئىگىسى باش كېلىشتە (نۆل شەكىل بىلەن) خەۋەرگە ماسلىشىدۇ، جۈملە ئىگىسىنىڭ باش كېلىشتە كېلىشى خەۋەر بىلەن ماس هالدا باغلىنىشىنىڭ تەقەززاسى. خەۋەر پېئىلدىن بولغاندىلا، ئۇ، ئىگە بىلەن سان ۋە شەخس جەھەتتە بىردەكلىككە ئىگە بولالايدۇ. مەسىلەن:

بىز كەلدۇق. ئىشچىلار ئىشلەۋاتىدۇ. سىلەر كۆردۇڭلار.

بۇ يەردە دېيىلۈاتقان شەخس، سان ئۇقۇملىرى پېئىلنىڭ زامان، راي كاتېگورىيەلىرى بىلەن بىرىكىپ كەتكەن شەخس، سان قوشۇمچىلىرىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئەگەر بۇ ئىككى

جەھەتكە خىلاپلىق قىلىنسا يا گىراماتىكىلىق خاتالىق يۈز بېرىدۇ، يا جۈملىنىڭ قۇرۇلمىسى ئۆزگىرىدۇ. ئالايلى، باش كېلىشنى باشقا كېلىشكە ئۆزگەرتسەك:

«بىزنى كەلدۇق، ئىشچىلارغا ئىشلەۋاتىدۇ، سىلەردە كۆردۈكلارمۇ» دېگەندەك خاتا جۈملە كېلىپ چىقىدۇ. ئەگەر شەخس ئۆزگەرتىلسە، «مەن كەلدۇق، بىز كەلدىم» دېگەندەك گىراماتىكىلىق خاتالىق كېلىپ چىقىدۇ. دېمەك، ئىگە ـ خەۋەر باغلىنىش مۇناسىۋىتىدە، بىرىنچىدىن، ئىگە باش كېلىشتە خەۋەر بىلەن ماسلىشىدۇ؛ ئىككىنچىدىن، ئىگە شەخس ۋە سان جەھەتتە خەۋەرنىڭ شەخس، سان قوشۇمچىلىرى بىلەن ماسلىشىدۇ. بۇ خىل ماسلىشىش مۇناسىۋىتىدە تەقەززالىق شارائىتى ئوخشاشلا مۇقىم ۋە ئېنىق. شۇڭا، «ئىگە ـ خەۋەرلىك» مۇناسىۋەتتىكى سىنتاكسىسلىق قۇرۇلمىنى شەكىللەندۈرۈشكە بولىدۇ.

C. دەرىجە قوشۇمچىلىرى بىلەن كېلىش قوشۇمچىلىرى ئوتتۇرىسىدا ماسلىشىش مۇناسىۋىتى مەۋجۇت. بۇ خىل مۇناسىۋەت تۆۋەندىكى شەكىللەردە ئۇچرايدۇ:

(1) ئۆزلۈك دەرىجە بىلەن مەجھۇل دەرىجە قوشۇمچىلىرى ئىشلىتىلگەندە، ئۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك سۆز جەزمەن باش كېلىشتە كېلىشنى تەقەززا قىلىدۇ. ئۆزلۈك دەرىجە بىلەن مەجھۇل دەرىجىنىڭ قوشۇمچىلىرى ئوخشاش بولغاچقا، ئۇلار تەقەززا قىلىدىغان قوشۇمچىمۇ ئوخشاش بولىدۇ، ئەمما ئۇلار ئىپادىلەيدىغان مەنە ئوخشاش بولمىغاچقا، ئۆزلۈك دەرىجە قوشۇمچىسى ئۇلانغان پېئىل ھەرىكەتنى بېجىرگۈچىنى بىلدۈرىدىغان سۆزنىڭ باش كېلىشتە كېلىشنى تەلەپ قىلىدۇ. مەجھۇل دەرىجە قوشۇمچىسى ئۇلانغان پېئىل بولسا، ھەرىكەت ئوبيېكتىنىڭ باش كېلىشتە كېلىشنى تەلەپ قىلىدۇ. مەسىلەن، «قىز ياساندى» دېگەن جۈملىنى مىسالغا ئالساق،

«ياسا ـ » پېئىلى ئۆزلۈك دەرىجە بىلەن تۇرلەنگەندىن كېيىن، ھەرىكەتنى بېجىرگۈچىنى بىلدۈرىدىغان «قىز» سۆزنىڭ باش كېلىشتە كېلىشنى تەلەپ قىلغان؛ «قەغەز تاشلاندى» دېگەن جۈملىنى مىسالغا ئالساق، «تاشلا ـ » پېئىلى مەجھۇل دەرىجە بىلەن تۇرلەنگەندىن كېيىن، ھەرىكەت ئوبيېكتىنى بىلدۈرىدىغان «قەغەز» سۆزنىڭ باش كېلىشتە كېلىشنى تەلەپ قىلغان. مەجبۇرىي دەرىجە قوشۇمچىسى ئىشلىتىلگەندە، ھەرىكەت ئوبيېكتىنى بىلدۈرىدىغان سۆز چۈشۈم كېلىشتە، ھەرىكەتنى ئورۇنلىغۇچى ياكى ھەرىكەت بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان نەرسىنى بىلدۈرىدىغان سۆز يۆنىلىش كېلىش قوشۇمچىسى بىلەن، ھەرىكەتنى بېجىرتكۈچىنى بىلدۈرىدىغان سۆز باش كېلىشتە تۇرلىنىپ كېلىدۇ. تۆۋەندىكى جۈملىگە قارايلى:

مەن ماقالىنى قەيسەرگە كۆچۈرتتۇم.

بۇ جۈملىدىكى « كۆچۈر ـ » پېئىلى مەجبۇرىي دەرىجە قوشۇمچىسى بىلەن تۇرلەنگەندىن كېيىن، ھەرىكەت ئوبيېكتىنى بىلدۈرىدىغان «ماقالە» دېگەن سۆز چۈشۈم كېلىش قوشۇمچىسى « ـ نى» بىلەن، ھەرىكەتنى بېجىرگۈچىنى بىلدۈرىدىغان «قەيسەر» دېگەن سۆز يۆنىلىش كېلىش قوشۇمچىسى « ـ گە» بىلەن، ھەرىكەتنى بېجىرتكۈچىنى بىلدۈرىدىغان «مەن» دېگەن سۆز باش كېلىش بىلەن تۇرلەنگەن. ناۋادا بۇ كېلىش قوشۇمچىلىرى يەڭگۈشلەنسە، گىراماتىكىلىق خاتالىق ياكى لوگىكىلىق خاتالىق يۈز بېرىدۇ. مەسىلەن :

a. ئەپەندىم ئوغلىغا ئېشەكنى مىندۈردى. (لوگىكىلىق خاتالىق)

b. ئەپەندىم ئوغلىغا ئېشەككە مىندۈردى. (گىراماتىكىلىق خاتالىق)

ئۆملۈك دەرىجە قوشۇمچىسى ئىشلىتىلگەندە ، ئۆملۈك ھەرىكەتكە قاتناشقۇچىلارنى بىلدۈرگۈچى سۆزلەر باش كېلىشتە

ئىپادىلىنىپ قاتار تىزىلىدۇ، ئاندىن «بىلەن» تىركەلمىسىنىڭ يارىدىمى بىلەن ئۆملۈك دەرىجىدىكى پېئىلغا باغلىنىدۇ. دېمەك، ئۆملۈك دەرىجە باش كېلىش ھەمدە «بىلەن» تىركەلمىسىنى تەقەززا قىلىدۇ. مەسىلەن:

«ئەنۋەر تۇرسۇن بىلەن كۆرۈشتى» دېگەن جۇملىنى ئالساق، «كۆر - » پېئىلى ئۆملۈك دەرىجە قوشۇمچىسى « - ۇش - » بىلەن تۇرلەنگەندىن كېيىن، ئۆملۈك ھەرىكەتكە قاتناشقۇچى «ئەنۋەر» ۋە «تۇرسۇن» دېگەن سۆزلەر باش كېلىشتە ئىپادىلەنگەن، ئاندىن «بىلەن» تىركەلمىسىنىڭ يارىدىمى ئارقىلىق ئۆملۈك دەرىجە قوشۇمچىسى بىلەن باغلانغان. بۇ خىل تەقەززالىق بۇزۇلسا، گىرامماتىكىلىق خاتالىق يۈز بېرىدۇ. مەسىلەن:

مۇدىر كۆپچىلىككە سۆزلەشتى.

D. قوشما خەۋەر تەركىبىدىكى ئىككى پېئىل بولۇشسىز شەكىل بىلەن تۇرلەنگەندە بولۇشسىزلىق قوشۇمچىسى بىر - بىرىنى تەقەززا قىلىدۇ. بۇ خىل مۇناسىۋەت قوش ئىنكارنى شەكىللەندۈرىدۇ. قوشما خەۋەر تەركىبىدىكى بىرىنچى پېئىل مۇستەقىل بولۇپ، رەۋىشداشلارنىڭ ئىنكار شەكلى « - ماي/ - مەي» قوشۇمچىسى بىلەن تۇرلىنىدۇ، ئىككىنچى پېئىل يارەمچى پېئىل بولۇپ، بولۇشسىزلىق قوشۇمچىسى ۋە خەۋەر رايى قوشۇمچىسى بىلەن تۇرلىنىدۇ. مەسىلەن:

ۋەزىپىنى ۋاقتىدا ئورۇنلىماي بولمايدۇ.

بۇ جۇملىنى ئالساق، «ئورۇنلا - » پېئىلى رەۋىشداشلارنىڭ بولۇشسىز قوشۇمچىسى ۋە كېلىدىغان زامان ئېنىق خەۋەر رايى بىلەن تۇرلەنگەن. بۇ خىل شەكىل قەتئىيلىك، مۇقەررەرلىكنى بىلدۈرىدۇ. بۇ خىل تەقەززالىق بۇزۇلسا، ئوخشاشلا گىرامماتىكىلىق خاتالىق يۈز بېرىدۇ.

E. ئىسىم خاراكتېرلىك ئىككى سۆز ئۆزئارا بىرىكىپ ۋاقىت ياكى ئورۇن جەھەتتىكى بەلگىلىك ئارىلىقنى ئىپادىلىگەندە،

ئالدىنقى ئىسىم چىقىش كېلىش قوشۇمچىسى بىلەن، كېيىنكى ئىسىم چەك كېلىش قوشۇمچىسى بىلەن تۇرلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئۇرۇمچىدىن قەشقەرگىچە شەھەردىن تاغقىچە

بۇگۈندىن ئەتىگىچە دۇشەنبىدىن جۇمەگىچە

F. قوشما جۇملە تەركىبىدە بېقىندى جۇملىنىڭ خەۋىرى « - غۇچە»لىك رەۋىشداشلارنىڭ بولۇشسىز شەكلىدە كەلسە، باش جۇملىنىڭ خەۋىرى پېئىللارنىڭ كەلگۈسى شەكلىدە كېلىدۇ ياكى بۇ خىل قۇرۇلمىدا جۇملىدىكى « - غۇچە»لىك رەۋىشداشلارنىڭ بولۇشسىز شەكلى باش جۇملىدىكى پېئىلدىن بولغان خەۋەرنىڭ بولۇشسىز شەكلىدە كېلىشىنى تەقەززا قىلىدۇ. مەسىلەن:

a. قولنى كەسمىگۇچە، قان چىقمايدۇ.

b. قولنى كەسمىگۇچە، قان چىقماس.

G. بېقىندى جۇملىنىڭ خەۋىرى « - ۇپ»لىك رەۋىشداشنىڭ بولۇشسىز شەكلى «- ماي / - مەي» قوشۇمچىسى بىلەن تۇرلىنىپ، ئاندىن «تۇرۇپ» تىركەلمىسى بىلەن بىرىكىپ كېلىدۇ. باش جۇملىنىڭ خەۋىرى «- غىلى» لىق رەۋىشداش قوشۇمچىسى بىلەن تۇرلىنىپ، ئاندىن تۇس يارەمچىسى «بول -» پېئىلى كەلگۈسى زامان ئېنىق خەۋەر رايىدا بولۇشسىز شەكلىدە تۇرلىنىپ كېلىشنى تەقەززار قىلىدۇ. مەسىلەن:

ساۋادلىق بولماي تۇرۇپ، مەدەنىيەت بىلىملىرىنى ئۆگەنگىلى بولمايدۇ.

ساغلام بولماي تۇرۇپ، ھېچ ئىشنى قىلغىلى بولمايدۇ.

(2) باغلىغۇچىلار بىلەن تۇرلىگۇچى قوشۇمچىلار ئوتتۇرىسىدىكى ماسلىشىش مۇناسىۋىتى

A. «ئەگەر، ناۋادا، مۇبادا» قاتارلىق شەرت باغلىغۇچىلار شەرت رايىنىڭ قوشۇمچىسى بىلەن ماسلىشىدۇ ھەم شەرتنى بىلدۈرىدىغان بېقىندى جۇملىنى ھاسىل قىلىدۇ. بۇ خىل بېقىندى جۇملە بەزىدە «ئۇ ھالدا» دېگەن باغلىغۇچى ئارقىلىق

باش جۈملە بىلەن باغلىنىدۇ ۋە باش جۈملىنىڭ خەۋىرى كەلگۈسى زامان ئېنىق خەۋەر رايى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

ناۋادا سىز ئۆزىڭىزگە تەمەننا قويسىڭىز، ئۇ ھالدا باشقىلارنىڭ ئارقىسىدا قالىسىز.

بۇ جۈملىدە «ناۋادا» باغلىغۇچىسى «قويۇ-» پېئىلىغا ئۇلانغان شەرت رايى قوشۇمچىسى «-سا» بىلەن ماسلاشقان، ئاندىن بېقىنىدى جۈملە باش جۈملە بىلەن «ئۇ ھالدا» باغلىغۇچىسى ئارقىلىق باغلانغان، خەۋىرى كەلگۈسى زامان خەۋەر رايىدا ئاخىرلاشقان. بۇ خىل مۇناسىۋەت پەرەز بېقىنىدى جۈملە مۇناسىۋىتىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. شەرت رايىنىڭ قوشۇمچىسى شەرتنى بىلدۈرىدىغان بولغاچقا، «ئەگەر» باغلىغۇچىسىنىڭ مەنىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. شۇڭا، «ئەگەر» باغلىغۇچىسى كۆپ ھاللاردا چۈشۈپ قالىدۇ. خۇددى شۇنىڭدەك بېقىنىدى جۈملە بىلەن باش جۈملىنىڭ مۇناسىۋىتى شەرت رايى قوشۇمچىسى ئارقىلىق ئېنىق ئىپادىلىنىپ تۇرغاچقا، بېقىنىدى جۈملە بىلەن باش جۈملىنى باغلاپ تۇرىدىغان «ئۇ ھالدا» باغلىغۇچىسىمۇ كۆپ ھاللاردا قىسقىراپ كېتىدۇ. ناۋادا باش جۈملىنىڭ خەۋىرى ئۆتكەن زامان تەكرار خەۋەر رايى ئارقىلىق ئىپادىلەنسە، جۈملە قۇرۇلمىسىنى ئىپادىلەيدىغان مەنىمۇ ئۆزگىرىدۇ. مەسىلەن:

پۇلۇم بولغان بولسا، بۇ كىتابنى ئالاتتىم.

بۇ جۈملىدە باش جۈملىنىڭ خەۋىرى تەكرار ئۆتكەن زامان خەۋەر رايىدا ئىپادىلەنگەن بولغاچقا، جۈملە قۇرۇلمىسىنىڭ مەنىسى پەرەز مەنىسىدىن ئازرۇ - ئىستەك مەنىسىگە ئۆزگەرگەن. دېمەك، بۇ خىل مۇناسىۋەتتە ماسلاشقۇچى شەكىللەرنىڭ بىرەرسى ئۆزگەرسىلا، جۈملىنىڭ قۇرۇلمىسى ئۆزگىرىدۇ.

B. قوشما جۈملىنىڭ بېقىنىدى جۈملىسىدە، «پەقەت»

باغلىغۇچىسى سۈپەتداشلاردىن بولغان خەۋەرگە ئورۇن - پەيت كېلىش قوشۇمچىسى ۋە «-لا» يۈكلىمىسى ئۇلىنىپ ماسلىشىدۇ ھەم شۇ ئارقىلىق بېقىنىدى جۈملە شەرتنى بىلدۈرىدۇ؛ بېقىنىدى جۈملە بىلەن باش جۈملە «ئاندىن» باغلىغۇچىسى ئارقىلىق باغلىنىدۇ. باش جۈملىنىڭ خەۋىرى پېئىلىنىڭ كېلىدىغان زامان خەۋەر رايى بىلەن ئاخىرلىشىدۇ. بۇ خىل مۇناسىۋەت شەرت بېقىنىدى جۈملە مۇناسىۋىتىنى شەكىللەندۈرىدۇ. مەسىلەن:

پەقەت ھۆل - يېغىن مىقدارى مۇۋاپىق بولغاندىلا، ئاندىن ئوت - چۆپلەر ياخشى ئۆسىدۇ.

بۇ بىر شەرت بېقىنىدى جۈملە بولۇپ، بۇ جۈملىدە «پەقەت» دېگەن باغلىغۇچى سۈپەتداش بىلەن بىرىكىپ بېقىنىدى جۈملىنى شەكىللەندۈرگەن. باش جۈملىنىڭ خەۋىرى «ئۆس-» دېگەن پېئىل كەلگۈسى زامان خەۋەر رايى بىلەن ئىپادىلەنگەن، باش جۈملە بىلەن بېقىنىدى جۈملە «ئاندىن» باغلىغۇچىسى ئارقىلىق باغلانغان. بېقىنىدى جۈملىنىڭ خەۋىرى شەرت مەنىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولغاچقا، بېقىنىدى جۈملە تەركىبىدىكى «پەقەت» باغلىغۇچىسى ۋە «ئاندىن» باغلىغۇچىسى كۆپ ھاللاردا ئىخچاملىنىدۇ. دېمەك، شەرت بېقىنىدى جۈملە تەركىبىدىكى «پەقەت» باغلىغۇچىسى پۈتكەن سۈپەتداش قوشۇمچىسى ۋە «-لا» يۈكلىمىسىنى تەقەززا قىلىدۇ ھەم «ئاندىن» باغلىغۇچىسى كېلىدىغان زامان خەۋەر رايى قوشۇمچىسىنى تەقەززا قىلىدۇ.

C. بېقىنىدى جۈملىدە «مەيلى» باغلىغۇچىسى خەۋەردىكى بۇيرۇق رايى قوشۇمچىسىنى تەقەززا قىلىدۇ ۋە چەتكە قېقىش مەنىسىدىكى بېقىنىدى جۈملىنى شەكىللەندۈرىدۇ. بۇ خىل بېقىنىدى جۈملە كەم دېگەندە ئىككى جۈملىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. باش جۈملىنىڭ خەۋىرى كەلگۈسى زامان خەۋەر رايى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

مەيلى قىش بولسۇن، مەيلى ياز بولسۇن، بۇ ئىشنى قەتئىي

توختاتمايمىز.

بۇ مىسالدا بېقىندى جۈملىدە «مەيلى» باغلىغۇچىسى «بول-» دېگەن يارىدەمچى پېئىلىنىڭ بۇيرۇق رايى قوشۇمچىسى بىلەن ماسلىشىپ، بېقىندى جۈملىنى شەكىللەندۈرگەن. بۇ جۈملىدە «مەيلى» باغلىغۇچىسى تاللاش مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ، ئەمما بۇيرۇق رايىنىڭ قوشۇمچىسى تاللاش مەنىسىنى بىلدۈرمەيدۇ، شۇڭا «مەيلى» باغلىغۇچىسىنى ئادەتتە ئىختىيارسىز بولمايدۇ، ئەمما بېقىندى جۈملە كەم دېگەندە ئىككى جۈملىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدىغان بولغاچقا، بەزىدە خەۋەر قىسمىدىكى پېئىل ئوخشاش بولغاندا، ئۇلاردىن بىرىنى قىسقارتىشقا بولىدۇ. مەسىلەن، يۇقىرىقى مىسالدىكى بېقىندى جۈملە «مەيلى قىش، مەيلى ياز بولسۇن» دېگەن شەكىلدە كەلسىمۇ بولۇۋېرىدۇ.

D. بېقىندى جۈملىدە «ئاۋۋال»، «ئالدى بىلەن» قاتارلىق باغلىغۇچىلار ئىشلىتىلسە، باش جۈملىدە «ئاندىن»، «ئاندىن كېيىن» قاتارلىق باغلىغۇچىلار ئىشلىتىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن باغلىغۇچىلار ئوتتۇرىسىدىكى ماسلىشىش مۇناسىۋىتى شەكىللىنىدۇ. بۇ خىل مۇناسىۋەت ۋاقىت ياكى تەرتىپ جەھەتتە ئىلگىرى - كېيىنلىك مۇناسىۋىتىنى ئىپادىلەيدىغان تەڭداش قوشما جۈملىنى شەكىللەندۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. ئاۋۋال ئېلىۋالايلى، كېيىن بىر گەپ بولار.

b. ئاۋۋال يارىش يازىغى (بەيگە تۈزلەڭلىكى)، كېيىنچە جۈڭغار تۈزلەڭلىكى دەپ ئاتالغان چەكسىز تۈزلەڭلىك باشلاندى.

بۇ خىل مۇناسىۋەتتىكى باغلىغۇچىلارنى ئىختىيارسىز بولمايدۇ، ئىختىيارسىز، مەنە ئۆزگىرىپ كېتىدۇ.

E. بېقىندى جۈملىنىڭ خەۋىرى «-پ»لىق رەۋىشداشلارغا «-لا» ئۇلانمىسى ئۇلىنىپ، ئاندىن «قالماستىن (قالماي)» قاتارلىق قاتما بىلەن سۆزلەر بىرىكىپ كەلسە، بېقىندى جۈملە بىلەن باش جۈملىنىڭ ئەگىشىمە بۆلەكلىرىدىن بىرىگە «-مۇ»

ئۇلانمىسى ئۇلىنىدۇ. بۇ خىل مۇناسىۋەتتە مەنە جەھەتتە ئىلگىرىلەش مۇناسىۋىتىنى بىلدۈرىدىغان كۆچەيتمە قوشما جۈملە شەكىللىنىدۇ. مەسىلەن:

سىيىرنىڭ سۈتى تارتىلمايلا قالماستىن، بەلكى كۆپىيىپ كېتىدۇ.

بۇ خىل مۇناسىۋەتتە بېقىندى جۈملىنىڭ خەۋىرى ئىلگىرىلەش مەنىسىنى بىلدۈرگەچكە، «بەلكى» باغلىغۇچىسىنى ئىختىيارسىز بولىدۇ.

F. «گەرچە» باغلىغۇچىسى بېقىندى جۈملىنىڭ خەۋىرىنىڭ شەرت رايى قوشۇمچىسىغا «-مۇ» يۈكلىمىسى قوشۇلۇپ ھاسىل بولغان «-سىمۇ» شەكلىنى تەقەززا قىلىدۇ. بۇ خىل مۇناسىۋەت قارىمۇ قارشى مۇناسىۋەتتىكى قوشما جۈملىنىڭ بېقىندى جۈملىسىنى شەكىللەندۈرىدۇ. باش جۈملە بىلەن بېقىندى جۈملە «لېكىن، بىراق، ئەمما» قاتارلىق باغلىغۇچىلار ئارقىلىق باغلىنىدۇ. مەسىلەن:

a. ئوتتامىن C گەرچە سۈدا ئېرىسىمۇ، لېكىن كۆپ مىقداردا ئىستېمال قىلىنسا، ئىچ سۈرۈش قاتارلىق ئەھۋاللارنى پەيدا قىلىدۇ.

b. سادىروف گەرچە ئۇ كىشىنى ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىدا نۇرغۇن كۆرگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ ھازىرقىدەك ھاياجانلانغىنىنى زادىلا كۆرمىگەن.

(3) كېلىش قوشۇمچىسى بىلەن تىركەلمىلەر ئوتتۇرىسىدىكى ماسلىشىش مۇناسىۋىتى

بۇ خىل مۇناسىۋەت تىركەلمىلەرنىڭ قانداق كېلىش قوشۇمچىلىرى بىلەن ماسلىشىپ كېلىپ، پېئىل بىلەن باغلىنىدىغانلىقىدا ئىپادىلىنىدۇ. شۇڭا، تىركەلمىلەرنى ئۆزى تەلەپ قىلغان كېلىش قوشۇمچىلىرىنىڭ ئوخشىماسلىقىغا ئاساسەن تۈرگە ئايرىشقىمۇ بولىدۇ. تىركەلمىلەرنىڭ كېلىش

قوشۇمچىلىرى بىلەن ماسلىشىشى ئۇلارنىڭ مۇھىم بىر خۇسۇسىيىتى، شۇنداقتىمۇ تىركەلمىلەرنىڭ كونكرېت مەنىسىنى يالغۇز «ئىسىم تىركەلمە قورۇلمىسى»دا ئېنىقلاش قىيىن. چۈنكى، بىرىنچىدىن، بەزى تىركەلمىلەرنىڭ مەنىسى ئۆزى بىرىككەن ئىسىم شەكىلىنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ ئۆزگىرىدۇ. ئىككىنچىدىن، «ئىسىم تىركەلمە قۇرۇلمىسى» پېئىل بىلەن بىرىككەندىلا، مۇنتىزىم قۇرۇلما ھالىتىگە كېلىدۇ. بۇ مەسىلىنى ئايدىڭلاشتۇرۇش ئۈچۈن، تۆۋەندىكى بىر نەچچە تىركەلمىنىڭ ماسلىشىش شارائىتى بىلەن تونۇشۇپ ئۆتەيلى:

A. «ئۈچۈن» تىركەلمىسى ئىسىم خاراكتېرلىك سۆزلەرنىڭ باش كېلىش شەكلى بىلەن ماسلاشقاندا، ھەرىكەت ئوبيېكتىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. مەسىلەن، «خەلق ئۈچۈن خىزمەت قىلىش»، «ۋەتەن ئۈچۈن شان ـ شەرەپ كەلتۈرۈش» قاتارلىقلار.

«ئۈچۈن» تىركەلمىسى ئۆزى بىرىكىپ كەلگەن سۆزلەرنىڭ خاراكتېرىنىڭ ئوخشىماسلىقىغا قاراپ، ئوخشىمىغان مەنىدە ۋە رولدا كېلىدۇ.

«ئۈچۈن» تىركەلمىسى خاس ئىسىم ياكى خاس ئىسىمغا ئالمىشىپ كەلگەن ئالماشلار بىلەن بىرىكىپ كەلگەندە، شۇ خاس ئىسىم ياكى ئالماش ئىپادىلىگەن شەخس ياكى نەرسە ئورنىدا خىزمەت بېجىرىش مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. سەن ئۈچۈن سۆزلەپ قويدۇم.

b. بۇ دوپپىنى سەن ئۈچۈن ئالدىم.

«ئۈچۈن» تىركەلمىسى «ـ غانلىق» ئىسىمدىشى بىلەن بىرىككەندە، سەۋەبنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئەركىن ئاغرىپ قالغانلىقى ئۈچۈن دەرسكە كەلمىدى.

بۇ مىسالدىكى «قالغانلىق ـ+ ـى+ ئۈچۈن» دېگەن قۇرۇلمىدىكى «ـ ى» بولغاچقىلا «ئۈچۈن» تىركەلمىسى

«ـغانلىق» ئىسىمدىشى بىلەن بىرىكەلەيدۇ.

B. «باشقا» تىركەلمىسى چىقىش كېلىش قوشۇمچىسى بىلەن ماسلىشىدۇ. مەسىلەن:

a. بۇ ئىشنى مەندىن باشقا ھېچكىم بىلمەيدۇ.

b. ئەمدى ھەركىم ئۆز بېشىنى دالدىغا ئالماقتىن باشقا چارە قالمىدى.

بۇ تىركەلمە يەنە تەركىبىدە بىر قاتار تەڭداش بۆلەكلەر بولغان جۈملىلەردە، ئالدى تەرەپتىن چىقىش كېلىش قوشۇمچىسى بىلەن، ئارقىدىن «يەنە» باغلىغۇچىسى بىلەن ماسلىشىدۇ. مەسىلەن:

ئالتايدا قازاقلاردىن باشقا يەنە ئۇيغۇر، خەنزۇ ، خۇيزۇ ، موڭغۇل قاتارلىق مىللەتلەرمۇ بار.

C. «قەتئىيىنەزەر» تىركەلمىسى ئالدى تەرەپتىن «مەيلى» باغلىغۇچىسى ۋە سوراق ئالماشلىرى، ئىسىمداشلارغا ئۇلانغان چىقىش كېلىش قوشۇمچىسى بىلەن ماسلىشىپ، چەتكە قېقىش مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان بىرىكمىنى شەكىللەندۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. بۇ گەپنىڭ قانچىلىك راستلىقىدىن قەتئىيىنەزەر، ئۇنىڭدا ھۆكۈمدارلاردىكى مىجەز ـ خۇلقنىڭ بىر تەرىپى ئەكس ئېتىلگەن.

b. بىر پارتىيە ئىلغارلىقىنى يوقاتسا، ئۇنىڭ نامى نېمە بولۇشىدىن، قانداق كۈچلۈك ۋاستىلەرنى قوللىنىشىدىن قەتئىيىنەزەر، زاۋاللىققا يۈز تۇتىدۇ، ھەتتا يوقىلىدۇ.

(4) مۇستەقىل سۆزلەر ئوتتۇرىسىدىكى ماسلىشىش مۇناسىۋىتى

بۇ خىل ماسلىشىش مۇناسىۋىتى تۆۋەندىكى شەكىللەردە ئىپادىلىنىدۇ:

A. «تېخى»، «مۇتلەق»، «ھەرگىز» قاتارلىق رەۋىشلەر ۋە «ھېچقاچان»، «ھېچقايسى»، «ھېچكىم»، «ھېچنېمە» قاتارلىق

يوقلۇق ئالماشلىرى پېئىلنىڭ بولۇشسىز شەكلى بىلەن ماسلىشىدۇ ۋە ئىنكار شەكلىنى ھاسىل قىلىدۇ. مەسىلەن:

a. توپ مۇسابىقىسى تېخى تۈگىمىدى.

b. يېقىلسام ئوڭدا ياتىمەن، ھەرگىز دۈمبەمگە ئوق تەگكۈزمەيمەن!

c. ئۇنىڭچە ھېچكىم ئۇنىڭدەك بەختلىك ئەمەس، گۈزەل قىزغا ھېچكىم ئۇنىڭدەك مەھلىيا بولالمايدۇ، قىزنىمۇ ھېچكىم ئۇنىڭدەك ئۆزىگە جەلپ قىلالمايدۇ.

B. جۈملىدە «ئەتە، كېلەر يىل، تۇنۇگۈن، بۈلتۈر» قاتارلىق ۋاقىت ئىسىملىرى ھەمدە «ئاللىقاچان، ئاللىبۇرۇن» قاتارلىق ئالماشلار ئىشلىتىلگەندە، جۈملىنىڭ خەۋىرى جەزمەن مۇناسىپ ھالدىكى زامان شەكلىدە ئىپادىلىنىدۇ. بۇ خىل سۆزلەر ۋاقىت مەنىسىنى ئىپادىلىگەن بولغاچقا، خەۋەردىمۇ مۇناسىپ ھال - زامان قوشۇمچىلىرى ئىشلىتىلىدۇ. بۇ خىل مۇناسىۋەت ۋاقىت جەھەتتىكى ماسلىشىش مۇناسىۋىتى بولىدۇ. مەسىلەن:

a. بىز دەسمايىنى ئاللىبۇرۇن قايتۇرۇۋالدۇق!

b ھەي-... ئىسىت، يېگىتلىك چاغلىرىم بولىدىغان بولسا، ھاسا تۇتقان بۇ قوللىرىمغا ئاللىقاچان قەلەم ئالغان بولاتتىم.

c. ئەتە بۇ ئارمىنىم ئەمەلگە ئاشارمىكىن.

C. سوراق ئالماشلىرى بىلەن كۆرسىتىش ئالماشلىرى ئوتتۇرىسىدىمۇ ماسلىشىش مۇناسىۋىتى مەۋجۇت. بۇ خىل مۇناسىۋەت تۆۋەندىكى شەكىللەردە ئىپادىلىنىدۇ:

● شەرت بېقىندى جۈملىدە «كىم» ياكى «كىمكى» دېگەندەك سوراق ئالماشلىرى ئىشلىتىلسە، باش جۈملىدە چوقۇم «ئۇ» ياكى «شۇ» دېگەندەك كۆرسىتىش ئالماشلىرى ئىشلىتىلىدۇ. بۇ خىل مۇناسىۋەتتە سوراق ئالمىشىنىڭ كۆرسىتىش دائىرىسى كەڭ بولىدۇ. مەسىلەن:

a. كىمكى يامان ئىشنى بىلىدۇ راۋا، ئۇ ئۆز قىلمىشىدىن

تارتىدۇ جازا.

b. كىم پۇقراغا زۇلۇم قىلسا، ئۇنىڭ جېنىغا زىخ بولغىنىم بولغان.

c. ئۇنى كىم تىرىلدۈرىمەن دېسە، بۇ قىلىچ، ھە، مۇشۇ قىلىچ شۇنىڭ بېشىغا تېگىدۇ.

● بېقىندى جۈملىدە «نېمە» ئالمىشى ئىشلىتىلسە، باش جۈملىدە «شۇ» كۆرسىتىش ئالمىشى ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن:

a. سەن نېمە ئالساڭ، مەنمۇ شۇنى ئالىمەن.

b. ئۇ نېمىنى كۆرسە شۇنى دورايدۇ.

● بېقىندى جۈملىدە «قانداق» ئالمىشى ئىشلىتىلسە، باش جۈملىدە «شۇنداق» ئالمىشى ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن:

a. قانداق ئالغان بولساڭ، شۇنداق قايتۇر.

b. قانداقنى ياقتۇرساڭ، شۇنداقنى ئېلىپ بېرىمەن.

● بېقىندى جۈملىدە «قانچە» ئالمىشى ئىشلىتىلسە، باش جۈملە تەركىبىدە «شۇنچە» ئالمىشى ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن:

a. تۆگە قانچە، يېغىرى شۇنچە.

b. قانچىلىك ئالساڭ، شۇنچىلىك بېرىمەن.

D. «كېرەك، لازىم، شەرت، زۆرۈر، مۇمكىن» قاتارلىق سۈپەتلەر خەۋەر بولۇپ كەلگەندە، بۇ سۆزلەر ئىسىمداش قوشۇمچىلىرى بىلەن ماسلىشىدۇ ۋە ئاندىن خەۋەرلىك رولغا ئىگە بولىدۇ، بۇ خىل ماسلىشىش ھەرىكەت ئۆلچىمىنى ياكى ئىمكانىيەتنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. ئەمما بۇيرۇقتا بويسۇنۇشى شەرت.

b. ئەمدى ئۇ ئىسھاقبېككە زەھەرلىك قولىنى سوزۇشى مۇمكىن.

c. ئۇنىڭ دادىسىنىڭ مال - مۈلكىنى مۇسادىرە قىلىشى، ئائىلە، ئۇرۇق - تۇغقانلىرىغا زىيانكەشلىك قىلىشى مۇمكىن.

بىز يۇقىرىدا تۈرلىگۈچى قوشۇمچىلار بىلەن تۈرلىگۈچى

قوشۇمچىلار، تۇرلىگۈچى قوشۇمچىلار بىلەن باغلىغۇچىلار، تۇرلىگۈچى قوشۇمچىلار بىلەن تىركەلمىلەر، بىر قىسىم مۇستەقىل سۆزلەر بىلەن تۇرلىگۈچى قوشۇمچىلار ھەمدە سوراق ئالماشلىرى بىلەن بىر قىسىم كۆرسىتىش ئالماشلىرى ئوتتۇرىسىدىكى ماسلىشىش مۇناسىۋىتى ئوستىدە تەھلىل يۈرگۈزدۇق، يۇقىرىقى تەھلىللەردىن تۆۋەندىكى يەكۈننى چىقىشقا بولىدۇ:

(1) گىرامماتىكىلىق شەكىللەر بىر- بىرىنى تەقەززا قىلىش نەتىجىسىدە مۇئەييەن سىنتاكسىسلىق قۇرۇلمىنى شەكىللەندۈرىدۇ. گىرامماتىكىلىق شەكىللەرنىڭ بىر - بىرىنى تەقەززا قىلىش يۆنىلىشى ئوخشمايدۇ، بەزى گىرامماتىكىلىق شەكىللەر ئۆزىنىڭ كەينىدىكى گىرامماتىكىلىق شەكىللەرنى تەقەززا قىلسا، يەنە بىر قىسىم گىرامماتىكىلىق شەكىللەر ئۆزىنىڭ ئالدىدىكى يەنە بىر بۆلەك گىرامماتىكىلىق شەكىللەرنى تەقەززا قىلىدۇ. بۇنداق تەقەززالىق شۇ گىرامماتىكىلىق شەكىلىنىڭ شۇ خىل قۇرۇلمىدا تۇتقان ئورنى تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ. مەسىلەن، باغلىغۇچىلار ئۆزىدىن كېيىن كېلىدىغان تۇرلىگۈچى قوشۇمچىلارنىڭ خاراكتېرى، شەكلىنى بەلگىلەش ئارقىلىق بىر پۈتۈن قۇرۇلمىنى ھاسىل قىلىدۇ؛ تىركەلمىلەر بولسا ئۆزىدىن بۇرۇن كەلگەن قوشۇمچە ياكى باشقا سۆزلەرنىڭ خاراكتېرى ھەم شەكلىنى بەلگىلەش ئارقىلىق بىر پۈتۈن قۇرۇلمىنى شەكىللەندۈرىدۇ. گىرامماتىكىلىق شەكىللەرنىڭ ماسلىشىشى ئارقىلىق بارلىققا كەلگەن قۇرۇلمىلاردا مۇشۇنداق ھەل قىلغۇچ رول ئويناۋاتقان گىرامماتىكىلىق شەكىللەر سىنتاكسىسلىق قۇرۇلمىنى تىزگىنلەپ تۇرىدىغان ئامىل ھېسسابلىنىدۇ.

(2) گىرامماتىكىلىق شەكىللەرنىڭ ئۆزئارا ماسلىشىشى ئۇيغۇر تىلىدىكى سىنتاكسىسلىق قۇرۇلمىلاردا مەۋجۇت بولغان ئىچكى باغلىنىش بولۇپ، سىنتاكسىسلىق قۇرۇلمىنىڭ قانۇنىيەتلىرىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ. سىنتاكسىسلىق قۇرۇلمىلاردا مەۋجۇت بولغان ئىچكى باغلىنىش دېگىنىمىز، شۇ

قۇرۇلمىنى ھاسىل قىلغۇچى گىرامماتىكىلىق شەكىللەردىن بىرى كەم بولسا ياكى بىرى باشقا بىر گىرامماتىكىلىق شەكىلگە ئالماشتۇرۇلسا، يا سىنتاكسىسلىق قۇرۇلما ئارقىلىق ئىپادىلىنىدىغان ئومۇمىي مەنە ئۆزگىرىدىغان، يا گىرامماتىكىلىق خاتالىق ۋە ياكى لوگىكىلىق خاتالىق كېلىپ چىقىدىغان باغلىنىشنى كۆرسىتىدۇ. شۇڭا، سىنتاكسىسلىق قۇرۇلمىلاردىكى بۇ خىل باغلىنىش مۇقەررەرلىككە ئىگە.

(3) گىرامماتىكىلىق شەكىللەر بىر - بىرىنى تەقەززا قىلغاندا، مۇئەييەن تىل شارائىتىنىڭ رولى بەك مۇھىم. مەسىلەن، «ئەگەر» باغلىغۇچىسى ئىشلىتىلسە، بۇ باغلىغۇچى ئىشلىتىلگەن بېقىندى جۈملىنىڭ خەۋىرى مۇقەررەر ھالدا پېئىلدىن بولۇشى كېرەك، بولمىسا، شەرت رايى قوشۇمچىسىنىڭ بىرىكىشىگە ئورۇن قالمايدۇ. باشقا شەكىللەردىمۇ ئەھۋال شۇنداق بولىدۇ.

(4) گىرامماتىكىلىق شەكىللەر ئوتتۇرىسىدىكى ماسلىشىش مۇناسىۋىتى ئېنىقلىق ۋە مۇقىملىققا ئىگە. ماسلىشىش مۇناسىۋىتىنىڭ ئېنىقلىقى ۋە مۇقىملىقى قايسى خىل گىرامماتىكىلىق شەكىللەرنىڭ ئۆزئارا ماسلىشىدىغانلىقىدا كۆرۈلىدۇ، شۇنىڭدەك بىر خىل ماسلىشىش ئوخشاش سىنتاكسىسلىق قۇرۇلمىنى شەكىللەندۈرۈشتە ھەم شۇ ماسلىشىشتىن كېلىپ چىققان قۇرۇلمىنىڭ ئومۇمىي مەنىسىنىڭ ئېنىق ۋە مۇقىم بولىدىغانلىقىدا كۆرۈلىدۇ.

2 §. سۆزلەرنىڭ مورفولوگىيەلىك قۇرۇلمىسى

سۆزلەرنىڭ مورفولوگىيەلىك قۇرۇلمىسى سۆزلەرنىڭ قايسى مورفېمىلاردىن تۈزۈلگەنلىكى، بۇ مورفېمىلار ئوتتۇرىسىدىكى بىرىكىش مۇناسىۋىتى قاتارلىق مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ[15]. ئۇيغۇر تىلىدىكى سۆزلەرنى قۇرۇلمىسىغا ئاساسەن يىلتىز، ئۆزەك، قوشۇمچە دېگەندەك تەركىبلەرگە ئايرىشقا بولىدۇ.

1. يىلتىز

يىلتىز بىر سۆزدە ئىپادىلىنىدىغان لېكسىكىلىق مەنىنىڭ يادروسى ھېسابلىنىدۇ. بىر سۆزنىڭ تەركىبىدىكى بارلىق قوشۇمچىلارنى چىقىرىۋەتكەندە، ئېشىپ قالغان قىسمى يىلتىز بولىدۇ. يىلتىز ئېنىق، مۇستەقىل مەنگە ئىگە بولىدۇ ۋە ئۇنى مۇستەقىل قوللانغىلى بولىدۇ. مەسىلەن، «چىرايلىقلارنى»، «ئىشلەۋاتقانلارغا» دېگەن ئىككى سۆز بىرقانچە مورفېمدىن تەركىب تاپقان بولۇپ، «چىرايلىقلارنى» دېگەن سۆزنى «چىراي-لىق-لار-نى» دېگەن شەكىلدە پارچىلاش مۇمكىن. بۇ سۆزنىڭ تەركىبىدىكى «-لىق، -لار، -نى» قاتارلىق سۆز ياسىغۇچى ۋە سۆز تۇرلىگۈچى قوشۇمچىلارنى چىقىرىۋەتكەندە ئېشىپ قالغان قىسمى «چىراي» بولۇپ، ئۇ سۆزنىڭ يىلتىزى ھېسابلىنىدۇ؛ «ئىشلەۋاتقانلارغا» دېگەن سۆزنى «ئىش - لە - ۋات - قان - لار - غا» شەكلىدە پارچىلاش مۇمكىن. بۇ سۆزنىڭ تەركىبىدىكى «-لە، - ۋات، - قان، - لار، -غا» قاتارلىق سۆز ياسىغۇچى ۋە سۆز تۇرلىگۈچى قوشۇمچىلارنى چىقىرىۋەتكەندە ئېشىپ قالغان «ئىش» قىسمى بۇ سۆزنىڭ يىلتىزى بولىدۇ.

يىلتىز «تومۇر» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. سۆز يىلتىزى سۆزنىڭ ئاساسى ھېسابلىنىدۇ، ئۇ يېڭى سۆزلەرنى ياساشقا ئاساس بولىدۇ. بىر يىلتىزدىن ياسالغان سۆزلەر «يىلتىزداش سۆزلەر» دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن:

ئىز
- ئىزدە - ← ئىزدەن - ← ئىزدىنىش
- ئىزلە - ← ئىزلەن - ← ئىزلەنمە
- ئىزچى ← ئىزچىلىق
- ئىزچىل ← ئىزچىللىق
- ئىز - دېرەك ئىز - دېرەكسىز
- ئىزباسار
- ئىزسىز

بۇ سۆزلەر «ئىز» دېگەن يىلتىزدىن ياسالغان يىلتىزداش سۆزلەردۇر.

2. قوشۇمچە

سۆزلەرگە قوشۇلۇپ، ھەر خىل گىراممانتىكىلىق مەنە ۋە لېكسىكىلىق مەنىلەرنى يۈكلەيدىغان، مۇستەقىل قوللىنىلمايدىغان ئەڭ كىچىك گىراممانتىكىلىق بىرلىك قوشۇمچە دەپ ئاتىلىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدىكى قوشۇمچىلار سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلار ۋە سۆز تۇرلىگۈچى قوشۇمچىلار دەپ ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

يىلتىزغا ياكى ئۆزەكلەرگە قوشۇلۇپ يېڭى لېكسىكىلىق مەنە ئاڭلىتىدىغان قوشۇمچىلار سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلار بولىدۇ. مەسىلەن: «ئىش+ چى، تاغ + لىق، ئاق + ار، سان + ا، يات - اق» قاتارلىق سۆزلەردىكى «- چى، - لىق، - ار، - ا، - اق» قاتارلىقلار سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلار ھېسابلىنىدۇ.

يىلتىز ياكى ئۆزەكلەرگە قوشۇلۇپ ھەر خىل گىراممانتىكىلىق مەنە ئاڭلىتىدىغان قوشۇمچىلار سۆز تۇرلىگۈچى قوشۇمچىلار بولىدۇ. مەسىلەن:

«قىزلار، قىزغا، قىزدىن، قىزلىراق، قىزارغان » قاتارلىق سۆزلەردىكى «- لار، -غا، - دىن، - راق، - غان» قاتارلىقلار سۆز تۇرلىگۈچى قوشۇمچىلار ھېسابلىنىدۇ.

3. ئۆزەك

بىر سۆزنىڭ تەركىبىدىكى سۆز تۇرلىگۈچى قوشۇمچىلارنى چىقىرىۋەتكەندىن كېيىن ئېشىپ قالغان قىسمى، يەنى سۆزنىڭ تۇرلەنمىگەن شەكلى ئۆزەك دەپ ئاتىلىدۇ. سۆزگە ھېچقانداق ياسىغۇچى قوشۇمچە قوشۇلمىغان چاغدا ئۆزەك = يىلتىز بولىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدا مورفېمىلارنىڭ بىرىكىش تەرتىپىدە

تۆۋەندىكىدەك ئەھۋاللار كۆرۈلۈشى مۇمكىن، يەنى سۆز تەركىبىدە يىلتىز، قوشۇمچە، ئۆزەكلەرنىڭ كۆرۈلۈش ئەھۋالى تۆۋەندىكىدەك بولۇشى مۇمكىن (S = سۆز، O = ئۆزەك، R = سۆز يىلتىزى، Y = سۆز ياسىغۇچى مورفېما، T = سۆز تۈرلىگۈچى مورفېما) ⑯

سۆزنىڭ بۇ خىل قۇرۇلما تىپلىرى ئىچىدە 1ـ، 2ـ، 3ـ، 4ـ، 5ـ، 6ـ، 14ـ، 15ـ، 16ـ، 17ـ خىل شەكىللەردە يىلتىز بىلەن ئۆزەك تەڭ بولىدۇ. بىز بۇلارنىڭ مۇناسىۋىتىنى تۆۋەندىكى جەدۋەلدىن تېخىمۇ ئېنىق كۆرەلەيمىز:

№	تىپى	مىسال
1	S = R= O	قىل ـ باش، بەش
2	S = R+Y= O	قىل ـ ىق
3	S = R+Y₁ +…Yn = O	قىل ـ ىق ـ سىز ـ لىق
4	S =Y+R = O	بە ـ ئەدەپ
5	S =Y₁ +R+Y₂ = O	بە ـ ئەدەپ ـ لىك
6	S = Y₁ + R +Y₂ +…Yn = 0	بەت ـ قىل ـ ىق ـ لىق
7	S =R = O + T₁ +…Tn	قىل ـ غان
8	S = R = O +T₁ +…Tn	قىل ـ غاز ـ ما ـ نى
9	S = [R+Y] = O +T	قىل ـ ىق ـ ى
10	S = [Y+R] = O +T	قىل ـ ىق ـ ىش ـ نى
11	S = [Y+R] = O +T	بە ـ ئەدەپ ـ لەر
12	S = [Y₁+R+Y₂] = O +T	بە ـ ئەدەپ ـ لىك ـ نى
13	S = [Y₁+R+Y₂] = O+T₁+…Tn	بە ـ ئەدەپ ـ لىك ما ـ نى
14	S = [R₁+…Rn] = O	ئاش ـ قازان، توي ـ تۆكۈن
15	S = [R₁+Y+…Rn] = O	كۆز ـ ئەينەك ـ لىك يىلان
16	S = [R₁+…Rn+Y] = O	بالا ـ چاقا ـ لىق
17	S = [R₁+R₂+Y₁+…Yn] = O	تاش ـ پاقا ـ چە ـ لا
18	S = [R₁+R₂+Y] = O+T	تاش ـ يول ـ چە ـ لار
19	S =[R₁+R₂+Y₁+…Yn] = O+T	تاش ـ پاقا ـ چە ـ لاپ
20	S =[R₁+R₂+Y₁+…Yn] = O+T₁+…Tn	گۈل ـ قەنت ـ چ ـ لىك ـ ممزـنى

§3. سۆزلەرنىڭ قۇرۇلما تىپلىرى

ئۇيغۇر تىلىدا سۆزلەر تۈزۈلۈشىگە ئاساسەن، تۇپ سۆز، ياسالما سۆز، بىرىككەن سۆز ۋە جۈپ سۆز دېگەن تۆت چوڭ تۈرگە بۆلۈنىدۇ. بۇلاردىن باشقا ئالاھىدە شەكىلدە تۈزۈلگەن سۆزلەردىن قاتما سۆز، قىسقارتىلما سۆز ۋە مۇرەككەپ قۇرۇلمىلىق سۆز قاتارلىقلارمۇ بار.

1. تۇپ سۆز

بىرلا باش مورفېمدىن تۈزۈلگەن سۆزلەر تۇپ سۆز دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن: بىر بوغۇملۇق تۇپ سۆزلەر: تاغ، قول، كۆز، بىر، ياز ـ، ئۇس...

ئىككى بوغۇملۇق تۇپ سۆزلەر: بېلىق، ئېگىز، يامان، تانكا، ئۇخلا ـ، ئىككى... كۆپ بوغۇملۇق تۇپ سۆزلەر: ئەتىگەن، ئىنقىلاب، سىياسەت، ئېنېرگىيە مورفولوگىيە...

2. ياسالما سۆز

بىر باش مورفېما بىلەن بىر ياكى بىرقانچە ئەگەشمە مورفېمدىن تۈزۈلگەن سۆزلەر ياسالما سۆز دەپ ئاتىلىدۇ. ئەگەشمە مورفېملارنىڭ بىر قىسمى باش مورفېملارنىڭ ئالدىغا، كۆپىنچىسى باش مورفېملارنىڭ كەينىگە قوشۇلىدۇ. سۆزلەرنىڭ ئالدىغا قوشۇلىدىغان ئەگەشمە مورفېملار ئاساسەن ئەرەب، پارس تىلىدىن تىلىمىزغا كىرىپ ئۆزلەشكەن.

بې ـ : بىئەدەپ، بىھېساب، بىچارە، بىگۇناھ؛

نا ـ: نامەرد، نائۇمىد، نائىنساپ، ناتوغرا:

بەت ـ: بەتقىلىق، بەتنىيەت، بەتنام، بەتتەم، بەتخۇي؛

بە ـ: بەقۇۋۋەت، بەھۇزۇر.

بۇ قوشۇمچىلار ئاساسەن يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە

ئەرەب، پارس تىللىرىدىن كىرىپ ئۆزلەشكەن، يەنى، «بى ـ، نا ـ، بەت ـ» قاتارلىق ئۇچ قوشۇمچە پارس تىلىدىن، «بە ـ» قوشۇمچىسى ئەرەب تىلىدىن كىرىپ ئۆزلەشكەن بولۇپ، بۇ قوشۇمچىلار ئۇيغۇر تىلىدا ئۇنۇمسىز قوشۇمچىلار قاتارىدا تۇرىدۇ. بۇ قوشۇمچىلار بىلەن ياسالغان سۆزلەر ئاساسەن ئەرەب، پارسچە سۆزلەردۇر.

ئۇيغۇر تىلىغا خاس ياسىغۇچى قوشۇمچىلار باش مورفېمىلارنىڭ كەينىگە قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

ـ چى: ئىشچى، تاشچى، گۈلچى، سامانچى...

ـ لىق \ ـ لىك \ ـ لۇق\ ـ لۈك: يازلىق، تەتىللىك، پۇللۇق، كۆزلۈك...

قىرا \ ـ كىرا: ۋارقىرا، گۈركىرە...

ـ لا\ ـ لە: ئاقلا ـ، يامانلا ـ، تازىلا ـ، گۈللە ـ

ئۇندىن باشقا ئۇيغۇر تىلىدا بىرىككەن سۆزلەرگە، جۈپ سۆزلەرگە ياكى سۆز بىرىكمىلىرىگە ياسىغۇچى مورفېمىلار قوشۇلۇپمۇ يېڭى سۆز ياسىلىدۇ. بۇلارمۇ ياسالما سۆزلەرگە كىرىدۇ. مەسىلەن:

تاشپاقچىلاپ، چېگراچى، مايتاغلىق، ئەتىيازلىق، ئاق كۆڭۈللۈك، ئاچ ـ يالىڭاچلىق، بالىچاقلىق، ئېگىز ـ بەستلىك...

3. بىرىككەن سۆز

ئىككى ياكى ئىككىدىن ئارتۇق باش مورفېمىنىڭ بېقىندىلىق مۇناسىۋىتىتە بىرىكىشىدىن تۇزۇلگەن سۆزلەر بىرىككەن سۆزلەر دەپ ئاتىلىدۇ.

بىرىككەن سۆزلەر تۆۋەندىكىدەك ئالاھىدىلىككە ئىگە بولىدۇ:

1) بىرىككەن سۆزلەر تاۋۇش ۋە مەنە جەھەتتىن ناھايىتى چىڭ گىرەلىشىپ كەتكەن بولىدۇ، يەنى «ئۇلار تەركىبىدىكى سۆزلەر

تاۋۇش ۋە مەنە جەھەتتە يۇغۇرۇلغانلىقى، بىر ئۇرغۇغا بويسۇنىدىغانلىقى، بىر سۆزدەك ئېيتىلىدىغانلىقى بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ.»

2) بىرىككەن سۆزلەر سۆز بىرىكمىسىدىن پەرقلىنىدىغان گىراماتىكىلىق بىرلىك بولسىمۇ، سىنتاكسىسلىق قۇرۇلما نۇسخىلىرىنى ساقلاپ قالغان بولىدۇ. بۇنداق سىنتاكسىسلىق قۇرۇلما مۇناسىۋەتلىرى تۆۋەندىكىچە:

A. ئىگە ـ خەۋەرلىك مۇناسىۋەت

بۇنداق مۇناسىۋەتتىكى بىرىككەن سۆزلەردە، ئاۋۇالقى مورفېما بايان قىلىنىدىغان شەيئىنى بىلدۈرىدۇ، كېيىنكى مورفېما ئاۋۇالقى مورفېمىنى بايان قىلىپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

دەز كەتمەك، يۇز كەلمەك؛ يۇز بەرمەك...

يۇقىرىقى بىرىككەن سۆزلەرنىڭ ئىگە قىسمى ئىسىمدىن، خەۋەر قىسمى پېئىلدىن تەركىب تاپقان. ئۇلار جۈملىگە كىرگەندە پەقەت جۈملىنىڭ مەلۇم بىر بۆلىكى بولۇپ كېلىدۇ.

B. ئېنىقلىغۇچلىق مۇناسىۋەت

بۇ خىل مۇناسىۋەتتىكى بىرىككەن سۆزلەردە ئاۋۇالقى مورفېما كېيىنكى مورفېمىنى ئوخشىمىغان نۇقتىلاردىن ئېنىقلاپ ۋە ئىزاھلاپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

تاشيول، ئاتقۇلاق، تاشكۆمۈر، تىلخەت، قارانوپۇس، ئاچچىقسۇ، ئاچ كۆز، يالاڭ تۆش ...

بۇ خىل مۇناسىۋەتتىكى بىرىككەن سۆزلەردە ئېنىقلانغۇچى تەركىب ئىسىمدىن، ئېنىقلىغۇچى تەركىب ئىسىم، سۈپەت ۋە ساندىن تەركىب تاپىدۇ. ئۇلارنىڭ بىرىكىش شەكلى تۆۋەندىكىچە:

ئىسىم+ ئىسىم شەكلى. مەسىلەن، گۈلقەنت، ئەتىرگۈل، ئەلنەغمە، ئادەمگىياھ ...

سۈپەت + ئىسىم شەكلى. مەسىلەن، سۈيۇقئاش، يالاڭ تۆش، ئاقباش، قىزىل كۆز ...

سان + ئىسىم شەكلى. مەسىلەن، سەكسەنپۇت، بەشكىرەم، ئۇچ بۇلۇڭ،... دېگەندەك.

C . تولدۇرغۇچىلىق مۇناسىۋەت

بۇ خىل مۇناسىۋەتتىكى بىرىككەن سۆزلەردە ئاۋۋالقى مورفېما ھەربىرىكەتنى بىلدۈرسە، كېيىنكى مورفېما ھەربىرىكەت بېقىندۇرۇپ كەلگەن شەيئىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: ئازار بەرمەك، ئازار يېمەك، غەلىبە قازانماق، قانات يايماق، زەن سالماق، ھەيۋە قىلماق، تارمار قىلماق ...

بۇنداق بىرىككەن سۆزلەرنىڭ باشقۇرغۇچى تەركىبى پېئىلدىن، باشقۇرۇلغۇچى تەركىبى ئىسىم ياكى ئىسىم خاراكتېرلىك سۆزلەردىن تەركىب تاپىدۇ.

D. تەڭداش مۇناسىۋەت

بۇ خىل مۇناسىۋەتتىكى بىرىككەن سۆزلەر باراۋەر ئورۇندا تۇرىدىغان، رولى ئوخشاش ئىككى مورفېمدىن تەركىب تاپىدۇ. مەسىلەن:

بىر تالاي، بىرمۇنچە، بىرھازا، بىردەم ...

بۇنداق بىرىككەن سۆزلەردە تەڭداش ئىككى تەركىب سۈپەت، سان ۋە ئىسىمدىن تەركىب تېپىشى ھەمدە سۈپەت، سان ۋە رەۋىشكە تەۋە بولۇشى مۇمكىن.

4. جۈپ سۆزلەر

ئىككى سۆزنىڭ ياكى بىر سۆز بىلەن ئادەتتە مۇستەقىل قوللىنىلمايدىغان باشقا بىر تەركىبنىڭ ۋەياكى مۇستەقىل قوللىنىلمايدىغان ئىككى تەركىبنىڭ جۈپلىنىشىدىن ھاسىل بولغان سۆزلەر جۈپ سۆزلەر دەپ ئاتىلىدۇ. يېزىق تىلدا جۈپ سۆزلەرنىڭ ئارىسىغا سىزىقچە قويۇلۇپ يېزىلىدۇ. مەسىلەن: خېيىم ـ خەتەر، شان ـ شەرەپ، قاقتى ـ سوقتى، باج ـ سېلىق ...

جۈپ سۆزلەرنىڭ تۈرلىرى

جۈپ سۆزلەرنى تەركىبىدىكى سۆزلەر ياكى قۇرۇلمىلارنىڭ مەنە مۇناسىۋىتى، تۈركۈم تەۋەلىكى، مۇستەقىل قوللىنىلمايدىغان ـ قوللىنىلمايدىغانلىقى قاتارلىق جەھەتلەردىن تۈرلەرگە ئايرىغىلى بولىدۇ. تەركىبىدىكى سۆزلەرنىڭ ياكى قۇرۇلمىلارنىڭ مەنە مۇناسىۋىتىدىن قارىغاندا، جۈپ سۆزلەر مەنداش جۈپ سۆزلەر، قارشى مەنىلىك جۈپ سۆزلەر، يانداش مەنىلىك جۈپ سۆزلەر دېگەندەك تۈرلەرگە ئايرىلىدۇ:

(1) مەنداش جۈپ سۆزلەر

مەنىلىرى ئوخشاش ياكى يېقىن سۆزلەردىن تۈزۈلگەن جۈپ سۆزلەر مەنداش جۈپ سۆزلەر، دېيىلىدۇ.

مەسىلەن: جاپا ـ مۇشەققەت، بەخت ـ سائادەت، بالا ـ قازا، ئازاب ـ ئوقۇبەت، ئارزۇ ـ تىلەك

(2) يانداش مەنىلىك جۈپ سۆزلەر

مەنىلىرى ئۆزئارا مۇناسىۋەتلىك، بىر ـ بىرىنى مەنە جەھەتتىن تولۇقلايدىغان يانداش سۆزلەردىن تۈزۈلگەن جۈپ سۆزلەر يانداش مەنىلىك جۈپ سۆزلەر دېيىلىدۇ. مەسىلەن:

ئاجىز ـ ئورۇق، چىراي ـ شەكىل، ئىزدەك ـ سوراق، تىل ـ ئەدەبىيات، ئاي ـ كۈن، ئەدەبىيات ـ سەنئەت، يۈز ـ كۆز، دەپتەر ـ قەلەم، ئالتۇن ـ كۈمۈش...

(3) قارشى مەنىلىك جۈپ سۆزلەر

مەنىلىرى قارىمۇقارشى سۆزلەردىن تۈزۈلگەن جۈپ سۆزلەر قارشى مەنىلىك جۈپ سۆزلەر دېيىلىدۇ. مەسىلەن:

ئاق ـ قارا، ئېگىز ـ پەس، ئىسسىق ـ سوغۇق، يۇقىرى ـ تۆۋەن، قىش ـ ياز، بار ـ يوق...

جۈپ سۆزلەرنى تەركىبىدىكى سۆزلەرنىڭ مۇستەقىل قوللىنىلمايدىغان ـ قوللىنىلمايدىغانلىقىغا قاراپ، تۆۋەندىكىدەك تۈرلەرگە بۆلۈشكە بولىدۇ:

(1) مۇستەقىل قوللىنىلمىدىغان ئىككى سۆزدىن تۇزۇلگەن جۈپ سۆزلەر

مەسىلەن: ئالتۇن ـ كۆموش، ئىسسىق ـ سوغۇق، قەلەم ـ قەغەز، قىزىل ـ يېشىل...

(2) بىر مۇستەقىل سۆز بىلەن مۇستەقىل قوللىنىلمايدىغان تەركىبنىڭ جۈپلىنىشىدىن تۇزۇلگەن جۈپ سۆزلەر

مەسىلەن: تۇي ـ تۆكۈن، بالا ـ چاقا، سەل ـ پەل، چاي ـ پاي، ئاش ـ پاش...

بۇنداق جۈپ سۆزلەرنىڭ بىر قىسمى تارىخىي نۇقتىدىن قارىغاندا، ئىككى مۇستەقىل سۆزدىن تۇزۇلگەن بولسىمۇ، هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئۇلار تەركىبىدىكى سۆزلەردىن بىرىنىڭ مەنىسى يوقلىپ، مۇستەقىل قوللىنىلمايدىغان بولۇپ قالغان. مەسىلەن: «تۇي ـ تۆكۈن» دېگەن جۈپ سۆزنىڭ تەركىبىدىكى «تۆكۈن» سۆزى ئەسلىدە «تۇي» دېگەن مەنىدىن بولۇپ، هازىر مۇستەقىل قوللىنىلمايدىغان بولۇپ قالغان (هازىرقى زامان تۈرك تىلىدا بۇ سۆز هازىرمۇ «تۇي» دېگەن مەنىدە قوللىنىلىدۇ). بۇنداق جۈپ سۆزلەرنىڭ كۆپىنچىسى بىر مۇستەقىل سۆز بىلەن ئۇنىڭغا قاپىيەداش كەلگەن يەنە بىر سۆزنىڭ جۈپلىنىشىدىن تۇزۇلگەچكە ، قاپىيەداش جۈپ سۆزلەر دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

(3) مۇستەقىل قوللىنىلمايدىغان ئىككى قاپىيەداش تەركىبتىن تۇزۇلگەن جۈپ سۆزلەر

مەسىلەن: ئوخشەي ـ توخشەي، ئاندا ـ ساندا، تاراق ـ تۇرۇق، ئوپۇل ـ توپۇل...

جۈپ سۆزلەرنى يەنە تەركىبىدىكى سۆزلەرنىڭ تۈركۈم تەۋەلىكىگە ئاساسەن، ئىسىملاردىن تۇزۇلگەن جۈپ سۆزلەر، سۈپەتلەردىن تۇزۇلگەن جۈپ سۆزلەر، ئالماشلاردىن تۇزۇلگەن جۈپ سۆزلەر، پېئىللاردىن تۇزۇلگەن جۈپ سۆزلەر، رەۋىشلەردىن

تۇزۇلگەن جۈپ سۆزلەر، ئىملىق سۆزلەردىن تۇزۇلگەن جۈپ سۆزلەر دېگەندەك تۈرلەرگە بۆلۈش مۇمكىن.

مەسىلەن: تەلىم ـ تەربىيە، قىزىل ـ يېشىل، ئۇنداق ـ مۇنداق، بېرىش ـ كېلىش ...

2) جۈپ سۆزلەرنىڭ ئالاھىدىلىكى:

(1) جۈپ سۆزلەرنىڭ سۆز تەرتىپى تۇراقلىق بولىدۇ، ئادەتتە ئۇلارنىڭ تەركىبىدىكى سۆزلەرنىڭ تەرتىپىنى ئالماشتۇرۇشقا بولمايدۇ.

مەسىلەن: «جان ـ دىل» دېگەننى «دىل ـ جان»، «تەلىم ـ تەربىيە» دېگەننى «تەربىيە ـ تەلىم»، «ئاق ـ قارا»نى «قارا ـ ئاق» دېيىشكە بولمايدۇ.

(2) ياسىلىشچانلىق خۇسۇسىيەتكە ئىگە.

ئۇيغۇر تىلىدىكى نۇرغۇن سۆزلەرنى قاپىيەداش تەركىبلەر بىلەن جۈپلەش ئارقىلىق جۈپ سۆزلەرنى ياسىغىلى بولىدۇ. يېڭى ياسالغان بۇنداق جۈپ سۆزلەر پىكىر ـ هېسسىيات، شەيئى ـ هادىسىلەرنى ئىپادىلەش جەھەتتە تىل سەنئەتلىرىگە خاس بەزى خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە. مەسىلەن:

جان: جان ـ جەھل، جان ـ جىگەر، جان ـ جانۇار، جان ـ دىل، جان ـ تەن...

(3) جۈپ سۆزلەر ماسلىشىشچانلىقتا ئىگە. جۈپ سۆزلەر ئۆزئارا قاپىيەداش شەكىلدە ۋە ماسلاشقان هالدا جۈپلىنىپ، تاۋۇش جەھەتتە رىتىمدارلىق ۋە ئاھاڭدارلىققا ئىگە بولىدۇ. مەسىلەن:

ئاتارمەن ـ چاپارمەن، ئولاش ـ چولاش، قاتتىق ـ قۇرۇق، لاقا ـ لۇقا، ئادا ـ جۇدا ...

3) جۈپ سۆزلەرنىڭ مەنىسى:

جۈپ سۆزلەر ئادەتتە ئىسىم، سۈپەت، پېئىل، رەۋىش، سان، تەقلىد سۆزلەردەك لېكسىكىلىق مەنە ئىپادىلەيدۇ، ئۇلار

تەركىبىدىكى ئىككى تەركىب تەڭداش مۇناسىۋەتتە بولۇپ، سۆزدە ئىپادىلەنگەن مەنىنى ئابستراكتلاشتۇرىدۇ. دائىرە ھەم تۇرلەرنىڭ كېڭەيتىلىشى قاتارلىق ئىنچىكە سۆزلەرنى تۇزۇلۇشى نۇقتىسىدىن كۆزەتكىنىمىزدە، ئۇلارنىڭ يەنە قاتما سۆز، قىسقارتىلما سۆز، مۇرەككەپ قۇرۇلمىلىق سۆز دېگەندەك تۇرلىرىنىمۇ ئۇچرىتىمىز، تۆۋەندە سۆزلەرنىڭ بۇ خىل تۇرلىرىنى كۆرۈپ ئۆتەيلى:

ئۇيغۇر تىلىدا مەلۇم سۆز ياكى سۆز بىرىكمىسىنىڭ بەلگىلىك گىرامماتىكىلىق شەكىلدە تۇراقلىشىپ قېلىشى بىلەن بارا - بارا شەكىللەنگەن سۆزلەر قاتما سۆز دېيىلىدۇ. ئادەتتە قاتما سۆزلەر تۆپ سۆز ياكى سۆز بىرىكمىسىنىڭ تۇرلەنگەن شەكىلدە تۇراقلىشىشىدىن ھاسىل بولىدۇ. قاتما سۆزلەرنى مۇنداق بىرقانچە تۈرگە بۆلۈش مۇمكىن:

1) ئورۇن كېلىشلىك قاتما سۆزلەر: ھەققىدە، جايىدا، ئۈچۈن ...

2) چىقىش كېلىشلىك قاتما سۆزلەر: باشتىن، بىردىن، يېڭىدىن ...

3) خەۋەر شەكىللىك قاتما سۆزلەر: بېقىنىدى، باردى - كەلدى، قاقتى - سوقتى...

4) ئىگىلىك قوشۇمچىلىق قاتما سۆزلەر: ھاجىم، پاتەم،، بېگىم ...

5) بىرىككەن قاتما سۆزلەر: ئىشقىلىپ، دېگەنبىلەن...

سۆزلەرنىڭ ئىخچام بولۇشىنى نەزەردە تۇتۇپ، سۆز بىرىكمىلىرى تەركىبىدىكى ھەربىر سۆزنىڭ بېشىدىكى بىر تاۋۇشىنى ياكى بىر بوغۇمىنى ساقلاپ قېلىش ئاساسىدا قىسقارتىلغان سۆزلەر قىسقارتىلما سۆزلەر دېيىلىدۇ.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا قىسقارتىلما سۆزلەرنىڭ ئىككى خىل شەكلى مەۋجۇت، بىرى ئۇيغۇر تىلىدىكى سۆزلەر ئاساسىدا

قىسقارتىلغان سۆزلەر، يەنە بىرى ياۋروپا تىللىرىدا (ئاساسەن ئىنگلىز تىلىدا) قىسقارتىلغان ۋە ئىنگلىزچە ھەرپلەر بىلەن يېزىلىدىغان قىسقارتىلما سۆزلەر. بۇ ئىككى تۈردىكى قىسقارتىلما سۆزلەرنىڭ كونكرېت تۈرلىرى ۋە ئۇلارنىڭ ئىملا قائىدىسى تۆۋەندىكىچە:

1) بىر قىسىم خەلقئارا تەشكىلاتلارنىڭ، دۆلەت، پارتىيە، ھۆكۈمەت، ئىدارىلەرنىڭ نامىلىرى يەككە ھەرپ بويىچە قىسقارتىلىدۇ ۋە ھەرپلەرنىڭ ئارىسىغا چېكىت قويماي يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

ج خ ج — جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى

ج ك پ — جۇڭگو كوممۇنىستلار پارتىيەسى

ج خ ئى — جامائەت خەۋپسىزلىك ئىدارىسى

ش ئۇ ئا ر — شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى

ب د ت — بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى

ش ئا ئە ت — شىمالىي ئاتلانتىك ئەھدى تەشكىلاتى

ئو ت م — ئولىمپىك تەنھەرىكەت مۇسابىقىسى

2) «پارتكوم، ئوبكوم» دېگەن ئىككى قىسقارتىلما سۆز رۇس تىلىنىڭ ئادىتى بويىچە قىسقارتىلغان پېتى تىلىمىزغا قوبۇل قىلىنغان. بۇ قېلىپقا ئاساسەن تىلىمىزدا «تىلكوم» دېگەن بىر سۆز ياسالغان. بۇ سۆزلەر بىر سۆزگە ئوخشاش قوشۇپ يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

پارتكوم — پارتىيە كومىتېتى، ئوبكوم — ئوبلاستلىق كومىتېت، تىلكوم - تىل - يېزىق كومىتېتى

3) مەشھۇر شەخسلەرنىڭ ئىسىم - فامىلىلىرىنىڭ قىسقارتىلغان ھەرپىدىن كېيىن چېكىت قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

م. كاشغەرىي (مەھمۇد كاشغەرىي)، ل. مۇتەللىپ (لوتپۇللا مۇتەللىپ)

ئا. ت. ئۆتكۈر (ئابدۇرېھىم تىلەش ئۆتكۈر)، ئا. نىزارى

(ئابدۇرېھىم نىزارى)

4) خەلقئارادا قىسقارتىلىپ يېزىلىۋاتقان ئۆلچەم بىرلىكلىرى ئۇيغۇرچە يەككە ھەرپ بويىچە قىسقارتىپ يېزىلىدۇ. يازغاندا ئارىسىغا چېكىت قويۇلمايدۇ. مەسىلەن:

س م ــ سانتىمېتىر

ك م ــ كىلومېتىر

ك ل ــ كىلولىتىر

ك ۋ ــ كىلوۋات

م گ ــ مىللىگرام

م م ــ مىللىمېتىر

ئىككىنچى خىلدىكى قىسقارتىلما سۆزلەر گەرچە ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئادىتىگە ئۇيغۇن بولسىمۇ، ئەمما دۇنيا مىقياسىدا (جۈملىدىن خەنزۇ تىلىدىمۇ) ئومۇميۈزلۈك قوللىنىلىدىغانلىقى ئۈچۈن، يېقىنقى يىللاردىن بۇيان ئۇيغۇر تىلىدىمۇ قوللىنىلىدىغان بولدى. بۇنداق سۆزلەر ئىنگلىز تىلىدا lettered word خەنزۇ تىلىدا 字母词 دېگەن ئاتالغۇلار بىلەن ئاتىلىدۇ. خەنزۇ تىلىدا 1994 ـ يىلىدىن تارتىپ بۇ مەزمۇن قىزغىن تەتقىق قىلىنىشقا باشلىغان، خاس لۇغەتلىرى ئىشلەنگەن ۋە «ھازىرقى زامان خەنزۇ تىلى لۇغىتى»نىڭ 1996 ـ يىلى نەشر قىلىنغان 185 ـ باسمىسىغا رەسمىي سۆزلەم قاتاردا كىرگۈزۈلگەن. شۇنىڭدىن كېيىن «ھازىرقى زامان خەنزۇ تىلى كىچىك لۇغىتى»، «ھازىرقى زامان خەنزۇ تىلى چوڭ لۇغىتى»، «شىنخۇا خەت لۇغىتى»، «ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى ئۈچۈن قېلىپلاشتۇرۇلغان لۇغەت» قاتارلىق لۇغەتلەرگە ھەرپ سۆزلەر ئايرىم سۆزلەم سۈپىتىدە كىرگۈزۈلدى.

ھەرپ سۆزلەرنىڭ تۈرلىرىدىن قارىغاندا، مۇتلەق كۆپ قىسمى لاتىن ھەرپلىرى، ئاز بىر قىسمى گىرىك ھەرپلىرى بىلەن ئىپادىلەنگەن. تىل تەۋەلىكىدىن قارىغاندا، ئىنگلىزچە،

فىرانسۇزچە ۋە رۇسچە ھەم خەنزۇچە سۆزلەر ئۇچرايدۇ. ھەرپ سۆزلەر تەركىبىگە قاراپ، ساپ ھەرپ سۆزلىرى ۋە ئارىلاش ھەرپ سۆزلىرى دەپ بۆلۈنىدۇ. ئۇلارنىڭ بەزىلىرى چوڭ ھەرپ بىلەن، بەزىلىرى كىچىك ھەرپ بىلەن، يەنە بەزىلىرى چوڭ ـ كىچىك ھەرپلەر بىلەن ئارىلاش يېزىلىدۇ. ھەرپ سۆزلىرى يەنە تەركىبىدىكى ھەرپ سانىغا قاراپ تاق ھەرپلىك، ئىككى ھەرپلىك، كۆپ ھەرپلىك سۆزلەر دەپ ئايرىلىدۇ.

ئىككىنچى تۈردىكى قىسقارتىلما سۆزلەر خەلقئارادا ئورتاق قوللىنىلىدىغان ھەرپلىك قىسقارتىلما سۆزلەرنى ۋە ئېلىممىزدە خەنزۇ تىلىنىڭ فونېتىكىلىق ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن لاتىن ھەرپلىرى بىلەن قىسقارتىپ ياسالغان سۆزلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇنداق سۆزلەر لاتىن ھەرپلىرىنىڭ قىسقارتىلغان شەكلى بويىچە يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

CD(Compact Disk) ئۇپتىكىلىق دىسكا

CT(Computerized Tomography) كومپيۇتېرلاشقان توموگرافىيە

DVD(Digital Vidio Disk) سىفىرلىق ۋېدىيولۇق دىسكا

دۆلەتلىك خەلق ئىشلەپچىقىرىش ئومۇمىي قىممىتى GNP(Guoss Nationmal Product)

خەلقئارا ئۆلچەم ئىدارىسى ISO(Intermationmal Orgamization for Standardization

MTV(Music Telivisiom) مۇزىكىلىق تېلېۋىزىيە

UFO(Unidemtified Flying Object) نامەلۇم ئۇچار جىسىم

WTO(World Tiade Organization) دۇنيا سودا تەشكىلاتى

HSK(Hanyu Shuiping Kaoshi) خەنزۇ تىلى سەۋىيە سىناش ئىمتىھانى

CCTV(China Central Telivision) مەركىزىي تېلېۋىزىيە ئىستانسىسى

SOS بالىلار كەنتى

X نۇرى

IT كەسپى

ۋېتامىن A

ۋېتامىن B

كارا OK
A پايچېكى

خەلقئارادا ھەرپ بويىچە قىسقارتىلغان، بىر سۆزگە ئوخشاش تەلەپپۇز قىلىنىدىغان سۆزلەر ئۇيغۇر تىلىدىمۇ شۇنداق قوللىنىلىدۇ، ئىملادا لاتىن ھەرپى بويىچە يېزىشقىمۇ، ئۇيغۇرچە يېزىشقىمۇ بولىدۇ. مەسىلەن:

OPEC ياكى ئوپېك ـ نېفىت ئېكسپورت قىلغۇچى دۆلەتلەر تەشكىلاتى

SARS ياكى سارس ـ تىپىك بولمىغان ئوپكە يالليۇغى

AIDS ياكى ئەيدىز ـ ناتوغما ئىممۇنىتېت تولۇقسىزلىق سىندورومى

5. مۇرەككەپ قۇرۇلمىلىق سۆزلەر

ئۇيغۇر تىلىدا سۆز بىرىكمىلىرىگە بەزى ياسىغۇچى قوشۇمچىلار قوشۇلۇپ ياسالغان سۆزلەرمۇ ئۇچرايدۇ. بۇنداق سۆزلەر مۇرەككەپ قۇرۇلمىلىق سۆزلەر دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، تىرناق ئالغۇچ، ئىزباسار، يەپقاچار، شاخ سانىغۇچ، يۇقىرى ـ تۆۋەنلىك، ئىشلەپچىقىرىش ...

§4. سۆز تۈركۈمى

1. سۆز تۈركۈمى دېگەن نېمە؟

«سۆز تۈركۈمى» سۆزلەرنىڭ گىرامماتىكىلىق جەھەتتىكى تۈرىنى، يەنى سۆزلەرنىڭ گىرامماتىكىلىق ئالاھىدىلىكلىرىگە ئاساسەن ئايرىلغان تۈرلىرىنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن، بىز دائىم تىلغا ئالىدىغان ئىسىم، سۈپەت، سان، پېئىل قاتارلىقلار سۆزلەرنىڭ گىرامماتىكىلىق تۈرلىرى بولۇپ، بۇلارنىڭ ھەر بىرى بىردىن سۆز تۈركۈمىدۇر.

سۆزلەرنى ھەر خىل ئۆلچەم بىلەن ھەر خىل تۈرلەرگە بۆلۈش مۇمكىن. مەسىلەن، سۆزلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان مورفېمىلارنىڭ سانىغا ئاساسەن تۇپ سۆز، ياسالما سۆز دېگەندەك ئىككى چوڭ تۈرلەرگە بۆلۈش مۇمكىن. بۇ سۆزلەرنىڭ قۇرۇلما جەھەتتىكى تۈرى ھېسابلىنىدۇ. سۆزلەر بىلدۈرگەن مەنە تۈرىگە ئاساسەن بىر مەنىلىك سۆزلەر ۋە كۆپ مەنىلىك سۆزلەر دېگەن تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ. بۇ سۆزلەرنىڭ سېمانتىكىلىق تۈرى ھېسابلىنىدۇ. سۆزلەر ئۆز ئىچىگە ئالغان بوغۇم سانىنىڭ ئوخشىماسلىقىغا ئاساسەن بىر بوغۇملۇق سۆزلەر، ئىككى بوغۇملۇق سۆزلەر، كۆپ بوغۇملۇق سۆزلەر دېگەن تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ. بۇ سۆزلەرنىڭ فونېتىكىلىق ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن ئايرىلغان تۈرى ھېسابلىنىدۇ. سۆزلەرنىڭ قوللىنىلىش دائىرىسى ۋە چاستوتىسىغا قاراپ ئاساسىي سۆزلۈك ۋە ئادەتتىكى سۆزلۈك دېگەن تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ، بۇ، سۆزلەرنىڭ لېكسىكىلىق تۈرى ھېسابلىنىدۇ. بىز بۇ يەردە دەۋاتقان سۆز تۈركۈمى سۆزلەرنىڭ گىرامماتىكىلىق تۈرىنى كۆرسىتىدۇ.

2. سۆز تۈركۈمى

شەيئىلەرنى تۈرگە ئايرىشتا مەلۇم بىر مەقسەت بولغىنىدەك، سۆزلەرنى گىرامماتىكىلىق نۇقتىدىن تۈرگە ئايرىشنىڭمۇ مەقسىتى بولىدۇ، يەنى سۆزلەرنىڭ ئىشلىتىلىشىنى توغرا ئىگىلەش، سۆزلەرنىڭ جۈملىدىكى ئورنى، رولى ۋە سىنتاكسىسلىق قۇرۇلمىسىنى توغرا تەسۋىرلەش ئۈچۈن، سۆزلەرنى تۈركۈملەرگە ئايرىيمىز.

بىر تىلدا ئومۇمەن نەچچە ئون مىڭ، ھەتتا نەچچە يۈز مىڭ سۆز بولىدۇ. بۇنچىۋالا سۆزنىڭ ئىشلىتىلىشىنى بىردىن ـ بىردىن ئېنىقلاپ چىقىش ۋە تەسۋىرلەش تولىمۇ قىيىن[26].

ئەمما، نۇرغۇن سۆزلەرنىڭ ئىشلىتىلىشىدە ئورتاقلىق بولىدۇ. ئىشلىتىلىشى ئوخشاش ياكى ئوخشاپ كېتىدىغان سۆزلەرنى بىر تۈركە يېغىنچاقلاشقا بولىدۇ. شۇنداق قىلىپ نەچچە يۈزمىڭ سۆزنىمۇ بىرقانچە تۈركە يىغىنچاقلاشقا بولىدۇ.

بىر تىلدىكى جۈملىلەرنىڭ سانىمۇ چەكسىز بولىدۇ، ھەر بىر كونكرېت جۈملە ئارقىلىق شۇ تىلنىڭ سىنتاكسىسلىق قۇرۇلمىسىنى تەسۋىرلەيمەن دېيىش مۇمكىن بولمايدىغان ئىش. پەقەت چەكلىك جۈملە نۇسخىلىرى ۋە جۈملە تىپلىرى ئارقىلىق جۈملىلەرنىڭ قۇرۇلمىسىنى تەسۋىرلەش مۇمكىن. مەسىلەن، ئاددىي جۈملىنىڭ ئەڭ مۇھىم ئىككى تۈرى ئىگە ـ خەۋەرلىك جۈملە ۋە ئىگىسىز جۈملە دېگەندىن ئىبارەت. جۈملىنىڭ تىپ، نۇسخىلىرى گەرچە ئاز بولسىمۇ، ئەمما سۆز تۈركۈمى ئېنىق بولمىسا، يەنىلا قانداق سۆزلەرنىڭ جۈملىدە ئىگە بولۇپ كېلىۋاتقانلىقىنى، قانداق سۆزلەرنىڭ خەۋەر ياكى تولدۇرغۇچى بولۇپ كېلىۋاتقانلىقىنى يەنىلا مەڭگۈ چۈشەندۈرۈپ بولغىلى بولمايدۇ. سۆزلەرنى تۈركۈملەرگە ئاجرىتىش تىلدىكى مانا مۇشۇ مەسىلىلەرنى ھەل قىلىشىمىزغا بىۋاستە ياردەم بېرىدۇ.

تىلىمىزدىكى ھەربىر سۆز تۈركۈمى ئۆزىگە خاس مورفولوگىيەلىك ۋە سىنتاكسىسلىق ئالاھىدىلىككە ئىگە. سۆز تۈركۈملىرىنىڭ مورفولوگىيەلىك ئالاھىدىلىكى دېگەندە، شۇ تۈركۈمگە كىرىدىغان سۆزلەرنىڭ قانداق ئورتاق گىرامماتىكىلىق كاتېگورىيەلىرى، سۆز ياساش سىستېمىسى قاتارلىقلار كۆزدە تۇتۇلىدۇ؛ سۆز تۈركۈمىنىڭ سىنتاكسىسلىق ئالاھىدىلىكى دېگەندە، شۇ تۈركۈمگە كىرىدىغان سۆزلەرنىڭ جۈملىدىكى سىنتاكسىسلىق رولى ۋە بىرىكىش مۇناسىۋىتى كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

3. سۆزلەرنى تۈركۈملەرگە ئايرىشنىڭ پىرىنسىپلىرى

يۇقىرىدا ئېيتقىنىمىزدەك، سۆزلەرنى تۈركۈملەرگە ئايرىشتىن مەقسەت سۆزلەرنى توغرا ئىشلىتىش ۋە سىنتاكسىسلىق قۇرۇلمىسىنى تەسۋىرلەش ئۈچۈن. شۇڭا، بىر تۈردىكى سۆزلەرنىڭ ئىشلىتىلىشىدىكى ئورتاقلىقنى تېپىشىمىز كېرەك. سۆزنىڭ ئىشلىتىلىشىدىكى ئالاھىدىلىك دەل ئۇنىڭ گىرامماتىكىلىق ئالاھىدىلىكىدۇر. مانا بۇ ئالاھىدىلىك سۆزلەرنى تۈركۈملەرگە ئايرىش ئۆلچىمىدە گىرامماتىكىلىق ئالاھىدىلىكىنى تۇتقا قىلىش لازىملىقىنى چۈشەندۈرىدۇ.

سۆزنىڭ گىرامماتىكىلىق ئالاھىدىلىكى تۇرلىنىش ئالاھىدىلىكى، بىرىكىش ئىقتىدارى، جۈملىدە قانداق بۆلەك بولۇپ كېلىشىدىن ئىبارەت ئۈچ مەزمۇننى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مەسىلەن، «ئوقۇغۇچى» دېگەن سۆزنى ئالساق، بۇ سۆز سان، كېلىش ۋە تەۋەلىك قاتارلىق مورفولوگىيەلىك ئۆزگىرىشلەرنى قوبۇل قىلالايدۇ، سان، سۈپەتلەر بىلەن ئېنىقلىنىدۇ، ئەمما رەۋىشلەر ئۇنى ئېنىقلاپ كېلەلمەيدۇ؛ باش كېلىش، چۈشۈم كېلىش، خەۋەرلىك شەخس شەكىللىرى بىلەن تۇرلەنگەندە، ئىگە، تولدۇرغۇچى، خەۋەر بولالايدۇ. باشقا كېلىشلەر بىلەن تۇرلەنگەندە، ئېنىقلىغۇچى، ھالەت بولۇپ كېلەلەيدۇ. مانا بۇ خىل ئالاھىدىلىكلەرنى ھازىرلىغان سۆزلەر ئىسىم تۈركۈمىگە كىرىدۇ. «ئوقۇ ـ» دېگەن سۆز دەرىجە، زامان، راي، شەخس ـ سان قاتارلىق مورفولوگىيەلىك ئۆزگىرىشلەرگە كىرەلەيدۇ، ئەمما كېلىشنىڭ مورفولوگىيەلىك شەكىللىرىنى ئالالمايدۇ، رەۋىشلەر تەرىپىدىن سۈپەتلىنىدۇ، جۈملىدە ئاساسەن خەۋەر بولۇپ كېلىدۇ. بۇ خىل گىرامماتىكىلىق ئالاھىدىلىكلەرنى ھازىرلىغان سۆزلەر پېئىل تۈركۈمىگە كىرىدۇ. بەزى سۆزلەر

مورفولوگىيەلىك ئۆزگىرىشكە كىرەلمەيدۇ، ئىسىملار بىلەن بىرىكمەيدۇ، پېئىللار بىلەن بىرىكىدۇ، جۈملىدە پەقەت ھالەت ۋەزىپىسىدە كېلىدۇ، بۇ تۈردىكى سۆزلەر رەۋىش تۈركۈمىگە كىرىدۇ.

سۆزلەرنى تۈركۈملەرگە ئايرىشتا، سېمانتىكىلىق ئۆلچەم بىلەن گىراماتىكىلىق ئۆلچەمنىڭ قايسىسىنى ئاساس قىلىش ھەققىدە تالاش ـ تارتىش مەۋجۇت. بۇ ئىككى ئۆلچەم ئەمەلىيەتتە ئەنئەنىۋى گىراماتىكا بىلەن قۇرۇلمىچىلىق گىراماتىكىسىنىڭ تالىشىدىغان قىزىق نۇقتىسى بولۇپ قالغان. ئەنئەنىۋى گىراماتىكا تەتقىقاتىدا سېمانتىكىلىق ئۆلچەمنى ئاساس قىلىش تەشەببۇس قىلىنىدۇ، قۇرۇلمىچىلىق گىراماتىكىسى تەتقىقاتىدا شەكلىنى ئاساس قىلىش تەشەببۇس قىلىنىدۇ. سېمانتىكىلىق ئۆلچەم سۇبېيېكتىپ بولغاچقا، سۆزلەرنى ئىلمىي تۈركۈملەشتە قىيىنچىلىق تۇغۇلىدۇ. بۇ جەھەتتە قۇرۇلمىچىلىق گىراماتىكىسىنىڭ تەشەببۇسى ئىلمىيراق. چۈنكى، گىراماتىكىلىق ئۆلچەم ئوبېيېكتىپ بولۇپ، ئۇنىڭدا سۆزلەرنىڭ شەكلىنى كونكرېت تەكشۈرگىلى بولىدۇ. بۇنداق ئۆلچەمنىڭ ئوتتۇرىغا چىقىشى تىلشۇناسلىقتىكى بىر تەرەققىيات ھېسابلىنىدۇ. تېخىمۇ تەپسىلىي كۆزىتىدىغان بولساق، ھەربىر سۆز تۈركۈمىگە تەۋە سۆزلەردە ئورتاق گىراماتىكىلىق ئالاھىدىلىكلەر بولىدىغانلىقىنى، بۇ ئالاھىدىلىكلەرنىڭ يەنە ئۆز نۆۋىتىدە سۆزلەرنىڭ مەنىسى بىلەن باغلىنىشلىق ھالدا مەيدانغا كەلگەنلىكىنى بايقايمىز. ئىسىملارنىڭ كېلىشىلەر بىلەن تۇرلىنىشى، خاراكتېر، خۇسۇسىيەت ۋە سان ـ مىقدارنى بىلدۈرىدىغان سۆزلەر ئارقىلىق ئېنىقلىنىپ كېلەلىشى ۋە جۈملىدە ئاساسەن ئىگە بولۇپ كېلىشىنى ئۇنىڭ «شەيئى نامى» بولغانلىقىدىن ئىبارەت ئابستراكت مەنىسى بەلگىلىگەن.

پېئىللارنىڭ تۈس، دەرىجە، راي، زامان قاتارلىق شەكىللەرنى ئېلىشى ئۇنىڭ «ھەرىكەت»نى ئىپادىلىگەنلىكى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. مەنە سۆزنىڭ ئىچكى ماھىيىتى، شەكىل ئۇنىڭ ئىپادىلىنىشى. ئالدىنقىسى سەۋەب، كېيىنكىسى نەتىجە، بۇنىڭ ئىچىدە يەنىلا مەنە ماھىيەتلىك رول ئويناىدۇ. شۇڭا، سۆزلەرنى تۈركۈملەرگە ئايرىشتا سېمانتىكىلىق ئۆلچەم، مورفولوگىيەلىك ئۆلچەم ۋە سىنتاكسىسلىق ئۆلچەمدىن ئىبارەت ئۈچ خىل ئۆلچەم بارلىققا كەلگەن. سۆزلەرنى تۈركۈملەرگە ئايرىشتا سېمانتىكىلىق ئۆلچەمنى رول ئويناىدۇ. ئەمما، بەزىدە مەنىگە ئاساسلىنىپ تۇرۇپلا سۆزلەرنى تۈركۈملەرگە تۇغرا ئايرىپ چىقىش قىيىن. مەسىلەن، «تاسادىپىي» ۋە «توساتتىن» دېگەن ئىككى سۆزنى ئالساق، ئۇلارنىڭ مەنىسى ئوخشاش، يەنى «ئويلىمىغان يەردىن، تۇيۇقسىز» دېگەن مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ. مەنىسىدىن قارىغاندا، بۇ ئىككى سۆز بىر سۆز تۈركۈمىگە تەۋە بولۇشى كېرەك. گىراماتىكىلىق ئالاھىدىلىكىدىن قارىغاندا، بۇ ئىككى سۆزنىڭ باشقا سۆزلەر بىلەن بىرىكىش ئىقتىدارى ئوخشىمايدۇ، ئالدىنقىسى ئىسىملار بىلەن بىرىكىپ «تاسادىپىي ۋەقە» دېگەن بىرىكمىنى ھاسىل قىلالايدۇ، كېيىنكىسى بۇنداق قىلالمايدۇ. شۇڭا، ئالدىنقىسى سۈپەت، كېيىنكىسى رەۋىش. دېمەك سېمانتىكىلىق ئۆلچەمنىڭ يېتەرسىزلىكىنى گىراماتىكىلىق ئۆلچەم تولۇقلايدۇ.

قارىماققا سېمانتىكىلىق ئۆلچەم بىلەن گىراماتىكىلىق ئۆلچەم بىر ـ بىرىگە قارشىدەك كۆرۈنسىمۇ، ئەمەلىيەتتە بىر ـ بىرىنى تولۇقلايدۇ، بىر ـ بىرىگە تايانغان ھالدا مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ. شۇڭا، ئۇيغۇر تىلىدىكى سۆزلەرنى تۈركۈملەرگە ئايرىغاندىمۇ بۇ ئىككى ئۆلچەمنى ئوخشاشلا نەزەرگە ئالىمىز.

پىروفېسسور شىڭ فۇيى سۆز تۈركۈملىرىنى ئايرىشتا دىققەت

قىلىدىغان مەسىلىلەر ھەققىدە مۇنداق دەيدۇ: «سۆز تۈركۈملىرىنى ئايرىغاندا، سۆزنىڭ گرامماتىكىلىق ئالاھىدىلىكىنى چىڭ تۇتۇش كېرەك؛ ئايرىم ئەھۋاللار بىلەن ئومۇمىي ئەھۋاللارنى پەرقلەندۈرۈش كېرەك؛ سۆزلەردە ئىپادىلەنگەن ئالاھىدىلىكلەرنىڭ مەلۇم سۆز تۈركۈمىگە نىسبەتەن زۆرۈر شەرت ياكى پېتەرلىك شەرت ئىكەنلىكىنى ئېنىقلاش كېرەك[27].» سۆز تۈركۈملىرىنى ئايرىشتا بۇ بايانلارغا دىققەت قىلىشىمىزغا توغرا كېلىدۇ.

4. ئۇيغۇر تىلىدىكى كۆپ تۈركۈملۈك سۆزلەر

ئۇيغۇر تىلىغا ئائىت ئەسەرلىرىمىز ياكى لۇغەتلىرىمىزدە بىر سۆزنى ھازىرغا قەدەر بىرلا سۆز تۈركۈمىگە تەۋە قىلىپ بايان قىلىپ كەلدۇق. ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئەمەلىيەتتىن قارىغاندا، بىردىن ئارتۇق سۆز تۈركۈمىگە تەۋە سۆزلەرمۇ ئۇچرايدۇ. بىز يۇقىرىدا كۆرۈپ ئۆتكەن «تاسادىپىي» ۋە «توساتتىن» دېگەن ئىككى سۆز ئوخشاش سىمانتىكىلىق مەنە بىلدۈرسىمۇ، ئۇنىڭ گرامماتىكىلىق رولى پەرقلىق بولغاچقا، ئۇلارنىڭ بىرىنى سۈپەت، بىرىنى رەۋىش دەپ ئايرىدۇق. خۇددى شۇنىڭدەك ئوخشاش بىر سۆزنىڭ گرامماتىكىلىق رولى ھەمىشە ئوخشاش بولىۋەرمەيدۇ. مەسىلەن، «يۆتەل» دېگەن سۆزنى ئالساق، بۇ بىر سۆزنىڭ «يۆتەل دورىسى» ۋە «تۇيۇقسىز يۆتىلىپ كەتتى» دېگەن بىرىكمىلەردىكى ئەھۋالىدىن قارىغاندا، بىرىنچى بىرىكمىدە ئىسىمغا، ئىككىنچى بىرىكمىدە پېئىلغا تەۋە. بۇنداق سۆزلەردىن يەنە:

ئوي (1. سۈپەت، م: يوللىرى ئوي ـ دۆڭ؛ 2. پېئىل، م: يەرنى ئويما)

ئىچ (1. ئىسىم، م: ئىچ كۆڭلەك؛ 2. پېئىل، م: چاي ئىچ)

ئۆڭ (1. ئىسىم، م: بۇغداي ئۆڭ؛ 2. پېئىل، م: چىرايى ئۆڭدى)

قېرى (1. سۈپەت، م: ياش ـ قېرى؛ 2. پېئىل، م: ئۇلار قېرىدى)

يۇق(1. ئىسىم، م: سىرنىڭ يۇقى؛ 2. پېئىل، م: كېسەل يۇقتى)

ئۇيات (1. ئىسىم، م: ئىشلىمەسلىك ئۇيات؛ 2. پېئىل، م: ئۇ، ئۆز قىلمىشىدىن ئۇياتتى)

باي (1. ئىسىم، م: ئەلى؛ 2. سۈپەت، م: تىلغا باي)

توك (1. سۈپەت، م: قاپىقى توك؛ 2. پېئىل، م: كوچىلاردا مۇز توڭدى)

قىس (1. رەۋىش، م: بۇ يىل كۆكتات قىس؛ 2. پېئىل، م: گۇل قىسقان كىشى)

قاتارلىقلارنى كۆرسىتىش مۇمكىن. بۇلاردىن باشقا، بىز ھازىرغىچە ۋاقىت رەۋىشلىرى بىلەن ۋاقىت ئىسىملىرىنىڭ پەرقى ھەققىدە جىق توختالدۇق. ئىسىمنىڭ گرامماتىكىلىق كاتېگورىيەلىرىنى قوبۇل قىلالايدىغان ۋە ئىسىمنىڭ گرامماتىكىلىق ئالاھىدىلىكلىرىگە ئىگە بولغان سۆزلەرنى «ۋاقىت ئىسىملىرى» (مەسىلەن، «بۈگۈن، كەچ، ئەتە» قاتارلىقلار) دەپ، رەۋىشنىڭ خۇسۇسىيەتلىرىنى ئالغانلىرىنى «ۋاقىت رەۋىشلىرى» (مەسىلەن، «ھازىر، مەڭگۈ، ھېلى» قاتارلىقلار) دەپ ئايرىپ كەلدۇق. ۋاقىت ئىسىملىرىنى بايان قىلغاندا ئۇنىڭ ئىسىمغا خاس ئالاھىلىكلىرىگىلا مىسال ئېلىپ، ئۇنىڭ رەۋىشلىك خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە ئەھۋاللىرىنى تىلغا ئالمىدۇق. تۆۋەندىكى مىساللارغا قارايلى:

a. بۈگۈن سەيشەنبە.

b. ئىشىم بۈگۈنگىچە تۈگىمىدى.

c. بۇگۈننى قەدىرلەش كېرەك.
d. بۇگۈننىڭ بېلىتى قالمىدى.
e. دادام بۇگۈن كېلىدۇ.
f. بالىلار بۇگۈن مەكتەپكە بارمىدى.

a دىن d غىچە بولغان مىسالىلاردا «بۈگۈن» دېگەن سۆز ئىسىملار هازىرلاشقا تېگىشلىك هەممە شەرتلەرنى هازىرلىغان، شۇڭا ئۇ ئىسىم. e ۋە f جۈملىلەردە «بۈگۈن» دېگەن سۆز ئىسىملاردا يوق خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە بولغان، يەنى پېئىللارغا بېقىنىپ، جۈملىدە هالەت بولۇپ كەلگەن. ئىسىملار جۈملىدە باش كېلىشتە تۇرۇپ هالەت بولالمايدۇ. بۇ مەنىدىن ئالغاندا، بۇ ئىككى جۈملىدىكى «بۈگۈن» دېگەن سۆز رەۋىش.

خەمىت تۆمۈر ئەپەندى بۇ خىل ئەھۋالنى «سۈپەتلەرنىڭ ئىسىملىشىشى» دېگەن ماۋزۇدا بايان قىلىپ ئۆتكەن ۋە مۇنداق دېگەن:

«ئۇيغۇر تىلىدا بىر قىسىم سۈپەتلەر بۇاسىتە ئىسىم تۇركۈمىگە كۆچۈپ، ئۆزى ئىپادىلىگەن بەلگىنىڭ نامىنى ياكى شۇ بەلگىگە ئىگە مەلۇم شەيئىنى ئىپادىلەپ كېلىدۇ. بۇنداق ئەھۋالدا ئۇلار پۈتۈنلەي ئىسىمغا ئوخشاش تۇرلىنىپ، جۈملىدە ئىسىم رولىنى ئويناىدۇ㉘.»

خەمىت تۆمۈر ئەپەندى ئۇيغۇر تىلىدا كۆپ تۇركۈملۈك سۆزلەرنىڭ مەۋجۇتلۇقى هەققىدە توختالمىغان. ئۇنىڭ «سۈپەتلەر بۇاسىتە ئىسىم تۇركۈمىگە كۆچۈپ، ئىسىمغا ئوخشاش تۇرلىنىپ، جۈملىدە ئىسىم رولىنى ئويناىدۇ» دېگىنى شۇ سۆزلەرنىڭ ئەسلىدە سۈپەت بولسىمۇ، كېيىن هەم سۈپەت، هەم ئىسىم ئىكەنلىكىنى، پەقەت ئۇلارنىڭ ئالدى بىلەن سۈپەت ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. بۇ يىل قىش بەك سوغۇق بولدى.

b. سوغۇق چۈشكۈچە ئىشلارنى تۈگىتىۋالايلى.
c. لۇتپۇللا مۇتەللىپ بەك ياش ئۆلۈپ كەتتى.
d. ئەر ـ ئايال، قېرى ـ ياش هەممىسى قاتناشتى.
e. لۇتپۇللا تولىمۇ باتۇر ئەر ئىكەندۇق.
f. باتۇر بىر ئۆلىدۇ، قورقۇنچاق مىڭ.

كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇكى، «سوغۇق، ياش، باتۇر» دېگەن سۆزلەر a ، c ، e جۈملىلەردە سۈپەت رولىدا كەلگەن؛ b ، d، f جۈملىلەردە ئىسىم رولىدا كەلگەن.

ئۇيغۇر تىلىدىكى «باتۇر، ئەركىن، ئازات، ئادىل، روشەن» قاتارلىق كىشى ئىسىملىرىنىڭ سۈپەتلەردىن كەلگەنلىكىمۇ مۇشۇ نۇقتىنى چۈشەندۈرىدۇ.

كۆپ تۇركۈملۈك سۆزلەرنىڭ ئېتىراپ قىلىنىشى ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتىدا، كۆپرەك سىنتاكسىس تەتقىقاتىدا بەزى مەسىلىلەرنىڭ هەل قىلىنىشىدا مۇهىم ئەهمىيەتكە ئىگە.

5. ئۇيغۇر تىلىدىكى سۆزلەرنىڭ تۇركۈملىنىشى

بىز يۇقىرىدىكى بايانلىرىمىز ۋە پىرىنسىپلىرىمىز ئاساسىدا، يەنى ئۇيغۇر تىلىدىكى سۆزلەرنى سېمانتىكىلىق، مورفولوگىيەلىك ئالاهىدىلىكى ۋە باشقا سۆزلەر بىلەن بىرىكىش ئالاهىدىلىكىگە ئاساسەن، ئىسىم، سۈپەت، سان، مىقدار، ئالماش، رەۋىش، پېئىل، تەقلىد سۆز، تىركەلمە، باغلىغۇچى، يۇكلىمە، ئۇندەش سۆزلەر㉙ دىن ئىبارەت 12 سۆز تۇركۈمىگە ئايرىيمىز. بۇلاردىن ئالدىنقى سەككىزى ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل جۈملە بۆلىكى بولۇپ كېلەلەيدىغانلىقى ئۈچۈن، «مۇستەقىل سۆزلەر» دەپ ئاتىلىدۇ. تىركەلمە، باغلىغۇچى ۋە يۇكلىمىلەر مۇستەقىل قوللىنىلمايى، باشقا مۇستەقىل سۆزلەرگە قوشۇلۇپ گىراماتىكىلىق مەنە ياكى قوشۇمچە مەنە ئىپادىلەيدىغانلىقى،

سۆز ياكى جۈملىلەرنى باغلاش رولىنى ئوينايدىغانلىقى، مۇستەقىل جۈملە بۆلىكى بولۇپ كېلەلمەيدىغانلىقى ئۈچۈن، «ياردەمچى سۆزلەر» دەپ ئاتىلىدۇ. ئۈندەش سۆزلەر مۇستەقىل سۆزلەرگىمۇ، ياردەمچى سۆزلەرگىمۇ تەۋە بولمىغان ئالاھىدە سۆز تۈركۈمى. پېئىلدىن باشقا مۇستەقىل سۆزلەر بىرمۇنچە ئورتاق خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە بولغانلىقى ئۈچۈن «تۇرغۇن سۆزلەر» دەپ ئاتىلىدۇ.

مورفولوگىيەلىك تۈرلىنىش جەھەتتە، ئىسىم، سۈپەت، ئالماش، سان قاتارلىقلار سان، تەۋەلىك، كېلىش كاتېگورىيەلىرى بىلەن؛ سۈپەتلەر ۋە بەزى رەۋىشلەر دەرىجە كاتېگورىيەسى بىلەن؛ پېئىللار دەرىجە، شەخس، سان، زامان، راي، تۈس كاتېگورىيەلىرى بىلەن ۋە بولۇشلۇق ـ بولۇشسىزلىق شەكىللىرى بىلەن تۈرلىنىدۇ. مىقدار سۆزلەر مۇستەقىل قوللىنىلمايدۇ، پەقەت سانلار بىلەن قوشۇلۇپ سان ـ مىقدار بىرىكمىسىنى ھاسىل قىلغاندىلا، ئاندىن ئىسىم ياكى پېئىللار بىلەن بىرىكىپ، مەلۇم مورفولوگىيەلىك ئۆزگىرىشكە ئىگە بولىدۇ. رەۋىشلەر مورگولوگىيەلىك ئۆزگىرىشكە ئىگە بولمىسىمۇ، مۇستەقىل لېكسىكىلىق مەنە ئىپادىلەپ، جۈملە بۆلىكى بولالايدۇ. تەقلىد سۆزلەرمۇ لېكسىكىلىق مەنىگە ئىگە. ئۇلار مەلۇم تىل شارائىتىدا ئىسىملارغا ئوخشاش گىراماتىكىلىق ئالاھىدىلىككە ئىگە بولۇپ، جۈملىنىڭ ھەرقانداق بۆلىكى بولالايدۇ. ياردەمچى سۆزلەر ۋە ئۈندەش سۆزلەر گىراماتىكىلىق ئۆزگىرىشكە ئىگە ئەمەس ھەمدە جۈملىدە مۇستەقىل جۈملە بۆلىكى بولۇپ كېلەلمەيدۇ.

سۆز تۈركۈملىرىنىڭ نامى			مىساللار
مۇستەقىل سۆزلەر	پېئىل		ياز ـ، ماڭ ـ، تۇر ـ، ياتـ ـ كۈل ـ، قىزار ـ، جىـ ـرىڭلا ـ
	تۇرغۇن سۆزلەر	ئىسىم	تاغ، قول، سۇ، نان، ئىدىيە، ئىرادە، ئەقىل، كۈلكە
		سۈپەت	ئاق، كىچىك، قېلىن، سوغۇق، سۈنئىي، ساتىرىك
		سان	بىر، ئۈچ، بەشىنچى، ئوندىن بىرى، يۈزلەپ
		مىقدار	سەر، نەپەر، كىلو، چاقىرىم، تۇتام، يۇتۇم
		ئالماش	مەن، بىز، ئۇلار، نېمە، قانداق، ئۆزۈم، كىمدۇر
		رەۋىش	بۈگۈن، سەرھال، بەك، قەستەن، باتۇرلارچە
		تەقلىد	جىغ، لۇق ـ لۇق، ۋاراڭ ـ چۇرۇڭ، پال ـ پۇل
ياردەمچى سۆزلەر	تىركەلمە		توغرىسىدا، ئۈچۈن، ئائىت، ئارقىلىق
	باغلىغۇچى		ۋە، بىلەن، چۈنكى، لېكىن، شۇنىڭ ئۈچۈن
	يۈكلىمە		ـ مۇ، ـ چۇ، ـ غۇ، ـ لا، جۇمۇ، ئېھتىمال
ئۈندەش سۆزلەر			ئاھ، ۋايجان، ئاپلا، ئەستاغپۇرۇللا

ئىزاھلار:

① 【德】哈杜默德·布斯曼；《语言学词典》，商务印书馆 2005年，第188页。

② خەمىت تۆمۇر: «هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى (مورفولوگىيە)»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1987 ـ يىلى، 1 ـ بەت.

③ 【德】哈杜默德·布斯曼；《语言学词典》，商务印书馆 2005年，第348页。

④ 【德】哈杜默德·布斯曼；《语言学词典》，商务印书馆 2005年，第542页。

⑤ «چاغداش» هازىرقى زامان تۈرك تىلىدىن ئېلىنغان بولۇپ، بۇ ئاتالغۇ تىلىمىزدا «سىنخرونىك» دەپ ئېلىنىۋاتقان ئاتالغۇغا بەدەل قىلىپ ئىشلىتىلدى.

⑥ 【德】哈杜默德·布斯曼；《语言学词典》，商务印书馆 2005年，第347页。

⑦ ھەسەن ئەمەت، پۇ چۈەن: «هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى مورفېمىلارنىڭ تۈرى ھەققىدىكى بەزىبىر قاراشلىرىمىز»، «تىل ۋە تەرجىمە»، 1990 ـ يىللىق 4 ـ سان، 24 ـ، 26 ـ بەت؛ ئۆمەر داۋۇت، ئۆمەر نىياز: «هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى سۆزلەرنىڭ تۈزۈلۈشى»، «تىل ۋە تەرجىمە»، 1996 ـ يىلى 5 ـ سان، 11 ـ بەت.

⑧ خەمىت تۆمۇر ئەپەندى «هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى گىراماتىكىسى (مورفولوگىيە)» نامىلىق ئەسىرىدە «دەرىجە قوشۇمچىلىرىنىڭ سۆز ياساش رولى» دېگەن ماۋزۇدا مەخسۇس توختالغان. ئۇ «پېئىلىنىڭ دەرىجە قوشۇمچىلىرى ئۆز نۆۋىتىدە يەنە پېئىلدىن پېئىل ياسىغۇچى قوشۇمچە ھېسابلىنىدۇ» دەپ كۆرسەتكەن. خەمىت تۆمۇر: «هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى گىراماتىكىسى (مورفولوگىيە)»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1987 ـ يىلى، 388 ـ بەتكە قارالسۇن. قازاقىستان پەنلەر ئاكادېمىيەسى ئۇيغۇرشۇناسلىق مەركىزى يازغان «هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى»دا «دەرىجە قوشۇمچىلىرى سۆز ھاسىل قىلغۇچى مەنىگە ئىگە» دەپ كۆرسىتىلگەن ۋە بەزى «ـ DUr، ـGUz» قوشۇمچىلىرى بىلەن ياسالغان سۆزلەر مىسال ئېلىنغان. قازاقىستان س س س ر پەنلەر ئاكادېمىيەسى ئۇيغۇرشۇناسلىق بۆلۈمى تۈزگەن «هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1986 ـ يىلى، 294 ـ بەتكە قارالسۇن.

⑨ گۈلنار ئېزىز: «هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىللارنىڭ ئۆزەك شەكىللىرى توغرىسىدا»، «شىنجاڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 2006 ـ يىللىق 3 ـ سان، 34 ـ بەت.

⑩ 【德】哈杜默德·布斯曼；《语言学词典》，商务印书馆 2005年，第603页。

⑪ 【德】哈杜默德·布斯曼；《语言学词典》，商务印书馆 2005年，第461页。

⑫ «ئاھاڭ» خەنزۇ تىلىدا «句调» ئىنگلىز تىلىدا «intonation sentence» دېگەن سۆز بىلەن ئىپادىلىنىدىغان تىلشۇناسلىق ئاتالغۇسى بولۇپ، ئۇيغۇر تىلىغا ئائىت ئىلگىرىكى كىتابلاردا «جۈملە ئىنتوناتسىيەسى» دەپ ئېلىنغان. بىز ئىخچاملىقنى ۋە ئېنىقلىقنى كۆزدە تۇتۇپ «ئاھاڭ» دەپ قوللاندۇق.

⑬ «تىنىق» خەنزۇ تىلىدا «停顿»، ئىنگلىز تىلىدا «pause» دېگەن سۆز بىلەن ئىپادىلىنىدىغان تىلشۇناسلىق ئاتالغۇسى بولۇپ، ئۇيغۇر تىلىغا ئائىت ئىلگىرىكى كىتابلاردا، «پائۇزا» دەپ ئېلىنغان. بىز ئېنىقلىقنى كۆزدە تۇتۇپ «تىنىق» دەپ قوللاندۇق.

⑭ بۇ مەزمۇن رازاق مەتنىيازنىڭ «گىراممانتىكىلىق شەكىللەر ئوتتۇرىسىدىكى ماسلىشىش مۇناسىۋىتى توغرىسىدا» («شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» 1994 ـ يىللىق 3 ـ سان) نامىلىق ماقالىسى ئاساسىدا يېزىلدى.

⑮ چېڭ شىلياڭ قاتارلىقلار: «هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى گىراماتىكىسى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1996 ـ يىلى.

⑯ بۇ يەردىكى «S» «سۆز» نىڭ 1 ـ ھەرپىدىن، «O» «ئۆزەك» نىڭ 1 ـ ھەرپىدىن، «R» ئىنگلىزچە « Root يىلتىز» دېگەن سۆزنىڭ 1 ـ ھەرپىدىن (چۈنكى ئۇيغۇرچە «تومۇر» ياكى «يىلتىز» دېگەن سۆزلەرنىڭ 1 ـ ھەرپى «تۇرلىگۈچى»، «ياسىغۇچى» دېگەن سۆزلەرنىڭ 1 ـ ھەرپىگە ئوخشاپ قالىدۇ)، «Y» «ياسىغۇچى» دېگەن سۆزنىڭ 1 ـ ھەرپىدىن، «T» «تۇرلىگۈچى» دېگەن سۆزنىڭ 1 ـ ھەرپىدىن ئېلىندى.

⑰ ئۆمەر داۋۇت، ئۆمەر نىياز: «هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى سۆزلەرنىڭ تۈزۈلۈشى»، «تىل ۋە تەرجىمە»، 1996 ـ يىلى 5 ـ سان، 12 ـ بەت.

⑱ نەسرۇللا يولبولدى: «هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1980 ـ يىلى، 114 ـ بەت.

⑲ 刘涌泉：《谈谈字母词》，《语文建设》1194年(10)；刘涌泉：《关于汉语字母词问题》，《语言文字应用》，2002，(1)；沈孟璎：《谈议字母词入典问题》，《辞书研究》，2001，(1)；胡明扬：《关于外文字母词和原装外文缩略语问题》，《语言文字应用》，2002，(2)；李明：《也谈字母词语问题》，《语言文字应用》，2002，(4)；

⑳ 刘涌泉:《字母词词典》,上海辞书出版社,2001年。
㉑《现代汉语词典》,商务印书馆,1996年。
㉒《现代汉语小词典》,商务印书馆,1999年。
㉓《现代汉语大词典》,汉语大词典出版社,2000年。
㉔《新华字典》,商务印书馆,2001年。
㉕《中学生规范词典》,中国青少年出版社,2001年。

㉖ نۆۋەتتە بەزى تىللاردا ئېلىپ بېرىلىۋاتقان شۇ تىلدىكى ھەربىر سۆزنىڭ گىرامماتىكىلىق ئۇچۇرلار لۇغىتىگە شۇ تىلدىكى ھەربىر سۆزنىڭ گىرامماتىكىلىق ئۇچۇرلىرى مىليون سۆزلۈك ئامبىرىدىن ئىستاتىستىكا قىلىش ئاساسىدا تەييارلاڭغان بولىدۇ. مەسىلەن، «هازىرقى زامان خەنزۇ تىلىنىڭ گىرامماتىكىلىق ئۇچۇرلىرى ئىزاھلىق لۇغىتى» بېيجىڭ ئۇنىۋېرسىتېتىدىكى يۇ شۇەبن قاتارلىق نۇرغۇن كىشىنىڭ ئون نەچچە يىللىق تىرىشچانلىقى بىلەن يورۇقلۇققا چىققان. قاراڭ:

余士文:《现代汉语语法信息词典详解》,清华大学出版社,2003.
㉗ 邢福义:《词类难》,北京:商务印书馆,2003,p.7-11.

㉘ خەمىت تۆمۈر: «هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1987-يىلى، 106-بەت.

㉙ ھېس - تۇيغۇنى بىلدۈرىدىغان، جۈملىدە باشقا سۆزلەردىن ئايرىم تۇرىدىغان، جۈملە بۆلىكى بولۇپ كەلمەيدىغان سۆزلەرنى خەمىت تۆمۈر ئەپەندى «ئىملىق سۆز» دەپ ئاتىغان. چېڭ شىلياڭ ئەپەندى «سۆز، سۆز بىرىكمىسى ياكى جۈملىلەرگە قوشۇلۇپ قوشۇمچە مەنە بىلدۈرىدىغان سۆزلەر»نى «ئىملىق سۆز» دەپ ئاتىغان. ئاتالغۇ جەھەتتىكى مۇشۇنداق قالايمىقانچىلىقتىن خالىي بولۇش ئۈچۈن ئالدىنقى خىلدىكى سۆزلەرنى «ئۇندەش سۆز»، كېيىنكى خىلدىكى سۆزلەرنى «يۆكلىمە» دەپ ئالدۇق.

ئىككىنچى باب

ئىسىم

§1. ئىسىم ھەققىدە

1. ئىسىم دېگەن نېمە ؟

شەيئىلەرنىڭ نامىنى بىلدۈرىدىغان سۆز تۈركۈمى ئىسىم دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن:

ئوقۇغۇچى، دوختۇر، تۈرسۇن، دادا؛

ئات، قۇش، مۇشۇك، تاش، سۇ، ئوت، ئۆي، كومپيۇتېر، بوران، يامغۇر، چېقىن، ئۇرۇش، چۈش، ھور، نەزەريە، ئويۇن، كۈلكە، خوشاللىق، ۋىجدان؛

ئاسىيا، جۇڭگو، شىنجاڭ، تېھران، ئۇرۇمچى، ئوپال.

2. ئىسىمنىڭ تۈرلىرى

1) ئىسىملار ئۆزى بىلدۈرگەن شەيئىنىڭ مەنىسىگە قاراپ ئادەمنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملار، نەرسىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملار، ۋاقىتنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملار، ئورۇننى بىلدۈرىدىغان ئىسىملار دېگەندەك تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ.

(1)ئادەمنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملار

ئادەملەرنىڭ ئىسمى، فامىلىسى، كەسپى، قانداشلىق مۇناسىۋىتى قاتارلىقلارنى ئىپادىلەيدىغان ئىسىملار. مەسىلەن:

ئادەم، ئارسلان، ئوقۇتقۇچى، دېھقان، ئەسكەر، رەئىس، ھاكىم، دادا، ھەمە، ئوغۇل، كوممۇنىست.

(2)نەرسىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملار

ئادەمدىن باشقا جانلىق، جانسىز شەيئىلەرنىڭ، بەدەن ئەزالىرىنىڭ ناملىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملار. مەسىلەن:

قوي، ئىت، توخۇ، قاغا، قارىغاي، چايان؛

گۈل، ئالما، ئانار، ئۈزۈم، بانان، بۇغداي، ئارپا، تېرىق، قىچا، چىنار؛

دەريا، ئوكيان، كۆل، غول، تاغ، قومۇل، قەشقەر، ئاستانە؛

كۆز، بۇرۇن، باش، قول، يۈرەك، ئۆت؛

ئەقىل، سايامەت، بوستانلىق، مەدەنىيەت، ئارزۇ.

(3) ۋاقىتنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملار

بۇ خىل ئىسىملار كۆپ تۈركۈملۈك سۆزلەر بولۇپ، بەزىدە شەرتلىك ھالدا رەۋىش بولىدۇ. مەسىلەن:

بۈگۈن، ئەتە، ئەتىگەن، كۈندۈز، كېچە، ھازىر، دۈشەنبە، بۈلتۇر، سەھەر.

جاك دىجىك ئەپەندى بۇ ھەقتە مۇنداق يازىدۇ:

«بەزى گىرامماتىكا ئەسەرلىرىدە ۋاقىت ئىسىملىرىنى ۋاقىت رەۋىشلىرى دېيىش كېرەك، دېگەن پىكىرلەرمۇ ئېيتىلدى. ۋاقىت ئىسىملىرى بىۋاستە ھالەت بولۇپ كېلەلەيدۇ، شۇنداقلا ئىگىمۇ بولۇپ كېلەلەيدۇ، لېكىن رەۋىشلەرنىڭ بۇنداق رولى يوق. ئىسىمنىڭ ئالاھىدە بىر تۈرى بولۇش سۈپىتى بىلەن، ۋاقىت ئىسىملىرى باشقا ئىسىملارغا ئوخشاش جۈملىدە ئىگە بولغاندىن سىرت، يەنە بىۋاستە ھالەتمۇ بولالايدۇ.»[1]

بىزنىڭچە، ۋاقىت ئىسىملىرىنىڭ ھالەت بولالىغانلىقى ئۇنىڭ ئالاھىدە ئىقتىدارى بولماستىن، ئۇنىڭ كۆپ تۈركۈملۈك سۆز ئىكەنلىكىدىن، يەنى ئىسىم ۋە رەۋىشكە تەۋەلىكىدىن بولىدۇ.

(4)ئورۇن ـ تەرەپنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملار

كۆپ ئۇچرايدىغان ئورۇن ـ تەرەپ ئىسىملىرى تۆۋەندىكىلەر:

ئۈست، ئاست، ئالد، كەين، ئارت، ئىچ، تاش، سىرت، يان، ئەتراپ.

ئورۇن ـ تەرەپنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملار ئابستراكتلىقى يۇقىرىراق ئىسىملار بولۇپ، تەرەپلەرنى نىسپىي ئىپادىلەيدۇ، مۇستەقىل ھالدا بىرەر تەرەپنى ئېنىق كۆرسەتمەيدۇ، بىرەر كونكرېت شەيئىنى بەلگە قىلىپ تۇرۇپ ئىپادىلەيدۇ. شۇڭا كۆپىنچە تەۋەلىك شەكلىدە ۋە ئالماشلار ياكى ئىگىلىك كېلىشتىكى ئىسىملار بىلەن بىللە قوللىنىلىدۇ. تەۋەلىك شەكلىدە كەلگەن، ئالماشلار ياكى ئىگىلىك كېلىشتىكى ئىسىم تەرىپىدىن ئېنىقلانغان ئورۇن ـ تەرەپ ئىسىملىرى ئادەتتىكى ئىسىملارغا ئوخشاشلا كېلىشلەر بىلەن تۇرلىنىپ، جۈملىدە ھەر خىل جۈملە بۆلىكى بولۇپ كېلىدۇ. «ئەتراپ، سىرت» دېگەن ئىككى ئىسىم تەۋەلىك شەكلىنى ئالمايمۇ كېلەلەيدۇ. «ئىچ، تاش» دېگەن ئىككى ئىسىمغا ئىسىمدىن سۈپەت ياسىغۇچى « ـ قى\ـ كى» قوشۇمچىسى قوشۇلۇپ سۈپەت ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

a. ئالدىڭدىن قاراپ خالىدەم، قاشىڭغا كۆيدۈم،
كەينىڭدىن قاراپ خالىدەم ساچىڭغا كۆيدۈم.

b. يازلىقى بورا ئۈستىدە يۆكۈنۈپ ئولتۇرۇپ، بىرنەچچە يىلنى ئۆتكۈزدى .

c. ھەيدەر ئەپەندىلەرنى ئۇنىڭ ئايالى ساربخان ئىشىك ئالدىدا كۆز ياشلىرى بىلەن كۈتۈۋالدى .

d. ئارتقا بۇرۇل!

e. نار تۆگە خادىكىنىڭ كەينىگە باغلاندى .

f. قۇشقاچنىڭ يېنىدىكى قارلىغاچ، قارلىغاچنىڭ يېنىدىكى قۇشقاچ.

g. ئاش، ئاشنىڭ ئىچىدە تاش، تاشنىڭ ئىچىدە يەنە ئاش، ئۇ نېمە؟

2) ئىسىملار ئۆزى بىلدۈرگەن شەيئىنىڭ ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن ئومۇمىي ئىسىم، خاس ئىسىم ۋە توپلام ئىسىم دېگەن

ئۇچ تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

(1)ئومۇمىي ئىسىم

بىر تىپتىكى شەيئى ئۇچۇن ئورتاق نامنى ياكى بىر خىل ئابستراكت چۈشەنچىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملار ئومۇمىي ئىسىم دەيىلىدۇ. مەسىلەن:

قىز، تاش، ياغاچچى، يولداش، ئۆي، ماشىنا، ھەرىكەت، سىياسەت، شەھەر، باھا.

(2)خاس ئىسىم

بىر تىپتىكى شەيئىلەرنى بىر-بىردىن پەرقلەندۈرۈش رولىنى ئويناىدىغان، پەقەت شۇ شەيئىگىلا خاس بولغان ئىسىملار خاس ئىسىم دەيىلىدۇ. بۇنداق ئىسىملار كىشى ئىسىملىرى، يەر - جاي ناملىرى، تەبىئىي جۇغراپىيەلىك ناملار (تاغ - دەريالارنىڭ ناملىرى)، دۆلەت، ئورگان، گۈرۇھلارنىڭ ناملىرى، كىتاب - ژۇرنالالارنىڭ ناملىرى، كىنو - تىياتىرلارنىڭ ناملىرى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مەسىلەن:

يۈسۈپ خاس ھاجىپ، مەھمۇد قەشقىرى، نەۋائى، ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر، زۇنۇن قادىر، مىرسۇلتان، خەمىت تۆمۈر؛

ئۇرۇمچى، تۇرپان، ئاقسۇ، خېپىي، توكيو، ئىستانبۇل، بۇخارا؛

تەڭرىتاغ، تارىم، زەرەپشان، نىل، بوخەي، تىنچ ئوكيان؛

جۇڭگو، قازاقىستان، گوۋۇيۈەن، شىنجاڭ؛

«ئىز» (رومان)، «ئانا يۇرت» (رومان)، «ئۆمۈر مەنزىللىرى» (شېئىر توپلىمى)، «تارىم» (ژۇرنال)، «ئاسىيا كىنىكى» (گېزىت)، «بەخت ناخشىسى» (كىنو)، «غۇنچەم» (دىراما).

(3) توپلام ئىسىم

بىر تۈردىكى شەيئىلەرنىڭ توپىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملار توپلام ئىسىم دەپ ئاتىلىدۇ. بۇنداق ئىسىملار كۆپ ئەمەس. مەسىلەن:

خەلق، ئادەمزات، ئەل، ئارمىيە، كۆپچىلىك، ئورمان.

بۇنداق ئىسىملار يەككە شەيئىنى كۆرسەتمەيدۇ. شۇڭا، بۇ ئىسىملارنى پەقەتلا توپلام ئىسىم مەنىسىدە قوللىنىش كېرەك. تۆۋەندىكى مىسالغا قارالى:

بىر توپ ئۆسمۈر ئامېرىكا ئارمىيەسىنىڭ جەسىتىنى ئاپتوموبىلدىن سۆرەپ چۈشۈرۈپ سازايى قىلدى!

(«ئۇرۇمچى كەچلىك گېزىتى» 2003 - يىلى 11 - ئاينىڭ 24 - كۈنى، 8 - بەت)

بۇ مىسالدا «ئارمىيە» دېگەن توپلام ئىسىم خاتا قوللىنىلغان. «ئارمىيە» دېگەن توپلام ئىسىمنىڭ ئورنىغا «ئەسكەر» دېگەن ئىسىم قوللىنىلسا توغرا بولىدۇ.

«يالغۇز دەرەخ ئورمان بولماس» دېگەن ماقالدا، «ئورمان» دېگەن ئىسىم توپلام ئۇقۇمنى ئىپادىلىگەن.

3) ئىسىملار ئۆزلىرى ئىپادىلىگەن شەيئىنىڭ كونكرېت ياكى ئابستراكت شەيئى ئىكەنلىكىگە قاراپ، كونكرېت ئىسىم ۋە ئابستراكت ئىسىم دەپ ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ:

(1) كونكرېت ئىسىم

كونكرېت، ئەمەلىي شەيئىلەر ھەققىدىكى ئۇقۇمنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملار كونكرېت ئىسىم دەيىلىدۇ. مەسىلەن:

تاغ، دەريا، ئادەم، قۇش، پارتا، ئاياغ...

بۇ ئىسىملار شۇ خىلدىكى ئەمەلىي شەيئىلەرنىڭ نامنى كونكرېتلاشتۇرۇپ ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ.

(2) ئابستراكت ئىسىم

ئابستراكت شەيئى ھەققىدىكى ئۇقۇمنى بىلدۈرۈپ كېلىدىغان ئىسىملار ئابستراكت ئىسىم دەيىلىدۇ. «ئابستراكت - پىكىر قىلىش ئارقىلىق تەسەۋۋۇر قىلىنغان»[2] دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. بۇنداق ئۇقۇملار ئابستراكت ئۇقۇم بولۇپ، «ئابستراكت ئۇقۇم - كۆز بىلەن كۆرگىلى، قول بىلەن تۇتقىلى

بولمايدىغان نەرسىلەرنى بىلدۈرىدىغان ئۇقۇم»دۇر. مەسىلەن:

قايغۇ، ھەسرەت، دىل، ئىدىيە، ھالەت، ئەقىل...

بۇ ئىسىملارنىڭ ھەممىسى ئابستراكت ئۇقۇملارنى ئىپادىلەيدىغان ئىسىملاردۇر.

4) ئىسىملار ئىپادىلىگەن شەيئىنى سانغىلى بولۇش - بولماسلىقىغا ئاساسەن سانلىدىغان ئىسىم، سانالمايدىغان ئىسىم دېگەن ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

(1) سانلىدىغان ئىسىم

ساناشقا بولىدىغان شەيئىلەرنىڭ نامىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملار سانلىدىغان ئىسىم دېيىلىدۇ. مەسىلەن:

كىتاب – بىر \ ئىككى ...(پارچە) كىتاب،

ئوقۇغۇچى – بىر \ ئىككى...(نەپەر) ئوقۇغۇچى

بۇنداق ئىسىملار بىرلىك ۋە كۆپلۈك شەكلىدە كېلىدۇ. مەسىلەن:

كىتاب، قەلەم، گۈل، كۆل (بىرلىك)

كىتابلار، قەلەملەر، گۈللەر، كۆللەر (كۆپلۈك)

بۇنداق ئىسىملارنىڭ سانى ئېيتىلغاندىن كېيىن يەنە كۆپلۈك قوشۇمچىسى قوشۇشقا بولمايدۇ. مەسىلەن، ئىككى كىتابلار، تۆت قەلەملەر دېگىلى بولمايدۇ.

سانلىدىغان ئىسىملارنىڭ بەزىلىرىنىڭ ئالدىغا مىقدار سۆز كەلسىمۇ بولىدۇ. بەزى ئىسىملارنىڭ ئالدىغا مىقدار سۆز كەلمىسىمۇ بولىدۇ. مەسىلەن:

بىر (پارچە) كىتاب (مىقدار سۆزنى ئېلىۋەتسىمۇ بولىدۇ.)

«تاغ، كۆل» قاتارلىق ئىسىملارنىڭ ئالدىغا مىقدار سۆز كەلمەيدۇ، لېكىن سانغىلى بولىدۇ. مەسىلەن:

بىر تاغ، ئىككى كۆل...

(2) سانالمايدىغان ئىسىم

ساناشقا بولمايدىغان شەيئىلەرنىڭ نامىنى بىلدۈرىدىغان

ئىسىملار سانالمايدىغان ئىسىم دېيىلىدۇ. بۇنداق ئىسىملار ئىپادىلىگەن شەيئىلەر ئاساسەن سۇيۇقلۇق ياكى ئۇنسىمان، كېپەكسىمان بولۇشى ۋە ياكى ساناش مۇمكىن بولمايدىغان ئىسىم بولۇشى مۇمكىن. مەسىلەن:

ھاراق، سۇ، تاماق، رەڭ، چاي، ئۇن...

سانغىلى بولمايدىغان شەيئىلەرنى ئىپادىلىگەن بۇنداق ئىسىملارنى سانغىلى بولمايدۇ. ئۇلارنى پەقەت ئۆلچەم مىقدارلىرىنى ئىشلىتىش ئارقىلىق ھەجىم جەھەتتىن ئىپادىلەشكە توغرا كېلىدۇ. كۆپلۈك شەكلى بولمايدۇ. مەسىلەن:

بىر قۇتا رەڭ (بىر قۇتا رەڭلەر ئەمەس)

ئىككى پىيالە چاي (ئىككى پىيالە چايلار ئەمەس)

بەش قاچا تاماق (بەش قاچا تاماقلار ئەمەس)

مىساللاردىكى مىقدار ۋەزنىدە كەلگەن «قۇتا، پىيالە، قاچا» قاتارلىق سۆزلەرنى ئېلىۋەتسەك، «رەڭ، چاي، تاماق» قاتارلىق ئىسىملار سان بىلەن بىرىكىپ، بىۋاستە مەنە ئىپادىلىيەلمەيدۇ. شۇڭا، سان بىلەن ئىپادىلەشكە توغرا كەلسە، سانىنىڭ ئارقىسىدىن چۇقۇم مىقدار سۆز كېلىشى كېرەك.

بەزى سانالمايدىغان ئىسىملارنىڭ ئالدىغا ھېچقانداق مىقدار سۆزى قويۇش ھاجەتسىز بولىدىغان ئەھۋاللار بار . بۇنداق ئىسىملارنىڭمۇ كۆپلۈك شەكلى بولمايدۇ. مەسىلەن:

«دېموكراتىيە» دېگەن ئىسىمنى ئالساق، ئۇ ھەم سانالمايدۇ، ھەم ئالدىغا ھېچقانداق مىقدارنى قويۇشقا بولمايدۇ.ئۇنى « بىر دانە (ياكى باشقا مىقدار بىلەن) دېموكراتىيە» دېيىشكە بولمايدۇ.

سانالمايدىغان ئىسىملار يۇقىرىقى ئىسىم تۈرلىرىنىڭ ھەممىسىدىلا كۆرۈلىدۇ.

A. سانلىدىغان كونكرېت ئىسىم

ساناشقا بولىدىغان كونكرېت شەيئى ھەققىدىكى ئۇقۇمنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملار سانلىدىغان كونكرېت ئىسىم دېيىلىدۇ. مەسىلەن:

ئىككى كىتاب، ئۈچ تاغ، ئالتە ئۆچكە .

بۇنداق ئىسىملارنىڭ بەزىلىرى مىقدار سۆز بىلەن بىللە كېلەلەيدۇ، بەزىلىرى بىللە كېلەلمەيدۇ . يۇقىرىقى مىسالدىكى «تاغ» دېگەن ئىسىم مىقدار سۆز بىلەن بىللە كېلەلمىگەن. «ئۆچكە» دېگەن ئىسىم مىقدار سۆز بىلەن بىللە كېلەلىگەن. لېكىن، بۇلار بەربىر سانلىشىرىدۇ .

B. سانالمايدىغان كونكرېت ئىسىم

ساناشقا بولمايدىغان كونكرېت شەيئى ھەققىدىكى ئۇقۇمنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملار سانالمايدىغان كونكرېت ئىسىملار دېيىلىدۇ . بۇنداق ئىسىملارنىڭ ئالدىغا چوقۇم مىقدار سۆز (ئۆلچەم مىقدارلىرى) كېلىشى شەرت . مەسىلەن:

بىر تاغار بۇغداي (بىر بۇغداي ئەمەس)

ئىككى چېلەك سۇ (ئىككى سۇ ئەمەس)

سانالمايدىغان ئىسىملارنىڭ ئالدىغا ئۆلچەم مىقدارلىرىنى قوشساق، شۇ شەيئىنىڭ گەۋدە بىرلىكىنى بىلدۈرمەستىن، بەلكى ھەجىم بىرلىكىنى بىلدۈرۈپ كېلىدۇ. ئۆلچەم مىقدارلىرىنىڭ ئالدىغا مەيلى قانچىلىك سانىنى قوشايلى، مۇشۇ مىقدار قوشۇلغان ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئى بەربىر ھەجىم جەھەتتىن ئىپادىلىنىدۇ. ئۆلچەيدىغان نەرسە «مىقدار»نىڭ رولى بۇيەردە ئاساسلىق رول ئوينايدۇ. مەسىلەن:

ئون گالۇن ماي، سەككىز دۆۋە قوم، قىرىق تۇنۇك نېفىت.

C. سانلىدىغان ئابستراكت ئىسىم

ساناشقا بولىدىغان ئابستراكت شەيئى ھەققىدىكى ئۇقۇمنى بىلدۈرۈپ كېلىدىغان ئىسىملار سانلىدىغان ئابستراكت ئىسىم

دېيىلىدۇ. بۇ خىلدىكى ئىسىملار ناھايىتى ئاز ساندا بولۇپ، بۇلارنىڭ ئالدىغا ئۆلچەم مىقدارلىرىنى قويۇشقا بولمايدۇ. مەسىلەن :

بىر \ ئىككى ئەسىر . بىر دانە (ياكى باشقا مىقدار) ئەسىر ئەمەس.

ئۇچ يىل، يەتتە ئاي، توققۇز كۈن، يىگىرمە ھەپتە، يەتتە سائەت، قىرىق سېكۇنت، ئون مىنۇت بىر دەقىقە ...

بۇ خىلدىكى ئىسىملارنىڭ بىر ئالاھىدىلىكى شۇكى، بۇنداق ئىسىملارغا «-لاپ \ -لەپ» قوشۇمچىلىرى قوشۇلسا رەۋىش ياسىلىدۇ. مەسىلەن: ئەسىرلەپ، سېكۇنتلاپ، *يىللاپ* ....

D. سانالمايدىغان ئابستراكت ئىسىم

ساناشقا بولمايدىغان ئابستراكت شەيئى ھەققىدىكى ئۇقۇمنى بىلدۈرۈپ كېلىدىغان ئىسىملار سانالمايدىغان ئابستراكت ئىسىم دېيىلىدۇ. بۇنداق ئىسىملارنىڭ ئالدىغىمۇ مىقدار سۆز قويۇشقا بولمايدۇ. مەسىلەن:

ئەقىل، ھېسسىيات، كۆڭۈل، راھەتبەخش، گۈزەللىك...

بۇنداق ئىسىملاردىن رەۋىش ياسالمايدۇ. يەنى، كوممۇنىزملاپ، سوتسىيالىزملاپ دېگىلى بولمايدۇ.

يەنە شۇنىڭغا دىققەت قىلىش كېرەككى، سانلىدىغان ئابستراكت ئىسىملار مىقدارلىق ۋەزىپىسىدە كېلەلىگىنى بىلەن، سانالمايدىغان ئابستراكت ئىسىملار مىقدارلىق ۋەزىپىسىدە كېلەلمەيدۇ. مەسىلەن:

بىر ئەسىر ۋاقىت («ئەسىر» مىقدار ۋەزىپىسىدە كەلگەن سانلىدىغان ئابستراكت ئىسىم.)

E. سانلىدىغان ئومۇمىي ئىسىم

ساناشقا بولىدىغان بىر تىپتىكى شەيئى ئۇچۇن ئورتاق بولغان نامىلارغا ئىگە ئىسىملار سانلىدىغان ئومۇمىي ئىسىم دېيىلىدۇ.

مەسىلەن:

«ئادەم» (قىز ۋە ئوغۇلغا نىسبەتەن ئومۇمىي ئىسىم) دېگەن ئىسىمنى ئالساق، ئۇ ھەم ئومۇمىي ئىسىم، ھەم ساناللىدۇ. يەنى:

بىر \ ئىككى... (نەپەر) ئادەم؛ «ھايۋان» (بۆرە، قويلارغا نىسبەتەن ئومۇمىي ئىسىم)، تۆت \ بەش... ھايۋان.

F. سانالمايدىغان ئومۇمىي ئىسىم

سانالمايدىغان ئومۇمىي ئىسىمدىن باشقىلىرى ياكى بىر خىل ئابستراكت چۈشەنچىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملار سانالمايدىغان ئومۇمىي ئىسىم دېيىلىدۇ. بۇنداق ئىسىملارنى سانغىلى بولمىغاندىن سىرت، ئالدىغا مىقدار سۆز قوشقىلىمۇ بولمايدۇ. مەسىلەن:

سوتسىيالىزم: ئىككى (نەپەر ياكى باشقا مىقدار) سوتسىيالىزم ئەمەس

كوممۇنىزم: ئون...(دانە ياكى باشقا مىقدار) كوممۇنىزم ئەمەس

دىكتاتۇرا: سەككىز (تال ياكى باشقا مىقدار) دىكتاتۇرا ئەمەس.

3. ئىسىملارنىڭ گرامماتىكىلىق ئالاھىدىلىكى

1) ئىسىملار ئۆزىگە خاس سان، تەۋەلىك، شەخس، كېلىش كاتېگورىيىلىرىگە ئىگە. مەسىلەن:

قوي: قوي، قويلار؛

قويۇم، قويىمىز، قويۇڭ، قويىڭىز، قويۇڭلار، قويى؛

قوينى، قوينىڭ، قويغا، قويدا، قويدىن، قويدەك، قويدىكى، قويغىچە، قويچىلىك، قوينىڭكى.

2) ئىسىملار جۈملىدە سۈپەت، سان، سان ـ مىقدار ۋە ئىسىملار تەرىپىدىن ئېنىقلىنىدۇ، لېكىن رەۋىشلەر تەرىپىدىن

ئېنىقلانمايدۇ. مەسىلەن:

چوڭ ئۆي، بىر ئۆي، بىر ئېغىز ئۆي، ياغاچ ئۆي؛

※ ناھايىتى ئۆي، ※ مەڭگۈ ئۆي

3) ھەر خىل مورفولوگىيىلىك ئۆزگىرىشلەرگە كىرىپ جۈملىدە ھەر خىل جۈملە بۆلىكى بولۇپ كېلەلەيدۇ. مەسىلەن:

a. كۈن چىقتى. (ئىگە)

b. بۇ ياخشى بالا. (خەۋەر)

c. ئەركىن كىتاب ئوقۇدى.(تولدۇرغۇچى)

d. تۇرپاننىڭ ئۈزۈمى دۇنياغا داڭلىق.(ئېنىقلىغۇچى)

e. بۇ ئۈزۈمنى تۇرپاندىن ئالدىم. (ھالەت)

§2. ئىسىمنىڭ سان كاتېگورىيەسى

1. سان كاتېگورىيەسىنىڭ مەنىسى ۋە قوللىنىلىشى

ئىسىمنىڭ سان كاتېگورىيەسى ــ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئىنىڭ سان بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى بىلدۈرىدىغان گرامماتىك كاتېگورىيە. ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىسىملار جۈملىگە كىرگەندە، زۆرۈرىيەتكە قاراپ بىرلىك ئۇقۇمنى بىلدۈرىدىغان بىرلىك شەكلىدە ياكى كۆپلۈك ئۇقۇمنى بىلدۈرىدىغان كۆپلۈك شەكلىدە كېلىدۇ.

ئىسىمنىڭ بىرلىك شەكلى بىلەن كۆپلۈك شەكلى شۇ ئىسىمغا «ـلار \ ـلەر» قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇش ـ قوشۇلماسلىقى بىلەن بەلگىلىنىدۇ: «ـلار \ ـلەر» قوشۇمچىسى قوشۇلمىغان ئىسىملار ئىسىمنىڭ بىرلىك شەكلى، «ـلار \ ـلەر» قوشۇمچىسى قوشۇلغان ئىسىملار ئىسىمنىڭ كۆپلۈك شەكلى ھېسابلىنىدۇ. مەسىلەن:

بىرلىك شەكلى	كۆپلۈك شەكلى
كىتاب	كىتابلار

قەغەز	قەغەزلەر
بالا	بالىلار
شەھەر	شەھەرلەر

2. ئىسىمنىڭ بىرلىك شەكلىنىڭ ئىشلىتىلىشى

ئىسىملارنىڭ بىرلىك شەكلى تۆۋەندىكى مەنىلەردە قوللىنىلىدۇ:

1) بىر تېپتىكى شەيئىنى بىلدۈرىدۇ . مەسىلەن:

a. ئات ئالسائ مىنىپ كۆر ، چىنە ئالسائ چېكىپ. (ماقال)

b. ئادىل مېنىڭ دوستۇم.

c. كىتاب بىلىم بۇلىقى، كىتاب ئەقىل چىرىغى.

2) بىر تېپتىكى شەيئىنىڭ ئايرىم بىرىنى ياكى ئايرىم بىر جۈپىنى، ياكى ئايرىم بىر قېتىملىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. بىزنىڭ ئۆيىمىز ناھايىتى چوڭ.

b. بۇ ئات بەك ياخشى.

c. ئۇنىڭ كۆزى بەك ئۆتكۈر.

d. تۇنۇگۈنكى مەجلىسكە مەنمۇ قاتناشتىم.

3) سان ـ مىقدارى ئېنىق كۆرسىتىلگەن شەيئىلەر ئىسىمنىڭ بىرلىك شەكلىدە ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئەللىك ئات، بەش مەكتەپ، ئوتتۇز ئوقۇغۇچى، بىر ئۆي ئادەم، بىر قوتان قوي....

4) بەزى ئابستراكت ئىسىملار ھامان بىرلىك شەكلىدىلا قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

تىنچلىق، دېموكراتىزم، كوممۇنىزم، ئەقىل ...

3. ئىسىمنىڭ كۆپلۈك شەكلىنىڭ ئىشلىتىلىشى

ئىسىمنىڭ كۆپلۈك شەكلى تۆۋەندىكى مەنىلەردە

قوللىنىلىدۇ:

1) سانلىدىغان شەيئىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنىڭ كۆپلۈك شەكلى بىر تېپتىكى شەيئىنىڭ ھەممىسىنى ياكى مەلۇم بىر توپىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. بۇ كىتابلارنى سىزگە ئالدىم.

b. بۇ قويلار سىزنىڭمۇ؟

c. ئۇنىڭ بالىلىرى بەك ئەقىللىق.

2) سانالمايدىغان ئىسىملارنىڭ كۆپلۈك شەكلى شۇ شەيئىنىڭ خىلىنىڭ، تۈرىنىڭ ياكى ئۆزىگە مۇناسىۋەتلىك شەيئىلەرنىڭ كۆپلۈكىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. ئۇلارنىڭ كىيىم ـ كېچەكلىرى ئۆڭۈپ ئاشۇ قۇملارنىڭ رەڭگىگە ئوخشاپ قالغان.

b. ياۋروپانىڭ نۇرغۇن ئېپوسلىرى ئاسىيا يايلاق قوۋملىرىنىڭ شىددەتلىك ھۇجۇمىغا قارشى ئۇرۇشلارنى ئۆزىگە ئارقا كۆرۈنۈش قىلغان.

c. بۇنداق ئىشلاردىن خوتۇن ـ قىزلارمۇ چەتتە قالمايدۇ.

d. ئەينى دەۋردە خەلقىمىز خۇراپاتلىققا شۇ قەدەر بېرىلىپ كەتكەنكى، خۇراپىي ئىدىيەلەر ئۇلارنىڭ ئېڭىغا چوڭقۇر ئورناپ، ئەڭ يۇقىرى چەككە يەتكەنىدى.

3) خاس ئىسىملارنىڭ كۆپلۈك شەكلى شۇ ئىسىم بىلدۈرگەن ئادەم بىلەن مۇناسىۋەتلىك كىشىلەرنىڭمۇ نەزەردە تۇتۇلغانلىقىنى ياكى شۇ ئىسىمغا مۇناسىۋەتلىك تۇرداش شەيئىلەرنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. بىزنىڭ مەكتىپىمىز يېقىن، ساۋۇتلارنىڭ مەكتىپى بىر ئاز يىراق.

b. مۇساجان دائىم زەيتۇنەملەرنىڭ ئۆيىگە باراتتى.

c. سابىرلار دادۇي ئالدىغا يېتىپ كەلگەندە، تەرەپ-تەرەپتىن

كەلكۈندەك ئېتىلىپ كېلىۋاتقان ئەزالار توپى ئازسىدا قالدى.

d. قەشقەرلەرگىمۇ بارامسىز؟

4) بەزى ئىسىملارنىڭ كۆپلۈك شەكلى بىر-بىرىگە مۇناسىۋەتلىك بىرمۇنچە ئىشلارنىڭ ئىچىدىكى گەۋدىلىك بىرىنى تەكىتلەش رولىنى ئويناپدۇ. مەسىلەن:

a. ئۇ بالا هازىر چوڭ بولۇپ تىراكتورلارنى ھەيدەپدىغان بولۇپ كېتىپتۇ. (بالا نۇرغۇن ئىشلارنى قىلالايدۇ، تىراكتور ھەيدەش شۇ ئىشلارنىڭ گەۋدىلىك بىرى.)

b. تەشكىل ئۇنىڭ بىلىم ئاشۇرۇشىغا كۆپ ئىمكانىيەتلەرنى يارىتىپ بەردى، بېيجىڭلارغىمۇ ئەۋەتتى.

c. بۈگۈن پەقەتلا مەجەزىم يوق، باشلىرىم ئاغرىپ تۇرىدۇ.

5) بەزى ئىسىملارنىڭ كۆپلۈك شەكلى مۆلچەر مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. مەن شۇ چاغلاردا 20 ياشلاردا ئىدىم.

b. ئۇلار هازىر لەنجۇلارغا بېتىپ بارغاندۇ.

6) تەڭداش مۇناسىۋەتتىكى ئىسىملارنىڭ ئاخىرقىسى كۆپلۈك شەكلىدە كېلىپ، شۇ ئىسىملاردا ئىپادىلىنىدىغان شەيئىلەرنى ئومۇملاشتۇرۇش رولىنى ئويناپدۇ. مەسىلەن:

a. بۈگۈنكى يىغىنغا بىزنىڭ سىنىپتىن قاسىم، تۇردى، ئەخمەتلەر قاتناشتى.

b. ئاقسۇ، كۇچا، يەكەن، خوتەنلەرنى ئايلىنىپ كەلدىم.

7) كۆپلۈك قوشۇمچىسى تۆۋەندىكى ئەھۋالدا سۆز ياساش رولىنى ئويناپدۇ:

(1) ئوندىن 90 غىچە بولغان ئاراللىقتىكى تاق سۆزلۈك تەرتىپ سانلار بىلەن ئېنىقلانغان «يىل» سۆزىگە قوشۇلسا، شۇ سان پەللىسى ئىچىدىكى ئون يىلنى ئىپادىلەيدىغان ۋاقىت ئىسمى ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

30 ـ يىللار، 50 ـ يىللار، 80 ـ يىللار...

(2) بىر، ئون، يۈز، مىڭ، ئون مىڭ، يۈز مىڭ، مىليون قاتارلىق سانلارغا قوشۇلسا ساندىكى خانا ئىسمىنى ئىپادىلەيدىغان ئىسىملار ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

بىرلەر، ئونلەر، يۈزلەر، مىڭلار، ئون مىڭلار، يۈز مىڭلار، مىليونلار، ئون مىليونلار، يۈز مىليونلار.

§3. ئىسىمنىڭ تەۋەلىك كاتېگورىيەسى

1. مەنىسى

ئىسىمنىڭ تەۋەلىك كاتېگورىيەسى ــ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئىنىڭ مەلۇم ئادەم ياكى شەيئىگە تەۋە ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدىغان گىرامماتىكىلىق كاتېگورىيە. ئۇيغۇر تىلىدا بۇ كاتېگورىيە ئىسىمنىڭ تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى قوشۇلۇپ ياسالغان تەۋەلىك شەكىللىرى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ.

بۇ كاتېگورىيەنىڭ نامى ھەققىدە خەمىت تۆمۈر ئەپەندى مۇنداق يازىدۇ[3]:

بىزنىڭ قارىشىمىزچە بۇ كاتېگورىيەنى ‹ئىسىمنىڭ شەخس كاتېگورىيەسى› دەپ ئاتاش مۇۋاپىق ئەمەس، چۈنكى بۇ كاتېگورىيەدە شەخس ئۇقۇمى ئىپادىلەنسىمۇ، ئۇ پەقەت تەۋەلىگۈچىنىڭ شەخس بىلەنلا مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، ئىسمىنى شەخس جەھەتتىن ئۆزگەرتىش رولىنى ئويناپدۇ. 1 ـ ۋە 2 ـ شەخستىكى تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى قوشۇلغان ئىسىملارمۇ يەنىلا 3 ـ شەخس ئورنىدا تۇرۇۋېرىدۇ. مەسىلەن، ‹ئاكام كەلدى›، ‹ئاكىڭىز كەلدى› دېگەنگە ئوخشاش. بۇ كاتېگورىيەنى ‹ئىسىمنىڭ ئىگىلىك كاتېگورىيەسى› دەپ ئاتاشىمۇ ئانچە مۇۋاپىق ئەمەس، چۈنكى مۇنداق بولغاندا، ‹ئىگىلىك› دېگەن بۇ پەرقلەندۈرگۈچى

نام ‹ئىگىلىك كېلىش›نىڭ پەرقلەندۈرگۈچى نامى بىلەن ئوخشاش بولۇپ قالىدۇ. ۋاھالەنكى، ئىگىلىك كېلىشتىكى ئىسىم تەۋەلىگۈچىنى بىلدۈرسە، تەۋەلىك شەكلىدىكى ئىسىم تەۋەلەنگۈچىنى بىلدۈرىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ ئىككىسىگە ئوخشاش بولمىغان پەرقلەندۈرگۈچى ناملارنى قوللانغان ياخشى.»

بىزمۇ خەمىت تۆمۈر ئەپەندىنىڭ بۇ بايانلىرىنى تولۇقلاپ، «ئىسىملارنىڭ تەۋەلىك كاتېگورىيەسى» دەپ ئاتاشنى مۇۋاپىق كۆردۇق.

2. ئىپادىلىنىشى

ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىسىملارنىڭ تەۋەلىك شەكىللىرى تەۋەلىگۈچىنىڭ شەخس تەۋەلىكىگە مۇۋاپىق هالدا 1 ـ شەخس، 2 ـ شەخس ۋە 3 ـ شەخستىن ئىبارەت ئۈچ شەخسكە بۆلۈنىدۇ. 1 ـ شەخس سان جەهەتتىن پەرقلىنىپ، بىرلىك ۋە كۆپلۈككە بۆلۈنىدۇ؛ 2 ـ شەخس ئالدى بىلەن ئاتاش تۇرى جەهەتتىن پەرقلىنىپ، ئاددىي تۇر، سىپايە تۇر ۋە هۆرمەت تۇرى دېگەن ئۈچ تۇرگە بۆلۈنىدۇ، بۇلاردىن ئاددىي تۇرى ۋە سىپايە تۇرى يەنە بىرلىك ۋە كۆپلۈككە بۆلۈنىدۇ، هۆرمەت تۇرى سان جەهەتتىن پەرقلەنمەيدۇ. ئىسىمنىڭ تەۋەلىك شەكىللىرىنىڭ بۇ تۇرلىرىنى ۋە ئۇلارنىڭ ياسىلىش ئەهۋالىنى تۆۋەندىكى جەدۋەلدىن كۆرۈشكە بولىدۇ:

ئەسلىدە ئۇزۇك تاۋۇش بىلەن ئاخىرلاشقان بولسىمۇ، لېكىن كېيىنكى ۋاقىتلاردا ئۇزۇك تاۋۇش چۈشۈپ قالغان بەزى ئىسىملار، مەسىلەن، ئەسلىدە «سۇۋ»، «سياھ» شەكلىدە بولغان «سۇ»، «سىيا» سۆزلىرى ۋە ئاخىرقى بوغۇمى ئۇزۇنراق تەلەپپۇز قىلىنىدىغان «پولـۇ»، «ياڭيـۇ»، «بـىنا» قاتارلىق سوزۇق تاۋۇش بىلەن ئاخىرلاشقان ئىسىملارغا تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى

ئىسىملارنىڭ تەۋەلىك كاتېگورىيەسىنىڭ جەدۋىلى

	تۇرى	قوشۇمچە	مىسال
1 ـ شەخس	بىرلىك تۇرى	ـم \ ـىم\ ـ ۇم\ ـ ۈم	بالام، قەلىمىم، قولۇم، كۆزۈم
	كۆپلۈك تۇرى	ـ مىز\ ـ ىمىز	بالىمىز، قەلىمىمىز، قولىمىز، كۆزىمىز
2 ـ شەخس	بىرلىك ئاددىي تۇرى	ـڭ\ ـىڭ\ ـ ۇڭ\ ـ ۈڭ	بالاڭ، قەلىمىڭ، قولۇڭ، كۆزۈڭ
	كۆپلۈك ئاددىي تۇرى	ـ ڭلار\ـ ىڭلار\ ـ ۇڭلار\ـ ۈڭلار	بالاڭلار، قەلىمىڭلار، قولۇڭلار، كۆزۈڭلار
	بىرلىك سىپايە تۇرى	ـ ڭىز\ ـىڭىز	بالىڭىز، قەلىمىڭىز، قولىڭىز، كۆزىڭىز
	كۆپلۈك سىپايە تۇرى	ـ ڭىزلار\ ـ ىڭىزلار\ ـ ڭىزلەر \ ىڭىزلار\	بالىڭىزلار، قەلىمىڭىزلار، ۋەـ دىڭىزلەر، كۆزىڭىزلەر
	كۆپلۈك هۆرمەت تۇرى	ـ لىرى	بالىلىرى، قەلەملىرى، قوللـرى، كۆزلىرى
3 ـ شەخس	تۇرى	ـ سى\ـ ى	بالىسى، قەلىمى، قولى، كۆزى

قوشۇلغاندا، ئىسىمنىڭ ئاخىرىدا بىر«ي» تاۋۇشى قوشۇلۇپ، ئاندىن تەۋەلىك قوشۇمچىلىرىنىڭ ئۇزۇك تاۋۇش بىلەن ئاخىرلاشقان ئىسىملارغا قوشۇلىدىغان ۋاريانتلىرى قوشۇلىدۇ④. مەسىلەن:

سۇ + ي + ۇم ← سۇيۇم، سيا+ ي +ـڭ ← سىيايـڭ، ياڭيـو + ي +ـڭىز ← ياڭيويىڭىز، پولۇ+ ي +ۇڭ ← پولۇيۇڭ، بـ + نا+ يىم←بىنايىم.

ئىسىمنىڭ تەۋەلىك كاتېگورىيەسى ئىسىمنىڭ سان كاتېگورىيەسى ئاساسىدا ئىپادىلىنىدۇ، يەنى تەۋەلىك شەكلىگە

كىرگەن ئىسىملار ئۆزىنىڭ بىرلىك ياكى كۆپلۈك شەكلىنى ساقلايدۇ. مەسىلەن:

تەۋەلىكنىڭ بىرلىك شەكلى	تەۋەلىكنىڭ كۆپلۈك شەكلى
پۇلۇم	پۇللىرىم
پۇلىمىز	پۇللىرىمىز
پۇلۇڭ	پۇللىرىڭ
پۇلۇڭلار	پۇللىرىڭلار
پۇلىڭىز	پۇللىرىڭىز
پۇلى	پۇللىرى

3. ئىشلىتىلىشى

ئىسىمنىڭ تەۋەلىك شەكللىرى تۆۋەندىكىچە ئىشلىتىلىدۇ:

1) ئىگىلىك كېلىش شەكلىدىكى شەخس ئالماشلىرى بىلەن ئېنىقلانغان ئىسىملار شۇ ئالماشنىڭ شەخس ۋە سانى بىلەن مۇۋاپىقلاشقان تەۋەلىك شەكلىگە كىرىدۇ. مەسىلەن:

مېنىڭ دادام، بىزنىڭ دادىمىز، سېنىڭ دادىڭ، سىلەرنىڭ دادىڭلار، سىزنىڭ دادىڭىز، سىلىنىڭ دادىلىرى، ئۇنىڭ (ئۇلارنىڭ) دادىسى.

2) ئىگىلىك كېلىش شەكلىدىكى ياكى ئىگىلىك كېلىش خاراكتېرىدىكى ئىسىملار تەرىپىدىن ئېنىقلانغان ئىسىملار 3 - شەخس تەۋەلىك شەكلىگە كىرىدۇ. مەسىلەن:

قاسىمنىڭ ئاكىسى، مەكتەپنىڭ دەرۋازىسى، جوزىنىڭ ئۇستى، كىنو بىلىتى، رەسىم كۆرگەزمىسى، تارىم دەرياسى.

3) ئۇيغۇر تىلىدا مەلۇم شەيئىنى شۇ شەيئى بىلەن تەۋەلىك مۇناسىۋەتتىده بولغان يەنە بىر شەيئىنىڭ بەلگىسى ئارقىلىق ئېنىقلايدىغان ئىگە بولۇپ كەلگەن ئىسىملار ھامان تەۋەلىك شەكلىده كېلىدۇ. لېكىن، ئۇلارنىڭ ئىگىلىك كېلىشتىكى ئېنىقلىغۇچىلىرى بولمايدۇ. مەسىلەن:

a. جۇڭگو يېرى چوڭ، بايلىقى مول، ئاھالىسى كۆپ بىر مەملىكەت.

b. مەن قابىلىيىتىم تۆۋەن، تەجرىبەم يوق بىر ئادەم.

§ 4. ئىسىملارنىڭ شەخس كاتېگورىيەسى ⑤

1. مەنىسى

جۇملىده خەۋەر ۋەزىپىسىده كەلگەن ئىسىملارغا، جۇملىدىن تۇرغۇن سۆزلەرگە ۋە پېئىللارنىڭ تۇرغۇن سۆز شەكللىرىگە قوشۇلۇپ، ئۇلارنىڭ خەۋەرلىك ۋەزىپىسىنى ئىپاده قىلىدىغان گىرامماتىكىلىق كاتېگورىيە ئىسىملارنىڭ شەخس كاتېگورىيەسى دېيىلىدۇ. مەسىلەن:

a. مەن ئوقۇتقۇچىمەن.

b. سەن تېخى كىچىكسەن.

c. سىلەر بەشسىلەر.

d. بىز مۇشۇ مەكتەپتە ئوقۇغانمىز.

يۇقىرىقى جۇملىلەردە «ئوقۇتقۇچى» دېگەن ئىسىم، «كىچىك» دېگەن سۈپەت، «بەش» دېگەن سان، «ئوقۇغان» دېگەن سۈپەتداشلارغا «-مەن، -سەن، -سىلەر، - مىز» قاتارلىق قوشۇمچىلار قوشۇلۇپ، بۇ سۆزلەرنىڭ خەۋەرلىك ۋەزىپىسىنى ئىپاده قىلغان. بۇنداق جۇملىلەردە شەخس ئالماشلىرى ئىگە بولۇپ كەلسە، بۇ قوشۇمچىلار قىسقارتىلىسىمۇ بولىۋېرىدۇ. ئەمما، ئىگە قىسقارتىلمىغان ئەھۋالدا، بۇ قوشۇمچىلار تەكتىلەش رولىنى ئويناىدۇ. ئەگەر ئىگە قىسقارتىلسا، شەخس قوشۇمچىلىرى قىسقارتىلسا بولمايدۇ.

2. ئىپادىلىنىشى

ئىسىملارنىڭ شەخس كاتېگورىيەسىنىڭ شەكللىرى شەخس ئالماشلارنىڭ مۇناسىپ شەكللىرىدىن كەلگەن بولۇپ، 1 - ، 2 -

شەخسنىڭ قوشۇمچىلىرى شەخس ئالماشلىرىنىڭ مۇناسىپ شەكىللىرى بىلەن ئوخشاش، 3 ـ شەخس نۆل شەكىلدە ياكى « ـ دۇر» شەكلىدە كېلىدۇ. بۇ شەكىللەرنى تۆۋەندىكى جەدۋەلدىن ئېنىق كۆرۈۋېلىش مۇمكىن:

ئىسىملارنىڭ شەخس قوشۇمچىلىرى جەدۋىلى

1 ـ شەخس	بىرلىك تۇرى		ـ مەن
	كۆپلۈك تۇرى		ـ مىز
2 ـ شەخس	بىرلىك	ئاددىي تۇرى	ـ سەن
		سىپايە تۇرى	ـ سىز
	كۆپلۈك	ئاددىي تۇرى	ـ سىلەر
		سىپايە تۇرى	ـ سىزلەر
3 ـ شەخس	بىرلىك، كۆپلۈك تۇرى		∅~ دۇر

3. قۇرۇلمىسى

1) بولۇشلۇق شەكلىنىڭ قۇرۇلمىسى

ئىسىملارنىڭ شەخس كاتېگورىيەسىنىڭ بولۇشلۇق شەكلى «ئۆزەك + شەخس قوشۇمچىسى» شەكلىدە ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

دوختۇر+ ـمەن ← دوختۇرمەن، دوختۇر+ ـمىز ← دوختۇرمىز ؛

دوختۇر+ ـسەن ← دوختۇرسەن، دوختۇر+ ـسىز ← دوختۇرسىز، دوختۇر+ ـسىلەر ← دوختۇرسىزلەر ؛

دوختۇر+ ـدۇر ← دوختۇردۇر، دوختۇر+ ∅ ← دوختۇر.

2) بولۇشسىز شەكلىنىڭ قۇرۇلمىسى

ئىسىملارنىڭ شەخس كاتېگورىيەسىنىڭ بولۇشسىز شەكلى «ئۆزەك + ئەمەس + شەخس قوشۇمچىسى» شەكلىدە ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

دوختۇر+ ئەمەس+ ـمەن ← دوختۇر ئەمەسمەن، دوختۇر+ ئەمەس + ـمىز← دوختۇر ئەمەسمىز ؛

دوختۇر+ ئەمەس+ ـسەن ← دوختۇر ئەمەسسەن، دوختۇر+ ئەمەس+ ـسىز← دوختۇر ئەمەسسىز، دوختۇر+ ئەمەس+ ـسىلەر← دوختۇر ئەمەسسىلەر، دوختۇر+ ئەمەس+ ـسىزلەر ← دوختۇر ئەمەسسىزلەر ؛

دوختۇر+ ئەمەس + ـتۇر ← دوختۇر ئەمەستۇر، دوختۇر+ ئەمەس+ ـ∅ ← دوختۇر ئەمەس.

3) سوئال شەكلىنىڭ قۇرۇلمىسى

ئىسىملارنىڭ شەخس كاتېگورىيەسىنىڭ سوئال شەكلى بولۇشلۇق، بولۇشسىز شەكلىگە سوئال قوشۇمچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. يەنى «بولۇشلۇق \ بولۇشسىز ئۆزەك+ مۇ+ شەخس قوشۇمچىسى» شەكلىدە ئىپادىلىنىدۇ. سوئال شەكلىدە 1ـشەخسنىڭ كۆپلۈك شەكلى «ـبىز» بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

بولۇشلۇق سوئال شەكلى:

دوختۇر+ مۇ+ مەن ← دوختۇرمۇمەن، دوختۇر+ مۇ+ بىز← دوختۇرمۇبىز ؛

دوختۇر+ مۇ+ سەن← دوختۇرمۇسەن، دوختۇر+ مۇ+ سىز← دوختۇرمۇسىز، دوختۇر+ مۇ+ سىلەر ← دوختۇرمۇسىلەر، دوختۇر+ مۇ+ سىزلەر← دوختۇرمۇسىزلەر ؛

دوختۇر+ مۇ+دۇر ← دوختۇرمۇدۇر، دوختۇر+ مۇ+ Ø ← دوختۇرمۇ.

بولۇشسىز سوئال شەكلى:

دوختۇر+ ئەمەس+ مۇ+ مەن ← دوختۇر ئەمەسمۇمەن، دوختۇر+ ئەمەس+ مۇ+ بىز ← دوختۇر ئەمەسمۇبىز، دوختۇر+ ئەمەس+ مۇ+ سەن ← دوختۇر ئەمەسمۇسەن، دوختۇر+ ئەمەس+ مۇ+ سىز ← دوختۇر ئەمەسمۇسىز، دوختۇر+ ئەمەس+ مۇ+ سىلەر ← دوختۇر ئەمەسمۇسىلەر، دوختۇر+ ئەمەس+ مۇ+ سىزلەر ← دوختۇر ئەمەسمۇسىزلەر ؛

دوختۇر+ ئەمەس+ مۇ+ دۇر ← دوختۇر ئەمەسمۇدۇر، دوختۇر+ئەمەس+ مۇ+ Ø ← دوختۇر ئەمەس.

4. ئىشلىتىلىشى

ئىسىملارنىڭ شەخس كاتېگورىيەسىنىڭ قوشۇمچىلىرى تۆۋەندىكى شەكىللەرگە قوشۇلايدۇ:

1) بارلىق تۇرغۇن سۆزلەرگە، پېئىللارنىڭ تۇرغۇن سۆز شەكىللىرىدىن «-غۇچى»لىق ئىسىمداشلارغا ۋە سۇپەتداشلارغا قوشۇلايدۇ. مەسىلەن:

a. سادىرمەنمۇ سادىرمەن، سادىر بولماي كىمدۇرمەن.

b. كىچىكىگە كىچىكمەن، چوڭىغا چوڭمەن،
پىششىقىغا پىششىقمەن، توڭىغا توڭمەن.

c. سىنىڭمەنمۇ سىنىڭمەن، سىنىڭ بولماي كىمنىڭمەن.

d. قىلچىلىكمۇ پەرۋا قىلمايسەن، ئېيتقىنا، نېمە بۇنچىۋالا دەردلىكسەن؟

e. ئۇ ئەۋلىيا، سەن بىلەن مەن قۇل ئەمەسمىز... ئادەم تۇرۇپ ئادەمنىڭ ئىت-ئېشىكى، غالىچىسى بولۇپ قېلىش ئېغىر گۇناھ... سەنمۇ ئادەم، مەنمۇ ئادەم، ئۇمۇ ئادەم!

2) ئىسىملارنىڭ تەۋەلىك شەكىللىرىگە قوشۇلايدۇ. مەسىلەن:

a. ئاسماندىكى ئايمىسەن، كۆڭلۈمدىكى يارىمسەن،
ئاخشىمى كېچىلەردە، ياندۇرغان چىراغمسەن.

b. سەن غېرىنىڭ ئادىمىسەن، توغرىمۇ؟

c. سىلەر قەلبىمىزدىكى قۇياشسىلەر.

3) ئىگىلىك كېلىش، ئورۇن كېلىش، چىقىش كېلىش، ئوخشاتما كېلىش، تەڭلەشتۇرمە كېلىش، ۋەكىللىك كېلىش شەكىللىرىگە قوشۇلايدۇ. مەسىلەن:

a. ئۆزۈم ھەرجايىدىمەن، كۆڭلۈم سەندىدۇر.

b. مەن تۇرپاندىنمەن.

c. سەن مەڭگۇ مېنىڭكىسەن.

4) تولۇقسىز ھۆكۈم باغلامچىلىرىغا قوشۇلۇپ كېلەلەيدۇ. مەسىلەن:

a. ئاڭلىسام، سەن دەرسلەردە ياخشىكەنسەن، ئەپسۇس ئايىم ھەدەپ داۋىم ماختايدۇ سېنى، ئاسىيە خېنىمۇ كېتەر چېغىدا بىزنىڭ ئايىمغا سېنى ئالاھىدە جېكىلەپتۇ.

b. سەن ئەخمەت قورقۇمسىز، مېھرىبان، گەپدان ئادەمكەنسەن، تۇرمىدىن ساق چىقالامسەن زادى؟

c. لېكىن ئەڭ پايدا ئالالمىغىنىمۇ، ئەڭ ئاپەتكە يولۇققىنىمۇ جىن شۇرىن بىلەن ئىككىمىزكەنمىز.

d. مەن ئېلىخان تۆرەمنىڭ قولچومىقىكەنمەن، ئاباباسوفلارغا قارشى ئادەمكەنمەن.

§5. ئىسىمنىڭ كېلىش كاتېگورىيەسى

1. مەنىسى

ئىسىمنىڭ كېلىش كاتېگورىيەسى — ئىسىمنىڭ ياكى تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ باشقا سۆزلەر بىلەن بولغان سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋىتىنى بىلدۈرۈپ، ئىسىمنىڭ ياكى تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ جۈملە ياكى سۆز بىرىكمىسىدىكى ۋەزىپىسىنى بەلگىلەيدىغان گىرامماتىك كاتېگورىيە.

2. ئىپادىلىنىشى

بۇ كاتېگورىيە ئىسىملارنىڭ كېلىش قوشۇمچىلىرى قوشۇلغان شەكىللىرى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىسىملارنىڭ كېلىش شەكلى باش كېلىش، ئىگىلىك كېلىش، يۆنىلىش كېلىش، چۈشۈم كېلىش، ئورۇن كېلىش، چىقىش كېلىش، ئورۇن ـ بەلگە كېلىش، چەك كېلىش، ئوخشاتما كېلىش، تەڭلەشتۇرمە كېلىش، ۋەكىللىك كېلىش دېگەن ئون بىر خىلغا بۆلۈنىدۇ. بۇ كېلىش شەكىللىرىنىڭ ياسىلىش ئەھۋالى تۆۋەندىكى جەدۋەلدىكىدەك:

ئىسىمنىڭ كېلىش كاتېگورىيەسى دائىم ئىسىمنىڭ سان كاتېگورىيەسى ئاساسىدا ياكى سان كاتېگورىيەسى بىلەن تەۋەلىك كاتېگورىيەسى ئاساسىدا ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

قوي، قويلار؛ قويۇم، قويلىرىم؛ قوينىڭ، قويلارنىڭ؛ قويۇمنىڭ، قويلىرىمنىڭ؛ قويغا، قويلارغا؛ قويۇمغا، قويلىرىمغا، قويدا، قويلاردا؛ قويۇڭدا، قويلىرىڭدا؛ قويدىن، قويلاردىن؛ قويىدىن، قويلىرىدىن...

ئىسىملارنىڭ كېلىش كاتېگورىيەسىنىڭ قوشۇمچىلىرى

كېلىش نامى	كېلىش قوشۇمچىلىرى	مىسال
باش كېلىش	∅	يول، ئات، ئۆي، گەپ
ئىگىلىك كېلىش	ـ نىڭ	يولنىڭ، ئاتنىڭ، ئۆينىڭ، گەپنىڭ
چۈشۈم كېلىش	ـ نى	يولنى، ئاتنى، ئۆينى، گەپنى
يۆنىلىش كېلىش	ـ غا\ ـ قا\، گە\ ـ كە\ ـ قە	يولغا، ئاتقا، ئۆيگە، گەپكە، خەلققە
ئورۇن كېلىش	ـ دا\ ـ تا\ ـ دە\ ـ تە	يولدا، ئاتتا، ئۆيدە، گەپتە
چىقىش كېلىش	ـ دىن\ ـ تىن	يولدىن، ئاتتىن، ئۆيدىن، گەپتىن
ئورۇن ـ بەلگە كېلىش	ـ دىكى\ ـ تىكى	يولدىكى، ئاتتىكى، ئۆيدىكى، گەپتىكى
چەك كېلىش	ـ غىچە\ ـ قىچە\ ـ كىچە \ـ گىچە	يولغىچە، ئاتقىچە، ئۆيگىچە، گەپكىچە
ئوخشاتما كېلىش	ـ دەك\ ـ تەك	يولدەك، ئاتتەك، ئۆيدەك، گەپتەك
تەڭلەشتۇرمە كېلىش	ـ چىلىك ~ ـ چە	يولچىلىك، ئاتچە، ئۆيچە، گەپچە، گەپچىلىك
ۋەكىللىك كېلىش	ـ نىڭكى	يولنىڭكى، ئاتنىڭكى، ئۆينىڭكى، گەپنىڭكى

3. كېلىش شەكىللىرىنىڭ مەنىسى ۋە ئىشلىتىلىشى

1) باش كېلىش

مەنىسى:

باش كېلىشتىكى سۆزلەر جۈملە ياكى سۆز بىرىكمىسىدە ئاساسەن ئىگە ۋەزىپىسىدە، بەزىدە ئېنىقلىغۇچى، خەۋەر، قاراتما قاتارلىق ۋەزىپىلەردە كېلىپ، بايان قىلىنغۇچىنى، شەيئىلەرنىڭ خاراكتېرىنى، نۇتۇق ئوبيېكتىنى، ئىگىدە ئىپادىلەنگەن شەيئىنىڭ تەۋەلىكىنى بىلدۈرىدۇ.

قوشۇمچىسى: يوق (∅)

ئىشلىتىلىشى:

باش كېلىشتىكى ئىسىملار جۈملىدە ئاساسەن ئىگە ياكى خەۋەر ۋەزىپىسىدە كېلىدۇ، كونكرېت ئالغاندا تۆۋەندىكى

مەنىلەردە ئىشلىتىلىدۇ:

(1) ئىگە ۋەزىپىدە كېلىپ بايان قىلىنغۇچىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. بۇ يەردىكى قىز-چوكانلار ناھايىتى چىرايلىق، جازىبىلىك، بەزى ئوغۇل بالىلارمۇ بەك كېلىشكەن.

b. بازار ئەتراپىدىكى قاراڭغۇ، تارچۇق كوچىلارنى يورۇتىدىغان ئېلېكتىر چىراغلار يوق ئىدى. قەشقەردە گېزىت يوق، مەتبەئەدە بېسىلغان كىتاب تېخىمۇ يوق ئىدى.

c. بۇنىڭدىن ئەللىك يىل بۇرۇن بۇنداق سۆزلەر يوق ئىدى.

(2)جۈملىدە قاراتما ۋەزىپىسىدە كېلىپ، نۇتۇق ئوبيېكتىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. ئەخمەت، كىنوغا بارامسەن؟

b. ساۋاقداشلار، دىققەت قىلىڭلار، گېپىمگە قۇلاق سېلىڭلار.

c. دادا، قاچان ماڭىمىز؟

(3) ئېنىقلىغۇچى ۋەزىپىسىدە كېلىپ، ئېنىقلانغۇچى شەيئىنىڭ خاراكتېرىنى ياكى سالاھىيىتىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئۇيغۇر ئوقۇغۇچى، ئايال دوختۇر، ياغاچ كارىۋات...

(4) بەلگىلىك شارائىتتا، خەۋەر بولۇپ كېلىپ، ئىگىنىڭ تەۋەلىكىنى بىلدۈرىدۇ. بۇنداق جۈملىلەر ھۆكۈم جۈملىسىنى تەشكىل قىلىدۇ. مەسىلەن:

a. مەن ئوقۇغۇچى.

b. ئەخمەت ئىشچى.

c. بۇ كىتاب.

2) ئىگىلىك كېلىش

مەنىسى:

ئىسىمنىڭ ئىگىلىك كېلىش شەكلى ئاساسەن تەۋەلىك،

ئىگىلەش - ئىگىلىنىش مۇناسىۋىتىنى بىلدۈرىدۇ.

قوشۇمچىسى: - نىڭ (-)

ئىشلىتىلىشى:

ئىسىمنىڭ ئىگىلىك كېلىش شەكلى ئىگىلىگۈچى شەيئىنى بىلدۈرۈپ، كۆپىنچە ئېنىقلىغۇچى ۋەزىپىسىدە كېلىدۇ. بەزىدە ئېنىقلانغۇچىنىڭ چۈشۈپ قېلىشىنى شەرت قىلغان ھالدا خەۋەر بولۇپ كېلىشىمۇ مۇمكىن. ئىگىلىك كېلىشتىكى ئىسىم ئىنىقلىغۇچى بولۇپ كەلگەندە، ئېنىقلانغۇچى ئىسىم 3 - شەخس تەۋەلىك شەكلىگە كىرىدۇ.

تۆۋەندىكى ئەھۋاللاردا ئىگىلىك كېلىش قوشۇمچىسى «- نىڭ»نى چۈشۈرۈپ قويۇشقا بولمايدۇ.

(1) كىشىلىك ئالماشلاردىن «مەن»، «سەن» نىڭ كەينىگە ئىگىلىك كېلىش قوشۇمچىسى «- نىڭ» قوشۇلغاندا، «مەن»، «سەن»لەردىكى «ن» فونېمىسى قىسقىرايدۇ، لېكىن ئىگىلىك كېلىش قوشۇمچىسى «- نىڭ» قىسقىرىمايدۇ. مەسىلەن:

مېنىڭ ئۆيۈم، سېنىڭ داداڭ...

(2) ئىگىلەنگۈچى ئىسىم ئىگىلىگۈچىگە بىۋاسىتە تەئەللۇق بولسا، «-نىڭ» قوشۇمچىسى چۈشۈپ قالمايدۇ. مەسىلەن:

a. تېلېفونۇمنىڭ توكى تۈگەپتۇ.

b. ئۆينىڭ چىرىغى يانمايۋاتىدۇ.

c. سىز قايسى مەكتەپنىڭ ئوقۇتقۇچىسى؟

يۇقىرىقى مىساللاردىكى «توكى، چىرىغى، ئوقۇتقۇچىسى» دېگەن ئىگىلەنگۈچىلەر «تېلېفونۇمنىڭ، ئۆينىڭ، مەكتەپنىڭ» دېگەن ئىگىلىگۈچىلەرگە ئايرىم - ئايرىم ھالدا بىۋاسىتە تەئەللۇق بولغان. شۇڭا، بۇلارنىڭ تەركىبىدىكى «- نىڭ» چۈشۈپ قالسا بولمايدۇ.

(3) ئىگىلەنگۈچى بىلەن ئىگىلىگۈچى ئارىلىقىدا ئېنىقلىغۇچى بولسا، «- نىڭ» قوشۇمچىسى چۈشۈپ قالمايدۇ.

مەسىلەن:

a. ئۇرۇمچى شەھىرىنىڭ جەنۇبىي قىسمىدىكى نەنلىيالىڭ مەھەللىسىگە جايلاشقان گۇللۇك ھويلىنىڭ جىگەر رەڭ سىرلانغان دەرۋازىسى ئالدىدا بىر جۇپ بوز ئارغىماق قوشۇلغان كونىراق بىر پوۋېسكا تۇراتتى.

b. كۆرۈنۈشىدىن ئەللىك ياشلاردىن ئاشقان بۇ كىشىنىڭ تاقىرلىشىپ قالغان بېشى ئۆزىگە قارىغاندا سەل چوڭدەك كۆرۈنەتتى.

c. ئۇنىڭ سىدامراق كەلگەن يادائىغۇ چىرايى ھەسەن دولاننىڭ كۆزىگە تولىمۇ نۇرانە كۆرۈنىدىغان، ئاۋازىمۇ يېقىملىق ئاڭلىنىدىغان بولۇپ قالماقتا ئىدى.

يۇقىرىقى a جۇملىدىكى «ھويلىنىڭ» دېگەن ئىگىلىگۈچى بىلەن «دەرۋازىسى» دېگەن ئىگىلەنگۈچىنىڭ ئوتتۇرىسىدا «جىگەر رەڭ سىرلانغان» دېگەن ئېنىقلىغۇچى بولغاچقا، b جۇملىدىكى «كىشىنىڭ» دېگەن ئىگىلىگۈچى بىلەن «بېشى» دېگەن ئىگىلەنگۈچىنىڭ ئوتتۇرىسىدا «تاقىرلىشىپ قالغان» دېگەن ئېنىقلىغۇچى بولغاچقا، c جۇملىدىكى «ئۇنىڭ» دېگەن ئىگىلىگۈچى بىلەن «چىرايى» دېگەن ئىگىلەنگۈچىنىڭ ئوتتۇرىسىدا «سىدامراق كەلگەن، يادائىغۇ» دېگەن ئېنىقلىغۇچى بولغاچقا، «-نىڭ» قوشۇمچىسى چۈشۈپ قالمايدۇ.

(4) «-نىڭ» قوشۇلغان سۆز جۇملىدە خەۋەر ۋەزىپىسىدە كەلسە، «-نىڭ» چۈشۈپ قالمايدۇ. مەسىلەن:

a. ئوغۇللار بۇ ئىشلارغا ئېگىلىپمۇ قويمايدۇ، ھەممە ئىش ئاننىڭ.

b. ئاۋۇ لۇغەت ياقۇپنىڭ.

c. يولنىڭ شەرق تەرىپىدىكى ئۆي تۆمۈرنىڭ، غەرب تەرىپىدىكى ئۆي نىيازنىڭ.

يۇقىرىقى a جۇملىدىكى «ئاننىڭ»، b جۇملىدىكى

«ياقۇپنىڭ»، c جۇملىدىكى «تۆمۈرنىڭ، نىيازنىڭ» دېگەن سۆزلەر جۇملىدە خەۋەر بولۇپ كەلگەچكە، بۇلارنىڭ تەركىبىدىكى «-نىڭ» چۈشۈپ قالمايدۇ.

(5) ئىگىلىگۈچى سۆز خاس ئىسىم (كىشى ئىسمى) بولسا، ئىگىلىك كېلىش قوشۇمچىسى «-نىڭ» چۈشۈپ قالمايدۇ. مەسىلەن:

a. ئۇ راخماننىڭ قويى.

b. مەمەتنىڭ دەپتىرى قېنى؟

c. ئارزۇگۈلنىڭ ئورنى قايسى؟

يۇقىرىقى جۇملىلەردىكى «راخمان، مەمەت، ئارزۇگۈل» قاتارلىقلار كىشى ئىسمى بولغاچقا، ئۇلارغا قوشۇلغان كېلىش قوشۇمچىسى «-نىڭ» چۈشۈپ قالمايدۇ.

(6) تەۋەلىك ئىنتوناتسىيەسىنى كۆچەيتىش زۆرۈر بولغان جۇملىلەردە «-نىڭ» چۈشۈپ قالمايدۇ. بۇنداق جۇملىلەر ئېغىزدا ئېيتىلغاندا ئىگىلىگۈچى سۆزنىڭ بىرىنچى بوغۇمى ئۇرغۇلۇق ئېيتىلىدۇ. مەسىلەن:

a. بىز ھايۋاننىڭ بالىسى ئەمەس، ئادەمنىڭ بالىسى!

b. بۇ، خوتەننىڭ گىلىمى.

(7) ئىگىلىك كېلىشتە كەلگەن سۆزلەرنىڭ كەينىدە كېلىپ، باشقا سۆزلەرنى ئىگىلىگەن سۆزلەر تەركىبىدىكى «-نىڭ» چۈشۈپ قالمايدۇ. مەسىلەن:

a. جەننەتخان بىزنىڭ زاۋۇتنىڭ ئىشچىسى.

b. ياسىن بىزنىڭ مەكتەپنىڭ ئاشپىزى.

يۇقىرىقى a جۇملىدىكى «زاۋۇتنىڭ» دېگەن سۆز «بىزنىڭ» دېگەن ئىگىلىك كېلىشتىكى سۆزنىڭ كەينىدە كېلىپ، «ئىشچى» دېگەن سۆزنى ئىگىلىگەن؛ b جۇملىدىكى «مەكتەپنىڭ» سۆزى «بىزنىڭ» دېگەن ئىگىلىك كېلىشتىكى سۆزنىڭ كەينىدە كېلىپ «ئاشپىزى» دېگەن سۆزنى ئىگىلىگەن. شۇڭا، بۇ ئىگىلىگۈچى

سۆزلەر تەركىبىدىكى قوشۇمچە سۆز «-نىڭ» نى چۈشۈرۈپ قويۇشقا بولمايدۇ.

(8) تۇغقانچىلىق مۇناسىۋەتنى بىلدۈرىدىغان سۆزلەر ۋە ئاتاش سۆزلىرى ئىگىلىك كېلىش بىلەن تۇرلىنىپ، ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كەلگەندە، «-نىڭ» قوشۇمچىسى چۈشۈپ قالمايدۇ. مەسىلەن:

a. ئاكامنىڭ بالىسى هازىر بېيجىڭدا ئوقۇيدۇ.

b. بىر دوستۇمنىڭ ئوكىسى شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىدا ئوقۇيدۇ.

c. مەرھۇم مەخسۇت مۇھتى هايات بولغان بولسا، ئۇ كىشىنىڭ جانابلىرىغا بېرىدىغان مەسلىھەتىمۇ چوقۇم شۇنداق بولۇر ئىدى.

يۇقىرىقى مىسالىلاردىكى «ئاكامنىڭ، دوستۇمنىڭ، ئوكىسىنىڭ» دېگەن سۆزلەر تۇغقانچىلىقنى ياكى ئۆز ئارا ئاتاشنى بىلدۈرىدىغان سۆزلەر بولغاچقا، ئۇ سۆزلەرنىڭ ئاخىرىدىكى ئىگىلىك كېلىش قوشۇمچىسى «-نىڭ» چۈشۈپ قالمايدۇ.

(9) كىشىلىك ئالماشلار ئىگىلىگۈچى بولۇپ كەلگەندە، تەركىبىدىكى «-نىڭ» قوشۇمچىسى چۈشۈپ قالمايدۇ. مەسىلەن:

a. بۇ بىزنىڭ زاۋۇت.

b. مېنىڭ دەرسىم ئەتە تۈگەيدۇ.

c. ئۇلارنىڭ ئىتتىپاقلىقى ياخشى.

(10) جۈملىدە ئىگىلىگۈچى سۆز شەخس قوشۇمچىلىرى بىلەن تۇرلىنىپ كەلگەن بولسا، بۇنداق سۆزلەرنىڭ ئاخىرىدىكى «-نىڭ» قوشۇمچىسى چۈشۈپ قالمايدۇ. مەسىلەن:

a. بۇ بالا سىزنىڭ يۇرتىڭىزنىڭ گۈلىكەن.

b. ــ گەپ بۇنىڭدا ئەمەس، دادا، ئۆز ئەمگەك تەرىمىنىڭ تەمىنى تېتىپ باقاي دەيمىنا!

بۇ مىسالىلاردىكى « يۇرت، تەر» دېگەن سۆزلەر ئىسىملارنىڭ شەخس قوشۇمچىسى « -ڭىز، -ىم» بىلەن تۇرلىنىپ كەلگەن، شۇڭا بۇنداق سۆزلەرنىڭ ئاخىرىدىكى «-نىڭ» قوشۇمچىسى چۈشۈپ قالمايدۇ.

(11) ئىگىلىگۈچىنىڭ ئالدىدا سان، سۈپەت ۋە سۈپەتداشلار كېلىپ، ئىگىلىگۈچىنى ئېنىقلىغان بولسا، ئىگىلىك كېلىش قوشۇمچىسى «-نىڭ» چۈشۈپ قالمايدۇ. مەسىلەن:

a. بىر ئوقۇغۇچىنىڭ مەجەزى يوقىكەن، شۇڭا دەرسكە قاتنىشالمىدى.

b. سىنىپىمىزدىكى بارلىق ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئۆگىنىشى ياخشى.

c. بايا كەلگەن ئايالنىڭ بالىسى قايسى سىنىپتا ئوقۇيدۇ؟

d. ياخشى ئادەمنىڭ بالىسىمۇ ياخشى بولىدىكەن.

يۇقىرىقى مىسالىلاردىكى «ئوقۇغۇچىنىڭ، ئوقۇغۇچىلارنىڭ، ئايالنىڭ، ئادەمنىڭ» دېگەن ئىگىلىگۈچىلەر ئايرىم-ئايرىم هالدا ئالدىدىكى «بىر، بارلىق، بايا كەلگەن، ياخشى» دېگەن سان، سۈپەت ۋە سۈپەت خاراكتېرلىك سۆزلەر تەرىپىدىن ئېنىقلانغان، شۇڭا بۇنداق تىل شارائىتىدىكى ئىگىلىك كېلىش قوشۇمچىسى «-نىڭ» چۈشۈپ قالمايدۇ.

(12) ئىگىلىگۈچى سۆز سۈپەتتىن ياكى سۈپەت خاراكتېرلىك سۆزدىن تۈزۈلگەن بولسا، ئىگىلىك كېلىش قوشۇمچىسى «-نىڭ» چۈشۈپ قالمايدۇ. مەسىلەن:

a. ياخشىنىڭ شاراپتى تېگەر، يامانىنىڭ كاساپىتى.

b. ئۆلگەننىڭ ئۈستىگە تەپمەك.

c. ئىشلىگەننىڭ يۈزى يورۇق، ئىشلىمىگەننىڭ يۈزى چورۇق.

يۇقىرىقى مىسالىلاردىكى ئىگىلىگۈچى «ياخشى، يامان» سۆزلىرى سۈپەتتىن، «ئۆلگەن، ئىشلىگەن، ئىشلىمىگەن» دېگەن

سۆزلەر سۈپەتداشتىن تۇزۇلگەن بولغاچقا، بۇلارنىڭ كەيىنىدىكى ئىگىلىك كېلىش قوشۇمچىسى «-نىڭ» چۈشۈپ قالمايدۇ.

(13) جۈملىدە ئىگىلىگۈچى سۆز تەركىبىدىكى «-نىڭ» قىسقىراپ كېتىپ، ئەسلىي جۈملىدىكى ئىگىگە ئوخشاپ قىلىش ئېھتىمالى بولسا مۇنداق ئىگىلىگۈچى تەركىبىدىكى ئىگىلىك كېلىش قوشۇمچىسى «-نىڭ» چۈشۈپ قالمايدۇ. مەسىلەن:

a. بۇ تىراكتور زاۋۇتنىڭ ئىشچىسى.

b. يىراقتىن مەھەللە مەسچىتىنىڭ ئىمامى كۆرۈندى.

(14) ئادەتتە سۈپەتلەر خەۋەر بولۇپ كەلگەندە ئىگىنىڭ ئالدىدىكى ئىگىلىگۈچىنىڭ تەركىبىدىكى «-نىڭ» چۈشۈپ قالمايدۇ. مەسىلەن:

a. بۇ يەردە چارۋىنىڭ يەم-خەشىكى بارمۇ؟

b. ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئەزىيىسى ئېغىر.

يۇقىرىقى جۈملىلەردە «بار، ئېغىر» دېگەن سۈپەت خەۋەر بولۇپ كەلگەن. شۇڭا، بۇ جۈملىلەردىكى ئىگىنىڭ ئالدىدىكى ئىگىلىك كېلىش قوشۇمچىسى «-نىڭ» چۈشۈپ قالمايدۇ.

(15) ھۆكۈم جۈملىلەردە خەۋەرنىڭ ئالدىدا كېلىپ خەۋەرنى ئېنىقلايدىغان ئىگىلىگۈچىنىڭ تەركىبىدىكى «-نىڭ» ئادەتتە چۈشۈپ قالمايدۇ. مەسىلەن:

a. داداڭ زىيەك مەھەللىنىڭ بۇقىسى ئىدى، لېكىن يايلارنى ۋاڭ دېگۈزەلمىدى.

b. ــ ھېكىمبەگ غوجىنىڭ ئۆيىگە كىرسەڭلار خۇددى ئىككى يۈز يىل بۇرۇنقى ئىمىن ۋاڭ، مۇسا گۇڭلارنىڭ ئوردىسىنىڭ ئۆزى!

c. مۇقام بىر ئۇلۇغ روھنىڭ چىللىغۇچىسى، بىر گۈزەل تۇيغۇنىڭ ئويغاتقۇچىسى، بىر گۈزەل كېلەچەكنىڭ بېشارىتى...

يۇقىرىقى مىساللاردىكى «مەھەللىنىڭ، ئوردىسىنىڭ، روھنىڭ، تۇيغۇنىڭ، كېلەچەكنىڭ» دېگەن ئىگىلىگۈچىلەر

خەۋەرنىڭ ئالدىدا كېلىپ، ئېنىقلىغۇچىلىق رول ئويناغان، شۇڭا بۇلارنىڭ تەركىبىدىكى ئىگىلىك كېلىش قوشۇمچىسى «-نىڭ» چۈشۈپ قالمايدۇ.

(16) ھۆكۈم جۈملىدە ئىگىنىڭ ئالدىدا كېلىپ، ئىگىنى ئېنىقلاش رولىنى ئويناپىدىغان ئىگىلىگۈچى تەركىبىدىكى «-نىڭ» ئادەتتە چۈشۈپ قالمايدۇ. مەسىلەن:

a. غۇلجا يېزىلىرى كۆپەيتىپ، بۇز يەرلەرنىڭ كۆكىرىشىدە پولات يۇز بېگىنىڭ تۆھپىسى چوڭ بولغان.

b. مانا بۇگۈنكى مەشرەپكە غۇلجا شەھىرىنىڭ كاتتىلىرى تولۇق كەلدى.

c. جۇڭگونىڭ پايتەختى ــ بېيجىڭ.

(17) ئىگىلەنگۈچى سۆز ئىگىلىگۈچى ئىپادىلىگەن ئۇقۇمنىڭ ھەممىسىنى ئومۇمىلاشتۇرۇپ كۆرسەتسە ياكى بىر قىسمىنى ئايرىپ كۆرسەتسە، شۇنداقلا ئىگىلەنگۈچى باش كېلىشتىن باشقا كېلىشلەردە كەلسە، بۇنداق ئىگىلىگۈچى تەركىبىدىكى «-نىڭ» چۈشۈپ قالمايدۇ. مەسىلەن:

a. يېڭى قار يېغىش بىلەنلا مەھەللىنىڭ ھەممە ئەرلىرى چوماقلىرىنى يۇلاڭلىتىپ، ئىتلىرىنى كاڭشىتىپ، ئاتلىق ئاتلىق، پىيادىسى پىيادە ھالدا توشقان قوغلىغىلى چىققانىدى.

b. نەشىۋىتىنىڭ ھەممىسىگە قۇرت چۈشۈپ كېتىپتۇ.

c. بۇ فىلىملەرنىڭ كۆپ قىسمىدا چىنلىقنى كۆرگىلى بولمايدۇ.

يۇقىرىقى مىساللاردىكى «مەھەللىنىڭ، نەشىۋىتىنىڭ، فىلىملەرنىڭ» دېگەن ئىگىلىگۈچى تەركىبىدىكى ئىگىلىك كېلىش قوشۇمچىسى «-نىڭ» چۈشۈپ قالمايدۇ.

(18) ئىككى ياكى ئۇنىڭدىن ئارتۇق ئىگىلىگۈچى قاتار كەلگەندە، ئۇلارنىڭ تەركىبىدىكى «-نىڭ» ئومۇمەن چۈشۈپ قالمايدۇ. مەسىلەن:

a. ئۇ ئاكامنىڭ ئوقۇتقۇچىسىنىڭ ئوكىسىنىڭ ئوغلى.
b. تۇرسۇننىڭ كىتابىنىڭ ئىككى بېتى كەمكەن.

يۇقىرىقى a مىسالدا ئۇچ ئىگىلىگۈچى قاتار كەلگەن، b ، c مىسالدا ئىككى ئىگىلىگۈچى قاتار كەلگەن. شۇڭا، بۇ جۈملىلەردىكى ئىگىلىگۈچىلەرنىڭ تەركىبىدىكى «-نىڭ» ئاساسەن چۈشۈپ قالمايدۇ.

(19) «بۇ، شۇ، مۇشۇ، مۇنۇ، ئاشۇ» قاتارلىق كۆرسىتىش ئالماشلار ئىسىمنىڭ چىقىش كېلىش، بېرىش كېلىش، ئورۇن كېلىش ۋە ئوخشاتما كېلىش قوشۇمچىلىرى بىلەن تۇرلەنگەندە، بۇ كۆرسىتىش ئالماشلىرى بىلەن يۇقىرىقى كېلىش قوشۇمچىلىرىنىڭ ئوتتۇرىسىغا «-نىڭ» قوشۇمچىسى قوشۇلۇپ قالىدۇ. بۇنداق تىل شارائىتىدىكى «-نىڭ» چۈشۈپ قالمايدۇ. مەسىلەن:

a. بۇنىڭغا قارا!
b. بىز ئۇنىڭدىن ئۆگىنەيلى!
c. دەپتىرىم شۇنىڭدا قالغان.
d. سىزمۇ ئاشۇنىڭدەك ئۆگەنسىڭىز بولمامدۇ؟

يۇقىرىقى مىسالىلاردىكى «بۇنىڭغا، ئۇنىڭدىن، شۇنىڭدا ئاشۇنىڭدەك» دېگەن سۆزلەردىكى «-نىڭ» قوشۇمچىسى چۈشۈپ قالمايدۇ.

(20) چېسلانى بىلدۈرۈپ كەلگەن بىرىكمىلەردە ئىگىلىك كېلىش قوشۇمچىسى چۈشۈپ قالمايدۇ. مەسىلەن:

a. ئەتە 3 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنى.
b. ئوغلۇم 6 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنى تۇغۇلغان.
c. 3 ـ ئاينىڭ 21 ـ كۈنى نورۇز.

تۆۋەندىكى ئەھۋاللاردا ئىگىلىك كېلىشتە كەلگەن سۆزلەر بۆاستە ئىسىملىشىدۇ ۋە «-نىڭ» قوشۇمچىسى چۈشۈپ قالىدۇ.

(1) جەمئىيەت ۋە ئىجتىمائىي تەشكىلاتلارنىڭ نامىلىرىنى

بىلدۈرىدىغان سۆزلەر تەركىبىدىكى «-نىڭ» چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن:

ناھىيەلىك پىلانلىق تۇغۇت ئىشخانىسى، ئاپتونوم رايونلۇق ئايالىلار بىرلەشمىسى، ئۇلايەتلىك ياشلار خىزمىتى ئىشخانىسى

(2) يىل نامى بىلەن بىللە كەلگەن يىل، پەسىل، ئاي ۋە كۈنلەرنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملاردا ئىگىلىك كېلىش قوشۇمچىسى «-نىڭ» چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن:

a. مەن ئىت يىلى تۇغۇلغان.
b. تۇرپاندا ياز كۈنلىرى ئاجايىپ ئىسسىق بولىدۇ.
c. ئوقۇتقۇچىلار بايرىمى سېنتەبىر ئېيىدا بولىدۇ.
d. مەن چارشەنبە كۈنى كەلدىم.

(3) بەزىدە ئىسىملار باش كېلىش شەكلىدە تەۋەلىگۈچى شەيئىنى بىلدۈرۈپ، ئىسىملارنى ئېنىقلاپ، ئېنىقلىغۇچى ۋەزىپىسىدە كېلىدۇ ۋە ئېنىقلانغۇچى ئىسىمنىڭ تەۋەلىك شەكلىگە كىرىشىنى تەلەپ قىلىدۇ. بىز بۇنداق ئىسىملارنى ئىگىلىك كېلىش خاراكتېرىدىكى ئىسىملار دەپ ئاتايمىز. ئىگىلىك كېلىش خاراكتېرىدىكى ئىسىملار تەۋەلىگۈچى شەيئى بىلەن تەۋەلەنگۈچى (ئېنىقلىغۇچى) شەيئىنىڭ مۇناسىۋىتىنى ئابستراكتلاشتۇرۇپ، زىچ بىرىككەن ئىسىم بىرىكمىلىرىنى ھاسىل قىلىش رولىنى ئويناىدۇ. بۇ خىل زىچ بىرىككەن ئىسىم بىرىكمىلىرىنىڭ ئاتالغۇلۇق خاراكتېرى كۈچلۈك بولۇپ، ئومۇمەن بىر سۆز ئورنىدا قوللىنىلىدۇ. شۇڭا، بۇنداق بىرىكمىلەردە «- نىڭ» چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن:

جۇڭگو خەلقى، خەلق ھۆكۈمىتى، خەلق قۇرۇلتىيى، پارتىيە نىزامنامىسى، دەرس ۋاقتى، ئىشلەپچىقىرىش كۈچى، غۇلجا ئالمىسى، قازاق قويى، تارىم دەرياسى...

بۇنداق زىچ بىرىككەن ئىسىم بىرىكمىلىرىنىڭ ئالدىدا كەلگەن ئېنىقلىغۇچىلار بىرىكمىنىڭ بېشىدىكى ئىسىمنى

ئەمەس، بەلكى پۈتۈن بىرىكمىنى ئېنىقلايدۇ. مەسىلەن:

قەھرىمان جۈڭگو خەلقى

ئۇلۇغ جۈڭگو كوممۇنىستىك پارتىيەسى

يېڭى پارتىيە نىزامنامىسى

3) چۈشۈم كېلىش

مەنىسى:

چۈشۈم كېلىش شەكلىدىكى ئىسىملار ئۆتۈملۈك پېئىل ياكى ئۆتۈملۈك پېئىل بىرىكمىسىگە بېقىنىپ، تولدۇرغۇچى بولۇپ كېلىدۇ ۋە ھەرىكەتنى قوبۇل قىلغۇچى شەيئىنى بىلدۈرىدۇ.

قوشۇمچىسى: - نى (Eni)

ئىشلىتىلىشى:

چۈشۈم كېلىشتە كەلگەن ئىسىملار ھەرىكەتنىڭ قوبۇل قىلغۇچىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

سەللىنىڭ چوڭ- كىچىكلىكى شۇ كىشىنىڭ ياش - قۇرامىنى، ئىلمىنى ۋە مەرتىۋىسىنى بىلدۈرەتتى.

ئۇيغۇر تىلىدا ئىسىملارنىڭ چۈشۈم كېلىش قوشۇمچىسى بەزىدە ئاشكارا، بەزىدە يوشۇرۇن كېلىدۇ. چۈشۈم كېلىش قوشۇمچىسىنىڭ چۈشۈپ قېلىش - قالماسلىقى ئاساسەن تۆۋەندىكى ئۇچ خىل ئەھۋال بىلەن مۇناسىۋەتلىك:

(1) تولدۇرغۇچى بولۇپ كەلگەن سۆزنىڭ سۆز تۈركۈمى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. ئومۇمەن، بىۋاستە تولدۇرغۇچى بولۇپ كېلەلمەيدىغان سۆزلەر تولدۇرغۇچى بولۇپ كەلگەندە، چۈشۈم كېلىش قوشۇمچىسى چۈشۈپ قالمايدۇ.

A. سانلار، شەخسلىك ئالماشلار، ئىسىمداشلار تولدۇرغۇچى بولۇپ كەلگەندە، چۈشۈم كېلىش قوشۇمچىسى چۈشۈپ قالمايدۇ. مەسىلەن:

a. بەشتىن ئىككىنى ئالسا ئۈچ قالىدۇ.

b. مېنى چاقىرىڭلار مۇ؟

c. دادام ماڭا پات-پات خەت يېزىپ تۇرۇشنى تاپىلىدى.

B. خاس ئىسىملار تولدۇرغۇچى بولۇپ كەلگەندە، چۈشۈم كېلىش قوشۇمچىسى چۈشۈپ قالمايدۇ. مەسىلەن:

a. ئالىمنى تونۇمسەن؟

b. يازلىق تەتىلدە قەشقەر، خوتەننى ئايلىنىپ كەلدۇق.

C. ئادەم ياكى ھايۋانلارنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملار ياكى ئادەملەشتۈرۈلگەن جانسىز شەيئىلەرنىڭ نامىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملار تولدۇرغۇچى بولۇپ كەلگەندە، باشقا تەركىبلەر بىلەن ئارىلىشىپ كېتىش ئېھتىماللىقى بولسا، چۈشۈم كېلىش قوشۇمچىسى چۈشۈپ قالمايدۇ. مەسىلەن:

a. دادام ئىشچىلارنى باشقۇرىدىغان ئادەم.

b. مۇئەللىمنى ئىزدەپ يۇرگەن ھېلىقى ئوقۇغۇچى قېنى؟

c. بۆرە بۆرىنى تالىمايدۇ.

d. ئۆرۈك ئۆرۈكنى كۆرۈپ ئالا بوپتۇ.

بۇ خىل ئەھۋال شۇنى چۈشەندۈرىدۇكى، بىۋاستە تولدۇرغۇچى بولۇپ كەلگەن تەركىب خاس ئىسىمدىن باشقا ئىسىم بولسا، چۈشۈم كېلىش قوشۇمچىسى چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن:

a. مەن تاماق يېدىم.

b. تۇرسۇن كىتاب ئوقۇۋاتىدۇ.

c. بالام رەسىم سىزىدۇ.

(2) تولدۇرغۇچى ۋەزىپىسىدە كەلگەن تەركىب ئېنىقلىغۇچى تەرىپىدىن ئېنىقلانغاندا ۋە پېئىلنىڭ باشقۇرۇش ئوبيېكتى بولسا چۈشۈم كېلىش قوشۇمچىسى چۈشۈپ قالمايدۇ. بۇ تۆۋەندىكىدەك ئەھۋاللارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مەسىلەن:

A. ئومۇمىي ئىسىملار تولدۇرغۇچى بولۇپ، تەۋەلىك كاتېگورىيەسى ياكى سان كاتېگورىيەسى بىلەن تۇرلەنگەندە،

چۈشۈم كېلىش قوشۇمچىسى چۈشۈپ قالمايدۇ. مەسىلەن:

a. ئاغزىڭنى يۇم.

b. چېيىڭنى ئەكەلمەمسەن.

c. پۇلۇمنى قايتۇر.

d. گېزىتلەرنى ئالغىلى كەلدىم.

e. خەتلەرنى كۆيدۈرۈۋەتتى.

B. ئومۇمىي ئىسىملار تولدۇرغۇچى بولۇپ، ئىسىم سۈپەت، سۈپەتداش ياكى كۆرسىتىش ئالماشلىرى بىلەن ئېنىقلانغان بولسا، چۈشۈم كېلىش قوشۇمچىسى چۈشۈپ قالمايدۇ. مەسىلەن:

a. سومكامدىكى كىتابنى ئوقۇڭ.

b. تۈنۈگۈنكى گېزىتنى كۆردىڭىزمۇ؟

c. هېلىقى كىنونى كۆردىڭىزمۇ؟

d. بۇ ئادەمنى تونۇمسىز؟

e. سىز بەرگەن رومانىنى ئوقۇۋاتىمەن.

f. ئاق توپنى سىز ئېلىڭ، قىزىل توپنى مەن ئالاي.

C. سۈپەت، سۈپەتداش ياكى كۆرسىتىش ئالماشلىرى ئۆزى ئېنىقلاپ كەلگەن ئىسىم ياكى ئىسىم خاراكتېرلىك سۆزلەرنىڭ خاراكتېرىنى ئېلىپ، تولدۇرغۇچى بولۇپ كەلگەندە چۈشۈم كېلىش قوشۇمچىسى چۈشۈپ قالمايدۇ. مەسىلەن:

a. چوڭلارنى هۆرمەتلەپ، كىچىكلەرنى ئىززەتلەيلى. (سېلىشتۇرۇڭ: چوڭ ئادەملەرنى هۆرمەتلەپ، كىچىك بالىلارنى ئىززەتلەيلى.)

b. بۇنى ئېلىپ كەتسەڭ بولىدۇ. (سېلىشتۇرۇڭ: بۇ كىتابنى ئېلىپ كەتسەڭ بولىدۇ.)

c. كۆرگەن كۆرگەننى قىلار، كۆرمىگەن نېمىنى قىلار؟ (سېلىشتۇرۇڭ: كۆرگەن كۆرگەن ئىشنى قىلار، كۆرمىگەن نېمە ئىشنى قىلار؟)

D. جۈملىنىڭ ئىگىسى تولدۇرغۇچىدىن كېيىن كەلسە ياكى

تولدۇرغۇچى بىلەن خەۋەر ئارىسىغا باشقا تەركىب قىستۇرۇلسا، چۈشۈم كېلىش قوشۇمچىسى چۈشۈپ قالمايدۇ. مەسىلەن:

a. چاينى كىم ئىچتى؟

b. خىزمەتنى خەلق ئۈچۈن ئىشلەيمىز.

c. ماقالىنى كۆپرەك ياز.

d. پۇلنى كىم بەردى ساڭا؟

E. تۇرغۇن سۆزلەر بىلەن پېئىللارنىڭ بىرىكىشىدىن تۈزۈلگەن مۇرەككەپ ئۆتۈملۈك پېئىللار خەۋەر ۋەزىپىسىدە كەلگەندە، تولدۇرغۇچىدىكى چۈشۈم كېلىش قوشۇمچىسى چۈشۈپ قالمايدۇ. مەسىلەن:

a. ئۇ بۇ سۆزنى ماقۇل كۆردى.

b. ئۇ ۋەقەنى بايان قىلدى.

c. ئىدىيەنى ئازاد قىلىش كېرەك.

F. تەكرارلانغان ئىسىملار تولدۇرغۇچى ۋەزىپىسىدە كەلگەندە چۈشۈم كېلىش قوشۇمچىسى چۈشۈپ قالمايدۇ. مەسىلەن:

a. شەهەر ـ شەهەرنى ئايلىنىپ كۆزىمىزنى ئېچىپ كەلدۇق.

b. مەهەللە ـ مەهەللىنى تەكشۈرۈش كېرەك.

G. خەۋەر بولۇپ كەلگەندە، تۈس ياردەمچىلىرى بىلەن بىرىككەن چۈشۈم كېلىش قوشۇمچىسى چۈشۈپ قالمايدۇ. مەسىلەن:

a. تۇرسۇن ئىشىكنى ئېچىۋەتتى.

b. مۇشۇك گۆشنى يەپ بولدى.

شۇنى ئەسكەرتىش لازىمكى، ئومۇمىي ئىسىملار تولدۇرغۇچى ۋەزىپىسىدە كەلگەندە، چۈشۈم كېلىش قوشۇمچىسى چۈشۈپ قالىدۇ، ئەمما تەكىتلەش مەنىسىنى بىلدۈرگەندە، يەنىلا چۈشۈپ قالمايدۇ. مەسىلەن:

a. شەنبە كۈنى يا كىتاب ئوقۇيمەن، يا كىنو كۆرىمەن.

b. تاماق يېدىڭمۇ؟

c. تۇرسۇنغا پۇل بەردىم.

تولدۇرغۇچىنىڭ ئالدىدا سان ـ مىقدار كەلسە ياكى خاراكتېر، ماتېرىيال قاتارلىقلارنى بىلدۈردىغان ئېنىقلىغۇچى تەركىب كەلسە ھەم ئالاھىدە تەكىتلەش مەنىسى بولمىسا، چۈشۈم كېلىش قوشۇمچىسى چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن:

a. مەن بىر ياخشى ئامال تاپتىم.

b. مەن بەك قىزىق بىر كىتاب ئوقۇدۇم.

c. تۇرسۇن 30 كويغا بىر رادىيو ئالدى.

d. بۇ ئۆستەڭگە بىر ياغاچ كۆۋرۈك سالايلى.

تۇراقلىق ياكى قىسمەن تۇراقلىق سۆز بىرىكمىسىدە ئىسىملار باش كېلىش شەكلىدە ئۆتۈملۈك پېئىللارغا بېقىنىپ، تولدۇرغۇچى بولۇپ كېلىپ، ھەرىكەتنى قوبۇل قىلغۇچى شەيئىنى بىلدۈردۇ، بۇنداق ئىسىملار ھەرىكەتنى قوبۇل قىلغۇچى شەيئىنى ئابستراكتلاشتۇرۇپ، تولدۇرغۇچى بىلەن پېئىلنىڭ مۇناسىۋىتىنى زىچلاشتۇردۇ، نەتىجىدە بىر پېئىل ئورنىدا تولدۇرغۇچى ـ پېئىل بىرىكمىلىرى ھاسىل بولىدۇ ۋە چۈشۈم كېلىش قوشۇمچىسى چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن:

كىنو كۆر ـ، دوكلات ئاڭلا ـ، تىراكتور ھەيدە ـ، خەت يېز ـ، تاماق يە ـ، دەم ئال ـ، ئويۇن ئويناـ، دورا ئىچ ـ، كىتاب ئوقۇ ـ، كىر يۇ ـ، ناخشا ئاڭلا ـ، ناخشا ئېيتـ ـ، مال باق ـ، دەم ئال ـ، يارىدەم بەر ـ، يەر ھەيدە ـ، ماشىنا ھەيدە ـ، يول ئاچ ـ، ئامال تاپ ـ...

بۇنداق قۇرۇلمىلاردا چۈشۈم كېلىش قوشۇمچىسى ئېنىق كۆرۈلسە، چەكلەش مۇناسىۋىتىنى ۋە تەكىتلەش مەنىسىنى بىلدۈردۇ. باشقىچە ئېيتقاندا بۇنداق ئەھۋال ئوبېيكتنى ئىپادىلەش زۆرۈرىيىتىدىن بولىدۇ. سېلىشتۇرۇڭ:

a. تاماق يېدىڭمۇ؟

b. تاماقنى يېدىڭمۇ؟

c. چۈشتىن كېيىن بۇغداي ئورۇيمىز.

d. چۈشتىن كېيىن بۇغدايىنى ئورۇيمىز.

شۇنى ئالاھىدە ئەسكەرتىش كېرەككى، چۈشۈم كېلىش قوشۇمچىسىنىڭ چۈشۈپ قېلىشى ياكى ئىپادىلىنىشى بەزىدە مەنە پەرقلەندۈرىدۇ. مەسىلەن: « پۇل بەر » دېيىلسە، بىراۋدىن پۇل سورىغانلىقىنى بىلدۈرسە، « پۇلنى بەر » دېيىلسە، بىراۋغا ئۆتىنگە بېرىلگەن پۇلنى قايتۇرۇۋېلىش تەلىپى قويغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ.

ئورتاق خەۋەرگە باغلانغان تەڭداش مۇناسىۋەتتىكى تولدۇرغۇچىلارنىڭ پەقەت ئەڭ ئاخىرقى بىرىگىلا چۈشۈم كېلىش قوشۇمچىسى ئۇلىنىدۇ. مەسىلەن:

a. ئالما بىلەن نەشپۈتنى مەن ئالاي، قوغۇن بىلەن تاۋۇزنى سەن ئال.

b. تۇرسۇن بىلەن ئالمىنى كۆردىڭىزمۇ؟

4) يۆنىلىش كېلىش

مەنىسى:

يۆنىلىش كېلىشتىكى ئىسىملار ئومۇمەن پېئىل ياكى پېئىل بىرىكمىلىرىگە، بەزىدە بىر قىسىم سۈپەت ۋە رەۋىشلەرگە بېقىنىپ، ھالەت ۋەزىپىسىدە كېلىدۇ.

قوشۇمچىسى: ـغا / ـقا / ـگە / ـكە (GA ـ)

ئىشلىتىلىشى:

يۆنىلىش كېلىشتىكى ئىسىملار پېئىل ياكى پېئىل بىرىكمىلىرىگە بېقىنىپ ھالەت بولۇپ كەلگەندە، ئۆزى بېقىنىدىغان پېئىل ياكى پېئىل بىرىكمىسىنىڭ خاراكتېرىگە قاراپ تۆۋەندىكى مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ.

(1) ھەرىكەتنىڭ نىشانىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. تاغقا قېچىپ چىققان سەككىز بالىدىن ئىسلام بىلەن

سەلىم شەھەرگە قايتىپ كەتتى.

b. نۇرلار ئالتايغا ئەمەس، چۆچەككە قاراپ ماڭدى.

c. لېكىن قويۇق ئورمانلار كەينىدىن ــ كۆنچىقىشتىن ئاستا باش كۆتۈرۈۋاتقان قۇياش ئىنسانلارنى ھاياتقا، ياشاشقا ــ بەختكە چىللىماقتا ئىدى!

(2) بەزى ئۆتۈمسىز پېئىللار ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ ئوبيېكتنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. نۇرى دادىسىغا تاش قورال دەۋرى توغرىسىدا ھېكايىلەرنى سۆزلەپ بەرگەن.

b. دېھقان ئاخىر بالىغا قايىل بولۇپ زوق بىلەن نەزەر تاشلىدى: ــ داداڭدىن ئېشىپ چۈشىدىكەنسەن نۇرى.

(3) ئۆتۈملۈك پېئىلدىن ياسالغان مەجبۇرىي دەرىجە شەكلىدىكى پېئىللارنىڭ لوگىكىلىق ئىگىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. ــ ئەمىسە، ئۇ ئىسيانچىغا نېمە ئۈچۈن بولۇشتۇڭ، نېمىشقا ئۇنىڭغا ئىچ ئاغرىتمىسەن؟

b. ئاپام بالىغا تاماق يېگۈزۈۋاتىدۇ.

c. بۇگۈن مۇئەللىم ئوقۇغۇچىلارغا ماقالە يازغۇزدى.

(4) ھەرىكەتنىڭ مەقسىتىنى بىلدۈرىدۇ، بۇ چاغدا يۆنىلىش كېلىشتىكى ئىسىم ئۆزى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بىر ھەرىكەتنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مەسىلەن:

a. بارلىقىم ئىنقىلابقا مەنسۇپ، كىچىك سودىگەر بولسامۇ بەش يۈز سەر ئالتۇن ئاتىدىم!

b. باشقىلار دەل ۋاقىت توشقاندا دەرسكە چىقاتتى، ئۇ بالدۇر چىقاتتى ھەم قولىدىن ھەرقاچان كىتاب چۈشمەيتتى.

c. چۈشلۈك غىزادىن كېيىن، مېھمانلار تارقىلىش ئالدىدا، تاھىر بەگ خوجىنىياز ھاجىم باشلىق ھەممەيلەننى ئەتە چۈشلۈك تاماققا تەكلىپ قىلدى.

(5) بەزى ھەرىكەتنىڭ ۋاستىسىنى ياكى بەدىلىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. ئاسما مايكا كىيگەن تەنتەربىيە مۇئەللىمى قولىغا ۋالىبولنى ئېلىۋېلىپ، ھەجىيىپ ئۇنىڭ ئالدىغا كەلمەكتە.

b. زال ئادەمگە لىق تولدى.

c. ئەتراپ گۈللەرگە پۈركەندى.

پېئىلنىڭ ئىسىمداش ياكى سۈپەتداش شەكىللىرى يۆنىلىش كېلىش بىلەن تۈرلەنگەندە، باشقا مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ، بۇ مەنىلەرنى «پېئىلنىڭ تۈرغۇن سۆز شەكىللىرى» دېگەن بابتىن كۆرۈڭ.

5) ئورۇن ـ پەيت كېلىش

مەنىسى:

ئورۇن كېلىشتىكى ئىسىملار ئاساسەن پېئىللارغا، بەزىدە سۈپەتلەرگە بېقىنىپ، ھالەت ياكى خەۋەر ۋەزىپىسىدە كېلىدۇ.

قوشۇمچىسى: ـدا / ـدە / ـتا / ـتە (DA ـ)

ئىشلىتىلىشى:

ئورۇن ـ پەيت كېلىش قوشۇمچىسى قوشۇلغان تەركىبلەر پېئىللارغا بېقىنىپ ھالەت بولۇپ كەلگەندە، ئىسىمنىڭ مەنە دائىرىسى ئاساسدا ھەر خىل مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ، يەنى ئورۇننى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارغا ئۇلىنىپ كەلگەندە، ھەرىكەتنىڭ بارلىقىغا كېلىش ئورنىنى، ۋاقىت ئىسىملىرىغا ئۇلىنىپ كەلگەندە، ھەرىكەتنىڭ بارلىقىغا كېلىش ۋاقتىنى بىلدۈرىدۇ. كونكرېتلاشتۇرغاندا تۆۋەندىكى مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ:

(1) ھەرىكەتنىڭ بارلىقىغا كېلىش ئورنىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. قاتار-قاتار ئۇيغۇر ياشلىرى ئىنسان ئايىغى باسمىغان چۆللەردە ئاشۇنداق ھالاك بولدى.

b. تالادا لەيلەپ قار ياغماقتا، تۆت ئېغىز ئۆيدە لىق ئادەم.

c. شۇڭا، بايا ئېيتقىنىمىزدەك، داستىخان يىغىلغاندىن كېيىن، خوجىنىياز بۇ يىگىتلەرنىڭ نىيىتىنى بىلىپ بېقىش ئۈچۈن ھېلىقى قارىغاي تۈۋىدە مۆكۈنۈپ ياتقانىدى.

d. رەھمەتلىك تۆمۈر خەلىپىنىڭ جەستى ئۇرۇمچىدە قالغان بىلەن ئۇنىڭ روھى بىز بىلەن بىللە.

(2) ھەرىكەتنىڭ بارلىققا كېلىش ياكى داۋاملىشىش ۋاقتىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. مۇختەر باي ئىز-دېرەكسىز يوقلىپ، تۆت يىل ئۆتكەندىن كېيىن، كەچ كۈزدە، ھەممە يەرنى غازاڭ قاپلىغاندا تۇيۇقسىزلا قارىگىرنى ئوينىتىپ مەھەللىسىدە پەيدا بولدى.

b. قىز قاقاقلاپ كۈلگەندە چىشلىرى مەرۋايىتتەك يالتىراپ كەتتى.

c. نامازدىگەردە قىز بىلەن نۇرى باشلىرىغا يۇڭ ياغلىق ئوراپ، پۇتلىرىنى كىگىزگە چۈمكەپ چاينىدا ئولتۇردى.

(3) ھەرىكەت بارلىققا كەلگەن شارائىت، كەيپىياتنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. سۆھبەت قىزغىن ۋە دوستانە كەيپىياتتا ئۆتتى.

b. ئۇلار قىيىن ئەھۋالدا قالدى.

c. سوۋۇت ئىتتىياقمۇ دەككە-دۈككىدە.

d. ئەپرىز بانۇمەدەك چىراي، گەپ - سۆز ۋە ناز - كەرەشمىدە يېتىلگەن ئاياللار ئۈچۈن پانىي دۇنيادىكى جەننەتنىڭ ئىشكىلىرى ھەممە يەردە ئوچۇق!

(4) ھەرىكەتنىڭ ۋاستىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. ئۇلار كالاسكىدا ئولتۇرۇپ سەھرا ئاغدى.

b. خەت قېرىنداشتا يېزىلغانىدى.

c. كۈچا خېنىم ئاتتا ئولتۇرالمايتتى.

(5) سۈپەتكە بېقىنىپ ھالەت بولۇپ كەلگەن ئورۇن

كېلىشتىكى ئىسىملار ئورۇن ياكى دائىرىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. قىيىن ئىش يوق ئالەمدە، كۆڭۈل قويغان ئادەمگە.

b. ئۇنىڭ قەلبىدە مۇھەببەت، ئائىلە دېگەنلەر ئاللىقاچان كۆيۈپ كۈلگە ئايلىنىپ بولغان.

(6) خەۋەر ۋەزىپىسىدە كەلگەن ئورۇن كېلىشتىكى ئىسىملار ئىگىنىڭ ئورنىنى ياكى مەنبەسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. كىتاب جوزىدا.

b. سېنىڭ لۇغىتىڭ ئەخمەتتە.

c. ئۆزۈم ھەر جايدىمەن، كۆڭلۈم سەندىدۇر.

d. ئىش ئۆملۈكتە، كۈچ بىرلىكتە.

6) چىقىش كېلىش

مەنىسى:

چىقىش كېلىش شەكلىدىكى ئىسىملار ئاساسەن پەيئىللارغا، بەزىدە بىر قىسىم سۈپەت ۋە رەۋىشلەرگە بېقىنىپ ھالەت ۋەزىپىسىدە، بەزىدە خەۋەر ۋەزىپىسىدە كېلىدۇ.

قوشۇمچىسى: -دىن / -تىن (Din -)

ئىشلىتىلىشى:

چىقىش كېلىش شەكلىدىكى ئىسىملار تۆۋەندىكى مەنىلەردە قوللىنىلىدۇ:

(1) ھەرىكەت ئىگىسىنىڭ ياكى ھەرىكەت قوبۇل قىلغۇچى شەيئىنىڭ ئايرىلىش ئورنىنى، ياكى بېسىپ ئۆتۈش ئوبيېكتىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. ئەلچى ئۆزىنىڭ تۇغچىسى بىلەن ئۆيدىن ئارقىچە مېڭىپ چىقىپ كەتتى.

b. شۇنچە دەپمۇ سىلەردىن بىر تال بەشئاتار ئالالمىدىم، - دېدى سەيپۇل كۆزىگە ياش ئېلىپ.

c. ھېلىغۇ يېڭجاڭلىق ئىكەن، تۇەنجاڭلىقنى بەرسىمۇ ھاجى ئاكامنىڭ يېنىدىن كەتمەيمەن.

d. ساناپ باقسام يىگىرمە ئىككى كىچىك ئېرىق، ئالتە غول ئېرىق، ئۇچ ئۆستەڭ، بىر دەريادىن سۇرەپ ئۆتۈپسەن.

(2) ھەربىر ئىگىسى روھىي جەھەتتىن يىراقلىشىدىغان شەيئىلەرنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. ھاجىمۇ ئۇنىڭ ئىسمىنى بىلمەيلا «قاشقالىق» دەپ چاقىرىپ دۇنيادىن ئۆتكەنىدى.

b. نۇرى مانا مۇشۇ ھەقىقەتنى خىيالىدىن رېئاللىققا ئايلاندۇرۇشقا ئۆزىنى بېغىشلىغان.

c. بۇ قىزىمنى ئۆزلىرى قۇتۇلدۇرۇۋالىدىغان بولدىلا، مېنىمۇ غەمدىن قۇتۇلدۇردىلا.

(3) خەۋەر ۋەزىپىسىدە كەلگەن پېئىللار ئىپادىلىگەن ھەربىر ئىشنىڭ مەنبەسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. يىگىت سۆزىدىن، يولۋاس ئىزىدىن يانماس.

b. گويا ئۇلار تەبىئەتنىڭ ئىنسانغا بەرگەن ئەڭ چوڭ ئىنئامى — ھېس ۋە تۇيغۇ، ئەڭ ۋە ئىدراكتىن مەڭگۇ مەھرۇم بولغاندەك...

c. ئۇچقۇندىن يانغىن چىقىدۇ.

d. ئۇنىڭ كۆزلىرىدىن تارىلاپ ياشلار تۆكۈلدى.

(4) ھەربىر بىلەن مۇناسىۋەتلىك چەكنىڭ باشلىنىش نۇقتىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. غوجامنىڭ تاۋۇتىنى شەھەر خەلقى، ئوقۇغۇچىلار كۆتۈرۈشۈپ شەھەردىن يىگىرمە كىلومېتىر يىراقتا — شەرقە قاراپ پىيادە ئېلىپ بېرىشتى.

b. — تېخى بامداتقا ئەزان ئېيتمىدىغۇ، نېمانچە قىلىدىكىنە, — دېدى گۈلنىسا بۇۋى ئاقارغان چاچلىرىنى كەينىگە تاشلاپ قويۇپ, — ئوتتۇز يىلدىن بېرى تەرتىنگە سۇ بېرىپ، بۇ ئادەمنى رازى قىلالمىدىمغۇ، تاڭ!

(5) ھەربىر ئىگىسىنىڭ ياكى ھەربىرىنى قوبۇل قىلغۇچى شەيئىنىڭ ماتېرىيالىنى ياكى تەركىبىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. بۇ ئورۇندۇق بامبۇكتىن توقۇلغان.

b. قارا چىبەرقۇتتىن ئىشتان - چاپان كىيگەن بىر ئادەم كىرىپ كەلدى.

c. ئۇلار دەرەخ شاخلىرىدىن بىر كەپە ياسىۋالدى.

(6) بىرى ياكى بىر قىسمى ھەربىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان ئومۇمىيەتنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. چېكىنىش نەتىجىسىدە شۇنچە جەڭلەردە چىقىم تارتمىغان پارتىزانلاردىن قىرىق يەتتە ئادەم قۇربان بولدى.

b. ئۇ يەردە ئاقسۇدىن كېلىۋاتقان دۇشمەننى توسۇپ يوقىتىش ئۈچۈن پىستىرما تەييارلىدى.

c. پارسچە - خەنزۇچە لۇغەتتىن بىرنى ئالدىم.

(7) ھەربىرىنىڭ سەۋەبىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. شەيخ مۇشۇ گەپلەرنى قىلىۋاتقاندا ھاياجاندىن قىزىرىپ، زىلۋا، ئېگىز گەۋدىسىنى ئاتتىن سەل كۆتۈرۈپ قويدى.

b. خىجىللىقتىن بېشىمنى كۆتۈرەلمىدىم.

c. ئۇنىڭ يوغان بۇرنى غەزەپتىن مىدىرلىدى، يوغان كۆزلىرى قويۇق قاشلىرى ئاستىدا پالىلدىدى، قويۇق ساقال - بۇرۇتى بىلىنەر - بىلىنمەس تىترىدى.

(8) سېلىشتۇرغۇچى شەيئىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. ئەخمەتتىن ياش بىر بالا كەلدى.

b. ئاتتىن ئېگىز، ئىتتىن پەس (تېپىشماق).

c. تاش تۇخۇمدىن قاتتىق، تۇخۇمنىڭ چېقىلغىنى چېقىلغان.

7) ئورۇن - بەلگە كېلىش

مەنىسى:

ئۆزى ئېنىقلاپ كەلگەن ئىسىمنىڭ ئورۇن، ۋاقىت

جەھەتتىكى بەلگىسىنى بىلدۈرىدۇ. كېلىپ چىقىشىدىن قارىغاندا، بۇ كېلىش شەكلى ئورۇن ـ پەيت كېلىش قوشۇمچىسىغا «ـكى» قوشۇمچىسى قوشۇلۇپ شەكىللەنگەن.

قوشۇمچىسى: ـدىكى / ـتىكى (Diki ـ)

ئىشلىتىلىشى:

(1) ئورۇن ـ بەلگە كېلىش شەكلىدىكى ئىسىملار جۈملىدە ئېنىقلىغۇچى بولۇپ، ئېنىقلىغۇچىنىڭ ئورۇن، ۋاقىت جەھەتتىكى بەلگىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

باغدىكى گۈل، شەھەردىكى ئىمارەت، كۆچىدىكى گەپ.

تۇرسۇندىكى كىتاب، 1982 ـ يىلدىكى ۋەزىپە، يازدىكى ۋەقە

(2) تىل شارائىتى ئېنىق بولغان ئەھۋالدا، ئورۇن ـ بەلگە كېلىش شەكلىدىكى ئىسىم تەرىپىدىن ئېنىقلانغان ئېنىقلىغۇچىنى قىسقارتىپ، ئورۇن ـ بەلگە كېلىشتىكى ئىسىمنىڭ ئۆزىنى ئالماشتۇرۇپ قوللىنىشقا بولىدۇ. ئورۇن ـ بەلگە كېلىشتىكى ئىسىم ئالماشقاندا، ئۆزىنىڭ ئېنىقلىغۇچىسىغىمۇ ۋەكىللىك قىلىپ، باشقا كېلىشلەر بىلەن تۇرلىنىدۇ. مەسىلەن:

a. يانچۇقۇڭدىكىنى چىقار. (سېلىشتۇرۇڭ: يانچۇقۇڭدىكى پۇلنى چىقار.)

b. ياتاقتىكىلەرنى ئويغىتىڭلار. (سېلىشتۇرۇڭ: ياتاقتىكى ئوقۇغۇچىلارنى چاقىرىڭلار.)

c. تاغدىكىلەرگە سەن خەۋەر يەتكۈز. (سېلىشتۇرۇڭ: تاغدىكى ئادەملەرگە سەن خەۋەر يەتكۈز.)

8) چەك كېلىش

مەنىسى:

ئىش ـ ھەرىكەتنىڭ چېكىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ قوشۇمچە ئەسلىدە يۆنىلىش كېلىش قوشۇمچىسىغا «ـچە» قوشۇمچىسىنىڭ

قوشۇلۇشىدىن شەكىللەنگەن.

قوشۇمچىسى: ـغىچە / ـقىچە / ـگىچە / ـكىچە (Gic&a ـ)

ئىشلىتىلىشى:

(1) چەك كېلىش شەكلىدىكى ئىسىملار جۈملىدە ئاساسەن پېئىللارغا بېقىنىپ، ھالەت ۋەزىپىسىدە كېلىدۇ، بەزىدە خەۋەر ۋەزىپىسىدە كېلىشىمۇ مۇمكىن. چەك كېلىش شەكلىدىكى ئىسىملار ھالەت بولۇپ كەلگەندە، ھەرىكەت بىلەن مۇناسىۋەتلىك چەكنىڭ ئاخىرقى نۇقتىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. ئورۇمچىدىن ماناسقىچە، ئورۇمچىدىن قۇمۇلغىچە، ئورۇمچىدىن قاراشەھەرگىچە بولغان قاتناشنىڭ راۋانلىقىنى قەتئىي قوغداش كېرەك.

b. نۇرى تۇنۇگۈن چارلاش گۇرۇپپىسى ئەۋەتىپ، ئۇ يەرنىڭ ئەھۋالىنى يېپىدىن ـ يېڭىسىغىچە ئىگىلىگەن.

c. ـ ئاشىق ـ مەشۇق دېسە شۇنى دېسە بولىدۇ ، ئۇ مانا ھازىرغىچە ئانارخان ئۈچۈن ياشاۋاتىدۇ .

(2) چەك كېلىش شەكلىدىكى ئىسىملار خەۋەر بولۇپ كەلگەندە، ئىگىنىڭ ئاخىرقى چېكىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a . بىزنىڭ تازىلايدىغان يېرىمىز مەشەدىن ئىككىنچى بىناغىچە.

b . كۇرس مۇددىتى 6 ـ ئايدىن 9 ـ ئايغىچە.

9) ئوخشاتما كېلىش

مەنىسى:

ئۆزى ئېنىقلاپ ياكى سۈپەتلەپ كەلگەن شەيئى ياكى ئىش ـ ھەرىكەتنىڭ ئوخشىتىلما بەلگىسىنى بىلدۈرىدۇ.

قوشۇمچىسى: ـدەك / ـتەك (Da_k ـ)

ئىشلىتىلىشى:

ئوخشاتما كېلىشتىكى ئىسىملار جۈملىدە ئېنىقلىغۇچى ياكى

هالەت بولۇپ كېلىدۇ. ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كەلگەندە ئېنىقلىغۇچىنىڭ، هالەت بولۇپ كەلگەندە، هەرىكەت ياكى سۇپەتنىڭ ئوخشىتىلما بەلگىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. قارىگىر دۆنەن ئۇيقۇدىن ئويغانغاندەك، بىر يۇلقۇنۇۋېلىپ، قىيغان قەلەمدەك چىرايلىق قۇلاقلىرىنى دىڭ قىلدى ـ دە، بۆرە مېڭىشى بىلەن ئالغا ئىلگىرىلەپ كەتتى.

b. چاشقاندەك قېچىپ مۇشۇككە يەم بولغۇچە، يولۇاستەك ئېلىشىپ ئۆلگەن ياخشى.

c. ئېتىنى جېنىدەك كۆرىدىغان دېھقان بالا ۋەسۋەسىسى بىلەن ئىختىيارسىز بىر قامچا سالدى.

بۇلاردىن باشقا ئوخشاتما كېلىش بەزىدە تەڭلەشتۇرۇش ۋە مۆلچەر مەنىسىنمۇ بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. بەش ـ ئالتىدەك بالا يۈگۈرگىنىچە يېتىپ كەلدى.

b. ئۇ خەنزۇچىنى مەندەك سۆزلىيەلمەيتتى.

10) تەڭلەشتۇرمە كېلىش

مەنىسى:

ئۆزى ئېنىقلاپ ياكى سۇپەتلەپ كەلگەن شەيئىنىڭ مىقدار، ئۆلچەم ياكى دەرىجە جەھەتتىكى تەڭلەشتۇرۇلگەن بەلگىسىنى بىلدۈرىدۇ.

قوشۇمچىسى: ـچە / ـچىلىك (c&a_/c&ilik ـ)

ئىشلىتىلىشى:

تەڭلەشتۇرمە كېلىش شەكلىدىكى ئىسىملار جۈملىدە ئېنىقلىغۇچى ياكى هالەت بولۇپ كېلىدۇ. ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كەلگەندە ئېنىقلىغۇچىنىڭ، هالەت بولۇپ كەلگەندە هەرىكەت ياكى سۇپەتنىڭ مىقدار، ئۆلچەم ياكى دەرىجە جەھەتتىكى تەڭلەشتۇرۇلگەن بەلگىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. يامىنى كەلسە، مەن سېنىڭ يېرىمچىلىك رەزىل

بولارمەن، داڭگال!

b. سالام ـ سەھەتتىن كېيىن، كېرەم شاتىر قوينىدىن ئالتىقانچىلىك كېلىدىغان كىچىككىنە چەرم خالتىنى چىقاردى.

c. نۇرى نېمىشقا هاياتقا شۇ قىزچىلىك توغرا قارىيالمىدى؟ ...

11) ۋەكىللىك كېلىش

مەنىسى:

ئۆزى ئېنىقلاپ كەلگەن سۆزنىڭ ئورنىغا ۋەكىل بولۇپ كېلىدۇ. كېلىپ چىقىشىدىن قارىغاندا، بۇ كېلىش شەكلى ئىگىلىك كېلىش قوشۇمچىسىغا «ـكى» قوشۇمچىسى قوشۇلۇپ ياسالغان.

بۇ قوشۇمچە هازىرغىچە جىسمى بار، ئىسمى يوق قوشۇمچە بولۇپ كەلگەن. گاهىدا ئىگىلىك كېلىش شەكلىنىڭ بىر ۋارىيانتى ياكى ئالاهىدە شەكلى سۈپىتىدە، گاهىدا ئايرىم مەزمۇندا بايان قىلىنغان. بىز بۇ قوشۇمچىنىڭ كېلىپ چىقىشىدىن ئۇنىڭ ئىگىلىك كېلىش قوشۇمچىسىغا «ـكى» قوشۇمچىسى قوشۇلۇپ مەيدانغا كەلگەنلىكىنى، قىسمەن جەھەتتە رولى ئىگىلىك كېلىش قوشۇمچىسىنىڭ رولىغا ئوخشايدىغانلىقىنى ئېتىراپ قىلىمىز. ئەمما، بۈگۈنكى كۈندە بۇ قوشۇمچە خۇددى ئورۇن ـ بەلگە كېلىشكە ئوخشاشلا «ـكى» قوشۇمچىسى قوشۇلغان هالدا مەيدانغا كەلگەن. ئۆزى ئېنىقلاپ كەلگەن سۆزگە ۋەكىللىك قىلىپ كېلەلەيدىغان رولىدىن قارىغاندا، بۇ ئىككى خىل كېلىش ئوخشاپ كېتىدۇ. خەمىت تۆمۈر ئەپەندى ئۆزى دەسلەپ ئوتتۇرىغا قويغان ۋە هازىر ئېتىراپ قىلىنغان تۆت كېلىش، يەنى ئوخشاتما كېلىش، ئورۇن ـ بەلگە كېلىش، چەك كېلىش، تەڭلەشتۇرمە كېلىش هەققىدە مۇنداق يازىدۇ[7]:

بىزنىڭ قارىشىمىزچە، بۇلارنى كېلىش هېسابلىماسلىق

مۇۋاپىق ئەمەس. چۈنكى، بىرىنچىدىن، بۇ قوشۇمچىلار ئېتىراپ قىلىنغان كېلىش قوشۇمچىلىرىغا ئوخشاشلا، ئۆزى قوشۇلغان ئىسىمنىڭ جۈملىدىكى باشقا سۆزلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى بىلدۈرىدۇ؛ ئىككىنچىدىن، ئېتىراپ قىلىنغان كېلىش قوشۇمچىلىرى ئىسىمنىڭ قانداق شەكىللىرىگە قوشۇلۇپ كەلسە، بۇ قوشۇمچىلارمۇ ئىسىمنىڭ شۇنداق شەكىللىرىگە قوشۇلۇپ كېلىپ، باشقا كېلىش قوشۇمچىلىرى بىلەن ئىزچىل نۆۋەتلىشىلەيدۇ. دېمەك، بۇ قوشۇمچىلار ئېتىراپ قىلىنغان بولسۇن، ياكى قوشۇلۇش ئىقتىدارى جەھەتتىن بولسۇن، ئېتىراپ قىلىنغان باشقا كېلىش قوشۇمچىلىرى بىلەن بىر تېپقا كىرىدۇ. رولى ۋە قوشۇلۇش ئىقتىدارى جەھەتتە بىر تېپقا كىرىدىغان گىرامماتىك ھادىسىلەرنى، ئەلۋەتتە، بىر كاتېگورىيەگە ئومۇملاشتۇرۇش كېرەك. بۇ گىرامماتىكا ئىلمىدىكى مۇھىم بىر پىرىنسىپ.

بۇ بايانلار «-نىڭكى» قوشۇمچىسىغمۇ ماس كېلىدۇ، يۇقىرىقى شەكىللەر قانداق بىر تەرەپ قىلىنسا «-نىڭكى» قوشۇمچىسىمۇ شۇنداق بىر تەرەپ قىلىنىشى كېرەك. شۇنىڭ ئۈچۈن بىز بۇ شەكىلنىمۇ كېلىشلەر قاتاردا بايان قىلدۇق.

قوشۇمچىسى: -نىڭكى / -چىلىك (-nigki)

ئىشلىتىلىشى:

(1) ۋەكىللىك كېلىش شەكلىدىكى ئىسىملار جۈملىدە ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كېلىپ، ئۆزى ئېنىقلاپ كەلگەن سۆزنىڭ سۈپىتى، خاراكتېرى قاتارلىق بەلگىلىرىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ رولى جەھەتتە ئىگىلىك كېلىش شەكلىنىڭ مەنىسىگە ئوخشاپ كېتىدۇ. (ئەمەلىيەتتە بۇنداق ئىشلىتىش قائىدىگە ئۇيغۇن كەلمەيدۇ.) مەسىلەن:

a. مېنىڭ ئىشلىرىم تۈگەپ قالدى. (※ مېنىڭكى ئىشلىرىم تۈگەپ قالدى.)

b. ئۆينىڭ ئىچىدە لىق ئادەم بار ئىكەن. (※ ئۆينىڭكى ئىچىدە لىق ئادەم بار ئىكەن.)

c. مۇشۇ ئاينىڭ ئاخىرى خوتەنگە بارىمەن. (※ مۇشۇ ئاينىڭكى ئاخىرى خوتەنگە بارىمەن.)

(2) تىل شارائىتى ئېنىق بولغان ۋاقىتتا بۇ شەكىلدىكى ئىسىملار ئۆزى ئېنىقلاپ كەلگەن ئىسىمغا ۋەكىللىك قىلىپ كېلىدۇ. بۇ چاغدا بۇ شەكىل ۋەكىللىك قىلغان ئىسىمغا قوشۇلۇپ كەلگەن سان، كېلىش قوشۇمچىلىرى بۇ شەكىلگە يۈكلىنىدۇ ۋە شۇ ئىسىم ئۆتەيدىغان سىنتاكسىسلىق ۋەزىپىگىمۇ ۋەكىللىك قىلىدۇ. مەسىلەن:

a. ئۇ ناملارنى تۈركىيەنىڭكى بىلەن ئوخشاش ئېلىش كېرەك دەپ قاتتىق تۇرۇۋالدى .

b. ـ زادى نەنىڭكى، سەن بىلەمسەن ؟

c. ئېلىمىز مەدەنىيەت تەرەققىياتىنىڭ رېئال ئېھتىياجىنى چىقىش قىلىپ، سىرتنىڭ مەدەنىيىتىنى كونكرېت تەھلىل قىلىپ، ئۆزىمىزنىڭكىنى ئاساس قىلىپ، دۆلەتنىڭ مەدەنىيەت بىخەتەرلىكىنى ھەقىقىي قوغدىشىمىز كېرەك.

سېلىشتۇرۇڭ:

a. مېنىڭ لۇغىتىم ياخشى ئەمەس، قاسىمنىڭ (قاسىمنىڭكى) ياخشى. (قاسىمنىڭ \ قاسىمنىڭكى = قاسىمنىڭ لۇغىتى)

b. ئەخمەتنىڭ سومكىسىنى ئال، تۇرسۇننىڭكىنىڭ بېغى يوق. (تۇرسۇننىڭكىنىڭ = تۇرسۇننىڭ سومكىسىنىڭ)

c. مېنىڭ ماقالەمنى باسمىدى، تۇرسۇننىڭكىنى باستى (تۇرسۇننىڭكىنى = تۇرسۇننىڭ ماقالىسىنى)

d. مېنىڭ سوئالىمغا جاۋاب بەرمەي، تۇرسۇننىڭكىگە جاۋاب بەردى. (تۇرسۇننىڭكىگە = تۇرسۇننىڭ سوئالىغا)

e. ئۇلار بۇ ئۆيده ئەمەس، تۇرسۇننىڭكده. (تۇرسۇننىڭكده = تۇرسۇننىڭ ئۆيىده)

f. بۇ لۇغەت تۇرسۇننىڭكدىن ياخشى (تۇرسۇننىڭكدىن = تۇرسۇننىڭ لۇغىتىدىن)

g. بۇ لۇغەت تۇرسۇننىڭكدەك تولۇق ئەمەس، (تۇرسۇننىڭكدەك = تۇرسۇننىڭ لۇغىتىدەك)

h. بۇ بوغچىدىكى لۇغەت سېنىڭ ئەمەس، تۇرسۇننىڭكىدىكى سېنىڭ. (تۇرسۇننىڭكىدىكى = تۇرسۇننىڭ بوغچىسىدىكى.)

i. ئەخمەتنىڭ ئۆيىدىن تۇرسۇننىڭكىگىچە مېڭىپ باردۇق (تۇرسۇننىڭكىگىچە = تۇرسۇننىڭ ئۆيىگىچە)

j. ئۇنىڭ بويىمۇ تۇرسۇننىڭكىچىلىك بار (تۇرسۇننىڭكىچىلىك = تۇرسۇننىڭ بويىچىلىك)

§6. ئىسىمنىڭ ياسالىشى

ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىسىملار سىنتېتىك ۋە ئانالېتىك شەكىلده ياسالىدۇ.

1. سىنتېتىك ئۇسۇلدا ياسالىدىغان ئىسىملار

1) ئىسىمدىن ئىسىم ياسىغۇچى قوشۇمچىلار

(1)- چى

بۇ ئۇيغۇر تىلىدىكى ئەڭ قەدىمكى ۋە ئەڭ ئۇنۇملۇك ياسىغۇچى قوشۇمچىلارنىڭ بىرى بولۇپ، تۆۋەندىكىدەك سۆزلەرنى ياسايدۇ.

● بىر قىسىم ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ھەرىكەت ياكى كەسىپ بىلەن شۇغۇللانغۇچىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

ئىشچى، ياماقچى، بوياقچى، قويچى، خىزمەتچى، كۈنلۈكچى،

ئايلىقچى، يىللىقچى، يىلقىچى، پادىچى، گۈلچى، دۇكانچى، تامچى، سامانچى، كۆكتاتچى، تەنھەرىكەتچى، پۇتبولچى...

● بىر قىسىم ئىسىملارغا قوشۇلۇپ شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان ئېقىم، خاھىش، تەشكىلات ۋە گۇرۇھقا مەنسۇپ كىشىلەرنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

ئەكسىلئىنقىلابچى، ماركسىزمچى، مىللەتچى، شەخسىيەتچى...

● بىر قىسىم سۈپەتلەرگە قوشۇلۇپ مەلۇم تەرەپكە مايىل بولغۇچى شەخسنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

ئوڭچى، سولچى، ئاقچى، كۆكچى...

● ئاز بىر قىسىم تەقلىد سۆزلەرگە قوشۇلۇپ، شۇ تەقلىد سۆز ئىپادىلىگەن خۇسۇسىيەتكە ئىگە ئادەمنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

دوقچى، ساپساچى ، تاكتاكچى، چاقچاقچى، گۈپپاڭچى...

(2) -داش

بۇ ئۇيغۇر تىلىدىكى ئۇنۇملۇك ياسىغۇچى قوشۇمچىلارنىڭ بىرى. بۇ قوشۇمچە ئىسىملارغا قوشۇلۇپ شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئى بويىچە ئورتاقلىققا، ئوخشاشلىققا ئىگە بولغان ئادەم ياكى نەرسىلەرنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

سۆھبەتداش، يولداش، خىزمەتداش، پارتىداش، پىكىرداش، قەلبداش، سەپەرداش، تورداش، ئاھاڭداش، مەنىداش، ساۋاقداش.

(3) -لىق \ -لىك \ -لۇق \ -لۈك

بۇ ئۇيغۇر تىلىدىكى ئۇنۇملۇك ياسىغۇچى قوشۇمچىلارنىڭ بىرى. بۇ قوشۇمچىنىڭ رولى تۆۋەندىكىچە:

● مەلۇم بىر ئىش بىلەن شۇغۇللانغۇچى ئادەمنى

بىلدۇرىدىغان ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، شۇ ئادەم شۇغۇللانغان كەسىپنى ئىپادىلەيدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

قاسساپلىق، ناۋايلىق، ئاشپەزلىك، موزدوزلۇق، تىككۈچىلىك...

● ئۆسۈملۈك ۋە جىسىملارنى بىلدۇرىدىغان ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، شۇ خىل ئۆسۈملۈك ياكى جىسىم كۆپ جايىنى بىلدۇرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

قومۇشلۇق، قارىغايلىق، قوغۇنلۇق، بۇغدايلىق، تاشلىق، سامانلىق، نېفىتلىك، كۆمۈرلۈك...

● ئادەمنى ئىپادىلەيدىغان بەزى ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، شۇ خىل ئادەمگە خاس خۇسۇسىيەتنى بىلدۇرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

ئانىلىق، بالىلىق، ياشلىق، قېرىلىق، يىگىتلىك...

● بەزى ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئى ئۈچۈن كېرەكلىك ياكى شۇنىڭغا ئاتالغان نەرسىنى بىلدۇرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

تويلۇق، كىيىملىك، ئەستەرلىك، ھېيتلىق، يامغۇرلۇق...

● يەر ـ جاي ناملىرىنى بىلدۇرىدىغان ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن جايدا تۇغۇلۇپ ئۆسكەن ئادەمنى بىلدۇرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

قۇمۇللۇق، تۇرپانلىق، غۇلجىلىق، كورلىلىق، كۇچالىق، فىرانسىيەلىك، ئاۋسترالىيەلىك، جەنۇبىي ئافرىقىلىق، سۇمالىلىق، سۇدانلىق...

(4) ـچىلىق \ ـچىلىك

بۇ قوشۇمچە «ـچى» قوشۇمچىسى بىلەن «ـلىك \ ـلىق» قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشىدىن ھاسىل بولغان بولۇپ، بەزى ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن ئۇقۇم

ئاساسىدىكى مۇناسىۋەتنى بىلدۇرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

باغۋەنچىلىك، تۇغقانچىلىق، سودىگەرچىلىك، كۆكتاتچىلىق، دېھقانچىلىق، مىسگەرچىلىك، زەرگەرچىلىك....

ـ چىلىق / ـ چىلىك قوشۇمچىسى «ـ چى» ۋە «ـ لىك» قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشىدىن تۈزۈلگەن بولسىمۇ، بۇ قوشۇمچە بەزىدە بىر پۈتۈن ھالەتتە باش مورفېملارغا قوشۇلسا، بەزىدە باش مورفېملارغا ئاۋۋال «ـ چى» قوشۇمچىسى، ئاندىن «ـ لىك» قوشۇمچىسى قوشۇلىدۇ، بۇ قوشۇمچىنىڭ بىر پۈتۈن ھالەتتە ياكى ئايرىم ـ ئايرىم ھالەتتە ئىكەنلىكى ئۇنىڭ باش مورفېملارغا «ـ چى» قوشۇمچىسى قوشۇلغان ھالەتتە مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇش ـ تۇرالماسلىقىغا ئاساسەن بەلگىلىنىدۇ. مەسىلەن: «بېلىقچىلىق»، «چارۋىچىلىق» دېگەن سۆزلەردە «بېلىقچى»، «چارۋىچى» دېگەن سۆزلەر مۇستەقىل مەۋجۇت بولۇپ تۇرالايدۇ. شۇڭا، بۇ سۆزلەردىكى «ـ چىلىق» قوشۇمچىسىنى «ـ چى» ۋە «ـ لىق» دېگەن ئىككى مورفېمىغا پارچىلاشقا ۋە ئۇنى ئايرىم ـ ئايرىم ئىككى قوشۇمچە دەپ تونۇشقا توغرا كېلىدۇ. «دېھقانچىلىق»، «باغۋەنچىلىك»، «تۇغقانچىلىق» قاتارلىق سۆزلەردىكى «دېھقانچى»، «باغۋەنچى»، «تۇغقانچى» قاتارلىق سۆزلەر مۇستەقىل مەۋجۇت بولۇپ تۇرالمايدۇ. شۇڭا، بۇ سۆزلەر تەركىبىدىكى «ـ چىلىق / ـ چىلىك» قوشۇمچىسىنى بىر پۈتۈن قوشۇمچە دەپ تونۇشقا توغرا كېلىدۇ.

(5) ـچە

بۇ ئۇيغۇر تىلىدىكى ئۇنۇملۇك ياسىغۇچى قوشۇمچىلارنىڭ بىرى. بۇ قوشۇمچىنىڭ رولى تۆۋەندىكىچە:

● مىللەت نامىنى بىلدۇرىدىغان ئىسىملارغا قوشۇلۇپ شۇ مىللەتنىڭ تىل ـ يېزىقىنى بىلدۇرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ.

مەسىلەن:

ئۇيغۇرچە، تۈركچە، خەنزۇچە، موڭغۇلچە، پارسچە...

● ئۇيغۇر تىلىدا بۇ قوشۇمچە بىلەن ئاھاڭداش يەنە بىر قوشۇمچە بولۇپ، ئۇ بەزى ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئىنىڭ كىچىكىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

قەلەمچە، كىتابچە، باغاقچە، بۆلۈمچە، باغچە...

(6) - چاق \ - چەك \ - چۇق \ - چۈك

بۇ قوشۇمچە بەزى ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئىنىڭ كىچىكىنى ياكى شۇ شەيئى بىلەن مۇناسىۋەتلىك كىچىك نەرسىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

قوزىچاق، قۇمچاق، تۈلكىچاق، مايمۇنچاق، كۆلچەك، يەمچۈك، قاپچۇق...

(7) -دۇرۇق \ -دۇرۇك \ -تۇرۇق

بۇ قوشۇمچە ئايرىم ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بۇيۇمنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

بويۇنتۇرۇق، ئېغىزدۇرۇق، كەمەلدۇرۇك...

(8) -خانا

بۇ پارس تىلىدىكى «خانە» (ئۆي) دېگەن سۆزدىن ئۆزلەشكەن بولۇپ، پارس تىلىدىكىگە ئوخشاش ئۇيغۇر تىلىدىمۇ مۇستەقىل بىر سۆز ئورنىدا «ئۆي، ھۇجرا» دېگەن مەنىدە قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

ئوتلەر خانىسى

بۇ ئۆينىڭ تۆت خانىسى بار.

بۇغدايىنىڭ خانىسى ــ بۇغدايىنىڭ دېنى تۇرىدىغان جاي.

بۇ سۆز يەنە ياسىغۇچى قوشۇمچە سۈپىتىدىمۇ قوللىنىلىدۇ. بۇ سۆز ئۇيغۇر تىلىدا ياسىغۇچى سۈپىتىدە ئىنتايىن ئۇنۇملۇك قوشۇمچە بولۇپ، ئەرەب، پارس تىللىرىدىن، خەنزۇ تىلىدىن ۋە باشقا تىللاردىن كىرگەن ئىسىملارغىمۇ قوشۇلۇۋېرىدۇ ۋە شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئى تۇرىدىغان ياكى شۇ شەيئى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئۆي - جاينى بىلدۈرىدىغان ئىسىملار ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

كىتابخانا، كۇتۇپخانا، گۈلخانا، ساقچىخانا، گىرىمخانا، ساتىراشخانا، مېھمانخانا، چايخانا، پوچتىخانا، ئاشخانا، بولكىخانا، تورخانا، مايخانا...

(9) -شۇناس

بۇ قوشۇمچە پارسچىدىكى «شناختن» («بىلمەك، تونۇماق، پەرقلەندۈرمەك») دېگەن پېئىلىنىڭ يىلتىزى بولۇپ، ئۇيغۇر تىلىدا ئۇنۇملۇك قوشۇمچىلار قاتارىدا قوللىنىلىدۇ. بۇ قوشۇمچە بەزى ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئى ئۇستىدە ئىلمىي تەتقىقات ئېلىپ بارغۇچى مۇتەخەسسىسنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

تىلشۇناس، تارىخشۇناس، ئەدەبىياتشۇناس، ئۇيغۇرشۇناس، مىللەتشۇناس...

(10) -زار

بۇ قوشۇمچە پارسچىدىن كىرگەن قوشۇمچە بولۇپ، ئۇيغۇر تىلىدا خېلى ئۇنۇملۇك قوشۇمچە سۈپىتىدە قوللىنىلىدۇ. بۇ قوشۇمچە ئۆسۈملۈك نامىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، شۇ خىل ئۆسۈملۈك كۆپ ئۆسكەن جاينى بىلدۈرىدىغان

ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

گۈلزار، چىمەنزار، پاختىزار، ئالمىزار، ئۈزۈمزار...

(11) ـ دان

بۇ قوشۇمچە پارسچىدىن ئۆزلەشكەن بولۇپ، ئۇيغۇر تىلىدا خېلى ئۇنۇملۇك قوشۇمچە سۈپىتىدە قوللىنىلىدۇ. بۇ قوشۇمچە بەزى ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئى قاچىلىنىدىغان قاچا مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

قەلەمدان، ئوقدان، گۈلدان، ئىسرىقدان، كۈلدان، چوغدان، شامدان، ئۇندان (ئۇنئالغۇ لېنتىسى)، سىندان (سىنئالغۇ لېنتىسى)، ساندان (سانلىق مەلۇمات ئامبىرى)...

(12) ـنامە

بۇ پارسچە «خەت، كىتاب» دېگەن مەنىدىكى ئىسىمدىن ئۆزلەشكەن بولۇپ، ئۇيغۇر تىلىدا ئاساسەن ياسىغۇچى قوشۇمچە سۈپىتىدە قوللىنىلىدۇ. (بەزىدە، بولۇپمۇ شېئىرلاردا «خەت» مەنىسىدە ئايرىم قوللىنىدىغان ئەھۋالمۇ ئۇچرايدۇ) مەسىلەن:

سېغىنىدىم سېنى يارىم، نامەمنى كۆر، بەرگىل جاۋاب.

بۇ قوشۇمچە بەزى ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئى ياكى شۇ شەيئى توغرىسىدىكى ئىش يېزىلغان خەت، ھۆججەت، كىتاب مەنىلىرىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

تەقدىرنامە، گۇۋاھنامە، يىلنامە، شەرتنامە، بايانناما، كېسىمنامە، ھۆكۈمنامە، مۇكاپاتنامە...

(13) ـنەما

بۇ قوشۇمچە ئىسىم ياسىغۇچى قوشۇمچە سۈپىتىدە

«كۆرسەتكۈچى، باشلىغۇچى» مەنىسىدىكى ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

قىبلىنەما، جاھانناما...

(14) ـىيە

بۇ قوشۇمچە ئاساسەن مىللەت نامىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، شۇ مىللەت ئۇلتۇراقلاشقان تېررىتورىيەنى (كۆپىنچە مەملىكەتنى) بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

ياپونىيە، رومىنىيە، بۇلغارىيە، گېرمانىيە، فىرانسىيە، گوللاندىيە، تۈركىيە...

(15) ـ ىستان

بۇ قوشۇمچە پارسچىدىكى «ستاندن» («ئالماق، قوبۇل قىلماق») دېگەن پېئىلنىڭ يىلتىزى بولۇپ ئىسىملارغا قوشۇلۇپ شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئى كۆپ جايىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنى، جۇملىدىن مىللەت نامىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، شۇ مىللەت ئولتۇراقلاشقان تېررىتورىيەنى (كۆپىنچە مەملىكەتنى) بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

گۈلىستان، قەبرىستان، گۆرىستان؛

قازاقىستان، ئۆزبېكىستان، تاجىكىستان، ئافغانىستان، داغىستان، موغۇلىستان...

(16)ـ ۋاز (ـباز)

بۇ قوشۇمچە پارسچىدىكى «باختن» («ئوينىماق») دېگەن پېئىلنىڭ يىلتىزى بولۇپ، سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچە سۈپىتىدە بەزى ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئىنى

ئوينىغۇچى، باققۇچى ياكى شۇنىڭغا ھەددىدىن ئارتۇق بېرىلگۈچى ئادەمنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

دارۋاز، قىمارۋاز، كەپتەرۋاز، كىتابباز، جانباز...

(17) -خور

بۇ قوشۇمچە پارسچىدىكى «خوردن» («يېمەك، ئىچمەك») دېگەن يېڭىلىنىڭ يىلتىزى (پارس تىلىدا بۇ ئىككى ھەرىكەت مۇشۇ بىر يېڭىل ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ) بولۇپ، سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچە سۈپىتىدە بەزى ئىسىملارغا قوشۇلۇپ شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئىنى يېگۈچى، ئىچكۈچى ياكى ھەددىدىن ئارتۇق يېگۈچى ياكى ئىچكۈچى ئادەمنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

گۆشخور، ئادەمخور، پارىخور، مۇراسخور، قانخور، پىتىنخور...

(18)- كار

بۇ قوشۇمچە پارسچىدىكى «كاردن» («تىكمەك، تېرىماق») دېگەن يېڭىلىنىڭ يىلتىزى بولۇپ تۆۋەندىكىچە ئىسىملارنى ياسايدۇ:

● ئىسىم ياسىغۇچى قوشۇمچە سۈپىتىدە بەزى ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئىنى ئوبيېكت قىلغان كەسىپ ئۇستىسىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

بىناكار، سەنئەتكار، پاختىكار...

● بەزى ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئىنى ئۆز ئۈستىگە ئالغۇچىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

گۇناھكار، ئەيىبكار، جاۋابكار...

● بەزى ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن

شەيئىنىڭ ئىگىسىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

ھەۋەسكار، تەلەپكار، جەلپكار...

(19) -دار

بۇ پارسچىدىكى «داشتن» («ئىگە بولماق») دېگەن يېڭىلىنىڭ يىلتىزى بولۇپ، ئىسىم ياسىغۇچى قوشۇمچە سۈپىتىدە ئاساسەن ئەرەبچە ، پارسچىدىن كىرگەن ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئىگە ئىگە ئادەمنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

ھۆكۈمدار، زەربىدار، مۇلۇكدار، زېمىندار، ئەمەلدار، بايراقدار، چارۋىدار، مالدار...

(20) -پەز

بۇ پارسچىدىكى «پۇختن» («پىشۇرماق») دېگەن يېڭىلىنىڭ يىلتىزى بولۇپ، ئىسىم ياسىغۇچى قوشۇمچە سۈپىتىدە بەزى ئىسىملارغا، كۆپىنچە تائام نامىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، شۇ تائامنى پىشۇرغۇچى (شۇ ئىشنى كەسىپ قىلغان) ئادەمنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

ئاشپەز، سامسىپەز، مانتىپەز...

(21) -گەر

بۇ پارسچىدىن كىرگەن قوشۇمچە بولۇپ، ئىسىم ياسىغۇچى قوشۇمچە سۈپىتىدە ئەرەبچە ، پارسچىدىن كىرگەن بەزى ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئىنى ئوبيېكت قىلغان كەسىپ ئىگىسىنى ياكى شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئى بىلەن شۇغۇللانغۇچىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

مىسگەر، زومىگەر، دەۋاگەر، ئىغۋاگەر، زەرگەر...

(22) -كەش

بۇ پارسچىدىكى «كەشيدن» (« تارتماق، سۆرىمەك، سوزۇلماق ») دېگەن پېئىلنىڭ يىلتىزى بولۇپ، ئىسىم ياسىغۇچى قوشۇمچە سۈپىتىدە بەزى ئىسىملارغا قوشۇلۇپ شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ھەرىكەت بىلەن شۇغۇللانغۇچى ياكى شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئىنى ئۆز ئۈستىگە ئالغۇچىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

ھارۇنكەش، كىراكەش، ھايانكەش، جاپاكەش، ئەيپۇنكەش...

(23) -ۋەن

بۇ پارسچىدىن تىلىمىزغا كىرگەن قوشۇمچە بولۇپ، ئىسىم ياسىغۇچى قوشۇمچە سۈپىتىدە ئەرەبچە، پارسچىدىن كىرگەن ئايرىم ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئىگە قارىغۇچى، پەرۋىش قىلغۇچىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

سارايۋەن، باغۋەن، دەرۋازىۋەن...

(24) -پۇرۇش

بۇ پارسچىدىكى «فروختن» («ساتماق ») دېگەن پېئىلنىڭ يىلتىزى بولۇپ، ئىسىم ياسىغۇچى قوشۇمچە سۈپىتىدە ئايرىم ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئىنى ساتقۇچىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

كىتابپۇرۇش، دورىپۇرۇش، مەيپۇرۇش، ئەسكىپۇرۇش...

(25) -خان

بۇ پارسچىدىكى «خواندن» («ئوقۇماق») دېگەن پېئىلنىڭ

يىلتىزى بولۇپ، ئىسىم ياسىغۇچى قوشۇمچە سۈپىتىدە ئوقۇش ئوبيېكتىنى بىلدۈرىدىغان ئايرىم ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، شۇ نەرسىنى ئوقۇغۇچىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

كىتابخان، غەزەلخان، قىرائەتخان...

(26) -گاھ

بۇ ئىسىم ياسىغۇچى قوشۇمچە سۈپىتىدە پارسچىدىن ئۆزلەشكەن قوشۇمچە بولۇپ، ئايرىم ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ھەرىكەت ئورنىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

ئارامگاھ، سەيلىگاھ، جەڭگاھ، قارارگاھ...

(27) -پەرەس

بۇ پارسچىدىكى «پرستيدن» («چوقۇنماق، ئىخلاس قىلماق») دېگەن پېئىلنىڭ يىلتىزى بولۇپ، ئىسىم ياسىغۇچى قوشۇمچە سۈپىتىدە ئايرىم ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئىگە زىيادە بېرىلگۈچىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىم ياسايدۇ. مەسىلەن:

ئاپتاپپەرەس، پۇلپەرەس، ئابرۇيپەرەس، ھوقۇقپەرەس...

(28) -پەرۋەر

بۇ پارسچىدىكى «پروريدن» («تەربىيەلىمەك، يېتىشتۇرمەك») دېگەن پېئىلنىڭ يىلتىزى بولۇپ، ئىسىم ياسىغۇچى قوشۇمچە سۈپىتىدە ئايرىم ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، «ھىمايە قىلىدىغان، ياقلايدىغان، كۆيۈنىدىغان» دېگەن مەنىدىكى ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

ئادالەتپەرۋەر، خەلقپەرۋەر، تىنچلىقپەرۋەر...

(29) ـ تىراش

بۇ پارسچەدىكى «تىراشىدن» («قىرماق، يونۇماق، تاراشلىماق») دېگەن پېئىلنىڭ يىلتىزى بولۇپ، ئىسىم ياسىغۇچى قوشۇمچە سۈپىتىدە ئايرىم ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، «قىرغۇچى، يونۇغۇچى، تاراشلىغۇچى» دېگەن مەنىدىكى ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

ساتىراش ، سەر (باش)+ تاراش،، ھەيكەلتىراش، سىمتىراش...

(30) ـ ساز

بۇ پارسچەدىكى «ساختن» («ياسىماق») دېگەن پېئىلنىڭ يىلتىزى بولۇپ، ئىسىم ياسىغۇچى قوشۇمچە سۈپىتىدە ئايرىم ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، «ياسىغۇچى» دېگەن مەنىدىكى ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

قۇلۇپساز، سائەتساز، ماشىنىساز(لىق)...

(31) ـ گىر

بۇ پارسچەدىكى «گرىفتن» («ئالماق، تۇتماق، ياپماق») دېگەن پېئىلنىڭ يىلتىزى بولۇپ، ئىسىم ياسىغۇچى قوشۇمچە سۈپىتىدە ئايرىم ئىسىملارغا قوشۇلۇپ ئىگىلگۈچى، ئۆز ئىلكىگە ئالغۇچىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىم ياسايدۇ. مەسىلەن:

باجگىر، جاھانگىر...

(32) ـ دارچىلىق

بۇ قوشۇمچە «ـدار+ ـچە +ـلىق» شەكلىدە ئۇچ قوشۇمچىنىڭ بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان بولۇپ، مەلۇم مۇناسىۋەتتىكى ئادەمنى بىلدۈرىدىغان ئايرىم ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

قوشنىدارچىلىق، ئاغىنىدارچىلىق، ئاتىدارچىلىق،

مېھماندارچىلىق...

(33) ـ گەرچىلىك

بۇ قوشۇمچە «ـگەر+ـچە + ـلىك »تىن ئىبارەت ئۇچ قوشۇمچىنىڭ قوشۇلۇشىدىن ھاسىل بولغان بولۇپ، ئادەمنى بىلدۈرىدىغان ئايرىم ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، شۇ ئادەمگە خاس خۇسۇسىيەتنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

ئادەمگەرچىلىك...

(34) ـ ىزم

بۇ قوشۇمچە رۇسچىدىن ياكى رۇسچە ئارقىلىق باشقا چەت تىللاردىن كىرگەن سۆزلەر بىلەن بىللە كىرگەن بولۇپ، ئۇ ئارقىلىق ياسالغان ئىسىملار ئەسلىي ئىسىم ئىپادىلىگەن ئادەم ۋە شەيئى بىلەن مۇناسىۋەتلىك مەسىلەك، يول، پىرىنسىپ قاتارلىقلارنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ماركسىزم، لېنىنىزم، ماتېرىيالىزم، رېئالىزم، گۇمانىزم، كاماللىزم، ئاتېئىزم...

(35) ھەم ـ

بۇ ئىسىم ياسىغۇچى قوشۇمچە سۈپىتىدە پارسچىدىن ئۆزلەشكەن سۆز ئالدى قوشۇمچە بولۇپ، بەزى ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئى بويىچە ئورتاق بولغۇچى ئادەمنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

ھەمسۆھبەت، ھەمداستىخان، ھەمكار، ھەمراھ ...

2) سۈپەت ۋە ساندىن ئىسىم ياسىغۇچىلار

(1)ـلىق \ ـلىك \ ـلۇق \ ـلۈك

بۇ ئۇيغۇر تىلىدىكى ئۆتۈملۈك قوشۇمچىلارنىڭ بىرى بولۇپ،

تۆۋەندىكىدەك سۆزلەرنى ياسايدۇ:

● سۈپەتلەرگە قوشۇلۇپ سۈپەت ئىپادىلىگەن بەلگىنىڭ نامىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

قىزغىنلىق، يۈكسەكلىك، باتۇرلۇق، سەزگۈرلۈك، ياخشىلىق، يامانلىق، ئامانلىق...

● بەزىدە تەرتىپ سانلارغا قوشۇلۇپ، دەرىجە نامىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

بىرىنچىلىك، ئىككىنچىلىك، تۆتىنچىلىك، ئالتىنچىلىك...

(2) -چىلىق \ -چىلىك

بۇ قوشۇمچە «-چى + -لىق \ -لىك» قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشىدىن ھاسىل بولغان بولۇپ، بەزى سۈپەتلەرگە قوشۇلۇپ، شۇ سۈپەت ئىپادىلىگەن بەلگە بىلەن خاراكتېرلەنگەن ھالەت، ۋەزىيەت ياكى ئومۇمىيەتنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

قورغاقچىلىق، ھۆلچىلىك، مالىمانچىلىق، ئالدىراشچىلىق، بىكارچىلىق، كەمچىلىك، مۇساپىرچىلىق، كۆپچىلىك، ئازچىلىق...

3) پېئىلدىن ئىسىم ياسىغۇچىلار

(1) -غۇ \ -قۇ \ -گۇ \ -كۇ

بۇ قوشۇمچە پېئىلنىڭ شۇ بەلگىلىك ئىسىمداش قوشۇمچىسى بىلەن شەكىلداش بولۇپ، ئەمەلىيەتتە شۇ قوشۇمچىدىن بۆلۈنۈپ چىققان، بۇ قوشۇمچە پېئىل ئۆزىكىگە (دەرىجە ئۆزەكلىرىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) قوشۇلۇپ، شۇ پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ ۋاستىسىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

ئاچقۇ، سەزگۇ، تېرىلغۇ، قونالغۇ، ئېچىتقۇ، ئالغۇ-بەرگۈ،

ئەلياتقۇ، بالىياتقۇ...

(2) -غا \ -قا \ -گە \ -كە

بۇ قوشۇمچە ئىسىملارنىڭ يۆنىلىش كېلىش قوشۇمچىلىرى بىلەن شەكىلداش كېلىدۇ. لېكىن، ئىككىسىنىڭ مۇناسىۋىتى ھەققىدە بىرنەرسە دېيىش قىيىن. بۇ قوشۇمچە پېئىل ئۆزىكىگە (دەرىجە ئۆزەكلىرىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) قوشۇلۇپ، شۇ پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ ۋاستىسىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. تېخىمۇ مۇھىمى، بۇ قوشۇمچە قوشۇلۇپ ياسالغان ئىسىملاردا يۆنىلىش مەنىسى يوق. مەسىلەن:

ئىلغا، سالغا، تۇتقا، سۇرگە، كۈلكە، سۈپۈرگە...

(3) -غۇچى \ -قۇچى \ -گۇچى \ -كۇچى

بۇ قوشۇمچە پېئىلنىڭ سۈبېيكت ئىسىمداش قوشۇمچىسى بىلەن شەكىلداش بولۇپ، ئەمەلىيەتتە شۇ قوشۇمچىدىن بۆلۈنۈپ چىققان. بۇ قوشۇمچە پېئىل ئۆزىكىگە قوشۇلۇپ، شۇ پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەت بىلەن شۇغۇللانغۇچىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

ئوقۇغۇچى، ئوقۇتقۇچى، يازغۇچى، ئوچقۇچى، كۈتكۈچى، تولدۇرغۇچى، ئېنىقلىغۇچى، ئەزگۈچى...

(4) -ش \ -ىش \ -ۇش \ -ۈش

بۇ قوشۇمچە پېئىلنىڭ شۇ شەكىلدىكى ئىسىمداش قوشۇمچىسى بىلەن شەكىلداش بولۇپ، ئەمەلىيەتتە شۇ قوشۇمچىدىن بۆلۈنۈپ چىققان. بۇ قوشۇمچە پېئىل ئۆزىكىگە قوشۇلۇپ، شۇ پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەت ئىسىمنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

بىلىش، ئۆگىنىش، ئىشلەپچىقىرىش، ئاڭلىتىش، تونۇش،

ئۇرۇش...

(5) -ماق \ -مەك

بۇ قوشۇمچە پېئىلنىڭ شۇ شەكىلدىكى ئىسىمداش قوشۇمچىسى بىلەن شەكىلداش بولۇپ، ئەمەلىيەتتە شۇ قوشۇمچىدىن بۆلۈنۈپ چىققان. بۇ قوشۇمچە بەزى پېئىللارنىڭ ئۆزىكىگە قوشۇلۇپ، ھەرىكەتنىڭ نەتىجىسى ياكى ۋاستىسىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

چاقماق، قۇيماق، تېپىشماق، يېمەك، ئىچمەك، ئىلمەك...

(6) -غۇچ \ -قۇچ \ -گۇچ \ -كۇچ

بۇ قوشۇمچە بەزى پېئىللارنىڭ ئۆزىكىگە قوشۇلۇپ، شۇ پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ ۋاستىسىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

سىزغۇچ، ئوتىغۇچ، ئاچقۇچ، تۇتقۇچ، كۆرسەتكۈچ، ئۆچۈرگۈچ...

(7) -ما \ -مە

بۇ قوشۇمچە بەزى پېئىللارنىڭ ئۆزىكىگە قوشۇلۇپ، شۇ پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ نەتىجىسىنى ياكى ۋاستىسىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

قول يازما، ئويۇشما، قۇرۇلما، باسما، بىرىكمە، سۈزمە، كۆرسەتمە، ئەسلىمە، بەلگىلىمە، كۆنۈكمە...

(8) -م \ -ىم \ -ۇم \ -ۈم

بۇ قوشۇمچە بەزى پېئىللارنىڭ ئۆزىكىگە قوشۇلۇپ، شۇ پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ نەتىجىسىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

كىرىم، چىقىم، كىيىم، ئېچىم، سايلام، بىلىم، بۆلۈم، ئۆلۈم، ئۇنۇم...

(9) -غىن \ -قىن؛ -قۇن \ -گۇن \ -كۇن

بۇ قوشۇمچە بەزى پېئىللارنىڭ ئۆزىكىگە قوشۇلۇپ، شۇ پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ نەتىجىسىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

يانغىن، تاشقىن، ساتقۇن، قاچقۇن، سۈرگۈن، كەلكۈن، تۇتقۇن، ئۇچقۇن، توسقۇن...

(10) -ق \ -ك \ -اق \ -ەك \ -ۇق \ -ۈك

بۇ قوشۇمچە بەزى پېئىللارنىڭ ئۆزىكىگە قوشۇلۇپ، شۇ پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ نەتىجىسىنى ياكى ۋاستىسىنى ياكى ئورننىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

سوراق، تېرەك، بوياق، تاپشۇرۇق، قىلىق، ساناق، بۇيرۇق، سىناق، پىچاق، ئوتلاق، قىشلاق...

(11) -ن\-ىن\-ۇن

بۇ قوشۇمچە ئايرىم پېئىللارنىڭ ئۆزىكىگە قوشۇلۇپ، شۇ پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ نەتىجىسىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

يىغىن، يېغىن، تۇگۈن، تېپىن...

(12) -ندى \ -ىندى \ -ۇندى \ -ۈندى

بۇ قوشۇمچە بەزى پېئىللارنىڭ ئۆزىكىگە قوشۇلۇپ، شۇ پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ نەتىجىسىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

يىغىندى، ئۇزۇندى، قىرىندى، سارقىندى، يۇيۇندى، چېپىندى...

(13) -دۇق

بۇ قوشۇمچە ئايرىم پېئىللارنىڭ ئۆزىكىگە قوشۇلۇپ، شۇ پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ نەتىجىسىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

قالدۇق، تاشلاندۇق، ھاردۇق...

(13) -مىش \ -مۇش \ -مۇش

بۇ قوشۇمچە ئايرىم پېئىللارنىڭ ئۆزىكىگە قوشۇلۇپ، شۇ پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ نەتىجىسىنى ياكى ئوبيېكتىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

ئۆتمۇش، قىلمىش، تۇرمۇش، يېمىش...

(14) -غاق \ -قاق \ -گەك \ -كەك

بۇ قوشۇمچە ئايرىم پېئىللارنىڭ ئۆزىكىگە قوشۇلۇپ، شۇ پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتكە مايىل خۇسۇسىيەتكە ئىگە شەيئىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

پاتقاق، توزغاق، ئورغاق، چاققاق، ئىلگەك...

(15) -نچا \ -ىنچا

بۇ قوشۇمچە ئايرىم پېئىللارنىڭ ئۆزىكىگە قوشۇلۇپ، شۇ پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ ۋاستىسىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

يېپىنچا، سىلىنچا ...

(16) -مچى

بۇ قوشۇمچە ئايرىم پېئىللارنىڭ ئۆزىكىگە قوشۇلۇپ، شۇ پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ سۇبيېكتىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

ئاقلامچى، مايلامچى، تىلەمچى، باشلامچى، ئىشلەمچى كۈنلەمچى...

(17) -غۇلۇق \ -قۇلۇق \ -گۇلۇك

بۇ قوشۇمچە ئايرىم پېئىللارنىڭ ئۆزىكىگە قوشۇلۇپ، شۇ پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ ئابستراكت ئوبيېكتىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

كۆرگۈلۈك، تارتقۇلۇق، قىلغۇلۇق، يېگۈلۈك، ئىچكۈلۈك، قالغۇلۇق...

2. ئانالىتىك ئۇسۇلدا ياسىلىدىغان ئىسىملار

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا يەنە بىر قىسىم ئىسىملار ئانالىتىك ئۇسۇلدا ياسىلىدۇ. بۇنداق ئۇسۇلدا ياسالغان ئىسىملاردىن بىرىككەن ئىسىملار، جۈپ ئىسىملار، قاتما ئىسىملار، قىسقارتىلما ئىسىملار ۋە مۇرەككەپ قۇرۇلمىلىق ئىسىملار قاتارلىقلارنى كۆرسىتىش مۇمكىن.

1) بىرىككەن ئىسىملار

بىرىككەن ئىسىملارنى بارلىققا كەلتۈرىدىغان ئىككى باش مورفېما ھەر خىل سۆز تۈركۈملىرىگە مەنسۇپ بولۇشى مۇمكىن. بۇلاردىن كۆپ ئۇچرايدىغان تىپلار تۆۋەندىكىچە:

ئىسىم + ئىسىم ← ئىسىم. مەسىلەن:

تاشيول، تاشپاقا، قاپاقباش، يانتاياق.

ئىسىم+ پېئىل ← ئىسىم. مەسىلەن: *كۆزقاراش، ئىزباسار،*

كۇنچىقىش، دۇنيا قاراش.

ئىسىم+ سۈپەت ← ئىسىم. مەسىلەن: *يوليورۇق، بويتاق.*

سۈپەت+ ئىسىم ← ئىسىم. مەسىلەن: *قىزىلسۇ، ئاقسۇ، قارا قورساق، ئاقسۆڭەك، تىكقۇدۇق...*

سان+ ئىسىم ← ئىسىم. مەسىلەن: *ئۈچقۇلاق، قىرىقئاياغ، سەكسەنپۇت، يەتتە سۇ، يەتتە قۇدۇق...*

پېئىل+ ئىسىم ← ئىسىم. مەسىلەن: *يانارتاغ، ئۇچار تەخسە...*

رەۋىش+ ئىسىم ← ئىسىم. مەسىلەن: *ئەتىيار، كەچكۇرس، كەچكۇز.*

سۈپەت+ پېئىل ← ئىسىم. مەسىلەن: *قوشئاتار.*

پېئىل+ پېئىل ← ئىسىم. مەسىلەن: *ئېلىپساتار.*

2) جۈپ ئىسىملار

جۈپ ئىسىملار ئىككى باش مورفېمىنىڭ تەڭداش مۇناسىۋەتتە بىرىكىشىدىن تۇزۇلىدۇ. مەسىلەن:

نام-ئاتاق، جاپا-مۇشەققەت، بالا-قازا، چىنە-قاچا...

3) قاتما ئىسىملار

قاتما ئىسىملار دېگەندە ئىسىملارنىڭ تەۋەلىك كاتېگورىيەسىنىڭ قوشۇمچىلىرى قوشۇلغان شەكلىدە قېتىپ بىر گەۋدىگە ئايلىنىشى بىلەن مەيدانغا كەلگەن ئىسىملارنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن:

ھاجىم، ئۇستام، ئەپەندىم...

4) قىسقارتىلما ئىسىملار

ئانچە كۆپ قوللىنىلمىسىمۇ ۋە قوللىنىشچانلىقى يۇقىرى بولمىسىمۇ، ئۇيغۇر تىلىدا سۆزلەرنىڭ باش ھەرپلىرى ياكى باش بوغۇملىرى ئېلىنىپ قىسقارتىپ ياسالغان بىر قىسىم ئىسىملار بار. مەسىلەن:

ش ئۇ ئا ر — شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى

ج ك پ — جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيەسى

ج خ ئى — جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى

س م — سانتىمېتىر

ب د ت — بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى

تىلكوم — تىل- يېزىق كومېتېتى

پارتكوم — پارتىيە كومېتېتى

ئىزاھلار

① 张定京. 现代哈萨克语实用语法, 中央民族大学出版社, 2000, p.33.

② «ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى»، 1-توم، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1990-يىلى، 3-بەت.

③ خەمىت تۆمۇر: « ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى» (مورفولوگىيە)، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1987-يىلى، 51-بەت.

④ ھازىر ئىملا ۋە تەلەپپۇز قائىدىلىرىگە ئۇيغۇن بولمىغان ھالدا «ي» تاۋۇشى ئورنىغا «ر» تاۋۇشىنى قوللىنىدىغان ئەھۋاللار بار.

⑤ ئىلگىرىكى ئەسەرلەردە بۇ كاتېگورىيە پېئىللارنىڭ تەركىبىدە بايان قىلىنغان. [قارا: خەمىت تۆمۇر: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى» (مورفولوگىيە)، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1987-يىلى، 442-بەت] بىز بۇ قوشۇمچىلارنىڭ ئىسىملارنىڭ تەۋەلىك، كېلىش شەكىللىرىگە ئوخشاشلا ئالدى بىلەن ئىسىملارغا، شۇنداقلا تۇرغۇن سۆزلەرگە ۋە پېئىللارنىڭ ئىسىمداش، سۈپەتداش قاتارلىق تۇرغۇن سۆز شەكىللىرىگە قوشۇلالايدىغانلىقىنى ئوخشاشلىقىنى نەزەردە تۇتۇپ، بۇ قوشۇمچىلارنى «ئىسىملارنىڭ شەخس كاتېگورىيەسى» دېگەن نام بىلەن ئىسىم بابىدا بايان قىلدۇق. يەنە بىر تەرەپتىن ئۇيغۇر تىلىدا ئىسىملار بىلەن پېئىللارنىڭ شەخس بىلەن مۇناسىۋەتلىك قوشۇمچىلىرى ئاساسەن ئىككى خىل بولىدۇ: بىرى، ئىسىملارنىڭ تەۋەلىك كاتېگورىيەسى بىلەن پېئىللارنىڭ ئۆتكەن زامان شەخس قوشۇمچىسى؛ يەنە بىرى، ئىسىملارنىڭ شەخس كاتېگورىيەسى بىلەن ھازىرقى ۋە كەلگۈسى زامان شەخس قوشۇمچىسى. بۇ ئىككى يۈرۈش قوشۇمچىنىڭ كېلىپ چىقىش يىلتىزى بىر ئىكەنلىكى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇشى مۇمكىن. شەخس ئالماشلىرى بىلەن بۇ ئىككى يۈرۈش قوشۇمچىنىڭ ۋە ئىسىملار بىلەن پېئىللارنىڭ شەخسلىك شەكىللىرىنىڭ قوشۇمچىلىرىنىڭ مۇناسىۋىتىنى يەنمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا تەتقىق قىلىپ بېقىشقا ئەرزيدۇ.

⑥ بۇ مەزمۇن رەھىمجان ئۇرىيوف ، نۇرنىسا رەھىملارنىڭ: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىگىلىك كېلىش قوشۇمچىسى، -نىڭ، نىڭ ئاشكارا ۋە يوشۇرۇن كېلىش شارائىتلىرى ھەققىدە ئىزدىنىش» («تىل ۋە تەرجىمە»، 1995 - يىللىق 6-سان) نامىلىق ماقالىسى ئاساسىدا ئورۇنلاشتۇرۇلدى.

⑦ خەمىت تۆمۇر: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى (مورفولوگىيە) »، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1987- يىلى، 67 - ، 68 - بەت.

ئۇچىنچى باب

سۈپەت

§1. سۈپەت ھەققىدە

1. سۈپەت دېگەن نېمە ؟

شەيئىلەرنىڭ خۇسۇسىيىتى، خاراكتېرى قاتارلىق بەلگىلىرىنى بىلدۈرىدىغان سۆزلەر سۈپەت دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن:

a . بىرجۈپ يوغان قىزىل شام ئاددىي، لېكىن رەتلىك يېغىشتۇرۇلغان ئۆينىڭ ئىچىنى يورۇق قىلىۋەتتى.

b . ئۇ ئېگىز بويلۇق، قاقسىر بويۇن، ياپما قاپاق، قىسماق كۆز، چىراي - شەكلى سەترەك كەلگەن ئادەم ئىدى.

c . ھېلىقى سېمىز بالا ئىلاجسىز تۆت ئاياغلىق بولدى.

a جۈملىدىكى «يوغان، قىزىل» دېگەن سۆزلەر «شام» دېگەن سۆزنىڭ، «ئاددىي، رەتلىك، يورۇق» قاتارلىق سۆزلەر «ئۆي» دېگەن سۆزنىڭ خاراكتېرىنى بىلدۈرۈپ كەلگەن. b جۈملىدىكى «ئېگىز، ياپما، قىسماق» دېگەن سۆزلەر ئايرىم - ئايرىم ھالدا «بوي، قاپاق، كۆز» قاتارلىق سۆزلەرنىڭ خاراكتېرىنى ئىپادىلەپ كەلگەن. c جۈملىدىكى «سېمىز» دېگەن سۆز «بالا»نىڭ فىزىيولوگىيەلىك ئالاھىدىلىكىنى بىلدۈرۈپ كەلگەن.

دېمەك، بۇيەردىكى بەلگە ئومۇمىي مەنىدە قوللىنىلغان گىرامماتىكىلىق ئاتالغۇ بولۇپ، رەڭ - تۈس (قىزىل، سېرىق، كۆك، ئاق)، تۈرق - ھالەت (ئېگىز، كەڭ، ئىسسىق)، تەم -

پۇراق (تاتلىق، تۇزلۇق، چۇچۇمەل) ، سۇپەت ـ ساپا (ياخشى، ئېسىل، پۇختا، چىداملىق) ، خاراكتېر (توغرا، ئىجابىي)، فىزىيولوگىيەلىك ئالاھىدىلىك (ساغلام، دوك)، مەنىۋى ئالاھىدىلىك (باتۇر، پەسكەش، قورقۇنچاق، ئالىيجاناب)، ھەر خىل مۇناسىۋەت ئالاھىدىلىكلىرى (يىراق، قەدىمكى، يازغى، ئىچكى، بار، مۇمكىن) قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

2. سۇپەتنىڭ تۈرلىرى

سۇپەتلەرنى مەنىسى ۋە گىرامماتىكىلىق ئالاھىدىلىكى نۇقتىسىدىن تۆۋەندىكى ئۈچ خىل تۈرگە ئايرىشقا بولىدۇ:

1) تۇپ سۇپەت ۋە قوشما سۇپەت

سۇپەتلەرنى قۇرۇلمىسىغا قاراپ تۇپ سۇپەت ۋە قوشما سۇپەت دەپ ئىككى تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ.

(1) تۇپ سۇپەت

بىرلا باش مورفېمدىن تۇزۇلگەن سۇپەتلەر تۇپ سۇپەت دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن:

ئاق، قارا، يامان، ئۇزۇن، شالاڭ، ئوروق...

(2) ياسالما سۇپەت

ئىككى باش مورفېمنىڭ بىرىكىشىدىن ياكى باش مورفېما بىلەن ياسىغۇچى مورفېمنىڭ بىرىكىشىدىن تۇزۇلگەن سۇپەتلەر ياسالما سۇپەت دەپ ئاتىلىدۇ. ياسالما سۇپەتلەر ياسالما سۇپەت، بىرىككەن سۇپەت، جۈپ سۇپەت قاتارلىق تۈرلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

A. بىر باش مورفېمغا ياسىغۇچى مورفېمىلارنىڭ قوشۇلۇشىدىن تۇزۇلگەن سۇپەتلەرنى ياسالما سۇپەت دەپ ئاتايمىز. مەسىلەن:

چىرايلىق، ئورۇقداش، ئىشچان، ئۆتكۈر، يېغلاڭغۇ، بىئەدەپ، نائۇمىد، بەتنىيەت، بەھۇزۇر...

B. ئىككى باش مورفېمنىڭ بىقىنىش ـ بېقىندۇرۇش مۇناسىۋىتىدە بىرىكىشىدىن تۇزۇلگەن سۇپەتلەرنى بىرىككەن سۇپەت دەپ ئاتايمىز. مەسىلەن:

مېھماندوست، رەھىمدىل، كۇل رەڭ، ئاقتاپان...

C. ئىككى باش مورفېمنىڭ تەڭداش مۇناسىۋەتتە بىرىكىشىدىن تۇزۇلگەن سۇپەتلەرنى جۈپ سۇپەت دەپ ئاتايمىز. مەسىلەن:

چوڭ ـ كىچىك، ئېگىز ـ پەس، ئالا ـ يېشىل، ئەسكى ـ توسكى...

2) ئەسلىي سۇپەتلەر ۋە نىسپىي سۇپەتلەر

سۇپەتلەر ئەسلىي قۇرۇلمىسىدا تۇرۇپ باشقا سۆزلەر بىلەن مۇناسىۋەتلىنىڭ بار ـ يوقلۇقىغا قاراپ ئەسلىي سۇپەت ۋە نىسپىي سۇپەت دېگەن ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

(1) ئەسلىي سۇپەت

قۇرۇلما نۇقتىسىدىن قارىغاندا باشقا سۆزلەر بىلەن ئالاھىدە مۇناسىۋىتى بولمىغان سۇپەتلەر ئەسلىي سۇپەت دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن:

زېرەك، مەرد، قىسقا، ئاق، ئۇلۇغ، يېقىن، كىچىك، يۇپقا، قېرى، تېرەن، ئېغىر، ئۇزۇن...

(2) نىسپىي سۇپەت

قۇرۇلما نۇقتىسىدىن قارىغاندا باشقا سۆزلەر بىلەن ئالاھىدە مۇناسىۋىتى بولغان، شۇ مۇناسىۋەت نۇقتىسىدىن باشقا شەيئىلەرنىڭ خاراكتېر، بەلگىلىرىنى بىلدۈرىدىغان سۇپەتلەر نىسپىي سۇپەت دەپ ئاتىلىدۇ. بۇنداق سۇپەتلەر ئاساسەن ياسالما سۇپەتلەردۇر. مەسىلەن:

ئاتلىق، تەملىك، تاغلىق، ئىقتىسادىي، ئىشچان، كۆتۈرەڭگۇ، خەلقچىل، مېھماندوست، تاش يۈرەك...

3) دەرىجىلىك ۋە دەرىجىسىز سۇپەتلەر

سۈپەتلەرنى سۈپەت دەرىجە كاتېگورىيەسىنىڭ قوشۇمچىلىرىنى (مۇھىمى سېلىشتۇرما دەرىجە قوشۇمچىسىنى) قوبۇل قىلىش ـ قىلالماسلىقىغا، دەرىجە رەۋىشلىرى بىلەن سۈپەتلىنىش ـ سۈپەتلەنمەسلىكىگە قاراپ دەرىجىلىك سۈپەت ۋە دەرىجىسىز سۈپەت دەپ ئىككى تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ:

(1) دەرىجىلىك سۈپەت

سۈپەت دەرىجىلىرىنى ۋە دەرىجە رەۋىشلىرىنىڭ سۈپەتلىشىنى قوبۇل قىلالايدىغان سۈپەتلەر دەرىجىلىك سۈپەت دەپ ئاتىلىدۇ. بۇنداق سۈپەتلەر مەنە جەھەتتىن نىسپىي خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولۇپ، ئۇلارنى مورفولوگىيەلىك ۋە سىنتاكسىسلىق يول بىلەن كۆچەيتىشكە ياكى ئاجىزلىتىشقا بولىدۇ. ئەمما، ھەممىلا سۈپەت سۈپەت دەرىجىلىرىنى ۋە دەرىجە رەۋىشلىرىنىڭ سۈپەتلىشىنى قوبۇل قىلالىشى ناتايىن. مەسىلەن:

ئاق، ئاقراق، ئاپئاق، ئاققىنا؛

توغرا، توغرىراق، توپتوغرا؛

پاكار، پاكارراق، پاكارغىنا؛

ياخشى، ياخشىراق.

ئەسلىي سۈپەتلەر بىلەن دەرىجىلىك سۈپەتلەرنىڭ مۇناسىۋىتىدىن قارىغاندا، دەرىجىلىك سۈپەتلەر ئەسلىي سۈپەتلەرنىڭ ھەممىسىنى ۋە بىر قىسىم نىسپىي سۈپەتلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

(2) دەرىجىسىز سۈپەت

سۈپەت دەرىجىلىرىنى ۋە دەرىجە رەۋىشلىرىنىڭ سۈپەتلىشىنى قوبۇل قىلالمايدىغان سۈپەتلەر دەرىجىلىك سۈپەت دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن:

ئەركەك، سۇنۇق، رايونلۇق، ئىجابىي، دىنىي، سوتسىيالىستىك...

دەرىجىسىز سۈپەتلەرنىڭ ھەممىسى نىسپىي سۈپەتلەردۇر.

4) خەۋەر تېپىلىق سۈپەتلەر ۋە غەيرىي خەۋەر تېپىلىق سۈپەتلەر

سۈپەتلەرنىڭ بەزىلىرى جۈملىدە خەۋەر ۋەزىپىسىدە كېلەلەيدۇ، بەزىلىرى كېلەلمەيدۇ. مانا مۇشۇ نۇقتىدىن سۈپەتلەرنى خەۋەر تېپىلىق سۈپەتلەر ۋە غەيرىي خەۋەر تېپىلىق سۈپەتلەر دەپ ئىككى تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ.

(1) خەۋەر تېپىلىق سۈپەتلەر

جۈملىدە خەۋەر ۋەزىپىسىدە كېلەلەيدىغان سۈپەتلەر خەۋەر تېپىلىق سۈپەتلەر دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن:

a. ئۇنىڭ سالامەتلىكى ياخشى.

b. ئۇيمىز بەك چوڭ ھەم ئىسسىق.

c. بۇنداق روھ ئىنتايىن قىممەتلىك.

مۇتلەق كۆپ سانداكى سۈپەتلەر، يەنى دەرىجىلىك سۈپەتلەرنىڭ ھەممىسى ۋە بىر قىسىم دەرىجىسىز سۈپەتلەر خەۋەر تېپىلىق سۈپەتلەر دائىرىسىگە كىرىدۇ.

(2) غەيرىي خەۋەر تېپىلىق سۈپەتلەر

جۈملىدە خەۋەر ۋەزىپىسىدە كېلەلمەيدىغان سۈپەتلەر غەيرىي خەۋەر تېپىلىق سۈپەتلەر دەپ ئاتىلىدۇ. بۇنداق سۈپەتلەر كۆپ ئەمەس. مەسىلەن:

مەملىكەتلىك، ھەربىي، مەمۇرىي، ئاسما، كۆپمە، پېتىنقى...

3. ئالاھىدە سۈپەتلەر

1) ئالاھىدە سۈپەتلەر ھەققىدە

ئۇيغۇر تىلىدىكى «بار، يوق، كېرەك، لازىم، مۇمكىن» قاتارلىق سۆزلەرنىڭ تەۋەلىكى خېلى ئۇزۇنغىچە تالاش-تارتىش نۇقتىسى بولۇپ كەلدى. قازاقستان ئۇيغۇر تىلشۇناسلىرى بۇ سۆزلەرنى «مودال سۆزلەر» دەپ ئاتىدى[1]. كېيىنچە بۇ سۆزلەر گىرامماتىكىلىق ئالاھىدىلىكى نۇقتىسىدىن سۈپەتلەرنىڭ

خاراكتېرىگە ئىگە ئىكەنلىكى ئېنىقلىنىپ، بۇ سۆزلەرنى سۈپەتلەرنىڭ ئالاھىدە بىر تىپى دەپ تونۇش ئوتتۇرىغا قويۇلدى ۋە ئومۇمەن ئېتىراپ قىلىندى②.

بۇ تۈردىكى سۈپەتلەرگە چېكىش شىلياڭ ئەپەندى: «كېلىش بىلەن تۈرلەنگەن ئىسىملارنىڭ ئۆزلىرى بىلەن بىرىكىپ كېلىشىنى تەلەپ قىلىدىغان سۈپەتلەر» دەپ تەبىر بېرىدۇ③.

بۇ سۈپەتلەرنىڭ «ئالاھىدە» بولۇشىدىكى سەۋەب، بۇلارنىڭ بەزىلىرى جۈملىدە ئېنىقلىغۇچى ۋەزىپىسىدە ئەمەس، ئاساسەن خەۋەر ۋەزىپىسىدە كېلىدۇ؛ يەنە بىر قىسىملىرى ئېنىقلىغۇچى ۋەزىپىسىدە كەلگەندە ھەر خىل چەكلىمىلەرگە ئۇچرايدۇ.

2) ئالاھىدە سۈپەتنىڭ تۈرلىرى

ئالاھىدە سۈپەتلەرنى ئەمەلىي رولىغا قاراپ ئۈچ تۈرگە ئايرىشقا بولىدۇ:

(1) مەۋجۇتلۇقنى بىلدۈرىدىغان ئالاھىدە سۈپەتلەر

بۇ تۈرگە كىرىدىغان سۈپەت ئىككى: «بار»④ ، «يوق». بۇ ئىككى سۆز ئاساسەن جۈملىدە خەۋەر ۋەزىپىسىدە كېلىدۇ، بەزىدە ئېنىقلىغۇچى ۋەزىپىسىدىمۇ كېلىدۇ. يەنە بەزىدە ئىسىملىشىپ جۈملىنىڭ ھەر خىل بۆلۈكى بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

a. ئۇنىڭ ئىككى ئاكىسى بار، ئاچىسى يوق. (خەۋەر)

b. مەندە بار، سەندە يوق، ئالەمدە بار، يەردە يوق، ئۇ نېمە؟ (خەۋەر)

c. مۇنداق قابىلىيىتى بار ئادەمنى نەدىن تاپسەن؟ (ئېنىقلىغۇچى)

d. يوق گەپنى قىلما. (ئېنىقلىغۇچى)

e. بارنىڭ مايىقى تېگىدۇ، يوقنىڭ تايىقى. (ئېنىقلىغۇچى)

f. بارنى بېرىپ تۇر. (تولدۇرغۇچى)

g. يوقنى ئىزدەپ تاپمايدۇ، سوراپ تاپىدۇ. (تولدۇرغۇچى)

h. كىتابى يوقلار، كىتابى بارلار بىلەن بىللە كۆرۈشكىلار. (ئىگە)

i. پۇلۇم يوق بولسىمۇ، بارەڭ يۇرىمەن. (ھالەت)

j. ئۆيىدە ئادەم يوقتەك تۇرىدۇ. (ھالەت)

(2) چەكلىمىلىك سۈپەتلەر

ئىشلىتىلىشتە مەلۇم چەكلىمىلەرگە ئۇچرايدىغان سۈپەتلەر چەكلىمىلىك سۈپەت دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ خىل سۈپەتلەر ئادەتتىكى سۈپەتلەردەك ئەركىن بولمايدۇ. بۇ خىل سۈپەتلەر جۈملىدە ئېنىقلىغۇچى ياكى خەۋەر بولۇپ كەلگەندە، ئالدىدىكى ئىسىمنىڭ مەلۇم كېلىشتە كېلىشىنى تەلەپ قىلىدۇ.

● يۆنىلىش كېلىشتىكى ئىسىملار بىلەن بىرىكىدىغان ئالاھىدە سۈپەتلەر. بۇلار تۆۋەندىكىچە:

ئىگە، باغلىق، قاراشلىق، مەنسۇپ، مۇناسىپ، ئۇيغۇن، خاس، تېگىشلىك، قولايلىق، ئامراق، خۇشتار، ئوخشاش...

a. بۇ شەرەپ ساڭا مەنسۇپ.

b. تۇرسۇن كۆك رەڭگە ئامراق.

c. بالىڭنىز كىمگە ئوخشايدۇ؟

● چىقىش كېلىشتىكى ئىسىملار بىلەن بىرىكىدىغان ئالاھىدە سۈپەتلەر. بۇلار تۆۋەندىكىچە:

خالىي، مىننەتدار...

a. بۇرا بىلەن دەرا مەيلى كىشىنىڭ ئۆيىدە مالاي بولسىمۇ خەۋپتىن خالىي.

b. شەڭ دۇبەن سىزنىڭ ئالتە بۇيۇك سىياسەتنى ئىجرا قىلىش يولىدا كۆرسەتكەن خىزمەتلىرىڭىزدىن بەكمۇ مىننەتدار.

(3) ھېسسىي سۈپەتلەر

سۆزلىگۈچىنىڭ تۇرلۇك پوزىتسىيەسىنى، گېپىنىڭ ئۇرانىنى بىلدۈرۈپ كېلىدىغان سۈپەتلەر ھېسسىي سۈپەتلەر دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن:

لايىق، مۇۋاپىق، لازىم، كېرەك، شەرت، موھتاج، مۇقەررەر، زۆرۈر، مۇمكىن، ئېھتىمال...

a. تۇرسۇن بۇگۈن كېلىشى مۇمكىن.

b. مەندە پۇل بار.

c. ئۆيدە ئادەم يوق.

d. تۇرسۇن ھۆرمەتكە لايىق ئادەم.

e. بۇ ئىش ئەقىلگە ئۇيغۇن.

f. بىز ھېچ نەرسىگە موھتاج ئەمەس.

g. ماڭا پۇل لازىم.

بۇ تۈردىكى سۈپەتلەر جۈملىدە ھالەت بولالمىغاندىن سىرت، سۈپەتلەر ئۆتىگەن ۋەزىپىلەرنىڭ ھەممىسىنى ئۆتىيەلەيدۇ. ئالاھىدە سۈپەتلەر تۆۋەندىكىدەك ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە:

A. جۈملىدە مۇستەقىل ھالدا خەۋەر ۋە ئېنىقلىغۇچى بولۇپلا قالماستىن، دائىم باشقا تۈرغۇن سۆزلەر بىلەن بىرىكىپ ئالاھىدە سۈپەت قۇرۇلمىسىنى تەشكىل قىلىپ، جۈملىدە خەۋەر ياكى ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

a. ئوتى بار يەرنىڭ سۈيى يوق، سۈيى بار يەرنىڭ ئوتى يوق.

b. يارنى تاپقاندا گەپ يوق، گەپنى تاپقاندا يار يوق.

c. تۇرسۇن كىتاب ئوقۇشقا ئامراق.

d. سىزگە نېمە كېرەك؟

B. سۈپەتنىڭ دەرىجە كاتېگورىيەسى بىلەن تۈرلىنەلەيدۇ⑤. مەسىلەن:

پادىنى باشلىيالايدىغان سەركە ۋە ئۆز ئۈيۈرىنى جانپىدالىق بىلەن قوغدىيالايدىغان ئايغىر بولۇشقا ھاجىدىن مۇۋاپىقراق كىشى يوق دەپ ئويلايمەن.

C. دەرىجە رەۋىشلىرى تەرىپىدىن ئېنىقلىنىدۇ. مەسىلەن:

a. قۇمۇل دىيارى تېنىچلىققا لىيۇ سىجاڭدىنمۇ بەكرەك موھتاج.

b. ئابدۇكېرەم قورسىقىغا بەك ئامراق ئىدى.

4. سۈپەتنىڭ گىرامماتىكىلىق ئالاھىدىلىكى

1) دەرىجىلىك سۈپەتلەر دەرىجە قوشۇمچىلىرىنى قوبۇل قىلالايدۇ، شۇنداقلا دەرىجە رەۋىشلىرىنىڭ سۈپەتلىشىنى قوبۇل قىلالايدۇ. مەسىلەن:

قىزىل: قىزىلراق، قىپقىزىل؛

ئاق: ئاقراق، ئاپئاق، ئاققىنا؛

دۇگىلەك: دۇپدۇگىلەك، دۇگىلەكرەك؛

چىرايلىق: چىرايلىقراق.

2) سۈپەتلەر تەكرارلىنىدۇ. مەسىلەن:

a. بۇ بالا كېيىن چوڭ ـ چوڭ ئىشلارنى قىلىدۇ.

b. ئەنۋەر مۇسابايېۋنىڭ چوڭ، تاختايلىق مېھمانخانىسى چەت ئەل كىرىسلولىرى، گىلەملىرى بىلەن بېزەلگەن، ئوتتۇرىسىدا بوشلۇق، چۆرىدەپ كىچىك ـ كىچىك ئۇستەللەر قويۇلغان.

c. قوي ـ قوتازلار سويۇلۇپ، نەچچە ئونلىغان مىس قازانلار قاينىشقا، ئۇزۇن ـ ئۇزۇن زىخلاردا كاۋاپلار پىشىلداشقا باشلىدى.

3) قىسمەن ئالاھىدە سۈپەتلەردىن باشقا ھەممە سۈپەتلەر ئىسىملارنى ئېنىقلاپ، جۈملىدە ئېنىقلىغۇچى بولىدۇ. مەسىلەن:

a. ئۇ ھاياتنىڭ توغرا، يېڭى يوللىرىنى چۈشەندى.

b. مەن يېزىلىق ھۆكۈمەتكە بارىمەن.

c. ئاردىدىن ئۇزۇن يىللار ئۆتتى.

4) خەۋەر تېپىدىكى سۈپەتلەر (كۆپ قىسىم سۈپەتلەر) جۈملىدە خەۋەر بولۇپ كېلەلەيدۇ. مەسىلەن:

a. ئۇنىڭ يازمىلىرى بەك ئېسىل.

b. چىرايلىق چىرايلىق ئەمەس، سۆيگەن چىرايلىق.

5) بىر قىسىم دەرىجىلىك سۈپەتلەر جۈملىدە ھالەت بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

a. دۆلەتنىڭ بىرلىكى بىلەن جەمئىيەتنىڭ بىرلىكى ئۇنۇملۇك ساقلاپ قېلىنىدى.

b. سىلەر ياخشى ئوقۇپ يارامليق ئادەم بولۇڭلار.

§2. سۆيەتنىڭ دەرىجە كاتېگورىيەسى

سۆيەت ئىپادىلىگەن بەلگىنىڭ دەرىجە جەھەتتىكى پەرقىنى ياكى سۆزلىگۈچىنىڭ شۇ بەلگىگە قارىتا سۈبېيېكتىپ ھېسسىياتىنى بىلدۈرىدىغان گرامماتىكىلىق كاتېگورىيە سۆيەتنىڭ دەرىجە كاتېگورىيەسى دەپ ئاتىلىدۇ.

بۇ گرامماتىكىلىق كاتېگورىيە دەرىجىلىك سۆيەتلەرگە خاس بولۇپ، تۆۋەندىكىدەك ئۈچ خىل دەرىجە شەكىللىرىنىڭ يىغىندىسى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ⑥:

1. ئەسلىي دەرىجە

1) مەنىسى:

سۆيەت ئىپادىلىگەن بەلگىنىڭ نورمال دەرىجىسىنى ئىپادىلەيدىغان دەرىجە شەكلىدۇر.

2) ئىپادىلىنىشى:

بۇ خىل دەرىجە شەكلى دەرىجىلىك سۆيەتلەرنىڭ ئەسلىي شەكلى ئارقىلىق، يەنى نۆل شەكىل ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. مورفولوگىيەلىك قوشۇمچىسى بولمايدۇ. مەسىلەن:

چوڭ، ئاق، قىزىل، يورۇق، چىرايلىق، پۈختا، خىيالىي، ئومۇمىي...

3) ئىشلىتىلىشى:

مەلۇم شەيئىنىڭ باشقا شەيئىلەردىن خاراكتېر، خۇسۇسىيەت جەھەتتىكى پەرقىنى كۆرسىتىش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدۇ، بۇنداق خاراكتېر ياكى خۇسۇسىيەتنىڭ قانداق دەرىجىدە تۇرۇۋاتقانلىقىنى ئەسكەرتمىگەندە ئەسلىي دەرىجە ئىشلىتىلىدۇ.

مەسىلەن:

a. ئۇرۇمچى تۇرپاندىن سوغۇق.

b. قىزلار قىزىلنى ياخشى كۆرىدۇ.

c. ئاتلار ئورۇق، يوللار يىراق، كاج مېنىڭ بەختىم.

2. ئاشۇرما دەرىجە

1) مەنىسى:

سۆيەت ئىپادىلىگەن بەلگىنى ئادەتتىكىدىن ئاشۇرۇپ كۆرسىتىدىغان دەرىجە شەكلىدۇر.

2) ئىپادىلىنىشى:

بۇ خىل دەرىجە بىر قىسىم سۆيەتلەرنىڭ بىرىنچى بوغۇمىنى تەشكىل قىلغان سوزۇق تاۋۇشنىڭ ئاخىرىغا \ پ \ تاۋۇشىنى قوشۇپ، ئاندىن سۆيەتنى تولۇق ئېيتىش يولى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ⑦.

ئاق	ئا - پ - ئاق	ئاپپاق
قارا	قا - پ - قارا	قاپقارا
سېرىق < سارىغ	سا - پ - سېرىق	ساپسېرىق
يېشىل < ياشىل	يا - پ - يېشىل	ياپيېشىل
كۆك	كۆ - پ - كۆك	كۆپكۆك
يېڭى	يې - پ - يېڭى	يېپيېڭى
چوڭ	چو - پ - چوڭ	چوپچوڭ
توغرا	تو - پ - توغرا	توپتوغرا
يۇمىلاق	يۇ - پ - يۇمىلاق	يۇپيۇمىلاق
يېنىك	يې - پ - يېنىك	يېپيېنىك
ياش	يا - پ - ياش	ياپياش

ئۇيغۇر تىلىدا پەقەت «پاكىز» دېگەن سۆيەتنىڭ ئاشۇرما دەرىجىسى بۇ قائىدە بويىچە ئەمەس بەلكى بىرىنچى بوغۇم ئوچۇق ھالەتتە قالدۇرۇلۇپ، \ك\ تاۋۇشى قوشۇلۇپ «پاكپاكىز» دېگەن شەكىلدە ئىپادىلىنىدۇ.

3) ئىشلىتىلىشى:

ئاشۇرما دەرىجە قوشۇمچىسى قوشۇلغان شەكىل سۈپەت ئىپادىلىگەن بەلگىسىنىڭ ئەسلىي دەرىجىدىن ئاشۇرۇپ، كۈچەيتىپ ئېيتىلغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. جاڭ ۋېيىۋەنجاڭغا پاكىپاكىز، تىنچ، گۈللەنگەن شىنجاڭنى ئۆتكۈزۈپ بېرىشكە تىرىشىۋاتىمەن.

b. قىبلىگە قارىغان دەرۋازىنىڭ ئالدىدا يېپىپىڭى سۇۋېت ماشىنىسى توختىدى.

c. ئۇنىڭ ساقال ـ بۇرۇتى قىزىل باغلاپ ئاپپاق بولۇپ كەتكەنىدى.

3. ئەركىلەتمە دەرىجە

1) مەنىسى:

سۈپەت ئىپادىلىگەن بەلگىنى سۆزلىگۈچىنىڭ ئامراقلىق ھېسسىياتى بىلەن ئىپادىلەيدىغان دەرىجە شەكلىدۇر.

2) ئىپادىلىنىشى:

بۇ خىل دەرىجە شەكلى ئەسلىي دەرىجىدىكى سۈپەتلەرگە «ـغىنا \ ـقىنا \ ـگىنە \ ـكىنە» قوشۇمچىسىنى قوشۇش ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ.

سۈپەتلەرنىڭ ئەركىلەتمە دەرىجە قوشۇمچىلىرى

قوشۇمچە	سۆزنىڭ ئاخىرقى ئۇ- زۇك تاۋۇشى	ئاخىرقى بوغۇمدىكى سوزۇق تاۋۇش	مىسال
ـ غىنا	جاراڭلىق ئۈزۈك تا- ۋۇش	تىل كەينى سوزۇق تا- ۋۇش	ئازغىنا
ـ قىنا		تىل ئالدى سوزۇق تا- ۋۇش	ئاققىنا
ـ گىنە	جاراڭسىز ئۈزۈك تا- ۋۇش	تىل كەينى سوزۇق تا- ۋۇش	يەڭگىلگىنە
ـ كىنە		تىل ئالدى سوزۇق تا- ۋۇش	كىچىككىنە

3) ئىشلىتىلىشى:

a. ياغاق جۈملىسىنى تاشلاپ، ئەپچىلگىنە كىيىنۋالغان ئەنسارى بىلىدىكى ئوق پوتىسىنى سىلاپ ئولتۇرۇپ، يېڭى تونۇشقان سەپداشلىرىغا ئۇلانغۇسۇ جىلغىسىدا يۈز بەرگەن ھېلىقى پاجىئەنىڭ ئۆتمۈشىنى ھېكايە قىلىپ بېرىۋاتاتتى.

b. كۆككىنە كۆڭلەك كىيىپسىز، كۆك تىكەنلەر ئىلمىسۇن.

c. كىچىككىنە پىننىاس، ئالەم چۆرگىلەپ تىنماس.

شۇنى ئەسكەرتىش كېرەككى، دەرىجە كاتېگورىيەسىنىڭ يۇقىرىقى شەكىللىرى دەرىجىلىك سۈپەتلەرنىڭ ھەممىسىدىلا ئىزچىل نۆۋەتلىشىپ كېتەلمەيدۇ. بىر قىسىم دەرىجىلىك سۈپەتلەر بولسا ئىككى ـ ئۈچ تۈرىدىلا كېلەلەيدۇ.

ئىستاتىستىكىغا ئاساسلانغاندا سۈپەتلەرنىڭ كېمەيتمە دەرىجىسى نىسبەتەن كۆپرەك سۈپەتلەرگە قوشۇلالايدۇ، سۈپەتنىڭ ئاشۇرما دەرىجىسى ۋە ئەركىلەتمە دەرىجىسى قوشۇمچىسى تېخىمۇ چەكلىك سۈپەتلەرگە قوشۇلىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدىكى 5949 دانە سۈپەت ئۈستىدە ئېلىپ بېرىلغان ئىستاتىستىكا نەتىجىسى مۇنداق بولغان⑧:

سۈپەت دەرىجىلىرىنىڭ نىسبىتى

سۈپەت دەرىجىسى	تۈرلىنىلەيدىغان سۈپەت سانى	نىسبىتى (%)	تۈرلىنىلمەيدىغان سۈپەت سانى	نىسبىتى (%)
كېمەيتمە دەرىجە	1402	23.6	4547	76.4
ئاشۇرما دەرىجە	55	0.92	5894	99.08
ئەركىلەتمە دەرىجە	46	0.77	5903	99.23

4. سۆيەتلەرنىڭ ئىسىملىشىشى

سۆيەتلەرنىڭ ئىسىملىشىشى دېگەندە خەمىت تۆمۈر ئەپەندى ئېيتقاندەك، «بىۋاستە ئىسىم تۈركۈمىگە ئۆتكەن» سۆيەتلەرنى ۋە خەمىت تۆمۈر ئەپەندى «سۆيەتلەرنىڭ ئالماشلىشىشى» دېگەن ماۋزۇدا بايان قىلغان سۆيەتلەرنى كۆزدە تۇتىمىز. ئەمما بىزنىڭچە خەمىت تۆمۈر ئەپەندى «سۆيەتلەرنىڭ ئالماشلىشىشى» دەپ بايان قىلغان شەكىللەرمۇ ئىسىملىشىشنىڭ بىر خىلى دەپ تونۇيمىز. بىزنىڭچە سۆيەتلەر ئىسىمنىڭ تەۋەلىك كاتېگورىيەسىنىڭ قوشۇمچىلىرىنى ئېلىپ كەلگەن بولسا، يەنى $N_{KG}+A_{Per}$ قورۇلمىسىدا كەلگەن بولسا، بۇ سۆيەتلەرنىڭ ئىسىملىشىشى ھېسابلىنىدۇ؛ ئەگەر ئۇنداق بولمىسا، بۇ كۆپ تۈركۈملۈك سۆز ھېسابلىنىدۇ. شۇنداق بولغاندا، بۇ مەسىلە سۆيەتلەرنىڭ مورفولوگىيەلىك شەكلى سۆيىتىدە ئەمەس، ئىسىملارنىڭ مورفولوگىيەلىك شەكلى سۆيىتىدە بىر تەرەپ قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

a. تاۋۇزلارنىڭ چوڭىدىن ئالمەن، [تاۋۇزلارنىڭ] كىچىكىنى ئالمايمەن.

b. بالىلارنىڭ [بويى] پاكارلىرى ئالدىدا، [بويى] ئېگىزلەر كەينىدە تۇرسۇن.

c. [ئالمىلارنىڭ] ساقلىرىنى ئىلغۇبلىپ، [ئالمىلارنىڭ] بۇزۇقلىرىنى تاشلايلى.

d. دۇكانغا كىرسەم، قېرىنداشنىڭ قىزىل، كۆك، قارىلىرى بارىكەن، مەن [قېرىنداشنىڭ] قىزىلىدىن ئىككىنى، [قېرىنداشنىڭ] قارىسىدىن ئىككىنى ئالدىم.

يۇقىرىقى مىساللاردىكى [ ] ئىچىگە يېزىلغان ئىسىملارنى زۆرۈر تېپىلغاندا قىسقارتىۋېتىشكە بولىدۇ.

§ 3. سۆيەتلەرنىڭ ياسىلىشى

ئۇيغۇر تىلىدىكى سۆيەتلەر بىرى سىنتېتىك ئۇسۇلدا، يەنە بىرى ئانالىتىك ياسىلىدۇ: سىنتېتىك ئۇسۇلدا ياسالغان سۆيەتلەر ئۇيغۇر، پارس، ئەرەب، رۇس تىلىغا خاس ياسىغۇچى قوشۇمچىلارنىڭ ياردىمىدە ياسىلىدۇ.

1. سىنتېتىك ئۇسۇلدا ياسالغان سۆيەتلەر

1) ئىسىمدىن سۆيەت ياسىغۇچىلار

(1)-لىق \ -لىك \ -لۇق \ -لۈك

بۇ ئىسىملاردىن سۆيەت ياساشتا ئىنتايىن ئۇنۇملۇك قوشۇمچە بولۇپ، تۆۋەندىكىچە قوللىنىلىدۇ:

● بىر قىسىم ئىسىملارغا قوشۇلۇپ شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئىنىڭ بارلىقىنى ياكى كۆپلۈكىنى مەزمۇن قىلغان سۆيەتلەرنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

قوراللىق، تەرتىپلىك، بالىلىق، بىلىملىك، ساقاللىق، سۇلۇق، تۇزلۇق...

● بەزى ئىسىملارغا قوشۇلۇپ شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئىگە خاس خۇسۇسىيەتنى بىلدۈرىدىغان سۆيەتلەرنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

ماركسىزملىق، گىراماتىكىلىق...

● ۋاقىتنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن ۋاقىت بىلەن مۇناسىۋەتلىك خۇسۇسىيەتنى بىلدۈرىدىغان سۆيەتلەرنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

يازلىق، قىشلىق، چۈشلۈك، ئەتىگەنلىك...

● بەزى ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئىنى پەيدا قىلىش خۇسۇسىيىتىنى ئىپادىلەيدىغان

سۈپەتلەرنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

كۆلكىلىك (ئىش)، قايغۇلۇق (خەۋەر)، تەسىرلىك (رومان) ...

● مەۋرىي رايون نامىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، «شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن رايون دەرىجىسىدىكى» دېگەن ئۇقۇمنى ئاڭلىتىدىغان سۈپەتلەرنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

ئۆلكىلىك (ھۆكۈمەت)، ۋىلايەتلىك (پارتكوم)، ناھىيەلىك (سوت)، ئوبلاستلىق (ئىدارە)، رايونلۇق (خەلق قۇرۇلتىيى) ...

● ئۇلاق ۋە بەزى قاتناش قوراللىرىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، شۇ ئۇلاقنى مىنىش ياكى شۇ قاتناش قوراللىغا ئولتۇرۇش بىلەن خاراكتېرلەنگەن ئالاھىدىلىكنى بىلدۈرىدىغان سۈپەتلەرنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

ئاتلىق، ئېشەكلىك، ۋېلىسىپىتلىك، ماشىنىلىق، ھارۋىلىق...

(2) ـ سىز

بۇ سۈپەت ياساشتا ئىنتايىن ئۇنۇملۇك قوشۇمچىلارنىڭ بىرى بولۇپ، ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئىنىڭ يوقلۇقىنى ياكى بەك ئازلىقىنى مەزمۇن قىلغان سۈپەتلەرنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

قورالسىز، ساۋاتسىز، چەكسىز، سۈسىز، كۈچسىز، جانسىز، روھسىز، پايدىسىز، بالىسىز...

(3) ـ چان

بۇ قوشۇمچە بىر قىسىم ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، تۆۋەندىكىدەك سۆزلەرنى ياسايدۇ:

● بەزى ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئىلەر بىلەن مۇناسىۋەتلىك ھەرىكەتكە مايىللىق خۇسۇسىيەتنى بىلدۈرىدىغان سۈپەتلەرنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

ئەمگەكچان، ئىشچان، ئىجادچان، خىيالچان، سوغۇقچان،

ئىسىتقچان[9]...

● كىيىم نامىنى بىلدۈرىدىغان بەزى ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، شۇ كىيىمنىڭ كىيىلگەنلىكىنى مەزمۇن قىلغان سۈپەتلەرنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

كۆڭلەكچان، مايكىچان، جۇۋىچان، ...

(4) ـ چىل

بۇ قوشۇمچە ئايرىم ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئىگە مايىل خاراكتېرنى بىلدۈرىدىغان سۈپەتلەرنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

خەلقچىل، ئەپچىل، ئىنقىلابچىل...

(5) ـ سىمان

بۇ قوشۇمچە بەزى ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئىگە ئوخشاشلىقنى بىلدۈرىدىغان سۈپەتلەرنى ياسايدۇ، مەسىلەن:

ئادەمسىمان، ئۆيسىمان، ئورۇندۇقسىمان، بۇلۇتسىمان...

(6) ـ ي\ ـ ۋي

بۇ قوشۇمچە ئاساسەن ئەرەبچىدىن ئۆزلەشكەن بولۇپ، ئەرەبچىدىن، پارسچىدىن ۋە قىسمەن رۇسچىدىن كىرگەن ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئى بىلەن خاراكتېرلەنگەن خۇسۇسىيەتنى بىلدۈرىدىغان سۈپەتلەرنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

تارىخىي، ئىنقىلابىي، دىنىي، ئىقتىسادىي، ئەنئەنىۋى، نەزەرىيەۋى، پارتىيەۋى، ئىدىيەۋى...

(7) ـ پەرەس

بۇ قوشۇمچە پارسچىدىكى «پىرەستىدن» («چوقۇنماق، ئىخلاس قىلماق، ئىززەتلىمەك») دېگەن مەنىدىكى پېئىللىنىڭ يىلتىزى بولۇپ، بەزى ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئىنى قوغلىشىدىغان، شۇنىڭغا چوقۇنىدىغان

خۇسۇسىيەتنى بىلدۇرىدىغان سۆپەتلەرنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

ئاقبۇيىرەس، يۇلپەرەس، ئەمەلپەرەس، كىيىمپەرەس، بۇتپەرەس، ئاتەشپەرەس...

(8) -دان

بۇ قوشۇمچە پارسچىدىكى «دانستن» («بىلمەك») دېگەن مەنىدىكى پېئىلىنىڭ يىلتىزى بولۇپ، بەزى ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، «شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئىنى بىلىدىغان» دېگەن مەنىدىكى سۆپەتلەرنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

گەپدان، قەدىردان...

(9) -مەن

بۇ قوشۇمچە ئەسلىي «مەند» دېگەن شەكىلدىن كەلگەن ئىسىملارغا (قىسمەن «-ار - ەر»لىق سۆپەتداشلارغا) قوشۇلۇپ سۆپەت ياسايدۇ. مەسىلەن:

دۆلەتمەن، ئىخلاسمەن، سۆزمەن، بىلەرمەن...

(10) -پەرۋەر

بۇ قوشۇمچە پارسچىدىن ئۆزلەشكەن بولۇپ، بەزى ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئىنى سۆيىدىغان خۇسۇسىيەتنى بىلدۈرگۈچى سۆپەتلەرنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

خەلقپەرۋەر، ئىنسانپەرۋەر، ۋەتەنپەرۋەر، مەرىپەتپەرۋەر...

(11) بەد-

بۇ پارسچىدىن ئۆزلەشكەن ئالدى قوشۇمچە بولۇپ، ئاساسەن ئەرەبچە، پارسچىدىن كىرگەن بەزى ئىسىملارغا قوشۇلۇپ شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئىنىڭ يوقلۇقىنى مەزمۇن قىلغان سۆپەتلەرنى ياسايدۇ. بۇنداق ياسالغان سۆپەتلەرنىڭ مەنىسى «-سىز» قوشۇمچىسى بىلەن ياسالغان سۆپەتلەرنىڭ مەنىسى بىلەن ئاساسەن ئوخشايدۇ. مەسىلەن:

بىتاقەت، بىھايا، بىئىختىيار، بىمەنە، بىئەدەپ، بىچارە، بىۋاستە، بىكار ...

(12) نا-

بۇ پارسچىدىن ئۆزلەشكەن ئالدى قوشۇمچە بولۇپ، ئاساسەن ئەرەبچە، پارسچىدىن كىرگەن ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئىنىڭ يوقلۇقىنى مەزمۇن قىلغان سۆپەتلەرنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

نائۈمىد، نائىنساب، ناتايىن، ناكار، نامەرد، ناجىنس...

(13) بەد-

بۇ پارسچىدىن ئۆزلەشكەن قوشۇمچە بولۇپ، ئاساسەن ئەرەبچە، پارسچىدىن كىرگەن ئىسىملارنىڭ ئالدىغا قوشۇلۇپ، شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئى بويىچە ناچار، سەت دېگەن ئۇقۇملارنى بىلدۈرىدىغان سۆپەتلەرنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

بەتتەم، بەتخۇي، بەتمۇئامىلە، بەتقىلىق، بەتنىيەت...

(14) كەم-

بۇ پارسچىدىن ئۆزلەشكەن قوشۇمچە بولۇپ، ئاساسەن ئەرەبچە، پارسچىدىن كىرگەن ئىسىملارنىڭ ئالدىغا قوشۇلۇپ، شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئىنىڭ سۆپەت، دەرىجە قاتارلىق تەرەپلەردە كەملىكىنى بىلدۈرىدىغان سۆپەتلەرنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

كەم ئەقىل، كەم دىدار، كەم سۆز...

(2) پېئىلدىن سۆپەت ياسىغۇچىلار

(1) -ق \ -ك \ -نق \ -نك \ -ۇق \ -ۈك

بۇ قوشۇمچە پېئىل ئۆزىكىگە قوشۇلۇپ، شۇ پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەت نەتىجىسىدە ھاسىل بولغان ھالەتنى بىلدۈرىدىغان سۆپەتلەرنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

ئاغرىق، يېپىق، ئېتىك، سۇنۇق، ئۆلۈك، چىرىك، قۇرۇق، تىزىق...

(2) -ما \ -مە

بۇ قوشۇمچە بەزى پېئىللارنىڭ ئۆزىكىگە قوشۇلۇپ، شۇ پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەت نەتىجىسىدە ھاسىل بولغان ياكى ھەرىكەتكە لايىق بولغان خۇسۇسىيەتنى بىلدۈرىدىغان سۆپەتلەرنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

ئاسما (ساقىت)، پۈكلىمە (كارىۋات)، كۆتۈرمە (ئۆي)، كۆچمە (لەۋھە)، ياسما (كۆلكە)...

(3) -غاق \ -قاق \ -گەك \ -كەك

بۇ قوشۇمچە بەزى پېئىللارنىڭ ئۆزىكىگە قوشۇلۇپ، شۇ پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتكە مايىللىق خۇسۇسىيەتنى بىلدۈرىدىغان سۆپەتلەرنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

توڭغاق، ئۇرۇشقاق، سىيگەك، تېپىلغاق، چىقىشقاق، چېپىلغاق، يېپىشقاق، كۈلگەك، تەپكەك...

(4) -چاق \ -چەك \ -چۇق

بۇ قوشۇمچە ئۆزلۈك دەرىجىدىكى بەزى پېئىللارنىڭ ئۆزىكىگە قوشۇلۇپ، شۇ پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتكە مايىللىق خۇسۇسىيەتنى بىلدۈرىدىغان سۆپەتلەرنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

ماختانچاق، ئېرىنچەك، قىزغانچۇق، ياسانچۇق...

(5) -ڭغۇ \ -ڭگۇ \ -ىاڭغۇ \ -ەڭگۇ

بۇ قوشۇمچە بەزى پېئىللارنىڭ ئۆزىكىگە قوشۇلۇپ، شۇ پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتكە مايىللىق خۇسۇسىيەتنى بىلدۈرىدىغان سۆپەتلەرنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

يىغلاڭغۇ، چېچىلاڭغۇ، كۆتۈرەڭگۇ، ئېزىلەڭگۇ...

(6) -غۇر \ -قۇر \ -گۇر \ -كۇر

بۇ قوشۇمچە ئايرىم پېئىللارنىڭ ئۆزىكىگە قوشۇلۇپ، شۇ ھەرىكەت ئىپادىلىگەن ھەرىكەتكە مايىللىق خۇسۇسىيەتنى بىلدۈرىدىغان سۆپەتلەرنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

جىمغۇر، ئۇچقۇر، سەزگۇر، ئۆتكۈر...

(7) -لىق \ -لىك \ -لۇق \ -لۈك

بۇ قوشۇمچە بەزى پېئىللارنىڭ «-ش» بىلەن ئاخىرلاشقان ئىسىمداش شەكلىگە قوشۇلۇپ بۇ پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتكە يارايدىغان ياكى ھەرىكەت بىلەن ئالاقىدار خۇسۇسىيەتنى بىلدۈرىدىغان سۆپەتلەرنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

يېيىشلىك (تاماق)، مىنىشلىك (ئات)، چۈشىنىشلىك (مەسىلە)، ئولتۇرۇشلۇق، تۇرۇشلۇق...

(8) -رلىق \ -ارلىق \ -ەرلىك

بۇ قوشۇمچە يەنە بەزى پېئىللارنىڭ «-ىار \ -ەر» بىلەن ئاخىرلاشقان سۆپەتداش شەكلىگە قوشۇلۇپ، شۇ پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنى قوزغاش خۇسۇسىيىتىنى ئىپادىلەيدىغان سۆپەتلەرنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

يېتەرلىك، قانائەتلىنەرلىك، خۇشاللىنارلىق، ئېچىنارلىق...

(9) -غىن \ -قىن \ -گىن \ -كىن \ -غۇن \ -قۇن \ -گۇن \ -كۇن

بۇ قوشۇمچە ئايرىم پېئىللارنىڭ ئۆزىكىگە قوشۇلۇپ، شۇ پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنى ئورۇنلىغان ياكى ئورۇنلايدىغان ئالاھىدىلىكىنى بىلدۈرىدىغان سۆپەتلەرنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

كەسكىن، چۈشكۈن، قىزغىن، ئېقىن، تۇرغۇن، تۇتقۇن، سۈرگۈن...

3) رەۋىشتىن سۆپەت ياسىغۇچىلار

(1) -قى \ -كى

بۇ قوشۇمچە ۋاقىت رەۋىشلىرىگە ياكى تەرەپنى كۆرسەتكۈچى رەۋىشلەرگە قوشۇلۇپ، شۇ رەۋىش ئىپادىلىگەن ۋاقىت ياكى تەرەپنى مەزمۇن قىلغان سۆپەتلەرنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

بۈرۈنقى، ئاۋۋالقى، كېيىنكى، كەچكى، بۈگۈنكى، ھازىرقى، بۇلتۇرقى، بېرىقى، نېرىقى، ئىچكىرىكى...

4) سان ـ مىقدار بىرىكمىسىدىن سۆيەت ياسىغۇچى قوشۇمچىلار

(1) ـلىق \ ـلىك \ ـلۇق \ ـلۈك

بۇ قوشۇمچە سان ـ مىقدار بىرىكمىسىنىڭ ئاخىرىغا قوشۇلۇپ، شۇ سان ـ مىقدار بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئالاھىدىلىكنى بىلدۈرىدىغان سۆيەتلەرنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

تۆت تونلىق (ماشىنا)، بىر كىلوگراملىق (بوتۇلكا)، بەش مولۇق (ئېتىز)، ئۈچ ئايلىق (ۋەزىپە)، ئون كۈنلۈك (مۇساپە)، ئەللىك ئۆيلۈك (ئادەم)...

5) سۆيەتتىن سۆيەت ياسىغۇچىلار

(1) ـش \ ـۋچ \ ـۈچ

بۇ قوشۇمچە رەڭنى بىلدۈرىدىغان ئايرىم سۆيەتلەرگە قوشۇلۇپ، شۇ رەڭگە قارىغاندا ئاچىراق رەڭنى بىلدۈرىدىغان سۆيەتلەرنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

ئېقىش، كۆكۈچ، سارغۇچ، قىزغۇچ...

(2) ـ بەخش

بۇ قوشۇمچە پارس تىلىدىكى «بخشيدن» («بەرمەك، بېغىشلىماق») دېگەن مەنىدىكى پېئىلنىڭ يىلتىزى بولۇپ، سۆيەت ياسىغۇچى قوشۇمچە سۆپىتىدە «بېغىشلايدىغان، بېرىدىغان» دېگەن مەنىدىكى سۆيەتلەرنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

راھەتبەخش، ئارامبەخش، ھاياتبەخش، ئىلھامبەخش...

(3) نا ـ

بۇ قوشۇمچە پارس تىلىدىن ئۆزلەشكەن بولۇپ، ئەرەبچە، پارسچىدىن ئۆزلەشكەن ئايرىم سۆيەتلەرنىڭ ئىنكار مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان سۆيەتلەرنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

ناتوغرا، نامۇۋاپىق، نامەلۇم، نائۇستا...

2. ئانالىتىك ئۇسۇلدا ياسالغان سۆيەتلەر

ئانالىتىك ئۇسۇلدا ياسالغان سۆيەتلەرنىڭ كۆپ قىسمى تەڭداش مۇناسىۋەتتە ياسالغان جۈپ سۆيەتلەرنى كۆرسىتىدۇ. كۆپ ئۇچرايدىغان جۈپ سۆيەتلەرنىڭ ياسىلىش شەكىللىرى تۆۋەندىكىچە:

1) مەنىسى يېقىن ئىككى سۆيەتتىن ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

ئالىيىپشىل، ئاچ ـ يالىڭاچ، ئاددىي ـ ساددا، سان ـ ساناقسىز، ئېغىر ـ بېسىق...

2) مەنىسى قارىمۇقارشى ئىككى سۆيەتتىن ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

چوڭ ـ كىچىك، ياخشى ـ يامان، ئۇزۇن ـ قىسقا، ئېگىز ـ پەس، ئاق ـ قارا، كونا ـ يېڭى...

3) بىر سۆيەت بىلەن يەنە بىر مەنىسىز تاۋۇش گۇرۇپپىسىنىڭ بىرىكىشىدىن ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

پارچە ـ پۇرات، ئەسكى ـ تۇسكى، ئالا ـ بۇلا، جىمجىت...

4) مەنىسىز ئىككى تاۋۇش گۇرۇپپىسىنىڭ قوشۇلۇشىدىن ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

ئوڭغۇل ـ دوڭغۇل، ئوڭتەي ـ توڭتەي...

ئىزاھلار:

① قازاقىستان پەنلەر ئاكادېمىيەسى ئۇيغۇرشۇناسلىق بۆلۈمى تۈزگەن: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1986 ـ يىلى، 379 ـــ 386 ـ بەتلەر. بۇ كىتابنىڭ ئاپتورلىرى ھازىر «ئالاھىدە سۆيەت» دەپ ئاتىلىۋاتقان سۆزلەردىن باشقا رەۋىشلەر، پېئىللارنىڭ تۈرلەنگەن شەكىللىرى (بەزى قاتما شەكىللەر)، باغلىغۇچىلار قاتارلىقلارنىمۇ بۇ دائىرىگە كىرگۈزگەن. مەسىلەن، «شۇبھىسىز، شەرتسىز، چوقۇم، ئەلۋەتتە، سۆزسىز، ئەسلىي، ئەتىمالىم، ئەپسۇسكى، ئەكسىچە، شەكسىز، شەرت، ئەتتەڭ، ئېھتىمال، بەلكى، يوقسۇ، بولار، بولىدۇ، بولمىسا، ۋاھالەنكى، دەرھەقىقەت، گويا، دېيدۇ، دېمەك، ئىكەن، ئىمىش، ئىلاھىم،

ئېيتماقچى، قىسقىسى، كۆرۈنىدۇ، مەيلى، ناھايەت، ئوخشايدۇ، راست، توغرا، تەبىئىي، چامىسى، چېغى، سانىلىدۇ، ھېسابلىنىدۇ، جۈملىدىن، بىرىنچىدىن، ئىككىنچىدىن، ئاخىر، خۇسۇسەن، مەسىلەن» قاتارلىق سۆزلەرنىڭ ھەممىسى مۇشۇ تۈرگە كىرگۈزۈلگەن. بۇگۈنكى كۈندە بىز بۇ سۆزلەرنىڭ ھەرقايسىسىنىڭ مۇۋاپىق ئورنىنى كۆرسىتىپ بەردۇق. ئەمما، بۇ تىپتىكى سۆزلەرنى دەسلەپ ئوتتۇرىغا قويۇپ، ئۇلارغا نام بېرىپ شەرھلىگەنلىكى بىلەن بۇ ئەسەر يەنىلا قىممەتلىكتۈر.

② بۇ مەزمۇن خەمىت تۆمۈرنىڭ ئەسىرىدە تىلغا ئېلىنمىغان.

③ چېڭ شىلياڭ قاتارلىقلار تۈزگەن «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى گىراممىتىكىسى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1996 ـ يىلى، 186 ـ بەت.

④ «بار» سۆزىنىڭ كېلىپ چىقىشىدىن قارىغاندىمۇ «*با ـ» دېگەن پېئىلغا سۈپەتداش قوشۇمچىسى «ـر» قوشۇلۇپ بارلىققا كەلگەن. دېمەك، بۇ ئەسلىدە بىر سۈپەتداش بولۇپ، كېيىنكى تىل تەرەققىياتىدا بىر سۆزگە ئايلىپ كەتكەن.

Talat Tekin A Grammar of Orkun Turkic, Bloomington:Indiana UivervsitY, 1968 .4

⑤ بۇ قائىدە نەزەرىيە جەھەتتىن توغرا، ئەمما 200مىڭ سۆزلۈك ئۇيغۇر تىلى ئامبىرىدىن «بار، يوق، قولايلىق، كېرەك» دېگەندەك سۈپەتلەرنىڭ دەرىجە بىلەن تۈرلەنگەن شەكىللىرى تېپىلمىدى.

⑥ بەزى ئەسەرلەردە رەڭنى بىلدۈرىدىغان سۈپەتلەرگە « ـ ش/ ـ ىش/ ـۇش / ـۈش، /ـ متۇل» قوشۇمچىلىرى قوشۇلغان شەكىلمۇ سۈپەتلەرنىڭ كېمەيتمە دەرىجىسى ھېسابلانغان.(كۈرەش مەھمۇتجان باش مۇھەررىرلىكىدە: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2003 ـ يىلى؛ ئارسلان ئابدۇللا باش مۇھەررىرلىكىدە: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى»، شىنجاڭ مائارىپ نەشرىياتى، 2004 ـ يىلى.) يەنە بەزى ئەسەرلەردە بۇ شەكىل «كەمسىتىش دەرىجە» دېگەن نامدا بايان قىلىنغان؛ (قازاقىستان پەنلەر ئاكادېمىيەسى ئۇيغۇرشۇناسلىق بۆلۈمى: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1986 ـ يىلى، 136 ـ بەت)؛ يەنە بەزى ئەسەرلەردە بۇ شەكىل تىلغا ئېلىنىمىغان.(خەمىت تۆمۈر: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى»، بېيجىڭ: مىللەتلەر نەشرىياتى، 1987 ـ يىلى؛ چېڭ شىلياڭ قاتارلىقلار: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى گىراممىتىكىسى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1996 ـ يىلى) 《现代维吾尔语语法》: 中央民族大学出版社 高士杰: 《现 ، بىزنىڭچە « ـش/ ـىش/ ـۇش/ ـۈش، ـ متۇل» قوشۇمچىلىرىنىڭ رولى ۋە ئىشلىتىلىش چاستوتىسىدىن قارىغاندا، سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلارغا مايىلراق. شۇڭا، بۇ قوشۇمچىلار ئارقىلىق ياسالغان شەكىللەر بۇ يەردە تىلغا ئېلىنمىدى.

⑦ بەزى ئەسەرلەردە ئاشۇرما دەرىجىنىڭ دەرىجە رەۋىشلىرىنىڭ ياردىمىدە ئەمەلگە ئاشىدىغانلىقى تىلغا ئېلىنىدۇ. لېكىن، بۇ پىكىرگە خەمىت تۆمۈر ئەپەندى

قوشۇلمايدۇ ۋە «سۈپەتلەرنىڭ ئالدىغا دەرىجە رەۋىشلىرىنىڭ قوشۇلۇپ كېلىشى نورمال سىنتاكسىسلىق ھادىسە بولۇپ، ئۇلارنى سۈپەتنىڭ مورفولوگىيەلىك شەكلى قاتارىغا كىرگۈزۈشكە بولمايدۇ» دەيدۇ. (قاراڭ: خەمىت تۆمۈر: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1987ـيىلى، 104ـبەت)، بىزنىڭچىمۇ شۇنداق.

⑧ ئىسمايىل ئابدۇرېھىم: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى سۈپەت دەرىجىلىرى ئۈستىدە دەسلەپكى ئىستاتىستىكىلىق تەھلىل»، «تىل ۋە تەرجىمە»، 2005 ـ يىللىق 3 ـ سان، 18 ـ، 20 ـ بەت.

⑨ بۇ يەردىكى «سوغۇق » ، « ئىسسىق » دېگەن سۆزلەر ئىسىملاشقان سۈپەت ھېسابلىنىدۇ.

تۆتىنچى باب

سان

§1. سان ھەققىدە

1. سان دېگەن نېمە؟

شەيئىلەرنىڭ ھېسابىنى، تەرتىپىنى ياكى نومۇرلۇق بەلگىسىنى بىلدۈرىدىغان سۆز تۈركۈمى سان دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن:

a. شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىدا قىرىق مىڭ ئوقۇغۇچى بار.

b. ئىككىگە ئىككىنى قوشسا تۆت بولىدۇ.

c. ئۇلارنىڭ ئۆيى ئونىنچى بىنادا.

a جۈملىدىكى «قىرىق مىڭ» دېگەن سۆز «ئوقۇغۇچى » نىڭ سانىنى، b جۈملىدىكى «ئىككى، تۆت، ئالتە» قاتارلىق سۆزلەر ئابستراكت سانىنى، c جۈملىدىكى «ئونىنچى» دېگەن سۆز «بىنا»نىڭ تەرتىپىنى بىلدۈرۈپ كەلگەن.

2. سانىنىڭ گىرامماتىكىلىق ئالاھىدىلىكى

1) سانلارنىڭ ئۆزىگە خاس گىرامماتىكىلىق كاتېگورىيەسى يوق.

2) سانلار ئىسىم ياكى ئىسىم خاراكتېرلىك سۆزلەرنى ئېنىقلاپ كېلىپ جۈملىدە ئېنىقلىغۇچى بولىدۇ.

a. مەن بەش قوي ئالدىم.

b. بۇ بىرىنچى سىنىپ.

3) سانلار پېئىللارنى سۈپەتلەپ كېلىپ، ھالەت ۋەزىپىسىدە

كەلمەيدۇ. ئەمما، بىر قىسىم تۇراقلاشقان بىرىكمىلەردە پېئىللار بىلەن بىرىكىپ، ھالەت ۋەزىپىسىدە كېلىدۇ. بۇنداق بىرىكمىلەردە ئەسلىدە سان بىلەن پېئىل ئارىسىدا ھەرىكەت مىقدارلىرى بولۇپ، داۋاملىق ئىشلىتىلىش نەتىجىسىدە مىقدارلار چۈشۈپ قالغان ۋە شۇ پېتى تۇراقلىشىپ قالغان بولىدۇ. مەسىلەن:

a. يەتتە [قېتىم] ئۆلچەپ بىر [قېتىم] كەس.

b. مەن بىر [قېتىم \ رەت] قاراپ باقاي.

c. مىڭ [يىل \ قېتىم] ياشا.

d. بىر [قېتىم] سەكرىدىم قۇتۇلدۇم، ئىككى [قېتىم] سەكرىدىم قۇتۇلدۇم، ئۈچ [قېتىم] سەكرىدىم تۇتۇلدۇم.

4) سۈپەت ۋە رەۋىشلەرنى قوبۇل قىلمايدۇ.

5) خەۋەر تېپىدىكى شەخس قوشۇمچىلىرى قوشۇلۇپ، جۈملىدە خەۋەر ۋەزىپىسىدە كېلىدۇ. مەسىلەن:

a. سىز بىرىنچىسىز.

b. بىز ئون بەشمىز، سىلەر ئونسىلەر.

6) سانلار ئىسىملىشىدۇ ۋە ئىسىمنىڭ سان، كېلىش، تەۋەلىك قوشۇمچىلىرىنى ئېلىپ كېلىپ، جۈملىنىڭ ھەر خىل بۆلىكى بولۇپ كېلەلەيدۇ. مەسىلەن:

a. ئاكامنىڭ شۇ سۆزىنىڭ كۆچى بىلەن بىزنىڭ مەھەللىدىن ئالتە يىگىت قولىغا چوماق ئېلىپ، ھەرەمباغ سوقۇشىغا كىرىپ كەتكەن. قارىمامسىز بىتەلەيلىكىنى، ئىككىسى ئوق تېگىپ قازا تاپتى. تۆتى قالغان، تۆتىنىڭ ئىككىسى جىڭ سوقۇشىغا كەتكەندى، ئۇ يەردە بىرى قازا بولدى.

b. ھەربىر توپقا قىرىق بەشتىن بەشئاتار مىلتىق، ئىككىدىن پىلىموت، بىتەرلىك ئوقلىرى بىلەن بېرىلدى.

3. سانىنىڭ قۇرۇلما تۈرلىرى

ئۇيغۇر تىلىدىكى سانلار تۈزۈلۈشىگە قاراپ ئاددىي سان ۋە مۇرەككەپ سان دېگەن ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

ئاددىي سانلار بىرلا سۆز بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا تۆۋەندىكى ئاددىي سانلار بار:

بىر (1)، ئىككى (2)، ئۈچ (3)، تۆت (4)، بەش (5)، ئالتە (6)، يەتتە (7)، سەككىز (8)، توققۇز (9)، ئون (10)، يىگىرمە (20)، ئوتتۇز (30)، قىرىق (40)، ئەللىك (50)، ئاتمىش (60)، يەتمىش (70)، سەكسەن (80)، توقسان (90)، يۈز (100)، مىڭ (1000)، تۈمەن (10000)، مىليون (1000000)، مىليارد (1000000000).

تارىخىي نۇقتىدىن قارىغاندا، «سەكسەن»، «توقسان» دېگەن سانلار «سەككىز ئون»، «توققۇز ئون» شەكلىدە ئىككى سۆزدىن تۈزۈلگەنلىكى مەلۇم بولسىمۇ، لېكىن ھازىرقى كۈندە ئۇلار ئىككى سۆزلۈك شەكلىدىن ئايرىلىپ قالغان. «يۈز»، «مىڭ»، «مىليارد» دېگەن سانلارنىڭ ئالدىغا بەزىدە «بىر» سۆزى قوشۇلۇپ كېلىدۇ، لېكىن بۇ «بىر» سۆزى بۇ سانلارنىڭ مەنىسىگە تەسىر كۆرسىتەلمەيدۇ. شۇڭا، ئۇلار يەنىلا ئاددىي سان ھېسابلىنىدۇ.

مۇرەككەپ سانلار ئاددىي سانلارنىڭ ياكى مۇرەككەپ سانلارنىڭ مەلۇم مۇناسىۋەتتە بىرىكىشىدىن ھاسىل بولىدۇ. سانلار تۆۋەندىكى مۇناسىۋەتلەردە بىرىكىدۇ:

1. قوشۇلۇش مۇناسىۋىتى. بۇنىڭدا كىچىك خانىلىق سان چوڭ خانىلىق سانىنىڭ كەينىدە كېلىپ ئۇنىڭغا قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

ئون ئۈچ، يىگىرمە تۆت، ئاتمىش يەتتە، يۈز ئىككى، مىڭ بىر.

2. ھەسسىلەش ـ ھەسسىلىنىش مۇناسىۋىتى. بۇنىڭدا

كىچىك خانىلىق سان چوڭ خانىلىق سانىنىڭ ئالدىدا كېلىپ ئۇنى ھەسسىلەيدۇ. مەسىلەن:

ئىككى يۈز، سەككىز مىڭ، بىر يۈز ئەللىك مىڭ، بەش مىليون.

3. ئۇيغۇر تىلىدىكى مۇرەككەپ سانلار ئاز بولغاندا ئىككى، كۆپ بولغاندا ئون نەچچە، ھەتتا ئونىڭدىنمۇ كۆپ ئاددىي سانلارنىڭ يۇقىرىقى مۇناسىۋەتلەر بويىچە بىرىكىشىدىن ھاسىل بولىدۇ. مەسىلەن:

ئەللىك بەش (55)، بىر يۈز سەكسەن (180)، ئۈچ يۈز ئالتە (306)، يەتتە يۈز قىرىق ئۈچ (743)، ئىككى مىڭ ئون (2010)، ئون ئىككى مىڭ توققۇز يۈز قىرىق يەتتە (12947)، ئۈچ يۈز ئەللىك ئالتە مىڭ تۆت يۈز توقسان بىر (356491)، ئىككى مىليون ئۈچ يۈز ئاتمىش بەش مىڭ سەككىز يۈز يەتمىش تۆت (2365874)، بىر مىليارد توققۇز يۈز ئون بەش مىليون ئۈچ يۈز ئەللىك ئالتە مىڭ ئىككى يۈز يىگىرمە ئىككى (1915356222).

§2. سانىنىڭ مورفولوگىيەلىك تۈرلىرى

ئۇيغۇر تىلىدىكى سانلار تۈرلىنىش ۋە جۈپلىنىش يوللىرى بىلەن ساناق سان، مۆلچەر سان، تەرتىپ سان، كەسىر سان، تەقسىم سان، رەۋىش سان، كىشىلىك سان، ئالماش ساندىن ئىبارەت گىراممماتىك تۈرلەرنى ھاسىل قىلىدۇ.

1. ساناق سان

ئاددىي ۋە مۇرەككەپ سانلارنىڭ ئەسلىي شەكلى ساناق سان ھېسابلىنىدۇ. ساناق سانلار ئېنىق پۈتۈن سانىنى بىلدۈرۈپ، جۈملىدە ئاساسەن ئېنىقلىغۇچى، بەزىدە خەۋەر بولۇپ كېلىدۇ.

مەسىلەن:

a. بىر يىلدا ئۇچ يۈز ئاتمىش بەش كۈن بار.

b. شىنجاڭدا ئون بەش شەھەر بار.

c. قۇمۇلدا بەش شەھەر، ئون ئىككى تاغ بار.

ساناق سانلار كۆپ ھاللاردا مىقدار سۆزلەرگە بېقىنىپ، سان ـ مىقدار بىرىكمىسىنى ھاسىل قىلىدۇ. مەسىلەن:

ئون جىك (گۇرۇچ)، ئۇچ مېتىر (سىم)، ئەللىك كىلومېتىر (يول)، بىر يۈتۇم (سۇ)، بەش قېتىم (بارماق)، بىر سائەت (كۈتمەك)

2. مۆلچەر سان

مۆلچەر سانلار شەيئىلەرنىڭ تەخمىنىي سانىنى بىلدۈرىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا مۆلچەر سانلار بىرنەچچە خىل ئۇسۇلدا ياسىلىدۇ، ھەر خىل مۆلچەر سانلار ئۆزىگە خاس مەنىنى ئىپادىلەيدۇ.

1) ساناق سانلارغا «ـچە» ياكى «ـدەك \ ـتەك» قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ. بۇ خىل مۆلچەر سانلار شۇ ساناق ساندىن سەل كەم ياكى ئارتۇق بولۇشى مۇمكىن بولغان مۆلچەر سانىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

a. بۈگۈنكى سايلامغا مىڭچە (مىڭدەك) ئادەم قاتناشتى.

b. كىنوخانىدا ئاران ئونچە (ئوندەك) ئادەم بار ئىدى.

c. ئۇلارنىڭ ئەللىكچە (ئەللىكتەك) توخۇسى، ئونبەشچە (ئونبەشتەك) قويى بار.

2) ئىككى ساناق سانىنى جۈپلەشتۈرۈش يولى بىلەن ياسىلىدۇ. بۇ خىل مۆلچەر سانلار شۇ ئىككى ساناق سان ئارىلىقىدىكى مۆلچەر سانىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

a. بۇ بەش ـ ئون كۈندە تۈگەيدىغان ئىش ئەمەس.

b. مەن بۇ يەرگە تۆت-بەش قېتىم كەلگەن.

c. بۇ پويىزغا يەتتە ـ سەككىز يۈزچە ئادەم ئولتۇرالايدۇ.

(سىغىدۇ)

3) »نەچچە (قانچە) » ياكى «بىرنەچچە (بىرقانچە) » دېگەن سۆزلەرنىڭ يارىدىمى بىلەن بىرنەچچە خىل مۆلچەر سان ياسىلىدۇ.

(1) «نەچچە» («قانچە») ياكى «بىرنەچچە» («بىرقانچە») سۆزى يالغۇز قوللىنىلسا، بىرلەر خانىسى دائىرىسىدىكى مۆلچەر سان ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

نەچچە كۈنلۈك يول، بىرنەچچە ئادەم، بىرقانچە پارچە ماقالە...

(2) «نەچچە» سۆزى ئونلار خانىسىدىن يۇقىرى بولغان ساناق سانلارنىڭ كەينىگە قوشۇلۇپ كەلسە، شۇ سانغا قوشۇلغان بىرلەر خانىسى دائىرىسىدىكى مۆلچەر سان ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

قىرىق نەچچە ئوقۇغۇچى، ئون نەچچە يىل، يەتمىش نەچچە قوي، يۈز نەچچە كومپيۇتېر...

(3) ئونلار خانىسىدىن يۇقىرى بولغان ئاددىي ساناق سانلارنىڭ ئالدىغا قوشۇلۇپ كەلسە، شۇ ساناق سان بىرلەر خانىسى دائىرىسىدە ھەسسىلەشتۈرۈلگەن مۆلچەر سان ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

نەچچە ئون (ناخشا)، بىرقانچە يۈز (ئىشچى)، قانچە يۈز مىڭ (ئادەم)

4) ئونلار خانىسىدىن يۇقىرى خانىدىكى ساناق سانلارنىڭ يۆنىلىش كېلىش شەكلىدە «يېقىن» سۆزى بىلەن بىرىكىپ كېلىشى ياكى چىقىش كېلىش شەكلىدە «ئارتۇق» ياكى «كۆپ» سۆزى بىلەن بىرىكىشى ئارقىلىق ياسىلىدۇ. «يېقىن» سۆزى بىلەن ياسالغىنى شۇ ساندىن سەل كەم بولغان مۆلچەر سانىنى بىلدۈرىدۇ؛ «ئارتۇق» ياكى «كۆپ» سۆزى بىلەن بىرىكىپ ياسالغىنى ساناق ساندىن ئارتۇق بولغان مۆلچەر سانىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. بۇ تويغا مىڭغا يېقىن ئادەم كەلدى.

b. بۇ مەكتەپتە مىڭدىن كۆپ ئوقۇغۇچى، ئىككى يۈزدىن ئارتۇق ئوقۇتقۇچى بار.

5) يۈزلەر خانىسىدىن يۇقىرى خانىدىكى ساناق سانلارغا ياكى «نەچچە (قانچە)» سۆزى بىلەن « مىڭ، ئون مىڭ، يۈز مىڭ، مىليون» قاتارلىق چوڭ مۆلچەر سانلارغا «-لىغان \ -لىگەن» قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ. بۇ خىل مۆلچەر سانلار بىر خىل تەسۋىرىي خاراكتېرگە ئىگە بولۇپ، سۆزلىگۈچىنىڭ «شۇ قەدەر كۆپ» دېگەن ھېسسىياتىنى قوشۇپ ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

a. بۇ قېتىمقى ئولىمپىك تەنھەرىكىتى مۇسابىقىسىگە مىڭلىغان تەنھەرىكەتچى قاتناشتى، يۈزلىگەن مېدالىلارنى قولغا كەلتۈردى.

b. مىڭلىغان، ئونمىڭلىغان ئادەم داڭۋازلارنىڭ ماھارىتىنى كۆرۈپ، ھەيرانلىقىدىن ئاغزىنى كامارەك ئېچىپ قېتىپ قېلىشتى.

c. بۇ مىليونلىغان خەلقنىڭ مەنپەئىتىگە چېتىلىدىغان چوڭ ئىش.

مۆلچەر سانلار جۈملىدە تۆۆەندىكىچە مەنىلەردە قوللىنىلىدۇ:

1) مۆلچەر سانلار جۈملىدە ئاساسەن ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئوتتۇزچە (ئوتتۇزدەك) ئالىم، بىرنەچچە دوكتور، مىڭغا يېقىن قوي، يۈزدىن ئارتۇق ماشىنا، مىليونلىغان ئادەم

2) بەزى مۆلچەر سانلار خەۋەر بولۇپ كېلىشمۇ مۇمكىن. مەسىلەن:

a. بۇ پىلاستىنكىدىكى ناخشىلار يۈزدىن ئارتۇق.

b. توخۇ - توشقان ئون سەككىز، پۇتى - قولى قىرىق سەككىز.

3) بەزى مۆلچەر سانلار يەنە مىقدار سۆزلەرگە بېقىنىپ، سان - مىقدار بىرىكمىسىنى ھاسىل قىلالايدۇ. مەسىلەن:

ئون نەچچە قۇر (كىيىم)، ئون نەچچە كىلو (گۆش)، نەچچە يۈز كىلومېتىر (يول)، يەتتە - سەككىز قېتىم (ئېيتماق)

3. تەرتىپ سان

سانلارنىڭ شەيئىلەرنىڭ رەت - تەرتىپىنى، دەرىجىسىنى ياكى نومۇرلۇق بەلگىسىنى بىلدۈرۈپ كېلىدىغان شەكلى تەرتىپ سان دەپ ئاتىلىدۇ. تەرتىپ سانلار ساناق سان ۋە بەزى مۆلچەر سانلارغا «-نچى \ -نچى» قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

بىرىنچى (1-)، ئىككىنچى (2-)، ئون سەككىزىنچى (18-)، بىر يۈز بىرىنچى (101-)

تەرتىپ سانلار جۈملىدە تۆۆەندىكىدەك ۋەزىپىلەردە كېلىدۇ:

1) تەرتىپ سانلار جۈملىدە ئاساسەن ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

a. ئۇلار بەشىنچى ئايدا بېرىشى مۇمكىن.

b. بىز 30 - بىنادا ئولتۇرىمىز.

c. بىز 103 - يولنىڭ ئاپتوبۇسىدا كەلدۇق.

2) تەرتىپ سانلار جۈملىدە قىستۇرما بولۇپ، نۇتۇق مەزمۇنىنى تۈرگە ئايرىش رولىنى ئويناىدۇ. مەسىلەن:

1- باب ئىسىم

1. ئىسىمنىڭ مەنىسى

2. ئىسىمنىڭ تۈرلىرى

.....

3) تەرتىپ سانلار بەزىدە خەۋەر ۋەزىپىسىدىمۇ كېلىدۇ. مەسىلەن:

a. تۇرسۇن ئۆگىنىشتە سىنىپ بويىچە بىرىنچى.

b. ئۇ بالىلارنىڭ ئۇچىنچىسى.

4) تەرتىپ سانلار ھەربىرىدە مىقدارنى بىلدۈرىدىغان مىقدار سۆزلەر بىلەن بىرىكىپ، سان ـ مىقدار بىرىكمىسىنى ھاسىل قىلىدۇ. مەسىلەن:

بىرىنچى قېتىم (بارماق)، ئۇچىنچى نۆۋەت (ئىزدىمەك)

5) تەرتىپ سانلار بەزىدە «ـدىن» قوشۇمچىسى بىلەن بىرىكىپ، باغلىغۇچى بولۇپ، بىر ئىش بىلەن مۇناسىۋەتلىك بىرنەچچە ئىشنى باغلاپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

مېنىڭ بۇ ئىشنى سىزگە تاپشۇرۇشۇمدىكى سەۋەب: بىرىنچىدىن، سىز مۇشۇ كەسىپنىڭ ئەھلى، ئىككىنچىدىن، ئەمەلىي تەجرىبىگىز بار، ئۇچىنچىدىن، ئىنگلىز تىلى سەۋىيەڭىز يۇقىرى...

ئۇيغۇر تىلىدا «تۇنجى»، «ئوتتۇرانچى»، «كەنجى» سۆزلىرىمۇ تەرتىپنى بىلدۈرۈش رولىنى ئويناىدۇ. بىراق بۇلاردىن پەقەت «تۇنجى» سۆزىنىلا «بىرىنچى» بىلەن مەنداش تەرتىپ سان ھېسابلاشقا بولىدۇ، «ئوتتۇرانچى»، «كەنجى» سۆزلىرى ئېنىق سان ئۇقۇمىنى بىلدۈرمەيدۇ: «ئوتتۇرانچى» سۆزى «ئوتتۇرىدىكى»دىگەن مەنىنى بىلدۈرسە، «كەنجى» سۆزى «ئاخىرقى» دىگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. شۇڭا، ئۇلار سۈپەت ھېسابلىنىدۇ.

4. كەسىر سان

بىردىن كىچىك پارچە سانىنى بىلدۈرۈپ، بىر پۈتۈنلۈكنى تەشكىل قىلغان شەيئىلەرنىڭ مەلۇم قىسمىنى كۆرسىتىش ئۈچۈن قوللىنىلىدىغان سانلار كەسىر سان دەپ ئاتىلىدۇ.

كەسىر سانلار مەخرەجنى ئىپادىلەيدىغان ۋە سۈرەتنى ئىپادىلەيدىغان ئىككى ساناق ساندىن تۈزۈلىدۇ، مەخرەجنى ئىپادىلەيدىغان ساناق سان « ـدىن \ ـتىن» قوشۇمچىسى بىلەن

بىرىكىپ ئالدىدا كېلىدۇ، ئاندىن سۈرەتنى ئىپادىلەيدىغان ساناق سان كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئىككىدىن بىر (1/2)، ئوندىن ئۈچ(3/10)، ئون ئىككىدىن بەش (5/12)، ئون سەككىزدىن يەتتە(7/18)...

ئەگەر كەسىر سانلار ساناق سان (پۈتۈن سان) بىلەن قوشۇلۇپ كەلسە، ساناق ساندىن كېيىن «پۈتۈن» سۆزى قوشۇلۇپ، ئاندىن كەسىر سان ئېيتىلىدۇ. مەسىلەن:

ئىككى پۈتۈن يەتتىدىن ئۈچ (2 3/7)، بەش پۈتۈن بەشتىن بىر (5 1/5)، نۆل پۈتۈن ئوندىن بىر (0.1)، بىر پۈتۈن يۈزدىن يەتتە (1.07)

كەسىر سانلار ئابستراكت سان ئۇقۇمىنى ئىپادىلىمەي، مەلۇم شەيئى بىلەن مۇناسىۋەتلىك سان ئۇقۇمىنى ئىپادىلىگەندە بىۋاستە جۈملە بۆلىكى بولماستىن، بىر بولسا ئالماش سان شەكلىدە جۈملىگە قاتنىشىدۇ (بۇ ھەقتە «ئالماش سان» دېگەن قىسمىغا قارالسۇن)، بىر بولسا «قىسىم» ياكى «بۆلەك» دېگەن ئىسىمغا بېقىنغان ھالدا ئىسىم بىرىكمىسىنى ھاسىل قىلىپ، بىر پۈتۈنلۈكنى ئىپادىلىگۈچى ئىسىم ياكى ئالماشنى ئىگىلىك كېلىش شەكلىدە ئۆزىگە بېقىندۇرۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

a. بۇ كىتابنىڭ ئۈچتىن بىر قىسمىنى فوتو سۈرەتلەر تەشكىل قىلىدۇ.

b. ئىشنىڭ ئۈچتىن ئىككى قىسمى تۈگىدى.

c. يولنىڭ بەشتىن بىرىنى مېڭىپ بولدۇم.

ئۇيغۇر تىلىدا پارچە سانىنى بىلدۈرىدىغان «يېرىم»، «چارەك» سۆزلىرىمۇ بار. بۇلاردىن «يېرىم» سۆزى ئىككىدىن بىر مەنىسىدە ناھايىتى كەڭ قوللىنىلىدۇ. ئۇ سىنتاكسىسلىق خۇسۇسىيەت جەھەتتىن ساناق سانلارغا ئوخشاپ كېتىدۇ. «چارەك» سۆزى بولسا «تۆتتىن بىر» مەنىسىدە بەزى مىقدار سۆزلەر بىلەنلا بىرىكىپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

چارەك سائەت، چارەك ئەسىر، چارەك كۈرە.، چارەك لەغمەن...

5. تەقسىم سان

سانلارنىڭ تەقسىم مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان شەكلى تەقسىم سان دەپ ئاتىلىدۇ. تەقسىم سانلار ــ سانلارنىڭ ساناق سان ۋە بەزى مۆلچەر سانلارغا « ـدىن \ ـتىن » قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ، مەسىلەن:

ئىككىدىن، بەشتىن، يۈزدىن، ئون نەچچىدىن، يۈز نەچچىدىن

تەقسىم سانلار ئىسىمغىمۇ، پېئىلغىمۇ بېقىنىپ كېلىدۇ. ئىسىمغا بېقىنىپ كەلگەندە، شۇ سان كۆپلۈكىدىكى شەيئىنىڭ مەلۇم كۆپ سانلىق شەيئىنىڭ ھەربىرى بىلەن ئالاقىدار بولۇشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. مۇسابىقىدە ئوتۇپ چىققانلارغا بېرىدىن كومپيۇتېر، ئىككىدىن ياخشاتقۇ مۇكاپات بېرىلدى.

b. تۆتتىن ئادەم ئولتۇرغان سەككىز ماشىنا قەشقەرگە قاراپ يولغا چىقتى.

c. ھەر بىرىگلار ئىككىدىن نان ئېلىۋېلىڭلار.

پېئىللارغا بېقىنىپ كەلگەندە مەلۇم كۆپ سانلىق شەيئىنىڭ شۇ سان بويىچە تەكشى بۆلۈنۈشىنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن:

a. بۇ قوغۇنلار ھەربىر ئادەمگە بەشتىن بېرىلدۇ.

b. ھەر بىر ئوقۇغۇچىغا بېرىدىن كىتاب، بېرىدىن قەلەم تارقىتىلدى.

تەقسىم سانلار تەكرار شەكىلدە ياكى تەكرار ساناق سانغا «ـدىن \ ـتىن» قوشۇمچىسى قوشۇلغان شەكىلدىمۇ قوللىنىلىدۇ. بۇنداق تەكرارلانغان تەقسىم سانلار ئاساسەن پېئىللارغا بېقىنىپ، مەلۇم كۆپ سانلىق شەيئىنىڭ شۇ سان بويىچە كەينىدىن بۆلۈنۈشىنى ياكى كۆپ يەرگە بۆلۈنۈشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. ئۇلار ئىككىدىن ـ ئوچتىن بولۇپ بۆلۈندى.

b. كۆرسەتىلار ھەر كۆنى ئوندىن ـ يىگىرمىدىن مېڭىۋاتىدۇ.

c. ۋەكىللەر ئوندىن ـ ئون بەشتىن بولۇپ مۇزاكىرە قىلدى.

6. رەۋىش سان

ئۇيغۇر تىلى توغرىسىدىكى گىرامماتىكا ئەسەرلىرىدە سانلارنىڭ بۇ تۈرى توغرىسىدىكى ھەر خىل كۆز قاراشلار بار. ئەمىر نەجىپ تەرىپىدىن تۈزۈلۈپ، 1960ـيىلى موسكۋادا نەشر قىلىنغان «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى»دا سانىنىڭ بۇ تۈرى قىسقىچىلا بايان قىلىنغان بولسىمۇ، لېكىن سانىنىڭ بىر گىرامماتىك تۈرى ھېسابلانغان؛ قازاق س س ر پەنلەر ئاكادېمىيەسى ئۇيغۇرشۇناسلىق بۆلۈمى تەرىپىدىن تۈزۈلگەن «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى»دا سانىنىڭ بۇ تۈرى سانىنىڭ « ـلاپ \ ـلەپ » قوشۇمچىسى قوشۇلۇپ كەلگەن تۈرى بىلەن بىرلەشتۈرۈلۈپ «توپلۇق سان» دەپ ئاتالغان باشقا بىرمۇنچە ئەسەرلەردە سانىنىڭ بۇ تۈرى توغرۇلۇق مەلۇمات بېرىلمىگەن.

سانىنىڭ بۇ تۈرى ئۇيغۇر تىلىدا ناھايىتى كەڭ قوللىنىلىدۇ ۋە ئۆزىگە خاس گىرامماتىك مەنە ئاڭلىتىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ ئەلۋەتتە سانىنىڭ گىرامماتىك تۈرلىرى قاتارىدىن ئورۇن ئېلىشى كېرەك.

رەۋىش سانلار ساناق سانلارغا ۋە بەزى مۆلچەر سانلارغا «ـلاپ \ ـلەپ» قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ ۋە كۆپىنچە تەكرارلانغان ياكى كىچىكى بىلەن چوڭى جۈپلەشتۈرۈلگەن شەكىلدە قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

ئونلاپ، يۈزلەپ ـ يۈزلەپ، يۈزلەپ ـ مىڭلاپ، بەشلەپ ـ ئونلاپ، بىرلەپ ـ بىرلەپ، نەچچە يۈزلەپ...

رەۋىش سانلار ئاساسەن پېئىللارغا بېقىنىپ، كۆپ سانلىق ئادەملەرنىڭ مەلۇم ھەرىكەت بىلەن تەخمىنەن شۇ سان كۆپلۈكىدىكى تۈركۈم بويىچە مۇناسىۋەتلەشكەنلىكىنى

بىلدۇرىدۇ. مەسىلەن:

a. ئوقۇغۇچىلار بىرلەپ ـ ئىككىلەپ كىرىپ كەلدى.

b. كۆرگەزمىنى كۆرىدىغانلار ھەر كۈنى مىڭلاپ ـ مىڭلاپ كېلىۋاتىدۇ.

c. يېڭى كىتابلار يۈزلەپ ـ مىڭلاپ بېسىلىۋاتىدۇ.

سانىنىڭ بۇ تۈرى ئۇيغۇر تىلىغا دائىر نۇرغۇن ئەسەرلەردە «مۆلچەر سانلار»نىڭ بىر تۈرى قىلىپ كۆرسىتىلىدۇ. بىزنىڭچە سانىنىڭ بۇ تۈرى مۆلچەر مەنىسىنى بىلدۈرسىمۇ، لېكىن سىنتاكسىسلىق خۇسۇسىيەت جەھەتتىن باشقا مۆلچەر سانلاردىن پەرقلىنىدۇ؛ مۆلچەر سانلار ئىسىملارغا بىۋاستە بېقىنىپ، ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كېلەلەيدۇ، لېكىن سانىنىڭ بۇ تۈرى ئىسىم بىلەن بىۋاستە مۇناسىۋەت باغلىيالمايدۇ، ئۇ ھامان پېئىللارغا ياكى پۇتۇن جۈملىگە بېقىنىپ ھالەت بولۇپ كېلىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇنى مۆلچەر سانلار بىلەن ئارىلاشتۇرۇۋېتىشكە بولمايدۇ. ئالدىنقى قىسىمدا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، ئۇنى تەقسىم سانلار بىلەن قوشۇۋېتىشكىمۇ بولمايدۇ. چۈنكى، بىرىنچىدىن، سانىنىڭ بۇ تۈرى مۆلچەر مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ، لېكىن تەقسىم سانلار ساناق سانلار ئاساسىدا ياسالغان ئېنىق سانىنى ئىپادىلەيدۇ؛ ئىككىنچىدىن، سانىنىڭ بۇ تۈرى پەقەت پېئىللارغا بېقىنىپ كېلىدۇ، لېكىن تەقسىم سانلار ئىسىملارغىمۇ بېقىنىپ كېلىدۇ؛ ئۈچىنچىدىن، سانىنىڭ بۇ تۈرى ئاساسەن ئادەملەرنىڭ ھەرىكىتى بىلەنلا مۇناسىۋەت باغلايدۇ، تەقسىم سانلار بولسا ھەرقانداق شەيئىنىڭ ھەرىكىتى بىلەن مۇناسىۋەت باغلايدۇ. دېمەك سانىنىڭ بۇ تۈرىنى ئايرىم بىر تۈر ھېسابلاپ، «رەۋىش سان» دەپ ئاتاش بىر ئاز مۇۋاپىق.

7. كىشىلىك سان

سانلارنىڭ شۇ سان ئىپادىلىگەن سان كۆپلۈكىدىكى ئادەم بىلەن مۇناسىۋەتلىك سانىنى بىلدۈرىدىغان شەكلى كىشىلىك سان

دەپ ئاتىلىدۇ. كىشىلىك سانلار ساناق سان ۋە بەزى مۆلچەر سانلارغا «ـەيلەن» قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ. (بۇ قوشۇمچە سوزۇق تاۋۇش بىلەن ئاخىرلاشقان سانلارغا قوشۇلغاندا، سانىنىڭ ئاخىرىدىكى سوزۇق تاۋۇش چۈشۈپ قالىدۇ.) مەسىلەن:

بىرەيلەن، ئىككىيلەن، بەشەيلەن، ئالتە-يەتتەيلەن، ئون نەچچەيلەن، بىرنەچچەيلەن.

كىشىلىك سانلار شۇ سان كۆپلۈكىدىكى ئادەمنى بىلدۈرۈش ئىقتىدارىغا ئىگە بولۇپ، ئىسىم ئورنىدا قوللىنىلىدۇ. بىراق، بۇنداق سانلارنى مەلۇم ساندىكى ئادەم كۆرسىتىلگەن جايلارنىڭ ھەممىسىدىلا قوللىنىشقا بولمايدۇ.

كىشىلىك سانلار ئومۇمەن تۆۋەندىكى ئورۇنلاردا قوللىنىلىدۇ:

1) شەيئىنىڭ ئادەم ئىكەنلىكىنى ئېيتىش ھاجەتسىز بولۇپ، پەقەت ئۇنىڭ سانىنىلا ئېيتىش زۆرۈر بولغاندا، كىشىلىك سانلار ئىسىم ئورنىدا قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

a. يېڭىدىن تاللانغان ئىككىيلەنمۇ مۇسابىقىگە قاتناشسۇن.

b. بىزنىڭ سىنىپتىن ئۈچەيلەننىڭ كومپيۇتېرى يوق.

c. كەينىدە ئورۇن بارمۇ؟ بۇ ئۈچەيلەنگە ئورۇن تەگمىدى.

2) كۆپلۈك شەخس ئالماشلىرىدىن كېيىن ئىزاھ ئېنىقلىغۇچى بولۇپ، كۆپلۈك شەخس ئالمىشىنى سان جەھەتتىن ئېنىقلايدۇ. مەسىلەن:

بىز ئىككىيلەن سىنىپىنى تازىلايلى، سىلەر ئۈچەيلەن كارىدورنى تازىلاڭلار، ئۇلار يەتتەيلەن مەيدان تازىلىقىغا بارسۇن.

3) ئاتاپ كۆرسىتىلگەن بىرقانچە ئادەمنى سانى بىلەن ئومۇملاشتۇرۇش رولىنى ئوينايدۇ. بۇ چاغدا ئادەم ئىسىملىرى ئۇنىڭغا ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

مەن، ئەخمەت، مەۋلان، تۇرغۇن، ئەكبەر بەشەيلەن تۇرپاندىن.

ئۇيغۇر تىلىغا دائىر گىرامماتىكا ئەسەرلىرىدە سانانىڭ بۇ تۈرى «ئۆملۈك سان» ياكى «ئورتاق سان» دېگەن نامدا بايان قىلىنغان. بىزنىڭچە، سانانىڭ بۇ تۈرىنىڭ ماھىيەتلىك خۇسۇسىيىتى ئۇنىڭ «ئۆملۈك» ئۇقۇمىنى ئىپادىلىگەنلىكىدە ئەمەس، بەلكى شۇ سان كۆپلۈكىدىكى ئادەمنى بىلدۈرۈپ كەلگەنلىكىدە. «بىر» سانانىڭ «بىرەيلەن» (مەسىلەن: سېنى بۈگۈن بىرەيلەن ئىزدەپ كەلدى.) شەكلىدە مۇشۇ سان تۈرىدە كېلەلمىشمۇ «ئۆملۈك سان» ياكى «ئورتاق سان» نامىنىڭ بۇ سان تۈرىگە مۇۋاپىق كەلمەيدىغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن سانانىڭ بۇ تۈرىنى «كىشىلىك سان» دەپ ئاتاش بىرئاز مۇۋاپىق.

8. ئالماش سان

مەلۇم ئومۇمىيەتنىڭ شۇ سان كۆپلۈكىدىكى ياكى شۇ سان تەرتىپىدىكى بىرىگە ياكى بىر قىسمىغا ۋەكىللىك قىلىدىغان ياكى مەلۇم شەخستىكى ئېنىق سانلىق ئادەمنى بىلدۈرىدىغان سان ئالماش سان دېيىلىدۇ. سانىق سان، مۆلچەر سان، كەسىر سان ۋە تەرتىپ سانلارغا ئىسىملارنىڭ كۆپلۈك تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى قوشۇلۇپ ئالماش سان ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

ئۈچىمىز، بەشىمىز، تۆتىگلار، ئون نەچچىسى، بەشتىن ئىككىسى، ئالتىنچىسى

ئالماش سانلار تۆۋەندىكىچە قوللىنىلىدۇ:

1) ئالماش سان جۈملىدە كىشىلىك سانلار بىلەن ئوخشاش رولدا كېلىدۇ. مەسىلەن:

a. يېڭىدىن تاللانغان ئىككىسىمۇ مۇسابىقىگە قاتناشسۇن.

b. بىزنىڭ سىنىپتىن ئۈچىمىزنىڭ كومپيۇتېرى يوق.

c. كەينىدە ئورۇن بارمۇ؟ بۇ ئوچىگە ئورۇن تەگمىدى.

d. بىز ئىككىمىز سىنىپىنى تازىلايلى، سىلەر ئوچۇقلار كارىدورنى تازىلاڭلار، ئۇلار يەتتىسى مەيدان تازىلىقىغا بارسۇن.

e. مەن، ئەخمەت، مەۋلان، تۇرغۇن، ئەكبەر بەشىمىز تۇرپاندىن.

بۇ رولدا 1ـ، ۋە 2 ـ شەخس ئالماش سانلار ئىگىلىك كېلىش شەكلىدە ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كەلگەندە، ئېنىقلانغۇچى 3 ـ شەخس تەۋەلىك شەكلىدە كەلسىمۇ، ئالماش سانىنىڭكى بىلەن ئوخشاش شەخستىكى تەۋەلىك شەكلىدە كەلسىمۇ بولىۋېرىدۇ. مەسىلەن:

a. بىزنىڭ سىنىپتا ئوچىمىزنىڭ كومپيۇتېرىمىز(كومپيۇتېرى) يوق.

b. سىلەر ئىككىڭلارنىڭ كومپيۇتېرى (كومپيۇتېرىڭلار) بارمۇ؟

2) ئالماش سان ۋەكىللىك قىلغان ئومۇمىيەت ئىگىلىك كېلىش شەكلىدە ئۇنىڭغا ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كەلگەن ئىسىم ياكى ئالماشتىن مەلۇم بولىدۇ، بىراق تەل شارائىتى ئېنىق بولغاندا، بۇ خىل ئىسىم ياكى ئالماشلار چۈشۈپ قېلىشى مۇمكىن. مەسىلەن:

a. بىز ئىككى بالا ، (بىزنىڭ) بىرىمىز ئوغۇل، بىرىمىز قىز.

b. بىزنىڭ بىرىمىز ئۇيغۇر، بىرىمىز ئۆزبېك.

c. بۇ پىلاستىنكىلارنىڭ ئىككىسى مېنىڭ، ئوچى دوستۇمنىڭ.

d. ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئوچتىن ئىككىسى ئۆز خىراجىتى بىلەن ئوقۇيدۇ.

e. يوغان تاۋۇزلار ئىكەن، (ئۇلارنىڭ) ئىككىسى ئون كىلو كېلىدۇ.

ئۇيغۇر تىلى توغرىسىدىكى گىرامماتىكا ئەسەرلىرىدە سانانىڭ بۇ تۈرى توغرۇلۇق سۆز ئېچىلمايدۇ. پەقەت ئەمىر نەجىپ سانىق سانلار ئۇستىدە توختالغىنىدا، سانىق سانلارنىڭ تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى بىلەن بىرىكىپ ئىسىملىشىدىغانلىقىنى

ئەسكەرتىپ ئۆتىدۇ. ئەمەلىيەتتە سانىنىڭ بۇ تۈرى جانلىق تىلدا يۇقىرىدا بايان قىلىپ ئۆتۈلگەن «كىشىلىك سان»دىنمۇ كۆپ قوللىنىلىدۇ، شۇنىڭ ئۈچۈن بۇنى ئەلۋەتتە سانىنىڭ ئايرىم بىر تۈرى ھېسابلاپ سانىنىڭ گىرامماتىك تۈرلىرى قاتارىغا كىرگۈزۈش كېرەك.

§ 3. سانىنىڭ ئالاھىدە قوللىنىلىشى

1. سانىنىڭ بۇاستە ئىسىملىشىشى

ئۇيغۇر تىلىدىكى ساناق سان ۋە كەسىر سانلار بەزىدە، بولۇپمۇ ماتىماتىكىدا ئابستراكت سان ئۇقۇمىنى ئىپادىلەپ كېلىدۇ. بۇ چاغدا ئۇلار بۇاستە ئىسىملىشىپ، كېلىش كاتېگورىيەسى بويىچە تۇرلىنىدۇ ۋە جۈملىدە ئىسىم ۋەزىپىسىنى ئۆتەيدۇ. مەسىلەن:

a. ئۈچكە بەشنى قوشسا سەككىز بولىدۇ.
b. ئون ئىككىدىن يەتتىنى ئالسا بەش قالىدۇ.
c. ئىككى سەككىز ئون ئالتە.
d. ئالتە جۈپ سان.

2. سانىنىڭ بۇاستە ئالماشلىشىشى

ساناق سانلار ۋە بەزى مۇلچەر سانلار بەزىدە بۇاستە ئالماشلىشىپ، چۈشۈم كېلىش شەكلىدە تولدۇرغۇچى بولۇپ كېلىدۇ ۋە كونكرېتلىقنى مەلۇم بولغان ياكى چىقىش كېلىش شەكلىدىكى ئىسىم ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن مەلۇم بىر تىپتىكى شەيئىنىڭ شۇ سان ئېنىقلىغان قىسمىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. مەنمۇ مۇشۇنداق تېلېۋىزوردىن بىرنى ئالىمەن.
b. ئالمىنىڭ كىلوسى قانچە؟ ماڭا يەتتە-سەككىزنى تارتىپ بېرىڭ.

c. ماي قەلەمدىن بەشنى، قېرىنداشتىن ئوننى بېرىڭ.

3. سانلارنىڭ ۋاقىت ئىسمى بولۇپ كېلىشى

ئۇيغۇر تىلىدا بىرقىسىم ساناق سانلار بەلگىلىك كونكرېتلىقنى ئىسىمغا ئايلىنىپ كېتىدۇ:

1) «ئايغا (چېسلاغا)» ياكى «ھەپتىگە» سۆزىنى بېقىندۇرۇپ كەلگەن ساناق سانلار خەۋەر بولۇپ، شۇ ئاي ياكى شۇ ھەپتىنىڭ نەچچىنچى كۈنى ئىكەنلىكى توغرىسىدىكى ھۆكۈمنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. بۈگۈن ئايغا ئون ئىككى.
b. بۈگۈن 2-ئايغا يىگىرمە بەش.
c. ئەتە ھەپتىگە ئۈچ، ئۆگۈنلۈككە تۆت.

2) «ئاينىڭ» ياكى «ھەپتىنىڭ» سۆزىنى بېقىندۇرۇپ، تەۋەلىك قوشۇمچىسى بىلەن كەلگەن ساناق سانلار شۇ ئاي ياكى شۇ ھەپتىنىڭ شۇ سان تەرتىپىدىكى كۈننى بىلدۈرۈپ، «...نچى كۈنى» دېگەن ئىبارە بىلەن تەڭداش قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

a. ئۆتكەن ھەپتىنىڭ بىرىدىكى (بىرىنچى كۈنىدىكى) ئىش قانداق بولدى؟
b. دەرس كېيىنكى ئاينىڭ ئونى (ئوننىچى كۈنى) باشلىنىدۇ.
c. 3-ئاينىڭ يىگىرمە بىرى (يىگىرمە بىرىنچى كۈنى) نورۇز بايرىمى.

3) «سائەت» سۆزىدىن كېيىن كەلگەن ساناق سانلار سائەت بويىچە ھېسابلانغان مەزگىل ئىسمىنى بىلدۈرۈپ، ئىسمىغا ئوخشاش تۇرلىنىدۇ. مەسىلەن:

a. ھازىر سائەت توققۇز.
b. سائەت ئوندا ئۇخلايمەن.
c. سائەت بەشتىن يىگىرمە مىنۇت ئۆتتى.
d. ئويۇن سائەت يەتتىدىن ئونغىچە داۋام قىلىدۇ.

4. سانلارنىڭ ياشنى ئىپادىلەپ كېلىشى

ئۇيغۇر تىلىدا بەزى ساناق سان ۋە مۆلچەر سانلار بەلگىلىك كونتېكستتا، بولۇپمۇ «كىرمەك»، «ئاشماق» پېئىللىرىغا بېقىنىپ كەلگەندە، شۇ سان كۆپلۈكىدىكى ياش مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. سەن كىچىك ئەمەس، ئون سەككىزگە كىردىڭ.

b. ئۇ سەكسەندىن ئاشقان بولسىمۇ، تېنى بەكلا ساغلام.

c. ئۇكاممۇ ئون بەشكە كىرىپ قالدى.

5. سانلارنىڭ نومۇرنى بىلدۈرۈپ كېلىشى

ئۇيغۇر تىلىدا ساناق سان، بەزى مۆلچەر سانلار بەزىدە بىۋاستە، بەزىدە چۈشۈم كېلىش شەكلىدە «ئالماق» ياكى «قويماق» پېئىلىغا بېقىنىپ، ئىمتىھان نەتىجىسىنى بىلدۈرۈپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

a. ئىنگلىز تىلىدىن 98 (نى) ئاپتۇ.

b. مۇشۇنداق جاۋاب بەرسىڭ 100 (نى) قويىمەن.

c. ھەر بىر دەرستىن 100 (نى) ئالماق ئاسان ئەمەس.

6. سانلارنىڭ خانا ئىسمى بولۇپ كېلىشى

ئۇيغۇر تىلىدا «بىر»، «ئون»، «يۈز»، «مىڭ»، «يۈز مىڭ»، «بىر مىليون»، «ئون مىليون»، «يۈز مىليون»، «بىر مىليارد»، «ئون مىليارد»... قاتارلىق سانلار «-لار \ -لەر» قوشۇمچىسى بىلەن بىرىكىپ خانا ئىسمىنى بىلدۈرۈپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

بىرلەر، ئونلار، يۈزلەر، مىڭلار، ئون مىڭلار، يۈز مىڭلار....

بىرلەر خانىسى، ئونلار خانىسى، يۈزلەر خانىسى، مىڭلار خانىسى.....

7. «بىر» نىڭ ئالاھىدە قوللىنىلىشى

ئۇيغۇر تىلىدا «بىر» دېگەن سان سان ئۇقۇمىنى ئىپادىلىگەندىن تاشقىرى، يەنە تۆۋەندىكى ئالاھىدە مەنىلەردە قوللىنىلىدۇ:

1) ئېنىقلىغۇچى بولۇپ، ئېنىقلانغۇچىنى گەۋدىلەندۈرۈش رولىنى ئويناپدۇ. مەسىلەن:

a. بۇ ناھايىتى مۇھىم بىر مەسىلە.

b. ئۇ ناھايىتى تىرىشچان بىر ئوقۇغۇچى.

c. بۇ ئايىغى چىقمايدىغان بىر ئىش.

2) ئېنىقلىغۇچى بولۇپ ئېنىقلانغۇچى ئىپادىلىگەن بىر تىپتىكى شەيئىنىڭ مەلۇم بىرىنى كۆرسىتىش رولىنى ئويناپدۇ. مەسىلەن:

a. مەن سىزنى بىر جايدا كۆرگەن.

b. بىر ئىش بىلەن ئىزدەپ كەلدىم.

c. سىزنى بىر ئادەم ساقلاۋاتىدۇ.

3) ئوخشاشلىقنى ياكى بىللىلىكنى بىلدۈرىدۇ. مۇنداق مەنىدە كەلگەندە جۈملىدە ئېنىقلىغۇچى، خەۋەر، ھالەت ۋەزىپىلىرىدە كېلىشى مۇمكىن. مەسىلەن:

a. بىز ئۇلار بىلەن بىر تۇرىمىز.

b. ئىككىمىز بىر قاراشتا ئىكەنمىز.

c. ئىككىمىزنىڭ پىكرى بىر ئىكەن.

4) سۈپەت ۋە پېئىللارنىڭ ئالدىدا ھالەت بولۇپ كېلىپ، سۈپەت ياكى پېئىلنىڭ مەنىسىنى كۈچەيتىش رولىنى ئويناپدۇ. مەسىلەن:

a. بىر جاھىل بالا ئىكەن بۇ.

b. بىر ئەستايىدىل ئادەم ئىكەن بۇ.

c. ئۇ بىر قارىۋىدى، پاراڭلىشىۋاتقانلار جىم بولۇپ قالدى.

5) تەكرارلىنىپ كېلىپ باغلىغۇچىلىق رول ئويناىدۇ. مەسىلەن:

a. ئۇ بىر ئۇيانغا ماڭدۇ، بىر بۇيانغا ماڭدۇ.

b. بۇ ئىشتىن بىر كۈلمەن، بىر يىغلايمەن، نېمە قىلارىمنى بىلمەيلا قالدىم.

6) ئىسىمنىڭ كېلىش قوشۇمچىلىرى ۋە تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى بىلەن بىرىكىپ، پۈتۈنلەي ئىسىملىشىپ، خۇددى ئالماشلارغا ئوخشاش ئىسىمنىڭ ئورنىغا ئالمىشىپ كېلىدۇ:

(1) 3 ـشەخس قوشۇمچىسى «ـسى» بىلەن بىرىكىپ، ناتونۇش شەيئىنى، بولۇپمۇ ئادەمنى بىلدۈرىدىغان «بىرسى» سۆزىنى ياسايدۇ. «بىرسى» سۆزى يەنە ئىسىمنىڭ ئىگىلىك كېلىش قوشۇمچىسى بىلەن بىرىكىپ، «كىشىلەرنىڭ، باشقىلارنىڭ» دېگەن مەنىنى، باشقا كېلىشلەر بىلەن تۇرلىنىپ، ئېنىقسىز شەيئىنى، ئىسىمنىڭ 2ـشەخس قوشۇمچىسى بىلەن بىرىكىپ، مەلۇم ئادەمنى توپى ئىچىدىكى نامەلۇم بىر شەخسنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. گۈلنار، سىرتتا بىرسى سېنى چاقىرىۋاتىدۇ. (ئىگە)

b. بىرسىنىڭ نەرسىسىنى بىسوراق ئېلىشقا بولمايدۇ. (ئېنىقلىغۇچى)

c. ئىشقىلىپ، مەن بۇ گەپنى بىرسىدىن ئاڭلىغان. (ھالەت)

d. دىققەتسىزلىكىمدىن، يولدا بىرسىنى سوقۇۋەتتىم. (تولدۇرغۇچى)

(2) «باشقا» سۆزى بىلەن بىرىكىپ، شەيئىلەرگە ۋەكىللىك قىلىدۇ ھەمدە شۇ شەيئىنىڭ سۆزلىگۈچىگە نىسبەتەن ئېنىقسىز ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. مەن ئۆينىڭ گېپىنى قىلىۋاتسام، سەن باشقا بىر گەپنى قىلىپ كەتتىڭغۇ.

b. توختاپ تۇرۇڭ، مەن باشقا بىر ئامال ئىزدەپ باقاي.

7) «كۈن، يىل، ۋاقىت» دېگەندەك ۋاقىت ئىسىملىرى بىلەن بىرىكىپ، نامەلۇم ۋاقىتنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. بىر يىللاردا سىز قەشقەردىمۇ ئىشلىگەنغۇ دەيمەن.

b. بىر كۈنى ئەپەندىم دوستىنى ئىزدەپ بېرىپتۇ.

8) ئالماشلارنىڭ كەينىگە ئۇلىنىپ كېلىپ، تۆۋەندىكىدەك مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ:

(1) ئېنىقسىز ئالماشلارغا ئۇلىنىپ كېلىپ، شەيئى، بەلگە، ئورۇن، جاينىڭ ئېنىقسىزلىقىنى كۈچەيتىش رولىنى ئويناىدۇ. مەسىلەن:

a. يىراقتىن كىمنىڭدۇر بىرنىڭ ئاۋازى ئاڭلاندى.

b. قاياقتىندۇر بىريەردىن مۇڭلۇق نەي ئاۋازى ئاڭلاندى.

c. ئۇنى قايسىبىر ئۆيدە كۆرگەندەك قىلىمەن.

(2) بەزى ۋاقىتتا «نېمە» دېگەن سوراق ئالماش بىلەن بىرىكىپ كېلىپ، سۆزلىگۈچىنىڭ شۇ ئالماش ۋەكىللىك قىلغان نەرسە ۋە شەيئىدىن بىزار بولۇش، ئۇنى ئۆچ كۆرۈش ھېسسىياتىنى كۈچەيتىدۇ. مەسىلەن:

a. ھوي گۈلسۇم، ماۋۇ بىرنېمىلىرنىڭنى تېرەك يىغىشتۇرمامسەن!؟

b. ئاڭلىسام، تۇرسۇن دېگەن يانچۇقچى بىر نېمىكەن.

(3) «شۇنداقلا»، «مۇنداقلا» دېگەندەك كۆرسىتىش ئالماشلىرىنىڭ كەينىگە ئۇلىنىپ كېلىپ، پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنى تېخىمۇ ئاجىزلاشتۇرۇش رولىنى ئويناىدۇ. بۇ ئىنتوناتسىيەدە ناھايىتى گەۋدىلىك ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

a. شۇنداقلا بىر سالام قىلىپ قويۇپ ئۆتۈپ كەتتى.

b. مۇنداقلا بىر ئىتتىرىپ قويسام، يىقىلىپ كەتتى.

9) سۈپەت، پېئىل، رەۋىشلەرگە ئۇلىنىپ كېلىپ، تۆۋەندىكىدەك مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ:

(1) سۈپەت ۋە پېئىللارنىڭ ئالدىدا ھالەت بولۇپ كېلىپ،

ئۇنىڭ مەنىسىنى كۆچەيتىش رولىنى ئويناپدۇ. مەسىلەن:

a. بىر ئوبدان ئوخلاۋاتقان بالىلارنى ئويغىتىپ نېمە قىلىسىز ؟

b. ئۇ بىر ۋاراقىرىۋىدى، ھەممەيلەن قورقۇپ كەتتى.

c. مۇنۇنى بىر ئويلىتىپ كۆرەي!

(2) بەزىدە سۈپەتنىڭ كەينىدە كېلىپ، يەنىلا سۈپەتنىڭ مەنىسىنى كۆچەيتىش رولىنى ئويناپدۇ. مەسىلەن:

a. ياۋاشمۇ بىر بالا ئىدى ئۇ.

b. تۈزۈك بىر خەت يېزىڭا بالام.

(3) رەۋىشلەرنىڭ ئاخىرىغا ئۇلىنىپ ھالەت بولۇپ كېلىپ، رەۋىشنىڭ جۈملىدىكى رولىنى كۆچەيتىدۇ. مەسىلەن:

a. تازىمۇ بىر كۆلىشىمسىلىك بولدى ـ دە، بۇ.

b. ۋاي ـ ۋۇي، ئەجەب بىر كۆپ سۆزلەپ كەتتىڭىزغۇ؟

c. ئەمدى بىر ئاراملا ئالاي دېسەم، يەنە مېھمان كېلىپ قالدى.

10) «بىر» سۆزى بىر قىسىم پېئىللار بىلەن بىرىكىپ كەلگەندە يەنە تۆۋەندىكىدەك مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ:

(1) «كەلمەك» پېئىلى بىلەن بىرىكىپ كېلىپ، «نەقمۇنەق»، «لەقمۇلىق»، «تولغان»، «چېچىلغان» دېگەن مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. بۇ گىلەم ئۆيگە بىر كەلدى.

b. ئاياغ پۇتۇمغا بىر كەلدى.

c. قەغەز پارچىلىرى مەيدانغا بىر كەلدى.

d. كونا گېزىت ئىشخانىغا بىر كەلدى.

(2) «قىلماق» پېئىلى بىلەن بىرىكىپ كېلىپ، «تارقىتىش» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. كۆپىنچە سەلبىي مەنىدە، دېيىشكە، تارقىتىشقا تېگىشلىك بولمىغان ئۇچۇرلارنى تارقاتقانلىق مەنىسىدە قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

a. ئۇ بۇ ئىشنى ئالەمگە بىر قىلدى.

b. گۈلنار ئەتىسلا بۇ گەپنى پۈتۈن مەكتەپكە بىر قىلدى.

(3) «تۇرۇپ» پېئىلى (رەۋىشداش) بىلەن بىرىكىپ كېلىپ، «بىردەم» دېگەن مەنىدە قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

a. ھاۋا بىر تۇرۇپ ئېچىلىدۇ، بىر تۇرۇپ تۇتۇلىدۇ.

b. بىر تۇرۇپ ئۇنى ئالىمەن دەيدۇ، بىر تۇرۇپ بۇنى ئالىمەن دەيدۇ.

(4) «بولسا» دېگەن شەرت پېئىلى بىلەن بىرىكىپ كېلىپ، مۆلچەر، ئېھتىماللىقنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. ئۇ بىر بولسا بۇگۈن كېلىدۇ، بىر بولسا ئەتە كېلىدۇ.

b. بۇ ئىشنى بىر بولسا مۇھەممەت بىلىدۇ، بىر بولسا گۈلشەن بىلىدۇ.

11) «بىر» سۆزى بەزىدە قوشما جۈملە خەۋىرىنىڭ ئاخىرىغا ئۇلىنىپ كېلىپ، سۆزلىگۈچىنىڭ ھەرىكەتنىڭ ئورۇنلىنىشىغا بولغان نارازىلىقىنى كۆچەيتىش رولىنى ئويناپدۇ. مەسىلەن:

a. ۋاي ـ ۋۇي، مېنى ئەيىبلەپ سەن بىر مېنىڭ ئاياممىدىڭ ؟!

b. مېنىڭ ياماق گېپىمنى قىلىپ، مەن بىر ئۇنىڭغا نېمە قىلىپتىمەن؟!

12) ئىسىملارنىڭ كەينىدە ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كېلىپ، ئېنىقلانغۇچىنى گەۋدىلەندۈرۈش رولىنى ئويناپدۇ. مەسىلەن:

a. بۇ تولىمۇ جاپالىق بىر ئىش.

b. ئۇ ناھايىتى قارا نىيەت بىر ئادەم.

13) ئوخشاشلىقنى ۋە بىللىلىكنى بىلدۈرىدۇ. بۇنداق چاغدا ئەگەر پېئىلغا بېقىنىپ كەلسە، ھالەت ياكى خەۋەر ۋەزىپىسىنى، ئىسىمغا بېقىنىپ كەلسە، ئېنىقلىغۇچى ۋەزىپىسىنى ئۆتەيدۇ. مەسىلەن:

a. ئوسمان بىلەن ئىككىمىزنىڭ ئۆيى بىر يەردە.

b. پەرىزەمچە، دادام بىلەن بىر دېمەتلىك ئادەمغۇ دەيمەن.

c. ئىككىمىزنىڭ مەقستى بىر ئىكەن.

14) ئوخشاتما كېلىش قوشۇمچىسى «-دەك» بىلەن بىرىكىپ كېلىپ، «هەممە، هەممىسى، بارلىشىش» دېگەندەك مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. كۆيچىلىك بۇ قېتىمقى يىغىنىڭ ئېچىلىشىغا بىردەك ئاۋاز قوشتى.

b. ئۇنىڭ پىكرىگە هەممىمىز بىردەك قوشۇلدۇق.

15) ئورۇن - پەيت كېلىش قوشۇمچىسى «-دە» بىلەن بىرىكىپ كېلىپ، «بىردەم» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. تاغنىڭ هاۋاسى ئاجايىپ، بىردە هاۋا ئېچىلىدۇ، بىردە تۇتۇلدۇ، بىردە شارقىراپ يامغۇر يېغىپ كېتىدۇ.

b. ئۇ مېنى كۆرسە بىردە سالام قىلىپ هالى قالمايدۇ، بىردە تەتۇر قاراپ ماڭىدۇ.

16) يۆنىلىش كېلىش قوشۇمچىسى «-گە» بىلەن بىرىكىپ كېلىپ، «بىلله» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. يۇرۇڭ، بىرگە كىنو كۆرەيلى.

b. سىز بىلەن بىرگە بولسام، ئۆزۈمنى بەك خاتىرجەم هېس قىلىمەن.

17) چۈشۈم كېلىش قوشۇمچىسى بىلەن بىرىكىپ هەربىرىكتىكە بېقىنىپ پېئىل ئىپادىلىگەن هەربىرىكتىنىڭ قېتىم سانىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. ئۇ بىرنى تېپىپ ئىشكىنى ئېچىۋەتتى.

b. ياسىن بىرنى ئۈسۈپلا ئۇنىڭ بۇرنىنى قانتىۋەتتى.

18) «بىر» سۆزى يەنە بىرنەچچە خىل ئۇسۇلدا تەكرارلىنىپ كېلىپ، تۆۋەندىكىدەك مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ:

(1) بىردىنبىر : «يالغۇز، ئاساسلىق» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. بۇ ئۇنىڭ بىردىنبىر بايلىقى.

b. سىز مېنىڭ بىردىنبىر يېقىن ئادىمىم.

(2) بىرمۇ بىر : «ئىنچىكىلىك بىلەن، تەپسىلىي» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. سىز ئۇلارنىڭ ئەمەلىي ئەهۋالىنى بىرمۇبىر تەكشۈرۈپ كۆرۈڭ.

b. بۇ ماقالىلەرنى بىرمۇبىر كۆرۈڭ.

(3) بىرە - بىرە : — «ئاندا-ساندا» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. ئۇ بىرە - بىرە بۇ تەرەپلەرگىمۇ كېلىپ قويىدۇ.

b. قويلار تۇغىدۇ بىرە - بىرە، يۇرىدۇ گىرە - گىرە، ئىتلار تۇغىدۇ گىرە - گىرە، يۇرىدۇ بىرە - بىرە.

19) باشقا سۆزلەر بىلەن بىرىكىپ سۆز ياساش رولىنى ئويناىدۇ. مەسىلەن:

بىرهازا (رەۋىش)، بىركەم (رەۋىش)، بىردەم (رەۋىش)، بىركىم (ئالماش)، هېچبىر (ئالماش)، بىرتۇتاش (رەۋىش)، بىر قۇر (رەۋىش)، بىرقەدەر (رەۋىش)، بىرقىسما (رەۋىش)، بىر پەس (رەۋىش)، بىرمۇنچە (سۈپەت).

§4. سان بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئۇقۇملارنىڭ ئىپادىلىنىشى

1. تۆت ئەمەلنىڭ ئىپادىلىنىشى

1) قوشۇش

قوشۇلغۇچىغا يۆنىلىش كېلىش قوشۇمچىسى قوشۇلىدۇ، قوشقۇچىغا چۈشۈم كېلىش قوشۇمچىسى قوشۇلىدۇ، ئاندىن كېيىن «قوش -» دېگەن پېئىلنىڭ شەرت رايى شەكلى كېلىدۇ، ئاندىن يىغىندى ئېيتىلىدۇ ۋە ئۇنىڭ كەينىگە «بولىدۇ» دېگەن سۆز كېلىدۇ. يەنى: M_1+ گە M_2+ نى قوشسا M_3 بولىدۇ. مەسىلەن:

ئىككىگە ئىككىنى قوشسا تۆت بولىدۇ.

2) ئېلىش

ئېلىنغۇچىغا چىقىش كېلىش قوشۇمچىسى قوشۇلىدۇ، ئالغۇچىغا چۈشۈم كېلىش قوشۇمچىسى قوشۇلىدۇ، ئاندىن كېيىن «ئال -» پېئىلىنىڭ شەرت رايى شەكلى كېلىدۇ، ئاندىن نەتىجە ئېيتىلىدۇ ۋە ئۇنىڭ كەينىگە «قالىدۇ» دېگەن سۆز كېلىدۇ. يەنى: M_1+ دىن M_2+نى ئالسا M_3 قالىدۇ. مەسىلەن:

ئوندىن ئىككىنى ئالسا سەككىز قالىدۇ.

3) كۆپەيتىش

كۆپەيگۈچىگە يۆنىلىش كېلىش قوشۇمچىسى قوشۇلىدۇ، كۆپەيتكۈچىگە چۈشۈم كېلىش قوشۇمچىسى قوشۇلىدۇ، ئاندىن كېيىن «كۆپەيت - » پېئىلىنىڭ شەرت رايى شەكلى كېلىدۇ، ئاندىن يېغىندى ئېيتىلىدۇ ۋە ئۇنىڭ كەينىگە «بولىدۇ» دېگەن سۆز كېلىدۇ. يەنى: M_1+ گە M_2+ نى كۆپەيتسە M_3بولىدۇ. مەسىلەن:

ئىككىگە ئىككىنى كۆپەيتسە تۆت بولىدۇ.

جانلىق تىلدا كېلىش قوشۇمچىلىرى چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن:

ئىككى سەككىز ئون ئالتە.

4) بۆلۈش

بۆلۈنگۈچىگە چىقىش كېلىش قوشۇمچىسى قوشۇلىدۇ، بۆلگۈچىگە يۆنىلىش كېلىش قوشۇمچىسى قوشۇلىدۇ، ئاندىن كېيىن «بۆل -» پېئىلىنىڭ شەرت رايى شەكلى كېلىدۇ، ئاندىن يېغىندى ئېيتىلىدۇ ۋە ئۇنىڭ كەينىگە «بولىدۇ» دېگەن سۆز كېلىدۇ. يەنى: M_1+ نى M_2+ گە بۆلسە M_3بولىدۇ. مەسىلەن:

ئالتىنى ئىككىگە بۆلسە ئۈچ بولىدۇ.

2. ھەسسىلىك سانىنىڭ ئىپادىلىنىشى

ھەسسىلىك سانلار «ھەسسە» سۆزى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

a. ئون ــ بەشنىڭ ئىككى ھەسسىسى.

b. ئۇنىڭ ماڭاشى مېنىڭ ماڭاشىمنىڭ ئۈچ ھەسسىسى.

c. ئۇنىڭ قويلىرى مېنىڭكىدىن ئۈچ ھەسسە كۆپ.

3. ئاي - كۈنلەرنىڭ ئىپادىلىنىشى

1) يىل، ئاي، كۈننىڭ ئىپادىلىنىشى

ئۇيغۇر تىلىدا يىل، ئاي، كۈننى ئىپادىلەيدىغان سانلار دەرىجە سان شەكلىدە ئىشلىتىلىدۇ. «ئاي» دېگەن سۆزگە ئىگىلىك كېلىش قوشۇمچىسى، «كۈن» دېگەن سۆزگە 3 - شەخس تەۋەلىك قوشۇمچىسى قوشۇلۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

a. 2002 - يىلى 6 -ئاينىڭ 8 -كۈنى.

b. بۈگۈن 2009 - يىلى 3 - ئاينىڭ 7 - كۈنى.

2) ئاي ناملىرى ۋە ئىشلىتىلىشى

ئۇيغۇر تىلىدا ئاي ناملىرى ئىككى خىل شەكىلدە ئىپادىلىنىدۇ:

(1)جانلىق تىلدا كۆپىنچە سانلار ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

1-ئاي، 2-ئاي، 3-ئاي، 4-ئاي،5-ئاي، 6-ئاي،

7-ئاي، 8-ئاي،9-ئاي، 10-ئاي، 11-ئاي، 12-ئاي.

(2) يېزىق تىلىدا خاتىرە كۈنلەرنى ئىپادىلەشتە رۇس تىلىدىن كىرگەن ئاي ناملىرى ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن:

يانۋار، فېۋرال، مارت، ئاپرېل، مای، ئىيۇن،

ئىيۇل، ئاۋغۇست، سېنتەبىر، ئۆكتەبىر، نويابىر، دېكابىر.

سانلار بىلەن كەلگەن ئاي ناملىرى كۆپىنچە جانلىق تىلدا ۋە

خاتىرە كۈنلەردىن باشقا چېسلالارنى ئىپادىلەشتە قوللىنىلىدۇ. چېسلانى ئىپادىلىگەندە «Mنىچى ئاينىڭ M نىچى كۈنى»، «Mنىچى ئاينىڭM ى ياكى «Mنىچى ئايغاM » شەكلىدە ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن:

a. يىغىن 4-ئايدا ئېچىلىدۇ.

b. قىزىمنىڭ تۇغۇلغان كۈنى 7-ئايدا.

c. مۇشۇ ئاينىڭ ئونى پىراكتىكىغا ماڭمىمىز.

d. بۈگۈن 3-ئاينىڭ 7-كۈنى.

e. ئەتە 3-ئايغا سەككىز.

خاس ئاي ناملىرى ئاساسەن يېزىق تىلىدا، خاتىرە كۈنلەرنى ئىپادە قىلىشتا ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن:

a. ئەتە «8 - مارت» خانىم - قىزلار بايرىمى.

b. «10 - سېنتەبىر» ئېلىمىزنىڭ ئوقۇتقۇچىلار بايرىمى.

c. «1 - ئىيۇن» خەلقئارا بالىلار بايرىمى.

3) ھەپتە ناملىرى ۋە ئىشلىتىلىشى

ئۇيغۇر تىلىدا ھەپتىنى ئىپادىلەشتە ئىككى خىل ئۇسۇل قوللىنىلىدۇ:

(1) «ھەپتىنىڭ»، «ھەپتىگە» سۆزىدىن كېيىن بىردىن ئالتىگىچە بولغان دەرىجە سانلىرى ياكى ساناق سانلار كېلىدۇ. يەكشەنبە كۈنىنى «ھەپتىنىڭ يەتتىسى» شەكلىدە ئىپادىلەشكە بولمايدۇ. مەسىلەن:

a. بۈگۈن ھەپتىنىڭ 5-كۈنى.

b. تۇنۇگۈن ھەپتىگە تۆت.

(2) خاس ھەپتە ناملىرى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ، بۇ ناملار ئاساسەن پارس تىلىدىن كىرگەن. بۇ سۆزلەرنىڭ ئىچىدىكى «جۈمە» دېگەن سۆز ئەرەب تىلىدىكى «جەم بولماق» دېگەن مەنىدىكى سۆزدىن كەلگەن. ھەپتىنىڭ 5-كۈنىنى ئىپادىلەيدىغان يەنە بىر «ئازنا» دېگەن سۆزمۇ بار. مەسىلەن:

دۈشەنبە، سەيشەنبە، چارشەنبە، پەيشەنبە، جۈمە، شەنبە، يەكشەنبە

ھەپتە كۈنلىرىنى ئىپادىلەشتە ئەگەر سانلار بىلەن ئىپادىلەنسە «ھەپتىنىڭ *M* نىچى كۈنى» ياكى «ھەپتىنىڭ *M* ى» شەكلىدە ئىپادىلىنىدۇ. خاس ئاتالغۇلىرى بىلەن كەلگەندە بۇاستە شۇ سۆزلەر ئېيتىلىدۇ. بەزى شېۋىلەردە يەنە «ئازنا» سۆزى «جۈمە» سۆزىنىڭ ئورنىدا قوللىنىلىدۇ ۋە مۇشۇ خاس ئاتالغۇلار بىلەن ئاتالغان يەر ناملىرى سانلار ئارقىلىق ئىپادىلەنمەيدۇ. يەنى، يەكشەنبە بازار، دۈشەنبە بازار، ئازنا بازار دېگەندەك. «يەكشەنبە» كۈنى ئۇچۇن پەقەت مۇشۇ ئاتالغۇ ئىشلىتىلىدۇ، سان بىلەن ئىپادىلەنمەيدۇ. مەسىلەن:

a. ھەپتىنىڭ ئىككىنچى كۈنى (ئىككىسى) مېنى ئىزدەڭ.

b. ھەپتىنىڭ بىرى (بىرىنچى كۈنى) دەرسىم يوق.

c. دۈشەنبە خوتەنگە ماڭمەن.

d. يەكشەنبىدىكى نەزىرنى ئۇنتۇپ قالمىڭ.

4. سائەتنىڭ ئىپادىلىنىشى

1) دەل ۋاقىتنىڭ ئىپادىلىنىشى

دەل ۋاقىتنى ئىپادىلەشتە «سائەت X » دېگەن شەكىل قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

a. ھازىر سائەت 12 بولدى.

b. سائەت 8دە دەرس باشلىنىدۇ.

2) پارچە ۋاقىتنىڭ ئىپادىلىنىشى

پارچە ۋاقىت تۆۋەندىكى شەكىللەردە ئىپادىلىنىدۇ:

(1) يېرىم سائەتنى ئىپادىلەشتە «سائەت X يېرىم» دېگەن شەكىل قوللىنىلىدۇ.

a. پويىز سائەت تۆت يېرىمدا ماڭىدۇ.

b. ھازىر سائەت ئىككى يېرىم بولدى.

(2) 15 مىنۇتنى ئىپادىلەشتە «چارەك» سۆزى قوللىنىلىدۇ ياكى « سائەت M دىن 15 مىنۇت ئۆتتى»دىگەن شەكىلدە ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

a. هازىر ئىككىگە چارەك قالدى.

b. سائەت ئىككىگە 15 مىنۇت قالدى.

c. ئايروپىلان ئۇچتىن چارەك ئۆتكەندە كېلىدۇ.

(3) يېرىم سائەتتىن ئاز قالغان ۋاقىت ئۇچۇن كېيىنكى سان ئېيتىلىپ « سائەت M دىن M مىنۇت ئۆتتى» دىگەن شەكىل قوللىنىلىدۇ. (جانلىق تىلدا كۆپىنچە «سائەت، مىنۇت» سۆزلىرى چۈشۈپ قالىدۇ.) مەسىلەن:

a. هازىر سائەت ئىككىدىن 23 مىنۇت ئۆتتى.

b. سائەت ئوندىن 20 مىنۇت ئۆتكەندە دەرستىن چۈشىمىز.

(4) يېرىم سائەتتىن ئاز قالغان ۋاقىت ئۇچۇن كېيىنكى سان ئېيتىلىپ « سائەت M گە M مىنۇت قالدى» دىگەن شەكىل قوللىنىلىدۇ. (جانلىق تىلدا كۆپىنچە «سائەت، مىنۇت» سۆزلىرى چۈشۈپ قالىدۇ.) مەسىلەن:

a. هازىر سائەت ئىككىگە ئون مىنۇت قالدى.

b. سائەت ئونغا 20 مىنۇت قالغاندا دەرستىن چۈشىمىز.

بەشىنچى باب

مىقدار سۆزلەر

§1. مىقدار ھەققىدە

شەيئىلەرنىڭ ۋە ھەرىكەتنىڭ ھېسابلاش بىرلىكىنى بىلدۈرىدىغان سۆزلەر مىقدار دەپ ئاتىلىدۇ. تۆۋەندىكى سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ ئىچىدىكى تېگىگە سىزىلغان سۆزلەر مىقدار ھېسابلىنىدۇ:

بەش نەپەر ئادەم، ئىككى دانە كەتمەن، ئۇچ جىلىك گۆش، ئون مو يەر، يۈز كىلومېتىر يول، ئىككى نۇسخا گېزىت، بىر ستىقىم گازىر، بىر يۈتۇم سۇ، بىر سىلىم چاي، بىر چىمدىم ئۇن، بەش تېڭىق مال، ئۇچ تال بېلىق، تۆت ساندۇق كىتاب، بەش سائەت ئىشلىمەك، ئۇچ قېتىم بارماق، ئون كۈن تۇرماق...

§2. مىقدارنىڭ تۈرى

ئۇيغۇر تىلىدىكى مىقدارلار كېلىش مەنبەسىگە قاراپ خاس مىقدار ۋە كۆچمە مىقدار دېگەن ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

1. خاس مىقدار

خاس مىقدار رولىدىلا كېلىدىغان سۆزلەر خاس مىقدارغا كىرىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدىكى خاس مىقدارلار ئىچىدە قەدىمدىن تارتىپ قوللىنىلىپ كېلىۋاتقانلىرىمۇ، خەنزۇ، رۇس تىللىرىدىن قوبۇل قىلىنغانلىرىمۇ بار. بۇلاردىن خەلقئارا ئۆلچەم

بىرلىكلىرى ئىپادىلەيدىغان سۆزلەر ئاساسەن رۇس تىلىدىن ۋە رۇس تىلى ئارقىلىق ياۋروپا تىللىرىدىن قوبۇل قىلىنغان. ئالدىنقى ئەسىرنىڭ 80 ـ يىللىرىدىن كېيىن تىلىمىزغا قوبۇل قىلىنغان ئىلىم ـ پەن ئۆلچەم بىرلىكلىرى ئىچىدە ئىنگلىز تىلىدىن قوبۇل قىلىنغانلىرىمۇ بار. مەسىلەن:

1) ئۇزۇنلۇق بىرلىكلىرى:

غۇلاچ، غېرىچ، چامدام، چاقىرىم، ئۇن يېتىم...

كىلومېتىر، مېتىر، سانتىمېتىر، مىللىمېتىر، مىكرومېتىر...

گەز، چى، سۇئ...

2) يۈز بىرلىكلىرى:

كىۋادرات، كىلومېتىر، كىۋادرات مېتىر، مو، ئار، گېكتار...

3) سىغىم بىرلىكلىرى:

ئوچۇم، سىقىم، قوشۇق...

كىلولىتىر، لىتىر، مىللىلىتىر، كۇب...

4) ئېغىرلىق بىرلىكلىرى:

دادەن، شىلىڭ، كۇرە، چارەك، قاداق...

تونىا، كىلوگىرام، گىرام، مىللىگىرام، جىڭ، سەر...

5) كەسپىي ئۆلچەم بىرلىكلىرى:

ۋات (توك)، مول (قويۇقلۇق)، ۋولت (توك بېسىمى)...

6) پۇل نامىلىرى:

يۇەن (جۇڭگو)، يېن (ياپونىيە)، تەڭگە (قازاقىستان)، لىرا (تۈركىيە)، دوللار (ئامېرىكا)، رۇپىيە (پاكىستان، ھىندىستان)، فوند ستېرلىڭ (ئەنگلىيە)، ياۋرو (ياۋروپا ئىتتىپاقى)، كرون (شىۋېتسىيە)، ۋون (كورىيە)...

7) ھەرىكەت مىقدارلىرى:

قېتىم، نۆۋەت، رەت...

8) ۋاقىت مىقدارلىرى:

يىل، ئاي، كۈن، سائەت، مىنۇت، سېكۇنت، ئاش پىشىم...

9) باشقىلار:

نەپەر، تال، دانە، باغلام، يۈتۈم...

2. كۆچمە مىقدارلار

ئۇيغۇر تىلىدا بەلگىلىك سىغىمى بار شەيئىلەر ۋە ۋاقىتنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملار مىقدار ۋەزىپىسىدە كېلەلەيدۇ. ئىسىملار مىقدار ۋەزىپىسىدە كەلگەندە ئۆزىنىڭ ئىسمىغا خاس خۇسۇسىيىتىنى يوقىتىپ، مىقدارغا خاس خۇسۇسىيەتكە ئېرىشىدۇ. (شەيئى ئۇقۇمىنى بىلدۈرمەستىن مىقدار ئۇقۇمىنى بىلدۈرىدۇ ۋە مىقدارغا خاس گىرامماتىكىلىق شەكىللەر بويىچە تۈرلىنىدۇ.) شۇڭا، مۇشۇنداق مىقدار ۋەزىپىسىدە كەلگەن ئىسىملارنى كۆچمە مىقدار دەپ ئاتايمىز.

تۆۋەندە تېگىگە سىزىلغان سۆزلەر كۆچمە مىقدار ھېسابلىنىدۇ:

بىر ساندۇق كىتاب، بىر ئېغىز ئۆي، ئىككى چىنە چاي،

بىر ماشىنا كۆمۈر، بىر قوشۇق تۇز، بىر سىنىپ ئوقۇغۇچى،

بەش يىل ئىشلىمەك، تۆت كۈن تۇرماق.....

مىقدارلار مەنىسى ۋە بىرىكىش ئىقتىدارىغا قاراپ شەيئى مىقدارلىرى ۋە ھەرىكەت مىقدارلىرى دېگەن ئىككى تۈرگە ئايرىلىدۇ:

1. شەيئى مىقدارلىرى

ئىسىملار بىلەن بىرىكىپ شەيئىنىڭ ھېسابلاش بىرلىكىنى بىلدۈرىدىغان مىقدارلار شەيئى مىقدارلىرىغا كىرىدۇ. مەسىلەن:

ئىككى تال لىم، ئۈچ ئېغىز ئۆي، بىر قۇر كىيىم، ئىككى ماشىنا كۆمۈر، بەش تونىا بۇغداي، ئۈچ تاغار ئۇن، يىگىرمە

مېتىر رەخت، تۆت لىتىر سۇت، ئەللىك كىلوگىرام گۆش.

2. ھەربىر مىقدارلىرى

پېئىللار بىلەن بىرىكىپ ھەربىر تەرىپنىڭ ھېسابلاش بىرلىكىنى بىلدۈرىدىغان مىقدارلار ھەربىر مىقدارلىرىغا كىرىدۇ. مەسىلەن:

ئىككى قېتىم بارماق، ئۈچ مەيدان ئويناق، ئىككى ساەت سۆزلەشمەك، بەش يىل ئوقۇماق، ئون مىنۇت دەم ئالماق

شەيئى مىقدارلىرى مەنىسىگە قاراپ يەنە ساناق مىقدارلىرى ۋە ئۆلچەم مىقدارلىرى دېگەن ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

1. ساناق مىقدارلىرى

ساناشقا بولىدىغان شەيئىلەرنىڭ گەۋدە بىرلىكىنى بىلدۈرىدىغان مىقدارلار ساناق مىقدارلارغا كىرىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا ساناق مىقدارلىرى خەنزۇ تىلىدىكىدەك كۆپ ئەمەس. چۈنكى، ئۇيغۇر تىلىدا ساناشقا بولىدىغان نۇرغۇنلىغان شەيئىلەرنىڭ سانىنى بىۋاستە سان بىلەنلا ئىپادىلەشكە بولىدۇ. (مەسىلەن، بىر ئادەم، بەش تاغ، ئىككى ئايروپىلان، تۆت ئاي، ئىككى جوزا) ئۇيغۇر تىلىدا ئادەمنىڭ گەۋدە بىرلىكىنى بىلدۈرىدىغان «نەپەر» (مەسىلەن، ئىككى نەپەر ئوقۇغۇچى، بەش نەپەر جەڭچى)؛ تۈرلۈك بويۇم ۋە قورال ـ سايمانلارنىڭ گەۋدە بىرلىكىنى بىلدۈرىدىغان «دانە» (مەسىلەن، بىر دانە تەخسە، تۆت دانە ئورۇندۇق)؛ ئۆسۈملۈكلەرنىڭ گەۋدە بىرلىكىنى بىلدۈرىدىغان «تۇپ» (مەسىلەن: بىر تۇپ ئالما، ئىككى تۇپ بەسەي)؛ بەزى ئۇزۇنچاق نەرسىلەرنىڭ ۋە بەزى مېۋىلەرنىڭ گەۋدە بىرلىكىنى بىلدۈرىدىغان «تال» (مەسىلەن، بىر تال لىم، بىر تال ئارغامچا، ئىككى تال ئالما، ئون تال ئۆرۈك)؛ ياپىلاق

نەرسىلەرنىڭ گەۋدە بىرلىكىنى بىلدۈرىدىغان «پارچە» (مەسىلەن، ئىككى پارچە كىتاب، بىر پارچە خەت، بىر پارچە ماقالە) قاتارلىق بىرقانچە ساناق مىقدارلىرىلا ئۇچرايدۇ. ئۇنىڭ ئۇستىگە «نەپەر»، «دانە» مىقدارلىرى بەزىدە ئىستىلىستىكىلىق زۆرۈرىيەت بىلەن قوللىنىلمىسىلا ئادەتتە قوللىنىلمايدۇ.

2. ئۆلچەم مىقدارلىرى

ساناشقا بولمايدىغان شەيئىلەرنىڭ ھېسابلاش بىرلىكىنى ۋە ساناشقا بولىدىغان شەيئىلەرنىڭ گەۋدە بىرلىكىدىن باشقا ئۆلچەمدىكى ھېسابلاش بىرلىكىنى بىلدۈرىدىغان مىقدارلار ئۆلچەم مىقدارلىرىغا كىرىدۇ. مەسىلەن:

بىر چېلەك سۇ، بىر قاپ سەرەڭگە، بىر خالتا ئون، بىر بوتۇلكا پىۋا، بەش جىڭ گۆش، يۈز كىلومېتىر يول، بەش گاللون ماي، بىر سىنىپ ئوقۇغۇچى، بىر ماشىنا ئادەم، بىر قورۇ قوي.

§3. مىقدارنىڭ گىرامماتىكىلىق خۇسۇسىيىتى

مىقدارلار ھېسابلاش بىرلىكىنى بىلدۈرىدىغان سۆز تۈركۈمى بولغانلىقى ئۈچۈن ئادەتتە سانلار بىلەن بىرىكىپ سان ـ مىقدار بىرىكمىسى شەكلىدە قوللىنىلىدۇ. شۇڭا، مىقدارنىڭ گىرامماتىكىلىق خۇسۇسىيىتى ئۇستىدە سۆزلىگىنىمىزدە ئاساسەن سان ـ مىقدار بىرىكمىسىنىڭ گىرامماتىكىلىق خۇسۇسىيىتى ئۇستىدە توختىلىمىز. سان ـ مىقدار بىرىكمىسى تۆۋەندىكى گىرامماتىكىلىق خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە :

1. سان ـ مىقدار بىرىكمىسى مىقدارلارغا ساناق سان ۋە مۆلچەر سانلارنىڭ ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كېلىشىدىن ھاسىل بولىدۇ. «ـچە» ياكى «ـدەك \ ـتەك» قوشۇمچىسى ئارقىلىق

ياسالغان مۆلچەر سانلار ۋە تەقسىم سانلار مىقدار بىلەن بىرىككەندە، ساندىكى قوشۇمچە مىقدارغا يۆتكىلىدۇ؛ «يېقىن»، «ئارتۇق» سۆزلىرى بىلەن ياسالغان مۆلچەر سانلار مىقدار بىلەن بىرىككەندە، «يېقىن»، «ئارتۇق» سۆزلىرى مىقدارغا قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

بەش تال (ئارغامچا)، يىگىرمە مو (يەر)، ئىككى جىلىك (گۆش)، ئىككى قېتىم (بارماق)، نەچچە مېتىر (رەخت)، ئىككى - ئۈچ تۇپ (دەرەخ)؛

بىر چىنىچە (سۇ)، تۆت سەردەك (ياغ)، ئىككى ئايچە (تۇرماق)، بىر پارچىدىن (ماقالە يازماق)، ئىككى قېتىمدىن (بارماق)، ئىككى جىڭدىن ئارتۇق (گۆش)

2. دەرىجە سانلارمۇ بەزى مىقدارلارنى ئېنىقلاپ، سان - مىقدار بىرىكمىسىنى ھاسىل قىلىشى مۇمكىن. مەسىلەن:

ئىككىنچى قېتىم (بارماق)، بىرىنچى مەيدان (كىنو)

3. سان - مىقدار بىرىكمىسى جۈملىدە ئىسىم، ئىسىم بىرىكمىلىرىگە بېقىنىپ ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كېلىدۇ. پېئىل ياكى پېئىل بىرىكمىلىرىگە بېقىنىپ ھالەت بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

بەش تال ئارغامچا، ئون جىلىك قوي مېيى، ئىككى قۇتا قىزىل رەڭ، بەش يىل ئوقۇماق، ئۈچ قېتىم قاتناشماق

4. سان - مىقدار بىرىكمىسى ئىسىمنىڭ 3 - شەخس تەۋەلىك قوشۇمچىسى بىلەن بىرىكىپ ئالماشلىشىدۇ ۋە كونتېكىستتا مەلۇم بولغان بىر شەيئىنىڭ ياكى ئىگىلىك كېلىشتە ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كەلگەن ئىسىم ئېپادىلىگەن شەيئىنىڭ شۇ سان - مىقدار بىرىكمىسىنى ئېپادىلىگەن كۆپلۈكتىكى قىسمىغا ۋەكىللىك قىلىپ، ئىسىم رولىنى ئويناىدۇ. مەسىلەن:

a. جەمئىي تۆت تونىنا كۆمۈر ئىكەن، ئۈچ تونىنىسىنى سەن

ئال، بىر تونىنىسىنى مەن ئالاي.

b. بۇ ياغاچلارنىڭ ئون تېلى قارىغاي، بەش تېلى تېرەك، سەككىز تېلى قارىياغاچ.

c. بۇ يەرنىڭ بەش موسىغا بۇغداي، بەش موسىغا كېۋەز تېرىيمىز.

ئۇيغۇر تىلىدا شەيئىلەرنىڭ بىرلىك مىقدارىنىڭ باھاسى ئۇستىدە سۆز بولغاندا شۇ مىقدارنىڭ «بىر» سانى بىلەن بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان سان - مىقدار بىرىكمىسىنىڭ ئالماشلاشقان شەكلى قوللىنىلىدۇ ۋە كۆپ ھالالاردا «بىر» سانى چۈشۈپ قېلىپ مىقدارنىڭ ئۆزىلا كېلىدۇ. مەسىلەن:

a. بۇ نەشىۋتنىڭ (بىر) جىڭى نەچچە پۇل؟

b. بۇ رەختنىڭ (بىر) مېتىرى ئالتە يۈەن ئىكەن.

c. تۇخۇمنىڭ (بىر) دانىسى قانچە پۇل؟

ئۇيغۇر تىلىدا ساناق سان ۋە بەزى مۆلچەر سانلار بەزى كونتېكستلاردا پېئىللارغا بېقىنىپ، شۇ پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ قېتىم سانىنى بىلدۈرۈپ كېلىدۇ. بۇ ئەھۋال تۆۋەندىكىچە ئىككى خىل بولىدۇ:

1) ماقال - تەمسىللەردە بەزى ساناق سانلار «قېتىم» مەنىسىنى ئۆز ئىچىگە ئېلىپ بېۋاستە پېئىلغا بېقىنىپ ھالەت بولىدۇ. مەسىلەن:

a. مىڭ ئاڭلىغاندىن بىر كۆرگەن ئەلا.(ماقال)

b. يەتتە ئۆلچەپ بىر كەس.(ماقال)

2) ساناق سان ۋە بەزى مۆلچەر سانلار چۈشۈم كېلىش شەكلىدە قىسقا ۋاقىت ئىچىدە ئۇست - ئۇستىلەپ تەكرارلاشقا بولىدىغان ھەرىكەتلەرنى بىلدۈرىدىغان پېئىللارغا بېقىنىپ شۇ پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ قېتىم سانىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. ئۇنىڭ خەت ئۇرۇش سۈرئىتى تېز، مىنۇتىغا بىر-ئىككى

يۇزنى ئۇربدۇ.

b. ئۇ ماڭا يېرىم ساەت ئىچىدە ئۇچۇردىن بەش - ئالتىنى يوللاپتۇ.

c. ئۇ يەر بىغىرلاش ھەرىكىتىدىن ئۇزمەي يۇزنى ئىشلىدى.

§4. مىقدارلارنىڭ ياسىلىشى

1) ئۇيغۇر تىلىدا بىر قىسىم شەيئى مىقدارلىرى «-م \ -ىم \ -ۇم \ -ۈم» قوشۇمچىلىرىنىڭ يارىدىمىدە پەيىلىدىن مىقدار سۆزلەر ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

چىمدا - + - م ← چىمدام، تۇڭ - + - ام ← تۇتام، يۇڭ - + - ۇم ← يۇتۇم، چاقىر - + - ىم ← چاقىرىم...

2) بەزى مىقدارلار ئانالىتىك ئۇسۇلدا ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

(بىر) ئاش پىشىم، ئاتلىق بىر كۇنلۇك (يول)...

ئالتىنچى باب

ئالماش

§1. ئالماش ھەققىدە

ئالماش — ئىسىم، سۈپەت، سان، مىقدار، رەۋىشلەرنىڭ ئورنىغا ئالمىشىپ كېلىدىغان، لېكىن شەيئىلەرنى، شەيئىلەرنىڭ بەلگىسىنى، سان - مىقدارىنى، ھەرىكەت بىلەن مۇناسىۋەتلىك ھالەتلەرنى كونكرېت ئاتاپ ئىپادىلىمەي، مەلۇم جەھەتتىن ئابستراكتلاشتۇرۇپ ئىپادىلەيدىغان سۆز تۈركۈمى. مەسىلەن، «مەن» دېگەن ئالماش ئىسىم ئورنىدا كېلەلەيدۇ، لېكىن ئۇ كونكرېت بىر ئادەمنى ئەمەس، بەلكى سۆزلىگۈچى ئورنىدا تۇرغان ھەرقانداق ئادەمنى بىلدۈرىدۇ؛ «ھەرقانداق» دېگەن ئالماش سۈپەت ئورنىدا كېلەلەيدۇ، لېكىن ئۇ كونكرېت بىر بەلگىنى ئەمەس، بەلكى ھەر خىل بەلگىلەرنىڭ ئومۇمىيلىقىنى بىلدۈرىدۇ؛ «ھەممە» دېگەن ئالماش سان ياكى سان - مىقدار بىرىكمىسى ئورنىدا كېلەلەيدۇ، لېكىن ئۇ كونكرېت سان - مىقدارنى بىلدۈرمەيدۇ؛ «ھەرقاچان» ئالمىشى ۋاقىت رەۋىشى ئورنىدا كېلەلەيدۇ، لېكىن ئۇ كونكرېت بىر ۋاقىتنى ئەمەس، بەلكى مەلۇم دائىرىدىكى ھەرقانداق ۋاقىتنى بىلدۈرىدۇ.

«ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى»گە ئاساسەن قۇرۇلغان ئامبارغا ئاساسلانغاندا، شۇ لۇغەتكە كىرگۈزۈلگەن ئالماش 173 بولۇپ، بۇ پۈتۈن لۇغەتتىكى سۆزلۈكنىڭ 0.5%نى، تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ 0.68%نى ئىگىلەيدۇ. بۇنىڭدىن ئالماشلارنىڭ سان

جەھەتتىن ناھايىتى ئاز ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. لېكىن، ئىشلىتىلىش قېتىم سانى جەھەتتىن ئالماشلار خېلى يۇقىرى سالماقنى ئىگىلەيدۇ. شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى فىلولوگىيە ئىنستىتۇتى ئاسپىرانتى سەمەت مەمتىمىنىڭ 450 مىڭ سۆزلۈك ھەر خىل ژانىردىكى تىل ماتېرىياللىرى ئامبىرى ئۇستىدىكى ئىستاتىستىكىسىغا ئاساسلانغاندا، پۈتۈن تىل ماتېرىياللار ئامبىرىدا ئىشلىتىلگەن ئالماش جەمئىي 99 بولغىنى بىلەن، لېكىن كۆرۈلۈش قېتىم سانى 6.19%نى ئىگىلىگەن. دېمەك، 450 مىڭ سۆزلۈك ھەر خىل ژانىردىكى تىل ماتېرىياللىرى ئامبىرىدا ئوتتۇرىچە ھېساب بىلەن ھەر بىر ئالماش 125 قېتىمدىن ئىشلىتىلگەن. بۇنىڭدىن ئالماشلارنىڭ سان جەھەتتىن ئاز بولسىمۇ، ئىشلىتىلىش چاستوتىسى ناھايىتى يۇقىرى بولغان بىر خىل سۆز تۈركۈمى ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ[1].

§2. ئالماشنىڭ تۈرى

ئالماشلار مەنىسىگە قاراپ تۆۋەندىكى يەتتە تۈرگە بۆلۈنىدۇ:

1. شەخس ئالماشلىرى. مەسىلەن: مەن، سەن، ئۇ، بىز، سىلەر...

2. كۆرسىتىش ئالماشلىرى. مەسىلەن: بۇ، ئۇ، شۇ، ماۋۇ، ئاۋۇ...

3. سوئال ئالماشلىرى. مەسىلەن: كىم، نېمە، قانداق، قاچان...

4. ئۆزلۈك ئالمىشى. مەسىلەن: ئۆز.

5. بەلگىلەش ئالماشلىرى. مەسىلەن: ھەممە، بارلىق، ھەركىم، ھەرقاچان...

6. بولۇشسىزلىق ئالماشلىرى. مەسىلەن: ھېچكىم،

ھېچنېمە، ھېچقانداق.....

7. ئېنىقسىزلىق ئالماشلىرى.

مەسىلەن: كىمدۇر، نېمىدۇر، قانداقتۇر، ئاللىكىم.....

§3. ئالماشنىڭ گىرامماتىكىلىق ئالاھىدىلىكى

ئالماشنىڭ مەخسۇس بىر سۆز تۈركۈمى بولۇپ ئايرىلىشىدا، ئۇلارنىڭ شەيئىلەرنىڭ بەلگىسىنى، سان ـ مىقدارىنى، ھەرىكەت بىلەن مۇناسىۋەتلىك ھالەتلەرنى كونكرېت ئاتاپ ئېپادىلىمەي، مەلۇم جەھەتتىن ئابستراكتلاشتۇرۇپ ئېپادىلەشتەك ئورتاق لېكسىكىلىك ـ سىمانتىكىلىق ئالاھىدىلىكى ئاساس قىلىنغان. ئالماشتىن ئىبارەت بۇ سۆز تۈركۈمى بۇ سۆز تۈركۈمىگە تەۋە ھەممە ئالماشلار ئۇچۇن ئورتاق بولغان گىرامماتىكىلىق خۇسۇسىيەتكە ئىگە ئەمەس. ئالماشلار قايسى سۆز تۈركۈمىگە تەۋە سۆزنىڭ ئورنىدا كەلسە، شۇ سۆز تۈركۈمىنىڭ ھەممە ياكى بىر قىسىم گىرامماتىكىلىق خۇسۇسىيىتىگە ئىگە بولىدۇ. ئالماشنىڭ بەزى تۈرلىرى شۇ تۈردىكى ئالماشلارغا خاس بولغان بەزى گىرامماتىكىلىق خۇسۇسىيەتلەرنمۇ ئېپادىلەيدۇ. شۇڭا، ئالماشلارنىڭ گىرامماتىكىلىق خۇسۇسىيىتىنى ئالماشنىڭ ھەر قايسى تۈرلىرى ۋە كونكرېت تۈردىكى ئالماشلار توغرىسىدىكى بايانلاردىلا ئايدىڭلاشتۇرغىلى بولىدۇ. بىز كونكرېت تۈردىكى ئالماشلارنىڭ گىرامماتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرىنى بايان قىلغاندا، ئىسىم ئورنىدا كەلگەن ئالماشلارنى «ئىسىم ئالمىشى»، سۈپەت ئورنىدا كەلگەن ئالماشلارنى «سۈپەت ئالمىشى»، سان ياكى سان ـ مىقدار بىرىكمىسى ئورنىدا كەلگەن ئالماشلارنى «سان ـ مىقدار ئالمىشى»، رەۋىش ئورنىدا كەلگەن ئالماشلارنى «رەۋىش ئالمىشى» دەپ ئاتايمىز.

§4. ئالماشلاردىكى \ ن \ تاۋۇشى ھەققىدە

ئۇيغۇر تىلىدا (جۈملىدىن تۈركىي تىللاردا) ئالماشلارنىڭ ئاساسى بولغان «*قا»، «بۇ~مۇ~ما»، «ئۇ~ئا»، «شۇ» قاتارلىق ئالماشلار كېلىش قوشۇمچىلىرى (ئاساسەن تەڭلەشتۈرمە كېلىش قوشۇمچىسى «-چە» ۋە ئوخشاتما كېلىش قوشۇمچىسى «-داق \ -دەك» قاتارلىق قوشۇمچىلار بىلەن تۈرلەنگەندە، ئالماش بىلەن كېلىش قوشۇمچىلىرى بىر \ ن \ تاۋۇشى ئارقىلىق باغلىنىدۇ. هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا بۇ \ ن \ تاۋۇشى ئاللىقاچان ئالماشلارنىڭ بىر تەركىبىي قىسمىغا ئايلىنىپ كەتكەن. مەسىلەن:

تەڭلەشتۈرمە كېلىش: -چە ~ -چىلىك

قا+ ن + چە = قانچە، بۇ+ ن + چە = بۇنچە، مۇ+ ن + چە = مۇنچە، ما+ ن + چە = مانچە، ئا+ ن + چە = ئانچە، شۇ+ ن + چە = شۇنچە، مۇشۇ+ ن + چە = مۇشۇنچە، ئاشۇ+ ن + چە = ئاشۇنچە؛

قا+ ن + چىلىك = قانچىلىك، بۇ+ ن + چىلىك = بۇنچىلىك، مۇ+ ن + چىلىك = مۇنچىلىك، ما+ ن + چىلىك = مانچىلىك، ئا+ ن + چىلىك = ئانچىلىك، شۇ+ ن + چىلىك = شۇنچىلىك، مۇشۇ+ ن + چىلىك = مۇشۇنچىلىك، ئاشۇ+ ن + چىلىك = ئاشۇنچىلىك؛

ئوخشاتما كېلىش: -دەك \ -داق

قا+ ن + داق = قانداق، بۇ+ ن + داق = بۇنداق، مۇ+ ن + داق = مۇنداق، ما+ ن + داق = ماندىق، ئا+ ن + داق = ئاندىق، شۇ+ ن + داق = شۇنداق، مۇشۇ+ ن + داق = مۇشۇنداق، ئاشۇ + ن + داق = ئاشۇنداق.

چەك كېلىش: -غىچە

ئا+ ن + غىچە = ئانغىچە > ئاڭغىچە، شۇ+ ن + غىچە = شۇنغىچە > شۇڭغىچە.

بۇ ئالماشلار ئىگىلىك كېلىش، چۈشۈم كېلىش قوشۇمچىلىرىدىن باشقا كېلىش قوشۇمچىلىرى بىلەن، يەنى يۆنىلىش كېلىش، چىقىش كېلىش، ئورۇن كېلىش قاتارلىق كېلىش قوشۇمچىلىرى بىلەن كەلگەندە ئىگىلىك كېلىش قوشۇمچىسىنى ۋاستە قىلغان ئاساستا قوشۇلىدۇ:

ئىگىلىك كېلىش: -نىڭ

بۇ+ نىڭ = بۇنىڭ، ما+ نىڭ = مانىڭ، ئا+ نىڭ = ئانىڭ، شۇ+ نىڭ = شۇنىڭ، مۇشۇ+ نىڭ = مۇشۇنىڭ، ئاشۇ+ نىڭ = ئاشۇنىڭ؛

چۈشۈم كېلىش: -نى

بۇ+ نى = بۇنى، ما+ نى = مانى، ئا+ نى=ئانى، شۇ+ نى = شۇنى، مۇشۇ+ نى = مۇشۇنى، ئاشۇ+ نى = ئاشۇنى؛

يۆنىلىش كېلىش: -غا

بۇ+ نىڭ + غا = بۇنىڭغا، ما+ نىڭ + غا = مانىڭغا، ئا+ نىڭ + غا = ئانىڭغا، شۇ+ نىڭ + غا = شۇنىڭغا، مۇشۇ+ نىڭ + غا = مۇشۇنىڭغا، ئاشۇ+ نىڭ + غا = ئاشۇنىڭغا؛

ئورۇن پەيت كېلىش: -دا

بۇ+ نىڭ + دا = بۇنىڭدا، ما+ نىڭ + دا = مانىڭدا، ئا+ نىڭ + دا = ئانىڭدا، شۇ+ نىڭ + دا = شۇنىڭدا، مۇشۇ+ نىڭ + دا = مۇشۇنىڭدا، ئاشۇ+ نىڭ + دا = ئاشۇنىڭدا

چىقىش كېلىش: -دىن

بۇ+ نىڭ + دىن = بۇنىڭدىن، مۇ+ نىڭ + دىن = مۇنىڭدىن، ما+ نىڭ + دىن = مانىڭدىن، ئا+ نىڭ + دىن = ئانىڭدىن، شۇ+ نىڭ + دىن = شۇنىڭدىن، مۇشۇ+ نىڭ + دىن = مۇشۇنىڭدىن، ئاشۇ+ نىڭ + دىن = ئاشۇنىڭدىن

ئورۇن ـ بەلگە كېلىش: -دىكى

بۇ+ نىڭ + دىكى = بۇنىڭدىكى، ما+ نىڭ + دىكى = مانىڭدىكى، ئا+ نىڭ + دىكى = ئانىڭدىكى، شۇ+ نىڭ + دىكى = شۇنىڭدىكى، مۇشۇ+ نىڭ + دىكى = مۇشۇنىڭدىكى، ئاشۇ+ نىڭ + دىكى = ئاشۇنىڭدىكى

§5. شەخس ئالماشلىرى

1. مەنىسى

شەخس ئالماشلىرى شەيئىلەرنىڭ سۆزلىگۈچى، ئاڭلىغۇچى ۋە سۆزلەنگۈچى نۇقتىسىدىن ئابستراكتلاشتۇرۇپ ئىپادىلەيدۇ. شۇڭا، ئۇلار ئالدى بىلەن 1 ـ شەخس (سۆزلىگۈچى)، 2 ـ شەخس (ئاڭلىغۇچى)، 3 ـ شەخس (سۆزلىگۈچى ۋە ئاڭلىغۇچىدىن باشقا شەخس) دېگەن ئۈچ شەخسكە بۆلۈنىدۇ، بۇلاردىن 1 ـ شەخس، 2 ـ شەخس ۋە 3 ـ شەخس يەنە سان جەھەتتىن پەرقلىنىپ، بىرلىك ۋە كۆپلۈككە بۆلۈنىدۇ؛ 2 ـ شەخس ئاتاش تۈرى جەھەتتىن پەرقلىنىپ، ئاددىي تۈر، سىپايە تۈر، ھۆرمەت تۈرى ۋە سەتلىمە تۈر دېگەن تۆت تۈرگە بۆلۈنىدۇ. بۇلاردىن ئاددىي تۈر، سىپايە تۈر ۋە ھۆرمەت تۈرى سان جەھەتتىن پەرقلىنىپ بىرلىك ۋە كۆپلۈككە بۆلۈنىدۇ؛ سەتلىمە تۈرى كۆپلۈكتىنلا ئىبارەت بولىدۇ. شۇنداق قىلىپ شەخس ئالماشلىرى تۆۋەندىكى شەكىللەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ:

مەن 1 ـ شەخس بىرلىك شەخس ئالمىشى بولۇپ، سۆزلىگۈچىنى بىلدۈرىدۇ.

بىز 1 ـ شەخس كۆپلۈك شەخس ئالمىشى بولۇپ، سۆزلىگۈچىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بىر تۈركۈم ئادەمنى بىلدۈرىدۇ.

سەن 2 ـ شەخس بىرلىك شەخس ئالمىشىنىڭ ئاددىي تۈرى بولۇپ، ئاڭلىغۇچىنى ئادەتتىكىچە ئاتاشتا قوللىنىلىدۇ.

سىز 2 ـ شەخس بىرلىك شەخس ئالمىشىنىڭ سىپايە تۈرى بولۇپ، ئاڭلىغۇچىنى سىپايە ئاتاشتا قوللىنىلىدۇ.

سىلى (ئۆزلىرى) 2 ـ شەخس بىرلىك شەخس ئالمىشىنىڭ ھۆرمەت تۈرى بولۇپ، ئاڭلىغۇچىنى ھۆرمەت بىلەن ئاتاشتا قوللىنىلىدۇ.

سىلەر 2 ـ شەخس كۆپلۈك شەخس ئالمىشىنىڭ ئاددىي تۈرى بولۇپ، ئىككىدىن ئارتۇق بولغان ئاڭلىغۇچىنى ياكى ئاڭلىغۇچىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بىر تۈركۈم ئادەمنى ئادەتتىكىچە ئاتاشتا قوللىنىلىدۇ.

سىزلەر 2 ـ شەخس كۆپلۈك شەخس ئالمىشىنىڭ سىپايە تۈرى بولۇپ، ئىككىدىن ئارتۇق بولغان ئاڭلىغۇچىنى ياكى ئاڭلىغۇچىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بىر تۈركۈم ئادەمنى سىپايە ئاتاشتا قوللىنىلىدۇ.

سەنلەر 2 ـ شەخس كۆپلۈك ئالمىشىنىڭ سەتلىمە تۈرى بولۇپ، ئىككىدىن ئارتۇق ساندىكى ئاڭلىغۇچىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بىر تۈركۈم ئادەمنى سەتلەپ ئاتاشتا قوللىنىلىدۇ.

ھەرقايسىلىرى (ھەربىرلىرى) 2 ـ شەخس كۆپلۈك شەخس ئالمىشىنىڭ ھۆرمەت تۈرى بولۇپ، ئىككىدىن ئارتۇق ئاڭلىغۇچىنى ياكى ئاڭلىغۇچىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بىر تۈركۈم ئادەمنى ھۆرمەت بىلەن ئاتاشتا قوللىنىلىدۇ.

ئۇ 3 ـ شەخس بىرلىك شەخس ئالمىشى بولۇپ، سۆزلىگۈچى ۋە ئاڭلىغۇچىدىن باشقا بىر ئادەم ياكى نەرسىنى بىلدۈرىدۇ.

ئۇلار 3 ـ شەخس كۆپلۈك شەخس ئالمىشى بولۇپ، ئىككىدىن ئارتۇق ساندىكى سۆزلىگۈچى ۋە ئاڭلىغۇچىدىن باشقا ئادەم ياكى نەرسىنى بىلدۈرىدۇ.

شەخس ئالماشلىرىنىڭ يۇقىرىقى تۈرلىرىنى تۆۋەندىكى جەدۋەل بويىچە كۆرسىتىش مۇمكىن:

شەخس ئالماشلىرىنى كۆرسىتىش جەدۋىلى

1 ـ شەخس	بىرلىك تۇرى		مەن
	كۆپلۈك تۇرى		بىز
2 ـ شەخس	بىرلىك	ئاددىي تۇرى	سەن
		سىپايە تۇرى	سىز
		ھۆرمەت تۇرى	سىلى / ئۆزلىرى
	كۆپلۈك	ئاددىي تۇرى	سىلەر
		سىپايە تۇرى	سىزلەر
		ھۆرمەت تۇرى	ھەرقايسىلىرى
		سەتلىمە تۇرى	سەنلەر
3 ـ شەخس	بىرلىك تۇرى		ئۇ
	كۆپلۈك تۇرى		ئۇلار

ئۇيغۇر تىلىدا 1 ـ شەخس ئۆزىنى كەمسىندۇرۇپ ئاتاشتا قوللىنىلىدىغان «پېقىر»، «كەمىنىلىرى»، 2 ـ شەخسنى ئالاھىدە ھۆرمەتلەپ ئاتاشتا قوللىنىدىغان «جانابلىرى» قاتارلىق سۆزلەر بولۇپ، بۇلارنىمۇ شەخس ئالماشلىرى ھېسابلاشقا بولىدۇ.

2. ئالاھىدىلىكى

1) شەخس ئالماشلىرى ئىسىم ئالماشلىرىغا تەۋە بولۇپ، خۇددى ئىسىملارغا ئوخشاشلا كېلىش كاتېگورىيەسى بويىچە تۇرلىنىدۇ ۋە تەركەلمىلەر بىلەن بىرىكىپ كېلىدۇ. «مەن»، «سەن»، «ئۇ» ئالماشلىرى بەزى كېلىش قوشۇمچىلىرى بىلەن بىرىككەندە، بەزى فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشلەر يۈز بېرىدۇ. مەسىلەن:

شەخس ئالماشلىرىنى كۆرسىتىش جەدۋىلى

شەخس ئالمىشى	كېلىش	توغرىسى	خاتاسى
مەن سەن	ئىگىلىك كېلىش	مېنىڭ سېنىڭ	مەننىڭ سەننىڭ
مەن سەن	چۈشۈم كېلىش	مېنى سېنى	مەننى سەننى
مەن سەن ئۇ	يۆنىلىش كېلىش	ماڭا ساڭا ئاڭا ~ ئۇنىڭغا	مەنگە سەنگە ئۇنىڭا

2) «ئۇ» ئالمىشى «بىلەن»، «ئۈچۈن» تەركەلمىلىرى بىلەن بىرىككەندە، ئىگىلىك كېلىش شەكلىدە بىرىكىدۇ؛ «مەن»، «سەن»، «بىز»، «سىز» ئالماشلىرى بۇ تەركەلمىلەر بىلەن بىرىككەندە، باش كېلىش شەكلىدە بولسىمۇ بولۇۋېرىدۇ. مەسىلەن:

ئۇنىڭ بىلەن، ئۇنىڭ ئۈچۈن؛

مەن بىلەن~ مېنىڭ بىلەن، مەن ئۈچۈن~ مېنىڭ ئۈچۈن؛

بىز بىلەن~ بىزنىڭ بىلەن، بىز ئۈچۈن~ بىزنىڭ ئۈچۈن؛

سەن بىلەن ~ سېنىڭ بىلەن، سەن ئۈچۈن ~ سېنىڭ ئۈچۈن، سىز ئۈچۈن ~ سىزنىڭ ئۈچۈن.

3) كېلىش بىلەن تۇرلەنگەن ياكى تەركەلمىلەر بىلەن بىرىككەن شەخس ئالماشلىرى جۈملىدە ئۆزى بىلەن ئوخشاش كېلىشتىكى ياكى ئوخشاش تەركەلمىلەر بىلەن بىرىككەن ئىسىملارغا ئوخشاش رول ئويناىدۇ. مەسىلەن:

a. مەن ئىشچى، سىز ئوقۇغۇچى، ئۇ كادىر.

b. ئۇلار بىزگە كۆپ يارەملىرنى قىلدى.

c. يۈرسىلە، مەن سىلىنى باشلاپ بارايى.

d. سەندە ئارتۇق بىلەت بارمۇ؟

e. مەن ئۇنىڭدىن بىر كۈن كېيىن كەلدىم.
f. سىلەردىكى ماتېرىياللارنىڭ ھەممىسى شۇمۇ؟
g. «تۈركىي تىللار دىۋانى» بىزگىچە يېتىپ كەلگەن ئەڭ قەدىمىي قوليازما يادىكارلىقلارنىڭ بىرى.
j. مەن خەنزۇچىنى ئۇنىڭدەك ياخشى يازالمايمەن.
i. مېنىڭمۇ سىزچىلىك بىر ئىنىم بار.
j. بىز ئۇلار بىلەن توپ مۇسابىقىسى ئۆتكۈزدۇق.
k. سىز ئۇنىڭغا مەن توغرۇلۇق گەپ قىلدىڭىزمۇ؟
l. مەن بۇنى سىز ئۇچۇنلا ئالدىم.

4) شەخس ئالماشلىرى يەنە تۆۋەندىكى خۇسۇسىيەتلىرى بىلەن ئىسىمدىن پەرقلىنىدۇ:

(1) تەۋەلىك كاتېگورىيەسى بويىچە تۇرلەنمەيدۇ، بۇ نۇقتا ئۇلارنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسى بىلەن مۇناسىۋەتلىك.

(2) شەخسنى ھېسابقا ئالمىغاندا سان كاتېگورىيەسى بويىچىمۇ تۇرلەنمەيدۇ. چۈنكى، ئۇلارنىڭ كۆپلۈك شەكىللىرى ئايرىم سۆز (لېكسىكىلىق بىرلىك) سۈپىتىدە مۇقىملىشىپ قالغان.

«بىز» ئالمىشى بەزىدە «بىزلەر» شەكلىدىمۇ ئۇچرايدۇ، بىراق مەنىسى ئۆزگەرمەيدۇ. بۇ چاغدا تەكتىلەش، گەۋدىلەندۈرۈش مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. بىزلەر دېگەن سەدىر بايىنىڭ ئەۋلادى.
b. دۇشمەن ئاتمدۇ تاشقا، بىزلەر ئاتمىز باشقا.
c. ساڭا ئوخشاش، ئەخمەتجانغا ئوخشاش ئۆزىنى ئەل بەختىگە ئاتىغان ئەزىمەتلەر يۇزگە، مىڭغا يەتسىدى، بىزلەر ئېتىكاپتىن قوپمىغان بولار ئىدۇق.

(3) ئېنىقلىغۇچىنى قوبۇل قىلمايدۇ.

(4) ئىگە بولۇپ كەلگەندە، ئۆزىگە خەۋەر بولۇپ كەلگەن پېئىللارنىڭ شەخس، سان ۋە ئاتاش تۇرى جەھەتلەردىن ئۆزى

بىلەن بىردەك بولۇشنى تەلەپ قىلىدۇ (بۇنىڭ تەپسىلاتى پېئىلنىڭ شەخسلىك شەكىللىرى قىسمىدا سۆزلىنىدۇ)؛ ئىگىلىك كېلىش شەكلىدە ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كەلگەندىمۇ تەۋەلىك شەكلىدە ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كەلگەن ئىسىملارنىڭ شەخس، سان ۋە ئاتاش تۇرى جەھەتلەردىن ئۆزى بىلەن بىردەك بولۇشنى تەلەپ قىلىدۇ، بۇ توغرۇلۇق ئىسىمنىڭ «ئىگىلىك كېلىش» ھەققىدىكى مەزمۇنلىرىدا توختالدۇق.

(5) ئىگە بولۇپ كەلگەن 1- ۋە 2 - شەخستىكى شەخس ئالماشلىرىنىڭ مەنىسى خەۋەر بولۇپ كەلگەن پېئىللارنىڭ شەخسلىك شەكىللىرىدىن مەلۇم بولۇپ تۇرىدۇ. ئىگىلىك كېلىش شەكلىدە ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كەلگەن 1 - ۋە 2 - شەخستىكى شەخس ئالماشلىرىنىڭ مەنىسىمۇ ئېنىقلىغۇچى ئىسىمنىڭ تەۋەلىك شەكلىدىن مەلۇم بولۇپ تۇرىدۇ. شۇڭا، ئىگە بولۇپ كەلگەن ۋە ئىگىلىك كېلىش شەكلىدە ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كەلگەن 1- ۋە 2 - شەخستىكى شەخس ئالماشلىرى پەقەت ئالاھىدە تەكتىلەنگەن ئەھۋال ئاستىدىلا قوللىنىلىدۇ، باشقا چاغلاردا چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن:

a. — بۈگۈنكى يىغىنغا سىلەردىن كىم قاتنىشىدۇ؟
— مەن قاتنىشىمەن.
b. بۈگۈنكى يىغىنغا بىز قاتنىشىمىز، يېڭى ئوقۇغۇچىلار قاتناشمايدۇ.
c. بۇ سىنىپتىن سىلەرنىڭ سىنىپىڭلار يورۇق ئىكەن.
d. سىزنىڭ لۇغىتىڭىزدەك لۇغەتتىن مەنمۇ بىرنى ئالمەن.

بۇ جۈملىلەردە ئىگە ياكى ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كەلگەن شەخس ئالماشلىرىنى چۈشۈرۈپ قويۇشقا بولمايدۇ. چۈنكى، بۇ جۈملىلەردە ئۇلار ئالاھىدە تەكتىلەنگەن. («مەن قاتنىشىمەن» دېگەن جۈملىدىكى «مەن» شۇ جۈملىدىكى ئاساسىي مەزمۇنىنى ئىپادىلەپ بەرگەن؛ «بىز قاتنىشىمىز» دېگەن جۈملىدىكى «بىز»

كېيىنكى جۈملىدىكى «يېڭى ئوقۇغۇچىلار»نى گەۋدىلەندۈرۈش رولىنى ئويناپدۇ.)

a. ـــ بۈگۈنكى يىغىنغا قاتناشامسەن؟

ـــ قاتناشمايمەن.

b. سىنىپتىكىلار يورۇق ئىكەن.

c. لۇغىتىڭنى كۆرۈپ باقايچۇ؟

بۇ جۈملىلەردە ئىگە ۋە ئېنىقلىغۇچىلار ئالاھىدە تەكىتلەنمىگەن. شۇڭلاشقا ئالدىنقى ئىككى جۈملىدە ئىگە بولۇپ كەلگەن «سەن»، «مەن» ئالماشلىرى بىلەن كېيىنكى ئىككى جۈملىدە ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كەلگەن «سىلەرنىڭ»، «سىزنىڭ» ئالماشلىرى چۈشۈپ قالغان.

(6) بەزىدە شەخسنى تەكىتلەش زۆرۈرىيىتىدىن 1 ـ شەخس ئالمىشى كەينىگە مۇناسىپ شەخس قوشۇمچىلىرى قوشۇلۇپ كېلىدۇ. بۇ شەكىلدىن قارىماققا «مەن» تەكرارلىنىپ كەلگەندەك كۆرۈنىدۇ، ئەمەلىيەتتە «مەن»نىڭ كەينىدىكى «-مەن» شەخس قوشۇمچىسى. مەسىلەن:

مەن مەنمەن، ھەرگىز سەن ئەمەسمەن.

§6. كۆرسىتىش ئالماش

1. مەنىسى

كۆرسىتىش ئالماشلىرى شەيئىلەرنى ياكى تۈرلۈك بەلگە ھالەتلەرنى ئىشارەت بىلەن ياكى كونكرېتلىقتا باغلاش يولى بىلەن ئىپادىلەيدۇ ياكى ئېنىقلايدۇ. مەسىلەن:

a. بۇ كىم؟

b. ياتقىمىز ئاۋۇ بىنادا.

c. ئۇ يىغىنغا بىزمۇ قاتنىشىمىز.

d. سەن قانداق بارساڭ، مەنمۇ شۇنداق بارىمەن.

a جۈملىدىكى «بۇ» ئالمىشى سۆزلىگۈچى كۆرسەتكەن ۋە سۆزلىگۈچىگە يېقىن تۇرغان بىر ئادەمنى ئىپادىلەپ كەلگەن؛ b جۈملىدىكى «ئاۋۇ» ئالمىشى سۆزلىگۈچى كۆرسەتكەن يىراقراقتىكى بىر بىنانى ئېنىقلاپ كەلگەن؛ c جۈملىدىكى «ئۇ» ئالمىشى يۇقىرىدا ئېيتىلغان جۈملىگە باغلاش ئارقىلىق «يىغىن» نى ئېنىقلاپ كەلگەن؛ d جۈملىدىكى «شۇنداق» ئالمىشى ئالدىنقى جۈملىنى كېيىنكى جۈملىگە باغلاش ئارقىلىق «بارماق» ھەرىكىتىنىڭ بەلگىسىنى ئىپادىلەپ كەلگەن. مانا مۇشۇ خىلدىكى ئالماشلار كۆرسىتىش ئالماشلىرىغا كىرىدۇ.

2. كۆرسىتىش ئالماشنىڭ تۈرلىرى

كۆرسىتىش ئالماشلار ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن تۆۋەندىكى تۆت تۈرگە بۆلۈنىدۇ:

1) ئارىلىقنى كۆرسىتىدىغان ئالماشلار: *بۇ، ئۇ، شۇ، مانا...*

2) خاراكتېرنى كۆرسىتىدىغان ئالماشلار: *مۇنداق، ئۇنداق، شۇنداق...*

3) سان ـ مىقدار، دەرىجىنى كۆرسىتىدىغان ئالماشلار: *مۇنچە، ئۇنچە، شۇنچە...*

4) ئورۇننى كۆرسىتىدىغان ئالماشلار: *مۇندا، ئۇندا، شۇندا.....*

تۆۋەندە بۇ ئالماشلارنىڭ كونكرېت تۈرلىرى ۋە ئىشلىتىلىشى ھەققىدە توختىلىمىز.

1) ئارىلىقنى كۆرسىتىدىغان ئالماشلار

ئارىلىقنى كۆرسىتىدىغان ئالماشلار كۆرسەتكەن شەيئىنىڭ سۆز قىلىغۇچىغا نىسبەتەن ئارىلىقىنىڭ يېقىن-يىراقلىقىغا ئاساسەن يېقىنىنى كۆرسەتكۈچى ئالماشلار ۋە يىراقنى كۆرسەتكۈچىلەر دېگەن ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

يېقىنىنى كۆرسەتكۈچى ئالماشلار: *بۇ، مانا، مۇنۇ، مۇشۇ،*

ئۇشبۇ، ماۋۇ~ما (جانلىق تىلدا)، مەيلى؛
يىراقنى كۆرسەتكۈچى ئالماشلار: ئۇ، ئەنە، شۇ، ئاشۇ، ئاۋۇ~ئا (جانلىق تىل)، ھېلىقى.

تۆۋەندە بۇ ئالماشلارنىڭ مەنىسى ۋە ئىشلىتىلىشى ھەققىدە قىسقىچە توختىلىمىز:

(1) بۇ

سۆزلىگۈچى ئىشارەت قىلغان ياكى ئاڭلىغۇچىمۇ كۆرۈپ تۇرغان يېقىندىكى شەيئىنى ئىپادىلەيدۇ ياكى ئېنىقلايدۇ. مەسىلەن:

a. بۇ مېنىڭ ئاكام.

b. بۇ ئادەم مېنىڭ ئاكام بولىدۇ.

c. بۇ كىتابنى ئۆزۈمگە، بۇ لوغەتنى ئۇكامغا ئالدىم.

d. بۇ ئەسەر بۇنىڭدىن 900 يىل بۇرۇن يېزىلغان.

يۇقىرىدا ئېيتىلغان ۋە سۆزلىگۈچىگە يېقىن بولغان ياكى سۆزلىگۈچى يېقىن ھېسابلىغان شەيئىنى ئىپادىلەيدۇ، ياكى ئېنىقلايدۇ. مەسىلەن:

a. ھېلىقى لوغەتتىن يەنە بىرنى ئالدىم، بۇنى ئۇكامغا بېرىمەن.

b. يېقىندا مۇھىم بىر يىغىن ئېچىلىدۇ، بۇنىڭدىن خەۋىرىڭلار بارمۇ؟

c. تۇرسۇن بىر ماقالە يازدى، بۇ ماقالە يېقىندا ئېلان قىلىنىدۇ.

(2) ئۇ

باشقا ئادەم كۆرسەتكەن ۋە سۆزلىگۈچىدىن يىراقراق بولغان شەيئىنى ئىپادىلەيدۇ ياكى ئېنىقلايدۇ. مەسىلەن:

a. ــ دادامدىن كەلگەن خەت ئۇ، دادامنى مۇنبىگى ئۇرۇپتۇ!

b. ئۇنىڭ بويلىرىدىكى قاپاق تېرەكلەر بۇ قاشادىن ئۇ قاشاغا يېتىۋالغان، ئۇ ھەم كۆۋرۈك، ھەم ئىلەڭگۈچ.

c. دەريانىڭ ئۇ قېتى پايانسىز تۇزلۇقلىق، ئۇستى قارلىق ئۆچكىلىك تېغى.

يۇقىرىدا ئېيتىلغان ۋە سۆزلىگۈچىدىن يىراقراق بولغان ياكى سۆزلىگۈچى يىراق ھېسابلىغان شەيئىنى ئىپادىلەيدۇ ياكى ئېنىقلايدۇ. مەسىلەن:

a. ئۇ مەكتەپنىڭ مۇئەللىملىرىنى مەخسۇت مۇھىتى تاتارستاندىن چىللاپ ئەكەلگەن، شۇ مۇئەللىملەرنىڭ بىرى ھەيدەر ئەپەندى دېگەن كىشى ئىدى.

b. ئۇنداقتا، زەھەرنى زەھەر بىلەن يوقىتىپ بولغۇچە، ئۇ زەھەر ئۆزىمىزگە يېنىپ قالسا، قانداق قىلغۇلۇق؟

c. قېنى ئۇ گۈزەللىك، قېنى ئۇ ئىنتىلىش، قېنى ئۇ غايە؟

(3) شۇ

سوئال چۈشكەن يىراقتىكى شەيئىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈپ ئىپادىلەيدۇ ياكى ئېنىقلايدۇ. مەسىلەن:

a. ــ ئۇلارنىڭ ئۆيى ئاۋۇمۇ؟

ــ ھەئە، شۇ (سېلىشتۇرۇڭ: ياق، ئۇ ئەمەس.)

b. ــ سېنىڭ دېگىنىڭ ئوڭ تەرەپتىكىسىمۇ؟

ــ ھەئە، شۇ (سېلىشتۇرۇڭ: ياق، ئۇ ئەمەس.)

c. ــ ئالماقچى بولغىنىڭ مۇنۇ كىتابمۇ؟

ــ ھەئە، شۇ كىتاب (سېلىشتۇرۇڭ: ياق، ئۇ ئەمەس.)

يۇقىرىدا ئېيتىلغان ياكى ئاڭلىغۇچىمۇ كۆرۈپ تۇرغان، ياكى ئاڭلىغۇچى بۇرۇندىنلا خەۋەردار بولغان يىراقتىكى شەيئىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈپ، ياكى ئالاھىدە گەۋدىلەندۈرۈپ ئىپادىلەيدۇ، ياكى ئېنىقلايدۇ. مەسىلەن:

a. خوجىنىيازنىڭ كۆتكىنىمۇ دەل شۇ ئىدى.

b. بىر تال ئوق ئۇنىڭ بېلىدىكى ئوق خالتىسىغا تېگىپ شۇ يەردە توختاپ قاپتۇ.

c. ھاجى شۇ كۈنى ئاخشىمى يوغان گۈلخان ئەتراپىغا توپلانغان

پىدائىيلارغىمۇ شۇ مەزمۇندا سۆز قىلدى.

قوشما جۈملىنىڭ تەركىبىدە كېلىپ، بېقىندى جۈملىدە ئىزاھلىنىدىغان ياكى پەرەز قىلىنغان شەيئىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. ــ بويتۇ، قەسىمىڭلارغا ئىشىنەي، ــ دېدى مىرۈل مەرگەن، ــ نەدىن كەلگەن بولساڭلار شۇ يەرگە كېتىڭلار، سىلەر بىلەن ھەپىلىشىشكە پۇرچىمىز يوق.

b. ئېيت، كىم يىغلىسا، شۇ دادىسىنىڭ بالىسى ئەمەس.

c. ھەممە تارتقۇلۇق نۇرغىلا كېلەمدۇ، نەگىلا بارسا، كىم بىلەن يېقىنلاشسا شۇ يەردە بالا ــ قازا بار، تەقدىر ئۇنىڭ بىلەنلا ئېيتىشامدۇ ــ ھە؟

(4)ماۋۇ~ما

بۇ ئالماش «مانا» يۈكلىمىسى بىلەن «بۇ» ئالمىشىنىڭ بىرىكىشى ۋە فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشىگە ئۇچراپ قوشۇلۇپ كېتىشىدىن ھاسىل بولغان بولۇپ، بىرىنچى مەنىدىكى «بۇ» ئالمىشىنىڭ كۆچەيتىلمە تۈرى سۈپىتىدە قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

a. قارا، ماۋۇ «شىنجاڭ گېزىتى» دىكى ياخشى گەپلەرنى.

b. ئەل ئىچىگە بېرىۋالغاندىن كېيىن، ماۋۇ كۆسەينى (مىلتىقنى دېمەكچى) كۆزدىن نېرى قىل.

c. ــ ئوغرىلارنىڭ يېنىدا نېمىش قىلاتتىڭ، بېشىدا سۈيى بار يېتىممۇ نېمە ماۋۇ؟

بۇ ئالماش ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كەلگەندە، جانلىق تىلدا «ما» شەكلىدىمۇ كېلىدۇ. مەسىلەن:

a. مانى ئۆزۈمگە، مانى ئۇكامغا ئالدىم.

b. ما بىرنېمەڭنى كۆزۈمدىن يوقات..

c. سېنىڭ سېسىپ قالغان كونا مەپكورەڭ (< مەپكورەڭ = ئىدىيەڭ) ما زامانداكارغا كەلمەيدۇ.

(5) مۇنۇ

بۇ ئالماش «مانا» يۈكلىمىسى بىلەن «بۇ» ئالمىشىنىڭ بىرىكىشى ۋە فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشىگە ئۇچراپ قوشۇلۇپ كېتىشىدىن ھاسىل بولغان يەنە بىر ئالماش بولۇپ، «ماۋۇ» ئالمىشى بىلەن ئوخشاش قوللىنىلغاندىن تاشقىرى، يەنە «تۆۋەندىكى» دېگەن مەنىنىمۇ بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. ــ پاھ، سۈت قەغەز، ــ دېدى ئىمام قەغەزنى ئالىقىنىغا قويۇپ، ــ قاراڭلار، مۇنۇ قەلەمنۇ رەسىنىڭ ئىكەن تېخى!

b. ئەگەر پۇلى بارنىڭ غېمى بولمىسا، مۇنۇ ئەنۇەر ئەپەندىنىڭ غېمى بولمىسا بولاتتى.

c. ئۇ مۇنۇ يەر ئىگىسىنىڭ ئەھۋالىنى كۆرۈپ، ئۆزىنىڭ كەلگۈسىدىن ئەنسىرەشكە باشلىدى.

(6) ئاۋۇ

بۇ ئالماش «ئەنە» يۈكلىمىسى بىلەن «بۇ» ئالمىشىنىڭ بىرىكىشى ۋە فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشىگە ئۇچراپ قوشۇلۇپ كېتىشىدىن ھاسىل بولغان بولۇپ، سۆزلىگۈچى ئىشارەت قىلغان يىراقراقتىكى شەيئىنى ئىپادىلەيدۇ ياكى ئايرىپ كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن:

a. سوغۇقنىڭ كۈچىنى تۇزدە كۆرسەن تېخى، تولا نوچىلىق قىلما دەيمەن، پۇتۇڭنى ئاۋۇ قىل تاغار بىلەن ئورىۋال.

b. ــ ھەئە قارا، ئاۋۇ يىپەك كۆڭلەكنىڭ ئېسىللىكىنى، يا فىرانسىيەنىڭ، يا ئەنگلىيەنىڭ رەختى.

c. ــ ۋاي ئىسىت ــ ھەي! ــ دېدى ھەمدۇل ئۇھ تارتىپ، ــ ئاۋۇ ئۆلگەنلەرنىڭ بىرى، ئەنە ئاۋۇ ئېگىز بويلۇق يىگىت بىزنىڭ مەھەللىدىكى شاكىر مەزىننىڭ ئوغلى نەمەت داگازا، بىچارىنىڭ خوتۇنى تۇل قالىدىغان بولدى ــ دە!

بۇ ئالماش ئېنىقلىغۇچى بولغاندا جانلىق تىلدا «ئا» شەكلىدىمۇ كېلىدۇ. مەسىلەن:

a. قولىغا كۇنلۇك كۆتۈرۈۋالغان ئا ئادەمنى تونۇمسىز؟
b. ئا كىتابنى بېرىڭا، كۆرۈپ باقاي.
c. ئا كۇنى سىزنى ئىزدەپ تاپالمىدۇق.

بۇ ئالماش قانچە سوزۇپ تەلەپپۇز قىلىنسا، كۆرسىتىلگەن شەيئىنىڭ شۇنچە يىراقلىقى بىلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئاۋۇ بىزنىڭ ئۆي، ئا...ۋۇ ئەخمەتلەرنىڭ ئۆيى، ئا.....ۋۇ تۇرسۇنلارنىڭ ئۆيى.

(7) مۇشۇ

بۇ ئالماش «مانا» يۇكلىمىسى بىلەن «شۇ» ئالمىشىنىڭ بىرىكىشى ۋە فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش ياساپ ئىخچاملىنىشىدىن ھاسىل بولغان بولۇپ، ئاساسەن ئىككى خىل مەنىدە ئىشلىتىلىدۇ:

بىرى، سوئال چۈشكەن ياكى ئىزدىلىۋاتقان يېقىندىكى شەيئىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈپ ئىپادىلەيدۇ، ياكى ئېنىقلايدۇ. مەسىلەن:

a. ــ ئۇلارنىڭ ئۆيى ماۋۇمۇ؟
ــ ھەئە، مۇشۇ.
b. ــ سېنىڭ ئىزدىگىنىڭ ماۋۇ كىتابمۇ؟
ــ ھەئە، مۇشۇ كىتاب.
c. تاپتىم، مېنىڭ ئىزدىگىنىم مۇشۇ ئىدى.

يەنە بىرى، يۇقىرىدا ئېيتىلغان ياكى ئاڭلىغۇچىمۇ كۆرۈپ تۇرغان يېقىندىكى شەيئىنى ئالاھىدە گەۋدىلەندۈرۈپ ئىپادىلەيدۇ، ياكى ئېنىقلايدۇ. مەسىلەن:

a. ئۇلار ئۇچۇن دۇنيا دېگەنمۇ مۇشۇ يېزا، مۇشۇ جەمجىت مەھەللە.
b. شۇ كۆچ ــ كۆچىلەردىمۇ بىز مۇشۇ ئوردا مەھەللىسىدىن مىدىرلىمىدۇق.
c. ھازىر نۇرىنىڭ سۆيۈملۈك دوستلىرىدىن يېنىدا مۇشۇ

تۇرسۇن بىلەن بۆرىئايلا قالدى.

(8) ئاشۇ

بۇ ئالماش «ئەنە» يۇكلىمىسى بىلەن «شۇ» ئالمىشىنىڭ بىرىكىشى ۋە فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش ياساپ ئىخچاملىشىدىن ھاسىل بولغان بولۇپ، بىرىنچى، ئىككىنچى مەندىكى «شۇ» ئالمىشىنىڭ كۆچەيتمە تۈرى سۈپىتىدە قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

a. «مولا بىلال ئاشۇ پەشتاقتا ئولتۇرۇپ غازات دەر مۇلكى چىن، داستانىنى يازغانكەن» دەپ پىچىرلاشقىمۇ ئولگۈردى نۇرى شۇ ئارىلىقتا.
b. ئۇلار ئاشۇ قەھرىمانلاردەك بولۇشنى چىن قەلبىدىن ئارزۇ قىلىشتى.
c. بىزنىڭ ئاشۇ قىممەتلىك قۇربانلىقلىرىمىز ئىچىدە ئەلۋەتتە ئاشۇ قىممەتلىك يوسۇنلىرىمىزمۇ بار.

(9) ئۇشبۇ

بۇ ئالماش يېزىق تىلىغا خاس بولۇپ، «بۇ» يېكى «شۇ» ئالمىشىنىڭ ئورنىدا، شۇ مەنىدە كېلىدۇ. مەسىلەن:

a. سىلى جانابلىرىنى ئۇشبۇ ھالەتتە كۆرگىنىم ئۈچۈن ئەزبىرايى خۇدا، بىناھايەت خۇشالدۇرمەن.
b. بىر مىللەتنىڭ مەدەنىيىتىگە ئاشۇ مىللەتنىڭ دۇنيا ۋە ھاياتلىقنىڭ تارىخىغا بولغان ھېسسىي بىلىشى ۋە رېئاللىقتىن ھېس قىلغانلىرى مۇجەسسەملەنگەن بولۇپ، ئۇشبۇ مىللەتنىڭ ئەڭ چوڭقۇر قاتلاملىق مەنىۋى ئىنتىلىشى ۋە ھەرىكەت مىزانى يۇغۇرۇلغان بولىدۇ.
c. مۇراد داستان ئۇچۇن داستان ئەمەستۇر، بېتىلسە ئەلگە خىزمەت ئۇشبۇ بەستۇر.

(10) مەشە

بۇ ئالماش «مۇشۇ يەر» بىرىكمىسىنىڭ ئىخچاملىشىشىدىن ھاسىل بولغان بولۇپ، يەنىلا جانلىق تىلدا شۇ مەنىدە

قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

a. مەن مەشەدە تۇغۇلۇپ، مەشەدە ئۆسكەن.

b. مېنى مەشەدە ساقلاڭ.

c. بۇگۈن مەشەگىچە بولسۇن.

(11) ئەشە

بۇ ئالماش «ئەشۇ يەر» بىرىكمىسىنىڭ ئىخچاملىشىشىدىن هاسىل بولغان بولۇپ، يەنىلا شۇ مەنىدە قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

a. سەن هېلىمۇ ئەشەدىمۇ؟

b. ئەشەگىچە ئەگىشىپ باردىم.

c. سىز ئۇدۇل ئەشەگە بېرىڭ.

(12) مەيەر

بۇ ئالماش «مۇنۇ يەر» بىرىكمىسىنىڭ ئىخچاملىشىشىدىن هاسىل بولغان بولۇپ، يەنىلا شۇ مەنىدە قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

a. مەيەردە بىر ساەت تۇرىدۇ، كىم چۈشۈرۈپ قويغاندۇ؟

b. مەيەرگە كەلگىنە، ساڭا بىر گېپىم بار.

c. مەيەرنى بېسىپ تۇرۇڭ.

3) خاراكتېرنى كۆرسىتىدىغان ئالماشلار

خاراكتېرنى كۆرسىتىدىغان ئالماشلار ئىش ـ هەرىكەتنىڭ ئېلىپ بېرىلىش يوسۇنىغا ۋەكىللىك قىلىدۇ. بۇ ئالماش شەكىللىرى «ئۇ»، «شۇ»، «بۇ~مۇ» قاتارلىق ئالماشلارغا باغلىغۇچى \ ن \ تاۋۇشى ۋە ئوخشاتما كېلىش قوشۇمچىسى «ـداق \ ـدەك» قوشۇلۇش بىلەن هاسىل بولغان. بۇ ئالماشلار تۆۋەندىكىچە ئىشلىتىلىدۇ:

(1) ئىسىملارنى ئېنىقلاپ، چەكلەپ كېلىپ، جۈملىدە ئېنىقلىغۇچى بولىدۇ، بەزىدە هالەت ياكى خەۋەر بولىدۇ. مەسىلەن:

a. ئۇنىڭغا شۇنداق بىر ئادەت سىڭگەن: ئۇ هېچكىمنى، بولۇپمۇ ئۇيغۇرلاردىن هېچبىر ئادەمنى ئۆزىگە تەڭ قىلمايتتى.

b. ئاخىر، ئۇزۇنغا سوزۇلغان نۇتقىنى مۇنداق سۆزلەر بىلەن ئاياغلاشتۇردى: ـ مېنىڭ سىلەرگە دەيدىغان كۆپ گېپىم يوق.

c. ئۇنداق ئادەم باشتا ياردەم بېرىمىز دەپ مەيدىسىگە مۇشتلىمىسا بولمامدۇ؟

d. هېچقاچان بۇنداق ۋەهىمە يېگەن ئادەم ئەمەسمەن، يۇرىكىمنىڭ بۇنداق ئېغىپ باقمىنىنى كۆرمىگەنمەن.

(2) بۇنداق ئالماشلار ئىسىملىشىدۇ ۋە جۈملىدە هەر خىل ۋەزىپىدە كېلىدۇ. مەسىلەن:

a. سىز قاندىقىنى ئالسىڭىز، مەنمۇ شۇندىقىنى ئالاي.(تولدۇرغۇچى)

b. سىزدە مۇندىقى بارمۇ؟ (ئىگە)

c. مەن ئۇنداقلارغا جىق يولۇققان. (هالەت)

d. بۇنداقلار يۇرت سورىسا نامراتلارنىڭ هالىغا يېتىدۇ: ئۇرۇشتا ئۆلۈۋاتقانمۇ، شۇنچە جىق ئەسكەرنى، هۆكۈمەتنى بېقىۋاتقانمۇ بىچارە پۇقرالار.

e. سېنىڭ يازغىنىڭ ئۇنداق بولسا، مېنىڭ يازغىنىم مۇنداق. (خەۋەر)

(3) بۇ ئالماشلار سۆپەتلەرنىڭ ئالدىدا كېلىپ، سۆپەتنىڭ دەرىجىسىنى ئارتتۇرىدۇ. مەسىلەن:

a. سوپى مەرگەن يىغىسىنى توختىتىپ، بىردىنلا شۇنداق قاتتىق ۋە غەلىتە قىياپەتتە كۈلۈشكە باشلىدىكى، ئاينىسا قىز قورقۇپ كېتىپ، بىر قەدەم ئارقىغا داجىدى ۋە ئۇنىڭغا هەيرانلىق بىلەن قاراپ نېمە دېيىشىنى بىلمەي قالدى.

b. هېچكىم سوپى مەرگەننى مۇنداق قىياپەتتە كۆرمىگەن ۋە ئۇنىڭ مۇنداق قاتتىق ۋارقىراپ گەپ قىلغىنىنى ئاڭلىمىغانىدى.

c. دېھقان قىزلىرى نېمىشقا ئۇنداق جارانلىق، چىرايلىق كۈلەلمەيدۇ ـ هە؟

d. ئۇ بۇنداق چىرايلىق، سۆڭىكى كەلگەن، مىجەزى يېقىملىق يىگىتنى كۆرمىگەنىدى.

(4) «شۇنداق» ئالمىشى سوراق جۈملىلەرگە جاۋاب بولۇپ كەلگەندە تەستىق مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. ــ بولىدۇ ، ماقۇل، شۇنداق بولسۇن.

b. ــ شۇنداق، توغرا گەپ قىلدىڭىز، ــ دېدى ئەخمەتجان قاسىمى كۈلۈپ قويۇپ.

c. ــ شۇنداق هاجى ئاكا، بىزدەك ئايدالادا ئات چاپىتۇرۇپ ئۆگەنگەن خەققە سېپىل دېگەن بىر نېمە... ــ دېدى.

(5) «مۇنداق» ئالمىشى جۈملىدىكى ئىككىدىن ئارتۇق ئىش ــ ھەرىكەتنى يېغىپ بايان قىلغاندا ئومۇملاشتۇرۇش رولىنى ئويناىدۇ. مەسىلەن:

a. ئۇنىڭ قىسقارتىلمىسى مۇنداق ئىدى: بىرىنچى، قورالنىق توقۇنۇش ھەل قىلىنغاندىن كېيىن، ئىككى ئاي ئىچىدە مەمۇرىي باشلىقلارنى سايلاپ بولۇش كېرەك.

b. ئۇنىڭ بەلگىلىرى مۇنداق: كۆك رەختتىن شىرىغان چاپان، گەلەپى شىم كىيگەن، پۇتىدا تەتۇر باشلىق باجىنگىر، قاش ــ كىرپىكلىرى قويۇق، قاڭشارلىق، ئاق سېرىق، بويى بىر مېتىر سەكسەن سەككىز سانتىمېتىر، قاۋۇل، گەۋدىلىك، بۇرۇتى خەت تارتقان، ئون يەتتە ياشتا. تۇتۇپ بەرگۈچىلەر مۇكاپاتلىنىدۇ!

c. جۇڭگودا مۇنداق بىر داڭلىق سۆز بار: خاتالىق ئۆتكۈزۈش ئەيب ئەمەس، ئارقىغا قارىتىپ نەيزە ئۇرۇش قىممەتلىك.

(6) «مۇنداق» ئالمىشى كۆچۈرمە جۈملىنىڭ ئالدىدا كېلىپ، «دە-» دېگەن پېئىلنىڭ بىلەن باغلىنىپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

a. هاجى ھەممەيلەنگە تەكشى قاراپ چىقىپ مۇنداق دېدى: «ئەمدى بۇ ئىش يوغنايدۇ.»

b. خەت بىرمۇنچە تەكلۈپ سۆزلىرى بىلەن باشلىنىپ،

ئاساسىي مەقسەت قىسمىدا مۇنداق دېيىلگەنىدى: «... سىز ئاتا، مەن بالا، بالىدىن ئۆتكەن ئەدەپسىزلىكنى ئاتا ئەلۋەتتە، كەچۈرىدۇ.»

c. مانىمۇن بۇ ھېكايىسىنى تۈگىتىپ، تاشپاقىغا مۇنداق دەپتۇ: «شۇنى بىلىپ قويۇڭكى، مەن ئۇ كىشىگە ئوخشاش يۇرىكىمۇ يوق، قۇلىقىمۇ يوق مەخلۇقلاردىن ئەمەس.»

(7) «قانداق» ۋە «شۇنداق» ئالماشلىرى بېقىندىلىق قوشما جۈملىنىڭ قوشما خەۋىرى بولۇپ، جۈملىدىكى ئىش ــ ھەرىكەتنىڭ قانداق يوسۇندا ئېلىپ بېرىلغانلىقىنى ئىپادە قىلىدۇ. مەسىلەن:

a. ئۇيغۇرلار «تاھىر-زۆھرە»نى قانداق چوڭقۇر مۇھەببەت بىلەن ئەسلىسە، باشقىلىرىمۇ شۇنداق زوق ــ شوق بىلەن تىلغا ئالىدۇ.

b. قانداق كەلگەن بولساق، شۇنداق كېتىمىز-ده.

c. قانداق كىرگەن بولساڭ، شۇنداق چىق.

(8) بەزىدە «ئۇنداق» ۋە «مۇنداق» ئالماشلىرى بىللە كېلىپ، يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان ئىش ــ ھەرىكەتكە بەدەل بولالىغۇدەك، تەڭ تۇرالغۇدەك يەنە بىر ئىش ــ ھەرىكەتنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. مەسىلەن:

a. ئۇنداق قازانغا مۇنداق چۆمۈچ.

b. سىز ئۇنداق دېگەنىدىڭىز، مەن مۇنداق قىلىپ قويدۇم، ھە دەيسىزغۇ ــ ھە!

4) سان ــ مىقدار، دەرىجىنى كۆرسىتىدىغان ئالماشلار

بۇ ئالماش شەكىللىرى «ئۇ»، «شۇ»، «بۇ ~ مۇ» قاتارلىق ئالماشلارغا باغلىغۇچى \ ن \ تاۋۇشى ۋە تەڭلەشتۈرمە كېلىش قوشۇمچىسى «-چە ~ -چىلىك» قوشۇلۇش بىلەن ھاسىل بولغان. سان ــ مىقدار، دەرىجىنى بىلدۈرىدىغان ئالماشلار ئىش ــ ھەرىكەتنىڭ ئېلىپ بېرىلىش دەرىجىسىنى، بۇ ئالماشلار

ئېنىقلاپ كەلگەن شەيئىلەرنىڭ سان ـ مىقدارى قاتارلىقلارنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. ـ نېمىلەرنى دەۋاتىسەن ھوي نۇرى، نەدىنمۇ تاپقانسەن ئادەم بىلمەيدىغان بۇنچە جىق گەپلەرنى ـ ھە؟

b. شۇنچە يىل ھارۋىسىنى ھەيدىدىم، بىرەر قېتىممۇ كۆڭلۈمنى ئاغرىتقىنى يوق.

c. لېكىن، زىياۋۇدۇن بۇ ئايالار تىلىنىڭ بۇنچىلىك جىق مەنىسى بارلىقىنى نەدىن بىلسۇن.

d. ئۇلار شۇنچىلىك ئەسەبىيلەشكەن، شۇنچىلىك ئىرادىگە كەلگەن: ئۇلۇم ئۇلار ئۈچۈن ئېرىقتىن سەكرەپ ئۆتۈپ پۈتلىشىپ كەتكەندەكلا بىر ئىش ئىدى.

e. بۇگۈن مەن كۆپچىلىككە مۇشۇنچىلىك دوكلات قىلاي، رەھمەت سىلەرگە.

5) ئورۇننى كۆرسىتىدىغان ئالماشلار

بۇ ئالماش شەكىللىرى «ئۇ»، «شۇ»، «بۇ ~ مۇ» قاتارلىق ئالماشلارغا باغلىنىۋچى \ ن \ تاۋۇشى ۋە ئورۇن ـ پەيت كېلىش قوشۇمچىسى «ـدا» قوشۇلۇش بىلەن ھاسىل بولغان. بۇ ئالماشلار جۈملىدە ھالەت بولۇپ، شەيئىنىڭ تۇرۇشلۇق ئورنىنى ياكى ئىش ـ ھەرىكەتنىڭ يۈز بەرگەن ئورنىنى بىلدۈرىدۇ. «شۇندا» پەيتلى ھەم ئىش ـ ھەرىكەتنىڭ يۈز بەرگەن ۋاقتىنى بىلدۈرۈشمۇ مۇمكىن. بۇلار شېئىرلاردا ئۆز رېتى بويىچە «قەيەردە»، «بۇ يەردە»، «ئۇ يەردە»، «شۇ يەردە» ياكى «بۇ يەرگە»، «ئۇ يەرگە»، «شۇ چاغدا» دېگەن مەنىلەردە قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

a. ئاندا بولايمىكىن، مۇندا بولايمىكىن،
ياربم ئاندا يالغۇز بولسا ھەمرا بولايمىكىن.

b. ئۇندا كۆردۈم باھادىرلىق تەختىمنى،

شۇندا تاپتىم بىر ئۆمۈرلۈك بەختىمنى.

c. مەن بارايمىكىن ئاندا، يار كېلەرمىكىن مۇندا،
يارغا يار كېرەك بولسا، قول سېلىپ كېلەر مۇندا.

3. كۆرسىتىش ئالماشلىرىنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى

1) «بۇ، ئۇ، شۇ، مۇشۇ، ئاشۇ، ماۋۇ، ئاۋۇ، مۇنۇ، ھېلىقى» قاتارلىق كۆرسىتىش ئالماشلىرى سان كاتېگورىيەسى بويىچە تۇرلىنىپ، بىرلىك ۋە كۆپلۈك شەكىللىرىدە كېلىدۇ. مەسىلەن؛

بۇ ـ بۇلار، ئۇ ـ ئۇلار، شۇ ـ شۇلار، مۇشۇ ـ مۇشۇلار، ئاشۇ ـ ئاشۇلار، ماۋۇ ـ ماۋۇلار، ئاۋۇ ـ ئاۋۇلار، مۇنۇ ـ مۇنۇلار، ھېلىقى ـ ھېلىقىلار.

2) كېلىش كاتېگورىيەسى بويىچە تۇرلىنىدۇ، بىراق كۆرسىتىش ئالماشلىرى بىرلىك شەكلىدە كېلىش قوشۇمچىلىرى بىلەن بىرىككەندە، پەقەت ئىگىلىك كېلىش قوشۇمچىسى بىلەن چۈشۈم كېلىش قوشۇمچىسىنىلا بىۋاستە قوبۇل قىلىدۇ، قالغان كېلىش قوشۇمچىلىرىنى بولسا ئاۋۋال ئىگىلىك كېلىش قوشۇمچىسى «ـنىڭ» قوشۇمچىسى بىلەن بىرىكىپ، ئاندىن قوبۇل قىلىدۇ. كۆرسىتىش ئالماشلىرىنىڭ كېلىش بىلەن تۇرلەنگەن شەكىللىرى ئىسىمنىڭ شۇ خىل كېلىش شەكىللىرى بىلەن ئوخشاش مەنىدە، ئوخشاش رولدا كېلىدۇ. مەسىلەن:

a. شۇندىن بۇيان، ھەيدەر ئەپەندى دېگەن ئىسىم ئۇنىڭ قەلبىگە مەھكەم ئورۇنلاشقان ۋە بۇ قېتىم ئىرادە بىلەن ئۇرۇمچىگە سەپەر چىقىپ قالغاندا، بۇ تاتار مۇئەللىم بىلەن بىر كۆرۈشۈشنى كۆڭلىگە پۈكۈپ قويغانىدى.

b. ماۋۇنىڭغا بىر گەپ قىلىڭا.

c. مانا مۇشۇنىڭغا مېنىڭ ئىچىم قاينايدۇ.

d. ئۇنىڭ باتىل خىيالىچە بويارمىش قانغا دۇنيانى، بۇنىڭدەك زور گۇناھ بولماس، خاتا چاغلاپتىمىز يارەب.

3) ۋاقىتنى بىلدۈرىدىغان بەزى بىرىكمىلەردە كەلگەنلىرى جانلىق تىلدىمۇ كەڭ قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

مۇندىن (بۇندىن) كېيىن = بۇنىڭدىن كېيىن
مۇندىن (بۇندىن) ئاۋۋال= بۇنىڭدىن ئاۋۋال
ئاندىن (بۇندىن) كېيىن = ئۇنىڭدىن كېيىن
ئاندىن (بۇندىن) بۇرۇن = ئۇنىڭدىن بۇرۇن
شۇندىن ئېتىبارەن = شۇنىڭدىن ئېتىبارەن

بۇ شەكىللەر، شېئىرلاردا ئۆز رېتى بويىچە «بۇ يەردىن»، «ئۇ يەردىن»، «شۇ يەردىن» دېگەن مەنىلەردە قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

بۇندىن يۇرۇپ قاھىرەگە بارارمەن،
سېغىنغانىنى يەنە شۇندىن يازارمەن.
پەرزەنتىڭنىڭ بۇيىن شۇندىن ئالارسەن،
تۇرلۇك ـ تۇمەن گۈللىرىڭنى سېغىنىدىم.

4) ئورۇن ـ بەلگە كېلىش شەكلىدىكى «قايىدىكى»، «بۇندىكى ~ مۇندىكى»، «ئاندىكى ~ ئۇندىكى»، «شۇندىكى» ئالماشلىرى ئاساسەن شېئىرلاردا شۇ ئالماشلانىڭ هازىرقى ئورۇن بەلگە كېلىش شەكىللىرى بىلەن تەڭداش قوللىنىلغاندىن تاشقىرى، يەنە ئۆز رېتى بويىچە «بۇ يەردىكى»، «ئۇ يەردىكى»، «شۇ يەردىكى» دېگەن مەنىلەردە قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

a. بۇندىكى توسقۇن قاياقتىن كەلدى دەپ گەر سورىساڭ،
كۆتۈرۈلدى ئوردا ياق دەرۋازىدىن بۇ شۇم بوران.
b. قۇيۇقۇرۇق بوپ قالدى دېمە خاتىرە مۇنار تۇۋى،
قەلبىمىزنى ئۇندىكى ياش داغلىرى ئىزھار ئېتەر.
c. گۈزەلدۇر گويا كى قويۇق ئورمانەك،
تىزىلغان ئاندىكى سانسىز ئۇشكىلار.

5) چەك كېلىش شەكلىدىكى «ئاڭغىچە \ ئۇنىڭغىچە»، «شۇڭغىچە \ شۇنىڭغىچە» ئالماشلىرى ئۆز رېتى بويىچە «شۇ ئارىلىقتا»، «شۇ ۋاقىتقىچە» دېگەن مەنىلەردە قوللىنىلىدۇ.

مەسىلەن:

a. ئەخمەت كەلسە يىغىننى باشلاپ تۇرۇڭلار، ئاڭغىچە ئۆزۈممۇ قايتىپ كېلىشىم مۇمكىن.
b. ـ مېنىڭ پىكرىم بار، ـــ دېدى شۇڭغىچە جىم ئولتۇرغان تۇرسۇن بىردىن بېشىنى كۆتۈرۈپ.

6) كۆرسىتىش ئالماشلىرى بەزى تىركەلمىلەر بىلەنمۇ بىرىكىپ كېلىدۇ، بىراق بىرلىك شەكىلدە «بىلەن»، «ئۇچۇن» تىركەلمىلىرى بىلەن بىرىككەندە ئالماشلارنىڭ ئاخىرىغا ئاۋۋال ئىگىلىك كېلىش قوشۇمچىسى « ـنىڭ» قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

بۇنىڭ بىلەن، بۇنىڭ ئۈچۈن
ئۇنىڭ بىلەن، ئۇنىڭ ئۈچۈن
شۇنىڭ بىلەن، شۇنىڭ ئۈچۈن
مۇنۇنىڭ بىلەن، مۇنۇنىڭ ئۈچۈن
ماۋۇنىڭ بىلەن، ماۋۇنىڭ ئۈچۈن
ئاۋۇنىڭ بىلەن، ئاۋۇنىڭ ئۈچۈن
مۇشۇنىڭ بىلەن، مۇشۇنىڭ ئۈچۈن
ئاشۇنىڭ بىلەن، ئاشۇنىڭ ئۈچۈن

تىركەلمىلەر بىلەن بىرىككەن كۆرسىتىش ئالماشلىرى شۇ خىل تىركەلمىلەر بىرىككەن ئىسىم ـ تىركەلمە قۇرۇلمىلىرىغا ئوخشاش گىرامماتىكىلىق مەنىگە ئېرىشىپ، جۈملىدە شۇلار بىلەن ئوخشاش رول ئويناىدۇ. مەسىلەن:

a. بۇ توغرۇلۇق مەن ئۇنىڭ بىلەن ئۇزاق پاراڭلاشتىم.
b. مەن ئۇنىڭ بىلەن شۇ توغرۇلۇق سۆزلەشتىم.
c. ئۇ قەلەم بولمايدۇ، ماۋۇنىڭ بىلەن يېز.
d. بۇنىڭ ئۈچۈن كۆپ تىرىشچانلىق كېرەك.
e. تەجرىبە ئالماشتۇرۇش يىغىنلىرى ئېچىلدى، بۇ ئارقىلىق كۆپچىلىكنىڭ تونۇشى ئۆستى.
f. ماۋۇنىڭغا قارىغاندا ئاۋۇ ياخشى.

7) كۆرسىتىش ئالماشلىرى باش كېلىش شەكلىدە ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كېلىش جەھەتتىن ئىسىملاردىن پەرقلىنىدۇ. ئىسىملار پەقەت ئۆزى ئىپادىلىگەن شەيئى بىلەن مەلۇم جەھەتتىن بىر تېپقا كىرىدىغان شەيئىنى ئىپادىلىگۈچى ياكى ئۆزى ئىپادىلىگەن شەيئىنىڭ يەنە بىر خىل نامىنى ئىپادىلىگۈچى ئىسىملارغا باش كېلىش شەكلىدە ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كېلەلەيدۇ. (مەسىلەن، «ياغاچ ئۆي»، «ياغاچ كارىۋات»، «ئايال دوختۇر» دېيىشكە بولىدۇ، لېكىن «ياغاچ سۇ»، «توپا دەرەخ» دېيىشكە بولمايدۇ.) لېكىن، كۆرسىتىش ئالماشلىرى بۇ چەكلىمىگە ئۇچرىمايدۇ. ئۇلار باش كېلىش شەكلىدە ھەرقانداق ئىسىمغا ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كېلەلەيدۇ. مەسىلەن:

بۇ ئادەم، بۇ ئۆي، بۇ ئوت، بۇ تاغ، بۇ كۆڭۈل، بۇ مەسىلە، ئۇ شەھەر، ئۇ كىنو، ئۇ كىتاب، ئۇ دەرس،ئۇ دوختۇر، ئۇ تەرەپ، شۇ خەت، شۇ يىغىن، شۇ ناھىيە، شۇ دەريا، شۇ بوران، مۇنۇ دۆڭ، ئاۋۇ ئېتىز، ئاشۇ مەھەللە، مۇشۇ بۇغداي، ما ئالما...

8) بەزىدە «بۇ»، «مۇشۇ» ئالماشلارنىڭ ئالدىغا «مانا» يۇكلىمىسى، «شۇ» ئالمىشىنىڭ ئالدىغا «مانا» ياكى «ئەنە» يۇكلىمىلىرى قوشۇلۇپ كېلىپ، شۇ ئالماشلارنى تېخىمۇ كۈچەيتىپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

a. مانا بۇلار شۇ پارلاشنىڭ ماۋزۇسى ئىدى.

b. چۈجىنى كۆزدە سانايمىز تېخى، مانا بۇنى ئاقىلانىلىك دېسە بولىدۇ.

c. مانا بۇلارنىڭ ھەممىسى قوزغىلاڭچىلار ئۈچۈن باشپاناھ، چېرىكلەر ئۈچۈن قەبرىگاھ ئىدى.

d. بارات ئىمام ئەنە شۇ ئاساسقا بىنائەن، بۇ ئىشنى ھېلىم شاڭيودىن كۆرۈپ، ئامبال يامۇلىغا ئەرز بەردى.

e. ئەنە شۇنداق كۈنلەرنىڭ بىرىدە تاشقى موڭغۇلدىن زور بىر كارۋان يېتىپ كەلدى.

f. «مۇشۇك بىلەن چاشقان» دېگەن ھېكايەت ئەنە شۇنداق ھېكمەتلەرنىڭ جۇملىسىدىنىدۇر.

§7. سوئال ئالماشلىرى

1. مەنىسى

سوئال ئالماشلىرى شەيئىلەرنىڭ نامى، بەلگىسى، سانى ياكى ھەرىكەتنىڭ بەلگىسى، ۋاقتى قاتارلىقلارغا سوئال بولۇپ كېلىدۇ.

2. تۈرلىرى

سوئال قويۇلىدىغان ئوبيېكتنىڭ ئوخشىماسلىقىغا قاراپ، ئۇيغۇر تىلىدىكى سوئال ئالماشلىرىنى تۆۋەندىكى تۈرلەرگە بۆلۈشكە بولىدۇ:

1) ئادەم ۋە شەيئىلەر ھەققىدىكى سوئال ئالماشلىرى: كىم، نېمە.

2) پەرقلەندۈرۈش ھەققىدىكى سوئال ئالمىشى: قايسى.

3) سان، تەرتىپنى بىلدۈرىدىغان سوئال ئالماشلىرى: قانچە، نەچچە، قانچىنچى، نەچچىنچى، قانچىلىك، نەچچىلىك، قانچەيلەن، نەچچەيلەن.

4) ۋاقىت ھەققىدىكى سوئال ئالمىشى: قاچان، نەكەم.

5) ئورۇن ھەققىدىكى سوئال ئالماشلىرى: قايدا، قايدىن، نە، نەدە، نەدىن، نەگە، قاياق، قاياققا، قېنى.

6) سەۋەب ھەققىدىكى سوئال ئالماشلىرى: نېمىشقا، نېمە ئۈچۈن، قانداقلارچە، نېچۈك، نېمىدەپ، نېچۈن.

7) خاراكتېر، ھالەتنى بىلدۈرىدىغان سوئال ئالمىشى: قانداق.

تۆۋەندە بۇ ئالماشلارنىڭ ئىشلىتىلىشى ھەققىدە

توختىلىمىز:

1) سوئال ئالماشلىرىنىڭ ھەممىسىلا سوراق جۈملىلىرىنى ھاسىل قىلىدۇ. مەسىلەن:

a. ئېگىز دەيسەن، غېنى بولماي كىم، ئۇنىڭدىن ئېگىز كىم بار بۇ تۆڭگىرەكتە؟

b. مەن قايتىپ بېرىپ نېمە ۋەزىپە ئۆتەيمىز دېسەم، ئۇ سەنچە نېمە قىلماقچى؟

c. ــ ھە ئېيتە، قانداق خۇش خەۋەر ئېلىپ كەلدىڭ؟ ــ سورىدى ھاجىم ئۇنىڭ كۆزىگە تىكىلىپ تۇرۇپ.

2) سوراق جۈملىلىرىنىڭ ھەممىسىلا قايتۇرما سوراق جۈملىلىرنى ھاسىل قىلىدۇ. مەسىلەن:

a. مەن نەدىن بىلەي!

b. ئۇنىڭغا نېمە كەم دەيسەن.

c. ئۇ بىچارىمۇ قانداق قىلسۇن.

3) ئۇندەش جۈملىلىرنى ھاسىل قىلىدۇ. مەسىلەن:

a. شېئىر شىسەي مەرھۇمنىڭ جەستىگە بىردەم قاراپ تۇردى ــ دە، « خوجىنىيازنىمۇ شۇ ھالەتتە كۆرسەم قانداق ياخشى بولاتتى » دېدى.

b. خوتەنمۇ بۇ جايغا ئوخشاش تەرەققىي قىلغان بولسا قانداق ياخشى بولاتتى!

c. شۇ تاپتا ئۇلارمۇ بۇيەردە بولغان بولسا قانداق ياخشى بولاتتى ــ ھە!

4) «قىلماق»، «بولماق» پېئىللىرى بىلەن بىرىكىپ كېلىپ ھەرىكەتكە سوئال بولىدۇ. مەسىلەن:

a. موسكۇادىن كەلگەن سوراقچىلار ئۇنىڭ سوتلاپ « ياپون » جاسۇسى دەپ ئېلان قىلدى.

b. ئوتتۇز نەچچە ئادىمنىڭ بىلەن نېمە قىلالايسەن؟

c. سىزگە دېگەن ئىش قانداق بولدى؟

5) خالىغانچە تاللاش مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. كىم كەلسە بولۇۋېرىدۇ.

b. قانداق بولسا مەيلى.

c. نېمە بولسا شۇنى كۆرىمەن.

6) ئادەم ۋە شەيئىلەر ھەققىدىكى سوئال ئالماشلىرى بىلەن پەرقلەندۈرۈش ھەققىدىكى سوئال ئالمىشىنىڭ ئىشلىتىلىشى

(1) «كىم، نېمە، قايسى» قاتارلىق ئۇچ ئالماش ئىسىملارغا ئوخشاشلا سان، تەۋەلىك، شەخس، كېلىش قوشۇمچىلىرىنى ئېلىپ كېلەلەيدۇ ۋە جۈملىدە ھەر خىل ۋەزىپىدە كېلىدۇ. مەسىلەن:

a. ئۇنىڭ ئادەملىرى كىملەرنىڭ خەتەرلىك ئادەملەر ئىكەنلىكىنى يادقا بىلدۇ.

b. يەتتە خو يېرىڭگە ئون خو سېلىق سالسا نېمەڭنى بېرىسەن؟

c. ئەتراپتىكىلەر بۇ مەسىلىدە توختىياز بىلەن ھاجىنىڭ قايسىسى ھەق، قايسىسى ناھەقلىكىگە ھۆكۈم قىلالمىغانىدىك، جىم قارىشىپ تۇراتتى.

(2) «كىم، نېمە، قايسى» دېگەن ئۇچ سوئال ئالمىشى ئىسىملارنى ئېنىقلاپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

a. ئۇلار نېمە كويدا، مۇنۇ نۇرىنىڭ ئادەملىرى نېمە كويدا؟

b. ــ ھەممىنى يېزىۋالدىڭمۇ، بالام، كىم ھەق، كىم ساتقۇن ئىكەنلىكىنى يىگىرمە ــ ئوتتۇز يىلدىن كېيىن بىلىسەن، ئۇ چاغدا مەن يوق، سەن كۆرەلەيسەن.

c. ئۇ يەنە نۇرغۇن سۆزلىرىدە: « قايسى ئەلدە دېھقان كۆپ بولسا، ئۇ ئەل شۇنچە قالاق بولىدۇ. قايسى ئەلدە سودىگەر كۆپ بولسا، شۇ ئەل ئىلغار » دېگەن سۆزنى قىلغان، بۇ سۆزىگە مىسال قىلىپ يەھۇدىيلارنى ئالغان.

(3) «كىم، نېمە، قايسى» دېگەن ئۇچ سوئال ئالمىشى بەزىدە تەكرارلىنىپ كېلىدۇ، بۇ چاغدا كۆپلۈك مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. قەشقەردىن كىم ـ كىم چىقتىڭلار؟

b. سومكىغا نېمە ـ نېمىلەر سالدىڭ؟

c. قايسى ـ قايسى كىتابلارنى ئوقۇدىڭىز؟

7) سان ۋە تەرتىپنى بىلدۈرىدىغان ئالماشلارنىڭ ئىشلىتىلىشى

«قانچە، نەچچە، نەچىنچى» قاتارلىق ئالماشلار ئىسىملىشىپ، ئىسىملارغا ئوخشاش تۇرلىنىپ كېلىدۇ. بۇ سوئال ئالماشلىرى ئىسىملارنى ئېنىقلاپ كېلەلەيدۇ. مەسىلەن:

a. يەنە قانچىنى تۇتىدۇ، قانچىنى ئۆلتۈرىدۇ، كىم بىلىدۇ تېخى؟

b. ما جۇڭيىڭ جىمىسارىدىكى شېڭ ئەسكەرلىرىدىن نەچچىلىك ئات، نەچچىلىك قورال ئېلىۋالغان؟

c. بۇنداق قارارغا كەلمەك قانچىلىك ئازاب، قانچىلىك قىيىن ـ ھە؟

d. ـ بۇ يىل قانچىنچى يىل؟ ـ سورىدى مۇختەر باي گاڭگىراپ.

8) ۋاقىت ھەققىدىكى سوئال ئالماشلىرىنىڭ ئىشلىتىلىشى

«قاچان» ئالمىشى ئادەتتە ئىش ـ ھەرىكەتنىڭ يۈز بېرىش ۋاقتى ھەققىدىكى سوئالنى بىلدۈرىدۇ ۋە جۈملىدە ئاساسەن ھالەت ۋەزىپىسىدە كېلىدۇ. سۈپەتنىڭ كېمەيتمە دەرىجىسى بىلەن، «ـقى» قوشۇمچىسى بىلەن ۋە ئىسىملىشىپ كېلىش قوشۇمچىلىرى بىلەن تۇرلىنىپ كېلەلەيدۇ.

a. ئىككى پارچە كېگىز، ئىككى چاي، بىر تاغار ئۇن

بېرىمەن، قاچان بارسەن؟

b. بىزنىڭ ئادەملىرىمىز قاچانغىچە يول ئىزدەيدىكىنتاق.

c. قاچاندىن بېرى شۇنداق مۇڭلۇقسەن؟

d. قاچانلاردۇر بىر زامانلاردا ئاپپاق غوجامنىڭ ئەۋلادى دەپ بىر غوجا ئىشان بىزنىڭ يۇرتقا كەلگەندە، خەقلەر ئۇنىڭ ئېتىكىنى سۆيۈپ، كۆزگە سۈرتۈپ، كىمخاب تونىنى يىرتىۋەتكىلى تاس قالغان.

e. ئەمما، قاچانلا بولمىسۇن، غەلىتە بىر تۇيغۇ ئۇنىڭ يۈرىكىنى غىدىقلاپ بىئارام قىلاتتى.

f. قاچانراق قايتىپ كېلىسىز؟

9) ئورۇن ھەققىدىكى سوئال ئالماشلىرىنىڭ ئىشلىتىلىشى

(1) « قايدا، قەيەردە، نەدە، قەيەردىن، نەدىن » ئالمىشى ھالەت بولۇپ كېلىدۇ؛

(2) بەزىدە ئىسىملىشىپ، ئىسىمنىڭ كاتېگورىيەلىرى بىلەن تۇرلىنىدۇ؛

(3) «قېنى» ئالمىشى خەۋەر ۋەزىپىسىدە كېلىدۇ، بىر سۆزلۈك جۈملە ھاسىل قىلالايدۇ؛

(4) بەزىدە يۆكلىمە ۋەزىپىسىدە كېلىدۇ. (بۇ مەنىسى ھەققىدە «يۆكلىمىلەر» دېگەن مەزمۇنغا قارالسۇن.) مەسىلەن:

a. ئاچىل، ئاچىل، گۈل ئاچىل،
ئاچىلمىسالىڭ گۈل قايدا، ئاچىل .

b. قەيەردىن دۇشمەن ئوقى چىقسا، شۇ يەرگە قارىتىپ ئاتماقتا.

c. ئاشۇ مۇدھىش كۈنلەردە، جانابلىرىدەك دانا ئەركەك ئوتتۇرىغا چىقىپ جاندىن كەچمىگەن بولسا، بۇ كۈندە مەكىت قەيەردە، ئادەملىرى قەيەردە، ھازىرقىدەك مۇبارەك دىدارلىشىشلار قەيەردە قالاتتى؟!

d. ناۋادا بىر كىشى ئۇنىڭدىن كەپىنىڭ قەيەردىلىكىنى سورىسا، ئۇ ئىككىلەنمەي كەپە دېگەن مۇشۇ زىيەكنىڭ ئۆيى دېگەن بولاتتى.

e. قېنى ئۇ گۈزەللىك، قېنى ئۇ ئىنتىلىش، قېنى ئۇ غايە ؟

10) سەۋەب ھەققىدىكى سوئال ئالماشلىرىنىڭ ئىشلىتىلىشى

بۇ ئالماشلار ئىش ـ ھەرىكەتنىڭ يۈز بېرىش سەۋەبىنى بىلىش مەقسىتىدە ئېيتىلىدۇ، كۆپىنچە ئايرىم جۈملە بولالايدۇ. مەسىلەن:

a. ئۇ ئادەم قاچان، قەيەردىن كەلگەن، نەدە ئوقۇغان، نېمىشقا بىلىمى شۇنچە مول، نېمىشقا قىرىق يەتتە ياشقا كىرگۈچە ئۆيلەنمەيدۇ، ئۇنىڭ مىللىتى زادى نېمە ؟

b. نېمىدەپ قەشقەر، يەكەن، خوتەن تەرەپلەردە ئىنگلىز ۋە ئافغانلار ئالدىراش چېپىشىپ يۈرىدۇ ؟

c. ھاجى بۇ سوئالغا نېمىدەپ جاۋاب بېرىشنى بىلمىگەنىدەك ئويلىنىپ قالدى.

11) خاراكتېر، ھالەتنى بىلدۈرىدىغان سوئال ئالمىشىنىڭ ئىشلىتىلىشى

بۇ تۈردىكى ئالماشلار جۈملىدە ھالەت، ئېنىقلىغۇچى ۋە خەۋەر ۋەزىپىلىرىدە كېلىدۇ. بەزىدە ئىسىملىشىدۇ. مەسىلەن:

a. مۇنچىۋالا قوينى نەدىن ۋە قانداق قىلىپ تېپىش، تاغۇ دەريالاردىن ئۆتكۈزۈپ، ئۇچتۇرپان ئارقىلىق سوۋۇت چېگراسىغا قانداق يەتكۈزۈش ــ بۇ ھەقىقەتەنمۇ چوڭ مەسىلە ئىدى.

b. ــ سىز قانداق مەسلىھەت بېرىسىز ؟ ــ سورىدى شامەخسۇت ئەرز ئوقۇلۇپ بولغاندىن كېيىن.

c. ئۇنىڭ مىجەزى قانداقراق؟

8§. ئۆزلۈك ئالمىشى

1. مەنىسى

ئۆزلۈك ئالمىشى بىر «ئۆز» سۆزىدىنلا ئىبارەت بولۇپ، ھامان ئىسىمنىڭ تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى بىلەن بىرىككەن ھالدا قوللىنىلىدۇ. ئۇنىڭ تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى بىلەن بىرىككەن شەكىللىرى تۆۋەندىكىچە:

ئۆزلۈك ئالماشلار جەدۋىلى

1 ـ شەخس	بىرلىك تۇرى		ئۆزۈم ②
	كۆپلۈك تۇرى		ئۆزىمىز
2 ـ شەخس	بىرلىك	ئاددىي تۇرى	ئۆزۈڭ
		سىپايە تۇرى	ئۆزىڭىز
		ھۆرمەت تۇرى	ئۆزلىرى
	كۆپلۈك	ئاددىي تۇرى	ئۆزۈڭلار
		سىپايە تۇرى	ئۆزىڭىزلەر
		ھۆرمەت تۇرى	ئۆزلىرى
3 ـ شەخس	بىرلىك تۇرى		ئۆزى
	كۆپلۈك تۇرى		ئۆزلىرى

ئۆزلۈك ئالمىشى بۇ تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى بىلەن بىرىككەن بولسىمۇ، لېكىن تەۋەلىك ئۇقۇمىنى ئىپادىلىيەلمەيدۇ. ئۇلار پەقەت ئۆزى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئالماش ۋە ئىسىملارغا شەخس، سان ۋە ئاتاش تۇرى (2 ـ شەخستە) جەھەتتە ماسلىشىدۇ. مەسىلەن:

مەن ئۆزۈم، بىز ئۆزىمىز، سەن ئۆزۈڭ، سىز ئۆزىڭىز، سىلى

ئۆزلىرى، ئۇلار ئۆزلىرى

قاسىمنىڭ ئۆزى، بۇ خەتنىڭ ئۆزى...

ئۆزلۈك ئالمىشىنىڭ بۇ شەكىللىرى ئىسىملىك خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولۇپ، ئىسمنىڭ كېلىش كاتېگورىيەسى بويىچە تولۇق تۇرلىنىدۇ ياكى تىركەلمىلەر بىلەن بىرگە كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئۆزۈم، ئۆزۈمنىڭ، ئۆزۈمگە، ئۆزۈمنى، ئۆزۈمدە، ئۆزۈمدىن، ئۆزۈمدىكى، ئۆزۈمگىچە، ئۆزۈمدەك، ئۆزۈمچە، ئۆزۈم بىلەن، ئۆزۈم توغرۇلۇق، ئۆزۈم ئۈچۈن...؛

ئۆزىمىزدە، ئۆزىمىزدىن، ئۆزىمىزدىكى، ئۆزىمىزگىچە، ئۆزىمىزدەك، ئۆزىمىزچىلىك، ئۆزىمىز بىلەن، ئۆزىمىز توغرۇلۇق، ئۆزىمىز ئۈچۈن...؛

ئۆزۈڭ، ئۆزۈڭنىڭ، ئۆزۈڭگە، ئۆزۈڭنى، ئۆزۈڭدە، ئۆزۈڭدىن، ئۆزۈڭدىكى،ئۆزۈڭگىچە، ئۆزۈڭدەك، ئۆزۈڭچىلىك، ئۆزۈڭ بىلەن، ئۆزۈڭ توغرۇلۇق، ئۆزۈڭ ئۈچۈن.

ئۆزلۈك ئالمىشىنىڭ جۈملىدىكى رولى ئىسمنىڭ جۈملىدىكى رولى بىلەن تامامەن ئوخشايدۇ.

2. ئىشلىتىلىشى

ئۆزلۈك ئالمىشى تۆۋەندىكىچە قوللىنىلىدۇ.

1) جۈملىنىڭ ئوبيېكتى شۇ جۈملىنىڭ ئۆزىدە جۈملىنىڭ باشقا بىر بۆلىكى بولۇپ تەكرارلانسا، ئۆزلۈك ئالمىشى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. بۇ چاغدا ئۆزلۈك ئالمىشى باشقا بىر سۆز سۈپىتىدە ئايرىم جۈملە بۆلىكى بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

a. مەن ئۆزۈمنى تەنقىد قىلدىم.

b. بۇ چاپاننى ئۆزۈڭگە ئالدىڭمۇ؟

c. ئۇ بىزنى ئۆزىنىڭ ئۆيىگە باشلاپ باردى.

2) سۈبيېكتنىڭ پائالىيەتچانلىقى ياكى مۇستەقىللىقى تەكتىلەنگەندە ياكى سۈبيېكتنى شۇ جۈملىنىڭ ئۆزىدە

تەكرارلاشقا توغرا كەلگەندە، شۇ سۈبيېكتنى ئىپادىلىگۈچى ئالماش ياكى ئىسىملار بىلەن بىرلىكتە شۇلارغا مۇۋاپىق شەكىلدىكى ئۆزلۈك ئالمىشى قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

a. مېنى ھېچكىم چاقىرمىدى، ئۆزۈم كەلدىم.

b. بۇ ئىستانوك ۋاقىت توشقاندا ئۆزى توختايدۇ.

c. سەن ئۆزۈڭنى قىينىما.

d. بۇ مەسىلىنى بىز ئۆزىمىز ھەل قىلىۋاتىمىز.

e. مەشۇراخان بىر يەرلەرگىمۇ بېرىپ قالغىنىنى ئۆزىمۇ تۈيماي قالدى.

3) مەلۇم شەيئىنى باشقا شەيئىلەردىن ئايرىپ، ئالاھىدە گەۋدىلەندۈرۈپ ئىپادىلىگەندىمۇ شۇ شەيئىنى ئىپادىلىگۈچى ئالماش ياكى ئىسىملار بىلەن بىرلىكتە شۇلارغا مۇۋاپىق ئۆزلۈك ئالمىشى قوللىنىلىدۇ. بۇ چاغدا شەيئىنى ئىپادىلىگۈچى ئالماش ياكى ئىسىملار ئۆزلۈك ئالمىشىغا ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

a. بۇ ئىشقا شۇ ئادەمنىڭ ئۆزى سەۋەبچى.

b. ئىختىيار ئۆزۈڭدە.

c. لۇغەتنى ئىشلىتىپ بولغاندىن كېيىن ئۆزۈمگە قايتۇرۇپ بەر.

d. بۇنداق دورا ماتېرىياللىرى بۇ يەرنىڭ ئۆزىدىنمۇ چىقىدۇ.

4) «ئۆزۈمنى ئۆزۈم...»، «ئۆزۈڭگە ئۆزۈڭ...»، «ئۆزىدىن ئۆزى...» قاتارلىق بىرى باش كېلىشتە، يەنە بىرى باشقا كېلىشتە قاتارلىشىپ كەلگەن ئۆزلۈك ئالماشلىرى بەزىدە «ئۆز ـ ئۆزۈمنى...»، «ئۆز ـ ئۆزۈڭگە...»، «ئۆز ـ ئۆزىدىن...» شەكلىدە كېلىدۇ. مەسىلەن:

a. نېمىشقا شۇنداق قىلدىم دەپ ئۆز ـ ئۆزۈمنى ئەيىبلىدىم.

b. ئۆز ـ ئۆزۈڭگە ئىشەنمەسلىك، باشقىلار ساڭا قانداق ئىشەنسۇن.

c. بۇنىڭ نېمە ئىش ئىكەنلىكى ئۆز ـ ئۆزىدىن مەلۇمغۇ؟

5) ئۆزلۈك ئالمىشى بىلەن قاتار كەلگەن ياكى ئۇنىڭغا بېقىنىپ كەلگەن 1 ـ، 2 ـ شەخستىكى شەخس ئالماشلىرى كۆپ هاللاردا چۈشۈپ قالىدۇ. تىل شارائىتى ئېنىق بولغاندا، 3 ـ شەخستىكى شەخس ئالمىشى ياكى ئىسىملارمۇ چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن:

a. سەن ئۆزۈڭ يالغۇز كەلدىڭمۇ؟

b. ئۆزۈمدىن سورىساڭ بولمامدۇ؟

c. بۇ ئىشنى ئەخمەت بىلەمدۇ، ئۆزىدىن سوراپ باق.

6) 1 ـ، 2 ـ شەخستىكى ئۆزلۈك ئالمىشى ئىگىلىك كېلىشتە ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كەلگەندە، ئېنىقلانغۇچى ئىسىم ئادەتتە 3 ـ شەخس تەۋەلىك قوشۇمچىسى بىلەن كېلىدۇ. بەزىدە ئۆزلۈك ئالمىشىنىڭكىگە ئوخشاش تەۋەلىك قوشۇمچىسى بىلەن كېلىشىمۇ مۇمكىن. مەسىلەن:

a. رەمچىنىڭ رېمىدىن ئۆزۈڭنىڭ خىيالى (خىيالىڭ) دۇرۇس.(ماقال)

b. سەن ئۆزۈڭنىڭ ئۆيۈڭدە تۇرۇۋاتامسەن؟

c. مەنمۇ ئۆزۈمنىڭ قارىشىنى (قارىشىمنى) قويۇپ باقاي.

7) ئىگىلىك كېلىشتە ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كەلگەن ئۆزلۈك ئالمىشى كۆپ هاللاردا قىسقارتىلىپ «ئۆز» شەكلىدىلا قوللىنىلىدۇ، بىراق بۇ چاغدا ئىسىم جەزمەن ئۆزلۈك ئالمىشىنىڭ تولۇق شەكلىنىڭكىگە ئوخشاش تەۋەلىك قوشۇمچىسى بىلەن كېلىشى كېرەك. مەسىلەن:

a. ئۆز ئۆيۈمنىڭ خۇشلۇقى، پۇت قۇلۇمنىڭ بوشلۇقى. (ماقال)

b. سەنمۇ ئۆز پىكرىڭنى توغرا دەيسەن، ئۇمۇ ئۆز پىكرىنى توغرا دەيدۇ.

§9. بەلگىلەش ئالماشلىرى

1. مەنىسى

بەلگىلەش ئالماشلىرى مەلۇم كۆپ سانلىق شەيئىنىڭ ياكى هەر خىل بەلگە، سان ـ مىقدار، ۋاقىتلارنىڭ مۇستەسناسىزلىقىنى بىلىدۇ.

2. تۈرلىرى

ئۇيغۇر تىلىدا كۆپ ئۇچرايدىغان بەلگىلەش ئالماشلىرىنى تۈزۈلۈشىگە قاراپ تۆت گۇرۇپپىغا ئايرىش مۇمكىن:

بىرى، «پۈت ـ» دېگەن پېئىلغا هەر خىل قوشۇمچىلارنىڭ قوشۇلۇشىدىن هاسىل بولغانلار: پۈتۈن، پۈتكۈل؛

يەنە بىرى، «بار» دېگەن سۈپەتكە بەزى قوشۇمچىلارنىڭ قوشۇلۇشىدىن هاسىل بولغانلار: بارلىق، بارچە؛

يەنە بىرى، «هەممە» سۆزىدىن هاسىل بولغانلار: هەممە، هەممەيلەن؛

يەنە بىرى، «هەر» دېگەن سۆزگە سوئال ئالماشلىرىنىڭ قوشۇلۇشىدىن هاسىل بولغانلار: هەركىم، هەرنېمە، هەرقانداق، هەرقايسى، هەرقاچان، هەرقانچە.

بەلگىلەش ئالماشلىرى ئۇلارنىڭ گىراماتىلىق خۇسۇسىيىتىگە قاراپ، سان ـ مىقدار ئالماشلىرى، سۈپەت ئالماشلىرى، ئىسىم ئالماشلىرى، رەۋىش ئالماشلىرى دېگەن تۆت تۈرگە ئايرىش مۇمكىن

1) سان ـ مىقدار ئالماشلىرى

(1) «هەممە»، «پۈتۈن»، «بارلىق»، «بارچە»، «هەرقايسى» ئالماشلىرى سان ـ مىقدار ئالماشلىرىغا تەۋە بولۇپ، بىۋاسىتە ئىسىملارغا ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

ھەممە ئادەم، پۈتۈن خەلق، بارلىق مەكتەپ، بارچە ئادەم، ھەرقايسى ئەل...

(2) «ھەممە» ئالمىشى بەزىدە بۆاستە ئىسىملىشىپ، «ھەممە ئادەم»، «ھەممە ئىش»، «ھەممە نەرسە» دېگەن مەنىلەردە كېلىدۇ. مەسىلەن:

a. ھېچكىم ھەممىنى بىلىمەن دېيەلمەيدۇ.

b. ھەممە ئورنىدىن تۇرۇپ گۈلدۇراس ئالقىشلارنى ياڭراتتى.

2) ئىسىم ئالماشلىرى

(1) «ھەممە»، «ھەرقايسى» ئالماشلىرى ئىسمىنىڭ 1 ـ، 2 ـ شەخس كۆپلۈك ۋە 3 ـ شەخس تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى بىلەن بىرىكىپ ئىسىم ئالماشلىق خۇسۇسىيەتكە ئېرىشىدۇ. بىراق، بۇنىڭ تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى بىلەن بىرىككەن شەكىللىرى «ھەممە» ئالمىشىنىڭ شۇ خىل شەكىللىرى بىلەن ئوخشاش قوللىنىلغاندىن تاشقىرى، يەنە ئۆزى بىلەن بىر شەخستىكى ئادەمگە تېگىشلىك «بارلىق نەرسە» مەنىسىدە قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

a. بۇ يىغىنغا بارلىقىمىز قاتناشتۇق.

b. ئۇ بارلىقىمىز بىلەن قول ئېلىشىپ كۆرۈشتى.

c. بارلىقىمنى ئۆتەنگە بېغىشلايمەن.

d. ئۇ بارلىقىنى ئىنقىلابقا تۆھپە قىلدى.

3) سۈپەت ئالمىشى

(1) «ھەرقانداق» ئالمىشى سۈپەت ئالمىشىغا تەۋە بولۇپ، ئىسىملارغا بۆاستە بېقىنىپ، ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كېلىدۇ. بەزىدە پېئىللارغا بېقىنىپ، ھالەت بولۇپمۇ كېلىدۇ. مەسىلەن:

a. بۇ ھەرقانداق ئىشقا يارايدۇ.

b. ھەرقانداق قىينىچىلىقنى يېڭىمىز.

c. ھەرقانداق ماڭساڭمۇ بۇگۈن يېتەلمەيسەن.

(2) بۇ ئالماش يەنە ئىسمىنىڭ تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى بىلەن بىرىكىپ (1 ـ شەخستە پەقەت كۆپلۈك شەكلى بىلەنلا بىرىكىدۇ)، ئىسىم ئالمىشىلىق خۇسۇسىيەتكە ئېرىشىدۇ ۋە مەلۇم كۆپ سانلىق شەيئىنىڭ ھەرقانداق بىرىنى بىلدۈرۈپ، ئىسىمغا ئوخشاش قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

b. ھەرقايسىڭلارنىڭ بېلىتىنى ئۆزۈڭلارنىڭ جوزىسىغا قويۇپ قويدۇم.

c. ھەرقايسىمىزنىڭ بېلىتىنى ئۆزىمىزنىڭ جوزىسىغا قويۇپ قويۇپتۇ.

d. ھەرقايسىسىنىڭ بېلىتىنى ھەرقايسىسىنىڭ قولىغا بەر.

(3) «بارلىق» ئالمىشىمۇ ئىسمىنىڭ تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى بىلەن بىرىكىپ، ئىسىم ئالماشلىق خۇسۇسىيەتكە ئېرىشىدۇ. بىراق، بۇنىڭ تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى بىلەن بىرىككەن شەكىللىرى «ھەممە» ئالمىشىنىڭ شۇ خىل شەكىللىرى بىلەن ئوخشاش قوللىنىلغاندىن تاشقىرى، يەنە ئۆزى بىلەن بىر شەخستىكى ئادەمگە تېگىشلىك «بارلىق نەرسە» مەنىسىدە قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

a. بۇ يىغىنغا بارلىقىمىز قاتناشتۇق.

b. ئۇ بارلىقىمىز بىلەن قول ئېلىشىپ كۆرۈشتى.

c. بارلىقىمنى ئۆتەنگە بېغىشلايمەن.

d. ئۇ بارلىقىنى ئىنقىلابقا تۆھپە قىلدى.

3) سۈپەت ئالمىشى

(1) «ھەرقانداق» ئالمىشى سۈپەت ئالمىشىغا تەۋە بولۇپ، ئىسىملارغا بۆاستە بېقىنىپ، ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كېلىدۇ. بەزىدە پېئىللارغا بېقىنىپ، ھالەت بولۇپمۇ كېلىدۇ. مەسىلەن:

a. بۇ ھەرقانداق ئىشقا يارايدۇ.

b. ھەرقانداق قىينىچىلىقنى يېڭىمىز.

c. ھەرقانداق ماڭساڭمۇ بۇگۈن يېتەلمەيسەن.

(2) بۇ ئالماش يەنە ئىسمىنىڭ تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى بىلەن بىرىكىپ (1 ـ شەخستە پەقەت كۆپلۈك شەكلى بىلەنلا بىرىكىدۇ)، ئىسىم ئالمىشىلىق خۇسۇسىيەتكە ئېرىشىدۇ ۋە مەلۇم كۆپ سانلىق شەيئىنىڭ ھەرقانداق بىرىنى بىلدۈرۈپ، ئىسىمغا ئوخشاش قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

a. ئۇ شاھماتقا ئۇستا، (بىزنىڭ) ھەرقاندىقىمىزنى (ھەر قاندىقىڭلارنى) يېڭىۋالىدۇ.

b. ئۇ خەلق ناخشىلىرىنىڭ ھەرقاندىقىنى ئېيتالايدۇ.

4) رەۋىش ئالمىشى

(1) «ھەرقاچان»، «ھەرقانچە» ئالماشلىرى رەۋىش ئالماشلىرىغا تەۋە بولۇپ، جۈملىدە ھالەت بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

a. ھەرقاچان كەلسەڭ مەن بار.

b. ھەرقانچە يىراق بولسىمۇ بارغىن بالام.

(2) سوئال ئالماشلىرى بەلگىلەش ئالمىشى رولىدا كەلگەندىمۇ، ئۆزلىرىنىڭ سوئال ئالمىشى ۋاقتىدىكى گىرامماتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرىنى ساقلايدۇ، شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ يەردە ئايرىم توختالمايمىز.

3. ئىشلىتىلىشى

ئۇيغۇر تىلىدىكى بەلگىلەش ئالماشلىرىنىڭ ئىشلىتىلىشى تۆۋەندىكىچە:

1) ھەممە

مەلۇم كۆپ سانلىق شەيئىنىڭ تولۇق سان ـ مىقدارى ئورنىدا كېلىدۇ. مەسىلەن:

a. ـ قولۇمدىن كەلگەن ھەممە چارىلەرنى قىلىپ كۆردۈم.

b. چىرايلىق چىراغلار يالت ـ يۇلت قىلىپ تۇرغان، ھەممە ئادەم چىرايلىق كىيىنگەن، ھەممە چىرايدىن شادلىق چاقناپ تۇرغان سورۇندا كىممۇ پاجىئە، ناھەقچىلىك ۋە قاباھەت توغرىسىدا ئويلىسۇن!

بۇ ئالماش بەزىدە «خىلمۇخىل» ياكى «ھەرقانداق» دېگەن مەنىدىمۇ كېلىشى مۇمكىن. مەسىلەن:

a. ھازىر بازاردا ھەممە مال بار. («خىلمۇخىل» دېگەن مەنىدە)

b. بۇنچىلىك ئىشنى ھەممە ئادەم قىلالايدۇ («ھەرقانداق» دېگەن مەنىدە).

2) پۈتۈن ~ پۈتكۈل

بۇ ئىككى ئالماش پۈتۈنلۈككە ئىگە شەيئىنىڭ تولۇق سان ـ مىقدارى ئورنىدا كېلىدۇ. بۇ ئىككىسىنىڭ پەرقى ئىككى ئالماشنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسىدىن مەلۇم بولۇپ تۇرىدۇ. «ھەممە» ئالمىشى كۆپ سانلىق شەيئىنىڭ تولۇق سان ـ مىقدارىنى بىلدۈرىدۇ، «پۈتۈن» ۋە «پۈتكۈل» دېگەن ئالماشلار «پۈت ـ» پېئىلىدىن ياسالغان، بىر پۈتۈنلۈكنى، شەيئىنىڭ ساق، پۈتۈن ھالەتتە ئىكەنلىكىنى بايان قىلىدۇ. مەسىلەن:

a. قارا قېچىرنىڭ بوينىدىكى زىل قوڭغۇراق پۈتۈن مەھەللىگە ئاڭلىنىپ تۇراتتى.

b. تۆرەم بۇقۇلداپ يىغلىۋىدى، پۈتۈن ئەسكەرلەر، پۈتۈن شىخو خەلقى، پۈتۈن شىخو ھۆكۈمەتلىرى يىغلىدى.

3) بارلىق

بۇ ئالماش «ھەممە» ئالمىشىغا ئوخشاش مەلۇم كۆپ سانلىق شەيئىنىڭ تولۇق سان ـ مىقدارى ئورنىدا كېلىدۇ. «پۈتۈن ~ پۈتكۈل» دېگەن ئىككى ئالماش بىلەن بولغان پەرقى ئالدى بىلەن بۇ ئىككى يۈرۈش ئالماشنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسىدە، ئاندىن قالسا باشقا سۆزلەر بىلەن بىرىكىش ئىقتىدارىدا كۆرۈلىدۇ. «بارلىق» دېگەن ئالماش «بار» دېگەن ئالاھىدە سۈپەتتىن ياسالغاچقا بىر تۈردىكى ھەممە شەيئىنىڭ سان ـ مىقدارى ئورنىدا كېلەلەيدۇ. «پۈتۈن ~ پۈتكۈل» دېگەن ئىككى ئالماش «پۈت ـ» پېئىلىدىن ياسالغان بولغاچقا پۈتۈنلۈككە ئىگە شەيئىنىڭ سان ـ مىقدارى ئورنىدا كېلىدۇ. «بارلىق» دېگەن ئالماشنى «ھەممە» دېگەن ئالماش بىلەن ئالماشتۇرۇپ ئىشلىتىشكە

بولىدۇ. مەسىلەن:

a. بارلىق مەخپىي ھۆججەتنى، ئارخىپلارنى بۇگۈندىن قالدۇرماي كۆيدۈرۈۋەت!

b. قوراللىق توقۇنۇش ۋەقەسى ھەل بولغاندىن كېيىنكى ئۈچ كۈن ئىچىدە، ئەركىنلىك ئۈچۈن قوزغىلاڭغا قاتناشقان بارلىق كىشىلەر بوشىتىلىشى كېرەك.

c. ئۇ بارلىق نارازىلىق، ئازاب ۋە غەزىپىنى ئىچىگە يۇتۇشنى بىلەتتى.

4) بارچە

ئايرىم ئورۇنلاردا «بارلىق» ئالمىشى مەنىسىدە قوللىنىلىدۇ. كۆپىنچە يېزىق تىلىدا قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

a. سوتسىيالىستىك مەدەنىيىتىمىزدە بارچە گۈللەر بەس - بەستە، تېخىمۇ رەڭدار ئېچىلغان، ساغلام ئىلغار گۈللىنىش مەنزىرىسىنى ھاسىل قىلىشىمىز كېرەك.

b. بارچە ئالەم بىز بىلەن تەڭ كۈلسۇن، يايرىسۇن.

c. بارچە ئىنسان قېرىنداش.

5) ھەر

ئۆزى يالغۇز ياكى «بىر» دېگەن سان بىلەن بىرىكىپ، مەلۇم كۆپ سانلىق شەيئىنىڭ ھەر بىرىنى بىلدۈرىدۇ ياكى ئىككىنىڭ يۇقىرىسىدىكى سانلار بىلەن بىرىكىپ، مەلۇم كۆپ سانلىق شەيئىنىڭ شۇ سان كۆپلۈكىدىكى بىرلىكىنىڭ ھەربىرىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. چار پادىشاھ ئۆزىنىڭ مەنپەئەتى ئۈچۈن رۇسىيە ئىمپېرىيەسى تەۋەسىدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ يۈز مىڭلىغان پەرزەنتلىرىنى زەمبىرەك يېمى قىلىپ بەردى.

b. ئەي پەلەك، بىر ياخشىغا بىر يامان ھەر جايدا بار يار سەنەم دەپ بىكار ئېيتماپتىكەن ئەل.

c. مانا غۇلجا كوچا ناخشىلىرى ئېيتىلىۋىدى، ئەنۋەر ئەپەندى

ناخشىنىڭ ھەربىر مىسراسىنى ئەگىشىپ تەكرارلىغىلى تۇردى.

d. بۇ دورىنى ھەر تۆت سائەتتە بىردىن ئىچىسىز.

بۇ ئالماش ۋاقىت بىرلىكلىرىنىڭ بىرىنى بىلدۈرۈپ كەلگەندە، ئادەتتە شۇ ۋاقىت بىرلىكىنى ئىپادىلىگۈچى سۆزلەر بىلەن بىۋاسىتە بىرىكىدۇ. بۇ چاغدا «بىر» سانى كەلمەيدۇ. مەسىلەن:

ھەر كۈنى، ھەر يىلى، ھەر ئايدا، ھەر ھەپتىدە

«ھەر» سۆزى «ھەر ئىككىمىزدىن سورىدى»، «ئۇنىڭ ئۆيىدە ھەر كىتابلار بار» قاتارلىق ئورۇنلاردا كەلگەندە، ئالماش ھېسابلانمايدۇ، بۇنداق جۈملىلەردە بىر خىل ئالاھىدە سۈپەت ھېسابلىنىدۇ. بەزىدە تەكرارلىنىدۇ. مەسىلەن:

مۇھەببەت ھەر - ھەر يىگىتلەرنى سىنايدىغان ئىمتىھان مەيدانى.

6) ھەركىم

مەلۇم كۆپ سانلىق ئادەمنىڭ ھەرقانداق بىرىنى كۆرسىتدۇ. مەسىلەن:

a. ھەركىم ئۆز غېمىدە، قېرى قىز ئەر غېمىدە دېگەندەك ھەممە كىشى ئۆزىنىڭ بۇگۈنى بىلەن ئەتىسىنى ئويلاشقا باشلىدى.

b. ھەركىم ئۆز سەنىمىگە دەسسەيدۇ، ئۆز مۇقامىغا يورغىلايدۇ.

c. يۈرىكىم: بۇ سېنىڭ ئەيىبىڭ ئەمەس، مۇھەببەت ئەسەبىيلىكى ھەركىمنى شۇ ھالغا قويىدۇ دېدى.

7) ھەرنېمە

«ھەرقانداق ئىش»، «ھەرقانداق نەرسە» مەنىسىدە كېلىدۇ. مەسىلەن:

a. ھەسەت ئادەمنى ھەرنېمە دېگۈزىدۇ، ئۇكام!

b. ھەركىم ھەرنېمە دەيدۇ، ھەممىلا ئادەم ئەمدى نېمە

بولىدۇ، قانداق ھۆكۈمەت قۇرۇلىدۇ دېگەن بىرلا ئىشنى ئويلىماقتا.

c. ھەرنېمە دېگەنبىلەن ئۇمۇ ئادەم - دە ...!

8) ھەرقانداق

خىلمۇخىل بەلگىلەرنىڭ ھەرقانداق بىرىنى كۆرسىتىدۇ.

مەسىلەن:

a. ھەرقانداق ئاتمۇ، ئۆكۈزمۇ سەن قىلغاننى قىلالمايدۇ، ئون ئۆكۈزنىڭ كۈچى بارکەن جۇمۇ سەندە ئۇكام!

b. ئۇ ھەرقانداق ئادەمنى سېتىۋالالايدۇ، ھەرقاندەقمۇ يانالايدۇ، خالىغىنىچە ئادەم ئۆلتۈرەلەيدۇ.

c. بىز ھەرقانداق ئادەمنىڭ تەيۋەننى ھەرقانداق نام ۋە ھەرقانداق ئۇسۇل بىلەن ۋەتەندىن ئايرىۋېتىشىگە ھەرگىز يول قويمايمىز.

بەزىدە بۇ ئالماش «ھەر» شەكلىدىلا كېلىشى مۇمكىن.

مەسىلەن:

a. بېشىمغا ھەر بالا كەلسە، ئۆزۈمنىڭ شورى دەيمەن.

b. ھەر ئىشتا بۇ مەسىلىگە دىققەت قىلىش كېرەك.

9) ھەرقايسى

مەلۇم كۆپ سانلىق شەيئىنىڭ ھەم ھەر بىرىنى، ھەم پۈتۈن سانىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. نۇرى ئاكوپلار ئارىسىدا يۇگۇرۇپ يۈرۈپ، ھەرقايسى روتىلارنىڭ جەڭ ئەھۋالىنى تەكشۈرمەكتە.

b. لېكىن، بۇ نەزەرىيە پەقەت ھەرقايسى مىللەت، ھەرقايسى دۆلەتلەرنىڭ كونكرېت ئەمەلىيىتىگە بىرلەشتۈرۈلگەندىلا، ئاندىن تېگىشلىك يېتەكچىلىك رولىنى جارى قىلدۇرالايدۇ.

10) ھەرقاچان

ۋاقىتنىڭ مۇستەسناسىزلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. شۇڭا ئۇلار ھەرقاچان ئېلىشىشقا تەييار، ئۆلۈشكە تەييار!

b. جەڭچى ھايات يۈرىدىغان مۇردا، ئۇ ھەرقاچان ئۆز ئەكسىگە قايتىدۇ، جەڭچى ئۆلگۈچى، ھايات بىلەن مەڭگۈلۈككە خوشلاشقۇچى.

c. باشقىلار دەل ۋاقىت توشقاندا دەرسكە چىقاتتى، ئۇ بالدۇر چىقاتتى ھەم قولىدىن ھەرقاچان كىتاب چۈشمەيتتى.

«ھەرقاچان» بەزىدە ئالماش ئەمەس، يۈكلىمە رولىدا كېلىدۇ.

مەسىلەن:

a. ئۇ بالىسىنىڭ سالامەت كېلىشىنى تۆت كۆز بىلەن كۈتۈۋاتقاندۇ ھەرقاچان، ئانا بولماق دادا بولماقتىنمۇ تەس.

b. ــ زەمبىرەك ئورۇسنىڭ بولغاندىكىن، شەھەرنىمۇ شۇلار سورار ھەرقاچان.

11) ھەرقانچە

دەرىجىنىڭ مۇستەسناسىزلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. ئەپسۇسكى، يېگىتلەر ھەرقانچە جەسۇر، ھەرقانچە غەيۇر بولسىمۇ، ئاسماندا پەرۋاز قىلالايدىغان بۇركۇت ئەمەس.

b. پىچاق ھەرقانچە ئىتتىك بولغان بىلەن ئۆزىنىڭ سېپىنى كېسەلمەيدۇ

c. ھەرقانچە يامان بولسام، يادىڭغا يېتەرمەنغۇ.

يۇقىرىقىلادىن باشقا، ئۇيغۇر تىلىدىكى «كىم»، «نېمە»، «قانداق»، «قايسى»، «قاچان»، «نە»، «قەيەر» قاتارلىق سوئال ئالماشلىرىمۇ بەزى ئورۇنلاردا بەلگىلەش ئالماش ۋەزىپىسىدە كېلىپ، پەرەز قىلىنغان دائىرىدىكى ئادەم، نەرسە، بەلگە، سان - مىقدار، ۋاقىت قاتارلىقلارنىڭ ھەرقاندەقىنى بىلدۈرىدۇ.

مەسىلەن:

a. كىم ياخشى بولسا، شۇنى سايلايمىز.

b. نېمىنى ياخشى كۆرسەڭ شۇنى ئال.

c. سەن قانچە ياشقا كىرگەن بولساڭ، مەنمۇ شۇنچە ياشقا كىردىم.

d. قاچان چاقىرساڭ، شۇ چاغدا كېلىمەن.

§10. بولۇشسىزلىق ئالماشلىرى

1. مەنىسى

بولۇشسىزلىق ئالماشلىرى پەقەت بولۇشسىز جۈملىلەردىلا قوللىنىلىپ، مەلۇم كۆپ سانلىق شەيئىنىڭ ياكى ھەر خىل بەلگە، سان ـ مىقدار، ۋاقىتلارنىڭ ھەرقاندىقىنى بىلدۈرىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدىكى بولۇشسىزلىق ئالماشلىرى «ھېچ» سۆزىدىن ۋە سوئال ئالماشلىرى بىلەن بەزى ئايرىم سۆزلەرنىڭ «ھېچ» دېگەن سۆز بىلەن بىرىكىشى ئارقىلىق ھاسىل بولغان بىرىككەن سۆزلەردىن تەركىب تاپىدۇ.

2. تۈرلىرى

بولۇشسىزلىق ئالماشلىرىنى ئۇلارنىڭ گىرامماتىكىلىق خۇسۇسىيىتىگە قاراپ ئىسىم ئالماشلىرى، سۈپەت ئالماشلىرى، سان ـ مىقدار ئالماشلىرى، رەۋىش ئالماشلىرى دېگەن تۈرلەرگە بۆلۈشكە بولىدۇ.

1) ئىسىم ئالماشلىرى

«ھېچكىم»، «ھېچنېمە»، «ھېچنەرسە»، «ھېچنە»، «ھېچقەيەر»، «ھېچقايسى» ئالماشلىرى ئىسىم ئالماشلىرىغا تەۋە بولۇپ، كېلىش كاتېگورىيەسى بويىچە تۈرلىنىدۇ ۋە بەزى تىركەلمىلەر بىلەن بىرىكىپ، جۈملىدە ئىسىم رولىدا كېلىدۇ. مەسىلەن:

a. بۈگۈن ھېچكىم كەلمىدى.
b. ئارىمىزدا ھېچكىمنىڭ لۇغىتى يوق.
c. بۇ ئىشنى ھېچكىمگە ئېيتما.
d. مەيداندا ھېچكىمنى كۆرمىدىم.

e. ھېچكىمدىن سورىمىدىم.
f. ھېچكىم بىلەن كۆرۈشمىدىم.
g. ھېچنېمە يېتمىدى.
h. ھېچنېمىنىڭ تايىنى يوق.
i. ھېچكىمگە ھاجىتىم يوق.
j. نۇرى ھېچنېمىدىن قورقمايدۇ.
k. ھېچنەنى كۆرمىدىم.
l. ھېچنەدىن تاپالمىدىم.

2) سۈپەت ئالمىشى

«ھېچقانداق»، «ھېچقايسى»، «ھېچبىر» ئالماشلىرى سۈپەت ئالمىشىغا تەۋە بولۇپ، ئىسىملارغا بىۋاستە ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

ھېچقانداق ئادەم، ھېچقانداق ئىش، ھېچقانداق ۋاقىت، ھېچقايسى ئۆي، ھېچقايسى دەرس، ھېچقايسى مۇئەللىم، ھېچبىر يەر، ھېچبىر ئادەم، ھېچبىر كىتاب...

«ھېچقانداق» ئالمىشى ئىسىمنىڭ تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى بىلەن بىرىكىپ (1 ـ شەخسته پەقەت كۆپلۈك شەكلى بىلەن بىرىكىدۇ)، ئىسىم ئالمىشىلىق خۇسۇسىيەتكە ئېرىشىدۇ ۋە مەلۇم شەيئىنىڭ ھەرقاندىق بىرىنى ئىپادىلەپ، جۈملىدە ئىسىم رولىنى ئويناىدۇ (3 ـ شەخس شەكلى قوللىنىلمىدۇ). مەسىلەن:

a. ئۇ شاھماتقا ئۇستا، ھېچقاندىقىڭلار تەڭ كېلەلمەيسىلەر.
b. ئۇ شاھماتقا ئۇستا، ھېچقاندىقىڭلاردىن قورقمايدۇ.
c. ئۇ شاھماتقا ئۇستا، ھېچقاندىقىمىز تەڭ كېلەلمەيمىز.
d. ھەر تۈرلۈك ئايىغلارنى كۆرسەتتىم، ھېچقاندىقىنى ياراتمىدى.
e. ھېچقانچە ۋاقىت بولمىدى، ھېچقانچە ئېگىز ئەمەس، ھېچقانچە بىلمەيدىكەن.

«ھېچقايسى»، «ھېچبىر» ئالماشلىرى ئىسىمنىڭ تەۋەلىك

قوشۇمچىلىرى بىلەن بىرىكىپ (1 ـ شەخسته پەقەت كۆپلۈك شەكلى بىلەن بىرىكىدۇ)، ئىسىم ئالمىشىلىق خۇسۇسىيەتكە ئېرىشىدۇ ۋە مەلۇم كۆپ سانلىق شەيئىنىڭ بىرىنچىسى مۇستەسنا ئەمەس ئىكەنلىكىنى ئىپادىلەپ، جۈملىدە ئىسىم رولىنى ئويناىدۇ. مەسىلەن:

a. ھېچقايسىمىز (ھېچبىرىمىز) بارمايمىز.

b. ھېچقايسىمىزنىڭ (ھېچبىرىمىزنىڭ) لۇغىتى يوق.

c. ھېچقايسىلارغا (ھېچبىرىگىلارغا) يارىدىم بېرەلمىدىم.

d. ھېچقايسىلارنى (ھېچبىرىگىلارنى) كۆرمىدىم.

e. ھېچقايسىسىنى (ھېچبىرىنى) ياراتمىدى.

بۇ شەكىللەر ئىگىلىك كېلىشته ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كەلگەندە ئېنىقلانغۇچى ئىسىمنىڭ تەۋەلىك شەكلى ئادەتتە بىرەدەك 3 ـ شەخس بولىدۇ، بىراق ئالماشىنىڭكى بىلەن ئوخشاش شەخسته بولسىمۇ بولىدۇ. مەسىلەن:

a. ھېچقايسىلارنىڭ (ھېچبىرىگىلارنىڭ) لۇغىتى (لۇغىتىگىلار) يوقمۇ؟

b. ھەئە، ھېچقايسىمىزنىڭ (ھېچبىرىمىزنىڭ) لۇغىتى (لۇغىتىمىز) يوق.

c. ئۇلارنىڭ ھېچقايسىسىنىڭ لۇغىتى يوق ئىكەن.

3) سان ـ مىقدار ئالمىشى

«ھېچقانچه» ئالمىشى سان ـ مىقدار ئالمىشىغا تەۋە بولۇپ، ئىسىملارغا بىۋاسته ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كېلىدۇ، سۈپەت، پېئىللارغا بىۋاسته ھالەت بولۇپمۇ كېلىدۇ. مەسىلەن:

a. بۇ ئىشلارنىڭ بولۇپ ئۆتكىنىگە ھېچقانچه ۋاقىت بولمىدى.

b. زالدا ھېچقانچه ئادەم يوق.

c. ئۇ دوكتور بولغان بىلەن ھېچقانچه بىر نەرسه بىلمەيدىكەن.

4) رەۋىش ئالمىشى

«ھېچقاچان» ئالمىشى رەۋىش ئالمىشىغا تەۋە بولۇپ، پېئىللارغا بىۋاسته بېقىنىپ ھالەت بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

a. ھېچقاچان يادىمدىن چىقمايدۇ.

b. مەن ھېچقاچان بۇگۈنكىدەك خۇشال بولۇپ باقمىغان.

3. ئىشلىتىلىشى

بۇ ئالماشلارنىڭ مەنىسى تۆۋەندىكىچه:

1) ھېچ

«بىرمۇ» ياكى «ھەرقانداق بىر» دېگەن مەنىده كېلىدۇ. مەسىلەن:

a. ئۇنى نەچچه كۈندىن بېرى يۇسۇپ تەيجى شۇنچه سوۋغا ـ سالام بىلەن كېلىپ، ھېچ ئىشنى پۈتكۈزەلمىگىنى ئۈچۈن، ھەممىدىن ئۇمىد ئۈزۈپ، بۇگۈن ھېچ يەرگه بارماي، ھۇجرىسىدا دەم ئېلىپ ياتاتتى.

b. قەدىردانلىق بولمىسا، قەدىرىڭنى بىلمەس ھېچ كىشى، قەدىر بىلمەس ئادەمنىڭ سەن بىلەن نېمه ئىشى.

c. گويا بۇ زېمىندا ھېچ ئىش بولمىغانىدەك، گويا جاھان يارىلىشتا قانداق بولغان بولسا ھازىرمۇ شۇ پېتى تۇرۇۋاتقانىدەك...

2) ھېچكىم

«ھەرقانداق بىر ئادەم» دېگەن مەنىده كېلىدۇ. مەسىلەن:

a. بىراق، بۇگۈن ـ ئەتە ئىچىده تەقدىرنىڭ يەنه قانداق ئويۇن باشلايدىغانلىقىنى ھېچكىم بىلمەيتتى.

b. ئۇنىڭچه ھېچكىم ئۇنىڭدەك بەختلىك ئەمەس، گۈزەل قىزغا ھېچكىم ئۇنىڭدەك مەھلىيا بولالمايدۇ، قىزنىمۇ ھېچكىم ئۇنىڭدەك ئۆزىگه جەلپ قىلالمايدۇ.

c. ئۇنىڭغا ھېچكىم، ھېچنېمه دېمىدى.

3) ھېچنېمە

«ھەرقانداق بىر نەرسە» دېگەن مەنىدە كېلىدۇ. مەسىلەن:

a. شۇنداق قىلىپ بىر يىل ئۆتۈپ كەتتى، ھېچكىم ھېچنېمە دەپ گەپ سوراپ باقمىدى.

b. ھېچنېمىگە ئېرىشمىگىنىمگە ئەمەس، ھېچنېمە قىلىپ بېرەلمىگىنىمگە تىتىلدايمەن.

c. ئاگاھ ئۇ كىشى كەلسۇن، ھېچنېمىدىن ھېچنېمە يوق، پېچاق كۆتۈرۈپ چىققىنىڭ نېمىسى!

4) ھېچقانداق

«ھەرقانداق بىر خىلدىكى» دېگەن مەنىدە كېلىدۇ. مەسىلەن:

a. بىراق قارشى تەرەپتىن ھېچقانداق سادا چىقمىدى.

b. ئۇنىڭغا ھېچكىمنىڭ ھېچقانداق گېپى خۇشياقمايدۇ.

c. قوزغىلاڭ باشلانغاندىن بۇيان، ھېچقاچان ۋە ھېچيەردە مۇنداق شىددەتلىك جەڭ بولۇپ باقمىغانىدى.

5) ھېچقايسى

«ھەرقانداق بىر دېگەن مەنىدە كېلىدۇ. مەسىلەن:

a. شۇڭا، ھېچقايسى يۇرت ئۇتتۇرمىدى ھەم ئۇتمىدى.

b. بايىقى خەتنى ئاڭلىدىڭلارغۇ، ئەمدى ھېچقايسىمىزغا كۇن يوق.

c. بىراق يىگىتلەرنىڭ ھېچقايسىسى پېچاق سۇركەشكە جۇرئەت قىلالمىدى.

6) ھېچقاچان

«ھەرقانداق ۋاقىتتا» دېگەن مەنىدە كېلىدۇ. مەسىلەن:

a. مەيلى باشقا چوڭ مىللەت بولسۇن، ھېچقاچان بىزنىڭ پايدىمىزنى كۆزلىمەيدۇ.

b. دەرۋەقە، مەھمۇت مۇھتى ھېچقاچان ۋە ھېچيەردە ھاجىمغا مۇنداق قاتتىق تېگىپ باقمىغانىدى.

c. ئۇ ھېچقاچان بۇنداق قاتتىق يىغلىمىغانىدى.

7) ھېچقانچە

كۆپرەك سان ـ مىقدارنىڭ ياكى كۆچلۈكرەك دەرىجىنىڭ ھەر قانداقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. ئۇرۇمچىدە دۇشمەننىڭ ھېچقانچە كۈچى يوق!

b. بايلارمۇ كۆپ يارىدىم قىلدى، گومىنداڭنىڭ خەزىنىسىدە ھېچقانچە بايلىق يوق ئوخشىمامدۇ؟

c. بىراق، ئۇنىڭ ياداڭغۇ چىرايىدا ھېچقانچە پەرىشانلىق ئالامىتى كۆرۈنمەيتتى.

8) ھېچنە

«ھەرقانداق بىر يەر» دېگەن مەنىدە كېلىدۇ. مەسىلەن:

a. ئۇنىڭ ئۇستىگە قەشقەردەك يەردىن ھېچنەدە توختاپ قالمىغان خەت بۇ يەردە بىر كېچە توختاپ قالسا، قانداق بولغىنى؟

b. خەلق شۇنچىلىك جىق سوئال سورىدىكى، نۇرى ئۆمىرىدە ھېچنەدە بۇنچىلىك جىق سۆزلىمىگەنىدى: ــ ستالىن دېگەنلەرنى كۆرۈپتۇ دەيدۇ، راستىمۇ نۇرى؟

c. كەتمە، يېنىمدىن ھېچنەگە كەتمە، ھېلىقى نوغاي قىزنى ئېلىپ بېرەيمۇ؟

9) ھېچقەيەر

«ھېچنە» بىلەن ئوخشاش مەنىدە قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

a. ھەممە يەردە ساقچى، ھېچقەيەرگە بارالمايسەن.

b. قەلبىمنى ھېچقەيەردىن تاپالمىدىم.

c. ھېچقەيەردە توختىماي ئۇدۇل ئاقسۇغا يەتتۇق.

10) ھېچقاياق

«ھەرقانداق بىر تەرەپ» ياكى «ھەرقانداق بىر يەر» دېگەن مەنىدە كېلىدۇ. مەسىلەن:

a. ئەمدى ھېچقاياققا قاچالمايدۇ.

b. ھېچقاياقتىن دۇشمەن تېگىلمەيدۇ.

c. ئۇ ھېچقايانى توسۇپ قالالمىدى.

11) ھېچبىر

«ھېچقايسى» بىلەن ئوخشاش مەنىدە قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

a. لېكىن ئۇ ھېچبىر سوئالغا قانائەت قىلغۇدەك جاۋاب تاپالمىدى.

b. بىراق كۈن پېتىپ گۈگۈم چۈشكۈچە ئەتراپتا ھېچبىر ئاۋۇلنىڭ قارىسى كۆرۈنمەيتتى.

c. ياساۋۇللار بىلەن چېركىلەر بۇ ئىككىيلەننىڭ ھېچبىر تەپ تارتماستىن توپنىڭ ئالدىنى توسۇپ تۇرغانلىقىغا ھەيرانلىق بىلەن قاراپ قېلىشتى.

12) ھېچ نەرسە

«ھېچنېمە» بىلەن ئوخشاش مەنىدە قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

a. ئۇ قىزىق چاي ئاغزىنى كۆيدۈرگەنىدەك سېزىمىدىن باشقا ھېچ نەرسىنى سەزمەيتتى.

b. ـــ سېنىتەبىردە ئۇلار بانكىنىڭ نەچچە مىڭ سەر ئالتۇنىنى، سودا دۇكانلىرىنى، ئامبارلىرىنى، ئىدارىلەرنىڭ مال ـ مۈلكى، ئارخىپلىرىنى بۇلاپ ـ تالاپ، كۆيدۈرۈپ ھېچ نەرسىسىنى قويمىدى.

c. ئۇ قازاندىن ئالمۇتىغا، غۇلجىدىن ئۇرۇمچىگە ۋە ئۇرۇمچىدىن نىلقا ناھىيەسىگىچە بولغان ھايات سەپىرىدە دەرد ـ ئەلەمدىن باشقا ھېچ نەرسە كۆرمىگەن.

§11. ئېنىقسىزلىق ئالماشلىرى

1. مەنىسى

ئېنىقسىزلىق ئالماشلىرى سۆزلىگۈچىگە ئېنىقسىز بولغان مەلۇم بىر شەيئى، مەلۇم بىر بەلگە، مەلۇم بىر سان ـ مىقدار، مەلۇم ۋاقىت قاتارلىقلارنى بىلدۈرىدۇ.

2. ئىپادىلىنىشى

ئۇيغۇر تىلىدىكى ئېنىقسىزلىق ئالماشلىرى سوئال ئالماشلىرىنىڭ كەينىگە «ـدۇر/ـتۇر» («ـدۇر/ـتۇر» > دۇرۇر \ ـ تۇرۇر > تۇرۇر) قوشۇمچىسىنى قوشۇش ياكى «ئاللا ـ» دېگەن تەركىبنى قوشۇشتەك ئىككى خىل يول بىلەن ياسىلىدۇ. «ـدۇر/ـتۇر» قوشۇمچىسى بىلەن ياسالغان شەكىللەرگە ئىسىملارنىڭ سان، شەخس، كېلىش قوشۇمچىلىرىنى قوشۇش توغرا كەلسە، بۇ قوشۇمچىلار «ـدۇر-تۇر» نىڭ ئالدىغا قوشۇلىدۇ.

«ـدۇر» قوشۇلغانلىرى:

كىمدۇر، نېمىدۇر، نەدۇر، قەيەردۇر، قاياقتۇر، نېمىشقىدۇر، قاچاندۇر، قايسىدۇر، قانداقتۇر، نېمىگىدۇر؛

كىملەردۇر، نەرىمدۇر، نېمىلىرىكىدۇر، قەيەرلەرگىدۇر، قاياقلاردىندۇر؛

«ئاللا ـ» قوشۇلغانلىرى:

ئاللىكىم، ئاللىنېمە، ئاللىقايسى، ئاللىقەيەر، ئاللىقاياق، ئاللىقانداق، ئاللىقانچە، ئاللىقاچان.

3. تۇرلىرى

ئېنىقسىزلىق ئالماشلىرى ئۆزىنىڭ گىرامماتىكىلىق خۇسۇسىيىتى بويىچە ئىسىم ئالمىشى، سۈپەت ئالمىشى ۋە رەۋىش ئالمىشىغا بۆلۈنىدۇ.

1) ئىسىم ئالمىشى

«كىمدۇر»، «نېمىدۇر»، «نەدۇر»، «قەيەردۇر»، «قاياقتۇر»، «ئاللىكىم»، «ئاللىنېمە»، «ئاللىقاياق» ئالماشلىرى ئىسىم ئالمىشىغا تەۋە بولۇپ، ئىسىملارغا ئوخشاش سان كاتېگورىيەسى ۋە كېلىش كاتېگورىيەسى بويىچە تۇرلىنىدۇ ۋە تىركەلمىلەر بىلەن بىرىكىپ كېلىدۇ.

ئەگەر ئالماشلاردىن كېيىن «بىرى (بىرسى)»، «بىرنېمە»، «بىريەر»، «بىرياق» قاتارلىق ئىبارىلەر كەلسە، قوشۇمچىلار ھەر ئىككىسىگە قوشۇلسىمۇ بولىدۇ. مەسىلەن:

كىمنىڭدۇر بىرسىنىڭ/ كىمدۇر بىرسىنىڭ،

نەگىدۇر بىر يەرگە/ نەدۇر بىر يەرگە،

قاياقتىندۇر بىر ياقتىن/ قاياقتۇر بىر ياقتىن.

بۇ ئالماشلارنىڭ تەركىبلىرى بىلەن بىرىكىش ئۇسۇلىمۇ يۇقىرىقىدەك بولىدۇ. مەسىلەن:

كىم بىلەندۇر، نېمە توغرۇلۇقتۇر، قەيەر ئازقىلىقتۇر، كىم بىلەندۇر بىرسى بىلەن/ كىمدۇر بىرسى بىلەن، نېمە توغرۇلۇقتۇر بىرنەرسە توغرۇلۇق/ نېمىدۇر بىرنەرسە توغرۇلۇق، قەيەر ئازقىلىقتۇر بىر يەر ئازقىلىق/ قەيەردۇر بىر يەر ئازقىلىق.

2) سۈپەت ئالمىشى

«قانداقتۇر»، «قايسىدۇر»، «ئاللىقانداق» ئالماشلىرى سۈپەت ئالمىشىغا تەۋە بولۇپ، ئىسىملارغا بىۋاستە ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

قانداقتۇر بىر كىتاب، قايسىدۇر بىر ئۆي، ئاللىقانداق خەتلەر

«قايسىدۇر» ئالمىشى ئىسىمنىڭ كۆپلۈك، تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى بىلەن بىرىكىپ، ئىسىم ئالمىشلىق خۇسۇسىيىتىگە ئېرىشىدۇ، مەلۇم كۆپ سانلىق شەيئىنىڭ ئېنىقسىز بىرىنى ئىپادىلەپ، ئىسىم رولىدا كېلىدۇ. مەسىلەن:

قايسىمىزدۇر، قايسىڭلاردۇر، قايسىسىدۇر

بۇ شەكىللەردىن كېيىن ھامان «بىرىمىز»، «بىرىڭلار»، «بىرى(بىرسى)» سۆزلىرى كېلىدۇ. مەسىلەن:

قايسىمىزدۇر بىرىمىز، قايسىڭلاردۇر بىرىڭلار، قايسىدۇر

بىرى.

بۇ شەكىللەرنىڭ كېلىش قوشۇمچىلىرى ياكى تەركىبلەر بىلەن بىرىكىش ئۇسۇلىمۇ يۇقىرىدەكى «كىمدۇر» قاتارلىق ئالماشلارنىڭكىگە ئوخشايدۇ. مەسىلەن:

قايسىمىزنىڭدۇر بىرىمىزنىڭ/ قايسىمىزدۇر بىرىمىزنىڭ،

قايسىڭلارغىدۇر بىرىڭلارغا/ قايسىڭلاردۇر بىرىڭلارغا،

قايسىدىندۇر بىرىدىن/ قايسىدۇر بىرىدىن،

قايسىڭلار توغرلۇقتۇر بىرىڭلار توغرۇلۇقتۇر/ قايسىڭلاردۇر بىرىڭلار توغرۇلۇق.

3) رەۋىش ئالمىشى

«قاچاندۇر»، «نېمىشقىدۇر» ئالماشلىرى رەۋىش ئالماشلىرىغا تەۋە بولۇپ، پېئىللارغا بىۋاستە بېقىنىپ ھالەت بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

a. قاچاندۇر بىر بارغان يادىمدا.

b. نېمىشقىدۇر كەلمىدى.

1. ئىشلىتىلىشى

بۇ ئالماشلارنىڭ مەنىسى تۆۋەندىكىچە؛

1) كىمدۇر

كىملىكى ئېنىقسىز بىر ئادەمنى بىلدۈرىدۇ. ئۇنىڭ كەينىگە كۆپىنچە «بىرى» ياكى «بىرسى» سۆزى كېلىدۇ. مەسىلەن:

a. ئۆگزىدىن كىمدۇر بىرىنىڭ «گۇرس - گۇرس» قىلىپ ماڭغان ئاياغ ئاۋازى ئاڭلاندى.

b. شۇ ئاردا كىمدۇر بىرى بىر پەتنۇستا ئىككى پىيالە چاي ئەكەلدى.

c. ناھايىتىمۇ مۇڭلۇق، يېقىملىق بۇ ئاۋاز كىمدۇر بىرسىنىڭ ئاۋازىغا ئوخشايتتى.

2) نېمىدۇر

نېمىلىكى ئېنىقسىز بىر نەرسىنى بىلدۈرىدۇ. كەينىدىن يەنە «بىر نېمە» ياكى «بىر نەرسە» سۆزى كېلىشى مۇمكىن. مەسىلەن:

a. توپقا سوغۇشۇپ كېلىۋاتقان ئاتلىق چېرىكلەر قىلىچلىرىنى پۈلاڭلىتىپ، نېمىدۇر بىر نېمىلەر دەپ ۋارقىرايتتى.

b. شېڭ شىسەي يەنە نېمىدۇر دېمەكچى بولۇپ تۇرغاندا، بوسۇغىدا بىر جىددىي ئاۋاز ئاڭلاندى.

c. سېلىم ئاكا ئىشىك تەرەپتىكى كاتتىن نېمىنىدۇر ئېلىپ بېلىگە تۇگدى.

3) قانداقتۇر

ئېنىقسىز بىر بەلگىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ ئالماشتىن كېيىن دائىم دېگۈدەك «بىر» سۆزى كېلىدۇ. مەسىلەن:

a. شۇنى ئېسىڭلاردا تۇتۇڭلاركى، مۇبادا بارغان ئورنۇڭلاردا قانداقتۇر «ئىنقىلاب - پىنقىلاب» دەيدىغان بىرەر ھەرىكەت بولۇپ قالسا، مېنىڭ قىلىچىم ئالدى بىلەن سىلەرنىڭ بېشىڭلاردا ئويناپىدۇ...

b. قانداقتۇر بىر شۇملۇق يۈز بېرىدىغاندەك كۆڭۈللەر غەش، چىرايلار مەھزۇن، كۆزلەر غەمكىن ئىدى.

c. تەقدىر ئۇنىڭغا يان باستى، قانداقتۇر بىر يوشۇرۇن كۈچ ئۇنى قوغداپ قالدى.

4) قايسىدۇر

«قايسىبىرى ئىكەنلىكى ئېنىقسىز» دېگەن مەنىدە كېلىدۇ، كەينىدىن «بىر» سۆزى كېلىشى مۇمكىن. مەسىلەن:

a. قايسىدۇر بىر ئۆيدىن بىر ئادەم چىقىپ دەرۋازىنى ئاچتى.

b. قايسىدۇر بىر كىتابتا شۇنداق بىر گەپ بار.

5) قاچاندۇر

ئېنىقسىز بىر ۋاقىتنى بىلدۈرىدۇ، كەينىدىن يەنە «بىر چاغدا» سۆزى كېلىشى مۇمكىن. مەسىلەن:

a. ئۇستىگە قارا دىراپ پەلتو كىيىپ، بوينىغا كۇل رەڭ شارپا ئورىۋالغان ئېگىز بويلۇق بۇ ئادەم ئۇنىڭغا خۇددى قاچاندۇر بىر زامانلاردا رۇس تۇپرىقىدا ئۇچراتقان تاتار مۇسۇلمانلىرىنى ئەسلەتمەكتە ئىدى .

b. ئۇ مەككىدىكى مۇقەددەس جايلارنى تاۋاپ قىلىپ بولغاندىن كېيىن، قاچاندۇر بىر زامانلاردا قەشقەر تەرەپتىن بېرىپ قالغان ياقۇپ ھاجى دېگەن كىشىنىڭ خىزمىتىگە كىردى ۋە گاھ تۆگە بېقىپ، گاھ خورمىلىق باغدا ئىشلەپ يۈردى.

6) نەدۇر / قەيەردۇر

قەيەرلىكى ئېنىقسىز بىر جاينى بىلدۈرىدۇ، كەينىدىن «بىر يەر» سۆزى كېلىشى مۇمكىن. مەسىلەن:

a. ئۇرۇمچى دەرياسىنىڭ شوخ سۇيى سايدا كەڭ يېيىلىپ، تاشتىن - تاشقا ئورۇلۇپ ئاقماقتا، نەدىدۇر قۇشلار چۇرۇقلاشماقتا.

b. نەدىدۇر بۇغا ھۆركىرىمەكتە، ئايغىر كىشنىمەكتە.

c. چېرىكلەر ئۇنىڭ بۇيرۇقى بىلەن قەيەردىندۇر بىر شوتا تېپىپ كېلىشتى.

d. ئۇلار قەيەردىندۇر بۇيرۇق كۇتمەكتە، تەقەززالىق بىلەن كۇتمەكتە.

7) نېمىشقىدۇر

ئېنىقسىز بىر سەۋەبنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. ئۇنىڭ بۇگۈن نېمىشقىدۇر «سەددى ئىسكەندەر»نى ئوقۇغۇسى كەلدى.

b. بۇگۈن نېمىشقىدۇر ھاجىنىڭ سەپداشلىرى ئىچىدە قاسىم ئەپەندىدىن باشقىلىرى خۇددى گەپ - سۆز قىلماسلىققا ۋەدىلىشىۋالغاندەك جىم ئولتۇرۇشاتتى.

伽师县图书馆
W0000249

9) ئاللىكىم

«كىمدۇر» بىلەن مەنداش قوللىنىلغاندىن تاشقىرى، يەنە «نەدىكى تونۇمايدىغان بىر ئادەم» مەنىسىدىمۇ قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

a. ئۇ مانا شۇ پايانسىز چۆل ئىچىدىن ئاللىكىمنى ئىزدەۋاتقاندەك، يىراق - يىراقلارغا خىلىغچە قاراپ قويياتتى.

b. ئۇ يەنە ئاللىكىملەرنى بىر - بىردىن تىللاپ چىققاندىن كېيىن، يېنىدىكى غەمكىن ئولتۇرغان ئۆلكە رەئىسىگە بۇرۇلۇپ قاراپ، ئار - نومۇسىنى بىز ئىككىمىز ئۈستىمىزگە ئالمىز.

10) ئاللىنېمە

«نېمىدۇر» بىلەن مەنداش قوللىنىلغاندىن تاشقىرى، يەنە «غەلىتە بىرنەرسە» مەنىسىدىمۇ كېلىدۇ. مەسىلەن:

a. گېرمانلارنىڭ نەلەرگىدۇر ھۇجۇم قىلغانلىقى، رۇسىيەدىكى ئىشلار، كۇلىدىكى سوقۇشلار، ياپونلارنىڭ جۇڭگوغا بېسىپ كىرگەنلىكى، شېڭ دۇبەننىڭ سۆزلىرى، سەنمىنجۇيى، خائىن قىلىنغان بايلار، يەنە ئادەملەر چۈشەنمەيدىغان ئاللىنېمىلەرنى سۆزلەيدۇ.

b. ئۇ يەنە ئاللىنېمىلەرنى دەپ جۆيلۈپ يەنە ئۇخلاپ قالدى.

11) ئاللىقاياق

«ئېنىقسىز يىراق بىر يەر» مەنىسىدە كېلىدۇ. مەسىلەن:

a. بوۋاي شۇ گەپلەرنى قىلىۋېتىپ، قىلچىنى ئاللىقاياقلارغا تەڭلەپ شىلتىشقا باشلىدى.

b. ئۇنىڭمۇ خىيال قۇشلىرى ئاللىقاياقلاردا پەرۋاز قىلىۋاتاتتى.

12) ئاللىقاچان ~ ئاللىبۇرۇن

«ئېنىقسىز ئۇزاق ئۆتكەن بىر ۋاقىت» مەنىسىدە كېلىدۇ. مەسىلەن:

a. ئۇنىڭ قەلبىدە مۇھەببەت، ئائىلە دېگەنلەر ئاللىقاچان

كۆيۈپ كۈلگە ئايلىنىپ بولغان.

b. بىز ئۆلۈمنى ئاللىقاچان ئۇستىمىزگە ئالغان ئادەملەرمىز.

c. ئەمما، ئۇلار ئاللىبۇرۇن يولغا چىققانىدى.

d. بىز ئاللىبۇرۇنلا جېنىمىزنى تىكىپ قويغان.

§12. ئالماشلارنىڭ ياسىلىشى

ئۇيغۇر تىلىدا ئالماشلارنىڭ مەخسۇس ياسىغۇچى قوشۇمچىسى يوق، يەنى ئالماشلار سىنتېتىك ئۇسۇلدا ياسالمايدۇ. پەقەت ئانالىتىك ئۇسۇلدا بىر قىسىم ئالماشلار ياسىلىدۇ. بۇ خىل ئۇسۇلدا ياسىلىدىغان ئالماشلار ئاساسەن بەلگىلەش ئالماشلىرى، ئېنىقسىزلىق ئالماشلىرى، بولۇشسىزلىق ئالماشلىرى قاتارلىقلار. ئۇيغۇر تىلىدىمۇ باشقا تىللارغا ئوخشاشلا ئالماشلارنىڭ سانى چەكلىك، ئەمما ئۇلارنىڭ ئىشلىتىلىش چاستوتىسى خېلىلا يۇقىرى.

ئەنۋەر سەمەتنىڭ «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى تۇرغۇن سۆزلەر توغرىسىدا ئىستاتىستىكىلىق تەتقىقات» دېگەن ماگىستىرلىق ئۇنۋانى ئىلمىي ماقالىسىدىكى 450 مىڭ سۆزلۈك ھەر خىل ژانىردىكى تىل ماتېرىياللىرى ئامبىرىغا ئېلىپ بارغان ئىستاتىستىكىلىق تەھلىلدىن چىقارغان سانلىق مەلۇماتلارغا ئاساسەن، ئۇيغۇر تىلىدا ئەڭ كۆپ ئىشلىتىلىدىغان ئالماشلارنى تۆۋەندىكى جەدۋەل ئارقىلىق كۆرسىتىپ ئۆتىمىز[③]...

«ئۇيغانغان زېمىن» رومانى 170145 سۆزلۈك چوڭ تېپتىكى رومان. رومانىدا ئىشلىتىلگەن 170145 سۆزگە سۆزلەرنىڭ ھەر خىل تۈرلەنگەن شەكىللىرىمۇ، تەكرار كۆرۈلگەن شەكىللىرىمۇ كىرىپ كېتىدۇ. بىز يەنە رومانىدىكى سۆزلەرنى تۈرلەنمىگەن شەكلىدە تۈرغۇزۇپ ئىستاتىستىكا قىلغىنىمىزدا، رومانىدا

هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى

№	سۆز	قېتىم	چاستوتىسى	№	سۆز	قېتىم	چاستوتىسى
1	بۇ	2118	1.06	21	ئاندىن	95	0.05
2	ئۇ	1955	0.98	22	مانا	91	0.05
3	مەن	978	0.49	23	كىم	90	0.04
4	ئۆز	972	0.49	24	بىرەر	84	0.04
5	شۇ	837	0.42	25	مۇشۇنداق	83	0.04
6	ھەر	501	0.25	26	ھەرقانداق	82	0.04
7	ئۆلار	466	0.23	27	ھېلىقى	73	0.04
8	بىز	456	0.23	28	قانچە	70	0.03
9	سەن	284	0.14	29	سىلەر	61	0.03
10	ھەممە	251	0.13	30	ئۆزلىرى	52	0.03
11	شۇنداق	245	0.12	31	ئاشۇ	47	0.02
12	قانداق	234	0.12	32	قايسى	46	0.02
13	نېمە	229	0.11	33	ئۇنداق	45	0.02
14	بەزى	226	0.11	34	ماۋۇ	43	0.02
15	مۇشۇ	194	0.10	35	ئەنە	41	0.02
16	مۇنداق	183	0.09	36	سىلى	37	0.02
17	سىز	180	0.09	37	قېنى	37	0.02
18	بۇنداق	164	0.08	38	نە	37	0.02
19	ھەرقايسى	142	0.07	39	ئانچە	36	0.02
20	نەچچە	133	0.07	20	ھېچقانداق	30	0.01

ئەمەلىيەتتە جەمئىي 7927 سۆز ھەر خىل شەكىلدە تەكرار قوللىنىلغان. دېمەك، ئاپتور پەقەت 7900 ئەتراپىدىكى سۆزدىن پايدىلىنىپ بۇ بۇيۇك ئەسەرنى يېزىپ چىققان. بىز مۇشۇ سانلىق مەلۇماتلار ئاساسىدا تۇزۇلگەن تىل ماتېرىيالىلىرى ئامبىرىدىن پايدىلىنىپ، رومانىدا قوللىنىلغان ئالماشلارغا ئىستاتىستىكا يۈرگۈزدۇق. نەتىجىدە شۇنى بايقىدۇقكى، رومانىدا پەقەت جەمئىي 102 لا ئالماش ئىشلىتىلگەن، سان جەھەتتىن قارىغاندا بۇ ئالماشلار رومانىدىكى 7900 ئەتراپىدىكى سۆزنىڭ ناھايىتى ئاز بىر قىسمىدىنلا ئىبارەت. لېكىن، مانا مۇشۇنچىلىك ئاز بولغان ئالماشلار رومانىدا ھەر خىل شەكىللەردە تۇرلىنىپ 764 كە يەتكەن ھەم بۇ تۇرلەنگەن ئالماشلار رومانىدا قايتا ـ قايتا تەكرارلىنىش ئارقىلىق 17157 گە يېتىپ، شۇ رومانىدىكى سۆز تۇركۈملىرىنىڭ ئومۇمىي سانىدىكى نىسبەت ئايرىمىسى بويىچە 3 ـ ئورۇننى تەشكىل قىلالىغان. باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، 102 ئالماش رومانىدا ھەر خىل شەكىللەردە 17157 قېتىم كۆرۈلگەن. بۇ رومانىدا ئىشلىتىلگەن ھەر بىر ئالماش ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 168 قېتىم تەكرار ئىشلىتىلدى دېگەندىن دېرەك بېرىدۇ④.

ئالماشلارنىڭ يۇقىرىقى تۇرلىرىدە ئالماشلارنىڭ ياسىلىشى ھەققىدە توختالغاندۇق، شۇڭا بۇ يەردە قايتا بايان قىلمايمىز.

ئىزاھلار:

① گۇلقىز مەمەت: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى ئالماشلار ھەققىدە تەھلىل»، ماگىستىرلىق دىسسېرتاتسىيەسى، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى، 2006 ـ يىلى، يېتەكچى ئوقۇتقۇچى: مۇھەببەت قاسىم.

② «ئۆز» ئالمىشىنىڭ تەۋەلىك شەكىللىرى ئۇيغۇر تىلىدىكى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشلىق قانۇنىيىتى بويىچە «ئۆزۈم، ئۆزۈڭ، ئۆزۈڭلار» شەكلىدە بولۇشى كېرەك ئىدى. ئەمما ھازىرقى «ئىملا قائىدىسى»دە: «ئۆزەم، ئۆزەڭ، ئۆزەڭلار»

دېيىلگەن.

③ ئەنۋەر سەمەت: «هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى تۇرغۇن سۆزلەر توغرىسىدا ئىستاتىستىكىلىق تەتقىقات»، ماگىستىرلىق ئىلمىي ماقالىسى.

④ گۈلقىز مەمەت: «هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى ئالماشلار ھەققىدە تەھلىل»، ماگىستىرلىق دىسسېرتاتسىيەسى، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى، 2006 ـ يىلى، يېتەكچى ئوقۇتقۇچى: مۇھەببەت قاسىم.

يەتتىنچى باب

رەۋىش

§1. رەۋىش ھەققىدە

شەيئىلەرنىڭ ھەرىكىتى ۋە بەلگىسىگە مۇناسىۋەتلىك ئەھۋالنى بىلدۈرىدىغان سۆز تۈركۈمى رەۋىش دەپ ئاتىلىدۇ.

شەيئىلەرنىڭ ھەرىكىتى ۋە بەلگىسىگە مۇناسىۋەتلىك ئەھۋال دېگىنىمىز شەيئى ھەرىكىتىنىڭ ۋاقتى، ئورنى، ئۇسۇلى، ھالىتى، سۈپىتى ۋە شەيئىلەر بەلگىسىنىڭ دەرىجىسى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مەسىلەن:

بۈگۈن، تۈنۈگۈن، بۇ يىل، بۇلتۇر، ھازىر، بايا، ھېلى، مەڭگۈ، قىشچە؛ نېرى، بېرى، قەستەن، ئومۇمەن، مەردلەرچە، ئارامخۇدا، سەللىمازا، ئالدىنئالا، قولمۇقول، چەمبەرچاس، ناھايىتى، تازا، ئەڭ، خويمۇ، تولىمۇ....

§2. رەۋىشنىڭ تۈرلىرى

رەۋىش مەنىسىگە قاراپ تۆۋەندىكى تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ:

1. ۋاقىت رەۋىشلىرى:

بۈگۈن، ئەتە، ئۆگۈنلۈككە، بۇ يىل...

2. ئورۇن رەۋىشلىرى:

نېرى، بېرى، ئاندا، مۇندا، ئىلگىرى، تاشقىرى، يۇقىرى...

3. دەرىجە رەۋىشلىرى:

ناھايىتى، ئىنتايىن، تولىمۇ، خويمۇ، خېلى، سەل...

4. ھال رەۋىشلىرى:
باتۇرلارچە، ۋەھشىيلەرچە، قەستەن، شەكلەن...

§3. رەۋىشلەرنىڭ گىرامماتىكىلىق خۇسۇسىيىتى

1. رەۋىشلەر ئاساسەن تۇرلەنمەيدۇ. ئاز بىر قىسىم ۋاقىت رەۋىشلىرى ۋە ئورۇن رەۋىشلىرى «-راق/-دەك» قوشۇمچىسى بىلەن بىرىكىپ، سەل ئاجىزلاشقان مەنىدە كېلىشى مۇمكىن. مەسىلەن:
ھېلى ـ ھېلىراق، بايا ـ بايىراق، نېرى ـ نېرىراق
2. رەۋىشلەر جۇملىدە پېئىل، سۈپەت ۋە رەۋىشلەرگە بېقىنىپ، ھالەت بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:
بۇگۈن كەلمەك، ھازىر بارماق، مەڭگۈ ئونتۇلماس، نېرى ئولتۇرماق
3. رەۋىشلەر ئىسىمغا بېقىنمايدۇ. بۇ رەۋىش بىلەن سۈپەتنى پەرقلەندۈرۈشنىڭ مۇھىم ئۆلچىمى.
4. ۋاقىت ۋە ئورۇن رەۋىشلىرى دەرىجە رەۋىشلىرىنى ئۆزىگە بېقىندۇرۇپ كېلەلەيدۇ. مەسىلەن:
سەل كېيىن(بارماق)، ناھايىتى بالدۇر(باشلانماق)
5. ۋاقىت ۋە ئورۇن رەۋىشلىرى بېرىش كېلىش ياكى چىقىش كېلىش شەكلىدىكى ئىسىم، ياكى ئىسىم رولىدىكى سۆزلەرنى ئۆزىگە بېقىندۇرۇپ كېلىشى مۇمكىن. مەسىلەن:
a. ماشىنىدىن نېرىراق تۇر .
b. ئەخمەتتىن كېيىن مەن سۆزلىدىم .

§4. رەۋىشلەشكەن سۆز ـ ئىبارىلەر

1) ئۇيغۇر تىلىدا رەۋىشتىن باشقا سۆز تۇركۈمىدىكى

سۆزلەرنىڭ، بولۇپمۇ ئىسىملارنىڭ بەزى گىرامماتىكا شەكىللىرىنىڭ ياكى بەزى سىنتاكسىسلىق بىرىكمىلەرنىڭ رەۋىشلىشىش ئەھۋالى ناھايىتى كۆپ ئۇچرايدۇ. بۇنداق سۆز ۋە بىرىكمىلەرنىڭ بەزىلىرى شەكلەن باشقا سۆز ياكى باشقا سۆز بىرىكمىسىگە (مەسىلەن، ئىسىم ياكى ئىسىم بىرىكمىسىگە) ئوخشىسىمۇ، لېكىن ئەمەلىيەتتە پەقەت رەۋىش رولىنىلا ئويناىدۇ. مەسىلەن، «ھەر ۋاقىت» دېگەن بىرىكمە شەكلەن «ھەر ئادەم»، «ھەر مىللەت»، «ھەر ئۆي» قاتارلىق ئىسىم بىرىكمىلىرىگە ئوخشىسىمۇ، لېكىن ئەمەلىيەتتە پەقەت رەۋىش رولىنىلا ئويناىدۇ؛ بەزىلىرى مەلۇم كونتېكىستلاردا رەۋىش رولىدا كېلىدۇ. مەسىلەن، «قەشقەر كېچىسى» دېگەن بىرىكمىدىكى «كېچىسى» دېگەن سۆز ئۆزىنىڭ ئىسىملىك رولىدا 3 ـ شەخس تەۋەلىك مەنىسىنى بىلدۈرۈپ كەلگەن بولسا، «بۇنداق ھايۋانلار كېچىسى ھەرىكەت قىلىدۇ» دېگەن جۇملىدىكى «كېچىسى» رەۋىش رولىدا كەلگەن. بىز مۇشۇنداق سۆز ۋە بىرىكمىلەرنى خاس رەۋىشلەردىن پەرقلەندۈرۈپ، رەۋىشلەشكەن سۆز ھەم بىرىكمىلەر دەپ ئاتايمىز.

2) ئۇيغۇر تىلىدا نۇرغۇنلىغان ۋاقىت ئىسىملىرى ئىسىمنىڭ 3 ـ شەخس تەۋەلىك قوشۇمچىسى بىلەن بىرىكىپ ياكى باشقا سۆزلەر تەرىپىدىن ئېنىقلىنىپ كەلگەندە رەۋىش رولىنى ئويناىالايدۇ. مەسىلەن:
كېچىسى، كۈندۈزى، قىش كۈنى، يار كۈنى، كۈز پەسلى، بىر يىلى، ئۆتكەن كۈنى، ئۆتكەن يىلى، ھەر كۈنى، ھەر يىلى.
3) ئۇيغۇر تىلىدا يەنە ئوتتۇرىسىغا «-مۇ» قوشۇمچىسىنى ئالغان ھالدا تەكرارلىنىپ، رەۋىش رولىدا كېلىدىغان ئىسىملارمۇ ئاز ئەمەس. مۇنداق ئىسىملار ئومۇمەن «شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن كۆپ سانلىق شەيئىنىڭ بىرىنمۇ ئالا قويماستىن» دېگەن مەنىنى بىلدۈرۈپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئۆيمۇئۆي، كوچىمۇكوچا، هويلىمۇهويلا، يىلمۇيىل، ئايمۇ ئاي، ساھەتمۇساھەت، قۇرمۇقۇر.

4) بۇ خىل رەۋىشلەشكەن سۆز - ئىبارىلەردىن بىرمۇنچىلىرى پۈتۈنلەي رەۋىشكە ئايلىنىپ كەتكەن ۋە بەزىلىرىدە فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش بولغان. مەسىلەن:

بۇگۈن < بۇ كۈن، ئالغا < ئالدىغا ، تۇيۇقسىزدىن، بىردىن، يېڭىباشتىن، قولمۇقول.....

§5. رەۋىش ياسىغۇچى قوشۇمچىلار

1. -لارچە/-لەرچە

بۇ قوشۇمچە بەزى ئىسىملارغا ۋە ئىسىم رولىدا كەلگەن سۈپەتلەرگە قوشۇلۇپ، مەلۇم ھەرىكەتنىڭ شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئىگە خاس رەۋىشتە ئورۇنلىنىشىنى بىلدۈرىدىغان رەۋىشلەرنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

ئاكىلارچە، قېرىنداشلارچە، قەھرىمانلارچە، ۋەھشىيلەرچە، ئەخمەقلەرچە...

2. -چىلاپ/-چىلەپ

بۇ قوشۇمچە بەزى ئىسىملارغا قوشۇلۇپ ، مەلۇم ھەرىكەتنىڭ شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئىنىڭ ھەرىكىتىگە ئوخشاش ئورۇنلىشىنى بىلدۈرىدىغان رەۋىشلەرنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

خوراز چىلاپ (چىللىماق) ، پاقىچىلاپ (ئۈزمەك)، ئۆچكىچىلەپ (مەرىمەك)...

3. -چىسىغا /-چىسىگە

بۇ قوشۇمچە بەزى ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، مەلۇم ھەرىكەتنىڭ شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئىگە خاس ئۇسۇلدا ئورۇنلىنىشىنى بىلدۈرىدىغان رەۋىشلەرنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

دېھقانچىسىغا (يۆگىمەك)، ئەسكەرچىسىگە (باغلىماق)، مەدداھچىسىغا (سۆزلىمەك)...

4. -لاپ/-لەپ

بۇ قوشۇمچە سان ۋە مىقدارلارنى رەۋىشلەشتۈرگەندىن تاشقىرى (سان ۋە مىقدار بابىغا قارالسۇن) ، بەزى سۈپەتلەرگە قوشۇلۇپ ئۇلارنىمۇ رەۋىشلەشتۈرىدۇ ھەم بەزى ئىسىم ياكى ئىسىم بىرىكمىلىرىگە قوشۇلۇپ مەلۇم ھەرىكەتنىڭ شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئى ئارقىلىق ئورۇنلىنىشىنى بىلدۈرىدىغان رەۋىشلەرنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

كۆپلەپ (ئىشلەپچىقارماق)، ياخشىلاپ (تەكشۈرمەك)، ئىككى قوللاپ (تۇتماق)، تۆت ئاياغلاپ (قاچماق)...

5. -دە

بۇ قوشۇمچە بەزى تەقلىد سۆزلەرگە قوشۇلۇپ، مەلۇم ھەرىكەتنىڭ شۇ تەقلىد سۆز ئىپادىلىگەن تەقلىددە ئورۇنلىنىشىنى بىلدۈرىدىغان رەۋىشلەرنى ياسايدۇ. (بۇ قوشۇمچە تەقلىد سۆزگە قوشۇلغاندا، تەقلىد سۆزنىڭ ئاخىرقى تاۋۇشى تەكرارلىنىدۇ.) مەسىلەن:

جىغغىدە (قىلماق)، لاسسىدە (ئولتۇرۇپ قالماق)، ۋاللىدە (يانماق)، تاققىدە (قويماق)، دىككىدە (تۇرماق)...

6. -ەن

بۇ قوشۇمچە ئەرەبچىدىن ئۆزلەشكەن بولۇپ، ئەرەبچىدىن كىرگەن بەزى ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، مەلۇم ھەرىكەتنىڭ شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن ئۇقۇم بويىچە ئورۇنلىنىشىنى بىلدۈرىدىغان رەۋىشلەرنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

شەكلەن، مەزمۇنەن، قەستەن، ئومۇمەن، جاۋابەن، تامامەن...

7. -انە

بۇ قوشۇمچە ئىسىم ياكى سۈپەتلەرگە قوشۇلۇپ، شۇ ئىسىم

ياكى سۈپەت ئىپادىلىگەن مەزمۇنغا، خاراكتېرگە ئىگە مەنىدىكى رەۋىشلەرنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

باتۇرانە، جاھىلانە، ئاقىلانە، ئەزىزانا، خالىسانە...

8. دەر-

بۇ قوشۇمچە پارس تىلىدىكى «ئورۇن - پەيت» مەنىسىدىكى ئالدى قوشۇلغۇچىدىن ئۆزلەشكەن قوشۇمچە بولۇپ، كۆپىنچە ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن مەزمۇنغا ئىگە بولغان ھالەتنى بىلدۈرىدىغان رەۋىشلەرنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

دەرغەزەپ، دەرھەقىقەت، دەرگۇمان، دەرھال، دەرمەھەل، ...

9. -چە

بۇ قوشۇمچە بەزى ۋاقىت رەۋىشلىرىگە قوشۇلۇپ، شۇ رەۋىش ئىپادىلىگەن ۋاقىت دائىرىسىنى بىلدۈرىدىغان رەۋىشلەرنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

ھازىرچە، بۈگۈنچە، بۇ يىلچە، كېيىنچە...

10. -ىچە

بۇ قوشۇمچە بەزى ۋاقىت ئىسىملىرىغا قوشۇلۇپ شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن ۋاقىت بويى دېگەن ئۇقۇمنى بىلدۈرىدىغان رەۋىشلەرنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

قىشىچە، يازىچە، كېچىچە...

ئانالىتىك ئۇسۇلدا ياسالىشى:

رەۋىشلەرنىڭ يەنە بىر قىسمى ئانالىتىك ئۇسۇلدا ياسالغان بىرىككەن رەۋىشلەردۇر. بىرىككەن رەۋىشلەرنىڭ ئاساسلىق تىپلىرى تۆۋەندىكىچە:

ئىسىم + ئىسىم = رەۋىش. مەسىلەن، كۈنبويى، يىل بويى، ئۆمۈر بويى.

سان + ئىسىم = رەۋىش. مەسىلەن، بىرھازا، بىر مەھەل.

سان + سۈپەت = رەۋىش. مەسىلەن، بىرپەس، بىرئاز.

سان + پېئىل = رەۋىش. مەسىلەن، بىرتۇتاش، بىر تۇرۇپ.

سان + رەۋىش = رەۋىش. مەسىلەن، بىرقەدەر، بىر تالاي.

تەڭداش مۇناسىۋەتتە بىرىكىپ ياسالغان جۈپ رەۋىشلەر ئانچە كۆپ ئەمەس. مەسىلەن:

ئالدى - كەينى، ئەتىگەن - ئاخشام، يۇقىرى - تۆۋەن...

ئۇيغۇر تىلىدىكى ئورۇن رەۋىشلىرى قۇرۇلمىسىدىن ئالغاندا قاتما رەۋىشلەرگە كىرىدۇ، چۈنكى بۇ رەۋىشلەر ئورۇن - تەرەپ ئىسىملىرىغا ئىسىملارنىڭ 3 - شەخس تەۋەلىك قوشۇمچىسى قوشۇلغان ھالەتتە قېتىپ قېلىشىدىن شەكىللەنگەن.

سەككىزىنچى باب

تەقلىد سۆزلەر[1]

§1. تەقلىد سۆزلەر ھەققىدە

كىشىلەرنىڭ ئاڭلاش، كۆرۈش ۋە ھېسسىي سېزىمىگە ئاساسەن شەيئىلەردىن، تەبىئەت ھادىسىلىرىدىن پەيدا بولغان تۇرلۇك ئاۋازلارغا، شەيئىلەرنىڭ تۇرلۇك ھالەت ۋە ئوبرازلىرىغا، ھېسسىي سېزىمگە تەقلىد قىلىنغان سۆزلەر تەقلىد سۆزلەر دېيىلىدۇ.

تەقلىد سۆزلەر تەبىئىي ئاۋاز، ھالەت، ئوبراز ۋە سېزىلگەن ئەھۋالنىڭ ئەينەن ئىنكاسى ئەمەس، ئۇ تىل تاۋۇشلىرى ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن نىسپىي ئىنكاسنىڭ بەلگىسىدۇر.

تەقلىد سۆزلەر ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى لېكسىكىسىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا تەقلىد سۆزلەر ۋە ئۇلار ئاساسىدا ياسالغان سۆزلەرنىڭ ئومۇمىي سانى 100 دىن ئاشىدىغانلىقى مۆلچەرلەنمەكتە.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتىدا ئالدىنقى ئەسىرنىڭ 60 ـ يىللىرىغىچە تەقلىد سۆزلەر بىلەن ئۇنىدەش سۆزلەر «ئىملىق سۆزلەر» دېگەن نامدا بايان قىلىپ كېلىنگەن. بۇ ھەقتىكى تەتقىقاتنىڭ بارا ـ بارا چوڭقۇرلىشىشى بىلەن ئايرىم ـ ئايرىم «تەقلىد سۆزلەر» بىلەن «ئۇنىدەش سۆزلەر» دېگەن ئاتالغۇلار مۇقىملاشتى. بۇلار ئوخشىمىغان ئىككى كاتېگورىيەگە ـ ئوخشىمىغان ئىككى سۆز تۇركۈمىگە

ئايرىلىپ، ھەرقايسىسىنىڭ لېكسىكىلىق ۋە گىراممماتىكىلىق ئالاھىدىلىكلىرى بايان قىلىنىپ كېلىۋاتىدۇ.

يولداش خەمىت تۆمۇرنىڭ «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى گىراممماتىكىسى (مورفولوگىيە)» نامىلىق ئەسىرى بىلەن غ.سەئىدۋاقاسوف قاتارلىقلار يازغان «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى» نامىلىق ئەسەر بۇ تېمىنى خېلى دەرىجىدە يورۇتۇپ بەرگەن ۋەكىل خاراكتېرلىك ئەسەرلەردۇر.

§2. تەقلىد سۆزلەرنىڭ تۈرى

تەقلىد سۆزلەر ئىپادىلىگەن ئوبېيېكتلىرىغا ئاساسەن تۆۋەندىكى ئۇچ تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

1. ئاۋاز تەقلىدلىرى

جانلىقلار ۋە تەبىئەت ھادىسىلىرىدىن پەيدا بولغان تۇرلۇك ئاۋازلارغا تەقلىد قىلىنغان سۆزلەر ئاۋاز تەقلىدلىرى دېيىلىدۇ. مەسىلەن:

شار ـــ ئۇلۇغ سۇنىڭ ئېقىشىدىن چىققان ئاۋاز.
شىر ـــ ئاز سۇنىڭ ئېقىشىدىن چىققان ئاۋاز.
غىچ ـــ ئىشىكنىڭ ئېچىلىشى ياكى ھارۋىنىڭ ياغسىرىغانلىقى سەۋەبىدىن سۈركىلىپ چىققان ئاۋاز.
غىك ـــ پاشىدىن چىققان ئاۋاز.
چىپ ـــ سۇنىڭ تامچىلىشىدىن چىققان ئاۋاز.
مۆ ـــ كالىنىڭ ئاۋازى(مۆرىشىدىن چىققان ئاۋاز.)

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى تەقلىد سۆزلىرى ئىچىدە ئاۋاز تەقلىدلىرى ئەڭ كۆپ بولۇپ، تەقلىد سۆزلەرنىڭ تەخمىنەن تۆتتىن ئۇچ قىسمىنى ئىگىلەيدۇ. شۇنىڭدەك ئاۋاز تەقلىدلىرى ئىسىم، رەۋىش ۋە پېئىللارنىڭ ياسىلىشىغا ئاساس بولىدۇ.

2. هالەت ـ ئوبراز تەقلىدلىرى (كۆرۈنۈش تەقلىدلىرى)

كۆرۈش سېزىمىگە ئاساسەن شەيئىلەرنىڭ تۇرلۇك ئوبرازىنى گەۋدىلەندۈرۈپ ئىپادىلەيدىغان تەقلىد سۆزلەر هالەت ـ ئوبراز تەقلىدلىرى دېيىلىدۇ. مەسىلەن:

لوڭ ـ لوڭ: ئېسىلىپ تۇرغان نەرسىنىڭ هەركەتلىنىشىدىن كېلىپ چىققان هالەت.

لۆم: قۇرتنىڭ مىدىرلىشى ياكى يۇمشاق نەرسىگە دەسسەلگەندىكى هالەت.

پىل ـ پىل: ئاجىز يورۇقلۇقنىڭ كۆرۈنۈشى.

پال ـ پۇل: پارقىراق نەرسىنىڭ هەر خىل جۇلالىنىشى.

موس ـ موس: يۇمشاق نەرسىنى يېگەندىكى هالەت.

هالەت ـ ئوبراز تەقلىدلىرىمۇ ئىسىم، رەۋىش ۋە پېئىللارنىڭ ياسىلىشىغا ئاساس بولىدۇ، هەتتا بىر قىسىم هالەت ـ ئوبراز تەقلىدلىرى مەزكۇر هەركەتنىڭ مەيدانغا كېلىشىنى ئىپادىلەيدىغان پېئىللار بىلەن ئاجرىتىۋالالمىغۇدەك دەرىجىدە جىپسلىشىپ كەتكەن بولىدۇ. مەسىلەن:

چەكچەيمەك، شۇمشەيمەك، گۆلەيمەك، ماكچايماق، سالپايماق دېگەنلەرگە ئوخشاش.

3. هېسسىيات تەقلىدلىرى

هېسسىي سېزىم ئارقىلىق سېزىلگەن ئەھۋالغا تەقلىد قىلىنغان سۆزلەر هېسسىيات تەقلىدلىرى دېيىلىدۇ. مەسىلەن:

جىغ: بىر نەرسىدىن قورقىقان چاغدىكى يۇرەكنىڭ ئېغىشى.

لوق ـ لوق: زەخمىلەنگەن ئورۇننىڭ قىسقا چاستوتىدا قاتتىق ئاغرىغاندىكى ئەھۋالى.

چىم: بەدەننى بىر نەرسە چاقىقان ياكى بەدەنگە ئۇچلۇق بىر نەرسە تەگكەندىكى ئاغرىش ئەھۋالى.

زىڭ: باش، قۇلاق قاتارلىق ئەزالارنىڭ تاسادىپىي ۋە قىسقا بىر مۇددەتلىك ئاغرىغاندىكى ئەھۋالى.

هېسسىيات تەقلىدلىرى ئىپادىلىگەن مەنىلەر ئاۋاز تەقلىدلىرى بىلەن هالەت ـ ئوبراز تەقلىدلىرى ئىپادىلىگەن مەنىلەرگە نىسبەتەن بىرئاز ئابستراكت كېلىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدا هېسسىيات تەقلىدلىرىنىڭ سانى ئانچە كۆپ ئەمەس.

3 §. تەقلىد سۆزلەرنىڭ قۇرۇلمىسى

هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى تەقلىد سۆزلەر ئاساسەن بىر بوغۇمدىن ۋە ئىككى بوغۇمدىن تۇرۇلىدۇ.

1. بىر بوغۇملۇق تەقلىد سۆزلەر بىر ئۇزۇك تاۋۇش بىلەن ئاياغلاشقان تەقلىد سۆزلەر ۋە ئىككى ئۇزۇك تاۋۇش بىلەن ئاياغلاشقان تەقلىد سۆزلەر دەپ ئىككىگە بۆلۈنىدۇ. بۇلاردىن بىر ئۇزۇك تاۋۇش بىلەن ئاياغلاشقان تەقلىد سۆزلەر ئۇيغۇر تىلىدىكى تەقلىد سۆزلەرنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمىنى ئىگىلەيدۇ. مەسىلەن:

ۋار، شار، پال، چىم، شىر، گۇر، كوم قاتارلىقلار.

ئىككى ئۇزۇك تاۋۇش يەنى \رت\، \رس\ ، \لت\ بىلەن ئاياغلاشقان تەقلىد سۆزلەر نىسبەتەن ئاز بولۇپ، ئۇلارنىڭ سانى 30 ئەتراپىدا. مەسىلەن:

شارت، شىرت، يالت، تارس، قارس، گۇرس قاتارلىقلار.

بىر بوغۇملۇق تەقلىد سۆزلەرنىڭ كەڭ كۆپچىلىكى \ئا\ ۋە \ئى\ سوزۇق تاۋۇشلىرىدىن تۇرۇلگەن بولىدۇ. \ئە\ ۋە \ئۆ\ تاۋۇشلىرى بىلەن تۇرۇلگەنلىرى ئىنتايىن ئاز. مەسىلەن:

ۋال، پار، غىژ، پىژ، غىلۇ، دىلۇ...

لەڭ، لەپ، هۆر، مۆل، لۆم ...

2. ئىككى بوغۇملۇق تەقلىد سۆزلەر تۇرۇلۇشى جەهەتتىن

تۆۋەندىكىدەك ئۈچ تۈرگە بۆلۈنىدۇ:

1) يالغۇز ياكى ئەينەن تەكرارلىنىش ئارقىلىق قوللىنىلىدىغان، جۈپلۈك ۋاريانتلىرى بولمىغان تەقلىد سۆزلەر. مۇنداق تەقلىد سۆزلەر ئىككى بوغۇملۇق تەقلىد سۆزلەرنىڭ يېرىمىدىن كۆپرەكىنى تەشكىل قىلىدۇ. مۇنداق تەقلىد سۆزلەرنىڭ بوغۇملىرى كۆپىنچە \ ئا+ ئا \ ، \ ئى+ ئى \ ، \ ئو+ ئۇ \ ، \ ئو+ ئا \ شەكلىدە تۈزۈلىدۇ. مەسىلەن:

پاپىياس، جىرىڭ، شىرىق، كولدۇر، پولداق ...

2) فونېتىكىلىق جەھەتتىن ماسلاشقان ۋاريانتى بىلەن جۈپ سۆز شەكلىدە قوللىنىلىدىغان تەقلىد سۆزلەر. مۇنداق سۆزلەرنىڭ سانى ئالدىنقىلارغا نىسبەتەن ئاز. سوزۇق تاۋۇشلۇق قۇرۇلمىسى جەھەتتە \ ئا + ئا \ ، \ ئا + ئى \ ، \ ئى + ئى \ شەكلىدىكىلىرى كۆپرەك. مەسىلەن:

دارالڭ، دارالڭ ـ دارالڭ، دارالڭ ـ دۇرۇلڭ؛

كالدىر، كالدىر ـ كالدىر، كالدىر ـ كۈلدۈر

تاراق، تاراق ـ تاراق، تاراق ـ تۇرۇق

غىدىڭ، غىدىڭ ـ غىدىڭ، غىدىڭ ـ پىدىڭ

گۈلدۈر، گۈلدۈر ـ گۈلدۈر، گۈلدۈر ـ تاراس

مىلىق، مىلىق ـ مىلىق، مىلىق ـ سىلىق

3) ھەر ئىككى تەركىبىي قىسمى ئىككى بوغۇمدىن قۇرۇلغان، لېكىن ھەر ئىككى تەركىبى ياليغۇز قوللىنىلمايدىغان سۆزلەر. مۇنداق تەقلىد سۆزلەرنىڭ سانى نىسبەتەن ئاز، كۆپرەك كۆرۈلىدىغانلىرىنىڭ بوغۇم قۇرۇلمىسى « ئا + ئى\ ئۇ + ئۇ\ ئا + ئا\ ئۇ + ئۇ» شەكلىدە بولىدۇ. مەسىلەن:

ساڭگىل ـ ساڭگۇل، ۋاراڭ ـ چۇرۇڭ، داڭگىر ـ دۇڭگۇر، ئوڭغۇل ـ دوڭغۇل.

تەقلىد سۆزلەر ئىچىدە سۆپەتلىشىپ، بىرىكىپ كەتكەن ئاز

ساندىكى «غودۇغودۇڭ، لىڭگىرتاقتاق، لىكىلىكاڭ» قاتارلىق تەقلىد سۆزلەرنى ھېسابقا ئالمىغاندا، ئىككى بوغۇمدىن ئېشىپ كەتكەنلىرى كۆرۈلمەيدۇ.

ئادەم ۋە باشقا جانلىقلارنىڭ ئاۋازلىرىغا تەقلىد قىلىنغان «مە، مۆ، ھا ـ ھا، ھى ـ ھى» قاتارلىق سۆزلەردىن باشقا سوزۇق تاۋۇش بىلەن ئاياغلاشقانلىرى يوق، شۇنىڭدەك، «ئىمىر ـ چىمىر، ئوڭغۇل ـ دوڭغۇل، ئۆپۈر ـ تۆپۈر، ئارۋاڭ ـ سارۋاڭ، ئالاق ـ جالاق، ئالچاڭ ـ ئالچاڭ» قاتارلىق جۈپ ھالەتتە كۆرۈلىدىغان بىرنەچچە تەقلىد سۆزدىن باشقا سوزۇق تاۋۇش بىلەن باشلىنىدىغانلىرى يوق.

ئۇزۇك تاۋۇشلىرى جەھەتتىن ئالغاندا، ئۇيغۇر تىلىدىكى تەقلىد سۆزلەرنىڭ بېشىدا كۆپىنچە \ غ \ ، \ پ \ ، \ ك \ ، \ چ \ ، \ ش \ ، \ ل \ ، \ د \ تاۋۇشلىرى، ئاخىرىدا كۆپىنچە \ ر \ ، \ ڭ \ ، \ ق \ ، \ ك \ ، س \ ، پ \ ، \ ژ \ تاۋۇشلىرى كېلىدۇ. \ ڭ \ ، \ ن \ ، ف \ ، \ ژ \ ، \ ر \ بىلەن باشلىنىدىغان ۋە \ ج \ ، \ د \ ، \ ب \ ، \ گ \ ، \ ن \ ، \ ف \ ، \ ھ \ بىلەن ئاياغلىشىدىغان تەقلىد سۆزلەر يوق.

§ 4. تەقلىد سۆزلەرنىڭ فونېتىكىلىق ئالاھىدىلىكلىرى

ئومۇمەن ئالغاندا، تەقلىد سۆزلەرنىڭ فونېتىكىلىق قۇرۇلۇشى بىرقەدەر مۇستەھكەم، مۇنداق تۇراقلىشىشى ئۇلارنىڭ بىلدۇرگەن مەنىلىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. ئالايلى، تەقلىد سۆزلەر تەركىبىدىكى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئېگىز سوزۇق تاۋۇشلاردىن بولۇشى تەقلىد قىلىنغان ئاۋازنىڭ ئىنچىكە، زىل ئىكەنلىكىنى بىلدۈرسە، پەس سوزۇق تاۋۇشلاردىن بولۇشى ئاۋازنىڭ توم، قاتتىق ئىكەنلىكىنى، ھالەتنىڭ جانلىق،

گەۋدىلىك ئىكەنلىكىنى بىلدۇرىدۇ. تۆۋەندىكى مىسالىلارنى سېلىشتۇرۇپ كۆرۈڭ:

غىچ - غاچ، جىرىڭ - جاراڭ، شىر - شار، پىل - پال، غىرس - غارس، ئۈل - ئۇل.

ئەينەن تەكرارلانغان تەقلىد سۆزلەر تەقلىد قىلىنغان ئاۋاز ياكى ھالەتنىڭ بىر خىل رېتىمدا ياكى بىر خىل تەرزدە ئىكەنلىكىنى بىلدۈرسە، جۈپلۈك ۋارىيانتى بىلەن كەلگەن تەقلىد سۆزلەر ئاۋاز ياكى ھالەتنىڭ بىر خىل رېتىمدا ياكى بىر خىل تەرزدە ئەمەسلىكىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

جاراڭ - جاراڭ، جاراڭ - جۇرۇڭ؛

تاق - تاق، تاق - تۇق؛

كالدىر - كالدىر، كالدىر - كۇلدۇر؛

لەڭ - لەڭ، لەڭ - لۇڭ.

شۇڭا، مەلۇم بىر تاۋۇشقا ياكى ھالەتكە تەقلىد قىلىنىپ ئادەتلىنىپ قالغان سۆزلەرنىڭ تاۋۇشلىرىنى ئىختىيارىي ھالدا ئۆزگەرتىشكە بولمايدۇ. ئۆزگەرتىلسە يا مەنىسىز بىر سۆزگە ئايلىنىپ قالىدۇ، يا باشقا مەنىدىكى تەقلىد سۆزگە ئۆزگىرىپ كېتىدۇ. مەسىلەن، «ۋال - ۋۇل» دېگەن تەقلىد سۆزنى «گال - گۇل» ياكى «ۋۇل - ۋۇل» دەپ ئۆزگەرتسەك، مەنىسىز بىر نەرسىگە ئايلىنىدۇ. يەنە «غۇر - غۇر» دېگەن سۆز سالقىن شامالنىڭ ئاۋازىغا تەقلىد قىلىنغان تەقلىد سۆز بولۇپ، ئۇنى «غار - غار» دەپ ئۆزگەرتسەك، ئەسلىي مەنە ئەمەس، بەلكى سۇيۇقلۇق بىلەن ئاغزىنى چايقىغاندا چىققان ئاۋاز ئىپادىلىنىدۇ، يەنە شۇ تەقلىد سۆزنى «غال - غال» دەپ ئۆزگەرتسەك، سوغۇقتا تىترىگەن ھالەتنى ئىپادىلەيدۇ. يەنە بەزى تەقلىد سۆزلەرنىڭ مەلۇم تاۋۇشى ئۆزگەرتىلسە، ئىشلىتىلىدىغان ئوبيېكت ئۆزگىرىدۇ. مەسىلەن، «غىڭشىماق» ئىتقا، «غۇڭشىماق» ئادەمگە، «غىڭىلدىماق» پاشىغا، «غوڭۇلدىماق» چۈن ۋە ھەرىلەرنىڭ

ئاۋازىغا نىسبەتەن قوللىنىلىدۇ.

مەنە تۇپەيلىدىن تەقلىد سۆزلەرنىڭ سوزۇق ۋە ئۇزۇك تاۋۇشلىرىدا كۆرۈلىدىغان ئۆزگىرىشلەر تۆۋەندىكىلەر:

(1) ئاخىرقى ئۇزۇك تاۋۇشنىڭ سوزۇلۇشى ياكى تەكرارلىنىشى

تەقلىد سۆزلەرنىڭ ئاخىرىدا كەلگەن \ ر \ ، \ ڭ \ ، \ ژ \ ، \ ل \ ، \ م \ تاۋۇشلىرى مەزكۇر سۆزلەر يەككە قوللىنىلغاندا سوزۇلۇشى مۇمكىن. مۇنداق سوزۇلۇش ئاۋاز ياكى ھالەتنىڭ ئۇزۇنغا سوزۇلغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن، ۋاڭ - *ۋاڭ...ڭ، شىر - شىر...ر، گاژ - گاژ...ژ، ۋال - ۋال...ل، لۆم - لۆم...م، چىم - چىم...م.*

ھالەت - ئوبراز تەقلىدلىرىدىن ياسالغان رەۋىشلەردە ئۇزۇك تاۋۇشنىڭ تەكرارلىنىشى ھالەتنىڭ بىرلا قېتىم پەيدا بولۇشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. لەڭگىدە كىرىپ كەلدى.

b. پىرىدە غايىلاندى.

ھالەت - ئوبراز تەقلىدلىرىدىن ياسالغان پېئىللاردا ئۇزۇك تاۋۇش تەكرارلانمايدۇ، ئەمما ھەربىرىكەتنىڭ مەزكۇر ھالەتنىڭ قايتا - قايتا تەكرارلىنىشى ئاساسىدا پەيدا بولغانلىقى ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

پىرىلدا -، لىكىلدا -، لۆمۈلدە -، مىشىلدا -، تاقىلدا -، جالاقلا -...

(2) سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ سوزۇلۇشى

تەقلىد سۆزلەر تەركىبىدىكى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئادەتتىكىدەك ئېيتىلىشى ئاۋازنىڭ قىسقا بىر مۇددەتلىكىنى بىلدۈرسە، سوزۇلۇپ ئېيتىلىشى ئوخشاش بىر رېتىمدا سوزۇلغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن، ئىشىكنىڭ ئېچىلىشىدىن چىققان ئاۋاز ئادەتتە «غىچ» دېيىلسە سوزۇلۇپ «غى...چ» قىلىپ

ئېيتىلىشى بىلەن ئاۋازنىڭمۇ مەلۇم ۋاقىتقا سوزۇلغانلىقى ئىپادىلىنىدۇ.

(3) بەزى تەقلىد سۆزلەر قارىماققا ئىككى خىل ۋارىيانتتا قوللىنىلغاندەك تۇرىدۇ. لېكىن، ئەمەلىي ئىستېمالدا ھەرقايسىسىنىڭ ئۆزىگە خاس مەنە ئالاھىدىلىكلىرى بىلىنىپ تۇرىدۇ. مەسىلەن:

غىژ - غاژ — ئىككى كىشى ئاراسىدا بولغان ئازدۇر - كۆپتۇر سۆركىلىش.

غاژ - غۇژ— ئېغىرراق سۆركىلىش، ئاچچىقنىڭ تېز ۋە كەسكىن بولۇشى.

«ۋاڭ - چۇڭ» بىلەن «ۋاراڭ - چۇرۇڭ»، «تاق - تۇق» بىلەن «تاراق - تۇرۇق»، «پاق - پۇق» بىلەن «پاقىر - پۇقۇر»، «غىچ - غاچ» بىلەن «غاچىر - غۇچۇر» سۆزلىرىمۇ ئۆزئارا ئىنچىكە مەنە پەرقلىرىگە ئىگە.

§5. تەقلىد سۆزلەرنىڭ ئىشلىتىلىشى

تەقلىد سۆزلەر جانلىق تىلدا ۋە بەدىئىي ئەدەبىياتتا كۆپ قوللىنىلىدۇ. ئۇ نۇتۇقنى جانلىق تەسىرلىك قىلىشتا، بەدىئىي ئەدەبىياتتا مۇھىم بەدىئىي ۋاستىلەرنىڭ بىرى. تۆۋەندىكى جۈملىلەردە «ئالدىراڭغۇ» دېگەن سۆزنىڭ ئورنىغا «ھولۇلوپ» دېگەن سۆزنى، «دەرھال» دېگەن سۆزنىڭ ئورنىغا «ھاپىلا - شاپىلا» دېگەن سۆزنى قوللىنىش بىلەن پەيدا بولىدىغان ئىستىلىستىكىلىق ئۇنۇم ئوخشىمايدۇ. مەسىلەن:

a. ھولۇلوپ-راق كەلگەن بىر ئەر كۆتكۈچى، ئىككى ئايال پايپىتىنىڭ بولۇپ يۇگۇرۇشۇپ...

b. قوللىرىدىكى خاتىرىلىرىنى ھاپىلا - شاپىلا يانچۇقىغا

سېلىشتى.

بەزى تەقلىد سۆزلەر تەرەققىيات جەريانىدا ھەم شۇ ئاۋازلارغا تەقلىد قىلىنغان تەقلىد سۆزنى، ھەم شۇ ئاۋازنى چىقىرىدىغان شەيئىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىمغا ئايلىنىپ كەتكەن. مۇنداق ئۆزگىرىش جەريانى ئۇلارنىڭ ئاۋازنى، ھالەتنى ئىپادىلەشتىن مەزكۇر ھالەت ياكى ئاۋاز بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان شەيئى، ھادىسىلەرنى ئىپادىلەشكە ئۆتۈش جەريانى بولىدۇ. شۇڭا، تەقلىد سۆزلەرنىڭ جۈملىدە قوللىنىلىشى ئۇلارنىڭ تەقلىد سۆز ھالىتىدە بولۇشى ياكى باشقا سۆز تۈركۈمىگە مەنسۇپ بولۇشىغا قاراپ ئوخشاش بولمايدۇ. مەسىلەن، كاككۇك ، لىڭگىرتاقتاق، جاڭ، داڭ قاتارلىقلار ھەم شۇ ئاۋازلارغا تەقلىد قىلىنغان تەقلىد سۆزنى، ھەم شۇ ئاۋازنى چىقىرىدىغان شەيئىنى بىلدۈرىدۇ.

ئىزاھلار:

① بۇ مەزمۇن مىرسۇلتان ئوسمانوفنىڭ « هازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدىكى تەقلىد سۆزلەر توغرىسىدا» («تىل ۋە تەرجىمە»، 1992 - يىللىق 6 - سان، 3 - 12 - بەتلەر) ناملىق ماقالىسى ئاساسىدا تەييارلاندى.

توققۇزىنچى باب

پېئىل

§1. پېئىل ھەققىدە

پېئىل ھەرقايسى تىللاردا شۇ تىلنىڭ يادروسى ھېسابلىنىدۇ. خەنزۇ تىلىدىكى پېئىللار تەتقىقاتىغا بېغىشلانغان «پېئىل تەتقىقاتى» نامىلىق كىتابنىڭ ئاپتورلىرى مۇنداق دەيدۇ: «پېئىللارنى تەتقىق قىلىش خەنزۇ تىلىدىكى بىرىنچى نومۇرلۇق مۇھىم تېما، شۇنداقلا گىرامماتىكا تەتقىقاتىدىكى ئەڭ مۇرەككەپ تېمىلارنىڭ بىرى»[1]. ئۇيغۇر تىلىغا نىسبەتەن تېخىمۇ شۇنداق. چۈنكى:

1) ئۇيغۇر تىلىدا پېئىللارنىڭ گىرامماتىكىلىق كاتېگورىيەلىرى باشقا سۆز تۈركۈملىرىگە قارىغاندا مول ۋە گىرامماتىكىلىق شەكىللىرى كۆپ خىل؛

2) ئۇيغۇر تىلىدا پېئىللارنىڭ مورفولوگىيەلىك ئۆزگىرىشى ئىنتايىن مۇرەككەپ ۋە خىلمۇخىل؛

3) ئۇيغۇر تىلى ئۆزىنىڭ پېئىل سىستېمىسىنى ناھايىتى ياخشى قوغداپ كەلگەن. ئۇيغۇر تىلىنىڭ تەرەققىيات تارىخىدىن قارايدىغان بولساق، باشقا تىللارنىڭ تەسىرى ئۇيغۇر تىلىنىڭ پېئىل سىستېمىسىنى بۇزۇۋېتەلمىگەنلىكىنى كۆرىمىز. ئەسىرلەردىن بېرى ئۇيغۇر تىلىغا تەسىر كۆرسەتكەن ھەر خىل تىللارنىڭ تەسىرىدە ئۇيغۇر تىلىنىڭ ماھىيىتىنىڭ ئۆزگەرمەي ساقلىنىپ تۇرۇشىدا پېئىللارنىڭ رولى ئىنتايىن چوڭ.

4) ئۇيغۇر تىلىدا پېئىللار جۈملىنىڭ يادروسى بولغاچقا، پېئىللارنىڭ چەت تىللارنىڭ تەسىرىگە ئۇچراش دەرىجىسىنىڭ ئەڭ تۆۋەن چەكتە ساقلانغانلىقى سەۋەبلىك ئۇيغۇر تىلىنىڭ جۈملە تۈزۈلۈشى ۋە قۇرۇلمىسىنى ساقلاپ كەلگەن.

1. پېئىل دېگەن نېمە؟

ئىش ـ ھەرىكەت، پىسخىك پائالىيەت، ئۆزگىرىش قاتارلىقلارنى ئىپادىلەيدىغان سۆز تۈركۈمى پېئىل دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن:

ھەرىكەتنى بىلدۈرىدىغانلار:

يە ـ ، يۇر ـ ، يا ز ـ ، يارىدەملەش ـ ، قوللا ـ ، ماڭ ـ .

پىسخىك پائالىيەتنى بىلدۈرىدىغانلار:

سۆي ـ ، قورق ـ ، رەنجى ـ ، تەسىرلەن ـ ، تۇي ـ ، شادلان ـ .

ئۆزگىرىشنى بىلدۈرىدىغانلار:

ئازاي ـ ، ئۆزگەر ـ ، ئۆس ـ ، قىزار ـ ، ئۆل ـ

2. پېئىللارنىڭ گىرامماتىكىلىق ئالاھىدىلىكى

1) پېئىللار بولۇشلۇق ـ بولۇشسىزلىق، دەرىجە، تۈس، زامان، راي، شەخس ـ سان قاتارلىق كاتېگورىيەلەرگە ۋە تۈرغۇن سۆز شەكىللىرىگە ئىگە. مەسىلەن:

a. مەن سېنى دەپ (دە ـ پ) قېچىپ (قېچ ـ <قاچ ـ ـپ) چىقتىم (چىق ـ تـ ـ مم)، كۆڭلۈڭنى يېرىم، ئەنسىرەپ (ئەنسىرە ـ پ) تۇرالمىدىم (تۇر ـ ال ـمد ـ < ـ ما ـ د ـمم). (رەۋىشداش، زامان، سان ـ شەخس، تۈس)

b. يۇسۇپ تەيجى ئۇنىڭ تېخىچە قۇمۇلغا كېلەلمەي (كېلـ < كەلـ ـەل ـ مە ـ ي)، ئىلى تاغلىرىنىڭ بىرىدە يوشۇرۇنۇپ (يوشۇر ـ ۇن ـ ۇپ) يۈرگەنلىكىنى (يۈر ـ گەن ـ لىك ـ ـد ـ نى) ئېيتتى (ئېيت ـ تـ ـ ى). (تۈس، رەۋىشداش، دەرىجە، ئىسىمداش،

زامان، سان ـ شەخس)

2) پېئىللار رەۋىش، سان (سان ـ مىقدار)، سۈپەتلەر ۋە تىركەلمە خاراكتېرلىك سۆز بىرىكمىلىرى تەرىپىدىن سۈپەتلىنىدۇ. مەسىلەن:

a. تۇرسۇن بەك تېز يۈگۈرىدۇ.

b. ياغاچ قازاندا بىرلا قېتىم ئاش پىشىدۇ.

c. بۇ قېتىم نېمە توغرۇلۇق يازدىڭىز؟

d. ئۇ ئىنگلىزچىنى بەك ياخشى سۆزلەيدۇ.

3) پېئىللار خاراكتېرىگە قاراپ ھەر خىل كېلىش ياكى ئىسىم ـ تىركەلمە قۇرۇلمىلىرى بىلەن بىرىكىدۇ. مەسىلەن:

a. كۆزۈڭنى يۇم، كۆزگە ئايلانسۇن كۆڭۈل.

b. ئەزىزانە قەشقەردىن كەلدىم.

c. ماشىنا بىلەن بارايلى.

d. ئۇ ماڭا ئائىلىسى ھەققىدە سۆزلەپ بەردى.

4) پېئىللار جۈملىدە ئاساسەن شەخس ـ سان شەكلىدە، خەۋەر ۋەزىپىسىدە كېلىدۇ، پېئىلنىڭ شەخسسىز شەكىللىرى جۈملىنىڭ باشقا بۆلەكلىرى بولۇپمۇ كېلىدۇ. مەسىلەن:

a. تۇرسۇن بارىدۇ. (خەۋەر)

b. ئوقۇش باشلاندى. (ئىگە)

c. يىغلىغانىڭ نېمە پايدىسى. (ئېنىقلىغۇچى)

d. مەن يىغلاشنى بىلمەيتتىم. (تولدۇرغۇچى)

e. ئۇ ھاسىراپ ـ ھۆمۈدەپ يېتىپ كەلدى. (ھالەت)

5) پېئىللارنىڭ سۆز ياساش ئىقتىدارى كۈچلۈك. پېئىللار بىر يۈرۈش سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلارغا ئىگە («پېئىللارنىڭ ياسىلىشى» دېگەن مەزمۇنغا قارالسۇن).

3. پېئىلنىڭ تۈرلىرى

ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىللارنى ھەر خىل نۇقتىدىن تۈرلەرگە

بۆلۈش مۇمكىن:

1) تۇپ پېئىل ۋە قوشما پېئىل

پېئىللار قۇرۇلما ئالاھىدىلىكى (پېئىللارنىڭ تەشكىل قىلغۇچى مورفېمىلارنىڭ سانى)گە ئاساسەن تۇپ پېئىل ۋە قوشما پېئىل دېگەن ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

(1) تۇپ پېئىل

بىرلا باش مورفېمىدىن تۈزۈلگەن پېئىللار تۇپ پېئىل دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن:

ماڭ ـ ، تۇر ـ ، كەل ـ ، يان ـ ، ئۇچ ـ ، سەكرە ـ ، ياز ـ ، ئوخلا ـ ، كۆر ـ ...

(2) قوشما پېئىل

قوشما پېئىللار پېئىللارنى تەشكىل قىلغۇچى مورفېمىلارنىڭ تۇرىگە ئاساسەن ياسالما پېئىل ۋە بىرىككەن پېئىل دېگەن ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

A. ياسالما پېئىل

پېئىل ياسىغۇچى قوشۇمچىلارنىڭ ياردىمىدە ياسالغان پېئىللار ياسالما پېئىللار دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن:

باش+ ـ لا ـ ، گۈل+ ـ لە ـ ، قان+ ـ ا ـ ، توز+ ـ ە ـ ، زور+ ـ ايـ ـ ، كۆپ+ ـ ەيـ ـ ، ئاق+ ـ ار ـ ، قورال+ ـ لان ـ ، بىر+ ـ لەش ـ ...

B. بىرىككەن پېئىل

ئىككى باش مورفېمىنىڭ ياكى ئىككى سۆزنىڭ تاۋۇش جەھەتتىن، ياكى مەنە جەھەتتىن ئايرىلماس بىر گەۋدىگە ئايلىنىشىدىن ھاسىل بولۇپ، بىر لېكسىكىلىق مەنە بىلدۈرىدىغان پېئىللار بىرىككەن پېئىللار دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ تۈردىكى پېئىللارغا «قىل ـ ، بول ـ » قاتارلىق پېئىللارنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسالغان پېئىللارمۇ كىرىدۇ. بۇ ئىككى پېئىلنىڭ بۇ جەھەتتىكى رولى ئىنتايىن كۈچلۈك. باشقا

تىللاردىكى نۇرغۇن پېئىللار ئۇيغۇر تىلىغا كىرگەندە پېئىل دەپ تونۇلمىغان، ئۇنداق پېئىللارنىڭ بىر قىسمى پېئىل ياسىغۇچى ئۇنۇملۇك قوشۇمچىلارنىڭ بىرى بولغان «ـ لا \ ـ لە»نىڭ يارىدىمىدە كۆپ قىسمى «قىل ـ» پېئىللىنىڭ يارىدىمىدە پېئىللاشتۇرۇلىدۇ، ئاندىن ئىستېمالغا كىرىدۇ. مەسىلەن:

ئىشلەپ ـ چىقار ـ ، بوي ـ سۇن ـ ، تەپ ـ تارت ـ ، يول ـ قوي ـ قارشى ئال ـ ، چارە كۆر ـ ؛

ھىمايە قىل ـ ، پاش قىل ـ ، تەسىس قىل ـ ، تەتقىق قىل ـ ، يارىدەم قىل ـ ، بايان قىل ـ ، ئەپۇ قىل ـ ، بىكار قىل ـ ، بومبارىدىمان قىل ـ ...

بۇلاردىن باشقا يەنە پېئىللارنىڭ تۇرغۇن سۆز شەكىللىرىدىن ياسالغان بىرىككەن پېئىللارمۇ كەڭ قوللىنىلىدۇ. پېئىللارنىڭ تۇرغۇن سۆز شەكىللىرىدىن ياسالغان بىرىككەن پېئىللارنىڭ شەكىللىرى بىرىككەن ئىسىمداش، بىرىككەن سۈپەتداش، بىرىككەن رەۋىشداش قاتارلىق ئۇچ خىل بولىدۇ② :

● ئىسىمداش شەكلىدىكى ئىككى پېئىلنىڭ بىرىكىشىدىن ياسالغان بىرىككەن پېئىللار. مەسىلەن:

بۇلاش ـ تالاش، تالاش ـ تارتىش، تونۇش ـ بىلىش، يۇرۇش ـ تۇرۇش ...

● سۈپەتداش شەكلىدىكى ئىككى پېئىلنىڭ بىرىكىشىدىن ياسالغان بىرىككەن پېئىللار. مەسىلەن:

ئاشقان ـ تاشقان، تاپقان ـ تەرگەن، يىگەن ـ ئىچكەن، قالغان ـ قاتقان، ئۆتكەن ـ كەچكەن، كۆرگەن ـ بىلگەن؛

تۇغما ـ پۇتما، ئېگىلمەس ـ سۇنماس، بولار ـ بولماس، كېلەر ـ كەلمەس...

● رەۋىشداش شەكلىدىكى ئىككى پېئىلنىڭ بىرىكىشىدىن ياسالغان بىرىككەن پېئىللار. مەسىلەن:

ئالدىراپ ـ تېنەپ، بۇلاپ ـ تالاپ، تېنەپ ـ تەمتىرەپ، تېرىپ ـ

تۆشەپ، ئېزىپ ـ تېزىپ، يىغىپ ـ يۆگەپ، ئۆلۈپ ـ تارتىپ؛ قايتا ـ قايتا، بارا ـ بارا، بارا ـ بارماي، بولار ـ بولماي...

پېئىللارنىڭ قۇرۇلمىسىنى كۆرسىتىش جەدۋىلى

تۈپ پېئىل		ئال ـ ، كەل ـ ، كۆر ـ تۇر ـ
قوشما پېئىل	ياسالما پېئىل	تۇزلە ـ ، قارا ـ ، مۇڭلان ـ ، جىغىلدا ـ ، ۋارقىرا ـ
	بىرىككەن پېئىل	بويسۇن ـ ، تەپ تارت ـ ، ئەپۇ قىل ـ تونۇش ـ بىلىش، ئاشقان ـ تاشقان، ئېزىپ ـ تېزىپ

2) مەنە تۈرلىرى

پېئىللار ئىپادىلىگەن مەنىسىگە قاراپ ئىش ـ ھەرىكەتنى بىلدۈرىدىغان پېئىللار، پىسخىك پائالىيەتنى بىلدۈرىدىغان پېئىللار، ئۆزگىرىشنى بىلدۈرىدىغان پېئىللار دەپ ئۈچ تۈرگە بۆلۈنىدۇ («پېئىللارنىڭ تۈرلىرى» دېگەن مەزمۇنغا قارالا).

3) ئۆتۈملۈك پېئىللار ۋە ئۆتۈمسىز پېئىللار

پېئىللار تولدۇرغۇچى تەلەپ قىلىش ـ قىلماسلىقىغا قاراپ، ئۆتۈملۈك پېئىللار ۋە ئۆتۈمسىز پېئىللار دەپ ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

(1) ئۆتۈملۈك پېئىللار

مەلۇم شەيئىگە ئۆتىدىغان ھەرىكەتنى بىلدۈرىدىغان پېئىللار ئۆتۈملۈك پېئىل دەپ ئاتىلىدۇ. بۇنداق پېئىللار دائىم ئىسىم ياكى ئىسىم خاراكتېرلىك سۆزلەرنىڭ چۈشۈم كېلىش شەكلىدە ياكى چۈشۈم كېلىش خاراكتېرىدە ئۆزىگە تولدۇرغۇچى بولۇپ كېلىشىنى تەلەپ قىلىدۇ. مەسىلەن:

خەتنى ياز ـ ، گېزىتنى ئوقۇ ـ ، تاماقنى يە ـ ، تونۇگۇن بولغان ۋەقەنى سۆزلە ـ ، ئوقۇش پۇلىنى ئال ـ ...

(2) ئۆتۈمسىز پېئىللار

تولدۇرغۇچى تەلەپ قىلمايدىغان پېئىللار ئۆتۈمسىز پېئىل دەپ ئاتىلىدۇ. بۇنداق پېئىللارنىڭ كۆپ قىسمى يۇنىلىش پېئىللىرىدۇر. مەسىلەن:

ماڭ - ، ئولتۇر - ، كەل - ، يۈگۈر - ، سەكرە - ، ئۇخلا - ، ئويغان - ، كۈل - ...

بەزى پېئىللار بەزىدە ئۆتۈملۈك مەنىدە، بەزىدە ئۆتۈمسىز مەنىدە كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئۆتۈملۈك	ئۆتۈمسىز
توپنى ئوينا -	مەيدانda ئوينا -
گېزىتنى ئوقۇ -	مەكتەپتە ئوقۇ -
تاپشۇرۇقنى ئىشلە -	ئېتىزدا ئىشلە -

4) شەخسلىك پېئىللار ۋە شەخسسىز پېئىللار

ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىللارنى يەنە شەخس - سان قوشۇمچىلىرىنى قوبۇل قىلىش - قىلماسلىقىغا قاراپ شەخسلىك پېئىللار ۋە شەخسسىز پېئىللار دەپ ئىككى تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ.

(1) شەخسلىك پېئىللار

بۇ شەخس قوشۇمچىلىرىنى قوبۇل قىلالايدىغان پېئىل شەكىللىرىنى كۆرسىتىدۇ. پېئىللارنىڭ شەخسلىك شەكىللىرى پېئىللارنىڭ زامان، راي، دەرىجە، تۇس كاتېگورىيەلىرى بىلەن بىرىكىپ كېلەلەيدۇ. ئەمما، كېلىپ چىقىشىدىن قارىغاندا پېئىللارنىڭ شەخس شەكىللىرى زامان ۋە رايىنىڭ مەھسۇلى. جۇملىدە خەۋەر ۋەزىپىسىدە كېلىدىغان پېئىللار چوقۇم شەخس شەكىللىرىنى ئېلىپ كېلىشى كېرەك. ئۇيغۇر تىلىدا پېئىللارنىڭ ئۈچ يۇرۇش شەخس قوشۇمچىسى بار. يەنى: پېئىللارنىڭ بىرىنچى يۇرۇش شەخس قوشۇمچىسى، پېئىللارنىڭ ئىككىنچى يۇرۇش شەخس قوشۇمچىسى، پېئىللارنىڭ ئۈچىنچى يۇرۇش شەخس قوشۇمچىسى. بۇ ئۈچ يۇرۇش قوشۇمچە زامان ۋە

راي كاتېگورىيەلىرىگە شەرتلىك قوشۇلىدۇ («شەخس كاتېگورىيەسى» دېگەن مەزمۇنغا قارالا). مەسىلەن:

بار - د - ىم، بار - د - مەن، بار - اي، بار - ايلى، بار - سا - م.

(2) شەخسسىز پېئىللار

بۇ شەخس قوشۇمچىلىرىنى ئېلىپ كېلەلمەيدىغان پېئىل شەكىللىرىنى كۆرسىتىدۇ. پېئىللارنىڭ تۈرغۇن سۆز شەكىللىرى مۇشۇ تۈرگە كىرىدۇ. بۇ تۈردىكى پېئىللاردىن ئىش - ھەرىكەتنىڭ قايسى شەخسكە تەۋەلىكىنى بىلگىلى بولمايدۇ.

5) مۇستەقىل پېئىل ۋە ياردەمچى پېئىل

پېئىللار ئۆز ئالدىغا جۇملە بۆلىكى بولۇپ كېلىش - كېلەلمەسلىكىگە قاراپ مۇستەقىل پېئىل ۋە ياردەمچى پېئىل دېگەن ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

(1) مۇستەقىل پېئىللار

لېكسىكىلىق مەنىسى بولغان، ئۆز ئالدىغا جۇملە بۆلىكى بولۇپ كېلەلەيدىغان پېئىللار مۇستەقىل پېئىل دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن:

a. تۇرسۇن بارىدۇ. (خەۋەر)

b. ئوقۇش باشلاندى. (ئىگە)

c. يىغلىغان ئاۋازنى ئاڭلىدىڭىزمۇ؟ (ئېنىقلىغۇچى)

d. مەن يىغلاشنى ياخشى كۆرمەيتتىم. (تولدۇرغۇچى)

e. كۆرۈنگەنگە گېپىم بار دەپ قىلىۋەرمە. (ھالەت)

يۇقىرىقى جۇملىلەردىكى پېئىللارنىڭ ھەممىسى مۇستەقىل پېئىللارغا كىرىدۇ.

(2) ياردەمچى پېئىللار

لېكسىكىلىق مەنىسىنى پۈتۈنلەي ياكى قىسمەن يوقاتقان، ئۆز ئالدىغا جۇملە بۆلىكى بولۇپ كېلەلمەيدىغان، باشقا سۆزلەر بىلەن بىرىكىپ گرامماتىكىلىق مەنە بىلدۈرىدىغان پېئىللار ياردەمچى پېئىل دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن:

a. ئۇ چاغدا قاتناش قىيىن ئىدى.
b. بالىلار بەش بولدى.
c. بۆكەن مۇڭگۈزلىرىنى مەن ئۇنىڭغا پۇل قىلىپ بېرىمەن.
d. ھاجىنىڭ رەڭگى تاتىرىپ كەتتى.
e. ئۇ بىر سىرلىق ئادەمگە ئايلىنىپ قالدى.
f. نېمىشقا قەشقەر، يەكەن، خوتەن تەرەپلەردە ئىنگلىز ۋە ئافغانلار ئالدىراش چېپىشىپ يۈرىدۇ؟

a جۈملىدە «ئىدى» پېئىلى «قىيىن» دېگەن سۈپەت بىلەن بىرلىكتە خەۋەر بولۇپ كېلىپ ۋاستىسىز ھۆكۈم، ئۆتكەن زامان، 3 ـ شەخس قاتارلىق گىرامماتىكىلىق مەنىلەرنى بىلدۈرگەن؛ b، c جۈملىدە «بول ـ ، قىل ـ » پېئىللىرى ئۆزلىرى بىرىككەن سان ۋە ئىسىمنى پېئىل شەكلىگە كىرگۈزۈش رولىدا كەلگەن؛ d، e، f جۈملىلەردە «كەت ـ »، «قال ـ »، «يۈر ـ » پېئىللىرى « ـ پ»لىق رەۋىشداش شەكلى بىلەن بىرىكىپ كۆچەيگەنلىك، تۇيۇقسىزلىق، ئىزچىللىق قاتارلىق تۇس مەنىلىرىنى بىلدۈرۈپ كەلگەن. مانا مۇشۇ «ئىد ـ »، «بول ـ »، «قىل ـ »، «كەت ـ »، «قال ـ »، «يۈر ـ » پېئىللىرى يارەمچى پېئىل ھېسابلىنىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدىكى يارەمچى پېئىللار رولىغا قاراپ تۇس يارەمچىلىرى ۋە باغلامچىلار دەپ ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

● تۇس يارەمچىلىرى

تۇس يارەمچىلىرى ئاساسەن پېئىلنىڭ رەۋىشداش (« ـ پ»لىق رەۋىشداش ۋە « ـ ا»لىق رەۋىشداش) شەكىللىرىگە قوشۇلۇپ، ھەرىكەتنىڭ ئورۇنلىنىش ئەھۋالى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ھەر خىل تۇس ئۇقۇملىرىنى بىلدۈرىدىغان پېئىللارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

تۇس يارەمچىلىرى ئاساسەن بىر قىسىم مۇستەقىل پېئىللارنىڭ بەلگىلىك شارائىتتا ئۆزلىرىنىڭ لېكسىكىلىق مەنىلىرى ياكى گىرامماتىكىلىق رولىنى ئۆزگەرتىپ تۇس

يارەمچىسى رولىدا كېلىشى بىلەن گەۋدىلىنىدۇ. مەسىلەن:

a. تۇرمە ئىچى شۇنچىلىك ئىسسىپ ـ سېسىپ كەتتىكى، دەم ئېلىشقا ئىمكان قالمىدى.
b. تەتىلمۇ توشۇپ قالدى.
c. قېنى ياخشى مەسلىھەتچىز بولسا ئېيتىپ باقمامسىز ؟

a، b ، c جۈملىلەردىكى «كەت ـ »، «قال ـ »، «باق ـ » پېئىللىرى ئۆزلىرىنىڭ لېكسىكىلىق مەنىلىرىنى ئۆزگەرتىپ تۇس يارەمچىسى رولىدا كەلگەن.

ئۇيغۇر تىلىدا تۆۋەندىكى پېئىللار كۆپىنچە تۇس يارەمچىسى رولىدا كېلىدۇ:

ئال ـ ، بەر ـ ، كۆر ـ ، باشلا ـ ، قال ـ ، قوي ـ ، كەت ـ ، تاشلا ـ ، بول ـ ، چىق ـ ، كەل ـ ، ئۆت ـ ، يات ـ ، ئولتۇر ـ ، يۈر ـ ، تۇر ـ .

بەزى تۇس يارەمچىلىرىنىڭ رەۋىشداش بىلەن قوشۇلۇپ، فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشكە ئۇچرىشى نەتىجىسىدە مەخسۇس تۇس ئۇقۇمىنى ئىپادىلەيدىغان بىرقانچە قوشۇمچە بارلىققا كەلگەن. ئۇلار تۆۋەندىكىچە: ـ ۋاتـ ، ـ يالا ـ ، ـ ۋەر ـ ، ـ ۋەت ـ ، ـ ۋال ـ .

● باغلامچىلار

باغلامچىلار تۈرغۇن سۆزلەرگە ۋە پېئىلنىڭ تۈرغۇن سۆز شەكىللىرىگە قوشۇلۇپ ئۇلارنى پېئىلغا خاس گىرامماتىكىلىق كاتېگورىيەلەرگە ئىگە قىلىدىغان يارەمچى پېئىللارنى كۆرسىتىدۇ.

باغلامچىلار رولى ۋە شەكلىگە قاراپ تولۇق باغلامچىلار ۋە تولۇقسىز باغلامچىلار دېگەن ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ:

تولۇق باغلامچىلار تۆۋەندىكىدەك سۆزلەرگە قوشۇلىدۇ:

بىرىنچىدىن، تۈرغۇن سۆزلەرگە قوشۇلۇپ ئۇلارنىڭ پېئىل شەكلىنى ياسايدۇ ۋە شۇ ئارقىلىق ئۇلارنى پېئىلنىڭ ھەممە

گىراماتىكىلىق كاتېگورىيەلىرى ياكى بىرمۇنچە گىراماتىكىلىق كاتېگورىيەلىرى بىلەن باغلىنىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىدۇ (مەسىلەن، ئادەم بول ـ ، چىرايلىق بول ـ ، بەش بول ـ ، ئادەم قىل ـ ، چىرايلىق قىل ـ ، بەش قىل ـ)؛

ئىككىنچىدىن، پېئىلنىڭ سۈپەتداش ۋە ئىسىمداش شەكىللىرى بىلەن قوشۇلۇپ ئۇلارنى پېئىلنىڭ باشقا گىراماتىكىلىق كاتېگورىيەلىرى بىلەن باغلىنىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىدۇ (مەسىلەن، يازغان بول ـ ، يازىدىغان بول ـ ، يېزىۋاتقان بول ـ ، يازار بول ـ ، يازماقچى بول ـ ، يازغان قىل ـ ، يازىدىغان قىل ـ ، يېزىۋاتقان قىل ـ ، يازغاندەك قىل ـ ، يازىدىغان بول ـ ، يېزىۋاتقاندەك قىل ـ ، يازغۇدەك بول ـ).

ئۇيغۇر تىلىدا بەلگىلىك شارائىتتا تولۇق باغلامچى رولىدا كېلەلەيدىغان پېئىللار تۆۋەندىكىلەر:

بول ـ ، قىل ـ ، تۇر ـ ، كەل ـ ، چىق ـ ، كۆر ـ ، ھېسابلا ـ ، ھېسابلان ـ .

تولۇقسىز باغلامچىلار بەلگىلىك گىراماتىكىلىق شەكىلدە تۇراقلىشىپ قالغان ياردەمچى پېئىللارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئۇلارنىڭ بىرتۇتاش ئۆزەك شەكلى بولمىغانلىقى ئۈچۈن بەزىلىرى پېئىلغا ئەمەس قوشۇمچىغا ئوخشاپ قالىدۇ.

تولۇقسىز باغلامچىلار تۆۋەندىكىدەك سۆزلەرگە قوشۇلىدۇ:

بىرىنچىدىن، تۇرغۇن سۆزلەرگە قوشۇلۇپ ئۇلارنىڭ ھەر خىل زامان، راي، شەخسكە خاس خەۋەر شەكىللىرىنى، بولۇشسىز شەكىللىرىنى ۋە ھۆكۈملۈك ئىسىم شەكىللىرىنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

ياش ئىدۇق، باي ئىكەنسەن، يىراق ئىمىش، ئاز ئوخشايدۇ، ئىككىغۇ دەيمەن، تۆت ئەمەس

ئىككىنچىدىن، پېئىلنىڭ بىرمۇنچە ھال ـ زامان

شەكىللىرىنى ياساشقا قاتنىشىدۇ. مەسىلەن:

يازغانىدىم، يېزىۋەتكەن، يازاتتىڭ، يازماقچىكەن

تولۇقسىز ھۆكۈم باغلامچىلىرىنى ئۇلارنىڭ گىراماتىكىلىق رولىغا قاراپ، ۋاستىسىز ھۆكۈم باغلامچىسى «ئىد ـ » (ـ i–<är – d)، ۋاستىلىك ھۆكۈم باغلامچىسى «ئىكەن» (i–<är–kän)، ئاڭلاتما ھۆكۈم باغلامچىسى « ـ دەك»، « ـ مىش»، «ئىكەنمىش» (ـ däk ، ـ mis –، ikänmiš ـ) سۇبيېكتىپ مۆلچەر ھۆكۈم باغلامچىسى «ـ دى ـ + شەخس»، «بولغىيد ـ » (i<är – d –، – di<dur+per II)، ئوبيېكتىپ مۆلچەر ھۆكۈم باغلامچىسى «ئوخشا ـ + شەخس»، «بولسا +شەخس + كېرەك»، «چېغ + شەخس + بار» (oxša–i/y–per II، keräk –per I bolsa، čeğ<čağ–per I +ba/va<bar)، بولۇشسىز ھۆكۈم باغلامچىسى «ئەمەس» (ä<är–mä–s)، ئىسىمداش ھۆكۈم باغلامچىسى «ئىكەنلىك» (ikän+lik) دېگەن يەتتە تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ. بۇلارنىڭ ئىچىدە ئالدىنقى بەش تۈرى ھامان شەخس بىلەن باغلىنىپ كېلىدىغانلىقى ئۈچۈن ئۇلارنى ئومۇملاشتۇرۇپ شەخسلىك ھۆكۈم باغلامچىلىرى دەپ، كېيىنكى ئىككى تۈرىنى شەخسسىز ھۆكۈم باغلامچىلىرى دەپ ئاتاشقا بولىدۇ.

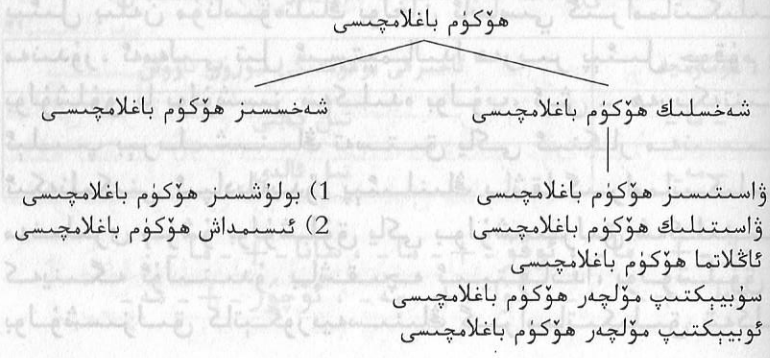

4. پېئىلنىڭ مورفولوگىيەلىك شەكىللىرى

پېئىلنىڭ مورفولوگىيەلىك شەكىللىرى دېگەندە، پېئىلنىڭ تۇرلىنىش يولى بىلەن (قوشۇمچە قوشۇش ياكى يارىمچە پېئىللار بىلەن بىرىكىش ئارقىلىق) ئىپادىلىنىدىغان ھەر خىل گىرامماتىكىلىق شەكىللىرى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىللار مورفولوگىيەلىك تۇرلىنىشكە ئىنتايىن باي سۆز تۈركۈمى بولۇپ، تۇرلىنىش يولى بىلەن ھەر خىل شەكىللەرگە كىرىپ خىلمۇخىل گىرامماتىكىلىق مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ ياكى تۇرغۇن سۆزلەر ئىقتىدارىغا ئىرىشىپ تۇرغۇن سۆزلەرگە ئوخشاش قوللىنىلىدۇ.

§2. پېئىلنىڭ بولۇشلۇق ـ بولۇشسىزلىق كاتېگورىيەسى

پېئىلنىڭ بولۇشلۇق ـ بولۇشسىزلىق كاتېگورىيەسى ئىش ـ ھەرىكەتنىڭ ئېلىپ بېرىلىشىنىڭ تەستىق ۋە ئىنكار مەنىلىرىنىڭ يىغىندىسىنى ۋە ئىپادىلىنىش شەكىللىرىنىڭ سىستېمىسىنى كۆرسىتىدۇ.

1. ئاساسىي بولۇشلۇق ۋە بولۇشسىزلىق

بۇ بولۇشلۇق ۋە بولۇشسىزلىق گىرامماتىكىلىق مەنىسى پېئىل بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان ئاساسىي گىرامماتىكىلىق مەنىدۇر. ئەمەلىي تىل ئىستېمالىدا ھەربىر پېئىل چوقۇم يا بولۇشلۇق يا بولۇشسىز شەكىلدە بولۇپ، ئىش ـ ھەرىكەتنىڭ ئېلىپ بېرىلىشىنىڭ تەستىق ياكى ئىنكار مەنىسىدە ئىكەنلىكىنى ئىپادىلەيدۇ. پېئىلنىڭ باشقا گىرامماتىكىلىق مەنىلىرى مۇشۇ بولۇشلۇق ياكى بولۇشسىزلىق شەكىلىنىڭ كەينىگە ئۇلىنىدۇ. باشقىچە ئېيتقاندا، بولۇشلۇق ـ بولۇشسىزلىق كاتېگورىيەسىنىڭ گىرامماتىكىلىق شەكلى

دەرىجە، تۈس كاتېگورىيەلىرىدىن كېيىنلا پېئىل ئۆزىكىگە ئۇلىنىدۇ. باشقا گىرامماتىكىلىق شەكىللەر ئۇنىڭ كەينىگە ئۇلىنىدۇ.

1) بولۇشلۇق

مەنىسى: ئىش ـ ھەرىكەتنىڭ ئېلىپ بېرىلغانلىقىنى، ئېلىپ بېرىلمۇاتقانلىقىنى، ئېلىپ بېرىلىدىغانلىقىنى ياكى يۈز بەرگەنلىكىنى، يۈز بېرىمۇاتقانلىقىنى، يۈز بېرىدىغانلىقىنى تەستىق شەكلىدە ئىپادىلەيدۇ.

ئىپادىلىنىشى: نۆل شەكىل (V–ø)

بار ـ + ø، كەل ـ + ø، ئوقۇ ـ + ø، يە ـ + ø.

بولۇشلۇق شەكىل نۆل شەكىل بىلەن ئىپادىلەنگەچكە ئۆزەكتە ھېچقانداق ئۆزگىرىش بولمايدۇ، شۇڭا بارلىق پېئىللارنىڭ ئۆزەك شەكلىنى پېئىلنىڭ بولۇشلۇق شەكلى ھېسابلاشقا بولىدۇ.

2) بولۇشسىزلىق

مەنىسى: ئىش ـ ھەرىكەتنىڭ ئېلىپ بېرىلغانلىقىنى، ئېلىپ بېرىلمۇاتقانلىقىنى، ئېلىپ بېرىلىدىغانلىقىنى ياكى يۈز بەرگەنلىكىنى، يۈز بېرىمۇاتقانلىقىنى، يۈز بېرىدىغانلىقىنى ئىنكار شەكلىدە ئىپادىلەيدۇ.

ئىپادىلىنىشى: ـ ما ـ \ ـ مە ـ .(V–mA) مەسىلەن:

قوشۇمچە	ئاخىرقى بوغۇمدىكى سوزۇق تاۋۇش
ـ ما ـ	تىل كەينى
ـ مە ـ	تىل ئالدى

ياز ـ + ـ ما ـ ، ئوقۇ ـ + ـ ما ـ ، سانا ـ + ـ ما ـ ؛
كەل ـ + ـ مە ـ ، كۆل ـ + ـ مە ـ ، ئۆچۈر ـ + ـ مە ـ

3)ئاساسىي بولۇشلۇق ـ بولۇشسىزلىق شەكلىنىڭ ئىشلىتىلىشى

ئىش ـ ھەرىكەتنىڭ ئېلىپ بېرىلىشى ياكى ئېلىپ بېرىلماسلىقىنى ئىپادىلەش زۆرۈرىيىتى بىلەن يا بولۇشلۇق، يا بولۇشسىزلىق شەكلى تاللاپ ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن:

a. مەن ھەر كۈنى گېزىت ئوقۇيمەن. (بولۇشلۇق)

b. تۇرسۇن مېنى تونۇمايدۇ. (بولۇشسىز)

c. بېرى كەل! (بولۇشلۇق)

d. ئۇنىڭغا تەگمە! (بولۇشسىز)

e. ئۇنىڭ ئىسمىنى بىلەمسىز؟ (بولۇشلۇق)

f. سىز پولۇ يېمەمسىز؟ (بولۇشسىز)

g. ئۇ بارسا، مەن بارمايمەن. (بولۇشلۇق ـ بولۇشسىز)

h. كېلىش ـ كەلمەسلىكىنى ئۆزۈڭ بىل، كەلسەڭ ھەممىمىز خۇشال بولىمىز، كەلمىسەڭ خاپا بولمايمىز. (بولۇشلۇق ـ بولۇشسىز ـ بولۇشلۇق ـ بولۇشلۇق ـ بولۇشلۇق ـ بولۇشسىز ـ بولۇشسىز)

پېئىلنىڭ بولۇشلۇق ـ بولۇشسىزلىق شەكلى خاراكتېر جەھەتتىن پېئىل ئۆزىكىگە تەۋە بولغاچقا، پېئىل ئۆزىكى بېۋاستە جۈملە بۆلىكى بولۇپ كېلەلمىگەچكە جۈملىدە پېئىللار بولۇشلۇق ياكى بولۇشسىز ھالەتتە كۆرۈلەلمەيدۇ. پەقەت مۇناسىپ قوشۇمچىلار قوشۇلغان ھالەتتىلا جۈملىگە قاتنىشالايدۇ.

پېئىلنىڭ « ـ ما ـ \ ـ مە ـ » بىلەن قۇرۇلغان بولۇشسىزلىق شەكلى بىر قىسىم تۈس يارىدەمچىلىرى ۋە يۆكلىمىلەر بىلەن بىللە كېلىپ ياكى ئىنتوناتسىيە ئارقىلىق بولۇشلۇق مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. بۇلارنى ئۆز جايىدا بايان قىلىمىز.

2. باشقا بولۇشلۇق ۋە بولۇشسىزلىق شەكىللىرى

ئۇيغۇر تىلىدا نۆل شەكىل ۋە « ـ ما ـ \ ـ مە ـ »

قوشۇمچىلىرىدىن باشقا بولۇشلۇق ـ بولۇشسىزلىقنى ئىپادە قىلالايدىغان ئانالىتىك شەكىللەر بار. بۇلاردىن بولۇشسىزلىق مەنىسىنى ئىپادە قىلىشتا كۆپرەك قوللىنىلىدىغانلىرى «يوق» ۋە «ئەمەس» (بۇ سۆزنىڭ تۇرغۇن سۆزلەر بىرىكىپ كېلىپ تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ خەۋەر شەكىللىرىنى ياساشقا قاتنىشىدىغان شەكلى بولۇشسىز ھۆكۈم باغلامچىسى مەنىسىدە قوللىنىلىدۇ). بۇ شەكىللەر گەرچە مورفولوگىيە دائىرىسىدىن ھالقىپ كەتكەن سىنتاكسىسلىق بىرلىك بولسىمۇ، بولۇشسىزلىق مەنىسىنى ئىپادىلەش ئالاھىدىلىكىنى كۆزدە تۇتۇپ مۇشۇ يەردە تىلغا ئالدۇق.

1) «يوق» سۆزىدىن قۇرۇلغان بولۇشسىزلىق

مەنىسى: سەمىمىي تەلەپپۇزدا، ئىزاھلاش، چۈشەندۈرۈش تەرىقىسىدە مەلۇم ئىش ـ ھەرىكەتنىڭ ئېلىپ بېرىلمىغانلىقىنى ئىپادىلەيدۇ.

ئىپادىلىنىشى: « ـ غان\ ـ قان\ ـ گەن\ ـ كەن+ شەخس+ يوق» (V + − GAn − perI + yoq)

بار ـ+ ـ غاز ـ+ ـ سىم يوق ـــ بارغىنىم يوق؛

ياز ـ+ ـ قان ـ+ ـ سىز يوق ـــ ياتقىنىمىز يوق؛

كۆر ـ+ ـ گەز ـ+ ـ سىڭ يوق ـــ كۆرگىنىڭ يوق؛

يەز ـ+ ـ كەز ـ+ ـ ى يوق ـــ يەتكىنى يوق.

ئىشلىتىلىشى:

بۇ شەكىل مەلۇم كىشىنىڭ خاتا چۈشىنىشىگە قارىتا سەمىمىي پوزىتسىيەدە ئىزاھلاش، چۈشەندۈرۈش تەرىقىسىدە ئىش ـ ھەرىكەتنىڭ سۆزلەۋاتقان ۋاقىتتىن بۇرۇن ئېلىپ بېرىلمىغانلىقىنى ئىپادىلەشتە قوللىنىلىدۇ. بەزىدە بۇ شەكىلنىڭ كەينىدە تولۇقسىز ھۆكۈم باغلامچىلىرى ئۇلىنىپ كېلىشى مۇمكىن. مەسىلەن:

a. مېنىڭ ئايروپىلانغا ئولتۇرۇپ باققىنىم يوق.

b . بىز ئارزۇيىمىزدىن ئۇاز كەچكىنىمىز يوق.

c . ئۆز ۋاقتىدا سىلەرمۇ يارىدەم قىلغىنىڭلار يوق.

d . دادامغۇ بىكار ياتقىنى يوق.

2) «ئەمەس» سۆزىدىن قۇرۇلغان بولۇشسىزلىق

«ئەمەس» سۆزى ھەر خىل گىراماتىكىلىق شەكىللەر بىلەن بىرىكىپ خىلمۇخىل مەنىلەرنى ئىپادىلەيدۇ.

(1) ئېنىق مەنىسىدىكى بولۇشسىزلىق

مەنىسى: ئىش ـ ھەرىكەتنىڭ سۆز قىلىنىشتىن بۇرۇن ئېلىپ بېرىلمىغانلىقىنىڭ ئېنىق ئىكەنلىكىنى ئىپادىلەيدۇ.

ئىپادىلىنىشى: « ـ غان\ ـ قان\ ـ گەن\ ـ كەن+ ئەمەس»
(V–GAn–+äməs+per II)

بار ـ+ ـ غان+ئەمەس ـ+ ـ مەن ـــ بارغان ئەمەسمەن

يا ـ+ ـ قان + ئەمەس ـ+ ـ مىز ـــ ياتقان ئەمەسمىز

كۆر ـ+ ـ گەن+ئەمەس ـ+ ـ سىز \ ـ سەن ـــ كۆرگەن ئەمەسسىز\سەن

يە ـ+ ـ كەن+ ئەمەس ـــ يەتكەن ئەمەس

ئىشلىتىلىشى:

مەلۇم شەخس بىلەن ئىش ـ ھەرىكەتنىڭ ئېلىپ بېرىلغان ـ بېرىلمىغانلىقى ھەققىدە تالىشىپ ئولتۇرماي، كەسكىن تەلەپپۇز، ئىش ـ ھەرىكەتنىڭ سۆز قىلىنىشتىن بۇرۇن ئېلىپ بېرىلغانلىقىنى ئىپادىلەشتە بۇ شەكىل ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن:

a . ئۇلار ھېچقاچان بىزنىڭكىگە كېلىپ باققان ئەمەس.

b . سىزنىڭ ياخشىلىقىڭىزنى ئۇنتۇغان ئەمەسمەن.

c . سەن ئۆمرۇڭدە بۇنداق كاتتا شەھەرنى كۆرگەن ئەمەسسەن.

(2) مەقسەت مەنىسىدىكى بولۇشسىزلىق

مەنىسى: سۆبيېكتنىڭ ئىش ـ ھەرىكەتنى بېجىرىش

مەقسىتىنىڭ يوقلۇقىنى ئىپادىلەيدۇ.

ئىپادىلىنىشى: « ـ ماقچى\ ـ مەكچى+ئەمەس»
(V–mAKči ämäs(–perII))

ئىشلىتىلىشى: سۆبيېكتنىڭ ئىش ـ ھەرىكەتنى بېجىرىش مەقسىتىنى ئىنكار قىلغاندا بۇ خىل شەكىل ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن:

a . مەن سىزنى ئەيىبلىمەكچى ئەمەس (مەن).

b . سەنمۇ خوتەنگە بارماقچى ئەمەسمۇ؟

c . ئۇلار ئىنگلىز تىلى ئۆگەنمەكچى ئەمەس.

(3) چۈشەندۈرۈش مەنىسىدىكى بولۇشسىزلىق

مەنىسى: سۆبيېكتنىڭ ئىش ـ ھەرىكەتنىڭ بېجىرىلىشىدىكى سەۋەبنى ئىنكار تەرىقىسىدە چۈشەندۈرۈشنى بىلدۈرىدۇ.

ئىپادىلىنىشى: « ـ ش\ ـ ىش\ ـ ۇش\ ـ ۈش+ ئەمەس»
(V–(X)š+ämäs)

ئىشلىتىلىشى: سۆبيېكت ئىش ـ ھەرىكەتنىڭ بېجىرىلىشىدىكى سەۋەبنى ئىنكار تەرىقىسىدە چۈشەندۈرۈشمەكچى بولغاندا بۇ شەكىل ئىشلىتىلىدۇ. بۇ خىل جۈملىدە كۆپىنچە «مەقسىتى» شەكلىدىكى سۆزلەر بىلەن ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن:

a . مېنىڭ مەقسىتىم سېنى قورقۇتۇش ئەمەس.

b . سېنىڭ ئويۇڭمۇ ئۇنى يىغلىتىش ئەمەس.

c . كىمنىڭ مەقسىتى پۇل تېپىش ئەمەس؟

3) قوش بولۇشسىزلىق

(1) V–mA–y qoy–mA–y–perII شەكلى

مەنىسى: سۆبيېكتنىڭ ئىش ـ ھەرىكەتنى ئورۇنلىماي بولدى قىلمايدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ.

ئىپادىلىنىشى: « ـ ما\ ـ مە ـ+ ـ ي قوي ـ+ ـ ما\ ـ مە+ ـ ي»

ئىشلىتىلىشى: «قوي ـ » پېئىلىنىڭ يەنە شۇ شەكىل بىلەن قۇرۇلغان «قويماي ـ » شەكلى بىلەن بىرىكىپ قوش بولۇشسىزلىق ھاسىل قىلىدۇ. بۇ چاغدا بۇ قۇرۇلما «قەتئىيلىك، مۇقەررەرلىك» مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ.

a . بۇ گەپنى رەنجىغا دېمەي قويمايمەن.

b . بۇ قېتىم سېنى ئايىپ قويمايمەن.

c . بىز بارماي قويمايمىز.

d . مەن بىلمەن، سەن ئۇنى ئىزدىمەي قويمايسەن.

(2) V–mA–y qal–mA–y–perII شەكلى

مەنىسى: سۆبىيەكتنىڭ ئىش ـ ھەرىكەتنىڭ چوقۇم ئورۇنلىنىدىغانلىقىغا كېپىللىك قىلىدىغانلىقىنى (بەزىدە «يەنە» يۆكلىمىسى بىلەن كېلىدۇ) ئىپادىلەيدۇ.

ئىپادىلىنىشى: « ـ ما\ ـ مە ـ+ ـ ي قال ـ+ ـ ما\ ـ مە + ـ ي»

ئىشلىتىلىشى:

● سۆزلىگۈچى پىششىق تونۇش قىياپەتتە ئىش ـ ھەرىكەتنىڭ ئېلىپ بېرىلىشىنىڭ كاپالەتكە ئىگە ئىكەنلىكىنى كاپالەت بېرىش تەلەپپۇزىدا بايان قىلغاندا مۇشۇ شەكىل ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن:

a . قاراپ تۇر، يامغۇر ياغماي قالمايدۇ.

b . بۇ ئىش ھامان ئاشكارىلانماي قالمايدۇ.

c . بۇ ئىش سەن ئۇچۇن ناھايىتى مۇھىم، سەن كەلمەي قالمايسەن.

d . ئۇ سېنى كەچۈرمەي قالمايدۇ.

● سۆزلىگۈچىنىڭ ئوتتۇرىغا قويۇلغان ئىش ـ ھەرىكەتنىڭ ئورۇنلانماي قېلىشىدىن ئەنسىرەش مەنىسىنى ئىپادىلىگەندە بۇ شەكىل ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن:

a . تۇرسۇنغا تېلېفون قىلىپ قوي، ئۇ ئۇقماي قالمىسۇن (يەنە).

b . بولدى ئۇنى ئوخلىغىلى قوي، ئەتە قويالماي قالمىسۇن يەنە.

c . بولدى قېرىشما، ئىمتىھاندىن ئۆتەلمەي قالمىسۇن يەنە.

4) كۆچەيتمە تەستىق

مەنىسى: قارشى تەرەپ ئىش ـ ھەرىكەتنىڭ ئېلىپ بېرىلىش ـ بېرىلماسلىقىنى سورىغاندا سۆزلىگۈچى قايتۇرما سوراق شەكلىدە، ئەيىبلەش، نارازىلىق تەلەپپۇزىدا ئىش ـ ھەرىكەتنىڭ مۇقەررەر ئېلىپ بېرىلىدىغانلىقى ھەققىدىكى كۆزقارىشىنى (ھازىرقى ئەھۋالغا نارازى ئىكەنلىكىنى) ئىپادىلەيدۇ.

قۇرۇلمىسى: V–mA–y–ču/–zä/ämisä

ئىپادىلىنىشى: « ـ ما\ ـ مە ـ+ ـ ي ـ+ ـ چۇ\ ـ زە\ئەمىسە»

ئىشلىتىلىشى: قارشى تەرەپ ئىش ـ ھەرىكەتنىڭ ئېلىپ بېرىلىش ـ بېرىلماسلىقىنى سورىغاندا، سۆزلىگۈچى قايتۇرما سوراق شەكلىدە، ئەيىبلەش، نارازىلىق تەلەپپۇزىدا ئىش ـ ھەرىكەتنىڭ مۇقەررەر ئېلىپ بېرىلىدىغانلىقى ھەققىدىكى كۆزقارىشىنى (ھازىرقى ئەھۋالغا نارازى ئىكەنلىكىنى) ئىپادىلەشتە مۇشۇ شەكىل ئىپادىلىنىدۇ (جۈملە ئىنتوناتسىيەسى كۆتۈرەڭگۇ ئېيتىلىدۇ). مەسىلەن:

a . ـــ سىزمۇ كىنوغا بارامسىز؟

ـــ بارمايچۇ؟\بارمايزە.\بارماي ئەمىسە.

b . ـــ ئۇيغۇرلارمۇ ئات گۆشى يەمدۇ؟

ـــ يېمەيچۇ.\يېمەي ئەمىسە.

c . ـــ بۇ لۇغەتتىن سىزمۇ ئالامسىز؟

ـــ ئالمايچۇ.\ئالمايزە.\ئالماي ئەمىسە.

5) غەزەپلىك تەستىق

مەنىسى: قارشى تەرەپ ئىش ـ ھەرىكەتنىڭ ئېلىپ بېرىلىش ـ بېرىلماسلىقىنى سورىغاندا سۆزلىگۈچى قايتۇرما سوراق

شەكلىدە ناھايىتى ئېنىق، غەزەپلەنگەن تەلەپپۇزدا ئىش - ھەرىكەتنىڭ مۇقەررەر ئېلىپ بېرىلىدىغانلىقى ھەققىدىكى كۆزقارىشىنى ئىپادىلەيدۇ (بۇ قۇرۇلمىدا سۈبيېكت ئۆز قارىشىنى يوشۇرماي، دەرھال تەدبىر قوللىنىپ مەقسىتىنى ئەمەلگە ئاشۇرىدىغانلىقىنى ئىپادىلەيدۇ).

قۇرۇلمىسى: V–mA–y

ئىپادىلىنىشى: « - ما\ - مە -+ - ي »

ئىشلىتىلىشى: قارشى تەرەپ ئىش - ھەرىكەتنىڭ ئېلىپ بېرىلىش - بېرىلماسلىقىنى سورىغاندا، ناھايىتى ئېنىق غەزەپلەنگەن تەلەپپۇزدا ئىش - ھەرىكەتنىڭ مۇقەررەر ئېلىپ بېرىلىدىغانلىقى ھەققىدىكى كۆزقارىشىنى (ئۆز قارىشىنى يوشۇرماي، دەرھال تەدبىر قوللىنىپ مەقسىتىنى ئەمەلگە ئاشۇرىدىغانلىقىنى) ئىپادىلەشتە بۇ شەكىل قوللىنىلىدۇ، جۈملە ئىنتوناتسىيەسى كۆتۈرەڭگۈ ئېيتىلىدۇ.

مەسىلەن:

a. — بۇ كىتابتىن ئالامسىز؟

— ئالماي؟!

b. — سىزمۇ كېتەمسىز؟

— كەتمەي.

§ 3. پېئىلنىڭ دەرىجە كاتېگورىيەسى

پېئىلنىڭ مورفولوگىيەلىك شەكىللىرى ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن ھەرىكەتنىڭ گرامماتىكىلىق ئىگە بىلەن بولغان ھەر خىل مۇناسىۋەتلىرىنى بىلدۈرىدىغان گرامماتىكىلىق كاتېگورىيە پېئىلنىڭ دەرىجە كاتېگورىيەسى دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسىلەن:

a. تۇرسۇن بۇ ماقالىنى ئىككى قېتىم كۆردى.

b. بۇ ماقالە ئىككى قېتىم كۆرۈلدى.

c. تۇرسۇن دوختۇرغا كۆرۈندى.

d. تۇرسۇن بۇ ماقالىنى ماڭا ئىككى قېتىم كۆرسەتتى.

e. تۇرسۇن مۇئەللىم بىلەن كۆرۈشتى.

a جۈملىدە تۇرسۇن «كۆر - » پېئىلى ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ ئىجراچىسى (سۈبيېكتى) بۇ جۈملىدە «كۆر - » پېئىلىنىڭ شەكلى ھەرىكەتنىڭ گرامماتىكىلىق ئىگىسى، شۇنداقلا لوگىكىلىق ئىگىسى ئىكەنلىكىنى بىلدۈرۈپ كەلگەن؛ b جۈملىدىكى «كۆرۈل - » شەكلى شۇ ھەرىكەتنىڭ ئىگىسىنىڭ ئەمەلىيەتتە ھەرىكەتنىڭ لوگىكىلىق ئوبيېكتى (قوبۇل قىلغۇچىسى) ئىكەنلىكىنى بىلدۈرۈپ كەلگەن؛ c جۈملىدىكى «كۆرۈز - » شەكلى شۇ ھەرىكەتنىڭ ئىگىسىنىڭ بىر تەرەپتىن شۇ ھەرىكەتنىڭ لوگىكىلىق ئوبيېكتى بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن شۇ ھەرىكەتنىڭ ئورۇنلىنىشىغا تۈرتكە بولغۇچى ئىكەنلىكىنى بىلدۈرۈپ كەلگەن؛ d جۈملىدە تۇرسۇن ھەرىكەتنى ئۆزى ئورۇنلىمىغان، «كۆرسەت - » پېئىلى شۇ ھەرىكەتنىڭ گرامماتىكىلىق ئىگىسى ئەمەلىيەتتە ھەرىكەتنىڭ ئورۇنلىنىشىغا تۈرتكە بولغۇچى ئىكەنلىكىنى بىلدۈرۈپ كەلگەن؛ e جۈملىدىكى «كۆرۈش - » شەكلى شۇ ھەرىكەتنىڭ ئىگىسىنىڭ ئىككىدىن ئارتۇق بولۇپ ئۇلار ئەسلىي ھەرىكەتنى بىر - بىرىنى ئوبيېكت قىلغان ھالدا ئورۇنلىغانلىقىنى بىلدۈرۈپ كەلگەن. «كۆر - » پېئىلىنىڭ مۇشۇ شەكىللىرى ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن مۇشۇ خىل مەنىلەر پېئىلنىڭ دەرىجە كاتېگورىيەسىگە كىرىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىللارنىڭ دەرىجە كاتېگورىيەسى ئەسلىي دەرىجە، مەجھۇل دەرىجە، ئۆزلۈك دەرىجە، مەجبۇرىي دەرىجە، ئۆملۈك دەرىجە دېگەن بەش تۈرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

1) ئەسلىي دەرىجە

مەنىسى: جۈملىنىڭ گىراماتىكىلىق ئىگىسىنىڭ ھەرىكەتنىڭ ئىجراچىسى (سۇبيېكتى) ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدىغان دەرىجە شەكلىنى كۆرسىتىدۇ.

ياسىلىشى: نۆل شەكىل. يەنى پېئىل ئۆزىكىگە ھېچقانداق قوشۇمچە قوشۇلمىغان شەكلى ئەسلىي دەرىجە ھېسابلىنىدۇ. (V-ø) مەسىلەن:

بار -+ ø = بار - ئوقۇ -+ ø = ئوقۇ -

كەل -+ ø = كەل - ئىشلە -+ ø = ئىشلە -

كۆر -+ ø = كۆر - ئازايـ -+ ø = ئازايـ -

ئىشلىتىلىشى:

a. ئۇلار مۇسابىقە كۆرۈۋاتىدۇ.

b. بىز خوتەنگە بارىمىز.

c. سىز ئۇيغۇرچىنى بىلمەيدىكەنسىز.

d. ئوغلۇم باشلانغۇچتا ئوقۇۋاتىدۇ.

2) مەجھۇل دەرىجە③

مەنىسى: جۈملىنىڭ گىراماتىكىلىق ئىگىسى ھەرىكەتنىڭ قوبۇل قىلغۇچىسى ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ.

ياسىلىشى: مەجھۇل دەرىجىنىڭ ئىككى يۇرۇش قوشۇمچىسى بار:

بىرى: -ل- \ -ىل- \ -ۇل- \ -ۇل- (V-(X)l-)

ئوقۇ -+ -ل- = ئوقۇل-، ياز -< يېز -+ -ىل- = يېزىل-، قوي -+ -ۇل- = قويۇل-، كۆر -+ -ۇل- = كۆرۈل-.

يەنە بىرى: -ن- \ -ىن- \ -ۇن- \ -ۇن- (V-(X)n-)

سۆزلە -+ -ن- = سۆزلەن-، ئال -< ئېل -+ -ىن- = ئېلىن-، بول -+ -ۇن- = بولۇن-

بۇ ئىككى يۇرۇش قوشۇمچىنىڭ ئۆزەكلەرگە قوشۇلۇش ئالاھىدىلىكى مۇنداق:

ئاخىرقى بوغۇمدا \ل\ تاۋۇشى بولغان ئۆتۈملۈك پېئىللارغا

«-ن- \ -ىن- \ -ۇن- \ -ۇن-» قوشۇلىدۇ؛ باشقا ئۆتۈملۈك پېئىللارغا «-ل- \ -ىل- \ -ۇل- \ -ۇل-» قوشۇلىدۇ؛

«يە-»، «دە-»، «يۇ-» قاتارلىق ئۇچ پېئىلغا مەجھۇل دەرىجە قوشۇمچىلىرى ئۇلانغاندا ئۆزەكتىن كېيىن بىر \ي\ تاۋۇشى كۆپىيىپ قالىدۇ. مەسىلەن:

يە-+-ىـ-ىل- = يېيىل-، دە-+-ىـ-ىل- = دېيىل-،

يۇ-+ىـ-ۇل- = يۇيۇل-

ئىشلىتىلىشى:

(1) ئۇيغۇر تىلىدا ئۆتۈملۈك ھەرىكەتنىڭ لوگىكىلىق ئىگىسىنى كۆرسىتىش قېيىن بولغاندا ياكى ھاجەتسىز بولغاندا ۋە ياكى لوگىكىلىق ئوبيېكتنى گەۋدىلەندۈرۈش زۆرۈر بولغاندا پېئىلنىڭ مەجھۇل دەرىجە شەكلى ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن:

a. بۇ رەسىم ناھايىتى ياخشى سىزىلىپتۇ. (لوگىكىلىق ئىگە نامەلۇم)

b. مەن ئوقۇش پۈتكۈزۈپ ئاقسۇغا تەقسىم قىلىنىدىم. (لوگىكىلىق ئىگىنى كۆرسىتىش ھاجەتسىز)

c. ۋەزىپە ئورۇنلاندى. (لوگىكىلىق ئوبيېكت گەۋدىلەندۈرۈلگەن)

(2) لوگىكىلىق ئوبيېكتنى گەۋدىلەندۈرۈش بىلەن بىر ۋاقىتتا لوگىكىلىق ئىگىنىمۇ كۆرسىتىش زۆرۈر بولۇپ قالغاندا لوگىكىلىق ئىگە ئادەم ياكى ئادەملەر ئومۇمىيىتى ياكى بىرەر تەشكىلات بولسا، شۇ لوگىكىلىق ئىگىنى كۆرسەتكۈچى ئىسىم «تەرىپىدىن» تىركەلمىسى بىلەن بىرىكىپ ھالەت ۋەزىپىسىدە كېلىدۇ. مەسىلەن:

a. مەن بىر ئەرزىمەس قۇل تەرىپىدىن ھاقارەتلەندىم.

b. قېينىچىلىقىمىز مەكتەپ تەرىپىدىن ھەل قىلىندى.

c. تەمىناتىمىز پۈتۈنلەي ھۆكۈمەت تەرىپىدىن بېرىلىدۇ.

d. بۇ رېكورت خەلقئارا ئولىمپىك كومىتېتى تەرىپىدىن

ئېتىراپ قىلىندى.

ئەگەر لوگىكىلىق ئىگە باشقا شەيئى بولسا «تەرىپىدىن» تىركەلمىسى ئىشلىتىلمەيدۇ:

a . دېرىزە شامالدا چېقىلىپ كەتتى.

b . قىزىلگۈلنىڭ غۇنچىسى تاپىنىڭدا چەيلەندى.

(3) جانلىق تىلدا جۈملىدە ئىش ـ ھەرىكەتنىڭ سۈبىيېكتى كۆرۈنگەن چاغدا جۈملە ئاساسەن ئەسلىي دەرىجە شەكلىدە ئىپادىلىنىدۇ، مەجھۇل شەكىل ئاساسەن ئىشلىتىلمەيدۇ، سۈبىيېكتنىڭ ئورنى ھامان جۈملە بېشىدا بولىدۇ. مەسىلەن:

a . ئۇنى بىرى ئۇرۇپ كەتتى. \ ئۇ بىرىدىن تاياق يېدى.

b . ئاچقۇچۇمنى يوقىتىپ قويدۇم. \ ئاچقۇچۇم يوقاپ كەتتى.

(4) ئۇيغۇر تىلىدا ئۆتۈملۈك پېئىللارلا مەجھۇل دەرىجە شەكلىگە كىرىدۇ. ئۆتۈمسىز پېئىللار ئاساسەن مەجھۇل دەرىجە شەكلىگە كىرەلمەيدۇ. ئۆتۈملۈك پېئىللار مەجھۇل دەرىجە شەكلىگە كىرگەندە ئۆتۈمسىز پېئىللارغا ئايلىنىدۇ ۋە بۇ چاغدا تولدۇرغۇچى بىلەن بىرىكمەيدۇ. مەسىلەن:

a . بىز غۇلجىدىن ئۈرۈمچىگە 50 مىڭ تونىنا ئاشلىق يۆتكىدۇق.

غۇلجىدىن ئۈرۈمچىگە 50 مىڭ تونىنا ئاشلىق يۆتكەلدى.

b . بىز بۇ يىغىنغا كۆپلىگەن داڭلىق چولپانلارنى تەكلىپ قىلدۇق.

يىغىنغا كۆپلىگەن داڭلىق چولپانلار تەكلىپ قىلىندى.

(5) «مۇستەقىل پېئىل+ ياردەمچى پېئىل» قۇرۇلمىسىغا مەجھۇل دەرىجە قوشۇمچىسى قوشۇشقا توغرا كەلسە، ئادەتتە مۇستەقىل پېئىلغا قوشۇلىدۇ. جۈملىدە ئىپادىلەنگەن ئىش ـ ھەرىكەتنىڭ لوگىكىلىق ئىگىسى ھەرىكەتنى چىقارغۇچى (ئاساسەن ئادەم) بولسا مەجھۇل دەرىجە قوشۇمچىسى ياردەمچى پېئىلغا قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

a . ۋەزىپە ئورۇنلىنىپ بولدى.

b . ئۇ بايقىلىپ قالدى.

c . ئويۇن قويۇلۇشقا باشلىدى.

d . يول توسۇلۇپ قاپتۇ.

e . دۇشمەننىڭ ھۇجۇمى توسۇپ قېلىندى.

f . بۇ ئۇسۇلمۇ سىناپ كۆرۈلدى.

g . جىنايەتچىلەر تۇتۇپ كېلىندى.

3) ئۆزلۈك دەرىجە

مەنىسى: جۈملىنىڭ گىرامماتىكىلىق ئىگىسى ھەم ھەرىكەتنىڭ ئىجراچىسى، ھەم ھەرىكەتنىڭ قوبۇل قىلغۇچىسى ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. ئۆزى ئىجرا قىلغان ھەرىكەتكە ئۆزى بولىدىغان، يەنى ئۆزى ئىجرا قىلغان ھەرىكەت ئۆزىگە يانىدىغان بولغاچقا «ئۆزلۈك دەرىجە» دەپ ئاتالغان.

ياسىلىشى: ئىككى يۇرۇش قوشۇمچىسى بار:

بىرى: ـ ىز ـ \ ـ ىڭ ـ \ ـ ۇڭ ـ \ ـ ۇ ـ (V–(X)n–)

تارا ـ+ ـ ڭ ـ = تاراڭ ـ، تارت ـ+ ـ ىڭ ـ = تارتىڭ ـ،

يۇ(ي) ـ+ ـ ۇ ـ = يۇيۇ ـ، كۆت ـ+ ـ ۇ ـ = كۆتۈ ـ .

يەنە بىرى: ـ ل ـ \ ـ ىل ـ \ ـ ۇل ـ \ ـ ۇل ـ (V–(X)l–)

ئاچ ـ> ئېچ ـ+ ـ ىل ـ = ئېچىل ـ.

قوش ـ+ ـ ۇل ـ = قوشۇل ـ، كۆر ـ+ ـ ۇل ـ = كۆرۈل ـ.

ئىشلىتىلىشى:

(1) جۈملىنىڭ گىرامماتىكىلىق ئىگىسى ھەم ھەرىكەتنىڭ ئىجراچىسى، ھەم ھەرىكەتنىڭ قوبۇل قىلغۇچىسى بولغان ئەھۋالدا ئۆزلۈك دەرىجە شەكلى ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن:

a . ئۇلار يۇيۇنۇپ، تارىنىپ تويغا كەتتى.

b . ئات سىلكىنىدى.

c . ئۇ داۋىم ماختىنىدۇ.

(2) ئۆزلۈك دەرىجە قوشۇمچىلىرى بىلەن مەجھۇل دەرىجە

قوشۇمچىلىرى ئاھاڭداش قوشۇمچىلارغا كىرىدۇ. مۇنداق ئەھۋالدا، كونكرېت جۈملىدە ئۇلارنىڭ مەنىسىگە قاراپ پەرقلەندۈرۈشكە توغرا كېلىدۇ. مەسىلەن:

a. باغدىكى گۈللەر ئېچىلدى. (ئۆزلۈك دەرىجە)

b. مەكتىپىمىز تەرىپىدىن مەھمۇد كاشغەرىي تۇغۇلغانلىقىنىڭ مىڭ يىللىقىنى خاتىرىلەش يىغىنى ئېچىلدى. (مەجھۇل دەرىجە)

c. تۇرسۇن يولغا چىقىشقا تەييارلاندى. (ئۆزلۈك دەرىجە)

d. ۋەكىللەرنى كۈتۈۋېلىش ئۈچۈن مەخسۇس ئۆيلەر تەييارلاندى. (مەجھۇل دەرىجە)

بۇ جۈملىلەرنىڭ قايسىسى ئۆزلۈك دەرىجە، قايسىسى مەجھۇل دەرىجە ئىكەنلىكىنى ئايرىشتا، جۈملىگە «تەرىپىدىن» تىركەلمىسىنى قوشۇشقا مۇمكىن بولسا مەجھۇل دەرىجە، بولمىسا ئۆزلۈك دەرىجە شەكلى دەپ تونۇشقا بولىدۇ. a ، c جۈملە ئۆزلۈك دەرىجە، b، d جۈملىلەر مەجھۇل دەرىجە ھېسابلىنىدۇ.

(3) بەزى پېئىللارغا ئۆزلۈك ۋە مەجھۇل دەرىجە قوشۇمچىسى تاللاپ قوشۇلىدۇ. بۇنداق ئەھۋالدا ئوخشاش بىر پېئىل ئۆزىكىگە « - ـنـ - \ - ـىـ - نـ - \ - ۇنـ - \ - ۇنـ - » قوشۇمچىسى قوشۇلسا ئۆزلۈك دەرىجە، « - لـ - \ - ـىلـ - \ - ۇلـ - \ - ۇلـ - » قوشۇمچىسى قوشۇلسا مەجھۇل دەرىجە دەپ تونۇشقا بولىدۇ:

ياسا -+ - نـ - = ياسانـ - (ئۆزلۈك دەرىجە)

ياسا -+ - لـ - = ياسالـ - (مەجھۇل دەرىجە)

تارا -+ - نـ - = تارانـ - (ئۆزلۈك دەرىجە)

تارا -+ - لـ - = تارالـ - (مەجھۇل دەرىجە)

كۆر -+ - ۇنـ - = كۆرۈنـ - (ئۆزلۈك دەرىجە)

كۆر -+ - ۇلـ - = كۆرۈلـ - (مەجھۇل دەرىجە)

خەمىت تۆمۈر ئەپەندى «ئويلانـ -»، «ئۆتۈنـ -»، «ئاغرىنـ -»،

«شادلانـ -»، «خۇشاللانـ -»، «ئىككىلەنـ -» قاتارلىق شەكىلدىكى پېئىللارنى ئۆزلۈك دەرىجە شەكلىدىن پەرقلەندۈرۈشنى، ئۇلارنى ئۆزلۈك دەرىجە دەپ قارىماسلىقنى تەشەببۇس قىلىدۇ④.

ھەقىقەتەنمۇ بۇ شەكىللەر تۈرلىنىش ياكى ياسىلىشتا ئۆزلۈك دەرىجە شەكلىگە كىرىپ قالغان. ئەمما بۇ شەكىللەر كېلىپ چىقىشتا ئۆزلۈك دەرىجىدىن كېلىپ چىققاندەك تۇرىدۇ. بۇلارنى پەرقلەندۈرۈشتە تۆۋەندىكىدەك تەكشۈرۈپ كۆرۈشكە بولىدۇ:

a. مەن دوختۇرغا كۆرۈندۈم = مەن ئۆزۈمنى ئۆزۈم دوختۇرغا كۆرسەتتىم.

b. ئۇ دائىم ماختىنىدۇ. ئۇ دائىم ئۆزىنى ئۆزى ماختايدۇ.

c. مەن ئۇزاق ئويلاندىم = مەن ئۆزۈم ئۆزۈمنى ئۇزاق ئويلاتتىم.(؟)

d. بىز بۇ خەۋەردىن بەك خۇشاللاندۇق = بىز بۇ خەۋەردىن ئۆزىمىزنى ئۆزىمىز بەك خۇشال قىلدۇق.

4) مەجبۇرىي دەرىجە

مەنىسى: گىرامماتىكىلىق ئىگىنىڭ ھەرىكەتكە تۈرتكە بولغۇچى ياكى يول قويغۇچى ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. يەنى گىرامماتىكىلىق ئىگىنىڭ ئىش - ھەرىكەتنى بىۋاسىتە ئىجرا قىلماي، باشقىلارغا قىلدۇرغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ.

ياسىلىشى: مەجبۇرىي دەرىجە شەكلىنىڭ ئىپادىلىنىشى بىرئاز مۇرەككەپ، ئاساسەن تۆت يۈرۈش قوشۇمچىنىڭ ياردىمىدە ئىپادىلىنىدۇ.

(1) « - دۇر - \ - دۈر - \ - تۇر - \ - تۈر - »؛ « - غۇز - \ - قۇز - \ - گۈز - \ - كۈز - » (V- Dur -\V- Guz -)

« - اي»، « - ەي»، « - ار»، « - ەر» بىلەن ئاخىرلاشقان پېئىللاردىن باشقا ئۈزۈك تاۋۇش بىلەن ئاخىرلاشقان پېئىل ئۆزەكلىرىگە « - دۇر - \ - دۈر - \ - تۇر - \ - تۈر - » ياكى « - غۇز - \ - قۇز - \ - گۈز - \ - كۈز - » قوشۇمچىسى قوشۇلۇپ

ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

ياز -+ - دۇر - = يازدۇر -

- غۇز - = يازغۇز -

كىر -+ - دۇر - = كىردۇر -

- گۇز - = كىرگۇز -

تاپ -+ - تۇر - = تاپتۇر -

- قۇز - = تاپقۇز -

كۈت -+ - تۇر - = كۈتتۇر -

- كۇز - = كۈتكۇز -

(2) « - ای»، « - ەي»، « - ار»، « - ەر» بىلەن ئاخىرلاشقان پېئىل ئۆزەكلىرىگە ۋە سوزۇق تاۋۇش بىلەن ئاخىرلاشقان كۆپ بوغۇملۇق پېئىل ئۆزەكلىرىگە « - ت - » قوشۇمچىسى قوشۇلۇپ ياسىلىدۇ. (V–t–) مەسىلەن:

ئازاي -+ - ت - = ئازايت -

قاراي -+ - ت - = قارايت -

كۆپەي -+ - ت - = كۆپەيت -

كېڭەي -+ - ت - = كېڭەيت -

ئاقار -+ - ت - = ئاقارت -

كۆكەر -+ - ت - = كۆكەرت -

ئوينا -+ - ت - = ئوينات -

سۆزلە -+ - ت - = سۆزلەت -

بىلجىرلا -+ - ت - = بىلجىرلات -

(3) \چ\ ياكى \ش\ تاۋۇشلىرى بىلەن ئاخىرلاشقان ئايرىم بىر بوغۇملۇق پېئىل ئۆزەكلىرىگە « - ار - \ - ەر - »، « - ۇر - \ - ۇر - » قوشۇمچىسى قوشۇلۇپ ياسىلىدۇ. (V–Ar –\V– Ur –) مەسىلەن:

ئۇچ -+ - ار - = ئۇچار -

- ۇر - = ئۇچۇر -

كۆچ -+ - ەر - = كۆچەر -

- ۇر - = كۆچۇر -

(4) يەنە بىر قىسىم پېئىللارنىڭ مەجبۇرىي دەرىجە شەكلى ئالاھىدە بولىدۇ. مەسىلەن:

قورۇ -+ - ۇت - = قورقۇت -

قايت -+ - ار - = قايتار - \ قايت -+ - ۇر - = قايتۇر -

چىق -+ - ار - = چىقار -

كۆر -+ - سەت - = كۆرسەت -

ئىشلىتىلىشى:

1) ئۆتۈمسىز پېئىللارغا مەجبۇرىي دەرىجە قوشۇمچىسى قوشۇلغاندىن كېيىن ئۆتۈملۈك پېئىللارغا ئايلىنىدۇ. مەسىلەن:

a. ئۇ تۇردى. — مەن ئۇنى تۇرغۇزدۇم.

b. بالا قورقتى. — ئۇ بالىنى قورقۇتتى.

c. ئۇ كۈلدى. — ئۇنى كۈلدۈردۈم.

2) ئۆتۈملۈك پېئىللار مەجبۇرىي دەرىجە شەكلىگە كىرگەندىن كېيىن ئۇنىڭ ئۆتۈملۈك خاراكتېرى ئۆزگەرمەيدۇ. بۇ چاغدا ھەرىكەت ئىگىسى زۆرۈر بولمىسا كۆرسىتىلمەيدۇ، ئەگەر كۆرسىتىشكە توغرا كەلسە يۆنىلىش كېلىش ياكى چۈشۈم كېلىش شەكلىدىكى ئىسىم ئارقىلىق كۆرسىتىلىدۇ. مەسىلەن:

a. ئۇ چاچ ئالدۇرغىلى كەتتى. (لوگىكىلىق ئىگە كۆرسىتىلمىگەن)

b. مۇئەللىمگە ناخشا ئېيتقۇزدۇق. = مۇئەللىمنى ناخشا ئېيتقۇزدۇق. (مۇئەللىم ناخشا ئېيتتى).

c. ئۇ مېنى خەنزۇچە سۆزلەتتى. (مەن خەنزۇچە سۆزلىدىم).

3) جۈملىدە ئىپادىلەنگەن ئىش - ھەرىكەتنىڭ بۇ ۋاستە ئىجرا قىلغۇچىسى ئادەتتە كۆرسىتىلمەيدۇ. بۇنىڭ بىلەن جۈملىنىڭ گىراماتىكىلىق ئىگىسىنىڭ ئىش - ھەرىكەتنى ئۆزى بېجىرمىگەنلىكى، باشقىلارغا بېجىرگۈزگەنلىكى ياكى ئىش -

ھەربىرىنىڭ بېجىرىلىشىگە يول قويغانلىقى گەۋدىلەندۈرۈلىدۇ. مەسىلەن:

a . مۇئەللىم ھەممىمىزنى چاقىرتتى.

b . بۇ پەلتونى ئالدىڭىزمۇ، تىككۈزدىڭىزمۇ؟

c . مەن ئىلتىماسىمغا قول قويدۇردۇم.

4) ئىككى ياكى ئۈچ مەجبۇرىي دەرىجە قوشۇمچىسى قاتلىنىپ كېلىپ، ئىش ـ ھەرىكەتنى ئىگە A، B غا، B بولسا C غا بۇيرۇپ بېجىرگۈزگەنلىكىنى ئىپادىلەيدۇ. بۇ ۋاقىتتا A باش كېلىش شەكلىدە، B يۆنىلىش كېلىش شەكلىدە كۆرۈلىدۇ، C كۆرۈلمەيدۇ. مەسىلەن:

a . مەن ئۆيىنى ئاقارتتىم.

b . مەن ئۆيىنى ئاقارتقۇزدۇم.

c . مەن سائىتىمنى ياساتتىم.

d . مەن سائىتىمنى ياساتقۇزدۇم.

5) ئوخشاش بىر ئۆزەككە ئوخشىمىغان مەجبۇرىي دەرىجە قوشۇمچىسى قوشۇلۇپ كەلسە، مەجبۇرىي دەرىجىنىڭ مەنىسىدە پەرق كۆرۈلىدۇ. بۇنداق ئەھۋال ئاساسەن V–Dur ۋە V–Guz– قوشۇمچىلىرىدا كۆرۈلىدۇ. ئادەتتە بۇ ئىككى يۈرۈش قوشۇمچىنىڭ مەنىسىدىن قارىغاندا « ـ دۇر ـ \ ـ دۇر ـ \ ـ تۇر ـ \ ـ تۇر ـ » قوشۇمچىلىرى جۇملىنىڭ گىرامماتىكىلىق ئىگىسى ھەرىكەتنى باشقا بىر شەخسكە مەجبۇرىي ئورۇنلاتقۇزغانلىقىنى ياكى ھەرىكەتنىڭ ئورۇنلىنىشىغا تۈرتكە بولغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ؛ « ـ غۇز ـ \ ـ قۇز ـ \ ـ گۇز ـ \ ـ كۇز ـ » قوشۇمچىلىرى جۇملىنىڭ گىرامماتىكىلىق ئىگىسى ھەرىكەتنىڭ ئورۇنلىنىشىغا يول قويغانلىقىنى ياكى شۇ ھەرىكەتنىڭ ئورۇنلىنىشىغا شارائىت يارىتىپ بەرگەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a . مەن ئۇنىڭغا بىر قەلەم ئالدۇردۇم.

b . مەن ئۇنىڭغا بىر قەلەم ئالغۇزدۇم.

c . ئۇ مېنى مۇشۇ ئىشقا ئون قېتىم ماڭدۇردى.

d . ئۇ مېنى ئاسانلا ماڭدۇرۇۋەتتى.

e . مۇئەللىم بۇ خەتنى بىزگە ئىككى قېتىم يازدۇردى.

f . مۇئەللىم بۇ خەتنى ماڭا يازغۇزدى.

a، c ۋە e جۇملىلىرىدىكى «ئالـ ـ »، «ماڭـ ـ »، «ياز ـ » پېئىللىرى ئىپادىلىگەن ھەرىكەت جۇملىنىڭ گىرامماتىكىلىق ئىگىسى «مەن»، «ئۇ»، «مۇئەللىم» قاتارلىقلار تەرىپىدىن مەجبۇرىي يوسۇندا (سۇبېيېكتنىڭ خالاش ـ خالىماسلىقىدىن قەتئىينەزەر) بېجىرىلگەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ؛ b، d ۋە f جۇملىلىرىدىكى «ئالـ ـ »، «ماڭـ ـ »، «ياز ـ » پېئىللىرى ئىپادىلىگەن ھەرىكەت جۇملىنىڭ گىرامماتىكىلىق ئىگىسى «مەن»، «ئۇ»، «مۇئەللىم» قاتارلىقلار تەرىپىدىن سۇبېيېكتنىڭ خالىشى، رازىلىقى ۋە تەلىپى بىلەن يول قويغان، رۇخسەت بەرگەن ئاساستا بېجىرىلگەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ.

5) ئۆملۈك دەرىجە

مەنىسى: جۇملىنىڭ گىرامماتىكىلىق ئىگىسى ھەرىكەتنىڭ ئىجرا قىلغۇچىسى، بۇ ھەرىكەتنى ئىجرا قىلغۇچى ئىككىدىن ئارتۇق ئادەم ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ.

ياسىلىشى: « ـ ش ـ \ ـ ىش ـ \ ـ ۇش ـ \ ـ ۇش ـ » (V–(X)š–)

سۆزلە –+ ـ ش ـ = سۆزلەش ـ

ياز ـ >يېز –+ ـ ىش ـ = يېزىش ـ

ئۇر –+ ـ ۇش ـ = ئۇرۇش ـ

كۆر –+ ـ ۇش ـ = كۆرۈش ـ

ئىشلىتىلىشى:

1) جۇملىدە ئىپادىلەنگەن ئىش ـ ھەرىكەتنى ئىككى تەرەپ تەڭ بېجىرگەنلىكىنى ئىپادىلەشتە پېئىلنىڭ ئۆملۈك دەرىجىسى ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن:

a . ئۇلار ئۇزاق سۆزلەشتى.
b . ئاستا سۆزلىشىڭلار، قىزىرىشىپ قالماڭلار.
c . بولدى ئۇرۇشماڭلار.

2) ئىككى تەرەپ ئورتاق بىر ئىش ـ ھەرىكەتنى تەڭ بېجىرىشكە توغرا كەلگەندە پېئىلنىڭ ئۆملۈك دەرىجىسى ئىشلىتىلىدۇ. بۇ چاغدا گىرامماتىكىلىق ئىگە ئىش ـ ھەرىكەتنى بىر ـ بىرىگە قارىتىپ ياكى مۇسابىقىلىشىپ ئېلىپ بارغان بولىدۇ. يەنە بىر تەرەپ «بىلەن» تىركەلمىسى تىركىلىپ كەلگەن ئىسىم ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

a . مەن تۇرسۇن بىلەن سۆزلەشتىم.
b . تۇرسۇن ئەخمەت بىلەن شاھماتتا بەسلەشتى.
c . مەن تۇرسۇن بىلەن يۈگۈرۈشتۇم.

3) ئىش ـ ھەرىكەتنى ئىككى تەرەپ تەڭ بېجىرگەندە بىر تەرەپ ئاساسلىق بېجىرگۈچى، يەنە بىر تەرەپ يارەمىلەشكۈچى ئورنىدا بولغاندىمۇ پېئىلنىڭ ئۆملۈك دەرىجىسى ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن:

a . مەن ئانامغا كىر يۇيۇشۇپ بەردىم.
b . ئۇلار بىزنىڭ ئۆيىمىزنى كۆچۈشۈپ بەردى.
c . مەن ساڭا سىنىپنى تازىلىشىپ بېرەي.

4) ئەسلىي ھەرىكەتنىڭ ئىككىدىن ئارتۇق ئادەمدىن تەركىب تاپقان گىرامماتىكىلىق ئىگە تەرىپىدىن ئورۇنلىنىشىنى بىلدۈرگەندە پېئىلنىڭ ئۆملۈك دەرىجىسى قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

a . ئۇلار خۇشال ھالدا مەكتەپكە مېڭىشتى.
b . باغدا قۇشلار يېقىملىق سايرىشىپ تۇراتتى.
c . ئۇ توپ ـ توپ بولۇپ يىغىلىشىپ، بىرنەرسىلەرنى دېيىشىپ تۇراتتى.

پېئىلنىڭ ئۆملۈك دەرىجىسى يەنە شەكىللىرىنى

ياساشقا قاتنىشىدۇ:

(1) ئۆملۈك دەرىجە قوشۇمچىسى پېئىللارنىڭ 2 ـ شەخس بىرلىك قوشۇمچىسى بىلەن بىرىكىپ 2 ـ شەخس سەتلىمە تۇرىنى ھاسىل قىلىدۇ. مەسىلەن:

(سەنلەر) نەگە بېرىشتىڭ؟
(سەنلەر) يوقلىش!
(سەنلەر) تۇرۇشمامسەن، نېمە ئولتۇرۇشسەن؟

(2) ئۆملۈك دەرىجە قوشۇمچىسى پېئىللارنىڭ 2 ـ شەخس بىرلىك ھۆرمەت تۇرى قوشۇمچىسى بىلەن بىرىكىپ 2 ـ شەخس ھۆرمەت كۆپلۈك تۇرىنى ھاسىل قىلىدۇ. مەسىلەن:

(ھەرقايسىلىرى) ئىچكىرى كىرىشسىلە.
(ھەرقايسىلىرى) نەگە بېرىشىدىلا؟
(ھەرقايسىلىرى) نەدىن كېلىشتىلە؟

بەزى پېئىللار قۇرۇلمىسىدىن قارىغاندا، پېئىلنىڭ ئۆملۈك دەرىجە شەكلىگە ئوخشايدۇ ۋە مەنىسىمۇ ئۆملۈك دەرىجە مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن، «يارەملەشـ»، «سۆھبەتلەشـ»، «پاراڭلاشـ»، «مۇسابىقىلەشـ»، «پىكىرلەشـ»، «يارەملەشـ»، «مۇنازىرىلەشـ» قاتارلىقلار. بۇ پېئىللار ئەسلىي دەرىجە ئاساسىغا ئۆملۈك دەرىجە شەكلى قوشۇپ ياسالغان بولماستىن، بەلكى ئىسىملارغا بىۋاستە «ـلاشـ\ـلەشـ» قوشۇمچىسى قوشۇلۇشى ئارقىلىق ياسالغان. شۇڭا بۇلارنى ئۆملۈك دەرىجە ھېسابلاشقا بولمايدۇ.

6) دەرىجە قوشۇمچىلىرىغا ئائىت بىرقانچە مەسىلە

(1) دەرىجە قوشۇمچىلىرىنىڭ سۆز ياساش رولى

پېئىلنىڭ دەرىجە قوشۇمچىلىرى ئۆز نۆۋىتىدە پېئىلدىن پېئىل ياسىغۇچى قوشۇمچە ھېسابلىنىدۇ⑤. پېئىلنىڭ دەرىجە قوشۇمچىلىرى دەرىجە ئۇقۇمىنى ئىپادىلەپ پېئىلنىڭ دەرىجە كاتېگورىيەسىنى ھاسىل قىلغاندىن تاشقىرى يەنە لېكسىكىلىق

بىرلىك سۆپىتىدە لۇغەتلىرىمىزدىن ئورۇن ئېلىپ ھەرقايسىسى ئۆزىگە خاس لېكسىكىلىق خۇسۇسىيەتلەرنى جارى قىلدۇرىدۇ. مەسىلەن:

ياسا - : ياساڭ - ، ياسال - ، ياساڭ - ، ياساش -

كۆر - : كۆرۈڭ - ، كۆرۈل - ، كۆرسەت - ، كۆرۈش -

ئوقۇ - : ئوقۇل - ، ئوقۇت -

پېئىل دەرىجىلىرىنى بىلدۈرىدىغان قوشۇمچىلار پېئىل يىلتىزى ياكى پېئىلنىڭ ياسالما ئۆزىكىگە قوشۇلۇپ، پېئىل دەرىجىلىرىگە خاس ئىككىلەمچى ياكى ئۈچىلەمچى ئۆزەك ياسايدۇ. پېئىل دەرىجىلىرىگە ئىگە بولغان پېئىلنىڭ رايىلىق تۈرلىنىشىگە كىرىدىغان قىسمى ھەرقاچان پېئىل دەرىجىلىرى قوشۇمچىسىدىن كېيىن يەنى، پېئىل دەرىجىسىنى ھاسىل قىلغان ئۆزەكلەردىن كېيىن كېلىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇيغۇر تىلىدا پېئىل دەرىجىلىرىنىڭ قاتلىنىپ كېلىش ئەھۋالى دائىم كۆرۈلۈپ تۇرىدۇ. بىر گىراماتىكىلىق كاتېگورىيەگە تەۋە قوشۇمچىلارنىڭ قاتلىنىشى، يەنە كېلىپ ئوخشاش بىر قوشۇمچىنىڭ ئۆزەككە تەكرار ئۇلىنىشى (مەسىلەن، مەجبۇرىي دەرىجە + مەجبۇرىي دەرىجە) سۆزلەرنىڭ تۈرلىنىش دائىرىسىدە ئۈچرىمايدۇ، پەقەتلا سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلاردا ئۈچرايدۇ (مەسىلەن، چىراي+ لىق+ لىق).

(2) دەرىجە قوشۇمچىلىرىنىڭ قاتلىنىشى

پېئىلنىڭ دەرىجە شەكىللىرى ئايرىم - ئايرىم ھالدا ئىپادىلىنىش بىلەن قالماي، قاتلانغان ھالەتتە ئىپادىلىنىشى مۇمكىن. ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىل دەرىجىلىرىنىڭ قاتلىنىپ كېلىش ئەھۋالى تۆۋەندىكىچە:

● ئۆزلۈك - مەجبۇرىي دەرىجە شەكلى. مەسىلەن:

مەن بالىلارنى كىيىندۈردۈم. (كىي-+ - ن -+ - دۈر -)

● ئۆملۈك - مەجبۇرىي دەرىجە شەكلى. مەسىلەن:

بىز ئۇلارنى كۆرۈشتۈردۇق. (كۆر - + - ۇش -+ - تۇر -)

● مەجبۇرىي - مەجھۇل دەرىجە شەكلى. مەسىلەن:

يىغنىدا مۇنداق كۆرسىتىلدى. (كۆر -+ - سەت -+ - ىل -)

● مەجبۇرىي - مەجبۇرىي دەرىجە شەكلى. مەسىلەن:

مەن ئۆينى ئاقارتقۇزدۇم. (ئاقار - + - ت -+ - قۇز -)

● مەجبۇرىي - ئۆملۈك دەرىجە شەكلى. مەسىلەن:

ئۇلار ئۆيى ئاقارتىشتى. (ئاقار -+ - ت -+ - ىش -)

ئۆملۈك - مەجبۇرىي - مەجھۇل دەرىجە شەكلى. مەسىلەن:

بىزنىڭ ئەھۋالىمىز تونۇشتۇرۇلدى. (تونۇ - + - ش -+ - تۇر -+ - ۇل -)

پېئىللارنىڭ دەرىجە قوشۇمچىلىرىنىڭ قاتلىنىشى ئومۇميۈزلۈك ھادىسە ئەمەس، بەزى نۇسخىلار كۆپرەك ئۇچرايدۇ، ئەمما بەزى نۇسخىلار پەقەت بىرقانچىلا پېئىلدا كۆرۈلىدۇ.

پېئىل دەرىجىلىرىنىڭ قاتلىنىشىنى كۆرسىتىش ئىسخېمىسى:

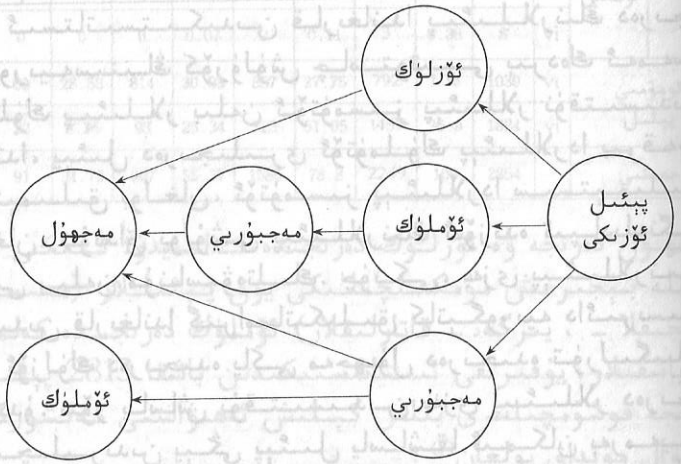

(3) دەرىجە قوشۇمچىلىرىنىڭ چاستوتىسى

ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىللارنىڭ دەرىجە كاتېگورىيەسى يۇقىرىقى ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن ئۆزىگە خاس ئورۇن تۇتىدىغان بىر گىرامماتىكىلىق كاتېگورىيە. «هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى»دىكى 34553 دانە سۆزنىڭ تەركىبىدە پېئىللار 8801 (دەرىجە شەكىللىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ). مانا مۇشۇ 8801 دانە پېئىلنىڭ دەرىجە شەكىللىرى بىلەن تۇرلىنىش ئۇچۇرلىرى تۆۋەندىكىدەك⑥ :

	دەرىجە شەكلى	سانى	نىسبىتى (%)	قوشۇمچىلار
1	ئەسلىي	3262	37.06	ϕ
2	مەجبۇرىي	2244	25.5	-DUr_, GUz_, -t-,-Ar-,-Ur-
3	ئۆملۈك	1778	20.2	- (X)š -
4	مەجھۇل	1384	15.73	- (X)l-, -(X)n-
5	ئۆزلۈك	111	1.26	- (X)n-, -(X)l-
جەمئىي		8801	100	

بۇ ئىستاتىستىكىدىن قارىغاندا پېئىللارنىڭ دەرىجە كاتېگورىيەسىنىڭ كۆرۈلۈش چاستوتىسى بىردەك ئەمەس، ئۆتۈملۈك پېئىللار بىلەن ئۆتۈمسىز پېئىللار نۇقتىسىدىن قارىغاندا، پېئىل دەرىجىلىرى ئۆتۈملۈك پېئىللاردا بىرقەدەر سىستېمىلىق بولغان، ئۆتۈمسىز پېئىللاردا سىستېمىلىق بولمىغان. بۇنداق بولۇشى پېئىللارنىڭ ئۆزىدە ئىپادىلەنگەن مەنىسى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. چۈنكى، بەزى پېئىللارنىڭ مەنىسىدىن قارىغاندا گىرامماتىكىلىق كاتېگورىيە دائىرىسىدە ئۇنى ئۆزلۈك دەرىجىدە ياكى مەجھۇل دەرىجىدە تۇرلىگىلى بولمايدۇ. سۆز ياساش نۇقتىسىدىن بەزى پېئىللار دەرىجە قوشۇمچىلىرىدىن يېڭى پېئىل ياساشقا ئىمكان بەرمەيدۇ. مەسىلەن، پىسخىك پائالىيەتنى بىلدۈرىدىغان پېئىللار ئاساسەن

			پېئىلنىڭ ئومۇمىي سانى		مەجبۇرىي دەرىجە		ئۆملۈك دەرىجە		مەجھۇل دەرىجە		ئۆزلۈك دەرىجە	
			سانى	%	سانى	%	سانى	%	سانى		سانى	%
توپ پېئىل		vt	338	11.84	304	10.65	325	11.39	293	10.27	39	1.37
		vi	347	12.16	299	10.48	202	7.08	48	1.68	9	0.32
ياسالما پېئىل	تۇرغۇن سۆز	vt	671	23.51	470	16.47	513	17.97	509	17.83	29	1.02
		vi	1021	35.77	775	27.15	193	6.76	42	1.47	11	0.39
	تەقلىد پېئىل	vt	14	0.49	12	0.42	13	0.46	5	0.18	0	0
		vi	430	15.07	367	12.86	313	10.97	2	0.07	1	0.04
	ئۇندەش پېئىل	vt	7	0.25	6	0.21	6	0.21	7	0.25	1	0.04
		vi	18	0.63	13	0.46	13	0.46	1	0.04	1	0.04
		vt	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
		vi	8	0.28	3	0.11	2	0.07	0	0	0	0
ئومۇمىي پېئىل		vt	1030	1.36	792	27.75	857	30.03	814	28.53	69	2.42
		vi	1824	36.9	1457	51.05	723	25.34	93	3.26	22	0.77
جەمئىي			2854	100	2249	78.8	1580	55.37	907	31.79	91	3.2

مەجھۇل دەرىجە ۋە ئۆزلۈك دەرىجىدە كەلمەيدۇ؛ ئىككى ئادەم بىللە بېجىرىش مۇمكىنچىلىكى يوق پېئىللار (مەسىلەن، ئىنجىقلا ـ ، يىرگەن ـ قاتارلىقلار) ئۆملۈك دەرىجىدە كەلمەيدۇ ۋە باشقىلار. يۇقىرىقى ئىستاتىستىكىدىن باشقا 2813 پېئىلنىڭ دەرىجە قوشۇمچىلىرى بىلەن كېلىش ئەھۋالىنى تەكشۈرگەندە ئەھۋال مۇنداق بولغان⑦ :

2813 پېئىل ئىچىدە مەجبۇرىي دەرىجە شەكلىدە كېلەلەيدىغان

پېئىل 2051، ئۆملۈك دەرىجە شەكلىدە كېلەلەيدىغان پېئىل 1462، مەجھۇل دەرىجە شەكلىدە كېلەلەيدىغان پېئىل 835، ئۆزلۈك دەرىجە شەكلىدە كېلەلەيدىغان پېئىل 87، بەش خىل دەرىجە شەكلىدە كېلەلەيدىغان پېئىل 37، بۇ 37 پېئىلنىڭ ھەممىسى ئۆتۈملۈك پېئىل.

يەنە بىر تۈرلۈك ئىستاتىستىكىدىن قارىغاندا «ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى (قىسقارتىلمىسى)»دىكى ئەسلىي دەرىجىدە كەلگەن (دىيالېكتقا خاس بولغان پېئىللار ۋە كۆپ قوللىنىلمايدىغان پېئىللارنى ھېسابقا ئالمىغاندا) 2854 دانە پېئىلنىڭ دەرىجە بىلەن تۈرلىنىش ئەھۋالى مۇنداق بولغان⑧:

ئىككى خىل ئىستاتىستىكىنىڭ نەتىجىسى ئاساسەن ئوخشاش، يەنى ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىللارنىڭ ھەممىسىلا دەرىجە كاتېگورىيەسى قوشۇمچىلىرى بىلەن خۇددى بارلىق ئىسىملار سان ياكى كېلىش كاتېگورىيەسى بىلەن تۈرلەنگەندەك تۈرلەنمەيدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە نىسپىي جەھەتتە مەجبۇرىي دەرىجە قوشۇمچىسى كۆپرەك پېئىللارغا قوشۇلالىغان.

§4. پېئىلنىڭ شەخس كاتېگورىيەسى

1. مەنىسى

جۈملىنىڭ ئىگىسى ياكى ئىگە بولۇپ كەلگەن تەركىب (ئادەم ياكى نەرسە) نىڭ قايسى تەرەپ ئىكەنلىكىنى، بىر ياكى كۆپ سانلىق ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدىغان مەنىلەرنىڭ يىغىندىسى ۋە شەكىللەرنىڭ سىستېمىسى پېئىلنىڭ شەخس كاتېگورىيەسى دەپ ئاتىلىدۇ.

شەخس ئۈچ تۈرلۈك بولىدۇ: بىرىنچى شەخس — سۆزلىگۈچى، ئىككىنچى شەخس — تىڭشىغۇچى، ئۈچىنچى شەخس — سۆزلىگۈچى ۋە تىڭشىغۇچى بولمىغان تەرەپ.

مەسىلەن:

a. مەن باردىم. (بىرىنچى شەخس بىرلىك)

b. بىز بارمىز. (بىرىنچى شەخس كۆپلۈك)

ئۇيغۇر تىلىدا شەخس كاتېگورىيەسىنى ئىسخېمىلاشتۇرساق مۇنداق بولىدۇ⑨ :



2. ئىپادىلىنىشى

پېئىللارنىڭ شەخس مەنىسى شەخس قوشۇمچىلىرىنىڭ بارلىققا ئىپادىلىنىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدا شەخس قوشۇمچىسى ئۈچ يۈرۈش بولىدۇ. بۇنىڭ ئىككىسى زامان كاتېگورىيەسى بىلەن، بىرى بۇيرۇق راي بىلەن مۇناسىۋەتلىك.⑩ ئۇيغۇر تىلىدا شەخس كاتېگورىيەسىنىڭ زامان بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان ئىككى يۈرۈش قوشۇمچىسى شەكىل جەھەتتىن ئىسىملارنىڭ تەۋەلىك ۋە شەخس كاتېگورىيەسىنىڭ شەكىللىرى بىلەن ئاساسەن بىردەك. بىز بۇ ئىككى يۈرۈش قوشۇمچىنى پېئىللارنىڭ 1 ـ ۋە 2 ـ يۈرۈش شەخس قوشۇمچىسى دەپ ئاتايمىز.

پېئىللارنىڭ 1 ـ يۈرۈش شەخس قوشۇمچىسى:

پېئىللارنىڭ بىرىنچى يۈرۈش شەخس قوشۇمچىسى بىرىنچى

شەخس		بىرلىك	كۆپلۈك
1 ـ شەخس		ـ م \ ـ ىم \ ـ ۇم \ ـ ۈم (باردىم، بارسام)	ق \ ـ ك \ ـ ۇق (باردۇق، بارساق، كەلسەك)
2 ـ شەخس	ئاددىي	ـ ڭ \ ـ ىڭ \ ـ ۇڭ \ ـ ۈڭ (باردىڭ، بارساڭ)	ـ ڭلار \ ـ ىڭلار \ ـ ۇڭلار \ ـ ۈڭلار (باردىڭلار، بارساڭلار)
	سىپايە	ـ ڭىز \ ـ ىڭىز (باردىڭىز، بارسىڭىز)	ـ ڭىزلار \ ـ ىڭىزلار (باردىڭىزلار، بارسىڭىزلار)
	ھۆرمەت	ـ لا \ ـ ىلا \ ـ ىلە (باردىلا، بارسىلا)	ئۆملۈك دەرىجە قوشۇمچىسى +ـ تىلا \ ـ تىلە (بېرىشتىلا) ئۆملۈك دەرىجە قوشۇمچىسى + سىلا \ ـ سىلە ـ بېرىشسىلا)
	سەتلىمە	∅	ـ ىشتىڭ \ ـ شتىڭ (بېرىشتىڭ، بېرىشساڭ)
3 ـ شەخس		ـ ى \ ∅ (باردى، بارسا)	

شەخس كۆپلۈك شەكلىدە ئىسىملارنىڭ تەۋەلىك كاتېگورىيەسىنىڭ قوشۇمچىلىرىدىن پەرقلىنىدۇ. بىرىنچى شەخس كۆپلۈك شەكلى قەدىمكى ئۇيغۇرچە يادىكارلىقلاردا ئىككى يۈرۈش قوشۇمچە بىلەن يەنى، ئىسىملارنىڭ تەۋەلىك قوشۇمچىسى بىلەن ئوخشاش « ـ ىمىز» شەكلى ۋە « ـ ۇق \ ـ ۈك» شەكلى بىلەن ئىپادىلەنگەن. ھازىر ئىستېمالىمىزدا « ـ ۇق» شەكلىدە قوللىنىلىۋاتقان پېئىللارنىڭ بىرىنچى يۈرۈش شەخس قوشۇمچىسىنىڭ بىرىنچى شەخس كۆپلۈك شەكلى ئەسلىدە « ـ ق \ ـ ك \ ـ ۇق \ ـ ۈك» بولۇپ، تارىخىي تەرەققىيات داۋامىدا لەۋلەشكەن، تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن ماسلىشىپ كېلىدىغان « ـ ۈك» شەكلى ئىستېمالدىن قالغان. « ـ ۈك» شەكلى تارىخىي يادىكارلىقلاردا ۋە دىيالېكت شېۋىلەردە (بولۇپمۇ

خوتەن دىيالېكتىدا ۋە قۇمۇل، تۇرپان شېۋىسىدە) قوللىنىلىدۇ.

ئىككىنچى شەخس كۆپلۈك ھۆرمەت تۈرى تۈرىدە زامان قوشۇمچىسىدىن بۇرۇن ئۆملۈك دەرىجە قوشۇمچىسى « ـ ش \ ـ ىش \ ـ ۇش \ ـ ۈش» قوشۇمچىلىرى قوشۇلۇپ، ئۇنىڭ كەينىگە بىرلىك ھۆرمەت تۈرى قوشۇمچىسى « ـ ىلا \ ـ ىلە» قوشۇمچىسى قوشۇلىدۇ؛ سەتلىمە تۈرىدە زامان قوشۇمچىسىدىن بۇرۇن ئۆملۈك دەرىجە قوشۇمچىسى « ـ ش \ ـ ىش \ ـ ۇش \ ـ ۈش» قوشۇمچىلىرى قوشۇلۇپ ئىپادىلىنىدۇ.

ئۈچىنچى شەخس قوشۇمچىسىنىڭ بىرلىك، كۆپلۈك شەكلى ئوخشاش؛ شەرت رايى قوشۇمچىسى قوشۇلغاندا ئۈچىنچى شەخستە نۆل شەكىلدە كېلىدۇ.

بۇ قوشۇمچە ئۇيغۇر تىلىغا ئائىت ئەسەرلەردە ھازىرغا قەدەر ئۆتكەن زامان قوشۇمچىسىدىن ئاجرىتىلماي كەلگەن. لېتىپ توختى ئەپەندىمۇ پېئىللارنىڭ ئۆتكەن زامان قوشۇمچىسىنىڭ «D–perI–» شەكلىدە تۈزۈلگەنلىكىنى ئېتىراپ قىلىدۇ ـ يۇ، «چاغداش تىلشۇناسلىق نۇقتىسىدىن بۇ قوشۇمچىنى پارچىلاشقا بولمايدۇ» دەپ ئەسكەرتىدۇ[11]. بىزنىڭچە تارىخىي نۇقتىدىنمۇ ۋە ھازىرقى نۇقتىدىنمۇ بۇ قوشۇمچىنى پارچىلاپ ئۆزىنىڭكىنى ئۆزىگە «قايتۇرۇپ بېرىش»نىڭ ئەھمىيىتى چوڭ. بۇنى تۆۋەندىكى تەرەپلەردىن چۈشەندۈرۈش مۇمكىن:

(1) بۇ قوشۇمچىلارنىڭ شەخس ۋە زامان قوشۇمچىلىرىنى ئاجرىتىش تىل ئوقۇتۇشىدا بۇ ھەقتىكى مەسىلىلەرنى چۈشەندۈرۈشكە ئاسانلىق يارىتىدۇ؛

(2) «ئېنىق ئۆتكەن زامان قوشۇمچىسى < ـ دى \ ـ تى> غا شەخس قوشۇمچىلىرى (ـ م، ـ ڭ...) قوشۇلۇپ ياسىلىدۇ»[12] دېگەندەك چۈشەندۈرۈشلەردە بىرىنچى شەخس كۆپلۈك، ئىككىنچى شەخس بىرلىك، كۆپلۈك ۋە ئۈچىنچى شەخس شەكىللىرىدىكى « ـ دۇق، ـ دۇڭ \ ـ دۈڭ، ـ دۇڭلار \ ـ

دۇڭلار، ـ دى \ ـ تى» شەكىللىرىنى چۈشەندۈرۈشتە \ ۋ \ ، \ ۇ \ ، \ ى \ تاۋۇشلىرىنىڭ كېلىپ چىقىشىنى چۈشەندۈرۈش تەسكە توختايدۇ.

(3) زامان ۋە شەخس قوشۇمچىلىرى ئاجرىتىلغاندىن كېيىن بىز شەرت رايىنىڭ قوشۇمچىلىرىنىمۇ چۈشەندۈرۈش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولىمىز.

(4) بۇ بىر يۈرۈش شەخس قوشۇمچىلىرى ئاجرىتىلغاندىن كېيىن هازىرقى ـ كەلگۈسى زامان قوشۇمچىلىرى بىلەن بىرلىكتە بىر سىستېما هاسىل قىلىپ، ئۇيغۇر تىلىدىكى زامان كاتېگورىيەسى هەققىدىكى بايانلارنى ئىلمىيلىككە ئىگە قىلىدۇ.

(5) بۇ قوشۇمچە تارىخىي تەرەققىيات داۋامىدا يۇغۇرۇلۇپ ئايرىلماس بىر گەۋدىگە ئايلىنىپ كەتكىنى يوق. هازىرمۇ بۇنى ئاجرىتىپ چۈشەندۈرۈش مۇمكىن. شۇڭا، ئۆتكەن زامان قوشۇمچىسى « ـ د ـ \ ـ ت ـ »، ئۇنىڭ كەينىدىن كېلىدىغان شەخس قوشۇمچىسىنى پېئىللارنىڭ 1 ـ يۈرۈش شەخس قوشۇمچىسى دەپ ئېتىراپ قىلىشىمىز لازىم [13].

پېئىللارنىڭ 2 ـ يۈرۈش شەخس قوشۇمچىسى:

بۇ بىر يۈرۈش قوشۇمچە شەخسلىك ئالماشلاردىن كېلىپ چىققانلىقى هازىرمۇ ناهايىتى ئېنىق.

پېئىللارنىڭ 1 ـ ، 2 ـ يۈرۈش قوشۇمچىسى هەرقاچان زامان قوشۇمچىلىرىنىڭ كەينىگە ئۇلىنىدۇ. هېچقاچان پېئىل ئۆزىكىگە بىۋاستە ئۇلانمايدۇ.

پېئىللارنىڭ 3 ـ يۈرۈش شەخس قوشۇمچىسى:

پېئىللارنىڭ 3 ـ يۈرۈش قوشۇمچىسى بۇيرۇق رايى قوشۇمچىلىرىدۇر. بۇيرۇق رايى قوشۇمچىسىدا 2 ـ شەخس ئاددىي تۇرىنىڭ ئىككى خىل ئىپادىلىنىش شەكلى بار. بىرى، پېئىلنىڭ ئۆزىكى هېچقانداق قوشۇمچە قوشۇلمىغان شەكلى، يەنى نۆل شەكلى، يەنە بىرى، پېئىل ئۆزىكىگە « ـ غىن \ ـ قىن \ ـ

شەخس		بىرلىك	كۆپلۈك
1 ـ شەخس		ـمەن (ئوقۇيمەن)	ـمىز (ئوقۇيمىز)
2 ـ شەخس	ئاددىي	ـسەن (ئوقۇيسەن)	ـ سىلەر (ئوقۇيسىلەر)
	سىپايە	ـ سىز (ئوقۇيسىز)	ـ سىزلەر (ئوقۇيسىزلەر)
	ھۆرمەت	ـ دىلا (ئوقۇيدىلا)	ئۆملۈك دەرىجە قوشۇمچىسى + سەن (ئوقۇشسەن)
	سەتلىمە	∅	ئۆملۈك دەرىجە قوشۇمچىسى + سەن (ئوقۇشسەن)
3 ـ شەخس		ـ دۇ (ئوقۇيدۇ)	

گىن \ ـ كىن» قوشۇمچىلىرى قوشۇلۇپ تەييارلانغان شەكلى. بۇ ئىككى يۈرۈش قوشۇمچىنىڭ پەرقى شۇ يەردىكى، نۆل شەكلى بىۋاستە ئېنىق بۇيرۇقنى ئىپادىلەيدۇ، « ـ غىن»لىق شەكلى سىپايىلىك، يول قويۇش مەنىلىرىنى ئىپادىلەيدۇ.

3. ئىشلىتىلىشى

پېئىللارنىڭ 1 ـ يۈرۈش شەخس قوشۇمچىسى ئۆتكەن زامان، شەرت راي قوشۇمچىلىرىدىن كېيىن ئىشلىتىلىدۇ؛

پېئىللارنىڭ 2 ـ يۈرۈش شەخس قوشۇمچىسى غەيرىي ئۆتكەن زامان قوشۇمچىسىدىن كېيىن ئىشلىتىلىدۇ؛

پېئىللارنىڭ 3 ـ يۈرۈش شەخس قوشۇمچىسى بۇيرۇق راي مەنىسىدە ئىشلىتىلىدۇ.

پېئىلنىڭ هەرقانداق شەخس شەكلى جۈملىگە كىرگەندە ئىگە بىلەن بىردەكلىكنى ساقلايدۇ.

شەخس		سۆز ئاخىرىدىكى تاۋۇش	بىرلىك	كۆپلۈك
1 ـ شەخس		سوزۇق	ـ ي (ئوقۇي)	ـ يلى (ئوقۇيلى)
		سوزۇق	ـ ايلى \ ـ ەيلى (بارايلى، كۆلەيلى)	
2 ـ شەخس	ئادەتتىكى	سوزۇق	∅: ـ غىن \ ـ قىن \ ـ گىن \ ـ كىن (بارغىن، ياتقىن، كەلگىن، كەتكىن)	ـ لار (ئوقۇغۇچىلار)
		ئۇزۇك		ـ لار \ ـ ۇڭلار \ ـ ۈڭلار (بېرىڭلار، تۇرۇڭلار، كۆلۈڭلار)
	سىپايە	سوزۇق	ـ ڭ (ئوقۇڭ)	ـ لار (ئوقۇغۇچىلار)
		ئۇزۇك	ـ ڭ \ ـ ۇڭ \ ـ ۈڭ (بېرىڭ، تۇرۇڭ، كۆلۈڭ)	ـ لار(بېرىڭلار)
	ھۆرمەت	سوزۇق	ـ سىلا \ ـ سىلە (ئوقۇسىلا، ئىشلىسىلە)	ـ شىسىلا \ ـ شىسىلە (ئوقۇشسىلا، ئىشلەشسىلە)
		ئۇزۇك	ـ سىلا \ ـ سىلە (بارسىلا، كەلسىلە)	ـ شىسىلا \ ـ شىسىلە (بېرىشسىلا، كېلىشسىلە)
	سەتلىمە	سوزۇق	∅	ئۆلمۈك دەرىجە قوشۇمچىسى(ئوقۇش)
		ئۇزۇك	∅	ئۆلمۈك دەرىجە قوشۇمچىسى (بېرىش)
3 ـ شەخس		سوزۇق	ـ سۇن (ئوقۇسۇن، بارسۇن، كەلسۇن)	
		ئۇزۇك		

§5. راي كاتېگورىيەسى

1. مەنىسى

راي كاتېگورىيەسى پېئىلنىڭ تۈرلىنىشى ئارقىلىق سۆزلىگۈچىنىڭ بايان قىلىنىۋاتقان ئىش ـ ھەرىكەت، ھالەتكە بولغان سۇبېيېكتىپ پوزىتسىيەسىنى كۆرسىتىدۇ ⑭. باشقىچە ئېيتساق، پېئىلنىڭ راي كاتېگورىيەسى پېئىلنىڭ خەۋەر شەكىللىرىدە كۆرۈلۈپ جۈملىدىكى ئىشنىڭ قانداق تەرزدە ئېيتىلغانلىقىنى بىلدۈرىدىغان گىرامماتىكىلىق كاتېگورىيە ⑮.

پېئىلنىڭ راي كاتېگورىيەسى مۇستەقىل گىرامماتىكىلىق كاتېگورىيە، ئۇنىڭ مۇستەقىللىقى ئۇنىڭ ئۆزىگە خاس گىرامماتىكىلىق شەكىللەرگە ئىگە بولغانلىقىدا.

ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىللارنىڭ راي كاتېگورىيەسىنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى پىسخولوگىيە نۇقتىسىدىنمۇ چۈشەندۈرۈش مۇمكىن: تونۇش پىسخولوگىيەسىنىڭ قارىشىچە ئادەمنىڭ كاللىسىدا «ھەقىقىي دۇنيا» ۋە «مەۋھۇم دۇنيا» پەرقى بولىدۇ. كىشىلەر كۆز ئالدىدا يۇز بەرگەن ھەممە ئىشنى ھەقىقىي دەپ تونۇيدۇ؛ ئىلگىرى ئۆزى كۆرگەن ئىشلارنىمۇ ھەقىقىي دەپ قارايدۇ؛ ئۆزى قىلماقچى بولغان ۋە ئاساسىي جەھەتتىن ئەمەلگە ئېشىشىغا ئىشەنگەن ئىشلارنى ھەقىقىي ۋە مەۋھۇملۇقنىڭ چېگرالىرىدا تونۇيدۇ؛ ئۇنىڭدىن باشقا ھەممە ئىشنى مەۋھۇم دەپ تونۇيدۇ⑯ . كىشىلەرنىڭ «ھەقىقىي دۇنيا» ياكى «مەۋھۇم دۇنيا» غا بولغان تونۇشى كىشىلەرنىڭ ئىش ـ ھەرىكەت ۋە ھالەتنى ئىپادە قىلىشىدىكى پوزىتسىيەسىنىڭ پىسخىك ئاساسى ھېسابلىنىدۇ. تىل رېئال دۇنيانىڭ ئىنكاسى. تىل ماتېرىياللىرىنىڭ تاللىنىشى كىشىلەرنىڭ كاللىسىدىكى «ھەقىقىي دۇنيا» ياكى «مەۋھۇم دۇنيا»غا بولغان پەرقلىق تونۇش

بىلەن مۇناسىۋەتلىك. رېئال دۇنيادىكى ۋاقىت ئۇقۇمىنىڭ ئىپادىلىنىشىمۇ شۇ جۈملىدىن. ۋاقىت ئۇقۇمىنى ئىپادىلەشتە كىشىلەر «ھەقىقىي» دەپ قارىغان ئىش ـ ۋەقەلەرنى مەلۇم تىل ماتېرىيالىرى بىلەن، «مەۋھۇم» دەپ قارىغان ئىش ـ ۋەقەلەرنى يەنە مەلۇم تىل ماتېرىيالىرى بىلەن ئىپادە قىلىدۇ. مەلۇم شەخسكە نىسبەتەن ئېيتقاندا، لوگىكىلىق ۋاقىتنىڭ ھەقىقىي ياكى مەۋھۇملۇقى پېئىلنىڭ راي كاتېگورىيەسىنىڭ تونۇش ئاساسى ھېسابلىنىدۇ. ۋاقىت ئۇقۇمىنى تىلدا ئىپادىلىگەندە كىشىلەر «ھەقىقىي» دەپ قارىغان ۋاقىت ئۇقۇمىنى بىۋاستە بايان رايى، ئارزۇ رايى قاتارلىق شەكىللەر بىلەن، «مەۋھۇم» دەپ قارىغان ۋاقىت ئۇقۇمىنى ۋاستىلىك بايان رايى، ئاڭلاتما بايان رايى، ئېنىقسىز بايان رايى قاتارلىق شەكىللەر ئارقىلىق ئىپادىلەيدۇ.

تۆۋەندە بىز ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىللارنىڭ راي كاتېگورىيەسىنىڭ تۈرلىرى، ياسىلىشى ۋە ئىشلىتىلىشى ھەققىدە توختىلىپ ئۆتىمىز.

2. راي كاتېگورىيەسى ھەققىدىكى بايانلار

ئۇيغۇر تىلىغا ئائىت ئەسەرلەرگە قارايدىغان بولساق راي كاتېگورىيەسى ھەققىدە تېخى بىر دەكلىك يوقلۇقىنى كۆرىمىز. تۆۋەندە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىغا ئائىت بىرقانچە ئەسەردىكى راي كاتېگورىيەسىگە ئائىت بايانلارنى كۆرۈپ باقايلى:

1) قازاقىستان پەنلەر ئاكادېمىيەسى ئۇيغۇرشۇناسلىق ئىنستىتۇتىنىڭ قارىشى ⑰:

قازاقىستان پەنلەر ئاكادېمىيەسى ئۇيغۇرشۇناسلىق ئىنستىتۇتىنىڭ كوللېكتىپ ئەمگىكى سۈپىتىدە 1966 ـ يىلى ئالماتادا «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى» (1 ـ قىسىم لېكسىكا، فونېتىكا؛ 2 ـ قىسىم مورفولوگىيە ۋە سىنتاكسىس) نەشر

قىلىندى. بۇ ئەسەر 1983 ـ يىلى ئۇرۇمچىدە ئۇيغۇر كونا يېزىقىدا كۆچۈرۈپ بېسىلدى. ئەسەر رۇس تىلشۇناسلىقىنىڭ ئەڭ يېڭى نەتىجىلىرىدىن ئۇنۇملۇك پايدىلانغان ھالدا ئۇيغۇر تىلىدىكى تىل پاكىتلىرىنى خېلى سىستېمىلىق بايان قىلغان كاتتا ئەسەر بولۇش سۈپىتى بىلەن ھازىرغىچە قىممىتىنى ساقلاپ كەلمەكتە. ئەسەرنىڭ 298 ـ، 308 ـ بەتلىرى راي كاتېگورىيەسى ئۈچۈن ئاجرىتىلغان. ئەسەردە راي كاتېگورىيەسى ئالتە تۈرگە ئايرىلغان. ئەسەردە «مەيىل» ئاتالغۇسى قوللىنىلغان:

(1) بۇيرۇق مەيىل: ئالە ـ ، ئېلىڭلار، ئالغىن، ئالسۇن، قاراي، تۇراي، بېرەي؛

(2) ئېنىق مەيىل: دەسلەپكى ياكى نۆللۈك فورما؛

(3) خالاش مەيىل: « ـ غۇ \ ـ قۇ \ ـ گۇ \ ـ كۇ+ كەل \ بار \ يوق» (ئوقۇغۇڭ كېلىدۇ، كەتكۈڭ يوق، ئېيتقۇسى بار)؛ « ـ غاي \ ـ قاي \ ـ گەي \ ـ كەي + ـ بد ـ » (ئالغىدىم، بارغىدەك، كەتكىدىڭلار)؛ « ـ سا \ ـ سە+ ـ بد ـ » (ئالسىدىم، بارسىدەك، كۆرسىدى)؛

(4) شەرت مەيىل: « ـ سا \ ـ سە» (ئالسا، يېغىۋەتسە، بولسا)؛

(5) گۇمان مەيىل: « ـ ار \ ـ ەر»، « ـ ماس \ ـ مەس» (بارار، ئورارسەن، بۇزۇلماس، ئۆتكۈزمەس)؛ « ـ غان \ ـ قان \ ـ گەن \ ـ كەن+ ـ دۇ» (بارغاندۇ، قالمىغاندىمەن)؛

(6) مەقسەت مەيىل: « ـ غىلى \ ـ قىلى \ ـ گىلى \ ـ كىلى» (كۆرگىلى، كەتكىلى، كەتكىلىۋاتىدۇ)؛ « ـ ماقچى \ ـ مەكچى» (ماڭماقچىمەن، كەتمەكچى ئەمەسمەن).

ئەسەردە تۇنجى قېتىم ئۇيغۇر تىلىدىكى راي شەكىللىرى ھەققىدە ئەتراپلىق پىكىر يۈرگۈزۈلگەن. راي ھەققىدىكى بايانلارنىڭ ئىچىدە ئەڭ ئەھمىيەتلىك بولغىنى تۇنجى قېتىم

(كېيىنچە بەزى ئەسەرلەردە قوبۇل كۆرۈلمىگەن بولسىمۇ) «مەقسەت راي» شەكلى ئوتتۇرىغا قويۇلغان. ئەمما « ـ غىلى \ ـ قىلى \ ـ گىلى \ ـ كىلى» شەكلىنىڭ مەقسەت رايىغا كىرگۈزۈلگىنى توغرا بولمىغان. چۈنكى بۇ شەكىل رەۋىشداشنىڭ بىر تۈرى بولۇپ جۈملىدە مەقسەت مەنىسىنىمۇ بىلدۈرىدۇ. « ـ ماقچى \ ـ مەكچى» شەكلىنىڭ «مەقسەت مەيىل» دەپ ئېلىنغانلىقى توغرا بولغان. ئەسەردە يەنە ئېنىق مەيىل ـ نۆللۈك فورما ئوتتۇرىغا قويۇلغان ۋە بۇ شەكلىنىڭ «خۇددى پېئىلنىڭ دەرىجە كاتېگورىيەسىدە ئەسلىي دەرىجە شەكلى بولغانغا ئوخشاش»[18] دەپ چۈشەندۈرگەن. بىزنىڭچە بۇنداق ئايرىشنىڭ، يەنى باشقا راي شەكىللىرىگە قارشى ئېنىق ياكى ئەسلىي رايىنى ئوتتۇرىغا چىقىرىشنىڭ ئەھمىيىتى چوڭ ئەمەس. ئەسەردە ئۇيغۇر تىلىدا راي مەنىسى بار گىرامماتىكىلىق شەكىللەر ئوتتۇرىغا قويۇلغان، ئەمما نام بېرىش ۋە بايان قىلىش جەھەتلەردە نۇقسانلار ساقلانغان. مەسىلەن، «گۇمان مەيىل» دېگەن نامدا بېرىلگەن ئىككى خىل شەكىلدىن « ـ ار \ ـ ەر»، « ـ ماس \ ـ مەس» شەكلى گۇماننى ئەمەس ئېنىقسىزلىقنى بىلدۈرۈشى گەۋدىلىكرەك؛ « ـ غان \ ـ قان \ ـ گەن \ ـ كەن+ ـ دۇ» شەكلى بولسا مۆلچەر رايىنى ئىپادىلەيدۇ. يەنە « ـ غۇ \ ـ قۇ \ ـ گۇ \ ـ كۇ+كەل ـ \ بار \ يوق» شەكىللىرى مورفولوگىيە دائىرىسىدىن ھالقىپ كەتكەن سىنتاكسىسلىق بېرلىك. خەمىت تۆمۈر ۋە لېتىپ توختىلار بۇ شەكلىنىڭ مۇكەممەل بىر جۈملە ئىكەنلىكىنى، مورفولوگىيە دائىرىسىدىن ھالقىپ كەتكەنلىكىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ[19]. شۇڭا ئۇنى راي كاتېگورىيەسىگە قويۇش توغرا بولمىغان. ئەمما بۇ ئەسەرنىڭ « ـ ماقچى \ ـ مەكچى» شەكىللىرىنى راي كاتېگورىيەسى دائىرىسىگە ئەكىرىشى ئەھمىيەتلىك بىر ئىش دەپ ھېسابلايمىز.

2) تۇردى ئەخمەت قاتارلىقلارنىڭ قارىشى[20]:

1985 ـ يىلى ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتچىلىرىدىن تۇردى

ئەخمەت، ئەنسەرىدىن مۇسا ۋە نەسرۇللا يولبۇلدىلار يازغان، ئالىي مەكتەپلەر ئۈچۈن دەرسلىك سۈپىتىدە نەشر قىلىنغان «هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى» نامىلىق ئەسەرنىڭ 267 ـ، 269 ـ بەتلىرى راي كاتېگورىيەسى ئۈچۈن ئاجرىتىلغان. ئەسەردە راي كاتېگورىيەسى ئۈچكە ئايرىلغان:

(1) بۇيرۇق راي:

شەخس	بىرلىك	كۆپلۈك
1 ـ شەخس	ـ ي \ ـ اي \ ـ ەي	ـ يلى \ ـ ايلى \ ـ ەيلى
2 ـ شەخس	ئۆزەك ـ غىن \ ـ قىن \ ـ گىن \ ـ كىن	ـڭلار \ ـ ىڭلار \ ـۇڭلار \ ـۈڭلار
	ـڭ \ ـ ىڭ \ ـۇڭ \ ـۈڭ	
	ـسىلا \ ـسىلە	
3 ـ شەخس	ـسۇن؛ ـغاي \ ـقاي \ ـگەي \ ـكەي	

(2) شەرت راي: « ـ سا \ سە»

(3) بايان راي: بۇ ئەسەرە بايان راي دېگەن تېمىدا هازىرقى زامان، ئۆتكەن زامان ۋە كەلگۈسى زاماندىن ئىبارەت ئۈچ خىل زامان شەكلى بايان قىلىنغان.

كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇكى، ئەسەردە ئۇيغۇر تىلىدىكى راي شەكىللىرى تولۇق ئەكس ئەتكۈزۈلمىگەن. ئەڭ مۇھىم ۋە تىپىك ئۈچ خىل راي شەكلى بىلەنلا چەكلەنگەن.

3) خەمىت تۆمۈرنىڭ قارىشى[21]:

هازىرغا قەدەر ئۇيغۇر تىلىدىكى راي كاتېگورىيەسى ھەققىدە ئۇيغۇر تىلىنىڭ باشقا گىراممماتىكىلىق كاتېگورىيەلىرىگە ئوخشاشلا ئەڭ ئىلمىي ۋە ئەڭ سىستېمىلىق بايان بەرگەن

تىلشۇناس خەمىت تۆمۇردۇر. خەمىت تۆمۇر ئۇزاق يىللىق ئۇيغۇر تىلى ئوقۇتۇشى داۋامىدا توپلىغان ئەملىي تىل پاكىتلىرى، چوڭقۇر تىلشۇناسلىق بىلىمى بىلەن ئۇيغۇر تىلىدىكى نۇرغۇن تىل پاكىتلىرىنى ئۇيغۇر تىلى نۇقتىسىدىن چىقىپ تۇرۇپ تەتقىق قىلدى ۋە ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتىدا دەۋر بۆلگۈچ بىر ئەسەر ــ «هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى (مورفولوگىيە)»نى مەيدانغا كەلتۈردى. ئەسەرنىڭ دۇنياغا كەلگىنىگە 20 نەچچە يىل بولغان بولسىمۇ، ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتىدا هازىرمۇ ئۆز قىممىتىنى يوقاتمىغان ئۆرنەك ئەسەر بولۇپ كەلمەكتە. بۇ ئەسەردە ئوتتۇرىغا قويۇلغان نۇرغۇن قاراشلار ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتىدا ئاساسەن قوبۇل قىلىندى ۋە شۇنىڭدىن كېيىنكى ئەسەر، ماقالىلەرگە كىرگۈزۈلدى. خەمىت تۆمۇرنىڭ ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىللارنىڭ راي كاتېگورىيەسى ھەققىدىكى قاراشلىرى ئەمەلىيەتتە ئالدىنقى ئەسىرنىڭ 80 ـ يىللىرىدىن ئىلگىرىلا شەكىللەنگەن. ئۇ 1982 ـ يىلى ئېلان قىلغان «ئۇيغۇر تىلىنىڭ بايان مەيلى» ناملىق ماقالىسىدە ۋە شۇ ئاساستا سىستېمىلاشتۇرغان پىكىرلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان «هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى (مورفولوگىيە)» ناملىق ئەسىرىدە راي كاتېگورىيەسىنى تولىمۇ مەسئۇلىيەتچانلىق بىلەن ئىنچىكە تۇرلەرگە ئايرىغان. ئۇ راي كاتېگورىيەسىنىڭ 13 خىل شەكلىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ ۋە «مەيل» ئاتالغۇسىنى قوللىنىدۇ:

(1) ۋاستىسىز بايان مەيلى: (بەردىڭ)؛

(2) ۋاستىلىك بايان مەيلى: (بېرىپتىمەن، يازىدىكەن، سېلىنغانىكەن، بارماقچىكەن)؛

(3) ئاڭلاتما بايان مەيلى: (بېزىپتۇدەك، يازارمىش، يازارىكەنمىش، دېمەيمىش، بولماسمىش، كېتىپتىمىش)؛

(4) سۇبيېكتىپ مۇلچەر بايان مەيلى: (يازدىغۇ دەيمەن، سېلىنغانغۇ دەيمەن)؛

(5) ئوبيېكتىپ مۇلچەر بايان مەيلى: (يازغان ئوخشايدۇ، سېلىنغان بولسا كېرەك، ئېچىۋاتسا كېرەك، بارماقچى ئوخشايسەن)؛

(6) بۇيرۇق ـ تەلەپ مەيلى: (قارايلى، قارايلى، قارا، قاراڭ، قارىسىلا، قاراڭلار، قاراشسىلا، قاراش، قارىسۇن)؛

(7) پەرەز ـ قارشىلىق مەيلى: (يازسام)؛

(8) ئارزۇ ـ تەكلىپ مەيلى: (يازسام ئىكەن)؛

(9) ئارمان مەيلى: (كۆرۈشسەم ئىدى)؛

(10) ئەپسۇس مەيلى: (ئاڭلىسام بوپتىكەن، ئاڭلىسامچۇ، كەلسىڭىز بولغانىكەن)؛

(11) يالۇرۇش مەيلى: (يازايچۇ، كەلچۇ، سۆزلەڭچۇ)؛

(12) ئەنسىرەش مەيلى: (بۇزۇپ قويمىغىيدىڭ)؛

(13) زۆرۈرىيەت مەيلى: (تۇرسا بولىدۇ).

خەمىت تۆمۇرنىڭ راي كاتېگورىيەسىنى ناھايىتى ئىنچىكە بۆلگەنلىكى كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. ئۇ سىنتېتىك شەكىللەردىن باشقا ئانالىتىك شەكىللەرنىمۇ راي كاتېگورىيەسىگە ئېلىپ كىرگەن. خەمىت تۆمۇر ئەپەندىنىڭ قارىشىچە بىرقانچە خىل گىرامماتىكىلىق شەكىل بىر خىل راي مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. (مەسىلەن، ۋاستىلىك بايان رايى: بېرىپتىمەن، يازىدىكەن، سېلىنغانىكەن، بارماقچىكەن) بۇ قاراش ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئەمەلىيىتىگە ئۇيغۇن. ئەمما، خەمىت تۆمۇر ئەپەندىنىڭ بەزى قاراشلىرى ھەققىدە ئويلىشىپ كۆرۈشكە ئەرزىيدۇ. يەنى بىز نېمىشقا شەرت رايى قوشۇمچىدىن كېيىن كەلگەن تەركىبلەرنىڭ مەنىسى شەرت رايى ئاساسىدا تۇرلىنىپ چىققان، «بۇيرۇق راي+يۆكلىمە» شەكلىدىكى قۇرۇلمىلارنى راي كاتېگورىيەسى دائىرىسىگە قويۇشقا بولمايدۇ. چۈنكى، مۇشۇنداق قىلىش توغرا كەلسە، « ـ چۇ»دىن باشقا يۆكلىمىلەر ــ « ـ غۇ، ـ دە، ـ لا، ـ ا» قاتارلىقلارنىمۇ راي كاتېگورىيەسىگە ئېلىپ كىرىشكە توغرا

كېلىدۇ. ئەپسۇسكى، بۇ يەردە رول ئويناۋاتقىنى، يەنى يالۇڭۇروش مەنىسى بېرىۋاتقىنى باشقا نەرسە ئەمەس، دەل «-چۇ» يۇكلىمىسى. دېمەك يالۇڭۇروش مەنىسىنى يۇكلىمىلەر بابىدا بايان قىلىش كېرەك. ئۇنىڭدىن باشقا خەمىت تۆمۇر ئورخۇن دەۋرىدىن تارتىپ كەڭ قوللىنىلىپ كېلىنگەن «-غاي» ۋە «-ماقچى \ -مەكچى» شەكلىنى راي تەركىبىگە كىرگۈزمىگەن.

4) پۇ چۆەنلەرنىڭ قارىشى [22]:

پۇ چۆەن ۋە ۋۇ جىجوڭلار تۈزگەن «هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى ئەمەلىي گىرامماتىكىسى»دا راي كاتېگورىيەسى بەش تۈرگە ئايرىلغان:

(1) بايان راي: ئۆز ئىچىدىن ۋاستىسىز بايان راي (قوشۇمچىسى يوق: يازمەن، باردىڭ، سېلىنغان)، ۋاستىلىك بايان راي (ئويلىماپتىمەن)، ئاڭلاتما بايان راي (بوپتۇدەك، يازغاندەك، يازغانمىش)، تەخمىن راي (بارغانغۇ دەيمەن، بارارمىز، بارسا كېرەك، كېلىشى مۇمكىن، ئۆگەنگەندىمەن) قاتارلىق كىچىك تۈرلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ؛

شەخس	بىرلىك	كۆپلۈك
1 - شەخس	-ي \ -اي \ -ەي	-يلى \ -ايلى \ -ەيلى
2 - شەخس	ئۆزەڭ -غىن \ -قىن \ -گىن \ -كىن؛ -سا \ -سە + شەخس + چۇ	-ڭلار \ -لىڭلار \ -ۇڭلار \ -ۈڭلار
	-ڭ \ -ىڭ \ -ۇڭ \ -ۈڭ	
	-سىلا \ -سىلە	
3 - شەخس	-سۇن؛ -غاي \ -قاي \ -گەي \ -كەي	

(2) بۇيرۇق راي:

(3) شەرت راي: «-سا \ -سە»

(4)ئىمكان راي: «-بالا- \ -ەلە- \ -يالا- \ -يەلە-»

(5) مەقسەت راي: «-ماقچى \ -مەكچى»

بۇ ئەسەردە «-ماقچى \ -مەكچى» شەكلىنىڭ راي كاتېگورىيەسىگە كىرگۈزۈلگىنى توغرا بولغان. ئەمما «-ا»، «-چۇ» قاتارلىق يۇكلىمىلەرمۇ راي دائىرىسىگە كىرگۈزۈلگىنى توغرا بولمىغان. يەنە «-بالا- \ -ەلە \ -يالا- \ -يەلە-» شەكلىدە ئىپادىلىنىۋاتقىنى راي ئەمەس تۇس.

5) چېڭ شىلياڭلارنىڭ قارىشى [23]:

چېڭ شىلياڭ قاتارلىقلار تۈزگەن «هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى» ناملىق كىتابتا راي كاتېگورىيەسى خېلى ئەتراپلىق تونۇشتۇرۇلغان. ئەسەردە راي كاتېگورىيەسى تۆت تۈرگە ئايرىلغان:

(1) بايان رايى: ۋاستىسىز بايان رايى (كەلدىم، بەرگەن، كىرىۋىدى، كۆرمەيتتى، يۇيۇۋاتاتتىڭىز، ئۇخلاۋاتىدۇ، گۈللەندۇرمەكتىمىز، ماڭغىلىۋاتىدۇ، بارىدۇ، بارماقچى)، ۋاستىلىك بايان رايى (كۆرۈپتىمەن، باشلايدىكەن، ئىشلەۋاتىدىكەن، يېزىۋېتىپسەن)، گۇمان بايان رايى (سۆزلەپتۇدەكمەن، كۆرگۈدەك، يازارئىمىشمەن، ياساۋاتقۇدەك)، مۇلچەر بايان رايى (يازغاندىكەن، بارغان بولغىيدىم، كېلىدىغاندىمىز، كېتەرمەن، ئالسام كېرەك، ئوقۇۋاتقاندىمەن)؛

(2) بۇيرۇق رايى: (باشلاي، كۆرەيلى، ئوقۇڭ، ئوقۇڭا، ياسىغىن، ياسىغىنا، بارە، چىقە، ئوقۇسۇن)؛

(3) ئارزۇ رايى: (بارسام، كەلسەڭچۇ، ياغمىسا ئىدى، بولغايمەن)؛

(4) شەرت رايى: (ئالسام).

بۇ ئەسەردىكى بايانلار ئاساسەن خەمىت تۆمۇر ئەپەندىنىڭ

بايانلىرىغا ئوخشايدۇ. ئەمما، قىسمەن پەرقلەرمۇ بار. بۇ پەرقلەر بەزى راي شەكىللىرىنىڭ ناملىرىنىڭ ئوخشىماسلىقىدا ۋە خەمىت تۆمۇر راي دەپ قارىمىغان بەزى شەكىللەرنىڭ راي كاتېگورىيەسىگە كىرگۈزۈلگەنلىكىدە كۆرۈلىدۇ. ئەسەردە ھەقىقىي مەنىدىكى راي شەكىللىرى بىلەن ئۇلارغا يۈكلىمىلەر قوشۇلغان شەكىللەر ئارىلاشتۇرۇۋېتىلگەن. ئۇنىڭدىن باشقا ۋاستىسىز بايان رايىغا بېرىلگەن «كۆرۈپتىمىز» بىلەن «ئىشلەۋاتىدىكەن، كېلىۋېتىپتۇ» قاتارلىق شەكىللەر ئوتتۇرىسىدىكى پەرق زامان ياكى رايدا ئەمەس ھالدا كۆرۈلىدۇ. « - پتۇدەك»، « - غۇدەك» شەكلى «گۇمان رايى» دەپ ئاملانغان. ئەمەلىيەتتە بۇ شەكىلنىڭ ئاساسىي مەنىسى گۇمان ئەمەس، بەلكى خەمىت تۆمۇر ئوتتۇرىغا قويغاندەك «باشقىلاردىن ئاڭلىغان ئىش سۈپىتىدە بايان قىلىنغان» ئىش - ھەرىكەتنى ئىپادىلەيدۇ.

6) يى كۇنشيۇلارنىڭ قارىشى [24]:

يى كۇنشيۇ، گاۋ شىجيېلارنىڭ «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى گىراماتىكىسى» ناملىق ئەسىرىدە راي كاتېگورىيەسى ئۇچۇق ئايرىلغان:

(1) بايان راي: ۋاستىسىز بايان رايى (باردىم)، ۋاستىلىك بايان رايى (يېزىلىپتۇ، سۆزلەيدىكەن)، ئاڭلاتما بايان رايى (كېلەرمىش، قىلىۋاتقۇدەك، قىپتىمىشسەن)، مۆلچەر رايى (كەلمىگەندۇ)؛

(2) بۇيرۇق راي: يازاي، كۆرەيلىم بار، كۆرۈك، بارسىلام قىلىڭلار، بېرىش، بارسۇن؛

(3) پەرەز رايى: بارسام.

بۇ ئەسەردىكى بايانلار خەمىت تۆمۇر ئەپەندىنىڭ بايانلىرىدىن پايدىلانغان ئاساستا ئوتتۇرىغا قويۇلغان. شۇنداقتىمۇ ئۇيغۇر تىلىدىكى راي شەكىللىرى تولۇق تىلغا ئېلىنمىغان.

7) كۆرەش مەھمۇتجانلارنىڭ قارىشى [25]:

كۆرەش مەھمۇتجان باش مۇھەررلىكىدە تۈزۈلگەن «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى» ناملىق كىتابتا راي كاتېگورىيەسى ئەنئەنىۋى ئۇسۇلدا ئۈچلا تۈرگە ئايرىلغان:

(1) بۇيرۇق راي: (يازاي، يازايلى، يازغىن، يېزىڭ، كېلە، يازسىلا، يېزىڭلار، يازسۇن، يازغاي، بېرىۋالغىيدى)؛

(2) شەرت راي: (قىلساڭ)؛

(3) بايان راي: ھازىرقى زامان بايان رايى (ئىشلەۋاتىمەن، يېزىۋاتاقتا، يازماقتا)، ئۆتكەن زامان بايان رايى (بارمىدى، كۆرەتتىم، يېزىۋاتاتتىم، كۈلۈۋىدى، ئوقۇپتىمەن، ئوقۇپتىكەنمەن، ئۇخلاۋېتىپسەن، بەرگەنكەن)، كەلگۈسى بايان رايى (تۇرىدۇ، بارارمەن).

كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇكى، راي كاتېگورىيەسىنىڭ ھەر خىل گىراماتىكىلىق شەكىللىرى بۇ ئەسەردە ئاددىيلا ئۇچ تۈرگە بىغىنچاقلانغان. ئەڭ مۇھىمى راينى ئىپادىلەيدىغان گىراماتىكىلىق شەكىللەر تولۇق كىرگۈزۈلمىگەن.

3. راي كاتېگورىيەسىنىڭ تۈرلىرى ۋە ئىشلىتىلىشى

يۇقىرىقى تەتقىقات نەتىجىلىرىنى ئۆگىنىش ۋە ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئەمەلىيىتىنى تەتقىق قىلىش ئاساسىدا ئۇيغۇر تىلىدىكى راي كاتېگورىيەسىنى تۆۋەندىكىدەك ئالتە تۈرگە ئايرىشنى توغرا تاپتۇق:

تۆۋەندە بۇ شەكىللەرنى بىر - بىرلەپ تونۇشتۇرىمىز:

1) بايان رايى

مەنىسى: بايان رايى سۆزلىگۈچىنىڭ مەلۇم ئىش - ھەرىكەت ۋە مەلۇم ھالەت توغرىسىدىكى ھۆكمىنى بىلدۈرىدىغان پېئىل شەكىللىرى.

ئىپادىلىنىشى: بايان رايى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھەر خىل

راي		قوشۇمچىلار	مىسال
بايان رايى	ۋاستىسىز بايان رايى	∅	كەلدى، كەلگەن
	ۋاستىلىك بايان رايى	ـپتۇ؛ ـكەن	كەپتۇ، بارغانكەن، بېرىۋىكەن
	ئاڭلاتما بايان رايى	ـپتۇدەك؛ ـمىش	بېرىپتۇدەك بېرىپتۇمىش
	ئوبيېكتىپ مۇلچەر بايان رايى	ـدۇ \ ـدى ـغۇ دەيمەن	بارغاندۇ يازدىغۇ دەيمەن
	سۇبيېكتىپ مۇلچەر بايان رايى	ئوخشا ـ شەخس بولسا-شەخس + كېرەك	يازغان ئوخشايدۇ دېگەن بولسام كېرەك
ئارزۇ رايى		ـغاي \ ـقاي \ ـگەي \ ـكەي	بارغاي، تۇتقاي
زۆرۈرىيەت رايى		ـغۇلۇق \ ـقۇلۇق \ ـگۇلۇك \ ـكۇلۇك	بارغۇلۇق، تۇتقۇلۇق
مەقسەت رايى		ـماقچى \ ـمەكچى	بارماقچى، كەلمەكچى
بۇيرۇق رايى		شەخسلەر بويىچە ھەرخىل	باراي، بارغىن، بېرىڭ، بارسۇن
شەرت رايى		ـسا \ ـسە	بارسا، كەلسە

تۇرلەرنىڭ ياسىلىشى ئوخشمايدۇ. ئۇيغۇر تىلىدىكى بايان رايى خەمىت تۆمۇر ئېيتقاندەك «ئۆزىگە خاس ھەر خىل زامان شەكىللىرى بىلەن ئىپادىلىنىدىغان كۆپ خىللىق گرامماتىكىلىق ھادىسە»[26]. بايان رايىنىڭ ياسىلىشى ۋە ئىشلىتىلىشى ھال ـ زامان كاتېگورىيەسىدە كونكرېتلىشىدۇ. شۇڭا، بۇ يەردە پەقەت ئومۇمىي جەھەتتىن تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمىز:

(1) ۋاستىسىز بايان رايى

ئىپادىلىنىشى: بۇ راي شەكىلنىڭ ئۆزىگە خاس قوشۇمچىسى يوق. ئۆتكەن زامان شەكلى، ھازىرقى ـ كەلگۈسى زامان شەكلى

ۋاستىسىز بايان راي مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ.

قۇرۇلمىسى: V - D - per Ⅰ ; V - i - du - per Ⅱ

مەنىسى: جۈملىدىكى ئىشنىڭ سۆزلىگۈچى بىۋاستە بىلگەن ئىش سۈپىتىدە بايان قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a . تۇرسۇن خوتەنگە كەتتى.

b . تۇرسۇن خەتنى چىرايلىق يازىدۇ.

c . مەن ئۇرۇمچىگە 1988 ـ يىلى كەلگەن.

d . تۇرسۇن ئوخلاۋاتىدۇ.

e . بىز كەلگەندە تۇرسۇن ئوخلاۋاتاتتى.

f . دادام گەپ سورىغانىدى، تۇرسۇن جاۋاب بەرمىدى.

g . تۇرسۇنمۇ بۇ لۇغەتنى ئالماقچىدى، پۇلى يەتمەي ئالالمىدى.

(2) ۋاستىلىك بايان رايى

ئىپادىلىنىشى: ۋاستىلىك بايان رايىنىڭ بىرىنچى خىل شەكلى پېئىل ئۆزىكىگە ياكى تۇسلۇك شەكىللىرىگە « ـ پ»لىق رەۋىشداشقا «تۇر ـ » پېئىلىنىڭ پۈتمىگەن سۈپەتداش شەكلى قوشۇلۇپ شەكىللەنگەن «تۇرۇر» شەكلىنىڭ قىسقىرىشىدىن ھاسىل بولغان « ـ تۇ < تۇر < تۇرۇر» قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسالغان. ئىككىنچى خىل شەكلى غەيرىي ئۆتكەن زامان شەكلى، « ـ غان»لىق ئۆتكەن زامان شەكلى، « ـ ماقچى»لىق كەلگۈسى زامان شەكىللىرىنىڭ كەينىگە «ئەر ـ » پېئىلىنىڭ پۈتكەن سۈپەتداش شەكلى قوشۇلۇپ شەكىللەنگەن «ئەركەن» شەكلىنىڭ قىسقىرىشىدىن ھاسىل بولغان « ـ كەن < ئىكەن < ئېكەن < ئېركەن < ئەركەن» قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسالغان. بەزىدە بۇ ئىككى خىل شەكىل قوشۇپ ئىشلىتىلىدىغان ئەھۋالمۇ بار.

قۇرۇلمىسى: V–ptu; V–i–du–kän;V–mAKci–kän;V–GAn–kän

مەنىسى: سۆزلىگۈچى جۈملىدىكى ئىشنى ۋاستىلىك بىلگەن

(مەلۇم پاكىتلارغا ياكى باشقىلارنىڭ تونۇشتۇرۇشىغا ئاساسەن ياكى يېڭىدىن بىلگەن) ئىش سۆيىتىدە بايان قىلغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. تۇرسۇن خوتەنگە كېتىپتۇ.

b. تۇرسۇن خەتنى چىرايلىق يازىدىكەن.

c. تۇرسۇن ئۇرۇمچىگە 1988 - يىلى كەلگەنكەن.

d. تۇرسۇن ئۇخلاۋېرىپتۇ.

e. بىز كەلگەندە تۇرسۇن ئۇخلاۋېتىپتىكەن.

f. دادام گەپ سورىغانكەن، ئۇكام جاۋاب بەرمەپتۇ.

g. ئۇلار ئەتە يولغا چىقماقچىكەن.

h. تۇرسۇنمۇ بۇ لۇغەتنى ئالماقچىكەن، پۇلى يەتمەي ئالالماپتۇ.

(3) ئاڭلاتما بايان رايى

ئىپادىلىنىشى: بۇ راي شەكلى ئىككى خىل شەكىلدە ئىپادىلىنىدۇ، بىرىنچى خىل شەكلى ۋاستىسىز بايان رايى شەكلىنىڭ كەينىگە (بەزىدە « - پ»لىق رەۋىشداشنىڭ كەينىگە)، « - غۇ»لۇق ئىسىمداشلارنىڭ كەينىگە ۋە مەقسەت راي شەكلىنىڭ كەينىگە « - دەك \ - تەك» قوشۇمچىسى قوشۇلۇش ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. ئىككىنچى خىل شەكلى پېئىللارنىڭ سۆيەتداش شەكلىنىڭ كەينىگە «ئەر - » پېئىللىنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى پۈتكەن سۆيەتداش قوشۇمچىسى « - مىش» قوشۇلۇپ شەكىللەنگەن «ئەرمىش» شەكلىنىڭ قىسقىرىشىدىن ھاسىل بولغان « - مىش > ئىمىش > ئېمىش > ئېرمىش > ئەرمىش» قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسالغان. بەزىدە بۇ ئىككى يوروش قوشۇمچە « - دەكمىش» شەكلىدە قاتلىنىپ ئىشلىتىلىدۇ.

قورۇلمىسى: V-ptu-däk ;V-ptäk V-GU-däk ;V-mAKci-däk ; V-ptu-miš; V-GAn-miš; V-Ar-miš; V-mAKci-miš;

V-ptu-däk-miš; V-GU-däk-miš;

مەنىسى: بۇ راي شەكلى تۆۋەندىكى مەنىلەردە ئىشلىتىلىدۇ:

A. جۈملىدىكى ئىشنىڭ سۆزلىگۈچى باشقىلاردىن ئىش سۆيىتىدە بايان قىلىنغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. تۇرسۇن خوتەنگە كېتىپتۇدەك.

b. تۇرسۇن خەتنى چىرايلىق يازارمىش.

c. ئۇلارنىڭ ئېيتىشىچە، بۇ قېتىم تاشقى موڭغۇل ھۆكۈمىتى ياردەم بېرىشتىن باش تارتقانمىش.

d. تارانچىلار مۇختەر بايىنىڭ يوقلۇقىدىن بوينىنى قىسىپ قاپتەك.

e. تۇرسۇن ھەر كۈنى چۈشكىچە ئۇخلىغۇدەك.

f. ئابدۇكېرىم ئابباسوفمۇ نەنجىڭدا ئاكتىپ رول ئويناۋېتىپتەك!

B. بۇ خىل شەكىل بەزىدە سۆزلىگۈچىنىڭ ئىش - ھەرىكەتنى قوشۇلمىغان ياكى تەنە قىلغان تەرزدە بايان قىلغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. شىنجاڭ سىڭنى ھاجى بىلەن بىرلىكتە سورىغۇدەكمىش تېخى، خى - خى - خى.

b. مۇشۇنداق قاچاق، كەلگۈندى، ئاقىنانچىلارزە ھۆكۈمەت بولۇپ، يۇرت سورىغۇدەكمىش تېخى!

C. كۆرگەن چۈشىنى باشقىلارغا سۆزلەپ بەرگەندە كۆپىنچە ئاڭلاتما بايان مەيلىدىكى خەۋەر شەكلى ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن:

a. چۈشىدە ئۇ دېڭىزدا پاراخوت پالۇبىسىدا كېتىۋاتقاندا، تاغدەك بىر دولقۇن تۇيۇقسىزلا دېڭىزدىن كۆتۈرۈلۈپ ئۇنىڭ ئۈستىگە چۈشۈۋاتقۇدەك...

b. بىردەملىك ئۇيقۇدا شۇ قوزغىلاڭ كۈنلىرىدە مەردانلىك بىلەن قۇربان بولغان راجى بالىنى چۈشەپ قالدى: باش - كۆزى يېرىلغان راجى بالا قېرى قارىياغاچقا باغلاقلىق تۇرغۇدەك،

چېرىكلەرنىڭ باشلىقى ئۇنى سوراق قىلىپ هارغاندىن كېيىن، شامەخسۇتنىڭ ئوردا بەگلىرىدىن پولتاي كۆز قېنىربەگ غوجىغا شىۋىرلاپ بىرنېمىلەر دېگۈدەك، ئاندىن قېنىربەگ غوجىنىڭ ئىشارىتى بىلەن سايىم ئۇچبېگى راجى بالىنىڭ كۆكرىكىگە خەنجەر سىلىپ ئۇنىڭ يۈرىكىنى سۇغۇرۇپ ئېلىۋاتقۇدەك، بېغىشىدىن ئۇزۇۋېلىنغان قىپقىزىل يۈرەك بىر خىلدا لىپىلداپ تۇرغاندا، كۆكرىكى يىرتىق تۇرغان راجى بالا ناخشا ئېيتىۋاتقۇدەك.

باشقىلاردىن ئاڭلىغان ئىشنى ۋاستىلىك بايان رايىدا ياكى ئاڭلاتما بايان رايىدا ئىپادىلەشكە بولىدۇ. ئەمما، ئىككىسىدە پەرق بار: ئاڭلاتما بايان رايى شەكلىدە باشقىلاردىن ئاڭلىغانلىق تەكتلىنىدۇ، ۋاستىلىك بايان رايى شەكلىدە بولسا, باشقىلاردىن ئاڭلىغانلىق تەكتلەنمەيدۇ، پەقەت ۋاستىلىك ئۇقۇلغان بىر ئىش سۆپىتىدە بايان قىلىنىدۇ.

(4) سۆبيېكتىپ بايان رايى

ئىپادىلىنىشى: بۇ راي شەكلى سىنتېتىك ۋە ئانالىتىك شەكلىدە ياسىلىدۇ. سىنتېتىك شەكلى پېئىلنىڭ سۆپەتداش شەكلىنىڭ كەينىگە «تۇر - » پېئىلنىڭ پۈتمىگەن سۆپەتداش شەكلى قوشۇلۇپ شەكىللەنگەن «تۇرۇر» شەكلىنىڭ قىسقىرىشىدىن هاسىل بولغان « - دۇ\ - تۇ < تۇر < تۇرۇر» قوشۇمچىسى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. ئانالىتىك شەكلى سوئال يۆكلىمىسى « - غۇ» بىلەن «ده - » پېئىلنىڭ غەيرىي ئۆتكەن زامان بىرىنچى شەخس بىرلىك شەكلى «دەيمەن» سۆزىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ.

قۇرۇلمىسى: V-GAn-du;
V-D-per I -gu däymän; V-idu-per II -gu däymän

مەنىسى: جۈملىدىكى ئىشنىڭ سۆبيېكتىپ تونۇش بويىچە مۆلچەرلەپ بايان قىلغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a . بۇ چاغقىچە ئۇلار قايتىپ كەلگەندۇ.
b . خاتالاشمىسام، سىز قۇمۇل ياقتىن كەلدىڭىزغۇ دەيمەن.
c . ئەخمەتجان ئۇلارنىڭ زۇۋانىنىمۇ بىلىدۇغۇ دەيمەن!
d . سۆت بىلەن يۇز يۇيۇپ، هەسەل بىلەن ئېغىز چايقايدىغۇ دەيمەن!

(5) ئوبيېكتىپ بايان رايى

قۇرۇلمىسى: بۇ راي شەكلى ئاساسەن ئانالىتىك شەكلىدە ئىپادىلىنىدۇ. ئۇنىڭ ئىككى خىل شەكلى بار. بىر خىلى «ئوخشا - » پېئىلىغا 2 - يۇرۇش شەخس قوشۇمچىلىرى قوشۇلغان شەكلى پېئىلنىڭ سۆپەتداش شەكلىگە قوشۇلۇپ ئىپادىلىنىدۇ. يەنە بىر خىلى، شەرت رايى قوشۇمچىسىدىن كېيىن 1 - يۇرۇش شەخس قوشۇمچىلىرى قوشۇلۇپ، ئۇنىڭ كەينىگە «كېرەك» سۆزى قوشۇلغان شەكلى پېئىلنىڭ سۆپەتداش شەكلىگە قوشۇلۇپ ئىپادىلىنىدۇ

قۇرۇلمىسى: V-GAn-oxša-y-per II ; V-sA-per I keräk

مەنىسى: جۈملىدىكى ئىشنىڭ مەلۇم پاكىتلارغا ئاساسەن مۆلچەرلەپ بايان قىلغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a . ئەكبەر باتۇرنىڭ قازاق پالۋانلىرى يۇزگە، سېيىتنىڭ قىرىققا يەتكەن ئوخشايدۇ.
b . ئۇ قىز ئۇنىڭ يۇرىكىدىن چوڭقۇر ئورۇن ئالغان ئوخشايدۇ، ئۇنىڭ هاياتى شۇ قىزنىڭ هاياتى بىلەن چېتىڭ باغلانغان ئوخشايدۇ.
c . قاسىمجان قەمبىرى، سىزنىڭمۇ ئويقۇڭىز قاچقان ئوخشايدۇ - ده؟
d . سۇن جۇڭشەن ئەپەندىنىڭمۇ ئۇيغۇرلار ئىچىدىن تۇنجى قېتىم كۆرگەن كىشىسى سىز بولسىڭىز كېرەك.
e . كاڭدا ياتقان ئانا هەممىنى سېزىپ ياتسا كېرەك، هېلىدىن - هېلىغا « ئۇھ » تارتاتتى.

2) ئارزۇ رايى

ئاخىرقى بوغۇمدا كى ئۈزۈك تاۋۇش	ئاخىرقى بوغۇمدا كى سوزۇق تاۋۇش	قوشۇمچە	مىسال
جاراڭلىق	تىل كەينى	ـغاي	تۇر- + غاي
جاراڭسىز		ـقاي	ياز - + - قاي
جاراڭلىق	تىل ئالدى	ـگەي	كۆر- + -گەي
جاراڭسىز		ـكەي	كەز - + - كەي

ئىپادىلىنىشى: « - غاي\ - قاي \ - گەي \ - كەي» (perI - V- GAy)

مەنىسى: جۇملىدىكى ئىشنىڭ ئارزۇ - تىلەك تەرزده ئىپتقانلىقىنى بىلدۈرىدۇ.

ئىشلىتىلىشى:

(1) ئارزۇ، تەكلىپ، تەلەپ مەنىلىرىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

a . خوجىنىياز تېخى ياش، نەگە بېرىپ بولسىمۇ جېنىنى ساقلىغاي، بىز ئۇنىڭدىن رازى.

b . ئۇنىڭ پېيىگە چۈشكەن ئەسكەرلەرنى ئىلاهىم يەر يۇتقاي.

c . ــ خۇدا ئۆمرىڭنى قۇت ئاتقۇزغاي، ئاتا - ئانىڭنىڭ رازىلىقىغا ئېرىشتۇرگەي...

d . ئەتىگەن قويار بولغاي، تۆڭلۈك ئاچار بولغاي، ئېغىلدا كالىلىق بولغاي، قوتاندا قويلۇق بولغاي، ئوچى ئۇزارغاي، تۆۋى يېيىلغاي، توققۇز ئوغۇل بىر قىزلىق بولغاي!

(2) بۇ شەكىل قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا كەلگۈسى زامان مەنىسىده قوللىنىلاتتى. شۇڭا، بۇ شەكىل قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى گىراماتىكىسىغا ئائىت ئەسەرلەرده «ئارزۇ كەلگۈسى زامان[27]» ياكى «زۆرۈرىيەت كەلگۈسى زامان[28]» دېگەن نام بىلەن بايان

قىلىنغان. مەھمۇد كاشغەرى بۇ شەكىلنىڭ كەلگۈسى زامان مەنىسىنى بىلدۈرىدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ ئۆتكەن[29]. بۇ شەكىل هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا پەقەت ئەدەبىي ئەسەرلەردە كەلگۈسى زامان مەنىسىده ئىشلىتىلىدۇ. بۇ شەكىلنىڭ بۇنداق قوللىنىلىشىنى ۋە مەنىسىنى «پېئىلنىڭ هال - زامان كاتېگورىيەسى» بابىدا بايان قىلىمىز.

(4) يارەمچى پېئىل «ئىد - » بىلەن بىرىكىپ كېلىپ، جۇملىدىكى ئىشنىڭ يۈز بېرىشىنى ئارزۇ قىلىش مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ چاغدا « V-GAy-id-per I » شەكلى قىسقىراپ « V-Gid-perI » شەكلىگە كېلىپ قالىدۇ. مەسىلەن:

a . مەكتەپ تەلىپىمگە قوشۇلۇپ قالغىيدى.

b . يامغۇر چۈشكۈچە ئۆيگە بېرىۋالغىيدۇق.

c . ئۇلار گېپىڭنى ئاڭلىغىيدى.

d . دادام كەلگۈچە ئوخلىمىغىيدىڭ.

(5) سۈپەتداش شەكىللىرىدىن كېيىن «بول - » پېئىلىغا قوشۇلۇپ، ئۇنىڭ ئاخىرىغا ۋاستىسىز هۆكۈم باغلامچىسى «ئىد - » قوشۇلۇپ ياسالغان شەكلى هال - زامان شەكىللىرىنى ياساشقا قاتنىشىدۇ («هال - زامان كاتېگورىيەسى»گە قارالسۇن).

(6) پېئىللارنىڭ بولۇشسىز شەكلىنىڭ كەينىگە قوشۇلۇپ ئۇنىڭ ئاخىرىغا ۋاستىسىز هۆكۈم باغلامچىسى «ئىد - » قوشۇلۇپ ياسالغان شەكلى جۇملىدىكى ئىش - هەرىكەتنىڭ ئەسرەش تەرزده ئىپتقانلىقىنى بىلدۈرىدۇ.

a . شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلار هاجىنىڭ كەيپى بۇزۇلغان مۇشۇنداق پەيتته، توخنىياز زور بىرەر قاتتىق گەپ قىلىپ قويمىغىيدى دەپ ئەنسىرەپ كېتىشتى.

b . ئىشنى گەپ بىلەن بىر تەرەپ قىلىمىز دېگەن ئۇمىدىمىز بوققا چىقمىغىيدى، دەپ ئەندىشه قىلىۋاتىمەن.

c . زىياۋۇدۇن چىرايلىق ئايالىنىڭ سۆتتەك ئاق قوللىرى

ئۆزىنىڭ ئوتلەنگەن كالا پاچىقىدەك قوللىرىغا تېگىپ كەتمىگىدى دەپ ئەنسىرەپ ئەندىكتى، ئۇ ئۆمرىدە بۇنداق ئەندىكىپ باقمىغانىدى.

d . ۋاي ئىسىت، سوغۇق ئۇرۇۋەتمىگىدى.

3) زۆرۈرىيەت رايى

ئاخىرقى بوغۇمدىكى ئۈزۈك تاۋۇش	ئاخىرقى بوغۇمدىكى سوزۇق تاۋۇش	قوشۇمچە	مىسال
جاراڭلىق	تىل كەينى	ـغۇلۇق	تۇر ـ + غۇلۇق
جاراڭسىز		ـقۇلۇق	ياز ـ + ـ قۇلۇق
جاراڭلىق	تىل ئالدى	ـگۈلۈك	كۆر ـ + ـگۈلۈك
جاراڭسىز		ـكۈلۈك	كەز ـ + ـ كۈلۈك

ئىپادىلىنىشى: بىرىنچى خىلى: « ـ غۇلۇق \ ـ قۇلۇق \ ـ گۈلۈك \ ـ كۈلۈك» (V– GUlUK)

ئىككىنچى خىلى: « ـ دىغان»لىق سۈپەتداش ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. (V –i/y – diğan)

مەنىسى: جۈملىدىكى ئىشنىڭ شۇ ئىشنى بېجىرگۈچىنىڭ بۇرچى ئىكەنلىكى، بېجىرىشى زۆرۈر ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ.

ئىشلىتىلىشى:

بۇ شەكىلنىڭ 1 ـ خىلى «تۇركىي تىللار دىۋانى»دا كەڭ ئۇچرايدۇ. هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا خوتەن شېۋىسىدە ساقلىنىپ قالغان. ئەدەبىي تىلدىمۇ ئۇچرايدۇ. مەسىلەن:

a . ئەمدى مۇنداق ئىشلارغا هەرگىز يول قويمىغۇلۇق.

b . خوش، هاجى، ئەمدى قانداق قىلغۇلۇق؟

c . دەيدىغانىنى دېگۈلۈك، يەيدىغانىنى يېگۈلۈك، ئىككىلىنىپ ئولتۇرغانىنىڭ پايدىسى يوق.

ئىككىنچى خىل شەكلى كۆپىنچە چوڭلار كىچىكلەرنىڭ

مەلۇم نامۇڭاپىق هەرىكىتىنى كۆرۈپ ئۇلارغا نەسىهەت قىلغاندا قوللىنىلىدۇ. بۇنداق جۈملىلەرنىڭ ئىگىسى ئادەتتە يارەمچى سۆز رولىدىكى «دېگەن» سۆزى بىلەن بىرىكتۈرۈلىدۇ. مەسىلەن:

a . ياخشى بالا دېگەن گەپ ئاڭلايدىغان.

b . مۇئەللىم دېگەن سەۋرچان بولىدىغان.

c . قىز بالا دېگەن ئەدەپلىك بولىدىغان.

4) مەقسەت رايى

قۇرۇلمىسى: « ـ ماقچى \ ـ مەكچى» (V–mAKči)

مەنىسى: سۈبېيېكتنىڭ جۈملىدىكى ئىش ـ هەرىكەتنى بېجىرىش نىيىتىدە بولۇۋاتقانلىقىنى بىلدۈرىدۇ.

بۇ شەكىل هازىرغىچە «مەقسەت پېئىلى» دېگەن نام بىلەن بايان قىلىنىۋاتقان، جايىنى تاپالمىغان بىر شەكىل . خەمىت تۆمۈر ئەپەندى بۇ شەكىلنى پېئىللارنىڭ تۇرغۇن سۆز شەكىللىرى قاتارىغا قويۇپ بايان قىلىدۇ. بىزنىڭچە بۇ توغرا ئەمەس. بۇ شەكىل هەققىدە گۇلنار ئەزىز بۇ شەكىلنىڭ رولى ۋە ئىقتىدارى جەهەتتىن سۈپەتداشلارغا ئوخشايدىغانلىقى، شۇڭا بۇ شەكىلنى «مەقسەت سۈپەتدىشى» دەپ ئاتاشنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ ۋە ئۇنىڭ سۈپەتداشلارغا ئوخشايدىغان تەرەپلىرىنى تۆۋەندىكىچە بايان قىلىدۇ:[30]

(1)« ـ ماقچى \ ـ مەكچى» سۈپەتدىشى « ـ غان \ ـ قان \ ـ گەن \ ـ كەن» سۈپەتدىشى، « ـ دىغان» سۈپەتدىشى ۋە « ـ ر \ ـ ار \ ـ ەر» سۈپەتدىشىغا ئوخشاشلا « ـ بول» يارەمچى پېئىلى بىلەن بىرىكىدۇ. مەسىلەن:

a . ئەسئەت بۇ ماشىنىنى سېتىۋالماقچى بولدى.

b . ئۇلار بۈگۈن كىنو كۆرمەكچى بولدى.

(2) « ـ ماقچى \ ـ مەكچى» سۈپەتدىشى «ئىد ـ ، ئىكەن، ئىمىش، ئەمەس» يارەمچى پېئىللىرىنىڭ ئالدىدا كېلىدۇ. بۇ نۇقتىدا ئۇ يەنە يۇقىرىقى ئۈچ خىل سۈپەتداشقا تامامەن

ئوخشايدۇ.

a . بۇگۈن ئەركىنمۇ كەلمەكچىكەن.

b . ساڭا‌دەت ئەتە سەن بىلەن كۆرۈشمەكچىمىش.

(3) ياسىلىشى جەھەتتىن ئالغاندا ئۇ «ـ غۇ \ ـ قۇ» ئىسىمداشلىرىدىن كېيىن «ـ چى» قوشۇمچىسى كەلگەندەك، «ـ ماق \ ـ مەك» ئىسىمداشتىن كېيىن «ـ چى» قوشۇلۇپ ياسىلىدۇ. ئالدىنقىسىنىڭ بولۇشسىزلىق فورمىسى بولمىغىنىدەك، كېيىنكىسىنىڭمۇ بولۇشسىزلىق فورمىسى يوق.

(4) سوراق قوشۇمچىسى «ـ مۇ» سۈپەتداشلاردىن كېيىن كەلگىنىدەك، بۇنىڭدىمۇ كېيىن كېلىدۇ. مەسىلەن:

a . ئۇ مەكتەپكە يېتىپ بارغانمىدۇ؟

b . ئۇ بۇگۈن ئۆيگە كەلمەكچىمىكەن؟

(5) تەكىت يۇكلىمىسى «ـ غۇ» «ـ غان \ ـ قان» سۈپەتدىشىغا قوشۇلغاندەك بۇنىڭغىمۇ قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

a . سەن ئۇ ساياھەت رايونىغا بارغانغۇ؟

b . سەن كورلىغا بارماقچىغۇ؟

(6) جۈملىدە «ـ غان \ ـ قان \ ـ گەن \ ـ كەن» سۈپەتدىشى خەۋەر بولغىنىدەك، بۇمۇ خەۋەرلىك رولىدا كېلىدۇ. مەسىلەن:

مەن ئۇرۇمچىگە بارغان \ بارماقچى.

جاڭ دېگىڭ ئەپەندىمۇ قازاق تىلىدىكى مۇشۇ خىل قۇرۇلمىنى «مەقسەت سۈپەتدىشى» دېگەن نامدا بايان قىلىدۇ[31]. بىزنىڭچە، بۇ شەكىلنىڭ «مەقسەت پېئىلى» دېگەن نامنى ئېلىشى خاتا ئەمەس، ئەمما بۇ شەكىلنىڭ ئىسىمداش، سۈپەتداش، رەۋىشداشلار بىلەن تەڭداش تۇرۇشى توغرا بولمىغان. بىز گۇلنار ئەزىز ۋە جاڭ دېگىڭلارنىڭ بۇ شەكىلنى سۈپەتداش قاتارىغا قويۇشىغىمۇ قوشۇلمايمىز. سەۋەبى:

بىرىنچىدىن، بۇ شەكىل سۈپەتداشلار ھازىرلاشقا تېگىشلىك ئەڭ مۇھىم شەرت ئىسىم ياكى ئىسىم خاراكتېرلىك

بىر پىكىرنى ئېنىقلاپ كېلىش شەرتىنى ھازىرلىمىغان.

ئىككىنچىدىن، بۇ شەكىل باشقا سۈپەتداشلاردەك ئىسىملىشىپ، ئىسىم رولىدا كېلەلمەيدۇ.

ئۈچىنچىدىن، گۇلنار ئەزىز يۇقىرىدا كەلتۈرگەن ئورتاقلىقلار ماھىيەتلىك ئالاھىدىلىك ئەمەس، ئەگەر شۇ ئورتاقلىقلارغا ئاساسلىنىپ مەلۇم گىرامماتىكىلىق شەكىلنىڭ سۈپەتداش ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاشقا توغرا كەلسە، «ـ غۇچى \ ـ قۇچى \ ـ گۇچى \ ـ كۇچى» شەكىللىرىنى ۋە بىر قىسىم رەۋىشداشلارنىمۇ سۈپەتداش ھېسابلاشقا توغرا كېلىدۇ.

بىز بۇ شەكىلنىڭ رولى، شەكلى، قۇرۇلمىسى، باشقا تەركىبلەر بىرىكىش ئىقتىدارى قاتارلىق تەرەپلەردىن تەكشۈرگىنىمىزدە بۇ شەكىلدە ئىپادىلىنىۋاتقىنى ئارزۇ رايى ۋە شەرت رايىغا ئوخشاش بىر راي مەنىسىنى يەنى، مەقسەت رايىنى ئىپادىلەۋاتقىنى مەلۇم بولىدۇ.

ئىشلىتىلىشى:

(1) بۇ شەكىل ئاساسەن مەقسەت قىلىنغان، يېقىن كەلگۈسىدە ھېچرىلىدىغان ئىش ـ ھەرىكەتنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

فورمۇلاسى: V-mAKči

a . تۇرسۇن بىر كۈن تۇرۇپلا كەتمەكچى بوپتۇ.

b . شۇ كىتابتىن مەنمۇ ئالماقچىمەن.

c . سەن نېمە قىلماقچى؟

(2) ياردەمچى پېئىل «بول ـ » بىلەن بىللە كېلىپ، ياكى «ـ چى» قوشۇمچىسى قوشۇلغان شەكىلدە يالغۇز ياكى ياردەمچى پېئىل «بول ـ » بىلەن بىللە كېلىپ شۇ شەكىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ يېقىن كەلگۈسىدە ھېچرىلىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

فورمۇلاسى: V-mAK bol-/mAKči bol-

a . ئۇلار شۇ كۈنىلا كەتمەكچى بولدى.

b . ياك زىتشسن ئۇنى كۆزىدىن يوقاتماقچى بولىدۇ.
c . مەكتىك نىياز بىلەن باشقا يېگىتلەر بۇنى كۆرۈپ، ئۇلارنى قوغلىماقچى بولدى.

5) بۇيرۇق رايى

شەخس	بىرلىك	كۆپلۈك
1 ـ شەخس	ـي \ ـ اي \ ـ ەي	ـيلى \ ـ ايلى \ ـلەيلى
2 ـ شەخس	ئۆزەك شەكلى ـغىن \ ـقىن \ ـگىن \ ـكىن	ـڭلار \ ـ ىڭلار \ ـۇڭلار \ ـۈڭلار
	ـك \ ـ ىك \ ـۇك \ ـۈك	ـڭىزلار \ ـ ىڭىزلار
	ـسىلا \ ـسىلە	ـشسىلا \ ـشسىلە \ ـ ىشسىلا \ ـ شىسىلا \ ـۇشسىلا \ ـۈشسىلە
		ـش \ ـىش \ ـۇش \ ـۈش
3 ـ شەخس	ـسۇن	

ئىپادىلىنىشى:

مەنىسى: جۇملىدىكى ئىشنىڭ تەلەپ قىلىش، بۇيرۇش، قوشۇلۇش، دەۋەت قىلىش، تىلەكداشلىق مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ.

ئىشلىتىلىشى:

(1) سۆزلىگۈچىنىڭ قارشى تەرەپكە ئۆزى بېجىرىۋاتقان ھەرىكەت ھەققىدە ئۆتۈنۈش، ئۈمىد، تەكلىپلىرىنى ئوتتۇرىغا قويغاندا، 1 ـ شەخس بىرلىك شەكلى ئىشلىتىلىدۇ. بۇ شەكىل جۇملىدە خەۋەر ۋەزىپىسىدە كېلىدۇ. مەسىلەن:

a . قىزىم ساڭا ئېيتاي، كېلىنىم سەن ئاڭلا.

b . مەن نەيزىنىڭ ئۈچى بولۇپ، قايسى تەرەپكە شىلتىسىڭىز، شۇ يەرگە بېرىپ سانجىلاي.
c . مەن سىزنى شۇ كىشى بىلەن ئۇچراشتۇراي، ئەپەندىم.

(2) سۆزلىگۈچى قارشى تەرەپنى مەلۇم ئىش ـ ھەرىكەتنى بىللە ئورۇنلاش ھەققىدە تەكلىپ بەرگەندە ياكى ئۇنى چاقىرىق قىلغاندا، 1 ـ شەخس كۆپلۈك شەكلى ئىشلىتىلىدۇ. بۇ شەكىل تەكلىپ، چاقىرىق مەنىسىدىن باشقا، شۇئار، تەشۋىقات مەنىسىدىمۇ ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن:

a . ـــ ئۇرايلى، ئۇنى ئۆلتۈرۈۋېتەيلى ! ـــ دەپ ۋارقىراشتى ئەسەبىيلەر.
b . قېنى خەلىپتىم، ھېكايىڭىزنى ئاڭلايلى.
c . يەرلىكلەرنىڭ مۇتتەھەرلىرىدىن تەركىب تاپقان بىر ئەلچىلەر ئۆمىكى ئەۋەتەيلى، سوۋغا ـ سالامنى ئايمايلى.

بۇ شەكىل بەزىدە يەنە تۆۋەندىكى مەنىلەردە ئىشلىتىلىدۇ:

بەزىدە 1 ـ شەخس كۆپلۈك شەكلى 2 ـ شەخس بىرلىك ياكى كۆپلۈك ئۇچۇنمۇ ئىشلىتىلىدۇ، بۇ چاغدا يېقىنلىق، تەكەللۇپ مەنىلىرىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a . ھە قېنى، قەغەزنى كىرلەشتۈرۈۋەتمەيلى، قېرىنداشنى سۈندۈرۈپ قويمايلى.
b . قېنى قىزىم، چىراغنى بۇرۇنراق يېقىۋېتەيلى.

(1) سۆزلىگۈچى قارشى تەرەپنىڭ مەلۇم ئىش ـ ھەرىكەتنى ئورۇنلىشىنى بىۋاستە بۇيرۇق قىلغان، تەلەپ قىلغان ۋاقىتتا 2 ـ شەخس شەكلىنى ئىشلىتىدۇ. 2 ـ شەخس شەكلى بىرقانچە خىل شەكىلگە ئىگە، بۇلار ئوتتۇرىسىدا ئاز ـ تولا پەرق بار. 2 ـ شەخس ئاددىي تۇرنىڭ ئۆزەك شەكلى ئادەتتىكى بۇيرۇق، تەلەپنى، يەنى ئالاھىدە ھۆرمەت تەلەپ قىلىنمايدىغان (قارشى تەرەپ سۆزلىگۈچىدىن ئورۇن، ياش، دەرىجە قاتارلىق تەرەپلەردە تۆۋەن تۇرىدىغان بولسا) ئەھۋالدا ياكى مۇناسىۋەتنى بەكمۇ يېقىن

بولغان، تەكەللۇپ تەلەپ قىلمايدىغان ئەھۋالدا، يەنە ماقال - تەمسىلىدە ئىشلىتىلىدۇ؛ « - غىن \ - قىن \ - گىن \ - كىن» شەكلى تەكەللۇپ، يېقىنلىق مەنىلىرى قوشۇلغان ھالدا يېقىن كىشىلەر ئارىسىدا ئىشلىتىلىدۇ؛ سىپايە ياكى ھۆرمەت تۇرى سۆزلىگۈچىنىڭ سىلىق، ئېھتىياتچان پوزىتسىيەدە ئۆزىدىن ئۇرۇن، ياش، دەرىجە قاتارلىق تەرەپلەردە يۇقىرى تۇرىدىغان ئوبيېكتلارغا ئىشلىتىلىدۇ؛ سەتلىمە تۇرى ناھايىتى قوپال، سەت تەلەپپۇزدا ئۆزى ياقتۇرمايدىغان ئوبيېكتلارغا ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن:

فورمۇلاسى: V-ø; V-Gin; V-(X)ŋ; V-silA; V-(X)ŋlar; V-(X)s-silA; V-(X)š

a . مالڭ، چاپسان بېرىپ، ئاتنى ئېگەرلەپ كەل.

b . ـــ قوپ شەيخ مامۇتخان، سەن بىرىدەم ئۇخلىۋالغىن، ئۆزۈڭنى تۇگەشتۇرۇۋەتمە، ئۇنداق قىلمىغىن...

c . ـــ بېگىم، بىزنى ئەپۇ قىلسىلا، يۇرتنى تاشلىمىسىلا!...

d . ئىككىڭلار مەسئۇل بولۇپ ماناس دەرياسىنىڭ كۆۋرۈكىنى كۆيدۇرۇۋېتىڭلار.

e . ھەممىلىرىگە ئەلۋىدا، مەندىن رازى بولۇڭلا.

f . نېرى تۇرۇڭ، بولمىسا ئوق چېقىرىمەن.

(4) بۇيرۇق رايىنىڭ 3 - شەخس شەكلىنىڭ بىرلىك، كۆپلۈك پەرقى يوق، ئەمما ئىشلىتىلىش ئورۇنلىرىدا خېلىلا پەرق بار:

A . سۆزلىگۈچىنىڭ قارشى تەرەپ ئارقىلىق 3 - بىر كىشىگە ئارزۇ، بۇيرۇق، تەلەپلىرىنى يەتكۈزۈپ قويۇشتا ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن:

a . ئۇ شېئىڭ دۇبەنگە ئېيتسۇن، يولسىزلىقنى چەكلىسۇن.

b . قاراڭغۇ چۈشكۈچە يولغا چىقسۇن، بۇ يەردە كەچ قالسا يول ئەنسىز، ھاۋا سوغۇق.

c . ـــ ھە، مالڭ جۇگۇ، شەمىكاڭغا ئېيت، ئۇ قاتتىن مۇختەر باي ئېزىپ كېلىپ قاپتىكەن، بىر پاقلان بەرسۇن دەيدۇ دە!

d . ئۇ قانچە دەپتەرگە ئېتىلسۇن، ئېسىلسۇن، كۆمۈلسۇن دېگەندەك ئىمزالارنى قويۇپ، قانچىلىغان رەھىمدىل ئادەملەرنى ئازابلىمىدى؟

B . قارشى تەرەپكە ياكى 3 - تەرەپكە بولغان تىلەكلىرىنى ئىپادىلەشتە ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن:

a . يارانقان ئىگىسى ئامانچىلىق بەرسۇن، يېرىمىزگە كۆز تەگمىسۇن!

b . ـــ ئامىن، ئاللا قۇت نېسىپ قىلسۇن، ـــ ھەممە قازىنىڭ باشچىلىقىدا دۇئا قىلدى.

c . قوللار يەنە ئېگىز كۆتۈرۈلۈپ، «ئامىن، ئامىن!» دېگەن سۆزلەر بىلەن «ياشىسۇن غازى خوجىنىياز ھاجى ئاتىمىز، ياشىسۇن!»، «ياشىسۇن قەھرىمان پىدائىيلىرىمىز، ياشىسۇن!» دېگەن ياڭراق شوئار سادالىرى كۆككە ئۇلاشتى.

C . قايتۇرما سوراق جۈملىدە، ئىشلىتىلىپ، كەلگۈسى زامان شەكلى بىلەن سېلىشتۇرما ھالدا سۆزلىگۈچىنىڭ ئېچ ئاغرىتقان، ئەمما ئامالى بولمىغان سۇبيېكتنى (1 - شەخس شەكىللىرى بۇ مەنىدە قىسمەن ئىشلىتىلىدۇ) ئىپادە قىلىدۇ. مەسىلەن:

a . قېرىغىنىدا ئوغلىدىن مەھرۇم بولۇشتەك قورقۇنچلۇق تەقدىرنى ئۇ قانداقمۇ كۆتۈرەلسۇن!

b . ئۇ يەنىلا بەش پەرزەنتنىڭ ئانىسى ئىدى، مۇبادا تايانچ ئۇرۇلسە، بۇ تۇل خوتۇن، يېتىم ئوغۇللار دەردىنى كىمگە ئېيتسۇن!؟

c . قاراپ تۇرۇپ ئۆيىنىڭ بۇ تايانچى ئۇرۇلسە ئۇ قانداقمۇ چىدىيالسۇن.

D . «مەيلى» باغلىغۇچىسى بىلەن بىللە ئالدىنقى تارماق

جۇملىدە كۆرۈلۈپ ياكى «مەيلى...مەيلى»، «مەيلى...ياكى»، «خاھى...خاھى» شەكلىدە كۆرۈلۈپ، قارشىلىق بىقىندى جۇملە قۇرىدۇ. مەسىلەن:

a. مەيلى كىم كەلسۇن، قانداق ۋاقىتتا كەلسۇن، باشقىلارنى توسۇشقا بولمايدىغانلىقىنى ئېيتتى.

b. تۇزۇم نېمە بولسا بولسۇن، خەلق زۇلۇم تارتمىسىلا، راھەت ياشىسىلا بولاتتى!

c. ئۇنىڭ بۇ ئىشىنى دۇبەنىڭ بۇيرۇقى بىلەن قىلدىم دېگىنى مەيلى راست، مەيلى يالغان بولسۇن، مېنىڭ ئۇيقۇمنى ئېچىپ قويدى.

6) شەرت رايى

ئىپادىلىنىشى : (V-sA-perI)

مەنىسى: جۇملىدە ئىپادىلەنگەن ئىش ـ ھەرىكەتنىڭ يەنە بىر ئىش ـ ھەرىكەت ئۈچۈن شەرت ياكى پەرەز قىلىنغان ئىش

شەخس	بىرلىك	كۆپلۈك
1 ـ شەخس	ـسام \ ـسەم	ـساق \ ـسەك
2 ـ شەخس	ـساڭ \ ـسەڭ	ـساڭلار \ ـسەڭلار
	ـسىڭىز	ـسىڭىزلار
	ـسلا \ ـسىلە	ـشسلا \ ـشسىلا ـشسلا \ ـشسىلا ـۋشسلا \ ـۋشسىلەر ـشساڭ \ ـشسەڭ ـشساڭ \ ـشسەڭ ـۋشساڭ \ ـۋشسەڭ
3 ـ شەخس	ـسا \ ـسە	

ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ.

ئىشلىتىلىشى:

شەرت رايىنىڭ بىلدۈرىدىغان مەنىلىرى خىلمۇخىل، شۇنداقلا ئۇ باشقا شەكىللەرنىڭ ياسىلىشىغا ئاساس بولىدۇ. شەرت رايى ئومۇمەن تۆۋەندىكى مەنىلەردە ئىشلىتىلىدۇ:

(1) جۇملىدىكى ئىشنىڭ يەنە بىر ئىش ئۈچۈن شەرت ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. ـــ لايغا بىرلا ئېغىنىڭالسا، ئوقمۇ ئۆتمەيدۇ جۇمۇ!

b. مۇشۇنداق ئادەمگىمۇ يالغان ئېيتسا، خۇدا راۋا كۆرەمدۇ ؟

c. ئۇ يادىغا يەتسىلا، ۋۇجۇدى قۇيۇنغا يولۇققان قورايدەك سىلكىنىدۇ، ئاتا ـ ئانىسى يادىغا يەتسىلا، كۆزلىرىگە ياش كېلىدۇ، ئۈكىلىرىنى ئويلىسا، گېلىدىن غىزا ئۆتمەيدۇ.

(2) پەرەز بىقىندى جۇملىنىڭ خەۋىرى بولۇپ، جۇملىدىكى ئىشنىڭ پەرەز تەرىقىسىدە ئېيتىلغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ.

a. تورپاق سالىغۇ يىگىرمە يىلنى توشقۇزسا، ئۆزىنىڭ يۇرتىغا قايتالىشى مۇمكىن.

b. ئۆلگۈسى كەلگەن بولسا، تاغقا چىقسۇن.

c. هايات بولغان بولسا، ئۇ كىشىمۇ شۇنداق تەۋسىيەدە بولار ئىدى.

(3) قارشىلىق بىقىندى جۇملىنىڭ خەۋىرى بولۇپ، جۇملىدىكى ئىشنىڭ بىر ئىش ياكى ھالەت بىلەن قارىمۇقارشى ھالەتتە ئېيتىلغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ.

a. ئىزدەپ كەلسەم، يوق ئىكەنسەن.

b. مەن سورىسام، بەرمىدى.

(4) تەڭداش جۇملىلەرنىڭ خەۋىرى بولۇپ، بىر ۋاقىتتا ئېلىپ بېرىلغان ھەرىكەتنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

a. بۇنداق چاغلاردا مەھەللىدە خورازلار جىمجىتلىقنى مەدھىيەلەشكەندەك بەس ـ بەس بىلەن چىللاشسا، تېرەكلەرنىڭ

تۇپ شاخلىرىنى ئېگىپ قونۇۋالغان قاغىلار گويا ئومۇمىي خور ئورۇندىشۋاتقاندەك قاقىلدىشىپ پەسىل گۈزەللىكىگە ھۆسن قوشىدۇ.

b . كىم خەلقنى ساتسا، ئۇنىڭ ئوشۇقى ئالچۇ؛ كىم ھەق گەپ قىلسا، ئۇنىڭ تىلى كېسىلىدۇ؛ كىم رەزىللىكنى كۆرۈپ قالسا، ئۇنىڭ كۆزى ئويۇلىدۇ...

c . ھېلى ئۇنى دېسەڭ، ھېلى بۇنى دېسەڭ، قانداق قىلساق بولىدۇ؟

(5) « - مۇ» يۆكلىمىسى بىلەن بىرىكىپ، توسقۇنسىز قارشىلىق بېقىندى جۈملىنىڭ خەۋىرى بولۇپ كېلىدۇ ۋە جۈملىدىكى ئىشنىڭ باشقا بىر ئىشقا قارشى كەلسىمۇ، داۋاملىشۇېرىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a . خوراز چىللىمىسىمۇ تاڭ ئېتىۋېرىدۇ.

b . ھېلىغۇ سەنكەنسەن، دادامنىڭ كەلسىمۇ كارىم يوق.

c . ھېلىغۇ ئاشۇ بايلىقىڭنى بېرىدىكەنسەن، توپىلاڭچى قاچقۇنلارنىڭ بەش تۇلۇم ئالتۇنىنى بەرسەڭمۇ نىيىتىمدىن يانمايمەن.

d . ئۆلتۈرسەڭمۇ ئىچمەيمەن يارىم ئەتمىگەن ئاشنى!

(6) ئارزۇنى بىلدۈرىدۇ.

a . يار بولسا قىش بولمىسا، ئاش بولسا ئىش بولمىسا.

b . ئىش قىلماي ئاق نان يېسەم، قوي باقماي پاقلان يېسەم.

c . ئەتە قېشىمغا بىر كەلسىڭىز.

(7) «ئىكەن» يارەمچى پېئىلى بىلەن بىرىكىپ ئارزۇ، تەكلىپ مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a . ھېلىمۇزە، تۆمۈر خەلىپىدەك يەنە بىر ئەر چىقسىكەن دەپ خۇدايىمدىن تىلەيمەن.

b . بىز سىزنى بۇ مەسىلىنى ھەل قىلىپ بەرسىكەن دەپ

ئۈمىد قىلىۋاتىمىز.

c . بۇ يەردە سۆھبەت باشلانغاندا، ماڭىمۇ مەخپىي يولىيورۇق بەرسىكەن دەپ تىلەيمەن.

(8) يارەمچى پېئىل «ئىد - » بىلەن بىرىكىپ كېلىپ، جۈملىدىكى ئىشنىڭ ئارمان تەرىقىسىدە ئىپادىلەنگەنلىكىنى ياكى يەنە بىر ھەرىكەتنىڭ شەرتى ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a . ئىلاھىم ئىككىسى سوقۇشسىدى.

b . ــ ئىلاھىم بۇ شېئىڭ دېگەنگە زاۋاللىق كېلىپ، خەلق كۈننىڭ سېرىقىنى كۆرسىدى.

c . بۇنداق چاغدا رۇسۇلوف ياكى رەخمجان بولغان بولسىدى، ئۇنىڭغا ياخشى مەسلىھەت بەرگەن بولاتتى.

d . چورۇق ھېكىم تېرىلسىدى، پارىخور ئەمەلدارلارنى دەررىگە بېسىپ راسا ساۋىسا بولاتتى.

e . ئەمەل تۇتقانلىكى ئادەم دېھقانىنى ئويلىسىدى، بۇ دۇنيادا ئادالەت، پاراغەت راۋاج تاپالىغان بولاتتى.

(9) يارەمچى پېئىل «بول - » غا قوشۇلغان جۈملىلەردە تەكتىلەش مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. بۇنداق جۈملىلەردىكى «بول - » چۈشۈپ قالسىمۇ جۈملە مەنىسىگە تەسىر يەتمەيدۇ.

a . ما جۇڭگۇنىڭ يالاڭباشتاق بىر قۇر كۆڭلەك - تامبال بىلەنلا قالغان چېرىكلىرى بولسا، دەل - دەرەخسىز قاراڭغۇ ئايدالادا پاناھلانغۇدەك جاي تاپالماي تېرىپىرەن بولۇپ كەتتى.

b . پادىشاھ ۋە بايلار بولسا، ئۆزىنىڭ ئوردا - ساراىيدا گۈزەل خېنىملىرى بىلەن شامپان ئىچىپ، تانسا ئويناپ ھۇزۇر قىلىۋېرىدۇ.

c . ھېلىقى ئايال بولسا، تېخىچىلا ھوشىغا كېلەلمەي، بالىسىنى قۇچاقلاپ مۇرددەك قېتىپ تۇراتتى.

d . يان تەرەپتىن بولسا، قاتتىق شامال ئۇرۇپ تۇراتتى.

6 §. هال كاتېگورىيەسى

1. مەنىسى

هال كاتېگورىيەسى پېئىللارنىڭ مۇھىم بىر گىراماتىكىلىق كاتېگورىيەسى بولغان زامان كاتېگورىيەسى بىلەن بىرلىكتە پۈتۈن جۈملىدە ئىپادىلىنىدىغان ۋاقىت ئۇچۇرىنى يەتكۈزىدىغان كاتېگورىيە ھېسابلىنىدۇ.

هال كاتېگورىيەسى دېگىنىمىز پېئىلنىڭ تۇرلەنگەن شەكىللىرى ئارقىلىق پېئىلدا ئىپادىلەنگەن ئىش - ھەرىكەتنىڭ ئېچىكى قىسمىدا مەلۇم بولىدىغان ۋاقىتقا مۇناسىۋەتلىك ئۇچۇرلارنى ئىپادىلەيدىغان فۇنكسىيەلىك كاتېگورىيە. هال كاتېگورىيەسى — ئۇ بىر خىل ياكى بىر تۈردىكى تىل ھادىسىلىرى (گىراماتىكىلىق شەكىللەر) ئاساسىدا ئەمەس، بەلكى زور مىقداردىكى ئوخشىمىغان تىل ھادىسىلىرى ئاساسىدا تۇرغۇزۇلغان كاتېگورىيە. هال كاتېگورىيەسى ئۆزىگە خاس گىراماتىكىلىق قوشۇمچىلارغا ئىگە ئەمەس. ئۇ تىلىدىكى مەلۇم گىراماتىكىلىق كاتېگورىيەلەر ۋاقىت ئۇقۇمىنى ئىپادە قىلىدىغان تەۋە گىراماتىكىلىق شەكىللەرنىڭ يارىدىمىدە ئەمەلگە ئاشىدىغان فۇنكسىيەلىك كاتېگورىيە. هال ھەققىدە ئەڭ دەسلەپكى تەتقىقات قەدىمكى يۇنانىدا باشلانغان. مىلادىيە 4 - ئەسىردە ستوك (Stoic) ئېقىمىدىكىلەر گىرېك تىلىنى تەتقىق قىلىپ هال كاتېگورىيەسىنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى تونۇپ يەتكەن. ئۇلار ئىش - ھەرىكەتنىڭ داۋاملىشىشىنى ۋە پۈتكەنلىكىنى بىلدۈرىدىغان ئىككى خىل هال - زامانىنى ئايرىپ چىققان[32]. ئېنىقكى ئۇ زامانلاردا هال تەتقىقاتى زامان تەتقىقاتىدىن ئايرىپ چىقىلمىغان. هالەت تېپى[33] تەتقىقاتىغا ئوخشاپ كېتىدىغان تەتقىقاتلار پلاتو (347 — 427 Plato) نىڭ ئەسەرلىرىدە كۆرۈلىدۇ ۋە ئارىستوتېل (322 — 384Aridtotele) نىڭ

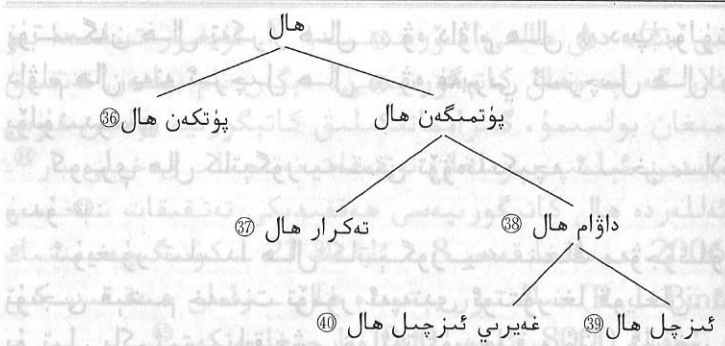

«مېتافىزىكا» (11 - باب) نامىلىق ئەسىرىدە ئوتتۇرىغا قويۇلىدۇ[34]. ئەنئەنىۋى قاراش بويىچە تۇس پېئىلنىڭ مورفولوگىيەلىك ئۆزگىرىشلىرىدە ئىپادىلىنىپ، گىراماتىكىلىق كاتېگورىيە هاسىل قىلىدۇ دەپ قارىلىدۇ. كومرېنىڭ «هال» نامىلىق ئەسىرى هال كاتېگورىيەسىگە بېغىشلانغان تۇنجى مەخسۇس ئەسەر ھېسابلىنىدۇ. بۇ ئەسەر 2005 - يىلى بېيجىڭ ئۇنىۋېرسىتېتى تەرىپىدىن ئىنگلىز تىلىدا نەشر قىلىندى[35]. بۇ ئەسەردە هالنىڭ تەبىرى، ئىپادىلىنىش شەكلى، تۈرلىرى ۋە زامان بىلەن هالنىڭ مۇناسىۋىتى قاتارلىق مۇھىم مەسىلىلەر ئىنتايىن ئىلمىي ۋە سىستېمىلىق بايان قىلىنغان. كومرېنىڭ قارىشىچە: «هال هالەتنىڭ ئىچكى ۋاقىت قۇرۇلمىسى قوللىنىدىغان ئوخشىمىغان كۆزىتىش شەكلى. ئىچكى ۋاقىت قۇرۇلمىسى بولسا سۆزلەۋاتقان ۋاقىت بىلەن بىۋاسىتە مۇناسىۋىتى بولمىغان، ئىشنىڭ ئۆزىنىڭ تەرەققىيات جەريانىدا ئەكس ئەتكەن قۇرۇلما ئالاھىدىلىكىنى كۆرسىتىدۇ. سۆزلەۋاتقان ۋاقىت بىلەن بىۋاسىتە مۇناسىۋەتلىك بولغان ۋاقىت ‹زامان›غا مۇناسىۋەتلىك... هالنىڭ ئاساسلىق كۆزىتىش شەكىللىرىدىن پۈتكەن هال ۋە پۈتمىگەن هال ㊱ دېگەن ئىككى تۈرى بار. پۈتكەن هال هالەتنى سىرتتىن كۆزىتىدۇ ۋە هالەتنىڭ ئىچكى قۇرۇلمىسىنى پەرقلەندۈرمىسىمۇ بولىدۇ.

پۇتمىگەن ھال تەكرار ھال ㊲ ۋە داۋام ھال ㊳ دەپ بۆلۈنىدۇ؛ داۋام ھال يەنە ئىزچىل ھال ㊴ ۋە غەيرىي ئىزچىل ھال ㊵ دەپ بۆلۈنىدۇ.»㊶

كومرې ھال كاتېگورىيەسىنى تۆۋەندىكىچە ئىسخېملاشتۇرىدۇ ㊷:

ئۇيغۇر تىلىدا ھال كاتېگورىيەسىنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى تۇنجى قېتىم خەمىت تۆمۇر ئەپەندى ئوتتۇرىغا قويغان. ئۇنىڭ بۇ تېل پاكىتىنى بايقىشى ۋە ئوتتۇرىغا قويۇشى ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتىدىكى مۇھىم بىر سەكرەش ئىدى. ئەمما، ئۇنىڭ بۇ قارىشى بىزدە تېخى ئىجادىي تەرەققىي قىلدۇرۇلمىدى. ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئەمەلىيىتىگە تېخى دېگەندەك تەتبىقلانمىدى. گەرچە خەمىت تۆمۇرنىڭ ئەسىرى ئېلان قىلىنغاندىن كېيىنكى تەتقىقاتلاردا ئۇنىڭ زامان ھەققىدىكى قاراشلىرى قوبۇل قىلىنغان ۋە ئىستېمال قىلىنغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭ ھال ھەققىدىكى بايانلىرى دېگەندەك دەققەتكە ئېرىشەلمىدى.

ھازىرقى ئەڭ يېڭى تەتقىقاتلار پېئىللارنىڭ ھەر خىل گىرامماتىكىلىق شەكىللىرىدە ئىپادىلىنىدىغان گىرامماتىكىلىق مەنىلەرنى يىغىنچاقلاشتا ھال بىلەن تۇس پەرقلىق ئىككى كاتېگورىيەگە مەنسۇپ دەپ قارالماقتا㊷㊸. ئۇيغۇر تىلىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، ھال بىلەن تۇسنى ئايرىش ئۇيغۇر تىلىنىڭ ۋاقىت سىستېمىسىنى تەسۋىرلەشتە مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

خەمىت تۆمۇر ئەپەندى گەرچە ھال كاتېگورىيەسىنى تىلغا ئالغان ۋە ھال كاتېگورىيەسىنىڭ ئەزالىرىنى كۆرسىتىپ ئۆتكەن بولسىمۇ ئۇنىڭ تەبىرى، ئىقتىدارى، تۇس بىلەن پەرقى قاتارلىق مەزمۇنلارنى تىلغا ئالمىغان.

تىلشۇناسلىق لۇغەتلىرىدە بىز ئادەتتە «تۇس» دەپ ئادەتلەنگەن گىرامماتىكىلىق كاتېگورىيە خەنزۇ تىلىدا «体»، ئىنگلىز تىلىدا «aspect» دېگەن نامدا بايان قىلىنىدۇ. ئەمەلىيەتتە بۇ

يەردىكى «体» دەل ھالنى كۆرسىتىدۇ ㊸. ئۇيغۇر تىلىدا بۇ مەزمۇنلار گەرچە «ھال كاتېگورىيەسى» دېگەن نام بىلەن تەتقىق قىلىنمىغان بولسىمۇ، گىرامماتىكىلىق كاتېگورىيە بولغان تۇس نۇقتىسىدىن ئېلىپ بېرىلغان تەتقىقات خېلى بار㊹. چەت ئەللەردە ھال كاتېگورىيەسى ھەققىدىكى تەتقىقات تېخىمۇ مول. 2006 ـ يىلىغا قەدەر 8 ـ ئاينىڭ 21 ـ كۈنىگىچە بىننىك (R.I.Binnick) نىڭ تور بېتىدە ھال ـ زامان ھەققىدىكى ئىلمىي ماقالە 8000، ئەسەر 1000 پارچىغا يەتكەن㊺.

ئۇيغۇر، رۇس تىلىدىكى تۇس نۇقتىسىدىن تۈركىي تىللارنى تەتقىق قىلغان كىبىروف تۈركىي تىللاردا تۇس يوق دەپ خۇلاسە چىقارغان㊻. بۇنىڭغا مۇناسىپ لېتىپ توختى مۇنداق دەيدۇ: «ئەگەر ساددىچە رۇس تىلىغا ئوخشاش ياۋروپا تىللىرىدىكى پېئىللارنىڭ ئالدى قوشۇلغۇچىلىرى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدىغان پۇتكەن ۋە پۇتمىگەن تۇس مەنىسىدىن ئالتاي تىللىرىدىكى مۇناسىپ شەكىللىرىنى ئىزدىسەك، ئالتاي تىللىرىدا تۇس يوق دېگەن خۇلاسىگە كېلىمىز㊼.» ئەمما، ئالتاي تىللىرىنىڭ ئۆز ئالاھىدىلىكىنى چىقىش قىلىپ ئېلىپ بېرىلغان تەتقىقات نەتىجىلىرىدىن قارىغاندا ئالتاي تىللىرىدا تۇس مەۋجۇت. بۇ تۇس شەكىللىرى فۇنكسىيە جەھەتتىن ۋاقىت ئۇقۇمىنى ئىپادىلەشكە قادىر بولسىلا ئۇ ھال كاتېگورىيەسىنىڭ بىر ئەزاسى بولىدۇ.

2. ھال كاتېگورىيەسى بىلەن تۇس كاتېگورىيەسىنىڭ پەرقى ۋە مۇناسىۋىتى

ھازىرغا قەدەر ئېلىپ بېرىلغان ئۇيغۇر تىلىغا ئائىت تەتقىقاتلاردا پەقەت تۇس كاتېگورىيەسى تىلغا ئېلىنىدى. بۇنداق بولۇشى بىزنىڭ ئۇيغۇر تىلىدىكى ۋاقىت ئۇقۇمى بىلەن زامان ئۇقۇمىنى ئارىلاشتۇرۇۋەتكەنلىكىمىزدىن، گىرامماتىكىلىق كاتېگورىيە بىلەن فۇنكسىيەلىك كاتېگورىيەنى

پەرقلەندۈرمىگەنلىكىمىزدىن بولغان. يۇقىرىدا ئېيتقىنىمىزدەك ئۇيغۇر تىلىدىكى ھال كاتېگورىيەسى بىر خىل فۇنكسىيەلىك كاتېگورىيە. تۈس كاتېگورىيەسى بولسا گىرامماتىكىلىق كاتېگورىيە. بۇ ئىككىسى قارىمۇ قارشىلىق مۇناسىۋىتىدىمۇ ئەمەس، ئۆز ئىچىگە ئېلىش ـ ئېلىنىش مۇناسىۋىتىدىمۇ ئەمەس. ھال كاتېگورىيەسى تۈس ۋە راي كاتېگورىيەسىدىكى شەكىللەرنىڭ رولى، ئىقتىدارى نۇقتىسىدىن يېغىنچاقلانغان بىر كاتېگورىيە.

ئومۇمەن، ئۇيغۇر تىلىدا تۈس كاتېگورىيەسىنىڭ مەۋجۇتلۇقى ئورتاق ئېتىراپ قىلىندى. ئۇيغۇر تىلىدىكى ھال كاتېگورىيەسى بىلەن تۈس كاتېگورىيەسىنىڭ ئەڭ تىپىك پەرقى شۇكى، تۈس كاتېگورىيەسى ۋاقىت بىلەن مۇناسىۋەتسىز، پەقەت سۆزلىگۈچىنىڭ پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ داۋاملىشىش جەريانى ياكى دەرىجىسى ھەققىدىكى سۇبېيېكتىپ قارىشى ياكى قوشۇمچە سۆيەتلىشى ئاساسىدا شەكىللەنگەن گىرامماتىكىلىق مەنىلەرنىڭ يىغىنچاقلىنىشى ئاساسىدىكى بىر خىل گىرامماتىكىلىق كاتېگورىيە. ھال كاتېگورىيەسى بولسا ئىش ـ ھەرىكەتنىڭ ئىچكى قىسمىدا مەلۇم بولىدىغان ۋاقىتقا مۇناسىۋەتلىك ئۇچۇرلارنى ئىپادىلەيدىغان گىرامماتىكىلىق مەنىلەرنىڭ يىغىنچاقلىنىشى ئاساسىدىكى بىر خىل فۇنكسىيەلىك كاتېگورىيە. دېمەك، تۈس ۋاقىت بىلەن مۇناسىۋەتسىز، ھال بولسا ۋاقىت بىلەن مۇناسىۋەتلىك كاتېگورىيە. تېخىمۇ ئېنىق ئېيتقاندا، تۈس كاتېگورىيەسىنىڭ ئەزالىرى ۋاقىت ئۇقۇمىنى ئىپادىلەپ جۈملىدە ئىپادىلەنگەن ۋاقىت ئۇچۇرىنى يەتكۈزۈش ئىقتىدارىغا ئىگە بولسا، بۇ شەكىللەر فۇنكسىيە نۇقتىسىدىن ھال كاتېگورىيەسىنى تەشكىل قىلىدۇ.

3. زامان كاتېگورىيەسى بىلەن «ھال» كاتېگورىيەسىنىڭ مۇناسىۋىتى

زامان كاتېگورىيەسى بىلەن ھال ئوخشىمىغان ئىككى خىل كاتېگورىيە. ئادەتتە جۈملىدە ئىپادىلەنگەن ۋاقىت ئۇچۇرى زامان، ھال، راي كاتېگورىيەلىرىنىڭ كونكرېت گىرامماتىكىلىق شەكىللىرى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. گەرچە بۇلار ئوخشاشلا خەۋەر پېئىلدا ئىپادىلەنگەن ۋاقىت ئۇچۇرىنى بىلدۈرسىمۇ، ئەمما بۇلارنىڭ كۆزىتىش نۇقتىسى ئوخشىمايدۇ. زاماننىڭ تەسۋىرلەيدىغىنى ھەرىكەت يۈز بەرگەن ۋاقىت، ھالنىڭ چۈشەندۈرىدىغىنى ھەرىكەت ئىجرا بولۇش جەريانىدا قانداق باسقۇچ ياكى ھالەتتە تۇرۇۋاتقانلىقى. شۇڭا، زامان بىلەن ھالنىڭ چېگرالىنى ئاجرىتىۋالغىلى بولىدۇ. ھەرىكەتنىڭ قايسى ۋاقىتتا يۈز بەرگەنلىكىنى تەكىتلەشتە، زامان شەكىللىرى ئارقىلىق ئىپادىلەشكە توغرا كېلىدۇ. شۇڭا، ئۇيغۇر تىلىدا زامان بىلەن ھال دائىم ئارىلىشىپ كېلىدۇ. شۇڭا، بەزى تەتقىقاتچىلار ئۇيغۇر تىلىدىكى زامان كاتېگورىيەسىنى «ھال ـ زامان كاتېگورىيەسى» دېگەن نامدا تەتقىق قىلىدۇ[48].

زامان بىلەن ھالنىڭ پەرقى ئەڭ ئاۋۋال ئۇ ئىككىسىنىڭ جۈملىدىكى ئورنىنىڭ ئوخشىماسلىقىدا ئىپادىلىنىدۇ. بايبى (Baybee) ۋە ئۇنگېرېر(Ungerer)، شمىد (Schmid) قاتارلىقلار زامان ۋە ھال بەلگىلىرىنىڭ پېئىل ئۆزىكىدىكى ئوخشاش ئورۇنلۇق[49] مۇناسىۋىتىنى تەتقىق قىلىپ ئوخشاشلىق[50] نەزەريەسى بىلەن ئەنئەنىۋى گىرامماتىكا دىققەت قىلمىغان بىر مەسىلىنى چۈشەندۈردى. ئۇلارنىڭ بايقىشىچە، نۇرغۇن تىللاردا ھال بەلگىلىرى زامان قوشۇمچىلىرىغا قارىغاندا پېئىل ئۆزىكىگە يېقىنراق تۇرىدىكەن، زامان بەلگىلىرى بولسا، تۈس بەلگىلىرىگە قارىغاندا پېئىل ئۆزىكىگە يېقىنراق تۇرىدىكەن . مەسىلەن:

a . She was working at that time .
b . She worked a lot at that time .
c . She could swim when she was thre .
d . She swim–could when she was there .*

a جۈملىدە ھال بەلگىسى ing - زامان بەلگىسى be نىڭ ئۆتكەن زامان شەكلى was قا قارىغاندا پېئىل ئۆزىكى work قا يېقىن تۇرغان؛ ھال بەلگىسى بولمىغان ئەھۋالدا b جۈملىدىكى زامان بەلگىسى ed - ئۆزەككە يېقىنلىشالمىغان، تۇس يارەمچىسى زامان بەلگىسى ed - گە قارىغاندا ئۆزەكتىن يىراق تۇرىدۇ. شۇڭا، b جۈملە قائىدىگە ئۇيغۇن جۈملە ھېسابلىنىدۇ، d جۈملىدە تۇس يارەمچىسى could ئۆزەككە بەك يېقىن تۇرۇۋالغان، شۇڭا بۇ جۈملە قائىدىگە ئۇيغۇن ئەمەس.

ئۇيغۇر تىلىدىكى ئەھۋالمۇ ئاساسەن ئىنگلىز تىلىدىكىگە ئوخشاپ كېتىدۇ:

a . مەن ماقالە يېزىۋاتىمەن.
b . مەن ماقالە يېزىپ بولدۇم.
c . مەن ماقالە يازدىم.

a جۈملىدە ھال بەلگىسى [-iwat-] ئۆتكەن زامان بەلگىسى {-d-} غا قارىغاندا ئۆزەك «ياز - » غا تېخىمۇ يېقىن تۇرغان، b جۈملىدىكى ھال بەلگىسى [-p bol-] ئۆتكەن زامان بەلگىسى {-d-} غا قارىغاندا ئۆزەك «ياز - » غا تېخىمۇ يېقىن تۇرالمىغان، c جۈملىدە ھال بەلگىسى كۆرۈلمىگەن شارائىتتا ئۆتكەن زامان بەلگىسى {-d-} غا قارىغاندا ئۆزەك «ياز - »دىن كېيىنلا كېلىلىگەن.

يۇقىرىقى مىساللاردىن قارىغاندا، زامان بىلەن ھال بەلگىلىرىنىڭ جۈملىدىكى ئورنى ئوخشمايدۇ. زامان بىلەن ھال ۋاقىت ئۇچۇرىنى ئىپادىلىگۈچى گىرامماتىكىلىق ۋاستە بولۇش سۈپىتى بىلەن ئۇنىڭ رولى ۋە فۇنكسىيەسىدىمۇ پەرق بار. كومرېنىڭ كۆرسىتىشچە، زامان ئىش - ھەرىكەتنىڭ يۈز

بېرىشى سۆزلەۋاتقان ۋاقىتنىڭ ئىلگىرى - كېيىنلىكى بىلەن مۇناسىۋەتلىك گىرامماتىكىلىق كاتېگورىيە؛ ھال سۆزلىگۈچىنىڭ بەلگىلىك نۇقتىدىن ھالەتنىڭ ئىچكى ۋاقىت قۇرۇلمىسىنىڭ داۋاملىشىشىنى كۆزەتكەنلىكىنى ئىپادىلەيدىغان فۇنكسىيەلىك كاتېگورىيە. شۇڭا، ئىككىلىسى ۋاقىت بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك ۋە خېلى زور دەرىجىدە سۇبېيېكتىپلىققا ئىگە بولغان بولىدۇ. لېكىن، زامان ھالەت (ئىش)نىڭ تاشقى ۋاقىتنىنى سۇبېيېكتلاشتۇرىدۇ، ھال بولسا ئىشنىڭ ئىچكى ۋاقىت قۇرۇلمىسىنى سۇبېيېكتىپ جەھەتتىن پارچىلايدۇ ۋە تونۇيدۇ. زامان بولسا ئىش ۋاقتى بىلەن سۆزلەش ۋاقتىنى بىرلەشتۇرىدۇ، شۇڭا زامان بىر خىل كۆرسىتىش[52] كاتېگورىيەسى دەپ؛ ھال بولسا غەيرىي كۆرسىتىش كاتېگورىيەسى دەپ قارىلىدۇ[53]. كېلىپىنىڭ قارىشىچە، زامان بىلەن ھال ئوخشاشلا ۋاقىتنى كۆرسىتىش ۋاسىتىسى، زاماننىڭ ئەكس ئەتكۈزگىنى سۆز ۋاقتى بىلەن سۆز تېمىسى ۋاقتى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت، ھالنىڭ ئەكس ئەتكۈزىدىغىنى بولسا ھالەت ۋاقتى بىلەن سۆز تېمىسى ۋاقتى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت[54]. رېشېنباخ (Reichenbach) ئوتتۇرىغا قويغان ئىش ۋاقتى[55] (ET)، سۆز ۋاقتى[56] (ST) ۋە بەلگە ۋاقىت[57] (RT)قا نىسبەتەن ئېيتقاندا، سۆز تېمىسى ۋاقتى دېگىنى ئىش ۋاقتىغا، ھالەت ۋاقتى دېگىنى بەلگە ۋاقتىغا توغرا كېلىدۇ. كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، سۆزنىڭ تاشقى ۋاقتى بىلەن ئىش ۋاقتى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت زامان بەلگىسى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. بۇ تاشقى مۇناسىۋەتكە كىرىدۇ؛ ھال ئىپادىلەيدىغىنى ئىش ۋاقتىنىڭ ئىچكى ۋاقىت قۇرۇلمىسىنىڭ ئىپادىلىنىشى، ئىچكى ۋاقىت قۇرۇلمىسى سۆزنىڭ تاشقى ۋاقىت بىلەن بىۋاستە مۇناسىۋەتلىك بولمىغان، ئىشنىڭ ئۆزىنىڭ راۋاجلىنىش جەريانىدا ئىپادىلەنگەن ۋاقىت قۇرۇلمىسىنىڭ ئالاھىدىلىكىنى كۆرسىتىدۇ. شۇڭا، ھالنىڭ ئىپادىلەيدىغىنى

ئىش ۋاقتى بىلەن بەلگە ۋاقتى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت بولۇپ، بىر خىل ھەرۋاقىت داۋاملىشالايدىغان ئىچكى جەريان، يەنى ئىشنىڭ ئۆزىنىڭ تەرەققىياتى جەريانىدا ئىپادىلەنگەن قۇرۇلما ئالاھىدىلىكى. مەسىلەن، پۈتكەن ھال، پۈتمىگەن ھال، ئىزچىل ھال دېگەندەك. شۇڭا، بەلگە ۋاقىت بىلەن سۆز ۋاقتى ئوتتۇرىسىدا بىۋاستە مۇناسىۋەت بولمايدۇ. ئىككىسىنى ئىش ۋاقتى باغلاپ تۇرىدۇ.

كېلىبىنىڭ كۆرسىتىشىچە بەلگە ۋاقىت سۆزنىڭ چەكلىمىسىز بۆلىكى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. سۆزنىڭ چەكلىمىسىز بۆلىكى سۆزنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسىدىن چەكلىمىلىك قىسمى (مەسىلەن، زامان بەلگىلىرى) نى چىقىرىۋەتكەندىن كېيىن قېلىپ قالغان قىسمى. بەلگە ۋاقىت سۆزنىڭ چەكلىمىسىز قىسمىنى تەسۋىرلەيدىغان ئىشنىڭ مەۋجۇت ۋاقتىنى كۆرسىتىدۇ. دېمەك، بەلگە ۋاقىت بىلەن زامانىنىڭ مۇناسىۋىتى يوق. يەنى بەلگە ۋاقىتنى زامان ئىپادىلىمەيدۇ. تۆۋەندىكى مىسالغا قارا:

a. تۇرسۇن مەكتەپكە بارغانىدى.

b. تۇرسۇن مەكتەپكە باراتتى.

كېلىبىنىڭ قاراشلىرى بىلەن لېتىپ توختىنىڭ تۇرغۇن سۆزلۈك سۆز بىرىكمىسى ۋە INFL (زامان ۋە شەخس) ھەققىدىكى بايانلىرى ئوخشاپ كېتىدۇ، يەنى INFL نى ئۆز ئىچىگە ئالمىغان تۇرغۇن سۆزلۈك سۆز بىرىكمىسى ئىپادىلىگەن ۋاقىت دەل بەلگە ۋاقتى بولىدۇ، ئۇ ئىش ياكى ھالەتنىڭ مەۋجۇتلۇق ۋاقتىنى، ئىشنىڭ ئىچكى ۋاقىت قۇرۇلمىسىنى ئىپادىلەيدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا تۇرغۇن سۆز شەكىللىرىنىڭ (مەسىلەن، ـ ر \ ـ ار \ ـ ەر، ـ غان \ ـ قان \ ـ گەن \ ـ كەن) ئۆزىدە ئېنىق ھال مەنىسى بار، شۇڭا ئېنىق بەلگە ۋاقىت بولمىغان ئەھۋالدا ھال بەلگىسى بولغان تۇرغۇن سۆز

تەركىبلىرى ئىپادىلىگەن ۋاقىت بەلگە ۋاقىت بولىدۇ، ئۇ زامان ئىپادىلىگەن سۆز ۋاقتى بىلەن مۇناسىۋەتسىز، پەقەت ئىشنىڭ ئىچكى ۋاقىت قۇرۇلمىسى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. شۇڭا، ئەگەر جۈملىدە باشقا بىر بەلگە ۋاقىت بولسا (مەسىلەن، تۇنۇگۈن)، ھال بەلگىسى ئىشنىڭ مۇشۇ بەلگە ۋاقىتتىكى پۈتكەن، پۈتمىگەن، داۋام، ئىزچىل، مەقسەت قاتارلىق ئۇچۇرلىرىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

تۇنۇگۈن بىز بازارغا بارغان (ئىدۇق).

بۇ جۈملىدە ھال بەلگىسى [ـ غان] ئىشنىڭ بەلگە ۋاقىت «تۇنۇگۈن»دىن ئىبارەت بىر ۋاقىت بۆلىكىدە پۈتكەن ھالىتىنى ئىپادىلەيدۇ. ئۇ ئىش ۋاقتى بىلەن بەلگە ۋاقىت ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى گەۋدىلەندۈرىدۇ، ئۇنىڭ زامان بىلەن مۇناسىۋىتى يوق. زامان ئىپادىلىگەن ئىش ۋاقتى بىلەن سۆز ۋاقتى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت بۇ جۈملىدىكى زامان بەلگىسى « ـ ئىدى ـ » ئىش ۋاقتى بىلەن سۆز ۋاقتى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى ئىپادىلەيدۇ. دېمەك، يۇقىرىقى بايانلاردىن بىز زاماندىن ئىبارەت بۇ گىراماتىكىلىق كاتېگورىيەنىڭ بەلگە ۋاقىت بىلەن سۆز ۋاقتى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى ئەمەس، بەلكى ئىش ۋاقتى بىلەن سۆز ۋاقتى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى ئىپادىلەيدىغانلىقىنى كۆرۈۋالالايمىز. تۆۋەندىكى جۈملىلەرنى كۆرۈپ باقايلى:

a. مەن مەكتەپكە باردىم.

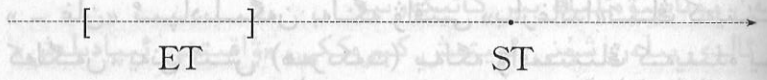

b. مەن مەكتەپتە ئوقۇيمەن.



بەلگە ۋاقىت بىلەن ئىش ۋاقتى ۋاقىت ئوقىدىكى ۋاقىت نۇقتىسى ياكى ۋاقىت بۆلۈكىدۇر. شۇڭا، ئىككى ۋاقىت بۆلۈكىدە بىرى يەنە بىرىنىڭ ئالدىدا كەلگەن ياكى بىرى يەنە بىرىنى قىسمەن ياكى تولۇق ئۆز ئىچىگە ئالغان بولىدۇ. بۇ ئىككى ۋاقىت بۆلۈكى بىلەن زاماننىڭ مۇناسىۋىتىنى تۆۋەندىكىدەك ئىپادىلەش مۇمكىن:

a . مەن بارغاندا تۇرسۇن كېتىپ قاپتۇ.

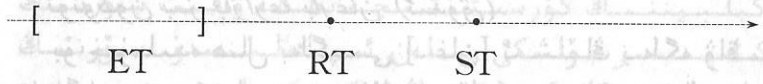

b . تۇرسۇن كەلگەندە قايتىمەن.



c . مەن مۇزىكا ئاڭلاۋاتىمەن.

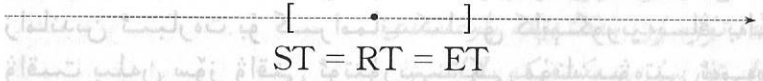

ئىسىخىمىدا كۆرسىتىلگەندەك، a جۈملىدە ئىش ۋاقتى ھال بەلگىسى « - غان» ئىپادىلىگەن بەلگە ۋاقتى «بارغاندا» نىڭ ئالدىدا كەلگەن، يەنى بەلگە ۋاقىتنىڭ ئالدىدا ئىش (ھەرىكەت) يۈز بېرىپ بولغان. b جۈملىدە ئىش ۋاقتى ھال بەلگىسى « - غان» ئىپادىلىگەن بەلگە ۋاقتى «بارغاندا»نىڭ كەينىدە كەلگەن، يەنى ئىش (ھەرىكەت) بەلگە ۋاقىتنىڭ كەينىدە يۈز بېرىدۇ؛ c جۈملىدە غەيرىي ئۆتكەن زامان بەلگىسى [-i-] ئىپادىلىگەن سۆز ۋاقتى بىلەن [-vat-] ئىپادىلىگەن بەلگە ۋاقتى ئىش ۋاقىتنىڭ ئىچىگە ئېلىنىپ كەتكەن. بۇ جۈملىدە بەلگە ۋاقتى بىلەن سۆز ۋاقتى ۋاقىت ئوقىنىڭ بىر نۇقتىسىدا

كۆرۈلگەن. بۇ ۋاقىتتا بەلگە ۋاقتى سۆز ۋاقتىغا تەڭ بولۇپ قالغان. دەل مۇشۇنداق بولغاچقا ئەنئەنىۋى گىراممماتىكىدا [-vat-] ئىپادىلىگەن بەلگە ۋاقىت (ھازىرقى ۋاقىت بۆلۈكىدىكى مەلۇم بىر نۇقتا) خاتا ھالدا زاماننىڭ بەلگىسى دەپ قارالغان. بۇنىڭ بىلەن بەلگە ۋاقىت، ئىش ۋاقتى ۋە سۆز ۋاقتى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت قالايمىقانلىشىپ كەتكەن.

دېمەك، زامان سۆز ۋاقتى مۇقىم ۋاقىت نۇقتىسىدىن ھەرىكەت ياكى ھالەتنى تونۇشنى بىلدۈرىدۇ، ئۇ ئۆتكەن زامان ۋە غەيرىي ئۆتكەن زامان دېگەن ئىككى تۈرگە ئايرىلىدۇ. شۇڭا، ئۇ سۆز ۋاقتى بىلەن ئىش ۋاقتى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى بىلدۈرىدۇ؛ ھال بولسا مۇقىم بولمىغان بىر ۋاقىت نۇقتىسىدىن ھەرىكەت ياكى ھالەتنى تونۇشنى بىلدۈرىدۇ، ئۇ قانداق راۋاجلانغان ياكى راۋاجلانمىغان، راۋاجلىنىۋاتقان ياكى توختىغانلىقىنى ئىپادىلەيدۇ. شۇڭا، ئۇ ئىش ۋاقتى بىلەن بەلگە ۋاقىت ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى ئىپادىلەيدۇ. بۇ ئىككىسى ئوخشاشلا ۋاقىت ئۇچۇرىنى بىلدۈرىدۇ. ئەمما، ئۇ ئىككىسىنىڭ پەرقىدىن قارىغاندا، زامان مۇتلەق ۋاقىتنى، ھال نىسپىي ۋاقىتنى بىلدۈرىدۇ.

4. ھال كاتېگورىيەسىنىڭ ۋاقىت ئىپادىلەش ئىقتىدارى

ئۇيغۇر تىلىدا ھالنى ئىپادىلەيدىغان تەركىبلەر بىرقەدەر كۆپ ۋە مۇرەككەپ، ۋاقىت ئۇقۇمى «زامان» ۋە «ھال» قاتارلىق ۋاقىت بىلەن مۇناسىۋەتلىك بىر كاتېگورىيە.

ئالدى بىلەن شۇنى ئېيتىش كېرەككى، «ۋاقتىنى ئىپادىلەش» بىلەن زامان كاتېگورىيەسى روشەن پەرقلىنىدۇ. بىر تەرەپتىن زامان ۋاقتىنى ئىپادىلەيدىغان بىر كاتېگورىيە، يەنە بىر تەرەپتىن زامان ئىش (ھەرىكەت) نىڭ يۈز بېرىشى بىلەن سۆز ۋاقتى ئوتتۇرىسىدىكى ئىلگىرى - كېيىنلىك مۇناسىۋىتىنى

ئىپادىلەيدىغان گىراماتىكىلىق كاتېگورىيە؛ «ۋاقىت ئىپادىلەش» بولسا مەلۇم گىراماتىكىلىق كاتېگورىيەنىڭ قوشۇمچە فۇنكسىيەسى بولۇپ، فۇنكسىيەلىك كاتېگورىيەگە تەۋە. زامان ھەرىكەت ياكى ھالەتنىڭ سۆز ۋاقتى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى بىلدۈرۈپ ئۆتكەن زامان ۋە غەيرىي ئۆتكەن زامان دېگەن ئىككى تۈرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، ئۇ مۇتلەق ۋاقىتنى ئىپادىلەيدۇ؛ ھال بولسا ھەرىكەت ياكى ھالەتنىڭ ئىچكى ۋاقىت قۇرۇلمىسىنى كۆرسىتىدىغان، نىسپىي ۋاقىتنى ئىپادىلەيدىغان بىر كاتېگورىيە. ۋاقىتنى ئىپادىلەش ھال بەلگىلىرىنىڭ قوشۇمچە فۇنكسىيەسى. شۇڭا، ۋاقىتنى ئىپادىلەش «زامانداش باشقا گىراماتىكىلىق كاتېگورىيەلەرنىڭ ۋاقىت ئۇچۇرىنى ئىپادىلەيدىغان قوشۇمچە فۇنكسىيەسى» دەپ تەبىر بەرسەك بولىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا ھال بەلگىلىرى ۋە راي بەلگىلىرىنىڭ بىر قىسمى ۋاقىت ئىپادىلەش فۇنكسىيەسىگە ئىگە. تۆۋەندە ھال بەلگىلىرىنىڭ ۋاقىت ئىپادىلەش فۇنكسىيەسى بىلەن تونۇشۇپ چىقىمىز:

دال (Dahl) مۇنداق دەيدۇ: «ھال روشەن ھالدا ۋاقىت بىلەن مۇناسىۋەتلىك.»[58] ئۇ يەنە مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: «تىلدا بىر خىل كۆچلۈك ئېغىش بولىدۇ. بۇ پۈتكەن ھالنى ئۆتكەن ۋاقىتنى ئىپادىلەشكە قىستايدۇ.»[59] لىتىپ توختى مۇنداق دەيدۇ: «پۈتكەن ھال بىلەن ئۆتكەن زامان زىچ باغلانغان بولىدۇ، ئۇلار تەبىئىيلا ئۆتكەن زامانىنى ئىپادىلەيدۇ.»[60]

ئۇيغۇر تىلىدا ھال كاتېگورىيەسى تۆۋەندىكى بىرقانچە خىل شەكىلدە ئىپادىلىنىدۇ:

1) پېئىلنىڭ تۇرغۇن سۆز شەكىللىرى: [-(X)r]،[-GAn]، [-(X)p]،[-GU-]؛

2) تۈس قوشۇمچىلىرى: [-(X)vat]،[tur-]،[oltur-]،[yat-]، [yür-]،[-A/-yt-]؛

3) راي قوشۇمچىلىرى: [-GAy]،[-mAKči].

بۇ شەكىللەر بىۋاستە ياكى زامان شەكىللىرى بىلەن بىرىككەن ھالدا ھال ـ زامان كاتېگورىيەسىنى تەشكىل قىلىپ، ھال ـ زامان شەكىللىرىنى ياساشقا قاتنىشىدۇ.

مانا مۇشۇ گىراماتىكىلىق شەكىللەر ۋاقىت ئىپادىلەش فۇنكسىيەسىگە ئىگە. بۇ شەكىللەر ھال مەنىسىنى بىلدۈرۈش بىلەن بىر ۋاقىتتا، ھەر خىل ۋاقىت ئۇچۇرلىرىنى ئىپادىلەيدۇ، يەنى مۇشۇ ھال بەلگىلىرى زامان بىلەن مۇناسىۋەتسىز ھالدا ۋاقىت ئىپادىلەش فۇنكسىيەسىگە ئىگە.

ناھايىتى ئېنىقكى، يۇقىرىقى ھال بەلگىلىرى زامان بىلەن مۇناسىۋەتسىز. ئۇلار ئۆتكەن زامان ۋە غەيرىي ئۆتكەن زامان شەكىللىرىدە قوللىنىلىدۇ. ئۇمەرجان قۇربان بۇ قاراشنى قۇۋۋەتلەيدۇ.[61] يۇقىرىدا دەپ ئۆتكىنىمىزدەك، ھال بەلگىلىرى ئىشنىڭ ئىچكى قۇرۇلمىسىدا ئىپادىلىنىدىغان پۈتكەن ھال، پۈتمىگەن ھال، ئىزچىل ھال، تەكرار ھال قاتارلىق ئۇچۇرلارنى ئىپادىلەيدۇ. ئۇلار ئىپادىلىگەن بەلگە ۋاقىت ئىشنىڭ ئىچكى ۋاقىت قۇرۇلمىسى بىلەن مۇناسىۋەتلىك، زامان بىلەن مۇناسىۋەتسىز. شۇڭا، بەلگە ۋاقىت ۋاقىت ئوقۇمىنىڭ خالىغان بىر يېرىدە كۆرۈلەلەيدۇ، ئۇ بىر ۋاقىت نۇقتىسى بولۇشمۇ، بىر ۋاقىت بۆلىكى بولۇشمۇ مۇمكىن.

رېيشېنباخ (Reichenbach) تىلىنىڭ ئىپادىلەش سىستېمىسىدا زامان بىلەن سۆز ۋاقتى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت ئىش ۋاقتى بىلەن مۇناسىۋەتسىز، بەلگە ۋاقىت بىلەن مۇناسىۋەتلىك دەپ قارىغان:

ھازىرقى زامان RT = ST

ئۆتكەن زامان RT > ST:

كەلگۈسى زامان RT < ST:

ئۇ يەنە تىلىنىڭ ئىپادىلەش سىستېمىسىدا ھال بەلگە ۋاقىت

بىلەن ۋە ئىش ۋاقتى بىلەن مۇناسىۋەتلىك، سۆز ۋاقتى بىلەن مۇناسىۋەتسىز دەپ ئوتتۇرىغا قويغان:

پۈتكەن ھال ET = RT:

ئىزچىل ھال ET > RT:

تۆۋەندە ھال كاتېگورىيەسىنىڭ كونكرېت شەكىللىرى ۋە بۇ شەكىللەرنىڭ ۋاقىت ئىپادىلەش ئىقتىدارى ھەققىدە توختىلىمىز:

1) [-(X)r]

بۇ شەكىل پۈتمىگەن ھالنى ئىپادىلەيدۇ. كونكرېت جۈملىدە بەلگە ۋاقىت بولمىسا، كەلگۈسى ۋاقىت ئوقىدىكى مەلۇم بىر نۇقتىدا ياكى ۋاقىت بۆلۈكىدە يۈز بېرىدىغان ئىشنى ئىپادىلەيدۇ، ئەگەر بەلگە ۋاقىت بولسا (نىسپىي زامان بىلەن بىللە كەلسە) بەلگە ۋاقىتنىڭ ئالاھىدىلىكىگە قاراپ ۋە كونتېكىستقا قاراپ ئۆتكەن ياكى كەلگۈسى ۋاقىت ئوقىدىكى مەلۇم بىر نۇقتا، ياكى ۋاقىت بۆلۈكىدە يۈز بەرگەن، ياكى يۈز بېرىدىغان ئىشنى بىلدۈرىدۇ.

تۆۋەندىكى جۈملىلەرنى كۆرۈپ باقايلى:

a. مەن ئەتە ماڭارمەن.

b. خەۋەر قىلساق، تۇرسۇنمۇ كېلەر ئىدى.

a جۈملىدە پۈتمىگەن ھال «-ار» كەلگۈسى مەلۇم ۋاقىت نۇقتىسىدا ياكى ۋاقىت بۆلۈكىدە يۈز بېرىدىغان ئىش (ھەرىكەت)نى بىلدۈرۈپ، كەلگۈسى زامان مەنىسىدە كەلگەن. b جۈملىدە پۈتمىگەن ھال «-ار» ئۆتكەن زاماننى بىلدۈرگەن. بۇ مەنە كونتېكىستتىن مەلۇم بولۇپ تۇرىدۇ. بۇ ئىككى جۈملىنى تۆۋەندىكىچە ئىپادىلەشكە بولىدۇ:

a:

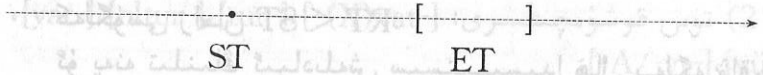

b:

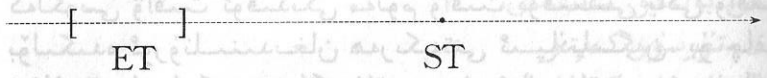

2) [-GAn]

بۇ شەكىل [-(X)r] بىلەن قارىمۇقارشى بىرلىك تەشكىل قىلىدۇ. بۇ شەكىل پۈتكەن ھالنى ئىپادە قىلىدۇ، جۈملىدىمۇ ئاساسەن ئۆتكەن ۋاقىت ئوقىدىكى مەلۇم بىر نۇقتىدا ياكى ۋاقىت بۆلۈكىدە يۈز بەرگەن ئىشنى بىلدۈرىدۇ. ئەگەر بۇ شەكىلدىن بۇرۇن پۈتمىگەن ھالنى ئىپادە قىلىدىغان [-di] قوشۇمچىسى كەلسە، بۇ چاغدا مۇناسىپ ھالدا كەلگۈسى زامان ۋاقىت ئوقىدىكى مەلۇم نۇقتىدا يۈز بېرىۋاتقان ئىشنى بىلدۈرىدۇ؛ ئەگەر بۇ شەكىلدىن بۇرۇن پۈتمىگەن ھالنى ئىپادە قىلىدىغان [-(X)vat] قوشۇمچىسى كەلسە، جۈملە مۇناسىپ ھالدا ھازىرقى زامان ۋاقىت ئوقىدىكى مەلۇم نۇقتىدا يۈز بېرىۋاتقان ئىشنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. مەن بۇ مەكتەپتە ئوقۇغان.

b. مەن بۇ كىنونى كۆرگەن.

c. ئۇ ئەتە قايتىدۇ.

d. ئىشلىگەن چىشلەيدۇ.

e. سەن كەلگەندە مەن قايتىمەن.

f. ئۇ چاغدا دادام ئۇنىۋېرسىتېتتا ئوقۇۋاتقانىكەن.

a ۋە b جۈملە ھەرىكەت مەلۇم بىر ۋاقىت نۇقتىسىدا ياكى ۋاقىت بۆلۈكىدە پۈتكەن ھالەتنى ئىپادىلىگەن؛ c جۈملىدە بۇ شەكىلدىن بۇرۇن پۈتمىگەن ھالنى ئىپادىلەيدىغان [-dur<turur -du-<] شەكلى كۆرۈلگەن. شۇڭا، كەلگۈسى ۋاقىتنى بىلدۈرگەن. d ۋە e جۈملىدە بولسا، پۈتكەن ھالنىڭ بەلگىسى بولغان «-گەن» ئىپادىلىگەن بەلگە ۋاقىت «ئىشلىگەن»،

«كەلگەن» ئۆتكەن زامان بىلەن مۇناسىۋەتسىز. ئۇلار ئىپادىلىگەن كەلگۈسى ۋاقىت ئوقىدىكى مەلۇم ۋاقىت نۇقتىسى ياكى ۋاقىت بۆلىكىدە ئورۇنلىنىدىغان ھەرىكەتنى ئىپادىلىگەن. بۇ چاغدا ئۇلار ئىپادىلىگەن بىلگە ۋاقىت ۋە ئىش ۋاقىتى ئوخشاشلا كەلگۈسى ۋاقىتنى ئىپادىلىگەن، ئەمما ئىش (ھەرىكەت) بىلگە ۋاقىتىدىن كېيىن يۈز بېرىدۇ. f جۈملىدە ئىزچىل ھال [-(X)vat] قوشۇمچىسى كەلگەن، شۇڭا بۇ جۈملە مۇناسىپ ھالدا ھازىرقى زامان ۋاقىت ئوقىدىكى مەلۇم نۇقتىدا يۈز بېرىۋاتقان ئىشنى بىلدۈرگەن. ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى تۆۋەندىكىچە ئىپادىلەش مۇمكىن:

a ۋە b:



c:

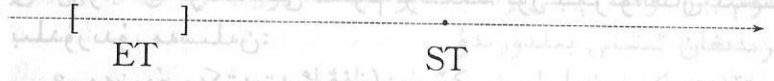

d ۋە e:

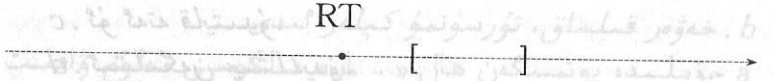

f:

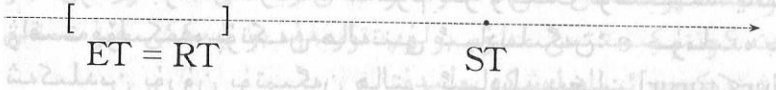

3) [-(X)p-]

بۇ شەكىل پۇتكەن ھالنى بىلدۈرىدۇ، جۈملىدە ئۆزى يالغۇز كۆرۈلمەيدۇ، كۆپىنچە ۋاستىلىك بايان رايى شەكلىنىڭ ۋە بىر

قىسىم قوشما تەركىبلىك ھال شەكىللىرىنىڭ ياسىلىشىغا ئاساس بولىدۇ. مەسىلەن:

a. تۇرسۇن كەپتۇ.
b. تۇرسۇن كەپتۇدەك.
c. تۇرسۇن كەپتىكەن.
d. تۇرسۇن كەپتۇمىش
e. تۇرسۇن كېلىۋېتىپتۇ.
f. تۇرسۇن كېلىۋېتىپتىمىش.

a ۋە b جۈملىدە كۆرۈلگەن {-(X)ptu} ۋە {-(X)däk} قوراللىرىنىڭ كېلىپ چىقىشىدىن قارىغاندا ئايرىم - ئايرىم ھالدا، « - پ»لىق رەۋىشداشقا «تۇر - » پېئىلىنىڭ پۇتمىگەن ھالنى بىلدۈرىدىغان « - ر»لىق سۈپەتداش قوشۇلغان شەكلى قوشۇلۇپ ۋە « - پ»لىق رەۋىشداشقا ئاخىلاتما بايان رايى قوشۇمچىسى « - دەك» قوشۇلۇپ ياسالغان. ئالدىنقى تەركىبتىكى « - ر»لىق سۈپەتداش پۇتمىگەن تۇسنى ئىپادىلىگەنىكەن، بۇ شەكىلمۇ مۇناسىپ ھالدا كەلگۈسى زامان مەنىسىنى ئىپادىلىشى كېرەك ئىدى. لېكىن، بۇ شەكىل ئۆتكەن زامان مەنىسىنى ئىپادە قىلىدۇ. نېمە ئۈچۈن؟

بۇ شەكىل ئىككى خىل ھال بىلگىسىدىن تەركىب تاپقان: بىرى پۇتكەن ھال بىلگىسى [- پ -]، يەنە بىرى پۇتمىگەن ھال « - ر». بىزگە مەلۇم، ئۇيغۇر تىلىدا زامان بىلگىلىرى قاتلىنىپ كېلەلمەيدۇ، ئەمما ھال بىلگىلىرى قاتلىنىپ كېلەلەيدۇ. بۇ ئىككى بىلگىدىن «تۇر - » پېئىلىغا پۇتمىگەن ھال « - ر» قوشۇلۇپ مەيدانغا كەلگەن «تۇرۇر» شەكلى تارىخىي تەرەققىيات داۋامىدا ئىخچاملىنىپ « - تۇ» شەكلىگە كەلگەن ۋە ئالىلىقاچان ئۆزىنىڭ پۇتمىگەن ھاللىق خاراكتېرىنى يوقىتىپ «ۋاستىلىك بايان»دىن ئىبارەت يېڭى مەنىسى ئوستۇنلۇككە ئېرىشكەن. ئەمما، پېئىل ئاساسىغا يېقىن تۇرغان پۇتكەن ھال بىلگىسى [- پ -]

پۈتكەن ھالىق مەنىسىنى ساقلاپ قالغان. شۇڭا، بۇ بەلگىدە پۈتكەن ھال ئۇستۈنلۈككە ئېرىشىپ، ئۆتكەن زامان مەنىسىنى ئىپادە قىلىشقا ئاساس بولغان. شۇنداق قىلىپ، ئۇيغۇر تىلىدا {-(X)ptu} شەكلى ئۆتكەن زامان مەنىسىنى ئىپادىلەش فۇنكسىيەسىگە ئىگە بولغان. ئەمما، بۇ شەكىلدىن مەيدانغا كەلگەن مۇرەككەپ قۇرۇلمىلاردا ئۇنىڭدىن راي مەنىسىنى بىلدۈرگەن تەركىبنىڭ ۋاقىت مەنىسىنى بىلدۈرۈش رولى بولمىغاچقا ھال بەلگىسىنىڭ ۋاقىت ئىپادە قىلىش فۇنكسىيەسى جارى قىلدۇرۇلىدۇ. راي مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان تەركىب « - تۇ» ۋە « - دەك»نىڭ ھېچقانداق ۋاقىت مەنىسىنى بىلدۈرۈش رولى يوق، شۇنداق قىلىپ، بۇ جۈملىدە پۈتكەن ھال ۋاقىت ئۇچۇرىنى ئىپادىلەپ كەلگەن. c ۋە d جۈملىدىكى ئەھۋالنىمۇ خۇددى a ۋە b جۈملىدە كۆرۈلگەن ئەھۋالغا ئوخشاش چۈشەندۈرۈش مۇمكىن. e ۋە f جۈملىدە پۈتكەن ھالدىن بۇرۇن ئىزچىل ھال پېئىل ئاساسىغا يېقىن ئورۇندا كۆرۈلگەن. شۇڭا، ئىزچىل ھالنىڭ ۋاقىت ئىپادىلەش فۇنكسىيەسى بەلگە ۋاقىتلىق رولىنى ئويناپ سۆز قىلىنىۋاتقان ۋاقىتتا جۈملىدە ئىپادىلەنگەن ئىشنىڭ يۈز بېرىۋاتقانلىقى ئىپادىلەنگەن. پۈتكەن ھال يەنىلا ئۆتكەن ۋاقىت ئوقىدا يۈز بەرگەن ئىشنى ئىپادىلىگەن. بۇنىڭ بىلەن سۆز قىلىنىۋاتقان ۋاقىتتىن بۇرۇنقى ئۆتكەن زامان ئوقۇنىڭ مەلۇم نۇقتىسىدا داۋاملىشىۋاتقان بىر ئىش بايان قىلىنغان. بۇ جۈملىلەرنى تۆۋەندىكىچە ئىپادىلەش مۇمكىن:

a، b، c، d:

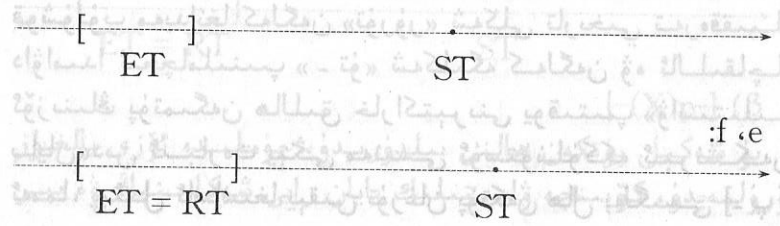

e، f:

4) [-GU-]

لېتىپ توختى بۇ شەكىلنى «مۇقەررەر تۇس» دەپ ئاتىغان.[62] بۇ شەكىلمۇ ئۆزى مۇستەقىل خەۋەرلىك شەكىل ھاسىل قىلالمايدۇ. يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلى دەۋرىگىچە ئۇنىڭ مۇستەقىل خەۋەرلىك شەكىل ھاسىل قىلىش ئىقتىدارى بار ئىدى، يەنى بىۋاستە شەخس شەكىللىرىنى ئېلىپ كېلىپ جۈملىدە خەۋەر بولۇپ كېلەلەيتتى. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا پەقەت 3 ـ شەخس قوشۇمچىسىنلا ئېلىپ كېلەلەيدۇ ۋە بۇنداق شەكىل ئەدەبىي ئەسەرلەردە كۆپرەك قوللىنىلىدۇ. بۇ چاغدا بۇ شەكىل سۆز ۋاقىتىدىن كېيىنكى كەلگۈسى ۋاقىت ئوقىدىكى مەلۇم بىر نۇقتىدا ياكى مەلۇم بىر ۋاقىت بۆلىكىدە مۇقەررەر يۈز بېرىدىغان ئىشنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

a. ئىشنى مۇشۇ بويىچە ئەپلىسەك قوش مەقسەت ئەلھازا مۇستاپا ھاسىل بولغۇسى.

b. ئۇنىڭ روھىي دۇنياسىنى ئېچىپ بېرىدىغان بىر يول بولۇپ قالغۇسى!

بۇ ئىككى جۈملىنى تۆۋەندىكىدەك كۆرسىتىش مۇمكىن:

a، b:

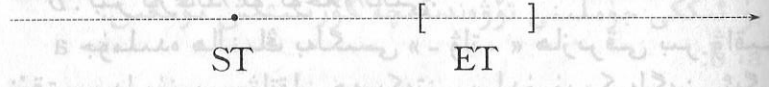

5) [-(X)vat-]

بۇ شەكىل ئىزچىل ھالنىڭ بەلگىسى بولۇپ سۆزلەۋاتقان ۋاقىتتا يۈز بېرىۋاتقان ئىشنى ئىپادىلەيدۇ. بۇ شەكىلنىڭ كېلىپ چىقىشىدىن قارىغاندا پۈتكەن ھالنى ئىپادە قىلىدىغان « - پ»لىق رەۋىشداشقا قاتىلام مەنىسى ئىزچىل ھەرىكەتنى ئىپادىلەيدىغان «ياتـ » پېئىلىنىڭ قوشۇلۇشىدىن ھاسىل بولغان. بۇ شەكىل باشقا تۈركىي تىللاردىمۇ ئۇچرايدۇ، يەنى ئۆزبېك تىلىدا {-ayat-}

شەكلىدە، قازاق تىلىدا {-(i)p jatir} ۋە {-(i)p yür} شەكلىدە، قىرغىز تىلىدا {-(i)yat} شەكلىدە، نوغاي تىلىدا {-a yatir} شەكلىدە كۆرۈلىدۇ.[63] بۇ شەكىل ئەڭ دەسلەپتە 20 ـ ئەسىرنىڭ 30 ـ يىللىرى ھال مەنىسىدە ھازىرقى ۋاقىتنى ئىپادە قىلىدىغان مەندە كۆرۈلىدۇ. بىز ھازىرغىچە كۆرگەن ماتېرىياللار ئىچىدە 1936 ـ يىلدىكى «شىنجاڭ گېزىتى»دە بۇ شەكىلنىڭ تېخى سىنتېتىك شەكىلگە كىرىشكە ئۇلگۈرمىگەن ئانالىتىك شەكلىنى ئۇچرىتىمىز[64]:

a . مەھكىمەئى شەرئىدە قازى بولۇپ كېلىپ ياتادۇر.

b . شول مەقسەت بىلەن ئىشلەپ ياتقانلىقىنى كۆرسىتەدۇر.

ئىزچىل ھالىنىڭ بەلگىسى بولغان « ـ ۋاتـ \ ـ ۋاتـ \ ـ ۋاتـ \ ـ ۋاتـ » ئۆتكەن زامان ۋە ھازىرقى ـ كەلگۈسى زامان مەنىسىدە قوللىنىلىدۇ. بۇ ۋاقىتتا بۇ شەكىل ئىپادە قىلغان ئىش (ھەرىكەت) ئۆتكەن مەلۇم بىر ۋاقىت نۇقتىسىدا ياكى ۋاقىت بۆلىكىدە ياكى ھازىرقى مەلۇم ۋاقىت نۇقتىسىدا ياكى ۋاقىت بۆلىكىدە ئىزچىل ھالەتتە تۇرغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a . مەن كىتاب ئوقۇۋاتىمەن.

b . بىز بارغاندا ئۇ ئوخلاۋاتاتتى.

a جۈملىدە ھالىنىڭ بەلگىسى « ـ ۋاتـ » ھازىرقى بىر ۋاقىت نۇقتىسىدا يۈز بېرىۋاتقان ھەرىكەتنى بىلدۈرۈپ كەلگەن. ئەگەر جۈملىدە ئالاھىدە بەلگە ۋاقىت بولمىسا، سۆز ۋاقىتى بەلگە ۋاقىتى دەپ تونۇلىدۇ. شۇڭا، بۇ جۈملىنىڭ بەلگە ۋاقىتى بىلەن سۆز ۋاقىتى ئوخشاش بىر ۋاقىت نۇقتىدا كۆرۈلىدۇ، ئىككىسى بىر ۋاقىت ئىچىگە ئېلىنىدۇ. b جۈملىدىكى « ـ ۋاتـ » ئىش (ھەرىكەت)نى ئۆتكەن مەلۇم بىر ۋاقىت نۇقتىسىدا يۈز بېرىۋاتقان ھالىتىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ ئىككى جۈملىنى تۆۋەندىكىچە كۆرسىتىش مۇمكىن:

a:

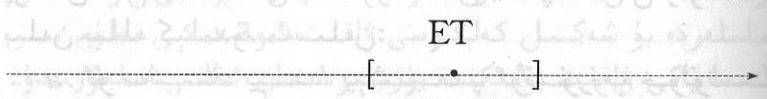

b:

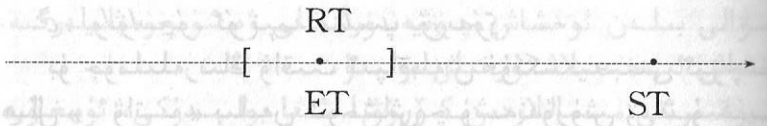

6) [-A/-yt-]

تەكرار ھالەتنىڭ بەلگىسى بولغان « ـ ات ـ \ ـ ەت ـ \ ـ يىت ـ » ئومۇمەن ئۆتكەن مەلۇم بىر ۋاقىت بۆلىكىدە تەكرار يۈز بېرىدىغان ئىش (ھەرىكەت) نى ئىپادىلەپ، ئۆتكەن زامان مەنىسىنى بىلدۈرۈپ كېلىدۇ. تۆۋەندىكى مىسالنى كۆرەيلى:

a . ئۇ كىچىك ۋاقىتدا دائىم يىغلايتتى.

b . ئۇ بىكار بولسىلا كومپيۇتېر ئوينايتتى.

بۇ ئىككى جۈملىنى تۆۋەندىكىچە كۆرسىتىش مۇمكىن:

a، b:

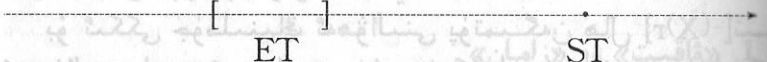

7) [-oltur]، [-yat]، [-yür]

بۇ يارىمچى پېئىللار مەنە قاتلىمى نۇقتىسىدىن ئىزچىل ھەرىكەتنى بىلدۈرىدىغان ئالاھىدىلىككە ئىگە بولغانلىقى ئۈچۈن باشقا تۈس شەكىللىرىدىن پەرقلىق ھالدا زامان ئۇقۇمىنى ئىپادىلەش فۇنكسىيەسىگە ئىگە بولغان. بۇ شەكىللەر ئادەتتە

پۇتكەن هال مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان «-پ-»لىق رەۋىشداش بىلەن بىللە كېلىدۇ. مەسىلەن:

a. ئۇ مەشىنىڭ يېنىدا يېشىنىپ ئولتۇرۇپ خوتۇنىنىڭ هەربىر هەرىكىتى، هەربىر قىلىقى ۋە چىرايىنىڭ ئۇجۇر-بۇجۇرلىرىغا قاراپ ئولتۇراتتى.

b. قانلىق خەنجەر هېلىقى ئۇخلاپ ياتقان چېرىكنىمۇ تۇيدۇرماستىن ئۇ ئالەمگە ئۇزاتتى.

c. يولۋاسچۇ، ئۇ نېمە قىلىپ يۈرىدۇ؟

بۇ جۈملىلەرنىڭ ۋاقىت ئىپادىلەش فۇنكسىيەسىنى ئىزچىل هال «-ۋاتـ-» بىلەن ئوخشاش چۈشەندۈرۈش ۋە شۇ خىل شەكىلدە ئىسخېمىلاشتۇرۇش مۇمكىن.

8) [-GAy]

بۇ شەكىل ئارزۇ رايى مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. ئارزۇ قىلىنغان ئىش هامان كەلگۈسىگە مۇناسىۋەتلىك بولغانلىقى ئۈچۈن بەلگە ۋاقىتى بولمىغان جۈملىلەردە بۇ شەكىل كەلگۈسى ۋاقىت ئوقىدىكى مەلۇم بىر نۇقتىدا ياكى ۋاقىت بۆلۈكىدە يۈز بېرىدىغان ئىشنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. دۇنيالىقتا تىكەندەك بىر تال بالىسىنىڭ دەردىنى قانداق ئونتۇغاي!؟

b. چەت ئەل جاسۇسلىرى تۇرماق، دۇشمەن ئۇنسۇرلارنىڭ هەر قاندىقى قېچىپ قۇتۇلالمىغاي.

بۇ ئىككى جۈملىنىڭ ئەھۋالىنى پۈتمىگەن هال [X(r)-]نىڭ ئەھۋالى بىلەن ئوخشاش چۈشەندۈرگىلى ۋە شۇ جۈملىلەرگە ئوخشاش ئىسخېمىلاشتۇرغىلى بولىدۇ.

9) [-mAKči]

بۇ شەكىل مەقسەت رايىنى ئىپادىلەيدۇ. مەنە قاتلىمى نۇقتىسىدىن مەقسەت قىلىنغان ئىش هامان كەلگۈسىگە مۇناسىۋەتلىك بولغانلىقى ئۈچۈن، پۈتمىگەن هالدىكى

گىراماتىكىلىق شەكىللەرگە ئوخشاشلا بەلگە ۋاقتى بولمىغان جۈملىلەردە بۇ شەكىل كەلگۈسى ۋاقىت ئوقىدىكى مەلۇم بىر نۇقتىدا ياكى ۋاقىت بۆلۈكىدە يۈز بېرىدىغان ئىشنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. دادام ئۇ قىزنى ئالمۇتىدا ئوقۇتماقچى!

b. ئۇ ئەمدى هەربىي مەكتەپكىمۇ قول تىقماقچى.

بۇ ئىككى جۈملىنىڭ ئەھۋالىنى پۈتمىگەن هال [X(r)-]نىڭ ئەھۋالى بىلەن ئوخشاش چۈشەندۈرگىلى ۋە شۇ جۈملىلەرگە ئوخشاش ئىسخېمىلاشتۇرغىلى بولىدۇ.

يۇقىرىقى مىساللاردىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، ئۇيغۇر تىلىدا هال بەلگىلىرى هەرىكەت ياكى هالەتنىڭ ئىچكى ۋاقىت قۇرۇلمىسىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ، ئۇ ئىپادىلىگەن ۋاقىت پەقەت ئىشنىڭ ئىچكى قۇرۇلمىسى بىلەن مۇناسىۋەتلىك، زامان بىلەن مۇناسىۋەتسىز. شۇڭا، ئۇ ئىپادىلىگەن بەلگە ۋاقىت ۋاقىت ئوقىنىڭ هەرقانداق بىر نۇقتىسىدا كۆرۈلەلەيدۇ، ئۇ بىر نۇقتا بولۇشىمۇ، ۋاقىت بۆلۈكى بولۇشىمۇ مۇمكىن. شۇڭا، هال بەلگىسى ئۆتكەن ۋاقىتنىمۇ، غەيرىي ئۆتكەن ۋاقىتنىمۇ كۆرسىتەلەيدۇ، ئۇنىڭ ۋاقىت ئىپادىلەش فۇنكسىيەسى ئىختىيارىي بولىدۇ.

§7. زامان كاتېگورىيەسى

1. «ۋاقىت» ۋە «زامان»

پەلسەپە مەنىسىدىكى ۋاقىت چەكسىزلىككە ئىگە. ماهىيىتىدىن ئالغاندا، ئۇنىڭ ماهىيىتى ئىنسانىنىڭ ماهىيىتى ۋە ئالەمنىڭ ماهىيىتى بىلەن سىرلىق بىرەكلىككە ئىگە بولغان بولىدۇ. پەلسەپە مەنىسىدىكى ۋاقىت قۇرۇلما جەهەتتىن «ئۆتمۈش ← هازىر ← كەلگۈسى» دېگەن تەرتىپتە بولىدۇ. هەربىر

ھالقىنىڭ رولى ئوخشىشپ كېتىدۇ. ۋاقىت ئادەمنىڭ ئېڭىغا باغلىق بولمىغان ھالدا ئوبيېكتىپ مەۋجۇت بولىدۇ، ئەمما كىشىلەرنىڭ ئېڭىدا ۋاقىتنى ئۆلچىگىلى بولىدۇ. شۇنداقلا ۋاقىت مەلۇم تەرتىپتە شەكىلسىز مەۋجۇت بولىدۇ. ئۇنىڭ داۋاملىشىۋاتقانلىقىنى ھېس قىلغىلى بولىدۇ. شۇڭا، ۋاقىتنىڭ ئىلگىرى ـ كېيىنلىك تەرتىپىدە پەرق بولىدۇ، يەنى ۋاقىت «ئۆتمۈش ← ھازىر ← كەلگۈسى» دېگەن تەرتىپتە ئىپادىلىنىدۇ. كىشىلەر ئۆزلىرى تۇرۇۋاتقان ۋاقىت «ھازىر»، بېشىدىن ئۆتكۈزۈپ بولغان ۋاقىت «ئۆتمۈش»، بېشىدىن ئۆتكۈزىدىغان ۋاقىت «كەلگۈسى» بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ. تىلشۇناسلىق نۇقتىسىدىن قارىغاندا، ۋاقىت ئىنسانىيەتكە ئورتاق، تىلدىن ھالقىغان بىر ئۇقۇم؛ يەنە بىر تەرەپتىن ئىنسانىنىڭ ۋاقىت ئۇقۇمى تىل ـ يېزىق شەكلىدە ئەكس ئېتىدۇ. شۇڭا، ۋاقىت تىل ئارقىلىق ئىپادىلىنىدىغان مۇھىم مەزمۇننى تەشكىل قىلىپ، تىلنىڭ تەتقىقات ئوبيېكتىغا ئايلىنىدۇ.

ئېلىمىزنىڭ داڭلىق تىلشۇناسى ۋاڭ لى ئەپەندى «ۋاقىتنى ئىپادىلەش كۆپلىگەن تىللاردا مەۋجۇت، ئەمما ھەربىر مىللىي تىلنىڭ ۋاقىتقا بولغان قارىشى ئوخشاپ كەتمەيدۇ» دەيدۇ.[65] ئىنسانلارنىڭ ئوبيېكتىپ ۋاقىتنى ئىپادە قىلىش جەريانى ئاساسەن ئوخشاش بولىدۇ. ۋاقىتنى ھېسابلاش نۇقتىسىمۇ ئاساسەن ئوخشاش بولىدۇ. شۇڭا، ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ تىلىدا «تىل ۋاقتى» ئاساسەن ئوخشاش، يەنى ھەممىلا تىلدا «ھازىر»، «ئۆتكەن»، «كەلگۈسى» دېگەن ئاساسلىق «ۋاقىت» مەۋجۇت. زامان بولسا تىل سىستېمىسىدا مەۋجۇت بولغان بىر گىرامماتىكىلىق بالا سىستېما بولۇپ، ئۇ گىرامماتىكىلىق كاتېگورىيەنى تەشكىل قىلىدۇ. تىلغا نىسبەتەن «ئوچ زامان» ئۇقۇمىنى ئىپادىلەشتە لېكسىكىلىق ۋاستە قوللىنىشمۇ، گىرامماتىكىلىق شەكىللەرنى قوللىنىشمۇ مۇمكىن. ئەگەر «ئوچ زامان» ئۇقۇمى

گىرامماتىكىلىق شەكىللەر ئارقىلىق ئىپادىلەنسە، گىرامماتىكىدىكى زامان كاتېگورىيەسىنى تەشكىل قىلىدۇ.

2. «زامان»نىڭ تەبىرى

تىلدا ئىپادىلىنىدىغان «گىرامماتىكىلىق زامان» گىرامماتىكىدا دېيىلۇاتقان «زامان»[66] دىن ئىبارەت. بۇ يەردىكى زامان ئاساسلىقى ئىش ـ ھەرىكەتنىڭ يۈز بېرىشنىڭ ياكى ھالىتىنىڭ مەۋجۇتلۇق ۋاقىتنىڭ بايان قىلىنىۋاتقان ۋاقىت بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى بىلدۈرىدۇ. نۇرغۇن تىللارغا نىسبەتەن زامان كاتېگورىيەسى پېئىلنىڭ ناھايىتى مۇھىم كاتېگورىيەسى ھېسابلىنىدۇ، ئوخشىمىغان گىرامماتىكا سىستېمىلىرىدا زامان كاتېگورىيەسىگە بولغان تونۇش ۋە تۇرلەرگە ئايرىشتا پەرق مەۋجۇت. ئەنئەنىۋى گىرامماتىكىدا ۋاقىت سىستېمىسى «ئۆتكەن»، «ھازىر»، «كەلگۈسى» دەپ ئۈچ بۆلەككە بۆلۈنىدۇ. بايانىنىڭ بەلگە ۋاقتى ئونىڭ ئىچىدىكى خالىغان بىر بۆلەك بولۇشى مۇمكىن، ئەمما ئونىڭ ئىلگىرى ـ كېيىنلىك تەرتىپى سۆزلىگۈچىنىڭ بەلگىلىۋالغان بەلگە ۋاقتىغا قاراپ ئورۇنلاشتۇرۇلىدۇ. غەرب تىلشۇناسلىقىدا زامان ھەققىدە ئەڭ ۋەكىللىك قاراشنىڭ ئىگىسى كومرې (B. Comrie) ھېسابلىنىدۇ. ئۇ مۇنداق قارايدۇ: «زامان بولسا ئونىڭ ۋاقىتتىكى ئورنىنىڭ گىرامماتىكىلاشقان ھالدا ئىپادە قىلىنىشى.»[67]

دېمەك، زامان بىر خىل گىرامماتىكىلىق كاتېگورىيە، ئونىڭ ئېنىق گىرامماتىكىلىق بەلگىسى بار، ئۇ ئىش[68] نىڭ يۈز بېرىشنىڭ سۆز ۋاقىتغا نىسبەتەن ئىلگىرى ـ كېيىنلىك مۇناسىۋىتىنى كۆرسىتىدۇ. يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، ھەرقايسى مىللەتلەر تىلىدىكى ئوچ تەبىئىي ۋاقىت «ئۆتكەن»، «ھازىر»، «كەلگۈسى» تىلغا نىسبەتەن «ئوچ خىل ۋاقىت» ئۇقۇمى بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ، ئونى ئىپادىلەشتە

لېكسىكىلىق ئۇسۇل قوللىنىلىشىمۇ، گىراماتىكىلىق شەكىللەر قوللىنىلىشىمۇ مۇمكىن. ئەنئەنىۋى گىراماتىكىدىكى زاماننى ئۇچكە بۆلۈش ئۇسۇلى مۇشۇنىڭدىن كەلگەن ۋە بۇ ئۇسۇل «زامان» بىلەن «ۋاقىت» ئۇقۇملىرىنى بىر - بىرىگە ئارىلاشتۇرۇۋەتكەن. جېسپېرسېن (Jespersen . O) «تەبىئىي ۋاقىت بىلەن گىراماتىكىدىكى زامان ئوخشىمايدىغان ئىككى خىل ئۇقۇم، بۇ ئىككىسى ھەم باغلىنىشلىق، ھەم پەرقلىق» دەپ قارايدۇ [69]. «زامان» بولسا «ۋاقىت»نىڭ گىراماتىكىلىق شەكلى، «ۋاقىت» بولسا «زامان»نىڭ ئىپادىلەش مەزمۇنى. «ۋاقىت» ئۇقۇمى پۈتۈن ئىنسانىيەتكە ئورتاق، ئۇ تىلدىن ھالقىغان بولىدۇ. ئوخشىمىغان تىللارنى ئىشلەتكۈچى كىشىلەر سۆزلەش ۋاقتىنى بەلگە قىلىپ ۋاقتنى «ئۆتكەن - ھازىر - كەلگۈسى» دەپ بۆلىدۇ ۋە بايان قىلىنىۋاتقان ئىشنىڭ ۋاقىت ئوقۇمىنىڭ قايسى نۇقتىسىدا ياكى قايسى بۆلىكىدە ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. ئەمما، گىراماتىكىلىق كاتېگورىيە سۈپىتىدىكى «زامان»نىڭ ھەرقايسى تىللاردىكى ئىپادىلىنىش شەكلى ئوخشاپ كەتمەيدۇ. شۇڭا «ۋاقىت» بىلەن «زامان» ئادەتتە مۇناسىپ كېلىۋەرمەيدۇ. مەسىلەن:

a. مەن ماقالە يازدىم.

b. تۇرسۇن مەكتەپتە ئوقۇيدۇ.

c. ئالىم تۇرپاندا ئىشلەيدۇ.

d. بىز تەتىلدە ئۆيگە قايتىمىز.

e. ھەممەيلەن يىغىنغا قاتنىشىدۇ.

a ناھايىتى ئېنىق ھالدا سۆزلەۋاتقان ۋاقىتتىن ئىلگىرى بولۇپ ئۆتكەن بىر ھەرىكەتنى ئىپادىلەيدۇ؛ b ۋە c ئادەت خاراكتېرلىك ياكى دائىملىق بىر ھەرىكەتنى ئىپادىلەيدۇ، يەنى ھازىرقى ۋاقىت بۆلىكىدىكى بىر ھەرىكەت ياكى ھالەتنى ئىپادىلەيدۇ؛ d ۋە e كەلگۈسىدە يۈز بېرىدىغان ھەرىكەتنى

ئىپادىلەيدۇ. شۇڭا، بىز ئېنىق ۋاقىت رەۋىشلىرى بولمىغان ياكى كونتېكىست ئېنىق بولمىغان ئەھۋالدا ئۇيغۇر تىلىدا ھازىرقى - كەلگۈسى زامان ھازىرقى ۋاقىتنى ھەم كەلگۈسى ۋاقىتنى ئىپادە قىلىدۇ.

يۇقىرىقى مىسالدىن مەلۇمكى، ئۇيغۇر تىلىدا ئوخشاشلا ئۇچ خىل ۋاقىت ئۇقۇمى («ئۆتكەن - ھازىر - كەلگۈسى») مەۋجۇت. ئەمما، بۇ ئۇچ خىل ۋاقىت ئۇقۇمى ئىككى خىل گىراماتىكىلىق شەكىلدە، ئىككى خىل زامان شەكلىدە (ئۆتكەن زامان ۋە ھازىرقى - كەلگۈسى زامان) ئىپادە قىلىنىدۇ.

ئادەتتە نۇتۇقتا سۆزلەۋاتقان ۋاقىت (سۆز قىلىنىۋاتقان شۇ پەيت) بەلگە ۋاقتى قىلىنىدۇ. ئەگەر ئىش - ھەرىكەت سۆز قىلىنىۋاتقان پەيتتە يۈز بەرگەن بولسا، ھازىرقى زامان؛ سۆز قىلىنىشتىن بۇرۇن يۈز بەرگەن بولسا، ئۆتكەن زامان؛ سۆز قىلىنىشتىن كېيىن يۈز بېرىدىغان بولسا، كەلگۈسى زامان بولىدۇ.

3. ئۇيغۇر تىلىدا ۋاقىت ئۇقۇمىنىڭ ئىپادىلىنىشى

ئۇيغۇر تىلىدا زامان كاتېگورىيەسى مەۋجۇت ۋە بۇ كاتېگورىيە مۇستەقىل رەۋىشتە ۋاقىت ئۇچۇرىنى ئىپادىلەيدۇ، بۇ ھەممە ئېتىراپ قىلغان ھەقىقەت. ئەمما ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتىدا «ئۇچ زامان» ۋە «ئىككى زامان» ئىختىلاپى مەۋجۇت، يەنى ئۇيغۇر تىلىدا گىراماتىكىلىق كاتېگورىيە سۈپىتىدە ئۇچ زامان «ئۆتكەن زامان، ھازىرقى زامان، كەلگۈسى زامان» مەۋجۇتمۇ ياكى ئىككى زامان («ئۆتكەن زامان، ھازىرقى - كەلگۈسى زامان ياكى ئۆتكەن زامان ۋە غەيرىي ئۆتكەن زامان») مەۋجۇتمۇ دېگەن تالاش - تارتىش مەۋجۇت. خەمىت تۆمۈر، لىتىپ توختى، يى كۇنشيۇ، قاتارلىقلار ئۇيغۇر تىلىدا ئىككى زامان مەۋجۇتلۇقىنى، ئۇچ زامان مەۋجۇت ئەمەسلىكىنى ئوتتۇرىغا

قويىدۇ؛ خەمىت تۆمۇر ۋە يى كۇنشيۇلار ئۇيغۇر تىلىدىكى زامان كاتېگورىيەسىنى «ئۆتكەن زامان» ۋە «هازىرقى زامان» دېگەن ئىككىلا تۈرگە بۆلىدۇ؛ لىتېپ توختىمۇ ئىككى زامانىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ، ئەمما «ئۆتكەن زامان» ۋە «غەيرىي ئۆتكەن زامان»[70] دەپ نام بېرىدۇ. تېنىشىق، تۇردى ئەخمەت، نەسرۇللا، ئابدۇكېرىم باقى، كۆرەش مەھمۇتجان قاتارلىقلار «ئۆتكەن زامان»، «هازىرقى زامان»، «كەلگۈسى زامان» دېگەن ئۈچ زامان قارىشىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ؛ چېكى شىلياكى باشقىچە يول تۇتۇپ زامان شەكىللىرىنى «ئۆتكەن زامان»، «هازىرقى زامان»، «هازىرقى ـ كەلگۈسى زامان» دېگەن شەكىلدە تۇرگە ئايرىيدۇ.

ئەمەلىيەتتە تۈركىي تىللاردا پەقەتلا ئۆتكەن زامان ۋە غەيرىي ئۆتكەن زامان مەۋجۇتلۇقى ھەققىدە خېلى بۇرۇنلا ئوتتۇرىغا قويۇلغان. مەھمۇد كاشغەرىي «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا «ھەربىر بۆلۈمدە پېئىللارغا توختالغاندا، ئۆتكەن زامان ۋە كەلگۈسى زامان پېئىللىرىنى ۋە مەستەرلەرنىلا بېرىمەن»[71] دەيدۇ ۋە پېئىللارنىكى ئۆتكەن زامان شەكلىنى «بارىدى» شەكلىدە، كەلگۈسى زامان شەكلىنى «بارار» شەكلىدە بېرىدۇ. « ـ ار»لىق شەكلىنى گاباكىن خانىم «ئېنىقسىز كەلگۈسى زامان» دەپ، كونونوف، ناسىلوف، بروكېلمان، مەجدۇتئوغلۇ، ئەخمەت ئەرجىلاسۇن، گېكى شىمىن، جاكى تېيشەن، جاۋ مىڭمىكى قاتارلىقلار «هازىرقى ـ كەلگۈسى زامان» دەپ ئاتايدۇ. يۇقىرىقى تۈركولوگلار قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى ۋە خاقانىيە تۈركچىسىدە ئىككىلا زامان شەكلى بارلىقىنى كۆرسىتىدۇ. ئۇلارنىكى كۆرسىتىشچە ئۆتكەن زامانىنىكى بەلگىسى {ـ DX ـ}، هازىرقى ـ كەلگۈسى زامانىنىكى بەلگىسى {ـ r (yX) ـ}.

هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ھەققىي مەنىدىكى ئىككى زامان قارىشىنى خەمىت تۆمۇر ئەپەندى ئوتتۇرىغا قويغان. ئۇ گىراماتىكىلىق شەكىل نۇقتىسىدىن ئۇيغۇر تىلىدا ئۆتكەن زامان بىلەن هازىرقى زامانىنىكى قارىمۇقارشىلىقى مەۋجۇتلۇقىنى

ئوتتۇرىغا قويغان. لىتېپ توختى ئەپەندى ئۇيغۇر تىلىنىكى پېئىل سىستېمىسىدا پەقەت «ئۆتكەن زامان» ۋە «غەيرىي ئۆتكەن زامان»نىكى قارىمۇقارشىلىقى مەۋجۇت دەپ قارايدۇ.[72]

بىزنىڭچىمۇ زامان كاتېگورىيەسىنى «ئۆتكەن زامان» ۋە «هازىرقى ـ كەلگۈسى زامان» دەپ ئىككىلا تۈرگە ئايرىش ئۇيغۇر تىلىنىكى تىل پاكىتلىرىغا، تىل ئەمەلىيىتىگە ۋە تارىخىي تەرەققىياتىغا ئۇيغۇن. ئۆتكەن زامانىنىكى بەلگىسى {ـ DX ـ} ۋە غەيرىي ئۆتكەن زامانىنىكى بەلگىسى {ـ i/-y(du) ـ}.

ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتىدا ئۇيغۇر تىلىدا ئۆتكەن زامانىنىكى مەۋجۇتلۇقى ۋە ئۇنىكى بەلگىسى توغرىسىدا پىكىر ئىختىلاپى يوق. ئەمما، ئۆتكەن زامانىنىكى قارىشىلىقى سۈپىتىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان زامان شەكلىنىكى نامى ۋە ئۇنى تەسۋىرلەش جەھەتتە پەرقلىق قاراشلار بار. خەمىت تۆمۇر ئەپەندى {ـ i/-y(du) ـ} شەكلىنى «ۋاستىسىز بايان رايىدىكى پۈتمىگەن هازىرقى زامان» دەپ؛ چېن شىمىن، رازاق مەتنىيازلار «كەلگۈسى زامان ۋاستىسىز بايان رايى» دەپ؛ چېكى شىلياكىلار «هازىرقى ـ كەلگۈسى زامان» دەپ؛ تۇردى ئەخمەتلەر «ئېنىق كەلگۈسى زامان بايان رايى» دەپ ئاتايدۇ. قازاقىستان پەنلەر ئاكادېمىيەسى ئۇيغۇرشۇناسلىق بۆلۈمى يازغان كىتابتا تۇنجى قېتىم «زامان كاتېگورىيەسى» دېگەن ئاتالغۇ قوللىنىلغان ۋە يۇقىرىقى گىراماتىكىلىق شەكلىنى «هازىرقى زامان» ۋە «ئېنىق كەلگۈسى زامان» دەپ ئاتىغان.[73]

{ـ i/-y(du) ـ} قۇرۇلمىسىدىن قارىغاندا ھەم هازىرقى زامانىنى، ھەم كەلگۈسى زامانىنى ئىپادىلەيدۇ. تۆۋەندىكى مىسالارنى كۆرەيلى:

a. بۇ نەرسە ئاسان پارتلايدۇ.

b. ئۇ ئۆلىدۇ.

c. تۇرسۇن مەكتەپتە ئوقۇيدۇ.

d . تۇرسۇن پۇتبۇل ئويناىدۇ.

e . ئۇ هازىر مېنىڭ كارىۋىتىمدا ياتىدۇ.

f . ماشىنامغا ئولتۇر، ئويىنىتىپ كېلىمەن.

g . بىز شەھەرگە كىرىپ كېتىپ بارىمىز.

a، b جۈملىلەردىكى «پارتلا - »، «ئۆلـ - »نىڭ قاتلىمى[74] دىن قارىغاندا بۇ پېئىللار تۈيۇقسىز ھەرىكەتنى (كۆزنى يۇمۇپ - ئاچقۇچە ئۆتۈپ كېتىدىغان ھەرىكەتنى) ئىپادىلەيدۇ. شۇڭا، بۇ جۈملە پەقەت كەلگۈسى زامان مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ؛ c بىلەن d جۈملىدىكى «ئوقۇ - »، «ئويىنا - » دېگەن پېئىللار داۋاملىشىدىغان ھەرىكەتنى ئىپادىلەيدۇ، شۇڭا بۇ جۈملە ھازىرقى زامانىنىمۇ، ئۆتكەن زامانىنىمۇ، كەلگۈسى زامانىنىمۇ ئىپادىلىشى مۇمكىن[75]، شۇڭا بۇ جۈملىنىڭ زامان مەنىسى ئېنىقسىز بولىدۇ؛ e جۈملىدە «ھازىر» دېگەن ۋاقىت رەۋىشى «ياتىدۇ» دېگەن پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ ھازىرقى زامانىدا يۈز بېرىۋاتقان ھەرىكەت ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ؛ f جۈملىدە قوشما پېئىل «ئويناپ كەلـ - » كەلگۈسىدە يۈز بېرىدىغان ھەرىكەتنى ئىپادىلەپ كەلگەن، شۇڭا بۇ جۈملە كەلگۈسى زامانىنى ئىپادىلەيدۇ؛ g جۈملىدىكى «كېتىپ بار - » ھازىر يۈز بېرىۋاتقان ھەرىكەتنى بىلدۈرۈپ كەلگەن، دېمەك بۇ جۈملە تەبىئىيلا ھازىرقى زامان مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. دېمەك {-i/-y(du)} شەكلى ئىپادىلەۋاتقان زامان مەنىلىرى ئۇنچىۋالا ئاددىي ئەمەس. ئۇ ھازىرقى زامانىنى، كەلگۈسى زامانىنى، ھازىرقى - كەلگۈسى زامانىنى ئىپادىلەپ كېلەلەيدۇ، شۇڭا بۇ شەكىلنى «ھازىرقى زامان» ياكى «كەلگۈسى زامان» ۋە ياكى «ھازىرقى - كەلگۈسى زامان» دەپ ئاتاش بۇ شەكىل ئىپادىلىگەن گىراممانىكىلىق مەنىلەرنى تولۇق يورۇتۇپ بېرەلمەيدۇ. شۇڭا، بۇ شەكىلنى لىنىيە تۇختى ئەپەندى ئوتتۇرىغا قويغاندەك «غەيرىي ئۆتكەن زامان» دەپ ئاتاش بۇ شەكىلنىڭ ماھىيىتىگە تېخىمۇ ئۇيغۇن كېلىدۇ.

4. مۇتلەق زامان ۋە نىسپىي زامان[76]

مۇتلەق زامان ۋە نىسپىي زامان ئۇقۇمىنى كومرىي ئوتتۇرىغا قويغان. يۇقىرىدا ئېيتقىنىمىزدەك سۆز قىلغاندا ھامان مەلۇم بىر ۋاقىت بۆلىكى بەلگە ۋاقىت قىلىنىدۇ. ئەگەر ئىش سۆز ۋاقتى بىلەن بىر ۋاقىتتا يۈز بەرگەن بولسا، بۇ ھازىرقى زامان؛ ئەگەر سۆز ۋاقتىدىن بۇرۇن يۈز بەرگەن بولسا، ئۆتكەن زامان؛ سۆز ۋاقتىدىن كېيىن يۈز بېرىدىغان بولسا، كەلگۈسى زامان بولىدۇ. كومرىي سۆز ۋاقتى بەلگە ۋاقىت قىلىنغان زامانىنى مۇتلەق زامان دەپ ئاتىغان. تۆۋەندىكى مىساللارنى كۆرەيلى:

a . I want to get up early tomorrow

(مەن ئەتە سەھەر تۇرۇشۇم كېرەك)

b . What are you doing now?

(سىز ھازىر نېمە ئىش قىلىسىز)

c. 我要写日记。 *(مەن خاتىرە يازىمەن)*

d.明天早上我陪爷爷去公园打太极拳。

(ئەتە ئەتىگەندە مەن بوۋامغا ھەمراھ بولۇپ باغچىدا تەيجى گۈمپىسى ئويناىمەن.)

e . تۇرسۇن ئەتە كېلىدۇ.

f . مەن تۇنۇگۈن كەلدىم.

بۇ جۈملىلەردىكى «tomorrow»، «now»، «要»، «明天大早上»، «ئەتە»، تۇنۇگۈن» دېگەن سۆزلەر بۆاستە بەلگە ۋاقتى بولۇپ ئىشنىڭ يۈز بەرگەن ۋاقتىنى كونكرېتلاشتۇرغان، بۇ جۈملىلەردە ئىپادىلەنگەن زامان مۇتلەق زامان بولىدۇ.

بەزىدە بايان قىلىنىدىغان ئىش بىرلا بولمايدۇ، ئەگەر ئۇنىڭ ئىچىدىكى بىر ئىش (ئىش A) سۆز ۋاقتى بىلەن ئەمەس يەنە بىر ئىش (ئىش B) بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولىدۇ. بۇ چاغدا ئىش A

نەق زامانى پەقەت بەلگە ۋاقىت ئىش Bنەق زامانى بىلەن ئېنىقلىشىدۇ. كومىرى مانا مۇشۇنداق بىر ئىشنەق يۈز بېرىش ۋاقتىنى بەلگە ۋاقتى قىلغان زامانى نىسپىي زامان دەپ ئاتىغان. تۆۋەندىكى مىساللارنى كۆرەيلى:

a.做完功课(事件A)，我写了日记(事件B)。

(دەرسىمنى تەكرارلاپ بولۇپ، خاتىرە يازمەن)

when something occurred which attracted my attention.

b. I felt somewhat disappointed and was about to leave,

(مەن ئۇمىدسىزلىنىپ كەتمەكچى بولۇپ تۇرغانىدا، مېنەق دىققىتىمنى تارتىدىغان ئىشلار يۈز بەردى.)

c. ئۇ ئۇخلاپ قېلىشىدى مەن قايتىپ كەلدىم.

c جۇملىدە ئىشنەق يۈز بەرگەن ۋاقتىنى كۆرسىتىدىغان ۋاقىت رەۋىشلىرى يوق. «قايتىپ كەل-» پەقەتلا «ئۇخلاپ قال-» نەق يۈز بېرىشگە باغلىق. شۇڭا، بۇ نىسپىي زامان، ئالدىنقى ئىككى جۇملىنۇ شۇنداق.

زامان ۋە ھال كاتېگورىيەسىنەق زامان مەنىسىنى ئىپادىلەش ئالاھىدىلىكلىرىنى تۆۋەندىكىچە چۈشەندۈرۈش مۇمكىن:

1) ئۇيغۇر تىلىدا زامان كاتېگورىيەسىنەق شەكىللىرى گرامماتىكىلىق ۋاستە سۈپىتىدە پېئىل شەكىللىرىنەق ئۆزگىرىشىنى چەكلەپ تۇرىدۇ، زامان تەركىبى يوق بۇيرۇق جۇملە، شەرت جۇملە، يىغىق جۇملە ۋە ئىگىسىز جۇملىلەردىن باشقا ھەرقانداق بىر جۇملىنەق خەۋەر پېئىلى زامان تەركىبلىرىنى ئېلىپ كېلىدۇ، يەنى ئۇيغۇر تىلىدىكى زامان ھەرقانداق بىر جۇملىنى چەكلەش ئىقتىدارى بار، جۇملىدە ئۆتكەن زامان ياكى غەيرىي ئۆتكەن زامان ئىشلىتىلگەن ھامان {-DX} ياكى {-i/y-(du)} جۇملىنەق مەجبۇرىي

بەلگىسى بولىدۇ. مەسىلەن:

a. مەن تۇرسۇنغا پۇل بەردىم.

b. بىز بازارغا باردۇق.

c. ئۇ كىتاب ئوقۇيدۇ.

d. بىز قەشقەرگە بارمايمىز.

ئۇيغۇر تىلىدىكى باغلامچى پېئىللار بىلەن ئادەتتىكى پېئىللار تولۇقلاش مۇناسىۋىتىدە تۇرىدۇ. ئادەتتىكى پېئىللار خەۋەر بولغاندا، ئۆتكەن زامان بەلگىسى {-DX} ياكى غەيرىي ئۆتكەن زامان بەلگىسى {-i/y-(du)} مەجبۇرىي ھالدا جۇملىنەق بەلگىسى بولىدۇ ۋە باغلامچى پېئىللارنى چەكلەيدۇ. مەسىلەن:

a. مەن مەكتەپتە ئىشلەيمەن.

b. مەن مەكتەپتە ئىشلە - ي - مە - دۇر.※

c. ئۇ تاماق قىلدى.

d. ئۇ تاماق قىل - دى ئە - دى.※

تۇرغۇن سۆزلۈك تەركىبلەردىن تۇزۇلگەن بۆلەكتە زامان تەركىبى بولمىغاچقا، ئۇنەق كەيىنىدىن باغلامچى پېئىللار كېلەلەيدۇ. مەسىلەن:

e. بىز مەكتەپتە ئوقۇ - غاز - دۇر - مىز.

f. بىز مەكتەپتە ئوقۇ - غاز - ـ - دۇق.

ئەمەلىيەتتە b، d جۇملىلەردە باغلامچى پېئىللارنەق كۆرۈلمەسلىكىدىكى ئاساسلىق سەۋەب لىتېپ توختى ئېيتقاندەك «ھال بەلگىلىرىنى قاتلاپ ئىشلىتىش مۇمكىن، ئەمما زامان بەلگىلىرى قاتلانمايدۇ»[77] غانلىقىدىندۇر. باغلامچى پېئىل «-دۇر» ئەسلىدە «تۇر-» پېئىلنەق غەيرىي ئۆتكەن زامان شەكلى «تۇرۇر»نەق قىسقارغان شەكلى. ئۇنىڭدا ئاللىقاچان بىر زامان مەنىسى كۆرۈلۈپ بولغان؛ «ئىدۇق» تەركىبىدىمۇ ئۆتكەن

زامان بەلگىسى بولغان {- DX - } كۆرۈلۈپ بولغان. e ، f جۈملىلەردە « - غان»لىق سۈپەتداش پۈتكەن هالىنى بىلدۈرۈپ كەلگەن، بۇ جۈملىلەردە تېخى زامان بەلگىسى كۆرۈلمىگەن، شۇڭا زامان بەلگىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان « - دۇر» ۋە « - دى - »لار كۆرۈلەلەيدۇ.

هال ئىشنىڭ ئىچكى ۋاقىت قۇرۇلمىسىنى سۈبيېكتېپ جەھەتتىن پارچىلايدىغان ۋە بېكىتىدىغان بولغاچقا، ئۇ خېلى زور دەرىجىدە سۈبيېكتېپچانلىققا ئىگە بولىدۇ. شۇڭا، هال تەركىبلىرى جۈملىدە ئەركىن تۇرىدۇ، زامان بەلگىلىرىدەك جۈملىگە نىسبەتەن چەكلەش رولى ئويناىمايدۇ. جۈملىدە هال بەلگىلىرى كۆرۈلسىمۇ، كۆرۈلمىسىمۇ جۈملە مەۋجۇت بولۇپ تۇرىۋېرىدۇ.

2) ئۇيغۇر تىلىدىكى زامان مۇستەقىللىققا ئىگە، شۇڭا جۈملىگە مۇستەقىل قاتنىشالايدۇ. ئەمما، هال مۇستەقىللىققا ئىگە ئەمەس، ئۆزى مۇستەقىل جۈملىنى كۈچكە ئىگە قىلالمايدۇ. مەسىلەن:

a . مەن كېلەر يىلى ئوقۇش پۈتكۈز - ىد - مەن.

b . ئۇ بىر رومان يېز - دى.

c . مەن مۇزىكا ئاڭلا - ۋات.※

a، b جۈملىلەر توغرا جۈملە، a جۈملە هازىرقى - كەلگۈسى زامان بەلگىسى [- i -]نى، b جۈملە ئۆتكەن زامان بەلگىسى {- di - } نى ئۆز ئىچىگە ئالغان. c جۈملە ئىزچىل هالىنىڭ بەلگىسى {- vat - } بىلەن ئاخىرلاشقان. بۇ جۈملە تولۇق ئاياغلاشقان نورمال جۈملە ئەمەس. چۈنكى، بۇ جۈملىدە نورمال جۈملىلەردە چوقۇم بولۇشقا تېگىشلىك زامان بەلگىلىرى كۆرۈلمىگەن. جۈملىنى گىرامماتىكا قائىدىسىگە ئۇيغۇنلاشتۇرۇش ئۈچۈن چوقۇم يەنە پىششىقلاش كېرەك، يەنى

زامان بەلگىلىرىنى قوشۇش كېرەك.

مەن مۇزىكا ئاڭلا - ۋات - ىد - مەن.

بۇنىڭدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، زاماننىڭ ئېتىبار بېرىدىغىنى ئىشنىڭ يۈز بەرگەن ۋاقتى، ئۇنىڭ ئىچكى جەريانى ئەمەس. ئۇ ھەرىكەت، هالەت ۋە ئۆزگىرىشنىڭ تاشقى دۇنيادىكى ۋاقىت ئېقىمى جەريانىدىكى بىر ئىش ياكى ئەھسىلىكىنى بىلدۈرىدۇ، مۇستەقىللىققا ئىگە بولىدۇ، ئۇ پۈتۈن جۈملىنىڭ ۋاقىت ئۇچۇرىنى ئىپادىلەيدۇ؛ هال ئىشنىڭ تەرەققىياتىنىڭ جەريانىغا ئېتىبار قىلىدۇ. ئىشنىڭ يۈز بەرگەن ۋاقتىغا چېتىلمايدۇ. ئۇ ھەرىكەت، هالەت ۋە ئۆزگىرىشنىڭ خالىغان چاغدا داۋاملىشالايدىغان ئىچكى قۇرۇلمىسىنى ئىپادىلەيدۇ. ئۇ جۈملىگە نىسبەتەن تاللاش ئىمكانىيىتىگە ئىگە، ئەمما مۇستەقىل پۈتۈن جۈملىنىڭ ۋاقىت ئۇچۇرىنى ئىپادىلىيەلمەيدۇ.

جۈملىنىڭ ئومۇمىي قۇرۇلمىسىدىن قارىغاندا، هال بەلگىلىرى چۈشۈپ قالسا بولىدۇ، ئەمما زامان بەلگىسى چۈشۈپ قالسا بولمايدۇ. مەسىلەن:

a. مەن كىتابنى ئوقۇ - [- پ بول -] - دۇم.

b. مەن مۇزىكا ئاڭلا - [- ۋات -] - مەن.

c. مەن كىتابنى ئوقۇپ بولدۇم.

d. مەن مۇزىكا ئاڭلاۋاتىمەن.

هال بەلگىلىرىنىڭ ئالاھىدىلىكىدىن قارىغاندا، هال بەلگىلىرى بەزىدە مۇتلەق ۋاقىتنى تەشكىل قىلىشقا قاتنىشىشى مۇمكىن، ئەمما مۇتلەق كۆپ قىسىم چاغلاردا نىسپىي زاماننى تەشكىل قىلىشتا ئاكتىپراق تۇرىدۇ. مۇتلەق زاماننىڭ قۇرۇلۇشىغا زامان كاتېگورىيەسى ئاكتىپ قاتنىشىدۇ ۋە هەر ۋاقىت مۇتلەق زاماننى تەشكىل قىلىدۇ.

8§. هال - زامان كاتېگورىيەسى

«هازىرقى زامان تىلشۇناسلىق لۇغىتى»دە زامانغا مۇنداق تەبىر بېرىلگەن:

«زامان پېئىل ئىپادە قىلغان بىر گىراماتىكىلىق كاتېگورىيە (هال ۋە راي بىلەن بىللە)، ئۇ ئاساسلىقى پېئىل ئىپادىلىگەن ئىش - ھەرىكەت يۈز بەرگەن ۋاقىتنىڭ گىراماتىكىلىق بەلگىسى.»[78]

بۇ تەبىردىن مەلۇمكى، كەڭ مەنىدىكى زامان كاتېگورىيەسى هال ۋە راي شەكىللىرىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئەمما، قاتتىق ئۆلچەم بويىچە بولغاندا، زامان كاتېگورىيەسى مۇستەقىل گىراماتىكىلىق كاتېگورىيە بولۇش سۈپىتى بىلەن ئۇيغۇر تىلىدا گىراماتىكىلىق كاتېگورىيە نۇقتىسىدىن ئىككىلا زاماننى، يەنى ئۆتكەن زامان ۋە هازىرقى - كەلگۈسى زاماننى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ دېگەنلىك ئۇيغۇر تىلىدا پەلسەپەدىكى هازىرقى زامان ئۇقۇمىنى ئىپادىلىگىلى بولمايدۇ، دېگەنلىك ئەمەس. ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ تىللىرىدا رېئاللىقتىكى ۋاقىت ئۇقۇمىنى ئىپادىلەشتە مەلۇم بىر خىل گىراماتىكىلىق كاتېگورىيەگە ئېغىش بولىدۇ. قايسى كاتېگورىيەگە ئاغقان بولسا، شۇ كاتېگورىيە گەۋدىلىنىدۇ. بەزى تىللار پەلسەپەدىكى ئۇچ خىل ۋاقىتنى ئىپادىلەشتە هال كاتېگورىيەسىگە بەكرەك تايىنىدۇ، ئۇنىڭ بىلەن هال كاتېگورىيەسى گەۋدىلىنىدۇ. مەسىلەن، يېقىنقى مەزگىللەردىكى تەتقىقاتلاردا خەنزۇ تىلىنى مانا مۇشۇنداق ۋاقىت ئۇقۇمىنى هال شەكىللىرى ئارقىلىق ئىپادە قىلىدىغان تىل دېگەن قاراشلار ئوتتۇرىغا قويۇلماقتا. ئۇيغۇر تىلىنى ئالساق، گەرچە ئۇيغۇر تىلىدا زامان كاتېگورىيەسى مەۋجۇت ھەم ۋاقىت ئۇقۇمىنى ئىپادىلەشتە زامان

كاتېگورىيەسىگە بەكرەك تايىنىدىغان بولسىمۇ، ئەمما رېئاللىقتىكى ۋاقىت ئۇقۇمىنى تامامەن زامان كاتېگورىيەسى ئىچىدە تولۇق ھەل قىلىپ كەتكىلى بولمايدۇ. دۇنيادىكى نۇرغۇن تىللاردا ئەھۋال شۇنداق. مەسىلەن، ئىنگلىز تىلىدىمۇ ئۆتكەن زامان ۋە هازىرقى زاماندىن ئىبارەت ئىككىلا زامان شەكلى مەۋجۇت، كەلگۈسى زامان ۋە باشقا كونكرېت زامان شەكىللىرى باشقا تىل تەركىبلىرىنىڭ ياردىمىدە ئىپادىلىنىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدىمۇ پەلسەپەدىكى هازىرقى زامان ئۇقۇمى ۋە ھەر خىل كونكرېت ۋاقىت ئۇقۇملىرى (سۆز ۋاقىتىدىن بۇرۇنقى ۋاقىت ئوقىنىڭ مەلۇم بىر نۇقتىسىدا ياكى ۋاقىت بۆلىكىدە ئىزچىل يۈز بېرىدىغان، تەكرار يۈز بېرىدىغان ئىشلار)نى ئىپادىلەشتە، زامان كاتېگورىيەسى ئامال قىلالمايدۇ. بۇ چاغدا زامان كاتېگورىيەسىدىن باشقا كاتېگورىيەلەر قوشۇمچە ۋاقىت ئىپادىلەش ئىقتىدارى بىلەن ۋاقىت ئۇقۇملىرىنىڭ تىلدا توغرا ئىپادىلىنىپ، ئالاقە راۋانلىقى ئۈچۈن كاپالەت هازىرلايدۇ. مانا مۇشۇنداق پەلسەپەدىكى ئۇچ زامان ئۇقۇمىنى ئۇيغۇر تىلىدا ئېنىق، توغرا ئىپادىلەشتە تۆۋەندىكى شەكىللەر قوللىنىلىدۇ:

1. {-i/-y-di-kän}

كېلىپ چىقىشى: بۇ شەكىل يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئاخىرقى باسقۇچلىرى، كونكرېتراق ئېيتقاندا، هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ شەكىللىنىش هارپىسىدا شەكىللەنگەن . ئۇنىڭ كېلىپ چىقىشى مۇنداق:

{-i<A/-y-d<dur<turur-i<är-kän}

قوللىنىلىشى:

بولۇشلۇق شەكلى: {v_i/_y_di_kän_perII}

بولۇشسىز شەكلى: {v_mA_y_di_kän_perII}

سوئال شەكلى:[79] {v_m(A)_di_kän_perII}

{v_mA_m_di_kän_perII}

1 ـ شەخس	بىرلىك	ئوقۇيدىكەنمەن، باردىكەنمەن، كېلىدىكەنمەن
	كۆپلۈك	ئوقۇيدىكەنمىز، باردىكەنمىز، كېلىدىكەنمىز
2 ـ شەخس	بىرلىك	ئوقۇيدىكەنسەن، باردىكەنسەن، كېلىدىكەنسەن ئوقۇيكەنسىز، باردىكەنسىز، كېلىدىكەنسىز ئوقۇيدىكەنلا، باردىكەنلا، كېلىدىكەنلا
	كۆپلۈك	ئوقۇيدىكەنسىلەر، باردىكەنسىلەر، كېلىدىكەنسىلەر ئوقۇيدىكەنسىزلەر، باردىكەنسىزلەر، كېلىدىسىزلەر ئوقۇشىدىكەنلا، بېرىشىدىكەنلا، كېلىشىدىكەنلا ئوقۇشىدىكەنسەن، بېرىشىدىكەنسەن، كېلىشىدىكەنسەن
3 ـ شەخس		ئوقۇيدىكەن، باردىكەن، كېلىدىكەن

راي مەنىسى: ۋاستىلىك بايان.

ئىشلىتىلىشى:

1) مەلۇم پاكىتلار ئاساسىدا ھېس قىلغان، بايقىغان ھەقىقەت، چۈشەنچىلەرنى بايان قىلىشتا ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن:

a. نېمىلا دېگەنبىلەن ئۆز يۇرتىنىڭ مېھرى باشقىچە بولىدىكەن.

b. بۇ بالا ھېسابتا ھېچكىمنى ئالدىغا ئۆتكۈزمەيدىكەن، شېئىر يازالايدىكەن، رەسىم سىزالايدىكەن، دۇتار چېلىپ ناخشا ئېيتالايدىكەن.

c. ماڭۇ ئادەم بەگلەردىن ئوخشايدۇ، ئۆتۈكىگە قارا، ئەينەكتەك پارقىرايدىكەن.

2) بېجىرىلىشى پىلانلانغان ياكى كېيىن بېجىرىلىدىغان ئىش ـ ھەرىكەتنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. ئۆزلىرىنى بۇ يەردىن كېتىدىكەن دەپ ئاڭلاپ، كورلا، بۇگۈر تەرەپلەردىن نۇرغۇن يىگىتلەر كېلىپ بىزگە قوشۇلدى.

b. يېقىن كېلەچەكتە ھەممە ھوقۇق بىزنىڭ بولىدىكەن.

3) ئەمەلگە ئاشمىغان، بۇ ھەرىكەتتىن بۇرۇن تىلغا ئېلىنغان، شەرت رايىدا تۇرلەنگەن ھەرىكەت ئەمەلگە ئاشقاندا ئەمەلگە ئېشىشى مۇمكىنلىكى پەرەز قىلىنغان ئىش ـ ھەرىكەتنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. ئۆلكە پۇلى بولسا، ئۇ مال بار بولىدىكەن، بىز چىقارغان قەغەز پۇل بولۇپ قالسا، ئۇ مال يوق بولۇپ قالىدىكەن .

b. سىز دېمىسىڭىز بىز ئۇنتۇپ قالىدىكەنمىز.

4) باش جۈملىدە شەرت مەنىسىدە كېلىپ شەرت بېقىندى جۈملىنى ھاسىل قىلىدۇ. مەسىلەن:

a. پەقەت تېنىم سالامەتلا بولىدىكەن، بىر كۈن ئارتۇق باشسام پارتىيە ئۈچۈن بىر كۈن خىزمەت قىلىپ، خەلق ئۈچۈن ئازراق بولسىمۇ ئەمەلىي ئىش قىلىپ بېرىشىم كېرەك .

b. ئۇلارنىڭ قولىدا ھەربىي كۇچ ساقلىنىپ تۇرىدىكەن، خوجىنىيازدىن خاتىرجەم بولغىلى بولمايدۇ، ــ دېدى.

c. نەدىن تاپقاندۇ، شۇ ئاتلا بولىدىكەن، ئۇتتۇرغىنىمىز ئۇتتۇرغان.

5) ئۆتكەن ۋەقەلەرنى ھېكايە قىلىپ بېرىشتە ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن:

a. ئۇ ئۆزىگە ۋە ھەدىسى شەرۋانەمنىڭ يالغۇز ئوغلىغا ئىستىقبال ئىزدەپ ئاخىر سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ يەركەنت شەھىرىگە كېتىدىكەن.

b. ئۇ كېيىن نەمەنگانغا بېرىپ باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇتقۇچىسى بولىدىكەن، ياخشى ئىشلەپ ئىناۋەت تېپىپ ساگودا، كېيىن موسكۋادا ئوقۇيدىكەن...

2. {-i/-y-di-kän-miš-}

كېلىپ چىقىشى: بۇ شەكىلمۇ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر

تىلىنىڭ شەكىللىنىش ھارپىسىدا مەيدانغا كەلگەن . ئۇنىڭ كېلىپ چىقىشى مۇنداق :

{-A/y-t<dur<turur-i<är-kän-miš}

قوللىنىلىشى:

بولۇشلۇق شەكلى: {v-i/-y-di-kän-miš-perII}

بولۇشسىز شەكلى: {v-mA-y-di-kän-mis&-perII}

سوئال شەكلى: {v-mA-y-di-kän-miš-perII-mu}

{v-mA-y-di-kan-miš-perII-mu}

1 ـ شەخس	بىرلىك	ئوقۇيدىكەنمىشمەن، باردىكەنمىشمەن، كېلىدىكەنمىشمەن
	كۆپلۈك	ئوقۇيدىكەنمىشمىز، باردىكەنمىشمىز، كېلىدىكەنمىشمىز
2 ـ شەخس	بىرلىك	ئوقۇيدىكەنمىشسەن، باردىكەنمىشسەن، كېلىدىكەنمىشسەن
		ئوقۇيدىكەنمىشسىز، باردىكەنمىشسىز، كېلىدىكەنمىشسىز
		ئوقۇيدىكەنمىشلا، باردىكەنمىشلا، كېلىدىكەنمىشلا
	كۆپلۈك	ئوقۇيدىكەنسىلەر، باردىكەنسىلەر، كېلىدىكەنسىلەر
		ئوقۇيدىكەنسىزلەر، باردىكەنسىزلەر، كېلىدىكەنسىزلەر
		ئوقۇشىدىكەنلا، بېرىشىدىكەنلا، كېلىشىدىكەنلا
		ئوقۇشىدىكەنسەن، بېرىشىدىكەنسەن، كېلىشىدىكەنسەن
3 ـ شەخس		ئوقۇيدىكەنمىش، باردىكەنمىش، كېلىدىكەنمىش

راي مەنىسى: ئاڭلاتما بايان

ئىشلىتىلىشى:

باشقىلاردىن ئاڭلىغان سۆزلەۋاتقان ۋاقتىتىن كېيىنكى كەلگۈسى ۋاقىت ئوقىنىڭ مەلۇم بىر نۇقتىسىدا ياكى بۆلىكىدە يۈز بېرىدىغان ئىش ـ ھەرىكەتنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. بىرمۇنچە تالىپلار مەدرىسىدە ئوقۇيدىكەنمىش[30].

b. بۇلبۇل ھەر كۈنى سەھەردە ئۇخلاپ قالىدىكەنمىش.

3. {-A/y-t-}

كېلىپ چىقىشى: بۇ شەكىل خاقانىيە تۈركچىسى دەۋرىدىن تارتىپ قوللىنىلىپ كېلىۋاتقان شەكىل بولۇپ، ئۇنىڭ كېلىپ چىقىشى مۇنداق:

{-A/y-ti<dur<turur-∅<är-ti<Di-}

قوللىنىلىشى:

بولۇشلۇق شەكلى: {v-A/y-ti-perI}

بولۇشسىز شەكلى: {v-mA-y-ti-perI}

سوئال شەكلى: {v-A/y-ti-perI-mu}

{v-mA-y-ti-perI-mu}

1 ـ شەخس	بىرلىك	ئوقۇيتتىم، باراتتىم، كېلەتتىم
	كۆپلۈك	ئوقۇيتتۇق، باراتتۇق، كېلەتتۇق
2 ـ شەخس	بىرلىك	ئوقۇيتتىڭ، باراتتىڭ، كېلەتتىڭ
		ئوقۇيتتىڭىز، باراتتىڭىز، كېلەتتىڭىز
		ئوقۇيتتىلا، باراتتىلا، كېلەتتىلا
	كۆپلۈك	ئوقۇيتتىڭلار، باراتتىڭلار، كېلەتتىڭلار
		ئوقۇيتتىڭىزلار، باراتتىڭىزلار، كېلەتتىڭىزلار
		ئوقۇشاتتىلا، بېرىشاتتىلا، كېلىشەتتىلە
		ئوقۇشاتتىڭ، بېرىشاتتىڭ، كېلىشەتتىڭ
3 ـ شەخس		ئوقۇيتتى، باراتتى، كېلەتتى

راي مەنىسى: ۋاستىسىز بايان.

ئىشلىتىلىشى:

بۇ شەكىل بەزىدە {-(A)r idi-} بىلەن ئوخشاش مەنىدە قوللىنىلغىنى ئۈچۈن، ئۇنىڭ مۇشۇ شەكىلدىن تەرەققىي قىلىپ كەلگەنلىكى مۆلچەرلىنىدۇ. باسكاكوف ۋە ناسىلوفلار {-A/ytt-} دېگەن شەكىلنىڭ {-(A)r idi-}دىن ئۆزگىرىپ كەلگەنلىكىنى

ئوتتۇرىغا قويىدۇ. [81]روبېرت شاۋ (Robert Shaw)، راكۇۋېت (Raquette)، ئەمىر نەجىپ (Emir Nejip)، كامىل مېلىيېف (Kamil Meliyev) قاتارلىقلارمۇ بۇ قاراشنى قۇۋۋەتلەيدۇ. [82]

ھەقىقەتەن ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا بۇ ئىككى شەكلىنىڭ بىلدۈرىدىغان قىسمەن مەنىسى، يەنى شەرت بېقىندى جۈملىدىن كېيىن كېلىپ، شەرت بېقىندى جۈملىدە ئوتتۇرىغا قويۇلغان شەرت ئورۇنلانغاندا، ئەمەلگە ئېشىشى مۇمكىن دەپ قارالغان ئىش - ھەرىكەتنى بىلدۈرىدىغان مەنىسى ئوخشاشلىققا ئىگە. بۇ مەنىدە بۇ ئىككى شەكلىنىڭ ئوخشاپ قېلىشى ئىككى خىل شەكلىنىڭ تارىخىي تەرەققىيات داۋامىدا ئىخچاملانغان شەكلىنىڭ ئوخشاپ قالغانلىقى ۋە {-(A)r di} شەكلىنىڭ جانلىق تىلدا {-A/ ytt} شەكلىدە تەلەپپۇز قىلىنىشىدىن بولغان. ئەمما، بۇ ئىككى خىل شەكلىنىڭ كېلىپ چىقىشى ۋە بىلدۈرىدىغان مەنىسى پەرقلىق. بۇ پەرقنى لىتېپ توختى بايقىغان ۋە ئوتتۇرىغا قويغان. ئۇ {-A/ytt} شەكلىنىڭ قەدىمكى بىر شەكلى {-A/-y-turur är-Di} دىن كەلگەنلىكىنى ئېيتىدۇ.[83]

دېمىسىمۇ يۇقىرىقى ئىككى شەكلىنى بىر - بىرىدىن پەرقلەندۈرۈش كېرەك. {-A/ytt} نىڭ ئەڭ قەدىمكى شەكلى يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ شەكىللىنىش دەۋرىدە ئېنىقراقى ئوتتۇرا ئاسىيادىن تېپىلغان «قۇرئان تەپسىرى»، «قىسسەسۇل ئەنبىيا» (لوندون نۇسخىسى) قاتارلىق ئەسەرلەردە ئۇچرايدۇ. يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلى باسقۇچىدىن تارتىپ كەڭرى قوللىنىلىشقا باشلىغان.

[84] Sağ qolinda kökkä tägincä yildirayu turur ärdi

ئوڭ قولى كۆككە يېتىپ يالتىراپ تۇراتتى.

[85] Yilqilar kütäyä turur ärdi atlarğa minä turur ärdi

يىلقىلارنى كۈتەتتى، ئاتلارغا مىنەتتى.

[86] Bu sözlärni qarun išitip turur ärdi

بۇ سۆزلەرنى قارۇن ئاڭلاپ تۇراتتى.

[87] Ančä täxsändaz körülmäydur ärdi

ئانچە ئۇستا زەمبىرەكچى كۆرۈنمەيتتى.

[88] kün sunï ŋ yaqasi ŋ da yigitlär birlän oynay turur irdi

Bir

بىر كۈنى سۇ بويىدا يىگىتلەر بىلەن ئويناپ تۇراتتى.

دېمەك بىزنىڭچە بۇ شەكىل {-A/-y-t<turur- ∅<är-t<-Di} شەكلىدىن تەرەققي قىلىپ قىسقىراپ بۇ شەكلىگە كەلگەن. بۇنداق دېيىشتىكى ئاساسىمىز تۆۋەندىكىچە:

ئەگەر {-A/yt-ti} شەكلىنى {-(yX)r är-Di}دىن كەلدى دەپ پەرەز قىلساق، بۇ شەكلدىكى بىرىنچى - t - نى چۈشەندۈرۈشكە ئامالسىز قالىمىز؛

بۇ شەكلىنىڭ تارىخىي تەرەققىياتى مۇنداق:

körättim<kör-	ä- t-<turur	∅<är-	ti-<Di-	m
oquytti ŋ< oqu-	y- t-<turur	∅<är-	ti-<Di-	ŋ
yazatti< yaz-	a- t-turur	-∅<är-	ti-<Di-	i
شەخس ئۆتكەن زامان	كېيىم پېئىل	ياردەمچى پېئىل		رەۋىشداش ئۆزەك

هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىشلىتىلىشى تۆۋەندىكىچە:

1) سۆز قىلىنىۋاتقاندىن بۇرۇنقى ئۆتكەن زامان ئوقىنىڭ مەلۇم بىر ۋاقىت بۆلىكىدە تەكرار يۈز بەرگەن ئىش - ھەرىكەتنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. يەنە بىر ھەپتە ياتقان بولساق ئۆلۈپ كېتەتتۇق!

b. كەچتە ئۆيگە قايتىپ كەلگەندە چارچاپ كەتكەنلىكىمدىن پۇتلىرىمنى يۆتكىيەلمەي، كاڭغىمۇ چىقالماي قالاتتىم، ئەتىگىنى ئورنۇمدىن تۇرسام پۇتلىرىم ئىششىپ كەتكەنلىكتىن، ئايىغىمنىمۇ كىيەلمەيتتىم.

2) شەرت بېقىندى جۈملىدىن كېيىن كېلىپ، شەرت بېقىندى

جۇملىدە ئوتتۇرىغا قويۇلغان شەرت ئورۇنلانغاندا، ئەمەلگە ئېشىشى مۇمكىن دەپ قارالغان ئىش - ھەرىكەتنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. ئۇنىڭ دانىشمەنلىكى بولمىغان بولسا، مەن ئۆز ماكانىمغا كېچىكمەي كەلگەن بولاتتىم.

b. بىر جېنىم بىلەن ئەمەس، مىڭ جېنىم بولسا پىدا قىلاتتىم.

3) سۆز قىلىنىۋاتقان ۋاقىت بۆلىكىدە يۈز بېرىۋاتقان ئىش - ھەرىكەتنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. بىراق، ھاجىنىڭ سايىسىمۇ كۆرۈنمەيتتى.

b. پاكار ھەدەپ ئېگىزنىڭ پوتىسىغا قول سۇناتتى، ئېگىز ئۇنى مۇرىسىدىن ئىتتىرىپ يېقىن كەلتۈرمەيتتى.

c. ئۇنىڭ قۇلىقىغا ھېچكىمنىڭ گېپى كىرمەيتتى، كۆزىگە ھېچكىم كۆرۈنمەيتتى.

4) بەلگە ۋاقىت بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولغان، بەلگە ۋاقىت بىلەن بىر ۋاقىتتا يۈز بېرىۋاتقان ئىش - ھەرىكەتنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. شۇ چاغدا مەن ئۆينىڭ غېمىدە يۈرەتتىم.

b. ئوتتۇرا مەكتەپتە ئوقۇۋاتقاندا، بىز مۇشۇ بىنادا تۇراتتۇق.

c. سىز تېلېفون قىلغاندا، بىز ماڭايلى دەپ تۇراتتۇق.

5) «بولاتتى» شەكىلدە شەرت رايىدىكى پېئىل بىلەن قوشۇلۇپ ئارزۇ، تەلەپ، ئىلتىماس قاتارلىق مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ. «-غان»لىق سۈپەتداش بىلەن ياكى «-غىلى»لىق رەۋىشداش بىرىكىپ، ئالدىنقى شەرت جۇملىدە تىلغا ئېلىنغان شەرت ئورۇنلانغاندا، ئەمەلگە ئېشىشى مۇمكىن دەپ قارالغان ئىش ھەرىكەتنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. سىلەرمۇ ئىتتىپاقسىزلىق نەتىجىسىدە، شۇنداق پاجىئەلىك ئاقىۋەتكە قالمىساڭلار بولاتتى.

b. بىزگە بېرىدىغىنىنى بېرىپ، دەيدىغىنىنى دەپ قويۇۋەتسە بولاتتى.

c. ئۇلار سېنى ئىزدەپ سەھرالغا چىقىپ داداڭغا يەنە بىر پالاكەتچىلىك يەتكۈزمىسە بولاتتى.

d. باللىرىم سالامەت قايتىپ كەلسە بولاتتى.

e. زىياۋۇدۇن تۇتۇلمىغان بولسا، بۇ ھويلىدا ياجىئە بولمىغان بولاتتى.

f. ئوسمان دېگەننى ئۆز يېغىدا قورۇغىلى، جانمقان، ئەلەن، خادىۋاڭلارنىڭ قولى بىلەن جايلىغىلى، ئىسھاقبېك، ئابدۇكېرىم دېگەنلەرنىمۇ شۇنداق قىلغىلى بولاتتى.

g. دالىيەندىن پويىزغا ئولتۇرسا مۇدەنجىياغا بارغىلى بولاتتى.

h. پەقەت يەرنى ھۆددىگە بېرىش تۈزۈمىنى يولغا قويغاندىلا، ئاممىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئاكتىپچانلىقىنى تولۇق قوزغاتقىلى بولاتتى.

4. {-A/yt-ti-perI-kän}

كېلىپ چىقىشى: بۇ شەكىل يۇقىرىقى شەكىلگە ۋاستىلىك ھۆكۈم باغلامچىسى قوشۇلۇپ ياسالغان شەكىل بولۇپ، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە مەيدانغا كەلگەن. بۇ شەكىلنىڭ كېلىپ چىقىشى مۇنداق:

{-A/-y-t<-tur<turur-ti<ärdi-perI-i<är-kän}

قوللىنىلىشى:

بولۇشلۇق شەكلى {v-A/yt-ti-perI-kän}

بولۇشسىز شەكلى {v-mA-yt-ti-perI-kän}

سوئال شەكلى: {v-mA-yt-ti-perI-kän-mu}

(كېيىنكى بەتتىكى جەدۋەلگە قارالسۇن)

راي مەنىسى: ۋاستىلىك بايان.

ئىشلىتىلىشى:

1) سۆز قىلىنىۋاتقان ۋاقىتتىن بۇرۇن تەكرار يۈز بېرىدىغان

1 ـ شەخس	بىرلىك	ئوقۇيتتىمكەن، باراتتىمكەن، كېلەتتىمكەن
	كۆپلۈك	ئوقۇيتتۇقكەن، باراتتۇقكەن، كېلەتتۇقكەن
2 ـ شەخس	بىرلىك	ئوقۇيتتىڭكەن، باراتتىڭكەن، كېلەتتىڭكەن ئوقۇيتتىڭىزكەن، باراتتىڭىزكەن، كېلەتتىڭىزكەن ئوقۇيتتىلاكەن، باراتتىلاكەن، كېلەتتىلاكەن
	كۆپلۈك	ئوقۇيتتىڭلاركەن، باراتتىڭلاركەن، كېلەتتىڭلاركەن ئوقۇيتتىڭىزلاركەن، باراتتىڭىزلاركەن، كېلەتتىڭىزلاركەن ئوقۇشاتتىلاكەن، بېرىشاتتىلاكەن، كېلىشەتتىلەكەن ئوقۇشاتتىڭكەن، بېرىشاتتىڭكەن، كېلىشەتتىڭكەن
3 ـ شەخس		ئوقۇيتتىكەن، باراتتىكەن، كېلەتتىكەن

ھەرىكەتنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. ئۇ شۇ چۆچەكلەرنىڭ سىرلىق ۋەقەلىرىنى ئاڭلاپ يېتىپ ئۇخلاپ قالاتتىكەن.

b. دادىسى نادىر مەھمۇت ياخشى سازچىكەن، ياغاچچىلىق، موزدۇزلۇق، كېسىكچىلىك قىلالايتتىكەن.

2) باشقىلاردىن ئاڭلىغان ئىشلارنى ياكى كونا ئىشلارنى ھېكايە قىلىپ بېرىشتە ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن:

a. ھەر كۈنى ئۇخلاش ئالدىدا دادىسىنىڭ بوينىغا ئوڭ قولىنى سېلىپ ئوڭ پۇتىنى دادىسىنىڭ قورسىقىغا ئارتىۋېلىپ: «ھېكايە ئېيتىپ بېرە ئەمدى» دەيتتىكەن.

b. ئۇ چاغدا بىچارە ئىلى دېھقانلىرى سېپىلغا، ئۆستەڭگە، ۋاڭ خولۇ ئالۋىنىغا بىر يىلدا ئىككى يۈز كۈندەك ئىشلەپ، ئۆزىگە ئارانلا بىر يۈز ئاتمىش كۈن ئىشلەيتتىكەن.

3) مەلۇم پاكىتلارغا ئاساسەن كېيىن بىلگەن، بۇرۇن تەكرار يۈز بەرگەن ئىش ـ ھەرىكەتنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. ئۇ ھازىر بىلدى: ئۇ غېنى باتۇرنى سۆيەتتىكەن.

b. ھەتتەڭ، قارىگىر مەشەدە ئۆلسىچۇ، بۇلارغا سوقۇم بولاتتىكەن ـ دە!

5. {-(A)r}

كېلىپ چىقىشى:

بۇ شەكىل ئورخۇن دەۋرىدىن تارتىپ ئىزچىل قوللىنىلىپ كېلىۋاتقان شەكىللەرنىڭ بىرى. بۇ شەكىل ئەسلىي كۆپ ۋارىيانتلىق شەكىل بولۇپ، ئۇنىڭ «ـ يۇر\ ـ يۈر\ ـ ۇر\ ـ ۈر\ ـ ار\ ـ ەر» قاتارلىق شەكىللىرى بار ئىدى ۋە ھەربىر ۋارىيانتنىڭ قوشۇلۇش شەرتلىرى خېلىلا قاتتىق ئىدى، يەنى ۋارىيانتلار پېئىل ئۆزىكىنىڭ قانداق تاۋۇش (ئۈزۈك تاۋۇشلار جەھەتتىنمۇ شەرتلىرى بار) ئاخىرلاشقانلىقىغا قاراپ تاللاپ قوشۇلاتتى [89]. تارىخىي تەرەققىيات داۋامىدا ئۇنىڭ باشقا شەكىللىرى ئىخچاملىنىپ كەتكەن. ئۇنىڭ كېلىپ چىقىشى تۆۋەندىكىچە:

{-(A)r-<-(yX)r}

قۇرۇلمىسى:

بولۇشلۇق شەكلى: {-(A)r-perII}

بولۇشسىز شەكلى: {v-mAs-perII}

سوئال شەكلى: {-(A)r-perII-mu}

{v-mAs-perII-mu}

(كېيىنكى بەتتىكى جەدۋەلگە قاراڭ)

راي مەنىسى: ۋاسىتىسىز بايان راي

ئىشلىتىلىشى:

گابائىن خانىم بۇ شەكىلنى ئورخۇن ۋە قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى يادىكارلىقلىرىدا ھازىرقى زامان ياكى كەلگۈسى زامان مەنىسىدە كېلىدۇ دەپ چۈشەندۈرىدۇ. [90] بۇ شەكىل تا يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئاخىرقى باسقۇچلىرىغىچە ئۆتكەن زامان شەكلى

1 ـ شەخس	بىرلىك	ئوقۇرمەن، بارارمەن، كېلەرمەن، بولارمەن، چۈشەرمەن
	كۆپلۈك	ئوقۇرمىز، بارارمىز، كېلەرمىز، بولارمىز، چۈشەرمىز
2 ـ شەخس	بىرلىك	ئوقۇرسەن، بارارسەن، كېلەرسەن، بولارسەن، چۈشەرسەن ئوقۇرسىز، بارارسىز، كېلەرسىز، بولارسىز، چۈشەرسىز ئوقۇرلا، بارارلا، كېلەرلا، بولارلا، چۈشەرلا
	كۆپلۈك	ئوقۇرسىلەر، بارارسىلەر، كېلەرسىلەر، بولارسىلەر، چۈشەرسىلەر ئوقۇرسىزلەر، بارارسىزلەر، كېلەرسىزلەر، بولارسىزلەر، چۈشەرسىزلەر ئوقۇشارلا، بېرىشارلا، كېلىشەرلا، بولۇشارلا، چۈشۈشەرلا
		ئوقۇشارسەن، بېرىشارسەن، كېلىشەرسەن، بولۇشارسەن، چۈشۈشەرسەن
3 ـ شەخس		ئوقۇر، بارار، كېلەر، بولار، چۈشەر

{ـ DX ـ}گە قارشى ھازىرقى ـ كەلگۈسى زامان مەنىسىنى بىلدۈرۈپ كەلگەن، ئېنىقراق ئېيتقاندا، ئۆتكەن زامانغا تەۋە بولمىغان ھەرقانداق ئىش ـ ھەرىكەت مۇشۇ شەكىل بىلەن ئىپادىلەنگەن. كونتېكستقا ۋە پېئىلنىڭ مەنە قاتلىمىغا ئاساسەن ئۇنىڭ قايسى ۋاقىت ئۇقۇمىنى بىلدۈرۈپ كەلگەنلىكى مەلۇم بولىدۇ. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا تۆۋەندىكى مەنىلەردە ئىشلىتىلىدۇ:

1) مۆلچەر مەنىسىدە، ئېنىقسىز تەلەپپۇزدا سۆزلەۋاتقان ۋاقىتتىن كېيىنكى ۋاقىت ئوقىنىڭ مەلۇم بىر نۇقتىسىدا ياكى بۆلىكىدە يۈز بېرىدىغان ئىشنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. كەلگۈسىدە يەنە سۆزلىشىش نېسىپ بولار!

b. ئاكا، سىلەر قاچانمۇ كېلەرسىلەر.

2) ئېنىق تەلەپپۇزدا سۆزلەۋاتقان ۋاقىتتىن كېيىنكى ۋاقىت ئوقىنىڭ مەلۇم بىر نۇقتىسىدا ياكى بۆلىكىدە يۈز بېرىدىغان ئىشنى بىلدۈرىدۇ. بۇ خىل شەكىل كۆپرەك ئەدەبىي ئەسەرلەردە، يېزىق تىلىدا ئۇچرايدۇ. مەسىلەن:

a. شۇنىڭدىن كېيىن، پەلەك چاقىنىڭ بۇ زېمىن ئۈستىدە يەنە قانداق ئويۇنلارنى كۆرسىتىپ، كىملەرنى يىغلىتىپ، كىملەرنى كۈلدۈرگەنلىكىنى كىتابنىڭ ئىككىنچى قىسمىدىن ئوقۇرسىز .

b. چۆكۈپ كەتسە بىر كېمە، قالغىنى كېتىشۈپرەر، قۇرۇپ قالسا بىر دەرەخ، ئورمانلار كۆكلەۋېرەر.

c. ئايدىڭ كېچىلەردە بولسا، مۇڭلىنىپ ئېيتقان قوشاقلىرىڭ خۇددى قانىتالانغان قۇشلاردەك ئۇچۇپ بېرىپ ئالەمنى قاپلار، ئۇزاقلاردا تۇرۇپ، بۇ مۇڭلۇق قوشاقلىرىڭنى ئاڭلىغان كىشىنىڭ يۈرەك ـ باغرى خۇددى سىمابتەك تىترەر، ئۇ ئۆزىنى ئۇنتار؛ يېقىن كەلگەنسېرى ھېچ تاقىتى قالماس، چىداپ تۇرالماس، مۇڭلىرىڭغا قوشۇلۇپ تاھىر ئاققان جىلغىلىرىڭدا كۆز ياشلىرى بىلەن ئاققۇسى كېلەر ...

3) مۇقەررەر يۈز بېرىدىغان ئىش ـ ھەرىكەتنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. مەھشەر كۈنى ئۇلارنىڭ قىزىل تىرنىقى كىمنىڭ بوينىدا بولار؟

b. خوپ ھاجى، ئەلچىگە ئۆلۈم يوق دەپ، بىزمۇ ھەممە گەپنى دامولالامغا يەتكۈزەرمىز.

4) ماقال ـ تەمسىللەردە ئومۇمىي ھەقىقەت، قائىدىلەرنى چۈشەندۈرگەندە ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن:

a. بالا كەلسە قوشلاپ كېلەر، ئامەت كەلسە قوشلاپ كېلەر.

b. سۇ ئۇخلىسا ئۇخلار، دۇشمەن ئۇخلىماس.

c. دوست يىغلىتىپ ئېيتار، دۇشمەن كۈلدۈرۈپ.

5) شەرت رايىدا تۇرلەنگەن پېئىللار بىلەن بىللە كېلىپ، شۇ پېئىل ئوتتۇرىغا قويغان شەرت هازىرلانغاندا ئاندىن ئەمەلگە ئېشىشى پەرەز قىلىنغان ئىش ـ هەرىكەتنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

تاغدىن خەۋەر كەلسە، ئاندىن بىرنېمە دېيىشەرمىز.

6) تىلەك، قارغىش قاتارلىق مەنىلەردە ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن:

a. ئۇ خوتۇن ئاغزى ئېچىلمىسىلا باشقا گەپ قىلمايلا «ئۆلەرسەن»، «كېسەل بولۇپ قالارسەن» دېگەن گەپنى قىلىپ يۈردى.

b. ــ يە، تازا يە، قارنىڭ يېرىلىپ كېتەر خۇدايىم!

6. {-(A)r-ikän-}

كېلىپ چىقىشى: بۇ شەكىل ئەڭ دەسلەپ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى يادىكارلىقلىرىدا ئۇچرايدۇ، ئۇنىڭ كېلىپ چىقىشى مۇنداق:

{-(A)r<(yU)r-i<är-kän}

قوراللىمىسى:

بولۇشلۇق شەكلى: {v-(A)r-ikän-perII}

بولۇشسىز شەكلى: {v-mAs-ikän-perII}

سوئال شەكلى: {-(A)r-ikän-perII-mu}
{v-mAs-ikän-perII-mu}

(كېيىنكى بەتتىكى جەدۋەلگە قارالسۇن)

راي مەنىسى: ۋاستىلىك بايان.

ئىشلىتىلىشى:

1) شەرت بېقىندى جۇملىدىن كېيىن كېلىپ، پەرەز بىلەن ئېيتىلغان شەرت ئورۇنلانغاندا ئەمەلگە ئېشىشى مۇمكىن بولغان ئىش ـ هەرىكەتنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

1 ـ شەخس	بىرلىك	ئوقۇركەنمەن، بارارکەنمەن، كېلەركەنمەن، بولاركەنمەن، چۈشەركەنمەن
	كۆپلۈك	ئوقۇركەنمىز، بارارکەنمىز، كېلەركەنمىز، بولاركەنمىز، چۈشەركەنمىز
2 ـ شەخس	بىرلىك	ئوقۇركەنسەن، بارارکەنسەن، كېلەركەنسەن، بولاركەنسەن، چۈشەركەنسەن ئوقۇركەنسىز، بارارکەنسىز، كېلەركەنسىز، بولاركەنسىز، چۈشەركەنسىز ئوقۇركەنلا، بارارکەنلا، كېلەركەنلا، بولاركەنلا، چۈشەركەنلا
	كۆپلۈك	ئوقۇركەنسىلەر، بارارکەنسىلەر، كېلەركەنسىلەر، بولاركەنسىلەر، چۈشەركەنسىلەر ئوقۇركەنسىزلەر، بارارکەنسىزلەر، كېلەركەنسىزلەر، بولاركەنسىزلەر، چۈشەركەنسىزلەر ئوقۇشاركەنلا، بېرىشاركەنلا، كېلىشەركەنلا، بولۇشاركەنلا، چۈشۈشەركەنلا ئوقۇشاركەنسەن، بېرىشاركەنسەن، كېلىشەركەنسەن، بولۇشاركەنسەن، چۈشۈشەركەنسەن
3 ـ شەخس		ئوقۇركەن، بارارکەن، كېلەركەن، بولاركەن، چۈشەركەن

a. مۇبادا، بىزنىڭ مەخپىي تېلېگراف شىفىرلىرىنى يېشىش تېخنىكىمىز تۆۋەن بولغان بولسا، بۇ مۇھىم سىردىن مەھرۇم قالاركەنمىز.

b. سىز بولمىسىڭىز بىز ھېچنېمە قىلالماس ئىكەنمىز.

2) سۆزلەۋاتقان ۋاقتىتىن كېيىنكى ۋاقىت ئوقىنىڭ بىر نۇقتىسىدا ياكى بۆلىكىدە يۈز بېرىش مۇمكىنلىكى پەرەز قىلىنغان ئىش ـ هەرىكەتنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. ئەمما، ۋاقتى كەلگەندە ئۇلارنى قانداق يىغىشتۇرارکەنسىز دەپ خاۋاتىرلىنىۋاتىمەن.

7. {-(A)rmiš-}

كېلىپ چىقىشى: بۇ شەكىل ئورخۇن دەۋرىدىن تارتىپ

ئىزچىل قوللىنىلىپ كېلىۋاتقان شەكىل بولۇپ ئۇنىڭ كېلىش چېقىشى مۇنداق:

{-(A)r<(yU)r-miš<ärmiš}

قۇرۇلمىسى:

بولۇشلۇق شەكلى: {v-(A)r-mis&-perII}

بولۇشسىز شەكلى: {v-mAs-miš-perII}

سوئال شەكلى: {-(A)r-mis&-perII-mu}
{v-mAs-miš-perII-mu}

1 ـ شەخس	بىرلىك	ئوقۇرمىشمەن، بارارمىشمەن، كېلەرمىشمەن، بولارمىشمەن، چۈشەرمىشمەن
	كۆپلۈك	ئوقۇرمىشمىز، بارارمىشمىز، كېلەرمىشمىز، بولارمىشمىز
2 ـ شەخس	بىرلىك	ئوقۇرمىسەن، بارارمىسەن، كېلەرمىسەن، بولارمىسەن، چۈشەرمىسەن ئوقۇرمىسىز، بارارمىسىز، كېلەرمىسىز، بولارمىسىز، چۈشەرمىسىز ئوقۇرمىشلا، بارارمىشلا، كېلەرمىشلا، بولارمىشلا، چۈشەرمىشلا
	كۆپلۈك	ئوقۇرمىسىلەر، بارارمىسىلەر، كېلەرمىسىلەر، بولارمىسىلەر، چۈشەرمىسىلەر ئوقۇرمىسىزلەر، بارارمىسىزلەر، كېلەرمىسىزلەر، بولارمىسىزلەر، چۈشەرمىسىزلەر ئوقۇشارمىشلا، بېرىشارمىشلا، كېلىشەرمىشلا، بولۇشارمىشلا، چۈشۈشەرمىشلا
3 ـ شەخس		ئوقۇرمىش، بارارمىش، كېلەرمىش، بولارمىش، چۈشەرمىش

راي مەنىسى: ئاڭلاتما بايان.

ئىشلىتىلىشى:

1) باشقىلاردىن ئاڭلىغان سۆزلەۋاتقان ۋاقىتتىن كېيىنكى

كەلگۈسى ۋاقىت ئوقىنىڭ مەلۇم بىر نۇقتىسىدا ياكى بۆلىكىدە يۈز بېرىدىغان ئىش ـ ھەرىكەتنى بىلدۈرىدۇ. بۇ شەكىلنىڭ {-i/-y-di-kän-miš}دىن پەرقى، بۇ شەكىل سۆزلىگۈچىنىڭ بايان قىلىنىۋاتقان ئىش ـ ھەرىكەتنىڭ ئېنىقسىز ئىكەنلىكىنى، بۇ ئىش ـ ھەرىكەتكە قارىتا ئانچە ئىشەنچ بولمىغان قوشۇمچە مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. قىشتا كىشىش پىشماسمىش، پىشسىمۇ يېگىلى بولماسمىش.

b. يېقىندا تېخى چوڭلىرىنى ئەكىرەرمىش.

c. مۇختەر باينىڭ دېيىشىچە: بۇ يىل قىش تارانچى بايلىرىنىڭ مەشرىپىنى مۇختەر باينىڭ ئۆيىدىن باشلارمىش.

d. قېرىلارنىڭ ئېيتىشىچە، بۇ دەريا باغراش كۆلىنى ئۇچ يىلدا بىر قېتىم ئايلىنىپ چىقارمىش.

2) باشقىلاردىن ئاڭلىغان سۆزلەۋاتقان ۋاقىتتىن كېيىنكى كەلگۈسى ۋاقىت ئوقىنىڭ مەلۇم بىر نۇقتىسىدا ياكى بۆلىكىدە يۈز بېرىدىغان ئىش ـ ھەرىكەتنى مەنىستەمەسلىك، ياراتماسلىق ياكى ئىشەنمەسلىك تەلەپپۇزىدا بايان قىلغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. شۇ ھالىغا رومان يازارمىش.

b. مەن ھېچنېمە بىلمەسمىشمەن، ھەممىنى شۇلار بىلەرمىش.

8. {-(A)r idi-}

كېلىش چېقىشى: بۇ شەكىل ئورخۇن دەۋرىدىن تارتىپ ئىزچىل قوللىنىلىپ كېلىۋاتقان شەكىل بولۇپ ئۇنىڭ كېلىش چېقىشى مۇنداق:

{-(A)r<(yU)r i-<är-di-}

قۇرۇلمىسى:

بولۇشلۇق شەكلى: {v-(A)r idi-perI}
بولۇشسىز شەكلى: {v-mAs idi-perI}
سوئال شەكلى: {-(A)r idi-perI-mu}
{v- mAs idi - perII - mu}

1 ـ شەخس	بىرلىك	ئوقۇرمەن، بارارمەن، كېلەرمەن، بولارمەن، چۈشەرمەن
	كۆپلۈك	ئوقۇرمىز، بارارمىز، كېلەرمىز، بولارمىز، چۈشەرمىز
2 ـ شەخس	بىرلىك	ئوقۇرسەن، بارارسەن، كېلەرسەن، بولارسەن، چۈشەرسەن ئوقۇرسىز، بارارسىز، كېلەرسىز، بولارسىز، چۈشەرسىز ئوقۇرلا، بارارلا، كېلەرلا، بولارلا، چۈشەرلا
	كۆپلۈك	ئوقۇرسىلەر، بارارسىلەر، كېلەرسىلەر، بولارسىلەر، چۈشەرسىلەر ئوقۇرسىزلار، بارارسىزلار، كېلەرسىزلار، بولارسىزلار، چۈشەرسىزلار ئوقۇشارسىلا، بېرىشارسىلا، كېلىشەرسىلا، بولۇشارسىلا، چۈشۈشەرسىلا ئوقۇشارسەن، بېرىشارسەن، كېلىشەرسەن، بولۇشارسەن، چۈشۈشەرسەن
3 ـ شەخس		ئوقۇرىدى، بارارىدى، كېلەرىدى، بولارىدى، چۈشەرىدى

راي مەنسى: ۋاستىسىز بايان.
ئىشلىتىلىشى:
بەزىدە {v-A/yti-} دېگەن شەكىل بۇ خىل شەكىل بىلەن ئوخشاش مەنىدە ئىشلىتىلىدۇ. شەرت بېقىندى جۈملىدىن كېيىن كېلىپ، شەرت بېقىندى جۈملىدە ئوتتۇرىغا قويۇلغان شەرت ئورۇنلانغاندا، ئەمەلگە ئېشىشى مۇمكىن دەپ قارالغان ئىش

ھەرىكەتنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:
a. ئىنسانلار بۇ قورالىرىنى چۆرۈۋەتسە دۇنيا گۈزەللىككە تولارىدى.
b. سەبىخە بولغان بولسا قانچىلىك خۇش بولۇپ كېتەرىدى؟
9. {-(A)r-ikän-miš-}
كېلىپ چىقىشى: ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە شەكىللەنگەن قوشۇمچە بولۇپ، ئۇنىڭ كېلىپ چىقىشى مۇنداق:
{-(A)r-i-<är-kän-miš-}
قۇرۇلمىسى:
بولۇشلۇق شەكلى: {v-(A)r-ikän-miš-perII}
بولۇشسىز شەكلى: {v-mAs-ikän-miš-perII}
سوئال شەكلى: {-(A)r-ikän-miš-perII-mu}
{v-mAs-ikän-miš-perII-mu}

1 ـ شەخس	بىرلىك	ئوقارىكەنمىشمەن، بارارىكەنمىشمەن، كېلەركەنمىشمەن
	كۆپلۈك	ئوقارىكەنمىشمىز، بارارىكەنمىشمىز، كېلەركەنمىشمىز
2 ـ شەخس	بىرلىك	ئوقارىكەنمىشسەن، بارارىكەنمىشسەن، كېلەركەنمىشسەن ئوقارىكەنمىشسىز، بارارىكەنمىشسىز، كېلەركەنمىشسىز ئوقارىكەنمىشلا، بارارىكەنمىشلا، كېلەركەنمىشلا
	كۆپلۈك	ئوقارىكەنمىشسىلەر، بارارىكەنمىشسىلەر، كېلەركەنمىشسىلەر ئوقارىكەنمىشسىزلەر، بارارىكەنمىشسىزلەر، كېلەركەنمىشسىزلەر ئوقىشارىكەنمىشلا، بېرىشارىكەنمىشلا، كېلىشەركەنمىشلا ئوقىشارىكەنمىشسەن، بېرىشارىكەنمىشسەن، كېلىشەركەنمىشسەن
3 ـ شەخس		ئوقارىكەنمىش، بارارىكەنمىش، كېلەركەنمىش

راي مەنسى: ئاڭلاتما بايان.
ئىشلىتىلىشى:

ئاساسەن باشقىلاردىن ئاڭلىنغان ئىش - ھەرىكەتنى بايان قىلغاندا ئىشلىتىلىدۇ، بۇ شەكىل ئاساسەن 3 - شەخستە ئۇچرايدۇ. مەسىلەن:

a. «تۆمۈرچى قويۇپ ياغاچچىغا ئۇنداق قىل، مۇنداق قىل دېسە، كۆلكىگە قالمامدۇ؟» دەپ كۈلۈپ قويارىكەنمىش. [11]

10. {-i/-ydiğan bolğidi-}

كېلىپ چىقىشى: بۇ شەكىل هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە شەكىللەنگەن مۇرەككەپ شەكىل.

{-i<-A/-y-di<-du<-dur<turur-ğan bolği<bolğay-∅<är-di-}

قۇرۇلمىسى:

بولۇشلۇق شەكلى: {v-i/-y-di-gan bolgi-di-perI}

بولۇشسىز شەكلى: {v-mA-y-di-gan bolgi-di-perI}

سوئال شەكلى: {v-i/-y-di=gan bolgi-mi-di-perI}
{v-mA-y-di-gan bolgi-mi-di-perI}

(كېيىنكى بەتتىكى جەدۋەلگە قارالسۇن)

راي مەنىسى: ئوبيېكتىپ مۆلچەر رايى

ئىشلىتىلىشى:

سۆزلەۋاتقان ۋاقىتتىن كېيىنكى ۋاقىت ئوقىنىڭ كەلگۈسى بىر نۇقتىسىدا ياكى بۆلىكىدە يۈز بەرگەن ئىش - ھەرىكەتنى مەلۇم ئوبيېكتىپ پاكىتلار ئاساسىدا مۆلچەرلەپ بايان قىلغاندا ئىشلىتىلىدۇ. كۆپىنچە سوئال مەنىسىدە ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن:

a. ئۇ ئىككىسى بۈرۈن تونۇشمايدىغان بولغىيدى؟

b. سىز چەت ئەلگە چىقىپ باقمىغان بولغىيدىڭىز؟

11. {-i/-ydiğan oxšay(du)-}

كېلىپ چىقىشى: بۇ هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە مەيدانغا كەلگەن شەكىللەرنىڭ بىرى. ئۇنىڭ كېلىپ چىقىشى

1 - شەخس	بىرلىك	ئوقۇيدىغان بولغىيدىم، بارىدىغان بولغىيدىم، كېلىدىغان بولغىيدىم
	كۆپلۈك	ئوقۇيدىغان بولغىيدۇق، بارىدىغان بولغىيدۇق، كېلىدىغان بولغىيدۇق
2 - شەخس	بىرلىك	ئوقۇيدىغان بولغىيدىڭ، بارىدىغان بولغىيدىڭ، كېلىدىغان بولغىيدىڭ ئوقۇيدىغان بولغىيدىڭىز، بارىدىغان بولغىيدىڭىز، كېلىدىغان بولغىيدىڭىز ئوقۇيدىغان بولغىيدىلا، بارىدىغان بولغىيدىلا، كېلىدىغان بولغىيدىلا
	كۆپلۈك	ئوقۇيدىغان بولغىيدىڭلار، بارىدىغان بولغىيدىڭلار، كېلىدىغان بولغىيدىڭلار ئوقۇيدىغان بولغىيدىڭىزلار، بارىدىغان بولغىيدىڭىزلار، كېلىدىغان بولغىيدىڭىزلار ئوقۇشىدىغان بولغىيدىلا، بېرىشىدىغان بولغىيدىلا، كېلىشىدىغان بولغىيدىلا ئوقۇشىدىغان بولغىيدىڭ، بېرىشىدىغان بولغىيدىڭ، كېلىشىدىغان بولغىيدىڭ
3 - شەخس		ئوقۇيدىغان بولغىيدى، بارىدىغان بولغىيدى، كېلىدىغان بولغىيدى

تۆۋەندىكىچە:

{-i<-A/-y-di<-du<-dur<turur-ğan oxša-y-du-dur<turur}

قۇرۇلمىسى:

بولۇشلۇق شەكلى: {v-i/-ydiğan oxša-y(du)-perII}

بولۇشسىز شەكلى: {v-mA-ydiğan oxša-y(du)-perII}

سوئال شەكلى: {v-i/-ydiğan oxša-ma-m-dildu-perII}
{v-mA-ydiğan oxša-ma-m-dildu-perII}

(كېيىنكى بەتتىكى جەدۋەلگە قارالسۇن)

راي مەنىسى: ئوبيېكتىپ مۆلچەر

1 ـ شەخس	بىرلىك	ئوقۇيدىغان ئوخشايمەن، بارىدىغان ئوخشايمەن، كېلىدىغان ئوخشايمەن
	كۆپلۈك	ئوقۇيدىغان ئوخشايمىز، بارىدىغان ئوخشايمىز، كېلىدىغان ئوخشايمىز
2 ـ شەخس	بىرلىك	ئوقۇيدىغان ئوخشايسەن، بارىدىغان ئوخشايسەن، كېلىدىغان ئوخشايسەن ئوقۇيدىغان ئوخشايسىز، بارىدىغان ئوخشايسىز، كېلىدىغان ئوخشايسىز ئوقۇيدىغان ئوخشايلا، بارىدىغان ئوخشايلا، كېلىدىغان ئوخشايلا
	كۆپلۈك	ئوقۇيدىغان ئوخشايسىلەر، بارىدىغان ئوخشايسىلەر، كېلىدىغان ئوخشايسىلەر ئوقۇيدىغان ئوخشايسىزلەر، بارىدىغان ئوخشايسىزلەر، كېلىدىغان ئوخشايسىزلەر ئوقۇشىدىغان ئوخشايلا، بېرىشىدىغان ئوخشايلا، كېلىشىدىغان ئوخشايلا ئوقۇشىدىغان ئوخشايسەن، بېرىشىدىغان ئوخشايسەن، كېلىشىدىغان ئوخشايسەن
3 ـ شەخس		ئوقۇيدىغان ئوخشايدۇ، بارىدىغان ئوخشايدۇ، كېلىدىغان ئوخشايدۇ

ئىشلىتىلىشى:

سۆزلەۋاتقان ۋاقىتتىن كېيىنكى ۋاقىت ئوقىنىڭ كەلگۈسى بىر نۇقتىسىدا ياكى بۆلىكىدە يۈز بېرىدىغان ئىش ـ ھەرىكەتنى مەلۇم ئوبيېكتىپ پاكىتلار ئاساسىدا مۆلچەرلەپ بايان قىلغاندا ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن:

a. تەقدىر ـ ئىرادىنى قارىمامدىغان، ئەمدى بالىلارنىڭ ئىشى ماڭا كۆڭۈل ئاغرىقى تېپىپ بېرىدىغان ئوخشايدۇ.

b. بۇ چېرىكلەرنىڭ پەيلىگە قارىغاندا، بۇگۈن تۈزلۇقمىزنى چاققان بولسا، ئەتە بېشىمىزنى يانجيدىغان ئوخشايدۇ.

c. ـــ بويتاق ئادەم، ئاغىنىلىرىنىڭكىگە كەتكەن ئوخشايدۇ.

d. ئۇلارمۇ ئېلىخان تۆرىنىڭ ئاغزىغا قارايدىغان ئوخشايدۇ.

12. 11. {-i/-ydiğandu/-di-perII}

كېلىپ چىقىشى: بۇ شەكىلمۇ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە مەيدانغا كەلگەن شەكىللەرنىڭ بىرى.

{-y-di<-du<-dur<turur-ğn-du/-di-<-dur<turur perII}

{-i<-A/

قۇرۇلمىسى:

{-i<-a/-y-di<-du<-dur<turur-gan oxša-y-du-dur<turur}

بولۇشلۇق شەكلى: {v-i/-y-diğandu/-di-perII}

بولۇشسىز شەكلى: {v-mAy-ydiğandu/-di-perII}

سوئال شەكلى: {v-i(A)m-diğandu/-di-perII}

{v-mA-m-diğandu/-di-}

1 ـ شەخس	بىرلىك	ئوقۇيدىغاندىمەن، بارىدىغاندىمەن، كېلىدىغاندىمەن
	كۆپلۈك	ئوقۇيدىغاندىمىز، بارىدىغاندىمىز، كېلىدىغاندىمىز
2 ـ شەخس	بىرلىك	ئوقۇيدىغانسەن، بارىدىغانسەن، كېلىدىغانسەن ئوقۇيدىغانسىز، بارىدىغانسىز، كېلىدىغانسىز ئوقۇيدىغانلا، بارىدىغانلا، كېلىدىغانلا
	كۆپلۈك	ئوقۇيدىغانسىلەر، بارىدىغانسىلەر، كېلىدىغانسىلەر ئوقۇيدىغانسىزلەر، بارىدىغانسىزلەر، كېلىدىغانسىزلەر ئوقۇيشىدىغانلا، بېرىشىدىغانلا، كېلىشىدىغانلا ئوقۇيشىدىغانسەن، بېرىشىدىغانسەن، كېلىشىدىغانسەن
3 ـ شەخس		ئوقۇيدىغاندۇ، بارىدىغاندۇ، كېلىدىغاندۇ

راي مەنىسى: سۆبيېكتىپ مۆلچەر

ئىشلىتىلىشى:

سۆزلەۋاتقان ۋاقىتتىن كېيىنكى ۋاقىت ئوقىنىڭ كەلگۈسى بىر نۇقتىسىدا ياكى بۆلىكىدە يۈز بەرگەن ئىش ـ ھەرىكەتنى سۆبيېكتىپ تونۇش ئاساسىدا مۆلچەرلەپ بايان قىلغاندا

ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن:

a. بۇ قامچىنى ھەر كۆرگەندە، بىچارە بۆرتە ناچىنىمۇ يادىلىرىغا كېلىدىغاندۇ؟

b. ئۇخلىسىمۇ شۇنداق قاتتىق ئۇخلامدىغاندۇ؟

c. ئۆزى چوڭ ئۆلىما بولغاندىن كېيىن بىرنېمىنى بىلىپ دەيدىغاندۇ، بىز قاراتۇرۇك ئادەملەر نېمىنى بىلەتتۇق.

13. {-i/-y-perII-ğu däymän}

كېلىپ چىقىشى: بۇ شەكىلمۇ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە مەيدانغا كەلگەن شەكىللەرنىڭ بىرى.

{-i<-A/-perII-ğu däymän}

قۇرۇلمىسى:

بولۇشلۇق شەكلى: {v-i/y(di)-perII-ğu däymän}

بولۇشسىز شەكلى: {v-mA-y(du)-perII-ğu däymän}

سوئال شەكلى: يوق

1 ـ شەخس	بىرلىك	ئوقۇيمەنغۇ دەيمەن، بارمەنغۇ دەيمەن، كېلمەنغۇ دەيمەن
	كۆپلۈك	ئوقۇيمىزغۇ دەيمەن، بارمىزغۇ دەيمەن، كېلمىزغۇ دەيمەن
2 ـ شەخس	بىرلىك	ئوقۇيسەنغۇ دەيمەن، بارسەنغۇ دەيمەن، كېلسەنغۇ دەيمەن ئوقۇيسىزغۇ دەيمەن، بارسىزغۇ دەيمەن، كېلمىسزغۇ دەيمەن ئوقۇيدىلاغۇ دەيمەن، بارىدىلاغۇ دەيمەن، كېلىدىلاغۇ دەيمەن
	كۆپلۈك	ئوقۇيسىلەرغۇ دەيمەن، بارسىلەرغۇ دەيمەن، كېلسىلەرغۇ دەيمەن ئوقۇيسىزلەرغۇ دەيمەن، بارسىزلەرغۇ دەيمەن، كېلمىسزلەرغۇ دەيمەن ئوقۇشىدىلاغۇ دەيمەن، بېرىشىدىلاغۇ دەيمەن، كېلىشىدىلاغۇ دەيمەن ئوقۇشسەنغۇ دەيمەن، بېرىشسەنغۇ دەيمەن، كېلىشسەنغۇ دەيمەن
3 ـ شەخس		ئوقۇيدۇغۇ دەيمەن، بارىدۇغۇ دەيمەن، كېلىدۇغۇ دەيمەن

راي مەنىسى: سۇبيېكتىپ مۆلچەر

ئىشلىتىلىشى:

بۇ شەكىل {-i<-ydiğandu/-di-perII} شەكلى بىلەن ئوخشاش مەنىدە ئىشلىتىلىدۇ، يەنى بۇ شەكلىمۇ سۆزلەۋاتقان ۋاقتىتىن كېيىنكى ۋاقىت ئوقىنىڭ كەلگۈسى بىر نۇقتىسىدا ياكى بۆلىكىدە يۈز بەرگەن ئىش ـ ھەرىكەتنى سۇبيېكتىپ تونۇش ئاساسىدا مۆلچەرلەپ بايان قىلغاندا ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن:

a. سۈت بىلەن يۈز يۇيۇپ، ھەسەل بىلەن ئېغىز چايقايدۇغۇ دەيمەن!

b. بىر مو باغ ئۈن مو ئېتىزغا يارايدۇغۇ دەيمەن.

c. ئەخمەتجان ئەپەندىم مۇشۇ كىشىگە ئوخشايدۇغۇ دەيمەن.

14. {-i/-y-(du)}

كېلىپ چىقىشى: بۇ شەكىل ئەڭ دەسلەپ خاقانىيە تۈركچىسىدە)پەقەت «تۈركىي تىللار دىۋانى»دىلا (ئۇچرايدۇ. بۇ شەكىلنىڭ كېلىپ چىقىشى تۆۋەندىكىچە:

{-i<-A/-y-du<-dur<turur}

قۇرۇلمىسى:

بولۇشلۇق شەكلى: {v-i/-y-(du)-perII}

بولۇشسىز شەكلى: {v-mA-y-(du)-perII}

سوئال شەكلى: {v-(A)m-(di)-perII}

{v-mA-m-(di)-perII}

(كېيىنكى بەتتىكى جەدۋەلگە قارالسۇن)

راي مەنىسى: ۋاستىسىز بايان.

ئىشلىتىلىشى:

1) ئوبيېكتىپ ھەقىقەتنى بىلدۈرىدۇ.

a. كۈن شەرقتىن چىقىدۇ.

b. جان كۈندە چېچەكلىمەيدۇ.

1 ـ شەخس	بىرلىك	ئوقۇيمەن، بارىمەن، كېلىمەن
	كۆپلۈك	ئوقۇيمىز، بارىمىز، كېلىمىز
2 ـ شەخس	بىرلىك	ئوقۇيسەن، بارىسەن، كېلىسەن ئوقۇيسىز، بارىسىز، كېلىسىز ئوقۇيدىلا، بارىدىلا، كېلىدىلا
	كۆپلۈك	ئوقۇيسىلەر، بارىسىلەر، كېلىسىلەر ئوقۇيسىزلەر، بارىسىزلەر، كېلىسىزلەر ئوقۇشىدىلا، بېرىشىدىلا، كېلىشىدىلا ئوقۇشىسەن، بېرىشىسەن، كېلىشىسەن
3 ـ شەخس		ئوقۇيدۇ، بارىدۇ، كېلىدۇ

c. بىرگە بىرنى قوشسا ئىككى بولىدۇ.

d. سۇ يۇز گىرادۇستا قاينايدۇ.

2) بەلگىلىمە ۋە ئادەت بويىچە ئىجرا قىلىنىدىغان ئىش ـ ھەرىكەتنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. كەچقۇرۇنلۇقى ئورما ناخشىسى باشلىنىدۇ، بۇ چاغدا ئورما ئاۋۇمايدۇ، ناخشا ئەۋجىگە چىقىدۇ.

b. خالىسا سويىدۇ، خالىسا تالايدۇ، خالىسا سولايدۇ.

c. پويىز سائەت ئىككىدە كېلىدۇ.

3) خاراكتېر، مىجەز، ئادەت، ئىقتىدار، قابىلىيەت، خۇسۇسىيەت قاتارلىقلارنى ئىپادىلەشتە ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن:

a. باغ قىلىمەن، مېۋە ساتمايمەن.

b. قورقاسلىق ھېچنېمىگە ئېرىشەلمەيسەن، ھامىنى بىر ئۆلۈم، ئۆلۈمدىن قورقمىساڭلا ھېچكىمدىن قورقمايسەن.

c. ــ ئۇلار بىزچە سۆزلىيەلەيدۇ.

d. بالىنى ئەللەي ئەتكەنسېرى قاتتىق ئۇخلايدۇ، قاتتىقراق

ۋارقىرىۋەتسىڭىز، ئۇ جەزمەن ئويغىنىپ كېتىدۇ.

4) سۆز قىلىنىۋاتقان ۋاقىتتىن بۇرۇنقى ئۆتكەن ۋاقىت ئوقىنىڭ مەلۇم نۇقتىسىدا باشلانغان ھەمدە سۆز قىلىنىۋاتقان ۋاقىتتىمۇ داۋاملىشىۋاتقان، كېيىنمۇ داۋاملىشىدىغان ئىش ـ ھەرىكەتنى بىلدۈرىدۇ. بۇنداق ئىشلىتىلىدىغان پېئىللار بىلدۈرگەن ھەرىكەت مەنە قاتلىمى نۇقتىسىدىن ئىچكى ئاخىرلىشىش نۇقتىسى يوق، نەزەرىيە جەھەتتىن چەكسىز داۋاملىشالايدىغان ھەرىكەتنى بىلدۈرۈشى كېرەك. مەسىلەن:

a. ئايرىلغانغا ئۆلمەيمەن، ئەقىدەمگە يىغلايمەن.

b. يەر بولمىسا باشقىلارغا مالاي بولسەن، يېرىك بولسا ئۇنىڭ جاپاسىنى تارتسەن، دەن تۆكسەن، چۆپ ئوچى تۆلەيسەن، تۆلىسەڭمۇ تۆلىمەيدىغان دەپ سولايدۇ.

c. نۇرى بىكار بولسىلا كىتاب ئوقۇيدۇ، خىيال سۈرىدۇ، سۆزلىسە چوڭ ـ چوڭ، باشقىلار بىلمەيدىغان ئىشلارنى سۆزلەيدۇ.

5) سۆز قىلىنىۋاتقان ۋاقىتتا تېخى باشلانمىغان، ۋاقىت ئوقىنىڭ سۆز قىلىنىۋاتقان ۋاقىتتىن كېيىنكى ناھايىتى يېقىن بىر نۇقتىسىدا باشلىنىدىغان ئىش ـ ھەرىكەتنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. ئوغلاقنى شۇ يەرگە تاشلايمەن، قالغان گەپنى كېيىن ئاڭلايسەن.

b. بۇ يەردىن قاچان كېتىمىز؟

c. كەنجى ئوغۇلنىڭ خەتنە تويىنى قىلىپ بولۇپلا شەھەرگە كۆچىمىز!

6) قارار قىلىنغان، لوگىكىلىق جەھەتتىن مۇقەررەر يۈز بېرىدىغان ئىش ـ ھەرىكەتنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. ــ راستىنى ئېيتسام، ئۆز يۇرتۇمغا بارالمايمەن.

b. ئىنقىلاب يالقۇنىنى سەن قان بىلەن ئۆچۈرەلمەيسەن.

c. ـــ هەممىنى قىلىمىز، زاۋۇت ـ فابرىكا قۇرىمىز، خەلق باي بولالايدۇ، ئوقۇيدۇ، دۇنيادىكى ئەڭ قالتىس مىللەتلەردىن بولالايدۇ، راستمۇ نۇرى؟

d. ئاڭلاپ قويۇش خالايىق، كىمدىكىم گەدەنكەشلىك قىلىپ بىزگە يانىدىكەن، ئۇنى باغلايمىز، ئاسىمىز، سولايمىز، ئۇرىمىز!

7) ئارزۇ قىلىنغان، نىيەت قىلىنغان، سۆزلىگۈچى مۇقەررەر يۇز بېرىدۇ دەپ قارىغان ئىش ـ ھەرىكەتنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. مەن خۇنغا خۇن ئالماي قويمايمەن.

b. مەن شەھەرگە كىرىپ مۇساباپيوفلار زاۋۇتىدا ئىشلەيمەن.

c. مەن قىساس ئالماي توختىمايمەن!

d. سەن كاتتا ئادەم بولالايسەن.

8) سۆز قىلىنىۋاتقان ۋاقىتتىن بۇرۇنلا مەۋجۇت بولغان، كەسىپ، خىزمەت بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان ياكى دائىملىق ئىش ـ ھەرىكەتلەرنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. مەن ئوقۇيالايمەن، لېكىن يازالمايمەن، ـــ دېدى ئىمام مەيۇسلىنىپ، ـــ قەغەزمۇ، قېرىنداشمۇ يوق.

b. مەن سىزنى تونۇيمەن.

c. ئۇ بىزگە ئۇيغۇر تىلىدىن دەرس بېرىدۇ.

9) سوئال جۈملىدە كۆرۈلۈپ، سۆز قىلىنىۋاتقان ۋاقىتتىن بۇرۇن باشلىنىپ، سۆز قىلىنىۋاتقان ۋاقىتتىن بۇرۇن ئاخىرلاشقان ئىش ـ ھەرىكەتنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. ھېلىقى كۈنى نېمىشقا كەتتىڭىز؟

b. ـــ بولدى، بىلمىدىكەنسەن، مېنى نېمىشقا چىللايسەن؟

c. نېمىشقا ئورۇسلار ھېلىقى جىمسار پۇتۇمنى تۇزۇشكە ئالدىرايدۇ؟

d. ھاجى ئاتام بەرگەن مەسىپنى نېمىشقا ئالمايسىز؟

10) سەھنە ئەسەرلىرىدە بايان تىلى ئۇچۇن ئىشلىتىلىدۇ.

مەسىلەن:

a. غۇنچەم ئۆيگە كىرىپ كېتىدۇ. باغدا كاكۇك سايرايدۇ. نۇرۇم ناخشا ئېيتىدۇ.

b. يايى نۇرۇمنى قامچىلايدۇ، ئۆيدىن غۇنچەم يۈگۈرۈپ چىقىدۇ.

11) مەلۇم كىشىنىڭ ھاياتى ھەققىدە ياكى مەلۇم بىر ۋەقە ھەققىدە ھېكايە سۆزلىگەندە ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن:

a. 1933 ـ يىلى 6 ـ ئاينىڭ بېشىدا خوجانىياز ھاجى، مامۇت سىجاڭلار ئەسكەرلىرىنى باشلاپ گۇچۇڭ داۋىنى ئارقىلىق جەنۇبىي شىنجاڭغا يۈرۈپ كەتتىدۇ.

b. ـــ توۋا دېيىشىم كېرەك، ـــ دەپ يازىدۇ قاسىم ئەپەندى، ـــ مەن ئۆمرۇمدە مۇنداق ئادەمنى ئۇچراتمايتىكەنمەن.

c. تۆمۇر قوزىدىن پولات قوزا ئىسىملىك ئوغۇل تۇغۇلىدۇ.

12) ئەدەبىي ئەسەرلەردە، مەۋجۇت ئىش ـ ھەرىكەتلەرنى بايان قىلىشتا ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن:

يېرىم كېچىدە بۇ يېزا شۇنچىلىك جىمجىت، جانلىقلار ئۇيقۇدا، مەھەللىنىڭ ئوتتۇرىسىدىن ئېقىپ ئۆتىدىغان ئۆستەڭلا تۇگمەس ناخشىسى بىلەن تەبىئەتنى مەدھىيەلەپ شارقىرايدۇ. پاكار ئۆيلەر باغلارنىڭ سوقما تاملىق قورۇقلىرى ئارقىلىق بىر ـ بىرىگە تۇتىشىپ تۇرىدۇ.

15. {-(X)vidi-}

كېلىپ چىقىشى: بۇ شەكىل قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدىن تارتىپ قوللىنىلغان بىر شەكىل بولۇپ، ئۇنىڭ كېلىپ چىقىشى تۆۋەندىكىچە:

{-(X)v<-(X)p-i<är-di<-Di-}

قۇرۇلمىسى:

بولۇشلۇق شەكلى: {v-(X)vidi-perI}
بولۇشسىز شەكلى: {v-mi<-mA-vidi-perI}
سوئال شەكلى: {v-(X)p-mi-di-perI}{v-(X)vidi-perI-mu}
{v-mA-p-mi-di-perI}{v-mi-vidi-perI-mu}

1 ـ شەخس	بىرلىك	ئوقۇۋېدىم، بېرىۋېدىم، كېلىۋېدىم
	كۆپلۈك	ئوقۇۋېدۇق، بېرىۋېدۇق، كېلىۋېدۇق
2 ـ شەخس	بىرلىك	ئوقۇۋېدىڭ، بېرىۋېدىڭ، كېلىۋېدىڭ ئوقۇۋېدىڭىز، بېرىۋېدىڭىز، كېلىۋېدىڭىز ئوقۇۋېدىلە، بېرىۋېدىلە، كېلىۋېدىلە
	كۆپلۈك	ئوقۇۋېدىڭلار، بېرىۋېدىڭلار، كېلىۋېدىڭلار ئوقۇۋېدىڭىزلار، بېرىۋېدىڭىزلار، كېلىۋېدىڭىزلار ئوقۇشۇۋېدىلا، بېرىشۇۋېدىلا، كېلىۋشۇۋېدىلا ئوقۇشۇۋېدىڭ، بېرىشۇۋېدىڭ، كېلىۋشۇۋېدىڭ
3 ـ شەخس		ئوقۇۋېدى، بېرىۋېدى، كېلىۋېدى

راي مەنىسى: ۋاستىسىز بايان.

ئىشلىتىلىشى:

1) بۇ شەكىل ئاساسەن بەلگە ۋاقىت بولۇپ نىسپىي زامان ئۇقۇمىنى بىلدۈرۈپ كېلىدۇ. ئۆزى جۈملىنىڭ خەۋىرى بولۇپ پۇتۇن جۈملىنىڭ ۋاقىت ئۇقۇمىنى بىلدۈرۈپ كېلەلمەيدۇ، پەقەت باش جۈملىدىكى ئىش ـ ھەرىكەتنىڭ مەيدانغا كېلىشىدىكى بەلگە ۋاقىت ئۇقۇمىنى بىلدۈرىدۇ. سۆزلەۋاتقان ۋاقىتتىن بۇرۇن باشلانغان ۋە سۆز قىلىنىۋاتقان پەيتە ئاخىرلاشقان ئىش ـ ھەرىكەتنى بىلدۈرىدۇ، يەنى بۇ شەكىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەت مەيدانغا كېلىشىگە ئىككىنچى بىر ھەرىكەت يۈز بېرىدۇ. بۇ شەكىل دەل مانا مۇشۇنداق ئۆزى بىلەن تەڭ مەيدانغا كېلىدىغان

ھەرىكەت ئۇچۇن بەلگە ۋاقىت بولىدۇ. مەسىلەن:

a. مانا يادىغا يېتىۋىدى، زىياۋۇدۇن قەھرىتاندا تۇرۇپمۇ مىيىقىدا كۈلۈپ قويدى...

b. ئۇنىڭ ئەمدىلا كۆزى ئۇيقۇغا كېتىۋىدى، تاشقىرىقى ئۆيدە تېلېفون جىرىڭلىدى .

c. ـــ نەگە بارسەن دېۋىدى، بال فېرمىغا، ـــ دېدىم.

d. مانا مىلتىق ئېتىلىۋىدى، غول ـ غوللاردىن ئەكس سادا يېنىپ تاغنى ۋەھىمە قاپلىدى.

e. ئۇ يانپىشىنى تۇتۇۋىدى، قولىغا ئىسسىق قان ئۇرۇلدى.

f. ئۇ كۈلدى، كۈلۈۋىدى، ئۇنىڭ چىرايى تېخىمۇ گۈزەللەشتى.

2) « ـ پ»لىق رەۋىشداش، « ـ غلى»لىق رەۋىشداش ياكى دەپ سۆزى بىلەن بىللە كېلىپ، سۆزلەۋاتقان ۋاقىتتىن بۇرۇنقى ۋاقىت ئوقۇنىڭ مەلۇم نۇقتىسىدا ياكى بۆلۈكىدە يۈز بەرگەن ئىش ـ ھەرىكەتنى ياكى مەلۇم مەقسەتنى بىلدۈرۈپ كېلىدۇ. بۇ چاغدا بۇ شەكىل مەنە جەھەتتىن {v-GAn-idi-perI} قۇرۇلمىسى بىلەن مەنداش بولىدۇ ۋە ئالماشتۇرۇپ ئىشلەتكىلى بولىدۇ. مەسىلەن:

a. ئۇ دادىسىنىڭ ئەھۋالىنى سۆزلەپ بېرىۋىدى.

b. ئۇرۇمچىدىكى تۇرمىلەرگە ئوت قويۇۋەتمەكچى بولۇۋىدى، ئونىڭغا ئۇلگۇرەلمىدى.

c. ـــ رەيھانەڭ خوتۇنلار باتۇر تۇغىدۇ، ھەي زىيەك، خوتۇنۇڭ نېمگە سېزىك بولۇۋىدى؟

d. ـــ دادىسى نادىر تەمبۇر بىلەن تونۇلۇۋىدى، مانا بالىسى ئىلىم ـ بىلىم، ئەقىل ـ پاراسەت بىلەن تونۇلدى...!

16. {-(X)p tu}

كېلىپ چىقىشى: بۇ شەكىل يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ شەكىللىنىش دەۋرىدىن تارتىپ قوللىنىلۋاتقان شەكىللەرنىڭ

بىرى. بۇ شەكىل «قىسسەسۆل ئەنبىيا»دا {v-(X)p perII} شەكلىدە [92]، «نەھجۇل فەرادىس»تا {v-(X)p turur perII} شەكلىدە [93] ئۇچرايدۇ. ئۇنىڭ كېلىپ چىقىشى تۆۋەندىكىچە:

{-(X)p- tu<tur-<turur}

قۇرۇلمىسى:

بولۇشلۇق شەكلى: {v-(X)p(tu)-perII}

بولۇشسىز شەكلى: {v-mA-p(tu)-perII}

سوئال شەكلى: {v-(X)p(tu)-perII-mu}
{v-mA-p(tu)-perII-mu}

1 ـ شەخس	بىرلىك	ئوقۇيتىمەن، بېرىپتىمەن، كېلىپتىمەن (كەپتىمەن)
	كۆپلۈك	ئوقۇيتىمىز، بېرىپتىمىز، كېلىپتىمىز
2 ـ شەخس	بىرلىك	ئوقۇيسەن، بېرىپسەن، كېلىپسەن ئوقۇيسىز، بېرىپسىز، كېلىپسىز ئوقۇيتىلا، بېرىپتىلا، كېلىپتىلا
	كۆپلۈك	ئوقۇيسىلەر، بېرىپسىلەر، كېلىپسىلەر ئوقۇيسىزلەر، بېرىپسىزلەر، كېلىپسىزلەر ئوقۇشۇيتىلا، بېرىشىپتىلا، كېلىشىپتىلا ئوقۇشۇيسەن، بېرىشىپسەن، كېلىشىپسەن
3 ـ شەخس		ئوقۇيتۇ، بېرىپتۇ، كېلىپتۇ

راي مەنىسى: ۋاستىلىك بايان.

ئىشلىتىلىشى:

1) سۆزلەۋاتقان ۋاقتىتىن بۇرۇن باشلىنىپ ئاخىرلاشقان، سۆزلىگۈچى ۋاستىلىك خەۋەردار بولغان ياكى مەلۇم پاكىتلار ئاساسىدا ھۆكۈم قىلىپ ئوتتۇرىغا قويغان ئىش ـ ھەرىكەتنى

بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. سەككىز يۈزدىن جىق يىگىت قۇربان بوپتۇ.

b. غېنى باتۇر ئاتمىش خوتۇن ئاپتۇ ـ ھە؟

c. مەن سىلەرنى بۇنچىۋالا قان تەلىملىزدە خەق دەپ ئويلىماپتىمەن، مەن سىلەرنى بىلمەپتىمەن، پۇقرالىرىم يا ھەزرەت، ئۆزۈڭ مەدەت قىلغايسەن!

d. ـــ ھە، قارىدىمۇ، قاراپتىمەن ـ دە!

e. ئەستاغپۇرۇللا، بۇ كىمنىڭ قىزى بولدى ئەمدى، ئېتىنمۇ سورىۋالماپتىمەن.

f. ساناپ باقسام يىگىرمە ئىككى كىچىك ئېرىق، ئالتە غول ئېرىق، ئۇچ ئۆستەڭ، بىر دەريادىن سۇرەپ ئۆتۈپسەن.

g. ئاڭلىسام سەن ھەر كۈنى ئەسكەرلىرىڭنى مەشىق قىلدۇرۇۋېتىپسەن.

h. سىزگە رەھمەت، قالتىس ئوغۇل تەربىيەلەپسىز!

i. ـــ لەۋەي، مەن ئويلىغانىنى ئويلاپسىز.

2) سۆزلىگۈچى مەلۇم پاكىتقا ئاساسەن چوقۇم يۈز بېرىدۇ دەپ قارىغان ئىش ـ ھەرىكەتنى ئىپادىلەيدۇ، بۇ چاغدا تەنە مەنىسىمۇ ئارىلاشقان بولىدۇ. مەسىلەن:

a. ئەمدى تۆگىشىپتىمەن.

b. بۇ يەردىمۇ ئىشلەپ بوپسەن ئەمىسە.

c. بۇ تويىنمۇ قىلىپ بوپتۇق.

3) ھېكايە ـ چۆچەكلەردە ۋەقەلەرنى بايان قىلىشتا ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن:

a. بىر زامانلاردا، بىر ماكاندا ياشايدىغان ئىككى يىلان بوپتىكەن. بىرىنىڭ بېشى بىر، قۇيرۇقى مىڭ ئىكەن؛ يەنە بىرىنىڭ بېشى مىڭ، قۇيرۇقى بىر ئىكەن. كۈنلەرنىڭ بىرىدە بۇ ئىككى يىلان تار بىر يولغا كىرىپ قاپتۇ. دەل شۇ چاغدا ئالدى

تەرەپتىن شامالدەك غۇيۇلداپ بىر كوچكا كىلىپ قاپتۇ. ھىلىقى بېشى بىر، قۇيرۇقى مىڭ يىلان دەرھال ئۆزىنى چەتكە ئاپتۇ. ھىلىقى بېشى مىڭ، قۇيرۇقى بىر يىلاننىڭ بىر بېشى ئارقىغا يېنىشنى، بىر بېشى ئالغا مېڭىشنى، يەنە بىر بېشى يانغا چەتلەشنى... ئىشقىلىپ ھەربىر بېشى ئۆز گېپىنى قىلىپ، تالاش - تارتىش بىلەن بىر پىكىرگە كىلەلمەي تۇرغاندا، كوچكا كىلىپ ئۇنى بىراقلا مىجىپ تاشلاپتۇ.

b. توي كۇنى يىگىت كەپتۇ، قىزنى ئاپتۇ، چىرايلىق مەپىگە ساپتۇ، خالايىق قاراپ قاپتۇ.

17. {-(X)vat-i-}

كىلىپ چىقىشى: بۇ شەكىل ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ شەكىللىنىش ھارپىسىدا مەيدانغا كەلگەن. ئەڭ دەسلەپكى ئانالىتىك شەكلى 1936 - يىلىدىكى «شىنجاڭ گېزىتى»دە ئۇچرايدۇ[94]. باسكاكوف بىلەن ناسلوف بىرلىكتە تۇزگەن، 1939 - يىلى نەشر قىلىنغان «رۇسچە - ئۇيغۇرچە لۇغەت»نىڭ كەينىگە قوشۇمچە قىلىنغان «ئۇيغۇر تىلى گىرامماتىكىسى»نىڭ زامانلارغا ئائىت قىسمىدا «كۇلۇپ ياتادۇر» دېگەن شەكىل تىلغا ئېلىنغان[95]. بۇ شەكىلنىڭ كىلىپ چىقىشى تۆۋەندىكىچە:

{-(X)v-(X)p-at<yat-i<-a-du<-dur<turur}

قۇرۇلمىسى:

بولۇشلۇق شەكلى: {v-(X)vat-i-(du)/perII}

بولۇشسىز شەكلى: {v-mA-y-vat-i(du)/perII}

سوئال شەكلى: {v-(X)vat-am-di-perII}/ {v-(X)vat-i-perII-mu} {v-mA-y-vat-am-di-perII}/ {v-mA-y-vat-i-perII-mu}

1 - شەخس	بىرلىك	ئوقۇۋاتىمەن، بېرىۋاتىمەن، كېلىۋاتىمەن
	كۆپلۈك	ئوقۇۋاتىمىز، بېرىۋاتىمىز، كېلىۋاتىمىز
2 - شەخس	بىرلىك	ئوقۇۋاتسەن، بېرىۋاتسەن، كېلىۋاتسەن ئوقۇۋاتسىز، بېرىۋاتسىز، كېلىۋاتسىز ئوقۇۋاتىدىلا، بېرىۋاتىدىلا، كېلىۋاتىدىلا
	كۆپلۈك	ئوقۇۋاتسىلەر، بېرىۋاتسىلەر، كېلىۋاتسىلەر ئوقۇۋاتسىزلەر، بېرىۋاتسىزلەر، كېلىۋاتسىزلەر ئوقۇشۇۋاتىدىلا، بېرىشۇاتىدىلا، كېلىشۇاتىدىلا ئوقۇشۇۋاتسەن، بېرىشۇاتسەن، كېلىشۇاتسەن
3 - شەخس		ئوقۇۋاتىدۇ، بېرىۋاتىدۇ، كېلىۋاتىدۇ

راي مەنىسى: ۋاستىسىز بايان:

ئىشلىتىلىشى:

1) سۆزلەۋاتقان ۋاقىتتا يۈز بېرىۋاتقان ياكى داۋاملىشىۋاتقان ئىش - ھەرىكەتنى ياكى سۆزلەۋاتقان ۋاقىتتا مەلۇم ئىش - ھەرىكەتنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ھالىتىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. ھاجى، سىلى ئەقىللىق ئادەم، ئۆز جانلىرى بىلەن، يۇرت بىلەن، خەلقنىڭ جېنى بىلەن ئوينىشىۋاتىدىلا...

b. ھەي قانخورلار، سەنلەرنىڭ مېنى نېمىشقا قىيناۋاتقىنىڭلارنى ئوبدان چۈشىنىۋاتىمەن.

c. توۋا، مەن قولاقلىرىمغا ئىشەنمەيۋاتىمەن، ئانا، نېمىلەرنى دەۋاتىدىلا؟

d. ئۇلار ھەدەپ يەرلىك خەلقلەرنى قۇتراتقۇزۇۋاتىدۇ، قورالاندۇرۇۋاتىدۇ.

2) ۋاقىت ئوقىنىڭ سۆز قىلىنىۋاتقان ۋاقىتتىن ئىلگىرىكى

ياكى سۆز قىلىنۇاتقان ۋاقىتنىڭ مەلۇم بۆلىكىدە ئىزچىل داۋاملىشۋاتقان ئىش ـ ھەرىكەتنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. ـــ زىيەك بالىسىنى شەھەردە ئوقۇتۇۋاتىدۇ.

b. ـــ ئوچ، تۆت يىلىڭ نېمىسى ھوي، مەن ھەر يىلى دەن تۆكۈۋاتىمەن!

c. دېمىسمۇ ئازراقلا يولى بارلار تاشكەنتكە، ئىستانبۇلغا، مىسىرغا، ھىندىستانغا ئوقۇشقا بېرىۋاتىدۇ.

18. {-(X)ptikän}

كېلىپ چىقىشى: بۇ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە مەيدانغا كەلگەن شەكىللەرنىڭ بىرى. ئۇنىڭ كېلىپ چىقىشى تۆۋەندىكىچە:

{-(X)p-t<-tu<-dur<-turur-i<är-kän-}

قوللىنىلىشى:

بولۇشلۇق شەكلى: {v-(X)p-t-ikän-perII}

بولۇشسىز شەكلى: {v-mA-(X)p-ti-kän-perII}

سوئال شەكلى: {v-(X)p-t-ikan-perII-mu}

{v-mA-(X)p-ti-kän-perII-mu}

1 ـ شەخس	بىرلىك	ئوقۇپتىكەنمەن، بېرىپتىكەنمەن، كېلىپتىكەنمەن(كەپتىكەنمەن)
	كۆپلۈك	ئوقۇپتىكەنمىز، بېرىپتىكەنمىز، كېلىپتىكەنمىز
2 ـ شەخس	بىرلىك	ئوقۇپتىكەنسەن، بېرىپتىكەنسەن، كېلىپتىكەنسەن ئوقۇپتىكەنسىز، بېرىپتىكەنسىز، كېلىپتىكەنسىز ئوقۇپتىكەنلا، بېرىپتىكەنلا، كېلىپتىكەنلا
	كۆپلۈك	ئوقۇپتىكەنسىلەر، بېرىپتىكەنسىلەر، كېلىپتىكەنسىلەر ئوقۇپتىكەنسىزلەر، بېرىپتىكەنسىزلەر، كېلىپتىكەنسىزلەر ئوقۇشۇپتىكەنلا، بېرىشىپتىكەنلا، كېلىشىپتىكەنلا ئوقۇشۇپتىكەنسەن، بېرىشىپتىكەنسەن، كېلىشىپتىكەنسەن
3 ـ شەخس		ئوقۇپتىكەن، بېرىپتىكەن، كېلىپتىكەن

راي مەنىسى: ۋاستىلىك بايان.

ئىشلىتىلىشى:

سۆزلەۋاتقان ۋاقىتتىن بۇرۇن باشلىنىپ ئاخىرلاشقان، سۆزلىگۈچى ۋاستىلىك خەۋەردار بولغان ياكى مەلۇم پاكىتلار ئاساسىدا ھۆكۈم قىلىپ ئوتتۇرىغا قويغان ئىش ـ ھەرىكەتنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. چىڭگىزخان ئۆزىنىڭ بىر قىزىنى ئۇيغۇر پادىشاھقا خانىشلىققا بېرىپتىكەن.

b. خۇدايىمزە، بىز خوتۇن خەقنى تولىمۇ ئاجىز يارىتىپتىكەن!

c. ل. تولستوي « تىرىلىش » نامىلىق كىتابىدا «پۇتۇن رۇسىيە بىر چوڭ تۈرمە» دەپ يېزىپتىكەن.

d. قېرىلىرىمىز ئېيتىپتىغان رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، بىز مۇڭغۇللار بىلەن ئۇيغۇرلار قەدىمدىن تارتىپلا قېرىنداشلاردەك ئىناق ئۆتۈپتىكەنمىز.

19. {-(X)ptikänmiš}

كېلىپ چىقىشى: بۇ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە مەيدانغا كەلگەن شەكىللەرنىڭ بىرى. ئۇنىڭ كېلىپ چىقىشى تۆۋەندىكىچە:

{-(X)p-t<-tu<-dur<turur-i<är-kän-miš}

قوللىنىلىشى:

بولۇشلۇق شەكلى: {v-(X)p-t-ikän-miš-perII}

بولۇشسىز شەكلى: {v-mA-(X)p-ti-kän-miš-perII}

سوئال شەكلى: {v-(X)p-t-ikän-miš-perII-mu}

{v-mA-(X)p-ti-kän-miš-perII-mu}

1 ـ شەخس	بىرلىك	ئوقۇپتىكەنمىشمەن، بېرىپتىكەنمىشمەن، كېلىپتىكەنمىشمەن (كەپتىكەنمىشمەن)
	كۆپلۈك	ئوقۇپتىكەنمىشمىز، بېرىپتىكەنمىشمىز، كېلىپتىكەنمىشمىز
2 ـ شەخس	بىرلىك	ئوقۇپتىكەنمىشسەن، بېرىپتىكەنمىشسەن، كېلىپتىكەنمىشسەن ئوقۇپتىكەنمىشسىز، بېرىپتىكەنمىشسىز، كېلىپتىكەنمىشسىز ئوقۇپتىكەنمىشلا، بېرىپتىكەنمىشلا، كېلىپتىكەنمىشلا
	كۆپلۈك	ئوقۇپتىكەنمىشسىلەر، بېرىپتىكەنمىشسىلەر، كېلىپتىكەنمىشسىلەر ئوقۇپتىكەنمىشسىزلەر، بېرىپتىكەنمىشسىزلەر، كېلىپتىكەنمىشسىزلەر ئوقۇشۇپتىكەنمىشلا، بېرىشىپتىكەنمىشلا، كېلىشىپتىكەنمىشلا ئوقۇشۇپتىكەنمىشسەن، بېرىشىپتىكەنمىشسەن، كېلىشىپتىكەنمىشسەن
3 ـ شەخس		ئوقۇپتىكەنمىش، بېرىپتىكەنمىش، كېلىپتىكەنمىش

راي مەنىسى: ۋاستىلىك بايان.

ئىشلىتىلىشى:

سۆزلەۋاتقان ۋاقىتتىن بۇرۇن باشلىنىپ ئاخىرلاشقان، سۆزلىگۈچى باشقىلاردىن ئاڭلىغان ئىش ـ ھەرىكەتنى بايان قىلغاندا ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن:

a. ماھمۇت دېگەن بىر سۆزنى ئادىمى خوجانىيازغا قەسەم ئىچىپ تۇرۇپ ئەدە بېرىپتىكەنمىش.

b. تۇرسۇنمۇ كىنو كۆرگىلى بېرىپتىكەنمىش.

20. {-(X)ptimiš}

كېلىپ چىقىشى: بۇ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە مەيدانغا كەلگەن شەكىللەرنىڭ بىرى. ئۇنىڭ كېلىپ چىقىشى

تۆۋەندىكىچە:

{-(X)p-t<-tu<-dur<turur-i<är-miš}

قۇرۇلمىسى:

بولۇشلۇق شەكلى: {v-(X)p-t-miš-perII}

بولۇشسىز شەكلى: {v-mA-p-ti-miš-perII}

سوئال شەكلى: {v-(X)p-ti-miš-perII-mu}

{v-mA-p-ti-miš-perII-mu}

1 ـ شەخس	بىرلىك	ئوقۇپتىمىشمەن، بېرىپتىمىشمەن، كېلىپتىمىشمەن
	كۆپلۈك	ئوقۇپتىمىشمىز، بېرىپتىمىشمىز، كېلىپتىمىشمىز
2 ـ شەخس	بىرلىك	ئوقۇپتىمىشسەن، بېرىپتىمىشسەن، كېلىپتىمىشسەن ئوقۇپتىمىشسىز، بېرىپتىمىشسىز، كېلىپتىمىشسىز ئوقۇپتىمىشلا، بېرىپتىمىشلا، كېلىپتىمىشلا
	كۆپلۈك	ئوقۇپتىمىشسىلەر، بېرىپتىمىشسىلەر، كېلىپتىمىشسىلەر ئوقۇپتىمىشسىزلەر، بېرىپتىمىشسىزلەر، كېلىپتىمىشسىزلەر ئوقۇشۇپتىمىشلا، بېرىشىپتىمىشلا، كېلىشىپتىمىشلا ئوقۇشۇپتىمىشسەن، بېرىشىپتىمىشسەن، كېلىشىپتىمىشسەن
3 ـ شەخس		ئوقۇپتۇمىش، بېرىپتۇمىش، كېلىپتۇمىش

راي مەنىسى: ئاڭلاتما بايان.

ئىشلىتىلىشى:

سۆزلەۋاتقان ۋاقىتتىن بۇرۇن باشلىنىپ ئاخىرلاشقان، سۆزلىگۈچى باشقىلاردىن ئاڭلىغان ئىش ـ ھەرىكەتنى بايان قىلغاندا ئىشلىتىلىدۇ. بۇ شەكىل يەنە ئىشەنمەسلىك، تەنە قىلىش، ياراتماسلىق، مەسخىرە قىلىش مەنىلىرىنىمۇ

ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

a. باش كونسۇلنىڭ گېپىچە بولغاندا، ما جۇڭيىڭ شۇرالار ھۆكۈمىتىدىن باشپاناھلىق تىلەپتىمىش.

b. ئۇنىڭ ئېيتىشىچە، يولۋاس تاۋى يوق بولۇپ كېلەلمەپتىمىش.

c. تېخى مېنى خىيانەتچى، پارىخور، ئەپيۇن، قورال سودىسى قىلىدۇ، دېھقانلارغا ئېغىر سېلىق سالىدۇ، ئېزىدۇ دەپ خەت يېزىپتىمىش!

d. ما جۇڭيىڭنىڭ ئادەملىرى كېچىسى كېلىپ، پۇتۇن قورال - ياراغلارنى يىغىشتۇرۇپ كېتىپتىمىش!

21. {-(X)ptudäk}

كېلىپ چىقىشى: بۇ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە مەيدانغا كەلگەن شەكىللەرنىڭ بىرى. ئۇنىڭ كېلىپ چىقىشى تۆۋەندىكىچە:

{-(X)p-tu<-dur<turur-däk}

قوللىنىلىشى:

بولۇشلۇق شەكلى: {v-(X)p-tu-däk-perII}

بولۇشسىز شەكلى: {v-mA-p-tu-däk-perII}

سوئال شەكلى: {v-(X)p-tu-däk-perII-mu}
{v-mA-p-tu-däk-perII-mu}

(كېيىنكى بەتتىكى جەدۋەلگە قارالسۇن)

راي مەنىسى: ئاڭلاتما بايان.

ئىشلىتىلىشى:

سۆزلەۋاتقان ۋاقىتتىن بۇرۇن باشلىنىپ ئاخىرلاشقان، سۆزلىگۈچى باشقىلاردىن ئاڭلىغان ئىش - ھەرىكەتنى بايان قىلغاندا ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن:

a. بىزنىڭ مەكتىبىمىزنىڭ ئېيتىشىچە، يۇسۇپ تەجمۇ قانىتى قىرقىۋېتىلگەن قارچىغىغا ئوخشىشىپ قاپتۇدەك.

1 - شەخس	بىرلىك	ئوقۇپتۇدەكمەن، بېرىپتۇدەكمەن، كېلىپتۇدەكمەن (كەپتۇدەكمەن)
	كۆپلۈك	ئوقۇپتۇدەكمىز، بېرىپتۇدەكمىز، كېلىپتۇدەكمىز
2 - شەخس	بىرلىك	ئوقۇپتۇدەكسەن، بېرىپتۇدەكسەن، كېلىپتۇدەكسەن ئوقۇپتۇدەكسىز، بېرىپتۇدەكسىز، كېلىپتۇدەكسىز ئوقۇپتۇدەكلا، بېرىپتۇدەكلا، كېلىپتۇدەكلا
	كۆپلۈك	ئوقۇپتۇدەكسىلەر، بېرىپتۇدەكسىلەر، كېلىپتۇدەكسىلەر ئوقۇپتۇدەكسىزلەر، بېرىپتۇدەكسىزلەر، كېلىپتۇدەكسىزلەر ئوقۇشۇپتۇدەكلا، بېرىشىپتۇدەكلا، كېلىشىپتۇدەكلا ئوقۇشۇپتۇدەكسەن، بېرىشىپتۇدەكسەن، كېلىشىپتۇدەكسەن
3 - شەخس		ئوقۇپتۇدەك، بېرىپتۇدەك، كېلىپتۇدەك

b. چېرىكلەرنىڭ چوڭى لىيۇسىجاڭ دېگەن بىرنېمە ئوردا پالگانلىرىنى تارقىتىۋېتىپ، ياراغ - جابدۇقلارنى ئاچىقىپ كېتىپتۇدەك، پالگان بېشى خوجىنىياز ھاجىنىڭمۇ پۇت - قولىنى چۈشەپ قويۇپتۇدەك.

بۇ شەكىل بەزىدە {-(X)ptäk} شەكلىدە كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

a. ھېلىقى سەھرالىق ئابدۇمەر مىڭبېگى ھاكىم بوپتەك!

b. ـــ ھازىر ئۇلارنىڭ ئادەملىرى كۆپىيىپ يۈزگە يېتىپتەك!

c. غېنى باتۇرنىڭ قويى ئون قورۇغا، يىلقىسى بەش ئۆيۈرگە، كالىسى ئەللىك - ئاتمىش تۇياقتا يېتىپتەك، پۇتۇن قاش خەلقى باتۇرىمىز بار دەپ يەر ببجى تۆلىمەپتەك.

d. ـــ قوماندان بوپتەك ئۇ!

e. باتۇر ئۇنىڭغا توقال خوتۇن ئېلىپ بېرىپتەك، لېكىن زىيەك مەست بولۇپ قېلىپ ئۇ خوتۇننى كۆرمەپتەك.

22. {-(X)vati-di/-perII-ğu däymän}

كېلىپ چىقىشى: بۇ هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە مەيدانغا كەلگەن شەكىللەرنىڭ بىرى. ئۇنىڭ كېلىپ چىقىشى تۆۋەندىكىچە:

{-(X)v<-(X)p-at<yat-i<-a-di<dur<turur/-perII-ğudäymän}

قۇرۇلمىسى:

بولۇشلۇق شەكلى: {v-(X)vat-i-di/-perII-ğu däymän}

بولۇشسىز شەكلى: {v-mA-y-vat-i-di/-perII-ğu däymän}

سوئال شەكلى: يوق

1 ـ شەخس	بىرلىك	ئوقۇۋاتىمەنغۇ دەيمەن، بېرىۋاتىمەنغۇ دەيمەن، كېلىۋاتىمەنغۇ دەيمەن
	كۆپلۈك	ئوقۇۋاتىمىزغۇ دەيمەن، بېرىۋاتىمىزغۇ دەيمەن، كېلىۋاتىمىزغۇ دەيمەن
2 ـ شەخس	بىرلىك	ئوقۇۋاتىسەنغۇ دەيمەن، بېرىۋاتىسەنغۇ دەيمەن، كېلىۋاتىسەنغۇ دەيمەن ئوقۇۋاتىسىزغۇ دەيمەن، بېرىۋاتىسىزغۇ دەيمەن، كېلىۋاتىسىزغۇ دەيمەن ئوقۇۋاتىدىلاغۇ دەيمەن، بېرىۋاتىدىلاغۇ دەيمەن، كېلىۋاتىدىلاغۇ دەيمەن
	كۆپلۈك	ئوقۇۋاتىسىلەرغۇ دەيمەن، بېرىۋاتىسىلەرغۇ دەيمەن، كېلىۋاتىسىلەرغۇ دەيمەن ئوقۇۋاتىسىزلەرغۇ دەيمەن، بېرىۋاتىسىزلەرغۇ دەيمەن، كېلىۋاتىسىزلەرغۇ دەيمەن ئوقۇشۇۋاتىدىلاغۇ دەيمەن، بېرىشۇاتىدىلاغۇ دەيمەن، كېلىشۇاتىدىلاغۇ دەيمەن ئوقۇشۇۋاتىسەنغۇ دەيمەن، بېرىشۇاتىسەنغۇ دەيمەن، كېلىشۇاتىسەنغۇ دەيمەن
3 ـ شەخس		ئوقۇۋاتىدۇغۇ دەيمەن، بېرىۋاتىدۇغۇ دەيمەن، كېلىۋاتىدۇغۇ دەيمەن

راي مەنىسى: سۈبيېكتىپ مۇلچەر بايان.

ئىشلىتىلىشى:

سۆزلەۋاتقان ۋاقىتتا يۈز بېرىۋاتقان ياكى داۋاملىشىۋاتقان ئىش ـ ھەرىكەتنى ياكى سۆزلەۋاتقان ۋاقىتتا مەلۇم ئىش ـ ھەرىكەتنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ھالەتنى سۈبيېكتىپ تونۇش ئاساسىدا مۇلچەرلەپ بايان قىلغاندا ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن:

a. تۇرسۇن ئوخلاۋاتىدۇغۇ دەيمەن.

b. مېنى تونۇمايۋاتىسىزغۇ دەيمەن.

c. سىلەرمۇ ئوقۇش پۈتكۈزۈش ماقالىسى يېزىۋاتىسىلەرغۇ دەيمەن.

23. {-(X)vatqan bolğidi-}

كېلىپ چىقىشى: بۇ هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە مەيدانغا كەلگەن شەكىللەرنىڭ بىرى. ئۇنىڭ كېلىپ چىقىشى تۆۋەندىكىچە:

{-(X)v<-(X)p-at<yat<qan bolği-<bolğay-∅-<är-di-}

قۇرۇلمىسى:

بولۇشلۇق شەكلى: {-(X)vat-qan bolğidi-perI}

بولۇشسىز شەكلى: {-mA-y-vat-qan bolğidi-perI}

سوئال شەكلى: {-(X)vat-qan bolği-mi-di-perI}
{-mA-y-vat-qan bolği-mi-di-perI}

(كېيىنكى بەتتىكى جەدۋەلگە قارالىڭ)

راي مەنىسى: سۈبيېكتىپ مۇلچەر بايان.

ئىشلىتىلىشى:

سۆزلەۋاتقان ۋاقىتتا يۈز بېرىۋاتقان ياكى داۋاملىشىۋاتقان ئىش ـ ھەرىكەتنى ياكى سۆزلەۋاتقان ۋاقىتتا مەلۇم ئىش ـ ھەرىكەتنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ھالەتنى سۈبيېكتىپ تونۇش ئاساسىدا مۇلچەرلەپ بايان قىلغاندا ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن:

a. بەلكىم ئوخلاۋاتقان بولغىيدىم.

1 ـ شەخس	بىرلىك	ئوقۇۋاتقان بولغىيدىم، بىرىۋاتقان بولغىيدىم، كېلىۋاتقان بولغىيدىم
	كۆپلۈك	ئوقۇۋاتقان بولغىيدۇق، بىرىۋاتقان بولغىيدۇق، كېلىۋاتقان بولغىيدۇق
2 ـ شەخس	بىرلىك	ئوقۇۋاتقان بولغىيدىك، بىرىۋاتقان بولغىيدىك، كېلىۋاتقان بولغىيدىك ئوقۇۋاتقان بولغىيدىكىز، بىرىۋاتقان بولغىيدىكىز، كېلىۋاتقان بولغىيدىكىز ئوقۇۋاتقان بولغىيدىلا، بىرىۋاتقان بولغىيدىلا، كېلىۋاتقان بولغىيدىلا
	كۆپلۈك	ئوقۇۋاتقان بولغىيدىكىلار، بىرىۋاتقان بولغىيدىكىلار، كېلىۋاتقان بولغىيدىكىلار ئوقۇۋاتقان بولغىيدىكىزلار، بىرىۋاتقان بولغىيدىكىزلار، كېلىۋاتقان بولغىيدىكىزلار ئوقۇشۇۋاتقان بولغىيدىلا، بىرىشىۋاتقان بولغىيدىلا، كېلىشىۋاتقان بولغىيدىلا ئوقۇشۇۋاتقان بولغىيدىك، بىرىشىۋاتقان بولغىيدىك، كېلىشىۋاتقان بولغىيدىك
3 ـ شەخس		ئوقۇۋاتقان بولغىيدى، بىرىۋاتقان بولغىيدى، كېلىۋاتقان بولغىيدى

b. ئۇلار شۇ چاغدا خۇشال ئويناۋاتقان بولغىيدى.

c. سىلەر بىزنى ساقلاۋاتقان بولغىيدىكىلار.

24. {-(X)vatqan bolsa-perI keräk}

كېلىپ چىقىشى: بۇ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە مەيدانغا كەلگەن شەكىللەرنىڭ بىرى. ئۇنىڭ كېلىپ چىقىشى تۆۋەندىكىچە:

{-(X)v<(X)p-at<yat-qan bolsa-perI keräk}

قوللىنىشى:

بولۇشلۇق شەكلى: {v-(i)vat-qan bolsa-perI keräk}

بولۇشسىز شەكلى: {v-mA-y-vat-qan bolsa-perI keräk}

سوئال شەكلى: يوق

1 ـ شەخس	بىرلىك	ئوقۇۋاتقان بولسام كېرەك، بىرىۋاتقان بولسام كېرەك، كېلىۋاتقان بولسام كېرەك
	كۆپلۈك	ئوقۇۋاتقان بولساق كېرەك، بىرىۋاتقان بولساق كېرەك، كېلىۋاتقان بولساق كېرەك
2 ـ شەخس	بىرلىك	ئوقۇۋاتقان بولساڭ كېرەك، بىرىۋاتقان بولساڭ كېرەك، كېلىۋاتقان بولساڭ كېرەك ئوقۇۋاتقان بولسىڭىز كېرەك، بىرىۋاتقان بولسىڭىز كېرەك، كېلىۋاتقان بولسىڭىز كېرەك ئوقۇۋاتقان بولسىلا كېرەك، بىرىۋاتقان بولسىلا كېرەك، كېلىۋاتقان بولسىلا كېرەك
	كۆپلۈك	ئوقۇۋاتقان بولساڭلار كېرەك، بىرىۋاتقان بولساڭلار كېرەك، كېلىۋاتقان بولساڭلار كېرەك ئوقۇۋاتقان بولسىڭىزلار كېرەك، بىرىۋاتقان بولسىڭىزلار كېرەك، كېلىۋاتقان بولسىڭىزلار كېرەك ئوقۇشۇۋاتقان بولسىلا كېرەك، بىرىشىۋاتقان بولسىلا كېرەك، كېلىشىۋاتقان بولسىلا كېرەك ئوقۇشۇۋاتقان بولساڭ كېرەك، بىرىشىۋاتقان بولساڭ كېرەك، كېلىشىۋاتقان بولساڭ كېرەك
3 ـ شەخس		ئوقۇۋاتقان بولسا كېرەك، بىرىۋاتقان بولسا كېرەك، كېلىۋاتقان بولسا كېرەك

راي مەنىسى: ئوبيېكتىپ مۆلچەر بايان.

ئىشلىتىلىشى:

سۆزلەۋاتقان ۋاقىتتا يۈز بىرىۋاتقان ياكى داۋاملىشىۋاتقان ئىش ـ ھەرىكەتنى ياكى سۆزلەۋاتقان ۋاقىتتا مەلۇم ئىش ـ ھەرىكەتنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ھالەتنى ئوبيېكتىپ پاكىتلار ئاساسىدا مۆلچەرلەپ بايان قىلغاندا ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن:

a. ئۇ تېخى ئىشلەۋاتقان بولسا كېرەك.

b. سىز بۇ ئىشلارنى تېخى چۈشەنمەيۋاتقان بولسىڭىز كېرەك.

c. ئۇلار يەنە ئۇرۇشۇۋاتقان بولسا كېرەك.

25. {-(X)vatqan oxšay(du)-}

كېلىپ چىقىشى: بۇ هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە مەيدانغا كەلگەن شەكىللەرنىڭ بىرى. ئۇنىڭ كېلىپ چىقىشى تۆۋەندىكىچە:

{-(X)v<(X)p-at<yat-qan oxsăy(du)}

قۇرۇلمىسى:

بولۇشلۇق شەكلى: {v-(i)vat-qan oxšay(du)}

بولۇشسىز شەكلى: {v-mA-y-vat-qan oxšay(du)}

سوئال شەكلى: {v-(i)vat-qan oxša-ma-m-(du)}

{v-mA-y-vat-qan oxši-<oxša-ma-m-(du)}

1 ـ شەخس	بىرلىك	ئوقۇۋاتقان ئوخشايمەن، بىرئۇاتقان ئوخشايمەن، كېلىۋاتقان ئوخشايمەن
	كۆپلۈك	ئوقۇۋاتقان ئوخشايمىز، بىرئۇاتقان ئوخشايمىز، كېلىۋاتقان ئوخشايمىز
2 ـ شەخس	بىرلىك	ئوقۇۋاتقان ئوخشايسەن، بىرئۇاتقان ئوخشايسەن، كېلىۋاتقان ئوخشايسەن ئوقۇۋاتقان ئوخشايسىز، بىرئۇاتقان ئوخشايسىز، كېلىۋاتقان ئوخشايسىز ئوقۇۋاتقان ئوخشايلا، بىرئۇاتقان ئوخشايلا، كېلىۋاتقان ئوخشايلا
	كۆپلۈك	ئوقۇۋاتقان ئوخشايسلەر، بىرئۇاتقان ئوخشايسلەر، كېلىۋاتقان ئوخشايسلەر ئوقۇۋاتقان ئوخشايسزلەر، بىرئۇاتقان ئوخشايسزلەر، كېلىۋاتقان ئوخشايسزلەر ئوقۇشۇۋاتقان ئوخشايلا، بىرئشۇاتقان ئوخشايلا، كېلىشۇاتقان ئوخشايلا ئوقۇشۇۋاتقان ئوخشايسەن، بىرئشۇاتقان ئوخشايسەن، كېلىشۇاتقان ئوخشايسەن
3 ـ شەخس		ئوقۇۋاتقان ئوخشايدۇ، بىرئۇاتقان ئوخشايدۇ، كېلىۋاتقان ئوخشايدۇ

راي مەنىسى: ئوبيېكتىپ مۆلچەر بايان.

ئىشلىتىلىشى:

سۆزلەۋاتقان ۋاقىتتا يۈز بېرىۋاتقان ياكى داۋاملىشىۋاتقان ئىش ـ ھەرىكەتنى ياكى سۆزلەۋاتقان ۋاقىتتا مەلۇم ئىش ـ ھەرىكەتنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ھالەتنى ئوبيېكتىپ پاكىتلار ئاساسىدا مۆلچەرلەپ بايان قىلغاندا ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن:

a. سودىگەر تازا ئېقىۋاتقان ئوخشىمامدۇ؟

b. سىز چۈشەنمەيۋاتقان ئوخشايسىز.

c. بالىڭىز ياخشى ئوقۇمايۋاتقان ئوخشايدۇ ـ ھە؟

26. {-(X)vatati-}

كېلىپ چىقىشى: بۇ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە مەيدانغا كەلگەن شەكىللەرنىڭ بىرى. ئۇنىڭ كېلىپ چىقىشى تۆۋەندىكىچە:

{-(X)v<(X)p-at<yat-a-t<-tur<turur-ti<-i-<är-di-}

قۇرۇلمىسى:

بولۇشلۇق شەكلى: {v-(X)vatati-perI}

بولۇشسىز شەكلى: {v-mA-yvattati-perI}

سوئال شەكلى: {v-(X)vatati-perI-mu}/{vat-am-t-perI vi(x)}

{v-mA-yvat-am-ti-perI}/{v-mA-yvattati-perI}

(كېيىنكى بەتتىكى جەدۋەلگە قارالسۇن)

راي مەنىسى: ۋاستىسىز بايان.

ئىشلىتىلىشى:

1) مەلۇم بىر نىسپىي زامانىنى بەلگە ۋاقىت قىلغان ھالدا، شۇ بەلگە ۋاقىتتىكى ئىش ـ ھەرىكەت بىلەن بىر ۋاقىت نۇقتىسىدا ياكى بىر ۋاقىت بۆلىكىدە داۋاملىشىۋاتقان ئىش ـ ھەرىكەتنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

1 ـ شەخس	بىرلىك	ئوقۇۋاتاتتىم، بېرىۋاتاتتىم، كېلىۋاتاتتىم
	كۆپلۈك	ئوقۇۋاتاتتۇق، بېرىۋاتاتتۇق، كېلىۋاتاتتۇق
2 ـ شەخس	بىرلىك	ئوقۇۋاتاتسىك، بېرىۋاتاتسىك، كېلىۋاتاتسىك ئوقۇۋاتاتسىڭىز، بېرىۋاتاتسىڭىز، كېلىۋاتاتسىڭىز ئوقۇۋاتاتسىلا، بېرىۋاتاتسىلا، كېلىۋاتاتسىلا
	كۆپلۈك	ئوقۇۋاتاتسىڭلار، بېرىۋاتاتسىڭلار، كېلىۋاتاتسىڭلار ئوقۇۋاتاتسىڭىزلار، بېرىۋاتاتسىڭىزلار، كېلىۋاتاتسىڭىزلار ئوقۇشۇۋاتاتسىلا، بېرىشۇاتاتسىلا، كېلىشۇاتاتسىلا ئوقۇشۇۋاتاتسىك، بېرىشۇاتاتسىك، كېلىشۇاتاتسىك
3 ـ شەخس		ئوقۇۋاتاتتى، بېرىۋاتاتتى، كېلىۋاتاتتى

a. مەكتىك نىياز ئۇنىڭ ئارقىسىدىن مېھمانخانىغا كىرگەندە، ئوبدان شورپىلىنىپ، مەكتىلىرى قىزىرىپ كەتكەن مېھمانلار ساقال ـ بۇرۇتلىرىنى سىلىشىپ، ئورۇنلىرىدىن تۇرۇشۇۋاتاتتى.

b. ئۇ كىرگەندە، ئابباسوف چىراغ تۆۋىدە ئولتۇرۇپ ماۋ زېدۇڭنىڭ ئەسىرىنى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىۋاتاتتى.

c. ئۇلار ئۆيگە كىرگەندە خەمىت بىلەن پەرىخە تېخىچە يىغىلىشىۋاتاتتى.

2) سۆز قىلىنىۋاتقان ۋاقىتتىن بۇرۇن باشلانغان، سۆز قىلىۋاتقاندا يەنىلا داۋاملىشىۋاتقان ياكى تەكرارلىنىۋاتقان ئىش ـ ھەرىكەتنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. بىراق ئۇنىڭ ياشاڭغىراپ تۇرىدىغان كۆزلىرى يۇمۇلۇپ كېتىۋاتاتتى.

b. ئۆيدە راستىلا سەبىخە ئوخلاۋاتاتتى.

c. تازا تاتلىق چۈش كۆرۈۋاتاتتىم، ئاپىلا.

d. ئىككى ئادەم ئاغزىغا كەلگەننى دەپ، قاتتىق

تىللىشىۋاتاتتى.

27. {-(X)vatqanidi-}

كېلىپ چىقىشى: بۇ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە مەيدانغا كەلگەن شەكىللەرنىڭ بىرى. ئۇنىڭ كېلىپ چىقىشى تۆۋەندىكىچە:

{-(X)v<(X)p-at<yat-qan-i-<är-di-}

قوللىنىلىشى:

بولۇشلۇق شەكلى: {v-(X)vat-qan-idi-perI}

بولۇشسىز شەكلى: {v-mA-y-vat-qan-idi-perI}

سوئال شەكلى: {v-(X)vat-qan-idi-perI-mu}

{v-mA-y-vat-qan-idi-perI-mu}

1 ـ شەخس	بىرلىك	ئوقۇۋاتقانىدىم، بېرىۋاتقانىدىم، كېلىۋاتقانىدىم
	كۆپلۈك	ئوقۇۋاتقانىدۇق، بېرىۋاتقانىدۇق، كېلىۋاتقانىدۇق
2 ـ شەخس	بىرلىك	ئوقۇۋاتقانىدىڭ، بېرىۋاتقانىدىڭ، كېلىۋاتقانىدىڭ ئوقۇۋاتقانىدىڭىز، بېرىۋاتقانىدىڭىز، كېلىۋاتقانىدىڭىز ئوقۇۋاتقانىدىلە، بېرىۋاتقانىدىلە، كېلىۋاتقانىدىلە
	كۆپلۈك	ئوقۇۋاتقانىدىڭلار، بېرىۋاتقانىدىڭلار، كېلىۋاتقانىدىڭلار ئوقۇۋاتقانىدىڭىزلار، بېرىۋاتقانىدىڭىزلار، كېلىۋاتقانىدىڭىزلار ئوقۇشۇۋاتقانىدىلە، بېرىشۇاتقانىدىلە، كېلىشۇاتقانىدىلە ئوقۇشۇۋاتقانىدىڭ، بېرىشۇاتقانىدىڭ، كېلىشۇاتقانىدىڭ
3 ـ شەخس		ئوقۇۋاتقانىدى، بېرىۋاتقانىدى، كېلىۋاتقانىدى

راي مەنىسى: ۋاستىسىز بايان.

ئىشلىتىلىشى:

سۆز قىلىنىۋاتقان ۋاقىتتىن بۇرۇن باشلانغان، سۆز قىلىۋاتقاندا يەنىلا داۋاملىشىۋاتقان ياكى تەكرارلىنىۋاتقان ئىش ـ ھەرىكەتنى

بىلدۇرىدۇ. مەسىلەن:

a. چۈنكى، ئۇ يوغان هويلىنى شۇاق سۈپۈرگە بىلەن سۈپۈرۈۋاتقاندى.

b. جىسا جانابلىرىغا مەلۇم، بىز پەقەت سودا بىلەن بېيىۋاتقاندۇق، بۇنىڭ سىرگىمۇ پايدىسى تېگىۋاتاتتى.

28. {-(X)vatqandu/-di-}

كېلىپ چىقىشى: بۇ هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە مەيدانغا كەلگەن شەكىللەرنىڭ بىرى. ئۇنىڭ كېلىپ چىقىشى تۆۋەندىكىچە:

{-(X)v<(X)p-at<yat-qan-du-<-dur<turur}

قۇرۇلمىسى:

بولۇشلۇق شەكلى: {v-(X)vatqandu/-di-perII}

بولۇشسىز شەكلى: {v-mA-y-vat-qandu/-di-perII}

سوئال شەكلى: {v-(X)vatqandu/-di-perII-mu}

{v-mA-y-vat-qandu/-di-perII-mu}

1 ـ شەخس	بىرلىك	ئوقۇۋاتقاندىمەن، بېرىۋاتقاندىمەن، كېلىۋاتقاندىمەن
	كۆپلۈك	ئوقۇۋاتقاندىمىز، بېرىۋاتقاندىمىز، كېلىۋاتقاندىمىز
2 ـ شەخس	بىرلىك	ئوقۇۋاتقانسەن، بېرىۋاتقانسەن، كېلىۋاتقانسەن ئوقۇۋاتقانسىز، بېرىۋاتقانسىز، كېلىۋاتقانسىز ئوقۇۋاتقانلا، بېرىۋاتقانلا، كېلىۋاتقانلا
	كۆپلۈك	ئوقۇۋاتقانسىلەر، بېرىۋاتقانسىلەر، كېلىۋاتقانسىلەر ئوقۇۋاتقانسىزلەر، بېرىۋاتقانسىزلەر، كېلىۋاتقانسىزلەر ئوقۇشۇۋاتقانلا، بېرىشۇاتقانلا، كېلىشۇاتقانلا ئوقۇشۇۋاتقانسەن، بېرىشۇاتقانسەن، كېلىشۇاتقانسەن
3 ـ شەخس		ئوقۇۋاتقاندۇ، بېرىۋاتقاندۇ، كېلىۋاتقاندۇ

راي مەنىسى: مۆلچەر بايان[96].

ئىشلىتىلىشى:

سۆزلەۋاتقان ۋاقىتتا يۈز بېرىۋاتقان ياكى داۋاملىشىۋاتقان ئىش ـ هەرىكەتنى ياكى سۆزلەۋاتقان ۋاقىتتا مەلۇم ئىش ـ هەرىكەتنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان هالەتنى ئوبيېكتىپ پاكىتلار ئاساسىدا ياكى سۇبيېكتىپ تونۇش ئاساسىدا مۆلچەرلەپ بايان قىلغاندا ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن:

a. ـــ ئۇلار قەيەردىن كېلىۋاتقاندۇ؟ ـــ سورىدى هاجى سەل جىددىيلىشىپ.

b. ئۇ بالىسىنىڭ سالامەت كېلىشىنى تۆت كۆز بىلەن كۈتۈۋاتقاندۇ هەرقاچان، ئانا بولماق دادا بولماقتىنمۇ تەس.

c. بەلكى شۇ تۇرقىدا ۋۇ جۇڭشىن مۇنۇ ئۇزۇن ئەمەلدارلىق چاپىنىنى ئەتەي كىيىۋېلىپ، جۇ شاۋلياڭنىڭ هەربىي قوماندانلىق قابىلىيىتىدىن ئىچىدە كۈلۈۋاتقاندۇ، بەلكى ئۇ: «چاغلىقەكەنسەن» دەۋاتقاندۇ.

d. ئۇ بەلكى چۈشىدە يىراقتىكى ئامراق قىزى گۈھەربانۇم بىلەن مۇڭدىشىۋاتقاندۇ.

29. {-(X)vatqanikän}

كېلىپ چىقىشى: بۇ هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە مەيدانغا كەلگەن شەكىللەرنىڭ بىرى. ئۇنىڭ كېلىپ چىقىشى تۆۋەندىكىچە:

{-(X)v<(X)p-at<yat-qan-i-<är-kän}

قۇرۇلمىسى:

بولۇشلۇق شەكلى: {v-(X)vat-qan-ikän-perII}

بولۇشسىز شەكلى: {v-mAy-vat-qan-i kän-perII}

سوئال شەكلى: {v-(X)vat-qan-ikän-perII-mu}

{v-mAy-vat-qan ikän-perII-mu}

1 ـ شەخس	بىرلىك	ئوقۇۋاتقانىكەنمەن، بېرىۋاتقانىكەنمەن، كېلىۋاتقانىكەنمەن
	كۆپلۈك	ئوقۇۋاتقانىكەنمىز، بېرىۋاتقانىكەنمىز، كېلىۋاتقانىكەنمىز
2 ـ شەخس	بىرلىك	بىرلىك ئوقۇۋاتقانىكەنسەن، بېرىۋاتقانىكەنسەن، كېلىۋاتقانىكەنسەن ئوقۇۋاتقانىكەنسىز، بېرىۋاتقانىكەنسىز، كېلىۋاتقانىكەنسىز ئوقۇۋاتقانىكەنلا، بېرىۋاتقانىكەنلا، كېلىۋاتقانىكەنلا
	كۆپلۈك	ئوقۇۋاتقانىكەنسىلەر، بېرىۋاتقانىكەنسىلەر، كېلىۋاتقانىكەنسىلەر ئوقۇۋاتقانىكەنسىزلەر، بېرىۋاتقانىكەنسىزلەر، كېلىۋاتقانىكەنسىزلەر ئوقۇشۇۋاتقانىكەنلا، بېرىشۇاتقانىكەنلا، كېلىشۇاتقانىكەنلا ئوقۇشۇۋاتقانىكەنسەن، بېرىشۇاتقانىكەنسەن، كېلىشۇاتقانىكەنسەن
3 ـ شەخس		ئوقۇۋاتقانىكەن، بېرىۋاتقانىكەن، كېلىۋاتقانىكەن

راي مەنىسى: ۋاستىلىك بايان.

ئىشلىتىلىشى: بۇ شەكىل مەنىسى ۋە رولى جەھەتتىن {(x)vetiptikän-}، {(x)vetivikän-}، {(x)vetqanikän-} قاتارلىق شەكىللەر بىلەن ئوخشاش.

سۆز قىلىنىۋاتقان ۋاقىتتىن بۇرۇن باشلانغان، سۆز قىلىۋاتقاندا يەنىلا داۋاملىشىۋاتقان ياكى تەكرارلىنىۋاتقان ئىش ـ ھەرىكەتنى سۆزلىگۈچى ۋاستىلىك خەۋەردار بولغان ياكى مەلۇم پاكىتلار ئاساسىدا ھۆكۈم قىلىپ ئوتتۇرىغا قويغان ئىش ـ ھەرىكەتنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. باش بوغالتىرى ـــ تاتار كىشى بېشىنى ئۇستەلگە قويۇپ خىيال سۈرۈۋاتقانىكەن.

b. ئەخمەتنى بۇرۇنقى سىلىقبۇدىن تاپتىم، داش قازاندا قورداق ئېتىۋاتقانىكەن.

c. زىياۋۇدۇننىڭ چىرايلىق، ئىشچان خوتۇنى قار كۆرەۋاتقانىكەن .

d. نۇرى كىرگەندە، بوۋاي كىرىپسلودا ئولتۇرماي گىلەم ئۈستىگە جاينامازنى سېلىپ يۈكۈنۈپ ئولتۇرۇپ، بېشىنى لىڭشىتىپ كىتاب ئوقۇۋاتقانىكەن.

e. مىڭبېگى ئىز قوغلاپ كۆزلەككە كىرسە، غېنى ئوغرى ئەمدىلا تەرىنى سۈرتۈۋاتقانىكەن.

30. {(X)vatqudäk-}

كېلىپ چىقىشى: بۇ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە مەيدانغا كەلگەن شەكىللەرنىڭ بىرى. ئۇنىڭ كېلىپ چىقىشى تۆۋەندىكىچە:

{(x)v<(X)p-at<yat-qu-däk}

قۇرۇلمىسى:

بولۇشلۇق شەكلى: {v-(X)vat-qu-däk-perII}

بولۇشسىز شەكلى: {v-mA-y-vat-qu-däk-perII}

سوئال شەكلى: {v-(X)vat-qu-däk-perII-mu}

{v-mA-y-vat-qu-däk-perII-mu}

(كېيىنكى بەتتىكى جەدۋەلگە قارالسۇن)

راي مەنىسى:ئاڭلاتما بايان.

ئىشلىتىلىشى:

1) سۆز قىلىنىۋاتقان ۋاقىتتىن بۇرۇن باشلانغان، سۆز قىلىۋاتقاندا يەنىلا داۋاملىشىۋاتقان ياكى تەكرارلىنىۋاتقان ئىش ـ ھەرىكەتنى سۆزلىگۈچى باشقىلاردىن ئاڭلىغان ئىش ـ ھەرىكەت سۈپىتىدە بايان قىلغاندا ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن:

a. شېڭ دۇبەن يەنە « خائىن ـ سۈيىقەستچىلەر گۇرۇھى » دەپ يالغان دېلو ياساپ چىقىپ ھەممىلا يەردە ئادەم تۇتۇۋاتقۇدەك.

b. بايلار مىڭلاپ ـ مىڭلاپ ئات، قوي، ئالتۇن تەقدىم قىلىۋاتقۇدەك، تېخى ئورۇسلارنىڭ ياردىمىدە ئۇ يەر ـ بۇ يەردە

1 ـ شەخس	بىرلىك	ئوقۇۋاتقۇدەكمەن، بېرىۋاتقۇدەكمەن، كېلىۋاتقۇدەكمەن
	كۆپلۈك	ئوقۇۋاتقۇدەكمىز، بېرىۋاتقۇدەكمىز، كېلىۋاتقۇدەكمىز
2 ـ شەخس	بىرلىك	ئوقۇۋاتقۇدەكسەن، بېرىۋاتقۇدەكسەن، كېلىۋاتقۇدەكسەن ئوقۇۋاتقۇدەكسىز، بېرىۋاتقۇدەكسىز، كېلىۋاتقۇدەكسىز ئوقۇۋاتقۇدەكلا، بېرىۋاتقۇدەكلا، كېلىۋاتقۇدەكلا
	كۆپلۈك	ئوقۇۋاتقۇدەكسىلەر، بېرىۋاتقۇدەكسىلەر، كېلىۋاتقۇدەكسىلەر ئوقۇۋاتقۇدەكسىزلەر، بېرىۋاتقۇدەكسىزلەر، كېلىۋاتقۇدەكسىزلەر ئوقۇشۇۋاتقۇدەكلا، بېرىشۇاتقۇدەكلا، كېلىشۇاتقۇدەكلا ئوقۇشۇۋاتقۇدەكسەن، بېرىشۇاتقۇدەكسەن، كېلىشۇاتقۇدەكسەن
3 ـ شەخس		ئوقۇۋاتقۇدەك، بېرىۋاتقۇدەك، كېلىۋاتقۇدەك

هەربىي مەشىق ئېلىپ بېرىۋاتقۇدەك.

c. بەزى خەۋەرلەردىن قارىغاندا، ئوسمانىنى ھەدەپ قۇترىتىۋاتقۇدەك!

d. ئاڭلىسام، ئىشچىلىرىڭىز خالىق كولاۋاتقۇدەك راستمۇ؟

e. قارىغۇدەك بولسا، تاشپاقا پەيلىنى بۇزۇۋاتقۇدەك.

2) كۆرگەن چۈشىنى باشقىلارغا سۆزلەپ بېرىشتە بۇ شەكىل ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن:

a. پاھ، كۆرگەن چۈشۈمنى قارا، سەپەر ئاخۇنۇمنىڭ قىيالىغاچ جەستىنىڭ نامىزىنى چۈشۈرۈۋاتقۇدەكمەن.

b. چۈشىدە ئۇ دېڭىزدا پاراخوت يالۇبسىدا كېتىۋاتقاندا، تاغدەك بىر دولقۇن تۇيۇقسىزلا دېڭىزدىن كۆتۈرۈلۈپ ئۇنىڭ ئۇستىگە چۈشۈۋاتقۇدەك...

c. تۆمۈر ئاكام شۇ ئۆيدىن بىر دۇتارنى ئاچقىپ، ماڭا كۆرسىتىۋاتقۇدەك، قارىسام دۇتارنىڭ قورسىقىدىن قىپقىزىل قان ئېقىۋاتقۇدەك، چۆچۈپ ئويغىنىپ كەتتىم.

31. {-(X)vetiptikän}

كېلىپ چىقىشى: بۇ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە مەيدانغا كەلگەن شەكىللەرنىڭ بىرى. ئۇنىڭ كېلىپ چىقىشى تۆۋەندىكىچە:

{(X)v<(X)p-et<-at<yat-ip-t<-tu<-dur<turur-i<ir-kän}

قۇرۇلمىسى:

بولۇشلۇق شەكلى: {v-(X)vet-ip-t(u)-kän-perII}

بولۇشسىز شەكلى: {v-mAy-y-vet-ip-t(u)-ikän-perII}

سوئال شەكلى: {v-mAy-vet-ip-t(u)-ikän-perII-mu}

1 ـ شەخس	بىرلىك	ئوقۇۋاتىپتىكەنمەن، بېرىۋاتىپتىكەنمەن، كېلىۋاتىپتىكەنمەن
	كۆپلۈك	ئوقۇۋاتىپتىكەنمىز، بېرىۋاتىپتىكەنمىز، كېلىۋاتىپتىكەنمىز
2 ـ شەخس	بىرلىك	ئوقۇۋاتىپتىكەنسەن، بېرىۋاتىپتىكەنسەن، كېلىۋاتىپتىكەنسەن ئوقۇۋاتىپتىكەنسىز، بېرىۋاتىپتىكەنسىز، كېلىۋاتىپتىكەنسىز ئوقۇۋاتىپتىكەنلا، بېرىۋاتىپتىكەنلا، كېلىۋاتىپتىكەنلا
	كۆپلۈك	ئوقۇۋاتىپتىكەنسىلەر، بېرىۋاتىپتىكەنسىلەر، كېلىۋاتىپتىكەنسىلەر ئوقۇۋاتىپتىكەنسىزلەر، بېرىۋاتىپتىكەنسىزلەر، كېلىۋاتىپتىكەنسىزلەر ئوقۇشۇۋاتىپتىكەنلا، بېرىشۇاتىپتىكەنلا، كېلىشۇاتىپتىكەنلا ئوقۇشۇۋاتىپتىكەنسەن، بېرىشۇاتىپتىكەنسەن، كېلىشۇاتىپتىكەنسەن
3 ـ شەخس		ئوقۇۋاتىپتىكەن، بېرىۋاتىپتىكەن، كېلىۋاتىپتىكەن

راي مەنسى: ۋاستىلىك بايان.

ئىشلىتىلىشى:

سۆز قىلىنىۋاتقان ۋاقىتتىن بۇرۇن باشلانغان، سۆز قىلىۋاتقاندا يەنىلا داۋاملىشىۋاتقان ياكى تەكرارلىنىۋاتقان ئىش - ھەرىكەتنى سۆزلىگۈچى ۋاستىلىك خەۋەردار بولغان ياكى مەلۇم پاكىتلار ئاساسىدا ھۆكۈم قىلىپ ئوتتۇرىغا قويغان ئىش - ھەرىكەتنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. بۇنىڭدىن بۆلەك نېمە ئىلاجىم بار، خۇدايىم بىز خوتۇن خەقنى خويمۇ ئاجىز يارىتىۋېتىپتىكەن.

b. بىر ئامالىلاپ ئاقسۇغا كەلگىنىمدە، ئۇرۇش بولۇۋېتىپتىكەن، غايىب ئوق تېگىپ پاقالچىقمىنى چېقىۋەتتى، غوجام!

c. غۇلجىلىق ھېيتەم ئۆزىگە ئوخشاش كېلىشكەن شوخ جەدە ئات ئۇستىدە ئىككى يانداكى خەلق توپىغا قولىنى پۇلاڭلىتىپ، خۇشال كېلىۋېتىپتىكەن، مېنى كۆرۈپ شوخلۇق بىلەن كۆزىنى قىسىپ قويدى.

32. {-(X)vetriptu/-ti-perII}

كېلىپ چىقىشى: بۇ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە مەيدانغا كەلگەن شەكىللەرنىڭ بىرى. ئۇنىڭ كېلىپ چىقىشى تۆۋەندىكىچە:

{-(X)v<(X)p-at<yat-a-ip-tu<-tur<turur}

قوللىنىلىشى:

بولۇشلۇق شەكلى: {v-(X)vet-ip-tu/-ti-perII}

بولۇشسىز شەكلى: {v-mAy-vet-ip-tu/-ti-perII}

سوئال شەكلى: {v-(X)ver-ip-tu/ti-perII}

{v-mAy-vet-ip-tu/-ti-perII - mu}

1 - شەخس	بىرلىك	ئوقۇۋاتىپتىمەن، بېرىۋاتىپتىمەن، كېلىۋاتىپتىمەن
	كۆپلۈك	ئوقۇۋاتىپتىمىز، بېرىۋاتىپتىمىز، كېلىۋاتىپتىمىز
2 - شەخس	بىرلىك	ئوقۇۋاتىپسەن، بېرىۋاتىپسەن، كېلىۋاتىپسەن ئوقۇۋاتىپسىز، بېرىۋاتىپسىز، كېلىۋاتىپسىز ئوقۇۋاتىپلا، بېرىۋاتىپلا، كېلىۋاتىپلا
	كۆپلۈك	ئوقۇۋاتىپسىلەر، بېرىۋاتىپسىلەر، كېلىۋاتىپسىلەر ئوقۇۋاتىپسىزلەر، بېرىۋاتىپسىزلەر، كېلىۋاتىپسىزلەر ئوقۇشۇۋاتىپلا، بېرىشۇۋاتىپلا، كېلىشۇۋاتىپلا ئوقۇشۇۋاتىپسەن، بېرىشۇۋاتىپسەن، كېلىشۇۋاتىپسەن
3 - شەخس		ئوقۇۋاتىپتۇ، بېرىۋاتىپتۇ، كېلىۋاتىپتۇ

راي مەنسى: ۋاستىلىك بايان.

ئىشلىتىلىشى:

سۆز قىلىنىۋاتقان ۋاقىتتىن بۇرۇن باشلانغان، سۆز قىلىۋاتقاندا يەنىلا داۋاملىشىۋاتقان ياكى تەكرارلىنىۋاتقان ئىش - ھەرىكەتنى سۆزلىگۈچى ۋاستىلىك خەۋەردار بولغان ياكى مەلۇم پاكىتلار ئاساسىدا ھۆكۈم قىلىپ ئوتتۇرىغا قويغان ئىش - ھەرىكەتنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. پەرىزىمىز توغرىكەن، باندىتلار جىڭ ناھىيەسىگە يالغان ھۇجۇم قىلىۋېتىپتۇ.

b. ۋاي قىزىم، شۇ بالىنىڭ ئۇكىلىرىنى چېرىكلەر ئېتىۋېتىپتۇمۇ؟

c. بىچارە قىز سىزنىڭ ئوغلىڭىزنىڭ ئوتىدا پۇچىلىپ، ھەر مىنۇت - ھەر سېكۇنتىنى سېغىنىش بىلەن ئۆتكۈزۈۋاتىپتۇ.

d. سەبىخە خەت يېزىۋېتىپتۇ، كىچىكى ئۇخلاۋېتىپتۇ.

e. ـــ ئىسھاقبېك دېگەن قىرغىز يامان نېمىكەن، ئاڭلىساق،

پەنجىم سايغا كېلىپ دۈشمەننى ھەيدەپ ئاچالىنىڭ نېرىسىغا ئۆتكۈزۈۋېتىپتۇ!

33. {-(X)vetiptumiš}

كېلىپ چىقىشى: بۇ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە مەيدانغا كەلگەن شەكىللەرنىڭ بىرى. ئۇنىڭ كېلىپ چىقىشى تۆۋەندىكىچە:

{-(X)v<(X)p-at<yat-a-ip-tu<-tur<turur-miš}

قۇرۇلمىسى:

بولۇشلۇق شەكلى: {v-(X)vet-ip-tu-miš-perII}

بولۇشسىز شەكلى: {v-mA-y-vet-ip-tu-miš-perII-mu}

سوئال شەكلى: {v-(X)vet-ip-tu-mis&-perII-mu}

{v-mA-y-vet-ip-tu-miš-perII-mu}

1 ـ شەخس	بىرلىك	ئوقۇۋېتىپتىمىشمەن، بېرىۋېتىپتىمىشمەن، كېلىۋېتىپتىمىشمەن
	كۆپلۈك	ئوقۇۋېتىپتىمىشمىز، بېرىۋېتىپتىمىشمىز، كېلىۋېتىپتىمىشمىز
2 ـ شەخس	بىرلىك	ئوقۇۋېتىپتىمىشسەن، بېرىۋېتىپتىمىشسەن، كېلىۋېتىپتىمىشسەن ئوقۇۋېتىپتىمىشسىز، بېرىۋېتىپتىمىشسىز، كېلىۋېتىپتىمىشسىز ئوقۇۋېتىپتىمىشلا، بېرىۋېتىپتىمىشلا، كېلىۋېتىپتىمىشلا
	كۆپلۈك	ئوقۇۋېتىپتىمىشسىلەر، بېرىۋېتىپتىمىشسىلەر، كېلىۋېتىپتىمىشسىلەر ئوقۇۋېتىپتىمىشسىزلەر، بېرىۋېتىپتىمىشسىزلەر، كېلىۋېتىپتىمىشسىزلەر ئوقۇشۇۋېتىپتىمىشلا، بېرىشىۋېتىپتىمىشلا، كېلىشىۋېتىپتىمىشلا ئوقۇشۇۋېتىپتىمىشسەن، بېرىشىۋېتىپتىمىشسەن، كېلىشىۋېتىپتىمىشسەن
3 ـ شەخس	ئوقۇۋېتىپتىمىش، بېرىۋېتىپتىمىش، كېلىۋېتىپتىمىش	

راي مەنىسى: ئاڭلاتمان بايان.

ئىشلىتىلىشى:

سۆز قىلىنىۋاتقان ۋاقىتتىن بۇرۇن باشلانغان، سۆز قىلىۋاتقاندا يەنىلا داۋاملىشىۋاتقان ياكى تەكرارلىنىۋاتقان ئىش ـ ھەرىكەتنى سۆزلىگۈچى باشقىلاردىن ئاڭلىغان ئىش ـ ھەرىكەت سۈپىتىدە بايان قىلغاندا ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن:

a. باغداش تەرەپكە قېچىپ چىققانلارنىڭ خېلى كۆپى ئۆز ماكانلىرىغا قايتتى. باشقا تاغلاردىمۇ شۇنداق بولۇۋېتىپتىمىش.

b. ھازىردىن باشلاپلا ماجۇڭيىڭنىڭ بىر قىسىم چېرىكى قۇمۇل تاغلىرىدا ھەرىكەت قىلىۋېتىپتىمىش.

c. ئۇنىڭ دېيىشىچە، ھازىر گومىنداڭ پارتىزانلار ئاۋۋال ئاقسۇغا ھۇجۇم قىلارمۇ، كۇچاغا ھۇجۇم قىلارمۇ دەپ تىڭتىڭلاۋېتىپتىمىش!

34. {-(X)vetivid-}

كېلىپ چىقىشى: بۇ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە مەيدانغا كەلگەن شەكىللەرنىڭ بىرى. ئۇنىڭ كېلىپ چىقىشى تۆۋەندىكىچە:

{-(X)v<(X)p-at<yat-vi<-ip-i<är-d-}

قۇرۇلمىسى:

بولۇشلۇق شەكلى: {v-(X)vat-ip-i-d-perI}

بولۇشسىز شەكلى: {v-mA-y-vat-ip-d-perI}

سوئال شەكلى: {v-(X)vat-ip-m-i-d-perI}

{v-mA-y-vat-ip-m-i-d-perI}

(كېيىنكى بەتتىكى جەدۋەلگە قاراڭ)

راي مەنىسى: ۋاسىتىسىز بايان.

ئىشلىتىلىشى:

بۇ شەكىل ئاساسەن بەلگە ۋاقىت بولۇپ نىسپىي زامان ئۇقۇمىنى بىلدۈرۈپ كېلىدۇ. ئۆزى جۈملىنىڭ خەۋىرى بولۇپ،

1 ـ شەخس	بىرلىك	ئوقۇۋاتىمەن، بېرىۋاتىمەن، كېلىۋاتىمەن
	كۆپلۈك	ئوقۇۋاتىمىز، بېرىۋاتىمىز، كېلىۋاتىمىز
2 ـ شەخس	بىرلىك	ئوقۇۋاتىسەن، بېرىۋاتىسەن، كېلىۋاتىسەن ئوقۇۋاتىسىز، بېرىۋاتىسىز، كېلىۋاتىسىز ئوقۇۋاتىسەنلە، بېرىۋاتىسەنلە، كېلىۋاتىسەنلە
	كۆپلۈك	ئوقۇۋاتىسىلەر، بېرىۋاتىسىلەر، كېلىۋاتىسىلەر ئوقۇۋاتىسىلار، بېرىۋاتىسىلار، كېلىۋاتىسىلار ئوقۇشۇۋاتىسىلە، بېرىشىۋاتىسىلە، كېلىشىۋاتىسىلە ئوقۇشۇۋاتىسەك، بېرىشىۋاتىسەك، كېلىشىۋاتىسەك
3 ـ شەخس		ئوقۇۋاتىدۇ، بېرىۋاتىدۇ، كېلىۋاتىدۇ

پۈتۈن جۈملىنىڭ ۋاقىت ئۇقۇمىنى بىلدۈرۈپ كېلەلمەيدۇ، پەقەت باش جۈملىدىكى ئىش ـ ھەرىكەتنىڭ مەيدانغا كېلىشىدىكى بەلگە ۋاقىت ئۇقۇمىنى بىلدۈرىدۇ. سۆزلەۋاتقان ۋاقىتتىن بۇرۇن باشلانغان ۋە سۆز قىلىنىۋاتقان پەيتتىمۇ داۋاملىشىۋاتقان ئىش ـ ھەرىكەتنى بىلدۈرىدۇ. يەنى بۇ شەكىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەت مەيدانغا كېلىشىگە ئىككىنچى بىر ھەرىكەت يۈز بېرىدۇ. بۇ شەكىل دەل مانا مۇشۇنداق ئۆزى بىلەن تەڭ مەيدانغا كېلىدىغان ھەرىكەت ئۇچۇن بەلگە ۋاقىت بولىدۇ. مەسىلەن:

a. مەزەمزات ھېكىم، ئابدۇرۇسۇلبەگ، ئىلاخانلار مانجۇلارنى قوغلىۋېتىۋىدى، ئورۇسلار بېسىپ كىردى .

b. ئۇ بەك يالۋۇرۇپ كېتىۋىدى، ماقۇل دەپتىمەن.

c. ئۇنىڭ خورىكى بەك ئۆسۈپ كېتىۋىدى، ئەمدى ئوبدان بوپتۇ.

35. {-DX-}

كېلىپ چىقىشى: بۇ ئۇيغۇر تىلىدىكى تىپىك زامان بەلگىسىدۇر. بۇ شەكىل ئورخۇن دەۋرىدىن تا ھازىرغىچە ئەينەن شەكىلدە ئىشلىتىلمەكتە.

قۇرۇلمىسى:

بولۇشلۇق شەكلى: {v-DX-perI}

بولۇشسىز شەكلى: {v-mA-DX-perI}

سوئال شەكلى: {v-DX-perI-mu}

{v-mA-DX-perI-mu}

1 ـ شەخس	بىرلىك	ئوقۇدۇم، باردىم، كەلدىم، كۆلدۈم
	كۆپلۈك	ئوقۇدۇق، باردۇق، كەلدۇق، كۆلدۇق
2 ـ شەخس	بىرلىك	ئوقۇدۇڭ، باردىڭ، كەلدىڭ، كۆلدۈڭ ئوقۇدىڭىز، باردىڭىز، كەلدىڭىز، كۆلدىڭىز ئوقۇدىلا، باردىلا، كەلدىلە، كۆلدىلە
	كۆپلۈك	ئوقۇدۇڭلار، باردىڭلار، كەلدىڭلار، كۆلدۈڭلار ئوقۇدىڭىزلار، باردىڭىزلار، كەلدىڭىزلار، كۆلدىڭىزلەر ئوقۇشتىلا، بېرىشتىلا، كېلىشتىلە، كۆلۈشتىلە ئوقۇشتۇڭ، بېرىشتىڭ، كېلىشتىڭ، كۆلۈشتۇڭ
3 ـ شەخس		ئوقۇدى، باردى، كەلدى، كۆلدى

راي مەنسى: ۋاستىسىز بايان.

ئىشلىتىلىشى:

1) ۋاقىت ئوقىنىڭ سۆز قىلىنىۋاتقان ۋاقىتتىن بۇرۇنقى

مەلۇم نۇقتىسىدا باشلانغان ۋە ئاخىرلاشقان ئىش ـ ھەرىكەتنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. مەن چىدىدىم، جېنىم ئامان قالسا مال ـ دۇنيانىڭ كارى چاغلىق دېدىم، ئەمما لېكىن خوتۇن چىدىمىدى.

b. ـــ ئۇنىمۇ قىلدۇق، بۇنىمۇ قىلدۇق، ئۇنداقمۇ دېدۇق، بۇنداقمۇ دېدۇق، پايدا تاپمىدۇق.

c. كىمدۇر بىرى «قاچتى ـ قاچتى، قاتىل قاچتى» دەپ ۋارقىرىدى.

d. شۇنىڭغان ھۇۋلىدى، ئۇلار تۇز دالاغا چىقتى.

2) جانلىق تىلدا بېجىرىلىشى قارار قىلىنغان، ئەمما تېخى بېجىرىلمىگەن، پات ئارىدا بېجىرىلىدىغان ئىش ـ ھەرىكەتنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. ئەمىسە، بىز كەتتۇق.

b. ماڭدۇق ئەمىسە.

c. بېشىمغا كەلگەننى كۆرەي، بارسام باردىم.

3) جانلىق تىلدا ياكى ماقال ـ تەمسىلىدە پەرەز، ئوخشىتىش مەنىلىرىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. ئۇنىڭغا چېقىلما، چېقىلدىڭ قۇتۇلالمايسەن.

b. بۇ يولغا كىردىڭ، ئىككىنچى قايتىپ چىقالمايسەن.

c. قار ياغدى، نان ياغدى، يامغۇر ياغدى، ماي ياغدى.

d. ئالدىڭ، پۇتتۇڭ؛ ساتتىڭ، يىتتىڭ.

36. {-DX-perI-gu däymän}

كېلىپ چىقىشى: بۇ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە مەيدانغا كەلگەن شەكىللەرنىڭ بىرى.

قۇرۇلمىسى:

بولۇشلۇق شەكلى: {v-DX-perI-gu däymän}

بولۇشسىز شەكلى: {v-mi<mA-DX-perI-gu däymän}

سوئال شەكلى: يوق

1 ـ شەخس	بىرلىك	ئوقۇدۇمغۇ دەيمەن، باردىمغۇ دەيمەن، كەلدىمغۇ دەيمەن
	كۆپلۈك	ئوقۇدۇققۇ دەيمەن، باردۇققۇ دەيمەن، كەلدۇققۇ دەيمەن
2 ـ شەخس	بىرلىك	ئوقۇدۇڭغۇ دەيمەن، باردىڭغۇ دەيمەن، كەلدىڭغۇ دەيمەن ئوقۇدىڭىزغۇ دەيمەن، باردىڭىزغۇ دەيمەن، كەلدىڭىزغۇ دەيمەن ئوقۇدىلاغۇ دەيمەن، باردىلاغۇ دەيمەن، كەلدىلەغۇ دەيمەن
	كۆپلۈك	ئوقۇدۇڭلارغۇ دەيمەن، باردىڭلارغۇ دەيمەن، كەلدىڭلارغۇ دەيمەن ئوقۇدىڭىزلارغۇ دەيمەن، باردىڭىزلارغۇ دەيمەن، كەلدىڭىزلەرغۇ دەيمەن ئوقۇشتىلاغۇ دەيمەن، بېرىشتىلاغۇ دەيمەن، كېلىشتىلەغۇ دەيمەن ئوقۇشتۇڭغۇ دەيمەن، بېرىشتىڭغۇ دەيمەن، كېلىشتىڭغۇ دەيمەن
3 ـ شەخس		ئوقۇدىغۇ دەيمەن، باردىغۇ دەيمەن، كەلدىغۇ دەيمەن

راي مەنسى: سۈبيېكتىپ مۆلچەر بايان.

ئىشلىتىلىشى:

بۇ شەكىل {-GAndu} شەكلى بىلەن ئوخشاش مەنىدە ئىشلىتىلىدۇ. يەنى بۇ شەكىلمۇ سۆزلەۋاتقان ۋاقتىتىن كېيىنكى ۋاقىت ئوقىنىڭ ئۆتكەن بىر نۇقتىسىدا ياكى بۆلىكىدە يۈز بەرگەن ئىش ـ ھەرىكەتنى سۈبيېكتىپ تونۇش ئاساسىدا مۆلچەرلەپ بايان قىلغاندا ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن:

a. بىرەر يىل بولۇپ قالدىغۇ دەيمەن .

b. ـــ ئۇنداقتا بۇ خەق غۇلجا شەھىرىدە ئاز قالدىغۇ دەيمەن .

c. تۇرسۇنمۇ بېيجىڭدا ئوقۇدىغۇ دەيمەن.

d. شەھەرگىمۇ كېلىپ قالدۇققۇ دەيمەن.

37. {-GAn}

كېلىپ چىقىشى: بۇ شەكىل ئەڭ دەسلەپتە سۆپەتداش شەكلىدە «ئىرق بىتىك»تە كۆرۈلىدۇ. مەھمۇد كاشغەرىيمۇ بۇ شەكلىنى كۆرسىتىپ ئۆتىدۇ [97]. ئەمما، ۋاقىت ئۇقۇمىنى بىلدۈرگەن مەنىسى ئەڭ دەسلەپتە يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ شەكىللىنىش باسقۇچىدىكى ئەسەرلەردىن «قىسسەسۇل ئەنبىيا»، «نەھجۇل فەرادىس» ۋە «قۇرئان تەپسىرى»دە ئاساسەن 3 ـ شەخس شەكلىدە كۆرۈلىدۇ [98]. بۇ شەكىل هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئەينى شەكىل ۋە مەنىدە ئىشلىتىلىدۇ.

قۇرۇلمىسى:

بولۇشلۇق شەكلى: {v-GAn-perII}

بولۇشسىز شەكلى: {v-mA-GAn-perII}

سوئال شەكلى: {v-GAn-perII-mu}
{v-mA-GAn-perII-mu}

1 ـ شەخس	بىرلىك	ئوقۇغانمەن، بەرگەنمەن، كەلگەنمەن
	كۆپلۈك	ئوقۇغانمىز، بەرگەنمىز، كەلگەنمىز
2 ـ شەخس	بىرلىك	ئوقۇغانسەن، بەرگەنسەن، كەلگەنسەن ئوقۇغانسىز، بەرگەنسىز، كەلگەنسىز ئوقۇغانلا، بەرگەنلا، كەلگەنلا
	كۆپلۈك	ئوقۇغانسىلەر، بەرگەنسىلەر، كەلگەنسىلەر ئوقۇغانسىزلەر، بەرگەنسىزلەر، كەلگەنسىزلەر ئوقۇشقانلا، بېرىشقانلا، كېلىشكەنلا ئوقۇشقانسەن، بېرىشقانسەن، كېلىشكەنسەن
3 ـ شەخس	ئوقۇغان، بەرگەن، كەلگەن	

راي مەنىسى: ۋاستىسىز بايان.

ئىشلىتىلىشى:

ۋاقىت ئوقىنىڭ سۆزلەۋاتقان ۋاقىتتىن بۇرۇنقى ئۆتكەن

مەلۇم بىر نۇقتىسىدا ياكى بۆلۈكىدە باشلانغان، نەتىجىسى سۆزلەۋاتقان ۋاقىتقىچە ساقلانغان ئىش ـ ھەرىكەت ياكى ھالەتنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. شامەخسۇت دەسلەپتە ئۇنى ئوردا بېگى قىلىپ قويغان، كېيىنچە ئۇنىڭ خەنزۇچە بىلىدىغانلىقىنى نەزەردە تۇتۇپ، ئۇيغۇر، خەنزۇ ۋە خوتەنزۇ پۇقرالار ئارىلاش ئولتۇراقلاشقان بازار رايونىغا باشلىق قىلىپ بەلگىلىگەن؛ شۇنىڭدىن باشلاپ، بازار رايونىدىكى پۇتۇن ئاھالىنىڭ دەۋا ـ دەستۇر ئىشلىرى بىلەن سودا ـ سېتىق باجلىرىنى بىر ياقلىق قىلىش ھوقۇقى ئۇنىڭ قولىغا ئۆتۈپ قالغان.

b. بەزى قەبىلىرىنىڭ بېشىغا قوتاز قۇيرۇقىدىن تۇغلار قادالغان، بەزىلىرىنىڭ ئوستىگە قوچقار ياكى ئارقارلارنىڭ باش سۆڭەكلىرى قويۇلغان.

c. سادىر دەپ ئېتىم يامان، ئون بەش ياشتا ئاتالغان.

d. ـــ ئاز ئوقۇغان، ئەمما كۆپ يۇرت كۆرگەن.

e. ھۆكۈمەت ساڭلىرى ئاساسىي جەھەتتىن قۇرۇپ قالغان .

38. {-GAnidi - }

كېلىپ چىقىشى: بۇ شەكىل يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ شەكىللىنىش باسقۇچىدىن باشلاپ قوللىنىلىشقا باشلىغان. هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئەينى مەنىدە قوللىنىلىدۇ. ئۇنىڭ كېلىپ چىقىشى تۆۋەندىكىچە:

{-GAn-i<är-di-}

قۇرۇلمىسى:

بولۇشلۇق شەكلى: {v-GAnidi-perI}

بولۇشسىز شەكلى: {v-mA-GAn idi-perI}

سوئال شەكلى: {v-GAnidi-perI-mu}
{v-mA-GAn idi-perI-mu}

1 ـ شەخس	بىرلىك	ئوقۇغاندىم، بەرگەندىم، كەلگەندىم
	كۆپلۈك	ئوقۇغاندۇق، بەرگەندۇق، كەلگەندۇق
2 ـ شەخس	بىرلىك	ئوقۇغاندىڭ، بەرگەندىڭ، كەلگەندىڭ ئوقۇغاندىڭىز، بەرگەندىڭىز، كەلگەندىڭىز ئوقۇغاندىلە، بەرگەندىلە، كەلگەندىلە
	كۆپلۈك	ئوقۇغاندىڭلار، بەرگەندىڭلار، كەلگەندىڭلار ئوقۇغاندىڭىزلار، بەرگەندىڭىزلەر، كەلگەندىڭىزلەر، ئوقۇشقاندىلە، بېرىشقاندىلە، كېلىشكەندىلە ئوقۇشقاندىڭ، بېرىشقاندىڭ، كېلىشكەندىڭ
3 ـ شەخس	ئوقۇغاندى، بەرگەندى، كەلگەندى	

راي مەنسى: ۋاستىسىز بايان.

ئىشلىتىلىشى:

1) بۇ ھەرىكەت بىلەن مۇناسىۋەتلىك يەنە بىر ھەرىكەتتىن بۇرۇن يۈز بەرگەن ئىش ـ ھەرىكەتنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. كىچىك قىزى شەرىپە خېنىم ئانىسىنىڭ ئۇستىگە ئۆزىنى تاشلاپ ھۆكۈرۈپ يىغلىغىلى تۇرغانىدى، ئاق رومال ئارتقان تېۋىپ قۇشناچىم كېلىشىگە، شەرىپە خېنىمنى ئىككى ئاكىسى تارتقۇشلاپ ئانىسىدىن نېرى تارتتى.

b. ئۇ ئادەم ئاتتىن چۈشۈپ شەيخنى قۇچاقلاپ بىرھازا تۇرۇپ كەتتى، ئاندىن ئاتنىڭ چۈلۈۋۇرنىي شەيخنىڭ قولىغا تۇتقۇزۇپ ئارقىسىغا قاراپ بىر ئىسقىرتقاندى، قاراڭغۇ جىگدىلىك ئارىسىدىن بىر ئاتلىق يىگىت چىقىپ كەلدى.

c. تۆتىنىڭ ئىككىسى جىڭ سوقۇشىغا كەتكەندى، ئۇ يەردە بىرى قازا بولدى.

d. ۋاھالەنكى، تۇنۇگۈن زىياۋۇدۇن تۇتۇپ كېتىلگەندى، يەنە

يېڭى باتۇرلار پەيدا بولدى.

2) ۋاقىت ئوقىنىڭ سۆزلەۋاتقان ۋاقتىتىن بۇرۇنقى ئۆتكەن مەلۇم بىر نۇقتىسىدا ياكى بۆلىكىدە باشلانغان، نەتىجىسى سۆزلەۋاتقان ۋاقتىقىچە ساقلانغان ئىش ـ ھەرىكەت ياكى ھالەتنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. ئۇنىڭ ساقاللىرى ئۆسكەن، قاپىقى ئىششىغان، كۆزلىرى قىزارغاندى، ئۇ كىچىك قىزىنى پەشمىتىگە يۆگەپ كۆتۈرۈۋالغاندى.

b. غوجام شەرىن ئۇيقۇغا كەتكەن بولسىمۇ... تەبىئەت ئۇخلىمىغان، ھايات ئۇخلىمىغان، ئىنسان ئۇخلىمىغاندى...

c. بەگنىڭ ئۇنىڭ گېپىنى ئاڭلىغۇدەك ماجالى قالمىغاندى.

d. پەرىخە تامدەك تاتىرىپ كەتكەندى.

e. ئۇ سۆسەر ياقىلىق جۇۋا، قاما قۇلاقچا كىيگەندى.

39. {-GAn bolğidi-}

كېلىپ چىقىشى: بۇ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە مەيدانغا كەلگەن شەكىللەرنىڭ بىرى.

{-GAn bolği -<bolğay-∅-<är-di-}

قۇرۇلمىسى:

بولۇشلۇق شەكلى: {-GAn bolğidi-perI}

بولۇشسىز شەكلى: {-GAn bolğidi-perI}

سوئال شەكلى: {-mi<mA-GAn bolğidi-perI}

{-mi<mA-GAn bolği-mi-di-perI}

(كېيىنكى بەتتىكى جەدۋەلگە قارالا)

راي مەنسى: سۇبيېكتىپ مۆلچەر بايان.

ئىشلىتىلىشى:

سۆزلەۋاتقان ۋاقىتتىن بۇرۇن يۈز بەرگەن ئىش ـ ھەرىكەتنى ياكى سۆزلەۋاتقان ۋاقىتتىن بۇرۇن مەلۇم ئىش ـ ھەرىكەتنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ھالىتىنى سۇبيېكتىپ

1 ـ شەخس	بىرلىك	ئوقۇغان بولغىدىم، بارغان بولغىدىم، كەلگەن بولغىدىم
	كۆپلۈك	ئوقۇغان بولغىدۇق، بارغان بولغىدۇق، كەلگەن بولغىدۇق
2 ـ شەخس	بىرلىك	ئوقۇغان بولغىدىڭ، بارغان بولغىدىڭ، كەلگەن بولغىدىڭ ئوقۇغان بولغىدىڭىز، بارغان بولغىدىڭىز، كەلگەن بولغىدىڭىز ئوقۇغان بولغىدىلا، بارغان بولغىدىلا، كەلگەن بولغىدىلا
	كۆپلۈك	ئوقۇغان بولغىدىڭلار، بارغان بولغىدىڭلار، كەلگەن بولغىدىڭلار ئوقۇغان بولغىدىڭىزلار، بەرىۋاتقان بولغىدىڭىزلار، كەلگەن بولغىدىڭىزلار ئوقۇشقان بولغىدىلا، بەرىشقان بولغىدىلا، كېلىشكەن بولغىدىلا ئوقۇشقان بولغىدىڭ، بەرىشقان بولغىدىڭ، كېلىشكەن بولغىدىڭ
3 ـ شەخس		ئوقۇغان بولغىدى، بارغان بولغىدى، كەلگەن بولغىدى

تونۇش ئاساسىدا مۆلچەرلەپ بايان قىلغاندا ئىشلىتىلىدۇ. ئەنسىرەش، ئارزۇ قاتارلىق قوشۇمچە مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. ۋەتەن دېگەن ئوقۇمنى كىم ئىجاد قىلغان بولغىدى ـ ھە؟

b. ئۇنىڭغا نېمە قىلىپ قويغان بولغىدىم؟

c. تۇرسۇن مېنى كۆرمىگەن بولغىمىدى؟

40. {-GAn bolsa-perI keräk}

كېلىپ چىقىشى: بۇ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە مەيدانغا كەلگەن شەكىللەرنىڭ بىرى.

قوللىنىلىشى:

بولۇشلۇق شەكلى: {-GAn bolsa-perI keräk}

بولۇشسىز شەكلى: {-mi<mA-GAn bolsa-perI keräk}

سوئال شەكلى: يوق

1 ـ شەخس	بىرلىك	ئوقۇغان بولسام كېرەك، بارغان بولسام كېرەك، كەلگەن بولسام كېرەك
	كۆپلۈك	ئوقۇغان بولساق كېرەك، بارغان بولساق كېرەك، كەلگەن بولساق كېرەك
2 ـ شەخس	بىرلىك	ئوقۇغان بولساڭ كېرەك، بارغان بولساڭ كېرەك، كەلگەن بولساڭ كېرەك ئوقۇغان بولسىڭىز كېرەك، بارغان بولسىڭىز كېرەك، كەلگەن بولسىڭىز كېرەك ئوقۇغان بولسىلا كېرەك، بارغان بولسىلا كېرەك، كەلگەن بولسىلا كېرەك
	كۆپلۈك	ئوقۇغان بولساڭلار كېرەك، بارغان بولساڭلار كېرەك، كەلگەن بولساڭلار كېرەك ئوقۇغان بولسىڭىزلار كېرەك، بارغان بولسىڭىزلار كېرەك، كېلىۋاتقان بولسىڭىزلار كېرەك ئوقۇشقان بولسىلا كېرەك، بەرىشقان بولسىلا كېرەك، كېلىشكەن بولسىلا كېرەك ئوقۇشقان بولساڭ كېرەك، بەرىشقان بولساڭ كېرەك، كېلىشكەن بولساڭ كېرەك
3 ـ شەخس		ئوقۇغان بولسا كېرەك، بارغان بولسا كېرەك، كەلگەن بولسا كېرەك

راي مەنىسى: ئوبيېكتىپ مۆلچەر بايان.

ئىشلىتىلىشى:

سۆزلەۋاتقان ۋاقىتتىن بۇرۇن يۈز بەرگەن ئىش ـ ھەرىكەتنى ياكى سۆزلەۋاتقان ۋاقىتتىن بۇرۇن مەلۇم ئىش ـ ھەرىكەتنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ھالىتىنى ئوبيېكتىپ پاكىتلار ئاساسىدا مۆلچەرلەپ بايان قىلغاندا ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن:

a. بايا دۇكاندا يىگىت ۋېلىسىپىنى بېرىم پادىشاھ دەپ ئاتالغان دېيىشىدە ئەنە شۇلارنى نەزەردە تۇتقان بولسا كېرەك.

b. ياڭ زىڭشىننى ئۇ ئالەمگە ئۇزاتسامىلا، ھەممە ئىش پۈتىدۇ،

دەپ ئويلىغان بولسا كېرەك .

c. ئەھۋالدىن قارىغاندا، سۇلايمان قارىي قاتتىل بىلەن خېلى ئېلىشقان ۋە قاتىلنىڭ بېلىدىن بۇ چەندازنى ئۇزۇۋالغان بولسا كېرەك.

d. كۆرۈنۈشىدىن قائىدە بويىچە يان قورال ۋە تاشقى كىيىملىرىنى سىرتتا قالدۇرغان بولسا كېرەك.

41. {-GAndur}

كېلىپ چىقىشى: بۇ شەكىل ئەڭ دەسلەپ يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ شەكىللىنىش باسقۇچىدا قوللىنىلىشقا باشلىغان. ئەمما، بەك ئومۇميۈزلۈك قوللىنىلمىغان. هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا بۇ شەكىل 1 ـ شەخسته {-GAndi-} شەكلىده، 2 ـ شەخسته {-GAn-} شەكلىده قوللىنىلىدۇ. 3 ـ شەخسته بەزىده {-GAndur} بەزىده {-GAndur} شەكلىده كۆرۈلىدۇ. ئۇنىڭ كېلىپ چىقىشى مۇنداق:

{-GAn-dur<turur}

قوللىنىلىشى:

بولۇشلۇق شەكلى: {v-GAndi/dur-perII}

بولۇشسىز شەكلى: {v-mi<mA-gandi/dur-perII}

سوئال شەكلى: {v-GAndi/dur-perII-mu}

{v-mi<mA-ganḍi/dur-perII-mu}

(كېيىنكى بەتتىكى جەدۋەلگە قارالسۇن)

راي مەنسى: سۇبيېكتىپ مۇلچەر

ئىشلىتىلىشى:

يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلى يادىكارلىقلىرىدا بۇ شەكىل {-GAn} بىلەن ئوخشاش مەنىده قوللىنىلغان، هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى مۇلچەر مەنسى هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ شەكىللىنىش هارپىسىدا شەكىللەنگەن. هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا سۆزلەۋاتقان ۋاقتتىن كېيىنكى ۋاقىت ئوقىنىڭ كەلگۈسى

1 ـ شەخس	بىرلىك	ئوقۇغاندىمەن، بارغاندىمەن، كەلگەندىمەن
	كۆپلۈك	ئوقۇغاندىمىز، بارغاندىمىز، كەلگەندىمىز
2 ـ شەخس	بىرلىك	ئوقۇغانسەن، بارغانسەن، كەلگەنسەن ئوقۇغانسىز، بارغانسىز، كەلگەنسىز ئوقۇغانلا، بارغانلا، كەلگەنلا
	كۆپلۈك	ئوقۇغانسىلەر، بارغانسىلەر، كەلگەنسىلەر ئوقۇغانسىزلەر، بارغانسىزلەر، كەلگەنسىزلەر ئوقۇشقانلا، بېرىشقانلا، كېلىشكەنلا ئوقۇشقانسەن، بېرىشقانسەن، كېلىشكەنسەن
3 ـ شەخس		ئوقۇغاندۇ، بارغاندۇ، كەلگەندۇ

بىر نۇقتىسىدا ياكى بۆلىكىده يۈز بەرگەن ئىش ـ هەرىكەتنى سۇبيېكتىپ تونۇش ئاساسىدا مۇلچەرلەپ بايان قىلغاندا ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن:

a. هەممىنىڭ كۆزى بەككە سارىڭ بولۇپ قالمىغاندۇ، دېگەندەك تىكىلىپ قالغانىدى.

b. ئەخمەتجان: «گومىندىڭ ئەمەلدارلىرىمۇ كۆلەمدىغاندۇ ؟، «بۇ خەقنىڭمۇ چىرايى ئېچىلامدىغاندۇ؟» دەپ ئۆز ـ ئۆزىدىن سورىغانىدى.

c. ئۇرۇش ئەسەبىيلىكى ئادەملەرنى شۇنداق تەلۈه، شۇنداق ياۋۇز، قارا كۆڭۈل قىلىپ تاشلامدىغاندۇ؟

d. مەخسۇت مۇھىتى چاقچاق قىلىپ، «بۇ قامچىنى هەر كۆرگەنده، بىچاره بۆرته ناچىنمۇ يادلىرىغا كېلىدىغاندۇ» دېدى.

42. {-GAnmiš}

كېلىپ چىقىشى: بۇ هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ شەكىللىنىش هارپىسىدا مەيدانغا كەلگەن شەكىللەرنىڭ بىرى.

قوللىنىلىشى:

بولۇشلۇق شەكلى: {v-GAn-miš-perII}
بولۇشسىز شەكلى: {v-mA-GAn-miš-perII}
سوئال شەكلى: {v-GAn-miš-perII-mu}
{v-mA-Gan-miš-perII-mu}

1 ـ شەخس	بىرلىك	ئوقۇغانمىشمەن، بارغانمىشمەن، كەلگەنمىشمەن
	كۆپلۈك	ئوقۇغانمىشمىز، بارغانمىشمىز، كەلگەنمىشمىز
2 ـ شەخس	بىرلىك	ئوقۇغانمىشسەن، بارغانمىشسەن، كەلگەنمىشسەن ئوقۇغانمىشسىز، بارغانمىشسىز، كەلگەنمىشسىز ئوقۇغانمىشلا، بارغانمىشلا، كەلگەنمىشلا
	كۆپلۈك	ئوقۇغانمىشسىلەر، بارغانمىشسىلەر، كەلگەنمىشسىلەر ئوقۇغانمىشسىزلەر، بارغانمىشسىزلەر، كەلگەنمىشسىزلەر ئوقۇشقانمىشلا، بېرىشقانمىشلا، كېلىشكەنمىشلا ئوقۇشقانمىشسەن، بېرىشقانمىشسەن، كېلىشكەنمىشسەن
3 ـ شەخس		ئوقۇغانمىش، بارغانمىش، كەلگەنمىش

راي مەنىسى: ئاڭلاتما بايان
ئىشلىتىلىشى:
باشقىلاردىن ئاڭلىغان سۆزلەۋاتقان ۋاقتىتىن بۇرۇنقى ئۆتكەن ۋاقىت ئوقىنىڭ مەلۇم بىر نۇقتىسىدا ياكى بۆلىكىدە يۈز بەرگەن ئىش ـ ھەرىكەتنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. پولات يۈزبېگى خۇشاللىقىدا ئۆستەڭدە ئېقىپ كۆرەگمچە بارغانمىش.

b. بۇ يىگىتنىڭ ئېيتقىنىچە، ئۆزىنىڭ ئېتى قامچا بولۇپ، ئالتاي تەرەپتىن بارگۆلگە تۇغقان يوقلاپ كەلگەنمىش، ئەمدى ئىشنى تۈگىتىپ ئۆز يۇرتىغا قايتقانمىش.

c. ئۇلارنىڭ ئېيتقىنىچە، بۇ قېتىم تاشقى موڭغۇل ھۆكۈمىتى ياردەم بېرىشتىن باش تارتقانمىش.

d. گېپى ئاز، خىيالچان، تەمبەل يىگىت ھازىر نىلقا، كۈنەس، توققۇزتارالاردا قېچىپ، مۆكۈنۈپ يۈرگەنمىش.

43. {-GAnikän}

كېلىپ چىقىشى: بۇ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ شەكىللىنىش ھارپىسىدا مەيدانغا كەلگەن شەكىللەرنىڭ بىرى. ئۇنىڭ كېلىپ چىقىشى مۇنداق:

{-GAn-i<är-kän}

قۇرۇلمىسى:

بولۇشلۇق شەكلى: {v-GAn-ikän-perII}
بولۇشسىز شەكلى: {v-mA-GAn-ikän-perII}
سوئال شەكلى: {v-GAn-ikan-perII-mu]
{v-mA-GAn-ikän-perII-mu}

1 ـ شەخس	بىرلىك	ئوقۇغانكەنمەن، بارغانكەنمەن، كەلگەنكەنمەن
	كۆپلۈك	ئوقۇغانكەنمىز، بارغانكەنمىز، كەلگەنكەنمىز
2 ـ شەخس	بىرلىك	ئوقۇغانكەنسەن، بارغانكەنسەن، كەلگەنكەنسەن ئوقۇغانكەنسىز، بارغانكەنسىز، كەلگەنكەنسىز ئوقۇغانكەنلا، بارغانكەنلا، كەلگەنكەنلا
	كۆپلۈك	ئوقۇغانكەنسىلەر، بارغانكەنسىلەر، كەلگەنكەنسىلەر ئوقۇغانكەنسىزلەر، بارغانكەنسىزلەر، كەلگەنكەنسىزلەر ئوقۇشقانكەنلا، بېرىشقانكەنلا، كېلىشكەنكەنلا ئوقۇشقانكەنسەن، بېرىشقانكەنسەن، كېلىشكەنكەنسەن
3 ـ شەخس		ئوقۇغانكەن، بارغانكەن، كەلگەنكەن

راي مەنسى: ۋاستىلىك بايان.

ئىشلىتىلىشى:

1) سۆز قىلىنىۋاتقان ۋاقىتتىن بۇرۇنقى مەلۇم ۋاقىت نۇقتىسىدا ياكى بۆلىكىدە يۈز بەرگەن ئىش - ھەرىكەتنى، مەلۇم پاكىتلار ئاساسىدا ھېس قىلغان، بايقىغان ھەقىقەت، چۈشەنچىلەرنى بايان قىلىشتا ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن:

a. چېگىزخاننىڭ ئوردىسىدا بىرمۇنچە ئۇيغۇر ئەمەلدارلار بولغانىكەن .

b. ــ مۇنداق دە، بىزنىڭ نۇرىدەك ھەممىنى بىلىدىغان ئوقۇشنى ئوقۇغانىكەنسەن - دە !

c. مەن ئىككى مەدەنىيەتلىك مىللەتتىن تۇغۇلغانىكەنمەن.

d. ئەقلىم، كۆڭلۈم تارتقان ئىشقا باشلىغانىكەن، جاننىڭ راھىتى شۇ بولمىسا، بۇ سېپىق جاننىڭ نېمە كېرىكى .

e. شېئىر شىسەي سوپاخوننى تەربىيەلەپ قويغانىكەن، مانا ئۇيغۇردىن ھەربىي بىلىمى بار ئادەم شۇ !

2) باش جۈملىدىكى ئىش - ھەرىكەتنىڭ ئورۇنلىنىشىغا تۇرتكە بولغان ئىش - ھەرىكەتنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. ھاجى ئاكامنى رەئىس جۇمھۇر دەپ جاكارلىغانىكەن، رەئىس جۇمھۇرنىڭ باش ۋەكىلىنى مەنسەپتىن قالدۇرۇش ھوقۇقى بولىدۇ.

b. باشقىلار قىلالمىغانىكەن، مەنمۇ چوقۇم قىلالايمەن!

c. بۇنداق پەن - تېخنىكا ئېڭى بولغانىكەن، بىزنىڭ پارتىيە كۆكتاتچىلىق قۇرۇلۇشىمىز چوقۇم مۇۋەپپەقىيەتلىك بولىدۇ !

d. قۇمۇل تاشقى موڭغۇلغا چېگراداش، ئۇنداق بولغانىكەن، بىز ياردەمنى تاشقى موڭغۇلدىن ئالساق بولىدۇ .

e. بۇگۈن بىزنىڭ بېشىمىزغا كۈن چۈشكەنىكەن، بۇ بايلارنىڭ شەرتىگە كۆنمەي ئىلاجىمىز يوق .

1) مەلۇم بىر نىسپىي زامانىنى بەلگە ۋاقىت قىلغان ھالدا،

شۇ بەلگە ۋاقىتتىكى ئىش - ھەرىكەت بىلەن بىر ۋاقىت نۇقتىسىدا ياكى بىر ۋاقىت بۆلىكىدە يۈز بېرىدىغان ياكى يۈز بەرگەن ئىش - ھەرىكەتنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. ــ ئاڭلىغانسەن، ئايرودۇرۇمدىكى گومىنداڭچىلار قېچىپ پىلىچى جىلغىسىغا بارغانىكەن، بىزنىڭكىلەر ئالدىدىن توراپ، كەينىدىن قوغلاپ ئۇلارنى قىرىپ تاشلاپتۇ !

b. ئۇ بۇنىڭدىن كېيىن يېڭى بىر يولغا قەدەم قويغانىكەن، ئۇ ھالدا بۇ يېڭى تۇرمۇشى ئۇنىڭ ئاتا - ئانىسىغا جاۋاب قايتۇرىدىغان بىر سوۋغىتى بولۇپ قالسۇن !

c. ئاخشام غېنىكام تۇرمىگە كىرگەنىكەن، يالغۇز كىرگىنىگە قاراپ ئۇنىڭ بىر ھېلىسى بار دەپ ساقچىلارمۇ قورقۇپتۇ...

44. {-GAn oxšasy(du)}

كېلىپ چىقىشى: بۇ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە مەيدانغا كەلگەن شەكىللەرنىڭ بىرى. ئۇنىڭ كېلىپ چىقىشى تۆۋەندىكىچە:

{-GAn oxša-y-du-dur<turur}

قۇرۇلمىسى:

بولۇشلۇق شەكلى: {-GAn oxša-y(du)-perII}

بولۇشسىز شەكلى: {-mi<mA-GAn oxšay(du)-perII}

سوئال شەكلى: {-GAn oxša->oxši-ma-m-(du)-perII}

(كېيىنكى بەتتىكى جەدۋەلگە قارالسۇن)

راي مەنسى: ئوبيېكتىپ مۆلچەر

ئىشلىتىلىشى:

سۆزلەۋاتقان ۋاقىتتىن بۇرۇنقى ۋاقىت ئوقىنىڭ ئۆتكەن بىر نۇقتىسىدا ياكى بۆلىكىدە يۈز بەرگەن ئىش - ھەرىكەتنى مەلۇم ئوبيېكتىپ پاكىتلار ئاساسىدا مۆلچەرلەپ بايان قىلغاندا ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن:

a. مېنىڭ بەختىمنى شەرقتىن ئېيتىمغان بىلەن، غەربتىن

1 ـ شەخس	بىرلىك	ئوقۇغان ئوخشايمەن، بارىدىغان ئوخشايمەن، كېلىدىغان ئوخشايمەن
	كۆپلۈك	ئوقۇيدىغان ئوخشايمىز، بارىدىغان ئوخشايمىز، كېلىدىغان ئوخشايمىز
2 ـ شەخس	بىرلىك	ئوقۇغان ئوخشايسەن، بارغان ئوخشايسەن، كەلگەن ئوخشايسەن ئوقۇغان ئوخشايسىز، بارغان ئوخشايسىز، كەلگەن ئوخشايسىز ئوقۇغان ئوخشايلا، بارغان ئوخشايلا، كەلگەن ئوخشايلا
	كۆپلۈك	ئوقۇغان ئوخشايسىلەر، بارغان ئوخشايسىلەر، كەلگەن ئوخشايسىلەر ئوقۇغان ئوخشايسىزلەر، بارغان ئوخشايسىزلەر، كەلگەن ئوخشايسىزلەر ئوقۇشقان ئوخشايلا، بېرىشقان ئوخشايلا، كېلىشكەن ئوخشايلا ئوقۇشقان ئوخشايسەن، بېرىشقان ئوخشايسەن، كېلىشكەن ئوخشايسەن
3 ـ شەخس	ئوقۇغان ئوخشايدۇ، بارغان ئوخشايدۇ، كەلگەن ئوخشايدۇ	

ئېيتقان ئوخشايدۇ.

b. ئۇ قىز ئۇنىڭ يۇرىكىدىن چوڭقۇر ئورۇن ئالغان ئوخشايدۇ، ئۇنىڭ ھاياتى شۇ قىزنىڭ ھاياتى بىلەن چېتىڭ باغلانغان ئوخشايدۇ، ئۇرۇش بولسا بەلكى نۇرى نەلەردىدۇر قۇربان بولار، پەرىخە بىلەن بىر ئۆيدە ياشىيالماس.

c. يېڭى جاڭجۇڭنىڭ تۇتقان يولى بەگلەرنىڭ زىتىغا تېگىپ قويغان ئوخشايدۇ.

d. ــ ئۇلار ئاللىقاچانلا تونۇشۇۋالغان ئوخشايدۇ، بىز ئۇخلاپ يۇرۇپتىمىز جۇمۇ، دورغام.

e. ئۇنىڭ پەيمانى ئەمدى توشقان ئوخشايدۇ.

f. ــ ئۇستىخانلىرىمنى ئېزىۋەتكەن ئوخشايدۇ، ئەمدى بۇ جاندىن ئۈمىد يوق.

45. {-GAnğu däymän}

كېلىپ چىقىشى: بۇ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە مەيدانغا كەلگەن شەكىللەرنىڭ بىرى.

قوللىنىلىشى:

بولۇشلۇق شەكلى: {v-GAnğu däymän}

بولۇشسىز شەكلى: {v-mi<mA-GAnğu däymän}

سوئال شەكلى: يوق

بۇ شەكىل پەقەت 3 ـ شەخس شەكىلدىلا ئۇچرايدۇ. رولى [GAndu ـ] بىلەن ئوخشاش.

راي مەنىسى: سۈبيېكتىپ مۇلچەر

ئىشلىتىلىشى:

سۆزلەۋاتقان ۋاقىتتىن كېيىنكى ۋاقىت ئوقىنىڭ كەلگۈسى بىر نۇقتىسىدا ياكى بۇلىكىدە يۈز بەرگەن ئىش ـ ھەرىكەتنى سۈبيېكتىپ تونۇش ئاساسىدا مۇلچەرلەپ بايان قىلغاندا ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن:

a. ئەمگەكمۇ قىلمىغانغۇ دەيمەن؟

b. بۇ گەپلەرنى ھاجى ئاكامنىڭ ئاڭلىغانغۇ!

c. سۇن جۇڭشەنمۇ، جياڭ جيېشىمۇ شۇنداق قىلغانغۇ.

d. ئېيتە قېنى، قۇربان بۇرھانىدىنوف، سەن ئۇرۇمچىدە ھەربىي مەكتەپتە ئوقۇغانغۇ، نېمىشقا ئاتمايمىز، مىللىتقلارنى دات باسسۇنمۇ يا؟

46. {-GAy - }

كېلىپ چىقىشى: ئورخۇن دەۋرىدىن تارتىپ ئىشلىتىلۇاتقان شەكىل. ئۇ ئورخۇن دەۋرىدىن تا ھازىرغىچە ئەينەن شەكىلدە ئىشلىتىلمەكتە. ئورخۇن مەڭگۈ تاشلىرىدا بۇ شەكىل

كۆرۈنمەيدۇ، تۇرپاندىن تېپىلغان ئورخۇن يېزىقىدىكى يادنكارلىقلاردا ئۇچرايدۇ[99].

قۇرۇلمىسى:

بولۇشلۇق شەكلى: {v-GAy-perII}

بولۇشسىز شەكلى: {v-mA-GAy-perII}

سوئال شەكلى: {v-GAy-perII-mu}

{v-mA-GAy-perII-mu}

1 ـ شەخس	بىرلىك	ئوقۇغايمەن، بارغايمەن، كەلگەيمەن
	كۆپلۈك	ئوقۇغايمىز، بارغايمىز، كەلگەيمىز
2 ـ شەخس	بىرلىك	ئوقۇغايسەن، بارغايسەن، كەلگەيسەن ئوقۇغايسىز، بارغايسىز، كەلگەيسىز ئوقۇغايلا، بارغايلا، كەلگەيلا
	كۆپلۈك	ئوقۇغايسىلەر، بارغايسىلەر، كەلگەيسىلەر ئوقۇغايسىزلەر، بارغايسىزلەر، كەلگەيسىزلەر ئوقۇشقايلا، بېرىشقايلا، كېلىشكەيلا ئوقۇشقايسەن، بېرىشقايسەن، كېلىشكەيسەن
3 ـ شەخس	ئوقۇغاي، بارغاي، كەلگەي	

راي مەنىسى: ئارزۇ راي

ئىشلىتىلىشى:

بۇ شەكىل خاس تا هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دەۋرىگىچە كەلگۈسى زامان مەنىسىدە قوللىنىلغان. هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا كۆپرەك ئارزۇ مەنىسىدە قوللىنىلىدۇ، ئەمما ئەدەبىي ئەسەرلەردە ئارزۇ مەنىسىدىن باشقا جۈملىدە سۆزلەۋاتقان ۋاقىتتىن كېيىنكى كەلگۈسى ۋاقىت ئوقىنىڭ مەلۇم نۇقتىسىدا ياكى بۆلىكىدە يۈز بېرىدىغان ئىش ـ ھەرىكەتنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. شېئىر بىر گۈلدۈرمامىدۇركى، ئۇنىڭ ئاۋازى جاھاننى تىترىتىپ، خامۇش كۆڭۈللەرنى ئويغاتقاي؛ كىشىنى سەگەك قىلىپ جەڭگە ئۇندىگەي؛ ئەبەدىي ھاياتقا چاقىرغاي!

b. مېنى تاشلاپ كەتكىنىنى ئۇنتۇمىغايمەن،

c. ئەمدى كەلسە قېشىمغا يولاتمىغايمەن.

47. {-Gidi-}

كېلىپ چىقىشى: بۇ شەكىل قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدىن تارتىپ قوللىنىلغان شەكىل بولۇپ، ھەر خىل مەنىلەردە قوللىنىلىپ كەلگەن. بۇ شەكىلنىڭ كېلىپ چىقىشى تۆۋەندىكىچە:

{-Gi<-GAy-Ø‹är-di-I perI}

قۇرۇلمىسى:

بولۇشلۇق شەكلى: {v-Gi-di-perI}

بولۇشسىز شەكلى: {v-mi<mA-Gi-di-perI}

سوئال شەكلى: يوق

1 ـ شەخس	بىرلىك	ئوقۇغىدىم، بارغىدىم، كەلگىدىم
	كۆپلۈك	ئوقۇغىدۇق، بارغىدۇق، كەلگىدۇق
2 ـ شەخس	بىرلىك	ئوقۇغىدىڭ، بارغىدىڭ، كەلگىدىڭ ئوقۇغىدىڭىز، بارغىدىڭىز، كەلگىدىڭىز ئوقۇغىدىلە، بارغىدىلە، كەلگىدىلە
	كۆپلۈك	ئوقۇغىدىڭلار، بارغىدىڭلار، كەلگىدىڭلار ئوقۇغىدىڭىزلار، بارغىدىڭىزلار، كەلگىدىڭىزلەر ئوقۇغىدى، بارغىدى، كەلگىدى ئوقۇشقىدىڭ، بېرىشقىدىڭ، كېلىشكىدىڭ
3 ـ شەخس	ئوقۇغىدى، بارغىدى، كەلگىدى	

راي مەنىسى: ئەنسىرەش مەيلى

ئىشلىتىلىشى:

هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىمۇ كەلگەن قوللىنىلىدۇ. «بول - » پېئىلى بۇ شەكىلدە تۇرلىنىپ ھەر خىل ھال - زامان شەكىللىرى بىلەن بىرىكىپ شۇ شەكىللەرنىڭ سۈبيېكتىپ مۇلچەر مەنىسىدىكى شەكىللىرىنى تەشكىل قىلىدۇ. باشقا مۇستەقىل پېئىللارغا قوشۇلۇپ كەلگەندە، سۆزلىگۈچى سۆزلەۋاتقان ۋاقىتتىن كېيىنكى مەلۇم بىر ۋاقىت نۇقتىسىدا ياكى بۆلىكىدە يۈز بېرىشىنى ئازرۇ قىلغان، ئەندىشە قىلغان، ئەنسىرىگەن ئىش - ھەرىكەتنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. ئۆلۈكۈم چۆلدە قالمىغىدى، يەيدىغانمۇ، ئىچىدىغانمۇ تۇگىدى.

b. ۋاي ئىسىت، سوغۇق ئۇرۇۋەتمىگىدى.

c. زىياۋۇدۇن چىرايلىق ئايالنىڭ سۇتتەك ئاق قوللىرى ئۆزىنىڭ ئۇتلەنگەن كالا پاچىقىدەك قوللىرىغا تېگىپ كەتمىگىدى دەپ ئەنسىرەپ ئەندىكتى..

48. {-Gilivat}

كېلىپ چىقىشى: بۇ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە مەيدانغا كەلگەن شەكىللەرنىڭ بىرى. بۇ شەكىلنىڭ كېلىپ چىقىشى تۆۋەندىكىچە:

{v-Gili-<-p-at<yat -}

قۇرۇلمىسى:

بولۇشلۇق شەكلى: {v-Gili-vat-i-perII}

بولۇشسىز شەكلى: يوق

سوئال شەكلى: يوق

راي مەنىسى: ۋاستىسىز بايان.

ئىشلىتىلىشى:

بۇ شەكىل پەقەت بولۇشلۇق شەكىلدىلا قوللىنىلىدۇ. بۇ شەكىل سۆز قىلىنىۋاتقان ۋاقىتتىن كېيىنكى كەلگۈسى ۋاقىت ئوقىنىڭ سۆز قىلىنىۋاتقان نۇقتىسىغا يېقىن بىر ۋاقىت نۇقتىسىدا ياكى ۋاقىت بۆلىكىدە مۇقەررەر يۈز بېرىدىغان ئىش - ھەرىكەتنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. ئۇ بېرلىننى قورشاپ ھۇجۇم باشلىغىلىۋاتىدۇ .

b. ئەسكەرلەر ماشىنىدىن چۈشكىلىۋاتسا مەن ئوق مىلتىقى بىلەن بىرنى ئېتىپ ئۆلتۈرۈپ ئاتلىنىپ ھۇجۇمغا ئۆتتۈم .

c. ــ ئورۇسلار بىزنى ئاتقىلىۋاتىدۇ!

49. {-GU-}

كېلىپ چىقىشى: بۇ شەكىل ئەڭ دەسلەپ خاقانىيە تۈركچىسىدە بولۇشلۇق شەكىلدە ئۇچرايدۇ. [101] ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا پەقەت 3 - شەخسته بولۇشلۇق شەكىلدە قوللىنىلىدۇ.

قۇرۇلمىسى:

بولۇشلۇق شەكلى: {v-GU-si}

بولۇشسىز شەكلى: يوق

سوئال شەكلى: يوق

راي مەنىسى: ۋاستىسىز بايان.

ئىشلىتىلىشى:

بۇ شەكىل پەقەت بولۇشلۇق شەكىلدىلا قوللىنىلىدۇ. بۇ شەكىل سۆز قىلىنىۋاتقان ۋاقىتتىن كېيىنكى كەلگۈسى ۋاقىت ئوقىنىڭ بىر ۋاقىت نۇقتىسىدا ياكى ۋاقىت بۆلىكىدە سۆزلىگۈچى مۇقەررەر يۈز بېرىدۇ دەپ قارىغان ئىش - ھەرىكەتنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. ئىشىنىمىزكى بۇ ئازرۇ هامان رېئاللىققا ئايلانغۇسى.

b. ئىشىنىمىزكى بىيولوگىيە قۇرۇلۇشى ئىنسانىيەت تەرەققىياتىدا تېخىمۇ مۇھىم رول ئوينىغۇسى.

c. بۇلارنىڭ هەممىسى ياخشى ئۇنۇم بەردى هەمدە داۋاملىق ياخشى ئۇنۇم بەرگۈسى.

d. دەپتۇكىم قىلساڭ ئەگەر خىزمەت ماڭا،

كۆلگۈسى دۆلەت گۈلى جەزمەن ساڭا.

50. {-GUdäk}

كېلىپ چىقىشى: بۇ شەكىل مۇقەررەر هالىنىڭ بەلگىسى

بولغان GU - دېگەن شەكىلگە ئاڭلاتما بايان رايىنىڭ بەلگىسى بولغان däk قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشىدىن شەكىللەنگەن، بۇ شەكىل يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ كىلاسسىك باسقۇچىدا 3 ـ شەخس شەكلىدە كۆرۈلىدۇ [101]. بۇ شەكىل هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا نىسبەتەن كەڭرى قوللىنىلىدىغان هال ـ زامان شەكىللىرىنىڭ بىرى.

قۇرۇلمىسى:

بولۇشلۇق شەكلى: {v-GU-däk-perII}

بولۇشسىز شەكلى: {v-mA>mi-Gu-däk-perII}

سوئال شەكلى: {v-GU-däk-perII-mu}

{v-mA>mi-GU-däk-perII-mu}

1 ـ شەخس	بىرلىك	ئوقۇغۇدەكمەن، بارغۇدەكمەن، كەلگۇدەكمەن
	كۆپلۈك	ئوقۇغۇدەكمىز، بارغۇدەكمىز، كەلگۇدەكمىز
2 ـ شەخس	بىرلىك	ئوقۇغۇدەكسەن، بارغۇدەكسەن، كەلگۇدەكسەن ئوقۇغۇدەكسىز، بارغۇدەكسىز، كەلگۇدەكسىز ئوقۇغۇدەكلا، بارغۇدەكلا، كەلگۇدەكلا
	كۆپلۈك	ئوقۇغۇدەكسىلەر، بارغۇدەكسىلەر، كەلگۇدەكسىلەر ئوقۇغۇدەكسىزلەر، بارغۇدەكسىزلەر، كەلگۇدەكسىزلەر ئوقۇشقۇدەكلا، بېرىشقۇدەكلا، كېلىشكۇدەكلا ئوقۇشقۇدەكسەن، بېرىشقۇدەكسەن، كېلىشكۇدەكسەن
3 ـ شەخس		ئوقۇغۇدەك، بارغۇدەك، كەلگۇدەك

راي مەنىسى: ئاڭلاتما بايان.

ئىشلىتىلىشى:

1) بۇ شەكىل سۆز قىلىنىۋاتقان ۋاقىتتىن كېيىنكى كەلگۈسى ۋاقىت ئوقىنىڭ بىر ۋاقىت نۇقتىسىدا ياكى ۋاقىت بۆلىكىدە يۈز بېرىدىغان سۆزلىگۈچى باشقىلاردىن ئاڭلىغان ئىش

سۈپىتىدە بايان قىلغان ئىش ـ هەرىكەتنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. ـــ ئېلىخان تۆرەم قىرىق پارە قۇرئاننى يادقا بىلگۈدەك، بىرچىگە ئۆرۈپ دەپ بېرەلىگۈدەك دەيدۇ، راستمۇ؟

b. ئۇرۇمچىگە ئېلىپ ماڭغۇدەك دېيىشىدۇ!

c. شېڭ ئەرز يازغۇچىلارنى ساق قويمىغۇدەك دېگەن گەپنى ئاڭلاپ ئۇرۇمچىدىن قېچىپ كەلگەن...

2) سۆزلىگۈچى مەلۇم ئوبيېكتىپ پاكىتلار ئاساسىدا كەلگۈسىدە ئەمەلگە ئاشىدۇ دەپ قارىغان ئىش ـ هەرىكەتنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. ـــ يالغان چېچىنى سېلىۋالساڭ، ئاينىسا قىزىدىنمۇ قېلىشمايدىغان قىز بولغۇدەكسەن، ـــ دەپ چاقچاق قىلدى ئۇنىڭ تەڭتۇشلىرىدىن بىرى.

b. ـــ نىيەتلىرى شۇ بولسا، سېپىق پاقىنى يۇتىۋېرىپ، بېرىلىپ ئۆلگەن يىلانغا ئوخشىشىپ قالغۇدەكلا!

c. ئىش ئۇلارنىڭ ئېيتقىنىدەكلا بولسا نۇسرەت چوقۇم بىزنىڭ بولغۇدەك.

d. تاۋلاستايدا قوماندان بولالايمەنۇ، غۇلجدا نېمىشقا بولالمىغۇدەكمەن!

e. شۇلارنى يوقاتساق، هەممە خاپىلىق تۈگىگۇدەك.

3) سۆزلىگۈچى ئەمەلگە ئاشمايدۇ دەپ قارىغان، سۆزلىگۈچى ئەمەلگە ئېشىشىغا گۇمان قىلغان ياكى ئىشەنمىگەن ئىش ـ هەرىكەتنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. ـــ تېخى بىزنى تۇتۇپ تۇرمىگە سالغۇدەك.

b. ـــ تېخى مىنىستىر بولغۇدەك، بولغىنىنى كۆرەيچۇ!

4) سۆزلىگۈچى توغرا تاپقان، بېجىرىلىشى قائىدىگە ئۇيغۇن دەپ قارىغان ئىش ـ هەرىكەتنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. ـــ نېمىدەپ ئارىلاشمىغۇدەكمەن، ئەر مېنىڭ، ئۆي

مېنىڭ، چېقىن ـ چاقماقمۇ تېرەكنىڭ بېشىنى ئۇزىدۇ .

b. ـــ بىزنى تاشلاپ نەگە بارغۇدەك ؟

c. ـــ نېمىشقا خاتا بولغۇدەك ! ئايرىلغىنىمىز ئايرىلغان.

d. كىرمىسەم بولمىغۇدەك .

e. ـــ ئۇنداق بولسا، ئاۋۋال سېنىڭ ئۇنتۇغاقلىق كېسىلىڭنى ساقايتساق بولغۇدەك، ـــ دېدى سوراقچى ئورنىدىن دەس قوپۇپ.

5) ھېكايە ـ چۆچەكلەردە كۆپىنچە مۇشۇ شەكىل قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

a. ئۆلگۈدەك قورقۇپ كەتكەن چاشقان دەرھال ئۆزىنىڭ تۆشۈكى تەرەپكە قاچماقچى بولۇپ قارىسا، ئۇ يەردە يوغان بىر ئاغمىخان ئۇنى ماراپ ياتقۇدەك، چەتكە قاچاي دېسە، تېرەك بېشىدا يوغان بىر قاغا قانىتىنى رۇسلاپ قاراپ تۇرغۇدەك.

b. تۇغۇت ئانىسى ئۇنىڭ بارماقلىرىنى قايرىپ قارىسا، ھەر ئىككى ئالقىنىدا ئۇيۇپ قالغان قان پارچىسى تۇرغۇدەك.

c. بېرىپ قارىسا، سۇ چىقىدىغان غارنىڭ ئاغزىنى يوغان بىر ئەجدىھا توسۇپ ياتقۇدەك.

6) سۆزلىگۈچى چۈشىنى باشقىلارغا سۆزلەپ بېرىشتىمۇ مۇشۇ شەكىل ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن:

a. تۆمۈر ئاكام ماڭا كۈلۈمسىرەپ، يۈر ئۇكام، بىللە ماڭايلى دەپ كۆك بوز ئاتنى بىرلا دېۋىتىش بىلەن بۇلۇتلار ئارىسىدا ئۇچۇپ كېتىۋاتقۇدەك، مېنىڭ جەدە قاشقام تۇرغان ئىزىدا قىمىرلىماي تۇرۇۋالغۇدەك .

b. ـــ چۈشۈمدە قورايى تاغلىرىدا ئۇۋ قىلىپ يۈرگۈدەكمەن، ـــ دېدى ئەنسارى.

c. لېكىنزە، ئۇنىڭ قېشىغا زادى يېتەلمىگۈدەكمەن .

51. {-GUdäkmiš}

كېلىپ چىقىشى: بۇ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە مەيدانغا كەلگەن شەكىللەرنىڭ بىرى. بۇ شەكىلنىڭ كېلىپ

چىقىشى تۆۋەندىكىچە:

{v-GU-däk-miš-}

قۇرۇلمىسى:

بولۇشلۇق شەكلى: {v-GU-däk-miš-perII}

بولۇشسىز شەكلى: {v-mi 〈 -mA-GU-däk-miš-perII}

سوئال شەكلى: {v-GU-däk-miš-perII-mu}

{v-mA>mi-GU-däk-miš-perII-mu}

1 ـ شەخس	بىرلىك	ئوقۇغۇدەكمىشمەن، بارغۇدەكمىشمەن، كەلگۈدەكمىشمەن
	كۆپلۈك	ئوقۇغۇدەكمىشمىز، بارغۇدەكمىشمىز، كەلگۈدەكمىشمىز
2 ـ شەخس	بىرلىك	ئوقۇغۇدەكمىشسەن، بارغۇدەكمىشسەن، كەلگۈدەكمىشسەن ئوقۇغۇدەكمىشسىز، بارغۇدەكمىشسىز، كەلگۈدەكمىشسىز ئوقۇغۇدەكمىشلا، بارغۇدەكمىشلا، كەلگۈدەكمىشلا
	كۆپلۈك	ئوقۇغۇدەكمىشسىلەر، بارغۇدەكمىشسىلەر، كەلگۈدەكمىشسىلەر ئوقۇغۇدەكمىشسىزلەر، بارغۇدەكمىشسىزلەر، كەلگۈدەكمىشسىزلەر ئوقۇشقۇدەكمىشلا، بېرىشقۇدەكمىشلا، كېلىشكۈدەكمىشلا ئوقۇشقۇدەكمىشسەن، بېرىشقۇدەكمىشسەن، كېلىشكۈدەكمىشسەن
3 ـ شەخس		ئوقۇغۇدەكمىش، بارغۇدەكمىش، كەلگۈدەكمىش

راي مەنىسى: ئاڭلاتما بايان.

ئىشلىتىلىشى:

بۇ شەكىل سۆز قىلىنىۋاتقان ۋاقىتتىن كېيىنكى كەلگۈسى ۋاقىت ئوقىنىڭ بىر ۋاقىت نۇقتىسىدا ياكى ۋاقىت بۆلىكىدە يۈز بېرىدىغان سۆزلىگۈچى باشقىلاردىن ئاڭلىغان ئىش سۈپىتىدە بايان قىلغان ئىش ـ ھەرىكەتنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. ـــ ئەپسۇسكى، مېنىڭ تەلىيىمگە يامبۇ بېرىدىغان شامەخسۇتنىڭ بېشىدا ئەزرائىلنىڭ سايىسى ئەگىپ يۈرگۈدەكمىش، ئۇنى قوللايدىغان ياڭ جاڭجۇڭمۇ جەھەننەمگە كېتىپ قالدى، ـــ دېدى ھەيدەر ئەپەندى .

b. ئەلچىلەرنىڭ ئېيتىشىچە، سالى دورغا ماقۇل بولسا، جاڭ جىسا بۇ جەرىمانىنى يۇرت ئوستىدىن كۆتۈرۈۋېتىشكە كاپالەت بەرگۈدەكمىش.

52. {-mAKči}

كېلىپ چىقىشى: بۇ شەكىل ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ شەكىللىنىش ھارپىسىدا شەكىللەنگەن شەكىللەرنىڭ بىرى. « - ماق»لىق ئىسىمداشقا « - چى» قوشۇمچىسى قوشۇلۇپ ياسالغان بولۇپ، مەقسەت ھالنى تەشكىل قىلغان ھالدا ئىشلىتىلىدۇ .

قۇرۇلمىسى:

بولۇشلۇق شەكلى: {v-mAKči-perII}

بولۇشسىز شەكلى: {v-mAKči ämäc-perII}

سوئال شەكلى: {v-mAKči-perIImu-}
{v-mAKči-ämäs-perII-mu}

(كېيىنكى بەتتىكى جەدۋەلگە قارىڭ)

راي مەنىسى: ۋاستىسىز بايان.

ئىشلىتىلىشى:

سۆز قىلىنىۋاتقان ۋاقىتتىن كېيىنكى كەلگۈسى ۋاقىت ئوقىدىكى مەلۇم ۋاقىت نۇقتىسىدا ياكى ۋاقىت بۆلۈكىدە يۈز بېرىشى مەقسەت قىلىنغان ئىش - ھەرىكەتنى بىلدۈرىدۇ.

مەسىلەن:

a. ئەمدى بىزمۇ شۇ لەقەم بويىچە ئۇنى « قارا چېچەك » دەپ ئاتىماقچىمىز .

b. گومىندالڭ خەلقىنىڭ كۈچىنى مۇشۇ يەردە سىناپ

1 ـ شەخس	بىرلىك	ئوقۇماقچىمەن، بارماقچىمەن، كەلمەكچىمەن
	كۆپلۈك	ئوقۇماقچىمىز، بارماقچىمىز، كەلمەكچىمىز.
2 ـ شەخس	بىرلىك	ئوقۇماقچىسەن، بارماقچىسەن، كەلمەكچىسەن ئوقۇماقچىسىز، بارماقچىسىز، كەلمەكچىسىز ئوقۇماقچىدىلە، بارماقچىدىلە، كەلمەكچىدىلە
	كۆپلۈك	ئوقۇماقچىسىلەر، بارماقچىسىلەر، كەلمەكچىسىلەر ئوقۇشماقچىدىلە، بېرىشماقچىدىلە، كېلىشمەكچىدىلە ئوقۇشماقچىسەن، بېرىشماقچىسەن، كېلىشمەكچىسەن
3 ـ شەخس		ئوقۇماقچى، بارماقچى، كەلمەكچى

باقماقچى.

c. مەن سىلىنى سىناپ باقماقچىدىم.

d. ئۇ بىزنى ئاخىرقى بىر چىشلەم نېنىمىزدىنمۇ مەھرۇم قىلماقچى، بىزنى مىللەت سۈپىتىدە يوقاتماقچى...

e. ئۇنى ئۆلتۈرمەي بىرەر مەنسەپكە قويايلى دېمەكچىمۇسىز ؟

f. گومىندالڭ پىرقىسى شېڭ دۇبەننىڭ يېتەكچىلىكىدە تۇرمىلەرنى تەكشۈرمەكچى، گۇناھسىز قامالغانلارنى قويۇۋەتمەكچى.

53. {-mAKčid -}

كېلىپ چىقىشى: بۇ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە مەيدانغا كەلگەن شەكىللەرنىڭ بىرى. بۇ شەكىلنىڭ كېلىپ چىقىشى تۆۋەندىكىچە:

{-mAKči-ø<i<är-d-}

قۇرۇلمىسى:

بولۇشلۇق شەكلى: {v-mAkči-di-perI}

بولۇشسىز شەكلى: {v-mAkči ämäs-ti-perI}
سوئال شەكلى: {v-mAkči-mi-di-perI}
{v-mAkči-ämäs-mi-di-perI}

1 ـ شەخس	بىرلىك	ئوقۇماقچىدىم، بارماقچىدىم، كەلمەكچىدىم
	كۆپلۈك	ئوقۇماقچىدۇق، بارماقچىدۇق، كەلمەكچىدۇق.
2 ـ شەخس	بىرلىك	ئوقۇماقچىدىك، بارماقچىدىك، كەلمەكچىدىك ئوقۇماقچىدىڭىز، بارماقچىدىڭىز، كەلمەكچىدىڭىز ئوقۇماقچىدىلە، بارماقچىدىلە، كەلمەكچىدىلە
	كۆپلۈك	ئوقۇماقچىدىڭلار، بارماقچىدىڭلار، كەلمەكچىدىڭلار ئوقۇماقچىدىڭىزلار، بارماقچىدىڭىزلار، كەلمەكچىدىڭىزلار ئوقۇشماقچىدىلە، بېرىشماقچىدىلە، كېلىشمەكچىدىلە ئوقۇشماقچىدىك، بېرىشماقچىدىك، كېلىشمەكچىدىك
3 ـ شەخس		ئوقۇماقچىدى، بارماقچىدى، كەلمەكچىدى

راي مەنىسى: ۋاستىسىز بايان
ئىشلىتىلىشى:
سۆز قىلىنىۋاتقان ۋاقىتتىن بۇرۇنقى ئۆتكەن ۋاقىت ئوقىدىكى مەلۇم ۋاقىت نۇقتىسىدا ياكى ۋاقىت بۆلىكىدە يۈز بېرىشى مەقسەت قىلىنغان ئىش ـ ھەرىكەتنى بىلدۈرىدۇ.
مەسىلەن:

a. ـــ غوجام، مەنمۇ شۇنى دېمەكچىدىم .
b. ئاباباسوفلاردىن خەۋەرچى كەلمەكچىدى، تېخى كەلمىدى!
c. ـــ دادا، سىز نۇرمەھەممەتكە نېمە سوۋغا بەرمەكچىدىڭىز؟

d. ئۇلار شۇ يەردە قاراشھەردىن كېلىدىغان قوشۇننى كۈتۈپ تۇرماقچى ۋە ئۇلار كەلگەندە، ئاندىن بىرلىشىپ تۇرۇپ پىچانغا ھۇجۇم قىلماقچىدى.

e. رەيھان جىمىپ قالدى ۋە گەپ يۆتكەپ: ـــ ھە راست، بىر باغلام شىۋاق سۈپۈرگە تېرىۋالماقچىدىم، توختىسىڭىزا قىزىمنى ئېلىۋالاي، ـــ دېدى.

54. {-mAKčidu(r)-}

كېلىپ چىقىشى: بۇ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە مەيدانغا كەلگەن شەكىللەرنىڭ بىرى. بۇ شەكىلنىڭ كېلىپ چىقىشى تۆۋەندىكىچە:
{-mAKči-du(r)<turur}
قوللىنىلىشى:
بولۇشلۇق شەكلى: {v-mAKči-du(r)-perII}
بولۇشسىز شەكلى: {v-mAKči ämäs-tu(r)-perII}
سوئال شەكلى: {v-mAKči-du(r)-perII-mu}
{v-mAKči ämäs-tu(r)-perII-mu}
(كېيىنكى بەتتىكى جەدۋەلگە قارالسۇن)
راي مەنىسى: سۈبيېكتىپ مۆلچەر
ئىشلىتىلىشى:
سۆزلەۋاتقان ۋاقتىتىن كېيىنكى ۋاقىت ئوقىنىڭ كەلگۈسى بىر نۇقتىسىدا ياكى بۆلىكىدە يۈز بېرىشى مەقسەت قىلىنغان ئىش ـ ھەرىكەتنى سۈبيېكتىپ تونۇش ئاساسىدا مۆلچەرلەپ بايان قىلغاندا ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن:

a. بەلكى ئۇ نۇرىنى قورال قىلىپ بىرەر مەقسەتكە يەتمەكچىدۇر.

b. ئۇ نېمە قىلماقچىدۇر، بۇ يەردىن كۆچۈپ كەتمەكچىمىدۇر؟

1 ـ شەخس	بىرلىك	ئوقۇماقچىدۇرمەن، بارماقچىدۇرمەن، كەلمەكچىدۇرمەن
	كۆپلۈك	ئوقۇماقچىدۇرمىز، بارماقچىدۇرمىز، كەلمەكچىدۇرمىز.
2 ـ شەخس	بىرلىك	ئوقۇماقچىدۇرسەن، بارماقچىدۇرسەن، كەلمەكچىدۇرسەن ئوقۇماقچىدۇرسىز، بارماقچىدۇرسىز، كەلمەكچىدۇرسىز ئوقۇماقچىدۇرلا، بارماقچىدۇرلا، كەلمەكچىدۇرلا
	كۆپلۈك	ئوقۇماقچىدۇرسىلەر، بارماقچىدۇرسىلەر، كەلمەكچىدۇرسىلەر ئوقۇماقچىدۇرسىزلەر، بارماقچىدۇرسىزلەر، كەلمەكچىدۇرسىزلەر ئوقۇشماقچىدۇرلا، بېرىشماقچىدۇرلا، كېلىشمەكچىدۇرلا ئوقۇشماقچىدۇرسەن، بېرىشماقچىدۇرسەن، كېلىشمەكچىدۇرسەن
3 ـ شەخس		ئوقۇماقچىدۇر، بارماقچىدۇر، كەلمەكچىدۇر

55. {-mAKčikän}

كېلىپ چىقىشى: بۇ شەكىل يۇقىرىقى شەكىلگە ژاستىلىك ھۆكۈم باغلامچىسى قوشۇلۇپ ياسالغان شەكىل بولۇپ، هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە مەيدانغا كەلگەن. بۇ شەكىلنىڭ كېلىپ چىقىشى مۇنداق:

{-mAKči-ø<är-kän}

قوللىنىلىشى:

بولۇشلۇق شەكلى: {v-mAKči-kän-perII}

بولۇشسىز شەكلى: {v-mAKči ämäs-kän-perII}

سوئال شەكلى: {v-mAKči -ka_n-perII-mu}

1 ـ شەخس	بىرلىك	ئوقۇماقچىكەنمەن، بارماقچىكەنمەن، كەلمەكچىكەنمەن
	كۆپلۈك	ئوقۇماقچىكەنمىز، بارماقچىكەنمىز، كەلمەكچىكەنمىز
2 ـ شەخس	بىرلىك	ئوقۇماقچىكەنسەن، بارماقچىكەنسەن، كەلمەكچىكەنسەن ئوقۇماقچىكەنسىز، بارماقچىكەنسىز، كەلمەكچىكەنسىز ئوقۇماقچىكەنلا، بارماقچىكەنلا، كەلمەكچىكەنلا
	كۆپلۈك	ئوقۇماقچىكەنسىلەر، بارماقچىكەنسىلەر، كەلمەكچىكەنسىلەر ئوقۇماقچىكەنسىزلەر، بارماقچىكەنسىزلەر، كەلمەكچىكەنسىزلەر ئوقۇشماقچىكەنلا، بېرىشماقچىكەنلا، كېلىشمەكچىكەنلا ئوقۇشماقچىكەنسەن، بېرىشماقچىكەنسەن، كېلىشمەكچىكەنسەن
3 ـ شەخس		ئوقۇماقچىكەن، بارماقچىكەن، كەلمەكچىكەن

{v-mAKči ämäs-kän-perII-mu}

راي مەنسى: ژاستىلىك بايان

ئىشلىتىلىشى:

ئالدىنئالا مەقسەت قىلىنغان، سۆزلەۋاتقان ژاقىتتىن كېيىنكى كەلگۈسى ژاقىت ئوقىنىڭ مەلۇم بىر نۇقتىسىدا ياكى بۆلىكىدە يۈز بېرىشىدىغان ئىش ـ ھەرىكەتنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. سىجاڭ جانابلىرى، ئۆزلەنىڭ نېمە دەۋاتقانلىرىنى بىلمەكچىكەن.

b. رەپىقىڭىزنىڭ بىر نەۋرە ئاچىسى سىز بىلەن كۆرۈشمەكچىكەن.

c. ما بۇفاڭ دېگەن تۇڭگانىنىڭ ئاتلىق ئەسكەرلىرىمۇ كىرمەكچىكەن.

d. ـــ ئاتامدىن قورقمىسا، ئۇ سىزنى دۇمبالىماقچىكەن.

e. ئۇ كىشى سېنى يارەمچى ھۆكۈمەت كاتىپى قىلماقچىكەن.

56. {-mAKčimiš}

كېلىپ چىقىشى: بۇ شەكىل يۇقىرىقى شەكىلگە ۋاستىلىك ھۆكۈم باغلامچىسى -miš قوشۇلۇپ ياسالغان شەكىل بولۇپ، هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە مەيدانغا كەلگەن.

قۇرۇلمىسى:

بولۇشلۇق شەكلى: {v-mAKči-miš-perII}

بولۇشسىز شەكلى: {v-mAKči ämäs-miš-perII}

سوئال شەكلى: {v-mAKči-miš-perII-mu}

1 ـ شەخس	بىرلىك	ئوقۇماقچىمەن، بارماقچىمەن، كەلمەكچىمەن
	كۆپلۈك	ئوقۇماقچىمىز، بارماقچىمىز، كەلمەكچىمىز
2 ـ شەخس	بىرلىك	ئوقۇماقچىسەن، بارماقچىسەن، كەلمەكچىمسەن ئوقۇماقچىسىز، بارماقچىسىز، كەلمەكچىمسىز ئوقۇماقچىمسىلا، بارماقچىمسىلا، كەلمەكچىمسىلا
	كۆپلۈك	ئوقۇماقچىسىلەر، بارماقچىسىلەر، كەلمەكچىمسىلەر ئوقۇماقچىسىزلەر، بارماقچىسىزلەر، كەلمەكچىمسىزلەر ئوقۇشماقچىسىلا، بېرىشماقچىسىلا، كېلىشمەكچىمسىلا ئوقۇشماقچىسىسەن، بېرىشماقچىسىسەن، كېلىشمەكچىمسىسەن
3 ـ شەخس	ئوقۇماقچىمىش، بارماقچىمىش، كەلمەكچىمىش	

{v-mAKči ämäs-mis&-perII-mu}

راي مەنىسى: ئاڭلاتما بايان

ئىشلىتىلىشى:

باشقىلاردىن ئاڭلىغان، بېجىرىلىشى مەقسەت قىلىنغان سۆزلەۋاتقان ۋاقتىتتىن كېيىنكى كەلگۈسى ۋاقىت ئوقىنىڭ مەلۇم بىر نۇقتىسىدا ياكى بۆلىكىدە يۈز بېرىدىغان ئىش ـ ھەرىكەتنى بىلدۈرىدۇ. ئەمەلىي ئىستېمالدا ئاساسەن {-mAKcikän} شەكلى بىلەن ئالماشتۇرۇپ ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن:

a. ئۇلار سىز بىلەن توي توغرۇلۇق سۆزلەشمەكچىمىش.

b. ئۇ بالىسىنى دوختۇر قىلماقچىمىش.

c. مەن ئۇنىڭ ئۇلىنى كولاۋېتىپتىمىشمەن.

57. {-mAKči bolğidi-}

كېلىپ چىقىشى: بۇ شەكىل هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە شەكىللەنگەن مۇرەككەپ شەكىللەرنىڭ بىرى.

{mAKči bolği<bolgay-∅<är-di-}

قۇرۇلمىسى:

بولۇشلۇق شەكلى: {-mAKči bolği-di - perI}

بولۇشسىز شەكلى: يوق

سوئال شەكلى: يوق

(كېيىنكى بەتتىكى جەدۋەلگە قارالسۇن)

راي مەنىسى: ئوبيېكتىپ مۆلچەر رايى

ئىشلىتىلىشى:

يۈز بېرىشى مەقسەت قىلىنغان ئىش ـ ھەرىكەتنى مەلۇم ئوبيېكتىپ پاكىتلار ئاساسىدا مۆلچەرلەپ بايان قىلغاندا ئىشلىتىلىدۇ. كۆپىنچە سوئال مەنىسىدە كېلىدۇ. مەسىلەن:

a. تۇرسۇنمۇ قاتناشماقچى بولغىدى؟

b. تەتىلدە قايتماقچى بولغىدىڭلار؟

c. سەنمۇ ئالماقچى بولغىدىڭ؟

1 ـ شەخس	بىرلىك	ئوقۇماقچى بولغىدىم، بارماقچى بولغىدىم، كەلمەكچى بولغىدىم
	كۆپلۈك	ئوقۇماقچى بولغىدۇق، بارماقچى بولغىدۇق، كەلمەكچى بولغىدۇق
2 ـ شەخس	بىرلىك	ئوقۇماقچى بولغىدىڭ، بارماقچى بولغىدىڭ، كەلمەكچى بولغىدىڭ ئوقۇماقچى بولغىدىڭىز، بارماقچى بولغىدىڭىز، كەلمەكچى بولغىدىڭىز ئوقۇماقچى بولغىدىلا، بارماقچى بولغىدىلا، كەلمەكچى بولغىدىلا
	كۆپلۈك	ئوقۇماقچى بولغىدىڭلار، بارماقچى بولغىدىڭلار، كەلمەكچى بولغىدىڭلار ئوقۇماقچى بولغىدىڭىزلار، بارماقچى بولغىدىڭىزلار، كەلمەكچى بولغىدىڭىزلار ئوقۇشماقچى بولغىدىلا، بېرىشماقچى بولغىدىلا، كېلىشمەكچى بولغىدىلا ئوقۇشماقچى بولغىدىڭ، بېرىشماقچى بولغىدىڭ، كېلىشمەكچى بولغىدىڭ
3 ـ شەخس		ئوقۇماقچى بولغىدى، بارماقچى بولغىدى، كەلمەكچى بولغىدى

58. {-mAKči bolsa-perI kerak}

كېلىپ چىقىشى: بۇ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە مەيدانغا كەلگەن شەكىللەرنىڭ بىرى.

قۇرۇلمىسى:

بولۇشلۇق شەكلى: {-mAKči bolsa-perI kerak}

بولۇشسىز شەكلى: يوق

سوئال شەكلى: يوق

(كېيىنكى بەتتىكى جەدۋەلگە قارالسۇن)

راي مەنىسى: ئوبيېكتىپ مۆلچەر بايان.

ئىشلىتىلىشى:

1 ـ شەخس	بىرلىك	ئوقۇماقچى بولسام كېرەك، بارماقچى بولسام كېرەك، كەلمەكچى بولسام كېرەك
	كۆپلۈك	ئوقۇماقچى بولساق كېرەك، بارماقچى بولساق كېرەك، كەلمەكچى بولساق كېرەك
2 ـ شەخس	بىرلىك	ئوقۇماقچى بولسىڭ كېرەك، بارماقچى بولسىڭ كېرەك، كەلمەكچى بولسىڭ كېرەك ئوقۇماقچى بولسىڭىز كېرەك، بارماقچى بولسىڭىز كېرەك، كەلمەكچى بولسىڭىز كېرەك ئوقۇماقچى بولسىلا كېرەك، بارماقچى بولسىلا كېرەك، كەلمەكچى بولسىلا كېرەك
	كۆپلۈك	ئوقۇماقچى بولسىڭلار كېرەك، بارماقچى بولسىڭلار كېرەك، كەلمەكچى بولسىڭلار كېرەك ئوقۇماقچى بولسىڭىزلار كېرەك، بارماقچى بولسىڭىزلار كېرەك، كەلمەكچى بولسىڭىزلار كېرەك ئوقۇشماقچى بولسىلا كېرەك، بېرىشماقچى بولسىلا كېرەك، كېلىشمەكچى بولسىلا كېرەك ئوقۇشماقچى بولسىڭ كېرەك، بېرىش بېرىشماقچى بولسىڭ كېرەك، كېلىشمەكچى بولسىڭ كېرەك
3 ـ شەخس		ئوقۇماقچى بولسا كېرەك، بارماقچى بولسا كېرەك، كەلمەكچى بولسا كېرەك

بېجىرىلىشى مەقسەت قىلىنغان ئىش ـ ھەرىكەتنى، ھالەتنى ئوبيېكتىپ پاكىتلار ئاساسىدا مۆلچەرلەپ بايان قىلغاندا ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن:

a. ئۇ سىنزگە بىر نەرسە بەرمەكچى بولسا كېرەك.

b. ئۇمۇ مۇشۇ كىتابنى ئالماقچى بولسا كېرەك.

c. سىلەرمۇ سودا قىلماقچى بولساڭلار كېرەك.

59 {-mAKči oxšay(du)-}

كېلىپ چىقىشى: بۇ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە

مەيدانغا كەلگەن شەكىللەرنىڭ بىرى. ئۇنىڭ كېلىپ چىقىشى تۆۋەندىكىچە:

{-mAKči oxša-y-du<-dur<turur}

قۇرۇلمىسى:

بولۇشلۇق شەكلى: {v -mAKči oxša - y - (perII)}

بولۇشسىز شەكلى: يوق

سوئال شەكلى: يوق

1 ـ شەخس	بىرلىك	ئوقۇماقچى ئوخشايمەن، بارماقچى ئوخشايمەن، كەلمەكچى ئوخشايمەن
	كۆپلۈك	ئوقۇماقچى ئوخشايمىز، بارماقچى ئوخشايمىز، كەلمەكچى ئوخشايمىز
2 ـ شەخس	بىرلىك	ئوقۇماقچى ئوخشايسەن، بارماقچى ئوخشايسەن، كەلمەكچى ئوخشايسەن ئوقۇماقچى ئوخشايسىز، بارماقچى ئوخشايسىز، كەلمەكچى ئوخشايسىز ئوقۇماقچى ئوخشايلا، بارماقچى ئوخشايلا، كەلمەكچى ئوخشايلا
	كۆپلۈك	ئوقۇماقچى ئوخشايسىلەر، بارماقچى ئوخشايسىلەر، كەلمەكچى ئوخشايسىلەر ئوقۇماقچى ئوخشايسىزلەر، بارماقچى ئوخشايسىزلەر، كەلمەكچى ئوخشايسىزلەر ئوقۇشماقچى ئوخشايلا، بېرىشماقچى ئوخشايلا، كېلىشمەكچى ئوخشايلا ئوقۇشماقچى ئوخشايسەن، بېرىشماقچى ئوخشايسەن، كېلىشمەكچى ئوخشايسەن
3 ـ شەخس	ئوقۇماقچى ئوخشايدۇ، بارماقچى ئوخشايدۇ، كەلمەكچى ئوخشايدۇ	

راي مەنسى: ئوبيېكتسىز مۇلچەر

ئىشلىتىلىشى:

بېجىرىلىشى مەقسەت قىلىنغان دەپ قارالغان ۋە مەلۇم ئوبيېكتسىز پاكىتلار ئاساسىدا مۇلچەرلەنگەن ئىش ـ ھەرىكەتنى

بايان قىلغاندا ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن:

a. ئۇ سېنى ئۆلتۈرمەكچى ئوخشايدۇ.

b. سېنى ئالدىماقچى ئوخشايسەن ـ ھە؟

c. ئۇلار كۆچمەكچى ئوخشايدۇ.

60. {-mAkčiğu däymän}

كېلىسىز چىقىشى: بۇ شەكىلمۇ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە مەيدانغا كەلگەن شەكىللەرنىڭ بىرى.

قۇرۇلمىسى:

بولۇشلۇق شەكلى: {v-mAKči ğudäymän}

بولۇشسىز شەكلى: يوق

سوئال شەكلى: يوق

راي مەنسى: سۇبيېكتسىز مۇلچەر

ئىشلىتىلىشى:

بۇ شەكىل ئاساسەن جانلىق تىلدا 3 ـ شەخس شەكىلىدە بېجىرىلىشى مەقسەت قىلىنغان دەپ قارالغان ئىش ـ ھەرىكەتنى سۇبيېكتسىز تونۇش ئاساسىدا مۇلچەرلەپ بايان قىلغاندا ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن:

a. سىلەر مېنى ئالداپ كەتكۈزۈۋەتمەكچىغۇ دەيمەن.

b. تۇرسۇن سىلەردىن پۇل ئوندۇرۇۋالماقچىغۇ دەيمەن.

c. ئۇلار مۇشۇ شەھەردە تۇرۇپ قالماقچىغۇ دەيمەن.

61. {-mAKtA}

كېلىسىز چىقىشى: بۇ شەكىل « ـ ماق»لىق ئىسىمداشقا ئورۇن كېلىش قوشۇمچىسى قوشۇلۇپ ياسالغان. يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلى باسقۇچىدا مەيدانغا كەلگەن شەكىللەرنىڭ بىرى. بۇ شەكىل ئاساسەن 3 ـ شەخسته بولۇشلۇق شەكىلده ئىشلىتىلىدۇ.

قۇرۇلمىسى:

بولۇشلۇق شەكلى: {v-mAKtA-perII}

بولۇشسىز شەكلى: يوق

سوئال شەكلى: يوق
راي مەنىسى: بىۋاستە بايان.
ئىشلىتىلىشى:
1) ۋاقىت ئوقۇنۇش سۆز قىلىنىۋاتقان بۆلۈكدە داۋاملىشىۋاتقان ئىش ـ ھەرىكەتنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:
a. قېلىن كۆرپە، لۆم ـ لۆم سىم كارىۋات ئۇنۇش بەدىنگە پاتماقتا، ئېسىل مامۇق ياستۇقلار ئۇنىڭغا تاشتەك قاتتىق بىلىنمەكتە.
b. ئۇنۇش كۆپ ۋاقتى خىيال دۇنياسىدا، ئاز ۋاقتى رېئال دۇنياسىدا ئۆتىۋاتىدۇ، ئۇ مانا شۇنۇش ئۈچۈن ئازابلانماقتا، غەزەپلەنمەكتە.
c. سولدا دەريا شارقىراپ ئاقماقتا.
d. گويا بۇ بۈك قارىغايلىق چوققىلار بىر ـ بىرى بىلەن بوي تالاشماقتا، گۈزەللىك تالاشماقتا.
2) ئەدەبىي ئەسەرلەردە ۋەقەلىكنىڭ تەپسىلاتىنى بايان قىلغاندا ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن:
a. نەدىدۇر بۇغا ھۆركىرىمەكتە، ئايغىر كىشنىمەكتە، چارۋا ئىگىلىرىنىڭ ئاق راھەتلىك كۈنلىرىنى ھايات خاتىرىسىگە ناخشىلىرى بىلەن قالدۇرماقچى بولۇشقاندەك مالچىلار تېخىمۇ قىزىپ ئۆلەك ئېيتىشماقتا، كۆيۈۋاتقان قارىغايلار چاراسلىماقتا، مەززىلىك قوي گۆشى پۇراق چاچماقتا، ئىشتىھاسى ئېچىلغان ئادەملەر توختىماي يېمەكتە، ئىچمەكتە، كۈيلىمەكتە، كۈلمەكتە ئىدى.
b. ئۇنۇش كۆز يېشى، يۈرەك پىغانى بىلەن نۇرىنىڭ ھېچ ئىشى بولمىسىمۇ، ئۇ بارغانسېرى ئۇنى سېغىنماقتا، بارغانسېرى ئۇنى بىر كۆرۈش ئىستىكى قىينىماقتا، يۈرەكلىرىنى ئەزمەكتە، ئەمدى ئۇنىڭ چىدىغۇچىلىكى قالمىدى.
c. بوران گۈركىرىمەكتە، قارلار ئۇچماقتا، دەرەخلەر قار

چاڭگىللىرىدىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن قاتتىق سىلكىنمەكتە، زاۋۇتلار ھۇۋلاشماقتا، قورالىلانغان ساقچىلار، ئەسكەرلەر ھەم يېپىق دەرۋازىلارنى ئەسەبىيلىشىپ قاقماقتا.
62. {-mAKtA idi-}
كېلىپ چىقىشى: بۇ شەكىل « ـ ماق»لىق ئىسىمداشقا ئورۇن كېلىش قوشۇمچىسى قوشۇلۇپ ياسالغان. يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلى باسقۇچىدا مەيدانغا كەلگەن شەكىللەرنىڭ بىرى. بۇ شەكىل ئاساسەن 3 ـ شەخسته بولۇشلۇق شەكىلده ئىشلىتىلىدۇ. بۇ شەكىلنىڭ كېلىپ چىقىشى تۆۋەندىكىچە:
{-mAK-tA-i<är-di-}
قوللىنىسى:
بولۇشلۇق شەكلى: {v-mAKtA idi-perI}
بولۇشسىز شەكلى: يوق
سوئال شەكلى: يوق
راي مەنىسى: ۋاستىسىز بايان.
ئىشلىتىلىشى:
ۋاقىت ئوقۇنۇش سۆز قىلىنىۋاتقان بۆلۈكدە داۋاملىشىۋاتقان نەتىجىسى ساقلانغان ئىش ـ ھەرىكەتنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:
a. ئۇلاستاي پارتىزانلىرى چىشىنى چاڭ چىشلەپ قانغا قان، جانغا جان ئېلىپ دۈشمەندىن غالىب كېلىشنىڭ يوللىرى ئۈستىده باش قاتۇرۇشماقتا ئىدى.
b. شەھەرگە كىرەلمەي كەينىگە يانغان ئاچ، ھارغىن گومىندالڭ ئەسكەرلىرى ئات، گۆش، نان ـ مايلارنى بۇلىماقتا، قارشىلىق قىلغانلارنى ئاتماقتا ئىدى.
c. ئىككى باشلىق مەززىلىك چاي ئىچكەچ، جىمجىت ئولتۇرۇشۇۋېلىپ ئۆز ـ ئۆزى بىلەن سۆزلىشىۋاتقاندا، ھەرەمباغدا قورشاۋدا قالغان ساۋ رۇلىڭ ئۇلارنى ئاغزىنى بۇزۇپ تىللىماقتا ئىدى.

d. لېكىن زىياۋۇدۇننىڭ ئۆيىدە شادلىق ئورنىغا يىغا - زار بولماقتا ئىدى .

§9. پېئىلنىڭ تۇرغۇن سۆز شەكىللىرى

ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىللار تۇرلىنىش ئارقىلىق تۇرغۇن سۆزلەر (ئاساسەن ئىسىم، سۈپەت، رەۋىش) ئىقتىدارىغا ئېرىشىپ، جۈملىدە تۇرغۇن سۆزلەرگە ئوخشاش قوللىنىلىدۇ. پېئىلنىڭ مانا مۇشۇنداق شەكىللىرىنى تۇرغۇن سۆز شەكىللىرى دەپ ئاتايمىز ⑩②. پېئىلنىڭ تۇرغۇن سۆز شەكىللىرى پېئىلنىڭ ئىسمىغا ئوخشاش قوللىنىلىدىغان ئىسمىداش شەكىللىرى (يازماق، يېزىش، يازغۇ - ، يازغانلىق)، سۈپەتكە ئوخشاش قوللىنىلىدىغان سۈپەتداش شەكىللىرى (يازغان، يازىدىغان، يېزىۋاتقان، يازار)، رەۋىشكە ئوخشاش قوللىنىلىدىغان رەۋىشداش شەكىللىرى (يېزىپ، يازا، يازغۇچە، يازغىلى، يازغاچقا)نى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

پېئىلنىڭ تۇرغۇن سۆز شەكىللىرىنىڭ تۇرغۇن سۆزلەرگە ئوخشاش قوللىنىلىدىغانلىقىغا قاراپلا ئۇلارنى سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلار قاتارىدا بىر تەرەپ قىلىشقا بولمايدۇ. چۈنكى، پېئىلنىڭ تۇرغۇن سۆز شەكىللىرى بىلەن تۇرغۇن سۆزلەردىن ياسالغان پېئىللار ئوتتۇرىسىدا ماھىيەتلىك پەرق بار. بۇ پەرقلەرنى خەمىت تۆمۈر ئەپەندى مۇنداق يېغىنچاقلايدۇ:

1. پېئىلنىڭ تۇرغۇن سۆز شەكىللىرى گەرچە تۇرغۇن سۆزلەر خۇسۇسىيىتىگە ئېرىشىپ، تۇرغۇن سۆزلەرگە ئوخشاش قوللىنىلسىمۇ، لېكىن ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ پېئىللىق خۇسۇسىيەتلىرىنى پۈتۈنلەي يوقىتىپ قويمايدۇ. ئۇلار پېئىلنىڭ دەرىجە، بولۇشلۇق - بولۇشسىزلىق، تۈس قاتارلىق جەھەتلەردىن پەرقلىنەلەيدۇ (مەسىلەن: يازغان - يېزىلغان / يازدۇرغان /

يېزىشقان / يازمىغان / يازغۇچە / يازمىغۇچە - يېزىلغۇچە - يازدۇرغۇچە - يېزىش - يازدۇرۇش - يېزىشىش - يازماسلىق - يېزىۋېرىپ - يېزىۋەتكەچكە - يازماقچى - يېزىپ بولغۇچە...)، پېئىلغا بېقىنىدىغان سۆز - ئىبارىلەرنى بېقىندۇرۇپ كېلەلەيدۇ. (مەسىلەن: بۇ خەتنى يازغان، ئورۇمچىگە خەت يازىدىغان، خەتنى چىرايلىق يازىدىغان، ئۇنىڭ بىلەن نەچچە يىل خەت يېزىشىپ....) پېئىلدىن ياسالغان تۇرغۇن سۆزلەر بولسا، پېئىللىق خۇسۇسىيىتىنى پۈتۈنلەي يوقىتىپ، تامامەن تۇرغۇن سۆزلەرگە ئايلىنىپ كەتكەن بولىدۇ. مەسىلەن، «كىر - »، «چىق - »، «ئاچ - »، «قۇي - »، «ئوت - »، «ئەسلە - »، «قاچ - »، «سىنا - »، «هار - » قاتارلىق پېئىللاردىن ياسالغان «كىرىم»، «چىقىم»، «ئاچقۇ»، «قۇيماق»، «ئوتىغۇچ»، «ئەسلىمە»، «قاچقۇن»، «سىناق»، «هاردۇق» قاتارلىق سۆزلەر پۈتۈنلەي ئىسمىغا ئايلىنىپ كەتكەن. «قورۇ - »، «كۆچ - »، «يېپىش - »، «ماختاڭ - »، «چېچىل - » قاتارلىق پېئىللاردىن ياسالغان «قورۇق»، «كۆچمە»، «يېپىشقاق»، «ماختانچاق»، «چېچىلاڭغۇ» قاتارلىق سۆزلەر پۈتۈنلەي سۈپەتكە ئايلىنىپ كەتكەن بولۇپ ئۇلاردا ھېچقانداق پېئىللىق خۇسۇسىيەت قالمىغان.

2. پېئىلنىڭ تۇرغۇن سۆز شەكىللىرىنى ياسىغۇچى قوشۇمچىلار يۈكسەك دەرىجىدە ئابستراكتلاشقان بولۇپ، پېئىللارنىڭ ھەممىسىگە دېگۈدەك قوشۇلالايدۇ. مەسىلەن: « - غان - قان - گەن - كەن» قوشۇمچىسىنى ھەرقانداق پېئىلغا قوشۇلۇپ « - غان»لىق سۈپەتداش ياساش مۇمكىن، لېكىن پېئىلدىن تۇرغۇن سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلارنىڭ ئابستراكتلىق دەرىجىسى ئۇنداق يۇقىرى ئەمەس، ئۇلارنىڭ ھەربىرىنى پەقەت بىر قىسىم پېئىللارغىلا قوشقىلى بولىدۇ. مەسىلەن: پېئىلدىن ئىسىم ياسىغۇچى قوشۇمچە « - م \ - ىم \ - ۇم \ - ۇم» قوشۇمچىسىنى «كىر - »،

«چىق - »، «ئۇن - »، «ئاق - »، «سايلا - »، «بىل - »، «بۆل - »، «ئۆل - » قاتارلىق ئازلا بىر قىسىم پېئىللارغا قوشقىلى بولىدۇ، «ماڭ - »، «ئوخلا - »، «ئوقۇ -» قاتارلىق كۆپ قىسىم پېئىللارغا قوشقىلى بولمايدۇ. پېئىلدىن سۈپەت ياسىغۇچى « - ق \ - ك \ - ىق \ - ىك \ - ۇق \ - ۈك» قوشۇمچىسىنىمۇ پەقەت «ئاغرى - »، «ياپ - »، «سۇن - »، «ئەت - »، چىر - »، « قۇرۇ - »، «ئۆل - »، «تىز - » قاتارلىق ئازلا بىر قىسىم پېئىللارغا قوشقىلى بولىدۇ.

3. پېئىلنىڭ تۈرغۇن سۆز شەكىللىرىدە پېئىلنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسى ئۆزگەرمەيدۇ، مەسىلەن، «ياز - » پېئىلىنىڭ «يازغان»، «يازدىغان»، «يېزىۋاتقان»، «يېزىپ»، « يازغۇچە»، «يازغىلى»، «يازغۇ»، «يېزىش» قاتارلىق تۈرغۇن سۆز شەكىللىرىنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسى بىرلا بولۇپ، ھەممىسى بىر سۆز ھېسابلىنىدۇ، لېكىن پېئىلدىن ياسالغان تۈرغۇن سۆزلەردە ئەسلىي پېئىلنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسى ئۆزگىرىدۇ. مەسىلەن، «ياز - » دېگەن پېئىل يېزىش ھەرىكىتىنى بىلدۈرسە، ئۇنىڭدىن ياسالغان «يېزىق» سۆزى يېزىش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان بىر يۈزۈش بەلگىنى بىلدۈرىدۇ[103].

دېمەك، پېئىللارنىڭ بەلگىلىك گىرامماتىكىلىق قوشۇمچىلارنىڭ يارىدىمىدە تۈرغۇن سۆزلەرگە ئوخشاش خاراكتېرگە ئىگە بولۇشى ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىللارغا خاس بىر ئالاھىدىلىك ھېسابلىنىدۇ.

1. ئىسىمداشلار

مەنىسى: پېئىلنىڭ تۈرلىنىش ئارقىلىق ئىسىمغا خاس ئالاھىدىلىكلەرگە ئېرىشىپ، جۈملىدە ئىسىمغا ئوخشاش قوللىنىلىدىغان گىرامماتىكىلىق شەكىللىرى. مەسىلەن:

بار -+ - ىش = بېرىش، ياز -+ - ماق = يازماق،

ياز -+ - غۇ = يازغۇ، ياز - + - غانلىق = يازغانلىق.

ئىسىمداش ئۆزىنىڭ پېئىللىق مەنىسىنى ۋە پېئىللىق خۇسۇسىيىتىنى ساقلىغاندىن سىرت ئىسىمنىڭ بارلىق گىرامماتىكىلىق ئالاھىدىلىكلىرىنى قوبۇل قىلالايدۇ ۋە بۇ ئارقىلىق جۈملىدە ئىسىم رولىدا قوللىنىلىپ، جۈملىنىڭ ھەرخىل بۆلىكى بولۇپ كېلەلەيدۇ. مەسىلەن:

a. سېنى ياخشى كۆرۈشۈم سېنىڭ ئوبدانلىقىڭدىن.

b. سىلەرگە سۆزلەپ بەرگۈدەك نېمە ھېكايە بولسۇن.

ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىسىمداشلار تۆت تۈرلۈك بولىدۇ:

1) « - ش»لىق ئىسىمداش

مەنىسى: پېئىلغا ئالاھىدە تۈس مەنىسى بەرمەيدىغان ئىسىمداش شەكلى. بۇ خىل ئىسىمداشلار جۈملىدە ئىسىمغا ئوخشاش رول ئويناىدۇ. مەسىلەن:

a. كۆپ ئوخلاش سالامەتلىككە زىيانلىق. (ئىگە)

b. ئۇنىڭ ئەزىپىسى سېنى ئوبدان كۆتۈش. (خەۋەر)

c. مەن مۇقام ئاڭلاشنى ياخشى كۆرىمەن. (تولدۇرغۇچى)

d. كىتاب ئوقۇشنىڭ پايدىسى نېمە؟ (ئېنىقلىغۇچى)

e. مەن سېنىڭ مۇشۇنداق دېيىشىڭدىن قورقىمەن. (ئورۇن كېلىشتىكى ھالەت)

f. ئۇ مېيىپ بولغىنى بىلەن كىيىم كىيىشتىن تاماق يېيىشكىچە ھەممىنى ئۆزى قىلىدۇ.(ئورۇن كېلىش، چېك كېلىشتىكى ھالەت)

ئىپادىلىنىشى:

بولۇشلۇق شەكلى: « - ش \ - ىش \ - ۇش \ - ۈش» (V-(X)š)

بولۇشسىز شەكلى: « - ماسلىق \ - مەسلىك» (V-mAsliK)

ئىشلىتىلىشى:

(1) خەۋىرى «كېرەك»، «لازىم»، «زۆرۈر»، «شەرت»، «مۇمكىن» قاتارلىق ئالاھىدە سۆيەتلەردىن تۈزۈلگەن جۈملىلەرنىڭ ئىگىسى بولۇپ كېلىدۇ. «كېرەك»، «لازىم»،

«زۆرۈر»، «شەرت» قاتارلىق سۆيەتلەر بىلەن ئىپادىلەنگەن خەۋەرلەر ئىسمداش ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ بولۇشىغا قويۇلغان تەلەپنى بىلدۈرىدۇ. «مۇمكىن» سۆزى بىلەن ئىپادىلەنگەن خەۋەر ئىسمداش ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ بولۇشى توغرىسىدىكى مۆلچەرنى بىلدۈرىدۇ. بۇ خىل جۈملىدىكى ئىسمداش ئۆز سۈبيېكتى بىلەن كەلسە، سۈبيېكتنى بىلدۈرگۈچى سۆز بىلەن ئىسمداشنىڭ مۇناسىۋىتى ئىگىلىك

ئالاھىدىلىكى	قوشۇمچە	مىسال
يېپىق بوغۇملۇق سۆزلەردە	- ش	ئوقۇ -+ - ش
ئوچۇق بوغۇملۇق سۆزلەردە	ئاخىرقى بوغۇمى لەۋلەشمىگەن سوزۇق تاۋۇشتىن تۇزۇلگەن - ىش	بىل -+ - ىش
	ئاخىرقى بوغۇم لەۋلەشكەن تىل كەينى سوزۇق تاۋۇشتىن تۇزۇلگەن - ۇش	تۇر -+ - ۇش
	ئاخىرقى بوغۇم لەۋلەشكەن تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشتىن تۇزۇلگەن - ۇش	كۆر -+ - ۇش

ئاخىرقى بوغۇمدىكى سوزۇق تاۋۇش	قوشۇمچە	مىسال
تىل كەينى	- ماسلىق	تۇر -+ - ماسلىق قىل -+ - ماسلىق
تىل ئالدى	- مەسلىك	كۆر -+ - مەسلىك كەل -+ - مەسلىك

مۇناسىۋەت بولۇپ ئىپادىلىنىپ، ئىسمداش ئۆز سۈبيېكتىنىڭ شەخس بىلەن مۇئاپىقلاشقان تەۋەلىك شەكلىدە كېلىدۇ، لېكىن سۈبيېكتنى بىلدۈرگۈچى سۆزگە كۆپىنچە ئىگىلىك كېلىش قوشۇمچىسى قوشۇلمايدۇ. مەسىلەن:

فورمۇلاسى:

V-(X)š-perI lazim/keräk/zörür/šärt/mumkin

V-mAsliK-perI lazim/keräk/zörür/šärt/mumkin

a. چاقىرغان يەرگە بېرىش كېرەك.

b. بىز ئۇلارنى تارتىۋېلىشىمىز كېرەك!

c. سالامەتلىككە زىيانلىق ئىشلارنى قىلماسلىق لازىم.

d. بۇگۈنكى يىغىنغا ھەممىسى قاتنىشىشى شەرت.

e. ئۇنىڭ كېلىشى تولىمۇ زۆرۈر.

f. بىز بۇگۈن قايتالماسلىقىمىز مۇمكىن.

g. بۇ گەپ ئەتىلا ئورۇمچىگە تارىلىپ كېتىشى مۇمكىن.

(2) يۆنىلىش كېلىش شەكلىدە «توغرا كەل - » قۇرۇلمىسى بىلەن بىرىكىپ، ئىسمداش ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ ئورۇنلىنىش زۆرۈرىيىتىنى بىلدۈرىدىغان ئىگىسىز جۈملىلەرنى ھاسىل قىلىدۇ. بۇنداق جۈملىلەردە ئىسمداش تەۋەلىك قوشۇمچىلىرىنى ئېلىپ كېلىشمۇ، كەلمەسلىكمۇ مۇمكىن. مەسىلەن:

فورمۇلاسى: V-(X)š-perI-GA toğra käl-

a. ئۆيگە قايتىشىمغا توغرا كەلدى.

b. يەنە بىر كۈن قاتتىق ئىشلىشىمىزگە توغرا كېلىدىغاندەك تۇرىدۇ.

c. قانداقلا بولمىسۇن، دوختۇرغا بىر بېرىشىڭغا توغرا كېلىدۇ.

(3) يۆنىلىش كېلىش شەكلىدە ياكى «بىلەن» تىركەلمىسى بىلەن بىرىكىپ، ۋاقىت ھالىتى بولۇپ كېلىدۇ ۋە ئىسمداش

ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ بارلىققا كېلىشى بىلەن تەڭ يەنە بىر ھەرىكەتنىڭ بارلىققا كېلىشىنى بىلدۈرىدۇ (ئىككى خىل قۇرۇلمىنىڭ ئاساسەن پەرقى يوق. ئەگەر پەرقى بار دېيىلسە بۇ مەنە كۆپرەك «بىلەن» تىركەلمىسى بىلەن قۇرۇلغان جۈملىلەر ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. بەزىدە ئۇنىڭ ئورنىنى يۆنىلىش كېلىشتە كەلگەن ئىسىمداش ئالالمايدۇ). مەسىلەن:

فورمۇلاسى: V-(X)š-perl-GA/bilän

a. ئۇيغە كىرىشىمىزگە (كىرىشىمىز بىلەن) تالادا يامغۇر قۇيۇۋاتتى.

b . مۇشۇ خەت تېگىشىگە (تېگىشى بىلەن) يولغا چىق.

c. ئايگۈلنىڭ ئوقۇشى پۈتۈشىگە (پۈتۈشى بىلەن) تويي قىلىمىز.

d. باشلىق كېلىشىگە (كېلىشى بىلەن) يىغىننى باشلىدۇق.

e. سېنى كۆرۈش بىلەن كۆڭلۈم ئېچىلىپ قالدى.

(4) يۆنىلىش كېلىش شەكلىدە تەۋەلىك شەكلىگە كىرمەيدىغان بىر قىسىم پېئىللارغا (ئاساسەن يۆنىلىش پېئىللىرىغا) قوشۇلۇپ مەقسەت ھالىتى بولۇپ كېلىدۇ ياكى ئالاھىدە سۈپەتلەردىن «ئامراق» بىلەن بىرىكىپ، ئۇنىڭ ھالىتى بولۇپ كېلىدۇ ۋە ياكى «بول - » پېئىلىنىڭ ھالىتى بولۇپ، ئىجازات قىلىنغان ھەرىكەتنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

فورمۇلاسى: V-(X)š-GA V/amraq

V-(X)š- GA bol-

a. ئوقۇغۇچىلار دوكلات ئاڭلاشقا كەتتى.

b. ماڭا ماۋۇ قوينى تۇتۇشقا ياردەملەش.

c. مەن مۇقام ئاڭلاشقا ئامراق.

d. بۇ يەردە تاماكا چېكىشكە بولامدۇ؟

d. دەرس ۋاقتىدا ئوخلاشقا بولمايدۇ.

(3) چىقىش كېلىش شەكلىدە «مەقسەت» سۆزىگە

ئېنىقلىغۇچى بولۇپ، ئۇنىڭغا مەزمۇن بولغان ھەرىكەتنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

فورمۇلاسى: V-(X)š-Din mäqsät

a. بۇ گەپنى ساڭا دېيىشتىن مەقسەت، سېنى ئاگاھلاندۇرۇش.

b. بۇ ماقالىنى يېزىشتىن مەقسەت، كۆپچىلىكنىڭ دىققىتىنى قوزغاش.

(4) «ئۈچۈن» تىركەلمىسى بىلەن بىرىكىپ، مەقسەت ھالىتى بولۇپ كېلىدۇ. بۇ خىل مەقسەت ھالىتى ھەرقانداق پېئىلغا بېقىنىپ كېلەلەيدۇ. مەسىلەن:

فورمۇلاسى: V-(X)š ücün

a. كۆز ياشلىرىنى يوشۇرۇش ئۈچۈن يانچە تۇرۇۋالدى.

b. ئانامنى خاپا قىلماسلىق ئۈچۈنلا ئىسكىرىپكا ئۆگەنمىدىم.

c. شۇلاردىن ھال سوراپ كېلىش ئۈچۈن تاغقا ئەۋەتتى.

(5) ئورۇن كېلىش بىلەن بىرىكىپ جۈملىدە ئىپادە قىلىنغان ھەرىكەتنىڭ ئەمەلگە ئېشىشىنىڭ سەۋەبىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

فورمۇلاسى: V-(X)š-DA

a. ئەمدى گەپ، ئۇنىڭ قوشۇلۇش - قوشۇلماسلىقىدا.

b. تەقدىرنىڭ ئالىي مەكتىپىگە ئۆتۈش - ئۆتەلمەسلىكتە ئەمەس.

(6) «بىلەن» تىركەلمىسى بىلەن بىرىكىپ، يەنە بىر پېئىلغا ھالەت بولۇپ، جۈملىدە ئىپادىلەنگەن ئىش - ھەرىكەت بىلەن مەشغۇل بولۇش مەنىسىنى ياكى مەلۇم ھەرىكەتنى ئورۇنلاش ۋاستىسى قىلىنغان ھەرىكەتنى بىلدۈرىدۇ. يەنە بەزىدە بولۇشسىز خەۋەرلەرگە باغلىنىپ، رول ئويناۋاتقانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

فورمۇلاسى: V-(X)š bilän

a. كۈنلىرىمنى سېنى ياد ئېتىش، خاتىرە يېزىش، كىتاب

ئوقۇش بىلەن ئۆتكۈزۈۋاتىمەن.

b. سەن تېرىغان ئىشلارنى يىغىشتۇرۇش بىلەن ئاۋارىمەن.

c. ئەلا نەتىجە يارىتىش بىلەن يېڭى يىلنى كۈتۈۋالايلى.

d. يىغلاش بىلەن ئەركىنلىكنى قولغا ئالغىلى بولمايدۇ.

e. ئىككى تۆت تال قوشاق يېزىپ قويۇش بىلەن شائىر ئاتالغىلى بولمايدۇ.

f. ۋارقىراش بىلەن ئىش پۈتمەيدۇ.

بۇ شەكىل يەنە «قالماي» دېگەن بولۇشسىز رەۋىشداش بىلەن بىرىكىپ، سۈبېيېكتنىڭ ئىسىمداش ئىپادىلىگەن ھەرىكەت بىلەن چەكلەنمەي، يەنە بىر ھەرىكەتنى ئېلىپ بارغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. ئۇ ئېغىزىدا دېيىش بىلەنلا قالماي، ئەمەلىيەتتە كۆرسەتتى.

b. ئۇ دەرسىنى ياخشى ئۆتۈش بىلەنلا قالماي، تەتقىقاتنىمۇ چىڭ تۇتتى.

(7) چۈشۈم كېلىش قوشۇمچىسى قوشۇلغان ھالدا شۇ پېئىلنىڭ ھەرخىل ھال ـ زامان شەكىللىرىنىڭ ئالدىدا كېلىپ، ئۇنى بېقىندى جۈملىنىڭ خەۋىرىگە ئايلاندۇرىدۇ، بەزىدە چۈشۈم كېلىشتىن كېيىن «ـ غۇ» يۈكلىمىسى كېلىشمۇ مۇمكىن. مەسىلەن:

فورمۇلاسى: V-(X)š-ni(-ğu)V

a. بېرىشىنى بارىمەن، ئەمما ھازىر بارمايمەن.

b. كېلىشىنى كەلدى، ئەمما كىتابنى ئۇنتۇپتۇ.

c. ساقىيىشىنغۇ ساقايدىم، ئەمما ماغدۇرۇم يوق.

d. يېزىشىنغۇ يازمەن، ئەمما تازا ئىشەنچىم يوق.

(8) «بىلـ »، «ئۇقـ »، «ئېيتـ »، «بايقـ »، «قارا ـ »، «ھېس قىلـ » قاتارلىق پېئىللارغا قوشۇلۇپ، مۇناسىپ تەۋەلىك شەكىللىرىنى ئېلىپ ۋە ئاخىرىغا « ـ چە» قوشۇمچىسى

قوشۇلۇپ، «... كە ئاساسلانغاندا» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

فورمۇلاسى: V-(X)šlAr-

a. بىلىشىمچە، سىز بېيجىڭ ئۇنىۋېرسىتېتىدا ئوقۇغانغۇ دەيمەن؟

b. ئوقۇشۇمچە، بۇ يىل تەتىل ئۇزاق بولغۇدەك.

c. بۇۋامنىڭ ئېيتىشىچە، ئۇ چاغلاردا بۇ يەرلەر جاڭگالىلىقەن.

d. سېنىڭ قارىشىڭچە، بۇ ماقالە قانداقراقەن؟

e. ھېس قىلىشىمچە، ئۇ سېنى ياخشى كۆرمەيدىكەن.

(9) بەزىدە كۆپلۈك شەكلىدە كېلىدۇ. بۇ خىل ئىسىمداشنىڭ كۆپلۈك شەكلى ئاساسەن شۇ ھەرىكەتنىڭ كۆپ جايدا بولغانلىقى، كۆپ قېتىم تەكرارلانغانلىقى ياكى ۋەكىللىك خاراكتېرىگە ئىگە ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

فورمۇلاسى: V-(X)šlAr-

a. يارمىنىڭ مېڭىشلارى، ماڭسا قول سېلىشلارى.

ھېچ كىشىگە ئوخشىماس، قايرىلىپ قاراشلارى.

b. مۇھەببەتلىك بېقىشلار، ھاياجانلىق پېچىرلاشلار ئۇنىڭ قەلبىنى لەرزىگە سالاتتى.

c. دەريانىڭ ئىككى قاسىنىقىدا گۈمبۇرلەپ ئۇرۇلغان ناغرا، قۇلاقنى پالاڭ قىلغۇدەك چېلىنىۋاتقان سۇنايى، ھۇيقۇتۇشلار، مەدەتلەپ ۋارقىراشلار، دوست تارتىشلار، ساما قاينام كەتتى.

2) « ـ ماق»لىق ئىسىمداش

مەنىسى: پېئىلغا ئالاھىدە تۈس مەنىسى بەرمەيدىغان ئىسىمداش شەكلى. بۇ خىل ئىسىمداشنىڭ ئەڭ مۇھىم ئالاھىدىلىكى جۈملىنىڭ سىرتىدا (لۈغەتلەردە) پېئىلغا ۋەكىللىك قىلىشتۇر. مەنە جەھەتتىن « ـ ش»لىق شەكلىگە

ئوخشايدۇ. بىراق، هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا بۇ خىل ئىسىمداش ئانچە كۆپ قوللىنىلمايدۇ.

ئىپادىلىنىشى: «- ماق - مەك» (V-maK)

ئالاھىدىلىكى	قوشۇمچە	مىسال
ئاخىرقى بوغۇم تىل كەينى سوزۇق تاۋۇشتىن تۇزۇلگەن	- ماق	ياز -+ - ماق قىل -+ - ماق
ئاخىرقى بوغۇم تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشتىن تۇزۇلگەن	- مەك	كەل -+ - مەك كۆر + - مەك

ئىشلىتىلىشى:

(1) ماقال - تەمسىل، تۇراقلىق قۇرۇلمىلاردا، شېئىرلاردا، ئەدەبىي ئەسەرلەردە «- ش»لىق شەكىلگە ئوخشاش مەنە ۋە رولدا كېلىدۇ. مەسىلەن:

فورمۇلاسى: V-mAK

a. ئالماقنىڭ بەرمىكى بار، چىقماقنىڭ چۈشمىكى (بار).

b. ئۇنىڭ قىلىدىغان ئىشى تۇخۇمدىن تۇك ئۈندۈرمەك.

c. بىر مۇسابىر مۇسۇلمانىنى كۈپارلىشىپ كەتمەكتىن قۇتۇلدۇرماقنىڭ ساۋابى ھەج ساۋابىدىنمۇ ئۇلۇغراقتۇر.

d. كەلگۈسى توغرىسىدا ھۆكۈم قىلماق تەس.

e. ئۇلۇغ ئىش ئۈچۈن قەدەم باسماق نېمانچە قىيىن.

f. ئۇ زاتنىڭ بۇيرۇقىغا خىلاپلىق قىلماق — ئىتتىپاقلىقنى بۇزماق دېمەكتۇر؛ ئىتتىپاقلىقنى بۇزماق — دۈشمەننىڭ تۈگمىنىگە سۇ قۇيماقلىق دېمەكتۇر.

(2) «تۇر - » پېئىلىگە قوشۇلۇپ «تۇرماق» پېئىلىنى ھاسىل قىلىدۇ. بۇ شەكىل جۈملىدە ئىپادىلەنگەن ئىش - ھەرىكەتنى ئورۇنلاشنىڭ تەسلىكىنى سېلىشتۇرما قىلىپ كۆرسىتىشتە قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

فورمۇلاسى: N turmaq NV

a. بەختىكە قارشى، قىزنىڭ ئۆزى تۇرماق، سايىسىمۇ كۆرۈنمىدى.

b. ھازىر سادىق ھاجى تۇرماق، ئۆزىمىزگە بەرگۈدەكمۇ مەنسەپ يوق.

c. شەھەر كوچىلىرىدا ئادەم تۇرماق، ئىتلارمۇ قالمىدى.

d. ئۇنىڭ مېڭىش تۇرماق، گەپ قىلغۇدەك ماجالى يوق ئىدى.

(3) ئورۇن كېلىش شەكلىدە ئىزچىل ھال مەنىسىنى ئىپادىلەپ، پېئىلنىڭ بەزى ھال - زامان شەكىللىرىنى ياساشقا قاتنىشىدۇ. (بۇ شەكىلنىڭ ھال - زامان مەنىسى توغرىسىدا پېئىللارنىڭ ھال - زامان كاتېگورىيەسى قىسمىدا توختالدۇق.) مەسىلەن:

فورمۇلاسى: V-mAK-tA

a. ئىككى ئوغلى بىر خورازنى تالىشىپ ژارقىراشماقتا، كىچىك ئوغلى بويۇنچاق بىلەن باغلانغان موزاينى نېمىشقىدۇر چۈيۈق بىلەن ئورماقتا ئىدى.

b. ئارانلا يىگىرمە - ئوتتۇز مىڭ ئەسكىرى بار شېڭ شىسەي ئۇچ مىليون بەش يۈز مىڭ ئادەمنى قوينى باشقۇرغاندەك باشقۇرماقتا.

c. ئۇلارمۇ نۇرغا ئوخشاشلا ئازاب ئىچىدە ياشماقتا.

d. ئاشخانىدىن قويۇق ھور چىقماقتا، ھور بىلەن لەززەتلىك تاماقنىڭمۇ پۇرىقى تارقالماقتا ئىدى.

(4) ياردەمچى پېئىل «بول - » بىلەن بىرىكىپ، مەقسەتنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

فورمۇلاسى: V-mAK bol-

a. بىر گېنېرال ئۆزىنىڭ ئوفىتسېرلىرىنى سىنىماق بولۇپ، بىر كۈنى ئۇلارنى ئۆيىگە مېھمانغا چاقىرىپتۇ.

b. پاتىخ بىلەن ناۋان ئۇنىڭ قوللىرىنى قايرىپ باغلىدى ۋە ئۇنى

ئىتتىرىپ ـ تارتىپ ماشىنىغا چىقارماق بولۇۋىدى، غېنى: ـــ قويۇۋەت ! ـــ دېدى.

(5) «ـ چى» قوشۇمچىسى بىلەن قوشۇلۇپ مەقسەت رايى ھاسىل قىلىدۇ. (بۇ شەكلىنىڭ قوللىنىلىشىنى راي قاتارىدا بايان قىلدۇق.)

3) «ـ غۇ» لۇق ئىسىمداش

مەنىسى: بۇ شەكىل مۇقەررەر تۈس مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىمداش.[104] «ـ غۇ»لۇق شەكىل يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا V-GU-perI شەكلىدە ئىشلىتىلەتتى. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا بۇ خىل ئىشلىتىلىش شەكلى ئىستېمالدىن قالغان.

ئىپادىلىنىشى: «ـ غۇ \ ـ قۇ \ ـ گۇ \ ـ كۇ» (V-GU-)

ئىشلىتىلىشى:

(1) ئۆز سۈبېيېكتىنى بىلدۈرىدىغان سۆز بىلەن تەۋەلىك مۇناسىۋىتىدە بىرىكىپ، سۈبېيېكتنىڭ ئارزۇسىنى، خاھىشىنى بىلدۈرىدۇ ۋە ھەر زامان «بار»، «يوق»، «كەل ـ » سۆزلىرى ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن خەۋەرلەر بىلەن مۇناسىۋەت باغلايدۇ. مەسىلەن:

فورمۇلاسى: V-GU-perI bar/yoq/käl-

a. مېنىڭ تەختىتىن ـــ خان تاجىدىن ۋاز كەچكۈم بارمۇ؟

ئاخىرقى بوغۇمدىكى ئۈزۈك تاۋۇش	ئاخىرقى بوغۇمدىكى سوزۇق تاۋۇش	قوشۇمچە	مىسال
جاراڭلىق	تىل كەينى	ـ غۇ	تۇر ـ+ ـ غۇ
جاراڭسىز		ـ قۇ	ياد ـ+ ـ قۇ
جاراڭلىق	تىل ئالدى	ـ گۇ	كۆر ـ+ ـ گۇ
جاراڭسىز		ـ كۇ	كەد ـ+ ـ كۇ

b. گېنېرال، سىز بىلەن تالاشقۇم يوق.

c. كەچۈرمىشلىرىمنى بېرىپ قويغۇم كېلىۋاتىدۇ.

(2) ئوخشاتما كېلىش شەكلىدە ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كېلىپ، ئېنىقلانغۇچىنىڭ ئىسىمداش ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ بارلىققا كېلىشىنى تەمىن ئېتەلەيدىغان سۆپىتى، مىقدارى ياكى دەرىجىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

فورمۇلاسى: V-GU-Däk

a. ياماق، يىرتىق بولسىمۇ شامالغا دالدا بولغۇدەك كېگىز ئۆيۈم بار.

b. ئۇ مۇھەببەتنىڭ ئاشۇ كۈچىگە تاقابىل تۇرالمىغۇدەك ئىرادە تەييارلىيالمىغان.

c. مۇساپىرلارنىڭ تويغۇدەك تاماق، ئىللىغۇدەك كىيىم، ياپقۇدەك ئۆي ۋە جان باققۇدەك ئىشقا ئىگە بولۇشنى ئارزۇ قىلاتتى.

d. ئۇيقۇم قېچىپ ئەنسىرەپ تۇرسام، ئورۇسنىڭ ئايروپىلانلىرى ئۆگزىنى تېشىۋەتكۈدەك ۋارقىراپ ئۇچۇپ يىراقلىدى.

(3) ئاڭلاتما بايان رايىنىڭ قوشۇمچىسى «ـ دەك» بىلەن بىرىكىپ، كەلگۈسى زامان شەكلىنى ياسايدۇ. (بۇ شەكلىنىڭ ھال ـ زامان مەنىسى توغرىسىدا «پېئىللارنىڭ ھال ـ زامان كاتېگورىيەسى قىسمىدا توختالدۇق.) مەسىلەن:

فورمۇلاسى: V-GU-Däk

a. ئۇ ئەمدى ستالىنغا، ماۋ زېدۇڭغا قارشى چىققۇدەك، جيالڭ كەيشىگە يۆلەنگۈدەك!

b. بايلار مىڭلاپ ـ مىڭلاپ ئات، قوي، ئالتۇن تەقدىم قىلىۋاتقۇدەك، تېخى ئورۇسلارنىڭ ياردىمىدە ئۇ يەر ـ بۇ يەردە ھەربىي مەشىق ئېلىپ بېرىۋاتقۇدەك.

c. كەچتە «پەرھاد ـ شېرىن» دىرامىسىنى قويغۇدەك،

ئابدۇۋەلى جارۇللا پەرھادنىڭ رولىغا چىققۇدەك.

4) « - غۇچى»لىق ئىسىمداش

مەنىسى: ئۆزى ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ سۇبيېكتىنى بىلدۈرىدۇ.

ئىپادىلىنىشى: « - غۇچى \ - قۇچى \ - گۇچى \ - كۇچى» (V-GUči)

ئىشلىتىلىشى:

(1) « - چى» قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ئۆزى ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ سۇبيېكتىنى بىلدۈرۈپ، جۈملىدە ئىسىم رولىدا كېلىدۇ. يەنە بەزىدە بۇ ئىسىمداش شەكلى ئەدەبىي تەسۋىرلەردە پۇتمىگەن ھالىق سۈپەتداشقا ئوخشاش ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كېلىشى مۇمكىن. لېكىن، ئۇ بۇ چاغدا پەقەت ئۆزىنىڭ سۇبيېكتىنىلا ئېنىقلايدۇ. مەسىلەن:

فورمۇلاسى: V-GU-či

a. ئۇ چىن مۇھەببەتنى قەدىرلىگۈچىمۇ، خارلىغۇچىمۇ؟

b. مەن بولمىغاندا ئالدىڭىزغا نېمە ئەكېلىشىمسۇن ۋەياكى نېمىگە كۆڭلىڭىز تارتمىسۇن يېمەك، ئىچمەك، چىرايلىق گەپلەر بىلەن زورلاپ تۇرۇۋالسىمۇ يېگۈچى، ئىچكۈچى بولمايسىز.

c. يىغىنغا كىرگۈچىلەر قاتتىق تەكشۈرۈلسۇن.

d. مۇسابايوفلار غۇلجىغا يېتىلىق ئەكەلگۈچى، ئۇيغۇر هاياتىغا دۇنيا يېتىلىقلىرىنى ئېلىپ كىرگۈچىلەر.

e. تەبىئەتنىڭ كىشىنى سېھرىلىگۈچى ئاجايىپ جامالىغا زوقلىنىپ قارايتتى.

f. مەن يايلاقنىڭ يۈرەكنى ياشارتقۇچى هاۋاسىدىن تويۇپ نەپەس ئالدىم.

(2) يارەمچى پېئىل «بول - »نىڭ بۇيرۇق ياكى تىلەك رايىنىڭ بولۇشسىز شەكلى بىلەن بىرىكىپ، بۇيرۇق - تىلەپ رايىنىڭ 2 - شەخس شەكلىدە قوللىنىلىپ، ئىسىمداش

ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنى ئورۇنلىماسلىق توغرىسىدىكى ئاگاھلاندۇرۇش ياكى نەسىھەت خاراكتېرلىك بۇيرۇقنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

فورمۇلاسى: V-GU-či bol-

a. ئەمما، هېلىقى خوجىنىياز دېگەنگە كۆسەڭنىڭ ئۇچىنىمۇ تۇتقۇزغۇچى بولمايسىز!

b. ئەمما، خوجىنىيازنىڭ ئۆزى مېنىڭ كۆزۈمگە كۆرۈنگۈچى بولمىغاي!

c. بۇگۈندىن باشلاپ بىر تال بۇغداينىمۇ ساتقۇچى بولما.

(3) « - لىق \ - لىك \ - لۇق \ - لۈك» قوشۇمچىلىرى بىلەن بىرىكىپ كېلىپ، سۇبيېكتنىڭ ئىسىمداش ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنى ئورۇنلاش ئىمكانىيىتىنىڭ دەرىجىسىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ چاغدا ئىسىمداش ئۆز سۇبيېكتنىڭ شەخس بىلەن ماسلاشقان تەۋەلىك شەكلىگە كىرىدۇ، لېكىن سۇبيېكتنى بىلدۈرگۈچى سۆزگە ئىگىلىك كېلىش قوشۇمچىسى قوشۇلىدۇ. بۇ چاغدا كۆپرەك «بار»، «يوق» قاتارلىق سۈپەتلەر ۋە يارەمچى پېئىل «قال - » بىلەن بىللە كېلىدۇ. مەسىلەن:

فورمۇلاسى: V-GU-či-lik-perI bar/yoq/qal-

a. قىزنىڭ ئاشىق بولغۇچىلىكى بار ئىدى.

b. ئەمما، مېنىڭ يۇرت سوربۇغۇچىلىكىم يوق.

c. جېنىم تېنىمدە بولسا خەقنىڭ مال - چارۋىسىنى يۇرتۇمدىكى بىساتىم بىلەن ياندۇرغۇچىلىكىم بار.

d. خەلقنىڭ ئەمدى چىدىغۇچىلىكى قالمىدى.

5) « - غان»لىق ئىسىمداش

مەنىسى: پۇتكەن ھەرىكەتنى ئىپادىلەيدىغان ئىسىمداش. بۇ شەكىل سۈپەتداشنىڭ شۇ خىل شەكلىنىڭ ئىسىمداشقا كۆچۈشىنىڭ مەھسۇلى. (خۇددى سۈپەتلەر ئىسىملاشقاندەك)

ئىپادىلىنىشى: « - غان \ - قان \ - گەن \ - كەن» (V-GAn)

ئاخىرقى بوغۇمدىكى ئۈزۈك تاۋۇش	ئاخىرقى بوغۇمدىكى سوزۇق تاۋۇش	قوشۇمچە	مىسال
جاراڭلىق	تىل كەينى	ـ غان	تۇر ـ+ ـ غان
جاراڭسىز		ـ قان	ياز ـ+ ـ قان
جاراڭلىق	تىل ئالدى	ـ گەن	كۆر ـ+ ـ گەن
جاراڭسىز		ـ كەن	كەتە ـ+ ـ كەن

ئىشلىتىلىشى:

(1)بارلىققا كەلگەن ھەرىكەتنىڭ نامىنى بىلدۈرۈپ، جۈملىدە ئىسىم ئورنىدا قوللىنىلىدۇ. بۇ چاغدا ئىسىمداش ئەگەر ئۆزىنىڭ سۈبيېكتىنى بىلدۈرگۈچى سۆز بىلەن كەلسە ئومۇمەن ئۇنىڭ بىلەن ئىگىلىك مۇناسىۋىتىدە بىرىكىدۇ. مەسىلەن:

فورمۇلاسى: V-GAn-perI+NK

a. ئۇلارنىڭ يىمىرىلگىنى بىزنىڭ تۇگەشكىنىمىز.

b. قالغىنىنى قىزىتىدىن سورا!

c. ئۇنىڭغا نېمىلەر يوشۇرۇنغىنىنى بىلمەك قىيىن.

d. ئۇ نېمە ئۈچۈن جازالانغىنىنى بىلمەيدۇ.

e. مەن سېنىڭ بۇيرۇقىغا بويسۇنمىغىنىڭنى تۆرەمگە ئېيتىمەن.

f. سەن نېمە ئۈچۈن بۇ يولنى تاللىغانلىقىڭنى چۈشىنەلمەيسەن.

(2) «ئۈچۈن» تىركەلمىسى بىلەن بىرىكىپ، سەۋەب ھالىتى بولۇپ كېلىدۇ. بۇ چاغدا ئىسىمداش ئۆز سۈبيېكتىنىڭ شەخس بىلەن ماسلاشقان تەۋەلىك شەكلىگە كىرىدۇ، لېكىن سۈبيېكتنى بىلدۈرگۈچى سۆزگە ئىگىلىك كېلىش قوشۇمچىسى قوشۇلمايدۇ. مەسىلەن:

فورمۇلاسى: V-GAn-perI üčün

a. مېنىڭ ئاستىمدىكى سەندەلمۇ تۆمۈر، بېشىمغا تېگىدىغان بازغانمۇ تۆمۈر، ئۆزۈممۇ تۆمۈر بولغىنىم ئۈچۈن، ئاغرىق زەخمىتى جېنىمدىن ئۆتۈپ كېتىدۇ.

b. ۋەزىپەمنى ئادا قىلالمىغىنىم ئۈچۈن ماڭا تېگىشلىك جازا بېرىلىشىنى ئىلتىماس قىلىمەن.

c. ئەمما، بىز ئىككىمىز قىيامەتلىك دوستلاردىن بولغىنىمىز ئۈچۈن ھەرقانداق گەپنى قىلسام، خاپا بولمايدىغانلىرىغا ئىمانىم كامىل.

(3) «بىلەن» تىركەلمىسى بىلەن بىرىكىپ، ھالەت بولۇپ كېلىدۇ. بۇ چاغدا ئىسىمداش ئۆز سۈبيېكتىنىڭ شەخس بىلەن ماسلاشقان تەۋەلىك شەكلىگە كىرىشمۇ، كىرمەسلىكىمۇ مۇمكىن، لېكىن سۈبيېكتنى بىلدۈرگۈچى سۆزگە ئىگىلىك كېلىش قوشۇمچىسى قوشۇلمايدۇ. مەسىلەن:

فورمۇلاسى: V-GAn-(perI) bilän

a. دېھقان بولغىنىم بىلەن ئىش قىلمايتتىم، دېدىڭغۇ.

b. سەن تۆھمەت دېگىنىڭ بىلەن شېرىكلىرىڭ ئىقرار قىلدى.

c. مۇئاۋىن رەئىسى بولغىنىم بىلەن، ساناقتا يوق ئادەم بولۇپ قالدىم.

d. ئېتىزنىڭ ئىشى ئېغىر بولغىنى بىلەن ئۆزى گۈزەل.

بەزىدە «بىلەن»نىڭ ئاخىرىغا « ـ مۇ» يۆكىلمىسى قوشۇلۇپ توسقۇنسىز قارشىلىق مەنىسى تېخىمۇ كۈچىيىشى مۇمكىن. مەسىلەن:

a. تاتلىغان بىلەنمۇ بىكار ئىدى.

b. شۇئارنى ھەرقانچە توۋلىغان بىلەنمۇ سادىق ئەمەلدار بولغىلى بولمايدۇ.

c. دورغا بىلەن ئىككىنچىلەر مىڭ تېپىرلىغان بىلەنمۇ بىر

ئىش چىقىدىغاندەك ئەمەس.

(4) «- چە» قوشۇمچىسى بىلەن بىرىكىپ، ۋاستە ھالىتى بولۇپ كېلىدۇ ۋە سۇبيېكتنىڭ ئىسىمداش ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنى ئورۇنلىغان ھەلەتتە يەنە بىر ھەرىكەتنى ئورۇنلىشىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ چاغدا ئىسىمداش ئۆز سۇبيېكتنىڭ شەخسكە مۇۋاپىق تەۋەلىك شەكلىگە كىرىشمۇ، كىرمەسلىكىمۇ مۇمكىن. مەسىلەن:

فورمۇلاسى: V-GAn-(perI)-čä

a. يۈز - كۆزى قاسماق بىر ئادەم مۇكچەيگىنىچە ئۆزىنى كاچاتلاپ كەتتى.

b. دۆڭنىڭ كەينىدىن ھېلىمخان ئاتىنى يېتىلەپ ھىجايغىنىچە چىقىپ كەلدى.

c. نۇرى مىلتىقىنى تۇتقىنىچە ئورنىدىن چاچراپ تۇرۇپ ۋارقىرىدى.

d. ئەيسا بەگنىڭ كۆزى چوغدەك ئۇنىڭغا تىكىلگىنىچە يۆتكەلمىدى.

(5) «- چە» قوشۇمچىسى بىلەن بىرىكىپ، سۇبيېكتنىڭ شۇ پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنى ئۆز ئىمكانىيىتى يار بەرگەن دەرىجىدە ئورۇنلىشىنى بىلدۈرىدۇ ياكى باشقا بىر پېئىلغا ھالەت بولۇپ، ئىسىمداش ئىپادىلىگەن ھەرىكەت قانچىلىك دەرىجىدە ئورۇنلىنىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولسا، يەنە بىر ھەرىكەتنىڭمۇ شۇ دەرىجىدە ئورۇنلىنىشىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ چاغدا ئىسىمداش سۇبيېكتنىڭ شەخس بىلەن ماسلاشقان تەۋەلىك شەكلىگە كىرىدۇ. مەسىلەن:

فورمۇلاسى: V-GAn-(perI)-čä V

a. غۇلجا شەھىرىدە تۇرۇشلۇق كونسۇلىمىزنى جۇڭگو ھۆكۈمىتىگە قولىدىن كەلگىنىچە ياردەملىشىشكە تەيىن قىلماقچىمىز.

b. كىم بولمىسۇن، كۆچلۈك، غالىب بولىدىكەن، ئۇنىڭ باشقىلارنى خالىغىنىچە ئۆلتۈرۈش ھوقۇقى بولىدۇ.

c. بىلگىنىمچە سۆزلەپ بېرەي.

(6) چىقىش كېلىش شەكلىدە «كېيىن» رەۋىشى بىلەن بىرىكىپ، ئاساس ھالىتى بولۇپ كېلىدۇ ۋە جۈملىدە ئېيتىلغان پىكىرنىڭ بارلىققا كەلگەن ياكى مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ئاساسىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ چاغدا ئىسىمداش بەزىدە سۇبيېكتسىز كېلىدۇ، بەزىدە ئۆز سۇبيېكتى بىلەن كېلىدۇ. ئۆز سۇبيېكتى بىلەن كەلگەندە، ئۇنىڭ سۇبيېكت بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ئىگە خەۋەرلىك مۇناسىۋەت بولىدۇ. جانلىق تىلدا «- غاندىكىن \ - قاندىكىن \ - گەندىكىن \ - كەندىكىن» شەكلىدە ئېيتىلىدۇ. مەسىلەن:

فورمۇلاسى: V-GAn-din keyin

a. ئۇ ئارىلاشمىسىمۇ، يۇرت بولغاندىن كېيىن، بىرنېمە قىلۇرمىز.

b. ئۇ سورىغاندىن كېيىن (سورىغاندىكىن) نېمىشقا جاۋاب بەرمەيسەن؟

c. سەن ئوغۇل بالا بولغاندىن كېيىن (بولغاندىكىن) كۆڭلۈڭنى كەڭرەك تۇت.

d. يازمەن دېگەندىن كېيىن (دېگەندىكىن) يېز.

e. تۇنىڭ قىسقىلىقىدا بەك كەچ ياتقاندىن كېيىن سەھەر قوپالمايدىكەن كىشى.

(7) چىقىش كېلىش شەكلىدە «كېيىن»، «بېرى»، «بۇيان»، «تارتىپ» سۆزلىرى بىلەن بىرىكىپ، ئىسىمداش ئىپادىلىگەن ھەرىكەتكە ئۇلىنىپلا يەنە بىر ھەرىكەتنىڭ مەيدانغا كەلگەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ چاغدا ئىسىمداش بەزىدە سۇبيېكتسىز كېلىدۇ، بەزىدە ئۆز سۇبيېكتى بىلەن كېلىدۇ. ئۆز سۇبيېكتى بىلەن كەلگەندە، ئۇنىڭ سۇبيېكت بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ئىگە

خەۋەرلىك مۇناسىۋەت بولىدۇ. مەسىلەن:

فورمۇلاسى: V-GAn-din keyin/beri/buyan/tartip

a. بۇنى ساتقاندىن كېيىن، ئاندىن بىرنېمە ئالسام ئالارمەن.

b. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن بۇيان، بولۇپمۇ ئىسلاھات ئېلىپ بېرىلغان، ئىشىك ئېچىۋېتىلگەندىن بۇيان، تەرەققىيات ئارقىلىق پارتىيەمىز سوتسىيالىزم قۇرۇشنىڭ قانۇنىيەتلىرى توغرىسىدىكى تونۇشىنى ئۈزلۈكسىز چوڭقۇرلاشتۇردى.

c. رەيھانگۈل ئون بەش يېشىدا زىياۋۇدۇنغا ياتلىق بولغاندىن بېرى غەم ـ قايغۇ، كۆز يېشىدىن باشقا نېمە كۆردى.

d. ئۇلار يارالغىنىدىن تارتىپ ئاشۇ قاۋۇل بىلەكلىرىدىن باشقا ھېچكىمگە تايانمىغان.

(8) چىقىش كېلىش شەكلىدە كېلىپ، ئىسىمداش ئېپادىلىگەن ھەرىكەت بىلەن يەنە بىر ھەرىكەتنى سېلىشتۇرىدۇ. مەسىلەن:

فورمۇلاسى: V-GAn-din

a. مېنىڭ ئاڭلىغاندىن بىر كۆرگەن ئەلا.

b. سەن كەلگەندىن مېنىڭ بارغىنىم ئوڭراق.

c. ئۇيغۇرىدىن بىر ھەربىي گېنېرال چىققاندىن بىر كاتتا ئالىم چىققىنى ياخشى ئىدى.

(9) يۆنىلىش كېلىش شەكلىدە ھالەت بولۇپ، ئىنكار قىلىنغان ياكى ئەرزىمەس دەپ قارالغان سەۋەبنى بىلدۈرىدۇ. بۇ رولدىكى ئىسىمداش بەزىدە سۇبېيېكتسىز كېلىدۇ، بەزىدە سۇبېيېكت بىلەن كېلىدۇ، سۇبېيېكت بىلەن كەلگەندە، ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت ئىگىلىك مۇناسىۋەت بولۇپ ئېپادىلىنىشىمۇ، ئىگە ـ خەۋەرلىك مۇناسىۋەت بولۇپ ئېپادىلىنىشىمۇ مۇمكىن. مەسىلەن:

فورمۇلاسى: V-GAn-GA

a. ئايرىلغانغا ئۆلمەيمەن، ئەقىدەمگە يىغلايمەن.

b. خاپا بولغانغا مەسىلە ھەل بولمايدۇ.

c. چاقچاق قىلىپ قويغانغا نېمە خاپا بولىسەن.

d. مەن يۇرت ئاتىسى، باشقا يۇرتتىن بىر خوتۇن ئالغانغا مېنى ناپاك، ھارام دەمسىلەر؟

(10) يۆنىلىش كېلىش شەكلىدە «قەدەر» سۆزلىرى بىلەن بىرىكىپ، ئىسىمداش ئېپادىلىگەن ھەرىكەت يۈز بېرىشتىن بۇرۇن يۈز بەرگەن ھەرىكەتنى بىلدۈرىدۇ. بۇ چاغدا ئىسىمداش بەزىدە سۇبېيېكتسىز كېلىدۇ، بەزىدە ئۆز سۇبېيېكتى بىلەن كېلىدۇ. ئۆز سۇبېيېكتى بىلەن كەلگەندە، ئۇنىڭ سۇبېيېكت بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ئىگە ـ خەۋەرلىك مۇناسىۋەت بولىدۇ. مەسىلەن:

فورمۇلاسى: V-GAn-GA qädär

a. شىنجاڭدا ئۇرۇش تۇغىگەنگە قەدەر، مەزكۇر قوشۇننىڭ كەم قورال ـ يارىغى بىلەن ئوق ـ دورىلىرىنى ئۇرۇمچى تەرەپ تەمىنلەيدۇ.

b. ئۇ زېرىكمەي بىر ـ بىرلەپ چۈشەندۈرۈپ، پۈتۈنلەي چۈشەنگەنگە قەدەر سۆزلىدى.

c. سىردىشىش تاكى قىزى ئىشنىڭ يولىنى بىلىپ دادىسىنى چۈشەنگەنگە قەدەر داۋاملاشتى.

(11) ئوخشاتما كېلىش شەكلىدە ھالەت بولۇپ كېلىپ، تەمسىل قىلىنغان ھەرىكەتنى بىلدۈرىدۇ. بۇ چاغدا ئىسىمداش سۇبېيېكتنىڭ شەخس بىلەن ماسلاشقان تەۋەلىك شەكلىگە كىرىدۇ. ئەگەر ئىككى پېئىلنىڭ ئىگىسى بىر بولسا، ئىگە بىرلا قېتىم كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

فورمۇلاسى: V-GAn-Däk

a. ئۇلار دۈشمەنلىرىنى ئۆلتۈرۈشنىڭ خۇددى توشقان تۇتۇۋالغاندەك، ئوغلاق ئەپچاچاندەك كۆڭۈللۈك ۋە خۇشاللىق ئىكەنلىكىنى چۈشەنمەكتە.

b. خۇددى توخۇلار بالىلىرىنى قانىتى بىلەن ياپقاندەك، قانجۇق كۆچۈكلىرىگە ئۆزىنى يېتىپ سۇت بەرگەندەك، كالا موزىيىنى مېھرى بىلەن يالاپ قۇرۇتقاندەك...

c. تاماشا كۆرۈپ تۇرغان ئالامان خۇددى يولۋاستىن قاچقاندەك، تەرەپ ـ تەرەپكە قېچىپ كەتتى.

d. پەرىخە سىرتقا قاراپ ئۇچقاندەك يۈگۈردى.

(12) خەۋىرى «بار»، «يوق» قاتارلىق ئالاھىدە سۆزلەتلەر بىلەن ئىپادىلەنگەن جۈملىلەردە ئىگە بولۇپ كېلىدۇ. بۇ چاغدا ئىسىمداش ئۆز سۆزلىگۈچى بىلەن ئىگىلىك مۇناسىۋەتتە بىر-بىكىدۇ، بىراق سۆزلىگۈچىنى بىلدۈرگۈچى سۆزگە بەزىدە ئىگىلىك كېلىش قوشۇمچىسى قوشۇلمايدۇ. بۇ خىل جۈملىلەرنىڭ «بار» سۆزى بىلەن كەلگىنى ئىسىمداش ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ بىرلا قېتىم بولغانلىقىنى بىلدۈرۈشتە ياكى بىرمۇ قېتىم بولمىغانلىقىنى سوئال تەرىقىسىدە ئىپادىلەشتە قوللىنىلىدۇ؛ «يوق» سۆزى بىلەن كەلگىنى ھەرىكەتنىڭ بولمىغانلىقىنى تەكىتلەشتە قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

فورمۇلاسى: V-GAn-perI bar/yoq

a. مەن قولۇمغا خېنە يېقىۋالغىنىم يوق.

b. قازاق دەپ ئاڭلىغىنىم بىلەن كۆرگىنىم يوق ئىدى.

c. تولا گەپ قىلما، رۇسلاردىن قورقۇۋاتقىنىم يوق.

d. ئۇنى ئۇرۇمچىدە بىر قېتىم كۆرگىنىم بار.

e. سېنىڭ بىرەر موچەن بېرىپ قويغىنىڭ بارمۇ؟

(13) تەۋەلىك شەكلىدە شۇ پېئىلنىڭ «ـ غان»لىق سۆزلەتىلىش شەكلى بىلەن بىر-بىكىپ ھەرىكەت نەتىجىسىنىڭ ئۆزگەرمەسلىكىنى بىلدۈرىدىغان قۇرۇلما ھاسىل قىلىدۇ ياكى تەۋەلىك شەكلىدە شۇ پېئىلنىڭ ئاددىي ئۆتكەن زامان شەكلى بىلەن بىر-بىكىپ ئىسىمداش ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ قەتئىي

ئىجرا قىلىنىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

فورمۇلاسى: V-GAn-perI - KV-GAn

V-GAn-perI-k V-DX-perI

a. كىم پۇقراغا زۇلۇم قىلسا، ئۇنىڭ جېنىغا زىخ بولغىنىم بولغان.

b. شۇنىڭ ئۈچۈن ئاكىڭنىڭ دېگىنى دېگەن بوپتىكەن ـ دە!

c. بېرىپ كۆرۈپ كەل، كۆرۈۋالغىنىڭ كۆرۈۋالغان.

d. ئۆيۈڭنىڭ ئارقىسى پاتقاق، ئېتىڭنىڭ پاتقىنى پاتقان.

مېنىڭدىن ئايرىلىپ قالساڭ، بېشىڭنىڭ قاتقىنى قاتقان.

e. بىز يەيدىغىنىمىزنى يېدۇق، كىيىدىغىنىمىزنى كىيدۇق، ئەمدى پىشانىمىزغا پۈتۈلگەننى كۆرەرمىز.

f. كۆرىدىغانىنى كۆردۇق، ئالىدىغانىنى ئالدۇق، ئەمدى قايتايلى.

6) «ـ غانلىق»لىق ئىسىمداش

ئىسىمداشنىڭ «ـ غانلىق»لىق شەكلى ھەرىكەتنىڭ بارلىققا كەلگەنلىكىدىن ئىبارەت پاكىتنى بىلدۈرۈپ، جۈملىدە ئىسىم ئورنىدا قوللىنىلىدۇ. ئۇ جۈملىدە ئۆز سۆزلىگۈچىنى بىلدۈرىدىغان سۆز بىلەن بىللە كەلگەندە ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت ئىگىلىك مۇناسىۋەت بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ، بەزىدە ئىگە ـ خەۋەرلىك مۇناسىۋەت بولۇپ ئىپادىلىنىشىمۇ مۇمكىن.

(1) بارلىققا كەلگەن بەزى ھەرىكەتلەرنى بارلىققا كەلگەن ھەرىكەت سۈپىتىدە بايان قىلسىمۇ، ھەرىكەتنىڭ بارلىققا كەلگەنلىكىدىن ئىبارەت پاكىت سۈپىتىدە بايان قىلسىمۇ بولىۋېرىدۇ، شۇڭا مۇنداق ئەھۋالدا «ـ لىق»لىق شەكلى بىلەن «ـ غانلىق» شەكلى بىر ـ بىرىگە ئالمىشىپ كېلەلەيدۇ. مەسىلەن:

فورمۇلاسى: V-GAnliK-perI

a. مېنىڭ توي قىلغانلىقىمنى \ توي قىلغىنىمنى كىمدىن ئاڭلىدىڭ؟

b. ماڭا خەت يازغانلىقىڭىزغا \ يازغىنىڭىزغا رەھمەت.

c. ئۇلارنىڭ ئۇرۇشۇپ قالغانلىقىنى \ قالغىنىنى ئاڭلىدىڭلارمۇ؟

ئىسىمداشنىڭ «-غانلىق»لىق شەكلىنىڭ مەخسۇس قوللىنىلىدىغان ئورۇنلىرى تۆۋەندىكىچە:

(1) چىقىش كېلىش شەكلىدە سەۋەب ھالىتى بولۇپ كېلىدۇ. بۇ چاغدا ئىسىمداش ئۆز سۈبيېكتىنىڭ شەخس بىلەن مۇۋاپىقلاشقان تەۋەلىك شەكلىگە كىرىشىمۇ، كىرمەسلىكىمۇ مۇمكىن. مەسىلەن:

فورمۇلاسى: V-GAnliK-tin

a. ھەر ئىككى قولىدىكى ماۋزۇرنىڭ ئوقى قالمىغانلىقتىن دۇشمەنلىرىنىڭ قولىغا تىرىك چۈشۈپ قالدى.

b. ئات ناھايىتى كۈچەپ چاپقانلىقتىن ئېغىر خارتىلداپ، بۇرۇن تۆشۈكلىرى كېرىلىپ كەتتى.

c. بۇ ھەرگىز ماجۇڭىيىڭ چېرىكلىرىگە تەڭ كېلەلمىگەنلىكتىن بولۇۋاتقان ئىش ئەمەس ئىدى.

(2) سۈبيېكتى كۆرسىتىلمىگەن مەلۇم ھەرىكەتنىڭ بارلىققا كېلىشى يەنە بىر ھەرىكەتنىڭ بارلىققا كېلىش بىلەن باراۋەر ئىكەنلىكىنى بىلدۈرۈشتە جۈملىنىڭ ئىگىسىمۇ، خەۋىرىمۇ مۇشۇ شەكىلدە ئىپادىلىنىدۇ. بەزىدە جۈملىنىڭ ئىگىسى ئىسىمداشنىڭ «-ش»لىق شەكلىدە كېلىشىمۇ مۇمكىن. مەسىلەن:

فورمۇلاسى:

V- GanliK..... V- GanliK/V-(X)š ..... V- GanliK

a. زامانىمىزدىكى جۇڭگودا جۇڭگوچە سوتسىيالىزم نەزەرىيە سىستېمىسىدا چىڭ تۇرغانلىق ماركسىزمدا ھەقىقىي چىڭ تۇرغانلىق ھېسابلىنىدۇ.

b. بىر جۇڭگو پىرىنسىپىغا بۇزغۇنچىلىق قىلىشقا

ئۇرۇنغانلىق مىللىي ھەققانىيەت ۋە دۆلەتنىڭ يادرو مەنپەئەتىگە خىرىس قىلغانلىق بولىدۇ، داغدام كېتىۋاتقان تارىخىي ئېقىم بىلەن قارشىلاشقانلىق بولىدۇ.

c. ئۇلارنى كېسىۋېتىش تەبىئەتنىڭ كىيىمىنى يىرتىۋەتكەنلىك، تەبىئەتنىڭ تېنىنى قانغا بويىغانلىق.

d. ئۇلارنىڭ گەپنى بالدۇر دېيىشى ماڭا مۇداپىئە ئوكۇلى ئورغانلىق ئىدى.

(3) «ئۈچۈن» تىركەلمىسى بىلەن بىرىكىپ سەۋەب ھالىتى بولۇپ كېلىدۇ. بۇ چاغدا ئىسىمداش ئۆز سۈبيېكتىنىڭ شەخس بىلەن ماسلاشقان تەۋەلىك شەكلىگە كىرىدۇ. لېكىن، سۈبيېكتنى بىلدۈرگۈچى سۆزگە ئىگىلىك كېلىش قوشۇمچىسى قوشۇلمايدۇ. مەسىلەن:

فورمۇلاسى: V-GAnliK-perI üčün

a. ساۋاقداشلار ئۇنىڭغا كۇلمىگەنلىكى ئۈچۈن «گورکي» دەپ لەقەم قويۇۋالغان ئەمەسمىدى، ئۇمۇ كۇلىدىكەنغۇ؟

b. جەنده كىيگەنلىكىڭ ئۈچۈن قۇل بولۇشقا زورلىسىچۇ، بالام؟

c. قاباسلار گومىنداڭ بىلەن ئالاقىلىشىپ يۈرگەنلىكى ئۈچۈن توتۇلدى.

7) «-ۋاتقانلىق»لىق ئىسىمداش

مەنىسى: ئىزچىل ھالنى ئىپادىلەيدىغان ئىسىمداش. بۇ شەكىل ئىزچىل سۈپەتداشقا «-لىق» قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسالغان. بەزىدە سۈپەتداشنىڭ ئىزچىل ھاللىق شەكلى («-ۋاتقان \ -ۋاتقان \ -ۋاتقان \ -ۋاتقان») نىڭ بىۋاستە ئىسىمداشقا كۆچۈشى بىلەنمۇ ئىپادىلىنىدۇ. (خۇددى سۈپەتلەر ئىسىملاشقاندەك).

ئىپادىلىنىشى: «-ۋاتقانلىق \ -ۋاتقانلىق \ -ۋاتقانلىق \

- ۋاتقانلىق» (V-(X)vatqanliq)
ئىشلىتىلىشى:
(1) ئىزچىل داۋاملىشىۋاتقان ھەرىكەت ياكى مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ھالەتنىڭ نامىنى بىلدۈرۈپ، جۈملىدە ئىسىم رولىدا كېلىدۇ. بۇ چاغدا ئىسىمداش ئۆز سۈبيېكتى بىلەن مۇۋاپىقلاشقان تەۋەلىك شەكلىگە كىرىدۇ. بۇ مەنىدە ئىزچىل سۈپەتداشنىڭ كۆچمە شەكلى ۋە «- ۋاتقانلىق»لىق شەكلى ئالمىشىپ كېلەلەيدۇ. مەسىلەن:
فورمۇلاسى: V-(X)vatqan-perI/V-(X)vatqanliq-perI
a. مەلۇم جەھەتلەردە خۇپيانە ھەرىكەتتە بولۇۋاتقىنى ئۇنىڭ بەدىنىيەتلىكى ئەمەسمۇ؟
b. سەن ھازىر مامۇت شەيخە گەپ قىلىۋاتقىنىڭنى ئۇنتۇپ قالدىڭ بولغاي.
c. بىزنىڭ كېلىۋاتقانلىقىمىزنى كىمدىن ئۇقتۇڭلار؟
d. ئۇنىڭ يا خاپا بولۇۋاتقىنىنى ياكى قىلىپ قويغان ئىشىغا پۇشايمان يەۋاتقىنىنى بىلگىلى بولمايتتى.
e. گېپىڭىزگە قوشۇق سېلىۋاتقانلىقىم ئۈچۈن مېنى كەچۈرۈڭ.
f. نېپىز لەۋلىرىنىڭ تىترەۋاتقانلىقى بىلىنىپ تۇراتتى.
(2) «ئۈچۈن» تىركەلمىسى بىلەن بىرىكىپ سەۋەب ھالىتى بولۇپ كېلىدۇ. بۇ چاغدا ئىسىمداش ئۆز سۈبيېكتىنىڭ شەخس بىلەن ماسلاشقان تەۋەلىك شەكلىگە كىرىدۇ. لېكىن، سۈبيېكتنى بىلدۈرگۈچى سۆزگە ئىگىلىك كېلىش قوشۇمچىسى قوشۇلمايدۇ. بۇ مەنىدە ئىزچىل سۈپەتداشنىڭ كۆچمە شەكلى ۋە «- ۋاتقانلىق»لىق شەكلى ئالمىشىپ كېلەلەيدۇ. مەسىلەن:
فورمۇلاسى:
V-(X)vatqan-perI üčün/V-(X)vatqanlik-perI üčün
a. ماڭا بەخت، ئامەتنىڭ مۇنداق قوشلاپ كېلىشىگە سەۋەبچى

بولۇۋاتقىنىڭىز ئۈچۈن، سىز ئامبالغا ئەرزىگۈدەك رەھمەت ئېيتسام بولغۇدەك.
b. يالغان ئېيتىۋاتقىنى ئۈچۈن شەلپەردەك قىزىرىپ كەتتى.
c. مىللىي پۈرىقى ناھايىتى قويۇق بولغان مەشرەپنى تۇنجى قېتىم كۆرۈۋاتقانلىقى ئۈچۈن بىر ئورۇندا خېلى ئۇزاققىچە مىختەك قىممرلىماي ئولتۇرۇپ پۇتى ئاغرىپ كەتتى بولغاي، بىرئاز ھەرىكەتلىنىۋېلىش ئۈچۈن شىنىلىنى يېپىنچاقلاپ سىرتقا چىقتى.
(3) چىقىش كېلىش شەكلىدە سەۋەب ھالىتى بولۇپ كېلىدۇ. بۇ چاغدا ئىسىمداش ئۆز سۈبيېكتىنىڭ شەخس بىلەن ماسلاشقان تەۋەلىك شەكلىگە كىرىشمۇ كىرمەسلىكىمۇ مۇمكىن. لېكىن، سۈبيېكتنى بىلدۈرگۈچى سۆزگە ئىگىلىك كېلىش قوشۇمچىسى قوشۇلمايدۇ. مەسىلەن:
فورمۇلاسى: V-(X)vatqanliq-tin
a. جۇڭگونىڭ دۇنيادىكى تەسىرى بارغانسېرى چوڭىيىۋاتقانلىقتىن، دۇنيا جۇڭگوغا يۈكسەك نەزەر سالماقتا.
b. ئۇ سەن ئۇخلاۋاتقانلىقتىن، ھېچنېمىنى تۇيمىدىڭ.
c. بىز دەرس ئوقۇۋاتقانلىقتىن، كۆرگەزمىگە بارالمىدۇق.

8) «- دىغانلىق»لىق ئىسىمداش
مەنىسى: پۈتمىگەن ھالنى ئىپادىلەيدىغان ئىسىمداش. بۇ شەكىل پۈتمىگەن ھاللىق سۈپەتداشقا «- لىق» قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسالغان. بەزىدە سۈپەتداشنىڭ ئىزچىل ھاللىق شەكلى («- ۋاتقان \ -ۋاتقان \ - ۋاتقان \ - ۋاتقان»)نىڭ بۇاستە ئىسىمداشقا كۆچۈشى بىلەنمۇ ئىپادىلىنىدۇ. (خۇددى سۈپەتلەر ئىسىملاشقاندەك.)
ئىپادىلىنىشى: «- يدىغانلىق - مدىغانلىق» (V-(i)diganliq)
ئىشلىتىلىشى:

(1) دائىم بولىدىغان ياكى كېيىن بولىدىغان ھەرىكەتنىڭ نامىنى بىلدۈرۈپ، جۈملىدە ئىسىم رولىدا كېلىدۇ. بۇ چاغدا ئىسىمداش ئۆز سۈبىيېكتى بىلەن مۇۋاپىقلاشقان تەۋەلىك شەكلىگە كىرىدۇ. بۇ مەنىدە پۈتمىگەن سۈپەتداشنىڭ كۆچمە شەكلى ۋە «-دىغانلىق»لىق شەكلى ئالمىشىپ كېلەلەيدۇ. مەسىلەن:

فورمۇلاسى: V-y/idiğanliq-perI/-lAr/NK || V-y/idiğan-perI/-lAr/NK

a. گەپ ساتالايدىغانلار كۆپ، مىلتىق ئاتالايدىغانلار ئاز.

b. ئىچى ئېچىشىدىغانلارمۇ، كۆزى قىزىرىدىغانلارمۇ بار ئىدى.

c. زاغرا بىلەن سوغۇق سۇ ئۆمۈر بويى يەيدىغىنى، ياتىدىغىنى داق يەر، كىيىدىغىنى ئۆمۈر بويى ماتا - شاتاۋار.

d. ئۇلارنىڭ رۇسچە بىلىدىغىنىنى نەدىن بىلىسىز؟

e. مىرۇل مەرگەن ئۇلارنىڭ قۇمۇلغا نېمە ئۈچۈن مۇنداق ئاز ئادەم بىلەن ئالدىراش كېتىۋاتقانلىقىنى ئېيتسا تىرىك قالىدىغانلىقىنى، بولمىسا مۇشۇ يەرنىڭ ئۆزىدىلا چېچىپ تاشلىنىدىغانلىقىنى ئېيتتى.

(2) «ئۈچۈن» تىركەلمىسى بىلەن بىرىكىپ سەۋەب ھالىتى بولۇپ كېلىدۇ. بۇ چاغدا ئىسىمداش ئۆز سۈبىيېكتىنىڭ شەخس بىلەن ماسلاشقان تەۋەلىك شەكلىگە كىرىدۇ. لېكىن، سۈبىيېكتنى بىلدۈرگۈچى سۆزگە ئىگىلىك كېلىش قوشۇمچىسى قوشۇلمايدۇ. بۇ مەنىدە كۆپرەك «-دىغانلىق» شەكلى قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

فورمۇلاسى: V-(X)diğanliq-perI üčün

a. ھاجى ئەتە يولغا چىقىدىغانلىقى ئۈچۈن ئۆزرە سورىدى.

b. بۇلغانغان يېمەكلىكنى ئىستېمال قىلىدىغانلىقى ئۈچۈن ساغلاملىقى ئېغىر تەھدىتكە ئۇچرايدۇ.

9) «-ار»لىق ئىسىمداش

مەنىسى: ئادەت خاراكتېرلىك ھەرىكەت ياكى ھالەتنىڭ نامىنى بىلدۈرىدۇ.

ئىپادىلىنىشى: «-ار»لىق سۈپەتداشنىڭ ياسىلىشى بىلەن ئوخشاش.

ئىشلىتىلىشى:

(1) بۇ ئىسىمداش شۇ شەكىلدىكى سۈپەتداشنىڭ بولۇشلۇق، بولۇشسىز شەكىللىرىنىڭ بىۋاستە ئىسىملىشىشىنىڭ مەھسۇلى. بۇ شەكىلدىكى سۈپەتداشلار ئىسىملاشقاندىن كېيىن، ئىسىملارنىڭ ھەر خىل كاتېگورىيەلىرى بىلەن تۇرلىنىپ، جۈملىدە ئىسىمغا ئوخشاش قوللىنىلىدۇ ۋە جۈملىنىڭ ھەر خىل بۆلىكى بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

فورمۇلاسى: V-Ar-perI/-lAr-NK; V-mAs-perI/-lAr/-NK

a. بۇ ئوغرىدىن ئاڭلىۋالغانلىرىم بولمىسا، نەلەردە تېنەپ يۈرەتتىم.

b. تىت - تىت بولغانلىرىم، بىئارام بولغانلىرىم، غەزەپلەنگەنلىرىم ئاقمىدى، مەغلۇبىيەتنى كۈتۈپ تۇرماسلىق ئۈچۈن باشقا چارىلەرنى تېپىش كېرەك ئىدى.

c. قەدىر بىلمەسلەر غەمسىز بولىدۇ، غوجام.

10) ئىسىمداشلار بىلەن ئىسىملارنىڭ پەرقى

ئىسىمداش قوشۇمچىلىرى بولۇپمۇ «-ش»لىق، «-ماق»لىق ئىسىمداشلار ۋە «-غۇ»لۇق ئىسىمداشقا «-چى» قوشۇمچىسى قوشۇلۇپ ياسالغان ئىسىمداشلار تارىخىي تەرەققىيات داۋامىدا ئىسىمغا ئايلىنىپ كەتكەن ئەھۋاللار كۆپ. شۇڭا، بۇنداق ئىسىمداش بىلەن بۇ شەكىلدىكى ئىسىملارنى پەرقلەندۈرۈش كېرەك.

(1) «-ش»لىق شەكىلدىكى ئىسىمداشلار بىلەن بۇ شەكىلدىكى ئىسىملارنىڭ پەرقى:

ئەگەر بۇ شەكىلدىكى سۆزلەر بىتەرەپ ھەرىكەتنى شەيئى

سۈپىتىدە ئىپادىلىسە، ئىسىمداش؛ ئەگەر شۇ پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ ئىسمىنى بىلدۈرسە، ئىسىم بولىدۇ. مەسىلەن:

a. چېپىن تەنچىيۇ، لىن جىلۇ، چىڭ شىيۇيىڭلار كەينى - كەينىدىن قىيناش - ئۇرۇش، مىخلاش بىلەن سوراق قىلىندى.

b. بۇ پەقەت چار پادىشاھنىڭ، ئاندىن قالسا، چوڭ بايلارنىڭ پايدىسى ئۈچۈن بولۇۋاتقان ئۇرۇش.

c. نۇرمۇ سورىمىدى، گەرچە ئۇنىڭ بىلىش، ھەتتا قاتنىشىش ئارزۇسى بولسىمۇ.

d. بىلىش ھېسسىي بىلىش ۋە ئەقلىي بىلىش دېگەن ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

a ۋە c جۈملىلەردىكى «ئۇرۇش، بىلىش» سۆزلىرى ئىسىمداش؛ b ۋە d جۈملىلەردىكى «ئۇرۇش، بىلىش» سۆزلىرى ئىسىم.

(2) «-ماق»لىق ئىسىمداشلار بىلەن بۇ شەكىلدىكى ئىسىملارنىڭ پەرقى:

ئەگەر بۇ شەكىلدىكى سۆزلەر بىتەرەپ ھەرىكەتنى شەيئى سۈپىتىدە ئىپادىلىسە، ئىسىمداش؛ ئەگەر شۇ پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ نەتىجىسى ياكى ۋاستىسىنى بىلدۈرسە، ئىسىم بولىدۇ. مەسىلەن:

a. ئۇنىڭ قىلىدىغان ئىشى تۆشۈك قازانغا سۇ قۇيماق.

b. ئايام قۇيماق سالدى.

c. ھەر نەرسىدىن تويغۇدەك يېمەك، قانغۇدەك ئىچمەك گۇناھ ئەمەس، ئىسراپ قىلىش گۇناھ.

d. ھازىر زامان ئوبدان، يېمەك - ئىچمەكتىن غەم قىلىدىغان زامان ئەمەس.

a ۋە c جۈملىلەردىكى «قۇيماق، يېمەك، ئىچمەك» سۆزلىرى ئىسىمداش: b ۋە d جۈملىلەردىكى «قۇيماق، يېمەك، ئىچمەك» سۆزلىرى ئىسىم.

(3) «-غۇچى» شەكىلدىكى ئىسىمداشلار بىلەن بۇ شەكىلدىكى ئىسىملارنىڭ پەرقى:

ئەگەر بۇ شەكىلدىكى سۆزلەر شۇ ھەرىكەتنىڭ سۇبېيېكتىنى بىلدۈرۈپ كەلسە، ئىسىمداش. ئەگەر شۇ ھەرىكەت بىلەن شۇغۇللانغۇچىنى بىلدۈرسە، ئىسىم بولىدۇ. مەسىلەن:

a. نەمەت خەلپەت خاتىرە يازغۇچىلارنىڭ بىرى ئىدى.

b. ئۇنىڭ ئۆيىدە گوگۇلدىن تارتىپ فادېيېۋ، شولوخوفلارغىچە بولغان رۇس يازغۇچىلىرىنىڭ ھەممە كىتابلىرى بار.

c. بۇ خەتنى ئوقۇغۇچى بۇ خەتنى دەرھال ئون نۇسخا كۆپەيتىپ تارقىتىشى كېرەك.

d. ئۇ سىنىپىمىزدىكى ئەڭ ياخشى ئوقۇغۇچى.

a ۋە c جۈملىلەردىكى «يازغۇچى، ئوقۇغۇچى» سۆزلىرى ئىسىمداش؛ b ۋە d جۈملىلەردىكى «يازغۇچى، ئوقۇغۇچى» سۆزلىرى ئىسىم.

2. سۈپەتداشلار

مەنىسى: پېئىلنىڭ تۇرلىنىش ئارقىلىق سۈپەتكە خاس ئالاھىدىلىكلەرگە ئېرىشىپ، جۈملىدە سۈپەتكە ئوخشاش قوللىنىلىدىغان گىرامماتىكىلىق شەكىللىرى. مەسىلەن:

بار -+ - غان = بارغان، ياز -+ - ۋاتقان = يېزىۋاتقان،

ياز -+ - دىغان = يازىدىغان، ياز -+ - ار = يازار.

سۈپەتداشلارنىڭ ئالاھىدىلىكى:

1) سۈپەتداش ئۆزىنىڭ پېئىللىق مەنىسىنى ۋە پېئىللىق خۇسۇسىيىتىنى ساقلىغاندىن سىرت سۈپەتنىڭ بارلىق گىرامماتىكىلىق ئالاھىدىلىكلىرىنى قوبۇل قىلالايدۇ ۋە بۇ ئارقىلىق جۈملىدە سۈپەت رولىدا قوللىنىلىپ، جۈملىدە ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

a. سۆزلىيەلمىگەن ئېغىزدىن، چاپاق باسقان كۆز ياخشى.

b. ئۆگەنگەن خوي ئۆلگۈچە قالماس.

c. تاشلاپ قاچىدىغان قىز بار، ئېلىپ قاچىدىغان جۇۋان بار.

2) سۆيەتداشلار ئىسىملىشىدۇ ۋە ئىسىمنىڭ كاتېگورىيەلىرى بىلەن تۇرلىنىدۇ. («ئىسىمداشلار» دېگەن مەزمۇنغا قارالا.)

3) جۈملىدە خەۋەر ۋەزىپىسىدە كەلگەندە ئىسىمنىڭ شەخس كاتېگورىيەسى بىلەن تۇرلىنىدۇ. مەسىلەن:

a. چىشىمدىن ئايرىلسام ئايرىلارمەن، نومۇسۇمدىن ئايرىلمايمەن.

b. توغرا كەلگەن بىر يۇرتتا تاغۇدەشتىلەرنى ماكان قىلىپ، كۈنۈمنى ئالارمەن.

c. سازىنى، ناخشىسىنى ئاڭلىغانمەن، چوڭ خانلەيلۇننى قالتىس ئېيتاتتى.

d. بۇ قورۇنى چوڭ ئوغلۇم ھەببۇلا غوجامغا قالدۇرغانمەن.

4) سۆيەتداشنىڭ «-ار»لىق شەكلىنىڭ ئۆزىگە خاس بولۇشسىز شەكلى بولغاندىن سىرت باشقا شەكىللەرنىڭ بولۇشسىز شەكلى «ئەمەس» سۆزى ئارقىلىق ياسىلىدۇ، بەزىدە «يوق» دېگەن سۆيەت ئارقىلىقمۇ بولۇشسىزلىق شەكلى ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

a. بايلار پەرىدىن، كەمبەغەللەر شەيتاندىن تۇغۇلغان ئەمەس.

b. ياراشمايدۇ دېگەنلىكىم ئەمەس.

c. مۇشۇكلەر جىنسىدىن ھېچكىم تېخى چاشقانغا بويۇن ئېگىپ تەزىم بەجا كەلتۈرگەن ئەمەس ئىدى.

سۆيەتداشلار شەكلىگە ۋە رولىغا قاراپ «-غان»لىق سۆيەتداش، «-ۋاتقان»لىق سۆيەتداش، «-دىغان»لىق سۆيەتداش، «-ار»لىق سۆيەتداش دېگەن تۆت تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

1) «-غان»لىق سۆيەتداش

مەنىسى: ئۆزى ئىپادە قىلغان پۈتكەن ھەرىكەتنى ۋە

ھەرىكەتنىڭ جەريانىنى بەلگە سۆيتىدە ئىپادىلەيدۇ.

ئىپادىلىنىشى: «-غان \ -قان \ -گەن \ -كەن» (V-GAn)

ئىشلىتىلىشى:

(1) ئىسىملارنى ئېنىقلاپ جۈملىدە ئېنىقلىغۇچى بولىدۇ. ئېنىقلانغۇچى ئىسىم خاراكتېرلىك سۆز ۋەكىللىك قىلغان ئادەم ۋە شەيئىنىڭ مۇناسىپ ھەرىكەت ياكى ھالەتنى باشتىن كەچۈرگەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

فورمۇلاسى: V-GAn

a. نېرىراقتىكى ئوچاقلارغا ئېسىلغان مىس قازانلاردا يېڭى سويۇلغان پاقلان گۆشلىرى قاينايتى.

b. قانىتى سۇنغان قۇشتەك بولۇپ قالدىم دەۋاتمەن، سىلەر ئوقۇغان ئادەملەر يوچۇن بولىدىكەنسىلەر.

c. جىمجىت جاھان گۈمبۈرلىگەن، ۋىزىلدىغان، چۈرىلدىغان، گۈركىرىگەن، ۋاڭ - چۇڭ، تاراق - تۇرۇق، گۈمباڭ - گۈم... ئاڭ قورقۇنچلۇق، ئەڭ ھەيۋەتلىك ئاۋازلار بىلەن تولدى.

d. مېنىڭ كۆڭلۈم خوددى ئىگىسىز قالغان تاشلاندۇق ئۆيگە ئوخشايدۇ.

(2) ئۆزى يالغۇز ياكى باشقا تەركىبلەر بىلەن بىللە كەلگەن ھالدا خەۋەر ۋەزىپىسىدە كېلىدۇ، بۇ چاغدا ھەر خىل ھال - زامان شەكىللىرىنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

فورمۇلاسى: V-GAn-(perII)

a. بۇ ئويۇمنى خوددىن باشقىسىغا ئېيتمىغانمەن.

b. قانداقمۇ ئاياڭنىڭ بۇ زەي ئۆيىنى تاپالمىغانسەن، مېنىڭ نىلقىدا ئىكەنلىكىمنى قانداقمۇ بىلگەنسەن.

c. ھۆكۈمەت بىلەن بىر قېتىم ئالتە ماددىلىق كېلىشىم تۈزۈپ ياراشقان بولدى.

(3) ئورۇن كېلىش قوشۇمچىسى بىلەن كېلىپ «سۆيەتداش ئىپادىلىگەن ھەرىكەت ياكى ھالەت يۈز بەرگەنده» دېگەن مەنىنى

بىلدۇرىدۇ. مەسىلەن:

فورمۇلاسى: V-GAn-DA

a. ئۇلار لەگزە بېشىغا بۇرۇلغاندا بىر قىزنىڭ چىرقىرىغان ئاۋازى ئاڭلاندى.

b. لېكسن، ئامال بولمىغاندا ئادەم باتۇر بولۇپ قالمدىكەن.

c. غېنى باتۇر گەپ قىلغاندا ھېچكىم ئۇنىڭ گېپىنى بۆلۈۋېتەلمەيدۇ.

(4) ئىسىملاشقاندىن كېيىن ئىسىمنىڭ ھەرخىل كاتېگورىيەلىرىنى قوبۇل قىلىپ جۈملىدە ئىسىمغا ئوخشاش رول ئوينايدۇ. («« - غان، لىق ئىسىمداش»قا قارالسۇن.)

(5) بولۇشلۇق شەكلىدە يارەمچى پېئىل «بول - » بىلەن بىرىكىپ سۈبېيېكتنىڭ سۈپەتداش ئىپادىلىگەن ھەرىكەت توغرىسىدىكى ئادەتتىكى بايانىنى ئىپادىلەيدۇ. يارەمچى پېئىل «بول - »نىڭ شەرت رايىدىكى شەكلى بىلەن كەلگەن بولسا، سۈپەتداش ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ شەرتىنى بىلدۇرىدۇ. بەزىدە يارەمچى پېئىل «بول - » ياكى يۆنىلىش كېلىش شەكلىدە «سال - » بىلەن كېلىپ (شەرت رايى شەكلىدىن باشقا شەكىللەردە) «يالغاندىن مەلۇم قىياپەتكە كىرىۋېلىش» مەنىسىنى بىلدۇرىدۇ. مەسىلەن:

فورمۇلاسى: V-(mi)-GAn bol-/sal-

a. ئۇمۇ بىر كۈن ئىشلىگەن بولدى.

b. بۇنداق چاغدا رۇسۇلوق ياكى رەھىمجان بولغان بولسىدى، ئۇنىڭغا ياخشى مەسلىھەت بەرگەن بولاتتى.

c. ئۇ ئاخشام باشلىقلار مەسلىھەت قىلىشقاندا، ھەممە گەپنى تاش يېنىدا يالغان ئوخلىغان بولۇۋېلىپ تولۇق ئاڭلىدى.

d. كۆزۈم كۆرمىگەن بولسا تەگكۈزەلمەيتتىم.

e. ئۇ بىزنى كۆرمىگەنگە سېلىپ ئۆتۈپ كەتتى.

2) « - ۋاقتان»لىق سۈپەتداش

مەنىسى: ئۆزى ئىپادە قىلغان ھەرىكەتنىڭ ئىزچىل داۋاملىشىۋاتقانلىقىنى ياكى شۇ ھالەتنىڭ ئىزچىل داۋام قىلىۋاتقانلىقىنى ئىپادىلەيدۇ.

ئىپادىلىنىشى: پېئىل ئۆزىكىگە « - ۋاتقان \ - ىۋاتقان \ - ۋۇۋاتقان» ياكى «ياتقان - »، «تۇرغان - »، «ئولتۇرغان - »، «يۈرگەن - » قاتارلىق تۈس يارەمچىلىرى قوشۇلغان پېئىللارغا « - قان» قوشۇمچىسى قوشۇلۇپ ياسىلىدۇ. (-/yat-/tur-/oltur-/yür-/V-(X)vatqan/yat)

ئىشلىتىلىشى:

(1) ئىسىملارنى ئېنىقلاپ جۈملىدە ئېنىقلىغۇچى بولىدۇ. ئېنىقلانغۇچى ئىسىم خاراكتېرلىك سۆز ۋەكىللىك قىلغان ئادەم ۋە شەيئىنىڭ داۋاملىشىۋاتقان مۇناسىپ ھەرىكەت ياكى ھالەتكە ئىگە ئىكەنلىكىنى بىلدۇرىدۇ. مەسىلەن:

فورمۇلاسى: V-(X)vat-qan

a. شۇ تەرەپتىن كېلىۋاتقان مۇزدەك شامال يۈز - كۆزۈمگە نەشتەردەك سانجىلماقتا.

b. ئاچچىق خاتىرىلەرنى — كۆيۈۋاتقان ئۆيلەر، ئىس - تۈتەك باسقان مەھەللىلەر، كېسىلىۋاتقان باشلار، دەريا - دەريا ئاققان قانلارنى يادىغا سالدى بولغاي، ئۇينىڭ ئىچى غەلىتە بىر خىل سۇكۇناتقا چۆمدى.

(2) ئۆزى يالغۇز ياكى باشقا تەركىبلەر بىلەن بىللە كەلگەن ھالدا خەۋەر ۋەزىپىسىدە كېلىدۇ، بۇ چاغدا ھەر خىل ھال - زامان شەكىللىرىنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

فورمۇلاسى: V-(X)vat-qan(perII)

a. سەن سەبىخە شۇ تۇرقىدا بەلكى يۇمشاق كارىۋاتتا شىرىن

ئالاھىدىلىكى		قوشۇمچە	مىسال
يېپىق بوغۇملۇق سۆزلەردە		- ۋاتقان	ئوقۇ -+ - ۋاتقان
ئوچۇق بوغۇملۇق سۆزلەردە	ئاخىرقى بوغۇمى لەۋلەشمىگەن سوزۇق تاۋۇشتىن تۇزۇلگەن	- ىۋاتقان	بىل -+ - ىۋاتقان
	ئاخىرقى بوغۇم لەۋلەشكەن تىل كەينى سوزۇق تاۋۇشتىن تۇزۇلگەن	- ۇۋاتقان	تۇر -+ - ۇۋاتقان
	ئاخىرقى بوغۇم لەۋلەشكەن تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشتىن تۇزۇلگەن	- ۇۋاتقان	كۆر -+ - ۇۋاتقان

چۇش كۆرۈۋاتقانسەن - ھە؟

b. يالغان ئېيتمايۋاتقانسەن؟

d. بىر يىللىق پىلانى ۋە كەلگۈسى تۇغرىسىدا پاراڭلىشىۋاتقاندۇ.

e. مەن بەلكى ئۆلۈمگە تەييارلىنىۋاتقاندىمەن.

(3) ئىسمىلاشقاندىن كېيىن ئىسىمنىڭ ھەر خىل كاتېگورىيەلىرىنى قوبۇل قىلىپ جۈملىدە ئىسىمغا ئوخشاش رول ئويناىدۇ. («- ۋاتقان»لىق ئىسىمداش»قا قارالا.)

(4)ياردەمچى پېئىل «بول - »نىڭ شەرت رايىدىكى شەكلى بىلەن كەلگەن بولسا، سۆيەتداش ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ شەرتىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

فورمۇلاسى: V-(mA)-y/-ivatqan bolsa

a. بولدى، ئۇخلاۋاتقان بولسا چاقىرمالا.

b. دەرس ئوقۇۋاتقان بولسا ئوبدان بوپتۇ.

c. يىغلاۋاتقان بولسا، كارىڭ بولمىسۇن، بىردەم ئىچىنى بوشىتىۋالسۇن.

(5) ئورۇن كېلىش قوشۇمچىسى بىلەن كېلىپ «سۆيەتداش

ئىپادىلىگەن ھەرىكەت ياكى ھالەت يۈز بەرگەندە» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

فورمۇلاسى: V-(X)vat-qan-da

a. ئۇ قازان شەھىرىدە تاتار ئوتتۇرا مەكتىپىدە ئوقۇۋاتقاندا، ھازىرقى سەبىخەدەك تازا چىرايلىق، ھېسسىياتچان ئەمەسمىدى؟

b. تۇڭچىسى ئۇنىڭغا سەرەڭگە چېقىپ بېرىۋاتقاندا، قاسىم پالۋان گەپ باشلىدى.

c. ئۇلار دۆڭدىن ھالقىپ يەسكە چۈشۈۋاتقاندا شەيخىنىڭ ئېتى مۇدۇرۇپ كەتتى.

3) «- ىدىغان»لىق سۆيەتداش

مەنىسى: دائىم ئىپادىلىنىپ تۇرىدىغان ياكى كېيىن ئىپادىلىنىدىغان ھەرىكەتنى ئىپادىلەيدۇ.

ئىپادىلىنىشى: «- يدىغان \ - ىدىغان» (V-y/-idiğan)

ئىشلىتىلىشى:

(1) ئىسىملارنى ئېنىقلاپ جۈملىدە ئېنىقلىغۇچى بولىدۇ. ئېنىقلانغۇچى ئىسىم خاراكتېرلىك سۆز ۋەكىللىك قىلغان ئادەم ۋە شەيئىنىڭ مۇناسىپ ھەرىكەت ياكى ھالەت بىلەن خاراكتېرلىنىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

فورمۇلاسى: V-y/-idigan

a. ئۇ جىم تۇرمايدىغان، قولىدىن ھېچ ئىش قېچىپ قۇتۇلالمايدىغان ئادەم ئىدى.

b. بۇ يەردە ساڭا كۆيۈنىدىغان ئاناڭ، پەپلەيدىغان دادالا يوق، ھەممە ئىشتا ئۆزۈڭگە تايىنىسەن.

c. ئويناىدىغان بالا بارمۇ؟

(2) «بول - »، «ئوخشا - » قاتارلىق تەركىبلەر بىلەن بىللە كەلگەن ھالدا خەۋەر ۋەزىپىسىدە كېلىدۇ ۋە ھەر خىل ھال - زامان شەكىللىرىنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

فورمۇلاسى: V-i/-y diğan-(perII)bol-/oxša-

a. مېنىڭ ئىقبال يولتۇزۇم چۆل - جەزىرە دەپ تونۇلۇپ كېلىۋاتقان يېراقتىكى شىنجاڭ ئاسمىنىدا كۆلىدىغان ئوخشايدۇ.

b. بۇ توغرىدا مەخسۇس قوشۇمچە ھۆججەت ئىشلىنىدىغان بولدى!

(3) ئىسىملاشقاندىن كېيىن ئىسىمنىڭ ھەر خىل كاتېگورىيەلىرىنى قوبۇل قىلىپ جۈملىدە ئىسىمغا ئوخشاش رول ئوينايدۇ. («- ىدىغان، لىق ئىسىمداش»قا قارالسۇن.)

(4) يارىمچى پېئىل «بول-»نىڭ شەرت رايىدىكى شەكلى بىلەن كەلگەن بولسا، سۈپەتداش ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ شەرتىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

فورمۇلاسى: V-(mA)-y/-idiğan bolsa

a. پادىشاھ سايلايدىغان بولسا بىز ئۇنى سايلايمىز.

b. شۇنداق بولسىغۇ بىر نۆرى، بولمايدىغان بولسا ئۇنى مەشرەپتىلا قارىنغا ئارا تېقىپ ئۆلتۈرمەيدىغان بولساق، ياتىنىڭ قولىغا قالمىمىز.

c. مۇشۇنداق تۆۋەنلەپ كېتىۋېرىدىغان بولسا، تەرخەمەكلەر ئۇششۇپ تۇگەيدۇ.

(5) ئورۇن كېلىش قوشۇمچىسى بىلەن كېلىپ «سۈپەتداش ئىپادىلىگەن ھەرىكەت ياكى ھالەت يۈز بەرگەندە» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

فورمۇلاسى: V-y/-idiğan-da

a. ئۇ يولغا چىقىدىغاندا ئايالى بۇ سۆزنى قايتا - قايتا تاپىلىغان.

b. ئۇ بۇ ياققا كېلىدىغاندا ئاكىسىنى كۆرۈپتۇ.

c. بۇ دورىنى ھەر كۈنى ياتىدىغاندا بىر تال ئىچىڭ.

4) «- ار»لىق سۈپەتداش

مەنىسى: ئادەت خاراكتېرلىك ھەرىكەت ياكى ھالەتنى بىلدۈرىدۇ. بۇ شەكلىدىكى سۈپەتداشلار بىلەن «- دىغان»لىق

سۈپەتداشنىڭ پەرقلىرى تۆۋەندىكىچە ئىپادىلىنىدۇ:

(1) «- دىغان»لىق سۈپەتداش يۈكسەك دەرىجىدە ئابستراكتلاشقان، ئەمما «- ار»لىق سۈپەتداش ئۇنداق ئەمەس، بۇ قوشۇمچە چەكلىك پېئىللارغا قوشۇلالايدۇ. مەسىلەن:

ئۇچىدىغان گىلەم	ئۇچار گىلەم
يانىدىغان تاغ	يانارتاغ
ئاقىدىغان سۇ	ئاقار سۇ
يۇيىدىغان گىلەم	يۇيار گىلەم※
ئوقۇيدىغان كىتاب	ئوقار كىتاب※
ئالىدىغان پۇل	ئالار پۇل※

(2) «- دىغان»لىق سۈپەتداش ئۆز سۈبېيېكتى بىلەن بىرىككەندە سۈپەتداش ئورۇنلاشقا تېگىشلىك ھەرىكەتنى ياكى يېقىن كەلگۈسىدە ئەمەلگە ئاشىدىغان ھەرىكەتنى بىلدۈرىدۇ؛ «- ار» لىق سۈپەتداش ئاساسەن ئۆز سۈبېيېكتىنىڭ خۇسۇسىيىتىنى، خاراكتېرىنى كۆپرەك ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

ئۇچىدىغان گىلەم	ئۇچار گىلەم
يانىدىغان تاغ	يانارتاغ
ئاقىدىغان سۇ	ئاقار سۇ

ئىپادىلىنىشى: بۇ سۈپەتداشنىڭ بولۇشلۇق شەكلى پېئىل ئۆزىكىگە «- ار - ەر» قوشۇمچىسىنى قوشۇش بىلەن، بولۇشسىز شەكلى پېئىللارنىڭ بولۇشسىز ئۆزىكىگە «- س» قوشۇمچىسىنى قوشۇش بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. (V-Ar; v-mA-s)

ئالاھىدىلىكى	قوشۇمچە	مىسال
ئاخىرقى بوغۇمى تىل كەينى سوزۇق تاۋۇشتىن تۇزۇلگەن	- ار	بار -+ - ار
ئاخىرقى بوغۇمى تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشتىن تۇزۇلگەن	- ەر	كۆر -+ - ەر

ئىشلىتىلىشى:

(1) ئىسىملارنى ئېنىقلاپ جۈملىدە ئېنىقلىغۇچى بولىدۇ. ئېنىقلانغۇچى ئىسىم خاراكتېرلىك سۆز ۋەكىللىك قىلغان ئادەم ۋە شەيئىنىڭ دائىملىق ياكى ۋاقىتلىق خاراكتېرگە ئىگە ھەرىكەت ياكى ھالەتكە ئىگە ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

فورمۇلاسى: V-Ar; V-mA-s

a. زىناخور، خىيانەتچى، چېقىمچى، غەيۋەتخور، يالاقچىنىڭ ياتار يېرى دوزاخ!

b. دۈشمەنلەر پارتىزانلارنىڭ تۇرار جايىنى تېخى بىلمەيدىكەن.

c. ئاسمان ئۇچار ئوتلار بىلەن تولدى.

d. قۇچاق يەتمەس قارىغايلار تاغنىڭ كۆركى ئىدى.

(2) ئىسىمنىڭ تەۋەلىك كاتېگورىيەسىنىڭ قوشۇمچىلىرى بىلەن تۇرلىنىپ كېلىپ جۈملىنىڭ خەۋىرى بولۇپ كېلىدۇ. بۇ چاغدا ياكى كەلگۈسىدە بېجىرىلىدىغان ئىش ـ ھەرىكەتنى ياكى سۈبېيېكتنىڭ سۈپەتداش ئىپادىلىگەن ئىش ـ ھەرىكەتنى ئورۇنلاشقا چامىسى يەتمەيدىغانلىقىنى تەنە شەكىلدە قارشى تەرەپكە يەتكۈزىدۇ ياكى ئاگاھلاندۇرۇش مەنىسىنى سىپايىلەشتۈرۈپ ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

فورمۇلاسى: V-Ar-perII; V-mA-s-perII

a. مەن سېنى قاچانمۇ ئۇنتۇپ كېتەرمەن، سەن قاچانغىچە مېنىڭ روھىمغا ئازابلىشىپ شېئىرلىرىمغا دەخلى قىلارسەن.

b. سەن بۇ ئىشلارنى بىلكىم بىلمەسسەن، بىلسەڭمۇ ئىچىڭگە ئېلىپ كەتمەسسەن.

c. قالغان دانىشمەنلىكىڭنى ئاسمان خۇداسىنىڭ دەرگاھىغا بېرىپ ئىشلىتەرسىز.

d. گەپنى بەك مۇتلەقلەشتۈرۈۋەتمىگىن، كېيىن ئۇلارنىڭ

ئۆيىگە قانداق كىرەرسىز؟

(3) ماقال ـ تەمسىللەردە ۋە نەتىجىسى مۇقەررەر جۈملىلەردە ئىشلىتىلىدۇ. كۆپرەك جۈملىنىڭ خەۋىرى بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

فورمۇلاسى: V-Ar; V-mA–s

a. تاما ـ تاما كۆل بولار.

b. ياخشى خوتۇن يامان ئەرنى ئەر قىلار،

يامان خوتۇن ياخشى ئەرنى يەر قىلار.

c. ئاستا يۇرگەن تاغ ئاشار، يۇگۇرگەن باغ ئاشار.

d. ئوزۇقلۇق ئات هارماس.

e. مۇساپىر بولمىغۇچە مۇسۇلمان بولماس.

(4) بۇ شەكىلدىكى سۈپەتداشنىڭ بولۇشسىز شەكلى كۆپرەك ئىسىملىشىدۇ ۋە ئىسىملاشقاندىن كېيىن ئىسىمنىڭ ھەر خىل كاتېگورىيەلىرىنى قوبۇل قىلىپ جۈملىدە ئىسىمغا ئوخشاش رول ئوينايدۇ. («« ـ ار›لىق ئىسىمداش»قا قارالسۇن)

(5) بۇ سۈپەتداشنىڭ بولۇشسىز شەكلى ئورۇن كېلىش قوشۇمچىسى بىلەن كېلىپ «سۈپەتداش ئىپادىلىگەن ھەرىكەت ياكى ھالەت يۈز بېرىشتىن بۇرۇن» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

فورمۇلاسى: V-mA-s-tA

a. گۈلىڭىز غازالىڭ بولماستا سىزنى چىن كۆڭلىدىن ياخشى كۆرىدىغان بىر كىشى چىقىپ قالدى.

b. ھىم كاساپەت، ئىت پوق يېمەستە ئۇندەرەپ كېلىدۇ.

c. سوغۇق چۈشۈپ كەتمەستە قۇمۇلغا بېرىۋالايلى.

(6) بۇ سۈپەتداشنىڭ بولۇشسىز شەكلى چىقىش كېلىش قوشۇمچىسى بىلەن كېلىپ سەۋەب، ھالەت قاتارلىق مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

فورمۇلاسى: V-mAs-tin

a. ئايروپىلان ئۇنىڭ ئاۋازىنى ئاڭلىماستىن، توقايلىققا توختىماي كۆيدۈرگۈچ بومبىلارنى تاشلاۋەردى.

b. بىراق، ئۇ كىشى ھېچ تەمتىرىمەستىن كېلىپ، كۈل رەڭ تاملىق كۆتۈرمە ھويلىنىڭ قىيا ئوچۇق تۇرغان قارا دەرۋازىسىدىن خاتىرجەم ئىچكىرى كىردى.

c. تىلى شېكەر، دىلى زەھەر ئىكەن ھەي، بىز چۈشەنمەستىن، ئەجەب ئاسان، قېرىنداش دەپ ئۇمىد باغلاپتىمىز يارەب.

d. ئانىسى نۇرغا كۆزىنى ئۇزمەستىن قاراپ بالىسىنى خىجالەت قىلاتتى...

3. رەۋىشداشلار

مەنىسى: پېئىلنىڭ تۇرلىنىش ئارقىلىق رەۋىشكە خاس ئالاھىدىلىكلەرگە ئېرىشىپ، جۈملىدە رەۋىشكە ئوخشاش قوللىنىلىدىغان گرامماتىكىلىق شەكىللىرى. مەسىلەن:

ئوقۇ -+ - پ = ئوقۇپ، ياز -+ - ا = يازا،

ماڭ -+ - غۇچە = ماڭغۇچە، ئال -+ - غاچ = ئالغاچ.

رەۋىشداشلار تۆۋەندىكىدەك ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە:

1) رەۋىشداش ئۆزىنىڭ پېئىللىق مەنىسىنى ۋە پېئىللىق خۇسۇسىيىتىنى ساقلىغاندىن سىرت رەۋىشنىڭ بارلىق گرامماتىكىلىق ئالاھىدىلىكلىرىنى قوبۇل قىلالايدۇ ۋە بۇ شەكىللەر جۈملىدە يەنە بىر ھەرىكەتكە بېقىندى بولغان ھەرىكەتنى بىلدۈرۈپ جۈملىدە ھالەت بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

a. سىرتتىن مۇسا يۈگۈرۈپ كىردى.

b. بىز بارغۇچە قورغاننى قولدىن بەرمەڭلار.

c. ھاجى يۈرۈش ئالدىدا ھوشۇرنى يارىدارلاردىن خەۋەر ئالغاچ قاراشھەردە قېلىشقا بۇيرۇدى.

2) رەۋىشداشنىڭ ھەر خىل شەكىللىرىنىڭ ئۆزىگە خاس

بولۇشسىز شەكلى بار. « - ا»لىق رەۋىشداش، « - پ»لىق رەۋىشداشنىڭ بولۇشسىز شەكلى پېئىلنىڭ بولۇشسىز شەكلىگە « - ي» قوشۇمچىسى قوشۇلۇش بىلەن ياسىلىدۇ؛ قالغان رەۋىشداشلارنىڭ بولۇشسىز شەكلى پېئىلنىڭ بولۇشسىز شەكلىگە ئۆزىگە خاس قوشۇمچىلارنى قوشۇش ئارقىلىق ياسىلىدۇ.

رەۋىشداشلار شەكلىگە ۋە رولىغا قاراپ « - ا»لىق رەۋىشداش، « - پ»لىق رەۋىشداش، « - غۇچە»لىك رەۋىشداش، « - غىلى»لىق رەۋىشداش، « - غاچقا»لىق رەۋىشداش، « - غاچ» لىق رەۋىشداش، « - غانسېرى»لىق رەۋىشداش دېگەن يەتتە تۈرگە بۆلۈنىدۇ:

1) « - ا»لىق رەۋىشداش

مەنىسى: ئۆزى ئۇزاق داۋاملىشىدىغان ۋە ھەرىكەت ياكى ھالەتنى ئىپادىلەيدۇ. بۇ شەكىل ئاساسەن يالغۇز ئىشلىتىلمەيدۇ، كۆپىنچە تەكرارلىنىپ كېلىدۇ.

ئىپادىلىنىشى: « - ي \ - ا \ - ە» (A-y/-V)

ئىشلىتىلىشى:

(1) پېئىلنىڭ ھال كاتېگورىيەسىنى تەشكىل قىلىشقا قاتنىشىدۇ. (بۇ ھەقتە «پېئىلنىڭ ھال - زامان كاتېگورىيەسى» دېگەن بۆلۈمدە توختالدۇق)

(2) پېئىلنىڭ ھال - زامان شەكىللىرىنى ياسايدۇ. (بۇ ھەقتە «پېئىلنىڭ ھال - زامان كاتېگورىيەسى» دېگەن بابتا توختىلىمىز)

(3) تەكرارلىنىپ كېلىپ ئۆزى ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ ئۇزاق داۋاملىشىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ چاغدا سوزۇق تاۋۇش بىلەن ئاخىرلاشقان پېئىللارغا قوشۇلىدىغان « - ي» قوشۇمچىسى چۈشۈپ قالىدۇ.[109] مەسىلەن:

فورمۇلاسى: V-A V-A

a. ئۇلار ماڭار - ماڭار چۈشكە يېقىن ئېتىز تەرلەپ، ئۆزلىرى

تۇرى	قوشۇمچىسى
« ـ ا»لىق رەۋىشداش	ـ ي \ ـ اي \ ـ ەي
« ـ پ»لىق رەۋىشداش	ـ پ \ ـ ىپ \ ـ ۇپ \ ـ ۈپ
« ـ غۇچە»لىك رەۋىشداش	ـ غۇچە \ ـ قۇچە \ ـ گۈچە \ ـ كۆچە
« ـ غىلى»لىق رەۋىشداش	ـ غىلى \ ـ قىلى \ ـ گىلى \ ـ كىلى
« ـ غاچا»لىق رەۋىشداش	ـ غاچا ـ قاچا ـ گەچە \ ـ كەچە
« ـ غاچ»لىق رەۋىشداش	ـ غاچ \ ـ قاچ \ ـ گەچ \ ـ كەچ
« ـ غانسىرى»لىق رەۋىشداش	ـ غانسىرى \ ـ قانسىرى ـ گەنسىرى ـ كەنسىرى

قىروۋغا مىلىنىپ قاش دەرياسىنىڭ ئۇستىدىن ئۆتۈپ نېرىقى قاتقا ـ دۆڭگە ياماشتى.

b. تامار ـ تامار كۆل بولار.

c. بۇۋاي ھامان كۈلەتتى، كۈلە ـ كۈلە ئۆزىنى مەڭلىك نىيازنىڭ قەبرىسى ئۇستىگە تاشلاپ ھەم يىغلايتتى، ھەم كۈلەتتى.

(4)بولۇشسىز شەكىلدە تەكرارلىنىپ، ئۆزى ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ ئۇزاق ۋاقىت بولمىغانلىقىدىن ئىبارەت ھالەتنى ئىپادىلەيدۇ. بۇ شەكىل كەڭ قوللىنىلمايدۇ. مەسىلەن:

فورمۇلاسى: V-mAy V-mAy

a. يامغۇر ياغماي ـ ياغماي تازا ياغدى.

(5)بەزىدە بولۇشسىز شەكىلدە، بەزىدە بولۇشلۇق ـ بولۇشسىز شەكىلدە جۈپلىنىپ كېلىپ، ئۆزى ئىپادىلىگەن ھەرىكەت بارلىققا كېلىپ بولمايلا باشقا بىر ھەرىكەت بارلىققا

كەلگەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ بىرىكمىنىڭ ئاخىرىغا ھامان « ـ لا» يۈكلىمىسى ئۇلىنىدۇ. مەسىلەن:

فورمۇلاسى: V-A V-mAy

a. ئۇ گېپىنى تۈگىتەر ـ تۈگەتمەيلا بىر قورام تاش گۈلدۈرلەپ ئۇلارنىڭ يېنىدىن ئۆتۈپ كەتتى.

b. ئۇنىڭ گېپى تۈگەر ـ تۈگىمەيلا ئات يەرگە گۈپ قىلىپ يىقىلدى ۋە پۇتلىرىنى سۇنۇپ ئىنجىقلاشقا باشلىدى.

c. ئۇ ئون بەشكە توشار ـ توشمايلا، ھەر تەرەپتىن ئەلچىلەر كېلىشكە باشلىدى.

d. ھاجىلار دۇبەن مەھكىمىسىنىڭ دەرۋازىسىدىن كىرەر ـ كىرمەيلا قاتتىق بوران چىقىپ كەتتى.

e. ئۆيگە كىرەر ـ كىرمەيلا تېلېفون جىرىڭلىدى.

(6) يارەمچى پېئىل «قال ـ »نىڭ بولۇشسىز « ـ ار»لىق سۈپەتداش شەكلى بىلەن بىرىكىپ (كۆپرەك بولۇشسىز شەكىلدە)، ئىلگىرىلىمە مۇناسىۋەتتىكى قوشما جۈملە ھاسىل قىلىدۇ. مەسىلەن:

فورمۇلاسى: V-mAy-la qalmastin

a. بولمىسا سىيرىنىڭ سۈتى تارتىلمايلا قالماستىن، بەلكى ئاسانلا يېلىن ياللۇغى كېلىپ چىقىدۇ.

b. ئادەتتە كومپيۇتېرنى ئۇزاق مۇددەت ئىشلەتكەندە كۆزگە تەسىر قىلىپلا قالماستىن، يەنە باشقا ئەزالارغىمۇ تەسىر قىلىدۇ.

(7) سۆھبەتلەردە بولۇشسىز شەكىلدە جاۋاب ئورنىدا كېلىپ، تەستىق مەنىسىنى كۈچەيتىدۇ، يەنى رەۋىشداش ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ چوقۇم بېجىرىلىدىغانلىقىنى ئىپادە قىلىدۇ. بەزىدە «ئەمىسە» يۈكلىمىسى بىلەن كېلىدۇ. جۈملە ئىنتوناتسىيەسى كۆتۈرۈلگەن ئىنتوناتسىيەدە بولىدۇ. مەسىلەن:

فورمۇلاسى: V-mAy

a. ـ قەشقەرگە سىزمۇ بارامسىز؟
ـ بارماي \ بارماي ئەمەسە.
b. ـ تويۇنىزغا ئاكىڭىزمۇ كەلگەندۇ؟
ـ كەلمەي. \ كەلمەي ئەمەسە.
c. ـ ئىمتىھاندىن ئۆتكەنسىز؟
ـ ئۆتمەي ئەمەسە.

2) «ـ پ»لىق رەۋىشداش

مەنىسى: باشقا بىر پېئىل بىلەن چېتىلىپ رەۋىشداش ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ رەسمىي، مۇستەقىل، ئېنىق رەۋىشتە ئېلىپ بېرىلغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ.

ئىپادىلىنىشى: «ـ پ \ ـ مىپ \ ـ ۋىپ \ ـ ۋاپ» (V-(X)p)

ئىشلىتىلىشى:

(1) ئىش ـ ھەرىكەتنىڭ ھالىتى، ئۇسۇلى قاتارلىقلارنى بىلدۈرىدۇ. جۈملىدە ھالەت بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

فورمۇلاسى: V-(X)pV; V-mAy V

a. ئوردا تەۋىپى بىلەن ئىككى مەھرەم يەگاھتا قول قوۋۇشتۇرۇپ جىم تۇراتتى.
b. شامەخسۇت دەققەت بىلەن ئاڭلاپ ئولتۇرۇپ، بۇ گەپنىڭ تەپسىلاتىنى سورىدى.
c. ھاجى ئورنىدىن دەست تۇرۇپ، ئاندىن قوللىرىنى ئارقىسىغا تۇتۇپ، ئۇيان ـ بۇيان مېڭىشقا باشلىدى.
d. تۆۋەندىكى ھېكايىنى يىغلاپ تۇرۇپ سۆزلەپ بەردى.
e. بۇ يەرگە كەلگەندە قارىگىر ماڭالماي قالدى.

(2) ئۆزئارا مۇناسىۋەتلىك بىرقانچە ھەرىكەتنى بايان قىلغاندا، ئەڭ ئاخىرقى بىر پېئىلدىن باشقىسى مۇشۇ شەكىلگە كىرىدۇ. بۇلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت بېقىندىلىق، ئىلگىرى ـ كېيىنلىك، بىللىلىك قاتارلىق لوگىكىلىق مۇناسىۋەت بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

فورمۇلاسى: V_1-(X)p . . . Vn-(X)p V

a. رەيھان تېز ئورنىدىن تۇرۇپ چىرقىراۋاتقان قىزىنى باغرىغا بېسىپ بۇقۇلداپ يىغلاپ: ـ ئۆلمەيدىغان قاۋان! ـ دېدى.

b. ئەتىيازدا چاپتۇرۇپ، لاتقىلىرىنى تازىلاتقۇزۇپ، چېچەك سۈيى كېلىشتىمەن بۇرۇن قاش دەرياسىغا بۇقا قويغۇزۇپ، تۇرمەل ئەكىرگۈزۈپ، سۇ باغلاتقۇزۇپ، ھەممە يۇرتنىڭ غول ئېرىقلىرىغا باراۋەر سۇ بېرىشكە كېپىللىك قىلىدىغان ئادىل مىراب مانا مۇشۇ ئىدى.

c. بىرى نەق شۇ چاغدا قارنى توزۇتۇپ، ئات چاپتۇرۇپ كىرىۋىدى، ئەسكەرلەر تىرىپىرەن بولۇشۇپ تىكشۈتتى.

d. مۇنۇ ئادەمنىڭ ئۇستىبېشىنى يەڭگۈشلەپ، مۇنچىغا چۈشۈرۈپ، تاۋالىيەدىن بىر ھۇجرا ئېلىپ ئورۇنلاشتۇرۇپ قوي.

(3) قارىمۇقارشى يۆنىلىشتىكى ھەرىكەتلەرنى بىلدۈرىدىغان پېئىللارغا چېتىلىپ شۇ پېئىللار ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ بىر قېتىم بولۇپ ئۆتۈشىنى بىلدۈرىدىغان قۇرۇلمىلارنى ھاسىل قىلىدۇ. بۇ پېئىللار ئاساسەن چىقىپ چۈش ـ ، چۈشۈپ چىق ـ ، بېرىپ كەل ـ ، كىرىپ چىق ـ ، چىقىپ كىر ـ قاتارلىقلاردۇر. مەسىلەن:

فورمۇلاسى: V-(X)pV

(4) تەكرارلىنىپ كېلىپ شۇ ھەرىكەتنىڭ تەكرار ئېلىپ بېرىلغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

فورمۇلاسى: V-(X)p V-(X)p

a. ئۇ تۇرسۇننىڭ ئىشىكى ئالدىدا تۇرۇپ ـ تۇرۇپ قايتىپ كەلدى.

b. بالا ئانىسىنى ئىزدەپ يىغلاپ ـ يىغلاپ ئاخىر ئۇخلاپ قالدى.

c. تۇرسۇن سىزنى ساقلاپ ـ ساقلاپ، ئاخىر قايتىپ كەتتى.

(5) يارەمچى پېئىللار بىلەن بىرىكىپ، ھەر خىل ھال، تۈس مەنىلىرىنى بىلدۈرىدۇ. «پېئىللارنىڭ ھال كاتېگورىيەسى»، «پېئىللارنىڭ تۈس كاتېگورىيەسى»گە قارالىدۇ)

3) « ـ غۇچە»لىك رەۋىشداش

مەنىسى: مەلۇم ھەرىكەتنىڭ رەۋىشداش ئىپادىلىگەن ھەرىكەتتىن بۇرۇن بارلىققا كېلىشىنى ياكى رەۋىشداش ئىپادىلىگەن ھەرىكەت بارلىققا كەلگۈچە داۋاملىشىشىنى بىلدۈرىدۇ. شۇڭا، «چەك رەۋىشدىشى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

ئىپادىلىنىشى: « ـ غۇچە \ ـ قۇچە \ ـ گۇچە \ ـ كۇچە» (V-GUčä)

بۇ رەۋىشداش قوشۇمچىسىنىڭ كېلىپ چىقىشىدىن قارىغاندا « ـ غۇ»لۇق ئىسىمداشقا « ـ چە» قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشىدىن كېلىپ چىققان. يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى ئەسەرلەردە بۇ قوشۇمچە « -GU-n-čä » شەكلىدە ئۇچرايدۇ. مەسىلەن:

يۇرت قەدىرىنى شاھلار بىلمەس، باشقا يۇرتقا چۈشمەگۈنچە،
بىر ياخشىنىڭ قەدرىن بىلمەس، بىر يامانغا چۈشمەگۈنچە.

بۇ مەنىدىن ئالغاندا، بۇ قوشۇمچىنى ئىسىملارنىڭ چەك كېلىش قوشۇمچىسى « -Gičä »دىن پەرقلەندۈرۈش كېرەك.

ئاخىرقى بوغۇمدىكى ئۇزۇك تاۋۇش	ئاخىرقى بوغۇمدىكى سوزۇق تاۋۇش	قوشۇمچە	مىسال
جاراڭلىق	تىل كەينى	ـ غۇچە	تۇر ـ+ ـ غۇچە
جاراڭسىز		ـ قۇچە	ياد ـ+ ـ قۇچە
جاراڭلىق	تىل ئالدى	ـ گۇچە	كۆر ـ+ ـ گۇچە
جاراڭسىز		ـ كۇچە	كەد ـ+ ـ كۇچە

ئىشلىتىلىشى:

(1) مەلۇم ھەرىكەتنىڭ رەۋىشداش ئىپادىلىگەن ھەرىكەتتىن بۇرۇن بارلىققا كېلىشىنى ياكى رەۋىشداش ئىپادىلىگەن ھەرىكەت بارلىققا كەلگۈچە داۋاملىشىشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

فورمۇلاسى: V-GUčä

a. تەتىل توشقۇچە قايتىپ كېلىمىز.
b. ئات تاپقۇچە ئېشەك مىن.
c. ۋالىتا چۈشكۈچە كۆتەك ئارام ئاپتۇ.

(2) بىرىنچى بولۇشسىز شەكىلدە بولۇشسىز پېئىل بىلەن بىللە كېلىپ، رەۋىشداش ئىپادىلىگەن ھەرىكەت بارلىققا كەلمىگۈچە، يەنە بىر ھەرىكەتنىڭ بارلىققا كەلمەيدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

فورمۇلاسى: V- mA- GUčä

a. تاپشۇرۇقنى ئىشلەپ تۈگىمىگۈچە ئۇخلىمايسەن.
b. يامغۇر توختىمىغۇچە، ھېچ يەرگە بارالمايمىز.

(3) يەنە بىر ھەرىكەت بىلەن سېلىشتۇرۇش نەتىجىسىدە ۋاز كېچىلگەن باشقا بىر ھەرىكەتنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

فورمۇلاسى: V-GUčä

a. بىكار ئولتۇرغۇچە، بىكارغا ئىشلە.
b. چوڭ بولۇپ دەرد تارتقۇچە، كىچىك تۇرۇپ ئۆلگەنمۇ خوپ.
c. باشقىلارنى ئاۋارە قىلغۇچە، ئۆزىمىزلا ئىشلەيلى.

4) « ـ غىلى»لىق رەۋىشداش

مەنىسى: مەلۇم ھەرىكەتنىڭ رەۋىشداش ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ مەقسىتى ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. شۇڭا، «مەقسەت رەۋىشدىشى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

ئىپادىلىنىشى: « ـ غىلى \ ـ قىلى \ ـ گىلى \ ـ كىلى» (V-Gili)

ئىشلىتىلىشى:

(1)ئۆزى قوشۇلۇپ كەلگەن ھەرىكەتنىڭ مەقسىتىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ مەنىدە كۆپرەك يۆنىلىش پېئىللىرى بىلەن باغلىنىدۇ. مەسىلەن:

فورمۇلاسى: V-Gili V

a. ئۇلار ئۇيغۇرچە ئۆگەنگىلى كەپتۇ.

b. كۆرگىلى كەلدىڭلىمۇ، كۆيدۈرگىلى كەلدىڭلىمۇ، كۆيۈپ ئۆچكەن ئوتلارنى، ياندۇرغىلى كەلدىڭلىمۇ؟

(2) جۈملىدە بايان قىلىنغان ئىشنىڭ رەۋىشداش ئىپادىلىگەن ھەرىكەت بارلىققا كەلگەن ياكى باشلانغان ۋاقىتتىن بۇيانقى ۋاقىتقا قارىتىلغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

فورمۇلاسى: V-Gili

a. مەن ئويگە قايتىمغىلى بىر ھەپتە بولدى.

b. نېمىسلار ئۇ يەرنى قورشىۋالغىلى ئىككى يىلدىن ئاشتى.

c. ئۇنىڭ قاپىقى ئېچىلمىغىلى بىر ئايدىن ئاشتى.

(3)«ـ تاس قال ـ »، «تاس ـ تاس قال ـ »، « ـ قىل قال ـ » قاتارلىق پېئىللارنىڭ بىرى بىلەن بىرىكىپ، ھەرىكەت بارلىققا كېلەي دەپ، كېلەلمىگەن ئەھۋالنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئاخىرقى بوغۇمدىكى ئۈزۈك تاۋۇش	ئاخىرقى بوغۇمدىكى سوزۇق تاۋۇش	قوشۇمچە	مىسال
جارانلىق	تىل كەينى	ـ غىلى	تۇر ـ+ ـ غىلى
جارانسىز		ـ قىلى	ياز ـ+ ـ قىلى
جارانلىق	تىل ئالدى	ـ گىلى	كۆر ـ+ ـ گىلى
جارانسىز		ـ كىلى	كەز ـ+ ـ كىلى

فورمۇلاسى: V-Gili tas qal-/tas-tas qal-/qil qal-

a. ئۇ يېقىلغىلى تاس قالدى. \ قىل قالدى.

b. ئۇلار ئۇرۇشۇپ قالغىلى تاس قالدى. \ قىل قالدى.

c. مەن بۇنى يېگىلى تاس قاپتىمەن.

(4) «بول ـ » پېئىلىغا باغلىنىپ، رەۋىشداش ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ ئورۇنلىنىش ئىمكانىيىتىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

فورمۇلاسى: V-Gili bol-

a. سۇ بولغاندىلا دېھقانچىلىق قىلغىلى بولىدۇ.

b. دۇنيادا پۇل بىلەن سېتىۋالغىلى، كۇچ بىلەن ئىگىلىۋالغىلى بولمايدىغان بىر نەرسە بار، ئۇنىڭ ئېتى «قەلب».

c. داۋان چوققىسى پېچاق بىسىدىغىلى، ئىككى ياققا قارىغىلى، سېكۇنت توختىغىلى بولمايدۇ.

(5) «قوي ـ » پېئىلىغا باغلىنىپ، رەۋىشداش ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ ئورۇنلىنىشىغا يول قويۇش، ئىمكانىيەت بېرىش مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

فورمۇلاسى: V-Gili qoy-

a. مېنى تىنچ ئىشلىگىلى قويۇڭلار.

b. بارماقچىدىم، ئاكام بارغىلى قويمىدى.

c. ئۇنىڭ گېپىنى دېگىلى قويامسەن ـ يوق؟

(6) «سال ـ » پېئىلىغا باغلىنىپ، رەۋىشداش ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ ئورۇنلىنىشىغا مەجبۇرلاش مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان قۇرۇلما ھاسىل قىلىدۇ. مەسىلەن:

فورمۇلاسى: V-Gili sal-

a. ئۇ ئايالىنى يېرىم كېچىدە ئاش ئەتكىلى سالدى.

b. ئۇ كىچىككىنە بالىنى تۇخۇم ساتقىلى سالىتۇ.

(7) «تۇر ـ » پېئىلى بىلەن بىرىكىپ، باشلانما تۇس مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ.

فورمۇلاسى: V-Gili bašla-/tur-

a. ئۇ مېنى كۆرۈپلا يىغلىغىلى تۇردى.
b. تېخىمۇ تەس گەپ قىلغىلى تۇردۇڭغۇ.
c. ئۇ يەنە تېلېفون قىلغىلى تۇردى.

(8) «بول - » پېئىلىغا باغلىنىپ، رەۋىشداش ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ ئورۇننىڭ ئورۇنلىنىش ئىمكانىيىتىنى (تۇسىنى) بىلدۈرىدۇ. (بۇ ھەقتە «پېئىللارنىڭ تۈس كاتېگورىيەسى» دېگەن بۆلۈمدە توختالدۇق.)

5) «- غاچقا» رەۋىشدىشى

مەنىسى: جۈملىدە ئىپادىلەنگەن ھەرىكەتنىڭ ئورۇنلىنىشىنىڭ سەۋەبىنى بىلدۈرىدۇ.

ئىپادىلىنىشى: «- غاچقا \ - قاچقا \ - گەچكە \ - كەچكە» (V-GAčKA)

بۇ قوشۇمچە «- غاچ»لىق رەۋىشداشقا يۆنىلىش كېلىش قوشۇمچىسى «- قا \ - قا \ - گە \ - كە» قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشىدىن ھاسىل بولغان.

ئاخىرقى بوغۇمدىكى ئۈزۈك تاۋۇش	ئاخىرقى بوغۇمدىكى سوزۇق تاۋۇش	قوشۇمچە	مىسال
جاراڭلىق	تىل كەينى	- غاچقا	تۇر -+ - غاچقا
جاراڭسىز		- قاچقا	ياز -+ - قاچقا
جاراڭلىق	تىل ئالدى	- گەچكە	كۆر -+ - گەچكە
جاراڭسىز		- كەچكە	كەز -+ - كەچكە

ئىشلىتىلىشى:

(1)ئۆزى ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ بارلىققا كېلىشى باشقا بىر ھەرىكەتنىڭ بارلىققا كېلىشىگە سەۋەب بولىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

فورمۇلاسى: V-GAčKA

a. ماشىنا تاپالمىغاچقا بىز ماڭالمىدۇق.
b. مۇئەللىم كەلمىگەچكە دەرس ئۆتۈلمىدى.
c. يامغۇر يېغىپ كەتكەچكە پىلانىمىز سۇغا چىلاشتى.

(2) بۇ قوشۇمچىنىڭ ئاخىرىدىكى «- قا» قوشۇمچىسى كۆپرەك ئەدەبىي ئەسەرلەردە قىسقىراپ كېتىدۇ. لېكىن، مەنىسى ئۆزگەرمەيدۇ. مەسىلەن:

a. ئەجەب ئوخشاپتۇ بۇ توقاچ، ئۆستەڭ بويىدا بولغاچ،
ئارزۇيىمىزغا يەتتۇق بىز، تام قوشنا يېقىن بولغاچ.
b. ئارىلىق يىراق بولغاچ، ۋاقىتدا يوقلاپ كېلەلمىدۇق.

6) «- غاچ»لىق رەۋىشداش

مەنىسى: باشقا بىر ھەرىكەتنى ئورۇنلاش جەريانىدا قوشۇمچە ئورۇنلىنىدىغان ھەرىكەتنى بىلدۈرىدۇ.

ئىپادىلىنىشى:«-غاچ \ -قاچ \ -گەچ \ -كەچ» (V-GAč)

ئاخىرقى بوغۇمدىكى ئۈزۈك تاۋۇش	ئاخىرقى بوغۇمدىكى سوزۇق تاۋۇش	قوشۇمچە	مىسال
جاراڭلىق	تىل كەينى	- غاچ	تۇر -+ - غاچ
جاراڭسىز		- قاچ	ياز -+ - قاچ
جاراڭلىق	تىل ئالدى	- گەچ	كۆر -+ - گەچ
جاراڭسىز		- كەچ	كەز -+ - كەچ

ئىشلىتىلىشى:

باشقا بىر ھەرىكەتنى ئورۇنلاش جەريانىدا قوشۇمچە ئورۇنلىنىدىغان ھەرىكەتنى بىلدۈرىدۇ.

فورمۇلاسى: V-GAč

a. ئۇنى يوقلىغاچ، گەپ سۆزلىرىنى ئاڭلاپ بېقىڭ.

b. بولغان ئىشلارنى يولدا ماڭغاچ دەپ بېرەي.
c. بېيجىڭغا ماڭسىڭىز، ئۇكامغا نان ئالغاچ كېتىڭ.
7) « - غانسېرى» رەۋىشدىشى
مەنىسى: ئۆزى ئىپادىلىگەن ھەرىكەت داۋاملاشقانچە ياكى تەكرارلانغانچە باشقا بىر ھەرىكەتنىڭ دەرىجىسىنىڭ شۇنچە ئۆسىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ.
ئىپادىلىنىشى: « - غانسېرى \ - قانسېرى \ - گەنسېرى \ - كەنسېرى» (V-GAnseri)

ئاخىرقى بوغۇمدىكى ئۆزۈك تاۋۇش	ئاخىرقى بوغۇمدىكى سوزۇق تاۋۇش	قوشۇمچە	مىسال
جاراڭلىق	تىل كەينى	- غانسېرى	تۇر -+ - غانسېرى
جاراڭسىز		- قانسېرى	ياز -+ - قانسېرى
جاراڭلىق	تىل ئالدى	- گەنسېرى	كۆر -+ - گەنسېرى
جاراڭسىز		- كەنسېرى	كەز -+ - كەنسېرى

ئىشلىتىلىشى:
(1) ئۆزى ئىپادىلىگەن ھەرىكەت داۋاملاشقانچە ياكى تەكرارلانغانچە باشقا بىر ھەرىكەتنىڭ دەرىجىسىنىڭ شۇنچە ئۆسىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ.
فورمۇلاسى: V-GAnseri
a. نۇرى ئوقۇغانسېرى تېخىمۇ كۆپ نەرسىلەرنى چۈشەندى.
b. بۇ روماننى ئوقۇغانسېرى ئوقۇغۇڭ كېلىدۇ.
c. ئىگىلىدىكەن ئالما شاخلىرى،
مېۋىسى قانچە ئوخشىغانسېرى،

كەمتەرلىك بىلەن ئادەم چىرايلىق،
سەتلىشىدىكەن غادايغانسېرى.

§10. پېئىلنىڭ تۈس كاتېگورىيەسى [106]

1. تۈس ھەققىدە بايان

پېئىلنىڭ رەۋىشداش شەكىللىرىگە ۋە ئىسىمداشلارنىڭ بەزى كېلىش شەكىللىرىگە تۈس ياردەمچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشىدىن ھاسىل بولغان مۇرەككەپ ئاساس شەكىللىرىنى پېئىلنىڭ تۈسلۇك ئاساس شەكلى دەپ ئاتايمىز.
پېئىلنىڭ تۈسلۇك ئاساس شەكىللىرى ھەرىكەتنىڭ ئورۇنلىنىش ئەھۋالى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ھەر خىل تۈس ئۇقۇملىرىنى ئىپادىلەپ، پېئىلنىڭ تۈس كاتېگورىيەسىنى ھاسىل قىلىدۇ. مەسىلەن:
a. ئەخمەت خەنزۇچە ماقالە يازالايدۇ.
b. ئەخمەت خەنزۇچە ماقالىلەرنىمۇ يېزىۋېرىدۇ.
c. ئەخمەت بۇنداق ماقالىلەرنى بىردەمدە يېزىپ قويىدۇ.
d. ئەخمەت دائىم ئۇ بوۋايغا خەت يېزىپ بېرىدۇ.
e. ئەخمەت ئۆزىگە يېڭى تۈيۈلغان سۆزلەرنى دەرھال يېزىۋالىدۇ.
f. ئەخمەت ئۇنىڭغا خەت يېزىپ تۇرىدۇ.
مانا بۇ جۈملىلەردە «ياز - » دېگەن پېئىل ئالتە خىل تۈسلۇك ئاساس شەكلىدە كەلگەن بولۇپ، a جۈملىدە سۈبېيېكتنىڭ شۇ ھەرىكەتنى ئورۇنلاشقا ئىمكانىيىتى بارلىقىنى، b جۈملىدە سۈبېيېكتنىڭ شۇ ھەرىكەتنى ئورۇنلاشتا چەكلىمىگە ئۇچرىمايدىغانلىقىنى، c جۈملىدە ھەرىكەتنىڭ ئورۇنلانغان ھالەتتە تۇراقلاشتۇرۇلۇشىنى، d جۈملىدە ھەرىكەتنىڭ باشقىلار ئۈچۈن ئورۇنلىنىشىنى، e جۈملىدە ھەرىكەتنىڭ ئۆزى ئۈچۈن

ئورۇنلىنىشىنى، f جۈملىدە ھەرىكەتنىڭ تەكرارلىنىپ تۇرۇشىنى بىلدۈرۈپ كەلگەن. مانا مۇشۇ ئۇقۇملار تۈس كاتېگورىيەسىنى ھاسىل قىلغۇچى تۈس ئۇقۇملىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىللارنىڭ تۈسلۈك ئاساس شەكىللىرىدىن بەزىلىرى مەخسۇس بىر خىل تۈس ئۇقۇمىنى ئىپادىلەيدىغان دەرىجىدە ئابستراكتلىشىپ، مەخسۇس گرامماتىكىلىق شەكىلگە كىرگەن. مەسىلەن، پېئىلنىڭ « - پ»لىق رەۋىشداش شەكلىگە تۈس يارىدەمچىسى «باق - » ياكى «كۆر - »نىڭ قوشۇلۇشىدىن ھاسىل بولغان تۈسلۈك ئۆزەك شەكلى ھەرىكەتنىڭ سىناق تەرىقىسىدە ئورۇنلىنىشىدىن ئىبارەت بىرلا خىل تۈس ئۇقۇمىنى ئىپادىلەيدۇ؛ پېئىلنىڭ « - غىلى»لىق رەۋىشداش شەكلىگە تۈس يارىدەمچىسى «باشلا - » ياكى «تۇر - »نىڭ قوشۇلۇشىدىن ياكى پېئىلنىڭ يۆنىلىش كېلىشتۈكى « - ش»لىق ئىسىمداش شەكلىگە تۈس يارىدەمچىسى «باشلا - »نىڭ قوشۇلۇشىدىن ھەرىكەتنىڭ باشلانغانلىقىدىن ئىبارەت بىرلا خىل تۈس ئۇقۇمىنى ئىپادىلەيدۇ. بۇ خىل تۈسلۈك ئاساس شەكىللىرىنىڭ بەزىلىرى، ھەتتا شەكىل جەھەتتىنمۇ فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشكە ئۇچراپ، ئىخچاملىشىپ، سىنتېتىك شەكلىگە كىرگەن بولىدۇ. پېئىلنىڭ « - پ»لىق رەۋىشداش شەكلىگە تۈس يارىدەمچىسى «يات - » نىڭ قوشۇلۇشىدىن ھاسىل بولۇپ، ھەرىكەتنىڭ ئىزچىل داۋاملىشىۋاتقانلىقىنى بىلدۈرىدىغان ئىزچىل تۈسلۈك ئاساس شەكلى تۈس يارىدەمچىسى «يات - »نىڭ بېشىدىكى \ ي \ تاۋۇشىنىڭ چۈشۈپ قېلىشى، « - پ»لىق رەۋىشداشنىڭ ئاخىرىدىكى \ پ \ تاۋۇشىنىڭ ئىككى سوزۇق تاۋۇش ئوتتۇرىسىدا \ ۋ \ غا ئايلىنىشى نەتىجىسىدە « - ۋاتا - \ - ۋاتا - \ - ۋاتا - » شەكلىدە سىنتېتىك شەكلىگە كىرگەن. مەسىلەن، يېزىۋاتا - ، سۆزلەۋاتا - ، قۇرۇۋاتا - ، كۆرۈۋاتا - ؛ پېئىلنىڭ « - ئا»لىق رەۋىشداش شەكلىگە تۈس

يارىدەمچىسى «ئال - »نىڭ قوشۇلۇشىدىن ھاسىل بولغان، سۇبېيېكتنىڭ ھەرىكەتنى ئورۇنلاشقا ئىمكانىيەتلىك ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدىغان ئىمكان تۈسلۈك ئاساس شەكلى فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش ياساپ « - يالا - \ - يەلە - \ - الا - \ - ەلە - » شەكلىدە سىنتېتىك شەكلگە كىرگەن. مەسىلەن، ئويۇنيالا - ، سۆزلىيەلە - ، يازالا - ، كۆرەلە - ...

بىراق، يەنە بىرمۇنچە تۈسلۈك ئاساس شەكىللىرى تېخى بىر خىل تۈس ئۇقۇمىنى ئىپادىلەيدىغان دەرىجىدە ئابستراكتلىشىپ، مەخسۇس گرامماتىكىلىق شەكلگە كىرىپ كېتەلمىگەن بولۇپ، ھامان ئوخشىمىغان بىرقانچە خىل تۈس ئۇقۇمىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن، پېئىلنىڭ « - پ»لىق رەۋىشداش شەكلىگە تۈس يارىدەمچىسى «كەت - » قوشۇلۇپ ياسالغان تۈسلۈك ئاساس شەكلىنى ئالساق، بىرىنچىدىن، سۇبېيېكتنىڭ ھەرىكەت ئارقىلىق قارشى تەرەپتىكى يۈزلىنىشىنى بىلدۈرىدۇ (مەسىلەن، ئۇلار كۆچۈپ كەتتى.)؛ ئىككىنچىدىن، ھەرىكەتنىڭ بىردىنلا يۈز بېرىشىنى بىلدۈرىدۇ (مەسىلەن، ئەينەك سۇنۇپ كەتتى.)؛ ئۈچىنچىدىن، ھەرىكەتنىڭ كۆچىيىشىنى بىلدۈرىدۇ (مەسىلەن، ھاۋا ئىسسىپ كەتتى.)؛ تۆتىنچىدىن، ھەرىكەتنىڭ بىردىنلا يۈز بېرىپ داۋاملىشىشىنى بىلدۈرىدۇ (مەسىلەن، ماڭايلى دەپ تۇرساق، يامغۇر يېغىپ كەتتى)، بەشىنچىدىن، سۇبېيېكتنىڭ ھەرىكەتنى ئورۇنلاشقا ئىمكانىيىتى بارلىقىنى بىلدۈرىدۇ (مەسىلەن، ئۇ شۇنچە ئېغىر جاپالارغا چىداپ كەتتى.)

دېمەك، ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىللارنىڭ تۈسلۈك ئاساس شەكىللىرىنىڭ نۆۋەتلىشىشىدىن ھاسىل بولىدىغان تۈس كاتېگورىيەسى ئاللىقاچان شەكىللىنىشكە باشلىغان، لېكىن تېخى شەكىللىنىپ بولمىغان بىر خىل گرامماتىكىلىق كاتېگورىيە. بىز تۆۋەندە پېئىلنىڭ تۈسلۈك ئاساس شەكىللىرىنىڭ ياسىلىشى ۋە قوللىنىلىشىنى تونۇشتۇرغاندا،

ئۇلارنىڭ بىر خىل گىراممـاتىكىلىق شەكىل تۇسىگە كىرىپ بولغانلىرىنى مەلۇم بىر خىل تۇس تۇرى سۈپىتىدە تونۇشتۇرىمىز، بىر خىل گىراممـاتىكىلىق شەكىل تۇسىگە كىرىپ بولالمىغانلىرىنى بولسا، مەلۇم تۇس يارىدەمچىسىنىڭ قوللىنىلىنىشى نۇقتىسىدىن تونۇشتۇرىمىز.

2. مەنىسى ۋە ئىشلىتىلىشى [107]

[-(A/y)lA-]

مەنىسى

ھەرىكەت ئىگىسىنىڭ ھەرىكەتنى ئورۇنلاشقا قابىل ياكى ئىمكانىيەتلىك ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ.

ئىپادىلىنىشى:

پېئىلنىڭ بۇ خىل تۇسلۇك ئاساس شەكلى سوزۇق تاۋۇش بىلەن ئاخىرلاشقان پېئىل ئاساسلىرىغا « ـ يالا ـ \ ـ يەلە ـ » قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى، ئۇزۇك تاۋۇشى بىلەن ئاخىرلاشقان پېئىل ئاساسلىرىغا « ـ الا ـ \ ـ ەلە ـ » قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. بۇ قوشۇمچىلار پېئىلنىڭ « ـ ا» لىق رەۋىشداش شەكلىگە قوشۇلغان «ئالـ ـ » يارىدەمچىسىنىڭ رەۋىشداش قوشۇمچىسى بىلەن قوشۇلۇپ فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشكە ئۇچرىشى نەتىجىسىدە ھاسىل بولغان. مەسىلەن، ئوينا ـ + ـ يالا ـ ← ئوينىيالا ـ ، سۆزلە ـ + ـ يەلە ـ ← سۆزلىيەلە ـ ، ياز ـ + ـ الا ـ ← يازالا ـ ، كۆر ـ + ـ ەلە ـ ← كۆرەلە ـ .

ئىشلىتىلىشى:

(1) ھەرىكەت ئىگىسىنىڭ ھەرىكەتنى ئورۇنلاشقا قابىل ياكى ئىمكانىيەتلىك ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. بەرا تۆت ئورمىچىنىڭ بېغىنى باغلاپ بىر گۈڭگا ئىشلىيەلەيدۇ، كۈنىگە يەتتە يۈز باغ چۆپ باغلايدۇ. ئۇكاڭ دەرامۇ تۇلۇققا ئات مىنەلەيدۇ، چاي توشۇيالايدۇ، بۇغداينىڭ بۇيىسىنى

ئاشۇ ئىككىسى ئوتتىدى.

b. ئىشلىرىڭىز تۈزۈلۈپ كېتىدۇ، غەربتىن تارتقان زىيانىنى شەرقتىن تىرىلدۈرۈۋالالايسىز.

(2) تۇسلۇك ئاساس شەكلىگە بولۇشسىزلىق قوشۇمچىسى قوشۇلغاندا، ئۇنىڭ ئاخىرىدىكى \ ا \ ياكى \ ە \ تاۋۇشى چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن، يازالا ـ + ـ ما ـ ← يازالما ـ ، ئوينىيالا ـ + ـ ما ـ ← ئوينىيالما ـ ، كۆرۈشەلە ـ + ـ مە ـ ← كۆرۈشەلمە ـ .

2) [-(i)val-]

مەنىسى:

بۇ شەكىل پېئىلدا ئىپادىلەنگەن ئىش ـ ھەرىكەت بىلەن شۇ ئىش ـ ھەرىكەتنىڭ ئورۇنلىنىش جەريانى، ئەھۋالى، ئۇسۇلى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى ئىپادىلەيدۇ.

ئىپادىلىنىشى:

پېئىلنىڭ بۇ خىل تۇسلۇك ئاساس شەكلى پېئىل ئۆزىكىگە « ـ ۋال ـ \ ـ مۇال ـ » قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. بۇ قوشۇمچە پېئىلنىڭ « ـ پ»لىق رەۋىشداش شەكلىگە قوشۇلغان تۇس يارىدەمچىسى «ئالـ ـ »نىڭ رەۋىشداش قوشۇمچىسى بىلەن قوشۇلۇپ فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش ياسىشى نەتىجىسىدە ھاسىل بولغان. مەسىلەن، ئوقۇ ـ + ـ ۋالـ ـ ← ئوقۇۋال ـ ، بىل ـ + ـ مۇال ـ ← بىلمۇال ـ ، ياز ـ + ـ مۇال ـ ← يېزىۋال ـ ، يە ـ + ـ ۋال ـ ← يېۋال ـ ...

ئىشلىتىلىشى:

« ـ ۋال ـ » پېئىلى تۇس يارىدەمچىسى بولۇپ كەلگەندە، تۆۋەندىكى مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ:

(1) پېئىل ئىپادىلىگەن ئىش ـ ھەرىكەتنىڭ ھەرىكەت ئىگىسىگە يۈزلىنىشىنى ۋە ئەينى ۋاقىتتا تاماملىنىشىنى، چەككە يېتىشىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

a. نۇرى ئۇ خەتنى تولا ئوقۇپ يادلىۋالدى، خەت نۇرىنىڭ قوللىرىدا تولا مجىلىپ كونا دەسمالغا ئايلاندى.

b. ئاياغىدا يېتىۋال، ھىدىنى راسا پۇرىۋال ئۇلار كەتمەستە.

c. قىز خۇددى بىرى بېشىغا چوماق بىلەن ئۇرغاندەك سىلكىنىپ قاتتىق ۋارقىراپ ئىككى قولىنى ئېتىۋالدى.

d. ئوينىغىلار، ئوينىۋېلىڭلار، ئۇزۇن بولدى ئويىنىمىغىلى، جەم بولغاندا قانغۇچە كۈلۈۋالايلى، ئويىنىۋالايلى! — دېدى.

(2) پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ ئىختىيارسىز، تۇيۇقسىز بولۇشىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

a. بىراق، ئارىدىن ئىككى كۈن ئۆتكەندە يۈسۇپ تەيجى نەزەرنىڭ ئۇرۇمچىدىن يوللىغان بىر جىددىي تېلېگراممىسىنى تاپشۇرۇۋالدى.

b. قارا ئىغۇدا بېشىمنى تامغا ئۇرۇۋالدىم.

c. يامغۇردا قېلىپ ئۆيكەمگە سوغۇق تەگكۈزۈۋالدىم.

d. بىراق، كېيىن يۈسۇپ ئەپەندىنىڭ تۇرپانلىق ئىكەنلىكىنى، تۇركچە كوماندا بېرىشنى ئۇرۇمچىدىكى بىر كىشىدىن ئۆگىنىۋالغانلىقىنى ئۇقۇپ ئۆزىدىن ئۆزى كۈلۈپ كەتتى.

(3) ئىش ـ ھەرىكەتنىڭ بىرەر مەقسەتتە چاقىرانلىق، ئەپچىللىك، ئۇستىلىق، تېزلىك بىلەن ئورۇنلىنىشىنى ۋە ئورۇنلانغاندىمۇ شۇنداق ئورۇنلانغان ھەرىكەتنىڭ چېكىگە يېتىشىنى، مەقسەتكە، نەتىجىگە ئېرىشىشىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

a. ئارىدىن بىر ئاي ئۆتمەيلا، نېزەرخان غوجامنىڭ بۇ ئارزۇلۇق خوتۇنى توققۇزتارا ناھىيەسىنىڭ كاتتا بېيى، ياشىنىپ قالغان يېڭى ھاكىمىغا توقاللىققا تېگىۋالدى.

b. بىزدىن تارتىۋالدى، بۇلىۋالدى، ئالدىۋالدى.

c. تورغاي سايىرغان مەھەللىدە ئۇلار مارالبېشى تەۋەسىدىكى

چېتىلىق دېگەن غورا توغراقلىقىغا يېتىۋالدى.

d. قائىدە بويىچە، ئەلچىلەرنىڭ قورال ـ ياراغ ئېلىپ مېڭىشى قەتئىي مەنئى قىلىنغىنىغا قارىماي، ئۇ ئېتىنى ئېگەرلەۋېتىپ، نېمىشقىدۇر بىر خەنجەرنى ھېچكىمگە تۇيدۇرماستىن، ئېگەر بىلەن توقۇمنىڭ ئارىسىغا تىقىۋالدى.

(4) ھەرىكەتنىڭ مۇداپىئە ئۇچۇن ياكى قارشىلىق كۆرسىتىش ئۇچۇن ئېلىپ بېرىلىشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. يامغۇر بەك قاتتىق يېغىپ كەتكەنىدى، كۆۋرۈكنىڭ ئاستىغا كىرىۋالدۇق.

b. سوپاخۇن كاتتا مەرگەن، ئۇ تاشنىڭ دالدىسىدا تۇرۇۋېلىپ قورغان ئىچىدە كۆرۈنگەنلا دۈشمەننى تىك چۈشۈرىۋەردى.

c. ئاتلىق ماڭغان چاغلىرىدا شاقورمال بىلەن يالڭ ئاخۇنىنىڭ ئوتتۇرىسىغا كىرىۋېلىپ، ئۇلاردىن شىنجاڭ توغرىسىدا تۇرلۈك ـ تۈمەن سوئاللارنى سوراپ ماڭاتتى.

(5) بەزى پېئىللار بىلەن بىرىكىپ، ھەرىكەتنىڭ يالغاندىن ئورۇنلىنىشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. ئۇ ئۆزىنى مەن ئابدۇكېرىمنىڭ ئاكىسى دەۋېلىپ خېلى ئىشلارنى پۈتكۈزدى.

b. ئۇ ئاخشام باشلىقلار مەسلىھەت قىلىشقاندا، ھەممە گەپنى تاش يېنىدا يالغان ئۇخلىغان بولۇۋېلىپ تولۇق ئاڭلىدى.

3) [-(i)vär-]

مەنىسى

ھەرىكەتنىڭ چەكلىمىسىز بارلىققا كېلىدىغانلىقىنى ياكى چەكلىمىسىز داۋاملىشىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ.

ئىپادىلىنىشى:

پېئىلنىڭ بۇ خىل تۈسلۈك ئاساس شەكلى پېئىل ئۆزىكىگە « ـ ۋەر ـ \ ـ ـەۋەر» قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. بۇ قوشۇمچە پېئىلنىڭ « ـ پ»لىق رەۋىشداش

شەكلىگە تۇس يارەمچىسى «بەر - » قوشۇلۇپ فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشكە ئۇچرىشى نەتىجىسىدە ھاسىل بولغان. مەسىلەن:

سۆزلە+ۋەر← سۆزلەۋەر - ، ياز+ۋەر← يېزىۋەر - .

ئىشلىتىلىشى

(1)ھەرىكەتنىڭ چەكلىمىسىز بارلىقىغا كېلىشى ياكى چەكلىمىسىز داۋاملىشىشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. ــ ۋاي قىزىم ــ دېدى مومای، ــ ئادەم دېگەن توققۇزى تەل، دۆلەتمەن بولسىلا بەختلىك بولىۋەرمەيدۇ.

b. مەن بۇ ئىشلارنى كىچىكىمدە قورچاق ئويىنىغىنىمدەك بېپەرۋالىق بىلەن قىلىۋەردىم.

c. ــ ھوي، تولا غوجام - غوجام دەۋەرمىگىنە، غوجىلارنى كۆرسەم مېنىڭ بېشىم ئاغرىيدۇ.

d. سەن ھە دېسىلا مەندىن گۇمانلىنىۋەرمە.

(2) پېئىلنىڭ بۇ خىل تۈسلۇك ئاساس شەكلى پېئىلنىڭ بولۇشسىز ئاساس شەكلى ئاساسىدىمۇ ئىپادىلىنىدۇ. بۇ خىل شەكىل ھەرىكەتنى ئورۇنلىماسلىق ئىگىنىڭ ئىختىيارىدا ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. يازمىسام يازماۋېرىمەن.

b. كەلمىسەك كەلمەۋەر.

4) [-GA bašla-/tur-]/[-Gili bašla-/tur-]

مەنىسى:

ھەرىكەتنىڭ بارلىقىغا كېلىشكە باشلىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ.

ئىپادىلىنىشى:

پېئىلنىڭ بۇ خىل تۈسلۈك ئاساس شەكلى پېئىلنىڭ «-غىلى»لىق ۋەزىدىكى ياكى يۆنىلىش كېلىشتىكى «-ش»لىق ئىسىمداش شەكلىگە تۇس يارەمچىسى «باشلا - » نىڭ قوشۇلۇشى ياكى «-غىلى» لىق ۋەزىدىكى شەكلىگە تۇس

يارەمچىسى «تۇر - » نىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن، يازغىلى باشلا - \ يېزىشقا باشلا - \ يازغىلى تۇر - ، كەلگىلى باشلا - \ كېلىشكە باشلا - \ كەلگىلى تۇر - ، ئوقۇغىلى باشلا - \ ئوقۇشقا باشلا - \ ئوقۇغىلى تۇر - .

ئىشلىتىلىشى:

ھەرىكەتنىڭ بارلىقىغا كېلىشكە باشلىشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. تەكلىماكاندىكى بۇ يۇرتتا سۇس ياغىدىغان سېرىق قاردىن كېيىنلا ھاۋا بىراقلا ئىللىشقا باشلايدۇ.

b. تۇن تەڭدىن ئاشقاندا مەشتىكى ئوت ئۆچۈپ، ئۆي سوۋۇشقا باشلايتتى.

c. بۇ يەردە 3 - ئاي كىرىشى بىلەن گۈللەر ئېچىلغىلى باشلايدۇ.

d. ئەمدى ئۇ كەپتەردەك قالغۇچە بولغان ئارىلىقتا ناھايىتى ئەسەبىي ئايالانغىلى، ئوڭ - تەتۇر چۆرگىلەپ ئۇزمەستىن كالتە - كالتە چىرقىرغىلى باشلىدى.

e. ئۇلار ئادەملەرنى بىر - بىرلەپ سىنچىلاپ قاراپ، يانلىرىنى، خۇرجۇن - قاچىلىرىنى ئاختۇرغىلى تۇردى.

f. قوچقارلار بىر - بىرىگە خىرىس قىلىپ، تۇمشۇقىنى يالاپ بۇرقىراپ يەرنى چاپچىغىلى، باش بېغىنى تارتقىلى تۇردى.

5) [-vät-]

مەنىسى:

رەۋىشداش ئىپادىلىگەن ئىش - ھەرىكەتنىڭ قانداق ئورۇنلىنىشىنى، قايسى تەرىقىدە، قانداق ئۇسۇلدا ئورۇنلىنىشىنى ئىپادىلەيدۇ.

ئىپادىلىنىشى

پېئىلنىڭ بۇ خىل تۈسلۈك ئاساس شەكلى پېئىل ئۆزىگە «-ۋەتە - \ -ۋەتە - » قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن

ئىپادىلىنىدۇ. بۇ قوشۇمچە پېئىلنىڭ «-پ»لىق رەۋىشداش شەكلىگە تۇس يارەمچىسى «ئەت-» نىڭ قوشۇلۇشى ۋە فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشكە ئۇچرىشى نەتىجىسىدە ھاسىل بولغان. مەسىلەن، تاشلا-+-ۋەت- ← تاشلىۋەت-، ياز-+-مۇەت- ← يېزىۋەت-، كۆر-+-ۋۇەت- ← كۆرۈۋەت-، تۆلە-+-ۋەت- ← تۆلىۋەت-.

بۇ شەكلىنى ھاسىل قىلغۇچى تۇس يارەمچىسى «ئەت-» ھەققىدە خەمىت تۆمۇر ئەپەندى مۇنداق يازىدۇ:

بۇ يەردىكى «ئەت-» قارىماققا «تاماق ئەت-» دېگەن بىرىكمىدىكى «ئەت-» پېئىلى بىلەن بىردەك كۆرۈنىدۇ. شۇ سەۋەبتىن، ئۇيغۇر تىلىغا ئائىت گىراماتىكا ئەسەرلىرىنىڭ كۆپچىلىكىدە بۇ يارەمچى پېئىلنىڭ ئەسلىي «تاماق ئەت-» دېگەن بىرىكمىدىكى «ئەت-» دەپ تونۇلۇپ كەلمەكتە. لېكىن، مەنە نۇقتىسىدىن قارىغاندا، يارەمچى پېئىل رولىدىكى «ئەت-» بىلەن «تاماق ئەت-» دېگەن بىرىكمىدىكى «ئەت-» نىڭ ھېچقانداق ئالاقىسى يوق. يارەمچى پېئىل رولىدىكى «ئەت-» بەزىدە يارەمچى پېئىل رولىدىكى «تاشلا-» بىلەن مەنداش كېلىدۇ.(مەسىلەن، كۆلۈۋەتتى = كۆلۈپ تاشلىدى)، يەنە بىر تەرەپتىن تۈرپان شېۋىسىدە يارەمچى پېئىل «ئەت-» ئورنىدا «ئات-» قوللىنىلىدۇ (مەسىلەن: كۆلۈۋەتتى). بۇ ئەھۋالغا ئاساسەن، بۇ يارەمچى پېئىلنىڭ ئەسلىي «ئات-» بولۇشى مۇمكىن دەپ پەرەز قىلىشقا بولىدۇ. سوۋېت تۈركولوگى ئەمىر نەجىپ ئۆزنىڭ «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى» دېگەن ئەسىرىدە بۇ يارەمچى پېئىلنىڭ ئەسلىي «ئەۋەت-» دەپ ھېسابلىغان. بۇ پىكىرنىڭمۇ مەلۇم ئاساسى بار، چۈنكى، بىرمۇنچە تۈركىي تىللاردا بۇ يارەمچى پېئىل ئورنىدا ئۇيغۇر تىلىدىكى «ئەۋەت-» پېئىلىغا توغرا كېلىدىغان پېئىل (مەسىلەن، ئۆزبېك تىلىدا «يۇبور-»، قازاق تىلىدا «جىبەر-») قوللىنىلىدۇ. دېمەك بۇ

يارەمچى پېئىلنىڭ ئېتىمولوگىيەسىنى يەنە تەتقىق قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. [108]

ئىشلىتىلىشى:

(1) رەۋىشداش ئىپادىلىگەن ئىش-ھەرىكەتنىڭ تولۇق تاماملىنىشىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

a. ـــ ئاغزىڭغا توپا تىقىۋېتىمەن ھەمزە، تولا چىشىمغا تەگمە.

b. زىكرى ئەلپەتتىنىڭ دۇتارى، ئابدۇۋۇلى جارۇللا دېگەن يىگىتنىڭ ئاۋازى، ھەرقانداق جان ئىگىسىنى ئېزىۋېتىدۇ.

c. ئۇنىڭ ئۇزۇن پۇتلىرى ئالماشتۇرۇلغان، تىزلىرى پۈكۈلگەن، سوغۇقتىمۇ مەيدىسى ئېچىۋېتىلگەنىدى.

(2) بەزىدە ھەرىكەتنىڭ ئىختىيارسىز، ئۇزۇل-كېسىل ئورۇنلىنىشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. ئۇنىڭ گېپىنى ئاڭلاپ كۈلۈۋەتتىم.

b. نېمە دەۋەتكەنلىكىمنى ئۆزۈممۇ بىلمەي قالدىم.

c. ھېلىقى لۇغەتتىن مەنمۇ بىرنى ئېلىۋەتتىم.

d. ھەقىقەت ئادەمنى بەزىدە قەھرىمان قىلىۋېتىدۇ، بەزىدە بىچارە قىلىپ قويىدۇ.

e. غېنى باتۇر گەپ قىلغاندا ھېچكىم ئۇنىڭ گېپىنى بۆلۈۋېتەلمەيدۇ.

(3) تۇس يارەمچىسى «-ۋەت-» نىڭ مەنىسى بەزى چاغلاردا «كەت-» نىڭ ئىپادىلىگەن مەنىسى بىلەن ئوخشاپ كېتىدۇ. بۇلار ئۆتۈملۈك ۋە ئۆتۈمسىز پېئىللارغا قوشۇلۇش جەھەتتىنلا پەرقلىنىدۇ. مەسىلەن:

a. ئۇلارنى كۆچۈرۈۋەتتى.

(سېلىشتۇرۇڭ: ئۇلار كۆچۈپ كەتتى.)

b. ئۇ بالىسىنى ئۆيگە كىرگۈزۈۋەتتى.

(سېلىشتۇرۇڭ: ئۇنىڭ بالىسى ئۆيگە كىرىپ كەتتى.)

c. مەن ئۇنى ئۆستەڭدىن ئۆتكۈزۈۋېتىپ قايتىپ كەلدىم.

(سېلىشتۇرۇڭ: ئۇ ئۆستەڭدىن ئۆتۈپ كەتكەندىن كېيىن قايتىپ كەلدىم.)

d. ئاستا گەپ قىلىڭلار، بالىنى ئويغىتىۋېتىسىلەر.

(سېلىشتۇرۇڭ: ئاستا گەپ قىلىڭلار، بالا ئويغىنىپ كېتىدۇ.)

e. ئۆيىنى نېمانچە ئىسسىتىۋەتتىڭ؟

(سېلىشتۇرۇڭ: ئۆي نېمانچە ئىسسىپ كەتتى.)

6) [-(X)p bär-]

مەنىسى:

رەۋىشداش ئىپادىلىگەن ئىش ـ ھەرىكەت بىلەن شۇ ئىش ـ ھەرىكەتنىڭ ئورۇنلىنىش ئەھۋالى ئوتتۇرىسىدىكى باغلىنىشنى، مۇناسىۋەتنى ئىپادىلەيدۇ.

ئىپادىلىنىشى:

پېئىلنىڭ بۇ خىل تۈسلۈك ئاساس شەكلى پېئىللارنىڭ «ـ پ» لىق رەۋىشداش شەكلىگە تۈس يارىمچىسى «بەر ـ »نىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن، يېزىپ بەر ـ ، ئوقۇپ بەر ـ ، سۆزلەپ بەر ـ ، يىغلاپ بەر ـ ...

ئىشلىتىلىشى:

بۇ شەكىل رەۋىشداش ئىپادىلىگەن ئىش ـ ھەرىكەتنىڭ تولۇق ئورۇنلىنىشىنى، چەككە يېتىشىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

a. مېنى بۇ يەرگە باشلاپ كەلگەن ھەببۇل ئاكا يولدا كېتىۋېتىپ، بىر بوز ئايغىرنىڭ يېرىم كېچىدە يىلقىغا تەككەن بىر يولۋاس بىلەن ئېلىشىپ، ئۇنى ئۆلتۈرگەنلىكى ۋە ئۆزىنىڭمۇ ئېغىر يارىلانغانلىقىنى ھېكايە قىلىپ بەردى.

b. ھاجى ئىجازەت بەرسە، شۇ ھېكايەتنى مەجلىس ئەھلىگە سۆزلەپ بەرسەم پايدىسى بولار دەيمەن.

c. ئابدۇكېرىم ئاببىاسوف بۇ ھېكايىنى ئالدىرىماي، ئوقۇشلۇق قىلىپ خەنزۇ تىلىغا تەرجىمە قىلىپ بەردى.

d. بۇلتۇر مەدىكارلار توپ ـ توپ بولۇپ كېلىپ بەرگەچكە، كۆزلۈكنى كۆرمىدىم دەپ غەملىۋالغانىدى.

[-(X)p bol-]

مەنىسى:

رەۋىشداش ئىپادىلىگەن ئىش ـ ھەرىكەت بىلەن شۇ ئىش ھەرىكەتنىڭ ئورۇنلىنىش جەريانى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى، باغلىنىشنى ئىپادىلەيدۇ. ئاساسەن رەۋىشداش ئىپادىلىگەن ئىش ـ ھەرىكەتنىڭ تولۇق پۈتۈشنى، چەككە يېتىشنى ئىپادىلەيدۇ.

ئىپادىلىنىشى:

پېئىلنىڭ بۇ خىل تۈسلۈك ئاساس شەكلى پېئىللارنىڭ «ـ پ» لىق رەۋىشداش شەكلىگە تۈس يارىمچىسى «بول ـ »نىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن، يېزىپ بول ـ ، ئوقۇپ بول ـ ، سۆزلەپ بول ـ ، يىغلاپ بول ـ ...

ئىشلىتىلىشى:

(1) بۇ شەكىل رەۋىشداش ئىپادىلىگەن ئىش ـ ھەرىكەتنىڭ تولۇق ئورۇنلىنىشىنى، چەككە يېتىشنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

a. قوماندانلىق ئىشتابى مۇشۇ خىلدىكى ۋەقەلەرنىڭ سادىر بولۇۋاتقانلىقىدىن خەۋەر تېپىپ، قەتئىي تۇسۇش توغرۇلۇق جىددىي بۇيرۇق چۈشۈرۈپ بولغۇچە، بىرقانچە كىشىنىڭ بېشى تېنىدىن جۇدا قىلىنىپ بولدى.

b. ھەش ـ پەش دېگۈچە ئورۇس يېرىگە ئۈچ يۈز ئوقۇغۇچى چىقىرىپ بولدىڭىز.

c. چۈنكى، بىزنىڭ قويلىرىمىز چېگرادىن تېخى تولۇق ئۆتكۈزۈلۈپ بولمىغانىدى.

d. ـــ باشقىچە بولۇپ كېتىپسەن، چىرايلىق بولۇپ كېتىپسەن.

(2) بولۇشسىز شەكلىدە بىر قىسىم پېئىللارنىڭ « - پ»لىق رەۋىشداشنىڭ بولۇشسىز شەكلى بىلەن بىرىكىپ، شۇ ھەرىكەتنى ئورۇنلاش لازىملىقىنى ياكى سۇبېيېكتنىڭ شۇ ھەرىكەتنى ئورۇنلاشقا مەجبۇر ئىكەنلىكىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

a. ئابباسوف توغرا ئېيتتى: بىزگە ئۇرۇشنى زورلاپ تاڅسا، ئۇ چاغدا ئاخىرىغىچە ئېلىشماي بولمايدۇ.

b. ــ ئېلىخان تۆرەم جانابلىرىنىڭ گەپلىرىمۇ ئورۇنلۇق، ــ دېدى ئەنۋەر مۇسابايوف، ــ يىراقنى كۆزلىمەي بولمايدۇ.

c. بۇ بىر خەتەرلىك خاھىش، بۇنى چەكلىمەي بولمايدۇ.

8) [-(X)pčiq-]

مەنىسى:

رەۋىشداش ئىپادىلىگەن ئىش - ھەرىكەت بىلەن شۇ ئىش - ھەرىكەتنىڭ ئورۇنلىنىش جەريانى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى باغلىنىشنى ئىپادىلەيدۇ. ئاساسەن رەۋىشداش ئىپادىلىگەن ئىش - ھەرىكەتنىڭ تولۇق پۈتۈشىنى، مەلۇم چەككە يېتىشىنى ئىپادىلەيدۇ.

ئىپادىلىنىشى:

پېئىلنىڭ بۇ خىل تۈسلۈك ئاساس شەكلى پېئىللارنىڭ « - پ»لىق رەۋىشداش شەكلىگە تۈس يارىدەمچىسى «چق - » نىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن، يېزىپ چق - ، ئوقۇپ چق - ، ئۆلچەپ چق - ، يىغلاپ چق - ...

ئىشلىتىلىشى:

(1) رەۋىشداش ئىپادىلىگەن ئىش - ھەرىكەتنىڭ تولۇق ئورۇنلىنىشنى، چەككە يېتىشنى، نەتىجىگە ئېرىشىشنى ئىپادىلەيدۇ.

a. ــ راستىكەن، تۇمۇرى سوقۇۋاتىدۇ، ــ راخمان قالماق مۇشۇكتەك چاققانلىق بىلەن بالىنى يۇدۇپ گەمىدىن ئاچىقتى.

b. بۇگۈنكى پاجىئەلەر تەسۋىرلەنگەن بىرنەچچە بەتلىك

خاتىرىنى قايتىدىن ئوقۇپ چىقىپ، تۆۋەندىكى قۇرلارنىڭ ئاستىغا سىزىپ قويدى.

c. ماتا قۇرۇپ قالغان تېرەك قوۋزىقىدەك سويۇلۇپ، بىلەكنىڭ بىر قات نېپىز تېرىسىنى سويۇپ چىقتى.

d. بىزنىڭ ياشلىرىمىزنىڭ ھەممىسى بىرى ئەلەمدە، بىرى قەلەمدە يېتىشىپ چىقسا، ئەل رازى.

(2) رەۋىشداش ئىپادىلىگەن ئىش - ھەرىكەت مۇناسىۋەتلىك شەيئىلەرنىڭ ھەممىسىگە بىرىپ تاقىلىشىنى ياكى بىر شەيئىنىڭ پۈتۈن دائىرىسىگە تولۇق تاقىلىشىنى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ھەرىكەتنىڭ تاماملىنىشىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

a. يەنە بىر ياقتىن مىڭدىن ئوشۇق ئاتلىق چېرىك شەھەر ئىچىدىن تارتىپ شەھەر ئەتراپىدىكى يېزا - كەنتلەرنى، جاڭگاللىق ۋە قومۇشلارنى ئالا قويماي ئوچ كۈنگىچە تىمىسقىلاپ چىقتى.

b. باغ ئىچى، كېۋەزلىك، قوناقلىقلارنى ئالا قويماي چامغۇر قازغاندەك قېزىپ چىقتى.

c. ئوغلاق باشلاشتىن بۇرۇن، ئوغلاق تاشلايدىغان يىگىتبېشىلىرى ئىككى تەرەپنىڭ ئېتىنىڭ بىر تال مويىغىچە بىر - بىرلەپ تەكشۈرۈپ چىقىدۇ.

(3) «يۇر - »، «ماڭ - »، «يۈگۈر - » قاتارلىق ھەرىكەت پېئىللىرىنىڭ « - پ» لىق رەۋىشداش شەكلى بىلەن بىرىكىپ، ھەرىكەتنىڭ ئىچكىرىدىن تاشقىرىغا يۆزلەنگەنلىكىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

a. تەخمىنەن ئون مىنۇتلاردىن كېيىن ئالتۇن سوپاخۇن ئۆڭكى ئۆچكەن ھالدا قايتىپ چىقىپ، بوسۇغا تۆۋىدە جىم تۇرۇپ قالدى.

b. ئۆيدىن بىر بالا يۈگۈرۈپ چىقتى.

c. ئۇۋىدىن بىر قۇش ئۇچۇپ چىقتى.

(4) ئۆزى بىرىككەن رەۋىشداشنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسىگە ئاساسەن شۇ رەۋىشداش ئىپادىلىگەن ئىش - ھەرىكەت ئارقىلىق بىر شەيئىنىڭ مەلۇم قىسمىنى، مەلۇم بىر بۆلىكىنى ئايرىپ چىقىش ياكى كۆپ شەيئىلەرنىڭ ئىچىدىن بىر شەيئىنى ئايرىپ چىقىش مەنىسىنى ئىپادىلەيدۇ، شۇنداقلا شۇ ھەرىكەتنىڭ تاماملانغانلىقىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

a. كەچقۇرۇن ۋاڭ تۇەنجاڭ تىزىملىك بويىچە يىگىتلەر ئارىسىدىن ئون بەش كىشىنى ئايرىپ چىقىپ، بىر يۇك ماشىنىسىغا ئولتۇرغۇزدى.

b. بۇ كىتابلاردىن ئۆزۈڭ ياخشى كۆرىدىغانلىرىنى ئىلغاپ چىق.

c. ئۇلار شۇ بۇيرۇق بويىچە ھاجىنىڭ « جىنايىتى» توغرىسىدا موسكۋاغا يوللىنىدىغان ماتېرىيالىنى تەييارلاپ چىقتى.

(5) سۆبيېكتنىڭ شۇ ھەرىكەت ئارقىلىق گەۋدىلىنىپ چىقىشىنى ياكى كۆزگە كۆرۈنۈشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. تاش تەگكەن يەر دەرھال ئىششىپ چىقتى.

b. نۇرغۇن كادىرلار يېتىشىپ چىقتى.

c. مۇسابىقىدە ئەخمەت ئۆزۈپ چىقتى.

9) [-(X)p käl-]

مەنىسى:

ئۆزى بىرىكىپ كەلگەن رەۋىشداش ئىپادىلىگەن ئىش - ھەرىكەت بىلەن شۇ ئىش - ھەرىكەتنىڭ ئورۇنلىنىش جەريانى، ئەھۋالى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى ئىپادىلەيدۇ. بۇ ھەم ئىش - ھەرىكەتنىڭ ئۆزلۈكسىز ئىزچىل ئورۇنلىنىشىنى ئىپادىلەيدۇ، ھەم ھەرىكەتنىڭ مەلۇم چەككە يەتمىگەنلىكىدەك پۈتمىگەن تۇسىنى ئىپادىلەيدۇ.

ئىپادىلىنىشى:

پېئىلنىڭ بۇ خىل تۇسلۇك ئاساس شەكلى پېئىللارنىڭ « - پ» لىق رەۋىشداش شەكلىگە تۇس يارىدەمچىسى «كەل - » نىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن، يېزىپ كەل - ، ئوقۇپ كەل - ، مىنىپ كەل - ، دەپ كەل - ...

ئىشلىتىلىشى:

بۇ شەكىل رەۋىشداش ئىپادىلىگەن ئىش - ھەرىكەتنىڭ سۆز بولۇۋاتقان چاغقىچە ئۈزلۈكسىز داۋاملاشقانلىقىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

a. تاغ گۈللىرى ۋە نەچچە يۈز يىللىق قارىغايلارنىڭ يىلتىزلىرىنى سۆيۈپ كەلگەن شوخ تاغ سۈلىرى گويا كى شەربەت.

b. شۇ ئوندىن ئىككى ئۇلۇش بۇغداي بىلەن شۇنچە جىق يەرلەرنىڭ دەنلىرىنى ھېكمىبەگ تۆلەپ كەلگەن.

c. جېنىمىزمۇ يارىغ، قېنىمىزمۇ يارىغ، نەچچە زامانلاردىن بۇيان ۋاڭ - غوجىلار مۇشۇ «كۆسەي» بىلەن ئەلنى قورقۇتۇپ، بوينىمىزغا مىنىپ كەلگەن.

10) [-(X)p kör-/baq-]

مەنىسى:

ھەرىكەتنىڭ سىناق تەرىقىسىدە ياكى مەلۇم ئىشتىن خەۋەردار بولۇش مەقسىتىدە ئېلىپ بېرىلىشىنى بىلدۈرىدۇ.

ئىپادىلىنىشى:

پېئىلنىڭ بۇ خىل تۇسلۇك ئاساس شەكلى « - پ»لىق رەۋىشداش شەكلىگە تۇس يارىدەمچىسى «باق - » ياكى «كۆر - » نىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن، بېرىپ باق - ، يېزىپ باق - ، كۆرۈپ باق -، دەپ باق - ، ئىشلەپ كۆر - ، سوراپ كۆر - ، دەپ كۆر - .

ئىشلىتىلىشى:

(1) ھەربىر تەرىپىدە يەنە بىر ئىسىم كېلىپ، ئىككى ئىسىم بىرىكىپ بىر ئىسىم ھاسىل قىلغان بىرىكمە ئىسىملار قوشما ئىسىم دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن:

a. قامچاق باسقان يېرىنىڭ توپىسىنى ئالتىنىدا ئۇۋۇلاپ پۇراپمۇ كۆردى.

b. سىزنىڭ ئۇزۇن يىللىق دىپلوماتىك تەجرىبىلىرىڭىز بىلەن رۇس تىلىغا ماھىرلىقىڭىزنى بىر سىناپ كۆرەيلى.

c. بۇ يەرنى تاشلاپ كېتىمىزمۇ يا كى سوقۇشۇپ كۆرىمىزمۇ؟

a. مەن سىلىنى سىناپ باقماقچىدىم. قېنى ئولتۇرسىلا.

b. قىرىپ باقايلى، قوغلاپ باقايلى، شەھەر سوراپ باقايلى – دە!

c. ــ ئاڭ چوڭ قۇربان بەرگەنمۇ بىز، سانا پ باقسام غۇلجا سوقۇشىدىلا گىمنازىيەنىڭ يىگىتلىرىدىن ئون ئىككىسى، قىزلىرىدىن ئىككىسى قۇربان بوپتۇ!

(2) پىئىلنىڭ بۇ خىل تۈسلۈك ئاساس شەكلىدىن «– پ باق –» شەكلى «– پ»لىق رەۋىشداشنىڭ بولۇشسىز شەكلى ئاساسىدىمۇ ئىپادىلىنىدۇ. بۇ خىل شەكىل سىناق تەرىپىدىكى بولۇشسىز ھەربىرىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. بۇ دورىنى بىرنەچچە كۈن ئىچمەي بېقىڭ.

b. تونامىدۇ – تونۇمامدۇ دەپ گەپ قىلماي باقتىم.

(3) سىناق تۈسلۈك ئاساس شەكلى بۇلۇشسىز شەكىلىدە كەلگەندە، ھەربىرى سۈبىيېكتىنىڭ شۇ ھەربىرىنىڭ بويىچە تەجرىبىسىزلىكىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. قۇمۇل قۇمۇل بولغاندىن بۇيان بۇ يۇرتىنىڭ بېشىغا ھېچقاچان مۇنداق زور دەھشەت كېلىپ باقمىغانىدى.

b. ئۇلارنىڭ ھېچقايسىسى بۇنىڭدىن كېلىپ چىقىدىغان پاجىئەلىك ئاقىۋەتنى خىيالىغىمۇ كەلتۈرۈپ باقمىغانىدى، ئەلۋەتتە.

c. بىرەر قېتىم ئاشۇ مىللەتنىڭ پايدىسى توغرىسىدا ئويلاپ باقتۇقمۇ؟

11) [-(X)pkät-]

مەنىسى:

رەۋىشداش ئىپادىلىگەن ئىش – ھەربىرىنىڭ ئۆزۈل – كېسىل تاماملىنىشى، پۈتۈشى، ھەربىرىنىڭ مەلۇم چەككە يېتىشى؛ ھەربىرىنىڭ دەرىجىسى ۋە داۋاملىشىشىنى ئادەتتىكى نورمال چەكتىن كۆچلۈك بولۇشى، ئېشىپ كېتىشى؛ ھەربىرىنىڭ بىرنۇقتىدىن قارشى تەرەپكە ۋە ھەر تەرەپكە يۆزلىنىشى ھەم ئەينى ۋاقىتتا تاماملىنىشى، ھەربىرىنىڭ شۇ ھەربىرىنى تاماملىشى بىلەن باغلىق بولغان ھالدا شۇ ھەربىرىنى ئورۇنلاشقا قادىر ئىكەنلىكى قاتارلىق مەنىلەرنى ئىپادىلەيدۇ.

ئىپادىلىنىشى:

پىئىلنىڭ بۇ خىل تۈسلۈك ئاساس شەكلى ئۆتۈمسىز پىئىللارنىڭ ۋە ئايرىم ئۆتۈملۈك پىئىللارنىڭ بولۇشلۇق، بولۇشسىز شەكلىدىكى « – پ»لىق رەۋىشداش شەكلىگە «كەت – » يارەمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن، كۈلۈپ كەت –، تولۇپ كەت –، ئاغرىپ كەت –، يېتىپ كەت –، ئۇنتۇپ كەت –، تۇگىمەي كەت –، پۈتمەي كەت – ...

ئىشلىتىلىشى:

(1)سۈبىيېكتىنىڭ شۇ ھەربىرىنىڭ ئارقىلىق قارشى تەرەپكە يۆنەلگەن ھالەتكە كىرىشىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ مەنىدە كۆپىنچە «كەت –، ماڭ –، يۈر –، كۆچ –، چاپ – » قاتارلىق يۆنىلىش پىئىللىرى بىلەن بىللە كېلىدۇ. مەسىلەن:

a. 1933 – يىلى 6 – ئاينىڭ بېشىدا غوجانىياز ھاجى، مامۇت سىجاڭلار ئەسكەرلىرىنى باشلاپ گۇچۇڭ داۋىنى ئارقىلىق جەنۇبىي شىنجاڭغا يۈرۈپ كېتىدۇ.

b. ھېلىقى ئۆي ئىگىسى تۇڭگانىدىن پۇلنى ئېلىۋالاي دەپ

كەلسەم، يوق، كۆچۈپ كېتىپتۇ.

c. هاجىنى مۇشۇ يەردە بىرنەچچە كۈن تۇرسا ئامان بولىدۇ، كېيىن يەنە ئۆيگە قايتىپ كېتىدۇ دەيدۇ.

d. ئەتىسىدىن باشلاپ بازار رايونىدىكى ھەر مىللەت، ھەر ساھە مۇتەخەسسىسلىرىدىن بىرمۇنچە كىشىلەر بىرقانچە گۇرۇپپىغا بۆلۈنۈپ، نۇرغۇن سوۋغا ـ سالاملار بىلەن تاغ تەرەپكە مېڭىپ كەتتى.

e. ھەمزە ئېتىنىڭ بېشىنى بۇراپ، ئارقىسىدىكى ياش توغرا قىلىققا چېپىپ كەتتى.

f. سۇلايمانوف قىزنىڭ يېنىدا يۈگۈرۈپ كېتىۋاتىدۇ.

g. ئۇ قېچىپمۇ كېتەلەيتتى، لېكىن، ئۇ قارىغۇ تاشلاپ كېتەلمەيدۇ ـ دە!

(2) رەۋىشداش ئىپادىلىگەن ئىش ـ ھەرىكەتنىڭ ئۇزۇل ـ كېسىل تاماملىنىشىنى، پۈتۈشىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

a. چاڭ ـ توزان توزۇتۇپ كېلىۋاتقان ئاتلىقلار كۆرۈنۈشى بىلەن قىيقاس ـ چۇقانلار كۆچىيىپ، بۇ مەنزىرە تېخىمۇ جانلىنىپ كەتتى.

b. روزى ئۇستا بىر ئۆينى دۇكان قىلىپ، ئۇچ شاگىرتى بىلەن ئوق ياساشقا كىرىشىپ كەتتى.

c. ئەمدىلىكتە بولسا، بۇ پىلانلىرىنىڭ ھەممىسى توزغاقتەك توزۇپ كەتتى.

(3) رەۋىشداش ئىپادىلىگەن ئىش ـ ھەرىكەتنىڭ دەرىجىسىنىڭ كۈچلۈك بولۇشىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

a. ياسىن گاچىنى بېسىپ ئولتۇرغان ئىككى يىگىت تەرگە چۆمۈلۈپ كەتتى.

b. يازدا قۇم ئارىشاڭدا بولغان ئىشلار تولا دېيىلىپ كونىراپ كەتتى.

c. ئۇنىڭ بىچارە تۇرقىنى كۆرۈپ ئىچىم سىيرىلىپ كەتتى.

(4) رەۋىشداش ئىپادىلىگەن ئىش ـ ھەرىكەتنىڭ دەرىجىسىنىڭ كۈچلۈكلۈكى، ئادەتتىكى چەكتىن ئېشىپ كەتكەنلىكىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

a. تۇلكىنىڭ تەقسىماتى يولۇاسقا بەك يېقىپ كېتىپتۇ.

b. بىرئاز ھالۋا قىلىپ بېرەي، ئەڭگىزلىرى ئېشىپ كېتىپتۇ.

c. ــ كەل توكۇر يىلپىز، توقسۇنىنىڭ ئىسسىقى جېنىڭدىن ئۆتۈپ كېتىپتۇ ـ ھە!

(5) ئۆتۈمسىز پېئىللار ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ بىردىنلا ياكى پۈتۈنلەي ئورۇنلانغان ھالەتكە كىرىشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. يۈرەك رىتىمسىزلىقى كۆرۈلىدۇ، ئاشقازاندىكى كېسەللىك ئۆزگىرىش ئوڭشالغاندا ئاغرىق يوقاپ كېتىدۇ.

b. بالىنى ئەللەي ئەتكەنسېرى قاتتىق ئۇخلايدۇ، قاتتىقراق ۋارقىرىۋەتسىڭىز، ئۇ جەزمەن ئويغىنىپ كېتىدۇ.

c. مۇشۇ دورىنى بىرنەچچە كۈن ئىچسىڭىزلا ساقىيىپ كېتىسىز.

(6) ئۆتۈمسىز پېئىللار ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنى دەرىجە جەھەتتىن ياكى مۇناسىۋەتلىك باشقا جەھەتتىن كۈچەيتىش رولىنى ئويناىدۇ. مەسىلەن:

a. قىلىچىنىڭ سېپىنى تۇتقان قولىغا قارىغىنا، تومۇرلىرى كۆپجۈپ كېتىپتۇ.

b. ــ ھە، ھېلىقى زىيەك دېگەننىڭ بالىسىما، ئۇنىڭ ئاپىسى چوڭ باينىڭ قىزى ئىكەن، ئانىسى تۇيۇقسىزلا ئۆلۈپ كېتىپتۇ دەپ ئاڭلىغان.

c. ھاجىنىڭ كۆزلىرى غەزەپلەنگەن بۇركۇتنىڭ كۆزلىرىدەك يالت ـ يۇلت قىلىپ كەتتى.

d. ھەممەيلەن ئۆرتۆپە بولۇشۇپ پاتىپاراقچىلىق باشلىنىپ

كەتتى...

e. شۇ ئارىدا مەخسۇت مۇھىتنىڭ تورۇق ئېتى كۆكرىكىگە تەككەن ئوقنىڭ زەربىسىدىن دومىلاپ كەتتى.

(7) رەۋىشداش ئىپادىلىگەن ئىش - ھەرىكەتنىڭ تاسادىپىي، تۇيۇقسىز، مەقسەتسىز بېجىرىلگەنلىكىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

a. ھوشۇر يەردە يېتىپ، تاياقچىسىنى چىقارغاندا، تۇخنىياز زور ئۇنىڭ قولىغا دەسسىگەنىكەن، بىر پاي ئوق ئېتىلىپ كېتىپتۇ.

b. بەزى - بەزىدە تۆگە كولدۇرمىلىرىنىڭ پەرىشان جاراڭلاپ كېتىشلىرى ئاڭلىنىپ قالاتتى.

c. ئۇنىڭغا قاراپ تاشلىغان كىشىنىڭ بەدىنى سوغۇق سۇ سېپىلگەندەك شۇركۇنۇپ كېتەتتى.

(8) رەۋىشداش ئىپادىلىگەن ئىش - ھەرىكەتنىڭ بەلگىلىك دائىرە ئىچىدە يا كى شۇ دائىرىدە تولۇق ئورۇنلىنىشىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

a. ھازىر شەھەرگە ئەسكەر يېغىپ كېتىپتۇ.

b. ئورۇسلار ئۇلارنىڭ پۈتۈن مال - مۈلكىنى، ئۆي بىساتىنى بۇلاپ كېتىدۇ.

c. ئۇنىڭ تۇرمىلىرى تولۇپ كېتىپ شەخسىي ئۆيلەر، بۇتخانىلارنىمۇ تۇرمە قىلىۋاپتەك.

(9) رەۋىشداش ئىپادىلىگەن ئىش - ھەرىكەتنىڭ بىراقلا باشلىنىپ داۋاملىشىپ كېتىشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. ماڭايلى دەپ تۇرساق، يامغۇر يېغىپ كەتتى.

b. ئۇ بۇ گەپنى ئاڭلاپ ئىختىيارسىز كۈلۈپ كەتتى.

c. ئۇ ئۆيگە كىرىپلا سۆزلەپ كەتتى.

(10) سۇبېيېكتنىڭ ھەرىكەتنى ئورۇنلاشقا ئىقتىدارى بارلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. غەيرەتلىك ئادەمكەن، شۇنچە جاپالارغا چىداپ كەتتى.

b. كۆچ دېگەنمۇ بار ئىكەن، شۇنچە ئېغىر نەرسىنى كۆتۈرۈپ كەتتى.

(11) بىر قىسىم پېئىللارنىڭ « - پ»لىق بولۇشسىز رەۋىشداش شەكلى بىلەن بىرىكىپ، ھەرىكەتنىڭ بولۇشسىز ھالىتىنىڭ ئۇزۇنغا سوزۇلغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. سېنىڭ بۇ ئىشىڭ تۇگىمەي كەتتى.

b. قانداق كېسەلكىنە، ساقايمايلا كەتتىغۇ.

(12) [-(X)pmaŋ]

مەنىسى:

ئۆزى بىرىكىپ كەلگەن رەۋىشداش ئىپادىلىگەن ئىش - ھەرىكەت بىلەن شۇ ئىش - ھەرىكەتنىڭ ئورۇنلىنىش جەريانى، ئەھۋالى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى ئىپادىلەيدۇ.

ئىپادىلىنىشى:

پېئىلنىڭ بۇ خىل تۇسلۇك ئاساس شەكلى پېئىللارنىڭ « - پ»لىق رەۋىشداش شەكلىگە تۇس يارىمچىسى «ماڭ - »نىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن، يېزىپ ماڭ - ، خاتىرىلەپ ماڭ - ...

ئىشلىتىلىشى:

بۇ شەكىل ھەرىكەتنىڭ ئۇزلۇكسىز، ئىزچىل ئىپادىلىنىشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. مەن ھەر ئايلىق گېزىتنى تۇپلەپ مېڭىۋاتىمەن.

b. ھەر ئايلىق كىرىم - چىقىمنى خاتىرىلەپ مېڭىۋاتىمەن.

c. كۈندىلىك مۇھىم ئىشلارنى يېزىپ مېڭىۋاتىمەن.

(13) [-(X)poltur]

مەنىسى:

ئۆزى بىرىكىپ كەلگەن رەۋىشداش ئىپادىلىگەن ئىش -

هەرىكەت بىلەن شۇ ئىش ـ هەرىكەتنىڭ ئورۇنلىنىش جەريانى، ئەھۋالى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى ئىپادىلەيدۇ. رەۋىشداش ئىپادىلىگەن ئىش ـ هەرىكەتنىڭ ئۇزاققا سوزۇلۇشىنى، داۋاملىشىشىنى كۆرسىتىدۇ.

ئىپادىلىنىشى:

پېئىلنىڭ بۇ خىل تۈسلۈك ئاساس شەكلى پېئىللارنىڭ «ـ پ»لىق رەۋىشداش شەكلىگە تۈس ياردەمچىسى «ئولتۇر ـ »نىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن، يېزىپ ئولتۇر ـ ، ئويناپ ئولتۇر ـ ، ئاياپ ئولتۇر ـ ...

ئىشلىتىلىشى:

(1) بۇ شەكىل هەرىكەتنىڭ ئۈزلۈكسىز، ئۇزاققا سوزۇلۇشىنى ئىپادىلەيدۇ، كۆپىنچە بولۇشسىز شەكىلدە كېلىدۇ. مەسىلەن:

a. ئۇ باشقىلاردەك كەلگۈسى توغرىسىدا ئويلاپمۇ ئولتۇرمايدۇ، ئۇنىڭ هېچنېمىدىن تەمەسىمۇ يوق.

b. خەير، مەن ئۆزۈمنى ئاقلاپ ئولتۇرماي، كەلگۈسى تارىخ بۇ هەقتە توغرا هۆكۈم چىقىرىدۇ دەپ ئىشىنىمەن.

c. ئوقنىڭ كۆزى يوق، ئۇ ساڭا هېچنېمىنى ئەسكەرتىپ ئولتۇرمايدۇ.

(2) هەرىكەت ئۈچۈن ۋاقىت سەرپ قىلىش مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. بۇ مەسىلىلەرنى مەن دەپ ئولتۇرمىساممۇ سىلەر بىلىسىلەر.

b. هازىر مەسئۇلىيەتنى سۈرۈشتۈرۈپ ئولتۇرىدىغان ۋاقىت ئەمەس.

c. بۇ مەسىلىلەرنى مەن دەپ ئولتۇرمىساممۇ سىلەر بىلىسىلەر.

14) [-(X)pöt-]

مەنىسى:

ئۆزى بىرىكىپ كەلگەن رەۋىشداش ئىپادىلىگەن ئىش ـ هەرىكەت بىلەن شۇ ئىش ـ هەرىكەتنىڭ ئورۇنلىنىش جەريانى، ئەھۋالى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى ئىپادىلەيدۇ. رەۋىشداش ئىپادىلىگەن ئىش ـ هەرىكەتنىڭ پۈتۈشىنى، مەلۇم چەككە يېتىشىنى ئىپادىلەيدۇ.

ئىپادىلىنىشى:

پېئىلنىڭ بۇ خىل تۈسلۈك ئاساس شەكلى پېئىللارنىڭ «ـ پ»لىق رەۋىشداش شەكلىگە تۈس ياردەمچىسى «ئۆت ـ »نىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن، توختىلىپ ئۆت ـ ، ئوقۇپ ئۆت ـ ، سۆزلەپ ئۆت ـ ...

ئىشلىتىلىشى:

بۇ شەكىل رەۋىشداش ئىپادىلىگەن ئىش ـ هەرىكەتنىڭ پۈتۈن جەريانىنىڭ بىر قېتىم ئورۇنلىنىشىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

a. ئوسماننىڭ بېسىپ ئۆتكەن يولى نۇرىلارنىڭ بېسىپ ئۆتكەن يولىغا نەقەدەر ئوخشايدۇ ـ هە؟

b. هاجى مەهمۇت مۇهىتىنى «تۇرپان پىدائىيلىرىنىڭ سەركەردىسى، مېنىڭ ئەڭ يېقىن ياردەمچىم» دەپ تونۇشتۇردى ۋە موسۇل هاجىنىڭ ئىنىسى ئىكەنلىكىنى ئەسكەرتىپ ئۆتتى.

c. ئات ئۈستىدە ئويناپ ئۆتكەن مۇختەر باي مانا هازىر قايتىدىن قۇياش نۇرىغا ئېرىشتى.

15) [-(X)pqal-]

مەنىسى:

رەۋىشداش ئىپادىلىگەن ئىش ـ هەرىكەتنىڭ ئورۇنلانغان هالەتتە تۇراقلىشىشى، تاماملىنىشى، نەتىجىگە ئېرىشىشى، بىر چەككە يېتىشى، دائىملىق ئىشقا ئايلىنىشى، تاسادىپىي، جىددىي

ۋە قىسقا ۋاقىت ئىچىدە ئورۇنلىنىشى قاتارلىق مەنىلەرنى ئىپادىلەيدۇ.

ئىپادىلىنىشى:

پېئىلنىڭ بۇ خىل تۈسلۈك ئاساس شەكلى ئۆتۈمسىز پېئىللارنىڭ ۋە ئايرىم ئۆتۈملۈك پېئىللارنىڭ بولۇشلۇق، بولۇشسىز شەكىلدىكى «-پ»لىق رەۋىشداش شەكلىگە «قال -» يارەمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن، ئۇخلاپ قال -، بىلىپ قال -، سۆزۈپ قال -، يۆتىلىپ قال -، ئاغرىپ قال -، كۆرۈپ قال -، كەلمەي قال -، ئۇقماي قال -، بىلمەي قال - ...

ئىشلىتىلىشى:

بۇ خىل شەكىلدىكى تۈسلۈك ئاساس شەكلى تۆۋەندىكى مەنىلەردە ئىشلىتىلىدۇ:

(1) ئۆتۈمسىز ھەرىكەتلەرنىڭ ئورۇنلانغان ھالەتتە تۇراقلىشىشىنى بىلدۈرىدۇ، ئىككىنچى تۈرلۈك قىلىپ ئېيتقاندا، بۇ شەكىل قوللىنىلغاندا، گەپ سۈبيېكتنىڭ ھەرىكەتنى ئورۇنلىشى ئۈستىدە ئەمەس، بەلكى ئۇنىڭ شۇ ھەرىكەتنى ئورۇنلىغان ھالەتتە تۇراقلىشىشى ئۈستىدە بارىدۇ. مەسىلەن، «ئۇلار سائەت 11دە ياتىدۇ.» دېسەك، بۇ يەردە سۈبيېكتنىڭ «ياتـ -» ھەرىكىتىنى ئورۇنلىشى نەزەردە تۇتۇلىدۇ، ئەگەر «تېزرەك بارايلى، بولمىسا ئۇلار يېتىپ قالىدۇ.» دېسەك، بۇ يەردە سۈبيېكتنىڭ «ياتـ -» ھەرىكىتىنى ئورۇنلىغان ھالەتتە تۇراقلىشىشى نەزەردە تۇتۇلىدۇ. تۆۋەندىكى مىساللاردىمۇ ئەھۋال شۇنداق:

a. بۇ قىلىچنى مەشىلىكمۇ تۇتالماي ئۇخلاپ قالدى، ئەمدى بۇنى سىلەر نېمە قىلىسىلەر؟

b. قېچىر مىنگەن ھېلىقى كۆزەينەكلىك كىشى بولسا كۆزىنى تۇتقان پېتى ئېگەرنىڭ بېشىغا ئېگىشىپ قالغانىدى.

c. ئاستا ـ ئاستا ئۇ خەتكە بېرىلىپ كېتىپ، چېينىنىڭ سوۋۇپ قالغىنىنى سەزمەي قالدى.

(2) ھەرىكەتنىڭ دائىملىق ئىشقا ئايلىنىپ قېلىشىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ مەنىدە كەلگەندە كۆپىنچە ئورۇنلىشىش جەريانىنى ئۇزارتقىلى بولمايدىغان ھەرىكەتلەرنى بىلدۈرگۈچى پېئىللار بىلەن بىرىكىدۇ. مەسىلەن:

a. سوپى مەرگەننى ئاينىپ قاپتۇ دەۋاتامدۇ، ئاينىپ قالسىمۇ قالغاندۇ، بالا دەردى يامان، دۇنيالىقتا تىكەندەك بىر تال بالىسىنىڭ دەردىنى قانداق ئۇنتۇغاي!؟

b. بۇ پور كۆتەك لىڭشىپ قالدى، ئۇنىڭ ئۈمرى ئۇزۇنغا بارمايدۇ.

c. يۆتىلىپ قاپسەنغۇ، نېمە بولدى؟

d. مېنىڭ ئىككى تال چىشىم مىدىرلاپ قالدى.

(3) ھەرىكەتنىڭ تۇغۇلۇشىغا تاسادىپىيلىق تۇسىنى بېرىدۇ. مەسىلەن:

a. بىز ئۇنى قوچقار دەپ يۈرۈپتىمىز، ئۇ ئەركەك ساغلىق چىقىپ قالدى.

b. بىراق ئەمدىلا يۇرت ئىچىدىن چىققاندا، تۇخنىياز زور باشلاپ كېلىۋاتقان بىر توپ ئاتلىق بىلەن ئۇچرىشىپ قالدى.

c. مانا شۇ جىمجىتلىق ھۆكۈم سۈرگەن كۈنلەردە يەنە كۈتۈلمىگەن ۋەقەلەر يۈز بېرىپ قالدى.

d. بىردىنلا ئارقا تەرەپتىن ئاياغ تىۋىشى ئاڭلىنىپ قالدى.

(4) سۆزلىگۈچىنىڭ ھەرىكەت مۇشۇ بىر قېتىم بىلەن چەكلىنىشى مۇمكىن دېگەن ھېسسىياتىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. ناخشىڭنىڭ بىزگىمۇ ئېيتىپ بېرىڭ، بىزمۇ بەھرىمەن بولۇپ قالايلى.

b. ئىنتايىن ياخشى كىتاب ئىكەن، ئەپسۇسكى بىرلا قېتىم

ئوقۇپ قالدىم.

(5) ھەرىكەتنىڭ ئاساسىي جەھەتتىن ئورۇنلانغانلىقىنى ياكى ئورۇنلىنىشىغا ئاز قالغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. ئارىپا ـ بۇغداي ئاش ئىكەن، ئۇنچە ـ مارجان تاش ئىكەن دېگەن زامانلار يەنە كېلىپ قالمىغاندەك تۇرىدۇ.

b. بېنزىن تۈگەپ قالدى، ئالدىمىزدىكى بېكەتتىن ماي جىقلىساق بولغۇدەك.

c. شۇ ئاردا ئۇرۇمچىنىڭ ئۆمرى قىسقا، ئەتىۋارلىق يېزى تۈگەپ، كۆز كىرىپ قالدى.

d. بۇ بىنامۇ پۈتۈپ قالدى، بىر ـ ئىككى ئاينىڭ ئىچىدە كۆچۈپ كىرىمىز.

(6) ئىش ـ ھەرىكەتنىڭ ئىختىيارسىز ياكى مەقسەتسىز ئېلىپ بېرىلغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. مۇختەر باي ماسلىكىنىڭ ئات باقارى بولۇپ قالدى.

b. بىرلا ئېلان بىلەن ئۇنىڭ داڭقى چىقتى، ئۇ بىر سىرلىق ئادەمگە ئايلىنىپ قالدى.

c. نىكولكىنىڭ تېنى جىغ قىلىپ قالدى: قىزمۇ رۇس يىگىتىنىڭ قورالغا كۆز سالغىنىنى كۆرۈپ قالدى.

d. ـــ بەلكى غەم تولا بولغاچقا شۇنداق ئويلاپ قالغاندىمەن.

(7) ئىش ـ ھەرىكەتنىڭ مەلۇم شەكىلده نەتىجىلەنگەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. شۇنداق قىلىپ، جىنەستىخان ئاخۇنۇبەگنىڭ كىچىك خوتۇنى سۈپىتىدە قۇمۇلغا كېلىپ قالدى.

b. دورغىلار ئىككى كۆزى مۆلدۈرلەپ تۇرىدىغان لاتا قورچاققا ئوخشىشىپ قالدى.

c. ئۇنىڭ خۇشاللىقلىرى يىلتىزسىز قامغاقتا ئوخشاپ قالمامدۇ؟

d. زىياۋۇدۇن خېلى كۆتتى، رەيھان چىقمىدى، ئۇ رەيھانىنىڭ

پات ـ پاتلا شا بولۇپ قالىدىغىنى، بۇ شا بولۇشنىڭ بۇ يىل كۆپىيىپ قالغىنىنى بىلەتتى.

(8) بۇ خىل تۈس شەكلى « ـ پ»لىق رەۋىشداشنىڭ بولۇشسىز شەكلى بىلەن بىرىكىپ، سۈبيېكتنىڭ شۇ ھەرىكەتنى قىلالمايدىغان ھالەتكە بېرىپ قالغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ ياكى شۇ بولۇشسىز ھەرىكەتكە تاسادىپىيلىق تۈسىنى كىرگۈزىدۇ. مەسىلەن:

a. خېنىيا سايىت خىجىل بولۇپ، ئۇنىڭ ھىجىيىپ تۇرغان چىرايىغا تىكىلىپ قارىيالماي قالدى.

b. شاھلىق بېگىم غوجامنىڭ يانچىلىرىنى باشقۇرالماي قالسىلا مۇختەر بايىنىڭ دادىسى رەھمىتى ئوسمان ھاجىغا يالۋۇراتتى.

c. ئالۋان ـ ياساقنىڭ كۆپلۈكىدىن جان قويغۇدەك يەر تاپالماي قالغانىدۇق!

d. روزا مولا قەغەزنى كۆرۈش بىلەن تېخىمۇ تىترەپ ئۆرە تۇرالماي قالدى.

(9) بىر قىسىم پېئىللارنىڭ بولۇشسىز شەكلىگە قوشۇلۇپ، ھەرىكەتكە تاسادىپىيلىق تۈسى بېرىدۇ ياكى ھەرىكەتنىڭ بولۇشسىزلىقىنى كۈچەيتىدۇ. مەسىلەن:

a. ئىككى كۈننىڭ ئالدىدا بۇ ھويلىدا نەزىر بولغان كۈنى ئاياللار، بولۇپمۇ، مۇختەر بايىنىڭ خوتۇنى، قىزلىرى شۇنچىلىك يىغلاشتىكى، نۇرىنىڭ ئۆپكىسى ئۆرۈلۈپ ئۆزىنى تۇتالماي قالغانىدى.

b. قارا ساقال ئادەم شۇلارنى دەپ بولغۇچە، ئۇلارنىڭ ئىت تالىۋەتكەن ھەمراھى بولالماي قالدى.

c. ئۇ كەلمەي قالسا بىلەتنى ساتا بېرەي...

(10) « ـ پ»لىق رەۋىشداشنىڭ بولۇشسىز شەكلى بىلەن بىرىكىپ ھەرىكەتنىڭ چوقۇم بولۇشىنى ياكى بولۇشلۇق

مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ مەسىلەن:

a. ئۇنى كۆرگەن ھەرقانداق قىز بالا ھەۋەسلەنمەي قالمايدۇ.

b. ستالىن بۇ ئىشلارنى بىلدى، ئەمدى جازالمای قالمايدۇ- دە،

c. بۇ ئىشنى ھەممىز ئاڭلىدۇق ئۇمۇ ئاڭلىمای قالمىغاندۇ؟

d. چوپچوك ئادەم بۇنچىلىك ئىشنى بىلمەي قالامدۇ.

16) [-(X)p qoy-]

مەنىسى:

ئىش - ھەرىكەتنىڭ ئورۇنلانغان ھالەتتە تۇراقلاشقانلىقىنى، تاسادىپىيلىقنى، ئەھمىيەت بېرىلمىگەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ.

ئىپادىلىنىشى:

پېئىلنىڭ بۇ خىل تۈسلۈك ئاساس شەكلى ئۆتۈملۈك پېئىللارنىڭ ۋە ئايرىم ئۆتۈمسىز پېئىللارنىڭ بولۇشلۇق، بولۇشسىز شەكلىدىكى « - پ»لىق رەۋىشداش شەكلىگە «قويـ - » يارەمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن، ئاڭلاپ قويـ - ، يېزىپ قويـ - ، بېرىپ قويـ - ، سوراپ قويـ - ؛ ئاڭلىماي قويـ - ، بەرمەي قويـ - ، تاپماي قويـ - ...

ئىشلىتىلىشى:

بۇ خىل تۈسلۈك ئاساس ئاساسەن تۆۋەندىكىچە ئىشلىتىلىدۇ:

(1) ئۆتۈملۈك پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ ئورۇنلانغان ھالەتتە تۇراقلىشىشنى بىلدۈرىدۇ. «قويـ - » يارەمچى پېئىلنىڭ بۇ مەنىسى يۇقىرىدا تونۇشتۇرۇلغان «قالـ - » يارەمچى پېئىلنىڭ 1 - ماددىسىدىكى مەنىسى بىلەن ئوخشايدۇ. «قويـ - » بىلەن «قالـ - »نىڭ بۇ نۇقتىنىڭ ئۆتۈمسىز پېئىللار بىلەن، كېيىنكىسىنىڭ ئۆتۈمسىز پېئىللار بىلەن بىرىكىپ كېلىدىغانلىقى جەھەتلەردە كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

a. مەنسەپ بېرىپ ئۆيۈمنى تارلاشتۇرۇپ قويدىڭىز.

(سىلىشتۇرۇڭ: مەنسەپكە چىقىپ ئۆيۈم تارلىشىپ قالدى.)

b. بىر قىسىم مەسىلىلەرگە دىققەت قىلىپ، باشقىلارنىڭ تاشلاپ قويىساق بولمايدۇ.

(سىلىشتۇرۇڭ:... باشقىلارنى تاشلىنىپ قالسا بولمايدۇ.)

c. دىققەت قىلمىساق بىزنى پاسسىپ ئورۇنغا چۈشۈرۈپ قويىدۇ.

(سىلىشتۇرۇڭ: دىققەت قىلمىساق پاسسىپ ئورۇنغا چۈشۈپ قالىمىز.)

(2) ئۆتۈملۈك پېئىللار ئىپادىلىگەن ھەرىكەتلەرگە تاسادىپىيلىق تۈسى كىرگۈزىدۇ، دېمەك، «قويـ - » يارەمچى پېئىلنىڭ بۇ مەنىسى يۇقىرىدا تونۇشتۇرۇلغان «قالـ - » يارەمچى پېئىلنىڭ 3 - ماددىسىدىكى مەنىسى بىلەن ئوخشايدۇ، «قويـ - » بىلەن «قالـ - »نىڭ بۇ نۇقتىنىڭ ئۆتۈمسىز پېئىللار بىلەن، كېيىنكىسىنىڭ ئۆتۈمسىز پېئىللار بىلەن بىرىكىپ كېلىدىغانلىقى جەھەتلەردە كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

a. ئۇنىڭغا تەگمەك، بۇزۇپ قويمىسىز.

(سىلىشتۇرۇڭ: ئۇنىڭغا تەگمەك، بۇزۇلۇپ قالىدۇ.)

b. سوغۇق سۇ ئىچمەك، ئاغرىتىپ قويىدۇ.

(سىلىشتۇرۇڭ: سوغۇق سۇ ئىچمەك، ئاغرىپ قالمىسىز.)

(3) ھەرىكەتنىڭ مەلۇم ئىش ئۈچۈن ئالدىن ئورۇنلىنىشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. تۇنۇگۈن كىتابخانىدا بىر كىتاب كۆرۈپ قويدۇم، ئەتە بېرىپ سىنىڭالمەن.

b. يىغىن زالىنى تەييارلاپ قويۇڭلار، چۈشتىن كېيىن يىغىن ئاچىمىز.

c. بۇ ئەھۋال ئۇنىڭ يارىسىغا تۇز سېپىپ، ئۇغىسىنى تېخىمۇ قاينىتىپ قويدى - دە، جىددىي ھەرىكەتكە كىرىشتى.

(4) ئىش - ھەرىكەتنىڭ تولۇق ئورۇنلانغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. مەن ئۆلسەم، ئۆلۈكۈمنى تاغدا قويۇڭلار،
تاغ يولى يىراق كەلسە، باغدا قويۇڭلار،
يۇرۇمنى قىبلە سايان ئاچىپ قويۇڭلار،
بېشىمغا بىر دەستە گۈل سانجىپ قويۇڭلار.
b. بالامنىڭ گۆشى ئۆزلەنمەڭ، سۆڭكى مېنىڭ، ئاغزىغا ئىلىم سېلىپ قويسىلا.
c. جۇملىدىن قالغان يۇرت مۆتىۋەرلىرىنىڭ ئاغزىنى ئاچۇرىدىغان چارىنىمۇ ئويلاپ قويدۇم.
d. يىگىتلەر يىغا ـ زار بىلەن بۇ جەسەتلەرنى بىر تۇپ قېرى يۇلغۇننىڭ تۈۋىگە قاتار قىلىپ كۆمۈپ قويۇشتى.

(5) ھەرىكەتنىڭ مۇنداقلا بىر بولۇپ ئۆتۈشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. لېيۇسجاڭ بولسا، گاھىدا مىيىقىدا كۈلۈپ قوياتتى، گاھىدا «ئانداق بولسا، كۆپرەك دىققەت قىلىپ يۇرۇڭ، سىز دېگەن يىگجاڭ، ئۇنى قاتتىق تۇتۇڭ، ئۇنىڭدىن مەسىلە چىقسا قالسا سىزنى تۇتمەن» دەپ قوياتتى.
b. ھاجى ئۇنىڭغا جاۋابەن: ـــ ئازار يەپ كېلۈرسىزمىكەن، ـــ دەپ قويدى.
c. سالى دورغا ھاجىنىڭ كۆزىگە ئەندىشىلىك قاراپ قويدى.
d. مەخسۇت مۇھتى بۇ ۋەقەنى ئاڭلاپ مەنىلىك كۈلۈپ قويدى.

(6) بۇ مەندىكى «قوي ـ » يارەمچىسى كۆپ ھاللاردا ھەرىكەتنىڭ ئورۇنلىنىشىغا رەسمىيەتچىلىك ياكى ئەھمىيەتسىزلىك تۈسى كىرگۈزىدۇ. مەسىلەن:

a. چاقچاق قىلىپ قويسام، خاپا بولۇۋاتىدۇ.
b. ئەيۇ سوراپ قويساڭ بولىدى ئەمەسمۇ؟
c. ئۇلارنىڭ ئۆيىگە بىر بېرىپ قويمىساق بولماس.

(7) بەزى پېئىللارنىڭ « ـ پ»لىق بولۇشسىز رەۋىشداش

شەكلى بىلەن بىرىكىپ، بولۇشسىز ھەرىكەتكە قەتئىيلىك تۈسى كىرگۈزىدۇ. مەسىلەن:

a. ئۇنىڭ خىيالىغا سەبىخە كېلىش بىلەن ئۆيدە ئولتۇرالماي قالدى.
b. پۇل بەرسەم ئالماي قويدى.

(8) بولۇشسىز شەكلىدە بىر قىسىم پېئىللارنىڭ « ـ پ»لىق بولۇشسىز رەۋىشداش شەكلى بىلەن بىرىكىپ، سۈبېيېكتنىڭ ھەرىكەتنى ئورۇنلىماي تىنمايدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. قاپلان قاچانلا بولسا قاپلان، ئۇ قولغا ئۆگىنىدىغان نېمە ئەمەس، بۇ قاپلان ئۆز ماكانىنى تاپماي قويمايدۇ.
b. چېۋىسلىگىدەك ئوغرى، قاتىللارغا خەلقنىڭ كۆچىنى تونۇتۇپ قويماي بولمايدۇ.
c. ئۇنىڭ كۆزلىرىدىن تارامىلاپ ياشلار ئاقتى، ئۇ بىردىنلا يېنىدىكى دوستىنىڭ بوينىنى قۇچاقلاپ: ـــ مەن قەسەم قىلىمەن، بۇ ئىنتىقامنى ئالماي قويمايمەن، ئىنتىقام ئالمىسام ئادەم ئەمەسمەن ! ـــ دەپ ھۆڭرەپ يىغلىدى.

(9) ئىش ـ ھەرىكەتنىڭ سۈس ئورۇنلىنىشىنى ۋە شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ھەرىكەتنىڭ تاماملىنىشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. ئۇ كۈلۈپ قويۇپ، تۇۋاقنى ئاچتى.
b. ئۇ ماڭا قاراپ قويۇپ، گەپنى باشلىدى.
c. مەن قولۇمدىكى كىتابنى قويۇپ قويۇپ، تېلېفونىنى ئالدىم.

(17) [-(X)p tur-]

مەنىسى:

ئۆزى بىرىكىپ كەلگەن رەۋىشداش ئىپادىلىگەن ئىش ـ ھەرىكەت بىلەن شۇ ئىش ـ ھەرىكەتنىڭ ئورۇنلىنىش جەريانى،

ئەھۋالى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى ئىپادىلەيدۇ. بەزىدە رەۋىشداش ئىپادىلىگەن ئىش - ھەرىكەتنىڭ ئۇزاقلىقى سوزۇلۇشنى، داۋاملىشىشنى كۆرسىتىدۇ؛ يەنە بەزىدە رەۋىشداش ئىپادىلىگەن ئىش - ھەرىكەتنىڭ مەلۇم چەك ئىچىدە ئورۇنلىنىشنى بىلدۈرىدۇ.

ئىپادىلىنىشى:

پېئىلنىڭ بۇ خىل تۈسلۈك ئاساس شەكلى پېئىللارنىڭ « - پ»لىق رەۋىشداش شەكلىگە تۈس يارىمچىسى«تۇر - »نىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن، يېزىپ تۇر - ، ئويناپ تۇر - ، ساقلاپ تۇر - ...

ئىشلىتىلىشى:

(1) بۇ شەكىل ھەرىكەتنىڭ تەكرار، كۆپ قېتىم بولۇشىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

a. ئۇنىڭ ئالمىدەك يۇمىلاق يۈزى بىلەن كۈلۈپ تۇرىدىغان شەھلا كۆزلىرىنى قانداقتۇر بىر قايغۇ - ئەلەم تۇمانلىرى قاپلىۋالغاندەك كۆرۈنەتتى.

b. ھەيدەر ئەپەندى سارىخانىنىڭ تارتىنىپ تۇرغانلىقىنى كۆرۈپ، « ئېلىڭ، ئېلىڭ، مەنمۇ قارىشىپ تۇرىمەن، پات - پات كېلىپ تۇرىمىز » دەپ كۈلۈپ قويدى.

c. قۇربان تەخىرتاغلىرىنىڭ قىش - يېزى قار - مۇز بىلەن قاپلىنىپ تۇرىدىغان بىر داۋىنىدىن ئېشىپ بولغۇچە ئۇنىڭغا ھەمراھ بولۇپ ماڭىدۇ.

d. ئۇلارنىڭ چىراي - شەكلى ۋە كىيىم - كېچىكىدىن ياقا يۇرتلۇق ئۇيغۇرلار ئىكەنلىكى بىلىنىپ تۇراتتى.

(2) رەۋىشداش ئىپادىلىگەن ئىش - ھەرىكەت ۋە ھالەتنىڭ ئۇزۇلمەي داۋام قىلىشىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

a. ئۇنىڭ بۇ خۇشاللىقى كۈلۈمسىرەپ تۇرغان چىرايى بىلەن مۇلايىم ئاۋازىدا ئەكس ئېتىپ تۇراتتى.

b. ئېردەپنەبات ئىتىنى توسۇپ تۇرغاندا، مالچى ئۇراغاي چۈشمەي تۇرۇپلا «سىزگە مېھمان باشلاپ كەلدىم» دېدى.

c. قارا قېچىرنىڭ بويىندىكى زىل قوڭغۇراق پۈتۈن مەھەللىگە ئاڭلىنىپ تۇراتتى.

(3) رەۋىشداش ئىپادىلىگەن ئىش - ھەرىكەتنىڭ ۋاقىتلىق بولۇشىنى، مەلۇم ۋاقىت چېكى ئىچىدە ئورۇنلىنىشىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

a. مەن كەلگۈچە ساقلاپ تۇر.

b. تەتىل توشقۇچە ماڭا يارەملىشىپ تۇر.

c. ھازىرچە بۇ گەپنى ھېچكىمگە دېمەي تۇر.

18) [-(X)p tašla-]

مەنىسى:

رەۋىشداش ئىپادىلىگەن ئىش - ھەرىكەت بىلەن شۇ ئىش - ھەرىكەتنىڭ ئورۇنلىنىش ئەھۋالى، ئۇسۇلى، جەريانى ئوتتۇرىسىدىكى باغلىنىشنى، مۇناسىۋەتنى ئىپادىلەيدۇ.

ئىپادىلىنىشى:

پېئىلنىڭ بۇ خىل تۈسلۈك ئاساس شەكلى پېئىللارنىڭ « - پ»لىق رەۋىشداش شەكلىگە تۈس يارەمچىسى «تاشلا - » نىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن، يېزىپ تاشلا - ، كۈلۈپ تاشلا - ، چۈڭۈپ تاشلا - ، تىللاپ تاشلا - ...

ئىشلىتىلىشى:

بۇ شەكىل تۆۋەندىكى مەنىلەردە ئىشلىتىلىدۇ.

(1) رەۋىشداش ئىپادىلىگەن ئىش - ھەرىكەتنىڭ تېز، ئۇزۇل - كېسىل تاماملىنىشىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

a. ئۆزلىرىنى كاتتا ھېسابلايدىغان دەۋر قەھرىمانلىرى بەزىدە ئاددىي ئىشلاردا ئۆزلىرىنىڭ سۈنئىي نىقابىنى يىرتىپ تاشلاپ، ياۋۇز قىياپىتىنى ئاشكارىلاپ قويىدۇ.

b. ئومۇ قىزىقچىلىق قىلىپ، «ئاپام مېنىڭ قارا تۇغۇلۇپ

قالغانلىقىمنى كۆرۈپ، قىزلار تەگمەي يۇرمەسۇن دەپ يۇزۇمگە بىر ئېتەك چېچەكنى سېپىپ تاشلاپتىكەن» دەپتۇ.

c. ئۇ سىرت بىلەن بولىدىغان پۇتۇن ئالاقىنى ئۈزۈپ تاشلاپتۇ، پەيلى يامان.

(2) «تاشلا - » پېئىلى تۈس يارىدەمچىسى رولىدا كەلگەندە، يۇقىرىدىكى «ئەت - » يارىدەمچى پېئىلى بىلەن مەنداش قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

a. گۇمان كۆپ، غېنى ئاكام ساقچى ئىدارىسىگە بىر ئاي ئىچىدە قاتلىنى تاپمىساڭلار ھەممىڭنى ئېتىپ تاشلايمەن (ئېتىۋېتىمەن)دېگىلىمۇ مانا تۆت ئاي بولدى، ھېچكىم ئېتىلمىدى.

b. ما جۇڭيىڭ ئەسىرلەرنىڭ قېرى - چۈرى ۋە ئاقساق - چولاقلىرىنى شاللاپ تاشلاپ (شاللىۋېتىپ)، كارغا كېلىدىغانلىرىنى ئۆز قىسمىغا قوشۇۋالدى.

c. ئامەت دېگەن شۇنداق نېمىكەن، قارىمامسىز، پەقەت ئىككىلا كىشى شۇنچە چېرىكنىڭ ئالدىنى توسۇپ، چېكىنىدۇرۇپ تاشلاپتۇ (چېكىنىدۇرۇۋېتىپتۇ.)

19) [-(X)pyat-]

مەنىسى:

ئۆزى بىر-بىكىپ كەلگەن رەۋىشداش ئىپادىلىگەن ئىش - ھەرىكەت بىلەن شۇ ئىش - ھەرىكەتنىڭ ئورۇنلىنىش جەريانى، ئەھۋالى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى ئىپادىلەيدۇ. رەۋىشداش ئىپادىلىگەن ئىش - ھەرىكەتنىڭ ئۇزاققا سوزۇلۇشىنى ياكى شۇ ھالەتتە تۇراقلاشقانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

ئىپادىلىنىشى:

پېئىلنىڭ بۇ خىل تۈسلۈك ئاساس شەكلى پېئىللارنىڭ «-پ»لىق رەۋىشداش شەكلىگە تۈس يارىدەمچىسى «ياتـ -»نىڭ

قوشۇلۇشى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن، چېچىلىپ ياتـ -

ئىشلىتىلىشى:

رەۋىشداش ئىپادىلىگەن ئىش - ھەرىكەتنىڭ ئۇزاققا سوزۇلۇشىنى ياكى شۇ ھالەتتە تۇراقلاشقانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

مەسىلەن:

كىتابلار يەردە چېچىلىپ ياتىدۇ.

20) [-(X)pyür-]

مەنىسى:

رەۋىشداش ئىپادىلىگەن ئىش - ھەرىكەت بىلەن شۇ ئىش - ھەرىكەتنىڭ ئورۇنلىنىش جەريانى، ئەھۋالى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى ئىپادىلەيدۇ. رەۋىشداش ئىپادىلىگەن ئىش - ھەرىكەتنىڭ ئۇزاققا سوزۇلۇشىنى، داۋاملىشىشىنى كۆرسىتىدۇ.

ئىپادىلىنىشى:

پېئىلنىڭ بۇ خىل تۈسلۈك ئاساس شەكلى پېئىللارنىڭ «-پ»لىق رەۋىشداش شەكلىگە «يۈر - » يارىدەمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن، يېزىپ يۈر - ، ئويناپ يۈر - ، ئوقۇپ يۈر، سۆزلەپ يۈر - ...

ئىشلىتىلىشى:

(1) بۇ شەكىل ھەرىكەتنىڭ ئۇزلۇكسىز، ئۇزاق داۋاملىشىشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. ئۇ ئۇرۇمچىدە ئوقۇپ يۈرگىنىدە، كېيىن ساۋەنده مۇئەللىم بولۇپ يۈرگىنىدە خەنزۇ تىل - يېزىقىنى تىرىشىپ ئۆگەنگەنىدى.

b. ئۇ بۇ يىگىرمە ئالتە ياشلىق، چىرايلىق كىيىنىپ يۈرىدىغان كېلىشكەن يىگىتنى بارغانسېرى چوڭقۇر چۈشەنمەكتە ئىدى.

c. چېدىر ئەتراپىدىكى مۇھاپىزەتچى چېرىكلەر شىۋىرغانغا ئارقىسىنى قىلغان ھالدا ملىتىقلىرىنى قۇچاقلاپ، دۈگدىيىشىپ

يۇرەتتى.

(2) رەۋىشداش ئىپادىلىگەن ھەرىكەت بىلەن شۇغۇللىنىپ ئاۋارە بولۇش، جاپا چېكىش مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. بۇ ئېغىر نەرسىنى ئالەردە كۆتۈرۈپ يۈرەي، مەشەدە قالسۇن.

b. تەييار كىتابتىن ئالساق بولدى ئەمەسمۇ، كۆچۈرۈپ يۈرۈشنىڭ نېمە ھاجىتى؟

(3) سۆزلىگۈچىنىڭ بۇ ھەرىكەتنىڭ بولۇشىنى زادى كۈتمىگەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ خىل جۈملىلەر ھامان تەئەججۈپلەنگەن، مازاق قىلغان تەرزدە ئېيتىلىدۇ. مەسىلەن:

a. نېمە دەپ يۈرىدۇ. ما ئادەم!

b. تۇزۇك يازساڭچۇ، نېمىلەرنى يېزىپ يۈرسەن!

(4) بۇ خىل قۇرۇلمىنىڭ بولۇشسىز شەكلى ھامان بۇيرۇق - تەلەپ مەيلىدە كېلىپ، ئالاھىدە تەكتىلەش مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. بۇ ئىشنى ئۇنىڭغا ئېيتىپ يۈرمە، يەنە!

b. ئۇنىڭ قېشىغا بېرىپ يۈرمە يەنە!

(5) پېئىلنىڭ بولۇشسىز چېتىلما رەۋىشداش شەكلى بىلەن بىرىكىپ، بولۇشسىز ھەرىكەتنىڭ ئۇزاق داۋاملىشىشنى بىلدۈرىدۇ (بۇ قۇرۇلما ئاساسەن رەۋىشداش شەكلىدە قوللىنىلىدۇ.) مەسىلەن:

a. ئىشلىمەي يۈرۈپ ئىشتىن چىقىپ قاپتىمەن.

b. ئۇنماي يۈرۈپ ئاخىر ئۇنىدى.

21) -[-(X)vat]

مەنىسى:

پېئىلنىڭ بۇ خىل تۈسلۈك ئاساس شەكلى پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ ئىزچىل داۋاملىشىش ھالىتىدە تۇرغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ خىل ئاساس شەكلى ئاساسىدا

ياسالغان سۈپەتداش، ئىسىمداش شەكىللىرى ۋە ھال - زامان شەكىللىرى ئايرىم - ئايرىم ھالدا باشقا ھاللىق سۈپەتداش، باشقا ھاللىق ئىسىمداش ۋە باشقا ھال - زامان شەكىللىرى بىلەن نۆۋەتلىشىپ، ئىش - ھەرىكەتنىڭ ئىزچىل داۋاملاشقانلىق ئۇقۇمىنى ئىپادىلەيدۇ.

ئىپادىلىنىشى:

پېئىلنىڭ بۇ خىل تۈسلۈك ئاساس شەكلى پېئىل ئۆزىكىگە «- ۋاتا - \ - ئۇاتا - \ - ۋۇاتا - \ - ۋۇاتا - » قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. بۇ قوشۇمچە پېئىلنىڭ «- پ» لىق رەۋىشداش شەكلىگە قوشۇلغان تۇس ياردەمچىسى «ياتا -»نىڭ رەۋىشداش قوشۇمچىسى بىلەن قوشۇلۇپ فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش ياسىشى نەتىجىسىدە ھاسىل بولغان. مەسىلەن: ئۇينا -+ - ۋاتا - ← ئۇيناۋاتا - ، ياز -+ - ئۇاتا - ← يېزىۋاتا - ، قۇر - + - ۋۇاتا -← قۇرۇۋاتا - ، كۆر -+ - ۋۇاتا -← كۆرۈۋاتا - .

ئىشلىتىلىشى:

(1)پېئىلنىڭ ئىزچىل تۈسلۈك ئاساس شەكلى پېئىلنىڭ بولۇشسىز ئاساس شەكلى ئاساسىدا ياسالىشى مۇمكىن. مۇنداق بولغاندا، بولۇشسىز ھەرىكەتنىڭ ئىزچىل داۋاملىشىش ھالىتىدە تۇرغانلىقى ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

a. بىراق ئۇنى بىر يوشۇرۇن كۈچ بۇ يەردىن كېتىشكە، كەينىگە بۇرۇلۇپ قارىماسلىققا ئالدىرىتىۋاتاتتى.

b. دۇنيادا نېمىلەر بولۇۋاتىدۇ، ھۆكۈمەت نېمىلەرنى قىلىۋاتىدۇ، ھېچكىم، ھېچنېمىنى بىلمەيدۇ.

c. ـــ زاكىرخان غوجام دوتەي بولغاندىن بېرى مەن كۆرۈشەلمەيۋاتىمەن.

(2) پېئىلنىڭ بولۇشسىز ئاساس شەكلى ئاساسىدا ياسىلىشىمۇ مۇمكىن. مۇنداق بولغاندا، ئىزچىل داۋاملىشىش ھالىتىدىكى ھەرىكەتنىڭ ئىنكار قىلىنغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. خەت يېزىۋاتامەن، ماقالە يېزىۋاتمەن.
b. ئۇلار ئويناۋاتمايدۇ، ئىشلەۋاتىدۇ.
c. سىزنى تونۇمايۋاتامەن، تونۇۋاتمەن.

(3) «ـ غىلى»لىق رەۋىشداش بىلەن قوشۇلۇپ، رەۋىشداش ئىپادىلىگەن ئىش ـ ھەرىكەتنىڭ قىسقا ۋاقىت ئىچىدە يۈز بېرىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. ئۇ بېرلىننى قورشاپ ھۇجۇم باشلىغىلىۋاتىدۇ.
b. بۇنى گومىنداڭنىڭ ياراتقۇچىسى سۇن جۇڭشەن ئەپەندىم ئوتتۇرىغا قويغان، جىياڭ جۇشى ئەمەلگە ئاشۇرغىلىۋاتقان بۇ كاتتا سىياسىي غەمخورلۇق تارىختا كۆرۈنگەنمۇ؟
c. ئەسكەرلەر ماشىنىدىن چۈشكىلىۋاتسا، مەن ئۆۋ مىلتىقى بىلەن بىرنى ئېتىپ ئۆلتۈرۈپ، ئاتلىنىپ ھۇجۇمغا ئۆتتۈم.
d. ـــ ئورۇسلار بىزنى ئاتقىلىۋاتىدۇ!

«ياد ـ »، «ئولتۇر ـ »، «تۇر ـ » قاتارلىق شەكىللەر تۈس يارىدەمچىسى رولىدا كەلگەندە، پېئىلنىڭ چېتىلمە رەۋىشداش شەكلى بىلەن بىرىكىپ، خۇددى يۇقىرىدا تونۇشتۇرۇلغان تۈس قوشۇمچىسى \ ـ vat ـ \ قا ئوخشاشلا پېئىلنىڭ ئىزچىل تۈسلۈك ئاساس شەكلىنى ياساپ، ھەرىكەتنىڭ ئىزچىل داۋاملىشىش ھالىتىدە تۇرغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. بىراق، تۇرلىنىش ئىقتىدارى جەھەتتىن بولسۇن ئىزچىل تۈس قوشۇمچىسىدىن پەرقلىنىدۇ. بۇ پەرقلەر تۆۋەندىكىچە:

(1) ئىزچىل تۈس قوشۇمچىسى سۈبېيېكتنىڭ ھەرقانداق ھالەت ئاستىدىكى ئىزچىل داۋاملىشىۋاتقان ھەرىكىتىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ تۆت يارىدەمچى پېئىل بولسا، ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا سۈبېيېكتنىڭ ياتقان، ئولتۇرغان، تۇرغان، ۋە ئۇيان ـ بۇيان يۈرگەن ھالەتتىكى ئىزچىل داۋاملىشىۋاتقان ھەرىكىتىنى بىلدۈرىدۇ. دېمەك، بۇ تۆت يارىدەمچى پېئىل ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن ئىزچىل ھەرىكەت ئىزچىل تۈس قوشۇمچىسى

ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن ئىزچىل ھەرىكەتكە قارىغاندا كونكرېت بولىدۇ، ئىككىنچى تۈرلۈك قىلىپ ئېيتقاندا، بۇ قۇرۇلمىدا يارىدەمچى پېئىللار ئۆزىنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسىنى ساقلايدۇ. مەسىلەن:

a. ئۇ كارىۋاتتا كىتاب ئوقۇپ ياتىدۇ.
(سېلىشتۇرۇڭ :ئۇ كارىۋاتتا كىتاب ئوقۇۋاتىدۇ.)
b. ئۇلار سىنىپتا دەرس تەكرار قىلىپ ئولتۇرىدۇ.
(سېلىشتۇرۇڭ :ئۇلار سىنىپتا دەرس تەكرار قىلىۋاتىدۇ.)
c. ئەخمەتلەر ئىشكىنىڭ ئالدىدا پاراڭ سېلىشىپ تۇرىدۇ.
(سېلىشتۇرۇڭ: ئەخمەتلەر ئىشكىنىڭ ئالدىدا پاراڭ سېلىشىۋاتىدۇ.)
d. بالىلار ھويلىدا ئويناپ يۈرىدۇ.
(سېلىشتۇرۇڭ: بالىلار ھويلىدا ئويناۋاتىدۇ.)

(2) بۇ تۆت يارىدەمچى پېئىل ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا ھەرىكەتنىڭ ئورۇنلانغان ھالىتىنىڭ ئىزچىل داۋاملىشىش ھالىتىدە تۇرغانلىقى ئىپادىلىنىپ كېلەلەيدۇ، لېكىن ئىزچىل تۈس قوشۇمچىسىدا بۇ ئىقتىدار يوق. مەسىلەن:

a. ماتېرىياللار يەرگە چېچىلىپ يېتىپتۇ.
b. ھەممەيلەن ساڭىلا قاراپ ئولتۇرىدۇ.
c. باغدا رەڭمۇرەڭ گۈللەر ئېچىلىپ تۇراتتى.
d. ئۇنى قاچان كۆرسەڭ كۈلۈپلا يۈرىدۇ.

(3) ئىزچىل تۈس قوشۇمچىسى قوشۇلغان پېئىللار پېئىلنىڭ بۇيرۇق ـ تەلەپ رايىدا ۋە ئاددىي ئۆتكەن زامان شەكلىدە كېلەلمەيدۇ، بۇ تۆت يارىدەمچى پېئىل بىلەن بىرىككەن پېئىللار پېئىلنىڭ ھەممە شەكىللىرىدە كېلەلەيدۇ. مەسىلەن:

a. مەن ئوقۇي، سەن ئاڭلاپ يات.
b. سىلەرنىڭ پارىڭلارنى باشتىن ـ ئاياغ ئاڭلاپ ياتتىم.
c. مېنىڭ سۆزلىگىنىمنى سەن خاتىرىلەپ ئولتۇر.
d. مەن ساناپ تۇردۇم، ساق ئەللىك ئادەم كەلدى.

§11. باغلامچى پېئىللار

1. باغلامچى پېئىللار ھەققىدە

1) مەنىسى:

تۇرغۇن سۆز ياكى پېئىللارنىڭ تۇرغۇن سۆز شەكىللىرى بىلەن بىرىكىپ خەۋەر ۋەزىپىسىنى ئورتاق ئۈستىگە ئالىدىغان پېئىللارنى باغلامچى پېئىللار دەپ ئاتايمىز. ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىللارنىڭ بىر تۈرى بولغان باغلامچىلارنىڭ مۇھىم بىر رولى شۇكى، ئۇلار تۇرغۇن سۆزلەر بىلەن بىرىكىپ، ئۇلارنىڭ ئورتاق مورفولوگىيەلىك شەكىللىرى بولغان تۇرغۇن سۆز - باغلامچى قۇرۇلمىلىرىنى ھاسىل قىلىدۇ. باغلامچىلار بىلەن بىرىكىپ تۇرغۇن سۆز - باغلامچى قۇرۇلمىسىنى ھاسىل قىلىش، تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ ئەڭ مۇھىم ئورتاق مورفولوگىيەلىك خۇسۇسىيىتى ھېسابلىنىدۇ.

باغلامچى پېئىللار ئۆزلىرىنىڭ لېكسىكىلىق مەنىلىرىنى يوقىتىپ، تۇرغۇن سۆزلەر بىلەن بىللە يېڭى گىراماتىكىلىق مەنىلەر ئىپادىلەيدىغان ياكى تارىخىي تەرەققىيات داۋامىدا پەقەت ھۆكۈم مەنىسىلا قالغان پېئىللاردۇر.

2) تۈرى

باغلامچى پېئىللار تولۇق باغلامچىلار ۋە تولۇقسىز باغلامچىلار دېگەن ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ:

تولۇق باغلامچىلار: بول - ، قىل - ، تۇر - ، كەل - ، چىق - ، كۆر - ، ھېسابلا - ، ھېسابلا - قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

تولۇقسىز باغلامچىلار: - دۇر، - د -، ~ ئىد - ، ئىكەن، ئىمىش قاتارلىقلار.

2. تولۇق باغلامچىلار

تولۇق باغلامچىلار تۇرغۇن سۆزلەر بىلەن بىرىكىپ، ئۇلارنى پېئىللىغا خاس گىراماتىكىلىق كاتېگورىيەلەر بىلەن تولۇق باغلىنىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىدىغان مورفولوگىيەلىك قۇرۇلمىلارنى ھاسىل قىلىدۇ.

1) بول -

تولۇق باغلامچى رولىدىكى «بول -» پېئىلى ئايرىم - ئايرىم ھالدا ئىسىم ياكى ئىسىم بىرىكمىسى، سۈپەت ياكى سۈپەت بىرىكمىسى، سان ياكى سان بىرىكمىسى، سان - مىقدار بىرىكمىسى، رەۋىش ياكى رەۋىش بىرىكمىسى بىلەن بىرىكىپ ئۇلارنىڭ شۇ سۆز ياكى سۆز بىرىكمىسى ئىپادىلىگەن پاكىتنىڭ بارلىققا كېلىشى ياكى مەۋجۇتلۇقىنى بىلدۈرىدىغان ئۆتۈمسىز پېئىل شەكىللىرىنى ياسايدۇ. تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ بۇ خىل پېئىل شەكىللىرى خۇددى ئادەتتىكى ئۆتۈمسىز پېئىللارغا ئوخشاشلا قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

a. مال سەمرىسە ياغ بولىدۇ، يەر سەمرىسە باغ بولىدۇ.

b. ئادەم بولمىسا ئەقىلنىڭ بىلەن، ئەخمەق بولسەن ساقلىنىڭ بىلەن.

c. ئاتاڭنىڭ بالىسى بولغۇچە ئەلنىڭ بالىسى بول.

d. ھازىر ۋە كەلگۈسى تۇغرىسىدا تۇغرا ۋە ئېنىق چۈشەنچىگە ئىگە بولۇش ئۈچۈن، دۇنيادا، جۇڭگودا، مۇنۇ شىنجاڭدا بولۇۋاتقان ئىشلارنى ئۇجۇر - بۇجۇرلىرىغىچە بىلىۋېلىشقا تىرىشىدۇ.

e. قار يېغىپ ھەممە يەر ئاپپاق بولۇپ كەتتى.

f. بۇ ئىشلاردىن نۇرىنىڭ ئىچى ئاچچىق بولۇپ قالدى.

g. ئادەملەر باراۋەر بولارمىش.

h. ـــ شۇ چاغدىكى ئويۇم بىر يىل ھايات بولىدىكەنمەن بىر

يىل ئىشلەيمەن، ئىشلىگەندىمۇ ياخشى ئىشلەيمەن دېگەندىن ئىبارەت ئىدى، هازىر ئىشلەۋاتقىنىمغا ئون تۆت يىل بولدى.

i. شۇنداق بولغاچقا، بۇ تېخنىكوم پەن ياۋۇنلۇق بىۋاستە تەسىرىدە ئىدى.

j. مۇراسىم باغاقلىرى تولۇق تارقىتىلىپ بولدىمۇ ؟

k. سۇن جۇڭشەن ئەپەندىنىڭمۇ ئۇيغۇرلار ئىچىدىن تۇنجى قېتىم كۆرگەن كىشىسى سىز بولسىڭىز كېرەك.

l. ـــ هەي كالۋا، مەن نېمە دەۋاتىمەن، تېرىق بولسىمۇ ئېلىۋەر، ئەتە ـ ئۆگۈن بىرى ئون بولىدۇ.

m. ئۆز زامانىسىدە شىنجاڭ بويىچە ئەڭ ئالىي بىلىم يۇرتى هېسابلانغان رۇسچە سىياسىي قانۇن تېخنىكومى ئەنە شۇ هويلىغا جايلاشقان بولۇپ، يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، بۇگۈن بۇ يەردە بىرىنچى قارار ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئوقۇش پۈتكۈزۈش مۇراسىمى بولماقچىدى.

بەزى تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ «بول ـ » باغلامچىسى بىلەن بىرىكىشىدىن هاسىل بولغان قۇرۇلمىلار تۇراقلىق خۇسۇسىيەتكە ئىگە. مەسىلەن، «خاتىرجەم بول ـ »، «قۇربان بول ـ »، «هەمراه بول ـ »، «پەيدا بول ـ »، «تەييار بول ـ »، «جۇدا بول ـ »، «غايىب بول ـ »، «مەهرۇم بول ـ »، «مەمنۇن بول ـ »، «مەنسۇپ بول ـ »، «نامايان بول ـ »، «كېپىل بول ـ » دېگەن قۇرۇلمىلارنى قوشما پېئىل هېسابلاشقا بولىدۇ.

بۇ باغلامچى پېئىل يەنە پېئىللارنىڭ هال شەكىللىرى بىلەن بىرىكىپ، هاللىق ئاساس شەكىللىرىنى هاسىل قىلىدۇ. بۇلارنىڭ كونكرېت شەكىللىرى ۋە مەنىلىرى تۆۋەندىكىچە:

(1) « ـ غان»لىق سۇپەتداش بىلەن شەرت رايىدىكى خەۋەر شەكلىدە بىرىكىپ، هەرىكەتنىڭ ئورۇنلانغان هالىتىنىڭ پەرەز قىلىنغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. ئەدەبىي ئەسەرلەردە « ـ ار»لىق سۇپەتداش بىلەن بىرىكىپمۇ كېلىدۇ. مەسىلەن:

a. تىرىشقان بولساڭ ئالغا باساتتىڭ.

b. ئەخمەت قايتىپ كەلگەن بولسا چاقىرىپ چىق، يېتىپ قالغان بولسا چاقىرما.

c. مەن كېتەر بولدۇم يارىم، ئەرزىم بايان ئەيلەپ كېتەي.

d. پازىلباي كېتەر بولدى، مەنزىلگە يېتەر بولدى.

(2) « ـ غان»لىق سۇپەتداش بىلەن پۈتمىگەن هازىرقى زامان خەۋەر شەكلىدە بىرىكىپ، هەرىكەتنىڭ ئورۇنلانغان دەپ هېسابلىنىشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. ۋاقتىدا كەلمىگەنلەر هوقۇقىدىن ۋاز كەچكەن بولىدۇ.

b. ياخشى ئوقۇمىساق، خەلقنىڭ ئۈمىدىنى يەرده قويغان بولىمىز.

(3) « ـ غان»لىق سۇپەتداش بىلەن « ـ پ»لىق رەۋىشداش شەكلىدە بىرىكىپ، سۇبيېكتىپ هەرىكەتنى ئورۇنلىغان قىياپەتكە كىرىۋېلىشىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ چاغدا، بۇ خىل ئاساس شەكلى كۆپىنچە هالات بولۇپ كېلىدۇ، ئەگەر خەۋەر شەكلىدە كەلسە، تۇس يارىدەمچىسى « ـ ۋال ـ » بىلەن بىرىكىدۇ. مەسىلەن:

a. ئۇ ئوخلاپ قالغان بولۇپ جىم ياتاتتى.

b. مەن كىتاب ئوقۇغان بولۇپ ئولتۇردۇم.

c. ئۇ مېنى كۆرمىگەن بولۇۋالدى.

(4) « ـ غان»لىق سۇپەتداش بىلەن ۋاستىسىز بايان رايىدىكى ئاددىي ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكلىدە بىرىكىپ، هەرىكەتنىڭ بولغانلىقىنى ئېتىبارسىزلىق بىلەن بايان قىلىشتا قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

تۇنۇگۈن باغقا چىقىپ بىرئازمۇ پەيزى قىلالمىدۇق، تاغقا چىققان بولىدۇق، بىر دەم قېيىققا چۈشكەن بولىدۇق، شۇنىڭ بىلەن قايتىپ كەلدۇق.

(5) ئوخشاتما كېلىش قوشۇمچىسى قوشۇلغان شەكىل بىلەن بىرىكىپ، سۇبيېكتنىڭ خۇددى شۇ هەرىكەتنى ئورۇنلىغاندەك

هېسسىياتقا ئىگە بولۇشنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. سۈرىتىڭنى قويۇپ كەت، سۈرىتىڭنى كۆرسەم، ئۆزۈڭنى كۆرگەندەك بولارمەن.

b. خېتىڭنى ئوقۇپ، خۇددى ئۆزۈڭ بىلەن سۆزلەشكەندەك بولدۇم.

c. بۇ كىنونى كۆرسە، كىشى خۇددى ئېكراندىكىلەرنىڭ ئىچىگە كىرىپ قالغاندەك بولىدىكەن.

(6) « - دىغان»لىق سۈپەتداش بىلەن بىرىكىپ سۈبېيېكتنىڭ شۇ ھەرىكەتكە ئادەتلىنىشى، شۇ ھەرىكەتنى ئورۇنلاش ئىقتىدارىغا ياكى ئالاھىدىلىكىگە ئىگە بولۇشى، شۇ ھەرىكەتكە مايىل بولۇشى قاتارلىق مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. شۇ دوكلاتنى ئاڭلىغاندىن كېيىن ھەر كۈنى چېنىقىدىغان بولدۇم.

b. ئۇ شۇنىڭدىن ئېتىبارەن كېچىكمەيدىغان بولدى.

c. ھەر كۈنى مەشىق قىلساڭ، ياخشى يازىدىغان بولسەن.

d. تىرىشىڭىز، ئىككى يىلدىلا گېزىت ئوقۇيدىغان بولسىز.

e. شۇنىڭدىن كېيىن ئۇنى ھەممە ئادەم ماختايدىغان بولدى.

(7) « - دىغان»لىق سۈپەتداش بىلەن ۋاستىسىز بايان رايىدىكى ئاددىي ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكلىدە بىرىكىپ، ھەرىكەتنىڭ بولۇشىدىن بېشارەت بولغانلىقى، ھەرىكەتنىڭ بولۇشى توغرىسىدا قارار ياكى توختام بولغانلىقى قاتارلىق مەنىلەرنى بىلدۈرۈشى مۇمكىن. مەسىلەن:

a. چاپسان ماڭايلى، يامغۇر ياغىدىغان بولدى.

b. بۇگۈنكى يىغىندا سەن سۆزلەيدىغان بولدۇڭ.

c. ئۇ يېتىپ بېرىپلا تېلېگراممىا بېرىدىغان بولدى.

(8) « - دىغان»لىق سۈپەتداش بىلەن شەرت رايىدىكى خەۋەر شەكلىدە بىرىكىپ، ھەرىكەتنىڭ بولۇشى توغرىسىدىكى پەرەزنى

كۆچەيتىدۇ. مەسىلەن:

a. بارىدىغان بولساڭ، چاپسان ماڭ.

b. ئەگەر ئۇ تىرىشىدىغان بولسا، ھەممىنىدىن ئۆتۈپ كېتىدۇ.

(9) « - دىغان»لىق سۈپەتداش بىلەن ئوخشاتما كېلىشتىكى « - غۇ»لۇق ئىسىمداشقا قوشۇلۇپ ئاساس شەكلى سۈبېيېكتنىڭ شۇ ھەرىكەتنى ئورۇنلاش ياكى شۇ ھەرىكەتنىڭ بولۇشىنى تەمىن ئېتىش دەرىجىسىگە يېتىشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. ئاچچىقى كېلىپ يىغلىغۇدەك بولدى.

b. بۇ ئالمىلار قاچان يېگۈدەك بولىدۇ.

c. بىر يىلدا گېزىت ئوقۇغۇدەك بولالايمىزمۇ؟

d. خەنزۇچە رومانلارنى ئوقۇغۇدەك بولۇپ قالدۇق.

e. ئەجەبمۇ كەلمىدىڭ يارىم، يولۇڭغا بارغۇدەك بولدۇم.

f. قولۇمغا قوش پىچاق ئېلىپ، يۈرەكنى يارغۇدەك بولدۇم.

(10) « - ۋاقتىقان»لىق سۈپەتداش بىلەن شەرت رايىدىكى خەۋەر شەكلىدە بىرىكىپ شەرت بېغىندى جۈملىنىڭ خەۋىرى بولىدۇ. مەسىلەن:

a. ئۇلار دەرس ئوقۇۋاتقان بولسا، كېيىن كېلەيلى.

b. دەم ئېلىۋاتقان بولسىڭىز، ئاۋارە قىلمايمەن.

c. ئولتۇرغان بولساڭ، تۇر؛ تۇرغان بولساڭ، ماڭ.

(11) « - ۋاقتىقان»لىق سۈپەتداش بىلەن « - پ»لىق رەۋىشداش شەكلىدە بىرىكىپ، سۈبېيېكتىپ ھەرىكەتنى ئورۇنلىغان قىياپەتكە كىرىۋېلىشنى بىلدۈرىدۇ. بۇ چاغدا، بۇ خىل ئاساس شەكلى كۆپىنچە ھالەت بولۇپ كېلىدۇ، ئەگەر خەۋەر شەكلىدە كەلسە، تۇس يارىدەمچىسى « - ۋال - » بىلەن بىرىكىدۇ. مەسىلەن:

a. ئۇ ئوخلاۋاتقان بولۇپ جىم ياتاتتى.

b. مەن كىتاب ئوقۇۋاتقان بولۇپ ئولتۇردۇم.

c. ئۇلار ئانىسىنىڭ ئۆيىگە كېتىۋاتقان بولۇۋالدى.

(12) « - ش»لىق ئىسىمداشلارغا قوشۇلۇپ سۈبيېكتنىڭ ۋەزىپىسى — ئىسىمداش ئېپادىلىگەن ئىش - ھەرىكەتنى بېجىرىش بولغانلىقىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

a. ئۇنىڭ بۈگۈن بىر كۈن قىلغان ئىشى بىر چاپانىنى يۇيۇش بولدى.

b. ئۇنىڭ ۋەزىپىسى شەھەرنى مۇداپىئە قىلىش بولدى.

c. بىزنىڭ قىلىدىغىنىمىز ئۇچ ۋاخ تاماق يېيىشلا بولدى.

(13) - «ماق»لىق ئىسىمداش بىلەن ياكى مەقسەت رايى بىلەن بىرىكىپ، ھەرىكەتنىڭ بولۇش توغرىسىدىكى نىيەت ياكى كېلىشىمنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. ئۇ سەن بىلەن بىر تۇتۇشماق بوپتۇ.

b. ئۇ قېينىچىلىقى بارلارغا ياردەم بەرمەك بوپتۇ.

c. مەن ئۇنىڭ بىلەن بىر سۆزلەشمەكچى بولدۇم.

d. ئۇ كەتمەكچى بولغانىدى، بىز نۇرغۇن گەپ قىلىپ ئاران توختىتىۋالدۇق.

e. بۇ يىغىنغا سىلەرمۇ قاتناشماقچى بولدۇڭلارمۇ؟

2) قىل -

تولۇق باغلامچى رولىدىكى «قىل - » پېئىلى ئايرىم - ئايرىم ھالدا ئىسىم ياكى ئىسىم بىرىكمىسى، سۈپەت، ياكى سۈپەت بىرىكمىسى، سان، ياكى سان بىرىكمىسى، سان - مىقدار بىرىكمىسى، رەۋىش، ياكى رەۋىش بىرىكمىسى، ئالماش، ياكى ئالماش بىرىكمىسى بىلەن بىرىكىپ، ئۇلارنىڭ شۇ سۆز ياكى سۆز بىرىكمىسى ئېپادىلىگەن پاكىتنىڭ بارلىقىغا كەلتۈرۈلۈشىنى بىلدۈرىدىغان ئۆتۈملۈك پېئىل شەكىللىرىنى ياسايدۇ. تۈرغۇن سۆزلەرنىڭ بۇ خىل پېئىل شەكىللىرى خۇددى ئادەتتىكى ئۆتۈملۈك پېئىللارغا ئوخشاشلا قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

a. « قانداق قىلىش كېرەك » دەپ قاتتىق ئويلىنىپ قالدى ئۇ.

b. ھەيدەر ئەپەندىنىڭ خىيالى يىراقلارغا قانات قاقىقان قۇشلاردەك، ئاللىقاياقلارغا پەرۋاز قىلىشقا باشلىدى.

c. بىر كۈنى خوجىنىياز خىراجەت قىلىش ئۈچۈن ھېلىقى بۆكەن مۈڭگۈزلىرىدىن بىر جۈپىنى سېتىش مەقسىتىدە كوچا ئارىلاپ يۈرۈپ، ئاشۇ مەسچىتنىڭ ئالدىغا كېلىپ قالدى.

d. ئۇلار ئېغىردىنباتقا مېھمان بولۇپ ئولتۇرۇپ، يېرىم كېچىگىچە ھال - مۇڭ قىلىشتى.

e. — بۇنىڭغا ھېچكىم قارشى ئەمەس! — دېدى مەسئۇد سەبرى رومكىسىنى ئەخمەتجاننىڭ رومكىسىغا تەككۈزۈپ, — ئېتىراپ قىلايلىكى، جاڭ جىجۇڭ تولا كەڭ قورساق ئادەم.

f. بىز ئىككى قولىمىزنى تۆت قىلالمايۋاتساق، ئۇ ئويناپ يۈرىدۇ.

بەزى تۈرغۇن سۆزلەرنىڭ « - قىل - » باغلامچى پېئىل بىلەن بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان قۇرۇلمىلار تۈراقلىق خۇسۇسىيەتكە ئىگە. مەسىلەن، «ئىئانە قىل - »، «پەيدا قىل - »، «كۆرەش قىل - »، «ئىنكار قىل - »، «بوزەك قىل - »، «نابۇت قىل - »، «تەقدىم قىل - »، «قارار قىل - »، «تارمار قىل - »، «تەلەپ قىل - »، «پاش قىل - »، «ھۆكۈم قىل - »، «بىر تەرەپ قىل - » دېگەنگە ئوخشاش. مۇنداق قۇرۇلمىلارنىمۇ قوشما پېئىل ھېسابلاشقا بولىدۇ. بۇلار دەل يۇقىرىدىكى «بول - » باغلامچى قوشۇلۇپ ياسالغان قوشما پېئىللارنىڭ ئۆتۈملۈك جۈپى بولۇپ كېلىدۇ.

بۇ باغلامچى پېئىل يەنە پېئىللارنىڭ ھال شەكىللىرى بىلەن بىرىكىپ، ھالىلىق ئاساس شەكىللىرىنى ھاسىل قىلىدۇ. بۇلارنىڭ كونكرېت شەكىللىرى ۋە مەنىلىرى تۆۋەندىكىچە:

(1) « - غان»لىق سۆپەتداش بىلەن « - پ»لىق رەۋىشداش

شەكلىدە بىرىكىپ، سۇبيېكتىپ مەلۇم شەيئىنى شۇ ھەرىكەتنى ئورۇنلىغان قىياپەتكە كىرگۈزۈشنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. ئۇ ئۆزىنى قورقمىغان قىلىپ كۆرسىتىشكە تىرىشىپ باقتى، لېكىن بولمىدى.

b. ئاينى تولغان قىلىپ سىزمەن.

(2) ئوخشاتما كېلىش قوشۇمچىسى قوشۇلغان شەكىل بىلەن بىرىكىپ، سۆزلىگۈچىگە ھەرىكەتنىڭ بارلىققا كەلگەنلىكىدىن بىرەر بېشارەت سېزىلگەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. كەينىمدە بىركىم چاقىرغاندەك قىلدى، قارىسام ئەخمەت ئىكەن.

b. ئاخشام ھويلىغا بىركىم كىرگەندەك قىلىۋىدى، سەن ئىكەنسەن - دە.

c. ئۇلار قايتىپ كەلگەندەك قىلىدۇ، قاراپ باقايلى.

d. يېغىلغاندەك قىلمىسىز، نېمە بولدىڭىز؟

(3) ئوخشاتما كېلىش قوشۇمچىسى قوشۇلغان شەكىل بىلەن بىرىكىپ، ھەرىكەتنىڭ ئورۇنلانغان ھالىتىدىن دېرەك بېرىدىغان بىرەر ئالامەتنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. ئۇلار قايتىپ كەلگەندەك قىلىدۇ، قاراپ باقايلى.

b. يېغىن باشلىنىپ بولغاندەك قىلىدۇ، كاردىوردا ھېچكىم يوق.

(4) « - دىغان»لىق سۆزىتداش بىلەن بىرىكىپ، سۇبيېكتنىڭ مەلۇم شەيئىنى شۇ ھەرىكەتنى ئورۇنلاش ئىقتىدارىغا ئىگە قىلىشنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. ئۇ مېنىڭ سائىتىمنى توغرا ماڭىدىغان قىلىپ بەردى.

b. بۇ ئىشكنى ئېچىگە ئېچىلىدىغان قىلىڭ.

c. ئۇنىڭ ئۇسۇلى ياخشى، ئىككى ئايدىلا بالىلارنى گېزىت ئوقۇيدىغان قىلالايدۇ.

(5) « - غان»لىق سۆزىتداشنىڭ ئوخشاتما كېلىش شەكلى

بىلەن بىرىكىپ، ھەرىكەتنىڭ دائىم بارلىققا كېلىدىغانلىقى ياكى كېيىن بارلىققا كېلىدىغانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ. مەسىلەن:

a. بۇگۈن بوران چىقىدىغاندەك قىلىدۇ.

b. ئۇ بۇگۈن كەتمەيدىغاندەك قىلىدۇ.

c. ماتېرىيال يەتمەيدىغاندەك قىلىدۇ.

(6) « - ۋاتقان»لىق سۆزىتداش بىلەن بىرىكىپ مەلۇم شەيئىنىڭ مەلۇم ھەرىكەتنى ئورۇنلاۋاتقان ياكى مەلۇم ھالەتتە تۇرغان قىياپەتكە كىرگۈزۈلۈشنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. بۇ رەسىمدە بىر ئوقۇغۇچى پۈتۈن زېھنى بىلەن كىتاب ئوقۇۋاتقان قىلىپ تەسۋىرلىنىپتۇ.

b. ــ ئوقۇتقۇچىنىڭ رەسىمنى قانداق سىزىسەن؟

ــ دەرس سۆزلەۋاتقان قىلىپ سىزمەن.

(7) « - ۋاتقان»لىق سۆزىتداش بىلەن بىرىكىپ، ھەرىكەت ياكى ھالەتنىڭ ئىزچىل داۋاملىشىۋاتقانلىقىدىن دېرەك بولۇشنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. كىرمەيلى، ئۇلار يېغىن ئېچىۋاتقاندەك قىلىدۇ.

b. سەل توختايلى، تاشقىرىدا يامغۇر يېغىۋاتقاندەك قىلىدۇ.

3) تۇر -

تولۇق باغلامچى رولىدىكى « - تۇر» پېئىلى ئايرىم - ئايرىم ھالدا ئىسىم ياكى ئىسىم بىرىكمىسى، سۆيەت، ياكى سۆيەت بىرىكمىسى، سان ياكى سان بىرىكمىسى، سان - مىقدار بىرىكمىسى، رەۋىش ياكى رەۋىش بىرىكمىسى، ئالماش ياكى ئالماش بىرىكمىسى بىلەن بىرىكىپ، ئۇلارنىڭ شۇ سۆز، ياكى سۆز بىرىكمىسى ئىپادىلىگەن پاكىتنىڭ مەلۇم ئىشقا قارشى ھالدا مەۋجۇتلۇقىنى بىلدۈرىدىغان پېئىل شەكلىنى ياسايدۇ. تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ بۇ خىل پېئىل شەكلىنىڭ قوللىنىلىنىش دائىرىسى بىرقەدەر تار بولۇپ، پەقەت پەرەز - قارشىلىق مەيلىدىكى خەۋەر شەكلىدە قارشىلىق بېقىندى جۈملىنىڭ

خەۋىرى بولۇپ كېلىدۇ ياكى «- پ»لىق رەۋىشداش شەكىلىدە قارشىلىق ھالىتى بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

a. ھاۋا سوغۇق تۇرسا، ئوت قالمىسا قانداق بولىدۇ؟

b. بۇ بالا كىچىككىنە تۇرۇپ تاماكا چېكىدىكەن.

c. ئۇ سېنىڭ ئاكاڭ تۇرسا، ھۆرمەت قىلمىساڭ بولامدۇ؟

d. ئەھۋال مۇشۇ تۇرسا، قانداق قىلغۇلۇق؟

e. سۆيگۈ دېگىنىڭ چوڭقۇرلۇقىدا مەن بىر قاينام تۇرسام، ئوسسۇزلۇقۇم قانداق قانسۇن، ئىچىپ كىچىك كۆلچەكلەرنى.

f. سىز كادىر تۇرۇپ شۇنداق قىلسىڭىز بولامدۇ؟

g. سەن تەنھەرىكەتچى تۇرساڭ، بىز ساڭا قانداق تەڭ كېلەلەيمىز؟

بۇ باغلامچى پېئىللارنىڭ ھال شەكىللىرى بىلەن بىرىكىپ، ھاللىق ئاساس شەكىللىرىنى ھاسىل قىلىدۇ. بۇلارنىڭ كونكرېت شەكىللىرى ۋە مەنىلىرى تۆۋەندىكىچە:

(1) «- غان»لىق سۈپەتداش بىلەن شەرت رايىدا بىرىكىپ، قارشىلىق بېقىندى جۈملىنىڭ خەۋەر يېكى ھالەت ۋەزىپىسىدە كېلىدۇ. مەسىلەن:

a. ئۇ ئالىي مەكتەپنى پۈتكۈزگەن تۇرسا، شۇنىمۇ بىلمەمدۇ؟

b. مەن ئۇنى كۆرمىگەن تۇرسام، قانداق تونۇيمەن.

c. سىز ئۇنىڭ بىلەن بىللە ئوقۇغان تۇرۇپ، تونۇمايمەن دەيسىزغۇ.

(2) ئوخشاتما كېلىش قوشۇمچىسى قوشۇلغان شەكىل بىلەن بىرىكىپ، ھەرىكەتنىڭ ئورۇنلانغان ھالىتىدىن دېرەك بېرىدىغان بىر ۋالامەتنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. ئۇ تېخى بۇ ئىشتىن خەۋەردار بولمىغاندەك تۇرىدۇ.

b. بىركىمدىن خاپا بولغاندەك تۇرىسىز، نېمە بولدى؟

(3) «- دىغان»لىق سۈپەتداش بىلەن شەرت رايىدىكى خەۋەر شەكىلىدە بىرىكىپ، خەۋەر ۋەزىپىسىدە كېلىدۇ. مەسىلەن:

a. مەن مۇشۇ مەكتەپتە ئوقۇيدىغان تۇرسام، نېمىشقا بىلمەيدىكەنمەن.

b. ئۇ تاماكا چەكمەيدىغان تۇرسا، تاماكا تۇتقىنىڭىز نېمىسى؟

c. يازالايدىغان تۇرۇپ، يازالمايمەن دېسىڭىز بولامدۇ؟

(4) «- غان»لىق سۈپەتداشنىڭ ئوخشاتما كېلىش شەكلى بىلەن بىرىكىپ، ھەرىكەتنىڭ دائىم بارلىققا كېلىدىغانلىقى ياكى كېيىن بارلىققا كېلىدىغانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ. مەسىلەن:

a. ئۇ خەنزۇچە بىلىدىغاندەك تۇراتتى، بىلمەيدىكەنغۇ؟

b. بۇ يەردە يامغۇر كۆپ ياغىدىغاندەك تۇرىدۇ.

c. ئۇنىڭ بىلەن تونۇشىدىغاندەك تۇرىسىز، بۇرۇن كۆرۈشكەنمۇ ؟

d. مەن يېقىندا ئۇرۇمچىگە بارىدىغاندەك تۇرىمەن.

(5) «- ۋاقتان»لىق سۈپەتداش بىلەن شەرت رايىدىكى خەۋەر شەكلىدە بىرىكىپ، قارشىلىق بېقىندى جۈملىنىڭ خەۋىرى بولىدۇ ياكى «- پ»لىق رەۋىشداش شەكلىدە كېلىپ ھالەت بولىدۇ. مەسىلەن:

a. مەن ئىمتىھان بېرىۋاتقان تۇرسام، قانداق چىقمەن.

b. سىز ئۇ چاغدا ئۇرۇمچىدە يۈرگەن تۇرسىڭىز، ئەلۋەتتە كۆرمىدىڭىز ـ دە.

c. سىز ئۇنىڭ بىلەن بىر مەكتەپتە ئوقۇۋاتقان تۇرۇپ ئۇنى تونۇمامسىز؟

(6) «- ۋاقتان»لىق سۈپەتداش بىلەن بىرىكىپ، ھەرىكەت ياكى ھالەتنىڭ ئىزچىل داۋاملىشىۋاتقانلىقىدىن دېرەك بولۇشنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. تۇنۇگۈن بىر نەرسە يېزىۋاتقاندەك تۇراتتىڭىز، نېمە يازدىڭىز ؟

b. بالىنىڭ كۆڭلى يېرىم بولۇۋاتقاندەك تۇرىدۇ، نېمە بولغاندۇ؟

4) كەل -

(1) تولۇق باغلامچى رولىدىكى «كەل - » پېئىلى بەزى سۆيەت ياكى سۆيەت بىرىكمىلىرى بىلەن بىرىكىپ، ئۇلارنىڭ شۇ سۆيەت ياكى سۆيەت بىرىكمىسى ئىپادىلىگەن بەلگىنىڭ ئومۇمەن مەۋجۇتلۇقىنى ياكى مەلۇم شەيئىگە قارىتا نامايان بولۇشىنى بىلدۈرىدىغان پېئىل شەكلىنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

a. تاجىكلار قاتتىقارلىق كېلىدۇ.

b. ئۇ يەرنىڭ توپىسى قىزغۇچ كېلىدىكەن.

c. بۇ چاپان سىزگە لايىق كېلىدۇ، ماڭا سەل كەڭ كېلىشى مۇمكىن.

d. بۇ ئۆي سىلەرگە تار كېلىپ قاپتۇ.

e. سىلەرگە كىچىك كەلگەن ئۆي ئۇلارغا كىچىك كەلمەمدىكەن؟

f. بۇ ماقالىنى يېزىش ماڭا ناھايىتى تەس كەلدى.

(2) سان - مىقدار بىرىكمىسى بىلەن بىرىكىپ، ئۇنىڭ ئۆلچىمىنى نەتىجىسىدە ياكى ئەگەر ئۆلچەنسە، شۇ سان - مىقدار نامايان بولۇشىنى بىلدۈرىدىغان پېئىل شەكلىنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

a. تاغاردىكى ئۇن 92 جىڭ كەلدى.

b. ئۇ 120 كىلوگىرام كېلىدىغان بىر تاشنى كۆتۈرۈپ كەتتى.

c. بۇ مەيدان 500 كىۋادرات مېتىر كېلىدۇ.

d. ئۇلارنىڭ ئۆيى بەش چاقىرىم كېلەر.

5) چىق -

(1) تولۇق باغلامچى رولىدىكى «چىق - » پېئىلى سان ياكى سان بىرىكمىسى ۋە سان - مىقدار بىرىكمىسى بىلەن بىرىكىپ، ئۇلارنىڭ ئۆلچىمى ياكى ساناش نەتىجىسىدە شۇ سان ياكى سان - مىقدار نامايان بولۇشىنى بىلدۈرىدىغان پېئىل شەكلىنى ياسايدۇ.

مەسىلەن:

a. قويلارنى سانىسام 62 چىقتى.

b. بۇ مەيدان 500 كىۋادرات مېتىر چىقىدۇ.

c. بۇ كىتابلارنى 15 پارچە دېگەندىڭ، 14 پارچە چىقتىغۇ؟

(2) بەزى سۆيەت ياكى سۆيەت بىرىكمىلىرى بىلەن بىرىكىپ، ئۇلارنىڭ سىناق نەتىجىسىدە شۇ بەلگە نامايان بولۇشىنى بىلدۈرىدىغان پېئىل شەكلىنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

a. مېنىڭ ئېلېكترونلۇق لوغىتىم ياخشى چىقتى.

b. هەممىسىدىن سەن نوچى چىقتىڭ.

6) كۆر -

تولۇق باغلامچى رولىدىكى «كۆر - » پېئىلى بەزى سۆيەت ياكى سۆيەت بىرىكمىلىرى بىلەن بىرىكىپ، ئۇلارنىڭ بىر خىل پېئىل شەكلىنى ياسايدۇ. بۇ خىل پېئىل شەكلى سۇبېيېكتىنىڭ مەلۇم شەيئىنى شۇ سۆيەت ياكى سۆيەت بىرىكمىسى ئىپادىلىگەن بەلگىگە ئىگە دەپ ھېسابلىشىنى ياكى ھېس قىلىشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. ئۇنى هەممىمىز چوڭ كۆرىمىز.

b. ئارىلىقنى يىراق كۆرمەي يوقلاپ كەلگىنىڭىز ئۈچۈن رەھمەت.

c. بۇ چارىنى بىزمۇ مۇڭاپىق كۆردۇق.

d. سەن بۇ ئىشنى ئاسان كۆرۈۋاتامسەن.

e. بىزنى يات كۆرمەڭ.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا، «هېسابلا - »، «هېسابلا - »، «چاغلا - »، «تاپ - » پېئىللىرىمۇ ئايرىم ئورۇنلاردا تولۇق باغلامچى رولىدا كېلىپ، بەزى تۈرغۇن سۆزلەرنىڭ پېئىل شەكلىنى ياسىشى مۇمكىن. مەسىلەن، «ئىلغار هېسابلا - »، «ئىلغار هېسابلا - »، «ئاسان چاغلا - »، «لازىم تاپ - » دېگەنگە ئوخشاش.

3 تولۇقسىز باغلامچىلار

1) مەنىسى:

تۇرغۇن سۆزلەر بىلەن ياكى پېئىللارنىڭ تۇرغۇن سۆز شەكىللىرى بىلەن بىرىكىپ، ئىسىم خاراكتېرلىك خەۋەر ھاسىل قىلىپ ھۆكۈمنى بىلدۈرىدىغان پېئىللار تولۇقسىز باغلامچى پېئىللار دەپ ئاتىلىدۇ.

تولۇقسىز باغلامچىلار «ئەر - » ياكى «تۇر - » پېئىللىنىڭ تارىخىي تەرەققىيات داۋامىدا ئۆتكەن زامان ياكى « - غان»لىق سۈپەتداش، « - ار»لىق سۈپەتداش ۋە ياكى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى « - مىش»لىق سۈپەتداش شەكىللىرىنىڭ ئىخچاملىنىشىدىن ھاسىل بولغان.

2) تۈرلىرى:

تولۇقسىز باغلامچىلار «تۇر - » پېئىللىنىڭ « - ار»لىق سۈپەتداش شەكىللىنىڭ تارىخىي تەرەققىيات داۋامىدا ئىخچاملىنىپ، فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش ياسىشىدىن مەيدانغا كەلگەن « - دۇر» (- دۇر، - دۇرۇر، - تۇرۇر،تۇر)؛ ئوخشاتما كېلىش قوشۇمچىسى « - دەك \ - تەك»، قەدىمكى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى «مەۋجۇت بولماق، تۇرماق» مەنىسىدىكى ھۆكۈم مەنىلىرىنى ئىپادىلەيدىغان مۇستەقىل پېئىل «ئەر - »گە ئۆتكەن زامان قوشۇمچىسى قوشۇلۇپ ھاسىل بولغان «ئەردى» پېئىللىنىڭ ئىخچاملىنىشىدىن مەيدانغا كەلگەن «ئىد - » (- ىد - ،ئېدى،ئېردى،ئەردى)؛ « - غان»لىق سۈپەتداش قوشۇمچىسى قوشۇلۇپ ھاسىل بولغان «ئەركەن» پېئىللىنىڭ ئىخچاملىنىشىدىن كەلگەن « - كەن \ ئىكەن» (ئىكەن،ئېكەن،ئېركەن،ئەركەن)؛ « - مىش»لىق سۈپەتداش

قوشۇمچىسى قوشۇلۇپ ھاسىل بولغان « - مىش \ ئىمىش»؛ « - غان»لىق سۈپەتداش قوشۇمچىسى قوشۇلۇپ ھاسىل بولغان «ئەركەن» پېئىللىنىڭ ئىخچاملىنىشىدىن كەلگەن « - كەن \ ئىكەن» شەكلىگە « - لىك» قوشۇمچىسى قوشۇلۇشىدىن ھاسىل بولغان «ئىكەنلىك»؛ قەدىمكى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى مۇستەقىل پېئىل «ئەر - »نىڭ بولۇشسىز شەكلىگە « - ار»لىق سۈپەتداشنىڭ بولۇشسىز شەكلى « - س»نىڭ قوشۇلۇشىدىن ھاسىل بولغان «ئەمەس» (ئەمەس ،ئېرمەس ،ئەرمەس،ئەر - مە - س) قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

3) ئىشلىتىلىشى:

(1) - دۇر \ - تۇر

تۇرغۇن سۆزلەرگە قوشۇلۇپ ھۆكۈملۈك مەنىسىنى كۈچەيتىش رولىنى ئويناپدۇ. ئەدەبىي، سىياسىي ئەسەرلەردە كۆپرەك قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

a. ئىتتىپاقلىق كۈچتۇر.

b. چىرايلىقتۇر ھەممە نەرسىسى،
چىرايلىق ئۇنىڭ قايغۇسىمۇ ھەم.
گۈھەردۇر، ئالمىدۇر، خۇش پۇراق گۈلدۇر،
ۋەتەن دالاسىدا كۆرگەن توڭ تېزەك.
ئەيسادۇر، مۇسادۇر يۇرتۇڭ ئادىمى،
يات يۇرتتا تۇغقانمۇ تۇيۇلماس دوستتەك.

(2) - دەك \ - تەك

بۇ قوشۇمچە ئىسىملارنىڭ ئوخشاتما كېلىش قوشۇمچىسى بىلەن بىر مەنبەدىن كەلگەن. ئەمما، جۈملىدىكى ۋەزىپىسى ئوخشىمايدۇ. بۇ شەكىل تۇرغۇن سۆزلەرگە ياكى پېئىللارنىڭ تۇرغۇن سۆز شەكىللىرى بىلەن بىرىكىپ، سۆزلىگۈچىنىڭ ئۆزى ۋاستىلىك ئىگە بولغان ئۇچۇرلارنى باشقىلارغا بايان قىلىپ بېرىشتە ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن:

a. تۇنۇگۈن كەلگىنى ئاكاڭدەك.
b. بۇ رومان بەك ياخشىدەك، بىرنى ئالايلىمۇ؟
c. ئۇنىڭ نەتىجىسى 90دەك.
d. ئۇ ناخشىغا بەك ئۇستىدەك.

(3) ئىدە - ⑩

بۇ باغلامچى پېئىل ناھايىتى ئۇنۇملۇك بىر شەكىل بولۇپ، تۇرغۇن سۆزلەر ياكى پېئىللارنىڭ تۇرغۇن سۆز شەكىللىرى بىلەن بىرىكىپ تۆۋەندىكى مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ:

A. تۇرغۇن سۆزلەر بىلەن بىرىكىپ، بىرەر شەيئى ياكى ئەھۋال توغرىسىدىكى ھۆكۈمنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. بىز ئوقۇشقا كەلگەندە، ئۇ تېخى ئۇچ ياشلىق بالا ئىدى.
b. تۇنۇگۈن سىزگە تېلېفون بەرگەن كىشى مەن ئىدىم.
c. ئۇلار ئون ئىدى، بىز سەككىز ئىدۇق.
d. بۇرۇن شۇنداق قەلەمدىن بىرى مەندىمۇ بار ئىدى.
e. ــ راست ئۇ قىز ھەقىقەتەن چىرايلىق ئىدى.
ــ چىرايلىق ئىدى دەيسىزغۇ؟ ھازىر نەدە؟
f. شۇ پۇل دېگەن نەرسە ماڭمۇ لازىم ئىدى.

B. پېئىللارنىڭ تۇرغۇن سۆز شەكىللىرى بىلەن ياكى قىسمەن راي شەكىللىرى بىلەن بىرىكىپ، ئىش - ھەرىكەت ھەققىدىكى ھۆكۈمنى ئىپادىلەيدۇ، زامان نۇقتىسىدىن نىسپىي زاماننى ئىپادىلەيدۇ.

a. دادام تېخى تونۇگۈن بۇ شەھەرگە كەلگەنىدى.
b. ئۇ بىر كىتاب يېزىۋاتقانىدى.
c. مەن خوتەنگە بارماقچىدىم.

C. شەرت رايىدىكى پېئىللارنىڭ بولۇشلۇق شەكلى بىلەن بىرىكىپ، پېئىل ئىپادىلىگەن ئىش - ھەرىكەت ھەققىدىكى ئارزۇ - ئارمانىنى، بولۇشسىز شەكلى بىلەن بىرىكىپ پېئىل

ئىپادىلىگەن ئىش - ھەرىكەت ھەققىدىكى ئەندىشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. تازا بىر يامغۇر ياغسىدى.
b. نۇرى تېزرەك ساقىيىپ كەتسىدى.
c. بۇ ئىشنى مۇئەللىم بىلمەي قالسىدى.
d. ئۇ يەنە كېچىكىپ قالمىسىدى.

(4) - كەن \ ئىكەن

بۇ باغلامچى پېئىلمۇ ناھايىتى ئۇنۇملۇك بىر شەكىل بولۇپ، تۇرغۇن سۆزلەر ياكى پېئىللارنىڭ تۇرغۇن سۆز شەكىللىرى بىلەن بىرىكىپ تۆۋەندىكى مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ:

A. تۇرغۇن سۆزلەر بىلەن بىرىكىپ، بىرەر شەيئى ياكى ئەھۋال توغرىسىدىكى باشقىلاردىن ئاڭلىغان ياكى ئۆزى كۆرگەن بولسىمۇ مەلۇم پاكىتلار ئاساسىدا ئىسپاتلانغان ئىشلارنى باشقىلارغا بايان قىلىپ بېرىش مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. قارىسام ئۆي ياساشقا خېلى ئۇستىكەنسىز.
b. بۇ گىلەم ھەقىقەتەن ئېسىل ئىكەن.
c. ئۇنىڭ كىتابى يوق ئىكەن.
d. ئۇلارنىڭ ئۆيى ئۇرۇمچىدە ئىكەن.

B. پېئىللارنىڭ تۇرغۇن سۆز شەكىللىرى (ئاساسەن سۈپەتداشلار) بىلەن ياكى قىسمەن راي شەكىللىرى بىلەن بىرىكىپ، ئىش - ھەرىكەت ھەققىدىكى ۋاستىلىك ئىگە بولغان ئۇچۇرنى ئىپادىلەيدۇ، زامان نۇقتىسىدىن نىسپىي زاماننى ئىپادىلەيدۇ.

a. دادام بۇرۇن قەشقەردە ئىشلىگەنىكەن.
b. ئۇنىڭ بالىسى ئۇرۇمچىدە ئوقۇۋاتقانىكەن.
c. ئۇمۇ رەسىم كۇرسىغا قاتناشماقچىكەن.

C. شەرت رايىدىكى پېئىللارنىڭ بولۇشلۇق شەكلى بىلەن

بىرىكىپ، پېئىل ئىپادىلىگەن ئىش ـ ھەرىكەت ھەققىدىكى ئارزۇ ـ ئارمانىنى، بولۇشسىز شەكلى بىلەن بىرىكىپ پېئىل ئىپادىلىگەن ئىش ـ ھەرىكەت ھەققىدىكى ئەندىشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. تازا بىر يامغۇر ياغسىكەن.
b. نۇرى تېزرەك ساقىيىپ كەتسىكەن.
c. بۇ ئىشنى مۇئەللىم بىلمەي قالسىكەن.
d. ئۇ يەنە كېچىكىپ قالمىسىكەن.

(5) ـ مىش \ ئىمىش

بۇ باغلامچى تۇرغۇن سۆزلەر ياكى پېئىللارنىڭ تۇرغۇن سۆز شەكىللىرى بىلەن بىرىكىپ، ئېنىقسىزلىق، كىنايە، كەمستىش قاتارلىق مەنىلەرنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

a. ئۇلار يېرىمى پىيادە، يېرىمى ئاتلىقمىش.
b. ئۇ كىشى سىزنىڭ دوستىڭىزمىش ـ ھە؟
c. ئۇ ماڭا بەك ئامراقمىش.
d. ئۇ مېنىڭ دادامىمىش!

(6) ئىكەنلىك

بۇ باغلامچى ھۆكۈم جۈملىلەرنى ئىسىم خاراكتېرلىك سۆز بىرىكمىسىگە ئايلاندۇرۇپ، جۈملىدە سىنتاكسىسلىق ۋەزىپە ئۆتەيدۇ، ئەسلىي ھۆكۈم جۈملىنىڭ ئىگىسى ئىگىلىك كېلىشلىك ئېنىقلىغۇچىغا ئۆزگىرىدۇ، «ئىكەنلىك»نىڭ كەينىگە مۇناسىپ تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

a. سىزنىڭ ئوقۇغۇچى ئىكەنلىكىڭىزنى بىلمەپتىمەن.
b. بۇنىڭ بەش ئىكەنلىكىنى مەنمۇ بىلمەن.
c. ئۇنىڭ چىرايلىق ئىكەنلىكى راست، ئەمما ئەخلاقى قانداق؟

بەزىدە مەقسەت رايى بىلەن قۇرۇلغان سوئال جۈملىلەرنى

پېئىللىق سۆز بىرىكمىسىگە ئايلاندۇرىدۇ. ئەسلىي سوئال جۈملىنىڭ ئىگىسى ئىگىلىك كېلىشلىك ئېنىقلىغۇچىغا ئۆزگىرىدۇ، «ئىكەنلىك»نىڭ كەينىگە مۇناسىپ تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

a. سىزنىڭ نېمە قىلماقچى ئىكەنلىكىڭىزنى بىلمىدىم.
b. ئۇنىڭ نەگە بارماقچى ئىكەنلىكىنى مەن نەدىن بىلەي؟
c. نېمە يېمەكچى ئىكەنلىكىڭىزنى ماڭا دەڭ.

(7) ئەمەس

«ئەمەس» باغلامچىسى بولۇشسىزلىقنى ئىپادىلەيدىغان باغلامچىدۇر. تۇرغۇن سۆزلەر ياكى پېئىللارنىڭ تۇرغۇن سۆز شەكىللىرى بىلەن بىرىكىپ، ئىنكار ھۆكۈمنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

a. بۇ رادىيو ئەمەس، يانفون.
b. مېنىڭ كۆزۈم تازا ياخشى ئەمەس.
c. ئۇلار ئىككى ئەمەس، تۆت.
d. كىتابىمىز مەندە ئەمەس.
e. بۇ يەردە ئەزەلدىن بۇنداق چوڭ توي بولغان ئەمەس.
f. مەن ئۇنداق دېمەكچى ئەمەس.

§12. پېئىللارنىڭ ياسىلىشى

ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىللار ئىككى خىل يول بىلەن يېنى، سىنتېتىك ۋە ئانالىتىك يول بىلەن ياسىلىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا پېئىللارنىڭ ئۆزىگە خاس بىر يۇرۇش ياسىغۇچى قوشۇمچىلىرى بار. گەرچە پېئىل ياسىغۇچى قوشۇمچىلارنىڭ سانى بەك كۆپ بولمىسىمۇ، لېكىن ئىشلىتىلىشچانلىقى يۇقىرى.

1. پېئىللارنىڭ سىنتېتىك يول بىلەن ياسىلىشى

1) - لا \ - له

بۇ ناھايىتى ئۇنۇملۇك قوشۇمچە بولۇپ، ئىسىم، ئالماش ۋە سۈپەتلەردىن ھەم كۆپ بوغۇملۇق تەقلىد سۆزلەردىن پېئىل ياسايدۇ. مەسىلەن:

ئىسىملاردىن: ئورۇن+ - لا ← ئورۇنلا - ، ئىش+ - له ← ئىشله - ، ئارزۇ+ - لا ← ئارزۇلا - ، تاش+ - لا ← تاشلا - ، سۆز + - له ← سۆزله...؛

سۈپەتلەردىن: يامان + - لا ← يامانلا - ، قىيىن+ - لا ← قىينىلا - ، ئۇزۇن+ - لا ← ئۇزۇنلا - ، تۇز+ - له ← تۇزله - ، قارا+ - لا ← قارىلا...؛

تەقلىد سۆزلەردىن: جاراڭ + - لا ← جاراڭلا - ، پىلدىر+لا - ← پىلدىرلا - ، گۈلدۇر+ - له ← گۈلدۇرله - ، جاراڭ + - لا ← جاراڭلا - ...

2) - لاش \ - لەش

بۇ قوشۇمچە ئىسىم، سۈپەت ۋە سانلارغا قوشۇلۇپ پېئىل ياسايدۇ، مەسىلەن:

ئىسىملاردىن: ماكان + - لاش ← ماكانلاش - ، ۋەده + - لەش ← ۋەدىلەش - ، سانائەت+ - لەش ← سانائەتلەش - ، ئېلېكتىر+ - لەش ← ئېلېكتىرلەش - ، يۇز+ - لەش ← يۈزلەش - ...؛

سۈپەتلەردىن: ئىزچىل+ - لاش ← ئىزچىللاش - ، ياخشى + - لاش ← ياخشىلاش - ، چىرىك + - لەش ← چىرىكلەش - ...؛

سانلاردىن: بىر+ - لەش ← بىرلەش - .

3) - لان \ - لەن

بۇ قوشۇمچە ئىسىم، سۈپەت ۋە سانلاردىن پېئىل ياسايدۇ. مەسىلەن:

ئىسىملاردىن: قورال + - لان ← قوراللان - ، ئۇمىد+ - لەن

← ئۇمىدلەن - ، ئىز+ - لەن ← ئىزلەن - ، جان + - لان ← جانلان - ، كۈچ+ - لەن ← كۈچلەن - ، نۇر+ - لان ← نۇرلان - ، گۈل+ - لەن ← گۈللەن - ...؛

سۈپەتلەردىن: ماغدۇرسىز+ - لان ← ماغدۇرسىزلان - ، ئۇمىدسىز+ - لەن ← ئۇمىدسىزلەن - ...

سانلاردىن: ئىككى + لەن ← ئىككىيلەن

4) - ا \ - ه

بۇ قوشۇمچە ئىسىم ۋە سۈپەتلەرگە قوشۇلۇپ پېئىل ياسايدۇ. مەسىلەن:

ئىسىملاردىن: قان+ - ا← قانا - ، سان+ - ا ← سانا - ...؛

سۈپەتلەردىن: بوش+ - ا ← بوشا - ، ياش+ - ا ← ياشا - ، تۇز+ - ه ←تۇزه - ...

5) - ي \ - اي \ - ەي

بۇ قوشۇمچە سۈپەتلەرگە قوشۇلۇپ پېئىل ياسايدۇ. مەسىلەن:

قارا+ - ي ← قارايى - ، ئاز+ - اي ← ئازايى - ، كۆپ+ - ەي ← كۆپەيى - ، كۈچ+ - ەي ← كۈچەيى - ، كەم+ - ەي ← كېمەيى - ، كەڭ + - ەي ← كېڭەيى - ...

6) - ر \ - ار \ - ەر

بۇ قوشۇمچە سۈپەتلەردىن ۋە بەزى ئىسىملاردىن پېئىل ياسايدۇ. مەسىلەن:

قىسقا + - ر ← قىسقار - ، قايغۇ+ - ر ← قايغۇر - ، ئاق+ - ار ← ئاقار - ، ياش + - ار ← ياشار - ، كۆك + - ەر ← كۆكەر - ...

7) - د \ - ده \ - تا \ - ته

بۇ قوشۇمچە ئىسىملاردىن ۋە بەزى سۈپەتلەردىن پېئىل ياسايدۇ. مەسىلەن:

ئىسىملاردىن: هور+ - دا ← هوردا - ، شامال+ - دا ←

شامالدا - ، ھەرە + - دە ← ھەرىدە - ...؛

سۈپەتلەردىن: ھۆل+ - دە ← ھۆلدە - ، نەم+ - دە ← نەمدە - ، قىس + - تا ← قىستا - ...

8) - سىر \ - سىرە

بۇ قوشۇمچە ئىسىملاردىن پېئىل ياسايدۇ. مەسىلەن:

قان+ - سىرا ← قانسىرا - ، سۇ+ - سىرا ← سۇسىرا - ، ھال + - سىرا ← ھالسىرا - ، خەۋپ + - سىرە ← خەۋپسىرە - ...

9) - ئاڭىر \ - ەڭگىرە

بۇ قوشۇمچە ئىسىملاردىن پېئىل ياسايدۇ، مەسىلەن:

ياش+ - ئاڭىرا ← ياشاڭغىرا - ، ئەس+ - ەڭگىرە ← ئەسەڭگىرە - ...

10) - داش

بۇ قوشۇمچە ئىسىمدىن پېئىل ياسايدۇ. مەسىلەن:

مۇڭ + - داش ← مۇڭداش - ...

11) - غار \ - قار \ - كەر \ - قۇر

بۇ قوشۇمچە ئىسىم ۋە ئالماشلاردىن پېئىل ياسايدۇ. مەسىلەن:

سۇ+ - غار ← سۇغار - ، ئاڭ + - قار ← ئاڭقار - ، ئۆز+ - گەر ← ئۆزگەر - ، باش+ - قۇر ← باشقۇر - ...

12) - ى

بۇ قوشۇمچە سۈپەتتىن پېئىل ياسايدۇ. مەسىلەن:

باي+ - ى ← بېيە - ، تىنچ+ - ى ← تىنچە - ، لاي+ - ى ← لېيە - ...

13) - ۇق \ - ىق \ - يك

بۇ قوشۇمچە ئىسىم ۋە رەۋىشلەردىن ھەم بىر قىسىم سۈپەت ۋە سانلاردىن پېئىل ياسايدۇ. مەسىلەن:

يول+ - ۇق ← يولۇق - ، ئىچ+ - يك ← ئىچىك - ، كەچ+ - يك ← كېچىك - ، بىر+ - يك ← بىرىك - ، جىم+ - ىق ← جىمىق - ...

14) - سىت

بۇ قوشۇمچە سۈپەتتىن پېئىل ياسايدۇ. مەسىلەن:

تەڭ + - سىت ← تەڭسىت - ، كەم+ - سىت ← كەمسىت - ...

15) - سىن

بۇ قوشۇمچە سۈپەتتىن پېئىل ياسايدۇ. مەسىلەن:

غېرىب+ - سىن← غېرىبسىن - ...

16) - قىل

بۇ قوشۇمچە سۈپەتتىن پېئىل ياسايدۇ. مەسىلەن:

چىڭ+ - قىل ← چىڭقىل - ...

17) - نا

بۇ قوشۇمچە سۈپەتتىن پېئىل ياسايدۇ. مەسىلەن:

ياش + - نا ← ياشنا - ...

18) - شا \ - شە

بۇ قوشۇمچە سۈپەتتىن پېئىل ياسايدۇ. مەسىلەن:

ئوڭ + - شا ← ئوڭشا - ، تەڭ + - شە ← تەڭشە - ...

19) - جا

بۇ قوشۇمچە ئىسىمدىن پېئىل ياسايدۇ. مەسىلەن:

يالقۇن+ - جا ← يالقۇنجا - ...

20) - دىلدا \ - دىلدە \ - ۋىلدا \ - ۋىلدە

بۇ قوشۇمچە ئۇزۇك تاۋۇش بىلەن ئاخىرلاشقان بىر بوغۇملۇق سېزىم تەقلىدلىرىدىن پېئىل ياسايدۇ. مەسىلەن:

چىك + - دىلدا ← چىكىلدا - ، دىر+ - دىلدە ← دىرىلدە - ، لەپ+ - دىلدە ← لەپىلدە - ، پۇش+ - ۋىلدا ← پۇشۇلدا - ، گۇر+ - ۋىلدە = گۇرۇلدە - ...

21) - قىرا \ - كىرە \ - كىرا

بۇ قوشۇمچە تەقلىد بىر بوغۇملۇق ئاۋاز، ھالەت - ئوبراز تەقلىدلىرىدىن پەيدا ياسايدۇ. مەسىلەن:

شار+ - قىرا ← شارقىرا - ، پار+ - قىرا ← پارقىرا - ، گۈر+ - كىرە ← گۈركىرە - ، كار+ - كىرا ← كاركىرا - ، كور + - كىرا ← كوركىرا - ...

22) - ر \ - رە \ - را

بۇ قوشۇمچە سوزۇق تاۋۇش بىلەن ياكى \ك\ تاۋۇشى بىلەن ئاخىرلاشقان بىر بوغۇملۇق ئاۋاز تەقلىدلىرىدىن ۋە بىر قىسىم ھالەت - ئوبراز تەقلىدلىرىدىن پەيدا ياسايدۇ. مەسىلەن:

ھاك + - را ← ھاكىرا - ، م + - رە ← مەرە - ، مۆرە + - رە ← مۆرە - ، يالىت + - را ← يالىترا - ...

23) - شى

بۇ قوشۇمچە تەقلىد سۆزلەرگە قوشۇلۇپ پەيدا ياسايدۇ. مەسىلەن:

غىك+ - شى ← غىكشى - ، ھاۋ + - شى ← ھاۋشى - ، لىك + - شى ← لىكشى - ...

24) - قا \ - رقا

بۇ قوشۇمچە سۈپەتلەرگە قوشۇلۇپ پەيدا ياسايدۇ. مەسىلەن:

چىك+ - قا ← چىكقا - ، يات + - رقا ← يېتىرقا - ، ئاچ+ - رقا ← ئېچىرقا - ...

25) - شتۇر \ - شتۇر

بۇ قوشۇمچە بەزى پەيىللارغا قوشۇلۇپ، شۇ پەيىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنى ئەپلەپ - سەپلەپ ئورۇنلاش، قولنىڭ ئۇچىدىلا ئىشلەش، تەكرارلاپ مەلۇم دەرىجىگە يەتكۈزۈش مەنىلىرىنى بىلدۈرىدىغان پەيىللارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

سىلا -+ - شتۇر ← سىلاشتۇر - ، يىغە -+ - شتۇر ←

يىغىشتۇر - ، تۇزە - + - شتۇر ← تۇزەشتۇر - ، يۆمە -+ - شتۇر ← يۆمەشتۇر - ...

26) - ۋىسرا \ - مسرا \ - ۋىسرە

بۇ قوشۇمچە بىر قىسىم پەيىللارغا قوشۇلۇپ پەيىل ياسايدۇ. مەسىلەن:

قورۇ -+ - ۋىسرا ← قورقۇمسرا - ، كۆل - + - ۋىسرە ← كۆلۈمسرە - ، يىغلا - + - مسرا ← يىغلامسرا - ...

27) - ق \ - ىق \ - ۋك

بۇ قوشۇمچە پەيىللدىن پەيىل ياسايدۇ. مەسىلەن:

قىزىر -+ - ق ← قىزىق - ، باس -+ - ىق ← بېسىق - ، كۆز -+ - ۋك ← كۆنۈك - ...

2. پەيىللارنىڭ ئانالىتىك يول بىلەن ياسىلىشى

ئۇيغۇر تىلىدىكى بىر قىسىم پەيىللار ئانالىتىك يول بىلەنمۇ ياسىلىدۇ. بۇنداق ئۇسۇلدا پەيىللار تۆۋەندىكى ئۇچ خىل ئۇسۇلدا ياسىلىدۇ:

1) ئىسىم بىلەن پەيىللارنىڭ بىرىكىشىدىن ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

بوي + سۇز -← بويسۇز -

باش+ تارت -← باش تارت -

يۇز+ بەر -← يۇز بەر -

چارە+ كۆر -← چارە كۆر -

قول+ قوي -← قول قوي -

يول+ قوي -← يول قوي -

باش+ قوش -← باش قوش -

ئۇمىد+ قىل -← ئۇمىد قىل -

ئارزۇ+ قىل -← ئارزۇ قىل -

يەل+ بەر -← يەل بەر -
قەسەم + بەر -← قەسەم بەر -
تىل + بىرىكتۈر -← تىل بىرىكتۈر -
قەد + كۆتۈر -← قەد كۆتۈر -
قۇلاق + سال -← قۇلاق سال -
نەزەر + سال -← نەزەر سال -

2) سۈپەت بىلەن پېئىللارنىڭ بىرىكىشىدىن ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

ئېغىر + ئال - ← ئېغىر ئال -
ئېغىر + كەل - ← ئېغىر كەل -
يوق + بول - ← يوق بول -
يامان + بول - ← يامان بول -
كېرەك + قىل - ← كېرەك قىل -

3) كېلىش بىلەن تۇرلەنگەن بەزى ئىسىملار بىلەن پېئىللارنىڭ بىرىكىشىدىن ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

يولغا+ قوي - ← يولغا قوي -
يولغا + سال - ← يولغا سال -
ئەمەلگە+ ئاشۇر - ← ئەمەلگە ئاشۇر -
يەردە+ قوي - ← يەردە قوي -
ھۆددىسىدىن + چىق - ← ھۆددىسىدىن چىق -

ئىزاھلار:

① 胡裕树、范晓：《动词研究》，河南大学出版社，1995，p.1.

② 古力娜·艾则孜：《初探现代维吾尔语非人称动词构成的复合词》，《语言与翻译》，2008年第3期。

③ «مەجھۇل» دېگەن سۆز ئەرەب تىلىدىن كىرگەن سۆز بولۇپ، «جەھل، جاھىل» سۆزلىرى بىلەن يىلتىزداش بىر سۆز، مەنىسى «بىلىنمىگەن، ئۇقۇلمىغان» دېگەنلىك.

④ خەمىت تۇمۇر: «هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى گىراممماتىكىسى (مورفولوگىيە)»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1987 ـ يىلى، 381 ـ بەت.

⑤ خەمىت تۇمۇر: «هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى گىراممماتىكىسى (مورفولوگىيە)»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1987 ـ يىلى، 388 ـ بەت.

⑥ نۇرمۇھەممەد ئىبراھىم: «هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىل دەرىجىلىرىگە ئىستاتىستىكىلىق تەھلىل»، «تىل ۋە تەرجىمە»، 2007 ـ يىللىق 2 ـ سان، 18 ـ بەت.

⑦ نۇرمۇھەممەد ئىبراھىم: «هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىل دەرىجىلىرىگە ئىستاتىستىكىلىق تەھلىل»، «تىل ۋە تەرجىمە»، 2007 ـ يىللىق 2 ـ سان، 18 ـ بەت.

⑧ گۈلنار ئەزىز: «هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىللارنىڭ ئۆزەك شەكىللىرى توغرىسىدا»، «شىنجاڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 2006 ـ يىللىق 3 ـ سان، 34 ـ بەت.

⑨ ئۇيغۇر تىلىغا ئائىت ئەسەرلەردە ۋە هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىملا قائىدىسىدە ئىسىم، ئالماش ۋە پېئىللارنىڭ شەخس سىستېمىسىدا 2 ـ شەخس كۆپلۈك سىياپە تۇرى كىرگۈزۈلمىگەن. مەركىزىي دىيالېكتىنىڭ شىمالىدىكى شېۋىلىرىدە 2 ـ شەخس سىياپە تۇرىنىڭ بىرلىك شەكلىگە ماس هالدا كۆپلۈك تۇرى قوللىنىلىدۇ، بۇنداق قوللىنىشنىڭ تارىخىي ۋە ئىجتىمائىي ئاساسى بار. ئۇنىڭ ئۇستىگە ئەمەلىي تىل ئىستېمالىدا (ئەسەرلىرىمىزدە) بۇ تۇر خېلى كەڭ قوللىنىلغان. ئۇيغۇر تىلىدىكى شەخس شەكىللىرىنى سىستېملاشتۇرۇش، قېلىپلاشتۇرۇشقا ۋە ئۇيغۇر تىلىنى كومپيۇتېردا بىر تەرەپ قىلىش ئىشلىرىغا پايدىسى بولار، دېگەن مەقسەتتە بۇ تۇرنىمۇ ئۇيغۇر تىلىغا قوبۇل قىلىش كېرەك دەپ هېسابلاپ ئەسىرىمىزگە كىرگۈزدۇق.

⑩ قازاقستان پەنلەر ئاكادېمىيەسى ئۇيغۇرشۇناسلىق بۆلۈمى تۈزگەن «هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى» (2 ـ قىسىم) نامىلىق كىتابتا ئۇيغۇر تىلىدا پېئىللارنىڭ شەخس كاتېگورىيەسىنىڭ شەكلى ئىككى خىل ئىكەنلىكى ئوتتۇرىغا قويۇلغان، لېكىن بۇ ئىككى خىل شەكىل پېئىللارنىڭ ئۆتكەن زامان شەخس قوشۇمچىلىرىنى ئۆز ئىچىگە

ئالمايدۇ. خەمىت تۆمۇر ئەپەندى پەقەت شەخسلەرنىڭ سىستېمىسىنىلا كۆرسىتىدۇ، كونكرېت شەكىللىرىنى بەرمەيدۇ.

⑪ 力提甫.托乎提：《从短语结构到最简方案—阿尔泰语言的句法结构》北京：中央民族大学出版社，4002，P.

⑫ چېچەك شىلىياڭ ئەپەندىلەر تۈزگەن «هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى گىرامماتىكىسى» نامىلىق ئەسەردە بايان بىلەن جەدۋەللەشتۈرۈپ چۈشەندۈرۈشتە ئىككى خىل ئەھۋال كۆرۈلگەن. يەنى، بايانداً «ئېنىق ئۆتكەن زامانىنىڭ بولۇشلۇق شەكلى پېئىل ئۆزەكلىرىگە ئالدى بىلەن ئېنىق ئۆتكەن زامان قوشۇمچىسى ـدى \ ـتى \ ـدۇ \ ـتۇ \ ـدۇ \ ـتۇ،نى، ئاندىن پېئىللارنىڭ تۈرغۇن شەكىلدىكى شەخس قوشۇمچىلىرىنى قوشۇش ئارقىلىق ياسىلىدۇ» دەپ بايان قىلغان بولسا، جەدۋەلدە ئېنىق ئۆتكەن زامان قوشۇمچىسىدىن پەقەت «ـدى \ ـتى»نىلا كۆرسەتكەن. (چېچەك شىلىياڭ قاتارلىقلار: «هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى گىرامماتىكىسى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1996 ـ يىلى، 287 ـ بەت).

⑬ پەقەت يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەندەك، 2 ـ شەخس كۆپلۈك سەتلىمە تۈرىدە كۆرۈلگەن ئەھۋالنى ئالاھىدە ئەھۋال قاتارىدا بىر تەرەپ قىلىشقا بولىدۇ.

⑭ 葛本仪：《实用中国语言学词典》，青岛出版社，1992，p101.

⑮ خەمىت تۆمۇر: «هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى گىرامماتىكىسى (مورفولوگىيە)»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1987 ـ يىلى، 288 ـ بەت.

⑯ 梁宁建：《当代认知心理学》，上海教育出版社 2003，p.112 ـ 114

⑰ قازاقىستان پەنلەر ئاكادېمىيەسى ئۇيغۇرشۇناسلىق ئىنىستىتۇتى: «هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى»، (2 ـ قىسىم مورفولوگىيە ۋە سىنتاكسىس) ئۈرۈمچى: شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1983 ـ يىلى.

⑱ قازاقىستان پەنلەر ئاكادېمىيەسى ئۇيغۇرشۇناسلىق ئىنىستىتۇتى: «هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى»، (2 ـ قىسىم مورفولوگىيە ۋە سىنتاكسىس) شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1983 ـ يىلى، 302 ـ بەت.

⑲ خەمىت تۆمۇر: «هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى گىرامماتىكىسى (مورفولوگىيە)»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1987 ـ يىلى، 251 ـ بەت؛ لىتىپ توختى: «چېچەك شىلىياڭ ئەپەندىنىڭ ‹هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى گىراماتىكىسى›نى ئوقۇغاندىن كېيىن ئويلىغانلىرىم»، «تىل ۋە تەرجىمە»، 1997 ـ يىللىق 5 ـ سان، 14 ـ بەت.

⑳ تۇردى ئەخمەت، ئەنسەربدىن مۇسا، نەسرۇللا يولبولدى: «هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى»، شىنجاڭ مائارىپ نەشرىياتى، 1985 ـ يىلى.

㉑ 哈米提.铁木尔：《维吾尔语的陈述式》，《民族语文》，1982(1)，pp.48 ـ 52

خەمىت تۆمۇر: «هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى گىرامماتىكىسى (مورفولوگىيە)»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1987 ـ يىلى، 288 ـ 309 ـ بەتلەر؛ «هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىللارنىڭ بايان رايى توغرىسىدا»، «تۈركىي تىللار تەتقىقاتى» (3)، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1990 ـ يىلى، 1 ـ 18 ـ بەتلەر؛ «خەمىت تۆمۇر ئىلمىي ماقالىلىرى» (نەشرگە تەييارلىغۇچى: بارات رەجەپ)، مىللەتلەر نەشرىياتى، 2006 ـ يىلى، 65 ـ 80 ـ بەتلەر.

㉒ 蒲泉、武致中：《现代维吾尔语语法》，新疆人民出版社，1994，pp.126–127

㉓ چېچەك شىلىياڭ باش مۇھەررىلىكىدە: «هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى گىرامماتىكىسى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1996 ـ يىلى، 358 ـ 390 ـ بەتلەر.

㉔ 易坤王李、高士杰：《维吾尔语语法》，中央民族大学出版社，1998，p.255.

㉕ كۇرەش مەھمۇتجان: «هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى گىرامماتىكىسى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2003 ـ يىلى، 497 ـ بەت.

㉖ خەمىت تۆمۇر: «هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىللارنىڭ بايان رايى توغرىسىدا»، «تۈركىي تىللار تەتقىقاتى» (3)، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1990 ـ يىلى، 2 ـ بەت؛ ـــ، «خەمىت تۆمۇر ئىلمىي ماقالىلىرى» (نەشرگە تەييارلىغۇچى: بارات رەجەپ)، مىللەتلەر نەشرىياتى، 2006 ـ يىلى، 66 ـ بەت.

㉗ 李增祥、买提热依木、张铁山：《回鹘文文献语言简志》，乌鲁木齐：新疆大学出版社，1999，p.144.

㉘ ناسلوف: «ئورخۇن ـ يېنىسەي ۋادىلىرىدىن تېپىلغان يادىكارلىقلارنىڭ تىلى» (ئۇيغۇر سايرانى، سابىت روزى تەرجىمىسى)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2005 ـ يىلى 266 ـ بەت.

㉙ مەھمۇد كاشغەرلى: «تۈركىي تىللار دىۋانى» (1 ـ تۇم)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1981 ـ يىلى، 427 ـ بەت.

㉚ گۈلنار ئېزىز: «هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىللارنىڭ ئۆزەك شەكىللىرى توغرىسىدا»، «شىنجاڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 2006 ـ يىللىق 3 ـ سان، 37 ـ بەت.

㉛ 张定京：《现代哈萨克语实用语法》，中央民族大学出版社，2004，p.335.

㉜ Robert Binnick，Time and the Verb：a Guide to Tense and Aspect Oxford University，1991，p.159.

㉝ بۇ يەردىكى «هالەت تىپى» تىلشۇناسلىقتىكى بىر ئاتالغۇ سۈپىتىدە خەنزۇ تىلىدىكى «情状类型»، ئىنگلىز تىلىدىكى «situation type» قا توغرا كېلىدۇ.

㉞ Robert Binnick, Time and the Verb: a Guide to Tense and Aspec, Oxford University, 1991, p.143.
㉟ Bernard Comrie, Aspect(《体范畴》), 北京大学出版社, 2005.
㊱ بۇ يەردىكى «پۈتكەن ھال ۋە پۈتمىگەن ھال» تىلشۇناسلىقتىكى بىر ئاتالغۇ سۈپىتىدە خەنزۇ تىلىدىكى «完成体, 未完成体»، ئىنگلىز تىلىدىكى «perfective aspect, imperfective aspect» قا توغرا كېلىدۇ.
㊲ بۇ يەردىكى «تەكرار» تىلشۇناسلىقتىكى بىر ئاتالغۇ سۈپىتىدە خەنزۇ تىلىدىكى «惯常体»، ئىنگلىز تىلىدىكى «habitual aspect» قا توغرا كېلىدۇ.
㊳ بۇ يەردىكى «داۋام ھال» تىلشۇناسلىقتىكى بىر ئاتالغۇ سۈپىتىدە خەنزۇ تىلىدىكى «持续体»، ئىنگلىز تىلىدىكى «continuous aspect» قا توغرا كېلىدۇ.
㊴ بۇ يەردىكى «ئىزچىل ھال» تىلشۇناسلىقتىكى بىر ئاتالغۇ سۈپىتىدە خەنزۇ تىلىدىكى «进行体»، ئىنگلىز تىلىدىكى «progressive aspect» قا توغرا كېلىدۇ.
㊵ بۇ يەردىكى «غەيرىي ئىزچىل ھال» تىلشۇناسلىقتىكى بىر ئاتالغۇ سۈپىتىدە خەنزۇ تىلىدىكى «非进行体»، ئىنگلىز تىلىدىكى «nonprogressive aspect» قا توغرا كېلىدۇ.

㊶ Bernard Comrie, Aspect(《体范畴》), 北京大学出版社, 2005, pp.3–25.

㊷ B.Comie, Aspect: an introduction to the study of verbal aspect and related problems. Cambridge: Cambridge University Press, 1976.
㊸ خەنزۇ ۋە ئىنگلىز تىللىرىدىكى 体 ۋە ئۇيغۇر تىلىدا ھالغا، 貌 (态) ۋە mood تۈسكە توغرا كېلىدۇ.

㊹ 力提甫·托乎提: 《阿尔泰语言中动词体的表达》, 戴庆夏主编: 《中国民族语言文学研究论集》, 北京: 民族出版社, 2002年; 高丽琴: 《试论维吾尔语动词的体》, 《新疆大学学报》, 1985(2); Xamit Zakir, Problems of Turkic Morphology: Classificatioin of Suffixes, Case, Tense and Aspect, PhD Dissertation, University of Washington, 1999; _, 《突厥语族诸语言词法描写中尚待解决的若干问题》, 《语言语翻译》, 2002(2); 方晓华: 《论维吾尔语的系词》, 《新疆师范大学学报》, 1995(3); 沈利德: 《谈维语动词的体》, 《语言与翻译》, 1999(2); 吾买尔江·库尔班: 《现代维吾尔语动词的时体范畴及其时间指向功能》, 《语言与翻译》, 2007(1); Ablähät Ibrahim, Meaning and Usage of Compound Verb in Modern Uyghur and Uzbek, PhD Dissertation, University of Washington, 1999.

خەمىت تۆمۇر: «ئۇيغۇر تىلىدىكى ياردەمچى پېئىللار ۋە ئۇلارنىڭ مەنىسى توغرىسىدا»، «تۇركىي تىللار تەتقىقاتى» (2)، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1983 ـ يىلى، «خەمىت تۆمۇر ئىلمىي ماقالىلىرى» (نەشرگە تەييارلىغۇچى: بارات رەجەپ)،

مىللەتلەر نەشرىياتى، 2006 ـ يىلى؛ تۇردى ئەخمەت: «ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىللارنىڭ تۈس كاتېگورىيەسى ھەققىدە»، «تۇركىي تىللار تەتقىقاتى» (1)، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1982 ـ يىلى؛ جاۋ شاخرۇ: «ئۇيغۇر تىلىدىكى ياردەمچى پېئىللار ھەققىدە»، «تۇركىي تىللار تەتقىقاتى» (1)، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1982 ـ يىلى؛ ئابدۇرېشىت ياقۇپ: «تۇركىي تىللاردىكى پېئىل تۈسلىرىنى ئىپادىلىگۈچى مورفولوگىيەلىك قۇرۇلمىلار توغرىسىدا»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1989 ـ يىللىق 3 ـ سان؛ ئابلەھەت ئىبراھىم: «ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىللارنىڭ تۈس كاتېگورىيەسى ھەققىدە»، «ئۇيغۇر تىلى مەسىلىلىرى»، 1984 ـ يىلى، «تۇركىي تىللار تەتقىقاتى» (3)، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1990 ـ يىلى.

㊺ http://www.scar.utoronto.ca/binnick/TENSE/Bibliography.html
㊻ ش. كىبىروف: «تۇركىي تىللاردىكى پېئىل تۈسلىرى توغرىسىدا ــ ئۇيغۇر تىلى ئاساسىدا»، «تىل ۋە تەرجىمە»، 2007 ـ يىللىق 1 ـ سان.

㊼ 力提甫.托乎提: 《阿尔泰语言中动词体的表达》, 戴庆夏主编: 《中国民族语言文学研究论集》, 北京: 民族出版社, 2002.

㊽ خەمىت تۆمۇر ئەپەندى دەل مۇشۇ ئاتالغۇنى قوللانغان. خەمىت تۆمۇر «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى» (مورفولوگىيە)، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1987 ـ يىلى.
㊾ بۇ يەردىكى «ئوخشاش ئورۇنلۇق» تىلشۇناسلىقتىكى بىر ئاتالغۇ سۈپىتىدە خەنزۇ تىلىدىكى «像似近位»، ئىنگلىز تىلىدىكى «proximity iconic» قا توغرا كېلىدۇ.

㊿ Bybee, J.Perkins, R., and Pagliuca, W., The Evolution of Grammar _ Tense, Aspect, and Modality in the Languages of the World, Chicago: University of Chicago, 1991.; Ungerer.F. & H.J. Schmid, An introduction to cognitive linguistics, Beijing: Beijing Foreign language Teacheng and Research Press, 1992.
(51) بۇ يەردىكى «ئوخشاشلىق» تىلشۇناسلىقتىكى بىر ئاتالغۇ سۈپىتىدە خەنزۇ تىلىدىكى «像似性»، ئىنگلىز تىلىدىكى «iconic» قا توغرا كېلىدۇ.
(52) بۇ يەردىكى «كۆرسىتىش» تىلشۇناسلىقتىكى بىر ئاتالغۇ سۈپىتىدە خەنزۇ تىلىدىكى «指示性»، ئىنگلىز تىلىدىكى «dietic» قا توغرا كېلىدۇ.

(53) B.Comie, Aspect: an introduction to the study of verbal aspect and related problems. Cambridge: Cambridge university Press, 1976, p.5.
(54) V.Klein, The Present Puzzle, "Language", 1992, Vol.68.3, pp.525–552.
(55) بۇ يەردىكى «ئىش ۋاقتى» تىلشۇناسلىقتىكى بىر ئاتالغۇ سۈپىتىدە خەنزۇ

تىلىدىكى «事件时间»، ئىنگلىز تىلىدىكى «Event Time(ET)» قا توغرا كېلىدۇ.

⑯ بۇ يەردىكى «سۆز ۋاقتى» تىلشۇناسلىقتىكى بىر ئاتالغۇ سۈپىتىدە خەنزۇ تىلىدىكى «说话时间»، ئىنگلىز تىلىدىكى «Speech Time(RT)» قا توغرا كېلىدۇ.

⑰ بۇ يەردىكى «بەلگە ۋاقتى» تىلشۇناسلىقتىكى بىر ئاتالغۇ سۈپىتىدە خەنزۇ تىلىدىكى «参照时间»، ئىنگلىز تىلىدىكى «Referense Time(RT)» قا توغرا كېلىدۇ.

⑱ Dahl Osten, Tense and Aspect Systems, Basil Blackwell Ltd., New York, 1985, p.23.

⑲ Dahl Osten, Tense and Aspect Systems, Basil Blackwell Ltd., New York, 1985, p79.

⑳ 力提甫·托乎提：《从短语结构到最简方案—阿尔泰语言的句法结构》，北京：中央民族大学出版社，2004，p.115.

㉑ 吾买尔江·库尔班：《现代维吾尔语动词的时体范畴及其时间指向功能》，《语言与翻译》，2007(1).

㉒力提甫·托乎提：《阿尔泰语言中动词体的表达》，戴庆夏主编：《中国民族语言文学研究论集》，北京：民族出版社，2002.

㉓ Vahit Türk, Türkcede Şimdiki Zaman Kavrami, Çekimleri ve Ekleri, TDAY-Belleten, 1996, Ankara 1999.

چېكى شىلياك باش مۇھەررىلىكىدە: «هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى گىرامماتىكىسى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1996 ـ يىلى، 242 ـ بەت.

㉔ «شىنجاڭ گېزىتى» 1936 ـ يىلى، 86 ـ، 60 ـ سانلار، 3 ـ بەت.

㉕ 王力：《中国现代语法》，北京：商务印书馆，1943p ,.151.

㉖ بۇ يەردىكى «زامان» كاتېگورىيەسى خەنزۇ تىلىدىكى «时制»، ئىنگلىز تىلىدىكى «Tense» قا توغرا كېلىدۇ.

㉗ Bernand Comrie, Tense-时态范畴, 北京：北京大学出版社，2005.

㉘ بۇ يەردىكى «ئىش» تىلشۇناسلىقتىكى بىر ئاتالغۇ سۈپىتىدە خەنزۇ تىلىدىكى «事件»، ئىنگلىز تىلىدىكى «Event» قا توغرا كېلىدۇ.

㉙ Otto Jespersen 著，何勇、夏宁生译：《语法哲学》，北京：语文出版社，1988 ,.p359.

㉚ ئىنگلىز تىلىدىمۇ «ئۆتكەن زامان» ۋە «غەيرىي ئۆتكەن زامان»نىڭ قارىمۇقارشىلىقى مەۋجۇت، كەلگۈسى زامان مەلۇم گىرامماتىكىلىق قۇرۇلمىلارغا تايىنىپ ئىپادىلىنىدۇ. قارالسۇن:

Quirk et al. A Grammar of contemporary English, 1972; Biber et al. Longman grammar of spoken and written English, 1999.

㉛ مەھمۇد كاشغەرىي: «تۈركىي تىللار دىۋانى» 1 ـ تۇم، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1981 ـ يىلى 220 ـ بەت.

㉜ 力提甫?托合提：《从短语结构到最简方案——阿尔泰语言的句法

结构》，中央民族大学出版社，2004.

㉝ قازاقستان پەنلەر ئاكادېمىيەسى ئۇيغۇرشۇناسلىق ئىنستىتۇتى: «هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى»، (2 ـ قىسىم مورفولوگىيە ۋە سىنتاكسىس) شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1983 ـ يىلى، 318 ـ ، 320 ـ بەتلەر.

㉞ بۇ يەردىكى «قاتلام» تىلشۇناسلىقتىكى بىر ئاتالغۇ سۈپىتىدە خەنزۇ تىلىدىكى «相时»، ئىنگلىز تىلىدىكى «phase» قا توغرا كېلىدۇ.

تەبىئىي تىلدىكى ۋاقىت سىستېمىسى جۈملىدىن ئىبارەت تىل بىرلىكىدە ئىپادىلىنىدۇ. جۈملىنىڭ قاتلام قۇرۇلمىسى جۈملىدە ئىپادىلەنگەن ساپ ھۆكۈم مەنىسىنىڭ ئىچكى ۋاقىت ئالاھىدىلىكىنى ئەكس ئەتكۈزىدۇ، يەنى جۈملىدە ئەكس ئەتكۈزۈلگەن ئىشنىڭ ئەسلىي ۋاقىت خاراكتېرىنى ئىپادىلەيدۇ. ئۇ ئاساسلىقى خەۋەر پېئىلنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسى تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ، باشقا جۈملە تەركىبلىرىنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسىمۇ مەلۇم دەرىجىدە چەكلەش رولىنى ئويناىدۇ. مەسىلەن، لېكسىكىلىق مەنىسى نۇقتىسىدىن ئالغاندا، بەزى جۈملىلەر تۇرغۇن ھالەتنى ئىپادىلەيدۇ، يەنە بەزى جۈملىلەر ھەرىكەتنى ئىپادىلەيدۇ؛ ھەرىكەتتىكى قىلمىشلارنى يەنە بىر قەدەم ئىلگىرىلىگەن ھالدا بۆلسەك، بەزى ھەرىكەت قىلمىشلار پەقەت كۆزنى يۇمۇپ ـ ئاچقۇچە ئۆتۈپ كېتىدۇ، بەزى ھەرىكەت قىلمىشلار داۋاملىشىدىغان ھەرىكەتنى ئىپادىلەيدۇ؛ داۋاملىشىدىغان ھەرىكەتلەرنى يەنە بىر قەدەم ئىلگىرىلىگەن ھالدا بۆلسەك، بەزى ھەرىكەتلەرنىڭ ئىچكى ئاخىرلىشىش نۇقتىسى بار، چەكسىز داۋاملىشالمايدۇ، يەنە بىر قىسىم ھەرىكەتلەرنىڭ ئىچكى ئاخىرلىشىش نۇقتىسى يوق، نەزىرىيە جەھەتتىن بۇنداق ھەرىكەتلەر چەكسىز داۋاملىشالايدۇ. قارالسۇن:

陈平：《论现代汉语时间系统的三元结构》，《中国语文》，1988(6);

龚千炎：《时相、时制、时态》，北京：商务印书馆，2000

ئەدەبىي ئەسەرلەردە بۇ شەكىلنى ئۆتكەن زامان ئۇچۇن ئىشلىتىشنىڭ ئاساسى شۇ.

㉟ بۇ يەردىكى «مۇتلەق زامان» تىلشۇناسلىقتىكى بىر ئاتالغۇ سۈپىتىدە خەنزۇ تىلىدىكى « 绝对时制»، ئىنگلىز تىلىدىكى «Absolute Tense» قا توغرا كېلىدۇ.

بۇ يەردىكى «نىسپىي زامان» تىلشۇناسلىقتىكى بىر ئاتالغۇ سۈپىتىدە خەنزۇ تىلىدىكى «相对时制»، ئىنگلىز تىلىدىكى «Relative Tense» قا توغرا كېلىدۇ.

㊲ 力提甫·托乎提：《阿尔泰语言中动词体的表达》，戴庆夏主编：《中国民族语言文学研究论集》，民族出版社，2002.

㊳ David Krystal著，沈家煊译：《现代语言学词典》，北京：商务印书馆，2002，p.357.

㊴ بۇ يەردە ئالدىدا بېرىلگىنى بولۇشلۇق سوئال شەكلى، كەينىدە بېرىلگىنى بولۇشسىز سوئال شەكلى. جەدۋەلدە پەقەت بولۇشلۇق شەكلىنىلا كۆرسىتىپ

ئۆتتۇق.

⑧⓪ تىل ئامبىرىدا پەقەت بىرلا مىسال ئۇچرىدى.

⑧① N. A. Baskakkov, B. M. Nasilov, Uygurskiy Russkiy Slovar, Moskva 1939., p. 218.

⑧② Robert Shaw, Turki Language as Spokin in Eastern Turkistan (Kashghar and Yarkand), Calcutta, 1878, p. 41; Gustaf Raquette, Eastern Turki Gramm, Berlin 1912, p. 47.; E. Nejip, Savremenniy Uygurskiy Yazik Moskva 1960; Kamil Meliyev, Tü rki Tillarda Feil Kategoriyisi, Tashkent, 2001, b. 97.

⑧③力提甫·托乎提：《论维吾尔语动词tur-在语音和语法功能上的发展》，《民族语文》，1997年，第2期，第34-41页；——，《阿尔泰语言中动词体的表达》，戴庆夏主编：《中国民族语言文学研究论集》，北京：民族出版社，2002年。

⑧④ E. I. Fazilov, XIII-XIV Asirlar Turkiy Adabiy Yadgarliklar Tili, Morfologiyä, Tashkänt 1986., p. 189.

⑧⑤ A. M. Sherbak, Oguzname, Muhabbatname, Pamyatniki drevneuygurskoy i staro uzbekskoy pisminnosti, Moskva, 1959., (15-16-vv)

⑧⑥ Nā srü ' d-din bin Burhā nü ' d-din Rabguzi, Kisasü ' l-Enbiyā (Peygamber Kissalari) I, Dizin, TDK Yayinlari, Ankara 1997.

⑧⑦ Zohuriddin Babur, Babü r Divani (Gramer-Metin-Sözlük-Tipkibasim), Dr. Bilal Yü cel, Ankara, 1995)

⑧⑧ Ebulgazi Bahadir Han, Şecere-i Terā kime— Turkmenlerin Soykü tü gü , Hazirlayan, Zuhal Kargi ö&ez, Ankara, 1996)

⑧⑨ بۇ ھەقتە تەپسىلىي مەلۇمات ئۇچۇن تۆۋەندىكى مەنبەگە قارالسۇن:

Ahmet B: Ercilasun, Kutadgu bilig Grameri Fiil, Ankara 1984 pp. 102 - 122

مىرسۇلتان ئوسمانوف: «قۇتادغۇ بىلىك»تا «-غۇ \ -قۇ \ گۇ \ -كۇ» قوشۇمچىلىرى بىلەن ياسالغان ئىسىمداشلار توغرىسىدا»، «ئۇلۇغ ئىلمىي ئابىدە - قۇتادغۇبىلىك»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2000 - يىلى.

⑨⓪ Annemarie von Gabain 著，耿世民译：《古代突厥语语法》，内蒙古教育出版社， 2004 , p103.

⑨① تىل ئامبىرىدا پەقەت بىرلا مىسال ئۇچرىدى.

⑨② Nasirü ' d-din bin Burhā nü ' d-din Rabğuzi, Kisasü ' l-Enbiyā (Peyğamber Kissalari) I, Dizin, TDK Yayinlari, Ankara 1997.

204 - بەت سول تەرەپ 8 - قۇر.

⑨③ Nehcü ' l-Ferā dü s, Uctmahlarning Açuk Yoli, I Metin, II Tipkibasim, Tipkibasim veçevriyazi: Janus Eckmann, Yayinlayanlar: Semih Tezcan-Hamza Zulfikar, TDK Yayinlari, Ankara, 1995.

310 - بەت 2 - قۇر.

⑨④ «شىنجاڭ گېزىتى» 1936 - يىلى، 86 - 60 سان، 3 - بەت.

⑨⑤ N.A.Baskakov, B.M.Nasilov, Uygurskiy Russkiy Slovar , Moskva 1939.p.218.

⑨⑥ بۇ شەكىلنىڭ سۆبىيېكتىپ، ئوبيېكتىپ مۇلچەر بايان مەنىسى ئوخشاپ كېتىدۇ.

⑨⑦ مەھمۇد كاشغەرىي: «تۈركىي تىللار دىۋانى» 2 - توم، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1983 - يىلى 467 - بەت.

⑨⑧ E. I. Fazilov, XIII-XIV Asirlar Turkiy Adabiy Yadgarliklar Tili, Morfologiya, Tashkant, 1986, b. 181.

⑨⑨ Annemarie von Gabain: 《古代突厥语语法》，耿世民译，呼和浩特：内蒙古教育出版社，2004，p. 105.

⑩⓪ مەھمۇد كاشغەرىي: «تۈركىي تىللار دىۋانى» 2 - توم، ئۇرۇمچى: شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1983 - يىلى، 90 - بەت.

⑩① Ali şir Navayi, Ğara'ibus-sigar, Inceleme-Kar şila ştirmali metin, Hazirlayan Gunay Kut ,TDK ,Ankara,2003.

⑩② پېئىللارنىڭ بۇ خىل شەكلىنى «پېئىللارنىڭ تۈرغۇن سۆز شەكىللىرى» دەپ ئاتاشنى دەسلەپ خەمىت تۇمۇر ئەپەندى ئوتتۇرىغا قويغان. چېڭ شىلياڭ ئەپەندىلەر بۇ شەكىللەرنى «تۈرغۇن سۆز خاراكتېرلىك پېئىللار» دەپ (395 - بەت)؛ يى كۇنشيۇ، گاۋ شىجىلەر «پېئىلنىڭ شەخسسىز شەكىللىرى» دەپ ئاتىغان (185 - بەت). بىزنىڭچە پېئىللارنىڭ بۇ شەكىللىرىنى «پېئىللارنىڭ تۈرغۇن سۆز شەكىللىرى» دەپ ئاتاش ئۇنىڭ ماھىيىتىگە تېخمۇ ئۇيغۇن.

⑩③ خەمىت تۇمۇر: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى (مورفولوگىيە)»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1987 - يىلى 244 -، 245 - بەتلەر.

⑩④ 力提甫.托乎提：《阿尔泰语言中动词体的表达》，戴庆夏主编：《中国民族语言文学研究论集》，民族出版社，2002

⑩⑤ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى ئوتتۇرىسىغا سىزىقچە قويۇلۇپ يېزىلغان سۆزلەر توزۇلۇشى بويىچە كۆپىنچە ئەسەر ۋە ماقالىلەردە «جۈپ سۆز» دەپ قارالغان. 1990 - يىللاردىن كېيىن بەزى تىلچىلار «ئاستا - ئاستا»، «بىرىپ - بىرىپ» دېگەن شەكىلدىكى سۆزلەرنى باشقا جۈپ سۆزلەردىن پەرقلەندۇرۇپ « تەكرارى سۆز»

دەپ (تۇردى ئەخمەت قاتارلىقلار: «هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى»، شىنجاڭ مائارىپ نەشرىياتى، 1989 ـ يىلى، 402 ـ بەت)، بەزى تىلچىلار «تەكرارلانما سۆز» دەپ (:维吾尔语语法结构分析, 高丽琴)، ئابدۇرۇپ پولات: «ئۇيغۇر تىلى لېكسىكولوگىيەسى»، (قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 1995 ـ يىلى، 16 ـ بەت) دەپ ئاتىدى. (يەنە بەزى تىلچىلار سۆزلەرنىڭ تەكرارلانغان شەكىللىرىنى بىر خىل گرامماتىكىلىق شەكىل، ئوخشىمىغان سۆز تۈركۈملىرىدىكى سۆزلەر تەكرارلىنىپ كېلىپ تۇرلۇك گرامماتىكىلىق مەنە ئىپادىلەيدۇ دەپ بايان قىلدى)خەمىت تۇمۇر: «هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى» (مورفولوگىيە) ، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1987 ـ يىلى؛ ئەركىن ئارىز، قۇربانىنسا: «هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى سۆزلەرنىڭ تەكرارلىنىشى توغرىسىدا دەسلەپكى مۇلاهىزە»، «تىل ۋە تەرجىمە»، 1991 ـ يىلى 3 ـ سان.(ئۇيغۇر تىلىدىكى سۆزلەرنىڭ تەكرارلىنىشى خۇددى جاڭ دىڭجىڭ ئەپەندى ئېيتقاندەك: «هەم سۆز ياساش هەم سۆز تۈرلەش ۋاستىسى، ئومۇميۈزلۈك بولۇش ئۇلارنى پەرقلەندۈرۈشنىڭ ئاساسى. ((3) 2003 ,论哈萨克语的重叠手段 ,张定京: 中央民族大学学报) بۇ مەزمۇندا تىلغا ئالغىنىمىز سۆزلەرنىڭ تۈرلىنىشى دائىرىسىدىكى مەسىلە.

[106] بۇ مەزمۇن خەمىت تۇمۇرنىڭ «هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى» (مورفولوگىيە) ناملىق ئەسىرىنىڭ 12 ـ بابى «پېئىلنىڭ ئۆزەك شەكىللىرى» دىكى مەزمۇنلار ئاساسىدا ئورۇنلاشتۇرۇلدى.

[107] تۆۋەندە بېرىلگەن تۈس شەكىللىرى لاتىن ئېلىپبە تەرتىپىدە ئورۇنلاشتۇرۇلدى.

[108] خەمىت تۇمۇر «هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى» (مورفولوگىيە)، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1987 ـ يىلى، 408 ـ، 409 ـ بەتلەر.

[109] هازىرغىچە بۇ باغلامچى پېئىل «ئىدى» شەكلىدە بايان قىلىنىپ كەلدى. ئەمەلىيەتتە «ئىدى» بولسا بۇ باغلامچى پېئىلنىڭ 3 ـ شەخسته تۈرلەنگەن شەكلى. بۇ باغلامچى پېئىلنىڭ باشقا شەخسلەر بىلەن تۈرلەنگەن شەكلىنى نەزەردە تۇتۇپ «ئىدد ـ» شەكلىدە ئېلىشنى مۇۋاپىق كۆردۇق.

ئونىنچى باب

يارده‌مچى سۆزلەر

ئۆز ئالدىغا جۈملە بۆلىكى بولۇپ كېلەلمەيدىغان، پەقەت مۇستەقىل سۆزلەرگە ياكى جۈملىلەرگە قوشۇلۇپ قوشۇمچە مەنە بىلدۈرىدىغان سۆزلەر يارده‌مچى سۆز دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدىكى يارده‌مچى سۆزلەرنى مەنىسى، خۇسۇسىيىتى ۋە گرامماتىكىلىق رولىغا ئاساسەن تەركەلمىلەر، باغلىغۇچىلار، يۆكلىمىلەر دېگەن ئۈچ تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ.

§1. تەركەلمىلەر

1. تەركەلمىلەر ھەققىدە

ئىسىم ياكى ئىسىم رولىدىكى سۆزلەرگە قوشۇلۇپ، شۇ سۆزنىڭ جۈملە ياكى سۆز بىرىكمىسىدىكى باشقا سۆزلەر بىلەن بولغان ھەر خىل مۇناسىۋىتىنى بىلدۈرىدىغان يارده‌مچى سۆزلەر تەركەلمە دەپ ئاتىلىدۇ. دېمەك، تەركەلمىلەر گرامماتىكىلىق رولى جەھەتتىن ئىسىمنىڭ كېلىش قوشۇمچىلىرىغا ئوخشايدۇ ۋە شۇنداقلا قوشۇلۇش ئورنى جەھەتتىنمۇ ئىسىمنىڭ كېلىش قوشۇمچىلىرى بىلەن نۆۋەتلىشەلەيدۇ. مەسىلەن:

ئوقۇغۇچى ئوقۇغۇچىلار ئوقۇغۇچىلىرىم
ئوقۇغۇچىنىڭ ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئوقۇغۇچىلىرىمنىڭ
ئوقۇغۇچىغا ئوقۇغۇچىلارغا ئوقۇغۇچىلىرىمغا
ئوقۇغۇچىنى ئوقۇغۇچىلارنى ئوقۇغۇچىلىرىمنى

ئوقۇغۇچىدا ئوقۇغۇچىلاردا ئوقۇغۇچىلىرىمدا
ئوقۇغۇچىدىن ئوقۇغۇچىلاردىن ئوقۇغۇچىلىرىمدىن
ئوقۇغۇچىدىكى ئوقۇغۇچىلاردىكى ئوقۇغۇچىلىرىمدىكى
ئوقۇغۇچىدەك ئوقۇغۇچىلاردەك ئوقۇغۇچىلىرىمدەك
ئوقۇغۇچىغىچە ئوقۇغۇچىلارغىچە ئوقۇغۇچىلىرىمغىچە
ئوقۇغۇچىچىلىك ئوقۇغۇچىلارچىلىك ئوقۇغۇچىلىرىمچىلىك

ئوقۇغۇچى بىلەن ئوقۇغۇچىلار بىلەن
ئوقۇغۇچىلىرىم بىلەن
ئوقۇغۇچى ئۈچۈن ئوقۇغۇچىلار ئۈچۈن
ئوقۇغۇچىلىرىم ئۈچۈن
ئوقۇغۇچى تۇغرۇلۇق ئوقۇغۇچىلار تۇغرۇلۇق
ئوقۇغۇچىلىرىم تۇغرۇلۇق
ئوقۇغۇچى ئارقىلىق ئوقۇغۇچىلار ئارقىلىق
ئوقۇغۇچىلىرىم ئارقىلىق

2. تىركەلمىلەرنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى

ئۇيغۇر تىلىدىكى تىركەلمىلەرنى خاس تىركەلمىلەر ۋە كۆچمە تىركەلمىلەر دېگەن ئىككى تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ. پەقەت تىركەلمە ۋەزىپىسىدىلا كېلىدىغان «ئۈچۈن»، «ئارقىلىق»، «تۇغرۇلۇق»، «قاتارلىق»، «كەبى»، «ئائىت»، «قەدەر»، «ئېتىبارەن» قاتارلىق تىركەلمىلەر خاس تىركەلمىلەرگە كىرىدۇ. بىر قىسىم تىركەلمىلەر باشقا سۆزلەردىن ياكى باشقا سۆزلەرنىڭ مەلۇم گىرامماتىكىلىق شەكىلدىن بۆلۈنۈپ چىققان بولۇپ، ئۆزى بۆلۈنۈپ چىققان شۇ سۆز بىلەن ياكى شۇ سۆزنىڭ شۇ خىل گىرامماتىكىلىق شەكلى بىلەن ئاھاڭداش كېلىدۇ. مەسىلەن، «بىلەن» تىركەلمىسى «بىلەن» دېگەن باغلىغۇچىدىن بۆلۈنۈپ چىققان بولۇپ، شۇ باغلىغۇچى بىلەن ئاھاڭداش

كېلىدۇ. مەسىلەن:

a. ئۇنىڭ ئېلى بىلەن يېرى مۇشۇ كۆكتوقاي بىلەن چېگىلىدۇ.

b. ـ كىم بىلەن مەسلىھەت قىلىمەن، كىم بىلەن؟

«باشلىق» تىركەلمىسى مۇشۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن مەنە ئاساسىدا: «... نى ئاساس قىلغان ھالدا، ... نى ئۆز ئىچىگە ئالغان» دېگەن تىركەلمە ۋەزىپىسىدە كېلىدۇ. مەسىلەن:

a. قاسىم شۇ ئىدارىگە باشلىق بولدى.

b. خوجىنىياز باشلىق ھەمەيلەن سۆكۈتكە چۆمدى.

«تەرىپىدىن» تىركەلمىسى «تەرەپ» دېگەن ئىسىمنىڭ تەۋەلىك 3 ـ شەخس چىقىش كېلىش شەكلىدىن بۆلۈنۈپ چىققان بولۇپ، شۇ ئىسىمنىڭ شۇ خىل گىرامماتىكىلىق شەكلى بىلەن ئاھاڭداش كېلىدۇ. مەسىلەن:

a. سول تەرەپتىن كەلگەن ھارۋا ئۇنىڭ يولىنى توسۇۋالدى.

b. شۇ ئارىدا توپنىڭ ئارقا تەرىپىدىن كىمدۇر بىرىنىڭ «ھاي جامائەت، ماڭا قارىڭلار!» دېگەن خىتابى ئاڭلاندى.

«قارىغاندا» تىركەلمىسى «قارا ـ» دېگەن پېئىلنىڭ ئورۇن كېلىشتىكى پۈتكەن ھاللىق سۈپەتداش شەكلىدىن بۆلۈنۈپ چىققان بولۇپ، شۇ پېئىلنىڭ شۇ خىل گىرامماتىكىلىق شەكلى بىلەن ئاھاڭداش كېلىدۇ. مەسىلەن:

a. ئۇنىڭ زىخچە ئالتۇنلىرىغا قارىغاندا، خەتتە يازغان مەلۇماتلىرى تېخىمۇ قىممەتلىك.

b. ئالدى تەرىپىدىن قارىغاندا قوڭۇر چاچلىرى ئارقىسىغا تارالغان كەڭ پېشانىلىك، ئاق سېرىق كەلگەن بۇ ئادەم ئەللىك ياشلاردىن ئاشقاندەك كۆرۈنسىمۇ، ئارقا تەرەپتىن قارىغاندا، مۆكچىيىپ قالغان بوۋايدەك كۆرۈنەتتى.

«تارتىپ» تىركەلمىسى «تارت ـ» پېئىلىنىڭ رەۋىشداش شەكلىدىن بۆلۈنۈپ چىققان بولۇپ، شۇ پېئىل ئىپادىلىگەن

مەنىگە مۇناسىپ مەنىدە تىركەلمە ۋەزىپىسىدە كېلىدۇ. مەسىلەن:

a. تۇرسۇن ئۇنىڭ ياقىسىدىن تارتىپ سۆرەپ چىقتى.

b. بۇگۈندىن تارتىپ مەشىقنى داۋاملاشتۇرغىن.

مانا مۇشۇنداق مەلۇم سۆزدىن ياكى مەلۇم سۆزلۈكنىڭ مەلۇم گىرامماتىكىلىق شەكلىدىن بۆلۈنۈپ چىققان تىركەلمىلەر كۆچمە تىركەلمە دەپ ئاتىلىدۇ. كۆچمە تىركەلمىلەر مەنە جەھەتتە ئابستراكتلىشىپ كەتكەنلىكى ياكى گىرامماتىكىلىق خۇسۇسىيىتىنى ئۆزگەرتكەنلىكى بىلەن ئۆزى بۆلۈنۈپ چىققان سۆز ياكى سۆز شەكلىدىن پەرقلىنىدۇ. مەسىلەن، «بىلەن» دېگەن سۆز باغلىغۇچى ۋەزىپىسىدە كەلگەندە، ئىككى ئىسىم ياكى ئىسىم رولىدىكى سۆزلۈكنىڭ ئوتتۇرىسىدا كېلىدۇ (مەسىلەن، ئېرىپان بىلەن ئەلقۇت)، تىركەلمە ۋەزىپىسىدە كەلگەندە بولسا، بىر ئىسىم ياكى ئىسىم رولىدىكى سۆزگە قوشۇلۇپ، پېئىلغا بېقىنىپ كېلىدۇ. (مەسىلەن، ماشىنا بىلەن ئالغىلى بارايلى)؛ «قارىغاندا» سۆزى پېئىل رولىدا كەلگەندە، ھەرىكەت مەنىسى، ھال مەنىسى، ئىسىملىك خۇسۇسىيىتى، ئورۇن كېلىش مەنىسى قاتارلىقلارنى ئىپادىلەپ تۇرىدۇ. (مەسىلەن، سىرتتىن قارىغاندا ئۇنىڭ ئىچىدىكى بوشلۇقنى بىلگىلى بولمايتتى.) تىركەلمە رولىدا كەلگەندە بولسا، پەقەت سىلىشتۇرۇش مەنىسىنىلا بىلدۈرىدۇ. (مەسىلەن، ئايشەمگە قارىغاندا ئادىلنىڭ بويى پاكاراق.)

خاس تىركەلمىلەر بىلەن كۆچمە تىركەلمىلەرنى سىلىشتۇرغاندا، كۆچمە تىركەلمىلەرنىڭ ئابستراكتلىق دەرىجىسى خاس تىركەلمىلەرنىكىگە قارىغاندا تۆۋەنرەك بولىدۇ. بەزى كۆچمە تىركەلمىلەر ئۆزى بۆلۈنۈپ چىققان سۆزنىڭ بەزى گىرامماتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرىنى ساقلايدۇ. مەسىلەن، «ھەققىدە»، «توغرىسىدا» تىركەلمىلىرى «ھەق» (ئۆلۈش، توغرا

دېگەن مەنىدە) تەرەپ ئىسىملىرىنىڭ تەۋەلىك 3 ـ شەخس ئورۇن كېلىش شەكلىدىن بۆلۈنۈپ چىققانلىقى ئۈچۈن، بەزىدە ئورۇن ـ بەلگە كېلىش شەكلىدە، بەزىدە تەۋەلىك 1 ـ، 2 ـ شەخس شەكىللىرىدە كېلىپ قېلىشمۇ مۇمكىن. مەسىلەن:

ئوقۇتۇش پىلانى توغرىسىدىكى پىكرىم، قانۇن ھەققىدە بەس ـ مۇنازىرە، مۇئەللىم توغرىسىدا .

3. تىركەلمىلەرنىڭ قوللىنىلىشى

ئۇيغۇر تىلىدىكى كۆپ ئۈچرايدىغان تىركەلمىلەر ۋە ئۇلارنىڭ رولى، مەنىسىنى تۆۋەندىكىچە تونۇشتۇرىمىز:

1) بىلەن

«بىلەن» تىركەلمىسى باش كېلىشتىكى ئىسىمغا تىركىلىپ كېلىدۇ. بۇ قۇرۇلما جۈملىدە ھالەت بولۇپ كېلىپ، تۆۋەندىكى مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

(1) ھەرىكەتنىڭ ۋاستىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. مەن ئادەتتە ئىشقا ئۇلىسىپىت بىلەن بارىمەن.

b. سىزنىڭ ئۇتۇقىڭىزنى ئېسىل سۆزۈغات بىلەن تەبرىكلەيمەن.

c. ئاپتوبۇس تۆز يول بىلەن ماڭماي، ئەگرى ـ توقاي يوللار بىلەن يېزىمىزنى نىشانلىدى.

(2) ئىككى تەرەپنىڭ قاتنىشىشى بىلەن بولىدىغان ھەرىكەتنىڭ قارشى تەرىپىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. مەن ئاينۇر بىلەن بازار ئارىلىدىم.

b. ئەسقەر بىلەن بولىدىغان تويۇم كېيىنگە سۈرۈلدى.

c. ياسىن بىلەن ئىشلىمەكچى بولغان تېما تەستىقلاندى.

(3) ئابستراكت مەنىدىكى ئىسىملار بىلەن بىرىككەندە، ھەرىكەتنىڭ قانداق روھىي ھالەتتە ئورۇنلىنىشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. ئۇ هەممە ئىشقا ئەستايىدىللىق بىلەن مۇئامىلە قىلىدۇ.
b. بۇ ئىشنى بىز خۇشاللىق بىلەن قوبۇل قىلىدۇق.
c. ئۇ ماڭا غەزەپ بىلەن هومايدى.

(4) «بىللە» رەۋىشى ۋە بەزى پېئىل، سۈپەتلەر «بىلەن» قۇرۇلمىسىنىڭ هالەت بولۇپ كېلىشىنى تەلەپ قىلىدۇ. مەسىلەن:

a. مەن سىزگىلىم بىلەن بىللە ئىشلەيمەن.
b. ئۇنىڭ كۇنى ئويۇن بىلەنلا ئۆتىدۇ، ئۆگىنىش بىلەن كارى يوق.
c. ئۇنىڭ ئاكىسى مېنىڭ ئاكام بىلەن تەڭ.

كۆپ هاللاردا «بىللە» رەۋىشى چۈشۈپ قېلىپ، «بىلەن» قۇرۇلمىسىنىڭ ئۆزى بىللىلىك ئۇقۇمىنى بىلدۈرۈپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

مەن ئەخمەت بىلەن [بىللە] كەلدىم.

2) ئۈچۈن

«ئۈچۈن» تىركەلمىسى باش كېلىشتىكى ئىسىمغا تىركىلىپ كېلىدۇ. بۇ قۇرۇلما جۈملىدە هالەت بولۇپ، مەلۇم هەرىكەت بېغىشلانغان ياكى مەلۇم هۆكۈم قارىتىلغان شەيئىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. مەن بۇ كۆڭلەكنى ئاپام ئۈچۈن سېتىۋالدىم.
b. بىز شۇ مەسىلە ئۈستىدە سۆھبەت ئۆتكۈزۈش ئۈچۈن كەلدۇق.
c. ئۇ ئۆزى ئۈچۈن ياشاشنى تاماملىغان. ئۇ ئىككى قىزى ئۈچۈن ياشايدۇ.

3) توغرۇلۇق \ توغرىسىدا \ هەققىدە

«توغرۇلۇق» \ «توغرىسىدا» \ «هەققىدە» تىركەلمىسى باش كېلىشتىكى ئىسىمغا تىركىلىپ كېلىدۇ. بۇ قۇرۇلما جۈملىدە هالەت بولۇپ، هەرىكەت ياكى هۆكۈمنىڭ مەزمۇنىنى بىلدۈرىدۇ.

مەسىلەن:

a. ئۇ بىر كۇنى شاهمات ئۇستىدە قاسىم ئەپەندىدىن هاجى توغرىلىق گەپ سوراپ قالدى: ــ ئېيتىڭا ئەپەندى، هاجى قانداقراق ئادەم ئىكەن، ئوبدان چېقىشىپ قالدىڭىزمۇ؟
b. هەيدەروف ئىسىملىك تىل مۇئەللىمىمۇ ئۇلارغا تىلنىڭ رولى، قائىدىسى، مەنىلىرى توغرىسىدا، توغرا سۆزلەش، توغرا يېزىش، چىرايلىق سۆزلەش ، چىرايلىق يېزىش توغرىسىدا كۆپ سۆزلەپ بەرگەن.
c. هەتتا بىر قېتىم تاهىرىۋزنىڭ شائىيوسى بىلەن كىمنىڭ مەھەللىسىدە قاغا جىقلىقى هەققىدە سوقۇشۇپمۇ قالغان.

4) ئارقىلىق

بۇ قۇرۇلمىدا «ئارقىلىق» تىركەلمىسى باش كېلىشتىكى ئىسىمغا تىركىلىپ كېلىدۇ. بۇ قۇرۇلما جۈملىدە هالەت بولۇپ هەرىكەتنىڭ ۋاستىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. بالا دەهلىز ئارقىلىق مېهمانخانىغا كىرىپ، ئەدەپ بىلەن سالام بەردى.
b. پاكار ئۆيلەر باغلارنىڭ سوقما تاملىق قورۇقلىرى ئارقىلىق بىر ــ بىرىگە تۇتىشىپ تۇرىدۇ.
c. رۇسلارنىڭ ئادەملىرى چۆچەك ئارقىلىق، غۇلجا ئارقىلىق كىرىپ مەخپىي هەرىكەت قىلماقتا.

5) بويىچە

بۇ قۇرۇلمىدا «بويىچە» تىركەلمىسى باش كېلىشتىكى ئىسىمغا تىركىلىپ كېلىدۇ. بۇ قۇرۇلما جۈملىدە هالەت بولۇپ، مەلۇم هەرىكەتنىڭ دائىرىسىنى ياكى ئەندىزىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. قائىدە بويىچە ئاۋات يۇرت كاتتىلىرى ئۆز نۆۋىتى بويىچە

مەكىت يۇرت كاتتىلىرىغا بىرىدىن پىچاق سۇندى.

b. جامائەتمۇ بۇ يەرنىڭ ئادىتى بويىچە بىرلەپ - ئىككىلەپ شەھەر خەۋىرىنى ئاڭلاش ئۈچۈن كىرىپ كېلىشتى.

c. شۇنىڭدىن باشلاپ، پىڭ ئەپەندى شىڭ شىسەينىڭ رۇس تىلى تەرجىمانلا ئەمەس، رۇسىيە مەسلىسى بويىچە خاس مەسلىھەتچىسى ھەم سىرداش دوستى بولۇپ قالغانىدى.

d. مېنىڭ ۋەزىپەم مىللىتىقلارنى ئۆز نوموۇرلىرى بويىچە تىزىملاش ئىدى.

e. شۇ يىلى ناھىيە بويىچە ياسالغان 5130 پارىنكىنىڭ ھەممىسىدە مۇۋەپپەقىيەت قازاندۇق.

6) ئارا

«ئارا» تىركەلمىسى باش كېلىشتىكى ئىسىمغا تىركىلىپ كېلىدۇ. بۇ قۇرۇلما جۈملىدە ھالەت بولۇپ، ئورۇننى ياكى «... ئىچىدە» دېگەن ئۇقۇمنى بىلدۈرىدۇ. كۆپىنچە شېئىرلاردا قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

a. باغ ئارا سەيلە قىلىپ،
بىر دەستە گۈل تاللىدىم.
دەستە گۈللەر ئىچىدىن،
بىر قىزىل گۈل تاللىدىم.

b. سەن ئۆلۈك دەمسەن مېنى،
مەن ئۆلمىدىم تېخى تىرىك.
بىر مىسال بار: «ئىشەنگەن-
تاغ ئارا ياتماس كېيىك.»

7) قاتارلىق

«قاتارلىق» تىركەلمىسى باش كېلىشتىكى ئىسىمغا تىركىلىپ كېلىدۇ. بۇ قۇرۇلما جۈملىدە ئېنىقلىغۇچى بولۇپ

ئېنىقلانغۇچىنىڭ مىسالىنى ياكى ۋەكىلىنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن:

a. ئەمدى پەقەت تەيپىنەم زامانىسىدىن قالغان قىلىچ، نەيزە، ئاي پالتا، ئوقيا، ئۇمۇت قاتارلىق ئىپتىدائىي قوراللار قالغانىدى.

b. يارما ئىچىلىپ گۆش يېيىلىپ بولۇنغاندىن كېيىن، باستۇرمىسىغا قېتىق، ئايران ۋە يېڭى ساقلانغان ئۇزۇم، ئالما، ئامۇت قاتارلىق مېۋىلەر ئەكىرىلدى.

بۇ قۇرۇلما بەزىدە ئالمىشىپ ئېنىقلانغۇچىغا ۋەكىللىك قىلىپ كېلىشى مۇمكىن. مەسىلەن:

a. ئېسىل نەسىللىك ئىلى ئېتى، باركۆل ئېتى، چۆچەك كالىسى، كۆكتوقاي چوڭ قۇيرۇقلۇق قويى، ئەلتىرە قويى، شىنجاڭ ئىنچىكە يۈڭلۈق قويى قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى مەملىكەت بويىچە داڭلىق.

b. شۇ قېتىم ژاڭ لېيى قاتارلىقلار يەنئەنده يەتتە كۈن تۇرۇپ، بىر تەرەپتىن دەرس سۆزلىسە، يەنە بىر تەرەپتىن شۇ جايىنىڭ جۇغراپىيەلىك شەرت - شارائىتىنى تەكشۈردى.

8) باشلىق

«باشلىق» تىركەلمىسى باش كېلىشتىكى ئىسىمغا تىركىلىپ كېلىدۇ. بۇ قۇرۇلما جۈملىدە كۆپ سانلىق ئادەمنى بىلدۈرىدىغان ئىسىم ياكى ئىسىم بىرىكمىسىگە ئېنىقلىغۇچى بولۇپ، شۇ كۆپ سانلىق ئادەمنىڭ يېتەكچىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. ئەمما ھازىرچە بۇ گەپلەرنى يۈسۈپ تەيجى باشلىق ئوردا ئەربابلىرىدىن سىر تۇتقايسىز.

b. پەگاھتا ئولتۇرغان مەڭلىك نىياز باشلىق ياشلار پىخىلداپ كۈلۈۋەتتى.

c. ھاشىم ھاجى دېگەن جاللات ئادەملىرى بىلەن غوجانىياز

هاجى باشلىق بىر يۈز سەككىز ئادەمنى سىرتماق سېلىپ ئۆلتۈردى.

9) تەرىپىدىن

«تەرىپىدىن» تىركەلمىسى باش كېلىشتىكى ئىسىمغا تىركىلىپ كېلىدۇ. بۇ قۇرۇلما جۈملىدە ھالەت بولۇپ، مەجھۇل دەرىجىدىكى پېئىللار ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ لوگىكىلىق ئىگىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. بىراق توي تەرەددۇتلىرى پۈتۈپ، ئەتە نىكاھ ئوقۇلىدۇ دېگەن كۈنى سۇلايمان قارىي ئەل ياتارغا يېقىن بىر ئاغىنىسىنىڭ ئۆيىدىن قايتىپ كېتىۋاتقاندا، نامەلۇم كىشىلەر تەرىپىدىن بوغۇزلاپ تاشلاندى.

b. جىڭ شۇرىن تەرىپىدىن تەسىس قىلىنغان ھەربىي مەكتەپتە تاكتىكا دەرسى بېرىپ يۈرۈپ، بىرمۇنچە ياش ئوفىتسېرلارنىڭ كۆڭلىنى ئوۋلىۋالدى.

c. تىنچلىق دېسىلا بىز خەلقچىللىق دەيمىز، سەۋەبى، تىنچلىق خەلق تەرىپىدىن يارىتىلىشى كېرەك.

جۈملىنىڭ سۈبيېكتى ئېنىق، جۈملىنىڭ لوگىكىلىق ئىگىسىنى تەكتىلەش زۆرۈر بولمىغان ياكى لوگىكىلىق ئىگىنى كۆرسىتىش مۇمكىن بولمىغان ئەھۋالدا، «تەرىپىدىن» تىركەلمىسى ئىشلىتىلمەيدۇ. جۈملە مەجھۇل جۈملە شەكلىدە ئەمەس ئېنىق جۈملە شەكلىدە تۇزۇلىدۇ. گەرچە بۇنداق جۈملە گىرامماتىكىلىق جەھەتتىن ئۇيغۇر تىلى قائىدىلىرىگە ئۇيغۇن بولسىمۇ، لېكىن تىل ئادىتى، لوگىكىلىق تەپەككۇر نۇقتىسىدىن توغرا كەلمەيدۇ. مەسىلەن:

a. بۇ ئىشنىڭ ئاپام تەرىپىدىن قىلىنغانلىقىغا ئەقلىم يەتمەيدۇ. ※

b. بۇ ئىشنى ئاپامنىڭ قىلغانلىقىغا ئەقلىم يەتمەيدۇ.

c. ئەلى سىنىپ مۇدىرى تەرىپىدىن مۇكاپاتلاندى. ※

d. سىنىپ مۇدىرى ئەلنى مۇكاپاتلىدى.

10) كەبى

«كەبى» تىركەلمىسى باش كېلىشتىكى ئىسىمغا تىركىلىپ كېلىدۇ. بۇ قۇرۇلما جۈملىدە ئېنىقلىغۇچى ياكى ھالەت بولۇپ، ئېنىقلانغۇچىنىڭ ياكى ھەرىكەت، سۈپەتلەرنىڭ ئوخشىتىلما بەلگىسىنى بىلدۈرىدۇ. ئاساسەن شېئىرلاردا ئۇچرايدۇ. مەسىلەن:

a. ئەل پىراقى تەپتىدىن جان ـ تەنلىرىم گۈلخان كەبى،
ئۆرتىنىپ لاۋۇلدىغان بۇ يۈرىكىم ۋولقان كەبى.

b. ئىلىنىڭ ئوغلى بولۇش بەختىم مېنىڭ ھەم ئامىتىم،
قىلىمەن ھېس ھەرقاچان ئۆزۈمنى شۇ تۇغقان كەبى.

11) ئائىت \ دائىر

«ئائىت» ياكى «دائىر» تىركەلمىسى يۆنىلىش كېلىشتىكى ئىسىمغا تىركىلىپ كېلىدۇ. بۇ قۇرۇلما جۈملىدە ئېنىقلىغۇچى بولۇپ، ئېنىقلانغۇچىنىڭ مەزمۇن دائىرىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. ئۇنىڭ خىيال ئېكرانىدىن ئوسمانغا دائىر مەلۇماتلار ئارقا ـ ئارقىدىن ئۆتۈشكە باشلىدى.

b. بىرنەچچە سائەتلىك سۆھبەت داۋامىدا، بۇ قېتىمقى قوزغىلاڭغا دائىر ئەھۋاللار ئوستىدە نۇرغۇن گەپ بولدى.

c. ـــ تۆۋەندە ھەربىي ئىشلارغا ئائىت تۇزۇلگەن يەتتە ماددىنى ئوقۇپ ئۆتەيلى، ـــ دېدى جاڭ جىجۇڭ ئەخمەتجانىنىڭ رەھمىتى بىلەن خوشال بولۇپ.

d. پات ـ پات ۋاقىت چىقىرىپ تېخنىكىغا ئائىت ئىشلارنى سۆزلەپ بەردىم.

12) قەدەر

«قەدەر» تىركەلمىسى يۆنىلىش كېلىشتىكى ئىسىمغا تىركىلىپ كېلىدۇ. بۇ قۇرۇلما جۈملىدە ھالەت بولۇپ، ئاساسەن ھەرىكەت بىلەن مۇناسىۋەتلىك ۋاقىتنىڭ ئاخىرقى چېكىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. بۈگۈنگە قەدەر ئۇنىڭ ئىز - دېرىكىنى ئالالمىدۇق.

b. تاشقىن مەۋسۈمى ئاخىرلىشىپ كېلەر يىللىق دەريا تاشقىنى باشلانغانغا قەدەر، بۇ ئېقىندا چۆچۈرە سالغۇدەك سۇيسۈزۈك تىنىق تۇرغۇن سۇ بولاتتى.

13) قارىتا

بۇ قۇرۇلمىدا «قارىتا» تىركەلمىسى يۆنىلىش كېلىشتىكى ئىسىمغا تىركىلىپ كېلىدۇ. بۇ قۇرۇلما جۈملىدە ھالەت بولۇپ، ھەرىكەت قارىتىلغان شەيئىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. بەزىلەر نەنجىڭغا قېچىپ كەتكەن كىچىك داداڭ مەسئۇدقا قارىتا ئۆچمەنلىكتىن بولغان ئىش دېيىشىدۇ .

b. ــ يۇقىرىقىلار، ــ دېدى رەھىمجان سابىر ھاجىيوف مۇھىم نۇقتىلارنى يېغىنچاقلاپ مەلۇم قىلىپ، ــ بىزنىڭ، يەنى ئىلى تەرەپنىڭ مەركەزنىڭ كۆرسەتمە لايىھەسىگە قارىتا تەييارلىغان پىكىرلىرىمىز.

c. رەئىس جاڭ جىجۇڭنىڭ سۆزلىرى ھەقىقەتەنمۇ شىنجاڭنىڭ نەچچە يىللاردىن بۇيانقى كېسىلگە قارىتا بېرىلگەن بىر دورا، ھازىردىن باشلاپ بۇ دورا كېسەلدىن خالىي قىلىدۇ.

14) قارىغاندا

«قارىغاندا» تىركەلمىسى يۆنىلىش كېلىشتىكى ئىسىمغا تىركىلىپ كېلىدۇ. بۇ قۇرۇلما جۈملىدە ھالەت بولۇپ،

سېلىشتۇرۇش ئۆلچىمى قىلىنغان شەيئىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. كىچىك بولغىنىڭ بىلەن سەن ماڭا قارىغاندا جىق ئوقۇغان، جىق سوقۇش كۆرگەن.

b. ما جۇڭيىڭ مەسلىسىدە بىزگە قارىغاندا رۇسلار چاققان چىقىپ كەتتى.

c. ئوغرىلارنىڭ ئىزىغا قارىغاندا، ئۇلار داۋانىڭ يانباغرىلىرى بىلەن مېڭىپتۇ.

15) نىسبەتەن

«نىسبەتەن» تىركەلمىسى يۆنىلىش كېلىشتىكى ئىسىمغا تىركىلىپ كېلىدۇ. كۆپىنچە «ئۇچۇن» مەنىسىنى بېرىدۇ. بۇ قۇرۇلما جۈملىدە ھالەت بولۇپ، بەزىدە «قارىتا» قۇرۇلمىسى بىلەن مەنداش بولسا، بەزىدە «قارىغاندا» قۇرۇلمىسى بىلەن مەنداش قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

a. ئوقۇۋاتقان ئىنى - سىڭىللىرىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئۇ بۇ پۇللارنىڭ قانچىلىك مۇھىملىقىنى بىلەتتى!

b. نۇرىنىڭ قارىشىچە، ئۆز بەختىنى باشقىلارنىڭ قولىدىن ئىزدىگۈچىلەر راستلا بىچارە، ئۇنىڭ بىچارىلەرگە نىسبەتەن كۆڭلىدە تۇنجى قېتىم نەپرەت پەيدا بولدى.

16) يارىشا

«يارىشا» تىركەلمىسى يۆنىلىش كېلىشتىكى ئىسىمغا تىركىلىپ كېلىدۇ. بۇ قۇرۇلما جۈملىدە ھالەت بولۇپ، ھەرىكەت مۇۋاپىق كېلىدىغان شەيئىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. ئۇنىڭ ئاۋازى ئۆزىنىڭ بويىغا يارىشا بوم ناغرىدەك بوڭۇلداپ چىقاتتى.

b. ئادەملەر قابلىيىتىگە يارىشا ئىشلەيدۇ، ئېھتىياجىغا

قاراپ تەمىنلىنىدۇ.

c. ئۇلارنىڭ قارىشىدا ئاۋات، سېرىق بۇيا، ئاق دۆڭ، شامال، ئالاغرنىڭ يۇرت كاتتىلىرى نام ـ ئەمەللىرىگە يارىشا ئورۇن ئېلىشقانىدى.

17) بىنائەن \ ئاساسەن

«بىنائەن» تىركەلمىسى ياكى «ئاساسەن» تىركەلمىسى يۆنىلىش كېلىشتىكى ئىسىمغا تىركىلىپ كېلىدۇ. بۇ قۇرۇلما جۈملىدە ھالەت بولۇپ، مەلۇم ھەرىكەتنىڭ بولۇشى ئۈچۈن ئاساس بولغان شەيئىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. يۈسۈپ تەيجىنىڭ بۇيرۇقىغا بىنائەن، مانا شۇ قوراللار دەرھال خەلقە تارقىتىپ بېرىلدى.

b. قاراشەھەر پۈتۈمىگە بىنائەن، ئۇرۇش توختىتىلىپ، باشئەگىم چازىسى پاسىل قىلىندى.

c. خېنىيا سايىت ئاشۇ شەرتلىك بەلگىگە ئاساسەن، جابدۇنۇپ شەپە كەلگەن تەرەپكە قاراپ ئالا ئېتىنى چاپتۇراتتى.

18) باشلاپ \ تارتىپ \ ئېتىبارەن

بۇ تىركەلمىلەر چىقىش كېلىشتىكى ئىسىملارغا تىركىلىپ كېلىدۇ. بۇ قۇرۇلما جۈملىدە ھالەت بولۇپ، مەلۇم ھەرىكەت ياكى ھالەت بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئورۇن ياكى ۋاقىت چېكىنىڭ باشلىنىش نۇقتىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. شۇنىڭدىن باشلاپ چىراغقا يېقىن ئولتۇرغان ئادەم چىراغ ئۆچۈرىدىغان تۇرۇم پەيدا بولدى.

b. قارا بۇرۇت، زىلۋا يىگىت ئەكىبەر دادىسى ئىسىبوسىنغا ئەگىشىپ ئون ئىككى يېشىدىن باشلاپ قولىغا قورال ئېلىپ ئۇۋچىلىق، ئوغرىلىق قىلىپ داڭ قازانغان.

c. ئون تۆت يېشىمدىن تارتىپ ئەسكەرمەن.

d. شۇنداق قىلىپ، يەتتە قۇدۇقتىن تارتىپ شىڭشىڭشىياغىچە

بولغان يەرلەرنىڭ ھەممىسى قوزغىلاڭچىلارنىڭ قولىغا ئۆتتى.

e. ئۇلار يارالغىنىدىن تارتىپ ئاشۇ قاۋۇل بىلەكلىرىدىن باشقا ھېچكىمگە تايانمىغان.

f. ئەنسارى بۇ تەكلىپنى جان دەپ قوبۇل قىلدى ۋە شۇنىڭدىن ئېتىبارەن بۇ ئۆينىڭ ئوغلى بولۇپ قالدى.

g. بۇ بىتىم ئىمزالانغان كۈندىن ئېتىبارەن كۈچكە ئىگە.

§ 2. باغلىغۇچىلار

1. مەنىسى

سۆز بىلەن سۆزنى، سۆز بىرىكمىسى بىلەن سۆز بىرىكمىسىنى ۋە جۈملە بىلەن جۈملىلەرنى ئۆزئارا باغلاش رولىنى ئويناىدىغان يارەمچى سۆزلەر باغلىغۇچى دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدىكى ئاساسلىق باغلىغۇچىلارنى مەنىسى ۋە رولىغا قاراپ تۆۋەندىكىچە تەھلىل قىلىشقا بولىدۇ:

1) بىرىكتۈرگۈچى باغلىغۇچىلار: بىلەن، ۋە، ھەم، يەنە، ھەمدە، شۇنداقلا...

2) كۆچەيتكۈچى باغلىغۇچىلار: ھەتتا، بولۇپمۇ، يەنە كېلىپ...

3) تاللانما باغلىغۇچىلار: يا، ياكى، نە، مەيلى... مەيلى...

4) قارىمۇقارشى باغلىغۇچىلار: لېكىن، ئەمما، بىراق، ئەپسۇسكى، ھالبۇكى...

5) سەۋەب ـ نەتىجە باغلىغۇچىلىرى: شۇڭا، شۇڭلاشقا، شۇنىڭ ئۈچۈن، نەتىجىدە...

6) ئىزاھلىق باغلىغۇچىلار: يەنى، باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا...

7) ئۇلانما باغلىغۇچىلار: ئاۋۋال... ئاندىن...، دەسلەپ...

كېيىن...

8) يەكۈن باغلىغۇچىسى: دېمەك.

9) شەرت باغلىغۇچىلار: ئەگەر، ناۋادا، مۇبادا، گەرچە...

باغلىغۇچىلار سۆز، سۆز بىرىكمىلىرى ۋە جۈملىلەر ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتلەرنى ئايدىڭلاشتۇرۇشتا ئىنتايىن مۇھىم رول ئويناپدۇ. بەزى سىنتاكسىسلىق قۇرۇلمىلاردا باغلىغۇچىنىڭ رولى شۇ قەدەر مۇھىمكى، ئۇ باغلىغۇچىسىز ئۇ خىل سىنتاكسىسلىق قۇرۇلمىنىڭ بولۇشىنى تەسەۋۋۇر قىلىش مۇمكىن ئەمەس. مەسىلەن، «سەھرادا ئاشلىق بىلەن چارۋىدىن باشقا نېمىمۇ بار دەيسىز، دادىڭىزنى كۆندۈرسىڭىز، شەھەرگە ئەكىرىپ كېتەيلى!» دېگەن جۈملىدىكى «ئاشلىق بىلەن چارۋا» دېگەن بىرىكمىلەر تەركىبىدىكى «بىلەن» يارەمچىسىنى ئىلىۋەتكىلى بولمايدۇ. «يا سەن بار، يا مەن باراي» دېگەن جۈملىدىكى «يا» سۆزىنى ئىلىۋەتكەندە بۇ جۈملە مەۋجۇت بولۇپ تۇرالمايدۇ.

2. باغلىغۇچىلارنىڭ گىرامماتىكىلىق رولى

1) باغلىغۇچىلار مۇستەقىل سۆزلەردەك مورفولوگىيەلىك ئۆزگىرىشلەرگە ۋە سۆز ياساش ئىقتىدارىغا ئىگە ئەمەس، بىر قىسىم باغلىغۇچىلار مۇستەقىل سۆزلەرنىڭ مەلۇم مورفولوگىيەلىك شەكىللىرىنىڭ بىر گەۋدە بولۇپ قېلىشىدىن هاسىل بولغان. مەسىلەن، بىرىكتۈرگۈچى باغلىغۇچى «شۇنىڭ بىلەن بىللە»، «بىر تەرەپتىن... بىر تەرەپتىن» «جۈملىدىن»، تاللانما باغلىغۇچى «بەزىدە» قاتارلىقلار.

2) باغلىغۇچىلارنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسى ئاجىز ياكى يوق، پەقەت تىل تەركىبلىرى ئوتتۇرىسىدىكى گىرامماتىكىلىق باغلىنىشنىلا بىلدۈرىدۇ.

3) بىر قىسىم باغلىغۇچىلار بىر - بىرى بىلەن ياكى بىرى

يەنە بىر خىل باغلىغۇچى بىلەن ماسلىشىپ جۈپ شەكىللىدە قوللىنىلىدۇ.

3. باغلىغۇچىلارنىڭ تۈرلىرى ۋە ئىشلىتىلىشى

باغلىغۇچىلار جۈملىدىكى رولىغا ئاساسەن تۆۋەندىكى تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ:

1) بىرىكتۈرگۈچى باغلىغۇچىلار

(1) بىلەن

a. كۆلكە بىلەن يىغا، راهەت بىلەن ئازاب دائىم بىللە، ئۇلار قېرىنداش.

b. كەچقۇرۇن، پەن ياۋۇنىنىڭ ئۆيىدە خىزمەت قىلىدىغان ئوتتۇرا ياشلىق ئايال بىلەن هېلىقى سېرىق ساقاللىق هارۋىكەش بىر خادىك هارۋا تېپىپ كېلىپ، جەسەتنى لېيۇداۋاندىكى گۆرستانلىققا ئەكەتتى.

c. ئۇنىڭ تۆۋەنگە قارىشى بىلەن قىزنىڭ يۇقىرىغا قارىشى بىرلا ۋاقىتقا توغرا كەلدى.

(2) ۋە

a. گويا ئۇلار تەبىئەتنىڭ ئىنسانغا بەرگەن ئەڭ چوڭ ئىنئامى — هېس ۋە تۇيغۇ، ئاڭ ۋە ئىدراكتىن مەڭگۈ مەھرۇم بولغاندەك.....

b. بۇ كىشى شەمەي، تاشكەنت، قازان، موسكۋا ۋە لېنىنگراد قاتارلىق شەهەرلەرگە سودا - تىجارەت بىلەن نۇرغۇن قېتىم بېرىپ كۆزى ئېچىلغان ۋە جامائەت ئوتتۇرىسىدا مەرىپەتپەرۋەرلىكى بىلەن داڭقى چىققان تۇرپان ئاستانىلىك مەخسۇت مۇهتى ئىدى.

c. ياڭ زىڭشىن ئۆزىنىڭ بۇ «دانىشمەنلىكى»دىن مەمنۇن بولغان هالدا قاقاقلاپ كۈلۈپ كەتتى - دە، ئەتىسىلا پەن ياۋۇنىنى هۇزۇرىغا چىللىتىپ، هېچنېمە بىلمىگەن كىشىدەك ئۇنىڭ

بىلەن قىزغىن ھال ـ مۇڭ قىلىشتى ۋە ئاخىردا ئۇرۇمچىنىڭ ژالىيلىقىغا قوشۇپ جاڭجۇڭ يامۇل ھەربىي ئىشلار نازىرلىقى بىلەن خارجى ئىشلار مەھكىمە باشلىقلىقى ۋەزىپىسىنىمۇ بىللە ئۆتەشنى تەكلىپ قىلدى.

(3) ھەم

a. ــ توغرا، زىياۋۇدۇنوف ھەم باتۇر، ھەم ئەقىللىق، ھەم بىلىملىك!

b. خېنيا سايىت خېلى باي ئائىلىنىڭ ئوغلى بولسىمۇ، ئۆزى ئوۋچىلىقنى ياخشى كۆرگەچكە ھەم ئادەملەر بىلەن ئارىلىشىشنى ياخشى كۆرمەيدىغان ياۋا مەجەزى بولغاچقا، بىر تەرەپتىن مال بېقىپ، يەنە بىر تەرەپتىن ئوۋ قىلىپ يىل بويى جاڭگالدا ياشايتتى.

c. مامۇت سەجاڭ بۇ ئىشنى قەتئىي رەت قىلىدۇ ھەم غوجانىياز ھاجىغا تۆمۈر خەلىپە پاجىئەسىنى مىسال قىلىپ كۆرسىتىدۇ.

(4) يەنە

a. ئۇ يەنە ئاجايىپ ناخشىچى، پۇتبولچى ۋە رەسسام ئىدى...

b. ـ ئەقىللىقلىقىڭىز، ئەخلاقلىق، تىرىشچان، يەنە... يەنە ھېسسىياتقا باي، كۆيۈمچان... يەنە...!

c. ئۇنىڭ ۋۇجۇدىدا يىللار ئەقىل ـ ئىدراك بېتىلدۇردى، يەنە ھېچ نەرسىدىن قورقمايدىغان باتۇرلارغا خاس خىسلەت بېتىلدۇردى.

(5) ھەمدە

a. شۇ قېتىمدا شېڭ شىسەينىڭ سابىق مەسلىھەتچىسى، ئىلى ژالىيسى چېڭ دېلى ۋە يۇنۇس بەگ، تاھىر، بەگ ھەمدە قازاق خەلقىنىڭ مىللىي قەھرىمانى شەرىپقان تۆرە قاتارلىق ئەربابلاردىن بىر يۈز يىگىرمە كىشىنۇ تۇرلۇك قەبىھ ئۇسۇللار بىلەن ئۆلتۈرۈلدى.

b. باھا ئىسلاھاتىنى چوڭقۇرلاشتۇرۇش، ھەمدە ئىشلەپچىقىرىش ئاملىق ۋە بايلىق مەھسۇلاتى باھا ئىسلاھاتىنى مۇھىم نۇقتا قىلىش كېرەك.

c. چۆنەك ئىچىدىكى ئاز ساندىكى ئوت ـ چۆپلەرنى ئۆز ۋاقتىدا ئوتۇۋېتىش، ھەمدە چۆنەكنى دائىم يۇمشىتىپ تۇرۇش لازىم.

(6) شۇنداقلا

a. ھەي ئىنسان، ھاياتقا سەمىمىي مۇئامىلە قىلساڭلا ھەممە يەردە خۇشاللىق تاپالايسەن، غەم ـ غۇسسە يالقۇنلىرى ئىچىدىنمۇ كۈلەلەيسەن، يەنە شۇنداقلا تاغدەك لەززەتنى ئۆز زىممەڭ ئادا قىلىدىغان ئىش ئۈچۈن چۆرۈپ تاشلاپ، غەم ـ قايغۇ ئىچىگە شۇڭغۇيالايسەن.

b. ئۇرۇش مەيدانى ۋەھشىيلىكىنىڭ ئەڭ چوڭ تېپىلىرى توپلانغان ئورۇن، شۇنداقلا گۈزەللىكىنىڭ تەرىپىگە تىل يەتمەيدىغان ئۈلگىلىرىنىڭ خەزىنىسى...

c. پارتىيەنىڭ ئاساسىي لۇشيەنى پارتىيە ۋە دۆلەتنىڭ جېنى، شۇنداقلا ئىلمىي تەرەققىياتنىڭ سىياسىي كاپالىتى.

(7) شۇنىڭدەك

a. شىنجاڭنىڭ دېڭىز يۈزىدىن ئەڭ ئېگىز ۋە ئەڭ تۆۋەن بولغان رايونلىرى، شۇنىڭدەك غەربىي ـ شىمالىي قىسمىدىكى رايونلىرى ئەلا سۈپەتلىك، يۇقىرى ھوسۇللۇق كېۋەز ئۆستۈرۈشكە باب كېلىدۇ.

b. ئەڭ ئاقىلانە چارە يەنىلا كۈندىلىك تۇرمۇش مەشغۇلات ۋاقتىنى ئوبدان تەڭشەش، شۇنىڭدەك كۆكتات، مېۋە ـ چىۋە بىلەن كۆپەرەك ئوزۇقلىنىش ھەمدە ئۆزىمىزگە يېتىشمەيۋاتقان ۋىتامىنلارنى ۋاقتىدا تولۇقلاشتىن ئىبارەت.

c. ۋىتامىن كۆپ مىقداردا ئىستېمال قىلىنسا، قېرىشنىڭ، سوزۇلما كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش، شۇنىڭدەك تەن

سالامەتلىكنى ياخشىلاش ئۇنۇمىگە ئېرىشكىلى بولىدۇ.

(8) شۇنداق بىلەن بىللە

a. دەرۋەقە، ئۇ ئۆزىنىڭ ھېچنېمىدىن قورقمايدىغان تەلۈلەرچە قارامليقى، شۇنداق بىلەن بىللە، كىشىنى ھەيران قالدۇرىدىغان دەرىجىدىكى زېرەك ۋە چېۋەرلىكى بىلەن داڭقىنى چىقىرىپ، قىسقىغىنا بىرنەچچە يىل ئىچىدە گەنسۇ، چىڭخەي، نىڭشيا ئۆلكىلىرىدە «گاسلىنىڭ» (كىچىك سەركەردە ياكى قوماندان) دېگەن نام بىلەن ھەممىگە تونۇلۇشقا باشلىدى.

b. ئۇ شۇنداق بىلەن بىللە جىياڭ جېيشىنىڭ ئۆزىگە ئارقا تىرەك قىلىشىنى زۆرۈر ھېسابلىدى.

c. شۇنداق بىلەن بىللە، ما جۇڭيىڭ كەلگەندىن كېيىن شەھەرگە بىرلىكتە ھۇجۇم باشلاش، ئاڭغىچە بارلىق كۈچلەرنى ئۇچكە بۆلۈپ، سالى دورغا بىلەن قاسىم پالۋان شوپۇل تەرەپتە، ئابدۇنىياز مىراب بىلەن سادىق قورمال نېرىنكىر ۋە تۇركۆل تەرەپتە مۇداپىئەلىنىپ تۇرۇش، خوجىنىياز ھاجى ئۇرۇمچى تەرەپتىن كېلىدىغان چېرىكلەرنىڭ يولىنى توسۇپ زەربە بېرىش دېگەن پىلاننى تۈزۈشتى.

(9) شۇنداق بىلەن بىللە

a. شۇنداق بىلەن بىللە بەزى ئاددىي قوتقۇزۇش تەدبىرلىرىنىمۇ قوللىنىش لازىم.

b. شۇنداق بىلەن بىللە تەتۇر ياغلارنى ئىستېمال قىلغان مايمۇنلارنىڭ بەدىنىدىكى ياغلارنىڭ ھەممىسى قورساق قىسمىغا يۆتكەلگەن.

c. شۇنداق بىلەن بىللە ساغلاملىق بەدەن تەكشۈرتۇشنىڭ ئومۇملىشىشىغا ئەگىشىپ، بۆرەككە تاش چۈشۈشنى بايقاش نىسبىتى بارغانسېرى ئاشماقتا.

(10) شۇنداق بىلەن بىر ۋاقىتتا

a. ئىشقا قاراپ ئادەم تاللاش، بىلىمگە قاراپ ئىش ئورنىغا

قويۇش، تالانتنى تولۇق جارى قىلدۇرۇش، ئادەمدىن ئۇنۇملۇك پايدىلىنىش، شۇنداق بىلەن بىر ۋاقىتتا ئىختىساسلىقلارنى تەربىيەلەشكە ئىشلىتىدىغان مەبلەغنى كۆپەيتىپ مۇنەۋۋەر ئىختىساسلىقلارنىڭ ئىلىم - پەن ساھەسىدە يېڭى ئىزدىنىشلەرنى ئېلىپ بېرىشىغا رىغبەتلەندۇرۇش ۋە ئۇلارنى تەقدىرلەش لازىم.

b. شۇنداق بىلەن بىر ۋاقىتتا ئىگىلەنگەن ماتېرىياللارغا ئاساسەن مەلۇم تەتقىقاتلارنى قانات يايدۇرۇش ۋە نىشانلىق كۆزىتىشنى قانات يايدۇرۇشنى ئاساس بىلەن تەمىنلەيدۇ.

c. ھەددىدىن زىيادە جىددىيلىشىپ كەتكەندە بەدەن ئىچىدىكى كاتېخول ماددىسى كۆپلەپ قويۇپ بېرىلگەنلىكتىن بۆرەك ئۇستى بەز ئاجرالمىسى كۆپىيىدۇ، بۇ ئارقىلىق ئارتېرىيە كىچىك قان تومۇرلار تارىيىشقا باشلاپ تېرىنى قان بىلەن تەمىنلەش توسالغۇغا ئۇچرايدۇ، شۇنداق بىلەن بىر ۋاقىتتا قان بېسىمى يۇقىرىلاپ يۈرەك سىلىش، باش قېيىش، پۇت - قوللىرى مۇزلاش ئالامەتلىرى كۆرۈلۈپ ئادەمنىڭ چىرايى تاتىرىشقا باشلايدۇ.

(11) - دە

ئۆزى ئۇلانغان ئىش - ھەربىرىكەتكە ئۇلىنىپلا يەنە بىر ھەربىرىكەتنىڭ يۈز بەرگەنلىكىنى بىلدۇرىدۇ. مەسىلەن:

a. نۇرى قازانغا گۆشنى سىلىپ ئوت ياقتى - دە، كىتاب ئوقۇشقا كىرىشىپ كەتتى.

b. مۇختەرباي ئالدىراپ - تېنەپ كېيىندى - دە، دالانغا ئۆزىنى ئاتتى.

c. ئۇ ياتقىغا كىردى - دە، سەبىخەنىڭ پۈرلىشىپ كەتكەن خېتىنى يەنە ئاچتى.

d. ئات ئازراقلا تېپىرلىدى - دە، جان ئۈزدى.

(12) بىر تەرەپتىن... يەنە بىر تەرەپتىن

بۇ باغلىغۇچى بىرلا ۋاقىتتا يۈز بەرگەن ئىككى ئىش -

هەرىكەتنى بايان قىلغاندا قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

a. ئۇ بىر تەرەپتىن بۇ قىزىنىڭ ئەقىللىق ھەم چىرايلىقلىقىغا قاراپ سۆيۈنسە، يەنە بىر تەرەپتىن « قىز بالا دېگەن مىڭ قىلغان بىلەن ياتنىڭ كىشىسى، ئىزىمنى بېسىپ چىرىغىمنى ياقىدىغان ئوغۇل پەرزەنت كۆرمەي ئۆتىدىغان ئوخشايمەن » دەپ ھەسرەت چېكەتتى.

b. خېنيا سايىت خېلى باي ئائىلىنىڭ ئوغلى بولسىمۇ، ئۆزى ئوۋچىلىقنى ياخشى كۆرگەچكە ھەم ئادەملەر بىلەن ئارىلىشىشنى ياخشى كۆرمەيدىغان ياۋا مىجەزى بولغاچقا، بىر تەرەپتىن مال بېقىپ، يەنە بىر تەرەپتىن ئوۋ قىلىپ يىل بويى جاڭگالدا ياشايتتى.

c. بىر تەرەپتىن ئادەمنىڭ نەپسى بوغۇلۇپ، پۈتۈن بەدىنىدىن تەر قۇيۇلسا، يەنە بىر تەرەپتىن تىكەن سانجىلىپ كۆيگەندەك ئېچىشتۇراتتى؛ بىر تەرەپتىن ئادەم كەڭ كىيىملەرنى سېلىۋېتىپ ئەركىن ـ ئازادە بولۇشقا ئىنتىلسە، يەنە بىر تەرەپتىن قان شورىغۇچ ھاشاراتلار چاقاتتى....

(13) بىر ياقتىن... بىر ياقتىن...

a. يىگىتلەر بىر ياقتىن بالىچاقىلارنى قوغداپ، بىر ياقتىن دۈشمەن ھۇجۇمىنى قايتۇرۇشقا مەجبۇر بولاتتى.

b. چۆچەك تەرەپتىن ئۇچۇپ كېلىۋاتقان توپ ـ توپ ئايروپىلانلار سانجىدىن چېكىنىۋاتقان ۋە ئۈرۈمچى شەھىرىنى قامال قىلىپ تۇرغان ما جۇڭىيىڭ چېرىكلىرىنى شۇنداق بومباردىمان قىلىشقا باشلىدىكى، ئايروپىلان دەپ ئاڭلىغان ياكى بىرەر ئايروپىلاننىڭ ھاۋادا ئۇچقىنىنى كۆرگەن بولسىمۇ، بىر ياقتىن ئېتىپ، بىر ياقتىن بومبىلايدىغان مۇنداق ئايروپىلانلارنى ئۆمرىدە كۆرۈپ باقمىغان چېرىكلەرگە راستتىنلا قىزىل قىيامەت باشلانغانىدى.

c. بىز يەنە نەچچە كۈندىكىدەك بىر ياقتىن سوقۇشۇپ، بىر

ياقتىن چېكىنىدىغان بولساق، كۆپ چىقىمغا ئۇچراپ كېتەتتۇق.

(14) جۈملىدىن

a. بۇ قوشۇن ھاجىنىڭ يىگىتلىرىنى ئاساس قىلىپ، ھەرقايسى تاغلار (جۈملىدىن يولۋاس بىلەن بەشىرنىڭ تەۋەسىدىكى جايلار) دىن يىغىلغان يىگىتلەردىن تەركىب تاپقان بولغاچقا، بۇ تەقسىمات توغرۇلۇق ئۇ يەردە باشقىچە گەپلەرمۇ بولمىدى.

b. قالغان ئادەملەر قانداقتۇر ئىشلار بىلەن، جۈملىدىن ئالدىراپ يۈرۈپ كىگىز ئۆيلەرنى يىقىتىش بىلەن بەند ئىدى.

c. نۇقتىلىق ھالدا ئېنېرگىيە باھاسىنى، جۈملىدىن تەبىئىي گاز ۋە ئېلېكتىر ئېنېرگىيەسىنىڭ باھاسىنى ئۆستۈرۈپ، يېقىلغۇ بېجىنى تېزدىن يولغا قويۇپ، بېنزىننىڭ باھاسىنى ئۆستۈرۈش كېرەك.

(15) ـ مۇ

a. شۇ ئارىلىقتا بۇرھان شەھىدىمۇ تۇرپاندىن قايتىپ چىقتى.

b. شۇنداق كۈنلەرنىڭ بىرىدە ھەسەن دولانمۇ بۇ دۇنيادىن خوشلاشتى.

c. چاققان قوپ، بۇ يەردە دورغاممۇ يوق، موللاممۇ يوق، نىكاھىڭلارنى ئۆزۈم ئوقۇپ قويىمەن، قادىر خۇدا بىلەن مۇھەممەت مۇستاپا گۇۋاھ.

(16)ئاڭغىچە

a. ئاڭغىچە بۇلاقنىڭ سۈيى تۈگەپ، ئۇنىڭ ئۆزىگىمۇ سۇ قالمىدى.

b. ئاڭغىچە، ھاجى بىلەن سوپى مەرگەنمۇ ئويغىنىپ، تالاغا چىقىشتى.

c. ـــ پۇرسەت غەنىيمەت، ـــ تەكىتلىدى مەھمۇد مۇھىتى، ـــ بىز ئۇنىڭ بىلەن پۈتۈم تۈزۈۋېلىپ، يولىمىزغا راۋان بولايلى،

ئاڭغىچە قەشقەرگە كەتكەنلەرمۇ ئىشنى پۈتكۈزۈپ بولۇر.

(17) قىسقىسى

a. مۇشۇ تىجارەت بىلەن ئىككى يۈز نەچچە ئۆينى قامداۋاتىمەن، قالغىنىنى ئۆزىڭىز بىلىسىز، قىسقىسى، مەنمۇ ئۆز ئالدىمغا بىر جەمئىيەت، بىر دۇنيا.

b. قىسقىسى، مەن ئەمدى قان تۆكۈشنى خالىمايمەن.

c. تۇرمە بولغاندىمۇ ئانداق ـ مۇنداق ئەمەس، جېنى تۆمۈردىن پۈتكەن مەھبۇسمۇ بەرداشلىق بېرەلمەيدىغان، نى ـ نى ئەزىمەتلەرنىڭ ئۇستىخىنى گۆشىدىن ئاجراپ، ئۆزى خېمىرەك چەيلەپ تاشلىنىدىغان، ھەتتا مۇتلەق كۆپلىرىنىڭ قۇرۇق جەستى چىقىدىغان ئازاب زىندانى، قىيىن ـ قىستاق ئوچىقى، قىسقىسى ئۆلۈم مەنزىلى ئىدى.

(18) ئومۇمەن ئېيتقاندا

a. ئومۇمەن ئېيتقاندا، بۇ بەش يىل ئىسلاھات ـ ئېچىۋېتىش ۋە ئومۇمىيۈزلۈك ھاللىق جەمئىيەت بەرپا قىلىش ئىشلىرى زور دەرىجىدە ئالغا سىلجىتىلغان بەش يىل بولدى.

b. غەرب دۆلەتلىرى ئېلىمىزنىڭ سىياسىي تۈزۈلمە ئىسلاھاتىغا ناھايىتى دىققەت قىلىپ، ناھايىتى «كۆڭۈل بۆلۈپ»، بىزگە نۇرغۇن «رېتسېپ» يېزىپ بەردى، ئومۇمەن ئېيتقاندا، بىزنىڭ كۆپ پارتىيە نۆۋەت بىلەن ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈش، ئوچ ھوقۇق تىركىشىپ تۇرۇشتەك غەرب سىياسىي تۈزۈمى ئەندىزىسىنى يولغا قويۇشىمىزنى ئۈمىد قىلىدۇ.

c. ئومۇمەن ئېيتقاندا ئېشىپ كەتكىنىنى كېمەيتىپ، يېتىشمەي قالغىنىنى تولۇقلاش لازىم.

2) كۈچەيتكۈچى باغلىغۇچىسى

(1) ھەتتا

a. شۇنىڭ ئۈچۈن ھەممەيلەن چاچ ـ ساقاللىرى، ھەتتا ئۇزۇن

قاش ـ كىرپىكلىرى قاردەك ئاقىرىپ كەتكەن بۇ كىشىنى گويا تۇنجى قېتىم كۆرۈۋاتقاندەك، ئۇنىڭدىن كۆزىنى ئۇزمەي دىققەت بىلەن قارىشىپ ئولتۇراتتى.

b. مېنىڭ ئاڭلىشىمچە، يىلقىنىڭ ھەربىر ئۇيۇرىدا بىر ئايغىر بولىدىكەن. ئايغىر ئۆز ئۇيۇرىنى يىرتقۇچلاردىن قوغدايدىكەن، ھەتتا ئۆز ئۇيۇرى ئۈچۈن جېنىنى پىدا قىلىدىكەن.

c. دۈشمەن تەرەپنىڭ توپ ـ زەمبىرەك، بىرونېۋىك (تۆمۈر كوچكا) ۋە ھەتتا ئايروپىلان بىلەن قىلغان بۇ ھۇجۇمىغا بەرداشلىق بېرەلمىگەن قوزغىلاڭچىلار پىچاندىن چېكىندى، ھەتتا تۇرپانىنمۇ قولدىن بېرىپ، توقسۇنغا كەتتى.

(2) بولۇپمۇ

a. بولۇپمۇ بۇ سۆھبەتتە ئاڭلىقىنى ئورنىغا كەلتۈرۈش توغرۇلۇق بىر ئېغىزمۇ گەپ بولۇنمىغانلىقى ئۈنى ناھايىتى خاپا قىلغانىدى.

b. ئۇ بىرەر يىلدىن بۇيان، گاھ تىركىشىپ، گاھ قېچىپ، بولۇپمۇ ئاشلىقتىن قاتتىق قىسىلىپ، ھېچ ھالى قالمىغان قوزغىلاڭچىلارغا بۇ تەكلىپ ياغدەك ياقىدۇ دەپ ئويلايتتى.

c. ئىنسانىنىڭ روھىي تەلىپۈنۈشى بىلەن جىسمانىي تەلىپۈنۈشى مەڭگۈ چىقىشالمايدىكەن، بولۇپمۇ ۋۇجدان ئىگىسىنىڭ.

(3) ھېلىغۇ

a. ھېلىغۇ يىگىتلىك ئىكەن، تۇنجاڭلىقنى بەرسىمۇ ھاجى ئاكامنىڭ يېنىدىن كەتمەيمەن.

b. غېنى، پاتىخ، ئەكبەر دېگەنلەر شۇڭقار ـ دە، ھېلىغۇ ئۇچ يۈز ئىكەن، ئۇچ مىڭ ئەسكەر كەلسىمۇ بۇرۇتى تەۋرەپ قويمايدۇ ئۇلارنىڭ!

c. ھېلىغۇ ئاشۇ بايلىقىنى بېرىدىكەنسەن، توپلاڭچى قاچقۇنلارنىڭ بەش تۆلۈم ئالتۇنىنى بەرسەڭمۇ نىيىتىمدىن

يانمايمەن.

(4) يەنە كېلىپ

a. يەنە كېلىپ، بۇ گۈل سىلىنىڭ يۇرتلىرى شىنجاڭ سىڭنىڭ قەشقەر گۈلشەنىدىن كېلىپ قالغان ئاجايىپ خۇش پۇراقلىق قىزىلگۈل دېسىلە!

b. يەنە كېلىپ قىزىدا هازىر پۇلمۇ خېلى كۆپ.

c. يەنە كېلىپ، بۇ ئادەتتىكى مۇھەببەتنامە ئەمەس، بەلكى زۇلۇمغا قارشى ئادالەت ۋە ئەركىنلىك بايرىقىنى قۇمۇل ئەھلى بىلەن تەڭ كۆتۈرۈپ، پۈتۈن ۋۇجۇدىنى ئىنقىلابقا پىدا قىلماقچى بولغان بىر ئايالنىڭ يالقۇنلۇق مۇراجىئەتنامىسىغۇ!

(5) ئۇنىڭ ئۇستىگە

a. بىراق مەيداندا هازىر بولغانلار بۇ مويسىپىت كىشىنىڭ بايىراقتا ئۇزەڭگىنى سۆيگەنلىكىگە قاراپ هەيران بولۇپ تۇرغانىنىڭ ئۈستىگە، ئەمدى ئۇنىڭ ئۇزەڭگىنى سۆيۈش سەۋەبىنى ئۆز ئاغزىدىن ئاڭلىغاچ، بىر قىسىم كىشىلەرنىڭ هەيرانلىقى تېخىمۇ ئاشتى.

b. مۇختەر باي هاياتىدا بۇنداق پاسكىنا، سېسىق ۋە زەي - نەم جاينى كۆرمىگەن، ئۇنىڭ ئۈستىگە يەيدىغىنىچۇ؟

c. ئۇنىڭ ئۈستىگە هەر ئىككىلار رۇسلارنىڭ تىلىدىن باشقا مەجەز - خۇلقىنىمۇ ياخشى بىلىسىلەر، شۇنداق ئەمەسمۇ؟

(6) ئۇنى ئاز دەپ

a. هۆكۈمەت ئەمەلدارلىرىغا ياخشى كۆرۈنۈش ئۈچۈن ئۆگەي قىزىنى خاراب قىلدى، ئاسىيە خېنىمنى ۋەيران قىلدى، پارا ئۈچۈن زىياۋۇدۇننى بىگۇناھ سولاتتى، ئۇنى ئاز دەپ ئۇلارنى هۆكۈمەتكە چېقىپ بالىلارنى ئاتقۇزدى، نۇرىنى — بىر يارىملىق يىگىتنى ئوقۇش ۋە خىزمەتتىن مەهرۇم قىلدى، ئاخىرىدا مۇختەربانىنى سولاتتى، مال - دۇنياسىنى مۇسادىرە قىلدۇردى...

b. ئۇنى ئاز دەپ شۇنچىلىغان ئۇلارنىڭ مەڭزىلىرىگە قار

ئۈچقۇنلىرىنى چاچاتتى.

c. ئۇنى ئاز دەپ، يېڭى ۋالىي مەھكىمىسىگە، ناھىيەلەرنىڭ رەھبەرلىكلىرىگە ئوسمانىنىڭ ئادەملىرىنى قويمىدى.

3) تاللانما باغلىغۇچىسى

(1) يا... يا... \ يا... ياكى...

a. يا ئۆلۈم، يا كۆرۈم دەپ مەيدانغا چىقتۇقمۇ، بولدى، ئاخىرىغىچە ئېلىشىپ كۆرىمىز.

b. يا بۇ قىزىم مەڭلىك بالىدىن كۆڭلىنى ئۇزمىدى، يا دادا بولغان كىشى قىزىنىڭ كۆڭلىنى دېمىدى.

c. بۇ مەكتەپتە يا مېنىڭ بالام ئوقۇغاي، ياكى تاغچى تۇغقانلىرىنىڭ بالىسىنى ئوقۇتۇۋالسىلا، ئۇ شۇمتەك ئوقۇيدىغان بولسا، ئۆينى بوشاتسىلا، ئۆي ئۆزىمىزگە لازىم.

(2) ياكى \ ياكى... ياكى... \ ياكى... ۋە ياكى...

a. ئاتا - ئاناڭ، قوۋم - قېرىنداش ياكى سۆيگەن يارىڭ يوقلاپ كېلىدىغان قەبرەڭمۇ بۇ دۇنيادا قالمايدۇ.

b. 1732 - يىلى مەنچىڭ خانلىقىغا تەۋەلىك بىلدۇرگەنلىكى ئۈچۈن يۈڭجېڭ خانىڭ «جاساقبەگ» يارلىقىغا، كېيىن چېنلۇڭ خانغا ساداقەت كۆرسەتكەنلىكى ۋە ئىلىنى گۈللەندۇرۇشتە خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن «ۋاڭ»لىق ئۇنۋانىغا ئېرىشكەن ئىمىن ۋاڭنىڭ 9- مىراسخورى هاكىم ئاغىچىنىڭ هېسابىدا هېكمەبەگ ئاتالغان غىياسىدىن بەگ غوجام بولسۇن ياكى مۇنۇ ساھىبخانا — شىنجاڭدىكى ئەڭ چوڭ باي هۇسەنبايىنىڭ ئەۋلادى ئەنۋەر مۇسابايوف بولسۇن، ياكى «ئۇسۇلى جەدىت»نى غۇلجىغا ئەكىرىپ تاپقان - تەرگىنىنى مائارىپ ئۈچۈن سەرپ قىلىپ، خەلقپەرۋەرلىكى ۋە پاكىز پەزىلىتى بىلەن هۆرمەت تاپقان ئابدۇموتائالى خەلپىتىم هەزرەتلىرى بولسۇن ياكى ئاتۇشتىن هەۋەس بىلەن ئىلىغا كېلىپ بۇ يەرنى گۈللەتكەن سابىر هاجىلار

ئەۋلادىدىن بولغان رەخمجان سابىر ھاجىيوف بولسۇن ياكى باشقىلار بولسۇن، ھاياتتىن ھېچكىم رازى بولغان ئەمەس.

c. ئۇ ئۆز ـ ئۆزىگە ئادەم ھامان ئۆزىنى بىر نەرسىگە ئاتايدۇ، سەن بىر ئىشنىڭ قۇربانىسەن ياكى گۈزەللىكنىڭ ۋە ياكى رەزىللىكنىڭ...

(3) خاھ... خاھ...

a. بالاڭ خاھ شەھەردە تۇرسۇن، خاھ جەڭگاھتا تۇرسۇن، بۇ ئۇنىڭ تاللىشى، چۈنكى ئۇ يىگىت بولدى.

b. خاھ ئۇنىڭغا خۇشامەت قىلسۇن، خاھ ئەركىلىسۇن مۇسابايدىن ھېچ زۇۋان چىقمىدى.

c. خاھ سۇلىرى بۇلدۇقلاپ تۇرغان بۇلاققا، خاھ تىنىق ئاسمانغا قارايتتى، نەگىلا قارىسا، نۇرنىڭ سېمىاسى...

(4) خاھى... خاھى...

a. خاھى پىكرىمگە قوشۇل، خاھى قوشۇلما، ماڭا بەربىر.

b. خاھى مەكتەپكە بار، خاھى زاۋۇتقا بار، ئىشقىلىپ بىكار يۈرمە.

c. خاھى ئوغلۇڭغا بەر، خاھى قىزىڭغا بەر، ھامان بېرىسەن.

(5) نە... نە...

a. ئۇنىڭ نە مۇڭدىشىدىغان ئادىمى، نە يۆلەنچۈكى يوق.

b. بۇ يەرلەردە ئاتۇشتىكىدەك نە كۆيۈك ئاپتاپ، نە چاڭ ـ توزان يوق.

c. نۇرىدەك مۆكۈنۈپ ـ سۇقۇنۇپ يۈرمەيدۇ، سەبىخەدەك خورلانمايدۇ، دادىسىدەك غەم ـ غۇسسە يۈكىنى كۆتۈرمەيدۇ، ئۇلارغا نە تەبىئەت، نە جەمئىيەت، نە ھۆكۈمەت ھومايمايدۇ.

(6) مەيلى... مەيلى...

a. ئۇنىڭ بۇ ئىشىنى دۇبەننىڭ بۇيرۇقى بىلەن قىلدىم دېگىنى مەيلى راست، مەيلى يالغان بولسۇن، مېنىڭ ئۇيقۇمنى

ئېچىپ قويدى.

b. گەپنىڭ نان يېرى، ئاللانىڭ رەھىم شاپائىتى بىلەن تا بۇگۈنگىچە بىز يانتاقلىقلار مەيلى ئىت تالاشتۇرۇش، مەيلى قوچقار سوقۇشتۇرۇش، توخۇ سوقۇشتۇرۇش، ئوغلاق تارتىشىش، چېلىش، پاپۇز ئويناش، مەشرەپ بولسۇن يېڭىلىپ يۈزىمىز كېتىدىغان ئىش بولمىغان.

c. بۇ بۆرىلەرنى يوقاتمىغۇچە، مەيلى قۇمۇل، مەيلى ئالتە شەھەردە ھېچكىمگە ئارام بولمايدۇ.

(7) بىر بولسا... بىر بولسا...

a. ئۇلار بىر بولسا شۇبرغاندىن قورقۇپ يولغا چىقمىدى، بىر بولسا يولدا ئاۋارىچىلىككە ئۇچرىدى.

b. مەن بىر بولسا تاغقا چىقمەن، بىر بولسا شەھەرگە كىرىپ كېتىمەن.

c. سەن بىر بولسا بۇگۈن كەل، بىر بولسا كېلەر ھەپتە كەل.

(8) گاھ... گاھ...

a. كېچە ـ كۈندۈز تاراسلاپ ئېتىلىۋاتقان ئوقلار ۋە تۆكۈلۈۋاتقان قانلار بەدىلىگە بۇ قەدىمكى شەھەر گاھ ئۇ تەرەپنىڭ، گاھ بۇ تەرەپنىڭ قولىغا ئۆتۈپ تۇراتتى.

b. گاھ دېھقان، گاھ ھۈنەرۋەن ـ كاسىپ، گاھ ئېشەكچى، گاھ يولۇچى قىيابتتىدە، ئىككى ـ ئۈچتىن، بەزىدە يالغۇز يۈرۈپ، ئەل ئىچىگە سىڭىپ كەتكەن يىگىتلەردە مۇنداق قورال بار دەپ ھېچكىم گۇمان قىلمايتتى.

c. چۇ يۈفاڭ دادىسىنىڭ مىجەزىنى بىلگەچكە، بىرەر كۆڭۈلسىزلىك يۈز بەرمىگىدى دېگەندەك قىلىپ، گاھ دادىسىغا، گاھ ئېرىگە خاۋاتىرلىنىپ قارايتتى.

(9) ھېلى... ھېلى...

a. ھەر تەرەپكە پارچىلىنىپ پىتىراپ يۈرگەن تۇڭگانلار ھېلى ئۇ يەر، ھېلى بۇ يەردە ئۇلارغا ۋەسۋەسە سېلىپ يېغلىق

چىقارماقتا ئىدى.

b. ئوغلاق هېلى ئۇ تەرەپنىڭ قولىغا، هېلى بۇ تەرەپنىڭ قولىغا ئۆتۈپ قولدا تۇرمىدى.

c. سامان قەغەزنى پەنجىرىگە چاپلاپ قويسا‌ڭ هېلى سىغىزخان شىلىمىنى چوقۇلاپ تېشىۋەتكەن، هېلى بوران چىقسا يىرتىلىپ كەتكەن.

(10) بەزىدە... بەزىدە...

a. هەقىقەت ئادەمنى بەزىدە قەھرىمان قىلىۋېتىدۇ، بەزىدە بىچارە قىلىپ قويىدۇ.

b. ئۇ ناتونۇش ئادەملەر بىلەن دوست بولاتتى، بەزىدە سوقۇشاتتى، بەزىدە گەپ تالىشاتتى.

c. سوپاخۇن بەزىدە ئاتلىق، بەزىدە پىيادە ئۇياق ـ بۇياققا يۈگۈرەيتتى.

(11) بىر....بىر... \ بىردە...بىردە...

a. چۆچۈپ كەتكەن بالا بىر ئاپىسىغا، بىر دادىسىغا قارايتتى.

b. ئىشخانىغا بىردە رۇس، بىردە قازاق، بىردە تاتارلار ئىش بىلەن كىرەتتى.

c. پارتىزانلار بىردە ئاتلىرىدىن چۈشۈپ تاشلارنىڭ كەينىگە مۆكۈپ، بىردە ئاتلىرىنى يېنىغا چۈشۈپ دۈشمىنگە شىددەت بىلەن ئوق ئاتماقتا ئىدى.

(12) تۇرۇپ... تۇرۇپ...

a. بۇ ئىشلار ئۇنىڭ يادىغا يەتسە ئۇ تۇرۇپ كۈلۈپ كېتەتتى، تۇرۇپ غەمگە چۆكەتتى.

b. تۇرۇپ مېنى تىللايسەن، تۇرۇپ بالىنى تىللايسەن، زادى نېمە قىل دەيسەن؟

c. تۇرۇپ پالانچىنى تۇتۇپ كېتىپتۇ دېگەن خەۋەر كېلىدۇ، تۇرۇپ پالانى يەرنى پارتلىتىپتۇ دېگەن خەۋەر كېلىدۇ.

4) قارىمۇقارشى باغلىغۇچىسى

(1) لېكىن

a. ئۇ فىرانسىيەنىڭ خۇرۇم كىرپىسلوسىدا يېنىچە يېتىپ هۇزۇرلىنىپ چەكتى، ژۇجۇدى راهەتلەندى، لېكىن ئۇنىڭ خىيالى ئەمدى داۋاملىشالمىدى.

b. دەرۋەقە، جۇغراپىيەلىك مۇهىت هەممىنى بەلگىلەيدۇ، دەيدىغان نەزەرىيە مۇتلەق ئىلمىي نەزەرىيە ئەمەس، لېكىن جۇغراپىيەلىك جايلىشىشنىڭ بىر مىللەتنىڭ مەدەنىيەت تەرەققىياتىغا كۈرسىتىدىغان بۇ‌ۋاستە تەسىرىنى سەل چاغلىغىلى بولمايدۇ.

c. سىزنىڭ خىيالىڭىزدا مەن يوق، لېكىن مېنىڭ خىيالىم سىز بىلەن...

(2) ئەمما

a. — بوپتۇ، شۇنداقمۇ بولسۇن دەيلى، ئەمما ئۇنىڭ بىرنەچچە مىڭ كىشىلىك قۇلاق كەستى چېرىكلىرى نېمىشقا ئامان ساقلىنىپ قالىدۇ؟

b. سىزنىڭ بۇ خىزمەتىنى ئوبدان بەجا كەلتۈرۈشىڭىزگە ئىشىنىمەن، ئەمما بۇ سىرنى ئۆزىڭىزدىن بۆلەك هېچكىم بىلمەسلىكى كېرەك!

c. بەگ شۇنداق پىچىرلىدى، كۆز يېشى زادىلا توختىمىدى، ئەمما جەمەتلىرى ئاڭلىغۇدەك ئاۋازىنمۇ ئايمىدى.

(3) بىراق

a. مەن هەدەمدىن گۈزەل، سەبىخە سېرىق ئىدى، مەن ئاق سېرىق، ياق، سۈتتەك ئاق، بىراق ئۇنىڭ بالىسى خەمىت ماڭا ئوخشايدۇ...

b. قىز قېچىش ئومۇمىي ئادەت، ئەمما باي قىزىنىڭ قېچىشى چوڭ نومۇس.

c. نۇرى گەپ قىلمىدى، ئەمما خاپا چىقتى.

بەزىدە ئىككى قارىمۇقارشى باغلىغۇچى بىللە ئىشلىتىلىپ، قارشى مەنە تېخىمۇ كۈچەيتىپ ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

a. ئەمما لېكىن، مۇشۇ ۋەجىدىن ئۇنىڭ بىلەن ئارازلىشىپ قالماي، ئىتتىپاق ئۆتكىنىمىز ياخشىمىكىن.

b. مەن چىدىدىم، جېنىم ئامان قالسا مال ـ دۇنيانىڭ كارى چاغلىق دېدىم، ئەمما لېكىن خوتۇن چىدىمىدى.

c. بۇغداينى ئالتۇن قىلىشنىمۇ بىلمەيدۇ، ئەمما لېكىنزە، ئەخلەت قىلىشقا ئۇستا!

(4) ئەپسۇسكى

بۇ باغلىغۇچى « ئەپسۇس » دېگەن سۆزگە « ـ كى » قوشۇلۇپ تۇراقلىشىپ قالغان.

a. سىز جانابلىرى بۇ ئىشتا سېنىڭ جاۋابكارلىقىڭ بار دەيسىز، بەرھەق، شۇنداق. ئەپسۇسكى، ۋەقەنىڭ ئۈستىدە ئۆزۈم بولماي قاپتىمەن.

b. ئەپسۇسكى، يىگىتلەر ھەرقانچە جەسۇر، ھەرقانچە غەيۇر بولسىمۇ، ئاسماندا پەرۋاز قىلالايدىغان بۈركۈت ئەمەس.

c. ئەپسۇسكى، رۇس تىلىنىمۇ تولۇق بىلگەن بولسىڭىز، نۇر ئۈستىگە نۇر قوشۇلغان بولار ئىدى.

(5) ئەكسىچە

a. بەزىلىرىچۇ، ئەكسىچە ھايات ۋاقتىدا چالمىدەك ئاياغ ئاستىدا پۇتلىشىپ يۈرىدۇ.

b. ئادەممۇ بىزگە ئوخشاش قىسقا ئۆمۈرلۈك، پەرقىمىز ئىنسان ئۆز ھاياتىنى قەدىرلەشنى بىلمەيدۇ، سوقۇشىدۇ، تىللىشىدۇ، بىز ئەكسىچە، مۇھەببەتتىن باشقىنى بىلمەيمىز...

c. شۇنىمۇ ئويلاپ كۆرۈشۈڭلار كېرەككى، شېڭ شىسەي خىزمىتىنى ئۆتكۈزۈپ بېرىشتىن ئىلگىرى ئۆزى تۇتۇپ قاماپ قويغان بىگۇناھ كىشىلەرنى قويۇپ بەرمىدى. ئەكسىچە يەنە

نۇرغۇن بىگۇناھ كىشىلەرنى تۇتتى، ئەگەر دۆلەت ئارمىيەسى يۆتكەپ كېلىنمىگەن بولسا، ئاشۇ بىگۇناھ كىشىلەرنى قۇتۇلدۇرۇۋالغىلى بولاتتىمۇ؟ بۇرھان ئەپەندىنىڭ ھاياتىنى ساقلاپ قالغىلىمۇ بولماس ئىدى...

(6) ھالبۇكى

بۇ باغلىغۇچى « ھال بوكى » دېگەن بىرىكمىدىن تۇراقلىشىپ قالغان.

a. دادىسىنىڭ تېخىچىلا كەنتتە ئۆزىگە قاراپ قول پۇلاڭلىتىۋاتقانلىقىنى، ئانىسىنىڭ پەرتۇقى بىلەن كۆز ياشلىرىنى سۈرتۈۋاتقانلىقىنى، ھالبۇكى، ئاتا ـ ئانىسىنىڭ كۆزلىرىدىكى ياش ئۇنىڭ سەپىرىنىڭ تۈرتكىسى ۋە ئادەم بولۇشىنىڭ ئۆلچىمى ئىكەنلىكىنى ئۇ بىلەتتى.

b. بىراق، ئالتە مىڭ بەش يۈز ئەسكەر بىلەن كەلگىنىمىزنى ئاڭلاپ، ما جۇڭيىڭدەك قەيسەر سەركەردىمۇ قۇيرۇقىنى خادا قىلدى. ھالبۇكى، ئۇنىڭ قوشۇنى خوجىنىيازنىڭ تاغ ـ دالا ۋە يېزا ـ سەھرالاردىن توپلانغان ئادەملىرىگە قارىغاندا ھەم كۆپ، ھەم مۇنتىزىم ئىدى.

c. ھالبۇكى، ياخشى كۈنلەر ئۇزاققا بارمىدى.

(7) ۋاھالەنكى

بۇ باغلىغۇچى پارس تىلىدىكى «وحال ان كە» (ۋە ئەھۋال شۇنداقكى) دېگەن بىرىكمىدىن تۇراقلىشىپ قالعان پېتى تىلىمىزغا ئۆزلەشكەن.

a. ۋاھالەنكى، دوختۇرخانا باشقۇرۇش خىزمىتىدىكى ئامبۇلاتورىيە سۇيۇقلۇق بېرىش مەركىزىنى بىخەتەر باشقۇرۇش دوختۇرخانا باشقۇرۇش خىزمىتىنىڭ تېخىمۇ مۇھىم ھالقىسى ھېسابلىنىدۇ.

b. ۋاھالەنكى، ئەتىسى تۇيۇقسىز يۈز بەرگەن بىر ۋەقە ئۇلارنى يولدىن توسۇپ قويدى.

c. ۋاھالەنكى ئۇنىڭ ئالتۇنلىرى ھەممىگە قادىر ئەمەس ئىدى.

(8) -ۇ \ -يۇ

a. ئۇلاردىن نۇرىنى سورىماقچى بولدى - يۇ، كۆڭلى غەش بولىدىغان خەۋەر ئاڭلاشتىن قورقتى.

b. خەق جان بېرىدۇ - يۇ، سەن ئۇلارغا نان بېرىشتىن باش تارتىسەن، مالىڭ!

c. پەرىخە ئالىيىپ قاراپ قويدى - يۇ، ئۇندىمىدى.

(9) شۇغىنىسى

a. شۇغىنىسى، بۇ ئەزىمەتلەرنى تىللاپ ئۇرۇمچىنىڭ كوچىلىرىدا تەشۋىقات ۋەرەقە تارقىتىپ يۈرگەنلەرمۇ، نامايىش قىلىپ « يوقالسۇن باندىتلار! » دەپ ۋارقىرىشىپ يۈرگەنلەرمۇ ئۇيغۇر.

b. ــ ياھ، ئاغىنىلەر، راست، ھەرقاندىقى چىقىدىكەن بىز خەقتىن، شۇغىنىسى، چوڭ ھوقۇق تۇتقاندىن بىرىمۇ چىقمايتۇ.

c. شۇغىنىسى، تەينىڭ نېرىسىدىكى تۇزلەڭلىككە جايلاشقان جىڭ بىلەن گومىنداڭ يىمىرىلمەس قورغان دەپ ئاتىغان شىخو ناھىيەسى باھادىرلارنىڭ يولىنى خۇددى بەھەيۋەت قورام تاشتەك توسۇپ تۇرۇپتۇ.

(10) شۇنىسى

a. ــ ھەممە تەييارلىقىمىز پۈتتى، شۇنىسى يۇقىرىدىن بۇيرۇق كەلمەيۋاتىدۇ.

b. بالىلار ناھايىتى زېرەك چوڭ بولۇۋاتىدۇ، شۇنىسى مەكتەپكە بېرەلمەيۋاتىمىز.

c. ئۇنىڭ جاراھىتى ساقايدى، شۇنىسى مەڭگۈلۈك دىل يارىسى قېلىپ قالدى.

(11) شۇنداقتىمۇ

a. مۇڭگۈز ئورنىدىن قان ئېتىلىپ چىقىپ بارا - بارا

ھالسىزلىنىپ يىقىلىشتى، شۇنداقتىمۇ يەنە ئورنىدىن تۇرۇشتى.

b. ــ شۇنداقتىمۇ بىرەر پارچە مەكتۇپ يېزىپ بەرسىلە ئوبدان بولارمىكىن، ــ دېدى.

c. بۇ زېمىندا قانچە قانلار تۆكۈلدى، كۆز يېشىنىڭ ۋە كۈلكە - ناخشىنىڭ ھېسابى يوق، شۇنداقتىمۇ ھاياتتىن رازى بولۇپ دۇنيادىن ئۆتكەن بىرمۇ ئادەم يوق.

(12) شۇنداق بولسىمۇ

a. شۇنداق بولسىمۇ بۇ ئىشقا ھازىرچە ئالدىراپ كەتمەيلى.

b. ــ شۇنداق بولسىمۇ يەنە بىر قېتىم كۆرۈپ چىقاي، خاتا كەتكەن جايلار بولمىسۇن يەنە.

c. شۇنداق بولسىمۇ ئۇ كەتمىنىنى قەتئىي تاشلىمىدى.

(13) ئەكسىچە

a. ئەكسىچە ھەممە كىشى ئۆزىنى چۈرىن يەۋالغاندەك ھېس قىلاتتى.

b. ئەكسىچە تۆھمەتنىڭ قۇربانى بولۇپ كېلىۋاتىدۇ!

c. بەختكە قارشى، قىش كىرەر - كىرمەيلا، ئۆتكەن يىلنىڭ ئەكسىچە، ھېچقاچان بولۇپ باقمىغان قەھرىتان سوغۇق باشلىنىپ كەتتى.

(14) بەلكى

a. ئۇ بەلكى نەچچە يۈز يىلدىن بېرى مېۋە بېرىپ كېلىۋاتقاندۇر.

b. روزى تەمبۇر، ھەسەن تەمبۇر ۋە ناخشىچىلار بار ئاۋازى بىلەن ناخشا ئېيتىشتى : ھەركىشىنىڭ دەردى بولسا يىغلىسۇن يار ئالدىدا، قالمىسۇن كۆڭلىدە ئارمان بەلكى ئىزھار ئالدىدا...

c. سەن بەلكى ئويلىمىغان پاراغەت بىلەن ئۇچراشقانسەن، بەلكى يەنە پاراغەت توغرىسىدا ئازرۇلىرىڭ باردۇر؟...

(15) دېگەنبىلەن

بۇ باغلىغۇچى « دېگەن » ۋە «بىلەن » دېگەن ئىككى سۆزنىڭ

بىرىكىشىدىن تۇراقلىشىپ قالغان بولۇپ، كۆپىنچە «نېمىلا» دېگەن سۆز بىلەن قوللىنىلىدۇ.

a. شەھەرلىك خوتۇنى دېگەنبىلەن باغ باغلاشنى ئۆگىنىۋالدى، يازىچە كەينىدىن پوسۇرلاپ باغ باغلىدى.

b. چۈنكى، نېمىلا دېگەنبىلەن بورتالا تاغلىرى ئۇنىڭغا تونۇش بولۇپ قالغان ۋە ئۇ يەردە موڭغۇل مالچىلىرىدىن يېقىن دوستلىرىمۇ بار ئىدى.

c. ـــ شېڭ شىسەيدىنغۇ ياخشىدۇر، نېمىلا دېگەنبىلەن بىز خەقتىن ئېلىخان تۆرىدەك دانا چىقمايۋاتسا!

5) سەۋەب ـ نەتىجە باغلىغۇچىسى

(1) شۇڭا

a. شۇڭا، ھېلىقى ھاجىلار بۇ يىگىتنىڭ خېتىنى ئۇنىڭغا چوقۇم يەتكۈزۈشكە ۋەدە بەردى.

b. مەسۇم شاڭيو، باھام شاڭيولار غوجامنىڭ گېپىنىڭ تېگىگە يەتتى، شۇڭا قاقاقلىشىپ كۈلۈشتى.

c. ئۇنىڭ ھوقۇقى، پۇلى چەكسىز، شۇڭا ئۇ تولىمۇ قورقۇنچلۇق!

(2) شۇڭلاشقا

a. شۇڭلاشقا، شىنجاڭ مەملىكەت بويىچە ئەڭ تەرەققىيات ئىستىقبالىغا ئىگە پاختىچىلىق رايونى ھېسابلىنىدۇ.

b. شۇڭلاشقا، ئۇلارنى چوقۇم ئوزۇقلاندۇرۇش ئۆلچىمى بويىچە بېقىش كېرەك.

c. بەزى ياشانغانلارنىڭ بۇنىڭدىن بۇرۇن جىگەر ياللۇغى، بۆرەك ياللۇغىغا گىرىپتار بولغان كېسەللىك تارىخى بولۇشى مۇمكىن، شۇڭلاشقا ئاۋۋال جىگەر ۋە بۆرەك ئىقتىدارىنى تەكشۈرتۈش كېرەك.

(3) شۇنىڭ ئۈچۈن

a. ئۇنىڭ كۆپ ۋاقتى خىيال دۇنياسىدا، ئاز ۋاقتى رېئال دۇنياسىدا ئۆتۈۋاتىدۇ، ئۇ مانا شۇنىڭ ئۈچۈن ئازابلانماقتا، غەزەپلەنمەكتە.

b. ھامان سېنىڭ ئۈستۈڭنى بىر قارا ھىجران تۇمانى باسقان، سەن شۇنىڭ ئۈچۈن دەردلىنىسەن، شۇنىڭ ئۈچۈن مۇڭلىنىسەن، شۇنىڭ ئۈچۈن ئاچچىقلىنىسەن، غەزەپلىنىسەن، ئاچچىقىڭدىن تاشتىن ـ تاشقا ئۇرۇلۇپ، ئاپپاق كۆپۈكلەر چاچرىتىسەن، جان ئاچچىقىڭدىن دېڭىزدەك دولقۇنلىنىپ شىردەك ھۇۋلايسەن.

c. بۇ ئۇرۇشلار ئەسلىدىن يوقسىزلىق ۋە قالاقلىق تۈپەيلى جاپا ـ مۇشەققەت گىردابىدا جان تالىشىۋاتقان خەلقنى تېخىمۇ ئېغىر كۈنلەرگە دۇچار قىلماقتا ۋە شۇنىڭ ئۈچۈن، خەلقنىڭ زۇلۇم ۋە خانىۋەيرانچىلىقتىن قۇتۇلۇش ئارزۇسى كۈنسايىن ئۇلغايماقتا ئىدى.

(4) نەتىجىدە

a. مەن خەلقنى جەبىر ـ زۇلۇمدىن قۇتقۇزۇش ئۈچۈن، زالىملار بىلەن رەھىمسىز ئۇرۇشتۇم، ئادالەتپەرۋەر، ھەقىقەتچى بۈيۈك داھىيمىز شېڭ دۇبەن جانابلىرىمۇ زالىم خۇنخورلارغا قارشى چىقىپ، مېنىڭ بىلەن دوستلاشتى. نەتىجىدە زالىملارنىڭ توپىسى كۆككە سورۇلدى.

b. نەتىجىدە يېرىم كۈنگە يەتمەيلا ھاجىنىڭ قوشۇنى پەرىشان ھالدا قېچىشقا مەجبۇر بولدى.

c. قۇمۇلغا بارسىلا ئۇ ۋە ئۇنىڭغا ئوخشاش كىشىلەر ئۆزلىرىنى دەيدەيگە سېلىپ، نەتىجىدە يەنە ئۇرۇش باشلىنىپ كېتىشى تۇرغان گەپ.

(5) بۇنىڭ بىلەن

a. شۇنىڭ ئۈچۈن، خوجىنىياز پالۋان مەسىلىسىدىمۇ ئۆتمۈشكە سالاۋات دەپ، ئۇنىڭغا كەچۈرۈم قىلىنسا، بۇنىڭ بىلەن

خەلق كۆڭلىنى ئوۋلىۋالغىلى بولىدۇ دەپ ئويلايتتى.

b. بۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭ بىردىنلا نامى چىقىپ كەتتى.

c. ئىشسىزلارغا ئىش بەرسەك، ئايلىق بەرسەك بۇنىڭ نەرى ناھەقچىلىك بولىدىكەن؟ بۇنىڭ بىلەن گۇناھكار بولىدىغان ئىش بولسا مەن گۇناھكار بولۇشقا رازى.

(6) شۇنىڭ بىلەن

a. شۇنىڭ بىلەن ئۆزىمۇ ئالاھىدە بېيىپ، چار ھۆكۈمىتى ئالدىدىكى ئىناۋىتى زور دەرىجىدە ئۆسكەن.

b. شۇنىڭ بىلەن جىنەستىخان، بەگ ئاغچىلىرى قاتارغا ئۆتۈپ قالدى.

c. شۇنىڭ بىلەن نىياز بەگ ۋە ئۇنىڭ تەرەپدارلىرى جىم بولۇپ قالدى.

(7) چۈنكى

a. چۈنكى، بۇ مەھەللىدە بۇ خىل گەپلەر مەززىلىك تاماقنىڭ پۇرىقىدەك تېز تارقىلىدۇ ئەمەسمۇ!

b. چۈنكى، بۇ ئادەملەر شېڭ شىسەيگە نۇرغۇن بايلىق، ئالتۇن ـ كۈمۈش، يەر ـ زېمىن ۋە مال ـ ۋاران ھەدىيە قىلىشقان.

c. ـــ مۇشۇ قامچىدا ھەربىرىڭلار ئىككىدىن ئۇرۇڭلار، چۈنكى مەن ھەرقاندىقىڭلارغا ئىككىدىن ئارتۇق قامچا سالمىدىم، دەردىمىز چىقمايدۇ، دېسەڭلار جىق ئۇرۇۋالساڭلارمۇ مەيلى.

(8) سەۋەب \ سەۋەبى

a. ئۇنىڭ قاتتىق ئويغا چۆمۈپ كېتىشىدىكى سەۋەب مانا مۇشۇ يەردە ئىدى.

b. تارىختا باشقىلارغا مەدەنىيەت تارقاتقان مىللەتنىڭ بۈگۈنكى كۈندە «ياۋايى» بولۇپ، باشقىلارنىڭ كۈلكىسىگە قېلىشىدىكى سەۋەب نېمە؟ ھەي بىچارە مىللەت!

c. بۇنىڭ سەۋەبى سەپداشلىرىدىن يىگىرمە بىر كىشىنىڭ قازاغا ئۇچراپ، قاسىم ئەپەندى باشلىق يەتتەيلەننىڭ ياردار

بولغانلىقىمۇ ياكى باشقا ئىشمۇ، بۇ توغرۇلۇق ھېچكىم ھېچنېمە دېمەيتتى.

(9) شۇ سەۋەبلىك

a. ئاشۇ قابىل، ئەقىللىق، يۇرتنىڭ نەزىرى چۈشۈپ ئەزىزلەنگەن يىگىتبېشى بالا مۇشۇ ئىشق ـ سەۋدا سەۋەبلىك سەرسان بولۇپ چۆلگە چىقىپ كەتسە، كېرىم ھاجى ئاغزىغا چىش چىقىپ خۇدا بەرگەن بىر ئوغلىدىن ئايرىلىپ بۇ جاھاندا ياشىيالمايدۇ.

b. مۇشۇ سەۋەبلىك كېرىم ھاجىمۇ، يانتاق يۇرتىمۇ تۇتقان ـ قويغىنىنى بىلمەي، ۋەيرانە ـ سەرسان بولۇپ كەتتى.

c. بۇ كېسەللىك كۆپىنچە شەخسىي تازىلىقنىڭ ياخشى بولماسلىقى، ئۇزۇقلىنىش كەمچىل بولۇش، بولۇپمۇ B گۇرۇپپىدىكى ۋىتامىن يېتىشمەسلىك سەۋەبلىك بولۇپ، ياشانغانلاردىكى جىنسىي يول يالليۇغىنى ئاسانلا پەيدا قىلىدۇ.

(10) شۇ سەۋەبتىن

a. تۇنجى قېتىم ئۇششاقتالدا ئۇنىڭ قولىغا سۆيىمەكچى بولغىنىمۇ شۇ سەۋەبتىن ئىدى دېگىنە، ئۇكام.

b. شۇ سەۋەبتىن بولسا كېرەك، بۇ ئاتنىڭ قۇلاقلىرى ئۆچكىنىڭكىدەك سالپىيىپ قالغانىدى.

c. خەجلەشكە تېگىشلىك بولمىغان پۇل خەجلەنگەن بولسىمۇ، پارنىك ئىچىنىڭ تېمپېراتۇرىسىنى تېزگىنلىگىلى بولماي، شۇ سەۋەبتىن، كۆكتاتنىڭ مەھسۇلاتى تۆۋەنلەپ كېتەتتى، سۇپىتىمۇ يۇقىرى كۆتۈرۈلمەيتتى.

(11) نېمىشقا دېگەندە

a. نېمىشقا دېگەندە، جەڭنى شۇلار قىلدى، شۇلار ئۆلدى، شۇلار شېھىت بولدى.

b. بۇ ئىشلار يېرىم يولدا تاشلاپ قويۇلدى، نېمىشقا دېگەندە، بۇ ئىشقا كۆڭۈل بۆلىدىغان باشلىق يۆتكەپ كېتىلدى.

c. ـــ ھەممىسى سىزنىڭ گېپىڭىزنى قىلىشىۋاتىدۇ، نېمىشقا دېگەندە، بۇ مەھەللىدىن سىزدەك بىرى چىقمىغان.

6) ئىزاھلىق باغلىغۇچىسى:

(1) يەنى

a. بۇ مېنىڭ ئوقۇغۇچۇم تۇرسۇن، ئۇنىڭ دادىسى ھەسەن ئاخۇن ئۇستام، يەنى ھەسەن دولان پەن دارىنىڭ پوۋېسكىسىنى ھەيدەيتتى.

b. چۈنكى، ئۇنىڭغا بۇ ئايال ئۆزى پارقىراپ تۇرغان بىلەن ئىسسىق تەگمەيدىغان ئايغا ئوخشاش، يەنى مېھرى سوغۇق تۇيۇلاتتى.

c. ئاراتۇرۇك تەرەپتە سادىق قورمال باشچىلىقىدىكى قوزغىلاڭچىلاردىن يېڭىلىپ، شەھەرگە چېكىنىپ كېلىۋاتقان ئىككى تۇەن، يەنى تەخمىنەن ئىككى مىڭ چېرىك شۇ كۈنى ئاخشىمى كۆشۈتە ئېغىزىدا قونغانىدى.

d. ئاخىر ئۇلار زىياۋۇدۇننى جازالاش، يەنى ئەللىك دەررە ئۇرۇشنى قارار قىلدى.

e. ـــ مەن شۇ كىشىنىڭ شاگىرتى ئىدىم، ھەزرەتلىرى، ھىجرىيە 1343 ـ يىلى ماھى مۇھەررەمنىڭ 14 ـ كۈنى، يەنى مىلادىيە 1924 ـ يىلى 8 ـ ئايدا بىز ئۇلۇغ ئۇستازىمىزدىن ئايرىلدۇق.

f. شېڭ شىسەي شۇ يىلى، يەنى 1937 ـ يىلى 10 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى ئۇرۇمچىدە غوجانىياز ھاجىنى قولغا ئالدى.

g. رىۋايەت قىلىنىشىچە، ئىبلىس، يەنى ئازازۇل ئەسلىدە خۇداغا يېقىن پەرىشتىلەرنىڭ بىرى بولۇپ، ھەممە پەرىشتىلەرگە دەرس ئېيتىش مەرتىۋىسىگە يېتىپتىكەن.

h. ئوخشىمايدىغان يېرى، ئوسمان قىرىق يېشىدا، يەنى سەككىز بالىنىڭ دادىسى بولغىنىدا قولغا قورال ئېلىپ،

مىللىي زۇلۇم، مىللىي خورلۇق ۋە ھاقارەتكە قارشى پىدائىي بولۇپ ئوتتۇرىغا چىقتى.

(2) باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا

a. باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، ئىنسانىيەتنىڭ بويسۇندۇرغىنى تەبىئەت ئەمەس، بەلكى ئىنسانىيەتنىڭ ئۆزى.

b. باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، پەسلىسىز كۆكتات تېرىقچىلىقى پەقەت بىر ياخشى ئىدىيە بولسىمۇ، رېئاللىق بىلەن ئارىلىقى شۇنداق يىراق ئىدى.

c. تارىخ ـــ باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، قەھرىمانلارنىڭ تارىخى، تارىخنى نامى ئۆلمەسلەر يارىتقان، دېگەن سۆز توغرا ئىدى.

7) ئۇلانما باغلىغۇچىسى:

(1) ئاندىن

a. ئاندىن سىرتقا ئېلىپ چىقىپ، قوللىرىنى ئارقىسىغا قىلىپ باغلاپ ھەيدەپ ماڭدى.

b. ئاندىن ئۇ يانچۇقىدىن ئىككى پارچە خەتنى چىقىرىپ، قاسىم ئەپەندىگە ئۇزارتتى ۋە قېنى ئوقۇڭ، ھەممەيلەن «ئاڭلىسۇن» دېدى.

c. ئۇ ئاخىر «پىشانەمگە پۈتۈلگەننى كۆرەي» دەپ، ھەجدىن قايتقان ھاجىلارغا قوشۇلۇپ (ئۇلارنىڭ ئارىسىدا توقسۇنلۇق ھاجىلارمۇ بار ئىدى)، تاشقورغان ئارقىلىق قەشقەرگە، ئاندىن قاراشەھەرگىچە كەلدى.

(2) ئاۋۇال... ئاندىن... \ ئاۋۇال...كېيىن...

a. ئاۋۇال مەن بىر ھېكايە ئېيتىپ بېرەي، ئاندىن يولغا چىقساقمۇ ئولگۈرىمىز

b. ئۇنى ئاۋۇال تاختاي بىلەن يېپىپ، ئاندىن توپا بىلەن چىڭىتىپ كۆمدى.

c. پەرىخە ئاۋۋال قىزاردى، كېيىن بىردىنلا تاتىرىپ لەۋلىرىنى مىدىرلاتتى.

(3) دەسلەپ... كېيىن... \ دەسلەپ... كېيىن... \ دەسلەپ...ئارقىدىن...

a. دەسلەپ ئۇ ئۆزىنىڭلا پادىسىنى، يىلقىسىنى باقاتتى، كېيىن تۇغقانلار، مەھەللە كوي، دوستلىرى ئاخىر بىرىپ پۇتۇن يۇرت ئادەملىرى قوي، كالا، ئات، تۆگىلىرىنى خېنىيا سايىتقا تاپشۇردى.

b. خېنىيا سايىت دەسلەپ ئاتقا مىنگەندە تىكەنلىك قوزۇققا ئولتۇرغاندەك ۋارقىراپ بىر ئۇنى ئاسمانغا، بىر ئۇنى يەرگە كىرىپ كەتتى، كېيىن كالپۇكىنى قاتتىق چىشلەپ چىداپ ئولتۇردى.

c. دەسلەپ ئېغىر، ئاستا ـ ئاستا، ئاندىن تېز ـ تېز كۆپۈكلىنىپ يۇمىلاپ ئېقىشقا باشلىدى.

d. دەسلەپ خىل قوراللار بىلەن ئۇچ مىڭ ئەسكەر ھۇجۇمغا ئۆتىدۇ، ئارقىدىن يەنە ئۇچ مىڭ!

e. دەسلەپ سۇس بېغىر رەڭ، كېيىن كۆكۈچ بېغىر رەڭ، ئارقىدىن كۆكۈچ قارامتۇل داغقا ئۆزگىرىدۇ.

(4) باشتا... ئاندىن... \ باشتا... كېيىن...

a. ئاندىن ھەسەن دولانىڭ كىملىكى ۋە ئۇنىڭ پاجىئەلىك تەقدىرىنى، بۇ بالىنىڭ بولسا، كىچىكىدىنلا ھەيدەر ئەپەندىدە ئوقۇغانلىقىنى، دادىسىدىن كېيىن، ئانىسىدىنمۇ يېتىم قېلىپ، باشتا ھەيدەر ئەپەندىنىڭ ئۆيىدە، كېيىن ئۆزىنىڭ تەربىيەسىدە ئۆسكەنلىكىنى، ئەمدىلىكتە رۇس ۋە خەنزۇ تىللىرىدىن بىر قەدەر ساۋاتى بار يارامليق بىر يىگىت بولۇپ قالغانلىقىنى بايان قىلىپ كېلىپ مۇنداق دېدى.

b. ئۇ مۇھەببەتكە باشتا بىپەرۋا، ھەتتا سوغۇق مۇئامىلە قىلدى، ئاندىن ئۆزى تۇيمىغان ھالدا كىرىشىپ كەتتى.

c. باشتا ماقۇل بولغاندى، نېمە ئويلىدىكىن كېيىن يېنىۋالدى.

(5) ئاۋۋال... ئارقىدىن...

a. ئاۋۋال جاڭ جىجۇڭ، ئارقىدىن رەخمەجان سابىرھا ـ جىيوف، ئوبۇلخەيرى تۆرە، ئەخمەتجان قاسىملار ئىمزا قويۇشـ تى.

b. ئاۋۋال ئىككى ئەسكەرگە ئوق تەگدى، ئارقىدىن يەنە بىرى ئۆمىلەپ بېرىپ پارتلاتقۇچنى ئېلىپ مېڭىۋىدى، ئۇنىڭغىمۇ ئوق تەگدى.

8) يەكۈن باغلىغۇچىسى:

(1) دېمەك

a. دۈشمەن قوشۇنىدا ئىختىلاپ تۇغۇلدى دېمەك، غەلىبە مېنىڭ دېمەكتۇر.

b. دېمەك، بىز ئون جىڭ تۆمۈرنى ئون جىڭ كۈمۈشكە سېتىۋالغۇدەكمىز.

c. زالىم ئۇچۇن ئالىم، كىتاب ئەجەلدۇر، ئەدىب، شائىر دېمەك كۆزگە سۆگەلدۇر.

9) شەرت باغلىغۇچىسى:

(1) ئەگەر

a. ئەگەر، مېنىڭ دېگىنىمنى قىلمىساڭ، ھەر ئىككىمىز ھالاك بولىمىز.

b. ئەگەر بىلمىسەم، دەردىڭگە ئورتاقلاشمىسام، قاپقارا ۋاپاسىزلىق، ئۇياتسىزلىق، توغرىسى خائىنلىق قىلغان بولىمەن.

c. نادان كىشىگە نىسبەتەن سۆكۈتتىن ياخشى ئىش يوق، ئەگەر ئۇ نەسىھەتنىڭ قەدرىنى بىلسە، نادان بولماس ئىدى.

(2) ناۋادا

a. ناۋادا ئۇ بىرەر كىشىمەسلىككە يولۇققان بولسا، مەن ئۇنىڭ ئىزىنى بېسىپ يولىنى داۋاملاشتۇرىمەن.

b. ناۋادا ئۇ قىز نۇرىنىڭ باتۇرلۇقىغا رەھمەت ئېيتىشنىلا كۆزلىگەن بولسا، بۇنداق يالغۇز كەلمىگەن بولار ئىدى.

c. ناۋادا قارا تەقدىر ئۇنى ئۆلۈمگە ھەيدەپ ئاپارسا، سەبىخە ئىككىلەنمەي كۆكرىكى بىلەن ئۇنى قوغداپ بىللە قۇربان بولىدۇ.

(3) مۇبادا

a. مۇبادا ۋەدەمگە خىلاپلىق قىلسام، ئاللانىڭ ئالدىدا يۈزۈم قارا بولغاي.

b. شۇنداق دېگۈم كېلىدۇكى، مۇبادا، ئۇيغۇرلار ئارىسىدا جىرجىس ھاجىدەك كىشىلەر كۆپرەك بولغاندا ئىدى، بۇ خەلقنىڭ ئازادلىق ئىشى تېزرەك ۋە ئوڭۇشلۇقراق ئەمەلگە ئاشارمىدىكىن!

c. مۇبادا خاتا يول باشلاپ قويسىلا، پۈتۈن پادا دەھشەتلىك ئاقىۋەتكە ئۇچرايدۇ.

(4) گەرچە

a. گەرچە داڭلىق باي بالىسى رەخمجان ئۇنىڭغا ھېسداشلىق قىلىۋاتقان بولسىمۇ، ئۇنىڭ مۇشكۈلاتلىرى ھېسداشلىق بىلەن يېڭگىللەپ قالمايدۇ.

b. گەرچە ئۇ كۈلۈپ تۇرسىمۇ، ئۇنىڭ مەقسىتى بىرلا : يېيىش ـ تالاش.

c. يەنى ئاسماندىن ھەرقانداق بالا چۈشسە، ئۇ گەرچە باشقىلارغا بويرۇلغان بولسىمۇ، پۈتى يەرگە تەگمەي تۇرۇپلا ئەنۋەرنىڭ ئۆيى نەدە دەپ مېنى ئىزدەيدۇ.

10) ئەگەشتۈرمە باغلىغۇچىسى:

(1) كى

a. مەن سىزگە ئىشىنىپ شۇنى ئېيتايكى، دۇنيادا پۇل بىلەن

سېتىۋالغىلى، كۈچ بىلەن ئىگىلىۋالغىلى بولمايدىغان بىر نەرسە بار، ئۇنىڭ ئېتى « قەلب ».

b. شۇنى ئېسىڭلاردا تۇتۇڭلاركى، مۇبادا بارغان ئورنۇڭلاردا قانداقتۇر « ئىنقىلاب، پىنقىلاب » دەيدىغان بىرەر ھەرىكەت بولۇپ قالسا، مېنىڭ قىلىچىم ئالدى بىلەن سىلەرنىڭ بېشىڭلاردا ئويناپدۇ...

c. ئۇلارنىڭ ئاۋازى شۇ قەدەر تۆۋەن ئىدىكى، ئىشىك تۈۋىدە مىلتىق تۇتۇپ تۇرغان ئىككى مۇھاپىزەتچىمۇ ئۇلارنىڭ نېمە دەۋاتقانلىقىنى ئېنىق ئاڭلىيالمايتتى.

§3. يۆكلىمىلەر

سۆزلەرگە، سۆز بىرىكمىلىرىگە ياكى جۈملىلەرگە قوشۇلۇپ سوئال، تەكتلەش، گۇمان، يالۇرۇش قاتارلىق قوشۇمچە مەنىلەرنى بىلدۈرىدىغان يارىدەمچى سۆزلەر يۆكلىمە دەپ ئاتىلىدۇ. يۆكلىمىلەر، ئومۇمەن ئېيتقاندا، سۆزنىڭ گىرامماتىكىلىق شەكىللىرىگە ياكى جۈملىلەرگە ياندىشىپ كېلىپ، شۇ سۆز ـ جۈملىلەرنىڭ بەلگىلىك تەرزدە ئېيتىلغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدىكى يۆكلىمىلەرنىڭ بەزىلىرى سىنتېتىك شەكىلدە سۆزلەرگە خۇددى قوشۇمچىلاردەك قوشۇپ يېزىلىدۇ، يەنە بىر قىسمى ئانالىتىك شەكىلدە سۆزلەردىن ئايرىپ يېزىلىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدا بىرقەدەر كۆپ ئۇچرايدىغان يۆكلىمىلەر مۇنۇلاردىن ئىبارەت.

ـمۇ، ـما، ـچۇ، ـغۇ \ ـقۇ، ـ دە \ ـتە، ـكىن، ـلا، ـزە، ـا، ھە(ـئە)، ئەمىسە، رايى، تېخى، قېنى، ئېھتىمال، ناھايىتى، ھەر ھالدا، جۇمۇ، بىكا (ھېلى بىكار)، ئىشقىلىپ، خۇددى، بەئەينى، گويا، زادى، بەلكى (بەلكىم)، ھەتتا، خالاس، ھېلىمۇ (ھېلىمۇ

ياخشى)، يەنە، پەقەت، يالغۇز، مانا، ئەنە، دەيمەن، دەيسەن (دەيسىز، دەيسىلەر)، دەڭا، دېگىنە، دەڭلار، (دەمسەن، دەمسىز، دەمسىلەر.)

بۇلاردىن « ـ مۇ، ـ ما، ـ چۇ، ـ غۇ \ ـقۇ، ـ دە \ ـتە، ـ كىن، ـ لا ، ـ زە، ـ ا» قاتارلىقلار مۇستەقىل تۇرالمايدۇ، بۇلار خۇددى تۇرلىگۈچى قوشۇمچىلارغا ئوخشاش سۆزلەرگە ئۇلىنىپ كېلىدۇ، شۇڭا بۇلارغا « يۆكلىمىلەر»دىن پەرقلىق ھالدا « ئۇلانمىلار » دەپ ئاتىسىمۇ بولىدۇ.

ئايرىم يۆكلىمىلەر سۆزنىڭ گىرامماتىكىلىق شەكلى بىلەن بىرىكىپ ئۇنىڭ باشقا بىر خىل گىرامماتىكىلىق شەكلىنى ياساش رولىنىمۇ ئويناىدۇ. بەزى يۆكلىمىلەر ئوخشاش بولمىغان ئورۇنلاردا ئوخشاش بولمىغان بىرنەچچە خىل يۆكلىمىنىڭ ۋەزىپىسىنى ئۆتەيدۇ. بىز تۆۋەندە يۇقىرىدىكى يۆكلىمىلەرنىڭ قوللىنىلىشى ۋە مەنىسىنى بىر ـ بىرلەپ تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمىز.

1. ـ مۇ

1) سوئال يۆكلىمىسى بولۇپ جۈملىنىڭ خەۋىرىگە ئۇلىنىپ كېلىدۇ. بۇ يۆكلىمە پەيىلنىڭ سىنتېتىك شەكلى بىلەن ئىپادىلەنگەن خەۋەرلەردە ئاساسەن خەۋەرنىڭ ئاخىرىغا ئۇلىنىدۇ. پەيىلنىڭ ئانالىتىك شەكلى بىلەن ئىپادىلەنگەن خەۋەرلەردە ياكى ھۆكۈملۈك خەۋەرلەردە خەۋەرنىڭ ئاخىرىغا ئۇلىنىشىمۇ، ئوتتۇرىسىغا ئۇلىنىشىمۇ مۇمكىن. خەۋەرنىڭ ئوتتۇرىسىغا ئۇلانغاندا، ھامان فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشكە ئۇچراپ «ـم- \ ـام- \ ـەم-» شەكلىگە كىرىپ قېلىشى مۇمكىن. سوئال يۆكلىمىسىنىڭ سۆزدىكى ئورنىنىڭ ئوخشىماسلىقىغا قاراپ شۇ جۈملىدە ئىپادىلەنگەن مەنىمۇ پەرقلىق بولىدۇ، يەنى سوئال يۆكلىمىسى ئۆزەككە باشقا تەركىبلەردىن بۇرۇن ئۇلانسا، سوئال

مەنىسى تەكىتلەنگەن بولىدۇ، ئەگەر زامان، راي ۋە باشقا تەركىبلەر سوئال يۆكلىمىسىدىن بۇرۇن كەلسە، ئاشۇ خىل گىرامماتىكىلىق تەركىبلەرنىڭ مەنىسى تەكىتلەنگەن بولىدۇ. بۇ يۆكلىمىنىڭ كونكرېت ئۇلىنىش ئەھۋالى تۆۋەندىكىچە:

(1) ۋاستىسىز ھۆكۈم باغلامچىسىنىڭ ھازىرقى زامان شەكلى قوشۇلۇپ كەلگەن ھۆكۈملۈك خەۋەرلەردە ياكى پەيىلنىڭ ۋاستىسىز بايان رايىدىكى پۈتكەن ھازىرقى زامان خەۋەر شەكلىدە تۇرغۇن سۆز ياكى سۈپەتداش بىلەن ھۆكۈم باغلامچىسىنىڭ ئارىلىقىغا ئۇلىنىدۇ، ھۆكۈم باغلامچىسىنىڭ 3 ـ شەخس شەكلى قوللىنىلمايدۇ. مەسىلەن:

بەگمۇ سەن، مۇئەللىممۇ سەن، كۆرگەنمۇ سىز، تارتقانمۇ سىز...

(2) پەيىلنىڭ ۋاستىسىز بايان رايىدىكى پۈتمىگەن ھازىرقى زامان خەۋەر شەكلىدە 1 ـ شەخستە «ـم-» ،(مۇ-دۇر،تۇرۇر) شەكلىدە، قالغان شەخسلەردە «ـم- \ ـام- \ ـەم-» شەكلىدە «ـا»لىق رەۋىشداش بىلەن ھۆكۈم باغلامچىسىنىڭ ئارىلىقىغا قوشۇلىدۇ. 1 ـ شەخستە تولۇق شەكىلدە ئاخىرىغا قوشۇلۇشىمۇ مۇمكىن. مەسىلەن:

كۆرەمدىمەن \ كۆرىمەنمۇ، كۆرەمدىمىز \ كۆرىمىزمۇ، كۆرەمسەن، كۆرەمسىز، كۆرەملا، كۆرەمسىلەر، كۆرەمدۇ.

(3) پەيىلنىڭ ۋاستىلىك بايان رايىدىكى پۈتمىگەن ھازىرقى زامان خەۋەر شەكلىدە ئەڭ ئاخىرىغا قوشۇلۇشىمۇ، «ـم- \ ـام- \ ـەم-» شەكلىدە «ـا» لىق رەۋىشداش بىلەن «ـد- \ ـت-» قوشۇمچىسىنىڭ ئارىلىقىغا قوشۇلۇشىمۇ مۇمكىن. مەسىلەن:

كۆرىدىكەنمەنمۇ \ كۆرەمدىكەنمەن، كۆرىدىكەنمىزمۇ \ كۆرەمدىكەنمىز، كۆرىدىكەنسەنمۇ \ كۆرەمدىكەنسەن، كۆرىدىكەنسىزمۇ \ كۆرەمدىكەنسىز، كۆرىدىكەنسىلەرمۇ \ كۆرەمدىكەنسىلەرمۇ، كۆرىدىكەنمۇ \ كۆرەمدىكەن،

كۆرمەيدىكەنمۇ \ كۆرمەمدىكەن.

(4) پېئىلنىڭ ۋاستىسىز بايان رايىدىكى پۈتمىگەن ئۆتكەن زامان ياكى ئىزچىل ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكىللىرىدە ئەڭ ئاخىرىغا قوشۇلۇشمۇ مۇمكىن. «-م- \ -ام- \ -ەم-» شەكلىدە «-ا»لىق رەۋىشداش بىلەن ھۆكۈم باغلامچىسىنىڭ ئارىلىقىغا قوشۇلۇشمۇ مۇمكىن. كېيىنكى ئەھۋالدا «-ا»لىق رەۋىشداشنىڭ ئاخىرىدىكى «-ي-» قوشۇمچىسى (ئەگەر بۇ قوشۇمچە بولسا) چۈشۈپ قالىدۇ، ھۆكۈم باغلامچىسى قىسمىدىكى ئىككى «-ت-» قوشۇمچىسىنىڭ بىرىمۇ چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن:

كۆرەتتىممۇ \ كۆرەمتىم، كۆرەتتىڭمۇ \ كۆرەمتىڭ، كۆرەتتىمۇ \ كۆرەمتى، كۆرۈۋاتاتتۇقمۇ \ كۆرۈۋاتامدۇق، كۆرەتتىممۇ \ كۆرەمتىم، كۆرەتتىڭمۇ \ كۆرەمتىڭ، كۆرەتتىمۇ \ كۆرەمتى، كۆرمەيتتىمۇ \ كۆرمەمتى.

(5) بۇلاردىن باشقا، بۇ يۈكلىمە ئاخىرىدا ۋاستىسىز ھۆكۈم باغلامچىسىنىڭ ئۆتكەن زامان شەكلى ياكى ۋاستىلىك ھۆكۈم باغلامچىسى كەلگەن خەۋەرلەردە ئەڭ ئاخىرىغا ئۇلىنىشمۇ مۇمكىن، «-م-» شەكلىدە ھۆكۈم باغلامچىسىنىڭ ئالدىغا ئۇلىنىشمۇ مۇمكىن (پەقەت ھازىرقى زامان شەكلىدىكى خەۋەرلەردە تولۇق شەكلىدە قوشۇلىدۇ.) مەسىلەن:

سەت ئىدىممۇ \ سەتمىدىم، ھويلىدا ئىدۇقمۇ \ ھويلىدىمىدۇق، بالا ئىدىڭمۇ \ بالىمىدىڭ، ئۇ ئىدىمۇ \ ئۇمىدى، كۆچلۈك ئىكەنمەنمۇ \ كۆچلۈكمىكەنمەن، يوق ئىكەنسىزمۇ \ يوقمىكەنسىز، كۆرگەنىدىممۇ \ كۆرگەنمىدىم، كۆرگەنىدىڭمۇ \ كۆرگەنمىدىڭ، كۆرىدىغانىدۇقمۇ \ كۆرىدىغانمىدۇق، كۆرىدىغانىدىمۇ \ كۆرىدىغانمىدى، كۆرەر ئىدىممۇ \ كۆرەرمىدىم، كۆرەر ئىدىمۇ \ كۆرەرمىدى، كۆرمەكچىدىڭمۇ \ كۆرمەكچىمىدىڭ، كۆرمەكچىدىمۇ \ كۆرمەكچىمىدى، كۆرگەنىكەنمەنمۇ \ كۆرگەنمىكەنمەن،

كۆرگەنىكەنسىزمۇ \ كۆرگەنمىكەنسىز، كۆرمەكچى ئىكەنمەنمۇ \ كۆرمەكچىمىكەنمەن، كۆرمەكچىكەنمۇ \ كۆرمەكچىمىكەن، كۆرمەكچىمەنمۇ \ كۆرمەكچىمۇمەن، كۆرمەكچىسەنمۇ \ كۆرمەكچىمۇسەن.

(6) يۇقىرىقىلاردىن باشقا، خەۋەرلەرنىڭ ھەممىسىدە ئەڭ ئاخىرىغا قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

كۆردۇممۇ، كۆردۇقمۇ، كۆردۇڭمۇ، كۆردىمۇ، كۆرۈپتىمەنمۇ، كۆرۈپتىمىزمۇ، كۆرۈپسىزمۇ، كۆرۈپتىمۇ، كۆرۈپتىدىكەنمۇ، كۆرۈپتۇمىشمۇ، كۆرگەنىدىمۇ، كۆرەرسەنمۇ.

(7) بۇ يۈكلىمە قوشۇلغان خەۋەرلەر «ھەئە» ياكى «ياق» جاۋابىنى ئىلىش مەقسىتىدە قويۇلغان سوئالنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. «ئىز» رومانىنى كۆرۈپ بولدىڭىزمۇ؟
b. بۈگۈن دۇشەنبەمۇ؟
c. بۇ يىغىنغا سىزمۇ قاتنىشامسىز؟
d. سىز پارتىيە ئەزاسىمۇ؟
e. سىڭلىڭىز سىزدەك چىرايلىقمۇ؟
f. پائالىيەتكە سىلەرمۇ قاتنىشامدىكەنسىلەر؟
g. مەنمۇ بارغۇدەكمەنمۇ؟
h. ئۇخلاۋاتامتىڭىز؟

(8) تىل شارائىتى ئېنىق بولغان ئەھۋالدا جۈملىنىڭ سوئال چۈشكەن بۆلىكىلا ئېيتىلىپ، «-مۇ» يۈكلىمىسى شۇ بۆلەككىلا قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

a. بۇ خۇشاللىقنى سىزگە كىم يەتكۈزدى؟ ئايقىزمۇ؟
b. بېيجىڭغا قاچان ماڭمسىز؟ كېلەر دۇشەنبەمۇ؟
c. ئىشىكنى كىم چېكىۋاتىدۇ؟ ئەلمۇ؟
d. پائالىيەت قەيەردە ئۆتكۈزۈلىدۇ؟ قەشقەردىمۇ؟

(9) شۇ جۈملىدە ئىپادىلەنگەن ئىشنىڭ ئەكسىنىڭ پاكىت

ياكى مۇقەررەر ئىكەنلىكىنى ئەسلىتىش رولىنى ئويناپدۇ. مەسىلەن:

a. كۆزى بولسا بۇ لاي بىزدەك قارىغىش تەگكەنلەرگە چاچرىمايتتىمۇ؟

b. بىر پەن ياۋنەننى كۆزدىن يوقاتماقلىق بىلەن ئىچكىرىدىن ۋە بولشېۋىكلار رۇسىيەسى بىلەن ئەرەب ـ تۈرك ئەللىرىدىن ئېقىپ كىرىۋاتقان غەلىتە پىكىر ئېقىملىرىنىڭ يامراپ كېتىشىنى توسۇۋالغىلى بولامتى؟!

c. ـــ ئۆزلىرىگە ئەقىل كۆرسىتىش مېنىڭ قولۇمدىن كېلەمتى!

d. خەلقنىڭ ئۈمىدىگە ھەربىر قەدىمىدە جاۋاب ئىزدەۋاتقان جەڭچىلەر تومۇزدىن قورقاتتىمۇ؟

(10) پېئىلنىڭ 1 ـ، ۋە 3 ـ شەخس بولۇشسىز بۇيرۇق رايىدىكى خەۋەر شەكلىگە ۋە پېئىلنىڭ ۋاستىسىز بايان رايىدىكى پۇتمىگەن ھازىرقى زامان 3 ـ شەخس بولۇشسىز خەۋەر شەكلىگە قوشۇلۇپ كەلگەندە مەسلىھەت تەرزىدىكى سوئالنى بىلدۈرۈشى ياكى تەكتىلەنگەن بولۇشسىز بۇيرۇق رايىنى بىلدۈرۈشى مۇمكىن. مەسىلەن:

a. ـــ بۇ ئىشتا يەنىلا ئاتا ـ ئانىمىزنىڭ پىكرىنى ئالايلىمۇ؟ (ئالساق قانداق)

b. ـــ سەنئەت كېچىلىكىگە گۈلزار رىياسەتچىلىك قىلسۇنمۇ؟ (رىياسەتچىلىك قىلسا قانداق)

c. ـــ كۆڭلەكتىن بىرنى ئالامسىز؟ (ئالسىڭىز قانداق)

d. ـــ بۇ كىنونى بىر كۆرمەمسەن؟ (كۆرسەڭ قانداق)

e. ئاۋۋال ئەخمەت پىكىر قىلىپ باقمىسۇنمۇ، ئاندىن سىلەر بىرنەرسە دەرسىلەر!

f. ـــ بىردەم ساقلاپ تۇرساڭلارچۇ، كىيىمىمنى كىيىۋالمايمۇ!

g. ئالدىراتماڭلار، ئۇمۇ قىلىپ باقمىسۇنمۇ!

h. كارىدورغا چىقىپ سۆزلەشمەمسەن.

i. ئېغىزىڭنى بولغاندىكىن گەپ قىلمامسىز.

(11) «نېمە» دېگەن سوئال ئالمىشى بىلەن بىرىكىپ ئوبيېكتىپ مۇلچەر تەرزىدىكى سوئالنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. ھويلىدا ماشىنا تۇرىدۇ، ئەخمەت ئاكام كەلدىمۇ نېمە؟

b. ئۇ دۇنيا خەۋەرلىرىگە بەك پىششىقكەن، كۈندە گېزىت كۆرەمدۇ نېمە؟

c. ـــ بېشىڭنى ياغلىق بىلەن چىڭ چىگىۋاپسىز، بېشىڭىز ئاغرىۋاتامدۇ نېمە؟

d. تەرلەپ كەتتىم، ئۆي بەك ئىسسىقمۇ نېمە؟

(12) ۋاستىسىز بايان رايىدىكى ئاددىي ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكلىگە ئۇلانغاندا، «-مۇ» يۈكلىمىسىدىن كېيىن «بولدى» پېئىلى كەلسە، شۇ خەۋەرنى كۈچەيتىلگەن شەرت ئۇقۇمىنى بىلدۈرىدىغان بېقىندى جۈملە خەۋىرىگە ئايلاندۇرىدۇ. مەسىلەن:

a. ئۇ ئۇخلاپ قالدىمۇ بولدى، ناغرا چالساڭمۇ ئويغانمايدۇ.

b. ئۇ سېنى كۆرۈپ قالدىمۇ بولدى، يېرىم كۈنگىچە گېپى تۈگىمەيدۇ.

c. پۇلۇڭنى تاپتىڭمۇ بولدى، نېمە سۆزلەيسەن.

d. كېسەللىك ئازابلاپ تۇرسىمۇ ، ئۇ يەنىلا تىرىشىپ ئىشلىمەكتە .

(13) تۇرغۇن سۆزلەرگە ۋە پېئىلنىڭ خەۋەر شەكللىرىگە ئۇلىنىپ كېلىپ، ئېنىقسىزلىق مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مۇناداق سۆزلەر ھامان ئېنىقسىزلىقنى بىلدۈرىدىغان ئالماش خاراكتېرلىك سۆز ـ ئىبارىلەر بىلەن تەڭداش مۇناسىۋەتتە بىرىكىپ، جۈملىنىڭ بىر بۆلۈكى بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

a. تۇنۇگۈن كەچ ئايگۈلمۇ بىرسى ئىشىكنى چەككەندەك قىلدى.

b. كامال تاماق قاچىسىمۇ بىرنەرسىنى كۆتۈرۈپ

دوختۇرخانىغا مېڭىپتۇ.

c. ئۇ تەتىلدىمۇ بىر چاغدا يۇرتىغا بېرىپ ئانىسىنى كۆرۈپ كەلگەنىدى.

d. ئۇ كۈنى مەن «ئانا يۇرت»مۇ بىر كىتابنى ئوقۇۋاتاتتىم.

e. تۇرسۇن هازىر بىلىم ئاشۇرۇۋاتامدۇ بىرنېمە قىلىۋاتىدۇ.

f. تۇنۇگۈن ئۇ كۆكمۇ بىر خىل رەڭدە كۆڭلەك كىيىۋاپتۇ.

g. پائالىيەتكە 20 مۇ ئادەم نومۇر تەييارلىدى.

h. هېلىقى كۈنى بىرەرى كېلىپ قالدىمۇ بىر ئىش بولغىنى ئېسىمدە.

2) پېئىلنىڭ پەرەز قارشىلىق رايىدىكى خەۋەر شەكلىگە قوشۇلۇپ، شۇ خەۋەرنى توسقۇنسىز بېقىندى جۈملىنىڭ خەۋىرىگە ئايلاندۇرىدۇ. مەسىلەن:

a. كەلسەڭمۇ كۆرەلمەيسەن.

b. كوچا تىجارەتچىلىرى قار ياغسىمۇ تىجارەتنى توختاتمايدۇ.

c. بۇ خىل چۈشكۈنلۈك، ئالاقزادىلىكنى سۆزلەپمۇ، بۇيرۇق بېرىپمۇ تۈگەتكىلى بولمايدۇ .

3) جۈملىنىڭ مەلۇم بۆلىكىگە قوشۇلۇپ كېلىپ، شۇ بۆلەك بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىشنىڭ يەنە بىر ئىشقا قاتارداش قىلىپ ئېيتىلغانلىقى، قوشۇمچە قىلىپ ئېيتىلغانلىقى، يەنە بىر ئىش ئاساسىدا ئىلگىرىلەپ ئېيتىلغانلىقى قاتارلىق مەنىلەرنى بىلدۇرىدۇ. مەسىلەن:

a. سىز بارمىسىڭىز مەنمۇ بارمايمەن.

b. ئايگۈل خەنزۇچىنى بەك ئۆلچەملىك سۆزلەيدۇ، ئىنگلىزچىسىمۇ ياخشى.

c. ئاسىيە ئىشخانىسىدا بالىلارنىڭ تاپشۇرۇق دەپتىرىنى كۆرۈۋېتىپمۇ، ئۆيگە قايتىپ كېلىپ ئورۇس بولكىسىنى توغراۋېتىپمۇ، هويلىدىكى ئوچاقتا سوت سورۇۋېتىپمۇ قىزى ۋە نۇرى توغرىسىدا ئويلىدى.

d. تاماقتىن رەشىدەگىمۇ بىر كىشىلىك ئالغاچ بارايلى، ئۇنىڭمۇ قورسىقى ئاچقاندۇ.

e. مۇشۇ ئىشمۇ ئۇلارنىڭ نەزىرىدىن ساقىت بولمايتۇ.

f. بۇنداق قەھرىتان سوغۇقتا ئادەم تۇگۇل هايۋانلارمۇ چىدىمايدۇ.

3) خەۋىرى پېئىلنىڭ ئاددىي ئۆتكەن زامان ياكى پۈتمىگەن هازىرقى زامان خەۋەر شەكلىدە كەلگەن جۈملىلەرنىڭ مەلۇم بۆلىكىگە قوشۇلۇپ، شۇ جۈملىنى ۋاقىت بېقىندى جۈملىگە ئايلاندۇرىدۇ. بۇنداق جۈملىلەر ئۆزى ئىپادىلىگەن ئىشنىڭ بارلىققا كېلىشى بىلەن تەڭ باش جۈملىدىكى ئىشنىڭ بارلىققا كېلىشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. قىشمۇ بولىدۇ، ئۇلار بىناغا سولىنىۋېلىپ تالاغمۇ چىقمايدۇ.

b. مەن كىتابنىمۇ ئالمەن، مۇگدەيمەن.

c. ئاپامۇ كەلدى، كوتۇلداشقا باشلايدۇ.

5) جۈملىنىڭ مەلۇم بۆلىكى بولۇپ كەلگەن سوئال ئالماشلىرىغا قوشۇلۇپ بىلىپ بولماسلىق مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. قۇش چېغىدا ئۆز ئۇۋۇسىنى قوغدايدۇ، نەگىمۇ قاچاتتۇق.

b. بۇنداق كونا ئۆيۈڭنى كىممۇ ئالار؟

c. شۇنچىۋالا قان نەگىمۇ سىڭىپ، نەگىمۇ سىڭار!

d. قويۇڭ مۇنداق گەپلىرىڭىزنى، پۈتلىرىمىزدىكى تۆمۈر كىشەن بىلەن نېمىمۇ قىلالايتتۇق؟

6) جۈملىنىڭ مەلۇم بۆلىكى بولۇپ كەلگەن ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىشنىڭ ئاخىر بارلىققا كېلىشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. ئۇنىڭغا خوتۇنى بىر قىزمۇ تۇغۇپ بېرىپتىكەن.

b. خامانغا ئەكېلىپ غارام قىلىپ بېسىپمۇ بېرىمىز.

c. چوڭلار بىلەنمۇ كۆرۈشتۇڭ، يەنە نېمە گېپىڭ بار.

7) ئۇندەش جۈملىلەر تەركىبىدىكى سۈپەت ياكى رەۋىشلەرگە قوشۇلۇپ، سۈپەتلەرنىڭ مەنىسىنى كۈچەيتىش رولىنى ئويناپدۇ.

a. ئەقىللىقمۇ بالا ئىكەن.

b. بەكمۇ ئويلاپ كەتمە.

c. تازىمۇ چىدىماس نېمىكەنسەن، ئۆيۈڭدىن ئايرىلغۇڭ كەلمىسە، ماڭ ھازىرلا كەت.

2. -چۇ

1) سوئال يۈكلىمىسى بولۇپ تۆۋەندىكىچە قوللىنىلىدۇ.

(1) تىل شارائىتى ئېنىق بولغان ئەھۋالدا جۈملىنىڭ خەۋىرىدىن باشقا بۆلىكىگە قوشۇلۇپ، شۇ جۈملىنىڭ سوئاللىق خەۋىرىگە ۋەكىللىك قىلىدۇ. جانلىق تىلدا كۆپرەك قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

a. ــ بۇ يەرنىڭ بېيى كىم؟

ــ تۇڭگانلار.

ــ ئۇيغۇرچۇ؟

b. ــ ئاپاڭ قايتىپ كەلدى.

ــ دادامچۇ؟

c. ــ خوتەندىكى چوڭ ئاكاڭغا مۇشۇ جايىنى قىرىق ئېغىز دۇكان بىلەن، چىغلىقمازاردىكى جايىنى قالدۇرايلى.

ــ ئىككىمىزگىچۇ ، ھېچنېمە قالمامدۇ ئەمىسە؟

d. ــ ئەمىسە ، پۇل بولىدىغان نېمە بار ؟

ــ يازلىق ئاياغلار توختام سۇدەك ئېقىۋاتىدۇ .

ــ ئالتۇن ـ كۈمۈشچۇ ؟

(2) پەرەز بېقىندى جۈملىگە قوشۇلۇپ سوئاللىق باش جۈملىگە ۋەكىللىك قىلىدۇ. مەسىلەن:

a. ــ يالغان ئېيتتىڭ، ماڭا راست گەپ كېرەك!

ــ ئۇنىڭدىن باشقا جاۋاب يوق بولسىچۇ؟

b. ــ تەييارلاپ قويغان قەغەزگە مەن سۆزۈبت ئىشىيونى ئەخمەت دەپ قول قويسەن !

ــ قويمىسامچۇ؟

c. ــ ئەمما دادىڭنىڭ گېپىنى ئاڭلاشقا مەسلىھەت بېرىمەن .

ــ مەسلىھەتلىرىنى قوبۇل قىلالمىسامچۇ ؟

(3) پېئىلنىڭ بولۇشسىز «ـا»لىق رەۋىشداش شەكلىگە قوشۇلۇپ، «شۇ رەۋىشداش ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ بولماسلىقىغا نېمە ئاساس بار» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. ــ ئۇمۇ قاتنىشامدۇ؟

ــ قاتناشمايچۇ (ئەلۋەتتە قاتنىشىدۇ، نېمىشقا قاتناشمىغۇدەك)

b. ــ سەنمۇ قاتناشتىڭمۇ؟

ــ قاتناشمايچۇ (نېمىشقا بارمايتتىم.)

c. ــ سەن ھاجىنى كۆردۈڭمۇ؟

ــ كۆرمەيچۇ.

2) مەلۇم بىر ئىش ـ ھەرىكەتنىڭ بولۇشىغا تەقەززا بولۇش، ئىنتىلىش، ئەنسىرەش ياكى ئەكسىچە شۇ ئىشنىڭ يۈز بېرىشىگە ئىشەنمەسلىك ۋە قوبۇل قىلماسلىق قاتارلىق مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. ــ ھەي ، راست گېپىڭنى ئېيتساڭچۇ ئۇكام ، زادى نېمە بولدۇڭ؟

b. ــ رۇخسەت قىلىڭ ھەدە، بىز ئېتىزغا بارايلى، ئۇ يىگىت نېمە قىلىۋاتىدىكىن، ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆرەيچۇ!

c. ــ سىز دوتەي، سۆزۈبت كونسۇلىغا دەپ باقسىڭىزچۇ!

d. ــ ئۇلار ئارانلا بىر ئاي يېتىدۇ، قالغان ئۇچ ئايغىچۇ؟

3) ئاڭلىغۇچىغا بىر ئىشنى ئالدىرىماي چۈشەندۈرۈشتە

جۇملىنىڭ نۇقتا قىلىنغان بۆلىكىگە قوشۇلۇپ كېلىپ ئەسلىتىش، تەكتىلەش قاتارلىق مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. ئۇچۇ، ناھايىتىمۇ چىرايلىق، قولى گۈل ئايال.

b. بىزچۇ ... قارا، دەسلەپتە تاياق ـ توقماق بىلەن ئىش باشلىغان.

c. ماۋۇ سومكىنىچۇ، بىزنىڭ يۇرتقا ماڭىدىغانلاردىن بىرىپ قويۇڭ.

d. مەنچۇ، سىزگىچۇ، چىرايلىق قورچاقتىن بىرنى ئېلىپ بېرىمەن.

4) سۈپەتلەرگە «ـلىق \ ـلىك \ ـلۇق ـ \ ـلۈك» قوشۇمچىسى قوشۇلۇپ ياسالغان ئىسىملارغا ۋە پېئىلنىڭ ھاللىق ئىسىمداش شەكىللىرىگە قوشۇلۇپ، بىر خىل ئۇستىلىمە ئۇندەش جۈملە ھاسىل قىلىدۇ. بۇ خىل جۈملىلەر مەلۇم شەيئى ياكى مەلۇم ئىشقا بېرىلگەن باھانى بىلدۈرۈپ كەلگەن جۈملىلەردىن كېيىن كېلىپ، ئۇنىڭغا ئۇستىلەپ قوشۇلغان يەنە بىر باھا ياكى پاكىتنى بىلدۈرىدۇ. بۇ خىل جۈملىدىكى سۈپەت ياكى ئىسىمداشنىڭ سۈبيېكتى بىلەن بىر بولۇشمۇ مۇمكىن، باشقا بولۇشمۇ مۇمكىن. سۈپەت ياكى ئىسىمداشنىڭ سۈبيېكتى ئالدىنقى جۈملىنىڭكى بىلەن بىر بولغاندا، ئۇ، شۇ سۈبيېكتنىڭ شەخسكە مۇۋاپىق تەۋەلىك شەكلىگە كىرىدۇ. باشقا بولغاندا، بۇ سۈبيېكت ئەگەر ئالدىنقى جۈملىدىكى سۈبيېكتنىڭ بىر قىسمىنى تەشكىل قىلىدىغان شەيئى بولسا، ئۇ شۇ سۈبيېكتنىڭ شەخسكە مۇۋاپىق تەۋەلىك شەكلىگە كىرىپ ئاندىن ئىگىلىك كېلىش بىلەن تۇرلىنىدۇ. ئەگەر مۇستەقىل بولسا، بۇ ئاستە ئىگىلىك كېلىش بىلەن تۇرلىنىدۇ. سۈپەت ياكى ئىسىمداش ئوخشاشلا سۈبيېكتنىڭ شەخس بىلەن ماسلاشقان تەۋەلىك شەكلىگە كىرىدۇ. مۇنداق جۈملىلەر كۆپ ھاللاردا يەنە «تېخى» يۇكلىمىسى بىلەن بىرىكىپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

a. قېلىن قارىياغاچلىقلار، قۇچاق يەتكۈسىز تېرەكلەر شاخلىرىدىكى قاغىلارنىڭ تولىلىقى، خۇددى دۇنيادىكى ھەممە قاغىلار شۇ يەرگە توپلانغاندەك سوپسوپىياڭلارنىڭ، گۇگۇكلارنىڭ يېقىملىق ئاۋازلىرى، يۇگۇرۇشۇپ يۈرگەن ياۋا توشقانلارچۇ تېخى؟

b. مالىخىيىمۇ ئادەم قورققۇدەك سۇرلۇك، ئېتىچۇ تېخى، تالاغا چېقىپ ئاتقا مىنىپ، پاتقاق چاچرىتىپ توخۇ بازىرىدا ئات يۈگۈرتكىنىچۇ ...

c. نۇرى بالام ناخشىغا ئەجەب ئۇستا، لېگەننى داپ قېلىپ ئاۋۇشلىرىچۇ تېخى.

d. ئۇ بەكمۇ ھۇرۇن بالا بوپتۇ، بىغەرەزلىكىچۇ تېخى.

e. بىر قېتىم سۇزۇك سۇدا ئۆزۈنى كۆردى، قاش ـ كۆز، ئېغىز ـ بۇرۇن، بۇغداي ئۆڭلۈكى راستىنلا ئاپىسىدەك، ئىككى مەڭزىدىكى زىننىخلىرىچۇ تېخى، خۇددى قۇيۇپ قويغانەدەك ئاپىسىنىڭ ئۆزى.

5) پېئىلنىڭ بۇيرۇق تەلەپ رايىدىكى خەۋەر شەكلىگە قوشۇلۇپ، تۆۋەندىكى مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ:

(1) مەسلىھەت، يېقىنلىق، ئامراقلىق تەرزلىرىنى بىلدۈرىدۇ. بىرلىك 1 ـ شەخسته شۇ ئىشنىڭ يېڭى ئەسكە ئېلىنغانلىقىنى بىلدۈرۈشمۇ مۇمكىن. مەسىلەن:

a. قىزنىڭ قەلبىدە تىل بىلەن چۈشەندۈرگىلى بولمايدىغان بىر خىل غۇرۇر، خۇشاللىق ھېسى دولقۇنلىدى ـــ : تېزرەك ماڭايلىچۇ، ھادى ئاكا!

b. ئاپا ئەتە مېنى ئەتىگەنرەك چاقىرىپ قويۇڭچۇ؟

c. ماڭمۇ بىرنى بېرىڭچۇ.

d. بالام تاپشۇرۇقۇڭنى تېز ـ تېز ئىشلىۋەتسەڭچۇ.

(2) شۇ ھەرىكەتنىڭ بولۇشىنى كۈتۈش مەنىسىنى كۈچەيتىدۇ. مەسىلەن:

a. قېنى ئېيتىڭچۇ ، بىز ئىشنى نېمىدىن باشلىشىمىز كېرەك.
b. ئۇنداق ناخشىلارغا مەنمۇ ئامراق، قېنى شۇلاردىن بىرنەچچىسىنى ئېيتىڭچۇ، دوستۇم.
c. باغدىكى مېۋىلەرنى تېرىپ بولۇڭلارچۇ، ئاندىن بىر گەپ بولار.

(3) يالۇرۇش، ئۆتۈنۈش، تەكلىپ مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. مەنمۇ يېتىم بالا ، بىر كېچە قونايچۇ؟
b. — هاي ، قىزلىرىم كۆڭۈللۈكەك گەپلەرنى قىلساڭلارچۇ!
c. جىرلا ئاپا، ئۇنتۇلغۇسىز بىر خۇشاللىق خاتىرىسى يارىتايلىچۇ!

(4) سىناق تۇس شەكلىدىكى پېئىللارنىڭ بۇيرۇق رايىدىكى خەۋەر شەكلىگە قوشۇلغاندا، بۇ ھەرىكەتتىن كۈتكەن نەتىجىگە ئېرىشىلمەسلىك، يامان ئاقىۋەتكە قېلىش تەرزلىرىنى بىلدۈرۈشى مۇمكىن. مەسىلەن:

a. — تېخى مىنىستىر بولغۇدەك، بولغىنىنى كۆرەيچۇ!
b. ئۇ چىركىن يەنە بوسۇغامغا داربىپ باقسۇنچۇ، كۆرىدىغىنىنى كۆرىدۇ.
c. پېشانىسىغا تاك ئېتىپ چىكىپ باقسۇنچۇ.

3. -ما

1) بۇ يۈكلىمە «-مۇ» يۈكلىمىسى بىلەن «-ا» يۈكلىمىسىنىڭ قوشۇلۇشىدىن ھاسىل بولغان. شۇڭا، «-مۇ» يۈكلىمىسى ئاخىرىغا قوشۇلىدىغان سۆزلەردە «-ما» شەكلىدە ئىپادىلەنسە، «-مۇ» يۈكلىمىسى «-م-» شەكلىدە ھۆكۈم يارىدەمچىسىنىڭ ئالدىدا كېلىدىغان سۆزلەردە «-ا» شەكلىدە ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

a. — سائەت نەچچە بولدى، ئەمدى كەلدىڭىزما؟
b. — پورتمال دەمسىزا، ياق، تاپانچىنىڭ قېپى !
c. — بۇ ماقالىنى سىز يازغانما؟
d. — سىز ئەسلىدە بىر ئوقۇتقۇچىمىدىڭىزا؟
e. — ھېلىقى كۈنى مېنى بازاردا كۆرگەنمىدىڭىزا؟

2) بۇ يۈكلىمە ئاساسەن خەۋەر تەركىبىدە كېلىپ، سۆزلىگۈچى ئاڭلىغان، پەملىگەن ھەتتا ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن ئىشنى تەستىقلىتىش مەقسىتىدە قويۇلغان سوئالنى بىلدۈرىدۇ. بۇنداق سوئاللار كۆپىنچە قىزىققان، ئەجەبلەنگەن، نارازى بولغان، ئىشەنمىگەن ياكى ئىشىنىشكە پېتىنالمىغان تەرزلەردە قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

a. — ئۆزۈڭ يالغۇز قىرىق چېرىك ئۆلتۈردۈڭما راست؟
b. — ئوق تەگدىما! — دېدى ھەبىبۇل چۆچۈپ ئويغىنىپ.
c. — ئەمدىزە ، سۇۋېتقا قارشى ئادەم بولۇپ قالدىمما ؟
d. — شۇنچە يىگىتلىرىم بىلەن مۇشۇكتىن قاچقان چاشقاندەك قاچىمەنما؟ — دېدى مەنسۇر قاتتىق خورسىنىپ.
e. — بىز ئارانلا ئالتە كىشىمىز؟
f. — ئۇ كۆزىنى ئېچىپ يېنىدا يانىپاشلاپ سوغۇقتىن شۇمشىيىپ ياتقان نۇرىغا — : خوجانىياز دېدىڭما ، ھېلىقى قۇمۇللۇقنى .
g. — سىز دوكتورلۇقتا ئوقامسىزا؟
h. — ئۆلتۈرۈپ قويساڭ خۇن تۆلەيسەن، بىلىشتىڭما ؟

3) بۇ يۈكلىمە بەزىدە پېئىلنىڭ ۋاستىسىز بايان رايىدىكى ئاددىي ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكلىگە قوشۇلۇپ، سوئالنى ئەمەس بەلكى سۆزلىگۈچى ئۆزىنىڭ خەۋەر ئىپادىلىگەن ئىشنى كۆرگەن ياكى بىلگەنلىكىنى ئىزھار قىلىش مەقسىتىدىلا قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

a. — بالىنى ئالغىلى يەسلىگە ماڭدىڭىزما، بىللە بارايلى.

b. ــ چۈشەندىڭلارما، ئەمسە بۇ مەزمۇندىن ئۆتۈپ كەتتۇق.
c. ــ قايتتىڭىزما، ماشىنامغا چىقىۋېلىڭ.
d. ــ ماقالىڭىز چىقىپتۇما، مەنمۇ كۆرۈپ باقاي.
e. ــ بالىلىرىمنى كۆردۈم دېدىڭىزما قىزىم؟

4. ـغۇ \ ـ قۇ

1) سوئال يۈكلىمىسى سۈپىتىدە جۈملىنىڭ خەۋىرىگە قوشۇلۇپ، شۇ جۈملىدىكى ئىشنىڭ پاكىت ئىكەنلىكىنى ئەسلىتىش ياكى ئۇنىڭ سەۋەبىنى بىلىش مەقسىتىدە قويۇلغان سوئالنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. ــ تۇنۇگۈنكى پائالىيەتكە قاتناشمىدىڭىزغۇ؟
ــ قاتناشتىمغۇ، كۆرمىدىڭما؟
b. ــ بۇ بىزنىڭ باشلانغۇچ مەكتەپتىكى مۇئەللىمىمىزغۇ، ئېسىڭىزگە ئالالمىدىڭما؟
c. ــ بالىلار كۆرۈنمەيدۇغۇ، ئويىنغىلى چىقىپ كەتتىما؟
d. بۇ گەپلەرنى ھاجى ئاكامۇ ئاڭلىغانغۇ!

بۇ خىل جۈملىلەر بەزىدە سوئال ئۇقۇمىنى بىلدۈرمەستىن، پەقەت پاكىتنى ئەسلىتىش رولىنىلا ئويناىدۇ. مەسىلەن:

a. ــ نۇرمەھەممەتمۇ ئوقۇغانغۇ ، تازا ياخشى ئوقۇغان بالا.
b. ــ سىلى ئەجەب چىرايلىق گەپ قىلىدىغان بولۇپ قاپلىغۇ؟
c. ــ سادىر پالۋان، ئەلاخان پالۋانلار ئۆتكىلى تېخى يۇز يىل بولمىدىغۇ؟
d. ــ بىزگە ئىش تېپىپ بەردىغۇ بۇ قېرى ئىت!
e. ــ ئۇرۇمچىنىڭ ئۇلانباي دېگەن يېرىدە كەڭ كەتكەن قاريياغاچلىق بارغۇ، ھەر يىلى يازدا شۇ يەرگە چېدىرلارنى تىكىپ ھەربىي مەشىق قىلاتتۇق.
f. ــ قوللىرىڭىز ئوتقۇ، ئوتنى سۇۋۇتۇشقىلا بولىدۇ،

ئىسىستىش قولۇمدىن كەلمەيدۇ!

2) جۈملىنىڭ خەۋەردىن باشقا نۇقتا قىلىنغان بۆلىكىگە قوشۇلۇپ، شۇ بۆلەك بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىشنىڭ مۇقەررەر ئىكەنلىكى، ھەممىگە ئايان ئىكەنلىكى، ئاللىقاچان بەلگىلىنىپ بولغانلىقى، بىر مەسىلە بولمايدىغانلىقى، ئۇنى مۇستەسنا قىلىشقا بولىدىغانلىقى قاتارلىق تەرەپلىرىنى تەكىتلەش رولىنى ئويناىدۇ. بۇ مەنىدىكى «ـغۇ» يۈكلىمىسى باغلىغۇچلىق رولىنمۇ ئويناىدۇ. مەسىلەن:

a. ــ غوجامنىڭ تارىخ بىلەن ئانچە خۇشى يوق ئىدىغۇ، بۈگۈن نېمە بولۇپ ئىككى يۈز يىلنىڭ ئالدىدىكى ئىشلارنى سوراپ كەتتى ـ ھە؟
b. ــ يامىنغا كەلسە ئون قوي، يىگىرمە قوينىڭ ئىشىغۇ، بىر ھارۋا ئاشلىقنىڭ ئىشىغۇ، قانداق دېدىم، ھوي رەيھانگۈل!
c. ــ داداڭنى سۈيدۈكىدە قاشقالىقلار ئۇرۇپ ئۆلتۈرۈۋەتكەنغۇ ــ ھە؟
d. ــ ئىنگلىزچىنىڭغۇ بىلمەيدىكەنسەن، خەنزۇچىنى بىلەرسەن.
e. ــ بىلەتتىنغۇ ئالدۇق، مۇنداق جىق ئادەم تۇرسا پويىزغا قانداق چىقارمىز.

3) پەرەز بېقىندى جۈملىنىڭ خەۋىرىگە ئۇلىنىپ، باش جۈملىدىكى ئىشنىڭ مۇقەررەرلىكىنى تەكىتلەش رولىنى ئويناىدۇ. مەسىلەن:

a. ئىسمىنى قوشمايلا ئاكام دېسەمغۇ رازى بولارسىز؟
b. ئۇنىڭ رەسمىنى كۆرسەمغۇ ئۇنى تونۇيمەن.
c. جاپاغا چىدىسىغۇ بۇ كۇنلەرمۇ ئۆتۈپ كېتىدۇ.
d. كەلسەڭغۇ ياخشى بولاتتى، بىراق، مەن سىرتقا چىقمەن.

4) جۈملىنىڭ خەۋىرىگە قوشۇلۇپ، خەۋەردە ئىپادىلەنگەن ئىشنىڭ قانداق بولۇشى، سەۋەبى قاتارلىقلار ئېنىق ئەمەسلىكىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ چاغدا كۆپىنچە «تاڭ» يۈكلىمىسى بىلەن

ماسلىشىپ كېلىدۇ. «تاڭ» يۆكلىمىسى ئادەتتە «-غۇ» دىن كېيىن كېلىدۇ. بەزىدە «تاڭەي» شەكلىدە جۈملىنىڭ بېشىدا كېلىشىمۇ مۇمكىن. مەسىلەن:

a. يەنە تۇت - تۇت ئاۋازى كۆپەيمەپ قالدىغۇتاڭ . . . !

b. — ئوتتۇز يىلدىن بېرى تەرتىنگە سۇ بېرىپ بۇ ئادەمنى رازى قىلالمىدىمغۇتاڭ !

c. باشقىلار مەندىن ئەيمىنىمەيدىكەنتاڭ .

d. بۇ كونا ئادەملەرنى قانداق قىلىشارمىزكەنتاڭ ؟

e. ئۇ نەرسە - كېرەك سېتىۋالغىلى چىقىپ كەتكەنىدى، كىرمەيدۇغۇتاڭ.

f. — ھەي تاڭەي، ھېچنېمىنى چۈشەنمىدىم، — دەپ بېشىنى چايقىدى مەخسۇت مۇھتى.

g. — تاڭەي، بارمىدىغۇ.

5) تولۇقسىزلىق مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان پېئىل قۇرۇلمىسىنىڭ تەركىبىدە كېلىشى مۇمكىن. مەسىلەن:

a. دورغا دادىسى ھېچكىمنىڭ گېپىنى ئاڭلىمىسا، ھاجىنىڭ گېپىنىغۇ ئاڭلار دەيدۇ.

b. — ئوتتۇز مىڭ قوينىڭ ئۆز ئايىغى بىلەن كەلگىنىغۇ ياخشى ئىش بولدى، ئەمما، شەرتى بەك ئېغىركەن.

c. — ماقۇلە، ئاۋۇلارنىغۇ جازانىخور، گۆرۈكەش دەپ ئۇرۇپسىلەر، ماۋۇ تۆمۈرچى ئۇستىنى نېمىشقا ئۇرىسىلەر؟

d. — رازى قىلىشنىغۇ رازى قىلىۋاتىمىز، لېكىن كەلگەن كىشىلەر كېتەر چاغدا بىرنېمىسىنى يېتىۋرۇپ قويغاندەك بولۇپ قېلىۋاتىدۇ...

e. — سۆزلە نۇرى ھە، خېلى جىق نەرسە بىلىسەن جۇمۇ، ستالىننىغۇ بىلىمەن، ماۋ زېدۇڭ دېگىنىڭ كىم ئۇ؟

5. - دە \ -تە

بۇ يۆكلىمە جۈملىنىڭ خەۋىرىگە ئۇلىنىپ كېلىپ،

تۆۋەندىكى مەنىلەرنى بىلدۈرۈشى مۇمكىن:

1) جۈملىدە ئىپادىلەنگەن ئىشنىڭ ماختاش تەرزىدە ئېيتىلغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. بىزنىڭ غازى ھاجىنىڭ نەۋرىسى، ھىدىلشا ھاجىنىڭ ئەۋلادىدىن بىر كاتتا ئادەم چىقىدىكەن - دە!

b. — سېنى دوردى - دە، قارا، ناخشىسىنى تېخى !

c. — ياشاپ كەتسىلە غوجام، ساۋاب دېگەننى ئۇسۇۋالىدىغان بولدىلا - دە !

2) جۈملىدە ئىپادىلەنگەن ئىشنىڭ ئەپسۇسلانغان تەرزىدە ئېيتىلغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. — ئۇلار بىلەن بىللە بولسا نە كىتاب ئوقۇغىلى، نە چوڭ - چوڭ ئىشلار توغرىسىدا پاراڭلاشقىلى بولمايدۇ - دە، ئۇنداق ياشىغاننىڭ ئەھمىيىتى قانچىلىك؟

b. — كۆزۈم بار، لېكىن لاينىڭ كۆزى يوق - دە!

c. — ئۇ چاغلاردا شېڭ دۇبەننىڭ ھېيلىگەرلىكىنى بىلمىدى -دە، بىلگەندە مىلتىقىنى ئارقىغا قاراتقان بولاتتى.

d. غېنىكام بۇنى چۈشەنمەيدۇ - دە، ئۇنىڭغا قارشى گەپ قىلىشنىڭ ھاجىتى بارمۇ؟

3) ۋاستىلىك بايان رايىدىكى خەۋەرلەرگە ئۇلىنىپ كېلىپ، چۈشەنچىنىڭ يېڭى ھاسىل بولغانلىقىنى كۆچەيتىش رولىنى ئويناىدۇ. مەسىلەن:

a. — كىيىمىنى ئايىدى - دە، بۇ بويتاق !

b. — ھەتتەڭ، قارىگىر مەشەدە ئۆلسىچۇ، بۇلارغا سوقۇم بولاتتىكەن - دە

c. — ئۇ تولىمۇ سەزگۈر ئادەم ئىكەن - دە!

d. شىنجاڭدىكى ھەممە خەلق شۇنداق بولسا، بىزنى ھېچكىم بوزەك ئېتەلمەيدۇ - دە!

4) جۈملىدە ئىپادىلەنگەن ئىشنىڭ ئەقلىگە مۇۋاپىق

ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. ــ شۇنداق بولسا شېكىڭ دۇبەن ئۆزىگە سادىق ئادەمنى دوتەي قىلىدۇ ـ دە!

b. ــ ئابدۇمەرنىڭ سايىسىدا بىردەمدىلا قىلىچ ئېسىپ يايى بولۇۋاپتۇ، ئەمدى زىياۋۇدۇن ئۇنىڭ بىلەن چېلىشمايدۇ ـ دە!

c. ــ رۇسۇلوف بىرنېمىنى بىلمەي سۆزلىمەيدۇ ـ دە!

d. ئۇرغانكەن، ئۇنىڭ جازاسى بولىدۇ ـ دە، ھەقىقەت دېگەن مانا مۇشۇ.

e. ــ بۇ خىل ئادەملەرنىڭ قولىدىن ھەر بالا كېلىدۇ ـ دە!

5) جۈملىدە ئىپادىلەنگەن ئىشنىڭ بولغىنىچىلا قىلىنىشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. بۇگۈنكى يىغىندا ماقالە ئوقۇدۇم ـ دە. بىرئامال قىلىپ.

b. بۇگۈنكى ۋەزىپىنى تۈگەتتىم ـ دە ئەپلەپ ـ سەپلەپ.

6) جۈملىدە ئىپادىلەنگەن ئىش ـ ھەرىكەتنى ئەسكەرتىش، ئەسلىتىش قاتارلىق مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. ــ بۇنداق دېگەن بىلەن دوست بولماق تەس ـ دە.

b. ــ بۇ ئاز قورال ئەمەس ـ دە!

c. ــ بىز سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ گېپىنى يىرالمايمىز ـ دە!

d. ــ زەيتۇنەمۇ ئۇنى تونۇشى كېرەك ئىدى ـ دە!

7) جۈملىدىكى ئىش توغرىسىدا ئەسكەرتىش، ئاگاھلاندۇرۇش مەنىلىرىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. بالىنى ئەكىرىپ قويماي ھوي، ئەزرائىل بولساڭمۇ غەرەز ئۇق ـ دە !

b. خىيالىمدىكى غۇلجا بۇنداق ئەمەس ـ دە!

6. ـ كەن

سوئال جۈملىنىڭ خەۋىرىگە قوشۇلۇپ، تۆۋەندىكى مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ («ـمۇ» يۆكلىمىسىگە ۋە \ ۋ \ بىلەن ئاخىرلاشقان

خەۋەرلەرگە قوشۇلغاندا، ئۇنىڭ ئالدىدىكى \ ئۇ \ تاۋۇشى \ ئى \ غا ئۆزگىرىدۇ):

1) سۆزلىگۈچىنىڭ جۈملىدە ئىپادىلەنگەن مەسىلە ئۈستىدە بىر قارارغا كەلمىگەنلىكىنى، ئويلىشىۋاتقانلىقىنى ياكى ئۇنى بىلمەيدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. ئۇنىڭ بىلەن يېقىنلىشىشنىڭ يولى بارمىكىن.

b. ئۇلار ھازىر نېمە قىلىۋاتىدىكىن، ئىلى ئاسمىنى كۆپكۆك، سۈپسۈزۈك، ئۇياقلار قانداقكىن.

c. غازى خوجىنىياز ھاجىنىڭ جەڭدە مىنىدىغان ئېتى قايسىكىن؟

d. مەن بارايمىكىن ئاندا، يار كېلەرمىكىن مۇندا.

2) سۆزلىگۈچىنىڭ جۈملىدىكى ئىشنىڭ بولۇپ قېلىشىدىن ئەنسىرىگەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. ــ ياۋروپادا سىزگە كۆڭۈللۈك كۈنلەر بارمۇ قىزىم، يەنە ھەر كۈنى مۇشۇ ياققا قاراپ يىغلارسىزمىكىن !

b. ــ نۇرىنىڭ كىيىملىرى قانداقكىن، ئۇ ھازىرمۇ كىتاب بىلەن بولۇپ پۈتىغا قېلىن پايتىما ئوراشنى ئۇنتۇپ قېلىپ يۈرەمدىكىن.

c. ــ ئۇ قايسى بايلارنى قاقشىتىپ يۈرىدىكىن؟

d. ــ ئەگەر بىلىپ تۇرۇپ بۇ ئىشقا جۈرئەت قىلغان بولسا، ئاقىۋىتىنى ئويلىمىغانمىكىن؟

e. ــ بۇ مېنىڭ ئىززەت ـ نەپسىمگە ئېغىر كېلەرمىكىن، شان ـ شۆھرىتىمنى يەرگە ئۇرارمىكىن !

3) سوئالنىڭ ئەملي جاۋابىنى بىلىش خاھىشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. بۇ قايسى شائىرنىڭ تاپقان گەپلىرىكىن؟

b. خەلق، ئۇچقۇچىلارنى غېنى باتۇر ئاتقاندى، غېنىنىڭ ئەسكەرلىرىنى كىم ئاتاركىن، دەڭىتىدۇ !

c. ئۇلار تېلېفوندا يەنە نېمىلەرنى دېيىشەردىكىن، تېلېفون ئۈزۈلۈپ قالدى.
d. مانا تۇيۇقسىز نۇرى پەيدا بولدى، ئەمدى بۇ دۇشمەنلىشىش نەگە بارار كىن؟

4) جۈملىدىكى بىر ئىشنىڭ يەنە بىر ئىشقا نىسبەتەن يۈز بەرگەنلىكىنى ئەسكەرتىش مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:
a. ــ سىزنىڭ ئېغىزىڭىزدىن نۇرى چۈشمىگەندىكىن!
b. ــ سىز بايلىقىڭىزغا ئىشەنگەندىكىن!
c. ــ مېڭىبگىنىڭ نوغاي خوتۇنى، شائىيو بوۋاڭ تىلغا ئالغاندىكىن بويۇن تولغىما، بالام.

5) جۈملىدىكى ئىشنىڭ پەرەز، تەخمىن قىلىنغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ، جاۋاب تەلەپ قىلىنمايدۇ. مەسىلەن:
a. ــ ئەمما لېكىن مۇشۇ ۋەجىدىن ئۇنىڭ بىلەن ئارازلىشىپ قالماي، ئىتتىپاق ئۆتكىنىمىز ياخشىمىكىن.
b. ــ مەن ئۇنى دۇنيادىكى ئەڭ چوڭ زالىمىكىن دېگەنىدىم.
c. ــ مەن ئۇنى ئەيسا بېگىمىكىن دەپ قالدىم.
d. ــ بىرەر پوتەيدەك يەردىمىكىن، ــ جاۋاب بەردى خەۋەر يەتكۈزگۈچى.

6) تەكەللۇپ بىلەن ئېيتىلغان سوئالنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:
a. ــ بۇ، بۇ، بۇ نېمە دېگەنلىرىكىن؟
b. ــ نىكاھ ئوقۇپ قويۇشۇمغا رۇخسەت بولارمىكىن دېيدىم؟
c. ــ نېمە تاماققا كۆڭۈللىرى تارتىدىكىن؟
d. ــ ئاددىي مۇشاۋىرىڭىز بولۇش سۈپىتىم بىلەن بىر تەكلىپ بەرسەم، سىلىڭ جانابلىرى قوبۇل كۆرەرمىكىن؟

7) تەكلىپ مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:
a. ــ ئۇنىڭ ئەلچىلىرى بىلەن بولسىمۇ كۆرۈشۈپ قويسىلا

ئوبدان بولۇرمىكىن، ــ دېدى سالى دورغا خاۋاتىرلىنىپ.
b. ــ يەنىلا ئىككى خىل ئاۋازىنى تەڭ قوللانغىنىمىز توغرىمىكىن.
c. ــ ئۆزىمىزگە تايانغىنىمىز ياخشىراقمىكىن؟ ــ دېدى سوپاخۇن ئۇ ئىككى رۇسقا قاراپ قويىدى.
d. ــ خاتالىقى بولسا، توۋا قىلدۇرۇپ، ئۆزىڭىزگە رام قىلىۋالسىڭىز، كېيىنكى ئىشلىرىڭىزدا ئوبدان ئەسقاتاتتىمىكىن!

7. ـلا

1) جۈملىنىڭ مەلۇم بۆلىكى بولۇپ كەلگەن ئىسىم رولىدىكى سۆزلەرنىڭ نۇقتا قىلىنغان بىرىگە قوشۇلۇپ، ئىشنىڭ شۇ بۆلەك بىلەنلا چەكلىنىشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:
a. ــ ئاقسۇ بىلەن قەشقەرگىلا بېرىۋالسا، قارىياغاچتەك كۆپىيىدىغان گەپ ـ دە!
b. ــ ئازغان ـ تازغان تايىق ـ قامچا سېپىلا تاپىدىغان بولۇپ قالدى، زىياۋۇدۇن.
c. ــ بۇ پاكالىيەتكە بالىلارلا قاتنىشىدۇ.

2) ئوخشاتما كېلىش ۋە تەڭلەشتۈرمە كېلىشتىكى ئىسىم ياكى ئىسىم رولىدىكى سۆزلەرگە قوشۇلغاندا، ئوخشاشلىقنى تەكىتلەش رولىنى ئويناىدۇ. مەسىلەن:
a. ــ ئەخمەتجان رۇس تىلىنى خۇددى رۇسلاردەكلا سۆزلەيدىكەن، ئۇنىڭ دىپلوماتىيە بىلىمىمۇ يۇقىرىكەن.
b. ــ بىز ئىككىمىز ئاكا ـ ئۇكىدەكلا بولۇپ قالدۇق.
c. بۇ يىگىتنىڭ بوي ـ بەستى سەنچىلىكلا بار، ئەمما زە، شەرىپقان تۆۋرىنى كۆرسەڭ ھەيران قالىسەن، بۆلەكچىلا يوغان ئادەم ئىكەن.
d. سىزدىن ھەمەيلەن رازى، بىر تۇغقان قېرىندىشى بولسىمۇ شۇنچىلىكلا قىلار ئىدى.

3) ئورۇن كېلىش ۋە چىقىش كېلىشتىكى ئىسىملارغا قوشۇلغاندا «ئۇدۇل» مەنسىنى ئىپادىلەپ كېلىشى مۇمكىن. مەسىلەن:

a. ـــ ماشىناڭنى مەكتەپكىلا ھەيدە، كېچىكىپ قالمايلى يەنە.

b. بىزنىڭ ئۆيگىلا بارايلى.

c. خىزمەتتىنلا كېلىشىم، سىزنى يوقلاپ ئۆتەي دېدىم.

4) ۋاقىت ھالەتلىرىگە قوشۇلۇپ، مەلۇم ئىشنىڭ تېز ئاردا بولىدىغانلىقى ياكى بولغىنىغا ئۇزاق ۋاقىت بولمىغانلىقى ياكى بالدۇرلا بولغانلىقى قاتارلىق مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. قىز ئون بەشتىن ئون ئالتىگە ئەمدىلا ماڭغان، ئاغزىدىن ئانا سۈتى تېمىپ تۇرغان بالىكەن.

b. مېنىڭچە بولسا، ئورۇمچىگە ئەتىلا ماڭساق، قانداق ياخشى بولاتتى!

c. كونسۇل بىلەن بۇگۈن ئاخشاملا كۆرۈشىمەن.

d. ئۇ گويا كۆزلىرىدىن ياش ئەگىپ ھازىرلا يىغلىۋېتىدىغاندەك ئۆمسىدى.

5) مەلۇم بىر ئىش ـ ھەرىكەتنىڭ يۈز بېرىشىدىكى بىردىنبىر شەرتنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. سوتسىيالىزملا جۇڭگونى قۇتقۇزالايدۇ، ئىسلاھات، ئېچىۋېتىشلا جۇڭگونى راۋاجلاندۇرالايدۇ، سوتسىيالىزمنى راۋاجلاندۇرالايدۇ، ماركسىزمنى راۋاجلاندۇرالايدۇ.

b. ئۆزى بىچارە، كۆڭلى مىڭ پارە بۇ مۇساپىر قىزمىنىڭ بەختى ئېچىلسىلا، مېنىڭمۇ كۆڭلۈم تىنىدۇ.

c. تاغلىقلار نادانلىق قىلمىسۇن، قورالنى تاشۇرسىلا ئۆتكەنگە سالاۋات، بولمىسا، بىزدىن يامانلىمىسۇن!

6) ئورۇن كېلىشتىكى پۇتكەن ھاللىق سۈپەتداشقا «ـلا» قوشۇلۇپ كەلگەن شەكىل بەزىدە مەلۇم بىر ئىشنىڭ بىردىنبىر

شەرتىنى بىلدۈرۈپ كېلىشى مۇمكىن. مەسىلەن:

a. ئۇ زەيتۇنەگە سېلىشتۇرۇلغاندىلا بايقىلىدىغان ئەيىب.

b. ئەمگەكچىلەر ئۆزىگە ئۆزى خوجايىن بولۇش ئۈچۈن كۆرەش قىلغاندىلا ئۇلارنىڭ ھاياتى مەنىلىك بولىدۇ.

c. بىز جۇڭگو پىرىنسىپىدا چىڭ تۇرغاندىلا، باشقا ھەرقانداق ئىشنى مەسلىھەتلەشكىلى بولىدۇ.

d. ھەرقانداق ئىشقا ئەستايىدىل مۇئامىلە قىلغاندىلا ئاندىن نەتىجە قازانغىلى بولىدۇ.

7) «ـپ»لىق رەۋىشداشلارغا ئۇلىنىپ، رەۋىشداش ئىپادىلىگەن ھەرىكەتكە ئۇلىنىپلا ياكى شۇ ھەرىكەت بولۇپ ئۇزاق ئۆتمەيلا يەنە بىر ھەرىكەتنىڭ بارلىققا كېلىشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. لېكىن، ئۆيگە كىرىپلا ئۆي يىغىشتۇرۇۋاتقان سەبىخەنى كۆرۈپ خۇشال بولدى.

b. كۇلتۇك قاردا ئۇ ئات مەھەللىنىڭ سىرتىغا چىقىپلا ماڭماي، ئورسا چىچاڭشىپ تۇرۇۋالدى.

c. بالا بىر قاراپلا ئونى تونۇۋالدى.

d. غېنى گېپىنى تۈگىتىپلا ئادەملىرىنى ئەگەشتۇرۇپ دەريا تەرەپكە يۈرۈپ كەتتى.

8) «ـپ»لىق رەۋىشداشقا ئۇلىنىپ، شۇ ھەرىكەت بىلەنلا كۆپايىلەنگەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. نۇرى كۇلۇپلا قويدى.

b. مېنى ئونتۇپ كېتىڭ، ياخشى كۈنلىرىمىزنى بىر ياخشى چۈش دەپلا چۈشىنىڭ...

c. ئۇ شىمالدا كۆرۈنۈپ تۇرغان ئاۋرال تېغىغا قاراپ قېتىپلا قالدى.

d. ھەممە ئۇنىڭ ئاغزىغا قاراپلا قالدى.

9) «ـپ»لىق رەۋىشداشنىڭ بولۇشسىز شەكلىگە ياكى «ـار»لىق سۈپەتداشنىڭ بولۇشسىز شەكلىنىڭ چىقىش كېلىش

قوشۇمچىسى قوشۇلغان شەكلىگە قوشۇلۇپ، شۇ پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەت بارلىققا كېلىشتىن بۇرۇنلا ياكى شۇ ھەرىكەت بارلىققا كەلمىگەن ئەھۋال ئاستىدىلا يەنە بىر ھەرىكەتنىڭ بارلىققا كېلىشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. بىز قاراڭغۇ چۈشمەيلا (چۈشمەستىنلا) ئۆيگە قايتتۇق.

b. ئۇ بۇ خەتنى ئوقۇپ بولمايلا (بولمايلا) يىغلاپ كەتتى.

c. ئۇلار ئىشخانىغا كىرمەستىنلا (كىرمەيلا) يىغىن زالىغا قاراپ ماڭدى.

d. ھېچقانداق جاپا چەكمەيلا ئايدا نەچچە يۈز يۈەن مائاش ئالالايسەن، بۇ نېمىدېگەن ياخشى!

10) قوشما پېئىللارنىڭ ياكى تۈسلۈك ئۆزەك شەكىللىرىنىڭ رەۋىشداش قىسمىغا قوشۇلۇپ، شۇ ھەرىكەتنىڭ بىر يولىلا ئورۇنلىنىشى، بىر قېتىمدىلا ئورۇنلىنىشى، ئۇزۇلمەي داۋاملىشىشى (ئىزچىل تۈس شەكىللىرىدە) قاتارلىق مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. ــ بەك قورقۇپ كېتىۋاتىمەن، بۇرنۇمغا قان پۇراپلا تۇرىدۇ، سىز يېنىمدا بولسىڭىزلا يۇرىكىم جايىغا چۈشىدۇ.

b. ئۇ كاۋاپنى تۈتۈپ تۇرۇپلا قالدى.

c. سودىدا پايدا يوق، ھۆكۈمەت ئالمەن دەپ قولىنى سوزۇپلا تۇرىدۇ.

d. يىگىرمە بەش ــ يىگىرمە ئالتە ياشلاردىكى ئېغىر ــ بېسىق، كۈلۈپلا تۇرىدىغان بۇ يىگىت داڭلىق چېلىشچى ئىدى.

11) سان ياكى سان ــ مىقدار بىرىكمىسىگە قوشۇلۇپ، كىشىگە شۇ قەدەر ئاز دېگەن چۈشەنچىنى بېرىدۇ. مەسىلەن:

a. بەشلا جەڭچى بولسا يېتىدۇ!

b. ئامەت دېگەن شۇنداق نېمىكەن، قارىمامسىز، پەقەت ئىككىلا كىشى شۇنچە چېرىكىنىڭ ئالدىنى توسۇپ، چېكىندۈرۈپ تاشلايتۇ.

c. نۇرغۇن قېتىم پىيادە ماڭدىم، بار ــ يوقى قىرىق كىلومېتىرلا يولغۇ بۇ. دەريا ياقىلاپمۇ، يامانيار بىلەن توپا كېچىپمۇ قاراڭغۇ چۈشكۈچە شەھەرگە كىرەلەيمەن.

d. پەقەت بىرەر ساەتلا داۋام قىلغان بۇ جەڭ، ماھىيەتتە شىنجاڭ تارىخىنىڭ 30 ــ يىللار سەھىپىسىدىكى ئۆچمەس قارا داغ مىللەتلەر ئارا قىرغىنچىلىقىنىڭ باشلىنىش نۇقتىسى بولۇپ قالدى.

12) «ــغان»لىق سۈپەتداشقا قوشۇلۇپ، شۇ خىل ھەرىكەت بەلگىسىگە ئىگە بولغان شەيئىنىڭ بىرىنىڭمۇ مۇستەسنا ئەمەس ئىكەنلىكىنى تەكىتلەش رولىنى ئويناپدۇ. مەسىلەن:

a. بۇ قىز ناھايىتى ئوماقكەن، كۆرگەنلا ئادەمنىڭ ئامراقلىقىنى كەلتۈرگۈدەك.

b. لېكىن، باي يەنە خەجلەشكە، قىزى خۇش بولىدىغانلا ئىش بولسا ھەممە دۇنياسىنى خەجلەپ بولۇشقىمۇ تەييار.

c. جەڭچىلەر ياتقانلا يېرىدە مىلتىقلىرىنى قۇچاقلاپ ئۇخلاپ قېلىشتى.

d. گۇمان قوزغىغانلا ئادەمنى ئۆلتۈردى، مىللەت ئايرىمىدى.

13) يۆنىلىش كېلىشتىكى «ــش»لىق ئىسىمداشقا «بولىدۇ» سۆزى قوشۇلغان قۇرۇلمىدا ئىسىمداشنىڭ كەينىگە قوشۇلۇپ، پەقەت شۇ ئىسىمداش ئىپادىلىگەن ئىشنى قىلىشقىلا يول قويۇلىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. مانا ھازىر كېچە، پەقەت يېنىچە يېتىشقىلا بولىدىغان بۇ كامېردا خورەك، ناله ــ پەريات ۋە جۆيلۈشلەردىن باشقا ئاۋاز يوق.

b. پەقەت ئالغا بېسىشقىلا بولىدۇ.

c. پەقەت تۇزەشكىلا بولىدۇكى، ھەرگىزمۇ تاشلىۋېتىشكە بولمايدۇ!

d. بۇ بوياقلارنى ئۆيدە ئىشلىتىشكىلا بولىدۇ، مەكتەپكە ئېلىپ بېرىشقا بولمايدۇ.

14) «ھەممە» ئالمىشىغا ۋە بەلگىلەش ئالمىشى ۋەزىپىسىدە كەلگەن سوئال ئالماشلىرىغا قوشۇلۇپ كەلگەندە، مۇستەسناسىزلىقنى تەكىتلەش رولىنى ئويناپدۇ. ئالماش سانلارغا قوشۇلۇپ كەلگەندىمۇ، شۇ رولنى ئوينىشى مۇمكىن. مەسىلەن:

a. ئۇنىڭ ئۇچۇن بۇ دۇنيادىكى ھەممىلا ئىش مەنىسىز، بىرلا رەيھان ھاياتىنىڭ ئۆزى، مەنىسى، بارلىقى ئىدى.

b. ھېچقىسى يوق ئاكا، دورغامغا مەن گەپ قىلاي، ھەممىمىز ئادەمئاتا بىلەن ھاۋائانىنىڭ ئەۋلادى، بايلار پەرىدىن، كەمبەغەللەر شەيتاندىن تۇغۇلغان ئەمەس، كىيىم - كېچەكمىزنى چۇچۇلۇپ تاشلىساق، ھەممىمىزلا ئوخشاش بولۇپ قالىمىز.

c. چۇنكى، يولدا ياتقان تاش قاچانلا بولمىسۇن ھارۋىنىڭ مېڭىشىغا پوتلىكاشاڭ بولىدۇ.

d. لېكىن بۇ قاپلان قاچانلا بولسا ، ئۆز ماكانىنى تاپماي قويمايدۇ.

e. كىمدىنلا سورىساڭ بۇ يەرنى بىلىدۇ.

f. بىز ئىككى بالا ، ئىككىمىزلا قىز.

15) پەرەز بېقىنىدى جۇملىنىڭ خەۋىرىگە ئۇلىنىپ، شۇ شەرتنىڭ پوتۇنلەي يېتەرلىك بولمىغانلىقىنى بىلدۇرىدۇ. مەسىلەن:

a. ــ ۋاي قىزىم، ــ دېدى مومای، ــ ئادەم دېگەن توققۇزى تەل، دۆلەتمەن بولسىلا بەختلىك بولۇۋەرمەيدۇ.

b. يادىغا يەتسىلا ۋۇجۇدى قۇيۇنغا يولۇققان قورايدەك سىلكىنىدۇ، ئاتا-ئانىسى يادىغا يەتسىلا كۆزلىرىگە ياش كېلىدۇ، ئۇكىلىرىنى ئويلىسىلا گېلىدىن غىزا ئۆتمەيدۇ.

c. ئۇ ئوقۇيتىتى، قارائىغۇ چۇشىسىلا دۇتار چېلىپ ناخشا ئېيتاتتى.

16) بەزىدە «-لا» يۆكلىمىسى پەرەز بېقىنىدى جۇملىنىڭ خەۋىرىگە ئەمەس، بەلكى باشقا بۆلەكلىرىگە قوشۇلۇشى مۇمكىن. مەسىلەن:

a. پۇللا بولسا، بۇ ئىشنى پۈتكۈزگىلى بولىدۇ.

b. جېنىم ئامانلا بولسا، سىلەرگە ياخشى قارايمەن.

c. قانداق بولسا مەيلى، پاكىزلا بولسا بولدى.

d. سەنلا بولساڭ، ھېچنېمىدىن غەم قىلمايمىز.

17) قارشىلىق بېقىنىدى جۇملىنىڭ خەۋىرىگە قوشۇلۇپ، سۈبيېكتىنىڭ ھەر قېتىمدا باش جۇملىدىكى ھالەت ياكى ھەرىكەتكە دۇچ كېلىشىنى ياكى بېقىنىدى جۇملىنىڭ خەۋىرىدىكى ھەرىكەتنى ئورۇنلاش بىلەنلا باش جۇملىدىكى ھەرىكەتكە دۇچ كېلىشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. پۈتۈمنى كۆتۈرەلىسەملا بېرىشىم كېرەك، ئاغزىمنى ئاچالىساملا سۆزلىشىم كېرەك.

b. جەڭچىلەرگە ۋەتەننى سۆيۈش تەربىيەسى بېرىش، خەلقنى ئۆزىگە تارتىش توغرىسىدا گەپ قىلساملا، ئۇ ئىككى گېنېرال تەرىنى تۇرۇپ : «كونا گەپ!» دېيىشىدۇ.

c. سىزدىن ئايرىلىپ قېلىشنى ئويلىساملا بەدەنلىرىمگە تىترەك ئولىشىدۇ.

18) چەكلەنمەسلىكنى بىلدۈرىدىغان پېئىل قۇرۇلمىلىرىنىڭ تەركىبىدە كېلىدۇ. مەسىلەن:

a. ئاياللار پىدائىيلىقنى چۇشىنىپلا قالماي، ئۆزىنى پىدا قىلىشنىمۇ بىلىدۇ.

b. بۇ كەنجى ئوغلى چىرايلىق بولۇپلا قالماي، ئەقىللىق، سەزگۈر ۋە كۆيۈمچان ئىدى.

c. ئىنقىلاب قالتىس نېمىكەن، دۇشمەننى يوقىتىپلا قالماي،

ئادەملەر ئوتتۇرىسىدىكى قېلىن - قېلىن سېپىللارنىمۇ يوقاتتى!

d. بىراق، ئۇنىڭ بۇ ئىشلىرى ئەتىسى چاي ژاقتىغا قالماي پۈتۈن قوشۇنغا پۇر كېتىپ، چوڭلارنىڭ قۇلىقىغىمۇ يەتتى.

8. - زە

1) سوئال شەكلىدە ياكى ئىنتوناتسىيە ئارقىلىق ئىنكار مەنىسىنى بىلدۈرۈپ كەلگەن جۈملىلەردىكى مەلۇم بۆلەككە ئۇلىنىپ، ھەيرانلىق، گۇمان قىلىش، ئىشەنمەسلىك مەنىلىرىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. تۇڭگان بىلەن سوقۇشقىنىم يەتمەي، ئەمدىزە مېنى قەشقەرلىكلەر بىلەنمۇ سوقۇشسۇن دەمدىكەن؟

b. سەنزە بۇ ئىشنى شۇنداقلا بولدى قىلدىغان ئادەمما؟

c. ئاينۇرزە شۇنىڭغا تېگەمدا؟

d. — نېمە، سېنى ئۆيۈمگە باشلىمىغان ئوغۇل بالىزە يايلاققا باشلامدىمەنا؟

2) ئادەتتىكى جۈملىلەرنىڭ نۇقتا قىلىنغان بۆلىكىگە قوشۇلۇپ، بۇرۇلما تەكىت مەنىسىنى بىلدۈرۈپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

a. ھە، تۇرپانلىق سودىگەر، مېنىڭ نامىمنى قانچە پۇلغا ساتماقچى بولغان؟ ئاڭلىسام بىر شىلىڭ كېپەككىمۇ ئالماپتۇغۇزە!

b. — بۇ نېمە دېگەنلىرى بەگزادەم، مەنزە شۇنداقمۇ قىلارمەنمۇ، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۆز يۇرتۇمدا مېنىڭ نېمەم بار؟

c. ئازادلىق ئۈچۈن تۆكۈلگەن شۇنچە قانلار بىكارغا كېتەمدۇزە؟

d. ئۆزلىرى بۇگۈنزە مىڭ تىللاغا يارىغۇدەك گەپ قىلدىلا.

3) ھەۋەس قىلىش، ئاغرىنىش، تەكىتلەش مەنىلىرىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. — ھاجىنىزە ئاپىسى بەكلا تەلەيلىك تۇغۇپتىكەن...

b. خۇدايىمزە، بىز خوتۇن خەقنى تولىمۇ ئاجىز يارىتىپتىكەن!

c. ئەمازە، تىنچ يۈرگەن پۇقراغا چېقىلساق بولمايدۇ.

4) جۈملىنىڭ خەۋەر بۆلىكىگە قوشۇلۇپ، خەۋەر ئىپادىلىگەن ئىش - ھەرىكەتنىڭ يۈز بېرىشىنىڭ ئەقىلگە ئۇيغۇن ئىكەنلىكىنى تەكىتلەش مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. — ھەئە، چۈشۈرتكۈزۈۋەتمەيزە.

b. ھە ئېغىرمىكەن، ئېغىر بولمايزە، ئۇنىڭ ئاغزىنى ئېچىپ كۆرگىن، ساپلا ئالتۇن بىلەن كۈمۈش.

c. شۇنداق تۇرۇقلۇق، سەمەت دېگەن مۇرتەت ھېلىقىدەك ئىشلارنى قىلسا مېنىڭ ئوغام قاينىمامدۇزە!

5) ئىنتوناتسىيە ئارقىلىق سوئال مەنىسى ئىپادىلەنگەن جۈملىلەرنىڭ مەلۇم بۆلىكىگە قوشۇلۇپ، ئەيىبلەش مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. مۇشۇنداق قاچاق، كەلگۈندى، ئاقنانچىلارزە ھۆكۈمەت بولۇپ، يۇرت سورىغۇدەكمىش تېخى!

b. غېنى باتۇرنىڭ خوتۇن دېسە ئىنسابنى چۆرۈۋېتىدىغىنزە.

c. بۇ گەپچىزە شىنجاڭ خەلقى ئۆمۈرۋايەت قان تۆكۈلۈشتىن قۇتۇلماي، ناھەق ئۆلۈپ تۇگەشكۈدەكقۇ!

d. چوڭ باي دېگەنزە، ئاغزىنىڭ يېلى ناھايىتى.

6) خەۋەرنىڭ ئاخىرىغا ئۇلىنىپ، خەۋەردە ئىپادىلەنگەن ئىشنىڭ ئېرەنسىزلىك بىلەن ئېيتىلغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. ئۇنىڭغا شۇنداقلا «كېتىمەن» دەپ قويدۇمزە.

b. بىلىپ - بىلمەيلا خاتالىق ئۆتكۈزۈپ قويدۇمزە.

9. -ا \ -ە

1) بايان رايىدىكى خەۋەرلەرگە قوشۇلۇپ، سۆيۈنگەن، ھەيران قالغان، ئەجەبلەنگەن مەنىدىكى سوئالنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. ــ پاھ، پاھ، قەنتەك گەپ قىلدىڭا، بالام.

b. ماناس ناھىيەسىنىڭ ھاكىمى تۇرۇپ بۇنداق چوڭ ئىشنى بىلمەمسىنا؟

c. ئەركىن ئاداش، سېنى ياقىغا ئايلىنىپ قاپتۇ دېيىشۈدى، بارىكەنسىنا؟

d. ھە، گۇلگىنە، مانا بىر قاراپ كۈلگىنە، پاھ، پاھ، ئەكەلگىنە قولۇڭنى.

2) ۋاستىسىز بايان رايىدىكى ئاددىي ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكىللىرىگە قوشۇلۇپ، ھەرىكەتنىڭ كۆچلۈك بولغانلىقىنى ياكى ئۇزۇن داۋاملاشقانلىقىنى بىلدۈرىدىغان ئۇندەشلىك جۈملىلەرنى ھاسىل قىلىدۇ. بۇنداق خەۋەرلەر كۆپىنچە تەكرارلىنىپ كېلىدۇ. بىراق، تەكرارلانغىنىغا «-ا» قوشۇلمايدۇ.

3 ـ شەخس شەكلىگە «-ا» قوشۇلغاندا، ئاخىرىدىكى \ ى \ تاۋۇشى چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن:

a. بۇ ناخشىنى ئېيتىڭا ـ ئېيتىڭ، مېنىڭ باشلىرىم ئاغرىپ كەتتى.

b. بۇ قار ياغدا ـ ياغدى.

3) پېئىلنىڭ بۇيرۇق رايىدىكى 2 ـ شەخس خەۋەر شەكلىگە قوشۇلۇپ، يالۇرۇش مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ ياكى بۇيرۇق مەنىسىنى ئاجىزلىتىش رولىنى ئۆينايدۇ. مەسىلەن:

a. داۋۇتجان، نۇرمۇھەممەتنى كالاسكا بىلەن ئاپىرىپ كېلىڭا!

b. دۇنيادا يالغۇز بىر غېنى ئوغرىلا بولمىغاندىكىن، يەنە بىرىگە بىر يامبۇ ياكى بىر چوكا ئالتۇن بېرىڭا، غېنىنى ھازىرلا تۇتۇپ ئەكېلىپ بېرىدۇ.

c. مەن شۇ يىگىتنىڭ چوڭ دادىسى بولىمەن، ئەخمەتجاندىن سوراپ بېقىڭا، مەن قانداق ئادەممەنكىن!

d. ــ قېرىنداش، قانداق، ئىلھام كېلىۋاتامدۇ، شېئىر يېزىڭا!

10. ھە

1) سوئال جۈملىلەرنىڭ ئالدىدا كېلىپ، قارىتىش رولىنى ئۆينايدۇ. مەسىلەن:

a. ھە، تۇرسۇنمۇ سەن، كىرىۋەر ئوغلۇم، كىرىۋەر.

b. ھە، ئاپاڭنىڭ سالامەتلىكى قانداقراق؟

c. ــ ھە، مۇختەر بايمۇ سىز، سالامەت تۇردىڭىزمۇ؟

d. ــ كىم ئۇ، ھە، بىزنىڭ زىيەكنىڭ بالىسىما؟

2) بايان رايىدىكى جۈملىلەرنىڭ ئالدىدا كېلىپ، تەلەپ ھاسىل بولغانلىقىنى ياكى ئىشنىڭ مۇۋاپىق تېپىلغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. ھە، بۇ ئىشنىڭ بوپتۇ.

b. ھە، بەك ياخشى قىپسەن.

c. ھە، چاتاق يوق.

d. ھە، مانا ئوغۇل بالا.

3) بۇيرۇق ـ تەلەپ رايىدىكى جۈملىلەرنىڭ بېشىدا كېلىپ، شۇ ئىشقا نۆۋەت كەلگەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. ھە قېنى، قەغەزنى كىرلەشتۇرۇۋەتمەيلى، قېرىنداشنى سۈندۈرۈپ قويمايلى، قازارەن...

b. ــ ھە جانۋار، مۇنۇ كىچىككىنە چۆپنى بولسىمۇ يە.

c. ــ ھە، ئەمدى كېتەيلى.

d. ــ ھە، ئەمدى باشلايلى.

4) بايان رايىدىكى جۈملىلەرنىڭ بېشىدا كېلىپ، چۈشەنگەنلىك، ئېسىگە ئالغانلىق مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ، بۇ چاغدا ئۇ سەل سوزۇپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

a. سېتىنىياز بوۋا ، ئۆزلە بىلىدىلا ، تۆمۈر خەلىپىنىڭ يىگىتلىرى ئارىسىدىكى ھېلىقى ھەسەن چوقۇرنىڭ دادىسىچۇ، ھە، شۇ ئادەم، ئاپپاق ساقىلىنى سىلاپ تۇرۇپ، «ھەي يولۋاس بېگىم، ئۆزلە بۇ ئەمەلدارلارنىڭ تىلىنى بىلمىغان بولغاندىكىن، ئىككى ئېغىز گەپ قىلسىلا بولمامدۇ، ئۆزلەمۇ مۇسۇلمانغۇ، بۇ ناھەقچىلىككە قانداق چىداپ تۇرىدىلا» دەپتۇ.

b. ــ ھە، تۇزۇڭنى يەپ، تۇزلۇقۇڭنى چاقاي، دېگەن شۇ ئىكەن ـ دە!

c. ھە، ئەسلىدە شۇ قىزىكەن ـ دە.

d. ھە راست، مەن بۇنى ئىككى كۈن بۇرۇن يولۋاس بەگنىڭ ئادەملىرى ئارىسىدا كۆرگەنىدىم.

e. ئۇنى كىم تىرىلدۇرىمەن دېسە، بۇ قىلىچ، ھە، مۇشۇ قىلىچ شۇنىڭ بېشىغا تېگىدۇ.

f. ــ ھە، بىلدىم، بىلدىم، ھېلىقى چاغدا سىزنى ئالمۇتىغا يولغا سېلىۋەتكەنىدۇققۇ، ئۇرۇمچىگە بېرىپ قاپسىزا؟

5) بايان رايىدىكى جۈملىلەرنىڭ بېشىدا كېلىپ، چۆچۈگەنلىك ياكى ئېنىق ئاڭلىمىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ چاغدا ئۇ كۈچلۈك ھەم ئۇزۇك تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

a. ھە، كېلىمەن دېدىمۇ، قىزىم؟

b. ھە؟ ئاپامما؟

c. ھە؟ ئەتە مۇھىم بىر ئىشىڭ بارما؟

d. ھە؟ سەل ساقلاپ تۇرامدىمەن؟

6) بۇيرۇق رايى 2 ـ شەخس شەكلىدىكى خەۋەرلەرگە قوشۇلۇپ، قوپاللىق بىلەن قىلىنغان بۇيرۇقنى بىلدۈرىدۇ. بۇنداق خەۋەرلەر ھامان جۈملىنىڭ بېشىدا كېلىدۇ. ئەگەر «ھە» قوشۇلمىغان سۆز ئۇزۇك تاۋۇش بىلەن ئاخىرلاشقان بولسا، ئۇ «ـە» شەكلىگە كىرىپ قالىدۇ. مەسىلەن:

a. بولدى قىلە، مىشىلداپ ئولتۇرمايا!

b. تۇرە ئورنۇڭدىن.

c. كىرە ئۆيگە.

11. ئەمىسە

1) جۈملىنىڭ بېشىدا كېلىپ، يۇقىرىدا ئېيتىلغان ئىش شەرت قىلىنغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. ــ ئەمىسە، ئاكاڭ ھازىر نەدە؟

b. – بۇگۈنكى يىغىنغا تۇرغۇن بارالمايدۇ.

ــ ئەمىسە مەن باراي.

c. ــ ئەمىسە نېمىشقا تۇتمايسىلەر ؟

d. ــ ئەمىسە، پۇل بولمىغان نېمە بار ؟

2) جۈملىنىڭ بېشىدا ياكى ئاخىرىدا كېلىپ، بىر ئىشتىن يەنە بىر ئىشقا بۇرۇلۇش مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. قېنى ئېيتقىنا، نېمە دەردىڭ بار ئەمىسە؟

b. ئەمىسە، مەن قايتاي.

c. ئەمىسە، ئەتە كۆرۈشەيلى.

d. ئەمىسە، مەن بارالمىغۇدەكمەن.

3) جۈملىدە بايان قىلىنغان ئىشنىڭ ئەقىلگە ئۇيغۇن ئىكەنلىكىنى تەكىتلەش مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. ــ چىدىمىسام ۋارقىرىمامدىم ئەمىسە !

b. شۇنداق قىزىق تۇرسا كۈلمەمدۇ ئەمىسە.

c. ئۇنداق ۋارقىرىساڭ، قورقمامدۇ ئەمىسە.

12. مەيلى

1) ئىختىيارىغا قويۇش، پەرۋا قىلماسلىق، تەۋەككۈل قىلىش قاتارلىق مەنىلەرنى بىلدۈرۈپ، جۈملىنىڭ بېشىدا كېلىدۇ. مەسىلەن:

a. مەيلى، سۇنۇپ ئازادە ئولتۇرغىن، سېنىڭ پۇتۇڭ ئابدۇمەر

مىڭبېگىنىڭ پۇتىدىن مىڭ ھەسسە پاكىز.

b. نىكاھلىتىپ ئال، مەيلى دېسەڭ مەن ئەلچى بولاي.

c. ـــ مەيلى، ئۇنىڭ ۋاقتى يوقتۇر بەلكى.

d. ـــ مەيلى ئون مىڭ، مەيلى يۈز مىڭ، مەيلى توغرا، مەيلى خاتا ئۆلتۈرەي، قانچە ئادەم ئۆلتۈرسەممۇ جياڭ جيېشى غىڭ قىلالمايدۇ، ئۇ چۈشىنىدۇ.

2) پەرەز بېقىندى جۈملىلەردىن كېيىن كېلىپ، ئۇنى توسقۇنسىز قارشىلىق بېقىندى جۈملىگە ئايلاندۇرىدۇ. مەسىلەن:

a. خەزىنەمنىڭ يېرىمى كەتسىمۇ مەيلى، نەزەرنى مېنىڭ ئورنۇمغا ۋاڭ دەپ جاكارلايدىغان گۇڭسى تارقاتمىسا بولمايدۇ.

b. مەيلى، نېمە بولسا شۇ بولسۇن، كەلگۈسىنى كەلگۈسىدە كۆرەيلى.

c. ئۇنىڭ خالايدىغىنى قوقەن خانلىقى ـــ مەيلى دۇنيانىڭ نەرىدە بولمىسۇن، شۇنداق خانلىقنىڭ قۇرۇلۇشى ئىدى.

d. قانچىلىك قۇربان بەرسەڭلارمۇ مەيلى، ئالتاينى ئىگىلەڭلار!

e. بۇ بۆرىلەرنى يوقاتمىغۇچە، مەيلى قۇمۇل، مەيلى ئالتە شەھەردە ھېچكىمگە ئارام بولمايدۇ.

13. تېخى

بۇ سۆز بەزىدە رەۋىش رولىدا كەلسە، بەزىدە يۈكلىمە رولىدا كېلىدۇ. ئەگەر ئۇنى «تېخىچە» سۆزى بىلەن ئالماشتۇرغىلى بولسا، رەۋىش رولىدا كەلگەن بولىدۇ. ئالماشتۇرغىلى بولمىسا، يۈكلىمە رولىدا كەلگەن بولىدۇ. بۇ سۆز يۈكلىمە رولىدا كەلگەندە تۆۋەندىكىچە مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ:

1) جۈملىنىڭ خەۋىرىدىن بۇرۇن ياكى كېيىن كېلىپ، شۇ جۈملىدە ئىپادىلەنگەن ئىشنىڭ ئۈستىلەپ ئېيتىلغان يەنە بىر ئىش ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. ئەجەبمۇ ياخشى قىزكىنە بۇ قىز، ئورۇس خوتۇنمۇ بىزچە بىلىدىكەن تېخى.

b. مانا چوڭ يار، نېرىسى ئىلى دەرياسى، بۇ يار ئىچىدە بۇلاقمۇ بار ئىكەن تېخى.

c. ئۇنىڭ ئۈستىگە مېھرى ئىسسىق نېمىكەنغۇ تېخى.

2) جۈملىنىڭ خەۋىرىدىن بۇرۇن ياكى كېيىن كېلىپ، شۇ جۈملىدىكى ئىشنىڭ نۆۋەت كۈتۈپ تۇرغان ئىش ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. مەيلى، غېنى، جەڭ تېخى ئالدىمىزدا، پۇخادىن چىقىسەن تېخى!

b. شۇ كۈنلەردە مۇڭدىشىمىز تېخى، ئۇ كۈنلەرمۇ يېقىن!

c. ئالدىرىماي تۇرسۇن، چۈجىنى كۈزدە سانايمىز تېخى.

d. سوقۇشلار تۈگەپ خاتىرجەم بولغاندا مەن سوۋېت ئىتتىپاقىغا بېرىپ ئوقۇيمەن تېخى!

3) جۈملىنىڭ خەۋىرىدىن بۇرۇن ياكى كېيىن كېلىپ، جۈملىدىكى ئىشنى باشقا بىر ئىشقا نىسبەتەن شۇنداق دېيىشكە بولىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. ـــ ئورۇقلاپ كېتىپسەنغۇ؟

ـــ سەمرىپ قالدىم تېخى.

b. ـــ ئەجەب چوڭلىغان قويلاركىنە بۇ؟

ـــ بۇ تېخى كىچىكرەكلىرى، چوڭلىرى ماۋۇ قوتاندا.

c. ـــ ھەممە گۇناھ ھۆكۈمەتتە تۇرۇپ، بىزدىن كەچۈرۈم سورىمايزە، بىزنى كەچۈرۈم قىلغۇدەكمۇ تېخى!

4) جۈملىنىڭ خەۋىرىدىن بۇرۇن ياكى كېيىن كېلىپ، سۆزلىگۈچىنىڭ قارىشىچە خەۋەردە ئىپادىلەنگەن ئىشنىڭ بىھۇدە بولغانلىقى، چەكتىن ئېشىپ كەتكەنلىكى، سۇبيېكت ئۈچۈن مۇناسىپ ئەمەسلىكى قاتارلىق مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. ـــ مېنىڭ كىتابىمدا بار، ـــ دېدى ھاجى بىر قەدەم ئالغا

مېڭىپ، — ئۇ خوتۇن تالاق مۇسۇلمانمىكەن تېخى!

b. يىگىتمىش تېخى؟

c. — ھەي يالغانچى كاززاپ ھاجى بىلەن جەڭ قىلغۇسى يوق ئىكەنمىش تېخى!

d. پاھ، ئۇلارنىڭ گېپىنىڭ چوڭلۇقىنى تېخى.

e. تەنقىد قىلسا كۆلۈڭىتىدۇ تېخى.

5) جۈملىدە ئىپادىلەنگەن ئىش - ھەرىكەتنىڭ يۈز بېرىشىگە ئىشەنمەسلىك، چۈشەنمەسلىك، ھەيران قېلىش قاتارلىق مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. تىرىك ئەكىلەلمىسەك كاللىسىنى ئەكېلىمىز دەپتۇ تېخى!

b. مۇختەر بەي چۈشەنمىدى: — نېمە دېدىڭا، ھۆكۈمەتنى يېنىپ چىقىدىغان گەپمۇ تېخى؟

c. بىزنى تەسلىم قىلماقچىمۇ تېخى؟

d. پاھ، بۇلار قاپاقتا چاي توشۇپ ئىچىدىكەن تېخى...

e. زاراتگاھلىقنىڭ يېنىدىكى ئىككى پۇت يەرنى ئۆخىگە بېرىۋەتتى تېخى .

6) بەزى ۋاقىت ھالەتلىرىنىڭ ياكى «-پ» لىق رەۋىشداشلارنىڭ ئالدىدا كېلىپ، ئۇزاق ۋاقىت ئۆتمىگەنلىك مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ چاغدا كۆپىنچە «-لا» يۈكلىمىسى بىلەن ماسلىشىپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

a. كىم بىلىدۇ، بۈگۈن كېچىلا باندىتلار ئۇرۇمچىگە باستۇرۇپ كىرەمدۇ تېخى ؟ ...

b. — ئەستاغپۇرۇللا، ئەلھەزەر، ئەلھەزەر، ئۇ تېخى تۆمۈر دېگەن سامان قورساقنىڭ جېنى مېنىڭ ئالىقىنىمدا، لازىم تاپسام بىر كېچىدىلا دەپتۇ تېخى!

c. تېخى تۇنۇگۈنلا يۈز كوي ئالدىڭغۇ؟

14. قېنى

بۇ سۆز سوئال ئالمىشى رولىدا كەلگەندىن باشقا يۈكلىمە رولىدا كەلگەندە، تۆۋەندىكى مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ:

1) بۇيرۇق رايىدىكى جۈملىلەرنىڭ بېشىدا كېلىپ تەكلىپ مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. — قېنى، يۈرۈڭلار ئۆيگە!

b. — رەھمەت ھۆرمىتىگە زىياۋۇدۇن، قېنى يۈر، ئۆيگە كىرەيلى.

c. — قېنى تاماقنا بېقىڭلار.

d. — تۇز ئولتۇرۇڭلار، قېنى سۆزلەڭلار!

2) سوئال جۈملىلەرنىڭ بېشىدا ياكى ئاخىرىدا كېلىپ، شۇ سوئالنىڭ ئەملىي جاۋابىنى بىلىش خاھىشىنى بىلدۈرىدۇ ياكى ئاڭلىغۇچىدىن جاۋاب تەلەپ قىلىش رولىنى ئويناىدۇ. مەسىلەن:

a. — ئۇنىڭ خاتىرە دەپتەرلىرى قېنى؟

b. — قېنى ئۇ تەنتەنىلىك ۋەدىلەر، قېنى!

c. — ئادەملىرىڭ قېنى؟

3) پېئىلىنىڭ بۇيرۇق رايى شەكلىگە «-چۇ» يۈكلىمىسى قوشۇلۇپ، ھەرىكەتنىڭ بولۇشىنى كۈتۈش، ھەرىكەتتىن كۈتكەن نەتىجىگە ئېرىشەلمەسلىك ياكى ياماق ئاقىۋەتكە قېلىش مەنىلىرىنى بىلدۈرۈپ كەلگەن خەۋەرلەرگە ماسلىشىپ كېلىشى مۇمكىن. مەسىلەن:

a. كەپ باقسۇنچۇ قېنى!

b. ئىشلىرىڭ تۈگىسۇنچۇ قېنى!

c. يار بولسۇنچۇ قېنى، قانداق ئويناىمىزكىن.

15. ئېھتىمال

1) بۇ سۆز رەۋىش رولىدا قوللىنىلغاندىن تاشقىرى، يۈكلىمە رولىدىمۇ قوللىنىلىشى مۇمكىن. بۇ سۆز يۈكلىمە رولىدا كەلگەندە، مۆلچەر بايان رايىدىكى جۈملىلەرنىڭ بېشىدا ياكى

ئاخىرىدا كېلىپ، مۆلچەر ئۇقۇمىنى تېخىمۇ ئايدىڭلاشتۇرۇش رولىنى ئويناپدۇ، ياكى ئادەتتىكى جۈملىلەرنىڭ بېشىدا، ياكى ئاخىرىدا كېلىپ، مۆلچەر مەنىسىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

a. تورپاق سالىنىڭ سۆزلىرى يەنە داۋام قىلغان بولسا، ئېھتىمال، ئۇمۇ يىغلاپ تاشلىغان بولاتتى.

b. بىرھازادىن كېيىن، ئېھتىمال قولى ئاغرىپ كەتكەن بولسا كېرەك، ئۇرۇشتىن توختاپ «ئېيتامسەن - يوق؟!» دەپ ۋارقىرىدى.

c. ئۇ ھەربىر قەدەمدە دېگۈدەك تۇمشۇقىنى مۇرىسىگە سۈركەپ، ئاغزىدىكى لاتىنى چىقىرىۋېتىشكە، ئېھتىمال بىرەر نېمىدەپ ۋارقىراشقا تىرىشاتتى.

d. بۇ يەرنى قاپلاپ تۇرغان قارنىڭ قېلىنلىقى بىر - ئىككى چى كېلىدىكەن. ئېھتىمال بۇ يەرلەرگە ئادەم بالىسى ھېچقاچان ئاياغ بېسىپ باقمىغان بولسا كېرەك.

2) بۇ يۇكلىمە ئورنىدا بەزەن «ئەتمالىم»، «ھەقىچان» (ھەرقاچان) سۆزلىرى قوللىنىلىشى مۇمكىن. «ئەتمالىم» ئاساسەن جۈملىنىڭ ئاخىرىدا كېلىدۇ. مەسىلەن:

a. بەش قول بىرەڭ يارالماپتۇ ئەسلىدە،
ئەتمالىم ھايات شۇنداق ئوخشايدۇ.

b. يىگىتبېشىنىڭ ئاغزىدىن غول چىققان گەپ ھەرقاچان.

16. نايىتى

بۇ ئەرەب تىلىدىن ئۆزلەشكەن «نىھايەت \ ناھايىتى» سۆزىنىڭ ئۆزگەرگەن تۈرى بولۇپ، تۆۋەندىكى مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ:

1) سان، سان - مىقدار بىرىكمىسى، ئىسىم ياكى ئىسىم

رولىدىكى سۆزلەرنىڭ ئالدىدا كېلىپ ياكى جۈملىنىڭ ئاخىرىدا كېلىپ، ئازلىق مەنىسىنى («ھەممىسى بولۇپ»، «بار - يوقى»، «پەقەتلا» دېگەن مەنىلەرنى) بىلدۈرىدۇ، بۇ چاغدا، ئۇ كۆپىنچە «-لا» يۇكلىمىسى بىلەن ماسلىشىپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

a. بۇگۈن نايىتى ئىككى سائەتلا دەرسىم بار.

b. يانچۇقۇمدا نايىتى ئون كويلا پۇل بار.

c. سەندىن نايىتى بىر ياش كىچىكمەن.

2) جۈملىلەرنىڭ بېشىدا ياكى ئاخىرىدا كېلىپ، ئىشنى كىچىكلىتىش مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. بۇ ئىشتا مېنى تەقدىرلەشنىڭ ھاجىتى يوق، نايىتى ۋۇجدانىم بويىچە ئىش قىلدىم شۇ.

b. كۆزۈڭنى يۇمۇۋالساڭلا ئۆتۈپ كېتىدۇ، بىرئاز جىددىيلەشتۇرىدۇ نايىتى.

17. ھەرھالدا

جۈملىنىڭ بېشىدا، بەزىدە ئاخىرىدا كېلىپ، «قانداق بولمىسۇن»، «ئومۇمەن» دېگەن مەنىلەرنى بىلدۈرۈشى مۇمكىن. مەسىلەن:

a. شۇنداقتىمۇ ھەرھالدا كېلىشىپ قېلىشىمىزغا ئىشەنچىم كامىل.

b. ھەرھالدا ئېھتىيات ئۈچۈن بۇلارغا يەنە بىرنەچچە تال مىلتىق قوشۇپ بەرمىسەك بولماس ، — دېدى مەھمۇت مۇھتى ھاجىغا قاراپ .

c. تەڭرى تائاللاغا مىڭ قەتلە شۈكۈركىم ، ھەرھالدا تىرىك قاپتىمىز .

d. ھەرھالدا تۇرمۇشىمىزدا چوڭ قىيىنچىلىق يوق.

e. ھەرھالدا بالىلار مەكتەپتە ياخشى ئوقۇۋاتىدۇ.

18. دەرۋەقە

1) جۈملىنىڭ بېشىدا كېلىپ، جۈملىدە ئېيتىلغان ئىشنى ئېتىراپ قىلىش مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. دەرۋەقە، مەھمۇت مۇھىتى ھېچقاچان ۋە ھېچ يەردە ھاجىغا مۇنداق قاتتىق تېگىپ باقمىغانىدى.

b. دەرۋەقە، بۇ دوپپا ئۇنىڭغا تازىمۇ ياراشقانىدى.

c. دەرۋەقە، مەنتىق بويىچە ئېيتقاندا، جىرجىس ھاجىنىڭ گەپلىرى ئۇلارنى قاتتىق ھاياجانغا سېلىشى، شۇڭا ئۇلار ھاياجانلىرىنى باسالماي، ئۆز تەسىراتلىرى ئۈستىدە سۆزلەپ چۈرۈلداپ كېتىشى لازىم ئىدى.

d. دەرۋەقە، بۇ پىلاندىن خاتالىق چىقىپتۇ.

e. دەرۋەقە، شۇ چاغدا مەن ئۇلارغا ۋەدە بەرگەنىدىم.

f. دەرۋەقە، سىزنىڭ بۇ ئىشقا قاتنىشىش سالاھىيىتىڭىز بار.

19. جۇمۇ

1) بۇيرۇق رايىدىكى جۈملىلەرنىڭ ئاخىرىغا قوشۇلۇپ، ئالاھىدە جېكىلەش مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. شۇ چاغدا «ياق» دەپ تۇرۇۋالمىسىلا جۇمۇ!

b. ئابدۇل ئاداش، بالىلارغا قارا، ئەۋەتمە، ھويلىدىن چىقارما جۇمۇ! — دېدى ئۇ ۋە مىڭبېگىنىڭ كۈزلىكىگە قاراپ يۈرۈپ كەتتى.

c. تاغ باغرىدىكى قىزىلبۇلاققا كۆچەيلى، ئۇ يەر قورغانغا يېقىن، ھۇجۇم قىلىشقا ئاسان دېگەن تەكلىپنىمۇ مەن بەردىم، ھېچكىمگە دېمە جۇمۇ!

d. بۇ، بۇ يىلقى تۇنجى سودا، ھەرگىز كەتكۈزۈپ قويماڭ جۇمۇ.

2) بايان رايىدىكى جۈملىلەرنىڭ ئاخىرىغا قوشۇلۇپ،

ئاڭلىغۇچىدىن جۈملىدە ئېيتىلغان ئىشنى بىلىپ قويۇش تەلەپ قىلىنغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. بەزىدە ئاگاھلاندۇرۇش، ئەسلىتىش مەنىسىنى بىلدۈرۈشىمۇ مۇمكىن. مەسىلەن:

a. ئۇ قالتىس مەرگەن، چىۋىنىنىڭ كۆزىنى چەنلىيەلەيدۇ جۇمۇ!

b. مۇختەر باينىڭ ئېتىدەك كىشنەپ قويۇپ بالا تاپمىسۇن جۇمۇ.

c. — جان بار يەردە قازا بار توختەم، دۈشمەنمۇ مەرگەن، ئۇنىڭ ئوقىمۇ جان ئالىدۇ جۇمۇ!

d. — پاھ، تۇرپانلىقلار قالتىسكەن جۇمۇ!

20. بىكار (ھېلى بىكار)

1) بۇ «بىكار» دېگەن سۈپەتتىن ئايرىلىپ چىققان يۈكلىمە بولۇپ، جۈملىنىڭ بېشىدا ياكى ئاخىرىدا كېلىپ ئاگاھلاندۇرۇش مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. بېشىڭغا پالتا بىلەن سالىمەن بىكار!

b. ھاي، ھاي . . . ئاغزىمىزغا بېقىپ گەپ قىلايلى جۇمۇڭلار، بىكار ئەتىلا ك گ ب نىڭ دەپتىرىگە چۈشۈپ قالمايلى!

c. — ۋىيەي! — قىز ئانار دانىسىدەك قىزىرىپ يەرگە قارىدى، — ئۇنداق دېسىڭىز قېچىپ كېتىمەن بىكار!

21. ئىشقىلىپ

1) جۈملىنىڭ بېشىدا كېلىپ «قانداق بولمىسۇن» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. «ھە، مانا تاپتىم، ئالدىم تەسكەي، ئارقام كۈنگەي، ئوڭ قولۇم كۈنچىقىش، سول قولۇم كۈنپېتىش؛ كۈنپېتىشتا چۆچەك دېگەن يۇرتنىڭ بارلىقىنى ئاڭلىغانىدىم. ئىشقىلىپ، كۈنچىقىشقا كېتىپ قالمىساملا بولدى. كۈنپېتىشقا قانچە ماڭسام، قۇمۇلدىن

شۇنچە يىراقلىشىمەن.» دېدى ئۇ ئۆز كۆڭلىدە بىر قارارغا كېلىپ.

b. ئىشقىلىپ ئۇ ئايدا قىرىق بەش دوللار ئايلىق ئالاتتى .

c. ئاتنى كۆرۈپ ئەمەس ئىزىدىن، يۇگۇرگەن ئاۋازىدىن قانداق ئاتلىقى، بوي تۇرقى، رەڭگى، ئايغىر ياكى بايتاللىقى، قېرى - ياشلىقى، ئىشقىلىپ ھەممىنى ئېيتىپ بېرەلەيدۇ، دەپ ئېيتىپ بەرگەندى قاسىم قاراسای .

22. خۇددى

1) جۈملىنىڭ ئوخشاشلىقىنى بىلدۈرىدىغان بۆلەكلىرىنىڭ ئالدىدا كېلىپ، ئوخشاشلىقىنى كۆچەيتىش رولىنى ئويناپدۇ. مەسىلەن:

a. ئۇنىڭ چىرايى خۇددى بۇلۇتلۇق ئاسماندەك تۇتۇلۇپ، كۆزلىرىدە ئوت يېنىپ تۇرغاندەك كۆرۈنەتتى .

b. ئاران - ئاران تۇرغان خەلق توپى خۇددى بىر تال سەرەڭگە بىلەن ئوت ئېلىپ كەتكەن بېنزىن تۇڭدەك پارتلاپ كەتتى.

c. كۆك بوز ئاتنىڭ خۇددى بوتاچاقنىڭكىدەك قاپقارا كۆزلىرىدىن ياش ئېقىۋاتاتتى.

2) بەزىدە خەۋەر بولۇپ كەلگەن ئىسىم ياكى ئىسىم بىرىكمىلىرىنىڭ ئالدىدا كېلىپ ئوخشاشلىقىنى بىلدۈرۈشى مۇمكىن. مەسىلەن:

a. ئۇ خۇددى كىچىك بالىنىڭ ئۆزى.

b. پارتىزانلار ھېچقاچان بۇگۈنكىدەك خاتىرجەم راھەتلىنىپ ئۇخلىمىغان ، بىرلا مۇختەر باينىڭ ئۇيقۇسى قاچقان ، كەڭ سۇپا ، يۇمشاق كىگىز ، كۆرپە - ياستۇق ، خۇددى ئۆيىدىكىدەك.

c. كۆلدە قونۇپ جىلغا بىلەن يەنە بىر كۈن ماڭدۇق. ئەتىسى يەنە بىر داۋانغا بېرىپ قوندۇق. داۋانلار قىشنى ئەسلىتىدۇ، لېكىن جىلغىلار ياپيېشىل، خۇددى بىزنىڭ باغلاردەك.

23. زادى

بۇ سۆز «ھەرگىز»، «قەتئىي» سۆزلىرى بىلەن مەنداش رەۋىش رولىدا كەلگەندىن تاشقىرى، يەنە يۈكلىمە رولىدا كېلىپ تۆۋەندىكى مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ.

1) سوئال جۈملىلەرنىڭ بېشىدا ياكى ئاخىرىدا كېلىپ، جاۋابنىڭ ئېنىق بولۇشى تەلەپ قىلىنغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. — راستىڭنى ئېيت، ئۇ خەتتە زادى نېمىلەر يېزىلغان؟

b. — ئېيتە ، كىملەرنى بىلىسەن زادى ؟

c. — كۆزۈڭ يېتەمدۇ زادى ؟

d. — بىز تاللىغان ئون ئات ئىچىدە ئۇنىڭدىن ئېشىپ چۈشىدىغىنى زادى يوقمۇ؟

2) جۈملىنىڭ بېشىدا ياكى ئاخىرىدا كېلىپ، شۇ جۈملىدىكى ئىشنىڭ قانداق بولمىسۇن بولۇشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. — بولماپتۇ، كۆڭلۈمگە كەلگەن زادى، سىلەر ئات تاللىيالماپسىلەر.

b. — يان ياغىچىنى ئۈزۈنراق قىلساق، پۈتىغا تەگمىسلا بولىدىكەن، زادى ياخشى ئاتنىڭ خۇيى بولمايدۇ.

c. كەچتە ئۆيگە قايتىپ زادى ئۇخلىيالمىدىم ، كۆپ ئويلاندىم.

3) جۈملىنىڭ بېشىدا ياكى ئاخىرىدا كېلىپ، جۈملىدە ئىپادىلەنگەن ئىشنىڭ تۈپتىن شۇنداق ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. زادى ئۇنىڭ قاپىقى يامان، ھۆكۈمەتكە يانىدۇ، مىڭبىگىگە لاي ئاتقىنى ھۆكۈمەتكە ئاتقىنى!

b. چوڭ ئىشلار شەخسنىڭ قولىدىن باشلىنىدۇ زادى .

c. مۇشۇ غېنى باتۇرنى ئەۋەتمەي يامان قىلدى زادى .

d. — زادى ئۇ تازىنىڭ نىمىتى بۇزۇق .

24. بەلكى (بەلكىم)

1) بۇ سۆز كۆپىنچە باغلىغۇچى بولۇپ كەلگەندىن تاشقىرى، بەزىدە يۆكلىمە بولۇپمۇ كېلىدۇ ۋە ئاساسەن مۆلچەر رايىدىكى جۈملىلەرنىڭ ئالدىدا ياكى ئارقىدا كېلىپ ياكى خەۋەرنىڭ ئالدىدا كېلىپ مۆلچەر مەنىسىنى كۈچەيتىش رولىنى ئويناىدۇ. مەسىلەن:

a. دېمىسىمۇ بىر ئايال كىشىنىڭ تاسادىپىي ھالدا مۇنداق ئوچۇق مۇھەببەت ئىزھار قىلىشى ئۇ زامانلاردا ھاجىنىڭلا ئەمەس، باشقا ئەرلەرنىڭ ھاياتىدىمۇ كۆرۈلۈپ باقمىغاندۇر بەلكى !

b. بەلكىم ئۇ ئۆزىگە بەك ئېشىنىپ كەتكەن بولۇشى مۇمكىن، بەلكىم ئادەتتىكى ساۋاتنى ئونتۇلۇپ قالغان بولۇشىمۇ مۇمكىن، بىراق ئۇ ھەممىدىن ۋاز كەچكەنىدى.

c. بەلكىم ئۇلار ئۇنىڭ پۈتلىرىنى كۆرۈۋاتقاندۇ، ئۆتۈكنىڭ قونچىدىن چىققىپ تۇرغان خەنجەر دەستىسىگە يۇرىكى جىغىلدىغان ھالدا قاراشقاندۇ .

25. ھەتتا

1) بۇ سۆز كۆپىنچە باغلىغۇچى بولۇپ كەلگەندىن تاشقىرى، بەزىدە يۆكلىمە بولۇپمۇ كېلىدۇ. ئۇ يۆكلىمە ۋەزىپىسىدە كەلگەندە، جۈملىنىڭ نۇقتا قىلىنغان بۆلىكىنىڭ ئالدىغا قوشۇلۇپ، شۇ بۆلەكنىڭ ئىلگىرىلەپ ئېيتىلغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ ۋە كۆپىنچە شۇ مەنىدىكى «-مۇ» يۆكلىمىسى بىلەن ماسلىشىپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

a. ھەتتا ئۇ قەيەرگە بارمىسۇن ئۇنىڭ خۇنى ئۈچۈن ۋەدە قىلىنغان ئون ئىككى يامبۇ ئون ئىككى ئەجەل قايتىنىدەك ئۇنى كۈتۈپ تۇرماقتا.

b. ئۇلارنىڭ ئارىسىدا مومايلار بىلەن ياش جۈۋانلارمۇ، ھەتتا ئۇششاق بالىلارمۇ بار ئىدى.

c. مەھەللە غۇرۇرى ئۇنىڭ جېنى، مەھەللىسى ئۈياتقا قالسا

ئۇ ئازابلىنىپ ئورۇقلاپ كېتىدۇ ھەتتا.

d. ھەتتا بەزىدە قوپال گەپمۇ قىلدى ، چاقچاقلىرى تاپتىن چىققان چاغلارمۇ بولدى.

26. خالاس

1) جۈملىنىڭ ئاخىرىغا قوشۇلۇپ، ئىشنىڭ شۇ جۈملىدە ئېيتىلغىنى بىلەنلا چەكلىنىشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. ــ شۇنداق، ھەممە گەپنى دەققەت بىلەن ئاڭلايدۇ ـ يۇ، مىيقىدا كۈلۈپ قويىدۇ، خالاس.

b. يەنى بىدار بولايلى، ھوشيار بولايلى دېمەكچىمەن، خالاس !

c. ئۇنىڭ خاتىرىسىدە قالغىنى دەرەخ ئاستىدا شاخلاردىكى قار توغرىسىدىكى شېئىرىي پىكىرلەر ئىدى، خالاس.

27. ھېلىمۇ (ھېلىمۇ ياخشى)

بۇ سۆز «ھازىرمۇ» بىلەن مەنداش رەۋىش رولىدا قوللىنىلغاندىن تاشقىرى، يۆكلىمە رولىدىمۇ كېلىپ، تۆۋەندىكى مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ:

1) جۈملىنىڭ بېشىدا كېلىپ، جۈملىدىكى ئىشنىڭ ئامەت سۈپىتىدە بولغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. ياھ، ياھ، ھېلىمۇ سۇدا يۈرىدىغان قاما دېگەن ھايۋان بولغىنىڭ، بورسۇق بولغان بولسىڭ ئۆيۈڭ قانچىلىك سېپىق بولارىدى.

b. ھېلىمۇ شۇكۇر، يامغۇر توختىمىسا، قىز مۇنۇ ۋەھىمە بىھوشلۇقىدىن ئەسلىگە كېلىپ يۇلقۇنمىسا بولاتتى .

c. ــ ھېلىمۇ ياخشى ئورىلارنى ئاچۇرۇپ بۇغدايلارنى ئالمىدى .

d. ــ ھېلىمۇ ياخشى ، ئالساڭ ئال دەپ تۇرۇپ بېرىپتىمىز.

2) خەۋەرنىڭ ئالدىدا ياكى ئاخىرىدا ياكى جۈملىنىڭ بېشىدا كېلىپ، جۈملىدە ئىپادىلەنگەن ئىشنى ئېتىراپ قىلىشقا ياكى

ئۇنىڭغا قانائەت قىلىشقا ئۇندەش مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. ھېلىمۇ ئوچ ۋاخ تاماقلىرىنىڭ ئىككى ۋاختى مېنىڭ ئۆيۈمدە بولغىنى!

b. ــ ھوي ئۇكام ، ھېلىمۇ ئۇ چىركىنىنى ئۆلگۈدەك دۇمبالاپ، ئاغزى ـ بۇرنىنى قان يالىغان ئىتتەك قىلىپ تاشلاپسەنغۇ ، ئوغۇل بالا دېگەن شۇنداق بولغۇلۇق.

c. ــ ھېلىمۇ ئاز قان تۆكۈلدىمۇ؟

d. ھېلىمۇ تازا تىرىشچانلىق كۆرسەتتىڭ، ئاسان ئەمەس.

28. يەنە

بۇ سۆز ھەربىرىنىڭ ئۇستىلىشىنى بىلدۈرۈپ، رەۋىش رولىدا كەلگەندىن تاشقىرى، يۆكلىمە ۋەزىپىسىدە كېلىپ تۆۋەندىكى مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ:

1) پېئىلنىڭ بولۇشسىز بۇيرۇق رايى شەكلىگە قوشۇلۇپ، ئەنسىرەش مەنىسىدىكى تەلەپنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. ــ بايقاڭلار، بۇ يەردىمۇ پايلاقچى بولۇپ قالمىسۇن يەنە.

b. ــ غېنىكام بىزنى يامانيارداى ساقلاۋاتىدۇ ، سىلەر بىز خەق ئىكەنسىلەر، بىكارلا ئۇنىڭ ئادەملىرىنىڭ قولىغا چۈشۈپ قالماڭلار يەنە ! ــ دېدى.

c. ــ پۇشايمانىنى ئالدىغان قاچا تاپالماي قالما يەنە !

d. تېز تېلېۋىزورنى ئاچ، ھېلىقى كىنو تۇگەپ كەتمىسۇن يەنە.

2) جۈملىنىڭ بېشىدا ياكى خەۋەرنىڭ ئالدىدا كېلىپ، خەۋەردە ئىپادىلەنگەن ئىشنىڭ ئاخىرقى ھېسابتا شۇنداق ئىكەنلىكىنى ياكى داۋاملىق شۇنداق بولۇپ قېلىشىنى بىلدۈرىدۇ. بەزىدە ئۇنىڭغا يەنە «ـلا» يۆكلىمىسى قوشۇلۇپ كېلىشى مۇمكىن. مەسىلەن:

a. يەنە (يەنىلا) كۈچارنىڭ سويۇنى ياخشى.

b. بىراق ، كۆڭلۈمنىڭ بىر يېرى يەنىلا غەش تۇراتتى .

c. نامراتلارنىڭ ئۆيلىرىدە يەنىلا بوران ئۇچۇپ تۇرماقتا ، كوچىلاردا يەنىلا لالما ئىتلار سەكىلدىشىپ، غىڭشىپ يۇرۇشمەكتە، ئاشخانىلارنىڭ ئالدىلىرىدا جۇل ـ جۇل كىيىملىك، پاسكىنا ـ قاسماق ئادەملەر مەيدىلىرىنى ئوتقا قاقلاپ، قوتۇر كۈچۈكلەر بىلەن ئورۇن ـ سۆڭەك تالىشىپ يۇرۇشمەكتە.

d. يەنە (يەنىلا) كونا كىنولار ياخشى ئىكەن.

29. پەقەت

1) بۇ سۆز «قەتئىي»، «ھەرگىز» سۆزلىرى بىلەن مەنداش رەۋىش رولىدا كەلگەندىن تاشقىرى، يۆكلىمە ۋەزىپىسىدە كېلىپ، كۆپىنچە چەكلەش رولىدا كەلگەن «ـلا» يۆكلىمىسى بىلەن ماسلىشىدۇ. بەزىدە ئۆزى يالغۇز چەكلەش رولىدا كېلىشىمۇ مۇمكىن. مەسىلەن:

a. ھەممىلا ئادەم غەمكىن، پەقەت مەھەللە ئىتلىرىلا توختىماي كېچە ـ كۈندۈز ھاۋۇشماقتا.

b. بۇلۇتلۇق ئاسماندا تولۇن ئاي خودىدى دېگىزغا چۆككەن كېمىدەك غايىب بولغان، پەقەت بۇلۇتلارنى يېرىپ چىققان غۇۋا نۇرلىرى ئارقىلىقلا ئۆزىنىڭ مەۋجۇت ئىكەنلىكىدىن دېرەك بەرمەكتە ئىدى.

c. بۇ ئۆزرەمنى قۇمۇلدىمۇ ئېيتقانىدىم، مەن پەقەت ھەرقايسىلىرىغا ھەمراھ بولۇپ كەلدىم ، خالاس.

d. قىزنىڭ ھېلىقى چىرايلىق كۆزلىرىدە تىل بىلەن چۈشەندۈرگىلى بولمايدىغان ، پەقەت سەزگۈر يۈرەكلا سېزەلەيدىغان بىر خىل يوشۇرۇن قۇۋۋەت بار ئىدى.

30. يالغۇز

1) بۇ سۆز سۈپەت رولىدا قوللىنىلغاندىن تاشقىرى، يۈكلىمە ۋەزىپىسىدىمۇ كېلىپ، بەزى ئورۇنلاردا «پەقەت» يۈكلىمىسى بىلەن مەنداش قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

a. مىرۈل مەرگەن باشقىلارنى قالدۇرۇپ ، يالغۇز ھېيتەمنى ئون قەدەم نېرىدا چوقچىيىپ تۇرغان يوغان چېدىر تەرەپكە باشلاپ ماڭدى.

b. ــ يالغۇز شېئىرلىرىڭىزلا ئەمەس . . . !

c. شۇ يوسۇندا مۇسۇلمانلار زىچ جايلاشقان يېڭىشەھەرنىڭ مەركىزىي كوچىسىغا كەلگۈچە يەنە بىرنەچچە ئادەم جېنىدىن جۇدا قىلىنىپ، يالغۇز شائىر ئابدۇخالىق ئۇيغۇرلا قالدى.

31. مانا

1) بۇ سۆز «ماۋۇ يەردە» مەنىسىنى بىلدۈرۈپ، ئالماش رولىدا كەلگەندىن تاشقىرى، يۈكلىمە ۋەزىپىسىدە كېلىپ، يېقىنراقتىكى نەرسىگە ئاڭلىغۇچىنىڭ دىققىتىنى جەلپ قىلىش رولىنى ئوينايدۇ.

a. قېيىنئانىسى تولا يىغلاپ ئەقلىدىن ئازدى، مانا ئىككى ياشقا ئەمدىلا كىرىپ تاتلىق تىلى چىققان قىزىمۇ ئەمدى ئونىڭ يېنىدا.

b. مانا ھازىر پۈتۈن غۇلجا ماتەمدە، سىلىڭ، دوتەي، كونسۇللار غوجامنىڭ يېڭى پۈتكەن ھەيۋەتلىك ئۆيگە ھال سوراپ كېلىشتى.

c. دادائ يوق ، ئەمما ئاپائ مانا مەن بار.

d. توۋا، ــ دېدى ئۇ ئۆز ـ ئۆزىگە، ــ بۇگۈن قانداق كۈن بولدى ـ ھە، بايىلا بېشىمدا قامچا ئوينىغان، مانا ھازىر ئايىغىمدا خەزىنە ! توۋا...

2) بەزىدە «تېز» دېگەن مەنىنىمۇ بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. ــ ماڭمامسەن؟

ــ مانا، مانا.

b. مانا، بىردەمدە پىشىدۇ.

32. ئەنە

1) بۇ سۆز «ئاۋۇ يەردە» دېگەن مەنىنى بىلدۈرۈپ، ئالماش رولىدا كەلگەندىن باشقا يەنە يۈكلىمە رولىدىمۇ كېلىپ، مەلۇم نەرسىگە ئاڭلىغۇچىنىڭ دىققىتىنى جەلپ قىلىش رولىنى ئوينايدۇ. مەسىلەن:

a. ئەنە، توپ ـ توپ قىزلار نەدىندۇر كۈلۈشۈپ چىقىپ كېلىشتى.

b. ئەنە، ئاۋرال تېغى ئۇستىدە تولۇن ئاي پەيدا بولدى.

c. ئەنە، ئۇلارنىڭ چۆرىسىدە شوخ يىگىتلەر پەيدا بولدى، قىزلار بىلەن پىچىرلىشىش قانداق كۆڭۈللۈك ـ ھە ، بولۇپمۇ گۈگۈم ۋاقتىدا . . .

33. دە-

«دە -» پېئىلىنىڭ بەزى گىرامماتىكىلىق شەكىللىرى بەزى كونتېكستلاردا يۈكلىمە ۋەزىپىسىدە كېلىپ، تۆۋەندىكىچە قوللىنىلىدۇ:

1) «دەيمەن» شەكلى شەرت رايى، بۇيرۇق رايى شەكلىدىكى جۈملىلەرنىڭ ئاخىرىدا ياكى پۈتمىگەن سۆيەتداشلاردىن قۇرۇلغان كەلگۈسى زامان شەكلىدىكى جۈملىلەرنىڭ ئاخىرىدا كېلىپ، بۇيرۇقنى تەكتىلەش ياكى ئاگاھلاندۇرۇش مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. ئۇ كىشى يۇرتىنىڭ ئاتىسى بولغاندىن كېيىن ، قاراپ تۇرماس دەيمەن.

b. هاجى ئىجازەت بەرسە ، شۇ ھېكايەتنى مەجلىس ئەھلىگە سۆزلەپ بەرسەم پايدىسى بولار دەيمەن.

c. سوغۇقنىڭ كۈچىنى تۇزدە كۆرسەن تېخى ، تولا نوچىلىق قىلما دەيمەن ، پۇتۇڭنى ئاۋۇ قىل تاغار بىلەن ئورىۋال .

2) {-i- \ -y-} بىلەن قۇرۇلغان 2 ـ شەخس شەكىلدە سوئال جۇملىلەرنىڭ ئاخىرىغا قوشۇلۇپ كېلىپ، شۇ سوئالنىڭ بولۇشسىز جاۋابى (ئەگەر سوئال جۇملە بولۇشسىز بولسا، ئۇنىڭ بولۇشلۇق جاۋابى) نەزەردە تۇتۇلغانلىقىنى تېخىمۇ ئايدىڭلاشتۇرۇش رولىنى ئويناپدۇ. مەسىلەن:

a. تۆتىنچى كۈنى ئۇلارمۇ قاچتى. نەگە دېمەمسىز، شىمالدا ئوپالغا، شەرقىي شىمالدا ئاقدالاغا قەدەر چېكىنىپ قاچتى.

b. ـــ ئۇغۇ شۇنداق ، مېنى سېغىنمىدى دەمسەن؟

c. بېشىدىن تاجى چۈشكىلى ئاز قالدى ـ دە، ئۆلۈكە رەئىسلىكىگە ئۇنى كىم كۆرسىتىدۇ دەيسىز.

d. كىم نان يېمەيدۇ دەيسىز، قىزىم، سىلەر جەڭ قىلىڭلار، بىز سىلەرگە نان تەييارلايلى !

e. ـــ تالاشقۇدەك نېمە بار دەيسىز، ھەممىز بىر قېرىنداشقۇ !

3) بۇيرۇق رايىدىكى 2 ـ شەخس شەكىللىرى بايان جۇملىلەرنىڭ ئاخىرىدا كېلىپ، تەكىتلەش، ئاڭلىغۇچىنىڭ دىققىتىنى تېخىمۇ جەلپ قىلىش رولىنى ئويناپدۇ (بىرلىك ئاددىي تۇرىگە ھامان «دېگىنە» دېگەن سۆز قوشۇلىدۇ، سىپايە تۇرىگە «ـا» قوشۇلىدۇ.) مەسىلەن:

a. تېخى بىر قوزۇلۇق قوي مۇكاپات بەردى دېگىنە خوتۇن !

b. ـــ بىزنىڭ قوي ـ كاللىرىمىز ئاشۇ سەن دېگەن داش قازانلارغا چۈشۈپ بولدى دېگىنە ؟

c. ـــ جان تاتلىق دەڭا، كومانىدىر ئىزۇوت ؟ ـــ دەپ چاقچاق قىلدى توختى باشلىقىغا، ـــ جانغا چىدىمغان ئوغۇل بالا بۇ

يەرگە كېلىپ نېمە قىلغۇلۇق !

d. ھەممىسى شۇ مىڭ تال مىلتىق ئۈچۈن بولدى دېگىنە ئۇكام ، شۇنداقمۇ ؟

4) 2 ـ شەخستىكى پۇتمىگەن ھازىرقى زامان سوئال شەكلى قاتار كەلگەن بىرنەچچە ئىسىم ياكى ئىسىم بىرىكمىسىنىڭ ھەر ـ بىرىنىڭ كەينىگە قوشۇلۇپ، شۇ ئىسىملار ئىپادىلىگەن شەيئىلەرنىڭ مۇناسىۋەتلىك نۇرغۇن شەيئىلەر ئىچىدىن يادىغا كەلگىنىچىلا ئاتاپ كۆرسىتىلگەن بىرنەچچىسى ئىكەنلىكىنى بىلدۇرىدۇ، بۇنداق تىزىلمىلار ھامان ئومۇملاشتۇرغۇچى بىر سۆز ياكى سۆز بىرىكمىسىگە باغلىنىپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

a. «جۇڭگو ـ سوۋېت دوستلۇق ـ ئىتتىپاقلىق كېلىشىمى» دەمسىز، «10 ـ ئۆكتەبىر تىنچلىق كېلىشىمى»؛ دەمسىز، «يالتا، قاھىرە، دۇنبادون كاۋچۇكزار كېلىشىمى » دەمسىز، ھەممىسىنى يادقا بىلمىدىكەن، بەك يامان نېمىكەن ! ـــ دېدى سەنمىنجۇيى مۇتەخەسسىسى لياڭ خەنساۋ.

b. ئايشەم كىملىك دەمسىز، ئايروپىلان بېلىتى دەمسىز ھەممىنى ئۆيدە قويۇپ كەپتۇ.

ئون بىرىنچى باب

ئىملىق سۆزلەر

§1. ئىملىق سۆزلەر ھەققىدە

1. ئىملىق سۆز دېگەن نېمە؟

ھېس - تۇيغۇ، چاقىرىق، بۇيرۇق، جاۋاب قاتارلىقلارغا ئىما (ئىشارەت) بولۇپ كېلىدىغان سۆزلەر ئىملىق سۆزلەر دېيىلىدۇ. مەسىلەن، «ۋاي - ۋۇي» دېگەن سۆز ھەيران قالغانلىق مەنىسىنى بىلدۈرۈپ كېلىدۇ، «پاھ» دېگەن سۆزمۇ ھەيران قالغانلىق مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ، لېكىن ھەيران قالغانلىقنىڭ دەرىجىسى «ۋاي- ۋۇي» دېگەن سۆزدەك يۇقىرى بولمايدۇ. «ۋاي» دېگەن سۆز ئۆزى يالغۇز كەلگەندە ياقتۇرماسلىق مەنىسىنمۇ خۇشال بولۇش مەنىسىنمۇ بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن، «ۋاي! نېرى ماڭە، تولا چىشىمغا تەگمەي»، «ۋاي! جۇۋاينىمەك، كۆزۈمدىن يوقال»، «ۋاي! خېنىم كەلسىلە، تۆرىگە ئۆتسىلە.» «ۋايجان» دېگەن سۆز، بىر تەرەپتىن بەدەننىڭ مەلۇم بىر يېرىنىڭ ئاغرىۋاتقانلىقىنى بىلدۈرسە، يەنە بىر تەرەپتىن بىزارلىق تۇيغۇسىنمۇ بىلدۈرۈپ كېلىدۇ. مەسىلەن، «ۋايجان! بېشىم ئاغرىپ كېتىۋاتىدۇ»، «ۋايجان! مۇشۇنچىلىك ئاددىي ئىشنىمۇ قىلالمىدىڭما؟» ئۇنىڭدىن باشقا، «پىش !» دېگەن سۆز مۇشۇكنى قوغلاشقا، «پىش، پىش، پىش!» دەپ تەكرارلاش ئارقىلىق مۇشۇكنى چاقىرىشقا ئىشلىتىلىدۇ. «چۇھا!» دېگەن سۆز ئېشەكنى ھەيدەشكە، «تىر!» دېگەن سۆز ئېشەكنى توختىتىشقا ئىشلىتىلىدۇ. دېمەك،

يۇقىرىدىكى «ۋاي - ۋۇي»، «ۋايجان»، «چۇھ»، «تىر»، «پىش، پىش، پىش» دېگەن سۆزلەرنىڭ ھەممىسى ئىملىق سۆزلەرگە كىرىدۇ.

ئىملىق سۆزلەر ھېس - تۇيغۇ، چاقىرىق، بۇيرۇق، جاۋاب قاتارلىقلارنى كونكرېت ئاتاپ ئىپادىلىمەي، پەقەت ئۇلارغا ئىما بولۇپلا كېلىدىغانلىقى ئۈچۈن ئۇلارنىڭ كۆپچىلىكى، بولۇپمۇ ھېس - تۇيغۇنى بىلدۈرىدىغان ئىملىقلار مەنە جەھەتتىن ناھايىتى ئابستراكت بولىدۇ. شۇڭا، ئۇلار شۇ خىل ئىمانىڭ كونكرېت مەزمۇنىنى ئاتاپ ئىپادىلەيدىغان نۇرغۇن جۈملىلەردىن بۇرۇن (بەزەن كېيىن) كېلىپ، شۇ جۈملىدىكى پىكىرنىڭ تەڭدىشى سۈپىتىدە ئۇنى كۈچەيتىش رولىنى ئوينىيالايدۇ ياكى بەزى تىل شارائىتلىرىدا كونكرېت ئېيتىلمىغان مەزمۇنلارغا ۋەكىللىك قىلالايدۇ. مەسىلەن:

a. ئوھۇش ! كېتە - كېتە.

b. ئوھۇش ! ئەجەب بىزار قىلدا.

c. ئوھۇش ! ماڭسىلا غوجام !

دېمەك يۇقىرىدا، «ئوھۇش» دېگەن سۆز بىزارلىق تۇيغۇسىنى ھەر خىل ئاتاپ كەلدى. بەزىدە ئىملىق سۆزلەرنىڭ كۈچلۈكلۈك دەرىجىسى شۇ سۆزنى سوزۇپ ئېيتىش ئارقىلىقمۇ ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

a. ئو...ھۇش ! سىزمۇ ئوقۇتقۇچىما؟

b. ئو...ھۇش ! رودۇيدەك نېمىكەن بۇ.

مانا بۇ جۈملىلەردىكى ئىملىق سۆزلەر سوزۇلۇپ ئېيتىلىش ئارقىلىق بىزارلىق دەرىجىسىنىڭ كۈچلۈكلۈكىنى ئىپادىلەيدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىملىق سۆزلەرنىڭ سانى ئانچە كۆپ ئەمەس، لېكىن ئۇلارنىڭ كۆپچىلىكى ئوخشاش بولمىغان كونتېكىستلاردا كېلىپ ياكى ئوخشاش بولمىغان ئىنتوناتسىيەدە تەلەپپۇز قىلىنىپ، بىرنەچچە ئىملىق سۆزنىڭ رولىدا

كېلەلەيدۇ. مەسىلەن:

a. ئاھ، مەن نېمىشقىمۇ ئۇنىڭ يېنىدا تۇرمىغاندىمەن.

b. ئاھا! نېمىدېگەن چىرايلىق تاغلار بۇ.

يۇقىرىدىكى جۈملىلەردە «ئاھ» سۆزى ئوخشاش بولمىغان مەنىلەرنى ئىپادىلەپ كەلگەن، بىرىنچى جۈملىدە، «پۇشايمان، ئۆكۈنۈش» مەنىسىنى ئىپادىلىسە، ئىككىنچى جۈملىدە، «ھېس - ھاياجان» مەنىسىنى ئىپادىلەپ كەلگەن.

كۆپ سانلىق ئىملىق سۆزلەرنىڭ يېزىقتا ئىپادىلىنىشى نىسپىي بولىدۇ. ئۇلارنىڭ قانداق ئىنتوناتسىيەدە ئېيتىلىشىنى ئېنىق كۆرسىتىپ بەرگىلى بولمايدۇ. مەسىلەن:

a. ۋايجان! بەك ئاغرىپ كەتتى.

b. ئۇھ! مەن نېمىدېگەن شور پېشانە.

c. تىرا!

يۇقىرىقى جۈملىلەردىكى «ۋايجان، ئۇف، تىر» قاتارلىق سۆزلەرنىڭ ئۆز ئالدىغا ئىنتوناتسىيەسى بار. ئەنە شۇ سۆزلەرنى ھەر خىل ئىنتوناتسىيە ئارقىلىقلا بۇ سۆزلەر ئىپادىلىگەن مەنىلەرنى ۋايىگە يەتكۈزۈپ ئىپادىلەپ بەرگىلى بولىدۇ.

كۇندىلىك تۇرمۇشتا يەنە بىر قىسىم يېزىق ئارقىلىق ئىپادىلەپ بەرگىلى بولمايدىغان تۇيغۇلارمۇ بار. مەسىلەن، بەدەن يات نەرسىگە تېگىپ كەتكەندە ھاسىل بولىدىغان شۇركۈنۈش تۇيغۇسى قاتارلىقلارنى يېزىقتا ئىپادىلەش ناھايىتى تەس.

2. ئىملىق سۆزلەرنىڭ گىرامماتىكىلىق ئالاھىدىلىكى

1) جۈملىدە باشقا سۆزلەر بىلەن ھېچقانداق قۇرۇلما مۇناسىۋىتىدە بولماستىن، ھامان مۇستەقىل بۆلەك بولۇپ كېلىدۇ ياكى ئۆز ئالدىغا جۈملە بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

a. تىرت، چۇ! (جۈملە)

b. ئاھ، مېنىڭ كۆز ياشلىرىم! (مۇستەقىل بۆلەك)

c. ــ پەرھاتقۇ بۇ، ھوي! (مۇستەقىل بۆلەك)

d. ئەستاغپۇرۇللا! ــ دېدى ئۇ قاپىقىنى تۇرۇپ. (جۈملە)

e. ــ بۇگۈن دەرسكە قاتنىشامسىز؟

ــ ھەئە. (جۈملە)

2) بەزى ئىملىق سۆزلەر ئىسىملىشىپ، ئىسىم رولىدا قوللىنىلىشى مۇمكىن. مەسىلەن:

a. ئۇلارنىڭ ئاھلىرى پەلەككە يەتتى.

b. ئۇنىڭ ئاھى مېنىڭ يۈرەك باغرىمنى تىلىۋەتتى.

بۇ جۈملىلەردىكى «قايغۇ - ھەسرەت» مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان «ئاھ» دېگەن ئىملىق سۆز ئىسىملىشىپ كەلگەن. بەزى ئىملىق سۆزلەر پېئىل ياساشقا ئاساس بولۇشى مۇمكىن. مەسىلەن:

a. تولا قاملاشتۇرۇپ ۋاي ۋايلىمساڭچۇ.

b. ئاھ ئۇرارمەن، ئاھ ئۇرارمەن،

ئاھلىرىم تۇتقاي سېنى،

كۆز ياشلىرىم دەريا بولۇپ،

بېلىقلىرىم يۇتقاي سېنى.

يۇقىرقى جۈملىلەردىكى «ۋاي ۋايلا-»، «ئاھ ئۇر-»، دېگەن پېئىللار «ۋاي»، «ئاھ» قاتارلىق ئىملىق سۆزلەر ئاساسىدا ياسالغان.

3. ئىملىق سۆزلەرنىڭ تۈزۈلۈشى

ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىملىق سۆزلەرنى تۈزۈلۈشىگە ئەسلىي ئىملىق سۆزلەر ۋە ياسالما ئىملىق سۆزلەر ياكى كۆچمە ئىملىق سۆزلەر دېگەن ئىككى تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ.

ئەسلىي ئىملىق سۆزلەر مەخسۇس تاۋۇشلار ئارقىلىق گەۋدىلىنىدىغان ئىملىق سۆزلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇلارنىڭ بەزىلىرى بىر گۇرۇپپا تاۋۇشتىن تۈزۈلۈشى مۇمكىن. مەسىلەن:

a. پاھا! نېمىدېگەن چىرايلىق گۈللەر بۇ ـ ھە!
b. ۋاي ! مېنىڭ قىلغۇم يوق بۇ ئىشنى.
c. پىش !
d. پا ! قولۇمنى كۆيدۈرۈۋالدىم.
e. ئۇھ ! ئەجەب ھېرىپ كەتتىما.
f. ــ بازارلار ئاۋاتلىشىپ كېتىپتۇمۇ؟
ــ ھەئە!

بۇ مىسالالاردىكى «پاھ»، «ۋاي»، «پىش»، «پا»، «ئۇھ»، «ھەئە» قاتارلىق ئىملىق سۆزلەر بىر گۇرۇپپا تاۋۇشلارنىڭ بىرىكىشىدىنلا تۈزۈلگەن. بەزىلىرى ئوخشاش بىر گۇرۇپپا تاۋۇشنىڭ تەكرارلىنىشىدىن تۈزۈلۈشى مۇمكىن. مەسىلەن:

a. ۋاي ـ ۋاي ! ئەمدى سەن كىردىڭمۇ.
b. پىش ـ پىش ـ پىش !
c. تۇ ـ تۇ ـ تۇ ـ تۇ ـ تۇ !

يۇقىرىدىكى «ۋاي ـ ۋاي»، «پىش ـ پىش ـ پىش»، «تۇ ـ تۇ ـ تۇ ـ تۇ ـ تۇ» دېگەن ئىملىق سۆزلەر ئوخشاش بىر گۇرۇپپا تاۋۇشلاردىن تۈزۈلگەن. يەنە بەزىلىرى ئوخشاش بولمىغان ئىككى گۇرۇپپا تاۋۇشلاردىن تۈزۈلۈشى مۇمكىن. مەسىلەن:

a. ۋاي ـ ۋۇي ! نېمىدېگەن كۆپ كىشىلەر بۇ.
b. ۋاييەي ! نېمەشكە نېمە يەتمىدى.
c. ئاھ ـ ئۇھ ! ۋاي، قانداق قىلاي.

ياسالما ياكى كۆچمە ئىملىق سۆزلەر ئىملىق سۆزلەرنىڭ باشقا سۆزلەر بىلەن بىرىكىشى ياكى سۆز ـ جۈملىلەرنىڭ ئىملىق سۆزگە كۆچۈشى نەتىجىسىدە ھاسىل بولغان ئىملىق سۆزلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مەسىلەن:

a. ۋايجان ! سەندىن ئەجەبمۇ تويدۇم.
b. ۋاي ئاللا، نېمىدېگەن شور پېشانىلىك بۇ !
c. ۋاي ئىسىت ! كەلمىسەم بوپتىكەن.

d. ۋاي تاڭەي!

§2. ئىملىق سۆزلەرنىڭ تۈرى ۋە ئىشلىتىلىشى

ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىملىق سۆزلەرنى مەنىسىگە قاراپ ھېس ـ تۇيغۇ ئىملىقلىرى، جاۋاب ئىملىقلىرى، بۇيرۇق ـ چاقىرىق ئىملىقلىرى دېگەن ئۇچ تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ.

1. ھېس ـ تۇيغۇ ئىملىقلىرى

بۇ تۈرگە تۆۋەندىكىدەك ئىملىق سۆزلەر كىرىدۇ.

1) ھەببەللى

ئىنتايىن رازىمەنلىك مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. ھەببەللى، بۇ ئىشنى بەك ياخشى پۈتكۈزۈپسەن.
b. ھەببەللى، ئاپاڭغا شۇنداق دەپ قوي.

2) بەللى

ماختاش مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. بەللى، ئوغۇل بالىدە سەن.
b. بەللى، كارامەت ئىش قىپسەن.
c. بەزىدە ئەيىبلەش، نارازىلىق مەنىسىنىمۇ بىلدۈرىدۇ.
d. بەللى، مەن سېنى نېمە دەپ تۇغقان ـ ھە!
e. بەللى، ماۋۇ گېپىڭنى ئاڭلاپ قويايلى.

3) بەللى ـ بەللى

ماختاش مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ، «ھەببەللى» بىلەن مەنىسى ئوخشاش. مەسىلەن:

بەللى ـ بەللى، يارايسەن ئوغلۇم، بەك ياخشى قىپسەن.

4) ۋاھ

بەكمۇ ياقتۇرۇش مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. ۋاھ، ئاپاڭ بۇگۈن بەك چىرايلىق بولۇپ كېتىپتۇغۇ.
b. ۋاھ، سومكىڭنى ئېسىلغۇ!

c. ۋاھ، بۇ رەڭ چىرايىڭىزنى شۇنداق ئاچتى.

5) ئوھۇ (ئوھۇي)

(1) كۈتۈلمىگەن خۇشاللىق مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. ئوھۇ، مۇنداقمۇ ھۇنەرلىرىم بارەكەن.

b. ئوھۇ، يۇرتۇمنىڭ ئۆزگىرىشلىرى نېمىدېگەن تېز.

(2) ھەيران قېلىش مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. ئوھۇ، نېمىدېگەن ئوخشىغان توقاچلار بۇ!

b. ئوھۇي، باركاللا ئوغلۇم، داداڭنى دوراپسەن.

(3) نارازى بولۇش مەنىسىنىمۇ بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. ئوھۇي، كۆزۈڭگە قاراپ ماڭسالىڭ بولمامدۇ.

b. ئوھۇ، بالاڭنى نېمە دەيسەن. (ئېغىزچە)

6) باركاللا

كىشىلەرنىڭ ھەرىكىتىنى ماختاش مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

باركاللا، بالىلىرىم ئاتاڭلار سىلەرنى ناھايىتى ياخشى تەربىيەلەپتۇ.

7) ئايھاي

(1) ياقتۇرۇش مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئايھاي! بۇ ئۆيلەر نېمىدېگەن رەتلىك سېلىنغان.

(2) نارازى بولۇش مەنىسىنىمۇ بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. ئايھاي!، نېمە قىلىۋاتىسەن.

b. ئايھاي، بالام مايماققا تورىڭا.

8) ئېخ

ئەدەبىي ئەسىرلەردە سۆيۈنۈش مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. ئېخ، شاۋقۇنلۇق تارىم دەريا سى!

b. ئېخ، مېنىڭ جاپاكەش، ئاق كۆڭۈل خەلقىم.

9) پاھ

(1) ھەيرانلىق مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

پاھ، بۇ يەرگە بىر كۆل پەيدا بولۇپ قاپتۇغۇ.

(2) رازى بولغانلىق مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

پاھ، ئېسىل مېھمان، تاماق ئۈستىگە دېگەن بەك توغرا گەپ جۇما، دەل ۋاقتىدا كەلدىڭىز.

(3) يېڭىلىق ھېس قىلىش مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

پاھ، ئويۇنىڭ قىزىقى ئەمدى باشلىنىدىغان بولدى.

10) ئاھ

قايغۇ ـ ھەسرەتنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

a. ئاھ، قانداق چىداپ تۇرالايمەن.

b. ئاھ، قانداق قىلسام سېنى كۆرەلەيمەن.

c. ئاھ، نېمە كەلگۈلۈكتۇ ـ بۇ.

d. ئاھ! دىدار ۋەسلى ئۇچۇن سەدپارە دىل ئاھ! ئۇشبۇكۇن، توغۇنۇپ كەلدىم كۆيۈپ، (گويياكى قىل ئاھ! ئۇشبۇكۇن.)

11) ھەي

(1) ئازابلىنىش، ئېچىنىش مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. ھەي، بۇ كۈنلەرمۇ ئۆتۈپ كېتەر.

b. ھەي... مەن نېمىشقىمۇ ئۇنىڭغا قوپاللىق قىلغاندىمەن.

(2) جىددىيلىشىش، تەقەززا بولۇش مەنىلىرىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. ھەي... تېز بولۇڭلارچۇ، ئۇلگۈرەلمەيدىغان بولدۇق.

b. ھەي ... نېمە قىلىۋاتقاندۇ ـ ھەا!

(3) يىرگىنىش مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ھەي... قوللىرىڭ نېمىدېگەن پاسكىنا.

12) ئېھ، ئېھ

بۇ سۆز قايتا ـ قايتا تەكرارلىنىش ئارقىلىق بىمارنىڭ زارىنى ئىپادىلەيدۇ، مەسىلەن:

ئېھ... ئېھ...ئېھ ۋايجان، نېمە بولغاندىمەن.

12) ۋايجان (ۋايجانەي)

(1) بەدەن ئەزالىرىنىڭ مەلۇم بىرىنىڭ ئاغرىۋاتقانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ۋايجان، چىشىم بەك ئاغرىپ كېتىۋاتىدۇ.

(2) چارچاش، ئۇسساش، ئېچىرقاش قاتارلىق ھالسىزلىنىش ھالەتلىرىنى ئىپادىلەپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

a. ۋايجان، نېمە بولغاندىمەن، بېشىم قېيىۋاتىدۇغۇ.

b. ۋايجان، بىر نەرسە ئىچكۈم كېلىۋاتىدۇ.

c. ۋايجان، قورساقلىرىم تارتىشىپ كەتتى.

(3) قورقۇش، چۆچۈش ھالەتلىرىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

a. ۋايجان، ئاۋۇ يەردە بىرنەرسە تۇرىدۇغۇ.

b. ۋايجانەي، تۇيۇق چىقىرىپ كەلسەك بولماسمىدى.

(4) پەسەنت قىلماسلىق ھالىتىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

a. ۋايجانەي، مۇنچىۋالا ئوقۇپ ئامېرىكىغا چىقامتىڭىيا.

b. ۋايجان، بولدى قىلە، شۇلا يېتەرلىك.

13) ۋىيەي

بۇ ئىملىق سۆزنى ئاساسەن خانىم ـ قىزلار ئىشلىتىدۇ. بۇ ئىملىق سۆزنىڭ مەنىسى تۆۋەندىكىچە:

(1) ئىزا تارتىش، ئوڭايسىزلىنىش مەنىلىرىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. ۋىيەي، مەن بىر قىز بالا تۇرسام، مۇنداق ئېغىر نەرسىنى قانداق كۆتۈرىمەن.

b. ۋىيەي، قەيەرنىڭ ناياق خېنىمتىڭىز.

(2) ئېتىراز بىلدۈرۈش مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. ــ تۇنۇگۈنكى تاپشۇرۇقنى تاپشۇرماپسىزغۇ؟

b. ــ ۋىيەي، مۇئەللىم. رەشىدەگە بەرگەنغۇ مەن.

(3) چۆچۈش، قورقۇش ھالەتلىرىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

a. ۋىيەي، ئەجەب قورقتۇم.

b. ۋىيەي، سىزمىدىڭىز.

14) ۋاييەي

(1) ئاغرىش مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ۋاييەي، بېشىم بەك ئاغرىپ كەتتى.

(2) پەسەنت قىلماسلىق مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. ــ سانىيە سەنمۇ ئازراق ئۆگىنىش قىلساڭ بولمامدۇ.

b. ــ ۋاييەي، ئۆزۈڭنى ئۇيراتما ئاداش، ئىمتىھاندىن ئۆتسەملا بولدى.

c. ــ ۋاييەي، بىزگە خىزمەت نەدە تۇرۇپتۇ.

(3) ئېتىراز بىلدۈرۈش مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. ــ ماۋۇ ئوننى ئاپىرىپ يەڭلار.

b. ــ ۋاييەي، سەندىنمۇ بىرنەرسە ئالامدۇ كىشى.

15) ۋاي

(1) قاراتما سۆزلەرنىڭ ئالدىدا كېلىپ ھەسرەتلىنىش تۇيغۇسىنى ئىپادىلەيدۇ. (سوزۇپ ئېيتىلىدۇ.) مەسىلەن:

a. ۋا...ي قېرىنداشىم، بالا تاپتىم دەپ، بالا تېپىپتىمەن ئەمەسمۇ.

b. ۋا...ي بالام، باشتىنلا مۇشۇنداق بولارىنى ئويلىساڭ بولماسمىدى.

(2) قاراتما سۆزلەرنىڭ ئالدىدا كېلىپ، تەنقىدلەش ھېسسىياتىدا ئېيتىلىدۇ. مەسىلەن:

ۋاي پاتەمخان، چوپچوك بولۇپ قالغاندا، نېمە سەت قىلىق بۇ.

(3) ئوڭايسىزلىنىش ھېسسىياتىنى ئىپادىلەپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

ۋاي، بۇ نېمە ئۇ، ئۇنداق قىلمىسىڭىزمۇ بولاتتى.

(4) جىددىيلىشىش ھېسسىياتىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. ۋاي بالام، ھەدىڭىزنىڭ كىيىمىنى مەينەت قىلىۋەتتىڭىز.

b. ۋاي تېز بولۇڭلار، ئۇلار كېتىمىز دەۋاتىدۇ.

(5) ھۆرمەت، ياخشى كۆرۈش مەنىلىرىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

a. ۋاي، ئۆزلىرى ئاۋارە بولۇپ كەپلا.

b. ۋاي، قېنى كېلىڭ، سىزنى ساقلاپ تۇراتتۇق.

(6) ئاغرىش ھېسسىياتىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ۋاي پۇتۇم، پۇتۇمنى دەسسىۋەتتىڭ.

(7) تەكرارلىنىپ كەلسە بەك ئاغرىغانلىق ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ۋاي، ۋاي، ۋاي قانداق قىلاي، ۋاي يۇرىكىم.

(8) ۋاپات بولغان كىشىنىڭ ھازىسىنى ئېچىپ يىغلىغاندا، شۇ كىشىنىڭ ئاتالمىسىنىڭ ئالدىغا قوشۇلۇپ، ئۆكۈنۈش، چىدىماسلىق ھېسسىياتلىرىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

ۋاي ئاكام، ۋاي جېنىم قېرىندىشىم، بىزنى بالدۇرلا تاشلاپ كەتتىڭمۇ قېرىندىشىم.

16) ئاپلاھۇئەكبەر (ئاپلا)

(1) غەزەپلىنىش ھېسسىياتىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. ئاپلاھۇئەكبەر، سەن شۇمتەكنىڭ پۇتىنى چېقىۋەتمىسەم.

b. ئاپلاھۇئەكبەر، بۇ ئىش خاتا بوپتۇ ئەمەسمۇ.

(2) ئۈمىدسىزلىنىش ھېسسىياتىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. ئاپلا، كېچىكىپ قاپتىمەن ئەمەسمۇ.

b. ئاپلا، ئەمدى قانداق قىلغۇلۇق.

(3) پۇشايمان مەنىسىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

a. ئاپلا، چاتاق بولدى، ئۇ بۇ گەپنى باشقىلارغا دەۋېتىدىغان بولدى.

b. ئاپلا، كىتابىمنى ئۇنتۇپ قاپتىمەن.

17) ئەستاغپۇرۇللا (ئەستا)

جىلە بولۇش، تىت - تىت بولۇش مەنىلىرىنى ئىپادىلەيدۇ.

مەسىلەن:

a. ـــ دادىسى، بالا يوق تۇرىدۇ، بۇ يېرىم كېچىدە نەگىمۇ كەتكەندۇ؟

ـــ ئەستاغپۇرۇللا !

b. ئەستا، پېشانەم نېماندۇق تەتۇردۇ مېنىڭ.

18) توۋا

(1) چۈشەنمەي ھەيران بولۇش مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. توۋا، ئاۋۇ ئايشىگۈلنى بىر ئوبدان چوكانمىكىن دېسەم، بىرى بىلەن كېتىۋاتىدا.

b. توۋا، بۇگۈنكى ئادەملەرگە نېمە بوپ كەتتى زادى.

(2) مەلۇم كېلىشمەسلىكنىڭ ئۆز بېشىغا كېلىپ قېلىشىدىن قورقۇش مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. ـــ ئايگۈل بىر كېچىدىلا ئېلىشىپ قاپتۇدەك.

b. ـــ توۋا، ئۆزەڭگ ساقلىغايسەن.

19) ۋاي - ۋۇي

(1) بىزار بولۇش مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ۋاي - ۋۇي، ئۆتەپ بارە، قەلەندەر، مەن سېنىڭ بىلەن گەپ تالىشىدىغانغا چولام يوق.

(2) مەلۇم بىر نەرسىنىڭ مىقدار - ئۆلچىمىگە ھەيران بولۇش ھېسسىياتىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ۋاي - ۋۇي، نېمە قىلسەن بۇنچىۋالا جىق خالتىنى.

(3) مەسخىرە قىلىش مەنىسىدە كېلىدۇ. مەسىلەن:

ۋاي - ۋۇي، خىيالىڭدا مېنى بوزەك كۆرۈۋاتامسەن.

(4) رازى بولۇش، قانائەتلىنىش مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ، مەسىلەن:

a. ۋاي - ۋۇي، نېمىدېگەن گۈزەل مەنزىرە بۇ!؟

b. ۋاي - ۋۇي، نېمىدېگەن چوڭ ئۆي بۇ!؟

20) ھىم

(1) چۈشەنگەنلىك مەنىسىنى بىلدۈرۈپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

a. ھىم، ئۇنىڭ مەقسىتىنى ئەمدى چۈشەندىم.

b. ھىم، ئۇنىڭ جىم بولۇۋالغىنى مۇشۇ ئىش ئۈچۈن ئىكەن – دە.

(2) نەپرەتلىنىش مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ (ئۇرغۇلۇق، قىسقا ئېيتىلىدۇ.) مەسىلەن:

a. — مېنى كۆتۈڭ!

b. — ھىم!

c. ھىم! توختاپتۇر.

21) ۋوي

تۇيۇقسىزلىقنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. ۋوي، نىجاتمۇسەن بالام!

b. ۋوي، تېشىلىپ كېتەتتىغۇ بۇ قەغەز.

22) ئوي (ئو)

ياقتۇرماسلىق مەنىسىدە كېلىدۇ. مەسىلەن:

a. ئو...ي، ئۆتەپ بارە، سەن بىلەن بىللە بارمايمەن.

b. ئو چاقچاق قىلمىغىنا.

23) ۋاي تېخى

ئانچە ئىشەنمەسلىك مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. ۋاي تېخى، بايىلا كەتكەن ئىدىغۇ؟

b. — ئايشەمخانىڭ بالىسىنى ماشىنا سوقۇۋېتىپتۇ.

c. — ۋاي تېخى، بايىلا مۇشۇ يەردە ئويناۋاتاتتىغۇ؟

(24) ھە

(1) يېڭىدىن چۈشەنگەنلىك مەنىسىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

a. ھە... ئەسلىي مۇنداق ئىكەنە، شۇ ئىشقىمۇ خاپا بولۇش

كېتەمدۇ.

b. ھە ... خەپ، سېنىڭ بۇنداق ئاچ كۆزلۈكۈڭنى بىلمەپتىكەنمەن.

(2) ئەسلەۋاتقانلىق مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. (تۇز سوزۇپ ئېيتىلىدۇ) مەسىلەن:

a. مۇئەللىم: تەبىئەت دۇنياسىدىكى تۆت ئېلېمېنت قايسىلار؟

ئوقۇغۇچى: سۇ، تۇپراق، ھاۋا....

ئوقۇتقۇچى: سۇ بار يەردە نېمە بولۇش كېرەك؟

ئوقۇغۇچى: ھە...(سەل تۇرۇۋېلىپ) سۇ بىلەن مۇناسىۋەتلىك، ھە تاپتىم، سوپۇن.

(3) يېڭى ئەسكە ئالغانلىق مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ھە، قانداق قىلدىڭ؟

25) پا

كۆيگەنلىك مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. پا، ساپلىق قىزىپ كېتىپتۇ.

b. — پا!

— ئاستىراق ئىچسەڭ بولماسمىدى.

26) ئۇف (ئۇھ)

(1) چارچاش مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. ئۇف، ئازراق يېتىۋالايچۇ.

b. ئۇف، ئەجەب ھېرىپ كەتتىما.

(2) ھالسىزلىنىش مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئۇھ...ئۇھ...

(3) راھەت ھېس قىلىش مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئۇھ، بۇ ئۆي ئەجەب سالقىنكەنە.

27) ئىسىت

ئېچىنىش مەنىسىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

ئىسىت، شۇنداق چىرايلىق خىرۇستال چېقىلىپ كەتتى.

بۇ سۆز بەزىدە «ۋاي ئىسىت»، «ۋاي ئىستەي»، «ئىستقىنا» شەكىللىرىدە كېلىشىمۇ مۇمكىن. مەسىلەن:

a. ۋاي ئىستەي، مۇشۇ چىرايلىق ئۆينى سېتىۋېتمىزمۇ.

b. ئىستقىنا ئاغزىم، سەندەك نېمىگە گەپ قىلغۇچە ئۆيۈمدە جىمغىنا ئولتۇرسامچۇ.

28) ياۋالا

(1) چۈشىنىلمەي ھەيران قېلىش مەنىسىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

a. ياۋالا، سەن ئۇنىڭغا نېمە قىلغانسەڭ؟

b. ياۋالا نېمە گەپ بۇ.

(2) ئىشەنگۈسىزلىكتىن قورقۇنچلۇق ھېسسىياتنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

a. ياۋالا، بۇ ئىش پاش بولۇپ قالسا قانداقمۇ قىلارسەن.

b. ياۋالا، ئەمدى نەگىمۇ قاچاي.

(3) زارلىنىش مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ياۋالا، مېنى نېمە قىل دەيسەن.

29) ھەتتەڭمۇ

تەقەززالىق مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ھەتتەڭمۇ، كېلىدىغان ۋاقتى بولۇپ بولدى.

30) خەپ

ئاداۋەت تۇتۇش، تەن بەرمەسلىك مەنىلىرىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

a. خەپ توختاخۇن، تۇغۇلغىنىڭغا پۇشايمان قىلدۇرۇۋەتمەيدىغان بولسام ئادەم بولماي كېتەي!

b. خەپ، بۇ قېتىم يېڭىلىپ قالدىم.

31) خەير

خوشلىشىش، كەچۈرۈش، زورىغا ماقۇل بولۇش، ھازىرچە تەن بېرىش مەنىلىرىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. خەير دوستلار، كۆرۈشكۈچە ئامان بولۇڭلار!

b. خەير بوپتۇلا، بۇ قېتىم بولدى قىلماي.

c. خەير بوپتۇ، مەنمۇ جاھىللىق قىلماي!

32) ۋاي خۇدايىمەي

(1) ئەنسىرەش مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ۋاي خۇدايىمەي، ماۋۇ پالاكەتچىلىكنى كۆرۈڭ.

(2) ھەيران بولۇش مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ۋاي خۇدايىمەي، سەن تېخى ئون ياشقا تولمىغانسەن؟

(3) پىسەنت قىلماسلىق مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ۋاي خۇدايىمەي، «پۇل بولسا جاڭگالدا شورىيا» دەپتىكەن.

33) ۋاي ئاتام

(1) باش قېتىش مەنىسىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

ۋاي ئاتام، ئۇ يەرگە نېمىمۇ ئېلىپ بارارمەن.

(2) ئەجەبلىنىش مەنىسىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

ۋاي ئاتام، نېمانچىۋالا كۆپ ئادەملەر بۇ.

34) ۋاي قوۋۇرغام

مازاق قىلىش مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ۋاي قوۋۇرغام، نېمە دەۋېتەي، ئۆزۈڭچە مېنى كۆزگە ئىلمايۋاتامسەن تېخى!

35) خۇدا (ھەي خۇدا)

باش قېتىش، ئەنسىرەش مەنىلىرىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. ھەي خۇدا، بۇ ئىشنى ئەمدى قانداق يېغىشتۇرارمىز.

b. خۇدا، بۇ پېشكەللىكنى كۆرۈڭ!

36) ئاپا

خانىم ـ قىزلار ئىشلىتىدۇ. چۆچۈش مەنىسىدە كېلىدۇ.

ـــ ئاپا! بالا سەكرەپ كەتتى.

2. جاۋاب ئىملىقلىرى

بۇ تۈرگە تۆۋەندىكىدەك ئىملىق سۆزلەر كىرىدۇ.

1) ھەئە

بولۇشلۇق جاۋابنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

a. — كېتىسەن؟

— ھەئە.

b. — پاتىگۇلنى كۆردۈڭمۇ؟

— ھەئە، كۆردۈم.

2) ياق

بولۇشسىز جاۋابنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

a. — كېتىسەن؟

— ياق.

b. — پاتىگۇلنى كۆردۈڭمۇ؟

— ياق، كۆرمىدىم.

3) ھە

(1) ئىلىك ئېلىش مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

— رۇستەم!

— ھە...

(2) «ھەئە»نىڭ ئورنىدا كېلىشى مۇمكىن. مەسىلەن:

a. — كېتىسەن؟

— ھە.

b. — پاتىگۇلنى كۆردۈڭمۇ؟

— ھە، كۆردۈم.

4) لەببەي

ھۆرمەت بىلەن ئىلىك ئېلىش مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

— ھەي، مۇلازىم، لەببەي.

5) خوش

(1) ھۆرمەت بىلەن ئىلىك ئېلىش مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

— ھەي، ئاخۇن قارى!

— خوش.

(2) ھۆرمەت بىلەن ماقۇل بولۇش مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

— چىلىمنى ئېلىپ چىق.

— خوش...

(3) ھۆرمەت بىلەن رەت قىلىشنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

— ئۆيگە كىرەيلى.

— خوش.

(4) خەيرلىشىشنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

— ماقۇل ئەمىسە.

— خوش.

6) خوپ

ھۆرمەت بىلەن ماقۇل بولۇش مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

— بۇرادەرلەر يىغىلسۇن!

— خوپ!

3. بۇيرۇق - چاقىرىق ئىملىقلىرى

بۇ تۈرگە تۆۋەندىكىدەك ئىملىق سۆزلەر كىرىدۇ. مەسىلەن:

مە — ئېلىشقا ئۇندەش.

بەس — سۆزدىن توختاشقا ئۇندەش.

تىش — جىم بولۇشقا ئۇندەش.

چۇھ — ئات - ئېشەكلەرنى مېڭىشقا ئۇندەش.

تاق — توخۇنى قوغلاش.

چاق ــ ئىتنىڭ قوغلاش.
كۆش ــ ئۇچار قۇشلارنىڭ قوغداش.
پەش ــ مۇشۇكنىڭ قوغلاش.
قىخ ــ ئېشەكنىڭ مېڭىشقا ئۇندەش.

ھەي (ھوي) ــ ئادەمنى چاقىرىشتا قوللىنىلىدۇ. كۆپىنچە ئىسىمنىڭ ئالدىدا كېلىپ، چاقىرىقنى كۈچەيتىدۇ. مەسىلەن:

a. ئەركىن، ھەي ئەركىن!
b. تۇ ـ تۇ ــ توخۇلانى قىچقىرىش.
c. مە ـ مە ــ ئىتنى قىچقىرىش.
d. پىش، پىش ــ مۇشۇكنى قىچقىرىش.
e. تىر ـ تىر ــ ئېشەكنى قىچقىرىش.

سىنتاكسىس

بىرىنچى باب

سۆز بىرىكمىسى

§1. سۆز بىرىكمىسى ھەققىدە چۈشەنچە

سۆز بىلەن سۆزنىڭ بىرىكىشىدىن ھاسىل بولىدىغان، سۆزدىن چوڭ، جۈملىدىن كىچىك گىرامماتىكىلىق بىرلىك سۆز بىرىكمىسى دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن:

ئايال دوختۇر، سېمىز ئادەم، ئۇچ قوي،
شۇ يەر، لۆم ـ لۆم يەر، چىرايلىق يازماق،
ھېلى كەلگەن، ئىس قاپلىماق، ئۆيدىن كەلمەك،
يازغان خەت، تۇرار جاي، كۆچۈرۈپ يېزىش،
ئوقۇغلى كەلمەك، تاماق يېمەك، ئېگىز ھەم سېمىز،
ئويغانغۇچە ساقلىماق، يانچۇقتىكى پۇل،
ئالىقانچىلىك يەر، خەلق ئۈچۈن، سىزنى دەپ،
ئۇچ كىلو، ئىككى قېتىم، بىر نۆۋەت ...

ئەنە شۇنداق سۆزلەرنىڭ بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ تەركىبلىرى (ئاساسەن بۆلۈنگەن تەركىبلىرى) ئوتتۇرىسىدىكى گىرامماتىكىلىق مۇناسىۋەت سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋەت دېيىلىدۇ. سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋەت ئومۇمەن ئالغاندا ئىككى چوڭ تۈرگە بۆلۈنىدۇ: بىرى، مۇستەقىل ـ مۇستەقىللىق مۇناسىۋەت، يەنى مۇستەقىل سۆزلەر بىلەن مۇستەقىل سۆزلەر ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت. يەنە بىرى، مۇستەقىل ئەگەشمىلىك مۇناسىۋەت، يەنى مۇستەقىل سۆزلەر بىلەن يارىدەمچى سۆزلەر ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت. شۇڭا، سۆز

بىرىكمىلىرى ئادەتتە شۇ سۆز بىرىكمىلىرىنى تەشكىل قىلغۇچى تەركىبلەرگە ئاساسەن ئاۋۋال مۇستەقىل سۆزلۈك سۆز بىرىكمىسى ۋە يارىدەمچى سۆزلۈك سۆز بىرىكمىسى دەپ ئىككى چوڭ تۈرگە بۆلۈنىدۇ .

1 . مۇستەقىل سۆزلۈك سۆز بىرىكمىسى ۋە ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكى

1) مۇستەقىل سۆزلۈك سۆز بىرىكمىسىنىڭ ئېنىقلىمىسى : ئىككى ياكى ئىككىدىن ئارتۇق مۇستەقىل سۆزنىڭ مۇئەييەن سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋەتتە بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان ، سۆزدىن چوڭ ، جۈملىدىن كىچىك گىرامماتىكىلىق بىرلىك مۇستەقىل سۆزلۈك سۆز بىرىكمىسى دەپ ئاتىلىدۇ . مەسىلەن :

يامغۇر ياغماق ، خوتەن بىلەن قەشقەر ، توپا تام ،
سۆزۈك ئاسمان ، ئىتتىك ماڭماق ، غۇر - غۇر شامال ،
قانداق ئىش ، توغرا ئىشلىمەك ، ئۆمىلەپ ماڭماق ،
خوتەن قاشتېشى ، ئۆيگە بارماق ، ماڭغان يول ، تۇرار جاي ...

2) مۇستەقىل سۆزلۈك سۆز بىرىكمىسىنىڭ ئالاھىدىلىكى : مۇستەقىل سۆزلۈك سۆز بىرىكمىسى تۆۋەندىكىدەك ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە :

1 . قۇرۇلمىسىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا ، مۇستەقىل سۆزلۈك سۆز بىرىكمىسى ئىككى ياكى ئىككىدىن ئارتۇق مۇستەقىل سۆزنىڭ مۇئەييەن سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋەتتە بىرىكىشىدىن ھاسىل بولىدۇ . مەسىلەن :

a . *تەڭداشلىق مۇناسىۋەتتىن ھاسىل بولىدۇ :*

ئۇرۇمچى بىلەن قەشقەر ؛ شەھەر ۋە يېزا ؛ يا سەن ،
يا مەن ؛ چىرايلىق ئەمما پاكار ؛ ئازادە ھەم يورۇق ؛
ئوقۇش ، يېزىش ...

b . *ئىگە - خەۋەرلىك مۇناسىۋەتتىن ھاسىل بولىدۇ :*

قار توختىماق ، باھا ئۆسمەك ، باھار ئىللىق ، پۇت توكۇر ،
سانى ئوتتۇز ، بىلىم كۆپ ، سېپى بار ، سىز كۆرگەن ...

c . تولدۇرغۇچى - تولدۇرغۇچلىق مۇناسىۋەتتىن ھاسىل بولىدۇ :

ۋەتەننى سۆيمەك ، ئاتا - ئانىنى سېغىنماق ، ئادىلنى كۆرمەك ،
تاماق يېمەك ، رادىيو ئاڭلىماق ، گېزىت ئوقۇماق ...

d . ئېنىقلىغۇچى - ئېنىقلانغۇچىلىق مۇناسىۋەتتىن ھاسىل بولىدۇ :

تۇرسۇننىڭ ئۆيى ، مېنىڭ سۆزۈم ، مەكتەپ دەرۋازىسى ،
ئېگىز بىنا ، ياغاچ ئورۇندۇق ، ئون ئوقۇغۇچى ، ئوندەك
ئادەم ، ھېلىقى جاي ، غۇر - غۇر شامال ، ئالماقنىڭ بەرمىكى ...

e . ھالەت - خەۋەرلىك مۇناسىۋەتتىن ھاسىل بولىدۇ :

يۇرتتا قالماق ، ئاممىدىن ئايرىلماق ، ئۆيگە بارماق ،
چىرايلىق يازماق ، ئەتەي بۇزماق ، قېرىنداشتا ئىشلىمەك ،
شار - شار قۇيۇۋەتمەك ، كۆچۈرۈپ يازماق ، بەك ئېگىز ...

2 . رولىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا ، مۇستەقىل سۆزلۈك سۆز بىرىكمىسى سىنتاكسىسلىق بىرلىك سۈپىتىدە جۈملىنىڭ مۇئەييەن بىر بۆلىكى بولۇپ كېلەلەيدۇ . مەسىلەن :

① *مەن كۆرگەن كىتاب ياخشى ئىكەن .*

② *ئات قۇلىقىنى يوپۇرۇپ ئوچقاندەك يۈگۈردى .*

مىسال ① دە « مەن كۆرگەن » دېگەن سۈپەتداش سۆز بىرىكمىسى « كىتاب » دېگەن ئىگىنى ئېنىقلاپ ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كەلگەن . مىسال ② دە « قۇلىقىنى يوپۇرۇپ » دېگەن رەۋىشداش سۆز بىرىكمىسى « يۈگۈردى » دېگەن خەۋەرنى ئېنىقلاپ ھالەت بولۇپ كەلگەن .

3 . مۇستەقىل سۆزلۈك سۆز بىرىكمىسى نۇتۇقتا مەلۇم ئالاقىلىشىش مەقسىتىدە ۋاقىتلىق بىرىكتۈرۈلىدۇ ، ئالاقىلىشىش ئاخىرلاشقاندا بىرىكىش يوقايدۇ .

4 . مۇستەقىل سۆزلۈك سۆز بىرىكمىسىنىڭ قۇرۇلمىسىنى كېڭەيتىشكە ، تارايتىشقا ، تەركىبىدىكى سۆزلەرنىڭ ئورنىنى ئالماشتۇرۇشقا ، ھەتتا باشقا سۆزلەرگە ئالماشتۇرۇشقا بولىدۇ . مەسىلەن :

بايىقى ئادەم ← بايىقى ئېگىز ئادەم

ئېگىز بويلۇق ئادەم ← بايىقى ئېگىز بويلۇق خۇشخۇي ئادەم

ئەخمەتنىڭ چاقناپ تۇرغان ، نۇرلۇق ، يوغان كۆزلىرى ←

ئەخمەتنىڭ نۇرلۇق ، يوغان كۆزلىرى ← ئەخمەتنىڭ يوغان كۆزلىرى ← ئەخمەتنىڭ كۆزلىرى

ياخشى ئادەم ، ياخشى كىتاب ، ياخشى يەر ، ياخشى ئىش ...

ئەسكى ئادەم ، پاكار ئادەم ، ئون ئادەم ، ئو ئادەم ...

مۇستەقىل سۆزلۈك سۆز بىرىكمىسىنىڭ 3 - ۋە 4 - ئالاھىدىلىكلىرى « تۇراقلىق سۆز بىرىكمىلىرى » دەپ ئاتىلىۋاتقان ئىدىيوملارغا نىسبەتەن ئېيتىلغان . ئەمەلىيەتتە ، ئىدىيوملارنى تۇراقلىق سۆز بىرىكمىسى دەپ ئاتاشقا بولمايدۇ .

3) مۇستەقىل سۆزلۈك سۆز بىرىكمىسى بىلەن بىرىككەن سۆزنىڭ پەرقى : مۇستەقىل سۆزلۈك سۆز بىرىكمىسى (بولۇپمۇ سۆز تەرتىپىنى گىرامماتىكىلىق ۋاستە قىلغان مۇستەقىل سۆزلۈك سۆز بىرىكمىسى) بىلەن بىرىككەن سۆز بىر - بىرىدىن تۆۋەندىكى جەھەتلەردە پەرقلىنىدۇ :

1 . ماتېرىيالىدىن كۆزەتكەنده ، مۇستەقىل سۆزلۈك سۆز بىرىكمىسى سۆزلەردىن ھاسىل بولىدۇ ، بىرىككەن سۆز بولسا مۇستەقىل مورفېمىلاردىن ھاسىل بولىدۇ .

2 . قۇرۇلمىسىدىن كۆزەتكەنده ، ئۇلارنىڭ تەركىبىي قىسىملىرىنىڭ بىرىكىش دەرىجىسى ئوخشىمايدۇ . مۇستەقىل سۆزلۈك سۆز بىرىكمىسى تەركىبىدىكى سۆزلەرنىڭ بىرىكىش دەرىجىسى بوشراق بولىدۇ ، شۇڭا ئۇلارنىڭ قۇرۇلمىسىنى كېڭەيتىشكە ، تارايتىشقا ياكى قۇرۇلما تەركىبلىرىنىڭ ئورنىنى

ئالماشتۇرۇشقا بولىدۇ . بىرىككەن سۆزدىكى تەركىبلەرنىڭ بىرىكىشى بولسا ئىنتايىن چىڭ بولىدۇ . شۇڭا ، ئۇلارنىڭ تەركىبلىرى ئوتتۇرىسىغا باشقا تىل تەركىبلىرىنى (قوشۇمچە ياكى سۆزلەرنى) قوشۇشقا ، تەركىبلىرىنىڭ ئورنىنى ئالماشتۇرۇشقا بولمايدۇ . مەسىلەن :

مۇستەقىل سۆزلۈك سۆز بىرىكمىسى	***بىرىككەن سۆز***
ئاشنىڭ قازىنى / ئاش قازىنى	*ئاشقازان*
كۆزنىڭ ئەينىكى / كۆز ۋە ئەينەك	*كۆزەينەك*
تۆگىنىڭ تاپىنى / تۆگە ۋە تاپان	*تۆگىتاپان*
ئاچچىقراق سۇ / ئاچچىق كۆل سۇيى	*ئاچچىقسۇ*
تارىمنىڭ دەريالىرى	*تارىم دەريالىرى*

3 . مەنىسىدىن كۆزەتكەنده ، مۇستەقىل سۆزلۈك سۆز بىرىكمىسى بىلەن بىرىككەن سۆزنىڭ ئىپادىلەيدىغان مەنىلىرى ئوخشىمايدۇ. مۇستەقىل سۆزلۈك سۆز بىرىكمىسىنىڭ مەنىسى ئۇنىڭ تەركىبىدىكى سۆزلەرنىڭ مەنىلىرىنىڭ ئاددىي بىرىكمىسى بولۇپ ، ئۇ مۇرەككەپ ئۇقۇمنى ئىپادىلەيدۇ ھەم تۇراقلىق بولمايدۇ ، شۇڭا ئۇلارنى ئايرىم - ئايرىم ئۇقۇملارغا پارچىلاشقا بولىدۇ . بىرىككەن سۆزلەرنىڭ مەنىسى بولسا ئۇنىڭ تەركىبىدىكى مۇستەقىل مورفېمىلارنىڭ مەنىلىرىنىڭ ئاددىي قوشۇلمىسى بولماستىن ، ئۇ بىر ئېنىق ئۇقۇمنى ئىپادىلەيدۇ . دېمەك ، بىرىككەن سۆزلەرنىڭ مەنىسى تۇراقلىق بولىدۇ ، شۇڭا ئۇلارنى ئايرىم - ئايرىم ئۇقۇملارغا پارچىلىغىلى بولمايدۇ .

4 . جۈملىدىكى رولىدىن كۆزەتكەنده ، گەرچە ئۇلارنىڭ ھەر ئىككىسى سىنتاكسىسلىق بىرلىك سۈپىتىده جۈملىنىڭ مۇئەييەن بىر بۆلىكى بولۇپ كېلەلىسىمۇ ، لېكىن زۆرۈر تېپىلسا ، مۇستەقىل سۆزلۈك سۆز بىرىكمىسىنىڭ تەركىبىدىكى سۆزلەرنىڭ سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋىتىنى تېخىمۇ ئىنچىكە پارچىلىغىلى بولىدۇ . مەسىلەن :

سىنىپىمىزدىكى ساۋاقداشلار خەنزۇ تىلىنى تىرىشىپ ئۆگەنمەكتە .

بۇ جۈملىنىڭ قۇرۇلما قاتلىمىنى تۆۋەندىكىدەك تەھلىل قىلىشقا بولىدۇ :

سىنىپىمىزدىكى ساۋاقداشلار خەنزۇ تىلىنى تىرىشىپ ئۆگەنمەكتە .

بۇ جۈملىنىڭ قۇرۇلما قاتلىمىنى يەنمۇ ئىچكىرىلىگەن ھالدا تۆۋەندىكىدەك تەھلىل قىلىشقىمۇ بولىدۇ :

سىنىپىمىزدىكى ساۋاقداشلار خەنزۇ تىلىنى تىرىشىپ ئۆگەنمەكتە .

بىرىككەن سۆزلەرنىڭ قۇرۇلمىسىنى ئۇنداق پارچىلاشقا ھەرگىز بولمايدۇ . ئۇلار ھەرقانداق ئەھۋالدا ھامان جۈملىنىڭ بىرلا بۆلىكى بولۇپ كېلىدۇ . مەسىلەن :

① *ئۇنىڭ ئاشقازىنى ئاغرىۋېتىپتۇ .*

② *ئۆزۈڭلەرنىڭ كۆز قارىشىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ بېقىڭلار .*

5 . گىرامماتىكىلىق بىرلىكلەردىكى ئورنىدىن كۆزەتكەنده ، ئۇلارنىڭ گىرامماتىكىلىق بىرلىكلەردە تۇتقان ئورنى ئوخشىمايدۇ. سۆز بىرىكمىسى سۆزدىن بىر بالداق يۇقىرى گىرامماتىكىلىق بىرلىك ھېسابلىنىدۇ . بىرىككەن سۆزلەر سۆز بولۇش سۈپىتى بىلەن سۆز بىرىكمىسىدىن بىر بالداق تۆۋەن تۇرىدىغان گىرامماتىكىلىق بىرلىك ھېسابلىنىدۇ .

§2 . مۇستەقىل سۆزلۈك سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ تۈرى

1 . مۇستەقىل سۆزلۈك سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ تەركىبىدىكى سۆزلەرنىڭ بىرىكىش مۇناسىۋىتىگە ئاساسەن تۈرلەرگە بۆلۈنۈشى

مۇستەقىل سۆزلۈك سۆز بىرىكمىلىرى تەركىبىدىكى سۆزلەرنىڭ بىرىكىش مۇناسىۋىتىگە ئاساسەن تەڭداش سۆز

بىرىكمىسى ، بېقىندىلىق سۆز بىرىكمىسى ، تولدۇرغۇچى - تولدۇرغۇچىلىق سۆز بىرىكمىسى ۋە ئىگە - خەۋەرلىك سۆز بىرىكمىسى دەپ تۆت تۈرگە بۆلۈنىدۇ .

1) تەڭداش سۆز بىرىكمىسى : ئىككى ياكى ئىككىدىن ئارتۇق تەركىبنىڭ تەڭداش مۇناسىۋەتتە باغلىنىشىدىن ھاسىل بولغان سۆز بىرىكمىسى تەڭداش سۆز بىرىكمىسى دەپ ئاتىلىدۇ . تەڭداش سۆز بىرىكمىسى تەركىبىدىكى سۆزلەر مۇئەييەن بىر سۆز تۈركۈمىگە تەۋە بولىدۇ ، شۇنداقلا جۈملىدە ئوخشاش بىر سىنتاكسىسلىق ۋەزىپىدە كېلىدۇ . مەسىلەن :

① *بىز ئۇنىڭ دوكلاتىدىن ھاياجانلاندۇق ، تەسىرلەندۇق ۋە ئىلھاملاندۇق .*

② *بىلەمسەن ، ئۇنىڭ بايلىقىمۇ ، خۇشاللىقىمۇ ناخشا بىلەن ئۇسسۇل .*

③ *قار بۇلۇتتەك ئۇچۇپ كېلىپ ، ئازگالارنى ، قاپتالالارنى تولدۇرۇۋەتتى .*

④ *سۇ تەمسىز ، پۇراقسىز ، رەڭسىز سۈيۇق جىسىم .*

⑤ *شۇنىڭغان گاھ ئۆڭدىن ، گاھ سولدىن سوقاتتى .*

تەڭداش سۆز بىرىكمىسىدە سۆزلەر ئوتتۇرىسىدىكى سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋەت تەڭداشلىق — باراۋەرلىك مۇناسىۋەت بولغاچقا ، سۆزلەرنىڭ ئورنى ئالماشتۇرۇلسىمۇ ، ئومۇمەن مەنىسىگە تەسىر يەتمەيدۇ . مەسىلەن ، « داۋۇت بىلەن ساۋۇت ؛ بىلىملىك ۋە قابىلىيەتلىك ؛ ئازادە ھەم يورۇق ؛ تەجرىبە ياكى ساۋاق » دېگەندەك تەڭداش سۆز بىرىكمىلىرى تەركىبىدىكى سۆزلەرنىڭ ئورنى ئالماشتۇرۇلسىمۇ مەنىسىگە تەسىر يەتمەيدۇ . لېكىن ، بەزى تەڭداش سۆز بىرىكمىلىرى تەركىبىدىكى سۆزلەرنىڭ ئورنى نىسبەتەن تۇراقلىق بولغاچقا ، ئۇلارنىڭ

ئورنى ئالماشتۇرۇلغاندا گەرچە مەنىسىگە تەسىر يەتمىسمۇ ، لېكىن تىل ئادىتىگە ياكى لوگىكىلىق قانۇنىيەتلەرگە ئۇيغۇن كەلمەيدىغان بولغاچقا ، ئادەتتە ئۇلارنىڭ ئورنىنى ئالماشتۇرۇشقا بولمايدۇ . مەسىلەن ، « ئىشچى ، دېھقان ، ئەسكەر » ، « مەدەنىيەت ، مائارىپ ۋە سەھىيە » ، « ئوقۇتقۇچى ، ئوقۇغۇچى ، ئىشچى ۋە خىزمەتچىلەر » دېگەندەك تەڭداش سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ تەركىبىدىكى سۆزلەرنىڭ ئورنى ئالماشتۇرۇلسا ، تىل ئادىتىگە ئۇيغۇن كەلمەيدۇ . « مۇزاكىرە قىلماق ۋە ماقۇللىماق » ، « ئوبلاست ، ۋىلايەت ۋە ناھىيەلەر » دېگەندەك تەڭداش سۆز بىرىكمىلىرى تەركىبىدىكى سۆزلەرنىڭ ئورنى ئالماشتۇرۇلسا ، لوگىكىلىق قانۇنىيەتلەرگە ئۇيغۇن كەلمەيدۇ .

تەڭداش سۆز بىرىكمىسى ئۇستىدە توختالغاندا ، ئىككىلا سۆزدىن تۈزۈلگەن تەڭداش سۆز بىرىكمىسى بىلەن جۈپ سۆزنىڭ پەرقىنى ئايرىۋېلىشقا توغرا كېلىدۇ . ئۇلارنى پەرقلەندۈرۈشتە تۆۋەندىكى نۇقتىلارغا دىققەت قىلىش كېرەك : جانلىق تىلدا ئەگەر تەڭداش مۇناسىۋەتتە كەلگەن ئىككى تەركىب ئوتتۇرىسىدا فونېتىكا جەھەتتە تىنىش (توختاش) ئەھۋالى كۆرۈلمىسە ياكى يېزىق تىلدا ئۇ ئىككى تەركىب ئوتتۇرىسىغا سىزىقچە قويۇلغان بولسا ، ئۇ ھالدا بۇ جۈپ سۆز ھېسابلىنىدۇ . جانلىق تىلدا ئەگەر تەڭداش مۇناسىۋەتتە كەلگەن ئىككى تەركىب ئوتتۇرىسىدا فونېتىكا جەھەتتە تىنىش (توختاش) ئەھۋالى كۆرۈلسە ياكى ئىككى تەركىب باغلىغۇچىلار بىلەن باغلانغان بولسا ۋە ياكى ئىككى تەركىبكە ئوخشاش بىر تۇرلىگۈچى قوشۇمچە ئايرىم - ئايرىم ئۇلانغان بولسا ۋە ياكى يېزىق تىلدا ئىككى تەركىب تىنىش بەلگىلىرى ياكى باغلىغۇچىلار بىلەن باغلانغان بولسا ، ئۇ ھالدا ئۇلار تەڭداش سۆز بىرىكمىلىرى ھېسابلىنىدۇ . مەسىلەن :

جۈپ سۆزلەر	تەڭداش سۆز بىرىكمىلىرى
ياش - ئۆسمۈر	ياشلار، ئۆسمۈرلەر / ياش ۋە ئۆسمۈر
بۇگۈن - ئەتە	بۇگۈن، ئەتە / بۇگۈن ۋە ئەتە
دەپتەر - قەلەم	دەپتەر، قەلەم / دەپتىرىم ۋە قەلىمىم

ئاتا - ئانا	ئاتا، ئانا / ئاتا ۋە ئانا / ئاتام ، ئانام
ئاق - قارا	ئاق، قارا /ئاق ۋە قارا /ئاق ياكى قارا
ئوي - پىكىر	ئوي ، پىكىر /ئوي ۋە پىكىر /ئوي ياكى پىكىر

ئىككىلا سۆزنىڭ بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان تەڭداش سۆز بىرىكمىسى بىلەن جۈپ سۆزلەرنىڭ مەنە دائىرىلىرىمۇ ئوخشمايدۇ .

2) بېقىندىلىق سۆز بىرىكمىسى : بېقىندىلىق سۆز بىرىكمىسى بېقىندى تەركىب بىلەن بېقىندۇرغۇچى تەركىبتىن ئىبارەت ئىككى قىسىمدىن تەركىب تاپىدۇ . ئالدىنقى تەركىب بېقىندى تەركىب ، كېيىنكى تەركىب بېقىندۇرغۇچى تەركىب (مەركىزىي سۆز) ھېسابلىنىدۇ . بېقىندى تەركىب بېقىندۇرغۇچى تەركىبنى ئېنىقلاپ ، تولۇقلاپ ياكى چەكلەپ كېلىدۇ . بېقىندىلىق سۆز بىرىكمىسى تەركىبىدىكى سۆزلەرنىڭ باغلىنىش مۇناسىۋىتىگە ئاساسەن ، ئېنىقلىغۇچىلىق سۆز بىرىكمىسى ۋە ھالەتلىك سۆز بىرىكمىسى دەپ ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ .

(1) ئېنىقلىغۇچىلىق سۆز بىرىكمىسى : ئېنىقلىغۇچى - ئېنىقلانغۇچىلىق مۇناسىۋىتىدىن ھاسىل بولغان سۆز بىرىكمىسى ئېنىقلىغۇچىلىق سۆز بىرىكمىسى دەپ ئاتىلىدۇ. ئېنىقلىغۇچىلىق سۆز بىرىكمىسى تۆۋەندىكىدەك ئىككى خىل ئالاھىدىلىككە ئىگە :

a . ئېنىقلىغۇچىلىق سۆز بىرىكمىسىدە ئېنىقلىغۇچى تەركىب ئىسىم ، سۈپەت ، سان ، ئالماش ، تەقلىد سۆز ، ئىسىمداش ۋە سۈپەتداشلاردىن ؛ ئېنىقلانغۇچى تەركىب ئومۇمەن ئىسىملاردىن ، ئايرىم ئەھۋاللاردا سان ياكى ئىسىمداشلاردىن تەركىب تاپىدۇ . مەسىلەن :

ئەر مۇئەللىم ؛ ياغاچ ئورۇندۇق ؛ ئوكامنىڭ پۇلى
چوڭ زال ؛ ئىككى قەلەم ؛ قانچە قوي ؛ شۇنچە مەسىلە
مىش - مىش گەپ ؛ مىس - مىس ئادەم

ئوقۇش قورالى ، ئوقۇغان ئادەم ؛ تۇرار جاي
ئوننىڭ بىرى ؛ ئالماقنىڭ بەرمىكى ؛ چىقماقنىڭ چۈشمىكى ...

b . ئېنىقلىغۇچىلىق سۆز بىرىكمىسى تەركىبىدىكى ئىككى سۆز ئادەتتە ياكى سۆز تەرتىپى ، ياكى تۇرلىگۈچى قوشۇمچە ئارقىلىق بىرىكىپ كېلىدۇ .

ئۇيغۇر تىلىدا ئىسىم بىلەن ئىسىم (ئايال كادىر) ، ئىسىم بىلەن سۈپەت (سېمىز قوي) ، سان بىلەن ئىسىم (ئۈچ شەھەر) ، ئالماش بىلەن ئىسىم (مۇنۇ يەر) ، تەقلىد سۆز بىلەن ئىسىم (غۇر ـ غۇر شامال) سۆز تەرتىپى ئارقىلىق ئۆزئارا بىرىكىپ ئېنىقلىغۇچىلىق سۆز بىرىكمىلىرىنى ھاسىل قىلىدۇ .

تۇرلىگۈچى قوشۇمچىلارنى گىرامماتىكىلىق ۋاستە قىلغان ئېنىقلىغۇچىلىق سۆز بىرىكمىلىرى دېگەندە ، ئىككى سۆزنىڭ ئىسىملارنىڭ ئىگىلىك كېلىش قوشۇمچىسى بىلەن شەخس قوشۇمچىلىرى (مېنىڭ كىتابىم ؛ ئادىلنىڭ ئۆيى ؛ مەكتەپ دەرۋازىسى) ، ئورۇن ـ بەلگە كېلىش قوشۇمچىسى (باغدىكى گۈل ؛ ياتاقتىكى نەرسە) ، ئوخشاتما كېلىش قوشۇمچىسى (پولاتتەك ئىرادە ؛ تاغدەك قىيىنچىلىق) ، تەڭلەشتۇرمە كېلىش قوشۇمچىسى (ئالتۇنچە يەر ؛ مۇشتچىلىك ناۋات) ، سۈپەتداش قوشۇمچىلىرى (ئوقۇغان كىتاب ؛ ئۆتەر يول ؛ تۇڭمەس ھېكايە) ، ئىسىمداش قوشۇمچىسى (ئوخشاش ئادەم ؛ تونۇش يول) ئارقىلىق ئۆزئارا بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان ئېنىقلىغۇچىلىق سۆز بىرىكمىلىرى كۆزدە تۇتۇلىدۇ .

(2) ھالەتلىك سۆز بىرىكمىسى : ھالەت ـ خەۋەرلىك مۇناسىۋىتىدىن ھاسىل بولغان سۆز بىرىكمىسى ھالەتلىك سۆز بىرىكمىسى دەپ ئاتىلىدۇ. ھالەتلىك سۆز بىرىكمىسى تۆۋەندىكىدەك ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە :

1 . بۇ تۈردىكى سۆز بىرىكمىسىدە بېقىندى سۆز ئىسىم ، سۈپەت ، سان ، ئالماش ، رەۋىش ، تەقلىد سۆز ، رەۋىشداشلاردىن تەركىب تاپىدۇ ، بېقىندۇرغۇچى سۆز (مەركىزىي سۆز) بولسا پېئىل ياكى سۈپەتتىن تەركىب تاپىدۇ . مەسىلەن :

ياتاقتىن كەلمەك ؛ ئۆيگە بارماق ؛ ياخشى ئىشلىمەك
ئاستا ماڭماق ؛ شىلدىر ـ شىلدىر ئاقماق
تىرىشىپ ئۆگەنمەك ؛ سەندىن چوڭ ؛ ئاتتىن ئېگىز
ئوندىن جىق ؛ قارەك ئاق ...

2 . ھالەتلىك سۆز بىرىكمىسى تەركىبىدىكى ئىككى سۆز ئادەتتە سۆز تەرتىپى ياكى تۇرلىگۈچى قوشۇمچە ئارقىلىق بىرىكىپ كېلىدۇ .

ئۇيغۇر تىلىدا سۈپەت بىلەن پېئىل ، رەۋىش بىلەن پېئىل ، تەقلىد سۆز بىلەن پېئىل ، رەۋىش بىلەن سۈپەت سۆز تەرتىپى ئارقىلىق ئۆزئارا بىرىكىپ ھالەتلىك سۆز بىرىكمىلىرىنى ھاسىل قىلالايدۇ . مەسىلەن :

پاكىز تازىلىماق ؛ توغرا ئىشلىمەك (سۈپەت بىلەن پېئىل)
ئاران تۇغۇتمەك ؛ ئەتەي بۇزماق (رەۋىش بىلەن پېئىل)
ئۇلىنىش ـ ئۇلىنىش كۈلمەك ؛ ئۇراق ـ ئۇراق قاينىماق
(تەقلىد سۆز بىلەن پېئىل)
بەك چىرايلىق ؛ خېلى سالقىن (رەۋىش بىلەن سۈپەت)

ئۇيغۇر تىلىدا ئىسىم بىلەن پېئىل چىقىش كېلىش قوشۇمچىسى ، بېرىش كېلىش قوشۇمچىسى ، ئورۇن كېلىش قوشۇمچىسى ، چەك كېلىش قوشۇمچىسى ، ئوخشاتما كېلىش قوشۇمچىسى ، تەڭلەشتۇرمە كېلىش قوشۇمچىسى ئارقىلىق ، پېئىل بىلەن پېئىل رەۋىشداش قوشۇمچىلىرى ئارقىلىق ئۆزئارا بىرىكىپ ھالەتلىك سۆز بىرىكمىلىرىنى ھاسىل قىلسا ، ئىسىم ، سان ۋە ئالماشلار بىلەن سۈپەتلەر چىقىش كېلىش قوشۇمچىسى ، بېرىش كېلىش قوشۇمچىسى ، ئوخشاتما كېلىش قوشۇمچىلىرى ئارقىلىق ئۆزئارا بىرىكىپ ھالەتلىك سۆز بىرىكمىلىرىنى ھاسىل قىلىدۇ . مەسىلەن :

تاغدىن چۈشمەك ؛ سۇدىن سۈزمەك (چىقىش كېلىش قوشۇمچىسى)
ئۆيگە بارماق ؛ دەرسكە چىقماق (بېرىش كېلىش قوشۇمچىسى)

ئۇرۇمچىدە ئوقۇماق ؛ ئېتىزدا ئىشلىمەك (ئورۇن كېلىش قوشۇمچىسى)
چۈشكىچە ئوخلىماق ؛ تۇرپانغىچە بارماق (چەك كېلىش قوشۇمچىسى)
ئوتتەك قىزىماق ؛ سۇدەك ئاقماق (ئوخشاتما كېلىش قوشۇمچىسى)
تۇرسۇنچىلىك ئوقۇماق ، ئادىلچىلىك سۆزلىمەك
(تەڭلەشتۇرمە كېلىش قوشۇمچىسى)
كۆلۈمسىرەپ سۆزلىمەك ؛ كەلگۈچە ئىشلىتىپ تۇرماق ؛ ئويىنىغىلى
بارماق ؛ ماڭغاچ پاراڭلاشماق ؛ ئوقۇغانسېرى زېرىكمەك ؛ ئويلىماي
سۆزلىمەك (پېئىل بىلەن پېئىل رەۋىشداش قوشۇمچىلىرى)
تاشتىن قاتتىق ؛ ئوندىن ئارتۇق ؛ مەندىن ئېگىز
(چېقىش كېلىش قوشۇمچىسى)
مەكتەپكە يېقىن ؛ ساڭا ئامراق ؛ ئوتتۇزدىن كۆپ
(بېرىش كېلىش قوشۇمچىسى)
پولاتتەك مۇستەھكەم ؛ مەندەك ئاق (ئوخشاتما كېلىش قوشۇمچىسى)

3) تولدۇرغۇچلىق سۆز بىرىكمىسى : تولدۇرغۇچلىق سۆز بىرىكمىسى ئىككى قىسىمدىن تەركىب تاپىدۇ . ئۇلاردىن كېيىنكى قىسىم ھەرىكەتنى ، ئالدىنقى قىسىم ھەرىكەت ئوبيېكتىنى بىلدۈرىدۇ . ھەرىكەتنى بىلدۈرىدىغان قىسىم ئۆتۈملۈك پېئىلدىن ، ھەرىكەتنىڭ ئوبيېكتىنى بىلدۈرىدىغان قىسىم تۇرغۇن سۆزلەردىن (ئىسىم خاراكتېرلىك سۆزلەردىن) تەركىب تاپىدۇ . ئالدىنقى قىسىم بىلەن كېيىنكى قىسىم ئىسىملارنىڭ چۈشۈم كېلىش قوشۇمچىسى ئارقىلىق باغلىنىدۇ . مەسىلەن :

ۋەتەننى سۆيمەك ؛ يۇرتنى سېغىنماق ؛ كىنو كۆرمەك
تاماق يېمەك ؛ كىتاب ئوقۇماق ؛ سۇ ئىچمەك ؛ ...

4) ئىگە ـ خەۋەرلىك سۆز بىرىكمىسى : ئىگە ـ خەۋەرلىك سۆز بىرىكمىسى ئىككى قىسىمدىن تۇزۇلىدۇ . ئالدىنقى قىسىم (ئىگە بولەك) بايان قىلىنغۇچىنى ، كېيىنكى قىسىم (خەۋەر بولەك) بايان قىلغۇچىنى بىلدۈرىدۇ ھەمدە خەۋەر بولىكى پېئىلنىڭ ئىسىمداش ، سۈپەتداش ، رەۋىشداش شەكلىدىن ياكى

سۈپەتتىن تۇزۇلۇپ ئىگە بولەك بىلەن بىر پۈتۈن گەۋدە سۈپىتىدە جۈملىنىڭ مۇئەييەن بىر بولىكى بولۇپ كېلىدۇ . مەسىلەن :

① باھا ئۆسۈشنىڭ زىيىنى كۆپ .

② بىز يامغۇر يېغىشتىن بۇرۇن كېلىپ بولدۇق .

③ ئۇنىڭ كەتكۈسى كەلگەنلىكىنى بىلمەن .

④ ئادىل تۇرغان ئۆي مۇشۇ .

⑤ ئۇ بېشى قېيىپ يىقىلىپ چۈشتى .

⑥ يېنىمدىن بىر ماشىنا گۇر قىلىپ ئۆتۈپ كەتتى .

⑦ چىراغ ئۆچكۈچە يېتىۋالايلى .

⑧ تاڭ ئاتقۇچە ئىشلەپ بولمەن .

⑨ ئۆيگە بويى ئېگىز بىر يىگىت كىرىپ كەلدى .

⑩ بالا بار ئۆي بازار ، بالا يوق ئۆي مازار .

شۇنى ئەسكەرتىپ ئۆتۈش كېرەككى ، ئەگەر خەۋەر بۆلەك پېئىلدىن تۇزۇلۇپ ئىگە بۆلەك بىلەن شەخس ۋە سان جەھەتتە ماسلاشتۇرۇلسا ياكى ئىگە بۆلەك بىلەن خەۋەر بۆلەك بىر پۈتۈن گەۋدە سۈپىتىدە جۈملىنىڭ مۇئەييەن بىر بۆلىكى بولۇپ كەلمەستىن ، ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا جۈملىنىڭ ئىگىسى ۋە خەۋىرى بولۇپ كەلسە ، ئىگە ـ خەۋەرلىك سۆز بىرىكمىسى ئەمەس ، بەلكى ئىگە ـ خەۋەرلىك جۈملە ھېسابلىنىدۇ .

2 . مۇستەقىل سۆزلۈك سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ قاتلام سانىغا ئاساسەن تۈرلەرگە بۆلۈنۈشى

مۇستەقىل سۆزلۈك سۆز بىرىكمىلىرى قاتلام سانىغا قاراپ (نەچچە سۆزدىن تۈزۈلگەنلىكىگە ئاساسەن) ئاددىي سۆز بىرىكمىسى ۋە مۇرەككەپ سۆز بىرىكمىسى دەپ ئىككى تۈرگە ئايرىلىدۇ .

1) ئاددىي سۆز بىرىكمىسى : ئىككىلا مۇستەقىل سۆزدىن تۈزۈلگەن سۆز بىرىكمىسى ئاددىي سۆز بىرىكمىسى دەپ ئاتىلىدۇ . ئاددىي سۆز بىرىكمىسى بىرلا قاتلاملىق بولىدۇ . مەسىلەن :

شەھەر ئەتراپى ؛ گەپ ئاڭلىماق ؛ تۇرمۇش بۇيۇملىرى

كېچە ـ كۈندۈز ئىشلىمەك ؛ ئۇرالماق ـ چۈرۈك قىلماق

ماقالىنى يېزىپ بولماق ؛ تەكشۈرۈش ۋە تەتقىق قىلىش

كۆزقارىشىنى بايان قىلماق

2) مۇرەككەپ سۆز بىرىكمىسى : ئۈچ ياكى ئۈچتىن ئارتۇق مۇستەقىل سۆزدىن تۈزۈلگەن سۆز بىرىكمىسى مۇرەككەپ سۆز بىرىكمىسى دەپ ئاتىلىدۇ . مۇرەككەپ سۆز بىرىكمىسى ئىككى ياكى ئىككىدىن ئارتۇق قۇرۇلما قاتلىمىغا ئىگە بولىدۇ . مەسىلەن :

يېقىملىق نەي ئاۋازى ؛ شەھەر ئەتراپى رايونى ؛ سۇيى قۇرۇغان

يالغۇز تۇگمەن ؛ ۋەتەن ۋە خەلقنى قىزغىن سۆيمەك ؛ بايقى

ئېگىز بويلۇق ، ئۇرۇشقاق ئادەم ؛ بىر ئايلىق تاماق بېلىتى ...

بۇ سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ قۇرۇلما قاتلىمىنى كىچىكتىن چوڭغا پارچىلاپ كۆرسەتسەك تۆۋەندىكىدەك بولىدۇ :

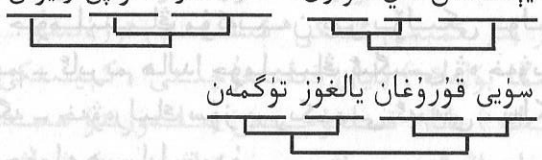

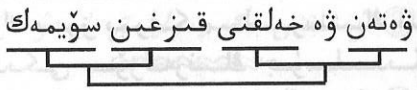

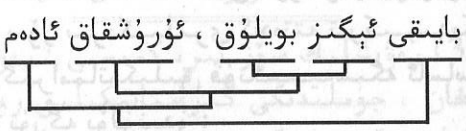

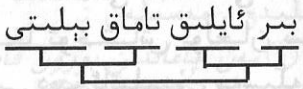

مەيلى ئاددىي سۆز بىرىكمىسى بولسۇن ياكى مۇرەككەپ سۆز بىرىكمىسى بولسۇن ، ئۇلارنىڭ ھەر ئىككىسى جۈملىدە قۇرۇلۇش ماتېرىيالىلىق رول ئويناپدۇ ، يەنى جۈملىنىڭ مۇئەييەن بىر بۆلىكى بولۇپ كېلىدۇ . ئۇلار پەقەت قۇرۇلما قاتلاملىرىنىڭ سانى جەھەتتىنلا پەرقلىنىدۇ ، يەنى ئاددىي سۆز بىرىكمىسى پەقەت بىرلا قۇرۇلما قاتلىمىغا ئىگە بولسا (بىرلا سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋەتكە ئىگە بولسا) ، مۇرەككەپ سۆز بىرىكمىسى ئىككى ياكى ئىككىدىن ئارتۇق قۇرۇلما قاتلىمىغا (ئىككى ياكى ئىككىدىن ئارتۇق سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋەتكە) ئىگە بولىدۇ . مۇرەككەپ سۆز بىرىكمىسى ئاددىي سۆز بىرىكمىسى ئاساسىدا شەكىللەنگەن بولۇپ ، ئۇ ئاددىي سۆز بىرىكمىسىنىڭ بىۋاستە تەركىبلىرىنىڭ كېڭىيىشى ئارقىلىق مۇرەككەپلىشىدۇ ، يەنى ئاددىي سۆز بىرىكمىسىنىڭ بىۋاستە تەركىبى ئۆزىنى يادرو قىلغان ئاساستا باشقا سۆزلەر بىلەن بىرىكىدۇ . ئۇنىڭدىن ھاسىل بولغان بۇ يېڭى سۆز بىرىكمىسى يەنە ئۆزىنى يادرو قىلىپ باشقا سۆز ياكى سۆز بىرىكمىسى بىلەن بىرىكىدۇ . ئاددىي سۆز بىرىكمىسى ئاساسىدا شەكىللەنگەن مۇرەككەپ سۆز بىرىكمىسى ھەرقانچە مۇرەككەپ بولسىمۇ ، ئاددىي سۆز بىرىكمىسىنىڭ نۇسخىسىدىن چەتنەپ كېتەلمەيدۇ .

3 . مۇستەقىل سۆزلۈك سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ سۆز بىرىكمىسى تەركىبىدىكى سۆزلەرنىڭ جۈملىدىكى گرامماتىكىلىق فۇنكسىيەسىگە ئاساسەن تۈرلەرگە بۆلۈنۈشى

مۇستەقىل سۆزلۈك سۆز بىرىكمىلىرى ئادەتتە تەركىبىدىكى سۆزلەرنىڭ جۈملىدىكى گرامماتىكىلىق فۇنكسىيەسىگە ئاساسەن تۆۋەندىكىدەك بىر قانچە تۈرگە بۆلۈنىدۇ :

1) ئىسىملىك سۆز بىرىكمىسى : ئىسىمنى ئاساسىي گەۋدە قىلغان ، جۈملىدىكى رولى ئىسىمغا ئوخشاش بولغان سۆز بىرىكمىسى ئىسىملىك سۆز بىرىكمىسى دەپ ئاتىلىدۇ . مەسىلەن :

① خەلقنىڭ مېلى — ئۇنىڭ جېنى .

② بىلەمسەن ، ئۇنىڭ بايلىقىمۇ ، خۇشاللىقىمۇ ناخشا بىلەن ئوسسۇل .

③ سەمەت كۆڭلى يۇمشاق ئادەم .

④ ئۇ قۇمۇلدىن كەلگەن ئەخمەتنى ، تۇرپاندىن كەلگەن ئابلىمىتنى تاللىۋالدى .

⑤ تاماق يەيدىغان ۋاقىتتا بارامسىز ؟

⑥ باھارنىڭ ئاكىسىنىڭ بالىسى قايتىپ كەپتۇ .

2) سۈپەتلىك سۆز بىرىكمىسى : سۈپەتنى ئاساسىي گەۋدە قىلغان ، جۈملىدىكى رولى سۈپەتكە ئوخشاش بولغان سۆز بىرىكمىسى سۈپەتلىك سۆز بىرىكمىسى دەپ ئاتىلىدۇ . مەسىلەن :

① بىزنىڭ ئىستىقبالىمىز گۈزەل ھەم پارلاق .

② بالا بار ئۆي بازار ، بالا يوق ئۆي مازار .

③ ئۇ خەتنى بەك چىرايلىق يازىدۇ .

④ بۇ يەر بەك مەنزىرىلىك ئىكەن .

3) رەۋىشلىك سۆز بىرىكمىسى : رەۋىشنى ئاساسىي گەۋدە قىلغان ، جۈملىدىكى گرامماتىكىلىق رولى رەۋىشكە ئوخشاش بولغان سۆز بىرىكمىسى رەۋىشلىك سۆز بىرىكمىسى دەپ ئاتىلىدۇ . مەسىلەن :

① مەن چاغاندىن بۇرۇن قايتىپ كېلىمەن .

② ئەتە سائەت سەككىزدە يېغىن بار ، سەل بالدۇر كېلەرسىز .

③ ئالىي مەكتەپنى پۈتكۈزگەندىن كېيىن يۇرتۇمغا قايتىمەن .

4) ئىسىمداشلىق سۆز بىرىكمىسى : ئىسىمداشنى ئاساسىي گەۋدە قىلغان ، جۈملىدىكى گرامماتىكىلىق رولى ئىسىمغا ئوخشاش بولغان سۆز بىرىكمىسى ئىسىمداشلىق سۆز بىرىكمىسى دەپ ئاتىلىدۇ . مەسىلەن :

① تۆتنى زامانىۋىلاشتۇرۇش — بىزنىڭ نىشانىمىز .

② كىتاب ئوقۇشنىڭ پايدىسى كۆپ .

③ پۈتبول ئويناشنى ، سۈ ئۈزۈشنى مەنمۇ بىلىمەن .

④ مەن لەڭمەننى سوغۇق يېيىشكە ئادەتلەنگەن .

⑤ كېسەلنىڭ ئالدىنى ئېلىشنىڭ ئەڭ ئۇنۇملۇك ئۇسۇلى — بەدەن چېنىقتۇرۇش .

5) سۈپەتداشلىق سۆز بىرىكمىسى : سۈپەتداشنى ئاساسىي

گەۋدە قىلغان ، جۇملىدىكى گىرامماتىكىلىق رولى سۇپەتكە باراۋەر بولغان سۆز بىرىكمىسى سۇپەتداشلىق سۆز بىرىكمىسى دەپ ئاتىلىدۇ . مەسىلەن :

① دەرسنى ئاڭلايدىغان كىشىلەر بارمۇ ؟

② ئۇ يەرگە بارغان كىم ؟

③ سىز ئالغان بۇ كىتاب بەك ياخشى ئىكەن .

④ باتۇر بىر ئۆلەر ، قورقماق مەڭ ئۆلەر .

⑤ ئۇ ئاڭلىغانلىرىنى بىزمۇ ئاڭلىغان .

⑥ قادىر كۆزى كۆرمەيدىغان، قولى تۇتمايدىغان بىرسى بىلەن توي قىپتۇ .

6) رەۋىشداشلىق سۆز بىرىكمىسى : رەۋىشداشنى ئاساسىي گەۋدە قىلغان ، جۇملىدىكى رولى رەۋىشلەرگە ئوخشاش بولغان سۆز بىرىكمىسى رەۋىشداشلىق سۆز بىرىكمىسى دەپ ئاتىلىدۇ . مەسىلەن :

① ئۇ ساقلىنىى تۇتاملاپ تۇرۇپ قالدى .

② ئۇ ساراڭلارچە ، ئەسەبىيلەرچە كۈلۈپ ، ۋارقىراپ ـ جارقىراپ ، چەكسىز قۇملۇق ئىچىگە ئىچكىرىلەپ كىرىپ كەتتى .

③ ئۇ قىز مۇشۇ باغدا ئۆمىلەپ ، تەمتىلەپ ، يۈگۈرۈپ ، كۈلۈپ ، ياغاچلارغا يامىشىپ يۈرۈپ هايات بىلەن تونۇشقان .

④ كىتابنى مەكتەپكە كەلگۈچە ئالغاچ كېلەي .

⑤ بىز تاماق يېگەچ پاراڭلىشايلى .

4 . بىر مەنىلىك سۆز بىرىكمىسى ۋە ئىككى بىسلىق سۆز بىرىكمىسى

سۆز بىرىكمىسى جۇملىنى تەھلىل قىلىش ئارقىلىق ئېنىقلىنىدىغان بىرلىك بولۇپ ، ئۇنىڭ مەنىسى جۇملە تەركىبىگە كىرگەندىلا كونكرېتلىشىدۇ . سۆز بىرىكمىلىرى كونكرېت جۇملىدىن ئايرىۋېلىنىپ ، جۇملىدىكى كونكرېت مەنىسى نەزەردىن ساقىت قىلىنسا ، مۇتلەق كۆپ قىسىم قۇرۇلمىلاردىكى سۆز بىرىكمىلىرى بىرلا مەنە ئىپادىلىسە ، ئايرىم قۇرۇلمىلاردىكى بەزى سۆز بىرىكمىلىرى ئىككى خىل مەنە ئىپادىلەيدۇ . شۇڭا بەزى تىلشۇناسلار ئۇيغۇر تىلىدىكى سۆز بىرىكمىلىرىنى يەنە ئۆزلىرىنىڭ سېمانتىكا (مەنە) جەھەتتىكى پەرقىگە ئاساسەن بىر مەنىلىك سۆز بىرىكمىسى ۋە كۆپ مەنىلىك (ئىككى بىسلىق) سۆز بىرىكمىسى دەپ ئىككى تۈرگە ئايرىيدۇ .

بىزنىڭ قارىشىمىزچە ، يەكىە تۈرغاندا ئىككى خىل مەنە ئىپادىلەيدىغان سۆز بىرىكمىلىرىنى كۆپ مەنىلىك سۆز بىرىكمىسى دەپ ئاتاش تازا ئىلمىي ئەمەس . چۈنكى ، كۆپ مەنىلىك بولۇش ئۇچۇن ئىككى خىل مەنىنىڭ بىرى يەنە بىر خىل مەنە ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن بولۇشى ، يەنى ئىككى خىل مەنە ئارىسىدا ئىچكى باغلىنىش بولۇشى كېرەك . لېكىن ، بۇ خىل بىرىكمىلەردە ئىپادىلىنىدىغان ئىككى خىل مەنە ئوتتۇرىسىدا ئۇنداق ئىچكى باغلىنىش يوق . شۇڭا ، ئۇ تۈردىكى سۆز بىرىكمىلىرىنى ئىككى بىسلىق سۆز بىرىكمىسى دەپ ئاتاشنى ئەڭ مۇۋاپىق كۆردۇق .

1) بىر مەنىلىك سۆز بىرىكمىسى : يەككە تۇرغاندا بىرلا مەنە بىلدۈرىدىغان سۆز بىرىكمىسى بىر مەنىلىك سۆز بىرىكمىسى دەپ ئاتىلىدۇ . مەسىلەن :

كىتاب ۋە دەپتەر ؛ ئەمگەكچان ئادەم ؛ ئاستا ماڭماق ؛

پاكىز تازىلىماق ؛ ئۇچ ئادەم ؛ بەك ئېگىز

2) ئىككى بىسلىق سۆز بىرىكمىسى : يەككە تۇرغاندا ئىككى خىل مەنە ئاڭلىتىدىغان سۆز بىرىكمىلىرى ئىككى بىسلىق سۆز بىرىكمىسى دەپ ئاتىلىدۇ . سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ ئىككى بىسلىق بولۇشى ئىككى سەۋەبتىن بولىدۇ : بىرى ، قۇرۇلما قاتلىمىنىڭ ئوخشىماسلىقىدىن ئىككى بىسلىق سۆز بىرىكمىسى پەيدا بولىدۇ . بۇ خىل ئىككى بىسلىق سۆز بىرىكمىسىنى قاتلاملىق ئىككى بىسلىق سۆز بىرىكمىسى دېيىشكە بولىدۇ ؛ يەنە بىرى ، ئىگىلىك كېلىش قوشۇمچىسىنىڭ باشقا ـ باشقا مەنە ئىپادىلەش سەۋەبىدىن پەيدا بولىدىغان ئىككى بىسلىق سۆز بىرىكمىسى بولۇپ ، بۇ خىل سۆز بىرىكمىسىنى « ـ نىڭ » بەلگىلىك ئىككى بىسلىق سۆز بىرىكمىسى دەپ ئاتاشقا بولىدۇ .

(1) قاتلاملىق ئىككى بىسلىق سۆز بىرىكمىسى . مەسىلەن : « يېڭى پارتىيە نىزامنامىسى » دېگەن سۆز بىرىكمىسىنى ئالساق ، بۇ سۆز بىرىكمىسى ھەم « يېڭى پارتىيەنىڭ نىزامنامىسى » دېگەن مەنىنى ، ھەم « پارتىيەنىڭ يېڭى نىزامنامىسى » دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ . يەنە « ئىككى بالكونلۇق ئۆي » دېگەن سۆز بىرىكمىسىنى مىسالغا ئالساق ، بۇ سۆز بىرىكمىسىمۇ ھەم « ئىككى بالكونى بار بىر ئۆي » دېگەن مەنىنى ، ھەم « بالكونى بار ئىككى ئۆي » دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ . « ئىككى ئات قوشۇلغان ھارۋا » دېگەن سۆز بىرىكمىسىمۇ ئوخشاش ، ئۇمۇ ھەم « ئىككى ئات قوشۇلغان بىر ھارۋا » دېگەن مەنىنى ، ھەم « ئات قوشۇلغان ئىككى ھارۋا » دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ .

بۇلارنىڭ قۇرۇلما قاتلىمىنى تۆۋەندىكىدەك كۆرسىتىشكە

بولىدۇ :

يېڭى پارتىيە نىزامنامىسى

يېڭى پارتىيە نىزامنامىسى

ئىككى بالكونلۇق ئۆي

ئىككى بالكونلۇق ئۆي

ئىككى ئات قوشۇلغان ھارۋا

ئىككى ئات قوشۇلغان ھارۋا

(2) « ـ نىڭ » بەلگىلىك ئىككى بىسلىق سۆز بىرىكمىسى . مەسىلەن : « دادامنىڭ رەسىمى » دېگەن سۆز بىرىكمىسىنى مىسالغا ئالساق ، بۇ سۆز بىرىكمىسى ئىككى خىل مەنىگە ئىگە : بىرى ، دادىسى ساقلىغان رەسىمنى كۆرسەتسە ، يەنە بىرى ، دادىسى چۈشۈرۈلگەن رەسىمنى كۆرسىتىدۇ . « سەمەتنىڭ ھېكايىسى » دېگەن سۆز بىرىكمىسىمۇ ئىككى خىل مەنىگە ئىگە : بىرى ، سەمەت ئېيتقان ھېكايىنى ؛ يەنە بىرى ، سەمەت توغرىسىدا ئېيتىلغان ھېكايىنى كۆرسىتىدۇ . « ئاپامنىڭ تامىقى » دېگەن سۆز بىرىكمىسىمۇ بىرنېچىدىن ، ئاپىسى ئەتكەن تاماقنى كۆرسەتسە ، ئىككىنچىدىن ، ئاپىسى يەيدىغان تاماقنى كۆرسىتىدۇ .

5 . ياردەمچى سۆزلۈك سۆز بىرىكمىلىرى

مۇستەقىل سۆزلەر بىلەن ياردەمچى سۆزلەرنىڭ بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان سۆز بىرىكمىلىرى ياردەمچى سۆزلۈك سۆز بىرىكمىسى دەپ ئاتىلىدۇ . ياردەمچى سۆزلۈك سۆز بىرىكمىسىدە مۇئەييەن بىر ياردەمچى سۆز ياكى ياردەمچى سۆز رولىدا كەلگەن سۆزلەر شۇ سۆز بىرىكمىسىنىڭ شەكىل جەھەتتىكى ئالامىتى ھېسابلىنىدۇ ھەم ئۇلارنىڭ شۇ سۆز بىرىكمىسىدىكى ئورنى مۇقىم بولىدۇ .

ئۇيغۇر تىلىدىكى ياردەمچى سۆزلۈك سۆز بىرىكمىلىرىنى تۆۋەندىكىدەك ئۇچ تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ :

1) ئىسىم ـ تىركەلمىلىك سۆز بىرىكمىسى : ئىسىم ـ تىركەلمىلىك سۆز بىرىكمىسى تۈرلۈك كىتابلاردا يەنە « ئىسىم ـ تىركەلمە قۇرۇلمىسى » ، « ياردەمچى سۆزلۈك سۆز بىرىكمىسى » ، « ئىسىم تىركەلمە بىرىكمىسى » دېگەندەك ئاتالغۇلار بىلەنمۇ ئاتىلىدۇ .

مۇستەقىل سۆز بىلەن تىركەلمىنىڭ بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان سۆز بىرىكمىسى ئىسىم ـ تىركەلمىلىك سۆز بىرىكمىسى دەپ ئاتىلىدۇ . مەسىلەن :

قەلەم بىلەن	*خەلق ئۈچۈن*
دەرس توغرۇلۇق	*ئەخمەت ئارقىلىق*
پىكىرگە قارىتا	*ئۇلارغا نىسبەتەن*

ئىسىم ـ تىركەلمىلىك سۆز بىرىكمىسىنىڭ جۈملىدىكى رولى تۆۋەندىكىچە :

1 . ئىسىم ـ تىركەلمىلىك سۆز بىرىكمىسى جۈملىدە پەقەت ئۆتۈمسىز پېئىلدىن تۈزۈلگەن خەۋەر بىلەن بىۋاستە سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋەتتە بولغاندىلا ، يەنى ھالەت ـ خەۋەرلىك مۇناسىۋەتتە بولغاندىلا ، ھالەت بولۇپ كېلىدۇ . مەسىلەن :

① *بۇ قېتىمقى تەنھەرىكەت يىغىنغا پۈتۈن سىنىپ بويىچە قاتناشتۇق .*

② *ئەپەندى ئۇنى چۆچۈرە بىلەن مېھمان قىلىتۇ .*

③ *تاغلىق رايوندىكى چارۋىچىلار دۆلىتىمىزنىڭ چوڭ ئىشلىرىنى رادىيو ئارقىلىق ئاڭلاپ تۇرىدۇ .*

2 . ئىسىم ـ تىركەلمىلىك سۆز بىرىكمىسى جۈملىدە پەقەت ئىگە ياكى تولدۇرغۇچى بىلەن بىۋاستە سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋەتتە بولغاندىلا ، يەنى ئېنىقلىغۇچى ـ ئېنىقلانغۇچىلىق مۇناسىۋەتتىنى ھاسىل قىلغاندىلا ، ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كېلىدۇ . مەسىلەن :

① *بىز پىراكتىكىغا ئائىت مەسىلىنى مۇزاكىرە قىلدۇق .*

② *مەھسۇلات سۇپىتىگە دائىر پىكىرلەرنى رەتلەپ چىقتىم .*

③ *دەرسلىككە ئائىت مەسىلەر ھەل بولدى .*

④ *بۇگۈنكى يىغىندا دېھقانلارنىڭ كىرىمىنى ئاشۇرۇشقا دائىر بەزى پىكىرلەر ئوتتۇرىغا قويۇلدى .*

⑤ *بۇ يىغىنغا ئالىم ، ئادىل قاتارلىق ئوقۇغۇچىلار قاتناشتى .*

3 . جۈملىنىڭ ئاخىرىدا كېلىپ ، ئىگە بىلەن بىۋاستە ئىگە ـ خەۋەرلىك مۇناسىۋەتتىنى ھاسىل قىلسا ، جۈملىدە خەۋەر بولۇپ كېلىدۇ . مەسىلەن :

① *مېنىڭ بۇنداق كېچە ـ كۈندۈز تىرىشىپ ـ تىرمىشىپ ئىشلىشىم پەقەت مۇشۇ ئۈچۈنغۇ !*

② *مېنىڭ بۇگۈن سىلەرگە بەرمەكچى بولغان دوكلاتىم ژەنىيەت توغرىسىدا .*

2) « دەپ » لىك سۆز بىرىكمىسى : سۆز، سۆز بىرىكمىسى ياكى جۈملىنىڭ « دەپ » رەۋىشدىشى بىلەن بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان بىرىكمە « دەپ » لىك سۆز بىرىكمىسى دەپ ئاتىلىدۇ . « دەپ » لىك سۆز بىرىكمىسى جۈملىدە پېئىلدىن تۈزۈلگەن خەۋەر بىلەن بىۋاستە سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋەت ھاسىل قىلسا ، ھالەت بولۇپ كېلىدۇ . مەسىلەن :

① ئۇ چاينى قېنىقكەن دەپ ئىچمىدى .

② ئۇ مېنى ھۇرۇن دەپ تىللىدى .

③ مەن ئۇ يەرگە ياشىنىپ قالغان دادامنى دەپ بارغان .

④ شاھزادە بۇ نېمە ۋەقە دەپ ئورنىدىن سەكرەپ تۇرۇپ كېتىپتۇ .

⑤ ئۇ مەن قېينىئاتام بىلەن قېينىئانامغا نېمىدەپ بارىمەن دەپ ئويلىدى .

⑥ شاھزادە مەلىكىنى ئەنە كېلەر ، مانا كېلەر دەپ بىر كۈن ساقلاپتۇ .

3) سان ـ مىقدارلىق سۆز بىرىكمىسى : سانلارنىڭ (سانىق سان ۋە مۆلچەر سانلارنىڭ) مىقدار سۆزلەر بىلەن بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان بىرىكمە سان ـ مىقدارلىق سۆز بىرىكمىسى دەپ ئاتىلىدۇ . مەسىلەن :

ئىككى تال (ئارغامچا) ، يىگىرمە مو (يەر) ،
بىر ماشىنا (كۆمۈر) ، بىر پىيالە (چاي) ،
ئىككى قېتىم (بارماق) ، بىر سائەت (ئوقۇماق) ،
بىر يىل (تۇرماق) ، ئون مىنۇت (دەم ئالماق)

بىزگە مەلۇم ، سۆزلەرنى گىرامماتىكىدا مۇستەقىل سۆزلەر ۋە يارىمچى سۆزلەر دەپ ئايرىشتا مۇنداق ئىككى ئۆلچەم ئاساس

قىلىنىدۇ : بىرى ، شۇ سۆزنىڭ لېكسىكىلىق مەنىگە ئىگە ياكى ئىگە ئەمەسلىكىگە قارىلىدۇ . بۇ نۇقتىدىن ئېيتقاندا مىقدار سۆزلەر لېكسىكىلىق مەنىگە ئىگە ، شۇڭا مۇستەقىل سۆزلەر قاتارىدىن ئورۇن ئالىدۇ . يەنە بىرى ، جۈملىدىكى رولىغا ، يەنى شۇ سۆزلەرنىڭ مۇستەقىل ھالدا جۈملە بۆلىكى بولالايدىغان ياكى بولالمايدىغانلىقىغا قارىلىدۇ . بۇ نۇقتىدىن ئېيتقاندا ، مىقدار سۆزلەر مۇستەقىل ھالدا جۈملە بۆلىكى بولۇپ كېلەلمەيدۇ . بىز مىقدار سۆزلەرنىڭ مانا مۇشۇنداق مۇستەقىل ھالدا جۈملە بۆلىكى بولۇپ كېلەلمەسلىكتەك ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن ، ئۇلارنىڭ سانلار بىلەن بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان « سان ـ مىقدارلىق سۆز بىرىكمىسى » نى « يارىمچى سۆزلۈك سۆز بىرىكمىلىرى » قاتارىغا قويۇشنى مۇۋاپىق كۆردۇق .

سان ـ مىقدارلىق سۆز بىرىكمىسىنىڭ جۈملىدىكى رولى تۆۋەندىكىچە :

1 . سان ـ مىقدارلىق سۆز بىرىكمىسى جۈملىدە ئىگە ياكى تولدۇرغۇچى بىلەن بىۋاستە ئېنىقلىغۇچى ـ ئېنىقلانغۇچىلىق مۇناسىۋەتنى ھاسىل قىلسا ، ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كېلىدۇ . مەسىلەن :

① بۇ يىل قىشتا بىز يەتتە تونىنا كۆمۈر قالاپ بولدۇق .

② ئۇ بىر ئولتۇرۇشدا ئون تال ئانارنى يەپ بولدى .

③ بۇگۈن ئۇچ سىنىپ ئوقۇغۇچىلىرى ئەمگەك قىلدى .

④ ھازىر بىر كىلو گۆش 28 كوي .

2 . سان ـ مىقدارلىق سۆز بىرىكمىسى جۈملىدە پېئىلدىن

تۈزۈلگەن خەۋەر بىلەن بۆلۈنگەن سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋەتتە بولسا ، ھالەت بولۇپ كېلىدۇ . مەسىلەن :

① مەن 2007 ـ يىلى خوتەننىڭ لوپ ناھىيەسىدە تۆت ئاي تۇردۇم .

② قىزىم شاڭخەيدە سەككىز يىل ئوقۇدى .

③ مەن بۇ كىتابنى ئىككى قېتىم ئوقۇپ چىقتىم .

3 . سان ـ مىقدارلىق سۆز بىرىكمىسى يەنە بەزىدە جۈملىدە ئىگە ۋە خەۋەر بولۇپمۇ كېلىدۇ . مەسىلەن :

① بىر كىلومېتىر مىلغا تەڭ .

② ئون تونىنا كېچىك سان ئەمەس .

③ بىزنىڭ ئايلىق ئاشلىق نورمىمىز 35 جىڭ .

④ بىر خالتا ئۇننىڭ باھاسى 65 كوي .

ئىككىنچى باب

جۈملە

§1 . جۈملە ۋە ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكى

1 . جۈملە ھەققىدە چۈشەنچە

سۆز ۋە سۆز بىرىكمىسىدىن تۈزۈلگەن، نىسپىي تولۇق ئايانغلاشقان ئوي ـ پىكىرنى بىلدۈرىدىغان ۋە بەلگىلىك ئىنتوناتسىيەگە ئىگە بولغان ئەڭ ئاساسىي ئالاقە بىرلىكى جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ ، جۈملە تۆۋەندىكىدەك ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە :

1 . قۇرۇلما نۇقتىسىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، جۈملە سۆز ۋە سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ مۇئەييەن سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋەتتە بىرىكىشىدىن ھاسىل بولىدۇ . مەسىلەن :

① ئۆتكەن يىلى مەكتىپىمىزگە 2000 ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىندى .

② ۋەتەننى قوغداش بىزنىڭ مۇقەددەس بۇرچىمىز .

③ ياتقىمىز ئازادە ، يورۇق .

④ ئېتىمنى قەيەرگە باغلايمەن ؟

⑤ جېنىم دوستۇم، ئانامغا ئېيت، مېنى ئۇنىڭغا بەرمىسۇن .

⑥ ئاپلا ، مەن كىرمىسەم بوپتىكەن ـ ھە !

⑦ بۇ لۇغەت نىجاتنىڭ .

2 . رولىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، جۈملە ئالاقىلىشىشتىكى ئەڭ ئاساسلىق بىرلىك ، چۈنكى جۈملە توپى ، بىر مەيدان دوكلات ، بىر پارچە ماقالە قاتارلىقلارمۇ ئادەتتە ئالاقە بىرلىكى ھېسابلىنىدۇ . لېكىن ، ئۇلار ئۆز ئارا ئالاقىلىشىشتە يەككە (مۇستەقىل) ھالدا

قوللىنىشقا بولىدىغان ئەڭ ئاساسىي ئالاقە بىرلىكىدىن ، يەنى جۈملىدىن تەركىب تاپقان بولىدۇ . شۇڭا ، جۈملە ئەڭ ئاساسىي ئالاقە بىرلىكى ھېسابلىنىدۇ .

3 . فونېتىكىلىق ئالاھىدىلىكى نۇقتىسىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا ، ھەرقانداق بىر جۈملە مۇئەييەن ئىنتوناتسىيەگە ئىگە بولىدۇ . كىشىلەر كۈندىلىك تۇرمۇشتا ھەمىشە باشقىلارنىڭ گەپ قىلغان چاغدىكى ئىنتوناتسىيەسىدىن قارشى تەرەپنىڭ بىر جۈملە گەپنى قىلىپ بولغانلىقى ياكى گەپنىڭ يېرىمىدا توختاپ قالغانلىقىنى پەرەز قىلالايدۇ . شۇڭا ، مەلۇم ئۇزۇندىنىڭ جۈملە ياكى جۈملە ئەمەسلىكىنى پەرق ئېتىشتە ، ئىنتوناتسىيە مۇھىم ئاساس بولىدۇ . ئىنتوناتسىيە جۈملىنى سۆز ۋە سۆز بىرىكمىلىرىدىن پەرقلەندۈرۈشتە ئىنتايىن مۇھىم رول ئويناىدۇ . مۇئەييەن شارائىتتا ، سۆز ياكى سۆز بىرىكمىسى ئىنتوناتسىيەگە ئىگە قىلىنسا ، جۈملىنىڭ رولىنى ئويناىدۇ . مەسىلەن :

① كېچە . ئەتراپ دىمىق ۋە بۇرۇقتۇم .

② ئەتىياز . قارلار ئېرىشكە باشلىدى .

مانا بۇ جۈملىلەردىكى « كېچە »، « ئەتىياز » دېگەن سۆزلەر يۇقىرىقىدەك تىل شارائىتىدا ئىنتوناتسىيەگە ئىگە قىلىنىپ ۋە مۇئەييەن كونتېكستقا كىرىپ جۈملىلىك خۇسۇسىيەتكە ئىگە قىلىنغان . دېمەك ، ئۇلار جۈملە ھېسابلىنىدۇ .

① ــ ئىسمىڭىز نېمە ؟

② ــ غالىپ .

③ ــ قايسى مەكتەپتە ئوقۇيسىز ؟

④ ــ شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىدا .

⑤ ــ قايسى فاكۇلتېتتا ؟

⑥ ــ تىل فاكۇلتېتىدا .

⑦ ــ قايسى كەسىپتە ؟

⑧ ــ خەنزۇ تىلىدا .

⑨ ــ نەچچىنچى يىللىقتا ؟

⑩ ــ ئىككىنچى يىللىقتا .

بۇ دىيالوگنىڭ ② ، ④ ، ⑤ ، ⑥ ، ⑦ ، ⑧ ، ⑨ ، ⑩ لاردىكى سۆز ياكى سۆز بىرىكمىلىرىمۇ ئۆز ئالدىغا ئايرىم ــ ئايرىم جۈملە بولۇپ ھېسابلىنىدۇ . چۈنكى ، ئۇلارمۇ يۇقىرىقىدەك تىل شارائىتىدا ئىنتوناتسىيەگە ئىگە قىلىنغان . دېمەك ، سۆز ياكى سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ سانى جۈملىنىڭ شەرتى ھېسابلانمايدۇ .

جۈملىنىڭ يەنە بىر فونېتىكىلىق ئالاھىدىلىكى شۇكى ، ئۇنىڭ ئالدى ــ كەينىدە تىنىق ياكى پائۇزا بولىدۇ . بۇ خىل تىنىق ياكى پائۇزا جۈملە بۆلەكلىرى ئوتتۇرىسىدىكى ۋە تارماق جۈملىلەر ئوتتۇرىسىدىكى تىنىقتىن ياكى پائۇزىدىن چوڭراق ياكى ئۇزۇنراق بولىدۇ .

جۈملە ئىنتوناتسىيەسى يەنە جۈملە تۈرلىرىنى پەرقلەندۈرۈشتىمۇ مۇھىم رول ئويناىدۇ . چۈنكى ، جۈملىلەر ئىنتوناتسىيەسىگە قاراپ بايان جۈملە ، سوئال جۈملە ، بۇيرۇق جۈملە ۋە ئۇندەش جۈملە دېگەن تۆت تۈرگە بۆلۈنىدۇ .

4 . مەزمۇن جەھەتتىن ئالغاندا ، جۈملە نىسپىي تولۇق ئاياغلاشقان ئوي ــ پىكىرنى ئىپادىلەيدۇ . چۈنكى ، بىر جۈملە ھەرقانچە ئۇزۇن بولسىمۇ ، كىشىلەرنىڭ تۈرلۈك مۇرەككەپ ئوي ــ پىكىرلىرى شۇ بىر جۈملىدە بىردىنلا تولۇق ئىپادىلىنىپ كېتەلمىشى ناتايىن . ئۇ چوقۇم ئۆزىنىڭ ئالدى ۋە كەينىدىكى باشقا جۈملىلەر بىلەن بىرلەشكەندىلا ، ئاندىن تولۇق ئاياغلاشقان ئوي ــ پىكىرنى ئىپادىلەيدۇ . يەنە بىر جەھەتتىن ، جۈملىدە ئىپادىلەنگەن ئوي ــ پىكىر چوقۇم مۇئەييەن تىل شارائىتىنى ئۆزىگە شەرت قىلىدۇ ، جۈملە مەنىسى مۇئەييەن تىل شارائىتىدا روشەنلىشىدۇ . شۇڭا ، ئادەتتە جۈملە تولۇق ئاياغلاشقان ئوي ــ پىكىرنى ئىپادىلەيدۇ دېگەن سۆز ئۇنىڭ مۇئەييەن تىل شارائىتىدىكى فونكسىيەسىگە قارىتا ئېيتىلغان .

5 . جۈملىدە مۇئەييەن بىر ئوي - پىكىر ئىپادىلىنىش بىلەن بىللە يەنە تۈرلۈك ھېس - تۇيغۇلارمۇ ئىپادىلىنىدۇ . چۈنكى ، جۈملىدە سۆزلىگۈچىنىڭ مەلۇم بىر شەيئى ياكى ھادىسىگە قارىتا مۇئەييەنلەشتۈرۈش ، ئىنكار قىلىش ، سوئال قويۇش ، بۇيرۇق قىلىش قاتارلىق ئوي - پىكىرلىرى ئىپادىلىنىش بىلەن بىللە يەنە شۇ شەيئى ياكى ھادىسىگە قارىتا خۇشاللىنىش ، ھاياجانلىنىش ، ھەيران قېلىش ، بىزار بولۇش ، ياقتۇرماسلىق قاتارلىق تۈرلۈك ھېس - تۇيغۇلىرىمۇ ئىپادىلىنىدۇ .

6 . جۈملە بايانىي خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولىدۇ . جۈملىنىڭ بايانىي خۇسۇسىيىتى دېگىنىمىز سۆزلىگۈچىنىڭ گەپ مەزمۇنىغا بولغان سۇبېيېكتىپ پوزىتسىيەسىنى (نېمىنى مۇئەييەنلەشتۈرگەن ، نېمىنى ئىنكار قىلغان ، قانداق ئارزۇنى ئىپادىلىگەن ، قانداق مەسلىنى ئوتتۇرىغا قويغانلىقىنى) كۆرسىتىدۇ .

7 . جۈملە ئۆزىدىن چوڭ قۇرۇلمىنىڭ ئېچىگە ئېلىنماسلىقى كېرەك . ئەگەر جۈملە ئۆزىدىن چوڭ قۇرۇلمىنىڭ ئېچىگە ئېلىنسىلا ، ئۆزىنىڭ جۈملىلىك خۇسۇسىيىتىنى يوقىتىپ ، جۈملىنىڭ مۇئەييەن بىر بۆلىكىگە ئايلىنىپ قالىدۇ . مەسىلەن :

① ئاش بار .

② ئاش بار يەردە جان بار .

③ ئاش بار يەردە جان بار دەپ توغرا ئېيتقان .

④ ئاش بار يەردە جان بار دەپ توغرا ئېيتقانلىقىنى بىلمىمىز .

⑤ قان چىقتى .

⑥ جان چىقتى .

⑦ قان چىقتى ـــ جان چىقتى .

2 . جۈملىنىڭ سۆز بىرىكمىسىدىن پەرقى

جۈملە بىلەن سۆز بىرىكمىسى تۆۆەندىكى جەھەتلەردە بىر - بىرىدىن پەرقلىنىدۇ :

1 . سۆز بىرىكمىسىدە ئىنتوناتسىيە بولمايدۇ . جۈملىدە بولسا مۇئەييەن ئىنتوناتسىيە بولىدۇ .

2 . سۆز بىرىكمىلىرى ئوتتۇرىسىدىكى تىنىق نىسبەتەن قىسقا ، جۈملىلەر ئوتتۇرىسىدىكى تىنىق نىسبەتەن ئۇزۇن بولىدۇ .

3 . سۆز بىرىكمىسى جۈملىنىڭ قۇرۇلما بىرلىكى بولۇپ ، ئۇنىڭدا بايان خۇسۇسىيىتى بولمايدۇ ، جۈملىدە بولسا بايان خۇسۇسىيىتى بولىدۇ .

4 . سۆز بىرىكمىسى ئۇقۇملار توپىنى ئىپادىلەيدۇ ، جۈملە بولسا ئاياغلاشقان ئوي - پىكىرنى ئىپادىلەيدۇ .

5 . سۆز بىرىكمىسىدە قاراتما بۆلەك ، قىستۇرما بۆلەك ، ئۇندەش بۆلەك ۋە تۈرلۈك ھېس - تۇيغۇ تەركىبلىرىگە ئوخشاش قوشۇمچە تەركىبلەر بولمايدۇ . جۈملىدە بولسا بۇنداق قوشۇمچە تەركىبلەر بولىدۇ .

6 . سۆز بىرىكمىسى جۈملىدىن بىر دەرىجە تۆۆەن تۇرىدىغان گىرامماتىكىلىق بىرلىك ، جۈملە بولسا سۆز بىرىكمىسىدىن بىر دەرىجە يۇقىرى تۇرىدىغان گىرامماتىكىلىق بىرلىك .

§2 . جۈملە بۆلەكلىرى ۋە ئۇلارنىڭ ئورۇن تەرتىپى

جۈملىدە سۆز ۋە سۆز بىرىكمىلىرى مەلۇم سىنتاكسىسلىق ۋەزىپىدە كېلىدۇ . شۇڭا ، جۈملىدىكى سۆز ۋە سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ ئۆزئارا سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋىتىنى ئاساس قىلىپ ، ئۇلارنىڭ جۈملىدە ئۆتىگەن ۋەزىپىسى ياكى ئويىنىغان رولىغا ئاساسەن ئۇنى بىرقانچە بۆلەكلەرگە ئاجرىتىشقا بولىدۇ .

جۈملىدە ئۆز ئالدىغا مۇئەييەن سىنتاكسىسلىق ۋەزىپە ئۆتەپ كەلگەن سۆز ياكى سۆز بىرىكمىلىرى جۈملە بۆلىكى دەپ ئاتىلىدۇ . باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا ، سۆز ۋە سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ جۈملە ياكى سۆز بىرىكمىسىدىكى سىنتاكسىسلىق ۋەزىپىسى بويىچە تۇرگە بۆلۈنۈشىدىن ھاسىل بولغان بۆلەك جۈملە بۆلىكى دېيىلىدۇ .

ئۇيغۇر تىلىدا سۆز ياكى سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ جۈملىدە قانداق بۆلەك بولۇپ كېلىشىنى ئۇلارنىڭ گرامماتىكىلىق ئۆزگىرىشلىرى بەلگىلەيدۇ . تۇرلىگۈچى قوشۇمچىلارنىڭ ، بولۇپمۇ ئىسىملارنىڭ كېلىش ۋە شەخس قوشۇمچىلىرى ؛ پېئىللارنىڭ شەخس ، سان ، زامان ، راي (بۇيرۇق رايى) قوشۇمچىلىرى ؛ پېئىللارنىڭ تۇرغۇن سۆز شەكىللىرى بولغان ئىسىمداش ، سۈپەتداش ۋە رەۋىشداش قوشۇمچىلىرى ۋە تىركەلمىلەر سۆز ياكى سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ جۈملىدە قانداق بۆلەك بولۇپ كېلىدىغانلىقىنى بەلگىلەيدىغان مۇھىم ئامىللار ھېسابلىنىدۇ .

جۈملە بۆلەكلىرى سىنتاكسىسلىق رولىغا ئاساسەن جۈملىنىڭ باش بۆلەكلىرى ۋە جۈملىنىڭ ئەگەشمە بۆلەكلىرى دەپ ئىككى چوڭ تۈرگە بۆلۈنىدۇ . جۈملە بۆلەكلىرى يەنە بىر سۆزدىن تەركىب تاپقانلىقى ياكى سۆز بىرىكمىسىدىن تەركىب تاپقانلىقىغا ئاساسەن ئاددىي بۆلەك (بىر سۆزدىن تۈزۈلگەن جۈملە بۆلىكى ئاددىي بۆلەك دەپ ئاتىلىدۇ) ۋە مۇرەككەپ بۆلەك (سۆز بىرىكمىسىدىن تۈزۈلگەن بۆلەك مۇرەككەپ بۆلەك دەپ ئاتىلىدۇ) دەپ ئىككى خىل بولىدۇ .

جۈملىنىڭ تۈزۈلۈشىدە ئاساس بولىدىغان ، جۈملىدە ھەل قىلغۇچ رول ئوينايدىغان بۆلەك جۈملىنىڭ باش بۆلىكى دەپ ئاتىلىدۇ . جۈملىنىڭ باش بۆلەكلىرى جۈملە قۇرۇلمىسىنىڭ مەركىزى ، يادرولۇق قىسمى ھېسابلىنىدۇ . جۈملىنىڭ باش بۆلىكى ئۆز ئىچىدىن يەنە ئىگە ۋە خەۋەردىن ئىبارەت ئىككىگە ئايرىلىدۇ .

جۈملىنىڭ باش بۆلەكلىرىگە ياندىشىپ كېلىپ ، جۈملىنىڭ باش بۆلەكلىرىدە ئىپادىلەنگەن مەزمۇننى تولۇقلاش ، كېڭەيتىش ، كونكرېتلاشتۇرۇش رولىنى ئوينايدىغان بۆلەكلەر جۈملىنىڭ ئەگەشمە بۆلەكلىرى دەپ ئاتىلىدۇ . جۈملىنىڭ ئەگەشمە بۆلەكلىرى گرامماتىكا جەھەتتە بىۋاستە ياكى ۋاستىلىك ھالدا جۈملىنىڭ باش بۆلەكلىرىگە بېقىنىپ كېلىدۇ . جۈملىنىڭ

ئەگەشمە بۆلەكلىرى ئۆز ئىچىدىن تولدۇرغۇچى ، ئېنىقلىغۇچى ۋە ھالەت دەپ ئۈچ تۈرگە بۆلۈنىدۇ .

ئەسكەرتىش : جۈملىنى تەھلىل قىلىشتا ، جۈملە بۆلەكلىرىنى بىر - بىرىدىن ئايرىپ كۆرسىتىشكە قولايلىق بولسۇن ئۈچۈن ، ھەربىر جۈملە بۆلىكى تۆۋەندىكى شەرتلىك بەلگىلەر ئارقىلىق ئىپادىلەندى :

ئىگە: ـــــــ ؛ خەۋەر : ═══ ؛ تولدۇرغۇچى : ≈≈≈≈≈ ؛ ئېنىقلىغۇچى : ~~~~~ ، ھالەت : ≋≋≋ .

1 . ئىگە

جۈملىدە خەۋەر تەرىپىدىن بايان قىلىنىدىغان ، ھۆكۈملىنىدىغان ۋە تەسۋىرلىنىدىغان باش بۆلەك ئىگە دەپ ئاتىلىدۇ . ئۇيغۇر تىلىدا ئادەتتە باش كېلىش شەكلىدىكى تۇرغۇن سۆزلەر ياكى تۇرغۇن سۆزلۈك سۆز بىرىكمىلىرى جۈملىدە ئىگە بولۇپ كېلىدۇ . مەسىلەن :

① ل . مۇتەللىپنىڭ خىيال كەپتىرى بىردىنلا غۇلجىغا قاراپ پەرۋاز قىلدى .

② ئۇيغۇر تىلىدا سوزۇق تاۋۇشسىز بوغۇم تۈزۈلمەيدۇ .

③ ئەخمەق كۈندۈزى چىراغ ياقىدۇ .

④ يېگىرمە — جۈپ سان .

⑤ بىر كىلومېتىر مىڭ مېتىرغا تەڭ .

⑥ ئەتە چارشەنبە .

⑦ بىز هازىر پەن تەتقىقات ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنىۋاتىمىز .

⑧ ھەركىم ئۆز ئىشىغا پۇختا بولسۇن .

⑨ ئۇسسۇلغا قاتنىشىدىغانلار سائەت بىردە سىنىپقا يىغىلسۇن .

⑩ شائىرنىڭ ئۆز قولىدا قالغان بارلىق ئەسەرلىرىنى رەتلەپ ، ئۆز پېتىچە نەشرگە تەييارلاش خېلى ئۇزاق مۇددەتلىك ئىزدىنىشنى تەلەپ قىلىدىغان قىيىن ئىش .

⑪ تاماقنىڭ ئالدى مېھمانلارغا تارتىلدى .

⑫ قان چېقتى — جان چېقتى .

⑬ دەرد ـ ھەسرەت ، پۇشايمان ئۇنىڭ يۈرىكىنى ئېغىر ئەمگەك ـ ئىنىمۇ بەتتەر ئازابلايتتى .

ئىگە جۇملىدە ئومۇمەن خەۋەرنىڭ ئالدىدا كېلىدۇ . لېكىن ، شېئىرلاردا ياكى جانلىق تىلدا خەۋەردىن كېيىن كېلىدىغان ئەھۋاللارمۇ بار . مەسىلەن :

① يىرتىلسا كالېندارنىڭ بىر ۋاراقى .

تۆكۈلىدۇ ئۆمۈرنىڭ بىر تال ياپراقى .

② كاللا دېسە ، پاچاق دېيىشىدۇغۇ ، بۇ ئوغرىلار !

③ قىنىڭغا پاتمايدىغان چوكان ـ دە ، سەن !

④ ھاكىملىقنى ئازرۇ قىلىپ ئورۇقلاپمۇ كەتتى ، بۇ بىچارە .

⑤ تۈركىي يېزىق تىللىرىنىڭ ، تۈركىي دىيالېكتلىرىنىڭ تارىخىي يىلتىزلىرىنى ۋە تەرەققىيات جەريانلىرىنى كۆرسىتىپ بەرگەن مەنبەدۇر ، « دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك » .

2 . خەۋەر

جۇملىدە ئىگىنى بايان قىلىدىغان ، ھۆكۈملەيدىغان ۋە تەسۋىرلەيدىغان باش بۆلەك خەۋەر دەپ ئاتىلىدۇ . خەۋەر جۇملىدە ئۇيۇشتۇرۇش ۋە مەركەزلەشتۈرۈش رولىنى ئويناپدۇ . خەۋەرسىز جۇملە تۈزۈلمەيدۇ .

ئۇيغۇر تىلىدا پېئىللار ، تۈرغۇن سۆزلەر ۋە سۆز بىرىكمىلىرىمۇ خەۋەر بولۇپ كېلەلەيدۇ . شۇڭا ، خەۋەرلەر ئادەتتە پېئىلدىن تۈزۈلگەن پېئىللىق خەۋەر ۋە تۇرغۇن سۆزلەردىن تۈزۈلگەن تۇرغۇن سۆزلۈك خەۋەر دەپ ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ .

پېئىللار ياكى پېئىللىق بىرىكمىلەر خەۋەر بولۇپ كەلسە ، مۇنداق خەۋەرلەر شەخس ۋە سان جەھەتتە ئىگە بىلەن ماسلىشىپ كېلىدۇ ۋە ئىگىنىڭ ئىش ـ ھەرىكىتىنى بايان قىلىپ ، بايان خاراكتېرىگە ئىگە بولىدۇ . مەسىلەن :

① مەن ئەتىسى بىر كۈن تاماق يېمىدىم .

② قىپقىزىل قان خەستىنىڭ كۆكسىدىن ئېتىلىپ چىقىۋاتاتتى .

③ ئۇ ئۇنچىقماستىن يىراق ـ يىراقلارغا كۆز سالدى .

④ ھەقىقەت ئىجازەتسىز سايادەت قىلىدۇ .

⑤ مەن بۇ تەشەببۇسنى قوللاپ ـ قۇۋۋەتلەيمەن .

⑥ سادىق بېشىدىن ئۆتكەن ۋەقەلەرنى تەپسىلىي سۆزلەپ بەرمەكچى بولدى .

⑦ مەن سىزنى ساقلىغىلى ئىككى سائەت بولدى .

⑧ مەن تۇرپانغا بېرىشنى بارىمەن ، لېكىن ھازىر بارمايمەن .

⑨ مەن ئۇ ئۆيگە كىرسەم كىردىم .

⑩ ئوقۇشقا بارغىنىم بارغان .

تۇرغۇن سۆزلەر ياكى تۇرغۇن سۆزلۈك سۆز بىرىكمىلىرى خەۋەر بولۇپ كەلسە ، ئىگىنى ھۆكۈملەپ ياكى تەسۋىرلەپ ، ھۆكۈملەش ياكى تەسۋىرلەش خاراكتېرىگە ئىگە بولىدۇ . مەسىلەن :

① سائادەت مېنىڭ دوستۇم .

② تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبى بەك ئىسسىق .

③ سىنىپىمىزدىكى ساۋاقداشلارنىڭ سانى يىگىرمە ئۈچ .

④ يۇرتداشلار چاپىنىڭنىڭ ياقىسىنى تۇتۇپ ھالىڭ ـ تالىڭ قېلىۋاتقان ئىش مانا شۇ !

⑤ بۇ بېلىقنىڭ ئېغىرلىقى بەش كىلو .

⑥ ئوغرىنىڭ يۇرىكى پوك ـ پوك .

⑦ مېنىڭ بۇ يەرگە كېلىشىم پەقەت خىزمەت ئۈچۈنلا .

⑧ يىغىنىڭ ۋاقتى ئەسلىي ئەتە .

⑨ بۇ چاچلار قۇندۇز تۆكمەك تۇم قارا ۋە يالتىراق .

⑩ ئەقىل ـــ سېنى غايە يولىدا ئۈچۈرىدىغان قانات .

⑪ زامان زورنىڭ ، تاماشا كورنىڭ .

⑫ ۋاقتىڭ كەتتى ـــ بەختىڭ كەتتى .

⑬ كۆزدىن نېرى ـــ كۆڭۈلدىن نېرى .

خەۋەر ئۇمۇمەن جۈملىنىڭ ئاخىرىدا كېلىدۇ . لېكىن ، شېئىرلاردا ياكى دىيالوگلاردا ۋە ياكى شوئار مەنىسىدىكى بۇيرۇق جۈملىلەردە ئىگىنىڭ ياكى خەۋەرگە مۇناسىۋەتلىك ئەگەشمە بۆلەكلەرنىڭ ئالدىدا كېلىدىغان ئەھۋاللارمۇ بار . مەسىلەن :

① ئۇنتۇمايمەن ئاشۇ باھار پەسلىنى ،

بىز سۆيۈشكەن ئاشۇ گۈل تۇۋىدە .

مۇھەببەتنىڭ ئىككى مىسرا بېيىتى ،
جەم بولغانتى ئىككىمىزنىڭ لېۋىدە .

② توختىمەت جۇرىنىنى نېمە دېمىدى ، بۇ خەق .

③ ئىچىدە ئوغا قاينايدىغان ئادەملەر ـ دە ، ئۇ .

④ ياشىسۇن مىللەتلەرنىڭ بۈيۈك ئىتتىپاقلىقى !

3 . تولدۇرغۇچى

جۈملىدە پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنى قوبۇل قىلغۇچى ئوبېيېكت تولدۇرغۇچى دەپ ئاتىلىدۇ. باشقىچە قىلىپ ئېيتساق ،

چۈشۈم كېلىش شەكلىدە كېلىپ ئۆتۈملۈك پېئىلدىن تۈزۈلگەن خەۋەرگە بىۋاستە باغلىنىپ كېلىدىغان سۆز ياكى سۆز بىرىكمىلىرى تولدۇرغۇچى دەپ ئاتىلىدۇ . ئادەتتە ، تۇرغۇن سۆزلەر ياكى تۇرغۇن سۆزلۈك سۆز بىرىكمىلىرى جۈملىدە تولدۇرغۇچى بولۇپ كېلىدۇ . مەسىلەن :

① مەن يۇرتۇمنى قىزغىن سۆيىمەن .

② ئۇ بۇ نەرسىلەرنىڭ ياخشىلىرىنى تاللىۋالدى .

③ ئىدارىمىز بۇ يىل قانۇن كەسپىنى پۈتكۈزگەن ئوقۇغۇچىلاردىن ئىككىنى ئالىدۇ .

④ بۇ ئانارنىڭ ئىككى كىلوسىنى سەن ئال ، ئۈچ كىلوسىنى مەن ئالاي .

⑤ ئۇ مېنى ئۆيدىن قوغلاپ چىقاردى .

⑥ ئۇكام ئوقۇشنى بۇ يىل پۈتكۈزىدۇ .

⑦ ئاڭلىغىنىمنى دەيمۇ ؟ كۆرگىنىمنىمۇ ؟

⑧ بۇ تاراق ـ تۇرۇقنى توختاتساڭلارچۇ !

⑨ شەھشىنۇرنىڭ ھەمراھلىرى خەتەرسىز يول بىلەن مېڭىشنى تەلەپ قىلتۇ .

⑩ مەن كۆسەي بىلەن تونۇردىكى نۇرسىز لانغان ئوتنى چۇقچىلىدىم .

⑪ سېپىل تۇۋىدە لەگلەك تالىشىپ مۇشتلاشقانلىقىمىزنى ئونتۇپ قاپسەن ـ دە .

⑫ مەكتەپ رەھبەرلىكى بۈگۈن چوڭ تازىلىق قىلىدىغانلىقىمىزنى ئۇقتۇردى .

تولدۇرغۇچى ئۆتۈملۈك پېئىلدىن تۈزۈلگەن خەۋەرگە مۇناسىۋەتلىك ئەگەشمە بۆلەك بولغاچقا ، ئادەتتە خەۋەرنىڭ ئالدىدا كېلىدۇ . لېكىن ، دىيالوگلاردا خەۋەردىن كېيىن كېلىدىغان ئەھۋاللارمۇ كۆرۈلىدۇ . مەسىلەن :

① بولدى ، بولدى ! يەنە شۇ كونا خامانىنى سورىغىلى تۇردۇڭغۇ ، ئالمىسام ئالمىدىم ، ئۇنداق گادايىنىڭ قىزىنى .

② مېنى كۆرسە ، بىر قىسىملا قىلىقلارنى قىلىپ كېتىدۇ قارا ، يۈرگىنە كېتەيلى ، كۆزۈم كۆرمىسۇن شۇ تېتىقسىزنى .

③ بىرنى قويۇپ قولۇمغا بىلەزۈك قىلىۋالمەن ، جۇمۇ ، سېنى ھازىر .

④ ئەمىسە نېمانچە كۆپ ئالىسىلەر گۆش ، توخۇنى ؟

4 . ئېنىقلىغۇچى

جۈملىدە شەيئىلەرنىڭ تۈرلۈك خۇسۇسىيەتلىرىنى ئېنىقلاپ كېلىدىغان ئەگەشمە بۆلەك ئېنىقلىغۇچى دەپ ئاتىلىدۇ . ئېنىقلىغۇچى جۈملىدىكى ئىگە ، تولدۇرغۇچى ياكى ئىسىمدىن تۈزۈلگەن خەۋەرگە مۇناسىۋەتلىك ئەگەشمە بۆلەك بولۇپ ھېسابلىنىدۇ . ئېنىقلىغۇچى ئېنىقلانغۇچىغا (ئىگە ، تولدۇرغۇچى ياكى ئىسىمدىن تۈزۈلگەن خەۋەرگە) ئىككى خىل سىنتاكسىسلىق ۋاستە ئارقىلىق بىرىكىپ كېلىدۇ . بىرىنچى ، ئېنىقلىغۇچى بىلەن ئېنىقلانغۇچى سۆز تەرتىپى ئارقىلىق باغلىنىدۇ . بۇ خىل باغلىنىش ئىنتايىن چىڭ بولۇپ ، ئېنىقلىغۇچى بىلەن ئېنىقلانغۇچىنىڭ ئارىسىغا باشقا بۆلەكلەرنى قىستۇرۇشقا بولمايدۇ . ئىككىنچى ، ئېنىقلىغۇچى

بىلەن ئېنىقلانغۇچى تۇرلىگۈچى قوشۇمچىلار (ئىسىملارنىڭ ئىگىلىك كېلىش قوشۇمچىسى بىلەن شەخس قوشۇمچىسى ، ئوخشاتما كېلىش ، ئورۇن ـ بەلگە كېلىش ، تەڭلەشتۈرمە كېلىش قوشۇمچىلىرى ، پېئىللارنىڭ سۈپەتداش قوشۇمچىلىرى) ئارقىلىق باغلىنىدۇ . تۇرلىگۈچى قوشۇمچىلار ئارقىلىق ھاسىل بولىدىغان بۇ خىل باغلىنىش بىرقەدەر ئەركىن بولىدۇ . شۇڭا ، بۇنىڭدا ئېنىقلىغۇچى بىلەن ئېنىقلانغۇچى يانداش كەلسىمۇ بولىدۇ ياكى ئېنىقلىغۇچى بىلەن ئېنىقلانغۇچى ئوتتۇرىسىغا باشقا تەركىبلەر قىستۇرۇلۇپ كەلسىمۇ بولىدۇ . ئېنىقلىغۇچى ئادەتتە تۇرغۇن سۆز ياكى تۇرغۇن سۆزلۈك سۆز بىرىكمىلىرىدىن تەركىب تاپىدۇ . مەسىلەن :

① تۇرپاننىڭ ئۈزۈمى بىلەن پاختىسى خېلى داڭلىق .

② مەكتەپ كىنوخانىسى يېڭىدىن ياسالدى .

③ سىنىپىمىزدا تىرىشچان ئوقۇغۇچىلار كۆپ .

④ ئۇ بىردەمدىلا تۆت ـ بەش يېگىتنى باشلاپ كەلدى .

⑤ بۇ ئىشنى ھەرقانداق ئادەم قىلالايدۇ .

⑥ غۇر ـ غۇر شامال چىقىپ تۇراتتى .

⑦ سەن سىزغان رەسىمنى مەنمۇ سىزالايمەن .

⑧ ئۇلار ئاددىي ياسالغان ، ئەمما ناھايىتى پاكىز بىر ئۆينى بۇ يېگىتكە بەردى .

⑨ ئۇ بىك تىرىشچان ھەم مۇلايىم ئوقۇغۇچى .

ئېنىقلىغۇچىلار مەيلى سۆز تەرتىپىنى سىنتاكسىسلىق ۋاستە قىلغان ئېنىقلىغۇچى بولسۇن ياكى تۇرلىگۈچى قوشۇمچىسىنى ۋاستە قىلغان ئېنىقلىغۇچى بولسۇن ، ئادەتتە ئېنىقلانغۇچىنىڭ ئالدىدا كېلىدۇ . لېكىن ، دىيالوگلاردا ئېنىقلىغۇچى ئېنىقلانغۇچىدىن كېيىن كېلىدىغان ئەھۋاللار كۆرۈلىدۇ . مەسىلەن :

① مەن ئەخمەق ئەمەس ، ياخشى كۆرگەن ئادىمىمنى باشقىلارغا ئۆتۈنۈپ بېرىدىغان .

② قانداق ئادەم بۇ ، ئۆزىنى بىلمەيدىغان .

③ قارا ، زىغىر ـ قىچا ، تىكەنلىرىمۇ گۈل بۇ يەرنىڭ .

④ سىز بىلەن سوقۇشقىلى چولۇم يوق مېنىڭ .

5 . ھالەت

جۈملىدە پېئىل ياكى پېئىل خاراكتېرلىك بىرىكمىلەرگە ۋە ياكى سۈپەتلەردىن تۈزۈلگەن خەۋەرگە بېقىنىپ كېلىپ ، خەۋەردە ئىپادىلەنگەن ئىش ـ ھەرىكەتنىڭ ۋاقتى ، ئورنى ، سەۋەبى ، مەقسىتى ، يۆنىلىشى ، ۋاستىسى ، دەرىجىسى ، سان ـ مىقدارى قاتارلىقلارنى ئىپادىلەيدىغان ئەگەشمە بۆلەك ھالەت دەپ ئاتىلىدۇ .

ئۇيغۇر تىلىدا بىرىنچىدىن ، سۈپەت ، سان ـ مىقدار ، رەۋىش ، رەۋىشداش ۋە تەقلىد سۆزلەر پېئىلدىن تۈزۈلگەن خەۋەرگە بىۋاستە بېقىنىپ كەلسە ، جۈملىدە ھالەت بولۇپ كېلىدۇ ؛ ئىككىنچىدىن ، تۇرغۇن سۆزلەر چىقىش كېلىش ، يۆنىلىش كېلىش ، ئورۇن كېلىش ، چەك كېلىش ، ئوخشاتما كېلىش ، تەڭلەشتۈرمە كېلىش شەكلىدە كېلىپ ئۆتۈمسىز پېئىلدىن تۈزۈلگەن خەۋەرگە بىۋاستە بېقىنىپ كەلسە ، جۈملىدە ھالەت بولۇپ كېلىدۇ ؛ ئۈچىنچىدىن ، ئىسىم ـ تىركەلمىلىك بىرىكمە

پېئىلدىن تۈزۈلگەن خەۋەرگە بىۋاستە بېقىنىپ كەلسە ، جۈملىدە ھالەت بولۇپ كېلىدۇ ؛ تۇتۇنچىدىن ، رەۋىشلەر سۈپەتتىن تۈزۈلگەن خەۋەرگە بىۋاستە بېقىنىپ كەلسە ، جۈملىدە ھالەت بولىدۇ .

ھالەتلەر مەزمۇنىغا ئاساسەن تۆۋەندىكىدەك بىرقانچە تۈرگە بۆلۈنىدۇ :

1) سۈپەت ـ ھەرىكەت ھالىتى : ئادەتتە سۈپەت ، سۈپەتلىك سۆز بىرىكمىسى ، ھالەت رەۋىشى ، رەۋىشلىك سۆز بىرىكمىسى ، چەك كېلىش ، ئوخشاتما كېلىش ، تەڭلەشتۇرمە كېلىش ، تەقلىد سۆز ، رەۋىشداش ۋە رەۋىشداش سۆز بىرىكمىسى قاتارلىقلار سۈپەت ـ ھەرىكەت ھالىتى بولۇپ كېلىدۇ . مەسىلەن :

① ئۇ بۇ قېتىمقى ئىمتىھاننى بەك ياخشى بېرىپتۇ .

② ئۇ ئورنىدىن دەس تۇردى .

③ ئۇ قورقىنىدىن غال ـ غال تىترەپ كەتتى .

④ زەرىپخان يۈزىنى بىلىنگە قويۇپ بۇقۇلداپ يىغلىۋەتتى .

2) سەۋەب ھالىتى : چىقىش كېلىش شەكلىدىكى تۇرغۇن سۆزلەر ، « سەۋەبلىك » ، « ئۈچۈن » قاتارلىق تىركەلمىلەر ۋە بەزى « پ » لىق رەۋىشداشلار جۈملىدە سەۋەب ھالىتى بولۇپ كېلىدۇ . مەسىلەن :

① ئۇنداق ئادەملەر ھەمىشە ئۆزىنىڭ ياۋاشلىقىدىن زىيان تارتىدۇ .

② رۇخسەت سورىماي ئۆيگە كەتكەنلىك سەۋەبىدىن ئۇنىڭغا چارە كۆرۈلدى .

③ ئەخمەت ئاغرىپ قالغانلىقى ئۈچۈن يىغىنغا كېلەلمىدى .

④ ئىشىم چىقىپ قېلىپ كېچىكىپ قالدىم .

3) مەقسەت ھالىتى : مەقسەت رەۋىشلىرى ، « ئۈچۈن » تىركەلمىسى ، « غىلى » لىق رەۋىشداشلار ، يۇنىلىش كېلىشتىكى ئىسىمداشلار جۈملىدە مەقسەت ھالىتى بولۇپ كېلىدۇ . مەسىلەن :

① ئۇ بۇگۈنكى ئەمگەككە قەستەن قاتناشمىدى .

② ئۇ قىزىنى بەزلەش ئۈچۈن لايىقراق سۆز تېپىشنى ئويلايتتى .

③ بىز بۇ يەرگە ئوقۇغىلى كەلدۇق .

④ ئۇ ئامبىرىكىغا ئوقۇشقا كەتتى .

4) ۋاقىت ھالىتى : ۋاقىت ئىسىملىرى ، ۋاقىت رەۋىشلىرى ، ئورۇن كېلىش قوشۇمچىسى بىلەن تۇرلەنگەن « ـ غان » لىق سۈپەتداشلار ، « ـ ش » ئىسىمداشلارنىڭ « بىلەن » ياكى « بىلەن تەڭ » قاتارلىق سۆزلەر بىلەن بىرىككەن شەكلى ، « ـ ش » لىق ئىسىمداشلارنىڭ يۇنىلىش كېلىش قوشۇمچىسى بىلەن تۇرلەنگەن شەكىللىرى ، « پ » لىق رەۋىشداشلارنىڭ « لا » يۇكلىمىسى بىلەن بىرىككەن شەكىللىرى ۋە ئورۇن كېلىش شەكلىدە تۇراقلاشقان ئىدىيوملار جۈملىدە ۋاقىت ھالىتى بولۇپ كېلىدۇ . مەسىلەن :

① ئۇ تۇنۇگۈن قايتىپ كەلدى .

② ئادىل ھېلى كەلدى .

③ ئۇ كەلگەندە مەن ئۆيدە يوق بولۇپ قاپتىمەن .

④ مەن كېلىشىم بىلەن (تەڭ) يىغىن باشلاندى .

⑤ ئۇ ئۆيگە كىرىشىگە مېھمانلار ئۇزايدۇ .

⑥ ئەسقەر ئۆيگە كىرىپلا سۆزلەپ كەتتى .

⑦ مەن ئۇنى بۇنىڭدىن ئۇچ يىل ئىلگىرى بىر كۆرگەن .

⑧ راستىنلا مەن تېخى قۇرۇم چېچەكلىگەندە ، تۆگىنىڭ قۇيرۇقى يەرگە تەگكەندە پۈتەمدىكى بۇ توپلەي دەپ يۇرەتتىم .

5) ئورۇن ھالىتى : ئورۇن - تەرەپ ئىسىملىرى ۋە ئورۇن كېلىش ، چىقىش كېلىش ، چەك كېلىش شەكلىدىكى تۈرغۇن سۆزلەر ۋە « قەدەر » تىركەلمىسى بىلەن بىرىككەن ئىسىم - تىركەلمىلىك بىرىكمىلەر جۈملىدە ئورۇن ھالىتى بولۇپ كېلىدۇ . مەسىلەن :

① سىز ھازىرقى ئورنىڭىزدىن سەل كېيىن تۇرسىڭىز .

② پەردە بېيجىڭدا ئوقۇۋاتىدۇ .

③ مەن بۇ كىتابنى كۈتۈپخانىدىن ئالدىم .

④ سىز بىرىنچى بەتتىن ئونىنچى بەتكىچە ئوقۇڭ .

⑤ مەن بۇ قېتىم خوتەنگىچە بارىمەن .

⑥ بىز مەكتەپتىن پويىز ئىستانسىسىغا قەدەر پىيادە ماڭدۇق .

6) دەرىجە - مىقدار ھالىتى : دەرىجە رەۋىشلىرى ، چىقىش كېلىش شەكلىدىكى سانلار ۋە ھەرىكەت سان - مىقدارلىرى جۈملىدە دەرىجە - مىقدار ھالىتى بولۇپ كېلىدۇ . مەسىلەن :

① سەن بەك سەمرىپ كېتىپسەن .

② ئوقۇغۇچىلار سىنىپقا بىردىن - ئىككىدىن كېلىشكە باشلىدى .

③ قېنى ، ئۇچتىن - ئۇچتىن كىرىڭلار ئەمىسە .

④ مەن بۇ كىنونى ئىككى قېتىم كۆرگەن .

⑤ ئۇنىڭ بويى بەك ئېگىز ئىكەن .

ھالەتنىڭ مەنە تۈرى كۆپ بولۇپ ، يۇقىرىدىكى ئالتە تۈردىن باشقا يەنە بەزى تۈرلىرىمۇ بولۇشى مۇمكىن . مەسىلەن :

① مەن بۇ تاماقنى چوكىدا يېدىم .

② ئۇ قۇمۇلغا پويىز بىلەن بارىدۇ .

③ بىز بۇ ئېپىلاسنى چالما - كېسەك قىلىش ئارقىلىق قارىغا ئېلىش ماھارىتىمىزنى مەشىق قىلالايمىز .

بۇلاردا ئىش - ھەرىكەتنىڭ ئېلىپ بېرىلىش ۋاستىسى ئىپادىلەنگەن .

« دەپ » لىك سۆز بىرىكمىسى (سۆز ، سۆز بىرىكمىسى ياكى جۈملىنىڭ « دەپ » رەۋىشدىشى بىلەن بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان بىرىكمە « دەپ » لىك سۆز بىرىكمىسى دەپ ئاتىلىدۇ) پېئىلدىن تۈزۈلگەن خەۋەرگە بېقىنىپ كېلىپ ، جۈملىدە سەۋەب ۋە مەقسەت ھالىتى بولۇپ كېلىدۇ . مەسىلەن :

① مەن بۇ يەرگە مۇشۇ ئىشنى دەپ كەلدىم . (مەقسەت)

② مەن ئۇ يەرگە سېنى بارىدۇ دەپ بېرىپتىمەن . (سەۋەب)

③ مەن سىزنى كۆرەي دەپ كەلدىم . (مەقسەت)

شۇنى ئەسكەرتىپ ئۆتۈش كېرەككى ، ھالەت ئۆتۈمسىز پېئىل ياكى سۈپەتتىن تۈزۈلگەن خەۋەرگە مۇناسىۋەتلىك بۆلۈپلا قالماستىن ، يەنە پۈتۈن بىر جۈملىگىمۇ مۇناسىۋەتلىك بولىدۇ . مەسىلەن :

① نۆۋەتتە مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى كۈچەيتىش پائالىيىتى ئېلىپ بېرىلماقتا .

② بۇ يىل قۇرغاقچىلىق ئاپىتىگە قارشى تۇرۇپ ، ئاشلىقتىن ئومۇميۈزلۈك مەھسۇلات ئېلىشقا ئەھمىيەت بېرىلمەكتە .

ھالەتنىڭ جۈملىدىكى ئورنىدىن قارىغاندا ، سۆز تەرتىپى ئارقىلىق خەۋەرگە باغلانغان ھالەت خەۋەرگە يانداش كېلىدۇ ، ئورنى مۇقىم بولىدۇ ، يەنى خەۋەرگە يانمۇيان كېلىدۇ . شۇڭا ، بۇ تۈردىكى ھالەتلەرنىڭ ئورنىنى يۆتكەشكە ياكى ئۇلار ئوتتۇرىسىغا باشقا تەركىبلەرنى قىستۇرۇشقا بولمايدۇ ، ئۇنداق بولمىغاندا جۈملە مەزمۇنىغا تەسىر يېتىدۇ . مەسىلەن :

ئائىلە ئېلېكتىر سايمانلىرىنى ھەقسىز رېمونت قىلىمىز .
ھەقسىز ئائىلە ئېلېكتىر سايمانلىرىنى رېمونت قىلىمىز .

ئوقۇغۇچىلار مۇنداق ئىشلارنى كۆپ كۆرگەن .
كۆپ ئوقۇغۇچىلار مۇنداق ئىشلارنى كۆرگەن .

ۋاقىت رەۋىشلىرىدىن تۈزۈلگەن ھالەتلەرنىڭ ، تۇرلىگۈچى قوشۇمچىلار ياكى تىركەلمىلەر ئارقىلىق خەۋەرگە باغلانغان ھالەتلەرنىڭ ئورنى نىسبەتەن ئەركىن بولىدۇ . شۇڭا ، بۇ تۈردىكى ھالەتلەر بىلەن خەۋەرنىڭ ئوتتۇرىسىغا باشقا تەركىبلەرنى (باشقا بۆلەكلەرنى) قىستۇرۇشقا بولىدۇ . ھالەت مەيلى خەۋەرگە يانداش كەلسۇن ياكى خەۋەردىن يىراق كەلسۇن ، ئۇ ھامان خەۋەرنىڭ ئالدىدا كېلىدۇ . لېكىن ، دىيالوگلاردا ھالەت خەۋەرنىڭ كەينىدە كېلىدىغان ئەھۋاللارمۇ بولىدۇ . مەسىلەن :

① 8 - ئارمىيە ئىش بېجىرىش ئورنى دېگەن ئىككى قەۋەتلىك بىنا بار ئىكەن ، نەنلياڭ دېگەن يەردە .

② ئۇنداق ئون قوتۇر ئاتمۇ پاي بېرەلمەيدۇ ئېكىرىمگە .

③ زەپ چىرايلىق بالىكەنە ، بىر قوشۇق سۇ بىلەن يۇتۇۋەتكۈدەك .

④ مانا ئەمدى گۆش پارچىلاپ ، ياڭيۇ ئاقلاشقا تۇتۇندى ، خۇددى ئاپىسى رەيھانگۈلدەك ، يېقىنى ئاسىيە ئاپىيايدەك .

⑤ قاڭتۇرۇپ قويۇپسىزغۇ ئۇ بىچارىنى ، بەيگىگە سالمىدىغاندەك .

⑥ بۇ خېنىمنىڭ ماڭا تېخى مەسلىھەت قىلغۇسى بار ئوخشايدۇ ، قوۋۇرغامنى ئېگىپ .

⑦ غوجامنىياز تاسلا قالدۇ ، جېنىدىن ئايرىلغىلى .

⑧ ئالايتال بېگىمگە دەڭ ، قىچىشقان يەرنى تاتلىسۇن ، قىچىشمىغان يەرنى تاتلىماي .

⑨ چۈشتىن كېيىن تېلېفون بېرىپتىكەن ، ئاپاڭغا داۋاملىق خىزمەت ئىشلە دەپ .

⑩ خويمۇ تويۇپ كەتتىم شۇ ئۆمەر شاڭيۈنىڭ شۇملىرىدىن .

⑪ كاۋا ئېشى ئېتىپ بېرىمەن بىردەمدىلا .

§3 . جۈملىنىڭ ئىزاھلىق تەڭداش بۆلەكلىرى

1 . جۈملىنىڭ ئىزاھلىق تەڭداش بۆلىكى ھەققىدە چۈشەنچە

مۇئەييەن بىر ئوبيېكت ياكى بىر ئوبيېكتنىڭ مۇئەييەن بىر بەلگىسى ، ئورنى ، سانى ، ۋاقتى ، يۆنىلىشى ، ۋاستىسى ، ھەرىكىتى قاتارلىقلارنى ئوخشىمىغان نۇقتىلاردىن ئىپادىلەپ ، جۈملىنىڭ مۇئەييەن بىر بۆلىكى بولۇپ كېلىدىغان ئىككى سۆز ياكى سۆز بىرىكمىسى ئىزاھلىق تەڭداش بۆلەك دەپ ئاتىلىدۇ . مەسىلەن :

① ئۇ (ل . مۇتەللىپ) غۇلجىنىڭ نىلقا ناھىيەسىدە تۇغۇلغان .

② ئۇلار ۋەتىنىمىزنىڭ كېلەچەكتىكى خوجايىنلىرى — ئەدىبلىرى ، ئالىملىرى ، قەھرىمانلىرى .

③ يەنە بىر قولىدا كېچىلىك كىيىمى — ئۇزۇن كۆڭلەكنى كۆتۈرۈۋالغانىدى .

④ تەھرىر بۆلۈمىنىڭ ئۇدۇلىدىكى — ئىشچىلارنىڭ ئۆيلىرى قاتارىدىكى بىر ئۆينى ئالدىم .

⑤ نۇرى ئەتىسى شەھەرگە — گىمنازىيەگە قايتىپ كەلدى .

ئىزاھلىق تەڭداش بۆلەك ئىزاھلىغۇچى بۆلەك ۋە ئىزاھلانغۇچى بۆلەكتىن ئىبارەت ئىككى قىسىمدىن تۇزۇلىدۇ . ئىزاھلانغۇچى بۆلەك ئالدىدا ، ئىزاھلىغۇچى بۆلەك كەينىدە كېلىدۇ . مەسىلەن : يۇقىرىدىكى مىساللاردا « ——— » بەلگىسى قويۇلغانلار ئىزاھلانغۇچى بۆلەك ، « ------ » بەلگىسى قويۇلغانلار ئىزاھلىغۇچى بۆلەك ھېسابلىنىدۇ .

2 . ئىزاھلىغۇچى تەڭداش بۆلەك بىلەن تەڭداش بۆلەكنىڭ ئورتاقلىقى ۋە پەرقى

ئىزاھلىق تەڭداش بۆلەك بىلەن تەڭداش بۆلەك ھەم ئورتاقلىقلارغا ، ھەم ئۆزگىچىلىكلەرگە ئىگە .

1) ئورتاقلىقى :

1 . ھەر ئىككىسىدىكى بۆلەكلەر مۇئەييەن بىر گىرامماتىكىلىق شەكىلدە كېلىدۇ . مەسىلەن :

① شۇ كۈنى چۈشتىن كېيىن ساھىبخانىنىڭ ھەمراھلىقىدا زىيارىتىمىزنىڭ تۇنجى بېكىتىگە — پاكىستاننىڭ دۆلەت ئاتىسى مۇھەممەد ئەلى جىناھنىڭ قەبرىسىگە باردۇق .

② بىز ۋەتەننى ، خەلقنى ، ئەمگەكنى ، پەننى قىزغىن سۆيىمىز .

بەزىدە ئىزاھلىق تەڭداش بۆلەكنىڭ ھەر ئىككى تەركىبىگە ئايرىم - ئايرىم ئۇلىنىشقا تېگىشلىك بولغان گىرامماتىكىلىق تەرکىبلەر ئۇلارغا ئايرىم - ئايرىم ئۇلانماي ، پەقەت كەينىدىكى بۆلەككە ، يەنى ئىزاھلىغۇچى بۆلەككىلا ئۇلىنىدۇ . تەڭداش بۆلەكتىمۇ شۇنداق بولىدۇ . مەسىلەن :

① يېپەك يولى داۋاملىق غەربكە قاراپ ئىلگىرىلەپ ھەم ئۇزۇن ، ھەم خەتەرلىك بولغان دۇنيانىڭ ئۆگزىسى — پامىر ئېگىزلىكىگە يامىشىشقا باشلىدى .

② بۇ بوران باغدىكى ئۈرۈك ، ئالما ، شاپتۇلالارنى يەرگە تۆكۈۋەتتى .

2 . ھەر ئىككىسىدىكى بۆلەكلەر بىر - بىرىگە بېقىنماي ، ئۆزئارا تەڭ دەرىجىدە باغلىنىپ ، ئورتاق ھالدا جۈملىنىڭ باشقا بۆلەكلىرى بىلەن تۇرلۇك سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋەتتە (ئىگە - خەۋەرلىك ، تولدۇرغۇچى - تولدۇرۇلغۇچىلىق ، ئېنىقلىغۇچى - ئېنىقلانغۇچىلىق ، ھالەت - خەۋەرلىك مۇناسىۋەتتە) بولىدۇ .

3 . ھەر ئىككىسىدىكى بۆلەكلەر جۈملىدە مۇئەييەن بىر

جۈمله بۆلىكى بولۇپ كېلىدۇ ۋە بىر سوئالغا جاۋاب بولۇپ كېلىدۇ . مەسىلەن :

① قارىغۇجىلار — باھارنىڭ ئالدىچىلىرى ئاللىقاچان ئۇچۇپ كەلدى .

② ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ دېھقانچىلىق ، چارۋىچىلىق ۋە ئورمانچىلىقىنىڭ تەرەققىياتى تېز بولدى .

4 . ھەر ئىككىسىدىكى بۆلەكلەرنىڭ سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋىتى تەڭداشلىق مۇناسىۋەت بولغاچقا ، تىل ئادىتى يول قويغان شارائىت ئاستىدا ئۇلارنىڭ بۆلەكلىرىنىڭ ئورنىنى ئالماشتۇرۇشقا بولىدۇ . مەسىلەن :

ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ مەركىزى — ئۈرۈمچى گۈزەل شەھەر .

ئۈرۈمچى — ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ مەركىزى گۈزەل شەھەر .

ئۇلار خەلق ئۈچۈن ، مىللەت ئۈچۈن ، ئەۋلادلار ئۈچۈن ئۆزىنى بېغىشلىغان .

ئۇلار مىللەت ئۈچۈن ، ئەۋلادلار ئۈچۈن ، خەلق ئۈچۈن ئۆزىنى بېغىشلىغان .

5 . ئۇلارنىڭ ھەر ئىككىسى جۈملىنىڭ باش ۋە ئەگەشمە بۆلىكى بولۇپ كېلەلەيدۇ .

2) پەرقى :

1 . ئىزاھلىق تەڭداش بۆلەكتىكى ئىزاھلىغۇچى بۆلەك بىلەن ئىزاھلانغۇچى بۆلەك مۇئەييەن بىر شەيئىنى ياكى ئۇ شەيئىنىڭ تۈرلۈك ئالاھىدىلىكلىرىنى ئىپادىلىسە ، تەڭداش بۆلەكتىكى ھەرقايسى بۆلەكلەر باشقا ـ باشقا شەيئىنى ياكى باشقا ـ باشقا ئالاھىدىلىكلىرىنى ئىپادىلەيدۇ .

2 . ئىزاھلىق تەڭداش بۆلەك پەقەت ئىزاھلىغۇچى بۆلەك بىلەن ئىزاھلانغۇچى بۆلەكتىن ئىبارەت ئىككىلا بۆلەكتىن

تەركىب تاپىدۇ . تەڭداش بۆلەك تەركىبىدىكى بۆلەكلەرنىڭ سانى بولسا ئىككى بىلەنلا چەكلەنمەيدۇ .

3 . ئىزاھلىق تەڭداش بۆلەكتىكى ئىزاھلىغۇچى بۆلەك بىلەن ئىزاھلانغۇچى بۆلەكنىڭ ھەجمى كۆپ ھاللاردا ئوخشاش بولمايدۇ ، يەنى بەزىدە ئىزاھلانغۇچى بۆلەك بىر سۆزدىن تەركىب تاپسا ، ئۇنىڭ ئىزاھلىغۇچى بۆلىكى سۆز بىرىكمىسىدىن تەركىب تاپىدۇ ؛ بەزىدە ئىزاھلانغۇچى بۆلەك سۆز بىرىكمىسىدىن تەركىب تاپسا ، ئۇنىڭ ئىزاھلىغۇچى بۆلىكى بىر سۆزدىن تۈزۈلىدۇ . مەسىلەن :

① غوجام — ئۇچىسىغا سۆسەر جۇۋا ، بېشىغا قاما تۆپە ، ئىچىگە كاستۇم ـ بۇرۇلكا كىيىپ گالىستۇك تاقىغان ، يوغان بۇرۇن ، قارا بۇرۇت ، ئاق يۇزلۈك ئادەم غەمكىن ۋە خىيالچان ھالدا كالاسكىدىن چۈشتى .

② ھازىر پەرىخەنىڭ قەلبىدىكى ھەدە — سەبىخە مەۋجۇت ئەمەس ، ئۇنىڭ ئاڭ ئەشەددىي دۈشمىنى سەبىخە ئىسىملىك جادۇگەرلا مەۋجۇت .

ئەمما ، تەڭداش بۆلەك تەركىبىدىكى ھەرقايسى بۆلەكلەر بىر ـ بىرىگە نىسبەتەن ھەجىم جەھەتتىن ئومۇمەن باراۋەر بولىدۇ ، يەنى ئۇنىڭ تەركىبىدىكى ھەرقايسى بۆلەكلەر ئومۇمەن ياكى پۈتۈنلەي سۆزدىن ، ياكى پۈتۈنلەي سۆز بىرىكمىسىدىن تۈزۈلىدۇ .

4 . ئىزاھلىق تەڭداش بۆلەكتە پەقەت ئىزاھلىغۇچى بۆلەك بىلەن ئىزاھلانغۇچى بۆلەك ئوتتۇرىسىغلا « يەنى » باغلىغۇچىسى ئىشلىتىلىدۇ. باشقا باغلىغۇچىلارنى ئىشلىتىشكە بولمايدۇ . تەڭداش بۆلەكتە بولسا ئۇنىڭ ھەرقايسى بۆلەكلىرى ئوتتۇرىسىغا ياكى ئاخىرقى بىر بۆلىكىنىڭ ئالدىغا « ۋە ، ھەم ،

ھەمدە ، بىلەن ، شۇنىڭدەك ، شۇنداقلا ، يا ، ياكى » دېگەندەك تۇرلۇك باغلىغۇچىلارنى ئىشلىتىشكە بولىدۇ .

3 . ئىزاھلىق تەڭداش بۆلەك بىلەن ئېنىقلىغۇچىنىڭ پەرقى

بەزىلەر ئىزاھلىق تەڭداش بۆلەكنى «ئىزاھ ئېنىقلىغۇچى» دەپ ئاتايدۇ ، مۇنداق دېيىش توغرا ئەمەس ، چۈنكى مۇنداق دېيىلسە ، كىشىلەردە « ئىزاھ ئېنىقلىغۇچى » جۈملىنىڭ ئەگەشمە بۆلەكلىرىدىن بىرى بولغان ئېنىقلىغۇچىنىڭ بىر تۈرى بولسا كېرەك دەيدىغان بىر خىل خاتا قاراشنى پەيدا قىلىپ قويىدۇ . يەنە بەزىلەر بۇ خىل بۆلەكلەرنى ئېنىقلىغۇچىنىڭ بىر تۈرى دەپ قارايدۇ (بۇ خىل بۆلەكلەرنىڭ دەرسلىكلەردە ئەگەشمە بۆلەكلەر قاتارىدا ئېنىقلىغۇچىنىڭ كەينىگە قويۇلۇشى بۇنىڭغا مىسال بولالايدۇ) . ئەمەلىيەتتە ئىزاھلىق تەڭداش بۆلەك جۈملىنىڭ ئەگەشمە بۆلەكلىرىدىن بىرى بولغان ئېنىقلىغۇچىلاردىن ماھىيەت جەھەتتە پەرقلىنىپ تۇرىدىغان سىنتاكسىسلىق ھادىسىدۇر .

بىرىنچىدىن ، ئۇلارنىڭ ئورۇن تەرتىپى ئوخشىمايدۇ . ئىزاھلىق تەڭداش بۆلەكتىكى ئىزاھلىغۇچى بۆلەك ئىزاھلانغۇچى بۆلەكنىڭ كەينىدە كېلىدۇ . ئېنىقلىغۇچى بولسا ئېنىقلانغۇچى بۆلەكنىڭ ئالدىدا كېلىدۇ . مەسىلەن :

① ئۇنىڭ ئاتا ـ ئانىسى ، يەنى مېنىڭ قىزىم بىلەن كۆيۈ ئوغلۇم
ئۇنى چەت ئەلگە ئاچىقىپ كەتمەكچى بولۇۋاتىدۇ .

② تۇرپان ئويمانلىقىدىكى ئايدىڭكۆل دېگىز يۈزىدىن 154 مېتىر
تۆۋەن .

مىسال ① دە « مېنىڭ قىزىم بىلەن كۆيۈ ئوغلۇم » دېگەن ئىزاھلىغۇچى بۆلەك « ئۇنىڭ ئاتا ـ ئانىسى » دېگەن ئىزاھلانغۇچى بۆلەكنىڭ كەينىدە كەلگەن بولسا ، مىسال ② دە « تۇرپان

ئويمانلىقىدىكى » دېگەن ئېنىقلىغۇچى بۆلەك « ئايدىڭكۆل » دېگەن ئېنىقلانغۇچى بۆلەكنىڭ ئالدىدا كەلگەن .

ئىككىنچىدىن ، كۆرسىتىدىغان ئوبيېكتلىرى ئوخشىمايدۇ . ئىزاھلىق تەڭداش بۆلەكتىكى ئىزاھلىغۇچى بۆلەك بىلەن ئىزاھلانغۇچى بۆلەك مۇئەييەن بىر شەيئىنى ياكى بۇ شەيئىنىڭ مۇئەييەن بىر بەلگىسى ، ئورنى ، ۋاقتى ، يۆنىلىشى ، ۋاستىسى ياكى ھەربىرى قاتارلىقلارنى ھەر خىل نۇقتىلاردىن ئىپادىلەپ كېلىدۇ . ئېنىقلىغۇچى بىلەن ئېنىقلانغۇچى بۆلەك بولسا ئۇنداق ئەمەس ، ئۇلار ئورتاق بىر شەيئىنى ئېنىقلاپ كەلمەيدۇ ، بەلكى ئېنىقلانغۇچى بۆلەك بىر ئوبيېكتنى ، ئېنىقلىغۇچى بۆلەك بولسا ئېنىقلانغۇچى بۆلەكتە ئىپادىلەنگەن ئوبيېكتنىڭ تۇرلۇك بەلگىلىرىنى ياكى تەۋەلىكىنى بىلدۈرۈپ كېلىدۇ . مەسىلەن :

① ئىشىك ئېچىلدى ، ئەخمەت ـــ قىزغىز يېگىت تاپانچىسىنى
غىلىپىغا سالدى .

② ئۇلار شەھەرنىڭ جەنۇبىي قاپقىسى ـــ خوتەن دەرۋازىسى ئالدىغا
كەلدى .

③ بىز يېڭى دەۋردە ـــ ئىسلاھات دەۋرىدە تۇرمۇشلىنىمىز .

④ تاغنىڭ ھاۋاسى بىردىنلا ئۆزگەردى .

مىسال ① دە « قىزغىز يېگىت » دېگەن ئىزاھلىغۇچى بۆلەك بىلەن « ئەخمەت » دېگەن ئىزاھلانغۇچى بۆلەك مۇئەييەن بىر ئادەمنى ، مىسال ② دە « خوتەن دەرۋازىسى » دېگەن ئىزاھلىغۇچى بۆلەك بىلەن « شەھەرنىڭ جەنۇبىي قاپقىسى » دېگەن ئىزاھلانغۇچى بۆلەك يۆنىلىش كېلىش قوشۇمچىسى «ـ غا» ئارقىلىق مۇئەييەن بىر يۆنىلىشنى ، مىسال ③ تە « ئىسلاھات

دەۋرى » دېگەن ئىزاھلىغۇچى بۆلەك بىلەن « يېڭى دەۋر » دېگەن ئىزاھلانغۇچى بۆلەك ئورۇن كېلىش قوشۇمچىسى « ـ دە » ئارقىلىق ئەينى بىر ۋاقىتنى بىلدۈرۈپ كەلگەن ، مىسال ④ تە بولسا « ھاۋا » دېگەن ئېنىقلانغۇچى بۆلەك باشقا بىر شەيئىنى ، « تاغنىڭ » دېگەن ئېنىقلىغۇچى ئۇ شەيئىنىڭ تەۋەلىكىنى بىلدۈرۈپ كەلگەن .

ئۇچىنچىدىن ، ئۇلارنىڭ جۈملىدىكى كۆرۈلۈش شەكىللىرى ئوخشىمايدۇ . ئىزاھلىق تەڭداش بۆلەكتىكى ئىزاھلىغۇچى بۆلەك بىلەن ئىزاھلانغۇچى بۆلەك جۈملىدە مۇئەييەن بىر خىل گىرامماتىكىلىق شەكىلدە كېلىدۇ . ئېنىقلىغۇچى بىلەن ئېنىقلانغۇچى بۆلەك بولسا جۈملىدە مۇئەييەن بىر گىرامماتىكىلىق شەكىلدە ئەمەس ، بەلكى باشقا ـ باشقا گىرامماتىكىلىق شەكىللەردە كېلىدۇ . مەسىلەن ، ئالدىنقى مىسال ① دە ھەر ئىككى تەركىب باش كېلىش شەكلىدە ، مىسال ② دە ھەر ئىككى تەركىب « ئالدى » سۆزىگە ئورتاق باغلىنىپ ، يۆنىلىش كېلىش شەكلىدە ، مىسال ③ تە ھەر ئىككى تەركىب ئورۇن كېلىش شەكلىدە كەلگەن . مىسال ④ تە بولسا ئېنىقلىغۇچى بۆلەك ئىگىلىك كېلىش شەكلىدە ، ئېنىقلانغۇچى بۆلەك باش كېلىش شەكلىدە كەلگەن .

تۆتىنچىدىن ، ئۇلارنىڭ جۈملىدىكى سىنتاكسىسلىق ۋەزىپىسى ئوخشىمايدۇ . ئىزاھلىق تەڭداش بۆلەك تەركىبىدىكى ئىزاھلىغۇچى بۆلەك بىلەن ئىزاھلانغۇچى بۆلەك جۈملىدە مۇئەييەن بىر سىنتاكسىسلىق ۋەزىپىدە كېلىدۇ ، يەنى مۇئەييەن بىر جۈملە بۆلىكى بولۇپ كېلىدۇ . لېكىن ، ئېنىقلىغۇچى بۆلەك بىلەن ئېنىقلانغۇچى بۆلەك جۈملىدە ئوخشاش سىنتاكسىسلىق ۋەزىپىدە كېلەلمەيدۇ ، يەنى مۇئەييەن بىر جۈملە بۆلىكى بولۇپ كېلەلمەيدۇ . مەسىلەن :

① شۇنداق بولسىمۇ ئەنۋەر ئەپەندى ماشىنىسىنى ئۇنىڭ ئۆيىگە ـــ

ۋاقىت قادىر بېغى تەرەپكە تارتتى .

② پەرىخە ـــ ئون ئالتە ياشلىق ، گۈزەل ، ھېسسىيات كونترول لۇ ـ قىدىن ئايرىلغان قىز بىرلا چىرقىرىدى ـ دە ، ھوشىدىن كەتتى .

③ ئۇ ئۆز قىزىنىڭ تۇغۇلغان كۈنىنى تەبرىكلەش ئۈچۈن ئالغان سوۋغا ـــ سوليا ۋدىن ياسالغان بىر قونچاقنى جوزىغا قويدى .

④ مەكتىپىمىزنىڭ دەرۋازىسى قايتا ياسالدى .

مىسال ① دە ئىزاھلىغۇچى بۆلەك بىلەن ئىزاھلانغۇچى بۆلەك جۈملىنىڭ ھالىتى ، مىسال ② دە جۈملىنىڭ ئىگىسى ، مىسال ③ تە جۈملىنىڭ تولدۇرغۇچىسى بولۇپ كەلگەن . مىسال ④ تە « مەكتىپىمىزنىڭ » دېگەن بۆلەك جۈملىنىڭ ئېنىقلىغۇچىسى ، « دەرۋازىسى » دېگەن ئېنىقلانغۇچى بۆلەك جۈملىنىڭ ئىگىسى بولۇپ كەلگەن . شۇ سەۋەبلىك ، جۈملىنىڭ ئىزاھلانغۇچى بۆلىكى قىسقارتىۋېتىلسىمۇ ، ئىزاھلىغۇچى بۆلەك ئىزاھلانغۇچى بۆلەكنىڭ رولىدا كېلەلەيدۇ . ئەمما ، ئېنىقلانغۇچى بۆلەك قىسقارتىۋېتىلسە ، ئېنىقلىغۇچى بۆلەك ئېنىقلانغۇچى بۆلەكنىڭ رولىدا كېلەلمەيدۇ .

بەشىنچىدىن ، ئۇلارنىڭ سوئاللارغا جاۋاب بولۇپ كېلىش ئەھۋالى ئوخشىمايدۇ . ئىزاھلىق تەڭداش بۆلەكتىكى ئىزاھلىغۇچى بۆلەك بىلەن ئىزاھلانغۇچى بۆلەك جۈملىدە ئوخشاش سىنتاكسىسلىق ۋەزىپىدە كېلىدىغان بولغاچقا ، ئوخشاش بىر سوئالغا جاۋاب بولۇپ كېلەلەيدۇ . ئېنىقلىغۇچى بىلەن ئېنىقلانغۇچى بۆلەك بولسا جۈملىدە ئوخشاش بىر سوئالغا ئەمەس ، بەلكى باشقا ـ باشقا سوئاللارغا جاۋاب بولۇپ كېلىدۇ .

ئالتىنچىدىن ، ئۇلارنىڭ جانلىق تىلدىكى ئىپادىلىنىش شەكىللىرى ئوخشىمايدۇ . ئىزاھلىق تەڭداش بۆلەكتىكى

ئىزاھلىغۇچى بۆلەك بىلەن ئىزاھلانغۇچى بۆلەك جانلىق تىلدا ئىنتوناتسىيە ياكى ئىزاھ باغلىغۇچىسى « يەنى » ئارقىلىق بىر - بىرىدىن ئايرىلىپ ئېيتىلىدۇ ، بىر تۇتاش ئىنتوناتسىيەگە ئىگە بولمايدۇ . ئېنىقلىغۇچى بىلەن ئېنىقلانغۇچى بۆلەك بولسا جانلىق تىلدا بىر تۇتاش ئىنتوناتسىيەدە ئېيتىلىدۇ ، ئۇلار ئوتتۇرىسىدا توختاش ياكى تىنىشقا ۋە ياكى « يەنى » سۆزىنى ئىشلىتىشكە بولمايدۇ .

يەتتىنچىدىن ، ئۇلارنىڭ يېزىق تىلىدىكى ئىپادىلىنىش شەكىللىرى ئوخشىمايدۇ . ئىزاھلىق تەڭداش بۆلەكتىكى ئىزاھلىغۇچى بۆلەك بىلەن ئىزاھلانغۇچى بۆلەك ئوتتۇرىسىغا يېزىقتا سىزىق ياكى تىرناق ۋە ياكى ئىزاھ باغلىغۇچىسى « يەنى » سۆزى ئىشلىتىلىدۇ . ئېنىقلىغۇچى بىلەن ئېنىقلانغۇچى بۆلەك ئوتتۇرىسىغا ھېچقانداق تىنىش بەلگىسى ياكى « يەنى » سۆزى ئىشلىتىلمەيدۇ .

سەككىزىنچىدىن ، ئۇلارنىڭ جۈملىدىكى ئورۇنلىرى ئوخشىمايدۇ . ئىزاھلىق تەڭداش بۆلەكتىكى ئىزاھلىغۇچى بۆلەك بىلەن ئىزاھلانغۇچى بۆلەك جۈملىنىڭ باش بۆلەكلىرىدىمۇ (ئىگە ، خەۋەرلىرىمۇ) ، ئەگەشمە بۆلەكلىرىدىمۇ (تولدۇرغۇچى ، ئېنىقلىغۇچى ، ھالەتلىرىمۇ) ئوخشاشلا كۆرۈلىدۇ ، ئېنىقلىغۇچى بولسا جۈملىنىڭ ئەگەشمە بۆلەكلىرىنىڭ بىر تۈرىلا ، خالاس .

4 . ئىزاھلىق تەڭداش بۆلەكنىڭ تۈرى

ئىزاھلىق تەڭداش بۆلەكلەر جۈملە تەركىبىدىكى ھەر قايسى بۆلەكلەرنىڭ ئىزاھلاش - ئىزاھلىنىش مۇناسىۋىتىگە ئاساسەن تۆۋەندىكىدەك بەش تۈرگە بۆلۈنىدۇ .

1) ئىزاھلىق تەڭداش ئىگە : جۈملىدە ئىزاھلىق تەڭداش مۇناسىۋەتتە كېلىپ مۇئەييەن بىر شەيئىنى باشقا - باشقا نۇقتىدىن ئىپادىلەيدىغان ، خەۋەر بىلەن ئىگە - خەۋەرلىك مۇناسىۋەتنى ھاسىل قىلىدىغان ئىككى سۆز ياكى سۆز بىرىكمىسى ئىزاھلىق تەڭداش ئىگە دەپىلىدۇ . مەسىلەن :

① سۇلتان بىلەن ماھىرەنىڭ ئون يىللىق ئەر - خوتۇنلۇق مۇھەببىتى ۋەيران بولدى (ئاجرىشىپ كەتتى) .

② يېزىق قول ئارقىلىق يېزىلىدۇ (تىزىلىدۇ) ، كۆز ئارقىلىق ئوقۇلىدۇ (كۆرۈلىدۇ) .

3) ئىزاھلىق تەڭداش تولدۇرغۇچى : جۈملىدە ئىزاھلىق تەڭداش مۇناسىۋەتتە كېلىدىغان ، مەلۇم بىر ھەرىكەتنى قوبۇل قىلغۇچى ئوبيېكتنى باشقا - باشقا نۇقتىدىن ئىپادىلەپ ، تولدۇرۇلغۇچىغا (ئۆتۈملۈك پېئىلدىن تۇزۇلگەن خەۋەرگە) ئورتاق باغلىنىپ كېلىدىغان ئىككى سۆز ياكى سۆز بىرىكمىسى ئىزاھلىق تەڭداش تولدۇرغۇچى دەپىلىدۇ . مەسىلەن :

① ئەخمەتجان ئۆزىنىڭ قەلبىدە بىر شېرىن سېزىم پەيدا قىلغان شۇ قىزنى — بىر ئوتنى ئىزدەيدىغان بولۇپ قالدى .

② ئاقىلىبەك ئىككى زاپاس ئات (قېرى بايتال بىلەن قۇلانتاي) نى كۆرسەتتى .

③ لېكىن بىر شەرتىم بار : دەرسلىكىڭنى ئېلىۋالغىن ، مۇھىم

ئىشىڭنى ، يەنى كېلەر يىللىق ئىمتىھانىنى يادىڭدىن چىقىرىپ قويما .

4) ئىزاھلىق تەڭداش ئېنىقلىغۇچى : جۇملىدە ئىزاھلىق تەڭداش مۇناسىۋەتتە كېلىدىغان ، بىر شەيئىنىڭ مۇئەييەن بىر تەۋەلىكى ياكى مۇئەييەن بىر بەلگىسىنى باشقا ـ باشقا نۇقتىدىن ئىپادىلەپ ، بىر ئېنىقلانغۇچىغا ئورتاق باغلىنىپ كېلىدىغان ئىككى سۆز ياكى سۆز بىرىكمىسى ئىزاھلىق تەڭداش ئېنىقلىغۇچى دېيىلىدۇ . مەسىلەن :

① بۇ قاتتىق ـــ پالتا ئۆتمەيدىغان ئوتۇن ئىكەن .

② رادىكو ھەممەيلەن بىلەن كۈلۈمسىرەپ قول ئېلىشىپ چىقىپ ، ئاقساقال دىمچونىڭ ، يەنى دەل يېرىم ئەسىر تاغدىن چۈشمىگەن قېرى قاتىلىنىڭ مۇرىسىنى قېقىپ قويدى .

5) ئىزاھلىق تەڭداش ھالەت : جۇملىدە ئىزاھلىق تەڭداش مۇناسىۋەتتە كېلىپ مەلۇم بىر شەيئىنىڭ ئورنى ، ۋاقتى ، يۆنىلىشى ، ۋاستىسى قاتارلىقلارنى باشقا ـ باشقا نۇقتىلاردىن چۈشەندۈرۈپ بېرىدىغان ۋە ئۆتۈمسىز پېئىل ياكى سۈپەتتىن تۈزۈلگەن خەۋەرگە ئورتاق باغلىنىپ كېلىدىغان ئىككى سۆز ياكى سۆز بىرىكمىسى ئىزاھلىق تەڭداش ھالەت دېيىلىدۇ . مەسىلەن :

① بىز بۇ يەردە ـــ ئورمانلىققا دەرس تەكرار قىلىۋاتىمىز .

② ئۇلار شۇ تەرىقىدە كەچ كىرگۈچە ـــ كۈن يامالىق تېغى ئۈستىگە پەسلەپ ، ئوت شارىدەك قىزارغان چاغقىچە كۈتتى .

③ ئاۋاز چىققان تەرەپكە ـــ مەھەللىنىڭ ئۇ بېشىغا قاراپ يۈگۈرۈشتى .

④ مەن رېكشا (ئادەم سۆرەيدىغان ئىككى چاقلىق ھارۋا) بىلەن كەلدىم .

ئىزاھلىق تەڭداش بۆلەك تۆۋەندىكىدەك ئۈچ خىل شەكىلدە كېلىدۇ :

1 . ئىزاھلىغۇچى بۆلەك بىلەن ئىزاھلانغۇچى بۆلەك ئوروۇن تەرتىپى ئارقىلىق بىرىكىپ ئىزاھلىق تەڭداش بۆلەكنى ھاسىل قىلىدۇ . بۇ خىل شەكىلدىكى ئىزاھلىق تەڭداش بۆلەكلەر ئومۇمەن كىشىلىك ئالماشلار بىلەن ئالماش سانلانىڭ بىرىكىشىدىن ھاسىل بولىدۇ . مەسىلەن :

① بىز ئىككىمىز بىر سىنىپتا ئوقۇيمىز .

② ئۇلار ئۈچى خوتەننىڭ قاراقاش ناھىيەسىدىن كەلگەن .

2 . ئىزاھلىغۇچى بۆلەك بىلەن ئىزاھلانغۇچى بۆلەك « يەنى » باغلىغۇچىسى ئارقىلىق بىرىكىپ ئىزاھلىق تەڭداش بۆلەكنى ھاسىل قىلىدۇ . مەسىلەن :

① ئۇنىڭ ئاتا ـ ئانىسى ، يەنى مېنىڭ قىزىم بىلەن كۈيۈ ئوغلۇم ئۇنى چەت ئەلگە ئاچىقىپ كەتمەكچى بولۇۋاتىدۇ .

② ئۇلار شەھەرنىڭ جەنۇبىي قاپقىسى ، يەنى خوتەن دەرۋازىسى ئالدىغا كەلدى .

3 . ئىزاھلىغۇچى بۆلەك بىلەن ئىزاھلانغۇچى بۆلەك جانلىق تىلدا ئىنتوناتسىيە ئارقىلىق ، يېزىقتا سىزىق ياكى تىرناق ئارقىلىق ئىپادە قىلىنىدۇ .

§4 . جۇملىنىڭ مۇستەقىل بۆلەكلىرى

جۇملە تەركىبىدىكى باشقا بۆلەكلەر بىلەن ھېچقانداق سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋىتى بولمايدىغان ، يەنى جۇملىدە مەلۇم سىنتاكسىسلىق ۋەزىپە ئۆتەپ كەلمەيدىغان سۆز ياكى سۆز

بىرىكمىلىرى جۈملىنىڭ مۇستەقىل بۆلىكى دەپ ئاتىلىدۇ . جۈملىنىڭ مۇستەقىل بۆلىكى جۈملە تەركىبىدىكى باشقا بۆلەكلەردىن نۇتۇقتا ئىنتوناتسىيە (پائۇزا) ئارقىلىق ئايرىلىپ تۇرىدۇ . يېزىقتا بولسا پەش ئارقىلىق باشقا بۆلەكلەردىن ئايرىلىپ يېزىلىدۇ . جۈملىنىڭ مۇستەقىل بۆلەكلىرى ئۆز ئىچىدىن يەنە قاراتما بۆلەك ، قىستۇرما بۆلەك ۋە ئۈندەش بۆلەكتىن ئىبارەت ئۈچ تۈرگە بۆلۈنىدۇ .

1 . قاراتما بۆلەك

جۈملىدە ئىپادىلەنگەن ئوي - پىكىرگە باشقىلارنىڭ دىققىتىنى جەلپ قىلىدىغان ھەمدە سۆزلىگۈچىنىڭ سۆزىدە دېيىلىۋاتقان شەخس ياكى شەيئىنى كۆرسىتىدىغان سۆز ياكى سۆز بىرىكمىلىرى قاراتما بۆلەك دەپ ئاتىلىدۇ .

قاراتما بۆلەك قارىماققا ئىگىگە ئوخشاپ كېتىدۇ . لېكىن ئۇ جۈملە بۆلەكلىرى بىلەن سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋىتىنىڭ يوقلۇقى ۋە ئۆزىگە خاس ئىنتوناتسىيەسى بىلەن ئىگىدىن پەرقلىنىپ تۇرىدۇ . قاراتما بۆلەكلەر ئومۇمەن ياكى جۈملىنىڭ بېشىدا ، ياكى جۈملىنىڭ ئاخىرىدا كېلىدۇ . مەسىلەن :

① *ھوي ئاسماندىن چۈشكەن كۆك مونچاق ، ماۋۇ سۈتلەرنى ئەكىرىپ پىشۇرۇپ قوي .*

② *ئوبدان دادا ، سەن كۆزۈڭنى يۇمۇپ تۇرۇپ قەغەزگە ئىمزا قويالامسەن ؟*

③ *بۈركۈت تاغا ، ماڭا ھەممە قۇشلاردىن ئېگىز ئۇچۇشنى ئۆگىتىپ قويسىڭىز .*

④ *كۆكلەم ، بارلىق تەبىئەتكە تېزدىن جان كىرگۈز !*

⑤ *بەرگەن ۋەدىڭىزنى ئۇنتۇپ قالماڭ ، ئايشەم .*

2 . قىستۇرما بۆلەك

سۆزلىگۈچىنىڭ جۈملىدە ئىپادىلەنگەن ئوي - پىكىرگە ۋە ئۇنىڭ ئىپادىلىنىش ئەھۋالىغا تۇتقان پوزىتسىيەسىنى بىلدۈرىدىغان سۆز ياكى سۆز بىرىكمىسى قىستۇرما بۆلەك دەپ ئاتىلىدۇ . قىستۇرما بۆلەك ئومۇمەن جۈملىنىڭ بېشىدا كېلىدۇ ، بەزىدە جۈملە ئوتتۇرىسىدىمۇ كېلىدۇ . مەسىلەن :

① *تەلىيىمىزگە يارىشا ، سىلەرمۇ دەل ۋاقتىدا كەلدىڭلار .*

② *ئەلۋەتتە ، مەن ئۇنىڭ ئۇكىسى بولىمەن .*

③ *بەختىمىزگە يارىشا ، بۈگۈن ھاۋا ئوچۇق بولدى .*

④ *بەختكە قارشى ، ئۇ ئوتتۇز يېشىدا ئالەمدىن ئۆتتى .*

⑤ *ئاداش ، مېنىڭچە ، ھاياتىمىزنى قەدىرلەيدىغان پەيت كەلدى .*

⑥ *قىسقىسى ، مېنىڭ بۇ « گۈزەل » نى كۆرەرگە كۆزۈم يوق ئىدى .*

⑦ *سىنىپىمىزدىكى ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئىتتىپاقى ، ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا ، ياخشى .*

⑧ *بەلكىم ، ئۇ كېتىپ قالغاندۇ ؟*

3 . ئۈندەش بۆلەك

سۆزلىگۈچىنىڭ جۈملىدە ئىپادىلەنگەن ئوي - پىكىرلەر ھەققىدىكى تۈرلۈك ھېس - تۇيغۇلىرىنى ئىپادىلەيدىغان بۆلەك

ئۈندەش بۆلەك دەپ ئاتىلىدۇ . ئىملىق سۆزلەر جۈملىدە ئۈندەش بۆلەك بولۇپ كېلىدۇ ۋە جۈملىگە ئەجەبلىنىش ، زېرىكىش ، سۆيۈنۈش ، نارازى بولۇش ، قورقۇش ، ئىزا تارتىش ، غەزەپلىنىش ، پۇشايمان قىلىش قاتارلىق تۈرلۈك ھېس ـ تۇيغۇلارنى قوشىدۇ . مەسىلەن :

① *بەللى ، بەللى ، ھارۋىكەشلىكتىن كوڭكا ھەيدەشكە ئۆتۈپسەن ـ دە .*

② *ۋاي ـ ۋۇي ، ئەجەبمۇ تۈگىمىدى ئۇنىڭ گېپى .*

③ *پاھ ، بۇگۈن ئەخمەتجان قاسىمى بىلەن كۆرۈشۈپ راسا گەپلىشىۋاپسىلەر ـ دە ؟*

④ *ۋىيەي ، بۇ ئۇن نېمە بولىدۇ ، ھېچبولمىغاندا خالتىنى توشقۇزۇپ ئالسىڭىزچۇ ؟*

⑤ *ۋايجان ، نېمىدېگەن سەت ھايۋان بۇ !*

⑥ *ۋىيەي ، سىز بىر بويتاق ، مەن بىر تۇل ئايال ، قانداق مېھمان بولىمەن ، ئەمىسە ؟*

⑦ *ئەستاغپۇرۇللا ، مۇشۇ بالىنى قانداق قىلسام بولار !*

⑧ *پاھ ، تازا ۋاقتىدا مېھمان بولۇپ كەپتىمەن ـ دە !*

§5 . جۈملە تەھلىل قىلىش ئۇسۇلى

جۈملە تەھلىل قىلىش دېگىنىمىز ئاددىي جۈملە تەركىبىدىكى سۆز ۋە سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ سىنتاكسىسلىق رولىنى ئايرىپ كۆرسىتىش ، قوشما جۈملە تەركىبىدىكى تارماق جۈملىلەرنىڭ

بىرىكىش شەكلى ۋە بىرىكىش مۇناسىۋىتىنى ئايدىڭلاشتۇرۇپ بېرىش دېگەنلىكتۇر .

ئاددىي جۈملىنى تەشكىل قىلىدىغان سۆز ۋە سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ جۈملىدىكى سىنتاكسىسلىق رولىنى ئايرىپ كۆرسىتىشتە ھازىر تۆۋەندىكىدەك جۈملە تەھلىل قىلىش ئۇسۇللىرى قوللىنىلىۋاتىدۇ :

1. بۆلەكلەر بويىچە تەھلىل قىلىش ئۇسۇلى

بۇ ئۇسۇلدا جۈملە بىر تەكشىلىكتە دەپ قارىلىپ ، مۇستەقىل سۆزلەر بىرلىك قىلىنغان ھالدا بىرقانچە بۆلەكلەرگە بۆلۈنىدۇ . بۇ ئاساستا ئىگە بىلەن خەۋەر جۈملىنىڭ باش بۆلىكى ؛ تولدۇرغۇچى ، ئېنىقلىغۇچى ۋە ھالەتلەر جۈملىنىڭ ئەگەشمە بۆلىكى دەپ قارىلىدۇ . مەسىلەن :

① *گۈلخان خۇش پېئىللىقى بىلەن ئۇنىڭ دىققىتىنى بۇرىدى .*

② *ئۇكام ئەركىن بۇ كىتابنى قىزىقىپ ئوقۇدى .*

بۆلەكلەر بويىچە تەھلىل قىلىش ئۇسۇلىنىڭ ئارتۇقچىلىقى شۇ يەردىكى ، بۇ ئۇسۇل ئارقىلىق جۈملىنىڭ غولىنى ئاسان تاپقىلى ، جۈملە تىپلىرىنى ئاسان ئېنىقلىغىلى بولىدۇ . جەريانى ئاددىي ۋە ئېنىق .

يەنە بىر جەھەتتىن ، بۇ ئۇسۇلدا جۈملە تىپلىرى جۈملە بۆلەكلىرى ئوتتۇرىسىدىكى تۈرلۈك سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋەتلەر ئارقىلىق چۈشەندۈرۈلىدىغان بولغاچقا ، سۆز بىلەن سۆز ئوتتۇرىسىدىكى سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋەتنىڭ خاراكتېرى ئېنىق كۆرسىتىلىدۇ .

بۇ ئۇسۇلنىڭ كەمچىلىكى شۇ يەردىكى ، بۇ ئۇسۇلدا جۈملە بىر تەكشىلىكتە تەھلىل قىلىنغاچقا ، جۈملىنىڭ تۈز سىزىقلىق ئالاھىدىلىكىگىلا ئېتىبار بېرىلىپ ، قاتلاملىق ئالاھىدىلىكىگە سەل قارىلىدۇ . نەتىجىدە ، سۆز بىرىكمىسىنىڭ جۈملىدىكى قۇرۇلۇش ماتېرىيالىلىق رولى تولۇق ئىپادىلەنمەي ، جۈملىنىڭ

ئىچكى قۇرۇلمىسى تولۇق ئىچىلالمايدۇ . مەسىلەن :

① *شامال باھار پەيزىگە چۆمگەن يېزىنىڭ خۇشبۇي ھىدىنى دىماغقا ئۇرماقتا .*

② *بۇ ئەھۋالنى زۇمرەتخان شۇ كۈنلەردە ھەجەرخان ۋە خەيرىنىساخانلارغا سۆزلەپ بەردى .*

③ *تۇرپاندىن كەلگەن ئادەم كەتتى .*

بۇنىڭدا مىسال ① دىكى « پەيزىگە چۆمگەن » ، مىسال ② دىكى « شۇ كۈنلەردە » ، مىسال ③ تىكى « تۇرپاندىن كەلگەن » دېگەن بىرىكمىلەرنىڭ سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋىتىنى كۆزىتىدىغان بولساق ، ئۇلاردىن ئۇيغۇر تىلىنىڭ سىنتاكسىسلىق قائىدىلىرىگە خىلاپ بىر ئەھۋالنى بايقايمىز . ئۇ بولسىمۇ ، « ھالەت - ئېنىقلىغۇچلىق مۇناسىۋەت » ياكى « ئېنىقلىغۇچى - ھالەتلىك مۇناسىۋەت » مەسىلىسى . بىزگە مەلۇم ، ئۇيغۇر تىلىدا ھالەت پەقەت خەۋەرگە مۇناسىۋەتلىك ئەگەشمە بۆلەك . ئۇ ھېچقاچان ئېنىقلىغۇچىغا مۇناسىۋەتلىك بۆلەك بولۇپ باققان ئەمەس . يۇقىرىدىكى مىساللاردا بولسا سۆز بىرىكمىلىرىنىڭمۇ جۈملە بۆلىكى بولۇپ كېلەلەيدىغانلىقى ئېتىبارغا ئېلىنماي ، پەقەت ھەر بىر سۆزنىڭ گىرامماتىكىلىق شەكىلگىلا ئېتىبار بېرىلگەنلىكتىن ، ئۇيغۇر تىلىنىڭ سىنتاكسىسلىق قائىدىلىرىگە خىلاپ ھالدا « ھالەت - ئېنىقلىغۇچلىق مۇناسىۋەت » ياكى « ئېنىقلىغۇچى - ھالەتلىك مۇناسىۋەت » دەيدىغان بىر خىل سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋەت شەكىللەندۈرۈلگەن . ئەمەلىيەتتە بولسا مىسال ① دىكى « باھار »

سۆزى « پەيز » سۆزىگە ئېنىقلىغۇچى - ئېنىقلانغۇچلىق مۇناسىۋەتتە بىرىكىپ ئېنىقلىغۇچى - ئېنىقلانغۇچلىق مۇناسىۋەتنى ھاسىل قىلغان ، « باھار پەيزى » دېگەن بۇ ئىسىم خاراكتېرلىك سۆز بىرىكمىسى گەرچە « -گە » نىڭ ۋاستىسى ئارقىلىق « چۆمە- » دېگەن ئۆتۈمسىز پېئىلغا بىرىكىپ ھالەت - خەۋەرلىك مۇناسىۋەتنى ھاسىل قىلغان بولسىمۇ ، لېكىن « باھار پەيزىگە چۆمە- » دېگەن بۇ بىرىكمە سۈپەتداش قوشۇمچىسى « - غان » نىڭ ئۇلىنىشى بىلەن سۈپەتداش سۆز بىرىكمىسىنى ھاسىل قىلغان ۋە « يېزا » نى ئېنىقلاپ كەلگەن ، ئاخىرىدا « باھار پەيزىگە چۆمگەن يېزا » دېگەن ئىسىملىك سۆز بىرىكمىسى ئىگىلىك كېلىش قوشۇمچىسى « - نىڭ » ئارقىلىق بىر پۈتۈن گەۋدە سۈپىتىدە « ھىدىنى » دېگەن تولدۇرغۇچىنى ئېنىقلاپ كەلگەن . مىسال ② دىكى « شۇ » دېگەن ئالماش « كۈنلەر » دېگەن سۆز بىلەن بىرىكىپ ئېنىقلىغۇچى - ئېنىقلانغۇچلىق مۇناسىۋەتتىكى سۆز بىرىكمىسىنى ھاسىل قىلغان بولسىمۇ ، لېكىن ئۇ بىرىكمە بىر پۈتۈن گەۋدە سۈپىتىدە ئورۇن كېلىش ئارقىلىق « سۆزلەپ بەردى » دېگەن خەۋەرگە ئورتاق باغلىنىپ ، جۈملىدە ھالەت بولۇپ كەلگەن . مىسال ③ تە « تۇرپان » دېگەن سۆز چىقىش كېلىش قوشۇمچىسى ئارقىلىق « كەل - » دېگەن ئۆتۈمسىز پېئىلغا بىرىكىپ ھالەت - خەۋەرلىك مۇناسىۋەتنى ھاسىل قىلغان بولسىمۇ ، لېكىن ئۇ بىرىكمە سۈپەتداش قوشۇمچىسى « - غان »نىڭ ئۇلىنىشى بىلەن سۈپەتداش سۆز بىرىكمىسى خاراكتېرنى ئالغان ۋە بىر پۈتۈن گەۋدە سۈپىتىدە« ئادەم » دېگەن ئىگىنى ئېنىقلاپ جۈملىدە ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كەلگەن . دېمەك ، جۈملىنى بۆلەكلەر بويىچە تەھلىل قىلىش ئۇسۇلىدا ، مۇستەقىل سۆزلەر ۋە ئۇلارنىڭ گىرامماتىكىلىق شەكىللىرى نوقۇل ھالدا جۈملىنى بۆلەكلەرگە ئايرىشنىڭ ئۆلچىمى قىلىنسا ، ئۇ ھالدا ، جۈملىلەرنىڭ ھەرقايسى بۆلەكلىرى ئوتتۇرىسىدىكى سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋەتلەرنى ھەقىقىي ۋە ئېنىق يورۇتۇپ بەرگىلى بولمايدۇ .

2 . قاتلاملار بويىچە تەھلىل قىلىش ئۇسۇلى

بۇ خىل ئۇسۇل بويىچە جۈملىنى تەھلىل قىلغاندا ، ئالدى بىلەن جۈملە ئىگە بۆلەك ۋە خەۋەر بۆلەك دېگەن ئىككى بۆلەككە ئايرىلىپ ، ئاندىن بۇ بۆلەكلەر يەنە قۇرۇلما جەھەتتىكى پەرقىگە ئاساسەن ئايرىلىدۇ . مەسىلەن :

① ئۇ ئۆيگە كەلدى .

② ئۇ ئۆيگە كەلدى ۋە كىتاب ئوقۇدى .

③ ئۇ ئۆيگە كەلدى ۋە كىتاب ئوقۇدى ، ئاندىن ئۇخلىدى .

④ ئۇ ئۆيگە كەلدى ۋە كىتاب ئوقۇدى ، ئاندىن ئۇخلىدى ، ئەتىگەن ئورنىدىن تۇردى .

⑤ بىز ئوقۇش پۈتكۈزۈش مۇراسىمىدا پاراڭلىشايلى دەپ كەلدۇق .

قاتلاملار بويىچە تەھلىل قىلىش ئۇسۇلىنىڭ ئارتۇقچىلىقى شۇ يەردىكى ، بۇ ئۇسۇلدا باشتىن - ئاخىر ئىزچىل ھالدا جۈملىنىڭ قاتلاملىق ئالاھىدىلىكى تەكىتلىنىدۇ . شۇڭا ، بۇ ئۇسۇل بۆلەكلەر بويىچە تەھلىل قىلىش ئۇسۇلىغا قارىغاندا جۈملىنىڭ ئىچكى قانۇنىيىتىنى تېخىمۇ تولۇق ئېچىپ بېرەلەيدۇ . يەنە بىرى ، ئىككى بىسلىق جۈملىلەرنىڭ قۇرۇلما جەھەتتىكى پەرقىنى ئېنىق ئايرىشقا بولىدۇ . مەسىلەن:

① بۇ ئوقۇغۇچى ئالمىنىڭ تونۇشىدۇر .

بۇ ئوقۇغۇچى ئالمىنىڭ تونۇشىدۇر .

② ئىككى بالكونلۇق ئۆي بار .

ئىككى بالكونلۇق ئۆي بار .

③ تونۇگۇن يوقالغان كىتاب تېپىلدى .

قاتلاملار بويىچە تەھلىل قىلىش ئۇسۇلىنىڭ يېتەرسىزلىكى شۇ يەردىكى ، بۇ ئۇسۇلدا جۈملە تەركىبىدىكى ھەرقايسى تەركىبلەر (بۆلەكلەر) ئوتتۇرىسىدىكى سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋەتلەرنىڭ خاراكتېرىگە ئانچە ئەھمىيەت بېرىلمەيدۇ . شۇڭا ، جۈملە تەھلىل قىلغاندا ، پەقەت قاتلاملارلا ئايرىلىپ ، ھەرقايسى بىۋاسىتە تەركىبلەر ئوتتۇرىسىدىكى سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋەتلەر كۆرسىتىلمەيدۇ . نەتىجىدە ، قاتلاملىرى ئوخشاش ، سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋەتلىرى ئوخشىمايدىغان قۇرۇلمىلار پەرقلەنمەيدۇ . مەسىلەن :

① تېل ــ ئالاقىلىشىش ۋاستىسى .

② مەن كەچ كېلىمەن .

بۇ ئىككى جۈملىنى كۆزىتىدىغان بولساق ، ئۇلارنىڭ قاتلاملىرىنىڭ پۈتۈنلەي ئوخشاش ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالالايمىز . ئەمەلىيەتتە مىسال ① ئىسىملىق ئىگە ـ خەۋەرلىك جۈملە بولۇپ ، ئۇنىڭ خەۋىرى ئېنىقلىغۇچى ـ ئېنىقلانغۇچىلىق مۇناسىۋەتتىكى ئىسىملىك سۆز بىرىكمىسىدىن تەركىب تاپقان بولسا ، مىسال ② پېئىللىق ئىگە ـ خەۋەرلىك جۈملە بولۇپ ، ئۇنىڭ خەۋەر بۆلىكى ھالەت ـ خەۋەرلىك مۇناسىۋەتتىكى پېئىللىق سۆز بىرىكمىسىدىن تەركىب تاپقان .

يەنە بىر جەھەتتىن ، بۇ خىل تەھلىل قىلىش ئۇسۇلى جۈملە بۆلەكلىرى نورمال تەرتىپتە ئورۇنلاشقان ئەھۋالدىلا ، يەنى ئىگىگە مۇناسىۋەتلىك ئەگەشمە بۆلەكلەر ئىگىنىڭ ئالدىدا ، خەۋەرگە مۇناسىۋەتلىك ئەگەشمە بۆلەكلەر ئىگىنىڭ كەينىدە ، خەۋەرنىڭ

ئالدىدا كەلگەن ئەھۋال ئاستىدىلا ئەسقاتمىدۇ . ئەگەر خەۋەرگە مۇناسىۋەتلىك ئەگەشمە بۆلەكلەر ئىگىنىڭ ئالدىدا كېلىپ قالسا ، ئۇنداق جۈملىلەرگە بۇ خىل ئۇسۇلنى قوللىنىشقا بولمايدۇ . مەسىلەن :

① ئۇ چاغلاردا يېزىمىزدا قارا چىراغلار يېقىلاتتى .

② بۇ ئەھۋالنى ئالىم تۇنۇگۈن ماڭا سۆزلەپ بەردى .

③ چېچەكلىگەن ئۆرۈك شاخلىرىدا قارىغوجىلار نېمىلەرنىدۇر دوراۋاتتى .

مىسال ① دە خەۋەرگە مۇناسىۋەتلىك بولغان « ئۇ چاغلاردا » ، « يېزىمىزدا » دېگەن ۋاقىت ۋە ئورۇن ھالىتى ئىگىنىڭ ئالدىدا ، مىسال ② دە خەۋەرگە مۇناسىۋەتلىك بولغان « بۇ ئەھۋالنى » دېگەن تولدۇرغۇچى ئىگىنىڭ ئالدىدا ، مىسال ③ تە خەۋەرگە مۇناسىۋەتلىك بولغان « چېچەكلىگەن ئۆرۈك شاخلىرىدا » دېگەن ئورۇن ھالىتى ئىگىنىڭ ئالدىدا كەلگەن . مانا مۇشۇنداق جۈملىلەردە قاتلاملار بويىچە تەھلىل قىلىش ئۇسۇلىنى قوللىنىشقا بولمايدۇ .

3 . قۇرۇلما ـ تەركىبلەر بويىچە تەھلىل قىلىش ئۇسۇلى

قۇرۇلما ـ تەركىبلەر (بۆلەكلەر) بويىچە تەھلىل قىلىش ئۇسۇلى يۇقىرىدا سۆزلەنگەن ئىككى خىل ئۇسۇلنىڭ ئارتۇقچىلىقلىرى بىرلەشتۇرۇلگەن جۈملە تەھلىل قىلىش ئۇسۇلى بولۇپ ، بۇ خىل ئۇسۇلنىڭ ئارتۇقچىلىقلىرى تۆۋەندىكىچە :

1 . بۇ ئۇسۇلدىمۇ ئىگە ، خەۋەر ، تولدۇرغۇچى ، ئېنىقلىغۇچى ۋە ھالەت دېگەندەك ئاتالغۇلار بار . لېكىن ، ئۇلارنىڭ مەزمۇنى بۆلەكلەر بويىچە تەھلىل قىلىش ئۇسۇلىدىكىگە ئوخشىمايدۇ . بۆلەكلەر بويىچە تەھلىل قىلىش ئۇسۇلىدا بۇ بەش تەركىبنىڭ ھەممىسى جۈملىنىڭ بۆلەكلىرى دەپ قارىلىدۇ . قاتلاملار بويىچە تەھلىل قىلىش ئۇسۇلىدا بىرىنچى قاتلامدا بۆلۈنگەن تەركىبلەرلا جۈملىنىڭ بۆلىكى دەپ قارىلىدۇ . تولدۇرغۇچى ، ئېنىقلىغۇچى ۋە

هالەتلەر سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ بۆلەكلىرى (جۈملە بۆلەكلىرىنىڭ بۆلەكلىرى) دەپ قارىلىدۇ . قۇرۇلما ـ تەركىبلەر بويىچە تەھلىل قىلىش ئۇسۇلىدا بولسا جۈملە بىلەن سۆز بىرىكمىسى بىردەك سىنتاكسىسلىق بىرلىك دەپ قارىلىپ ھەم جۈملىگە ، ھەم سۆز بىرىكمىسىگە تەھلىل يۈرگۈزۈلىدۇ . مەسىلەن :

مەن ئۇنى يېزىغا ماڭدۇردۇم .

قۇرۇلما ـ تەركىبلەر بويىچە تەھلىل قىلىش ئۇسۇلىدا ، بۇ جۈملە پەقەت « مەن » دېگەن ئىگە بىلەن « ئۇنى يېزىغا ماڭدۇردۇم » دېگەن خەۋەر جۈملىنىڭ بۆلەكلىرى دەپ قارىلىدۇ . « ئۇنى » سۆزى پەقەت « يېزىغا ماڭدۇردۇم » دېگەن سۆزنىڭلا تولدۇرغۇچىسى ، « ئۇنى يېزىغا ماڭدۇردۇم » دېگەن سۆزنىڭ بۆلىكى دەپ قارىلىدۇ . خۇددى شۇنىڭدەك ، « يېزىغا » سۆزى بولسا ھالەت ـ خەۋەرلىك مۇناسىۋەتتىكى سۆز بىرىكمىسى « يېزىغا ماڭدۇر » نىڭ ھالىتى دەپ قارىلىدۇ . بىرىنچى قاتلامدىكى بىۋاستە تەركىبلەر جۈملىنىڭ بۆلەكلىرى ، ئىككىنچى ۋە ئۈچىنچى قاتلامدىكى بىۋاستە تەركىبلەر بولسا سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ بۆلەكلىرى ، يەنى جۈملە بۆلەكلىرىنىڭ بۆلەكلىرى بولىدۇ . مەسىلەن :

مەن ئۇنى يېزىغا ماڭدۇردۇم .

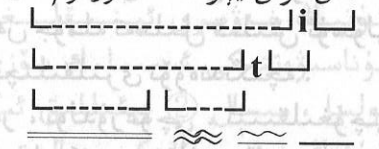

(**ئەسكەرتىش :** بۆلەكلەر بويىچە تەھلىل قىلىش ئۇسۇلىدا قوللىنىلىدىغان شەرتلىك بەلگىلەر ۋە بەزى ھەرپلەرنىڭ مەنىسى مۇنداق : **i** ـــ ئىگە ـ خەۋەرلىك مۇناسىۋەت ؛ **t** ـــ تولدۇرغۇچى ـ تولدۇرۇلغۇچىلىق مۇناسىۋەت ؛ **e** ـــ ئېنىقلىغۇچى ـ ئېنىقلانغۇچىلىق مۇناسىۋەت ؛ **h** ـــ ھالەت ـ خەۋەرلىك مۇناسىۋەت ؛

tɛŋ ـــ تەڭداشلىق مۇناسىۋەت .

بۇنىڭدا سۆز بىرىكمىسىنىڭ جۈملىدىكى رولىغا ۋە جۈملىنىڭ قاتلاملىق ئالاھىدىلىكىگە ئېتىبار بېرىلگەن . بۇ جەھەتتە قاتلاملار بويىچە تەھلىل قىلىش ئۇسۇلىنىڭ ئارتۇقچىلىقى قوبۇل قىلىنغان .

2 . بۇ خىل ئۇسۇلدا بىر يۈرۈش شەرتلىك بەلگىلەرنى ئىشلىتىش ئارقىلىق ھەرقايسى تەركىبلەر ئوتتۇرىسىدىكى سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋەتلەرنىڭ خاراكتېرىنى كۆرسىتىپ بېرىش تەلەپ قىلىنىدۇ . بۇ جەھەتتە بۆلەكلەر بويىچە تەھلىل قىلىش ئۇسۇلىنىڭ ئارتۇقچىلىقى قوبۇل قىلىنغان .

3 . بۇ خىل ئۇسۇلدا جۈملە ئادەتتە سۆزگىچىلا تەھلىل قىلىنىدۇ . مەسىلەن :

① ئادەملەرنىڭ ئىجتىمائىي مەۋجۇدىيىتى ئادەملەرنىڭ ئىدىيەسىنى بەلگىلەيدۇ .

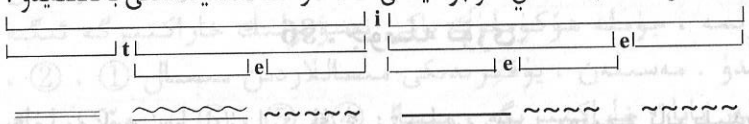

② گۈلخان خۇش پېئىللىقى بىلەن ئۇنىڭ دىققىتىنى بۇرىدى .

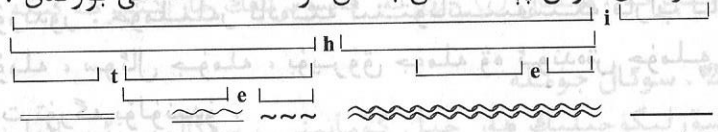

③ ناخشىسىز ، ئۇسسۇلسىز ئۆتكەن كۈنلەرنىم سەرتماقتا تۇرغاندەك ئازابلىق .

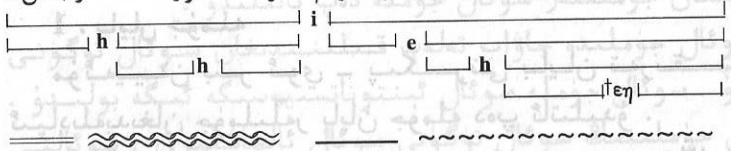

لېكىن ، بۇ ئۇسۇلنىڭمۇ ئۆزىگە خاس يېتەرسىزلىكى بار . ئۇ بولسىمۇ ، يەنىلا خەۋەرگە مۇناسىۋەتلىك ئەگەشمە بۆلەكلەر ئىگىنىڭ ئالدىدا كەلگەندە بۇ خىل جۈملە تەھلىل قىلىش

ئۇسۇلىنى قوللىنىشقا بولمايدۇ . شۇڭا ، هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا جۈملىلەرنى تەھلىل قىلىشتا ، سۆز ۋە سۆز بىرىكمىلىرىنى سىنتاكسىسلىق بىرلىك ھېسابلاپ تەھلىل يۈرگۈزۈش بىرقەدەر مۇۋاپىق . بۇ دېگەنلىك جۈملە تەركىبىدە ھەربىر مۇستەقىل سۆز ئۆز ئالدىغا بىر سىنتاكسىسلىق ۋەزىپە ئۆتەپ كەلگەن بولسا ، سۆزمۇ سۆز تەھلىل يۈرگۈزۈش ، ئەگەر سۆز بىرىكمىلىرى بىر خىل سىنتاكسىسلىق ۋەزىپە ئۆتەپ كەلگەن بولسا ، سۆز بىرىكمىلىرى بويىچە تەھلىل قىلىش كېرەك دېگەنلىك . پەقەت مۇشۇنداق قىلغاندىلا ، جۈملە بۆلەكلىرى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت ئېنىق بولىدۇ ، جۈملە قۇرۇلمىسىنى توغرا تونۇغىلى بولىدۇ .

§6 . جۈملە تۈرى

جۈملە تۈرى جۈملىنىڭ ئىنتوناتسىيەسى بويىچە ئايرىلىدىغان تۈرىدۇر . جۈملىلەر ئادەتتە ئىنتوناتسىيەسىگە قاراپ بايان جۈملە ، سوئال جۈملە ، بۇيرۇق جۈملە ۋە ئۇندەش جۈملە دەپ تۆت تۈرگە بۆلۈنىدۇ .

1 . بايان جۈملە

مۇئەييەن بىر ئوي ـ پىكىرنى بايان تەرىقىسىدە ئىپادىلەيدىغان جۈملىلەر بايان جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ .

بايان جۈملىنىڭ مۇئەييەن ئوي ـ پىكىرنى تەستىقلاش ياكى ئىنكار قىلىش خاراكتېرى بولىدۇ . بايان جۈملىدە بايان ئىنتوناتسىيەسى بولىدۇ . يېزىقتا بايان جۈملىلەردىن كېيىن پەش ياكى چېكىت قويۇلىدۇ . مەسىلەن :

① ھەر قېتىملىق زىيارەتتە ، باشلىق بىلەن ئىككىمىزنىڭ شەرىپىگە قەدەھلەر كۆتۈرۈلەتتى .

② خوتەنگە بارغۇچە يولدا جىق جاپا تارتتۇق .

③ ئۇ ئىككىنچى قېتىم تۇرۇشقا ئۇرۇندى ، لېكىن بېلىنى مىدىرلىتالمىدى .

④ تىل ـــ ئىنسانلارنىڭ ئەڭ مۇھىم ئالاقىلىشىش قورالىدۇر .

⑤ قادىر ـــ يېزا باشلىقى .

⑥ بىزنىڭ يۇرتىمىز ئاجايىپ گۈزەل .

⑦ ۋەتىنىمىزنىڭ زېمىنى كەڭ ، بايلىقى مول ، ئاھالىسى كۆپ .

بايان جۈملىلەرنىڭ خەۋىرى پېئىلدىن تۈزۈلسە ، پېئىللار خەۋەر رايىدا كېلىپ ، جۈملە بايان خاراكتېرىگە ئىگە بولىدۇ . ئەگەر تۈرغۇن سۆز ياكى تۈرغۇن سۆزلۈك سۆز بىرىكمىلىرىدىن تۈزۈلسە ، جۈملە ھۆكۈملۈك ياكى تەسۋىرلىك خاراكتېرگە ئىگە بولىدۇ . مەسىلەن ، يۇقىرىدىكى مىساللاردىن مىسال ① ، ② ، ③ لەر بايان خاراكتېرىگە ، مىسال ④ ، ⑤ ، ⑥ لەر ھۆكۈملۈك خاراكتېرگە ، مىسال ⑦ ، ⑧ لەر تەسۋىرلىك خاراكتېرگە ئىگە .

2 . سوئال جۈملە

سۆزلىگۈچىنىڭ ھەر خىل گۇمانىنى ، سوئالىنى ئىپادىلەپ كېلىدىغان جۈملىلەر سوئال جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ .

سوئال جۈملىدە جاۋاب تەلەپ قىلىنىدىغان سوئال تۈگۈنى بولىدۇ . سوئال جۈملە سوئال ئىنتوناتسىيەسىگە ئىگە بولىدۇ . سوئال جۈملىنىڭ سوئال تۈگۈنى سوئال ئالماشلىرى ، سوئالنى بىلدۈرىدىغان يۆكلىمىلەر ياكى سوئال ئىنتوناتسىيەسى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ . سوئال جۈملىنىڭ سوئال ئىنتوناتسىيەسى كۆچلۈك ئېيتىلىدۇ ھەم سوئال تۈگۈنىگە چۈشىدۇ . يېزىقتا سوئال جۈملىلەردىن كېيىن سوئال بەلگىسى قويۇلىدۇ . مەسىلەن :

① ئەگەر بۇ ئادەم راستتىنلا سېنى ئىتتىرىۋەتكەن بولسا ، نېمىشقا بېشىڭ تامغا تېگىپ يېرىلمىدى ؟

② ئۇلار بىز بىلەن خوشلاشماي كېتىپ قالارمۇ ؟

③ ئادەم ياش ۋاقتىدا مۇشۇنداق ئېغىر سىناقلارنى بېشىدىن ئۆتكۈزمىسە ، ياشلىقنىڭ ئەستە قالغۇدەك نېمە لەززىتى بولسۇن ؟

سوئال جۈملىلەر ئىپادىلەيدىغان مەزمۇنىغا قاراپ تۆۋەندىكىدەك بىرقانچە تۈرگە بۆلۈنىدۇ :

1) ئوچۇق سوئال جۈمله : بىرەر ئىشنىڭ ھال ـ ئەھۋالىنى ئەينەن (ئېنىق) بىلىش مەقسىتىده ئېيتىلىدىغان سوئال جۈملىلەر ئوچۇق سوئال جۈمله دەپ ئاتىلىدۇ . ئوچۇق سوئال جۈملىلەر سوئال ئالماشلىرى ياكى « مۇ ، چۇ » يۆكلىمىلىرى ئارقىلىق تۈزۈلىدۇ ياكى بولمىسا سوئال ئىنتوناتسىيەسىدىن تەركىب تاپىدۇ . ئوچۇق سوئال جۈمله ئاڭلىغۇچىدىن ئېنىق جاۋاب بېرىشنى تەلەپ قىلىدۇ . مەسىلەن :

① ئېتىمنى قەيەرگە باغلايمەن ؟

② بۈگۈنكى گېزىت كەلدىمۇ ؟

③ سىز ئۇنىڭ پىكرىگە قوشۇلامسىز ؟

④ ئۇ تەتىلده ئۆيگە بارمايدىكەن ، سىزچۇ ؟

⑤ بىز بارامدۇق ياكى سىلەر كېلەمسىلەر ؟

⑥ قەيسەر دەرسكە كەلمىدى ؟

⑦ بۇ يەر ياخشى ئەمەسكەن ؟

⑧ ـــ ئۇ كىم بولىدۇ ؟

ـــ تۇرسۇن .

ـــ تۇرسۇن ؟

2) گۇماني سوئال جۈمله : سۆزلىگۈچىنىڭ گۇمانىي كۆز قارىشىنى ئىپادىلەيدىغان سوئال جۈملىلەر گۇمانىي سوئال جۈمله دەپ ئاتىلىدۇ . گۇمانىي سوئال جۈملىلەر تۆۋەندىكىدەك شەكىللەردە ئىپادىلىنىدۇ :

a . جۈملىنىڭ خەۋىرىگە « دۇ // تۇ » يۆكلىمىسىنى بىرىكتۈرۈش ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ . مەسىلەن :

① ئۇ ئەتە كېلىدىغاندۇ ؟

② ئۇلارنىڭ سىنىپىدىكى بالىلارنىڭ سانى ئوتتۇزدۇ ؟

③ سىز بىلەن بىللە كەلگەن ھېلىقى ئادەمنىڭ ئىسمى سەمەتتۇ ؟

b . جۈمله خەۋىرىنىڭ تەركىبىده « مۇ » يۆكلىمىسى كەلگەن ئوچۇق سوئال جۈملىلەرگە « يا ، دۇ » يۆكلىمىلىرىنى بىرىكتۈرۈش ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ . مەسىلەن :

① ئۇ تۇنۇگۈن كەتتىمۇيا ؟

② ئۇ بۈگۈن كەلمەمدۇيا ؟

③ ئۇ قايتىپ كەلگەنمىدۇ ؟

c . سوئال ئىنتوناتسىيەسى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ . بۇ تۈردىكى سوئال جۈملىلەرنىڭ خەۋىرى ئومۇمەن ئىككىنچى شەخس شەكلىده كۆرۈلىدۇ . مەسىلەن :

① سىزمۇ قەشقەرگە بارغانسىز ؟

② غۇلجىدا ئادىلنى ئۇچراتمىغانسىز ؟

③ ئۇ يىغىنغا سىزمۇ قاتناشقانسىز ؟

d . « ـار //ـەر //ـر » ، « ـس » لىق بولۇشسىز سۈپەتداشلاردىن بولغان خەۋەر ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ . مەسىلەن :

① ئۇلار بىزگە نېمە ھەققىده سۆزلەپ بېرەر ؟

② ئەمدىغۇ شەھەرگە تېگەرمىز ؟

③ ئاۋۋال ئۇ سۆزلەر ؟

④ ئۇ بىز بىلەن خوشلاشماي كېتىپ قالماس ؟

e . ئوچۇق سوئال جۈملىنىڭ خەۋىرىگە « قانداق ، نېمە » ئالماشلىرى (ئەمەلىيەتته ، بۇ ئالماشلار مۇشۇ تۈردىكى سوئال جۈملىلەردە يۆكلىمه رولىدا كەلگەن) نى بىرىكتۈرۈش ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ . مەسىلەن :

① ئاغرىپ قالدىڭمۇ قانداق ؟

② ئۇ كەتتىمۇ نېمە ؟

3) قايتۇرما سوئال جۈملە : سۆزلىگۈچى تەرىپىدىن بېرىلگەن سوئالغا سوئال شەكلىدە بېرىلىدىغان جاۋابنى ئىپادىلەيدىغان سوئال جۈملىلەر قايتۇرما سوئال جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ . مەسىلەن :

① ــ دەرياغا قانداق ئۆتىمىز ؟ (ئوچۇق سوئال جۈملە)

ــ كېمە ئارقىلىق ئۆتەمدۇق ؟ (قايتۇرما سوئال جۈملە)

② ــ ئويۇنغا سەنمۇ بارامسەن ؟ (ئوچۇق سوئال جۈملە)

ــ نېمىدەپ بارمايدىكەنمەن ؟ (قايتۇرما سوئال جۈملە)

③ ــ تەتىلدە ئۆيگە بارامسىز؟ (ئوچۇق سوئال جۈملە)

ــ ئۆيگە بارماي نەگە باراتتىم ؟ (قايتۇرما سوئال جۈملە)

4) ئۇندەش سوئال جۈملە : باشقىلاردىن جاۋاب تەلەپ قىلمايدىغان ، جاۋابنى ئۆزىدىن بىلىنىپ تۇرىدىغان سوئال جۈملىلەر ئۇندەش سوئال جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ . يېزىقتا بۇ تۇردىكى جۈملىلەردىن كېيىن ئادەتتە ئاۋۋال سوئال بەلگىسى ، ئاندىن ئۇندەش بەلگىسى قويۇلىدۇ . مەسىلەن :

① نەدىمۇ قۇرۇق تاغار ئۆرە تۇرغان بار ؟!

② مېلىدىن كېچەلەيدىغان بېخىلمۇ بولامدۇ ؟!

③ مەن قەدىناس ئاغىنەڭ تۇرۇپ شۇنچىلىك ئىشنى قىلالمايمەنمۇ ؟ !

3 . بۇيرۇق جۈملە

بۇيرۇق ، چاقىرىق ، شوئار ، ئۆتۈنۈش ، ئۈمىد ـ تىلەك ، مەسىلىھەت مەزمۇنىدىكى ئوي ـ پىكىرلەرنى ئىپادىلەيدىغان جۈملىلەر بۇيرۇق جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ . بۇيرۇق جۈملىلەرنىڭ خەۋىرى ئومۇمەن بۇيرۇق رايىدىكى پېئىللاردىن بولىدۇ . بۇيرۇق جۈملىنىڭ خەۋىرى بولۇپ كەلگەن بۇيرۇق رايىدىكى پېئىللارنىڭ قايسى شەخسته كېلىشى بۇيرۇق جۈملىلەرنىڭ مەزمۇنىنى بەلگىلەيدۇ ، يەنى خەۋىرى بۇيرۇق رايىنىڭ بىرىنچى شەخس

بىرلىكىده كەلگەن بولسا خالاش مەنىسىنى ، بىرىنچى شەخس كۆپلۈك شەكلىده كەلگەن بولسا چاقىرىق مەنىسىنى ، ئىككىنچى شەخس بىرلىك ياكى كۆپلۈك شەكلىده كەلگەن بولسا بۇيرۇق ، ئۆتۈنۈش ، مەسلىھەت مەنىلىرىنى ، ئۈچىنچى شەخس شەكلىده كەلگەن بولسا بۇيرۇق ، ئۈمىد ـ تىلەك مەنىلىرىنى ئىپادىلەيدۇ . مەسىلەن :

① ئەتە ئەتىگەنده كەلسىلە ، تاغا ، مەن مۇشۇ يەردىلا ماشىنىغا سېلىپ قويای . (خالاش)

② غەم دېگەن شۇنداق بولسا ، بىر قوشۇق قېنىمنى تىلەي ، بۇنىڭدىن كېيىن ئۆزۈمنى بىلەي . (ئۆتۈنۈش)

③ ۋەتەنىمىزنى قوغدايلى ! (چاقىرىق)

④ ئىتتىپاقلىشىپ بىرلىكته ئالغا باسايلى ! (چاقىرىق)

⑤ مۇشۇ تاشلىقتا بىر تانسا قىلايلى ، مېنىڭ ئۆمرۈمده ئويىنىغان تانسام مۇشۇ بولۇپ قالسۇن . (تىلەك)

⑥ بۇ گەپنى ئېغىزغا ئالما . (بۇيرۇق)

⑦ مالڭ ، كۆزۈمدىن يوقال ! (بۇيرۇق)

⑧ سىز ۋاقتىدا بېرىپ دوختۇرغا كۆرۈنۈپ بېقىڭ . (مەسلىھەت)

⑨ يۇقىرى ئۆتسىلە . (ئۆتۈنۈش)

⑩ خالايىق ! ئاڭلىمىدىم ، ئىشتىمىدىم دېمەڭلار ! ھەربىر تۇتۇندىن بىر ئەر ئۆستەڭ چېپىشقا ماڭسۇن ! (بۇيرۇق)

⑪ خۇدايىم مۇشۇ قىزىمنى بىر گۈزەلنى ئاتا قىلسۇن ! (تىلەك)

⑫ ھەر مىللەت خەلقىنىڭ بۇيۇك ئىتتىپاقلىقى ياشىسۇن ! (چاقىرىق)

بۇيرۇق ، چاقىرىق ، سوئال مەنىسىدىكى بۇيرۇق جۈملىلەر ئادەتته كۆچلۈك ۋە كۆتۈرەڭگۈ ئاھاڭدا ئېيتىلىدۇ . يېزىقتا بولسا بۇ خىلدىكى جۈملىلەردىن كېيىن ئۇندەش بەلگىسى قويۇلىدۇ ؛ ئۆتۈنۈش ، تىلەك ، ئۈمىد ، مەسلىھەت مەنىسىدىكى بۇيرۇق جۈملىلەر پەسرەك ئاھاڭدا ئېيتىلىدۇ . يېزىقتا بولسا بۇ خىل جۈملىلەردىن كېيىن چېكىت ياكى پەش قويۇلىدۇ .

4 . ئۇندەش جۈملە

سۆزلىگۈچىنىڭ تۇرلۇك ھېسسىياتلىق ئوي - پىكىرلىرىنى ئىپادىلەيدىغان جۈملىلەر ئۇندەش جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ .

ئۇندەش جۈملىلەرنىڭ تەركىبىدە ئومۇمەن ئىملىق سۆزلەر ياكى « ھە ، دە ، غۇ (قۇ) » قاتارلىق ھېس - تۇيغۇ يۇكلىمىلىرى بولىدۇ . ئۇندەش جۈملە تەركىبىدىكى ئىملىق سۆزلەر ياكى ھېس - تۇيغۇ يۇكلىمىلىرى كونكرېت لېكسىكىلىق مەنە ئىپادىلىمەيدۇ . ئەمما ، ئۇلار كىشىلەرنىڭ تۇرلۇك كۆچلۈك ھېسسىياتىغا ۋەكىللىك قىلىدۇ ، شۇڭا ئۇندەش جۈملىلەر كۆچلۈك ھېسسىيات تۇسىنى ئالغان بولىدۇ . شۇ سەۋەبلىك ، ئۇندەش جۈملىلەرنىڭ ئىنتوناتسىيەسىمۇ كۆتۈرەڭگۇ بولىدۇ . يېزىقتا ئۇندەش جۈملىلەردىن كېيىن ئۇندەش بەلگىسى قويۇلىدۇ .

ئۇندەش جۈملىلەرنىڭ مەزمۇنى ئۇلارنىڭ تەركىبىدىكى ئىملىق سۆزلەر ياكى ھېس - تۇيغۇ يۇكلىمىلىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولىدۇ . مەسىلەن :

① ۋاي ئىسىت ، ئەجەب بىلمەپتىمىز ! (ئۆكۈنۈش)

② يا تەخسىر ، بىزنىڭ گۇپىمىزنى سۇدەك بىلىدىكەنغۇ ! (ھەيرانلىق)

③ ئاپلا ، مەن كىرمىسەم بوپتىكەن - ھە ! (پۇشايمان)

④ سەندەك ئىپلاسنى يانجۇەتسەكمۇ دەردىمىز چىقمايدۇ . (غەزەپلىنىش)

⑤ بۇ يىل ئالمي مەكتەپكە ئۆتەلمىگەن بولسام قانداق ياخشى بولاتتى - ھە ! (ئازرۇ - ئارمان)

⑥ ۋاي - ۋۇي ، ئەجەبمۇ تۇغمىدى ئۇنىڭ سۆزى ! (بىزار بولۇش)

بايان جۈملە ، سوئال جۈملە ، بۇيرۇق جۈملە ۋە ئۇندەش جۈملىدىن ئىبارەت بۇ تۆت تۇرلۈك جۈملە ئاددىي جۈملە تىپىدىمۇ ، قوشما جۈملە تىپىدىمۇ ئوخشاشلا كۆرۈلىدۇ ، يەنى ئاددىي جۈملە تىپى ئىچىدىمۇ بايان جۈملە ، سوئال جۈملە ،

بۇيرۇق جۈملە ۋە ئۇندەش جۈملىلەر بولىدۇ . قوشما جۈملە تىپى ئىچىدىمۇ بايان جۈملە ، سوئال جۈملە ، بۇيرۇق جۈملە ۋە ئۇندەش جۈملىلەر بولىدۇ .

بەزىلەر يەنە جۈملىنى ۋەقەلىككە بولغان مۇناسىۋىتى جەھەتتىن بولۇشلۇق جۈملە ۋە بولۇشسىز جۈملە دەپ ئىككى تۈرگە ئايرىيدۇ ۋە ۋەقەلىك تەستىقلىنىدىغان جۈملىنى بولۇشلۇق جۈملە دەپ ، ۋەقەلىك ئىنكار قىلىنىدىغان جۈملىنى بولۇشسىز جۈملە دەپ ئاتايدۇ .

بولۇشلۇق جۈملە	***بولۇشسىز جۈملە***
بىز ئەتە ئوقۇيمىز .	*بىز ئەتە ئوقۇمايمىز .*
ئۇنىڭ ئىككى ئاكىسى بار .	*ئۇنىڭ ئىككى ئاكىسى يوق .*
ماھىنۇر ــ ئوقۇتقۇچى .	*ماھىنۇر ئوقۇتقۇچى ئەمەس .*

بولۇشلۇق جۈملە بىلەن بولۇشسىز جۈملە ئاددىي جۈملە تىپىدىمۇ ، قوشما جۈملە تىپىدىمۇ ئوخشاشلا كۆرۈلىدۇ ، يەنى ئاددىي جۈملە تىپى ئىچىدىمۇ بولۇشلۇق جۈملە بىلەن بولۇشسىز جۈملە بولىدۇ ، قوشما جۈملە تىپى ئىچىدىمۇ بولۇشلۇق جۈملە بىلەن بولۇشسىز جۈملە بولىدۇ .

ئۇچىنچى باب

جۈملە تىپى ـ ئاددىي جۈملە

§1 . ئاددىي جۈملە ۋە ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكى

1 . ئاددىي جۈملىنىڭ ئېنىقلىمىسى

سۆز ياكى سۆز بىرىكمىسىدىن تۈزۈلۈپ ، تولۇق ئاياغلاشقان يەككە ئوي ـ پىكىرنى ئىپادىلەيدىغان جۈملە ئاددىي جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ . مەسىلەن :

① ئەخمەق كۈندۈزى چىراغ ياقىدۇ .

② ھۇرۇن ئادەم يەرگىمۇ ئېغىر يۈك .

③ تۆمۈرنى قىزىقىدا سوق .

④ ئۇ ھازىر ئۇرۇمچىدە .

⑤ گۈلسۇم تىرىشچان ئوقۇغۇچى .

⑥ ئۇلارنىڭ سانى ئوتتۇز .

⑦ ھالال بىلەن ھارامنى پەرق ئەتكۈچىلىكىم بار .

⑧ بۇنداق ئاقىۋەتنى كۆرگۈم يوق .

2 . ئاددىي جۈملىنىڭ ئالاھىدىلىكى

ئاددىي جۈملە تۆۋەندىكىدەك ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە :

1 . ئاددىي جۈملىدە بىرلا قۇرۇلما مەركىزى بولىدۇ . ئۇ سۆز بىلەن سۆز ، سۆز بىلەن سۆز بىرىكمىسى ، سۆز بىرىكمىسى بىلەن سۆز بىرىكمىسى ئوتتۇرىسىدىكى گىرامماتىكىلىق (سىنتاكسىسلىق) مۇناسىۋەتنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ . مەسىلەن :

① بۇ قىز مەتۇمۇ ياكى تەتۇرمۇ ؟

② پەن ـ تېخنىكا ئۇچقانداق تەرەققىي قىلىۋاتقان ، زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشى ئۆزلۈكسىز ئېلىپ بېرىلىۋاتقان ، ئىختىساسلىقلار كۇندىن ـ كۈنگە كۆپىيىۋاتقان ، كىشىلەرنىڭ تۇرمۇش ئادەتلىرى ئۆزگىرىپ ۋە ئىستېمال جەھەتتىكى ئېھتىياجى ئېشىپ بېرىۋاتقان بۈگۈنكى كۈندە دۆرنىڭ تەلىپىگە ئۇيغۇنلىشىش ھەم ماس قەدەمدە ئالغا ئىلگىرىلەش بىز ياشلارنىڭ باش تارتىپ بولمايدىغان مەسئۇلىيىتى .

2 . ئاددىي جۈملىدە بىرلا بايانىي مۇناسىۋەت بولىدۇ . شۇڭا ، ئۇ بىرلا ئاياغلاشقان ئوي ـ پىكىرنى ئىپادىلەيدۇ . مەسىلەن :

① ئۆزنىڭ بىلىمسىزلىكىنى بىلمەسلىك قوش بىلىمسىزلىكتۇر .

② ئادىل كۆزى كۆرمەيدىغان ، قولى تۇتمايدىغان بىرسى بىلەن توي قىپتۇ .

③ ھەقىقەتكە ھۆرمەت قىلىش ئەقىل ـ پاراسەتكە ئېرىشىشنىڭ بىرىنچى قەدىمى .

3 . ئاددىي جۈملە تارماق جۈملىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالمايدۇ ياكى تارماق جۈملىلەرنىڭ ئىچىگە ئېلىنمايدۇ . ئەگەر ئۇ تارماق جۈملىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالسا ياكى تارماق جۈملىلەرنىڭ ئىچىگە ئېلىنسا ، ئاددىي جۈملە ئەمەس ، بەلكى قوشما جۈملە تەركىبىدىكى تارماق جۈملە ھېسابلىنىدۇ .

① بىز باردۇق ، ئۇلار بارمىدى .

② كېرىم بويتاق گويا توك سوقۇۋەتكەندەك چاچراپ ئورنىدىن تۇردى ـ يۇ ، شۇ ھامان يەنە يېلى چىقىپ كەتكەن توپنەك ئورۇندۇققا لاسسىدە چاپلىشىپ قالدى .

4 . ئاددىي جۈملە تەركىبىدىكى سۆزلەرنىڭ سانىغا قاراپ بەلگىلەنمەيدۇ . ئۇ بىر سۆزدىنمۇ ، بىر سۆز بىرىكمىسىدىنمۇ ، ھەتتا نۇرغۇن سۆز ياكى نۇرغۇن سۆز بىرىكمىلىرىدىنمۇ تۇزۇلۇشى مۇمكىن . مەسىلەن :

① ــ ماشىنا !

② ــ قانداق ئوقۇۋاتسەن ؟

ــ خېلى ياخشى .

③ مانا مۇشۇ چاغدا بالىلىقىمدا تونۇر بېشىدا ئولتۇرۇپ مەھەللىمىزدىكى بىرقانچە « قۇلاق كەستىلەر » گە « سۇ بويىدا » رومانىدىكى ۋەقەلەرنى نەزمىلىرى بىلەن قوشۇپ يادلاپ بەرگەنلىرىمنىڭ ، تولۇقسىزنىڭ 2 ـ يىللىقىدا ئوقۇۋاتقان چاغلىرىمدىن باشلاپلا ئاڭلىغانلىكى ناخشا ـ قوشاقلارنى يېزىپ ، توپلاپ ساقلىغانلىرىمنىڭ ، ياتاقچىلىقتا باشقىلارغا دەخلى قىلىپ قويماسلىق ئۈچۈن ساۋاقداشلىرىم ئۇخلاپ قالغاندىن كېيىن ئورنۇمدىن تۇرۇپ ، شام يورۇقىدا شېئىر يازغانلىرىمنىڭ ، كۈن بويى شېئىر يازغىنىمغا تۇشلۇق بىرەر پارچە ئەسىرىمنىڭ ئېلان قىلىنمىغانلىقىدىن ئىچى پۇشقان بىر ساۋاقدىشىمنىڭ « مەن تەھرىر بولمىغۇچە سېنىڭ شېئىرلىرىڭ ئېلان قىلىنمايدۇ » دەيدىغان سەممىي چاقچاقلىرىنىڭ ، خىزمەتكە يېڭى چىققان مەزگىللەردە مەكتىپىمىزدىكى بىرقانچە ھەۋەسكارلارنى ئەگەشتۇرۇپ ، « ئابرال ئۇمىدلىرى » ئىجادىيىتىت كۇرۇژۇكىغا قاتنىشىش ئۈچۈن ۋېلىسىپىت بىلەن چۈلۈقايدىن غۇلجا شەھىرىگە بىرقانچە قېتىم كىرىپ ـ چىققانلىرىمنىڭ ، يەنە قانداقتۇر مۇشۇ يولدىكى تىرىشچانلىقلىرىمنىڭ ھەممە ، ھەممىسىنىڭ ... ھاردۇقى بىراقلا چىققاندەك بولدى .

ئاددىي جۈملە ئەڭ كىچىك ۋە ئەڭ ئاساسلىق ئالاقە بىرلىكى ھېسابلىنىدۇ . ئاددىي جۈملە قوللىنىلغاندا ، ئۇي ـ پىكىر چۈشىنىشلىك بولىدۇ . ئاددىي جۈملە دىيالوگلاردا ۋە ئەدەبىي ئەسەرلەردە كۆپ قوللىنىلىدۇ .

§2 . جۈملە تىپى ھەققىدە چۈشەنچە

1 . جۈملە تىپىنىڭ ئېنىقلىمىسى

جۈملىلەرنى ئىچكى قۇرۇلما جەھەتتىن تەھلىل قىلىشتىن ھاسىل قىلىنغان سىنتاكسىسلىق قۇرۇلما قېلىپى ياكى قۇرۇلما نۇسخىسى جۈملە تىپى دەپ ئاتىلىدۇ ، مەسىلەن :

① بالىلار تاماق يەۋاتىدۇ .

② مەن ماقالە يېزىۋاتىمەن .

③ باشقىلار مۇسابىقە كۆرۈۋاتىدۇ .

.....

مانا بۇ جۈملىلەرنىڭ ئىچكى قۇرۇلمىسىنى تەھلىل قىلىساق ۋە ئۇلاردىكى ئورتاقلىقلارنى يىغىنچاقلىساق ، بۇلارنىڭ « ئىگە ـ تولدۇرغۇچى ـ خەۋەر » لىك جۈملە تىپىگە كىرىدىغانلىقىنى كۆرۈۋالالايمىز .

① ئۇرۇمچى ــ شىنجاڭنىڭ مەركىزى .

② پاشا ئىشان ــ داڭلىق ناخشىچى .

③ ل . مۇتەللىپ ــ شائىر .

.....

مانا بۇ جۈملىلەرنىڭ ئىچكى قۇرۇلمىسىنى تەھلىل قىلىساق ۋە ئۇلاردىكى ئورتاقلىقلارنى يىغىنچاقلىساق ، بۇلارنىڭ « ئىگە ـ خەۋەر » لىك جۈملە تىپىگە كىرىدىغانلىقىنى كۆرۈۋالالايمىز .

① سېنى تۇتۇپ بەرمىسەم ، ئۇ مېنى ئۆلتۈرىدۇ .

② ئۆزۈڭنى كەلسەڭ ، بېرىمەن .

③ ئۇلار كەلمىگەن بولسا ، ۋەزىپىنى ۋاقتىدا ئورۇنلىيالمىغان بولاتتۇق .

.....

مانا بۇ جۈملىلەرنىڭ ئىچكى قۇرۇلمىسى ۋە تەركىبىدىكى تارماق جۈملىلەر ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى تەھلىل قىلىساق

ۋە ئۇلاردىكى ئورتاقلىقلارنى يىغىنچاقلىساق ، ئۇلارنىڭ « شەرت مۇناسىۋىتىدىكى بىقىنىدىلىق قوشما جۈملە » تېپىگە كىرىدىغانلىقىنى كۆرۈۋالالايمىز .

① مېنىڭ جېنىم تېنىمدە ئەمەس ، شۇڭلاشقا ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرىمەن .
② بۇ ئوينىشىدىغان ئىش ئەمەس ، شۇڭا بىز يۇختا تەييارلىق قىلدۇق .
③ قۇلىقىمنىڭ قۇرۇق گەپ بىلەن خوشى يوق ، شۇڭا پاختا تىقىۋالدىم .
.....

مانا بۇ جۈملىلەرنىڭ تەركىبىدىكى تارماق جۈملىلەرنىڭ مۇناسىۋىتىنى تەھلىل قىلساق ۋە ئۇلاردىكى ئورتاقلىقلارنى يىغىنچاقلىساق ، بۇ جۈملىلەرنىڭ « سەۋەب ـ نەتىجە مۇناسىۋىتىدىكى تەڭداش قوشما جۈملە » تېپىگە كىرىدىغانلىقىنى كۆرۈۋالالايمىز .

2 . جۈملە تېپىنىڭ ئالاھىدىلىكى

1 . جۈملە تېپى ئابستراكتلىققا ئىگە بولىدۇ . ھەر قانداق بىر تىلدا كونكرېت جۈملىلەرنىڭ سانى چەكسىز بولىدۇ . ھەرقانداق بىر تىلدىكى ئەنە شۇنداق سانسىزلىغان كونكرېت جۈملىلەرنى سانى تولىمۇ چەكلىك بولغان تىپلارغا يىغىنچاقلىغىلى بولىدۇ . شۇڭا ، جۈملە تېپى سانسىزلىغان كونكرېت جۈملىلەرگە نىسبەتەن ئابستراكت بولىدۇ . دېمەك ، جۈملىنىڭ سانى چەكسىز ، جۈملە تېپىنىڭ سانى چەكلىك بولىدۇ .

2 . جۈملە تېپى ھاسىلچانلىققا ئىگە بولىدۇ . چۈنكى ، كىشىلەر شۇ چەكلىك جۈملە تېپىنى ئىگىلىۋالغان ھامان ، شۇ جۈملە تېپىنىڭ ھەربىر ئورنىغا ئوخشاش گىرامماتىكىلىق رولغا ئىگە سۆزلەرنى ئالماشتۇرۇپ قويۇش ئارقىلىق ئۇ جۈملە تېپىدىن سانسىزلىغان جۈملىلەرنى ھاسىل قىلالايدۇ .

3 . جۈملە تېپى سىستېمىلىقلىققا ، قاتلاملىقلىققا ئىگە بولىدۇ . چۈنكى ، جۈملە تېپى بىلەن جۈملە تېپى ئورگانىك

بىرىكىدۇ . يۇقىرى قاتلامدىكى جۈملە تېپى ئېچىدە ئوتتۇرا قاتلامدىكى جۈملە تېپى بولىدۇ ، ئوتتۇرا قاتلامدىكى جۈملە تېپى ئېچىدە تۆۋەن قاتلامدىكى جۈملە تېپى بولىدۇ . ئەنە شۇنداق يۇقىرى ، ئوتتۇرا ۋە تۆۋەن قاتلامدىكى جۈملە تېپلىرى ئۆزئارا مۇناسىۋەتلىك بولغان ۋە بىر ـ بىرىنى شەرت قىلىدىغان جۈملە تېپى سىستېمىسىنى ھاسىل قىلىدۇ . شۇڭا ، ھەربىر جۈملە تېپى شۇ تىلدىكى جۈملە تېپى سىستېمىسىدا ئۆزىگە خاس ئورۇنغا ئىگە بولۇپ ، ئۇ قايسى قاتلامدا بولسا ، شۇ جۈملە تېپى تۇرىگە مەنسۇپ بولىدۇ .

3 . جۈملە تېپى بىلەن مۇناسىۋەتسىز ئاممىلار

كونكرېت جۈملىلەر دائىم نۇرغۇن ئاممىلاردىن تەركىب تاپىدۇ . ئۇلارنىڭ ئېچىدە بەزىلىرى جۈملە تېپىنىڭ ھاسىل بولۇشىغا بىۋاستە تەسىر كۆرسەتسە ، يەنە بەزىلىرى جۈملە تېپىغا قىلچە تەسىر كۆرسەتمەيدۇ . شۇڭا ، جۈملە تېپى ئۇستىدە تەھلىل يۈرگۈزگەندە جۈملە تېپىغا مۇناسىۋەتسىز ياكى جۈملە تېپىغا تەسىر كۆرسەتمەيدىغان ئاممىلار نەزەردىن ساقىت قىلىنىشى كېرەك . جۈملە تېپىغا تەسىر كۆرسەتمەيدىغان ئاممىلار تۆۋەندىكىلەردىن ئىبارەت :

1 . جۈملە ئىنتوناتسىيەسىگە مۇناسىۋەتلىك ئاممىلار . مەسىلەن : بايان ، سوئال ، بۇيرۇق ، ئۈندەش ، تەكىتلەش قاتارلىق ئاممىلار ۋە ئۇلارغا مۇناسىۋەتلىك سۆز ـ ئىبارىلەر جۈملە تېپىغا تەسىر كۆرسەتمەيدۇ . مەسىلەن :

① قادىر كەلدى . (بايان)
② قادىرمۇ كەلدى . (تەكىت ھەم بايان)
③ قادىر كەلدىمۇ ؟ (سوئال)
④ قادىر كەلدى ؟ (سوئال)
⑤ قادىرمۇ كەلدىمۇ ؟ (تەكىت ھەم سوئال)

⑥ قادىر كەلسۇن . (بۇيرۇق)
⑦ قادىر كەلدى ! (ئۇنده‌ش)

بۇ يەتته جۇملىنىڭ ئىنتوناتسىيەسى ۋە تەكتىلەش نۇقتىسى گەرچە بىر - بىرىگە ئوخشاش بولمىسىمۇ ، لېكىن ئۇلارنىڭ جۇملە تىپى ئوخشاش بولۇپ ، ئۇلار ئوخشاشلا « ئىگە - خەۋەرلىك » جۇملە تىپىغا كىرىدۇ .

2 . جۇملىنىڭ مۇستەقىل بۆلەكلىرى ، مەسىلەن ، قاراتما بۆلەك ، قىستۇرما بۆلەك ۋە ئۇنده‌ش بۆلەكلەر جۇملە تىپىغا تەسىر كۆرسەتمەيدۇ . مەسىلەن :

① هەي كۆچىلىك ، ئەكى ياخشىسى ، سىلەر ئادىلنى ئەكېتىڭلار .
② ئەپسۇسكى ، سىلەر ئادىلنى ئەكېتىپسىلەر .
③ هەي ئىسىت ، سىلەر ئادىلنى ئەكېتىپسىلەر ئەمەسمۇ ؟

مانا بۇ جۇملىلەر تەركىبىدىكى « هەي كۆچىلىك » دېگەن قاراتما بۆلەك ، « ئەكى ياخشىسى » ، « ئەپسۇسكى » دېگەن قىستۇرما بۆلەك ۋە « هەي ئىسىت » ، « ئەمەسمۇ » دېگەن ئۇنده‌ش بۆلەكلەر جۇملە تەركىبىدىن چىقىرىۋېتىلسىمۇ ، ئۇ جۇملىلەر ئوخشاشلا « ئىگە - تولدۇرغۇچى - خەۋەر » تىپلىق جۇملە بولىۋېرىدۇ .

3 . رولى ئوخشاش سۆزلەرنىڭ ئورۇنلىرى ئالماشتۇرۇلسا ، جۇملە تىپىغا تەسىر يەتمەيدۇ . مەسىلەن :

① پەرىده شېرىنگۈلنى تونۇيدۇ .
شېرىنگۈل پەرىده‌نى تونۇيدۇ .
② ئۇرۇمچى ـــ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ مەركىزى .
شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ مەركىزى ـــ ئۇرۇمچى .

4 . جۇملە بۆلەكلىرىنىڭ نورمال تەرتىپى تەكتىلىمەكچى بولغان نۇقتىغا ئاساسەن ئۆزگەرتىلسىمۇ جۇملە تىپىغا تەسىر يەتمەيدۇ . مەسىلەن :

① قىنىڭغا پاتمايدىغان چوكان - ده ، سەن .
سەن قىنىڭغا پاتمايدىغان چوكان - ده .
② كۆرەرمىز ئۇنىڭ بىكاردىن - بىكارغا قوش - كالا بېرىپ تۇرغىنىنى .
ئۇنىڭ بىكاردىن - بىكارغا قوش - كالا بېرىپ تۇرغىنىنى كۆرەرمىز .

5 . جۇملە بۆلەكلىرى كېڭەيتىلسە جۇملە تىپىغا تەسىر كۆرسەتمەيدۇ . بەش تۈرلۈك جۇملە بۆلىكى ئىچىده ئىگە ، خەۋەر ، تولدۇرغۇچى جۇملە تىپىغا مۇناسىۋەتلىك بۆلەكلەر هېسابلىنىدۇ . ئېنىقلىغۇچى بىلەن هالەت بولسا ئاده‌تتىكى ئەھۋالدا جۇملە تىپىنىڭ هاسىل بولۇشىغا تەسىر كۆرسەتمەيدۇ . مۇناقىچە ئېيتقاندا ، بىر سۆزدىن تەركىب تاپقان ئىگە ياكى خەۋەر ياكى تولدۇرغۇچى كېڭەيتىلگەندىن كېيىن ، بېقىندىلىق سۆز بىرىكمىسىنى هاسىل قىلىدۇ . بۇ سۆز بىرىكمىسىنىڭ گىرامماتىكىلىق رولى ئەسلىدىكى سۆزنىڭ گىرامماتىكىلىق رولى بىلەن يەنىلا ئوخشاش بولىدۇ . شۇڭا ، جۇملە تىپى ئۆزگەرمەيدۇ . مەسىلەن:

① ئەركىن كىتاب ئوقۇيدۇ .
② ئۇكام ئەركىن بۇ كىتابنى قىزىقىپ ئوقۇيدۇ .

بۇ جۇملىلەردىكى « ئەركىن » بىلەن « ئۇكام ئەركىن » نىڭ ، « كىتاب » بىلەن « بۇ كىتاب » نىڭ، « ئوقۇيدۇ » بىلەن « قىزىقىپ ئوقۇيدۇ » نىڭ گىرامماتىكىلىق رولى ئوخشاش . شۇڭا ، ئۇ ئىككى جۇملە ئوخشاشلا « ئىگە - تولدۇرغۇچى - خەۋەر » تىپلىق جۇملىلەر هېسابلىنىدۇ .

6 . جانلىق تىلدا بەزى جۇملە بۆلەكلىرىنىڭ چۈشۈپ قېلىشى جۇملە تىپىنىڭ ئايرىلىشىغا تەسىر كۆرسىتەلمەيدۇ ، يەنى تولۇقسىز جۇملە بىلەن تولۇق جۇملە ئوخشاش بىر جۇملە تىپى هېسابلىنىدۇ . مەسىلەن :

ـــ مەن ئۇنى بايا كۆردۈم .

ـــ كىمنى ؟

ـــ نۇرىمانىنى .

بۇلاردىكى « كىمنى » ، « نۇرىمانىنى » دېگەن تولۇقسىز جۈملىلەر « سەن كىمنى كۆردۈڭ » ، « مەن نۇرىمانىنى كۆردۈم » دېگەن جۈملە بىلەن بىردەك جۈملە بولىدۇ ، يەنى « ئىگە ـ تولدۇرغۇچى ـ خەۋەر » تىپلىق جۈملە ھېسابلىنىدۇ .

4 . جۈملە تىپىنىڭ قاتلاملىقلىقى

جۈملە تىپى قاتلاملىقتا ئىگە بولىدۇ . ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى جۈملىلەرنى تۆۋەندىكىدەك بەش قاتلام بويىچە تىپلارغا ئايرىشقا بولىدۇ :

بىرىنچى قاتلامدا ، جۈملىلەر ئاۋۋال ئاددىي جۈملە ۋە قوشما جۈملە دېگەن ئىككى چوڭ تىپقا ئايرىلىدۇ .

ئىككىنچى قاتلامدا ، ئاددىي جۈملە ئىگە ـ خەۋەرلىك جۈملە ۋە ئىگىسىز جۈملە دېگەن ئىككى تىپقا ئايرىلىدۇ ، قوشما جۈملە بولسا تەڭداش قوشما جۈملە ۋە بېقىندىلىق قوشما جۈملە دېگەن ئىككى تىپقا ئايرىلىدۇ .

ئۈچىنچى قاتلامدا ، ئىگە ـ خەۋەرلىك جۈملە ئىسىملىق ئىگە ـ خەۋەرلىك جۈملە ، سۈپەتلىك ئىگە ـ خەۋەرلىك جۈملە ، سانلىق ئىگە ـ خەۋەرلىك جۈملە ، تەقلىد سۆزلۈك ئىگە ـ خەۋەرلىك جۈملە ۋە پېئىللىق ئىگە ـ خەۋەرلىك جۈملە دېگەن بەش تىپقا بۆلۈنىدۇ . ئىگىسىز جۈملە ئىسىملىق ئىگىسىز جۈملە ، سۈپەتلىك ئىگىسىز جۈملە ، پېئىللىق ئىگىسىز جۈملە ، ئالاھىدە ئىگىسىز جۈملە دېگەن تۆت تىپقا بۆلۈنىدۇ . تەڭداش قوشما جۈملە باغلىغۇچلىق تەڭداش قوشما جۈملە ۋە باغلىغۇچسىز تەڭداش قوشما جۈملە دېگەن ئىككى تىپقا

بۆلۈنىدۇ . بېقىندىلىق قوشما جۈملە شەرت مۇناسىۋىتىدىكى بېقىندىلىق قوشما جۈملە ، قارىمۇقارشى مۇناسىۋەتتىكى بېقىندىلىق قوشما جۈملە ، سەۋەب ـ نەتىجە مۇناسىۋىتىدىكى بېقىندىلىق قوشما جۈملە ، كۈچەيتىش مۇناسىۋىتىدىكى بېقىندىلىق قوشما جۈملە ، تاللانما مۇناسىۋەتتىكى بېقىندىلىق قوشما جۈملە ۋە ئىزاھلىق مۇناسىۋەتتىكى بېقىندىلىق قوشما جۈملە دېگەن ئالتە تىپقا بۆلۈنىدۇ .

تۆتىنچى قاتلامدا ، ئىسىملىق ئىگە ـ خەۋەرلىك جۈملە ئۆز ئىچىدىن بەش كىچىك تىپقا ، پېئىللىق ئىگە ـ خەۋەرلىك جۈملە ئۆز ئىچىدىن تۆت كىچىك تىپقا ، پېئىللىق ئىگىسىز جۈملە ئۆز ئىچىدىن بەش تىپقا بۆلۈنىدۇ . باغلىغۇچلىق تەڭداش قوشما جۈملە بىرىكتۈرگۈچلىك مۇناسىۋەتتىكى باغلىغۇچلىق تەڭداش قوشما جۈملە ، كۈچەيتكۈچلىك مۇناسىۋەتتىكى باغلىغۇچلىق تەڭداش قوشما جۈملە ، تاللانما مۇناسىۋەتتىكى باغلىغۇچلىق تەڭداش قوشما جۈملە ، قارىمۇ قارشى مۇناسىۋەتتىكى باغلىغۇچلىق تەڭداش قوشما جۈملە ، سەۋەب ـ نەتىجە مۇناسىۋىتىدىكى باغلىغۇچلىق تەڭداش قوشما جۈملە ، ئىزاھلىق مۇناسىۋەتتىكى باغلىغۇچلىق تەڭداش قوشما جۈملە ، ئۇلانمىلىق مۇناسىۋەتتىكى باغلىغۇچلىق تەڭداش قوشما جۈملە ۋە يەكۈن مۇناسىۋىتىدىكى باغلىغۇچلىق تەڭداش قوشما جۈملە دېگەن سەككىز كىچىك تىپقا ؛ باغلىغۇچسىز تەڭداش قوشما جۈملە ئۆز ئىچىدىن بىرىكتۈرۈش مۇناسىۋىتىدىكى باغلىغۇچسىز تەڭداش قوشما جۈملە ، قارىمۇ قارشى مۇناسىۋەتتىكى باغلىغۇچسىز تەڭداش قوشما جۈملە ، سەۋەب ـ نەتىجە مۇناسىۋىتىدىكى باغلىغۇچسىز تەڭداش قوشما جۈملە ، تاللانما مۇناسىۋەتتىكى باغلىغۇچسىز تەڭداش قوشما جۈملە ۋە ئىزاھلىق مۇناسىۋەتتىكى باغلىغۇچسىز تەڭداش قوشما جۈملە دېگەن بەش كىچىك تىپقا بۆلۈنىدۇ . بېقىندىلىق قوشما

جۈملىنىڭ شەرت مۇناسىۋىتىدىكى بېقىندىلىق قوشما جۈملە ، قارىمۇقارشى مۇناسىۋەتتىكى بېقىندىلىق قوشما جۈملە ، سەۋەب ـ نەتىجە مۇناسىۋىتىدىكى بېقىندىلىق قوشما جۈملە ، كۈچەيتىش مۇناسىۋىتىدىكى بېقىندىلىق قوشما جۈملە ، تاللانما مۇناسىۋەتتىكى بېقىندىلىق قوشما جۈملە ۋە ئىزاھلىق مۇناسىۋەتتىكى بېقىندىلىق قوشما جۈملە دېگەن ئالتە تىپى يەنە ئۆز ئىچىدىن سانى ئوخشاش بولمىغان كىچىك تىپلارغا بۆلۈنىدۇ .

بەشىنچى قاتلامدا ، پېئىللىق ئىگە ـ خەۋەرلىك جۈملە تىپى ئىچىدىكى « ئىگە ـ ھالەت ـ خەۋەر » قۇرۇلمىلىق جۈملە تىپى يەنە ئۆز ئىچىدىن بەش تىپقا بۆلۈنىدۇ . باغلىغۇچلىق تەڭداش قوشما جۈملىنىڭ بىرىكتۇرگۈچلىك مۇناسىۋەتتىكى باغلىغۇچلىق تەڭداش قوشما جۈملە ، كۈچەيتكۈچلىك مۇناسىۋەتتىكى باغلىغۇچلىق تەڭداش قوشما جۈملە ، تاللانما مۇناسىۋەتتىكى باغلىغۇچلىق تەڭداش قوشما جۈملە ، قارىمۇ قارشى مۇناسىۋەتتىكى باغلىغۇچلىق تەڭداش قوشما جۈملە ، سەۋەب ـ نەتىجە مۇناسىۋىتىدىكى باغلىغۇچلىق تەڭداش قوشما جۈملە ، ئۇلانمىلىق مۇناسىۋەتتىكى باغلىغۇچلىق تەڭداش قوشما جۈملە ۋە يەكۈن مۇناسىۋىتىدىكى باغلىغۇچلىق تەڭداش قوشما جۈملە دېگەن سەككىز تىپى يەنە ئۆز ئىچىدىن سانى ئوخشاش بولمىغان كىچىك تىپلارغا بۆلۈنىدۇ . باغلىغۇچسىز تەڭداش قوشما جۈملىنىڭ بىرىكتۇرۇش مۇناسىۋىتىدىكى باغلىغۇچسىز تەڭداش قوشما جۈملە ، قارىمۇ قارشى مۇناسىۋەتتىكى باغلىغۇچسىز تەڭداش قوشما جۈملە ، سەۋەب ـ نەتىجە مۇناسىۋىتىدىكى باغلىغۇچسىز تەڭداش قوشما جۈملە ، تاللانما مۇناسىۋەتتىكى باغلىغۇچسىز تەڭداش قوشما جۈملە ۋە ئىزاھلىق مۇناسىۋەتتىكى باغلىغۇچسىز تەڭداش قوشما جۈملە دېگەن بەش تىپى يەنە ئۆز ئىچىدىن سانى ئوخشاش بولمىغان كىچىك تىپلارغا بۆلۈنىدۇ .

§3 . ئاددىي جۈملىنىڭ تىپلىرى

ئاددىي جۈملىلەر ئادەتتە ئىگە ـ خەۋەرلىك قۇرۇلمىغا ئىگە يەكى ئىگە ئەمەسلىكىگە ، يەكى شۇ ئىگە ـ خەۋەرلىك قۇرۇلمىسىنىڭ مۇستەقىل ھالدا جۈملە ھاسىل قىلالايدىغان ـ قىلالمايدىغانلىقىغا ئاساسەن ئاۋۋال ئىگە ـ خەۋەرلىك جۈملە ۋە ئىگىسىز جۈملە دېگەن ئىككى تىپقا ئايرىلىدۇ .

1 . ئىگە ـ خەۋەرلىك جۈملە

ئىگە بىلەن خەۋەردىن ئىبارەت ئىككى بۆلەكتىن تەركىبلەك پارچىلاپ تەھلىل قىلىشقا بولىدىغان جۈملە ئىگە ـ خەۋەرلىك جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ . مۇنداقچە ئېيتقاندا ، تەركىبىدە ئىگە بۆلەك بىلەن خەۋەر بۆلەكنىڭ ھەر ئىككىسى بار بولغان جۈملىلەر ئىگە ـ خەۋەرلىك جۈملە ھېسابلىنىدۇ . بۇ تىپتىكى جۈملىلەردە خەۋەر بۆلەك جۈملە قۇرۇلمىسىنىڭ يادرو قىسمى ھېسابلىنىدۇ . ئىگە ـ خەۋەرلىك جۈملىلەرنى يەنە جۈملە خەۋىرىنىڭ قايسى سۆز تۈركۈمىگە خاس سۆزدىن تۈزۈلگەنلىكىگە قاراپ تۆۋەندىكىدەك بەش تىپقا ئايرىشقا بولىدۇ .

1) ئىسىملىك ئىگە ـ خەۋەرلىك جۈملە : خەۋىرى ئىسىم ياكى ئىسىملىك سۆز بىرىكمىلىرىدىن تەركىب تاپقان جۈملىلەر ئىسىملىك ئىگە ـ خەۋەرلىك جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ . ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىسىملار جۈملىدە تۈرلۈك گىرامماتىكىلىق شەكىللەر ئارقىلىق جۈملىنىڭ خەۋىرى بولۇپ كېلەلەيدۇ . شۇڭا ، ئىسىملىك ئىگە ـ خەۋەرلىك جۈملىلەرنى خەۋىرىنىڭ گىرامماتىكىلىق شەكلىگە قاراپ يەنە تۆۋەندىكىدەك بىر قانچە تىپقا ئايرىشقا بولىدۇ :

(1) ئىگە (تۇرغۇن سۆز) ـ خەۋەر (باش كېلىشتە كەلگەن

ئىسىم) تىپلىق جۈملە : بۇ تىپتىكى جۈملىلەردە خەۋەر بولۇپ كەلگەن ئىسىم باش كېلىش شەكلىدە كېلىدۇ . مەسىلەن :

① ئادىل ـــ ئىشچى .

② ئاكام ـــ ئوقۇتقۇچى .

③ سۇ ئانىسى ـــ بۇلاق ، سۆز ئانىسى ـــ قۇلاق .

④ تەقىد دېگەن تەقىد .

(2) ئىگە (تۇرغۇن سۆز) ـ خەۋەر (ئورۇن كېلىشتە كەلگەن ئىسىم) تىپلىق جۈملە : بۇ تىپتىكى جۈملىلەردە خەۋەر بولۇپ كەلگەن ئىسىم ئورۇن كېلىش شەكلىدە كېلىدۇ . مەسىلەن :

① بۇ مەسىلىنى ھەل قىلىشنىڭ ئاچقۇچى رەھبەرلىكتە .

② قاسىم ھازىر ئۇرۇمچىدە .

③ ئۇنىڭ دادىسى قەشقەردە .

(3) ئىگە (تۇرغۇن سۆز) ـ خەۋەر (چىقىش كېلىشتە كەلگەن ئىسىم) تىپلىق جۈملە : بۇ تىپتىكى جۈملىلەردە خەۋەر بولۇپ كەلگەن ئىسىم چىقىش كېلىش شەكلىدە كېلىدۇ . مەسىلەن :

① مەن غۇلجىدىن ، بۇ ئىككىيلەن ئاقسۇدىن .

② ئۇنىڭ مۇكچىيىپ كېتىشى پۈتۈنلەي قايغۇدىن .

③ ئۇمۇ ساڭا ئوخشاش ئەخمەتتىن .

(4) ئىگە (تۇرغۇن سۆز) ـ خەۋەر (ئىگىلىك كېلىشتە كەلگەن ئىسىم) تىپلىق جۈملە : بۇ تىپتىكى جۈملىلەردە خەۋەر بولۇپ كەلگەن ئىسىم ئىگىلىك كېلىش شەكلىدە كېلىدۇ . مەسىلەن :

① بۇ كىتاب نىجاتنىڭ .

② بۇ مال ـ مۇلۇكلەرنىڭ ھەممىسى ھۆكۈمەتنىڭ .

(5) ئىگە (تۇرغۇن سۆز) ـ خەۋەر (ئىسىم ـ تىركەلمىلىك سۆز بىرىكمىسى) تىپلىق جۈملە : بۇ تىپتىكى جۈملىلەردە ئىسىم ـ تىركەلمىلىك سۆز بىرىكمىسى خەۋەر بولۇپ كېلىدۇ . مەسىلەن :

① مېنىڭ بۇ قىلغانلىرىمنىڭ ھەممىسى سىز ئۈچۈن .

② ئۇنىڭ بۇ يەرگە كېلىشى پەقەت خىزمەت توغرۇلۇقلا ئىدى .

شۇنى ئەسكەرتىپ ئۆتۈش كېرەككى ، خەۋەرى ئىسىملىك سۆز بىرىكمىلىرىدىن تەركىب تاپقان جۈملىلەردە خەۋەر بولۇپ كەلگەن ئىسىملىك سۆز بىرىكمىسى قايسى خىل گىراماتىكىلىق شەكىلدە كەلسە ، ئۇ جۈملە خەۋەرى شۇ خىل گىراماتىكىلىق شەكىلدە كەلگەن جۈملە تىپىغا كىرىدۇ ، يەنى ئىسىملىك سۆز بىرىكمىسى باش كېلىش شەكلىدە خەۋەر بولۇپ كەلسە (1) تىپقا ، ئورۇن كېلىش شەكلىدە كەلسە (2) تىپقا ، چىقىش كېلىش شەكلىدە كەلسە (3) تىپقا ، ئىگىلىك كېلىش شەكلىدە كەلسە (4) تىپقا ، ئىسىم ـ تىركەلمە شەكلىدە كەلسە (5) تىپقا مەنسۇپ بولىدۇ . لېكىن ، ئۇيغۇر تىلىدا ئىسىملىك سۆز بىرىكمىلىرى كۆپ ھاللاردا باش كېلىش شەكلىدە جۈملىنىڭ خەۋەرى بولۇپ كېلىدۇ . شۇڭا ، ئۇلار ئادەتتە ئىسىملىق ئىگە ـ خەۋەرلىك جۈملىنىڭ

(1) تېپىغا كىرىدۇ . مەسىلەن :

① بىزنىڭ يېزا ھاۋاسى ساپ ، مەنزىرىسى گۈزەل جاي .

② بۇ يىل ئاشلىقتىن مول ھوسۇل ئالىدىغان يىل .

③ بېلىق ــ سۇدا ياشايدىغان ھايۋان .

④ كۆزدىن نېرى ــ كۆڭۈلدىن نېرى .

⑤ ئاتىلار سۆزى ــ ئەقىلنىڭ كۆزى .

⑥ قۇم يەر ــ شۇم يەر .

⑦ ئارقامدىن دېگەنلەر ــ تېزىكسىنى يېگەنلەر .

تۆۋەندىكىدەك ئىگە ـ خەۋەرلىك جۈملىلەرمۇ ئىسىملىك ئىگە ـ خەۋەرلىك جۈملەر تېپىغا كىرىدۇ .

① ۋاقتىڭ كەتتى ــ بەختىڭ كەتتى .

② قان چىقتى ــ جان چىقتى .

2) سۈپەتلىك ئىگە ـ خەۋەرلىك جۈملە : سۈپەت ياكى سۈپەتلىك سۆز بىرىكمىلىرى خەۋەر بولۇپ كەلگەن ئىگە ـ خەۋەرلىك جۈملىلەر سۈپەتلىك ئىگە ـ خەۋەرلىك جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ . مەسىلەن :

① يېگىت شوخ ، كۆڭۈلچەك ، مىجەزى يېنىك ئىكەن .

② ئەنۋەرنىڭ دېگىنى توغرا .

③ مېنىڭمۇ سىزگە دەيدىغان گەپلىرىم بار .

④ ئالىمجان تاماققا بەك ئۇستا .

⑤ ئۇنىڭ ئۆيى مەكتەپكە يېقىن .

⑥ ئۇ مەندىن ئېگىز .

⑦ ئالىم ئادىلدىن چوڭ .

⑧ مەن پولۇغا ئۆچ .

⑨ قادىر خەنزۇچىدا ناچار .

يۇقىرىدىكى جۈملىلەردە خەۋەر بولۇپ كەلگەن سۈپەتلەرنىڭ بەزىلىرى باش كېلىش شەكلىدىكى ئىسىملار بىلەن بىرىكىپ خەۋەر بولۇپ كەلگەن بولسا ، بەزىلىرى بېرىش كېلىش شەكلىدىكى ئىسىمنى ، يەنە بەزىلىرى بولسا ئورۇن كېلىش شەكلىدىكى ئىسىمنى ، يەنە بەزىلىرى بولسا چىقىش كېلىش شەكلىدىكى ئىسىمنى ئۆزىگە بېقىندۇرۇپ خەۋەر بولۇپ كەلگەن . شۇڭا ، ئۇيغۇر تىلىدىكى سۈپەتلەرنىڭ قانداق گىرامماتىكىلىق شەكىلدە كەلگەن ئىسىملارنى ئۆزىگە بېقىندۇرۇپ كېلىدىغانلىقى ۋە سۈپەتلەرنىڭ سىمانتىكىلىق مەنىلىرى ئوتتۇرىسىدا قانداق پەرقلەرنىڭ بولىدىغانلىقى ئىنچىكە تەتقىق قىلىنسا ، سۈپەتلىك ئىگە ـ خەۋەرلىك جۈملىلەرنى تېخىمۇ ئىنچىكە تىپلارغا بۆلۈش مۇمكىن .

يەنە بەزىدە سۈپەتلىك سۆز بىرىكمىلىرىمۇ ئىگە ـ خەۋەرلىك جۈملىنىڭ خەۋىرى بولۇپ كېلىدۇ . مەسىلەن :

① ئۆزدە يوق ــ ئالدىدە يوق .

② كۆزدىن يىراق ــ كۆڭۈلدىن يىراق .

3) سانلىق (سان ـ مىقدارلىق) ئىگە ـ خەۋەرلىك جۈملە : سان ياكى سان ـ مىقدار بىرىكمىلىرى خەۋەر بولۇپ كەلگەن جۈملە سانلىق ئىگە ـ خەۋەرلىك جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ . مەسىلەن :

① ئۇنىڭ ھەقىقىي يېشى ئاتمىش .

② بۇ سىنىپتىكى ئوقۇغۇچىلارنىڭ سانى ئوتتۇز .

③ بۇ كىتابنىڭ باھاسى 15 يۈەن .

④ ئۇ ماڭا بەرگەن گېزىت تۆت نۇسخا .

4) تەقلىد سۆزلۈك ئىگە ـ خەۋەرلىك جۈملە : خەۋىرى تەقلىد سۆزلەردىن تۈزۈلگەن جۈملىلەر تەقلىد سۆزلۈك ئىگە ـ خەۋەرلىك جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ . مەسىلەن :

① ئوغرىنىڭ يۈرىكى پوك ـ پوك .

② بۇ يەر بەك لۆم ـ لۆم ئىكەن .

③ خېمىرنىڭ نېمىشقا مىچ ـ مىچ ؟

شۇنى ئەسكەرتىپ ئۆتۈش لازىمكى ، خەۋىرى ئالماشلاردىن تۈزۈلگەن جۈملىلەردە خەۋەر بولۇپ كەلگەن ئالماش قايسى سۆز تۈركۈمىگە خاس سۆزنىڭ ئورنىغا ئالمىشىپ كەلگەن بولسا ، ئۇ جۈملە خەۋىرى شۇ سۆز تۈركۈمىدىن تەركىب تاپقان جۈملە تىپىغا مەنسۇپ بولىدۇ ، يەنى ئىسىمنىڭ ئورنىغا ئالمىشىپ كەلگەن

ئالماشلار خەۋەر بولۇپ كەلگەن جۈملىلەر ئىسىملىك ئىگە ـ خەۋەرلىك جۈملە تىپىغا ، سۇپەتنىڭ ئورنىغا ئالمىشىپ كەلگەن ئالماشلار خەۋەر بولۇپ كەلگەن جۈملىلەر سۇپەتلىك ئىگە ـ خەۋەرلىك جۈملە تىپىغا ، سان ياكى سان ـ مىقدارلارنىڭ ئورنىغا ئالمىشىپ كەلگەن ئالماشلار خەۋەر بولۇپ كەلگەن جۈملىلەر سانلىق ئىگە ـ خەۋەرلىك جۈملە تىپىغا مەنسۇپ بولىدۇ . خەۋىرى ئىسىمداشلاردىن تەركىب تاپقان جۈملىلەردە ئىسىمداشلار ئىسىم خاراكتېرىگە ئىگە بولىدىغان بولغاچقا ، ئۇلار ئىسىملىك ئىگە ـ خەۋەرلىك جۈملە تىپىغا كىرىدۇ . مەسىلەن :

① ئۇنى قۇتقۇزغان سەن ئەمەس .

② بۇلارنىڭ ھەممىسى مېنىڭ .

③ مەن ئىزدەۋاتقان ئادەم مۇشۇ شۇ .

④ ئۇلارنىڭ سانى قانچە ؟

⑤ بۇ ئىشنى تېرىغان ئۆزۇڭ .

⑥ ئۇنىڭ مىجەزى قانداق ؟

5) پېئىللىق ئىگە ـ خەۋەرلىك جۈملە : خەۋىرى پېئىللىدىن تۈزۈلگەن جۈملە پېئىللىق ئىگە ـ خەۋەرلىك جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ . بۇ تىپتىكى جۈملىلەر ئۇيغۇر تىلىدا ئەڭ كۆپ ئۇچرايدۇ . بۇ تىپتىكى جۈملىلەردە مۇنداق ئىككى ئالاھىدىلىك بولىدۇ : بىرى ، جۈملىنىڭ ئىگىسى چۈشۈپ قالسىمۇ جۈملىنىڭ ئىگە ـ خەۋەرلىك تىپى ئۆزگەرىپ كەتمەيدۇ . چۈنكى ، جۈملىنىڭ ئىگىسى خەۋەر سۈپىتىدە كەلگەن پېئىلنىڭ شەخس قوشۇمچىسىدىن بىلىنىپ تۇرىدۇ . يەنە بىرى ، تولدۇرغۇچى

بىلەن چىقىش كېلىش ، ئورۇن كېلىش ۋە بېرىش كېلىش شەكلىدە كېلىپ ، ئۆتۈمسىز پېئىلدىن تۇزۇلگەن خەۋەرگە بىۋاستە باغلانغان ھالەت جۈملە تىپىنىڭ زۆرۈر بۆلۈكى ھېسابلىنىدۇ . پېئىللىق ئىگە ـ خەۋەرلىك جۈملىلەرنى يەنە ئۆز ئىچىدىن تۆۋەندىكىدەك كىچىك تىپلارغا بۆلۈشكە بولىدۇ .

(1) ئىگە (تۇرغۇن سۆز) ـ تولدۇرغۇچى (تۇرغۇن سۆز) ـ خەۋەر (ئۆتۈملۈك پېئىل) تىپلىق جۈملە : بۇ تىپتىكى جۈملىلەردە جۈملىنىڭ خەۋىرى چوقۇم ئۆتۈملۈك پېئىلدىن تەركىب تاپىدۇ ھەم تەركىبىدە تولدۇرغۇچى بولىدۇ . مەسىلەن :

① *بالىلار بىر ـ بىرىدىن قىزغىنسىپ تاماقنى چاينىماي يۇتۇشاتتى .*

② *پۇتۇن دۇنيا ئەمگەكچىلىرى بىزنى قوللاپ ـ قۇۋۋەتلەيدۇ .*

③ *بىز كېچە ـ كۈندۈز بىللە ئىشلەپ ، راھەتنىمۇ ، جاپانىمۇ بىللە كۆرەتتۇق .*

④ *جۈملىنىڭ نام ـ ئەمەلىنى ھېچكىم سەندەك بىلمەس .*

⑤ *ئەمىسە (سىلەر) نېمانچە كۆپ ئالىمسىلەر گۆش ، توخۇنى .*

⑥ *ئۇكام تاپشۇرۇق ئىشلەۋاتىدۇ .*

(2) ئىگە (تۇرغۇن سۆز) ـ ھالەت (تۇرغۇن سۆز) ـ خەۋەر (ئۆتۈمسىز پېئىل) تىپلىق جۈملە : بۇ تىپتىكى جۈملىلەردە جۈملىنىڭ خەۋىرى چوقۇم ئۆتۈمسىز پېئىلدىن تۇزۇلىدۇ ھەم تەركىبىدە بېرىش ـ كېلىش ، چىقىش كېلىش ، ئورۇن كېلىش ، چەك كېلىش ۋە « ئىسىم ـ تىركەلمە » شەكلىدە كەلگەن ھالەت بولىدۇ . شۇڭا بۇ جۈملە تىپىنى يەنە

ئۆز ئىچىدىن تۆۋەندىكىدەك كىچىك تىپلارغا ئايرىشقا بولىدۇ :

a . ئىگە (تۇرغۇن سۆز) ـ ھالەت (تۇرغۇن سۆز + غا) ـ خەۋەر (ئۆتۈمسىز پېئىل) تىپلىق جۈملە : بۇ تىپتىكى جۈملىلەردە جۈملىنىڭ خەۋىرى چوقۇم ئۆتۈمسىز پېئىلدىن تەركىب تاپىدۇ . ھالەت بولسا بېرىش كېلىش شەكلىدىكى تۇرغۇن سۆزدىن ياكى سۆز بىرىكمىسىدىن تۇزۇلىدۇ . مەسىلەن :

① *كېلەر ئايدا مەن خوتەنگە بارىمەن .*

② *ئۇنىڭ چىرايى سوغۇق شامالدا تىترەپ ئالدىمىزغا چۈشۈۋاتقان ئۇششۇك يوپۇرماقلارغا ئوخشايتتى .*

③ *ئۇ ئۆتكەن يىلى ئامېرىكىغا كەتكەن .*

b . ئىگە (تۇرغۇن سۆز) ـ ھالەت (تۇرغۇن سۆز + دىن) ـ خەۋەر (ئۆتۈمسىز پېئىل) تىپلىق جۈملە : بۇ تىپتىكى جۈملىلەردە جۈملىنىڭ خەۋىرى چوقۇم ئۆتۈمسىز پېئىلدىن تەركىب تاپىدۇ ، ھالەت بولسا چىقىش كېلىش شەكلىدىكى تۇرغۇن سۆزدىن ياكى سۆز بىرىكمىسىدىن تۇزۇلىدۇ . مەسىلەن :

① *بۇ ئوقۇغۇچىلار قەشقەردىن كەلگەن .*

② *(مەن) ئاتتىنمۇ ، ئاتتىنمۇ ئايرىلدىم .*

③ *مەن ئاچچىق ، زەردە گەپلەر بولۇپ تۇرىدىغان بۇ ئۆيگە كىرىشتىن ئۇلار كەچتىم .*

④ *ئاتۇشتىن تىجارەتچىلەر كۆپ چىقىدۇ .*

c . ئىگە (تۇرغۇن سۆز) ـ ھالەت (تۇرغۇن سۆز + دا) ـ خەۋەر (ئۆتۈمسىز پېئىل) تىپلىق جۈملە : بۇ تىپتىكى جۈملىلەردە جۈملىنىڭ خەۋىرى چوقۇم ئۆتۈمسىز پېئىلدىن تۈزۈلىدۇ . ھالەت بولسا ئورۇن كېلىش شەكلىدىكى تۇرغۇن سۆز ياكى سۆز بىرىكمىلىرىدىن تەركىب تاپىدۇ . مەسىلەن :

① ماھىنۇر ھازىر ئۇرۇمچىدە ئوقۇۋاتىدۇ .

② بىر مەيدان جىددىي جەڭ بالگىلەنگەن ۋاقىتتا باشلاندى .

③ دادام كۆمۈر كانىدا ئىشلەيدۇ .

d . ئىگە (تۇرغۇن سۆز) ـ ھالەت (تۇرغۇن سۆز + غىچە) ـ خەۋەر (ئۆتۈمسىز پېئىل) تىپلىق جۈملە : بۇ تىپتىكى جۈملىلەردە جۈملىنىڭ خەۋىرى چوقۇم ئۆتۈمسىز پېئىلدىن تۈزۈلىدۇ . ھالەت بولسا چەك كېلىش شەكلىدىكى تۇرغۇن سۆزدىن ياكى سۆز بىرىكمىسىدىن تۈزۈلىدۇ . مەسىلەن :

① ئۇنىڭ يۈزى قۇلىقىغىچە قىزىرىپ كەتتى .

② سىز بىرىنچى بەتتىن ئوچىنچى بەتكىچە ئوقۇڭ .

③ مەن بۇ قېتىم خوتەنگىچە باردىم .

e . ئىگە (تۇرغۇن سۆز) ـ ھالەت (ئىسىم ـ تىركەلمە قۇرۇلمىسى) ـ خەۋەر (ئۆتۈمسىز پېئىل) تىپلىق جۈملە : بۇ تىپتىكى جۈملىلەردە جۈملىنىڭ خەۋىرى چوقۇم ئۆتۈمسىز پېئىلدىن تۈزۈلىدۇ ، ھالەت بولسا « ئىسىم ـ تىركەلمە » قۇرۇلمىسىدىن تەركىب تاپىدۇ . مەسىلەن :

① بىز خەلق ئوچۇن ئىشلەيمىز .

② بۇگۈن خىزمەت پىلانى توغرۇلۇق مۇزاكىرىلەشتۇق .

③ ئۇلار تەرجىمان ئارقىلىق سۆزلەشتى .

شۇنى ئەسكەرتىپ ئۆتۈش كېرەككى ، ئۇيغۇر تىلىدا بەزى پېئىللار ھەم ئۆتۈملۈك ، ھەم ئۆتۈمسىز بولىدۇ . شۇڭا ، بۇ تۇردىكى پېئىللار جۈملىدە ئۆتۈملۈك مەنىسىدە خەۋەر بولۇپ كەلسە ، پېئىللىق ئىگە ـ خەۋەرلىك جۈملە تىپى ئىچىدىكى (1) تىپقا تەۋە بولىدۇ . ئەگەر جۈملىدە ئۆتۈمسىز مەنىسىدە خەۋەر بولۇپ كەلسە ، پېئىللىق ئىگە ـ خەۋەرلىك جۈملە تىپى ئىچىدىكى (2) تىپقا تەۋە بولىدۇ . مەسىلەن :

a . ئۇكام كىتاب ئوقۇۋاتىدۇ .

b . ئۇكام ئۇرۇمچىدە ئوقۇۋاتىدۇ .

a . ئۇ تاپشۇرۇق ئىشلەيدۇ .

b . ئۇ زاۋۇتتا ئىشلەيدۇ .

بۇلاردىن a مىسالىدىكى جۈملىلەر پېئىللىق ئىگە ـ خەۋەرلىك جۈملىنىڭ (1) تىپىغا ، b مىسالىدىكى جۈملىلەر (2) تىپىغا كىرىدۇ .

(3) ئىگە (تۇرغۇن سۆز) ـ خەۋەر (پېئىل) تىپلىق جۈملىلەر : بۇ تىپتىكى جۈملىلەردە پېئىللارنىڭ مەنىسى ھەرىكەت سۇبېيېكتىنىڭ ئۆزىدىلا چەكلىنىدۇ ، يەنى بۇ تىپتىكى جۈملىلەردە خەۋەر بولۇپ كېلىدىغان پېئىل ئومۇمەن باش كېلىشتە كېلىدىغان سۆزنى تەلەپ قىلىدۇ . مەسىلەن :

① توختىئاخۇن قېرىدى .

② قويلار قوزىلىدى .

③ ئالمىلار قىزاردى .

(4) ئىگە (تۇرغۇن سۆز) ـ خەۋەر (تۇرغۇن سۆز + باغلامچى پېئىل) تىپلىق جۈملە: بۇ تىپتىكى جۈملىلەردە جۈملىنىڭ خەۋىرى تۇرغۇن سۆزلەرگە باغلامچى پېئىللارنىڭ بىرىكىشى ئارقىلىق ھاسىل بولىدۇ. باغلامچى پېئىللار ئەسلىدىكى ئىسىملىك ئىگە ـ خەۋەرلىك جۈملىگە راي، شەخس، سان مەنىلىرىنى قوشۇپ، ئەسلىدىكى ئىسىملىك ئىگە ـ خەۋەرلىك جۈملىنى پېئىللىق ئىگە ـ خەۋەرلىك جۈملىگە ئۆزگەرتىدۇ. مەسىلەن:

① ئۇ چاغدا بىز تېخى كىچىك ئىدۇق.

② مەن بۈرۈن ئىشچى ئىدىم.

③ ئۇ ئېگىزگە سەكرەشتە بىرىنچى بولدى.

④ سەن خېلى ساغلام ئوخشايسەن.

⑤ بىر چاغلاردا سىلەر مۇشۇ مەكتەپتە ئوقۇغانىدىڭلار.

⑥ يازغانلىرىمىزنىڭ ھەممىسى خاتا ئىكەن.

⑦ ئەخمەت تۇرپانلىق ئوخشايدۇ.

⑧ بۇ قوغۇن بەش كىلو كېلىدۇ.

⑨ بۇ ئات ياخشى چىقتى.

بۇ تىپتىكى جۈملىلەرنى يەنە چوڭقۇر تەتقىق قىلىنسا، ئۇلار تېخىمۇ كىچىك تىپلارغا بۆلۈنۈشى مۇمكىن.

2. ئىگىسىز جۈملە

ئىگە بىلەن خەۋەردىن ئىبارەت ئىككى بۆلىكى تەركىبىدە پارچىلاپ تەھلىل قىلغىلى بولمايدىغان، يەنى بىرلا خەۋەر

بۆلەكتىن تەركىب تاپقان ياكى ئىگىسى بولمىغان جۈملە ئىگىسىز جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ تىپتىكى جۈملىلەر بىرلا سۆزدىن ياكى بېقىندىلىق سۆز بىرىكمىسى، تولدۇرغۇچىلىق سۆز بىرىكمىسى، تەڭداش سۆز بىرىكمىلىرىدىن تەركىب تاپىدۇ. مەيلى بىر سۆزدىن تەركىب تاپسۇن ياكى بېقىندىلىق سۆز بىرىكمىسى، تولدۇرغۇچىلىق سۆز بىرىكمىسى ۋە تەڭداش سۆز بىرىكمىلىرىدىن تەركىب تاپسۇن، ئۇلارنىڭ ھەممىسى خەۋەر بۆلەك ھېسابلىنىدۇ. ئىگىسىز جۈملىنى ئۆز ئىچىدىن يەنە تۆۋەندىكىدەك كىچىك تىپلارغا بۆلۈشكە بولىدۇ.

1) ئىسىملىك ئىگىسىز جۈملە: بۇ تىپتىكى جۈملىلەردە خەۋەر بۆلەك بىرلا ئىسىمدىن ياكى ئىسىملىك سۆز بىرىكمىلىرىدىن تەركىب تاپىدۇ. مەسىلەن:

● ئايروپىلان! ● ماشىنا!

● باھار. ● گۈگۈم ۋاقتى.

● شاھ ئوردىسى. ● 1981 ـ يىلى. باھار پەسلى.

● يىراقتىن كۆرۈنۈپ تۇرىدىغان قارلىق تاغ. ھويلا. سۇ چۈشۈ-ۋاتقان نور.

2) سۈپەتلىك ئىگىسىز جۈملە: بۇ تىپتىكى جۈملىلەردە خەۋەر بۆلەك بىرلا سۈپەتتىن ياكى سۈپەتلىك سۆز بىرىكمىلىرىدىن تەركىب تاپىدۇ. مەسىلەن:

● توغرا. ● ياخشى!

3) پېئىللىق ئىگىسىز جۈملە: بۇ تىپتىكى جۈملىلەردە خەۋەر بۆلەك بىرلا پېئىلدىن ياكى پېئىللىق سۆز بىرىكمىلىرىدىن

تەركىب تاپىدۇ . پېئىللىق ئىگىسىز جۈملە ئۆز ئىچىدىن يەنە تۆۋەندىكىدەك بىر قانچە كىچىك تىپلارغا بۆلۈنىدۇ :

(1) بىرلا پېئىلدىن تۇزۇلىدىغان جۈملە تىپى . مەسىلەن :

① بولدى . ② بولىدۇ . ③ بولمايدۇ .

(2) بېرىش كېلىش شەكلىدىكى « ـ ش » لىق ئىسىمداشتىن ياكى سۆز بىرىكمىسى + « بول ـ » دىن تۇزۇلىدىغان جۈملە تىپى . مەسىلەن :

① لاي سۇنى ئىچىشكە بولمايدۇ .

② بۇ يەرگە ئەخلەت تۆكۈشكە ، تەرەت قىلىشقا بولمايدۇ .

③ بۇ ئىمتىھاندا 2B تىپلىق قېرىنداشىنلا ئىشلىتىشكە بولىدۇ .

(3) بېرىش كېلىش شەكلىدىكى ئىسىمداش ياكى سۆز بىرىكمىسى + « توغرا كەل ـ » دىن تۇزۇلىدىغان جۈملە تىپى . مەسىلەن :

① ئەتىگەن تۇرۇپ ئوقۇشقا توغرا كەلدى .

② بۇ مەسىلىنى تېزدىن ھەل قىلىشقا توغرا كېلىدۇ .

③ بۇ ئىشتا رەھبەرلەر بىلەن كۆرۈشۈپ بېقىشقا توغرا كېلىدۇ .

④ كىتابنى بېرىپ تۇرۇشقا توغرا كەلدى .

(4) « ـ ش » لىق ئىسىمداش ياكى سۆز بىرىكمىسى + « كېرەك // لازىم // مۇمكىن » دىن تۇزۇلىدىغان جۈملە تىپى : پېئىللىق ئىگىسىز جۈملىگە كىرىدىغان بۇ تىپتىكى جۈملىلەرنىڭ خەۋىرى « ـش » لىق ئىسىمداشلارغا زۆرۈرىيەت ياكى ئېھتىماللىق مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان « كېرەك ، شەرت ، زۆرۈر ، لازىم ، مۇمكىن » دېگەندەك سۆزلەرنىڭ قوشۇلۇشى

بىلەن تۇزۇلىدۇ . مەسىلەن :

① ھەرقانداق مەسىلىنى ۋاقتىدا ھەل قىلىش كېرەك .

② مۇھىت تازىلىقىنى ئاسراش لازىم .

③ بۇ جايدا دەم ئېلىش مۇمكىن ئەمەس .

④ قىمىنچىلىقتىن قورقماسلىق كېرەك .

⑤ قانۇن ھەققىدىكى ساۋاتلارنى ئومۇملاشتۇرۇش زۆرۈر .

(5) مەقسەت رەۋىشدىشى + « بول ـ » دىن تۇزۇلىدىغان جۈملە تىپى . مەسىلەن :

① بۇنداق يېڭىلىقلارنى ھەممە يەردە كۆرگىلى بولىدۇ .

② ئىمتىھان قەغىزىنى ھازىر كۆرگىلى بولمايدۇ .

③ ئايىنى ئېيتەك بىلەن توسقىلى بولماس .

④ بۇ كۆۋرۈكتىن ئۆتكىلى بولىدۇ .

پېئىللىق ئىگىسىز جۈملىدە پېئىلدىن تۇزۇلگەن خەۋەرگە مۇناسىۋەتلىك ھالەت ، تولدۇرغۇچى ياكى تولدۇرغۇچىغا مۇناسىۋەتلىك ئېنىقلىغۇچىلار كېلىشى مۇمكىن . ئەمما ، ئىگە ھەرگىز كەلمەيدۇ .

4) ئالاھىدە ئىگىسىز جۈملە : بۇ تىپتىكى جۈملىلەر ئومۇمەن ئىملىقلاردىن ياكى تەقلىد سۆزلەردىن تەركىب تاپىدۇ . مەسىلەن :

● ياق . ● ماقۇل . ● خوپ ! ● ئىسىت !

● ئوف . ● مە . ● پەش ! ● پىش ـ پىش .

● تۇ ـ تۇ ـ تۇ ! ● پاك ! ● گۈلدۇر ـ غاراس .

● تاك ـ تۇك ! پاك ! كاپ ـ كاپ .

تۆتىنچى باب

جۈملە تىپى ـ قوشما جۈملە

§1 . قوشما جۈملە ھەققىدە چۈشەنچە

1 . قوشما جۈملىنىڭ ئېنىقلىمىسى

مەنىلىرى زىچ مۇناسىۋەتلىك بولغان ، قۇرۇلما جەھەتتىن بىر ـ بىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالمايدىغان ، ئاھاڭ جەھەتتىن بىر پۈتۈن ئىنتوناتسىيەگە ئىگە بولغان ئىككى ياكى ئىككىدىن ئارتۇق تارماق جۈملىدىن تەركىب تاپقان تىل بىرلىكى قوشما جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ . مەسىلەن :

① تەپەككۇر تىلنىڭ مەزمۇنى ، تىل تەپەككۇرنىڭ ئىپادىلىنىش شەكلىدۇر .

② كېرىم بويتاق گويا توك سوقۇۋاتقاندەك چاچراپ ئورنىدىن تۇردى ـ يۇ ، شۇ ھامان يەنە يېلى چىقىپ كەتكەن توپتەك ئورۇندۇققا لاسسىدە چاپلىشىپ قالدى .

③ بۇنىڭ سەۋەبى شۇكى ، يېزىق تىلىغا ئوخشاش ھەممە ئادەم كىچىكىدىنلا ئۆگىنىۋالمىغان نەرسە ئەمەس .

④ موزدۇز ھاكىمنىڭ ئايىغىنى تاشلاپ بەردى ـ دە ، سۆزگە ئارىلىشىپ چاقچاق قىلدى .

⑤ ئەگەر سىز مېنىڭ ئۆز دادام بولغان بولسىڭىز ، بۇنداق گەپنى ھەرگىز دېمىگەن بولاتتىڭىز .

2 . قوشما جۈملىنىڭ ئالاھىدىلىكى

1 . قوشما جۈملە ئىككى ياكى ئىككىدىن ئارتۇق ئاددىي جۈملىدىن تەركىب تاپىدۇ ، قوشما جۈملە تەركىبىدىكى ئاددىي

جۈملىلەر تارماق جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ ، قۇرۇلمىسى جەھەتتىن ئالغاندا تارماق جۈملىلەرنىڭ قۇرۇلمىسى ئاددىي جۈملىلەرنىڭ قۇرۇلمىسىغا ئوخشاش بولىدۇ . مەسىلەن :

① كۆڭلىكى كالتە كېلىپ قاپتۇ ، كەشتە تىكىلگەن كوپتىسىمۇ كىچىك كېلىپ قاپتۇ ، ئەمدى يېڭى كىيىم توغرىسىدا ئويلاش كېرەك .

② ھازىر جياڭ جېيېشى قىلىچىنى بىلەۋاتىدۇ ، شۇڭا بىزمۇ قىلىچىمىزنى بىلەيمىز .

③ يامغۇر ياغسا ، يەر ھۆل بولىدۇ .

④ دوستۇم ، كۆزۈڭ كۆرۈپ تۇرۇپتۇكى ، مەن بۇ قىزغا ئاشىق بولۇپ قالدىم .

2 . قوشما جۈملە تەركىبىدىكى تارماق جۈملىلەرنىڭ قۇرۇلمىسى نىسپىي مۇستەقىللىققا ئىگە بولىدۇ ، بىرى يەنە بىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالمايدۇ ، يەنى قوشما جۈملە تەركىبىدىكى مەلۇم بىر تارماق جۈملە يەنە بىر تارماق جۈملىنىڭ سىنتاكسىسلىق تەركىبى (مەلۇم بىر بۆلىكى) بولالمايدۇ . مەسىلەن :

① تۇنۈگۈن ئاغرىپ قېلىپ دەرسكە چىقالمىدىم . (ئاددىي جۈملە)

② تۇنۈگۈن ئاغرىپ قالدىم ، شۇڭا دەرسكە چىقالمىدىم .

(قوشما جۈملە)

③ ئۇ بىلىپ تۇرۇپ ئېيتقۇسى كەلمەيۋاتىدۇ . (ئاددىي جۈملە)

④ ئۇ بىلىپ تۇرىدۇ ، لېكىن ئېيتقۇسى كەلمەيۋاتىدۇ .

(قوشما جۈملە)

3 . قوشما جۈملە تەركىبىدىكى تارماق جۈملىلەر مەنە جەھەتتىن بىر ـ بىرىنى شەرت قىلىدۇ ، بىر ـ بىرىنى تەقەززا قىلىدۇ . ئىككى ياكى ئىككىدىن ئارتۇق جۈملە قۇرۇلما جەھەتتىن نىسپىي مۇستەقىللىققا ئىگە بولسىمۇ ، لېكىن مەنە جەھەتتىن بىر ـ بىرىنى شەرت قىلمىسا ، ئۆزئارا باغلىنىشلىق بولمىسا ، قوشما جۈملە دېگىلى بولمايدۇ . مەسىلەن :

① ئۇلار تىلىنى مەدەنىيەت نۇقتىسىدىن تەتقىق قىلىپ زور نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈردى ، يەنى ئۇلار تىلىنىڭ ئىچكى مەزمۇن قاتلىمىغا مەدەنىيەت نۇقتىسىدىن ئىچكىرىلەپ كىرىپ ، كىشىنى ھەيران قالدۇرىدىغان سىرلارنى ئېچىپ تاشلىدى .

② مەن ـــ ئوقۇتقۇچى ، كالىلار مۆرەڭاتمدۇ ، گۈلسۇم خوتەنگە كەتتى .

مىسال ① دىكى جۈملە قوشما جۈملە ، چۈنكى بۇ جۈملىنىڭ ئالدىنقى تارماق جۈملىسىدە ئىپادىلەنگەن ئوي ـ پىكىر كېيىنكى تارماق جۈملىسىدە باشقا بىر نۇقتىدىن ئىزاھلىنىپ چۈشەندۈرۈلگەن . مىسال ② دىكى جۈملە قوشما جۈملە بولماستىن ، بەلكى ئايرىم ـ ئايرىم ئۇچ ئاددىي جۈملە . چۈنكى ئۇ ئۇچ جۈملىدە ئىپادىلەنگەن ئوي ـ پىكىرلەر ئوتتۇرىسىدا ھېچقانداق مەنە مۇناسىۋىتى يوق .

4 . قوشما جۈملە ھەرقانچە مۇرەككەپ بولسىمۇ (تەركىبىدىكى تارماق جۈملىلەر ياكى تارماق جۈملە تەركىبىدىكى جۈملە بۆلەكلىرى ھەر قانچە كۆپ بولسىمۇ) ، جۈملە نۇقتىسىدىن كۆزىتكەندە ئۇ ھامان بىر جۈملە . شۇڭا ، قوشما جۈملە بىر پۈتۈن جۈملە بولۇش سۈپىتى بىلەن بىر پۈتۈن ئىنتوناتسىيەگە ئىگە بولىدۇ ، يەنى جۈملىنىڭ تىنىشى بىر پۈتۈن قوشما جۈملىنىڭ ئاخىرىدا بولىدۇ . يېزىقتا مۇۋاپىق تىنىش بەلگىلىرى قويۇلىدۇ . مەسىلەن :

① ئاشۇ گېزىت ـ ژۇرنال سەھىپىلىرى ۋە رادىيو ـ تېلېۋىزىيە پروگراممىلىرىنى ئاجايىپ قىزغىنلىق ئەسىرلەر بىلەن تەمىنلەپ ، بىز ئوقۇرمەنلەر ئۈچۈن قەلەم تەۋرەتكەن قەلەم ئىگىلىرىگە ھەم ئاشۇ ئەسىرلەرنى تەھرىرلەش يولىدا ئۈن ـ تىنسىز تەر ئاققۇزغان جاپاكەش مۇھەررىرلەرگىمۇ چوڭقۇر مىننەتدارلىقىمنى بىلدۈرمەي ئۆتەلمەيمەن ، بىراق مېنىڭ بۇ گەپلىرىمدىن شۇنچە ئۇزۇن يىللاردىن بېرى ، ماڭا ئۈزمەي مەنىۋى ھايات ئاتا قىلىپ كېلىۋاتقان ئاشۇ گېزىت ـ ژۇرنال ۋە كىتابلارغا ھەم رادىيو ـ تېلېۋىزىيە سەھىپىلىرىگە نىسبەتەن ،

شۇنداقلا ئاشۇ سەھىپىلەر ئۈچۈن بارلىقىنى ئاتاپ قەلەم تەۋرەتكەن ھەم قەلەم تەۋرىتىۋاتقان قەلەم ئىگىلىرى ۋە مۇھەررىرلەرگە نىسبەتەن ، مەنە بىر ئوقۇرمەندە بولۇشقا تېگىشلىك بولغان تەنقىدىي پىكىرلەر ۋە سەممىي تەلەپلەر زادىلا يوق دېگەن مەنە كېلىپ چىقمايدۇ ، ئەلۋەتتە .

② تاش ئاقىلىنىڭ قولىغا ئۆتسە ، گۆھەرگە ئايلىنىدۇ ؛ گۆھەر نادانىنىڭ قولىغا ئۆتسە ، تاشقا ئايلىنىدۇ .

③ بىر ـ بىرىنى ماختاپ ئۇچۇرىدىغانلار ـــ ئەمەلدارلار ، بىر ـ بىرىنى يارىتالمايدىغانلار ـــ سەنئەتكارلار ، ئۇچراشقاندا راست گەپ قىلمايدىغانلار ـــ تىجارەتچىلەر .

مىسال ① دىكى جۈملە ئىككىلا تارماق جۈملىدىن تەركىب تاپقان ، بىر پۈتۈن ئىنتوناتسىيەگە ئىگە بولغان قارىمۇقارشى مۇناسىۋەتتىكى تەڭداش قوشما جۈملە ھېسابلىنىدۇ . مىسال ② دىكى جۈملە تۆت تارماق جۈملىدىن تەركىب تاپقان ، بىر پۈتۈن ئىنتوناتسىيەگە ئىگە بولغان ئارىلاش قوشما جۈملە ھېسابلانسا ، مىسال ③ دىكى جۈملە ئۈچ تارماق جۈملىدىن تەركىب تاپقان ، بىر پۈتۈن ئىنتوناتسىيەگە ئىگە بولغان بىر يۆتكۈرۈش مۇناسىۋىتىدىكى تەڭداش قوشما جۈملە ھېسابلىنىدۇ .

5 . بىر قىسىم قوشما جۈملىلەر دىكى ھەر قايسى تارماق جۈملىلەر ـ نىڭ خەۋىرى ئۆزىنىڭ مۇستەقىل قۇرۇلمىسىنى ساقلاپ قالالايدۇ ، يەنە بىر قىسىم قوشما جۈملىلەردە بولسا بەزى تارماق جۈملىلەر ساقلاپ قالالىسا ، يەنە بەزى تارماق جۈملىلەر ساقلاپ قالالمايدۇ . مەسىلەن :

① ئۇ تېرىشىپ ئۆگىنىدۇ ھەمدە ئۆگەنگىنىنى ئەمەلىيەتتە ئىشلىتەلەيدۇ .

② بۇ يۇرتنا يا سەن تۇر ، يا مەن تۇراي .

③ سەن بارساڭ ، مەن بارمەن .

④ بۇ سۇ شۇنداق سۈزۈك ئىدىكى ، تېگىدىكى تاشلار كۆرۈنۈپ تۇراتتى .

بۇلاردىن مىسال ① ۋە مىسال ② تەركىبىدىكى ھەرقايسى تارماق جۈملىلەرنىڭ خەۋىرى ئۆزىنىڭ مۇستەقىل قۇرۇلمىسىنى ساقلاپ قالغان بولسا ، يەنى تەركىبىدىكى ھەرقايسى تارماق

جۈملىلەر تولۇق ئاياغلاشقان خەۋەر شەكلىگە ئىگە بولغان بولسا ، مىسال ③ ۋە مىسال ④ تەركىبىدىكى كېيىنكى تارماق جۈملىلەرنىڭ خەۋىرى تۈزۈلۈش جەھەتتىن بىر پۈتۈنلۈككە ئىگە بولسىمۇ ، يەنى تولۇق ئاياغلاشقان خەۋەر شەكلىگە ئىگە بولسىمۇ ، لېكىن ئالدىنقى تارماق جۈملىلەرنىڭ خەۋىرى تولۇق ئاياغلاشقان خەۋەر شەكلىگە ئىگە ئەمەس ، يەنى خەۋىرى تۈزۈلۈش جەھەتتىكى مۇستەقىللىقىنى ساقلاپ قالالمىغان .

3 . قوشما جۈملە تەركىبىدىكى تارماق جۈملىلەرنى ئۆزئارا باغلايدىغان سىنتاكسىسلىق ۋاستىلەر

قوشما جۈملە تەركىبىدىكى تارماق جۈملىلەر تۆۋەندىكىدەك سىنتاكسىسلىق ئامىللار ئارقىلىق ئۆزئارا باغلىنىپ كېلىدۇ :

1) باغلىغۇچىلار : باغلىغۇچىلار قوشما جۈملە تەركىبىدىكى تارماق جۈملىلەرنى ئۆزئارا باغلاپ كېلىدىغان مۇھىم سىنتاكسىسلىق ۋاستىلەرنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ . بەزى باغلىغۇچىلار قوشما جۈملە تەركىبىدىكى تارماق جۈملىلەرنى تەڭداشلىق مۇناسىۋەتتە باغلاپ كەلسە ، يەنە بەزى باغلىغۇچىلار قوشما جۈملە تەركىبىدىكى تارماق جۈملىلەرنى بېقىندىلىق مۇناسىۋەتتە باغلاپ كېلىدۇ ؛ بەزى باغلىغۇچىلار بەزىدە قوشما جۈملە تەركىبىدىكى تارماق جۈملىلەرنى تەڭداشلىق مۇناسىۋەتتە باغلاپ كەلسە ، يەنە بەزىدە قوشما جۈملە تەركىبىدىكى تارماق جۈملىلەرنى بېقىندىلىق مۇناسىۋەتتە باغلاپ كېلىدۇ . مەسىلەن :

① مېھمانلارنىڭ كەتكۈسى كەلدى ، ئەمما ساھىبخانا ئۇلارنى قويۇپ بەرمىدى .

② ئۇ شۇنداق ۋارقىرىدىكى ، ھەتتا ئەتراپتىكى قويلارمۇ ئۈركۈپ قېچىپ كەتتى .

③ تۇنجى ئەسىرىمىزنىڭ « چېيى » سۆپىتىدە ماڭا ھەۋەس بىلەن قاراپ تۇرغان بىرقانچە ئۇستاز ، خىزمەتداشلىرىمنى بىر تاۋۇز بىلەن « مېھمان » قىلدىم ـ دە ، ژۇرنالنى ئېلىپ ئۆيگە قاراپ ماڭدىم .

④ جۈڭگودىكى قەدىمكى شەھەرلەر ئەركىنلىك ۋە دېموكراتىيەنىڭ مەنبەسى ئەمەس ، بەلكى مۇستەبىتلىكنىڭ قورغىنى ئىدى .

⑤ گۈلسۈملا ئەمەس ، بەلكى پەردەمۇ كەلمەپتۇ .

⑥ ئۇنىڭ تومۇرلىرىدا قان ئەمەس ، (بەلكى) ئوت ئاقتى .

مىسال ① دە « ئەمما » باغلىغۇچىسى ئىككى تارماق جۈملىنى تەڭداش مۇناسىۋەتتە باغلاپ ، قارىمۇقارشى مۇناسىۋەتتىكى قوشما جۈملىنى ؛ مىسال ② دە « كى » باغلىغۇچىسى ئىككى تارماق جۈملىنى بېقىندىلىق مۇناسىۋەتتە باغلاپ ، ئىز ئاھلاش مۇناسىۋەتتىدىكى قوشما جۈملىنى ؛ مىسال ③ تە « دە » باغلىغۇچىسى ئىككى تارماق جۈملىنى تەڭداش مۇناسىۋەتتە باغلاپ ، بىر يۆنىلىش مۇناسىۋەتتىدىكى قوشما جۈملىنى ؛ مىسال ④ تە « بەلكى » باغلىغۇچىسى ئىككى تارماق جۈملىنى تەڭداش مۇناسىۋەتتە باغلاپ ، قارىمۇقارشىلىق مۇناسىۋەتتىدىكى قوشما جۈملىنى ؛ مىسال ⑤ تە « بەلكى » باغلىغۇچىسى ئىككى تارماق جۈملىنى بېقىندىلىق مۇناسىۋەتتە باغلاپ ، كۆچەيتىش مۇناسىۋەتتىدىكى قوشما جۈملىنى ؛ مىسال ⑥ دە « بەلكى » باغلىغۇچىسى ئىككى تارماق جۈملىنى بېقىندىلىق مۇناسىۋەتتە باغلاپ ، قارىمۇقارشىلىق مۇناسىۋەتتىدىكى قوشما جۈملىنى شەكىللەندۈرگەن .

2) بىر قىسىم مورفولوگىيەلىك شەكىللەر : بىر قىسىم مورفولوگىيەلىك شەكىللەر دېگەندە ئومۇمەن تۆۋەندىكىدەك شەكىللەر كۆزدە تۇتۇلىدۇ :

- پېئىللارنىڭ شەرت رايى قوشۇمچىسى « ـ سا//ـ سە » ؛
- پېئىللارنىڭ شەرت رايى قوشۇمچىسى « ـ سا//ـسە » گە « مۇ » يۆكلىمىسىنىڭ ئۇلىنىشىدىن شەكىللەنگەن « ـ سىمۇ » ؛
- سۈپەتداش قوشۇمچىسى « ـ غان » غا ئوروڭ كېلىش قوشۇمچىلىرى « ـ دا//ـ دە » ۋە « لا » يۆكلىمىسىنىڭ ئۇلىنىشىدىن شەكىللەنگەن « ـ غاندىلا » ؛
- رەۋىشداش قوشۇمچىسى « ـ پ » غا « لا » يۆكلىمىسىنىڭ ئۇلىنىشىدىن ھاسىل بولغان « ـ پلا » بىلەن ياردەمچى پېئىل « قال ـ » نىڭ « قالماي » دېگەن بولۇشسىزلىق رەۋىشداش شەكلى ياكى

« قالماس » دېگەن بولۇشسىزلىق سۈپەتداش شەكلىگە چىقىش كېـ-
ـلىش قوشۇمچىسىنىڭ ئۇلىنىشىدىن هاسىل بولغان « قالماستىن »
نىڭ ئۇلىنىشىدىن شەكىللەنگەن « ـ پلا قالماي // قالماستىن » ؛

● سۈپەتداش قوشۇمچىسى « ـغان » بىلەن ياردەمچى سۆز
« بىلەن » نىڭ بىرىكىشىدىن هاسىل بولغان « ـ غان بىلەن » .

بۇ خىل مورفولوگىيەلىك شەكىللەر تارماق جۈملىلەرنى
بىقىنىدىلىق مۇناسىۋەتتە باغلاپ كېلىدۇ . مەسىلەن :

① يامغۇر ياغسا ، يەر هۆل بولىدۇ .

② ئۇ ئەپۇ سوراپ ئۆيۈمگە كىرسىمۇ ، مەن ئۇنى كەچۈرمەيمەن .

③ ئۇ قانداق بولسا ، مەنمۇ شۇنداق .

④ يېتەرلىك سۇ بولغاندىلا ، شالدىن هوسۇل ئالغىلى بولىدۇ .

⑤ ئالمي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى ئۆگىنىشكىلا كۆڭۈل بۆلۈپ قالماي ، يەنە بەدەن چېنىقتۇرۇشقىمۇ ئەهمىيەت بېرىشى كېرەك .

⑥ بىز ئالتە ئوغۇل مەكتەپ يۈزى كۆرمىگەن بىلەن ، كاتتىلارنىڭ گەپلىرىنى كۆپ ئاڭلىغان .

⑦ هاۋانىڭ يۇقىرى كۆتۈرۈلۈش هەرىكىتى سۇ پارىنىڭ قېتىشىنى ئىلگىرى سۈرۈپلا قالماستىن ، بەلكى ئۇنى يەر يۈزىگە يېقىن بولغان جايدا لەيلىتىپ تۇمان هاسىل قىلىدۇ .

شۇنى ئەسكەرتىپ ئۆتۈش لازىمكى ، ئۇيغۇر تىلى مورفولوگىيە-
لىك تۈرلىنىشكە باي تىل بولغاچقا ، بىر قىسىم باغلىغۇچىلار
تارماق جۈملىنىڭ خەۋەر قىسمىدىكى مورفولوگىيەلىك شەكىللەر
بىلەن ماسلىشىپ كېلىپ بىر پۈتۈن قۇرۇلمىنى هاسىل قىلىدۇ .
ئەگەر مورفولوگىيەلىك شەكىللەر باغلىغۇچىنىڭ مەنىسىنى
ئىپادىلەپ بېرەلمىسە ، ئۇ هالدا باغلىغۇچىنى ئىخچاملاشقا بولىدۇ ،
مورفولوگىيەلىك شەكىللەر باغلىغۇچىنىڭ مەنىسىنى ئىپادىلەپ
بېرەلمىسە ياكى باغلىغۇچى تارماق جۈملىنىڭ خەۋەر قىسمىدىكى
مورفولوگىيەلىك شەكىل بىلەن مۇناسىۋەتسىز بولسا ،
باغلىغۇچىنى ئىخچاملاشقا بولمايدۇ . مەسىلەن :

① ناۋادا ئىش ئوڭدىن كەلمىسە ، كۇل بولۇپ كېتىمىز .

② ئۇ ئەكەلگەن ئوتۇنلار شۇنچە نۇرغۇن ئىكەنكى ، ئۇنى قويىدىغان يەر تاپالماي قاپتۇ .

③ يا ئادەملەرنىڭ كۆزى قارىغۇ ، ياكى ئەمەلنىڭ كۆزى قارىغۇ .

مىسال ① دە ئالدىنقى تارماق جۈملىنىڭ خەۋىرىدىكى شەرت
رايى قوشۇمچىسى « ناۋادا » باغلىغۇچىسى بىلەن ئوخشاش مەنە
ئىپادىلىگەچكە ، « ناۋادا » باغلىغۇچىسىنى ئىخچاملاشقا بولىدۇ .
مىسال ② ۋە مىسال ③ تىكى « كى » ، « يا ؛ ياكى »
باغلىغۇچىلىرىنى ئىخچاملاشقا بولمايدۇ . چۈنكى ئۇ
باغلىغۇچىلار تارماق جۈملىلەرنىڭ خەۋەر قىسمىدىكى
مورفولوگىيەلىك شەكىللەر بىلەن مۇناسىۋەتسىز .

3) ئورۇن تەرتىپى : ئورۇن تەرتىپىمۇ قوشما جۈملىنىڭ هاسىل
بولۇشىدا مۇهىم رول ئويناىدىغان سىنتاكسىسلىق ۋاستىلەرنىڭ
بىرى . ئورۇن تەرتىپى ئارقىلىق باغلانغان قوشما جۈملە
تەركىبىدىكى تارماق جۈملىلەر تولۇق ئاياغلاشقان خەۋەر شەكلىگە
ۋە ئۆزىگە خاس ئاددىي جۈملە ئىنتوناتسىيەسىگە ئىگە بولىدۇ .
يېزىقتا تارماق جۈملىلەرنىڭ ئوتتۇرىسىغا پەش قويۇلىدۇ . مەسىلەن :

① ئۇ ئۆزىنىڭ كۆچلۈك قاناتلىرىنى سىلكىدى ، ئۆتكۈر تۇمشۇقى بىلەن چوقۇلىدى .

② خەلق ئادىل سوتچى ، خەلق هۆكۈم چىقارسۇن .

③ بۇقا بوينىغا يىغار ، ئابدال قوينىغا (يىغار) .

4 . قوشما جۈملە بىلەن ئاددىي جۈملىنىڭ پەرقى

1 . جۈملە قۇرۇلمىسىدىن پەرقلىنىدۇ . ئاددىي جۈملە سۆز ۋە
سۆز بىرىكمىلىرىدىن تەشكىل تاپىدۇ . شۇڭا ، ئاددىي جۈملىلەرنىڭ
قۇرۇلمىسىنى يەشكەندە بىۋاستە ئېرىشكىلى بولىدىغان بىرلىك
جۈملە بۆلەكلىرى بولىدۇ . قوشما جۈملە بولسا ئىككى ياكى
ئىككىدىن ئارتۇق تارماق جۈملىدىن تەشكىل تاپىدۇ . شۇڭا ،

قوشما جۈملىنىڭ قۇرۇلمىسىنى يەشكەندە بۆلۈنگەن ئېرىشكىلى بولمىدىغان بىرلىك تارماق جۈملە بولىدۇ . مەسىلەن :

① ئۇ ئۆز باغرىدا سانسىز ئاقىل ـ دانىشمەنلەرنى ، باتۇر ـ پالۋانـ ـ لارنى ، ئادالەتپەرۋەر ، خەلقپەرۋەر ، ۋەتەنپەرۋەر ئوغلانلارنى ئۆستۈردى .

② بۇ كۆرەشتە غەلىبە قىلغان شائىر ۋە باشقا مېھمانلار شۇنداق كۈلۈپ كەتتىكى ، ئۇلار ئۇزاقتىن ـ ئۇزاققىچە ئۆزىنى باسالماي قېلىشتى .

2 . خەۋىرىدىن پەرقلىنىدۇ . ئاددىي جۈملە ھەرقانچە ئۇزۇن ۋە مۇرەككەپ بولسىمۇ ، ئۇنىڭ خەۋەر قىسمى بىرلا بولىدۇ . قوشما جۈملە ھەرقانچە ئاددىي بولسىمۇ ، يەنى تارماق جۈملىلىرى تەركىبىدىكى سۆزلەرنىڭ سانى ھەرقانچە ئاز بولسىمۇ ، ئۇنىڭ خەۋەر قىسمى ئىككى ياكى ئىككىدىن ئارتۇق بولىدۇ ، شۇنداقلا تارماق جۈملىلىرى ئاددىي جۈملە خۇسۇسىيىتىگە ئىگە بولىدۇ . قوشما جۈملە تەركىبىدىكى تارماق جۈملىلەر مەيلى تولۇق جۈملە بولسۇن ياكى تولۇقسىز جۈملە بولسۇن ، يۇقىرىقى شەرتنى ھازىرلىغان بولسىلا ، ئۇ ھامان قوشما جۈملە بولىدۇ . مەسىلەن :

① زور شىر ماكانىمىدىن ئادىشىپ قالماي دەپ بىرىنچى قېتىم كومپاسنى ، ۋەتىنگە يالماۋۇز ـ ئەجدىھالارنى كەلتۈرمەسلىك ئۈچۈن مىلتىق دورىسىنى ، ۋەتەن ئەۋلادلىرىمنى كۆيۈمچانلىق ، ۋاپادارلىقتا باقماي دەپ يىپەك كىيىم ـ كېچەكلەرنى ، ماكانىمنىڭ شان ـ شەرىپىنى تائەبەدكىچە ئۇنتۇلدۇرماي ، ئەۋلادلىرىمغا ئەڭ بۈيۈك تارىخىي تۆھپە قالدۇراي دەپ مىخ مەتبەئەنى ، قەغەزنى كەشىپ قىلغان . (ئاددىي جۈملە)

② ئىشلىسەڭ ، چىشلەيسەن . (قوشما جۈملە)

3 . ئىنتوناتسىيەسىدىن پەرقلەندۇرۇلىدۇ . ئاددىي جۈملە بىر تۇتاش ئىنتوناتسىيەگە ئىگە بولىدۇ ، جۈملە ئاخىرىدا ئاخىرلىشىش خاراكتېرىدىكى توختاش بولىدۇ . قوشما جۈملىمۇ

بىر تۇتاش ئىنتوناتسىيەگە ئىگە بولىدۇ ، جۈملە ئاخىرىدا ئاخىرلىشىش خاراكتېرىدىكى توختاش بولىدۇ . ئۇلارنىڭ ئوخشىمايدىغان يېرى شۇكى ، قوشما جۈملىنىڭ تارماق جۈملىلىرى ئوتتۇرىسىدىكى تىنىش ئاددىي جۈملىنىڭ جۈملە بۆلەكلىرى ئوتتۇرىسىدىكى تىنىشقا قارىغاندا ئۇزۇنراق بولىدۇ .

4 . باغلىغۇچلىرىنىڭ رولىدىن پەرقلىنىدۇ . ئاددىي جۈملە تەركىبىدىمۇ باغلىغۇچلار بولىدۇ . ئەمما ، ئاددىي جۈملە تەركىبىدىكى باغلىغۇچلار پەقەت تەڭداش بۆلەكلەرنى باغلاش رولىنىلا ئويناىدۇ ؛ قوشما جۈملە تەركىبىدىكى باغلىغۇچلار بولسا تارماق جۈملىلەرنى باغلاش رولىنى ئويناىدۇ . قوشما جۈملىدە باغلىغۇچلار ياكى بېقىندۇرغۇچى تارماق جۈملىدە ، ياكى بېقىندى تارماق جۈملىدە ، ياكى تەڭداش مۇناسىۋەتتىكى تارماق جۈملىلەرنىڭ بىرىدە ۋە ياكى ھەممىسىدە ئىشلىتىلىشى مۇمكىن . ناۋادا باغلىغۇچلار ئىخچاملانغان بولسا ، تارماق جۈملىنىڭ خەۋەر قىسمىدىكى مورفولوگىيەلىك شەكىللەردىن پەرقلەندۈرگىلى بولىدۇ . مەسىلەن :

① ئۇ دائىم ئۆز سۆزىنى تەمسىل بىلەن ياكى دېمەكچى بولغىنىغا ماس كېلىدىغان بىرەر ھېكايە بىلەن باشلايتتى .

② يا بىز دۇشمەنلىرىمىزنى بېشىنى تاشقا ئۇرۇپ يانجىيمىز ، ياكى ئۇلار بىزنى شەھەر سېپىلىغا ئاسىدۇ .

③ ئۆي بىساتلىرى كۆپ ئەمەس ، لېكىن تازا رەتلىك .

④ ئۇ كېچىسى سۇدىن قورقاتتى ، شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇچىلا قېتىم كۈندۈزى سۇ تۇتتى .

مىسال ① دە « تەمسىل » ، « دېمەكچى بولغىنىغا ماس كېلىدىغان بىرەر ھېكايە » دېگەن ئىككى بۆلەك « ياكى » باغلىغۇچىسى ئارقىلىق تەڭداش مۇناسىۋەتتە ئۆزئارا باغلىنىپ ، « بىلەن » تەركەلمىسىنىڭ ۋاستىسى بىلەن جۈملىدە ھالەت بولۇپ كەلگەن . مىسال ② دە ئىككى تارماق جۈملە « يا ، ياكى » باغلىغۇچىسىنىڭ ۋاستىسى ئارقىلىق تەڭداش مۇناسىۋەتتە

ئۆزئارا باغلىنىپ كەلگەن . مىسال ③ تە ئىككىنچى تارماق جۈملە « لېكىن » باغلىغۇچىسىنىڭ ۋاستىسى بىلەن ئالدىنقى تارماق جۈملىگە تەڭداش مۇناسىۋەتتە باغلانغان . مىسال ④ تە ئىككى تارماق جۈملە « شۇنىڭ ئۈچۈن » باغلىغۇچىسىنىڭ ياردىمى بىلەن تەڭداش مۇناسىۋەتتە ئۆزئارا باغلانغان .

قوشما جۈملىلەر تەركىبىدىكى تارماق جۈملىلەرنىڭ قانداق سىنتاكسىسلىق باغلىنىشتا كەلگەنلىكىگە ئاساسەن (ئەمەلىيەتتە قوشما جۈملە تەركىبىدىكى ھەرقايسى تارماق جۈملىلەرنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتلەرنىڭ كۆپ قىسمى لوگىكىلىق مۇناسىۋەت ھېسابلىنىدۇ) ئاۋۋال تەڭداش قوشما جۈملە ۋە بېقىندىلىق قوشما جۈملە دېگەن ئىككى چوڭ تىپقا بۆلۈنىدۇ .

بىز بۇ ئىككى تىپتىكى قوشما جۈملىنىڭ كونكرېت تۈرلىرى ئۈستىدە توختىلىشتىن ئاۋۋال ئۇ ئىككى تىپتىكى قوشما جۈملىلەرنىڭ چەك - چېگرالىرىغا (ئۇلارنى ئىككىگە ئايرىش ئۆلچىمىگە) مۇناسىۋەتلىك بولغان تۆۋەندىكى مەسىلىلەرگە ئالاھىدە چۈشەندۈرۈش بېرىپ ئۆتىمىز :

بىرىنچى ، بىز قوشما جۈملىنى تەڭداش قوشما جۈملە ۋە بېقىندىلىق قوشما جۈملە دېگەن ئىككى چوڭ تىپقا ئايرىشتا ، جۈملىنىڭ يادروسى ھېسابلىنىدىغان خەۋەرنىڭ گىرامماتىكىلىق شەكلىنىڭ مۇكەممەل ياكى مۇكەممەل ئەمەسلىكىنى ئاساسىي ئۆلچەم قىلدۇق . ئەگەر قوشما جۈملە تەركىبىدىكى ھەرقايسى تارماق جۈملىلەرنىڭ خەۋەرى گىرامماتىكىلىق تۈزۈلۈشى جەھەتتىن مۇكەممەل بولسا ، يەنى بارلىق تارماق جۈملىلەر مۇستەقىل ئىشلىتىشكە بولىدىغان ئاددىي جۈملە خۇسۇسىيىتىگە ئىگە بولسا (چۈنكى ھەربىر تارماق جۈملىنىڭ خەۋەرى گىرامماتىكىلىق تۈزۈلۈش جەھەتتىن مۇكەممەل بولغاندىلا ، ئۇلار مۇستەقىل ئىشلىتىشكە بولىدىغان ئاددىي جۈملە خۇسۇسىيىتىگە ئىگە بولىدۇ) ، ئۇ تۈردىكى قوشما جۈملىلەرنى تەڭداش قوشما جۈملە تىپىگە كىرگۈزىدۇق .

ئەگەر قوشما جۈملە تەركىبىدىكى تارماق جۈملىلەرنىڭ بەزىلىرىنىڭ خەۋىرى گىرامماتىكىلىق تۈزۈلۈش جەھەتتە مۇكەممەل بولسىمۇ ، يەنە بەزىلىرى مۇكەممەل بولمىسا ، ئۇ تۈردىكى قوشما جۈملىلەرنى بېقىندىلىق قوشما جۈملە تىپىگە كىرىدۇ دەپ قارىدۇق . چۈنكى ، خەۋىرى گىرامماتىكىلىق تۈزۈلۈشى جەھەتتىن مۇكەممەل بولمىغان تارماق جۈملىدە مۇستەقىل ئىشلەتكىلى بولىدىغان ئاددىي جۈملىلىك خۇسۇسىيەت بولمايدۇ ، ئۇ پەقەت خەۋىرى مۇكەممەل بولغان ھەمدە مۇستەقىل ئىشلەتكىلى بولىدىغان ئاددىي جۈملىلىك خۇسۇسىيەتكە ئىگە تارماق جۈملىنى ئۆزىگە شەرت قىلىدۇ ھەمدە شۇ ئاساستىلا مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ . شۇڭا ، ئەنئەنىدە بېقىندىلىق قوشما جۈملە دەپ قارىلىپ كەلگەن سەۋەب - نەتىجە مۇناسىۋىتىدىكى قوشما جۈملىلەردىن ھەرقايسى تارماق جۈملىلىرىنىڭ خەۋىرى مۇكەممەل بولغانلىرىنى ھەمدە ئاددىي جۈملىلىك خۇسۇسىيەتكە ئىگىلىرىنى سەۋەب - نەتىجە مۇناسىۋىتىدىكى تەڭداش قوشما جۈملە تىپىگە كىرىدۇ دەپ قارىدۇق . ئەگەر بەزى تارماق جۈملىلىرىنىڭ خەۋىرى مۇكەممەل بولسىمۇ ھەمدە ئۇ تارماق جۈملىلەر ئاددىي جۈملىلىك خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولسىمۇ ، لېكىن يەنە بەزى تارماق جۈملىلىرىنىڭ خەۋىرى مۇكەممەل بولمىسا ھەمدە ئاددىي جۈملىلىك خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولمىسا ، مۇنداق جۈملىلەرنى سەۋەب - نەتىجە مۇناسىۋىتىدىكى بېقىندىلىق قوشما جۈملە تىپىگە كىرىدۇ دەپ قارىدۇق .

ئىككىنچى ، بەزى تارماق جۈملىلەرنىڭ خەۋىرى پەقەت گىرامماتىكىلىق شەكىل جەھەتتىنلا مۇكەممەللىككە ئىگە بولۇپ ، ئۇلار ئۆي - پىكىر بىلەن ئىنتوناتسىيە جەھەتتىن مۇكەممەللىككە ئىگە بولمىسا ، مۇنداق جۈملىلەرنى بېقىندى تارماق جۈملە بولىدۇ دەپ قاراپ ، ئۇنداق بېقىندى تارماق جۈملىلەردىن تەركىب تاپقان قوشما جۈملىلەرنى بېقىندىلىق قوشما جۈملە تىپىگە كىرگۈزدۇق . مەسىلەن :

① ئۇنىڭ ماقالىسىنى كۆرۈشىنىڭ كۆردۈم ، لېكىن ئۇنىڭدا نېمە نەرسە دېيىلگەنلىكىنى پەقەت چۈشىنەلمىدىم .

② سىز بۇ ئىشنى قىلىشقا ئىرادە باغلىغانىكەنسىز ، چوقۇم بىر باشقا ئاچچىقىشىڭىز كېرەك .

بۇ ئىككى قوشما جۈملىدىكى ئالدىنقى تارماق جۈملىلەرنىڭ خەۋىرى گەرچە گىرامماتىكىلىق تۈزۈلۈش جەھەتتىن مۇكەممەللىككە ئىگە بولسىمۇ ، لېكىن ئۇلار ئۇيۇ - پىكىرنىڭ ئىپادىلىنىشى بىلەن ئىنتوناتسىيە جەھەتتە مۇكەممەللىككە ئىگە ئەمەس . چۈنكى ئۇيۇ - پىكىرنىڭ ئىپادىلىنىشى جەھەتتىن قارىغاندا ، ئۇلاردا ئۇيۇ - پىكىر تولۇق ئاياغلاشمىغان بولۇپ ، مىسال ① دىكى تارماق جۈملە ئۆزىگە قارىمۇ قارشى قويۇلغان ئۇيۇ - پىكىرنى ئىپادىلەيدىغان يەنە بىر جۈملىگە موھتاج بولسا ، مىسال ② دىكى تارماق جۈملە نەتىجىنى ئىپادىلەيدىغان يەنە بىر تارماق جۈملىگە موھتاج . ئىنتوناتسىيە جەھەتتىن قارىغاندا ، ئالدىنقى تارماق جۈملىلىرىنىڭ ئىنتوناتسىيەسى قوشما جۈملىنىڭ ئىنتوناتسىيەسى بىلەن بىر پۈتۈنلۈككە ئىگە ئەمەس ، ئۇلارنىڭ خەۋىرى ئۇرغۇ ۋە خەۋەردىن كېيىنكى قىسقا تىنىشنىڭ ياردىمىدە كېيىنكى تارماق جۈملىنىڭ ئىنتوناتسىيەسى بىلەن بىرەكلىككە ئىگە بولىدۇ .

ئۇچىنچى، كۇچەيتىش مۇناسىۋىتىدىكى ، قارىمۇقارشى مۇناسىۋەتتىكى ، تاللاش مۇناسىۋىتىدىكى ، ئىزاھلاش مۇناسىۋىتىدىكى قوشما جۈملىلەر ئەنئەنىدە بىر تۈتاش ھالدا تەڭداش قوشما جۈملە دەپ قارىلىپ كەلگەن ، لېكىن بىز ئۇلارغا پەرقلىق مۇئامىلە قىلدۇق ، يەنى يۇقىرىدا ئېيتىلغان تۆت تۈرلۈك قوشما جۈملە تەركىبىدىكى تارماق جۈملىلەرنىڭ ھەممىسىنىڭ خەۋىرى مۇكەممەل بولۇپ ، تارماق جۈملىلىرىنىڭ ھەممىسى مۇستەقىل ئىشلىتىشكە بولىدىغان ئاددىي جۈملىلىك خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولسا ، بۇنداق جۈملىلەرنى تەڭداش قوشما

جۈملە تىپىغا كىرگۈزدۇق ، ئەگەر ئۇ تۆت تۈردىكى قوشما جۈملە تەركىبىدىكى تارماق جۈملىلەرنىڭ بەزىلىرىنىڭ خەۋىرى مۇكەممەل بولسىمۇ ياكى ئۇ تارماق جۈملە مۇستەقىل ئىشلىتىشكە بولىدىغان ئاددىي جۈملىلىك خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولسىمۇ ، لېكىن يەنە بەزى تارماق جۈملىلىرى ئۇنداق بولمىسا ، بۇنداق جۈملىلەرنى بېقىندىلىق قوشما جۈملە تىپىغا كىرگۈزدۇق .

تۆتىنچى ، بېقىندىلىق قوشما جۈملە تەركىبىدىكى تارماق جۈملىلەردىن خەۋىرى مۇكەممەل بولغان ۋە ئاددىي جۈملىلىك خۇسۇسىيەتكە ئىگە تارماق جۈملىلەرنى بېقىندۇرغۇچى جۈملە دەپ ئاتىدۇق (بۇ خىل جۈملىلەر ئەنئەنىدە باش جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ) ؛ خەۋىرى مۇكەممەل بولمىغان ۋە ئاددىي جۈملىلىك خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولمىغان تارماق جۈملىلەرنى بېقىنغۇچى جۈملە دەپ ئاتىدۇق (بۇ خىل جۈملىلەر ئەنئەنىدە ياكى بەزى كىتابلاردا ئەگەشمە جۈملە ياكى بېقىندى جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ) .

بەشىنچى ، بەزىلەر يۇكلىمە ياكى رەۋىش دەپ قارىغان ھەم قاراۋاتقان بەزى سۆزلەرگە بىز پەرقلىق مۇئامىلىدە بولدۇق ، يەنى ئۇلارنىڭ باغلىغۇچى رولىدا كەلگەن شەكلىنى يۇكلىمە ياكى رەۋىش دەپ ئولتۇرماي بىراقلا باغلىغۇچى دەپ ئاتىدۇق . چۈنكى ، بەزى سۆزلەر كونكرېت تىل شارائىتىغا قاراپ بەزىدە سۈپەت ، بەزىدە رەۋىش ، يەنە بەزىدە ياردەمچى سۆز تۈركۈمىلىك ئالاھىدىلىكىگە ئىگە بولغىنىدەك ، بەزى يۇكلىمىلەر ياكى رەۋىشلەرمۇ بەزى تىل شارائىتىدا باغلىغۇچى سۆز رولىدا كېلىدۇ . بىز ئۇلارنىڭ ئەنە شۇ باغلاش رولىدا كەلگەن شەكلىنى باغلىغۇچى دەپ ئاتىدۇق . چۈنكى ئۇلار شۇ جۈملىگە ئۆزىنىڭ يۇكلىمىلىك ياكى رەۋىشلىك سالاھىيىتى بىلەن ئەمەس ، بەلكى باغلىغۇچىلىق سالاھىيىتى بىلەن كىرگەن . مەسىلەن ، « دە » سۆزى ئەنئەنىدە يۇكلىمە دەپ قارىلىدۇ . توغرا ، ئۇ سۆز يۇكلىمە ، لېكىن ئۇ سۆز پەقەت جۈملە ئاخىرىدا كەلگەندىلا ،

تۇرلۇك ھېس ـ تۇيغۇ مەنىلىرىنى بىلدۈرىدۇ ۋە يۈكلىمە ھېسابلىنىدۇ . ئالايلۇق ، « سەن ئەمدىلا قوپۇپسەن ـ دە » دېگەن جۈملىدىكى « دە » يۈكلىمىدۇر . ئەمدى « مەن ئۇ يەردىن چىقىپ ئۆيگە كەلدىم ـ دە ، ئۇنىڭغۇ لېنتىسىنى يوشۇرۇپ قويدۇم » دېگەن جۈملىدىكى « دە » بولسا يۈكلىمە بولماستىن ، بەلكى باغلىغۇچىدۇر . چۈنكى ئۇ شۇ جۈملىدە ئىككى تارماق جۈملىنى ئۆزئارا باغلاپ كەلگەن ، ئۇنىڭ شۇ جۈملىدىكى رولى « ۋە » باغلىغۇچىسىنىڭ رولى بىلەن ئوخشاش .

§2 . تەڭداش قوشما جۈملە

تەركىبىدىكى تارماق جۈملىلەرنىڭ تەڭداش مۇناسىۋەتتە بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان قوشما جۈملە تەڭداش قوشما جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ . تەڭداش قوشما جۈملە تەركىبىدىكى بارلىق تارماق جۈملىلەرنىڭ خەۋەرلىرى گرامماتىكىلىق تۈزۈلۈش جەھەتتە مۇكەممەل بولىدۇ .

تەڭداش قوشما جۈملە تەركىبىدىكى تارماق جۈملىلەر باغلىغۇچىلار ، ئورۇن تەرتىپى (ئىنتوناتسىيە) ، كۆرسىتىش ئالماشلىرى ، قارشى مەنىلىك سۆزلەر ، پېئىللارنىڭ بولۇشلۇق ـ بولۇشسىز شەكىللىرى ۋە تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ تەستىق ـ ئىنكار شەكىللىرى ئارقىلىق باغلىنىپ كېلىدۇ . شۇڭا ، تەڭداش قوشما جۈملىلەر ئادەتتە تارماق جۈملىلىرىنى ئۆزئارا باغلايدىغان ۋاستىلەرگە ئاساسەن باغلىغۇچىلىق تەڭداش قوشما جۈملە (باغلانما تەڭداش جۈملە) ۋە باغلىغۇچىسىز تەڭداش قوشما جۈملە (يانداشما تەڭداش قوشما جۈملە) دېگەن ئىككى چوڭ تۈرگە بۆلۈنىدۇ .

1 . باغلىغۇچىلىق تەڭداش قوشما جۈملە

تەركىبىدىكى تارماق جۈملىلەر باغلىغۇچىلار ئارقىلىق باغلىنىپ كەلگەن تەڭداش قوشما جۈملە باغلىغۇچىلىق تەڭداش قوشما جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ . باغلىغۇچىلىق تەڭداش قوشما جۈملىلەرنىڭ تۈزۈلۈشىدە باغلىغۇچىلار مۇھىم سىنتاكسىسلىق ۋاستە ھېسابلىنىدۇ .

باغلىغۇچىلىق تەڭداش قوشما جۈملىلەر تەركىبىدىكى تارماق جۈملىلەرنى باغلايدىغان باغلىغۇچىلارنىڭ خاراكتېرىگە قاراپ تۆۋەندىكىدەك بىر قانچە تىپقا بۆلۈنىدۇ :

1) بىرىكتۈرگۈچىلىك مۇناسىۋەتتىكى باغلىغۇچىلىق تەڭداش قوشما جۈملە : بىرىكتۈرگۈچىلىك مۇناسىۋەتتىكى باغلىغۇچىلىق تەڭداش قوشما جۈملىلەردە ھەرقايسى تارماق جۈملىلەر بىرەر ئىش ياكى بىرەر ۋەقەنىڭ بىرقانچە تەرىپىنى ئايرىم ـ ئايرىم بايان قىلىدۇ . بۇ خىل باغلىغۇچىلىق تەڭداش قوشما جۈملىلەرنىڭ تارماق جۈملىلىرى تۆۋەندىكى باغلىغۇچىلار ئارقىلىق ئۆزئارا باغلىنىپ كېلىدۇ :

1 . « ۋە » باغلىغۇچىسى ئارقىلىق باغلىنىدۇ . بۇ باغلىغۇچى ئىككى تارماق جۈملىلىك تەڭداش قوشما جۈملىلەردە ئىككى تارماق جۈملىنىڭ ئوتتۇرىسىدا ، كۆپ تارماق جۈملىلىك تەڭداش قوشما جۈملىلەردە ئاخىرقى تارماق جۈملىنىڭ ئالدىدا كېلىدۇ . مەسىلەن :

① دەل ـ دەرەخلەر سارغايغان يوپۇرماقلىرىنى تاشلىماقتا ۋە ھاۋا كۈندىن ـ كۈنگە سوۋۇماقتا .

② ئۇنى ھېچكىم ئارتۇق يامانمۇ كۆرمەيدۇ ۋە كىشىنىڭ ئىچىنى پۇشۇرىدىغان ئىشلىرىنى كۆرگەندە زادىلىق قىلىپ كۈلمەيمۇ تۇرالمايدۇ .

2 . « ھەم » باغلىغۇچىسى ئارقىلىق باغلىنىدۇ . بۇ باغلىغۇچى ئىككى تارماق جۈملىلىك تەڭداش قوشما جۈملىلەردە ئىككى تارماق جۈملىنىڭ ئوتتۇرىسىدا كېلىدۇ ، كۆپ تارماق

جۈملىلىك تەڭداش قوشما جۈملىلەردە ئاخىرقى تارماق جۈملىنىڭ ئالدىدا كېلىدۇ . مەسىلەن :

① يېقىندا ئىلىك خانلار قۇرۇلتىيىنى ئاچماقچىمىز ھەم يەنە دۆلىتىمىز قۇرۇلغانلىقىنىڭ مەرىكىسىنى ئۆتكۈزمەكچىمىز .

② سىرتتا بوران چىقىۋاتىدۇ ھەم يامغۇر يېغىۋاتىدۇ .

« ھەم » باغلىغۇچىسى تەكرار ئىشلىتىلسە ، ھەربىر تارماق جۈملىدە ئىپادىلەنگەن ئوي ـ پىكىرنى تەكىتلەش ۋە كۈچەيتىش رولىنى ئوينايدۇ . مەسىلەن :

سىمۋولىزم بىر خىل بەدىئىي شەكىل ، ئۇ ھەم بىزنىڭ رېئاللىقنى تەسۋىرلەش ئىستىكىمىزنى قاندۇرىدۇ ، ھەم رېئال چەكلەردىن ھالقىغان ئارزۇلىرىمىزنى قاندۇرىدۇ .

3 . « ھەمدە » باغلىغۇچىسى ئارقىلىق باغلىنىدۇ . بۇ باغلىغۇچى ئاخىرقى تارماق جۈملىنىڭ ئالدىدا كېلىدۇ . مەسىلەن :

① ھۆكۈمران سىنىپلارنىڭ ئەخلاقىمۇ قانۇنغا ئوخشايدۇ . ئۇمۇ ئۇلارنىڭ ئىرادىسىنى ئەكس ئەتكۈزىدۇ ھەمدە جەمئىيەتتە ھۆكۈمرانلىق ئورنىنى تۇتىدۇ .

② بۇ يولدا ئۇ ۋاقىتنى تىزگىنلەش بىلەن بىر ۋاقىتتا ئۆگىنىش ئۇنۇمىگىمۇ ئەھمىيەت بەردى ھەمدە قانداق ئۆگىنىش كېرەكلىكى ھەققىدە ئىزدەندى .

4 . « شۇنداقلا » باغلىغۇچىسى ئارقىلىق باغلىنىدۇ . بۇ باغلىغۇچى ئاخىرقى تارماق جۈملىنىڭ ئالدىدا كېلىدۇ . مەسىلەن :

① تەپەككۇر تىلسىز ۋۇجۇدقا كەلمەيدۇ ، شۇنداقلا تەپەككۇرسىز تىلمۇ بولمايدۇ .

② ئۇيغۇرلار ئولتۇراقلاشقان زېمىن قەدىمكى يىپەك يولىنىڭ تۈگۈنى ، شۇنداقلا ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى خەنزۇ مەدەنىيىتى ، ھىندى مەدەنىيىتى ، پارس ـ ئەرەب مەدەنىيىتى ، گىرېك ـ رىم مەدەنىيىتىنىڭ ئارىلىشىدىغان ئورنى ، جۇڭگو مەدەنىيىتى بىلەن غەرب مەدەنىيىتى ئالمىشىدىغان جاي .

5 . « شۇنىڭدەك » باغلىغۇچىسى ئارقىلىق باغلىنىدۇ . بۇ

باغلىغۇچى ئاخىرقى تارماق جۈملىنىڭ بېشىدا كېلىدۇ . مەسىلەن :

① مىقدار سۆزلەرنىڭ يۇقىرىقىدەك مەنە ۋە گىرامماتىكا جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن ، بىز ئۇلارنى ئۇيغۇر تىلىدىكى مۇستەقىل سۆز تۈركۈمى دەپ ئېيتالايمىز ، شۇنىڭدەك ئۇيغۇر تىلىدا يېشىلمەي كېلىۋاتقان بىرقىسىم مەسىلىلەرگە جاۋاب تاپالايمىز .

② ئاڭ ـــ ماددىي دۇنيانىڭ ئۇزاق مۇددەت تەرەققىي قىلغانلىقىنىڭ مەھسۇلى ، ئادەم مېڭىسىدىن ئىبارەت يۈكسەك دەرىجىدە ئۇيۇشقان ماددىي ئەزانىڭ خىزمىتى ، شۇنىڭدەك كىشىلەرنىڭ ئىجتىمائىي ئەمەلىيەت جەريانىدا رېئاللىقنى ئەكس ئەتكۈزۈشىدۇر .

6 . « شۇنىڭ بىلەن بىللە // بىرگە // بىر ۋاقىتتا » باغلىغۇچىسى ئارقىلىق باغلىنىدۇ . بۇ باغلىغۇچى كېيىنكى تارماق جۈملىنىڭ ئالدىدا كېلىدۇ . مەسىلەن :

① بۇنىڭدىن 65 مىليون يىللار بۇرۇن يەر شارىدا بىر مەزگىل دەۋر سۈرگەن كەسلەنچۈك تىپىدىكى ئۆمىلىگۈچى ھايۋان ـــ دىنازاۋر توساتتىن ئۇن ـ تىنسىز يوقالغان ، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا يەنە يەر شارىدىكى 70 پىرسەنت ھايۋان ۋە ئۆسۈملۈكلەرنىڭمۇ نەسلى قۇرۇپ كەتكەن .

② ئىنقىلابىي غەيرەت ۋە ئىنقىلابىي قىزغىنلىق بولۇشى لازىم ، شۇنىڭ بىلەن بىرگە (بىللە) جىددىي ئىلمىي پوزىتسىيەمۇ بولۇشى لازىم .

7 . « دە » باغلىغۇچىسى ئارقىلىق باغلىنىدۇ . بۇ باغلىغۇچى ئالدىنقى تارماق جۈملىنىڭ ئاخىرىدا كېلىدۇ . مەسىلەن :

① ئۇ يۈك ـ تاقىنى دۈمبىسىگە ئارتتى ـ دە ، تاغ تەرەپكە يۈرۈپ كەتتى .

② ئۇ قىزنىڭ ئۆزىگە تىكىلگەن يالقۇنلۇق كۆزلىرى ، كۈلۈمسىرەپ تۇرغان لەۋلىرىگە چەكسىز لەززەت ، ۋەھىمە ۋە تەشنالىق بىلەن قارىدى ـ دە ، قىزىرىپ ـ ھودۇقۇپ قولىدىكى ئۈجمىنى قىزغا سۇندى .

8 . « بىر تەرەپتىن ... ، (يەنە) بىر تەرەپتىن ... » باغلىغۇچىسى ئارقىلىق باغلىنىدۇ . بۇ باغلىغۇچى ھەر ئىككى تارماق جۈملىدە ئىشلىتىلىدۇ . مەسىلەن :

① ئانامنىڭ ئالدىدا بىر تەرەپتىن خجىل بولىمەن ، يەنە بىر تەرەپتىن كۆڭلۈمگە ئەندىشە چۈشۈپ ، تۇرلۇك گۇمانىي خىياللارغا بېرىلىمەن .

② بىر تەرەپتىن قار يېغىۋاتاتتى ، يەنە بىر تەرەپتىن بوران چىقىۋاتاتتى .

③ دېھقانلار بىر تەرەپتىن يەر ھەيدىمەكتە ، بىر تەرەپتىن يەرگە ئۇرۇق چاچماقتا .

بۇ باغلىغۇچىنىڭ « بىر ياقتىن ... (يەنە) بىر ياقتىن... » دېگەن ژارىيانتى بار ، بۇلارنى ئۆزئارا ئالماشتۇرۇپ ئىشلىتىشكە بولىدۇ .

9 . « جۈملىدىن » باغلىغۇچىسى ئارقىلىق باغلىنىدۇ . بۇ باغلىغۇچى كېيىنكى تارماق جۈملىدە ئىشلىتىلىدۇ . مەسىلەن :

گۈزەردىكى دۇكانلاردىن ئۇچ - تۆتىلا ئوچۇق ، جۈملىدىن ھەسەن ئەلمۇ يېرىم ئوچۇق دۇكىنى ئالدىدا تۇراتتى .

بەزىلەر بۇ باغلىغۇچىنى كۈچەيتكۈچىلىك مۇناسىۋەتنى بىلدۈرىدۇ دەپ قارايدۇ . بىزنىڭ قارىشىمىزچە ئۇ باغلىغۇچى بىر تەكتۈرگۈچىلىك مۇناسىۋەتنى بىلدۈرىدۇ . چۈنكى ئۇ باغلىغۇچىنى « شۇنىڭدەك ، شۇنداقلا ، ھەمدە » دېگەندەك باغلىغۇچىلار بىلەن ئالماشتۇرۇپ ئىشلىتىشكە بولىدۇ .

10 . « مۇ » باغلىغۇچىسى ئارقىلىق باغلىنىدۇ . مەسىلەن :

① مال ياخشى ، باھاسىمۇ ئەرزان .

② ئۇ ياش ، سالامەتلىكىمۇ ياخشى .

③ ئۇ رۇسچىدا ناھايىتى ياخشى ، ئىنگلىزچىنىمۇ بىلىدۇ .

11 . « ئاڭغىچە » باغلىغۇچىسى ئارقىلىق باغلىنىدۇ . بۇ باغلىغۇچى كېيىنكى تارماق جۈملىنىڭ بېشىدا كېلىدۇ . مەسىلەن :

① مەن ئۆلگەندە ساندۇق سىلەرگە قالىدۇ ، ئاڭغىچە بۇ ساندۇقنى ياخشى ساقلاڭلار .

② سىز تاپشۇرۇقلىرىڭىزنى ئىشلەپ تۇرۇڭ ، ئاڭغىچە بىز سىرتقا چىقىپ كېرەيلى .

③ ئۇلار ئۆيدە تاماق يەپ قېلىشتى ، ئاڭغىچە بىز باغقا چىقىپ ئايلىنىپ كىردۇق .

2) كۈچەيتكۈچىلىك مۇناسىۋەتتىكى باغلىغۇچلىق تەڭداش قوشما جۈملە : تەركىبىدىكى تارماق جۈملىلەردە ئىپادىلەنگەن ئوي - پىكىر قاتلاممۇ قاتلام چوڭقۇرلىشىپ باردىغان تەڭداش قوشما جۈملە كۈچەيتكۈچىلىك مۇناسىۋەتتىكى باغلىغۇچلىق تەڭداش قوشما جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ . بۇ خىل قوشما جۈملىلەرنىڭ تارماق جۈملىلىرىدە ئىپادىلىنىدىغان ئوي - پىكىرلەرنىڭ چوڭقۇرلىشىش جەريانى باغلىغۇچىلارنىڭ رولى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ . شۇڭا بۇ خىل مۇناسىۋەتتىكى تەڭداش قوشما جۈملىلەردە باغلىغۇچى مۇھىم رول ئوينايدۇ . بۇ خىل باغلىغۇچلىق تەڭداش قوشما جۈملىلەرنىڭ تارماق جۈملىلىرى تۆۋەندىكى باغلىغۇچىلار ئارقىلىق ئۆزئارا باغلىنىپ كېلىدۇ :

1 . « ھەتتا » باغلىغۇچىسى ئارقىلىق باغلىنىدۇ . بۇ باغلىغۇچى كېيىنكى تارماق جۈملىدە ئىشلىتىلىدۇ ، مەنە جەھەتتىن كېيىنكى تارماق جۈملىنىڭ ئالدىنقى تارماق جۈملىدىن بىر قاتلام چوڭقۇرلاشقانلىقىنى بىلدۈرىدۇ . مەسىلەن :

① بۇنداق چاغلاردا زەرىپىخان قاقاقلاپ كۈلەتتى ، ھەتتا ناخشىمۇ غىڭشىپ قويياتتى .

② ئۇ ئۆيدىكى ھايۋانلىرى ، مەھەللىسىدىكى ھېلىقىدەك ئادەملىرى بىلەن ھەر يەر - ھەر يېرلەردە ماختىنىدۇ ، ھەتتا بىر قېتىم تاھىر يۈزىنىڭ شاڭيوسى بىلەن كىمنىڭ مەھەللىسىدە قاغا جىقلىقى ھەققىدە سوقۇشۇپمۇ قالغان .

2 . « بولۇپمۇ » باغلىغۇچىسى ئارقىلىق باغلىنىدۇ . بۇ باغلى-

غۇچى كېيىنكى تارماق جۈملىنىڭ ئالدىدا كېلىدۇ . مەسىلەن :

① *بالىلار خۇشال ، بولۇپمۇ نۇرى تولىمۇ خۇشال ئىدى .*

② *پادىشاھلارنىڭ ئۆزئارا مېھمان بولۇشۇپ ، بىر - بىرىنى ھۆرمەتلىشى تەڭدىشى يوق ئىشلاردىن بولىدۇ ، بولۇپمۇ ئەلنى باشقۇرۇپ ، پۇقراغا ئاتىدارچىلىق قىلىۋاتقان بىزلەر ئۈچۈن بۇ پەرز ھەم قەرز .*

3 . « يەنە كېلىپ » باغلىغۇچىسى ئارقىلىق باغلىنىدۇ . بۇ باغلىغۇچى كېيىنكى تارماق جۈملىنىڭ بېشىدا كېلىدۇ . مەسىلەن :

① *ھازىر ئايلىنىپ كېلىشكە بەك كېچىكتۇق ، يەنە كېلىپ يامغۇر يېغىۋاتىدۇ .*

② *قىزىق ئىش ، بۇنىڭ بالىسى راستىنلا يىتۈپ كەتكەنمىدۇ ؟ يەنە كېلىپ بۇ كىچىككىنە يېزىدا - ھە ؟*

4 . « ئۇنىڭ ئۈستىگە » باغلىغۇچىسى ئارقىلىق باغلىنىدۇ . بۇ باغلىغۇچى كېيىنكى تارماق جۈملىنىڭ ئالدىدا كېلىدۇ . مەسىلەن :

① *سەن تېخى كىچىك ، ئۇنىڭ ئۈستىگە تەجرىبەڭمۇ يوق .*

② *خەلقىمىز يىلان بىلەن ئەجدىھانى ئوخشاش ئورۇندا قويۇپ بايان قىلغان ، ئۇنىڭ ئۈستىگە يىلان بىلەن ئەجدىھانىڭ بەزى خۇسۇسىيەتلىرى ئوخشاپ كېتىدۇ .*

③ *ھازىر بىر نېمە دېيىش قىيىن ، ئۇنىڭ ئۈستىگە بىز ئويدە بېرىپ بولدۇق .*

5 . « ئۇنى (بۇنى) ئاز دەپ » باغلىغۇچىسى ئارقىلىق باغلىنىدۇ . بۇ باغلىغۇچى ئاخىرقى تارماق جۈملىنىڭ بېشىدا كېلىدۇ . مەسىلەن :

① *ئۇ مۇشۇ بىرنەچچە يىلدىن بۇيان جاپانى يەتكۈچە تارتقان ، ئۇنى ئاز دەپ سەنمۇ ئۇنىڭغا مۇناق قاتتىق قوللۇق قىلساڭ بولامدۇ ؟*

② *بىرنەچچە كۈندىن بۇيان ئۇدا قاتتىق يامغۇر يېغىپ بىرمۇنچە ئۆيلەردىن تامچە ئۆتۈپ كەتكەندى ، ئۇنى ئاز دەپ بۇران چىققىلى تۇردى .*

3) تاللاش مۇناسىۋىتىدىكى باغلىغۇچىلىق تەڭداش قوشما جۈملە : تەركىبىدىكى تارماق جۈملىلەردە بىرنەچچە خىل ئىش ئايرىم - ئايرىم ئوتتۇرىغا قويۇلۇپ ، شۇ ئىشلاردىن كەم دېگەندە بىرنى تاللىۋېلىش مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان باغلىغۇچىلىق تەڭداش قوشما جۈملە تاللاش مۇناسىۋىتىدىكى باغلىغۇچىلىق تەڭداش قوشما جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ . بۇ خىل تەڭداش قوشما جۈملىلەرنىڭ تەركىبىدىكى تارماق جۈملىلەر تۆۋەندىكى باغلىغۇچىلار ئارقىلىق ئۆزئارا باغلىنىدۇ .

1 . « يا (يە) ، ياكى » باغلىغۇچىسى ئارقىلىق باغلىنىدۇ . بۇ باغلىغۇچى ھەربىر تارماق جۈملىدە ئىشلىتىلىدۇ ، بەزىدە ئالدىنقى تارماق جۈملىدە ئىخچاملىنىدۇ . مەسىلەن :

① *بىرنەچچە كۈندىن بېرى يا گېپىمدىن تاماق ئۆتمەيدۇ ، يا ئۇيقۇم يوق .*

② *يا بۇ قىزىم مەڭلىك بالىدىن كۆڭلىنى ئۇزمىدى ، يا دادا بولغان كىشى قىزىنىڭ كۆڭلىنى دېمىدى .*

③ *ياكى ماددا بىرلەمچى ، ياكى ئاڭ بىرلەمچى .*

④ *بۇ ئات يۇرت كاتتىلىرىنىڭ يا بېشىنى تىك قىلىدۇ ، يا بېشىنى ساڭگىلىتىدۇ .*

⑤ *بەلكىم ئۇلارنىڭ سۆڭەكلىرى چۆللەردە قاغجىراپ ياتقاندۇ ... ياكى ئۇ بوتىلاقلىرىم غېرىب ئانىسىنى ئىزدەپ بوزلاپ يۈرىدىغاندۇ ...*

2 . « نە » باغلىغۇچىسى ئارقىلىق باغلىنىدۇ . بۇ باغلىغۇچى تەكرار ئىشلىتىلىدۇ ، يەككە ئىشلىتىلمەيدۇ ھەمدە ئومۇمەن ئىنكار شەكىلدىكى جۈملىلەردە قوللىنىلىدۇ . مەسىلەن :

① *بۇ شەھەردە ئۇنىڭ نە ئائىلىسى يوق ، نە ئۇرۇق - تۇغقىنى يوق .*

② *سىز دېگەن بۇ نەرسىنى نە كۆز بىلەن كۆرگىلى بولمايدۇ ، نە قول بىلەن تۇتقىلى بولمايدۇ .*

③ *ھەسەنئاخۇن خوتۇنىغا نە ئالىيالمايدۇ ، نە قاپاق كۆتۈرۈپ قارىيالمايدۇ .*

3 . « مەيلى » باغلىغۇچىسى ئارقىلىق باغلىنىدۇ ، بۇ باغلىغۇچى تەكرار ئىشلىتىلىدۇ ، يەككە ئىشلىتىلمەيدۇ ، بۇ باغلىغۇچى ئىشلىتىلگەن تارماق جۈملىلەرنىڭ خەۋىرى ئومۇمەن بۇيرۇق رايىدا كېلىدۇ . مەسىلەن :

① *سىز مەيلى ئوقۇڭ ، مەيلى ئويناڭ ، بۇنىڭ بىلەن بىزنىڭ كارىمىز يوق .*

② *بۇرادەر ، مەيلى بالدۇر ئۆلەيلى ، مەيلى كېيىن ئۆلەيلى . مەيلى دۇشمەن قولىدا ئۆلەيلى ، مەيلى ئۆز ئەجىلىمىز بىلەن ئۆلەيلى ، بەربىر ئۆلىمىز ئەمەسمۇ ؟*

تەكرار ئىشلىتىلىدىغان بۇ باغلىغۇچىنىڭ بىرى بەزىدە « ياكى » باغلىغۇچىسى بىلەن ئالمىشىپ كېلىدۇ . لېكىن ئۇ چوقۇم « مەيلى ... ياكى ... » شەكلىدە كېلىدۇ ، ھەرگىزمۇ « ... ياكى ... مەيلى » شەكلىدە كەلمەيدۇ . بۇ ئۇيغۇر تىلىنىڭ بىر خىل ئىپادىلەش ئادىتى بولۇشى مۇمكىن . مەسىلەن :

① *كىچىك چاغلىرىمدا ئانام مەيلى ئۆي ئىشلىرىنى قىلسۇن ياكى باشقا ئىشلارنى قىلسۇن ، ئۇنىڭغا يارەملىشىپ بەرگۈم كېلەتتى .*

② *ئۇ يىغىنغا مەيلى سەن بار ياكى مەن باراي ، بەربىر ئوخشاش .*

4 . « بىر بولسا ... (يەنە) بىر بولسا ... » باغلىغۇچىسى ئارقىلىق باغلىنىدۇ . بۇ باغلىغۇچىمۇ تەكرار ئىشلىتىلىدۇ . مەسىلەن :

① *بىزگە ئەمدى ئالدىغا مېڭىش خەتەرلىك ، بىر بولسا يۇقىرىدا قوغۇنچىغا ئۆتىدىغان يول بار ، بىز مۇز ئۇستىدىن ئەپلەپ مېڭىپ دەريادىن ئۆتۈپ قوغۇنچىغا كېتەيلى ، يەنە بىر بولسا ئارقىمىزغا يېنىپ خەلىپەم مەھەللىسى بىلەن ئارا ئۆستەڭگە بېرىپ قاسىم مىرابنىڭ ئۆيىگە بارايلى .*

② *ئۇ بىر بولسا سىنىپتا ، بىر بولسا ياتاقتا كەتتى .*

③ *ئۇ بىر بولسا ئامبارىدا بار ، بىر بولسا خامانغا كەتتى .*

5 . « گاھ (گاھى) » باغلىغۇچىسى ئارقىلىق باغلىنىدۇ . بۇ باغلىغۇچى ھەرقايسى تارماق جۈملىلەردە تەكرار ئىشلىتىلىدۇ . مەسىلەن :

① *ئۇرۇمچىنىڭ جۇدۇنلۇق پەسلى بولۇپ ، ھاۋا پات - پات ئۆزگىرىپ ، گاھ بوران چىقاتتى ، گاھ يامغۇر يېغاتتى ، گاھ قار ئۇچقۇنداپتتى .*

② *ئەلانۇر گاھ ئۇلۇغ - كىچىك تىنىپ لېۋىنى چىشلەپتتى ، گاھ ئاغزىنى ئۆمەللەپ نېمىندۇر دېيىشكە تەمشىلەتتى .*

③ *بۇلار گاھى دەريا بويىغا چىقىپ قالاتتى ، گاھ قۇرۇق جاڭگال ئىچىدە يۈرەتتى .*

④ *گاھى خۇدا بىلەن رۇسۇل ، گاھ دۇتار بىلەن ئۇسسۇل .*

« گاھ » باغلىغۇچىسى « گاھىدا » شەكلىدە تەكرار ئىشلىتىلىدۇ . مەسىلەن :

گاھىدا مېھمان كېلىدۇ مانا - پولۇ ئەتكۇدەك ، گاھىدا مېھمان كېلىدۇ يۈگۈرۈپ قويۇپ تەپكۇدەك .

6 . « ھېلى ؛ بەزىدە ؛ بىر ؛ بىردە ؛ بىردەم ؛ بىر تۇرۇپ ؛ تۇرۇپ » دېگەندەك باغلىغۇچىلار ئارقىلىق باغلىنىدۇ . بۇ باغلىغۇچىلار ھەرقايسى تارماق جۈملىلەردە « ھېلى ... ، ھېلى ... ؛ بەزىدە ... ، بەزىدە ... ؛ بىر ... ، بىر ... ؛ بىردە ... ، بىردە ؛ بىردەم ... ، بىردەم ... ؛ بىر تۇرۇپ ... ، (يەنە) بىر تۇرۇپ ... ؛ تۇرۇپ ... ، تۇرۇپ ... » شەكلىدە تەكرار ئىشلىتىلىدۇ . مەسىلەن :

① *ھېلى ئۇنداق دەيسەن ، ھېلى مۇنداق دەيسەن ، قايسى گېپىڭ راست سېنىڭ ؟*

② *ئۇ ئادەم خۇددى ئېسىنى يوقاتقاندەك ھېلى ئۇنى دەيتتى ، ھېلى بۇنى دەيتتى .*

③ *ئۇلار مېنى بىردەم قىينايتتى ، بىردەم ئاپتاپتا ئۆرە تۇرغۇزۇپ قويۇاتتى .*

④ تۇرۇپ پولۇ يەيمەن دەيسەن ، تۇرۇپ لەڭمەن يەيمەن دەيسەن ، سەن زادى نېمە يېمەكچى ؟

⑤ بەزىدە ئۇ كېلىدۇ ، بەزىدە مەن بارىمەن .

⑥ بىر تۇرۇپ ئالىي مەكتەپكە ئىمتىھان بېرىمەن دەيسەن ، بىر تۇرۇپ تېخنىكومغا ئىمتىھان بېرىمەن دەيسەن ، زادى قانداق قىلماقچى ؟

⑦ تاغدا ھاۋا بىردەم ئوچۇق بولىدۇ ، بىردەم تۇتۇق بولىدۇ .

⑧ سىرتتا ھۇۋلىغان بوران بىردە تۆپە پەنجىرىنى تاراقلىتىدۇ ، بىردە نېمىلەرنىدۇر تاملارغا ئۇرىدۇ .

بۇ باغلىغۇچىلار مەنىداش باغلىغۇچىلار بولۇپ ، ئۇلارنى ئومۇمەن ئۆزئارا ئالماشتۇرۇپ ئىشلىتىشكە بولىدۇ .

4) قارىمۇ قارشى مۇناسىۋەتتىكى باغلىغۇچىلىق تەڭداش قوشما جۈملە : ئالدىنقى تارماق جۈملىدە مەلۇم بىر پىكىر ئوتتۇرىغا قويۇلۇپ ، كېيىنكى تارماق جۈملىدە ئۇنىڭغا زىت ياكى قارىمۇقارشى پىكىر بايان قىلىنىدىغان باغلىغۇچىلىق تەڭداش قوشما جۈملە قارىمۇ قارشى مۇناسىۋەتتىكى باغلىغۇچىلىق تەڭداش قوشما جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ . بۇ خىل تەڭداش قوشما جۈملىلەرنىڭ تەركىبىدىكى تارماق جۈملىلەر تۆۋەندىكىدەك باغلىغۇچىلار ئارقىلىق باغلىنىدۇ :

1 . « لېكىن ، ئەمما ، بىراق » باغلىغۇچىلىرى ئارقىلىق باغلىنىدۇ. بۇ باغلىغۇچىلار كېيىنكى تارماق جۈملىدە كېلىدۇ ، بۇ ئۇچ باغلىغۇچىنى ئۆزئارا ئالماشتۇرۇپ ئىشلىتىشكە بولىدۇ . مەسىلەن :

① كۆز يەسلىنىڭ بۇنداق كۆنلىرى دېھقانلار ئۈچۈن تولىمۇ كۆڭۈللۈك ، لېكىن مۇختەر باي ئۈچۈن بۇ كۆز كۆڭۈلسىز باشلاندى .

② ئۆزىنىڭ ھەممە سىرىنى كىم داستىخانغا ياڭاقتەك بىرمۇ - بىر تۆككەن بوۋايغا نەپرىتى بىلەن توڭلۇق قىلدى ، لېكىن ئۇ ئۆيىگە چىقىپ رەمچىنىڭ دېگەنلىرىگە ئىقرار بولدى .

③ مەن سىزنىڭ بۇ ئىشىڭىزنى قوللايمەن ، ئەمما شەخسىي ئىشلىرىمغا ئارىلىشىشىڭىزنى خالىمايمەن .

④ كىشىلەر بىر ناتونۇش ئادەمنى كۆكەك كۆتۈرۈشىدۇ ، ئەمما يېنىدىكى ئادەمنىڭ يۇقىرى ئۆرلىشىگە يول قويمايدۇ .

⑤ شۇ پەيتتە ئىسھاق پىلموتنى كۆتۈرۈپ ئوچىقاندەك يۇگۇردى ، بىراق تۇتەكلەر ئارىسىدىن ئوچۇپ كەلگەن ئوقلار ئۇنى بىردىنلا توختىتىپ قويدى .

⑥ سۇ ئىچىش كېرەك ئىدى ، بىراق مۇشۇ تۇرقىدا ھېلىقى توختام سۆلارمۇ ئىسسىپ كەتتى .

2 . «ئەپسۇسكى» باغلىغۇچىسى ئارقىلىق باغلىنىدۇ. بۇ باغلىغۇچى كېيىنكى تارماق جۈملىدە ئىشلىتىلىدۇ . مەسىلەن :

① مېنىڭ سىزگە دەيدىغان بىر گېپىم بار ئىدى ، ئەپسۇسكى ئۇنى ئىزھار قىلىشقا جۈرئەت قىلالمايۋاتىمەن .

② ئەجەب ياخشى نەغمە قىلدى بۇلار ، ئەپسۇسكى ناخشىسىنى ئاڭلىيالمىدۇق .

3 . « ھالبۇكى » باغلىغۇچىسى ئارقىلىق باغلىنىدۇ . بۇ باغلىغۇچى ئادەتتە كىتابىي تىلدا كۆپ قوللىنىلىدۇ ھەم كېيىنكى تارماق جۈملىنىڭ ئالدىدا كېلىدۇ . مەسىلەن :

① ئۇ قىزغىن كەيپىياتتا سۆزلىمەكتە ، ھالبۇكى ئۇنىڭ ئاخىرقى سۆزلىرى كۆڭلۈمنى غەش قىلدى .

② ئەتىيازكەلگىلى بىر ئايدىن ئاشتى ، ھالبۇكى ھاۋا تېخىچە ئىللىيدىغاندەك ئەمەس .

4 . « ۋاھالەنكى » باغلىغۇچىسى ئارقىلىق باغلىنىدۇ . بۇ باغلىغۇچى ئادەتتە كىتابىي تىلدا كۆپ قوللىنىلىدۇ ھەم كېيىنكى تارماق جۈملىنىڭ ئالدىدا كېلىدۇ . مەسىلەن :

① ئېلىمىزنىڭ جەنۇبىدىكى ئۆلكىلەردە يېڭى يىل كېلىش بىلەنلا ئەتىيازلىق تېرىلغۇ باشلىنىدۇ ، ۋاھالەنكى شىنجاڭدا بۇ چاغدا تېخى قاتتىق سوغۇق ھۆكۈم سۈرىدۇ .

② ئاۋغۇستىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا كېزىك كېسىلى دەھشەتلىك پەللىگە يەتتى ، ۋاھالەنكى ۋىراچ ئابدۇرېشىتمۇ قۇتقۇزۇش جەريانىدا كېسەل بولۇپ ئۆلۈپ كەتتى .

5 . « شۇغىنىسى (شۇنىسى) » باغلىغۇچىسى ئارقىلىق باغلىنىدۇ . بۇ باغلىغۇچى كېيىنكى تارماق جۈملىدە ئىشلىتىلىدۇ . مەسىلەن :

① دەيدىغاننىمۇ تازا دەۋالدىم ، شۇغىنىسى ئاقىۋىتى قانداق بولاركىنتاڭ .

② ئۇ يىگىتقۇ ياخشى بالا ئىكەن ، شۇغىنىسى بەك ياۋاشتەك قىلىدۇ .

6 . « شۇنداقتىمۇ (شۇنداق بولسىمۇ) » باغلىغۇچىسى ئارقىلىق باغلىنىدۇ . بۇ باغلىغۇچى كېيىنكى تارماق جۈملىنىڭ بېشىدا كېلىدۇ . مەسىلەن :

① ئۇ ئۇخلىيالماي چوڭقۇر خىياللارغا غەرق بولغانىدى ، شۇنداقتىمۇ ئارىلاپ بېشىنى قىيسايتىپ ھاجىپقا قاراپ كۈلۈمسىرەپ قوياتتى .

② ئۇ بۇ قېتىمقى يەر تەۋرەشتە ئايالى ۋە بالىلىرىدىن ئايرىلىپ قالغانىدى ، شۇنداق بولسىمۇ ئۇ قايغۇنى كۈچكە ئايلاندۇرۇپ ، ئاپەتكە ئۇچرىغان يۇرتداشلىرىغا يېقىندىن ياردەمدە بولدى .

7 . « ئەكسىچە » باغلىغۇچىسى ئارقىلىق باغلىنىدۇ . بۇ باغلىغۇچى كېيىنكى تارماق جۈملىنىڭ بېشىدا كېلىدۇ . مەسىلەن :

① مەن ئۇنىڭغا بىرمۇنچە توغرا مەسلىھەتلەرنى بەردىم . ئۇ ئەكسىچە مېنى ھاقارەتلەپ ، ماڭا قارا چاپلىدى .

② ئۇ بۇ ئىشتىن قورقۇپ كەتمىدى ، ئەكسىچە بۇنى شۈي دوتەيگە ياخشىچاق بولۇشنىڭ ئوبدان پەيتى دەپ ئويلىدى .

8 . « بەلكى » باغلىغۇچىسى ئارقىلىق باغلىنىدۇ . بۇ باغلىغۇچى ئارقىلىق باغلانغان قارىمۇ قارشى مۇناسىۋەتتىكى

باغلىغۇچىلىق تەڭداش قوشما جۈملىلەردە ئالدىنقى تارماق جۈملىنىڭ خەۋىرى تۈزۈلۈش جەھەتتىكى مۇستەقىللىقىنى ساقلاپ قالىدۇ (مۇكەممەل ئاددىي جۈملە شەكلىدە بولىدۇ) ھەم ئىنكار شەكلىدە كېلىدۇ . كېيىنكى تارماق جۈملە تەستىق شەكلىدە (بولۇشلۇق شەكلىدە) بولىدۇ . « بەلكى » باغلىغۇچىسى كېيىنكى تارماق جۈملىنىڭ بېشىدا كېلىدۇ . مەسىلەن :

① جۇڭگودىكى قەدىمكى شەھەرلەر ئەركىنلىك ۋە دېموكراتىيەنىڭ مەنبەسى ئەمەس ، بەلكى مۇستەبىتلىكنىڭ قورغىنى ئىدى .

② مۇنۇ بىر پارچە ئالتۇن دادامنىڭ ماڭا قالدۇرغان مىراسى ئەمەس ، بەلكى تارىخنىڭ بىزگە قالدۇرغان مىراسى .

مۇشۇ تۈردىكى تەڭداش قوشما جۈملىلەردە « بەلكى » باغلىغۇچىسى قارىمۇ قارشى مۇناسىۋەتنى بىلدۈرىدۇ دېيىشتىكى ئاساسىمىز شۇكى ، ئۇ جۈملىلەردە « بەلكى » باغلىغۇچىسىنى « ئەكسىچە » باغلىغۇچىسىنىڭ ئورنىغا ئالماشتۇرۇپ ئىشلىتىشكە بولىدۇ . ئۇنىڭدىن باشقا ، ئۇلارنىڭ ئالدىنقى تارماق جۈملىسى بولۇشسىز (ئىنكار) شەكلىدە ، كېيىنكى تارماق جۈملىسى بولۇشلۇق (تەستىق) شەكلىدە كېلىدۇ .

9 . « دېگەنبىلەن » باغلىغۇچىسى ئارقىلىق باغلىنىدۇ . بۇ باغلىغۇچى « لېكىن ؛ ئەمما ؛ بىراق » باغلىغۇچىلىرى بىلەن مەنىداش بولۇپ ، كېيىنكى تارماق جۈملىنىڭ بېشىدا كېلىدۇ . مەسىلەن :

① ئۆيىمىز يىراق ، دېگەنبىلەن قاتناش قولاي .

② بۇ يىل قۇرغاقچىلىق بولدى ، دېگەنبىلەن مەھسۇلات كېمەيمىدى .

5) سەۋەب ـ نەتىجىلىك مۇناسىۋەتتىكى باغلىغۇچىلىق تەڭداش قوشما جۈملە : بىر تارماق جۈملىسى سەۋەبنى ، يەنە بىر تارماق جۈملىسى نەتىجىنى ئىپادىلەيدىغان تەڭداش قوشما جۈملە سەۋەب ـ نەتىجىلىك مۇناسىۋەتتىكى باغلىغۇچىلىق تەڭداش قوشما جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ . بۇ خىل تەڭداش قوشما جۈملە

تەركىبىدىكى تارماق جۈملىلەر تۆۋەندىكى باغلىغۇچلار ئارقىلىق ئۆزئارا باغلىنىپ كېلىدۇ :

1 . « شۇڭا ، شۇڭلاشقا ، شۇنىڭ ئۈچۈن » باغلىغۇچلىرى ئارقىلىق باغلىنىدۇ . بۇ ئۇچ باغلىغۇچى مەنداش باغلىغۇچىلار بولۇپ ، ئۇلارنى ئۆزئارا ئالماشتۇرۇپ ئىشلىتىشكە بولىدۇ . بۇ باغلىغۇچىلار نەتىجىنى ئىپادىلەيدىغان تارماق جۈملىنىڭ بېشىدا كېلىدۇ . مەسىلەن :

① سابىرنىڭ ئەل ـ جامائەت ئارىسىدا يۈز ـ ئابرۇيى چوڭ ، شۇڭا كىشىلەر ئۇنى خۇدادەك بىلىدۇ .

② بىز ھوقۇق ، ھاكىمىيەت ئېڭىغا ئىگە بولالمىدۇق ، شۇڭا باشقىلارنىڭ باشقۇرۇشىنى ھاقارەت بىلمەيمىز .

③ ھازىر بىزدە ئوشۇق پۇل يوق ، بالام ، شۇڭلاشقا سېنىڭ قوزاڭنى سويۇشقا مەجبۇر بولۇۋاتىمىز .

④ ئوغۇتنى كۆپلەپ قويۇپ ، ئۇرۇقنى تاللاپ سېپىۋ ، شۇڭلاشقا بىر مو يەردىن مىڭ جىڭ ھوسۇل ئالىۋ .

⑤ سىزنى بەك سېغىندىم ، شۇڭلاشقا كەلدىم .

⑥ ھۇنەرسىز ئادەم ــ مېۋىسىز دەرەخ ، شۇنىڭ ئۈچۈن مەن سىلەرگە ھۇنەر ئۆگىتىپ قويايى .

⑦ قار قاتتىق ياغدى ، شۇنىڭ ئۈچۈن توپ مۇسابىقىسى ئۆتكۈزۈلمىدى .

2 . « نەتىجىدە » باغلىغۇچىسى ئارقىلىق باغلىنىدۇ . بۇ باغلىغۇچى نەتىجىنى ئىپادىلەيدىغان تارماق جۈملىنىڭ بېشىدا كېلىدۇ . مەسىلەن :

① سىلىم بىلەن تۇركەنجى ئوغۇل ھىلاجقا ھەسەت قىلىپ ئۇنى ئۆلتۈردى ، نەتىجىدە بىرلىككە كەلگەن مەملىكەت پارچىلىنىپ ئىمران بىلەن تۇران ئوتتۇرىسىدا تۇگىمەس ئۇرۇشلار باشلىنىدۇ .

② ئۇلار ئۆز تارىخىنى خاتىرىلەپ مېڭىشنى ئۇنتۇغان ، نەتىجىدە ئۇلارنىڭ شانۇ شاۋكەتلىك ئوتمۇشى ئىنسانلارنىڭ يادىدىن ئاستا ـ

ئاستا كۆتۈرۈلۈپ كەتكەن .

3 . « بۇنىڭ (شۇنىڭ) نەتىجىسىدە » باغلىغۇچىسى ئارقىلىق باغلىنىدۇ . بۇ باغلىغۇچى نەتىجىنى ئىپادىلەيدىغان تارماق جۈملىنىڭ بېشىدا كېلىدۇ . مەسىلەن :

15 ـ ئەسىرلەردىن كېيىن دۇنيا مەدەنىيىتى ۋە تارىخىنىڭ ئاساسىي ئېقىمى ئىچكى قۇرۇقلۇقتىن تەدرىجىي ھالدا دېڭىز قىرغاقلىرىغا ۋە قاتنىشى قولاي بولغان رايونلارغا يۆتكەلدى ، بۇنىڭ نەتىجىسىدە ياۋرو ـ ئاسىيا چوڭ قۇرۇقلۇقىنىڭ كىندىكى ھېسابلانغان ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيا بارا ـ بارا ئۇنتۇلغان رايونغا ئايلىنىپ قالدى .

4 . « بۇنىڭ (شۇنىڭ) بىلەن » باغلىغۇچىسى ئارقىلىق باغلىنىدۇ . بۇ باغلىغۇچى نەتىجىنى ئىپادىلەيدىغان تارماق جۈملىنىڭ بېشىدا كېلىدۇ . مەسىلەن :

① كۈندۈزى ئۆزىمىزنى يوشۇردۇق ، تۈندە يول يۈردۇق ، شۇنىڭ بىلەن سالامەت ھالدا يۇرتىمىزغا بېرىۋالدۇق .

② بۇنى كۆرگەن چوڭ ئاچىسى ھەسەت قىلىپ سىڭلىسىنى ئۆلتۈرۈۋېتىدۇ ، شۇنىڭ بىلەن سىڭلىسىنىڭ روھى قۇشقا ئايلىنىدۇ .

5 . « چۈنكى » باغلىغۇچىسى ئارقىلىق باغلىنىدۇ . بۇ باغلىغۇچى سەۋەبنى ئىپادىلەيدىغان تارماق جۈملىنىڭ بېشىدا كېلىدۇ . مەسىلەن :

① ئۇ مېنى ياقتۇرمايدۇ ، چۈنكى ئۇ مېنى ھېلىقى ئەپەندىم بىلەن كۆرۈشتۇرمىدى .

② رەيھان قارىياغاچلىققا بارسىلا ھېچ ئىش بولمىغاندەك يامان گەپ تارقىلىشىنى بىلەتتى ، چۈنكى بۇ مەھەللىدە بۇ خىل گەپلەر مەززىلىك تاماقنىڭ پۇرىقىدەك تېز تارقىلىدۇ ئەمەسمۇ !

6 . « سەۋەب (سەۋەبى) » باغلىغۇچىسى ئارقىلىق باغلىنىدۇ . بۇ باغلىغۇچى سەۋەبنى ئىپادىلەيدىغان تارماق جۈملىنىڭ بېشىدا كېلىدۇ . مەسىلەن :

① مەن پەشۋا بەرمىدىم ، قاتتىق تىللىدىم ، سەۋەب ئۇ چاغدا « تۆت كىشىلىك گۇرۇھ » نىڭ ئىزىدىن مېڭىپ ، بىزنىڭ ئۆلۈپ - تىرىلمىشىمىز بىلەن كارىڭىز بولمايدىغان بولۇپ قالغان .

② تۇنۇگۈن دەرسكە چىقالمىدىم ، سەۋەبى ئاغرىپ قالغانىدىم .

7 . « شۇ سەۋەبلىك (شۇ سەۋەبتىن) » باغلىغۇچىسى ئارقىلىق باغلىنىدۇ . بۇ باغلىغۇچى نەتىجىنى ئىپادىلەيدىغان تارماق جۈملىنىڭ بېشىدا كېلىدۇ . مەسىلەن :

① يېغىن ۋاقتى بېكىتىلمىگەنىدى ، شۇ سەۋەبلىك سىزگە ۋاقتىدا خەۋەر قىلالمىدۇق .

② ئۇنىڭ دادىسى ئىلگىرى قارىلانغان ، شۇ سەۋەبلىك ئۇ هازىرغىچە خىزمەت تاپالمايۋاتىدۇ .

8 . « نېمىشقا دېگەندە » باغلىغۇچىسى ئارقىلىق باغلىنىدۇ . بۇ باغلىغۇچى بەزىدە « نېمىشقا دېسە » ، « نېمىشقا دېسەڭ » ، « نېمىشقا دېسىڭىز » ، « نېمىشقا دېسەڭلار » ، « نېمىشقا دېسىلە » ، « نېمىشقا دېسەك » شەكىللىرىدىمۇ كېلىدۇ . بۇ باغلىغۇچى سەۋەبنى ئىپادىلەيدىغان تارماق جۈملىنىڭ ئالدىدا كېلىدۇ . مەسىلەن :

① مەن بۇ پىكىرگە قوشۇلمايمەن ، نېمىشقا دېگەندە ، بۇ چارە بۇ يەرنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىغا ئۇيغۇن كەلمەيدۇ .

② ئەزالاردىن ئاغرىنىشقا ھەققىمىز يوق ، نېمىشقا دېسەڭ ، كوللېكتىپتىن ئۈمىد بولمىغاندىن كېيىن جان ساقلاش ئۈچۈن ھەركەت قىلىدۇ - دە !

6) ئىزاھلىق مۇناسىۋەتتىكى باغلىغۇچىلىق تەڭداش قوشما جۈملە : كېيىنكى تارماق جۈملە ئالدىنقى تارماق جۈملىدە ئىپادىلەنگەن ئوي - پىكىرنى باشقا بىر نۇقتىدىن ئىزاھلاپ چۈشەندۈرۈپ ، تولۇقلاپ بايان قىلىدىغان باغلىغۇچىلىق تەڭداش قوشما جۈملە ئىزاھلىق مۇناسىۋەتتىكى باغلىغۇچىلىق تەڭداش قوشما جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ . بۇ خىل باغلىغۇچىلىق تەڭداش

قوشما جۈملە تەركىبىدىكى تارماق جۈملىلەر تۆۋەندىكى باغلىغۇچىلار ئارقىلىق ئۆزئارا باغلىنىپ كېلىدۇ .

1 . « يەنى » باغلىغۇچىسى ئارقىلىق باغلىنىدۇ . بۇ باغلىغۇچى كېيىنكى تارماق جۈملىنىڭ بېشىدا كېلىدۇ . مەسىلەن :

① بۇ پىكىر - ئىستەكلەر كىشىلەرنىڭ مېڭىسىدە تىل شەكلىسىز ئۇيۇدقا كەلمەيدۇ ، يەنى كىشىلەر مېڭىسىدە تىل شەكلىسىز ئىپادىلىنىدىغان تەييار پىكىر بولمايدۇ .

② ئىجتىمائىي ، ئىقتىسادىي ئۇنۇمنى ئۆستۈرۈش خەلق ئىگىلىكى پائالىيەتلىرىنى تەشكىللەش ۋە ئۇنىڭغا رەھبەرلىك قىلىش ئارقىلىق ئەمەلگە ئاشىدۇ ، يەنى خەلق ئىگىلىكىنى باشقۇرۇش ئارقىلىق ئەمەلگە ئاشىدۇ .

③ خەلق ئىگىلىكى ئىلمىنى ئۆگەنگەندە ، باشقۇرۇشنىڭ پۈتۈن جەريانى توغرىسىدا چۈشەنچە ھاسىل قىلىپ ، پۈتۈنلۈك بىلەن قىسمەنلىك ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى بىلىۋالغىلى بولىدۇ ، يەنى خەلق ئىگىلىكى بىلەن تارماق ئىگىلىك ئارىسىدىكى مۇناسىۋەتنى بىلىۋالغىلى بولىدۇ .

2 . « باشقىچە (قىلىپ) ئېيتقاندا // ئىككىنچى تۈرلۈك قىلىپ ئېيتقاندا » باغلىغۇچىسى ئارقىلىق باغلىنىدۇ . بۇ باغلىغۇچى كېيىنكى تارماق جۈملىنىڭ بېشىدا كېلىدۇ . مەسىلەن :

① ياخشى ئەخلاق - پەزىلەت ئادەمنىڭ زىننىتى ، باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا ، ياخشى ئەخلاق - پەزىلىتى يوق ئادەمنى ھەقىقىي ئادەم دېگىلى بولمايدۇ .

② بىز دۈشمەننى چوقۇم يېڭىمىز ، ئىككىنچى تۈرلۈك قىلىپ ئېيتقاندا ، دۈشمەن بىزنىڭ قولىمىزدا گۇم بولىدۇ .

7) ئۇلانمىلىق مۇناسىۋەتتىكى باغلىغۇچىلىق تەڭداش قوشما جۈملە : ھەرقايسى تارماق جۈملىلەر مۇئەييەن تەرتىپ بويىچە

كېلىپ ، ئارقىمۇ ئارقا ئېلىپ بېرىلغان ھەربىكەتلەرنى ياكى بىر - بىرىگە مۇناسىۋەتلىك ئەھۋالنى بىلدۈرىدىغان باغلىغۇچلىق تەڭداش قوشما جۈملە ئۇلانمىلىق مۇناسىۋەتتىكى باغلىغۇچلىق تەڭداش قوشما جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ . بۇ تۈردىكى جۈملىلەردىكى تارماق جۈملىلەر مۇئەييەن رەت تەرتىپى بويىچە كېلىدىغان بولغاچقا ، تارماق جۈملىلەرنىڭ ئورۇن تەرتىپىنى ئۆزگەرتىشكە بولمايدۇ . بۇ خىل باغلىغۇچلىق تەڭداش قوشما جۈملە تەركىبىدىكى تارماق جۈملىلەر تۆۋەندىكى باغلىغۇچلار ئارقىلىق ئۆزئارا باغلىنىپ كېلىدۇ :

1 . « ئاۋۋال ... ئاندىن ... » باغلىغۇچىسى ئارقىلىق باغلىنىدۇ . بىرىنچى تارماق جۈملىنىڭ بېشىدا « ئاۋۋال » باغلىغۇچىسى ، كېيىنكى تارماق جۈملىنىڭ بېشىدا « ئاندىن » باغلىغۇچىسى ئىشلىتىلىدۇ . مەسىلەن :

① بالام ، تامىقىڭنى يەۋالغىن ، ئاندىن مەن گەپ قىلىپ بېرىمەن .

② ئاۋۋال سەن مېنىڭ گېپىمنى ئاڭلا ، ئاندىن سېنىڭ گېپىڭنى مەن ئاڭلايمەن .

بۇ باغلىغۇچى بەزىدە « ئاۋۋال ... ئاندىن كېيىن ... » شەكلىدىمۇ كېلىدۇ . مەسىلەن :

① يۇرۇڭ ، ئۇجمە يەيلى ، ئاندىن كېيىن سورايدىغانلىرىم بار تېخى .

② ئاۋۋال كېسەلنى يوقلاپ چىقايلى ، ئاندىن كېيىن تاماق يەيلى .

2 . « ئالدى بىلەن ... ئاندىن كېيىن » باغلىغۇچىسى ئارقىلىق باغلىنىدۇ . بىرىنچى تارماق جۈملىنىڭ بېشىدا « ئالدى بىلەن » باغلىغۇچىسى ، كېيىنكى تارماق جۈملىنىڭ بېشىدا « ئاندىن كېيىن » باغلىغۇچىسى ئىشلىتىلىدۇ . مەسىلەن :

① ئالدى بىلەن ئوقۇتقۇچىلارنىڭ قېينىچىلىقىنى ھەل قىلايلى ، ئاندىن كېيىن ئۇلارغا قاتتىق تەلەپ قويايلى .

② ئالدى بىلەن بۇ يەردە سۇ مەسىلىسىنى ھەل قىلىش كېرەك ،

ئاندىن كېيىن بېيىش توغرىسىدا سۆز ئاچساق بولىدۇ .

بۇ ئىككى باغلىغۇچى ئۆزئارا مەنداش باغلىغۇچىلار بولۇپ ، ئۇلارنى ئۆزئارا ئالماشتۇرۇپ ئىشلىتىشكە بولىدۇ .

بۇ باغلىغۇچىلاردىن ئالدىنقى تارماق جۈملىنىڭ بېشىدا كېلىدىغان « ئاۋۋال » ، « ئالدى بىلەن » دېگەن باغلىغۇچىلار ئالدىنقى ۋە كېيىنكى تارماق جۈملىلەردە ئىپادىلەنگەن ئوي - پىكىر تەكتىلەنمىگەن ئەھۋال ئاستىدا ئىخچاملىنىدۇ . مەسىلەن :

① سەن دە ، ئاندىن مەن دەي .

② خەتنە تويىنى ئۆتكۈزۈۋالايلى ، ئاندىن كېيىن بىر گەپ بولار !

③ مەن گىمنازىيەنى تۈگىتىۋالاي ، ئاندىن كېيىن كۆرۈشەيلى .

3 . « دەسلەپ ... كېيىن ... » باغلىغۇچىسى ئارقىلىق باغلىنىدۇ . « دەسلەپ » باغلىغۇچىسى ئالدىنقى تارماق جۈملىنىڭ بېشىدا ، « كېيىن » باغلىغۇچىسى كېيىنكى تارماق جۈملىنىڭ بېشىدا كېلىدۇ . مەسىلەن :

① دەسلەپ تاغلار قارا يەردە بىلەن ئورالدى ، كېيىن ئېگىز دۆڭلەر غايىب بولدى .

② دەسلەپ تولىمۇ يات تۇيۇلغاندى ، كېيىن ئاستا - ئاستا ماسلىشىپ قالدىم .

4 . « باشتا ... ئەمدى ... » باغلىغۇچىسى ئارقىلىق باغلىنىدۇ . « باشتا » باغلىغۇچىسى ئالدىنقى تارماق جۈملىنىڭ بېشىدا ، « ئەمدى » باغلىغۇچىسى كېيىنكى تارماق جۈملىنىڭ بېشىدا كېلىدۇ ۋە بەزىدە ئۇ « ئاندىن » ياكى « كېيىن » باغلىغۇچىسى بىلەن ئالمىشالايدۇ . مەسىلەن :

① باشتا گۈلنىسانى ئاغزىڭغا ئالمايسەن ، ئەمدى ئاغزىڭدىن چۈشۈرمەيسەن .

② باشتا مەن كىرەي ، ئاندىن سەن كىر .

5 . « ئاۋۋال ... ، ئارقىدىن ... » باغلىغۇچىسى ئارقىلىق باغلىنىدۇ . « ئاۋۋال » باغلىغۇچىسى ئالدىنقى تارماق جۈملىنىڭ

بېشىدا ، « ئارقىدىن » باغلىغۇچىسى كېيىنكى تارماق جۈملىنىڭ بېشىدا كېلىدۇ .

① ئاۋۋال شۇجى يۇقىرىنىڭ ھۆججەتلىرىنى يەتكۈزدى ، ئارقىدىن مۇدىر مۇھىم سۆز قىلدى .

② ئاۋۋال گۈلسۇم كىرىپ كەلدى ، ئارقىدىن كامىلە كىردى .

ئالدىنقى تارماق جۈملىدە ئىپادىلەنگەن ئوي - پىكىر تەكىتلەنمىسە ، « ئاۋۋال » باغلىغۇچىسى ئىختىيارىي .

ئەگەر كېيىنكى تارماق جۈملىدە ئىپادىلىنىدىغان ئىش - ھەرىكەت ئالدىنقى تارماق جۈملىدە ئىپادىلىنىدىغان ئىش - ھەرىكەتكە ئۇلاپلا ئېلىپ بېرىلسا ، « - ئارقىدىن » باغلىغۇچىسىغا « لا » يۈكلىمىسى ئۇلىنىپ ، « ئارقىدىنلا » شەكلىدە كېلىدۇ . مەسىلەن :

① شەرق يورۇدى ، ئارقىدىنلا ئاسمانىڭ يېرىمى چوغدەك قىزىل شەپەققە پۈركەندى .

② چاقماق چېقىلدى ، ئارقىدىنلا يامغۇر چېلەكتە قۇيغاندەك يېغىشقا باشلىدى .

8) يەكۈن مۇناسىۋەتتىكى باغلىغۇچلىق تەڭداش قوشما جۈملە : ئالدىنقى تارماق جۈملىلەردە ئىپادىلەنگەن ئوي - پىكىر كېيىنكى تارماق جۈملىدە يىغىنچاقلىنىدىغان ، خۇلاسىلىنىدىغان باغلىغۇچلىق تەڭداش قوشما جۈملە يەكۈن مۇناسىۋەتتىكى باغلىغۇچلىق تەڭداش قوشما جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ . بۇ تۈردىكى باغلىغۇچلىق تەڭداش قوشما جۈملە تەركىبىدىكى تارماق جۈملىلەر « دېمەك » باغلىغۇچىسى ئارقىلىق ئۆزئارا باغلىنىپ كېلىدۇ . مەسىلەن :

① لۇشۈن « مەن ئۆزۈمنۇ ئەزىلدىن تەرجىمىدىن مىننەتدارمەن » دەپ تەرجىمان بولغانلىقىدىن پەخىرلەنگەن ، دېمەك ، تەرجىمە ئاشۇنداق پەخىرلىنەرلىك خىزمەت .

② ئۇنىڭدىن تېخىچە خەۋەر يوق ، دېمەك ، تېلېگرامىما ۋاقتىدا يېتىپ بارمىغان .

③ تەپەككۇر جەمئىيەت ، تەبىئەت قانۇنىيەتلىرىنى ئۇقۇم ، ھۆكۈم ۋە خۇلاسە قاتارلىق تەپەككۇر شەكىللىرى ئارقىلىق ئەكس ئەتكۈزىدۇ ، تىل ئەنە شۇ تەپەككۇر شەكىللىرىنى سۆز ۋە جۈملىلەر ئارقىلىق ئىپادىلەيدۇ ، دېمەك ، تەپەككۇر بىلەن تىل زىچ باغلىنىشلىق بولىدۇ .

2 . باغلىغۇچسىز تەڭداش قوشما جۈملە

تەركىبىدىكى تارماق جۈملىلەر ئورۇن تەرتىپى ۋە ئىنتوناتسىيەسى ئارقىلىق باغلىنىپ كېلىدىغان تەڭداش قوشما جۈملە باغلىغۇچسىز تەڭداش قوشما جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ . بۇ خىل تەڭداش قوشما جۈملىلەردە باغلىغۇچىلار بولمايدۇ ، تەركىبىدىكى تارماق جۈملىلەر يا ئورۇن تەرتىپى ئارقىلىق ، يا ئىنتوناتسىيەسى ئارقىلىق ، يا قارشى مەنىلىك سۆزلەر ئارقىلىق ، يا زىت سۆزلەر (بۇ پېئىلنىڭ بولۇشلۇق - بولۇشسىزلىق شەكىللىرى بىلەن نۇرغۇن سۆزلەرنىڭ تەستىق - ئىنكار شەكىللىرىنى كۆرسىتىدۇ) ئارقىلىق ۋە ياكى ئوخشاش بىر خەۋەرنىڭ تەكرارلىنىشى ئارقىلىق ئۆزئارا باغلىنىپ كېلىدۇ . مەسىلەن :

① قوڭغۇراق چېلىندى ، ئوقۇغۇچىلار سىنىپقا كىردى ، دەرس باشلاندى .

② پاكىت مۇنازىرىدىن ئۇستۇن تۇرىدۇ ، پاكىت ــ ئەڭ ياخشى گۇۋاھچى ، قېنى پاكىتقا قاراپ باقايلى .

③ مېنىڭ تېنىم ھايات ، روھىم ئۆلگەن .

④ ياخشى ئايال ياتنى ئۆز قىلىدۇ ، يامان ئايال ئۆزنى يات قىلىدۇ .

⑤ مەن چاشقاندىن قورقىمايمەن ، پەقەت ئۇنى دەسسۈپتىشتىن قورقىمەن .

⑥ بىز باردۇق ، ئۇلار بارمىدى .

⑦ ئالتۇن يەردىن چىقىدۇ ، باتۇر ئەلدىن (چىقىدۇ) .

⑧ بۇ خىيال ئەمەس ، ھەقىقەت .

⑨ سازەندىلەر ناخشا ئېيتىۋاتاتتى ، ئۇسسۇلچىلار ئۇسسۇل ئويناۋاتاتتى ، شائىرلار شېئىرلىرىنى ئوقۇۋاتاتتى .

يۇقىرىقى مىساللار ئىچىدە مىسال ① دىكى تارماق جۈملىلەر ئورۇن تەرتىپى ئارقىلىق ، مىسال ② دىكى تارماق جۈملىلەر ئىنتوناتسىيەسى ئارقىلىق ، مىسال ③ ۋە مىسال ④ لەردىكى تارماق جۈملىلەر قارشى مەنىلىك سۆزلەر ئارقىلىق ، مىسال ⑤ ۋە مىسال ⑥ لەردىكى تارماق جۈملىلەر پېئىلنىڭ بولۇشلۇق - بولۇشسىز شەكىللىرى ئارقىلىق ، مىسال ⑦ دىكى تارماق جۈملىلەر بىر خەۋەرنىڭ تەكرارلىنىشى ئارقىلىق ، مىسال ⑧ دىكى تارماق جۈملىلەر تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ تەستىق - ئىنكار شەكىللىرى ئارقىلىق ، مىسال ⑨ دىكى تارماق جۈملىلەر ئوخشاش گىرامماتىكىلىق شەكىللەردىن تەركىب تاپقان خەۋەرلەر ئارقىلىق ئۆزئارا باغلىنىپ كەلگەن .

بىر قارىماقتا باغلىغۇچىسىز تەڭداش قوشما جۈملىلەر تۇزۇلۇشى ۋە مەنىسى جەھەتتىن باغلىغۇچىلىق تەڭداش قوشما جۈملىلەرگە ئوخشاپ كېتىدۇ . چۈنكى ، بەزى باغلىغۇچىلىق تەڭداش قوشما جۈملىلەرنىڭ باغلىغۇچىلىرى ئېلىۋېتىلسە ، باغلىغۇچىسىز تەڭداش قوشما جۈملە ھاسىل بولۇشى مۇمكىن . ئوخشاشلا بەزى باغلىغۇچىسىز تەڭداش قوشما جۈملە تەركىبىدىكى تارماق جۈملىلەرنىڭ ئارىسىغا باغلىغۇچىلار قويۇلسا ، باغلىغۇچىلىق تەڭداش قوشما جۈملە ھاسىل بولۇشى مۇمكىن . مەسىلەن :

① قوڭغۇراق چېلىندى ۋە دەرس باشلاندى .

② قوڭغۇراق چېلىندى ، دەرس باشلاندى .

① سىزنىڭ ياخشى كۆرىدىغىنىڭىز مەن ئەمەس ، ئۇچقۇن .

② سىزنىڭ ياخشى كۆرىدىغىنىڭىز مەن ئەمەس ، بەلكى ئۇچقۇن .

ئەمما ھەر قانداق بىر تەڭداش قوشما جۈملىنى مۇشۇ خىل شەكىلده ئۆزگەرتىشكە بولۇۋەرمەيدۇ . ئەگەر ئۆزگەرتىلسە ، ئىستىلىستىكىلىق ئالاھىدىلىكلىرىگە تەسىر يېتىدۇ ياكى جۈملىنىڭ مەزمۇنى ۋە قۇرۇلمىسى تامامەن ئۆزگىرىپ كېتىدۇ . مەسىلەن :

① تىغ يارىسى ساقىيار ، تىل يارىسى ساقايماس .

② تىغ يارىسى ساقىيار ، ئەمما (بىراق) تىل يارىسى ساقايماس . (×)

① بار سۆزلەيدۇ ، يوق كۆزلەيدۇ .

② بار سۆزلەيدۇ ، لېكىن يوق كۆزلەيدۇ . (×)

بۇ مىساللاردىن كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇكى ، باغلىغۇچىلىق تەڭداش قوشما جۈملىلەرنىڭ تارماق جۈملىلىرى ئىنتوناتسىيە جەھەتتىن مەلۇم دەرىجىدە مۇستەقىل بولسا ، باغلىغۇچىسىز تەڭداش قوشما جۈملىلەرنىڭ تارماق جۈملىلىرى ئىنتوناتسىيە جەھەتتىن بىر - بىرى بىلەن زىچ باغلانغان بولىدۇ . شۇڭا ، باغلىغۇچىلىق تەڭداش قوشما جۈملە بىلەن باغلىغۇچىسىز تەڭداش قوشما جۈملىنى پۈتۈنلەي ئوخشاش دېگىلى بولمايدۇ . باغلىغۇچىسىز تەڭداش قوشما جۈملىلەرنى تۆۋەندىكىدەك بىر قانچە تۈرگە ئايرىشقا بولىدۇ .

1) بىرىكتۈرۈش مۇناسىۋىتىدىكى باغلىغۇچىسىز تەڭداش قوشما جۈملە : بۇ تۈردىكى باغلىغۇچىسىز تەڭداش قوشما جۈملىلەر بىرلا ۋاقىتتا يۈز بەرگەن ياكى ۋاقىت تەرتىپى بويىچە پەيدىنپەي يۈز بەرگەن ھەم ئۆزئارا مۇناسىۋەتلىك بولغان ئوي - پىكىرلەرنى بىلدۈرىدۇ . مەسىلەن :

① دەريا سۈيى جۇش ئۇرۇپ ئاقماقتا ، قۇشلار سايرىماقتا .

② ئەقىل — تەربىيەگە موھتاج ، ئىلىم — ئەخلاقىي پەزىلەتكە موھتاج ، شادلىق — تىنچلىققا موھتاج ، يېقىنلىق — مۇھەببەتكە موھتاج .

③ ئوغلى بارنىڭ ئۆزى بار ، قىزى بارنىڭ ئىزى بار .
④ ئىنتىزام ــ تەربىيە نەتىجىسى، ربجىم ــ تەربىيە ۋاستىسى .
⑤ تاغ ئاتتى ، يەر ـ جاھان يورۇشقا باشلىدى .
⑥ ئىشىك ئېچىلدى ، ئۆيگە ئاق چاچلىق بىر بوۋاي كىرىپ كەلدى .
⑦ ئىككىنچى قېتىم ئاتقانىدىم ، بېشىغا قاتتىق تەگدى ، ئۇ قوشۇمىسىنى تۇرگەن بويى ئورنىدىن ئىتتىك تۇردى .
⑧ سەككىزىنچى ئاينىڭ بىرى ، يەكشەنبە .

2) قارىمۇقارشى مۇناسىۋەتتىكى باغلىغۇچسىز تەڭداش قوشما جۈملە : بۇ تۈردىكى باغلىغۇچسىز تەڭداش قوشما جۈملىلەرنىڭ تارماق جۈملىلىرىدىكى ئوي ـ پىكىرلەر بىر ـ بىرىگە قارشى قويۇلىدۇ .

بۇنداق باغلىغۇچسىز تەڭداش قوشما جۈملىلەر ئىككىلا تارماق جۈملىدىن تەركىب تاپىدۇ ۋە تۆۋەندىكىدەك شەكىللەردە ئىپادىلىنىدۇ :

1 . قارشى مەنىلىك سۆزلەر ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ . بۇنىڭدا قارشى مەنىلىك سۆزنىڭ بىرى ئالدىنقى تارماق جۈملىدە ، يەنە بىرى كېيىنكى تارماق جۈملىدە كېلىدۇ . مەسىلەن :

① ئۇلارنىڭ ئۆيى چوڭ ، بىزنىڭ ئۆيىمىز كىچىك .
② ئەقىللىق ئاياللار ئۆزىنى ياخشى كۆرىدىغان ئەرلەرگە ياتلىق بولىدۇ ، ئەخمەق ئاياللار ئۆزى ياخشى كۆرىدىغان ئەرلەرگە ياتلىق بولىدۇ .
③ مېنىڭ تېنىم ھايات ، روھىم ئۆلگەن .
④ تېشى پال ـ پال ، ئىچى غال ـ غال .
⑤ ئوقۇغۇچىلار پۈتكۈرۈپ كېتىدۇ ، بىز قالىمىز .
⑥ پادا باققاندا دوست ئىدۇق ، ياڭاق چاققاندا ئايرىلدۇق .

2 . پېئىلنىڭ بولۇشلۇق ، بولۇشسىز شەكىللىرى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ . بۇنىڭدا ئىككى تارماق جۈملىدىكى پېئىللىدىن

تۈزۈلگەن خەۋەرنىڭ بىرى بولۇشلۇق شەكىلدە ، يەنە بىرى بولۇشسىز شەكىلدە كېلىدۇ . مەسىلەن :

① ئۇ باي قىز بىلەن نامرات ئوغۇلنىڭ ئارىسىدا ئورتاق خۇشاللىق بولمايدۇ ، پەقەت پاجىئەلا بولىدۇ .
② سەن مېنى ئالمىغان ، مەن سېنى ئالغانمەن .
③ مەن بولىدۇ دېدىم ، ئۇ بولمايدۇ دېدى .
④ مەن كونا يېزىقنى ئوقۇيالايمەن ، يازالمايمەن .
⑤ بىز باردۇق ، ئۇلار بارمىدى .

3 . تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ تەستىق ـ ئىنكار شەكىللىرى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ . بۇنىڭدا ئىككى تارماق جۈملىدىكى تۇرغۇن سۆزدىن تۈزۈلگەن خەۋەرنىڭ بىرى تەستىق شەكلىدە ، يەنە بىرى ئىنكار شەكلىدە كېلىدۇ . مەسىلەن :

① زۆرۈرى پەرەز ئەمەس ، پاكىت .
② ئۇنى قۇتقۇزۇۋالغان مەن ئەمەس ، ئەلىشىر .
③ ئەقىل ياشتا ئەمەس ، باشتا .

بۇ تۈردىكى تەڭداش قوشما جۈملە كۆچەيتكۈچىلىك مۇناسىۋەتتىكى باغلىغۇچسىز تەڭداش قوشما جۈملە ئەمەس ، بەلكى قارىمۇ قارشىلىق مۇناسىۋىتىدىكى باغلىغۇچسىز تەڭداش قوشما جۈملە . چۈنكى ، بىرىنچىدىن ، بۇنىڭدا « زۆرۈرى پەرەز ئەمەس ، پاكىت » دېگەن قوشما جۈملىنى « زۆرۈرى پەرەز ئەمەس ، بەلكى پاكىت » دېگەن شەكىلگە كەلتۈرۈشكە بولسىمۇ ، لېكىن ئۇ جۈملىدىكى « بەلكى » باغلىغۇچسىنىڭ كۆچەيتىش مەنىسى يوق ، شۇڭا ئۇنىڭ بىلەن « ھەتتا » ، « بولۇپمۇ » دېگەندەك باغلىغۇچلارنى ئۆزئارا ئالماشتۇرۇپ ئىشلىتىشكە بولمايدۇ . ئۇ تۈردىكى جۈملىلەردىكى « بەلكى » باغلىغۇچسى قارىمۇقارشى مۇناسىۋەتنى بىلدۈرىدۇ . شۇڭا ئۇنىڭ بىلەن « ئەكسىچە » باغلىغۇچسىنى ئۆزئارا ئالماشتۇرۇپ ئىشلىتىشكە بولىدۇ .

ئىككىنچىدىن ، ئۇ خىل قوشما جۈملىلەردىكى ئىككى تارماق جۈملىنىڭ بىرى تەستىق ، يەنە بىرى ئىنكار شەكلىدە بولىدۇ .

4 . ئىستىلىستىكىلىق قارشى مەنىلىك سۆزلەر ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ . مەسىلەن :

① ئارىپا ـ تېرىق ئاش ئىكەن ، ئۇنچە ـ مارجان تاش ئىكەن .

② بازاردا مېڭ كىشى ، كۆڭۈلدە بىر كىشى .

③ چىراي دېگەن تويدا كېرەك ، مۇھەببەت بولسا كۇندە .

④ زامان زورنىڭ ، تاماشا كورنىڭ .

5 . قارشىلىق مۇناسىۋىتىدىكى تارماق جۈملىلەرنىڭ تەركىبىدىكى سۆزلەرنىڭ ئورۇن تەرتىپى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ . مەسىلەن :

ياقىلار ئېتەك بولدى ،
ئېتەكلەر ياقا .
خانىملار دېدەك بولدى ،
دېدەكلەر خانىم .

بۇ مىسالدا قارشى مەنىلىك سۆزلەرنىڭ ئورۇن تەرتىپى ئۆزگەرتىلىش ئارقىلىقلا ئەمەس ، يەنە ئىستىلىستىكىلىق قارشى مەنىلىك سۆزلەر (ياقا ـــ ئېتەك ؛ خانىم ـــ دېدەك) قوللىنىلىش ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن .

6 . سوئال ئالماشلىرى ياكى كىشىلىك (شەخس) ئالماشلار ئارقىلىقمۇ ئىپادىلىنىشى مۇمكىن . مەسىلەن :

① بىز كىم ؟ ئۇلار كىم ؟

② مەندە ئات ـ ئۇلاغ بار ، ئۇلاردا بولسا كۇچ بار .

③ مەن دېگەن مەن ، سەن دېگەن سەن .

يۇقىرىقىلاردىن باشقا يەنە تۆۋەندىكى قوشما جۈملىلەرمۇ قارشىلىق مۇناسىۋىتىدىكى باغلىغۇچسىز تەڭداش قوشما جۈملە ھېسابلىنىدۇ :

① باشقىلار كەتكۈسى كەلگەندە كېتەتتى ، ئۇ بولسا بۇ يەردىن

كېتىشتىن بۇرۇن ھەممىنى پاكىپاكىز يىغىشتۇراتتى .

② مۇشۇكنىڭ پۇلى يوق ، بەزگە ئامراق .

③ بۆرىنىڭ تەڭ ئورتاق ، قاغىنىڭ دەرەخ ئۇچىدا .

④ پايدا ـ زىيانىنى قوغلىشىۋاتقىنىم يوق ، كۆزلەۋاتقىنىم ئادەم .

بۇ خىل تەڭداش قوشما جۈملىلەردە ئوي ـ پىكىرلەر بىر ـ بىرىگە قارىمۇ قارشى قويۇلۇپ ئۆزئارا سېلىشتۇرۇلىدۇ . ئىككىنچى تارماق جۈملىدىكى ئوي ـ پىكىرنىڭ ئارتۇقچىلىقى كۆرسىتىلىدۇ . مەسىلەن :

① گۈزەل چىرايغا قىرىق كۇندە تويىدۇ ، گۈزەل ئەخلاققا قىرىق يىلدىمۇ تويمايدۇ .

② چىراي دېگەن تويدا كېرەك ، مۇھەببەت بولسا كۇندە كېرەك .

3) سەۋەب ـ نەتىجە مۇناسىۋىتىدىكى باغلىغۇچسىز تەڭداش قوشما جۈملە : بۇنداق باغلىغۇچسىز تەڭداش قوشما جۈملىلەرنىڭ تەركىبىدىكى بىر تارماق جۈملە سەۋەبنى بىلدۈرسە ، ئىككىنچى تارماق جۈملە نەتىجىنى بىلدۈرىدۇ . سەۋەبنى بىلدۈرىدىغان تارماق جۈملە بىلەن نەتىجىنى بىلدۈرىدىغان تارماق جۈملىنىڭ ئورنى ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ . مەسىلەن :

1 . « سەۋەبنى بىلدۈرىدىغان تارماق جۈملە ـــ نەتىجىنى بىلدۈرىدىغان تارماق جۈملە » شەكلىدە كېلىدۇ . مەسىلەن :

① يېقىندىن بېرى يامغۇر ـ يېشىن بولمىدى ، ئوت ـ چۆپلەر سارغىيىشقا باشلىدى .

② ئەتىگەندىن باشلاپ توختىماستىن يامغۇر ياغدى ، ئېرىقتىكى سۇلار تېشىپ كەتتى .

③ ئائىلەمدە بالا ـ چاقام كۆپ ، يۈكۈم ئېغىر ، پۇلغا موھتاج بولۇپ قالدىم .

2 . « نەتىجىنى بىلدۈرىدىغان تارماق جۈملە ـــ سەۋەبنى بىلدۈرىدىغان تارماق جۈملە » شەكلىدە كېلىدۇ . مەسىلەن :

① ھەممە ئەيىب ئۆزىمىزدە ، ۋاقتىدا چارە كۆرمىدۇق .

② يىغىنغا قاتنىشالمايمەن ، تەييارلايدىغان دەرسلىرىم كۆپ .

③ سىلەردىن ئەنسىرىدۇق ، كەچ قالدىڭلار .

④ سىز ئۇنداق دېمەيسىز ، مەن سىزنى ياخشى بىلىمەن .

4) تاللاش مۇناسىۋىتىدىكى باغلىغۇچسىز تەڭداش قوشما جۈملە : بۇ خىل باغلىغۇچسىز تەڭداش قوشما جۈملىلەرنىڭ تارماق جۈملىلىرىنىڭ خەۋىرى سوئال يۆكلىمىسى « مۇ » نى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ . ئادەتتە ئىككىنچى تارماق جۈملىنىڭ خەۋىرى ئومۇمەن ئىخچاملىنىدۇ ، لېكىن خەۋەر قىسمىدىكى « مۇ » يۆكلىمىسى ئىككىنچى تارماق جۈملىنىڭ ئىگىسىگە كۆچىدۇ . مەسىلەن :

① سىلەرنى بىز خەق ئوقۇتقانمۇ ، رۇسلارمۇ ؟

② ئۇ بىچارىمۇ ، مەنمۇ ؟

③ ئۇ يىغىنغا ئابلىز بارامدۇ ، ئەلىشىرمۇ ؟

④ بۇ كېسەل ياخشى خاراكتېرلىكمۇ ، يامان خاراكتېرلىكمۇ ؟

5) ئىزاھلىق مۇناسىۋەتتىكى باغلىغۇچسىز تەڭداش قوشما جۈملە : بۇ خىل باغلىغۇچسىز تەڭداش قوشما جۈملىلەرنىڭ ئىككىنچى تارماق جۈملىسى بىرىنچى تارماق جۈملىدىكى مەلۇم بىر بۆلەكنى ياكى بىرىنچى تارماق جۈملىنىڭ ئومۇمىي مەزمۇنىنى ئىزاھلاپ ، تولۇقلاپ كېلىدۇ . شۇڭا بۇ خىل تەڭداش قوشما جۈملىنى مۇنداق ئىككى تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ :

1 . ئىككىنچى تارماق جۈملىسى بىرىنچى تارماق جۈملىنىڭ مەلۇم بىر بۆلىكىنى ئىزاھلاپ كېلىدۇ .

a . ئىگىنى ئىزاھلاپ كېلىدۇ . بۇنىڭدا بىرىنچى تارماق جۈملە تەركىبىدە ئالماش ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن ئىگە ئىككىنچى تارماق جۈملە ئارقىلىق ئىزاھلىنىدۇ . ئادەتتە بۇ خىل ئىگە « بىر نەرسە » ، « شۇ نەرسە » ، « ھەممە نەرسە » سۆزلىرى ئارقىلىق كېلىدۇ . بەزىدە ئىزاھلانغۇچى سۆز (ئىگە) چۈشۈپ قالىدۇ . مەسىلەن :

① بىر نەرسە ھەممىنى بەلگىلەيدۇ : ئېرىنمەي ئەمگەك قىلىش .

② بىزگە (شۇ نەرسە) مەلۇم ، چېلىشىسىز كۈن تۇرمۇش ئەمەس .

يەنە بەزىدە بىرىنچى تارماق جۈملىدىكى ئىزاھلىنىدىغان سۆز (ئىگە) ئىككىنچى تارماق جۈملىدە (ئىزاھلىغۇچى تارماق جۈملىدە) « ئۇ بولسىمۇ » سۆزى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ . مەسىلەن :

① مېنىڭ بىرلا ئارزۇيۇم بار ، ئۇ بولسىمۇ ئىككىڭلارنى بىر - بىرىڭلارغا چېتىپ قويۇش .

② مىللەتكە نىسبەتەن ئېيتقاندا ، ئۇستىخان - سۆڭەك ، قورال - جابدۇق ۋە قەبرە - كېپەنلەرگە قارىغاندا تېخىمۇ جانلىق دەلىل - پاكىت بار ، ئۇ بولسىمۇ ئۇلارنىڭ تىلىدۇر .

b . خەۋەرنى ئىزاھلاپ كېلىدۇ . بۇنىڭدا بىرىنچى تارماق جۈملىدىكى ئىزاھلىنىدىغان خەۋەر ھەرخىل پېئىللار (ئېيتـ - ؛ يازـ ؛ بەرـ ؛ كۆرـ ؛ ئاڭلاـ ؛ ئەسلەـ ؛ ئويلاـ ؛ بىلـ - ؛ ھەيران بولـ - ...) ياكى « شۇنداق » ، « شۇ » ، « مۇنداق » ئالماشلىرى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ . مەسىلەن :

① ئەركىن توغرا ئېيتىدۇ : مەقسەتلىك ئىشلەشنى ئۆگىنەيلى .

② ئەمدى بىلدىم ، ئۇلار بىزگە تەڭ بولالمايدىكەن .

③ ساڭا مەسلىھەتىم شۇ ، بۇنىڭدىن كېيىن دەرس تاشلىما .

④ بىزنىڭ ئىشىمىز شۇنداق ، ئەتىگەن كېلىپ ، كەچ كېتىمىز .

c . تولدۇرغۇچىنى ئىزاھلايدۇ . بۇنىڭدا بىرىنچى تارماق جۈملىدىكى ئىزاھلىنىدىغان تولدۇرغۇچى « شۇنى » ، « بۇنى » ، « شۇ نەرسىنى » ، « بۇ نەرسىنى » ، « بىر نەرسىنى » قاتارلىق سۆز ياكى سۆز بىرىكمىلىرى ئارقىلىق ئىپادىلىنىپ ، كېيىنكى تارماق جۈملە ئارقىلىق ئىزاھلىنىدۇ . مەسىلەن :

① شۇنى ئېنىق بىلىڭ ، بىلىم ئېلىش ــ يېڭىنە بىلەن قۇدۇق قېزىش .

② ئۇ بىر نەرسىنى ياخشى بايقىدى : ھەممە ئادەم مۇئەللىمگە ھۆرمەت قىلاتتى .

d . ئېنىقلىغۇچىنى ئىزاھلايدۇ ، بۇنىڭدا بىرىنچى تارماق جۈملىدىكى ئىزاھلىنىدىغان ئېنىقلىغۇچى « شۇنداق » ، « شۇ » ئالماشلىرى ياكى « بىر » سۆزى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ . مەسىلەن :

① *بۇ شۇنداق گۈل ، قىشتىمۇ ، يازدىمۇ ئېچىلىۋېرىدۇ .*

② *بىر ئادەمنى كۆردۈم ، بويى قارىغايدەك .*

e . ھالەتنى ئىزاھلايدۇ . بۇنىڭدا بىرىنچى تارماق جۈملىدىكى ئىزاھلانغۇچى ھالەت « شۇنداق » ، « ئۇنداق » ، « ئاشۇنداق » ئالماشلىرى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ . مەسىلەن :

① *بىز شۇنداق ئىشلەيمىز : ھەممىمىز بىرىمىز ئۈچۈن ، بىرىمىز ھەممىمىز ئۈچۈن .*

② *ئۇ شۇنداق سېمىز ، ئىككى كىشىلىك ئورۇنغا ئاران سىغىدۇ .*

2 . ئىككىنچى تارماق جۈملە بىرىنچى تارماق جۈملىنىڭ ئومۇمىي مەزمۇنىنى ئىزاھلاپ كېلىدۇ ، تولۇقلاپ كېلىدۇ . مەسىلەن :

① *ئەركىن سۆزىدە تۇردى : كېرەك نەرسىلەرنى شۇ كۈنىلا يەتكۈزۈپ بەردى .*

② *كۆرسەتىلار خوشلاشماقتا : بەزىلىرى شەھەردە قالماقچى ، بەزىلىرى يېزىغا كەتمەكچى .*

③ *تىل تىغدىن ئۆتكۈر ، ئەجدادلارنىڭ بۇ گېپىگە ئىشەن .*

بۇ خىل ئىزاھلىق تەڭداش قوشما جۈملىلەرنىڭ ئىككىنچى تارماق جۈملىسىدە بەزىدە « بۇ » ، « شۇ » ، « ئۇ » ئالماشلىرى بولىدۇ . مەزكۇر ئالماشلار مەنە جەھەتتىن بىرىنچى تارماق جۈملىدىكى ئۇي ـ پىكىرنىڭ ئورنىغا ئالمىشىپ كېلىدۇ . مەسىلەن :

① *ئەركىن مەھەللىگە كېتىپتۇ ، بۇ راستمۇ؟*

② *مەقسىتىمىز ئەمەلگە ئاشسۇن ، گەپ شۇنىڭدا .*

③ *ئاچىنىڭ ئاچچىقى يامان ، بۇنى بىلىپ قوي .*

§3 . بېقىندىلىق قوشما جۈملە

تەركىبىدىكى تارماق جۈملىلەرنىڭ بېقىندىلىق مۇناسىۋىتىتە بىر يەكشىدىن ھاسىل بولغان قوشما جۈملە بېقىندىلىق قوشما جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ . بېقىندىلىق قوشما جۈملە بېقىندۇرغۇچى جۈملە بىلەن بېقىنغۇچى جۈملىدىن تەركىب تاپىدۇ .

بېقىنغۇچى جۈملىنى ئۆزىگە بېقىندۇرۇپ كېلىدىغان ، خەۋىرى گىرامماتىكىلىق شەكىل جەھەتتىن مۇكەممەللىككە ئىگە بولغان ، يەنى گىرامماتىكا جەھەتتىن تولۇق شەكىللەنگەن (ئايرىم ئەھۋاللار بۇنىڭدىن مۇستەسنا) تارماق جۈملە بېقىندۇرغۇچى جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ . بېقىندۇرغۇچى جۈملە ئاددىي جۈملىلەرنىڭ خۇسۇسىيىتىگە ئىگە بولىدۇ .

بېقىندۇرغۇچى جۈملىگە بېقىنىپ كېلىدىغان ، خەۋىرى گىرامماتىكىلىق شەكىل جەھەتتىن مۇكەممەللىككە ئىگە بولمىغان ، يەنى گىرامماتىكا جەھەتتىن تولۇق شەكىللەنمىگەن ياكى تولۇق ئايانغلاشقان خەۋەر شەكلىگە ئىگە بولمىغان تارماق جۈملە بېقىنغۇچى جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ . بېقىنغۇچى جۈملىدە ئاددىي جۈملىنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى بولمايدۇ .

ئۇيغۇر تىلىدا بېقىندۇرغۇچى جۈملە بېقىنغۇچى جۈملىنىڭ كەيىنىدە ، بېقىنغۇچى جۈملە بېقىندۇرغۇچى جۈملىنىڭ ئالدىدا كېلىدۇ .

بېقىندىلىق قوشما جۈملىلەر تەركىبىدىكى بېقىندۇرغۇچى جۈملە بىلەن بېقىنغۇچى جۈملىنىڭ باغلىنىش ئالاھىدىلىكىگە قاراپ تۆۋەندىكىدەك بىر قانچە تۈرگە بۆلۈنىدۇ :

1) شەرتلىك مۇناسىۋەتتىكى بېقىندىلىق قوشما جۈملە : بۇ خىل بېقىندىلىق قوشما جۈملىنىڭ بېقىنغۇچى جۈملىسىدە بىر خىل شەرت ياكى بىر خىل پەرەز ئوتتۇرىغا قويۇلىدۇ ، بېقىندۇرغۇچى جۈملىسىدە شۇ خىل شەرت ياكى شۇ خىل پەرەز ئاساسىدا بارلىققا كېلىدىغان نەتىجە بايان قىلىنىدۇ . شەرتلىك

مۇناسىۋەتتىكى بېقىندىلىق قوشما جۈملە تۆۋەندىكى شەكىللەر ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ :

1 . ... سا // سە (لا) ، ... . مەسىلەن :

① سەن چىقىپ كەتسەڭ ، مەن ئۇخلايمەن .

② يامغۇر ياغسا ، يەر ھۆل بولىدۇ .

③ سېنىڭ ئېيتقىنىڭ توغرا بولسىلا ، بىز تۈزىتىمىز .

2 . ... غاندىلا ، ... . مەسىلەن :

① مۇشۇ دەريادىن كېسىپ ئۆتكەندىلا ، ئاندىن تاشكۆۋرۈك يېزىسىغا يېتىپ بارغىلى بولىدۇ .

② تىرىشىپ ئۆگەنگەندىلا ، ياخشى نەتىجىگە ئېرىشكىلى بولىدۇ .

3 . مەيلى ... مەيلى (ياكى) ... ، مەيلى ... سىمۇ (سۇن) ... ، مەيلى ... سوئال ئالماش ... سۇن ، ... . مەسىلەن :

① مەيلى كادىر ياكى ئامما بولسۇن ، ھەممىسى ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزدىشى كېرەك .

② مەيلى قىيىنچىلىق قانچە چوڭ بولسۇن ، بىز ئۇنى چوقۇم يېڭىمىز .

4 . ئەگەر (ناۋادا ؛ مۇبادا) ... ـ سا//سە ، ... . مەسىلەن :

① ئەگەر ئۇ يەردە بولمىسا ، سىز ئېيتقان ئاشۇ يەرگە بېرىپ باقايلى .

② ئەگەر قوشۇلساڭلار ، ئەتە تاڭ ئېتىشى بىلەنلا يولغا چىقىمىز .

5 . ئەگەر ... غاندا ، ... . مەسىلەن :

① (ئەگەر) بۇ خىزمەتنى ئورۇنلىمىغاندا ، باشقا خىزمەتلەرگە تەسىر يېتىدۇ .

② سۇ مىقدارى مۇۋاپىق بولغاندا ، شالدىن ھوسۇل ئالغىلى بولىدۇ .

6 . ئەگەر (مۇبادا) ... ـدىكەن (يىكەن) ، ... . مەسىلەن :

① ئەگەر ئۇ بالامغا چېقىلىدىكەن ، مەن ئۇنى ھەرگىز بوش

قويۇۋەتمەيمەن .

② يامان ئادەتلەرگە رەددىيە بەرمەيدىكەنمىز ، ئۇنىڭ كېڭىيىپ كېتىشىگە يول ئېچىپ بەرگەن بولىمىز .

7 . ئەگەر ... سىدى (ـسا//سە + ئىدى) ، ... . مەسىلەن :

① ئەگەر ئۇ ئۆزى بىر ناخشا ئېيتىپ بەرگەن بولسىدى ، ئۇ چاغدا تېخىمۇ قىزغىن كەيپىيات شەكىللەنگەن بولاتتى .

② ئۇ مېنىڭ ئۇ تەلىپىمگە قوشۇلسىدى ، مەن ئۇنىڭ ئۈچۈن ئۆمۈربويى خىزمەت قىلغان بولاتتىم .

8 . ... مىغۇچە ، ... ئىنكار شەكىللىك خەۋەر . مەسىلەن :

① جاھانگىرلىك يوقالمىغۇچە ، ئۇرۇش خەۋپى تۈگىمەيدۇ .

② جاپا تارتمىغۇچە ، ھالاۋەت يوق .

9 . ... ـماي//ـمەي (تۇرۇپ) ، ئىنكار شەكىللىك خەۋەر . مەسىلەن :

① قوڭغۇراق چېلىنماي (تۇرۇپ) ، دەرس باشلانمايدۇ .

② ئادەتتە شۇجىنىڭ ئالدىدىن ئۆتمەي تۇرۇپ ، مۇدىر پوزىتسىيە بىلدۈرەلمەيتتى .

10 . كىم ... ـسا//ـسە ، شۇ ... . مەسىلەن :

① كىم ئەلاچى بولسا ، شۇ مۇكاپات ئالىدۇ .

② كىم قانۇنغا خىلاپلىق قىلسا ، شۇ قانۇنىي جازاغا تارتىلىدۇ .

11 . نېمە ... ـسا//ـسە ، شۇ ... . مەسىلەن :

① سىزگە نېمە كېرەك بولسا ، شۇ نەرسە بار .

② ئۇ نېمىنى يەيمەن دېسە ، شۇنى ئېتىپ بېرەتتىم .

12 . قايسى ... ـسا//ـسە ، شۇ ... . مەسىلەن :

① قايسى يارىسا ، شۇنى ئالىمىز .

② كىنوخانىدا قايسى كىنو بولسا ، شۇنى كۆرىمىز .

13 . قانچە ... ـسا//سە ، شۇنچە ... . مەسىلەن :

① قانچىلىك بىلسەڭ ، شۇنچىلىك دە .

② بۇ قوينى قانچە پۇل دېسە ، سىز شۇنچە پۇلغا ئالامسىز ؟

14 . قانداق ... ـسا//ـسه ، شۇنداق ... . مەسىلەن :

① *قانداق ئىشلىگەن دېگەن بولسا ، شۇنداق ئىشلىدىم .*

② *قانداق يازغۇچ بولسا ، شۇنداق يازـ .*

15 . قاچان ... ـسا//سه ، شۇ چاغدا ... . مەسىلەن :

① *ئۇ مېنى قاچان كەل دېسه ، مەن شۇ چاغدا بارىمەن .*

② *سەن قاچان ئىشلەپ بولسالا ، مەنمۇ شۇ چاغدا ئىشلەپ بولىمەن .*

16 . نه ... ـسا//ـسه ، شۇ يەر ... ؛ قەيەر ... سا//ـسه ، شۇ يەر ... . مەسىلەن :

① *نەدىن كەلگەن بولسالا ، شۇ يەرگە كەت .*

② *قەيەردە ھەل قىلىنمىغان زىددىيەت بولسا ، شۇ يەردە مەسىلە بار .*

2) قارىمۇقارشى مۇناسىۋەتتىكى بېقىندىلىق قوشما جۈملە : بېقىنغۇچى جۈملىسىدە بېقىندۇرغۇچى جۈملىسىدىكى ئوي ـ پىكىرگە قارشى ئوي ـ پىكىر قويۇلىدىغان بېقىندىلىق قوشما جۈملە قارىمۇقارشى مۇناسىۋەتتىكى بېقىندىلىق قوشما جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ . قارىمۇقارشى مۇناسىۋەتتىكى بېقىندىلىق قوشما جۈملىلەر تۆۋەندىكىدەك شەكىللەر ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ :

1 . ... سىمۇ ، ... . مەسىلەن :

① *بىلىملىكلەر ئۆلسىمۇ ، نامى ئۆلمەيدۇ .*

② *ئۇلار قانچە ئىتتىرسىمۇ ، ھارۋا قوزغالمىدى .*

2 . گەرچە ... سىمۇ ، (لېكىن) ... . مەسىلەن :

① *ئۇ گەرچە كۆرۈمسىزرەك بولسىمۇ ، ئادەمنى ئۆزىگە بەك جەلپ قىلىۋالاتتى .*

② *گەرچە ئۆزىڭىزنى كۆرمىگەن بولساقمۇ ، لېكىن باشقىلاردىن سىزنىڭ تەرىپىڭىزنى كۆپ ئاڭلىغان .*

③ *مەن ئۇچۇن ئۇ ئۆز ھاياتىنى تەقدىم قىلالايدۇ ، گەرچە مەن پاكىستانلىق ، ئۇ ھىندىستانلىق بولسىمۇ .*

3 . ... ـسا//ـسه ، ئەكسىچە ... . مەسىلەن :

① *مەن ياخشى نىيەت بىلەن ئىشىنىڭ جەريانىنى سىزگە چۈشەندۈرسەم ، ئەكسىچە سىز قاراپ تۇرۇپلا ماڭا تۆھمەت قىلىۋاتسىزغۇ ؟*

② *مەن ئۇنىڭغا بىرمۇنچە توغرا مەسلىھەتلەرنى بەرسەم ، ئەكسىچە ئۇ مېنى ھاقارەتلەپ ، ماڭا قارا چاپلىدى .*

4 . ... غاندىمۇ ، ... مەسىلەن :

① *ئۇ كۆڭۈل بۆلگەندىمۇ ، ئۆزۈڭ كۆچمىسەڭ بولمايدۇ .*

② *قىينىچىلىق بولغاندىمۇ ، ئانچە چوڭ بولمايدۇ .*

5 . ... غان تەقدىردىمۇ ، ... . مەسىلەن :

① *ئۇنىڭ نىيىتى توغرا بولغان تەقدىردىمۇ ، كۆچى يەتمەيدۇ .*

② *سەن ئۇنى ئىزدەپ بارغان تەقدىردىمۇ ، ئۇ ھەرگىز قوشۇلمايدۇ .*

6 . ... غان بىلەن ، ... . مەسىلەن :

① *بەزى ئىشلارنى سىز قىلالىغان بىلەن ، مەن قىلالمايمەن .*

② *ئۇ بارىمەن دېگەن بىلەن ، تەشكىل ئۇنىڭ بىرىشىغا قوشۇلمايدۇ .*

7 . ... غان بىلەنمۇ ، ... . مەسىلەن :

① *سەن ئۇنىڭغا ئۇچ يۈز ئاتمىش كۇن قارىغىنىڭ بىلەنمۇ ، خەقنىڭ ھويلىسىدىكى نەرسە سېنىڭ ھويلاڭغا ئۇچۇپ چۈشمەيدۇ .*

② *ئۇ كەلگەن بىلەنمۇ ، مەسىلە ھەل بولمايدۇ .*

8 . ... غۇ ... ، لېكىن ... . مەسىلەن :

① *ئۇغۇ باردى ، لېكىن سەن بارمىدىڭ .*

② *ئابلىز ماتېماتىكىدىغۇ ياخشى ، لېكىن ئەدەبىياتتا بەك ناچار .*

9 . ... نى (غۇ) سۈپەت ياكى پېئىللىق خەۋەر ، لېكىن (ئەمما ، بىراق) ... . مەسىلەن :

① *ئۇ ئادەمنىڭ كۆڭلىنىڭ ياخشىلىقىغۇ ياخشى ، لېكىن مېجەزى بەك چۈس .*

② ئۇنىڭ بويىنىڭ ئېگىزلىكىنغۇ ئېگىز ، ئەمما ھەرىكىتى بەك ئاستا .

③ ئۇنىڭ ماقالىسىنى كۆرۈشنى (غۇ) كۆردۈم ، لېكىن ئۇنىڭدا نېمە نەرسە دېيىلگەنلىكىنى پەقەت چۈشىنەلمىدىم .

④ ئۇ يەرگە بېرىشنى (غۇ) بارىدىم ، لېكىن ئۇ يەردە ئۇزاق تۇرمىدىم .

10 . ... سىمۇ مەيلى ، لېكىن ... . مەسىلەن :

① دەريانىڭ سەكرەپ ئۆلسەڭمۇ مەيلى ، (لېكىن) ئۇلارنىڭ قولىغا چۈشۈپ ئۇنداق ئىپلاس ئەسكەرلەردىن بولما .

② ئەپەندىم ، باھاسى قىممەت بولسىمۇ مەيلى ، ئازراق گۈرۈچ سېتىپ بەرسىڭىزلا بولىدۇ .

11 . ... سىغۇ مەيلى (بولىدۇ) ، لېكىن ... . مەسىلەن :

① بۇ كۈنلەردە يامغۇر ياغسىغۇ مەيلى ، لېكىن مۆلدۈر چۈشمىسە بولاتتى .

② سىز بۇ ماشىنىغا چىقسىڭىزغۇ بولىدۇ ، لېكىن ئۆزىڭىزلا چىقىشىڭىز كېرەك .

12 . ... يۇ (ئۇ) ، خەۋىرى ئىنكار شەكىللىك سوئال جۈملە . مەسىلەن :

① ئالىم بۇ يەردە ئولتۇرسا بولىدىكەنۇ ، مەن ئولتۇرسام بولمامدىكەن ؟

② ناھىيەدىكى يىغىنغا قىسمەت چورۇق بارىدۇ - يۇ ، مەن نېمىشقا بارمايمەن ؟

13 . ... يۇ (ئۇ) ، (لېكىن) ... . مەسىلەن :

① توۋا ، خىيانەتچىلىككە قارشى تۇرىمىز دەيدىكەنۇ ، (لېكىن) ئۆزى خىيانەتنىڭ چوڭىنى قىلىدىكەن .

② ئەپيۇنكەشلەرنى ئاتىدىكەنۇ ، ئۆزى پۇرقىرىتىپ چېكىدىكەن .

③ مۇسۇلمانمىز ، شەخسكە چوقۇنمايمىز دېيىشىدۇ - يۇ ، (لېكىن) شۇنداق قىلغانلارنى سىغدۇرالمايدۇ .

④ ئاتلار تېپىرلايتتى - يۇ ، (لېكىن) لايغا بولۇشىغا پاتقان ھارۋا ئورنىدىن مىدىرلىمايتتى .

⑤ ئېشىكىڭىز ياخشىكەنۇ ، بىراق قۇيرۇقى يوق ئىكەن .

14 . ... ئەمەس ، بەلكى ... . مەسىلەن :

① مەن سىزنى خىزمەتچى نامىدىن ئەمەس ، بەلكى بىر دوست سۈپىتىدە تاماققا تەكلىپ قىلسام بولامدۇ ؟

② ئات پۇرقۇپ - پۇرقۇپ ئېرىقلارنى ئاتلىغان پېتى مەھەللىگە ئەمەس ، (بەلكى) مەھەللىنىڭ كۈنگەي تەرىپىدىكى قارىياغاچلىققا قاراپ ئۇچقاندەك يۈگۈردى .

15 . ... ئۇ (بۇ) ياقتا تۇرسۇن ، ئەكسىچە ... . مەسىلەن :

① ئۇ ئوچ دۈي پايدا ئېلىش ئۈياقتا تۇرسۇن ، ئەكسىچە ئون مىڭ يۇەندىن كۆپرەك زىيان تارتقانىدى .

② ئۇ ئاچچىقلىنىش ئۈياقتا تۇرسۇن ، ئەكسىچە كۈلۈپ كەتتى .

16 . ... يوق ، (بەلكى) ... . مەسىلەن :

① بۇ ئىشتا ئۇ بىزنى تەقدىرلىمەكتە يوق ، بەلكى تەنقىدلەپ كەتتى .

② سىز ئۇنىڭدىن ئەيۇ سورىماقتا يوق ، ئۇ سىزدىن ئەيۇ سورامدۇ تېخى ؟

17 . ... دېسە ، ... . مەسىلەن :

① بۆكسىنى ئەكەل دېسە ، بېشىنى ئەكەپتۇ .

② ئادىلنى كەل دېسەم ، سەن كەپسەنغۇ ؟

قارىمۇ قارشى مۇناسىۋەتتىكى بېقىندىلىق قوشما جۈملە بىلەن قارىمۇقارشى مۇناسىۋەتتىكى تەڭداش قوشما جۈملىنىڭ پەرقى شۇ يەردىكى ، قارىمۇقارشى مۇناسىۋەتتىكى بېقىندىلىق قوشما جۈملىدە كېيىنكى تارماق جۈملىنىڭ (بېقىندۇرغۇچى جۈملىنىڭ) خەۋىرى مۇكەممەل بولىدۇ ، يەنى ئۇ قوشما جۈملە تەركىبىدىن ئايرىۋېلىنسا ، ئاددىي جۈملە بولالايدۇ ، ئالدىنقى تارماق جۈملىنىڭ (بېقىنغۇچى جۈملىنىڭ) خەۋىرى تۈزۈلۈش جەھەتتە مۇكەممەل

بولمايدۇ ، ئۇنى شۇ قوشما جۈمله تەركىبىدىن ئايرىپ ئېلىپ ئاددىي جۈمله قاتاردا ئىشلەتكىلى بولمايدۇ . قارىمۇ قارشى مۇناسىۋەتتىكى تەڭداش قوشما جۈملىلەر تەركىبىدىكى بارلىق تارماق جۈملىلەرنىڭ خەۋىرى مۇكەممەل بولىدۇ . شۇڭا ھەربىر تارماق جۈملىنى قوشما جۈمله تەركىبىدىن ئايرىپ ئېلىپ ئاددىي جۈمله قاتاردا ئىشلەتكىلى بولىدۇ .

3) سەۋەب ـ نەتىجە مۇناسىۋىتىدىكى بېقىندىلىق قوشما جۈمله : بېقىنغۇچى جۈملىسى سەۋەبنى ، بېقىندۇرغۇچى جۈملىسى نەتىجىنى بىلدۈرىدىغان بېقىندىلىق قوشما جۈمله سەۋەب ـ نەتىجە مۇناسىۋىتىدىكى بېقىندىلىق قوشما جۈمله دەپ ئاتىلىدۇ . بۇ تۈردىكى بېقىندىلىق قوشما جۈملىلەردە بېقىنغۇچى جۈمله ئالدىدا ، بېقىندۇرغۇچى جۈمله كەينىدە كېلىدۇ .

سەۋەب ـ نەتىجە مۇناسىۋىتىدىكى بېقىندىلىق قوشما جۈملەن سەۋەب ـ نەتىجە مۇناسىۋىتىدىكى تەڭداش قوشما جۈملىنىڭ پەرقى شۇ يەردىكى ، سەۋەب ـ نەتىجە مۇناسىۋىتىدىكى بېقىندىلىق قوشما جۈملىنىڭ بېقىنغۇچى جۈملىسى (سەۋەبنى بىلدۈرىدىغان تارماق جۈملىسى) ئاددىي جۈمله بولالمايدۇ ، بېقىندۇرغۇچى جۈملىسى (نەتىجىنى بىلدۈرىدىغان تارماق جۈملىسى) ئاددىي جۈمله بولالايدۇ . سەۋەب ـ نەتىجە مۇناسىۋىتىدىكى تەڭداش قوشما جۈملىلەردە بولسا سەۋەب بىلەن نەتىجىنى بىلدۈرىدىغان تارماق جۈملىلەرنىڭ ھەر ئىككىسى ئاددىي جۈمله بولالايدۇ .

سەۋەب ـ نەتىجە مۇناسىۋىتىدىكى بېقىندىلىق قوشما جۈمله تۆۋەندىكىدەك شەكىللەردە ئىپادىلىنىدۇ :

1 . ... غاچقا ، ... . مەسىلەن :

① جەڭ توختىماي داۋام قىلغاچقا ، پۇتۇن شەھەر ئىس ـ تۈتەك بىلەن قاپلانغانىدى .

② سەن ئاممىغا ئىشەنمىگەچكە ، ئاممىمۇ ساڭا ئىشەنمەيدۇ .

③ ئۇ بارمىغاچقا ، مەنمۇ بارمىدىم .

2 . ... يەردە ، ... ؟ مەسىلەن :

① سىلەردەك ياخشى قېرىنداشلار بار يەردە ، نېمىدىن قورقاتتۇق ؟

② مەن ئۇنىڭغا جۈرئەت قىلىۋاتقان يەردە ، سىلەر جۈرئەت قىلالمامسىلەر ؟

3 . ... تۇرسا ، ... ؟ مەسىلەن :

① بىز شۇنچىۋالا ئادەم تۇرساق ، يەنە نېمىدىن قورقاتتىڭ ؟

② سامانىيلار بىزگە ياغى تۇرسا ، ئۇياقتىن بىزگە ياخشىلىق كېلەتتىمۇ ؟

③ بەش يىلدىن بېرى شۇلارنىڭ ئارىسىدا تۇرغان تۇرسام ، نېمىشقا بىلمەيدىكەنمەن ؟

بەزىدە نەتىجىنى بىلدۈرىدىغان بېقىندۇرغۇچى جۈمله تەكتىلەنسە ، سەۋەبنى بىلدۈرىدىغان بېقىنغۇچى جۈملىنىڭ ئالدىدا كېلىدۇ . (بۇنداق جۈمله ئادەتتە تەتۇر جۈمله دېيىلىدۇ) مەسىلەن :

بىز ئابباسنى بىلمەيمىزمۇ ؟ ئۆزىمىزنىڭ ئابباسى تۇرسا .

4 . ... غانىكەن ، ... . مەسىلەن :

① ئوغلىمىز ئۇ قىز بىلەن تېپىشقانىكەن ، ئۇ قىزنىڭ ئاتا ـ ئانىسىنىڭ ئالدىدىن ئۆتۈپ قويايلى .

② قاتتىقراق چىشلىگەنىكەن ، ئىككى چىشى سۇنۇپتۇ .

③ ئۇ كۈچىنىڭ بارچە جوزىغا بىرنى ئۇرغانىكەن ، ھەممەيلەن جىمجىتلا بولۇپ كېتىپتۇ .

5 . ... ئىكەن ، ... . مەسىلەن :

① بىز خەلقنىڭ ۋەكىلى ئىكەنمىز ، ئوبدان ۋەكىللىك قىلىشىمىز كېرەك .

② سىز بۇ ئوينىڭ ئائىلە باشلىقى ئىكەنسىز ، بۇ ئائىلىگە مەسئۇل بولۇشىڭىز كېرەك ـ دە !

5 ـ ، 6 ـ تېپتكى بېقىندىلىق قوشما جۈملىلەردە بېقىنغۇچى (ئالدىنقى جۈملىلەرنىڭ خەۋىرى پەقەت گىرامماتىكىلىق شەكىل جەھەتتىلا مۇكەممەل بولۇپ ، مەزمۇن ياكى ئۇي ـ پىكىر بىلەن ئىنتوناتسىيە جەھەتتە مۇكەممەل ئەمەس ، چۈنكى مەزمۇن جەھەتتىن قارىغاندا ، ئالدىنقى جۈملىدە ئوي ـ پىكىر تولۇق ئاياغلاشمىغان ، ئۇ نەتىجىنى ئىپادىلەيدىغان يەنە بىر جۈملىنىڭ بولۇشىنى تەلەپ قىلىدۇ ؛ ئىنتوناتسىيەسى جەھەتتىن قارىغاندا ، بېقىنغۇچى (ئالدىنقى) جۈملىنىڭ خەۋىرى ئۇرغۇلۇق ئېيتىلىش ۋە خەۋەردىن كېيىنكى قىسقىغىنا توختاش ئارقىلىق بېقىندۇر غۇچى جۈملە بىلەن ئىنتوناتسىيە جەھەتتە بىر دەكلىككە ئىگە بولىدۇ ، بېقىنغۇچى جۈملىدىن كېيىنكى تىنىش قىسقا بولىدۇ .

بەزى تىلشۇناسلار تۆۋەندىكى شەكىللەرنىمۇ سەۋەب ـ نەتىجە مۇناسىۋىتىدىكى بېقىندىلىق قوشما جۈملە تىپىگە كىرىدۇ دەپ قارايدۇ :

1 . ... غانلىقتىن ، ... . مەسىلەن :

① يامغۇر قاتتىق يېغىپ كەتكەنلىكتىن ، بىز ئېكسكۇرسىيەگە بارمىدۇق .

② ئۇ كۆزدىن يوقالغانلىقتىن ، ئۆي ئىچى خېلى تىنچىپ قالدى .

2 . ... دىكىن (دىن + كېيىن) ، ... . مەسىلەن :

① ئۇ كەلمىگەندىكىن (كەلمىگەندىن كېيىن) ، مەنمۇ بارمىدىم .

② مۇئەللىم قوشۇلمىغاندىكىن ، ئۆيگە بارالمىدىم شۇ .

3 . ... غانلىقى ئۈچۈن (سەۋەبىدىن ؛ تۈپەيلىدىن) ، ... . مەسىلەن :

① شەھەرنىڭ ھاۋاسى تازا بولمىغانلىقى ئۈچۈن ، ئەركىن تەتىلنى يېزىدا ئۆتكۈزدى .

② ئۇ ئىنتىزامنى بۇزغانلىق سەۋەبىدىن ، سىنىپ بويىچە تەنقىد قىلىندى .

4 . ... تۇرسا (تۇرۇقلۇق) ، ... . مەسىلەن :

① ۋەتىنىمىز شۇنداق ئۇلۇغ تۇرسا ، بىز قانداقمۇ ئۇنى قىزغىن سۆيمەي تۇرالايمىز ۋە كۆيلىمەي تۇرالايمىز !

② ئالدىمىزدا ھەممە ئىمكانىيەت بار تۇرۇقلۇق ، بىز نېمىشقا كۆڭرەك تۆھپە قوشۇشقا تۆتۈش قىلمايمىز ؟

4) كۆچەيتىش مۇناسىۋىتىدىكى بېقىندىلىق قوشما جۈملە : بېقىندۇرغۇچى جۈملىدە بېقىنغۇچى جۈملىدىكى ئوي ـ پىكىرگە نىسبەتەن تېخىمۇ چوڭقۇر ئوي ـ پىكىر ئوتتۇرىغا قويۇلىدىغان بېقىندىلىق قوشما جۈملە كۆچەيتىش مۇناسىۋىتىدىكى بېقىندىلىق قوشما جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ . بۇ تۈردىكى بېقىندىلىق قوشما جۈملىلەردە بېقىنغۇچى جۈملە ئالدىدا ، بېقىندۇرغۇچى جۈملە كەينىدە كېلىدۇ .

كۆچەيتىش مۇناسىۋىتىدىكى بېقىندىلىق قوشما جۈملە بىلەن كۆچەيتىش مۇناسىۋىتىدىكى تەڭداش قوشما جۈملىنىڭ پەرقى شۇ يەردىكى ، كۆچەيتىش مۇناسىۋىتىدىكى بېقىندىلىق قوشما جۈملىدە بېقىنغۇچى جۈملىنىڭ ئاددىي جۈملىلىك خۇسۇسىيىتى بولمايدۇ . بېقىندۇرغۇچى جۈملىدە بولسا ئاددىي جۈملىلىك خۇسۇسىيەت بولىدۇ . كۆچەيتىش مۇناسىۋىتىدىكى تەڭداش قوشما جۈملىلەردە بارلىق تارماق جۈملىلەرنىڭ ئاددىي جۈملىلىك خۇسۇسىيىتى بولىدۇ . كۆچەيتىش مۇناسىۋىتىدىكى بېقىندىلىق قوشما جۈملىلەر تۆۋەندىكىدەك شەكىللەردە ئىپادىلىنىدۇ :

1 . ... پلا قالماستىن (قالماي) ، ... مۇ ... . مەسىلەن :

① ئەلىشىر نەۋايى يالغۇز ئۆز تىلىنى پۇختا بىلىپلا قالماستىن ، شۇ دەۋردە ئۆزئارا زىچ ئالاقە ۋە ھەمكارلىقتا ياشىغان باشقا مىللەتلەرنىڭ تىلىنىمۇ پۇختا ئۆگەنگەن .

② ئۇ ئىنگلىز تىلىنى ياخشى ئۆگىنىپلا قالماستىن ، رۇس تىلىنىمۇ ياخشى ئۆگەندى .

③ ئۆگىنىشكىلا كۆڭۈل بۆلۈپ قالماي ، بەدەن چېنىقتۇرۇشقىمۇ كۆڭۈل بۆلۈشىمىز كېرەك .

2 . ... پلا قالماستىن (قالماي) ، بەلكى ... مۇ ... .
مەسىلەن :

① ئۇلارنىڭ مەھسۇلاتلىرى ئۆز مەملىكىتىنىڭ ئېھتىياجىنى قامداپلا قالماي ، بەلكى دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىنىڭ ئېھتىياجىنىمۇ قامدايدىغان بولدى .

② بۇ ئەسەرلەر قارا قۇجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ جەمئىيەت تەرەققىياتى ، مەدەنىيەت ۋە ماۋارىپ تەرەققىياتى سەۋىيەسىنىڭ خېلى زور دەرىجىدە يۇكسەلگەنلىكىدىن دېرەك بېرىپلا قالماستىن ، بەلكى شۇ دەۋردىكى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ... پاساھەتلىك تىل ئىكەنلىكىدىنمۇ دېرەك بېرىدۇ .

③ ئارقىغا سۈرۈشكە دۇشمەن يول قويمايلا قالماستىن ، بەلكى مەملىكىتىمىزنىڭ ئىچكى ئەھۋالىمۇ يول قويمايدۇ .

3 . ... پ قالماستىن (قالماي) ، ... مۇ ... . مەسىلەن :

① بەنجاڭ مۇشۇنداق قىلىپ قالماستىن ، زاۋۇت باشلىقىمۇ شۇنداق قىلىشى كېرەك .

② بۇ ياشنىڭ ئىدىيەسى يۇكسەك بولۇپ قالماي ، چارلىرىمۇ ناھايىتى ياخشى .

4 . ... لا ئەمەس ، بەلكى ... مۇ ... . مەسىلەن :

① رەشىدنىڭ ئانىسىدا بۇ خىل نەرسىلەردىن بەرەرسىمۇ تېپىلمايدۇ ئەمەس ، بەلكى تۇزۇكرەك بىر تاماق شەرەسىمۇ يوق ئىدى .

② تۆۋەن ئېقىمدىكىلەر كەلكۈندىن پۈتۈنلەي ساقلىنىپ قالدىلا ئەمەس ، بەلكى ئۇلاردا ھۆلچىلىك ئاپىتىمۇ زور دەرىجىدە يېنىكلەشتى .

5 . ... پلا قالماستىن (قالماي) ، يەنە ... مۇ ... .
مەسىلەن :

① يېزىق بىر مىللەتنىڭ تەرەققىي قىلىشى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولۇپلا قالماستىن ، يەنە دۆلەتنىڭ پۈتۈنلۈكى ، مىللەتلەرنىڭ ئورتاق تەرەققىي قىلىشىدىمۇ مۇھىم رول ئوينايدۇ .

② مەھمۇد قەشقەرى « تۈركىي تىللار دىۋانى » دا تۈركىي سۆزلەرنى ئەرەبچە ئىزاھلاپلا قالماي ، يەنە ئەينى دەۋردىكى تۈركىي قەبىلىلەر ... توغرىسىدىمۇ ناھايىتى قىممەتلىك مەلۇماتلارنى بېرىپ قالدۇرغان .

6 . ... ئۇ (بۇ) ياقتا تۇرسۇن ، (بەلكى) ... مۇ ... .
مەسىلەن :

① ئۇ ئالتۇن ئۇزۇك ئېلىش ئۈياقتا تۇرسۇن ، مىس ئۈزۈكنىمۇ ئالالمايدۇ .

② ئۇ بېرىگە ئۇرۇق سېلىش ئۈياقتا تۇرسۇن ، بەلكى ھازىرغىچە تېخى بېرىنمۇ ھەيدىمەپتۇ .

7 . ... يەردە ، ... مۇ ... . مەسىلەن .

① رۇدا تاشلارنىمۇ پارتلاتقىلى بولغان يەردە ، ئىستىھكام دېگەن نېمە ئىدى .

② چەت ئەللىكلەر قىلالىغان يەردە ، بىزمۇ قىلالايمىز .

8 . ... توگۇل (تۇرماق) ، بەلكى ... مۇ ... . مەسىلەن :

① مەن غۇلجىغا بېرىش توگۇل ، سانجىغىمۇ بېرىپ باقمىغان .

② بۇ كىتابنى ساڭا بېرىۋېتىش تۇرماق ، كۆرۈپ تۇرۇشقىمۇ بەرمەيمەن .

9 . ... غاندىن تاشقىرى ، (يەنە) ... مۇ ... . مەسىلەن :

① مېنىڭچە ، بىر ياخشى تەنھەرىكەتچىدە ساغلام بەدەن بولغاندىن تاشقىرى ، يەنە بىلىمىمۇ بولۇشى كېرەك .

② بىز ئۇلارنى تەبرىكلىگاز بىلەن تەمىنلىگەندىن سىرت ، يەنە كۆمۈر بىلەنمۇ تەمىنلىمەكچى .

10 . ... ئەمەس ، بەلكى ... مۇ ... . مەسىلەن :

① تىل بىرەر شەخس ئۈچۈن ئەمەس ، بەلكى پۈتۈن جەمئىيەت ئەزالىرى ئۈچۈن ئورتاق خىزمەت قىلىدۇ .

② ئۇ ئۆگىنىش توغرىسىدىلا ئەمەس ، (بەلكى) تۇرمۇش توغرىسىدىمۇ سۆزلىدى .

5) تاللاش مۇناسىۋىتىدىكى بېقىندىلىق قوشما جۈملە :
بېقىنغۇچى جۈملە بىلەن بېقىندۇرغۇچى جۈملە سېلىشتۇرۇش

مۇناسىۋەتلىك كېلىدىغان ، بېقىنغۇچى جۈملىدە ئىپادىلەنگەن ئىش ـ ھەرىكەتنى ئىنكار قىلىپ ، بېقىندۇرغۇچى جۈملىدە ئىپادىلەنگەن ئىش ـ ھەرىكەتنى مۇئەييەنلەشتۈرىدىغان بېقىندىلىق قوشما جۈملە تاللاش مۇناسىۋەتلىكى بېقىندىلىق قوشما جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ .

تاللاش مۇناسىۋەتلىكى بېقىندىلىق قوشما جۈملە بىلەن تاللاش مۇناسىۋەتلىكى تەڭداش قوشما جۈملىنىڭ پەرقى شۇ يەردىكى ، تاللاش مۇناسىۋەتلىكى بېقىندىلىق قوشما جۈملىنىڭ بېقىندۇرغۇچى جۈملىسىدە ئاددىي جۈملىنىڭ خۇسۇسىيىتى بولىدۇ ، بېقىنغۇچى جۈملىسىدە ئاددىي جۈملىنىڭ خۇسۇسىيىتى بولمايدۇ . تاللاش مۇناسىۋەتلىكى تەڭداش قوشما جۈملىنىڭ بارلىق تارماق جۈملىلىرى ئاددىي جۈملىلىك خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولىدۇ .

تاللاش مۇناسىۋەتلىكى بېقىندىلىق قوشما جۈملە تۆۋەندىكىدەك شەكىللەردە كېلىدۇ :

1 . ... غاندىن كۆرە ، ... . مەسىلەن :

① يازنىڭ پۈتۈنرىم ئىسسىقىدا توپا ـ چاڭ بېسىپ تۇرغان يېقىن يولدا ماڭغاندىن كۆرە، يېراقراق بولسىمۇ سۇغۇادان تېرەكلەر سايە تاشلاپ تۇرغان يالغۇز ئاياغ يولدا ماڭغان تۇزۇك .

② خەققە يالۇۇرغاندىن كۆرە ئۆزىگە تايانغان ياخشى .

③ بىكار ئولتۇرغاندىن كۆرە تاپشۇرۇق ئىشلەيلى .

2 . ... غۇچە ، ... . مەسىلەن :

① توشقاندەك يۈز يىل ياشىغۇچە ، يولۋاستەك بىر كۈن ياشىغان ئەلا .

② ئەزمە ئويلانغۇچە ، تەۋەككۈلچى مەقسىتىگە يېتىپتۇ .

③ بىكار ئولتۇرغۇچە ، بىكار ئىشلە .

3 . ... (بولسا بولىدۇ) كى ، ھەرگىز ... . مەسىلەن :

① مەن ئۆزۈم يالغۇز بارسام بارايكى ، ھەرگىز ئۇنىڭ بىلەن بىللە بارمايمەن .

② مەن يېزىغا بېرىشقا رازىمەنكى ، ھەرگىز بۇ يەردە قالمايمەن .

6) ئىزاھلاش مۇناسىۋەتلىكى بېقىندىلىق قوشما جۈملە : بېقىندۇرغۇچى جۈملىسى بېقىنغۇچى جۈملىسىنىڭ مەلۇم بىر بۆلىكىنى (باش بۆلەك ياكى ئەگەشمە بۆلەكلىرىنىڭ خالىغان بىرىنى) ئىزاھلاپ ، تولۇقلاپ ، چۈشەندۈرۈپ كېلىدىغان بېقىندىلىق قوشما جۈملە ئىزاھلاش مۇناسىۋەتلىكى بېقىندىلىق قوشما جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ . بۇ تۈردىكى بېقىندىلىق قوشما جۈملە ئىزاھلىق مۇناسىۋەتتىكى باغلىغۇچسىز تەڭداش قوشما جۈملىنىڭ ئالدىنقى تارماق جۈملىسىنىڭ خەۋىرىگە « كى » نىڭ ئۇلىنىشى ئارقىلىق ھاسىل بولىدۇ .

بەزىلەر بۇ خىل بېقىندىلىق قوشما جۈملىنىڭ ئالدىنقى تارماق جۈملىسىنى باش جۈملە (بېقىندۇرغۇچى جۈملە) ، كېيىنكى تارماق جۈملىسىنى بېقىندى جۈملە (بېقىنغۇچى جۈملە) دەپ قارايدۇ . بىز بولسا ئۇنىڭ ئەكسىچە ئۇنىڭ ئالدىنقى تارماق جۈملىسىنى بېقىنغۇچى جۈملە (بېقىندى جۈملە) ، كېيىنكى تارماق جۈملىسىنى بېقىندۇرغۇچى جۈملە (باش جۈملە) دەپ قارىدۇق . چۈنكى ئۇنىڭ ئالدىنقى تارماق جۈملىسىنىڭ خەۋىرى گىراممانتىكلىق شەكلى جەھەتتىن مۇكەممەل ئەمەس ، ئۇ تارماق جۈملىدە ئاددىي جۈملىلىك خۇسۇسىيەتلەر تولۇق هازىرلانمىغان ، شۇڭا ئۇ تارماق جۈملىنى قوشما جۈملە تەركىبىدىن ئايرىۋېلىپ ، يەككە ھالدا ئاددىي جۈملە سۈپىتىدە ئىشلەتكىلى بولمايدۇ . كېيىنكى تارماق جۈملىسىنىڭ خەۋىرى بولسا گىراممانتىكلىق شەكىل جەھەتتە مۇكەممەللىككە ئىگە ، ئۇ تارماق جۈملە ئاددىي جۈملىدە بولىدىغان خۇسۇسىيەتلەرنى تولۇق هازىرلىغان . شۇڭا ئۇ تارماق جۈملىنى قوشما جۈملە تەركىبىدىن ئايرىپ ئېلىپ يەككە ھالدا ئاددىي جۈملە قىلىپ ئىشلەتكىلى بولىدۇ .

ئىزاھلاش مۇناسىۋەتلىكى بېقىندىلىق قوشما جۈملە

تۆۋەندىكىدەك شەكىللەردە ئىپادىلىنىدۇ :

1 . ... غا مەلۇمكى (ئايانكى) ، ... . مەسىلەن :

① ھەممىگە مەلۇمكى ، مىللىتىق دورىسىنى جۈڭگو ئىجاد قىلغان .

② ھەممىمىزگە (شۇ) ئايانكى ، دۇنيانى ئەمگەك يارىتقان .

بۇ مىسالىلاردا بېقىندۇرغۇچى جۈملە بېقىنغۇچى جۈملىدىكى ئىگىسىنى ئىزاھلاپ ، تولۇقلاپ كەلگەن . مىسال ① دە ئىزاھلانغۇچى ئىگە چۈشۈپ قالغان .

2 . ... شۇنداقكى (شۇكى ؛ شۇنىڭدىن ئىبارەتكى ؛ شۇنچىلىككى) ... . مەسىلەن :

① ئۇنىڭ مەجبۇرى شۇنداقكى ، ئۇ ھېچكىم بىلەن كېلىشىملەيدۇ .

② بىزنىڭ ئۇممىمىز شۇكى ، ۋەتەنگە سادىق بولۇشلار .

③ بىزنىڭ پىرىنسىپىمىز شۇنىڭدىن ئىبارەتكى ، بارلىق ۋەتەنپەرۋەرلەر بىلەن ئىتتىپاقلىشىپ ، ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى قوغداش كېرەك .

بۇ مىسالىلاردا بېقىندۇرغۇچى جۈملە بېقىنغۇچى جۈملىدىكى خەۋەرنى ئىزاھلاپ ، تولۇقلاپ كەلگەن .

3 . ... بۇ (شۇ ؛ ئۇ) نى ... كى ، ... . مەسىلەن :

① ھەربىر پۇقرانىڭ شۇنى چۈشىنىدىغىنى كېرەككى ، مۇھىتنى ئاسراش ئىنسانلارنىڭ بۇرچى .

② سىز شۇنى بىلىشىڭىز كېرەككى ، ئۇ ئەپەندىم بىلەن ئالدىراش .

بۇ مىسالىلاردا بېقىندۇرغۇچى جۈملە بېقىنغۇچى جۈملىدىكى تولدۇرغۇچىنى ئىزاھلاپ ، چۈشەندۈرۈپ كەلگەن .

بەزىدە بېقىنغۇچى جۈملىدىكى ئىزاھلىنىدىغان تولدۇرغۇچى چۈشۈپ قالىدۇ . مەسىلەن :

① مەن (شۇنى) سەزدىمكى ، ئۇ ناھايىتى چۈس مىجەزلىك ئادەم ئىكەن .

② بۇنىڭدىن (شۇنى) كۆرگىلى بولىدۇكى ، ئاپتوبۇسنىڭ سەۋىيەسى ناھايىتى يۇقىرى .

4 . ... شۇنداق + ئىسىم + كى ، ... . مەسىلەن :

① ئۇ شۇنداق دەريا كى ، يازدا سۈيى ئاز ، ئەتىيازدا سۈيى كۆپ بولىدۇ .

② ئۇ شۇنداق چىڭ ئادەمكى ، چاشقانغا كېپەك ئالدۇرمايتتى .

بۇ مىسالىلاردا بېقىندۇرغۇچى جۈملە بېقىنغۇچى جۈملىدىكى ئېنىقلىغۇچىنى چۈشەندۈرۈپ ، ئىزاھلاپ كەلگەن .

5 . ... شۇنداق (شۇنچە ؛ شۇنىڭغا ؛ ـ دىن) + پېئىل ياكى سۈپەت + كى ، ... . مەسىلەن :

① ئۇنىڭ ھەيۋەتلىك ساقىلى شۇنداق تىترىدىكى ، مۇشۇ يېرىدا ئۆسۈپ ، مۇشۇ يېرىدا ئاقارغان بۇ داڭلىق ساقالنىڭ بۇنچىۋالا تىترىگىنىنى ھازىرغىچە ھېچكىم كۆرمىگەنىدى .

② بۇ تاغ شۇنداق ئېگىزكى ، ئۇنىڭ ئۇستىدىن ئۇچار قاناتلارمۇ ئۇچۇپ ئۆتەلمەيدۇ .

ئىزاھلاش مۇناسىۋىتىدىكى بېقىندىلىق قوشما جۈملە بىلەن ئىزاھلاش مۇناسىۋىتىدىكى تەڭداش قوشما جۈملىنىڭ پەرقى شۇ يەردىكى ، ئىزاھلاش مۇناسىۋىتىدىكى بېقىندىلىق قوشما جۈملىنىڭ تەركىبىدىكى بېقىنغۇچى جۈملىدە ئاددىي جۈملىلىك خۇسۇسىيەت بولمايدۇ . بېقىندۇرغۇچى جۈملىدە بولسا ئاددىي جۈملىلىك خۇسۇسىيەت بولىدۇ ؛ ئىزاھلاش مۇناسىۋىتىدىكى تەڭداش قوشما جۈملىلەر تەركىبىدىكى بارلىق تارماق جۈملىلەردە ئاددىي جۈملىلىك خۇسۇسىيەت بولىدۇ .

7) ئارىلاش قوشما جۈملە : تەركىبىدىكى تارماق جۈملىلەرنىڭ بەزىلىرى تەڭداشلىق مۇناسىۋەتتە ، بەزىلىرى بېقىندىلىق مۇناسىۋەتتە باغلىنىپ كېلىدىغان قوشما جۈملىلەر ئارىلاش قوشما جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ . ئارىلاش قوشما جۈملە تۆۋەندىكىدەك ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە بولىدۇ :

1 . ئارىلاش قوشما جۈملىدە تەڭداشلىق مۇناسىۋەت بىلەن بېقىندىلىق مۇناسىۋەت تەڭلا كۆرۈلىدۇ . ئەگەر ئۇ ئىككى خىل

مۇناسىۋەتنىڭ پەقەت بىرى كۆرۈلسە ، ئۇ ھالدا ئۇ ياكى تەڭداش قوشما جۈملە ، ياكى بېقىندىلىق قوشما جۈملە بولۇپ قالىدۇ . مەسىلەن :

① ئادەم كۆپ بولسا ، / پىكىر كۆپ بولىدۇ ، // قىزغىنلىق يۇقىرى بولىدۇ ، // غەيرەت زور بولىدۇ .

② بۇ ئالەمدىكى تەڭسىزلىك شۇ يەردىكى ، / بەزىلەر ئۆزىنىڭ قان - تەرى ھېسابىغا نانغا ئېرىشىدۇ ، // بەزىلەر باشقىلارنىڭ قان - تەرى ھېسابىغا نانغا ئېرىشىدۇ .

③ ھۆكۈمىتىمىزنىڭ سىياسىتى - بەلگىلىمىلىرى سىزدەك مېھىر - شەپقەتلىك ئادەملەرنىڭ ئارزۇسىنى ئاساس قىلىپ ئەمەس ، / (بەلكى) دۆلەت مەنپەئەتىنى ، ئەمەلىي ئېھتىياجنى ئاساس قىلىپ تۈزۈلىدۇ .

④ شۇ كەمگىچە ئۆتكەن ھەممە جەمئىيەتلەرنىڭ تارىخى سىنىپىي قارىمۇقارشىلىق ئىچىدە ھەرىكەت قىلىپ كەلدى ، ھالبۇكى / بۇنداق قارىمۇ قارشىلىق تۈرلۈك دەۋرلەردە تۈرلۈكچە بولدى .

بۇلاردىن مىسال ① ، ② نىڭ بىرىنچى قاتلىمى بېقىندىلىق مۇناسىۋەت ھېسابلانسا ، ئىككىنچى قاتلاملىرى تەڭداش مۇناسىۋەت ھېسابلىنىدۇ ، شۇڭا ئۇلار ئارىلاش قوشما جۈملىدۇر . مىسال ③ پەقەت بېقىندىلىق مۇناسىۋەتكىلا ئىگە . شۇڭا ئۇ بېقىندىلىق قوشما جۈملە ھېسابلىنىدۇ . مىسال ④ پەقەت تەڭداش مۇناسىۋەتكە ئىگە . شۇڭا ئۇ تەڭداش قوشما جۈملە ھېسابلىنىدۇ .

2 . ئارىلاش قوشما جۈملىنىڭ تەركىبىدە ئاز دېگەندە ئۈچ تارماق جۈملە بولىدۇ ، لېكىن ئالدىنقى شەرت شۇكى ، ئۇ ئۈچ تارماق جۈملە ئوتتۇرىسىدا چوقۇم تەڭداشلىق مۇناسىۋەت بىلەن بېقىندىلىق مۇناسىۋەت بولۇشى كېرەك . بۇ شەرت ھازىرلانمىسا ، ئۇنى ئارىلاش قوشما جۈملە دېگىلى بولمايدۇ . مەسىلەن :

① تازا ئەپسۇسلىنارلىق ئىش بولدى ، / مەن خېلىدىن بېرى بۇ

كىتابنى كۆرۈشنى بەكمۇ ئارزۇ قىلغان بولسامۇ ، // لېكىن ھازىرغىچە ئارىيەت ئالالمايۋاتىمەن .

② باشقا نەرسىلەرگە كۆڭۈل بەرگەن كىشىلەرنىڭ بەزىلىرى تۇغۇشىپ كەتتى ، / بەزىلىرى ئويغاندى ، / بەزىلىرى ئۆز پىكرىنى ئۆزگەرتمەكتە .

مىسال ① ئۇچ تارماق جۈملىدىن تۈزۈلگەن بولۇپ ، ئۇنىڭ بىرىنچى قاتلىمى تەڭداشلىق مۇناسىۋەتكە ، ئىككىنچى قاتلىمى بېقىندىلىق مۇناسىۋەتكە ئىگە ، شۇڭا ئۇ ئارىلاش قوشما جۈملە .

مىسال ② گەرچە ئۇچ تارماق جۈملىدىن تۈزۈلگەن بولسىمۇ ، لېكىن ئۇ ئۇچ تارماق جۈملە پەقەت تەڭداشلىق مۇناسىۋەتتىلا تۈزۈلگەن ، شۇڭا ئۇ ئارىلاش قوشما جۈملە ئەمەس ، بەلكى تەڭداش قوشما جۈملە ھېسابلىنىدۇ .

3 . ئارىلاش قوشما جۈملە تەركىبىدىكى تارماق جۈملىلەرنىڭ بەزىلىرىنىڭ خەۋىرى گىرامماتىكىلىق تۈزۈلۈش جەھەتتىن مۇكەممەل بولۇپ ، ئاددىي جۈملىلىك خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولسا ، يەنە بەزىلىرىنىڭ خەۋىرى گىرامماتىكىلىق تۈزۈلۈش جەھەتتىكى مۇكەممەللىكىنى ساقلاپ قالالمىغان بولسا ، ئۇ تارماق جۈملە ئاددىي جۈملىلىك خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولمايدۇ .

4 . ئارىلاش قوشما جۈملە تەركىبىدىكى تارماق جۈملىلەرنىڭ بەزىلىرى باغلىغۇچىلار ئارقىلىق ئۆزئارا باغلانسا ، بەزىلىرى بەزى مورفولوگىيەلىك شەكىللەر ئارقىلىق ئۆزئارا باغلىنىدۇ ، يەنە بەزىلىرى بولسا تەرتىپ ۋە ئىنتوناتسىيە ئارقىلىق ئۆزئارا باغلىنىدۇ . مەسىلەن :

① سۇ بولسىلا ، بېلىق بولىۋەرمەيدۇ ، ئەمما بېلىق بار يەردە سۇنىڭ بولۇشى تەبئىيدۇر .

② ئەگەر بۇنى تاشلىۋەتمىسە ، سىر پاش بولۇپ پادىشاھنىڭ قولىغا چۈشۈپ قېلىشى تۇرغان گەپ ، شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ كىيىمگە قىلچىلىك

ئاغرىنماي ، ئۇنى شۇ يەردىلا يەرگە تاشلىۋېتىپتۇ ، ئۆزى يالاڭ ئاياغ ۋە ئىچ كىيىملىرى بىلەنلا سارايغا ئۇچۇپ چۈشۈپتۇ .

مىسال ① دە « سۇ بولسىلا » دېگەن تارماق جۈملە بىلەن « بېلىق بولىۋەرمەيدۇ » دېگەن تارماق جۈملە ئۆزئارا بېقىندىلىق مۇناسىۋەتتە باغلانغان . بۇ بېقىندىلىق قوشما جۈملە « بېلىق بار يەردە سۇنىڭ بولۇشى تەبىئىيدۇر » دېگەن تارماق جۈملە بىلەن « ئەمما » باغلىغۇچىسى ئارقىلىق تەڭداشلىق مۇناسىۋەتتە باغلانغان . مىسال ② نىڭ قۇرۇلمىسى تېخىمۇ مۇرەككەپ بولۇپ ، ئۇ تۆت تارماق جۈملىدىن تەركىب تاپقان . « ئەگەر بۇنى تاشلىۋەتمىسە » دېگەن تارماق جۈملە بىلەن « سىر پاش بولۇپ پادىشاھنىڭ قولىغا چۈشۈپ قېلىشى تۇرغان گەپ » دېگەن تارماق جۈملە بېقىندىلىق مۇناسىۋەتتە ئۆزئارا باغلانغان . بېقىنىدى تارماق جۈملە بىلەن بېقىندۇرغۇچى تارماق جۈملە « ئەگەر » باغلىغۇچىسى ۋە شەرت رايى قوشۇمچىسى ئارقىلىق باغلانغان . « ئۇ كىيىمگە قىلچىلىك ئاغرىنماي ، ئۇنى شۇ يەردىلا تاشلىۋېتىپتۇ » دېگەن تارماق جۈملە ئالدىنقى بېقىندىلىق قوشما جۈملە بىلەن « شۇنىڭ ئۈچۈن » باغلىغۇچىسى ئارقىلىق بېقىندىلىق مۇناسىۋەتتە باغلانغان . « ئۆزى يالاڭ ئاياغ ۋە ئىچ كىيىملىرى بىلەن سارايغا ئۇچۇپ چۈشۈپتۇ » دېگەن تارماق جۈملە ئالدىنقى بېقىندىلىق قوشما جۈملە بىلەن ئورۇن تەرتىپى ئارقىلىق تەڭداشلىق مۇناسىۋەتتە باغلانغان .

ئارىلاش قوشما جۈملە تەركىبىدىكى تارماق جۈملىلەر ئارىلاش قوشما جۈملىنىڭ قاتلىمىنى ھاسىل قىلىدۇ . جۈملە قاتلىمى ئارىلاش قوشما جۈملە تەركىبىدىكى تارماق جۈملىلەرنىڭ مۇناسىۋىتىگە ئاساسەن ئايرىلىدۇ . ئارىلاش قوشما جۈملىنى ھاسىل قىلغۇچى بۆلەكلەر بىرىنچى قاتلام بولىدۇ . ئارىلاش قوشما جۈملىنى ھاسىل قىلغۇچى تارماق جۈملىلەر ئاددىي

جۈملە بولۇشمۇ مۇمكىن ، قوشما جۈملە بولۇشمۇ مۇمكىن . ئەگەر تارماق جۈملە قوشما جۈملە بولسا ، بۇ خىل قوشما جۈملىنىڭ تارماق جۈملىلىرى ئىككىنچى قاتلامنى ھاسىل قىلىدۇ . بىرىنچى قاتلامنى ھاسىل قىلغۇچى تارماق جۈملىلەر چوڭ تارماق جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ ، ئىككىنچى قاتلامنى ھاسىل قىلغۇچى تارماق جۈملىلەر كىچىك تارماق جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ . ئارىلاش قوشما جۈملىنىڭ قاتلاملىرىنى تەھلىل قىلغاندا ، چوڭ تارماق جۈملىلەرنىڭ ئارىسىغا بىر يانتۇ سىزىق (/) ، كىچىك تارماق جۈملىلەرنىڭ ئارىسىغا ئىككى يانتۇ سىزىق (//) سىزىپ تەھلىل قىلىشقا بولىدۇ . مەسىلەن :

1 . بىر ئاددىي جۈملە بىلەن بىر بېقىندىلىق قوشما جۈملە ياكى بىر بېقىندىلىق قوشما جۈملە بىلەن بىر ئاددىي جۈملە تەڭداشلىق مۇناسىۋەتتە بىرىكىپ كېلىدۇ . مەسىلەن :

① جۇدۇن - چاپقۇن بولۇپ تۇرىدۇ ، // ياپراقلار ئۆلمەيدۇ ، / چۈنكى ئۇنىڭ ئانىسى مۇنبەت تۇپراق .

② گومىنداڭ قىسىملىرىمۇ بۇ ھالىنى بايقاپ قالدى ، // بىراق ھۇجۇم قىلىپ چېقىشقا پېتىنالمىدى ، / چۈنكى كەچ كىرىپ قالغانىدى .

③ سەن بارماقچى بولساڭ ، // كەينىمىزدىن ماڭ ، / بىز كېتىۋېرەيلى .

④ ئۇ دەرستە شۇنچە تىرىشقان بولسىمۇ ، // لېكىن دەرسلەرنى ئىگىلىشى ياخشى بولمىدى ، / ئىمتىھان نەتىجىسىمۇ تۆۋەن بولۇپ قالدى .

2 . بىر بېقىندىلىق قوشما جۈملە بىلەن بىر تەڭداش قوشما جۈملە ياكى بىر تەڭداش قوشما جۈملە بىلەن بىر بېقىندىلىق قوشما جۈملە ئۆزئارا تەڭداشلىق مۇناسىۋەتتە باغلىنىدۇ . مەسىلەن :

① تەرەپ ـ تەرەپكە چېپىپ قانچىلىكىنى قۇتقۇزالمساق ، // شۇنچىلىكىنى قۇتقۇزۇۋالايلى ، / ئەلەمدە قالمايلى ، // ئۆمۈر بويى داغدا قالمىز .

② ئەھۋال ئېغىر ، يولداشلار ، // خەۋپلىك پەيتتىن قۇتۇلۇشنىڭ چارىسىنى تېپىشىمىز كېرەك ، / تاڭ ئاتسا ، // تېخىمۇ ئېغىر ئەھۋالدا قالمىز .

③ سىلەرنىڭ نۇرغۇن ئارتۇقچىلىقىڭلار بار ، // كۆرسەتكەن ناھايىتى چوڭ خىزمەتلىرىڭلار بار ، / لېكىن شۇنى ئېسىڭلاردا چىڭ تۇتۇشۇڭلار لازىمكى ، // مەغدۇرلىنىشقا بولمايدۇ .

3 . بىر تەڭداش قوشما جۈملە ، بىر بېقىندىلىق قوشما جۈملە ۋە بىر ئاددىي جۈملە تەڭداشلىق مۇناسىۋەتتە ئۆزئارا باغلىنىدۇ ، مەسىلەن :

قورقماڭ ، // تۇماقنى تەتۈر كىيىمىز ، / جۇل ـ جۇل بولۇۋالساق ، // كىمنىڭ كۆزى چۇشەتتى بىزگە ، / بىزنىڭ ھۇنەرلىرىمىزنى ئۇقمايسىز ـ دە .

4 . بىر تەڭداش قوشما جۈملە بىر ئاددىي جۈملىگە بېقىنىپ كېلىدۇ . مەسىلەن :

شۇنداق ئېچىنىشلىق ئەھۋالدا كۆرۈلمەكتىكى ، / سۈدا جان ئۈزۈۋاتقان سەپدىشىڭنى ئەركىنگىنە ياتقۇزۇپ قويالمايسەن ، // سۇنى شالاقلىتىۋەتمەسلىكى ئۈچۈن ئۇنى خۇددى بوغۇۋاتقاندەك مەھكەم قۇچاقلاپ تۇتۇۋالسەن ، // ئىككى ئېغىز ياخشى گەپنى ، يۇرىكىڭدە ساقلىنىپ قالغۇدەك سۆزنى ئاڭلىيالمايسەن .

5 . بىر ئاددىي جۈملە ئىككى بېقىندىلىق قوشما جۈملە بىلەن ئۆزئارا تەڭداشلىق مۇناسىۋەتتە باغلىنىدۇ . مەسىلەن :

مانتا ئەت دەيدۇ ، / مانتىنى پىشۇرۇپ ئەكەلسە ، // بىر تالا يەپ قويۇپ ، لەڭمەن ئەت دەيدۇ ، // لەڭمەننى پىشۇرۇپ ئەكەلسە ، // تېخى بىر چوكا ئىلا ـ ئىلمايلا ، چۆچۈرەڭ تەييارمۇ دەيدۇ .

6 . بىر تەڭداش قوشما جۈملە بىلەن ئىككى بېقىندىلىق قوشما جۈملە ئۆزئارا تەڭداش مۇناسىۋەتتە باغلىنىدۇ . مەسىلەن :

كېلىنى زەرىپىخانىنىڭ دەردى كۆپ ، // ھال ئېيتىدىغان ئادىمى يوق ، / مۇنۇ ئاچچىقى چۈس قېينىئاتىسىغا ئېيتاي دېسە ، // يەنە شۇ يىگىرمە يەتتە يىللىق ھەمراھىنى ئايايدۇ ، // ناۋادا بۇۋاي رۇسۇلىنىڭ ئايالىغا سېلىۋاتقان زۇلۇمىنىڭ ئوندىن بىرىنى بىلسە قالمىغان بولسا ، // ئوغلىغا كۆرگۈلۈكىنى كۆرسىتىدۇ .

7 . ئىككى بېقىندىلىق قوشما جۈملە ئۆزئارا تەڭداشلىق مۇناسىۋەتتە باغلىنىدۇ . مەسىلەن :

① كۈندۈزى گەپ قىلساڭ ، // ئەتراپىڭغا باق ؛ / كېچىسى گەپ قىلساڭ ، // قولاقنى قولاققا ياق .

② بىلىملىكلەر ئۆلسىمۇ ، // نامى تىرىك بولىدۇ ؛ / بىلىمسىزلەر تىرىك بولسىمۇ ، // نامى ئۆلۈك بولىدۇ .

③ كۆزۈڭ ئاغرىسا ، // قولۇڭنى تارت ؛ / قورسىقىڭ ئاغرىسا ، // نەپسىڭنى تارت .

كتابتا قوللىنلىغان بەلگىلەر

بەلگە	مەنىسى
–	پېئىل يىلتىزى
+	ئىسىم يىلتىزى
*	پەرەز قىلغان
※	گىرامماتىكىلىق قائىدىگە ئۇيغۇن ئەمەس
>	... ـ غا ئۆزگىرىدۇ
<	... ـ دىن كەلگەن
~	تەڭداش شەكىل
{ }	هال ـ زامان بەلگىسى
[ ]	تۇس بەلگىسى / ئىش ۋاقتى
//	فونېما
A	a/ä
I	i/ï
U	u/ü
X	a/ä/i/u/ü
G	g/ğ/q/k; ğ/g
K	k/q
D	d/t
C	ئۈزۈك تاۋۇش Consonant
V	سوزۇق تاۋۇش Vowel
∅	نۆل شەكىل
per I	يېئىللارنىڭ 1 ـ يۈرۈش شەخس قوشۇمچىسى
per II	يېئىللارنىڭ 2 ـ يۈرۈش شەخس قوشۇمچىسى
p./b./s.	page/بەت/sayfa

پايدىلانمىلار

ئۇيغۇرچە مەنبەلەر

1. مەھمۇد كاشغەرىي «تۈركىي تىللار دىۋانى» (ئۇچ تۇم) 1980 ـ، 1983 ـ 1984 ـ يىللار نەشرى.

2. مەھمۇد كاشغەرىي «تۈركىي تىللار دىۋانى» (ئىككى تۇم شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2008 ـ يىلى نەشرى.

3. شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مىللەتلەر تىل ـ يېزىق خىزمىتى كومىتېتى تۈزگەن «هازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئىملا لۇغىتى» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1985 ـ يىلى نەشرى.

4. مىرسۇلتان ئوسمانوف باشچىلىقىدا تۈزۈلگەن «هازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئىملا ۋە تەلەپپۇز لۇغىتى» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1997 ـ يىلى نەشرى.

5. ئامىنە غاپپار، مىرسۇلتان ئوسمانوف، خەلىم سالىخ، سابىت روزى، غاپپار جالالىدىن «هازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ تەلەپپۇز لۇغىتى» مىللەتلەر نەشرىياتى، 1988 ـ يىلى نەشرى.

6. ش ئۇ ئا ر مىللەتلەر تىل ـ يېزىق خىزمىتى كومىتېتى تۈزگەن «هازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئىملا لۇغىتى» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2009 ـ يىلى نەشرى.

7. شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مىللەتلەر تىل ـ يېزىق خىزمىتى كومىتېتى لۇغەت بۆلۈمى تۈزگەن «ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاهلىق لۇغىتى» (ئالته تۇم)، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1990 ـ، 1991 ـ، 1992 ـ، 1994 ـ، 1996 ـ 1999 ـ يىللار نەشرى.

8. شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مىللەتلەر تىل ـ يېزىق خىزمىتى كومىتېتى لۇغەت بۆلۈمى تۈزگەن «ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1999 ـ يىلى نەشرى.
9. ئابدۇسالام ئابباس «ئۇيغۇر تىلى فىرازىيولوگىيەسىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى» شىنجاڭ ياشلار ـ ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 1991 ـ يىلى نەشرى.
10. ھارۇت رەسۇل قادىرى «شەرھىي ئىدىيوم» شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2007 ـ يىلى نەشرى.
11. ھەمدۇللا ئابدۇراخمان، ئەسقەر ئابدۇقادىر، ئابدۇزاھىر تاھىر «ئۇيغۇر تىلىغا چەتتىن كىرگەن سۆزلەرنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2001 ـ يىلى نەشرى.
12. غۇلام غوپۇرى «ئۇيغۇر شېۋىلىرى سۆزلۈكى» مىللەتلەر نەشرىياتى، 1986 ـ يىلى نەشرى.
13. ئابلىز ئەمەت «ئۇيغۇر تىلىنىڭ تۇراقلىق ئىبارىلەر ئىزاھلىق لۇغىتى» شىنجاڭ ياشلار ـ ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 2005 ـ يىلى نەشرى.
14. ئابلىمىت ئەھەت، دىلدار مەمتىمىن «قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى لۇغىتى» شىنجاڭ ياشلار ـ ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 1989 ـ يىلى نەشرى.
15. مۇھەممەتتۇرسۇن باھاۋۇدۇن، غەنىزات غەيۇرانى، ئىسما ـ ئىل قادىر، ئابلىمىت ئەھەت «چاغاتاي تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2002 ـ يىلى نەشرى.
16. ئابدۇسالام ئابباس «ئۇيغۇر تىلىدىكى مەنىداش سۆز ـ ئىبارىلەر لۇغىتى» مىللەتلەر نەشرىياتى، 1993 ـ يىلى نەشرى.
17. ئابدۇسالام ئابباس «ئۇيغۇر تىلىدىكى ئاھاڭداش سۆزلەر لۇغىتى» مىللەتلەر نەشرىياتى، 1996 ـ يىلى نەشرى.
18. ئابدۇسالام ئابباس «ئۇيغۇر تىلىدىكى قارشى مەنىلىك سۆزلەر لۇغىتى» شىنجاڭ پەن ـ تېخنىكا سەھىيە نەشرىياتى،

1997 ـ يىلى نەشرى.
19. شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق يېزىق ئۆزگەرتىش ۋەيىئەتنخۇيى تۈزگەن «ئۇيغۇرچە ئىملا سۆزلۈكى» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1976 ـ يىلى نەشرى.
20. ما شىگرېن «ئۇيغۇرچە ـ خەنزۇچە جۇپ سۆزلەر لۇغىتى» مىللەتلەر نەشرىياتى، 1989 ـ يىلى نەشرى.
21. ش ئۇ ئا ر ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيەسى تىل تەتقىقات ئورنى، «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ دىيالېكت ۋە شېۋىلىرى لۇغىتى» مىللەتلەر نەشرىياتى، 2007 ـ يىلى نەشرى.
22. باش تۈزگۈچىلەر ئابدۇكېرىم راخمان، ئارسلان ئابدۇللا، «شىنجاڭدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر تىل ـ ئەدەبىياتى ھەققىدە تەتقىقات ئىلمىي ماقالىلەر توپلىمى» شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2001 ـ يىلى نەشرى.
23. ئابلىمىت ئەھەد بۆگۈ «چاغاتاي تىلى» شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2002 ـ يىلى نەشرى.
24. شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى ئۇيغۇر تەھرىر بۆلۈمى تۈزگەن «تىل ۋە تەرجىمە» 1 ـ، 2 ـ، 3 ـ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1980 ـ، 1982 ـ، 1981 ـ يىلى نەشرى.
24. قازاق س س ر پەنلەر ئاكادېمىيەسى تىلشۇناسلىق ئىنستىتۇتى «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى» (ئىككى قىسىم)، قازاق س س ر پەنلەر ئاكادېمىيەسى نەشرىياتى، 1983 ـ يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى.
25. نەسرۇللا يولبۇلدى «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1980 ـ يىلى نەشرى.
26. تۇردى ئەخمەت «ئۇيغۇر تىلى» (ئىككى قىسىم) شىنجاڭ مائارىپ ئىنستىتۇتى 1981 ـ يىلى باستۇرغان.
27 ئابدۇكېرىم باقى «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى» مىللەتلەر نەشرىياتى، 1983 ـ يىلى نەشرى.
28. ئابدۇسالام توختى، ئەخمەتجان ئەسقەرى «ئۇيغۇر تىلى»

(ئىككى قىسىم) شىنجاڭ مائارىپ نەشرىياتى، 1984 ـ يىلى نەشرى.
29. ئەنسەردىن مۇسا، تۇردى ئەخمەت، نەسرۇللا يولبۇلدى «هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى» شىنجاڭ مائارىپ نەشرىياتى، 1985 ـ يىلى نەشرى.
30. ئادىل ئىزىز، ئابدۇلھېتىپ تاشپولات «هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى ئاساسلىرى» قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 1985 ـ يىلى نەشرى.
31. ئابدۇشۇكۇر ھەسەن، گاۋ لىچاڭ «هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى» شىنجاڭ مائارىپ نەشرىياتى، 1989 ـ يىلى نەشرى.
32. ئادىل ئىزىز، غېنى ئابدۇگۇل «هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىن لېكسىيەلەر» شىنجاڭ مائارىپ نەشرىياتى، 1993 ـ يىلى نەشرى.
33. خەمىت تۇمۇر «هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى گىرامماتىكىسى» (مورفولوگىيە) مىللەتلەر نەشرىياتى، 1987 ـ يىلى نەشرى.
34. مەمتىمىن سالى باشچىلىقىدا تۇزۇلگەن «هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى» شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2000 ـ يىلى نەشرى.
35. سۇلايمان سەپەر «هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2000 ـ يىلى نەشرى.
36. سۇلايمان سەپەر «هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى» (سوئال ـ جاۋابلار) قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 1994 ـ يىلى نەشرى.
37. ئامىنە لېتىپ، يارى ئەبەيدۇللا «هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2003 ـ يىلى نەشرى.
38. ئارسلان ئابدۇللا، يارى ئەبەيدۇللا، تاش راخمان مۇزات، ئابدۇرېھىم راخمان «هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى» شىنجاڭ مائارىپ نەشرىياتى، 2004 ـ يىلى نەشرى.
39. جۇ تۇڭچۇن، مىرسۇلتان ئوسمانوف، ئامىنە غاپپار،

نىجات قاسىم «هازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى تاۋۇشلىرىنىڭ ئاكۇستىكىلىق تەتقىقاتى» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1992 ـ يىلى نەشرى.
40. ئابدۇرەئوپ پولات «ئۇيغۇر تىلى لېكسىكولوگىيەسى» قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 1994 ـ يىلى نەشرى.
41. زەينەپ نىياز «هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىن ئومۇمىي ساۋات ــ فونېتىكا ۋە سىنتاكسىس» مەركىزىي مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2008 ـ يىلى نەشرى.
42. «خەمىت تۇمۇر ئىلمىي ماقالىلىرى» مىللەتلەر نەشرىياتى، 2006 ـ يىلى نەشرى.
43. «ئىبراھىم مۇتىئى ئىلمىي ماقالىلىرى» مىللەتلەر نەشرىياتى، 2007 ـ يىلى نەشرى.
44. شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى مىللەتلەر تىل ـ يېزىق خىزمىتى كومىتېتى بىلەن شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيەسى تىل تەتقىقات ئورنى بىرلىكتە تۇزگەن «تۇركىي تىللار تەتقىقاتى» (1) (2) (3) مىللەتلەر نەشرىياتى، 1982 ـ، 1983 ـ، 1990 ـ يىللىرى نەشرى.
45. ئاپتونوم رايونلۇق مىللەتلەر تىل ـ يېزىق خىزمىتى كومىتېتى «ئۇيغۇر تىلى مەسىلىلىرى» (تۇركىي تىللار تەتقىقاتى) (3) 1984 ـ يىلى ئۇرۇمچى پاراۋانلىق باسما زاۋۇتىدا بېسىلغان.
46. مىرسۇلتان ئوسمانوف، مۇھەممەد رېھىم سايىت «قىسقىچە تىلشۇناسلىق لۇغىتى» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1991 ـ يىلى نەشرى.
47. خالىق نىياز، مۇھەببەت قاسىم «فونېتىكا ۋە تىل تەكشۈرۈش» شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1988 ـ يىلى نەشرى.
48. خالىق نىياز، مۇھەببەت قاسىم «تىلشۇناسلىق ئاساسلىرى» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1989 ـ يىلى نەشرى.

49. خالىق نىياز، مۇھەببەت قاسىم «تىلشۇناسلىقتىن ئومۇ-مىي بايان» شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1999 ـ يىلى نەشرى.
50. ش ئۇ ئا ر ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيەسى تۈزگەن «تىل تەتقىقاتىنىڭ ئوتتۇز يىلى» مىللەتلەر نەشرىياتى، 2008 ـ يىلى نەشرى.
51. ئابلىمىت ئەھەت، «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2002 ـ يىلى نەشرى.
52. قۇربان ۋەلى «بىزنىڭ تارىخىي يېزىقلىرىمىز» شىنجاڭ ياشلار ـ ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 1986 ـ يىلى نەشرى.
53. قۇمۇل شېۋىسىنى تەكشۈرۈش مەخسۇس گۇرۇپپىسى تۈزگەن، «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ قۇمۇل شېۋىسى» شىنجاڭ پەن ـ تېخنىكا سەھىيە نەشرىياتى، 1997 ـ يىلى نەشرى.
54. مىرسۇلتان ئوسمانوف، «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دىيالېكتلىرى» شىنجاڭ ياشلار ـ ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 1999 ـ يىلى نەشرى.
55. مىرسۇلتان ئوسمانوف، «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ خوتەن دىيالېكتى» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2004 ـ يىلى نەشرى.
56. مىرسۇلتان ئوسمانوف، «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ لوپنۇر دىيالېكتى» شىنجاڭ ياشلار ـ ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 2006 ـ يىلى نەشرى.
57. تۇراپ قاسىم يولچى، «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دىيا-لېكتشۇناسلىقى» شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2009 ـ يىلى نەشرى.
58. ۋ. م. ناسلوف (سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى)، «ئورخۇن-يېنىسەي ۋادىلىرىدىن تېپىلغان يادىكارلىقلارنىڭ تىلى»، ئۇيغۇر سايرانى، سابىت روزى تەرجىمىسى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى،

2005 ـ يىلى نەشرى.
59. ئابدۇرەئوپ پولات تەكلىماكانى «چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى گىرامماتىكىسى» مىللەتلەر نەشرىياتى، 2007 ـ يىلى نەشرى.
60. ئابدۇرەئوپ پولات تەكلىماكانى «چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى ھەققىدە مۇپەسسەل بايان» مىللەتلەر نەشرىياتى، 2004 ـ يىلى نەشرى.
61. خەمىت تۇمۇر، ئابدۇرەئوپ پولات «چاغاتاي تىلى» قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 1986 ـ يىلى نەشرى.
62. تۇرسۇن ئايۇپ، «قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى ئوقۇشلۇقى» مىللەتلەر نەشرىياتى، 1998 ـ يىلى نەشرى.
63. مۇھەممەد رېھىم سايىت، ئىسراپىل يۇسۇپ «قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ۋەسىقىلەر»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2000 ـ يىلى نەشرى.
64. ئابدۇقەييۇم خوجا، تۇرسۇن ئايۇپ، ئىسراپىل يۇسۇپ، «قەدىمكى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىدىن تاللانما» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1983 ـ يىلى نەشرى.
65. راخمان خانبايىف «تىلشۇناسلىق تېزىسلىرى» شىنجاڭ ياشلار ـ ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 1989 ـ يىلى نەشرى.
66. ئابدۇرەئوپ پولات «چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتىدىن ئىلمىي ماقالىلەر» مىللەتلەر نەشرىياتى، 1993 ـ يىلى نەشرى.
67. مىرسۇلتان ئوسمانوف، ئامىنە غاپپار، راخمان خانبايىف «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى تىنىش بەلگىلىرى ۋە ئۇلارنىڭ قوللىنىلىشى» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1995 ـ يىلى نەشرى.
68. مىرسۇلتان ئوسمانوف، ئابدۇرېشىت سابىت «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئىملاسى ھەققىدە ساۋات» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1987 ـ يىلى نەشرى.
69. ئابدۇرېشىت سابىت، ھېمىت سەمەت، تاھىر ئابدۇۋەلى «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئىملاسى ۋە تەلەپپۇزى ھەققىدە قىسقىچە ساۋات» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1997 ـ

يىلى نەشرى.
70. مۇتەللىپ سىدىق قاھىرى «ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرى» قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 1998 ـ يىلى نەشرى.
71. ن. ئا. باسكاكوف (سوۋېت ئىتتىپاقى) «تۈركىي تىللار» تەرجىمە قىلغۇچى پەرھات جىلان، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1986 ـ يىلى نەشرى.
72. «ئۇيغۇر يېڭى يېزىقىنىڭ ئاددىي ئىملا قائىدىسى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1965 ـ يىلى.
73. «ئۇيغۇر يېڭى يېزىقىنىڭ ئىملا قائىدىسى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1973 ـ يىلى.
74. «بەش تىللىق مانجۇچە لۇغەت»، بېيجىڭ: مىللەتلەر نەشرىياتى، 1957 ـ يىلى.
75. «يېزىق ئۆزگەرتىش توغرىسىدا سوئال ـ جاۋابلار»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1962 ـ يىلى.
76. ئا. ت. ھەيدەروف: «سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەدەبىي تىلىنى بەرپا قىلىش جەريانى»، «قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1993 ـ يىللىق 4 ـ سان.
77. ئابدۇرېشىت سابىت: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ تەرەققىيات ئەھۋالى»، «شىنجاڭ تەزكىرىسى» 1994 ـ يىللىق 3 ـ سان.
78. ئابدۇرەئوپ پولات تەكلىماكانى: «چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى»، بېيجىڭ: مىللەتلەر نەشرىياتى، 2007 ـ يىلى.
79. ئابدۇرېشىت ياقۇپ: «تۈركىي تىللاردىكى پېئىل تۇسلىرىنى ئىپادىلىگۈچى مورفولوگىيەلىك قۇرۇلمىلار توغرىسىدا»، «شىنجاڭ داشۇ ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1989 ـ يىللىق 3 ـ سان.
80. ئابدۇرېھىم راخمان: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ شەكىللىنىش جەريانىدىكى مورفولوگىيەلىك ئالاھىدىلىكلەر ھەققىدە ئىزدىنىش»، «تىل ۋە تەرجىمە»،1997 ـ يىللىق 1 ـ ، 2 ـ ، 3 ـ ، 5 ـ سانلار.

81. ئابدۇرېھىم راخمان: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ شەكىللىنىش جەريانى»، «تىل ۋە تەرجىمە»، 1996 ـ يىلى 2 ـ سان.
82. ئابدۇرېھىم راخمان، ئۆمەرجان: «1950 ـ يىلىدىن بۇيانقى ئۇيغۇر يېزىق تەرەققىياتى ھەققىدە»، «شىنجاڭ تارىخ ماتېرىياللىرى (40)»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1996 ـ يىلى.
83. ئابلىمىت ئەھەت بۆگۈ : «چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى» شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2002 ـ يىلى.
84. ئابلەھەت ئىبراھىم: «ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىللارنىڭ تۈس كاتېگورىيەسى ھەققىدە»، «تۈركىي تىللار تەتقىقاتى» (3)، بېيجىڭ: مىللەتلەر نەشرىياتى، 1990 ـ يىلى.
85. تۇردى ئەخمەت: «ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىللارنىڭ تۈس كاتېگورىيەسى ھەققىدە»، «تۈركىي تىللار تەتقىقاتى» (1)، بېيجىڭ: مىللەتلەر نەشرىياتى، 1982 ـ يىلى.
86. جاۋ شاڭرۇ: «ئۇيغۇر تىلىدىكى يارەمچى پېئىللار ھەققىدە»، «تۈركىي تىللار تەتقىقاتى» (1)، بېيجىڭ: مىللەتلەر نەشرىياتى، 1982 ـ يىلى.
87. چېڭ شىلياڭ قاتارلىقلار: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى گىرامماتىكىسى»، ئۈرۈمچى: شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1996 ـ يىلى.
88. خەمىت تۆمۈر: «ئۇيغۇر تىلىدىكى يارەمچى پېئىللار ۋە ئۇلارنىڭ مەنىسى توغرىسىدا»، «تۈركىي تىللار تەتقىقاتى» (2)، بېيجىڭ: مىللەتلەر نەشرىياتى، 1983 ـ يىلى.
89. خەمىت تۆمۈر: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىللارنىڭ بايان رايى توغرىسىدا»، «تۈركىي تىللار تەتقىقاتى» (3)، بېيجىڭ: مىللەتلەر نەشرىياتى، 1990 ـ يىلى.
90. ئەخمەت يۈكنەكى: «ئەتەبەتۈل ھەقايىق»، نەشرگە تەييارلىغۇچىلار: خەمىت تۆمۈر، تۇرسۇن ئايۇپ، بېيجىڭ: مىللەتلەر نەشرىياتى، 1980 ـ يىلى.

91. خەمىت تۆمۇر، مىرسۇلتان ئوسمانوۋ: «چاغاتاي تىلى ھەققىدىكى قاراشلىرىمىز»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1993 ـ يىل 1 ـ سان.

92. شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مىللەتلەر تىل ـ يېزىقى خىزمىتى كومېتېتى لۇغەت بۆلۈمى: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئىملا لۇغىتى» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1985 ـ يىلى نەشرى.

93. شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مىللەتلەر تىل ـ يېزىقى خىزمىتى كومېتېتى: «ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ئېلىپبەسى ۋە ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئىملا قائىدىسى»، 1983 ـ يىلى نەشرى.

94. غۇلام غوپۇر: «ئۇيغۇر شېئىرلىرى سۆزلۈكى»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1986 ـ يىلى نەشرى.

95. لىتىپ توختى: «چېكىت شىلىياڭ ئەپەندىنىڭ ‹ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى گىرامماتىكىسى›نى ئوقۇغاندىن كېيىن ئويلىغانلىرىم»، «تىل ۋە تەرجىمە»، 1997 ـ يىللىق 5 ـ سان، 14 ـ بەت.

96. مىرسۇلتان ئوسمانوف: «‹قۇتادغۇ بىلىك›تە ‹ ـ غۇ ـ قۇ ـ گۇ ـ كۇ› قوشۇمچىلىرى بىلەن ياسالغان ئىسىمداشلار توغرىسىدا»، «ئۇلۇغ ئىلمىي ئابىدە ـ قۇتادغۇ بىلىك»، ئۇرۇمچى: شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2000 ـ يىلى نەشرى.

97. مۇھەببەت قاسىم قاتارلىقلار: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دېئالېكت سۆزلىرى تەتقىقاتى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2006 ـ يىلى نەشرى.

خەنزۇچە مەنبەلەر

1. 新疆维吾尔自治区革命委员会毛泽东思想学习班编，《现代维语语法》(一，二册)1972. 3

2. 赵相如，朱志宁《维吾尔语简志》民族出版社1985年3月

3. 高丽琴《维吾尔语语法结构分析》新疆人民出版社1987年8月

4. 蒲泉，武致中《实用维吾尔语语法》新疆人民出版社1994年12月

5. 易坤璿，高士杰《维吾尔语语法》中央民族大学出版社1998年2月

6. 程适良 主编《现代维吾尔语语法》新疆人民出版社1996年9月

7. 程适良 主编《突厥比较语言学》新疆人民出版社 1997年8月

8. 杨承兴编《现代维吾尔语语法》新疆大学出版社2002年1月

9. 【德国】A. 冯. 加班著耿世民译《古代突厥语语法》内蒙古教育出版社 2004年8月

10【苏联】H. A巴斯卡科夫著，陈伟，周建奇译《阿尔泰语系语言及其研究》内蒙古教育出版社 2004年8月

11. 【芬兰】G. J. 兰斯铁著，周建奇译《阿尔泰语言学导论》内蒙古教育出版社 2004年 8月

12. 陈世民，热扎克编著《维吾尔语实用语法》新疆大学出版社 1991年4月

13. 【苏】埃. 捷尼舍夫著，陈鹏译《突厥语言研究导论》中国社会科学出版社1981年6月

14. 米海力，《维吾尔语喀什话研究》中央民族大学出版社1997年12月

15. 高士杰编著《维吾尔语方言与方言调查》中央民族大学出版社 1994年4月

16. 李增祥编著《突厥语概论》中央民族大学出版社 1992年5月

17. 赵世杰编著《维语构词法》新疆人民出版社 1983年4月

18. 耿世民著《维吾尔族古代文化和文献概论》新疆人民出版社 1983年4月

19. 耿世民《古代维吾尔文献教程》民族出版社 2006年6月
20. 买提热依木. 沙依提著《突厥语言学导论》民族出版社2004年7月
21. 耿世民《维吾尔语与哈萨克语文学论集》中央民族大学出版社 2007年5月
22. 耿世民《古代突厥文碑铭研究》中央民族大学出版社 2005年8月
23. 张铁山《突厥语族文献学》中央民族大学出版社 2005年7月
24. 张铁山《回鹘文献语言的结构与特点》中央民族大学出版社 2005年12月
25. 马德元《汉维对比词汇学》新疆大学出版社 2004年12月
26. 米娜瓦尔. 艾比布拉《维吾尔语方言和语言调查》民族出版社2004年9月
27. 力提甫. 托乎提《阿尔泰语言的句法结构》中央民族大学出版社 2004年5月
28. 李祥瑞，牛汝极主编《阿尔泰学论丛》（第一辑）新疆大学出版社 1994年8月
29. 中央民族大学突厥语言文化系，中亚学研究所，维吾尔学研究所 编《突厥语言与文化研究》（第二辑） 中央民族大学出版社 1997年9月
30. 中央民族大学突厥语言文化系，中亚学研究所编《突厥语言与文化研究》中央民族大学出版社 1996年10月
31. 中国突厥语研究所公编《中国突厥语研究论文集》民族出版社 1991年2月
32. 赵明鸣《突厥语大词典》语言研究，中央民族大学出版社 2001年5月
33. 王远新著《突厥历史语言学研究》中央民族大学出版社 1995年7月
34. 力提甫. 托乎提主编 《阿尔泰语言学导论》教育出版社 2002年8月
35. 力提甫. 托乎提主编《维吾尔语及其他阿尔泰语言的生成句法研究》民族出版社 2001年7月

36. 李增祥，买提热依木，张铁山 编著 《回鹘文文献语言简志》新疆大学出版社 1999年9月
37. 耿世民，阿不都热西提. 亚库甫 编著《鄂尔浑——叶尼塞碑铭语言研究》新疆大学出版社 1999年5月
38. 米尔苏里唐. 乌斯曼诺夫《现代维吾尔语罗布泊方言》新疆大学出版社 1999年6月
49. 杨富学 《回鹘文献与回鹘文化》民族出版社 2003年9月
40. 邓浩，杨富学《西域敦煌回鹘文献语言研究》甘肃文化出版社 2002年6月
41. 胡振华，黄润华整理《高昌馆杂字》民族出版社 1984年5月
42. 阿不力克木•亚森《吐鲁番回鹘文世俗文书语言结构研究》新疆大学出版社 2001年5月
43. 牛汝极著《维吾尔语古文字古文献导论》新疆人民出版社 1997年8月
44. 耿世民 《维吾尔古代文献研究》，中央民族大学出版社 2003年12月
45. 杨富学，牛汝极《沙洲回鹘及其文献》甘肃文化出版社 1995年6月
46. 李经伟，斯尚怡，颜秀萍著《高唱回鹘文献语言研究》新疆大学出版社 2003年12月
47. 张玉萍主编《汉维语法对比》新疆人民出版社 1999年12月
48. 刘珉著《汉维共时对比语法》新疆人民出版社 1991年9月
49. 菲达. 乌马尔别克 《维吾尔语历史演变》新疆大学出版社 2005年8月
50. 校仲彝主编《突厥语大词典》研究论文集，新疆人民出版社 2006年9月
51. 张定京，阿不都热西提. 亚库甫编《突厥语文学研究》中央民族大学出版社 2009年11月
52. 王堡主编《新疆少数民族语言文学论集》新疆大学出版社 2001年7月

چەت ئەل تىلىدىكى مەنبەلەر:

1. A. Ibrahimov, ***Kelür-name, Eski özbekçe-Tacikçe-Farsçe Sözlük XVII***, Taşkent 1982.
2. A. Mahmutov, *Kak voznik drevnityurkiskiy alfavit,* Issledovaniya po Tyurkologii, 1969, Almata.
3. A. Samaylovich, *Nekotroie depolneniya k klassifikatsii turetskix yazikov,* Petrograd, 1922.
4. A. von Gabain, *Die uigurische Ubersetzung der Biographie Hen-tsang,* I , Brucgstucke des 5. kapitels, SB. 1935.
5. A. von Gabain, *Turkische Turfan Texte VII. Texte in Brahmi Schrift.* Abhandlungen der Deutschen akademie der Eissenschaften in Berlin, Jahre, 1952.
6. A.A.Semenov, ***Sobraniye vostočnih Rukopisey,*** Tashkent 1957.
7. A.Ceferoğlu, ***Türk Dili Tarihi***, Istanbul 1984, c.II.
8. A.K.Borovkov, ***Bada'I al-lugat, Slovar Tali Imani geratskogo k soçineniyam Alişir Navoi,*** Moskova 1961.
9. A.K.Borovkov, ***Leksika sredneaziatskogo Tefsira XII-XIII bb.***, Mockwa 1963.
10. A.M.Sherbak, *Oguzname, Muhabbatname, Pamyatniki drevneuygurskoy i staro uzbekskoy pisminnosti,* Moskva, 1959.
11. A.N.Kononov, *Grammatika Yazika Tjurkiskix Runichiskix Pamyatnikov VII-IX vv.* Nauka Leninrad 1980.
12. A.N.Samojlovič, *K istorii literaturnogo sredneaziatsko-tureckogo jazika,* Sbornik Mir Ali- Šir, Leningrad 1928.
13. A.N.Samoyloviç, *Cuci Ulusu veya Altin Ordu Edebi Dili, Türk Dili, S12 (Haziran1935)*
14. Abdullah Kök, ***Karahanlı Türkçesi Satır-Arası Kur'an Tercümesi*** (TIEM 73 v-235v/2), Ankara 2004., A.Ü. Eski Türk Dili Bilim Dali, Yayimlanmamiş dr. tezi.
15. Abduraxmanov, Shukurov, *Uzbek tilining Tarixi Grammatikasi,* Tashkent 1973.
16. Ablähät Ibrahim, *Meaning and Usage of Compound Verb in Modern Uyghur and Uzbek*, PhD Dissertation, University of Washington,1999.
17. Agah Sirri Levend, ***Ali Şir Navai,*** Türkiye Dil Kurumu Yayinlari, Ankara 1965-1968.
18. Ahmet B. Ercilasun, *Bašlanğičindan 20 yüzyila Türk Dili Tarihi,*

Akčağ Yayinlari, Ankara 2004.
19. Ahmet B. Ercilasun, *Kutadgu bilig Grameri. Fiil,* Ankara 1984.
20. Ahmet Buran, Ercan Alkaya, *Çağdaş Türk Lehçeleri,* Akçağ, Ankara 2001.
21. Ahmet Cefaroglu, *Eski Uyğur Türkçesi Sözlügü*, Istanbul 1968.
22. Ahmet Ceferoglu, *Milletlerarasi Kultur Sozlugunde Bazi Turkce Unsurlar,* TDAY-Belleten, Ankara 1969.
23. Ahmet Ceferoglu, *Türk Dili Tarihi*, Istanbul, 1984.
24. Ahmet Temir, *Türkçe ile Moğulça Arasindaki Ilgiler,* DTCFD III, Ankara 1955.
25. Ahmet Temir, *Ural-AltayDilleri Teoriyisi,* Turk Dunyasi El kitabi, II, Dil-Kultur, San'at, Ankara 2002.
26. Ahmet Zeki Velidi (Togan), ***Çagataiskii poet Lutfiy i ego Divan,*** Kazan 1914.
27. Ahmet Zeki Velidi (Togan), ***Harezm'de yazilmiş eski türkçe eserler***, Türkiyat Mecmuesi II, 1926 [1928].
28. *Altä Šähär Türki 'I lm Nähv vä Särf, Kašğär ,1935.*
29. Andras J.E.Bodrogligeti, *A Grammar of Chagatay,* Lincom Europa, 2001.
30. Annemarie von Gabain, *Alttürkisče Grammatik,* Leipzig 1941. Wiesbaden 1974. Türkçe çev. Mahmat Akalin, *Eski Türkçenin Grameri*, TDK, Ankara 1988
31. Annette Susannah Beveridge, ***The Babur-nama in English***, Londra 1922.
32. Arat R.R., ***Atebetül-Hakayik***, Istanbul Ateş Basmevi 1951.
33. Arat, R. R., ***Kutadgu Bilig III İndeks***, (Haz. Kemal Eraslan, Osman F. Sertkaya, Nuri Yüce), Türk Kültürünü Araştirma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1969.
34. Arat, R. R., ***Kutadgu Bilig. I.*** *Metin* (Istanbul, 1947, Milli Eğitim Basımevi).
35. Äsäd Sulayman, *Swedish Contributions to the Formation and Development of Modern Standard Uyghur {1892-1938}*: A research report based on materials in Swedish archives, Forum for Central Asian Studies, Institute of the Oriental Languages, Stockholm University, FoCAS Working Paper 3 , Stockholm, September, 2004.
36. Askar Ekewbayev, ***Jusup Balasagun – Kutti Bilik,*** Almati 1986.
37. Askar Kurmashuli Yegevbay, *Maxmut Kashkari—Türk Sözdigi,* Almati 1997-1998.

(Duxbury, Mass.: Harvard University Printing Office) 3 vols. Sources of Oriental Languages & Literatures 7, Turkish Sources VII.

56. David Dringer, *The Alphabet - A Key to the History of Mankind,* Philosophical Library, USA, 1953.

57. De Jong, Frederick, *A Grammar of Modern Uygur*, Utrecht (Houtsma), 2007.

58. De Jong, Frederick, Muhemmetrehim Sayit, Rayhangul Ahmet, *Uyghur. A Manual for Conversation*, Utrecht (Houtsma), 2005.

59. DeFrancis, John. *Language and Script Reform in China.,* In Advances in the Creating and Revision of Writing Systems, ed. Joshua A. Fishman. The Hague: Mouton: 1977. 121 – 48.

60. Denison Ross, ***The Mabani'l lughat being a Grammar of the Turki Language in Persian by Mirza Medhi Khan,*** Biblitheca Indica, New Serles, No.1225 Calcutta 1910.

61. Dmitriyev, *O Tyurkiskix Russkogo Slovarya,* 1962.

62. Dmitriyev, *Tyurkiskie Elementi v Russkix Argo,* 1962.

63. Doerfer, G., *Temel Sözcükler ve Altay Dilleri Sorunu*, TDAY-Belleten 1980-1981, Ankara 1983.

64. Doerfer, G., *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*, 4c., Wiesbaden 1963-75.

65. Doerfer, G., *Zur Verwardschaft der altaichen Sprachen,* 1966.

66. Doerfer, G.,*Zwei wichtige Probleme der Altayistik*, 1968.

67. Dogan Aksan, *Her Yönüyle Dil (Ana cizgileriyle dil)*,TDK Ankara 2007.

68. E.Denison Ross, ***Kuş Isimlirinin Doğu Türkçesi, Mançuca ve çince sözlügü,*** *(Inglizceden çeviren: Prof.Dr. Emine Gürsoy Naskali)* Ankara 1994.

69. E.Denison Ross, ***Polyglot List of Birds – Turki, Manchu and Chinese,*** Memories of the Asiatic Sosiety of Bengal, II/9, Calcutta 1909.

70. E.Kurishjanov, B.Saghindikov, ***Ahmet Yükneki – Akikat Suyi,*** Almati 1985.

71. E.Nejip, *Savremenniy Uygurskiy Yazik* Moskva 1960.

72. E.P.Tenishev, *O Dialektax Uygurskogo Yazika Sinziyana,* Moskva – Leningrad, 1963.

73. E.Umarov, ***Navoyi äsärigä šeriy lugät,*** Ädäbiy Miras, 3., 1973, p.288-289.

74. Ebulgazi Bahadir Han, *Šecere-i Terākime— Turkmenlerin Soykütügü,* Hazirlayan, Zuhal Kargi Ölmez, Ankara, 1996.

38. Aysu Ata, ***Harezm Altin Ordu Türkçisi***, Istanbul 2002.

39. Aysu Ata, ***Turkce Ilk Kur'an Tercumesi (Rylands Nushasi): Karahanli Turkcesi* ,Giris, Metin, Notlar, Dizin** , TDK, Ankara 2006.

40. Bartold, W.W., ***Eine Zamahşari Handschrift mit alttürkischen Glossen*** , Islamica 2 Leipzig 1926.1-4.

41. Bellér-Hann, Ildikó. 1991. *Script Changes in Xinjiang.,* In Shirin Akiner, ed., CulturalChange and Continuity in Central Asia. London & New York: Kegan Paul International.

42. Benzing, J., ***Das chwatesmische Sprachmaterial der "Muqaddimat al-Adab" von Zamaxšari. I. Text,*** Wiesbaden 1968.

43. Bernard Comrie, *Aspect,* 北京大学出版社，2005.

44. Bernard Comrie, *Aspect: an introduction to the study of verbal aspect and related problems.* Cambridge: Cambridge University Press, 1976.

45. Berta Árpád, *Szavaimat jól halljátok... A türk és ujgur rovásírásos emlékek kritikai kiadása,* Szeged, 2004.

46. Besim Atalay, ***Abuşka luğati veya Çağatay Sözlügü,*** Ankara 1870. iv+452.

47. Besim Atalay, ***Divanü Lugat-it-Türk Tercümesi,*** C. I-V, Türk Dil Kurumu Yayınları: Ankara 1939-1941; 1985-1986., ***Divanu Lugat-it-Turk V** (dizin)*, Ankara, 1943; 1972., ***Divanu Lugat-it-Turk Tipkibasimi*** "Faksimile", 1941.

48. Besim Atalay, ***Seng-lah, Lugat-i Nevai,*** Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1950.

49. Brockelmann, C., ***Mitteltürkiscer wortschatz nach mahmud al-kashgaris Divan Lugat at-Turk,*** Budapest - Lepzig 1928, VI+252s.

50. Bybee, J. Perkins, R., and pagliuca, W., *The Evolution of Grammar — Tense, Aspect, and Modality in the Languages of the World*, Chicago: University of Chicago, 1991.

51. Cevel Kaya, ***Uygurca Altun Yaruk***, Ankara, 1994.

52. Courteille Pavet de, ***Dictionnaire turk-oriental***, xiv+512, Paris 1870.

53. Cuiyi WEI, *An Historical Survey of Modern Uighur Writing Since the 1950s in Xinjiang, China* , Central Asiatic Journal, 37/3-4(1993).

54. Dahl Osten, *Tense and Aspect Systems*, Basil Blackwell Ltd., New York, 1985.

55. Dankoff, R. & Kelly, J. eds. & translators, 1982, 1984, 1985: ***Compendium of the Turkic Dialects,*** by Mahmūd al-Kāshgharī.

75.Ehmet Cevat Emre, *Eski Turk Yazisinin Mensegi*, Istanbul, 1938.
76.Emir Nejip, *Uygur Tili*, Moskva, 1966.
77.Emir Nejip, *Uygurskiy Yazik,* Moskva 1960.
78.Enwer Mahmut, *Türk Lehçelerinin Bugünkü Sorunlari Hakkinda Bazi Düşünceler,* Milli Kültür, 1990, 78, pp.21-25.
79.Ersoylu Helil, *Kutadgubilik' te Arabça, Farsça Kelimiler,* Türk Dunyasi Araştirmalari, 1993 .
80.F. K. W. Mueller, *Uigurca I-III*, Berlin, 1910-1913.
81.F. Sema Barutcu Özönder, *Doğu Türk Yazi Edebi Çevresi ve Timür,* TUBA, 24/III, 2000.
82.F. W. K. Mueller, *Ein iranisches Sprachdenkmal aus der nördlichen Mongolei,* Sitzungsb. Knög. Preuss. Akad. D. Wiss., XXVII, Berlin 1909.
83. Fahir Iz, ***Yakini's Contest of the Arrow and the Bow,*** Nemeth Armagani, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1962.
84. Fazilov, Ergaş Ismailoviç, ***Ališir Navoyi Äsarlari Tilining Izahli Luğati, I-IV.,*** Uzbekistan Fan Näšriyati, Taškänt 1983-1985.
85.Fazilov, Ergaş Ismailoviç, *Starouzbekskij Yazik, Xarezimckie pamyatniki XIV veka,* Tashkent 1967..
86. Fazilov, Ergaş Ismailoviç, ***Starouzbekskiy Yazik, Horezmiyskiye pamyatniki XIV veka I (A-K) 1966, II (L-G)*** Taşkent **1971.**
87.Fazilov, Ergaş Ismailoviç, *Uzbek tilining Tarixi Morfologiyasi,* Tashkent 1965.
88.Fazilov, Ergaş Ismailoviç, *XIII-XIV Asirlar Turkiy Adabiy Yadgarliklar Tili, Morfologiyä,*1966.
89.Finagen, Edward, *Language its structur and use,* Harcout Brace College Publicashers, Second Edition, 1994.
90.Frederich Michael (In Zusammanarbeit mit Abdureshid Yakub), *Uyghurisch Lehrbuch,* Wiesbaden, 2002.
91.G. J. Ramstedt, *Einführung in die altaisčhe Sprachwissenschaft I.* Lautlehre: 1957; II., Formenlehre: 1952; III., Register: 1966.
92.G. J. Ramstedt, *Mongolische Briege aus Idiqut-Schähri,* in: Sitzungsberichte der Königlich Preussischen Akadenie der Wissenschaften 1909, pp.838-848.; G. Kara, Knigi mongolskih kochevnikov (senvekov mongolskoy pismennosti), Moskva 1972.
93.Georg Hazai/Peter Zieme: *Fragmente der uigurischen Version des "Jin'gangjing mit den Gāthās des Meisters Fun"ebst einem* , Anhang von Taijun Inokuchi. 1971.
94.Georg Kara/Peter Zieme: *Die uigurischen Übersetzungen des Guruyogas "Tiefer Weg" von Sa-skya Paṇḍita und der Mañjuśrīnāmasaṃgīti.* 1977.

95.Georg Kara/Peter Zieme: *Fragmente tantrischer Werke in uigurischer Übersetzung.* 1976.
96. Grönbech, ***Rabghuzi, Narrationes de prophetis***, Kopenhagen 1948.
97. Günay Karaağaç, ***Lutfi Divani*** *(Giriş, Metin, Dizin, Tipkibasim),* Ankara 1997, XV.
98.Guzev, Viktor G. Klyashtorniy, S.G., *Genel Yazi Nazariyesi Isiginda Gokturk Yazisinin Mensei Meselesi,* TDAY-Belleten 1993, Ankara 1995, pp.27-33.
99.H. Boeschoten, *The Speaker of Turkic Language, The Turkic Languages*, Lars Johanson/Eva Csato, 1998, pp.1-5.
100. H. Vambery, *Chagataische Sprachstudien,* Lepzig 1867.
101. H. Wambery, ***Uigurische Sprachdenkmäler und das Kutadgu Bilik.*** Uigurischer Text mit Transscription und Übersetzung nebst einem uigurisch-deutschen Wörterbuch und lithographierten Facsimile aus dem Originaltext des Kutadgu Bilik, Innsbruck 1870, IV+260.
102. Halil Ibrahim Usta, Ebülfez Amanoğlu , *A.K.Borovkov-Orta Asta'da Bulunmuş Kur'an Tefsirinin Söz Varliği* (XII. XIII yy.) TDK Ankara 2002.
103. Hasan Eren, *1893'ten 1993'e*, TDAY-Belleten 1993, Ankara 1995.
104. Hasan Eren, *Türklük Bilimi Sözlügü,* I. Yabanci Türkologlar, TDK, Ankara 1998.
105. Hendrik Boeschoten, Marc Vandamme, *Chagatay Language,* in Lars Johanson, Eva Csato., *The Turkic Language.*
106. Herman Vambery, *Das Türkenvolk in seninen ethnologischen und etnographischne Beziehungen,* Leipzig, 1885.
107. I. V. Stebleva, *Poeziya Tyurkov VI-VIII vekov*, Nauka Moskva 1965.
108. Ignaz Kunos, *Şejh Suleyman Efendi's Çagatay-Osmanisches Wörterbuch,* Budapest 1902.
109. Iklil Kurban, *Yeni Uygur Turkcesi Grameri*, Turk Kulturu Arastirmalari XXVI-2, Ankara 1989, s.342-266.
110. Ilminskiy, *Kisas-I Rabguzi,* Kazan 1859.
111. Imsahan Jelilova, *Uyghur Tili Grammatikisi*, 1951.
112. Ishaq Hocasi Ahmed Efendi, *Aqsa'l –ereb fi tercemeti Mukaddimeti'l-edeb,* Istanbul 1895.
113. Ismet Cemiloglu, *14.Yüzyila ait bir Kisas-I Enbiya nüshasi üzerinde sentaks incelemesi,* Ankara 2000.
114. J.Benzing, *Calassification of the Turkic Languages, PhTF* I,

131. Kemal Eraslan, *Çağatay Şairi Atayi'nin Gazelleri,* TDK, 1987, Ankara 1992, s.113-164.

132. Kemal Eraslan, *Ehmedi, Münazara (Telli Sazlar Atişmasi), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, XXIV,* Istanbul 1986.

133. Kemal Eraslan, *Mevlane Sekkaki Divani*, Ankara 1999.

134. Kemal Erslan, *Eski Türkčede Isim-Fiiller,* Istanbul, 1980.

135. Kenan Koc, Oguz Dogan, *Kazak Turkcesi Grameri*, Istanbul 2004.

136. Kilisli Muallim Rifat Bilge, *Kitâb-i hilyet ül-insan ve hilbet il-lisan yahut İbn Mühenna lûgatı. Farisi, Türkçe Moğolca.* İstanbul 1338 (1922). 8+230+3

137. Kivamettin, *Nehcü'l-feradis'ten derlenen türkçe sözler* , Türkiyat mecmuasi IV, 1934, 169-250.

138. Klaus Röhrborn: Eine uigurische Totenmesse. Text, Übersetzung, Kommentar. 1971.

139. Köpürlü, Fuad, *Çağatay Edebiyati,* Islam Ansiklopedisi, 3.cilt, Ankara 1945.

140. Kutadgu Bilig Tipkibasim I , (Viyana Nushasi), Istanbul 1942.

141. L.Ligeti, Bilinmeyen iç Asya(çev. Saadettin Karatay), Milli Egitim Bakanligi, Istanbul 1970.

142. Lars Johanson & Eva A. Csato,*The Turkic Language,* Edited by London and New York, 1998.

143. Lars Johanson, *Aspect im Turkischen*, Vorstudien zu einer Beschreibung des turkeiturkischen Aspectsystems, Uppsala 1971.

144. Lars Johanson, *Structural Factors in Turkic Language Contacts*, Curzon , 2002.

145. Lars Johanson, *Türk Dili Üzerine Kasifler,* çev. Nurettin Demir, Emine Yilmaz, Ankara 2002.

146. Lazar Budagov, *Luğati Türki, Sravnitelnij Slovar Turski-Tatarckix Nariçej,* Sanktpetrburg 1869.

147. M.Fuad Köprülü, *Čagatay Edebiyati*, Islam Ansiklopedisi III. Cilt, Istanbul 1945, p.270-323.

148. Marcel Erdal, *A Grammar of Old Turkic,* Brill Leiden • Boston, 2004.

149. Marcel Erdal, *Old Turkic Word Formation*, 1-2, Wiesbaden, 1991.

150. Martti Rasanen, *Materialen zur Lautgeschichte Türkischen Sprachen,* Studia Orientala, XV, Helsinki, 1949.

151. Matias Aleksanteri Castren, *Über die Personalsuffixe in den altaischen Sprachen*, 1950.

pp.1-5.

115. Jakob Schinkewitsch, *Rabguzis Syntax,* MOSS, Westasiatische Studien, Berlin 1937. Sabit S. Peyli, *Rabguzu sentaksi*, Istanbul 1947.

116. James Russel Hamilton: *Iyi ve Kütü Prens Öyküsü* (çev.Vedat Köken), Ankara 1998.

117. Janos Eckmann, *Chagatay Manual,* Indiana University, Bloomington, 1966.

118. Janus Eckmann, *Das Chwarezmtürkische,*. Deny, J., et al. eds., 1959: Philologiae Turcicae Fundamenta, I.

119. Janus Eckmann, *Harezm Türkçesi, Harezm, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar,* Haz. Osman Fikri Sertkaya, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1996.

120. Janus Eckmann, *Middle Turkic Glosses of the Interlinear Koran Translation*, Budapest 1976.

121. Janus Eckmann, *Mirza Medhi's Darstellung der tschagataischen Sprache,* Analecta Orientalla Memoriae Alexandri Csoma, de Körös Dicate, 1942 – 1947, pp.156-222.

122. Janus Eckmann, *The Divan of Gada'i,* Bloomington 1971.

123. Jarring, Gunnar. *"The New Romanized Alphabet for Uighur and Kazakh and Some Observations on the Uighur Dialect of Kashgar.",* Central Asiatic Journal, 1981.(25), nos. 3 – 4: 230 – 45.

124. Jens Wilkens: Die drei Körper des Buddha (trikaya). Das dritte Kapitel der uigurischen Fassung des Goldglanz-Sūtras (Altun Yaruk Sudur) eingeleitet, nach den Handschriften aus Berlin und St. Petersburg herausgegeben, übersetzt und kommentiert. 2001.

125. K.Mahmudov, *Hibatu'l-Hakayik,* Tashkent 1968.

126. Kamil Meliyev, *Türki Tillarda Feil Kategoriyisi,* , Taškent, 2001.

127. Kamil Veliyev, Ramiz Asker, *Yusif Balasagunlu: Gutadgu Bilik—Xoštbextliye Aparan Âlm,* Baki 1994.

128. Karl Menges, *Calassification of the Turkic Languages*, *PhTF* I, pp.5-11.

129. Karl Menges, *das cagatajusche in der persischen Darstellung von Mirza Mehdi Xan,* Wiesbaden 1956.

130. Kayom Karimov, *Yusuf Balasagun: Kutadgu Bilik,* Tashkent 1971.

152. Mehmet Ölmez, *"Çağdaş Türk Dillerinde Kutadgu Bilig Çevirileri"*, *Kebikeç* 1, 1995: 43-52.

153. Mehmet Ölmez, *"Kaşgarlı Mahmut'un Kabri ve Yurdu"*, *TDA* 14, 2004: 207-239

154. Mehmet Ölmez, "Uygurca Xuanzang-Biyografisindeki Çince Alıntılar", *Türk Dilleri Araştırmaları 4*, 1994: 109-143.

155. Mehmet Ölmez, *Altun Yaruk III. Kitap (= 5. Bölüm)*. TDAD 1, Ankara 1991.

156. Mehmet Ölmez, *Die alttürkische Xuanzang-Biographie III. Nach der Handschrift von Leningrad, Paris, Peking und St. Petersburg sowie nach dem Transkript von A. v. Gabain*. Hrsg., über. u. komm. von Mehmet Ölmez und Klaus Röhrborn. Otto Harrassowitz · Wiesbaden 2001.

157. Mehmet Ölmez, *Tuwinischer Wortschatz mit alttürkischen und mongolischen Parallelen - Tuvacanın Sözvarlığı Eski Türkçe ve Moğolca Denklikleriyle*: Wiesbaden 2007, XII+516. s. Harrassowitz Werlag Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica - Band 72.

158. Mensur Mecdutoglu, *Das Karakhanidische*, Deny, J., et al. eds., 1959: *Philologiae Turcicae Fundamenta, I* (Aquis Matiacis: Steiner).

159. Mirzazade, *Azarbayjan Tilining Tarixi Morfolokiyasi*, Baki 1962.

160. Mueller, *Ein inranischen Dprachdenkmal aus der nördlichen Mongolei*, SBAW, 1909, XXVII.

161. Muhammadrehim Sayit, *A Phonological Anaysis of Rabghuzi's Qisasil-Anbiya*, 《耿世民先生 70 寿辰纪念文集》, 民族出版社, 1999 年, 第 313-383 页。

162. Muhammed Kazim Imam, *Abu'l-Kasim Mahmud b. 'omar az-Zamahşari:Pişrev- Adab ya Mukaddimat al-Adab(The oldest Arabic Persian philological dictionary) , Part 1, Nouns. Part 2: Verb. Part 3: Index*. Tehran 1963,1965.

163. Muharram Ergin, *Universitetler icin Turk Dili*, Istanbul 2005.

164. N. A. Baskakkov, B. M. Nasilov, *Uygurskiy Russkiy Slovar*, Moskva 1939., p.218.

165. N. A. Baskakov, *K voprosu o klassifikatsii turkskix yazikoc*, Nauk, Literature i yazika, 1952, XI, 2, pp.121-134.

166. N. A. Baskakov, *Tyurkiskie yazike*, Moskva 1960.

167. N. A. Baskakov, *Vvedenie v izuchenie Tyurkiskix yazikov*, Moskva 1962.

168. N. Hacieminoglu, *Salebi'nin Kisasü'l Enbiyasi'nin Tecümesi üzerine Bir Gramer Denemesi*, Istanbul 1961, Cilt XI, S.47-66 (1a-50b varaklari üzerinde).

169. N. Ilminiskiy, *Baburname*, Kazan 1857.

170. N.A.Baskakov, B.M.Nasilov, *Uygurskiy Russkiy Slovar*, Moskva 1939.

171. N.A.Baskakov, W.M.Nasilov, *Uygursko – Russkiy Slovar*, Moskva 1939.

172. N.N. Pantasov, *Obraztsi Tarančinskoy Narodnoy Literaturi, Teksti i perevodi*, Kazan 1909.

173. N.N.Pantasuv, *Materiali k izučeniyu narečiya tarančey Iliyskogo okgura*. Vip 2: Tarančinskiya zagadki i zadači (Tarančiyskiy tekst i russkiy perevod) , Izvestiya Obšestva Arheoligii, Istorii, i Etnogrfii, pri Kazanskim Univesitete,14/6,1898 .

174. Nadeljaev, V.M. et al. *Drevnetjurkskij Slovar*, (Leningrad: Nauka) ,1969.

175. Necmettin Hacieminoglu, *Karahanli Türkçesi Grameri*, Ankara 1996.

176. *Nehcü'l-Ferādüs, Uştmahlarnıng Açuk Yolı*, Janus Eckmann, I Metin, II Tipki Basim, Ankara 1995; Aysu Ata, Dizin-Sözlük, TDK, Ankara 1998.

177. Nesrin Bayraktar, *Türkçede Fiilimsiler*, Ankara, 2004.

178. Nicholas Poppe, *Altaisch und Urtürkisch*, 1926.

179. Nicholas Poppe, *Altay Dillerinin Karşilastirmali Grameri-1-kisim: Karşilastirmali Ses Bilgisi*, (Zeki Kaymaz cev.) Istanbul 1994.

180. Nicholas Poppe, *Introduction to Altaic Linguistics*, Wiesbaden 1965.

181. Nicholas Poppe, ***Mongol'skiy Slovar' Mukaddimat al-adab I.,II.***, Moskva-Leningrad 1938, ***III***. Ukazateli (indeks) Moskva-Leningrad 1939.

182. Nicholas Poppe, *Studies of Turkic Loan Words in Russian*, Otto Harrassowitz Wiesbade, 1971.

183. Nicholas Poppe, *Vergleichende Grammatik der altaischen Sprachen I. Vergleichende Lautlehre*, Wiesbaden 1960.

184. Nikolas Fedorovich Katanov, *Etnograficheskiy obzor turetsko-tataskix plemen. Vstupetelnaya lektsiya v kurs obozreniya turetsko-tataskix plemen, prochetannaya v imparatorskom*

1996.
202. Peter Zieme: *Buddhistische Stabreimdichtungen der Uiguren. 1985.*
203. Peter Zieme: *Magische Texte des uigurischen Buddhismus*. 2005.
204. Peter Zieme: *Manichäisch-türkische Texte.* 1975.
205. Peter Zieme: *Vimalakīrtinirdeśasūtra. Edition alttürkischer* Übersetzungen nach Handschriftenfragmenten von Berlin und Kyoto. Mit einem Appendix von Jorinde Ebert: Ein Vimalakīrti-Bildfragment aus Turfan. 2000.
206. *Pritsak,O., New Uygur,* Deny, J., et al. eds., 1959: *Philologiae Turcicae Fundamenta, I* (Aquis Matiacis: Steiner).
207. R. Toparli, *Mu'inü'l-Mürid,* Erzurum 1988.
208. R.F.Islamov, *Altin Urda hem Memlükler Misiri: Yazma Miras, Medeni Bağlanişlar*, Kazan 1988.
209. Radloff, Malov, *Suvarnaprabhasa,* Bibliothece Buddica, St. Petersburg, 1913.
210. Radloff, W., ***Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte*** (Opıt slovarya tyurkskix nareçiy), 4 c., Sankt-peterburg 1893-1911.
211. ***Recep Toparli, Mu'inü'l-Mürid,*** Erzurum 1988.
212. Reihand Hann, *Spoken Uighur*, University of Washington, USA, Indiana 1991.
213. Renee D. Gaines, *Beginning Uyghur for English Speakers*, Xinjiang Unversity Press, 2010.
214. Reshid Rahmati Arat, *Atebetül-Hakayik*, Istanbul, Ateş Basmevi 1951.
215. Reshid Rahmati Arat, *Eski Türk Şiiri*, Ankara 1965.
216. Reshid Rahmati Arat, *Kutadgu Bilig III İndeks*, (Haz. Kemal Eraslan, Osman F. Sertkaya, Nuri Yüce), Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1969.
217. Reshid Rahmati Arat, *Uygur Turkcesinin Turk Dili Tarihindeki yeri, Makaleler I,* 1987.
218. Reshid Rahmati Arat, *Uygurca Yazilar Arasinda* , Istanbul Devlet basimevi, 1937.
219. Reshid Rahmati Arat,*Makaliler* , c. I, Ankara, 1987.
220. Reshit Rehmeti Arat, *Türk Şivelerinin Tasnifi,* Türkiyat Mecmuesi, 1953.
221. Resit Rahmati Arat, *Uyghurlar*, 1934.
222. Reşit Rahmeti Arat, ***Gazi Zahirüddin Babur, Vekayi, Babur'un Hatirati, I,*** Türkiye Dil Kurumu Yayinlari, Ankara 1943, ***II***, Türkiye

Universitete 29 yanvarya 1894 goda. Ucheniya zapiski Imperiya, Kazanskiy Universiteta, god LXI, kniga 3, May-Iyun, Kazan, 1894, pp.183-206.
185. Nuri Yüce, ***Mukaddimetü'l-Edeb, Giriş, Dil Özellikleri, Metin, İndeks,*** Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1988.
186. O. Pritsak, *Kultur und Sprache der Hunnen*, in Featschrift fuer Cuzevskyj, Berlin 1954.
187. O. Pritsak, *Turkology and the comparative study of Altaic languages: the system of the Old Tutkic Runic script,* TUBA, vol.4, 1980.
188. Osman Fikri Sertkaya, *Kagida Yazili Göktürk Metinleri ve Alfabeleri,* TDAY-Belleten 1990, Ankara 1994.
189. Osman Fikri Sertkaya/Harcavbay Sartkocauli, *Hoyto-Tamir (Moğolśtan)'dan Yeni Yazitlar* (Ön nešr), TDAY-Belleten-2000, Ankara 2001.
190. Osman Nedim Tuna, *Ural-AltayDilleri Teoriyisi,* Turk Dunyasi El kitabi, II, Dil-Kultur, San'at, Ankara 2002.
191. Otto Donner, *Inscription de l' Orkhon, Helsingfors,* 1892, p.XLXXX; Sur l'origine de l'alphabet turc du nord de l'Asie, JSFO, XIV, 1896.
192. Ozonder, F. Sema Barutcu, *Abidarim kunlig koşavarti Şastirtaki cinkirtü yörüglerning kingürüsi'nden üc itigsizler,* TDK, Ankara 1998.
193. Özyetgin, A. M., *Altın Ordu, Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarlık ve Bitiklerin Dil ve Üslûp İncelemesi, (İnceleme – Metin – Tercüme – Notlar – Dizin - Tıpkıbasım)*, TDK, Ankara 1996.
194. P. Melioranskij, *Skazanie o proroke Saliche* (al-Muzaffariye, Sbornik Statej uchenikov Prof. Barona V.R.Rozena, St.Petersburg 1897.
195. P.M.Melioranskiy, *Arab Filolog o Tureskom Yazike,* Petersburg 1888.
196. Parsa Şemşiyev-Rahmet Mecidiy, *Özbek Edebiyati* c.I, Tashkent 1959.
197. Pavet de Courteille, *Memoires de Baber,* Paris 1871.
198. Pentti Aalto, *Studies in Altaic and Comparative Philology,* Studia Orientalia 59, 1987.
199. Peter Zieme, *Ein uigurischer Landverkaufsvertrag aus Murtuq*, in Altorientalische Forschungen 1, 1874.
200. Peter Zieme, *Turkic Fragments in Phgas-pa Script*, 《内陆アジア言语の研究》XIII. 大阪 1998.
201. Peter Zieme: *Altun Yaruq Sudur.* Vorworte und das erste Buch.

Dil Kurumu Yayinlari, Ankara 1946.

223. Richard Jean, *La limite occidentale de l'expansion de l'alphabet ouigour,* JA. CCXXXIX, I, 1951, p.71-75.
224. Ridwan Özturk, *Uygur ve Özbek Türkçelirinde Fiil,* Ankara 1997.
225. Ridwan Özturk, *Yeni Uygur Türkçesi Grameri,* Ankara 1994.
226. Robert Binnick, *Time and the Verb: a Guide to Tense and Aspec,* Oxford University, 1991.
227. Robert Dankoff, ***Wisdom of Royal Glory*** *(Kutadgu Bilig),* Chicago-London 1983.
228. Rona Tas, *An Introduction to Turkology* , Szeged 1991, TABLE II.
229. Ruslan Arziev, *Uyghur Tili,* Almuta: Mektep 2006.
230. S. E. Malov, *Materiyali po Uygurskiy Narechiya Sinziyana (Tekcti, Prevodi i Slovar),* Moskva 1961.
231. S. E. Malov, *Uygurskiy Yazik Xamichiskoe Narechie (Tekcti, Prevodi i Slovar),* Moskva-Leningrad 1954.
232. S.E.Malov, *Musul'manskie skazanija o prorokach po Rabguzi* (ZKV V, 1930 p.507-525)
233. S.G. Klyaştorniy, V .A. Livsiç, Buguttaki Sogtça kitabeye Yeni Bir Bakış, Türk Dili Araştirmalari Yıllığı Bellten 1987, Ankara 1992, p.201-241.
234. S.N. Ivanov, *Yusuf Balasagun:Kutadgu Bilik,* Moskva 1983.
235. S.Ye.Malov, *Ibn-Mukhanna o turetskom jazike,* Zapiski Kollegii Vostocovedov III, Leningrad 1928.
236. S.Ye.Malov, *Pamyatniki drevnetyurkskoy pis'mennosti,* Moskva-Leningrad, 1951.
237. Saadet Çağatay, *Türk Lehceleri Örnekleri I,* Ankara 1963.
238. Salih Mutellipov,*Turki Sozlar Divani, 1-3,* Tashkent, 1960.
239. Šamsüddin Hüseyn, *Kisas-I Rabguzi,* Kazan 1881.
240. Säydivaqqasof, *Uyğur Tili*, Almati, Mektep, 1984.
241. Scherbak, A.M., *Grammatika Starouzbekckogo Yazika,* Moskva - Leningrad., 1962.
242. Semih Tezcan: *Das uigurische Insadi-Sūtra.* 1974.
243. Shukurov, *Feil Tarixi,* Tashkent 1970.
244. Shukurov, *Istoriya Glagolnix Formi Uzbekskogo Yazika,* Tashkent 1966.
245. Shukurov, *Uzbek Tilida Feil Mayllari Taraqqiyati,* Tashkent 1980.
246. Shukurov, *Uzbek Tilida Feil Zamanlari Taraqqiyati,* Tashkent 1976.
247. Şinasi Tekin: *Maitrisimit nom bitig.* Die uigurische Übersetzung

eines Werkes der buddhistischen Vaibhāṣika-Schule. 1.Teil: Transliteration, Übersetzung, Anmerkungen. 2.Teil: Analytischer und rückläufiger Index. 1980.

248. Sir Gerard Claoson, *An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth-Century Turkish,* Oxford 1972
249. Sir Gerard Claoson, *Persian Guide to the Turkish Language by Muhammad Mahdi Xan,* London 1960.
250. Sir Gerard Clauson, *Lexicostatistical Appraisal of the Altaic Theory*, CAJ XIII 1969.
251. Sir Gerard Clauson, *The relationship between Turkish and Mongolian*, Turkish and Mongolian Studies, London 1962.
252. Suer Eker, *Çağdaş Türk Dili* , Ankara 2002.
253. Sugawara, Jun. 2001. 中国・新疆ウイグル自治区における文字と印刷・出版文化の歴史と現状–ウイグル語の事例 を中心に–菅 原 純 www.aa.tufs.ac.jp/~tjun/data/gicas/xjcpp.pdf, on Feb. 20, 2004.
254. Tahsin Bangoglu, *Türkenin Grameri,* TDK Yayinlari, Ankara 1990.
255. Talat Tekin, *A Grammar of Orkhon Turkic*, Bloominton, 1968.
256. Talat Tekin, *Makaleler I. Altayistik*, Ankara 2003.
257. Talat Tekin, Mehmet Ölmez, *Türk Dilleri* , Simurg, Istanbul 1999.
258. Talat Tekin, *OrhonYazitlari (Kultegin, Bilge kagan, Tunyuukuk),* Yildiz, Istanbul, 2003.
259. Talat Tekin, *Türk dil ve diyalektlerinin yeni bir tesnifi,* Erdem (Ocak-1989), pp.141-168.
260. Talat Tekin,*Orhon Türkcesi Grammeri,* Ankara 2000.
261. TAYMAS, A.B., *İbni Mühenna Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları: Ankara 1988.
262. Tölögön Kozubekov, *Cusup Balasağin – Kuttuu Bilim – Dastan*, Moskva 1993.
263. Tuncer Gülensoy, *Altay Dillerinde Akrabalik Adlari. Üzerine Notlar,* TDAY-Bellten 1973, Ankara 1974.
264. Tuncer Gulensoy, *Farsce ve Arabcadaki Türkce Kelimiler,* IU, EF, Turk Dili ve Edebiyati Dergisi, 31 Aralik, 1973, 1975.
265. U. Tursunov, B.Urinbayev, A. Aliyev, *Uzbek Ababiy Tili Tarixi,* Tashkent 1995.
266. Ungerer. F. & H. J. Schmid, *An introduction to cognitive linguistics* , Beijing: Beijing Foreign language Teacheng and Research Press, 1992.
267. V. Klein, *The Present Puzzle,* "Language", 1992, Vol.68.3,

fasimile), Taşkent 1974.

283. Xämit Tömür, *Modern Uyghur Grammar (Morphology)*,Transl. by Anne Lee, Istanbul (Yildiz) 2003.

284. Xämit Zakir, *Problems of Turkic Morphology: Classificatuin of Suffixes, Case, Tense and Aspect,* PhD Dissertatuon, University of Washington,1999.

285. Yakup Karasoy, ***Şiban Han Divani*** *(inceleme – Metin – Dizin - Tipkibasim),* Türkiye Dil Kurumu Yayinlari, Ankara 1998.

286. Yakup Kemal, *Tyurko-tatarskaya rukupis' XIV veka "Nehdju-l'-feradis"*, Simferopol 1930.

287. Yakup, Abdurishid, *The Turfan Dialect of Modern Uyghur,*Wiesbaden (Harrassowitz), 2005 (-Turcologica ,band 63).

288. Yukiyo Kasai: Die uigurischen buddhistischen Kolophone. 2008 .

289. Z.B.Muhämmädov, *Predvaritelniye zamečaniya o slovare "Hell-i luğäti čağatayi",* Tyurkskaya leksikologiya i leksikografiya, Moskva 1971.

290. Z.V.Togan, *Documents on Khorezmian Cultur. Part I. Muqaddimat al-Adab, with the Translation in Khorezmian (Hoream Kültürü Vesikalari. Kisim I. Horezmce tercümeli Muqaddimat al-Adab).* Istanbul 1951.

291. Z.V.Togan, *Horezm Kültür Vesikalari, I. Kisim. Horezmce Tercümeli Mukaddimat al-Adab,* Istanbul 1951.

292. Z.V.Togan, *Zimahşerinin Doğu Türkçesi ile "Mukaddimetü'l-edeb"i,* Türkiyat Mecmuesi, 14, Istanbul 1965.

293. Zohuriddin Babur, *Babür Divani (Gramer – Metin – Sozluk - Tipkibasim), Dr. Bilal Yücel, Ankara, 1995.*

294. Zufal Kargi Ölmez, *Çağatay Edebiyatı ve çağatay Edebiyatı Üzerine Araştırmalar*, Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi,Cilt 5, Sayı 9, 2007, 173-219

295. Zufal Kargi Ölmez, *Çağatayça Sözlükler,* Kebikeç, 1998, 6.

pp.525-552.

268. V.V.Veliaminof Zernof, ***Dictionnaire Djaghatai-turc,*** 27 + 420, Petersburg 1869.

269. Vahit Türk, *Türkcede şimdiki Zaman Kavrami, Çekimleri ve Ekleri,* TDAY-Belleten,1996, Ankara 1999.

270. Vambery Armin, ***Abuska. Csagatajtörök szogyujtemeny.*** Török keziratbol forditotta, elöbeszeddel es jegyzetekkel kiserte Budenz Jozsef, 22+107, Pest 1862.

271. Volcan Coskun, *Ozbek Turkcesi Grameri*, Ankara 2000.

272. Von Le Coq, *Kurze Einfhrung in die uigrurische Schriftkunde,* MSOS., 1919.

273. W. Kotwicz, *Contribution aux etudes altaiques* Wilno 1936.; *Les pronoms dans les langues altaiques,* Krakow 1936.

274. W. W. Radloff, *Phonetik der nöordlichen Türksprachen,* Leipzig 1882-1883, II.

275. W. W. Radloff, *Altturkischen Studies ,* IV, 1911.

276. W.W.Radloff, *Kuan-si-im Pusar,* Bibliothece Buddica, St. PetersburG, 1911, p.VII; S. E. Malov, Izuchenie Drevnix Turetskix Yazikov, Perviy Vsesoyuzniy Tyurkologicheskiy S'yead, Baku, 1926.

277. W.W.Radloff, ***Kutadku bilik***. Facsimile des uigurischen Handschrift der K. K. Hofbibliothek in Wien, St. Petersburg 1890, VIII+200; ***Das Kutadku*** *Bilik Jusup Chass Hadschib aus Bälasagun.* Theil I . Der Text und Transcription, St. Petersburg 1891, XCIII+252; *Das Kutadku Bilik Jusup Chass Hadschib aus Bälasagun.* Theil II . Der Text und Übersetzung nach den Handschriften aus Bälasagun von Wien un Kairo, St. Petersburg 1910, XXIV+560.

278. W.W.Radloff, *Opit Slovarya tyurkskix narechey*, I-IV St. Petersburg 1893-1913,

279. W.W.Radloff: *Atlas der Althertümer der Mongolei. Arbeiten der Orchon-Epedition.* 1. Lieferung, 1892, 2. Lieferung 1893, 3. Lieferung 1896, 4. Lieferung 1899, Cankt-Peterburg.

280. Wetzstei, J.G., *Samachscharii Lexicon Arabicum Persicum ex condicibus manuscriptis Lipsiensibus, Oxoniensibus, Vindobonensi et Berolonensi edidit atque Indicem Arabicum,* Lipsiae 1844 – 1850.

281. X. Fattahov, *Navayi asarlari buyiča tüzilgan luğatlar,* Uzbek Tili ve Adabiyati, 4., 1973.

282. X.Fattahov, *Muhämmäd Riza Xaksar i ogo "Muntähäb-al-luğät, Filologičeskiye issledovaniye transliteratsiya kommentariy, ukazateli,*

هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى (1 — 3)

پىلانلىغۇچى: ئابدۇراخمان ئەبەي
باش تۈزگۈچى: ئارسلان ئابدۇللا تەھۋر
تۈزگۈچىلەر: ئابدۇرېھىم راخمان، يارى ئەبەيدۇللا
مەسئۇل مۇھەررلىرى: مۇھەممەتجان مەخمۇت، ئىمىن ئەھمىدى، ئابلەت ئىمىن
ئەخمەت ئىمىن، پەرھات ئىلياس، ئابدۇقېيۇم توختىھاجى
مەسئۇل كوررېكتورلىرى: ۋەلى زەيدۇن، ئادالەت مەخسۇت، ئايگۈل سابىت
سەنەۋەر ئىبراھىم، زەمرە پىدائي، رەنا ئابلىمىت
مېھرىگۈل مەمەت، ئايگۈل ھاشىم، گۈلشەھەر نىغمەت
ئارزۇگۈل كېرەم، ياسىن زايىموق
مۇقاۋىسىنى لايىھەلىگۈچى: ۋاڭ ياڭ
نەشر قىلىپ تارقاتقۇچى: شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى
تېلېفون: 0991-2827472
ئادرېسى: ئۈرۈمچى شەھىرى جەنۇبىي ئازادلىق يولى 348 ـ نومۇر
پوچتا نومۇرى: 830001
باسقۇچى: شىنجاڭ شىنخۇا باسما زاۋۇتى
ساتقۇچى: شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق شىنخۇا كىتابخانىسى
فورماتى: 1230×880 مىللىمېتىر 1/32
باسما تاۋىقى: 73
نەشرى: 2010 ـ يىلى 12 ـ ئاي 1 ـ نەشرى
باسمىسى: 2010 ـ يىلى 12 ـ ئاي 1 ـ بېسىلىشى
تىراژى: 5000 — 0001
كىتاب نومۇرى: ISBN 978 - 7 - 228 - 14068 - 8
باھاسى: 180.00 يۇەن (ئۈچ كىتاب)